

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Гілея

Науковий вісник

- *Історичні науки*
- *Філософські науки*
- *Політичні науки*

Випуск 75 (№ 8)

Київ – 2013

Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно

**Фахове видання з філософських, політичних
та історичних наук, затверджено постановами президії ВАК України
№ 1-05/2 від 10 березня 2010 р. та № 1-05/3 від 14 квітня 2010 р.**

*Свідectво про державну реєстрацію (переєстрацію) друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 19946–9746 ПР від 31 травня 2013 р.*

Друкується за рішенням:

Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 15 від 25 червня 2013 р.);
Президії ВГО Української Академії Наук (протокол № 13-05-25 від 25 червня 2013 р.)

Рецензенти:

Панчук М.І., доктор історичних наук, професор
Степико М.Т., доктор філософських наук, професор
Онiщенко І.Г., доктор політичних наук, професор

Шеф – редактор:

Андрущенко В.П., доктор філософських наук,
професор, член–кор. НАН України,
академік НАПН України

Головний редактор:

Вашкевич В.М., доктор філософських наук,
професор, академік УАН

Співредактори:

Кривошея В.В., доктор історичних наук,
професор, академік УАН
Предборська І.М., доктор філософських наук, професор

Відповідальний секретар:

Халамендик В.Б., доктор філософських наук, доцент

Редакційна колегія:

З історичних наук:

Войцехівська І.Н., доктор історичних наук, професор
Гончар Б.М., доктор історичних наук, професор
Дробот І.І., доктор історичних наук, професор
Журба М.А., доктор історичних наук, професор
Колесник В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кор. НАН України
Михайлюк В.П., доктор історичних наук, професор
Нестуля О.О., доктор історичних наук, професор,
академік УАН
Солдатенко В.Ф., доктор історичних наук, професор,
член-кор. НАН України
Стоян Т.А., доктор історичних наук, професор
Сушко О.О., доктор історичних наук, професор
Чернега Л.М., доктор історичних наук, професор
Шоповал Ю.І., доктор історичних наук, професор

Гілея: * науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН,
2013. – Випуск 75 (№ 8). – 588 с.

*Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем
інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики охоплюють галузі
історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних
та соціально-політичних наук.*

З філософських наук:

Акопян В.Г., доктор філософських наук,
старший науковий співробітник, академік УАН
Базалук О.О., доктор філософських наук, професор
Бех В.П., доктор філософських наук, професор
Бондаренко О.В., доктор філософських наук, професор
Волинка Г.І., доктор філософських наук, професор
Воронкова В.Г., доктор філософських наук, професор
Герасимова Е.М., доктор філософських наук, доцент
Жадько В.О., доктор філософських наук, професор
Жижко Т.А., доктор філософських наук
Кивлюк О.П., доктор філософських наук,
старший науковий співробітник
Куцепал С.В., доктор філософських наук, професор,
академік УАН
Михальченко М.І., доктор філософських наук,
професор, член–кор. НАН України
Муляр В.І., доктор філософських наук,
професор, академік УАН
Онiпко О.Ф., доктор технічних наук,
професор, академік УАН
Уваркіна О.В., доктор філософських наук
Яшанов С.М., доктор педагогічних наук, професор

З політичних наук:

Андрусишин Б.І., доктор історичних наук, професор
Бабкіна О.В., доктор політичних наук, професор
Балабанов К.В., доктор політичних наук, професор
Варзар І.М., доктор політичних наук, професор
Войналович В.А., доктор політичних наук, професор
Євтух В.Б., доктор історичних наук, професор,
член–кор. НАН України
Іванов М.С., доктор політичних наук, професор
Картунов О.В., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук
Котигоренко В.О., доктор політичних наук, професор,
академік Української академії політичних наук
Римаренко С.Ю., доктор політичних наук, професор
Савельєв В.Л., доктор історичних наук, професор

*Гілея – в стародавні часи територія лісової Скіфії між Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом). Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього часу на території Миколаївської та Херсонської областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія. IV. 16-25).

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея: науковий вісник»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Вінницький національний технічний університет)
керівник **Денисюк С.Г.**, кандидат політичних наук
svitlana.denisyuck@yandex.ua

ДНІПРОПЕТРОВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Дніпропетровський національний університет імені О. Гончара)
керівник **Вершина В.А.**,
кандидат філософських наук, доцент
vivi.dp@mail.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний університет)
керівник **Андрієнко О.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний технічний університет)
керівник **Смеляненко Є.О.**,
кандидат філософських наук
gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Дичковська Г.О.**,
кандидат філософських наук, доцент
go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, м. Луганськ)
керівник **Михайлюк В.П.**,
доктор історичних наук, професор
vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет «Львівська політехніка»)
керівник **Карівець І.В.**, кандидат філософських наук, доцент
sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний університет)
керівник **Дегтеренко А.М.**, кандидат політичних наук, доцент
degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Миколаївський національний університет імені В.О. Сухомлинського)
керівник **Макарчук С.С.**, кандидат історичних наук, доцент
rvgreabis@farlep.mk.ua
координатор **Шкурєнко К.О.**,
кандидат політичних наук, доцент
sh_kamila@mail.ru

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П.І.**,
кандидат історичних наук, доцент
barwinskaja@ua.fm

ПОДІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Подільський державний аграрно-технічний університет, м. Кам'янець-Подільський)
керівник **Колосюк І.А.**,
кандидат філософських наук, доцент
ikolosyuk@ukr.net

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський факультет Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцєпал С.В.**,
доктор філософських наук, професор
svkutsepal@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний університет)
керівник **Фіров П.Т.**, кандидат історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СІМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний інститут Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана)
керівник **Попов О.Д.**, кандидат історичних наук, доцент
popalex79@mail.ru

ТЕРНОПІЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка)
керівник **Кліш А.Б.**, кандидат історичних наук, доцент
Klish_Andriy@ukr.net

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини)
керівник **Кривошея І.І.**,
кандидат історичних наук, доцент
kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут»)
керівник **Владєнова І.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
vladenova@email.ua

ЧЕРКАСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького)
керівник **Васильчук Є.О.**,
кандидат політичних наук
vasilchuk84@bk.ru

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський державний інститут економіки і управління)
керівник **Тополь О.В.**, доктор філософських наук
topololga@ukr.net
координатор **Горобець С.М.**,
молодший науковий співробітник
olen-g@yandex.ru

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: www.nbuv.gov.ua/portal

Розділ: Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць

E-mail: gileya.org.ua@gmail.com

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 94(396.6)

Наталія Адамович, канд. історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

До питання про становище жінок у Візантійській імперії

На основі аналізу візантійської законодавчої збірки VIII ст. Еклоги досліджуються роль та місце жінки в тогочасному суспільному житті Візантійської імперії, її значення в правовій, соціальній та сімейній ієрархії.

Ключові слова: Візантія, жінка, родина, шлюб, посаг, спадщина.

Наталья Адамович. К вопросу о положении женщин в Византийской империи

На основе анализа византийской законодательной сборки VIII в. Эклоги исследуются роль и место женщины в общественной жизни Византийской империи того времени, ее значение в правовой, социальной и семейной иерархии.

Ключевые слова: Византия, женщина, семья, брак, приданое, наследство.

Natalia Adamovich. On the question of the status of women in the Byzantine Empire

The article is based on an analysis of Byzantine legislative assembly VIII. Eclogue examines the role and place of women in the public life of the then Byzantine Empire, its importance in the legal, social and family hierarchy.

Keywords: Byzantium, woman, family, marriage, dowry, inheritance.

У різні періоди розвитку людства становище та роль жінки, її соціальний, економічний і правовий статус ніколи не були однозначними та безсумнівними, а її функції неодноразово змінювалися: від жінки-прародительки, берегині роду до домашньої господарки, підпорядкованої чоловікові, батькові або іншими родичам по чоловічій статі.

Для сучасного суспільства характерні динамічні трансформації, наслідком яких можна вважати також сплеск соціально-політичної активності жінок, їх залучення до участі у різноманітних громадських рухах та структурах. Нині жінка є самостійною, має рівні права з чоловіком, не зазнає обмежень ні в соціальній, ні в політичній, ні в економічній, ні в культурній сферах життя.

На сьогодні так звані «жіночі дослідження» є однією з наймодальніших історичних дисциплін, які продовжують активно розвиватися, що багато в чому продиктовано соціальними та інтелектуальними потребами сучасності. Адже безперервні зміни, що відбуваються в сучасній Українській державі, її культурі, діловому та політичному житті, спонукають переосмислити розуміння сфери «жіночого», по-новому поглянути на роль і статус жінки як в родинному житті, так і в суспільстві.

Таким чином, постійно зростаюча роль жіноцтва в сучасному світі робить проблему вивчення ролі і місця жінки в суспільстві особливо актуальною. Крім того дослідження статусу жінки, її місця в правовій, соціальній та сімейній ієрархії є надзвичайно важливим для розуміння багатьох проблем будь-якої національної культури. Актуальність дослідження в значній мірі визначається також цікавістю сучасної історичної науки до гендерних взаємовідносин.

Попри значну зацікавленість впродовж останніх років вітчизняних та зарубіжних медієвістів згаданою проблематикою ґрунтовних історичних досліджень з порушеного питання залишається обмаль. Так, у Західній Європі вивченню ролі та місця жінки в середні віки, дослідженню візантійських родинних стосунків присвячено чимало літератури. Серед зарубіжних творів найбільш відомими є наукові розвідки А.Лайу, К.Коннора, Е.Патлажеана, Д.Ніколя, Ж.Бокам, Й.Калавресу, П.Вейна [15;16;17;18;19;20;21]. Цікаві дані з повсякденного життя в Візантії містять перекладені на російську мову праці Ш.Діля, Д.Талбота Райса та Т.Райса [2;7;8].

Вагомий внесок у дослідження становища жінок в середні віки внесли праці російських науковців Ю.Л. Безсмертного, І.С. Свенціцької, Т.Б. Рябової, А.Л. Ястребицької, Л.П. Репіної [1;9;10;11;14]. Більше інформації з приводу особистого життя візантійців в цілому знаходимо в роботах російських медієвістів М.А. Поляковської, А.А. Чекаліної, Г.Г. Літаврїна, А.П. Каждана

[3;5;6]. Протягом останніх років приватне життя жінок в Візантії в IV–VII ст. вивчала Т.В. Смірніцьких [12]. Однак, в сучасній вітчизняній візантіїстиці порушена проблематика залишається недостатньо висвітленою. З огляду на це здійснене дослідження набуває особливої актуальності.

Бурхливий економічний розвиток та вплив поглядів християнської церкви призвели до того, що Візантійська імперія, успадкувавши римське право, почала його змінювати та удосконалювати. Численні законодавчі акти, видані вже в IV–V ст., як підкреслила відома дослідниця візантійської юриспруденції О.Е. Ліпшиц, засвідчили порівняно більшу самостійність жінки та захист її майнових прав [4,с.44].

Тенденція до зростання свобод та прав візантійських жінок зберігалась і в подальшому, що засвідчує законодавче джерело VIII ст. Еклога (грец. Еклоγῆ – вибірка із законів) – основна збірка права доби іконоборців (VIII–IX ст.), розроблена і прийнята в часи правління імператора Лева III Ісавра (бл. 726 р. н.е.). Її автори мали на меті сформулювати скорочену вибірку із законів Юстиніана, яка б увірвала окремі норми Кодексу, Дигест, Інституцій та Новел з внесеними до них правками, розробленими на засадах християнських ідей, благочестя та «божественної справедливості», в дусі гуманізму і найвищої любові до людини (грец. Φιλανθρωπία, φιλανθρωπος – людинолюбство, більша людяність).

Цілком природно, що основне середовище, в якому найбільш виразно проявляється становище і статус жінки, – це шлюбно-родинні взаємовідносини. Еклога, яка складалася з передмови і 18 титулів, приділяла висвітленню питань родинного життя достатню увагу. Так, питань шлюбно-стосункових перші три її титули. Слід зазначити, що хоча жінка, згідно християнської моралі, й займала залежне місце в родині, але, на відміну від класичного римського права, Еклога засвідчила тенденцію до вирівнювання майнового статусу візантійських чоловіка і дружини.

Титул I «Про заручини та розірвання заручин», зокрема, констатував, що перед шлюбом «починаючи з семи років і пізніше за загальною згодою тих, хто заручається та їх батьків і родичів» мали відбуватися заручини [13,с.23]. Заручини були актом, який здійснювався у формах, передбачених законом, і розглядалися як законна підготовча стадія до шлюбу, угода, розірвання якої дозволялося тільки з серйозних мотивів.

Свідченням на користь думки про зростання прав жінок можна вважати наявність в Еклогі рівних прав чоловіка та дружини при наданні згоди на заручини і укладання шлюбу їхніх спільних дітей. Загалом в Еклогі зафіксовано три форми угоди відносно заручин: завдаток, передшлюбний дар («дарунок з приводу шлюбу») та письмова угода.

Еклога передбачала чіткі передумови, за якими заручини вважалися дійсними. Насамперед, заручувані повинні були бути християнами і не повинні були мати жодних зобов'язань перед іншими за завдатком, передшлюбним даром або письмовою угодою, тобто не повинні бути в зговорі або зарученими з іншими. Окрім того Еклога вводила ряд обмежень щодо заборони заручень за хрещенням, кровною спорідненістю і своєютвом [13,с.26–28]. Так, заборонялися шлюб та заручини між хрещеним батьком, похресницею та з її матір'ю, а також його сином з похресницею батька та з її матір'ю, між троюрідними братами та сестрами, між родичами по другому шлюб, між двома братами та двома сестрами.

Про рівність прав чоловіка і жінки може свідчити і той факт, що заручини могли бути розірваними як нареченим, який втрачав при цьому сплачений завдаток, так і нареченою, котра мала повернути сплачений завдаток у подвійному розмірі. Еклога передбачала, що у випадку, якщо наречений зволікав з укладенням шлюбу, наречена повинна була зачекати його два роки, після чого мала право вийти заміж за будь-кого, залишивши у себе передшлюбний дар попереднього нареченого.

Загалом за Еклогою шлюбний вік для жінок установлювався починаючи з 13 років, для чоловіків – з 15 років. Шлюб за Еклогою укладався між чоловіком і жінкою за їх взаємним бажанням та згодою батьків, а за відсутності останніх «з благословення церкви або шляхом засвідчення шлюбу друзями».

У статті 4 титулу II Еклоги «Про укладення шлюбу між християнами» наголошувалося, що: «шлюб укладається в письмовій формі, при наявності письмового договору про посаг у присутності трьох гідних довіри свідків, відповідно до нашого благочестивого і точного визначення; при цьому чоловік підтверджує із свого боку згоду про отримання ним повного посагу і про його неущкоджене і повноцінне утримання та збереження, звичайно, разом з тим приростом, який щодо нього появиться; і він повинен передбачити письмово, у виданому ним договорі четверту частину на випадок бездітності. І звичайно між ними повинно бути укладено три договори: два зустрічних і рівносильних стосовно посагу і ще один від чоловіка на користь дружини; і нехай не буде вимоги і запису від чоловіка передшлюбного дару, рівного за об'ємом отриманого ним посагу» [13,с.29].

Водночас законним вважалося також укладений усно шлюб, так званий конкубат, за яким передбачалося, що «будь-хто введе в свій будинок вільну жінку та довірять їй управління своїм будинком і матиме з нею зв'язок», котрий, ймовірно, практикували незалежні верстви населення. Слід зазначити, що й за такої форми шлюбу майнові права жінки належним чином зберігалися та охоронялися, адже, як зазначалося в Еклезі: «якщо чоловік, не маючи від неї дітей, спробує вигнати її без визнаної законної причини і відмовитися від спільного життя, то нехай віддасть їй в якості компенсації внесене нею майно та четверту частину свого статку» [13,с.31].

Положення Еклоги зафіксували навіть можливість шлюбу вільних жінок з рабами, який ставав по своїй суті новою формою *manumissio*, оскільки після укладення такого шлюбу раб отримував відповідний статус свободи та громадянства. «Раб отримує свободу..., якщо власник (*dominus*) підвладного йому раба одружив його з вільною жінкою» [13,с.72–73]. Водночас в Еклезі відсутня аналогічна норма відносно одруження вільного з рабинею.

Укладення шлюбу передбачало з боку нареченого передшлюбний дар, а з боку нареченої – посаг, який розглядався як внесок дружини в спільне сімейне господарство. Посаг складався з землі, будинків, грошей, коштовностей та прикрас, тварин, рабів тощо. Нареченому належало складати список речей, які входили до посагу, та оцінювати їх. Цікаво, що положення Еклоги (стаття 4 титулу II) зафіксували, що передшлюбний дар мав бути рівнозначним посагу.

Посаг за Еклогою міг бути встановленим в письмовій та усній формі, хоча перевага надавалася письмовим угодам так званим *instrumentum dotale* [13,с.45–46]. Посаг можна було передати (*datio dotis*) в момент укладення шлюбу або пізніше, протягом сімейного життя.

У титулі III Еклоги «Про записаний та не переданий посаг та про законний посаг» з метою забезпечення законних вимог повнолітнього чоловіка стосовно встановленого але не наданого йому родиною дружини посагу, існував законодавчо закріплений п'ятирічний термін давності з часу укладення шлюбу. Проте, чоловік обмежений у їздздатності, тобто той який на момент шлюбу не досяг двадцятип'ятирічного віку, мав право на вимогу посагу впродовж п'яти років після досягнення ним повноліття. Після закінчення визначених термінів чоловік втрачав право вимагати посаг.

Разом з тим неотримання посагу не звільняло чоловіка від необхідності придержуватися шлюбних зобов'язань стосовно гарантії дотримання майнових прав дружини. Доречним буде зазначити, що, на думку О.Е. Ліпшица, посаг не був обов'язковою умовою шлюбу, оскільки чоловік мав право на неодолюваний посаг лише за умови «якщо батьки дівчини володіють майном, щоб виконати те, що було обіцяно» [4,с.63]. Проте неодолюваність посагу наставала лише після укладення шлюбу, а забезпечити майнові права дружини чоловік мав за будь-яких обставин. Отже, Еклога гарантувала захист майнових прав жінок, які уклали шлюб, в будь-якому випадку.

Згідно з положеннями Еклоги жінка ставала членом родини свого чоловіка, але зберігала право на батьківський посаг у разі розлучення чи смерті чоловіка. Таким чином, переданий посаг протягом всього шлюбу залишався власністю дружини, але керував ним у якості уповноваженого чоловік. Додатковим свідченням на користь захисту прав жінок за Еклогою можна вважати положення, згідно з яким борги, зроблені чоловіком упродовж сімейного життя, кредитори не могли стягнути за рахунок посагу, за винятком того випадку, коли «встановлено, що дружина добровільно разом зі своїм чоловіком погодилася на позику» [13,с.59–60].

Цікаво, що за Еклогою у якості засобу для забезпечення посагу дружина мала право законної іпотеки на майно, придбане протягом шлюбу. Так, у разі смерті чоловіка спочатку виплачувався посаг дружині, а тільки потім іншим позикодавцям, включаючи державу. Разом з тим, за умови заборгованості померлого чоловіка право на посаг вдова здобувала лише в тому випадку, якщо її

батьки виконали взяті перед шлюбом зобов'язання, тобто «якщо дружина принесла посаг своєму чоловікові» [13,с.106–107].

За Еклогою доля посагу після смерті одного з подружжя залежала від того, чи були у них в шлюбі діти. Так, якщо в бездітному шлюбі дружина помирала раніше чоловіка, одна четверта частка посагу відповідно до шлюбної угоди відходила чоловіку, інша ж частина передавалася її спадкоємцям за заповітом або законом. Після смерті чоловіка, за таких же умов, дружина отримувала весь свій посаг або його еквівалентну вартість та одну четверту частину речей чоловіка, вартість яких дорівнювала посагу [13,с.46].

Водночас стаття 6 титулу II Еклоги передбачала вагоме збільшення майнових прав вдови у тому випадку, якщо вона відмовлялася від повторного шлюбу та погоджувалася на особисте управління всіма господарськими справами і самотійне виховання спільних дітей. У такому разі Еклога наголошувала, що: «не мають права її діти протистояти їй або вимагати від неї батьківське майно, навпаки, вони повинні виказувати їй вслякий послух та повагу як матері» [13,с.91]. За таких обставин вдова, зберігаючи право на посаг та четверту частину майна чоловіка, набувала право володіти всім сімейним майном. Разом з тим, за добропорядним звичаєм (*bona fide*) вона повинна була виховувати та одружувати дітей, а також встановлювати посаг на свій розсуд.

Натомість при повторному одруженні вдови вона втрачала право на виховання та утримання дітей, які не переходили у її нову родину, а залишалися під владою опікуна. Стосовно ж майна, то вдова зберігала за собою лише право на посаг та передшлюбний дар, а також змушена була своїм майном та майном свого другого чоловіка нести відповідальність перед дітьми від першого шлюбу за повернення їм батьківського майна.

Що стосується дозволу на повторний шлюб, то, відповідно до статті 11 титулу II Еклоги, вдова мала право повторно вийти заміж лише через рік після смерті першого чоловіка. «Якщо ж вона вступить у другий шлюб до закінчення дванадцятимісячного терміну, то нехай буде збезчещена і нехай жодним чином не отримає будь-якої користі від першого чоловіка» [13,с.47].

Варто зазначити, що аналогічні права при утриманні від повторного шлюбу мав і чоловік-вдвієць. Однак, при вступі в повторний шлюб після смерті дружини і за наявності спільних дітей, він не втрачав майнових прав. Лише при досягненні дітьми повноліття батько повинен був повернути їм, як спадкоємцям своєї матері, їх законне майно, яке знаходилося в його володінні. Але, як і по відношенню до матері, діти не могли вимагати від батька повернення материнського майна.

Положення Еклоги (стаття 8 титулу II) передбачали також право на набуття спадщини за умови виконання батьківських зобов'язань, яке полягало в праві вдови або вдівця залишити дітей після їх повноліття, зберігши при цьому власне майно та частину майна померлого чоловіка або дружини, котре припадає на одну дитину, пропорційну кількості усіх дітей [13,с.49].

Необхідно відзначити, що в контексті християнського вчення та виходячи з принципів Еклоги (стаття 13 титул II), шлюб та родинні відносини у Візантії вважалися «божественною мудрістю» та найбільшою правовою цінністю людини: «так що мудрим чином в одному тілі були об'єднані дві особи, і бог наказав, щоб подружжя було нерозривним». Водночас, і чоловіки, і жінки мали право на розлучення. З цього приводу Еклога наголошувала: «але так як зло намагається гніздитися в багатьох людях і вони не налаштовані любити один одного з багатьох мотивів, які не є такими, вони розривають своє співжиття».

Разом з тим, права жінок і чоловіків в питаннях розлучення важко назвати абсолютно рівними. Так, найголовнішою причиною, через яку чоловік мав право на розірвання шлюбу, була подружня зрада: «ті, що поєднані Богом не можуть бути розлучені людиною, окрім як через блуд» [13,с.124]. Дружині ж такого права Еклога не надавала. Проте, кожний із подружжя мав право розлучитися з іншим у випадках, якщо останній виявився хворим на проказу, а також через скоєні злочини проти іншого з подружжя та непередбачення один одного про злочини проти кожного з них іншими особами.

Натомість Еклога дозволяла дружині розлучитися з чоловіком, якщо чоловік протягом трьох років з часу укладення шлюбу не мав інтимних стосунків зі своєю дружиною. Водночас психічна хвороба дружини або чоловіка – «одержимість бісом», не була достатньо підставою для отримання права на розлучення будь-ким з подружжя.

Цікаву інформацію відносно прав жінок містить титул XVII Еклоги «Кара за злочини», положення якого встановлювали, зокрема, жорстокі покарання за різні форми порушення моралі: перелюб, як порушення подружньої вірності, різні види зв'язку між одруженими чоловіками та заміжніми жінками, інтимні стосунки між близькими родичами, двоєженство, переривання вагітності тощо. Серед покарань, які накладалися нормами Еклоги за зло-

чини, направлені проти сімейно-шлюбних стосунків та інші не-правомірні дії, котрі могли призвести до порушення Божої заповіді про святість та непорушність візантійського християнського шлюбу, розлучення, руйнування родини і розорення дітей, зазвичай, переважали висічення батогами, різноманітні штрафи, відсікання носа, вигнання з поселення, смертна кара.

При цьому ступінь суворості покарань, як правило, визначався характером і тяжкістю скоєного злочину. Однак, для визначення покарань в Еклозі нерідко використовувалася соціальна та навіть статеві диференціація. Для прикладу, одружений чоловік за перелюб піддавався тілесному покаранню, яке було подвоєне, порівняно з покаранням неодруженого чоловіка. Якщо хто-небудь з числа вельможних осіб вступав у зв'язок з чужою рабинею, він мав за свою помилку сплатити власнику рабині штраф, якщо ж він був простою людиною, то окрім сплати штрафу він повинен був бути висіченим [13, с.144–145].

Положення Еклоги встановлювали в якості покарання чоловікові за перелюб, інтимні стосунки з черницею, викрадення черниці або світської дівчини, згвалтування та збещення жінки кару у вигляді відсікання носа. Така ж сама кара наставляла за перелюб заміжніх чоловіка та жінки з особами, які перебували з ними в духовній спорідненості, тобто «хрещеним батьком», «похресницею», а також за злочинні стосунки заміжньої жінки з іншими чоловіками [13, с.146].

Про нерівні права жінок і чоловіків може свідчити стаття 27 титулу XVII Еклоги, яка встановлювала, що одружена жінка на протязі від одруженого чоловіка за перелюб крім відсікання носа каралася ще й розлученням: «після ж відрізання носа та, що здійснила перелюб нехай візьме свої речі, які вона принесла чоловікові (і нічого більше). Той же, хто вчинив перелюб не розлучається зі своєю дружиною, хоча у нього й відрізаний ніс» [13, с.147]. Ця ж стаття надавала право родичам обвинуваченої у перелюбі жінки та стороннім особам свідчити проти неї в суді. Окрім того, за нормами Еклоги чоловік, який знав про перелюб дружини, повинен був її публічно звинуватити, в іншому ж випадку він також піддавався фізичному покаранню та вигнанню з поселення [13, с.148]. Про подібне по відношенню до чоловіка Еклога не згадує. Таким чином, стає очевидним, що в питаннях збереження моралі візантійське законодавство було більш вимогливим до жінок.

Загалом же можна констатувати, що у царині сімейно-шлюбних стосунків, особливо в майновому плані, між чоловіком та жінкою у Візантійській імперії існувала рівність. Приватні взаємовідносини в родинному житті регулювалися перш за все нормами християнської моралі, які, не зважаючи на залежне місце жінки в родині, налаштовували подружжя на обопільну вірність, пошану, підтримку та взаємодопомогу.

Положення Еклоги містять й деяку інформацію, яка дає змогу простежити права жінок в інших сферах життя. Наприклад, стаття 5 титулу II засвідчувала право жінок на рівні з чоловіками, починаючи з тринадцятирічного віку, заповідати особисте майно, статті 1–4 та 6 титулу VI гарантували жінкам право успадковувати майно, як за заповітом, так і за законом, а стаття 4 титулу X, яка констатувала, що «якщо хто-небудь, хто має дружину, візьме у когось в борг і потім буде не в змозі повернути його, то дружина не зобов'язана виплачувати кредитору зі свого приданого, якщо тільки не буде встановлено, що вона добровільно разом зі своїм чоловіком погодилася на позику», визнавала таким чином за жінками право самостійно або разом з чоловіком укладати грошові угоди [13, с.59–60].

Підсумовуючи викладене, необхідно зазначити, що положення жінок у Візантійській імперії у VIII ст. було максимально наближеним до положення чоловіків. Зокрема, візантійські жінки мали доволі широкі майнові та спадкові права, які дбайливо охоронялися законом, мали право на рівні з чоловіком укладати та розривати заручини, або шлюб, а також могли виступати в особі глави сім'ї, надавати згоду на шлюб дітей і встановлювати їм посаг. Водночас, християнські принципи моралі, покладені в основу Еклоги та спрямовані на збереження і зміцнення родинних відносин, дещо обмежували права жінок порівняно з чоловіками на розлучення та встановлювали більш жорсткі покарання за порушення жінками подружньої вірності.

Список використаних джерел

1. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в Средние века. Очерки демографической истории Франции. – М.: Наука, 1991. – 280 с.
2. Диль Ш. Византийские портреты. – М.: Искусство, 1994. – 448 с.
3. Кадан А.П. Византийская культура (X–XII вв.). – СПб.: Алетея, 2006. – 280 с.
4. Липшиц Е.Э. Право и суд в Византии в IV–VIII вв. – Л.: Наука, 1976. – 230 с.
5. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. – СПб.: Алетея, 1997. – 255с.

6. Поляковская М.А., Чекалова А.А. Византия: быт и нравы. – Свердловск: Изд-во Урал. Ун-та, 1989. – 304 с.
7. Райс Д.Т. Византийцы. Наследники Рима. – М.: Центрполиграф, 2003. – 204 с.
8. Райс Тамара Т. Византия. Быт, религия, культура. – М.: Центрполиграф, 2006. – 255 с.
9. Репина Л.П. Женщины и мужчины в истории: Новая картина европейского прошлого. Очерки. Хрестоматия. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. – 352 с.
10. Рябова Т. Женщина в истории западноевропейского средневековья. – Иваново: Издательский центр Юнона, 1999. – 110 с.
11. Свенцицкая И. Женщина в раннем христианстве // Женщина в античном мире. – М.: Наука, 1995. – С.156–167.
12. Смирницких Т. Характер и специфика частной жизни женщины в ранней Византии: Дис. канд. ист. наук. – Ставрополь, 2009.
13. Эклога. Византийский законодательный свод VIII века / вступ. статья, перевод, комментарий Е.Э. Липшиц. – М.: Наука, 1965. – 226 с.
14. Ястребицкая А. Западная Европа XI–XIII веков. Эпоха. Быт. Костюм. – М.: Искусство, 1978. – 169 с.
15. Beaucamp J. la situation juridique de la femme à Byzance / J.Beaucamp // Cahiers de civilization médiévale. №20. – 1977. – №2–3. – P.149–156.
16. Connor C. Women of Byzantium. – New Haven: Yale University Press, 2004. – 396 p.
17. Kalavrezou I. Byzantine Women and Their World – Cambridge, Mass.: Harvard University Art Museums; New Haven, Conn., and London: Yale University Press, 2003. – 335 p.
18. Laiou A.E. Mariage, amour et parenté à Byzance aux XIe–XIIIe siècles. – Paris: De Boccard. – 209 p.
19. Nicol D.M. The Byzantine Lady: Ten Portraits 1250–1500 / D.M. Nicol. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 143 p.
20. Patlagean E. Familles et parenté les à Byzance / E.Patlagean / Histoire de la famille. – Vol.2 Temps médiévaux: orient, occident. – Paris: Armad Colin, 1986. – P.213–240.
21. Philippe Ariès, Paul Veyne, A History of Private Life: From pagan Rome to Byzantium. – Harvard University Press, 1992. – 467 p.

* * *

УДК 348.07

Володимир Омельчук, канд. історичних наук, співробітник, Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, Україна, м. Київ

Політико-правові засади державно-конфесійних взаємин Латинської Романії

Розглядаються державно-церковні процеси у державах Латинської Романії, які утворилися після падіння Константинополя. Автор розглядає їх у контексті інтеграції західної та східної державно-управлінських та правових традицій.

Ключові слова: політико-правова модель, церковно-канонічне право, державно-церковні акти, канонічні акти, церковне законодавство, нормативно-правові акти.

Владимир Омельчук. Политико-правовые основы государственно-конфессиональных взаимоотношений Латинской Романии

Рассматриваются государственно церковные процессы в государствах Латинской Романии, которые образовались после падения Константинополя. Автор рассматривает их в контексте интеграции западной и восточной государственно-управленческих и правовых традиций.

Ключевые слова: политико-правовая модель, церковно-каноническое право, государственно-церковные акты, канонические акты, церковное законодательство, нормативно-правовые акты.

Vladimir Omelchuk. Politically legal principles state confessional mutual relations of Latin Romaniae

In this article examined state church processes in the states of Latin Romaniae, which appeared after falling of Constantinople. An author examines them in the context of integration western and east state administrative and legal traditions.

Keywords: Politically legal model, church canonical right, state church acts, canonical acts, church legislation, normatively legal acts.

Падіння Константинополя і утворення на завойованих христосносими ромейських землях Латинської імперії зумовило формування тут нової політико-правової моделі. Кардинальні зміни відбулися у системі взаємин держави та Церкви. Вводилися нові нормативні акти, які регулювали процес участі окремих церков та монастирів в податковій системі та системі державної безпеки. Метою даної статті є визначення особливостей політико-правових змін у системі державно-конфесійних взаємин та особливостей їхнього нормативно-правового врегулювання. Хронологічні рамки даного дослідження визначені періодом

утворення Латинської імперії та її падіння (1204–1261 рр.), хоча окремі східні утворення змогли продовжити своє існування і в першій половині XIV ст. Йдеться і про володіння Венеції та Генуї в регіоні, де також насаджувалася чужі грекам модель взаємин держави і Церкви та норми церковно-канонічного права.

Характеризуючи рівень наукового розроблення проблеми зауважимо насамперед праці О.Каждана, С.Карпова, Г.Літавіна, З.Удальцової, Ф.Успенського. Зауважимо, що окремих аспектів впливу західних новацій на зміни у політико-правовій моделі взаємин держави і Церкви у Візантійській імперії вже торкався і автор даної статті. Насамперед мова йде про західний (латинський) вплив на розвиток нормативно-правової бази у греків після 1204 р. (як у Нікейській державі, яка виступила головним правонаступником Візантії, так і у відновленій з 1261 р. імперії) [13;14]. Зміни позначилися на статусі монастирського землеволодіння [16] та порядку регламентування діяльності окремих церковних інститутів [15], адміністративно-судових та фінансово-податкових привілеях Церкви та окремих монастирів [11;12].

Після завоювання Константинополя хрестоносці на захоплених землях створили Латинську імперію. Її першим імператором обрали Балдуїна Фландрського (1204–1205 рр.). Патріарший престол зайняв ставленик Венеції католицький прелат Томас Морозіні [23,с.363]. Цей сан і згодом традиційно належав венеціанським клірикам [4,с.30]. Католицькому Патріарху Латинської Романії підпорядковувалося все латинське духовенство, католицькі архієпископи і єпископи [3,с.25]. Разом з тим, папські легати, які перебували у Константинополі суттєво обмежували юрисдикцію цього Патріарха. Окремі постанови останнього, які не відповідали інтересам понтифіків, скасовувалися. Водночас у своїх володіннях венеціанці намагалися створити власну систему церковного управління, пов'язану зі світською адміністрацією. Латиняни зберегли і змінили ту структуру Патріархату, яка існувала на час захоплення Константинополя, переставивши місцями окремі єпископства місцями в ієрархії та змішавши тих ієрархів, які не визнали примат Римського Папи і основні католицькі догмати, латинськими єпископами. Нижчі ланки церковного управління існували майже незмінно. Проте контроль за їхньою діяльністю з боку латинської церковної та світської адміністрації продовжувався навіть тоді, коли Східна (Грецька) Церква була формально відділена від латинської [4,с.30–31].

Згідно угоди 1206 р. у Латинській імперії Церква мала належати 1/5 частина усіх земель, міст та замків. Візантійське церковне майно передавалося латинським священикам, за умови що вони будуть сплачувати акростих у державну скарбницю, як це мало місце до 1204 р. Проте ця угода між імператором Генріхом та Торозіні не завжди виконувалася. Часто барони конфісковували церковні маєтності, вступаючи у конфлікт з папами та місцевим католицьким єпископством [4,с.30].

У Греції стали поширюватися цистерціанці, францисканці, домініканці, володіння духовно-лицарських орденів. Вище духовенство влилося у стан феодалів: при розподілі архієпископи отримали по 8 лицарських лівнів, єпископи – по 4. У подальшому їхні володіння продовжували зростати. Архієпископ Патерський, якого вважали примасом Мореї, у середині XIII ст. придбав у Гійома Алемана Патерську баронію, таким чином додавши до своїх 8 лівнів ще 24, які належали барону Алеману [3,с.25]. Організація Константинопольської латинської Церкви почалася із заснування венеціанського капітулу Святої Софії [24,с.358]. Хитке становище латинян змусило шукати компроміс світських феодалів і духовенство. Вже Генріх Генегасуский погодився частково відшкодувати духовенству збитки, завдані від дій світських феодалів. Йому було виділено 1/15 земель і прибутків з володінь поза межами Константинополя [3,с.25].

У Константинополі було проведено перерозподіл храмів між католиками та православними. З 300 церков 7 віддали венеціанцям, близько 30 – французам, 2 церкви (Богородиці у Влахернах і Святого Михайла у Буколеоні) стали вважатися імператорськими і там утвердилися фламандці. Не менше 250 церков залишили грекам, проте згодом частину з них змушені були закрити через поганий стан та зменшення кліриків і прихожан. Окремі церкви знаходилися у перемінному користуванні католицьких та грецьких священиків і служби у них проходили почергово (наприклад у храмі Святої Софії) [4,с.31]. Католицький Патріарх Томас Морозіні взагалі намагався заборонити православну службу в Константинополі [3,с.26]. У 1213 р. почалася нова кампанія переслідувань грецького духовенства, яка набула нової сили з прибуттям до столиці Латинської Романії папського легата Пелагія [7,с.96]. Опір загарбникам мав форми і відмови від сплати десятини, яку не знало православне канонічне право. За церковне проведення шлюбу греки відмовлялися вносити гроші згідно вимог католицьких священиків в Афінах, обмежуючись передачею півня і ковриги хліба [3,с.25–26]. Проти утисків з боку латинського єпископа і сплати йому фіксованого збору виступав і православний клір Негропону (Евбеї). Ситуація для нього погіршила-

ся з перенесення сюди резиденції Римо-католицького Патріарха після відновлення у Константинополі Візантії [4,с.31].

Після падіння Константинополя окремі області продовжували чинити опір хрестоносцям. Рівнинні області північно-західного Пелопоннесу змушені були достатньо швидко визнати владу завойовників. Мешканці Андровіди, розташованої у долині і відкритої з усіх сторін, зустріли їх з хрестами та іконами у руках. Укріплені міста (Патри, Коринф, Аргос) здалися після першого приступу. Проте у гірських південно-східних районах Пелопоннеса хрестоносці наразилися на рішучу відсіч. В Аркадію почали стягуватися кінні і піші греки з Ніклі, Велігості, Лакедемонії. Біля міста Капсікія відбулася битва, у якій греки, попри чисельну перевагу, зазнали поразки від важкоозброєних франків [10,с.58–59]. Рішуче встановлювала своє панування у підкорених візантійських землях Венеція. Починаючи з 1211 р. республіка направляла на Крит представників знатних родин, надаючи їм на умовах служби лицарські феоди. Пересічними мешканцями Венеції, які прибували сюди, за лень, який дорівнював 1/6 лицарського, служили у піхоті. На тих і інших покладалася функція з забезпечення порядку на острові. Перша партія відправлених на Крит вояків складала 132 лицарі і понад 400 піхотинців. Власники лицарських лівнів були зобов'язані виступати на його захист у повному озброєнні маючи спорядження ще для двох вершників. Лицаря мав супроводжувати і піхотинець з обладунком [19,с.180].

Спочатку в усіх латинських володіннях розпочалася католицька реакція, однак згодом місцева влада обирає більш лояльну позицію, задовольняючись зовнішніми проявами підкорення унії. Римський Папа Іннокентій особисто і через свого легата Бенедикта радив західним лицарям обирати гнучку тактику взаємин з грецьким духовенством. У 1209 р. Жоффруа Вільярдуен урочисто підтвердив свободу віровизнання та обрядів греків [24,с.358].

У 1209 р. Вільярдуен уклав контракт з Венецією, за яким Корон і Модон з прилягаючими до гавані територіями визнавалися власністю Венеції. На всіх інших землях князівства Ахейського венеціанці мали право безперешкодного пересування і торгівлі, при чому у містах вони отримали у своє розпорядження церкви [17,с.154–157]. У своїх володіннях, зокрема на Криті, венеціанці частину земель передали католицькій Церкві [19,с.183].

В Ахейському князівстві Шамплітт ще у 1205 р. створив франкський капітул Святого Андрія у Патрах. Нові каноніки обрали архієпископом князівства клонійського монаха Антельма. Почали засновуватися інші єпархії. При розподілі земель шість єпископів отримали чотири лицарських лівнів. Зберегли свій вплив єпископи портових міст Корона і Модона, зайнятих венеціанцями, а також єпископ Оленський. Оскільки Морозіні ревно стежив за успіхами Патраської єпархії, отримання Антельмом єпископського паллія стало можливим лише після втручання Римського Папи Іннокентія.

Вільярдуен вважав, що для новозаснованого архієпископства достатньо 8 лицарських лівнів, наданих йому зборами в Андревіді, і не дозволив йому перебрати усі володіння вигнаного грецького ієрарха [24,с.358]. Новоприбуле духовенство ворогувало між собою, чимало грецьких священиків втекли, а їхні храми прийшли у запустіння. Тому Римський Папа наказав закликати їх тричі до повернення і у випадку відмови позбавляти права на богослужіння. Відповідні повноваження у всій Латинській Романії отримав кардинал Бенедикт. Східних каноніків Папа наказав приймати лише за наявності документальних підтверджень їхнього духовного сану. Разом з тим і лицарська влада в Ахеї була не зацікавлена у розширенні церковного землеволодіння, так як це ослаблювало безпеку їхнього панування. Духовні васали не несли залогової служби і лише були зобов'язані проводити у походах чотири місяці на рік. Прибулі франки відмовлялися сплачувати церковну десятину, зобов'язання якої взяли на себе Вільярдуен та його барони ще перед походом на Коринф. Натомість проводився збір поземельного податку (акростиха) у князівську скарбницю. Вільярдуен не визнав повноважень церковного суду у цивільних справах, навіть щодо маєтків католицької церкви. У розгляді кримінальних справ не брали участь духовні члени верхньої палати. Патраський примас та його клір не могли втручатися у розгляд справ щодо Грецької Церкви та грецького духовенства, які вирішувалися князем або судом баронів. Це викликало загострення між правителем Ахеї і Римським Папою й у 1213 р. Вільярдуен був відлучений архієпископом від Церкви [24,с.359].

Всі труднощі залогової служби несли на собі світські феодали. Це викликало постійні звертання морейських феодалів до правителя. Князь змушений був усі доходи з церковних лівнів упродовж трьох років спрямовувати на будівництво фортеці. Лише у 1223 р. було укладено угоду, згідно якої секвестровані капітали і рухоме майно Латинської Церкви залишалися за державою, остання натомість сплачувала єпископствам щорічну грошову субсидію.

У Коринфі латинське архієпископство було засноване згодом, по отриманні міста у спадкоємця Сгура, Михайла Епірського.

Першому латинському архієпископу апостольської Коринфської церкви Гвалтеру Римський Папа надав цілий ряд єпархій – Аргос, Моневацію (яка ще перебувала у руках греків), Мاینу і Велігості на півдні півострова, а також острови Закинф і Кефаллонію в Іонічному архіпелазі. Однак невдовзі Папа змушений був змити Гвалтера через конфлікт з капітулом, ахейським та афінським князями.

Особливе значення Римський Папа приділяв заснуванню латинської кафедри в Афінах. Відправляючи архієпископу Бернарду паллій Іннокентій підтвердив архієпископству у складі 11 єпархій право на всі попередні і набуті володіння, зокрема дарунки монахів і прихожан. Церковні маєтності кафедри були розкідані не лише по Атиці, а й у Біотії і навіть на острові Евбеї [24,с.360]. Разом з тим, окремі феодалі намагалися шукати порозуміння з православним духовенством у свої володіннях. Так у Фессалоніському королівстві принаймні 5 з 11 єпископій належали грекам. Грецьке духовенство відверто підтримувала Марії Угорська. В інших регіонах щоб зберегти свої кафедри, священники мали визнати примат Римського Папи. Постійні контакти морейських лицарів з грецькими архонтами призвели до того, що візантійські правові традиції не тільки збереглися як звичай у середовищі грецьких жандармів, але й вплинули на феодальне право Ахайського князівства. Саме цим впливом пояснюється відмінності між юридичними нормами «Ассиз Романі» і «Морейської хроніки» з одного боку та правовими нормами Єрусалимського королівства – з іншого [3,с.25–26].

Запеклий опір греків змушував загарбників шукати шляхи порозуміння з підкореним населенням. Окремі поступки робилися у конфесійній сфері. З найбільш впливовими грецькими феодалами і цілими архонтськими родинами укладалися угоди. Відповідні угоди венеціанська адміністрація уклала на Криті [19,с.181]. Це було викликане масштабними повстаннями на острові. Вже у 1208 р. повстанці вбили Р.Дандоло, який прибув сюди для боротьби з генуезцями. Разом з підкріпленням у 12 кораблів Венеція направила сюди і першого дуку острова Якопо Тьєполо. Нове повстання очолила впливова грецька родина Агіостефанітів. Повсталим вдалося у 1211 р. вдалося захопити Сітію і Мірабелло. У 1219 р. венеціанський дука острова Доменіко Дельфіно уклав угоду, за якою визнав критські землі на захід від річки Мусселе власністю грецьких феодалів та їх париків. У 1229 р. на острові спалахнуло нове повстання, а його керівники звернулися за допомогою до Нікейської держави, обіцяючи за допомогу передати їй весь острів. Іоанн Ватац негайно вирушив до Криту свій флот з понад двох десятків кораблів. Сеньйор Кіклад Марко Санудо, запрошений венеціанцями, дізнавшись про це, спішно залишив острів. Мегадука Ватаці висадились на острові приступив до облоги замку Боніфіціо. Повстання перекинулося на весь острів. Однак невдалі дії та підкріплення з Венеції змусили нікейців зняти облогу і кинувши облогові машини, залишити острів. При відступі їхній флот біля Кіфери розбила буря [19,с.190–191].

У 1261 р. імператорові Михайлу VIII Палеологові (1259–1282 рр.) вдалося відновити Візантійську імперію, відвоювавши Константинополь у хрестоносців. Йому вдалося заручитися навіть підтримкою генуезців і власне мешканців столиці. Династія Палеологів правила тут до самого падіння Константинополя у 1453 р. Імперію вдалося відновити в достатньо обмежених розмірах (північний захід Малої Азії, частини Фракії і Македонії, Фессалоніку, окремі острови Архіпелагу, опорні пункти на Пелопонесі (Містра, Монемасія, Майна). Трапезундська імперія і Епірський деспотат зберегли свою самостійність [23,с.364]. Генуезці вже 13 березня 1261 р. уклали Німфейський договір, який передбачав монополієне право на торгівлю у Чорному морі і східній частині Середземномор'я. Після того, як 25 липня Константинополь знову став столицею імперії, вони закріпили свій привілейований статус і у самій столиці [2,с.63–65]. Генуезці отримали право на власні церкви у багатьох візантійських містах [8,с.70]. По встановленні у Константинополі своєї влади Михайло VIII Палеолог відправляє на Крит свого ємісара з листом до архонтів, який містив заклик до повстання проти Візантії. Посланець висадився у Суді, районі, який знаходився під контролем повстанців. Під впливом обіцянок допомоги повстання під керівництвом Олексія Каллергія охоплює майже весь острів. Не змінило його розмаху і встановлення у 1268 р. дружніх стосунків Михайлом VIII Палеологом з Венецією. Остання, щоб придушити повстання, змусила була частково задовольнити вимоги його учасників [19,с.193].

Після повернення Константинополя візантійці стали з новою силою повертати втрачені володіння. Своїми успішними діями візантійський адмірал Лікаріо зумів повернути частину островів Архіпелагу і Венеції лише перекинувши нові сили вдалося майже повністю поновити тут своє панування на 1303 р. У 1302 р. Андронік II запрошив на візантійську службу лицарів з Каталонії, Арагону, Балеарських островів. Він використав цих найманців для протидії Сельджукідам у Малій Азії. Однак після поразок, завданими ними мусульманам під Філадельфами, вони переходять

до спустошення власне візантійських володінь [25,с.91]. Після грабунків навколишніх містечок і сіл іспанські найманці переходять до військових дій проти Візантії і у подіях 1304–1307 рр. вони часто діють як союзниками з військами тюрків [26,р.120–121]. У 1304 р. каталанці починають захоплення Фессалії і Атиці, утворивши тут незалежну державу. Невдовзі вони вторгаються на Евбею, яка належала Венеції, і їх вдалося частково витіснити лише у 1319 р. [25,с.91].

У 1326 р. було засновано Каталано–Афінське герцогство, яке перетворилося на базу для піратських нападів в Егеїді. Лише у 1388 р. флорентієць Неріо Аччайоолі зміг вибити каталан з Афін. Однак дії цих піратів продовжували знекровлювати Егеїду. Їм надавали допомогу королі Арагону і Сицилії, які не змирилися з втратою васальної держави у цьому регіоні. Про їхню позицію свідчать конкретні дипломатичні кроки. Так у 1392 р. король Мартін I Арагонський призначив знатного каталана дона Педро де Фоноллета генеральним намісником втраченого герцогства. Подібні кроки робилися і надалі. Вже у 1422 р. Альфонсо V Арагонський (1416–1458 рр.) надав титул герцога Афін каталану Томасу Беральдо. Тоді архієпископ Фів Джованні Аччайоолі від імені Антоніо I Аччайоолі, який володів Афінами, звернувся до Венеції за допомогою у випадку спроби відновлення каталанського Афінського герцогства. Хоча венеціанці заспокоювали флорентійців, самі вони розглядали небезпеку захоплення Мореї каталансько–арагонською експедицією як реальну ще у 1456 р. [5,с.309–310].

У листопаді 1307 р. завдяки зраді одного з греків лицарі–іоанніти захопили важливу фортецю на горі Філермо на острові Родос. Климент V у цей час затвердив за лицарями права на володіння островом, хоча місто Родос відкрило перед лицарями свої ворота лише 15 серпня 1309 р. Через рік Орден офіційно переніс свою резиденцію на острів. Невдовзі госпітальєри підкорили своїй владі частину Південних Спорад (Сіме, Кос, Нісірос, Калімос, Лерос). Військовий флот згадується в архівах Ордену вже у 1300 р., а у 1301 р. у флоті з'являється посада адмірала. Орденський статут прийнятий за Гійома де Вільара (1296–1305 рр.) надавав право адміралові командувати кораблями «війни за віру», наймати галеони, галіти, вояків, підпорядкувавши йому «морських солдатів, як на землі, так і на морі» [6,с.224–225]. Госпітальєри разом з візантійцями беруть участь у ряді військових операцій проти турків, перехоплюють їхні кораблі в Егеїді. Разом з тим, часто тюрки здобували необхідний мир з родоськими лицарями, надсилаючи їм коштовні дарунки [26,р.120].

Практика взаємин між державою і православною Церквою засвідчує нерівноправність, що чітко засвідчує відмінність правового статусу її священників від представників католицького кліру. Так, теоретично зберігаючи імунітет, православні священники фактично були беззахисні перед судом знатних сеньйорів. Спеціальна папська постанова 1222 р. дозволила єпископам Романії звільняти латинян від покарання за застосування насилля щодо православного клірика, який не виявив належної поваги до лицаря чи Римської Церкви.

Папство намагалося підпорядкувати собі грецьких монахів Афона, обіцяючи зберегти привілеї Святої Гори, проте зіткнулося з упертим опором. Священники і монашество активно боролося за відновлення православного Патріархату в Константинополі (поряд з латинським, оскільки подібна практика існувала в Антіохії та Єрусалимі) [3,с.26]. Взаємини між Константинополем і Римом продовжували перебувати у стані постійного протистояння попри посилення тюркської, а згодом і османської загрози у Середземномор'ї. У 1328/1329 р. Римський Папа навіть планував організувати новий похід, причому не лише проти «аланів, болгар, турок», а й проти «схизматиків греків» [1].

Становище православної Церкви у Латинській імперії було нерівноправним. Це було наслідком цілеспрямованої політики світських феодалів новозаснованої держави і Римського Папи. Проте в умовах наростання опору широких народних мас, як мирян, так і православних священників, державна політика щодо Грецької православної Церкви зазнала помітної еволюції. Позначимо також і регіональні особливості державної політики щодо Церкви в латинських областях. В окремих латинських землях правителі намагалися знайти порозуміння з місцевим православним духовенством. Разом з тим, у цілому політика латинських володарів йшла у руслі офіційної позиції Папської курії. Поширювалася дія норм західного церковно–канонічного права. Показовим є нормативно–правове закріплення нерівноправного становища православного священника.

Список використаних джерел

1. Гаген С.Я. Образ Византии в донесении французского доминиканца первой трети XIV в. / С.Я. Гаген // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2009. – Вып.39. – С.360–374.
2. Гуковский М.А. Итальянское Возрождение. – Т.1: Италия с 1250 по 1380 год / М.А. Гуковский. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1947. – 339 с.

3. Каждан А.П. Латинская империя / А.П. Каждан // История Византии. – В 3 т. [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1967. – Т.3. – С.15–28.
4. Карпов С.П. Латинская Романия / С.П. Карпов. – СПб.: Алетейя, 2000. – 256 с.
5. Колотова О. Е. Каталонское пиратство в Эгеиде (кон. XIV–XV вв.) / О.Е. Колотова // АДСВ. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2001. – Вып.32. – С.309–317.
6. Колотова О.Е. Пиратство ордена госпитальеров в Восточном Средиземноморье (1291–1522 гг.) / О.Е. Колотова // АДСВ. – Екатеринбург: Урал. гос. ун-т: Волот, 1999. – Вып.30. – С.223–233.
7. Лебедев А. Очерки истории Византийско–Восточной церкви оть конца XI–го до половины XV века / А.Лебедев. – СПб.: Тип. М.Г. Волчанинова, Б.Черныш, 1892. – VII + 644 с.
8. Литаврин Г.Г. Внешнеполитическая борьба на Балканском полуострове и в Малой Азии. Латинская империя, Никея, Эпир и Болгария (1204–1261 гг.) / Г.Г. Литаврин // История Византии. – В 3 т. [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1967. – Т.3. – С.50–71.
9. Литаврин Г.Г. Социально–экономический и политический строй Никейской империи, Эпирского царства и Трапезундской империи / Г.Г. Литаврин // История Византии. – В 3 т. [отв. ред. Г.Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1967. – Т.3. – С.29–49.
10. Медведев И.П. Основание города Мистры / И.П. Медведев // АДСВ. – Свердловск, 1966. – Вып.4. – С.57–74.
11. Омельчук В.В. Адміністративно–судові привілеї Візантійської православної Церкви / В.В. Омельчук // Судова апеляція. – 2013. – №1 (30). – С.29–36.
12. Омельчук В.В. Адміністративно–судові та фінансово–податкові привілеї візантійських монастирів / В.В. Омельчук // Фінансове право. – 2013. – №2 (24). – С.42–46.
13. Омельчук В.В. Джерела з церковно–правової історії Візантійської імперії / В.В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – №1. – С.22–27.
14. Омельчук В.В. Особливості еволюції канонічних актів у правовому просторі Візантійської імперії / В.В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2012. – Вып.6. – С.17–21.
15. Омельчук В.В. Порядок регламентування діяльності окремих церковних інститутів у правовій системі Візантійської імперії / В.В. Омельчук // Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. – 2013. – Вып.2. – С.23–28.
16. Омельчук В.В. Церковно–монастирське землеволодіння у Візантійській імперії та його правові гарантії / В.В. Омельчук // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – Вып.2 (206). – С.7–11.
17. Соколов Н.П. Венеция и первые князья Морей (1205–1262) / Н.П. Соколов // АДСВ. – Свердловск, 1973. – Вып.10. – С.151–157.
18. Соколов Н.П. Колониальная политика Венеции в сфере церковных отношений / Н.П. Соколов // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма: Межвуз. сб. [отв. ред. В.Т. Илларионов] – Горький: Изд-во ГГУ им. Н.И. Лобачевского, 1982. – С.53–65.
19. Соколов Н.П. Колониальная политика Венеции в XIII в. / Н.П. Соколов // СВ. – М.: Изд-во АН СССР, 1954. – Вып.IV. – С.170–195.
20. Удальцова З.В. Борьба партий в Византии XV вв. и деятельность Виссариона Никейского (Автореферат) / З.В. Удальцова // ВВ. – 1949. – Т.II (XXVII). – С.294–307.
21. Удальцова З.В. Борьба партий в Пелопоннесе во время турецкого завоевания по данным византийского историка Критовула / З.В. Удальцова // СВ. – М.: Изд-во АН СССР, 1951. – Вып.III. – С.161–179.
22. Удальцова З.В. Византийская империя в последнее столетие своей истории. Завоевания турок на Балканском полуострове. Византия и Запад / З.В. Удальцова // История Византии. – В 3 т. [отв. ред. Г. Г. Литаврин]. – М.: Наука, 1967. – Т.3. – С.161–183.
23. Удальцова З.В. Византия в XIII–XV вв. / З.В. Удальцова // История Средних веков: в двух томах [под общ. ред. С.Д. Сказкина]: Учебник. – [Изд. 2–е, переработ.] – М.: Высш. шк., 1977. – Т.1. – С.363–371.
24. Успенский Ф.И. История Византийской империи: Отдел VI: Комнины; Отдел VII: Расчленение империи; Отдел VIII: Ласкари и Палеологи. Восточный вопрос [сост. Л.В. Литвинова] / Ф.И. Успенский. – М.: Мысль, 1997. – 829 [2]с.
25. Фионова Н.А. Столкновение Венеции с турецкой опасностью в первой половине XIV в. / Н.А. Фионова // Страны Средиземноморья в эпоху феодализма: сб. ст. [отв. ред. Н.П. Соколов]. – Горький: Горьковский гос. ун-т им. Н.И. Лобачевского, 1975. – Вып.2. – С.89–107.
26. Luttrell A. Latin Responses to Ottoman Expansion before 1389 / Anthony Luttrell // The Ottoman Emirate (1300–1389) (Halcyon Days in Crete I: A Symposium Held in Rethymon, 11–13 January 1991) [ed. by Elizabeth Zachariadou]. – Rethymon: Crete University Press, 1993. – P.119–134.

* * *

УДК 94(367:430)«09/12»

Микола Рудь, канд. історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Державотворчі процеси на Полаб'ї у IX–XII ст.

На основі наративних джерел, розглядається процес консолідації слов'янських племен межиріччя Ельби і Одеру в рамках відносно єдиної ранньофеодальної держави у IX–XII ст.

Ключові слова: генеза, держава, раннє середньовіччя, Полаб'я.

Микола Рудь. Процес формування госудурства на Полаб'є в IX–XII вв.

На основани наративных источников, рассматривается процесс консолидации славянских племен междуречья Эльбы и Одера в рамках относительно единого раннефеодального государства в IX–XII вв.

Ключевые слова: генезис, государство, раннее средневековье, Полабье.

Mykola Rud'. Stateoriginative processes in Polabia in IX–XII centuries

In a research, based on narrative sources, considered the formation of early feudal state in the Slavic tribes between the rivers Elbe and the Oder in IX–XII century.

Keywords: genesis, state, early Middle Ages, Polabia.

Важливим аспектом історії слов'янських племен межиріччя Ельби і Одеру є формування у них ранньофеодальної державності. У славістиці з цього питання на сьогоднішній день існує досить обширна література. У різний час над даною проблемою працювали у радянській історіографії – В.Д. Корольок, З.М. Черніловський, Б.Н. Флоря, В.К. Ронін [5;6;7;9]; у польській – К.Ваховський, Г.Ловмянський, Г.Лябуда, Л.Лещевіч, К.Перадзка, Є.Стжельчик, А.Турасевич [17;18;19;21;24;26;27]; у чеській – Г.Булін, В.Прохазка [12;22]; у німецькій – Я.Бранкач, В.Брюке, Й.Геррманн, Г.Людат, В.Фрітце, Б.Фрідманн [10;11;14;15;16;20]. Більшість з них відносять утворення ранньофеодальної держави у полабських слов'ян до XI ст., точніше до другої третини XI ст., тобто до часу утворення об'єднаної держави Готшалка. Пізньому виникненню держави у полабів, на думку згаданих істориків, заважали надзвичайно несприятливі зовнішньополітичні умови. Однак, частина істориків дотримуються іншої точки зору з розглядуваного питання. Так, Г.Булін, В.Д. Корольок і К.Перадзка відносять утворення ранньофеодальної держави у полабсько–прибалтійських слов'ян до VII–VIII ст. Вони зазначають, що у той час зовнішній фактор – іноземний натиск – діяв ще як чинник, що посилював об'єднувальні тенденції у полабських слов'ян, прискорював процес формування тут єдиної державності. Згідно їх тверджень, суспільному прогресу слов'янських племен між Ельбою і Одером значно сприяла близькість Франкської ранньофеодальної держави. Проте, з середини IX ст., постійні війни гальмували процес політичної консолідації полабсько–прибалтійських слов'ян, у результаті чого він набув чіткого характеру лише з другої третини XI ст. за князя Готшалка [6,с.70]. Однак, ці припущення В.Д. Корольока, Г.Буліна і К.Перадзко залишаються на сьогоднішній день лише гіпотезами, можливими, але не безперечними. На сьогоднішній день у нашому розпорядженні немає переконливих свідчень існування на Полаб'ї у VIII–IX ст. ранньофеодальної держави. Не могли визріти до VIII ст. і соціально–економічні передумови для її утворення. Отож, мова може йти не про утворення держави на Полаб'ї у VIII–IX ст., а про передумови такого утворення, що завершилось у другій третині XI ст. за князя Готшалка формуванням ободритської ранньофеодальної держави.

Ободритські племена, головними з яких були ободрити, вагри, варни і полаби, до X ст. склалися у досить міцне політичне об'єднання з централізованою князівською владою. За повідомленням джерел, у 954–955 рр. на чолі ободритів стояли два князі – Након та його брат Стойгнев [2,III,50;2,III,53;8,II,12]. Обидва вони вели боротьбу за незалежність з німецькими феодалами і, очевидно, між собою за князівський престол. У 955 р. у битві на р. Раксі Стойгнев був убитий німецькими рицарями [2,III,55]. Ободрити зазнали тяжкої поразки.

Недивлячись на поразку, Након зумів зберегти владу. Коли у 965 р. Ібрагім ібн Якуб відвідав його резиденцію у Мекленбурзі, Након вважався найсильнішим слов'янським князем [4,с.47]. Воїни Накона носили щити і лати, були добре навчені. Син Накона – Мстівой, у 981 р. з 1000 воїнів супроводжував німецького імператора Оттона II у його італійському поході [1,II,42;3,I,16].

Подальша історія ободритів свідчить, що Након поклав початок династії Наконідів, котра правила до середини XII ст., припинившись після смерті синів Генріха Альт – Любечкого. Суспільно–економічною основою цієї князівської династії було зростаюче розповсюдження відносин соціальної залежності, утворення феодальних відносин. Влада ободритських князів ба-

зувалась на володінні землею і людьми, котрі на ній працювали. Крім того, ці князі збирали данину з підвладних їм племен. До них стікалися під час розвитку ранніх міст ринкові і торгові податки, побори за дороги і мости. Державна організація базувалась на сітці городових споруд; рицарі, радники, збирачі податків та інші служили люди підтримували владу ободритських князів [13, s.211].

Ободритські князі були пов'язані з християнською церквою, – чому сприяло заснування єпископства в Ольденбурзі у 968 році, монастирі і церкви виникали і в інших містах [1, II, 16; 3, I, 11]. Але християнство завоювало тверді позиції не в нижчих прошарках, а у верхівки ободритської знаті (і то не відразу). Це було однією з головних причин слабкості князівської влади у ободритів, частих заколотів проти неї. Другою причиною неміцності князівської влади в ободритів був негативний вплив зовнішнього чинника. Утвердження феодальних відносин вимагало політичного придушення вільного селянина–общинника. Однак в умовах постійних війн за свободу проти німецьких рицарів такий політичний тиск на вільного селянина виявився утрудненим, тому що селяни–общинники були значною силою у протистоянні з зовнішніми ворогами.

Важливою віхою на шляху до формування ободритської держави стало очолюване лютичами повстання 983 року проти німецьких рицарів і християнської церкви [8, III, 17]. У 990 році піднялися на боротьбу і ободрити, що спустошили північну Саксонію і спалили Гамбург, так що близько 1000 р. полабсько–прибалтійські слов'яни – лютичи і ободрити – знову отримують політичну незалежність [1, II, 42; 1, III, 43].

Військові успіхи не призвели, однак, до вирішального зміцнення у ободритів центральної князівської влади, котрій наприкінці X – на початку XI ст. доводилось продовжувати вести виснажливу боротьбу з сильними угрупованнями знаті, обтяженими залежністю від верховного князя. Для зміцнення централізованої держави ободритським князям необхідно було вирішити одне важливе завдання, покінчити з впливом родо–племінної знаті, покласти край самостійності окремих князівств. Цю мету, очевидно, і переслідувала територіально–адміністративна реформа здійснена у 1031 р. князем Ратібором. За свідченням Адама Бременського, Ратібор розділив ободритські землі між вісьмома своїми синами, кожному з яких доручив управління однією з областей, зберігаючи одночасно у своїх руках верховну владу [1, II, 79]. Проте Ратібору не вдалося зламати опір місцевої знаті. Консолідуючий курс Ратібора підірвався підступними діями зовні з боку датчан [27, s.162]. Влада його була повалена. У битві загинули і всі його сини [1, II, 79].

Тільки Готшалку після виснажливої боротьби вдалося у 1043 році знову стати на ноги і заснувати сильне державне об'єднання [3, I, 20].

Як засіб для зміцнення центральної влади Готшалк приймає християнство, запровадження якого супроводжувалося, очевидно, жорстокими репресіями проти язичників. Ось що повідомляє про це хроніст Адам Бременський: «По той бік Ельби і в землях слов'ян наші справи як і раніше мали великий успіх. Тому що Готшалк, ... чоловік, знаменитий мудрістю і хоробрістю, взявши за дружину доньку короля датчан, настільки утихомирив слов'ян, що вони боялись його як короля, сплачували данину і, підкоряючись, прохали про мир» [1, III, 19].

Політика християнізації характеризує лише один бік змін, що відбувалися в ободритському суспільстві за правління Готшалка. Ця політика була тісно пов'язана з боротьбою проти опозиційних угруповань ободритської знаті. У хроніках XI–XII ст. все менше згадується про вічові збори. Судячи з повідомлень Адама Бременського і Гельмольда, слов'янський князь правив одноосібно. Знищення родової знаті відбувалось рішуче і безповоротно.

Готшалк проводив далекоглядну зовнішню політику. Використовуючи суперечності між гамбурзьким архієпископом Адальбертом і саксонськими Біллінгами, він уклав союз з гамбурзьким архієпископом. Датські зв'язки становили іншу опору Готшалка [5, s.190]. За підтримки цих двох сил він здійснював процес консолідації ободритських земель.

За Готшалка значно розширилися кордони ободритської держави. Їй вдається підкорити частину лютичів. За свідченням Адама Бременського: «...за цього князя християнську віру покірно визнали всі слов'янські племена, котрі відносились до Гамбурзького діоцезу, а саме: вагри, ободрити, ререги і полаби; а також глиняни, варин, хижани і черезпеняни аж до ріки Пани, котра у грамотах нашої церкви називається Пеною» [1, III, 20]. Виходячи з цих даних, у складі ободритської держави виявились два лютичьких племені – хижани і черезпеняни, а кордони її простягались до р. Пени.

Для того, щоб керувати такою великою державою, Готшалку необхідна була міцна адміністрація і добре організована військова сила. Такою силою могла бути лише оточуюча князя по-

стійна і залежна від нього дружина. На основі свідчень Адама Бременського і Гельмольда можна зробити висновок, що Готшалк мав досить чисельну кінну дружину, котра утримувалася за рахунок данини, що збиралася з місцевого населення [1, III, 22; 3, I, 21]. З середовища дружинників, а також з числа неслужилих феодалів–землевласників вербувались, очевидно, представники князівської адміністрації на місцях [5, s.189].

Послаблення держави Готшалка розпочинається з 1066 року, коли Готшалк було убито у результаті палацової змови, сліди котрої вели до Саксонії. У ободритській державі спалахнуло повстання язичників, котре повністю змітає християнство [1, III, 50; 3, I, 22].

Саксам, проте, не вдалося отримати безпосередню вигоду із задуманої ними інтриги. Князем ободритів був проголошений Крутий, що походив з острова Рюген, котрий правив їх країною з 1066 по 1093 рр. [26, s.157]. Політика Крутого носила яскраво виражений антисаксонський характер. Відбивши спробу одного з синів Готшалка – Бутуя повернути з допомогою саксів батьківські права, Крутий перейшов у енергійний наступ проти німецьких рицарів [3, I, 25]. Він відсунув кордони свого князівства до гирла Ельби і протягом майже 10 років наводив жах на саксів. Заколоти у Німеччині, що проявились у повстанні саксонських князів проти Генріха IV, сприяли успіху політики Крутого відносно зміцнення незалежності ободритів. Що стосується організації державної влади, то тут, за винятком знищення церкви, за Крутого не відбувається суттєвих змін.

З 1093 р. до влади в Ободритії знову приходить рід Готшалків. Цього разу його представляє молодший син Готшалка – Генріх, що організував віроломне убивство Крутого [3, I, 34]. Після тривалої боротьби він розповсюдив свою владу до Одера і Бранібора. До складу держави Генріха входили землі вагрів, полабів, ободритів, хижан, черезпенян і деяких інших лютичьких племен. Йому платили данину навіть поморяни за Одером. За словами німецького хроніста Гельмольда, Генріха називали королем у всій землі слов'ян і нордальбінгів [3, I, 36].

Спираючись на саксонську і датську підтримку, Генріх приділяв значну увагу зміцненню внутрішніх зв'язків ободритської держави, що складалася з різних племенних областей. Результатом подібної планомірної діяльності було зміцнення позицій центральної князівської влади як всередині Ободритської держави, так і за її межами. Соціально–економічною основою цієї князівської влади були феодальні відносини, що розвивалися.

Забезпеченню влади князя Генріха служило організоване військо і дружина, свідчення про котрих містяться в описі військового походу на руян і облозі Альт–Любека. У 1123 році «...розіслав він [Генріх – М.Р.] послів у різні слов'янські землі, щоб домовитися про допомогу. І прийшли усі з єдиним бажанням з єдиним рішенням коритися наказам короля і підкорити руян... розсіяні по усьому простору моря, поділені на знамена і шеренги, вони очікували наказів короля. І було все військо дуже велике» [3, I, 38]. Коли руяни обложили Альт–Любек, у місті знаходилася невелика міцна дружина на чолі з воєначальником. Князь Генріх наказав їй зберегти місто, поки він не прийде сюди з допоміжними військами [3, I, 36].

У відновленні християнства і всілякому сприянню його розвитку, виявилось прагнення Генріха зв'язати різні області ободритської держави єдиною ідеологією.

Недивлячись на те, що ободритським князям вдалося на досить тривалий час об'єднати економічно і політично неоднаково розвинуті області і роз'єднати протистояючі сили, насамперед язичництво і знать, спроба створити міцне державне об'єднання в області між Ельбою і Одером зазнала краху. Опозиції проти централізації вдалося все–таки об'єднатися з опозицією проти християнізації. Церква вимагала десятину і інші податки; держава стягувала для власних потреб і для іноземних володарів, для саксів і датчан, данини і податки. Це було, очевидно, однією з головних причин постійних повстань проти ободритських князів. Вони неодноразово втікали зі своїх земель і знову здобували владу лише з допомогою саксонських і датських військ. Останній ободритський володар з роду Наконідів Святополк, не зміг навіть захистити Альт–Любек, у котрому відбувався ранньоміський розвиток. Послаблення ободритської держави у першій половині XII ст. сприяло посиленню агресії німецьких і датських рицарів проти полабсько–прибалтійських слов'ян.

Подібно ободритам у гаволян також рано перемогла спадкова князівська влада, з центром у Браніборі. Перші свідчення про гаволянських князів відносяться до 929 р., коли під час першого захоплення німцями Бранібора було взято у полон місцевого князя Тугуміра [17, s.253]. Через 10 років німецький маркграф Герон, зневірившись перемогти полабських слов'ян у відкритому бою, хитрістю заманив до себе 30 слов'янських вождів, віроломно перебивши їх усіх [2, I, 20]. Очевидно, серед цих 30 був не тільки князь, що замінив Тугуміра, але і всі його спадкоємці, адже, як

дізнаємося з наступного повідомлення Відукінда, правом на великокнязівський титул у гаволян володіли усього дві особи: перебуваючий у полоні Тугумір та його племінник. Правління було передано останньому. То був момент надзвичайного обурення слов'ян німецькими рицарями і їх переможного походу на ворогів. Новий князь, очевидно виявився вірним своєму народу. Тоді німецький король Оттон I випускає на волю Тугуміра. Зробивши з нього зрадника, він інсценував йому втечу. Тугумір з'явився у Браніборі і заявив, що «вирався» з неволі. Йому повірили і повернули владу. Племінник був усунений, але Тугумір цим не задовольнився. Проводячи проницьку політику він підступно вбиває племінника, а потім передає місто Бранібор і всю область гаволян німцям [2, II, 21].

З цих повідомлень можна зробити висновок, як твердо великокнязівський титул у гаволян був пов'язаний у X ст. з певним родом, аж до повного його припинення і як за інших рівних умов перевага віддавалась старшому у роді.

Гаволянські князі панували над племенами у центральній частині Полаб'я. Згідно свідчень Адама Бременського і Гельмольда, до складу їх князівства входили гаволяни, дошани, любушани і стодоряни [1, II, 21; 3, I, 2]. Після захоплення цієї області німецькими рицарями, відбувся її розподіл на так звані бургварди, тобто невеликі державні утворення, котрі прив'язувалися переважно до слов'янських місцевостей. Подібні бургварди існували в Пріттербе, Браніборі, Дубе, Потсдамі, Гельтові, Нінбурзі і Плоне [13, s. 215]. Вони безумовно сприяли поступовому переходу області гаволян до територіально-адміністративного поділу. У X ст. відбувалися, очевидно, суттєві зміни у соціальній структурі гаволян. Однак стан писемних джерел не дозволяє детально розкрити цей процес.

У 983 році німецьке панування в області гаволян було повалено у результаті великого слов'янського повстання [17, s. 205]. Недивлячись на неодноразові спроби німецьких рицарів знову захопити центр гаволянського князівства – Бранібор, їм це не вдалось ні наприкінці X ст., ні в XI ст. На початку XII ст. князівство гаволян, імовірно, було включено до складу ободритської держави Генріхом Готшалком [3, I, 37], після смерті котрого до влади у 1127 р. приходить представник давнього гаволянського роду Прібіслав, що отримав після хрещення ім'я Генріх [3, I, 46].

Подібно ободритському князю Генріху Готшалку, Прібіслав енергійно взявся за розбудову державності у племінній області гаволян. Свідчення джерел про внутрішні події в області гаволян у першій половині XII ст. дуже бідні. Виходячи з даних про відновлення субурбії у Браніборі і підтримки князем Прібіславом (Генріхом) розвитку торгівлі, можна припустити, що він приділяв увагу підведенню під свої політичні заходи господарського фундаменту. Про це говорять також численні знахідки скарбів і початок карбування у Браніборі власної монети [25, s. 46].

У своїй зовнішній політиці Прібіслав (Генріх) орієнтувався на Німеччину. Всупереч опору місцевого язичницького жрецтва зі святилища Триглава він знову вводить на Полаб'ї християнство, а спадкоємцем після своєї смерті оголошує запеклого ворога слов'ян Альбрехта Ведмеда. У 1150 р. у жорстокій боротьбі зі слов'янським військом Альбрехту вдається все-таки захопити Гаволянню і отримати «свою спадщину» [13, s. 216]. Так, уже в котрий раз зрада слов'янської князівської верхівки діяла проти виникаючої державності.

Досить сворідним був процес формування держави у лютичів і руян, державні утворення яких зберігають у X–XII ст. низку архаїчних рис.

На жаль, стан джерел не дозволяє детально розглянути це питання. Проте на основі даних хронік можна зробити висновок про гальмівний характер зовнішнього чинника у процесі утворення у них ранньофеодальної держави. Безперервне ведення війн не лише затримувало їх суспільний розвиток, але і вело до консервації і навіть реставрації окремих архаїчних явищ у соціальному і державному устрої суспільства.

Починаючи з X ст. протягом майже 200 років князівська влада зовсім зникає у лютичів. Німецький хроніст Титмар Мерзебургський змалював наступну картину їх «самоуправління»: «Всіма ними, що називаються загальним ім'ям лютичі, не управляє який-небудь один правитель. Вирішення необхідної справи обговорюється на загальних зборах, після цього усі повинні дати згоду на його виконання. Якщо ж хтось з селян не погоджується з прийнятим рішенням, його б'ють палицями, а якщо він і поза зборами відкрито чинить опір, його карають або спаленням і повним розграбуванням його майна, або сплатою відповідної його рангу суми грошей у їх присутності» [8, VI, 25].

Тут перед нами чітко виступають народні збори у Ретрі, що володіють верховною владою у лютичькому союзі. Про це ж свідчить Гельмольд, повідомляючи про ободритського князя Мстівова, котрий саме на зборах у Ретрі просить у лютичів допомоги [3, I, 16]. Соціальний склад зборів не ясний. Важко уявити, щоб

у них брали участь всі вільні ополченці лютичьких племен, хоча формально вони і виражали волю всього народу. Швидше всього це було віче з представників племен, можливо, очільників малих бургових округів. Вони обговорювали найважливіші питання союзу під дахом храму у Ретрі. Безперечно, сильним на зборах був голос жрецтва. Р.Шмідт вважав його навіть вирішальним, називаючи форму правління лютичів федеративно-республіканською, з яскраво вираженою язичницько-сакральною основою [23, s. 198].

Про політичний устрій руян нам повідомляють джерела XI–XII ст. Згідно них на о. Рюген існували у цей період вічові збори у якості основного органу влади і князь [3, I, 2]. Про останнього важко сказати чи його обирали, чи він яким-небудь іншим шляхом успадковував трон. Відомо лише, що влада князя була вельми обмеженою [3, I, 6]. Головним його обов'язком була військова справа. В управлінні островом князь відіграв незначну роль.

Безперечно, великий вплив на Рюгені мала родова знать і особливо жрецтво. Гельмольд навіть стверджував, що «король у них у порівнянні з жерцем мало, що значив» [3, II, 12]. У зв'язку з цим Й.Відавчів говорить про теократичну державу на о. Рюген [28, s. 29]. Однак, ці твердження позбавлені, на наш погляд, яких-небудь підстав. Хоча авторитет арконського жерця під час проведення народних зборів і був великим, але вирішальне слово завжди залишалося за віче. Храм не втручався безпосередньо у справи управління, про що свідчить, зокрема, повідомлення Адама Бременського про те, що без рішення руянського племені не приймалися, згідно законів, жодні суспільні постанови [1, IV, 18].

Підводячи підсумок розвитку державотворчих процесів у полабсько-прибалтійських слов'ян у IX–XII ст., слід відмітити, що, недовірившись на значний прогрес у політичному розвитку і утворенні держави, через своєрідність політичної обстановки у даному регіоні, у них не сформувалося єдиного державного утворення здатного дати відсіч німецьким рицарям-хрестоносцям.

Негативну роль у процесі формування держави у полабсько-прибалтійських слов'ян відігравала язичницька релігія, котра допомагала могутній знаті зберігати і підтримувати роз'єднаність племен, затримувала їх об'єднання у єдину могутню державу, що і стало одним з факторів поневолення полабсько-прибалтійських слов'ян у XII ст. німецькою державою.

Список використаних джерел

1. Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви // Адам Бременский, Гельмольд из Боссау, Арнольд Любекский. Славянские хроники [пер. с лат. И.В. Дьяконова, Л.В. Разумовской]. – М.: СПСЛ, Русская панорама, 2011. – С.7–150.
2. Видукинд Корвейский. Деяния саксов / Вступит. статья, перевод и комментарии Г.Э. Санчука. – М.: Наука, 1975. – 272 с.
3. Гельмольд. Славянская хроника / Предисл., перевод и примечания Л.В. Разумовской. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – 299 с.
4. Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах / Статьи и размышления А.Куника и В.Розена. – СПб.: Изд-во Императорской Академии Наук, 1878. – Ч.1. – 192 с.
5. Королук В.Д. Государство бодричей в правление князя Готшалка // Slavia Occidentalis. – Poznań, 1962. – Т.22. – С.165–196.
6. Королук В.Д. К вопросу о раннефеодальной государственности у полабо-прибалтийских славян // Королук В.Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья (Политическая и этническая история). – М.: Наука, 1985. – С.69–77.
7. Ронин В.К., Флора Б.Н. Государство и общество у полабских и поморских славян // Раннефеодальные государства и народности (южные и западные славяне VI–XII вв.). – М.: Наука, 1991. – С.116–137.
8. Титмар Мерзебургский. Хроника. [пер. с лат. И.В. Дьяконова]. – М.: Русская панорама, 2005. – 256 с.
9. Черниловский З.М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. – М., 1959. – 128 с.
10. Brankač J. Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe, Saale und Oder aus der Zeit von 9. bis zum 12. Jahrhundert. – Bautzen: Domowina, 1964. – 338 s.
11. Brücke W. Untersuchungen zur Geschichte des Lutizenbundes. Deutsch – wendische Beziehungen des 10. – 12. Jh. – Münster – Köln: Böhlau, 1955. – 256 s.
12. Bulín H. Počátky státu obodritského // Právníhistorické studie. – Praha, 1958. – Т.ІV. – С.5–60.
13. Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert: Ein Handbuch / Herausgegeben von J. Herrmann. – 3 Aufl. – Berlin: Akad. – Verlag, 1974. – 530 s.
14. Friedmann B. Untersuchungen zur Geschichte des abodritischen Fürstentums bis zum Ende 10. Jh. – Berlin: Duncker Humboldt, 1986. – 336 s.
15. Fritze W. H. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zum Herrschaftsstaat // Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder. – Giessen, 1960. – S.141–219.

16. Herrmann J. Anfänge zur Grundlagen der Staatsbildung bei der slawischen Stämmen westlich der Oder // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. – 1967. – H. 3. – S. 424–446.
17. Labuda G. Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny Zachodniej. – Poznań: PTPN, 2002. – 967 s.
18. Leciejewicz L. Główne problemy dziejów obodrzyckich // Słowiańszczyzna polabska między Niemcami a Polską / Pod red. J. Strzelczyka. – Poznań, 1981. – S. 167–182.
19. Lowmiański H. Studia nad dziejami Słowiańszczyzny, Polski i Rusie w wiekach średnich. – Poznań: Wydawn. Naukowe UAM, 1986. – 686 s.
20. Ludat H. Slawen und Deutsche im Mittelalter. Ausgewählte Aufsätze zu Fragen ihrer politischen, sozialen und kulturellen Beziehungen. – Köln / Wien: Böhlau Verlag, 1982. – 418 s.
21. Pieradzka K. Zagadnienie grodów i wezesośredniowiecznej organizacji grodowej u Słowian północno-zachodnich // Pamiętnik słowiański. – 1955. – №4. – S. 267–303.
22. Proháčka V. Politické zřízení polabsko-pobaltských Slovanů v závěrečném udolí rodové společnosti // Slavia Occidentalis. – 1962. – T. 22. – S. 197–252.
23. Schmidt R. Retra. Das Heiligtum der Lutizen als Heiden – Metropole // Festschrift für Walter Schlesinger. – Köln / Wien, 1974. – Bd. 2. – S. 165–198.
24. Strzelczyk J. Słowianie polabscy. – Poznań: Wydawn. Poznańskie, 2002. – 95 s.
25. Suhle A. Münzprägung in Brandenburg von den Anfängen bis zum Tode Ottos I // Jahrbuch für brandenburgische Landesgeschichte. – 1955. – T. 6. – S. 46–49.
26. Turasiewicz A. Dzieje polityczne Obodryców od IX wieku aż do utraty niepodległości (1160–1164). – Kraków: Nomos, 2004. – 311 s.
27. Wachowski K. Słowiańszczyzna Zachodnia. – Poznań: Instytut Zachodni, 1950. – 290 s.
28. Widajewicz J. Masudi o weletach // Pamiętnik Słowiański. – 1949. – 47 s.

* * *

УДК 94: 902.2 (477)

Михайло Козлов, д-р історичних наук, доцент кафедри гуманітарних, соціальних, профспілкових та природнонаукових дисциплін, Інститут економіки та права Академії праці та соціальних відносин, Україна, Севастополь

Ілля Муромець та Ідолище погане (з історії протистояння пізніх язичників та давньоруських князів в другій половині XII ст.)

Проведена історична реконструкція подій, пов'язаних з антихристиянським рухом у східнослов'янських землях у другій половині XII ст. на основі сюжету билини «Ілля Муромець та Ідолище погане» та давньоруських літописів.

Ключові слова: билина, язичницькі громади, богатири, князівська дружина.

Михаил Козлов. Илья Муромець и Идолище плохое (из истории противостояния поздних язычников и древнерусских князей во второй половине XII ст.)

Проведена историческая реконструкция событий, связанных с антихристианским движением в восточнославянских землях во второй половине XII в. на основе сюжета былины «Илья Муромец и Идолище поганое» и древнерусских летописей.

Ключевые слова: былина, языческие общины, богатыри, княжеская дружина.

Mishail Kozlov. Ilyia Muromets and Idolische bad (from history of opposition of late pagans and Old Russian princes in the second half of XII of century)

Carried out a historical reconstruction of the events connected with the anti-Christian movement in the Eastern Slavic lands in the second half of the XII century on the basis of the plot epics «Ilyia Muromets and Graven image bad» and ancient Russian annals.

Keywords: Bylina, the pagan community, the heroes, the Prince's retinue.

Незважаючи на той факт, що в наш час значно посилюється інтерес вітчизняних дослідників до історії Київської Русі, деякі її сторінки залишаються майже недослідженими. Так, наприклад, стародавній билинний богатир Ілля Муромець, найбільш відомий та любий давньоруським народом воїн, залишається для нас лише персонажем декількох билин та історичних козацьких пісень. Між тим, його військові подвиги були настільки грандіозними, що стали відомими далеко за межами східнослов'янських земель. Так, він згадується у скандинавських сагах, західноєвропейських хроніках. Легенди про Іллю Муромця зафіксовані у західних та південних слов'ян, угро-фінських та балтійських народів.

У працях дореволюційних вітчизняних фольклористів та істориків Ілля Муромець розглядався, здебільшого, як міфологічний герой, який насправді не існував. Так, вчені міфологічної школи, наприклад, бачили у ньому образ богів Перуна або Хорса [5, с. 76].

Представники історичної школи, зокрема, П. М. Соболев, вважали, що фольклорні сюжети взагалі не мають жодного наукового значення й потрібні лише для того, щоб перенести увагу читачів з реального світу до світу ідеального, казкового. Ілля Муромець та Іван царевич, на думку вченого, ніколи насправді не існували [15, с. 85].

У радянські часи виникли дві історичні школи дослідження билинного епосу. Представники школи Б. О. Рибаків бачили у билинному епосі важливе історичне джерело, за допомогою якого можливо реконструювати унікальні історичні події з життя давньоруського суспільства. Так, Б. О. Рибаків у своєму творі «Язычество древних славян», зокрема пише: «Ми, аналізуючи билину, намагаємося вгадати той історичний факт, що лежить у її основі, й спираючись на це припущення, доводимо єдність сюжету билини з якоюсь відомою нам подією» [13, с. 85].

Представники радянської школи В. Я. Проппа виробили іншу методологію використання фольклорних текстів. При дослідженні фольклорних джерел ці дослідники намагалися виявити яким явищем (а не подіям) історичного минулого відповідає фольклорне джерело та в якій мірі воно його дійсно обумовлює й викликає. Фольклорні герої для цих вчених були лише символами епохи [10, с. 76].

Дослідження останків Іллі Муромця у 1988 році комісією Міністерства Охорони Здоров'я УРСР довели, що Ілля Муромець був дужим чоловіком з сильно розвинутою м'язовою системою, приблизно 177 см. на зріст. Помер він у віці 40–45 років. На думку експертів, Муромець жив у другій половині XII – на початку XIII ст. [18, с. 162].

Висновки комісії Міністерства Охорони Здоров'я УРСР позитивно вплинули на інтерес сучасних дослідників до історичного образу Іллі Муромця. У останній час побачили світ велика кількість наукових публікацій, присвячених життєвому шляху та діяльності головного билинного богатира [18].

Разом з тим, майже всі дослідники акцентують свою увагу на боротьбі святого Іллі з Муромом з зовнішніми ворогами, зокрема, кочовиками. При цьому, той факт, що у народній пам'яті Ілля Муромець залишився, в першу чергу, як борець з казковими чудовиськами – Солов'єм-Розбійником та Ідолищем поганим які, зазвичай, мешкають у «лісах брянських та муромських», тобто місцевими східнослов'янськими мешканцями, вітчизняними вченими ігноруються. Європейський мандрівник Ерік Лясота, який відвідав Київ у 1594 році, стверджує у своєму творі, що бачив пошкоджену раку з тілом Іллі Муромця у церкві Святої Софії [20, с. 234]. За даними ченця Києво-Печерської Лаври О. Кальнофойського, Ілля Муромець жив приблизно у 1188 році та був похований у дальніх печерах монастиря [17, с. 195].

Факт поховання простого воїна-дружинника у церкві Софії Київської, а потім у Києво-Печерській Лаврі, був унікальним явищем. Зазвичай, такої честі удостоювалися лише видатні ченці, які сприяли розповсюдженню християнства на східнослов'янських землях, або у поодиноких випадках – київські володарі та члени їхніх родин. Можливо, що і легендарний воїн добився серйозних успіхів саме у напрямку боротьби з язичницькими громадами Русі.

На нашу думку, деякі сюжети давньоруських билин містять важливі історичні факти, які могли б суттєво доповнити наші знання давньоруської історії. Історична реконструкція подій, пов'язаних з антихристиянським повстанням східних слов'ян у другій половині XII ст. на основі сюжету билини «Ілля Муромець і Ідолище погане» та давньоруських літописів – головна ціль даної статті.

Друга половина XII ст. була дуже складним періодом у житті давньослов'янського суспільства. На тлі безкінечних міжусобних війн та набігів половців, часто виникав голод та епідемії чуми. Так, у Новгородському першому літописі під 1158 роком знаходимо: «В то же лето стоя все лето ведро и погори все жито, и на осень уби всю ярь мороз и куляху кадку малу за семь кун. В то же лето по грехам нашим голод и мор был в людях яко от непогребеных нельзя дойти до торгу через смрад» [6, стб. 12–13]. Голод та мор у Новгороді не могли не бути пов'язаними з іншими регіонами Давньої Русі.

Набіги кочовиків, міжусобні війни та голод суттєво послабили авторитет православної церкви. Загнані наприкінці XI ст. до «ведмежих кутів» по окраїнах Київської Русі громади язичників стали, поволі, повертатися до центральних земель, та провокувати виступи місцевого населення проти християнської церкви. Так, під 1159 роком у багатьох літописах повідомляється про антихристиянські виступи у землях поблизу Суздаля, Ростова та

Полоцька: «Того же лета выгнавшє ростовцы и суздальцы Леона епископа, грабяху церкви и попы. И мятеж был велик в городах в Полоцанах» [8, стб.251].

Цікаво, що невідомий автор літопису повідомив про повстання полочан одразу після розповіді про антихристиянські виступи у інших східнослов'янських землях, бачучи між цими подіями певний зв'язок. Вочевидь, мова у джерелі йде про антихристиянські виступи, які охопили всі східнослов'янські землі.

На користь цієї гіпотези свідчить той факт, що навіть у невеликих містечках поблизу Чернігова збиралася велика кількість селян, які не тільки успішно відбивали напади кочовиків, але й самотужки вели переговори з князями. Так, невеличке містечко Глебь, протягом довгого часу відбивалося від війська князів Мстиславичів. Битва йшла цілий тиждень від ночі до ранку і закінчилася перемогою городян [8, стб.252].

Подібним чином вели себе й інші подібні містечка: Вір, Выхань, Папаш. Князь Святослав Ольгович Чернігівський з розпачем жаліється своєму брату Ізяславу: «Семь моих городов вокруг Чернигова пусты: Моревейск, Любеск, Оргош, Всеволож и другие. А в них сидят псари погани да половцы» [8, стб.256].

Під половцями Святослав розуміє, скоріше за все, близьких до половців кочовиків, які прийшли на службу до Русі: торків, берендів, чорних клобуків. Але хто ж тоді «погани псари»? Можливо що так князь назвав повсталих селян, які вирішили повернутися до язичництва. Цікавим виглядає також факт звернення новгородців до київського князя Ростислава з проханням відправити свого сина князем, бо «бысть велик мятеж в новгородцах» [6, стб.112].

Цікаво, що одночасно з антихристиянськими виступами у східнослов'янських землях щось подібне мало місце й у Польщі. Так, польських історик XVI ст. Самуїл Бантке під 1158 роком повідомляє наступне: «До цих всіх нещастя, яких ще ніколи поляки не відчували, додалися внутрішні біди: повстання проти князів та церкви» [2, с.196].

Факт існування язичників у східнослов'янських землях в епоху Іллі Муромця підтверджує і літописець Нестор, розповідаючи про те, що сучасні йому: «Радимичи и Вятичи и Север одни обычай имейху – живяху в лесе, якоже всякий зверь И аще кѣто умирѣше, – творяху тризну над нимъ. И посемь сътворяху краду велику и възложяху на краду мъртвѣца и съжъжаху и. Посемь, събравъше кости, вължяху в судину малу и поставляху на стълпе на путъх, еже творять Вятичи и прочии погане и ныне. Сиже творяху обычаи и Кривичи и прочий погани, не ведуще закона божия, нѣ творяще сами себе законъ» [19, с.13]. Особливо цінним для нас є фраза літописця середини XII ст. про те, що «еже творять Вятичи и прочии погане и ныне», яка свідчить про існування значної кількості пізніх язичницьких громад у наших предків цієї епохи.

За даними давньоруських билин, Ілля Муромець служив київському князю Володимирі Великому, але не знаходився у самому місті, а захищав «заставу богатырську», де керував дружиною з підвласних йому богатырів: «Под городом Киевом, в широкой степи стояла богатырская застава. Атаманом на заставе старей Илья Муромец, податаманом Добрыня Никитич, есаулом Алёша Попович. И дружинники у них храбрые: Гришка – боярский сын, Василий Долгополый, да и все хорошие. Три года стоят богатыри на заставе, не пропускают к Киеву ни пешего, ни конного» [3, с.18].

Скоріше за все, Ілля очолював гарнізон невеликої фортеці на кордоні київського князівства з половецьким степом. Служив Ілля на совість. Експертиза мощів з гробниці Іллі Муромця показала, що на його ключиці та ребрах залишаються сліди багатьох переломів, які зрослися ще за життя.

Між тим, поки Ілля Муромець захищав кордони Київської Русі від кочовиків, давньоруські князі воювали один з одним, часто приводячі на руську землю зовнішніх ворогів. Апогеем князівських міжусобиць стала страшна трагедія 1169 року, коли конфедерація давньоруських князів на чолі з Володимиром Суздальським князем Андрієм Боголюбським захопила Київ, знищивши в ньому велику кількість населення та пограбувала християнські святині.

Згідно з давньоруськими літописами, після смерті київського князя Ростислава у 1169 році, київським володарем став волинський князь Мстислав Ізяславич, якого активно підтримував галицький князь Ярослав Осмомисл. Це, в свою чергу, викликало незадоволення князів Ростиславичів, до яких примкнули сіверські Ольговичі. У поході на Київ прийняли участь одинадцять князів з Володимира на Клязьмі, Суздаля, Смоленська, Ростова, Полоцька, сіверських земель. Мстислав відправив частину своєї дружини на допомогу своєму сину Глібу у Новгород, а потім і сам із залишками дружини пішов до Волині. Місто залишилося беззахисним і його захопили вороги: «И грабиша два дни весь град и Подолье и гору и Софию и Десятинну Богородицу и не бысть

помилования никому церквам горящим, крестьянам убиваемым, и взявши имения множества и церкви обнажили иконами и книгами и ризами и колокола несомая вси, смоляне и суздальци и черниговцы, зажжен бысть и монастырь Печерский святой Богородицы от поганных, но бог молитвами святой Богородицы соблюде, и бысть в Киеве на всех чловецы стенание и скорбь и слезы [8, с.100].

Неясними залишаються кілька моментів цієї страшної історії. По-перше чому відомий своєю хоробрістю волинський володар залишив Київ під час небезпеки? По-друге, яким чином все ж таки північно-східні князя змогли бистро взяти таке велике місто штурмом? Під час монгольської навали самі городяни (професійних дружинників у місті тоді було мало) оборонялися від кочовиків кілька місяців. І по-третє, чому головний удар нападників прийшовся саме на християнські святині? Всі ці факти можливо пояснити якщо взяти до уваги загальний у східнослов'янських землях селянський антихристиянський рух, який, скоріше за все використали князі Ростиславичи та їхні союзники. До князівських дружин під час їхнього походу на Київ пристали юрби повсталих міщан та селян, які згодом і здійснили напади на київські церкви та монастири. Це були ті самі полочани, смоляне та суздальці (городяни, а не професійні дружинники), про яких писав автор Іпатіївського літопису. Не випадково у даному джерелі селяни, які підпалили Києво-Печерський монастир названі поганями.

У повсталих міщан та селян Північно-Східної Русі були прибічники і у самому Києві. Так, у «Історії» В. Татищева повідомляється про те, що волинський князь Мстислав: «крепко град охоронял и с немалым уроном все атаки отбивал, но бояре киевские Петр Борисович и Нестор Жирславич тайно пересылку с Давидом имели и указали на слабые места. Князи оные, стоя три седмицы возле Киева и потеряв много людей намерены были мир учинить, но получив от изменников и пошли в указанные от изменников места приступом и немедля в град вошли с тыла и многих людей Мстилавовых побили. Мстислав же собрав войска сколько мог вышел из града и с братом своим Ярославом отошли во Владимир» [16, с.345]. Як видно з даного джерела, обороняла місто дружина князів Мстислава та Ярослава. Самі кияни залишалися нейтральними. Деякі з них навіть співчували нападникам. Хоробрі князі пішли з міста тільки тоді, коли численні вороги вже вдерлися до Києва.

Можливо, що певну роль у київській трагедії 1169 року зіграли жерці Збруцького культового цетру. Дослідники фіксують у цей період збільшення кількості коштовних речей, принесених у дар місцевим святиням. Зафіксовані у значній кількості предмети з Північно-Східної Русі, Рязані, Полоцька, Новгорода. Найбільший інтерес викликає срібний перстень-печатка, знайдений у жертвнику святилища Звенігород. На ньому дослідники зафіксували родинний герб Володимиро-Суздальських князів. Датуються ця коштовна речь серединою XII ст. [11, с.18].

Таким чином, хтось з родичів Андрія Боголюбського – головного надхненника походу проти Києва перед самою війною приздив до Збруцького святилища та залишив там свій перстень як дар місцевим язичницьким богам. Вочевидь, північно-східні князі перед війною з Мстиславом Київським заручилися підтримкою місцевих язичників. Волинський князь, який у той час керував Києвом та галицький володар, який активно його підтримував у боротьбі з іншими давньоруськими князями були головними ворогами місцевих служителів язичницького культу. Знищення православних святинь у Києві та послаблення влади князів Західної Русі було вигідно язичницьким жерцям, тому вони могли не тільки наказати загонам «ростовців, полочан, смолян та суздальців», які повстали проти християнської церкви підтримати похід північно-східних князів на Київ, але й організувати активну підтримку нападникам усередині самого міста. Таким чином, знаходить пояснення той факт, що саме християнські святині Києва були головним об'єктом грабунку після падіння міста.

Новим київським князем став молодший брат Андрія Боголюбського Гліб Юрійович Переяславський. В очак киян він став головним винуватцем погрому міста та грабунку церков, тому, вочевидь, і отримав прізвисько «Ідолище погане».

«Ілля Муромець та Ідолище погане» є одною з найбільш розповсюджених серед всіх давньоруських билин. Вона була відома у всіх областях розповсюдження билин та зафіксована більш ніж у 50 варіантах [10, с.228]. Про те, що Ідолище не символізує набіги кочовиків свідчить той факт, що воно завжди настроєно ворожо саме до християнства: руйнує церкви, вбиває ченців і т.п. Іноді Київ замінюється Ієрусалимом або Царьградом. Авторі билини хотіли показати загрозу християнству взагалі, а не тільки місту Києву. В одній з билин «Ілля Муромець і Ідолище» розповідається про те, як дане чудовисько й слуги його намагалося знищити все світове християнство [4, с.145].

Згідно з даною билиною головний герой билини не брав участі у обороні міста від ворога, у Київ він потрапив тоді, коли «всі церкви вже були розгромлені, люди побиті, а на київському троні вже сиділо Ідолище». Скоріше за все, Ілля Муромець брав участь у захваті Києва у 1170 році у складі дружини волинського князя Мстислава Ізяславича. Цікаво, що Ілля Муромець завжди переміг Ідолище за допомогою київського ченця, який відвів від головного героя удар чернечим клобуком [4, с. 145]. Цей факт підкреслює велику роль православної церкви у тодішньому конфлікті між Мстиславом Ізяславичем та князями Ростиславичами.

Після повернення до Києва та перемоги над «Ідолищем поганим», Ілля Муромець посварився з князем Володимиром. Останній, навіть посадив богатиря до в'язниці. Причиною сварки стало те, що Ілля Муромець напоїв за рахунок князівської казни «голь перекатну». Фольклорний сюжет, згідно з яким київський князь посварився із своїм наймогутнішим богатирем може мати певний історичний підтекст. Повернення Мстислава Ізяславича до Києва повинно було привести до жорстоких репресій проти прибічників попереднього князя та учасників грабунку церков. Головними винуватцями зазвичай об'явили простих киян, ту саму «голь перекатну», яка стала у билині причиною сварки між Володимиром та Іллею Муромцем. У давньоруських літописах не повідомляється про репресії проти язичників у Києві, але випадково до складу Лаврентіївського потрапили описи катувань повсталіх проти християнської церкви селян Північно-Східної Русі.

Після вдалого походу північно-східних князів на Київ їхній тимчасовий союз з пізніми язичниками розпався. Новий ростовський єпископ почав розправлятися з антихристиянськими рухами жорсткою рукою. Звичайно, описи подібних подій не потрапляли до сторінок давньоруських літописів, але єпископ Феодорець вступив у жорсткий конфлікт із Володимиро-Суздальським князем Андрієм Боголюбським та Київським мітрополитом, був засуджений на смерть та страчений. Давньоруським літописцям потрібно було пояснити його провину, тому у їхніх творах з'явилися описи катувань та страт місцевих мешканців. Так, згідно з Лаврентіївським літописом, за наказом Феодорца: «Иным чловецам головы порезая и шеи, иным же очи выжигая и руки порязая, иных распиная по стене, расхищаше у всех имение» [7, стб. 152]. Єпископ миг карати своїх підданих лише за злочини проти церкви та громадської моралі. Такі сурові покарання могли бути визнані лише збройними повстаннями проти церкви та її служителів. Таким чином, до літопису потрапили випадково пов'язані з придушенням антихристиянських повстань у Північно-Східній Русі.

Повідомлення Лаврентіївського літопису знаходять підтвердження з боку археологічних джерел. Так, саме наприкінці XII ст. були знищені останні язичницькі святилища у Північно-Східній та Північній Русі. Велика кількість колишніх язичників саме в цей час прийняла християнство. Б. О. Рыбаков звернув увагу дослідників на той факт, що наприкінці XII ст. в церквах Чернігова та старої Рязані з'явилися хрещальні – бапсістерії з окремим входом для спеціальні місця для хрещення дорослих людей [12, с. 87].

Скоріше за все, щось подібне мале місце й у Києві після повернення князя Мстислава Ізяславича. Жорстокі катування та страти киян могли стати причиною роздратування богатиря та визвати «злі речі» проти київського володаря. Можливо, що саме після ссори з князем Мстиславом Іллею і відправився у монастир та став ченцем. У останній з циклу про Іллю Муромця билині «Про смерть Іллю Муромця» розповідається про те, що він перетворився на каміння. Можливо, що каміння символізувати моці святого Іллі Муромця.

Таким чином, в другій половині XII ст. у східнослов'янських землях відбувся потужний антихристиянський рух. Кульмінацією цього руху став тимчасовий союз між пізніми язичниками та північно-східними князями, який привів до падіння та розграбування Києва. Важливим джерелом дослідження історичних подій навколо Києва 1169-1170 років стала давньоруська билина «Ілля Муромець та Ідолище погане», яка суттєво доповнює повідомлення відчизняних літописів та розповідає про особисту роль у них національного героя Іллі Муромця.

Список використаних джерел

1. Афанасьев А. Н. Поэтические воззрения славян на природу. В 3 т. / А. Н. Афанасьев. – М., 1865. – Т.1. – 800 с.
2. Бантке Георг Самуил. История Государства Польского / Бантке Георг Самуил. – М., 1830. – Т.1. – 344 с.
3. Былины в пересказе И. В. Карнауховой. – М.: Наука, 1986. – 163 с.
4. Древние российские стихотворения, собранные Киршей Даниловым. – М.: Наука, 1977. – 735 с.
5. Котляревский А. А. Собрание сочинений в 3-х т.: Т.3.: Погребальные обычаи древних славян / А. А. Котляревский. – СПб, 1893. – 493 с.

6. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. – М. – Л.: Наука, 1950. – 356 стб.
7. ПСРЛ – Т.1.: Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 472 стб.
8. ПСРЛ – Т.2.: Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во АН СССР, 1962. – 938 стб.
9. Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки / В. Я. Пропп. – Л.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 365 с.
10. Пропп В.Я. Русский героический эпос / В. Я. Пропп В.Я.: Изд-во Ленинградского ун-та, 1955. – 552 с.
11. Русанова И. П. Языческие святилища древних славян // И. П. Русанова. Б. А. Тимошук. – М.: Ладога. – 2007. – 303 с.
12. Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Изд-во Академии Наук СССР, 1987. – 783 с.
13. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
14. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В. В. Седов. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
15. Соболев П. М. Введение в изучение русской родной словесности / П. М. Соболев. – Орехово-Зуево, 1922. – 189 с.
16. Татищев В. Н. История Российская. В 3-х томах / В. Н. Татищев. – М.: АСТ, 2003. – Т.2. – 735 с.
17. Обзор русской духовной литературы. – К.: Наукова думка. – 1843. – 321 с.
18. Хведченя С. Святыни и святые Киево-Печерской лавры. – К.: Наукова думка. – 2001. – 123 с.
19. Шахматов А. А. Повесть временных лет / А. А. Шахматов. – М.: Наука, 1967. – 240 с.
20. Щоденник Еріха Лясоти із Стеблева // Запорозька старовина. – Київ-Запоріжжя: Науково дослідний інститут козацтва Запорізьке відділення, 2003. – С. 222 – 277.

* * *

УДК 94(477.51):339.174«16/20»

Марина Герасько, аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Батуринські торги та ярмарки як рушійна сила місцевої торгівлі (друга половина XVII – на початку XX ст.)

Розглядається розвиток торгівлі в Україні та її роль у суспільному житті на прикладі Батуринських закладів торгівлі у другій половині XVII – на початку XX ст.

Ключові слова: Батурин, торги, ярмарки.

Марина Герасько. Батуринские торги и ярмарки как движущая сила местной торговли во второй половине XVII – в начале XX вв.

Рассматривается развитие торговли на Украине и ее роль в общественной жизни на примере Батуринских заведений торговли во второй половине XVII – в начале XX века.

Ключевые слова: Батурин, торге, ярмарки.

Maryna Gerasko. Baturyn markets and trade fairs as a moving power of the local trade in the 2nd half of the XVII th cent. – early XX th cent

This article deals with Ukrainian trade development in the 2nd half of the XVII th cent. – early XX th cent. and its role in the public life on the basis of Baturyn trade.

Keywords: Baturyn, markets, trade fairs.

Формування ринкових відносин в Україні у другій половині XVII – на початку XX ст. є однією із актуальних тем для сьогодення, оскільки попередній досвід розвитку торгів у ярмарок в межах конкретного регіону, міста показує рівень проникнення їх в різні середовища, практику накопичення капіталу та його оборот. В українській історіографії дослідженням даної теми займалися такі визначні історики, як: М.Грушевський, Н.Полонська-Василенко, О.Оглоблин, І.Крип'якевич, Ю.Горобець, Т.Чухліб та інші дослідники. Проте в їхніх дослідженнях не акцентувалася увага на особливостях саме Батуринських торгів та ярмарок.

На прикладі торгівельних закладів, що існували в Батурині в другій половині на початку XX., автор статті намагалася також зробити невелике дослідження в цій галузі.

Як відомо, Батурин був столицею Лівобережної України з 1669 р. по листопад 1708 року й місто було резиденцією трьох гетьманів: Д.Многогрішного, І.Самойловича та І.Мазепи. З відновленням гетьманства у 1750 р., за часів К.Розумовського, Батурин у 1751 р. знову стає столицею України. Статус міста та його видне географічне розташування дуже позитивно відображалося

на зайнятості населення, а особливо на торгівлі. Д.Кучаріанц–дослідниця архітектури, характеризуючи місто, пише так: «Батурина... городок на левом возвышенном берегу реки Сейм... быстро превратился в один из крупных экономических и политических центров Украины. Этому способствовало удобное местоположение Батурина. На расстоянии примерно 30 километров от него Сейм соединяется с Десной. Речной путь связывал Батурин с Киевом и Черниговом, что сделало Батурин традиционным центром судоходства и ярмарочной торговли» [7, с.12]. Цю характеристику доповнює рапорт чернігівському губернаторові: «В местечке Батурина сходится четыре тракта». До Конотопа – 28 верст (через Конотоп йшла дорога на Полтаву і далі на південь), до Алтиновки – 29 в. (звідти на Кролевець, Глухів), до Борзни – 30, 5 в. (далі на Ніжин і Київ), а також до Сосниць – 30 в. (звідти на Чернігів і далі) [1, с.253]. «Через Батурина проходила большая почтовая дорога из г. Киева в г. Москву; под самим местечком имеется переправа через реку Сейм на пароме во всякое время года» [1, с.265]. Вважалося, що «Батурина есть одно из лучших местечек Черниговской губернии» [1, с.264]. У ті часи він відносився до числа містечок, що були поселеннями міського типу з розвинутими ремеслами й торгівлею [8, с.191]. Значна частина населення поєднувала ремісництво чи торгівлю з землеробством [8, с.194]. У всі часи в Батурині було розвинуте багато різноманітних промислів: цьому сприяли природні умови та наявність власної сировинної бази. Це пояснюється тим, що по нашій місцевості протікає річка Сейм, крім того є ліси, багато озер, ставків, боліт, є сади, хвойні, широколистяні та мішані ліси. У нас переважають цінні родючі чорноземи.

Щороку в місті бували ярмарки, які відкривались на великі свята. Архівні джерела свідчать, що у 1666 р. «...ярмарки в городе Батурина бывають в году в трех днях: май 9-й день на память Чюдотворца Николы, другая ярмарка августа первый день на праздник Происхождения чеснаго животворящего креста Господня, третья ярмарка бывает октября 26-го дня на память великомученика Дмитрия Солунского» [1, с.69–70].

Батуринські ярмарки були багатолюдні. У ці дні на ярмарковій площі збиралося багато місцевого населення, «да сверх тех., кои приезжают и приходят из селений других, соседственных Конотопскому повету на ярмонки, бываемые в Батурине в марте, мае, августе и октябре ... бывает на каждой до 3 тыс. душ и пребывают некоторые дней по 2–3, а некоторые и через неделю времени» [1, с.223]. Ярмарки вирували: «...на площади перед Воскресенской церковью ... Здесь строятся временные «балаганы» торговцев и толчется масса народу». Поряд розташовувалася ціла мережа магазинів та лавок [4, с.31]. «На ярмарок приїжджали купці з різних країн, а серед місцевих особливе авторитетне становище займали єврейські купці. Це був не лише шопінгтовий полігон, а й театралізоване видовище, подібне до сучасного Сорочинського ярмарку» [9, с.59–60].

Батуринські ярмарки займали важливе місце в культурно–просвітницькому розвитку Гетьманщини і її столиці, але найбільше вони впливали на економіку країни і міста. Маємо відомості про грошові збори на батуринських ярмарках за 1 лютого 1726 р.: «Збиралась на ратушу с вина поуховного: с казаков – 47 руб. 44 коп.; с посполитых – 18 руб. 60 коп.; ... С вышинкованного дегтю поуховного: с казаков – 3 руб.; с посполитых – 3 руб. 60 коп.; Торгового с соли – 10 коп. Во время ярмонкового с приезжих: купецких людей от вазов – 26 руб. 12 коп.; ... с дехтю скотного – 60 коп. ...» [1, с.122].

У наступних роках асортимент товарів, пропонованих покупцям, значно розширився. «Перепись населения та земельных угодь Батурина за 1750 р.» свідчить: «При том же городе Батурине собираются во время ярмонковой чрез все годы в торговля дни збори. В ярманках: с купцов с товаров от воза по 10 коп.; с проданной скотини и с лошаде с купца и продавца по 1 коп.; с десяти овец по 2 коп. ... с вина и дегтю по 20 коп. с куфи, с вышинкованого в шинках вина по 1 руб. по 50 коп. с куфи, от кадки – по 20 коп.; а с ведра – по 8 коп. С вышинкованого дегтю по 30 коп. от куфи, с привезного батуринскими обивателми продажного меду сирцу, масла конопляного от мери ведрами и с купца и продавца по 4 коп. с ведра. С ... сала, риби, драни, досок, сундуков, кож, яблук, грибов и от протчего по 2 коп. с воза. С ... весовых товаров весового с купца и продавца по 2 коп. с пуда. От продажного хлеба от осмини по ковшу...» [1, с.148].

Найбільшого розвитку батуринська торгівля набула у II пол. XVIII ст. за гетьманування К.Г. Розумовського. Місто в цей час знову стає гетьманською столицею, а це сприяє піднесенню ринкових відносин. Торгівля поступово переходить на професійну основу, а ринок стає систематизованим. За часів Розумовського в Батурині, навколишніх містечках та інших поселеннях різнобічно розвивається виробництво, яке в деяких місцях було поставлене на промисловий рівень. На ярмарках було багато продукції, як власного виробництва, так і привозної [2, с.94]. Безперечно, всіх

тих товарів, що пропонувалися на батуринських торгах була значна кількість, загостримо увагу лише на деяких.

На той час в нашій місцевості набули широкого розвитку: гончарство, виготовлення кахлів, цегли, суконне виробництво, килимарство, шовківництво, пасічництво, виготовлення свічок. Цей асортимент у Батурині розширювали і інші ремесла та промисли: винокуріння, медо– і пивоваріння, товари чумацького промислу. «Промислові» люди будували олійниці, мукомельні та інші майстерні...» [2, с.94]. Одні (тесларі, бондарі, ковалі) спеціалізувались на своєму ремеслі та займалися ним цілий рік, а інші (гончарі, ковалі, кушнірі, шевці, чинбарі, лимарі [5, с.72]) займалися ремеслом як підсобним заняттям поряд із землеробством [2, с.94], яке поряд зі скотарством, овочівництвом та садівництвом було головним заняттям батуринців [4, с.31]. З ростом дрібного ремісничого виробництва поступово зростала і кількість ремісників.

Торгівлею займалися різні верстви населення: від простих селян, поміщиків та козаків до духовенства. Торгівлею займалися і монастирі; так як майже при кожному були свої винокурні. Це підтверджує опис 1781 р., де сказано, що при Батуринському Миколо–Крупницькому монастирі також був винокурний завод [2, с.86]. За порівняно низької собівартості винокурне виробництво в монастирі давало досить високий прибуток. Так в 1757 р. на виробництво 2 кув горілки було витрачено 13,55 крб., а продавали її за 28 крб. [8, с.190]. Починає формуватися новий соціальний прошарок–купецтво, яке в цей час становить незначний склад населення [8, с.184].

Розширення товарно–грошових відносин в сільському господарстві козаків, так само як і селян, в цей час безпосередньо було пов'язано з розвитком кустарної промисловості, яка значною мірою вже стала заповнювати ринок. З'являлися козаки, які, відірвавшись фактично від землеробства, займалися виключно торгівлею. Серед предметів торгівлі здебільшого переважали вино і горілка. Продаж останніх давав прибутку значно більше, аніж, наприклад, продаж хліба. Тому основна маса товарного зерна йшла зазвичай на виробництво вино–горілчанних виробів. Як свідчить князь І.Долгорукий «...въ Украине пьютъ больше водки, чем пива... ведро водки продается по различнымъ ценамъ, смотря по ея крепости. Держать водку 3–хъ сортовъ: 33–хъ градусную, ведро ея стоитъ 90 к., 50–градусную 1 р. 20 к. и 66–градусную 1 р. 50 к.» [10, с.33]. Серед асортименту козацької торгівлі виділялися також рогата худоба, коні, вівці, конопляне масло, тютюн, сало, овечі шкури, прядиво і т. ін. [8, с.169].

На 1779–1781 рр. в Батурині вже налічувалося: «лавок шинковых 42, крамных 9, мясных 10», також тут існував магазин для галантерейних товарів [4, с.31].

Мешканці Батурина ... «хлеб ... искупляя в тамошнем городе на торгах, отвозят в м. Короп и Новые Млины, а тамо испродавши, набирают горячее вино бочками и отвозят в г. Ромен, Гадяч, Миргород, Пиратин, Переяслов и в монастыр Густинский». Також торгують «в домах своих горячим вином, медом и пивом, а иные обходятся ремеслами портническим, сапожническим да резничим. В лавках продаются с мелочных товаров холст, заполоч, платки бумажные и набойчатие, пестрая крашанина и съестные вещи; кроме сего отправляются в Крым за солью и на Дон за рыбою, откуда возратяся, развозят в вышеописанные города для продажи и в г. Батурине торгуют. Собираются в оном городе Батурине ярмонки в год по четыре раза, а торги в неделю по дважды. На онде ярмонки собираются с окрестных города Батурина мест поселения и из Короба (приезжают) с горячим вином, а из Старицкобского и Черниговского полков навозят деревянную посуду и разные домовые вещи...» [1, с.193].

У проміжках між ярмарками в Батурині місцеве населення ярмаркувало в інших містах. З архівних документів довідуюся, що ярмарки проводилися і в навколишніх містечках. Відкривались вони на великі свята. Як і в Батурині, Шаповалівці, Кролевець було п'ять ярмарків; в Конотопі, Великому Самборі, Ічні, Нових Млинах – по 4; в Бахмачі, Сосниці, Григорівці, Плисках, Стрільниках – по 3. Також Ярмарки бували в таких сотенних містечках як, Борзна, Кролевець, Нові Млини, Короп. Ярмарки збиралися на рік по 2–3 рази і більше [2, с.94]. Зокрема: «в Красном Колядине в феврале, июне, сентябре и декабре...» [1, с.223]. З Батуринщини кожен зиму значні запаси хліба вивозили в Білорусію і Росію. В урожайний рік пуд хліба коштував 10–13 копійок, пуд сіна – 6–7 копійок, четверть вівса – 70–75 копійок. За хлібом йшла торгівля бакалійними товарами, так званими чорними продуктами – дьогтем, салом, вівсянками тощо [2, с.94]. Цей факт підтверджує те, що у батуринських торговців був значний ринок збуту своїх товарів, які користувалися популярністю далеко за межами Батурина.

Значну частку товарів, які пропонувалися для продажу, становили тканини, як власного виробництва, так і привозні. Тканини власного виробництва поділялися на 2 групи: ті, що вироблялися на фабриці Розумовських, і ті, що були виготовлені кустарним

методом у домашніх умовах. Для реалізації фабричних тканин був «...устроєн особый магазин, из которого сукна выпускаются на вольную продажу...» [1, с.226]. На продаж пропонувалися відрізи із «шпанской шерсти, шленской, черкасской, байки шпанской и одеял шпанских», – довжиною від 28 до 30 аршин, а шириною кожного була різною [1, с.235]. Також пропонувався «русский стамед» [1, с.222]. Є відомості про ціни на сукна за січень місяця 1846 р.: «Черкасской шерсти сукна: улучшенного – темно-зеленого за аршин 90 коп., черного – 85 коп., обыкновенного – темно-зеленого – 77 коп., серого – 68 коп.» [1, с.256–257]. Лучшее, окрашенное в синий цвет, сукно стоит 1 рубль за аршин. Только знатные и богатые покупают для своих свит на фабриках и в лавках синее, зеленое и красное сукно» [10, с.35]. Переважна більшість населення виробляла тканини в домашніх умовах. Подаємо приклад ціни на деякі з них: «4 фунта конопля в Батурине стоит 5 коп., 4 ф. пряжи для грубого полотна на рубахи – 14 к., 4 ф. еще более грубой пряжи – для полотна на мешки и шаровары – 8 к.». Покупцям пропонувався широкий асортимент тканини. До вище зазначеної додавалися і на зразок марлі, з яких виготовляли хустки, «из льняной пряжи ... полотно на ... скатерти и полотенца», і чисто вовняні та напіввовняні [6, с.35], і різнокольорову рідкісну тканину «на плахты; кусок ея в 3 арш. длиной и 1/2 шириной стоит 80 к.», і «грубое сукно, частью из белой, частью из темно-коричневой ... на мужские и женские свиты» [10, с.35].

Великим попитом у торгових закладах Батурина користувалися різнокольорові фарби для тканин. Вони також були, як привозні, так і власного виробництва. На ринку фарби закуповували, як для суконної фабрики Розумовського, так і для потреб населення. Тканини «окрашивают в различный цвет: синий, красный, зеленый, серый, коричневый, фиолетовый» [10, с.35]. Для цього купувалися різні барвники: «сандал разного сорта, купорос, масло купоросное, лавр, винный камень, шмак, клей, олива, мыло сальное, масло постное...». Всі ті матеріали, яких не було в продажу в Батурині, закуповували на ярмарках в містах Ромни, Кролевець і Ніжин, а в інших місцях Чернігівської губернії, а частково, навіть, і в Москві [1, с.256–257]. Фарби вироблялися також і в домашніх умовах та продавалися на ярмарках і базарах. Вони виготовлялися з матеріалу рослинного походження [6, с.39].

Крім дмотканого полотна в торгівлю надходило тонке привозне полотно – «рубковое», «швабское», «голандское», «московское» та дорожочні тканини – оксамит, атлас, шовк, штамет. Вони надходили через Петербург і Польщу з Кенігсберга, через Польщу – з Італії, через Молдову й Польщу – з Туреччини [6, с.39]. «Шелков разных цветов и шелки сырцы из Персии привозимо много же число». Пропонувалися шемаханські та бурські шовки [6, с.44], «бавовнянка» [6, с.39].

Також на ярмарках та в крамницях продавалося все необхідне для оздоблення цих тканин. Широко були представлені різноманітні нитки: ручнопрядені відбілені – білі та червоні [6, с.42]; і привозні бавовняні білі нитки – заполоч, бумагу. Як і коштовні тканини, ці нитки надходили з різних країв: із Гданська – «сучене золото», з Греції – «бумага хлопчатая красная и белая пряженная и непряденая...», «...шелк вареный», «шелк сырец» [6, с.44]. Бісер поставляли з Богемії та Венеції [6, с.47, 111].

На ярмарках в широкому асортименті були представлені килими та інші ткацькі вироби, зокрема і різноманітного одягу [2, с.153]. «...Як тепер культура й мода йдуть зі столиць, так і колись на Україні вони йшли з великих міст, а найпаче з ... Батурина. Завдячуючи ярмаркам, «спідниць-батуринки», наприклад, перейшли з Батурина у Конотоп і далі по Лівобережжю...» [2, с.147].

В усі часи на Батуринському ринку користувалися попитом зернові. З «Відомості про ціни на Батуринському ринку» на 1 квітня 1802 р. ми дізнаємося: «На торгах покупается: ржи весом 8 п. 8 ф. – 2 руб. 80 коп.; муки ржаной весом 7 п. 20 ф. – 2 руб. 85 коп.; круп: гречных – 4 руб. 40 коп., ячных, овсяных, просяных – 8 руб. 20 коп.; овса весом 5 п. 20 ф. – 2 руб. 60 коп., а из лавок продается – 2 руб. 76 коп.; ячменю, пуд сена на торгах продается – 22 коп., а из лавок – 25 коп.; воз соломы – 40 коп.; рогоз кулевых сотня» [1, с.202]. А ось у липні 1811 р. ціни на хліб вже були іншими: «Четверть разного хлеба: муки ржаной 8-ми четверичной меры» ціни коливалися від 6 руб. до 6 руб. 40 коп. «за перемол четверти» – вартість 80 коп. «ржи 8-пудового веса» – коливання цін від 4 руб. 40 коп. до 4 руб. 80 коп. [1, с.229].

Одним із різновидів торгівлі для жителів Батурина, сіл Обмачева та Атюши був продаж дров. У 1751 р. населенням було продано 4607 возів дров за ціною від 4,5 до 5,5 коп. за віз [3, с.402]. Глибоководний Сейм та водоймища в околицях Батурина сприяли розвитку рибальства. Місцеве населення ловило багато риби, і не лише для власних потреб, а й на продаж. До речі, в Сейму ловили і багато раків [1, с.226]. «На цих раках людність Батуринщини дуже добре заробляла, продаючи їх завжди дорожче за звичайні. У той час, як звичайні раки коштували 15–25 коп. сотня батуринських продавалась по 35–45 коп. і біль-

ше». Місяцями збуту були навколишні міста. Окрім цього скупщики вивозили раків у Москву, або за кордон, через Варшаву у Берлін, заробляючи, навіть по 1 карбованцю і більше за сотню раків, як зазначає В.Різниченко у журналі «Рілля» за 1913 рік. Водойми нашої місцевості славилися різноманіттям хутряних звірів (видри та бобри), хутро з яких користувалося попитом на ярмарках. Додатковим промислом вважалося мисливство, а тому не рідко на ярмарках Батурина можна було зустріти смушки хутряних тварин та дичину.

Відомість від 2 серпня 1839 р. свідчить про зміни цін на продукти харчування: «Ведро вина горячего хлебного ниже трехпудового без пошлины – 3 руб. 40 коп.; соли пуд (крымской) – 2 руб. 50 коп.; пуд мяса говяжьего, битого из жирной скотины, без голов, голяшек, зарезов хвостов, внутренностей необрезанных – 6 руб.» [1, с.249].

«В Батурине перебеливается ныне воск и переделывается в свечи». Білі воскові свічки місцевого виробництва славилися не тільки в Батурині, Чернігівській і Полтавській губерніях, а й у Києві та інших містах України, Росії і, навіть, за кордоном. Пуд свічок найвищого гатунку коштував: у 1827 р. – 100 крб.; у 1838 р. – 90 крб.; у 1847 р. (сріблом) – 37 крб. ½ коп., у 1860 р. (сріблом) – 30 крб. [3, с.416–421].

Із наведених нижче відомостей Конотопського Земського суду про ярмарки в Батурині (від 24 січня 1846 р.) можна мати уяву про товарообіг, а також зробити висновок, що попит на товари був нижчий, ніж пропозиція. «Похвальная бывает в м. Батурине на пятой неделе Великого поста в пятко (мається на увазі п'ятниця) і субботу. Товара привезено на сумму 9 500 руб. серебром, а продано – на 4 300 руб. Николаевская – в день Святителя Николая Чудотворца с 8 по 11 мая: товара привезено на сумму 8 800 руб. серебром, продано – на 3 755 руб. Макавеевская – с 30 июля по 2 августа, товара привезено на сумму 9 660 руб. серебром, продано – на 4 000 руб. Дмитриевская – 24–27 октября: товара привезено на сумму 9 500 руб. серебром, продано – на 4 000 руб.» [1, с.260].

Крім ярмарків, щоп'ятниці у Батурині збирався ще й багатолюдний торг, декілька разів на тиждень постійний базар. Батуринські купці продавали різні речі, вибір товарів був досить широким [4, с.31].

У 1860 р. кількість торгових закладів у Батурині значно скоротилася «всех лавок в Батурине 6: одна красная, две бакалейных и три мелочных, питейных домов 8», «мелочные лавки нашему поселянину пришлись очень по вкусу: он найдет в них пояс для себя, платок и ситец для жены, мед для панихиды и пряник детям на гостинец» [1, с.267].

На 24 жовтня 1912 р. у Батурині торгівля складалася із «всякого рода торговых заведений, в том числе булочных и колбасных, постоянная на базарах и ярмарках, разная и развозная, не исключая и торговли крепкими напитками на вынос, заведения, имеющие целью продажу кушаний и напитков для потребления на месте, в т.ч. распивочные пивные лавки, погреба для распивочной продажи русских виноградных вин». Можна виділити ще деякі види торгівлі, а саме: «...в рознос и из передвижных помещений, печатными произведениями, предметами продовольствия, табаком и курительными принадлежностями, а также торговлю в летнее время в будках красном, сельтерской и фруктовой водой и мороженым...» [1, с.353–355].

Підсумовуючи вищезазначене можна зазначити, що у статті на конкретному прикладі батуринської торгівлі, відслідковується, що Батуринські торги та ярмарки були рушійною силою місцевої торгівлі у другій половині XVII – на початку XX ст.

Адже, саме торги та базари відігравали значну роль у розвитку економіки краю. Завдяки ярмаркам, торгам і базарам товари розходилися по всій території українських земель та за її межі, незважаючи на різні перешкоди: державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі і митниці. Торгівля не визнавала політичної розчленованості України, а це свідчило про економічну спільність українського населення. Таким чином, у XVII–XIX ст. в Україні розвивалася внутрішня торгівля, головними формами якої були ярмарки, торги, базари, постійні торговельні заклади, між якими існував тісний економічний зв'язок. Вони стимулювали господарське піднесення, сприяли розвитку товарного виробництва та спеціалізації окремих районів, об'єднували в єдиний економічний механізм села і міста, райони і землі України. Продовжувався процес формування національного ринку. Торгівля мала, як зовнішній характер, так і внутрішній. Завдячуючи тому, що наш край забезпечений власною сировинною базою, собівартість продукції була нижчою ніж в інших регіонах, відповідно і прибутки від продажу отримувалися більші. Аналізуючи вищезазначене, можна зауважити, що торгівля як і на той час, так і на сьогодні була, є і буде рушійною силою будь-якого суспільного ладу. Беззаперечним є і той факт, що ярмарки слугували своєрідною рекламою товарів, які пропонува-

лися лише в тому, чи іншому місці, а це слугувало економічному піднесенню краю.

Список використаних джерел

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів // Чернівецький державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін. / Ред. О.Б. Коваленко та ін. – Чернівці, 2009. – 786 с.
2. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіашко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2011. – 168 с.
3. Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії / Упор. В.Коваленко. – К., 2008. – 512 с.
4. Бузун О.В. Батурин часів гетьманування К.Г. Розумовського // Сіверянський літопис. – Чернівці. – 1998. – №5. – С.26–41.
5. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Кіндратович Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336.
6. Зайченко В. Вишивка Чернігівщини / Зайченко В. – К.: Родовід, 2010. – 208 с.
7. Кючарианц Д.А. Антонио Ринальди. – Ленінград: Стройиздат, 1984. – 176 с.
8. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія. – К., 2008. – Ч.І. – 240 с.
9. Свербигуз В.Б. Батурин: де генези українського самодержавства. – К.: Вид. дім «Кисво–Могилянська академія», 2008. – 88 с.
10. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя И.М. Долгорукого // Киевская старина. – 1893. – №4. – С.29–49.

* * *

УДК 930.85

Атік Рахман Сиддик, доктор, Міністерство культури, Індія

Культурне значення Бахчисарая періоду Кримського ханства

У середньовіччя, особливо в XV–XVI століттях, в результаті хвилі ісламізації центрально-азійського регіону, включаючи Туреччину і деякі європейські території, був побудований ряд архітектурних споруд під потужним правлінням Османської імперії. Саме в цей період на Кримському півострові з'являється місто Бахчисарай як ісламський культурний центр, видатний зразок каліграфічного мистецтва та архітектури. Бахчисарайський палац в Україні має свої індивідуальні характеристики, так як це найбільш рання ісламська споруда, зведена у всьому східно-європейському континенті.

Ключові слова: середньовічний період, Османська імперія, архітектура, Бахчисарайський палац.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Атик Рахман Сиддик. Культурное значение Бахчисарая периода Крымского ханства

В средние века, особенно в XV–XVI веках, в результате волны исламизации центрально-азиатского региона, включая Турцию и некоторые европейские территории, был построен ряд архитектурных сооружений под мощным правлением Османской империи. Именно в этот период на Крымском полуострове появляется город Бахчисарай как исламский культурный центр, выдающийся образец каллиграфического искусства и архитектуры. Бахчисарайский дворец в Украине имеет свои индивидуальные характеристики, так как это самое раннее исламское сооружение, возведенное во всем восточно-европейском континенте.

Ключевые слова: средневековый период, Османская империя, архитектура, Бахчисарайский дворец.

Atiq Rahman Siddiqui. Cultural Significance of Bakhchisarai monuments Constructed during Crimean Khan Ruler's age

During medieval period, after emerging the Islamic wave in Central Asian region including Turkey and other European belt especially in 15th–16th century, a number of architecture came in to vogue under the powerful reign of Ottoman Turkish Empire. During this period a town Bakhchisarai in Crimean peninsula at the south-eastern part of Ukraine emerged as an Islamic cultural centre and produced some outstanding specimens of Calligraphic art and architecture. The Bakhchisarai palace of Ukraine has its individual characteristic as this is the earliest Islamic structure erected in entire eastern European continent.

Keywords: medieval period, Ottoman Empire, architecture, the Bakhchisarai palace.

Ukraine has played a tremendous role in the formation of its society, art, culture, architecture and fine art since the early period of human civilization. The history of Ukrainian civilization goes back to as early as the civilizations of Indus-valley culture of Indian sub continent, Egyptian and Mesopotamian civilizations. The archaeological

evidences prove that the human settlement in Ukraine and its neighborhood goes back to circa thirty-thousand BC with the establishment of Gravettian Culture in and round Crimean Mountain. Gradually the cultures like Scythian, Sarmatian, Tyras, and Olbia were established here during pre-Christian eras.

The traces were also found that the great Silk Road connected China, India, Iran, Central Asia, Turkmenistan, with European countries including Ukraine. As such a kind of Eurasian trade Culture developed in Ukraine. This cultural sequence reflected the Asian as well the entire eastern European countries.

During medieval period, after emerging the Islamic wave in Central Asian region including Turkey and other European belt especially in 15th–16th century, a number of architecture came in to vogue under the powerful reign of Ottoman Turkish Empire. This period introduced an individual kind of ideological temperament almost in every field of art, culture and architecture. As a result, beautiful calligraphic specimens in Quranic script, arches, domes, minarets, gardens and gorgeous structure laid the foundation almost at every Asian and even European region.

Meanwhile some parts of Ukraine got occupied by the Ottoman Turkish rulers during early 16th century and erected few beautiful Islamic buildings in the shape of tomb, minaret, mosque and palaces as the eastern Ukrainian parts were the territory of great Bulgaria during medieval epoch. Ottoman Empire was a state, founded by Turkish/Tatar tribe in about late 13th century in Anatolia. Accordingly it has been expanded when they captured the Byzantine Empire's Capital, «Constantinople, now Istanbul» in 1453. As such the maximum part of Eastern Europe has been occupied by Ottoman Muslim rulers.

The conquest of the city of Constantinople by the Ottoman rulers was a good omen in terms of flourishing Islamic culture and at the crossroads of trade in to Europe. They made major developments in the field of Calligraphic art, law, illustrated manuscripts, military Science and architecture. This cultural development had reflected the day to day life of the habitants of Istanbul and some part of Ukraine during 15th–16th century.

Bakhchisarai.

During this period a town Bakhchisarai in Crimean peninsula at the south-eastern part of Ukraine emerged as an Islamic cultural centre and produced some outstanding specimens of Calligraphic art and architecture. One of them is Bakhchisarai Palace, constructed by the Ottoman Khan rulers in 1525–32 AD. This 16th century Islamic structure has become the home to a succession of Crimean Khanate (Khan or Han) Ottoman rulers. The Bakhchisarai palace of Ukraine has its individual characteristic as this is the earliest Islamic structure erected in entire eastern European continent.

Although there are few other contemporary monuments, like Topkapi palace, Yildiz palace, Edirne palace, Ciragan palace etc built during the same period but either they are located in Turkey or Spain or else where and situated at the places other than Eastern Europe.

But this monument is located in the main town of Bakhchisarai, Crimea with an easy approach. The entire structure has a specious walled enclosure which contains a huge palace, a big mosque and a small mosque, harem, hammam, graveyard, living houses and a grand garden. The interior of the palace is well decorated with the displayed objects of day to day life. Such as utensils, textile, carpets, wooden objects, arms and armor, paintings, furniture etc. These art objects reflect the traditional royal life style they enjoyed during their tenure. This palace may also be considered as a museum due to the displayed objects in it. So a tourist can enjoy the taste of a historical monument and at the same time the importance of the art pieces preserved in it.

The contemporary records mention that during the third decade of the 16th century the Crimean Khan Muslim rulers of Tatar nomad tribe invaded the extreme south-eastern part of Ukraine and laid the foundation of a city, called, «Bakhchisarai». At the same time they erected few buildings on Euro-Islamic pattern. As such a new and individual structure came up for the first time on the soil of Ukraine for which they were ignorant so far.

Earlier the architectural identity of Ukraine was with gorgeous Churches, Basilicas and little secular or vernacular architecture. It is believed that the earliest examples of the intact structure found in Ukraine are the great Churches built after the adaptation of Christianity in late 10th century. These monuments are still available in the east Slavic land in the country mainly constructed with rubble masonry, stone and partly wooden material. But the architectural style of Kievan region which has been quickly adapted by Ukrainians was the Byzantine style of Church, mainly made of wood on eastern orthodox pattern, Known as «Cell Church». The majority of such cathedrals have small domes just similar to pre-Christian Pagan Slavic temples or a sleight resemblance with the Buddhist temples like pagoda style roof of Japanese origin. How ever, little architecture of this shape is survived even today in Ukraine.

But during 12th century and onward the Ukrainian developed their style for the construction of Christian architecture in the shape of Ukrainian-Baroque style with highly decoration and ornamentation.

Need less to mention that an impact of the Russian Church architecture can also be seen on such buildings built during early phase of medieval era. St. Sofia of Kiev, Church of the Saviour at Berestove, and St Cyril's Church etc are the living specimens of Ukrainian Christian architecture of the past.

On contrary to the above, with the beginning of 16th century, a new and quite different style of architecture has been introduced on the south-eastern part of Ukraine. This brought drastic change not only in the field of architecture but also laid the foundation of a different kind of cultural diversity in day to day life of the inhabitant of that region. The Crimean peninsula has been occupied by the Crimean rulers of Islamic faith who brought with them a large number of Iranian, Turkish, and Italian nationals.

Some of them had the wide idea of Islamic architecture and knowledge for construction of minaret, bulbous dome, true arch and of course the idea for the building of palaces lavished with art of beautiful Calligraphy and arabesque motifs. They invaded this Crimean region of Ukraine and after they captured it, they named it as Bakhchisarai. The Ottoman rulers established their capital here and erected few buildings in the shape of palace, minaret, arched shape entrance, onion shaped dome, well decorated gates illuminated with Calligraphic motifs in Arabic and Persian scripts and of course mosques to fulfill the needs for performing prayer as an essential part of their worship. Now these monuments are the property of Ukraine and can be valued as an outstanding Cultural heritage of the country which is expected to be the declared as one of the World heritage monument.

These monuments are situated in the city of Bakhchisarai, built in the third decades of the 16th century. All the buildings are well preserved in a walled enclosure contains a garden, a beautiful palace, fountain, minaret, mosque, hammam etc. The palace is well displayed with the day to day items like decorative art objects, arm and armor, dresses, carpets, furniture, paintings, jewelry and objects made of wood and other materials. In general term it is called the «Ottoman Turkish architecture» but in fact it leads to identify as Islamic architecture. Since it is a growth on European soil and some how has the architectural feature of Christian artistic talent of that region so it should be called as «Eurasian Cultural heritage» of Ukraine.

The city of Bakhchisarai is well habituated for the past about five hundred years enriched with a number of man made cultural heritage since its establishment. The contemporary records mention that these monuments got a set back and they have to face a serious damage during 18th century. Accordingly a suitable action has been taken and the destroyed palace (Aurang-i- Sufed), the snatched minaret, the fountain (Abshaar), mosque and other historical buildings got partially reconstructed. However, a good conservation work has been done so nicely by the Ukrainian-Russian conservators that these turned out in to their original shape and are now in a good stat of preservation.

The Palace (Aurang-i-Sufed).

Generally palaces and castles have always been of enormous fascination and a place of interest for all categories of people all around the world. The Bakhchisarai palace of Ukraine is also one of the most charming having unique kind of architectural beauty in the world. It is a major historical monument of its time. This palace can be easily considered as one of the three rare architectural structures representing the Middle East and European architecture. The other two are of the same period, Al Hambra (Spain) and Topkapi palace (Turkey). The architectural specialty of the palace is that it is made of brick structure with wooden windows, balconies, staircases, even wooden perforated partition walls consisting of double storey structure. The ceiling of the building as well as the roof is made of with terracotta tile work which is not original and seems to be the later addition like other buildings of Eastern European design. Originally it was furnished with white color plaster as such it was named as «Aurang-i- Sufed». In Persian Aurang is palace or castle and sufed means white. The external wall surface is decorated with colorful paintings and art of calligraphy. It's a huge structure and furnished with other buildings to up grade and enhance the beauty of the Bakhchisarai palace. These are garden in its surrounding, mosque, fountain and minaret which were the basic elements of Islamic Ottoman architecture in the early 16th century.

The interior of the palace is worth seeing from various angles. It is divided in many sections. The living hall, guest hall or Sarai, harem, (the living apartment for royal ladies) hall for audience, private hall for enjoyment, prayer hall and a series of galleries furnished with precious items and decorative materials. The royal robe of honor and other day to day use item of the royal nobilities are still displayed there to the visitors. After visiting this palace a visitor can truly guess the amazing and glimmering life of that era. There much to see and learn about the life and culture of the people and nobles who ones lived here as well as the ancient artistic and architectural designs and fashion that once dominated the region.

The mosque.

Another more interesting and worth seeing structure at Bakhchisarai is the great big mosque of Ottoman period. Although it is located within the premises of the palace, at the east of the northern gate, but

due to its special and individual architectural character it need special attention. In fact mosque is a place of worship and performing five time daily prayer of the Muslims. The Islamic form of worship with its emphasis on congregational prayer requires a specious courtyard with a large prayer-hall. The centre is occupied by a recess or alcove, called «mihrab» and indicates the direction of prayers. A pulpit to its right is meant for «Imam» who leads the prayers. A tower or minaret originally intended for the «mu'azzin» to call the faithful to the prayer. A gallery or compartment is some time screened off in corner of the prayer hall or in some other part to accommodate the ladies who observed prayer. A tank is provided for ablution usually in the courtyard of the mosque or any suitable place. Basically a mosque is consisted on the following elements. (1) Liwan (prayer hall) (2) Riwaq (cloister) (3) Sahn (courtyard) (4) Hauz (tank) (5) Mihrab (prayer-niche) (6) Member (pulpit) (7) Minar (minaret) (8) Gumbud(dome).

In view of the above description of the mosque, the Bakhchisarai big mosque is located with in the enclosure wall and nearer to palace area at the northern gate. It is one of the greatest mosques in the entire Crimean peninsula constructed in 1528 by the then Governor, of Bakhchisarai Sahebzade Giray.

Another mosque, comparatively in smaller size is also located within the palace compound. It is believed that this mosque was for special use of Royal families or high dignitaries for their prayer. The small mosque is rather more important with a view that it has the name of its builder as «Suleiman» in Arabic calligraphy and paintings of horses, boats. Sails etc. At the upper portion on the mihrab of the south wall there are 7 cuts of the ornamented belt, symbolizing the seven levels of heaven.

Fountain of tears.

In one of the court yard of the Bakhchisarai palace stands a small fountain made of marble. It is a late addition of 18th century. There is a mountain filled with thick vegetation and greenery in the back drop of the stone structure. During winter season melted snow water falls through the porch of this fountain and creates an eye-catching scene. Although this has no any important architectural beauty but there is an interesting story behind it which gave it the name, as «fountain of tears».

The fountain is known as the personification of sincere love related to one of the last Crimean Khan ruler, Karim Giray and his young wife who has to face death in a very early young age. It is believed that the King fallen in love with the girl immediately as soon as he saw her in the harem. She was so beautiful in her time that no Polish girl can be compared with her matchless attraction and beauty. The King got married with that beautiful girl, but soon she died after an illness.

The King became so sad and grievous that he did not take even a piece of bread to eat neither he slept for a long time. At least he decided to construct a monument of love in honor of his beloved wife and named it «Fountain of tears», as the Mughal emperor, Shahjehan built the monument of love, «Tajmahal» in Agra, India, in sweet memory of his wife. However, this fountain is an arched shaped architecture made of marble, 6x5x4 mtrs in size having four line Persian couplets in memory of her loving wife.

There are few more monuments and other cultural heritage in and around the city of Bakhchisarai which enhanced the beauty and attraction of the site. As such after the independence of Ukraine, in 1991 as a republic unitary State, this city has been declared as a heritage area. Accordingly Bakhchisarai palace including adjacent structure has been proposed to inscribe in to the UNESCO World Heritage list due to its outstanding universal and cultural value.

* * *

УДК 94(477.82)

Віра Семешчук, канд. історичних наук, заступник директора з виховної роботи, Дубенський коледж Рівненського державного гуманітарного університету, Україна, м. Дубно

Історія та особливості осушувальних робіт на території Волинського воєводства

Важливою складовою частиною аграрної політики Польської держави було проведення меліоративних робіт на перезволожених землях. Авторка показує форми і методи проведення осушувальних робіт на території Волинського воєводства в 20–30 рр. XX ст.

Ключові слова: меліоративні роботи, меліоративні канали, земельна реформа, Волинь, перспективний план меліорації, осушувальна територія.

Вера Семешчук. История и особенности осушительных работ на территории Волинского воєводства

Важной составной частью аграрной политики Польского государства было проведение меліоративных работ на перезволожённых землях. Автор показывает формы и методы проведения осушительных работ на территории Волинского воєводства в 20–30 гг.

Ключевые слова: меліоративные работы, меліоративные каналы, земельная реформа, Волинь, перспективный план меліорации, осушительная территория.

Vira Semeshchuk. History and features drainage works in Volyn region

An important part of the agricultural policy of the Polish state was to conduct reclamation work on the water-logged lands. The author shows the forms and methods of drainage works in the Volyn region in 20–30 years of the XX century

Keywords: land reclamation works, land reclamation canals, land reform, Volyn region, a plan of reclamation, drainage area.

Відповідно до умов Ризького мирного договору, до Польщі відійшло 35 тис. кв. км території колишньої Волинської губернії. На цих землях у 1921 р. було утворене Волинське воєводство, яке складалось із 11 повітів, 125 гмін і 2734 громад. Населення воєводства становило 1 млн 568 тис. [5, с.174]. З 11 повітів воєводства для нашого дослідження найбільший інтерес становлять польські – Ковельський, Любомльський, Сарненський, Володимирський, де проводилися найбільші меліоративні роботи.

Актуальність проблеми має ряд аспектів. Перший полягає в особливостях землеустрою. На 1921 р. система землеволодіння в регіоні характеризувалася переважанням великої земельної власності, зокрема поміщицької. Якщо 1107 маєткам площею понад 100 га належало 43,4% землі, то 117 947 господарств площею до 5 га обіймали 13,7% землі. Низький економічний потенціал дрібних господарств призводив до звуження внутрішнього ринку, що утруднювало розвиток промисловості і загальний економічний розвиток. Розуміючи це і враховуючи загальний революційний підйом того періоду, польський уряд проводив політику парцеляції, тобто поділу великих маєтків на частини та їх продаж дрібним власникам.

Упродовж 1951–1939 рр. у Волинському воєводстві розпарцельовано близько 333 тис. га землі, з якої 208 тис. га було використано для створення самостійних господарств, а 118 тис. га – на зміцнення малоземельних. Головним наслідком політики парцеляції з точки зору нашої роботи було зростання групи середніх за розміром, економічно міцних господарств, які у випадку їх розміщення у перезволожених регіонах були зацікавлені у меліорації. Однак слід відзначити, в той час, як поміщики прагнули парцелювати гіршу, в тому й числі перезволожену землю, то селяни не завжди її хотіли викупляти, зважаючи на майбутні затрати на осушення. Зрештою, порівняно низька ціна таких земельних ділянок сприяла їх парцеляції.

Другою важливою особливістю аграрної політики польської держави на Волині у 20–30-х роках XX ст. була комасація, тобто ліквідація черезсмузжя та вузькосмузжя в малих і великих господарствах. На 1921 р. у воєводстві черезсмузжя було характерним для 59,2% господарств площею до 50 га. Це обмежувало використання техніки та застосування ефективних агротехнічних прийомів, у тому числі й меліорації, вимагало великих затрат у сільськогосподарському виробництві. До 1938 р. у Волинському воєводстві було комасовано близько 780 тис. га землі у 150 тис. господарств. Комасація, як і парцеляція, сприяла формуванню середніх за розміром, економічно міцних господарств, що також були зацікавлені в осушувальних роботах.

Інші особливості польської аграрної політики на Волині, зокрема ліквідація сервітутів та розвиток осадництва, для процесу меліорації мали менше значення, хоча все ж позначилися на ньому.

Таким чином, аналізуючи основні особливості аграрної політики Польщі на Волині у 1921–1939 рр. стосовно процесу мелі-

орації, слід відзначити їх неоднозначність. Подрібнення великих землеволодінь, що в цілому було потребою часу й історично-закономірним процесом, утруднювало проектування і спорудження великих осушувальних систем. З іншого боку, зменшення про шарку дрібних господарств та збільшення кількості середніх створювало передумови для проведення меліорації на кооперативних засадах, що, в принципі, було продовженням традицій земської меліорації. В цілому відзначимо історичну закономірність такої еволюції – незважаючи на те, що Західна Волинь опинилась у межах іншої національної держави, її економіка продовжувала базуватися на капіталістичних засадах.

У досліджуваній історичній період проектування меліоративних робіт на Волині розпочалося на початку 20-х років. Уже 18 квітня 1921 р. воєводська дирекція громадських робіт отримала листа міністерства, в якому йшлося про подання пропозицій щодо перспектив меліорації на території Волинського воєводства [1, арк.7]. Першими пропозиціями місцевої влади було осушення боліт у м. Рівному та регулювання р. Турії у районі Ковеля [7, арк.3]. Однак ці пропозиції не прийнято до уваги. У листі-відповіді з Варшави зазначалося, що йдеться не про конкретні проекти меліоративних робіт, а про складання перспективних планів. І це цілком зрозуміло, оскільки в той час фінансові можливості держави були обмеженими.

Розуміючи велику перспективу проведення осушувальних робіт у регіоні, влада розпочала підготовку до збільшення їхніх обсягів. У 20-х роках розпочалося детальне вивчення ґрунтів, що підлягали осушенню. У цьому відношенні на особливу увагу заслуговують наукові розробки Яна Томашевського і Віктора Зайковського [11, с.77].

Для укладання перспективного плану меліоративних робіт виготовлено карту Волинського воєводства з переліком вододілів великих і малих річок та характеристикою ґрунтів. На її основі складалися проекти осушення окремих ділянок, передусім таких, що підпадали під дію законів про перебудову земельного устрою. Паралельно з цим велася підготовка спеціалістів-меліораторів. Для цього у Ковелі було відкрито спеціальні курси при землемірській школі. На них підготовлено 30 фахівців [12, с.38].

Важливим завданням виявилася подальша розробка наукових основ меліорації та використання осушених земель. Невдовзі після закінчення війни, у 1924 р., відновлює свою діяльність Сарненська дослідна станція. До 1928 р. велись активні роботи щодо розширення її площі, яка досягла 256 га. Вдосконалювалась її організаційна структура: у 1926 р. був організований зоотехнічний відділ, у 1927 р. – відділ лугівництва, а у 1928 р. – відділ землеробства з агрохімічною лабораторією.

Необхідність удосконалення та впровадження передових на той час методів осушення, насамперед закритого дренажу, привело до організації у 1930 р. на станції гідротехнічного відділу. Зауважимо, що, окрім розробки принципів осушення великих площ, значна увага приділялась і меліорації дрібних ділянок, що визначалося характером тогочасного землеволодіння.

Таким чином, у другій половині 20-х років У Волинському воєводстві склалися передумови для відновлення великомасштабної меліорації.

Перший значний план осушувальних робіт на території воєводства був складений на 1927 р. Він мав дуже загальний вигляд і включав такі основні напрями діяльності, як складання проекту меліорації району Шацьких озер у Любомльському повіті на площі близько 7 тис. га, проект регулювання р. Неретви на відстані 25 км, р. Ікви – 50 км [7, арк.18]. У проведенні меліоративних робіт уже тоді виникли організаційні проблеми.

Масштабні роботи з меліорації на території Волинського воєводства розпочалися після розпорядження Президента Польщі від 16 березня 1928 р. До 1933 р. меліорація проводилась в основному на ґрунтах, що підлягали парцеляції, комасації, ліквідації сервітутів та призначених для осадництва.

1928 р. був переломним у ході меліоративних робіт. Якщо за 1927–1928 рр. водно-меліоративний відділ воєводської дирекції громадських робіт виконав пошукувальні роботи по лінії каналу р. Західний Буг – Пулемецьке озеро на відстані 6,7 км, то у 1928–1929 рр. ці роботи проведено на 7 об'єктах. Додатково викопано 3,5 км згаданого вище каналу. У наступному 1929–1930 рр. дослідження велись уже на 10 об'єктах [7, арк.48].

У проведенні осушувальних робіт на території Волинського воєводства у кінці 20-х років можна умовно виділити дві переважачі форми. Перша, коли великі земельні власники, маючи значні фінансові засоби й змогу отримати великі кредити, проводили осушення на власних землях. Друга, коли дрібні власники створювали меліоративні товариства «spółki wodny». Відзначимо умовність такого поділу, оскільки спорудження більших меліоративних систем в умовах тодішнього черезсмузжя вимагало поєднання інтересів як великих, так і дрібних землевласників у меліоративних товариствах.

Найбільш характерною ознакою тогочасного меліоративного процесу було широке застосування робочої сили місцевого населення у формі шарварків, тобто трудової повинності на користь держави або органів місцевого самоврядування.

Цікаво розглянути співвідношення платних і шарваркових меліоративних робіт, що виконувались у зв'язку із земельною реформою. В цілому по воєводству за 1928–1934 рр. таким чином було осушено 75 тис. га землі шляхом прокладання 1878 км різних каналів. Із них (за весь період) переважна більшість (1348 км) була викопана шляхом проведення шарварків (72%), 530 км – за рахунок планних робіт. Подібним було співвідношення практично в усіх поліських повітах – Володимирському, Ковельському, Любомльському, Луцькому. Натомість у південних повітах, де масштаби осушувальних робіт виявилися незначними, співвідношення могло бути й іншим. Так, у Кременецькому повіті шляхом оплатних робіт прокопано каналів у 2 рази більше, ніж шарварками (24 км проти 12 км) [1, арк. 2].

Загальною тенденцією в розвитку меліоративних робіт у 1928–1933 рр. було зменшення відсотка оплачувальних робіт і збільшення шарваркових. Якщо у 1928 р. всі 96 км меліоративних каналів було викопано оплачуваними працівниками, то у 1933 р. із 269 км каналів таким чином було прокопано тільки 12 км, а решта – методом шарварку [8, арк. 5].

Прикладом спорудження осушувальної системи на початку масштабної меліорації у цей час може служити проект осушення боліт у маєтках Грузятин, Угли і Боровичі, що був складений у 1929 р. [9, арк. 1–2]. Проект розроблювався за проханням власників трьох вказаних маєтків, розміщених на берегах р. Стохід, причому в різних повітах – Луцькому і Ковельському. ґрунти цих ділянок розмежовувались іншими дрібними володіннями, кожне з яких мало невелику частку боліт, унаслідок чого їх власники інколи виступали проти меліорації. Тому проект доводив необхідність утворення меліоративного товариства у формі «водної спілки».

Проект передбачав спорудження трьох систем меліоративних каналів, що мали різну величину осушуваної території: перша – 77,5 км², друга – 21,9 км² і третя – 4,7 км². Таким чином, загальна площа осушуваних земель становила 104,1 км². При оцінці вартості робіт цього проекту вважалося, що 70% витрат піде на очищення, а 30% – на поглиблення вже існуючих каналів. Виходячи з цього співвідношення обсягу робіт та їх вартості, а також із низької ціни робочої сили на Волині взагалі, було встановлено, що виїмка 1 м куб. ґрунту в середньому буде коштувати 1,35 злотих.

Показовою є оцінка економічного ефекту майбутніх меліоративних робіт [9, арк. 3]. Унаслідок регулярного відведення води покращаться умови, насамперед для луківництва. 1 га болота у перезволоженому стані давав 7–8 куб. сіна ціною 25–30 злотих, після осушення буде давати 45–50 м куб. сіна набагато вищої якості. Отже, планувалося приблизно шестиразове підвищення продуктивності землі. Окрім цього, передбачалося, що ціна 1 га землі зросте з 150–200 злотих до 1,5 тис. злотих.

У 1935 р. воєводською комісією з питань меліорації розроблено перспективний план меліорації на 1935–1940 рр. Він передбачав упродовж 5 років провести меліоративні роботи на площі 200 тис. га. Прогнозна оцінка цих робіт становила близько 11 млн. злотих, з яких 40% планувалося залучити з державного бюджету, 30% – з місцевих бюджетів і 30% – від приватних осіб [12, с. 39–40].

Про загальний обсяг меліоративних робіт на Волині упродовж 1928–1939 рр. свідчать статистичні дані, насамперед про роботи, проведені у зв'язку з аграрною реформою. Табл. 1 складено за даними звіту Волинського воєводи за 1937–1938 рр. [4, арк. 60].

Після 1932/1933 р. відзначається зменшення обсягів площ земель, що було наслідком економічної кризи. Натомість із цього часу розпочинається державна великомасштабна меліорація початку 30–х років. Вона проявилася із початку спорудження великих (магістральних) меліоративних каналів. Не останню роль у цих роботах відіграла поява великої кількості безробітних. Держава широко використовувала їх працю, поряд із працею безземельних і малообезпечених селян під час проведення меліоративних робіт [4, арк. 57]. Установлено навіть граничні розміри оплати для безробітних, котрі залучалися на такі роботи через Фондуш (фонд) праці. Наприклад, некваліфікований робітник у день міг отримати максимум 3 злотих, кваліфікований – 4, а інженер – до 15 злотих [2, арк. 9].

Таблиця 1

Загальний обсяг меліоративних робіт на Волині (1928–1939 рр.)

Роки	Кількість об'єктів	Площа меліорації (га)
1928/29	14	3600
1929/30	27	6900
1930/31	43	4700

1931/32	59	12100
1932/33	69	28600
1933/34	63	11900
1934/35	115	11200
1935/36	59	8500
1936/37	98	5200
1937/38	110	7200
Разом	241	100900

Упродовж другої половини 30–х років обсяги таких робіт постійно збільшувалися, досягши максимуму в 1936/1937 р. І це цілком зрозуміло, оскільки без проведення магістральних каналів було неможливо споруджувати ефективні локальні осушувальні системи. Польська держава свідомо йшла на значні фінансові витрати з метою досягти бажаного ефекту у розвитку сільськогосподарського виробництва. Розпочинається державна великомасштабна меліорація 30–х років. Усього за 1933–1938 рр. на території Волинського воєводства було прокладено 145 км основних (магістральних) меліоративних каналів [4, арк. 63].

Державні роботи проводились у зв'язку з регулюванням річок Стопирки, Неретви, Стоходу, Бобрівки, Устя, Ставка та спорудження каналів Раймісто – Кияж, Духче – Переспа, загальні витрати на них становили 1 млн 520 тис. злотих, з яких 1 млн 62 тис. були державними кредитами, 145 тис. – внесками місцевих установ і 313 тис. – внесками приватних осіб.

Хід меліорації не був простим. У ряді випадків селяни відмовлялися власними силами виконувати роботи. Наприклад, у 1937 р. мешканці с. Майкова Рівненського повіту відмовилися копати рови шарварком, не зважаючи на те, що раніше виступали за проведення меліорації [6, арк. 4–5].

Особливий характер мали меліоративні роботи у Волинському воєводстві на заключному етапі їх проведення, у 1937/1938 звітному році [4, арк. 56–60]. У цей рік основні роботи зводилися до здійснення вишукувальних робіт та будівництва. Дослідження були проведені на річках Окопка, Рудовка, Устя та на болотному масиві «Чермерно» на площі 12 тис. га. Окрім цього, були виконані проекти на осушення 9 тис. га. Будівельні роботи велися на 7 об'єктах, а їх загальна протяжність становила 50 км. Найбільшими об'єктами були регулювання р. Неретви протягом 19 км та будівництво каналу Ставок довжиною 12 км.

Упродовж 30–х років продовжувалася наукова розробка проблем меліорації, насамперед на Сарненській науково-дослідній станції. На 1938 р. протяжність її осушувальної сітки, що складалася із магістральних і бокових каналів, досягла 40 км, а дренажна сітка – 60 км. Спостереження велися з 1932 р. і відіграли велику роль у прогнозуванні впливу осушувальних систем на навколишнє середовище [3, с. 41–43].

У міжвоєнний період уперше звернули увагу на антропогенні фактори заболочення земель. Насамперед, це були водянні млини, що перегороджували великі і малі річки, утруднюючи стік води. У 30–х роках за рахунок Польської держави було викуплено у приватних власників понад 50 водяних млинів і розібрано їх для покращення умов судноплавства на р. Стир і Горинь. Тільки в районі Луцька з цієї причини розібрано 5 великих млинів [10, арк. 5].

Однак, незважаючи на значні успіхи в осушенні перезволожених земель Волинського воєводства, на кінець 30–х років його поліські регіони в цілому продовжували залишатися краєм боліт.

Список використаних джерел

- Відомості про земельні ділянки. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 4. – Спр. 380. – 98 арк.
- Директивні вказівки Міністерства земельних реформ, інструкції і відомості по проведенню водно-меліоративних робіт в селі Канал – Духче, Переспівської гміни, Любомльського повіту. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 8. – Спр. 875. – 48 арк.
- Евдокимова Н. В. Наблюдения за стоком с болота «Чермерное» в Полесье УССР // Мелиорация и водное хозяйство. – К., 1971. – Вып. 15. – С. 41–50.
- Звіт Волинського воєводи про загальний стан у Волинському воєводстві, про діяльність державної адміністрації воєводства за 1937–1938 рр. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 6. – Спр. 567. – 119 арк.
- Оксенюк Р. Н. Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Л.: Вид-во Львівського ун-ту, 1970. – 276 с.
- Переписка з Рівненським повітовим старостом про опір селян села Майкова проведенню меліорації. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 9а. – Спр. 571 «б». – 13 арк.
- Програма водно-меліоративних робіт на 1921–1931 рр. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 8. – Спр. 641. – 49 арк.
- Програма меліоративних робіт на Волині. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 4. – Спр. 638. – 19 арк.
- Проект осушення боліт території маєтку Грузятин, Угли і Боровичі Ковельського повіту в 1929 р. і плани каналів. – ДАВО. – Ф. 46. – Оп. 1. – Спр. 6485. – 5 арк.

10. Пропозиції помічника прораба Луцького прорабства про освоєння річки Верхньої Прип'яті на заболочених місцях в Любешівському районі від 26 січня 1961 р. – ДАВО. – Ф.Р-6. – Оп.16. – Спр.650. – 8 арк.

11. Радзій В.Ф. Історія ґрунтових досліджень на Волині // Українське Полісся: вчера, сьогодні, завтра: Зб. наук. пр. – Луцьк: Надтир'я, 1998. – С.77.

12. Шабала Я. Меліоративні роботи на Волині // Суспільствознавчі науки та відодження нації: Зб. наук. пр. – Луцьк, 1997. – Кн.1. – С.37–40.

* * *

УДК 37.07:005.3+371.1 «1835/1860»

Володимир Милько, канд. історичних наук, науковий співробітник відділу історії України XIX – початку XX ст., Інститут історії України НАН України, Україна, м. Київ

Навчальні округи в Україні у 1835–1860 рр.: деякі особливості системи управління

Охарактеризовано систему управління навчальними округами в Україні у 1835–1860 рр. Проаналізовано нормативно-законодавчу базу, яка регулювала особливості функціонування округів.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, генерал-губернатор, українські губернії, Російська імперія.

Владимир Милько. Учебные округа в Украине в 1835–1860 гг.: некоторые особенности системы управления

Охарактеризована система управления учебными округами в Украине в 1835–1860 гг. Проанализирована нормативно-законодательная база, которая регулировала особенности функционирования округов.

Ключевые слова: учебный округ, попечитель, генерал-губернатор, украинские губернии, Российская империя.

Vladimir Myl'ko. Educational district in Ukraine in 1835–1860 some features of management system

Characteristic is given to management system ruled by educational regions in Ukraine in 1835–1860. Analysis is given to normative-legislative base, which regulated functioning features of district.

Key words: educational district, the Trustee, the Governor-General, Ukrainian province, Russian Empire.

Проведення в сучасній Україні освітньої реформи досить часто пов'язують із необхідністю покращення якості навчально-виховного процесу на усіх ланках освітньої системи, демократизації процедури вступу до ВНЗ, підвищення ефективності формування держзамовлення, розвитку науки та інноваційної діяльності, тощо. Разом з тим, недостатньо уваги приділяється більш важливим стратегічним завданням, які в сукупності покликані формувати основоположний принцип відповідного процесу – децентралізація вертикалі управління системою освіти. У зв'язку з цим, актуальним є порівняльно-історичний аналіз попереднього досвіду, зокрема, періоду функціонування навчальних округів в Російській імперії (на прикладі українських губерній).

Історіографічна база розвідки включає роботи як дослідників другої половини XIX – початку XX ст. (Д.Багалій [1], С.Рожественський [11]), так і сучасних (С.Посохов [2], В.Шандра [15]). Джерельне наповнення сформоване офіційними документами з «Повного зібрання законів Російської імперії» та архівними матеріалами.

Метою пропонованого дослідження є характеристика особливостей системи управління освітою в навчальних округах українських губерній у складі Російської імперії в 1835–1860 рр. Вибір вказаних хронологічних рамок обумовлений прийняттям двох важливих нормативно-законодавчих актів, які регулювали функціонування системи навчальних округів. Зокрема, 25 червня 1835 р. імператорським указом було затверджено «Положення про навчальні округи», а 20 березня 1860 р. – «Положення про Ради при Попечителях навчальних округів».

Посада «попечитель університету та його округу» в Російській імперії була запроваджена відповідно до указу імператора Олександра I від 24 січня 1803 р. «Про влаштування училищ», яким затверджувалися «Попередні правила народної освіти». Інший указ від того ж 24 січня 1803 р. «Про створення навчальних округів, з призначенням для кожного окремих губерній» визначив створення в Російській імперії шести навчальних округів: округ Московського університету, округ Віленського університету, округ Дерптського університету, Санкт-петербурзький, округ Харківського університету, округ Казанського університету. В подальшому ця кількість змінювалася (у бік зростання), а також уточнювався перелік підвідомчих губерній. Зокрема, у 1830 р. було створено Одеський навчальний округ, а у 1832 р. – Київський. При цьому період 1803–1835 рр. характеризувався

відсутністю спеціального положення, яке б регулювало особливості управління та функціонування навчальних округів.

25 червня 1835 р. було прийнято «Положення про навчальні округи», яке суттєво змінило порядок, встановлений «Попередніми правилами народної освіти» 1803 р. Тогочасний профільний міністр, граф С.С. Уваров мотиви проведення цієї реформи визначив наступним чином: «...професори не мають ні часу, ні належних здібностей для практичного керування і успішного огляду гімназій і училищ» [11, с.238]. Зважаючи на це, в «Положенні...» 1835 р. було реалізовано, перш за все, завдання щодо передачі від університетів (попечитель університету був одночасно і попечителем округу) до попечителів повноцінних обов'язків та прав щодо управління навчальними закладами округу – «...впевнилися Ми у необхідності звільнити наші Університети від управління Гімназіями та училищами Навчальних Округів, настільки несумісного із поєднанням діяльності навчальних закладів...» [3, с.756].

Відповідно до «Положення...» основні повноваження попечителя, який призначався безпосередньо імператором, були наступними:

- отримання донесень безпосередньо від керівництва ліцеїв, директорів училищ та гімназій; самостійне вирішення поточних справ або передача кінцевих висновків на затвердження міністру;
- здійснення (самостійно або за допомогою помічника, із залученням інспектора казенних училищ) огляду навчальних закладів підвідомчого округу та звітування про його результати міністру;
- самостійне призначення інспекторів гімназій та подання міністру для затвердження кандидатури на посаду директора;
- призначення штатних доглядачів повітових училищ (для затвердження почесних необхідно було отримати згоду міністра), вчителів гімназій та повітових училищ (з правом проведення додаткового іспиту у випадку згоди Ради університету) за поданням директорів;
- самостійне звільнення чиновників округу, окрім призначених міністром (в останньому випадку необхідно було отримати його згоду);
- надання підвідомчим навчальним закладам дозволів на одноразові витрати на суму не більше 1 тис. руб.;
- затвердження контрактів на підяди та поставки, сума яких не перевищувала 10 тис. руб. [3, с.756–757].

При попечителі округу і під його головування функціонувала Рада у складі помічника попечителя, ректора місцевого університету (в Одеському окрузі – директор та інспектор Рішельєвського ліцею), інспектора казенних училищ, директора губерньської гімназії (окрім Одеського округу). Рада розглядала питання лише за поданням попечителя, який також контролював виконання її рішень, що могли стосуватися наступних сфер: зміна певної постанови, що стосувалася навчального процесу; відкриття нових гімназій, повітових казенних та приватних училищ, приватних пансіонів; розгляд піврічних та річних звітів про стан навчальних закладів; проведення службового розслідування про зловживання училищних чиновників; купівля, продаж, побудова, оренда приміщень/будівель для училищ; дозвіл на придбання училищами різних матеріалів на суму, яка перевищувала 1 тис. руб., затвердження контрактів на підяди та поставки, сума яких перевищує 10 тис. руб. та ін.

Веденням поточного діловодства повинна була займатися канцелярія попечителя, яка одночасно з цим вважалася і канцелярією Ради при ньому [3, с.758].

Матеріальні витрати на утримання управління навчальних округів були наступними (див. табл. 1) [4, с.269]:

Для порівняння зазначимо, що загальна сума витрат на управління Санкт-Петербурзьким та Московським навчальними округами складала по 23 250 руб., Казанським – 21 000 руб.

Однією із особливостей системи управління навчальними округами в українських губерніях (а також деяких інших «окраїнних») у досліджуваній період було недотримання окремих статей «Положення...» 1835 р. Так, найбільш показовим у цьому відношенні є приклад поєднання посад генерал-губернатора та попечителя у Київському та Харківському округах (див. нижче). Крім того, варто вказати й на факт проживання попечителя Харківського навчального округу графа Ю.О. Головкина (1834–1846) поза межами Харкова. Зокрема, у жовтні 1838 р. він отримав дозвіл міністра управляти округом, проживаючи в Одесі; з березня 1841 р. по липень 1843 р. перебував на лікуванні за кордоном [2, с.43]. Разом з тим, зважаючи на те, що його постійним місцем проживання був Санкт-Петербург, указом від 9 січня 1835 р. на потреби канцелярії Харківського округу щорічно додатково виділялося 3 тис. руб. [3, с.32]. Для об'єктивного аналізу описаної ситуації варто брати до уваги те, що Ю.О. Головін на момент призначення на посаду перебував у віці 63 років, мав слабе здоров'я та погано знав російську мову; користувався особливою повагою та довірою у імператора Миколи I; часто витрачав на потреби

Таблиця 1

Штат управління Харківського, Київського та Одеського навчальних округів
(затверджений «Положенням про навчальні округи» 1835 р.)

Посада/стаття витрат	Посадовий оклад (по навчальних округах) (у руб., на особу/всього)		
	Харківський	Київський	Одеський
Інспектор казенних училищ	3 000	3 000	3 000
Правитель канцелярії	2 250	2 250	2 250
Столоначальник	1 200/2 400	1 200	1 200
Помічник столоначальника	800/1 600	800/1 600	800/1 600
Канцелярські служителі: ... вищого окладу ... середнього окладу ... нижчого окладу	600 350 250/500	600 350 250/500	600 350 250/500
Обмундирування канцелярських служителів (середнього та нижчого окладу)	100/300	100/300	100/300
Подорожні витрати	7 000	4 000	4 000
Оренда приміщень для канцелярії та їх опалення	1 200	1 800	1 800
Канцелярські витрати та утримання сторожів	1 800	1 300	1 300
ВСЬОГО	21 000	16 900	16 900
		54 800	

округу свої особисті кошти (зокрема, на утримання університету); був прихильником розширення автономії та самоуправління Харківського університету [1, с. 274–275; 12, с. 329–331].

Етапним у розвитку системи управління освітою в українських губерніях Російської імперії став 1839 р., умовно означений нами роком завершення формування адміністративно-територіальних кордонів навчальних округів (включення, відповідно до указу від 26 квітня 1839 р., навчальних закладів Полтавської губернії до Київського навчального округу) [5, с. 384–385]. Так, станом на наступний 1840 р. межі округів виглядали наступним чином (див. табл. 2):

Таблиця 2

Адміністративно-територіальні кордони навчальних округів
в межах українських губерній Російської імперії (станом на 1840 р.)

Навчальний округ	Губернія	Дата включення губернії до округу
Харківський	Харківська	(з 1803 р.)
Одеський	Херсонська	(з 1832 р.)
	Таврійська	(з 1832 р.)
Київський	Катеринославська	(з 1833 р.)
	Київська	(з 1832 р.)
	Чернігівська	(з 1832 р.)
	Волинська	(з 1832 р.)
	Подільська	(з 1832 р.)
	Полтавська	(з 1839 р.)

Незважаючи на завершення формування територіальних кордонів навчальних округів в межах безпосередньо українських губерній, в середині XIX ст. тривав процес вилучення з їх підпорядкування сусідніх «російських» регіонів. Так, 21 лютого 1846 р. з Харківського навчального округу була вилучена Дирекція училищ Кавказької області та землі війська Чорноморського й передана в управління наміснику Кавказу [6, с. 271]. У даному, відбулося суперечливе по відношенню до чинного законодавства поєднання адміністративних повноважень глави місцевої влади (намісника) із освітніми (див. нижче – подібна ситуація в Харківському та Київському навчальних округах). Ці зміни були однією із складових реформи системи управління в регіоні – відновлення системи намісництва на Кавказі у 1844 р. (до цього вона існувала у 1785–1796 рр.). Відтак, вказаний указ – один із декількох подібних, які були прийняті за поданням намісника М.С. Воронцова і сприяли уніфікації регіональної системи управління із загальноімперською (серед інших – укази, що стосувалися посадових окладів місцевих чиновників, системи перевірки прибутків та видатків міст та ін.). Завершенням відповідного процесу в сфері освіти стало створення 18 грудня 1848 р. окремого Кавказького навчального округу [8, с. 96].

Характерно, що управління навчальними округами в Україні у другій половині 40–х – 50–х рр. XIX ст. було підпорядковано

вищій місцевій владі. Так, окрім діючого з 1838 р. імператорського рескрипту про необхідність попечителів максимально сприяти виконанню розпоряджень губернської адміністрації (зокрема, поліцейських заходів), у вказаний період варто виділити таке явище як суміщення посад генерал-губернатора та попечителя навчального округу. Зокрема, відповідно до указу 15 лютого 1846 р. управління Харківським навчальним округом було доручено Чернігівському, Полтавському і Харківському генерал-губернатору, генерал-ад'ютанту, князю М.А. Долгорукому (передано «... Харківський Університет з навчальним округом на правах Попечительських...») [6, с. 250]. Після смерті останнього у 1847 р., керівництво округом на правах попечителя з 10 травня вказаного року перейшло до новопризначеного генерал-губернатора, генерал-ад'ютанта С.О. Кокошкіна (до 1855 р.) [7, с. 443].

Подібна зміна в системі управління освітою відбулася й по відношенню до Київського навчального округу, керівництво яким з листопада 1848 р. доручено Київському, Подільському і Волинському генерал-губернатору, генерал-лейтенанту Дмитру Гавриловичу Бібікову (управляв до 1852 р.) [15, с. 52]. Основним мотивом такого рішення варто назвати прагнення уряду посилити контроль над студентською та учнівською молоддю в умовах наростання революційного та національно-визвольного руху (приклад – діяльність Кирило-Мефодіївського товариства).

Окремо варто згадати Віленський навчальний округ (відновлений указом від 2 травня 1850 р., включив Віленську, Гродненську, Мінську та Ковенську губернії), управляв яким також місцевий генерал-губернатор – Ілля Гаврилович Бібіков (брат Д.Г. Бібікова). Очевидно, що його завданням була нейтралізація польського національного руху в регіоні, в тому числі й у освіті.

Описане «сумісництво» посад прямо суперечило «Положенню про навчальні округи» від 25 червня 1835 р., яке фіксувало підпорядкування попечителів лише Міністру народної освіти Російської імперії. Втім, такий стан речей формально існував до прийняття відповідного імператорського указу від 27 грудня 1855 р. «За обсягом і складністю занять тих генерал-губернаторів, яким, понад прямих по їх званню обов'язків, було тимчасово доручено і управління деякими навчальними округами, ми визнали за благо: управління навчальними округами покласти на особливих Попечителів, згідно з Положенням від 25 червня 1835 року», – вказувалося в документі [9, с. 760]. Однак, в указі вказувалося лише про звільнення харківського генерал-губернатора С.О. Кокошкіна від виконання обов'язків попечителя навчального округу та призначення на цю посаду таємного радника Г.А. Катаказі.

Натомість князю І.В. Васильчикову, який з 1852 р. займав посади генерал-губернатора та попечителя у Києві, 30 грудня 1855 р. надійшло повідомлення від міністра народної освіти А.С. Норова, де було вказано «... керувати Округом до призначення особливого Попечителя» [13, арк. 17]. Однак, залишаючись формально на посаді попечителя Київського навчального округу-

гу, І.Васильчиков у цей же день передав управління своєму помічнику, дійсному статському раднику М.В. Юзефовичу. Лише 18 липня 1858 р. на посаду попечителя було призначено таємного радника М.І. Пирогова [14, арк.221–221–зв].

Деякі зміни в системі управління навчальними округами відбулися відповідно до «Положення про Ради при Попечителях навчальних округів», затвердженого 20 березня 1860 р. Розробка цього документу була обумовлена необхідністю уніфікації/доповнення окремих статей чинного «Положення про навчальні округи» 1835 р. (зокрема, III розділу «Про Раду Попечителя») із новим «Положенням про Педагогічні курси».

Серед основних змін, які стосувалися Рад при попечителях варто назвати наступні:

- збільшення кадрового складу, який відтепер включав помічника попечителя, ректора університету (в Одесі – директора Рішельєвського ліцею), інспектора казенних училищ, директорів гімназій та дворянських інститутів (в Україні не існували), а в університетських містах (Київ, Харків) ще й деканів історико-філологічного і фізико-математичного факультетів та шість професорів: з російської мови та словесності, стародавніх мов, історії, математики, природничої історії, педагогіки;

- можливість залучення до засідань вчителів гімназій (у випадку проведення іспитів для кандидатів–педагогів або обговорення практичних педагогічних питань);

- розширення адміністративно-фінансових повноважень: обов'язок затверджувати витрати училищ на купівлю різних матеріалів на суму більше 300 руб. та контакти на підряди і поставки на суму більше 3 тис. руб. До цього мінімальна межа становила 1 тис. та 10 тис. руб. відповідно (див. вище).

- надання права вести переписку (лише у випадку нагальної необхідності, оскільки загалом Рада не могла листуватися від свого імені) з чиновниками іншого округу чи відомства від імені керівництва округу за підписом помічника попечителя, а у випадку його відсутності – старшого (за посадою) після нього члена Ради [10, с.262–263].

На основі вищевказаного, можна зробити висновок, що «Положення...» 1860 р. сприяло перерозподілу частини господарських та навчально-методичних функцій попечителів на користь Рад при них з метою підвищення рівня координації між регіональними та місцевими педагогічними кадрами у питаннях організації навчально-виховного процесу, колегіального контролю фінансових витрат. Всі ці зміни, на нашу думку, стали першими проявами поступової зміни урядового курсу в напрямку демократизації державної системи управління освітою (апогей – освітня реформа 1864 р.).

Таким чином, період 1835–1860 рр. в історії навчальних округів Російської імперії означений реформаційними змінами, які започаткували розширення повноважень попечителів, перш за все, у напрямку посилення контролю за навчальним процесом та чиновницьким апаратом. В українських губерніях (особливо Київському навчальному округу) відповідні процеси, мали яскраво виражений національний характер (антипольський, а пізніше й антиукраїнський). Разом з тим, прийняття «Положення про Ради при Попечителях навчальних округів» у 1860 р. підвищило роль вказаних колегіальних органів в управлінні освітою, сприяючи, перш за все, залученню місцевих чиновників до виконання адміністративних та навчальних функцій (однак ситуація знову змінилася у ході проведення освітніх контрреформ у 1880–х рр.).

Список використаних джерел

1. Багалей Д.И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). С приложением портретов и планов. В 2 т. / Д.И. Багалей. – Х.: Паровая Типография и Литография М.Зильберг и С-вья, 1904. – Т.2 (с 1815 по 1835 год). – 1166 с.
2. Посохов С.И. Попечители Харьковского учебного округа первой половины XIX века: попытка реабилитации / С.И. Посохов // Университеты. Наука и просвещение. – Х., 2009. – №4. – С.40–50.
3. ПСЗРИ (Полное собрание законов Российской империи). – Собр. 2-е. – Т.Х. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. – 917 с.
4. Там само. – Т.Х. – Отд. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1836. – 910 с.
5. Там само. – Т.ХIV. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1840. – 510 с.
6. Там само. – Т.ХХI. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1847. – 669 с.
7. Там само. – Т.ХХII. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1848. – 951 с.
8. Там само. – Т.ХХIII. – Отд. 2-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1849. – 534 с.
9. Там само. – Т.ХХХ. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1856. – 779 с.

10. Там само. – Т.ХХХV. – Отд. 1-е. – СПб.: Типография II отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии, 1862. – 962 с.

11. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902 / С.В. Рождественский. – СПб: Государственная типография, 1902. – [2], II, 785, [2] с., портр.

12. Федорченко В.И. Головкин Юрий Александрович в кн.: Федорченко В.И. Императорский Дом. Выдающиеся сановники: Энциклопедия биографий: В 2 т. / В.И. Федорченко. – Красноярск: БОНУС; М.: ОЛМА-ПРЕСС, 2003. – Т.1.

13. Центральний державний архів України, м. Київ. – Ф.707. – Оп.261. – Спр.19. – 30 арк.

14. Там само. – Ф.442. – Оп.35. – Спр.7. – 270 арк.

15. Шандра В.С. До історії створення та діяльності Київського учбового округу в 30–60 рр. XIX ст. / В.С. Шандра // Історико-географічні дослідження в Україні. – К: Інститут історії України НАН України, 1988. – С.49–55.

* * *

УДК 94(477.41):316.4(09)(470+571) «18/19»

Марія Казьмирчук, д-р історичних наук, доцент, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Поляки у соціально-економічному житті Київської губернії (1861–1917 рр.)

Проаналізовано становище, умови проживання, етнічні особливості та участь у суспільному та економічному житті поляків Київської губернії пореформеного періоду. Автор висвітлює обставини формування особливих рис польського етносу в ракурсі розкриття національного складу населення Київської губернії.

Ключові слова: поляки, суспільне та економічне життя, національний склад.

Марія Казьмирчук. Поляки в соціально-економічній житті Київської губернії (1861–1917 гг.)

Проанализированы положение, условия проживания, этнические особенности и участие в общественной и экономической жизни поляков Киевской губернии пореформенного периода. Автор освещает обстоятельства формирования особых черт польского этноса в ракурсе раскрытия национального состава населения Киевской губернии.

Ключевые слова: поляки, общественная и экономическая жизнь, национальный состав.

Maria Kazmirchuk. Poles in the socio-economic life of the province of Kiev (1861–1917)

The article analyses the position, life's condition, ethnic specifics and activity in social and economic life of Poles of Kyiv guberniya at the after reformation period. The author of the article elucidates the reasons of the creation Poles's special features in discovers a lot of problems about national complement of the people in Kyiv guberniya.

Keywords: Poles, social and economic life, national complement.

Друга половина XIX – початок XX ст. – бурхливий період соціально-економічного розвитку всіх українських земель і, зокрема Київської губернії, коли суспільство переживає новий час, прогресивні та суперечливі зміни. Однією з найбільш розвинутих адміністративно-територіальних одиниць Російської імперії була Київська губернія, вивчення сутності й перебігу соціально-економічних процесів у якій, дає змогу висвітлити багаторівневий взаємозв'язок суспільних і регіональних проблем пореформеного періоду. Без дослідження етнічного розвитку Київської губернії, котра є складовою історії України, важко зрозуміти процеси, що відбувалися в Російській імперії загалом. Актуальність дослідження визначається також наявністю значної кількості джерел і маловивченістю етнічного розвитку Київської губернії пореформеного періоду. Нині українські історики вважають визначальними критеріями поступу будь-якого суспільства економічні та політичні процеси, які неможливо розглядати без ґрунтового аналізу етнічних проблем. Актуальність теми також обумовлена малодослідженістю польського питання, яке було гострим для Правобережної України пореформеного періоду.

У дорадянській історіографії (до 1917 р.) приділялося чимало уваги польській проблемі в Російській імперії, адже на той час відбулося два польських повстання. Так, у збірці «Древняя и новая Россия», яка побачила світ у 70–х рр. XIX ст., В.Шульгін дослідив етнопольську ситуацію у сфері шкільної освіти на Правобережній Україні другої чверті XIX ст., де йшлося зокрема про співвідношення та доцільність для російської влади існування польських і єврейських шкіл. Про гостроту польської проблеми у Київській губернії зверталася увага у спогадах М.Стороженка, інспектора народних шкіл на Київщині (1892–

1895). Автор – випускник Київської першої гімназії та університету Св. Володимира, людина інтелектуальна, від діда і батьків успадкував любов до рідного краю. Як інспектор народних шкіл 4-го учбового округу Київської губернії (Звенигородський, Липовецький, Таращанський і Уманський повіти) він багато подорожував, інспектуючи школи, турбувався про їхнє виживання, якість викладання тощо. У його спогадах – яскраві характеристики викладачів, учнів, їхніх батьків, вартість навчального процесу, культурне середовище [23, с. 238–293].

У 90-х роках XX ст. акценти у науці почали зміщуватися від історії політичної до історії соціальної, розгляду етнічних проблем. Досить новими та мало розробленими для сучасних науковців є проблеми формування станів та особливостей їхнього етнічного складу. Серед них виділяються загальні та спеціальні праці щодо життя і діяльності поляків у Київській губернії пореформеного періоду. Поділ поміщиків за національним принципом здійснила Н.Р. Темірова у ряді статей [25, с. 6–10] та монографії [26]. Вона відзначила домінування польського та російського поміщицького господарства на Правобережжі, зазначаючи особливості походження та національну приналежність цього класу.

Знаковою подією для дослідження етнічних проблем став вихід двотомної «Історії Українського селянства», що, ґрунтуючись на широкому матеріалі, висвітлювала зокрема відносини між етносами у різні періоди історії України, перший том якої був присвячений XIX – початку XX ст., зокрема підготовці і здійсненню селянської реформи 1861 р., повсякденному життю селян зокрема і Київської губернії [6].

Індустріальний розвиток України і процес формування торгово-промислової буржуазії, її кількісний і етнічний склад наприкінці XIX – на початку XX ст. дослідила Т.Лазанська [10]. Суспільну значущість, моральне заохочення та благодійну діяльність купців, їхній етнічний склад у XIX ст. дослідила І.О. Гуржій [4]. Щодо стану переробної промисловості наприкінці XIX – на початку XX ст. загалом та участі у ній різних верств населення Правобережжя присвятив свою монографію М.Москалюк. Автор висвітлює роль українських губерній у сільськогосподарському виробництві Російської імперії, стан матеріально-технічної бази та участі у ній різних етносів, особливу увагу звертаючи на технічну інтелігенцію і робітників в умовах ринку. Проте певної систематизації у роботі знайдено не було, а тому вона являє собою великі шматки необробленої інформації [13].

Сучасна зарубіжна історіографія дослідження життя і діяльності поляків у Київській губернії залишається маловивченою. Двотомна праця російського історика Б.Н. Миронова є великою кількістю статистичних викладок, різних таблиць, широким переліком літератури висвітлює процеси перетворення станового суспільства на класове. Проте історик мало уваги приділяє польському питанню на Правобережжі України, адже намагається розглянути багатоформатну суспільну модернізацію Росії [11; 12]. Знаковою для соціально-економічного дослідження Правобережної України, зокрема і Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., є праця Д.Бовуа, який обрав предметом свого дослідження проблему поляків у соціо-етнічних конфліктах за землю в Україні. Автор відзначав, що цілісного зображення суспільства Правобережної України зроблено не було, але власне свою роботу він буде, насамперед, на висвітленні польського ареалу, величі діянь поляків та процвітання їхніх маєтків, намагається довести їхню рівність з росіянами на українських теренах, показати боротьбу за українську землю [2].

Більш конкретно про діяльність дворянсько-шляхетського роду Понятовських на Київщині у XIX ст. проаналізувала польська дослідниця Е.Орман. Архівні матеріали Києва та Київської області, Варшави, Кракова та приватні архівні колекції використала авторка при дослідженні родового маєтку Понятовських у Таганчі [36]. Її праця «Таганча Понятовських. З історії шляхти на Україні в XIX ст.» загалом торкається проблеми значення шляхти в соціально-господарському розвитку Київщини у XIX ст., докладніше розглядаючи долі двох дворянсько-шляхетських родин польської – Понятовських та російської – Бутурліних, висвітлює мотивацію багатих шляхти, її політичні побоювання змін, що принесло XIX ст. у політичному, соціальному, господарському та національному сферах у Київській губернії. Проте дослідниця не висвітлює взаємозв'язків Понятовських і Бутурліних із іншими промисловцями Київщини, хоча від цього цінність її праці не втрачається для висвітлення соціального розвитку Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Соціально-економічний розвиток підросійської України, особливо зростаючі впливи російського та іноземних капіталів відзначав у своїй праці професор Кельнського університету, швейцарець за походженням А.Каппелера, який взявся за дослідження національних рухів народів Російської імперії, у праці «Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад». Проте гучна назва не відповідає досить описовому характеру по-

дій в історії Росії, хоч позитивом її є використання зарубіжної літератури щодо національних проблем Російської імперії. Кілька розділів праці А.Каппелера стосуються національних проблем всередині Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст., але щодо українських земель загалом автор подає тільки кілька реплік з цієї гострої проблеми, зосереджуючись переважно на росіянах, поляках і євреях [7].

Щодо історіографії далекого зарубіжжя, то спеціальних розвідок про польське питання у Київській губернії не виявлено. Можна виділити загальні і популярні роботи зарубіжних дослідників про соціальний розвиток Російської імперії. Так, праця «Занепад Російської імперії 1881–1914 рр.» професора російської історії Лондонського університету Х.Сетона-Ватсона, відомого експерта із східноєвропейських відносин, написана у добу «хрущовської відлиги» й спрямована на висвітлення розпаду Російської імперії та обстоювання антирадянських точок зору, доведення неприйнятності ідеології післяімперської доби. Більше уваги автор приділяє політичному і економічному розвитку держави, але щодо національного питання імперії побіжно відзначає тільки утиски інтересів поляків, українців, фінів, євреїв, прибалтів, кавказців, татар тощо [37].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Київська губернія складалася з 12 повітів [1, с. 70, 71], кожен з яких налічував понад сотню сіл, селищ, містечок, слобід та хуторів. Серед них – 12 великих повітових міст. Особливістю Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. була етнічна строкатість її населення, або, як писав сенатор А.Половцов, «разноплеменность состава» [5, с. 3]. Історично склалося так, що українці, росіяни та євреї становили на середину XIX ст. разом понад 97% всього населення Київської губернії [35, с. 12]. Менш значними були групи поляків (1,93%), німців (0,41%), білорусів (0,18%), чехів (0,09%) і татар (0,05%), які за переписом 1897 р. склали разом 2,66%. Також зовсім нечисленними етнічними групами проживали у Київській губернії цигани (884 особи), молдаване (250 осіб), турки (153), болгарини (123), греки (118), вірмени (100) [35, с. 13, 36, 37].

Особливо строкатим був етнічний склад міського населення Київської губернії наприкінці XIX та на початку XX ст. У містах проживало багато євреїв, поляків, німців, а також незначна кількість вірмен, білорусів, чехів, молдаван, греків. Частка українців серед міських жителів була не дуже великою і у 1897 р. становила на всьому Правобережжі тільки 27% [3, с. 81, 84]. Так, у Києві завдяки динамічній етнічній структурі населення за переписом 1874 р. місцеві уродженці становили лише 28,3%, а вихідці із різних регіонів України – 58,7% та Росії – 11,1% [3]. У 1897 р. понад 100 тис. осіб, які володіли українською мовою, жили за рахунок прибутків від капіталів, нерухомого майна та займалися торгівлею [10, с. 172, 173].

У Київській губернії за даними фабричного інспектора про відкриття у 1900 р. деяких промислових підприємств, їх фундаторами стали поляки (17 підприємств), росіяни (10), українці (11), євреї (9), іноземці (4), різні змішані товариства (8), належність ще 10 підприємств не була встановлена. У горілчаній та цукрових галузях промисловості Київської губернії переважали представники російського та польського етносів. Так, із 67 заводів з виробництва горілки тільки 5 належало українцям, за кількістю цукрових заводів домінували росіяни (20 заводів) та поляки (8 заводів), а заводів українців-цукровиків було тільки 3 (2 Терещенка і 1 Симиренка) [10, с. 166]. У Києві на 1900 р. серед власників машинобудівних і чавуноливарних заводів не було жодного українця, а серед 93 інших промислових підприємств лише 6 належали їм: миловарня, кахельне і спиртоочисне підприємства, тютюнова та паркетна фабрики [10, с. 182].

У XIX ст. процес міграції поляків на етнічні українські землі ще тривав. Найбільший етнічний масив поляків існував у Західній і Правобережній Україні, куди входила і Київська губернія. Компактна етнічна група поляків розміщувалася у Бердичівському повіті Київської губернії. Так, у містечку Самгородку Бердичівського повіту поляків було 17,2%, на хуторі Коза – 16,1%, містечку Махнівці – 14,2% [8, с. 45]. На Правобережжі поляки традиційно становили більшість земельної знаті: частка спадкових дворян серед них – 14,3%. У їхній власності перебувало 46% земель та 54% промислових підприємств, розміщених на Правобережжі. Зразково прибуткові господарства на Київщині мала польська і спольщена буржуазія: Абрамовичі, Бнинські, Змигородські, Олізари, Рогозинські, Стадницькі, Тишкевичі, де-Монризори, Перро, Подгорські, Огінські та ін. [29; 31].

Найдавніші та найприбутковіші маєтки належали землевласникам польського походження. Ще в епоху пізнього середньовіччя утворилися господарства Потоцьких і Браницьких. Проте російський уряд з підозрою, недовірою та загалом вороже ставився до польського населення, пам'ятаючи польські повстання. Поляки ж пам'ятали про конфіскацію маєтностей російським

урядом після придушення польських повстань, політика якого була спрямована проти католицького духовництва та польської шляхти. Російський уряд вживав усіх заходів для русифікації українських земель, зокрема і Київської губернії. Так, у 1863 р. російський уряд наказав зібрати 10% чистого прибутку із маєтків польських панів на сплату державних видатків, спричинених польським повстанням. Термін внесення цих коштів до державної скарбниці був коротким, а несплата загрожувала описом майна. Тоді на білоцерківський маєток Браницьких було накладено 50 тис. руб. Податку [25,с.7].

Частина польських магнатів та середніх поміщиків зберегла позиції сільської еліти, незважаючи на антипольську політику російського уряду та перехід до російських дворян після 1863 р. значної частини польських маєтків [7,с.214]. 10 грудня 1865 р. вийшов указ про заборону у Київській губернії полякам і загалом католикам купувати та продавати маєтки, поляки все-таки мали змогу це робити [28,арк.1,2зв], адже російських дворян-поміщиків, які розорялися, ставало дедалі більше, а їхні великі й дорогі маєтки мали змогу купити у 1864–1865 рр. далеко не всі, тому діяло негласне правило: якщо на торги у місцеві губернські правління не з'являвся російський покупець і маєток не продавався навіть за зниженими цінами [28,арк.3зв] (так, село Кошлани Липовецького повіту було оцінене у 57 395 руб., а треба було дати 85 000 руб. або село Торчин Радомисельського повіту, що було оцінене у 5 255 руб., а мало б бути оцінене у 12 000 руб. [28,арк.1,2зв]), то листувалися кредитори про те, як краще цей маєток продати. Якщо ж удруге ніхто маєтку не купував, то власник мусив сам шукати покупця або швидше задовольнити кредиторів, які інколи ставали власниками маєтків, хоча й не мали права на нерухому власність. У Київській губернії ці закони давали зворотний щодо урядової політики ефект, бо велика частина кредиторів була польською або єврейською походження, а вони не мали права набувати нерухоме майно [28,арк.4].

На початку 1870–х рр. місцевим полякам, зокрема і в Київській губернії, які займалися сільським господарством, було дозволено купувати до 10 дес. землі, а вже у 1899 р. їм дозволили до 60 дес. за умови, що туди увійдуть і вже придбані землі [17,с.64–66]. У 1884 р. були затверджені правила придбання у власність, заставу й оренду земельних маєтностей на Правобережжі. За ними право орендувати маєтки надавалося особам польського походження в разі влаштування ними промислового підприємства. Якщо ж протягом 12 років фабрика або завод не влаштувалися, то угода про оренду скасовувалася. Для польських землевласників залишався один легальний спосіб придбання маєтків – шляхом спадкоємства, тому поляки намагалися зосередити великі ділянки в одних руках шляхом поступок на користь одного з кількох спадкоємців, що призводило до посилення ролі великого польського землеволодіння. Забігаючи наперед, слід відзначити, що царат досяг незначних успіхів у боротьбі з польськими землевласниками, про це свідчить, що тільки на 1890 р. на Київщині нараховувалося 837 польських маєтків (24,72%) [25,с.6,9].

12 грудня 1904 р. у сьомому пункті наказу «Предназначения к усовершенствованию государственного порядка» оголошувалося зняття з іногородців обмежень, за винятком тих, «которые вызываются насущными интересами Государства и явно польского русского народа». У 1905 та 1906 рр. поляки здобули право орендувати маєтки і здавати їх в оренду та купувати землі поза містами і містечками [17,с.64,66].

Станом на 1910 р.: «поляки в подавляющем большинстве, если не исключительно – католики, малороссы – православные, с другой стороны можно с уверенностью сказать, что количество их, на территории Киевской губернии, не превышает максимума 18%; следовательно из общего количества жителей Киевской губернии на малороссов падает 60%, великороссов 13%, поляков 1,8–2%, а остальные 25% на прочие нации: евреи, чехи и другие...» [27,арк.8].

Релігійна палітра неправославного населення Київської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. складалася таким чином: тут проживало 3 млн. 450 тис. 587 чоловік, із них станом на 1895 р. було 2 млн. 847 тис. 809 православних, 90 647 католиків, 485 476 іудеїв, 26 655 інших віросповідань. У Києві, Бердичеві, Василькові, Звенигородці, Каневі, Липовці, Радомислі, Сквирі, Умані, Тараші, Черкасах, Чигирині проживало 36 228 православних, 9 616 католиків, 4 972 іудеїв, які відносилися до привілейованих станів, 15 358 православних, 13 217 католиків і 141 164 іудеїв із міщан. Сенатор Половцов, повідомляючи про релігійний склад населення міст у 70–х роках XIX ст., відзначав переважання саме цих трьох віросповідань, а саме: православних (49,2%), іудеїв (46,2%) та католиків (2,2%) [5,с.3]. У місті Києві православних налічувалося 77,7%, католиків – 8,3%, іудеїв – 10,9% [22,с.364,367]. Згідно з статистичними даними на 1887 р. приріст православного населення становив 49 320 осіб, католиків – 1 274 особи, тоді як євреїв – 3 899 осіб [9,с.7]. Також у Київській губер-

нії за переписом 1897 р. незначного поширення набули мусульмани (2 931 особа, 0,08%), росіяни-старообрядці (15 843, 0,45%), вірмени-григоріани (104 особи), караїми (327, 0,01%), англікани (34 особи) [35,с.38,39].

Католики Київщини були організованими та впливовішими за представників інших віросповідань. Костели Київської губернії поділялися на різні класи. Так, у проханні до Луцького-Житомирського єпископа у 1862 р. пропонувалося зарахувати Махнівський парафіяльний костел Бердичівського повіту до 3–го, а Белиловський костел того ж повіту до 4–го класу [18,арк.1,4]. Щоб регулювати кількість костелів, департамент духовних справ іноземних віросповідань Міністерства внутрішніх справ Російської імперії у 1894 р. видав циркуляр, за яким звільняв некатоликів від загальних будівельних поборів на нужди католицької церкви [19,арк.1]. Католики мусили звертатися за дозволом до імперських чиновників аби приймати пожертвувані їм гроші на костели. Так, представники бердичівської римо-католицької церкви св. Марії у 1891–1902 рр. прохали дозволу використати пожертви від різних осіб міста [20,арк.1,5].

Важливою для утвердження польських впливів на Правобережжі України пореформеного періоду залишалася освіта. Серед поляків найбільшим попитом користувалася приватна освіта, яку можна було здобути саме за національним принципом. В Російській імперії школи для іноземців називалися «іновірними», тобто такими, де працювали з дітьми не православного віросповідання. Такі школи з 80–х рр. XIX ст. підпорядковувалися Міністерству освіти і держава брала на себе частку їхнього фінансового утримання. Від «іновірних» шкіл вимагалися відповідні навчальні плани та відповідність змісту освіти загальнодержавним стандартам. Ці заходи не стосувалися заборонених німецьких-штундистсько-баптистських шкіл. У Київській губернії у 1893 р. працювало 17 «іновірних» шкіл, тобто 4,7% від загальної кількості шкіл Київського навчального округу. Найбільше таких шкіл працювало в Радомисельському повіті (12), були також вони й у Київському повіті (5) [14,с.3,4]. У 1899 р. «іновірних» шкіл у Київській губернії налічувалося 14 [15,с.3], а 1902 р. – 13, у тих самих повітах [16,с.3]. Польська громада мала власну систему шкільництва, яку зобов'язана була всіляко підтримувати, тому про них збереглося значно більше відомостей.

Після розгромлення польських повстань та гоніння на початку XX ст. особливо активно почали створюватися таємні польські школи. Так, 1908 р. у будинку міщанина Андрія Ямпольського із міста Жашкова Таращанського повіту була відкрита без дозволу єврейська школа, а директор Погребіщенського цукрового заводу Бердичівського повіту Болеслав Крачеквич відкрив незаконно таємну польську школу [31,арк.6,7]. У таємній польській школі навчалось 10 дітей католиків у віці від 6 до 16 років. Вчителькою школи була дворянка Францишка-Іоанна Хмелевська, яка звання вчительки не мала [37,с.8]. Того ж року були викриті незаконні польські школи у селах Веприк, Пришивальні, Шамраївці Васильківського повіту, Олександрівці Таращанського повіту (засновник настоятель П'ятигорського римо-католицького причту, а вчитель – селянин Антон Круглий), Полічинцях Бердичівського повіту (розміщувалася у будинку землевласника дворянина Хоєцького, де навчалось 17 дітей місцевої шляхти від 8 до 12 років під наглядом родички землевласника – Констанції Ганської), а також у селах Багві (засновник – селянин Франциск Собчан) та Янишівки (засновник – Михайло Хібавський) Бердичівського повіту, Беркозівці, Острів, Кримка (засновник ксьонз Маркушевський) Радомисельського повіту, Волиці-Зарубінецькій (у будинку землевласника Броніслава Радіборовського) Сквирського повіту тощо [31,арк.15,17,38,40,47,53].

У 1911 р. були викриті таємні польські школи міщанки Марії Малишевської та селянки Станіслави Винарської у містечку Ракітніно Васильківського повіту, де навчалось 6 хлопчиків та 16 дівчаток віком від 8 до 16 років. У селі Острові Радомисельського повіту було закрито таємну польську школу австрійської підданої Ванди Суске, де навчалось 16 дітей. У селі Войтівцях Бердичівського повіту селянин Карл Піонтковский у власній квартирі незаконно навчав 16 дітей поляків [33,арк.1,2,4]. Таємні польські школи виникали також при цукрових заводах. Такі школи шукали на Бродецькому та на Погребіщинському цукрових заводах Бердичівського повіту [30,арк.173зв]. Переглядаючи джерела, можна відзначити, що таємних польських шкіл у Київській губернії було значно більше, ніж викрито поліцією. Місцева поліція провадила слідство та допитувала підозрюваних, закривала школи та встановлювала нагляд за квартирами, що слугували нелегальними школами, проте з кожним роком польських початкових таємних шкіл не стало менше [32,арк.20]. Так, у 1910 р. при викритті таємної польської школи у селі Волиці Сквирського повіту було з'ясовано, що у ній навчалися діти не лише католиків, але й православних. У ній діти навчалися польській мові, співам

католицьких молитов та слухали проповіді польською мовою [34,арк.67]. За три роки (1908–1910) поліція Київської губернії викликала 29 тамних польських шкіл, де навчалось близько 500 учнів римо-католицького віросповідання [33,арк.34,41].

Отже, проблема життя та діяльності поляків у Київській губернії є важливою для висвітлення соціально-економічного розвитку однієї із найбільш розвинених губерній Російської імперії. Інтерес до неї зберігається ще із дорадянського періоду. Сучасні вітчизняні дослідники не створили окремої праці щодо польського етносу, його ролі в Правобережній Україні, а зарубіжні дослідники являють подеколи необ'єктивне ставлення до дослідження діяльності власних співвітчизників на українських землях пореформеного періоду. Польський етнос у Київській губернії відіграв знову знову роль, але після розгромлення повстань змушений був відступати, переходили у стан буржуазії, але не забували про своє національне коріння. Завдяки їхньому покровительству, полякам вдалося відстояти власні інтереси адже на Київщині збережуться найдавніші маєтки Потоцьких та Браницьких, а разом із тим і авторитет.

Список використаних джерел

1. Адрес-календарь Киевской губернии на 1888 год / Сост. В.Г. Мозговой. – К., 1888. – 136 с.
2. Бовуа Д. Битва за землю в Україні. 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа; Перекл. на укр. Зої Борисюк / Наук. ред. Наталія Яковенко. – К.: Критика, 1998. – 334 с.
3. Гуменюк А.О. Соціальна і національна структура міського населення Правобережної України (друга половина XIX ст.) / А.О. Гуменюк // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.77–85.
4. Гуржій І.О. Основні види непрофесійної діяльності київських купців: суспільна значущість і моральні заохочення (XIX ст.) / Гуржій І.О. // Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В.О. Сухомлинського: Зб. наук. праць. – Миколаїв: МДУ ім. В.О. Сухомлинського, 2009. – Вип.27: Історичні науки. – С.52–63.
5. Записка сенатора А.Половцова о состоянии общественного управления и хозяйства в городах Киевской губернии. – Б. м., б. г. – Ч.1. – 460 с.
6. Історія українського селянства: нариси у 2-х томах / ред. рада: В.М. Литвин (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2006. – Т.1. – 631 с.
7. Каппелер А. Россия – многонациональная империя: Возникновение. История. Распад / С.Червоная – пер. с нем. – М.: Прогресс-Традиция, 2000. – 344 с.
8. Комарницький О.Б. Містечка Волині і Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр. / О.Б. Комарницький; за науковою ред. проф. О.М. Завальнюка. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2009. – 312 с.
9. Краткие статистические сведения о Киевской губернии за 1885 год / Сост. секретарь Мозговой В.Г. – К., Типография Губернского Правления, 1886. – 16 с.
10. Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) / НАН України, Інститут історії України. – К., 1999. – 282 с.
11. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х томах / Б.Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.1 – 584 с.
12. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): в 2-х т. / Б.Н. Миронов. – СПб., 1999. – Т.2 – 566 с.
13. Москалюк М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. / Москалюк М. – Тернопіль, 2009. – 336 с.
14. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии инверсеских школ за 1893 год. – К.: Высоч. утв. Товар. печ. дела и торговли И.Н. Кушнерев и К°, 1894. – 12 с.
15. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии инверсеских школ за 1899 год. – К.: Лито-типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1900. – 7 с.
16. Отчет попечителя Киевского учебного округа о состоянии инверсеских школ за 1902 год. – К.: Лито-типогр. Т-ва И.Н. Кушнерева и К°, 1903. – 7 с.
17. Поткина И.В. Правовое регулирование предпринимательской деятельности в России, XIX – первая четверть XX в. – М.: Норма, 2009. – 304 с.
18. РДА. – Ф.821. – Оп.1. – Спр.852. – 4 арк.
19. Там само. – Оп.10. – Спр.66. – 179 арк.
20. Там само. – Оп.125. – Спр.1734. – 20 арк.
21. Розовик Д.Ф. Переселенський рух в Україні: друга половина XVI ст. – 1930-ті роки / Розовик Дмитро Федорович, Розовик Олесь Дмитрівна. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 406 с.
22. Список населенных мест Киевской губернии / Издание 3 Киевского губернского комитета. – К.: Типография Присутственных мест, 1895. – 368 с.

23. Стороженко М.В. З мого життя / Упоряд. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В.Ульяновський. – К.: Либідь, 2005. – 430 с.

24. Стороженко М.В. Моя служба на посаді інспектора народних шкіл на Київщині // Стороженко М. З мого життя / Упоряд. тексту та ілюстрацій, автор вступної статті В.Ульяновський. – К., 2005. – С.238–293.

25. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. / Темірова Н.Р. // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. – Серія. Історія. – 2002. – Вип.59. – С.6–10.

26. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція / Темірова Н.Р. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 319 с.

27. ЦДІАК України. – Ф.275. – Оп.1. – Спр.2198. – 50 арк.

28. Там само. – Ф.442. – Оп.180. – Спр.146. – 5 арк.

29. Там само. – Ф.442. – Оп.637. – Спр.545. – 22 арк.

30. Там само. – Ф.442. – Оп.857. – Спр.2, Ч.2. – 221 арк.

31. Там само. – Ф.442. – Оп.858. – Спр.52. – 117 арк.

32. Там само. – Ф.442. – Оп.860. – Спр.5. – 41 арк.

33. Там само. – Ф.442. – Оп.861. – Спр.9. – 59 арк.

34. Там само. – Ф.707. – Оп.229. – Спр.126, Ч.1. – 438 арк.

35. Чорний С. Національний склад населення України в XX сторіччі: довідник / Сергій Чорний – К.: ДНВП «Картографія». – 2001. – 88 с.

36. Orman E. Tahancaz Poniatowskich: z dziejow szlachty na Ukraine w XIX wieku / Elzbieta Orman. – Polska Akademia Umiejetnosci Fundacja Lanckoronskich. – Krakow, 2009. – 416 s.

37. Seton-Watson H. The Decline of Imperial Russia 1855 – 1914 / H.Seton-Watson. – New-York, 1964. – 406 p.

* * *

УДК 262.1(477.41)«1850/1900»

Тетяна Кузнець, канд. історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, Уманський державний педагогічний університет ім. Павла Тичини, Україна, м. Умань

Сільське православне духовенство Київської єпархії кінця XIX ст. у вимірах демографічної статистики

На основі аналізу матеріалів Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року здійснено комплексний аналіз такого соціального стану, як православне духовенство, зокрема здійснено підрахунок його чисельності в Київській губернії – єпархії. Узагальнено вікові параметри, показано освітній рівень духовенства, виділено особливості міського та сільського парафіяльного священства.

Ключові слова: сільське парафіяльне духовенство, Київська єпархія, Київська губернія, православне священство, демографічна статистика.

Татьяна Кузнец. Православное духовенство Киевской епархии конца XIX ст. в измерениях демографической статистики

На основе анализа материалов Первой всеобщей переписи населения Российской империи 1897 года осуществлен комплексный анализ такого социального сословия, как православное духовенство, в частности осуществлены подсчеты его численности в Киевской губернии – епархии. Обобщены возрастные параметры, показан образовательный уровень духовенства, выделены особенности городского и сельского парафиального священства.

Ключевые слова: сельское парафиальное духовенство, Киевская епархия, Киевская губерния, православное священство, демографическая статистика.

Tatiana Kuznets. Orthodox clergy of Kyiv diocese in late nineteenth century according to the demographic statistics data

Based on the materials of the First general census in the Russian Empire in 1897 complex analysis of such social state as Orthodox clergy was made, the general number of the members were calculated in the Kyiv province – diocese. Age-related parameters were generated, educational level of the clergy was shown, and peculiarities of urban and rural clergy were distinguished.

Keywords: rural parish clergy, Kyiv diocese, Kyiv province, Orthodox priests, demographic statistics.

В останні десятиріччя спостерігається закономірне поживання інтересу до історії Православної Церкви в Україні як до інституції, яка упродовж XIX – початку XX ст. мала потужний вплив на духовне життя суспільства. І якщо церковно-державні взаємостосунки, біографії вищої церковної ієрархії, діяльність церкви в культурно-освітній сфері, соціально-економічні сторінки церковної історії уже мають свою історіографію так як активно досліджуються, то є ще чимало аспектів, які потребують дослідницької уваги. Серед них: персоналізація усіх ланок церковного притчу, регіональні зрізи церковної історії та комплексне дослідження найнижчої ланки в структурі церковної ієрархії – сільського парафіяльного духовництва. Адже саме сільське православне духовенство в досліджуваних хронологічних межах

було найближче до народу і найменше піддавалось русифікації, воно зберігало давні церковні традиції і було на сторожі суспільної моралі, утверджуючи загальнолюдські моральні цінності.

Важливе значення для комплексного вивчення сільського священства, як найчисельнішої частини православного духовенства, є аналіз демографічної статистики. Тому метою даної наукової розвідки є систематизація матеріалів перепису населення 1897 року, які дають змогу з'ясувати загальну чисельність парафіяльного духовенства Київської губернії–єпархії, виділити його вікові категорії, встановити освітній рівень та національний склад.

Щодо історіографії означеної теми, то відразу відзначимо, що у такому формулюванні вона не була предметом дослідження. За матеріалами перепису населення Російської імперії 1897 року опубліковано аналітичні дослідження М.В. Птухи [1], А.Ярошевича [2], М.А. Тройницького [3], Б.Леліча [4], Л.Личкова [5], у яких узагальнені демографічні показники. Але у цих працях демографічні виміри духовенства не уявлені, бо це не входило у завдання авторів. Тому використовуючи їх напрацювання, ми робимо спробу представити демографічні виміри православного духовенства Київської єпархії кінця XIX століття.

За матеріалами Першого загального перепису населення Російської імперії 1897 року в Київській губернії налічувалося 3 559 229 осіб, з яких 2 983 736 осіб були православними, що становило 83,8%. Серед цієї кількості православних осіб духовного стану було 16 496, що складало 0,5% від православних мешканців єпархії. В соціальній структурі населення православне духовенство за чисельністю було третім після селянства та дворянства. Але серед привілейованих суспільних станів воно займало другу сходинку [6,с.2].

По території Київської губернії православні розподілялись так:

№ п/п	Чисельність в повітах:			Духовенство в повітових центрах		Сільське парафіяльне духовенство
	повіти	вірян	духовенства			
1	Київський	445 865	5 007	м. Київ	3 772	1 235
2	Бердичівський	183 234	917	м. Бердичів	60	911
3	Васильківський	266 356	1 012	м. Васильків	43	969
4	Звенигородський	245 007	1 143	м. Звенигородка	71	1 072
5	Канівський	240 434	1 031	м. Канів	35	996
6	Липовецький	173 696	931	м. Липовець	45	886
7	Радомишльський	247 317	862	м. Радомишль	28	834
8	Сквириський	208 962	915	м. Сквир	53	862
9	Таращанський	215 418	828	м. Тараща	24	804
10	Уманський	279 107	1 499	м. Умань	207	1 292
11	Черкаський	272 641	1 130	м. Черкаси	213	917
12	Чигиринський	204 998	1 167	м. Чигирин	147	1 020
	По губернії	2 983 736	16 496		4 698	11 798

Як видно з таблиці, із зазначеної кількості православного духовенства (16 496 осіб) в містах мешкали 4 698 осіб (28,4%), а переважна більшість – 11 798 осіб, що становило 71,5%, – мешкали в сільській місцевості. По 12-ти повітах Київської губернії духовенство розподілялось не рівномірно. Найбільша його кількість зафіксована, закономірно, в Київському повіті і єпархіальному центрі – місті Києві. А по інших повітах прослідковується така закономірність: на більшу кількість православних вірян припадає більше духовенства. Так, другий за чисельністю православних вірян Уманський повіт мав і найбільшу кількість духовенства – майже 1,5 тис. осіб і т.д. Щодо співвідношення загальної кількості православних мешканців Київської губернії і православно-го духовенства Київської єпархії, то як видно з даної таблиці, на одну особу духовного стану припадало майже 180,8 осіб православних вірян.

Матеріали перепису населення 1897 року дають уявлення щодо грамотності осіб духовного стану. Серед усього православного духовенства Київської губернії – єпархії (16 496 осіб) грамотними виявились 12 752 особи, що становило 77,3%. А з 744 особи, тобто 22,6%, були неграмотними. Але серед неграмотних осіб духовного стану – 3 645 осіб (97,3%) це були діти до 10 років. Тобто з певністю можна твердити, що переважна більшість православного духовенства Київської єпархії була грамотною.

Узагальнені дані про грамотність різних вікових груп осіб духовного стану виглядають так:

Вікові категорії	Неграмотні		Грамотні	
	чол.	жін.	чол.	жін.
менше 10 років	1 206	1 233	450	463
10–19 років	84	143	1 603	1 628
20–29 років	23	148	1 307	1 338
30–39 років	20	141	907	712

40–49 років	9	190	834	704
50–59 років	6	248	862	544
60 і більше років	21	268	879	512
невід. років	1	1	1	8
по губернії	1 370	2 374	6 843	5 909

Як видно з таблиці, жінки духовного стану за рівнем грамотності уступали чоловікам. Якщо серед чоловіків грамотних було 6 843 особи, то таких жінок налічувалося 5 909 осіб. Всього ж, серед 16 496 осіб духовного стану жінок було 8 283, а чоловіків 8 213. То у відсотковому відношенні серед жінок грамотних були 71,3%, а серед чоловіків – 83,3%. Відносно неграмотних, то відсотковий вираз серед осіб духовного стану був таким: неграмотних осіб чоловічої статі – 16,6%, жіночої – 28,6%. Тобто прослідковується загальна суспільна тенденція: питома вага грамотного чоловічого населення була більшою. І навіть серед привілейованого суспільного стану – православного духовенства – жіноцтво було менш охоплене системою освіти.

Порівняння вікових категорій православного духовенства дає підстави стверджувати, що серед молоді (10–19 років) рівень освіти був досить високим. Грамотних осіб духовного стану цієї вікової категорії налічувалося 3 231 душа, що становило 25,3% від загальної кількості грамотних. Найбільш працездатного грамотного духовенства віком 20–50 років налічувалося 5 802 особи, що становило 45,5% від усіх грамотних осіб духовного стану.

Ще детальніші відомості про рівень грамотності осіб духовного стану дає порівняння відповідних показників серед міського та сільського духовенства. Представимо такі дані наступною таблицею:

Вікові категорії	в повітах без міст				в містах губернії			
	неграмотні		грамотні		неграмотні		грамотні	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
менше 10 років	1095	1117	384	390	111	116	66	73
10–19 років	81	138	607	946	3	7	996	682
20–29 років	14	133	716	1019	9	13	591	289
30–39 років	15	120	680	532	5	21	27	180
40–49 років	8	172	593	515	1	18	241	189
50–59 років	4	328	655	380	2	20	207	164
60 і більше років	8	214	679	318	13	54	200	194
невідомо років	1	1	1	2	–	–	–	6
в цілому	1226	2127	4315	4132	144	251	2528	1777

Отже, серед сільського духовенства неграмотних було 3 353 особи, а грамотних – 8 447, що становило відповідно 28,4% та 71,5% від усього православного духовенства повітів губернії–єпархії. Аналогічні показники серед міського духовенства дещо інші, а для порівняння їх можна представити так:

грамотних – неграмотних
в повітах – 8 474 (71,5%) – 3 353 (28,4%)
в містах – 4 305 (91,6%) – 395 (8,4%).

Таким чином, як свідчать здійснені підрахунки, міське духовенство було практично усе грамотне (91,6%), у той час як серед повітового цей відсоток був значно меншим – 71,5%. Що стосується не грамотних осіб духовного стану, то відсоток їх був невеликим і складало його здебільшого діти до 10 років та жінки, старші 50-ти років. Тому цілком обґрунтованим є твердження про те, що переважна більшість православного духовенства (священно– і церковнослужителі та члени їх сімей) мали освіту, що вирізняла їх серед інших суспільних станів.

Однією з характеристик православного духовенства як суспільного стану є його сімейне становище. За матеріалами перепису 1897 року можна узагальнити наступні дані:

№ п/п	Сімейний стан	в повітах без міст		в містах		по губернії в цілому	
		чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
1	Холостяки і дівці	2808	3526	2130	1466	4998	4992
2	Ті, що в шлюбі	2216	2200	398	310	2614	2510
3	Вдівці	432	528	132	223	564	746
4	Розлучені	–	2	2	4	2	6
5	Не вказ. сім. стану	25	4	10	25	35	29

З усього православного духовенства був вищим відсоток категорії «холостяки і дівці» так як несімейним було монастирське духовенство, настоятелі міських соборів та великих храмів. Більшим відсоток одружених був серед парафіяльного духовенства і зовсім незначною була кількість розлучених. Тобто, православне духовенство було тим суспільним станом, який, за виключенням дотримання канонічних вимог (прийняття безшлюбності), зберігав традиційну сім'ю і шлюбні стосунки. Нагадаємо, що й християнська мораль завжди була на сторожі сім'ї.

Матеріали перепису населення 1897 року дають загальне уявлення про вікові категорії православного духовенства, що мають самостійні заняття. Представимо ці дані такою таблицею:

вікові категорії	чол.	жін.	разом
12 років і молодші	49	63	112
13–14 років	59	33	92
15–16 років	62	78	140
17–19 років	110	130	240
20–39 років	2251	1037	3288
40–59 років	1842	763	2605
60 і більше років	823	444	1267
невідомо років	3	–	3
особи, що мають самостійних занять	5199	2548	7747
при них членів сімей	2829	6336	9165

Отже, найбільш працездатне населення (20–59 років) становило 34,8% від загальної кількості духовенства, що мало самостійні заняття. Серед цієї категорії населення (5893 особи) – 1800 осіб це жінки, що становлять 30,5%. Як правило, вони вчителювали, або служили просфорнями. Якщо ж в цілому подивитись на зайнятість осіб духовного стану, то мали самостійні заняття 45,8% і членами сімей при них були 54,1% від загальної кількості православного духовенства Київської єпархії.

Серед повітового парафіяльного і міського духовенства можна виділити деякі особливості:

	Особи, що мали самостійні заняття		Члени їх сімей	
	чол.	жін.	чол.	жін.
В повітах без міст	3285	1051	2363	5627
В містах	1914	1497	466	709
Разом	5199	2548	2829	6336

Серед православного духовенства, що мешкало в повітах губернії, мали самостійні заняття 35,1%, а серед міського духовенства – 74,3%. Щодо не зайнятих членів сімей, то відсоток серед духовенства повітів був – 64,8% проти 25,6% серед міського духовенства. Такі підрахунки слугують підґрунтям для висновку про те, що сільське парафіяльне духовенство, будучи значно чисельнішим, ніж міське, мало менше можливостей для самостійних занять, а відтак це впливало на рівень його освіти та матеріального становища.

В ході проведення перепису населення 1897 року була здійснена спроба встановити національний склад різних суспільних станів населення. Національність визначалася за мовою, яку населення називало рідною. Міра точності показів населення з цього питання в значній мірі залежала від уважності та свідомого ставлення до справи переписників. А це були, в основному, добровольці, які подібним раніше не займалися, а статистикою не цікавились, тобто люди, до цієї справи малопідготовлені і які працювали за винагороду. При опитуванні населення вони не вдавалися до дохідливих пояснень, а найчастіше і не могли пояснити, що мається на увазі під поняттям «рідна мова». І тому «часто на вопрос о родном языке опрашиваемый отвечал – «русский», а опрашиваемый не уточнив, сейчас же зачислял его в великороссы, хотя бы отвечавший в качестве малоросса, подразумевал именно язык малорусский. С другой стороны, те из малороссов, которые одинаково владеют и малорусским и великорусским языком, могли и сами вполне безразлично относиться к вопросу о том, куда их запишут по одному из двух родных языков» [2, с.327]. До того ж, молодь навчалася в російськомовних школах, звикли до російської мови в сім'ях, однаково знали обидві мови і могли на власну думку назвати одну з мов рідною. Часто українці за походженням з політичних міркувань називали російську мову рідною. Тому підкреслимо ще раз, що результати опитування про рідну мову не можуть бути достовірним показником національної належності. Доречною тут буде оцінка такого підходу Б.Леліча, який підкреслював, що «...язык, которым говорит человек, не представляет никогда достаточно верного и полного доказательства его национальности. Не приводя никаких доказательств этой бесспорной истины, мы ограничимся ссылкой хотя бы на столь широко распространенную на русском языке книгу знаменитого английского ученого Эд.Б. Тайлора «Антропология», в которой он говорит, что язык человека в действительности свидетельствует не о его происхождении, а о его воспитании» [4, с.21]. Враховуючи такі зауваги, і зваживши, що наведені дані перепису є досить умовними, все ж, систематизуючи демографічні показники, окреслимо національний склад православного духовенства Київської єпархії.

В матеріалах перепису першою позицією у графі «Групи языков» названо – «русские, в т.ч. великорусский, малорусский, белорусский» [6, с.260]. Зберігаючи ці формулювання, припустимо, що великороси це росіяни, а малороси це українці. За мовною

ознакою «лица духовного звания христианских исповеданий и их семьи» розподілилися так:

	« р у с с к и е »									разом «русских»
	великоруська			малоруська			білоруська			
	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	чол.	жін.	разом	
В містах	1528	1152	2680	1087	860	1947	17	6	23	4650
В повітах без міст	2285	2692	4977	9213	3540	6756	1	7	8	11741
В цілому по губернії	3813	3844	7657	4303	4400	8703	18	13	31	16391

Як видно з таблиці, «малоруську» (вважаємо – українську – авт. Т.К.) мову рідною в Київській губернії назвало 8703 особи, тобто 53,0% від загальної кількості осіб духовного стану. Серед парафіяльного духовенства в повітах цей відсоток був ще вищим – 57,5%. Серед міського духовенства даний відсоток становив 41,8%, тобто ця категорія була найбільше зросійщеною. Але ще раз наголосимо, що такі підрахунки є досить умовними, так як і серед тих, що назвав великоруську мову рідною, були українці за походженням і російська мова в них була розмовною. Та не маючи змоги точно визначити національність духовенства єпархії, все ж звернемо увагу на те, що в кінці XIX ст. майже 60% в повітах і більше половини православного духовенства Київської губернії–єпархії назвали українську мову рідною, а отже самоідентифікували себе як українці. Міське духовенство було більш «руським», а тому ці підрахунки є ще одним аргументом на користь того, що сільське парафіяльне духовенство було найменш зросійщеним.

Таким чином, в кінці XIX століття серед 2 983 736 православних мешканців Київської губернії 16 496 осіб належали до духовного стану. У м. Києві та у повітових центрах мешкало 4 698 осіб, а 11 798 осіб проживали в сільській місцевості. З 16 496 осіб 12 752 були грамотними, що становило 77,3%. Матеріали перепису населення 1897 року уможливили підрахунки співвідношення освічених осіб чоловічої і жіночої статі серед духовенства, що підтвердило загальну тенденцію переважаєння нижчого відсотка грамотних серед жінок. Порівняння різних вікових категорій грамотного духовенства показало, що найвищим відсоток був серед категорії 20–50 років, тобто найбільш працездатного населення. Особливий інтерес викликає з'ясування національного складу православного священства. Як видно з наведених матеріалів, українську мову рідною, тобто умовно українцями себе назвало більше половини духовенства Київської єпархії. Ще вищим цей відсоток був серед сільського парафіяльного духовенства, що дозволяє стверджувати про глибоке українське коріння православних пастирів.

Список використаних джерел

1. Птуха М.В. Население Киевской губернии // Статистический Бюлетень Киевского Губернского Статистического Бюро. – 1925. – №4–5. – С.1–144.
2. Ярошевич А. Малороссы по переписи 1897 г. // Киевская старина. – 1905. – Т.LXXXIX. – С.411–423.
3. Тройницкий Н.А. Города и поселения в уездах, имеющие 2000 и больше жителей. – Спб., 1905. – 106 с.
4. Леліч Б. Народное образование в Юго-Западном крае по переписи 1897 года // Южные записки. – 1905. – №30. – С.21.
5. Личков Л. Юго-Западный край по данным переписи 1897 года // Киевская старина. – 1905. – №9. – С.315–366.
6. Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Издание Центрального Статистического Комитета Министерства Внутренних Дел под редакцией Н.А. Тройницкого. – Т.XVI. Киевская губерния. – 1905. – 288 с.

* * *

УДК 94(477.51)«18/19»:373.3

Наталія Потій, канд. історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін та методики викладання, Чернігівський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти ім. К.Д. Ушинського, Україна, м. Чернігів

Функції та діяльність попечителів і попечительств земських училищ Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)

Досліджується проблема внеску попечителів та попечительств у діяльність земських училищ Чернігівської губернії. Висвітлюються функції, якими вони були наділені законодавством Російської імперії й інструкціями від дирекції народних училищ та особливості їхньої роботи впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: попечитель школи, шкільне попечительство, початкові народні училища, земські установи, Чернігівська губернія.

Наталія Потій. Функции и деятельность попечителей и попечительств земских училищ Черниговской губернии (вторая половина XIX – начало XX в.)

Исследуется проблема вклада попечителей и попечительств в деятельность земских училищ Черниговской губернии. Освещаются функции, которыми они были наделены согласно законодательству Российской империи и инструкциями от дирекции народных училищ, а также особенности их работы на протяжении второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: попечитель школы, школьное попечительство, начальные народные училища, земские учреждения, Черниговская губерния.

Nataliia Potiy. Functions and activities of trustees and trustees' boards of the local councils' (Zemstva's) schools in the Chernihiv Province (the 2d half of the 19th – the beginning of the 20th century)

This article is dedicated to the problem of the trustees' and their boards' contribution in the work of the schools, sponsored by the local councils (Zemstva) in the Chernihiv Province. The author describes their functions, stipulated by the Russian Empire legislation, as well as the specifics of their work in the second half of the 19th – the beginning of the 20th century.

Keywords: school trustee, school trustees' board, primary popular schools, local councils' (Zemstva's) institutions, Chernihiv Province.

Упродовж II половини XIX – початку XX ст. земські установи Чернігівської губернії плідно працювали над поширенням початкової освіти серед, переважно, сільського населення. За цей період було накопичено цінний досвід управління навчальними закладами, в якому брали участь не лише державні установи, органи місцевого самоврядування, але й місцева громада. Зокрема, окремі обов'язки щодо земських шкіл покладалися на спеціальних попечителів та, згодом, колегіальні органи – шкільні попечительства. Це мало сприяти ефективнішій роботі навчальних закладів та взаємозв'язку громади зі школою. Утім, праця попечителів та попечительств земських шкіл Чернігівської губернії нині досліджена ще недостатньо. Її вивчення було започатковано дореволюційними дослідниками. Так, Н.Карачевський–Вовк і О.Русов побіжно характеризували обов'язки попечителів та їхній соціальний стан [12;18]. На початку XX ст. на сторінках «Земского сборника Черниговской губернии» з'явилася низка публікацій [1;13;14;26], в яких піддавалася критиці одноосібна діяльність попечителів та доводилася необхідність забезпечення колегіальної опіки над школою. Нині, попри значний інтерес дослідників до проблеми розвитку земської освіти на Чернігівщині, діяльність попечителів і попечительств не стала предметом спеціального вивчення, а отже, потребує окремого дослідження.

Метою нашої статті є з'ясування кола обов'язків попечителів та попечительств щодо початкових народних училищ та висвітлення їхнього внеску в діяльність земських шкіл Чернігівської губернії впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Злагожене функціонування земських училищ вимагало постійного нагляду за ними та своєчасного задоволення численних господарських потреб. Земські установи, дирекція народних училищ та училищні ради не мали змоги проконтролювати та вирішити всі поточні проблеми кожної школи. Тому для цього обиралися спеціальні особи – попечителі. Функції попечителів були визначені «Положенням про початкові народні училища» від 14 липня 1864 р., в якому зазначалося, що засновники шкіл (сільські та міські громади) мали право обирати попечителів. На них покладалася обов'язок слідкувати за порядком в училищах, вони ж мали звертатися до повітових училищних рад для вирішення проблем свого навчального закладу [15,с.41]. Наступним «Положенням про початкові народні училища» від 25 травня 1874 р. уточнювалося, що попечителів могли обирати також і земства, які засновували та утримували школи. На своїх посадах попечителі мали затверджуватися губернською училищною радою за поданням повітової. Вони були уповноважені брати участь у засіданнях повітових училищних рад, але лише при обговоренні тих питань, які стосувалися їхніх навчальних закладів [16,с.228–

229]. Загалом, зміст указаних документів свідчить, що функції попечителів визначалися лише в загальних рисах, не було чітко визначено порядок їх обрання, детально не роз'яснені обов'язки. Так, у Кролевецькому повіті вперше попечителі були обрані в 1872 р. і в деяких школах вони не змінювалися десять і більше років. Лише на засіданні земських зборів 24 вересня 1886 р. було обмежено термін зайняття цієї посади трьома роками [25,с.261]. Таке ж рішення було прийнято Мглинським повітовим земством лише в 1888 р. До того часу на цю посаду особи обиралися довільно [19,с.65,67].

Повноваження попечителів шкіл більш чітко були встановлені після розробки в 1886 р. директором народних училищ Чернігівської губернії та особливою комісією з окремих членів губернської училищної ради «Інструкції для попечителів та попечительств початкових народних училищ». У ній зазначалося, що попечителі мали виступати в ролі прохачів і посередників між своїм навчальним закладом і установами, які керували шкільною справою. З усіх питань училища педагоги мали звертатися саме до попечителя, які слідували за своєчасним отриманням заробітної плати вчителями й законовчителями, надходженням коштів від сільських громад, разом із педагогами вирішували спірні питання щодо прийому учнів, відвіданням ними училища. Попечителі повинні були допомагати створенню церковних хорів, дбати про постачання підручників тощо [7,арк.76–78]. Відмітимо, що попечителі мали спонукати сільські громади дбати про школи (забезпечити відповідне приміщення, його ремонт, освітлення, опалення, роботу сторожа) через те, що вони часто ігнорували свої зобов'язання щодо школи. Також батьки залучали своїх дітей до роботи по господарству, відволікаючи від занять, іноді байдуже ставилися до освіти своїх дітей, тому існувала проблема відвідування учнями школи. Цим зумовлювалася необхідність нагляду попечителів за зарахуванням дітей до училища та пропусками занять.

Практична діяльність попечителів довела, що окремі особи, які сумлінно ставилися до виконання своїх обов'язків, відігравали чималу роль у житті свого навчального закладу. Зокрема, вони жертвували особисті кошти на відкриття, утримання, ремонт шкіл, придбання меблів; агітували селян віддавати дітей на навчання; слідували за навчальним процесом тощо [22,с.8;19,с.86]. Так, попечитель Мокошинського училища Сосницького повіту М.Шведок за власні кошти забезпечив школу новими учнівськими столами і щороку надавав гроші на ремонт приміщення [22,с.14]. У 1880 р. до Мглинського повітового земства із заявою про відкриття школи в с. Розрите зверталася княгиня А.Голіцина. Вона прохала й про призначення вчителем у цю школу випускника вчительської семінарії М.Лисеєва. Земські збори на засіданні 22 жовтня погодились з пропозиціями А.Голіциної і висловили їй вдячність за турботу про освіту селян. Вона ж тривалий час була й попечителькою цього училища [19,с.33,71,85,122]. Попечитель Подбеловської школи Мглинського повіту В.Брешковський пожертвував на потреби школи 150 руб. [19,с.86]. У 1885 р. до Борзнянської училищної ради направив клопотання саме попечитель Малозагоровського училища Я.Плеса, який повідомляв про те, що в училищі не викладається Закон Божий і прохав вирішити це питання [8,арк.18]. Але не всі попечителі старанно працювали на користь школи. На це звертала увагу Остерська повітова земська управа в 1882 р. у своїй доповіді земським зборам. Тому пропонувалися, щоб на ці посади обиралися тільки місцеві жителі. Вказувалося, що існувала практика призначення одного попечителя на 2 школи (наприклад, у Сорокошинській і Глибівській школах був один попечитель на два навчальні заклади), а це не йшло на користь справі [20,с.56–57].

Попечителями шкіл обиралися особи різних соціальних станів. У Суражському повіті в 1885 р. ці посади займали: у с. Гордєєвка – поміщик С.Булацель, с. Попова Гора – державний селянин Г.Белій, с. Кулаги – І.Машковський, с. Лотаки – поміщик І.Ханенко, с. Заборєї – спадковий почесний громадянин Н.Бенедиктович, с. Творишин – колезький асесор І.Сурін, с. Смолевичі – купець К.Сапожков, с. Перелазі – державний селянин М.Подвойський, сс. Струговська Буда, Петровська Буда і селищі Свяцький – попечителів не було, с. Новий Дроків – губернський секретар Н.Добросельський та у с. Пішанка – купець В.Барішніков [21,с.110–111]. На 1890 р. у Новгород-Сіверському повіті у 30 земських, 3 міністерських та 1 училищі, яке утримувалося за рахунок сільської громади, було 13 попечителів дворянського стану, 10 – зі стану козаків, селян та купців, у 7 училищах попечителів не було. У Глухівському повіті (42 земські училища та 1 міністерське) попечителями були дворяни, у Сосницькому (36 земських та 2 міністерських училища) – половина попечителів були дворянського стану, половина – козацького й селянського, в Остерському повіті (22 земські і 6 міністерських училищ) ці обов'язки виконували 6 дворян, 6 селян, а в решті шкіл попечителів не обрали. У Борзнянському повіті (44 земських і 1 міністер-

ське училища) налічувалося 18 попечителів-дворян, 19 – зі стану козаків, 2 – духовного стану, решта – із селян [12, с.44]. Загалом же, за даними О.Русова на 1891 р., серед попечителів земських шкіл переважали представники дворянства (63,5%) [18, с.124]. Превалювання дворян можна пояснити тим, що серед їх числа було більше освічених і свідомих людей, які розуміли значення грамотності для населення. Також їм було легше достукатися до засновників шкіл та училищної адміністрації і вони мали більше можливостей за власний кошт допомагати навчальному закладу.

Зважаючи на чималу роль у житті школи, можливості впливати на педагогів і учнів, кандидатури попечителів ретельно перевірялися на «благоннадійність» [5, арк.2–4зв, 8; 24, арк.333–333зв, 334, 335]. Так, у Городнянському повіті у 1907 р. були обрані попечителі 40 училищ. 26 вересня 1908 р. начальник Чернігівського губернського жандармського управління доповідав губернатору, що із поданого списку окремі особи (О.Вербицький–Антіох, І.Соколовський, М.Щербак, С.Ренчицький, Є.Ренчицька, З.Міклашевська, О.Свечин та ін.), хоча й не перебували під слідством, але належали до «крайніх партій», а тому були «сумнівними в політичному відношенні» [6, арк.1, 3]. Через це їхні кандидатури не були затверджені.

Шкільна практика довела важливість інституту попечителів, однак і виявила необхідність більш ґрунтовної організації опіки над школою. Зверталася увага на те, що один попечитель не завжди був у змозі задовольнити всі поточні потреби училища. Ще в 1884 р. спеціальна комісія, яка була створена за рішенням Борзнянських повітових земських зборів, підготувала доповідь з пропозиціями по вдосконаленню народної освіти. Зокрема, було вказано на необхідність створення колегіальних органів опіки над школою – шкільних попечителів у складі зазвичай, учителя, голови парафіяльного попечительства із залученням шанованих людей з місцевого населення [11, с.48]. На початку ХХ ст. на сторінках земської періодичної преси Чернігівської губернії з'явилися публікації з критичною оцінкою роботи попечителів. Вказувалося, що на ці посади іноді обиралися особи, які лише прагнули влади. Від їх свавілля потерпали вчителі. Вирішення цієї проблеми вбачалося в створенні шкільних попечителів [26, с.37–38; 14, с.43]. Поступово це питання привертало до себе увагу все більшої кількості губернських та повітових земств. Проекти організації попечителів початкових училищах були розроблені в Кубанській, Олонецькій, Курській, Ярославській, Тверській, Володимирівській, Московській, Саратовській, Пермській, Воронежській та Амурській губерніях [1, с.58; 13, с.132]. Над цим питанням розмірковували й земські діячі Чернігівської губернії, які на черговій сесії 1901 р. розглянули розроблений Городнянським земством проект статуту шкільного попечительства. Губернські земські збори ухвалили передати цей проект на обговорення повітових земських зборів і вже на основі їхніх постанов земська управа мала скласти спільний проект статуту [9, с.270–271]. Наступного року це завдання було виконано і направлено прохання до Міністерства народної освіти дозволити засновувати попечительства, однак воно не було задоволено [26, с.39].

Лише 26 березня 1907 р. імператор Микола II схвалив «Положення про попечительства при початкових училищах». Згідно з положенням на попечительства покладалася обов'язок дбати про благоустрій навчальних закладів і покращення становища учителів й учнів. За бажанням населення одне попечительство могло опікуватися кількома училищами. Відкриття попечителів мало відбуватися на основі клопотання утримувачів школи за дозволом місцевої повітової чи міської училищної ради. До його складу терміном на 3 роки обиралися б: попечитель, зазвичай, учитель, завідувач училищем, представник від земства чи міста і виборні особи від місцевого населення. Попечительства могли пропонувати утримувачам училища кандидатури на посаду попечителя і вчителя. Вони ж повинні були турбуватися про те, щоб усі діти шкільного віку мали можливість навчатися. З цією метою вони могли влаштовувати приміщення для ночівлі учнів, дбати про бідних школярів. Також попечительства мали опікуватися господарськими потребами школи. Їм надавалося право приймати пожертви грошми, навчальними посібниками, одягом тощо, влаштовувати концерти та публічні читання. Для вирішення тих чи інших питань попечительства зверталися б до утримувачів і керівників навчальних закладів [17, с.1–3].

Утім, варто відмітити, що повітові земства Чернігівської губернії не відразу взялися за організацію шкільних попечителів і ця справа особливого поширення так і не набула. Так, Кролевецьке земство звернуло увагу на це питання лише в 1909 р. [10, с.86]. Сосницькі повітові земські збори в 1914 р. прийняли рішення організовувати, за можливості, попечительства. Однак потрібно було, щоб в шкільному районі було хоча б 2–3 особи, які мали можливість і бажання турбуватися про школу.

Проте управа вказувала, що таких шкільних районів буде небагато. Єдиним досвідом на той час у цій справі була організація шкільного попечительства в 1907 р. у Хлопяницькому училищі, однак з часом його діяльність зійшла нанівець [2, арк.227зв, 251–251зв]. Новозибківські повітові земські збори на засіданні 13 листопада 1916 р. визнали потребу створення шкільних попечителів за умови внесення змін до «Положення про попечительства при початкових училищах» [3, арк.3]. У 1917 р. педагоги Глухівського повіту виступили за організацію шкільних попечителів [23, с.5]. Також і вчителі Кролевецького повіту на з'їзді, який проходив 23–25 квітня 1917 р., ухвалили звернутися до земства, органів міського самоврядування та єпархіального відомства щодо якнайшвидшої ліквідації інституту попечителів, у зв'язку з тим, що їхня діяльність шкодила педагогам та шкільній справі. Замість попечителів пропонувалося створити комісії з учителів та представників сільських комітетів під контролем земської управи [4, арк.36–37]. Вказані рішення свідчать, що робота над організацією попечителів у губернії практично не велася. Отже, земські діячі не поспішали братися за організацію шкільних попечителів, не було достатньої підтримки й від місцевого населення, і, не зважаючи на критику роботи попечителів, на початку ХХ ст. вони одноосібно продовжували виконувати окремі контрольно-які та господарські функції.

Таким чином, попечителі були наділені функціями прохачів і посередників між своїм навчальним закладом і керівними установами. Вони ж мали слідкувати за надходженням грошей на потреби школи від селян і земства; дбати про постачання підручників та навчальних посібників; брати участь у прийомі учнів, слідкувати за відвіданням ними занять; частково впливати на хід навчального процесу тощо. Серед них було чимало осіб, які дійсно відіграли значну роль в житті своєї школи, зокрема надаючи чималу матеріальну допомогу. Але одній людині було складно вирішити всі поточні проблеми навчального закладу. Крім того, викликала невдоволення ситуація, коли школа та її працівники значною мірою залежали від діяльності та особистості якості попечителя. Тому земські установи Чернігівської губернії визнали потребу і планували організувати колегіальні органи управління училищами – шкільні попечительства. Утім, ці плани залишилися, здебільшого, на папері.

Список використаних джерел

1. Вопрос о коллективных школьных попечительствах // Земский сборник Черниговской губернии (далі – ЗСЧГ). – 1901. – №1. – С.58–61.
2. Державний архів Чернігівської області. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.594. – 381 арк.
3. Там само. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.852. – 22 арк.
4. Там само. – Ф.145. – Оп.2. – Спр.862. – 61 арк.
5. Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.13321. – 9 арк.
6. Там само. – Ф.128. – Оп.1. – Спр.13342. – 17 арк.
7. Там само. – Ф.778. – Оп.1. – Спр.1. – 157 арк.
8. Там само. – Ф.820. – Оп.1. – Спр.1. – 225 арк.
9. Доклад №229. По ходатайству Городнянского земства об учреждении школьных попечительств и о выдаче субсидий из школьного фонда на ремонт школ // Журналы заседаний Черниговского губернского земского собрания XXXVII очередной сессии 1901 г. (15 ноября – 5 декабря). – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1902. – С.270–271.
10. Доклад Борзенского съезда врачей XLV очередному земскому собранию по поводу санитарного состояния земских школ Борзенского уезда // ЗСЧГ. – 1910. – №2. – С.84–86.
11. Доклад комиссии по вопросу о народном образовании // Журналы XX очередного Борзенского уездного земского собрания 1884 года и экстренной сессии 1885 года с 25 по 29 февраля. – Нежин: Типография Е.Ф. Венгера, 1885. – С.46–55.
12. К.–Волк Н.Н. Письма из деревни. XV. Сельское образование в 6 уездах нашей губернии / К.–Волк Н.Н. // ЗСЧГ. – 1891. – №4–5. – С.34–83.
13. Кн. П. Долгоруков О школьных попечительствах / Кн. П. Долгоруков // ЗСЧГ. – 1902. – №7. – С.114–132.
14. Народное образование // ЗСЧГ. – 1907. – №1–2. – С.42–47.
15. Положение о начальных народных училищах // Журнал Министерства Народного Просвещения (далі – ЖМНП). – 1864. – №8. – С.39–47.
16. Положение о начальных народных училищах // ЖМНП. – 1974. – №8. – С.226–236.
17. Положение о попечительствах при начальных училищах // ЗСЧГ. – 1907. – №8. – С.1–3.
18. Русов А. Описание Черниговской губернии / А.Русов. – Чернигов: Типография губернского земства, 1899. – Т.П. – 327 с.
19. Свод постановлений Мглинского земства по народному образованию с 1865 по 1894 год // ЗСЧГ. – 1896. – №7. – С.3–131.
20. Свод постановлений Остерского земства по народному образованию с 1865 по 1892 год // ЗСЧГ. – 1894. – №4. – С.1–123.
21. Свод постановлений Суражского земства по народному образованию с 1865 по 1893 год / [составил А.С. Клеппер] // ЗСЧГ. – 1896. – №5. – С.3–231.

22. Сосницькое уездное земство. Отчёт по народному образованию за 1904 год. – Сосница: [б.в.], 1905. – 104 с.
23. Съезд народных учителей Глуховского уезда // Черниговская земская газета. – 1917. – №62 (15 августа). – С.5.
24. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. – Ф.1439. – Оп.1. – Спр.1224. – 674 арк.
25. Шостак И.И. Свод постановлений Крелевецкого уезда по народному образованию с 1865 по 1890 год // И.И. Шостак // ЗСЧГ. – 1892. – №1. – С.31–272.
26. Шульга Е. Об урегулировании хозяйственных дел школы // ЗСЧГ. – 1903. – №10–11. – С.36–42.

* * *

УДК 631.1:94(477)«XIX»

Олег Рудь, аспірант кафедри загальної історії, правознавства і методик навчання історичного факультету, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Г.Сковороди, Україна, м. Переяслав-Хмельницький

Панські садиби в Київській губернії: соціально-економічні та культурно-освітні аспекти (друга половина XIX ст.)

Проаналізовано соціально-економічні та культурно-освітні аспекти розвитку панських садиб Київської губернії у другій половині XIX ст.

Ключові слова: панська садиба, Київська губернія, сільське господарство, зернові культури, благодійництво.

Олег Рудь. Панские усадьбы в Киевской губернии: социально-экономические и культурно-образовательные аспекты (вторая половина XIX в.)

Проанализированы социально-экономические и культурно-образовательные аспекты развития барских усадеб Киевской губернии во второй половине XIX в.

Ключевые слова: барская усадьба, Киевская губерния, сельское хозяйство, зерновые культуры, благотворительность.

Oleg Rud'. Lordliest (noblemen's) farmsteads (manors) in the Kyiv region (guberniya): socio-economic and cultural and educational aspects (second half of XIX c.)

Features of development socio-economic and cultural and educational aspects of lordly farmsteads (s.h. of XIX c, Kyiv region).

Keywords: nobleman farmstead («barin manor»), Kyiv region («Kyiv guberniya»), agriculture, grain-crops, philanthropy (patrons of arts and culture).

Важливість обраної теми дослідження визначається необхідністю комплексного наукового дослідження проблеми (соціально-економічного та культурно-освітнього розвитку панських садиб на Правобережній Україні, зокрема, в Київській губернії) в умовах реформування аграрного сектору економіки в сучасній Україні, що в певній мірі дозволить зменшити негативні ризики сільськогосподарського виробництва та підвищити продуктивність праці.

Історіографічна база наукової роботи сформована роботами таких дослідників, як М.Будзар [3], І.Лещенко [6], О.Лобко [7], Т.Ніколаєва [8], С.Охлябін [10], М.Філіпченко [11] та ін. Варто підкреслити, що поряд з появою праць, присвячених таким аспектам проблеми, як повсякденне життя садиб (С.Охлябін), дворянська сільська садиба на Лівобережжі (М.Будзар), маєтки Потоцьких на Правобережжі (О.Лобко), поміщицькі садиби (О.Бірьова) та господарство (В.Горбаньов) Харківської губернії тощо, на сьогоднішній день відсутнє комплексне дослідження з обраної нами теми. Зважаючи на це, метою статті є комплексний аналіз особливостей економічного та соціокультурного розвитку панських садиб Київської губернії у другій половині XIX ст. в умовах модернізаційного реформування сільського господарства в Російській імперії.

Тематичне спрямування пропонованого дослідження визначає необхідність розкриття поставлених завдань на прикладі Мошногогородищенського маєтку (Мошни–Городище, Черкаський повіт, Київська губернія (сучасна Черкаська обл.)) Катерини Андріївни Балашової (дівоче прізвище – Шувалова) (1848–1931).

Мошногогородищенський маєток був отриманий Катериною Балашовою у 1884 р. в спадок від дядька, генерал-ад'ютанта Семена Михайловича Воронцова (1823–1882), який не мав прямих спадкоємців по чоловічій лінії. Ці землі в XVI–XVIII ст. належали графу Моравському, який в 1774 р. продав їх князю Любомирському. У подальшому «Мошенський ключ» перебував у власності князя Г.Потьомкіна та його племінниці графині

О.Енгельгард, графині Є.Браницької (заміжня за М.Воронцовим) і врешті-решт її сина – С.Воронцова [11, с.1].

До 1826 р. (до переходу земель у власність родини Воронцових) жителі цих територій сплачували лише оброк, а самі власники використовували їх як місце полювання на оленів, кабанів та бобрів. У 1820–х рр. поблизу Мошен, в Підгір'ї, було закладено панську садибу князя М.С. Воронцова – «Старий Палац»; а в 1850–х рр. було побудовано багатоповерховий розкішний «Мошногогорський Палац». Керував маєтком до 1862 р. ад'ютант князя – полковник І.Ягницький, після цього (1862–1870) – М.Яровий, який переніс управління в Городище.

З початку 1860–х рр. розпочався новий етап розвитку Мошногогородищенського маєтку. Так, новому управителю було доручено скласти плани територій, відмежувати панські землі від селянських та ін. Розпочався активний розвиток інфраструктури, висушування боліт, були каналізовані луки, переобладнано Мошногогородищенський винокурний завод. Варто вказати, що у 1848 р. брати Яхненки Смирненко побудували в с. Мліїв пісочно-рафінадний цукровий завод, який проіснував до 1887 р.

Особливостями проведення селянської реформи 1861 р. в Мошногогородищенському маєтку стали звільнення з кріпацтва понад 16 тис. осіб, які отримали земельні наділи; отримання Мошенським ключем 20% знижку викупного кредиту за відмову від фруктових садів.

З 1870 р. маєтком керував В.Критський, який поклопотався про деяку зміну напрямку Фастівської залізниці в бік південної частини володінь, де вирощувався цукровий буряк. Поблизу ново відкритої станції Воронцово–Городище (відкрита у 1876 р.) було побудовано Маріїнський цукровий завод, який у ході конкурентної боротьби витіснив з ринку вищезгаданий завод Яхненків–Смирненків.

Негативним аспектом управління маєтком В.Критським стала вирубка цінних лісових насаджень у ході проведення залізниці, і цілком можливо саме це стало причиною його звільнення у 1877 р. Однак у подальшому, до 1884 р. маєток не приносив прибутків і став навіть збитковим. При цьому практично за безцінь було розпродано Мошенський кінний завод та віддано в оренду більшість економії з продажем посівів та інвентарю.

Після смерті у 1882 р. С.Воронцова маєток близько 5 міс. знаходився у власності К.Балашової, однак був повернутий вдові, княгині М.Воронцовій (до 1884 р.) [11, с.3–5]. Варто зазначити, що загальна площа земельних володінь К.А. Балашової на кінець XIX ст. сягала до 44 тис. дес.

У період 1884–1886 рр. новим управителем маєтку був відомий польський орендар Карл Іванович Віднер; 1886–1898 рр. – відомий агроном М.Філіпченко, який залишив цю посаду, оскільки отримав запрошення керувати Головним управлінням маєтками Балашових в Санкт–Петербурзі всіма справами родини Балашових. Саме період управління останнього – це розквіт маєтку, його перетворення у високорентабельне сільськогосподарське підприємство [1].

Для розуміння масштабів економічної могутності родини Балашових зазначимо, що в 1906 р. у її володінні знаходилося до 350 000 дес. (за іншими даними – до 520 тис. дес.) землі, в т.ч. у Київській губ. – 44 000 дес., Уфимській – 250 000 дес., Саратовській – 35 000 дес., Подільській – 12 000 дес. [2].

Територія Мошногогородищенського маєтку, головним чином, охоплювала 2 містечка (Мошни й Городище) та 14 навколишніх сіл (з населенням більше 68 000 осіб) [4, с.16]. В адміністративному відношенні маєток на кінець XIX ст. був поділений на 12 економії: Маріїнська, Хлистуновська, Городищенська, Мліївська, Катерининська, Семенівська, Миколаївська, Михайлівська, Завадівська, Валявська, Свиначська, Червінська.

Більшість населення проживало в містечках Городище (11,6 тис.) та Мошни (7,2 тис.), а також, головним чином, у селах шести волостей за назвою яких було створено вищевказані економії.

Таблиця 1
Розподіл населення Мошногогородищенського маєтку(станом на 1896 р.)
(за матеріалами Київського статистичного комітету)

Волость	Кількість дворів	Кількість населення	Площа надільної землі (в дес.)
Городищенська	3 873	23 845	8 436
Хлистуновська	2 369	12 159	6 049
Дереновська	1 100	5 977	5 929
Старосільська	2 531	12 113	4 825
Мошенська	961	10 203	5 216
Шелепухська	887	3 862	2 016
Всього	11 721	68 159	32 471

Таблиця 2

**Інвентар Городищенського цукровобурякового району
Мошногогородищенського маєтку (станом на 1896 р.)**

Вид інвентарю	Кількість (шт.)	Вартість (у руб.)
Землеобробна техніка, знаряддя та ін.	–	142 886
Інший дрібний інвентар та меблі	–	15 601
Коні	486	29 432
Воли	1 164	58 646
Інша дрібна худоба	109	3 345
Свині	412	2 458

Про динаміку зміни кількості худоби у районі можна судити з наступних цифр: з 1886 р. по 1896 р. число коней зросло з 240 голів до 486, волів – з 688 голів до 1 164. Однак в даному випадку варто також враховувати збільшення території району, зокрема, приєднання шести економій. Так, станом на 1894 р., коли межі були остаточно сформовані поголів'я худоби виглядало наступним чином: коней – 452, волів – 1 296, загальна кількість орної землі – 8 754 дес., посівів озимої пшениці – 1 939 дес., цукрового буряку – 1 662 дес. [11, с.134].

Таблиця 3

**Урожайність Городищенського цукровобурякового району
Мошногогородищенського маєтку**

Культура	Площа земель та урожайність за роками							
	1880		1882		1884		1886	
	Дес.	Пуд.	Дес.	Пуд.	Дес.	Пуд.	Дес.	Пуд.
Пшениця	555	43088	546	48029	760,5	69788	432	46801
Цукровий буряк	475	338640	517	45118	843	51141	1031	66740
Овес	387	16949	287	21352	596	42711	717	47103

Отже, з наведених даних можна зробити наступний висновок про поступове зростання урожайності пшениці (з 77,6 пуд. на десятину у 1880 р. до 10,8 пуд. у 1886 р.) та вівса (з 43,8 пуд. на десятину у 1880 р. до 65,7 пуд. у 1886 р.), а також високу залежність урожайності цукрового буряку від природно-кліматичних чинників. Зокрема, у 1880 р. з десятини землі було зібрано 710,2 пуд., у 1881 р. – 1174,0 пуд., у 1882 р. – 871,8 пуд., у 1883 р. – 797,0 пуд., у 1884 р. – 606,0 пуд., у 1885 р. – 1005,0 пуд., у 1880 р. – 640,6 пуд.

Таким чином, аналіз вищенаведених статистичних даних говорить про досить ефективну господарську та управлінську економічні частини Мошногогородищенського маєтку. Окрему увагу варто звернути також на культурно-освітні аспекти його історії другої половини XIX ст.

У містечках та селях маєтку діяло 18 народних церковно-приходських училищ та 2 двокласні народні училища – у містечках Мошні та Городище. При цьому в останньому двохкласна школа відігравала значення підготовчого відділення Мошногогородищенської нижчої сільськогосподарської школи I розряду, яка з 1891 р. підпорядковувалася Міністерству землеробства Російської імперії (до цього – двокласне училище Воронцових).

Мошенське училище, яке мало ремісниче відділення, було засноване К.Балашовою [5, с.59–60].

Фінансова допомога народним училищам, в яких навчалася більше 2 тис. дітей, полягала в почерговій перебудові шкільних приміщень (починаючи з 1887 р.). Зокрема, за період 1887–1896 рр. було побудовано 14 шкіл, в кожній з яких могло навчатися 100–200 учнів [8, с.307].

Загалом про розміри матеріальної допомоги Балашових в межах Мошногогородищенського маєтку можна судити з даних наступної таблиці [11, с.536]:

Таблиця 4

Благодійні витрати Балашових в межах Мошногогородищенського маєтку за період 1890–1984 рр.

Стаття витрат	Розміри витрат за роками (у руб.)				
	1890	1891	1892	1893	1894
На школи в цілому	1588,8	2895,9	1227,2	2339,6	901,6
На сільськогосподарську школу	2222,7	3143,2	4761,4	4783,4	4104,6
На утримання Городищенської лікарні	3391,8	3730,6	4672,9	7896,0	5788,7
На утримання Мошенської лікарні	2713,5	3143,6	3249,3	2972,5	3076,9
Допомога селянам, постраждалим від пожеж	396,7	1900,9	2462,6	493,9	1342,0
Субсидії та інша матеріальна допомога	1996,6	2323,4	3118,0	2006,4	1864,2
Пенсії	9314,0	8807,8	7425,8	7595,8	7523,3

З 1886 р. у маєтку велися постійні метеорологічні спостереження на станції в м. Городище. Керував відповідною роботою І.Гротковський, який тричі на день (7 год., 13 год., 19 год.) фіксував відповідні показники за допомогою барометра, повітряного термометра, сонячного термометра, ґрунтового термометра та психрометра Августа (вимірювання вологості). Також визначався напрям та сила вітру, кількість атмосферних опадів. З 1891 р. започатковано метеорологічні спостереження на кожній з економій окремо. На основі аналізу відповідних даних прогнозувалися зміни врожайності та планувалися відповідні сівозміни.

Головним комунікаційним засобом між економіями та управителем маєтку була телефонна лінія, проведення якої розпочалося з 1887 р. і вже на кінець XIX ст. загальна протяжність ліній становила понад 100 верств. Вартість відповідних робіт склала 8 тис. руб. При цьому використовувалися апарати відомої шведської фірми «L.M. Ericsson».

Загальна площа маєтку станом на 1886 р. складала 43 590 дес. землі, з них лісові – 22 842 дес., орні – 11 651 дес., сінокоси та луки – 5 989 дес., непридатні для обробітку (озера, дороги, канави та ін.) – 1 366 дес., садиби – 927 дес., пасовища – 689 дес. [11, с.62].

У господарсько-економічному відношенні маєток поділявся на наступні частини:

- Головна Городищенська контора (очолював головний бухгалтер), яка займалася діловодством, звітністю всього маєтку безпосередньо або за посередництва окремих економій;

- Городищенська економічна ділянка на чолі з управителем та економічною конторою; спеціалізувалася на вирощенні цукрового буряку в 12 економіях на площі близько 9 тис. дес.;

- Байбузька економічна ділянка на чолі з управителем та економічною конторою; спеціалізувалася на вирощенні картоплі в 4 економіях на площі близько 2,4 тис. дес. та веденні лугового господарства на площі 6 тис. дес. Крім того, включала Олександрійський винокурний завод;

- лісове господарство на чолі з головним лісничим, поділялося на 3 лісництва площею більше 22,8 тис. дес.;

- Маріїнський цукровий завод, очолював Л.Пятаков.

До складу вказаних п'яти частин не входило тваринництво з Софійською молочною фермою, орендні та оброчні прибуткові статті, Мошногогородищенська нижча сільськогосподарська школа та загалом усі школи на території маєтку, лікарні, панська садиба.

Найбільш важливим у сільськогосподарському відношенні був Городищенський південний цукровобуряковий район, який включав 11 власних економій (7,3 тис. дес.) (Городищенська, Маріїнська, Валявська, Червінська, Свинаярська, Хлистуновська, Миколаївська, Семенівська, Катерининська, Мліївська I, Михайлівська) та одну орендовану (Завадівська, 1,267 дес.). Ще дві економії цього району – Мліївська II та Деренковська до 1895 р. знаходилися в оренді.

Як зрозуміло з назви вказаного району основною сільськогосподарською культурою, яка вирощувалася в його межах був цукровий буряк. Серед інших – озима та ярові, трави. На 1 707 дес. землі вирощувався цукровий буряк, пар під буряк займав 951 дес., озима пшениця – 1 984 дес., ярові – 1 739 дес., трави – 672 дес.

Про тогочасну інноваційність сільськогосподарської техніки, яка використовувалася в Мошногогородищенському маєтку ми можемо судити з інформації про купівлю у 1882 р. парового плугу (балансирний багатокорпусний плуг, який працював від парових лебідок – локомотивів, забезпечених барабанами для намотування канату) (на той час в Російській імперії їх кількість нараховувала близько 20) німецького інженера Флауера з м. Магдебург. Відповідно до попередніх домовленостей тогочасної власниці маєтку княгині М.Воронцової його ціна з перевезенням мала становити 33 тис. руб. з виплатою після трьох років роботи. Однак К.Балашова відмовившись платити таку суму викупила його за 24 тис. руб.

Плуг складався з двох самокатів по 20 кінських сил кожний, працював на дрововому канаті довжиною 180 сажень без анкерів; мав подвійний складний 4-х корпусний плуг для розпахування, п'ятикорпусний подвійний складний плуг англійського типу для орання, культиватор [11, с.119]. Загалом, його використання дозволило прискорити відповідні земельні роботи, а також підвищити продуктивність праці, економічність ведення господарства, тощо.

Статистика щодо наявності іншого, «традиційного» інвентарю (техніка та «живий» інвентар) в Городищенському південно-му цукровобуряковому районі виглядає наступним чином:

На ремонт церков та їх опалення	660,3	1900,0	805,5	537,8	320,6
Боротьба з холерою	—	—	11699,0	2148,9	—
Побудова лікарні в Мошнях	2008,7	212,4	4912,8	3258,5	3645,6

На основі наведених даних можна говорити про приділення Балашовими значної уваги освітньому розвитку населення мастку, а також відносно великий розмах благодійницької діяльності, яка стосувалася таких витрат, як допомога постраждалим від пожеж, виплата пенсій, боротьба з холерою та ін.

Вже на початку XX ст. К.Балашова заснувала Еллінську жіночу школу, загальна витрат на спорудження приміщення якої склала 46,7 тис. руб., а на утримання до 1911 р. включно було витрачено 50,6 тис. руб. У 1910 р. при вже згадуваному Маріїнському цукровому заводі було відкрито народне училище. Останнє також повністю утримувалося К.Балашовою. Протягом двох років на побудову та утримання було витрачено 11,4 тис. руб. [9, с.879].

Таким чином, вищенаведені дані свідчать про успішну господарсько-економічну діяльність Мошногогородищенського мастку наприкінці XIX ст., яка разом з щедрим фінансуванням освітньої справи та наданням матеріальної допомоги місцевому населенню, є зразковим прикладом ведення підприємницької сільськогосподарської діяльності для сучасної України на шляху до практичної реалізації концепції соціального капіталізму.

Список використаних джерел

1. Агроном и подвизник Михаил Филиппенко (к 120-летию со дня основания Мошногогородищенской школы) // Day.kiev.ua. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/ru/article/pochta-dnya/agronom-i-odvizhnik-mihail-filipchenko>.
2. Балашев (Балашов) Петр Николаевич // Хронос. – Режим доступа: http://www.hrono.ru/biograf/bio_b/balashev_pn.html.
3. Будзар М.М. Историко-культурная модель панської сільської садиби в Україні XVIII–XIX століть: теоретичні засади дослідження / М.М. Будзар // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: наук. журнал. – К.: Міленіум, 2011. – №2. – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vdakk/2011_2/33.pdf.
4. Киевская сельскохозяйственная и промышленная выставка и ее участники. – К., типография С.В. Кульженко, 1897. – Ч. III.
5. Киевская старина. – К., 1897. – №2.
6. Лещенко И.В. Описание Шпиковского имения Н.П. Балашева в Подольской губернии / Сост. И.В. Лещенко по документам Канторы имения; Под ред. А.Н. Шишкина, проф. – Немиров: Тип. Р.Б. Шерра, 1896. – 294 с.
7. Лобко О.А. Оренда землі в поміщицьких мастках на Правобережній Україні XIX – початку XX ст. / О.А. Лобко // Наукові записки НаУКМА. – К., 2007. – Т.65. Історичні науки. – С.17–25.
8. Ніколаєва Т.М. Внесок підприємців України в розвиток системи початкової освіти в останній третині XIX ст. / Т.М. Ніколаєва // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: 36. наук. пр. – 2008. – Вип.15. – С.305–314.
9. Описание Мошногогородищенского имения Её Высокопревосходительства Екатерины Андреевны Балашевой / сост. под ред. П.Р. Слезкина. – К.: Тип. Н.Т. Корчак–Новицкого 1913. – Т.2.
10. Охлябинин С. Повседневная жизнь русской усадьбы XIX в. / Автор предисл. А.И. Фролов / С.Охлябинин. – М.: Молодая гвардия, 2006. – 347 с.
11. Филиппенко М.Е. Мошногогородищенское имение Е.А. Балашевой, Киевской губ., Черкасского уезда при местечках Мошны и Городище. Описание имения, организация и ведение хозяйства. С планом имения, 3 листами диаграмм, 14 таблицами и отдельным приложением 21 исполнительного проекта построек и сооружений. – К., 1896. – 569 с.

* * *

УДК 355.402(470+571:5–11)«1848/1881»

Віталій Рютин, канд. педагогічних наук, начальник кафедри соціальних та правових дисциплін, Академія внутрішніх військ МВС України, Україна, м. Харків

Сергій Фалько, канд. історичних наук, старший викладач кафедри соціальних та правових дисциплін, Академія внутрішніх військ МВС України, Україна, м. Харків

Становлення розвідувальної служби військового відомства Російської імперії в Китаї (1848–1881 рр.)

Досліджується початок діяльності розвідувальної служби Военного министерства Росії у Китаї наприкінці 40–х на початку 80–х років XIX ст. Узагальнити історичний досвід функціонування військової розвідки у час зовнішньополітичної активізації Російської імперії на Далекому Сході.

Ключові слова: Росія, Китаї, розвідувальна служба, Генеральний штаб.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Виталий Рютин, Сергей Фалько. Становление разведывательной службы военного ведомства Российской империи в Китае (1848–1881 гг.)

Исследуется деятельность разведывательной службы Военного министерства Российской империи в Китае в 1848–1881 гг. Работа вызвана необходимостью обобщения исторического опыта функционирования военной разведки в период внешнеполитической активизации России на Востоке Азии.

Ключевые слова: Российская империя, Китай, разведывательная служба.

Vitaliy Ryutin, Serhii Falko. The formation of the intelligence service of the military department of the Russian Empire in China (1848–1881)

The article is devoted to complex research of military of intelligence service activity of the Russian Empire in China in the middle of the 1848–1881. The research was necessitated by the need to synthesize the historical experience of functioning the military intelligence in the period of increasing foreign activity of Russia in China.

Keywords: Russian Empire, China, military intelligence service, General Staff.

Военная разведка важный элемент государственной системы. Изучение сложнейших процессов ее становления представляет значительный интерес для исторической науки. Преломление исторического опыта на современность делает актуальными исследования в этой области.

Открытие архивных фондов России в начале 90–х гг. XX в., позволило исследователям начать изучение вопросов относящихся к истории военной разведки Российской империи. В историографии вышеназванной проблематики отдельным направлением можно выделить начальный период ее деятельности в Восточной Азии во второй половине XIX в. [1]. Историки обделили вниманием становление разведывательной службы военного ведомства империи в конце 40–х – начале 80–х гг. XIX в., сконцентрировавшись на русско-японском противостоянии конца XIX – начала XX вв. Популярно изучение деятельности известных исследователей западного Китая Н.М. Пржевальского [2], Б.Л. Громбчевского [3] и других разведчиков той эпохи [4]. Обобщающих работ, посвященных начальному периоду деятельности разведывательной службы русской армии в Китае, пока не создано.

Наше исследование имеет целью обобщить и дополнить информацию, относящуюся к начальному периоду деятельности разведки Военного министерства России в Китае в 1848–1881 гг.

К середине XIX в. российские власти усиливают внешнеполитическую активность на своих дальневосточных рубежах с целью расширения границ империи. В этот же период к изучению Дальнего Востока приступило и военное ведомство. Генеральный штаб (ГШ) русской армии обратил внимание на результаты научной Сибирской экспедиции А.Ф. Миддендорфа 1844–1845 гг. Полученные ученым сведения побудили Военное министерство в 1848 г. начать организацию большой экспедиции. Одной из главных задач, стоящей перед ней, было обследование российско-китайской границы, установленной еще в первой половине XVII в. Во главе экспедиции был поставлен подполковник ГШ Н.Х. Агте, в помощь ему были назначены три военных топографов и другие специалисты. Экспедиция Н.Х. Агте продолжалась три с половиной года, была обследована территория в 3 млн. км², составлена первая карта Амурского края [5]. С этой экспедиции для военных начался новый период изучения ситуации в Китае. Параллельно, в первой половине 50–х гг. XX в. происходило изучение российскими военными властями территорий, прилегающих к Западной Сибири [6, с.23].

Опиумные войны 1840–1842 гг., 1856–1860 гг. и восстание тайпинов в 1850–1864 гг. продемонстрировали российскому руководству военно-политическую слабость Поднебесной империи и возможность внешнеполитической экспансии в «восточном» направлении, что привлекло пристальное внимание Петербурга к этой стране. В силу особенностей организации управления ази-

атскими окраинами России инициатива территориальной экспансии на Востоке принадлежала военным, которые играли особую роль в общественно-политической жизни государства. Генерал-губернаторы Н.Н. Муравьев, В.А. Перовский, Г.Х. Гасфорд, А.О. Дюгамель стремились восстановить военный престиж русской армии, пострадавшей в Крымской войне 1853–1856 гг., иницируя военную экспансию в восточном направлении. Кроме того, служба в азиатской части России значительно ускорила карьеру военных. Присутствовала и материальная заинтересованность в службе на необъятных просторах Сибири и Дальнего Востока. «Высшие администраторы, при назначении в Сибирь и в особенности на Дальний Восток получали очень большие прогонные, подъемные, ... что составляло весьма солидную прибавку к многотысячным окладам», – вспоминал один из офицеров штаба при военном губернаторе Приамурской области М.В. Грулев [7, с. 184]. С момента назначения в 1861 г. военным министром генерал-адъютанта Д.А. Милютин, а директором Азиатского департамента МИДа генерал-майора Н.П. Игнатьева влияние военных – сторонников наступательной политики в Азии – возросло.

В это время наметились предпосылки для активизации русского проникновения в регион: окончание Кавказской войны, позволившее высвободить часть сил армии; освоение подступов к Центральной Азии и расширение знаний о ней; обострение русско-английского противостояния в Азии [8, с. 289]. Ввиду слабой активности МИДа России на Востоке, военные часто брали инициативу в регионе в свои руки.

Во второй половине XIX в. обозначились причины, стимулировавшие активизацию российской разведывательной деятельности в этой части Азии: начало процесса разграничения с Китаем после заключения русско-китайских договоров 1858–1860 гг., что обусловило необходимость иметь более детальную информацию военно-политического характера о Китае; создание восточных округов в ходе военной реформы 1860–1870-х гг.; выход российских владений к китайским землям в Центральной Азии после побед над Кокандом. Исходным пунктом активизации военной разведки России в центральной-азиатских владениях Китая стала тайная миссия в Кульджу поручика Ч.Ч. Валиханова, организованная в 1858–1859 гг. [9, с. 118–119].

Внешняя политика Петербурга на Дальнем Востоке и в Центральной Азии в значительной мере определила цели и возможности для активизации военной разведки. Наиболее важным стали 1871–1881 гг., когда в июне 1871 г. русские войска были введены, во время восстания мусульман, в Кульджинскую область. Борьба вокруг условий возвращения ее восточному соседу в дальнейшем привела к Кульджинскому кризису 1879–1881 гг., поставившему Россию и Китай на грань войны [10, с. 110]. В этот период резко активизировалась работа военной разведки по сбору материала о военных возможностях Китая.

В 70–е–80–е гг. XIX в. значительным фактором, побуждавшим к проявлению активности России в регионе, была политика новых российских военных администраторов, таких генералов как: Г.А. Колпаковский, К.П. Кауфман – стоявших во главе военных округов. Среди них бытовало мнение о возможном распаде Китая и необходимости борьбы с Великобританией за сферы влияния. Эти факторы подогревали интерес военных к восточным окраинам империи, где всевозможным инициативам зачастую мог сопутствовать и успех в продвижении по служебной лестнице.

В середине XIX в. военную разведывательную службу в системе ведомств организовывал Военно-ученый комитет Главного штаба (ВУК). Цель его деятельности определялась многими задачами. Среди основных было распространение в русской армии информации о последних достижениях военного искусства. Параллельной задачей Комитета являлся сбор информации в военной области за границей [11, с. 22]. Но это касалось в основном европейского и турецкого направлений ее деятельности. Интерес к Китаю в российских правящих кругах пробудили Опиумные войны 1840–1842 и 1856–60 гг. Однако сведения о Поднебесной в Главном штабе были крайне скудны.

Российские приграничные военные власти следили за происходящим в Китае в середине XIX в., используя для сбора информации мусульманских купцов, бывавших по коммерческим делам в этой стране. Как правило, их интересовали сведения о ходе восстаний мусульманского населения в западных провинциях Китая. Собирали сведения военного характера и офицеры охраны православной миссии в Пекине [12, с. 138].

Информация, собранная в результате разведки чинами военного и морского ведомств, способствовало успеху продвижения российских военных властей на северных границах Китая. В 50–х годах XIX в. губернатор Восточной Сибири генерал Н.Н. Муравьев направлял разведывательные экспедиции вниз по р. Амур. В 1856 г. группа военных топографов присоединилась к экспедиции П.П. Семенова в западный Китай, организованной Императорским Русским географическим обществом (ИРГО).

Военные топографы картографировали прежде не исследуемые области и заложили основу для деятельности разведывательных экспедиций военного ведомства в 60–х – 80–х гг. XIX в. [14, с. 63].

Таким образом, в середине XIX в. с приходом русских военных властей в Киргизию, Семиречье, Приамурье и Уссурийский край начался процесс становления разведывательной службы в штабах военных округов гг. Омска и Иркутска. В них не существовало специальных штатных отделов отвечающих за разведку. Сбором информации, как правило, занимались адъютанты по заданию начальников штабов корпусов, отвечающих за разведку.

Крымская война 1853–1856 гг. ярко продемонстрировала отставание военного дела в России от западных стран. Опыт войны в Крыму лег в основу военных реформ в России 1860–1870-х гг., проведенных под руководством генерала Д.А. Милютин. Они коснулись и военной разведки [14, с. 52].

Структура разведки была изменена. ВУК Главного штаба – центр управления военной разведкой – отвечал за сбор сведений за границей. Разведкой в Азии занималась, параллельно с ВУКом, Азиатская часть Главного штаба. В ней были сосредоточены дела, касающиеся Кавказского, двух Сибирских, Оренбургского и Туркестанского ВО, в частности, по снаряжению туда военно-ученых экспедиций [9, с. 125]. Создание этого подразделения не по функциональному, а географическому признаку явилось показателем резко возросшего количества дел, связанных с «восточным» направлением внешней политики Российской империи. Были созданы разведывательные органы в штабах военных округов – Отчетные отделения Управлений генерал-квартирмейстеров. Им вменялась в обязанности организация разведки на сопредельной с округом территории. Возглавляли их офицеры ГШ – старшие адъютанты отделений [15, с. 206–207].

Ценным уроком, извлеченным русскими военными из событий той эпохи, стало возрастание интереса к применению научных принципов ведения войны. По убеждению военных, изучение топографии считалось необходимым условием подготовки к военным действиям. В процессе эволюции военной мысли увеличилась роль использования достижений науки в организации планирования военных действий, следовательно и разведывательной информации о противнике [2, с. 207]. Эволюция военного дела привела к возрастанию роли разведки в подготовке к войне, которая являлась жизненно важной для успешного решения боевых задач.

В военном руководстве России появились офицеры, осознававшие необходимость детального изучения вероятного противника. Среди них выделялись такие авторитетные генштабисты, как Д.А. Милютин и А.И. Макшеев – преподаватели Императорской военной академии, профессора военной статистики. Новый взгляд на военную статистику предполагал необходимость иметь более полные сведения и о территории, материальных ресурсах противника [16, с. 40–43; 17, с. 698]. Будущий военный министр России в 1861–1881 гг. Д.А. Милютин писал: «Это никогда не было яснее, чем сейчас: чтобы успешно вести войну, у нас должны быть фундаментальные сведения о том, где мы будем бороться, с информацией о средствах, и другая статистика, касающаяся этого региона, а также то, что касается материальных и моральных ресурсов воюющих» [18, с. 13].

Элементом новизны в военной разведке, который воплощался в жизнь, было создание в 1845 г. ИРГО. Его первым вице-президентом стал контр-адмирал Ф.П. Литке. Он был не единственным военным, участвовавшим в работе общества. Военный министр генерал Д.А. Милютин и другие офицеры много лет работали в совете Общества. Интересы географов и военных часто совпадали, что было особенно очевидным в Азии [2, с. 210].

В XIX в. разведывательная деятельность сосредоточивалась, главным образом, в двух ведомствах: военном и дипломатическом [19, с. 23]. Вело разведку и Морское ведомство, однако координирующего органа не существовало, и разведывательные сведения в Военное министерство поступали не систематически, завися от многих факторов, в том числе и личных отношений чиновников различных уровней. МИД имел за рубежом свою платную агентуру и тратил на нее довольно солидные суммы. Через нее он добывал секретные сведения дипломатического и политического характера. Этой разведкой руководил в центре департамент политических дел МИДа, а за рубежом – дипломатические представители – послы и консулы [14, с. 108].

До открытия в 1861 г. постоянных внешнеполитических представительств России на Дальнем Востоке духовная миссия в Пекине являлась единственным поставщиком информации о военно-политической ситуации в регионе для Военного министерства России [20, с. 108]. Точно охарактеризовали роль русской духовной миссии в период отсутствия в Китае представительств МИДа России слова офицера ГШ И.Ф. Бабкова: «...духовная миссия служила рассадником людей, занимавших важные и ответственные должности наших представителей в Китае... и была

образовательным учреждением для всестороннего изучения этой страны» [21, с. 127]. Получение от духовной миссии из Пекина информации разведывательного характера подтверждали и служебные документы, оказавшиеся в архиве ВУКа. Например, посвященные поездке через Маньчжурию в 1870 г. архимандрита Паллады [22, л. 73].

Подобные документы о деятельности китайцев по укреплению Маньчжурии поступали от православной духовной миссии и в канцелярию генерал-губернатора Приамурья [22, л. 102]. В конце XIX в. иеромонах Николай писал, что Пекинская православная миссия до конца 70-х годов XIX в. «служила правительству хорошим органом для получения новостей из самого лучшего источника к изучению этой мало известной страны» [14, с. 136].

С момента учреждения дипломатической миссии в Пекине в 1861 г. информация о военных силах Китая стала регулярно поступать в Петербург по каналам МИДа [23, л. 8–9]. Уже в июле 1862 г. российский представитель в китайской столице Л.Ф. Баллюзек информировал о реформах в китайской армии и участии в них английских инструкторов. В 1864 г. в районе Пекина насчитывалось около 30 тыс. маньчжурских и китайских солдат, обученных европейскому строю. Об этом докладывал в МИД русский посланник А.Г. Влангали в июне 1865 г. [24, с. 241]. Во время дипломатических кризисов количество информации резко увеличивалось. Так было в период мусульманского восстания 1864–1878 гг. в западных провинциях Китая, в момент оккупации Кульджи русской армией в 1871 г. и во время Кульджинского кризиса 1879–1881 гг.

Характерным примером информационной зависимости военного ведомства от работы сотрудников внешнеполитического ведомства были материалы, переданные военному министру Д.А. Милютину товарищем министра иностранных дел А.Г. Жомини накануне Кульджинского кризиса в декабре 1879 г. Стоит отметить, что других источников о состоянии вооружения китайских войск ВУК на то время не имел [25, с. 50].

Вместе с тем добытые дипломатами материалы не всегда несли конкретную информацию об организационных преобразованиях в войсках Китая, дислокации наиболее боеспособных соединений, их тактике и планах китайских военных относительно хода военных действий в случае возможной войны с Россией. Подобная информация поступала и от российского консула в г. Тяньцзинь, являвшегося морскими воротами Северного Китая [26, л. 1, 8–9], но и она не улучшала информационное обеспечение российского военного руководства, не отличалось точностью и конкретностью. Поставщики разведывательной информации военного характера для сотрудников российского МИДа – иностранные дипломаты, европейские советники, служившие в Китайской империи, не удовлетворяли необходимым критериям для военного ведомства России. Этот аргумент использовал руководитель ВУКа генерал Ф.А. Фельдман для увеличения финансирования, отмечая в своем донесении военному министру: «Качество поступающей из МИД информации не может удовлетворить наши требования» [27, л. 6]. Для ВУКа оставалась неизвестной информация о количестве и дислокации китайских войск, стратегических целях китайской армии. Хотя в зарубежных журналах и газетах имелись довольно обстоятельные сведения о войсках Китая, о заказах судов, вооружения и артиллерии за границей, но сведения были противоречивы. Ф.А. Фельдман указывал на настоятельную необходимость «иметь обстоятельные сведения из прямых источников» [27, л. 6]. В дальнейшем именно события вокруг возвращении Китаю Кульджинской области в 1879–1881 гг. подтолкнули Главный штаб к созданию официальной агентуры (атташата) военного ведомства в Поднебесной [28, р. 79].

Поступала значительная часть сведений в ВУК и из иностранных газет и журналов, специально выписываемых по смете Главного штаба для аналитических целей. Кропотливая работа аналитиков-генштабистов ВУКа отчасти компенсировала недостатки материалов, поступающих по дипломатическим каналам, но главным недостатком этого вида информации было ее временное запаздывание.

Развитие разведки требовало новых подходов к ее финансированию. А здесь все оставалось по-старому, о чем неоднократно сообщали офицеры, участвовавшие в выполнении разведзаданий. Так, Н.М. Пржевальский, вспоминая о своей первой экспедиции в Центральную Азию в 1871 г., отмечал, что «по неизвестности ожидаемых результатов» на нее были отпущены «ничтожные денежные средства 2 000 руб.» [28, р. 149].

Результаты экспедиции 1871 г. оправдали ожидания Главного штаба. В министерстве осознали важность полученных результатов, и последующие три экспедиции Н.М. Пржевальского, организованные с целью разведывательной деятельности, «были вполне обеспечены относительно материальных средств... как деньгами, так и натурой – инструментами для астрономических

наблюдений и для съемок, винтовки Бердана и револьверы с патронами в расчет не входили... отчет моих путешествий таков: Монгольское – стоимостью без командировочных и содержания 6 000 руб. Лоб-Норское – 19 150 руб.; 1-е Тибетское 13 чел. – 23 550 руб.; 2-е Тибетское – 42 250 руб.» [28, р. 151]. Это свидетельствовало об изменении отношения ВУКа и командования азиатских военных округов к сбору разведывательной информации военно-географического характера о Китае.

Финансируя ИРГО, казна выделяла деньги, по сути, на военную разведку. Однако некоторые экспедиции имели другие источники финансирования. Так, важным моментом в организации и осуществлении экспедиции капитана ГШ Ю.А. Сосновского было участие правительства в лице министерств иностранных дел, финансов и военного. По данным консула Н.Ф. Петровского, затраты на экспедицию составили 43 071 руб., «...из числа которых 36 071 р. составляют расходы казны, а 7 т. руб. – купечества. Казенные суммы были употреблены: на прогонные (6 582 руб.), суточные (11 769 руб.), наградные (5 300 руб.), деньги чинам экспедиции, и на расходы экстраординарные (12 420 руб.)» [29, с. V].

Вопрос финансирования разведки всегда оставался трудным для точного подсчета. Причиной было то, что в смете расходов упоминались только прямые перечисления на агентурную разведку. Деньги, выделяемые на военно-географические, учено-торговые, военно-дипломатические экспедиции, не учитывались. Необходимо сравнить суммы денежных расходов непосредственно на разведку с суммами, выделявшимися на разведывательные экспедиции. Материалами для анализа служат сметы Военного министерства, выделявшиеся на разведывательные нужды и озглавленные: «Сравнительные таблицы по расходам сумм ВУК по статье §6 (на известные Его Императорскому Величеству употребления)» [30, л. 2], где речь идет о выделении Приамурскому военным округом по 1 500 руб. ежегодно. Становится очевидным, что размеры финансирования, приводящиеся в отчетах ВУКа, не соответствовали реальным затратам на разведку. Так, раньше исследователями не учитывались суммы на военно-географические экспедиции и сбор военно-топографической информации для картографирования районов Китая, где производилась разведка [31, с. 19].

Эти данные ставят под сомнение выводы исследователя военной разведки России К.К. Звонарева [19, с. 42] о недофинансировании ее деятельности. Они позволяют утверждать о существенных денежных затратах на достижения поставленных ВУКом задач по сбору разведывательной информации военно-географического характера. Так, разведывательная экспедиция под руководством Ю.А. Сосновского 1874–1875 гг. обошлась казне более чем 30 000 руб., три экспедиции Н.М. Пржевальского 1871–1872, 1876, 1879 гг. – почти 50 000 руб. Эти цифры выглядят впечатляюще, поскольку в период сокращения общих ассигнований на армию при Александре III с 256,4 млн. руб. в 1881 г. до 204 млн. руб. в 1884 г. [32, с. 227–230] затраты на экспедиции в 80-е годы XIX в. потребовали увеличения финансовых средств. Окружным же штабам на нужды разведывательной работы в течение 1886–1890 гг. ежегодно выделялось от 1 500 до 2 300 руб., что обнаруживало слабое внимание, уделяемое Главным штабом агентурной разведке [30, л. 2]. Вместе с тем нужно подчеркнуть, что изучению хода военных реформ в Китае в военном ведомстве должного значения не придавали, делая ставку на сбор, в основном, географической информации, а с 1881 г. материалы военного агента в Китае.

Кроме слабого финансирования, анализ разведывательной деятельности военного ведомства в Китае за тридцатилетний период позволяет прийти к выводу, что ей были присущи следующие недостатки: отсутствие офицеров ГШ – востоковедов, т.е. военных экспертов, знающих культурно-политическую специфику Китая; ориентировка исключительно на западный ТВД во время обучения в Николаевской Академии ГШ, на что указывали в своих воспоминаниях офицеры генштабисты русской армии: «... Неполнота познаний наших о политическом и военном значении сопредельных с Россией азиатских стран, в особенности это относилось к Китаю...» [21, с. 104]; господство в верхнем эшелоне командования консерваторов, не уделявших должного внимания разведывательной службе. Слабое внимание к агентурной сети военного ведомства в Китае. Также, ощущалась нехватка офицеров ГШ в органах управления разведкой, занимавшихся анализом информации только о Дальнем Востоке и отсутствие системной работы по этому региону как отдельному направлению.

Свою роль в отвращении усилий генштабистов-аналитиков из ВУКа и Азиатского отдела Главного штаба от работы по Китаю сыграли русско-турецкая война 1877–1878 гг. и русско-английское соперничество в Центральной Азии. Эти факторы, наряду с отсутствием разделения работы по регионам, крайне усложняли сбор данных по Китаю. Азиатская часть Главного штаба не могла устранить этот недостаток, с 1867 г. в результате реорганизации

там работали только два генштабиста. При этом разведывательная функция их работы была вспомогательной, а главное внимание уделялось административным вопросам управления азиатскими территориями России. Проблему нехватки офицеров-аналитиков в Азиатской части пытались решить прикомандированием к ней офицеров-генштабистов [15, с.206–207]. Постоянной проблемой оставался дефицит денежных средств для всесторонней разведывательной деятельности, что в 80-е годы XIX в. было связано с сокращением финансирования армии. Вместо создания системы сбора разведанных Военное министерство пошло по пути организации крупных военно-разведывательных, географических экспедиций, что не позволяло, в отличие от британской разведки, своевременно получать информацию о военно-политической ситуации в Китае. Англичане перешли к системному изучению азиатских стран с помощью создания широкой агентурной сети. Использовался опыт ведения войны с мусульманскими повстанцами – махдистами [33, с.304], а также деятельность пандитов для нужд военной разведки правительства Британской Индии [34, с.83]. Хотя, известные немногочисленные факты, когда русские военные власти так же использовали тайную агентурную разведку. Так, в 1873 г. в составе монгольской делегации в Тибет был послан агент из бурятских ламаистов, составивший описание маршрута до этого отдаленного района Китая. Позднее данные, добытые агентурным путем, были использованы Н.М. Пржевальским в разведывательных экспедициях [4, с.131]. Этот случай, наряду с тайной миссией Ч.Ч. Валиханова и М.И. Венюкова, подтверждает факты использования ВУКом агентурной формы сбора разведматериалов.

Следует указать и на достижения военного ведомства в деле сбора материалов по Поднебесной. К ним необходимо отнести активизацию экспедиционной деятельности с целью картографирования возможного театра военных действий на территории Китая. Началось накопление разносторонней информации о Цинской империи, при этом значительным фактором в деятельности разведки оставалась личная инициатива генштабистов, проходящих службу в приграничных с Китаем округах. Заказчиком разведывательной информации продолжало оставаться армейское руководство штабов соединений русской армии, дислоцированных в прилегающих к Средней империи российских провинциях, т.к. Петербург, в 50-е – начале 80-х гг. XIX в. главным направлением своей внешнеполитической деятельности считал Европу и Балканы а высшие армейские круги были заняты Туркестаном.

Список використаних джерел

1. Постников А.В. Схватка на «Крыше Мира»: политики, разведчики и географы в борьбе за Памир в XIX веке: (монография в документах) / А.В. Постников. – М.: Памятники исторической мысли, 2001. Хопкирк П. Большая игра против России. Азиатский синдром / Питер Хопкирк. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 2004. – 416 с.; Сергеев Е.Ю. Большая игра, 1856–1907: мифы и реалии российско-британских отношений в Центральной и Восточной Азии / Е.Ю. Сергеев. – М.: Т-во науч. изд. КМК, 2012. – 454 с.
2. Схиммельпенник Ван дер Ойе Д. Неизвестный Пржевальский / Схиммельпенник Ван дер Ойе Девид // Ариаварта. – 1997. – №1.
3. Рудницкий А.Ю. Миссия в Канджун. Памирские экспедиции Б.Л. Громбчевского в Большой игре / А.Ю. Рудницкий // Военно-исторический журнал. – 2012. – №10. – С.60–66.
4. Андреев А.И. Неизвестная страница из истории большой игры. Дело о посылке русского агента в Тибет (1869–1873) / А.И. Андреев // Ариаварта. – 1999. – №3. – С.120–133.
5. Заблоцкий Е.М. О личном составе, ходе и результатах забайкальской экспедиции Генерального штаба 1849–1852 гг. [Электронный ресурс] / Е.М. Заблоцкий. – Режим доступа: <http://www.oldchita.org/facts/834-1849-52zabexp.html>. – Заглавие с экрана.
6. Моисеев В.А. Россия и Китай в Центральной Азии (вторая половина XIX в. – 1917 г.) / В.А. Моисеев. – Барнаул: АзБука, 2003. – 346 с.
7. Грулев М.В. Записки генерала-еврея / М.В. Грулев. – М.: Кучково поле; Гиперборея, 2007. – 272 с.
8. Айрапетов О.Р. Внешняя политика Российской империи (1801–1914) / О.Р. Айрапетов. – М., 2006.
9. Вигасин А.А. История отечественного востоковедения с середины XIX века до 1917 года / А.А. Вигасин, А.Н. Хохлов, П.М. Шаститко. – М.: Вост. лит., 1997. – 536 с.
10. Воскресенский А.Д. Дипломатическая история русско-китайского Санкт-Петербургского договора 1881 года / А.Д. Воскресенский. – М.: Памятники ист. мысли, 1995. – 442 с.
11. Сергеев Е.Ю. Не подлежит оглашению: Военные агенты Российской империи в Европе и на Балканах, 1900–1914 / Е.Ю. Сергеев, А.А. Улунян. – М.: Реалии-Пресс, 2003. – 480 с.
12. Басханов М.К. Русские военные востоковеды до 1917 г.: библиогр. словарь / М.К. Басханов. – М.: Вост. лит., 2005. – 295 с.
13. Семенов П.П. История полувековой деятельности Императорского Русского географического общества 1845–1895 гг. Ч.I, отд. I–III / П.П. Семенов. – СПб.: Тип. В.Безобразова, 1896. – 468 с.

14. Алексеев М.Н. Военная разведка России от Рюрика до Николая II. Т.1 / Михаил Алексеев. – М.: Русская разведка: Евразия+, 1998. – 432 с.
15. Макаров И.С. О процессе формирования организационной структуры военной разведки Российской империи (последняя треть XIX – начало XX в.) / И.С. Макаров. – М.: Многоликая история, 1997.
16. Rich D.A. The Tsar's colonels: professionalism, strategy, and subversion in late Imperial Russia / David Alan Rich. – Harvard: Harvard University Press, 1998. – 330 p.
17. Схиммельпенник Ван дер Ойе Д. Д.А. Милютин и военная разведка России / Схиммельпенник Ван дер Ойе Девид // Петр Андреевич Зайончковский: сб. ст. и восп. к столетию историка. – М., 2008. – С.691–701.
18. Милютин Д.А. Критическое исследование значения военной географии и военной статистики / Д.А. Милютин. – СПб.: Воен. тип., 1846. – 70 с.
19. Звонарев К.К. Агентурная разведка: Русская агентурная разведка до и во время войны 1914–1918 гг.: в 2 кн. / К.К. Звонарев. – М.: БДЦ-пресс, 2003. – Кн.1. – 304 с.
20. Пастухов А.М. Формирование офицерского корпуса в империи Цин после подавления Тайпинского восстания [Электронный ресурс] А.М. Пастухов / Режим доступа: <http://www.synologia.ru/a/> – Заглавие с экрана.
21. Бабков И.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири, 1859–1875 гг. Разграничение с Западным Китаем 1869 г. / И.Ф. Бабков. – СПб.: Тип. Киршбаум, 1912. – X, 575 с.
22. Российский государственный военно-исторический архив (далі – РГВИА). – Ф.447 (Китай). – Оп.1. – Д.22. – 115 л.
23. Там само. – Д.12. – 83 л.
24. Хохлов А.Н. Попытки укрепления маньчжурских войск в Китае во второй половине XIX – начале XX в. / А.Н. Хохлов // Вопросы истории и историографии Китая: сб. ст. – М.: Наука: Глав. ред. вост. лит., 1968. – С.203–244.
25. Кондратенко Р.В. Морская политика России 80-х годов XIX века / Р.В. Кондратенко. – СПб.: ЛеКо, 2006. – 344 с.
26. РГВИА. – Ф.447 (Китай). – Оп.1. – Д.11. – 202 л.
27. Там само. – Ф.846 (Военно-ученый архив). – Оп.4. – Д.10. – 66 л.
28. Marshall A. The Russian General Staff and Asia, 1800–1917 / Alex Marshall. – London; New York: Routledge, 2006. – 274 p.
29. Пржевальский Н.М. Как путешествовать // Сборник географических, топографических и статистических материалов по Азии, 1888. – Вып. XXXII. – С.142–233.; Петровский Н.Ф. Учено-торговая экспедиция в Китай // Пясецкий П.А. Путешествие по Китаю в 1874–1875 гг. через Сибирь, Монголию, восточный, средний и северо-западный Китай: В 2х т. – СПб., 1882. – Т.2. – С.V.
30. РГВИА. – Ф.846 (Военно-ученый архив) – Оп.4 – Д.17. – 37 л.
31. Записки военно-топографического отдела Гл. Ш. – СПб.: Воен. тип. (в здании Главного штаба), 1899. – Ч.IVI. – С.18–19.
32. Айрапетов О.Р. Забытая карьера «русского Мольтеке». Николай Николаевич Обручев (1830–1904) / О.Р. Айрапетов. – СПб.: Алетей, 1998. – 314, [6] с.
33. Черчилль У.С. Индия, Судан, Южная Африка. Походы Британской армии 1897–1900. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 560 с.
34. Кляшторный С.Г. Восточный Туркестан глазами европейских путешественников / С.Г. Кляшторный, А.А. Колесников, М.К. Басханов. – Алма-Ата: Гылым, 1991. – 184 с.

* * *

УДК 94(477.44)«15/16»

Микола Смірнов, аспірант кафедри історії і культури України, Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, Україна, м. Вінниця

Історія заснування містечка Браїлів та його перші роки існування

Розповідається про заснування містечка Браїлова (Жмеринського р-ну, Вінницької області), його власників та судові суперечки із сусідніми землевласниками щодо правомірності розбудови на спірній території.

Ключові слова: Вінниччина, Брацлавщина, Браїлів, містечко, Бокії Печиховські, Гостські.

Николай Смирнов. История основания местечка Браилова и первые годы его существования

Рассказывается об основании местечка Браилова (Жмеринского р-на, Винницкой обл.), его владельцев и судебных распри с соседними землевладельцами насчет строительства на спорной территории.

Ключевые слова: Винничина, Брацлавщина, Браилово, местечко, Бокии, Печеховские, Гостские.

Mykola Smirnov. Establishment of town Brailiv and its first years of existence

The article describes the establishment of town of Brailiv Zhmerinska district, Vinnitsa region, its owners and legal disputes with neighboring landowners about the legality of building on the disputed territory.

Keywords: Vinnitsa region, Bratslavschina, Brailiv, Bokii, Pechehovstsi, Gostski.

Містечко Браїлів, з посеред небагатьох населених пунктів Східного Поділля, починаючи від свого заснування зуміло не лише втриматись на історичній карті України, але й по сьогодні залишатись надзвичайно привабливим населеним пунктом для туристів та краєзнавців. Рання історія містечка в достатній мірі залишається недослідженою, що і стало причиною поглибленого вивчення питання часу і місця заснування Браїлова та ідентифікації його перших власників.

При написанні даної статті автор використовував документи Центрального державного історичного архіву у місті Києві, в яких зберігається розмежувальний акт Браїлівських земель із сусідніми поселеннями 1608 р. [1]. В ньому вказані тодішні топографічні назви околиць містечка, що дає можливість окреслити його територію. Основним джерелом інформації досліджуваного періоду залишається багатотомна праця кінці XIX ст. «Польща в XVI ст. під поглядом географічно-статистичним». Відомості про Браїлів вміщують IX–XI томи під редакцією Олександра Габлоновського [2]. Важливе значення має десятий том в якому зібрана частина справ з Люблінського коронного трибуналу. В ньому точно вказується час заснування містечка, його власники та висвітлені проблеми які виникли із сусідніми землями, щодо спірної території на якій розмістилося поселення.

М.Крикун у збірнику своїх статей «Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях» [3] згадував Браїлів у контексті судових процесів, які точилися в кінці XVI ст. між Брацлавськими землями. Зокрема ми знаходимо факти із біографії тодішнього власника містечка Яна Бокія Печиховського. Відомості, щодо переходу у спадок Браїлова від одних власників до інших вміщуються в збірнику «Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 р.» [4]. Зокрема, в ньому знаходиться заповіт колишньої власниці містечка П.Чешейківни. Листи про намагання відібрати Браїлів підкоморієм Л.Пісочинським та протидії цьому тодішнім управлінням містечка Ф.Звенигородцем.

Необхідно звернути увагу на публікації О.Петренка [5], які хоч і не вирізняються великими об'ємами інформації по даній проблемі, але вміщують в собі велику кількість фактичного матеріалу.

У монографії Н.Яковенко [6], присвяченій українській шляхті XIV–XVI ст., висвітлені біографічні аспекти життя Я.Бокія та причини колонізації Брацлавщини волинськими землевласниками.

Історія заснування Браїлова невіддільно пов'язана з геополітичними перетвореннями на правобережній Україні в XVI ст. Люблінський сейм 1 липня 1569 р. затвердив унійний акт про утворення нової конфедеративної держави Речі Посполитої у складі Польського королівства та Великого князівства Литовського. Однією з умов збереження суверенності Литовської держави стало передача під польську корону території Підляшшя, Волині, Київщини та Східного Поділля (Брацлавщини). Після об'єднання двох держав шляхта, привабливана перспективою служби на княжих дворах, новими маєтками та посадами розпочала міграцію з Галичини на Волинь а звідти в Київське та Брацлавські воєводства [7, с.199–201].

Представниками таких шляхетських родин були Бокії Печиховські. Засновником впливового волинського роду Бокіїв був військовий-шляхтич Бокій Смоленщанин, який рятується від репресій московського царя Івана IV та політичних усклад-

нень часів Смути, на початку XVI ст. переселився на територію Великого князівства Литовського [6, с.267]. На службі у князя набув село Печехови, в Луцькому повіті, назва якого за тогочасною традицією використовувалась як приставка до імені. Його син Федір Бокій Печиховський в 1545 р., одружившись на Брацлавській шляхтянці Полонії Цішейківні, отримав у посаг села Махнівку та Сьмаки [2, с.626]. З цього часу Брацлавська гілка Бокіїв у деяких джерелах уже згадується як Бокії Махновецькі.

Син Федора Ян (Іван) у 1581 р. став підкоморієм межового суду Брацлавського воєводства, а уже наступного року виїхав до Волинського воєводства і до самої смерті в 1597 р. займав посаду Володимирського підкоморія [6, с.267]. Не дивлячись на високу посаду, яку Ян Бокій займав у іншому воєводстві, він разом із сім'єю постійно проживав у своєму маєтку Махнівці Брацлавського воєводства [3, с.149].

У 1594 р. Пелагія Печиховська, дружина Яна Бокія Печиховського, на урочищі Ланеві, над річкою Ольшанкою заснувала містечко і назвала його Браїловом [2, с.393]. Частково містечко почали заселяти з вотчин Махнівки та Сьмаків, а в кінці XVI ст. в Браїлів переселилося ряд сімей з Галичини [2, с.130].

Землі, на яких розміщалося поселення, були спірними, тому співвласники села Демидівці (сучасна – Демидівка), Семен і Богдан Ободенські та Григорій і Ян Цурковські, виступили проти заселення містечка, яке знаходилось на спірній території [2, с.393]. Справа в тому, що Семену Ободенському разом з його братом Богданом 16 листопада 1580 р. був виданий королівський привілей на згорілі у Вінницькому замку попередні привілеї на висулені та куплені батьківські і материнські маєтності в Брацлавському і Київському повітах [8, с.52]. Тому, можливо, брати Ободенські вважали Браїлів або територію, на якій він розмістився, своєю власністю і розцінили розбудову його П.Печиховською як захоплення їхньої землі, яка ще раніше за згорілими привілеями була закріплена за батьками.

Намагаючись перешкодити заселенню Браїлова, Ободенські разом з Цурковськими порушили проти П.Печиховської судову справу у Люблінському трибуналі, який в той час був головною апеляційною установою для воєводств Правобережної України. У кількох декретах цього трибуналу за 1596 р. Браїлів уже згадується як існуюче містечко. Зокрема, у ряді декретів йдеться про пограбування Богданом Ободенським браїлівського міщанина. В іншому, обвинувачування було висуното Семену Ободенському в тому, що він наслав на містечко свого урядника і наказав, погрожуючи смертю, залякати браїлівського вйта Василя Солому (в 1598 р. комірник Брацлавського воєводства) [2, с.398].

Постійні наїзди слуг С.Ободенського на містечко та захоплення деяких маєтностей Я.Бокія зумовили останнього подати на кривдника позов до гродського суду. Дане питання повинно було розглядатись в 1596 р. на Святотроїцьких рочках (судова сесія), але не бажаючи відповідати на суді, С.Ободенський, який перебував на посаді земського судді 1590–1609 рр., не з'явився на засідання і тим самим повністю зірвав рочки [3, с.52–53].

Після смерті Яна Бокія в 1597 р. усі його маєтності в Брацлавському воєводстві перейшли у володіння матері – Полонії Чешейківни. А уже наступного року порушили чергову судову справу між новим власником містечка та Ободенськими й Цурковськими в зв'язку з тим, що останні в котрий раз намагались відібрати Браїлів [2, с.409]. Відчуваючи, що на управлінні рядом сіл та досить проблемного містечка не вистачає здоров'я, П.Чешейківна вирішила скласти заповіт і передати усі свої права на власність двом племінникам Ярофію і Гаврилові Гостським. 20 лютого 1598 р. П.Чешейківна в селі Махнівці збирала всіх урядників із своїх сіл Махнівець, Сьмаків, Боківець, Новоселиці та містечка Браїлова, а також запросила возного Брацлавського воєводства Войтеха Качку та двох шляхтичів. На цьому зібранні вона виголосила, що усі вищезазначені маєтності із населенням, господарствами та землями переходять у власність її племінникам Гостським. Також зазначила, щоб усі старости слухались та корились волі новим власникам як її самій [4, с.699].

П.Чешейківна після оголошення свого розпорядження того ж таки 1598 р. померла. В скрині небіжчиці знайшли заповіт, який вписали до Вінницької гродської книги. В ньому, серед іншого, йшлося про те, що П.Чешейківна всі свої маєтності в Брацлавському воєводстві – села Махнівці, Сьмаківці, Бокіївці, Новоселиці та містечко Браїлів передає у спадок племінникам Ярофію та Гаврилу Гостським. Їхні родичі: Василь, Роман, Андрій Григоровичі та Марина Григорівна Орловська також мали право на частку, але за умови, якщо вони сплатять частину коштів, записаних за цими маєтками, які становили 20 тис. злотих [4, с.707–709]. Забігаючи наперед, слід зазначити, що в 1604 р. до луцької гродської книги був зроблений запис, в якому говорилось про те, що в зв'язку із відсутністю коштів усі вище зазначені родичі відмовились від своїх прав на викуп і, таким чином, брати

Гостські стали безумовними власниками всіх Брацлавських маєностей П.Чешейківни [8,с.878].

Почувши про заповіт небіжчиці, Лаврін Пісочинський (підкоморій Брацлавський 1583–1600 рр.) на Святомихайлівських роках Вінницького земського суду просив видати йому копію тестаменту (заповіту). Після того, як суд заявив, що ніякого подібного документу у земських книгах не виявлено, Л.Пісочинський висловив свої претензії на спадок П.Чешейківни. Тому 20 жовтня 1598 р. за дорученням старости Юрія Струса до спірних маєностей був відправлений возний Андрій Трембицький у супроводі двох шляхтичів-свідків для того, щоб розпитати, кому вони належать по смерті колишньої власниці. Прибувши до Браїлова, шляхтичі зустрілись із тамтешнім урядником Федором Козаком Звенигородцем. На їхні запитання, кому належить містечко він відповів що братам Гостським. А.Трембицький заявив, що він на вимогу Л.Пісочинського, хоче переписати всіх людей, тварин, нерухоме та рухоме майно і ув'язати все за останнім. Ф.Звенигородець виступив проти таких дій і зазначив, що з усіма питаннями потрібно звертатись до Гостських. Така ж сама ситуація відбулась у всіх інших селах [4,с.712–713].

У 1604 р. Ободенські й Цурковські ще раз заводили судову справу щодо Браїлова, але знову нічого не домоглися. Врешті, брати Гостські зуміли дійти згоди з власниками Демидівців. Вони сплатили їм за спільні урочища Ланів та Мартинець, на яких розбудовувався Браїлів, 3 000 злотих [2,с.545]. Взамін Ободенські і Цурковські на «вічні часи» відмовилися від своїх домагань на вказані землі, що було засвідчено у декреті Люблінського трибуналу від 9 липня 1608 р.

1 жовтня 1608 р. відбулося розмежування земель Гостських та співвласників Демидівців. Провів його підкоморій (суддя межового суду) Брацлавський Тихін Шушкевич в присутності обох зацікавлених сторін та за їх обопільною згодою. Межа Браїлівських земель мала такий словесний опис: «Почавши від п'яти (стикання) трьох земель, махновської, демидівської і пултівської, п'ятою прилеглої, на ріг лісу Судакового, до урочища Романового дуба, не далеко старої дороги, яка йде від Махнівців до Демидівців, далі повз тією ж дорогою, Судаковим лісом, до перехрестя доріг, яка йде з міста Браїлова до села Чортівців, з відти просто дорогою Чортівською йдучи до Браїлова, попід Судаків ліс, потім долиною аж до річки Рів, нижче криниці, що називається кам'яною, а річку перейшовши до гостинця красноставського з Браїлова до Красного ставу. Від того праворуч на доріжку, яка йде з Демидівців до пасіки Логвинівської і далі до долини, званої Волів, залишаючи Логвинівську пасіку зліва, через Чорні Лози в ліс на ріг долини Митківської. Далі, пройшовши через дві долини, – Глибоку і Суху, до дороги Шаргородської, а потім вправо до річки Шумоски нижче ставка Кайкова. Від річки Шумоски знову на дорогу Шаргородську, і тією дорогою йдучи до рогу Кучманського лісу і тут, поблизу криниці, зійшлися землі махновської, демидівської і дялівської» [1,арк.4–5].

Впродовж усієї межі насипали 132 межових знаки (копці). Після законного оформлення поземельні суперечки між власниками Браїлова та Демидівців припинились і в подальшому вже не відновлювались.

У відмежувальному акті 1608 р. згадується Кучманський ліс. Назва його походить від дороги, яка проходила біля Браїлова і носила назву Кучманського шляху. Ним робили свої набіги на Брацлавщину татари. Постійна небезпека нападу змущувала на початку XVII ст. зосереджуватися навколо Браїлова загонів особливої міліції – «лісовчиків», які формувалися з жителів навколишніх поселень [5,с.3].

У 1609 р. брати Ярофій та Гаврило Гостські продали Браїлів разом із Махнівцями і Сьомаками за 20 000 злотих брацлавському воєводі Яну Миколайовичу Потоцькому [2,с.545].

Таким чином, українські шляхтичі Бокії Печихвостські, як засновники, а згодом Гостські, як спадкоємці зуміли в повній мірі відстояти права на Браїлів. Завдяки судовій тяганині, яка точилась навколо Браїлова на рубежі XVI–XVII ст., збереглося достатньо матеріалів для ідентифікації часу заснування містечка та його первісного розташування. В подальшому із врегулюванням спірних питань відклався набагато менший масив документів, що вплинуло на висвітлення історичних подій.

Список використаних джерел

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Ф.49. – Оп.1. – Спр.945. – 41 арк.
2. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statucznym. T.X. Ziemia Ruskie. Ukraina (Kijow–Braclaw). Dział II–gi. Opisane przez Aleksandra Gablonowskiego. – Warszawa: 1894. – 654 s.
3. Крикун М. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали / М.Крикун – Львів, Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. – 412 с.

4. Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років: Збірник документів / Упорядники М.Крикун, О.Піддубняк. Вступ М.Крикун. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка. – 1217 с.

5. Петренко О. Браїлівські старожитності // Нові горизонти. – 1995. – 12 липня. – С.3.

6. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Видання друге, переглянуте і виправлене. – К.: Критика, 2008. – 472 с.

7. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України. Друге видання, перероблене та розширене / Н.Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.

8. Дан О.Ю. Козацтво Брацлавщини у боротьбі за свободу і незалежність (1648–1676) / О.Ю. Дан. – К.: Видавничий дім «Стилос», 2004. – 288 с.

* * *

УДК 94(477):67.68 «18/19»

Микола Смірнов, аспірант кафедри історії і культури України, Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, Україна, м. Вінниця
Іван Романюк, д-р історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і культури України, Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, Україна, м. Вінниця

Розбудова промисловості в Браїлові протягом другої половини XIX – початку XX ст.

На основі архівних джерел в статті розкривається функціонування ряду промислових об'єктів у волосному містечку Браїлів (Жмеринського району, Вінницької області) протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Браїлів, промисловість, цукровий завод, гуральня, млин, Юковський, фон Мекк.

Николай Смирнов, Иван Романюк. Развитие промышленности в Браилове в течение второй половины XIX – начале XX ст.

На основе архивных источников в статье раскрывается функционирование ряда промышленных объектов в волостном местечке Браилов (Жмеринский район, Винницкая область) в течение второй половины XIX – начала XX ст.

Ключевые слова: Браилов, промышленность, сахарный завод, винокурный завод, мельница, Юковский, фон Мекк.

Mykola Smirnov, Ivan Romaniuk. The development of industry in Brailiv within the second half of XIX – beginning of XX century

On the basis of archival sources in the article reveals the functioning of a number of industrial objects in volost town Brailiv (Zhmerinska district, Vinnitsa region) during the second half of XIX – beginning of XX century.

Keywords: Brailov, industry, sugar mill, a distillery, a mill, Yukovski, fon Meck.

Друга половина XIX – початок XX ст. для містечка Браїлів був періодом розквіту промислового сектору. Будівництво малих та великих заводів за рахунок власників містечка дало змогу місцевим жителям отримати робочі місця, а у пореформений період – зводити свої дрібні підприємства.

Основу джерельної бази даної статті склали документи Державного архіву Вінницької області. Зокрема, в фонді Вінницького повітового предводителя дворянства [4–8] зберігається інформація, щодо побудови та ремонту в Браїлові заводських приміщень бароном Карлом фон Мекк, описуються місця розташування та загальний вигляд підприємств. У фонді мирового посередника першої дільниці Вінницького повіту [9–11] та фонді Вінницької повітової земської управи [12] знаходяться справи про побудову селянською громадою водяного млина, правила експлуатації та його орендарів. Про господарські водяні млини та умови здачі їх в оренду мова йде у фонді Вінницької повітової дворянської опіки [13]. Щодо функціонування браїлівського цукрового заводу, кількості робітників, технічного оснащення, то дана інформація відображена у справах фонду канцелярії окружного фабричного інспектора київської округи [18–19] центрального державного історичного архіву у місті Києві.

Відомості статистичного характеру надають загальні праці Д.Гейдена [2], В.Гульдмана [3;16], Д.Букштейна, Л.Петрова [1], П.Крюкова [15].

Метою даної статті являється розкриття промислового потенціалу містечка Браїлів протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Родина Юковських, за період володіння Браїловом, змогли значною мірою розвинути промисловість. Так, ще у 1823 р. Петро Юковський мав у містечку мідеплавильний завод на два горна, на якому працювало 15 вільнонайманих робітників. Підприємство виробляло металеву кривлю, каструлі та казани, за які отримувало

виторгу 23 тис. крб. сріблом в рік [15, с. 159]. Крім того, у Браїлові знаходився шкіряний завод, який за рік обробляв 2 тисячі шкір на суму 3 тисячі крб. сріблом [1, с. 50].

У 1851 р. Юковські володіли винокурним заводом [17, арк. 7]. Він розміщувався в передмісті Чмелівка і за збігом обставин у 1867 р. згорів [9, арк. 37]. На той час виробництво спиртних напоїв було досить вигідне, і тому нові власники містечка барони фон Мекк вирішили відновити таке прибуткове підприємство. Будівництво нового винокурного заводу завершилось в 1872 р. [5, арк. 2]. Нове підприємство, на відміну від попереднього, розміщувалось біля передмістя Козачівка, і те місце, де воно знаходилось, до цих пір серед населення називають «Гуральня» [6, арк. 28]. Завод являв собою кам'яну будівлю довжиною 36, шириною 26 і висотою 8 метрів. В ньому знаходилось 5 відділень: апаратне, парове, мельне, перетерне та заквасне. Також біля заводу розміщувались солодівня, лідник та будинок для робітників. Браїлівська гуральня забезпечувала спиртним усі корчми волості [13, арк. 260–265]. Обсяги виробництва були досить високі, прикладом чого може слугувати той факт, що протягом 1910 р. воно виготовило 910 270 літрів спирту [2, с. 18].

Завдяки Фелеціану Юковському в 1845 р. побудували цукроварню – найбільший і найприбутковіший завод у Браїлові. Уже на 1853 р. обсяги його виробництва склали 26,24 т. цукру [1, с. 50]. Підприємство в період 1850–1854 рр. орендував прусський підданий Іосіф Міллер за 2 тис. крб. в рік [14, арк. 3–5].

Після придбання містечка бароном Карлом фон Мекк відбувся капітальний ремонт приміщень цукрового заводу. На той час він розміщувався в чотириповерховому кам'яному будинку із металеву крівлею. У 1876 р. в ньому розташовувалось 21–не відділення: машинне, апаратне, різальне, розмельне, розливне, сушильне, пакувальне, дифузійне, фільтрувальне, рафінадне, лавбораторне та ін. При цукроварні знаходились кузня, два склади, сараї, будинок для директора та службовців [13, арк. 183–185].

Неподалік від заводу розміщались три казарми для робітників. У кременних двоповерхових кам'яних будівлях могла розміститись велика кількість людей. На першому поверсі знаходились кухні та їдальні, а на другому – ліжка для робітників. Жилі приміщення утримувались досить чисто.

При заводі знаходилась лікарня, яка розміщувалась у невеликому будиночку. Велика світла кімната вміщувала шість ліжок стаціонару. Лікарню обслуговував фельдшер, також два рази на тиждень її навідував лікар з містечка [18, арк. 162].

На початку 1890-х років на заводі, на двох змїнах, працювало біля 670 робітників. З них 100 чоловік були місцевими мешканцями, 185 – з Могилівського повіту, 35 – з Одеси та інших сіл і містечок Подільської губернії. Разом з чоловіками працювало 105 жінок, які в основному навантажували буряк на підводи [18, арк. 161].

Йдучи в ногу з часом фон Мекк на своєму господарстві мали паровий плуг, який в 1870-х роках поруч із живою тягловою силою орав поля під посів буряків та різних зернових культур [8, арк. 220].

На початку ХХ ст. поля цукрового заводу були обладнані однією з найкращих систем зрошення на Поділлі [19, арк. 201]. У 1913 р. цукровий завод повністю освітлювався за допомогою електрики. В той час відбулось ряд заміन старого обладнання на нове: встановлено новий паровий котел системи «Мінє», замість однієї порізки буряку встановлено дві тієї ж системи, також було замінено транспортер на новий із гумовою стрічкою подачі [20, арк. 28–29].

У передмісті Гамарня ще за Ф.Юковського був побудований цегельний завод, який на початку 1870-х р. завдяки баронам фон Мекк значно обновився та збільшився. Цеглу виробляли у дерев'яному будинку 252 м. завдовжки та 8,5 м. завширшки, дах покривала солома. Випалювання відбувалась у двох спеціальних печах, які стояли в окремому дерев'яному приміщенні. Біля заводу знаходились чотири невеликі будинки, в яких розміщувались робітники [13, арк. 261]. Цегла з Браїлівського заводу не продавалась, а використовувалась виключно для особистих потреб власників містечка [6, арк. 28].

Неподалік, на тій ж Гамарні, знаходився вапняний завод. Добування вапна в даній місцевості у промислових об'ємах розпочалось ще на початку 1820-х р. з ініціативи П.Юковського. Розвиваючись протягом багатьох років, дана галузь досягла свого піку наприкінці ХІХ ст. В той час на посаді директора підприємства перебував уже згадуваний Я.Каменський [16, с. 253]. Завдяки його чіткому управлінню за 1898–1899 рр. завод випалив 98,4 т вапна [3, с. 161]. Воно було настільки високоякісним, що ним запасались всі цукрові заводи по лінії Південно-Західної залізниці та в сфері впливу Уманських залізничних розгалужень. Браїлівське вапно майже повністю витіснило з ринку конкурентів. Навіть продавці, які торгували якісно гіршим вапном, видобутим в Станіславчику, Кодимі чи іншій місцевості, називали

його «браїлівським», щоб швидше продати. В 1910 р. вапняний завод орендував міщанин Д.Ландоберг [4, арк. 2].

Крім досить великих підприємств, в Браїлові та його передмістях знаходилось ряд значно менших заводів, власниками яких виступали місцеві жителі. Так, в кінці ХІХ – початку ХХ ст. в Москалівці працював цегельний завод, власником якого був Филип Денисюк. Ще два невеликих цегельних заводи розміщались у містечку, один належав Роману Гордзівському, а інший – Павлу Дзюбенку [7, арк. 168]. Також існують відомості, що в Браїлові працювали лісопилна машина, та фабрика по виробництву папіросних гільз міщанина Сруля Гільфельда [4, арк. 2]. А на Козачівці, в той час, знаходився миловарний завод Аврама Кацевмана [7, арк. 168].

В містечку та його передмістях на р. Рів знаходилось три господарські кам'яні двоповерхові водяні млини [13, арк. 183]. Перші два вальцювальні млини знаходились на Москалівці на великій земляній греблі. Граф Федір Сіпію, директор цукрового заводу, в квітні 1875 р. орендував будинок та циліндричний млин на Москалівці строком на 1 рік з виплатою 1 000 крб. щорічно. В свою чергу, управитель Браїлівського маєтку Іван Лічківський в грудні 1875 р. від імені власників здав в оренду браїлівському купцю 2-ї гільдії Матусу Потоку іншого водяного млина з правом ловити рибу на р. Рів від Тартака до Гамарні строком на 3 роки та з орендною платою 1 300 крб. в рік [13, арк. 185]. Серед пунктів договору було зазначено, що зерно для службовців маєтку він мав молоти безкоштовно. В 1912 р. на одному з них розміщувалась турбіна (єдина у волості) із 22-ма парами вальців, а інший працював за допомогою водяного колеса і приводив у дію великі жорна [12, арк. 4].

У передмісті Сохачівка, на греблі розміщувався третій, кам'яний водяний млин, залишки якого можна сьогодні побачити. Із середини ХІХ ст. він перебував у власності господарів містечка, а із 1910 р. його орендував Ісак Кельбер разом із своїм сином Яковом [4, арк. 2]. В той час млин за рік обмелювався 27,3 т. жита та 18,2 т. борошна. Жорна у ньому приводились в рух як за допомогою водяної, так і парової сили [2, с. 19]. В 1912 р. млин перейшов у власність селянина Станіслава Олійника [12, арк. 4], а згодом повернувся до сім'ї Кельберів.

В зв'язку з тим, що млини постійно перебували в руках різних орендарів, ціна за помел борошна була досить висока – більше одного міркука (10% від загальної кількості обмелювального борошна). Також через наплив людей з інших населених пунктів місцевим селянам приходилось чекати в черзі від кількох днів до місяця. Тому 15 липня 1868 р. відбувся схід уповноважених селян від Козачівської та Москалівської громади. На загальному зібранні вирішили побудувати свій власний водяний млин. Він мав розміщуватися на річці Рів нижче на 181 м. від господарського млина, який стояв на греблі біля передмістя Сохачівки. Під його забудову виділялись селянські землі біля річки.

Через декілька днів відбувся ще один сільський схід, на якому колишній Браїлівський староста Михайло Тріпака виявив бажання побудувати млин за власні кошти. Всі присутні погодились з пропозицією і склали договір на наступних умовах:

1. Млин мав розміщуватись не на постійній греблі, а на тимчасовій гаті таким чином, щоб не привести до затоплення найближчих селянських земельних ділянок та господарських млинів вище по течії.

2. Дерев'яний млин повинен був бути побудований досить міцно та надійно з добрими двома мукомельними поставами та трьома станками для валки простого селянського сукна.

3. Круглий рік всі члени двох сільських громад користувались правом позачергово обмелювати своє зерно, за що сплачували дванадцять міру.

4. За валення сукна з селян стягувалось не більше, як два казенних сажнів по 7,5 крб.

5. Після десятирічного користування М.Тріпака мав передати млин Козачівській і Москалівській сільським громадам у належному стані. Якщо за той час камені змелювались, він зобов'язувався замінити їх на нові [10, арк. 2–5].

По затвердженню всіх документів мировим посередником першої ділянки розпочалось будівництво. М.Тріпака недовго користувався млином, так як уже в 1876 р. його орендував на 10 років єврей Аківса. За умовами договору між селянами та євреєм повернення громаді млина раніше домовленого терміну було можливе в результаті виплати останньому 2 000 крб. [11, арк. 7]. Востаннє даний млин згадується в 1912 р., як власність Козачівської сільської громади [12, арк. 4].

Таким чином, завдяки власникам містечка та ініціативі ряду місцевих жителів Браїлів із рядового населеного пункту в ХІХ ст. перетворився у досить велике промислове місто. На цукровому заводі в сезон збору врожаю та його обробки працювала величезна кількість людей. Устаткований найновішим тогочасним обладнанням він забезпечував роботою більшість працездатного

населення передмістя Москалівка. Чотири цегляні заводи насичували будівельним матеріалом не тільки місцевий ринок, а й села із прилеглих волостей. Також великою популярністю користувалось браїлівське вапно, яке скуповувала велика кількість цукрових заводів для відбілювання цукру. Досить великі прибутки приносила господарська гуральня. Монополізувавши виробництво спиртних напоїв, вона забезпечила собі доволі значний попит на продукцію. Зерно, як один із основних селянських продуктів, обмелювалось в чотирьох водяних млинах.

Список використаних джерел

1. Букштейн Д.И. Промышленные заведения Подольи / Д.И. Букштейн, Л.В. Петров – Винница, 1925. – 483 с.
2. Гейден Д. Статистическо-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного Земского управления: Докл. Винницкому Уездному Комитету по делам земского хоз-ва Винницкого Предводителя дворянства Д.Ф. Гейдена. За 1905–1910 гг. / Винницкая Уездная Управа по делам сельского хоз-ва; Учасник сост. сборных табл. И.И. Лозинский. – К.: Лито-тип. «С.В. Кульженко», 1910. – 45 с.: табл.
3. Гульдман В.К. Подольская Губерния: Опыт географично-статистического описания / Подольский губернский статистический комитет / В.К. Гульдман – Каменец-Подольск: Тип. Подольского губернского правления, 1889. – 414 с.: табл., прил.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Д-29. – Оп.1. – Спр.75.
5. Там само. – Ф.Д-200. – Оп.1. – Спр.468.
6. Там само. – Ф.Д-200. – Оп.1. – Спр.482.
7. Там само. – Ф.Д-200. – Оп.1. – Спр.726.
8. Там само. – Ф.Д-200. – Оп.1. – Спр.749.
9. Там само. – Ф.Д-205. – Оп.1. – Спр.34.
10. Там само. – Ф.Д-205. – Оп.1. – Спр.35.
11. Там само. – Ф.Д-205. – Оп.1. – Спр.56.
12. Там само. – Ф.Д-255. – Оп.1. – Спр.291.
13. Там само. – Ф.Д-274. – Оп.5. – Спр.2.
14. Там само. – Ф.Д-470. – Оп.3. – Спр.60.
15. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России / П.Крюков – Санкт-Петербург, 1853. – 342 с.
16. Подольский адрес-календар / Сост. В.К. Гульдман; Подольский губернский статистический комитет. – Каменец-Подольск: Тип. подольского губернского правления, 1900. – 349 с.
17. Центральний державний історичний архів України м. Київ. – Ф.422. – Оп.446. – Спр.31.
18. Там само. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.6.
19. Там само. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.71.
20. Там само. – Ф.730. – Оп.1. – Спр.620.

* * *

УДК 94(477):39

Альона Лавренюк, аспірантка кафедри етнології та краєзнавства, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Однорідні і багатоденні пости та їх роль у житті українців традиційного суспільства

Робиться спроба проаналізувати, як у традиційному суспільстві пост впливав на повсякденне та обрядове життя українців.

Ключові слова: пост, однорідний пост, щотижневий пост, багатоденний пост, українці, звичай.

Алена Лавренюк. Однодневные и многодневные посты и их роль в жизни украинского традиционного общества

Делается попытка проанализировать, как в традиционном обществе пост влиял на повседневную и обрядовую жизнь украинского народа.

Ключевые слова: пост, однодневный пост, еженедельный пост, многодневный пост, украинцы, обычаи.

Alena Lavrenyuk. One-day and multi-day fasts and their role in Ukrainian traditional society

The article attempts to analyze how fast the traditional society affect the daily and ceremonial life of the Ukrainian people.

Keywords: fast, one-day fast, weekly fast, multi-day fast, Ukrainian, custom.

З давніх давен з покоління в покоління передаються народні звичаї і обряди, які мають релігійний характер. Особливе місце належить постуванню, якого українці суворо дотримувалися протягом тривалого часу.

Пост – обмеження на їжу взагалі або на деякі її види, на розваги і статеve життя з метою концентрації уваги віруючого на духовному [1, с.197]. Проте, це час не лише утримання від певних видів їжі та відмова від розважальних заходів, це також дні по-

каяння, посиленої молитви, відвідання храмів, прощення образ, тобто періоди духовного і морального очищення.

Християнське віровчення пов'язує пости з визначними датами і подіями з життя Ісуса Христа і Пресвятої Богородиці. Син Божий до того, як розпочати свою земну діяльність, нічого не їв протягом 40 днів, що стало взірцем і підставою для запровадження християнського посту [2, с.14]. У православній церкві загальна система постів склалася лише в 1166 р. Тривалість усіх постів становить приблизно 200 днів у році [3, с.167].

За православним календарем пости поділяються на однорідні та багатоденні. Щотижневими пісними днями є середа та п'ятниця. У середу пост установлено на спомин про зраду Іудею Ісуса Христа, а в п'ятницю – на спогад про хресні страждання й смерть Спасителя. Багатоденних постів чотири. Найголовнішим є Великий пост, впроваджений у наслідування самому Господу Ісусу Христу, який постив в пустелі сорок днів. Наступний Петрів пост, приурочений до свята пам'яті апостолів Петра і Павла. Успенським постом, Свята Церква вшановує Пресвяту Богородицю, яка, стоячи перед Богом, незмінно молиться за нас. Різдвяний пост триває 40 днів перед Різдом Христовим, його ще називають «Пилипів», оскільки він починається в день пам'яті апостола Пилипа [4, с.12]. Крім щотижневих та багатоденних, православна церква встановила суворі однорідні пости: напередодні Богоявлення – Хрещення Господнього – 18 січня, у дні свят Усікновення глави Іоанна Предтечі – 11 вересня, Здвиження хреста Господнього – 27 вересня [2, с.16].

У щотижневі пісні дні, а саме в середу і п'ятницю церква, безумовно, забороняє вживання м'ясної і молочної їжі, а в період від неділі Всіх Святих (наступна за Трійцею) до Різдва Христового слід утримуватися також від риби і рослинної олії. У п'ятницю перед Великоднем взагалі постували насухо: не лише не їли, а й нічого не пили [5, с.234]. Проте слід мати на увазі, що за Статутом Церкви в свята Різдва Христового і Хрещення Господнього, що трапилися в середу і п'ятницю, посту немає. Коли на середу або п'ятницю припадають дні святкування святих (тобто тих святих, яким вчиняється святкова служба) дозволено олію [4, с.10]. А у свята Стрітіння, Успіння, Різдва Богородиці, Різдва Іоанна Богослова, що трапилися в середу або п'ятницю, дозволяється риба [6, с.11].

Також потрібно зазначити, що постування в середу і п'ятницю не буває в наступні тижні: у Великодній, в Свята від Різдва Христового до Хрещення, в тиждень Троїцький (від свята Св. Трійці до початку Петрівського посту), в тиждень митаря і фарисея (перед Великим постом), тобто на Масляну, тоді в ці дні дозволені молоко і яйця [6, с.10].

Помітне місце у традиційній культурі українців належить звичаю «понеділкування», якого дотримувалися літні люди, вони щороку постили дванадцять понеділків. Обітницю «понеділкувати» давали й дівчата, коли хотіли випросити собі у Бога доброго чоловіка [5, с.421].

Найсудовішим і найтривалішим серед багатоденних постів є Великий пост. Він починається за 49 днів до Пасхи. Його тривалість сім тижнів, а головна мета – духовна підготовка віруючих до зустрічі великого свята – Світлого Христового Воскресіння. Втім, власне Великий пост становлять лише перші сорок днів, так звана Велика Чотиридесятниця. Він є праобразом сорокаденного посту Ісуса Христа в пустелі. Наступні вісім днів – Лазарева субота, Вербна неділя і шість днів Страсної седмиці – присвячені спогаду пристрастей Спасителя і подій, які безпосередньо передують їм, – Воскресіння праведного Лазаря з Віфанії, Входу Господнього в Єрусалим, останніх проповідей Ісуса Христа в Храмі, Таємної вечері [7, с.80].

Неділю перед початком Великого посту називали Прощеною неділею, оскільки пост – час покаяння, коли калялися перед Богом в усіх непорядних вчинках, у заподіянні зла (у чому б воно не виявлялося – у справах, словах або думках), просили про прощення гріхів. Тому під час літургії в Прощену неділю читають Євангеліє, де йдеться про те, що Бог простить нам наші гріхи, аби ми самі простили людям, які оточують нас, те зло, що вони заподіяли нам [2, с.19].

Перший понеділок Великого посту називали «жилавий понеділок». Назва походить від прісних коржиків – «жиляники», «жиловики», «живовці», «жалованики», «дужики», «жилінні коржі», «жилінники» [8, с.70]. Їх пекли з житнього борошна, без солі й соди, на сковороді без олії. У цей день дозволялося їсти тільки редьку, хрін і жиляники, «щоб закріпитись, щоб жилым бути» [9, с.201]. Ще одна назва цього дня – «чистий понеділок» [10, с.334], вона походить від того, що господарині нічого не готували, тому весь посуд залишався чистим. Ще цей понеділок називався полоскозуб, – існував старий звичай полоскати в цей

день зуби горілкою, щоб нічого скоромного в роті не залишилося. Проте, більшість не вживали спиртних напоїв увесь піст.

На другому тижні посту прийнято було готувати особливий вид десерту – квашу. Її робили таким чином: в макітру або чавунчик наливали теплу воду, кидали туди вишневе листя, жменю нагрітого борошна з жита, жменю гречаного, розводили суміш окропом і замішували, додавали ще окропу, солоду і чекали, поки кваша окисне. Якщо готувати одночасно квашу і хліб щось одне не вдасться, не можна також готувати її по п'ятницях і неділях [9, с. 201].

Четвертий тиждень Великого посту отримав назву Середохресний або Хрестопоклонний. Перша назва походить від того, що на цьому тижні виповнювалася середина посту, коли за уявленнями віруючих, піст «кламався» рівно навпіл. Існувало повір'я, що якщо прислухатися опівночі, можна почути навіть сам звук перелому. З кожної хвилиною ставала меншою друга частина посту; він ніби нахилився, хилився до свого кінця, звідси й друга назва цього тижня [11, с. 59].

Основним звичаєм середохрестя було приготування обрядового печива у формі хреста. Призначення печива напередодні свіби було досить зрозумілим: хлібна випічка повинна була сприяти новому врожаю, дати силу як землі, так і орачеві, його коням і волам.

Хрести випікалися за кількістю членів сім'ї і кілька зайвих. У кожне печиво запікали різні предмети, за якими ворожили про майбутню долю. По хрестах ворожили також, кому починати свібу (завзвичай вибір падав на того, кому діставався хрест з монетою); той, у чиєму хресті виявилось зерно, мав кинути в землю першу жменю насіння. Хрести вважали щілюючими від багатьох хвороб [11, с. 61].

П'ятий тиждень посту називають Похвальним, тому що в суботу святкують Похвалу Пресвятої Богородиці. В цей день не можна було нічого робити. Але для жінок був виняток: вважалося, що посіяна цього дня розсада буде сильною і плодючою [8, с. 73].

Протягом останнього тижня посту – Страсного, названого так на спомин про страждання й смерть Ісуса Христа, піст став суворішим. Особливо сумлінно його дотримувалися літні люди, вони обмежувалися хлібом і водою, а дехто взагалі не їв нічого від четверга до неділі.

Багато всляких заборон і обмежень було на Великий піст. Існували навіть такі прислів'я: «Великий піст – усім прижми хвіст»; «Прийшов Великий піст – підігнув і собака хвіст» [12, с. 140]. Ще напередодні слід було старанно випарити горщики від скорому, а в деяких селах для приготування пісних страв взагалі тримали окремий посуд [13, с. 16].

У Великий піст, за церковним статутом, вживати олію можна лише по суботах і неділях, а також у дні пам'яті найбільш шанованих святих. Рибу можна їсти тільки у свята Благовіщення (7 квітня) і Входу Господнього до Єрусалима (Вербна неділя). Перші й останні дні посту дуже суворі: якщо можливо, то й зовсім без їжі. За канонами церкви в понеділок та у вівторок першого тижня взагалі не можна їсти (якщо, звичайно, людина здорова і може витримати такий піст). У середу після літургії (церковної відправи) Передчасноосвячених дарів дозволялась трапеза з хліба і варених овочів. У четвер їсти заборонялося. У п'ятницю після літургії – та сама трапеза, що й у середу, з додаванням колива – розвареної пшениці з медом. У наступні тижні Великого посту, крім субот і неділей, дозволялось їсти тільки один раз протягом дня, ближче до вечора, без олії. З погребів українців виймали квашену капусту, солоні огірки, гриби. Вино й олію можна було вживати по суботах, неділях і у святкові дні. Так минали перші три тижні Великого посту. Дещо послаблювався піст на Благовіщення Пресвятої Богородиці й у Вербну неділю. В ці дні дозволялося їсти рибу, на столі з'являлися пироги з рибою, юшка, ікра [2, с. 17–18].

Через тиждень після Святої Трійці починається Петрів піст, який продовжується до дня пам'яті апостолів Петра і Павла (12 липня). Тривалість цього посту залежить від дати святкування Великодня і коливається від 8 до 42 днів. В цей час потрібно було щотижня по понеділках, середах і п'ятницях утримуватися від риби та вина [14, с. 53]. Проте, куштування риби дозволяється в дні пам'яті святих, на честь яких здійснюється богослужіння, не дивлячись на те, на який день тижня вони випадають. В середу і п'ятницю потрібно вживати рослинну їжу без олії, по понеділках, вівторках, четвергах – з олією [7, с. 144].

Петрівка – важкий піст. У самий розпал важких селянських робіт – сінокопних, земляних – заборонялася скоромна їжа. Та в цей час ще й закінчувалися минулорічні запаси продуктів, а нового врожаю, окрім скороспілих овочів ще не було. До того ж, протягом віків виробилися звичаєві заборони копати картоплю

до Спаса чи до Іллі, щоб забезпечити її добрий урожай [13, с. 17]. Тому про цей піст люди казали так: «Петрівка на хліб катівка», «Петрівка – голодівка» [12, с. 171].

В перший понеділок Петрового посту існував такий звичай: літні жінки йшли до однієї з господинь, в якій була корова, складалися на горілку – гуртову, розпивали її закушуючи коржами і при цьому промовляли: «Дай, Боже, щоб наші корови були діїні, збірні, щоб глечики не збігли, щоб вершок хорошою стов'яв», або «Щоб наші корови на пашу ходили і наїдались, і побагато молока носили, щоб ми глеки наливали, побагато вершка збирали, щоб сироваткою не підходили» [9, с. 207].

Близьким до Великого за суворістю дотримання є Успенський піст або Спасівський, він триває з 1 до 14 серпня. Існував переказ, що Спасівка – це продовження Великого посту. Спочатку Бог визначив для нього дев'ять тижнів, але людям було дуже важко витримати такий тривалий піст, і Св'яті Отці стали просити Бога, щоб він допоміг людям. Тоді Бог розділив піст на дві частини: сім тижнів перед Великоднем і два тижні перед Спасом [11, с. 152].

В Успенський піст слід дотримуватися обмежень у харчуванні так само суворо як і у Великий піст. Рибу дозволяється куштувати лише у свято Преображення Господнього – 6 серпня. При збігу свята Успіння з середу або п'ятницею, у цей день дозволяється їсти тільки рибу, а розговіння (початок куштування м'ясної їжі) переноситься на наступний день [4, с. 12].

Спасівка – це час, коли душі і душі покійних родичів відвідують свої родини, з'являються на землю [15, с. 42]. На Спаса в церкві освячують мед, яблука, груші. На обід в цей день українці готували борщ з рибою, пиріжки або вареники з квасолею чи картоплею. Спасівський піст витримати було легше, тому що вже достигали квасоля, горох, гарбузи, кавуни, дині, огірки, яблука, груші – цей час і називали «Спасівка – ласівка» [13, с. 17].

Святу Різдва передуює Різдвяний піст. Він також належить до багатоденних постів і триває з 28 листопада до 6 січня – 40 днів. Число 40 означає гнів Божий або покаєння. Потоп триває 40 днів і ночей, 40 днів постився Мойсей перед Богов'явленням, 40 днів постився в пустелі і сам Ісус Христос. Піст ще має назву, як зазначалося вище, Пилипового, оскільки, заговини припадають на день святого апостола Пилипа [2, с. 27].

Різдвяний піст значно відрізняється від Великого. Він веде до світлого дня Різдва Христового і збільшує почуття радості. Пилипів піст менш суворий за рівнем стриманості і нагадує Петрівський піст. Якщо не припадає ніякого свята, то в понеділок, середу і п'ятницю можна вживати рослинну їжу без олії, у вівторок і четвер – з олією, а в суботу та неділю до 2 січня до них додається риба. Крім того, риба дозволяється у великі свята – Введення в храм Пресвятої Богородиці (4 грудня), день Святого Миколи Чудотворця (19 грудня), а також у дні пам'яті деяких святих – апостолів Матвія (29 листопада) і Андрія Первозванного (13 грудня), князя Олександра Невського (6 грудня), великомучениць Варвари (4 грудня) і Катерини (7 грудня) та інших, на честь яких під час богослужіння здійснюється велике славослів'я, якщо ці дні припадають на вівторок або четвер. Якщо ж ці дні потраплять на середу чи п'ятницю, то дозволяється олія [7, с. 43].

Пилипівка минала відносно простіше. Цей час без м'яса й м'яса прожити було легше, тому що саме тоді розпочинали запаси заквашених і солоних овочів: капусти, буряків, огірків; споживали багато різних видів олій: конопляної, лляної, соняшникової, макової, а також макухи з неї. З макухи й смаженого насіння робили пісне молоко й вурду. Для цього подрібнену макуху заливали окропом, добре розмішували й варили доти, доки на поверхні води не з'являлася жовта піна. Її знімали друшлячком і використовували як приправу, як начинку для пирогів чи вареників [13, с. 17].

Дуже суворим був піст напередодні Різдва Христового – у Святвечір (останній день Пилипового посту), цього дня нічого не їли до появи на небі першої зірки, яка сповіщала про настання Різдва Христового. Суворий піст до першої зірки – це пам'ять про ту проповідну зірку, яка близько двох тисячоліть тому вела до коликсиса народженої Богородиці волхвів (мудреців-звіздарів) і пастухів з дарами до міста Віфлеєма, де перебувала Марія Богородиця з дитиною Ісусом Христом [2, с. 28].

Отже, протягом року в українців було чимало постів, а саме чотири багатоденних: Великий, Петрів (Петрівка), Успенський (Спасівка) та Різдвяний (Пилипів); три обов'язкових одноденних – 18 січня, 11 вересня, 27 вересня та крім того у м'ясоїд передбачалося також поститися у середу і п'ятницю. Таким чином, на пости припадало близько 27–28 тижнів, що становило більше половини календарного року [16, с. 297]. Пости виконували розвантажувальну й обмежувальну функції, не дивлячись на те, що обмеження у харчуванні під час постів, особливо у великі сезонні роботи було справою нелегкою, про що свідчить усна народна

творчість, зокрема прислів'я, люди вірили, що в цей час їхні душі і тіла очищаються не тільки фізично, а й духовно.

Список використаних джерел

1. Азбука християнства. Словарь-справочник. Составитель А.Удовенко. – МАИК «Наука», 1997. – 288 с.
2. Смолянський Б.Л. Харчування у православному християнстві. – К.: Вища школа, 1997. – 48 с.
3. Капица Ф.С. Славянские традиционные верования, праздники и ритуалы: справочник. – 6-е изд. – М.: Флинта: Наука, 2008. – 216 с.
4. Православный пост. По благословению архиепископа Винницкого и Могилев-Подольского Макария. – Хмельницкий: «Подилля», 1999. – 64 с.
5. Блюда православных постов и праздников / Авт.-сост. Л.Дмитренко. – Донецк: ООО «Агенство Мультипресс», 2009. – 288 с.
6. Історія української культури у п'яти томах. Т.4. Кн.1. Українська культура XIX століття. – К.: Наукова думка, 2008. – 1008 с.
7. Отец Вадим. Православное целебное питание в будни, посты, праздники. – Донецк: ООО ПКФ «БАО», 2007. – 384 с.
8. Артюх Л.Ф. Звичаї українців у народному календарі. – К.: Балтія-Друк, 2012. – 224 с.: іл.
9. Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. Зав. ред. С.В. Головки. – К.: «Либідь», 1991. – 640 с.
10. Шкода М.Н. Люба моя Україна. Свята, традиції, звичаї, обряди, прикмети та повір'я українського народу. – Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2008. – 544 с.: іл.
11. Матвеева Н.П. Солнцеворот: праздники, обычаи, предания. (Церковно-народный месяцеслов). Научно-популярное издание. – К.: Укр. Центр духов. Культуры, 1995. – 240 с.
12. Українці: Свята. Традиції. Звичаї. – Донецьк: Альфа-Прес, 2008. – 304 с.
13. Артюх Л. Пости в народному побуті українців // Людина і світ. – 1992. – №2. – С.15–18.
14. Цветков В.А., Резников М.А. Посты: правда и вымыслы. – М.: Политиздат, 1990. – 127 с.
15. Лозко Г. Спасівка // Сварог. – 1997. – Вип.5. – С.42–43.
16. Артюх Л.Ф., Балушок В.Г., Болтарович З.Є. Поділля. – К.: НКЦ «Доля», 1994. – 504 с.

* * *

УДК 94(477.4344)«1917/1918»

Олександр Вітюк, аспірант кафедри всесвітньої історії, Кам'янець-Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, Україна, м. Вінниця

Місцеве самоврядування на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (листопад 1917 – квітень 1918 рр.)

Розглядається місцеве самоврядування на Поділлі в заключний період діяльності Центральної Ради (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.). Висвітлено особливості функціонування органів місцевого самоврядування Поділля, форми та методи їх роботи, а також взаємовідносини з радянськими місцевими органами влади.

Ключові слова: Центральна Рада, міська Дума, міська Управа, революційний комітет, комісар, комендант, народна Управа.

Александр Витюк. Местное самоуправление на Подолье в заключительный период деятельности Центральной Рады (ноябрь 1917 г. – апрель 1918 г.)

Рассматривается местное самоуправление на Подолье в заключительный период деятельности Центральной Рады (ноябрь 1917 – апрель 1918 г.). Освещены особенности функционирования органов местного самоуправления Подолье, формы и методы их работы, а также взаимоотношения с советскими местными органами власти.

Ключевые слова: Центральная Рада, городская Дума, городская Управа, революционный комитет, комиссар, комендант, народная Управа.

Alexander Vitiuk. Local government on the tail in the final period of the Central Council (November 1917 – April 1918)

We consider the local self-government on the tail in the final period of the Central Council (November 1917 – April 1918). Highlight features of the functioning of local governments skirts, forms and methods of their work and the relationship with the Soviet local authorities.

Keywords: Central Council, City Council, Town Council, the revolutionary committee, the commissioner, the commandant, People's Justice.

В період Української революції відчувався брак постійної та стабільної державної влади на вищому рівні, а отже, і єдиного та можливого шляху формування органів самоврядування на місцях. Дослідження органів місцевого самоврядування на Поділлі

в заключний період існування Центральної Ради зумовлене неповним зображенням та аналізом діяльності місцевих органів влади в губернії у вітчизняній історіографії, потребою в об'єктивному аналізі функціонування даних органів влади у системі місцевого управління та самоуправління в даний період. Це в свою чергу зумовлює необхідність дослідження та вивчення досвіду діяльності органів місцевого самоврядування та порівнянням із самоврядуванням молоді, незалежної та правової держави України. Обрана тема має науково-практичне значення, відповідно це зумовлює її актуальність.

Серед дослідників та науковців, які приділили увагу вивченню органів місцевого самоврядування на Поділлі необхідно відзначити П.Григорчука [1], О.Завальнюка [2], О.Комарницького [3], В.Лозового [4], В.Стецюка [5] та інших.

Напередодні більшовицького перевороту восени 1917 р., ситуація, яка склалась в Подільській губернії, як і по Україні загалом, нагадувала режим самоуправління без будь-якого контролю керівних вищих органів влади, зокрема Тимчасового Уряду Державної Думи, який поступово втрачав свій авторитет. Як відзначив Подільський губернський комісар з народної освіти В.Приходько: «Це був період сумний-невеселий для цілої Росії, для України і для Поділля. Насувалась осінь, а з нею все сильніше насувались большевики» [6, с.234].

Відносно нетривалий період існування Центральної Ради переконав, що значна та ефективна робота органів місцевого самоврядування в регіонах вирішує долю української державності.

Посади губернського і повітових комісарів були всі виборними, які керували губернією і повітами разом із виконкомом, а часом залежали і від Рад робітничих і солдатських депутатів [7, с.142]. Це все стало наслідком того, що на місцях майже вже не було урядової влади.

16–17 жовтня 1917 р. з ініціативи Генерального Секретаріату у м. Києві було скликано 3'їзд губернських і повітових комісарів Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Волині і Поділля, на який прибуло близько 80 губернських і повітових комісарів. П.Христюк суттєво висловився з приводу проведення даного 3'їзду, він зазначив: «...на цьому 3'їзді яскраво виявилось як далеко вперед пішла революція і як відстав від неї Генеральний Секретаріат з своїми методами урядування» [8, с.14]. Інакше кажучи, ситуація того часу на Україні нагадувала анархію та повне беззаконня, де майже повністю був знівельований авторитет Тимчасового Уряду в той час, коли необхідно було вирішувати нагальні проблеми на місцях.

Летичівський повітовий комісар Я.Карпачов з приводу даної ситуації зазначав: «Аграрні непорозуміння, крадіжки, грабежі поширюються по губернії. Міліція не стоїть на висоті свого завдання. В тих повітах Подільської губернії, куди вступили війська перед останнім відступом, в селах залишилися чорні обгори і стовпи. Кам'янецький повіт голодує. Землю селяни беруть на орендні умови за вказівкою земельних комітетів» [8, с.14]. Також він зазначив про знищення посівів, худоби та спуск ставків і зруйнування будинків [7, с.150].

Падіння внаслідок жовтневого перевороту 1917 р. Тимчасового уряду Державної Думи створило цілком нову політико-правову ситуацію по відношенню до Росії. Тимчасовий уряд, який був спадкоємцем російської імперської влади не виконав поставленого завдання, а саме провести вибори і скликати Установчі збори.

На місцях продовжувала діяти Постанова Російського Тимчасового Уряду від 19.09.1917 р. та «Тимчасове положення про губернських і повітових комісарів». Варто наголосити на тому, що комісари Тимчасового Уряду після утворення УНР були замінені обраними на з'їздах різних партій і громадських організацій комісарами Центральної Ради [9, с.380]. Відповідно до п. 9 Постанови, губернський і повітовий комісари та їх помічники призначалися Міністром Внутрішніх Справ за погодженням з губернським чи повітовими комітетами об'єднаних громадських організацій, де такі існували. Губернський і повітові комісари при вирішенні загальних питань місцевого самоврядування діяли як одне ціле [10, арк.63зв].

Жителі м. Кам'янця-Подільського про повалення влади Тимчасового Уряду дізналися через засоби зв'язку 26.10.1917 р. Цього ж дня було скликано засідання Ради робітничих і солдатських депутатів, де була прийнята резолюція про перехід влади до рук Ради. Головою першої Ради було обрано Кушелева, міським комісаром – Єфімова, комісаром продовольства – Г.Голованевського-Барського, головою революційного комітета 12-го армійського корпусу призначено Попова [11, арк.8].

В кінці жовтня 1917 р. більшовики активізують свою так звану «підрипну діяльність», що яскраво виявилось у показовому збройному заколоті 28–29.10.1917 р., який вони вчинили у м. Вінниці. Однак, втримати свою владу в цей час не допоміг на-

віль революційний комітет, що був ними і створений 23.10.1917 р. під керівництвом М.Тарногородського. Після невдачі збройного повстання більшовики йдуть шляхом збільшення своїх представників у Радах робітничих і солдатських депутатів.

Після падіння Тимчасового Уряду в більшості територіальних громад Поділля почав відбуватись процес так званого «самосуду», населення арештовувало колишніх чиновників та зверталось в Центральну Раду з відповідними листами та постановами для подальшого реагування. Зокрема, територіальна громада Лучинецької волості Брацлавського повіту 19.11.1917 р. звернулася до Центральної Ради з відповідного постановою: «Постановили у складі голови зібрання К.Карпюся, членів М.Юрченка, І.Андрійчука та писаря Севаст'яна надіслати протест про Брацлавського повітового комісара за його несправедливі вчинки котрі він зробив цими днями при арешті громадою Лучинецької волості судового слідчого, який є чиновником старого уряду і проводить слідство по корніловському наказу. Громада прохає ЦР, щоб негайно усунути з посади Брацлавського повітового комісара так як він не є вибраний громадою» [12,арк.85].

У грудні 1917 р. в Подільській губернії встановлюється нове двовладдя: Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та Української Губернської Ради. Така ситуація виникла у зв'язку з тим, що в більшовиків спостерігався розлад порядку та дисципліни, що давало перевагу національним силам [13,с.148]. Серед населення губернії розповсюджували матеріали II Всеукраїнської з'їзду Рад, в тому числі і «Декрет про землю». Свідченням підтримки населенням українських політичних сил стали і вибори до Всеросійських Установчих Зборів, що мали вирішити найважливіші питання післяреволюційного устрою країни.

Вибори, що відбулись 12.11.1917 р. завдали значної поразки більшовикам, принісши перемогу партіям лівої орієнтації, зокрема на Поділлі лідером у виборчих перегонях став список №1, який об'єднав Українську партію соціалістів-революціонерів, Українську соціал-демократичну партію та Українську селянську спілку.

Українська Центральна Рада, згідно з III Універсалом, ухвалила 09.01.1918 р. Закон «Про національно-персональну автономію». Відповідно до даного Закону на Поділлі, де компактно проживали громади національних меншин, утворювались національні органи місцевого самоврядування – національні громадські управи, які вирішували переважно питання національно-культурного характеру.

Починаючи з січня 1918 р. місцеве самоврядування Поділля знову відчуває на собі більшовицький вплив та дезорганізацію в роботі. Яскравим прикладом цього стало засідання Вінницької міської думи 23.01.1918 р. під головуванням І.Слуцького. На засідання міської Думи з'явився член Київської Ради робітничих і солдатських депутатів Є.Едельштейн, продемонстрував мандат №29 від 23.01.1918 р., який делегував його на засідання міської Думи і взяв слово: «Я прибув від Ради робітничих і солдатських депутатів для того, щоб заявити наступне: Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів оголосила себе найвищою владою в місті, внаслідок чого всі установи зобов'язані незаперечно Раді підкорятись і працювати під її безпосереднім контролем і керівництвом. Ми маємо дані, що Київ зайнятий гвардійськими військами, що Козятин в наших руках, тому будь-який опір буде безглуздом. Залізною п'яткою пролетарської диктатури все буде подавлено, і я попереджую міську Думу, що невідкорення радянської влади призведе до найсуперших репресій» [14,с.92]. Така зухвала поведінка Є.Едельштейна пояснювалась присутністю озброєного загону вояків Литовського полку, що чергували в буфеті міської Думи.

Після перерви І.Слуцький заявив, що «...влади Ради робітничих і солдатських депутатів Дума безумовно не визнає і готова працювати в контакт з нею, згідно четвертого Універсалу Центральної Ради і дійсним постановам Думи, як з революційним і демократичним органом, оскільки Вінницька Рада робітничих і солдатських депутатів не буде стояти на анархічній точці зору. Погрози карами по відношенню до демократичної установи, якою є Дума, вважаємо достойними царських жандармів. Раді Дума не підкоряється і, вважаючи себе вільною незалежною установою, відмовиться від своєї роботи, поступаючись лише силі» [14,с.94].

Продовжуючи свою роботу, міська Дума перейшла до розгляду важливого питання про збільшення заробітної плати працівникам міської друкарні, однак воно не було розглянуто через виступ Є.Едельштейна, в якому він чітко заявив: «На вашу достойну контрреволюційну відповідь ми дамо достойну революційну відповідь. Товариш Миронов, уведіть славних литовців. Дума оголошується розпущеною, а Управа заарештованою» [14,с.94].

Варто зазначити, що у питання, які вела та контролювала міська Управа, більшовики не втручались.

У лютому 1918 р., коли більшовицька окупація охопила майже всю територію України, політичні лідери УНР звернулись за підтримкою до Німеччини та Австро-Угорщини. Було підписано мирний договір і утворено військово-політико-економічний союз [15,с.45]. Центральна Рада не мала власних регулярних збройних сил і тому була переконана, що з більшовиками можна боротися тільки за допомогою німецької військової сили.

Панування більшовиків на Поділлі було короточасним, до середини лютого 1918 р., до того часу коли почали наближатись підрозділи австро-угорських військ. Саме через цю новину не вдалось провести Губернський з'їзд Рад, який планувався на 14.02.1918 р. з розглядом наступних питань: організація губернської влади, питання продовольства та землі, утворення Рад на місцях та місцевого суду [16,арк.12].

Боротьба за владу на Поділлі мало цікавила простих жителів територіальних громад, які в першу чергу потребували вирішення нагальних питань на місцях, таких як, пошук посівного матеріалу, засів земель, наявність та поновлення реманенту тощо. Зокрема, у повідомленні Юринецької волосної земельної управи в Проскурівську повітову земельну управу 18.02.1918 р. зазначалось, що волосна земельна управа немає достатньої кількості ярowego хліба для засіву трудових і нетрудових земель на 1918 р. [17,арк.16].

Крім того, населення губернії було стурбовано появою австро-угорців, і зазначимо, що не безпідставно. Однак, місцева влада намагалась охарактеризувати прихід військ як допомогу у боротьбі проти більшовиків, а не як окупантів. З цією метою Подільський губернський комісар Г.Степура закликав населення краю до спокою і попередив, що жодного насильства не буде і бути не може. Він же надіслав телеграму Кам'янець-Подільському повітовому комісару з роз'ясненням присутності іноземних військ наступного змісту: «Темні сили, вороги Української Народної Республіки, розсіваючи всякі невірні слухи, підбурюють народ. Між іншим, балакають, що німці і австрійці приїхали по заключенню миру на те, щоб відібрати у селян землю, яка передана народом третім і четвертим Універсалами Центральної Ради і віддати її назад панам... Всі ті слухи неправдиві. Німці і австрійці не вмішуються зовсім у наше самоврядування і не можуть припинити наших соціальних реформ» [14,с.99]. Але як виявилось згодом, це було замилування очей простих селян.

У діяльності органів місцевого самоврядування Поділля в заключний період діяльності Центральної Ради головною проблемою продовжувала залишатись мала кількість, а точніше відсутність кваліфікованих кадрів, які б могли безперешкодно втілювати на місцях всі рішення, прийняті керівниками Української Народної Республіки. Компетенція повітових комісарів була обмеженою, в них по суті не було виконавчої сили. Міліція, яка значним впливом була у відомстві місцевого самоврядування, майже не виконувала своїх функцій через затримки по виплаті заробітної плати по кілька місяців та втрати владою авторитету.

Владу на місцях фактично представляли військові губернські та повітові коменданти, які призначались військовим міністерством та підпорядковувались йому. Також, діяльність органів місцевого самоврядування ускладнювалась паралельним функціонуванням громадських організацій, різних виконавчих комітетів рад, земельних та революційних комітетів. Крім того, певну дезорганізацію роботи місцевої влади вносили земства або ж, народні управи (ця назва стала більш вживаною після лютневої революції 1917 р.).

Таким чином, на Поділлі склалась ситуація, коли місцеве самоврядування представляли одночасно комісари, коменданти, народні управи та різного роду комітети, які намагались єдиноособово керувати в своїх повітах.

Важливим для Поділля стало проведення 21–21.04.1918 р. першого засідання Губернської народної управи. Головою управи було обрано В.Приходька. На засідання було розглянуто низку питань, зокрема, виділення коштів на розвиток освіти та культури, відновлення сільського господарства та запропоновано можливий шлях врегулювання політичної та соціально-економічної політики в губернії. Проте, через відсутність коштів та надходжень до місцевих бюджетів, на втілення в життя запропонованих ідей Управи, рішення залишилися лише декларативними.

Неузгодженість дій органів місцевого самоврядування із виконавчими органами влади, нерішучість Центральної ради у питанні реформування системи місцевого самоврядування, відсутність правової бази, яка б регламентувала повноваження та діяльність органів самоврядування, постійна зміна влади на Поділлі, вносили хаос в роботу територіальних громад, що в свою чергу значно зменшило їх вплив на місцеве життя.

Дослідження органів місцевого самоврядування на Поділлі в даний суперечливий період історії потребує подальших розвідок для висвітлення об'єктивного їх формування, діяльності та співпраці з урядовими та радянськими органами влади на місцях.

Список використаних джерел

1. Григорчук П.С. Реалізація реформи органів державного управління та самоврядування в Подільській губернії в 1918 р. / П.С. Григорчук, О.І. Яременко // Матеріали Х Подільської історико-красназвочної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С.361–364.
2. Завальнюк О.М. Подільські містечка в добу Української революції 1917–1920 рр. / О.М. Завальнюк, О.Б. Комарницький. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2005. – 320 с.
3. Комарницький О.Б. Стан освіти в містечках Подільської губернії в період Української революції (1917–1920 рр.) / О.Б. Комарницький // Освіта, наука і культура на Поділлі. – Кам'янець-Подільський, 2002. – Т.2. – С.40–52.
4. Лозовий В.С. Поділля в добу Центральної Ради (історичний нарис) / В.С. Лозовий. – К.: [Б.в.], 1999. – 29 с.
5. Стецюк В.Б. Роль земського самоуправління в житті Кам'янця-Подільського доби Визвольних змагань 1917–1920 рр. / В.Б. Стецюк // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія та сучасність: Збірник наукових праць за підсумками Другої Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (14–15 травня 2005 р.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ, 2005. – С.98–100.
6. Приходько В. Під сонцем Поділля: спогади. Ч.2. / Віктор Приходько; упорядники і автори передмови Ю.Легун, О.Кравчук. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2011. – 416 с.
7. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923. В 2-х т. – Т.1: Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932. – 437 с.
8. Христюк П. Українська революція. Розвідки і матеріали / П.Христюк. – Кн. II: Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр. – Нью-Йорк: Видавн. Чарторійських, 1921. – Т.2. – 204 с.
9. Антонішин А.П. Державотворчі процеси на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (лютий–травень 1918 р.) // Матеріали XIII Подільської історико-красназвочної конференції: [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / Завальнюк О.М. (голова), Войтенко В.І. (співголова), Баженов Л.В. (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Абетка, 2010. – С.379–386.
10. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1792. – Оп.1. – Спр.2. – 121 арк.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.59. – Оп.1. – Спр.279. – 16 арк.
12. ЦДАВО України. – Ф.628. – Оп.1. – Спр.1. – 238 арк.
13. Гандзюк В.О. Часописи Поділля в процесі творення державницької ідеології українства (1917–1920 рр.): Монографія. – Вінниця: ФОП Данилюк В.Г., 2009. – 368 с.
14. Східне Поділля в добу Центральної Ради та Гетьманату П.Скоропадського (березень 1917 р. – грудень 1918 р.): Збірний документів та матеріалів / Упоряд. К.Завальнюк, Т.Стецюк. – Вінниця: О.Власюк, 2008. – 208 с.
15. Григорчук П.С. Вплив німецько-австро-угорських військ на політичні процеси в Україні в 1918 р. / П.Григорчук, О.Яременко // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського: збірник наукових праць / за заг. ред. П.Григорчука. – Вінниця, 2002. – Вип.3. – С.45–46.
16. ЦДАГО України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.661. – 21 арк.
17. ЦДАВО України. – Ф.1613. – Оп.1. – Спр.1. – 78 арк.

* * *

УДК 94:364.446:316.334.55]+81'272:321.74«192»

Лариса Єпик, канд. історичних наук, доцент кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет ім. А.С.Макаренка, Україна, м.Суми

Вплив соціально-культурних і регіональних факторів на сприйняття селянами України мовної політики радянської влади (20-і роки XX ст.)

Проаналізовано економічні, соціальні та культурні чинники, що впливали на ставлення селян до політики українізації. На основі результатів опрацювання широкого кола архівних документів зроблено висновок, що політика українізації мала на меті встановлення порозуміння між радянською владою і сільським населенням України, як однією із найчисельніших груп, яка впливала на політичне і соціально-економічне життя у 20-і рр. XX ст.

Ключові слова: коренізація, українізація, українське селянство, національні меншини, вибір мови.

Лариса Єпик. Влияние социально-культурных и региональных факторов на отношение крестьян Украины к языковой политике советской власти (20-е гг. XX в.)

Проанализированы экономические, социальные и культурные аспекты повлиявшие на отношение крестьян к политике украинизации. Оперируя на результаты исследования широкого массива архивных документов делается вывод, что главной целью политики украинизации было установление взаимопонимания между советской властью и сельским населением Украины, как одной из самых многочисленных групп населения, которая влияла на политическую и социально-экономическую жизнь в 20-е годы XX в.

Ключевые слова: коренизація, українізація, українське селянство, національні меншини, вибір мови.

Larissa Yepik. The influence of socio-cultural and regional factors on the attitude of the peasants of Ukraine to the language policy of the Soviet government (the 20-s years of the 20th century)

The author of the article analyzes economic, social and cultural aspects influenced the Ukrainian peasants' attitude to the policy of Ukrainization. Building on the results of the study a wide array of archival documents, it is concluded that the main goal was to establish a policy of Ukrainization understanding between the Soviet government and the influenced the Ukrainian peasants' as one of the largest groups that influenced the political and social and economic life of the 20s years of the 20th century.

Keywords: indigenization, Ukrainization, Ukrainian peasants, national minorities, choosing the language.

Політика українізації – явище складне, багатогранне та суперечливе, яке, прямо чи опосередковано, наклало відбиток на всі сторони суспільного життя у 20–30 рр. XX ст. Для повного розуміння її мети і наслідків для українського суспільства необхідно дослідження складного комплексу різноманітних питань – економічних, політичних, соціальних і юридичних. Серед цих аспектів значної актуальності набуває питання взаємозв'язку та взаємовпливу політики українізації та селянства України.

Саме селянство, як найчисельніша група населення України, повинно було стати рушійною силою радянської українізації. На цьому наголошували самі більшовицькі лідери. Л.Каганович доводив необхідність проведення українізації в лавах більшовицької партії тим, що зростаюча політична активність селянства, посилення діяльності рад, залучення до них широкого селянського загалу, який, в основі своїй, був українізований, могла привести до відриву процесу культурного будівництва від партії [1]. Невдовзі він констатував, що коли більшовики хочуть справді керувати «зверху до низу тим будівництвом і творчістю, що є в народних масах», то необхідно провести українізацію, тобто «добитися, щоб кожний селянин бачив в апараті близьких собі людей» [2].

Загальні причини українізації, її мету, зміст, форми проведення та наслідки досліджували відомі українські історики В.Даниленко [3], С.Кульчицький [4], Я.Дашкевич [5;6,с.78–88], Я.Верменич [7;8] та інші дослідники. Історіографічні дослідження Л.Бліди [9], В.Коцура [10] поклали початок переосмисленню певних аспектів українізації, в тому числі і ставлення до неї різних груп населення України, історичної наукою.

Одним з перших політику українізації пов'язав із необхідністю для радянської влади мати вплив на селянство відомий дослідник Ю.Шевельов. Він наголошував, що радянській владі спершу необхідно було добитися поро-зуміння з селянством. Автор розглядав питання про ставлення селянства до українізації. Ю.Шевельов висловлював думку, що українізація не мала під собою міцної соціальної основи, бо спиралася, в основному, тільки на українську інтелігенцію комуністичної орієнтації, а даних про позитивне, або зацікавлене ставлення селянства до введення української мови у всі сфери суспільного життя України не збереглося [11].

Взаємовідносини радянської влади і селянства під час політики українізації розглядали також у своїх працях українські істо-

рики В.Лозицький [12], С.Бурлака [13], В.Даниленко, Г.Касьянов, С.Кульчицький у монографії «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки» зазначили, що українізація вийшла далеко за ті межі, які їй запрограмували більшовики, поступово перетворившись на ефективний напрям українського національного відродження. Автори підкреслювали активну роль у цих процесах національної інтелігенції та українського селянства [14].

Метою нашого дослідження є аналіз джерельної бази яка відображає причини реального ставлення українського селянства до вибору мови під час політики українізації у 20-х роках XX ст.

Звичним стало твердження, що селяни у 20-х рр. XX ст. були вже українізовані, а, таким чином, були національно-свідомою групою населення (на відміну від городян-робітників). Вважалося, що до сільських жителів потрібно звертатися тільки українською, бо тоді вони не тільки зрозуміють, що їм говорять, але й змінять своє ставлення до влади в кращу сторону. Таку точку зору активно підтримували українські діячі під час революції 1917–1921 рр., так і «націонал – комуністи», що працювали в культурно-просвітницьких органах і сфері освіти у 20-х рр. Останні, ґрунтуючись на цьому твердженні, прагнули поглибити процес українізації і прискорити будівництво української нації [15].

Тим часом проблема ця була далеко не така проста, а висновки, які робили національно-свідомі та «червоні» націоналісти, були не такі очевидні. Не секрет, що українізація зустріла глухий саботаж, а іноді і відкриті протести (наприклад, у вигляді листів в газети і органи влади) з боку городян – державних службовців, робітників, російської інтелігенції. Село, хоч і не в такий спосіб, але теж по-різному ставилося до проведеної політики і неоднозначно оцінювало її необхідність. Селянська маса України не була моноетнічною, що деякими дослідниками не враховується. Наприклад, на Півдні України в сільській місцевості проживали молдаване, болгар, німці і євреї. І ставлення до українізації серед них було різним. Позитивно сприймали українізацію поляки, молдаване, болгар. Така позиція була спричинена звичкою до українського оточення і мовними утисками у період царського режиму. Греки і білоруси були більше зросійщені, українізацію сприймали без ентузіазму. Головною причиною цього була однакова з росіянами релігія, а також відсутність писемності (у грецькій мові). Німецькі селяни, за даними дослідників, негативно ставилися як до українізації, так і до русифікації, оскільки відрізнялись значно вищим культурним рівнем [15].

В Чернігівській губернії, наприклад, питома частка селян, які вважали себе українцями, розмовляли на діалекті дуже далекому від літературної української мови. Багато було в Україні і російськомовних селян, тому ставлення до українізації в різних регіонах України було неоднаковим. Якщо деяких незаможників російськомовний оратор міг нашоствити на думку про вигнання росіян з України, інші селяни дивилися на мовне питання інакше. Наприклад, у деяких селах Одеського округу селянські сходи не стали слухати доповіді українською, а під час голосування по вибору мови, на якій слід було проводити офіційні заходи сходи висловилися за російську мову [16,арк.18,18зв]. Нерідкими були випадки, коли селяни просили міських виступаючих, які починали доповідати літературною українською мовою, «не балакати українською», пояснюючи це тим, що вони нічого не розуміють. У той же час, не треба було і «балакати російською». Виступати слід було, як пояснювали селяни, «нашою, селянською» [17,арк.95,95зв]. Принагідно зауважимо, що українська мова часто асоціювалася з «петлюрівщиною», до якої негативно ставилися робітники і селяни, які під час Громадянської війни воювали на боці «червоних». Крім того, такі інциденти найчастіше відбувалися у прикордонних з Росією українських селах, або тих, які формувалися із російських переселенців ще у XVIII – на поч. XIX ст. Подібні випадки свідчили й про те, що від української селян українська літературна мова, створювана представниками української інтелігенції, був така ж далека, як і літературна російська, і вибір мови офіційного спілкування та навчання багато в чому залежав від проведеної державної політики, від впливу з боку сільської інтелігенції, а також перспектив, які та чи інша мова могла надати. Листи, скарги та інші твори епістолярного жанру, відправлені селянами до органів державної влади доводили, що мова, на якій вони написані, була схожа на літературну українську лише віддалено, а найчастіше представляла суміш українських (в основному, народних) і російських слів. Суцільне запровадження літературної української мови у широкий обіг іноді приводило до курйозів. С.Єфремов навів один із тогочасних анекдотів, а, можливо, і дійсний випадок. Суть його в наступному. «Коли на село приїжджає хтось з керівництва і починає говорити українською, – писав академік, – то мужики чешуть потилицю і говорять – «ну, значить, треба знову щось платити». Тому, що про податки, повинності, і т.п. їм кожного разу говорять українською. Якщо ж говорять російською, можна бути спокійним: мова піде

про інтернаціонал, про «світову буржуазію» та інші «нейтральні» справи, за які платити не потрібно. Ось вам і українізація!», – підсумовував він [18,с.236]. Ставлення до українізації залежало від багатьох чинників, таких як, рівень національної свідомості, наявність в даній місцевості національно налаштованої інтелігенції, участь селянина в громадянській війні в лавах тієї чи іншої армії і, особливо, в бандах, економічного становища власного господарства, або регіону в цілому. Великий вплив мала церква. Питання про мову богослужіння було для певної групи селян далеко не останнім. Селянин Конотопського округу, що іменував себе «свідомим українським націоналістом», в листі до редакції газети «Радянське село», з обуренням скаржився на чорницю, яка проводила «антиукраїнську агітацію». На питання, чому вони (в церкві – Л.Є.) служать не українською, служителька культу відповідала, що їм все одно, так як «це нам щастя ніякого не дасть» [19,арк.101]. В цілому, ставлення до українізації на селі було не таким зацікавленим, ніж, наприклад, у інтелігенції. Чимало було й таких селян, які дивилися на проблему так само, як і невідомий червоноармієць, який на присвяченому українізації політзанятті заявив своєму політрукові: «нічого нам в очі замилювати щодо українізації, так як ми добре розуміємо і російську мову, а якщо б замість жидів в установи посадили українців, тоді б дійсно була українізація» [20,арк.12,12зв].

Українізація селянства повинна була поставити крапку в боротьбі за вплив на нього між партією більшовиків і національно-свідомою (часто з «ворожаким» минулим) інтелігенцією. Саме так розумів це завдання Х.Раківський, коли наголошував, що ми (більшовики – Л.Є.) «не можемо й не повинні відбирати можливості в українських селян, щоб вони могли своєю рідною мовою вести свою пропаганду. Коли український селянин матиме свою власну інтелігенцію, комуністичну інтелігенцію, радянську інтелігенцію, коли він, український селянин, з української мови зробить знаряддя свого визволення, тоді не потрібні ніякі декрети, щоб мова, якою говорить величезна більшість населення, стала фактично домінуючою мовою» [21,с.77–78].

Радянська влада ще не забула колосальний опір селянства політиці «воєнного комунізму», який, звичайно підтримувала «стара» інтелігенція. Але у середині 1920-х він уже, фактично, пішов на спад. Політичні випадки проти влади хоч і зустрічався, але були епізодичними, в основному в прикордонній смузі і з селянами були не пов'язані. Наприклад, ДПУ повідомляло, що в західних районах, раніше майже суцільно уражених селянськими антибільшовицькими загонами, в кінці осені – початку зими 1925 р. з'явилися два пов'язані з іноземними розвідками загонами чисельністю в 30–40 і 12 осіб [22,арк.23,78]. Ймовірно, що такі невеликі формування мали на меті проведення розвідки боем, з'ясування настроїв населення, міцності позицій радянської влади. Але настроями були «невідповідними», міліція та ДПУ спрацювали досить чітко і швидко, тому діяли такі загоони недовго. Вони або поверталися назад, або знищувалися [22,арк.24].

Ще одним чинником, крім введення української мови, який сприяв зростанню українських національних настроїв, або просто пробудженню національних почуттів, у тому числі розумінню відмінності інтересів росіян і українців, була кампанія 1925 р. навколо зміни кордонів між УРСР і РСФСР. Тут найяскравіше заявив про себе фактор державності. Наявність останнього стало найпотужнішим стимулом для розвитку української національної свідомості й українського національного будівництва. Питання про долю рідних населених пунктів серйозно стривожило їх жителів. У відповідні комісії, державні органи і газети РРФСР і УРСР посипалися листи, скарги, прохання передати їх населені пункти тій чи іншій республіці, або, навпаки, залишити. На вибір населенням республіки, яка їм «подобалася», мали вплив безліч причин, далеко не всі з них національного забарвлення. До їх числа відноситься, наприклад, бажання бути ближче до звичного міського центру, з яким були пов'язані господарські заняття населення, наявність зручних шляхів сполучення з найближчими містами. Але нерідко зустрічалися саме національні мотивування. Наприклад, схід Грузинського сільського товариства (РРФСР) охарактеризував себе як частину «щирої старої України», яку царська влада відірвала від «рідного краю» [23,арк.89,90]. Інший сход, в слободі Знам'яній Суджанського волості Льговського повіту Курської губернії, населеної в основному етнічними українцями, відзначив, що місцеві українці тяжіють до України і українського центру і висловився за приєднання до УРСР. Своє рішення жителі слободи мотивували правом народів на самовизначення [24,арк.44,57]. Але не всі хотіли залишатися в складі УРСР. Мали місце прохання про приєднання до РСФСР. Наприклад, жителі Федорівського і ще трьох районів Таганрозького округу скаржилися на політику українізації, незрозумілу для населення українську мову, на яку переводилися органи управління і школи, і обіцяли, що будуть домагатися приєднання їх районів до РСФСР теж «виходячи з права націй на самовизначення» [24,арк.67,67зв].

Як бачимо, «право нації» перетворювалося в небезпечну для радянської влади зброю.

Інтерес до процесу зміни кордонів, занепокоєння щодо майбутнього, іноді проявлялися шовіністичних настроїв, що виражалися, наприклад, у проханнях «позбавити українське населення від наслідства з боку росіян» [24, арк. 45, 67]. Така вимога надійшла від селян однією із слобід Воронезької губернії (РРФСР), як наслідок боротьби між ініціативною групою прихильників приєднання до УРСР і місцевою владою, яка не бажала міняти юрисдикцію. Але причин для розпалювання національних почуттів було достатньо. Досить активну роль в агітації селян за вступ до складу УРСР відігравала місцева українізована інтелігенція. Треба наголосити, що сплеск «українофільства» (в сенсі бажання приєднатися до УРСР) торкнувся перш за все українців, що проживали у прикордонних областях Росії.

У цілому, дані ДПУ і ЦК КП(б)У свідчать, що незважаючи на наявність певних національних настроїв, українське село в основній своїй масі цікавилася соціальними та економічними питаннями, ніж вибором мови і по відношенню до влади було налаштована більш-менш лояльно.

Таким чином, можна стверджувати, що в 1920-і рр. село в УРСР продовжувало зберігати високу політичну активність, і ця активність постійно зростала. На початку десятиліття ця активність, і в першу чергу прояви національного спрямування, проявлялися, головним чином, в повстаннях. Надалі політична активність селянства знаходила своє вираження в радянських формах – через кампанії з виборів до Рад, безпартійні конференції і т.п. Навіть антирадянські елементи і куркульство намагалися використовувати ці легальні органи в своїх інтересах. У зазначений період намітилося зростання політичної грамотності селян, їх світогляду, збільшилася увага до зовнішньої – та внутрішньополітичного життя країни. Настрої села, особливо його заможної і, частково, середняцької частини, були досить критичні по відношенню до влади. Під впливом багатьох факторів подібні настрої могли проникати і в менш заможні верстви села [24, арк. 34]. В основі невдоволення лежали економічні та соціальні причини, замішані на ще сильному селянському свідомості. Національні мотиви теж мали місце, хоча помітно поступалися по злободеності і частоті обговорення соціально-економічним. Хвилювали селян національні проблеми були в основному пов'язані з єврейським питанням і були породжені як суто економічними, так і соціально-політичними причинами. Випадки антиросійських виступів зустрічалися рідше і були викликані дією тих же причин, до яких ще додавалася пропаганда ідей про пригнічення Росією України [24, арк. 19]. Активізація антирадянських і національних настроїв відбувалася при погіршенні економічного становища в країні і в сільському господарстві і при різких змінах в світовій політиці. За більш сприятливих обставин поліпшувалося і настрої селян. Зменшення національних (а також антирадянських) настроїв у середині 1920-х років було викликано поліпшенням економічного становища країни.

З середини 1920-х років активних виступів стає все менше і вони виражаються в основному в появі антирадянських листівок. Тим не менше, абсолютно не можна було виключати можливість того, що при погіршенні економічного становища селянство могло виявитися чутливим до будь-якої антидержавної пропаганди. Це змушувало більшовиків зміцнювати свій вплив на селі і не допускати проникнення на село будь-якої ворожої ідеології. Що стосується сфери розвитку національної свідомості, то треба сказати, що в зазначений період відбувається її активне становлення, в українському варіанті. Саме мовний вибір, законодавчо закріплений політикою українізації, сприяв розвитку національної свідомості – в даному випадку радянської і соціалістичної за змістом, але української за формою. Мало велике значення, що ліквідація неписьменності, викладання в школі, велося українською мовою. До того ж, на хвилі радянської українізації активно діяла національно налаштована інтелігенція, світська і церковна, яка проводила свою, «справжню» українізацію і всі свої сили віддавала формуванню української національної самосвідомості та становлення української національної ідентичності. Донести національну ідеологію на село і розпалити у селянина почуття національної гідності могла тільки інтелігенція.

У 20-і роки ХХ ст. українське селянство опинилося в центрі культурної політики більшовиків. Воно ж стало основним фактором українізації. Визнання селянства вирішальним об'єктом і суб'єктом українізації вимагає поглибленого вивчення проблеми «селянство та українізація», з'ясування всіх аспектів, в тому числі політичних і етносоціальних, політики українізації. Це вимагає опрацювання широкого кола документальних джерел, особливо епістолярного жанру, тобто звернень, листів селян до державних органів, що надасть можливість конкретизувати реальне місце селянства у процесі українізації, остаточно з'ясувати весь спектр настроїв відносно мовної політики радянської влади.

Необхідно докладніше розкрити зміст тих суспільно-політичних настроїв селянства, які змусили більшовицький режим розпочати політику українізації, акцентуючи увагу на ставленні українського селянства до партійно-радянського адміністративного апарату. Також недостатньо вивченою є реакція селянства національних меншин на політику українізації, у тому числі і різних його груп як з точки зору соціального стану, освіти, так і регіону проживання.

Список використаних джерел

1. Вісті ВУЦВК. – Харків. – 1925. – 10 квітня. – С.2.
2. Вісті ВУЦВК. – Харків. – 1925. – 10 листопада. – С.1.
3. Даниленко В. До витоків політики «українізації» / В.Даниленко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: 36. статей. – К., 1993. – С.44–57.
4. Кульчицький С. Зміст радянської українізації 20-х років / С.Кульчицький // Сучасність. – 1998. – №9. – С.66–71.
5. Дашкевич Я. Українізація: причини і наслідки / Я.Дашкевич // Слово і час. – 1990. – №8. – С.55–64.
6. Дашкевич Я. Політичне ошукування чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х рр. / Я.Дашкевич. – Україна вчора і нині. Нариси, виступи, есе. – Київ, 1993.
7. Верменич Я. Здійснення українізації у 20–30-х роках: політичні і культурні аспекти проблеми: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Я.Верменич. – К., 1993. – 26 с.
8. Верменич Я. Політичні наслідки і уроки політики українізації 20–30-х рр. / Я.Верменич // Україна ХХст.: культура, ідеологія, політика: 36. статей. – К., 2001. – Вип.4. – С.23–99.
9. Блінда Л. Українізація та її роль в суспільно-політичному житті українського народу в 20-ті роки: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Л.Блінда. – К., 1992. – 24 с.
10. Коцур В. Вплив українізації на розвиток освіти в 20-ті рр. ХХ ст. Історіо-графія проблеми / В.Коцур // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: 36. наук. праць. – К., Чернівці, 1997. – Вип.1. – 467 с.
11. Шевельов Ю. Українізація: радянська політика 1925–1932 років / Ю.Шевельов // Сучасність. – 1993. – Ч.5. – С.36–57.
12. Лозицький В. Політика українізації в 20–30-х роках: історія, проблеми, уроки / В.Лозицький // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С.46–55.
13. Бурлака С. Українізація і партпарат (перша половина 20-х років) / С.Бурлака // Трибуна. – 1991. – №5. – С.28–29.
14. Даниленко В.М. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки / Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. – К., 1991. – 141 с.
15. Мануїлова К. Вплив політики українізації на вибір мови селян національних меншин Півдня України у 1920–1930-х рр. [Електронний ресурс] / К.Мануїлова. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-413-261-6/53.pdf>
16. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2316. – 324 арк.
17. Там само. – Спр.2425. – 184 арк.
18. Єфремов С. Щоденники 1923–1929 / Упоряд.: Путро О.І., Вересовська Т.В., Кучмаренко В.А. та ін. – К.: Вид-во газ. «Рада», 1997. – 848 с.
19. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2928. – 127 арк.
20. Там само. – Спр.2112. – 258 арк.
21. III Всеукраїнський з'їзд Рад: Стенограф. звіт. – Харків, 1932.
22. ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.2122. – 143 арк.
23. Там само. – Спр.2443. – 263 арк.
24. Там само. – Спр.1984. – 223 арк.

* * *

УДК 94(477)«1920/1929»

Ольга Кривуля, канд. історичних наук, доцент, доцент кафедри
всесвітньої історії та міжнародного права, Східноукраїнський
національний університет ім. Володимира Даля, Україна, м. Луганськ
Олена Коковихіна, магістрантка, Східноукраїнський національний
університет ім. Володимира Даля, Україна, м. Луганськ

Методичні пошуки у процесі підготовки педагогічних кадрів в Україні у 20-і рр. XX ст.

Аналізується процес впровадження нових методів та форм навчання в освітній процес у вищих педагогічних навчальних закладах радянської України. З утвердженням більшовицької влади на території країни відчувалася гостра потреба у створенні нової концепції освіти, реформуванні освітньої системи, зокрема, вищої, а саме такого її напрямку, як професійна підготовка майбутніх педагогічних працівників. Особливу увагу влади привертало до себе методичний бік цього питання. Так, у 20-і рр. XX ст. розпочався складний етап бурхливих перетворень у справі запровадження нових різноманітних форм та методів навчання, використання світового педагогічного досвіду та його перенесення у вітчизняний освітній процес.

Ключові слова: педагогічна освіта, методи навчання, навчальний процес.

Ольга Кривуля, Елена Коковихина. Методические поиски в процессе подготовки педагогических кадров Украины в 20-е гг. XX в.

Анализируется процесс внедрения новых методов и форм обучения в образовательный процесс в высших педагогических учебных заведениях советской Украины. С утверждением большевистской власти на территории страны чувствовалась острая потребность в создании новой образовательной концепции, реформировании образования, в частности, высшего, а именно такого его направления, как профессиональная подготовка будущих педагогических работников. Особенное внимание со стороны власти привлекало к себе методический аспект этого вопроса. Так, в 20-е гг. XX в. начался сложный этап бурных изменений в деле внедрения новых разнообразных форм и методов обучения, использования мирового педагогического опыта и его перенесения в отечественный учебный процесс.

Ключевые слова: педагогическое образование, методы обучения, учебный процесс.

Olga Krivulya, Olena Kokovikhina. Methodological searches in the pedagogical personnel training in the twenties of the 20th century

In this article the process of the introduction and using of the new learning forms and methods in the educational process of the higher educational pedagogical establishments of Ukraine is viewed. With the Bolshevik's power strengthening on the Ukrainian territory a heightened need of the making the new conception of education and its reformation, particularly the higher education (especially to the aspect of the future educationalists training), was felt. The power structures paid the particular attention to the methodological side of this issue. So the 1920's became the stage of the rapid changes and reforms in the introduction and using of the various learning forms and methods, using the world's pedagogical experience and its transferring into the educational process of our country which was partly unprepared for it.

Keywords: pedagogical education, learning methods, learning process.

Сьогодні в Україні активно відбувається реформування системи освіти. Безумовно такий важливий процес, спрямований на підняття рівня освіти до європейського, не позбавлений вад і прорахунків. Проте його ходу не можна гальмувати. В нашій країні подібний складний період у освітній галузі відбувався з перших років встановлення радянської влади. Саме 20-і рр. XX ст. стали визначним етапом у формуванні нової освітньої системи УСРР. Істотних перетворень зазнала вища освіта і, зокрема, такий її важливий напрямок, як підготовка майбутніх педагогічних працівників. Бурхливі зміни не могли не відбитися і на методичній стороні навчального процесу у вищих педагогічних закладах України. Їх аналіз може стати у нагоді сучасним реформаторам. Виходячи із зазначеного вважаємо тему актуальною.

Аналіз літературних джерел свідчить про підвищений інтерес дослідників та науковців до питання підготовки педагогічних кадрів України у досліджуваній період. Так, Н.М. Дем'яненко [1] розглядає сутність, зміст, тенденції загальнопедагогічної підготовки вчителя протягом XIX – у першу третину XX ст. Щодо досліджуваного періоду автор виділяє декілька етапів розвитку загальнопедагогічної підготовки у вищій школі України, звертає увагу на зростання значення систематичного підвищення кваліфікації педагогів та перепідготовки вчительських кадрів внаслідок значного підвищення вимог до педагогічної майстерності. О.В. Філоненко [2] аналізує становлення та розвиток педагогічної освіти в Україні у 20-і рр. XX ст., досягнення та прорахунки здійснення освітньої політики. Л.Кудас [3] звертає увагу на питання пошуків та використання різноманітних методів навчання у процесі педагогічної підготовки на території України. В.В. Липинський [4] узагальнює рівень методичної роботи у закладах загальної та спеціальної освіти, обґрунтовано доводить переваги

та ефективність таких методів, як «Дальтон-план», комплексний метод тощо. Загалом історіографічний аналіз наукових праць з проблеми вказує на значний інтерес з боку науковців до порушеної проблеми. Але вони проводили дослідження у досить вузьких аспектах. Ми ж проведемо узагальнений аналіз зазначеного предмету.

Мета статті: проаналізувати методичні пошуки у процесі підготовки педагогічних працівників в радянській Україні протягом 20-х рр. XX ст.

З перших днів встановлення в Україні радянської влади, поряд з іншими перетвореннями в країні, розпочалася й перебудова педагогічної освіти. Закладалися основи вищої педагогічної школи, головним завданням якої стала підготовка не просто вчителів, а вчительських кадрів нового – радянського – суспільства. Відповідно розв'язання цієї проблеми пов'язувалося зі створенням нової – радянської – школи [2].

Утверджуючись на території України, більшовицька влада долала усвідомлювала важливість привернення на свій бік українського учительства, адже саме від нього вбачалося залежність успіху справи щодо впровадження комуністичного виховання молоді, а, отже, і подальшого існування соціалістичної держави.

Дослідник Б.Плюсін-Кронін ще у 20-і роки зазначав, що в радянській державі різним питанням педагогіки та підходам до виконання освітньо-виховних завдань відводилася особливо важлива політична роль [5, с.5–6]. І не випадково, оскільки завдяки цьому процесу планувалося змінити свідомість молоді – майбутнього соціалістичної країни.

Радянська влада з особливою енергією взялася за політичне виховання наявного кадру учительства та за підготовку нових кадрів педагогічного персоналу, перейнятого комуністичними ідеями. Щодо підготовки нових кадрів учительства, то влада урочисто проголосила, що «кваліфікація педагога – це вища кваліфікація, а тому єдиною організаційною формою систематичної підготовки є Інститут народної освіти» (ІНО). Проте, вказуючи, що не повинно бути жодної середньої чи нижчої педагогічної школи, влада встановила другу систему педагогічної освіти, як тимчасову, а саме, вищі трирічні педагогічні курси, а поруч з ними цілу низку річних і короткотермінових педагогічних курсів. Трирічні педагогічні курси згодом були перейменовані в педагогічні технікуми [6, с.769]. Цільовим призначенням Інститутів народної освіти стала підготовка вчителів для загальноосвітніх і професійних шкіл, працівників бібліотек, дитячих позашкільних установ. Факультети соціального виховання готували кваліфікованих педагогів-колективістів, організаторів дитячих колективів. Факультет професійної освіти складався з трьох відділень: сільськогосподарського, індустріального і соціально-економічного, де готували педагогів, керівників профшкіл, шкіл ФЗУ (фабрично-заводського учнівства) і частково технікумів. Позитивним було те, що Радам ІНО, викладачам було надано відносну свободу у підготовці програм і планів, з вибору підручників і методів викладання. У цей період на допомогу вчителям почали виходити перші педагогічні журнали: «Народна освіта» (Київ), «Життя і школа» (Миколаїв), «Нова школа» (Полтава), «Освіта» (Чернігів), в яких публікувалися статті з досвіду передових педагогів і діячів народної освіти [2]. На думку Н.К. Крупської педагогічні вузи повинні були перетворитися на ідейні педагогічні центри свого району, що вели б широку методичну роботу, в першу чергу з конкретизації та місцевої індивідуалізації нових програм [5, с.67]. А тому майбутньому педагогу, більш ніж будь-кому, була потрібна серйозна теоретична підготовка з питань педагогіки, рефлексології, а також у царині новітніх методичних течій [7, арк.3].

Упродовж першої половини 20-х рр. відбувалося визначення та формування схеми радянської освіти шляхом докорінної реорганізації дореволюційної структури, а сама система освіти перебувала на стадії становлення педагогічної системи. Але ліквідація старих і пошук нових форм освіти в навчальних закладах у тодішній пресі називали «хворобами росту» [8]. Цим підкреслювалася практична недосконалість впровадження нових відей в царині освіти, що, як наслідок, супроводжувалася ускладненнями, характерними для будь-якого перехідного реформаторського періоду.

Н.М. Дем'яненко вказує, що протягом 20-х років XX ст. пройшло два періоди розвитку загальнопедагогічної підготовки вчителів у вищих закладах педагогічної освіти України: 1920–1924 рр. – початок будівництва радянської вищої педагогічної школи та активних пошуків змісту й організації загальнопедагогічної підготовки майбутнього вчителя; 1924–1929 рр. – створення й вдосконалення педагогічними вузами навчальних планів і програм з предметів педагогічного циклу, що визначалися різноманітністю змісту і підходів до організації й проведення загальнопедагогічної підготовки вчителя [1, с.208]. Перший період характеризувався тим, що кожний педагогічний вуз, незважаючи на те, що існували офіційні плани і програми, самостійно актив-

но розробляв зміст загальнопедагогічної підготовки. Це, з одного боку, віддзеркалювало творчий підхід до проведення такої підготовки, а з іншого – викликало розбіжності у кількості, змісті та методах викладання загальнопедагогічних дисциплін [1, с. 216]. Другий період ознаменувався зближенням педагогічної теорії та практики. З метою вдосконалення підготовки педпрацівників також діяли студії та гуртки, що спрямовували роботу на формування у студентів педагогічної майстерності [1, с. 222].

В інститутах і технікумах керівництво методичною роботою було доручено цикловим (предметним) комісіям. Вони створювалися шляхом об'єднання споріднених дисциплін за ознакою спільності цільових завдань. Комісії займалися плануванням навчальної роботи, розробляли навчальні програми, визначали засоби й методи навчання, здійснювали методичний контроль, висвітлювали послідовність у проходженні певних дисциплін тощо [3]. Навчальну роботу кожного курсу, згідно з навчальним планом, затвердженням Методкомом, розподіляв по триместрах сам вуз, який заздалегідь встановлював робочий план кожного триместру [7, арк. 5].

Методичні пошуки педагогів загальної освіти були сприйняті педагогами спеціальної (професійної) освіти, які протягом періоду, що вивчається, застосовували аналогічні форми, засоби та методи навчання. Серед асарту форм та засобів навчання в закладах спеціальної (професійної) освіти були поширені лекції, семінари, лабораторні роботи, екскурсії, бесіди, навчальна практика, стажування тощо. Вони давали змогу активізувати працю учнів та студентів, робили її більш індивідуальною, сприяли поєднанню теоретичних знань з практичними діями [4].

Предметні комісії вузів активно співпрацювали з актуальних питань програмно-методичного характеру. Наприклад, при викладанні дисциплін природничо-географічного і трудового циклу (фізика, хімія, математика, працезнавство) було прийнято рішення активно вживати методи лабораторно-практичного аналізу наукового матеріалу. Програми і практичні вправи складено відповідно до того, щоб одночасно з науковими знаннями надати студентів і методику викладання предмета. Внаслідок цього збільшилася їх зацікавленість і продуктивність праці. З іншого боку виявились і негативні наслідки такого методу через перевантаження студентів та багатопредметність. З метою усунення зазначених недоліків Методкомом були переглянуті програми і внесені зміни до наукових планів (а саме, провели комплектування споріднених дисциплін). Семінарський метод активно застосовувався при викладанні дисциплін суспільствознавчого циклу (основи ленінізму та діалектичного матеріалізму, вивчення творів теоретиків марксизму та матеріалістичних філософів). При викладанні літератури застосовувався метод ілюстрації творами письменства за принципом боротьби класових інтересів. За дисциплінами природничо-географічного циклу введено дослідницько-лабораторний метод проведення практичних занять, а саме: анкетна обробка матеріалу з вулканізму та землетрусів, спостереження за певними явищами природи як в лабораторії, так і в самому природному середовищі, порівняльне анатомічне вивчення з курсу зоології і т.д. [3].

Практичні заняття організовували в гуртках по 20–25 студентів, які були поділені на групи по 4–6 осіб у кожній. Виявлення знань студентів проводили в процесі роботи на заняттях під час розв'язання поставлених завдань, бесід, доповідей та ін. [3]. Застосування зазначених форм та засобів навчання, коли робота кожного студента була контрольована, дозволило відмовитись від заліків та іспитів. У жовтні 1924 р. Головпрофос циркуляром відмінив заліки. Але багато вузів залишили лекції єдиним засобом викладання, семінарську та практичну роботу не застосовували, а студентів атестували при наявності конспекту лекцій [4].

Вагомого значення серед форм і засобів навчання набули екскурсії, які проводилися майже у всіх закладах спеціальної (професійної) освіти протягом першого десятиліття радянської влади [4].

Потрібно зауважити, що внаслідок відсутності у 20-і рр. певних єдиних правил та вимог у справі використання тих чи інших методів навчання, викладачі отримували певну свободу дій у цій справі.

Наркомос прагнув значно поширити коло форм, засобів і методів навчання та втілити в практику роботи педагогічних закладів освіти найбільш цікаві та ефективні світові педагогічні здобутки. В результаті у багатьох вузах поряд із вищезгаданою відмовою від лекційних форм навчання впроваджувався метод проектів та бригадно-лабораторний метод, відмінялися вступні та поточні іспити, деякі навчальні заклади відмовилися від п'ятибальної системи, замість якої застосовувалась двобальна: «зараховано» та «не зараховано». Безумовно, ці заходи вплинули на підвищення якості знань студентів, але все ж не виправдали сподівань партії у освітній справі. Державне керівництво змушене було ухвалити низку постанов, спрямованих на поліпшення на-

вчально-виховного процесу у вузах. Пізніше, у Постанові ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. «Про навчальні програми і режим у вищій школі та технікумах», засуджувалися бригадно-лабораторний метод навчання та практика колективного складання заліків. Натомість вводилися диференційовані оцінки успішності, встановлювалися конкретні терміни проведення залікових сесій і вступних іспитів [3].

Загалом у 20-і рр. XX ст. застосовувалися наступні методи: комплексний метод, метод проектів, бригадно-лабораторний метод, «Дальтон-план» та ін.

Комплексний метод полягав у тому, що замість окремих дисциплін учням надавався комплекс конкретних об'єктів і явищ, зв'язаних органічно відповідно до життєвих потреб вивчення теми [6, с. 685]. Але при застосуванні цього методу виявились певні недоліки, пов'язані, перш за все, з низьким рівнем набутих знань. Метод проектів, який передбачав самостійний вибір студентами напряму (теми) роботи, що здійснювалася під керівництвом викладача, проявив також свої хиби. Вади бригадно-лабораторного методу проявились в неможливості перевірити індивідуальну роботу окремого студента, адже тут мала місце колективна оцінка (оцінка окремої бригади).

Великий інтерес представляє досвід застосування у зазначений період американського Дальтонського методу у вищій школі завдяки наявності специфічних, оригінальних та де в чому революційних якостей, що істотно виділяли його на фоні існуючих на той час методів навчання. Він викликав багато критики та зауважень і, зрештою, не зумів прижитися у навчальному процесі.

При застосуванні Дальтонського плану створювалися такі умови, які спрямовували енергію учня на самостійну організацію його занять. Принциповою основою плану була свобода, яка надавалася для безперервних занять будь-яким предметом, який захопив учня. Цей принцип аргументувався тим, що при справжній зацікавленості, активізувалися та загострювалися розумові сили, що допомагали впоратися з багатьма труднощами в процесі навчання [9, с. 19]. Метод дозволяв розподіляти та враховувати час, а також витратити його відповідно до власних потреб. Принциповим положенням «Дальтон-плану» стало перенесення центру ваги з предметів програми на те, як учень живе, коли виконує свою роботу, як він діє в якості члена суспільства, як загалом ці переживання впливали на його характер та знання [9, с. 29].

Цей метод, незважаючи на свої переваги (системність роботи, індивідуалізація, активізація процесу навчання та його розкріпачення, сприяння творчому пошуку, домінуюча ідея самоосвіти та ін.) зустрів велику протидію в українській вищій школі. Консерватизм та методична кібкість педагогів, з одного боку, а також інтелектуальна нерозвиненість та відсутність навичок самостійної роботи у студентів, з іншого, стали тією перепоною, що загальмувала використання у навчальному процесі американського «Дальтон-плану» [3].

У другій половині 20-х рр. у вузах застосовувався широкий спектр методів навчання. Зокрема популярністю користувалися змішані форми методів, як то лекційно-лабораторний, лекційно-семінарський.

На думку дослідника С. Сірополка: «Це постійне вишукування нових методів мало своїм наслідком те, що у деякої частини студентства склалася думка, що нібито нові методи навчання сходяться на тому, щоб ліквідувати будь-які спроби перевірити знання студентів» [6, с. 763].

Загалом назріло питання про необхідність розробки універсального методу навчання. Педагоги схилились до уніфікованого використання лекційно-семінарського методу й висловлювали безліч пропозицій щодо його вдосконалення. Але Наркомос наприкінці 20-х років адміністративно зобов'язав використовувати лабораторно-бригадний метод, хоча самі педагоги були проти [3].

Таким чином, період 20-х рр. XX ст. відзначився активним пошуком методичних форм у справі підготовки педагогічних кадрів в Україні, що характеризувався впровадженням та застосуванням нових різноманітних методів навчання, використанням світового педагогічного досвіду та його перенесенням у вітчизняний освітній процес, завзятими дискусіями щодо розробки універсального навчального методу.

Питання педагогічної підготовки майбутніх освітніх працівників у зазначений період потребує подальшого наукового аналізу, зокрема, таких аспектів, як ставлення викладачів до впровадження того чи іншого навчального методу в освітній процес, створення ними власних методів викладання дисциплін тощо.

Список використаних джерел

1. Дем'яненко Н.М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.): Монографія / Н.М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН, 1998. – 328 с.

2. Філоненко О.В. Професійна підготовка майбутніх учителів в Україні у 20-х роках ХХ ст. / О.В. Філоненко // Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького. – Вип. 149. – 2009. – Серія: Педагогічні науки. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vchu/N149/N149p083-088.pdf.

3. Кудас Л. Пошуки методів навчання у системі педагогічної освіти в Україні (20-ті роки ХХ століття) / Людмила Кудас // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – Вип. 36. – 2011. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Ppps/2010_36/files/253-258.pdf.

4. Липинський В.В. Нові методи навчання в системі освіти УРСР у 20-і рр. – Режим доступу: http://iai.donetsk.ua/_u/iai/dtp/CONF/11/articles/sec2/s2a5.html

5. Плюснин–Кронин Б.А. Новый этап. Новая система народного образования в РСФСР и новые программы Государственного Ученого Совета / Б.А. Плюснин–Кронин. – М.: «Работник Просвещения», 1925.

6. Сірополько С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополько. – К.: Наук. думка, 2001.

7. Державний архів Луганської області. – Ф.Р–416. – Оп.1. – Спр.77.

8. Кузьменко М.М. Система освіти в УСРР у 1920-х рр.: історико-теоретичний аспект / М.М. Кузьменко // Український історичний журнал. – К.: «Варта», 2004. – №5. – С. 66–80.

9. Паркхерст Е. Воспитание и обучение по Дальтонскому плану / Е. Паркхерст. – М.: Новая Москва, 1924.

* * *

УДК 006.071

Віталій Балакіреєв, спеціаліст, Державна академія керівних кадрів культури та мистецтв, Україна, м. Київ

Державний менеджмент стандартизації, метрології та сертифікації як радянський міф щодо забезпечення якості продукції в нових українських соціально-економічних умовах

Розглянуто стандартизацію в культурно-історичному аспекті. Вказано на основні проблеми сучасної української стандартизації, її зв'язок та схожість нинішніх стандартів до ГОСТів СРСР. Особливістю є розгляд прикладів європейського досвіду, а також думки автора щодо курсу реформування української системи державної стандартизації.

Ключові слова: стандартизація, СРСР, менеджмент, досвід, Німеччина, переорієнтація, застарілість, хибність.

Віталій Балакіреєв. Государственный менеджмент стандартизации, метрологии и сертификации как советский миф по обеспечению качества продукции в новых украинских социально-экономических условиях

Стандартизацию рассмотрено в культурно-историческом аспекте. Указано на основные проблемы современной украинской стандартизации, её связь и схожесть нынешних стандартов с ГОСТами СССР. Особенностью является рассмотрение примеров европейского опыта, а также размышления автора относительно курса реформирования украинской системы государственной стандартизации.

Ключевые слова: стандартизация, СССР, менеджмент, опыт, Германия, переориентация, устарелость, ошибочность.

Vitali Balakirev. The state management of standardization, metrology and certification as a Soviet myth about ensuring the quality of products under new Ukrainian social-economic conditions

The standardization is considered in a cultural and historical aspect. The main issues of the modern Ukrainian standardization, its connection to the State Standards of USSR (GOSTs) and similarities between GOSTs and the present Ukrainian standards are examined. The main peculiarity is the consideration of the examples of European experience, as well as the author's thoughts on the course of reforming the Ukrainian state standardization system.

Keywords: standardization, USSR, management, experience, Germany, reorientation, obsolescence, falseness.

Починаючи з 1918 р., коли Рада Народних Комісарів затвердила декрет «О введенні Международной метрической системы мер и весов», радянська влада до самого свого кінця здійснювала послідовну політику демократичного централізму щодо керування (менеджменту) цими науками як державного гаранта якості продукції.

Така категорія ринкових відносин як конкуренція була відсутня. Як центральний орган виконавчої влади Держстандарт СРСР фактично виконував функцію всесоюзного технічного контролю за промисловістю. Була створена розгалужена мережа територіальних центрів стандартизації, метрології і сертифікації з їхніми державними інспекторами контролю і нагляду за стандартами, метрологічним наглядом та повітками і калібровками, атестацією, акредитацією тощо.

Так створювався міф, що державні стандарти та державні інспектори забезпечують якість продукції, і варто лише на виробництві неухильно дотримуватися вимог, що пропонували розробники стандартів. Держава не шкодувала бюджетних асигнувань на розвинення цієї системи та на партійну пропаганду цього міфу.

Але трагедія радянського суспільства полягала в тому, що цей міф було базовано на тотальному державному нагляді і контролі за якістю продукції. Вимоги ж до продукції формували в стандартах, як правило, самі розробники (НДІ, КБ, ЦКБ тощо) продукції. Вони й відображали в стандартах такі вимоги, які могла виконати промисловість. За відсутності конкуренції та постійному дефіциті товарів суспільству пропонувалась якість продукції по принципу «теркель», тобто така, яка є. Намагання створити комплекс «прогресивних стандартів» з метою впровадження у виробництво інноваційних технологій не увінчалися успіхом, позаяк ні розробники нових видів продукції, ні виробничники не мали відповідних суттєвих мотивацій для цього.

На жаль, в нових соціально-економічних умовах в Україні цей міф продовжує існувати під виглядом «підтримування» вітчизняного товаровиробника або, як останнім часом, захисту прав споживачів та технічного регулювання.

Ця, начебто нова тріада стандартизації, метрології і сертифікації (підтвердження відповідності) в державному технічному регулюванні та захисті прав споживачів по своїй суті залишилась старим радянським міфом за все тієї ж відсутності у виробництва мотивацій до створення прогресивних національних стандартів, а тим паче технічних регламентів.

Адже по цих регламентах (як і по ГОСТах СРСР) все ті ж державні інспектори контролюють все ту ж якість продукції, здійснюють державний метрологічний контроль і нагляд, повірку та калібровку, атестацію, тощо. Абсолютно зрозуміло, що в нових українських соціально-економічних умовах, держава априорі не в змозі забезпечити повномасштабне стабільне бюджетне фінансування щодо вирішення проблем української «державно-національної» стандартизації та споріднених їй метрології і сертифікації.

Усталена світова практика свідчить, що така наука як стандартизація, маючи застосовний характер щодо культури матеріального виробництва, не має бути перетворена (як в СРСР) в інструмент тотального державного контролю і нагляду, або як тепер в Україні, технічного регулювання.

Стандартизатор – це вчений-аналітик, який аналізує інформацію щодо об'єкта стандартизації. Чим достовірніше проаналізована інформація про властивості об'єкта, тим прогресивнішим буде стандарт, його потенційна та інноваційна якість. Тим більшу зацікавленість до нього будуть виявляти як держава, так і бізнесова спільнота.

Тому необхідна переорієнтація менеджменту основного призначення тріади – стандартизації, метрології та сертифікації – з контрольно-наглядового, притаманного радянському методу господарювання, до інноваційного, що акумулює в національних стандартах досягнення вітчизняної та світової науки і виробництва, репрезентує їх в міжнародних організаціях (ІСО, МЕК тощо) як національні набутки, які варті уваги світової та європейської спільноти стандартизаторів, має стати основним завданням національного реформування системи національного стандартування та сертифікування з урахуванням проблем інтеграції України до країн Європейського Союзу.

Такий підхід до менеджменту стандартизації як застосовної науки з її потенційними можливостями в промисловому виробництві, наприклад в Німеччині, щорічно забезпечував їй третину від загального економічного зростання у другій половині минулого сторіччя. Це становило майже 30 млрд. німецьких марок лише від впровадження стандартів.

Переважає більшість німецьких промислових стандартів (DIN) стали базовими для європейських стандартів EN. Щорічне державне фінансування національного інституту зі стандартизації DIN складало всього 15–20% від загального обсягу його робіт.

Основне фінансування робіт щодо створення інноваційних стандартів DIN та доведення їх до рангу EN здійснювали бізнес-структури, що були зацікавлені в розповсюдженні своїх досягнень на європейських та світових ринках.

Помилкою українського менеджменту стандартування можна вважати і курс на гармонізацію з європейськими стандартами. Адже європейські бізнес-структури закладають в EN-стандарті вже освоєні ними технології, а не ті, що сьогодні розробляють і мають інноваційний характер. Така «гармонізація» спричинить потребу в закупівлі українськими промисловцями та підприємцями не новітніх технологій і обладнання, а відтак і випуск неконкурентної продукції.

Більш правильним та національно гідним для української стандартизації є курс на актуалізацію чинних в Україні стандартів відповідно до досягнень науки і техніки та вимог європей-

ського і світового ринків. Тим паче, що такий курс підтримують і міжнародні організації ІСО, МЕК, СОТ тощо. Світова спільнота зацікавлена в більш досконалих, більш комфортних та екологічно чистих товарах і продуктах.

Отже, нові соціально-економічні відносини в Україні та її регіонах принципово не можуть забезпечуватися та підтримуватися застарілою структурою та змістом державного менеджменту (технічного регулювання) тріадою цих застосовних наук. Ця структура створювалась для зовсім іншого соціально-економічного устрою і в нових українських умовах апіорі не може забезпечувати нашої державі, її промисловості відповідні пріоритети та конкурентоспроможність національної економіки, її індустріального сектора господарювання з низькою культурою менеджменту.

Навпаки, нинішнє чинне законодавство у цій сфері та чинні державні стандарти України (в переважній більшості це ГОСТи СРСР) заважають, а в деяких аспектах і завдають непоправної шкоди процесу позитивних перетворень як в промисловості, так і в економіці в цілому. У великій мірі це негативно впливає на розвинення інноваційного середовища та ринкових джерел фінансування наукових досліджень з наступним впровадженням їхніх позитивних результатів у матеріальне виробництво, підвищення його культури.

Ніхто в світі не бажає сьогодні ризикувати своїм капіталом внаслідок невизначеності процесу перетворення нематеріальної наукової ідеї у ринкову за технічного регулювання та корумпованому державному нагляді за дотриманням вимог застарілих ГОСТів тепер уже СНД. А останній, суто український «винахід» щодо підпорядкування зазначеної тріади інтересам лише українських бізнес-структур зі збереженням застарілої (радянської) системи державного менеджменту, може асоціюватися з відмовою України від розвинення національної промисловості та концентрації зусиль держави лише на патерналістських методах економічного менеджменту.

Це є значним протиріччям усталеній світовій практиці та може свідчити лише про відсутність у керівників Держпоживстандарту України навіть загальних модельних уявлень щодо становлення та розвинення в українських умовах інноваційного бізнесу, тобто національної інноваційної системи в стандартизації, метрології і сертифікації. Це ще в більшій мірі спричинює зростання негативних тенденцій, які закладені в цю систему за радянських часів.

Наприклад, термінологічна культура текстів як державних стандартів, так і законів України стосовно стандартизації та сертифікації свідчить про невідкладність введення термінологічного «лікбезу» на всіх рівнях державного менеджменту. Так в Законі України «Про стандартизацію» маємо: стаття 1. Основні терміни та їх визначення. Тут порушено стандарт структури державної мови – застосовано особовий займенник їх, а треба присвійний – їхні. Так само: «У цьому законі терміни вживаються у такому значенні», тобто замість «застосовано» маємо що «терміни самі намагаються вжитися в якесь значення».

Цю термінологічну хибність маємо в дефініції утямку, коли «національні стандарти – це державні стандарти України, прийняті...». Отож виходить, що нація і держава мають однакове значення в нинішній державній стандартизації України. І такий стан якості «культурних тестів» можна виявити в кожному державному стандарті або законі.

Висновки. Сьогодні стандартизація все настійливіше стає безпосередньо продуктивною силою і тому більш чіткішими, придатними до конкретного аналізування стають її зв'язки як між окремими видами досліджень об'єктів стандартизації, так і між наукою, технікою, виробництвом, культурою і суспільством в цілому.

Сучасні стандартизація та сертифікація стали типово масовим явищем, що сприяє статистичному аналізуванню досвіду функціонування їхніх національних систем і зокрема, ДСТУ та УкрСЕПРО в Україні.

Надзвичайно швидкими темпами зростає кількість підручників, навчальних посібників, видань з професійної освіти і стандартизації і сертифікації, а також наукових публікацій. В останніх аналізують різноманітні аспекти структурної організації, ефективності менеджменту економічної доцільності централізованого державного стандартування і сертифікування, якості цих технологічних процесів як засобів державного технічного регулювання та споживчої політики держави.

Інтеграція економіки України до світових та європейських економічних відносин без врахування нових тенденцій в сучасній концепції розвинення стандартизації, як нової потужної рушійної сили, економіки та культури господарювання, що продуктивно впливає на еволюційні процеси в державі, апіорі приречена на поразку. Наприклад, Європа, для культури якої з давніх часів характерним є значний індивідуалізм, може виявитися твердим

горішком і продовжувати дотримуватися стандартів своїх традиційних вартостей, що мають свою цінову визначеність.

Огульна підпорядкованість (гармонізація) стандартів вітчизняного виробництва та умов нашої життєдіяльності євростандартам може стати пасткою для українців, їхньої високої здатності до творчого злету, досконалого мистецтва в реалізації своїх традиційних методів пізнання, навичок і вмінь, природного потягу до «застосовних знань» та інновацій.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про стандартизацію» (із змінами, внесеними згідно із Законом №3164-IV від 01.12.2005).
2. Колмогоров Г.Д. Стандартизация в СССР. – М.: Изд-во стандартов, 1985.
3. Шевченко В.І. Проблеми нормотворення та оцінювання відповідності в атомній енергетиці України. – К.: Вісник інженерної академії України, 1998.
4. Шевченко В.І., Шевченко В.В. Проблеми української стандартизації як науки. – К.: Вісник інженерної академії України, 2000.

* * *

УДК 377(477)

Інна Бишовець, аспірантка кафедри історії та культури України, Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, Україна, м. Переяслав-Хмельницький

Передумови створення закладів професійно-технічної освіти в Україні

Досліджено передумови створення закладів професійно-технічної освіти з підготовки кадрів кваліфікованих робітників для провідних галузей промисловості країни, які активно модернізувалися. Встановлено, що відновлення промислового виробництва УРСР потребувало кваліфікованих кадрів, насамперед, у галузі будівництва й сприяло розбудові повноцінної системи закладів професійно-технічної освіти в Україні.

Ключові слова: виробниче навчання, курси підвищення кваліфікації, майстер, модернізація, народне господарство, професійно-технічна освіта, провідні галузі, робітник.

Інна Бишовец. Предпосылки создания учреждений профессионально-технического образования в Украине

Исследованы предпосылки создания учреждений профессионально-технического образования по подготовке кадров квалифицированных рабочих для ведущих отраслей промышленности страны, которые активно модернизировались. Установлено, что восстановление промышленного производства УССР требовало квалифицированных кадров, прежде всего, в области строительства и способствовало развитию полноценной системы учреждений профессионально-технического образования в Украине.

Ключевые слова: ведущие отрасли, мастер, модернизация, курсы повышения квалификации, народное хозяйство, профессионально-техническое образование, производственное обучение, рабочий.

Inna Bishovets'. Preconditions of creation vocational-technical educational institutions in Ukraine

The article deals with preconditions of creation vocational-technical educational institutions which train qualified staff for the leading branches of state industry that have been modernized actively. It is determined that resumption of USSR's industry production required qualified staff, first of all in building branch and assisted to the development vocational-technical educational institutions of full value in Ukraine.

Keywords: industrial training, courses of qualification increase, master, modernization, national economy, vocational-technical education, leading branches, worker.

У сучасних реаліях постало актуальне завдання суттєво поліпшити освітньо-виховний потенціал нації, створити для нього належні умови життєдіяльності. Тому критичне використання досвіду минулих років щодо забезпечення освітніх умов, культурних потреб, з'ясування тенденцій розвитку професійно-технічних традицій має важливе наукове та практичне значення. У цьому контексті заслуговує всебічного аналізу питання професійно-технічної освіти населення.

Окремі аспекти трудової підготовки учнів неодноразово аналізували українські вчені В.Баран [3], М.Зінич [4], Я.Овчиннікова [6], М.Пальчук [7]. Спеціальні роботи з історії професійно-технічної освіти УРСР створювали М.Ф. Пузанов, Г.І. Терещенко [8]. Проте, в наш час існує необхідність об'єктивного аналізу й нового погляду на цю проблему. Слід також зауважити, що в українській історіографії немає спеціальної праці, присвяченої розвитку професійно-технічної освіти в роки Другої Світової війни.

В даній статті автор ставить за мету проаналізувати передумови створення закладів професійно-технічної освіти в період Другої Світової війни.

Довоєнна технічна реконструкція народного господарства, розгорнута ще в роки перших п'ятирічок, вимагала безперервного надходження на виробництво робочої сили, кваліфікованих кадрів, спроможних впоратися з новою технікою і водночас досягати високих показників продуктивності праці. Проте система підготовки кваліфікованих робітничих кадрів, що склалася наприкінці 1930-х рр., була не досить ефективною. Вона характеризувалася децентралізацією, різноманітністю форм підготовки, недостатнім фінансуванням.

З метою підготовки кваліфікованих робітників було організовано три типи закладів професійно-технічної освіти:

1) ремісничі училища з 2-річним терміном навчання для підготовки кваліфікованих робітників – металургів, хіміків, гірників, нафтовиків, кваліфікованих робітників для морського і річкового транспорту, підприємств зв'язку та ін.;

2) залізничні училища з 2-річним терміном навчання для підготовки помічників машиністів, слюсарів по ремонту паровозів і вагонів, казанярів, бригадирів по ремонту шляху і інших робочих складних професій залізничного транспорту;

3) школи фабрично-заводського навчання (ФЗН) з 6-місячним терміном навчання по підготовці робочих масових професій, в першу чергу для вугільної, гірничорудної, металургійної, нафтової промисловості і будівельної справи [6, с. 78; 7, с. 100].

Держава узяла на себе повне матеріальне забезпечення всіх учнів, які навчалися в закладах професійно-технічної освіти. Для них був введений спеціальний одяг і знаки відмінності. Все це відразу привернуло до цих учбових закладів увагу молоді. Училищем а школам були виділені спеціальні приміщення для учбово-виховної роботи, учбових майстерень і грузотоків. За вказівкою уряду наркомати передали цим учбовим закладам 23 тисячі металорізючих верстатів і іншого виробничого устаткування [7, с. 100].

Передбачалося, що за 1940/1941 навчальний рік заклади системи Державних трудових резервів підготують кваліфікованих робітників для різних галузей народного господарства країни зі 360 спеціальностей [6, с. 78].

Та восени 1941 р. в тяжких умовах окупації навчання у школах почалося лише в деяких районах Чернігівської, Сумської, Донецької областей, які контролювалися партизанськими загонами. В оточених містах Одесі та Севастополі заняття нерідко проходили у бомбохвищах [1, с. 318–319].

З перших днів війни підготовка кваліфікованих кадрів стала одним з найважливіших народногосподарських завдань. 20 серпня 1941 р. газета «Правда» писала: «не можна поклатися тільки на ентузіазм нових робітників, на їх ініціативу і готовність якнайшвидше оволодіти професією. Війна вимагає виключно високих темпів підготовки кадрів, отже, їх систематичного і наполегливого навчання, виховання, технічного зростання і виробничого гарту». Тож, в умовах розгортання Другої світової війни проблема нестачі кадрів набувала особливого звучання і масштабу та визначалася як першочергова в УРСР. Створена система Державних трудових резервів СРСР була покликана вирішити, насамперед, завдання підготовки кадрів кваліфікованих робітників для провідних галузей промисловості країни, що активно модернізувалися. Професійне навчання кваліфікованих кадрів здійснювалося як безпосередньо на виробництві, так і в учбових закладах державних трудових резервів [6, с. 78].

У зв'язку з масовим прибуттям нових непідготовлених кадрів замість тих, що пішли на фронт, були внесені серйозні зміни в систему виробничо-технічного навчання на підприємствах. Матеріально-технічна база підготовки нового поповнення значно звузилася в порівнянні з минулими роками. Скорочені були терміни підготовки кадрів, переглянуті програми і методика навчання, розширено навчання робітників масовим професіям.

На всіх підприємствах країни в період війни існували наступні основні види виробничо-технічної підготовки кадрів: індивідуальне і бригадно-індивідуальне, навчання на курсах і в стахановських школах. У військовий час індивідуально-бригадним методом було навчено в системі Наркомстанкопрому – 83%, на підприємствах Наркомтяжмашу – 75%, Наркомсредмашу – 77%. В цілому, в промисловості СРСР таким шляхом задовольнялося приблизно 85% всіх потреб заводів в робочій силі. Крім того, організовувалися курси та школи підвищення кваліфікації, учбово-виробничі цехи [4, с. 57].

Якщо на першому етапі війни завдання полягало в тому, щоб підготувати нових робітників, які мали б мінімум знань і навичок, а потім підвищували б свою професійну майстерність безпосередньо в процесі виробництва, то у подальші роки, починаючи з 1943 р., коли в промисловості країни збільшувалися масштаби і технічний рівень виробництва, на перший план висувалося за-

вдання подальшого підвищення кваліфікації кадрів. Зокрема, Раднарком СРСР, Центральний Комітет ВКП(б) в період війни прийняли ряд заходів по поліпшенню виробничого навчання на підприємствах країни. Підготовка нового поповнення робочого класу входила складовою частиною в державні річні, кварталні, місячно-господарчі плани 1941–1945 рр. Так, Рада Народних Комісарів СРСР 21 травня 1942 р. прийняла ухвалу «Щодо організації на підприємствах індивідуального і бригадного учнівства», яка передбачала, що на період військового часу для індивідуального і бригадного навчання та подальшої роботи на заводах будуть прийматися осіб, що досягли 14-річного віку, встановивши для учнів від 14 до 16-річного віку (як в період навчання, так і в період роботи) 6-годинний робочий день [4, с. 75].

Ця форма підготовки кадрів стала найбільш масовою по ряду важливих переваг перед іншими формами навчання, адже вона давала можливість одночасного навчання великої маси людей, швидкість підготовки робітників, участь учнів з першого дня їх приходу на завод в процесі виробництва, що мало важливе значення для виконання планових завдань.

Також підготовці кадрів багато уваги приділяв і комсомол. Вже на другий день війни ЦК ВЛКСМ в своїй ухвалі схвалив цінний почин молодих робітниць Московського автомобільного заводу – у вільний від роботи час оволодіти суміжними спеціальностями – слюсарів, токарів, фрезерувальників. Центральний Комітет комсомолу закликав місцеві організації ВЛКСМ поширювати його у всіх галузях промисловості і транспорту [4, с. 75].

У 1943–1945 рр. в усіх галузях народного господарства підготовка кадрів значно покращалася, підвищилася кваліфікація робочих і інженерно-технічного персоналу. Серйозна увага до цього питання приділялася й на відновлюваних заводах у звільнених районах. Щороку на підприємствах і в установах проходили підготовку і перепідготовку в середньому 5228 тис. чоловік, з них 4112 тис. робітників. На багатьох заводах вчителям, крім встановленої зарплати, за успішне виробниче навчання, залежно від ступеня підготовки і тарифного розряду, отриманого учнем, надавалася премія [4, с. 53].

Учні повинні були обов'язково пройти навчання за курсом «технічний мінімум» терміном 20–30 годин. При підготовці кадрів вживалися й заходи по освоєнню передового досвіду кваліфікованих робітників. Ширшу підготовку давала й курсова система. При підготовці кадрів для складних робіт на підприємствах встановлювався курс теоретичного навчання, розрахований на 60 годин. Також, на багатьох заводах були створені курси цільового призначення [4, с. 53].

Разом з навчанням нових робітників масових професій гостро стояло й завдання підвищення виробничої кваліфікації кадрів. У будівництві, як і в усіх галузях промисловості, більшість робітників підвищували свою технічну грамотність в основному на курсах технічного мінімуму, в стахановських школах і короткотермінових курсах підвищення кваліфікації. Першим ступенем підвищення кваліфікації були курси технічного мінімуму на яких робітники отримували мінімум теоретичних знань, необхідних для оволодіння спеціальністю. Потім, для ознайомлення з досвідом новаторів та для підвищення майстерності робітників, які вже мали певну кваліфікацію, але за браком знань і практичних навичок не могли виконувати норми виробітку, почали створюватися стахановські школи. Проте, як правило, термін школи не перевищував 10 робочих змін [4, с. 53].

Для підвищення ефективності навчання пропонувалося розробити єдині програми навчання, збільшити терміни підготовки кадрів, покласти відповідальність за навчання безпосередньо на директорів заводів [4, с. 53].

Як наслідок, у 1943 р. кількість робітників, які підвищили свою кваліфікацію помітно збільшилася. Наприклад, у верстатобудуванні за рік дана категорія кадрів збільшилася в 2 рази [2, с. 29].

В цілому, заходи, які проводяться наркоматами, сприяли підвищенню культурно-технічного рівня робітників, що знаходило віддзеркалення в діяльності підприємств і мало велике значення для розвитку галузей в цілому. Цьому сприяло також відкриття вечірніх загальноосвітніх шкіл (відповідно до ухвали Раднаркомом СРСР від 15 липня 1943 р. «Щодо навчання підлітків, які працюють на підприємствах») в яких почали навчатися тисячі хлопців і дівчат міст і селищ [2, с. 30].

Згідно планів наркоматів на 1945 р. передбачалося значно розширити підготовку нових робітників й у звільнених районах.

Виробниче навчання робочої зміни у воєнні роки, було одним з найважливіших шляхів подальшого зростання продуктивності праці, ефективнішого використання устаткування, сировини, матеріалів, збільшення випуску продукції для фронту і потреб народного господарства, а також стало основою для повоєнного формування системи закладів професійно-технічного навчання в Україні.

Тому учбові заклади трудових резервів фінансувалися за рахунок держбюджету і стали надійною формою підготовки кваліфікованих робітників в 1941–1945 рр. У військовий час відбулися зміни в мережі учбових закладів, як всієї системи трудових резервів, так і наркоматів. Якщо при організації в 1940 р. Головного управління трудових резервів (ГУТР) в СРСР було 1547 училищ і шкіл, в 1942 р. – 1726, то до кінця війни їх кількість зросла до 2587503 [4, с. 75].

Також удосконалювалася й структура учбових закладів. Створювалися спеціалізовані ремісничі училища для забезпечення і виховання дітей воїнів Червоної Армії, партизанів Вітчизняної війни, а також для дітей-сиріт, батьки яких загинули на війні.

Не дивлячись на складнощі цього періоду, в системі ГУТР в 1941–1945 рр. було підготовлено близько 2,5 млн. кваліфікованих робітників [5, с. 73].

Відновлювалися школи і училища на території, що була звільнена від окупації. З метою забезпечення кваліфікованими кадрами відновлюваних заводів важкого машинобудування 29 січня 1944 р. був виданий наказ ФЗН при Наркомтяжмашу про організацію ремісничих училищ в Харківській, Ростовській і Сталінській областях із запланованим контингентом учнів 2050 чоловік. Були виділені спеціальні бригади для капітального ремонту наявного устаткування, досвідчені майстри та інженерно-технічні працівники для керівництва виробничим і теоретичним навчанням [8, с. 232].

А у зв'язку з посиленням попиту на кваліфікованих працівників, викликаного збільшенням завдань по випуску устаткування для чорної і кольорової металургії та для вугільної промисловості, Наркомтяжмаш влітку 1944 р. надав ГУТР план подальшого розширення мережі шкіл ФЗН при заводів важкого машинобудування. Було вирішено відкрити ще 13 шкіл на 5400 учнів. Проте, практичному рішення даного питання перешкоджала відсутність гуртожитків та слабка матеріально-технічна база шкіл ФЗН і училищ (хоча починаючи з 1943 р. асигнування на підготовку кадрів в системі ГУТР безперервно збільшувалися) [4, с. 91].

В останні роки війни окреслюється перехід економіки СРСР на «мирні рейки». У 1945 р. частка цивільної продукції збільшилася до 60% (порівняно з 1942 р. – майже вдвоє), розпочалася відбудова багатьох фабрик і заводів, було відновлено третину виробничих потужностей промисловості. Та, основні показники економічного розвитку республіки істотно відставали від довоєнних, а внутрішні господарські пропорції помітно змінилися [3, с. 67].

Отже, в роки війни Україна зазнала значних матеріальних збитків від воєнних дій та окупації. Було зруйновано багато міст та сіл, промислових підприємств, залізничних мостів та ін. Все це необхідно було відновити в стислі терміни. Відповідно процеси відновлення промислового виробництва УРСР потребували кваліфікованих кадрів, насамперед, у галузі будівництва й сприяли розбудові повноцінної системи закладів професійно-технічної освіти.

Список використаних джерел

1. Артемова Л.В. Історія педагогіки України: Підручник для студ. вищих пед. навч. закл. / Л.В. Артемова. – К.: Либідь, 2006. – 424 с.
2. Баран В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.) / В. Баран, В. Даниленко. – К., 1999. – 303 с.
3. Баран В. Україна: новітня історія. 1945–1991 рр. [НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича] / В. Баран. – Л., 2003. – 667 с.
4. Зинич М.С. «Трудовой подвиг рабочего класса в 1941–1945 гг. (по материалам отраслей машиностроения): монография / М.С. Зинич. – Москва: «Наука», 1984. – 423 с.
5. Котляр Э.С. Государственные трудовые резервы СССР в годы Великой Отечественной войны / Э.С. Котляр. – М., 1975.
6. Овчинникова Я.С. Умови навчання та праці неповнолітніх Донбасу у навчальних закладах системи державних трудових резервів СРСР у 1940–1941 роках / Я.С. Овчинникова // Наукові праці. – Т. 104. – Вип. 91. – С. 78–83.
7. Пальчук М.И. Основные этапы развития профессионального образования и направления использования исторического опыта в современных условиях / М.И. Пальчук // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: Межвузовский центр «Крым», 2002. – № 31. – С. 100–103.
8. Пузанов М.Ф. Очерки истории профессионально-технического образования в Украинской ССР / М.Ф. Пузанов, Г.И. Терещенко. – К.: Вища школа, 1980. – 232 с.

* * *

УДК 94 (477) «192/193»:369.03

Олена Латишева, д-р історичних наук, професор кафедри історії України, Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Україна, м. Сімферополь

Реорганізація радянської системи добровільного страхування в УСРР у 30-х роках ХХ ст.

Актуальність дослідження полягає у висвітлюванні реорганізації системи страхування, внаслідок якої була ліквідована кооперативна форма, зазнала радикальних змін структура самих установ, а також уніфіковано «стягнення» страхових платежів. Основні принципи реформування системи майнового страхування були зосереджені в «Положенні про Держстрах СРСР», проект якого з побажаннями та пропозиціями прийняв Укрдержстрах на нараді 29 липня 1930 р.

Ключові слова: добровільне страхування, обов'язкове окладне страхування, суми страхового відшкодування, страховий інспектор.

Елена Латышева. Реорганизация советской системы добровольного страхования в УССР в 30-х годах ХХ в.

Актуальность исследования заключается в освещении реорганизации системы страхования, вследствие чего была ликвидирована кооперативная форма, претерпела радикальных изменений структура самих организаций, а также было унифицировано «взимание» страховых платежей. Основные принципы реформирования системы имущественного страхования были сосредоточены в «Положении о Госстрахе СССР», проект которого с пожеланиями и предложениями принял Укргосстрах на совете 29 июля 1930 г.

Ключевые слова: добровольное страхование, обязательное окладное страхование, суммы страхового возмещения, страховой инспектор.

Olena Latysheva. Reorganization of the Soviet System of Voluntarily Insurance in Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1930-ies

The topicality of the research consists in covering the reorganization of the insurance system that resulted in liquidation of co-operative form, radical changes in the structure of establishments, and unification of recovery of insurance premium. Formation of the Soviet property insurance system had been taking place in the times of so-called NEP – new economic policy. This conception of social development favored regeneration of different forms of entrepreneurship and basic principles of property insurance. Basic principles of reformation of the system of property insurance were concentrated in «Statute on State Insurance of the USSR», the project of which with propositions and suggestions was adopted by Ukrderzhstrakh at the conference on July 29, 1930. In this document there was no word on voluntary insurance, but in details the norms and rules of obligatory insurance were described for state enterprises and establishments. Voluntary insurance was left only for private sector.

For property insurance billing system, classification of administrative settlements was implemented: cities and towns were divided into three classes, and rural areas in the two districts. This classification in terms of setting optimal tariffs was imperfect. The proposed forms on voluntary insurance, aimed only at collection of additional funds, appeared to be non-effective. New regulations of 1934 and 1935 were not supported by population that exhausted its own economic resource.

So, regulations of the Soviet state, analyzed in the article, concerning insurance system, indicated controversial history of the formation and functioning of voluntary insurance. The principle of voluntariness meant only the fact of consent of the property owner but not the choice of forms of property insurance. Collective and state farms, as well as industries, by no choice paid premiums according to the instructions and regulations issued by the authorities. The expression that there was voluntary insurance for the public, but for the State Insurance – premiums were mandatory, meant the functional nature of the so-called voluntary insurance.

Keywords: voluntarily insurance, obligatory salary insurance, sums of insurance compensation, insurance inspector.

На початку 30-х років відбулася реорганізація системи страхування, внаслідок якої була ліквідована його організаційна кооперативна форма, зазнала радикальних змін структура самих установ, а також уніфіковано «стягнення» страхових платежів шляхом створення спеціальних страхових фондів для відрахування до них належних коштів підприємствами усупільненого сектора. Основні принципи реформування системи майнового страхування були зосереджені в «Положенні про Держстрах СРСР», проект якого з побажаннями та пропозиціями прийняв Укрдержстрах на нараді 29 липня 1930 р. [1]. Про добровільне страхування жодного слова, але дуже концентровано виписано норми і правила обов'язкового окладного страхування для колективного та приватно-господарського сектору. Страхові платежі приватного сектору стягували за принципом майнової прибутковості, а не загальної прибутковості господарств, тому власники майна не наважувалися добровільно страхувати його, позаяк ризик неповернення страховки був великий. Постановою ЦВК та РНК СРСР від 3 лютого 1931 р., крім ліквідації республіканських установ державного страхування, скасувало принцип добровільного страхування майна державних підприємств та закладів, а та-

кож добровільне окладне страхування майна, якщо воно підлягало окладному страхуванню. Для приватного сектора добровільне страхування залишалося, яке застосовувалося для хатнього майна, сільгосппродуктів, реманенту, транспортних засобів, а також будівель від вогню, рослин від градобою, вимочок та вимерзання, худоби від смерті, але за відсутності їх окладного страхування [2]. Добровільне страхування не стосувалося майна тих господарств які оподатковувалися єдиним сільськогосподарським податком індивідуальним порядком або прибутковим.

Добровільне страхування зберегли, однак обмежили його секторально та організаційно-функціонально, тому що інструкції торкалися переважно окладного страхування. Винятком є систематизований збірних нормативних актів про тарифи і тарифні правила державного добровільного страхування, опублікований з дозволу органів цензури 10 квітня 1932 р. загальним накладом 30 тисяч примірників [3]. Інструкції і тарифні правила зафіксували історію здійснення добровільного страхування різного майна, а також загальні правила та норми страхових операцій. Для оформлення добровільного страхування страхувач (господарство) подавав до фіноргану заяву, у якій було зазначено: назву організації, прізвище власника, його соціальний стан, категорію майна, вартість, страхову суму, структуру хати, якість матеріалу, термін страхування. Страховий інспектор чи уповноважений від районного фінвідділу встановлювали суму премії, яку страхувач мав сплатити на поточний рахунок районного страхового відділу місцевої філії Держбанку, подавши квитанцію про страховий внесок та одержавши страховий квиток.

До страхування добровільним порядком приймали майно, яке не підлягало обов'язковому окладному страхуванню. Страхова сума майна не повинна була перевищувати для робітників і службовців в містах першого рівня – 4000 крб. на родину, а по селах 2000 крб. [3,с.11]. Оцінка майна відбувалася згідно «Загальних правил добровільного страхування від вогню» 1928 р., тобто неписької доби. Заборонялося страхувати добровільним порядком майно, яке належало до окладного обов'язкового страхування, будь-яке майно колгоспів, акціонерних товариств, МТС, громадських організацій та кооперативів, на яке поширювалися правила страхування усуспільненого сектору. Страхові кошти від населення приймали райфінвідділи, їхні посередники: ошадкаси, профспілки, громадські організації, житлова кооперація, які мали на власні витрати 10% зібраної премії.

Кооперативне страхування ліквідували весною 1931 р., але зберегли добровільне державне страхування кооперативного майна від вогню. До об'єктів страхування майна первинної кооперативної ланки належали товарно-матеріальні цінності, тара, матеріали промислового значення (сировина, паливо, півфабрикати, готова продукція на складах), транспорт, що обслуговує торгівлю. Вони належали раніше до компетенції органів гарантійного страхування, яке було скасовано у 1930 р. Страхова сума майна обмежувалася цифрою 5000 крб., а страхова ставка коливалася від 125 коп. до 175 коп. на 100 крб. страхової суми [3,с.13], яка залежала від класу підприємств.

Для системної тарифікації страхування майна була здійснена класифікація адміністративних населених пунктів: міста та селища міського типу розподілялися на три класи, а сільські місцевості на два райони. Наприклад, до першого класу потрапили міста – Київ, Харків, Чернігів, Дніпропетровськ, Одеса, Миколаїв, Нікополь, Мелітополь та інші, а також селища – Нова Прага, Лисичанськ; до другого – міста Охтирка, Біла Церква, Вінниця, Пирятин, Черкаси, Конотоп, Богодухів, Лебедин, Житомир, Кобеляки, Миргород, до третьої – Глухів, Овруч, Жмеринка та інші. Сільські райони розмежовувалися за адміністративними кордонами колишніх округ. Так, до першого району потрапили села Артемівської, Дніпропетровської, Запорізької, Лубенської, Полтавської, Маріупольської, Херсонської округ, а разом 16 колишніх адмінцентрів. До другого району було виділено 12, з них села Білоцерківської, Бердичівської, Київської, Проскурівської, Харківської та інших округ [3,с.18]. Використані принципи класифікації населених пунктів з точки зору встановлення оптимальних тарифів виявилися недосконалими, позаяк майнова відмінність селян північної Київщини та Чернігівщини була дуже умовною. Майновий стан селянських господарств в роки масової колективізації, політики розкуркулення та хлібозаготівель швидко змінювався, тому районування тарифних ставок втратило перспективу, вимагало докорінного перегляду.

Для органів державного страхування страхові внески кооперативних товариств давали додаткові кошти до бюджету. Страховка діяла протягом року, тому кожне її поновлення приносило значні кошти, які були добровільними пожертвами населення на потреби індустріалізації тощо.

Тарифи, правила і принципи добровільного страхування, які діяли в умовах тотального вилучення сільськогосподарської продукції у безпосередніх її виробників протягом 1931–1933 рр., су-

даючи з опублікованих архівних документів [4], можна віднести до розряду теоретичних розробок, тому що поєднання грошової (позики індустріалізації, єдиний сільгосподаток, самообкладання, окладне і добровільне страхування, культ – збір тощо) та натуральної повинностей (план хлібозаготівель, натуральні штрафи, обов'язкове постачання державі картоплі, молока, м'яса) означало дискредитацію самої системи державного майнового страхування, бо держава була основним визискувачем.

Реорганізація системи страхування в сільських районах, яку започаткувала постанова ЦК ВКП(б) від 8 березня 1933 р., торкнулася низової ланки, тобто районів та селищ, що означало «наближення» страхового апарату до населення. Зникли страхові агенти, а натомість постали страхові ревізори та інспектори. Якщо протягом 1931–1932 рр. страхові збитки становили дві третини суми страхового збору, то у 1933 р. лише 28% [5,с.69]. В абсолютних цифрах страхові надходження в СРСР становили: у 1931 р. 508, у 1932 р. 689, у 1933 р. 908 млн. крб., у 1934 р. понад 1 млрд., 1935 р. 1,2 млрд., 1936 р. 1,4 млрд. крб. [5,с.21]. Пряме підпорядкування державного страхування майна суб'єктів господарювання та громадян Наркомфіну лише посилювало фіскальні функції органів влади.

27 липня 1934 р. ЦВК та РНК СРСР видали постанову «Про добровільне страхування», яка не скасовувала його попередні форми, але дозволила здійснювати в селах та селищах, в колгоспах та кооперативних товариствах добровільне окладне страхування. Воно стосувалося будівель, підприємств, обладнання, реманенту в межах різниці між інвентарною оцінкою та їх справжньою вартістю згідно оцінки страхових органів, а також сільськогосподарських тварин, враховуючи тверді норми по окладному страхуванню цих об'єктів та реальну вартість [6]. Уряд дозволив Держстраху СРСР добровільне окладне страхування великої рогатої худоби віком до 10 років та коней віком до 12 років, які перебували у власності колгоспників та «одноосібних трудових господарств», але не більше твердих норм забезпечення по окладному страхуванню за конвенційними цінами або заготівельними. Так зване добровільне страхування поширювалося на дрібну худобу, птицю, кролів, навіть бджіл, але за тарифними ставками окладного страхування. Цей вид страхування давав певні переваги колгоспам та кооперативам, яким дозволялося страхувати худобу за ставками, що відповідали їх повній вартості, а для колгоспників та одноосібників обмежувалися віком худоби. Цей вид не був додатковим до окладного страхування, позаяк вони взагалі не підлягали окладному страхуванню. Обидва види добровільного страхування мали не вибірковий, а суцільний порядок, тобто страхувалася або уся худоба, або одного виду.

17 вересня 1935 р. ЦВК та РНК СРСР внесли зміни і доповнення до постанови від 17 липня 1934 р. про добровільне страхування, які стосувалися добровільного страхування посіву спеціальних і технічних культур, урожаю садів, виноградників, городів, бахчевих, які належали колгоспам та кооперативам, а також великої рогатої худоби та коней в господарствах колгоспників та одноосібників в районах, передбачених Зразковим статутом сільськогосподарської артілі [7]. Ставки страхових платежів були меншими порівняно з окладним страхуванням, але з 1935 р. почала діяти єдина норма відповідальності для всіх видів страхування зернових культур: за твердими цінами на гектар посіву з пропорційним принципом розрахунку. Колгоспи України в разі стихійного лиха отримували страхове забезпечення з гектара пошкодженого посіву зернових культур 60 крб., виноградників, садів 450 крб., коренеплодів і технічних культур 175 крб., колгоспники відповідно – 50, 400 та 160 крб., одноосібники 50, 375 та 150 крб. [5,с.95].

Запропоновані види добровільного страхування, які мали на меті лише стягнення додаткових коштів, виявилися недостатньо ефективними. Зокрема, на 3-ій сесії ЦВК УСРР у лютому 1936 р., названа загальна вартість майна, застрахована системою Держстраху – 12,5 млрд. крб., з них колгоспів 4,7 млрд., колгоспників трохи більше 4 млрд. крб., але порядком добровільного страхування лише 169 млн. крб., з них 33 млн. крб. припадало на 6 тис. колгоспів [8]. Постанови 1934 та 1935 р. про новий вид добровільного страхування не знаходили підтримки населення, яке вичерпало власний економічний ресурс. У 1935 р. застраховане майно становило лише 20% його реальної вартості, колгоспної робочої худоби 12%, великої рогатої худоби 7,2%, овець 3,3%, свиней близько 3% від їх загальної кількості [9]. У колгоспників та одноосібників було застраховано 0,2–0,7% наявного поголів'я худоби. Сподівання на додатковий вид страхування не виправдалися, тому залунала критика Держстраху [9]. В газетах друкувалися матеріали агітаційно-пропагандистського характеру, спрямовані на розгортання ударних кампаній на підтримку добровільного страхування [10]. У 1935 р. в СРСР було застраховано від вогню 11,6 млн дворів, а також 12,3 млн. коней [11,с.47], але винятково за ставками окладного страхування.

Розрахунок з колгоспами відбувався через банківську систему шляхом поповнення їхніх неподільних фондів, капіталокладень, тобто безготівково. Колгоспники та одноосібники не мали таких умов добровільного страхування, сплачуючи страхові внески готівкою в обмежений часовий термін, але не він був причиною їх байдужого ставлення до цих видів добровільного страхування, а відсутність матеріального зацікавлення через недостатнє страхове забезпечення.

Враховуючи недоліки добровільного страхування, союзний уряд видав 5 вересня 1935 р. чергову постанову «Про роботу Держстраху по добровільному страхуванню», якою визнавав недостатньою діяльність Нарком фіну СРСР, позаяк значна частина майна колгоспів, колгоспників, робітників і службовців виявилася незастрахованою [12]. Постановою запроваджувалося окладне добровільне страхування посіву зернових та бобових культур колгоспів, а також повертався інститут страхових агентів Держстраху, пропонувалися премії та інші форми заохочування їхньої роботи за виконання та перевиконання планів добровільного страхування. 29 листопада 1936 р. з'явилися «Правила добровільного страхування посіву зернових та бобових культур», тобто уряд вимагав посилити тиск на суб'єктів господарювання з метою максимального вилучення у них страхових платежів [13]. Дозволялося страхувати усі зернові та бобові культури колгоспу, а також кожну зокрема, проте на всій її площі, а не окремому гектарі. Страхове забезпечення коливалося між нормою відповідальності по обов'язковому окладному страхуванню та повною вартістю урожаю, вирухованому по державним заготівельним цінам. Страхування було добровільним, а тариф за принципом окладного обов'язкового. Якщо страхувалася уся площа, то колгосп отримував скидку 10% тарифної ставки. Правління колгоспу подавало заяву районному страховому інспектору, вказавши площу застрахованих зернових та бобових культур, їх пересічну урожайність, страхову суму, але не вищу від вартості урожаю. Господарство вносило половину страхової суми разом з поданням заяви, а решту через два місяці. Страхувач мав повідомити районного страхового інспектора про збитки протягом п'яти діб після їх виявлення, щоб уникнути бюрократичних ускладнень та стягнень.

Друга половина 30-х р. вирізнялася абсолютизацією обмеженої влади партійних та радянських органів, масовим політичним терором, насаджуванням карально-репресивних методів управління суспільством, тому декларування принципу добровільності на початку його формування трансформувалося в окремий вид додаткового окладного страхування. Характеризуючи розвиток системи державного страхування у 1937 р., В.К. Райхер писав, що там було виявлено «заклятих ворогів народу», «реставраторів капіталізму», «агентів фашистських розвідок», які намагалися «...спотворити страхову політику партії і радянської влади», порушуючи «...принцип добровільності в галузі страхування» [5, с. 71]. Три перевірки роботи страхових установ, здійснених протягом 1936–1937 рр. контрольно-ревізійними органами, виявили факти незаконного отримання страхових платежів, оформлення страховки за надмірно високими тарифними ставками. Перелічені порушення, на думку В.К. Райхера, призвели до недовиконання плану понад-окладного страхування у 1937 р. майже на 30%, а по страхуванню домашнього майна на 71,7% [5, с. 71]. Так, станом на 1 січня 1937 р. лише 15% колгоспів використали добровільне страхування, застрахувавши 22% коней, 14,4% голів великої рогатої худоби, близько 8% посівних площ, а колгоспники застрахували лише 2,5% наявної у них худоби [14, с. 20]. 21 березня 1937 р. ЦВК і РНК СРСР звільнили сільські ради від обов'язків по нарахуванню грошових податків, страхових платежів та натуральних поставок, а з 1 липня того ж року передали ці повноваження районним фінвідділам [14, с. 20]. Саме вони їздили селами та збирали грошову повинність населення, до якої належало і добровільне окладне страхування.

Протягом 1938–1939 рр. з'явилися інструктивно-нормативні документи, які упорядковували систему добровільного страхування майна колгоспів та селян. Так, 4 жовтня 1938 р. Наркомфін СРСР ухвалив інструкцію «Про добровільне страхування майна, посіву і тварин, що належать колгоспам і трудящим», яка доповнила зміст постанов 27 липня 1934 р. та 5 вересня 1936 р. деякими положеннями. Вони стосувалися особливостей страхування насаджень картоплі, тварин та бджіл на випадок смерті від хвороб, вікових обмежень їх страхування та відповідно тарифних ставок, порядку та умов оформлення майнового страхування [15]. Наркомфін СРСР ухвалив «Правила добровільного страхування засобів транспорту», які стосувалися легкових та вантажних автомобілів, автобусів, трамваїв, тролейбусів, мотоциклів, катерів, моторних човнів, поромів, парусних суден, літаків, тракторів, що належали державним установам та закладам [15, с. 157]. 14 квітня 1939 р. з'явилися «Правила добровільного страхування домашнього майна від пожеж, блискавки, вибуху, повені, землетрусу,

буревію, зливи, обвалів та поповзнів». В преамбулі «Правил» зазначалося, що успішне виконання сталінських п'ятирічок забезпечило трудящим країни «небачене зростання матеріального добробуту», а особиста власність охороняється сталінською конституцією [15, с. 161–162]. Держава сплачувала страховку лише у випадку стихійного лиха, передбаченого чинними «Правилами». Страхування майна відбувалося з оглядом та без його огляду, але без огляду страхували сімейне майно до 10000, однаків до 6000 крб. страхової оцінки. Страхування будівель, яке підлягало обов'язковому огляду та оформленню відповідного страхового свідоцтва, відбувалося шляхом щорічних платежів з кожної тисячі страхової суми. Тарифні ставки залежали від якості будівельних матеріалів, вогнетривкого чи не вогнетривкого даху, але в межах 1 крб. – 7 крб. 50 коп.

Дивним виглядало індивідуальне добровільне страхування життя трудящих на випадок смерті, особливо у 1938 р., тобто в апогей великого сталінського терору. Страхувач оформляв заяву та сплачував 15 крб. вступного внеску, вказуючи кому необхідно було виплатити страхову суму у разі його смерті. «Держстрах сплачує повністю страхову суму у випадку смерті застрахованого від будь-якої причини, – зазначалося в правилах від 1 жовтня 1938 р., – а також у випадку повної та постійної втрати застрахованим працездатності від нещасних випадків, які сталися протягом дії страхування» [15, с. 196]. Репресії позбавляли життя сотень тисяч радянських громадян, позбавляли їх працездатності після повернення з таборів, але жалюгідна страховка не могла повернути їх до повноцінного життя. Внески коливалися від одного року до десяти років терміну страхування в межах 17–37 крб. на тисячу страхової суми, від 15 до 25 років в межах 20–27 крб., а максимальна сума становила 50 крб., якщо особа досягла 59 років [15, с. 198]. Страхувач мав право доручення на отримання страховки іншою особою, засвідчивши наявність страхового свідоцтва.

Для отримання страхової суми необхідно було подати в Держстрах наступні документи: страхове свідоцтво, копію акта про фіксацію нещасного випадку, а також довідку Загсу про смерть. Тарифні ставки, затверджені Наркомфінансом СРСР 25 листопада 1939 р., становили протягом року від 2 крб. 50 коп. до 12 крб. на кожну тисячу страхової суми.

Діяла також «Інструкція з організації та оформлення добровільного колективного страхування життя трудящих» від 17 травня 1938 р. та «Правила добровільного колективного страхування життя трудящих» від 9 лютого 1939 р. Для укладання колективного страхування життя існувала низка необхідних документів: список осіб, що виявили бажання страхуватися, (форма №124), платіжний список (форма №125), особистий рахунок збиральника платежів (форма №126), книги квитанцій з корінцями (форма №206) страхове свідоцтво для колективу (форма №207), страхові посвідчення для застрахованих (форма №208). Страхування відбувалося за місцем роботи. Страхова сума коливалася від 500 до 5000 крб. на кожну особу, а термін страхування становив один рік. Якщо особа страхувалася на тисячу карбованців, то вона сплачувала 12 крб. страхового внеску, але наступного року повнювала страховку, відтак кошти потрапляли на банківський рахунок Держстраху. Він відповідав лише за втрату загальної непрацездатності, а не професійної. У випадку смерті страховку виплачували особі, яка була зазначена в заяві застрахованого, а за її відсутності – найближчим родичам.

Таким чином, проаналізовані нормативно-правові акти радянської держави свідчать про суперечливу історію становлення та функціонування системи добровільного страхування. Принцип добровільності означав лише факт згоди власника майна та суб'єкта господарювання, а не право вибору форм майнового страхування, обмежившись однією з них. Колгоспи та радгоспи, а також промислові підприємства безпеліційно сплачували страхові внески згідно інструкцій та правил, встановлених органами влади. Вираз про те, що добровільність існувала для населення, а для Держстраху стягнення страхових платежів було обов'язковим – означав функціональну суть системи так званого добровільного страхування. Понадто окладне добровільне страхування, особливо за тарифними ставками обов'язкового окладного страхування, відбувалося примусово, а його норми і правила відповідали принципам податкової системи. Ставлення населення, особливо сільського, до так званого добровільного страхування, судячи з відсотків охоплення майна та суб'єктів господарювання, було негативним. Держстрах, запроваджуючи добровільне страхування хатнього майна, навіть одягу та білизни, мав одну мету – максимальне стягнення коштів населення.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. – Ф. 539. – Оп. 7. – Спр. 1037. – Арк. 251.
2. СЗ СРСР. – 1931. – № 8. – Ст. 88.

3. Тарифи й тарифні правила державного страхування (крім окладного). Систематизований збірник тарифів і тарифних правил та пояснення про порядок застосування їх. – Х.: Укрфілія Держфінвидаву, 1932. – 40 с.
4. Колективізація і голод на Україні. 1929–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів. Друге видання, стереотипне. – К.: Наукова думка, 1983. – 732 с.; Голодомор 1932–1933 років в Україні. Документи і матеріали. – К.: Видавничий дім «Кисво–Могилянська академія», 2007. – 1128 с.
5. Райхер В.К. Государственное страхование в СССР / В.К. Райхер. – М.; Л.: Госфиниздат, 1938.
6. СЗ СССР. – 1934. – №40. – Ст.317.
7. Там само. – 1935. – №51. – Ст.423.
8. Финансовая программа УССР на 1936 год. Доклад А.А. Рекиса на 3-й сессии ЦИК УССР // Экономическая жизнь. – 1936. – 18 февраля.
9. Легостаев Л. Пора Госстраху перестроиться // Экономическая жизнь. – 1936. – 12 марта.
10. Государственное страхование сберегает богатство колхозов и колхозников (Письмо колхозников артели имени 9-го января) // Экономическая жизнь. – 1936. – 12 марта.
11. Организация и техника государственного страхования в СССР / Коношин Ф., Легздинг Н., Очан С. и др. – М.: Госфиниздат, 1939.
12. СЗ СССР. – 1936. – №46. – Ст.398.
13. Там само. – 1936. – №61. – Ст.453.
14. Организация и техника государственного страхования в СССР...
15. Сборник важнейших постановлений и ведомственных распоряжений по государственному страхованию / состав. В.С. Давыдов, отв. ред. А.Н. Власов. – М.: Финиздат, 1940. – 246 с.

* * *

УДК 94(477.43).084

Микола Олійник, канд. історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України, Кам'янець–Подільський національний університет ім. Івана Огієнка, Україна, м. Кам'янець–Подільський

Еволюція сільського господарства на Поділлі в роки непу через призму статистики

З допомогою статистичних даних детально аналізуються головні аспекти неоднозначних трансформаційних процесів у сільському господарстві Поділля в 20–ті роки ХХ століття.

Ключові слова: селянське господарство, посіви, врожай, худоба, реманент.

Николай Олейник. Эволюция сельского хозяйства на Подолии в годы нэпа сквозь призму статистики

С помощью статистических сведений детально анализируются главные аспекты неоднозначных трансформационных процессов в сельском хозяйстве Подолии в 20–е годы ХХ века.

Ключевые слова: крестьянское хозяйство, посевы, урожай, скот, инвентарь.

Mykola Oliynyk. Evolution of agricultural sector in the region of Podillya in the period of NEP in statistical data

The main aspects of ambiguous transformation processes in the agricultural sector in the region of Podillya in the 1920s are analyzed in detail through statistical data.

Keywords: agricultural farms, crops, harvest, cattle, implements.

В 20–ті роки ХХ століття сільське господарство України пройшло складний шлях трансформації від післявоєнного відновлення до соціалістичної перебудови, що тією чи іншою мірою знайшло відображення в працях О.Ганжі, В.Калініченка, П.Панченка, В.Марчука, Ю.Святця [1].

Суттєві особливості трансформаційних процесів у селі були на Поділлі. Різні їхні аспекти досліджуються в публікаціях П.Григорчука, В.Соловей, О.Стадник, І.Рибак та інших [2].

Метою даної статті є аналіз еволюції сільського господарства на Поділлі в роки непу через призму статистики. Джерельною базою слугують статистичні збірники, які видавалися центральним статистичним управлінням УСРР у 20–х роках минулого століття з проблем розвитку сільського господарства України та матеріали фондів органів радянської влади на Поділлі державних архівів Вінницької та Хмельницької областей.

На початку 20–х років прикордонна Подільська губернія (на заході вона межувала з Польщею, а на півдні – з Румунією) займала територію 30097 квадратних верст проти 30282 у Волинській та 48373 в Київській губерніях. Серед усіх губерній України тут була найбільша густина населення – 90 осіб на квадратну версту, тоді як у сусідніх Волинській і Київській вона відповідно складала 57 і 86. Характерно, що така висока густина населення була в краї, де 87,9% його проживало в селі проти 85,44% на Волині та 70,21% на Київщині [3, с.3]. Не випадково губернські органи влади розглядали Поділля як аграрно перенаселений край і вважали

за необхідне переселити до менш заселених районів республіки 200 тисяч подолан [4, арк.2–3].

За роки революції відбулася суттєва трансформація селянського землекористування подолан. Так, якщо у 1917 р. селяни використовували 1350353 десятини земель різних форм власності, то в 1922 р., після отримання колишніх поміщицьких, церковних, казенних, громадських земель – 2024915 дес. Тобто селянське землекористування зросло на 33,31%. У власності держави залишилося 924735 дес. [5, с.110] для забезпечення землею «66 цукрових заводів, 120 винзаводів, 100 радгоспів, 6 селекційних станцій» [6, с.281]. В середньому на одне селянське господарство на Поділлі припадало 3,03 десятини землі проти 3,64 дес. на Київщині та 5,19 на Волині [5, с.110, 113].

За рівнем забезпеченості землею на душу селянські господарства розподілялися наступним чином (див. таблицю 1):

Табл. 1
Розподіл господарств за групами землезабезпеченості на 1 душу (в тисячах) (за продподатковими списками на 1922 р.) [5, с.113]

	Групи за землезабезпеченістю									Всього
	До 0,50 дес.	Від 0,50 до 0,75 дес.	Від 0,76 до 1,00 дес.	Від 1,00 до 1,25 дес.	Від 1,26 до 1,50 дес.	Від 1,51 до 2,00 дес.	Від 2,01 до 2,50 дес.	Від 2,51 до 3,00 дес.	Від 3,01 і більше дес.	
Абс	122	179	164	95	49	38	12	5	5	669
%	18,2	26,7	24,4	14,3	7,4	5,7	1,7	0,8	0,8	100

Тобто, 69,3% селянських господарств мали в своєму користуванні менше однієї десятини землі. В сусідніх Волинській та Київській губерніях цей показник був дещо кращим – 61,2% і 66,8% відповідно [5, с.113].

Зазначимо, що зростання загальних обсягів землекористування не супроводжувалося збільшенням посівних площ. Навпаки, внаслідок війни, яка закінчилася на Поділлі лише в листопаді 1920 р., вони скоротилися в 1921 р. проти рівня 1916 р. на 17,5%. Так, якщо в 1916 р. незасіяними було 30,9% орної землі то в 1921 р. – 47%. Зростання на 15,1% безпосівних площ було найбільшим серед губерній України [5, с.65–66]. Одночасно змінювалася структура посівів. З 22,2% до 14,2%, тобто на 8% проти рівня 1916 р., зменшилися в 1921 р. посіви головної ринкової культури – озимої пшениці, тоді як в Україні зменшення складало 1,8%. Посіви ж ярої пшениці, яка замала незначне місце в зерновому балансі, зменшилися з 0,5% в 1916 р до 0,4% в 1921 р. З 15,8% до 11,9% зменшилася частка посівів під вівсом. Продовольчий баланс певним чином рятувало збільшення з 20,5% до 30,5% посівів озимого жита та незначне зростання площі під ячменем – з 11% до 11,1% [5, с.67–68]. На думку авторів статистичного збірника «Сільське господарство України», виданого до першої сільськогосподарської та кустарно–промислової виставки СРСР у Москві в 1923 р., причиною переорієнтації селян на жито було погіршення техніки рільництва за роки війни [5, с.68].

Одночасно різко збільшилися посіви пізніх ярових (круп'яних) культур – гречки та проса – відповідно на 27,3% та 22,6 проти 7,0% та 88,5% в Україні [5, с.69]. Аналогічні тенденції прослідковуються і з посівами кукурудзи – зростання на 24,1% (у Волинській та Київській губерніях її посіви були вкрай незначними) та картоплі – зменшення на 38,4% (у Волинській зменшення на 15,8%, а в Київській – на 43,7%) [5, с.71]. Крім наслідків війни, таку диспропорцію, на думку автора, можна пояснити асиметричною відповіддю селян на продовольчу розкладку, а потім і продовольчий податок. Оскільки влада вилучала зерно ринкових культур – жита, пшениці, ячменю та картоплі, називаючи все разом «зернохлібом», – то селяни почали сіяти продовольчі культури, які в них не вилучали. Прагненням мінімізувати податковий тягар можна пояснити приховування від обліку селянської землі. Його масштаби були настільки великими, що для виявлення прихованої землі в повітах навіть створювалися спеціальні комісії, а селян, запідозрених у цьому, обкладали продовольчим податком «колективним порядком» [7, арк.179зв].

Не сприяла ефективності господарювання й забезпеченість селянських господарств робочою худобою. Так, на Поділлі 54,01% господарств зовсім її не мали, тоді як на Київщині таких господарств було 21,88%, а на Волині – 34,17% [5, с.198]. До того ж, 62,6% господарств не мали робочих коней. Гірша ситуація в Україні була лише в Донецькій губернії, де таких господарств було 64,5%. Серед власників коней більшість – 27,4% – мали одного робочого коня, 9,8% двох, по 0,1% трьох і чотирьох та більше коней, що було найгіршим показником в Україні [5, с.208]. Нестача робочих коней змушувала селян використовувати на

сільськогосподарських роботах волів. Це робили у 8,06% господарств Поділля проти 8,3% на Волині та 7,99% на Київщині. Оскільки їх також бракувало, то 2,7% подільських господарств змушені були використовувати працю волів-третяків, тобто трьохрічних особин, яких зазвичай лише привчали до роботи [5,с.198].

Все вищезазначене та засуха 1921–1922 рр. призвели до різкого падіння врожайності у перші повоєнні роки, що наглядно показує таблиця 2.

Табл. 2

Урожайність основних культур (пудів з десятини) [5,с.182]:

Роки	Озиме жито	Озима пшениця	Яра пшениця	Ячмінь	Овес	Грецька	Просо	Кукурудза	картопля
Сер. 1905–14	73	68	53	66	67	54	72	74	498
Сер. 1915–19	62	60	83	49	56	45	57	–	387
1920	30	29	–	38	40	25	34	46	384
1921	43	36	30	33	36	23	35	31	371
1922	45	42	40	32	34	28	43	44	–

Тобто врожайність у середньому зменшилася на 46%, що на фоні катастрофічного падіння врожайності в 1921 р. у п'яти південних губерніях України в середньому на 87,12% робило Поділля «щасливою» губернією [3,с.27]. Зазначимо, що розуміння такого «щастя» буде неповним, якщо не звернути уваги на те, що 43,3% селянських господарств у краї до того ж не мали корів. Серед власників 53,9% мали одну корову, 2,5% – дві та по 0,1% – по три й чотири і більше. Гіршим становище було лише в Київській губернії, де корів не мали 45,1% господарств [5,арк.208]. Зазначимо, що, на думку місцевих органів влади, зокрема, Жмеринського повітового виконавчого комітету (повітвиконкому), до 20% всієї худоби селяни приховали від обліку [8,арк.89]. Загалом, як зазначалося в дебатах на 6-й партійній конференції Проскурівщини в жовтні 1923 р., селяни вважали, що «земельна справа на селі не вирішена» і тому «село живе і досі, як село при царі» [4,арк.11].

З 1923 р. із настанням сприятливих погодних умов посівні площі збільшилися на 5% [4,арк.3] і на час завершення відбудовного періоду в 1925 р. досягли 99,24% від рівня 1916 р. [5,с.65;10,с.2–4]. Разом з тим на відновлення погोलів'я худоби негативно вплинуло стягнення з осені 1923 р. єдиного сільськогосподарського податку в грошовій формі. Не маючи змоги, через аграрний характер губернії, заробити кошти поза сільським господарством, селяни, з огляду на «ножиці цін», змушені були масово вирізати худобу з метою отримання коштів на сплату податку. Як наслідок, у 1925 р. поголів'я худоби на Поділлі скоротилося на 6,7% проти його зростання на Волині на 7,8% та на Київщині – на 1,9% та зменшення загалом по Україні на 1,3% [9,с.XXIX]. Паралельно, внаслідок природного процесу ділення селянських господарств, відбулося їхнє збільшення з 669 тисяч у 1922 р. до 747 тисяч у 1925 р. [5,с.113;10,с.IX]. Воно супроводжувалося незначним перерозподілом господарств по забезпеченості посівами. При незначному, на 1,9%, зростанні безпосівних господарств на 10,2% збільшилася кількість селянських господарств, які мали від 1,1 до 2-х десятин посівів. Одночасно, внаслідок ділення, зменшилася категорія господарств з посівною площею від 6,1 до 9 десятин і зникли великі господарства, які мали 15 і більше десятин посівів (див. таблицю 3).

Таблиця 3.

Групування господарств по забезпеченості посівами (у відсотках) [5,с.208;10,с.XIV].

Рік	Без посівів	Мають посіви							
		0,0 – до 1 дес.	1,1 – 2,0	2,1 – 3,0	3,1 – 4	4,1 – 6	6,1 – 9	9,01 – 15	15,01 – і більше
1923	1,5	19,5	30,3	23,4	9,8	4,5	0,9	0,1	0
1925	3,4	16,9	37,7	26,2	10,6	4,6	0,6	0	0

Зазначимо, що президія Подільського губерньського виконавчого комітету (губвиконкому) 14 жовтня 1924 р., проаналізувавши доповідь завідувача губерньського статистичного бюро (губстатбюро) про наслідки весняного 1924 р. обстеження селянських господарств на Поділлі, звернула увагу на 13% зростання кількості господарств без усякоїкої худоби та на 5,17% без робочої

худоби й на 19% безреманентних господарств. Підкреслювалося, що при оброботку землі лише 19,37% господарств користуються власною худобою й 21,7% своїм реманентом. Основна ж маса господарств – 55,32% і 56,33% відповідно, – використовують найману худобу та реманент. Ще 20,98% худоби і 15,44% реманенту використовувалося «супрягою», тобто шляхом об'єднання зусиль кількох господарств. Тригогу викликало порушення трьохпільної системи сівообігу, «позаяк площа пару й толоки займає лише 25% площі ріллі». Губерньському земельному управлінню (губземуправу) доручили «вивчити та обрахувати процес порушення трьохпільного сівообігу» [11,арк.110–111].

Однак ніякі «обрахунки» не могли вплинути на підвищення врожайності, особливо в умовах посухи, яка в 1925 р. охопили південні округи Поділля. Так, середня врожайність озимої пшениці в Могилівській окрузі була 17,6 пуда з десятини а в Кам'янецькій окрузі – 37,4 пуда. В середньому ж по Поділлі – 44,58 пуда. Середня врожайність озимого жита по краю становила 46,9 пуда. 1926 рік теж видався складним. Середня врожайність озимої пшениці була 55 пудів, а жита – 46,2 пуда [12,с.2–3,11–13]. І тільки в 1927 р. хлібороби отримали добрий, як на ті часи, врожай – 61,6 та 58,4 пуди відповідно [13,с.2–3]. Як наслідок, упродовж 1925–1928 років на 169 тисяч зменшилися загальна кількість селянських господарств [14,с.2;15,с.2]. Одночасно погіршилося забезпечення робочою худобою, навіть проти рівня початку 20-х років: 57,06% господарств її не мали. На одне селянське господарство в середньому припадало 0,4 робочого коня та 0,6 дійної корови [15,с.2–3]. Загалом, сільське господарство продовжувало екстенсивний розвиток, що робило його чутливим до будь-яких впливів. Зокрема, труднощі заготівельної кампанії 1927 р. та насаджування в 1927–1928 рр. технічних культур призвели до різкого зростання цін на сільськогосподарську продукцію. Так, якщо в жовтні 1927 р. середня ціна центнера пшениці на Поділлі була 7,41 карбованця то в жовтні 1928 р. вона зросла до 13,25 крб., а в Тульчинській окрузі – до 22,4 крб. Вдвічі зросла ціна кілограма житнього хліба – з 8,26 копійок до 17 коп. У Тульчинській окрузі його ціна зросла з 12,5 до 25 копійок [16,с.5–6].

Таким чином, аналіз статистичних даних неспростовно свідчить про глибоку кризу, яку переживало сільське господарство Поділля, та неефективність аграрної політики радянської влади в краї. Для виправлення становища потрібно було активніше підтримувати нові форми ведення господарства, які виникали низу – товариства по спільному оброботку землі та машино-тракторні товариства, які не поспігали на майно селян і передбачали лише «успішлення процесів виробництва» [17,арк.34]. Як відомо, влада обрала шлях суцільної колективізації.

Список використаних джерел

- Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917–1929 рр.) / О.І. Ганжа / К., 2000; Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу: Історико-економічне дослідження / В.В. Калініченко / Х., 1997; Панченко П.П., Марчук В.А. Аграрна історія України / П.П. Панченко, В.А. Марчук / К., 2000; Пиріг О.А. Неп: більшовицька політика імпровізації / О.А. Пиріг / К., 2001; Святець Ю.А. Українське селянське господарство та нова економічна політика (кліометричний аналіз соціально-економічного процесу): Моногр. / Ю.Святець / Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2007. – 216 с.
- Григорчук П.С. Деякі особливості аграрних відносин в Подільській губернії на початку 20-х рр. XX ст. / П.С. Григорчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. XX. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2012. – С.200–204; Григорчук П.С., Кузьмінець Н.П. Аграрна політика місцевих органів радянської влади Поділля на початку 20-х років XX ст. / П.С. Григорчук, Н.П. Кузьмінець // Український селянин. – Черкаси, 2008. – Вип. 11. – С.281–283; Соловей В.П. Поділля та голод 1921–1923 років / В.П. Соловей // Геноцид: Голодомор 1932–1933 років на Хмельниччині: причини, жертви, наслідки (до 75-річчя Голодомору 1932–1933 рр. в Україні) / За ред. Вавренчука М.П., Завальнюка О.М., Баженова Л.В. та ін. – Кам'янець-Подільський: ФОП Сисин О.В., 2008. – С.178–181; Стадник О.О. Особливості соціально-економічного розвитку подільського селянства в умовах переходу до НЕПу / О.Стадник // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Вип. XX. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука – Вінниця, 2012. – С.204–208; Рибак І.В. Індивідуальне селянське господарство Поділля у добу непу: монографія / І.В. Рибак; Кам'янець-Поділ. нац. ун-т. Центр дослідж. історії Поділля. – Кам'янець-Поділ.: Абетка: ПП Сисин О.В., 2008. – 244 с.
- Гуревич М.Б. Голод и сельское хозяйство Украины / М.Б. Гуревич / – Х.: Первая Государственная типография им. Петровского Г.И., 1923. – 47 с.
- Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – ФП. 301. – Оп.1. – Спр.4.

5. Сельское хозяйство Украины. — Х.: Издательский отдел НКЗ, 1923. — 232 с.
6. Григорчук П.С., Кузьмінєць Н.П. Вказана праця.
7. Державний архів Вінницької області (далі — ДАВО). — ФП. 1010. — Оп.1. — Спр.11.
8. Там само. — ФП.925. — Оп.2. — Спр.43.
9. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1926 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). — Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. — Т.III. — Вип.10. — №94.
10. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1925 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). — Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1925. — Т.III. — Вип.8. — №69.
11. ДАВО. — ФП.925. — Оп.1. — Спр.130.
12. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки осінніх обслідувань сільського господарства України в 1925 і 1926 рр. — Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. — Т.III. — Вип.12. — №126.
13. Статистика України. Серія II. Підсумки осіннього обслідування врожаю в 1927 р. — Х.-К.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. — Т.III. — Вип.14. — №159.
14. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Попередні підсумки вибіркового обслідування сільського господарства України в 1927 р. — Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. — Т.III. — Вип.12. — Серія II — №107.
15. Статистика України. Серія II: Сільсько-господарська статистика. Підсумки весняного обслідування сільського господарства України в 1928 р. (Вибірковий перепис селянських господарств). — Х.: Центральне статистичне управління УСРР, 1929. — Т.III. — Вип.15. — №160.
16. Статистика України. Серія XII. Рух цін на Україні в 1927–28 р. — Х.: Держвидав «Господарство України», 1929. — Т.I. — Вип.7. — №179.
17. ДАХМО — ФП.301 — Оп.1. — Спр.130.

* * *

УДК 323.1:329.055.4(438)«192»

Маріанна Пиріг, аспірантка кафедри новітньої історії України, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Львів

Національне питання у діяльності українських ліворадикальних сил Польщі: 20-і рр. XX ст.

Розглядається ставлення українських ліворадикальних сил до національної проблеми у міжвоєнній Польщі. Аналізується характер еволюції політичної платформи лівих партій під впливом зовнішніх та внутрішніх чинників. Висвітлюються особливості взаємовідносин між польським та українським ліворадикальними рухами в контексті даної проблеми.

Ключові слова: ліворадикальні сили, національне питання, КПЗУ, КПП, «Сельроб», західноукраїнські землі, право на самовизначення народів.

Маріанна Пиріг. Национальный вопрос в деятельности украинских леворадикальных сил в Польше: 20-е года XX века

Рассматривается отношение украинских леворадикальных сил к национальной проблеме в межвоенной Польше. Анализируется характер эволюции политической платформы левых партий под влиянием внешних и внутренних факторов. Освещаются особенности взаимоотношений между польским и украинским леворадикальными движениями в контексте данной проблемы.

Ключевые слова: леворадикальные силы, национальный вопрос, КПЗУ, КПП, «Сельроб», западноукраинские земли, право на самоопределение народов.

Marianna Pyrig. National question in the activity of Ukrainian left radical forces in Poland: 20th XX century

The attitude of Ukrainian left radical forces towards national problem in interwar Poland is analysed. We also analyze the nature of the evolution of political platform of left parties under the influence of external and internal factors. Peculiarities of the relationship between the Polish and Ukrainian radical left movements in the context of the problem are clarified.

Keywords: radical left forces, the national question, CPWU, CPP, «Selrob» western Ukrainian lands, the right of self-determination of people.

Національне питання в Польщі у міжвоєнний період було надзвичайно актуальним, в першу чергу, на західноукраїнських та західнобілоруських землях. У діяльності усіх українських політичних партій національні вимоги займали одну з чільних позицій. Не оминули своєю увагою дану проблему й ліворадикальні сили, що були представлені Комуністичною партією Східної Галичини (далі — КПСГ), згодом перейменованою у Комуністичну партію Західної України (далі — КПЗУ) та рядом підпорядкованих їй партій та організацій, в тому числі й «Українським селянсько-робітничим соціалістичним об'єднанням» (далі — «Сельроб»). Даний політичний рух, висуваючи на перший план ідею соці-

альної боротьби, не міг не врахувати того факту, що на західноукраїнських теренах гасла національного визволення були більш актуальними та популярними серед населення, аніж економічні.

Метою даного дослідження є висвітлення ролі національного питання у діяльності ліворадикальних сил Галичини у 20-х рр. XX ст., аналіз чинників, які впливали на еволюцію поглядів українських комуністів на дану проблему.

Дана проблема не була достатнім чином висвітлена в наукових дослідженнях. Діяльності КПЗУ присвячено ряд праць радянських істориків, зокрема, І.Васюти, Є.Галушка, М.Панчука [1–4]. Проте, національна проблема у діяльності партії висвітлюється виключно у традиційній концепції пануючої ідеології. Джерельною базою статті є постанови, рішення та резолюції ЦК КПЗУ, документи Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, а також Державного архіву Львівської області.

Політика Польської держави стосовно українських земель у її складі була спрямована на колонізацію даних територій та асиміляцію місцевого населення. «Польська влада виношувала думку розчленувати український народ на дві національні групи — українців на Волині і русинів у Східній Галичині. Це розмежування застосовувалося в різних урядових документах. Наприклад, у статистичних щорічниках, які видавав Головний статистичний уряд, були дві графи: окремо для українців, окремо для русинів» [5, с.153]. Українське питання в усій Польщі, і на західноукраїнських теренах зокрема, було першочерговим саме для польського уряду. Актуальною національна проблема виступала й для провідних політичних партій у краї. Більшість польських політичних сил офіційно не задекларували своє переконання в необхідності колонізаційної політики стосовно західноукраїнських земель, проте навіть прихильники національної та релігійної рівноправності усіх громадян Польщі були переконані, що національне питання в межах єдиної держави слід вирішити лише з користю для цієї держави [5, с.152]. Навіть Польська соціалістична партія (далі — ППС), яка відстоювала автономію національних меншин, в тому числі й українців, стверджувала, що національні проблеми необхідно все таки вирішувати в інтересах Польської держави [5, с.153].

З-поміж політичних партій Польщі у свій позиції стосовно українців виділилася Комуністична робітничка партія Польщі (далі — КРПП), яка цілком підтримувала вимоги КПЗУ. Проте обидві комуністичні партії розглядали вирішення долі національних меншин, в тому числі й українського населення, лише в контексті послідовності — після робітничого та селянського питань [6, с.23].

КРПП ніколи не відмовлялася від проголошення права українців на самовизначення, але стосовно інших пунктів в певні періоди відходила від своїх традиційних позицій [5, с.153]. Це можна пояснити тим, що партія проходила період свого становлення та кристалізацію політичних вимог. КРПП у своїй початковій програмі чітко зазначила, що головною метою її діяльності є соціальна революція та диктатура пролетаріату [7, с.76–77]. На І з'їзді партії було чітко висловлено переконання, що невдовзі пролетарська революція охопить й Польщу. Для КПП на цьому етапі не існувало навіть концепції незалежної Польської держави. Усі нові країни, що постали після завершення Світової війни, трактувалися виключно як тимчасові утворення, що припинять своє існування одразу ж після перемоги світової пролетарської революції, тому для комуністів в той час у практичній політиці не існувало таких політичних гасел як автономія, самовизначення та самостійність [8, с.34]. Фактично це означало, як зазначав свідок тогочасних подій Ян Регула, що партія відмовлялася від ідеї будь-якого самостійного існування Польщі і готова була увійти в майбутній союз радянських республік із правом виходу за бажанням [8, с.34].

Своєю позицію КРПП змінила уже через декілька місяців після проведення І з'їзду партії. Цьому передували тривалі конфлікти із Москвою саме стосовно національного питання [7, с.83, 85]. У квітні 1919 р. у її політичній платформі, з'являється гасло боротьби за побудову Польської Республіки Рад Робітничих Депутатів [8, с.38]. В перші роки свого існування КРПП була переконана, що національні питання будуть вирішені лише у результаті світової пролетарської революції, а оголошення автономії національних меншин лише призупинить цей процес.

КПСГ під час українсько-польської війни 1918–1919 рр. визнала слушність боротьби проти польських окупантів, але в той же час не підтримала український уряд Є.Петрушевича та його сподвижників. Як згодом зазначив О.Крілик: «Хотіли ми класової боротьби за приєднання до Української радянської республіки» [9, с.328]. Після встановлення польської влади в краї, КПСГ сприйняла цей факт як доконану реалію та розпочала пошук шляхів контакту із КРПП.

В КПЗУ розуміли, що самостійно реалізувати свої гасла вони не зможуть, так само як і об'єднати навіть усіх робітників та селян Галичини і Волині. Для цього їй була необхідна підтримка польських колег. І, звичайно, в першу чергу, розуміння саме поляками необхідності боротьби за право всіх націй, що стали проживати в новоутвореній Польщі, на самовизначення: «тілкі послідовне проведення принципу національного самоозначення цілою КПП, особливо її польською частиною, гарантує справжнє подолання національної розділеності в революційному русі Польщі» [6,с.25]. Саме це завдання стояло перед керівництвом комуністичного руху Польщі, і фактично не залежало від галицьких радикальних діячів.

Як і КРПП, КПСГ оголосила єдиною можливим шляхом вирішення будь-яких національних конфліктів та політичних і соціальних криз лише соціальною революцією. На протидію своїм ідейним противникам, тобто націонал-демократичним силам, прихильникам Є.Петрушевича та навіть соціал-демократам, які на перший план ставили саме національне визволення та побудову національної держави, комуністи спробували запропонувати своє бачення ситуації. Щоб довести своє твердження стосовно неможливості вирішення українського питання без встановлення соціальної рівності та побудови держави робітників і селян, комуністи звернулися до найближчих для українців прикладів, в тому числі до ситуації у самій Польській державі. Полякам вдалося здобути незалежність, побудувати власну національну державу, проте це не допомогло, на переконання КПСГ, розв'язати жодну соціально-економічну проблему. «Ось до чого довели патріоти, до чого веде кожна національна держава, кожне національне панство. Польське робітництво і бідніше селянство рішилося пірвати зі своїми патріотами маючи вже то, до чого стремить доперва Петрушевич і його кліка в Сх. Галичині, маючи свою національну державу. Це повинно бути наукою для нас, що не в будованню нашої національної держави під проводом Петрушевича і других ріжношерстних панів наше визволення, але що єдиний вихід для нас – це соціальна революція, це рішуча боротьба за перехід влади в наші руки, руки робітників і бідного селянства» [10,с.12]. Така аргументація даного підходу до вирішення українського питання не була надто переконливою, адже враховуючи стан економіки, в якій перебувала відновлена Польща всього лиш через кілька років по завершенні війни, розраховувати на швидке вирішення усіх назрілих проблем було неможливо.

Відбулися зміни у поглядах комуністів після війни 1920 р. та підписання Ризького мирного договору. На II Конгресі Комінтерну було підтверджено те, що комуністи повинні підтримувати національно-визвольні рухи в державах, але виключно, якщо вони носять революційний характер [7,с.91]. У грудні 1922 р. Виконком Комінтерну знову наголосив керівництву КРПП про необхідність включення у її програму ідеї права народів на самовизначення, яке ще з 1917 р. було прийняте радянським керівництвом, незважаючи на можливість їхнього відокремлення від Польської держави.

Під час II з'їзду КРПП, що тривав впродовж 19 вересня – 2 жовтня 1923 р., тривали серйозні дискусії стосовно національної проблеми, в яких активну участь брали й представники КПЗУ, як нової складової частини польської партії. Конфлікти були спричинені різними підходами до трактування проблеми, на чому акцентував увагу Осип Крилік [9,с.628]. У результаті на з'їзді затверджено рішення про те, що польські робітники повинні підтримувати бажання інших народів щодо звільнення від національних утисків, адже це необхідна умова соціального визволення для всього пролетаріату Польщі. Таким чином, обгрунтованими були визнані вимоги відкриття українських шкіл, участі місцевого населення в адміністрації та інших органах управління. У постанові «За нашу та нашу свободу» було засуджено політику польської влади у Галичині і стверджено, що вона ґрунтується лише на брутальній силі [9,с.572].

Наслідком таких дій КПП стало зростання прихильності українців, білорусів та інших національних меншин до комуністичних ідей і самої партії, проте з іншого боку КРПП втрачала підтримку польського населення. Як зазначає Люціян Кешинський «це була драма, а можливо, і трагедія КПП» [5,с.153]. З цього моменту розпочалися пошуки комуністичними силами таких лозунгів, які б задовольняли прагнення як українців так і поляків.

У червні 1924 р. мав відбутися I з'їзд КПЗУ, проте умови існування нелегальної партії не дозволили провести його належним чином. В першу чергу, це було спричинене неможливістю присутності представників від тих організацій, які творили основу КПЗУ. З 36 запланованих учасників прибув лише 21. З них частина делегатів мала лише право дорадчого голосу [11,с.1]. Зважаючи на такі умови було прийнято рішення замість з'їзду провести лише конференцію. Поряд із рядом організаційних питань висувалося й національне питання.

Конференція КПЗУ 1924 року в заключній постанові оголосила, що гаслом партії в національному питанні є: «створення радянської Західної України в об'єднанні з УСРР. Завданням цього клича є вказати, що Компартия керуватиме боротьбою за національне визволення скеровуючи її на шлях соціальної революції» [11,с.11]. Незважаючи на це гасло, оголошувалося, що, враховуючи умови, за яких перебував Західна Україна у складі Польщі, необхідна тісна співпраця українських та польських робітників. Таким чином, національна проблема порушувалася на конференції ще й при обговоренні проблем робітничого, в тому числі й профспілкового руху. Необхідно зазначити, що тут простежується й суперечність у переконаннях українських ліворадикалів Галичини, оскільки в своїй постанові комуністи чітко зазначили, що «окремі українські профспілки не мають ніяких даних на існування й розвитку» [11,с.12]. Таким чином, КПЗУ, одночасно стверджуючи окремішність та право на самовизначення українців, водночас заперечувала їхню здатність на самостійний революційний, чи хоча б профспілковий рух.

Всередині 1920-х рр. розпочалася тривала дискусія між КПП та її частинами – КПЗУ та КПЗБ. Саме на теренах Західної України та Західної Білорусії під владою Польщі, політика останньої, особливо в національному питанні, як сприймалася вкрай болюче. Причину цього комуністи вбачали у межуванні із «національно-рідними їм Радянськими республіками, які стремлять до з'єднання з ними, що загрожує існуванню Польщі в її сучасних границях» [6,с.23]. Прагнення об'єднання із рештою своїх національних територій, безперечно, було традиційно сильним на цих територіях, проте, незважаючи на радянську політику коренізації, більшість як українського так і білоруського населення не бачило свого майбутнього у союзі радянських республік. Така ситуація спонукала місцевих комуністів до перегляду ряду своїх гасел.

Ініціювала дискусію саме білоруська партія. Зокрема, КПЗБ у січні 1926 р. на III конференції партії висловила пропозицію щодо заміни гасла права народів на самовизначення та приєднання до Радянського Союзу на право національних меншин на автономію у складі Польщі [5,с.155]. Дана ситуація викликала необхідність переглянути свої твердження стосовно національного питання й українських комуністів. Це супроводжувалося тривалими дискусіями, які завершилися у червні 1926 р. на пленумі ЦК КПЗУ. Проте, ще у лютому 1926 р. партія звернулася до Виконавчого комітету Комінтерну та зазначила, що КПЗУ виступає проти ідеї боротьби лише за автономію західноукраїнських земель у складі Польщі. У резолюції, прийнятій на черговому засіданні прозвучала як критика в бік КПЗБ так і безпосередньо КПП та Комінтерну. Українські комуністи зауважили, що головною помилкою білоруської партії була переоцінка нею впливу дрібноміщанських націоналістичних партій на суспільність і впевненість у тому, що місцеве населення не виявляє готовності до масового революційного руху. Із цією тезою ЦК КПЗУ не готовий був безапеляційно погодитися: «такий підхід до справи є невірний, так як III Конференція КПЗБ зовсім не переоцінила впливу дрібноміщанських партій на З.Б. (Західну Білорусь – авт.), а навпаки, відмічуючи цей факт, що різні націоналістичні білоруські угруповання користуються невеликим впливом в масах, тим самим ствердила, що не може бути мови про якийсь масовий автономістичний рух» [12,с.16]. Таким чином, на переконання галицьких комуністів, їхні білоруські колеги здійснили не помилку, а радше втратили оцінку ситуації та своїх можливостей.

Сутність помилки в національному питанні білорусів полягала в тому, як ствердила КПЗУ, що вони оцінюючи період стабілізації капіталістичного ладу відсунули революційне розв'язання даної проблеми «до повстання революційної ситуації, а до цього часу висунули як програму мінімум в нашій націоналістичній політиці боротьбу за «частинне» жадання автономії і краєвого союму». Таким чином, єдиною хибною, проте доволі вагомим, українські комуністи могли вважати лише те, що КПЗБ взяла курс на полегшення становища в межах «буржуазно-шляхетської державності», а не її повалення [12,с.16].

У свою чергу КПЗУ відкинула будь-які можливості змінити чи навіть скорегувати свою тактику у національному питанні. «Такий підхід до справи при одночаснім видвиганню клича незалежності Польщі мусів об'єктивно створити таке положення, нібито наша партія зі шляху революційної розв'язки національного питання сходить на шлях конституційний, нібито ми боремося за реформи сучасної Польщі, яка котраанектувала чужі національності, а не за повалення тієї Польщі, не за цілковите перекреслення її кордонів» [12,с.17]. Така зміна в тактиці партії була б не зрозумілою та не прийнятною для її прихильників, адже суперечила б усім ключовим програмним засадам й попереднім гаслам. На думку ЦК, це не тільки послабило би позиції партії, але й, в першу чергу, посилює становище головних ідейних ворогів – «націоналістичних» партій. Таким чином, ЦК КПЗУ

прийняло рішення повністю солідаризуватися із резолюцією в справі територіальної автономії, що була затверджена Президією Комуністичного Інтернаціоналу, який стверджував, що здобуття національно-культурної автономії задовольнить лише інтереси невеликої верстви народу, а саме інтелігенції, а не робітничого класу.

Необхідно зазначити й те, що комуністи не бачили в Польщі державу, яка здатна побудувати багатонаціональну державу і в той же час ефективно вирішувати національні питання на зразок, для прикладу, Австрійської монархії [6, с. 24]. Проте, порівнювати національну ситуацію в колишній імперії та тогочасній Польській державі було дещо нелогічно.

На аналогічних позиціях стояла й новостворена ліворадикальна партія – «Сельроб», оскільки залишалася підконтрольною ЦК КПЗУ. Але у своїй програмі партія приділила національній справі доволі незначну увагу, обмежившись лише твердженням про тісний зв'язок із соціальними рухами, та зазначенням, що це одна з «головних проблем політики селянських і робітничих мас» [13, арк. 3].

Нова хвиля дискусій стосовно національного, і, особливо, українського питання розгорнулася у 1926–1928 рр., що було пов'язано із розламом, який розпочався у КП(б)У й згодом розширився на усі пов'язані із нею партії. Національне питання в розпал дискусій зайняло чи не головне місце. Як зазначалося на VII конференції КПЗУ: «питання організації підтримки для національно-визвольної боротьби українських та білоруських працюючих мас з боку польського пролетаріату (акції, протести проти терору, проти національного гніту і т.д.), стає тепер справою великої ваги» [14, с. 22–23]. Безперечно, на перший план вийшла боротьба проти ухилів у партії від так званого «ленінського розуміння» національного питання. З боку більшовицького керівництва у Києві недопустимими були розмови місцевих галицьких комуністів про автономію Західної України у складі Польщі. Проте втрачати кадри на даному етапі комуністичне керівництво не бажало і ЦК КПП прийняв позицію Комінтерну: «немає потреби усувати від роботи відповідальних товаришів, котрі проявили у попередній своїх партійній лінії збочення у справі національній, але щиро хочуть ... здійсненні помилки виправити на ґрунті впровадження у життя ухвал КІ (Комуністичного Інтернаціоналу – авт.). Таких товаришів необхідно і на майбутнє залучати до керівної роботи у партії» [15, арк. 11].

Пропагувати ідею об'єднання Західної України із радянської Україною у другій половині 1920-х рр. для ліворадикальних сил ставало дедалі важче, враховуючи як зміни, що відбувалися у політиці радянського керівництва, так і, в першу чергу, антирадянську пропаганду, яку розпочали національно-демократичні сили на чолі із Українським націонал-демократичним об'єднанням (далі – УНДО). Кількість прихильників об'єднання західноукраїнських земель із радянською Україною постійно зменшувалася. Таким чином, КПЗУ довелося поєднати боротьбу проти польської влади та українських демократичних сил із ідеями права українців на самовизначення.

КПЗУ звинуватила УНДО у спекулюванні національним питанням: «... вона старатися ... перемінити його в зброю агресивної політики проти СРСР та підшиваючись під облудні гасла створення різних «незалежних» Грузії, України і т.д. старатися теж і по національній лінії промостити собі шлях для майбутньої збройної виправи проти СРСР і УСРР» [16, арк. 38]. Категорично заперечували комуністи й сподівання своїх опонентів, що визволення Західної України з-під польської влади можливе будь-якими зовнішніми силами [6, с. 24].

На VII конференції КПЗУ своїм першочерговим завданням у національній сфері оголосила необхідність «ще і ще раз вияснювати масам, що в руках бундівських політиків, котрі спряглися з польським фашизмом, національні кличі були і є тільки засобом баламучення мас, що єдиним керівником боротьби працюючих мас за їх повне класове і національне визволення це тільки пролетаріат, це тільки КПЗУ» [6, с. 23]. Поряд із цим передбачалася постійна ідеологічна боротьба з найбільшим та найуспішнішим опонентом – УНДО. Зокрема, першочерговим завданням ставилася необхідність спаралізувати усі спроби УНДО протиставляти українські маси польським та єврейським, «звернувши особливу увагу на кампанію проти бундівських і (радикальних) антисемітських «подвигів», що свій вислів знайшли в акції «Діла» в зв'язку із вбивством Петлюри та в брехні, цькуванні УСРР з приводу «жидівської колонізації» [6, с. 23–24].

Одним із шляхів протистояння з УНДО КПЗУ бачила саме максимальне розширення своєї активності у національній сфері, зокрема підтримку питання стосовно збільшення кількості україномовних шкіл, участь українців у самоврядуванні тощо, і, таким чином, «на конкретній боротьбі за ці частинні домагання демаскувати УНДО, радикалів і т.д., як агентів польського фашизму,

виявляти їх продажність та нездібність керувати національно-визвольною боротьбою українських працюючих мас» [6, с. 24].

Змінилося гасло права народів на самовизначення лише у 1931 р., коли КПЗБ, КПЗУ та КПП, говорячи про відокремлення від Польщі, уже не згадували про возз'єднання із СРСР. У 1935 р. КПП висуває гасло автономії Західної України, яке востаннє згадується у партійних документах 1936 р. Проте КПЗУ наголошувала, що готова погодитися лише на відокремлення від Польщі й за це буде боротися [5, с. 156].

Таким чином, національна проблема залишалася актуальною впродовж всього існування КПЗУ. Проте формування ставлення партії до українського питання у Польщі відбувалося лише на початку та у середині 1920-х рр. Це зумовлено як впливом на партію політичних процесів у державі й за її межами, так і ситуацією всередині самої КПЗУ, її відносинами із КПП та Комінтерном. Національне питання у програмних засадах та діяльності ліворадикальних сил еволюціонувало від віри в національне визволення шляхом світової пролетарської революції та відокремлення від Польщі, до боротьби за автономію у складі Польської держави.

Список використаних джерел

1. Васюта І. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921–1939. – Львів: Видавництво при Львівському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1988. – 172 с.
2. Галушко Є. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ в 1919–1928 рр. – Львів: Видавництво Львівського університету, 1965. – 261 с.
3. Панчук М. «Білі плями» героїчного літопису: із історії Комуністичної Партії Західної України. – К.: Політвидав України, 1989. – 129 с.
4. Панчук М. Боротьба КПЗУ за ідейне й організаційне зміцнення партійних лав і посилення впливу на маси. – К.: Вища школа, 1982. – 198 с.
5. Кециньский Л. Українське питання у Польщі у міжвоєнний період / Актуальні проблеми історії КПЗУ. До 70-річчя створення партії. – Львів: Інститут суспільних наук АН УРСР, 1990. – 321 с.
6. Постанови II З'їзду Комуністичної партії Західної України. – Львів: Видання ЦК КПЗУ, 1925. – 100 с.
7. Dziewanowski M. The Communist Party of Poland. An Outline of History. Second edition. – USA: Harvard University Press, 1976. – 419 p.
8. Reguła J. Historia Komunistycznej Partii Polski w świetle faktów i dokumentów 2-ie wyd., rozsz. i uzupeł. – Warszawa, 1934. – 343 s.
9. Komunistyczna Partia Robotnicza Polski. Zjazd (2: 19. IX.–2. X. 1923: Bolszewo, Rosja) Protokoły obrad i uchwały / przygotowali do druku i wstępem opatrzyli: Gereon Iwański, Henryk Malinowski i Franciszka Świątkowa. Zjazd Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, Warszawa: Książka i Wiedza, 1968. – 693 s.
10. Маніфест Центрального Комітету Комуністичної Партії Східної Галичини до українських робітників та бідних селян. – Львів: Б.в., Б.р. – 14 с.
11. Постанова П'ятої Конференції Комуністичної Партії Західної України. – Львів: Видання Центрального Комітету КПЗУ, 1924. – 16 с.
12. Резолюції Пленума Ц.К. К.П.З.У. з червня 1926 р. – Львів: Видання ЦК КПЗУ, липень 1926. – 17 с.
13. Центральний державний історичний архів України, м. Львів. – Ф.351. – Оп.1. – Спр.1.
14. VII Конференція КПЗУ (резолюції). – Львів: Видання ЦК КПЗУ, квітень 1927. – 26 с.
15. Державний архів Львівської області. – Ф.121. – Оп.2. – Спр.10.
16. Там само. – Спр.9.

* * *

УДК 94(447.34)«1917»

Олександр Рыбко, викладач кафедри психології, Хмельницький інститут соціальних технологій ВМУРЛ «Україна», Україна, м. Хмельницький

Револуційні трансформації в системі місцевої влади та самоврядування Волинської губернії 1917 року

На основі аналізу джерел та наукової літератури, здійснено спробу з'ясувати особливості становлення й діяльності системи місцевої влади та зокрема трансформацій в середовищі органів самоврядування на території Волинської губернії. Здійснюваних за ініціативи Тимчасового уряду, в умовах революційних перетворень першої половини 1917 року.

Ключові слова: Волинська губернія, Тимчасовий уряд, самоврядування, національно-визвольний рух, система громадських рад.

Александр Рыбко. Революционные трансформации в системе местной власти и самоуправления Волынской губернии 1917 года

На основе анализа источников и научной литературы, предпринята попытка выяснить особенности становления и деятельности системы местной власти и в частности трансформаций в среде органов самоуправления на территории Волынской губернии. Осуществляемых по инициативе Временного правительства, в условиях революционных преобразований первой половины 1917 года.

Ключевые слова: Волынская губерния, Временное правительство, самоуправление, национально-освободительное движение, система общественных советов.

Olexander Rybko. The revolutionary transformation in the system of local government and self in Volyn 1917

Based on the analysis of sources and scientific literature, an attempt to clarify the features of formation and activities of local authorities and such transformations among the local governments in the Volyn province. Undertaken at the initiative of the Provisional Government, in the revolutionary transformation of the first half of 1917.

Keywords: Volyn province, the Provisional Government, government, the national liberation movement, the system of community councils.

Зміна владної системи на усіх рівнях, завжди знаходилась серед першочергових завдань будь якої революції. Глибокі суспільні зрушення, що мали місце на території України 1917 року призвели до різкої ліквідації управлінської та самоврядної системи створеної за стандартами Російської імперії. Цим самим було ініційовано процес творення нової управлінської вертикалі на місцях. Соціокультурні та національні особливості Волинської губернії, як території впровадження створюваної Тимчасовим урядом Росії владної моделі, творили характерну картину руху за побудову нового ладу.

Питання трансформації системи місцевої влади та самоврядних формацій, у процесі революційних перетворень 1917 року на території Волині. В тій чи іншій мірі була предметом наукових розвідок, однак не здобула достатньої уваги як тема окремих, конкретно спрямованих досліджень. Так у радянській історичній літературі дана тема представлена лише опосередковано та виключно тенденційно. Автори Л.Дешинський [1], І.Кичій [2], Д.Огарін [3] висвітлюють суспільно-політичні зміни 1917 р. виключно крізь призму діяльності партії більшовиків віддаючи їм безумовну першість, як рушійної сили подій. Усі новостворені владні інституції охарактеризовано виключно з позиції прихильності та залученості їх до більшовицького руху. Для Волинської губернії, де станом на переважно весну-осінь 1917 року більшовики не були впливовою потугою, такий підхід не є виправданим і веде до неадекватної оцінки подій дослідниками.

Розглядаючи історичних досліджень періоду незалежної України, слід зауважити, що даній темі, в усій її повноті, не приділено достатньої уваги. Більшість розвідок висвітлюють дане питання переважно опосередковано. Загальну картину революційних подій перших місяців 1917 року, і зокрема процес впровадження державотворчих тенденцій в плані розбудови нової владної системи, на території Волині, подають у своїх публікаціях Г.Басара [4], С.Благовісний [5], С.Блашкевич [6], О.Власюк [7], Р.Кондратюк [8], А.Рацілевич [9]. Поодиноким прикладом дослідження окремих аспектів ходу побудови самоврядної системи Волині та Поділля виступають дослідження А.Седляра [10]. Безпосередньо ж присвячені даному питанню дослідження відсутні.

Таким чином спираючись на доробок напрацьований попередниками, та залучивши документи архівосховищ Державного архіву Житомирської області й інформацію отриману із тогочасної регіональної періодики. В даній статті здійснено спробу, встановити послідовність подій пов'язаних зі становленням на території губернії нової самоврядної моделі управління. Встановити

особливості розбудови та діяльності новостворених владних формацій та їх вплив на перебіг революційних подій 1917 року у краї.

Першим прикладом побудови нової управлінської системи революційної доби на Волині, постали формації створені під егідою та за ініціативи діяльності Тимчасового Уряду. Утворенні 2 березня 1917 р., Тимчасовий уряд Росії на чолі з князем Г.Львовим, позиціонував себе правонаступником царського уряду який прагне зберегти контроль над усіма територіями колишньої імперії, у тому числі й над Україною. Як і в інших районах, тут він спирався на політично близькі йому елементи – членів губернських, міських і повітових управ, активістів місцевих організацій земського союзу, союзу міст, військово-промислового та біржового комітетів тощо [11,с.18].

Провідні позиції в губернії, перших днів після оприлюднення інформації про зміну державного устрою, переймають на себе діячі організацій, що представляли місцеве самоврядування попередньої влади. Першу вдалу спробу налагодження контактів із новою владою здійснив голова губернського відділення «Союза земств и городов» П.П. Свенцицький, який обмінювався телеграмами з Тимчасовим Урядом. Другого березня на його ім'я надійшла телеграма від М.В. Родзянка: «Старое правительство не существует. Министр внутренних дел арестован. Власть передана Временному Комитету Государственной Думы под моим председательством. Войска признали власть Временного правительства» [8]. 3-го березня відбулося термінове засідання Житомирської міської думи, на якому й було оприлюднено зміст даної телеграми. Там же, із промовою про значення останніх подій та надавши їм оцінку виступив міський голова А.Ф. Півовський [4,с.45]. Засідання схвально оцінило повідомлення про зміни, оскільки, перша вітальна телеграма на ім'я голови Виконавчого Комітету Державної Думи М.В. Родзянка, з території Волині, надійшла саме від житомирських думців. Вони першими, серед наділених владою формацій, визнали владу нового уряду. Окрім того, тогочасна періодика не містить жодних повідомлень з оцінкою загальнодержавних подій та означенням подальшого курсу життя в губернії, які б надходили від вищих губернських установ. Губернська канцелярія та губернське управління не демонстрували жодної активності. Натомість 5 березня 1917 року було опубліковано спільну відозву від Житомирської міської управи, Житомирської міщанської управи, Волинського губернського Комітету Всеросійського Союзу Міст та інших установ «До населення Волинської губернії». Для «запобігання можливим ексцесам» [12,с.1] у зв'язку зі змінами, що відбулись, дане звернення містило відомості, що до роз'яснення маніфесту про зречення престолу та висловлювалася впевненість, що війна наближається до переможного кінця, лунав заклик до спокійної роботи громадян. Тобто можна стверджувати про наявність на території Волині загальнодержавних тенденцій, що до електоральної бази Тимчасового уряду. Як і в решті регіонів, основною опорою нової влади стали уже згадані, установи місцевого самоврядування. Утворення характерними ознаками яких були цензовий характер представницького наповнення та повна адміністративна залежність від державної влади. Додавши до цього своєрідність етнічної структури населення Волині де, ключові адміністративні посади обіймали росіяни та поляки, оскільки саме ці національні групи становили заможний та найбільш освічений прошарок населення. Таким чином виходило, що опорою ставали утворення, котрі по суті не мали суспільної легітимності. Ні за соціальною, ні за національною ознакою нові провідники не були репрезентантами значних мас населення краю. Та й загалом мало хто із них були відвертими опортуністами відносно дореволюційного режиму.

Вже на початках свого існування Тимчасовий уряд декларує курс на реформування місцевого управління, як головний крок до створення чіткої вертикалі влади нового зразка. На місцях, згідно рішення Тимчасового Уряду розпочато процес створення громадських комітетів, які мали виступати у ролі представницьких органів місцевої влади.

Березень 1917 року розпочалася кампанія з ліквідації колишніх управ. У повітах та волостях краю замість старих волосних управ та старшин формуються виборні виконавчі комітети, а виконавчі функції повітових справників перейшли до новоствореного інституту комісарів [5,с.163]. В циркулярі Тимчасового уряду від 20-го березня, пропонувалось утворювати волосні виконавчі громадські комітети під керівництвом і наглядом комісарів уряду, а до їх складу залучати «місцевих землевласників й усі інтелігентні сили села» [11,с.22]. Про те процес запущений з даною ініціативою на практиці набув нових, диктованих конкретними місцевими реаліями, характерних рис. Місцеве населення позитивно сприйняло дані настанови, але не рідко втілювало їх у життя відштовхуючись від власного розуміння народовладдя та громадянської рівності.

Свідченням відхиленя від декларованої центральною владою лінії, можуть слугувати наступні факти. Так 14 травня 1917 року в Овруцькому повітовому комітеті, було заслухано доповідь пропорщика Редліка про результати поїздки територією згаданого повіту, з метою агітаційної роботи серед населення. В доповіді зазначається про відсутність порядку «в деяких місцевостях повіту відбувається повний безлад, міліція відсутня через відсутність засобів на її утримання». Селяни самочинно, арештовують місцевих поміщиків, а також агітаторів та офіцерів, що ведуть агітацію. Наголошується на тому, що новостворені волосні комітети не знають своїх обов'язків. Загальною причиною такої ситуації доповідач вважав той факт, що «інтелігентні сили» жодної участі в місцевому самоврядуванні не приймають [13, с.1]. Тобто однією з проблем слабкої дієздатності новопосталих самоврядних формацій Тимчасового уряду, був низький рівень поінформованості їх членів. Те, що працівники самоврядування не отримували достатньої інформації, що до власної діяльності, можна пояснити виключно відсутністю налагодженого постійного зв'язку із губернськими владними органами губерньського рівня.

Іншою проблемою самоврядування на місцях поставало, вже згадане відсторонення від участі у їх діяльності окремих груп населення. Так газета Волинь від 24 травня 1917 року містить відомості про порушення законності в процесі виборів до волосних органів влади. Поміщик І.Д. Карвицький звернувся до губерньського комісара зі скаргою на волосні вибори у містечку Мізочі Дубенського повіту. З його слів новосформовані комітети у Мізочі та сусідньому Бударажі не станові, а виключно селянські. До роботи комітету не було допущено вибраного представника від місцевої польської громади та від 28 службовців економії. Окрім того комітет «майже щодня змінює свій склад», та рідко займається безпосередньо покладеною на нього діяльністю [13, с.1].

Враховуючи усе вище викладене можемо зробити припущення про слабкість впливу владних структур губерньського рівня, на процес становлення нових адміністративних інстанцій на рівні повітів. Та практичну відсутність контролю над аналогічними процесами на рівні волостей та окремих населених пунктів. Найбільш яскравим тому свідченням є довідкова записка «Волинського губерньського по-крестьянским делам присутствія» від 1 червня 1917 року. Укладена на запит Волинського губерньського комісара, дана записка, мала на меті збір інформації відносно стану справ на місцях. Джерелом інформації були дючі на території повітів мирові посередники. Наголошувалося, що дані відомості потрібні комісару у зв'язку із виїздом його з доповіддю в Петроград [14, арк.37]. Уже така постановка завдання, свідчить про той факт, що головне керівництво губернії, станом на згаданий період не мало точних відомостей про події на підзвітній їм території. А отже може бути поставлена під сумнів і їх участь у державотворчих процесах краю. Показовим є те, що подібне звернення було спрямовано не прямо, до повітових комісарів чи виконавчих комітетів. Котрі за новою адміністративною схемою мали б працювати у тісній співпраці із губерньським керівництвом.

Остаточне підтвердження висунутого припущення, дає нам список питань, поставлених до висвітлення. Губерньському комісару цікавило: пер за все, у який спосіб (самовільно чи шляхом виборів) відбулося зміщення старих інституцій та посадових осіб. Число волосних управ, які були замінені комітетами та залученість колишніх старшин та писарів у роботі новостворених органів. Здійснювався запит, що до наявності діяльності установ на конкретній місцевості дотримання порядку та законності в сільських громадах [14, арк.37]. Тобто по суті губерньську владу цікавили найбільш нагальні питання того періоду, а отже рівень її поінформованості був на рівні чуток.

Отримані результати засвідчили, що населення позитивно сприйняло вищезгадані нововведення в галузі місцевого управління. Практично в усіх повітах та волостях, заміна управ комітетами відбувалась без порушень правопорядку та законності. Проте відсутність нормативно затвердженої процедури та суворого централізованого контролю вищих інстанцій. Спонукала місцеву громадськість до самостійного трактування ситуації творення нових владних інституцій. В залежності від обставин та поглядів окремих осіб, творилась нова, характерна для кожної місцевості владна структура.

Так у Володимиро-волинському повіті комітети узагалі не було створено. Керівні функції продовжували виконувати волосні управи у старому складі керівників та персоналу [14, арк.37зв]. Причиною цьому було проходження фронту, територією даного повіту. Почасти ситуація різнилась навіть у порівнянні волостей одного й того ж повіту. Так у чотирьох волостях Дубенського [14, арк.38] та усіх волостях Овруцького [14, арк.40] повітів склалась ситуація за якої новостворені комітети та волосні управи продовжували існувати паралельно. При чому, якщо у першому

випадку управи не зазнали ротацій персоналу то волосні управи в Овруцькому повіті отримали нових керівників в усіх випадках. В Острозькому повіті діяла управлінська модель за якої волосні правління було замінено на волосні комітети. Виконавчі ж функції при комітетах виконували волосні управи у складі волосного комісара та двох радників. Колишні волосні писарі були перейменовані в секретарів волосних управ, старшини стали іменуватись волосними комісарами [14, арк.40зв]. Відбувся процес трансформації старих волосних владних установ у нові. Деякі із них носили назви, що не зустрічаються ні у настановних документах Тимчасового уряду, ні як прецеденти у інших повітах. У тому ж документі мировий посередник першої дільниці Рівненського повіту Нечипоренко повідомляє про заміну колишніх установ «волостними попечительними комітетами» [14, арк.42]. Найбільш вірогідним поясненням такому явищу може бути своєрідне розуміння подавачем даної інформації, функцій волосних комітетів. Оскільки представник другої дільниці, того ж повіту, у своєму повідомленні послуговується загальноприйнятою термінологією.

Важливим є той факт, що в усіх випадках, становлення нових формацій відбувалось шляхом голосування населення, не згадується жодних спроб узурпації влади в процесі створення [14, арк.41]. Слід відзначити, що усунені від справ функціонери старих формацій не були позбавлені права участі у виборах до комітетів. Поширеною була ситуація коли колишні старшини та писарі управ продовжували працювати вже у волосних комітетах. Часто писарі обіймали посади голів комітетів, а старшини почасти ставали писарями або узагалі повністю усувались від роботи в будь яких органах. Брак кадрів обізнаних із діловодством та наділених досвідом керівної діяльності був основною причиною. Повне відсторонення старих функціонерів мало місце лише на території Старокостянтинівського [14, арк.42зв] і Новоград-Волинського [14, арк.41зв] повітів. Тут усі волосні старшини та писарі були змінені, та не отримали місць у новопосталих комітетах. У поясненнях наданих відповідальними надавачами відомостей зазначається, що основним критерієм, в даному випадку слугувала попередня діяльність посадової особи.

Таким чином можна констатувати той факт, що становлення на Волині, ініційованої Тимчасовим урядом системи владних інституцій базового рівня мала місце в період кінця березня – травня 1917 року. Позитивно сприйнявши нові принципи створення та діяльності самоврядних формацій, місцеве населення в короткі строки здійснило впровадження нововведень. Проте новостворені ради та виконавчі комітети були позбавлені систематичної та дієвої підтримки з боку губерньської влади. Зайняті облаштуванням справ у найбільш суспільно та політично активному губерньському центрі. Нова влада залишила поза контролем стан справ на периферії краю, що мало наслідком малопродуктивну роботу нових утворень. Не спроможні підкріпити свої повноваження реальними діями вищезгадані утворення не мали бажаного авторитету та впливу, почасти поринаючи у внутрішньополітичні чвари. Усе вищезгадане мало наслідком створення на території краю мало-функціональної самоврядної системи. Не здатна на плідну діяльність, дана самоврядна модель, швидко втратила контроль над підлеглою територією, що в купі із деструктивною діяльністю військових призвело до розвитку у краї проявів нестабільності та анархії. Чинників, що постали характерною ознакою суспільного життя Волині впродовж усіх наступних років революції.

Список використаних джерел

1. Дещинський Л.С. Великий Жовтень на Волині / Л.С. Дещинський. – Львів: Вища школа. Видавництво при ЛДУ, 1977. – 184 с.
2. Кичий І. Борьба за власть Советов на Правобережной Украине / Иван Васильевич Кичий. – Львов: Вища школа. Изд-во при Львов. ун-те, 1986. – 151 с.
3. Огарін Д. 1917 рік на Волині: дис... канд. іст. наук / Д.Огарін. – Київ, 1964. – 258 с.
4. Басара Г.Б. Політичне та соціокультурне життя міст Великої Волині на початку української революції / Басара Г.Б. // Історія міст і сіл Великої Волині / [голов. ред. М.Ю. Костриця]. – Житомир: ППМ Г.Косенко, 2002. – С.45–51.
5. Благоснісний С. Українські політичні партії: боротьба за відновлення державності (1917 р.) / С.Благоснісний // Вісник Академії управління МВС: науково-теоретичний журнал. – К., 2007. – №1. – С.162–165.
6. Блашкевич С. Українська національно-демократична революція на Волині / С.Е. Блашкевич, Р.Ю. Кондратюк // Українська національна ідея: історія і сучасність: наук. збірник / [відп. ред. М.Костриця]. – Житомир: Журфонд, 1997. – С.3–5.
7. Власюк О.В., Цятко В.М. Волинь в добу Центральної Ради (1917–1918) / В.Цятко. – Рівне: Волинські обереги, 2009. – 96 с.
8. Кондратюк Р.Ю. Національно-визвольні змагання на Волині 1917–1921 рр. [Електронний ресурс] // Житомирський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. Офіційний сайт – Режим до-

ступу: http://www.zipro.net.ua/index.php?page_id=268 (останній перегляд: 22-01-2013).

9. Рацілевич А. Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень–червень 1917 р.) / Андрій Рацілевич // Волинські історичні записки. – Житомир, 2010. – Т.4. – С.20–29.

10. Седляр А. Муниципальне законодавство та організація діяльності міського самоврядування на Волині та Поділлі у 1917–1918 рр. / А.В. Седляр // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія» / [гол. ред. Ю.І. Терещенко]. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2007. – С.40–43.

11. Святоцький О.Д. Історія держави і права України: підручник для студ. юрид. спец. вузів затвердж. МОН України; У двох томах / О.Д. Святоцький, В.Д. Гончаренко, М.М. Страхов [та ін.]; за ред. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В.Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2003. – Т.1. – 577 с.

12. Газета «Волинь». – №67. – 8 березня 1917 р.

13. Газета «Волинь». – №139. – 24 травня 1917 р.

14. Державний архів Житомирської області. – Ф.р-2399. – Оп.1. – Спр.9.

* * *

УДК 930.1 (477)

Сергій Губський, науковий співробітник відділу історико-правових та теоретико-методологічних проблем українознавства, Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії, Україна, Київ.

Значення досвіду українського державотворення (1917–1920 рр.) у відродженні національної пам'яті народу на сучасному етапі

Аналізуються досвід та уроки українського державотворення періоду національно-демократичної революції 1917–1920 рр. у відродженні національно-історичної пам'яті народу на сучасному етапі. Висвітлюються історіографічні праці, присвячені цим процесам та подаються практичні приклади увіковічення пам'яті учасників визвольних змагань початку ХХ століття в незалежній Україні.

Ключові слова: державотворення, національна пам'ять, український народ, революція, Україна, незалежність, директорія, досвід, уроки, Українська Народна Республіка, наукові конференції, Український інститут національної пам'яті.

Сергей Губский. Значение опыта украинского государственного строительства (1917–1920 гг.) для возрождения национальной памяти народа на современном этапе

Анализируется опыт и уроки украинского государственного строительства периода национально-демократической революции 1917–1920 гг. для возрождения национально-исторической памяти народа на современном этапе. Рассматриваются историографические труды, посвященные этим процессам и даются практические примеры увековечения памяти участников освободительного движения начала XX столетия в независимой Украине.

Ключевые слова: государственное строительство, национальная память, украинский народ, революция, Украина, независимость, Директория, опыт, уроки, Украинская Народная Республика, научные конференции, Украинский институт национальной памяти.

Sergiy Gubskiy. Ukrainian nation-building (1917-1920) experience importance in the rebirth of people's national memory during modern stage

The article analyses experience and lessons of Ukrainian state-building national-democratic revolution period of 1917-1920 in the rebirth of national and historical nation's memory during modern stage. Historical and geographical works, dedicated to those processes, are shown and practical examples of liberation movement participants' memory perpetuation at the beginning of XX century in independent Ukraine are given.

Keywords: state-building, national memory, Ukrainian nation, revolution, independence, Directory, experience, lessons, Ukrainian National Republic, scientific conferences, Ukrainian institute of national memory.

Революційні події та перетворення 1917–1920 рр. залишили в українській історії ХХ ст. незабутній слід. Цей період за тривалістю невеликий, проте в умовах довготривалої попередньої бездержавності надзвичайно важливий для історичної легітимації сучасної Української держави.

24 серпня 1992 року в Києві у Маріїнському палаці Президент України (1991–1994 рр.) Л.Кравчук, перебираючи державні символи-регалії Української Народної Республіки та її Державного Центру в екзилі в останнього Президента УНР в екзилі (1989–1992 рр.) М.Плав'юка в своєму «Слові» заявив: «Цей акт має нагадати всім, що Україна веде свій родовід, свою політичну, державницьку біографію від історичних часів, які надають силу

і велич нашому народові, – від часів Київської Русі, Козацько-Гетьманської Держави й Української Народної Республіки [35, с.211]. Все це свідчить про неперервність державотворчого процесу української нації взагалі і у ХХ столітті, зокрема.

Поняття «Українська революція», яке поєднує в єдину цілісність суспільно-політичні події та перетворення в Україні у вищезазначений період за роки існування сучасної української держави ствердилося і стало загальноживимим не тільки у вітчизняній історіографії, а й колективній свідомості нації. Сучасні вітчизняні історики розглядають Українську революцію як вагомий подію, пов'язану з боротьбою української нації за створення власної держави. Відродження національної пам'яті народу в сучасній Україні є надзвичайно важливою і необхідною справою для розбудови повноцінної демократичної держави та впровадження в суспільну свідомість національних цінностей, які за часів РСР подавалися як буржуазно-націоналістичні та негативні. Період 1917–1920 рр. надзвичайно важливий для сучасних процесів розбудови держави ще й тим, що в переважній більшості регіонів України стосовно подій цього часу вже не виникає аж надто гострих дискусій і протистоять, як до проблем Голодомору 1932–1933 рр. та подій Другої світової війни і боротьби ОУН, УПА, інших національно-визвольних рухів та організацій за незалежність України в післявоєнний період. Певну роль тут відіграє часовий фактор: в Україні, за винятком поодиноких стариків, які в роки революції були ще дітьми, не лишилося живих учасників тих буремних подій.

Варто зазначити, що у вивченні революційних процесів 1917–1920 рр. в Україні здійснено результативні кроки в опануванні джерельною базою, особливо тією частиною, яка в радянські часи не залучалася або залучалася дуже обмежено до наукового обігу. Йдеться про матеріали в яких відображено діяльність національних партій, організацій та державних центрів, породжених Українською революцією. Це, зокрема, видання, пов'язані з функціонуванням Української Центральної Ради, Директорії, документи періоду Гетьманату та розгортання національно-визвольного руху [11; 24; 49; 50].

Також надзвичайно важливі для істориків та широкого громадського загалу передруки різноманітної політично-публіцистичної спадщини провідних діячів Української революції. Це наукові праці, книги, брошури, статті, документи, листи, які належать перу М.Грушевського, В.Винниченка, С.Петлюри, Д.Дорошенка, Іс.Мазепи, М.Шаповала, П.Скоропадського, В.Липинського та інших діячів [6; 8-10; 12-13; 19-20; 22-23; 27; 30-31; 34; 51; 54]. Перевидаються й інші твори, зокрема, спогади провідних українських діячів, які вперше вийшли у світ за кордоном [7; 14; 25-26; 52-53]. Відповідно, що на такому тлі процеси революційної доби 1917–1920 рр. стали предметом посиленого інтересу сучасних українських науковців. На багатьох напрямках, у розкритті суті цих явищ, фактів, документів, їх тлумачення й оцінки досягнуто значних результатів [4; 5; 7; 15-18; 21; 28; 32-33; 37-40; 47-48; 55].

Проблемам історіографічних досліджень процесів революційної доби 1917–1920 рр., його досвіду та урокам для сучасного українського державотворення, відродженні історичної пам'яті присвячені ґрунтовні статті відомих вітчизняних істориків В.Ф.Верстюка, В.Ф.Солдатенка, Л.К.Токаря [2; 36; 41-42].

Відомий український вчений-історик, член-кореспондент НАН України, теперішній директор Українського інституту національної пам'яті В.Ф.Солдатенко, аналізуючи сучасні проблеми історіографічних досліджень революційних подій наголошує на тому, що «...Українська революція була прямим породженням, безпосереднім продовженням Лютневої революції, стала складовою частиною демократизації всіх сфер суспільного життя, розпочатого поваленням самодержавства. Без великого ризику помилитися можна стверджувати, що потенції українського визвольного руху на 1917 рік були явно недостатніми, щоб сподіватися на вибух визвольної революції не лише в цьому, а і у наступні роки. Це дає право вважати, що без Лютого перспективи швидкого революційного зриву в Україні були проблематичними» [36; с.9].

Виокремлюючи вже наявні здобутки у вивченні зазначеного періоду для сучасних державотворчих процесів, історик констатує на «...наявний прогрес у дослідженні національно-визвольної революції в Україні, яким значною мірою вже компенсовано колишній нігілізм до цього феномена, сьогодні можна і потрібно робити спробу відтворення історичного процесу 1917–1920 рр. у всій його повноті, багатоплановості і різнобарвності [36, с.10].

«Отже, – наголошує дослідник, – комплексне вивчення періоду 1917–1920 рр. як складової взаємодетермінованої системи революцій з усіма їх своєрідностями, суперечностями, альтернативними розрахунками і стратегіями – нагальна потреба, яка диктується рівною мірою як життєвою, так і науковою логікою, прагненням збагнути реальну дійсність» [36, с.11].

Інший відомий історик В.Ф.Верстюк, розглядаючи в своїй роботі історичне значення та уроки тих подій, наголошує на тому, що «...Українська революція мала чимало спільного з російською. Коріння обох виростало з суперечностей, які наприкінці XIX – початку XX ст. виникли між необхідністю модернізації Росії та інерцією до капіталістичних пережитків, насамперед, самодержавною владою, яка стримувала розвиток суспільства, створювала всілякі обмеження на шляху його самоорганізації і легального політичного життя» [2, с.34]. Проте, стверджує В.Ф.Верстюк, «...національна складова принципово відрізняла Українську революцію від Російської... Українська революція не була регіональним різновидом Російської революції ще й тому, що охопила не лише східні, але й західні українські землі, які належали до Австро-Угорщини. Отже, сучасна парадигма Української революції є досить складною і багатоплановою» [2, с.34].

Також, однією з особливостей Української революції вчений називає тісне поєднання в ній національного і соціального аспектів [2, с.35].

Говорячи про створення Української держави під час революції 1917–1920 рр. науковець констатує, що її виникнення «... лежало поза об'єктивними можливостями нації та її проводу. Невдача українського державотворення ховається не так у помилках політичних лідерів, як в органічних вадах тогочасної української нації – її деформованій соціальній структурі, культурній та освітній незрілості, слабкій присутності в містах, недостатній національній свідомості й мобільності» [2, с.41].

Аналізуючи досвід та уроки революційної доби 1917–1920 рр. у побудові незалежної української держави, відомий історик-українознавець Л.К.Токар зазначає, що «...досвід не лише 1917–1920 рр., а й кінця XX – XXI ст. засвідчив – переможців у цих змаганнях (принаймні на тривалий час) не могло бути. Бо національне – у такій же мірі соціальне, як і соціальне є органічним складником національного... Всього попередній досвід незаперечно переконує – не можна утвердити національну державу, відстояти її незалежність, не розв'язавши корінних питань життєдіяльності народу, в т.ч. й розвитку національної науки, освіти, культури, виховання. Незалежна Українська держава могла і може відбутися лише на основі широкої всенародної її підтримки, усвідомлення народом значення національної держави як вирішального чинника утвердження суверенності нації у всьому її житті» [41, с.55–56]. Досягти цього, на думку вченого, можна за умови, коли у свідомості народу ці процеси (нації – та державотворення – Г.С.) будуть органічно пов'язані, виступатимуть як засіб реалізації його сподівань на краще життя. Також, для утвердження авторитету держави необхідна злагоджена, високопрофесійна робота усіх гілок влади. Критерієм проведення міжнародної політики, насамперед, мають стати національні інтереси. А єдність народу, єдність нації, зазначає дослідник, починається з духовної політичної єдності його провідників [41, с.57–58]. Якої, до речі, нам сьогодні дуже бракує.

Велике значення для формування національної пам'яті в Україні щодо подій Української революції 1917–1920 рр. має діяльність Українського інституту національної пам'яті, створеного Постановою Кабінету Міністрів України від 31 травня 2006 року за №764 як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом. Першим керівником УІНП було призначено фізика-теоретика І.Р.Юхновського. В 2010 році інститут було реорганізовано і 19 липня цього ж року керівником УІНП було призначено В.Ф.Солдатенка, член-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора, відомого вченого-історика.

Вся діяльність інституту, починаючи з часу створення і до сьогодні, спрямована на відновлення історичної пам'яті українського народу. Зокрема, найперше для діяльності інституту з боку органів державної влади було створено нормативно-правову базу. Так, ще 16 травня 2005 року вийшов Указ Президента України №793/2005 «Про увіковічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки і Західно-Української Народної Республіки» [45]. Вже після створення УІНП, 12 квітня 2007 року було видано Указ Президента України №297/2007 «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1920 рр. та вшанування пам'яті її учасників» [44]. На виконання цього Указу 21 травня 2008 року вийшло розпорядження Кабінету Міністрів України №729 «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1920 рр. та вшанування пам'яті її учасників» [3, с.5]. 28 січня 2010 року вийшов Указ Президента України №75/2010 «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті» [46]. До речі, цей Указ після його прийняття намагалися оскаржити деякі екстремістські налаштовані політичні сили на чолі з Н.Вітренко, але 16 січня 2013 року Вищий адміністративний суд України в своїй остаточній «Ухвалі» залишив скаргу Н.Вітренко без задоволення і без права на оскарження.

За браком місця ми не будемо ретельно зупинятися на діяльності УІНП в 2007–2010 рр. Про це можна дізнатись в змістовних статтях колишнього заступника директора УІНП, вже вищезгаданого відомого історика В.Ф.Верстюка [3].

Після зміни влади в Україні після президентських виборів 2010 року і реформаций УІНП ця робота дещо пригальмувалася. Але завдяки новому керівництву інституту на чолі з В.Ф.Солдатенком робота щодо відродження національної пам'яті народу, проведення політики національного примирення, зокрема щодо подій Української революції 1917–1920 рр., отримала своє логічне продовження. Проведено багато наукових конференцій, видано десятки книг-досліджень про революційні події в Україні початку XX століття, встановлено контакти з аналогічними державно-науковими установами інших країн в питаннях співпраці згідно поставлених перед цими закладами завдань тощо.

Проте, не тільки державні установи формують політику національної пам'яті. Вагоме слово у цих процесах належить громадськості. Так, завдяки активістам благодійного фонду «Героїка», волонтерам і місцевим мешканцям у червні 2013 року в м.Боярка (колишня Будаївка) відбулося урочисте відкриття відновлених поховань вояків і старшин війська УНР, які загинули взимку 1919 року, захищаючи Київ від наступу більшовиків [43, с.2]. За словами одного з дослідників та ініціаторів перепоховання П.Подобєда, велике сприяння у відновних роботах надала як місцева влада, зокрема, міський голова Т.Добрівський, так і боярчани. Завдяки благодійникам вдалося зібрати понад 27 тисяч грн. на відновлювальні роботи, а комунальники міста безкоштовно допомагали активістам розчищати територію від сміття. Місцеві мешканці безкоштовно годували робітників, брали їх на ночівлю та чергували біля реліквію – допомагали хто чим міг. До кінця 2013 року фонд «Героїка» планує завершити ще кілька аналогічних акцій. Вже розпочалися роботи з виготовлення монументу козаку С.Тропку, який загинув у бою за м.Катеринослав (тепер м.Дніпропетровськ). У м.Верхньодніпровськ Дніпропетровської області активісти планують встановити пам'ятну дошку сотнику Армії УНР Н.Авраменку. До кінця цього року, як стверджує П.Подобєда, у самому Дніпропетровську постане пам'ятник воїнам УНР. Відповідну постанову вже видала місцева влада [43, с.2].

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що за роки незалежності України в суспільній свідомості (в її переважній більшості) вдалося, хоча ця робота ще не завершена і ще багато необхідно зробити, сформувати позитивний образ Української революції як часу боротьби за національну державність, персоніфікувати його та окреслити певні знакові пам'ятні місця, пов'язані з цією боротьбою.

Список використаних джерел:

1. Верига В. Визвольні змагання в Україні 1914–1923 рр. У 2-х томах. – Львів, 1998. – Т.1. – 524 с.; Т.2. – 504 с.
2. Верстюк В. Українська революція: історичне значення та уроки // Україна в революційних процесах перших десятиліть XX століття: Матеріали Міжнародної наук.-теоретичної конференції, м.Київ, 20-21 листопада 2007 року / НАН України, Ін-т політ. і етноц. досліджень імені І.Ф.Кураса, Ін-т історії України; Ред. кол.: В.М.Литвин (голова), В.А.Смолій (заст. голови) та ін. – К., 2007. – С.33–43.
3. Верстюк В.Ф. «Українська революція» у сучасній історичній пам'яті народу // Кам'янець-Подільський – остання столиця Української Народної Республіки: Матеріали Всеукраїнської наук. конференції, м.Кам'янець-Подільський, 6–7 жовтня 2009 р. / МОН України, Ін-т історії України НАН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка; Ред. кол.: В.А.Смолій, В.Ф.Верстюк та ін. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С.4–11; Його ж. Верстюк В., Скальський В. Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: 36. наук. статей Р.Я.Пиріг (год. ред.); Ін-т історії України НАН України. – К., 2010. – Вип.5. – С.5–22.
4. Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навч. посібник. – К., 1997. – 344 с.
5. Верстюк В.Ф., Солдатенко В.Ф. Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920 рр.) // Політична історія України. XX століття: У 6-ти томах. – Т.2. – К., 2003. – 488 с.
6. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – К., 1990. – Ч.1. – 348 с.; Ч.2. – 328 с.; Ч.3. – 542 с.
7. Гай-Нижник П. Податкова політика Центральної Ради, урядів УНР, Української Держави, УРСР (1917–1930 рр.). – К., 2006. – 303 с.
8. Грушевський М. Люстрована історія України. – К., 1991. – 572 с.
9. Грушевський М. На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Львів; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – 278 с.
10. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – 240 с.

11. Директорія, Рада Народних Міністрів Української Народної Республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х томах, 3-х частинах. – К., 2006. – Т.1. – 688 с.; Т.2. – 744 с.
12. Дорошенко Д.І. Історія України 1917–1923 рр. В 2-х томах. – К., 2002. – Т.1: Доба Центральної Ради. – 320 с.; Т.2: Українська Гетьманська Держава 1918 року. – 287 с.
13. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). – К., 2007. – 632 с.
14. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.II.1920). – К., 2002. – 168 с.
15. Капелюшний В.П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.). – К., 2003. – 608 с.
16. Ковальчук М. Невідома війна 1919 року: українсько-білогвардійське збройне протистояння. – К., 2006. – 508 с.
17. Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б. Українська революція: здобутки і втрати в державотворчих змаганнях (1917–1920 рр.). Навч. посібник. – К., 1998. – 280 с.
18. Курас І.Ф., Солдатенко В.Ф. Соборництво і регіоналізм в українському державотворенні 1917–1920 рр. – К., 2001. – 248 с.
19. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. Про ідею та організацію українського монархізму // В'ячеслав Липинський. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Кн.1. – К.; Філадельфія, 1995. – 471 с.
20. Липинський В. Листування. – Т.1 (А–Ж). – К.; Філадельфія, 2003. – 960 с.
21. Любовець О. Українські партії і політичні альтернативи 1917–1920 рр. – К., 2005. – 311 с.
22. Мазепа Іс. Україна в огні і бурі революції 1917–1921 рр. – К., 2003. – 608 с.
23. Махно Н. Воспоминания. – К., 1991. – Кн.1. – 211 с.; Кн.2. – 162 с.; Кн.3. – 184 с.
24. Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. Протоколи і стенограми пленарних засідань. Збірник документів і матеріалів. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – 369 с.
25. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. – Львів, 1994. – 571 с.
26. Нагасвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993. – 413 с.
27. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). Документально-художнє видання. – К., 2007. – 608 с.
28. Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 рр. (історико-генетичний аналіз). – К., 1995. – 263 с.
29. Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини. – К., 2002. – 640 с.
30. Петлюра С. Статті. – К., 1993. – 341 с.
31. Петлюра С. Статті. Листи. Документи. – К., 2006. – Т.3. – 704 с.
32. Радченко Л.О. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Х., 1996. – 120 с.
33. Рубльов О.С., Ресент О.П. Українські визвольні змагання 1917–1927 рр. – К., 1999. – 320 с.
34. Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – 495 с.
35. Слово Президента України Достойного Леоніда Кравчука 24 серпня 1992 р. в Маріїнському палаці // Державний Центр Української Народної Республіки в екзиль. Статті і матеріали / За ред. Л.Г.Винара і Н.Пазузяк; Ін-т дослідження модерної історії України. – Філадельфія; К.; Вашингтон, 1993. – 494 с.
36. Солдатенко В. Новітні тенденції й актуальні проблеми історіографічного освєщення процесів революційної доби 1917–1920 рр. в Україні // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: Матеріали Міжнародної наук.-теоретичної конференції, Київ, 20–21 листопада 2007 року / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень імені І.Ф.Кураса, Ін-т історії України; Ред. кол.: В.М.Литвин (голова), В.А.Смолій (заст. голови) та ін. – К., 2007. – С.5–24.
37. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис. – К., 1999. – 976 с.
38. Солдатенко В.Ф. Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – 416 с.
39. Солдатенко В., Савчук Б. Галицька армія у Наддніпрянській Україні. – К., 2004. – 213 с.
40. Солдатенко В.Ф., Хало Л.Г. Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр.: Наукове видання. – К., 2002. – 398 с.
41. Токар Л.К. Досвід та уроки революційної доби (1917–1920 рр.) у побудові незалежної української держави // Україна в революційних процесах перших десятиліть ХХ століття: Матеріали Міжнародної наук.-теоретичної конференції, Київ, 20–21 листопада 2007 року / НАН України, Ін-т політ. і етнонац. досліджень імені І.Ф.Кураса, Ін-т історії України; Ред. кол.: В.М.Литвин (голова), В.А.Смолій (заст. голови), та ін. – К., 2007. – С.57–59.
42. Токар Л.К. Історичне значення та уроки IV Універсалу // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. статей / НАН України, Ін-т історії України та ін.; Ред.кол. П.П.Третьяков (відп.ред.) та ін. – К., 1999. – Вип.5. – С.136–141.
43. Тракало Я. Громада не забуде: На Київщині перепоховали останки шістьох воїнів армії УНР // Україна молода. – 2013. – 18 червня. – вівторок. – №87 (4527). – С.2.
44. Указ Президента України №297/2007 «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 рр. та вшанування пам'яті її учасників» // Урядовий кур'єр. – 2007. – 18 квітня. – С.5.
45. Указ Президента України №793/2005 «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» // Урядовий кур'єр. – 2005. – 16 травня. – С.3.
46. Указ Президента України №75/2010 «Про вшанування учасників боротьби за незалежність України у ХХ столітті» // Сайт Президента України: www.president.gov.ua/documents/10379.html
47. Українська ідея. Постаті на тлі революції. – К., 1994. – 256 с.
48. Українська соборність. Ідея, досвід, проблеми (До 80-річчя Акту Злуки 22 січня 1919 року). Збірник. – К., 1999. – 407 с.
49. Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. Т.1.: 4 березня – 9 грудня 1917 року. – К., 1996. – 580 с.; Т.2: 10 грудня 1917 р. – 29 квітня 1918 р. – К., 1997. – 424 с.
50. Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року. Документи і матеріали. – К., 2003. – 1024 с.
51. Феценко-Чопівський І.А. Хроніка мого життя. Спогади міністра Центральної Ради та Директорії. – Житомир, 1992. – 124 с.
52. Чернецький А. Спомини з мого життя. – К., 2001. – 168 с.
53. Чикаленко Є. Щоденник, 1919–1920 рр. – К.; Нью-Йорк, 2005. – 640 с.
54. Шаповал М.Ю. Соціологія українського відродження. – К., 1994. – 45 с.
55. Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 років: спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – 674 с.

* * *

УДК 94:32.019.5(497.12)

Катерина Мальшина, канд. історичних наук, доцент, докторант, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Україна, Київ

Словенський політичний католицизм у державотворчих процесах післявоєнного періоду (1918–1923 рр.)

Охарактеризовано католицький, ліберальний та соціалістичний політичні табори словенської політики післявоєнного періоду та їхню приналежність до напрямів югославізму та словенства, впорядковано їх політичні погляди у боротьбі за політичну реформу в Королівстві СХС, розглянуто фактори розвитку та державотворчу діяльність політичного католицького табору, розроблено її періодизацію.

Ключові слова: Держава СХС, Королівство СХС, Словенія, політичний католицизм, державотворчі прагнення.

Екатерина Мальшина. Словенский политический католицизм в процессах государственного строительства послевоенного периода (1918–1923 гг.)

Охарактеризованы католический, либеральный и социалистический политические лагеря словенской политики послевоенного периода и их принадлежность к направлениям югославизма и словенства, упорядочены их политические взгляды в борьбе за политическую реформу в Королевстве СХС, рассмотрены факторы развития и государственная деятельность политического католического лагеря, разработана ее периодизация.

Ключевые слова: Государство СХС, Королевство СХС, Словения, политический католицизм, государственное строительство.

Katarina Malshina. Slovenian political Catholicism in state-building processes of the postwar period (1918–1923)

The Catholic, liberal and socialist political camps of the Slovenian politic of the postwar period and their assignment to yugoslavism and slovenism are characterized, their political views in the struggle for political reform in the Kingdom of SHS are ordered, the factors of development and nation-building activity of the Catholic political camp are considered, its periodization is defined.

Keywords: the State of SHS, the Kingdom of SHS, Slovenia, political Catholicism, state-building.

Словенський політичний католицизм пройшов складний шлях розвитку і формування власної політичної програми. Цей рух мав значну соціальну базу в Словенії, від широкого кола духовенства та селян-фермерів до невеликого прошарку світського дворянства, ремісників невеликих містечок та кваліфікованого пролетаріату. Його прихильники пов'язували з ним надії на стабільний розвиток господарства, зміцнення основ сім'ї та держави.

Всередині словенського католицького руху сформувалося декілька напрямів. Найбільш впливовою з них до 1917 р. була група консервативних клерикалів – прибічників монархії.

Католики-ліберали ще признавали ідею національної емансипації. Християнські соціалісти виступали проти багатства, конкуренції та християнський заклик до солідарності.

Наприкінці Першої світової війни, політичний католицизм в Словенії різко поміняв свою направленість. Ці зміни державно-політичних орієнтирів залишилися характерними для словенського політичного католицизму й у подальший період. Являючись найбільш політично вагомим рухом в Словенії, політичний католицизм слідував всім хвилям громадсько-політичних настроїв та намагався боротися зі зростаючою політичною конкуренцією.

Джерелами для вивчення проблеми можуть слугувати, перш за все, опубліковані документи та матеріали, що включають матеріали засідань Національного та Провінційного урядів Словенії, скупщини та урядів Королівства СХС, а також документи словенських партій міжвоєнного періоду, в тому числі католицької партії – Всесловенської (з 1920 р. Словенської) національної партії (далі – ВНП / СНП), праці ідеологів політичного католицизму, таких як Я.Крек, А.Ушенічник, М.Шкербець.

Треба зауважити, що тема не була популярною у часи Другої Югославії. У той період головними проблемами вивчення історії міжвоєнного періоду був робітничий, зокрема комуністичний рух, та якщо висвітлювалися відносини КПЮ з іншими партіями з того чи іншого питання, увага приділялася також і супротивникам комуністів. Прикладом цього є роботи М.Зечевича[8], М.Мікужа[3], Я.Плетерського[5], Я.Прунка[6]. При фінансуванні Ватикану в Римі було організовано декілька симпозіумів, присвячених політичним біографіям окремих діячів політичного католицизму. Але після здобуття незалежності Словенії її історики почали розроблювати теми, які до того замовчувалися. Плеяда молодих вчених почала працювати з відкритими архівами міжвоєнного періоду, серед них А.Рахтен, Ю.Перовшек[4], Д.Фріш[2]. Фактично дослідження словенської політики з нових, не однопартійних точок зору тільки починається.

Для кращого розуміння позицій політичного католицизму в Словенії у 1918-1923 рр. та його державотворчих намагань важливо оглянути фактори генези та розвитку політичного католицизму в Словенії, охарактеризувати головні конкурентні напрями супротивників клерикалізму, впорядкувати їх програмні державотворчі погляди, розглянути головні напрями та розробити періодизацію діяльності католицьких політиків у 1918-1923 рр.

До 1918 р. велика частина словенських етнічних земель входила до складу Австро-Угорської імперії, її етнічні землі були розділені між Австрією (провінції Крайна, Каринтія, Штирія і Примор'я), Королівством Угорщиною (округи Ваш і Зала); Венеціанська Словенія перебувала в Королівстві Італія.

Перший словенський політичний протест проти існуючого державно-адміністративного розділення словенців піднявся під час революції 1848 р., у вигляді Програми Об'єднаної Словенії, яка включала в себе дві головних вимоги з приводу державного устрою Австрійської імперії – свої власні провінційні збори та рівні права для словенської мови. Зауважимо, що далі цієї ідеї парламентської автономії словенці не пішли. Ця програма стала основою для розвитку ідеї державного будівництва в словенській політиці до 1945 р. Головним її провідником у Королівстві СХС став клерикальний табір.

Наприкінці Першої світової війни в Словенії вже існував значний політиком, розділений на три основні табори – консервативний, ліберальний і соціалістичний, які оформилися партійно з середини 1890-х рр.

Консервативний табір складали клерикали, Всесловенська національна партія (ВНП) (створ. у 1895 г.), яка мала свої організації по всій Словенії, з основною базою у Крайні; з 1910 р. до них примикав Югославський професійний союз. Національно-прогресивна партія (НПП) (створ. у 1894 р.), національні радикали, «Національна робоча організація Примор'я, Крайни, Каринтії і Штирії» становили ліберальний табір. Соціалістичний табір становили «Сполучення словенських автономістів», (з 1924 р. – Словенська республіканська партія селян та робітників, Соціалістична партія Югославії (СПЮ), Незалежна робітничка партія Югославії (НРПЮ), та нелегальна Комуністична партія Югославії (заснована у 1919 р.).

Найбільш важливою особливістю словенського модерного клерикалізму було його знайомство з можливостями, викликаними розвитком буржуазної демократії, та намагання перетворити їх собі на користь. Шлях до зміцнення устоїв клерикалізму бачився в контролі над народом, який демократизація буржуазного суспільства тягнула в політичне життя. Завданням своїм вони бачили зміцнити і поширити свій вплив через «організованих людей». [5, с.46-47] Активісти успішно створили сучасну масову партію, твердо засновану на щільній мережі «неполітичних» організацій, кредитних і споживчих кооперативів, робітничих асоціацій, освітніх організацій.

Особливість цієї ситуації створювала та обставина, що кожне нове досягнення передових громадських сил в поширенні демократії безпосередньо укріплювало партію модерного клерикалізму. Боротьба за загальне рівне виборче право принесла клерикалам додатні політичні бонуси. Таким чином, наприкінці війни ВНП «держала під своїм впливом 80% всіх словенців»[1, с.86]

Важливим чинником розвитку словенського політичного католицизму стала лінія хорватської політики, яка до кінця I світової війни підтримувала ідею югославської єдності. Не менш важливим фактором були династичні трансформації: втеча Чорногорських Негошів з окупованої держави, розпад Австро-Угорщини, трансформація Сербії в конституційну монархію з новим напрямом зовнішньої політики дали поштовх ідеї про вирішення словенського національного питання при опорі на Сербію. Тому в поглядах словенських політиків на майбутній державний устрій Словенії ідея автономії набула вигляду загальної ідеї державної словенсько-хорватсько-сербської триєдності.

Її головними провідниками у словенському суспільстві до 1918 р. були клерикали та соціал-демократи. Ліберальний табір, схилений до ідеї чистої автономії, в часи I світової війни загубив більшість електорату, причиною чого була загальна громадська думка о слабкості малого народу перед буревіями війни та неможливості самим захистити свою національну єдність.

Однак, при загальній орієнтації клерикалів на католицьку політичну доктрину, яка включає принцип династичної лояльності, вони не ще надавали політичному характеру національному питанню і не уявляли собі майбутнє Словенії поза межами імперії, яка одна, як вони вважали, могла захистити словенські землі від територіальних домагань Італії. Головним каталізатором змін та поворотів у політичних поглядах клерикалів на національну словенську державність стали результати Першої світової війни.

Фактично боротьба за національне самовизначення з боку словенського політичного католицизму почалася на шляху до власної національної державності у співтоваристві з хорватами та сербами у складі Держави СХС, яка була заснована після відділення від Австро-Угорщини 29 жовтня 1918 р. та існувала до 1 грудня 1918 р., коли об'єдналася з Королівством Сербії до Королівства СХС. Вже 16 серпня 1918 р. в Люблянці була заснована антигабзбурзька Національна рада по словенській землі і Істрії (Національна рада), яка була «надпартійною організацією політичної ініціативи, створеною з метою висловити волю словенського народу в поглядах на національне самовизначення і створення незалежної югославської держави».[6, с.155] Більшість мандатів в ній належало ВНП, також в неї входили ліберальна Югославська Демократична партія (ЮДС), політичне товариство «Єдність» у Триєсті, Політичне і економічне об'єднання словенців і хорватів в Істрії і Католицьке політичне і економічне об'єднання Словенців Каринтії, а також Югославська Робітничка соціал-демократична партія (ЮСДС). Національна рада обрала головою вже тоді провідного словенського політика, голову ВНП доктора Антона Корошця.

Національне Віче в Загребі 30 жовтня 1918 р. призначило за пропозицією Словенської Національної ради Національний уряд СХС в Люблянці, який об'єднував, за винятком закордонних справ, всі органи виконавчої влади – 12 повіренств: внутрішніх справ, харчування, освіти і богослов'я, правосуддя, соціального забезпечення, фінансів, транспорту, індустрії і торгівлі, громадських робіт і ремесел, сільського господарства, національної оборони та охорони здоров'я. Перший словенський Національний уряд був коаліційним, в нього увійшли представники всіх існуючих на той час словенських політичних партій: 6 членів католицької ВНП, 5 членів ліберальної ЮДС та 1 член ЮСДС. Національний уряд очолив теж прибічник ВНП князь Йосип Погачник.

Вирішення головного питання – чи будувати свою власну, повністю незалежну державу (так зване «словенство»), або погодитися на об'єднання південних слов'ян в єдину державу (для чого використовували термін «югославизм»), – постало ребром вже у 1917 р. Причиною цього була лютева революція в Росії та її вихід з війни, а також загальна економіко-політична криза воюючих сторін. І якщо до кінця війни переважала більшість словенського політикуму схилена до югославизму, що допомогло здобути незалежність від Австрії, то після створення Держави СХС та владних структур в ній ситуація різко змінилася.

Саме в цей час клерикали зрозуміли особливість ситуації. З одного боку, свобода від іноземного гніту давала всі можливості для здобуття етнополітичної єдності словенців та економічного зростання, а саме для завершення процесу словенського державотворення, і, як провідна політична сила, ВНП зайняла головуючі позиції у внутрішній політиці Словенії, сприймаючи більшість відповідності за це на себе. З другого боку, досягнення цієї мети потребувало народної єдності та єдності політичної, коаліційної. Спільні зусилля мали бути зосереджені на об'єднанні розділених війною словенських земель та захисті порядку, в тому числі по-

літичного, всередині Словенії. Але вже в цих складних умовах словенський політикум розділився на дві течії – югославізм та словенство. У рамках Держави СХС ця тенденція здебільшого проявлялася не у політиці, а у громадській думці. Коаліційний національний уряд, натхнений духом національної волі та величезним потенціалом словенців, діяв спільно.[4, с.82-102] Великими здобутками стала будова словенської державної адміністрації та встановлення словенського кордону в Штирії. Нажаль, італійська окупація Примор'я у листопаді 1918 р. та австрійський опір у Карінтії стали першими поразками словенської політики у часи Держави СХС, і всю відповідальність за ці поразки поніс католицький політичний табір.

Звісно, у будь-якому разі з Національним урядом СХС в Люблянці словенці вперше в її історії здобули свою національну державну владу, в якій на короткий час була здійснена словенська національна воля. Але після створення Королівства СХС, відповідно до великосербської національно-політичної програми, незабаром проявилася тенденція до централізації державної влади. Вже 20 січня 1919 р. регент Олександр Карагеоргієвич перейменував Національний уряд у новий Провінціальний уряд в Словенії. Перейменування стосувалося не тільки самої назви уряду, але й характеру його активності. Обсяг його адміністративної відповідальності було значно зменшено. Провінційний уряд «не мав більше характеру автономного представництва та перестав представляти найвищу владу».[8, с.187]

Провінційний уряд складався тільки з голови та його замісника, і тільки після наполегливих зусиль ВНП кількість повіренств була збільшена від чотирьох до шести: повіренство внутрішніх справ, освіти та релігії, правосуддя, сільського господарства, соціальної політики та громадських робіт. Всі останні справи знаходилися у веденні відповідних белградських міністерств. Керівництво Провінційним урядом найдовше було в руках Словенської Народної партії (квітня 1920 р. ВНП була перейменована у СНП), яка успішно виконувала покладені на неї обов'язки та надії здійснювати свою владу якомога більш незалежно, і тому в белградській газеті Провінційний уряд Словенії йменували «сепаратистським». СНП вимагала встановлення Провінційних зборів Словенії, які позначали би собою важливу опору словенським автономістським зусиллям, але центральний уряд цьому протидівав. Цей усічений Провінційний уряд Словенії працював до 12 липня 1921 р., коли його дія було припинено за Відовданською конституцією.[6, с.212-214]

Принциповою особливістю першої югославської держави були конституційно прийняті національний унітаризм та державна централізація, що означало новий етап у національно-визвольних змаганнях словенської нації. Відовданська конституція, прийнята 28 червня 1921 р. проти волі переважної більшості словенських депутатів, не брала до уваги існування окремих югослов'янських націй. Визнавалася тільки одна, т.зв. югославська нація, в цьому випадку словенці, хорвати і серби (інших етнічних назв конституції навіть не згадували) були тільки «племена» єдиної югославської нації. У той же час конституція встановлювала строго централістський державний устрій. Таким чином, можливість подальшого національного розвитку вже сформованих югослов'янських націй піддавалася сумніву. Словенська політика і національне творення були в такій югославській державно-політичній реальності на вирішальному роздоріжжі: чи сприймати потоплення в неіснуючій югославській нації, яка являла би собою єдиний логічний національний образ унітаристської Югославії, чи, усвідомлюючи особливу словенську національну ідентичність, боротися за право на свою власну мову, культуру і свою національну державність, яку забезпечив би перетворений автономістським або федеративним чином югославський державний союз. В цих умовах тенденція розділення словенського політикума на югославістську (унітарно-централістську) та автономістсько-федералістську течії набула міцності.

Прихильники першого табору підтримували створення єдиної югославської нації, що вони вважали логічним та історично необхідним результатом розвитку окремих південнослов'янських етносів, збиранням їх у нову, вищу і політично потужнішу югославську національну сукупність. Найбільш схильною до ідей югославізму була словенська ліберальна партія, а також словенські групи Національної радикальної партії (НРС), Соціалістичної партії Югославії (СПЮ) та Комуністичної партії Югославії (КПЮ). Основною метою лібералів було вирішити прихильно для словенців «проблему малого народу», для чого було треба перевести в «югославізм» «словенську частину нації», прямувати в напрямку максимального злиття, щоб вирости в цілісну югославську спільноту.

Автономістсько-федералістські погляди поділяли Словенська Народна партія (СНП) та селянська Словенська Республіканська партія (СРП). За задумкою республіканців, Королівство СХС мало бути перетворене у Федеративну Республіку Югославію

(ФРЮ). Словенія, як незалежна держава, мала б своє власне державне управління (Національні збори, жандармерію, фінансову, судову та податкову адміністрацію). Спільними справами, які би входили у сферу управління ФРЮ, були військо, закордонні справи, фінанси, валюта, комерційні контракти із зарубіжними країнами, митна служба і тарифи. Єдиним був би також президент ФРЮ. Програма народників була більш розробленою в деталях, які стосувалися прав та обов'язків центру та автономних провінційних урядів.

Для СНП, з моменту прийняття Видовданської Конституції 1921 р. знову почалася боротьба за національне самовизначення. СНП побачила нову основну політичну мету – оголосити боротьбу за перегляд конституції та її перетворення на федеративну. Партія визнавала законність Видовданської конституції, але зазначала, що її було прийнято проти волі більшості словенського народу (за неї проголосували Югославська демократична партія та Самостійна селянська партія) та вона містить статті, спрямовані проти словенських демократичних, економічних, етнічних та релігійно-моральних принципів.[3, с.210-211]

У серпні 1921 року СНП почала організовувати акції протесту своїх прихильників проти прийняття конституції та її перегляду, що тривало ще протягом вересня і жовтня. На мітингу на Брезьях 4 вересня 1921 р. голова партії Антон Корошець звинуватив уряд у Белграді, що країною володіє відсутність свободи, оскільки уряд будь-якого, хто не згоден з його політикою, позначав як антидержавний елемент.[2, с.181] Незважаючи на свою автономістську політику, СНП конструктивно брала участь у роботі Національної скупщини у Белграді, хоча там вона залишалася у меншості. Тому СНП почала кампанію по створенню блоку, який об'єднав би партії з автономістською програмою.

СНП продовжувала автономістську політику у виборчій кампанії з дострокових виборів до Національної скупщини 18 березня 1923 р. На передвиборчому мітингу 5 лютого 1923 р. в Люблянці прибічники СНП знову виступили проти централізму та Видовданської конституції, яка демонструвала повне нерозуміння словенської ситуації, і тому потребували її перегляду.

Положення в опозиції приносило партії можливість розробити в деталях свою програму: незалежність словенського народу, захист словенської освіти, захист чиновників, селян і ремісників, допомога робітникам, церковна автономія, мирна зовнішня політика і перегляд Конституції стали основною точкою передвиборної програми СНП.[7, с.359-360] Ця програма сприяла надзвичайному успіху СНП у виборах 18 березня 1923 р. в Національній скупщині, коли вона знову здобула 21 мандат, тобто абсолютну більшість голосів та повернула собі перевагу в словенській політиці, яку в останнє політичний католицизм мав тільки на останніх виборах у Австро-Угорській імперії.

Таким чином, з приводу своєї автономістської державотворчої програми і абсолютної підтримки виборців у 1923 р. СНП здобула завдання домагатися дотримання певних аспектів автономії, наскільки їх дозволяли основні постанови Відовданської конституції.

Таким чином, Протягом міжвоєнного періоду словенський політичний католицизм пройшов довгий шлях постійної теоретичної та політичної боротьби між югославістськими та національно-словенськими поглядами на майбутнє словенської держави. У 1918-1923 рр. ідеї політичного впорядкування словенської держави в усіх політичних таборах не виходили за рамки включення Словенії у більш широке, полінаціональне державне утворення. Найсуттєвішим фактором теоретичного розмежування стало ставлення до проблеми національного самовизначення у формі розширеної автономії.

Словенці не змогли утримати власної національної державності та здобутків національно-політичного звільнення, досягнутих протягом перебування у Державі СХС. У Королівстві СХС словенці опинилися в умовах, які на відміну від Держави СХС, гальмували подальший словенський національний розвиток. Словенський клерикальний табір рішуче прагнув до збереження словенської національної ідентичності та формування економічних та соціально-політичних умов для переростання автономії у державну незалежність. У його діяльності можна виділити декілька періодів, де критерієм можна поставити зміни адміністративного устрою державних утворень, в які в той час входила Словенія.

Наприкінці I Світової війни ВНП була найвпливовішою політичною організацією в Словенії. Внутрішні організаційні зміни відобразили також зміни у політичній орієнтації у лівий, більш ліберальний бік. Поворотним моментом у політичній орієнтації СНП можна вважувати часи існування Держави СХС (жовтень-листопад 1918 р), що можна виділити як перший період в діяльності католицьких політиків у нових умовах реалізації національного самовизначення. А.Корошець зіграв дуже важливу роль в її встановленні 29 жовтня 1918 р. Вже 1 грудня, після з'єднання

Держави СХС з Королівствами Сербія та Чорногорія, він був обраний віце-прем'єр-міністром у першому уряді Королівства СХС. Цей період можна визначити як кульмінаційний у популярності католицького табору, коли перехід партії на позиції словенства приніс словенцям так довго очікувану автономію та внутрішньополітичні трансформації у буржуазно-демократичному напрямі, формування свого автономного парламенту та уряду, об'єднання центральних та східних словенських земель за єдиним кордоном.

Однак наступний період, у грудні 1918 р. – грудні 1920 рр., політична ситуація в Словенії радикально змінилася, на місце прогресивного розвитку автономії та завершення об'єднання словенських земель прийшла загроза словенським національним інтересам у обличчя Австрії, яка захопила Карінтію, Італії, яка окупувала Примор'є, та великосербського централізму, який ліквідував автономію Словенії. Ці фактори сприяли тому, що ВНП (з 6 квітня 1920 р. СНП) загубила колись абсолютну підтримку виборців та вийшла з белградського уряду наприкінці 1920 р. Період з грудня 1920 р. по березню 1923 р. можна визначити як опозиційний. В центрі своєї політичної програми СНП поставила боротьбу за словенську автономію. Здобувши переважну підтримку серед словенського електорату, депутати СНП в белградській скупщині затребували перегляд Видовданської Конституції й підтримали вимогу про створення єдиної і автономної Словенії.

Список використаних джерел

1. Густинич Д. Национальное движение словенцев накануне и в период войны 1914-1918 гг. // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С. 82-91.
2. Friš D. SLS in slovensko nacionano vprašanje med sprejetjem vidovdanske ustave in Blejskim protokolom // Slovenija 1848-1998: iskanje lastne poti. – Ljubljana: ZZDS, 1998. – S. 180-185.
3. Mikuž M. Oris zgodovine Slovencev v stari Jugoslaviji 1917-1941. – Ljubljana: Mladinska knjiga, 1965. – 555 str.
4. Perovšek J. V zaželeni deželi: slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo: 1918-1941. – Ljubljana: INZ, 2009. – 314 str.
5. Pleterški J. Studije o slovenski zgodovini in narodnem vprašanju. – Maribor: Obzorja, 1981. – 437 str.
6. Prunk J. Slovenski narodni vzpon: narodna politika (1768-1992). – Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992. – 455 str.
7. Slovenci v desetletju 1918–1928: zbornik razprav iz kulturne, gospodarske in politične zgodovine. – Ljubljana: Leonova družba, 1928. – 776 str.
8. Zečević M. Na zgodovinski prelomnici: Slovenci v politiki jugoslovske države 1918-1929. Knj. 1. – Maribor: Obzorja, 1986. – 281 str.

* * *

УДК 94(477.83/.86):«1918/1919»

ББК 63.3(4Укр)52

Володимир Синенький, доцент кафедри тактико-спеціальної підготовки, підполковник міліції, Львівський державний університет внутрішніх справ МВС, Україна, м. Львів

Участь Івана Карпинця в українсько-польській війні 1918–1919 рр.

Охарактеризовано бойовий шлях писаря восьмої бригади УГА у роки польсько-українського військового конфлікту 1918–1919 рр., проаналізовано особливості його тогочасного побуту та вплив військових подій на формування його світогляду.

Ключові слова: І.Карпинець, ЗУНР, УГА.

Владимир Синенький. Участие Ивана Карпинца в украинско-польской войне 1918–1919 гг.

Охарактеризовано боевой путь писаря восьмой бригады УГА в годы польско-украинского военного конфликта 1918–1919 гг., проанализировано особенности его быта и влияние военных событий на формирование его мировоззрения.

Ключевые слова: И.Карпинец, ЗУНР, УГА.

Vladimir Synenkyj. Participation of Ivan Karpunec in the polish-ukrainian war in 1918–1919

Characterized battle path clerk eighth brigade to the UGA in the years of the Polish-Ukrainian military conflict 1918–1919 was, analyzes the peculiarities of his then-life and influence of the military events on the formation of his worldview.

Keywords: I. Karpunec, ZUNR, UGA.

Упродовж останніх десятиліть дедалі більшу зацікавленість у наукових колах та широких колах громадськості викликає військова та суспільно-політична діяльність низки відомих діячів, які брали активу участь у національно-визвольних змаганнях першої половини ХХ ст. Серед них – постать Івана Карпинця. Вихованець Перемишльської гімназії увійшов в історію України

не тільки завдяки своїй діяльності у лавах Української Галицької армії (УГА), але й – науковим публікаціям, які присвячувалися військово-політичним проблемам Західної України першої половини ХХ ст.

Окреслена у назві розвідки проблема – малодосліджена. Не тільки у 1920–1930-х рр., повоєнному періоді, але й сьогодні участь окремих військовиків у воєнних діях у роки українсько-польської війни – «біла пляма» української історіографії. Основна мета статті – охарактеризувати військовий шлях відомого українського історика Івана Карпинця в лавах УГА у 1918–1919 рр. Джерельну основу статті ставлять архівні матеріали, передусім – Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, матеріали періодичної преси, спогади І.Карпинця та його дошки, записані автором статті.

Іван Іванович Карпинець народився 26 грудня 1898 р. у м. Рудки у незаможній робітничій сім'ї (його мати служила у графів Фредро). Виростаючи у польськомовній родині, без батька, він разом із старшим братом Стефаном з дитинства був змушений важко працювати. Початкову школу закінчив у Рудках, після чого за підтримки місцевого священнослужителя зумів вступити до гімназії в Перемишлі [2]. Навчання в українській гімназії справило визначальний вплив на формування світогляду І.Карпинця. Навіть в умовах бездержавності, педагогі зуміли прищепити учням любов до рідної мови, звичаїв, веселили впевненість у неминучості створення незалежної української держави. Згодом І.Карпинець відзначив прикметну рису гімназії – більшість її учнів стали у лави УГА у період польсько-українського протистояння 1918–1919 рр. [2].

Утворення ЗУНР відкрило нову сторінку у біографії майбутнього науковця, який долучився до процесу державного будівництва молодой української держави. Виразний державницький світогляд привів юнака до УГА. І.Карпинець, який народився у містечку Рудки Самбірського повіту, закономірно відправився на фронт до складу групи «Рудки». Важко однозначно відповісти на запитання: коли ж він прибув на фронт. Однак зважаючи на його детальні розповіді про ситуацію у тогочасних Рудках можемо припустити, що це відбулося на початку листопада або ж у грудні 1918 р.

І.Карпинець згідно власних спостережень констатував, що на Рудеччині після захоплення українцями влади у Львові панував спокій. На початку листопада 1918 р. на будинку староства вже майорів український прапор, а «в наступні дні примістився в будинку Повітової Ради Український Повітовий Комісаріят, який очолив д-р Олександр Марітчек, адвокат в Рудках, та зараз став урядувати...» [4,с.82]. Проте, після захоплення влади поляками у Львові, продовжував він, «паніка поширювалася щораз більше й захопила рудецький відділ, з якого майже все стрілецьтво втекло до своїх домів. Лишилися тільки всі старшини, кількох охотників-гімназистів та кількох інших стрільців разом може трохи більше, як 20 людей...» [4,с.85]. Згодом ситуація на фронті стабілізувалася – багато стрільців, які втекли під час паніки, побачивши, що українська влада залишилася в Рудках, поверталися добровільно до відділу, за що їх не було притягнуто до відповідальності. Отже, рудецький відділ, який під час паніки майже «розлетівся», знову став чисельно збільшуватися та «провадив тепер, може, навіть більше правильне життя, як давніше» [4,с.85].

Описуючи свій тогочасний побут, майбутній науковець відзначав, що «харчі було реквіровано частинно по дворах, однак, в більшості доставляли їх місцеві купці, за що платив їм Повітовий Комісаріят». Більше того, І.Карпинець відзначив, що «здається, в 3-й декаді листопада команда почала виплачувати стрільцям за служенням, також і старшини щось діставали. Гроші на це давав також Повітовий Комісаріят, який по перейняттю податкового уряду, що сталося з кінцем другої декади листопада, розпоряджав невеличкою готівкою... Виплата заслуженим досить піднесла авторитет і значення команди в очах загалу вояків» [4,с.87].

Отже, можемо із впевненістю відзначити, що умови в яких доводилося нести військову службу І.Карпинцю були доволі складними [13,арк.8]. Згадуючи про особливості бойових дій у цей період, сучасники відзначали надзвичайно погане забезпечення стрілецьких куренів необхідними боєприпасами та речами першої необхідності: «Піхотинці на фронті мали лише по 250 набоїв при собі і тільки по 100 набоїв у резерві. Артилерія мала в середньому тільки по 300 стрілен на гармату і ніякої резерви. За весь час боїв... ні один вояк не дістав нових чобіт, щоб заступити порвані, з білля можна було змінити тільки так, що селяне дарували свої власні сорочки для війська» [7,с.80].

На початку січня 1919 р. УГА зазнала чергової реорганізації. І.Карпинець разом із групою «Рудки» увійшов до Третього корпусу УГА, що став найчисельнішим у структурі українських формувань [14,с.7]. Безпосередньо І.Карпинець входив до 1 куреня 8-ї Самбірської бригади. Вона займала відтинки південного крила українсько-польського фронту від Комарно до Старого

Самбору. Її командиром став полковник А.Кравс, а начальником штабу – К.Шльоссер. Згодом, після призначення підполковника А.Кравса командиром Третього корпусу, 8-у Самбірську бригаду очолив К.Гофман (І.Карпинець відзначив, що це відбулося близько 17 січня 1919 р.). Начальником штабу став сотник Е.Гавчер [12,арк.6].

Упродовж листопада 1918 р. – травня 1919 р. на курінь І.Карпинця було покладено важливе завдання – загрожувати комунікації противника на залізниці Перемишль – Львів, а також охороняти Дрогобицько–Бориславський нафтовий басейн і магістраль Стрий – Мукачево – Чоп, яка з'єднувала ЗУНР із Центральною Європою. Третьому корпусу УГА протистояла добре вишколена оперативна група «Схід» генерала Б.Роя, який ще у листопаді 1918 р. здійснив переможний наступ на Львів.

Починаючи з кінця грудня 1918 р. група «Рудки» втримувала фронт на південь від залізниці Судова Вишня – Городок. Вона мала близько 800 крісів й гарматну батарею у Любені Великому і, за словами відомого львівського історика М.Литвина, «не тільки успішно оборонялася, а й, коли була можливість, атакувала позиції поляків, які ще не встигли закріпитися вздовж залізниці Львів – Перемишль» [5,с.230].

Активні дії групи «Рудок» викликали занепокоєння поляків [4,с.97]. По-перше, УГА зуміло наприкінці 1918 р. досягнути усталеної лінії фронту; по-друге, українські війська змушували польську сторону утримувати значні військові формування на лінії Перемишль – Судова Вишня – Городок, що не дозволяло розгорнути інші широкомасштабні операції. І.Карпинець згадував, що «фронт, як на ті часи, був вже ніби досить добре обсаджений і то так ненадійно, тільки мав такі важкі хибі: 1) ще не було сталої команди й штабу групи; 2) частини не мали телефонічної злуки з командою групи; 3) частини в більшості не мали злуки між собою; 4) був брак різних тилових установ, як шпиталів, інтендантур, обозів і т.д., однак це з початком третьої декади січня доповнено» [4,с.82]. Відзначимо, що описуючи події на фронті у ці дні, І.Карпинець у своїй книзі-споминах чи не вперше робить примітку «на основі власних спостережень» [4,с.85].

І.Карпинець не тільки детально нотував бойовий шлях своєї групи, але й критично оцінював дії НК УГА та безпосередньо керівника 8-ї Самбірської бригади К.Гофмана. «І як сотник К.Гофман, що донедавна командував якоюсь австрійською сотнею чи куренем і то на відтинку не більшому як $\frac{1}{2}$ – 1 км., міг тепер сам вести доцільно операції на 30 км відтинку, координувати акцію піхоти й досить сильної артилерії та застосовувати нові методи боротьби, яких вимагали змінені обставини, а які значно різнилися від метод світової війни?», – запитував він. Водночас писар бригади помітив інші вади в організації бойових дій. Найважливіша із них – розвідка, адже «на цьому полі було також страшенне незнання чи легковаження справи» [4,с.92]. Загалом, не викликала зауважень у І.Карпинця хіба що служба довозу харчів. Їжу закуповувала інтендатура переважно на Рудеччині, за винятком продуктів, яких у регіоні не було (цукор, сіль тощо) та складала їх у вагонах. Звідси розвозили харчі, а також муніцію до частин на фронті. Це робили переважно возами, що належали до обозів тих частин [3,с.5].

На початку лютого 1919 р. розміщення частин групи, писарем якої був І.Карпинець, було майже тим самим, як і на початку січня [1,с.107]. «Цей стан зачав змінюватися основно з кінцем місяця січня, бо стали надходити нові відділи, які спільно з рудецькою групою мали розпочати велику офензиву на залізничний тор Львів–Перемишль», – констатував він [4,с.102]. У цей період група Гофмана нараховувала близько 1000–1100 крісів, «трохи скорострілів» та 25 гармат [4,с.102].

Не маючи фахової військової освіти, І.Карпинець вбачав подальший шлях своєї бригади у боях на відтинку в районі Сянок. «Не треба було думати про якийсь двобій в районі Городка–Судової Вишні, який мав би шойно створити сприяючі обставини для дальшого перебігу подій (передусім до наступу на Львів), – відзначав він, – але треба було просто знищити несподівано цю малу й слабо боронену шийку, що лучила польські частини в районі Городок Ягайлонський–Львів–Любін Великий з їх базою та сильною опертися на Сяні, який творить добру оборонну лінію...» [4,с.112]. Згадуючи про своє перебування на тогочасному відтинку фронту поблизу Рудок, І.Карпинець констатував що тільки тут українські війська мали певні успіхи [9,с.12].

Однак наприкінці лютого 1919 р. військові дії на Самбірщині припинилися, що стало можливим завдяки втручання міжнародної громадськості. «Однак, на рудецькому відтинку не було спокою...», – відзначав І.Карпинець [4,с.109], адже 26 лютого поляки розпочали новий наступ на частини т.зв. «Групи Гофмана». Натомість подальше просування УГА на відтинку, де відбувався військову повинність І.Карпинець відбувалося вкрай повільно. У підсумку українські війська відступили на лінію, яку займали напередодні лютневої офензиви. На цій лінії (із деякими незна-

чними змінами) трималися частини «Групи Рудки» до 15 травня 1919 р. До цього часу обидві сторони обмежувалися тільки незначними боями, які не впливали на хід подій на українсько–польському фронті. «Наслідки погрому 18.III.1919 [поляки зуміли захопити залізницю Львів–Перемишль – В.С.] були дуже великі й, властиво, передрішили остаточний вислід українсько–польської війни, – із сумом констатував І.Карпинець. – Великі були втрати територіальні, великі втрати матеріальні, та найбільшими були втрати моральні» [4,с.115].

Перебуваючи на фронті І.Карпинець не міг не побачити втрату віри у військових у можливу перемогу УГА. Сучасники подій також відзначали: «Моральні втрати були такі великі, що затяжили на цілій армії, яка перестала вірити в успіх боротьби, вкралося недовір'я до Команди, ширилася дезерція, Армія переставала бути боєздатною. Поляки мали ініціативу в руках і час до часу наносили великі удари УГА, чим підготували, зглядно, улекшили собі травневу офензиву» [6,с.34]. Майбутній науковець вже тоді прогнозував новий удар польської сторони адже відомості про армію Й.Галлера та про дислокацію інших польських частин приходили надто часто. Проте, відзначав він «про будучність майже ніхто не думав. Фронтом мало журився уряд, а політичні партії, установи та загал української суспільності ним майже не цікавилися. Тому прийшла катастрофа...» [4,с.115].

Кінець квітня 1918 р. ознаменувався черговим «упадком» УГА. І.Карпинець також відзначив погіршення власного матеріального і морального становище, що відбувалося через: «1) брак достатньої кількості старшин у фронтowych частинах; 2) брак достатнього заосмотрення стрілецьтва в одержу, взуття й білизну; 3) «вічне перебування на фронті, без зміни, коли багато людей здорових сиділо в запіллі, про що фронтовики знали; 4) брак якого небудь вирізнення й нагороди за труди; 5) ворожа агітація; 6) брак карних санкцій» [4,с.117]. Загалом, за спостереженнями І.Карпинця, армія на фронті «розпливалася», падав її дух, а стрілецьтво, що ще залишилось, було «обдерте, босе, без відповідного озброєння, перемучене, часто голодне й без надії на краще». Писар І.курєня 8 бригади УГА із обурення відзначав, що «ніхто ним не журився: ані уряд, ані суспільність. Запілля ані не думало про яну–небудь поміч для фронту, бо жило тільки для себе...» [4,с.117–118].

У травні 1919 р. ситуація на фронті загалом, та на Самбірщині зокрема, де перебував І.Карпинець, значно ускладнилася, незважаючи на доволі сумнівне «затишшя» [11,арк.5]. 14 травня 1919 р., як і доповідала розвідка, розпочала наступ добре вишколена армія Галлера. Цю армію Галлера І.Карпинець разом із своїми побратимами зустріли вже наступного дня. Під натиском переважачих сил, фронт «Групи Рудки» розпочав відступ. Команда, за словами писаря, «була заскочена наступом поляків» [4,с.121]. Команда групи покинула Рудки близько 10–11 години.

Серед тогочасних подій однією з найпам'ятніших у житті І.Карпинця залишилися Чортківська офензига, що вселила надію галичан на успішне завершення воєнної кампанії у польсько–українській війні. У праці з мемуарним відтінком «Пролом під Чортковим» її автор детально відобразив не тільки власний бойовий шлях, але й охарактеризував тогочасне становище УГА. Власне бій під Чортковом 8 червня 1919 р. «закінчився проломом польських становищ зайняттям українськими частинами району Чортків–Біла–Білобожниця (також у Вигнанці не було вже польських відділів, але й українські туди цього дня не вступали) та здобуттям значної добичі». І.Карпинець констатував, що поляків огорнула така тривога, що велика їх частина навіть не вертала вже домів, тільки так, як стояла, втікала гостинцем піхотою до Бучача. Свіжо покинені помешкання, не позамікані, стояли отвором, з повним урядженням так, як їх покинули мешканці. Жиди позакривали вікна, віконниці на запони і не виходили. Вони навіть ще в більшій частині не знали, хто в місті: чи польські, чи українські частини. Боялися, що може прийти на вулицях міста до боїв» [4,с.138]. Проте ситуація на фронті доволі швидко змінилася не в кращу сторону. У підсумку, уже 17 липня 1919 р. група «Рудки» перейшла Збруч у с. Нівра.

Упродовж липня–серпня 1919 р. І.Карпинець долаючи опір більшовиків підійшов до Києва. Львівський науковець Ф.Стеблій слушно відзначив, що перебування бригади І.Карпинця на Правобережжі пов'язане з її участю в боях українських об'єднаних армій проти більшовиків, а потім денікінців, в якій брав майбутній історик. Його доля надовго була пов'язана з долею УГА, зокрема у листопаді 1919 р. він перейшов на бік Денікіна [8,с.129]. Зрештою невдача УГА на фронті привели до переходу бригади І.Карпинця у лютому 1920 р. на сторону більшовиків. 27 квітня 1920 р. він був оточений польськими військами під Немировом та інтернований у концтабір в Тухолі під Гданськом, де й завершився бойовий шлях майбутнього історіографа УГА.

Таким чином, основи світогляду І.Карпинця були закладені у Перемишльській гімназії, де майбутній відомий історик нав'язав контакти із культурно–освітніми діячами, поглибив знання із

української мови, яку став використовувати як розмовну взамін польської. Одним із перших він пішов на фронт українсько-польської війни і, правдоподібно, починаючи із початку 1919 р. взяв участь у всіх битвах 8-ї бригади УГА. Її бойовий шлях він згодом відобразив у серії публікацій, що побачили світ на початку 1930-х рр. в тогочасній українській періодичній пресі, зокрема «Літописі Червоної Калини».

Список використаних джерел

1. Домбровський О. Іван Карпинець – наш призабутий історик (1898–1954) // О. Домбровський // Український історик. – 1997. – №1–4. – С.105–107.
2. Інтерв'ю з Іриною Карпинець. Архів автора.
3. Історія українського війська. – Львів, 1937. – 256 с.
4. Карпинець І. Історія 8-ої Галицької групи / І. Карпинець // Галичина. Військова історія у 1914–1921 роках / Упорядник Ф.І. Стеблій, Б.З. Якимович. – Львів, 2005. – 318 с.
5. Литвин М. Українсько-польська війна 1918–1919 рр. / М. Литвин. – Львів, 1998. – 415 с.
6. Паліїв Д. Жмут спогадів / Д. Паліїв // Календар Червоної Калини. – 1935. – С.32–43.
7. Стахів М. Західна Україна. Нарис історії державного будівництва та збройної і дипломатичної оборони в 1918–1923 рр. / М. Стахів. – Скрентон, 1959. – Т.3. – 186 с.
8. Стеблій Ф. Іван Карпинець – історик збройних сил ЗУНР / Ф. Стеблій // Дзвін. – 1994. – №6. – С.128–131.
9. Стеблій Ф. Іван Карпинець (1898–1954) / Ф. Стеблій. – Львів, 1999. – 34 с.
10. Українська Галицька армія. – Вінніпег, 1958. – Т.1. – 274 с.
11. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.213.
12. Центральний державний історичний архів України у м. Львові. – Ф.385. – Оп.1. – Спр.1996.
13. Там само. – Спр.13.
14. Шухевич С. Споми́ни з УГА / С. Шухевич. – Львів, 1935. – 53 с.

* * *

УДК 94(477.83)«1914/1923»

Igor Tomjuk, канд. історичних наук, доцент, Академія Сухопутних військ, Україна, м. Львів

Юлій Опельбаум, канд. економічних наук, доцент, Львівський університет бізнесу та права, Україна, м. Львів

Л.Розенберг як один із чільних представників української національної течії в Комуністичній Партії Східної Галичини

Охарактеризовано позицію Л.Розенберга під час розколу в Комуністичній партії Східної Галичини та на II з'їзді Комуністичної робітничої партії Польщі.

Ключові слова: січові стрільці, Комуністична партія, Східна Галичина.

Игорь Томюк, Юлий Опельбаум. Л.Розенберг как один из наиболее видных представителей украинского национального течения в Коммунистической Партии Восточной Галичины

Охарактеризована позиция Л.Розенберга во время раскола в Коммунистической партии Восточной Галичины и на II съезде Коммунистической рабочей партии Польши.

Ключевые слова: сечевые стрелцы, Коммунистическая партия, Восточная Галичина.

Igor Tomyuk, Julius Opelbaum. L.Rosenberg as one of the leading representatives of ukrainian national flow in the Communist Party of Eastern Galicia

The article described the position of L. Rozenberga during split Communist Party of Eastern Galicia and the II Congress of the Communist Labour Party of Poland.

Keywords: Sich Riflemen, the Communist Party, Eastern Galicia.

Постановка проблеми. Серед тих галичан єврейського походження, що взяли активну участь в українських визвольних змаганнях 1914–1923 років, однією з найяскравіших фігур був Л.Розенберг, який з 1914 року воював у складі Леґіону українських січових стрільців, у 1918–1920 роках належав до кола найбільших соратників Є.Коновальця й А.Мельника, а потім протягом певного часу був одним із чільних представників української національної течії в Комуністичній партії Східної Галичини (КПСГ) і Комуністичній партії Західної України (КПЗУ). Чималу увагу увічненню пам'яті про нього приділив один з найвідоміших українських істориків професор Я.Дашкевич, чиї батьки були з Л.Розенбергом товаришами по зброї й підтримували з ним дружні стосунки [1, с.15]. Він неодноразово згадував про

Л.Розенберга у своїх статтях, виступах на наукових конференціях та інших заходах, поділився спогадами про нього в інтерв'ю, яке 2008 року дав одному з авторів даної статті [2]. У цьому інтерв'ю Я.Дашкевич відзначив актуальність наукового дослідження життєвої діяльності Л.Розенберга.

Мета даної статті – висвітлити позицію Л.Розенберга під час розколу в КПСГ.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Нам невідомі дослідження та публікації, спеціально присвячені темі даної статті. Певною мірою її розкрито в брошурі «Українські січові стрільці Людвік Розенберг і Яків Насс», підготовленій Я.Дашкевичем та Ю.Опельбаумом на основі дослідницького проекту, який виконувався під керівництвом Я.Дашкевича з липня 2008 року по листопад 2009 року в Науковому центрі іудаїки та єврейського мистецтва ім. Ф.Петрякової. Проте ця брошура існує лише у вигляді сигнальних примірників, надрукованих 2009 року.

Виклад основного матеріалу. Напередодні Першої світової війни в Галичині діяла доволі густа мережа таємних самоосвітніх гуртків української молоді, генеза яких була пов'язана із соціалістичною доктриною М.Драгоманова, через що їх називали «Драгоманівками». Зі спогадів Р.Роздольського про початки українського лівосоціалістичного руху в Галичині відомо, що в роботі львівської Драгоманівки брав участь і Л.Розенберг [4].

У передвоєнних Драгоманівках не було ідейної єдності. Що ж було їх об'єднуючим началом? Є достатньо підстав стверджувати, що цим началом була українська національна ідея. Недарма більшість драгоманівців вступила в Леґіон українських січових стрільців. Під час війни ліві драгоманівці поступово розбудували організацію, яка відома під назвами «Інтернаціональна революційна соціал-демократична молодь» (ІРСДМ) та «Інтернаціональна революційна соціал-демократія» (ІРСД).

У 1920-х роках у КПСГ і КПЗУ мали місце намагання зображувати ІРСДМ як мало не більшовицьку організацію. Проте Р.Роздольський, який був головним ідеологом ІРСДМ, визнав за потрібне підкреслити, що вона не мала й не могла мати більшовицького характеру [4].

Польський історик Я.Радзейовський, посилаючись на Р.Роздольського, стверджував, що до ІРСДМ належав і Л.Розенберг [6, с.41]. Проте із завершальної частини згаданих вище споминів Р.Роздольського випливає протилежне. У ній зазначається, що КПСГ була створена членами ІРСДМ разом з Максимовичем, Орловським, Рудиком і Розенбергом [4]. Утім, називати Л.Розенберга одним з фундаторів КПСГ немає підстав, принаймні формальних. Адже Л.Розенберг став її членом, коли вона вже існувала (пор.: [7, с.2554; 8, с.72; 9, с.656]). Не промовляє на користь твердження, що Л.Розенберг є одним із засновників КПСГ, і те, що про нього сказано в листі, написаному 1967 року С.Сеником, який був членом Центрального Комітету (ЦК) КПСГ у 1920–1921 роках. Згадуючи про свою зустріч із Л.Розенбергом у Кошицях літом 1920 року, С.Сеник пише: «...він (Л.Розенберг. – Авт.) був сотником в новім петлюрівськім уніформі, командував «робочою сотнею галичан» при Ч. Сл. (чехо-словацькій. – Авт.) армії. Комгурток (комуністичний гурток. – Авт.) в цій сотні укривав як і я перед ним свою діяльність» [10, арк.10].

У Леґіоні українських січових стрільців Л.Розенберг став одним з найкращих фахівців з військового вишколу. Саме через це А.Мельник забирає його до Наддніпрянського січового стрілецтва [11, с.169], де Л.Розенберг незабаром стає сотником, членом колективного проводу цієї формації – Стрілецької ради. Як згадував інший член останньої О.Назарук, Л.Розенберг належав до кола чотирьох головних фігур штабу Осадного корпусу, який очолював Є.Коновалець [12, с.51–52]. На цей корпус під час повстання проти гетьмана П.Скоропадського було покладено завдання встановити контроль Директорії над Києвом.

Після саморозпуску Наддніпрянського січового стрілецтва Л.Розенберга включають до складу невеликої групи старшин, якій було доручено провести за кордоном акцію з відродження української армії. Ось що із цього приводу дізнаємося з листа А.Мельника: «Початки УВО (Української військової організації. – Авт.) припадають на час моєї неприсутності в краю. Я перебував тоді чи то в Празі, чи у Відні... Одним із тодішніх завдань було при допомозі низки старшин Січових Стрільців, що врятувались із польських таборів, провести організацію українського війська на терені ЧСР (Чехо-Словаччини. – Авт.) з наших полонених земляків, що вертались 1920 р. з італійського та німецького полону; також мала бути притягнена до акції Бригада УГА, інтернована в чеських таборах... Цю широко закреслену акцію провадив зокрема генерального штабу полковник Ю.Отмарштайн і сот. Гарнишевський, а при них старшини Січових Стрільців І.Андрух, Я.Чиж... Чорний (Л.Розенберг. – Авт.), Мамчур, Романишин, Главач, Козак, Підлісецький, Хомяк та інші. Коли, не дивлячись на великі зусилля, через обставини від нас незалежні, не вдалося цієї акції провести, тоді старшини

Січових Стрільців ухвалили організувати на рідних землях і серед нових умов особливу збройну силу (Українську військову організацію. – Авт.)» [13,с.32]. Зі створенням УВО Л.Розенберг стає її членом [7,с.2554]. Проте він «...майже одразу відійшов від діяльності УВО, бо почав поділяти думки тих, хто вважав, що завдання українського національно-державного відродження можуть бути вирішені на шляхах побудови українського національного комунізму» [2].

Незабаром після свого вступу до КПСГ Л.Розенберг став одним з найавторитетніших її членів. М.Теслюк згадував: «Помітною фігурою у ЦК КПСГ був... Л.Розенберг...» [8,с.72].

У січні 1921 року в КПСГ стався розкол, який викликали намагання ЦК Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП) перетворити КПСГ на звичайну обласну організацію КРПП і розбіжності із приводу аграрного питання. Два члени ЦК КПСГ – Й.Крілик (він мав псевдонім Васильків) та С.Сеник – заявили про свій вихід з нього й повідомили листом про це ЦК Комуністичної партії (більшовиків) України. У ньому, зокрема, зазначалося, що через антипольські настрої галицьких українських робітників і селян, які викликані брутальністю польської окупації, Східна Галичина є більш революційною, ніж польські етнічні терени, а тому ЦК Компартії Польщі не здатен керувати східногалицьким революційним рухом [6,с.27–28].

Однорудців Василькова почали називати «васильківцями» («розламівцями»), а прихильників КРПП у КПСГ – «каерпівцями». Хоча в середовищі чільних представників «васильківців» мало місце ідейні розбіжності, усе ж такі можна стверджувати, що їх об'єднувала прихильність до ідеології українського національного комунізму. «Васильківці» зробили ставку на збройне повстання проти польської окупації. Це, зокрема, видно з документу, який у червні 1921 року було надіслано з їхнього табору на III Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу (Комінтерну). У цьому документі вони повідомляли, що вже мають свою бойову організацію й 8 тисяч військовиків [6,с.28].

У серпні 1921 року було досягнуто об'єднання КПСГ. Проте «...на початку 1922 року, в зв'язку з відновленням старих незгод, відновились і дві старі групи: одна, що орієнтувалась на злиття КПСГ з КРПП, групувалась навколо Севера Свентоховського; друга, яка відстоювала автономію КПСГ в КРПП, групувалась навколо Крайківського, Максимовича, Розенберга» [14,с.109]. «Васильківці», на відміну від «каерпівців», бойкотували вибори 1922 року до польського сейму (парламенту), що повністю збігалось з курсом екзильного керівництва Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР). Вони вважали, що головним гаслом КПСГ має бути вимога створення республіки рад у Східній Галичині. Це також зближувало їх із курсом екзильного керівництва ЗУНР, яке провадило політичну кампанію на користь втілення в життя свого проекту зі створення Галицької Республіки. Майже всі підконтрольні «розламівцям» комуністичні парторганізації Західної України в сільській місцевості були 1922 року перетворені на військово-партизанські групи. Проводилася робота з військового вишколу та нагромадження зброї, якою керував Бойовий штаб при підконтрольному «васильківцям» ЦК КПСГ. Нарешті, у лютому 1923 року вони оприлюднили відозву, в якій орієнтували на збройне повстання проти польської окупації.

29 грудня 1922 року Виконком Комінтерну (ВККІ) прийняв резолюцію з питання про становище в КПСГ, яка зобов'язала в найкоротший строк досягти її об'єднання.

Через кілька місяців у Варшаві відбулася нарада між представниками ЦК КРПП та КПСГ, присвячена уточненню всіх питань скликання об'єднавчої конференції останньої. «Розламівці» на цій нараді представляли П.Крайківський, Л.Розенберг, М.Теслюк [8,с.102]. І «розламівці», і «каерпівці» визнали рівноправними й визначили, що кожна фракція на конференції представлятимуть по одинадцять делегатів [8,с.103].

У другій половині травня 1923 року відбулося засідання ЦК «розламівців» у повному складі. На засіданні було уточнено все те, що стосувалося їх участі в конференції із приводу об'єднання. Ось що про основні рішення, які тоді було прийнято, повідомляє М.Теслюк: «Вирішили, що Л.Розенберг виступить на початку конференції з нашою декларацією, в якій підкреслюватиметься, що ми беззастережно стоїмо на позиціях постанови Виконкому Комінтерну у питанні єдності КПСГ та готові в єдиних лавах КПСГ – під керівництвом КРПП – втілювати цю постанову в життя. Мені доручили бути співдоповідачем по реферату з національного питання, який виголошуватиме представник КРПП. У справі політичної ситуації у Східній Галичині співдоповідачем мав бути Л.Розенберг» [8,с.111].

Об'єднавча конференція відбулася у Львові наприкінці травня 1923 року. Про її початок у М.Теслюка читаємо: «Конференцію відкрив представник ЦК КРПП А.Лянгер. Він зачитав грудневу постанову 1922 р. Виконкому Комінтерну про об'єднання КПСГ. Після цього була зачитана заява розламівців про те, що вони бу-

дуть послідовно проводити ту постанову в життя. Одноголосно прийнято постанову про організаційне об'єднання КПСГ на основі грудневого рішення ВККІ» [8,с.112].

Зі слів М.Теслюка виходить, що «васильківці» сприйняли вказівки Комінтерну про об'єднання КПСГ без жодних застережень. Проте протокол об'єднавчої конференції КПСГ свідчить про те, що справа стояла дещо інакше. Ось що, спираючись на цей протокол, написав Г.Іванський: «Дебати відкрив делегат КРПП, який зачитав резолюцію ВККІ в справі ліквідації розколу в КПСГ. Перед початком обговорення наступних пунктів порядку денного Л.Розенберг склав заяву, в якій визначив своє ставлення до зачитаної резолюції ВККІ. Із заяви випливало, що представники розкольніцької групи й надалі не хочуть погодитися з деякими формулюваннями резолюції ВККІ від грудня 1922 року, що стосуються залежності української партії в Сх. Галичині від КРПП. Підкреслив при цьому, що його прихильники й надалі будуть боротися... за більш широкую автономію КПСГ у рамках КРПП, а також за прийняття гасла «Хай живе влада рад у Східній Галичині!» (воно фактично було заклик до боротьби проти польської окупації. – Авт.)» [17,с.51]. Цікаво, що необхідність висунення гасла про встановлення «влади рад у Східній Галичині» або близького до нього визнавав і дехто з «каерпівців». Наприклад, на їх конференції у квітні 1921 року Л.Пастернак пропонував висунути гасло «Радянської Галицької Республіки» [6,с.30], а інший «каерпівець» А.Лянгер на II з'їзді КРПП навів аргументацію на користь гасла про приєднання Східної Галичини до Радянської України [9,с.363–365].

На об'єднавчій конференції КПСГ Л.Розенберга було обрано делегатом на II з'їзд КРПП. (Крім нього, «розламівці» на цьому з'їзді представляв Й.Крілик.) Під час одного зі своїх виступів на з'їзді Л.Розенберг заявив: «...силою, яку мусить [комуністична] партія використати, є пригноблені народи (у Польщі. – Авт.). <...> [комуністична] партія мусить ясно висловитися в цій справі й підтримати сепаратистські тенденції цих народів. [комуністична] партія повинна виступити проти колонізації країн (поляками. – Авт.) і скерувати польських селян на боротьбу за землю в корінній Польщі» [9,с.245]. В іншому виступі на з'їзді Л.Розенберг указав на закономірний характер так званої саботажної акції – масового опору польським окупантам на західноукраїнських землях – і дав ясно зрозуміти, що ті, кого він презентує, не сприятимуть згортанню цієї акції. Ось його слова: «Хотів би констатувати, що український селянин бачив у поляку вже за австрійських часів свого гнобителя, бо поляк був жандармом, суддею або чиновником, який захищав фільваркового пана, також поляка. Так сталося й по встановленні влади Польщі (на західноукраїнських землях. – Авт.). Тому існує ненависть між українським селянином і всім тим, що є польським. Якщо був і буде саботаж, то ми не хвалили його й не хвалитимемо, але також і ганити не будемо» [9,с.350].

Від першого дня з'їзду Й.Крілик і Л.Розенберг неухильно додержувалися лінії на обстоювання максимуму автономії КПСГ (КПЗУ). Так, Й.Крілик відмовився зайняти місце в президії з'їзду, «...висловлюючи в такий спосіб точку зору частини делегації (тієї частини делегації КПСГ, що складалася з нього та Л.Розенберга. – Авт.), яка завжди боролася й бореться за автономію КПСГ, що її, цієї автономії, КРПП визнати не хоче...» [9,с.18]. Оскільки ж цей інцидент дістав на з'їзді тенденційного трактування, Л.Розенберг визнав за потрібне заявити, що відмова Й.Крілика від місця в президії – це «...протест проти лицемірної політики ЦК КРПП стосовно нас» [9,с.181]. Або інший епізод. У ході дискусії над проектом резолюції про організаційні засади партії було, зокрема, запропоноване таке формулювання одного з пунктів: «На всіх виданнях, у яких існує політична потреба підкреслення бойового зв'язку українського революційного пролетаріату й польського революційного пролетаріату, має стояти сумісний підпис КПЗУ і КРПП» [9,с.550–551]. Л.Розенберг негайно реагує на це в такий спосіб: «...згідно з ухвалою Організаційної комісії назвою партії є КПЗУ, тому видання КПЗУ можуть підписуватися тільки КПЗУ» [9,с.551].

Свої погляди на взаємовідносини між КПЗУ й КРПП Й.Крілик і Л.Розенберг захищали й в кулуарах з'їзду. Згадуючи про це, один з його учасників стверджував, що Й.Крілику й Л.Розенбергу «...важко було звикнути мислити інтернаціоналістськими категоріями» [19,с.147]. Подібні закиди лунали й на з'їзді. Відповідаючи тоді на них, Й.Крілик зауважив: «Тим товаришам, які як причину нашої опозиції бачать хворобливу національну вразливість, радив би не обурюватися тоді, коли я або інші товариші виступають тут не польською. Зневажливі висловлювання декого з вас про «єврейчиків» у партії... наказують вам шукати націоналізму в собі» [9,с.133–134].

Висновок. Після припинення безуспішної акції з відродження української армії Л.Розенберг, намагаючись знайти відповідь на питання про те, яким є шлях, що приведе до переможного за-

вершення боротьби за волю України, обрав своїм дороговказом ідеї українського національного комунізму. Проте цей вибір був хибним. Згодом «...ілюзії Л.Розенберга щодо комунізму розвіялися...» [2]. Та саме ці ілюзії в кінцевому підсумку спричинилися до трагічного завершення його життєвого шляху.

Список використаних джерел

- Олена Степанів – Роман Дашкевич : Спогади і нариси / упоряд. Г.Сварник, А.Фелонюк. – Л.: ЛА «Піраміда», 2009. – 632 с.
- Українські січові стрільці Людвік Розенберг і Яків Насс: інтерв'ю із професором Ярославом Дашкевичем [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jewishheritage.org.ua/ua/202/interv-039-ju-z-prof-ja-dashkevychem.html>.
- Енциклопедія Українознавства. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1957. – Т.2. – 800 с.
- Роздольський Р. До історії українського ліво-соціалістичного руху в Галичині: (Підчасвєнні «Драгоманівки» 1916–1918 рр.) / Р.Роздольський // Діалог. – 1984. – Ч.10. – С.77–83. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://livasprava.in.ua/archive/index.php?option=com_content&view=article&catid=21:ssw&id=890:-ssm-m-sina.
- Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.1127.
- Radziejowski Janusz. Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy: 1919–1929: Węzłowe problemy ideologiczne / Janusz Radziejowski. – Kraków: Wyd-wo Literackie, 1976. – 268 s.
- Енциклопедія Українознавства. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1973. – Т.7. – 2800 с.
- Теслюк М.М. У боротьбі за возз'єднання: Сторінки спогадів / М.М. Теслюк. – 2-ге вид. – Л.: Каменяр, 1988. – 243 с.
- II zjazd Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (19.X. – 2.X.1923): protokoły obrad i uchwały. – W.: K. i W., 1968. – 693 s.
- Державний архів Львівської області. – Ф.Р-2146. – Оп.1. – Спр.19.
- Євген Коновалець та його доба. – Мюнхен: Видання фундації ім. С.Коновальця, 1974. – 1020 с.
- Назарук Осип. Рік на Великій Україні: Конспект споминів з української революції / Осип Назарук. – Відень, 1920. – 344 с.
- Мартинець В. Українське підпілля: Від У.В.О. до О.У.Н.: Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / В.Мартинець. – [Б. м.], 1949. – 349 с.
- Галушко Є.М. Нариси історії ідеологічної та організаційної діяльності КПЗУ: (1919–1928) / Є.М. Галушко. – Л.: Вид-во Львів. ун-ту, 1965. – 262 с.
- Прокопович Т. [Роздольський Р.]. Галицький виборчий конфлікт і наше становище / Т.Прокопович [Р.Роздольський] // Наш Стяг. – 1922. – №4. – С.23–31.
- За державну незалежність Галичини: Чому українська Галичина не може прийти під Польщу. – Відень, 1921. – 42 с.
- Iwański Gereon. Z dziejów Komunistycznej Partii Galicji Wschodniej / Gereon Iwański // Z pola walki. – 1967. – №4. – S.25–52.
- Іванович О. Від саботажу до соціальної революції / О.Іванович // Наша Правда. – 1924. – Ч.2/3. – С.60–68.
- Lenowicz Aleksander. Na II zjeździe KPRP: (Wspomnienia uczestnika) / Aleksander Lenowicz // Z pola walki. – 1958. – №2. – S.133–148.

* * *

УДК 94(477:75):06.012:28]192/193

Ельмаз Хайруддінова, аспірантка кафедри історії України, Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, Україна, м. Сімферополь

Ліквідація мусульманських релігійних установ в Бахчисарайському районі в 1920–1930 рр.

Розглядається процес ліквідації мусульманських релігійних установ в Бахчисарайському районі в 1920–1930 рр.

Ключові слова: іслам, мусульмани, Кримська АРСР, Бахчисарай, мечеть, медресе, релігійна громада, духовне управління, радянська влада.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Ельмаз Хайруддінова. Ликвидация мусульманских религиозных учреждений в бахчисарайском районе в 1920–1930 гг.

Рассматривается процесс ликвидации мусульманских культовых учреждений в Бахчисарайском районе в 1920–1930 гг.

Ключевые слова: ислам, мусульмане, Крымская АССР, Бахчисарай, мечеть, медресе, религиозное общество, духовное управление, советская власть.

Elmaz Khayruddinova. Liquidation of Muslim religious institutions in the Bakhchisaray region in 1920–1930 years

The article reviews the process of closing mosques, madrassas, religious societies in the Bakhchisaray region in 1920–1930 years.

Keywords: Islam, Muslims, the Crimean ASSR, mosque, madrasa, religious society, the spiritual board, Soviet authorities.

1920-е гг. были периодом сотрудничества укрепляющейся советской власти и части мусульманского духовенства, что значительно отличалось от общей линии конфессиональной политики в государстве. Сотрудничество это выразилось в деятельности съездов мусульманского духовенства и верующих, в организации Народного управления религиозными делами мусульман Крыма, в регистрации воссоздаваемых мусульманских приходов и т.д.

С середины 1920-х гг. намечается ужесточение государственной политики и сокращение сотрудничества между властью и мусульманским духовенством. Период с конца 1920-х и все 1930-е гг. характеризовался унификацией государственно-конфессиональной политики. Основным содержанием этого этапа стало массовое закрытие культовых зданий. Ликвидация церквей и мечетей выставлялась как важный показатель падения религиозности.

Целью данной публикации является изучение процесса ликвидации мусульманских культовых учреждений в 1920–1930 гг., рассмотрение отдельных аспектов этого сложного явления. Для освещения этого вопроса был выбран Бахчисарайский район, как один из основных регионов ислама в Крыму. На его примере можно проследить основные этапы и выявить характерные особенности данного процесса, что поможет воспроизвести картину закрытия ликвидации мусульманских религиозных учреждений в более широких масштабах.

Религиозной политике советских властей по отношению к мусульманам Крыма в 1921–1941 гг. посвящена статья Е.Кырымала. Автор условно разделил ее на два этапа: татаризацию (1921–1928 гг.) и советизацию (1929–1941 гг.) [9].

В книге В.М. Брошева «Татары в Крымской АССР. 1921–1941 гг.» опубликованы документы, хранящиеся в Государственном архиве Автономной республики Крым связанные с мусульманской религией в Крымской АССР [2, с.71–82].

В книге «Ислам в Крыму» [3] В.Ю. Ганкевич и З.З. Хайрединова при рассмотрении существовавших в 1920-е гг. мусульманских институтов Советского Крыма затронули и тему ликвидации культовых сооружений в этот период.

В диссертации Р.Н. Белоглазова [1] проанализированы особенности политики советской власти по отношению к мусульманам в 1920 гг.

Положению мусульманских общин в 1920–1930 гг. в советском государстве посвящены работы И.Р. Минуллина [10], А.А. Мухаметзянова [11] и др.

Источниками послужили архивные документы, опубликованные документы, публикации исследователей.

Самым первым и древним институтом исламского образования и воспитания являлась мечеть. Изначально так повелось, что мечеть являлась не только «молитвенным, но и общественным зданием с разнообразными функциями» [8, с.160]. Наряду с пятничными, соборными с первых десятилетий ислама появляются мечети приходские (квартальные) [8, с.160].

Приходские мечети удовлетворяли нужды локальных мусульманских общин – маале (махалля, джамаат). Эта локальная мусульманская община в русском варианте обозначалась словом «приход».

Согласно «Положения о Народном управлении религиозными делами мусульман Крыма» [4, д.5] приход представлял собой об-

единение мусульман с целью совместного отправления богослужений и обрядов, а также для удовлетворения религиозно-нравственных нужд верующих.

Каждый приход ограничивался определенным районом, границы которого отличались в зависимости от местности. Изменение этих границ допускалось с согласия прихожан соседних приходов и с разрешения НУРДМК. Так, население одного села могло входить в один приход с единственной мечетью (Битак, Тувака, Отуз). Однако в большинстве сел Крымской АССР насчитывалось по 2–3 прихода с соответствующим количеством мечетей (Биюк-Янкой, Бешуй, Биюк Ламбат).

Приход составляло мусульманское население какой-либо местности, включающее лиц обоего пола, достигших 16-летнего возраста. Для решения внутриприходских религиозных проблем созывалось общее собрание верующих, работа которого строилась по типичному образцу собраний других обществ: избирался председатель собрания и секретарь, обязательно велся протокол, который подписывался председателем и секретарем собрания, а также коллегией уполномоченных и желающими из присутствующих на собрании прихожан.

Собрание верующих созывалось только два раза в год. Работу между созывами осуществляла приходская коллегия уполномоченных – мутевеллийат. По Уставу в ее обязанности входило: увеличение материальной помощи прихода; заведование вакуфными и другими принадлежащими религиозным установлениям общества имуществом прихода, охрана кладбищ, ремонт мечетей и других принадлежащих приходу зданий и содержание их в чистоте и порядке, заключение разных договоров и условий по выполнению выше указанных обязанностей, приведение в исполнение постановлений общих собраний прихожан, составление приходских реестров, собиравшие установленные религией пожертвований.

Приходская коллегия уполномоченных избиралась на срок не менее одного года и не более трех лет. Она была официальным представительством религиозного общества, сносившимся с государственными органами. Исходя из анализа источников, можно сделать вывод, что такая обязанность была формальностью. Фактически руководителем прихода и направляющим всю его деятельность было духовенство (мулла, муэдзин) [10, с.29].

Согласно Декрету об отделении церкви от государства религиозные организации лишались права юридического лица, их деятельность ограничивалась удовлетворением исключительно религиозных потребностей верующих, т.е. совершением обрядов [7, с.53–55].

Религиозные общества должны были представить в административные органы протокол собрания учредителей общества, устав и список учредителей. После рассмотрения документов религиозное общество регистрировалось в наркомате внутренних дел.

С 1923 г. по 1927 г. в г. Бахчисарайском районе было зарегистрировано 79 приходов. Были заключены договора на пользование зданиями мечетей в деревнях: Фотисала – 5 мечетей, Сююрташ, Албат – 3, Коуш, Ени Сала, Кучук Озенбаш, Стиля, Дуванкой, Колынтай – 2, Адым Чокрак, Улаклы, Авжи кой, Аджи Булат, Мамошай, Колынтай, Актаци, Эфендикой, Аранчи, Пычки, Гавро, Нижний Айрыгуль, Орта Кисек, Биюк Озенбаш, Коуш, Мангуш, Салав, Стиля, Толе, Теберти, Казбиель, Аджи-Булат, Удусала, Биюк Каралез, Чот Кара, Отаркой, Яшлав, Отешель Идишаль, Акшейх, Голюмбей, Эски Эль, Боркой, Б.Каралез, Хаджи сала, Биюк-Сюрень.

И в 15 приходах г. Бахчисарая: Хан-Джами, Умгульсум, Кады-Мала, Мала Мустафа, Абит Эфенди, Исмихан, Арслан ага, Кайтазан, Ени маале, Зынджырлы медресе, Саланчик, Ашаги Эски юрт, Сарлы Чашме, Кадыр эфенди, Табана [5, д.1587, л.105–107].

Понимание масштабов ликвидации может быть получено при анализе сведений о мусульманских культовых учреждениях существовавших накануне установления Советской власти в Крыму. До 1920 г. Бахчисарайском районе действовало 108 мечетей из них 32 мечети городские [5, д.46, л.175]. В 1921–1930 гг. в Крыму было ликвидировано 92 мечети: по Бахчисарайскому району – 15. [5, д.1662, л.18].

Рассмотрим причины ликвидации культовых зданий Президиумом Крым ЦИКа до 1930 года в Бахчисарайском районе. Так, 30 октября 1928 г. на заседании Президиума ЦИК Крымской АССР слушался вопрос о ликвидации 12 мечетей: Аджи-коккей, Текие-маале, Осман-ага, Шабан-молла, Малич-ага, Баба-курт, Оксюз-джамии. Шееер-кустю, Осман-кую, Шах-болат, Торгай-джамии, домовую мечети б. шейха на Кайтазан-ага №81.

В результате Президиум ЦИК Крымской АССР постановил одиннадцать мечетей ликвидировать, «вследствие отсутствия желающих пользоваться ими для культовых целей», а домовую мечеть б. шейха на Кайтазан-ага 81, закрыть как домовую

[5, д.1569, л.2]. Бахчисарайскому РИКу было предложено использовать здания для культурно-просветительских целей.

По определению Технической комиссии, из указанных 12 мечетей, только 5 оказались пригодными к использованию, а остальные, как неподдающиеся использованию, были переданы для сноса-реализации уполномоченному Госфонда по Бахчисарайскому району. Причем Госфонду было передано, чисто культовое имущество (Кораны, табут), которые согласно существующему положению при ликвидации культовых зданий, необходимо было передать в другие функционирующие здания соответствующего культа.

Мечети сносились одна за другой, в спешном порядке. Это вызвало всплеск возмущения крымскотатарского населения. Местное население полагало, что эти здания еще можно использовать в религиозных целях. Мусульмане выбрали двух делегатов к Председателю Горсовета для обсуждения назревшего вопроса и приостановки «разбора мечетей». За делегатами пошли еще 65–70 человек.

В результате этого протеста ликвидация мечетей была приостановлена. Были изучены причины возникновения инцидента и в целях предупреждения в будущем подобных ошибок ЦАУ Крыма издало Циркуляр «О недостатках в работе по столам религиозных культов» [5, д.13, л.8–9].

Судя по закрытию трех мечетей деревне Керменчик в ноябре 1930 г. власти сделали соответствующие для себя выводы и проводили в дальнейшем ликвидацию, тщательно выявляя настроения религиозного населения и собирая необходимые сведения. Так на запрос Админотдела НКВД о ликвидации трех мечетей в деревне Керменчик Бахчисарайский РИК представил подробный отчет. Отмечалось, что кроме закрытых мечетей, в деревне больше мечетей не имеется, а ближайшая действующая мечеть находится в 3–х километрах от Керменчика. В ответ на вопрос о «средней посещаемости в день» указывалось, что мечети не посещаются, Аджи-Муртаза и Осман кую с 1926 г., Джума-джамии с 1928 г. Отношение местного населения к закрытию мечетей определялось как удовлетворительное, указывалось на факт, отсутствия «желающих просить об открытии этих мечетей». Также в отчете содержались результаты общего собрания в деревне Керменчике, на котором закрытие поддержали 150 дворов из 175, и 25 воздержались. [5, д.1611, л.9].

После сбора всех необходимых сведений, три мечети деревни Керменчик: «Осман кую», «Аджи-муртаза», «Джума-джамии» 5 ноября 1930 г. были ликвидированы на заседании Президиума ЦИК Крымской АССР «в виду того, мечети не используются верующими» [5, д.1611, л.15–17].

1928 г. можно назвать рубежом после, которого началось масштабное сокращение количества мечетей в этом регионе. Характерно, что до 1928 г. закрыто всего 15 мечетей, а с 1928 по 1937 г. – 92, то есть 85%.

Интенсивность ликвидации культовых зданий усиливается с 1931 г. Этому способствовала статья 65 инструкции Постоянной комиссии по вопросам культов при Президиуме ВЦИК от 16 января 1931 г. «О порядке проведения в жизнь законодательства о культах».

Данная инструкция значительно упростила процесс ликвидации культовых зданий. Анализ материалов по ликвидации мечетей в городе Бахчисарае и Бахчисарайском районе после 1931 г. выявил, что при закрытии чаще всего указывался в качестве причины «пункт б» ст. 65. Закрытие мечети утверждалось на общем собрании граждан, протокол которого направлялся в РИК и окончательно утверждался в ЦИК.

Согласно Цирюляру №3135 от 24.12.1930 [6, д.13, л.109]. Крымской АССР всем начальникам административных отделов предписывалось не приступать к ликвидации мусульманских культовых зданий религиозных обществ до перерегистрации, т.е. до 1 января 1931 г.

Перерегистрация религиозных объединений являлась сугубо политическим мероприятием, которое должно было поставить религиозные объединения в рамки действующего советского законодательства [6, д.13, л.24]. В процессе перерегистрации усиливалось закрытие культовых зданий.

В Бахчисарайском районе после перерегистрации 1930 г. арендные договора были заключены с 23 городскими и 34 районными мечетями. Получается, что из 92 существующих мечетей, 35 могло быть ликвидировано из-за не прохождения перерегистрации [5, д.393, л.86].

В городе Бахчисарае за 15 лет существования советской власти ликвидировали 31 мечеть, одна оставалась функционирующей. Большинство зданий после ликвидации разрушили из-за непригодности. Некоторые здания использовались: под склады – 7 мечетей, под школы – 4, под кинотеатр – 1, и что более возмутительно 1 мечеть использовалась под пивной завод [6, д.46, л.37]. До октябрьской революции в Бахчисарае было 2 медресе, одно

из которых Зынджирлы медресе, старейшее учебное заведение восточной Европы, после 1939 г. использовалось как склад психоневрологической больницы, которой были переданы здания расположенные вокруг медресе.

Подводя итоги, можно сделать следующие выводы. В целом антирелигиозная политика в 1920–1930-х гг. сводилась в основном к закрытию культовых зданий и ликвидации духовенства. Закрытие мусульманских зданий и ликвидация религиозных общин подрывала основы не только мусульманского, но и национального общества крымских татар. Локальная мусульманская община являлась основной формой общественной организации для крымских мусульман досоветского периода, которая обеспечивала функционирование религиозных и общественных институтов в повседневной жизни в условиях иноконфессионального государства.

Советская власть в борьбе с мусульманами региона использовала экономические рычаги. Налогом облагались здания мечетей, служители религиозных культов, необходимо было страховать культовое имущество, хотя источников дохода у религиозных общин практически не было. Все вакуфное имущество, благодаря, которому ранее содержались культовые учреждения, было конфисковано. Богатые люди к тому времени уже эмигрировали в Турцию. Голод 1921 г. вызванный гражданской войной привел к обнищанию людей. Поэтому в большинстве случаев люди сами отказывались от культовых зданий, т.к. не могли их содержать и выплачивать за них все необходимые налоги.

Следует отметить, что ликвидация культовых зданий, преимущественно осуществлялась аппаратно-ведомственным путем. Религиозные организации, верующие не вовлекались в борьбу за закрытие храмов. Проведенное исследование показало, что закрытие мусульманских культовых учреждений не встретило массового сопротивления.

Список использованных источников

1. Белоглазов Р.Н. Политика советской власти по отношению к религиозным конфессиям в 1920-е гг. (на материалах Крымской АССР): дис. канд. ист. наук: 07.00.01 / Роман Николаевич Белоглазов. – Симферополь, 2002. – 234 с.
2. Брошеван В.М. Татары в Крымской АССР. 1921–1941 гг.: Хроника в док. и материалах / В.М. Брошеван. – Симферополь, 2005. – 88 с.
3. Ганкевич В.Ю. Органы духовного управления мусульман Советского Крыма (1920-е гг.) / В.Ю. Ганкевич, З.З. Хайретдинова // Ислам в Крыму: очерки истории функционирования мусульманских институтов / Е.В. Бойцова, В.Ю. Ганкевич, Э.С. Муратова и др. – Симферополь: Элиньо, 2009. – С.272–327.
4. Государственный архив в Автономной Республике Крым. – Ф.Р – 518. – Оп.1.
5. Там же. – Ф.Р–663. – Оп.10.
6. Там же. – Оп.18.
7. Законодательство о религиозных культах. Сборник материалов и документов. – М.: Юридическая литература, 1971. – 210 с.
8. Ислам: Энциклопедический словарь. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1991. – 315 с.
9. Кырымал Е. Положение мусульманской религии в Крыму // Вестник института по изучению истории и культуры в СССР. – 1955. – №2. – С.23–30.
10. Миннуллин И.Р. Мусульманское духовенство и власть в Татарстане (1920–1930-е гг.) / И.Р. Миннуллин. – Казань: Изд-во Института истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2006. – 220 с.
11. Мухаметзянов А.А. Трансформация институтов мусульманской общины Татарстана: 1920–1930-е гг.: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 / Айрат Анварович Мухаметзянов. – Казань, 2007. – 182 с.

* * *

УДК 094 (477.43)»1921/1930»:2-523+322

Андрій Тищенко, молодший науковий співробітник відділу дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті, Український інститут національної пам'яті
Україна, Київ

Культові споруди Кам'янця-Подільського в 20-х рр. XX ст.

Висвітлено становище культових споруд м. Кам'янця-Подільського в умовах антирелігійної політики більшовиків на прикладі християнських храмів міста в 20-х рр. XX ст.. Дослідження ґрунтується на архівних матеріалах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Ключові слова: антирелігійна політика, домові церкви, культові споруди м. Кам'янця-Подільського, римо-католицька релігійна громада.

Андрей Тищенко. Культовые сооружения Каменца-Подольского в 20-х гг. XX века

Освещается положение культовых сооружений г. Каменец-Подольского в условиях антирелигиозной политики большевиков на примере христианских храмов города в 20-х гг. XX века. Исследование основано на архивных материалах Центрального государственного архива высших органов власти и управления Украины.

Ключевые слова: антирелигиозная политика, домовые церкви, культовые сооружения г. Каменец-Подольского, римско-католическая религиозная община.

Andrew Tyschenko. Religious buildings of Kamianets-Podilskyi in the 20-ies of XX century

The situation of religious buildings of Kamianets-Podilskyi in anti-religious policy of the Bolsheviks on example of Christian churches in the 20-ies of XX century. The study based on archival materials of the Central State Archive of the higher authorities and government of Ukraine.

Keywords: anti-religious policy, house churches, religious building of Kamianets-Podilskyi, a Roman Catholic religious community.

Після встановлення радянської влади в Україні, для культових споруд та загалом для історико-архітектурної спадщини м. Кам'янця-Подільська, розпочалися нові випробування, що були обумовлені політикою більшовиків в питаннях охорони та збереження пам'яток історії та культури і специфіки проведення ідеологічної політики в питаннях релігії та культів. Здійснення антирелігійної політики не обмежувалося пропагандою, ліквідацією релігійних об'єднань, терором проти служителів культу, а мало на меті і повне знищення символів релігії, якими були культові споруди. Тому питання стану культових споруд пряомолінійно пов'язується з діяльністю і релігійних громад, що діяли при церкві, як показують документи, релігійні громади міста становили іноді єдину опору культової споруди у захисті її від руйнування.

Дослідження історії культових споруд в умовах антирелігійної політики більшовиків, особливо в 20 роках XX ст., важливо для встановлення долі втрачених пам'яток історико-культурної спадщини м. Кам'янця-Подільського.

Вивчення історії культових споруд міста має не тільки суто історичну, красназвучу складову, а є дотичним до питань з пам'ятниковознавства, музеєзнавства та для туристичної галузі і формування історико-культурної свідомості українців.

Дана стаття ґрунтується на архівних матеріалах, які було паралельно виявлено в роботі упорядкування каталогу «Зруйновані храми та монастирі України» в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України) та торкається тільки християнських храмів міста.

Реалізація антирелігійної політики в Кам'янці-Подільському розпочалася одразу після встановлення радянської влади. Згідно декрету Раднаркому РСФСР від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» та прийняття цього документу Тимчасовим Робітниче-Селянським урядом України від 22 січня 1919 р. [1, арк.138] все майно церковних та релігійних об'єднань переходило у власність держави і тільки за особливими постановами місцевих або центральних органів влади, релігійні громади отримували право на користування культовими спорудами. Декрет змінив і умови діяльності релігійних громад. Тепер православна церква втрачала свої привілеї та разом з іншими релігійними об'єднаннями діяла на умові положень про діяльність приватних організацій та союзів.

Відповідно до виконання положень декрету, в м. Кам'янці-Подільському першочергово було ліквідовано домові церкви (освячене приміщення в приватних приміщеннях або установах, як духовні семінарії, школи, університети, госпіталі тощо). Станом на 1 травня 1925 р. радянська влада закрила та передала під інші цілі такі домові церкви: Івана Богослова при духовній семінарії, передана під клуб робфаку (робітничого факультету); Кирила та Мефодія при чоловічій духовній школі, передана під клуб Прикордонбат (прикордонного батальйону); Різдва Богородиці при жіночій духовній школі, передана під клуб пар-

тійної школи; Трьохсвятительська при чоловічій гімназії, під клуб трудової школи; Миколая при в'язниці, під клуб Дому загально-примусових робіт (з рос. – ДОПР); Пантелеймона при земській лікарні, під аудиторію медичних курсів; Миколая при восьмикласній технічній школі, під клуб ІНО (авт. – інститут безперервної освіти); Вознесенська при шкільній раді духовного відомства, під аудиторію ІНО; Гарнізонна під клуб збірного пункту обласного воєнкомату [2, арк. 124].

Інші культові споруди: приходські церкви, костели та кірхи, релігійні громади могли використовувати в культових цілях на безкоштовних умовах оренди, відповідно вперед заключити договір оренди та бути зареєстрованими [3, арк. 2]. Укладення договорів на оренду культових споруд, відбулося в місті 1922 р. [3, арк. 2], тоді окружною ліквідаційною комісією було запропоновано всім релігійним громадам міста взяти в безкоштовне користування молитовні будинки, заключити договір та зареєструвати релігійну громаду, що останні й виконали. На той час в Кам'янці-Подільському за релігійними громадами було закріплено такі церкви: Підзамецька церква, Св. Троїцька (при Троїцькому монастирі), Успенська, Миколаївська, Петро-Павлівська, Олександро-Невська, Іоанно-Предтеченська, Казанський (Український) собор, Св. Покровська церква, Хрестовоздвиженська (Карвасарська), та римо-католицька громада при костелах: Домініканський, Вірменський, Петропавлівський, Тринітарський; окремо існувала громада лютеран при Лютеранській кірсі [4, арк. 124].

Також, релігійна громада могла взяти в оренду інші, що в минулому були церковною власністю, будівлі. На відміну від безкоштовного користування типовою культурною спорудою, оренда таких будівель була на загальних підставах. Загалом влада залишала тільки культову споруду для користування релігійній громаді, а прилеглі будівлі віддавалися приватним особам або були переобладнані під інші потреби. Одним з прикладом цього є оренда головного корпусу Троїцького монастиря.

З архівної справи («Переписка с админотделом Каменец-Подольского окрисполкома по заявлению религиозной общины о сдаче в аренду главного корпуса бывшего троцкого монастыря» [5], початок справи 10.02.1927 р., закінчення 7.03.1927 р.) стає зрозумілим, що після секуляризації церковного майна головний корпус Троїцького монастиря перетворили в житлове приміщення, в 1922 р. передали в оренду тов. Соколову та іншим громадянам в термін на 9 років за умов проведення капітального ремонту та сплати ренти. Останні умов не виконали та втекли, як наслідок будівля пустувала з початку 1924 року по кінець 1925 р. [5, арк. 22]. Потім головний корпус, що мав два поверхи, віддали артілі «Хлібопек» в оренду на 6 років за умов виконання ремонту будівлі в період до 3 років. Паралельно, як передбачала тогочасна інструкція, оренду двох поверхів було запропоновано релігійній громаді, але вона з «невідомих» причин відмовилася, що знаходимо в листі Окружного місцевого господарства до адмінвідділу НКВС, але в цьому листі повідомляється і ціна оренди: для артілі «Хлібопек» рента складає за рік 345 карб. 81 коп. та додаткові умови здійснення ремонту будівлі на суму в 2509 карб. 73 коп. терміном в 6 років, для порівняння, запропонована орендна плата для релігійної громади за рік – 365 карб і проведення ремонту на суму 4,316 карб. Слід допустити, що «невідомі» причини – це завищена ціна ренти та додаткових умов [5, арк. 22] для релігійної громади. Відповідно договір оренди був укладений з артіллю «Хлібопек» та почав дію з 1.04.26 р. і мав закінчитися 1.04.1932 р. [5, арк. 5] Сама ж артіль «Хлібопек» була створена саме з пекарів, котрих заселили з сім'ями в головний корпус монастиря раніше. Пекарі зайняли архієрейські покої та верхній поверх, де знаходилася домовна Св. Антонієва-Феодосійська церква, яка до 1925 року використовувалася старослов'янською громадою тихонівської орієнтації, а після передана в користування синодальній громаді, що керувалася Кам'янець-Подільським Епархіальним управлінням [5, арк. 16] (вважається, що синодальна церква навімисно підтримувалася владою для розколу православної церкви, тому мала такий пріоритет перед церквою тихонівської орієнтації). Після передачі в оренду приміщень артілі «Хлібопек» релігійна община (синодальної орієнтації) була занепокоєна своїм сусідством з артіллю та майже одразу почала писати скарги та вимагати передати архієрейські покої під своє використання для створення там канцелярії Кам'янець-Подільського епархіального управління. Але з листа НКВС до Кам'янець-Подільського окрамвідділу за 1926 р. дізнаємося, що будівлю залишають у користуванні артілі «Хлібопек», бо вона виконала умови договору і зробила капітальний ремонт [5, арк. 2], а тому клопотання релігійної громади не задовольнили. Це рішення було взято під сумнів, про що говорить інший лист, котрий повідомляє, що сусідство артілі з жилами та молитовними приміщеннями є вогнебезпечним, і тому рекомендується клопотання общини задовольнити, і приміщення передати на умовах оренди особам зі складу Кам'янець-Подільського епархіального управління [5, арк. 13].

Очевидно, вогнебезпечна ситуація не була вирішена і головний корпус монастиря згорів. В архівній справі знаходимо лист до відділу культів при адмінвідділі НКВС Кам'янець-Подільського Окрамвідділу, з якого відомо, що мінгоспом (міністерство господарства) було розібрано будинок бувшого Троїцького монастиря, що зруйнований пожежею та «других будинків розбирати не буде тому від скликання Комісії утримується (14.12.1925 р.)» [5, арк. 25]. В іншому листі до адмінвідділу НКВС (з приміткою таємно) від Кам'янець-Подільського адміністративного відділу повідомляється: «що відношення Ваше від 26 січня б.р. про порядок використання страхових сум за згорілими молитовними будинками одержано 9-го лютого б. р.» (10.02.27 рік) [5, арк. 1], тут фігурують вже не «будинки», а згорілі «молитовні будинки». Опираючись на інформацію з наведеної переписки, ми можемо констатувати факт руйнації головного корпусу Троїцького монастиря в 1925 р. Та впевнено стверджувати, що безіменні згорілі «молитовні будинки» це домовна церква Троїцького монастиря, а «будинки» є головним корпусом монастиря, ми, на жаль, не будемо, хоч і логічно допустити: коли в назві справи фігурує «головний корпус Троїцького монастиря» то відповідно і безіменні молитовні будинки та інша згоріла і тоді ж розібрана будівля буде відноситися до головного корпусу монастиря, при тому, що в одному з листів йде пряме застереження вогнебезпечної ситуації, котру створила артіль «Хлібопек».

Навіть при неглибокій джерельній характеристиці, архівна справа містить тільки листи, при чому вони розміщені не в хронологічному порядку. А хронологія початку справи та її закінчення (вказано на титульному аркуші), має розбіжності з датами вказаними на листах.

Для розуміння наших сумнівів та небезпеки швидких висновків, слід згадати, що під час війни архів НКВС було евакуйований до М. Златоуст, потім в 1943 р. до Харкова. В 1946 р. проводилася перевірка наявності та стану документів, а разом з цим розшук зниклих справ. В 1964 р. було проведено перевірку фонду. В 1965 р. документальні матеріали фонду НКВС УРСР були взяті на редагування заголовків, але в процесі було встановлено, що більша частина одиниць зберігання не розкриває змісту справи, не правильно вказані хронологічні межі та структурні частини матеріалів. При чому велика кількість наявних додаткових описів одиниць зберігання за одні і ті ж самі роки зустрічалася в різних описах, у зв'язку з цим документальні матеріали фонду були взяті на науково-технічне упорядкування. В процесі роботи частина непрофільних документів була передана в інші архіви. Після війни деякі архівні справи втратили першочергову оригінальність, і після компіляції слідів архіву було отримано трохи інші за змістом і тематикою справи, що пояснює наше обережне відношення до інформації.

Слід зазначити, що крім матеріалів по Троїцькому монастирю, справа вміщує лист-відповідь на клопотання лютеран Кам'янець-Подільська про руйнування лютеранського кладовища, котрий очевидно раніше формував іншу справу [5, арк. 28].

27 квітня 1923 року було опубліковано інструкції Народного комісаріату юстиції та внутрішніх справ «Про порядок реєстрації релігійних об'єднань та видачі розрішення на скликання з'їздів». Згідно нових інструкцій реєстрація відбувалася тільки за наявністю в складі релігійного об'єднання не менше п'ятдесяти членів та повинно було мати свій статут і могло користуватися декількома молитовними будинками. Значні проблеми з новим порядком реєстрації мали місце в Кам'янці-Подільському, а саме з римо-католицькою громадою.

З архівної справи «Переписка с админотделом Каменец-Подольского окрисполкома о закрытии тайного монастыря в частном доме в с. Ломачинец» (поч. 13.02.1927 р., зак. 9.09.27 р.) [6], окрім матеріалів по таємному монастирю в с. Ломачинец, що видно по заголовку справи, досить несподівано для нас знаходимо абсолютно інші листи, що відносяться до закриття Домініканського костелу в Кам'янці-Подільському та загалом до історії римо-католицької общини міста. Матеріали справи по костелам є уривчастими та представляють загалом листи. Факт розміщення даних матеріалів не в окремій справі, показує, що інформація не систематизована та не претендує на повне розкриття питання, але в умовах обмеженої джерельної бази заслуговує прискіпливої уваги.

За матеріалами справи стає відомо, що в 1922 році римо-католики заключили договір на використання Вірменського, Домініканського, Кафедрального, Тринітарського костелів, за якими були закріплені окремі релігійні громади («двадцятки») [6, арк. 31]. Потім, за новими правилами в 1923 р. римо-католицька громада зібравши кошти та всі матеріали пройшла реєстрацію в губернській міжвідомчій комісії в справах товариств і спілок (аббревіатура з російської – МЕКОСО). Але тоді релігійна громада була зареєстрована лише за Кафедральним костелом (Петра й Павла). Інші костели: Домініканський, Тринітарський,

Вірменський стали допоміжні при кафедрі [6,арк.31]. Не маючи затверджених статутів релігійних громад на кожен костел окремо, громада порушувала правила передачі в користування культової споруди, як наслідок справу про реєстрацію передали до Народного суду, який релігійні громади покарав штрафом. Після цього тільки Вірменський костел зробив реєстрацію типового статуту [6,арк.31]. Ситуація ускладнювалася для Домініканського та Тринітарського костелів. Через міліцію Адмінвідділ викликав уповноважених цих релігійних громад [6,арк.32]. З'явився лише уповноважений релігійної громади при Домініканському костелі – Островський. З якого хотіли взяти підписку, що він до 20 серпня 1927 року збере всі матеріали й зареєструє статут релігійної громади. Островський відмовився. Тепер, коли будівля пустувала їй було легко, а головне законно закрити, що було зроблено. 10 серпня 1927 року було опечатано майно та костел і взято на схорон охоронцем Ковальським [6,арк.40]. Щодо долі Тринітарського костелу інформація з архівної справи значно обмежена. Відомо, що 11 вересня 1922 р. Тринітарський костел було взято на користування релігійною громадою в безкоштовне користування. Уповноваженим громади був Саколич. Потім, коли потрібно було зробити нову реєстрацію, релігійна громада цього не виконала, «ухилилися» і Народний суд покарав уповноваженого Саколича, що знав із себе повноваження, нового уповноваженого обрано не було [6,арк.35].

Після закриття Домініканського костелу громадянином Чижевським було надіслано листа-прохання до ВУЦВК про відкриття костелу [6,арк.44], що породило два інших інформативних листа:

1. Від Адмінвідділу НКВС до Кам'янець-Подільського Окружного адмінвідділу [6,арк.30].

2. Від Державного Політичного Управління при Раді Народного Комісаріату до начальника Адміністративного відділу НКВС тов. Невському (в м.Харків) [6,арк.31].

В першому листі визнається рішення про закриття правильним і допускається передача костелу в користування громаді лише після реєстрації типового статуту, та поряд з цим характеризується причина відмови від реєстрації – «взявши до уваги уперте небажання римо-католицької громади» [6,арк.30].

В другому листі визнається рішення про закриття правильним і підкреслюється, цитуємо: «Потому как религиозная община действительно уклоняется злостно от регистрации и в этом на них влиял ныне арестованный ксендз Любчинский. (...) Что касается костела, то его следует открыть, но на условиях обязательной регистрации общины. Не зависимо от сего дать распоряжение Каменец-Подольского окружному отделу провести в срочном порядке дознание для выявления лиц, которые мешали регистрации, и установить причастность к этому ксендза Любчинского» [6,арк.30].

На думку влади головним винуватцем у проблемах реєстрації громади є ксьондз Любчинський, що негативно впливав на віруючих. Фелікса Любчинського було заарештовано в квітні 1927 року і відправлено на Соловки [7,с.410-412]. Всі звинувачення проти ксьондза зводилися загалом до проведення контрреволюційної пропаганди та протидії реєстрації Вірменського і Домініканського костелів. Арешт Любчинського, нагально демонструє практичне впровадження антирелігійної політики за випробуваною схемою: арешт «контрреволюційного елементу» та виявлення його спільників і закриття храму, не даремно в другому листі йде вказівка «провести в срочном порядке дознание для выявления лиц, которые мешали регистрации». Одним з проявів такої схеми у Кам'янці-Подільському засвідчує судовий процес, що відбувся у жовтні 1927 року. Підсудними опинилися ксьондзи В.Шиманський (містечко Смотрич) та М.Єндрушак (с. Збриж), а також їхні парафіяни, звинувачені у контрабанді й нелегальному перетинанні радянсько-польського кордону [8,с.318]. Тому слід стверджувати, що саме влада навмисно перешкоджала реєстрації релігійних громад, а самі члени громади боялися, що їм висунуть обвинувачення слідом за їх ксьондзом. Вразі відсутності релігійної громади при культовій споруді, остання зачинялася, в пресу подавалося оголошення на пошук громади віруючих для оренди храму. Коли ніхто не виявляв бажання, споруду використовували в інших цілях або вона просто стояла зачищеною та з часом руйнувалася [6,арк.36].

На кінець слід додати, що Вірменський костел було пізніше зруйновано, а на території Домініканського костелу знаходилася Кам'янецька хлібопекарська артіль інвалідів «Зоря» (свідчить фото С. Таранушенка)[11, с.30], пізніше костел було перетворено на архів [8,арк.210].

В 1929 р. права релігійних об'єднань і служителів культу було ще більше обмежено. Заборонялося релігійним об'єднанням займатися благодійністю, організовувати паломництво віруючих до святих місць тощо. Діяльність служителів культу обмежувалася місцем проживання членів релігійної групи. Поза церковних стін

діяльність духовенства обмежувалася відвідуванням хворих і вмираючих, на все інше потрібно було спеціальний дозвіл. Було збільшено податкове обкладення церковнослужителів. В таких умовах існування релігійних громад призводило до їх розпаду і відповідно до занедбання і закриття храмів. Станом на 1930 рік в Кам'янці-Подільському за недостатньою кількістю членів релігійних громад не було зареєстровано за новими правилами церкви: Івано-Предтеченську, Петро-Павлівську, Всіх Святих (на цвинтарі), Св. Троїцьку та декілька синагог [7,арк.16]. Деякі громади де-юре були зареєстровані, а де-факто розпалися, як наприклад громада Українського (Казанського) собору [7,арк.173]. В подальшому ослаблення та розпад релігійних громад, дозволило більшовикам в 30 – тих роках знищити чи переобладнати храми під інші цілі.

Загалом дослідження культових споруд Кам'янця-Подільського потребує спеціального дослідження. Особливо в початковий період впровадження антирелігійної політики у 20-тих роках ХХ ст., коли більшовицькою владою було закладено основні принципи та методи боротьби з релігією, котрі швидко дали свої чорні плоди вже у 30-тих роках, в якості масового знищення культових споруд – безцінних пам'яток історико-культурної спадщини України.

Список використаних джерел

1. ЦДАВО України. – Ф. 8. – Оп. 1. – Спр. 873.
2. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 213.
3. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 2. – Спр. 987.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 5. – Спр. 123.
5. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 300.
6. ЦДАВО України. – Ф. 5. – Оп. 3. – Спр. 303.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 7. – Спр. 333.
8. ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 2. – Спр. 355.
9. Біографії римо-католицьких священиків, репресованих радянською владою // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – №2 (21). – С.374-438.
10. Рубльова Н. Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917–1937 рр.) // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4(13/15). – С.311-331.
11. Таранушенко С. А. Місто Кам'янець Подільської губернії. – Х.: Харк. приват. музей міськ. садиби, 2012. – 137 с.

* * *

УДК 261.7(477)«1922»

Олександр Чучалин, викладач кафедри філософії та суспільствознавства Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, Україна, м. Умань

Конфіскація церковних цінностей Києво-Печерської Лаври 1922 року як антирелігійна кампанія щодо Православної Церкви

Розглядається політика радянської влади щодо Православної Церкви в контексті конфіскації церковних цінностей в Києво-Печерській Лаврі. Подається історичний аналіз того періоду, форми і методи церковної конфіскації, підраховуються збитки, нанесені монастирю та національній культурі України.

Ключові слова: Православна Церква, Києво-Печерська Лавра, конфіскація, церковні цінності, голод.

Александр Чучалин. Конфискация церковных ценностей Киево-Печерской Лавры 1922 года как антирелигиозная кампания относительно Православной Церкви

Рассматривается политика советской власти относительно Православной Церкви в контексте конфискации церковных ценностей в Киево-Печерской Лавре. Подается исторический анализ того периода, формы и методы церковной конфискации, подсчитываются убытки нанесены монастирю и национальной культуре Украины.

Ключевые слова: Православная Церковь, Киево-Печерская Лавра, конфискация, церковные ценности, голод.

Oleksandr Chuchalin. The confiscation of church property in the Kiev-Pechersk Lavra in 1922 as the anti-religious campaign in relation to the Orthodox Church

The policy of the Soviet government regarding the Orthodox Church in the context of confiscation of church property in the Kiev-Pechersk Lavra is considered. The historical analysis of that period, the forms and methods of ecclesiastical confiscation are given, losses of suffered monastery and the national culture of Ukraine are calculated in the article.

Keywords: Orthodox Church, the Kiev-Pechersk Lavra, the confiscation of church property, hunger.

На початку ХХІ ст. в незалежній Україні серед пріоритетних завдань постали розбудова громадянського суспільства, активізація державотворчого процесу. В цьому контексті домінуючо у суспільному розвитку виявилась проблема гармонізації взаємовідносин державних і церковно-релігійних інститутів.

Актуальність дослідження проблем, пов'язаних з кампанією по вилученню церковних цінностей у 20-х роках минулого століття, визначається особливою роллю Православної Церкви в суспільному житті і соціальних відносинах в усі періоди української історії. Політика радянської влади щодо Православної Церкви потребує глибокого та всебічного вивчення як у теоретичному, так і в конкретно-історичному аспектах, зважаючи на те, що православ'я є однією з найбільш чисельних і розповсюджених в Україні конфесій.

Говорячи про ступінь вивченості теми, варто підкреслити, що історія вилучення церковних цінностей в цілому до сьогодні представляє собою цілий комплекс практично недосліджених, надзвичайно складних і багатоаспектних наукових проблем.

Питання, пов'язані з вилученням церковних цінностей, стали предметом друкованих праць ще у 1920-ті роки [16]. Праці дослідників радянської доби по даній темі, як правило, мають дуже загальний, оглядовий характер, до того ж несуть ідеологічний відбиток упередженого і негативного ставлення до релігії [15; 17]. Церква в них часто представлена реакційним антинародним інститутом, а органи державної влади подаються виключно в позитивному ключі. Крім того, в силу недоступності більшості джерел, ці роботи бідні в джерелознавчому плані, авторами вивчалася лише вузька група документів: декрети радянської влади, праці провідних ідеологів партії, офіційні газетні статті. У дослідженнях радянського періоду представлений досить однобічний погляд, згідно якого вилучення церковних цінностей було абсолютним благом для країни, приводилися цифрові викладки по отриманому в ході вилучення золоту і сріблуні придбаний на ці кошти хліб. Церква представлялася як реакційна сила, що не бажала надавати допомогу голодуючим. У своїх дослідженнях ці автори намагалися довести, що причиною початку кампанії по вилученню церковних цінностей були численні вимоги населення, опубліковані в газетах. Хоча це все було частиною агітаційної кампанії по підготовці до вилучення.

У кінці 1980-х рр. почали відкриватися раніше недоступні архівні фонди, що дало поштовх до появи нових праць на досліджувану тему. Спочатку це були публікації в періодичних виданнях, потім з'явилися монографії, де вказана тема отримала більш детальний огляд. Проблемами становища православної церкви у 20-30-х роках минулого століття та дослідженням політики радянської влади щодо релігії переймалися як українські, так і російські вчені: Д.В. Архєрейський [1], Л.Бабенко

[2], І.Льченко [8], В.А. Ковальов [9], І.М. Никодимов [10], В.О. Пашенко [11; 12; 13; 14], М.М. Ятленко [23]. Лише незначна кількість досліджень (В.Верига [3], О.М. Веселова [4], П.Воля [5], Л.Демидович [7]) торкалася проблеми конфіскації церковних цінностей в Україні в контексті антицерковної політики радянської влади, трагедії втрати Україною її культурних цінностей.

Таким чином, в даний час багато аспектів історії кампанії з вилучення церковних цінностей в значній мірі вивчені в історіографії. Однак кількість невивчених і спірних питань ще велике. Це стосується, перш за все, механізму проведення кампанії, форм і результатів опору віруючих. У історіографії поки не робилося спроби спеціального дослідження проблем, пов'язаних з підготовкою, проведенням і результатами кампанії з вилучення церковних цінностей Києво-Печерської Лаври із залученням найширшого кола джерел, у тому числі регіонального походження. У той же час безліч робіт, що стосуються різних аспектів цієї теми, дозволяють вийти на новий рівень аналізу, запропонувати узагальнений погляд на цю проблематику.

Внаслідок неврожаю 1921 р. у ряді губерній РРФСР і України, де проживало близько 38 млн. чоловік, почався голод. Голод 1921–1923 років не був локальним явищем. Він охопив Поволжя, Башкирію, Південний Урал, північ і захід Казахстану, південь України [11, с. 77].

23 лютого 1922 р. в Москві за підписом М.Калініна, який на той час перебував в Україні, з'являється декрет «Про вилучення церковних цінностей для реалізації на допомогу голодним». Місцевим радам наказувалося в місячний термін вилучити з церковного майна всі коштовні речі, конфіскація яких не може суттєво порушити інтереси культу, і передавати в органи Наркомфіну за спеціальним призначенням до фонду ЦК Помгол. Декрет як і більшість законів радянської влади, залишав велике поле для різного тлумачення [5, с. 54].

Вилучення коштовних речей передбачалося проводити з обов'язковим залученням представників віруючих. Кошти, що надходили в Наркомфін від вилучення церковного майна, повинні були використовуватися виключно на потреби голодуючих, дані про це було вирішено систематично публікувати в центральній та місцевій пресі [17, с. 87].

На протипагу цього патріарх Тихон видав своє послання до віруючих, яким забороняв здавати церковні цінності і погрожував, що в разі непослушності їх буде відлучено від церкви. Патріарше послання стало причиною дальших кривавих сутичок під час вилучення цінностей [15, с. 105].

8 березня 1922 року ВУЦВК видав постанову «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим», підписану Г.І. Петровським і А.В. Івановим. Партійні організації і органи радянської влади, керуючись декретом ВЦВК і постановою ВУЦВК, дбали, щоб кожна копія використовувалася для голодуючих. В усіх містах і селах були створені комісії, до яких, крім представників партійних і радянських органів, ввійшли представники віруючих і духовенства. Проводилися масові збори і мітинги, на яких роз'яснювалася необхідність заходів по боротьбі з голодом, причому підкреслювалося, що в них немає нічого, що ображало б релігійні почуття віруючих [17, с. 88].

Однією із перших, що потрапили під приціл більшовицької конфіскації церковних цінностей, була Свято-Успенська Києво-Печерська Лавра. На сьогодні вона являється однією з найбільших православних святинь України і є визначною пам'яткою історії та архітектури. З часу свого заснування як печерного монастиря у 1051 році, Києво-Печерська Лавра була постійним центром православ'я на Русі [21, арк. 1].

Вилучення церковних цінностей з Печерського монастиря проходило у два етапи: перший етап відбувся 5 і 8 квітня 1922 року; другий – 27 квітня 1922 року. Комісію з вилучення церковних цінностей очолив заступник наркома внутрішніх справ Серафимов, який прибув з Харкова. У свій час він навчався у Київській Духовній Академії, що дало йому можливість дізнатися більше інформації про монастир і всі цінності, які були на його території [6, с. 15]. Комісії було надано описи монастиря за 1919 рік, так як інших не було, хоча сама комісія скористалася ювілейними збірниками 1908–1909 рр., де було докладно зазначено кількість та вагу церковних коштовностей.

Перший «стихийний» етап вилучення цінностей характеризувався різноманітністю форм і методів вилучення, які проявлялися поганою координацією дій, грубими помилками, що викликали прояви народного незадоволення.

Протягом першого етапу вилучення церковних цінностей з Києво-Печерського монастиря на допомогу голодуючим була дана розписка наступного змісту (мовою оригіналу):

«Комиссией по изъятию церковных ценностей в пользу голодающих изъятые из Музея Культа и Быта нижеследующие предметы:

1. Митра, окованная золотом, украшенная жемчугом, алмазами и другими камнями, с резным гербом на камне, конца XVII века.
2. Митра, расшитая жемчугом, Архимандрита Зосимы (Валкевича), 1781 г.
3. Лампада золотая с бриллиантовою кистью с жемчугом, дар императрицы Екатерины II Лавре.
4. Крест золотой чеканный с рельефными изображениями, 1750 г.
5. Крест большой напрестольный золотой на серебряном высоком постаменте чеканной выдающейся художественной работы, дар Гетмана Богдана Хмельницкого, на подставе, устроенной Гетманом Мазепой.
6. Рама серебрянная позолоченная с украшениями из драгоценных камней, – с иконы Иосифа обручника, – дар императора Павла I.
7. Образ Благословляющего Спасителя с венчиком, украшенным крупными бриллиантами, – благословение Екатерины II Патемкину, перед Турецкой войной.
8. Чаша золотая чеканной работы, дар Архимандрита Зосимы (Валкевича) 1767 г.
9. Чаша золотая большая, – дар императрицы Анны Иоанновны.
10. Панагия золотая украшенная крупными бриллиантами с портретом Фельдмаршала графа Румянцева-Задунайского и его супруги дар, – Государственного Канцлера графа Николая Румянцева 1811 г.
11. Евангелие в золотом окладе, украшенное эмалью и драгоценными камнями работы Киевского золотых дел мастера Захарии Брезгунова 1811 г.
12. Крест наперсный, украшенный бриллиантами, дар императора Александра I.
13. Митра жемчужная с драгоценными камнями XVII века.
14. Три панагии золотых с бриллиантами первой половины XIX века» [22,арк.3].

Другий етап вилучення церковних цінностей характеризувався прагненням центральної влади вибудувати єдину політику, жорстко контролювати місцеву владу по партійній лінії та мав за мету як найбільше вилучити церковних скарбів на підтримку голодуючого населення, що їм і вдалося.

Близько півдня 27 квітня 1922 року Лавра було оточена з усіх боків радянськими військами, які не випускали і не впускали нікого без особливого дозволу начальника охорони. Після цього до монастиря прибула комісія по вилученню цінностей на чолі з заступником НКВС Серафимовим. Він прибув для того, щоб зняти ризу з ікони Успіння Пресвятої Богородиці. Отцю наміснику монастиря було дане розпорядження її зняти. Реакція останнього була різко негативною. У відповіді для Комісії звучало наступне: «В виду категорического требования Комиссией о немедленном снятии ризы с чудотворного образа Успения Божией Матери, совет Церковной общины сим заявляет, что снятие ризы с иконы возможно лишь самими членами Комиссии, так как снятие ризы членами Совета Церковной Общины может оскорбить религиозный чувства верующих тем более, что со стороны последних поступили пожертвования, покрывающие половину назначенного выкупа. Совет Церковной Общины, лишь уступая требованию власти, слагает с себя всякую ответственность за снятие ризы и его последствия» [22,арк.4]. Після такої заяви, комісія, навіть не відреагувавши, зняла ризу з ікони, а ікону помістили у металеве коło. У зв'язку з невисокою матеріальною цінністю, визнаною ювеліром, це коło було залишено.

Таким чином, ікона, вік якої налічував понад дев'ять століть, пережила руїну Андрія Боголюбського, татарські навали та польське і московське панування і являла собою не тільки матеріальну цінність, але й шедевр середньовічного ювелірного мистецтва, була знищена більшовицькою «народною» владою. Не звертаючи уваги на те, що віруючі намагалися зберегти святиню і втіл мистецтва для нащадків, вносячи пожертви. В офіційній ж пропаганді звучали брехливі тези про «народну ініціативу» у вилученні церковних цінностей.

Експерт-оцінювач, оглянувши докладно ризу, стверджував, що вона мала 292 карати діамантів, з яких 77 великих розмірів, 57 середнього, а решта менших розмірів, 13 каратів перлів, стільки ж смарагдів та багато всяких інших каменів. Сама ж золота риза важила більше 6 фунтів. Дана риза була оцінена ювелірами комісії в 62.550 рублів (золотом) [3,с.68].

Крім ризи було знято велике срібне панікаділо Великої церкви Лаври в 10,5 пудів вагою, срібні дошки з престолу Трапезної церкви і раки з частками молей святої Іуліанії, які знаходилися в Благовіщенській церкві вагою 2,5 пуди. Як вказують офіційні документи, комісія, взявши все, що було ними вилучено із церковних цінностей, о шостій годині вечора виїхала із монастиря [19,арк.6].

За іншими даними, у Києво-Печерській Лаврі також зберігалися дві архієрейські митри, кожна з яких оцінювалася в 50 млн. карбованців. Православні храми в Росії та Україні зберігали незліченні багатства. З приблизними підрахунками церковні цінності були еквівалентні півмільярда пудів хліб, яким, на думку представників радянської влади, можна було б прогодувати до нового врожаю кілька десятків мільйонів голодуючих людей [7,с.272].

До осені 1922 року вилучення коштовностей було загалом завершено. В результаті цього було знищено тисячі речей великої культурно-історичної та художньої цінності, які приймалися на вагу і оцінювалися як брут. Втрата цих виробів, окрім іншого, тягнула за собою втрати більш значні – спричиняла дегуманізацію суспільства. Наслідком були численні судові процеси над православним кліром та активними мирянами, котрих звинувачували в приховуванні коштовностей [23,с.99].

Як наслідок, після пограбування всіх коштовностей монастиря, всупереч бажанню віруючих, радянська влада 4 серпня 1929 року завершила роботи по перетворенню Києво-Печерської Лаври на Всеукраїнське музейне містечко, головне призначення якого – бути центром антирелігійної пропаганди в республіці. Перед наркоматом внутрішніх справ УСРР порушувалося клопотання про негайне виселення з території містечка осіб духовного життя, які до того часу в ньому проживали [14,с.95].

Отже, кампанія з вилучення церковних цінностей на користь голодуючих була величезним обманом. Вона переслідувала зовсім не ту мету, що декларували більшовики. Під різними гаслами допомогою голодним, організатори провели масштабні заходи з конфіскації церковних цінностей. Було конфісковано багато речей, які мали історичну і культурну цінність, постраждали сотні священнослужителів, мирян, а влада в свою чергу яскраво показала, як вона виконує декрет про відокремлення церкви від держави.

Кампанія з вилучення церковних цінностей не тільки передбачала ліквідацію залишків економічної самостійності Церкви і створення (паралельно з мобілізацією коштів для допомоги голодуючим) золотого фонду РКП(б), призначеного для вирішення завдань господарського будівництва і підтримку планів «світової революції», але була спрямована на здійснення компрометації Церкви в очах народу (в першу чергу, населення голодуючих регіонів); провокування кліру на дії, які, з точки зору радянського законодавства, могли б бути розцінені як «протиправні», що повинно було послужити підставою для масових кримінальних переслідувань.

Список використаних джерел

1. Архієрейський Д.В. Політичний терор і тероризм в Україні XIX–XX ст. Історичні нариси / Д.В. Архієрейський, О.Г. Бажан, Т.В. Бикова та ін. Відповід. ред. В.А. Смолий. – К.: Наук. думка, 2002. – 952 с.: іл.
2. Бабенко Л. Особливості антирелігійної пропаганди 1920–х років та її альтернативи / Л.Бабенко // Філософські обрії. – 2010. – №24. – С.222–235.
3. Верига В. Конфіскація церковних цінностей в Україні в 1922 р. / В.Верига. – Київ: Видавництво ім. Олени Теліги, 1996. – 192 с.: іл.
4. Веселова О.М. Голодомори в Україні: 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О.М. Веселова, В.І. Марочко, О.М. Мовчан / НАН України. Інститут історії України. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2008. – 273 с.
5. Воля П. Вилучення церковних цінностей / П.Воля // Розбудова України. – 1997. – №3. – С.53–57.
6. Воля П. XX вік помстився / П.Воля // Людина і світ. – №10. – 1995. – С.14–18.
7. Демидович Л. Конфіскація церковних цінностей на боротьбу з голодом 1921–1922 рр. в радянській Росії / Л.Демидович // Пам'ять століть. – 2005. – №3–4. – С.269–278.
8. Ільченко І. Більшовики проти Лаври / І.Ільченко // Людина і світ. – 1997. – №4. – С.17–20.
9. Ковалев В.А. Распятие духа. Судебные процессы сталинской эпохи / В.А. Ковалев. – М.: Издательство НОРМА, 1997. – 288 с.
10. Никодимов І.М. Спогад про Києво-Печерську Лавру (1918–1943 рр.). Вид. 3-є стереотипне. – К.: Києво-Печерська Успенська Лавра, 2005. – 224 с.: іл.
11. Пашенко В. Більшовицька держава і православна церква в Україні 1917–1930-ті роки / В.Пашенко, А.Киридон. – Полтава, 2004. – 336 с.
12. Пашенко В. Соціалізм на церковному згарищі: 20–30-ті роки / В.Пашенко // Релігійна свобода. Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення. Науковий щорічник. За загальною редакцією А.Колодного, М.Новиченка, О.Сагана. – Київ: Світ Знань, 2003. – С.40–45.
13. Пашенко В.О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки XX ст. / В.О. Пашенко. – К.: Видавництво «Полтава», 1993. – 188 с.
14. Пашенко В.О. Доля Києво-Печерської Лаври в контексті політики радянської держави щодо церкви / В.О. Пашенко // Лаврський альманах: Києво-Печерська Лавра в контексті української історії та культури: 36.

наук. Праць / Ред. рада: В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К.: ВІПОЛ, 2003. – Вип.9. – С.95–100.

15. Семенко Г.Л. З досвіду роботи партійної організації України по атеїстичному вихованню трудящих (1921–1925 рр.) / Г.Л. Семенко // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1967. – №9. – С.103–108.

16. Сухоплюєв І. Изъятие церковных ценностей / И.Сухоплюев // Агитпропаганда. – 1922. – №4–5. – С.84–90.

17. Терезов В.Я. До питання про антинародну позицію церкви під час голоду в 1921–1922 рр. / В.Я. Терезов // УІЖ. – 1967. – №1. – С.85–89.

18. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Ф.128. – Оп.1 КДС. – Од. зб. 731 а. – 6 арк.

19. Там само. – Оп.3 заг. – Од. зб. 738. – 15 арк.

20. Там само. – Оп.3 заг. – Од. зб. 821. – 1 арк.

21. Там само. – Оп.3 заг. – Од. зб. 844. – 24 арк.

22. Там само. – Оп.2 заг. – Од. зб. 525. – 34 арк.

23. Ятленко М.М. Антирелігійна кампанія радянської влади в Україні в 20–30-і роки ХХ століття / М.М. Ятленко // Історичні записки: Збірник наукових праць. – Луганськ: Вид-во СЛУ ім. Даля, 2005. – Вип.5. – С.97–103.

* * *

УДК 36(477)«1919/1920»

Віктор Шарпатий, д-р історичних наук, професор кафедри історії та етнополітики, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Соціальне забезпечення в програмних документах більшовиків в УСРР на початку 1920-х років

Аналізується еволюція законодавчого процесу соціальної політики більшовиків на початку 1920-х років. Систематизуються за хронологією партійні документи, що відтворюють основні етапи становлення системи соціального забезпечення в УСРР.

Ключові слова: Наркомсобез, воєнний комунізм, соціальне забезпечення, матеріальна допомога, декрет, прожитковий мінімум.

Віктор Шарпатий. Социальное обеспечение в программных документах большевиков в УСРР в начале 1920-х годов

Анализируется эволюция законодательного процесса социальной политики большевиков в начале 1920-х годов. Систематизируются за хронологией партийные документы, которые воспроизводят основные этапы становления системы социального обеспечения в УСРР.

Ключевые слова: Наркомсобез, военный коммунизм, социальное обеспечение, материальная помощь, декрет, прожиточный минимум.

Victor Sharpatiy. Public welfare in the position papers of bolsheviks in Ukraine at the beginning of 1920 th

The evolution of legislative process of social policy of bolsheviks is analysed at the beginning of 1920th. Party documents which reproduce the basic stages of becoming of the system of public welfare in Ukraine systematize after chronology.

Keywords: Narkomsobez, military communism, public welfare, financial help, decree, living wage.

Актуальність вивчення проблеми соціального забезпечення, а саме так необхідно ставити питання з точки зору науково-історичного пізнання, зумовлена декількома обставинами: реформуванням суспільно-політичних та економічних відносин в Україні початку ХХ ст., становленням багатокласовості економіки та юридичним оформленням права приватної власності: виявленням історичного досвіду та доцільністю його врахування.

Формування і функціонування системи соціального забезпечення в УСРР свідчило про зацікавленість держави у справі захисту відповідних категорій населення, тому з'явилися організаційні форми, принципи і методи надання соціальних послуг. Саме вони мали продемонструвати переваги нового суспільного ладу. У зв'язку з цим важливо з'ясувати особливості висвітлення в літературі соціальної проблематики, яка мала безпосереднє відношення до системи забезпечення.

Поєднання джерелознавчого та історичного аспектів вивчення специфіки нормативно-правової бази становлення системи соціального забезпечення відповідає основним принципам теорії джерелознавства та методології історичного пізнання. Джерела, тобто носії історичної інформації, а це насамперед постанови, декрети, циркуляри законодавчих та виконавчих органів влади, лише фіксують події і факти минулого, які вимагають системного наукового аналізу, спираючись на загальноісторичні та конкретні методи історичних досліджень. Об'єктом виступає нормативно-правова основа, яка одночасно є і джерельною базою дослідження, а предметом історія формування системи соціального забезпечення, яка віддзеркалює законодавчу і виконавчу діяльність радянських органів влади в УСРР. Комплексний підхід є най-

оптимальнішим для дослідження обраної проблеми. Методи історичних досліджень також стосуються системного аналізу суспільних процесів. На цю обставину звертають увагу дослідники методології історії та сучасної історіографії [14].

Формування нормативно-правової бази системи соціального забезпечення означає появу постанов ВУЦВКу та ВЦВК, Раднаркому УСРР та СРСР, республіканських та союзних наркоматів, інструкцій і рішень Наркомсозбезу України, тобто йдеться про еволюцію законодавчого процесу стосовно конкретної галузі соціальної політики радянської держави, а не про юридичний аспект справи. Для з'ясування комплексної проблеми, тобто джерелознавчого та історичного аспектів, необхідно виявити та систематизувати документи за хронологією, яка відтворює основні етапи становлення, зосереджуючись на його першому етапі: упродовж лютого–липня 1919 р., коли формувалася організаційна мережа Наркомсозбезу УСРР, функціональні принципи самого інституту соціальної допомоги різним категоріям населення. Хронологічно лютий–липень припадає на період діяльності радянських органів влади, у тому числі у Києві, захопленою наприкінці липня – початку серпня 1919 р. денікінцями. За короткий час було започатковано систему матеріально-побутового обслуговування справді нужденних груп суспільства.

За два десятиліття функціонування НКСЗ, починаючи з 1919 р., було ухвалено та опубліковано сотні постанов, декретів, положень, інструкцій, які демонстрували бажання революціонерів–утопістів вирішити гострі соціальні проблеми шляхом декларацій. Документи урядових установ мали директивний характер, які не супроводжувалися відповідними фінансовими розрахунками. Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України у січні 1919 р. Х.Г. Раковського було призначено головою уряду, за підписом якого набували юридичної чинності постанови і декрети Раднаркому УСРР. Урядові акти мали статус закону. Голова уряду Х.Раковський та нарком соціального забезпечення підписали упродовж березня–квітня близько десятка декретів, якими ліквідували благодійницькі фундації попередньої влади, започаткувавши Особий комітет Українського Червоного Хреста, структурні установи НКСЗ УСРР та Радун захисту дітей [3]. Благодійні заклади підлягали націоналізації з їх наступним підпорядкуванням Наркомсозбезу, а департамент піклування при міністерстві охорон здоров'я ліквідувався, майно, капітали і справи якого переходили до радянського відомства [6]. 6 березня 1919 р. Х.Г. Раковський підписав декрет РНК УСРР про реквізицію лишків одягу та білизни у буржуазії, запровадивши одноразову натуральну повинність для банкірів, фабрикантів, власників оптово-торгових підприємств, магазинів і заводів, яких зобов'язав здавати постільну і спідню білизну, верхній і нижній одяг, взуття, щоб одягнути бідняків [12]. Оригінальне вирішення соціальних проблем.

Програмні документи більшовиків стосувалися термінового вирішення матеріально-побутового забезпечення основних груп населення: солдат, родин червоноармійців, жертв контрреволюції та біженців. Робітники і селяни тоді залишалися поза увагою. Кількість перелічених категорій людей була вражаючою, які вимагали невідкладної соціальної допомоги. 25 лютого 1919 р. РНК УСРР ліквідував комітети допомоги воїнам–калікам, зосередивши всю справу у відділах НКСЗ. Декрети приймали кожного місяця, які перманентно скасовували один одного. Так, декрет «Про забезпечення червоноармійців та їх сімей», не змінюючи стартової назви, РНК УСРР прийняв з частковими змінами окремими статтями 26 лютого, 27 березня, 30 травня, 14 червня. Їх підписували голова уряду та наркоми. Декрети вирізнялися формами і розмірами допомоги, передбачених ними. Наприклад у декреті від 26 лютого, що мав 11 статей, основною формою матеріального забезпечення був продовольчий пайок вартістю від 100 до 300 крб. з урахуванням їдців у сім'ї червоноармійця. А за декретом 30 травня 1919 р. розмір пайка залежав від рівня мінімальної тарифної ставки оплати праці тієї місцевості, де проживала родина мобілізованого червоноармійця. Попередній декрет передбачав і пенсійне забезпечення, а травневий не згадує про пенсії. Перший звільняв їхні господарства від деяких податків, в іншому про це жодного слова. Пайок одержували і ті червоноармійці, які служили на території РСФРР, а їх родини залишилися в Україні. Робітники і службовці, які стали до лав Червоної армії одержували з попередніх місць роботи одноразову допомогу у розмірі двотижневого заробітку, а селяни – 150 крб. від державної казни. Червоноармієць згідно декрету 23 червня 1919 р. мав право переказати родині весь обсяг (грошовий або натуральний) його службового утримання [10]. Для селян, які добровільцями записувалися до частин Червоної армії, передбачалося за урядовим декретом від 23 червня – 200 крб. Пайки видавали також сім'ям солдат старої армії та матросам, які не повернулися з полону. Пайковий відділ НКСЗ УСРР брав на облік солдат та червоноармійців згідно декрету 28 лютого 1919 р. [11].

Від імені НКЗ УСРР декрет підписували у 1919 р. нарком М.Зубков, заступники А.Винокуров, В.Мойрова, від уряду Х.Раковський, А.Хмельницький, нарком військових справ М.Подвойський, керуючий справами РНК УСРР М.Грановський, секретар В.Торговець. Вони не брали безпосередньої участі у підготовці закону, але засвідчували готовність його виконувати.

Органи радянської влади, дбаючи про найуразливіші соціальні групи населення, а також застосовуючи комуністичний принцип розподілу, започаткували систему пенсійного забезпечення. 31 січня 1919 р. Наркомат праці України видав постанову «Про розміри та порядок виплати пенсій», збільшивши на 100% їх норми, починаючи з 1 січня 1917 р. [13]. Її підписав нарком праці Б.Магидов. 28 лютого 1919 р. РНК УСРР видає декрет про зосередження пенсійної справи у компетенції НКЗ УСРР [2], вилучивши її з підпорядкування військового департаменту. Декрет РНК УСРР від 12 березня 1919 р. про забезпечення солдат робітничо-селянської армії та інших військовослужбовців та їх сімей запровадив пенсію солдатам Червоної армії, які втратили працездатність внаслідок військової служби (поранення тощо). Розмір пенсій залежав від ступеня втрати працездатності, але поділений на 4 розряди: від 100% за перший до 40% прожиткового мінімуму за четвертий. Забезпечення сімей полеглих воїнів поширювалося переважно на непрацездатних їхніх членів – дітей до 16 років, батьків старших за 55 років.

Універсального значення набув декрет РНК УСРР «Про врегулювання пенсійної справи», ухвалений у Києві 16 квітня 1919 р. М.Подвойським, М.Зубковим та М.Грановським [7]. Він передав пенсійну справу виключно у підпорядкування НКЗ, скасував пенсії на ордени, медалі та георгіївські хрести. З'явилося три категорії пенсій: інвалідні, для вдів, сирітські. Декрет розтлумачував соціальні ознаки сім'ї, інвалідності, запроваджував норми і терміни виплат, а також визначення нової соціальної категорії суспільства – пенсіонери. Держава навіть передбачила забезпечення громадян-заявників на пенсію добовими витратами на проїзд до тієї чи іншої установи для оформлення права на її отримання. Подбала вона і про медпрацівників, які зазнали інвалідності у подоланні епідемії.

Сподіваючись на містичну дивоздатність системи воєнного комунізму, радянські органи влади намагалися задовольнити нужденних, які зазнали втрат і матеріальних збитків від військових дій та революційної руйни. 4 березня 1919 р. РНК УСРР оприлюднив декрет про допомогу жертвам контрреволюції, створивши при місцевих відділах соціального забезпечення спеціальні комісії, до складу яких запросили представників радянських, господарських та профспілкових органів. Вони розглядали заяви громадян стосовно відшкодування матеріальних втрат або надання медичної допомоги (стаціонарного лікування). Для цього засновувався спеціальний фонд. Іншим декретом, опублікованим 1 квітня 1919 р., передбачалася допомога «трудовому населенню, яке постраждало від єврейських погромів», тобто тим соціально-етнічними категоріями, проти яких було вчинено терор «петлюрівськими і чорносотенними бандами» [4]. Не залишилися поза увагою і біженці. 17 лютого 1919 р. Х.Раковський підписав декрет «Про Головну українську комісію про полонених та біженців», яка переймалася цією категорією населення, розподіляючи фінансові засоби та матеріальну допомогу. Уряд ухвалив також декрет «Про соціальне забезпечення біженців, які знаходяться на території УСРР», яким передбачив виділення «біженського пайка», грошовий зміст якого становив від 75 до 200 крб. [5].

Фактично продовж першої половини 1919 р. Раднарком УСРР видав низку основних декретів, які становили нормативно-правову базу для розвитку систем соціального забезпечення. Зміст декретів та розпоряджень уряду віддзеркалює соціальну політику держави, яка намагалася реалізувати ідеї революції, соціальної рівності, базуючись на принципах комунізму, відтак матеріальна допомога здійснювалася на засадах благодійництва. Гуманістичні наміри, виявлені владою стосовно родин червоноармійців та солдат старої армії, мали декларативний та пропагандистський, тому що бракувало коштів.

Декрети РНК УСРР, підписані переважно Х.Раковським та М.Зубковим, стали юридичною підставою для функціонування Наркомсоцбезпеку України, діяльність якого виявилася досить активною. Наркомат, крім спільних декретів, видавав накази, розпорядження та інструкції, кількість яких щомісяця зростала. 6 лютого 1919 р. Раднарком УСРР опублікував тимчасове положення про НКЗ УСРР, тобто надав статусу державного органу, котрий займався «розробкою і підготовкою законоположень в галузі соціального забезпечення» [1]. За п'ять місяців (лютий–липень) ним було видано декілька сотень наказів та інструкцій. Вони стосувалися насамперед матеріального забезпечення солдат, червоноармійців, їхніх сімей, біженців, «жертв контрреволюції», безпритульних дітей. 28 лютого 1919 р. нарком собезу М.Зубков видав інструкцію, якою встановлював порядок забезпе-

чення сімей червоноармійців квартирами, а також звільнення їх від квартплати. Упорядники інструкції дуже поспішали, тому допустилися помилок: у назві написано «декрет РНК від 26 лютого 1918 р.», а першій статті «від 26 лютого 1919 р.». Накази мали суцільну нумерацію, починаючи від лютого, а тоді їх з'явилося лише два: про організацію місцевих органів у справах військовополонених та біженців, про головування українську комісію у справах полонених та біженців. Комісія займалася поверненням російських полонених, які опинилися закордоном, а також іноземних біженців на території України. Головою Української комісії був нарком М.Зубков, котрий призначав керівників губернських комісій.

Підготовка інструкцій, судячи з їхнього змісту, вимагала відповідної кваліфікації та напруження. Наприклад, виконуючи положення декрету РНК УСРР про забезпечення солдат Червоної армії та інших військовослужбовців пенсіями від 14 березня 1919 р., НКЗ УСРР розробив спеціальну інструкцію, яка мала 36 параграфів. Вона виписала основні умови призначення пенсій, їх розміри, термін забезпечення і необхідні документи для оформлення. Відділ пенсій Наркомсобеза знаходився у Києві, тому детально розписав права та обов'язки губернських відділів. Співробітники НКЗ підготували положення про Раду захисту дітей, про структуру підвідділів охорони материнства у великих містах. Інколи протягом одного дня видавали декілька інструкцій та «обіжників». Вони стосувалися поточних справ та реорганізацій попередніх інструкцій, які займалися благодійництвом. 28 березня 1919 р. Наркомсобез надіслав місцевим відділам собезу «обіжника», у якому звертав увагу на коливання норм прожиткового мінімуму [8, с.17]. Створена при НКЗ Рада захисту дітей фактично опиралася на положення про відділ охорони дитинства, що займався забезпеченням безпритульних дітей віком від 4 до 17 років. Для них почали засновувати дитбудинки і колонії, лікувальні заклади.

Інструктивний матеріал готували відділи Наркомсобезу. Протягом квітня 1919 р. відділ охорони материнства і немовлят розробив та фактично запровадив положення про аналогічні підвідділи при місцевих органах влади. Саме тоді з'явилися молочні кухні «капля молока», консультації, будинки матері і дитини.

На сторінках друкованого органу НКЗ УСРР «Соціальное обеспечение» постійно з'являлися так звані «обіжники», тобто оперативна інформація про нормативно-правову базу справи соціального забезпечення. У них повідомлялося про умови забезпечення інвалідів протезами, про їх медичне оформлення до установ стаціонарного утримання, про заснування трудових артілей, про надання пенсій, про відносини між центральними та місцевими органами собезу. Розпорядженням №78 НКЗ УСРР від 13 травня 1919 р. запроваджувалися норми харчування дітей у дитбудинках, медичні вимоги до раціону за калоріями, враховуючи вік дітей. 14 травня відділ охорони дитинства інформував губернські та повітові органи про власну організаційну структуру. Наявність підвідділів (педагогічного, медичного, виховання розумово-дефективних, по боротьбі з дитячою безпритульністю, трудових колоній) свідчила про обсяги та масштабність роботи цієї установи, її суцільну роль. Розпорядження та інструкції, видані НКЗ у травні 1919 р. стосувалися актуальних соціально-гуманітарних проблем: забезпечення продуктами сімей червоноармійців, пенсій, матеріальної допомоги «жертвам контрреволюції», догляду за жебраками, влаштування для них трудових колоній, організації установ для інвалідів-воїнів та інших категорій і груп, фінансування усіх заходів по лінії соціального забезпечення. Розпорядження, опубліковані 9 травня 1919 р., розкривали структуру та функції окремих підрозділів НКЗ УСРР, організаційні установи, які займалися медичним оглядом заявників на одержання пенсій, а також для оформлення в будинки інвалідів. 16 травня 1919 р. НКЗ інформував губернські відділи про необхідність надання продовольчої допомоги громадянам РСФРР, які голодували у «північній Росії», тому до України мали вивезти 50 тис. робітників [9, с.52–56].

Діяльність НКЗ, якщо проаналізувати його розпорядження та інструкції за червень–липень 1919 р., зосереджувалася переважно на питаннях матеріально-побутового та пенсійного забезпечення військовослужбовців, на організації установ соціального захисту дитинства і материнства, на упорядкуванні проблем з біженцями, жертвами бандитизму та погромів. Так, 23 червня у розпорядженні №177 нарком М.Зубков підкреслив «виключну увагу» забезпечення сімей червоноармійців, а також необхідність створення самостійного відділу забезпечення їх пайками [9, с.84]. Для їх максимального охоплення матеріальною допомогою залучалися і профспілки, про що йшлося у розпорядженні №122 а саме, всі, хто працював у військових установах, вважалися військовослужбовцями. Наркомсобез розробив 17 липня 1919 р. інструкцію про порядок забезпечення сімей червоноармійців квартирами та матеріальною допомогою, тобто вона з'явилася

місяць поспіль після ухвалення РНК УСРР відповідного декрету. Документ мав 29 статей та 8 доповнень, що визначав право на отримання пайка тих чи інших категорій, вікові обмеження, але за принципом працездатності. Органи собезу, судячи з розпоряджень наркома, виявляли та формували списки сімей, з'ясовували достовірність фактів.

Вагому організаційно-підготовччу роботу доводилося проводити органам собезу для упорядкування гуманітарної проблеми з біженцями та «жертвами контрреволюції». 6 червня 1919 р. НКЗ УСРР взяв під опіку «всі установи колишніх біженських національних організацій», щоб налагодити планомірне вирішення соціальних кадрів та надати відповідну матеріальну допомогу. За декілька тижнів до губернських, повітових, міських і волоських органів надійшли інструктивні матеріали, у яких йшлося про порядок отримання біженцями пайків. Привертає увагу зразок заяви на його видачу, яку подавав заявник до органу собезу. Він називав своє прізвище, місце тимчасового проживання, відсутність будь-яких джерел існування, дані про стан сім'ї, номер особистої картки. Органи собезу виписали порядок обстеження матеріального становища біженця та призначення пайка, обліку біженців, а також низку реєстраційних документів. Подібні інструкції стосувалися жертв погромів, але у них були встановлені інші норми: порядок визначення матеріальних збитків, сума відшкодувань, умови лікування постраждалих тощо.

У червні 1919 р. декретами РНК УСРР та розпорядженнями НКЗ УСРР запроваджувалася система дитячого харчування, яким переймалися Центральна рада захисту материнства та дитинства при Наркомсобе́зі, а при місцевих органах собезу – її філії. До неї входили представники Наркомпраці, Наркомохоронздоров'я, Наркомосу та інших установ. Для організації їхньої діяльності відділи НКЗ видали близько 30 розпоряджень, які стосувалися розвитку молочних кухонь, виявлення дітей, реєстрації, встановлення соціально-політичних причин безпритульності та влаштування їх у дитбудинки.

Діяльність відділу пенсій НКЗ УСРР за березень–липень 1919 р. у м. Києві свідчить про першочерговість утвердження саме нормативно-правової бази пенсійного забезпечення. Виявляється, що підготовкою декретів РНК УСРР про пенсії для червоноармійців займався відділ пенсій наркомату собезу, розробляючи одночасно відповідні інструкції. Вражає копівка робота органів собезу стосовно налагодження соціально-медичної служби, яка встановлювала інвалідність заявника, а також інших ознак. Відділ пенсій видав 11 розпоряджень, опублікував 5 статей про пенсійну справу, провів різні міжвідомчі наради, налагоджував конкретну видачу пенсій на місцях. Упродовж квітня–червня 1919 р. лише у Києві міський підвідділ розглянув 5303 пенсійні справи, а заяви надходили сотнями, яких поступило до відділу пенсій понад 20 тисяч [9, с. 75–76]. Органи соціального забезпечення розробили інструктивний матеріал для обстеження матеріального і сімейного становища осіб, які подали заяви на одержання пенсії. Для тих, хто мешкав на селі, необхідно було подати довідку про стан господарства, врожайність, оренду землі, наявність худоби, тобто вимоги були достатньо серйозні.

Таким чином, проаналізувавши декрети РНК УСРР, інструкції та розпорядження НКЗ УСРР за лютий–липень 1919 р., автор дійшов висновку, що саме тоді відбувалося становлення організаційної схеми та функціональних засад радянської системи соціального забезпечення. Вона стосувалася переважно тих категорій населення, які постраждали від воєн та революційних наслідків руйнації економічних відносин, від політично-військових погромів, епідемій. Радянська влада переймалася виключно солдатами старої армії, червоноармійцями, їхніми сім'ями, охороною материнства і дитинства. Закони та інструктивно-нормативні акти, враховуючи скрутну матеріально-побутову ситуацію, були розроблені, деталізовані, належно оформлені, відтак мали пряму дію. Матеріальна допомога, продпайки, пенсії призначалися за комуністичним принципом, тобто згідно політики воєнного комунізму стосовно розподілу матеріальних благ, але для їх призначення враховувався майновий стан, доходи, наявність господарства, застосовувалася жорстка система контролю та обліку за розподілом матеріальних засобів, тобто принцип соціалізму. Інститут соціального забезпечення з одного боку був своєрідним породженням доби революційного романтизму, а з другого – катастрофічною руїною економіки, складною демографічною та санітарно-епідеміологічною ситуацією. Нормативно-правова база віддзеркалювала конкретну ситуацію, але для реалізації декретів та розпоряджень бракувало фінансів.

Список використаних джерел

1. Известия Временного рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – 6 февраля, №38.
2. Там само. – 1919. – 2 марта, №58.
3. Там само. – 1919. – 14 марта, №64.

4. Там само. – 1919. – 1 апреля, №9.
5. Там само. – 1919. – 4 апреля, №12.
6. Там само. – 1919. – 10 апреля, №9.
7. Там само. – 1919. – 24 апреля, №25.
8. Социальное обеспечение. – 1919. – №1.
9. Там само. – 1919. – №2–3.
10. Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – 1919. – №4. – Ст. 42.
11. Там само. – 1919. – №20. – Ст. 213.
12. Там само. – 1919. – №22. – Ст. 235.
13. Там само. – 1919. – №27. – Ст. 290.
14. Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: Матеріали Всеукраїнського науково-методологічного семінару (Київ, 17 червня 2004 р.). – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2005. – 107 с.; Головки В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К., 2003.

* * *

УДК 94(477)«1919»

Тетяна Швидченко, аспірантка історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Армія УНР у бою за Вознесенськ 16 квітня 1920 року

Висвітлено одну з найважливіших перемог армії Української Народної Республіки під час Першого Зимового походу 1919–1920 р.р. Розглянуто обставини та особливості захоплення українським військом міста Вознесенська, де перебували підрозділи Червоної армії.

Ключові слова: армія Української Народної Республіки, Червона армія, Перший Зимовий похід, українська революція 1917–1921.

Татьяна Швидченко. Армия УНР в битве под Вознесенском 16 апреля 1920 года

Освещено одну из важнейших побед армии Украинской Народной Республики во время Первого Зимнего похода 1919–1920 г.г. Рассмотрены обстоятельства и особенности захвата украинским войском города Вознесенска, где находились подразделения Красной армии.

Ключевые слова: армия Украинской Народной Республики, Красная армия, Первый Зимний поход, Украинская революция 1917–1921.

Tatiana Shvydchenko. The Ukrainian National Army in the battle for Voznesensk on April 16th, 1920

This article elucidates one of the most crucial victories of the Ukrainian National Republic during the First Winter Campaign in 1919–1920. The paper examines circumstances and characteristic components of the capture of Voznesensk, an area of the Red Army units' location, by the Ukrainian army.

Keywords: army Ukrainian People's Republic, the Red Army, the First Winter hike, Ukrainian revolution of 1917–1921.

Події національно-визвольної революції 1917–1921 років відіграли важливу роль в подальшій історії українських земель. Яскравою сторінкою революційних подій став Перший Зимовий похід, який пройшов по тилах Денікінської та Червоної армій. Завдяки мужності й незламній волі воїнів, а також підтримці українського населення, армія УНР, в ході партизанського рейду, змогла виконати головне завдання походу – зберегти українську армію для подальшої боротьби проти зовнішніх ворогів держави.

Однією з найгероїчніших сторінок Зимового походу став бій за Вознесенськ, комплексний розгляд і деталізація окремих, маловідомих аспектів зазначеної події є основним завданням статті.

Наразі існує безліч наукових праць, які торкаються даної проблематики, але попри вагому історіографічну базу, багато її внутрішніх аспектів залишаються маловивченими. Про бій за Вознесенськ, який став знаковою подією Першого Зимового походу, є згадки в спогадах Михайла Омеляновича-Павленка [3], Юрка Тютюнника [5], Петра Дяченка [2], Лева Шанковського [14], розгорнутий опис бою розміщений в ґрунтовній праці Олександра Доценка [4]. Важливі деталі подій під Вознесенськом зазначені у спогадах Михайла Крата [10] та інших учасників Першого Зимового походу. Також цінними, при дослідженні обраної теми, виявилися матеріали фондів Галузевого державного архіву Служби закордонної розвідки України.

Похід армії УНР територією півдня України під час Зимового походу позитивно сприймався місцевим населенням. Особливу прихильність українських селян мали акції повернення українською армією відібраного в наслідок радянських ревізій хліба. Так, 5 квітня 1920 р. без жодного пострілу було захоплено м. Бобринець, де вилучено сорок тисяч пудів зернового фуражу, зібраного напередодні більшовиками в місцевих жителів. Зерно було розділено між селянами, що значно підняло авторитет армії серед тамтешніх жителів [1, арк. 268]. Але за рахунок того, що

надходив сезон польових робіт, селяни не могли надавати війську потрібну кількість возів, дані обставини суттєво ускладнювали її пересування. Час від часу українські відділи вступали у сутички з червоними підрозділами, які траплялися їм на шляху, не обходилося й без курйозів. 8 квітня полк Чорних Запорозжів отримав наказ вирушати на с. Ганнівку, коли вони відійшли на кілька кілометрів в даному напрямку, то побачили, що на зустріч просувається велика кількість кінноти. Полк приготувався та пішов у бій, ворожа піхота почала відступати. Коли запорозжці побачили, що ворог не приймає атаки, а поспішно розвернувся й тікав, розпочали погоню. Наздогнавши кількох вершників, вияснили, що це був полк Київської дивізії, яким просто пощастило, що Чорні Запорозжці напали з шаблями, а не з кулеметами [2, с. 278]. В той же день відбувся перемарш частин армії УНР в район ст. Устинівка, далі планували рухатися до ст. Долинської та ст. Новий Буг, Херсонської губернії [3, с. 335]. Армія УНР розподілилась таким чином: Запорізька дивізія зосередилась на півночі від с. Аннівки (Леонтовича); Київська зайняла район Олександрівки (Обозовки) та Миколаєва (Кетросанівки); Волинська зайняла лінію Володимирівка–Олексіївка [4, с. СІІ].

М.Омелянович–Павленко планував влаштувати перепопочинок для армії на кілька днів, під час Великодніх свят. Але їхній район був оточений військами Червоної армії. До того ж, кілька місяців у поході на власному утриманні суттєво виснажили армію, катастрофічно бракувало набоїв. Запорізька дивізія мала по десять набоїв на людину, половиною піхоти була без рушниць, а бої в районі села Ізраїлево зовсім її виснажили. Схожа ситуація була і в інших українських частинах. Юрко Тютюнник у своїх спогадах зазначив, що козаки брали місто самими шаблями та багнетами [5, с. 166].

10 квітня більшовики почали свій наступ двома дивізіями, підкріпленими бронепотягами, з боку Миколаєва і станції Долинської, що в районі сіл Ізраїлево – Устинівка. Полк Чорних Запорозжів перейшов у контрнаступ і зміг відбити червоноармійські частини, зайнявши Долинську. Відступаючи, червоні підпалили склади, через що на станції стався великий вибух, але з українських відділів ніхто не постраждав. Не встигли українські дивізії оговтатися від попередніх сутичок, як за даними розвідки стало відомо, що до м. Бобринця наближаються ще два полки Червоної армії [6, арк. 285].

11 та 12 квітня відділи армії УНР провели в боях з більшовиками, роз'їзд Волинської дивізії був обстріляний ними в Березівці. Київська дивізія, 3–й кінний полк і Чорні Запорозжці після бою в районі Ізраїлівки відійшли на південь, у напрямку Бабанки і Сонцева. Нова загроза надходила зі ст. Новий Буг, куди прибуло два ешелони червоних військ [7, арк. 88]. 12 квітня Київська дивізія зробила спробу наступу, але у радянських підрозділів були свої резерви, тож після їхньої контратаки, українські частини відступили. Полк Чорних Запорозжів із власної ініціативи виступив з підмогою, але через безперервний обстріл більшовицької артилерії, змушений був відійти на Устинівку. Відхід був дуже обережним, адже від полонених ними червоноармійців знали, що більшовики концентрують усі сили для повного знищення українських частин. Щоб вирватися з оточення, відходили до пізньої ночі.

13 квітня, маневруючи, відділи армії УНР підійшли до Вознесенська, де за попередніми даними розвідки, крім місцевої охорони, інших військ не було. На станції стояв бронепотяг [4, с. СІV].

14 квітня М.Омелянович–Павленко провів нараду з командирами дивізій, на якій складали план взяття Вознесенська. З огляду на відсутність повної інформації про кількість ворога, значну перевагу війська та погане орієнтування в даній місцевості, вирішили проводити наступ о третій ночі. Полк вирушив з Михайлівки в напрямку Вознесенська.

За планом 15 квітня мав проводитися збір інформації за допомогою розвідки, так ще 13 квітня Волинська дивізія мала захопити залізничну станцію Трикрати, поблизу стратегічного міста, і попередити наступ ворожих бронепотягів та танкерників. В день штурму їхнім завданням було забезпечити резерв за рахунок кінного Мазепинського полку, який мав розташуватися за шість з половиною кілометрів південніше Вознесенська. Київська дивізія мала атакувати північно–східну частину міста й захопити залізничний вузол та переправитися по дерев'яному мосту через Буг. Запорізька дивізія, до якої приєднали 3–й кінний полк мала захопити місто зі сходу та з південного сходу та захопити залізничний міст із засобами переправи [3, с. 137–139]. Окреме завдання було у 2–го Запорізького кінного полку на чолі з полковником Литвиненком – знешкодити залізничну лінію між Одесою та Вознесенськом, щоб з того напрямку не було більшовицької підмоги. Штаб армії з обозами мав зосередитися зі східного напрямку в селі Воронівка, що біля Вознесенська. Якраз Запорізька група була найсильнішою, маючи в складі три кінних полки до

500 шабел, 4 гармати та піші, але фактично озброєні курені. Кінний Мазепинський полк залишався у резерві, а на випадок потреби, разом зі своїм пластунським куреном, мав скласти підкріплення. Кінноті було наказано наперед видати добову норму вівса, а козакам харчів (хліба та масла). Для розрізнення своїх, частини мали тримати при собі розпушені національні прапори. А для підстраховки розпізнавальним знаком мали стати підняття до гори рушниць, спеціально для цього попередженими козаками. Також на три дні, з 15 по 17 квітня дивізії отримали окремий секретний клич–пароль [6, арк. 292].

15 квітня Волинська дивізія виконувала своє завдання і вже о восьмій годині вечора станція Трикрати була під їхнім контролем. В той час у Вознесенську відбувався комуністичний з'їзд, учасники якого були поспішно озброєні, обороною міста керував генерал Урсов. За агентурними відомостями армії УНР, більшовики чекали на підмогу з Одеси, але повної інформації про чисельність ворожих військ не було. За попередніми даними командири дивізій армії УНР мали відомості про кілька тисяч чоловік піхоти, ескадрону кавалерії, декількох гармат і восьмигарматного бронепотяга.

Сили першопочатково були нерівними, про це свідчать і спогади учасників операції, за якими деякі козаки, що не мали зброї напередодні бою, власноруч виготовляли дерев'яні скоростріли [8, с. 37]. Цей бій мав вирішити долю існування українського війська в Зимовому поході. Тому чіткого плану дій на випадок невдачі складено не було, вихід був тільки один – або захопити склади зі зброєю, або загинути від переважаючих сил ворога.

16 квітня, біля третьої години ранку Запорізька дивізія розпочала свій наступ. За 400 метрів від міста, радянські частини відкрили вогонь, в багатьох спогадах учасників бою зустрічається свідчення про те, що піхота Запорізького полку, не маючи набоїв просувалася у наступі гучно лякаючи в долоні [4; 3; 9]. Але зрештою піші частини не витримали натиску і посунулися назад. Кіннота отамана Гулого–Гуленка через відсутність достатньої кількості набоїв також почала відступати, намагаючись повернутися на попередні позиції. Цей момент М.Омелянович–Павленко назвав вирішальним в ході бою, через те, що червоні спонтанно залишили свої укриття та почали безсистемне переслідування українських відділів, в результаті це й надало перевагу армії УНР [3, с. 342]. Більшовицький обстріл тривав з великим натиском, рушници, кулемети, гармати та броневик зчинили гучний гуркіт, за умов густого туману, командуючі, які знаходилися в очікуванні виступу своїх козаків, могли орієнтуватися лише за звуком. Запорозжцям вдалося відійти на безпечну відстань і перегрупувати кінноту, поставивши на лінію лави піхоти кінно–гірський дивізіон полковника Алмазова. За таких умов їм було легше відстрілюватися, але більшовицька піхота продовжувала свою контратаку, яку вдалося зупинити лише за допомогою картечі. Момент був критичним, позаяк піхота на всіх відтинках була відбита, надалі все залежало від атаки кінноти [9, с. 61]. В цей час у наступ пішов перегрупований відділ отамана Гулого–Гуленка, за яким вступили в бій відділи Київської дивізії, група полковника А.Долуда, до якої входили 2–й та 3–й Запорізькі кінні полки та кінний полк Чорних запорозжів. З різних боків більшовиків заскочили кінний полк полковника І.Литвиненка та кінна бригада полковника А.Долуда. Остання збила ліве крило радянських відділів, фактично не залишаючи їм шансу на втечу. Полк Чорних Запорозжів фактично знищив у шаблевому бою всю залого міста, лише невелика частина ворожої кінноти змогла врятуватися, переправившись через Буг на поромі [6, арк. 293]. Більшовики почали масовий відступ, їхній 8–гарматний бронепотяг від'їжджав в бік станції Василюково, бійці Київської дивізії пустили навздогін за ним порожній паротяг, щоб той не мав змоги швидко повернутися. Так була захоплена залізнична станція, з якої панічно тікали більшовики, хоча сотні з них, разом з двома кулеметами, залишилися на місці, від несподіванки здавшись без опору [3, с. 342].

Бій був відчайдушним, на полі бою вбитими залишилось 648 радянських солдат, з боку армії УНР було втрачено дві людини, поранено п'ятьох. За іншими джерелами – 200–300 більшовиків вбито, козаків – один, поранено трьох [6, арк. 294]. Відділами УНР було захоплено велику здобич – набої, рушници, гармати та інше військове майно, якого так потребувала українська армія на той момент. Спогади сотника Б.Монкевича яскраво ілюструють дійсну потребу української армії в озброєнні: «Козаки дорвавшись до вагонів з набоями, викидали з перекидних торбинок навіть білизну, а пакували набої, клали їх за пазуху, за холяви і скрізь, куди тільки можна. В цей час козаки мов переродились, бо такої певності досі ще не було» [9, с. 62]. Здобич складала 2 мільйони рушничних набоїв і 32 тисячі гарматних, 2 важкі та 18 легких гармат, 8 гриних гармат і 12 мітралез, 5 тисяч рушниць, 48 кулеметів, 4 ешелони різного військового майна, 4 тисячі возів ворожого обозу, 10 мільйонів радянських карбованців та цінне господарче

і технічне майно, продавши яке населенню, армія виручила суму грошей, якою забезпечила своє існування на 2–3 тижні [10, с.44].

У ревкомі також було захоплено багатий склад, з якого вилучили одяг та взуття для козаків. За розпорядженням головного командарма М.Омеляновича-Павленка на руки видавали по 30–40 набоїв, решта була складена в бойовому обозі. Вилучена зброя підлягала строгому обліку. За знищення, або продаж чого-небудь винних мали передати дивізійному військовому суду. Бомби у козаків було наказано відібрати, а в кожній сотні сформувати команду, яку негайно мали навчити ними користуватися. Також надійшло розпорядження, щоб сотні або курені озброїлися орушницями однакового зразка (наприклад, тільки російськими, або німецькими, або австрійськими) [6, арк.294].

У наслідок перемоги у бою під Вознесенськом, армія УНР отримала змогу суттєво переозброїтися, так в дивізіях оновили артилерію, поновили кулеметні частини, піхоту озброїли новими рушницями з багнетами, кінноту забезпечили сідлами, острогами, легкими кулеметами. Навіть немуштрові погоничі, урядові особи та священники мали на руках рушниці, ручні гранати, а подекуди навіть кулеметні стрічки.

Бій під Вознесенськом було виграно завдяки кінноті, але відразу ж групу було розформовано, задля з'єднання з піхотою, яка без своєї кінноти не мала жодної бойової вартості. Збірний запорозький полк, який складався з дев'яти колишніх полків і мав до чотирьохсот людей, міг виставити тільки двісті п'ятдесят багнетів. Те саме було в інших дивізіях – без своїх кінних полків вони були тільки куренями. П.Дяченко у своїх спогадах припускав, що якби звести в один всі кінні полки, вони б мали до двох тисяч шабель прекрасної кінноти, яка за доброго командування стала б такою поважною силою, якій більшовики змогли б протиставити тільки армію С.Будьонного. Він зазначив, що М.Омелянович-Павленко неодноразово висував на розгляд подібний проект, але командири дивізій на це не погоджувалися, швидше за все, не бажаючи ставати командирами слабких куренів [2, с.79].

16 квітня, о п'ятій годині вечора, на інший бік р. Буг були відіслані в якості розвідки кінні бригади Запорізької дивізії, одна з яких з боєм захопила станцію Васелиново, розбивши радянський ешелон, що направлявся з Одеси на підмогу гарнізону у Вознесенську. Відомості про захоплення Васелинова викликало паніку в Одесі, а як тільки переправу через р. Південний Буг, що знаходилась біля станції, українські відділи знищили, більшовикам доводилось евакуюватися до Миколаєва через Варварівку та копати шанці біля сусідньої Березівки. Але кінна сотня, яку полковник Литвиненко направив на Березівку, змусила їх звідти втікати. Таким чином, деякий час армія УНР змогла тримати в напруженні великі території, окуповані більшовиками [4, с.18–19]. Крім того, селяни Ананьївського та Балтського повітів, отримавши чутки про наближення армії УНР підняли повстання проти радянської влади під проводом Семена Заболотного. Щоб придушити повстання, більшовики почали палити села, зокрема повністю спаленими були Селіванівка, Онуфріївка, Пасицели, Липецьке і Байтали. На допомогу селянам вирушив 3-й кінний полк армії УНР на чолі з сотником О.Вишнівським, до їх прибуття радянські частини були майже розбиті селянами. За свідченнями очевидців, повстанці та українська кіннота жорстко розправлялася з радянськими частинами за підпал сіл. З шестиста чоловік комуністичного Балтського охоронного полку в живих лишилося п'ятнадцять, з них троє збожеволіли [8, с.184]. Після зустрічі з частинами армії УНР селяни йшли записуватися до війська без зайвої агітації за Українську державу, у цьому регіоні населення мало вагомий досвід партизанської війни проти білогвардійців та більшовиків. У квітні 1920 року загін отамана Заболотного у важких боях з більшовиками зайняв повітове місто Балту. Трохи згодом, за підтримки повсталих селян, він звільнив від червоних Ананьїв і утримував його вісім днів.

Важливу роль у бою за Вознесенськ відіграли відділи отамана А.Гулого-Гуленка, який приєднав їх до армії УНР 26 січня 1920 р. У взятті Вознесенська він брав участь як командувач повстанцями Правобережної України, потім Запорозької дивізії, а згодом він стає заступником командарма М.Омелянович-Павленка відзначав виявлену в боях хоробрість і відвагу бійців Гулого-Гуленка, переважно миколаївців [11, с.270].

Варто зазначити, що про армію УНР в Першому Зимовому поході комуністична преса мовчала [12, с.72], а в радянській історіографії українська армія згадується переважно як «бандитські угруповання». Так, в одному з томів «Истории городов и сел Украинской ССР» зазначається, що під час роботи повітового з'їзду Рад 14 квітня 1920 року, на якому обговорювалось питання про зміцнення Радянської влади і подальшого розгортання господарського будівництва, надійшло повідомлення про те, що до Вознесенська рухаються відділи петлюрівського отамана Омеляновича-Павленка. У зв'язку з цим всі делегати були мобілізовані на «боротьбу з бандитами», на підприємствах форму-

валися озброєні робітничі загони. Але там же зазначається, що попри загибель багатьох комуністів, комсомольців і радянських активістів, серез яких був голова повітового виконкому І. Платов, петлюрівці отримали рішучу відсіч. Далі, крім того, що «бандитські напади та підливна діяльність недобитих контрреволюційних елементів» заважали мирній праці робітників, ніякої інформації про цю подію нема [13, с.288–303].

Таким чином, 16 квітня 1920 року армія УНР з боєм зайняла м. Вознесенськ і форсувала річку Південний Буг. 18 квітня відділи українського війська здійснили переправу на правий берег річки. Звідти почався наступний вимарш армії до району Ананьїв – Балта – Бірзула (Котовськ), паралельно до штабу армії надходили агентурні відомості про загальну ситуацію в навколишніх областях [7, арк.95–96]. Тож захопивши цілу військову базу 14-ї радянської армії, українські військові сили мали цілком реальні сподівання на створення південноукраїнського фронту проти більшовиків. Адже на той час на півдні України всюди діяли українські повстанські загони, а радянські сили в заплілі були досить слабкими [14, с.182–183].

Зазначені події в районі Вознесенська показали, як малоозброєне військо завдяки відвазі, суворій дисципліні й винахідливості змогло протистояти значній кількості супротивника та виконати поставлене перед ним завдання. Ця перемога була знаковою для учасників Зимового походу, адже українські вояки не тільки поновили запаси зброї в армії, але й закріпили віру у власні сили та отримали надію на успіх у своїй боротьбі.

Список використаних джерел

1. Галузевий державний архів Служби закордонної розвідки України (далі – ГДА СЗР України). – Ф.11012. – Т.17. – Арк.268.
2. Дяченко П. Чорні запорожці. Спомини командира 1-го кінного полку Чорних запорожців Армії УНР. – Київ, 2010. – 448 с.
3. Омелянович-Павленко М. Спогади командарма (1917–1920). – Київ, 2007. – 607 с.
4. Доценко О. Зимовий похід (6.XII.1919 – 6.VI.1920). – Варшава: Праці Українського Наукового Інституту, 1932. – 240 с.
5. Тютюнник Ю. Революційна стихія 1919–1920 рр. – Львів, 2004. – 192 с.
6. ГДА СЗР України. – Ф.11012. – Т.23. – Арк.285; 292–294.
7. Там само. – Т.26. – Арк.88; 90; 95–96.
8. Коваль Р. Повернення отаманів гайдамацького краю. – Київ, 2001. – 288 с.
9. Монкевич Б. Чорні Запорозжці. Зимовий похід і остання кампанія Чорних Запорозжців. – Львів, 1929. – 156 с.
10. У 50-річчя Зимового походу Армії УНР, 1919–1920. – Нью-Йорк: Накладом Орденовської Ради Ордена Залізного Хреста Армії УНР, 1973. – 280 с.
11. Шкварець В. Отаманщина і отамани на Миколаївщині в 1919–1921 рр. // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В.О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2011. – Вип.3.31: Історичні науки. – С.268–276.
12. Феденко П. Минувло півстоліття. Зимовий Похід Армії Української Народної Республіки 1919–1920 р.р. – Нью-Йорк, 1972. – 79 с.
13. История городов и сел. Украинской ССР: в 26 т. Николаевская область. – Киев, 1981. – 710 с.
14. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність. – Мюнхен, 1958. – 317 с.

* * *

351.761.1(091)(477)(477.54)к192»

Ганна Демочко, канд. історичних наук, старший викладач кафедри суспільних наук, Харківський національний медичний університет, Україна, м. Харків

Вікторія Ростовська, начальник управління науки і освіти Департаменту науки і освіти, Харківська обласна державна адміністрація, Україна, м. Харків

Проблеми пияцтва та алкоголізму в радянській Україні 1920–х років та спроби їх подолання (на прикладі Харкова)

Досліджено боротьбу з алкоголізмом у Харкові в часи перебування міста столицею УРСР. Особлива увага приділяється адміністративним, правовим, медичним та громадським заходам у боротьбі з алкоголізмом. Чільне місце відводиться харківському «ноу-хау» – виверезнику, який став першим закладом подібного типу на Україні. Результати даного дослідження свідчать про те, що методи боротьби з алкоголізмом у Харкові у 1920–х – на поч. 1930 рр. актуальні й сьогодні.

Ключові слова: алкоголізм, виверезник, робітництво, наркодиспансери, антиалкогольна кампанія, нічліжні будинки.

Анна Демочко, Виктория Ростовская. Проблемы пьянства и алкоголизма в советской Украине 1920–х годов и попытки их преодоления (на примере Харькова)

Исследована борьба с алкоголизмом в Харькове, во время пребывания его столицей УССР. Особенное внимание уделяется административным, правовым, медицинским и общественным методам борьбы с алкоголизмом. Главное место отводится харьковскому «ноу-хау» – виверезнику, который стал первым учреждением подобного типа, открытым в Украине. Результаты исследования позволяют утверждать, что методы борьбы с алкоголизмом, которые использовались в 1920–е – в нач. 1930–х гг. актуальны и теперь.

Ключевые слова: алкоголизм, виверезник, рабочие, наркодиспансери, антиалкогольная кампания, ночлежные дома.

Anna Demochko, Victoria Rostovska. The problems of alcohol abuse and alcoholism in the Soviet Ukraine of the 1920s and attempts to overcome them (for example, Kharkov)

This article is investigated the fight with alcoholism in Kharkiv as a capital of USSR. Special attention is devoted to administration, legal, medicine and public methods of fight with this problem. Kharkiv's «know-how» – detoxification center, named as vyvereznyk, the first organization of such type in Ukraine is analyzed. The result of this research are suggested, that methods of fight with alcoholism, which took place in 1920–th – 1930–th, could be used in modern Ukraine.

Keywords: alcoholism, vyvereznyk, workers, drug dispensary, anti-alcohol campaign, doss-house.

Модерна Україна сьогодні впевнено рухається до Європи, намагаючись чітко виконувати усі європейські вимоги. Особливо ревно стежать українські можновладці за правами людини. Так, дотримуючись принципу захисту прав людини, Україна у 1999 році скасувала виверезники як такі, що порушують законні права наших співвітчизників на свободу дій. Тобто, людина на підпитку вже сьогодні залишається напризволяще у боротьбі із «зеленим змієм» та може нанести шкоду як собі, так і оточуючим, не маючи змоги вберегтися від халепи у стані алкогольного сп'яніння. Не дивлячись на цей принцип, такі країни Європи, як США, Польща, Фінляндія, Німеччина, Канада, Швеція та Англія, мають виверезники й сьогодні, анітрохи не соромлячись того, що притиснуть чийсь права та свободи. До речі, деякі з цих країн не стають менше європейськими від цього.

Актуальність проблеми алкоголізму та пияцтва для України є очевидною. Треба тільки поглянути в очі жорстокої статистики: за даними 2010 року наша країна займає перше місце серед європейських країн за рівнем вживання алкоголю дітьми віком від 14 до 18 років [1]. Саме в цей час діти дорослішають як фізично, так і морально. Отже, так формується не тільки «здоровий» генофонд нашої нації, а й наш менталітет. Ці діти вже в такому віці входять у доросле життя з пляшкою у руках. А що далі?

Не ліпша ситуація й з дорослим населенням. Щороку сорок тисяч людей в Україні помирають від алкоголю – передозування та різноманітних патологій, викликаних тривалим вживанням горілчаних виробів [2].

Для того, щоб вправлятися з сьогоднішніми реаліями, не слід забувати історичних надбань. Адже алкоголізм – проблема давня, а боротьба з цим явищем застосовувалася завжди за перемінним успіхом. Для того, щоб врятувати українську молодь від пияцтва, треба не тільки ретельно вивчити, але й застосовувати ті методи, які дали позитивні зрушення у минулому.

Дослідження, проведене авторкою, розкриває стан алкогольної проблематики у Харкові за час перебування його столицею радянської України. Джерелами, на яких базується стаття, стали архівні матеріали з фондів Державного архіву Харківської області (зокрема, фонд Харківського губвиконкому Р–203), періодика –

газети та журнали, які виходили у ці два десятиліття («За тверезість», «Шлях до здоров'я») та розвідки сучасників цих подій.

Показовою у плані боротьби із алкоголізмом була політика більшовиків, які також на початку свого керівництва зіштовхнулися із зловживанням горілчаними виробами у молодій радянській державі. Задля того, щоб дати державі повноцінного робітника, більшовики були ладні будь-якими методами боротися за тверезу особистість.

Алкоголізм для Харкова початку 1920–х років був нагальною проблемою. За часів царату у місті працювало лише три лікарі, які лікували алкоголіків, – К.І. Платонов, М.Г. Сєдов, Б.С. Грейденберг. З огляду на те, що вели вони приватну практику, тобто приймали за гроші, то лікування бідняків (а саме вони були основною масою пияк) майже не проводилося [3]. Політика держави у цьому відношенні була зовсім «нульовою» – алкоголізм не сприймався, як загроза, тому й боротьби з ним майже не було. Ось такий важкий спадок дістався більшовикам на початку 20–х років минулого століття.

Голод 1921–1923 років на деякий час відсунув пияцтво від більшовицького ока на другий план. На той час видавалися лише просвітницькі брошури, читалися лекції на підприємствах. Однак вже після подолання пореволюційних негараздів більшовики розпочали широкомасштабну кампанію проти зловживання горілчаними виробами.

Основним методом боротьби з алкоголізмом на початку 1920–х років вважалася заборона продажу горілки до 1925 року. Це прирівнювалося до кримінального злочину. Та треба одразу зазначити, що цей закон був половинчастим, недосконалим. 9 серпня 1921 року видано декрет Раднаркому РСФСР «О продаже виноградных, плодовых и изюмных вин», яким дозволялося продавати напої міцністю до 14 об'ємних відсотків [4]. Відтак мова про замінування горілку на офіційно дозволене вино, додаючи до цього переліку ще й самогон. Не дивлячись на заборону, самогон варили «високоградусний» – при першій перегонці отримували міцність 40°–50°, а при вторинній – 60°–80° [5, с. 92]. Говорити про якість цього виробу було й годі – чверть самогону виробляли з додаванням різного роду сумішей – хмелю, гірчиці, бензину, керосину, полину, тютюну, наркотиків, купоросу, вапна, денатурату тощо [там само].

Зазначу, що вироблення самогону було дуже прибутковим на той час. Наприклад, за цінами 1928 року можна порівняти вже офіційно дозволена горілку та самогон. Пляшка кращої фабричної горілки на ринку коштувала десь 80 копійок, а відро – 16 крб. Виготовлення ж відра самогону вартувало самогоннику 6 крб. 50 коп., отже в реалізації він був значно дешевшим [6, с. 2].

Для того, щоб викривати самогонників та кидати їх за ґрати, міліція країни у 1924 році отримала спеціальні розпорядження. Так, міліціанти повинні були:

1. Не пропускати жодного п'яного, не склавши протоколу.
2. Встановити неослабний нагляд за наявними слюсарнями, ковальськими і т.п. майстернями, що виготовляють, ремонтують і збувають самогонні апарати.
3. Преміювати працівників міліції за успішну діяльність у боротьбі з самогоном.
4. Самогонників дискредитувати в очах мас шляхом проведення сільських сходів, показових процесів і т.п.
5. Організувати групи сприяння боротьбі із самогоном, залучаючи в них сільські комосередки та жіноцтво [7].

Починаючи з 1925 року, знімаються всі обмеження на легальний продаж алкогольних напоїв. Справа в тім, що саме в цей час починають шукати кошти для розвитку індустріального комплексу країни. Засобів знайти фінансування було два – або брати позику у капіталістичних країн, або шукати важелі, завдяки яким можна було «витиснути» кошти з населення країни. Саме тому, 28 червня 1925 року, згідно з постановою ЦВК і РНК СРСР, запроваджується державна монополія на виробництво і продаж горілки. У роздрібний продаж надходили горілка міцністю 40°, а також коньяк і лікер міцністю до 60°. Одночасно були опубліковані тези ЦК ВКП, в яких були пояснені причини таких постанов. Легальний продаж алкогольних напоїв мав послабити зростання самогоніваріння в країні, а доходи від продажу спиртних напоїв давали можливість спрямувати додаткові кошти «на відновлення великої промисловості, розвиток освіти». У своїх виступах Сталін заявляв, що «продаж горілки є зло», але не менше, ніж «кабала західноєвропейських капіталістів» [7]. Так, остання декада 1925 року видалася вкрай тяжкою, адже сплеск алкоголізму та пияцтва видався неабиякий [8, с. 202, 216–217]. В цій ситуації треба було шукати нові, більш ефективні методи боротьби з пияцтвом та алкоголізмом.

З ким же боролися більшовики? Хто ставав пияками та алкоголіками? За свідченнями дослідників цієї проблеми, надмірно вживали алкогольні напої перш за все робітники – опора суспільного ладу нової держави [9, с. 3]. Вони виправдовували свою

пиятику розслабленням після важкого робочого дня. Дійсно, за статистикою тих років можна чітко простежити тенденцію – чим більше була занята людина на роботі, тим більше грошей вона витратила на алкоголь [10, с. 7–8]. Для порівняння наведемо такі дані – у Харкові у середині 20-х років минулого століття 67% відсотків робітників витрачали на горілчані напої більше половини свого заробітку [10, с. 7–8]. У Ленінграді в ці роки відповідний показник становить 16%. І місцеві дослідники вважають його дуже високим [11].

Жахлива ситуація складалася у місті і з дитячим алкоголізмом. За даними обслідувань дітей працівників транспорту, 85% серед них були знайомі зі смаком спиртних напоїв, 70% вживали 2–3 різні спиртні напої (горілку, вино, пиво), а 81% дітей відповіли, що такі напої їм подобаються. Слід звернути увагу: вік опитуваних становив від 8 до 14 років. Деякі діти розповіли, що вживають алкоголь упродовж 1–4 років, тобто познайомилися з ним, ймовірно, в 6–12-річному віці! 37% опитаних зізналися, що алкогольні напої їм дають батьки [12].

Дістати алкогольні напої було у місті дуже просто. У тогочасному Харкові шинки були звичайним явищем, а в їдальнях багатьох підприємств та установ просто не продавали чаю, мінеральної води або ситра, але там завжди були пиво та міцніші напої. Ними вільно торгували, наприклад, у 22-й їдальні, що містилася в будівлі Палацу праці [13, с. 14]. Не дивно, що після бурхливих свят робітники не з'являлися на роботу і це позначалося на виробництві. Так, після Різдва 1929 року ХПЗ недодав 20 тракторів, електростанція – 60 електромоторів, а «Світло шахтаря» – 400 шахтарських ліхтарів [14, с. 10].

Уряд республіки запровадив правове обмеження торгівлі алкогольними напоями. Адміністративним кодексом УСРР 1928 року були зроблені перші кроки до зменшення споживання лікеро-горілчанних виробів у суспільстві. По-перше, заборонили торгівлю горілкою поруч зі школами, дитбудинками, інтернатами, лікарнями. По-друге, припинили реалізацію будь-яких міцних напоїв у клубах, театрах і кінотеатрах [15, с. 5]. Одразу зазначу, що деякі кав'ярні торгували лікеро-горілчанними напоями нелегально, хоча на дверях висіла табличка «Вода, пиво, соки».

3 березня 1929 року наркомати юстиції та внутрішніх справ спільно видали обов'язкове розпорядження щодо боротьби із шинкарством, яке каралося штрафом, ув'язненням та висиланням за межі округи [16, с. 3]. Слідом за цим 28 травня 1929 року з'явилася постанова РНК УСРР «Про заходи до обмеження торгівлі спиртними напоями», яка забороняла «в промислових містах та фабрично-заводських селищах відкривати нові місця продажу горілки і горілчанних виробів». Харківській міській раді дозволялося закривати будь-яку точку продажу горілки, спиртних виробів та пива на прохання робітничих організацій. Натомість по всьому місту відкривалися культурні заклади – невеликі кафе, де не продавали міцних напоїв. Також суворо заборонялося торгувати горілкою та пивом: на революційні свята; у районах розташування фабрично-заводських підприємств – у дні видачі заробітної платні; в робітничих клубах, буфетах громадських установ, у театрах, кіно, лазнях, громадських садах, парках і місцях народного гуляння; у закусочних та їдальнях громадського харчування; реалізовувати особам, які вже перебувають у стані алкогольного сп'яніння (таких просто не пускали до пивних і ресторанів) [15, с. 16]. У пресі була заборонена алкогольна реклама, дозволялися тільки відповідні вивіски на тих крамницях, де торгували вином і пивом [17, с. 6].

У цій боротьбі більшовицьке керівництво завдало удару ще й по церкві. Протиалкогольна преса активно пропагувала непримирність до релігії та церковних свят – вони вважалися причиною ледарювання та пияцтва населення. Промовистими були назви статей: «Геть п'яне свято – Великдень!» [18], «Геть релігійний дурман та пияцтво» [19]. А у статті «Попи й пияцтво» [20, с. 4] автор звинувачує служителів церкви у тому, що ті впливають на свідомість людей двома отрутами – релігією та горілкою. В антиалкогольній літературі є такий приклад: «У самому тільки Харкові перед великоднем 1929 року продали півмільйона «сороково» горілки, майже на півмільйона карбованців», але немає жодного свідчення про продаж алкогольних напоїв в інші дні [18, с. 6]. Як бачимо, у суспільства виховувалося неприйняття церкви та впевненість, що пиячать найбільше на релігійні свята, хоча статистика зберігає стало високі цифри про п'яниц, затриманих на вулицях саме в дні видачі заробітної платні.

Статистика щодо смертності теж невтішна: із 100 серцевих нападів лише 10 викликані іншими причинами, решта 90 сталися через вживання алкоголю; 40 % злочинів скоєно в стані алкогольного сп'яніння; 20% нещасних випадків на виробництві, вдома або під час вуличного руху відбувалося під впливом алкоголю на свідомість людини [21, с. 8].

У Харкові станом на 1929 рік діяли 5 наркодиспансерів, які районувалися за виробничим принципом: 1-й наркодиспансер міс-

тився при Психоневрологічному інституті й обслуговував друкарів, харчовиків, шкіряників, швейників, трудівників авіазаводу та ще кількох підприємств; 2-й діяв при Інституті психіатрії, він лікував найтяжчі випадки наркоманії, обслуговував спиртний, ліжковий та велосипедний заводи, радіозавод, 1-й та 2-й бупри, житлові кооперативи й клуби свого району; 3-й діяв при третій поліклініці й обслуговував ХПЗ, ДЕЗ (сучасний ХЕМЗ), «Серп і Молот», «Кутузівку»; 4-й – при медико-санітарному управлінні Південної і Донецької залізниць, обслуговував переважно транспортників; 5-й – у Троїцькому провулку, обслуговував тютюнові фабрики, електростанцію, трамвай, картонажні фабрики, заводи кустарів та житлокоопи й клуби свого району [22, с. 16].

Одним з дієвих методів лікування алкоголізму на той час був гіпноз [23, с. 14]. Досвід показав, що майже 50% алкоголіків, які зверталися до наркодиспансерів, під впливом гіпнозу припиняли пиячити, а ще 20% пили набагато менше [24, с. 5].

Однак не всі харків'яни зверталися до наркодиспансерів добровільно. Тому на підставі інструкції Нарком'юсту, Наркомвнусправ та Наркомздоров'я деякі категорії пияк підлягали примусовому лікуванню. Це ті особи, у яких на фоні алкогольного сп'яніння виникали психічні розлади; алкоголіки, які порушували громадський спокій і були небезпечними для оточення; п'яниці, які під дією алкоголю руйнували майно [25, с. 9]. Клопотання про примусове лікування алкоголіка порушували зацікавлені особи (найближчі родичі, домоуправління, адміністрація установи, де працював п'яниця) перед спеціальними комісіями при здоров'їділах. Ці комісії після огляду хворого призначали певне лікування. Згодом пункт 72-й Адміністративного кодексу, окрім закріплення права місцевих органів відправляти на примусове лікування алкоголіків, увів ще й штрафи та примусові роботи за відмову від примусового лікування і появу нетверезим на вулицях міста. Штрафи надходили до місцевого бюджету і спрямовувалися в медичні заклади для лікування п'яниць [26, с. 9].

У подоланні проблеми алкоголізму в місті активну участь брали громадські організації. Активну діяльність вело Всеукраїнське протиалкогольне товариство, яке мало розлогу мережу осередків на місцях – на підприємствах, у клубах, при житлових об'єднаннях тощо. Завдання осередків полягали у подоланні алкогольних звичаїв та пропагуванні здорового побуту, залученні нових членів до товариства, організації допомоги хворим шляхом встановлення контакту з наркодиспансерами та направлення туди алкоголіків і наркоманів, у сприянні обліку збитків підприємств від прогулів внаслідок пиятики [15, с. 18]. З ініціативи протиалкогольного товариства в кінотеатрах демонстрували спеціальні фільми, у фойє влаштували виставки, а лікарі читали роз'яснювальні лекції. Таке живе спілкування приваблювало харків'ян. Наприклад, кінофільм «Під гіпнозом» переглянуло понад 300 тисяч осіб [27, с. 7].

Протиалкогольний рух породив дуже важливий і вкрай необхідний на той час заклад – витеверезник. Вперше на території Союзу витеверезник було відкрито у березні 1929 року в Москві [28, с. 7]. Коли про це дізналися харків'яни, серед громадськості виникла ідея створення такого закладу у своєму місті. І небезпідставно, адже самі міліціонери вже не могли впоратися з розгулом алкоголізму (приміром, лише за дев'ять місяців 1929 року у відділки Харкова було доставлено 7579 п'яниць) [29, с. 8]. У витеверезнику ж працювали лікарі, які надавали медичну допомогу і виводили людей зі стану сп'яніння, при потребі виписували на направлення до наркодиспансеру. Тому ця ідея знайшла підтримку в медичних колах.

Не залишилася осторонь і робітнича громадськість міста. 15 грудня 1929 року на зборах протиалкогольного осередку ДЕЗ (Державного електромеханічного заводу) була ухвалена резолюція на підтримку Харківського товариства боротьби з алкоголізмом і рішення адмінвідділу про закриття шинку «Куток розваги» та передачу приміщення під витеверезник [30, облк]. Оскільки шинок знаходився в центрі міста, то витеверезник мів обслуговувати мешканців з різних районів. Робітники ДЕЗу звернулися до президії міськради з проханням якомога швидше приступити до організації цього закладу. Невдовзі, 18 червня 1930 р., у Харкові відкрився перший в Україні витеверезник. Працював він цілодобово і надавав медичну допомогу тим, хто мав алкогольне отруєння [28, с. 7]. За червень–липень 1930 року витеверезник прийняв 1026 осіб (тобто в середньому близько 17 за добу), у серпні – 512, вересні – 600, жовтні – 716, у листопаді було доставлено 914 осіб, а в грудні – 736 [29, с. 9]. Однак, як потім з'ясувалося, витеверезник охопив лише центр міста, а п'яниці з околиць туди потрапляли рідко. Для доставки п'яничок здалеку не було карети. Так сталося питання про відкриття ще одного витеверезника, в іншому кінці міста. Проте на початку 30-х років ці наміри залишилися невтішеними. Та створення навіть одного витеверезника було вагомим здобутком у боротьбі з алкоголізмом у Харкові [31, с. 4].

Певну роль також відіграли спеціальні комсомольські бригади, що склалися з представників комсомольських осередків підприємств. Ці активісти мали наглядати за точним антиалкогольною роботи на підприємствах, обстежувати буфети на предмет продажу горілочних напоїв, підтримувати зв'язок з клубами, де здійснювалася тематична пропаганда. Наприклад, у 1928 році були обстежені десять харківських клубів, а точніше – буфети при них. Комсомольські бригади виявили та вилучили всю алкогільну продукцію, замінивши її на безалкогольну. Бригади встановили, що клуби дуже неохоче приєднуються до кампанії, окрім клубу «Металіст», який організував хоролий гурток як один з видів боротьби із хмільним побутом. А керівник клубу ім. М.І. Калініна взагалі відкрито заявив: «Досі ми нічого не зробили у цій сфері, та й у подальшому також не збираємося нічого робити» [32, с.132]. За такої байдужості до справи на великі зрушення годі було сподіватися.

Зловживання алкоголем створювало проблеми не тільки для самих п'яниць, а й для їхніх дітей. Серед пацієнтів Сабурової дачі було багато малюків з уродженими психічними вадами, бо їхні батьки були алкоголіками. Чималу кількість таких пацієнтів підбирали просто на вулицях, деякі з них перебували в стані алкогільного сп'яніння [33, с.3].

Для людей, які зловживали алкоголем і не мали житла, у місті створили спеціальні притулки – так звані нічліжні будинки. Одним з найбільших був триповерховий будинок окресоцзабезу №1 поблизу Благовіщенського базару. Призначався він виключно для жінок, які з певних причин опинилися на вулиці, і таких мешканок налічувалося в ньому близько 400. Були тут і матері з немовлятами, і зовсім «спиті» жінки, які вдень займалися крадіжками та жебрацтвом, а ввечері поверталися до нічліжного будинку [10, с.8].

І все ж таки, оглядаючи той складний період, маємо відзначити, що боротьба з алкоголізмом у Харкові привела до позитивних зрушень. Вживалися дійові адміністративні заходи, ширилася антиалкогольна пропаганда. Розгорнулася діяльність мережі наркодиспансерів. Запроваджувалося примусове лікування алкоголізму. Був створений перший витверезник. До антиалкогольної діяльності активно долучалися комсомол, інші громадські організації. Мабуть, не всі ці заходи були виправданими з точки зору дотримання демократичних норм, але вони демонстрували прагнення більшовицької влади і громадськості, що її підтримувала, остаточно позбутися алкоголізму.

Список використаних джерел

1. Проблема алкоголізму в Україні / Електронний ресурс: Режим доступу <http://smolenskaya8.org.ua/index.php/uk/article/79-alko>
2. Дані опитування Українського інституту соціологічних досліджень ім. Яременко / Електронний ресурс: Режим доступу http://cmxy.org/index.php?option=com_content&view=article&id=66:alkogol&catid=25:social&Itemid=84
3. Державний архів Харківської області. – Ф.Р-203. – Оп.1. – Спр.918. – Арк.59.
4. Яров С.В. К вопросу о причинах роста алкоголизма в 1920-х годах / С.В. Яров // Трезвый мир. – 2008. – 21 авг.
5. Панин С.Е. Социологический журнал. – 2002. – №4. – С.92–102.
6. Несмелов Ф. Разумные сбережения вместо безрассудных трат на самогон // Ф.Несмелов // За тверезість. – 1928. – №4. – С.2.
7. Боротьба з пияцтвом та алкоголізмом у 20–30-х роках ХХ століття / Електронний ресурс. Режим доступу: http://narcotics.su/alkogolizm_borba.html
8. Похлѣбкин В.В. История водки / В.В. Похлѣбкин. – 2-е изд., испр. и доп. – Новосибирск: Рус. беседа, 1994. – 256 с.
9. Лифшиц Я.И. Алкоголь и труд. / Я.И. Лифшиц. – Х.: б. в., 1927. – 34 с.
10. Виктор В.Назадворках жизни/В.Виктор//Затверезість. – 1928. – №4. – С.7–8.
11. Левина Н.Б. Рабочая молодежь и антиалкогольное движение / Н.Б. Левина // Трезвый мир. – 2008. – 21 авг.
12. Діти п'ють // Харківський Пролетарій. – 1929. – 18 серпня.
13. Водозаський К. Порядок в ідальні №22 ХЦРК / К.Водозаський // За тверезість. – 1930. – №6. – С.16.
14. Галін В. Алкоголь – ворог трудящих / В.Галін – Х.: б. в., 1931.
15. Лучин О.М. Алкоголь і побут / О.М. Лучин. – Х.: б. в., 1930. – 27 с.
16. Увага! // За тверезість. – 1929. – №14. – С.3.
17. Постановка Ради Народних Комісарів УСРР «Про заходи до обмеження торгівлі спиртовими напоями» // За тверезість. – Х., 1929. – №14. – С.6.
18. Поліський Б. Геть п'яне свято – великдень! / Б.Поліський // За тверезість. – 1930. – №7. – С.6.
19. Водозаський К. Геть релігійний дурман та пияцтво / К.Водозаський // За тверезість. – 1930. – №7. – С.5.
20. М'яшин Г. Попи й пияцтво / Г.М'яшин // За тверезість. – 1929. – №20. – С.4–6.
21. Вікторов В. Смерть на вулиці / В.Вікторов // За тверезість. – 1928. – №4. – С.8.

22. Мережа наркодиспансерів в Харкові // За тверезість. – 1929. – №15. – С.16.
23. Лієва. Рісмомогилю пияцтву / Лієва // Заграмоту. – 1929. – №6. – С.14.
24. Губергріц Д. Чи можна вилікувати алкоголізм / Д.Губергріц // За тверезість. – 1929. – №17. – С.5–7.
25. Барський А. Про примусове лікування алкоголіків / А.Барський // За тверезість. – 1929. – №23. – С.8–11.
26. Ліфшиц Я.І. Проект нового закону / Я.І. Ліфшиц // За тверезість. – 1930. – №6. – С.8–9.
27. Розенберг Д. Кіно на протиалкогольному фронті / Д.Розенберг // За тверезість. – 1929. – №21. – С.7.
28. Витверезник у Харкові // За тверезість. – 1930. – №3. – С.7.
29. Неймер Л. Витверезник / Л.Неймер // За тверезість. – 1931. – №1. – С.8–9.
30. Бродський. Резолюція, що її ухвалив протиалкогольний осередок заводу ДФЗ 15 грудня 1929 року / Бродський // За тверезість. – 1929. – №23. – обкл.
31. Овчаренко П. Про роботу витверезувальні / П.Овчаренко // За тверезість. – 1932. – №3–4. – С.4.
32. Демочко Г.Л. Формування і розвиток української радянської системи охорони здоров'я в Харкові (1919–1934 рр.): Дис. ... канд. іст. наук / ХНУ ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2011. – 249 с.
33. Вікторов В. Вони не винні / В.Вікторов // За тверезість. – 1928. – №1. – С.3.

* * *

УДК 94(477):061.2(=161.2)(437.311)«1925/1948»

Оксана Кужільна, аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

До питання про заснування та діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925-1948 рр.)

Висвітлено процес становлення та діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі. Акцентовано увагу на передумовах створення, меті та завданнях, організаційно-структурних засадах діяльності установи, відтворено основні етапи його діяльності.

Ключові слова: українська еміграція в Чехословаччині, Товариство «Музей визвольної боротьби України», Український дім.

Оксана Кужільна. К вопросу о создании и деятельности Общества «Музей освободительной борьбы Украины» в Праге (1925-1948 гг.)

Освещен процесс создания и деятельности Общества «Музей освободительной борьбы Украины» в Праге. Акцентировано внимание на предпосылках создания, целях и задачах, организационно-структурных принципах деятельности учреждения, раскрыто основные этапы его деятельности.

Ключевые слова: украинская эмиграция в Чехословакии, Общество «Музей освободительной борьбы Украины», Украинский дом.

Oksana Kuzhlna. To the question about the foundation and activity of the Society «Ukrainian Liberation Struggle Museum» in Prague (1925-1926)

The article is devoted to the establishment and the activity of the Society «Museum of the Ukrainian Liberation Struggle» in Prague. The main attention is concentrated on the reasons of the establishment, aim and tasks, organizational and structural principles of the activity of the institution and stages of its functioning are recreated.

Keywords: Ukrainian emigration in Czechoslovakia, Society «Museum of the Ukrainian Liberation Struggle» in Prague, Ukrainian House.

З усіх українських установ заснованих на території Чехословаччини міжвоєнного та воєнного періодів найменш відомим є Товариство «Музей визвольної боротьби України» в Празі. В історіографії більш вживаною є назва Музей визвольної боротьби України, який був заснований при Товаристві.

В українській історіографії діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України» не була належно висвітлена. Перші загальні відомості, які стосуються окремих аспектів його діяльності, знаходимо у роботах представників української еміграції. У 1942 р. вийшло друком дослідження заступника директора цього музею, а згодом і директора С. Наріжного [1]. В Цюриху за редакцією С. Наріжного вийшла ще одна праця наприкінці 1950-х рр. «Як рятували Музей визвольної боротьби України» [2].

Із здобуттям незалежності України розпочався новий етап досліджень історії діяльності цього осередку. Так, на початку 1990-х рр. перші відомості про діяльність музею з'явилися в розвідках

українських дослідників, зокрема О. Федорука [3], Р. Пиріг [4], Л. Яковлева [5], І. Головацький [6], В. Бойко [7], С. Заремба [8;9]. Певний внесок у дослідження історії МВБУ у Празі було здійснено чеським дослідником М. Мушиною [10]. У своїй монографії та низці публікацій на основі вивчення документів чеських та українських архівів він висвітлює основні напрямки діяльності цього осередку.

Слід також назвати праці М. Палієнко, яка присвятила цій проблемі низку публікацій [11;12;13], зокрема спільну працю із І. Срібняком — «Музей визвольної боротьби України в Празі (1925-1948): створення, діяльність, доля архівної колекції» [14].

На початку 1990-х рр. з'являються розвідки американської дослідниці Патриції Кеннеді Грімстед про долю та переміщення праць архіву [15].

У 2005 р. чеська дослідниця О. Пеленська видає роботу «Український портрет на тлі Праги» [16], де частково висвітлює історію музею і українських мистецьких осередків, здійснює опис віднайдених художніх творів та подає інформацію про їх авторів.

Метою статті є відтворення історії передумов, організації та засад діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі.

Історія заснування та діяльності Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925-1948 рр.) стала яскравою сторінкою в історії чесько-українських культурних взаємин ХХ ст. Завдяки позитивному відношенню політичних і культурних діячів Чехословаччини до проблем адаптації українських емігрантів, у міжвоєнний період на теренах цієї країни засновано численні українські громадські, освітні, наукові та культурні осередки, діяльність яких спрямовувалась на моральну та матеріальну підтримку вихідців з українських земель, плекання ідеї відновлення української державності та збереження в умовах еміграції своєї національної ідентичності. Важлива роль у цьому належала Товариству «Музей визвольної боротьби України», яке поставило собі за мету «... заснувати та утримувати музей для збирання й збереження матеріальних пам'яток, документів, архівів, словом всіх предметів, що безпосередньо або посередньо зв'язані з визвольною боротьбою України, особливо з подіями світової війни, революції та національної війни за незалежність України» [17,арк.1]. Крім того, Товариство мало організовувати виставки цих пам'яток, заснувати при музеї наукову частину для опрацювання матеріалів, видавати каталоги, часописи, книжки та репродукції [17,арк.1].

Ініціатором створення громадсько-політичної організації для збереження документальних і речових свідчень про визвольну боротьбу України був Український вільний університет у Празі [18,арк.1]. Завдяки його клопотанням уряд Чехословаччини 16 січня 1925 р. затвердив статут новоствореного Товариства «Музей визвольної боротьби України» [18,арк.1].

28 травня 1925 р. відбулись перші загальні збори Товариства, на яких було обрано Управу в такому складі: проф. І. Горбачевський — голова, проф. О. Лотоцький — заступник голови; члени: генерал М. Омелянович-Павленко, проф. О. Колесса, В. Біднов, В. Старосольський, М. Коновалець (секретар).

Отже, до складу Управи Товариства МВБУ увійшли відомі діячі науки та культури, що значно підвищило статус Товариства та вплинуло на формування програмних засад його діяльності.

Загальна кількість членів Товариства на 1 серпня 1925 р. становила 36 осіб, серед яких були представники української культури, науки, національно-визвольного руху: проф. П. Андрієвський, проф. Л. Білецький, проф. В. Сімович, проф. В. Січинський, проф. С. Смаль-Стоцький, проф. О. Шульгін, проф. Ф. Щербина та ін. [14,с.38].

Статут чітко визначав мету та завдання Товариства — «наукове дослідження усього, що стосується визвольної боротьби, шляхом зародження, утвердження, опису всіх предметів і матеріалів, зв'язаних з цією боротьбою та уможливлення наукової праці на цій основі» [17,арк.1].

Товариство складалося з дійсних членів, якими могли бути фізичні та юридичні особи української національності або установи, почесних членів та членів-співробітників [17,арк.1].

Почесних членів обирали на Загальних зборах Товариства одностайним голосуванням за їх заслуги перед Товариством. Членів-співробітників обирала Управа Товариства для роботи в Товаристві [17,арк.1]. Згідно зі статутем членами Товариства переставали бути ті, хто добровільно виїде з Товариства, хто не вніс членського внеску, хто з важливих причин був виключений з Товариства «МВБУ». Право виключати членів належало Загальним зборам [17,арк.1].

Звичайні члени зобов'язувалися платити членські внески у встановленому розмірі та допомагати Товариству в його діяльності. Також вони разом з почесними членами мали право брати участь у Загальних зборах з правом головного голосу, роботах

комісії Товариства. Члени-співробітники мали право участі в Загальних зборах та комісії Товариства з дорадчим голосом.

За статутном органами Товариства були Загальні збори, його вважалися вищим розпорядчим органом. Вони поділялися на звичайні, які скликалися раз на рік не пізніше травня та надзвичайні, які скликалися за потребою. Загальні збори скликала Управа Товариства листівками або оголошенням в пресі, що друкувалися не пізніше як за тиждень до дня зборів. Інші ж оголошення Товариства подавалися на стенді в приміщенні Товариства.

Звичайні Загальні збори складали звіт про діяльність Управи, Музею та його установ за звітний рік, обирали голову Товариства, його заступників та членів Управи і ревізійної комісії, почесних членів, виключали членів Товариства, вирішували питання щодо зміни статуту та інші, що стосувалися діяльності Товариства.

Управа Товариства складалася з голови Товариства, його заступників та 5-7 членів, які обиралися на Загальних зборах, з двох делегатів від Українського вільного університету в Празі та одного делегата від Українського Наукового Товариства імені Тараса Шевченка у Львові. Управа виступала виконавчим органом Товариства «Музей визвольної боротьби України». До її повноважень належали: виконання постанов Загальних зборів, прийняття членів-співробітників, вибори директора Музею, прийняття й звільнення службовців Товариства й Музею та визначення їм заробітної плати та ін. Управа мала право засновувати наукові відділи, а також встановлювати з членів Товариства окремі комісії для ведення адміністративних справ [17,арк.2].

Голова Товариства слідував за дотриманням статуту членами й органами Товариства, за виконанням постанов Загальних зборів. Крім того, разом з секретарем він підписував від імені Товариства усю кореспонденцію Товариства [17,арк.2].

У випадку розпуску Товариства, останні Загальні збори його членів повинні були вирішити питання про подальшу долю його майна і документальної колекції, згідно зі статутем все майно мало перейти у власність до ВУАН або НТШ у Львові [17,арк.2].

Вже з перших днів заснування Товариства «Музей визвольної боротьби України» розпочало активну діяльність щодо заснування музею, де зберігалися б документи національно-визвольної боротьби українського народу.

У зверненні до українського громадянства Товариство закликала: «... Наш музей повинен зібрати в собі усе те, що обіймає всі періоди, фази, форми та ділянки визвольної боротьби: підготовчі її фази і форми, починаючи з доби перед світовою і національною війною та революцією, життя під час їх та після них на рідній землі, на еміграції, в полоні, в таборах, політичну діяльність, пропаганду та організацію, діяльність урядових установ в краю та за кордоном; дипломатію; дипломатію; збройну боротьбу в усіх її фазах та формах — організації армії, життя на фронті та в заплідю, бої та походи, освідмлюючу працю в армії, постачання, санітарні відносини то що; культурну працю в усіх її формах — наукову, освітню, мистецьку, економічні відносини та усю діяльність на економічному полі; санітарні відносини та усю діяльність на санітарному полі — як власну, так і акцію чужиницьку...» [18,арк.1].

Всі документи і матеріали, що надходили до музею було поділено на чотири відділи: політико-дипломатичний, військовий, емігрантський, загальний. Другим військовим відділом керував генерал М. Омелянович-Павленко, а інші відділи підпорядковувалися директору музею [19,арк.23в.].

З метою інтенсифікації роботи зі збирання матеріалів на місцях Управа Товариства обрала спеціальних представників: проф. М. Левицького — у Подєбрадах, проф. І. Мірчука — у Відні [20,арк.3]. Матеріали надходили не тільки з теренів Чехословаччини, але й з Австрії, Югославії, Франції, Італії, Північної Америки, Аргентини [20,арк.3]. Управа намагалася зібрати інформацію про місце знаходження документів та пам'яток, які необхідно було перевезти до Праги. З цією метою було заведено спеціальну інвентарну книгу.

Проте у квітні 1926 р. Міністерство Закордонних Справ ЧСР наполягло на звільненні приміщення, де зберігалися документи. Товариству запропонували зібрати все майно і скласти на складі в міністерстві поки не знайдеться нове приміщення. Однак, Управа протягом тривалого часу не могла знайти приміщення для музею. Міністерство Закордонних справ безкоштовно зберігало всі документи на складі, а інша частина музейних колекцій знаходилася по різних установах і приватних помешканнях у Празі, у Відні і в інших містах Європи [20,арк.7]. Це свідчило про те, що при такому розпорощенні матеріалів зберегти їх в цілісності не вдається. Щоденні надходження музейних матеріалів припинились зовсім і тільки час від часу приходили жертви від окремих осіб, які не втрачали надії створити музей. Так справи тривали чотири роки, всі зусилля не давали бажаного результату [20,арк.7].

У травні 1929 р. голова Товариства І. Горбачевський та директор музею Д. Антонович були запрошені до МЗС на засідання

стосовно архівів-музеїв, на якій міністерство запропонувало взяти МВБУ під свою опіку. Керівництво музею винесло це питання на розгляд Управи Товариства і 16 травня 1929 р. цю справу було перенесено на розгляд Загальних зборів. На Загальних зборах 17 червня 1929 р. було прийнято рішення: «Поки Товариство має сили до самостійної праці, провадити й далі свою чинність самостійно, користуючись довірою громадянства, а й почасти й у дар Музеєві» [21,арк.3].

Новий етап в історії МВБУ розпочався в 1929 р., коли Прагу відвідав Каленик Лисюк — відомий громадсько-політичний діяч, учасник визвольних змагань 1917-1920 рр. З 1923 р. він перебував в еміграції у США, де розгорнув успішну підприємницьку діяльність, що в свою чергу дало можливість йому фінансово підтримувати окремі проекти українських емігрантів, спрямовані на збереження національної ідентичності в умовах перебування на чужині.

К. Лисюк з власних коштів вирішив щорічно сплачувати 300 доларів за приміщення для Музею [20,арк.7 зв.]. Управа Товариства зразу ж розпочала шукати приміщення і 1 грудня 1929 р. було знайдено нове будівлю для Музею [20, 7 зв.]. Воно складалось із трьох кімнат і складу-гаража, в яких розмістити всі матеріали було неможливо, але деякі колекції виставити можна. Однак таке приміщення для Музею було мале і К. Лисюк підняв питання щодо зведення або придбання власного приміщення для Музею. Було утворено спеціальні комісії одна в Празі, інша в Женеві для збору коштів і придбання нового приміщення для Музею [20,арк.7 зв.].

26 жовтня 1930 р. відбулось урочисте відкриття Музею в новому приміщенні в присутності представників від багатьох українських установ і організацій ЧСР [21,арк.3].

Товариство МВБУ на загальних зборах 27 червня 1933 р. проголосило національне Свято возз'єднання Українських земель 22 січня — Днем Музею визвольної боротьби України [22,с.1]. 21 квітня 1934 р. бібліотеку МВБУ було названо іменем її найбільшого мецената професора Івана Горбачевського з нагоди його 80-ліття [23,с.9].

У 1935 р. управа Товариства урочисто відзначила десятиліття свого існування ювілейною виставкою в центрі Праги — в Промисловому музеї, над яким під час виставки майорів український жовто-блакитний прапор. На виставці були фотографії з життя Українських Січових Стрільців, праці українців, полонених за Першої світової війни, таборів гроші, різні друковані універсали, військові шапки, мундири, кулі, багнети, відзнаки, однострої, документи українських дипломатичних представництв, портрети українських письменників розстріляних у 1933-1934 рр., фотографії Української республіканської капели Олександра Кошиця та багато інших експонатів [23,с.9]. Урочиста академія з нагоди 10-ліття МВБУ відбулась у великій залі філософського факультету Карлового університету в присутності представників 35 українських установ і організацій. В урочистій промові новообраний голова Товариства С. Смаль-Стоцький заявив: «Найкращим виявом культури нації — це її музеї, бо вони зберігають та оживляють традицію і тим спонукають націю до все нових культурних чинів, культурних надбань. Без музеїв і найкращі твори культури поневіряються, викинені десь на горішке чи на смітнику» [10,с.28].

Світова економічна криза загальмувала приплив фондів до Музею, але не припинила його. Жертводавцями МВБУ були не тільки заможні українці, але часто й люди з найбідніших прошарків суспільства. Пенсіонер П. Турчик писав з США: «Я вже старий та не можу працювати. Жию тепер уже не з праці, а тільки з Божої волі та милосердя добрих людей, бо знаходжуся в домі для убогих старців. Часом я поможу погребникам винести мерця, а він за це кине мені кілька центів. І так я наскладав одного долара, якого посилав на Музей визвольної боротьби України в Празі» [23,арк.15]. Подібних листів на адресу Музею приходило багато. Володимир Морашко із Середнього на Закарпатті писав: «Одсилаю дві бляшанки з медом (19 кг), котрі прошу прийняти як мій дар на Музей визвольної боротьби України» [24,арк.14].

Деякі жертводавці усвідомлювали, що вони не дочекаються часу, щоб бачити свої імена в «Золотій книзі жертводавців», тому висилали в Музей пожертви від імені своїх малолітніх дітей в надії, що вони напевно дочекаються незалежності України.

Ще 9 червня 1927 р. Володимир Старосольський, професор державного права Українського Університету і Української господарської академії в Подєбрадах, на загальних зборах Товариства МВБУ висунув ідею про спорудження власного будинку для Музею. Слушна пропозиція отримала підтримку на загальних зборах Товариства 7 жовтня 1932 р., коли український меценат Яків Макогін зобов'язався покрити половину видатків на будівництво (до кожної сотні доларів від української громади долучав стільки ж від себе) [23,арк.39зв.]. Згодом було вирішено збудува-

ти цілий комплекс — Український дім, складовою частиною якого став би й Музей. На заклик управи Товариства МВБУ тисячі українців посилали у Прагу свої пожертви. Найбільший внесок у цю справу зробило Українське бюро в Лондоні, яке очолювали Я. Макогін та В. Кисілевський.

Повідомлення про побудову Українського дому та заклики до фінансових пожертв на цю побудову публікувала майже кожна українська емігрантська газета. Гроші на Український дім збиралися на різних громадських зборах, вечоринках, концертах, але й на весіллях, хрестинах, похоронах і навіть у церквах. Деякі організації й установи з цієї нагоди випускали спеціальні листівки.

Керівництво Товариства докладало багато зусиль, щоб створити осередок збереження національних пам'яток. Однак, спорудження нового будинку Українського дому могло затягнутися на тривалий час, тоді як справа зберігання фондів Музею була невідкладною. У 1937 р. Товариство вирішило не будувати, а купити для Музею готовий будинок.

Головними ініціаторами купівлі будинку для музею поряд з Д. Антоновичем і С. Наріжним був Степан Смаль-Стоцький. Вже в 1920 р. на зборах Українського клубу в Празі він висунув ідею про заснування Українського дому. В 1935 р. його було обрано головою Товариства МВБУ. В інавгураційній промові на святкуванні 10-ліття МВБУ побудову Українського дому він висунув на перший план і до кінця життя дбав про реалізацію цього задуму [25,арк.15].

16 березня 1938 р. було підписано договір з Марією Гавельцовой про купівлю будинку для МВБУ на вулиці Горимировой за — 230000 крон. Ця сума включала гіпотетичний борг 95000 крон. Будинок мав 21 кімнату та вісім, підвалів придатних для складів. Правда, щоб пристосувати житловий будинок до потреб музею, потрібен був генеральний ремонт. Його з чималими фінансовими затратами було проведено протягом 1938-1939 років [25,арк.15]. Велику роботу, пов'язану з купівлею і ремонтом Українського дому провели Д. Антонович, С. Наріжний та Є. Вировий. Слід ще раз підкреслити, що тільки цей будинок у Празі був власністю української громади. Всі інші українські установи та організації приміщення орендували.

На загальних зборах 18 лютого 1939 р. була обрана нова управа Товариства МВБУ, обрана до її складу входили А. Яковлів — голова, д. С. Сірополько — заступник голови, М. Павлічук — секретар, п'ять членів і двоє кандидатів управи та сім членів ревізійної комісії [25,арк.31зв.]. Перевезення фондів МВБУ до нового будинку було завершено на початку квітня 1939 р., а урочисте відкриття нової експозиції відбулось 29 червня 1939 р. [25,арк.15]. Основні промови про історію, сучасний стан та перспективи дальшого розвитку Музею виголосили А. Яковлів, С. Сірополько та Д. Антонович [25,арк.8].

В 1939 р. після розпаду Чехословаччини німецька влада скасувала всі громадські організації на окупованій території, в тому числі і Товариство МВБУ. Однак Д. Антоновичу, С. Наріжному та іншим вдалося переконати протекторатну владу, що Товариство МВБУ ніколи не займалося і не планує займатись політикою. Окупаційна влада 6 липня 1940 р. затвердила статут Товариства МВБУ і дозволила йому відновити діяльність.

На 1940 р. припало святкування 15-ліття Музею. Управа вирішила відзначити цей ювілей не гучними промовами та тостами, а серією з восьми тематичних виставок із матеріалів музейних фондів [25,арк.2].

27 лютого 1943 р. відбулися загальні збори Товариства МВБУ, в яких взяло участь біля 50 членів. Головою Товариства було обрано Дмитра Дорошенка, а до його управи увійшли: Іван Панькевич Ярослав Рудницький, Спиридон Матренчук та Микола Добриловський [10,с.46-47].

Наприкінці 1944 р. Управа Товариства одногослосно ухвалила директором Симона Наріжного. Однак, він відмовився і на цю посаду управи Товариства призначила Володимира Дорошенка, який її обіймав аж до виїзду з Праги у квітні 1945 р.

На 7 квітня 1945 р. Наріжний скликав загальні збори Товариства МВБУ, на яких його голова Д. Дорошенко зачитав звіт про діяльність за останній рік та запропонував змінити назву музею на «Український музей». Новим головою Товариства було обрано д. Володимира Бірчака, його заступником — професора Миколу Добриловського, секретарем — Марію Матюшенко, скарбником — Гриця Калюжного, членами — Зінаїду Мірну та радника Спиридона Матренчука. Нова управа вже не встигла розгорнути якусь роботу, оскільки вся її увага була зосереджена на загосненні ран, спричинених Музеєві бомбардуваннями.

С. Наріжний на 28 квітня 1946 р. скликав річні збори Товариства Український музей. Щоб зберегти його як легальну статутну організацію, потрібно було прийняти низку нових членів, адже старих у Празі залишилося дуже мало. На них було обрано нову управу, очолювану д. Ю. Добриловським. Його заступником обрали Симона Наріжного, а членами управи Зінаїду

Мірну, Спиридона Матренчука, Корниля Заклинського, та Олексу Балицького. Ревізійну комісію очолював Іван Панькевич, членами були Іван Зілинський, Юрій Комаринський та Іван Попель-Сулима. На посаді директора Українського музею односторонньо затвердили проф. Симона Наріжного. У програмі дії нової управи мали два основні пункти:

1) Упорядкування та збереження врятованих після бомбардування музейних матеріалів;

2) Мобілізація засобів для збудування нового музейного дому в Празі.

Враховуючи нову політичну ситуацію, збори змінили назву Товариства «Музей визвольної боротьби України у Празі» на Товариство «Український музей у Празі». Про це було подано відповідну резолюцію Земському народному комітетові в Празі, який наведену зміну не затвердив, посилаючись на те, що вона означала б зникнення старого і виникнення зовсім нового товариства, в зв'язку з чим потрібно ухвалювати новий статут. А це в тодішніх умовах було нереальним. Товариство й надалі було зареєстроване як Товариство Музей визвольної боротьби України.

Уже на початку березня 1948 р. за Українським музеєм та його працівниками органи безпеки встановили таємний нагляд.

26 березня 1948 р. Музей офіційно закрили, а Товариство Музей визвольної боротьби України офіційно зліквідували. З того часу заборонялась будь-яка діяльність Музею, матеріали якого залишилися на місці, однак були знов опечатані.

Отже, упродовж двадцяти років на території Чехословаччини діяв потужний науковий осередок зі збирання та збереження української історико-культурної спадщини доби визвольної боротьби і періоду міжвоєнної еміграції. Зусиллями його співробітників було засновано музей-архів, де у численних фондах зберігалися безцінні історичні документи. Це документи з таборів інтернованих, документальні зібрання українських дипломатичних місій у різних країнах світу, документація українських урядів доби визвольних змагань, особові колекції українських емігрантів.

Товариство МВБУ проводило досить плідну роботу щодо збирання матеріалів з історії української державності. Головною задачею Товариства «Музей визвольної боротьби України» було те, що воно розкривало історію державотворчого процесу у період визвольної боротьби 1917-1921-х рр., поширювало ідею визвольної боротьби українського народу серед широких мас.

Список використаних джерел

- Наріжний С. Українська еміграція. Культурна праця між двома світовими війнами. – Ч. 1. – Прага, 1942. – 372с.
- Наріжний С. Як рятували Музей визвольної війни боротьби України. – Цюрих, 1959. – 466 с.
- Федорук О. Музей визвольної боротьби України у контексті життя української еміграції. – С. 4-35//Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. «Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. ХХ ст. у Празі». Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.
- Пиріг Р. Я. Фонди і колекції Музею визвольної боротьби України у Празі в складі документів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. – С. 77-87// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. «Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. ХХ ст. у Празі». Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.
- Яковлєва Л. Симон Наріжний – історична постать української еміграції (за документами ЦДАВО України). – С. 88-98// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. «Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. ХХ ст. у Празі». Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.
- Головацький І. Музей визвольної боротьби України у Празі і діяльність в ньому Симона Наріжного. – С. 132-136// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. «Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. ХХ ст. у Празі». Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.
- Бойко В. Музейна спадщина українського війська: втрати і проблема повернення. – С. 249-273// Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання перспективи. Вип. 12. Матеріали наук.-практич. конф. «Симон Наріжний та українська еміграція 20-30-х рр. ХХ ст. у Празі». Полтава, жовтень 1998/ Нац. комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей; НАН України. Ін-т історії України; Упоряд. Я. С. Музиченко. – К., 1999. – 328 с.

8. Заремба С. Забута спадщина (Музей визвольної боротьби України в Празі) // Четвертий Міжнародний конгрес україністів: Одеса, 26-29 серп. 1999 р.: Доп. та повідомл.: Історія. – Одеса; К.; Львів, 1999. – Ч. 2. – С. 153-157.

9. Заремба С. Український музей визвольної боротьби у Празі// Київська старовина. – 1997. – № 1-2. – С. 122-137.

10. Мушинка М. Музей визвольної боротьби України в Празі та доля його фондів. – Прага, 2005. – 119 с.

11. Палієнко М. Г. Матеріали Празького архіву як джерело з історії української державності// Вісник Київського нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Сер. Історія. – К., 2005. – № 77-79. – С. 123-125.

12. Палієнко М. Г. Музей Визвольної боротьби України у Празі// Українська архівна енциклопедія. Робочий зошит. Д-М /Держкомархів України. УНДІАСД. – К., 2006. – С. 330-331.

13. Палієнко М. Архівні центри української еміграції. – К.: Темпора, 2008. – 687 с.

14. Палієнко М., Срібняк І. Музей визвольної боротьби України в Празі (1925-1948): створення, діяльність, доля архівної колекції// Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. наук. зб. – Вип. 2. Архівознавчі читання. – К., 2000. – С. 35-47.

15. Грімстед Патриція Кеннеді. «Празькі архіви» у Києві та Москві. Повоєнні розшуки і вивезення еміграційної архівної України / Держкомархів України; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту; Пер. з англ., наук. ред. та опрац. дод. Т. Боряк. – К., 2005. – 251 с.

16. Пеленська О. Український портрет на тлі Праги. – Нью-Йорк – Прага, 2005. – 221 с.

17. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 4026. – Оп. 1., спр. 1. – 2 арк.

18. Вісті Музею Визвольної Боротьби України. – Ч. 1. – Прага. – Липень, 1925. – 83арк.

19. ЦДАВО України. – Ф. 4026. – Оп. 1. – Спр. 19. – 83 арк.

20. ЦДАВО України. – Ф. 4026. – Оп. 2. – Спр. 9. – 83 арк.

21. ЦДАВО України. – Ф. 4026. – Оп. 2. – Спр. 4. – 4 арк.

22. Вісті Музею Визвольної Боротьби України (Далі Вісті МВБУ). – 1934. – Ч. 4. – 83 арк.

23. Вісті МВБУ. – 1935. – Ч. 8. – 83 арк.

24. Вісті МВБУ. – 1935. – Ч. 9. – 83 арк.

25. ЦДАВО України. – Ф. 4026. – Оп. 2. – Спр. 7. – 31 арк.

* * *

УДК 94(477).084.6:929

Дмитро Михайличенко, канд. історичних наук, доцент кафедри політичної економії, Харківський національний економічний університет, Україна, м. Харків

«Справа» О.Г. Лібермана: 1938–1939 рр.

Розглядається проваджувана органами НКВС у 1938–1939 рр. «справа» О.Г. Лібермана (1897–1981) – харківського економіста, майбутнього автора концепції економічної реформи 1965 року. Робиться спроба встановити внутрішню логіку її фабрикації. Події ставляться у широкий контекст часу «великого перелому» кінця 1920-х – 1930-х рр.

Ключові слова: О.Г. Ліберман, репресії, НКВС, Харківський інститут труда.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Дмитрий Михайличенко. «Дело» Е.Г. Либермана: 1938–1939 гг.

Рассматривается ведшееся в 1938–1939 гг. органами НКВД «дело» Е.Г. Либермана (1897–1981) – харьковского экономиста, будущего автора концепции экономической реформы 1965 года. Делается попытка установить внутреннюю логику его фабрикации. События ставятся в контекст «большого перелома» конца 1920-х – 1930-х гг.

Ключевые слова: Е.Г. Либерман, репрессии, НКВД, Харьковский институт труда.

Dmitry Mykhajlychenko. The case of Ye.G. Liberman: 1938–1939

The trumped-up criminal case of Ye.G. Liberman (1897–1981) economist from Kharkiv, future originator of 1965 Economic Reform in the USSR, is considered. The author attempts to restore its intrinsic logic and examines it in the general context of the Great Turn of 1920th – 1930th.

Keywords: Ye.G. Liberman, repressions, NKVD, Kharkov Institute of Labor.

Со времени XX съезда КПСС биографические исследования, посвященные судьбам репрессированных стали целым жанром отечественной историографии. Подобные работы имеют не только нравственное, но и научное значение. Использование политических лозунгов в дискуссии, чистки, преследования, фабрикация дел были характерной чертой эпохи конца 1920-х – 1930-х гг. Без рассмотрения и анализа этих событий сложно понять логику событий «великого перелома» и становления советского

общества, в том числе его сферы науки и образования. Научная дискуссия, идеи и концепции, мировоззрение и убеждения учёных в рассматриваемое время, так или иначе, несли печать репрессивного воздействия советского государства.

В статье будет рассмотрено «дело» Евсея Григорьевича Либермана (1897–1981) – харьковского экономиста, в 1960–е гг. ставшего инициатором экономической реформы 1965 г.

Современной историографией установлены и основательно проанализированы динамика репрессий, инициировавшие их политические кампании, их национальная и социальная направленность, а также применявшиеся карательными органами механизмы фальсификаций. Это позволяет установить общую канву событий и поместить в их общий контекст конкретные дела, ведшиеся в 1930–е гг. [7] Детально изучены особенности следственных дел репрессированных как исторического источника [8]. Работа советской репрессивной машины на региональном уровне менее исследована. Так, мало что известно историкам о личностях сотрудников Харьковского областного управления НКВД (ХОУ НКВД), о внутренней «кухне» этой организации в 1930–е гг. Увы, по сей день не закончена работа по составлению сводной базы данных репрессированных в Харькове и Харьковской области, что лишает исследователей возможности составить представление о целостной картине репрессий в городе и регионе.

Основным источником исследования является архивное следственное дело Е.Г. Либермана, а также, архивные следственные дела лиц, так или иначе связанных с ним связанных. В 1937–1939 гг. ход следствия не соответствовал не только духу, но и букве закона. Документы дел зачастую имеют явные признаки фабрикаций. Невозможно установить количество и время проводившихся допросов, их действительное содержание. Частично, представление об обстановке в ХОУ НКВД дают помещённые в дела лиц, реабилитированных в 1939–1940 гг., обвинительные заключения по делам их следователей, арестованных и осуждённых в ходе «бериевской» чистки репрессивных органов. Материалы следственных дел дополнены информацией, содержащейся в периодической прессе, материалах центральных и ведомственных архивов.

Впервые, политические обвинения против Е.Г. Либермана были выдвинуты в 1931 г. при реорганизации Всеукраинского института труда (ВИТ), разгромленного в рамках кампании по свёртыванию движения за научную организацию труда [6, с. 106]. В начале 1931 г. постановлением Центральной контрольной комиссии Народного комиссариата Рабоче-крестьянской инспекции (НК РКИ) руководство института было обвинено в меньшевистских и эсеровских «уклонах» и смещено. Новым директором ВИТ был назначен функционер РКИ «старый большевик» Я.Я. Муценек, начавший твёрдо проводить «линию партии» и насаждать в институте формализм и дух советской организации со всеми её атрибутами в виде стенгазет, соцсоревнований и самокритики. Отношения с новым руководством у Е.Г. Либермана, бывшего заведующим лабораторией организационного анализа ВИТ, не сложились. Свою карьеру он попытался начать с «чистого листа», уволившись из ВИТ и перейдя на преподавательскую работу в новоорганизованный Харьковский инженерно-экономический институт (ХИЭИ). В 1933 г. Е.Г. Либерман закончил машиностроительный факультет ХИЭИ, получив второе образование, и занял должность заведующего кафедрой экономики и организации машиностроительной промышленности, принимал участие в становлении института [2, л. 50б].

Смена места работы не означала, что Е.Г. Либерману удалось избавиться от репутации «носителя вредительских теорий» и пристального внимания к своей деятельности. В ходе очередной кампании по чистке партии в 1935 г. был подвергнут проверке ХИЭИ. Хотя Е.Г. Либерман не был членом ВКП(б), его деятельность также была проверена комиссией парткома. В лекциях Е.Г. Либермана комиссия политических «извращений» не нашла, но ему пришлось в очередной раз признать допущенные ранее «ошибки» [4, л. 8]. Во время подъёма волны «Большого террора» имя Либермана вновь стало объектом внимания. 17 октября 1937 г. в газете «Харьковский рабочий» вышла статья журналиста М. Василенко «Носители вредительских теорий», посвящённая ХИЭИ и очевидно написанная на основе институтских слухов. В числе прочих, там был вскользь упомянут и Либерман «который после длительной поездки за границу написал немало вредных работ, восхваляющих капиталистическую систему производства» [3]. Однако, ни журналистские расследования не стали причиной ареста.

4 декабря 1937 г. был арестован Я.Я. Муценек, на тот момент директор Украинского НИИ организации производства и управления промышленностью. Муценек был обвинён в создании националистической латышской шпионской диверсионной организации. От Муценека называть имена своих бывших сотрудников по институту следствие не потребовало. По версии следствия, ор-

ганизация имела широкие связи среди других «националистических» групп (польской, немецкой) и через Муценека примыкала к разоблачённым в Москве «антисоветскому правотроцкистскому блоку» и «латышскому национальному центру». Арест Муценека стал частью разгрома латышского землячества в Харькове. Сам Муценек 15 декабря 1937 г. был переведён в Киев, где 7 февраля 1938 г. приговорён к высшей мере наказания и 13 марта 1938 г. расстрелян [4].

В феврале–марте 1938 г. ХОУ НКВД проводит серию арестов людей, в прошлом имевших отношение к Институту труда. Дела против нескольких из них – В.М. Расторгуева, М.И. Файнштейна, И.К. Фрича, С.Н. Панина, М.Г. Вольфа, Б.С. Мининберга, Я.С. Эдельштейна – следствие считало нужным объединить в общее производство. В отдельном производстве велись дела А.Ю. Лапина, А.И. Розенблюма, Я.Л. Анциферова, Ф.П. Мамонтова.

11 февраля 1938 г. датированы допросы Розенблюма, арестованного первым, где называются фамилии бывших сотрудников Института труда [4, л. 38–46]. Протоколы допросов В.М. Расторгуева, М.И. Файнштейна показывают, что стандартным оговорам об участии во вредительской деятельности и шпионаже подвергались бывшие руководители и сотрудники Института труда, а также люди, участвовавшие в его работах в сер. 1920–х – нач. 1930–х гг. Показания на Е.Г. Либермана были получены следствием от В.М. Расторгуева на допросах, датированных 9 марта, 8 и 11 апреля [1, л. 25–31, 36].

Следствие против группы Расторгуева и других велось быстро, в начале апреля проводились очные ставки. Следователи ХОУ НКВД Солопов, Нижегородцев и Копаев фабриковали версию о подпольной террористической диверсионной организации. 13 апреля состоялось заседание особой тройки, с 23 мая по 22 июня все обвиняемые по делу были расстреляны. А.И. Розенблюм был расстрелян 29 сентября 1938 г., А.Ю. Лапин, страдавший тяжёлым сердечным заболеванием, умер под следствием.

В отношении Либермана юридические формальности (постановление о начале следствия, об избрании меры пресечения) были исполнены 11 апреля; 17 апреля 1938 г. он был арестован. Следователи Великин и Гороховский формировали версию о Е.Г. Либермане как о резиденте разведки фашистской Германии и главе террористической эсеровской организации, готовившей покушения на лидеров советского государства, а также вооружённые диверсии на крупнейших предприятиях Харькова и Донбасса. От Файнштейна, Расторгуева и Мининберга на Е.Г. Либермана были получены обширные показания, подтверждённые на очных ставках. Следствию было известно о зарубежных командировках Е.Г. Либермана в 1920–е гг. и о его контактах с работавшими в Харькове иностранцами. При обыске было изъято «характеризующее его как антисоветскую личность» письмо к жене, где выражалось желание остаться работать за рубежом [1, л. 38–42]. По каким-то причинам, всего этого было недостаточно для завершения следствия и вынесения приговора. В июне–сентябре 1938 г. в следствии наблюдалась явная пауза. Вероятно, помимо стойкости подозреваемого, отрицавшего обвинения и доказывавшего противоречивость данных против него показаний, причиной замочки могут служить события в самих «органах», где в апреле 1938 г. был разоблачён так называемый «фашистский заговор в НКВД».

В ноябре 1938 г. за дело взялась новая команда следователей, изменившая концепцию обвинения. На этот раз упор делался на вредительской деятельности Е.Г. Либермана. В ХИЭИ следователи получили информацию о его политически ошибочных работах 1920–х гг. Подписанный директором института акт содержал анализ вредительских концепций в работе «Рационализация и учёт её эффективности» (экземпляр брошюры был приобщён к делу) [5]. Партийный комитет ХИЭИ предоставил следователям копию статьи М. Василенко и датированное 7-м мая 1937 г. письмо проживавшего в Москве бывшего сотрудника Е.Г. Либермана по Институту труда А.С. Когана, предлагавшего парткому обратить внимание на его политически вредные научные взгляды [1, л. 51].

Не дожидаясь признания обвиняемого, 21 января 1939 г. было сформировано обвинительное заключение. 23 марта состоялось подготовительное заседание военного трибунала Харьковского военного округа (ХВО), принявшего решение «Обвиняемого ... предать суду по ст. ст. 54–6 ч.1, 54–10 ч.1 и 54–11 УК УССР... Дело заслушать в закрытом судебном заседании без участия сторон обвинения и защиты и без вызова свидетелей...». Судебное заседание состоялось 21 апреля 1939 г. Несмотря на позицию подсудимого, энергично доказывавшего несостоятельность обвинения и заявившему в последнем слове «Мне лучше смертельный приговор, чем носить пятно шпиона», обвинительный приговор – 15 лет заключения в ИТЛ – был вынесен.

Следующие 6 месяцев Е.Г. Либерман вновь провёл в харьковской тюрьме без общения со следователями. Однако, осенью

1939 г. шестерёнки репрессивной машины завертелись в обратную сторону. 19 ноября датируется протокол допроса, где Е.Г. Либерману была дана возможность оправдаться. В рамках стандартной процедуры реабилитации, вызванные повесткой сотрудники ХИЭИ охарактеризовали его как политически грамотного и ценного сотрудника [1, л. 86–89].

Выводы. Несмотря на казалось бы благополучный исход дела – в 1940 г. полностью реабилитированный Е.Г. Либерман успешно защитил диссертацию кандидата экономических наук и был восстановлен в должности – рассмотренные события как нельзя лучше демонстрируют тот пресс политической конъюнктуры и тоталитарной идеологии, который с начала 1930-х гг. стал всё с большей силой подавлять академическую свободу и творческую мысль в науке.

Наглядно виден ход репрессивного процесса, который охватывал не только время собственно «Большого террора» 1936–1938 гг. В течении всего «Великого перелома» кон. 1920-х – 1930-е гг. «сита» партийных чисток и политических кампаний последовательно выделяли тех, кто в 1936–1938 гг. подвергнется физическому уничтожению.

Список использованных источников

1. Архив Управления Службы безпеки України у Харківській області. – Справи репресованих. – Спр.09895.
2. Архив Харківського національного економічного університету – Особові справи викладачів і співробітників. – Спр. О.Г. Лібермана.
3. Василенко М. Носители вредительских теорий / М.Василенко // Харьковский рабочий. – 17 октября 1937 г. – №241 (1141).
4. Державний архів Харківської області. – Ф.П–58. – Оп.2а. – Спр.120.
5. Либерман Е.Г. Рационализация и учёт её эффективности // О методах учёта производительности труда и эффективности рационализации: Материалы к построению пятилетнего и генерального плана / Е.Г. Либерман, Е.О. Шатан. – Вып. XIX. – Х.: Издание Укргосплана, 1929. – С.24–77.
6. Михайличенко Д.Ю. Всеукраинский институт труда и становление харьковской школы научного менеджмента (1921–1930 гг.) / Д.Ю. Михайличенко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К.: ВІР УАН, 2012. – Вип.60 (№5). – С.100–106.
7. Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х–1950-ті рр.): історико-статистичне дослідження / В.М. Нікольський. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – 623 с.
8. Подкур Р. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х гг.: источниковедческий анализ / Р.Подкур, В.Ченцов – Тернополь: Збруч, 2010. – 371 с.

* * *

УДК 94:284(477.7) «1940/1960»

Олег Березовський, канд. історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті, Український інститут національної пам'яті, Україна, Київ

Руйнація культових споруд Лисянщини (1940–1960 рр.)

Аналізуються форми і методи антирелігійної політики радянської влади щодо віруючих у 1940–1960 рр. Досліджується доля окремих храмів Лисянщини та взаємовідносини релігійних громад з представниками радянської влади і суспільством у цілому.

Ключові слова: церква, антирелігійна політика, історична трагедія, Лисянщина.

Олег Березовский. Разрушение культовых сооружений Лысянщины (1940–1960 гг.)

Анализируются формы и методы антирелигиозной политики советской власти в отношении верующих в 1940–1960 гг. Исследуется судьба отдельных храмов Лысянщины и взаимоотношения религиозных общин с представителями советской власти и обществом в целом.

Ключевые слова: церковь, антирелигиозная политика, историческая трагедия, Лысянщина.

Oleg Berезovskiy. The destruction of churches Lysyanshyn (1940–1960th)

The article analyzes the forms and methods of anti-religious policy of the Soviet government with respect believers (1940–1960 th.) The fate of individual churches Lysyanshyna and religious communities relations with the Soviet government and society in general have investigated.

Keywords: church, anti-religious policies, historical tragedy, Lysyanshyna.

Історія України має свої як славетні так і трагічні сторінки. Український народ пройшов певні етапи становлення й розвитку і за свою багатовікову історію мав періоди злету, розквіту й три-

умфу, а на певних етапах зазнавав поразок, великих втрат, занепаду, руїни, пережив численні катаклізми – війни, голодомори, епідемії, інші соціальні та природні катастрофи. Історичні трагедії не лише стають скорботними віхами історії суспільства і держав, а й маючи далекосяжні наслідки, відіграють помітну роль у генезі того чи іншого народу. Завдаючи тяжких душевних ран, колективних психологічних травм, відбиваючись на генетичному рівні і закарбовуючись у пам'яті багатьох наступних поколінь, вони на довгі роки залишають глибокий слід і в масовій свідомості великих спільнот. Як правило, такі події стають не лише важливим, а й визначальними сегментами історичної та національної пам'яті народів [12, с.262–275]. До однієї з трагічних сторінок в історії України належить трагедія церкви тоталітарної доби. В сучасній системі державно-церковних відносин в Україні існує ще багато проблем, пов'язаних із комплексом церковно-громадських аспектів як загальнодержавного, так і регіонального вимірів, які своїм корінням сягають доби тоталітаризму. В цьому контексті набуває особливої актуальності дослідження в історичній ретроспективі регіональних особливостей здійснення антирелігійної політики радянської влади, що сприятиме більш повному розумінню сучасних проблем у цій сфері в тому чи іншому регіоні країни. З огляду на це важливого значення набуває вивчення трагічної історії храмів на Черкащині, зокрема, на прикладі історії знищення церков в Лисянському районі.

Метою статті є аналіз та висвітлення форм та методів антирелігійної політики радянської влади проти віруючих та знищення культових споруд на Черкащині у 1940–1960 рр. (на прикладі Лисянського району). Це зумовлює наступні дослідницькі завдання: проаналізувати специфічні риси, напрямки діяльності православної церкви на Черкащині протягом 1940–1960 рр. в умовах антирелігійної державної політики; виокремити та проаналізувати на основі архівних матеріалів напрямки, форми і методи діяльності місцевих органів радянської влади із здійснення державної політики щодо православної церкви в регіоні, на прикладі Лисянського району Черкаської області.

Серед праць істориків, в яких фрагментарно висвітлювалися окремі аспекти досліджуваної проблеми, слід відзначити роботи загального характеру А. Колодного [7], О. Єленського [5], О. Лисенка [9;10], П. Бондарчука [2] та ін. В роботах цих дослідників міститься багато аналітичних висновків та змістовних фактів з питань антирелігійної політики радянської влади проти віруючих та знищення культових споруд. Також слід відзначити праці науковців краєзнавчого характеру В. Щербатюка [24], О. Безубець [1], М. Лубка [11] та ін. [6;25;26], в яких висвітлюються окремі сторінки трагічної історії лисянських храмів.

Зі встановленням радянської влади в Україні вже в 1920-ті рр. розпочалася цілеспрямована боротьба з релігією, складовою частиною якої була репресивна антирелігійна політика щодо представників духовенства, віруючих різних конфесій, знищення релігійних святинь. Тисячі церков в Україні були зачинені, священники репресовані. У вересні 1937 р. ЦК ВКП(б) спеціальним рішенням проголосив «безбожну п'ятирічку» – до кінця 1937 р. у СРСР мали бути ліквідовані всі релігійні конфесії і навіть зовнішні прояви релігійності. Наприкінці 1930-х рр. можна говорити про практично повну ліквідацію православної церкви на території радянської України [7, с.402–403]. Особливого значення у боротьбі з релігією надавалось руйнуванню храмів, оскільки саме християнський храм є одним із найяскравіших промовистих церковних символів. Часто храм був і витвором мистецтва, центром культурного життя, скарбницею мистецьких творів. Руйнування храму означало не просто закриття чи знесення архітектурних споруд. Передусім, це було руйнування духовності, місце якої повинні були посісти постулати офіційної ідеології.

Одними з яскравих і типових прикладів антирелігійної боротьби радянської влади з релігією, може слугувати діяльність органів місцевої влади на Черкащині, зокрема, в Лисянському районі (тоді ще Київської області). Так, одним з головних завдань органів місцевої влади в процесі реалізації антирелігійної політики було проведення роботи по закриттю культових споруд на Лисянщині. Так, тільки у 1930 р. на Лисянщині були закриті церкви у с. Журжинці та с. Яблунівка [22, арк.220–235], у 1933 р. – Свято-Успенська церква с. Чаплинка [1, с.35–37]. У 1935 р. була знята з обліку і використовувалася як склад церква в с. Смільчинці, а у 1939 р. у с. Хижинці на місці церкви був створений сільський клуб. У 1930-х рр. у Лисянці зруйновано польський католицький костел.

Окупація України німецькими військами істотно змінила релігійну ситуацію. Як і керівники радянської тоталітарної системи, німецька окупаційна влада теж не збирався ділити з церквою ідеологічний вплив на населення, але їх особливостю було відмовлення від відкритого знищення релігії. Німецька окупаційна влада намагалась використати авторитет українського православ'я для зміцнення своїх позицій на окупованих територіях [3, с.107–

119]. Саме в той час відбувся сплеск релігійних почуттів, що знайшло вияв у масовому відкритті храмів, відкритій демонстрації людськими своїми переконаннями [1, с.35–37]. Бурхливий розвиток церковного життя на окупованій території України почався стихійно і відразу прийняв масовий характер. Релігійне піднесення серед населення було таким великим, що тоді вдалося відновити майже 40% дореволюційної кількості храмів. Не тільки релігійність українців, але і церква як організація виявилася набагато сильнішою і живучою, ніж думала німецька та радянська влада.

На всій території Черкащини почалося масове відкриття храмів, що були закриті у 1930-х роках. Майже в кожному селі громада пристосовувала для богослужінь уцілілі храми, які за радянської влади використовувались як господарські приміщення чи клуби. В тих селах, де храми були повністю зруйновані, з цією метою використовувались громадські будівлі. За неповними підрахунками в період окупації тільки в Київській області було відкрито 798 храмів [3, с.107–119].

В період німецької окупації на території Лисянщини також почали відбудовуватись православні храми, проводиться регулярні богослужіння. Зокрема, у 1941 р. відновили діяльність Покровська церква у с. Верещаки (священник В. Спиридонов), церква Різдва Богородиці у с. Журжинці (священник Я. Переверзин). У 1942 р. відновила діяльність Покровська церква у с. Ріпки (священник О. Белоус), Свято-Успенська церква с. Чаплинка (священник О. С. Піонт), церква у Лисянці (священник В. Дубчук) [13, арк.120]. У Михайлівській церкві в Лисянці здійснювались богослужіння отцем Слочевським.

Використання німецькою владою потенціалу православної церкви змусило радянське керівництво переглянути своє ставлення до церкви та віруючих. Різкий поворот Й. Сталіна у ставленні до церкви реально почався 4 вересня 1943 р. Було відновлено патріаршество Руської православної церкви, створено священний Синод, почала діяти Рада у справах РПЦ при Раднаркомі (з 1946 р. – Рада у справах релігій при Раді Міністрів СРСР) [7, с.438–439]. Важливість новоствореної Ради у справах РПЦ при Раднаркомі СРСР для радянського уряду доводить уже той факт, що всі центральні установи та відомства СРСР мусили попередньо узгоджувати з Радою всі свої заходи, що так чи інакше торкались інтересів РПЦ [8, с.24–40]. Рада у справах РПЦ отримала право на утворення розгалуженого апарату уповноважених, що мали діяти при Раднаркомі союзних і автономних республік, обл(край)виконкомах [10, с.54].

Основним показником антирелігійної роботи радянська влада вважала чисельність релігійних громад. Одразу після закінчення війни розпочалося активне вишукування будь-яких можливостей для зняття з реєстрації православних громад. Найпростіше було з тими громадами, культові будівлі яких до війни слугували (чи стали) громадськими приміщеннями. Голова союзної Ради у справах РПЦ Г. Карпов провів наприкінці 1948 р. в Києві нараду обласних уповноважених, перед якими поставив чіткі завдання: звільнити всі громадські приміщення, зайняті під молитовні будинки, знімати з реєстрації церкви, в яких немає постійних священників чи які розміщено близько від іншої діючої церкви, клубу тощо. В наступні повоєнні роки місцева влада вела жорсткий контроль за діяльністю діючих церков. Чинovníки справно підраховували кількість прихожан, які відвідували церкву (особливо під час свят), вели нагляд за богослужіннями священників. Як повідомляв уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області Ф. Матюха: «... слід відмітити, що церква має великий вплив на віруюче населення області, і особливо багато віруючих її відвідують у великі релігійні свята» [4, арк.15].

Всі діючі храми Черкащини, що залишилися, потрапили під жорсткий державний механізм нищення всього релігійного. Саме в цей період закрито церкву у с. Журжинці (1946 р.), а будівля храму у післявоєнний час використовувалась як зерносховище [15, арк.172–178]. Рішенням виконкому Київської обласної Ради депутатів трудящих № 145 від 30 січня 1950 р. та постановою уповноваженого Ради у справах Руської православної церкви при Раді Міністрів СРСР (протокол № 6 від 4 березня 1950 р.) було закрито Свято-Троїцьку церкву у с. Почапинці [16, арк.139]. З акту передачі приміщення цієї церкви ми дізнаємось, що під час реорганізації церкви в будинок культури було знято дзвони мідні та з сплаву міді та срібла, а також зруйновано іконостас, знищено численні ікони. Склепи похованих у підземеллі поміщиків Четверикових та Преснухінних, які знаходилися у підвальних приміщеннях під церквою, були пограбовані і викинуті [24, с.190–197]. Вже у 1951 р. колишнє церковне приміщення було відремонтовано та переобладнано під сільський клуб [16, арк.137].

Наприкінці 1950-х рр. М. Хрущов висунув тезу: висока релігійність радянських людей не має соціальних коренів, а зумовлюється незадовільною антирелігійною пропагандою, пасивністю партії в цьому питанні та надмірними свободами, наданими дер-

жавою релігійним конфесіям [7, с.5379]. Почалася чергова хвиля антицерковної політики, яка звелася в основному до ліквідації матеріальних проявів релігійності – закриття й нищення монастирів, храмів, ікон, книг, до масового економічного, політичного й морального тиску на духовенство та віруючих. Методи тиску на релігійних опонентів змінювались, але не були оригінальними – більшовики боролися не з релігійною ідеологією, а з носіями цієї ідеології, змушуючи їх залишати культові споруди, обкладаючи непомірними й обов'язковими державними позиками, обмежуючи громадянські права віруючих, практикуючи адміністративне втручання в діяльність релігійних об'єднань тощо. Механізм ліквідації на місцях діючих релігійних громад проходив за типовою схемою: спочатку конфісковувався храм шляхом розірвання договору оренди, потім позбавлявся реєстрації парафіяльний священник і вже після того не залишалося перешкод для зняття з реєстрації громади. Після цього культові споруди, як правило, зносились або ж переобладнувались під культурно-освітні чи господарські потреби. Найдієвішим засобом боротьби з релігією залишалось закриття храмів і церков, що з 1959 р. набрало зростаючих темпів.

Під ці методи тиску підпали останні чотири храми в Лисянському районі (станом на 15 квітня 1954 року): в Лисянці, Верещаках, Ріпках та Чаплинці. Від обласного керівництва на місце було направлено накази під грифом «секретно» будь-яким чином храмові будівлі закрити або зруйнувати, а релігійні громади зняти з реєстрації [4, арк.2]. За таким сценарієм і було знищено Покровську церкву у с. Ріпки (дерев'яна, побудована у 1907 р., корисна площа 279 м²), вперше була закрита радянською владою ще у 1935 р. Тоді ж церква була перероблена в клуб і використовувалася до 1942 р., саме тоді, як свідчать партійні джерела, релігійна община «захопила» клуб. Через три роки церковну общину офіційно зареєстрували; згодом прихожани взяли в оренду у держави зруйнований під час війни будинок-храм, частково відремонтували і пристосували для церковної служби. Вдруге церква була закрита у листопаді 1959 р. Згідно з висновком уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області Ф. Матюхи, церква «не мала священника з 1955 р., з того ж часу і не проводились церковні служби». Церковна будівля знаходилась у напіваварійному стані, в храм ремонт не проводився з 1955 р. Дах будівлі став повністю непридатним. Висновок уповноваженого Ф. Матюхи був однозначним: «... релігійну громаду с. Ріпки зняти з реєстрації, як «самораспавшуюся»... церковну будівлю розібрати і придатний будівельний матеріал використати для будівництва сільського клубу» [14, арк.308–312]. При цьому Ф. Матюха зазначив, що керівництво району та області з цим висновком повністю згодні.

В 1956 р. виконком Лисянської райради депутатів трудящих направив клопотання розібрати колишню храмову будівлю (Георгіївської церкви) в с. Шестеринці, «як аварійну, яка використовувалася колгоспом як складове приміщення». В уповноваженого Ф. Матюхи складений акт технічного стану будівлі викликав сумніви щодо її аварійності й акт було направлено в обласний відділ архітектури, який від перепроверки відмовився. Так подальшу долю церкви було вирішено.

У травні 1960 р. було закрито і Успенську церкву у с. Чаплинка (дерев'яна церква, побудована у 1887 р., корисна площа 105 м²). Згідно з висновком уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області Ф. Матюхи, будівля потребувала капітального ремонту (востаннє храм ремонтувався понад 20 років тому) [18, арк.332–335]. З 1960 р. приміщення храму використовувалось як зерносховище [4, арк.2], а пізніше перетворено в склад мінеральних добрив [20, арк.173]. У 1966 р. церковну будівлю вирішено зруйнувати. На місці храму було збудовано будинок культури.

Незважаючи на антирелігійну політику з боку радянської влади, жителі Лисянщини неодноразово робили спроби відновити храми в регіоні. Про одну з таких спроб відомості діяльності церкви знаходимо інформацію у архівних документах ЦДАВО України. Так, житель с. Журжинці Є. У. Романко з групою віруючих односельчан (20 осіб) 23 червня 1955 р. звернувся з офіційною заявою до уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по УРСР Г. А. Корчєвого про відкриття церкви в селі [15, арк.172–178]. За дорученням митрополита Київського і Галицького Іоанна (Патріарший Екзарх всієї України, постійний член Священного Синоду Московського Патріархату), до заяви було прикріплено клопотання єпископа Переяслав-Хмельницького, вікарія Київської єпархії Нестора. З такою ж заявою релігійна громада звернулася і до виконкому Черкаської обласної Ради депутатів трудящих. Уже 12 липня 1955 р. «уповноважений» Г. А. Корчєвий та Ф. Матюха надіслали типову на той час відповідь: «Сообщаю, что Ваше заявление ... как необоснованное удовлетворено быть не может... Учитывая, что верующие в с. Журженцы имеют возможность посещать церковь в

с. Лисянка оснований для возновлення діяльності церкви в с. Журженці – нет» [15, арк. 172–178]. Виконком Черкаської обласної Ради депутатів трудящих в свою чергу також прийняв рішення № 685 від 18 липня 1955 р. про відмову у проханні групи віруючих с. Журжинці відновити діяльність церкви [15, арк. 177]. З подібною заявою у 1957 р. звернулася група віруючих (27 осіб) з с. Почапинці, однак також отримали відмову [17, арк. 260].

Діючими лишилися лише церкви в Лисянці та Верещаках, але й ті були приречені на небуття. З боку місцевої влади розпочався завальований тиск на провідників релігійності: 5 квітня 1952 р. голова Лисянської райради депутатів трудящих «запропонував» священику Павлові Вишневському придбати (звичайно ж в обов'язковому порядку) облигації Внутрішнього Державного Займу на суму 35 тис. карбованців. Прихожани спільно зібрали 550 крб., ще 400 крб. додав священик – так облигації було придбано, але голова райради вимагав вносити гроші й надалі. З того часу священики на тривалий період в храмі не затримувались, служба в храмі проводилася непостійно.

3 листа уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області Ф. Матюхи, дізнаємось про стан храму у на початку 1960-х років: «...корисна площа церковної будівлі становила понад 300 м². В результаті того, що дах будівлі не ремонтувався, залізо на даху повністю стало непридатним. Вода протікала майже по всій площі даху. Несучі дерев'яні конструкції згнили. Дах церковної будівлі знаходився в аварійному стані» [19, арк. 52–56]. Рішенням виконкому Лисянської районної ради депутатів трудящих № 165 від 23 травня 1960 р. будівля Свято-Михайлівської церкви визнана аварійною, а проведення в ній служб заборонено. Скарги і заяви від групи віруючих до уповноваженого Ради у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області Ф. Матюхи (за його ж свідченнями) у 1960–1961 рр. офіційно не надходили. Однак, в 1960 р. на прийом приходили громадяни, члени церковної ради з проханням дозволити ремонт храму. Дозволу на ремонт вони так і не отримали [19, арк. 52–56]. Релігійна громада Лисянки продовжувала діяти, навіть після вилучення у травні 1960 р. будівлі Свято-Михайлівської церкви. Однак, лише короткий відрізок часу... Вже 31 березня 1961 р. Рада у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР по Черкаській області вирішила зняти з реєстрації релігійну громаду смт. Лисянка у зв'язку з тим, що «релігійозна община длительного время не имеет помещений под молитвенные цели» [19, арк. 52–56]. Священика в православній громаді Лисянки не було в період з кінця 1958 р. і до другої половини 1959 р.

У 1961 р. Свято-Михайлівську церкву було закрито, майно розікрали. До ліквідації залишків колишнього храму було залучено місцевих комсомольців. Відомий український скульптор, мистецтвознавець і колекціонер І. Гончар, перебуваючи 1963 р. в експедиції в Лисянці, писав: «жахливу картину бачу в самій церкві, де по всій підлозі розкидані безцінні скарби – ікони, писані місцевими іконописцями. Серед церкви – ціла калюжа мазуту, в якому плавають ікони. Образи знаходилися у підвалі собору, і вся дорога в підвал ними застелена...» [26, с. 305]. Протягом наступного десятиріччя церква поступово руйнувалася, а в 1970-х роках її знесли зовсім.

Останньою діючою церквою у Лисянському районі залишалась Покровська церква у с. Верещаки (дерев'яна, побудована у 1890 р., корисна площа 200 м²). Однак, через один рік після закриття лисянського храму, така ж доля спіткала і цю святиню. Владні структури шукали будь-який привід для заборони діяльності православних храмів. Так, 4 березня 1960 року священика П. Лисогора було знято («за нарушения законодательства о культах»). Приводом стало те, що священик «організував підпільний молитовний будинок в с. Майданівка Звенигородського району, хрестив дітей, освятив територію кладовища». Митрополит Іоан порадив обрати священиком Володимира Плаксія з Київської області. Але уповноважений Ф. Матюха відмовив, запропонувавши Плаксієві будь-яке місце священика в інших селах, тільки лиш не у Верещаках. Таким чином з 1 квітня 1960 р. в Лисянському районі вже не було жодного священика [19, арк. 52–56]. Рішенням виконкому Черкаської обласної Ради депутатів трудящих № 987 від 27 жовтня 1961 р. було знято з реєстрації релігійну громаду с. Верещаки, як «расправшуся». Церковну будівлю перебудовано та переобладнано під клуб [19, арк. 215–223]. У висновках уповноважений Ф. Матюха резюмував: «У Лисянському районі більше діючих церков не залишилося. Це перший район Черкаської області, де немає жодної церковної общини» [19, арк. 220]. Так закінчила своє існування остання церква району, району, який єдиний в області на той час не мав діючих храмів.

У цілому тільки у 1959–1962 рр. у Черкаській області було знято з реєстрації 135 релігійних громад. У цей період вилучено 133 церковні будівлі, з них – 21 будівля переобладнана під клуби та спортзали, 10 – під шкільні приміщення, 47 – складські приміщення, 17 – використовувались під інші культурні та

господарські потреби, 23 – розібрано, 15 – не використовуються [32, арк. 17]. Однак, із завершенням антицерковної кампанії 1956–1964 рр. принципові підходи радянського режиму до питань релігійного життя в країні залишилися незмінними, антицерковну політику було уповільнено, але не зупинено [5, с. 32].

В архівних документах знаходимо відомості про долю та стан колишніх церковних будівель Черкаської області у 1980-х рр. Так, станом на 1984 р. на Черкащині нараховувалося 16 колишніх храмів, які були визнані пам'ятками архітектури. В переважній більшості церковні будівлі знаходились у незадовільному стані – «высокой степени аварийности» [22, арк. 220–235]. Серед них пам'ятками архітектури місцевого значення були визнані два колишні храми с. Журжинці та с. Яблунівка Лисянського району. Станом на 1986 р. колишні культові споруди в цих населених пунктах знаходились в аварійному стані. Колишні храми влада ще продовжувала використовувати для господарських цілей, але в майбутньому планувала їх відремонтувати та використовувати їх як музеї [23, арк. 57]. На сьогодні збереглося лише декілька лисянських храмів, що пережили трагічний період в своїй історії.

Отже, перші повоєнні роки у житті православної церкви на Черкащині, зокрема, на Лисянщині, проходили під впливом перелому у політиці радянських владних органів у ставленні до церкви та потребою нейтралізації наслідків широкого використання релігійного фактору німецькою окупаційною владою в Україні. Основними методами боротьби з релігією місцевих органів радянської влади було вилучення з користування віруючими церковних будівель під громадсько-культурні та господарчі потреби та руйнація культових споруд. Слід також відзначити втручання уповноважених у справах РПЦ при Раді Міністрів СРСР у справи релігійних громад з метою припинення їх діяльності. Роль місцевих радянських структур (обласного, міського та районного рівнів) в процесі припинення діяльності та руйнування храмів, була певною мірою вирішальною. Також відмічаємо хронічне небажання місцевої влади відновлювати діяльність релігійних громад.

Список використаних джерел:

- Беззубець О. В. Свято-Успенська церква села Чаплинка / О. В. Беззубець // Добридень. – 2004. – № 19. – С. 35–37.
- Бондарчук П. Релігійність населення України у 40-80-х роках ХХ ст.: соціокультурні впливи, особливості, тенденції змін / П. Бондарчук. – К., 2009. – 381 с.
- Гордієнко В. В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В. В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107–119.
- Державний архів Черкаської області. – Ф. 4189. – Оп. 1. – Спр. 2.
- Сленський В. Є. Державно-церковні взаємини (1917–1991) / В. Є. Сленський. – К.: Знання, 1991. – 223 с.
- Зведений каталог метричних книг, що зберігаються в державних архівах України: міжархів. Довідник. Том 3 / упоряд.: В. Бондарчук, Г. Волкотруб, С. Зворський, М. Ковтун. – К., 2010. – 720 с.
- Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Редкол.: А. Колодний. – К.: Український Центр духовної культури, 1996–1999. – Т. 3. Православ'я в Україні / За ред. А. Колодного, В. Климова. – К., 1999. – 560 с.
- Лагодич М. Рада у справах РПЦ: історико-правовий аналіз / М. Лагодич // Богословський вісник: збірник наукових праць. – Випуск № 3. – Чернівці: ЧНУ, 2010. – С. 24–40.
- Лисенко О. Є. Релігійна ситуація на Україні в 1941–1946 рр. / О. Є. Лисенко. – К.: Либідь, 1999. – 258 с.
- Лисенко О. Є. Церковне життя в Україні в 1943–1946 р. / О. Є. Лисенко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 404 с.
- Лубко М. Соборна Михайлівська церква в Лисянці / М. Лубко // Добридень. – 2000. – № 1. – С. 13.
- Пилявець Р. І. Історичні трагедії як соціальний феномен: сутність і класифікація / Р. І. Пилявець // Національна та історична пам'ять: 36. наук. праць. – Вип. 2. – К.: ДП «НВЦ» Пріоритет», 2012. – С. 262–275.
- ЦДАВО України. – Ф. 4648. – Оп. 1. – Спр. 2.
- Там само. – Спр. 132.
- Там само. – Спр. 135.
- Там само. – Спр. 150.
- Там само. – Спр. 159.
- Там само. – Спр. 216.
- Там само. – Спр. 265.
- Там само. – Спр. 311.
- Там само. – Спр. 415.
- Там само. – Оп. 7. – Спр. 298.
- Там само. – Оп. 7. – Спр. 376.
- Щербатюк В. Історія регіонів України: Лисянщина / Володимир Щербатюк. – К. Лотос, 2002. – 428 с.
- Щербатюк В. Край козацький. Довідник з історії Лисянщини / В. Щербатюк, О. Беззубець, О. Березовський та ін. – К.: Наукова думка, 2004. – 408 с.

26. Щербатюк В. Шевченків край. Історико-етнографічне дослідження / В. Щербатюк, О. Березовський, С. Верговський. – К.: Наукова думка, 2009. – 546 с.

* * *

УДК 94:351.77(477.64)«1941/1943»

Володимир Орлянський, д-р історичних наук, професор кафедри політології та права, Запорізький національний технічний університет, Україна, м. Запоріжжя

Мелітопольська міська управа в період окупації (1941–1943 рр.)

(початок)

Розглядається робота Мелітопольської міської управи як органу управління соціально-економічного життя міста в умовах німецької окупації. Демонструються особливості місцевого самоврядування в місті порівняно з обласним центром.

Ключові слова: Мелітополь, допоміжна управа, окупаційна влада, управління.

Владимир Орлянський. Мелитопольская городская управа в период оккупации (1941–1943 гг.) (начало)

Рассматривается работа Мелитопольской городской управы как органа управления социально-экономической жизни города в условиях немецкой оккупации. Демонстрируются особенности местного самоуправления в городе по сравнению с областным центром.

Ключевые слова: Мелитополь, вспомогательная управа, окупационные власти, управления.

Vladimir Orlyanskiy. Melitopol town council during the occupation (1941–1943) (beginning)

The activities of Melitopol town council as the authority of socio-economic life of the town under German occupation is considered. The features of local government in the town are compared to the regional center.

Keywords: Melitopol, support council, the occupation authorities, management.

Протікання соціально-економічних процесів періоду нацистської окупації в м. Мелітополь відрізнялося від того, як це відбувалося в обласному центрі – м. Запоріжжя. На нашу думку, для цього є декілька пояснень, які в процесі нашого розгляду ми обов'язково будемо відзначати. На прикладі Мелітополя, навіть в умовах украї нечисленної джерельної бази, є можливість простежити динаміку функціонування окупаційної влади в особі місцевої міської управи, тому що можна чітко прослідкувати два її періоди: період, коли місто управлялося військовою господарською адміністрацією та період, коли містом керувало цивільне політичне управління, в особі гебітскомісаріату.

Отже, як і в більшості випадків, війська Червоної армії пішли з міста і його околиць без бою. Різкої зміни влади не було. Деякий час у місті існувало реальне беззладдя, яке в наявних джерелах прямо не мало ніяких відгуків. Автор зміг відшукати тільки непряме згадування про цей період, як про дуже неспокійний період, коли існувало відкрите беззладдя і насильство [1]. Швидше за все, на нашу думку, беззладдя все ж не носило настільки жакливого масштабу, інакше згадування про нього повинно було б більш докладніше відкладатися у різних джерелах, хоча б і непрямим. Не додавали спокою й оптимізму мешканцям міста й широкомасштабні акції Радянської влади, які вона проводила незадовго перед своїм відступом. Стрімко, повсюдно, жорстоко із усіх населених пунктів навколо Мелітополя було насильно вивезено поголовно все німецьке населення. Усі колишні німецькі колонії перетворилися в селища-примари [2].

Як і в обласному центрі, у м. Мелітополі міська управа, як повноцінна управлінська структура цілого міста, почала свою роботу вже на другий тиждень після вступу німецьких військ [1, арк.28]. У роботі управи ми можемо побачити просто вибух ентузіазму працюючих там людей робити все по-новому. Це виявилось в дуже швидкій розробці управово різних положень по економічній, господарській, соціально-культурній діяльності в місті. По суті, управа створювала нове нормативно-правове поле для своєї діяльності в місті. Уже у своєму протоколі №4 від 20 жовтня 1941 р. ми бачимо нове положення про місцеві податки та збори [1, арк.11], нове положення про прибутковий податок вийшло 29 жовтня 1941 р. [3, арк.1–2]. У цих документах проглядається дуже великий діапазон самостійних рішень. За основу нових норм, правил і тарифів бралися довоєнні радянські документи, наприклад такі, як від 10 липня 1934 р. [1, арк.5]. Можливо, що через відсутність паперу, а може й для зручності, ці положення писалися, а часом і просто правилися, прямо по документах міської ради Мелітополя, прийнятих ще до війни.

Створюється враження, що розпорядження військового німецького командування були тільки підставою для розробки управово своїх положень. Про подібне взаємовідношення можуть свідчити численні резолюції й звернення в документах. От деякі з них: «З'ясувати точку зору німецького командування» [4, арк.7], «Порушити питання перед командуванням про...» [1, арк.13], «З'ясувати у фельдкомендатурі...» [5, арк.18], «На основі роз'яснень фельдкомендатури» [3, арк.4]. Причому остання фраза взята з документу, який вийшов аж у липні 1942 р., що дозволяє припустити, що подібні відносини тривали досить довго. Як реальне співробітництво підноситься факт спільного засідання «радників міської управи» і доктора Килінга, співробітника з VII відділу фельдкомендатури [4, арк.42]. Ми не можемо стверджувати, що не було прямих і безпеліційних наказів, ми можемо тільки припустити, що вони не були на той період настільки домінуючими. Можливо, що зміна влади багатьма мешканцями міста розглядалася як можливість відходу від радянської тотальної системи, тому що як можна пояснити створення в управі такого колегіального органу як «Засідання радників мелітопольської міської управи». Можливо, що при створенні структури управи й штатного розкладу були якісь вказівки від німецької влади, але нами не було виявлено явних посилань і погоджень їх з питань структури й по штатам управи.

Помітною особливістю вже в перші тижні роботи управи можна виділити наступну подію, а саме: разом зі своїм штатом управа затвердила своїм рішенням і положення про організацію й роботу міської артілі інвалідів, яка існувала й до війни, хоч і в трохи іншому вигляді. Практично відразу це об'єднання було звільнено від багатьох зборів і податків, а також податків на прибуток з їх членів [5, арк.19]. У ході затвердження нових податків і зборів по інвалідах були прийняті окремі пільги й досить істотні: пільги на оренду приміщень, знижки на податок з обігу на промислові й продовольчі товари, безкоштовні видачі патентів [6, арк.34]. Причина подібної щедрості нової влади до інвалідів нами не визначена, цілком можливо, що подібні дії можна розглядати в розрізі соціальної політики німецької влади, тому що інформація про подібні артілі зустрічається в різних регіонах нашої області. Різнопрофільність і пільги дозволяли залучити велику кількість інвалідів міста дуже різних захворювань у виробничу діяльність, тобто, щоб вони могли забезпечувати себе самі. Можливо, що в цьому й полягав ідеологічний зміст подібної діяльності.

Як прояв самостійної ініціативи міської управи можна розглядати створення «Фонду допомоги неземному населенню», тому що він сам, як і джерела його наповнення, були запропоновані фінансовим відділом міської управи. У цей фонд повинні були направлятися всі (виділені нами – В.О.) грошові надходження, які були виручені від реалізації речей із квартир євреїв, а також комуністів-втікачів [1, арк.36]. Реалізація речей проводилася для населення по залишковій вартості, а працівникам управи й поліції продавалися ще із знижкою на 50%. Досить цинічно подібний продаж називали в управі засобом, як узаконити присвоєння речей [7, арк.36]. Виходячи із загальної концепції окупаційної адміністрації, подібна вільність місцевої управи могла мати місце, більш того, вона могла стимулюватися німецьким командуванням. Подібна діяльність цілком дозволяла зав'язувати на злочини якнайбільше людей. Наступне припущення засноване на тому, що перебуваючи у веденні військового господарського командування, німецькі тилові органи управління могли надавати місцевим управам досить велику частку самостійності, насамперед для якнайшвидшого відновлення найбільш необхідних елементів господарської діяльності. Подібна практика дозволяла достатньо швидко відроджувати функціонування найбільш важливих господарських інфраструктур на територіях, наближених до фронту, що для військового командування, мабуть, було на той момент найбільш пріоритетним.

Про наявність елементів ініціативності в роботі управи ми можемо судити по тих документах, які ухвалювала управа. При плануванні податків на 1942 р., податкова комісія управи розробляла такі ставки податків, які сьогодні одержали б назву як стимулюючої або інвестиційної. Так, помітне пом'якшення ставок планувалося відносно промислових підприємств і кустарів [1, арк.26], реагуючи на численні скарги домовласників про завищені оцінки будівель, управа визнала необхідним провести переоцінку, та ще і убик їх зниження [5, арк.14]. Подібні приклади цілком укладаються в рамки тенденції.

Премії були нерідким явищем в роботі міської управи і її структур, аналізуючи кількісний бік й списки тих, кому надавалися премії, можна цілком стверджувати, що премії розглядалися владою як інструмент соціальної політики. Наприклад, за успішне відновлення й введення в експлуатацію міського хлібокомбінату, а так само за гарну якість продукції, що випускається, премійованими були не тільки директор, але й велика кількість працівників комбінату [5, арк.28]. Працівники управи якщо й пре-

міювалися, то це стосувалося всіх працівників, у тому числі і господарського і технічного персоналу [7,арк.57].

Оптимізм відносно нової влади розділяли не тільки працівники управи. Джерела показують, що значна кількість мешканців Мелітополя, як і всього краю, розглядали нову владу не тільки як менш небезпечну у порівнянні із радянською, але і якоюсь мірою адекватно альтернативною. Саме цим можна пояснити швидку появу установ місцевої управи, міської поліції, відновлення господарського життя міста, прояву певного «морально-етичного романтизму» на хвилі заперечення радянської влади. Прикладами цього можна вважати наступні події: заступником у міську управу пішов працювати професор Горонівський; йдучи назустріч проханням мешканців міста про розстрочку на покупку будинків, управа накладала дозвільні резолюції [5,арк.12,59]. Як спробу відмови від командної радянської форми роботи можна пояснити наявність подібного стилю в документах: «Торгово-промисловий відділ пропонує (підкреслено нами – В.О.) всім працюючим у харчовій промисловості з'явитися на медичний огляд...» [7,арк.7]. Діапазон проявів подібного явища досить широкий. Так, 23 жовтня 1941 р. датується акт добровільної передачі у фінансовий відділ управи срібних монет, які були виявлені в одній із квартир, що пустувала [3,арк.6], 31 вересня 1941 р. датується акт передачі новій владі директором сільськогосподарського банку Г.К. Власовим усієї готівки каси цього банку, яка складалася на той час з 270 тис. карб. і 6 тис. марок [3,арк.5]. 5 листопада 1941 р. датується акт передачі в банк золотих царських монет, які були виявлені новими мешканцями в колишній єврейській квартирі [3,арк.4]. Оптимізмом дихає й заява жительки із передмістя Мелітополя на свого постояльца, німецького офіцера, який, згідно її заяви, вкрав у неї срібний годинник. Заява була подана в німецьку польову жандармерію й оформлена відповідним протоколом [8,арк.1].

Перші тижні окупації супроводжувалися великою трагедією, тотальним знищенням усього єврейського населення міста і його околиць. Наявні джерела не дають нам прямої відповіді, яку участь приймала управа в цій трагедії. Як ми вже відзначали, нацисти прагнули якнайбільше втягнути у свої акції місцеве населення. Одним з таких способів й було матеріальне заохочення місцевого населення за рахунок майна євреїв.

Насамперед, документи дозволяють стверджувати про факт масової втечі євреїв з міста ще до приходу німців. Саме факт панічної втечі, а не евакуації або організованого відходу, інакше важко пояснити залишених у квартирах і будинках у великій кількості не тільки майна, але і цінностей. Дуже можливо, що поштовхом до цього й став хаос із декількох днів безвладдя, який існував після відходу Червоної армії.

Через те, що увесь житловий фонд міста, зокрема «кинуті будинки, що пустують» переходили в розпорядження управи, як і майно в цих будинках, ми можемо стверджувати, що міська управа була залучена нацистами до цього злочину. Увесь обсяг матеріальних цінностей оцінити практично неможливо, ми можемо тільки констатувати, що за згодою німецької влади, управа проводила масову кампанію по розпродажу майна й розподілу житла. Аналіз ордерів, які збереглися на колишні єврейські квартири, дозволяє стверджувати, що розподіл квартир навіть по радянських мірках проводився дуже нужденним людям. Це й переселення з горища деякого Ложкіна, переселення двох самотніх жінок з однієї кімнати, родини із чотирьох людей, батька із двома дітьми із сараю без світла, родини вчительки з п'яти людей, яка жила в землянці, двомісний в єврейській родині в їх же квартиру і т. ін. [9,арк.15,18,24,27,33,38,64]. Видавалися ордери й тим, хто вже заселився в порожні оселі ще до початку окупації [9,арк.45,52,65,68]. Видавалися ордери на квартири або житлові будинки, які вказувалися в документах як житло колишніх комуністів [9,арк.70–71]. Навіть наявні матеріали дозволяють мати думку, що через роздачу житла й символічний розпродаж майна, у поділ чужого добра була залучена дуже велика кількість населення міста, причому різних соціальних прошарків, що цілком відповідало цілям і завданням окупаційної влади – створення широкого лояльного до нової влади прошарку місцевого населення.

Щодо питання про вільну житлову площу, то у кількісному плані її було дуже багато, навіть до початку весни в місті існували незайняті квартири й житлові будинки. Про це може свідчити наступний факт, коли для проведення конференції обласної споживчої кооперації міська управа за кілька днів вишуквала й надала житло для 250 осіб [9,арк.146,148].

Одним з перших підприємств, яке почало працювати у місті, було комунальне підприємство «Водосвіт», яке вже 22 жовтня почало функціонувати як повноцінна виробнича установа з необхідним для цього штатом робітників і інженерно-технічних працівників [7,арк.13–25]. Великі промислові підприємства міста, які були евакуйовані при відступі, у період окупації не були відбудовані, почали працювати підприємства переробного ци-

клу колишньої споживспілки, а також малого підприємництва. Можливо, що із цієї причини, спочатку створений в управі торгово-промисловий відділ був ліквідований, а його працівники в повному складі були переведені в управління райспоживспілки, цій організації так само були передані 12 працюючих по своїх профілях колишніх заводів і цехів [5,арк.19].

Традиційно, серед перших інститутів влади була сформована поліція міської управи. У цілому, на 1 грудня 1941 р. було завершено комплектування штату міської поліції. Один з перших виявлених нами список включав 40 осіб. Причому, за цим списком було помітно, що він не був остаточний, що на протязі місяця проходив якийсь відбір кандидатів. Навпроти деяких прізвищ стояли позначки: «Залишити», «Звільнити», «Батько колишнього радянського робітника», у двох навіть були позначки «Звільнити за крадіжку». Через місяць до складу міської поліції ввійшла служба адресного столу (паспортний стіл) у складі 15 осіб. У лютому 1942 р. зарплата поліції була збільшена на третину, причому, усім працівникам поліції, а не тільки поліцейським. До березня 1942 р. загальна чисельність співробітників міської поліції склала 82 особи [7,арк.26–27,31,59,73].

Крім матеріалу про міську поліцію, фонд зберігає особисті картки людей, які завербувалися в поліцію в Мелітополі [10]. Сама справа включає 219 персональних облікових карток, а їх аналіз дозволив нам зробити кілька узагальнень: основний час вступу випадає на 1942 р.; абсолютна більшість тих, хто вступили, були міськими мешканцями (робітниками, службовцями, вчителями); до третини тих, хто вступив, були росіянами, і не тільки ті, які народилися в цьому краї, але й родом з корінних російських регіонів; досить високою була частка представників неслов'янських національностей, насамперед, вихідців з Північнокавказького регіону й Закавказзя. Можливо, як дзеркало складних проблем та й хвороб передвоєнного радянського суспільства, трагізму різних прошарків радянського населення, може виступати доля Давидова Михайла, волею жорстокої долі, вчителя за фахом [10,арк.197]: 1908–1915 рр. – шкільний вчитель, 1915–1918 рр. – служба в царській армії, 1918–1920 рр. – служба в Білій армії, 1920–1923 рр. – засудження, 1923–1925 рр. – вчитель школи, 1925–1927 рр. – засудження, 1927–1932 рр. – різноробочий, 1933–1937 рр. – засудження, 1937–1942 рр. – різноробочий у м. Краснодар, з 20 січня 1943 р. служба в поліції. Ми вважаємо, що сам факт про вступ у поліцію уже після початку відступу німців є дуже серйозним вчинком, осмисленим результатом, тому що пануючий раніше стереотип про приєднання до переможця для власного порятунку в даному випадку ніяк не спрацьовує. До речі, вступ у поліцію в 1943 р., був далеко не таким уже й поодиноким явищем для Мелітополя [10,арк.58,70,71,74]. І вже ніяк боягузством не можна назвати вчинок мешканця Мелітополя, який прослуживши з осені 1941 р. в Червоній армії, у лютому 1943 р. під Сталінградом дезертирував з неї, і з відступаючими німцями добрався до Мелітополя й уже влітку вступив до поліції [11,арк.248].

Деяка свобода в керуванні бюджетними грошми породжувала ініціативу у працівників управи, особливо в розвитку господарської діяльності під егідою управи. Це звичайно могли бути тільки ті сфери, які не контролювалися прямо військовим господарським командуванням. У Мелітополі цією нішею було міське садівництво, яке стало повноцінним структурно-господарським підприємством. Всю структуру визначити нам не вдалося, відомі тільки основні напрямки її діяльності – квітництво, насінництво й винокуріння. По функціях воно нагадує класичну кооперацію, де управа виконує дії, які сприяють саме збуту плодово-ягідної продукції власників ділянок. Обсяг господарської діяльності був досить значний. Так, за 1942 р. витрати цієї організації становили 200 тис. карб., а дохід 381 тис. карб. [12,арк.18].

Ще одна сфера господарської діяльності, яка перебувала в своїй більшості під управлінням управи, була діяльність артілі інвалідів. Існування цих артілей можна в умові окупації, як нам здається, називати цілком самостійним напрямком у діяльності міської управи. З документів ми можемо побачити, що їх діяльність усіляко підтримувалася міською управою через різноманітні пільги й податкові послаблення, а головне, вона цілком перебувала під їх повним контролем. Загальну кількість членів артілі встановити неможливо, але аналіз документів дозволяє зробити припущення, що членів артілі було багато, а сфера діяльності була різноманітна. Тільки прибутків за 1942 р. нараховувався сумою в 373 923 карб., з якої на зарплату було спрямовано 186 095 карб. [13,арк.9–10]. У бюджет, як ми бачимо, направлялася майже половина прибутку. Подібна система сприяла вкладанню грошей у розвиток подібної господарської діяльності. Як результат роботи за 1942 р. відзначалося відкриття декількох нових цехів, їдальні, кафе-їдальні, крамниці, кондитерського цеху, транспортного цеху, створення запасів сировини. Жорсткість окупаційного режиму виразилася в тому, що цивільна німецька адміністрація з

23 січня 1943 р. визначила новий обсяг вилучення з доходу артілі, який досяг 80%, який, до того ж, ішов уже не в бюджет міста. Навіть у таких складних умовах, як можна зрозуміти з документів, міська управа намагалася зберегти більшу частину пільг для артілі.

З перших днів своєї роботи управа активно стимулювала розвиток т.зв. малого підприємництва, уже в перші тижні вийшло кілька вказівок про максимально спрощену процедуру передачі в оренду для комерційної діяльності всіх приміщень, що пустують в місті. Цілком об'єктивно, у місті з'явилися у великій кількості дрібні підприємці. Загальної кількості з'ясувати не вдалося, відомо, що продаж патентів проводився по 53 позиціях. Вартість патентів не була однаковою. Так, для підприємців з найманими робітниками вона була в три рази вище, ніж для кустарів і ремісників, які займалися індивідуальною працею. Для цілої низки видів підприємницької діяльності, таких як лікарська, фельдшерська, адвокатська, вчительська, служителів культу, оплата була представлена тільки безпосередньо сплатою за реєстрацію (25 руб.) і 10% відрахувань із заробленої суми [13, арк.2-4,7].

Серйозного осмислення вимагає наступний документ, а саме, протокол управи за номером 17, від 10–11 квітня 1942 р. У розпорядженні управи йшло роз'яснення про необхідність дотримуватися робочого часу, понадурочна робота допускалася тільки в особливо екстрених випадках. При цьому оплата перших двох годин роботи повинна бути вище в 1,5 рази, в подальшому оплата повинна бути вже у два рази збільшена [14, арк.25]. Авторіві вже доводилося зустрічати документи з подібним змістом, у всіх випадках місцеві управи їх публікували без яких посилань на німецькі інстанції. Так само, не вдалося виявити реакцію на подібні розпорядження німецької влади. Не вдалося повністю виявити й межу поширення подібних розпоряджень. Питань цей документ породжує значно більше, ніж відповідей.

Основу економічної діяльності управи виявляв збір різних податків і зборів у бюджет міста. Нормативною базою для формування сум, що збираються, як і по всьому регіону, виступали радянські передвоєнні нормативні документи. Збережені документи дозволяють розглянути їх у порівнянні, які вони були до й які вони стали після початку окупації. Так, податок з будівель залишився в тих же обсягах і розмірах; земельна рента також не змінилася; у нарахуванні пені змінилася базова сума нарахування – було 100 карб., стала 200 карб.; з'явився реєстраційний збір, якого раніше не було, і він виражався в одноразовій сумі 25 карб.; збір із проданих квитків у театр і кіно збільшився у два рази, був доведений до 20%; за реєстрацію шлюбу збір становив 20 карб., тепер стали брати 50 карб.; за видачу дублікату ціна зросла з 5 до 10 карб.; за реєстрацію велосипедів ціна зросла з 1,5 до 20 карб.; з'явився й новий збір, за ловлю риби вудкою – 10 карб.; установлювався 25% збір від вартості переробленого соняшника; у три рази виросли базарні збори [13, арк.121]. На жаль, не збереглися звітні документи фінансового відділу, тому простежити, як сплачувалися податки й збори, ми не змогли. У той же час, нам відомо, що протягом 1942 р., суми, що збиралися через податки й збори міською управою, дозволили їй перевищити свої витрати й навіть створити певні значні фінансові запаси [13, арк.164]. Це дозволяє припустити, що збирання проходило досить успішно. Подібні результати, звичайно, необхідно розглядати щодо того періоду й планів, а не брати для порівняння мирні періоди.

На прикладі діяльності міської управи в господарській сфері можна відстежити різницю в підході керування окупованою територією у період військового керування й цивільного. Виявлені відмінності можуть мати кілька пояснень і одна з них, на нашу думку, лежить у прогностичності позиції військового командування. Цілком можливо, що в них на першому місці стояло завдання при мінімальних витратах матеріальних і людських ресурсів, відродити соціальне й економічне функціонування своїх близьких і далеких тилів. Військова доцільність уможливлювала не звертати увагу військового господарського командування на деякі ідеологічні вимоги, особливо в питаннях повноважень місцевих управ. У той же час, подібну політику не можна розглядати як альтернативну або як якусь іншу, це були різні інститути однієї політичної системи, де для слов'янських територій майбутнього не було.

Як ми вже відзначали, використовуючи радянську довоєнну нормативну базу, міською управою на протязі декількох місяців була розроблена фінансова система, яка дозволяла максимально стимулювати господарське життя в місті. Це дозволило управі на весну 1942 р. заявити про наявність у неї значних вільних коштів. З квітня місяця управа стала перераховувати військовому командуванню 30% від сум, що збираються. У цілому, за 9 місяців 1942 р. ці відрахування склали всього 560 тис карб з 7 737 тис. карб., які збирала управа [13, арк.104]. Подібне співвідношення дозволяло управі направляти значні гроші на розвиток міста, місцевого господарства й пільгове оподаткування. Подібна ситуація

створювала певну економічну зацікавленість у роботі управи, що, звичайно, не могло не стимулювати загальну господарську активність у місті. Звіти управи за 1942 р. показують загальне виконання планів по податках і зборах у межах 126,3%. Високі показники були саме в тих сферах, де роль управи була провідною. Так, по земельній ренті показники зборів склали 163%, охорона здоров'я дала – 182%, реєстраційний збір – 178%, збір за прописку й видачу патентів – 193%, збори із квитків – 131,4%, базарний збір – 122,3% [15, арк.54]. Звичайно, для дослідження недостатньо порівняльного матеріалу, у той же час, чи можна повірити, що німецька адміністрація свідомо допускала б дуже низькі плани. Наведені позиції не дають підстав давати низькі оцінки роботі міської управи, тим більше, що досягалися вони далеко не завжди за рахунок збільшення цін і податків.

Список використаних джерел

1. Державний архів Запорізької області. – Ф.Р-3061. – Оп.1. – Спр.2.
2. Там само. – Ф.Р-5728. – Оп.1. – Спр.1.
3. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.1. – Спр.10.
4. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.1. – Спр.1.
5. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.1. – Спр.5.
6. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.1. – Спр.12.
7. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.2. – Спр.1.
8. Там само. – Ф.Р-5728. – Оп.1. – Спр.3.
9. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.1. – Спр.25.
10. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.2. – Спр.3.
11. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.1. – Спр.7.
12. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.1. – Спр.9.
13. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.2. – Спр.2.
14. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.2. – Спр.5.
15. Там само. – Ф.Р-3061. – Оп.1. – Спр.11.

* * *

УДК 94(477):355.1–058.65(411.16)«1939/1945»

Дмитро Слободинський, аспірант кафедри давньої та нової історії України, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Карпатська Україна – рятівниця євреївства

Висвітлено політичне становище Карпатської України в період назрівання Другої світової війни. Проаналізовано способи порятунку євреїв, які піддалися гонінням в країнах співіснуючих антисемітизм. Продемонстровано участь євреїв в житті Карпатської України.

Ключові слова: Карпатська Україна, рятування євреїв, антисемітизм, угорська окупація, Карпатська Січ.

Дмитрий Слободинский. Карпатская Украина – спасительница евреев

Освещено политическое положение Карпатской Украины в период назревания Второй мировой войны. Проанализированы способы спасения евреев, подвергшихся гонениям в странах исповедующих антисемитизм. Продемонстрировано участие евреев в жизни Карпатской Украины.

Ключевые слова: Карпатская Украина, спасение евреев, антисемитизм, венгерская оккупация, Карпатская Сечь.

Dmitry Slobodynsky. Carpathian Ukraine is savior of Jewish

Deals with the political situation in the Carpathian Ukraine during the maturing of the Second World War. The ways to save Jews who were persecuted in countries professing anti-Semitism. Demonstrated the participation of Jews in the life of Carpathian Ukraine.

Keywords: Carpatho-Ukraine, rescue of Jews, anti-Semitism, Hungarian occupation, Carpathian Sich.

Проблематика зміни політичної ситуації в Європі позначила на багатьох народностях, дане явище було обумовлено розпадом Австро-Угорської імперії. Так, на політичному роздоріжжі опинилися ряд національностей, які мали свою державницьку спрямованість.

В інертному становищі опинилися ті національні меншини, які були прив'язані до тої чи іншої країни і мали з нею спільну історію. Серед даних національних меншин значну частку, становили євреї, які опинилися на теренах компактного розселення українців, зокрема в Закарпатті. Так згідно перепису населення, який був організований владою Чехословаччини у 1921 році на території Підкарпатської Русі проживало близько 93 тисяч євреїв, а через дев'ять років їхня кількість зросла до 102540 чоловік, в даному випадку критерієм було віросповідання. Але потрібно взяти до уваги й те, що чисельними були змішані українсько-єврейські шлюби, що в свою чергу множило дану кількість ще у два рази.

Хронологічні межі дослідження охоплюють час від 8 жовтня 1938 р. – заснування Карпатської України, і до кінця травня 1939 р., коли територія Карпатської України була окупована хортистською Угорщиною, дії якої спрямовувала гітлерівська Німеччина.

Серед історіографічного доробку даної проблеми потрібно виокремити насамперед дослідників, котрі предметно займалися вивченням Закарпаття. Одним з перших був Петро Стерчо [1], який будучи безпосереднім свідком відродження української державності, у своїй праці передав атмосферу того часу, надію українського народу на розбудову своєї держави та боротьбу за неї в якій брало участь і місцеве єврейство. Наслідниками даної теми були такі автори, як: О.Пагіря [2], М.Вегеш [3] та інші. Певний інтерес становлять праці зарубіжних авторів, але розглянутий в них матеріал є завуальованим в контексті нашої теми [4,с.213].

Так, юридичною силою Сен-Жерменського договору було прилучено Карпатську Україну до Чехословаччини. Але з прийняттям конституції ЧСР в 1920 р. без участі представників Карпатської України показало всі «автономні» права нашого народу, які залишилися тільки на папері. 14 липня 1927 р. Парламентом Чехословаччини було проведено адміністративний поділ ЧСР на адміністративні провінції (земле краї), а саме: Словаччину, Сілезію і «Земле Подкарпаторуску». Лінію Чоп–Ужок прийняли за основу поділу. Всі ці дії були проведені в обхід волі політичних діячів Карпатської України.

10 жовтня 1938 р. Чехословаччина обрала статус федерації, в складі трьох народів: чехів, словаків та українців, а 11 жовтня 1938 р. Празька центральна влада визнала автономію Карпатської України (назва «Підкарпатська Рутенія» з цього часу втрачає свою юридичну силу і вже не є живаною) [5,с.1]. Також, було визнано керівників державного апарату в складі: Прем'єр міністрів, посол Андрій Бродий, а міністрами стали, посол Юліан Ревай і сенатор доктор Едмунд Бачинський. Уповноважений міністром – посол доктор Степан Фенцик, державними секретарями: доктор отець Августин Волошин і доктор Іван П'єшак. Але, Угорщина та Польща, підтримку яким надавала Італія, прагнули включити територію Карпатської України та Словаччини під юрисдикцію Корони Св. Стефана.

Згідно Мюнхенської угоди Чехословаччина віддала Німеччині ті території, на яких проживало німецьке населення (Судетську область), а також задовольнити територіальні потреби Польщі та Угорщини. Таким чином, від Карпатської України було відділено Ужгород, Мукачеву та Берегове, де в переважній більшості проживало українське та єврейське населення. Всі ці території були віддані на користь Угорщини.

27 жовтня 1938 р. Українська Народна Рада через газету «Нова свобода» звернулася до українського народу: «Ми віримо, що 50–мільйонний український народ підійме й нададі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута, знов садили нас в тюрми» [6,с.3]. Слід зауважити, що звернення було спрямоване до українців, серед яких значну кількість складало і єврейство. Свідченням даного факту є те що історія українського та єврейського народів переплетена часом.

Український народ ніколи не мав антисемітських ідей, бо вони отруїли б ті сталі життєві норми цих народів, які різнилися тільки за національністю. Але з плином часу національна ідентичність змішувалася, так як частими були українсько–єврейські шлюби.

З цього випливає, що жага боротьби за незалежність своєї держави жевріла в українському народі, певний відсоток якого становили євреї, тому питання національної приналежності в даному випадку не було вагомим.

В цей скрутний час, коли інші держави ділять споконвічні українські землі прем'єр міністр Августин Волошин звернувся до всіх людей які проживають на теренах Карпатської України: «Закликаємо Вас усіх, свідомих Братів і Сестер, щоб Ви в початках нашої самостійності показали себе гідними свободи й помагали Владі в розбудові нашої держави.

Хай пропадуть всякі релігійні, язикові й класові спори, які до сьогодні викликали між нами вороги нашого народу. Історія признає правду тим, що вміють за неї постояти. Тому постіймо й ми за свою правду, очікуємо твердого морального оперття населення Карпатської України і всього Українського Народу» [7,арк.32].

Дані слова провідного політичного діяча Карпатської України спрямовані до об'єднання всіх людей які вірять в незалежність України і готові боронити її. Але, становище Карпатської України було погіршене рішенням Чіано та Ріббентропа [8,с.91–110].

9 листопада 1938 р. – угорці повинні були окупувати карпато–українську територію по лінії: Бовтрадо, Малий і Великий Гут, Яношово, Квасово, Оросієво, Керестури й Вілок, охоплюючи місто Берегове. 10 листопада угорці зайняли територію по лінії: Йовря, Ужгород, Радванна, Дровці, Великі Гейві, Холмець, Велика Добронь, Баркасово, Жиятино, Ключарки, місто Мукачеве, Форпош, Нове Село, Великі Ремети, Шаланки, Матієво, Чома й Чорний Ардів [9,с.3].

Міжнародне становище для Карпатської України стало згубним, так як на основі рішення віденського арбітражу Угорщина вимагала включити Словаччину й Карпатську Україну до складу Угорщини. Словаччині була надана територіальна автономія, а Карпатській Україні тільки автономія національна. Щодо Польщі, то вона прагнула проголосити самостійність Словаччини під своєю юрисдикцією.

Територія Карпатської України, ще до оголошення своєї законної незалежності, піддавалася нападам з боку угорських та польських терористів, супроти яких спільними українсько–єврейськими діями тримали оборону за спільну ідею незалежності, рівності й свободи.

Політичні діячі Карпато–Української республіки, постали проти імперіалізму Німеччини, яка надала дозвіл Угорщині на анексію споконвічних українських земель, тим самим зберегли життя тисячам євреїв, які наражалися на небезпеку, яку несла гітлерівська Німеччина та її сателіти.

Так, Августин Волошин не пішов на поводу у Німецької влади і надав наказ армії «Карпатській Січі» боронити свою землю від загарбницьких дій Угорщини [10,с.2–3]. Але попри всі зусилля українців Чіано та Ріббентроп віддали близько 1,500 км² із 12, 600 км² території Карпатської України у власність Угорщини на якій проживало 173,000 із 725,000 населення.

Таким чином, з даних 173,000 населення було 85,000 угорців, а левову частину населення складали: приблизно 40,000 українців, 30,000 євреїв, і біля 20,000 людей інших національностей [11,с.66]. П'ять адміністративних округів юридичною силою віденського арбітражу було передано під юрисдикцію Угорщини, а саме: ужгородський, мукачівський, берегівський, севлюшський та іршавський; на яких більшістю проживаючого населення були українці. Доказом даних слів може слугувати перепис населення за 1930 р., в якому зазначалося, що в Ужгороді проживає 6,246 українців; 8,052 чехів і словаків; 5,834 євреїв; 4,499 угорців, 512 німців; 28 циганів; і 84 особи іншої національності.

Отже, в м. Ужгород, угорське населення становило всього на всього 17,81% від усього населення міста, а це було прямим порушенням віденським арбітражем національних принципів.

Ситуація різко погіршилася, коли расистськими та антисемітськими ідеями заразилася Угорщина та Чехія. Життя євреїв, як і багатьох інших національностей в цих країнах стало неможливим, тому вони шукали свій порятунок від смерті на території прикордонних держав, одною з яких була Карпатська Україна.

Розуміючи всю складність ситуації Міністерство соціальної опіки в Празі 22 листопада 1938 р. заснувало при міністерстві соціальної опіки і здоровельної управи «Установу опіки над збігцями». Завданням якої було «організація опіки над біженцями як на сторінці соціально–харитативній і здоровельній і завести біженців до порядкового заняття в краю або допомоги їм до еміграції».

Дана установа була організована для всього Чехо–Словацького краю і ділилася на III відділи: 1) Відділ центральний; 2) Відділ для Словаччини; 3) Відділ для Карпатської України [12,с.2].

Єврейське населення проживало з українським, вкorenившись серед нього. Але, за своєю ментальністю євреї бажали бути нейтральними до будь–якого уряду, на тій території на якій вони проживали. З приходом угорців до м. Мукачеве, де відсоток проживаючого єврейства був значним в прийдешній владі вбачалися прямі антисемітські ідеї, яких в Карпатській Україні не було. Про це добре знали євреї й рятували своє життя втечею: «...після віденського рішення до Карпатської України перейшло багато емігрантів з територій, відданих Мадярщині... емігранти з окупованої Мадярщиною території живуть переважно у своїх знайомих і споріднених» [12,с.3].

Як уряд Карпатської України так і її жителі розуміли всю безвихідь єврейського народу. Тому, для євреїв–емігрантів робилося все можливе аби доля людини не була загублена: «цього літа побудуємо, або закупили 2 житлові дома в Хусті для еміграції з окупованих територій... у нас емігрантами, якими ми повинні піклуватися є ті, що переходять до нас із–за переслідування».

Покажемо є те, що українці Карпатської України, рятуючи євреїв від переслідування, ніяким чином не обмежували євреїв у правах, а значить вони були повноправними громадянами Карпатської України: «Досі наші власті ані одного емігранта не завернули до Мадярщини... більшість збігців, це властиво жида. Причини, що їх змушують покидати Мадярщину... (це) проти–жидівський закон, господарський бойкот і взагалі політичне переслідування» [12,с.2].

Даний крок Августина Волошина убезпечив євреїв від переслідування і беручи до уваги те, що на території Карпатської України євреї становили всього 12%, вони мали змогу матеріально підтримати державу.

В знак солідарності й віротерпимості, прем'єр Карпатської України А.Волошин 28 грудня 1938 р. прийняв делегацію єврейських релігійних громад з 12 головних діячів, з послом Хаймом

Куялем, яка висловила лояльність урядові Карпатської України [13, с. 2–3]. Дана подія не була простою формальністю, її можна вважати вдячністю євреїв за порятунків їхніх побратимів. Адже євреї ніяким чином не могли чинити опір протиправним діям антисемітських держав на політичному рівні так як не мали навіть своєї держави.

Карпатська Україна була справжньою демократичною державою, де поважали права всіх хто проживав на даній території. Так, міністерство Культу, Шкільництва й Народної освіти турбувалося справами національних меншин. Забезпечуючи єврейські, чеські, угорські, румунські навчальні заклади.

Угорська влада повсякчас намагалася контролювати всі життєві питання тим самим переслідуючи православних священників: «Знущання й переслідування православної церкви мадярською панською владою, ніколи не будуть забути. Мадярська влада тероризувала вірників православної церкви, мала цілі, не тільки викоринити з душі частини нашого населення прадідно батьківську віру, але й мадяризувати його... українські вірники й духовенство можуть бути лише українцями, бо інакше грішати не тільки перед своєю нацією, але й перед Богом, шкодять інтересам самої православної церкви» [14, с. 3].

Такі дії Угорщини, відбивалися і на єврейському населенні, в тому, що українські священнослужителі завжди допомагали бідним людям не зважаючи на національність, релігійність тощо.

12 лютого 1939 р. відбулися вибори до першого Союму Карпатської України, у виборах перемогло Українське Національне Об'єднання: «...Вибори до карпато-українського союму показали, що православне населення Карпатської України голосувало за Українським Національним Об'єднанням». Централізовано Народною Радою Карпатської України було проголошено: «...молода Карпатська Україна є спільне добро цілої Української Нації» [15, с. 1].

Це був дійсно великий крок в історії Українського народу, який власноруч творить свою історію. Розуміли це і євреї, які проживали на території Карпатської України: «...на заклик жидівських політичних діячів та священників жиди дійсно, за дуже малим винятком голосували «за». І вони були здисципліновані» [16, с. 3]. Але дана лояльність не була простою формальністю, адже єврейство проживаючи з українцями прониклося й українськими ідеями, основою яких було суверенітет Карпатської України та всіх народів які вкоренилися на даній території.

З кожним кроком до повної незалежності України її творцям було все тяжче, адже ворожі кола намагалися зламати волю українського народу, викривлено висвітлюючи кожну подію: «Мадярська преса та радіовисильня перед виборами і після них ведуть кампанію про положення нашої держави взагалі. «Чужорідна плітка захопила в Карпатській Україні всю політичну владу... В підкарпатській Русі не питалися народу, а просто змусили його віддати мандат чужорідній верхівці». Читач міг би подумати, що ці речення відносяться до чужинців. Але ні! Ці формулювання сфабриковано у відношенні до самого прем'єра Волошина, довголітнього борця за волю українства» [17, с. 3].

Виникає питання, якщо ситуація в Карпатській Україні настільки складна, і з волевиявленням, то навіщо ж угорцям вдаватися до підкупу голосів населення, даруючи солонину українському населенню, щоб ті в свою чергу голосували проти Українського Національного Об'єднання [7, арк. 9].

Навіть євреїв, які проживали на теренах Карпатської України намагалися улаштувати обіцянками: «мадярське радіо пообіцяв нашим жидам, що коли вони допоможуть Мадярщині в справі Карпатської України – Мадярщина прийме їх під свою опіку» [18, с. 3].

Євреї Карпатської України, чітко розуміли всю підступність політичної гри, яку вела за допомогою Гітлера Угорщина. Вона прагнула загарбати дану територію й винищити всіх євреїв. Тому українці й євреї Карпатської України розуміли, що воля не продається, а «мадярське радіо в боротьбі проти Карпатської України послуговується збанкротівшими політиками з руссо-мадярсько-го табору...» [7, арк. 23].

«Бо ж не тайно, що сама будапештська преса без винятку веде гостру кампань проти Чехо-Словаччини взагалі, а супроти Карпатської України зокрема» [19, с. 3].

6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення про ліквідацію решти Чехо-Словаччини. Також до планів входила окупація Богемії і Моравії. Наступним кроком було прийняття незалежності Словаччини. А Угорщина отримує дозвіл Гітлера анексувати Карпатську Україну.

15 березня 1939 р. угорські війська перетнули кордон Карпатської України. Про даний крок угорської політики, уряд Карпатської України повідомляє Берлін, але Німеччина радить незалежній українській державі скоритися. На що Августин Волошин оголошує загальну мобілізацію військ по всій території Карпатської України.

Бойові дії тривали п'ять днів, угорські війська окупували територію держави. Але силами партизанських загонів українці продовжують боротьбу яка тривала ще три тижні. Серед партизан були патріоти своєї держави з Галичини та члени ОУН.

За українську незалежність стояли і євреї, які надавали медичну допомогу пораненим [7, арк. 19], тим самим допомагали відстоювати єдину ідею незалежності.

Окупація Закарпаття угорськими військами стала болісною, так як після звияжної боротьби Карпатській Січі було завдано поразку. Замість автономії Карпатської України була призначена самоуправа «Підкарпатський Краєві». По Карпатській Україні прокотилася хвиля репресій та терору. Євреї, які проживали на анексованій Угорщиною Карпатській Україні, зазнали великого горя, так як окупаційна влада одурманена гітлерівськими ідеями. Дана політика Угорщини була просякнута ксенофобією та антисемітизмом, знищувала єврейський народ, щоб усолодити главі Третього рейху.

З приходом радянських військ, восени 1944 року – Закарпаття було радянзоване. А 26 листопада 1944 р. в м. Мукачево комуністичною партією був організований з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України. Який висловився за приєднання Закарпаття до УРСР. Логічним продовженням стало заключення договору між Чехословаччиною та СРСР від 29 червня 1945 р., суть якого зводилася до того, що Закарпаття приєднується до території СРСР.

Підсумовуючи, слід зазначити, що Карпатська Україна боролася на правах автономії з вороже настроєними колами, політикою яких було загарбання споконвічних українських територій [20, с. 3] і відіграла значну роль в житті євреїв які на ній проживали. Дана роль полягала у порятунку євреїв, які знаходячись у скрутному положенні мусили тікати до Карпатської України, знаходячи тут прихист.

Потрібно наголосити на тому, що саме український народ Карпатської України став першим, що надав притулок для євреїв-емігрантів, і зрівняв їх в правовому аспекті, тим самим зберіг ім'я життя і певною мірою убезпечив від подальших переслідувань.

Список використаних джерел

1. Стерчо П. Карпато-Українська держава. – Львів: За вільну Україну, 1994. – 288 с.
2. Пагіря О. Карпатська Січ. Військове формування Карпатської України. К.: «Темпора». 2010. – 216 с.
3. Вегеш М. Карпатська Україна. Документи і факти. – Ужгород: Карпати, 2004. – 432 с.
4. Materialy z konference «Podkarpatska Rus v dejinach Ceskoslovenska 1918–1939» // Cesko-Slovenska historicka rocenka 1997. – Brno, 1997. – S.156.
5. Год кризиса. 1938–1939 гг.: Документы и материалы: В 2-х т. – М.: Наука, 1991. – Т.1. – 599 с.
6. Нова Свобода. – 27 жовтня 1938.
7. Центральний Державний архів Вищих органів влади. – Ф.4465. – Оп.1. – Спр.204.
8. Международные отношения: история и современные аспекты. Теории и исследовательские практики. Вып. II. – М.; Ставрополь: Изд-во СГУ, 2011. – 354 с.
9. Нова Свобода, Хуст. – 11 листопада 1938.
10. Там само. – 24 лютого 1938.
11. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Львів: НТШ, 1993. – 659 с.
12. Нова Свобода. – 2 березня 1939.
13. Там само. – 1 січня; 21 лютого; 22 лютого 1939.
14. Там само. – 5 березня 1939.
15. Там само. – 14 лютого 1939.
16. Там само. – 17 лютого 1939.
17. Там само. – 22 лютого 1939.
18. Там само. – 26 лютого 1939.
19. Там само. – 25 лютого 1939.
20. Там само. – 28 лютого 1939.

* * *

УДК:94(477) «1939/1945»

Ірина Спудка, кандидат історичних наук, доцент кафедри
українознавства, Запорізький національний технічний університет,
Україна, Запоріжжя

Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері на території Запорізької області

Політика нацистів у соціокультурній сфері здійснювалася для створення позитивного образу «визволителів від більшовицької влади» та здобуття прихильності місцевого населення з метою реалізації своїх військових, політичних та економічних намірів.

Ключові слова: «новий порядок», соціокультурна сфера, окупація, нацисти.

Ірина Спудка. Немецкая оккупационная политика в социокультурной сфере на территории Запорожской области

Политика нацистов в социокультурной области осуществлялась для создания положительного образа «освободителей от большевистской власти» и расположения местного населения с целью реализации своих военных, политических и экономических планов.

Ключевые слова: «новый порядок», социокультурная сфера, оккупация, нацисты

Irina Spudka. Nazi's occupation policy in cultural sphere on the territory of Zaporizhzhya region

Nazi's policy in cultural sphere realized to create the positive image of liberators from Bolshevik power and get benevolence of inhabitants for realization their military, political and economic plans.

Keywords: «new order», cultural sphere, occupation, Nazi.

Одним з провідних напрямків дослідження історії радянсько-німецької війни 1941-1945 рр. залишається окупаційний режим, встановлений нацистами на території України. Панування тоталітарної комуністичної ідеології протягом багатьох десятиріч не давало можливості історикам об'єктивно розглянути процеси, що відбувалися за «нового порядку». З припиненням існування радянської держави, відкрився доступ до раніше закритих архівних матеріалів, що дозволив по-новому переосмислити події тих часів. У центрі уваги науковців опинилися теми, пов'язані з більш ретельним вивченням окремих складових «нового порядку», зокрема, більше уваги приділяється умовам життя пересічного населення за доби окупації. Оскільки, одним з пріоритетних напрямків у сучасній історичній науці є регіоналістика, метою нашої розвідки є вивчення соціокультурної складової окупаційної політики на території Запорізької області. Серед істориків, які в своїх наукових розробках торкалися даної проблематики слід відзначити І. Ветрова[1], який аналізує у своїй монографії матеріально-побутові умови робітників і службовців періоду окупації. Дослідженням театрального життя як на території України, так і на території Запорізької області займається В. Гайдабур[2]. Роботу місцевих органів управління в різних сферах на Запоріжжі розглянули В. Орлянський та О. Тедєєв[3].

З провалом «бліцкригу», нацистська верхівка зрозуміла, що ігнорування елементарних потреб українського народу призвело до зміни ставлення населення від нейтрального або загально позитивного в деяких регіонах до негативного, спричинення зростання руху опору місцевого населення проти так званих «визволителів» від більшовицького гніту. Нацистські керівники швидко відчули, що для здійснення їх військових, політичних та економічних намірів однієї жорстокої сили буде недостатньо. Тому, з метою створення позитивного образу «визволителів від радянської влади», нацистське керівництво вдалося до поступок в соціокультурній сфері, зокрема: в освітній системі, в налагодженні соціального забезпечення та медичного обслуговування, і в культурному житті.

Політика нацистського керівництва у сфері освіти була непослідовною практично від початку окупації німецькими військами території України. Це пояснювалося, перш за все, планами нацистів, розробленими напередодні війни. Офіційну точку зору щодо цієї сфери життєдіяльності окупованих територій було висловлено Г. Гімлером напередодні війни. Освітня політика розглядалася ним «як складова частина онімечування й поневолення європейського Сходу. ... Для ненімецького населення на Сході не повинно бути ніяких шкіл, крім чотирирічної початкової школи. Початкова школа має ставити за мету навчання учнів тільки лічби максимум до 500 та вмінню розписатися, а також вчити тому, що покірність німцям, старанність та слухняність є божими заповіддю. Вміння читати я вважаю необов'язковим. Щорічно повинна проводитися фільтрація дітей у віці 6-10 років для відбору повноцінних і неповноцінних дітей»[4;с.82]. А. Гітлер радикально висловлювався з цього приводу таким чином: «У кращому разі їм можна дозволити вивчити не більше, ніж зміст дорожніх знаків. Вивчення географії має бути обмежене одним реченням: столиця рейху – Берлін. Математика і подібні до неї науки взагалі не потрібні»[5;с.94].

На момент початку війни планів, які б давали чіткі, однозначні інструкції щодо діяльності окупаційної влади в освітній сфері не існувало. Тому після окупації України новою владою було вжито заходів щодо налагодження роботи системи освіти. Рішення про відкриття освітніх закладів було пов'язане з метою, яку переслідували нацисти на окупованій території – залучення українського населення до добровільного співробітництва, що вимагало «терплячого ставлення до властивій їм культури»[6,арк.172]. Для організації цього процесу німецька окупаційна адміністрація планувала використати органи місцевого самоврядування. З цією метою при обласних та районних управах створювалися відділи культури та освіти, яким підпорядковувалися всі загальноосвітні та культурні заклади, а також інспектури освіти, що повинні були реалізовувати вказівки вищезазначених відділів.

Практичні кроки до реалізації освітньої політики на окупованій території України розпочалися розпорядженням про шкільництво А.Розенберга від 8 грудня 1941 р. Було дозволено проводити заняття у молодших класах початкової школи, а також в усіх технічних, сільськогосподарських та лісових професійних школах, на курсах професійного навчання жінок з домашнього господарства, крою та шиття, медицини та гігієни. Відповідно до деяких пунктів цього документу не дозволялося проводити заняття у вищих навчальних закладах, університетах, школах вищого ступеню – гімназіях, ліцеех та аналогічних загальноосвітніх навчальних закладах, середніх школах – семінаріях, загальноосвітніх середніх школах. Уже відкриті навчальні заклади такого роду необхідно було закрити, тому що нацисти вважали вищу освіту не потрібною для населення окупованих територій[7,с.368].

Відповідно до загального положення про систему освіти, навчально-виховні заклади поділялися на такі типи: дошкільне виховання, нижчі школи, середні школи, вищі школи.

До закладів дошкільного виховання відносилися дитячі ясла та садки, а також дитячі будинки. У січні 1942 р. у Запоріжжі працювало 3 дитячих садки, які відвідували 185 дітей (один у старій частині міста, два – у новій), дитячі ясла, один будинок для виховання сиріт, у якому на травень 1942 р. знаходилося 40 дітей. До дитячих садків приймалися діти репресованих більшовицькою владою, напівсироти та діти робітників[8,арк.4]. За окупаційний період у мсті працювало від 5 до 8 дитячих садків, троє ясел, і будинок сиріт. Плата за перебування дітей в яслах становила з 1 грудня 1942 р. 75 крб. на місяць, якщо батьки дитини заробляли від 300 до 500 крб., 25 крб. – для батьків, що заробляли 300 крб. Сім'ї, що відносилися до категорії «зовсім незабезпечених», звільнялися від сплати[9,арк.46].

Школи нижчого типу складалися з двох ступенів: початкові та загальні (українські) народні школи. Початкова школа була першим ступенем загальної школи: до неї приймалися діти віком 6-7 років. Тривалість навчання у початковій школі становила 4 роки. Тривалість навчання у загальній школі мала становити 7 років. Планувалася обов'язковість і безкоштовність загальної освіти для всіх дітей.

Перед відкриттям початкових шкіл, обласним та шкільним інспекторам надавалися вказівки визначити необхідну кількість середніх шкіл і подати її на затвердження комісара міста чи гебіта, виявити і взяти на облік учительські кадри, потрібні для укомплектування цих шкіл, виявити контингент абітурієнтів до шкіл і спланувати їх підбір, розпланувати фінансування шкіл, подбати про забезпечення обладнанням, підручниками, зошитами, провести інші заходи щодо підготовки навчального процесу в цих школах. Щодо методичного забезпечення українських народних шкіл, то при розподілі і плануванні дидактичного матеріалу, керівництво шкіл повинно було дотримуватися сітки тиждневих навчальних годин, отриманої на нараді шкільних інспекторів, і шкільними програмами, складеними і надісланими на початок 1942-1943 навчального року. Методика виховної роботи постійно обговорювалася на спеціальній нараді вчителів, яка функціонувала при відділі освіти та культури. Формально у навчальному процесі ніяких кардинальних змін не відбулося: навчальний рік, так як і за радянської влади починався з 1 вересня і закінчувався 31 травня, тобто складався з 35 робочих тижнів, зберігався поділ на чверті[10,арк.1-7].

У Запоріжжі у грудні 1941 р. функціонувало 40 шкіл: 19 – в старій частині міста, 21 – в новій частині міста[11,арк.1]. Протягом 1942 р. початкові школи працювали нерегулярно. Це було пов'язано не тільки з ситуацією на окупованій території (просування окупаційних військ по українській території, і як наслідок проблема забезпечення житлом і розташування військ на підкореній території), а також із розпорядженнями і ставленням вищого керівництва до системи освіти в Україні взагалі. Спостерігалася тенденція до закриття шкіл: до березня 1942 р. кількість шкіл зменшилася до 33, у березні 1943 р. їх залишилося 29[12,арк.4зв.].

Для задоволення потреб у кваліфікованих кадрах для промисловості, сільського господарства, обслуговування побутової сфери відкрито багато середніх спеціальних навчальних закладів. Політика щодо професійної освіти відзначалася непослідовністю, пов'язаною з існуючими протиріччями серед представників окупаційної адміністрації. Зокрема, рейхскомісар України Е. Кох відкрито саботував рішення свого безпосереднього шефа А. Розенберга щодо певних поступок у сфері професійної освіти в Україні. Позиції Е. Коха підтримували керівники окупаційної влади на місцях. Тим не менш, місцева українська адміністрація створила досить розгалужену, як для тих умов, мережу професійних шкіл. Так, у Мелітополі було відкрито 2 школи: агроземлемірну та середньо-технічну[13], у Запоріжжі існувало 4 профтехшколи, одна допоміжна, школа домогосподарок, школа глухонімих та школа мистецтв[14,арк.2].

У зв'язку з обумовленим налагодженням системи професійно-освітніх закладів, нацистське керівництво змінило існуючі на початку війни свої погляди щодо вищої школи. У Запоріжжі працював 3-річний учительський інститут, в якому у лютому 1942 р. нараховувалося 503 студенти, серед яких на першому курсі навчалось 346 осіб, на другому – 80, третьому – 77. Персонал інституту становив 35 осіб[15,арк.2]. Наприкінці червня 1941 р. приміщення інституту були перетворені на шпиталь, а сам навчальний заклад продовжував працювати в середній школі №15 (управління, фізико-математичний і природничий факультети) і середній школі № 26 (мовно-літературний факультет). Рішенням окупаційних властей педагогічний інститут у 1942 р. був закритий, а студенти і викладачі опинилися на вулиці.

Сутність німецької окупаційної політики в соціальній сфері можна зрозуміти із змісту заяви Г. Геринга, зробленої на нараді штабів воєнно-господарського і матеріального відомства від 16 вересня 1941 р. про продовольство для радянського населення: «Забезпечуватися продовольством в зайнятих областях мають тільки ті, хто працює для наших потреб»[16,с.200].

Включно важливу роль в здійсненні соціального забезпечення населення окупованих територій відігравали створені при міських управах відділи суспільного забезпечення. Фактично, лише місцеві органи влади намагалися опікуватися цими питаннями, щоб полегшити життя населення окупованих територій, тому що німецька цивільна і військова адміністрація особливо не переймалася такими «дрібницями».

Слід зазначити, що частина населення, яка була зайнята на промислових підприємствах, державні службовці, науковці, лікарі та ін., хто мав офіційну роботу, знаходилися в більш вигідному становищі, тому що могли розраховувати хоч на мізерне державне забезпечення.

Робітники промислових підприємств розділялися на чотири категорії, згідно з якими нормувався продовольчий пайок. Найвища – четверта – включала робітників, зайнятих на тяжких роботах, а також тих, які працюють в шкідливих умовах (на підприємствах, що випускали зброю, залізничному транспорті, у шахтах і каменоломнях). До третьої категорії належали робітники, які працювали в інтересах Німеччини повний робочий день. Друга категорія передбачала членів родини працівників третьої і четвертої категорії (дружин і дітей у віці до 14 років). До першої категорії, чи як її ще називали – «нормальної», належали всі ті, хто не потрапив до перших трьох. Окрім того, зазначалося, що «...включення до третьої чи четвертої категорії споживачів ... здійснюється винятково за рахунок першої». Унаслідок цього, вже в квітні 1942 р. окупанти, підсумовуючи «досвід» своєї діяльності, вимушені були визнати: «...часто буває, що робітники повинні кидати тяжку роботу внаслідок виснаження від недоїдання. Продуктивність робітників, зайнятих на важких роботах, сильно падає»[1, с.116].

Щомісячний заробіток кваліфікованого робітника становив 400 крб., бухгалтера – 500 крб., вчителя народної школи – 250 крб., старшого вчителя – 400 крб., ставки фахівців та керівників коливалися між 900 до 1500 крб.

Крім заробітної плати працівники підприємств мали, згідно з розпорядженнями окупаційної влади забезпечуватись соціальним страхуванням. Так, 20 грудня 1941 р. господарське командування м. Запоріжжя розпорядилося страхувати всіх найманих робітників і службовців. Передбачалася виплата допомоги через хворобу, при нещасному випадку, вдові загиблого працівника, сиротам. Допомога з тимчасової непрацездатності виплачувалася у розмірі 75 % середнього заробітку, якщо застрахований проробив у даного наймача протягом 1 місяця. При хворобі більше 2-х місяців допомога виплачувалася за спеціальним дозволом контори лікарняної допомоги. Допомога жінкам при вагітності і пологах, виключно до пологів за 35 днів, і після, за 28 днів, виплачувалася у розмірі 100 % середнього заробітку за умови безперервної роботи у наймача протягом 4 місяців. При народженні дитини батьки одержували допомогу 50 крб. Через місяць – одноразова

допомога – 45 крб. Допомога на поховання сплачувалася у разі смерті застрахованого або членів його сім'ї у такому розмірі: на дорослого – 70 крб., на дитину – 45 крб. Стационарне лікування в лікарнях надавалося застрахованому за рахунок контори лікарняного страхування протягом 2 місяців. Але з 1 травня 1942 р. сума виплат дещо зменшилася. Зокрема, допомога з тимчасової непрацездатності стали виплачувати у розмірі 50% від середнього заробітку протягом 2-х місяців, при стационарному лікуванні застрахований отримував допомогу в розмірі 30%; допомога жінкам при вагітності і пологах виплачувалася у розмірі 50 % середнього заробітку; допомога на поховання застрахованого – 75 крб., члена сім'ї застрахованого робітника – 45 крб.[17,арк.5,18].

Органи місцевого самоврядування намагалися виконувати розпорядження і постанови щодо соціального забезпечення робітників та службовців, але, головною перешкодою для їх реалізації стали не руйнування, спричинені війною, а небажання німецької окупаційної адміністрації реалізовувати свої обіцянки.

Серед багатьох проблем, які доводилося вирішувати створеним органам місцевого управління, постала проблема погіршення стану здоров'я населення, поширення інфекційних хвороб. Проблема надання населенню медичних послуг була покладена на відділи охорони здоров'я, які створювалися при районних та міських управах. Слід зазначити, що і в питанні охорони здоров'я акценти німецької цивільної адміністрації були незмінними, і продовжували «генеральну лінію» націонал-соціалістичної партії, тобто, забезпечення здоров'я мешканців окупованих територій не було серед основних пріоритетів діяльності окупаційних установ. У Запоріжжі станом на березень 1942 р. працювали 5 лікарень, 8 поліклінік, 3 медичних амбулаторій, вендиспансер. На квітень 1943 р. діяло 4 лікарні, 4 поліклініки, 7 медичних амбулаторій, 1 вендікарня та 1 вендиспансер[18,арк.90].

З метою запобігання поширенню інфекційних хвороб серед місцевого населення санітарно-епідемічні служби проводили щеплення, санітарну обробку приміщень, дезінфекцію та дезінсекцію, дератизацію. Але не завжди ліміти на щеплення, що надавалися лікарням, вчасно використовували.

У всіх випадках інфекційних захворювань проводилося обстеження осередків захворювання. Для запобігання розповсюдження висипного тифу проводилися такі заходи: дезінфекція житлових приміщень хворих та відправка їх одягу до дезінфекційних камер; подвійна дезінфекція осіб, які контактували з хворим протягом 3-х тижнів; спостереження за осередком захворювання (освітня робота протягом 3-х тижнів); санітарно-роз'яснювальна робота в осередку висипного тифу.

Окрім заходів, які вживалися проти розповсюдження висипного тифу, регулярно здійснювалися профілактичні заходи щодо попередження захворювань на черевний тиф та малярію. Серед них можна виділити: аналізи питної води, обстеження службовців харчової промисловості, щеплення проти черевного тифу, окулювання підземних приміщень, створення малярійних станцій. Зокрема, у Запоріжжі була створена одна станція.

Більша частина відкритих медичних закладів знаходилася на початку 1941 р. на державному утриманні, а з 1942 р. медичні заклади фактично були переведені на госпрозрахунок. Медичне обслуговування для місцевого населення у лікарнях, поліклініках та амбулаторіях було платним. Прийом у лікаря коштував 4 крб.70 коп. – 6 крб.80 коп., виклик лікаря додому – 8 крб.36 коп. – 31 крб.60 коп.[19,арк.2,8].

До штабткомісаріатів неодноразово надходили повідомлення про штат лікарень, в яких містилася інформація про незадовільний рівень продуктами харчування. Типове меню лікарських ідалень того періоду можна розглянути на прикладі меню 3-ї міської лікарні м. Запоріжжя станом на 1 грудня 1941 р.: на 54 хворих та 18 чергових на сніданок подавався суп перловий з картоплею, хліб; обід – борщ картопляний, картопля та огірок, хліб; на вечерю – манна каша. На приготування даного набору страв виділялося: буряку – 4 шт., крупи манної – 4,150 кг, огірків – 7 кг, картоплі – 40 кг; капусти – 8 кг, масла вершкового – 0,150 г, моркви – 2 кг; солі – 2 кг[20,арк.156].

Отже, медицина за часів окупації відзначалася вкрай низькою якістю і нестабільністю функціонування медичних установ, відчувалися нестача кваліфікованих кадрів, дефіцит медикаментів, паливна криза, брак продуктів харчування для хворих.

Досліджуючи соціокультурну складову нацистського окупаційного режиму, не можна залишити поза увагою культурне життя, проявом якого стала діяльність театрів. Пропагандистська машина проголошувала, що «новий порядок» несе українцям цивілізацію, а їхньому мистецтву свободу від більшовицької «заполітизованості». Надія покладалася на те, що театр, відкритий для німців і місцевого населення, пом'якшить почуття ворожості для завойовників.

Всі театри, які працювали на окупованій території, юридично були у розпорядженні цивільної адміністрації, фактично ж

ними управляла влада військова. Розглядаючи театральне життя на Запоріжжі, знаходимо дані щодо роботи Запорізького міського українського драматичного театру. Свою репетиційну роботу він розпочав з 1 листопада 1941 р. З того часу ставили концерти для німецьких військових. А для цивільного населення театр було відкрито 25 грудня 1941 р. Запорізький театр розпочав роботу під керівництвом режисера М. К. Макаренка. У підготовчий період театром керував В. Введенський. В план постановок на 1942 рік входили такі твори: «Про що тирса шелестіла», «Вій», «Циганка Аза», «Степовий гість», «Дай серцю волю, заведе в неволю», «Наталка-Полтавка», «Назар Стодоля», «Маруся Богуславка», «Сватання на Гончарівці», «Майська ніч» та інші [21, с. 3].

У лютому 1943 р. М.К.Макаренко дав згоду на роботу у приміщенні Запорізького театру колективу Ленінградського театру ім. Ленради, очолюваного С. Радловим. З відступом німецьких військ, трупа була вивезена до Берліна, де радловці були поділені на три групи, які обслуговували радянських робітників, вигнаних на роботу до рейха.

Робота театрів є ще одним свідченням того, що німці намагалися створити видимість суспільного життя, адже театри працювали як госпрозрахункові підприємства. Та всебічний контроль військової адміністрації не сприяв повноцінному розвитку театрального мистецтва.

Таким чином, соціокультурна політика окупантів не дала бажаних для нацистських керівників результатів, носила непослідовний та обмежений характер. Соціальна політика зводилася до налагодження мінімального забезпечення в першу чергу тієї частини населення, робота якої мала безпосереднє значення для задоволення потреб «третього рейху». Характеризуючи рівень медичного обслуговування слід відзначити те, що великим досягненням української цивільної адміністрації була вже сама його наявність за тих умов. Зрозуміло, що воєнні дії унеможлилювали налагодження повноцінного медичного обслуговування. Ряд важливих аспектів роботи заслуговують на перспективні спеціальні дослідження, зокрема, порівняти соціокультурну політику в усіх адміністративно-територіальних одиницях України під нацистською окупацією.

Список використаних джерел

- Ветров І.Г. Економічна експансія третього рейху в Україні / І.Г. Ветров. – К.: Четверта хвиля, 2000. – 232 с.
- Гайдабура В.М. Гайдабура В.М. Театр, захований в архівах / В.М. Гайдабура. – К.: Мистецтво, 1998. – 220 с.; Гайдабура В.М. Театральні автографи часу (дослідження, рецензії, творчі портрети, інтерв'ю, «фотосайти») / В.М. Гайдабура. – К.: Факт, 2007. – 290 с.; Гайдабура В.М. Театр між Гітлером і Сталіном. Україна. 1941-1944. Долі митців / В.М. Гайдабура. – К.: Факт, 2004 – 320 с.
- Орлянський В.С., Тедесв О.С. Місцеві органи управління в період німецької окупації на Запоріжжі / В.С. Орлянський, О.С. Тедесв. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 332 с.
- Ленська В.В. Фашистська шкільна політика на окупованій території України / В.В. Ленська // Український історичний журнал. – 1990. – № 10. – С. 81-86.
- Потильчак О. Професійне навчання і підготовка трудових резервів в Україні в період німецько-фашистської окупації (1941–1944 рр.) / О. Потильчак. – К.: Міжнародна фінансова агенція. – 1998. – 36 с.
- Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОУ). – Ф.КМФ-8 – Оп.1. – Спр.180.
- Україна в Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942).: В 3-х т. / Упоряд. В.М.Косика. – Т.1. – Л.: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Львівський державний університет ім. І.Франка; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 1997. – 384 с.
- ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп. 1. – Спр. 403.
- ДАЗО. – Ф. 1433. – Оп. 1. – Спр. 604.
- ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр. 369.
- ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр. 374.
- ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр. 375.
- Мелітопольський край. – 1942. – 6 липня.
- ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп.1. – Спр. 374.
- ДАЗО. – Ф.Р-1433 – Оп. 1. – Спр. 373.
- Коваль М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны / М.В. Коваль. – К.: Наук. думка, 1977. – 264 с.
- Державний архів Дніпропетровської області (ДАДО). – Ф.Р-2276. – Оп. 1. – Спр. 644.
- ДАЗО. – Ф.Р-1433 – Оп.1. – Спр.604.
- ДАЗО. – Ф.Р-1433. – Оп. – 1. – Спр. 241.
- ДАЗО. – Ф.Р-1433 – Оп.1. – Спр.646.
- Куранда О., Богуславський О. «Циганка Аза» не сходила зі сцени і під час німецької окупації / О. Богуславський, О. Богуславський – Субота плюс.-2002.-14 листопада.

* * *

УДК 355.45(477)«1944–1946»

Галина Стародубець, д-р. історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії, Житомирський державний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Житомир

Особливості кадрового забезпечення винищувальних батальйонів західних областей України в 1944–1946 рр.

Аналізуються способи і методи формування винищувальних батальйонів в західних областях УРСР в 1944–1946 рр. з огляду на перебіг подій, які безпосередньо впливали на їх характер.

Ключові слова: винищувальні батальйони, західні області України, радянська влада, український повстанський рух.

Галина Стародубець. Особенности кадрового обеспечения истребительных батальонов западных областей Украины в 1944–1946 гг.

Анализируются способы и методы формирования истребительных батальонов в западных областях Украины в 1944–1946 гг. исходя из происходящих событий, которые непосредственно влияли на их характер.

Ключевые слова: истребительные батальоны, западные области Украины, советская власть, украинское повстанческое движение.

Galina Starodubets. The peculiarities of personnel support of destructive battalions in Western regions of Ukraine in 1944–1946 years

The reasons and forms of forming of destructive battalions in Western regions of URSR in 1944–1946 years in accordance with the events which directly influenced on their character are analyzed.

Keywords: destructive battalions, Western regions of Ukraine, Soviet power, Ukrainian rebellious movement.

Складність і суперечливість суспільно–політичних процесів, котрі мали місце у західноукраїнському регіоні на зламі 1940–1950–х років, традиційно вже багато десятиліть поспіль детермінують розгортання гострих дискусій як у наукових колах, так і в рамках суспільного обговорення. Предмет нашого дослідження – винищувальні батальйони (далі – ВБ – автор) західних областей України – під різними кутами зору висвітлювався у наукових студіях І.Біласа, В.Сергієвчука, Ю.Киричука, Д.Веденєєва та Г.Биструхіна, О.Безносюка [1], В.Льницького [2], Ю.Кульгавець [3]. Проблема генези винищувальних батальйонів у 1944–1945 роках, їх кадровий і національний склад, а також роль у руйнуванні запілля УПА уже розглядалася авторкою у попередніх публікаціях [4;5]. Мета нашої статті – проаналізувати способи та методи мобілізації до лав винищувальних батальйонів з огляду на перебіг подій, які безпосередньо впливали на їх характер.

Відразу після звільнення західних областей України від німецьких окупантів гостро стало питання відновлення тут радянської влади. Проблема полягала у тому, що йшлося не стільки про відновлення політичного устрою, насадженого в регіоні ще до війни, скільки про його фактичне встановлення, тобто «другу радянізацію». Адже західноукраїнське населення встигло досить швидко розчаруватися в більшовицькій моделі української державності й стало активно проявляти антирадянські настрої. На тлі масштабного розгортання збройного антирадянського руху Опору у формі націоналістичного підпілля та УПА влада не мала достатньо сильної підтримки серед місцевого населення, тому змушена була вкотре «експортувати» сюди як основні партійно–державні інститути, так і керівні управлінські кадри.

Новоприбулі управлінці були слабо обізнані з особливостями способу життя, господарських, культурних традицій місцевого населення. Представники влади в особі партійних керівників, голів виконкомів Рад, начальників управлінь та керівників підрозділів силових структур (НКДБ, НКВС, прокуратури, судів), як правило, мали за плечима кривавий досвід радянізації 1920–1930–х років на українських землях, в основі якого лежало гасло – «будь–які жертви в ім'я інтересів держави виправдані. Мета виправдовує будь–які засоби» [6, с.175]. Виховані в системі жорстко централізованої владної ієрархії, де слово керівництва – закон, обов'язковий до виконання поза всякою спробою обговорення, набутий раніше досвід вони намагалися екстраполювати на реалії Західної України. В умовах гострого збройно–політичного протистояння з УПА та націоналістичним підпіллям головна ставка робилася на силові методи придушення організованого опору заходам радянської влади. Однак, роль «батога» мали виконувати не тільки спеціальні підрозділи державних карально–репресивних органів, передусім, НКДБ та НКВС, але й парамілітарні формування (винищувальні батальйони, групи охорони громадського порядку, групи сприяння, групи самооборони тощо), кадровий склад яких формувався б з місцевого населення.

Ситуація ускладнювалася практичною відсутністю підтримки радянської влади у місцевому соціосередовищі. За оптимістични-

ми підрахунками партійних лідерів Рівненщини, на початок 1945 року влада могла розраховувати на симпатії 40% населення, тоді як число учасників і прихильників українського самостійницького руху сягало 60% [7,арк.12]. В означуваний нами період населення західноукраїнського регіону, в масі своїй, радянську владу в особі її представників та інституцій сприймало як «чужу», окупаційну, тому всьогло опиралося спробам залучення, прямим чи опосередкованим, несення служби на її користь. Йдеться, насамперед, про службу в лавах Червоної Армії, призначення на посади голів та секретарів сільрад, вступ до лав парамілітарних формувань тощо.

Відтак перші винищувальні батальйони на теренах західних областей України, котрі з'являлися відразу після звільнення окремих районів від німецьких загарбників, формувалися «з партійно-радянського активу, комсомольців, безпартійних, фізично здорових чоловіків та жінок» [2,с.50]. Значною була частка демобілізованих з лав Червоної Армії та партизанських загонів. Однак, така практика мобілізації до лав винищувальних батальйонів виявилася неефективною. Перший секретар Ровенського обкому партії В.Бегма на одній з обласних нарад в січні 1945 року змушений був визнати, що «в багатьох районах батальйони організовані неправильно. Створили винищувальні батальйони, витягнувши наш партійно-радянський актив, який прибув зі східних областей, і незначну кількість місцевого населення, котре перетворилося в загопи по самоохороні і значних результатів по знищенню банд не дає. Оскільки актив не знає місцевості, не обстріляний, то часто проходить безрезультатно, або мають незначні успіхи» [7,арк.91]. Було цілком очевидно, що без масової участі місцевого населення, парамілітарні формування стануть мертвонародженим творінням влади. Тому місцеве керівництво шукало способи виправлення ситуації шляхом мобілізації до лав ВБ якомога ширшого кола мешканців регіону.

Можна стверджувати, що в 1944–1945 роках мобілізаційна кампанія носила швидше примусовий, аніж добровільний характер. З метою залучення місцевого населення до боротьби проти українських повстанців (а саме в цьому полягало основне завдання ВБ) більшовицька влада застосовувала різноманітні методи, в тому числі й силові. Наприклад, у серпні 1945 р. у селі Секунь Седличанського району Волинської області енкаведисти «зловили 12 осіб, повезли їх у райцентр, тримали в підвалі доти, доки вони не погодилися записатися у «стрибки» (так в народі називали бійців ВБ – автор)» [8,арк.40]. В с. Похівка Богородчанського району Станіславської області 5 грудня арештували 7 чоловіків (серед них і демобілізованих з Червоної Армії за те, що відмовилися взяти зброю). По тижневі з тюрми їх збитих випущено» [9,арк.364]. Цілком слушно зазначає автор одного з оунівських документів, що «НКВС та інші партійні шпурі арештами, побоями, допитами, погрозами змушували призначених до стрибків підписувати заяви про .... добровільний вступ у міліцію, а опісля тим самим способом примушували брати зброю, та робити службу. Як демобілізовані, так і інші ставлять пасивний опір, вживають усіх заходів, щоб уникнути цього «почесного обов'язку». ... Тільки одиниці, які мають вже забагато гріхів проти власного народу, щиро послужують йому й на цьому відтинкові» [9,арк.364]. Опосередкованим свідченням домінування у 1944–1945 роках саме такого підходу до кадрового наповнення лав ВБ є той факт, що наприкінці 1945 р. виникла необхідність у проведенні їх «чистки». В результаті «у всіх західних областях із лав ВБ було відрховано 12724 особи, з яких 486 заарештували за зв'язки з підпіллям» [10,арк.58].

Мотивація вступу до лав винищувальних батальйонів у кожного з бійців була різною і впродовж зазначеного нами періоду зазнавала трансформацій. У 1944–1945 роках «багато хто йшов туди, щоб охоронитися від фронту. Деяку частину складали ті, хто укривалися, а опісля добровільно зголосилися до НКВС» [9,арк.302]. Значних зусиль докладалися представниками влади для того, аби залучити до служби у ВБ «зловлених в облавах, заарештованих, а потім на певних умовах звільнених, а також тих, хто зголосився з повинною» [9,арк.364]. Досить потужним стимулом вступу західноукраїнських юнаків до винищувальних батальйонів була наявність альтернативи примусового вступу до шкіл ФЗО (школа фабрично-заводського навчання – автор) з подальшим працевлаштуванням на заводах, шахтах і фабриках східних регіонів УРСР.

У перші місяці формування винищувальних батальйонів їх лави активно поповнювалися поляками. Для прикладу, «на 1 січня 1945 р. у винищувальних батальйонах Дрогобицької області їх нараховувалося 1288, що складало близько 23%» [2,с.55], «із 4232 учасника винищувальних батальйонів Тернопільської області поляками були 2310 (54,5%)» [11,арк.187]. Схожою була картина й у інших західноукраїнських областях. На таку особливість відбору бійців звертають увагу автори документів українського націоналістичного підпілля, підкреслюючи, що «в кожному райцентрі

і містечку є винищувальний батальйон, заложений переважно з неукраїнського елементу» [9,арк.302]. Ситуація змінилася тільки у 1945 році, по-перше, у зв'язку з розгортанням переселенських акцій стосовно населення польської національності й, по-друге, внаслідок організованої НКВС кампанії масових кадрових чисток винищувальних батальйонів від поляків, огульно підозрюваних у зв'язках з Армією Крайовою, чи звинувачуваних у насильницькому поводженні з українцями.

З другої половини 1945 року, а особливо – після так званої Великої блокади (січень–квітень 1946 року) спостерігалися суттєві зміни в суспільних настроях населення Західної України. Переважна його більшість розгублено спостерігала позитивну динаміку процесу відновлення радянської влади в усіх сферах життя. Будучи в епіцентрі жорстокого збройного протистояння українського самостійницького руху та держави, насамперед, в особі радянських органів внутрішніх справ, місцеве населення поза своєю волею було поставлене в умови вибору. Маючи альтернативою примусове переселення до Сибіру, Казахстану, району Крайньої Півночі чи Донбасу, сільська молодь воліла добровільно зголошуватися в стрибки.

У тогочасних звітах та повідомленнях учасників повстанського руху знаходимо різні оцінки діяльності бійців винищувальних загонів. Автор одного з них повідомляє, що «більшість з них старається не шкодити населенню, але є між ними й голода. В с. Крехів (Дрогобицьчина) стрибки – українці самі вишукували й витягали наших людей з криївки. Деякі з них навчилися вже грабувати. В своєму селі звичайно не грабують, але роблять це в інших. де їх не знають» [9,арк.302]. Схожою була ситуація й на Рівненщині, де місцеві «стрибки бродять в лісах, роблять засідки і вбивають цивільне населення під нашою маркою. ... Також ходять по довколишніх селах, грабують і вбивають тих, хто ховається від мобілізації» [12,арк.40].

Як слушно зауважує О.Сушук, «отримані широкі повноваження, відсутність належного контролю, вседозволеність усіх цих загонів призвело до того, що, отримавши зброю вони почали займатися грабежем і розбоями» [13]. Така поведінка стрибків носила настільки поширений характер, що стала навіть предметом обговорення 17 лютого 1945 р. на обласній нараді секретарів райкомів партії Ровенської області за участю Хрущова. Аналізуючи причини негативного сприйняття місцевим населенням парамілітарних формувань, начальник Костопільського районного відділу НКВС М.Воронін заявив, що «їх не долюблюють, так як в минулому і часом тепер вони допускають факти порушення революційної законності, дискредитують себе – заховають, забирають те, чого не варто» [14,арк.35]. Загалом, за висновками вітчизняних дослідників, «попри партійні настанови та рішення обкомів і райкомів щодо «зміцнення боєздатності» ці злочинні дії, можливо, у менших масштабах, усе ж тривали протягом усього часу існування цих структур» [2,с.65].

Наприкінці 1945 року в умовах розгортання передвиборчої кампанії до Верховної Ради СРСР спостерігалася помітна активізація боївки ОУН та УПА. Для забезпечення безперешкодного проведення виборів влада сконцентрувала в Західній Україні значну військову потугу. Зокрема, «впродовж січня–квітня 1946 р. тут було розміщено понад 3500 гарнізонів регулярних військ, що нараховувало понад півмільйона бійців. Окрім стаціонарних гарнізонів, існували рухливі відділи чисельністю від 20 до 100 осіб. У кожному більшому населеному пункті з місцевого населення створювано винищувальні батальйони» [15,с.9–10]. Були так само суттєво підсилені новоприбулими кадрами штати місцевих підрозділів органів внутрішніх справ, що дозволило практично завершити їх комплектацію.

З метою правового упорядкування в організації та діяльності винищувальних батальйонів наприкінці 1945 року було прийнято низку офіційних документів: 13 листопада – директиву НКВС УРСР №8/156936 і 27 листопада – рішення ЦК КП(б)У. У відповідності з ними реорганізовувалися вже існуючі батальйони та створювалися нові [11,арк.287–291]. Начальників місцевих підрозділів внутрішніх справ було піддано критиці за низький рівень результативності діяльності винищувальних батальйонів. Їх звинувачували в політичній короткозорості, нерозумінні глибини суті «політичного і практичного смислу існування парамілітарних формувань як вияву народного руху за практичну участь в ліквідації бандитизму». Як наслідок – з кінця 1945 року спостерігається очевидне погравлення роботи управлінь і відділів НКВС та НВДБ зі створення та організації діяльності винищувальних батальйонів.

Виборча кампанія 1946 року стала своєрідним Рубіконом для обох сторін – радянської влади та самостійницького руху. У цій ситуації владі важливо було не стільки залучитися масовою підтримкою своєї політики з боку місцевого населення, скільки продемонструвати її. Тому кожен випадок добровільного зголошення місцевих мешканців вступу до винищувальних батальйонів або

груп сприяння, прихід «з повинною» бійців УПА чи учасників повстанського підпілля широко розтиражовувався засобами більшовицької пропаганди з тим, аби засвідчити «народний характер» радянської влади на тлі «злочинної сутності» українського самостійницького руху.

Не випадково в наказі наркома внутрішніх справ УРСР генерал-лейтенанта В.Рясного від 13 листопада 1945 року першим пунктом зазначалося: «Начальниками районних штабів призначити чекістів, котрі знають українську мову, взявши таких з будь-яких відділів органів НКВС, які володіють організаторськими здібностями. Назначити на ці посади також з числа дільничних уповноважених міліції з місцевих українців, котрі показали себе відданими радянській владі активною боротьбою з бандитами, які користуються авторитетом серед місцевого населення і переконані у справі працівників радянських органів з місцевих українців. Слід пам'ятати, що справді народний рух за знищення бандитів краще можуть організувати місцеві працівники, віддані нам (виділення наше – автор)» [11,арк.288]. З метою залучення на свій бік таких людей рекомендувалося, окрім методів репресивного характеру, використовувати різноманітні заохочення – грошові премії, відзначення грамотами, можливість кар'єрного росту тощо.

Варто зазначити, що відсутність належного матеріального стимулу бійців парамілітарних формувань у 1944–1945 роках виступала серйозним стримуючим чинником їх розвитку. «Ігнорування важливої проблеми матеріального забезпечення бійців з боку органів внутрішніх справ та держбезпеки призводило до втрати зацікавленості командирами у вжитті дієвих заходів щодо знищення підпілля, бійці перетворювалися на мародерів, чинили грабежі та насильства» [3,с.378]. Тому після появи наказу В.Рясного питання реорганізації винищувальних батальйонів стало предметом обговорення не тільки на рівні управління НКВС, але й було включене до порядку денного засідань бюро західноукраїнських обкомів КП(б)У.

Для прикладу бюро Тернопільського обласного комітету партії питання про стан винищувальних батальйонів у районах області розглянуло 2 лютого 1946 року. На підставі аналізу результатів їх роботи було зроблено дуже невтішні висновки. По-перше, виявлялося, що в районах бойова і оперативна діяльність ВБ перебуває у край незадовільному стані. На думку обласного керівництва, причин цього було кілька: «1) недоукомплектованість до штатної положеності; 2) недостатнє залучення особового складу до участі в операціях по боротьбі з бандитами; 3) слабкий рівень політичної підготовки та дисципліни особового складу; 4) самоусунення начальників райвідділів НКДБ від керівництва ВБ; 5) засилля в лавах винищувальних батальйонів ворожого елементу, внаслідок чого є випадки прямої зради, боягузтва і переходу на сторону ворогів; 6) переважна більшість начальників не відповідає своєму призначенню і не забезпечує організаційної і бойової роботи з особистим складом» [16,арк.19]. Свідченням низького рівня професійної діяльності винищувальних батальйонів були численні факти роззброєння окремих з них повстанськими бійцями, неодинокі випадки переходу озброєних бійців загонів до лав УПА чи оунівського підпілля, зростання кількості невдало проведених антиповстанських акцій.

Шляхів покращення ситуації владою бачилося кілька. Насамперед йшлося про кадрові чистки, результатом котрих мала стати заміна некомпетентних начальників районних штабів винищувальних батальйонів, перегляд особового складу батальйонів з метою виявлення підозрюваних у зв'язках з повстанцями з подальшим арештом їх як бандпосібників. Важливе значення надавалося створенню в кожному ВБ мережі інформаторів («осведомителів»), завдання яких полягало у тому, щоб вчасно викривати «ворожу агентуру», прояви антирадянських настроїв і т.п.

Відповідальність за стан бойової, оперативної та політичної підготовки винищувальних батальйонів розподілялася між начальниками районних відділів НКДБ НКВС та першими секретарями райкомів КП(б)У. Процес реорганізації ВБ мав завершитися до середини березня 1946 року. Зокрема, Тернопільський обком Рад депутатів трудящих спеціальною постановою, котра, у свою чергу, була предметом розгляду на бюро обкому партії, зобов'язав секретарів райкомів і начальників райвідділів НКДБ «не пізніше 15 березня створити в кожному селі винищувальні батальйони в кількості 25–30 чоловік. У кожному винищувальному батальйоні виділити командира і заступника по політичній частині, кандидатуру якого в обов'язковому порядку затвердити на бюро райкому» [17,арк.91].

Надзвичайно важливе значення надавалося питанню організації політико-виховної роботи з кадровим складом парамілітарних формувань. Вирішення цієї проблеми вимагало розв'язання двох завдань – з одного боку, підвищення рівня загальноосвітньої підготовки бійців ВБ, а з іншого – їх політичної грамотності. У масі своїй стрибки, як і більшість сільського населення регіону,

мали хіба-що початкову освіту, але саме вони виступали потенційним кадровим резервом на заміщення номенклатурних посад рівня села та району. Тому партійне керівництво, намагаючись надати їм більш «презентабельного» вигляду, «зобов'язало завідуючого обласним відділом народної освіти т. Голого організувати загальноосвітнє навчання з дільничними уповноваженими і групами винищувальних батальйонів безпосередньо на міліцейських дільницях на базі вечірньої середньої школи для дорослих» [16,арк.92].

Контроль за питанням підвищення ідейно-політичного рівня бійців парамілітарних формувань передавався під особисту відповідальність перших секретарів райкомів КП(б)У, яким рекомендувалося «виділити кращих комуністів, комсомольців і закріпити їх за міліцейськими дільницями для проведення партійно-політичної роботи на дільницях» [16,арк.92]. З метою організації безперервності політичної освіти кожен дільничний уповноважений забезпечувався примірниками центральних і районних газет та іншою періодичною літературою.

Починаючи з 1946 року, влада намагалася активніше використовувати матеріальні стимули заохочення бійців парамілітарних формувань. Головам виконкомів райрад і секретарям райкомів партії рекомендувалося корисним чином покращити матеріально-побутові умови дільничних уповноважених міліції. Відтак кожному з них виділялася квартира з присадочною ділянкою поблизу розміщення дільниці винищувального батальйону, а також домашня худоба – корова чи телиця [17,арк.92]. Як правило, для реалізації таких цілей використовували будинки та майно, реквізовані у виселених родин повстанців. Зрозуміло, що така форма «оплати праці» сприяла загостренню громадянського протистояння не тільки на рівні окремих населених пунктів, але у масштабах регіону, де одна зі сторін конфлікту (у цьому випадку – бійці винищувальних батальйонів) була прямо зацікавлена в успішних результатах проведення різного роду репресивних акцій, головним чином, виселення родин учасників повстанського руху, а інша – переважна більшість місцевих мешканців, розглядала їх як «прислужників» більшовицького режиму.

Отже, впродовж 1944–1946 років основними джерелами кадрового наповнення винищувальних батальйонів були: 1) службовці радянських установ та організацій; 2) демобілізовані бійці Червоної Армії та партизанських загонів; 3) місцеві «активісти» та комсомольці; 4) колишні учасники УПА, котрі легалізувалися з огляду на амністії; 5) сільська безпартійна молодь, котра ухилялася від військової та трудової мобілізації. Способи та методи кадрового набору до лав винищувальних батальйонів змінювалися з огляду на військово-політичну ситуацію, яка мала місце в означуваний нами відрізок часу. Аналіз документів дає підстави вважати, що в 1944–1945 роках резервом добровільного вступу до лав ВБ виступала незначна частина місцевого українського населення, однак після Великої блокади (січень–квітень 1946 р.) коло «добровольців» значно розширилося. Причиною таких змін виступало, по-перше, послаблення позицій українського повстанського руху, по-друге, низка здійснюваних владою заходів, спрямованих на моральне та матеріальне заохочення рядового та офіцерського складу парамілітарних формувань.

Список використаних джерел

- Безносюк О.П. Діяльність винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку на Прикарпатті в 1944–1945 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.
- Ільницький В. Створення та діяльність у західних областях УРСР радянських парамілітарних формувань (1944–1954 рр.) / В.Ільницький // 3 архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ, 2011. – №2 (37). – С.47–82.
- Кульгавець Х. Винищувальні батальйони та групи охорони громадського порядку у боротьбі із націоналістичним підпіллям у західних областях УРСР (1944–1950 рр.) [Електронний ресурс] / Х.Кульгавець // Форум права. – 2009. – №3. – С.373–382. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2009-3/09kxuzou.pdf>.
- Стародубець Г. Створення та діяльність винищувальних батальйонів у рамках українського повстанського запілля (1944–1945 рр.) / Г.Стародубець // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В.Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. – Тернопіль, 2010. – Вип.2. – С.172–178.
- Стародубець Г. Радянські парамілітарні формування у боротьбі з оунівським підпіллям у західних областях України / Г.Стародубець // Наукові зошити національного університету «Острозька академія». – Острог, 2010. – Вип.16. – С.167–177.
- Гойченко Д. Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор / Дмитрий Гойченко. – Київ, 2013. – 400 с.
- Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф.400. – Оп.1. – Спр.50.
- Центральний державний архів вищих органів влади України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.176.

9. Галузевий державний архів СБ України (далі – ГДА СБ України). – Ф.13. КДВ. – архів №376. – Т.71.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2966.
11. ГДА СБ України. – Ф.13. КДВ. – архів №372. – Т.97.
12. Там само. – архів №376. – Т.62.
13. Сушук О. Використання винищувальних батальйонів радянськими карально-репресивними органами у боротьбі з ОУН та УПА на Волині (1944–1953) [Електронний ресурс] / О.Сушук. – Режим доступу: <http://vuzlib.com/content/view/1669/52/>
14. ДАРО. – Ф.400. – Оп.1. – Спр.51.
15. Радянські виборчі кампанії в Західній Україні (1946–1951 роки). Збірник документів і матеріалів / [упор. і відп. ред. О.І. Стасюк]; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2011. – 776 с.
16. Державний архів Тернопільської області. – Ф.П-1. – Оп.1. – Спр.458.
17. Там само. – Спр.461.

* * *

УДК 94(420)

Володимир Юрченко, аспірант кафедри історії Росії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Вплив партійних ідеологів на розвиток історичної науки в УРСР у середині 50–х – 70–х років ХХ століття

Розглянуто основні тенденції розвитку української історичної науки у середині 1950–х – 1970–х рр. Особливу увагу приділено політиці, ідеології та офіційному баченню партійними ідеологами минулого УРСР, впливам партійних структур на специфіку історичних праць, формуванню історичних концепцій, репресивним заходам проти науковців, що вийшли в своїх публікаціях за межі дозволеного.

Ключові слова: офіційне бачення, політика, тенденції розвитку, вплив, ідеологія, українська історична наука, наукові праці.

Владимир Юрченко. Влияние партийных идеологов на развитие исторической науки в СССР в середине 50–х – 70–х годов ХХ века

Рассмотрены основные тенденции развития украинской исторической науки в середине 1950–х – 1970–х гг. Особое внимание уделено политике, идеологии и официальному видению партийными идеологами прошлого УССР, воздействию партийных структур специфику исторических трудов, формированию исторических концепций, репрессивным мерам против ученых, вышедших в своих публикациях за пределы дозволенного.

Ключевые слова: официальное видение, политика, тенденции развития, влияние, идеология, украинская историческая наука, научные труды.

Vladimir Iurchenko. Influence of party ideology on the development of historical science in the USSR in the mid 50s – 70s of the twentieth century

The main trends of Ukrainian historical scholarship in the mid 1950's – 1970's. Particular attention is paid to politics, ideology and vision of the party's official ideology of the past USSR, the impact of party structures to the specific historical works, the formation of historical concepts, repressive measures against researchers, published in their publications beyond permitted.

Keywords: formal vision, policies, trends, influence, ideology, Ukrainian historical science, scientific works.

У середині 1950–х – 1970–х років історична наука в Україні переживала складний і суперечливий процес. Зумовлено це було багатьма факторами, як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Основними серед них були – тотальний контроль як з боку московських партійних і державних структур, так і власне українських органів влади та окремих партійних ідеологів. Особливо це проявилось та набуло потворних форм за часів такого відомого в Україні партійного діяча-ідеолога В.М. Маланчука. Саме за його ініціативою та безпосереднім керівництвом почалося згорання хрущовської відлиги, проводились ідеологічні чистки, репресії проти дисидентів та шестидесятників. Усі, без винятку, концептуальні оцінки подій, явищ і осіб, що вироблялись партійними ідеологами, схвалювались В.М. Маланчуком, а відтак нав'язувались історикам для подальшого обгрунтування, пропаганди і роз'яснення. Будь-яке відхилення від запропонованих оцінок розглядалось як ідеологічне збочення, сповзання з партійно-класових позицій [18;7,с.127].

Разом з тим, історична наука в Україні, незважаючи на надмірну заідеологізованість, мала і позитивні здобутки. Так, наприклад, у 1959 р. відомий український історик Ф.П. Шевченко видав монографію «Політичні та економічні зв'язки України з

Росією в середині XVII ст.». Її немає у списку його творів у 4 томи Радянської Енциклопедії історії України. І це не випадково. Треба було приховати те, що наслідком сказати дослідник. За словами одного з офіційних впливових істориків, монографія Ф.П. Шевченка була написана з буржуазно-націоналістичних позицій. С, мовляв, у ній «ліхтарі», щоб дезорієнтувати читачів.

Не треба також забувати, що переважна більшість праць було підготовлено на замовлення ідеологічного відділу ЦК КПУ і носила пропагандистсько-апологетичний характер. Як згадував Федір Шевченко (1914–1995), – весною 1950 р. його викликали до ЦК КПУ і поставили завдання: терміново написати науково-популярну брошуру про дружбу народів. Вже через рік вона вийшла під назвою «Історичне значення віковичної дружби українського і російського народів» (1951). Її доопрацьований варіант побачив світ у 1953 р., а російськомовний – у 1954 р. До честі історика, паралельно з підготовкою цих брошур, він провадив ґрунтовне дослідження політичного, економічного розвитку України і Росії, вивчав джерельні матеріали в архівах і на їх основі створив досить вагомий і оригінальний працю – «Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст.» (1959). Автор не обмежився трафаретними формулюваннями на кшталт «братерства» і «віковичної дружби», а й показав тіньові сторони, зокрема, як складалася, утверджувалася і які мала наслідки колоніальна політика царизму для господарського життя України. На великому фактичному матеріалі історик розкрив пошук Б. Хмельницьким шляхів виходу із соціально-економічної кризи в Україні, породженої політикою польської шляхти [7].

Заідеологованості та політичної упередженості не вдалося уникнути і таким відомим історикам з Москви і Києва, як Б.Греков, В.Голобуцький, К.Гуслий, О.Касименко, В.Дядиченко, К.Стецюк, А.Ярошенко та ін. Свідченням цього є збірник статей «Воссоединение Украины с Россией. 1654–1954» (М., 1954) та колективна монографія «Освободительная война 1648–1654 гг. и воссоединение Украины с Россией» (К., 1954). У них не стільки досліджувалися проблеми, скільки підганялися історичні факти під визначені в «Тезах» схеми, популяризувалися положення партійного документа як взірці творчого розвитку марксизму-ленінізму.

Праці із зазначеної тематики з'являються і у інших істориків. Зокрема, Белоусов, (Белоусов, Білоусов) Сергій Миколайович (1897–1985) – історик, партійний діяч. У 1964 р. вийшов на пенсію. Основні праці: «Борьба украинского народа против паньської Польщі» (К., 1940), «Возз'єднання українського народу в єдиній українській радянській державі» (К., 1951), «КПРС – нахненник і організатор комуністичного будівництва на Україні» (К., 1960).

Бойко Іван Давидович (1899–1971) – український історик, доктор історичних наук (1965), професор. Основні праці: «Переяславська рада та її історичне значення» (К., 1954), «Триста років возз'єднання України з Росією» (К., 1953).

Козаченко Антон Іванович (1900–1962) – український та російський історик, бібліограф, книгознавець. Автор більше 70 праць з історії України та Росії, книгознавства, бібліографії, джерелознавства, історіографії, краєзнавства. Основні роботи з даної тематики – «Борьба украинского народа против иноземных поработителей, за воссоединение с Россией» (М., 1954) [7].

Попри відому ідеологічну заданість, ряд досліджень цієї тематики збагатили українську історіографію не тільки новим фактологічним матеріалом, але й важливими узагальненнями. Зокрема, це стосується ґрунтовної монографії І.Крип'якевича «Богдан Хмельницький» (1954), науковим редактором якої був Ф.Шевченко. Таку нейтральну назву, яка влаштувала партійне керівництво, авторитетний український історик використав для того, щоб під її прикриттям поставити проблему значно ширше і актуальніше. Зокрема, автор запровадив термін «Хмельниччина», під яким розумів масштабне історичне явище, яке включало і Визвольну війну козацтва, і соціальну революцію широких народних мас, і державобудівний процес, і сотенно-полковий устрій козацько-гетьманської держави та її демократизм. Він ввів у користування такі поняття, як «складання української державності», «Б.Хмельницький – видатний державний діяч», «державний апарат» та ін. Характеристика соціально-економічного і політичного життя в Україні, її дипломатичні зв'язки у період Визвольної війни і творення козацько-гетьманської держави, давалося в контексті тогочасних міжнародних відносин, що засвідчувало про намагання Б.Хмельницького системою різних союзів забезпечити Україні повну незалежність.

Важливі узагальнення здійснив, раніше вже згадуваний Іван Бойко у працях «Триста років возз'єднання України з Росією» (1953) і «Переяславська рада та її історичне значення» (1954). Автору вдалося виділити пріоритетні мотиви, що обумовлювали військову допомогу Б.Хмельницькому з боку Москви для боротьби за звільнення України з-під польського панування.

Пізнавальне значення мали й інші публікації, наприклад, брошури О.Апанович – «Історичні місця подій визвольної війни українського народу 1648–1654 рр.» (1954 р.); О.Компан – «Участь міського населення у визвольній війні українського народу 1648–1654 рр.» (1954 р.); В.Голобуцького – «Росія і визвольна війна українського народу: 1648–1654 рр.» (1954 р.); збірник «Переяслав–Хмельницький і його історичні пам'ятники» (1954 р.) та ін. Вихід цих та інших праць був своєрідним проривом на шляху відновлення історико–краєзнавчих досліджень, залучення документальних пам'яток. Навіть чисто пропагандистські публікації: «Віковична дружба російського і українського народів» (1954 р.), «Віковична дружба народів–братів» (1954 р.), «Історичне значення возз'єднання України з Росією» (1954 р.) та інші знайомили громадськість республіки з новими фактами історії України. До їх видання долучалися журналісти, дітячі літератури і мистецтва, партійні функціонери, керівники підприємств і когоспів, новатори виробництва, що поглиблювало інтерес до історії [18].

Важливою для поглиблення українознавчих студій стала стаття у журналі «Вопросы истории», у якій наголошувалося на необхідності уважно вивчити всю спадщину, отриману радянськими істориками, які «не повинні ігнорувати праці таких істориків–професіоналів, як Костомаров, Максимович, Антонович, Лазаревський, Багалій, О.Єфименко...» [29,с.61]. Надзвичайно посилювалися сприятливі для української історичної науки тенденції у зв'язку із політичним курсом першого секретаря ЦК КП України Петра Юхимовича Шелеста, який підтримував низку проєктів та починань, пов'язаних із дослідженням і популяризацією української минувшини [29,с.62].

Ситуація кардинально змінилася у зв'язку із заміною на посаді першого секретаря ЦК КП України П.Ю. Шелеста В.В. Щербицьким. Зокрема, в Інституті історії України АН УРСР встановився, як зауважують науковці, важкий морально–психологічний мікроклімат, зумовлений загальними суспільними причинами в республіці, так званою «маланчуківщиною», впливом або звільненням висококваліфікованих кадрів, існуванням «клану довірених осіб» тощо. Подібна ситуація, що тривала від початку 1970–х рр. до 1978 р., не надавала сили для творчої роботи [5,с.14], що повною мірою відображалось на працях та на діяльності тогочасних істориків.

Розглядаючи період 1970–х рр. в Україні, Г.Касьянов відзначив, що писати про національну історію, культуру, досліджувати проблеми національного буття стало небезпечно. У галузі літературно–мистецької творчості повторювалася ситуація часів «ждановщини». Щоб активізувати процеси «творчих пошуків» літераторів та митців у потрібних напрямках, пропонувалися такі заходи, як проведення днів братніх культур у різних областях України, днів радянської літератури, реалізація настанов Л.Брежнєва, «кадрове зміцнення» творчих спілок тощо. Подібні процеси, наголошував Г.Касьянов, відбувалися в усіх сферах інтелектуального і культурного життя, в тому числі – в суспільствознавстві, яке знову опинилося на передовій лінії «ідеологічного фронту». На республіканському активі ідеологічних працівників у березні 1973 р., В.Маланчук так сформулював завдання для суспільствознавців: «Увага вчених повинна бути спрямована не на культивування національної свідомості і національного характеру, а на наукову розробку таких нових соціально–психологічних категорій, як, скажімо, загальнонаціональна гордість радянських людей». Відповідно зроста чутливість ідеологічних наглядців до будь–якого, навіть найменшого, відходу від цих настанов [8,с.138]. Досить було не проявити належної старанності у боротьбі з «українським буржуазним націоналізмом», щоб відразу ж наразитися на «організаційні висновки». Г.Касьянов уважає, що за подібні «гріхи» у березні 1973 р. від керівництва відділом історіографії Інституту історії був усунутий Р.Симоненко, виникли проблеми з дисертацією В.Сарбея, відрахували з аспірантури Інституту М.Мельника [8,с.138]. І цей список можна продовжити. Зокрема, секретаріатом ЦК КПУ був звільнений з посади директора Інституту археології Федір Павлович Шевченко. З цього приводу було навіть прийнято спеціальну постанову. А з 1972 року розпочався погром української інтелігенції, яку КПРС проводила через свої загоны в КПУ, а також КДБ. Політичні репресії проводилися і в цілому в СРСР. Однак в Україні вони були винятковими за розмахом і жорстокістю. Кадрова чистка охопила академічні інститути секції суспільних наук – співробітники звільнялися за політичними мотивами. Звільнення відбувалися і в навчальних закладах Києва, Львова, Дрогобича; у видавництвах «Наукова думка» та «Молодь України», в редакції «Робітничої газети» та у керівництві творчих спілок. Переслідували осіб, імена яких в уявленні кадебістів асоціювалися з українським націоналізмом. Позбавляли не тільки права на професію, а й взагалі права на працю. Почалися арешти, виносилися безмежно жорстокі вирoki: ув'язнення в таборах на п'ять–сім років, а потім пере-

важно три–п'ять років заслання. «У січні 1972 р. (ще за Петра Шелеста), – пише Г.Касьянов, автор книжки «Незгодні», – був усунутий від керівництва «Українським історичним журналом» член–кореспондент АН УРСР Ф.Шевченко. У серпні 1972 р. його звільнили з посади директора Інституту археології АН УРСР. У постанові ЦК КПУ від 5 вересня 1972 р. «Про наслідки перевірки заяв про неправильну поведінку директора Інституту археології АН УРСР тов. Шевченка Ф.П. та нездорову обстановку в колективі Інституту» зазначалося, що «в науковій діяльності тов. Шевченка мали місце випадки відходу від класових інтернаціоналістських позицій в оцінці окремих історичних подій. Тов. Шевченко виявив політичну незрілість..., припускався націоналістичних трактовок в оцінці окремих історичних положень».

З посади головного редактора УІЖу, директора Інституту археології АН УРСР було усунуто Ф.Шевченка. О.Апанович, О.Компан, Я.Дзирі, Ю.Брайчевському заборонили друкуватися [4,с.17], останніх три історики, а також В.Кук, позбулися й права працевлаштування [21,с.1]. О.Апанович, М.Дмитрієнко, Є.Склярєнко, І.Шовкопляс змушені були піти на роботу до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР [21,с.50]. Знищувалися накладі окремих праць, наприклад, з п'ятого випуску «Історіографічні дослідження в Українській РСР» вилучено статті Ф.Шевченка, О.Апанович, Я.Дзирі, з шостого – публікацію К.Гуслистою «Історичний розвиток української нації», а згодом випуск був майже повністю вилучений і знищений, тоді ж був вилучений другий випуск «Середніх віків на Україні», а також припинено видання інших спеціалізованих збірників [1,с.9].

В Інституті історії теж була проведена ідеологічна чистка, внаслідок якої звільнили трьох істориків – Олену Компан, Олену Апанович і Ярослава Дзирю. Михайла Брайчевського звільнили ще раніше, коли він працював в Інституті археології.

Незважаючи на це, у 1970 р. та 1973 р. за участю В.А. Дядиченка, Ф.Є. Лося, П.М. Калениченка, А.В. Санцевича та В.Г. Сарбея було підготовлено низку колективних монографій щодо розвитку історичної науки в Україні за роки радянської влади. У зазначених працях увага здебільшого акцентується на висвітленні науково–дослідної роботи Інституту історії шляхом ідеологізації окремих наукових праць, присвячених історії КПРС та КПУ, а також історії робітничого класу, тоді як питання підготовки Інститутом «Короткого курсу» майже зовсім не згадується. Масштабність об'єкту наукового дослідження не дала змоги науковцям бодай коротко зупинитися на питанні підготовки наукових курсів з вітчизняної історії.

Виникає певна «історіографічна еліта», яка володіла монополією правом розробки теоретико–методологічних проблем історіографії та її історії. У цей період з'являються роботи з історії історіографії В.Іллєрицького, В.Шевцова, Р.Кирєсової. Перші спеціальні розвідки з історії російської, а також української історіографії зустрічаються у 2 і 3 томах академічних «Нарисів історії історичної науки в СРСР», авторами яких були В.Іллєрицький, В.Дядиченко та Л.Коваленко.

Історики висловлюють думку, що політична лінія першого секретаря ЦК КП України П.Ю. Шелеста базувалася на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній та республіканській, постійному маневруванні між двома політичними дискурсами – централізаторським та антицентралізаторським [25,с.138]. Водночас у його діях було і те, що (за московськими критеріями) протрактували як «прояви націоналізму» [25,с.139]. У період з середини 1960–х до початку 1970–х рр., у зв'язку із відсутністю на майбутнє реалізації планів «злиття націй», створення «радянського народу», у владі та працях науковців УРСР існували тенденції підкреслення елементів самотності, повноцінності української історичної спадщини, історичних традицій та особливостей Компартії України, робилися спроби продовжити курс на викриття «культу особи Сталіна», реабілітацію жертв сталінізму [30,с.159]. Отже, П.Ю. Шелест, був репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загально радянському суверенітеті, й тому на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської лінії та політики русифікації його діяльність можна було визнати «небезпечною» [24,с.121]. В.В. Щербицький змінивши П.Ю. Шелеста на посту першого секретаря ЦК Компартії України, практично до початку 1980–х рр. займався виправленням помилок попередника. Наголос ставився на необхідності зміцнення дружби, інтернаціональної єдності всіх націй і народів СРСР, боротьби проти проявів націоналізму [24,с.123]. Для прикладу, зокрема, у згаданий час з'являються публікації Ф.П. Шевченка: «Історичне значення віковичної дружби українського та російського народів» (1953), розділи в колективних монографіях «Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії» (1969) та «Великий советский народ» 89. Ці праці визначаються як найбільше наукове досягнення Ф.П. Шевченка. Роботи із зазначеної тематики з'являються і у інших істориків. Зокрема, праця «КПРС – натхненник і організатор кому-

ністичного будівництва на Україні» (К., 1960), автор – Белоусов, (Белоусов, Білоусов) Сергій Миколайович (1897–1985) – історик, партійний діяч. У 1964 р. вийшов на пенсію.

Слід також згадати, що на 1979 рік припадало 325-річчя «возз'єднання» України з Росією. За рішенням ЦК Компартії, під керівництвом В.Щербицького, святкували його і на Україні. Однак воно не стало навіть тінню помпезного святкування «трехсотлетия воссоединения Украины с Россией» у 1954 році. Але ЦК КПУ вимагало відповідних публікацій і тепер. І вони почали з'являтися ще у передвоєнному 1978 році і в наступному ювілейному – 1979 році. З'явилися і статті Федора Павловича Шевченка: в журналі – «Возз'єднання України з Росією – знаменна подія в історії братніх народів», в енциклопедії – «Возз'єднання України з Росією»; розділ у книжці «Історія Української РСР» – «Возз'єднання України з Росією – акт великого історичного значення»; брошура «Возз'єднання України з Росією і увічнення його в пам'ятках історії та культури», в газетах – «Збратані навіки», «Народи-брати», «Исторические корни великой дружбы» [31].

Загалом, впродовж десятиліття, Ф.П. Шевченко написав чотири статті, присвячені російсько-українським зв'язкам, а також опублікував три рецензії на роботи подібної тематики, а ще в трьох таких книжках – виступав як відповідальний редактор. Загалом, спеціально про «возз'єднання», вийшло п'ять публікацій Ф.П. Шевченка.

Однак, крім цих політично заангажованих публікацій, Ф.П. Шевченко намагався вийти до читача з конкретними історичними сюжетами, особливо улюбленим ним періоду історії України – середини XVII ст., тобто Визвольної війни 1648–1657 років під проводом Богдана Хмельницького. Він використав ту обставину, що Тези, схвалені ЦК КПРС, дозволяли висвітлювати цю тему, хоча у них зазначалося, що ця війна велася проти панування Польщі і водночас додавалося «і за возз'єднання України з Росією».

Так, у 1982 році ним були опубліковані дві статті: «Київ в економічних зв'язках Росії та України з балканськими країнами у XVIII ст.» 121 та «Київ в зв'язках Росії з южнославянськими народами в XVIII столітті».

Серед численних праць, відповідальним редактором яких був Федір Павлович Шевченко (понад 30), слід назвати кілька вагомих і цікавих видань, передусім джерелознавчого характеру: Мицика Ю.А. – «Анализ источников по истории освободительной войны украинского народа 1648–1654 годов» (Дніпропетровськ, 1983); Довгопола В.М., Литвиненко М.А., Ляха Р.Д. – «Джерелознавство історії Української РСР» (К., 1986); Тодійчук О.В. – «Україна XVI–XVIII століть в Трудах Общества истории и древностей российских» (К., 1989).

Варто згадати й те, що В.Сарбей у співавторстві із Ф.Шевченком опублікував схвальну рецензію на книгу «Україно наша Радянська», що вийшла за авторством П.Ю. Шелеста. Їхні оцінки та твердження добре демонстрували, що вони поділяють висловлені у роботі П.Ю. Шелеста захоплення й гордість за спільну Батьківщину. Історики, на прикладах з матеріалів книги, підкреслювали, що сучасна українська культура має давні традиції, особливості визвольної боротьби (українське козацтво, Запорозька Січ із демократичним устроєм тощо, перераховували і порівнювали досягнення України з іншими республіками СРСР, країнами Європи) [27,с.159].

Зрозуміло, що рецензія Ф.Шевченка та В.Сарбея містила тези про те, що автор поєднав «високу патріотичну гордість за свій народ» із почуттями поваги й любові до інших, «при кожній нагоді підкреслює значення лєнінської дружби народів Радянського Союзу, «віковичної дружби українського народу із великим російським...» [27,с.158]. Проте, їхня думка повністю розійшлася із точкою зору партійних ідеологів. Вони звернули особливу увагу саме на ті аспекти, що згодом активно критикувалися. П.Ю. Шелеста гостро звинувачували у «ідеологічних помилках», особливо за «ідеалізацію» минулого України та обстоювання самобутності УРСР.

Іноді траплялися випадки затримання затвердження наукового ступеня доктора історичних наук на декілька років, особливо з дожовтневої тематики, в Інституті історії АН УРСР [5,с.13]. Тільки з приходом нового керівника установи Ю.Ю. Кондуфора, ситуація почала змінюватися на краще. Безпосередньо це стосувалося і В.Сарбея, якого у 1979 р. було призначено завідувачем відділу історії капіталізму [5,с.14]. Цей період у житті історика був особливо складним. З точки зору сьогодення, докторська дисертація В.Сарбея, як і монографія, видана на її основі, містили багато ідеологічних штампів, кон'юнктурних положень. Інакше і не могло бути, якби його праця вийшла за межі дозволеного, ніщо не врятувало б дослідника. Почасти його докторська дисертація стала даниною часу, була подібною до інших праць подібної тематики. Сама назва роботи пов'язана із загальною по-

літичною ситуацією, закономірностями розвитку у сфері науки в умовах жорсткого контролю. Займатися проблемами історіографії XIX ст. в іншому ракурсі було складно. Обов'язковими були відступи, що розгляд проблем історії України відбувається «як частини єдиної цілісної марксистсько-лєнінської історичної концепції», посилання на цитати «основоположників» [20,с.8]. Утім, незважаючи на все це, В.Сарбей зазнав суворой критики та проблем. Науковцю закидали, що він перебільшував значення історичних концепцій представників дорадянської історіографії, їх внесок у розвиток суспільно-політичної думки, у визвольний рух дореволюційної Росії й України [23]. Приклад В.Сарбея та інших істориків наглядно демонструє ситуації, що створювалися для науковців, які у своїх роботах виходили за межі дозволеного, висвітлює умови, в яких змушені були працювати українські історики радянської доби.

Українська історична наука штучно вмонтовувалася в загально-російську схему історії. Зокрема, канонічними стали тези про класову спрямованість історичної думки, єдність духовного, культурного та соціально-політичного життя Росії й України і т.п. [1,с.7]. Ідеї та концепції, що суперечили офіційним візіям, з'являлися з суб'єктивних причин (уміла «гра» авторів з цензурою, недогляд цензорів) або через непевність політичної кон'юнктури друкувалися, але потім одразу потрапляли під ідеологічний тиск [29,с.60].

Список використаних джерел

1. «Історіографічні дослідження в Українській РСР» у контексті культурної та пізнавальної ситуації кінця 1960-х – початку 1970-х років // Історіографічні дослідження в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип.2. – С.6–10.
2. Академик М.В. Нечкина «О книге В.Г. Сарбея «В.И. Ленин и дооктябрьское наследие историографии Украины» / на укр. яз. / «Изд-во «Наукова думка». – К., 1972. – Архив В.Г. Сарбея. – К. – апрель 1974 г. – 3 л.
3. Волковинський В. Віталій Григорович Сарбей / В.Волковинський // Історія України. – 1999. – травень. – С.6–7.
4. Волковинський В.М. Грані особистості Віталія Сарбея / В.Волковинський // Історіографічні дослідження в Україні: наук. зб. – К., 1999. – Вип.9. – С.13–32.
5. Гуржій О.І. В.Г. Сарбей та І.О. Гуржій: маловідомі факти взаємин / О.І. Гуржій // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип.15. – С.12–15.
6. Заключение по результатам рассмотрения книги В.Г. Сарбея «В.И. Ленин и дооктябрьское наследие историографии Украины» (К., 1972), рецензии Н.Н. Лещенко «Неуклонно придерживается ленинской методологии в историческом исследовании» («Коммунист Украины», 1974, №1), возражений и объяснений автора книги. – Архив В.Г. Сарбея. – К. – май 1974 г. – 8 л.
7. Калакура Я.С. Українська історіографія: Курс лекцій. – К.: Генеза, 2004; Калакура Я.С. Відродження традицій української національної історіографії / Я.С. Калакура // Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків: Авеста, 1995. – С.125–130.
8. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г.Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
9. Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика / І.І. Колесник // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.178–192.
10. Корнейчик І.І. [Рецензія] / І.І. Корнейчик, І.Л. Шерман // Український історичний журнал. – 1973. – №3. – С.145–146. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
11. Лещенко М.Н. Неуклонно руководствоваться ленинской методологией в историческом исследовании [Рецензія] / М.Н. Лещенко // Коммунист Украины. – 1974. – №1. – С.89–92. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
12. Мицик Ю.А. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження) / Ю.А. Мицик // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип.3/4. – Т.6/7. – С.6–14.
13. О рецензии М.Н. Лещенко, опубликованной в журнале «Коммунист Украины» (1971, №1). – Архив В.Г. Сарбея. – К. – 30 л.
14. Особова справа Сарбея В.Г. – Київ. – НАН України. Інститут історії України. – Відділ кадрів. – 278 арк.
15. Ответ В.Г. Сарбея на отзыв ВАК'овского рецензента о докторской диссертации «Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины». – Архив В.Г. Сарбея. – К. – февраль 1974 г. – 6 л.
16. Отзыв на автореферат диссертации В.Г. Сарбея «Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины», представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук рецензента ВАКа. – Архив В.Г. Сарбея. – К. – февраль 1974 г. – 2 л.

17. Письмо председателю Высшей Аттестационной комиссии Совета Министров СССР доктору физико-математических наук, профессору В.Г. Кириллову-Угрюмову. – Архив В.Г. Сарбея. – К. – 5 л.
18. Санцевич А.В. [Рецензія] / А.В. Санцевич, С.К. Гутянский // Вісник Академії наук Української РСР. – 1973. – №2. – С.104–106. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографія України. – К.: Наукова думка, 1972. – 287 с.; Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1967–1969 рр. // Історичні дослідження в Українській РСР. – К., 1971. – Вип.4. – С.3–33.; Санцевич А.В. Українська радянська історіографія. – К., 1984. – С.36.
19. Сарбей В. Слово доброї пам'яті про людину і вченого / Віталій Сарбей // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: збірка наук. праць та спогадів. – К., 1999. – Число 3. – С.5–23.
20. Сарбей В.Г. Основоположники марксизма-ленинизма и до-октябрьская историография Украины: автореф. дис. ... докт. ист. наук / В.Г. Сарбей. – К., 1972. – 77 с.
21. Сарбей В.Г. Перерваний політ або цілком суб'єктивні меморіїз нагоди 75-річного ювілею Є.М. Скляренка / В.Г. Сарбей // Життя триває... – К.: Рідний край, 1999. – С.46–52.
22. Сарбей Віталій Григорович (1928–1999): бібліографічний покажчик / під ред. В.А. Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 104 с.
23. Справа про захист докторської дисертації В.Сарбея. – Архів Інституту історії України НАН України. – Оп.1. – Спр.845. – 344 арк.
24. Шаповал Ю.І. В.В. Щербинський: особа політика серед обставин часу / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С.118–129. Анонс 7 157
25. Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ ст. / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.134–149.
26. Шевченко С.М. [Рецензія] / С.М. Шевченко // Радянська школа. – 1973. – №4. – С.102–103. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
27. Шевченко Ф. [Рецензія] Синтез сучасності / Федір Шевченко, Віталій Сарбей // Вітчизна. – 1971. – №7. – С.158–163. – Рец. на кн.: П.Ю. Шелест Україна наша Радянська. – К.: Політвидав України, 1970.
28. Шморгун П.М. [Рецензія] / П.М. Шморгун // Український історичний журнал. – 1973. – №3. – С.147–148. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
29. Яремчук В. Образи історії української історіографії в історичній науці України середини 1950-х – початку 1970-х років / Віталій Яремчук // Історіографічні дослідження в Україні. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2008. – Вип.18. – С.59–98.
30. Яремчук В.П. Історична наука в УРСР у «добу Шелеста» / В.П. Яремчук // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.149–162.
31. Архівні та бібліографічні джерела української історичної думки. – Київ, 2004. – Вип.10 «Істину встановлює суд історії». Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. – Т.1.

* * *

УДК 94(477)

Василь Гарагонич, д-р історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та країнознавства, Закарпатська філія Київського славистичного університету, Україна, м. Мукачеве

Участь молоді суміжних областей України і країн Східної Європи в гуманітарному співробітництві у 70-х – 80-х роках ХХ ст.

Розглянуто прикордонне гуманітарне співробітництво молоді сусідніх областей України і країн Східної Європи в останні десятиліття існування соціалістичної системи, наголошено на можливості критичного використання набутого досвіду.

Ключові слова: молодь, духовна сфера, співробітництво, прикордоння.

Василий Гарагонич. Участие молодежи смежных областей Украины и стран Восточной Европы в гуманитарном сотрудничестве в 70-х – 80-х годах ХХ в.

Рассмотрено пограничное гуманитарное сотрудничество молодежи соседних областей Украины и стран Восточной Европы в последние десятилетия существования социалистической системы, отмечена возможность критического использования накопленного опыта.

Ключевые слова: молодежь, духовная сфера, сотрудничество, пограничье.

Vasily Harahonych. Youth participation adjacent regions of Ukraine and Eastern European countries in the humanitarian cooperation in the 70–80 years of the twentieth century

The frontier humanitarian collaboration of young people of nearby areas of Ukraine and countries of Eastern Europe is considered in the last decades of existence of the socialistic system, possibility of the critical use of the accumulated experience is marked.

Keywords: young people, spiritual sphere, collaboration, border line.

Поряд з участю молоді прикордонних областей України в економічному і науково-технічному співробітництві з країнами Східної Європи, у 70–80-і роки ХХ століття розвивалась також взаємодія в духовній сфері. Вона, перш за все, включала обмін досвідом ідеологічної роботи, спільну боротьбу за мир і розрядку міжнародної напруженості, поглиблення культурного співробітництва, зміцнення туристських і спортивних взаємозв'язків, що і є предметом дослідження даної статті.

Серед форм взаємодії молоді прикордоння найбільш розповсюдженими у згаданий період були листування, організація зустрічей, масових мітингів, маніфестацій і святкування на кордонах, обмін делегаціями і автобусами дружби, туристськими і спортивними групами, матеріалами молодіжних газет, проведення спільних ленінських уроків та інші.

Центральний Комітет комсомолу України позитивно оцінив роботу по здійсненню місцевих зв'язків, які проводились у 1970 р. комсомольськими організаціями прикордонних Волинської, Закарпатської і Львівської областей.

Молодь українського прикордоння брала активну участь у міжнародних акціях комсомолу і спілок молоді колишніх соціалістичних країн. Наприклад, у Чехословаччині увійшли в традицію щорічні сходження на гору Рісі – найвищу вершину Татр – 2.499 метрів. Ці походи були пов'язані із знаменною подією – в 1913 р. на горі Рісі побував В.І. Ленін [1]. У 1973 р. для участі у XVII сходженню на Рісі в Чехословаччині побувала делегація молоді Закарпаття.

Молодіжні організації прикордонних областей України широко відзначали річниці і національні свята сусідніх соціалістичних країн. Так, молодь українського прикордоння урочисто відмічала 25-у річницю звільнення Угорщини від фашизму. Комсомольські організації Закарпатської, Львівської і інших областей України, які здійснювали місцеві зв'язки з організаціями КСМ Угорщини, провели комсомольські збори, вечори дружби, направили друзям вітальні листи і телеграми. Ряд обкомів комсомолу направив в Угорщину групи молоді у складі туристського поїзду дружби, які разом зі своїми угорськими ровесниками відмітили річницю звільнення братньої країни. Містами і селами Закарпаття пройшли мотоестафети, присвячені цій події. 2 квітня 1970 р. на радянсько-угорському кордоні, у Чопі і Загоні, відбулись мітинги, де передавались естафети. На них виступили перші секретарі Закарпатського обкому ЛКСМУ і Саболч-Сатмарського обкому УКСМ. А 4 квітня у день національного свята Угорщини мотоестафета фінішувала в обласному центрі Саболч-Сатмарської області місті Ніредьгазі.

Велике значення у роботі по зміцненню і розширенню дружніх контактів молоді прикордонних областей України і сусідніх європейських країн мали запрошення і участь у молодіжних форумах делегацій побратимів. Так, у 1970 р. делегація Закарпатського обкому комсомолу брала участь в установчій конференції Соціалістичної Спільноти Молоді у Східно-Словацькому краї Чехословаччини.

Широкого розмаху в практиці організації-побратимів набуло проведення спільних ленінських уроків. Ленінські уроки – це самостійне вивчення наукових проблем, їх колективне осмислення і безпосереднє застосування на практиці. Вони, на думку організаторів, дозволяли через призму ленінських ідей оцінити стан справ у колективі і спільно виробити конкретну, обґрунтовану програму дій у дусі заповітів. Їх ініціаторами в 1975 р. стали молоді виробничники заводу «Мукачівприлад» і пряхівського заводу промислової автоматики «Дукла» (ЧССР). Тема першого такого уроку – «Що значить бути інтернаціоналістом?» [2, с.65].

Перед його початком на заводі «Мукачівприлад» відбувся багатоголосний мітинг, на якому члени ВЛКСМ і ССМ висловили свою солідарність з мужніми патріотами Чилі. В наступному році подібний урок на тему «Ми – патріоти, інтернаціоналісти-ленінці» відбувся на заводі «Дукла». Тоді ж молоді виробничники двох поріднених підприємств підписали договір на трудове суперництво. Таким чином, інтернаціональні уроки дали можливість молоді налагодити трудове суперництво, обмінятися досвідом його організації, намітити конкретні плани дальшої спільної роботи.

Узагальнивши цей досвід, Східно-Словацький крайком ССМ з допомогою комсомольських комітетів Закарпаття підготував і провів наступний урок у найбільших організаціях усіх районів краю. Уже в 1977 р. в інтернаціональному уроці «Беремо з комуністів приклад» брали участь 260 комсомольських організацій Закарпаття і Східно-Словацького краю. Таким чином, ця жива форма спільного молодіжного навчання, народженого в комсомолі, стала складовою частиною патріотичного виховання в багатьох організаціях ССМ Чехословаччини.

Поруч з позитивним у проведенні спільних інтернаціональних уроків слід відмітити і негативні сторони. У їх проведенні було багато парадності, інколи – формалізму. На такі заняття заздалегідь готувались промовці, їхні реферати редагувались у потрібному стилі, завжди на перший план виставлялись успіхи, досягнення, а недоліки, проблеми, так звані «вузькі місця» замовчувались. Це негативно впливало на виховання молоді, яка по своїй природі не переносить фальші, в якій би формі вона не проявлялась і не підносилась. Головною метою таких уроків була пропагандистська спрямованість, що відображала дух часу, а не практична направленість, яка б сприяла покращенню умов праці, ефективності виробництва, збільшенню випуску якісної продукції тощо. Такі заходи носили здебільшого пропагандистський характер, в такому ракурсі вони і висвітлювались у засобах масової інформації.

Комітети комсомолу прикордонних областей України постійно шукають більш ефективні шляхи вирішення виховних завдань. На XXIII з'їзді комсомолу України відмічалось, зокрема, що цікавий досвід роботи по створенню системи інтернаціонального виховання нагромаджений у Закарпатській і Волинській областях [3, с.60].

У досліджуваній період поглиблювались і розвивались міжнародні зв'язки Всесоюзної піонерської організації імені В.І. Леніна і її прикордонних організацій. Про серйозну увагу до інтернаціональної роботи свідчить сам факт створення клубів інтернаціональної дружби в піонерських дружинах, Будинках і Палацах піонерів. Піонери прикордонних областей України брали активну участь у всіх масових інтернаціональних молодіжних акціях. Розповсюдженою і перспективною формою співробітництва дитячих організацій сусідніх країн є обмін піонерами і школярами для літнього відпочинку, в процесі якого завжди проходить плідний обмін досвідом інтернаціонального виховання, закладаються основи взаєморозуміння дітей різних національностей, які в майбутньому відкривають народам шлях до довіри [4, с.124].

В період літніх канікул 1975 р. на відпочинок у Східно-Словацький край Чехословаччини і Саболч-Сатмарську область Угорщини відповідно виїжджали 320 і 100 закарпатських піонерів і школярів. Таку ж кількість дітей із сусідніх країн приймали піонерські табори області.

Аналогічну форму зміцнення молодіжних взаємозв'язків використовували у Львівській і деяких інших прикордонних областях.

З 6 по 16 червня 1984 р. в Угорщині відпочивала група піонерів Закарпаття. В той же час в піонерських таборах Закарпатської області відпочивали угорські школярі. У склад радянської групи були включені 12 піонерів-учасників балетної студії Ужгородського будинку піонерів і 18 піонерів-активістів. Закарпатські школярі відпочивали в піонерському таборі «Ракомаз» разом з дітьми із Польщі, НДР і Угорщини. Для кращого знайомства своїх прикордонних ровесників з життям у нашій країні радянська делегація підготувала стенди «Наша адреса – Радянський Союз» і «Закарпатська область». Перед господарями табору виступив вокально-інструментальний ансамбль Ніредьгазького будинку культури «Кристал», для піонерів влаштувались карнавали,

конкурси на кращий костюм, спортивні змагання, гра «Турнір винахідливих». У таборі був проведений День дружби. Усі делегації оформили виставки, які розповіли про життя дітей у їх країнах, а в місті Ніредьгазі інтернаціональна сім'я табору поклала квіти біля пам'ятника В.І. Леніну.

Наступного року у тому ж таборі знову відпочивали закарпатські піонери. 6 липня 1985 р. вони провели конкурси на кращий політичний плакат, малюнків на асфальті «Дітям світу потрібен мир».

Традиційним у прикордонних областях було проведення зльотів юних інтернаціоналістів сусідніх країн.

У роботі V обласного зльоту юних інтернаціоналістів Закарпаття, який проходив у квітні 1974 р. і присвячувався 50-річчю з дня присвоєння Всесоюзній піонерській організації і комсомолу імені В.І. Леніна, а також 30-річчю звільнення краю від німецького фашизму, приймали участь піонери з усіх колишніх союзних республік СРСР, а також юні гості з Угорщини і Чехословаччини. На зльоті також були присутні посланці молоді Сату-Мареського повіту Румунії, які знаходились в області на запрошення Закарпатського обкому комсомолу. Перший секретар повітового комітету СКМ Румунії розповів учасникам зльоту про справи молодіжної організації повіту, яка нараховувала тоді 65 тисяч членів.

Глибоко символічно сприймався той факт, що відкриття зльоту юних інтернаціоналістів відбулося поблизу міста Чоп, де сходяться кордони України, Чехословаччини і Угорщини.

У травні 1984 р. в Ужгороді впродовж трьох днів проходив X обласний зліт юних інтернаціоналістів, присвячений 60-річчю піонерської і комсомольської організацій імені В.І. Леніна. Разом з представниками багатьох союзних республік і міст СРСР про своє бажання жити в мирі і дружбі заявили посланці дитячих організацій Саболч-Сатмарської області Угорщини і Східно-Словацького краю Чехословаччини.

На кордонах систематично проводилися зустрічі дітей, вогнища дружби. Подібні форми взаємозв'язку практикували й інші прикордонні молодіжні організації України.

XXVI партійний з'їзд так сформулював головне завдання комсомолу на 80-і роки: «Сприяти формуванню покоління людей політично активних, знайомих справу, таких, що люблять і вміють працювати, завжди готових до захисту своєї Батьківщини – ось найважливіше, найголовніше в роботі комсомолу».

Визначна роль у реалізації цього завдання належала клубам інтернаціональної дружби.

Цінний досвід накопичений одним із найстаріших клубів інтернаціональної дружби – КІДом «Мир» Ужгородського державного університету. Клуб створено в 1956 р., на зорі розвитку молодіжного прикордонного співробітництва. У 80-і роки клуб підтримував зв'язки з майже 100 вузами нашої країни і студентами 54 зарубіжних країн [5, с.51]. Географія цих зв'язків постійно розширюється. Клуб проводить конкурси політичної пісні і плакату, концерти дружби, науково-практичні конференції, мітинги і маніфестації, присвячені визначним подіям, чутливо реагує на всі події, що відбуваються у світі. Найбільш тісні контакти склалися у інтернаціоналістів Ужгородського університету зі студентами і науковою молоддю Сегедського і Ніредьгазького педінститутів Угорщини та Кошицького університету Чехословаччини. У червні 1973 р. в УжДУ проходила друга міжвузівська науково-теоретична конференція з проблем інтернаціонального виховання студентської молоді.

У республіканському огляді вузівських КІДів клуб «Мир» зайняв перше місце за наслідками роботи у 1980–1981 рр. Серед масових форм виховної роботи із студентами виділимо, у першу чергу, проведення традиційних фестивалів інтернаціональної дружби. У травні 1984 р. клуб інтердружби «Мир» сімнадцятий раз проводив фестиваль «40 квітучих весен», присвячений 40-річчю звільнення Закарпаття від фашизму. І у всіх цих акціях найбільш активну участь брали молоді побратими із сусідніх областей країн Східної Європи.

З кожним роком розширюються зв'язки студентів Івано-Франківська з ровесниками із колишніх соціалістичних країн. Міцна студентська дружба зв'язує юнаків і дівчат педагогічного і медичного інститутів, а також інституту нафти і газу з студентами Варшавського і Софійського університетів. Міцні інтернаціональні зв'язки підтримує клуб «Меридіан» педагогічного інституту з клубами інтердружби Болгарії, Чехословаччини і Румунії.

Студентів медінституту інтернаціональні зв'язки об'єднують з молоддю Румунії і Німеччини. Це сприяє вихованню почуттів дружби, інтернаціоналізму, а також допомагає професійному становленню майбутніх спеціалістів.

На протязі багатьох років особливою активністю в інтернаціональному вихованні виділялись клуби інтернаціональної дружби шкіл № 1,4,5,14 і 15 міста Луцька. Члени клубу «Дружба»

Нововолинського будинку піонерів дружать з ровесниками із Німеччини і Польщі.

Велику роботу по зміцненню дружніх зв'язків проводили клуби і кімнати інтернаціональної дружби Закарпатської області. Уже в 1972 р. більше 500 клубів інтернаціональної дружби, ленінських кімнат, залів і кутків успішно здійснювали курс на поглиблення контактів між народами сусідніх країн.

У 1974 р. в роботі клубів інтернаціональної дружби області було задіяно більше 5 тисяч молодих робітників, колгоспників, студентів і школярів.

Через три роки у школах Закарпатської області діяло понад 220 клубів інтернаціональної дружби, які підтримували зв'язки з дітьми і молоддю 70 країн світу. Змістовну роботу проводили, зокрема, клуби інтернаціональної дружби «Мир» Ужгородської СШ №8, «Сузір'я дружніх» СШ №2 міста Мукачева, «Клуб різнокольорових галстуків» Ільницької СШ Іршавського району та інші.

Юні інтернаціоналісти Богородчан стали ініціаторами обласної операції «Металобрухт для потреб газопроводу «Союз», у ході якої школярі Івано-Франківщини зібрали і здали державі 15 тисяч тонн вторинної сировини.

Тісні взаємовідносини склалися між членами КІДу «Дружба» Богородчанської СШ №4 і школярами Угорщини, зокрема, міст Будапешта, Ленінвароша, Мішкольца, Надбатона. Чимало угорських школярів побувало в богородчанських ровесників у той час, коли угорські будівельники споруджували компресорну станцію газопроводу «Союз». Сердечні листи надходили від угорських дітей, батьки яких побудували богородчанську школу, від піонерів міста Ниредьгази, яке дало крила першому угорському космонавту Берталону Фаркашу. На основі зібраних матеріалів у школі відкрито музей радянсько-угорської дружби. На честь 60-річчя Угорської Радянської Республіки у школі відбулося свято дружби, а також вікторина «Що ти знаєш про Угорщину?».

Головна мета діяльності інтерклубів – зміцнення дружби з людьми різних національностей, знайомство з ближчими сусідами, активна боротьба за мир.

Однією з найпоширеніших форм інтернаціональних взаємин школярів є листування. Понад 22 тисячі кідівців Закарпаття обмінювалися листами з юнаками і дівчатами сусідніх областей європейських країн. Давня дружба єднає юних інтернаціоналістів Ужгородської СШ №8 з ровесниками міста Собранце Східної Словаччини. Друзі обмінювалися делегаціями, ділилися досвідом роботи громадських організацій, розповідали про свої досягнення у навчанні і праці.

На початку 70-х років у школах Чернівецької області працювало майже 100 інтерклубів. Кращими із них були КІДи СШ №2 і №6 міста Чернівці, Кельменецької СШ, Левинецької СШ, Нелинської СШ, Хотинської СШ №5 та інші.

У Чернівецькій області в роботі 366 клубів інтернаціональної дружби у 80-і роки брали участь понад 22 тисячі чоловік. Тут працювали 54 університети дружби народів, які охоплювали 70 тисяч слухачів. Наприклад, в університеті інтернаціональної дружби села Міжиріччя Сторожинецького району навчалось біля 200 чоловік. Це – робітники, колгоспники, вчителі, лікарі, представники 11 національностей, які тут мешкають.

Характерним у діяльності КІДів і університетів інтернаціональної дружби Чернівецької області було те, що в їх роботі брали активну участь не тільки молоді люди, а й представники старшого покоління.

Аналіз діяльності клубів інтернаціональної дружби, що діяли в прикордонних областях України, дає можливість зробити висновки, що при добре поставленій їх роботі – це одна із найбільш ефективних і широко розповсюджених форм роботи з інтернаціонального виховання різних категорій населення.

Комсомольські організації прикордонних областей України на протязі 70-х і першої половини 80-х років систематично здійснювали направлення і прийом делегації молоді з метою обміну досвідом роботи. Лише в 1984 р. молодіжні делегації, які побували в Закарпатті, вивчали питання проведення естафети «Пам'ять», участь молоді в науково-технічній творчості, шефство молодіжних колективів над продукцією для країн-членів РЕВ.

70–80-і роки в історії міжнародного молодіжного руху позначені, перш за все, виключною активністю молоді у боротьбі за припинення гонки озброєнь, за збереження миру і дружби між народами [6, с.34–35]. Програма миру на 80-і роки, висунута ХХVІ з'їздом партії, стала основним документом, який визначав діяльність комсомолу і радянської молоді у міжнародному молодіжному русі.

У миролюбний рух прогресивних сил планети включились і молодіжні організації прикордонних областей України. Могутній імпульс боротьби молоді нашої країни проти загрози війни дав «Марш миру радянської молоді», проголошений на ХІХ з'їзді комсомолу.

Лише у Закарпатській області за перші два роки у «Марші миру» взяли участь біля 200 тисяч юнаків і дівчат. 140 тисяч із них поставили свої підписи в листах протесту «Я голосую за мир».

У травні 1982 р. Закарпатський обком комсомолу прийняв рішення спільно з організаціями братніх спілок молоді Східно-Словачького краю Чехословаччини і Саболч-Сатмарської області Угорщини провести у 1982–1985 роках інтернаціональну естафету «Попіл спалених відлуння в наших серцях» [7].

Естафета фінішувала 9 травня 1985 р. на площі Дружби, що на радянсько-чехословацькому кордоні, де її учасники обмінялись пам'ятними альбомами.

Яскраві сторінки вписали юнаки і дівчата прикордонних областей України у літопис міжнародної естафети патріотичних справ молоді колишніх соціалістичних країн «Пам'ять», яка присвячувалась 40-річчю визволення Європи від фашизму. Головною метою естафети було продемонструвати всьому світу, що молоде покоління колишніх соціалістичних країн пам'ятає про тих, хто віддав своє життя за звільнення від фашизму, за національну незалежність. Мета естафети була досягнута.

Включившись у міжнародну естафету «Пам'ять», члени Рожнявської районної організації ССМ і комсомольці Міжгірського району Закарпатської області спільно започаткували «Літопис революційної, бойової і трудової слави».

Слідопити Закарпаття записали 71840 спогадів ветеранів, установили імена 163 невідомих героїв війни, спорудили 25 пам'ятників і меморіальних дошок. А у Східній Словаччині в цей час було розгорнуто рух по увіковіченню подвигу радянських льотчиків, які загинули в Карпато-Дукельській операції [8].

Напередодні 40-річчя Перемоги радянського народу над фашизмом посланці молоді сусідніх країн СРСР, Угорщини, Чехословаччини, НДР і Румунії зібрались у закарпатському місті Чопі на багатотисячну маніфестацію, щоб ще раз заявити про свою рішучість зберегти мир на Землі.

На урочистому відкритті ХІІ Всесвітнього фестивалю молоді і студентів у Москві було підкреслено, що світ без війни і зброї, світ добросусідства і чесного співробітництва, світ дружби між народами – це мета нашої політики, наш ідеал. Тому в умовах, коли немає більш важливого завдання, ніж відстояти найголовніше право людини – право на життя, спільною справою молодого покоління планети став антивоєнний рух.

Молодь прикордонних областей України вносила посильний внесок і в зміцнення культурних, спортивних і туристичних взаємозв'язків із сусідніми європейськими країнами.

Комсомольські комітети вузів прикордоння України, що приймали на період третіх трудових семестрів інтернаціональні заго-ни, розробляли для них маршрути ознайомчих екскурсій, ритуали зустрічей. Наприклад, студентів, що приїжджали у Львівський університет, знайомили з історією вузу, його музеями, історичними і культурними пам'ятками міста.

Напередодні знаменних дат в історії братніх країн у досліджуваній період комсомольські організації прикордонних областей України проводили вікторини, конкурси знавців, стимулюючи, таким чином, молоді до поглибленого вивчення історичного минулого і сучасності сусідніх народів. Так, з 16 грудня 1969 р. по 2 жовтня 1970 р. за рішенням ЦК ЛКСМ України у республіці проходила молодіжна вікторина «Чи знаєте ви Угорщину?», присвячена 25-річчю визволення країни від фашизму. Проведення вікторини сприяло дальшому зміцненню дружніх зв'язків між комсомольськими організаціями України і Угорщини, молоддю двох країн.

Доброю традицією став обмін колективами художньої самодіяльності між сусідніми областями колишніх соціалістичних країн. Як давні друзі зустрічались на кордоні учасники танцювальних ансамблів «Юність» із міста Львова і «Жешовяце» із польського міста Жешува.

Молодь Східно-Словачького краю Чехословаччини і Саболч-Сатмарської області Угорщини завжди з великою зацікавленістю сприймала виступи самодіяльного фольклорного ансамблю пісні і танцю Іршавського будинку культури, колективів художньої самодіяльності заводу «Мукачівприлад», інших закарпатських художніх колективів, які активно популяризували за кордоном наше національне мистецтво.

Постійну увагу питанням зміцнення дружніх зв'язків між молодіжними організаціями прикордонних областей України і сусідніх країн у 70–80-і роки приділяла преса. Молодіжні засоби масової інформації прикордоння встановили і підтримували творчі стосунки зі своїми партнерами у колишніх країнах соціалізму.

Вивчення та аналіз архівних матеріалів і підшивок молодіжних видань дозволяють зробити певні висновки й узагальнення відносно ролі засобів масової інформації у інтеграційних процесах.

У 1970 р. газета «Молодь Закарпаття» двічі обмінювалась сторінками з Саболч–Сатмарською молодіжною газетою «Саболчи іфюшаг». Обмін сторінками практикували і молодіжні газети області – побратимів – Львівської і Бараня Угорщини.

На сторінках Львівської обласної газети «Ленінська молодь» з 1967 р. діяв інтернаціональний клуб «Меридіанами дружби», де систематично вміщувалися розповіді про побратимні організації молоді.

У Чернівецькій газеті «Молодий буковинець» постійно друкувались матеріали під рубрикою «Турист повернувся із – за кордоном», «Твій ровесник за кордоном». Великий інтерес у молоді викликали передачі молодіжної редакції Чернівецького радіо на тему «Молодіжні мости побратимства».

Цікаві матеріали про життя ровесників за кордоном, перебування волоня у Польщі і відповідно люблинців на Волині періодично вміщували газети «Молодий ленінець», радіожурнал «Крилата юність». Щомісячний радіожурнал «Дуцьк–Люблин» під рубрикою «У сусідів за Бугом» розповідав про молодіжне життя.

Орган Волинського обкому комсомолу газета «Молодий ленінець» систематично друкувала підбірки «Наш сусід – Народна Польща», «Твій закордонний ровесник». Часто на сторінках видання з'являлася рубрика «Інтернаціональні містичні кроки».

У 70-і роки зріс інтерес читачів газети «Молодь Закарпаття» до матеріалів про дружбу й інтернаціональні зв'язки молоді області. Важлива роль відводилася також публікаціям про життя молодих людей за кордоном. Цьому, зокрема, сприяли тематичні сторінки в закарпатській молодіжці «У нас у гостях – «Саболчи іфюшаг» – орган Саболч–Сатмарського обкому КСМ Угорщини.

З метою поліпшення інформаційно–пропагандистської роботи серед зарубіжної молоді Львівський обком комсомолу спільно з редакцією газети «Ленінська молодь» систематично готували обмінні сторінки з молодіжною газетою області Бараня Угорщини і партійною газетою Жешувського воєводства Польщі, в яких висвітлювалось життя, праця, навчання і досягнення молоді Львівщини. Молодіжна редакція Львівського радіо обмінювалась випусками «Естафети юності» з Жешувським радіо.

У 1959 р. були налагоджені дружні зв'язки між молоддю Івано–Франківської області і Марамурештського повіту Румунії. Газета «Комсомольський прапор» – орган Івано–Франківського обкому комсомолу на протязі багатьох років друкує матеріали про Румунію під рубрикою «Меридіани дружби». Цілеспрямованістю і глибиною розкриття тем відзначалася сторінка «Інтернаціоналіст» Івано–Франківського обласного радіо.

«Побратими» – таку назву одержала спільна акція обласних молодіжних газет України, яка проводилася напередодні 40-річчя Великої Перемоги і XII Всесвітнього фестивалю молоді та студентів і присвячувалася цим подіям. Стартувала вона в Міжнародний день солідарності молоді і закінчилась у Всесвітній день поріднених міст [9]. За п'ять днів у комсомольських організаціях республіки пройшли уроки патріотизму, інтернаціоналізму і миру, усні випуски газет, зустрічі із закордонними колегами. Своєрідним підсумком операції стали спеціальні випуски молодіжних газет, підготовлені спільно із журналістами сусідніх країн.

Спецвипуск Львівської обласної газети «Ленінська молодь» розповідав про дружбу комсомольців і молоді Львівщини з ровесниками із сусідніх країн, плоди ділового співробітництва, спільні заходи з молодіжними організаціями Жешувського, Кросненського, Перемишльського воєводств Польщі, області Бараня Угорщини.

У підготовці матеріалів спеціального випуску газети «Молодь Закарпаття» брали участь редакції газет словацьких юнаків і дівчат «Смена» і Саболч–Сатмарської області «Саболчи іфюшаг».

Дослідження діяльності засобів масової інформації у 70-і – першу половину 80-х років дає змогу зробити висновок про те, що їх функціонування було одним із важливих каналів взаємовідносин народів сусідніх країн, зміцнювало дружні почуття у молоді українського і зарубіжного прикордоння.

У розвитку міжнародного молодіжного співробітництва важлива роль належить спортивним зв'язкам і туристському обміну. Особливу увагу комсомольські організації прикордоння приділяли тому, щоб, виїжджаючи за кордон, посланці нашої молоді несли інформацію про нашу країну і її людей. Розвиваючи контакти на рівні місцевих зв'язків, комітети комсомолу вирішували головну задачу – забезпечити всебічну взаємодію молоді сусідніх країн.

Лише на протязі 1972 і 1973 років із Закарпаття за кордон виїжджало 557 юнаків і дівчат. За цей же час область відвідало 1844 зарубіжних туристів і членів молодіжних делегацій.

Активний молодіжний туристський обмін між колишніми соціалістичними країнами був зумовлений тим, що тодішнє керівництво, молодіжні спілки створювали потрібні умови для даль-

шого розвитку закордонних подорожей юнаків і дівчат дружніх країн, надавали молодим туристам різні пільги, використовували взаємопоїздки як метод заохочення переможців змагання, вважали це важливою умовою інтернаціонального виховання молоді.

У 1984 р. по лінії БММТ «Супутник» Закарпатського обкому комсомолу було направлено 16 груп (640 чоловік) радянської молоді у Східно–Словацький край і 4 групи (160 чоловік) у Саболч–Сатмарську область. Заслугує на увагу діюча тоді практика підбору груп туристів і попереднього погодження програм перебування у сусідніх країнах. По домовленості з партнерами у програми поїздок крім екскурсійно–туристичної частини включались відвідування побратимських підприємств і організацій, зустрічі із зарубіжними ровесниками. На час перебування у сусідніх областях туристів із Закарпаття там планувалось проведення конкурсів професійної майстерності, ленінських уроків, мітингів і вечорів дружби, на яких проходив взаємообмін досвідом роботи, інформацією, підводились підсумки інтернаціонального змагання, заключались договори на трудове суперництво і т.д. З врахуванням змісту програм до складу туристичних груп, як правило, включались представники молоді побратимних організацій, комсомольський актив. Однак і в питаннях економічного, науково–технічного, культурного співробітництва молоді сусідніх європейських країн разом з позитивними набутками було чимало недоліків і прорахунків. Їх аналізу і оцінці ми присвятили окреме спеціальне дослідження.

Таким чином, участь молоді західних прикордонних областей України в економічному, науково–технічному, культурному співробітництві з сусідніми країнами Східної Європи сприяла більш поглибленому обміну досвідом роботи, запозиченню всього кращого і передового, що було у сусідів, вихованню у молоді інтернаціональних почуттів.

Придаючи виключно важливе значення ролі молоді у суспільних процесах, Генеральна Асамблея ООН проголосила 1985 рік Міжнародним роком молоді. Його девіз «Участь, розвиток, мир» відображав об'єктивну необхідність підвищення внеску молодого покоління у боротьбу за мир, зміцнення дружби і співробітництва між народами. Взагалі 1985 р., завдяки розпочатим в колишньому Радянському Союзі демократичним перетворенням, став переломним і у сфері міжнародного молодіжного співробітництва.

Підводячи підсумок сказаному, відзначимо, що у 70-х – першій половині 80-х років поряд з інтеграційними процесами в економіці, науці і техніці, відбувалася інтернаціоналізація духовно–культурної сфери і політико–виховної роботи. Незважаючи на всі недоліки і упущення, що мали місце в цей період у міжнародному молодіжному співробітництві, воно з кожним роком зростало не лише кількісно. Зв'язки і контакти молоді ставали все багатшими за формою та змістом. На зустрічі керівників молодіжних організацій колишніх країн соціалізму, що проходила у 1984 р., відзначалося, що контакти молоді, молодіжних організацій на різних рівнях – вагома запорука того, щоб узи дружби і співробітництва, які зв'язували наші держави, народи – міцніли і примножувались [10].

Реалізуючи євроінтеграційну стратегію, Україні варто творчо і критично використовувати досвід прикордонного співробітництва, що в останні десятиліття в нових історичних умовах переросло у транскордонну співпрацю, яка стає дедалі вагомішим фактором міждержавної взаємодії сусідніх держав.

Список використаних джерел

1. Комсомольская правда. – 1981. – 8 августа.
2. Гарагонич В.В. Співробітництво молоді західних прикордонних областей України і країн Східної Європи: історія, проблеми, тенденції (друга пол. 50-х – поч. 90-х років): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02 / Гарагонич Василь Васильович. – Ужгород, 1992.
3. XXIII з'їзд ЛКСМУ. Документи і матеріали. – К.: Молодь, 1978.
4. Бандровський Г.Й. На магістралі звершень. – Ужгород: Карпати, 1985.
5. Троян М.В., Гарагонич В.В. В центре внимания // Вестник высшей школы. – 1983. – №9. – С.50–52.
6. Мошняга В.П. Молодежь в борьбе за мир и социальный прогресс. – М.: Мысль, 1981.
7. Молодь Закарпаття. – 1984. – 1 травня.
8. Комсомольская правда. – 1984. – 5 июня.
9. Комсомольская правда. – 1985. – 25 апреля.
10. Закарпатська правда. – 1984. – 6 листопада.

* * *

УДК 343.431(477+100)

Світлана Грищенко, д-р педагогічних наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка, Україна, м. Чернігів

Основні причини та чинники торгівлі людьми в Україні та світі

На сучасному етапі в поняття торгівлі людьми у світовому масштабі вкладають різні явища, які мають спільні ознаки, головна серед яких – продаж (інша платна передача, з метою експлуатації) людини. Основні чинники, що призводять до торгівлі людьми є економічні, політичні, соціальні, правові, психологічні та наявність так званої соціальної мережі за кордоном.

Ключові слова: торгівля людьми, протидія торгівлі людьми, чинники, причини, запобігання торгівлі людьми.

Світлана Грищенко. Основные причины и факторы торговли людьми в Украине и мире

На современном этапе в понятие торговли людьми в мировом масштабе вкладывают разные явления, которые имеют общие признаки, главная среди которых – продажа (другая платная передача, с целью эксплуатации) человека. Основные факторы, которые приводят к торговле людьми: экономические, политические, социальные, правовые, психологические и наличие так называемой социальной сети за рубежом.

Ключевые слова: торговля людьми, противодействие торговле людьми, факторы, причины, предотвращение торговли людьми.

Svitlana Grishchenko. Principal reasons and factors of trading in people in Ukraine and world

On the modern stage in the concept of trading in people on a world scale inlay the different phenomena which have general signs, main among which is a sale (other requiring payment transmission, with the purpose of exploitation) of man. Basic factors, which result in trading in people economic, political, social, legal, psychological and presence of the so-called social network abroad.

Keywords: trading in people, counteraction to trading in people, factors, reasons, preventions of trading in people.

Постановка проблеми. Торговля «живим товаром» як асоціально-кримінальне явище має особливості пристосовуватися до нових умов життя, міняти свої форми і методи залежно від економічної і соціальної ситуації у кожній конкретній країні й у світі взагалі. Сьогодні з'являються нові тенденції в торгівлі людьми. Змінюються методи та підходи злочинних угруповань, способи вербування, групи ризику. Загалом зміни мають такі вияви: потерпілими від торгівлі людьми стають і чоловіки; усе менше жінок у віці за 35 років, а більше молодих – 15–19 років вивозяться для роботи у секс-індустрії, що свідчить про тенденції до омоложення бізнесу і дитячого рабства; з'являється інформація про факти торгівлі дітьми; торгівці висувають більше вимог до «якості товару»; все більше з'являється потерпілих від торгівлі людьми, які використовувалися не в секс-бізнесі, а експлуатувалися в домашньому господарстві, на напівлегальних та нелегальних мануфактурах та фабриках (іх вік 30–50 років); нові місця пошуку товару (торгівці переходять до вербування у сільську місцевість); більш завуальованим та законспірованим стало вербування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми торгівлі людьми досліджують науковці: стандарти соціальних послуг у сфері протидії торгівлі людьми – В.Ю. Кизим, О.А. Козачук; соціально-педагогічні основи протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей – К.Б. Левченко, Л.Г. Ковальчук, О.А. Удалова; запобігання торгівлі людьми в системі професійно-технічної освіти – І.Д. Зверева, Р.М. Зеленський, Н.С. Калашник; соціальну профілактику торгівлі людьми – К.Б. Левченко, І.М. Трубавіна. Кримінальний кодекс України №2341–III від 05.04.2001 р., ст. 149 визначає законодавчу базу у боротьбі з торгівлею людьми.

Виклад основного матеріалу. Торговлю тлумачать як: такий продаж людини, коли її покупець отримує над нею всі або майже всі атрибути права власності (работоргівлю); продаж, що призводить до застосування щодо людини інститутів та звичаїв тотожних з рабством, таких, як торгова кабала, сімейне рабство тощо; вивезення для продажу або продаж людини за кордоном чи у своїй країні для використання в проституції або порнобізнесі; продаж дитини для незаконного усиновлення; використання ембріона чи плода людини з корисливою метою (фактично продаж ембріону чи плоду); продаж людини з метою незаконного вилучення її органів тощо [4, с.24].

Процес торгівлі людьми може включати особу або групу осіб, починаючи з вербувальника і закінчуючи особою, яка купує чи одержує жертву. Це може бути особа, що утримує людину в умовах рабства чи застосовує до неї методи, тотожні рабству, примусова праця, наприклад, примусове використання в промисловій, сільськогосподарській, рибальській галузях, чи в жебрацтві, у домогосподарстві служницею, чи в примусовому шлюбі. Відповідно до сучасного тлумачення торгівлі людьми, вона ви-

знається і без ознаки перетинання державних кордонів. Адже є велика кількість випадків «внутрішньої» торгівлі людьми, що відбувається під час переміщення людей з одного регіону в інший у межах однієї країни. Такі особи страждають від насильства не менше тих, кому доводиться перетинати кордон [4, с.23–24].

Необхідно визначити основні поняття щодо торгівлі людьми в Україні. Торговля людьми – здійснювана з метою експлуатації, вербування, перевезення, передача, приховування або одержання людей шляхом загрози силою або її застосування або інших форм примусу, викрадення, шахрайства, обману, зловживання владою або уразливістю положення, або шляхом підкупу, у вигляді платежів або вигод, для одержання згоди особи, яка контролює іншу особу [5, с.11].

Запобігання торгівлі людьми – система заходів, спрямованих на попередження причин та передумов, що впливають на торгівлю людьми [5, с.9].

Протидія торгівлі людьми – система заходів, спрямованих на подолання торгівлі людьми шляхом запобігання цьому явищу, боротьби з ним та надання допомоги й захисту особам, які постраждали від торгівлі людьми [5, с.10].

Вербувальники беруть на себе більше роботи: вони знаходять людей, самостійно оформляють їм документи, самі перевозять їх через кордон і передають у руки покупцю за рубезжем, одержуючи відразу гроші. Раніше вербувальники займалися лише вербуванням і оформленням документів, інші функції брали на себе інші злочинці. У такій ситуації вербувальники часто не одержували обіцяні їм гроші. Поширюється внутрішня торгівля – з метою втягнення до порнобізнесу та проституції дітей, у тому числі на замовлення іноземців; змінюються форми торгівлі людьми, шляхи вивезення, зростають масштаби проблеми.

Зростаюча різниця між багатими та бідними країнами особливо впливає на становище жінок і дітей. Розлад національної економіки та політичної системи додає труднощів усім прошаркам населення, але жінки особливо вразливі в такій ситуації. Вони часто опиняються у парадоксальній ситуації, бо відповідають за дохід сім'ї, у той же час не маючи рівного доступу ні до краще оплачуваної роботи, ні до однакових можливостей для легальної міграції з метою працевлаштування порівняно з чоловіками. Зазначені чинники надають широке поле діяльності звідникам і сутенерам для вербування молодих жінок на зарубіжні роботи та до сексуального бізнесу [3, с.17].

Треба наголосити, що, крім звичайної експлуатації, жінки стикаються ще з однією її формою – сексуальною експлуатацією, котра приносить найбільші прибутки у сфері торгівлі людьми. Жінки, які вивозяться до іноземних держав з метою використання їх у секс-бізнесі, становлять вкрай ізольовану та беззахисну групу. Порушення прав людини та насильдя носять масовий характер. Жінки працюють по 12–15 годин, а часто і цілу добу в секс-клубах, притонах чи бюро інтимних послуг, де власники, крім того, використовують їх прибиральницями, офіціантками чи хатніми робітницями. Обмеженням свободи, шантажуванням та залякуванням сутенери повністю підкорюють їх собі. Зрозуміло, що в таких умовах особа потерпає від психологічних, моральних та фізичних випробувань. Одним із вагомих факторів є те, що досить часто особа перебуває в чужій державі нелегально. Офіційні документи, за якими вона в'їхала, втратили свою чинність [3, с.17]. (До більшості країн Західної Європи українські громадяни виїжджають за туристичними або гостьовими візами, термін дії яких – 3 місяці. Такі візи не дають права на роботу). Крім того, майже в кожному випадку сутенери вилучають персональні документи (паспорти). Особу переконують (і воно насправді так і є), що лише той факт, що вона знаходиться на нелегальному становищі, тягне багато неприємних наслідків: ув'язнення, депортація, штраф. Тому особа сама зацікавлена уникати контактів з представниками влади, що у свою чергу унеможливує будь-який правовий захист. Враховуючи всі ці обставини, не дивно, що жертви секс-бізнесу дуже рідко наважуються називати імена своїх сутенерів та свідчити проти них у судах. Крім того, іноземна мова стає на перешкоді спілкування жертви та представників влади.

Фактором, що підштовхує до бажання їхати за кордон у пошуках щастя, є насильство стосовно жінок, зокрема домашнє. Досвід спілкування з жінками, які потерпіли від торгівлі, свідчить про те, що домашнє насильство нерідко стає передумовою, причиною, несвідомим поштовхом, що спонукає жінку шукати щастя і заробітку якомога далі від батьківщини. Суб'єктами насильства над жінкою виступають або батьки, або чоловік. Непорозуміння між поколіннями в родині – це чинник багатьох особистих бід. Коли молода жінка страждає від психологічного або навіть фізичного насильства з боку батьків, вона не буде довго розмірковувати над пропозиціями посередників. Навпаки, коли батьки готові в будь-яку хвилину прийти на допомогу, дітям удавалося звільнитися з рук работоргівців.

Особливо потрібно виділити причини, що сприяють втягненню дітей у комерційну сексуальну експлуатацію. Їх умовно можна розподілити на дві групи. Перша – це фактор «штовхання», тобто коли важкі життєві обставини спричинили втягнення дитини в комерційну сексуальну експлуатацію (примус батьків чи опікунів, безпритульні діти, нарко- або алкоголезалежні). Друга група – це фактори «притягування». До цих факторів можна віднести такі, які приваблюють дітей до роботи в секс-бізнесі та порнографії. Це і культ сексу в ЗМІ, особливо на екрані та в журналах, уява про легкість і швидкість заробітку та непотрібність набуття освіти. Тому діти ще шкільного віку іноді роблять вибір саме такого заробітку. Хоч це є вибір добровільний, але не можна плутати його з усвідомленим. Найчастіше, навіть якщо вибір робиться на перший погляд вільно, як правило, є різні фактори, які «підштовхують». До таких факторів можна віднести недбале та безвідповідальне ставлення батьків, що не задовольняють основні життєві потреби дитини (їжу, житло, одяг та освіту) або жорстоко поведуться: сексуальне насильство в сім'ї, психологічний тиск та побої. Такі діти проводять більшість свого часу на вулиці або навіть живуть на вулиці. Офіційна статистика «дітей вулиці» збільшується з року в рік [3, с.18].

Практичний досвід роботи із запобігання торгівлі людьми та безпосереднє спілкування з особами, які бажають їхати працювати за кордон, та з тими, хто повернувся звідти, свідчить, що велику негативну роль у поширенні в Україні злочину «торгівля людьми» відіграє погана обізнаність українських громадян щодо можливостей працевлаштування та перебування за кордоном, а також про наслідки нелегального працевлаштування за кордоном. Цю групу чинників можна назвати інформаційними.

До правових чинників можна віднести відсутність, з одного боку, працюючої системи захисту потерпілих, недостатню захищеність українських громадян від рук торгівців «живим товаром» як в Україні, так і за її межами, а з другого – складний шлях доведення злочинної діяльності, збору доказів та документування злочину працівниками правоохоронних органів. Досі в Україні нема закону про соціальний захист українських громадян за кордоном. Недостатньо використовуються норми чинного законодавства проти шахрайства. Практично не працює в Україні програма захисту свідків. Немає правового захисту громадян від свавілля влади, бюрократизму, невиплат заробітної плати [3, с.19].

Важливим чинником, який сформувався та виявився вже на початку нового століття, є наявність так званої соціальної мережі за кордоном. За даними дослідження Міжнародної організації праці, у більшості мігрантів, як благополучних, так і жертв торгівлі людьми, за кордоном працює хтось чи з родичів, чи близьких друзів, що сприяє поінформованості про можливість працевлаштування там, значно полегшує процес виїзду. Найбільше ризикують стати потерпілими від торгівлі людьми ті, хто виїжджає в далеке зарубіжжя з метою нелегального працевлаштування через посередника, який бере на себе фінансування поїздки – оформлення візи і закордонного паспорта, придбання квитків. Ці грошові витрати є додатковим мотиваційним фактором, який не дозволяє людям відмовитися від поїздки у випадку виникнення сумнівів у її безпеці, вони ж стають і причиною того, що мігранти не можуть добровільно залишити роботу, тому що повинні повернути борги.

Важливими, але мало дослідженими є психологічні чинники: кризовий стан, у якому знаходяться наші громадяни, призвів і до зменшення самозахисту, погіршення психологічного самопочуття людей. За принципом «уже гірше не буде» люди погоджуються на різні авантюри пропозиції, навіть не думаючи про їх наслідки. Насильство в сім'ї також підштовхує до розриву родинних зв'язків.

Масою також зазначити, що дослідники І.М. Трубавіна та Л.Г. Ковальчук виокремили ефективні форми і методи роботи із запобігання торгівлі людьми. Серед них пріоритетна роль належить активним, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи і творчості.

Дискусія – це публічна суперечка з метою формування нових ідей і поглядів, поглиблення розуміння нових теоретичних положень, подолання невірних суджень, руйнування стереотипів або їх розхитування, формування умінь аргументації, доказу, логічного висловлення, порівняння, аналізу. Дискусії сприяють виявленню різних точок зору на проблему позитивного і негативного в них [1, с.112]. Доцільно використовувати для зміни ставлення до проблем торгівлі людьми, насильства в сім'ї, потерпілих та членів їх сімей. Дебати – це суперечка щодо відстоювання двох різних точок зору, це – варіант дискусії.

Висновки. Таким чином, основними причинами та чинниками, що спричиняють негативне явище торгівлі людьми в Україні й світі є причини, що сприяють втягненню дітей у комерційну сексуальну експлуатацію, насильство стосовно жінок, зокрема

домашнє, економічні, політичні, соціальні, правові, психологічні чинники, наявність так званої соціальної мережі за кордоном.

Причини торгівлі людьми потрібно шукати і в існуванні зовнішніх чинників, серед яких слід зазначити як позитивні: відкриття кордонів та спрощення можливості для українських громадян подорожувати по світу як у пошуках розваг, так і праці; так і негативні: інтернаціоналізація тіньової економіки; зростання різниці між багатими та бідними державами; формування міжнародних кримінальних об'єднань; корумпованість працівників державних органів.

Список використаних джерел

1. Запобігання торгівлі людьми в системі професійно-технічної освіти: навч.-метод. посіб. / І.Д. Зверева, Р.М. Зеленський, Н.С. Калашник та ін. – К.: Україна, 2008. – 284 с.
2. Кримінальний кодекс України №2341–III від 05.04.2001 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kmu.gov.ua/control/>
3. Соціальна профілактика торгівлі людьми: навч.-метод. посіб. / за ред. К.Б. Левченко, І.М. Трубавіної. – К.: ТОВ Агентство «Україна», 2007. – 352 с.
4. Соціально-педагогічні основи протидії торгівлі людьми та експлуатації дітей: навч.-метод. посіб. / К.Б. Левченко, Л.Г. Ковальчук, О.А. Удалова та ін. – К.: Агентство «Україна», 2011. – 292 с.
5. Стандарти соціальних послуг у сфері протидії торгівлі людьми: збірка проєктів документів / Міжнар. жіночий правозахисний центр «Ла Страда-Україна»; упоряд. В.Ю. Кизим, О.А. Козачук. – К.: Агентство «Україна», 2011. – 96 с.

* * *

УДК 069(091)(477.86)

Інна Демеха, аспірантка кафедри туризму і рекреації, Інститут туризму Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника, Україна, м. Івано-Франківськ

Сільські громадські музеї Прикарпаття в роки незалежності України

Висвітлені особливості розвитку сільських громадських музеїв Прикарпатського регіону в роки незалежності України. Дано визначення сутності й особливостей роботи сільських громадських музеїв. Визначені головні складові специфіки діяльності сільських громадських музеїв Прикарпаття. Розглянуто історичний аспект роботи музейних установ краю. Досліджена робота окремих громадських музеїв у сільській місцевості Івано-Франківщини та проаналізовано зв'язок громадської музейної справи із навчальним процесом у школах Прикарпаття.

Ключові слова: сільські громадські музеї, музейна справа, Прикарпаття, краєзнавча робота, фонд, експозиція, виставка, екскурсія, музей-хата, музей-кімната.

Інна Демеха. Сельские общественные музеи Прикарпатского региона в годы независимости Украины

Освещены особенности развития сельских общественных музеев Прикарпатского региона в годы независимости Украины. Дано определение сущности и особенностей работы сельских общественных музеев. Определены главные составляющие специфичности деятельности сельских общественных музеев Прикарпаття. Рассмотрен исторический аспект работы музейных учреждений края. Исследована работа отдельных общественных музеев в сельской местности Ивано-Франковщины та связь общественно музейного дела с учебным процессом в школах Прикарпаття.

Ключевые слова: сельские общественные музеи, музейное дело, Прикарпаття, краеведческая работа, фонд, экспозиция, выставка, экскурсия, музей-дом, музей-комната.

Inna Demeha. Public museums of Prykarpattia region in the years of independence of Ukraine

The features of development of rural public museums of Prykarpattia region are lighted up in the years of independence of Ukraine. Determination of essence and features of work of rural public museums is given. The main making specifics of activity of rural public museums of Prykarpattia are certain. The historical aspect of work of museum establishments of edge is considered. Work of separate public museums is investigational in rural locality of the Ivano-Frankivsk's areas of Ukraine and connection of public museum affair is analyzed with an educational process in schools of Prykarpattia.

Keywords: rural public museums, museum business, Prykarpattia, regional work, fund, display, exhibition, excursion, museum-house, museum-room.

Прикарпаття – самобутній регіон нашої країни, де збереглися народні традиції та культура. Зокрема таких етнічних груп як гуцули, бойки, опояни, покутяни, частково лемки. Не слід забувати і про культурно-історичний вплив національних меншин, які

традиційно заселяли цей край – поляків, євреїв, румун, молдаван, чехів, словаків тощо. Кожний з перелічених груп населення характеризує свою неповторну матеріальну і духовну культуру [2, с. 17].

Серед інституцій, які беруть безпосередню участь у збереженні матеріальної й духовної культури важливу роль відіграють музеї, в колекціях яких знаходяться артефакти минулих періодів історії цього краю. Музейна справа передбачає формування фондів, вивчення та використання пам'яток Прикарпаття – матеріальної й духовної культури, а також природи. Крім того, активно здійснюється краєзнавча робота, працівники музеїв беруть безпосередню участь в діяльності різних краєзнавчих організацій, проводять етнографічні й археологічні експедиції, підсумовують результати своєї діяльності у наукових розвідках.

Значну діяльність у цьому проводять громадські музеї, які формуються зусиллями небайдужих ентузіастів–краєзнавців. Специфікою західного регіону України є те, що громадські музеї одержали поширення саме у сільській місцевості. При цьому тут спостерігається цікава закономірність: чим більш самобутнім є регіон Прикарпаття, тим більшого поширення набуває аматорська музейна справа. Вочевидь, це пов'язано із прагненням національно свідомого населення краю зберегти й донести до нащадків відомості про історію й культуру, звичаї та традиції рідного села, селища, міста, району.

Наразі в Україні нараховується, за різними оцінками від 4 до 6 тис. громадських музеїв, з яких більша частина знаходиться у навчальних закладах [18, с. 128]. З них більше сотні функціонують у Прикарпатському регіоні – на території Івано–Франківщини.

Питання розвитку сільських громадських музеїв на Прикарпатті знаходиться на перехресті багатьох наукових дисциплін (музеєзнавства, музейного менеджменту, пам'яткознавства, краєзнавства, історії, етнології й етнографії, спеціальних історичних дисциплін тощо).

Серед вітчизняних авторів, які спеціально досліджували проблематику діяльності музеїв Прикарпаття, слід назвати В.Морозюка [9; 10], Ю.Угорчака [16], Вивчення діяльності сільських громадських музеїв західного регіону України лише розпочинається, зокрема на прикладі Львівщини [5], а також Гуцульщини і Покуття [2]. Серед дослідників сучасного сільського укладу Прикарпаття слід назвати М.Смушака [12; 13]. Вивченню загальних аспектів громадського музейного руху в роки незалежності України присвячені розвідки І.Степана [14; 15]. Регіональна історія громадських музейних установ та їхня краєзнавча робота знайшла відображення у працях С.Гаврилук [1], Р.Маньковської [7].

Архівні джерела з даної теми знаходяться насамперед в Держархіві Івано–Франківської області (ДАІФО). У ньому міститься 16 фондів періоду незалежності України, серед них і документи музейних установ. Вони містять цінну інформацію про функціонування громадських музеїв в регіоні та формування їхніх колекцій, зокрема шляхом передачі унікальних пам'яток від культурних та релігійних установ, а також приватних зібрань [3].

Відаючи належне проведеним дослідженням, вважаємо за необхідне зупинитися на регіональному аспекті функціонування сільських громадських музеїв на Прикарпатті.

Метою даної статті є спроба в загальних рисах охарактеризувати масштаби та специфіку діяльності сільських громадських музеїв у регіоні у період державної незалежності України.

Об'єктом дослідження є діяльність сільських громадських музеїв Прикарпаття у 90–тих рр. XX – на початку XXI ст. Предметом дослідження є регіональні особливості функціонування означених музеїв.

У ході дослідження застосовувався широкий спектр наукових методів: загальнонаукових (аналіз, синтез, порівняння, структурно–системний та ін.); міждисциплінарних (класифікації, типологізації та ін.); спеціальних (порівняльно–історичний, ретроспективний).

Здобуття незалежності України дало новий стимул для розвитку сільських громадських музеїв Прикарпатського регіону, що супроводжувалося позбавленням ідеологічних штампів та чужої для народних традицій регіону комуністичної міфотворчості. Водночас, не можна забувати, що громадські музеї незалежної України виникли не на « порожньому місці » – формування так званих народних музеїв розпочалося у західному регіоні ще в 1950–х роках.

Сільські громадські музеї діють у межах населених пунктів сільського та селищного типу на громадських засадах. Витоки їхньої діяльності беруть початок ще з середини XIX століття [17, с. 459]. У різні періоди вони називалися по–різному: «кооп-

еративні», «недержавні», «місцеві», «самодіяльні», «народні» тощо. Вперше термін «громадський музей» було запроваджено в одному з радянських нормативно–правових актів у 1978 році [18, с. 102]. Відтак цей термін став загальноприйнятим у вітчизняному і зарубіжному музеєзнавстві.

Громадські музеї, як правило, не мають спеціальних штатних працівників та окремих положень або статутів, що регламентують їхню діяльність. Отож вони є аматорською справою. Метою їхньої діяльності є колекціонування, збереження, вивчення й експозиціонування пам'яток матеріальної та духовної культури, народного мистецтва. Отож, вони фактично еволюціонізують у руслі краєзнавчої роботи як цілеспрямованої популяризації знань про рідний край та залучення громадян до вивчення його історичної, етнографічної, мовно–культурної та іншої специфіки.

Регулювання музейних закладів у сільській місцевості належать до компетенції сільських та селищних рад та їх виконавчих органів. Вони формуються на громадських засадах, тобто члени певного колективу громадян або територіальної громади виступають з ініціативою їх створення та забезпечують їх функціонування [7, с. 9]. Вони мають інвентарні книги музейних колекцій, що у сукупності формують музейні експозиції. В громадських музеях працює актив, що забезпечує їхню діяльність. Як правило, зазначені організації діють на некомерційних засадах і не можуть використовуватися для отримання доходів органами місцевої влади та самоврядування.

Розвиток сільських громадських музеїв Прикарпаття зумовлювався високим рівнем національної свідомості населення, його прагнення до відродження української культури, збереження традицій та звичаїв. Водночас місцеві державні музеї, як правило, надають їм науково–методичну допомогу, що проявляється в організації консультування, проведенні семінарів, оцінюванні експертизної документації, допомозі в організації екскурсій, формуванні планів діяльності та в інших формах [18, с. 15]. Між означеними видами музейних закладів, які роблять по суті одну справу, відбувається постійний обмін досвідом – представники громадських музеїв часто переходять у державні установи і навпаки.

Характер діяльності громадських музеїв визначається його активом, до нього входять засновники, керівники і зацікавлені співробітники. Вони формують фондову колекцію та визначають спеціалізацію музею (краєзнавчий, історичний, етнографічний, літературний, мистецький та ін.). Таким чином музейники виражають власне бачення історії та культури рідного краю, реалізують свої громадські та просвітницькі прагнення і наміри. Серед активістів, як правило, багато викладацьких кадрів, представників літературної й мистецької інтелігенції, а також патріотично налаштованих громадян.

Громадські музеї в сільській місцевості, як правило, невеликі за розміром, характер їхньої діяльності залежить від засновника й ініціативної групи закладу, які власне, і визначають профіль його діяльності. На відміну від державних музеїв громадські установи є відображенням соціального замовлення мешканців певної території, певного краю. У цьому є їхня схожість з приватними колекціями, водночас від останніх вони відрізняються можливістю надання ширшого доступу для відвідувачів до музейних експозицій.

Формування мережі громадських музеїв у Прикарпатському регіоні відноситься до поч. XX ст. Цей процес посилювався за міжвоєнний період, а особливо у радянський час, коли держава намагалася активно залучати громадськість до самоорганізації та «культурного будівництва». Відомості про динамічне створення громадських музейних установ в західній частині України зберігаються в обласних архівах [3]. У роботі музеїв активно застосовувалися різноманітні технічні засоби – прослуховування записів на магнітофонних стрічках, показ тематичних кінофільмів тощо.

За перших років державної незалежності України на Прикарпатті чисельність громадських музеїв значно зменшилася, порівняно з останніми роками існування СРСР. Причина цього полягає в тому, що у період національно–демократичних перетворень на рубежі 80–90–х рр. XX ст. в регіоні припинили існування суто ідеологічні та антинаціональні за змістом заклади (музеї Жовтневої революції та одіозних комуністичних діячів, кімнати «інтернаціональної дружби» і «наукового атеїзму» тощо) [9, с. 9]. Інтелігенція та широкі верстви населення Прикарпаття вважали ці установи чужими для краю, тим паче, що антирелігійні музеї існували переважно у церквах, а також костілох. У ході духовного відродження на початку 1990–х років сільські релігій-

ні храми стали повертатися місцевим громадам віруючих, тож переставали виконувати функції музейних установ.

Упродовж 1990–х рр. на Прикарпатті відбувалася своєрідна «переацтація» музейних громадських установ на основі нових національно–патріотичних канонів (як вони у той час розумілися) та національних інтересів України. Місце старих героїв музейної справи в регіоні займали нові – видатні провідники Української національно–демократичної революції 1917–1921 рр., командири Української галицької та Української повстанської армії, визначні культурні та релігійні діячі. Значення діяльності націоналістичного підпілля в середині ХХ ст. до сих пір так і залишається предметом запеклих дискусій у науковому середовищі та суспільстві, а у Прикарпатському регіоні ця діяльність традиційно героїзується. Це, звичайно, позначилося і на спеціалізації місцевих музеїв [16, с. 19].

На початку ХХІ загальна чисельність громадських музеїв на Івано–Франківщині перевищує 180 [8, с. 7]. У сільській місцевості області також тривалий час діє низка новостворених музеїв на громадських засадах. Зокрема, у селищі Слобідка Тисменицького району функціонує громадський краєзнавчий музей, діяльність якого спрямована на популяризацію історико–культурних та археологічних пам'яток вказаного населеного пункту. Музей відкрив 17 січня 2006 р. при місцевій загальноосвітній школі. Його основні фонди музею (близько 900 одиниць зберігання) були зібрані під керівництвом краєзнавця Є. Адамчука, який став фундатором і натхненником створення установи.

Кожен сільський музей Прикарпаття має свій неповторний колорит. У Слобідському краєзнавчому музеї – це велика колекція льюлов місцевих майстрів, а також картотека рослин із лікувальними властивостями. Крім того, у закладі представлено багато стародавніх предметів, видобутих у ході археологічних експедицій (територія селища та прилеглих районів була заселена ще з часів палеоліту). Як і у практично всіх західноукраїнських краєзнавчих музеях, тут також є колекції старого одягу, вишивок, а також аутентичний ткацький верстат.

Багато місцевих музеїв створювалося за ініціативою музейної громадськості. Саме таким є Музей історії села Новошин, Долинського району Івано–Франківської області. Відкритий ще у листопаді 1990 р., він репрезентує культури й побут цього населеного пункту. Незважаючи на те, що музей займає лише одну шкільного аудиторію, він має поважну колекцію – понад 130 експонатів, які згруповані за чотирма розділами: «Хатина мого дідуся», «Народна медицина», «Куток Берешня», «Національний одяг».

Актив згаданого музею проводить плідну навчально–виховну роботу з учнями села – тут проходять відкриті уроки, вечори–зустрічі тощо. За час функціонування музею історії села Новошин в ньому здійснені сотні екскурсій для юних і дорослих мешканців Долинського району. Ведеться активний пошук нових експонатів для колекції.

Як правило, всі громадські музею краю невеликі за розміром, але це не применшує їхнього значення. Так, лише в одній кімнаті у місцевому будинку культури розташована експозиція громадського музею с. Вербіж (Коломийський район). Її доволі «стандартний» склад представлений пам'ятками матеріальної та духовної культури.

Важливою проблематикою колекцій сільських громадських музейних установ Івано–Франківщини звичайно стала діяльність Івана Франка. Так, у селі Лолін Долинського району функціонує місцевий музей Івана Франка. Справа у тому, що славетний український письменник і поет багато разів відвідував цей населений пункт, де він написав кілька своїх творів (1874–1876 роки). Відома і краєзнавча та етнографічна діяльність І. Франка в с. Лолін [9, с. 54].

Розвиток громадського музею розпочався із заснування літературно–меморіальної кімнати (1981 р.), а власне музейна установа з'явилася в 2004 р. Наразі до місцевої експозиції відносяться не лише речі, пов'язані з ім'ям великого українця (рукописи, оригінальні світлинні, документи, автографи), але й експонати матеріальної культури бойків другої половини ХІХ століття.

Аналогічний за спрямованістю літературний громадський музей функціонує у с. П'ядики Коломийського району (літературний музей імені Мирослава Ірчана). Він розташований на однойменній вулиці і нараховує 114 експонатів, зосереджених у 3 кімнатах. У колекції музею – літературні видання, автором і перекладачем яких є М. Ірчан, а також оригінальні світлинні. Цікаво те, що ця музейна установа розташована біля хати, де народився видатний прикарпатець Мирослав Ірчан [4, с. 87].

Серед зовсім невеличких сільських громадських музеїв Прикарпатського регіону – музей «Лісова скульптура», який було відкрито у 2008 р. Ігорем Фартушним в селищі Яблунів Косівського району. Цей діяч є майстром з кореневої пластики і власне вся колекція музею є зібранням його робіт (понад 100). Таким чином, за класифікацією цей музей може вважатися сільським громадським музеєм народних ремесел. Поруч із виставковим залом знаходиться власне майстерня народного різьбяр. Музей входить до Музейного кола Прикарпаття.

Низка музеїв області упродовж перших років незалежності України функціонували на громадських засадах, але через деякий час, враховуючи їхні заслуги, вони набули державного статусу. Саме таким був музей історії Болехова імені Романа Скворія заснований ще у 1967 році (розташований у Болехівському районі Івано–Франківської області).

За досить тривалий час свого функціонування музею вдалося зібрати унікальну колекцію – фрагменти рукописних книг для богослужіння (XVII ст.), старовинні ноті, цикл світлин періоду перебування в Болехові митрополита Андрія Шептицького (1909 р.) і відомого українського скульптора Михайла Черешневського (1939–1944 рр.).

У квітні 1999 року цей музей став державним. На той час він являв собою великий заклад, розташований у шести залах – «Історія міста Болехова», «Бойківська світлиця», «Розвиток промисловості, освіти й культури у 20–30–х роках ХХ ст.», «Друга світова війна, жертви фашистської та більшовицької окупації», «Національне й духовне відродження нашого краю», «Боротьба українського народу з утвердження своєї державності». У цілому цей перелік музейних виставок з історії рідного селища міг би стати зразком, еталоном для інших громадських музеїв Івано–Франківської області [5, с. 8].

Ряд громадських музеїв області присвячений історії національно–визвольних змагань, зокрема націоналістичному підпіллю (ОУН–УПА). Так, в Бурштині знаходиться Музей визвольних змагань Галицького району. Його було засновано на хвилі національного піднесення в 1996 р, фундатором виступили районне Братство ОУН–УПА та Товариство політ'язнів та репресованих. Біля витоків музею стояв тодішній голова згаданого братства Ф. Скасів, а з листопада 1998 р. його очолює М. Яцків. Він розташований у палаці культури Бурштину «Прометей». Його колекція поповнювалася зусиллями не лише ветеранів бандерівського руху, але й органів місцевого самоврядування, інтелігенції (викладачів, бібліотекарів) та просто небайдужих громадян. Експозиція музею складається з макетів повстанських крівок колекції зброї тощо.

Сільські громадські музеї Прикарпаття проводять масово–просвітницьку роботу, головними формами якої є спеціалізовані виставки, екскурсії, просвітницькі лекції, семінари, круглі столи та бесіди. Значну методичну допомогу їм надають державні структури, освітні заклади та державні музеї. Як і вся музейна справа України, громадські музейні особливості у сільській місцевості, мають брак грошових надходжень, тож у багатьох випадках тримаються виключно на ентузіазмі та фінансовій допомозі засновників.

Сільські громадські музеї Прикарпаття впевнено крокують у ХХІ ст., де як і в будь–якій іншій сфері вирішальну роль відіграють високі технології. Саме тому, на нашу думку, актуальним для цих музейних установ має стати запровадження системи електронного обліку предметів фонду; обладнання фондосховищ та експозиційних залів (кімнат) приладами вимірювання й корекції мікрокліматичного режиму та охоронною сигналізацією. Назріла необхідність створення різномовного музейно–туристичного порталу сільських музеїв Прикарпатського регіону з інтегрованою електронною мапою. Актуальним є створення багатомовних аудіогідів у найбільших сільських музеях, що також сприятиме розвитку сільського зеленого туризму.

Підсумовуючи вищевикладене, можна прийти до наступних висновків у контексті проблематики даного дослідження. На рівні сільських населених пунктів регіону музеї є найбільш масовою формою краєзнавчої роботи. Особливо продуктивним у контексті національного виховання є зв'язок між громадськими музеями та сільськими шкільними установами, які проводять велику роботу з національно–патріотичного виховання. Перед очима у підростаючого покоління проходять історія рідного краю, його звичаї і традиції, діяння видатних постатей. Можливо саме в цьому полягає найбільша заслуга громадських музеїв.

Крім того, сільські музеї є найважливішою формою фіксації краєзнавчих знань про окремі населені пункти, оскільки зберіга-

ють пам'ятки місцевої матеріальної та духовної культури. Таким чином, історія невеликих сіл, селищ та містечок набуває конкретного матеріалізованого вигляду.

З урахуванням вищевикладеного доцільним вбачається актуалізувати роль сільських громадських музеїв України (зокрема і в регіональному вимірі) шляхом розробки проекту нормативно-правового акту (наказу, постанови тощо), яким би затверджувалося положення про діяльність сільських громадських музеїв. У ньому слід врахувати і передбачити:

- сукупність законодавчих актів, якими має регулюватися функціонування сільських громадських музеїв;
- визначення сутності означеного виду музеїв та мети і завдань їх створення;
- окреслення рівня підпорядкованості сільських громадських музеїв;
- форм узгодження діяльності зазначених музеїв з органами державної влади та місцевого самоврядування;
- наявність переліку обов'язкових умов для діяльності сільських громадських музеїв (приміщення, обладнання трудового колективу тощо);
- порядок зовнішньої координації, а також фінансової та науково-методичної допомоги музеям;
- загальну систему роботи сільських громадських музеїв та керівництва ними;
- порядок формування і розформування музейних установ.

Актуальність у розробці такого акту підсилюється тим, що останнє «Типове положення про музей, що діє на громадських засадах» було затверджене ще у 1990 р., а відповідні інструкції з обліку та зберігання фондів у громадських музеях мають ще давнішу історію (кінець 1980–х рр.). Тому необхідно розробити нові нормативно-правові акти.

На підставі означеного положення всі сільські громадські музеї Прикарпаття та інших регіонів України мають розробити власні статuti, де, крім загальних аспектів функціонування, будуть обумовлені і специфічні регіональні форми діяльності та спеціалізації музейних установ краю (історична, етнографічна, мистецтвознавча, природнича тощо).

Сільські громадські музеї Прикарпатського регіону мають стати вагомою низовою ланкою культурно-духовного розвитку народу, підвищення ролі і місця в ньому етнокраєзнавчих пам'яток.

Перспективними напрямками дослідження даної проблеми можна вважати вивчення впливу ряду політичних, соціально-економічних, технологічних чинників на діяльність сільських громадських музеїв Прикарпаття, а також складення повного каталогу музейних установ краю, які не є юридичними особами. Потребує також подальшої наукової розробки і питання щодо шляхів поліпшення правової захищеності музеїв, покращення збереженості музейних фондів, а також усунення фінансово-господарських проблем громадських музеїв сільської місцевості, підвищення їхньої туристичної привабливості.

Загалом міжнародний досвід свідчить про те, що активний розвиток музейної справи на громадських засадах є проявом значної національної та громадянської свідомості населення країни. Важливою є інтеграція громадського музейництва освітній простір України: навчальна й виховна функція шкільних та університетських установ буде краще реалізовуватися через безпосереднє спілкування зростаючого покоління зі збереженими раритетами минулого.

Список використаних джерел

1. Гаврилюк С.В. Поняття «музейна пам'ятка»: зародження та еволюція / С.В. Гаврилюк // Волинський музейний вісн.: наук. зб. – Луцьк, 2012. – Вип.3. – С.3–6.
2. Гнатюк М.В. Красою гір натхненні: Народне мистецтво Гуцульщини і Покуття (кінець XIX – початок XXI ст.). Майстри, школи, музеї: зб. нарисів і ст. / За ред. М.В. Гнатюка. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. Василя Стефаника, 2010. – 321 с.
3. Державний архів Івано-Франківської області: Путівник. – Т.1: Фонди періоду до 1939 року. – К., 2008. – 464 с.
4. Косило М.Ю. Літопис краєзнавців Прикарпаття / М.Косило, Б.Гаврилюк. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2011. – 175 с.
5. Крутоус А. Обереги тайн минулого / А.Крутоус // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1995. – Вип.IV. – Ч.І. – С.8–15.
6. Літературний музей Прикарпаття – 20 років / упоряд. М.Левицький. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 7 с.
7. Маньковська Р.В. Краєзнавчі музеї в дослідженні регіональної історії України / Р.В. Маньковська // Історія України: маловідомі імена, події,

факти: зб. ст. / Ін-т іст. України НАН України – Київ; Донецьк: Рідний край, 2001. – Вип.17. – С.8–14.

8. Мінченко Т. Роль шкільного музею у вивченні українознавства / Т.Мінченко // Роль та місце музеїв у підвищенні туристичної привабливості регіонів: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Чернівці, 15 груд. 2011 р.) Редкол.: Затуловська О.П. (голова) та ін. – Чернівці: Букрек, 2011. – С.74–79.

9. Морозюк В.К. Постаті, імена на Прикарпатті / В.К. Морозюк. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2011. – 90 с.

10. Морозюк В.К. Пом'яник – 10: імена на землі Прикарпатській / В.К. Морозюк. – Івано-Франківськ: Гостинець, 2010. – 118 с.

11. Паньків М.І. Числа, міри й час: історико-етнографічний / М.І. Паньків. – Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2012. – 103 с.

12. Смушак М.В. Зональні особливості розвитку сільських територій Івано-Франківської області / М.В. Смушак // Інноваційна економіка. – 2008. – №9. – С.66–73.

13. Смушак М.В. Структуризація сільських територій Прикарпаття / М.В. Смушак // Вісник Прикарпат. ун-ту: Економіка. – 2006. – Вип.3. – С.49–61.

14. Стельмах І.Ф. Громадські музеї в історичній ретроспективі // Праці Центру пам'яткознавства: [зб. наук. праць]. – К., 2009. – Вип.16. – С.102–110.

15. Стельмах І.Ф. Громадські музеї з позицій музеєзнавства: на матеріалах музеїв АР Крим // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць. – К.; Глухів, 2011. – Вип.4. – С.458–461.

16. Угорчак Ю. Музей освіти Прикарпаття: путівник / Юрій Угорчак, Богдан Гаврилюк; Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: Горизонт, 2007. – 36 с.

17. Україна. Закони Про музеї та музейну справу. – К.: Парламентське вид-во, 2010. – 32 с.

18. Якубовський В.І. Музеєзнавство / В.І. Якубовський. – Кам'янець-Подільський: Мошак М.І., 2012. – 351 с.

* * *

УДК 355/359(477)(091)

Віталій Куравський, канд. історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу підготовки військ, Науковий центр Сухопутних військ Академії сухопутних військ ім. гетьмана Петра Сагайдачного, Україна, м. Львів

Концепції створення Повітряних Сил Збройних Сил України (1991–2005 рр.)

Здійснено ретроспективний аналіз концептуальних підходів щодо створення Повітряних Сил Збройних Сил України протягом 1991–2005 рр. Встановлено, що найбільш інтенсивно процес розробки концепцій створення Повітряних Сил тривав з жовтня 1991 р. до 1997 р. У подальшому всі напрацювання були враховані на завершальному етапі створення Повітряних Сил Збройних Сил України.

Ключові слова: військове будівництво, Збройні Сили України, Військово-Повітряні Сили, Війська Протиповітряної оборони, Війська повітряної оборони, Повітряні Сили Збройних Сил України.

Віталій Куравський. Концепции создания Воздушных Сил Вооруженных Сил Украины (1991–2005 гг.)

Произведено ретроспективный анализ концептуальных подходов к созданию Воздушных Сил Вооруженных Сил Украины в течении 1991–2005 гг. Установлено, что наиболее интенсивно процесс разработки концепций создания Воздушных Сил происходил с октября 1991 г. до 1997 г. В дальнейшем все наработки были учтены на завершающем этапе создания Воздушных Сил Вооруженных Сил Украины.

Ключевые слова: военное строительство, Вооруженных Сил Украины, Военно-Воздушные Силы, Войска Противовоздушной обороны, Войска воздушной обороны, Воздушные Силы Вооруженных Сил Украины.

Vitali Kuravsky. Conceptions creation of Air Force of Ukraine (1991–2005)

Done retrospective analysis of conceptual approaches to the creation of the Air Force of Ukraine during the years 1991–2005 found that the most intensive process of developing a concept for creating the Air Force lasted from October 1991 to 1997 in all subsequent developments were included in the final stage of creating the Air Armed Forces of Ukraine.

Keywords: military construction, the Ukrainian Armed Forces, the Air Force, Air Defense Forces, Voyska Air Defense, Air Force of the Armed Forces of Ukraine.

В Україні переглянуто національну оборонну політику і на основі проведеного аналізу визначена стратегія розвитку Збройних Сил на довгострокову перспективу. Але залишається відкритим питання визначення конкретного складу та структури Збройних Сил України, місце Повітряних Сил у майбутній структурі. Тому дослідження концепцій створення Повітряних Сил Збройних Сил України, врахування накопиченого досвіду є вимогою часу.

Концептуальні підходи до створення нового виду Збройних Сил України, що об'єднав Військово-Повітряні Сили (далі – ВПС) і Війська протиповітряної оборони (далі – Війська ППО) досліджувалися як авторськими колективами [1;2;3] так і окремими військовими спеціалістами і науковцями [4;5;6;7]. Більшість авторів зосереджували увагу на проблемі у загальному контексті військового будівництва в Україні. Недостатньо дослідженими залишаються концептуальні підходи до створення Повітряних Сил під час реалізації Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року.

Метою статті є аналіз концептуальних підходів до створення Повітряних Сил Збройних Сил України у 1991–2005 рр.

Постанова Верховної Ради України №1431–XII «Про військові формування на Україні» від 24 серпня 1991 р. передбачала підпорядкування Верховній Раді України всіх військових формувань, дислокованих на території України, утворення Міністерства оборони України. Уряд України цією Постановою зобов'язувався до створення Збройних Сил України [8,с.41]. Була розпочата напружена робота з концептуального забезпечення будівництва як Збройних Сил у цілому, так і їхньої повітряної складової.

Уважно опрацьовувався як зарубіжний, так і досвід СРСР щодо військового будівництва. Слід зазначити, що ВПС США і провідних європейських країн були виділені в окремий вид збройних сил, який мав у своєму складі як ударні сили, так і сили та засоби протиповітряної оборони (далі – ППО). До складу ударних сил могли бути включені керовані ракети «земля – земля». Повітряний простір над Європою у системі протиповітряної оборони НАТО поділений на зони ППО. Винищувальна авіація була обов'язковим компонентом ППО, крім того до виконання завдань ППО могли залучатися винищувачі-бомбардувальники зі складу тактичної авіації [9].

У Радянському Союзі, починаючи з 1977 р., у Прибалтійському та Прикарпатському військових округах проводилися дослідницькі заходи щодо здійснення більш тісної взаємодії і підпорядкування командуючим військових округів сил ВПС і Військ ППО дислокованих на території військового округу. В окрузі

за протиповітряну оборону безпосередньо відповідав начальник військ ППО військового округу. Винищувальна авіація при цьому передавалася зі складу корпусу ППО до складу ВПС військового округу. Для підвищення оперативності управління винищувальною авіацією у військових округах та арміях створювалися об'єднані (сумісні) командні пункти ВПС і ППО. Але таке об'єднання органів управління не мінало головного – структури військ: сили Військ ППО були підпорядковані тільки командуючому Військ ППО, а винищувальна авіація – командуючому ВПС, тому очікуваних результатів не отримали, оскільки кожен командувач намагався у першу чергу вирішувати завдання, за які він ніс безпосередню відповідальність, навіть на шкоду спільним завданням.

Основною причиною невдалої реорганізації, що проводилася у Збройних Силах Радянського Союзу протягом 70–80-х років XX століття стало те, що всі спроби об'єднати сили і засоби ВПС і ППО проводилися локально, а стратегічний рівень – видів Збройних Сил вони не чіпали [9].

Наприкінці 1991 р. – на початку 1992 р. сформувався основний принцип військового будівництва незалежної України – поетапна еволюційна перебудова військових структур колишнього Радянського Союзу, які знаходилися на території нової держави. Тобто Україна будувала армію так званого четвертого типу, з використанням військових кадрів Радянської армії, її досвіду і загальних підходів до будівництва та застосування видів збройних сил [10;11,с.8].

Сформувалося декілька концепцій створення Повітряних Сил. Концепція – це система доказів певного положення, система поглядів на те чи інше явище [12,с.886]. Відносно Повітряних Сил – це загальний задум, що відображав погляди військового керівництва на напрямки творення виду збройних сил.

3 вересня 1991 року на засіданні Верховної Ради України командувач 17-ї повітряної армії ВПС ЗС СРСР генерал-майор авіації К.Морозов був призначений Міністром оборони України. У виступі, після свого призначення К.Морозов доповів, що передбачається три етапи будівництва Збройних Сил України: перший – кінець 1991 р. – середина 1992 р.; другий – середина 1992 р.–1994 р.; третій – 1994–1995 рр., причому під час третього етапу планувалося перейти на тривидову структуру Збройних Сил України, тобто, об'єднати ВПС та Війська ППО в один вид збройних сил [5,с.68].

Восени 1991 р. військове керівництво України виробило певні погляди на створення виду збройних сил, відповідального за захист повітряного простору країни. 21 жовтня 1991 року на засіданні Комісії з питань оборони та державної безпеки Верховної Ради України Міністр оборони України К.Морозов доповів про майбутню структуру збройних сил. Щодо видового складу Збройних Сил України він зазначив, що планується мати три види відповідно до сфер відповідальності – земля, небо, море. Міністр оборони України висловив бачення майбутньої структури ВПС України, до яких мали увійти і фрагменти Військ ППО ЗС СРСР. За задумом Міністра оборони, з 1992 р. ВПС мали включати зону протиповітряної оборони України, яка складалася з трьох районів протиповітряної оборони: Західного, Центрального і Південного. На території кожного району ППО повинна була базуватися повітряна армія [13,арк.110].

Влітку 1992 р. командувач 14-ї повітряної армії В.Антоненко запропонував свою Концепцію будівництва Військ Повітряної Оборони України на основі об'єднання ВПС та Військ ППО та здійснив спробу її реалізації у 1993–1994 рр., командуючи Військово-Повітряними Силами України (Військами оборони повітряного простору) та Військами Повітряної Оборони України. У цей же період будівництва Збройних Сил України, ідею об'єднання Військ ППО та ВПС, запропонував у кінці 1991 р. командувач 8-ї окремої армії ППО М.Лопатін, з 1992 р. – командувач Військ ППО України, а в 1995–1996 рр. будучи командувачем Військ Повітряної Оборони України спробував втілити її в життя [5,с.87–91;6;7;14].

Проведений аналіз концепцій В.Антоненка і М.Лопатіна дозволив зробити висновок, що вони виходили з традиційних підходів до питання формування виду збройних сил. Концепція, яку висунув М.Лопатін, передбачала об'єднання ВПС та Військ ППО тільки у ланці управління видом. Командувачу Військ Повітряної Оборони України безпосередньо підпорядковувалися командувачі ВПС і Військ ППО, військово-транспортна авіаційна дивізія і видові військові навчальні заклади. Командувач ВПС зберігав свій штаб і йому підпорядковувалися два авіаційні корпуси, командувачу Військ ППО, який теж зберігав свій штаб – три корпуси ППО і на нього покладалася безпосередня відповідальність за протиповітряну оборону держави. Концепція В.Антоненка була більш радикальна та передбачала скорочення штабів ВПС та Військ ППО, включення до складу нового виду Збройних Сил України армійської авіації військових округів,

авіації ВМС України, а також з'єднань та частин 43-ї ракетної армії. Територіальна структура системи ППО України повинна була складатися із зон відповідальності повітряних армій Військ Повітряної Оборони України. До складу повітряних армій повинні були входити всі зенітно-ракетні та радіотехнічні з'єднання та частини, винищувально-авіаційні полки, що знаходилися у межах території відповідальності повітряних армій. Відповідальність за протиповітряну оборону держави покладалася на командувача Військ Повітряної Оборони України.

Створення виду Збройних Сил України було новою справою і потребувало детального наукового обґрунтування на предмет ефективності і економічної доцільності. Україна отримала у спадок воєнно-наукову базу в складі восьми науково-дослідних установ та низки науково-дослідних лабораторій вищих військово-навчальних закладів. Однак цей науковий потенціал був слабо структурований, так як складався з частин наукових програм і наукових шкіл держави, яка вже не існувала.

Вихідні умови для проведення наукових досліджень щодо створення Повітряних Сил на основі об'єднання ВПС і Військ ППО України у 1992 р. мали певні особливості. По-перше, слід було створити науково-дослідні установи, які займалися б проблемами стратегії, військового будівництва і оперативного мистецтва. По-друге, більшість військових науковців була зосереджена у військових навчальних закладах і була відсторонена від проведення загальних досліджень в інтересах Збройних Сил України. По-третє, не було органів управління воєнно-науковими дослідженнями [2, с.319].

Серед науково-дослідних установ лише 39-й науково-дослідний інститут бойового застосування військ ППО Сухопутних військ мав досвід проведення досліджень в інтересах виду збройних сил. Тому, 4 березня 1992 року цей інститут було перетворено у Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України [2, с.320].

7 вересня 1992 року Дирекцією начальника Головного штабу Збройних Сил України №86 «Про організацію проведення науково-дослідної роботи «Визначення шляхів формування виду Збройних Сил України – Військ Повітряної Оборони» начальника Центру оперативного-стратегічних досліджень Головного штабу Збройних Сил України ставилося завдання спільно з командуваннями ВПС і ППО, воєнних округів, управлінням ВПС і ППО Головного штабу розпочати дослідження у вказаному напрямку і доповісти результати у листопаді 1993 р. [15, арк.227–228].

Група Центру оперативного-стратегічних досліджень у складі М.Крюкова, А.Андросова, В.Онищенко, В.Шевченка розробила проект Концепції створення Військ Повітряної Оборони Збройних Сил України. З 1995 р. практично всі результати аналізу закордонного досвіду, розрахунки й обґрунтування стосовно повітряної складової збройних сил були покладені на полицю у зв'язку з відсутністю фінансування організаційних заходів у Збройних Силах України [2, с.119; 6, с.8].

З 1 січня 2001 р. розпочалася реалізація Державної програми реформування та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 р., яка передбачала перехід Збройних Сил України на трьохвидову структуру.

12 квітня 2002 р. колегія Міністерства оборони України ухвалила програму створення нового виду Збройних Сил України на основі об'єднання ВПС і Військ ППО [16].

Начальник Генерального Штабу Збройних Сил України П.Шуляк 20 травня 2002 р. в інтерв'ю агентству «Интерфакс-Україна» зазначив, що у Міністерстві оборони України розглядався план підпорядкування Військ ППО – Головному командуванню Сухопутних військ. За рахунок Головного командування Військ ППО у Головному командуванні Сухопутних військ планувалося створити командування Військ ППО. Відповідно до плану корпуси ППО в Одесі, Львові і Дніпропетровську мали бути переформовані в управління ППО оперативних командувань, командуючі корпусів ППО займали посади заступника командуючого військами оперативного командування – начальника ППО оперативного командування [17]. Але цей план повторював помилки експерименту, що проводився у прикордонних військових округах колишнього Радянського Союзу у 70–80-і роки XX століття і був розкритикований військовими експертами [14, с.90–91].

Остаточне об'єднання ВПС і Військ ППО у Повітряні Сили Збройних Сил України було здійснене на підставі Закону України «Про внесення зміни до статті 3 Закону України «Про Збройні Сили України» від 3 червня 2004 року та Указу Президента України від 10 червня 2004 року «Про введення в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про реалізацію заходів щодо реформування Збройних Сил України у 2004 році».

Повітряні Сили організаційно мали складатися з трьох повітряних командувань («Захід», «Південь», «Центр») і тактичної групи «Крим», які були сформовані на основі двох авіаційних і

трьох корпусів ППО до 1 грудня 2004 р. З початком 2005 р. створювалися пункти управління та розвивалася система управління Повітряних Сил Збройних Сил України. Заходи зі створення нового виду Збройних Сил України планувалося завершити до серпня 2005 р., але фактично процес завершився у травні 2005 р., коли управління черговими силами протиповітряної оборони став виконувати командний центр Повітряних Сил, організований на основі командних пунктів ВПС і Військ ППО.

Таким чином встановлено, що концепції створення Повітряних Сил Збройних Сил України протягом 1991–2005 рр. формувалися вітчизняними військовими фахівцями і науковцями. Основним принципом вітчизняного військового будівництва став принцип поетапної еволюційної перебудови частини Збройних Сил СРСР, яка знаходилася на території України.

Процес вироблення концепції створення Повітряних Сил Збройних Сил України найбільш інтенсивно тривав з жовтня 1991 р. до 1997 р., коли формувалися основи нового виду збройних сил. Всі напрацювання були враховані на завершальному етапі створення Повітряних Сил Збройних Сил України.

Перспективними напрямками подальших досліджень є історія формування родів військ Повітряних Сил Збройних Сил України.

Список використаних джерел

1. Військове будівництво в Україні в XX столітті: історичний нарис, події, портрети / За заг. ред. О.І. Кузьмука – К.: Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – 488 с.
2. Збройні Сили незалежної України. Перші 10 років (1991–2001) / За ред. В.В. Бринцева. – К.: НАОУ, 2006. – 380 с.
3. Честь і слава Батьківщини. Військова еліта України / [М.І. Рибак, С.В. Сидоров, І.І. Фурман та ін.]. – К.: ТОВ Брама–V, 2011. – 352 с.
4. Антоненко В.М. Концептуальні основи будівництва Військово-Повітряних Сил України // Наука і оборона. – 1998. – №1. – С.9–11.
5. Сокаль І.І. Створення системи протиповітряної оборони України (1991–2000 рр.): історичний аспект: дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22 / Сокаль Ігор Іванович. – К., 2004. – 236 с.
6. Руснак І.С. Будівництво Повітряних Сил Збройних Сил України: питання теорії та практики / І.С. Руснак, М.П. Крюков, В.Д. Кохно // Наука і оборона. – 2005. – №4. – С.8–13.
7. Куравський В.Г. Створення Повітряних Сил Збройних Сил України (1991–2005 рр.): історичний аспект: дис. ... канд. істор. наук: 20.02.22 / Куравський Віталій Григорович. – К., 2012. – 221 с.
8. Законодавство України з питань військової сфери. Збірник законів та інших нормативно-правових актів / [під заг. ред. В.І. Кириленка]. – К.: Азимут–Україна, 2003. – 1008 с.
9. Гречанинов В. Целесообразно, эффективно и экономически выгодно, или о некоторых проблемах объединения ВВС и Войск ПВО и создания единой структуры Военно-Воздушных Сил (Войск обороны воздушного пространства) / В.Гречанинов, Н.Крюков, А.Андросов // Народна армія. – 1993, 11–13 серпня.
10. Чорний В. Методичні засади концепції реформування Збройних Сил України / Віталій Сергійович Чорний. – К.: Міжнар. фін. агенція, 1998. – 42 с.
11. Чорний В. Типологізація армій нових незалежних держав та їхня участь у суспільно-політичних процесах / Віталій Сергійович Чорний. – К.: Науковий світ, 2000. – 76 с.
12. Новий тлумачний словник української мови. Том 1 / В.В. Яременко, О.М. Сліпущко. Під ред. О.А. Амагуні. – К.: АКОНТ, 2006. – 927 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.2179.
14. Лопатін М. На службі Україні / Михайло Лопатін // Військово-історичний альманах. – 2003. – №2. – С.85–99.
15. Галузевий державний архів Міністерства оборони України. – Ф.3657. – Оп.18640. – Спр.5.
16. Стрельников В. Лише за належного фінансування та якісної підготовки кадрів можна побудувати по-справжньому сучасне військо / Віктор Стрельников // Народна армія. – 2011. – 2 грудня. – С.5.
17. Шуляк П. Вопрос объединения ВВС и ПВО Украины еще не решен / П.Шуляк // информационное агентство «Интерфакс–АВН». – 2002. – 20 мая.

* * *

УДК 37:63(477)075

Людмила Лановіук, канд. історичних наук, доцент, доцент кафедри історії і політології, Національний університет біоресурсів і природокористування України, Україна, м. Київ

Музейні традиції Національного університету біоресурсів і природокористування України

Показано формування музейних традицій в одному із провідних вищих навчальних закладів України аграрного профілю від витоків й до сьогодення.

Ключові слова: Національний університет біоресурсів і природокористування України, музеї університету, музейні традиції, експонати.

Людмила Лановіук. Музейные традиции Национального университета биоресурсов и природопользования Украины

Показано формирование музейных традиций в одном из ведущих высших учебных заведений аграрного направления от истоков до современности.

Ключевые слова: Национальный университет биоресурсов и природопользования Украины, музеи университета, музейные традиции, экспонаты.

Ludmila Lanovyyuk. Museum tradition of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine

Shows the formation of the museum tradition in one of the leading higher educational institutions of the agricultural areas from its origins to the present.

Keywords: National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, museums of University, museums work, museum tradition, exhibits.

Музеї, буквально із грецької («mouseion») означає «святити-ще муз» (музи, дочки богині пам'яті Мнемозини, покровительки наук і мистецтв) – культурно-освітні та науково-дослідні заклади, які збирають, вивчають, зберігають і популяризують пам'ятки природничої історії, матеріальної і духовної культури – першоджерела знань про розвиток природи й людського суспільства.

Розуміння мінливості не лише матеріальних цінностей, але й ідеалів, усвідомлення об'єкту в його зв'язках з минулим і сьогоденням, збереження соціокультурної інформації, пізнання і передача знань та емоцій посередництвом музейних предметів формують музейні традиції. Історично так склалося, що музейні традиції пов'язані з так званою «суспільною музейною потребою», яка з'являється вже в ранні періоди розвитку суспільства. Якщо дослідити, що являло собою «музейне» ставлення до об'єктів навколишнього світу на самих ранніх етапах, то з'ясується, що зберігали, швидше за все, ті предмети, які слугували каталізатором людської пам'яті.

До проблем історії виникнення та діяльності музеїв у різнопланових аспектах, ролі музейних фондів та місця музейних збірок у реконструкції минулих зверталися у своїх роботах А.Ю. Баукова, Т.О. Гребінник [3], О.І. Кашук, І.М. Ситий, Ю.Г. Павленко, Н.М. Радченко, О.Б. Супруненко [15], М.І. Ткаченко, А.О. Хведась [16], Л.Д. Федорова, О.Є. Черненко [17]. На жаль, практично відсутні ґрунтовні дослідження про специфіку функціонування музеїв навчальних закладів.

Історична ретроспектива свідчить, що перші музейні колекції наукового характеру з'являються саме в університетах. Університетські музеї, використовуючи свої колекції та збірки пам'яток у навчальних та наукових цілях, закладають, зокрема, й основи музейних традицій. Ще на початку XIX ст. в університетах почали формуватися кабінети рідкісних мінералів, палеонтологічних знахідок тощо, збірки приладів і моделей, необхідні для ведення освітнього процесу, його наочності. Перші університетські музеї являли собою комплексні збірки природної та суспільної історії, технічних досягнень людини. З другої половини XIX ст. диференціація наукового знання привела до виділення профільних університетських музеїв природничого (зоологічного, ботанічного, мінералогічного) і гуманітарного (нумізматичного, образотворчого мистецтва і старожитностей) напрямів. Університетські музеї України створювалися відповідно до університетських статутів, а також з ініціативи приватних осіб, меценатів, учених, в результаті виставкової діяльності.

Серед музеїв Національного університету біоресурсів і природокористування України (НУБіП України) варто виділити Музей історії Національного університету біоресурсів і природокористування України, метою якого є вивчення, збереження та використання навчальних і наукових матеріалів, пов'язаних з історією навчального закладу та усіх галузей науки, які вивчаються в НУБіП України. Музей історії університету функціонує із 13 липня 1964 р. 30 червня 1966 р. він набув статусу народного музею революційної, бойової і трудової слави Української сільськогосподарської академії (УСГА). Фундатором музею став С.І. Силенко (з 1964 р. по 1986 р. – керівник музею). Постановою

колегії Міністерства культури Української РСР від 2 липня 1975 р. музею історії Української ордена Трудового Червоного Прапора сільськогосподарської академії присвоєно найменування «Народний музей». Із 1986 р. до 2002 р. музей очолював ветеран університету, його випускник В.В. Котюжинський.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України від 20 листопада 2000 р. за №1766 музей є державною власністю і належить до державної частини Музейного фонду України. Наказом ректора від 23 січня 2003 р. за №33 Музей історії Національного аграрного університету (НАУ) шляхом об'єднання всіх музеїв університету було реорганізовано в Науковий природничо-історичний музей (НПІМ НАУ) [10]. Наказом ректора №601 «К» від 29 червня 2006 р. «Про впорядкування штатного розпису Наукового історичного музею» було проведено повторну реорганізацію музею. В університеті окремо почали функціонувати музей історії університету та музей історії факультету механізації сільськогосподарства, інші музеї університету стали навчальними лабораторіями [12]. Постановою Кабінету Міністрів від 2 жовтня 2008 р. №945 НАУ змінив свій статус та назву на НУБіП України, відповідно змінилася назва Музею – Музей історії НУБіП України [13].

Експозиція музею розкриває поетапно історію становлення та розвитку навчального закладу. Музей налічує 3 зали: перша зала присвячена сьогоденню університету – його якісно-структурним змінам, міжнародним зв'язкам, культурному та спортивному життю студентства, у центрі зали – макет Київського територіального центру Університету, виготовлений власними силами студентства; друга й третя зали – минуле університету у фотосвітлинах, документах, реліквіях тощо.

Розвиток музейних традицій у НУБіП України своїми витокami сягає 1898 року, року заснування сільськогосподарського відділення при Київському політехнічному інституті (КПІ – нині Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»). При зоологічній лабораторії, яку очолював професор Ю.М. Вагнер, почав функціонувати зоологічний музей [6, с.167]. Музейну колекцію поповнювали експонати із зоологічної станції у м. Вілафранка (Іспанія), матеріали із експедицій на Київщині та Поділлі, а також, привезені із о. Ява. У наповненні колекцій музею брали участь: відомий київський архітектор, пристрасний любитель природи, вправний мислитель В.Городецький, що добув шкури таких тварин, як: туркестанський козел та баран, тигр, дикий кабан та шкурки різних птахів; А.А. Шумер (шкурки птахів з околиць м. Києва); відомий інженер-енергетик, фахівець з електрифікації залізниць, будівничий перших гідроелектростанцій у СРСР, академік АН СРСР Г.О. Графтіо – колекція північних тварин, зібраних під час науково-промислової експедиції на Мурманському узбережжі (близько 100 зразків, у тому числі шкури північної акули, греландської нерпи, песця, скелет північного оленя та ін.); відомий ентомолог, директор Зоологічного музею ВУАН В.А. Караваєв – риби Чорного моря. Завідувач кафедри зоології і ентомології, професор О.Г. Лебедев зібрав цікаві колекційні матеріали під час експедиції до Мурманської біологічної станції, Закаспійського краю, Кавказу, Закавказзя та по дорожжях до Криму. Особливо значних розмірів досягли колекції різноманітних видів комах [2, с.15–127; 4, с.78–81; 9, с.3].

На жаль, під час окупації в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) музей був знищений. Активно працював над відновленням музею лісових звірів та птахів (таку назву він отримав) у післявоєнний період О.О. Салганський [14, с.67]. Нині цей унікальний музей носить його ім'я. Колекція музею налічує близько 1800 експонатів. З них, чучела ссавців – 120 шт., чучела птахів – 548 шт., гнізда птахів з чучелами – 35 шт., гнізда птахів – 27 шт., біогрупи засклени – 12 шт., яйця птахів – 354 шт., голови тварин – 4 шт., скелети тварин – 23 шт., роги копитних – 28 шт., фондові колекції тушок птахів і ссавців – 580 шт. У експозиції музею знаходиться 11 опудал з колекції видатного діяча охорони природи Ф.Ф. Шилінгера, які виготовлені на початку минулого століття (1907–1908 рр.).

На кафедрі загального хліборобства сільськогосподарського відділення Київського політехнічного інституту (КПІ) було започатковано музей землеробства, з 1922 р. – музей ґрунтознавства і геології. У музеї були зібрані зразки геологічних порід і мінералів, моноліти ґрунтів України, Середньої Азії, Західного Сибіру та інших регіонів СРСР. Експозиція музею забезпечувала теоретичну і практичну підготовку фахівців сільського і лісового господарства, а також дозволяла вести наукову, навчально-методичну і культурно-освітню роботу [8, с.224].

Під час Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) значна частина експонатів музею була втрачена і співробітники кафедри після повернення у 1944 р. із евакуації взяли за його відновлення. У 50–60-і рр. XX ст., у зв'язку з освоєнням цілинних земель, проведенням великомасштабного обстеження ґрунтів України, експозиція музею поповнювалася експонатами ґрунтів цілинних

земель і нараховувала понад 200 експонатів. У 70–90-і рр. XX ст. проводилося періодичне оновлення монолітних ґрунтів і зразків ґрунтоутворюючих геологічних порід. Щорічно експозиція поповнюється особливо цінними цілиними грантами з біосферних заповідників України. Це еталонні ґрунти, за якими можна здійснювати моніторинг якості ґрунтів України. На сьогоднішній день музей ґрунтів ім. професора Годліна М.М. – навчальна лабораторія кафедри ґрунтознавства та охорони ґрунтів ім. професора М.К. Шикіли.

Одним із найкращих у світі серед анатомічних музеїв факультетів ветеринарної медицини є музей НУБіП України. Історичні витoki цього музею сягають 20-х років XX ст., коли на кафедрі нормальної і патологічної анатомії Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (КВЗІ), було закладено базу навчального музею сухих препаратів. Безперервно поповнювалися остеологічні фонди, зростав і вдосконалювався відділ сухих препаратів, був створений відділ препаратів у рідинах, що до 1934 р. нараховував близько 200 одиниць. Гордістю кафедри став багатий за кількістю й різноманітністю скелетів порівняльно-анатомічний остеологічний музей. До створення музею значних зусиль доклали професори С.П. Дубров, Ф.О. Цешківський, Б.О. Домбровський (учень академіка О.М. Северцова, згодом академік АН КазРСП), preparator В.Г. Касьяненко (згодом доктор біологічних наук, професор, академік АН УРСР), Г.О. Гіммельрейх (згодом професор, всесвітньо відомий порівняльний анатом), М.Ф. Волкобой (згодом професор). Після Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) від музею, який знаходився весь час у Києві, практично нічого не залишилося. Колектив кафедри у перші повоєнні роки поряд із навчальним процесом проводив напружену роботу й по впорядкуванню музею. Джерелом матеріалів музею став Київський зоопарк, мисливські трофеї, які отримували навіть із Нової Зеландії, Колумбії, Кіпру, Росії та інших місць світу [7, с.117–121].

Нині у музеї зібрано понад тисячу експонатів, що відображають порівняльну анатомічну картину багатьох представників тваринного світу. Робота по наповненню колекцій продовжується й сьогодні. У 2006 р. наказом ректора університету музей анатомії введено у структуру кафедри анатомії тварин ім. академіка В.Касьяненка як навчальну лабораторію «Музей анатомії». Анатомічні музеї у своїй переважній більшості є суто навчальними і нерозраховані на широкий загал відвідувачів. Музей анатомії НУБіП України є виключенням із правил, оскільки створений з використанням матеріалів наукових досліджень, і є значним джерелом інформації при підготовці лікаря ветеринарної медицини, проведення культурно-просвітницької і профорієнтаційної роботи серед учнів ліцеїв, коледжів та середніх загальноосвітніх шкіл. На базі музею навіть проходять зйомки окремих епізодів популярних художніх фільмів. Музей часто постає в центрі уваги ЗМІ з науково-просвітницькою метою.

14 січня 2005 р. на факультеті механізації сільського господарства (нині факультет інженерії агробіосистем) завдяки всебічній підтримці керівництва університету та особливому ентузіазму завідувача музею доцента Г.І. Живолупа, розпочав роботу музей історії факультету [11]. Ідея створення музею історії факультету виникла ще у грудні 1979 р., під час святкування 50-річчя факультету. За цей час було проведено велику підготовчу роботу: зібрано 47 альбомів випускників факультету, архівні документи про осіб, які стояли біля його витоків, мемуарну літературу. Пошуки дозволили встановити забуті імена й пам'ятні події із життя факультету [5, с.75–76].

Експозиція музею представлена у двох напрямках: хронологічному та тематичному. У музеї окремо розміщено фрагмент робочого місця академіка П.М. Василенка, наукова школа якого дала інженерній спільноті 10 докторів та 60 кандидатів технічних наук. Він єдиний учений України нагороджений Золотою медаллю ім. В.П. Горячкина. Його ім'я внесено до світової книги «Людина XX століття».

Музей факультету не просто музей-скарбниця експонатів і експозицій площею в 65 м², це – музей-зала, де проводяться заняття студентських груп, працюють аспіранти, відбуваються зустрічі випускників факультету і шановних гостей, урочисті й зворушливі засідання, зокрема учасників Великої Вітчизняної війни. До послуг відвідувачів музею наукові бібліотеки академіка П.М. Василенка (607 екземплярів) і доцента Г.П. Опалко (324 екземпляри), а також підручники й посібники, опубліковані у свій час професорсько-викладацьким складом факультету, наукові збірники робіт минулих років, періодика, яка повідомляє про особливі моменти життя факультету і його співробітників [18, с.57–60].

Своєрідними експозиційними залами являється ряд навчальних аудиторій Університету. Так, наприклад, при кафедрі декоративного садівництва та фітодизайну функціонує навчально-наукова лабораторія «Фітодизайну та топіарного мистецтва». У лабораторії організована виставка студентських робіт із дисци-

пліни «Топіарне мистецтво»: тут представлені макети топіарів та лабіринтів, характерних для різних країн та епох, що ілюструють давню історію становлення топіарного мистецтва, як одного з найвишуканіших прийомів створення садів і парків. Багатогранною музейною колекцією є предмети лабораторії патології лісу, що належать кафедрі біології лісу та мисливствознавства.

Сам Національний університет біоресурсів і природокористування України є носієм традицій аграрної освітянської культури, осередком збереження духу і здобутків науковців, які творили, творять і будуть творити у стінах Alma Mater.

Перлиною українського неobarоко є навчальні корпуси Університету (№1,2,4). Творцем архітектурних шедеврів є новатор архітектурного напрямку, фундатор і ректор Українського архітектурного інституту у Києві (нині Національна академія образотворчого мистецтва та архітектури) Д.Дяченко. Саме у комплексі будівель Університету талант зодчого виявився у тонкому розумінні національного колориту суто української архітектури, дбайливому ставленні до природного оточення, рельєфу мальовничої місцевості.

Переважає більшість провідних українських ВНЗ, серед яких й НУБіП України, мають значні наукові і навчальні колекції, музеї власної історії або музейні комплекси з кількох різнопрофільних музеїв. Сьогодні вони становлять вагомий частину державного Музейного фонду України, а також досліджують і популяризують історію науки і освіти, формують науковий світогляд молоді. Університетські музейні зібрання захоплюють розмаїттям колекцій і унікальністю збережених раритетів, яких немає в будь-яких інших музеях України, вони активно залучаються до наукових досліджень і навчальних програм, культурно-просвітницької і виховної роботи.

Список використаних джерел

1. Бала О. Нове життя старого музею // Бала О. – Університетський кур'єр, 10 лютого 2011 р.
2. Горбачова Л.В. Із історії становлення і розвитку музейництва в НУБіП України // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні проблеми аграрної історії України: минуле і сучасність». Спеціальний випуск / Горбачова Л.В. – К., 2010. – 320 с.
3. Гребінник Т.О. Земські природничо-історичні музеї Півдня України: організація та природознавча діяльність (60-ті роки XIX ст. – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.07. / Гребінник Т.О. – К., 2002.
4. Івахненко Т.П., Мельник О.П. Історія розвитку музейної справи у Національному аграрному університеті України // Збірник праць наукового природничо-історичного музею Національного аграрного університету // Редкол.: О.П. Мельник (відп. ред.) та ін. / Івахненко Т.П., Мельник О.П. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – Вип.1. – 235 с.
5. Живолуп Г.І. До 75-річчя – музей історії факультету // Збірник праць наукового природничо-історичного музею НАУ / Редкол.: О.П. Мельник (відп. ред.) та ін. / Живолуп Г.І. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – Вип.1. – 235 с.
6. Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інституті XXV років. (1898–1923). Ювілейний збірник. – К.: Київ-Друк, 1924. – 279 с.
7. Костюк В.В. Музей анатомії Національного аграрного університету сьогодні. Національного аграрного університету / Редкол. О.П. Мельник (відп. ред.) та ін. / Костюк В.В. – К.: ННЦ ІАЕ, 2004. – Вип.1. – 235 с.
8. Левченко Ф.І. Кафедра ґрунтознавства // Київський політехнічний і Київський сільськогосподарський інституті XXV років. (1898–1923). Ювілейний збірник. / Левченко Ф.І. – К.: Київ-Друк, 1924. – 279 с.
9. Музейна справа у Національному аграрному університеті України. – За сільськогосподарські кадри. – 2004, 15 жовтня.
10. Поточний архів музею історії НУБіП України. Наказ ректора по НАУ №33 від 23.01.2003 р. «Про реорганізацію музею історії НАУ».
11. Поточний архів музею історії НУБіП України. «Про створення музею історії факультету механізації сільського господарства». Наказ ректора по НАУ №612 від 28.12.2004 р.
12. Поточний архів музею історії НУБіП України. «Про впорядкування штатного розпису Наукового історичного музею». Наказ ректора по НАУ №601 «К» від 29 червня 2006 р.
13. Поточний архів музею історії НУБіП України. Положення про музей історії Національного університету біоресурсів і природокористування України. Затверджено 14.07.2009 р.
14. Свириденко В.Є. Кузня лісгосподарських кадрів (До 165-річчя лісгосподарського факультету НАУ) / Свириденко В.Є. – К.: Арістей, 2005. – 128 с.
15. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України (Лубенський музей К.М. Скаржинської): монографія / Олександр Борисович Супруненко; НАН України, Ін-т археології, Полтава. обл. рада, Центр охорони та досліджень пам'яток археології управ. культури Полтав. облдержадмін. / Супруненко О.Б. – К.; Полтава: Археологія, 2000. – 391 с.
16. Хведась А.О. Розвиток краєзнавчих музеїв в західній Україні в кінці XIX – I пол. 40-х рр. XX століття. Джерела і література (на матеріалах

Волинської, Рівненської та Тернопільської областей): Автореф. дис. ... канд. істор. наук / Хведася А.О. – Дніпропетровськ, 1997. – 19 с.

17. Черненко О.Є. Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури. – Вип.3 / Черненко О.Є. – Чернігів: Сіверянська думка, 2002. – С.80–85.

18. Шквиря З.А. Музей истории факультета: настоящее и перспектива // Технический музей: история, опыт, перспективы. Материалы I Международной научно-практической конференции / Шквиря З.А. – К.: НАУ, 2008. – 187 с.

* * *

УДК 7.072:930.85(477.83)«19»

Маркіян Нестайко, молодший науковий співробітник, Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника, Україна, м. Львів

Участь львівських мистецтвознавців у пам'яткоохоронному русі 1960–1980 рр.

Висвітлено вклад мистецтвознавців Львова в охорону та збереження пам'яток історії і культури. Зокрема, проаналізовано їхню діяльність по виявленню, збереженню, реставрації і популяризації пам'яток мистецтва в рамках роботи Львівського відділення Українського товариства охорони пам'яток.

Ключові слова: мистецтвознавці, УТОПІК, влада, збереження, реставрація, музей.

Маркіян Нестайко. Участие львовских искусствоведов в охранным движении памятников 1960–1980 гг.

Освещены вклад искусствоведов Львова в охрану и сохранение памятников истории и культуры. В частности, проанализированы их деятельность по выявлению, сохранению, реставрации и популяризации памятников искусства в рамках работы Львовского отделения Украинского общества охраны памятников.

Ключевые слова: искусствоведы, УТОПИК, власть, сохранение, реставрация, музей.

Markiyan Nestayko. Participation in the security of Lviv art movement monuments of 1960-1980

The article highlights the contribution of art in the city protection and preservation of historical and cultural monuments. In particular, the analysis of their activities to identify, preservation, restoration and promotion of art in the Lviv branch of the Ukrainian Society of protection and preservation of historical and cultural monuments.

Keywords: art, UTOPIK, authority, preservation, restoration, museum.

В умовах сьогодення не втрачає актуальності питання виявлення, збереження та реставрації пам'яток історії і культури, оскільки вони є одним з головних засобів формування національної історичної пам'яті. Попри те, що питання пам'яткоохоронного руху у різний час висвітлювали у своїх працях П.Тронько [18], С.Заремба [13;14], В.Бадяк [1] та інші, вклад мистецтвознавців Львова у дослідження цього явища досі залишається поза увагою науковців.

Метою даної статті є показати умови діяльності та результати праці львівських мистецтвознавців у Товаристві охорони пам'яток історії та культури у другій половині 1960–х – першій половині 1980–х рр.

Одним із ініціаторів найбільш вагомих і результативних напрямків взаємодії мистецтвознавців і влади 60–80–х рр. ХХ ст. пов'язаний із пам'яткоохоронним рухом в УРСР стала інтелігенція країни. Діячі культури закликали вивчати історичні місця й архітектурні цінності краю, збирати та досліджувати матеріали про видатних земляків [18,с.177]. Партійно-політична верхівка УРСР усвідомлювала неможливість самотужки налагодити і реалізовувати широкий комплекс заходів з метою виявлення, вивчення, охорони та збереження пам'яток історії і культури, тому підтримала таку ініціативу. 25 серпня 1965 р. ЦК КПУ прийняв постанову «Про організацію Республіканського добровільного товариства охорони пам'яток історії і культури (УТОПІК) 20–21 грудня 1966 р. у Києві, який ухвалив постанову про створення добровільної громадської організації й обрав керівні її органи. 12 червня 1967 р. Рада Міністрів УРСР затвердила Статут УТОПІК [13,с.31].

Вже за рік діяльності воно об'єднувало 25 обласних, 97 міських, 465 районних, 22 000 первинних організацій, загалом 2 млн. краєзнавців. До складу Правління увійшли відомі вчені, архітектори, реставратори, державні та партійні діячі. Головою Правління було обрано К.К. Дубину, професора, директора Інституту історії АН України [14,с.113]. Через кілька місяців місце останнього зайняв заступник голови Ради Міністрів УРСР

(1961–1978 рр.), історик, краєзнавець П.Тронько (головавав до 1988 р.) [26,с.9].

У Львові діяли обласне і міське відділення УТОПІК. Організаційне оформлення їх розпочалося з затвердження 30 жовтня 1965 р. Львівським облвиконкомом оргкомітету, до якого входили серед інших мистецтвознавці Б.Возницький, П.Жолтовський, Я.Запаско (голова оргкомітету) [1,с.444]. Остаточне Львівська обласна організація УТОПІК оформилася у грудні 1967 р. Першим головою Правління ЛОО УТОПІК став Я.Запаско. Однак уже невдовзі його замінили партійні функціонери області, зокрема, Головами правління послідовно були М.Гнидюк, заступники голови Львівського облвиконкому Т.Мартьянова та І.Аласва [21,арк.97], а головами правління міської організації були завідувач відділенням пропаганди і агітації міськкому КПУ Ю.Скрипченко та секретар виконкому Львівської міської Ради народних депутатів В.Константинова.

Про популярність цієї організації в регіоні свідчить, зокрема, статистика кількості її членів. Якщо на кінець 1967 р. в області нараховувалося 33,2 тис. членів Товариства, то на 1983 р. в обласній організації УТОПІК числилось 3182 партійних організацій, в яких було 879,5 тис. членів з числа інтелігенції, робітників, колгоспників, студентів, учнів [22,арк.12]. При правлінні обласної організації діяли 16 секцій та комісії: пам'яток архітектури, археології, правової охорони пам'яток, бойової і трудової слави, пам'яток історії і революційного руху, військово-історичних пам'яток, пам'яток літератури і писемності, мистецтва, фольклору і етнографії, науково-технічного прогресу, юних дослідників, театру і музики, науково-методична рада, громадська інспекція, комісії по складанню каталогів пам'яток та пропаганді пам'яток по радіо, телебаченню і пресі [21,арк.29].

Мистецтвознавці Львова у різний час працювали в різних секціях та комісіях обласного УТОПІК, зокрема, Б.Возницький, Я.Запаско, П.Жолтовський, З.Дашак, В.Вуйцик, Д.Кравич, Г.Якушенко були членами правління, Б.Возницький, Я.Запаско, В.Вуйцик, Х.Саноцька, В.Овсійчук, О.Ріпко, В.Свенціцька входили до науково-методичної ради. Однак головною була робота мистецтвознавців у рамках функціонування секції образотворчого мистецтва. Головами бюро секції були послідовно П.Жолтовський, В.Овсійчук (з 1983 р.). На середину 1980–х рр. у ній працювало понад 20 осіб (наукові працівники львівських музеїв, наукових інститутів, ЦДІА УРСР у Львові та науково-дослідних реставраційних майстерень) [23,с.202]. У 1985 р. до секції входили такі мистецтвознавці: В.Овсійчук, Ф.Петрякова, М.Моздир, В.Откович, Б.Возницький, О.Ріпко, Б.Горинь, С.Малець, Л.Молчанова, В.Вуйцик, Т.Чаговець, А.Новаківський, Л.Волошин, Я.Павличко, Л.Ошуркевич, В.Свенціцька, Х.Саноцька, Д.Кравич, В.Любченко, а також О.Мацюк та А.Дорош.

У затвердженню радою Міністрів УРСР Положенні про секції пам'яток мистецтва (1967) йшлося про те, що вони діють як науково-методичні органи президій Правління для організації активної участі громадськості у охороні і популяризації пам'яток мистецтва. Предметом діяльності визначено охорону і використання пам'яток мистецтва – творів монументального, образотворчого, декоративно-прикладного та інших видів мистецтва. Секція повинна була сприяти державним органам культури по виявленню, обстеженню, науковому вивченню і пропаганді пам'яток мистецтва, здійснювати методичне керівництво відповідними секціями районних та міських організацій, залучати до роботи секції відповідних спеціалістів. Збережені плани роботи секції дають уявлення про характер і основні напрями її діяльності. До заходів організаційного характеру входили обговорення на засіданнях секції питань: перевірки стану обліку, збереження, реставрації та наукового опрацювання пам'яток мистецтва, розробка заходів по виявленню і збереженню пам'яток у діючих і недіючих культових спорудах, музеях Львова, використання пам'яток архітектури під музеї, розробка організаційної структури музеїв, їх профілів, питань обладнання. Науково-дослідна і методична робота секції включала: перевірку стану охорони і збереження пам'яток мистецтва в районах області, консультативна та методична робота по допомозі приватним колекціонерам і музеям на громадських засадах по збереженню мистецьких пам'яток, організацію експедицій в райони області з метою виявлення пам'яток, проведення глибокого наукового вивчення пам'яток, підготовку даних для «Зводу», перевірку роботу реставраційних майстерень, надання допомоги Будинкам культури області по створенню музеїв, розробку заходів по відзначенні ювілейних дат, перевірку стану збереженості наслідків розписів у культових спорудах області, проведення семінарів для активістів УТОПІК з метою надання консультативної допомоги у виявленні пам'яток. Ще одним важливим напрямком роботи членів секції була пропаганда і популяризація пам'яток через: читання лекцій, організацію постійно діючих лекторіїв,

підготовку виставок, екскурсій, видання друкованої продукції, написання статей, підготовку радіо- і телепрограм.

Науково-дослідна робота мистецтвознавців у напрямку виявлення і дослідження пам'яток мистецтва тривала ще задовго до інституційного становлення УТОПІК. Однак з прийняттям відповідних нормативних актів у цій сфері, зокрема, наказу Обласного управління культури щодо виявлення, паспортизації та фотографування пам'ятників живопису, скульптури та прикладного мистецтва, які знаходяться в державних установах, громадських та приватних приміщеннях (1967) набула системного характеру. Показовим у цьому плані є звіт працівників ЛМУМ М.Батога і В.Любченка, які 12–16 червня 1967 р. побували у Самбірському у Старосамбірському районах Львівської області. Як видно з документу більшість обстежених ними об'єктів були сакральними спорудами, в яких виявлено та обліковано різноманітні пам'ятки мистецтва: ікони, церковні книги, хрести, різьблені оформлення вітарів. Окремі з церков, наприклад Церкву Пресвятої Богородиці XIII ст. у с. Росохи та Церкву Михаїла XVIII ст. у с. Біличі Старосамбірського району дослідники пропонували взяти під державну охорону як пам'ятки архітектури. Також обстежили шкільні музеї у різних селах вказаних районів на предмет наявності цінних пам'яток мистецтва [3, арк.20–21].

Намагаючись надати такій роботі організованого характеру відповідно до наказу Міністерства культури від 15 жовтня 1968 р. за художніми музеями Львова закріплено відповідні райони і міста області з метою організації процесу виявлення, дослідження, паспортизації, вивчення стану охорони та пропаганди пам'ятників історії та культури. Львівська картинна галерея (ЛКГ) відповідала за Золочівський, Жидачівський, Миколаївський, Перемишлянський, Стрийський, Сколівський райони та Яворівський разом з іншими музеями. Львівський музей українського мистецтва (ЛМУМ) – Городецький, Дрогобицький, Мостиський, Пустомитівський Самбірський, Старосамбірський. Турківський та Яворівський разом з іншими музеями. Музей етнографії та художнього промислу (МЕХП) – Бродівський, Бузький, Кам'яно-Бузький, Нестеровський, Радеківський. Сокальський, Турківський і Яворівський разом з іншими музеями [4, арк.64].

У процесі виявлення пам'яток постала проблема їх належного обліку і створення відповідного каталогу пам'яток. З цією метою у 1968 р. утворено відповідну комісію, яку очолив кандидат історичних наук Я.Ісаєвич. До неї увійшли поряд з співробітниками Інституту суспільних наук АН УРСР, викладачами Львівського державного університету (ЛДУ) ім. І.Франка, краєзнавцями, працівниками музеїв, в тому числі художніх. Комісія затвердила форму облікових документів на пам'ятки, створивши дві картотеки пам'яток: за географічним принципом і за типами пам'яток [17, с.14–15]. Член бюро комісії С.Костюк готував бібліографію пам'яток історії та культури Львівщини з метою доповнити опис кожної пам'ятки в каталозі переліком згадок про неї у друкованій літературі [17, с.16].

15 червня 1971 р. вийшла постанова колегії Міністерства культури УРСР, Держбуду УРСР та Правління УТОПІК «Про виявлення, облік і збереження пам'яток мистецтва в діючих та недіючих культових спорудах, приміщеннях державних, громадських, кооперативних організацій, збірках приватних осіб», яка зобов'язувала обласні відділи культури, будівництва та архітектури проводити експедиції з фахівців, до числа яких зараховували і мистецтвознавців, з метою виявлення, обліку і паспортизації пам'яток мистецтва у вказаних в назві постанови об'єктах. У Постанові також зазначалось, що пам'ятки мистецтва, що виявлені у спорудах, що не є пам'ятками архітектури передавати музеям області, якщо для їх збереження на місці відсутні необхідні умови [6, арк.1]. Вказана постанова регулювала порядок складання паспортів на пам'ятки мистецтва, умови і місце їхнього збереження. Зокрема, зазначалось, що паралельно усі паспорти незалежно від відомчої належності повинні зберігатись в обласних відділеннях УТОПІК [6, арк.2]. Дана Постанова закріплювала за кожною областю консультантів з числа мистецтвознавців. Серед них опинились і Б.Возницький та П.Жолтовський, за якими закріпили Волинську та Рівненську області відповідно [6, арк.3]. Окрім цього вони разом з Г.Якущенком увійшли до Республіканської науково-методичної ради УТОПІК для координації роботи по виявленню, обстеженню і вивченню пам'яток мистецтва [6, арк.4]. Ця Рада 9 вересня 1971 р. затвердила пам'ятку-інструкцію по виявленню, обліку та збереженню пам'яток мистецтва, яка регулювала питання: організації експедицій фахівців (необхідної для цього документації, оформлення планів і звітів), критеріїв відбору пам'яток мистецтва для обліку та охорони, способи і форми їх документальної фіксації (складання списків, присвоєння шифрів та інвентарних номерів, заповнення паспорта), складання зобов'язань організацій по охороні пам'яток, передачі пам'яток на зберігання у державні музеї, розроблення пропозицій щодо невідкладної реставрації окремих пам'яток [6, арк.5–7].

На виконання згаданої вище постанови колегії Міністерства культури УРСР, Держбуду УРСР та Правління УТОПІК від 15 червня 1971 р. Львівські обласні управління культури, архітектури і будівництва закріпили за районами області консультантів, також вирішено включити у плани науково-дослідних установ, де працюють консультанти і члени науково-методичної ради роботи по виявленню та взяттю на державний облік вищевказаних пам'яток мистецтва. ЛМУМ та ЛКГ зобов'язувались відправляти консультантів у райони області [7, арк.122]. До складу обласної науково-методичної Ради увійшли мистецтвознавці П.Жолтовський, Б.Возницький, М.Моздир, Г.Якущенко, О.Ріпко, В.Овсійчук, В.Свенціцька. Вони ж і стали основними консультантами. Так, за Б.Возницьким закріплено Жидачівський і Сколівський райони, за В.Вуйциком – Дрогобицький, Сокальський, за П.Жолтовським – Радеківський, Кам'яно-Бузький, за М.Моздиром – Золочівський, Перемишлянський, за В.Овсійчуком – Миколаївський, Пустомитівський, Стрийський, за В.Отковичем – Городецький, Мостиський, за О.Ріпко – Бузький, Бродівський, за В.Свенціцькою – Турківський, Старосамбірський, Самбірський, за Г.Якущенком – Яворівський, Нестеровський [7, арк.125].

1 березня 1972 р. Львівське обласне управління культури затвердило заходи по виявленню, обліку і збереженню пам'яток мистецтва, згідно з якими передбачалось укласти списки діючих та недіючих культових споруд, приміщень державних, громадських, кооперативних організацій по обстеженню пам'яток мистецтва, розробити плани експедицій на 1972–1973 рр., виготовити бланки облікової документації, обстежити всі вказані об'єкти і скласти відповідні списки пам'яток мистецтва, взяти на облік всі пам'ятки мистецтва, що перебували у культових спорудах, оформити «охоронні зобов'язання», підготувати відповідний звіт управлінню культури, організувати фотовиставку ново виявлених пам'яток мистецтва, посилити контроль по збереженню виявлених пам'яток мистецтва [6, арк.11–12].

Мистецтвознавці Львова взяли активну участь у проведенні уніфікації пам'яток охоронної документації, що проводилась в УРСР з поч. 1970-х рр. на виконання відповідних постанов Міністерства культури УРСР. Зокрема, це стосувалось виготовлення єдиних паспортів. До цього часу у країні існували різні форми паспортів на різні типи пам'ятників, різні системи обліку в кожній республіці СРСР, відсутньою була класифікація пам'ятників [26, с.46]. З метою упорядкування та чіткої організації обліку і класифікації пам'ятників 27 березня 1972 р. вийшов наказ Міністра культури СРСР від «Про введення єдиної уніфікованої форми обліку пам'ятників історії та культури СРСР», а вслід за ним і постанова з аналогічною назвою колегії Міністерства культури УРСР, Держбуду УРСР та Президії правління УТОПІК від 17 жовтня 1972 р., які передбачали проведення нової паспортизації пам'ятників упродовж 1972–1975 років за єдиною уніфікованою формою обліку пам'ятників, та з використанням нових зразків обліково-класифікаційних документів на пам'ятники: паспорт і облікова картка.

Паспортизацією пам'яток культури у Львівській області керували Обласне управління культури та Управління у справах будівництва та архітектури облвиконкому за участю УТОПІК. Зокрема, відповідними наказами Управління культури Львівської області було затверджено графіки виїздів науковців на обстеження пам'яток, визначені терміни завершення паспортизації у всіх населених пунктах області [6, арк.13], графіки фотографування пам'яток. Протягом 1971–1972 рр. працівники ЛКГ виявили та взяли на облік художні історичні цінності у 86 селах Жидачівського і 23 селах Сколівського районів, що складало понад 800 одиниць [6, арк.14].

В процесі цієї роботи з'ясувалось, що без відповідної підтримки місцевих органів влади у Львівській області втілити у життя задумане буде вкрай складно. Так, на засідання секції образотворчого мистецтва ЛОО УТОПІК 26 жовтня 1976 р. представник управління культури облвиконкому Ю.Суховий заявив, що при райвиконкомах створено відповідні комісії, які мають за завдання сприяти юридичному обліку художніх цінностей через відповідну документацію, яка регулярно надходитиме у відділ охорони пам'яток мистецтва управління культури облвиконкому. Однак наголосив на потребі ведення до складу цих комісій кваліфікованих мистецтвознавців. Як наслідок, за районами області закріплено відповідних мистецтвознавців, в числі яких були (В.Свенціцька, В.Откович, Л.Ошуркевич, Б.Возницький, І.Мицько, В.Овсійчук, В.Вуйчик, А.Слінченко, П.Жолтовський, Ф.Петрякова, В.Любченко, Ю.Матюхін). В.Овсійчук згадає, що учасники експедицій разом з Б.Возницьким «приходили на засідання райрад, сільрад, просили віддати мистецькі раритети, пояснювали, в чому їхня цінність» [16].

Вчені, які працювали з П.Жолтовським згадують, що він високо оцінював роботу по віднайденню мистецьких пам'яток, їх

атрибуції, введенню в науковий обіг, визначенню ролі в історії вітчизняної культури. «За цим проходили багаторічні пошуки, постійні неспокійні роздуми, порівняння» – згадує Р.Захарчук-Чугай [15, с.143]. Ф.Петрякова відзначає, що П.Жолтовський «непохитно роз'яснював, пропагував, вимагав», наприклад, необхідності обліку та охорони державного пам'яток архітектури не тільки у Львові, а й у містах і селах України [24, с.202].

В результаті активної роботи громадськості в рамках Товариства по виявленню, охороні і збереженню пам'яток історії і культури вже у 1971 р. на державному обліку перебувало 902 пам'ятники, з них: 521 – історії, 93 – археології, 288 – мистецтва [5, арк.2]. Однак надалі число пам'яток мистецтва, які перебували на державному обліку не дуже зростало, позаяк частину пам'яток виключали зі списку як такі, що «виготовлені з недовговічного матеріалу і низької художньої якості» [5, арк.2]. Зокрема, у 1973 р. під державною охороною перебувало 920 пам'ятників, з них 265 пам'яток мистецтва [8, арк.8]. Така не вельми оптимістична тенденція все одно не змусила мистецтвознавців покинути справу виявлення і обліку пам'яток мистецтва. Процес науково-дослідної роботи в цьому напрямку не припинявся і після закінчення загальної паспортизації пам'яток історії і культури в країні у 1978 р. Зокрема, протягом 1983 р. працівники секції образотворчого мистецтва УТОПІК перевірили стан збереження і взяли під охорону пам'ятки мистецтва у Нестерівському районі – 300, Городецькому районі – 177, Турківському – 160. Обстежили пам'ятки мистецтва Янівського та Личаківського кладовищ і виставили на них наукові картки. Виготовлено картотеку ілюстрацій пам'яток з періодичних видань та іншої друкованої літератури дорадянського часу, проводилось виявлення малюнків писарів в активних книгах XIV–XVIII ст. у Центральному державному історичному архіві (ЦДІА) УРСР у Львові, частину з яких опублікував доктор мистецтвознавства П.Жолтовський. Протягом 1985 р. члени секції продовжували обстеження пам'яток у Городецькому, Турківському, Нестерівському районах. Взяли участь у підготовці анотованого списку пам'яток історії і культури Львівської області (внесено правки і зауваження, уточнено дані, назви і місце розташування окремих пам'яток). В процесі цього продовжувалось опрацювання анкетних форм на пам'ятки у Сколівському, Турківському, Золочівському, Стрийському районах. Також проводилась робота по обстеженню та науковому дослідженню пам'яток історії і культури на Личаківському кладовищі. Станом на 1985 р. заповнено 305 облікових карток, 113 паспортів, виготовлено 168 фотографій. Підготовлено список 157 пам'яток історії і культури, які секція рекомендує взяти під державну охорону. Значну роботу проведено по підготовці бібліографічних даних по пам'ятках мистецтва Львова та області. Зокрема, мистецтвознавець В.Овсійчук, В.Вуйчик склали картотеку ілюстрацій пам'яток з періодичних видань та інших друкованих джерел до 1939 р. Продовжилась робота над картотекою по бібліографії пам'яток оборонного будівництва, що охоплює всю територію УРСР. На 1985 р. вона нарахувала 5,5 тис. позицій, в тому числі по Львівській області понад 700.

Ключове місце в процесі виявлення, обстеження та обліку пам'яток належало культовим спорудам області. На республіканському семінарі голів бюро секцій пам'яток мистецтва, етнографії та писемності при правліннях обласних, Київської і Севастопольської міських організацій УТОПІК 14–15 жовтня 1969 р. у Львові голова бюро секції образотворчого мистецтва при Правлінні ЛОО УТОПІК П.Жолтовський наголосив, що завданням секції є виявлення, реєстрація і охорона пам'яток, різних за характером, місцем знаходження. І попри те, що симптоматичним для того часу була охорона пам'яток «революційного характеру» (пам'ятників діячам комуністичного руху), П.Жолтовський підкреслював значення саме церковних будівель у пам'яткоохоронній діяльності. Адже, там, за його словами, зберігалось близько 70 категорій різних пам'яток, при чому не тільки культового значення, наприклад, старі меблі, тканини, народні скрині, які були справжніми «скарбами нашої культури». Доповідач наголосив, що вивчення цих споруд розпочалося з ініціативи працівників МХЕП ще наприкінці 1950–х рр. за сприяння обласного управління культури. Вони обстежили понад 300 культових споруд із 1000 наявних (діючих або недіючих) в області, в яких віднайдено близько 1500 предметів історико-мистецької вартості, частина з яких поповнила збірки музеїв. Із створенням ЛОО УТОПІК ця робота дещо поживалась. Секція пам'яток образотворчого мистецтва поділила Львівську область на три райони, за якими закріплені ЛМУМ, ЛКГ, МХЕП. Станом на 1969 р. обстежено 143 церковних будинки, виявлено 620 різних пам'ятників, з них живопису – 203. Однак, за підрахунками П.Жолтовського, робота в цьому напрямку повинна тривати ще не менше восьми років. На кожну з пам'яток складався паспорт, що містив докладний опис і фотографію. У 1976 р. в області було 1434 культових споруд, 645 діючих і 789 недіючих. На 15 червня

1977 р. обстежено 462 діючих, 656 недіючих. Виявлено і взято на облік музейних цінностей 4398 (2317 в діючих і 2081 в недіючих), передано у державні музеї 610 експонатів [9, арк.51]. За рішенням Львівського облвиконкому від 5 жовтня 1976 р. створено комісію по питанню обліку експонатів у культових спорудах області. До неї входили мистецтвознавці Б.Возницький, директори ЛМУМ Г.Якущенко, МХЕП Ю.Гошко. Очолила І.Алаєва – заступник голови виконкому обласної ради трудящих [9, арк.52]. Обстеження культових споруд активно відбувалось і на початку 1980–х рр. Зокрема, на партзборах 29 липня 1982 р. у ЛМУМ директор музею О.Хохулін підкреслив, що працівники музею продовжують обстеження культових споруд у двох районах області [11, арк.69].

Обстеження культових споруд області дозволяло поповнювати збірки львівських художніх музеїв унікальними пам'ятками українського давнього мистецтва, на придбання яких влада не виділяла коштів. Адже пріоритет в державних закупівлях надавався творам сучасників, які відповідали усім вимогам соцреалістичного канону. Зокрема, з колишнього парафіяльного костелу у м. Жовкві, який у той час був перетворений на склад, у 1974 р. працівники ЛКГ під керівництвом Б.Возницького привезли близько 50 літургійних убрань з італійських, французьких та східних тканин XVI–XVII ст., а також чотири широкоформатні батальні полотна XVII ст., зокрема «Битва під Віднем» (1683) та «Битва під Парканами» (1683) пензля італійського художника Мартіно Альтамонте, які були відреставровані під керівництвом мистецтвознавця В.Овсійчука [20]. Якби галерея не вивезла картини з костелу, Україна втратила б безцінні пам'ятки мистецтва [25]. Поряд із вивченням пам'яток мистецтва, які зберігались у культових спорудах області, мистецтвознавці Львова розробляли спеціальні пропозиції владним органам щодо подальшого використання самих споруд. Найчастіше пропонувалось перетворити їх на музеї. Саме завдяки таким ініціативам протягом 1970–х рр. вдалось зберегти до сьогодні багато недіючих тоді церков у Львівській області, що є видатними пам'ятками архітектури. Першою кульовою спорудою, де зусиллями громадськості Львова, зокрема мистецтвознавців, відкрили філіал ЛКГ стала каплиця Боїмів. Тут у 1967 р. відкрито фотовиставку «Архітектурні пам'ятки Львова XIV–XVI ст.». Іншою пам'яткою мистецтва, за збереження якої боролась львівська інтелігенція була церква і монастир св. Онуфрія. Ще в середині 1960–х рр. працівники МХЕП не раз піднімали питання про те, аби звернутись до облвиконкому і головного архітектора міста з проханням включити ці об'єкти в перелік пам'ятників культури. Попри те, що цього не вдалось добитись, заходами львівської громадськості, в тому числі мистецтвознавців, і за фінансової підтримки ЛОО УТОПІК у 1972 р. там розпочались реставраційні роботи, а у 1977 р. відкрито філіал ЛКГ – Музей Івана Федорова. ЛОО УТОПІК прийняло активну участь у вирішенні долі пастки архітектури XVIII ст. у Львові – Домініканського собору, зокрема виділило частину коштів на його реставрацію. У ньому у 1970 р. відкрито Музей історії релігії та атеїзму як відділ Львівського історичного музею. Згідно з Постановою Ради міністрів УРСР від 23 жовтня 1972 р. його перетворено на самостійний музей. У костелі Магдалини – пам'ятці архітектури XVIII ст. у Львові створено зал органної музики.

Мистецтвознавці Львова переймалися і долею храмових будівель не тільки Львова, а й області та всієї України. У 1973 р. працівники ЛКГ брали участь у створенні художніх музеїв у недіючих церквах, що знаходились у різних населених пунктах Львівської та інших областей, зокрема, Музею народного мистецтва у м. Сколе (Музей народного мистецтва), Музею історії побуту та Музею атеїзму у Івано-Франківській області. ЛМУМ у 1980 р. відкрив експозицію «Жовківська малярська школа» в одній з церков Несторова, перетворюючи її тим самим на свій філіал.

Велика частина музеїв області у той час була створена в інших пам'ятках архітектури, зокрема, Олеському замку на реставрацію якого УТОПІК виділило 150 тис. крб. Також за сприяння УТОПІК в колишньому монастирі Капуцинів в Олеську, який використовувався профтехучилищем до його передачі ЛКГ [2, арк.15] обладнали фондосховище площею 1000 кв. м. для творів стародавнього образотворчого і декоративного мистецтва з ЛКГ [10, арк.57].

Попри певні досягнення мистецтвознавців Львова у справі охорони пам'яток мистецтва у 1970–і – 1980–і роки у Львівській області помітною була низка проблем. Одна з них пов'язана з частими руйнуванням пам'яток через бездіяльність органів місцевої влади і невиконання ними в повній мірі нормативно-правових актів у царині охорони пам'яток культури. Зокрема, на III обласній конференції ЛОО УТОПІК 27 квітня 1971 р. йшлося про те, що у будинку №28 на пл. Ринок, орендарі – ремонтно-будівельне управління і господарський магазин знищили унікальний ренесансовий портал. Важливою була і проблема простоювання

вже відреставрованих пам'яток. Зокрема, у Кам'янко-Бузькому районі на реставрацію пам'яток архітектури у селах Батятичі, Дернові та м. Кам'яниці-Бузьку витрачено 70 тис. крб. Але у 1981 р. їхній стан знову суттєво погіршився через те, що тривалий час після реставрації їх не використовували. У зв'язку з цим слід розглядати і зауваження В.Овсійчука на обласному семінарі голів бюро секцій пам'яток мистецтва, етнографії та писемності при правліннях обласних, Київської і Севастопольської міських організацій УТОПІК 14–15 жовтня 1969 р. у Львові – функціонування приватних музеїв і пов'язану з цим проблему збереження пам'яток мистецтва. «Як тільки приходить літо, всі наші села заповнені туристами. «Вони вночі врываються у церкви, виносять ікони, частина з яких розсипається і гине» – говорив В.Овсійчук, наголошуючи, що особи, які це роблять найчастіше не знають істинної цінності вкраденим речам і не можуть забезпечити їхнього належного зберігання.

Одним з найбільш невирішених залишалось питання фінансування пам'яткоохоронної діяльності. Зокрема, у 1971 р. при плані 247 тис. крб., ЛОО УТОПІК отримало 212,1 тис. крб. (реалізація друкованої продукції, значків, членських внесків).

Відсутною була і нестача кваліфікованих мистецтвознавців і реставраторів. Ініціативи львівських науковців у цій ділянці залишилися не почутими з боку влади. Зокрема, ще наприкінці 1960-х рр. В.Овсійчук ставив питання про те, щоб створити спеціальну наукову організацію, яка б виховувала таких спеціалістів.

На жаль з політичних міркувань не потрапило в поле зору Товариства питання реституції культурних цінностей, які вивезені з України в роки Другої світової війни [19], а також тих, які потрапили до фондів музеїв країн союзу, перш за все Польщі і Росії. Ця тема була замовчувана через пропагування ідеї дружби народів.

Підсумовуючи, слід зазначити, що незважаючи на всю свою заідеологізованість, яка проявлялась, зокрема у тому, що керівниками пам'яткоохоронних організацій Львівщини були партійні функціонери, а пріоритетом діяльності були облік, охорона і пропаганда пам'яток радянської доби, пов'язаних з червоними датами радянського календаря, подіями Другої світової війни, політичними і культурними радянськими діячами, мистецтвознавці Львова намагалися використати свою участь у діяльності Товариства з метою збереження унікальних пам'яток давнього українського мистецтва. Зокрема, це стосувалось культових об'єктів, які через тотальний наступ на релігію у Радянському Союзі та неусвідомлення владою важливості цих духовних скарбів перебували у занедбаному стані, а тисячі пам'яток мистецтва, які представлені кількома десятками типів, піддавались руйнуванню або прямому знищенню. Завдяки великому ентузіазму багатьох мистецтвознавців того часу, вдалося віднайти, реставрувати і зберегти тисячі пам'яток української культури, перетворивши їх на музейні експонати, або пристосовуючи приміщення архітектурних об'єктів під численні музеї.

Список використаних джерел

- Бадяк В. Реалії та імітація охорони пам'яток культури Львова в роки застою / Бадяк В.П. // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. – 2011. – №10. – С.439–457.
- Державний архів Львівської області. – Ф.505. – Оп.1. – Спр.20.
- Там само. – Ф.1338. – Оп.1. – Спр.1016.
- Там само. – Спр.1118.
- Там само. – Спр.1527.
- Там само. – Спр.1682.
- Там само. – Спр.1616.
- Там само. – Спр.1951.
- Там само. – Спр.2341.
- Там само. – Спр.2547.
- Там само. – Ф.3806. – Оп.1. – Спр.35.
- Законодавство про пам'ятники історії та культури / За ред. О.Н. Якименка. – К.: Політвидав України: 1970. – 464 с.
- Заремба С. Українське товариство охорони пам'яток історії та культури. – К., 1998.
- Заремба С. Нариси з історії українського пам'яткознавства. – К., 2002.
- Захарчук-Чугай Р. «Для радості серця» (Пам'яті Павла Жолтовського) / Раїса Захарчук-Чугай // Мистецтвознавство 04. – Львів, 2004. – С.143–146.
- І один у полі воїн. Розмова з В.Овсійчуком // Віче. – 2012. – №13.
- Ісаєвич Я. Облік пам'яток історії та культури на Львівщині / Я.Ісаєвич // Пам'ятники України. – 1970. – №4. – С.14–17.
- Історичне краєзнавство в Українській РСР / П.Т. Тронько, В.О. Горбик, О.І. Лугова та ін.; Відп. ред. П.Т. Тронько; АН УРСР. Ін-т історії. – К., 1989. – 237с.
- Львівська обласна: підсумки і плани // Пам'ятники України. – 1986. – №4. – С.59–60.

- Павлюк С. Він служить українському мистецтву / Степан Павлюк // Високий замок. – 2004. – 28 липня.
- Поточний архів ЛОО УТОПІК. – Оп.1. – Спр.129.
- Там само. – Спр.131.
- Петрякова Ф. Павло Жолтовський – історик художньої культури (світосприйняття, наукові зацікавлення, принципи) // Мистецтвознавство '99. – Львів, 1999. – С.201–208.
- Разінкова-Возницька Л. Унікальні полотна у збірці Львівської галереї мистецтв / Лариса Разінкова-Возницька // Сучасний музей: між скарбницею та підприємством. Матеріали Міжнародної конференції 8–10 жовтня 2006 року в м. Чернівці. – Львів: ВНТЛ – Класика, 2008. – С.120–122.
- Смолій В. Досвід вченого та талант організатора: наукова та громадська діяльність академіка НАН України П.Т. Тронька / Валерій Смолий // Історія України. Маловідомі імена, події, факти: Збірник статей / НАН України, Інститут історії України. – Київ, 2010. – Вип.36. – С.5–15.
- Чайковський С. Паспортизація пам'ятників республіки / С.Чайковський // Пам'ятники України. – 1977. – №2. – С.46–48.

* * *

УДК 7.044[(470+571)+(477)]«1990/2000»

Марія Парахіна, канд. історичних наук, науковий співробітник, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Розвиток театрального мистецтва в 1990-х – на початку 2000 років: українсько-російський контекст проблеми

Розглянуто питання розвитку співпраці між Україною та Росією в театральній сфері. Співпраця між українською та російською стороною в галузі театрального мистецтва є досить активною, зацікавленість офіційних державних органів цим питанням піднімає його на вищий рівень, більше того – створює можливості для повноцінного розвитку самих театрів та театральної сфери в цілому.

Ключові слова: театр, Україна, Росія, співпраця, культура, актори.

Марія Парахіна. Развитие театрального искусства в 1990-х – в начале 2000 годов: украинско-российский контекст проблемы

Рассмотрено вопросы развития сотрудничества между Украиной и Россией в театральной сфере. Сотрудничество между украинской и российской стороной в области театрального искусства является достаточно активным, заинтересованность официальных государственных органов этим вопросом поднимает его на более высокий уровень, более того – создает возможности для полноценного развития самих театров и театральной сферы в целом.

Ключевые слова: театр, Украина, Россия, сотрудничество, культура, актеры.

Maria Parakhina. The development of theater in the 1990's – early 2000: Ukrainian-Russian perspective

This article is devoted to the development of cooperation between Ukraine and Russia in the field of theater. Cooperation between Ukrainian and Russian side in theater is very active interest in official government this issue raises it to a higher level, more – creating opportunities for the full development of most theaters and theater sector as a whole.

Keywords: theater, Ukraine, Russia, cooperation, culture and actors.

Починаючи з 1990-х – початку 2000 років почала плідно розвиватися співпраця між Україною та Росією сферах духовної культури: кінематографії, музейній справі, театральній сфері. Театральне життя обох незалежних країн після розпаду Радянського Союзу змінилося. Зникла єдина керівна система – Всесоюзне театральне товариство, що не лише визначало основні шляхи творчого розвитку, а й займалося усіма організаційними моментами – матеріальним забезпеченням театрів, організацією гастролей, зустрічей з глядачами тощо. Зі здобуттям Україною незалежності місцеві театри повністю перейшли під управління національних інституцій, що певною мірою пригальмувало розвиток театральної сфери і її прогрес. Таке уповільнення спричинила низка тих самих або аналогічних чинників, що негативно вплинули на вітчизняну кінематографічну галузь – економічна криза початку 1990-х років ХХ ст., котра викликала зменшення державного фінансування театрів в обох країнах; падіння рівня інтересу до театрального мистецтва через збільшення доступності інших розважальних галузей; прагнення акторів до заробітків й комфортнішого життя за кордоном тощо.

Як свідчать статистичні дані, починаючи з 1990-х років, інтерес глядачів до театру значно знизився, й відновити його вдалося лише частково. Так, у Російській Федерації майже половина населення практично не відвідує театри, а 29% – взагалі не відвідали жодної театральної вистави [7]. Ситуація з глядачами

в Україні практично ідентична, що лише посилює кризу галузі. І причин цього досить багато – це і конкуренція з іншими культурно-розважальними заходами (кінотеатри, спортивні змагання, масові шоу та ін.), і низький матеріальний стан населення, для якого походи до театру часто становлять непередбачені і надмірні витрати, і певна невідповідність театру вимогам сучасності – репертуар мало оновлюється, відсутні п'єси молодих авторів, зосередження передусім на класичних сюжетах тощо. Спеціалісти також визначають і внутрішні театральні причини, що зумовлюють їх кризу – це низькі заробітки акторів, відсутність умов для творчого зростання режисерів та акторів, недостатність фінансування театральної галузі, котра не дозволяє проводити повноцінну реставрацію театральних приміщень, оновлення реквізиту та створення комфортніших умов для роботи акторів й відпочинку глядачів [10].

Однак, незважаючи на кризові явища, театральне мистецтво в Україні та Росії не загинуло зі здобуттям незалежності. Так, на початок ХХІ ст. в Україні діє 137 державних, комунальних театрів та театрів інших форм власності. Зокрема, в Україні працює 44 драматичних театри, 41 – дитячих та юнацьких театрів (в т.ч. 29 лялькових), 31 музично-драматичний театр і 10 театрів музичної комедії та мініатюр. Більшість з них знаходиться в Києві, далі йдуть Одеса, Львів, Дніпропетровськ, Харків, Донецьк. В кожному з цих міст працюють 5–8 театрів [10]. Збереглась і більшість театрів Російської Федерації, які завдяки державній підтримці та впровадженню новачій зуміли пережити кризу й на сучасному етапі продовжують розвиватися.

За таких умов сформувалися всі підстави для активізації російсько-українського співробітництва, адже, окрім іншого, воно має спільне історичне коріння, й театри зі стажем (а таких, на жаль, на сьогодні меншість) звикли сприймати гастролі провідних театрів сусідньої країни як традиційне явище, котре не лише несе культурно-розважальну місію, а й дозволяє краще орієнтуватися в тих тенденціях, котрі притаманні театральному мистецтву в цілому. Велике значення у театральній співпраці відіграє і той факт, що на території України знаходиться значна кількість українських за підпорядкуванням, але російських за мистецьким спрямуванням драматичних театрів. Саме вони найчастіше виступають авангардом співробітництва, налагоджують двосторонні контакти з російськими театрами, а часто й отримують допомогу від російської сторони. Урядовці Російської Федерації також приділяють увагу функціонуванню цих закладів, вважаючи їх одним з найважливіших форм підтримки власної діаспори й забезпечення її культурних прав та можливостей. І хоча коштів, що виділяються російською стороною, не завжди достатньо для зростання театрів, однак сама наявність уваги свідчить про зростання співпраці між країнами в театральній галузі [6].

Правову базу міжнародного і, відповідно, двостороннього співробітництва між театрами визначає Закон України «Про театри та театральну діяльність», прийнятий 31 травня 2005 р. У цьому документі окремим розділом визначено основні права театрів та театральних колективів в сфері міжнародного співробітництва, а саме: право брати участь у міжнародному співробітництві на основі багатосторонніх та двосторонніх угод, а також брати участь у роботі міжнародних театральних об'єднань та організацій. Зокрема, законом передбачені такі форми співробітництва: здійснення обміну театальною інформацією, вивчення міжнародного досвіду організації театальної справи; проведення міжнародних конференцій, конгресів, симпозіумів; організація спільної підготовки театральних працівників; здійснення іншої спільної діяльності відповідно до угод, якщо вони не суперечать законодавству та міжнародним угодам України. Театри також, будучи юридичними особами, мають право здійснювати власну зовнішньоекономічну діяльність відповідно до законодавства, в тому числі шляхом демонстрування театральних творів театрами України за кордоном [8]. По суті цей закон забезпечує правову можливість для повноцінної співпраці українських і російських театрів, адже через близькість культур, історичні традиції та світогляд населення театральний обмін між цими країнами є найбільшим та найпродуктивнішим.

Найпоширенішою та найпомітнішою формою співпраці в театральній галузі є організація гастролей популярних театральних колективів у сусідню країну. Варто зазначити, що найчастіше такі гастролі організовують провідні театри, до складу труп яких входять відомі й популярні актори, до яких населення сусідньої країни звикло ще з радянських часів, або відомих за новими театральними та кінопостановками. Тому більшість гастролей російських театрів в Україні припадає на театральні колективи Москви та Санкт-Петербурга; гастролі ж інших, регіональних російських колективів в Україну є рідкістю.

Так, традиційними для київського глядача є гастролі театру «Ленком», який активно співпрацює з київським Театром російської драми ім. Лесі Українки. Щороку «ленкомівці» приво-

зять до Києва як нові, так і свої класичні постановки, зокрема «Вишневі сад», «Місто мільйонерів» та ін., що викликають значний інтерес у глядача [5]. Активно гастроліє у Києві упродовж більшості років незалежності відомий МХАТ ім. А.Чехова. Цей театр, очолюваний відомим та популярним російським (колишнім радянським) актором О.Табаковим, неодноразово привозив до України свої класичні постановки за мотивами творів А.Чехова «Дядя Ваня», «Вишневі сад» та ін., а також постановки за творами інших авторів. Великою популярністю в Києві користувалася постановка «Білої гвардії» за п'єсою М.Булгакова з К.Хабенським та М.Пореченковим у головних ролях [1].

Довготривалою є співпраця київського Театру російської драми ім. Лесі Українки та московського Малого театру. Щорічно ці колективи здійснюють обмінні гастролі, на яких демонструється як декілька вистав. До нашої країни «Малий театр» привозить як свої нові, так і старі, улюблені глядачами вистави. Серед них можна виділити «Вовки та вівці», «Ревізор», «Таємниці мадридського двору», «Горе від розуму» та ін. [2] Українські митці також ставлять у Москві відомі п'єси, до того ж, російськомовна специфіка цього театру полегшує його сприйняття московським глядачем. Однак через брак коштів й недостатнє фінансування частина гастролей по Росії буває зірваною. Так, 2008 р. гастролі київського театру ім. Лесі Українки по низці російських міст, й зокрема у Саранську, було скасовано через брак коштів на перевезення декорацій та реквізиту [6].

На жаль, лише це співробітництво між російським та українським театрами є досить регулярним проявом гастролей українського колективу в сусідній державі. Інші ж колективи, особливо з українських драматичних театрів, в тому числі й з відомого та популярного в Україні Національного академічного драматичного театру ім. І.Франка (м. Київ), не проводять аналогічну роботу й їхні гастролі у Російській Федерації радше є епізодичним явищем. Значно більш регулярними є гастролі театрів суміжних з Київською областю України, однак і вони не можуть повністю задовольнити потребу у забезпеченні провінційних міст РФ і їхніх українських громад доступом до сучасного українського мистецтва.

Активно гастроліє в Києві та Одесі також театр Костянтина Райкіна «Сатирикон». Його постановки навіть відомих творів часто перетворюються на видовишне шоу, а неординарний підхід до їх трактування викликає інтерес у глядачів і спеціалістів.

Досить регулярно відбуваються в Україні гастролі Санкт-Петербурзького Маріїнського театру, що привозить на розгляд місцевого глядача балетні та оперні вистави: «Шахерізада», «Шопеніана» та ін. Будучи одними з кращих представників російського балету, актори та режисери Маріїнського театру користуються заслуженою популярністю та увагою в Україні, що засвідчує постійний аншлаги під час гастролей цього творчого колективу [9].

Окреме місце в гастрольній співпраці обох народів займають вистави московського театру Романа Віктюка. Виходець з України, Р.Віктюк у 1991 р. створив власний театр, з яким улавиця своїми неординарними постановками. Починаючи з 1993 р., він щорічно здійснював декілька гастролей в Україну, при чому не лише до Києва, а й до інших міст – Львова, Харкова, Дніпропетровська, Одеси. Найвідомішими його виставами, які неодноразово демонструвалися українському глядачу, стали «Служниці», «Соломея», «Майстер і Маргарита», «Остання любов Дон-Жуана» та інші [4]. При цьому особисто Р.Віктюк неодмінно у своїх численних інтерв'ю наголошує, що він є українцем, і прагне донести свої твори передусім українському глядачу.

Варто зазначити, що театральні гастролі російських колективів, на відміну від інших форм двостороннього співробітництва у сфері культури, практично не залежать від рівня політичних відносин між країнами. Завдяки сталому контингенту прихильників та вдалим рекламним кампаніям, вистави російських митців завжди викликають увагу публіки, що забезпечує заповнюваність залів та комерційний успіх заходу, навіть незважаючи на доволі високі ціни на квитки. Саме останній аспект – комерційний успіх, а відтак й певна фінансова незалежність – дозволяє театральним колективам уникати тих перешкод, які мають у співробітництві інші галузі. Іншою передумовою відсутності політичних перешкод у театральній співпраці є брак уваги до неї з боку «високої політики». Враховуючи відносно нечисленність глядацької аудиторії, театр, на відміну від кінематографа, на сьогодні не може служити ареною для політичного піару. Поступове перетворення театального мистецтва на своєрідний закритий клуб (через втрату масового глядача та високі ціни на квитки гастрольних вистав) дозволяє уникати маніпуляцій цією галуззю для досягнення певної політичної мети, й це забезпечує її стабільність, традиційність й (політичну) незаангажованість. Щодо регулярності співробітництва в театральній сфері, то її засвідчує той факт, що

жоден рік існування незалежної України не минув без гастролей російських театральних колективів.

Окремим проявом співробітництва між Україною та Росією є участь театральних колективів у театральних фестивалях, що проводяться в обох країнах. Так, найпопулярнішими в Україні є такі фестивалі, як «Зустрічі в Одесі» – щорічний міжнародний фестиваль російських драматичних театрів України та близького зарубіжжя за участю професійних театральних колективів, творчих союзів, діячів культури та мистецтва [3]; львівський театральний фестиваль «Золотий лев» – найпрестижніший в країні вуличний театральний фестиваль, на котрий щороку починаючи з 1992 р. з'їжджаються театральні колективи різних країн, в тому числі і з Росії [12]; київський фестиваль «Будинок химер», ялтинський «Театр. Ялта. Чехов» та багато інших.

У свою чергу, українські театральні колективи регулярно беруть участь й у міжнародних театральних фестивалях, що проводяться на території Російської Федерації. Серед них варто виділити такі заходи, як: «Молоді театри Росії» (м. Омськ), Міжнародний фестиваль камерних театрів і спектаклів малих форм «Слов'янський вінець» (м. Москва), «Слов'янські театральні зустрічі» (м. Брянськ) та багато інших [11]. Участь у них беруть переважно самобутні молоді колективи, й ці фестивалі перетворюються не лише на демонстрацію успіхів у театральній галузі, а й у можливість спілкування з колегами, шлях обміну новими досягненнями та напрацюваннями. Дуже часто сама участь у фестивалі є ледь не єдиним шляхом молодих митців донести результати своєї роботи до широкого загалу. В цілому, взаємна участь митців і театральних колективів обох країн у таких заходах сприяє зміцненню та поширенню співробітництва між країнами, досягненню кращих результатів у всіх проявах театального життя.

Таким чином, ми бачимо, що співпраця між українською та російською стороною в галузі театального мистецтва є досить активною, зацікавленість офіційних державних органів цим питанням піднімає його на вищий рівень, більше того – створює можливості для повноцінного розвитку самих театрів та театральної сфери в цілому. Сама співпраця набуває різних форм й має на меті не лише комерційний зиск від гастрольної діяльності (хоча і цей факт є немаловажним), а й створює можливості для творчого зростання театральних колективів обох країн, їхнього наближення до найкращих світових традицій й досягнень. А в умовах ХХІ ст., коли основні ознаки економічної кризи і кризи театральної галузі, зокрема, вдалося подолати, інтерес до театру почав незмінно зростати, питання співробітництва стає все більш актуальним. Варто також зауважити, що, на відміну від конфліктів та непорозумінь, які періодично виникають між країнами у сфері кінематографії (заборона українською стороною низки російських фільмів, проблема нецільового використання бюджетних коштів тощо), театральне життя позбавлене таких гучних скандалів і серйозних проблем, а відтак, відповідно, міждержавні відносини в цій галузі є стабільнішими, розміренішими й прогнозованими.

Список використаних джерел

1. В Киеве за 2500 гривен посмотреть на Хабенского / СЕГОДНЯ. ua. 11 ноября 2011 г. – див. <http://www.segodnya.ua/regions/kyiv/v-kyieve-mozhno-za-2500-hriven-posmotret-na-khabenskoho.html>
2. В Киеве начинаются гастроли Малого театра // Зеркало недели. – 2007. – 8 сентября. – №33.
3. В Одессе пройдет Международный театральный фестиваль. – див. http://eho-ua.com/2012/07/20/v_odesse_projdet_mezhdunarodnyjj-teatralnyjj-festival.html
4. Виктюк Роман Георгиевич. Биография. – див. <http://www.kino-teatr.ru/kino/acter/m/ros/13963/bio/>
5. Гастроли театра «Ленком». – див. <http://lenkom.stb.ua/>
6. Глава Роскультуры озабочен положением русских театров в Украине / РИА Новости в Украине. 11.04.2008. – див. http://rian.com.ua/culture_society/20080411/77916211.html
7. Жители России отвыкли ходить в театр. – див. <http://inotv.rt.com/2012-05-18/ZHiteli-Rossii-otvikli-hodit-v>
8. Закон України «Про театри та театральну діяльність» від 31.05.2005 р. №65.05 – VI. Ст. 27 – див. <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2605-15>
9. Стельмашевская О. Гастроли Мариинского театра: плен красоты / О.Стельмашевская // Зеркало недели. – 2001. – 10 ноября. – №44.
10. Український театр на сучасному етапі [Текст]: (оглядова довідка за матеріалами преси) / Нац. парлам. б-ка України, Інформ. центр з питань культури та мистецтв; укл.: І.Ю. Бунашов. – К.: [б. и.], 2008. – 20 с.
11. Фестивали в России. – див. http://www.rtlb.ru/ru_festivals_opencalls/
12. Фестивали и праздники Львова. – див. <http://www.reikartz.com/hotels/lviv-festivals-dwor.html>

* * *

УДК 793.31

Анатолій Богород, старший викладач кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, Київ

Специфіка трансформації традиційної танцювальної діяльності українців в умовах глобалізації

Розглянуті трансформаційні явища в сучасній українській танцювальній культурі, їх особливості і наслідки в умовах глобалізаційних процесів. Визначені загальні закономірності таких явищ в танцювальних культурах народів, які розвиваються в епоху відкритого суспільства.

Ключові слова: танець, трансформація, асиміляція, танцювальна діяльність, танцювальна культура, глобалізація.

Анатолій Богород. Специфика трансформации традиционной танцевальной деятельности украинского в условиях глобализации

Рассмотрены трансформационные явления в современной украинской танцевальной культуре, их особенности и последствия в условиях глобализационных процессов. Определены общие закономерности таких явлений в танцевальных культурах народов, развивающихся в эпоху открытого общества.

Ключевые слова: танец, трансформация, ассимиляция, танцевальная деятельность, танцевальная культура, глобализация.

Anatoly Bogorod. The specifics of the transformation of the dance of Ukrainians in the context of globalization

The transformation phenomena are considered in the modern Ukrainian dancing culture, their features and consequences in the conditions of globalization processes. General conformities to law of such phenomena are certain in the dancing cultures of people, which develop in the epoch of the opened society.

Keywords: dance, transformation, assimilation, dance activity, dance culture, globalization.

Актуальність дослідження традиційної танцювальної культури українців обумовлюється проблемами наукової реконструкції давньої слов'янської духовної культури в умовах глобалізації та системними змінами, що відбуваються в культурному житті і, зокрема, у танцювальній діяльності і танцювальній творчості сучасних українців протягом останніх десятиріч.

Мета статті – розглянути трансформаційні процеси в танцювальній культурі українців в умовах сучасних глобалізаційних процесів. Для досягнення мети необхідно вирішити такі завдання:

- з'ясувати особливості української національної традиційної культури;
- з'ясувати причини, які впливають на зміни традиційної танцювальної культури українців;
- проаналізувати специфіку впливу глобалізації на трансформаційні явища в танцювальній культурі;
- окреслити тенденції розвитку танцювальної культури українців.

Трансформаційні процеси в українській національній культурі обговорюються в різних наукових колах, зокрема у працях М. Поповича [12], В. Андрушенка, М. Заковича, Л. Конопа [7], В. Безклубенка [1], О. Гриценка [10], та ін. Результати цих процесів спонукають до поглибленого аналізу позитивних і негативних тенденцій, які відчутно відображаються на всьому бутті народу. Помітним також є вплив глобалізації й на окремі сфери духовного життя українців, до яких належить традиційна танцювальна культура і звичаєвість.

Питання трансформаційних процесів у національній танцювальній традиції були предметом уваги вітчизняних істориків, етнологів, дансологів, мистецтвознавців. Найбільш детально їх проаналізовано у дослідженнях К. Василенка [2], А. Нагачевського [9], В. Купленника [7], А. Гуменюка [4], Б. Кокуленка [6]. Окремі аспекти трансформації танцювальних традицій українців розглядали дослідники сучасного народно-сценічного танцю українців – Н. Петроченко [11], Л. Козинко [5], В. Різник [13] та ін.

Варто зазначити, що вплив європейської, зокрема візантійської культури на культуру України можна простежити ще з часів хрещення Русі, але вони жодним чином не позначилися на танцювальній культурі. Християнство не передбачало зміну танцювальної парадигми у традиційній культурі, бо в його релігійно-обрядовому культі такого чинника не існувало. У дансологічній науці не існує одностайності з цього питання. Так відомий російський балетознавець К. Голейзовський висловлював думку, що християнство зокрема вплинуло на пом'якшення танцювальних традицій [3]. Але, загалом, танцювальний архетип народу залишився незмінним.

Знайомство місцевих митців з танцювальними традиціями сценічного танцювального мистецтва Франції, Італії, Німеччини, Польщі та інших європейських народів протягом ХVIII–XX ст.,

вплинуло на танцювальні вподобання і танцювальні стилі переважно місцевої знаті і міщан.

Найбільш відчутними були трансформації в національні танцювальні культури України в радянські часи, коли з'являється і активно розвивається жанр сценічного танцювального мистецтва, яке творчо переробляє (трансформує) зразки і види традиційної танцювальної культури народу минулих століть, перетворюючи їх у мистецькі авторські твори високохудожнього рівня (творчість В. Верховинця, П. Вірського, В. Вронського та ін.). Саме в цей час професійні хореографи і балетмейстери творчо поєднують танцювальні традиції і танцювальні зразки різних етнографічних регіонів України, витворюючи особливий високо-професійний вид танцювального мистецтва – народно-сценічний танець. Поява цього виду творчості і мистецтва стає основною причиною зникнення первісних профанних форм танцювального мистецтва українського народу, які в основному творилися і побутували в селах. Про це повідомляють дослідники сучасного національного танцювального мистецтва України і діаспори К. Василенко, А. Нагачевський, І. Фетісов та ін.

Україна долучилася до глобалізаційних процесів після розпаду Радянського Союзу, з початку 90-х років XX ст., коли почали “розмиватися” ідеологічні кордони між республіками колишнього “соціалістичного табору” і розвинутими демократичними країнами світу. Найвідчутніше глобалізаційні процеси реально проявилися після зникнення двополюсного світу, коли Україна позбулася посиленого ідеологічного диктату колишніх державно-політичних структур і встановлених культурних обмежень.

З цього часу закордонна, зокрема масова культура американського чи європейського типу, часто сприймалася як еталон вищого рівня. Ці процеси позначилися і на духовно мистецькій сфері життя, і в діяльності творчих колективів дансологічної сфери діяльності. Не оминули вони і традиційні види національної танцювальної культури, які переважно були акумульовані у сценічній творчості колективів українського народно-сценічного танцю. Замість усталених танцювальних зразків, які вже у XX ст. були переважно інтернаціональними, почали активно поширюватися нові закордонні танцювальні стилі і зразки (переважно вуличні, афро-американські).

Нині модно критикувати глобалізацію, але її наслідками (результатами) користуються навіть противники відкритого суспільства. Саме в умовах глобалізації відбувається відмирання традиційних консервативних форм, норм і порядків буття. Поширення глобалізаційних явищ у суспільному житті народу неминуче впливає і на занепад сіл, сільського побуту і культури. До цього переліку можна впевнено віднести і традиційний народний танець і все, що з ним пов'язане (свята, обряди і традиції). До того ж, у сучасних селах місцева молодь, яка в минулому була головним носієм більшості національних видів народної творчості, майже повністю втратила інтерес до мистецької спадщини предків. Тому на танцювальних зібраннях сільської молоді майже повністю зникають традиційні танцювальні зразки, а їх місце займають іноетнічні танцювальні стилі і жанри, що масово поширилися в Україні в кінці XX – на початку XXI ст. і складають основу масової глобалізованої культури.

Та навіть за цих обставин можна помітити, як у новітні танцювальні форми і зразки молодь неусвідомлено вносить елементи, рухи, фігури і, що найголовніше, – колорит і національний характер колишніх місцевих танцювальних зразків. До того ж, спостерігаючи за виконанням рухів традиційного (вже сценічного) гопака і новітнього інтернаціонального брейку, можна помітити, що деякі з рухів подібні і за характером, і за складністю, і за технікою виконання.

Варто зазначити, що глобалізовані танцювальні стилі і зразки акумулювали в собі майже всі найкращі і найтехнічніші елементи багатьох європейських, американських і африканських танцювальних культур, витворивши високотехнічний і надзвичайно складний танцювальний вид діяльності і творчості – вуличний молодіжний танець в усій його різноманітності і полістильності. Жодна танцювальна культура не може протистояти і замкнути-ся від впливу цих глобалізованих форм танцювальної творчості і діяльності, бо саме вони відображають менталітет і вподобання сучасної молоді багатьох країн, що стали на шлях розвитку відкритих суспільств. Тому ми можемо лише спостерігати як у різних народах сьогодні трансформуються та модифікуються етнічні танцювальні звичаї і зразки. Спроби адміністративно пригнати чи заборонити цей процес лише розпалюють інтерес до забороненого мистецтва та іноетнічних глобалізованих стилів.

Можна з впевненістю стверджувати, що танцювальна культура всіх сучасних народів і націй, що живуть сьогодні в умовах відкритого суспільства, поступово позбувається залишків колишніх танцювальних традицій, які продовжують існувати лише як музейний “експонат” в репертуарах професійних і аматорських сценічних гуртів народно-сценічного танцю. До того ж, біль-

шість рухів і композиційних елементів колишніх традиційних зразків, використані у сценічному мистецтві, майже повністю втратили свій первинний вигляд і будь-який зв'язок зі своїми традиційними прототипами. Від багатьох народних танців залишилися лише назви і музичний супровід. Значна частина окремих танцювальних зразків влилася в загальні форми постановки і танцювальні композиції, а їх назви часто використовують лише на позначення окремих танцювальних рухів сценічних танцювальних авторських творів.

Аналізуючи навчальний процес у вищих мистецьких закладах України на початку 90-х років XX ст., сучасний канадський етнодансолог Андрій Нагачевський зазначав, що заняття з народного танцю не включали знайомства із сільськими “першоджерелами”: “Матеріали попередніх дослідників-етнохореографів і музикознавців майже не використовувалися” [9].

Окремою темою є – трансформаційні процеси, які відбуваються через поєднання авторами-постановниками різноетнічних танцювальних традицій (циганських, молдавських, російських, польських та ін.). На думку російського дансолога Н. Петровича, сучасна побутова [народна] хореографія найчастіше не має національності. Використання нових засобів зв'язку, засобів масової комунікації і інформації, можливість виїзду в різні країни світу – все це стало причиною формування масової танцювальної культури, яка, є, по суті, інтернаціональною [11].

Потреба в традиційних танцях сьогодні ще зберігається у народному весільному обряді більшості західних областей України. В інших випадках під час офіційних масових гулянь і державних свят найчастіше звучать сучасні пісенно-танцювальні музичні стилі, які унеможливають виконання традиційних зразків танцювального фольклору і однозначно перетворюють його в музейний “артефакт”. Танцювальну частину народних гулянь майже повністю забезпечують спеціально вишколені танцювальні гурти, професійні колективи народно-сценічного танцю, в репертуарі яких вже немає жодного традиційного фольклорного зразка.

Разом із розвитком в Україні комп'ютеризації та інтернету, зникають останні технічні перешкоди. Це полегшує проникнення в будь-яке етнічне середовище глобалізованої масової культури, а з нею – різних видів танцювального мистецтва народів світу. Відсутність бар'єрів і стихійне поширення дансологічної інформації між країнами і представниками різних націй часто призводить до дифузії, тобто поширення чи запозичення готових танцювальних форм і зразків, а також до синтезу різних стилів і напрямків [11].

Сьогодні в деяких місцевостях України, зокрема у великих містах, функціонують аматорські гурти автентичної співу, сформовані з випускників музичних закладів, в доробку яких можна зустріти деякі зразки танцювального фольклору українського села. Іншим джерелом відновлення традиційних танців є поява і функціонування музичних гуртів автентичних народних інструментів, які час від часу з'являються на сучасних масових гуляннях, присвячених історичним традиціям народним святам (“Великдень”, “Трійця”, “Івана Купала”, “Зажинки”, “Спаси”, “Покрова”, “Калита” та ін.). Найбільше цих гуртів збирається на фестивалі “Країна Мрій” (ініціатор співак Олег Скрипка). Але серйозне відродження традиційного танцювального фольклору, на думку сучасного українського етнолога О. Чабанюк, унеможливується відсутністю справжніх причин і потреб, що в минулому сприяли його генезі [14].

До того ж, сучасна багаторічна хореографічна освіта не спрямована на збирання, збереження і поширення танцювальної автентики і традиційної танцювальної культури. Навіть професійні академічні гурти, які створені і фінансуються державою для цієї мети (Національний Заслужений академічний український народний хор України ім. Г. Верьовки, Київський академічний театр українського фольклору “Берегиня” та ін.), насправді, поширюють лише авторські зразки сучасної сценічної танцювальної творчості, які деякі науковці помилково називають танцями “вторинного існування” [9].

В умовах масової глобалізації стають помітними і явними процеси стихійного обміну танцювальних традицій різних етнічних культур Європи і Азії. Цьому сприяє проведення фестивалів та конкурсів етнічного мистецтва, фольклорні заходи різних рівнів, де збираються “автентичні” гурти багатьох країн. У зв'язку з цим некерованим взаємобміном і взаємовпливом нині стає неможливо визначити суто національні особливості кожної окремої танцювальної культури. Фольклорні танцювальні зразки уніфікуються і найвидовищні з них стають модним “набутком” будь-якого сучасного народу.

Висновок. Розглянувши основні причини трансформації традиційної танцювальної культури українців, можна зробити кілька висновків:

По-перше, в умовах глобалізації активно поширюються більш розвинуті інтернаціональні (американські, європейські) куль-

тури, а разом з ними синтезовані танцювальні стилі. По-друге, збережені танцювальні зразки українців та залишки традиційної культури з часом перетворюються у предмет зацікавлення лише окремих кіл національно-налаштованої наукової еліти, молоді та етнографів.

Щоб у масиві існуючого дансологічного досвіду сучасних українців виявити справжні національні зразки традиційної танцювальної культури народу, необхідно провести порівняльний аналіз національних культур тих народів, танцювальні звичаї яких суттєво вплинули на становлення і розвиток сучасних глобалізованих танцювальних стилів. Бо без такого дослідження будь-які загальнодансологічні висновки будуть неповними, суб'єктивними і, навіть, тенденційними.

Перспективи подальших досліджень:

уточнити основні принципи, методи і прийоми дослідження танцю як соціокультурного феномена;
розглянути сучасні види ритуально-танцювальної діяльності.

Список використаних джерел

1. Безклубенко С. Українська культура: погляд крізь віки. Історико-теоретичні нариси / Сергій Безклубенко. – Ужгород: Карпати, 2006. – 512 с.
2. Василенко К. Український танець: Підручник / Кім Василенко. – К., 1997. – 281 с.
3. Голейзовский К. Образы русской народной хореографии / Касьян Голейзовский. – М.: Искусство, 1964. – С. 7 (368 с.).
4. Гуменюк А. Народне хореографічне мистецтво України / Андрій Гуменюк. – К., 1963. – 235 с.
5. Козинко Л. Хореографічне мистецтво України та сучасна молодіжна культура / Лілія Козинко // Молодь у сучасному світі: філософсько-культурологічні виміри Матеріали міжнародної наукової конференції 26–27 березня 2009 р. – К., 2009. – С. 47–50.
6. Кокуленко Б. Фольклорні традиції в народно-сценічному танцювальному мистецтві Кіровоградщини: автореф. дис. ... канд. мистецтвознав.: 26.00.01 / Борис Кокуленко; Київ. нац. ун-т культури і мистецтв. – К., 2010. – 20 с.
7. Конотоп Л. Функціонування духовних цінностей як філософсько-релігійозна проблема / Л. Конотоп, Е. Проценко // Вісник Національного авіаційного університету: Збірник наукових праць. – № 1 (9). – К.: НАУ-друк, 2009. – С. 144–149 (188 с.).
8. Купленник В. Нариси до історії українського народного танцю / Вадим Купленник. – К., 1997. – 63 с.
9. Нагачевський А. Побутові танці канадських українців / Андрій Нагачевський. – К.: Родовід, 2001. – 191 с.
10. Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. – К., 1998. – 760 с.
11. Петроченко Н. Народний танец в современных условиях: к вопросу о понятии и методологии исследования [Електронний ресурс] / Наталья Петроченко // <http://www.culturalnet.ru/main/getfile/91>
12. Попович М. Нариси історії української культури / Мирослав Попович. – К.: АртЕк, 2001. – 728 с.
13. Різник О. Танець / Олександр Різник // Нариси української популярної культури / За ред. О. Гриценка. – К., 1998. – С. 645–654 (760 с.).
14. Чебанюк О. Традиційний календарно-обрядовий фольклор українців і сучасні тенденції розвитку / Олена Чебанюк // IV Міжнародний конгрес українців. Етнологія. Фольклористика: Збірка наукових праць. – К.; О., 2001. – Кн. 1.

* * *

УДК [94+37.014](477–25)«1991/2001»

Юлія Шемета, канд. історичних наук, доцент, доцент кафедри давньої та нової історії України Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, Київ

Міжнародне співробітництво Київського національного університету 1991–2001 рр.: навчально-методична складова

Розглядаються формування та розвиток основних напрямів навчально-методичної складової навчального процесу як частини міжнародної діяльності Київського національного університету імені Тараса Шевченка у 1991–2001 рр.

Ключові слова: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, міжнародні зв'язки, навчання, стажування, обмін студентами і викладачами, іноземні студенти.

Юлія Шемета. Международное сотрудничество Киевского национального университета имени Тараса Шевченко 1991–2001 гг.: учебно-методическая составляющая

Рассматриваются формирование и развитие основных направлений учебно-методической составляющей учебного процесса как части международной деятельности Киевского национального университета имени Тараса Шевченко в 1991–2001 гг.

Ключевые слова: Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко, международные отношения, учеба, стажировка, обмен студентами и преподавателями, иностранные студенты.

Yuliya Shemeta. International cooperation of Taras Shevchenko National University of Kyiv: educational and methodical component in 1991–2002

There are presented forming and development of the main directions of Taras Shevchenko National University of Kyiv international cooperation in educational and methodical work 1991–2001.

Key words: Taras Shevchenko Kyiv National University of Kyiv, international ties, education, study's length, student's and learner's exchange, foreign students.

Міжнародна співпраця Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Далі – КНУ; назви вишу та його підрозділів подаються станом на 2001 р.), серед іншого, передбачає здійснення такої важливої складової, як різні форми навчально-методичного співробітництва: розробку навчальних посібників за фінансової підтримки зарубіжних освітніх чи наукових центрів або грантів, підвищення кваліфікації викладацького складу, аспірантів та студентів, навчання студентів і аспірантів за кордоном, навчання іноземців в КНУ тощо. Їхнє становлення розпочалося, значною мірою, з 1990–х, адже попередній досвід був неповним. Можна вважати, що протягом першого десятиліття сформувалися, утвердилися і розвинулися основні напрями навчально-методичного співробітництва з закордонними партнерами.

Тематика міжнародної навчально-методичної співпраці 1991–2001 рр. знайшла відображення в документах Вченої ради КНУ, що зберігаються в його архіві, низці публікацій газети «Київський університет», а також в опублікованих звітах ректора [19], проте узагальнюючих робіт, присвячених їм, немає. Тому в розвідці запропоновано спробу подібного узагальнення.

Новим явищем у зовнішній діяльності КНУ з початку 1990–х рр. стали участь у довгострокових двосторонніх і багатосторонніх міжнародних, регіональних, державних і недержавних, проєктах і програмах, взаємний обмін викладацькими і науковими кадрами, спільна підготовка спеціалістів тощо. Для вирішення важливих проблем науки, культури і політики, пошуку спонсорів КНУ почав інтегруватися до низки програм: американських Фулбрайта, Екссес (Іксайс), Айрекс та європейських ТЕМПУС–ТАСІС, Еразмус, Міжнародної асоціації сприяння співробітництву з науковцями нових незалежних держав колишнього Радянського Союзу (ІНТАС); започаткувалася співпраця з фондами Еберта, К.Аденауера, «Євразія», Міжнародним фондом імені Ярослава Мудрого, «Відродження» [2, арк.121; 7, арк.67] та ін. Це давало можливість забезпечити участь студентів, аспірантів і викладачів університету у навчанні за кордоном, отримувати стипендії, видавати посібники.

За програмою Екссес у 1993 р. було проведено конкурси серед українських студентів, переможцю якого – 11 чоловік – поїхали на навчання за спеціальністю до США. За програмою для викладачів – Фулбрайта – 4 співробітника КНУ [2, арк.69]. Викладачі і студенти університету у 90–ті отримували гранти Міжнародного фонду Сороса (у 1995 р. – 13 студентів і аспірантів та 2 викладачі біологічного, 6 викладачів фізичного факультетів, а всього – 74 студенти, тоді як наступного року – 49 студентів та 49 аспірантів) [3, арк.73в–9,211].

Необхідною умовою оновлення знань та підвищення кваліфікації та студентів, і, особливо, викладачів, стало удосконалення знань з профільних і спеціальних дисциплін в рамках міжнародних обмінів. Це мало велике значення не лише з огляду на

підвищення якості власної освіти, але й залучення до досвіду інших освітніх традицій [17, с.128]. Незважаючи на важкі часи, у 1992–1993 у закордонних відрядженнях побувало 537 студентів, аспірантів та викладачів, з них 299 – на стажуванні, навчанні, літніх школах, практиці і курсах, лише 130 – за кошти університету. Найінтенсивніше відвідували зарубіжжя студенти факультету іноземної філології, філологічного, фізичного, радіофізичного, економічного факультетів [6, арк.5]. Натомість, КНУ прийняв 116 спеціалістів, студентів та аспірантів з-за кордону (для читання лекцій, стажування, ділових візитів зі співпраці, наукових досліджень), причому найбільша кількість їх перебувала на факультетах філології, іноземної філології, психології та соціології, Інститут міжнародних відносин (Далі – ІМВ). Протягом 1993–1997 рр. у закордонних відрядженнях побувало 2259 осіб, з них на науковому стажуванні – 316, довгостроковій педагогічній роботі – 38, студентів, які виїздили на навчання, було 378. У той же час, КНУ прийняв 536 іноземців, в тому числі, 125 викладачів та 222 студенти [18, с.37–38].

За статистикою наступних років участь в міжнародних конференціях, симпозиумах, семінарах тощо як в рамках партнерських угод, міжнародних проєктів і програм, так і на основі персональних контактів брали щорічно біля 500 викладачів і науковців, тобто близько 20%. Стажування, робочі візити до вищу здійснювали студенти і викладачі з Австрії, Болгарії, Греції, Єгипту, Ірану, Іспанії, Італії, КНП, Кореї, Пакистану, Польщі, США, Тайваню, Туреччини, Фінляндії, ФРН, Хорватії, Чехословаччини, Швеції, Японії – з 20 країн. У 2000–2001 н. р. в університеті пройшли стажування 19 студентів із різних країн, для викладацької роботи виїздило 9 викладачів, з робочими візитами виїздило 36 співробітників, відряджено за кордон 98 наукових співробітників і викладачів. Для порівняння: за 1994–1998 р. навчання і стажування за кордоном (від одного місяця до року) пройшли 69 студентів і аспірантів та 52 викладачі Університету, а за 2001–2002 – уже близько двох тисяч чоловік [13, с.4].

Оскільки для розгляданого періоду характерним стало укладання угод про співпрацю на рівні окремих підрозділів, то можна простежити їхню участь у навчально-методичному співробітництві з зарубіжними партнерами.

У 1991 р. почався обмін викладачами економічного факультету з Мюнхенським університетом, а також запроваджувалося щорічне стажування 5–6 студентів та молодих учених [10, арк.7–9], що мало позитивне значення для підготовки фахівців із нових для того часу спеціальностей, яких потребувала незалежна Україна. Факультет уклав низку міжнародних угод, у рамках яких викладачі та аспіранти кафедри економічної кібернетики пройшли стажування в університетах-партнерах Фінляндії та Швеції, провели декілька конференцій, опублікували низку навчальних посібників, здійснили обмін студентами і викладачами з Бременським, Карловим, Ягеллонським, Московським, Санкт-Петербурзьким та університетом м. Тампере тощо.

Історичний факультет мав хороші стосунки з університетами Кракова, Варшави, Познані, Любліна, Інститутом історії ПАН, із якими здійснювався обмін та стажування студентами та викладачами. У 1999–2000 рр. Викладачі кафедри історії слов'ян працювали з колегами Братиславського університету (Словаччина) над підготовкою зустрічних посібників – «Історія України» словацькою мовою та «Історія Словаччини» українською. Науковці факультету спільно з німецьким культурним центром «Гете-інститут в Києві» провели у грудні 1999 р. українсько-німецький робочий семінар для молодих істориків, де обговорювалися проблеми розвитку історичної науки [8, арк.125зв].

Пріоритетним напрямом діяльності створеного у 1991 р. факультету соціології та психології стали міжнародні зв'язки на рівні рівноправного співробітництва. З 1993 р. соціологи включилися до низки проєктів ТЕМПУС–ТАСІС. Результатом тривалих наукових та методичних зв'язків факультету стала низка підготовлених та оновлених нормативних та спеціальних навчальних курсів з соціології та навчальний посібник (В.Шубо, А.Горбачик, Н.Черніюк Короткий довідник з пакету статистичного аналізу SPSS/PC, К., 1996). Студенти, аспіранти і викладачі (3–4 на рік) факультету щорічно проходили стажування в Німеччині з метою підвищення кваліфікації, збирання матеріалів для наукових робіт, підготовки нових курсів.

Викладачі-психологи з 1991 р. розпочали плідну співпрацю з фондом ЄС ТЕМПУС–ТАСІС, що згодом була розширена в рамках проєкту «Професійне навчання клінічної психології для допомоги дітям», куди входили університети Генту, Лейдена, Лондона, зокрема, стажувалися зі спеціальності «медична психологія», що дало змогу впровадити її в навчальний процес, а також кілька нових навчальних курсів з психотерапії [7, арк.126]. Викладачі та аспіранти кафедри психодіагностики та медичної психології влаштовували інтенсивні курси з дитячої клінічної психології спільно з зарубіжними колегами під час літніх психо-

логічних шкіл Англії, Бельгії, Голландії, Австрії. Протягом 1995–2001 р. 23 викладачів та 20 аспірантів проходили стажування в Німеччині, Бельгії, США, Канаді, Великобританії, Нідерландах. В свою чергу, викладачами зі США, Великобританії, Бельгії, Нідерландів, Франції, Канади, Швеції були прочитані інтенсивні курси та окремі лекції для студентів [15б, с.2].

На 1999 р. філософський факультет підтримував зв'язки Інститутом філософії РАН (Росія), Міжнародною асоціацією перекладачів феноменологічної літератури, Інститутом філософії Університету ім. Максиміліана (Мюнхен, Німеччина) та кафедрою філософії Університету Констанцу (Німеччина), де студенти, аспіранти та викладачі проходили стажування із тематики базових філософських дисциплін з метою поглибленого освоєння тематики тих дисциплін, які в нашій країні на той час були недостатньо методично і теоретично розроблені (онтологія, метафізика, феноменологія, філософія права).

Юридичний факультет встановив та підтримував зв'язки з юридичним факультетом Регенсбурзького університету (Німеччина), Нотаріальної палатою провінції Квебек та Університетом м. Лаваль (Канада), з якими здійснювався обмін літературою. Підтримувалися контакти з Паризьким (Франція), Нотінгемським (Англія), Білоруським, Санкт-Петербурзьким (Росія) державними університетами, університетом Масачусетсу (США), Науково-дослідним центром приватного права (Росія). У 1999 р. продовжувалась підготовка підручника з підприємницького права та екологічного законодавства з Львівським католицьким університетом (Бельгія) [8, арк.128].

До читання лекцій студентам інституту журналістики, починаючи з 1990-х рр., постійно запрошувалися кращі закордонні фахівці у галузі журналістики. Завдяки співробітництву з фондом Аденауера 4 студенти у 1997 р. пройшли стажування в німецькій газеті «Франкфуртер альгемайне» [5, арк.49]. Внаслідок взаємодії з проєктом Matra program (Нідерланди), USAID (США), Фондом Конрада Аденауера (Німеччина) низка вчених та студентів Інституту журналістики провели стажування в зарубіжних вузах США, Німеччини, Нідерландів, Угорщини, Фінляндії, Словаччини, Чехії, Китаю, Ірану тощо.

В ІМВ з 1994 р. було по-новому поставлено питання підготовки іноземних фахівців. І якщо раніше тут навчалось 18 студентів, то уже в 1999 р. їх було понад 100. Відомим він став як центр підготовки фахівців для багатьох країн світу – лише за період з 1991 по 2000 р. тут було захищено 9 докторських та 192 кандидатські дисертації представниками 44 країн [16, с.6].

Разом із іншими вузами країни інститут брав участь у здійсненні проєктів програм: ТЕМПУС–ТАСІС («Підготовка спеціалістів у галузі європейських досліджень», 600 тис. дол.), «Європейське право в університетах України» спільно із університетами Бельгії (Вільний університет Брюсселя), Німеччини (Інститут політичних досліджень університету Мюнстера), Великобританії (університет м. Халл), Швеції) загальною вартістю 600 тис. дол., яким передбачено щорічне стажуванні 16 викладачів, 4 аспірантів, 4 студентів, прийняття 6 професорів з університетів-партнерів для читання лекцій з європейської політики [7, арк.122].

З 1994 р. розвивалось співробітництво з Всесвітньою асоціацією університетів імені Платона у справі організації кооперативного навчання громадян. Згідно з угодою, ІМВ КНУ та Асоціація здійснювали спільну підготовку на контрактній основі (заочна форма навчання) громадян Болгарії, Туреччини, Греції, Македонії, Росії, Югославії, України на навчальній базі Південно-Західного університету імені Неофіта Рильського (Болгарія). До Болгарії регулярно виїздили викладачі ІМВ для читання лекцій та науково-методичної роботи [14, арк.4].

У 1993 р. Інститут філології розпочав співпрацю з університетами Гранади (Іспанія), Флоренції (Італія), Страсбургу (Франція) в рамках трирічного спільного проєкту «Методики усного та письмового перекладу» (1994 р., 700 тис. єку). Внаслідок цього було обладнано 2 лабораторії з інформатики, усного і синхронного перекладу, закуплено необхідну літературу, організовано стажування та підвищення кваліфікації за кордоном 120 викладачів, аспірантів та студентів, запроваджено курси української мови в Гранадському та Флорентійському університетах тощо [7, арк.125].

На факультеті за контрактними угодами працювали іноземці-славісти, викладачі української та російської мов перебували у відрядженнях у місцях, де викладають вказані мови (Італія, Іспанія, Болгарія, Польща, Тайвань). На заняття літніх шкіл українських студентів-славістів відправляли також за свої кошти і кошти спонсорів.

Зростання потреб у кваліфікованих фахівцях призвело до утворення у лютому 1995 р. у складі університету нового структурного підрозділу – відділення східнознавства на базі кафедри східної філології. Викладання східних мов та лінгвокраїнознав-

ства забезпечувалося або фахівцями мов, або іноземцями – носіями мови.

Сходознавці у 1999 р. співпрацювали з університетами Гангук та Вонванк (Південна Корея), Пекінським університетом Китаю, Турецьким фондом поширення турецької культури та Тбіліським університетом, з яким КНУ мав спільну наукову розробку: укладання та видання «Грузинсько-українського» та «Українсько-грузинського» словників. Частина студентів відділення мала можливість проходити практику в країнах Сходу: Туреччині, Японії, Тайваню, Узбекистані, Росії, Індії, Єгипті, Ірані, Китаї, Кореї, Індонезії [9, арк.31].

Шляхи до активної міжнародної діяльності шукав географічний факультет: у 1999 р. за його ініціативи між університетом та Асоціацією з розвитку італійської мови і культури «ІТАШАМО» було укладено угоду, внаслідок якої студенти, що спеціалізувалися в туризмі та країнознавстві, отримали можливість вивчати італійську мову як другу іноземну, стажуватися в Італії та отримувати консультаційну допомогу щодо навчання там, брати участь у спільних наукових зустрічах тощо.

Факультет кібернетики на кінець 90-х факультет підтримував стосунки з Майнським, Лейпцігським (Німеччина) університетами, університетом м. Уппсала (Швеція), м. Білкент (Туреччина).

Спільно з економічним факультетом механіко-математичний брав участь у проєкті ТЕМПУС-ТАСІС «Статистичні аспекти економіки» разом з університетами Стокгольму, Умеа (Швеція), Гельсінкі (Фінляндія). Завдяки гранту цього ж проєкту факультет до 2001 р. зміг покращити комунікаційну базу, активізувати наукові дослідження і опублікувати 30 посібників [11, арк.170].

Всі кафедри радіофізичного факультету підтримували плідні зв'язки з закордонними партнерами, перш за все, з навчальними закладами: Центральної технічної школою м. Ліон (Франція); Університетом ім. Я.А. Коменського м. Братислави (Словаччина), Технічним університетом м. Ейндховена (Нідерланди), університетом м. Селфора (Велика Британія), університетом м. Окленд (США), Чіао-Тунгським національним університетом (Тайвань) [5, арк.50].

Фізики тісно співпрацювали з заводом «Карл Цейсс Йена» (Німеччина), наслідком чого стало проходження там студентами практики, укладання угод про навчання, започатковано стипендії для кращих студентів університету, які використовували оптичні методи та прилади. З метою інтеграції до світової та європейської освіти на факультеті до кінця 90-х було проведено значну роботу з розвитку міжнародних зв'язків на різних рівнях, зокрема, для стажування, навчання, підвищення кваліфікації, участі у міжнародних конференціях у 1999 р. за межі України виїхало 29 наукових та педагогічних працівників і 3 студенти, які прочитали 36 лекцій та доповідей [8, арк.166].

Своєрідною складовою забезпечення навчально-методичної роботи стали цінні подарунки, обмін літературою або обладнанням та доступ до інформаційних ресурсів світу. Так, свого часу історичний факультет отримав комплект фахового видання Асоціації канадських архівістів «Archivaria» за 1975–2000 рр., у 1990-х рр., коли у зв'язку з кризовою ситуацією у країні перестали передплачуватися фахові іноземні видання, Американське фізичне товариство змогло подарувати необхідну періодику. У 2001 р. оптики створили студентське відділення Міжнародного товариства оптичної техніки (SPIE), а в 2004 – студентське відділення Оптичного товариства Америки (OSA), що брали участь у підтримці навчального і наукового процесу з допомогою передачі періодики, книжок, дисків. Посольство Італії виділило 7 тис. дол. США на придбання навчальної та довідкової літератури (1995) [14, арк.3–4]. Кабінет факультету соціології та психології протягом 1997–2001 рр. отримував фахову літературу від партнерів зі США, Канади, Німеччини і Бельгії на суму 1–2,5 (2000 р.) тис. дол. США. У 2000–2001 рр. до послуг користувачів бібліотека КНУ ім. М.Максимовича надавала електронні ресурси: EIFL (Electronic Information For Libraries), до якого входило 3 тис. повнотекстових електронних журналів, газет, бюлетенів, 1300 брошур і довідників, переважно з гуманітарних дисциплін; а також приєдналася до проєкту в рамках програми фонду «Відродження» «Розвиток Інтернет в Україні» Springer Verlag із 400-ма повнотекстовими науковими журналами з усіх галузей знань [12, арк.240].

До презентаційної складової міжнародної співпраці у сфері навчання можна віднести участь студентів у міжнародних змаганнях і олімпіадах. Зокрема, у 1992 р команда студентів-фізиків виборолла 3-є місце на міжнародній олімпіаді юних фізиків у Гельсінкі; у 1995–1996 рр. студенти механіко-математичного факультету – 3-є місце у командному заліку у міжнародній студентській олімпіаді з математики [3, арк.211]; 1997 на Всесвітній олімпіаді студентів вихованці механіко-математичного факультету зайняли 4 призових місця; у 2000 р. на Міжнародній математичній олімпіаді в Лондоні команда КНУ (студенти механіко-математичного факультету) розділила I та II місця з командою

Кембріджського [10, арк.29]. Успіхи студентів засвідчують також премії, іменні стипендії і гранти. Випускниця 1996/1997 рр. факультету соціології та психології В.І. Федорченко отримала диплом та нагороду міжнародного конкурсу «Unwelt und Wihnen» університету м. Констанц [4, арк.109]. У 1997 р. на Менделєєвській конференції у Москві наукова робота студента-хіміка Я.Боунегра отримала першу премію [5, арк.52].

КНУ також здійснював підготовку фахівців із зарубіжних країн за міжурядовими угодами, контрактами з організаціями та приватними особами. Провідну роль у цьому відігравав підготовчий факультет. З початку 1990-х КНУ змушений був по-новому вибудовувати свою роботу з іноземцями, в тому числі, через низку структурних змін (тимчасове припинення діяльності підготовчого факультету і передачі його функцій іншим підрозділам), впорядкування законодавчої і фінансової сторін питання, вирішення проблем мови викладання, покращення побутових умов проживання тощо. Мало місце скорочення кількості студентів-іноземців у 1992–1993 р., проте кризу вдалося подолати і надалі їхня кількість лише зростала. З 1998 р. підготовчий факультет став підрозділом, який об'єднав підготовку громадян України та іноземців до навчання у вузах. Йому вдалося налагодити контакти з низькою країн: КНР, Іраном, Екваторіальною Гвінеєю, Кенією, Тунісом, Перу, Туреччиною, Малайзією, В'єтнамом тощо – загалом, з 25-ма країнами. Станом на 1999/2000 рр. підготовчий факультет готував громадян України до складання іспитів до університету та навчання іноземних громадян в університеті та інших навчальних закладах України. У 1996–1999 р. університет прийняв на навчання 465 іноземних громадян, щоправда, не лише студентів, але й викладачів. Завдяки відновленню підготовчого факультету кількість іноземних студентів зросла більше ніж удвічі. Протягом 1997–2002 н. р. на підготовчому факультеті навчалося з 36 країн світу, найбільше – з Ірану, КНР, Росії, Ефіопії, Лівії, Монголії, Перу. Проте не слід забувати, що іноземці навчалися не лише на підготовчому факультеті, але й інших підрозділах КНУ. Так, наприклад, у 1999–2000 н. р. в університеті різними формами навчання було охоплено 357 іноземних громадян, в тому числі 105 – на підготовчому факультеті.

КНУ приймав на навчання аспірантів: впродовж 1994–1996 52 їх приїхало з країн СНД, 164 – інших країн із загальної кількості 2865, що становило 7,5% [3, арк.33].

Таким чином, можна стверджувати, що протягом 1991–2001 рр. КНУ вдалося встановити, налагодити і розвинути навчально-методичну складову в системі міжнародних зв'язків. Це, зокрема, обмін студентами і фахівцями, що забезпечував підвищення їхньої кваліфікації, грантова підтримка окремих проєктів та складання посібників і курсів, підготовка іноземних громадян, обмін літературою тощо, причому у цьому аспекті співробітництва активну участь брали як гуманітарні, так і природничі підрозділи університету.

Список використаних джерел

1. Державний архів м. Києва (Поточний архів КНУ). – Р.1246. – Оп.28. – Спр.34. – Арк.7–9.
2. Там само. – Спр.40. – 169 арк.
3. Там само. – Спр.48. – 239 арк.
4. Там само. – Спр.51. – 209 арк.
5. Там само. – Спр.52. – 224 арк.
6. Там само. – Спр.54. – 188 арк.
7. Там само. – Спр.57. – 188 арк.
8. Там само. – Спр.58. – 209 арк.
9. Там само. – Спр.59. – 267 арк.
10. Там само. – Спр.60. – 201 арк.
11. Там само. – Спр.61. – 185 арк.
12. Там само. – Спр.63. – 271 арк.
13. Звіт за 2002 р. // Поточний електронний архів КНУ. – Звіт–2001–3. – С.4.
14. Звіт ІМВ за 1998 р. // Поточний електронний архів КНУ. – Арк.3–4.
15. Бородюк Н. Програма «Темпус» допоможе хворим дітям // Київ. ун.-т. – №7, вер. – 1998. – С.5–6; Виноградов О. Не пошук допомоги, а рівноправне співробітництво // Там само. – №8, жовт. – 2001. – С.2.
16. Губерський Л. З оптимізмом дивимось у майбутнє // Київ. ун.-т. – №6, вер. – 2001. – С.6.
17. Губерський Л. Київський національний університет імені Тараса Шевченка у міжнародному освітньому співробітництві // Актуал. проблеми міжнар. відносин. – 2002. – Вип.37 (ч.1). – С.126–130.
18. Київський університет імені Тараса Шевченка в 1993–1997 рр.: Звіт ректора. – К.: КУ, 1998. – С.37–38.
19. Ракоєс Л. Темпус в університеті // КУ. – №13, лист. – 1994. – С.1; ДАК (ПАУ). – Р.1246. – Оп.28. – Спр.57. – Арк.107; Київський університет імені Тараса Шевченка в 1993–1997 рр. – К.: КУ, 1998. – 56 с.

* * *

УДК 232.2

Ольга Воляннюк, канд. політичних наук, науковий співробітник,
Український інститут національної пам'яті, Україна, Київ**Простори забуття: політичні критерії та теоретико-методологічні зауваги**

Здійснено спробу описати різні підходи до сутності категорії «забуття» у сучасних філософських, культурологічних, соціологічних, політологічних дослідженнях. Виявлені розбіжності академічного та політичного розуміння проблематики пригадування/забуття.

Ключові слова: забуття, забування, колективне забуття, суспільна пам'ять, соціальна амнезія, політичні критерії.

Ольга Воляннюк. Пространства забвения: политические критерии и теоретико-методологические замечания

Предпринята попытка описать различные подходы к сущности категории «забвения» в современных философских, культурологических, социологических, политологических исследованиях. Выявленные расхождения академического и политического понимания проблематики припоминания/забвения.

Ключевые слова: забвение, забывание, коллективное забвение, общественная память, социальная амнезия, политические критерии.

Olga Volyanyuk. Spaces of oblivion: political criteria and the theoretical and methodological remarks

The different approaches to substance category «Oblivion» in modern philosophical, cultural, social, political studies are described. The discrepancies of an academic and a political understanding of the problems remembering / forgetting are identified.

Keywords: oblivion, forgetting, forgetting collective, social memory, social amnesia, political criteria.

...говорити про минуле – все одно, що класти під
хмарне небо кульку із фосфору. Минуле перетворює
енергію. Енергію вітру або вогню. Нам слід виявляти
повагу до чогось аж настільки руйнівного...
Мо Хайдер «Токіо»

Сучасні науково-пошукові та політико-державницькі шляхи нерідко перетинаються. Проблема пам'ятання/забування важливих для суспільства відомостей належить до однієї із таких зон перетину чи зіткнення дослідницького інтересу й політичної доцільності. В умовах політичних трансформацій від до-демократичних, авторитарних чи диктаторських до демократичних форм політичного життя особливо відчутна необхідність прийти до згоди з минулим, подолати ціннісні й світоглядні розриви між поколіннями, знайти здоровий баланс між пригадуванням та забуванням травматичних історичних подій. Багатий і суперечливий простір спогадів у сучасній Україні дає підставу вести мову про феномен забуття як про процес не лише природний та стихійний, але й організований та штучно сконструйований політичними акторами. Існуючі дискусії про природу, механізми, небезпеки, самостійну цінність суспільного забуття потребують системного викладу та політологічного погляду на проблему.

Проблематика забуття і забування сьогодні однаково актуальна у педагогічних, психологічних, філософських, соціологічних, антропологічних, історичних, політологічних науках. Сучасні memory studies запозичили ряд важливих категорій зі цих дисциплін. Серед науковців, що виявили різноаспектні особливості процесу індивідуального й колективного забування слід назвати зарубіжних та вітчизняних вчених: Р.Аткінсона, Я.Грицака, С.Кара-Мурзу, А.Киридон, Р.Козеллека, П.Коннертон, Г.Лебедєву, Ж.Мінка, Л.Нагорну, П.Рікера, Л.Стародубцеву, П.Нора, Ж.Скотта, Ш.Требста, О.Удода, М.Хальбвакса, Ю.Шаповала, Г.Шумана та багатьох інших. Детальне знайомство з працями цих дослідників актуалізує потребу з'ясувати характер та причини розбіжностей наукового, ідеологічного, побутового наповнення категорії «забуття».

Забуття – складна, багатогранна, передусім філософська категорія, що відображає окремі суб'єктивні та об'єктивні сторони людського буття. Парадоксальність даного феномену полягає у тому, що забуття (етимологічно «за – буттям», «те, що за межами, поза сферою існування») є невід'ємною частиною повсякденності(!) пересічного індивіда, вагомою умовою існування(!) людських спільнот. Забуття тлумачиться як природна неспроможність людини пам'ятати абсолютно усі відомості зі свого минулого; як стихійна чи зумисна втрата колективом частини власної історії; як стан самозаглиблення, відсторонення від навколишньої дійсності. Це також процес, в ході якого відбувається поступове розмивання конкретних обрисів збереженої інформації, зменшується чи деформується її обсяг, виникають труднощі у її відтворенні.

Клінічні дослідження забуття досі не дали однозначних і достеменних відповідей щодо фізіології цього процесу, однак чима-

ло проявили у розумінні розладів пам'яті, амнезії, склерозу та ін. мнемічних порушень. Сучасна нейрофізіологія доводить, що людська пам'ять володіє здатністю десятиліттями зберігати образи, факти, події минулого, які здавались давно забутими. Межі і критерії забуття є досить відносними, тому у зміст даного поняття вкладають не стільки повну втрату інформації, як тимчасове збільшення пам'яті від неактуальних смислів, від незатребуваних у практичній діяльності відомостей.

Інформаційна модель пам'яті, запропонована американським психологом Р.Аткінсоном, передбачає, що забування є функцією саме довгострокового сховища у структурі пам'яті, оскільки у двох попередніх блоках (сенсорний регістр і короткострокове сховище) стирання інформації відбувається надто швидко [див. 2; 3]. Психологи також визначили фактори, від яких залежить забуття: час (люди забувають більшість інформації протягом перших кількох годин після її сприйняття, але опісля цього темпи забування знижуються); супровідні емоції (повторення, яскраві переживання, тривоги, ефекти контексту та пригнічення); характеристики матеріалу, що запам'ятовується (його зміст, обсяг, рівень усвідомленості, значущість для суб'єкта) тощо.

Механізми забування певних відомостей і деформації спогадів у спільнотах людей до певної міри пояснює вчення про «фільми пам'яті» Р.Козеллека. На думку вченого, інформація про дійсність, що залишається у пам'яті – вибіркова та залежить від особистих переживань і соціальних умов свого часу. Інформація, що згодом відтворюється, як історія про пережиту дійсність – суттєво профільована, трансформована сучасністю, і нерідко така, що повністю витісняє первинні особисті враження [6].

В рамках класичної політико-філософської парадигми прийнято негативно оцінювати стан колективного забуття, а його крайній прояв – суспільну амнезію – трактувати не інакше, як знищення, руйнування, незнання, що кінце необхідно долати різноманітними, в тому числі й політичними, засобами. Однак нерідко сучасники ведуть мову і про протилежний бік забування – його необхідність, доцільність, обґрунтованість. П.Рікер з цього приводу зауважує, що у найбільш загальному вигляді забуття – це передусім пробіл, слабкість, шкода, нанесена по надійності пам'яті. Пам'ять провадить постійну боротьбу проти забування. Однак тут, на думку дослідника, варто дотримуватись балансу – горизонт умиротвореної пам'яті та щасливого забуття. Стійкість спогаду обумовлена загадкою, що конструює всю проблематику пам'ятання, а саме діалектикою присутності і відсутності, як основними складовими репрезентації минулого. Тому вчений вважає за необхідне розрізняти два основних образи забування: «забування через стирання слідів» (остаточне забуття, що мислиться як загроза) та «забування-резрв» (приховування частини раніше здобутого досвіду, можливість його повернення) [10].

Ідея забутого, але не до кінця втраченого, простежується і у працях розробників та послідовників психоаналізу [див. напр. 14; 15]. Тут предметом забуття є все те, що витіснене за межі свідомості – у підсвідомі. Зазвичай, це травматичне, болісне минуле, яке простіше забути, аніж шораз пригадувати. Теорії індивідуального і колективного підсвідомого, менталітету і архетипів нерідко побудовані на подібних міркуваннях щодо забування. При цьому, якщо особисте підсвідоме (за визначенням К.Юнга) складається зі змістів, які певний час були осмислені індивідом, але згодом забуті/витіснені, то колективне підсвідоме не прив'язане до особистого досвіду, та передається від покоління до покоління генетичним шляхом. Саме розвиток психоаналізу обґрунтував тезу про те, що колективне забуття – це лише тимчасове витіснення відомостей про минуле, які потенційно можуть бути актуалізовані.

Окремий інтерес становить проблематика співвідношення стихійного та організованого у процесі спільного забування. Цікавою є здатність суспільної свідомості одразу ж після трагічних, шоківих історичних подій (приміром, світових воєн, масових репресій) забувати, замовчувати їх сутність, «викреслювати» їх з пам'яті, в надії повернутись до попереднього стабільного стану розвитку. Суспільна амнезія може бути результатом добровільної згоди індивідів та соціально-політичних груп, в рамках досягнення тимчасового перемир'я, стабільності. Стан суспільного забуття також часто досягається офіційним запереченням або замовчуванням певних фактів. Англійський соціолог С.Коен звертає нашу увагу на те, що часто спогади про жорстокі репресії витіснялися з офіційного вжитку не заради їх забуття, але задля того, щоб така пам'ять продовжувала функціонувати «підпільно» в області особистого та сімейного, і вже там «паралізувала» б суспільну волю до спротиву [7].

У складному, неоднорідному суспільстві важко раз і назавжди втратити якусь частину спільно набутих відомостей. Окремі свідки, очевидці, учасники тих подій та їх нащадки все ж, рано чи пізно, повертаються до реконструкції насильно чи добровільно забутого. Тому колективне забуття явище відносне, й таке, що має

явно виражений політичний характер. Його радше можна назвати суспільною «угодою/змовою мовчання», що в будь-який момент може бути розірвана. Німецький дослідник Ш.Требст вважає, що забуття є такою ж важливою умовою здорового функціонування суспільства, як і спогади. Забування відіграє важливу роль у формуванні національної самосвідомості, в той час, коли надмір розвитку історичної науки найчастіше становить загрозу для нації. Вчений наголошує: саме завдячуючи історикам, ми дізнаємося про те, що навіть найкорисніші політичні інститути було створено шляхом насильства [13].

Про феномен забуття у контексті діяльності історика, в умовах педагогічної індустрії та політичної практики пише Б.Андерсон. Дослідник стверджує, що усі ґрунтовні зміни свідомості вже за самою своєю природою призводять до характерних амнезій, з яких пізніше і виникають наративні виклади подій. Через відсутність можливості запам'ятати все, саме ці наративні життєписи окремих людей та націй конструюють їх ідентичність. Такі оповіді були б неможливими, якби не пам'ятались та забувались, як «наші власні». Вчений визначає, як трансформувалися основні візії забуття у процесі творення націй: від забуття як загрози (якій необхідно протистояти заради генеалогічної спадкоємності націй) до забуття як громадянського обов'язку (якого слід дотримуватись, забуваючи та водночас пам'ятаючи про внутрішню ворожнечу, заради збереження братерських уявлень) [1].

Оригінальну типологію забування пропонує П.Коннертон, який даний процес трактує визначальним у перетворенні сучасних суспільств. Вчений вважає за необхідне виділити мінімум сім типів забування: 1) репресивне стирання; 2) наказово-розпорядче забування; 3) забування, необхідне для формування нової ідентичності; 4) структурна амнезія; 5) забування як ануляція; 6) забування як планове застарівання; 7) забування як пригноблене мовчання. Різні типи забуття мають різних агентів, а також відмінні функції і значення. Агентами двох перших типів П.Коннертон називає держави, уряди, правлячі партії, регіональні органи влади тощо. Агенти третього і четвертого типів більш різноманітні, серед них можуть бути фізичні особи, пари, сім'ї, родини тощо. Анулювання, як реакція на інформаційні переваження (п'ятий тип забуття) залежить від спільних зусиль окремих осіб і груп різного розміру (наприклад, сімей і великих корпорацій), суспільств і культур в цілому. Агентами планового старіння є члени всієї системи економіки. Зрештою приниження мовчанням найчастіше можливе завдяки роботі громадянського суспільства [16].

В українській мові поняття «забуття» (як і в більшості мов європейських народів – англ. «forget», нім. «vergessen», фран. «l'oubli», угор. «felejtés» та ін.) набуло подвійного, а то й багатозначного змісту. Феномен забуття у наукових, художніх, публіцистичних творах традиційно висвітлюється у дусі трагізму, невдачі, провини, втрати. Звідси часті алегорії: «морок забуття», «із пеллу забуття», «тінь забуття», «сутінки забуття» та ін. Прозаїк сучасності С.Жадан пише: «Забуття – це найбільша зрада, якої тобі ніхто й ніколи не пробачить...». Вітчизняні дослідники О.Донченко та Ю.Романенко переконані, якщо люди швидко забувають реальність, то будь-яку проблему можна позиціонувати оманливо. Людина, яка нічого не пам'ятає з історії свого колективу (народу, країни, сім'ї), випадає з цього колективу і стає абсолютно беззахисною перед маніпуляцією. Це – важлива умова для можливості підмін та підстав предмету стверджень [4].

Однак в українській культурі забуття мислиться вже не тільки як протилежний бік пам'ятання, не лише як безповоротне стирання минулого, але і як окремішний стан людської свідомості, позначений глибокою задумою, відчуженням, відходом від дійсності, абстрагуванням чи поривом нестями. І.Франко пише: «... Ненавиджу красу, і силу, / І світло, й пісню, й життя, / Ненавиджу любов, чуття, – / Одно люблю лиш – забуття, / Спокій, безпам'ятну могилу...». Таке забуття притягує і відштовхує, лякає і спокушає. Забування розглядається вже не як загроза пам'яті, але як її частина, необхідна передумова, функція, альтернатива. Адже до того, як видається нагода пригадати конкретні події, постаті, явища, вони піддаються певному забуттю і, можливо, переосмисленню. Тому не завжди забувати означає втрачати і шкодити, як і не завжди нагадувати означає сприяти порозумінню і розвитку.

Політичні критерії забуття нині виступають важливим мірилом визначення, самостійною вимогою для оцінки стану суспільної пам'яті. Політика задає напрямок, визначає характер, спрямовує хід розвитку соціуму. Питання осмислення спільного минулого неминуче перетинається з проблемами політичного характеру. При цьому розроблені політичні формули щодо трактувань минулого нерідко розходяться з академічними його оцінками та громадськими уявленнями. Втім час нагально вимагає такої політики пам'ятання та забуття, що дозволила б розвивати багаторівневу довіру у суспільстві, відповідальність, терпимість, самокритичність серед членів різних спільнот; сприяти відкри-

тості інформаційного простору, публічності наукових дискусій з історико-політичних питань, а також дозріванню освітньої системи у нелегкій справі виховання культури й етики пам'яті молодого покоління

Цифрова модерність ставить нові виклики перед дослідниками феномену забуття. Віртуальний простір все більше посягає на право людини забувати, і водночас створює все більше можливостей для того, щоб ця ж людина могла забуватись, відходити від реальності. Надмірна пам'ятливість загрожує людству злопам'ятством та загрозами, виключає можливість покаяння і пробачення. Гіпердинамічний інформаційний потік поглиблює відчуття власної пересіченості, посилює байдужість до оточуючого світу. У тому сенсі, забуття – це своєрідний механізм безпеки, що захищає людей від самотності та безумства, а спільноти – від самотності та взаємної ворожнечі. Зрештою забувати – не означає не знати; забувати – це знати, але вміти абстрагуватися від цього знання, вміти відпускати.

Список використаних джерел

1. Андерсен Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження та поширення націоналізму / Бенедикт Андерсон (Друге, перероблене видання); [Пер. з англ.]. – К.: Критика, 2001. – 253 с.
2. Аткинсон Р. Человеческая память и процесс обучения / Ричард Аткинсон: Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1980. – 528 с.
3. Аткинсон Р., Шифрин Р. Человеческая память: система памяти и процессы управления / Р. Аткинсон, Р. Шифрин // Психология памяти: Хрестоматия / Ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романов. – М.: ЧеРо, 2000. – С.517-546.
4. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (Глибинні регулятиви психополітичного повсякдення): [Монографія] / О. Донченко, Ю. Романенко. – К.: Либідь, 2001. – 334 с.
5. Йейтс Ф.А. Искусство памяти / Ф.А. Йейтс; [Пер. с англ.] – СПб.: Университетская книга, 1997. – 480 с.
6. Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії / Райнгард Козеллек; [Пер. з нім.]. – К.: Дух і літера, 2006. – 436 с.
7. Коэн С. Войны памяти и комиссии по примирению / С. Коэн // Журнал «Индекс». – 2001. – № 14. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.index.org.ru/journal/14/koen1401.html>
8. Лапп Д. Искусство помнить и забывать / Даниэль Лапп. – СПб.: Питер, 1995. – 216 с.
9. Лебедева Г.В. Пам'ять и забвение как феномены культуры / Г.В. Лебедева: автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.13 «Религиоведение, философская антропология, философия культуры». – Екатеринбург, 2006. – 28 с.
10. Рикер П. Память, история, забвение / Поль Рикер; Пер. с фр. И.И. Блауберг и др. – М.: Изд-во гуманитарной литературы, 2004. – 726 с.;
11. Рябчук М. Культура пам'яті та політика забуття / Микола Рябчук // Критика. – 2006. – № 1-2. – С. 18–21.
12. Стародубцева Л.В. По ту сторону памяти и забвения / Л.В. Стародубцева // Вісник Харківського Національного університету ім. В.Н. Каразіна. – 2001. – № 531. – С. 22–29.
13. Требст Ш. «Какой такой ковер?» Культура памяти в посткоммунистических обществах Восточной Европы: попытка общего описания и категоризации / Штефан Требст // Международный научный журнал Ab Imperio. – 2004. – № 4. – С. 41–78.
14. Фрейд З. Забывание впечатлений и намерений / Зигмунд Фрейд // Психология памяти: Хрестоматия / Ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, В.Я. Романов. – М.: ЧеРо, 2000. – С. 134-148.
15. Юнг К. Архетипы и коллективное несвідоме / Карл Густав Юнг. – Львів: Астролябія, 2012. – 588 с.
16. Connerton P. Seven types of forgetting / Paul Connerton // Memory Studies. – 2008. – Vol. 1(1). – Pp. 59–71.

* * *

УДК 323.11(477)

Алла Киридон, д-р історичних наук, професор, завідувач відділу, Український інститут національної пам'яті, Україна, Київ

Пам'ять як подорож у минуле (теоретичний дискурс)

В умовах розширення предметного поля історичних досліджень й формування нового напрямку досліджень – студій пам'яті, увиразнюється необхідність вироблення відповідного категоріального апарату. Авторкою упродовжується до наукового обігу концепт «пам'ять як подорож у минуле».

Ключові слова: пам'ять, подорож, минуле, концепт.

Алла Киридон. Память как путешествие в прошлое (теоретический дискурс)

В условиях расширения предметного поля исторических исследований и формирования нового направления исследований – студий памяти – прослеживается необходимость в разработке соответствующего категориального аппарата. Автором предлагается к внедрению в научный оборот концепт «память как путешествие в прошлое».

Ключевые слова: память, путешествие, прошлое, концепт.

Alla Kyrydon. Memory as a Travel to the past (Theoretically discourse)

In the context of the expansion of the subject field of historical research and the formation of new direction of research – memory studies – can be traced the need to develop appropriate categorical apparatus. The author proposed to introduce into scientific circulation concept of «Memory as a travel to the past».

Key words: memory, travel, past, concept.

Культурний поворот у гуманітаристиці 1980-х років призвів до активізації міждисциплінарних досліджень та появи нових напрямків, одним із яких є студії пам'яті [1]. «Меморіальний ухил» – поворот до вивчення різноманітних форм комеморації та уявлень про минуле, що зберігалися в колективній та індивідуальній пам'яті – увиразнюється, зокрема, в історичній науці. Сутність сучасної парадигми пам'яті, що сформувалася в руслі історичної антропології полягає в тому, що предметом досліджень стає не сама історична подія чи явище, а пам'ять про нього, що зберігає суспільство.

Відтак постало питання розширення предметного поля історичних досліджень. У сферу уваги фахівців цього напрямку потрапили «комунікативна пам'ять» (яка охоплює спогади трьох-чотирьох поколінь) і «культурна пам'ять» (що поєднує сучасність із давниною) [2, с. 50-59]; пам'ять «м'яка» (індивідуальна, особиста, зафіксована в щоденниках і спогадах) – і пам'ять «жорстка» (зафіксована в вигляді різноманітних «місць пам'яті», музейних експозицій, календаря офіційних пам'ятних дат, меморіалів, церемоніалів) [3, с. 46]; повсякденні уявлення про минуле – та еволюція наукових практик історіописання [4]. Розширення теоретичного горизонту потребувало суттєвих змін та вироблення відповідного категоріально-понятійного апарату, адаптації використання інструментарію інших дисциплін.

З огляду на формування нового напрямку досліджень, що переживає етап методологічного пошуку щодо структури, специфіки й функцій, актуальним видається запропонувати впровадження до арсеналу інструментарію студій пам'яті концепту «пам'ять як подорож у минуле». Метою наукової розвідки є окреслення в першому наближенні простору нового концепту. Серед завдань виокремлюємо спробу сформулювати нове поняття, визначити критерії та складові. Очевидно є потреба зауважити, що йдеться про дослідження пам'яті передусім в історико-культурологічному плані. У пропонованій розвідці авторка вдається до метафоричного моделювання [5]. У межах аналізу фактично йдеться про дві базові складові – методологічну й концептуальну. Теоретичний та практичний аспект проблеми щодо формулювання й наповненості змісту поняття формує актуальність обраної для дослідження теми.

Виходячи із положення про те, що заголовок є актуалізатором, першим вербальним маркером та сигналом концептуальної інформації тексту, шляхом аналізу компонентів заголовку отримуємо такі складники пропонованого теоретичного концепту: «пам'ять-подорож-минуле».

Особливість пропонованого концепту полягає в його метафоричності. Відповідно до уявлень сучасної когнітивної семантики метафоричне моделювання – це засіб осягнення, рубрикації, представлення й оцінки якогось фрагмента дійсності, що відбиває специфічність національної, соціальної, особистісної самосвідомості. Як зазначила Л. Нагорна, метафори формують калейдоскоп символів – умовних, «нерозгорнутих» знаків, що допомагають структурувати картину світу й виступає в ролі важливого елемента семіотичного інструментарію [6, с. 53-55].

Визначимо смислове навантаження інструментарію. Пам'ять – це здатність живої системи фіксувати факт взаємодії

із середовищем (зовнішнім або внутрішнім), зберігати результат цієї взаємодії у формі досвіду і використовувати його в поведінці [7, с. 309]. Пам'ять існує у вигляді процесів запам'ятовування, збереження, відтворення і забування. Мнемічна спрямованість має різний зміст, яким може бути повнота, точність або тривалість запам'ятовування. У кожному випадку запам'ятовування буде різним. На думку В. Вернера, пам'ять треба розуміти, як функцію пізнання, завданням якої є надання сенсів актуальним подіям [8, с. 69, 71].

Подорож (туристична) – переміщення якоюсь певною територією з метою її вивчення, пізнання тощо. Подорож супроводжується набуттям передовсім емоційного досвіду.

Задекларована проблема спонукає розглядати подорож як гіпотетичне переміщення з однієї часової точки в іншу, але з огляду на вже набутий досвід, «з висоти» досвіду. Результатом такої подорожі є реанімація «образу-в-пам'яті» (memory image) або моделі, які містять альтернативні репрезентації [9, с. 238, 242]. Характер і мета подорожі пам'яті обумовлюється тими питаннями, які ми задаємо минулому з нашого сьогодення. Відтворення подорожі пам'яті може поставати у вигляді створення своєрідної ментальної картинки, до якої від початкового пункту подорожі в залежності від визначеного маршруту та векторів руху пам'яті/спогаду додаватимуться деталі. Небезпека подібної подорожі – кожна подорож в минуле може створювати «нову» реальність або варіативну картину реальних подій.

Передусім постає питання: що актуалізує пам'яттєвий дискурс – «заданість» чи «гра асоціацій»? Спонукою до роботи пам'яті можуть виступати асоціації, пов'язані з місцем, часом, простором, запахом, ситуацією, а також свідоме (намірене) пригадування. Важливим є те, як індивіди, які приймають рішення, сприймають певну ситуацію, реагують на неї, як працює їх мислення та як воно впливало / впливає на їх минулу та теперішню поведінку. Як зауважила А. Ассман: «...Рухи пам'яті спорадичні та нервові, вони певною мірою зумовлені течією. Спогад завжди потребує поштовху; за Гайнером Мюллером, роботу спогадів стимулює шок» [10, с. 26-27]. Основними оперативними категоріями аналізу роботи пам'яті під час подорожі є спогад і пригадування. Однак не варто забувати, що «спогади належать до найменш надійного з того, чим володіє людина», «залежно від обставин актуальні афекти й мотиви є наглядними згадування та забування» [10, с. 71].

Початок подорожі – визначення маршруту суголосно мотивації чи врахування спонукального чинника. Це ситуація, в якій оповідач починає пригадувати минуле, перебирати в пам'яті події, персонажів тих часів, щоб отримати відповіді на порушені запитання. Водночас врахування потребує непередбачуваної зміни (корекція) визначеного маршруту з огляду на непередбачуваність відтворення спогаду. Це пов'язано з тим, що «процес згадування реконструктивний за своєю природою; він завжди починається з сучасного, й отже, зміни, спотворення, перекручування фактів, переоцінка спогаду в момент його повернення неминучі» [10, с. 36]. Пам'ять як подорож варіюватиметься залежно від темпоральних параметрів: в якому часі (життя суспільства, особисті зміни) здійснюється подорож та в яке (за віддаленістю в часі минуле).

Застосування концепту «пам'ять як подорож у минуле» передбачає врахування характеру суспільно-політичних процесів та існуючого політичного режиму. Зокрема, в умовах тоталітарного суспільства внаслідок маніпулятивного контролю органів державної влади над процесами формування пам'яті, остання формується в дуальному вимірі – оприлюднено-офіційна (відповідно до усталеного дозволеного канону – те, про що і як можна згадувати) й прихована (те, що оприлюднювати було небезпечно в умовах регламентованого дискурсу). Відповідно ускладнюється реконструкція минулого. Дослідниці С. Арнольд для характеристики репресивного й маніпулятивного контролю органів державної влади над процесами формування пам'яті запропонувала термін «окупована пам'ять» [11, с. 18]. У ситуації «окупованої пам'яті» колективна / соціальна пам'ять не виконує звичайних завдань зберігання й переробки інформації, з одного боку, та формування ідентичностей і створенню смислів, з іншого. Відтак, пригадування під час цієї «подорожі пам'яті» потребує особливої роботи пам'яті дівця й відповідно ретельного виваженого аналізу від дослідника (до прикладу, досліджень усної історії).

Подорож можлива індивідуальна й колективна. Важливим видається врахування міркувань М. Хальбваса, який підкреслював, що індивіду «доступні» два типи пам'яті:

З одного боку, його спогади «вмонтовуються» у рамки його особистості й його особистого життя;

З іншого боку, – у певні моменти він здатен себе поводити як член «групи» (товариства, спільноти), утримуючи в пам'яті спогади, які так чи інакше «задіяли» його групу.

Ці дві пам'яті часто взаємопроникні: зокрема, для «підтвердження» чи «уточнення» індивідуальна пам'ять може спиратися

на пам'ять колективну (або навіть для заповнення окремих лакун). Колективна пам'ять обертається навколо індивідуальної пам'яті, не змішуючись з нею. Вона розвивається за власними законами. При цьому дослідник наголошує на перетвореннях раніше сформованого образу групи [12].

Індивідуальна пам'ять не є ізольованою чи закритою. Серед чинників впливу на пам'ять – комунікативні акти. Як зазначає К. Ясперс, «комунікація стає можливою у певній «сенсовій дійсності» та виявляється простором розуміння себе, можливості людини стати справжнім оперттям власного персонального буття» [13]. Для відтворення минулого, людина часто вдається до «чужих» спогадів, ґрунтуючись на «кодових сигналах» («опорних точках»), встановлених суспільством. У разі «колективної» подорожі варто враховувати вплив численних інтеракцій, оскільки пам'ять людини зокрема опосередкована тією формою, якої набуває історія її життя залежно від зіткнення з історіями інших людей. Відповідно світ того, хто сприймає, «визначений межами часового сприйняття і є структурованим, це комплекс очікувань, базованих на запам'ятовуванні» [14, с. 21].

Пам'яттєвий дискурс корелюватиметься відповідно до характеристик індивіда / груп людей за показниками віку, статі, освіти, професії, кваліфікації, території та місця мешкання, соціального, майнового та кар'єрного статусу тощо.

А. Ассман наголошувала, що «у процесі згадування знову присутній вимір часу, який під час накопичення іммобілізується та додається». Активне втручання часу в процес пам'яті призводить до фундаментальних розбіжностей між зберіганням і відтворенням [10, с. 36]. Відтак на характер спогаду чи пригадування впливає «віддаленість» чи «наближеність» в часі.

Серед критеріїв аналізу пам'яті як подорожі – вікові характеристики (вік в якому і про який згадується). Йдеться, зокрема, про специфіку когнітивних механізмів у різному віці [15]. Врахування потребує той факт, що ефективність пам'яті досягає свого максимального розвитку в 20-30 років, а надалі спочатку уповільнюється, а згодом все швидше (особливо після 60) слабне. Російський дослідник В. Кудашов звертає увагу на різну динаміку вікових змін для різних форм пам'яті: якщо вербальна пам'ять (що лежить в основі вивчення другої мови) найефективніша в віці 3-6 років, пам'ять на соціально-значущі події іноді формується у відповідному емоційно-мотиваційному контексті лише в 50-60 років [16, с. 79].

Ще одним критерієм є емоційний стан того, хто здійснює подорож, а також емоційність «пункту призначення», в якому емоційно забарвлювалися чуттєві образи та самопочуття людини (приємного чи неприємного; такого, що сигналізує про приємне чи неприємне). Ми вже зауважували, що пам'ять повсякчас підпадає під імперативи сучасності. Актуальні афекти, мотивації й інтенції є наглядними пригадування й забуття. «Саме вони, – підкреслює А. Ассман, – визначають те, які зі спогадів доступні для індивідів у певний момент часу, а які залишаються неприступними, і також саме вони продукують специфічне ціннісне забарвлення спогадів між моральною відразою та ностальгічним провітленням, між релевантністю або індиферентністю» [10, с. 281-282]. Залежно від затребуваності спогаду (свідомо витіснявся з тієї чи іншої причини чи час від часу реанімувався), спрацьовує «забування», яке виявляється у тому, що втрачається чіткість запам'ятованого, зменшується його обсяг, виникають помилки у відтворенні, воно стає неможливим і, нарешті, унеможливується впізнання [7, с. 318].

Подорож у минуле доволі часто вдається до узгодження картини спогадів із загальноприйнятою версією. Оцінюючи події, люди намагаються використати якусь вже сформовану модель до особистих / колективних образів. Це здебільшого здійснюється при оцінці подій минулого з огляду на сьогодення. Але часто це призводить до упередженої заданості: ми намагаємося «підтягнути» минуле до тих уявлень, які сформувалися, а не «проникнути», «заглибитись» у середовище часу.

Отже, пам'ять як подорож у минуле окреслюється (йї потребує відповідного аналізу з урахуванням визначених складових):

- мотивацією спогаду / пригадування;
- часом;
- простором;
- дієвцями;
- офіційним дискурсом;
- конкретним дискурсом;
- станом історіографії;
- станом конфліктогенності (війни пам'ятей).

Унаслідок подорожі з урахуванням різноманітних складових можемо отримати варіативні результати, зокрема:

- А) «відтворення картинки» (образу минулих подій, явищ, відчуттів);
- Б) створення симулякрів пам'яті;

В) активізація забуття (поглиблене витіснення з пам'яті небажаних спогадів).

Г) дистанціювання від минулого.

Запропонована схема є лише першим наближенням до обґрунтування поняття. Ми свідомі того, що поняття має пройти стадію дослідження, аналізу, уточнення, вдосконалення тощо. Відтак, є потреба зосередження дослідницьких зусиль на подальшому осмисленні задекларованих положень.

Список використаних джерел

1. Детальніше див.: Киридон А. М. «Memory studies» в Україні: статистичність та особливості процесу становлення / А. М. Киридон // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – Вип. 5. – С. 96-106.
2. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман / Пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 368 с.
3. Эткінд А. Столетня революция юбилей начала и начало конца / А. Эткінд // Отечественные записки. – 2004. – №5. – С. 46.
4. Лоуэнталь Д. Прошлое – чужая страна / Д. Лоуэнталь. – Спб., 2004. – С. 6.
5. Нами упродовжено до наукового дискурсу також інші концепти з простору метафорики пам'яті. Див.: Киридон А. М. Етос пам'яті / А. М. Киридон // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – Вип. 2. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2012. – С. 378-401; Йї ж: Колорит памяти в «пространстве опыта» и «горизонте ожиданий» в переходные эпохи / А. Киридон // Историческая память. Люди и эпохи. Тезисы науч. конф. (Москва, 25-27 ноября 2010 г.) – М.: НОЦ по истории, 2010. – С. 137-140; Йї ж: Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття / А. Киридон // Національна та історична пам'ять: Зб. наук. пр. – Вип. 6. – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 77-85; Йї ж: Маски пам'яті в умовах трансформації суспільства / А. Киридон // Історія-ментальність-ідентичність. Вип. 4. Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості XIX – I пол. XX ст.: колективна моногр. / Перед. Л. Зашкільняка, Й. Пісунінської, П. Сербенги. – Львів: ПАІС, 2011. – С. 67-74.
6. Нагорна Л. П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. П. Нагорна. – К.: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса, 2012. – 328 с.
7. Варій М. Й. Загальна психологія: підр. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. Й. Варій. – 3-тє вид. – К.: Центр учбової літератури, 2009. – 1007 с.
8. Werner W. Czy historia ma przyszłość? Problemowy zarys odpowiedzi Wiktor Werner // Czy przeszłość powinna być inna? Studia z teorii i historii historiografii / Pod redakcją Macieja Bugajewskiego. – Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2008. – S. 69 – 88.
9. Миллер Дж. А. Образы и модели, уподобления и метафоры / Джордж А. Миллер // Теория метафоры: Сборник; Пер. с англ., фр., нем., исп., польск. яз. / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой и М. А. Журиной. – М.: Прогресс, 1990. – С. 236 – 283.
10. Ассман А. Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті / Аляйда Ассман; пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін. – К.: Ніка-Центр, 2012. – 440 с. – (Серія «Зміна парадигми». – Вип. 15).
11. Arnold S. Stalingrad im sowjetischen Gedächtnis. Kriegserinnerung und Geschichtsbild im totalitären Staat / Sabine Rosemarie Arnold. – Bochum: Projekt Verlag, 1998. – 448 s.
12. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2-3 (40-41). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/ha2.html>
13. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс; пер. с нем. – М.: Политиздат, 1991. – 527 с.
14. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон; пер. з англ. С. Шліпченко – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с. – (Серія «Зміна парадигми». – Вип. 7).
15. Див.: Zacks R. T., Hasher L., Li K. Z. H. Human memory // F. I. M. Craik & T. A. Salthouse (Eds.). Handbook of aging and cognition. 2nd ed. – Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 2000. – PP. 293-357.
16. Кудашов В. И. Когнитивные основания конструирования социально-исторической памяти / В. И. Кудашов // Диалог мировоззрений: Коллективная социально-историческая память и вызовы современности: Программные и рабочие материалы X Международного симпозиума, 27-29 мая 2009 г. / Под ред. А. В. Дахина. – Н. Новгород: Изд-во ВВАГС, 2009. – С. 78-80.

* * *

УДК 94 : 330.341.1 (477+71)

Максим Клімов, здобувач кафедри всесвітньої історії, Запорізький національний університет, Україна, Запоріжжя

Канадсько-українське співробітництво в інноваційній сфері: історія та сучасність

Спільними зусиллями Канада та Україна реалізують інноваційні проекти та програми у різних сферах життєдіяльності. Впровадження та розвиток інновацій сприяють покращенню рівня життя, виробництва, та привабливості України в інвестиційному відношенні, а також зміцненню зв'язків між двома державами.

Ключові слова: інновація, проект, Канада, Україна.

Максим Клімов. Канадско-украинское сотрудничество в инновационной сфере: история и современность

Совместными усилиями Канада и Украина реализуют инновационные проекты и программы в разных сферах жизнедеятельности. Внедрение и развитие инноваций способствуют улучшению уровня жизни, производства, и привлекательности Украины в инвестиционном отношении, а также укреплению связей между двумя государствами.

Ключевые слова: инновация, проект, Канада, Украина.

Maxim Klimov. Canadian-Ukrainian collaboration in an innovative sphere: history and contemporaneity

By joint efforts Canada and Ukraine are carrying out the innovative projects and programs in different spheres of activities. Implementation and development of innovation helps to improve the living standards, production and attractiveness of Ukraine in the investment field, and also to the strengthening of connections between two states.

Keywords: innovation, project, Canada, Ukraine.

У сучасному світі рівень розвитку кожної країни визначається її технічним прогресом, конкурентоздатністю товарів. У свою чергу, на рівень якості товарів впливає впровадження інноваційних проектів, технологій на підприємствах. Використання досвіду іноземних країн є корисним, особливо для тих держав, які не так давно розпочали транзит до ринкової економіки. Тому вивчення досвіду впровадження інновацій завдяки співпраці з іноземними партнерами є доволі актуальним, та має практичне значення. На розвиток інноваційної сфери у різних країнах впливає не лише уряд самої держави, а й іноземні партнери. Останнім часом для України надійним партнером є Канада, а вірніше канадські підприємства, фонди, організації.

Мета даної статті полягає у висвітленні співробітництва в інноваційній сфері через аналіз укладених інноваційних проектів між Канадою та Україною.

Загальні питання інновацій, їх ролі у сучасних державах розглядали як західні фахівці (Й. Шумпетер [1], Б. Твісс [2], Б. Сантос [3], та ін.), так і вітчизняні (Л. Антонюк [4], Ю. Бажал [5] та ін.). Питання канадсько-українського співробітництва в інноваційній сфері не набуло значної уваги з боку фахівців, навіть попри те, що така співпраця є і успішно розвивається.

Слід відзначити, що українське законодавство має спеціальний закон «Про інноваційну діяльність», в якому дається визначення інноваційної діяльності як такої, що спрямована на використання і комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок і зумовлює випуск на ринок нових конкурентоздатних товарів і послуг. У ст. 4 і розділу згаданого закону до об'єктів інноваційної діяльності відносять: інноваційні програми і проекти; нові знання та інтелектуальні продукти; виробничі обладнання та процеси; інфраструктура виробництва і підприємництва [6]. У тому ж Законі України «Про інноваційну діяльність» інноваційний проект визначається, як – комплект документів, що визначає процедуру і комплекс усіх необхідних заходів (у тому числі інвестиційних) щодо створення і реалізації інноваційного продукту і (або) інноваційної продукції [6].

У різні роки між Україною та Канадою, було розроблено низку інноваційних проектів в освітній сфері, місцевому врядуванні, промисловості.

Ще до того, як у 1991 р. Канада визнала Україну незалежною державою, між нашими державами вже була налагоджена певна співпраця. Так, початком у сфері інновацій можна назвати 1988 р., коли у Запоріжжі було засновано спільну Україно-Канадську міждержавну компанію ООО «Таврія-Магна». Дане підприємство було утворене автотранспортом «АвтоЗА3» та канадською корпорацією «Магна Інтернешнл Інк». Канадці принесли свої технології, зокрема комп'ютерну техніку, а АвтоЗА3 – свої напрацювання та виробничі потужності. Метою спільного підприємства був випуск прес-форм для лиття виробів з пластику, алюмінію та сплавів, на які є попит в автомобільній промисловості [7]. Такі прес-форми і сьогодні користуються популярністю серед великих автомобільних заводів по всьому світу. Це був один із перших прикладів співпраці двох країн в інноваційній сфері.

Низка інноваційних проектів та програм реалізуються в галузі науки та освіти. Інноваційні проекти та програми в освітній сфері розвиваються доволі активно. Внаслідок укладення угоди «Про основи спільних наукових досліджень та співробітництва у галузі спеціальної педагогіки», між Інститутом спеціальної педагогіки НАПН України та Університетом Альберта з Коледжем Грента МакЮена (Канада), було утворено Канадсько-Українську мережу досліджень (КУМД) – Canada-Ukraine Research Team (CURT) [8]. Дана мережа концентрує увагу на: впровадженні інноваційних наукових проектів, поширенні передового досвіду у галузі спеціальної освіти, програмі стажування науковців, аспірантів тощо. Зупинимось на одному з таких проектів.

В рамках реалізації означеної угоди спільними зусиллями канадських та українських науковців та допомоги Канадської Агенції Міжнародного розвитку (CIDA), розвивається масштабний канадсько-український інноваційний проект (2008-2013 рр.) – «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні» [9].

Під «інклюзією» мається на увазі спосіб мислення та дії, що дають змогу кожній особі почуватися причетною, корисною та в безпеці. У свою чергу, під «інклюзивною освітою» розуміють – освітні програми для дітей з особливими потребами, які були переведені з інших закладів або навчалися вдома, для дітей кожної етнічної групи та культури. Тож, такий підхід є доволі незвичним для України, і саме тому залучення канадського досвіду є важливим.

Канадську сторону даного проекту представляють: Університет Грента МакЮена (Едмонтон, Канада), Канадський Центр вивчення інвалідності (Вінніпег, Канада). Українську сторону: Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, Національна Асамблея Інвалідів України, Всеукраїнський Фонд «Крок за кроком». В якості пілотних областей було обрано Львівську область та АР Крим [9].

Мета проекту передбачала змінення ставлення до людей з інвалідністю в освітньому процесі з боку уряду та громадськості. Весь проект спрямований на вирішення ряду практичних та теоретичних завдань. По-перше, це внесення змін до законодавчих документів та розробка нових документів з розвитку освітніх систем. По-друге, підготовка педагогічних кадрів та самих навчальних закладів для інклюзивного навчання. По-третє, залучення державних установ, громадських організацій та батьків, котрі виховують дітей з інвалідністю, до співпраці у розвитку руху «Школа одна для всіх». В цілому, проект розрахований на те, що в кінцевому рахунку він сприятиме розбудові громадянського суспільства у контексті розуміння інтересів людей з особливими потребами [10].

В Україні питання адаптації людей з особливими потребами до повноправного життя залишається актуальним. Не відпрацьованим є механізм освіти дітей, котрі мають інвалідність, тому в рамках проекту, який зорієнтований на введення інновацій у цій сфері в Україні, обов'язково враховуватиметься досвід Канади. Важливість проекту, полягає у тому, що він спрямований на соціалізацію осіб з порушеннями психофізичного розвитку, здобуття ними освіти, через створення для них матеріальної бази (відповідних спеціальних (інклюзивних) шкіл), підготовку педагогічних кадрів та правової основи.

У 2010 р. в Україні стартував інноваційний проект зі створення підліткової юстиції, розрахований на 5 років. Мета проекту полягає у підготовці законодавства для створення юстиції з урахуванням міжнародних стандартів прав дітей, для максимального захисту прав неповнолітніх. Проект фінансується Канадським агентством міжнародного розвитку та реалізується Агітімі Канада Консалтинг Лтд, за допомоги Уряду провінції Альберта та головних партнерів проекту: Міністерства юстиції України та Верховного Суду України, а також громадськості.

Проект зосередив увагу на виробленні законодавства, покращенні існуючих моделей роботи з неповнолітніми, виховування відповідальності у неповнолітніх, попередженні злочинів та реабілітації малолітніх злочинців. У планах співпраці канадської та української сторони проект має посприяти розробці законодавства та політики в сфері кримінальної юстиції щодо неповнолітніх. Загалом, ця сфера юстиції є не розвинутою в Україні, тому канадською стороною було запропоновано технічну допомогу, фінансування та власні напрацювання у даній галузі. Тому можна вважати цей проект можна назвати інноваційним, адже він є чи не першим, який проводиться в Україні з питань кримінальної юстиції стосовно неповнолітніх [11].

Канада реалізує низку інноваційних програм та проектів, пов'язаних з розвитком місцевого самоврядування в Україні. Серед них можна виділити: проект «Розбудова спроможності до економічно обґрунтованого планування розвитку областей і міст України» (Проект РЕОП), «Регіональне врядування та розвиток» (РВР), «Місцевий економічний розвиток міст України» (МЕРМ);

«Розробка та впровадження публічної політики в Україні» (PRISM).

Проект «Розбудова спроможності до економічно обґрунтованого планування розвитку областей і міст України» фінансується Канадським агентством міжнародного розвитку. Передбачається його впровадження протягом п'яти років (2010-2015). Мета проекту полягає у допомозі в розвитку українських міст та областей через навчання представників місцевої влади у сфері планування соціально-економічного розвитку (перспективний план), враховуючи економічні, бюджетні, демографічні показники, для розробки курсу економічних перетворень. В якості пілотних областей було обрано Дніпропетровську та Львівську, та міста Львів, Дніпропетровськ, Червоноград, Дрогобич, Нікополь, Кривий Ріг. Проект ґрунтується на канадському досвіді з питань місцевого самоврядування [12].

Проект «Регіональне врядування та розвиток» (PBP), на відміну від попередніх, розрахований не на п'ять, а на вісім років – з 2005 по 2013 рр. Даний проект реалізовувався протягом двох етапів. Головне завдання полягало у сприянні регіональному економічному росту в Україні. А забезпечити цей процес планувалося за допомогою навчання у плануванні, розробці стратегій та вдосконаленні законодавства з питань місцевого самоврядування та економічного розвитку регіонів.

Даний проект співпрацює з вище згадуваними проектами: «Розбудова спроможності до економічно обґрунтованого планування розвитку областей і міст України», «Місцевий економічний розвиток міст України» (МЕРМ); «Розробка та впровадження публічної політики в Україні» (PRISM).

Протягом діяльності проекту PBP було розроблено інноваційну програму навчання державних службовців з 13 областей України з подальшим практичним використанням на місцях. Окрім цього, надавалася допомога у розробці стратегій регіонального розвитку двох пілотних областей: Запорізької та Закарпатської [15]. Для економічного розвитку регіонів України канадські фахівці підійшли з позиції навчання конкретних виконавців на місцях з подальшим моніторингом виконання поставлених завдань.

Поряд з вище згадуваним проектом існує ще один – «Місцевий економічний розвиток міст України» (МЕРМ), розрахований на період з 2010 по 2014 рр. Як і попередній, він реалізується за фінансової підтримки Канадського агентства міжнародного розвитку за сприяння Федерації канадських муніципалітетів. Проектом передбачена допомога містам у плануванні місцевого економічного розвитку, реформуванні місцевого самоврядування та управлінні в цілому, поліпшення послуг тощо. Акцент робиться на те, що завдяки розвитку та поліпшенню врядування планується покращити економічний розвиток українських міст. В рамках проекту допомога надається містам Львівської та Дніпропетровської областей (всього 13 міст) [13]. Канадські фахівці спільно з українськими партнерами проводять навчання, працюють над реалізацією поставлених завдань: розробки та реалізації стратегії економічного розвитку, розгляду питань гендерної рівності та екологічних проблем. Окрім того, спеціалісти з Канади надають технічну підтримку у реалізації даного проекту на місцях. Зусиллями проекту було залучено кошти, розроблено стратегії розвитку областей, удосконалено політику регіонального розвитку.

Наступним проектом у сфері місцевого самоврядування є «Розробка та впровадження публічної політики в Україні» (PRISM). Він також фінансується Канадською агенцією міжнародного розвитку, але керує проектом Канадське бюро міжнародної освіти (CBIE). Власне, так само, як і попередні, він розрахований на п'ятирічний період (2007–2012 рр.). Проект здійснюється в рамках канадської програми з технічного співробітництва з Україною. В цілому, ця форма співпраці спрямована на допомогу у розвитку можливостей урядових інституцій України розробляти та впроваджувати публічну політику. Так, співробітництво в рамках проекту PRISM ведеться з Львівською, Закарпатською та Запорізькою областями державними адміністраціями та Радою Міністрів Автономної Республіки Крим [14]. Мета проекту полягає у розвитку демократії, права, врядування, створенні умов для реформ, обміну знаннями через розвиток відповідальної політики за допомогою Канади.

Переважає більшість інноваційних проектів у сфері місцевого самоврядування в Україні фінансувалися Канадським агентством міжнародного розвитку. Ці проекти можна назвати інноваційним з перш за все з тієї позиції, що була вперше запропонована модель розвитку місцевого врядування. Було підготовлено велику кількість фахівців, які представляли різні регіони. Проекти реалізовувалися від стадії теоретичної розробки до практичного втілення.

Для апробації часто обиралися «пілотні міста». Як правило, в якості пілотних проектів беруться міста з різних регіонів України: захід – схід, захід – центр. Приклади вже наводилися:

Закарпатська та Запорізька області (проект PBP), Львівська та Дніпропетровська області (проект МЕРМ). Такий підхід є логічним, бо кожен регіон України має свою специфіку розвитку економіки, направленість господарства, індустрії, політичну кон'юнктуру. Тому виявлення сильних та слабких сторін інновацій, які впроваджуються на прикладі різних регіонів, є просто необхідним. Також, за термінами реалізації означених проектів є певна схожість, бо майже всі, за виключенням проекту PBP, були розраховані, в середньому, на п'ять років.

Інноваційні проекти яскраво представлені і в сфері ядерної енергетики та супутникового зв'язку. У травні 2008 р. компанія «Енергоатом» (Україна) та компанія AECL (Канада) налагодили співпрацю в області ядерної енергетики. Дане співробітництво засноване на основі Угоди між урядами України і Канади про співробітництво у галузі мирного використання ядерної енергії 1995 р. (набула чинності у 1999 р.) та адміністративної домовленості між Міністерством охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України і Контрольною радою з атомної енергії Канади 20.12.1995р. [16]. На основі домовленості передбачено впровадження канадських ядерних технологій в Україні, а також використання на українських атомних станціях канадських реакторів CANDU. Даний проект є надзвичайно важливим для нашої енергетики, бо ж впровадження канадських технологій та продукції (реакторів), сприятиме оновленню в Україні виробничих потужностей та збільшенню їх продуктивності [17].

У 2009 р. Канада спільно з Національним космічним агентством України запустила інноваційний проект по створенню в Україні національної системи супутникового зв'язку. Даний проект мав на меті сприяння якісно новому розвитку інформаційних систем в Україні. Фінансувала проект Корпорація розвитку експорту Канади (EDC), що є канадською експортною кредитною агенцією, котра пропонує інноваційні комерційні рішення для допомоги канадським експортерам та інвесторам реалізувати власні бізнес-проекти за кордоном. Співпраця Корпорації та України реалізується на основі Протоколу між Кабінетом Міністрів України та Корпорацією розвитку експорту, урядовою установою Канади про фінансове співробітництво [18]. Даний проект істотно поліпшив якість зв'язку в Україні, дав поштовх до модернізації інформаційних систем.

Отже, співпраця між Канадою та Україною в інноваційній сфері почалась ще до здобуття незалежності нашою державою і продовжується донині. Регулюється законом України «Про інноваційну діяльність» ті іншими документами. Співпраця між державами відображена у низці спільних проектів у науково-освітній сфері, промисловості та самоврядуванні. Канада враховує різну специфіку регіонів нашої держави, і тому більшість пілотних-проектів реалізуються у різних частинах України. Звичайно, в рамках статті було розглянуто не всі існуючі, але показові проекти, які можна назвати інноваційними. Вони ілюструють те, що фінансується більшість проектів Канадською Агенцією Міжнародного розвитку і реалізуються вони різними канадськими організаціями у співпраці з українською стороною. При цьому, слід відзначити, що Україна є здебільшого споживачем канадських інновацій. Ознайомлення з канадською моделлю врядування, юстиції, освіти сприяло залученню цього досвіду представниками української сторони у таких напрямках як розвиток міст, ситуація зі злочинністю, інклюзивна освіта тощо. Запропонований огляд дозволяє стверджувати наявність позитивного ефекту спільного канадсько-українського співробітництва у сфері інновацій.

Список використаних джерел

1. Шумпетер, Й. Теория экономического развития / Й. Шумпетер. – М.: Прогресс, 1992. – 231 с.
2. Твисс Б. Управление научно-техническими нововведениями / Твисс Б. – М.: Экономика, 1989. – 271 с.
3. Санто Б. Инновация как средство экономического развития / Санто Б. – М.: Прогресс, 1990. – 296 с.
4. Антонюк, Л. Л. Инновации: теория, механизм разработки и коммерциализации: Моногр. / Л.Л. Антонюк, А.М. Поручник, В.С. Савчук. – К.: КНЕУ, 2003. – 394с.
5. Бажал Ю. М. Економічна теорія технологічних змін: Навчальний посібник / Бажал Ю. М. – Київ: «Заповіт», 1996. – 238 с.
6. Про інноваційну діяльність: Закон України від 4.07.2002 № 40-IV / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=40-15>.
7. О Компании: История предприятия [Електронний ресурс] /ООО Таврия Магна. – Режим доступу: <http://www.tavma.com.ua/ru/history/>
8. Everyone Belongs: Promoting Inclusive Education in Ukraine [Electronic resource] / Curt Canada Ukraine research team. – Mode of access: <http://www.canada-ukraine.org/Projects.htm>
9. Развитие политики инклюзивных школ. Интегрированное планирование услуг, их надания та финансирования в Канаде: посібник / Дж. Блейз, Е.

Чорнобай, Ш. Крокер, Е. Страт, О. Красюкова-Еннз. – К.: Паливода А. В., 2012. – 46 с. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.education-inclusive.com/wp-content/docs/2013/01/Розвиток-політики-інклюзивних-шкіл.pdf>

10. Інклюзивне навчання [Електронний ресурс]/ Канадсько-український проект «Інклюзивна освіта для дітей з особливими потребами в Україні». – Режим доступу: <http://www.education-inclusive.com>

11. About UJJRP [Electronic resource]/Ukraine Juvenile Justice Reform Project. – Mode of access: http://youthjustice.org.ua/about_ukr.html

12. Загальна інформація [Електронний ресурс]/ Проект міжнародної технічної допомоги «Розбудова спроможності до економічного обґрунтованого планування розвитку областей і міст України». – Режим доступу: <http://www.ebed.org.ua/uk/zagalna-informaciya>

13. Опис проекту [Електронний ресурс]/ Проект «Місцевий економічний розвиток міст України». – Режим доступу: <http://www.mled.org.ua/about/description>

14. Інформація про проект [Електронний ресурс]/ Проект «Розробки та впровадження публічної політики в Україні». – Режим доступу: http://209.217.97.140/prism/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=10&lang=uk

15. Загальна інформація [Електронний ресурс]/ Канада Україна: Проект «Регіональне врядування та розвиток». – Режим доступу: http://www.rgd.org.ua/about/general_information/

16. Адміністративна домовленість між Міністерством охорони навколишнього природного середовища та ядерної безпеки України і Контрольною радою з атомної енергії Канади згідно з Угодою між Урядом України та Урядом Канади про співробітництво у мирному використанні ядерної енергії від 20.12.1995 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/124_022

17. НАЕК «Енергоатом» та канадська AECL обговорили перспективи співпраці [Електронний ресурс]/ НАЕК «Енергоатом» – Режим доступу: http://www.energoatom.kiev.ua/ru/news/nngc?_m=pubs&_t=rec&id=22219

18. «Протокол між Кабінетом Міністрів України та Корпорацією розвитку експорту, урядовою установою Канади, про фінансове співробітництво» від 14.12.1998 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/124_010

* * *

УДК 94:[321.01:26](477)

Ірина Цимбал, науковий співробітник, Український інститут національної пам'яті, Україна, Київ

Регіональні особливості релігійної ідентичності в сучасній Україні

Розглянуто особливості сучасного релігійного стану в Україні та регіонального розташування Церков. Зокрема розкрито питання регіональної самоідентифікації населення України.

Ключові слова: релігійна традиція, Церква, регіональна ідентичність, держава.

Ірина Цимбал. Региональные особенности религиозной идентичности в современной Украине

Рассмотрено особенности современного религиозного состояния на Украине и регионального расположения Церквей. В частности рассмотрен вопрос региональной самоидентификации населения Украины.

Ключевые слова: религиозная традиция, Церкви, региональная идентичность, государство.

Irina Tsybal. Regional features of religious identity are in modern Ukraine

The features of the modern religious state in Ukraine and regional location of Churches are considered. Question of regional self-definition of population of Ukraine considered in particular.

Key words: religious tradition, Church, regional identity, state.

Мета цієї статті полягає в тому, щоб визначити особливості регіонального релігійного стану в сучасній Україні. Отже, проблема національної та релігійної самоідентифікації громадян України є надзвичайно актуальною і невідкладною, оскільки наукове осмислення подібних проблем диктується нагальними потребами Української держави. Роль релігії та культури велика не тільки у становленні національної ідентичності а також й в усуненні конфліктів на етнонаціональному ґрунті, вона повинна спонукати розвитку діалогу культур. Формування релігійної ідентичності здійснюється навколо трьох речей: релігійних цінностей, релігійних знань, та релігійної поведінки. Тобто у релігійній спільноті мають бути власна пам'ять про себе, власні знання та версія свого того, чим саме є ця релігійна спільнота. Повинні бути власні цінності, які приймаються членами групи, та стиль поведінки, за яким можна було б судити про належність людей саме до цієї групи.

Відомо, що проблема національної та релігійної ідентичності в зарубіжній науці вивчалася переважно в руслі соціальної і культурної антропології та психології з різних теоретико-методологічних позицій (З.Фрейд, Е.Еріксон, К.Юнг, А.Ватерман, Б.Геральд, Д.Маттесон, Е.Дюркгейм, Ф.Барт, В.Дуаз, Г.Кон, В.Коннор, М.Мід, Е.Сміт, Ю.Хабермас, С.Гантінгтон, Ч.Тейлор, Г.Люббе, В.Хесле, та ін.). Проблеми взаємовідносин релігії та держави, ролі релігії в процесі морального виховання розглянуто в працях В.Андрушенка, М.Михальченка, А.Колодного, П.Яроцького, Л.Рязанової Н.Балабанова, В.Сленського, А.Ручки та ін.

За роки незалежності у конфесійному середовищі Української Держави відбулися істотні зрушення кількісного та якісного порядків. Сучасна українська релігійна культура знаходиться у процесі трансформації. Зараз відбувається зміна духовних парадигм, також і вплив релігійного фактору на суспільні відносини не є сталим (має тенденцію до збільшення).

Локальна ідентифікація жителів України превалює в усіх регіонах, але найбільше – у Центрі (50%) і на Півдні (49%). Регіональна ідентифікація найбільше властива жителям Сходу (19%) і найменше – Центру (10%), а із загальнонаціональною ідентичністю найбільше уособлюють себе на Заході країни (відносна більшість у 40%) [1, с. 2].

Специфіку сучасним взаєминам держава – церква надає попередній період української історії, який характеризується спробами тоталітарної держави знищити церкву, перетворити релігійні громади на своєрідні резервації, відсутність реальної змоги для відправлення культових потреб. Кардинальні зміни сталися з 1991 р. Сучасна Конституція України (стаття 35) відповідає міжнародним нормам щодо свободи віросповідання [2, с. 11.] й проголошує нейтральне ставлення держави до офіційно зареєстрованих релігійних громад та невтручання в справи церкви. Завдання державної політики – надати умови для безперешкодної діяльності об'єднань віруючих.

Основні напрями формування релігійних ідентичностей були визначені новопосталою конфігурацією релігійних акторів у суспільно-політичному житті країни: легалізованою наприкінці 1989 р. Українською греко-католицькою церквою (УГКЦ), створеною того ж року втретє упродовж XX ст., Українською автокефальною православною церквою (УАПЦ, офіційну реєстрацію здобула у 1990 р.), розколом у 1992 р. в автономній Українській православної церкві (УПЦ в юрисдикції Московського патріархату), внаслідок якого на релігійній мапі України з'явилась ще одна православна релігійна організація – УПЦ – Київський патріархат. Саме ця група церков, що позиціонують себе як традиційні, історичні, національні, як такі, що вплинули на розвиток української історії і культури, – стала епіцентром формування тих нових ідентичностей, в яких релігійне виявилось тісно пов'язаним з етнонаціональним, політикою нації – і державотворення. Саме у цій групі церков рівень інструменталізації релігії різноманітними суспільно-політичними силами, часто різновекторного спрямування, виявився найвищим [3, с. 198.].

Об'єктивним наслідком етноконфесійної регіоналізації стає формування територій сильного домінування однієї з церков не лише в духовному, культурному, а й у політико-правовому сенсі, тоді як інші церковні структури посідають місце другорядних, дискримінованих, а то й відверто гнаних [4].

Релігійна мережа в Україні станом на 1 січня 2013 року представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діє 36995 релігійних організацій, в тому числі 87 центрів та 295 управлінь, 35460 релігійних громад (справами церкви опікується 31313 священнослужителів), 500 монастирів (чернечий послуш несуть 6834 ченці), 370 місій, 81 братство, 202 духовних навчальних закладів (навчається 19752 слухачі), 13157 недільних шкіл. Висвітленням релігійного життя займаються 384 церковних друкованих засобів масової інформації. Для проведення богослужінь релігійні організації використовують 23814 культових та пристосованих під молитовні будівлі [5].

Зараз єдиної православної церкви в Україні немає і українське православ'я чітко розмежоване на три конфесії:

– Українська Православна Церква (в юрисдикції Московського Патріархату) – УПЦ-МП;

– Українська Православна Церква Київського Патріархату – УПЦ-КП;

– Українська Автокефальна Православна Церква – УАПЦ [6].

Розглянемо дані таблиці 1 «До якої релігії Ви себе відносите?». Більшість (68%) опитаних ідентифікують себе з православ'ям, близько 8% – з греко-католицизмом, 7% опитаних віднесли себе до «просто християн», 13% – засвідчили, що не відносять себе до жодного з релігійних віросповідань. Віросповідне самовизначення має виразну регіональну специфіку. Так, найбільше число православних є характерним для Півдня (76%), Центру (74%) і Сходу (72%), на Заході їх частка становить лише 46%. Натомість,

Табл. 1

«До якої релігії Ви себе відносите?», % опитаних

	Україна			регіони											
	2000р	2005р	2010р	Захід			Центр			Південь			Схід		
	2000р	2005р	2010р	2000р	2005р	2010р	2000р	2005р	2010р	2000р	2005р	2010р	2000р	2005р	2010р
Православ'я	66,0	60,8	68,1	52,3	44,2	45,9	69,0	59,1	73,8	68,8	64,9	76,4	69,7	70,0	71,8
Римо-Католицизм	0,5	1,6	0,4	1,3	1,9	1,0	0,8	2,4	0,5	0,0	0,3	0,3	0,0	1,0	0,2
Греко-Католицизм	7,6	7,6	7,6	38,4	38,4	37,2	0,6	0,5	0,3	0,0	0,0	0,0	0,4	0,6	0,8
Протестантські та Євангелічні Церкви	2,0	1,3	1,9	0,8	2,6	3,8	2,9	0,9	0,5	1,7	1,3	0,0	1,9	0,9	3,2
Іудаїзм	0,3	0,2	0,1	0,5	0,0	0,0	0,2	0,5	0,2	0,0	0,3	0,3	0,4	0,0	0,0
Іслам	0,7	0,4	0,9	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	3,0	2,3	4,9	0,4	0,1	0,3
Буддизм	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,2	0,3	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0
Індуїзм	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Язичництво	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Я просто християнин	6,9	15,8	7,2	2,7	10,8	6,9	7,8	24,4	7,7	4,0	10,3	7,2	9,9	12,6	7,0
Інше	0,5	0,2	0,2	0,0	0,5	0,8	0,5	0,2	0,0	0,7	0,3	0,0	0,6	0,0	0,0
Не відношу себе до жодного з релігійних віросповідань	15,3	11,8	13,2	4,0	1,3	4,1	18,2	11,8	17,0	20,9	19,9	10,2	16,6	14,2	16,3
Не відповіділи	-	0,2	0,3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	0,4	0,5

37% жителів Заходу відносять себе до греко-католицизму, в інших регіонах – менше 1% (на Сході – 0,8%, у Центрі – 0,3%). Послідовники ісламу становлять 5% жителів Півдня і 0,3% – Сходу. Хто вважає себе «просто християнином», однакова частка в усіх регіонах країни (по 7%). Тих, хто не відносить себе до жодного з існуючих віросповідань, найменше на Заході (4%), найбільше – в Центрі (17%) та на Сході (16%) [7, с. 34].

Існування десятків різних церков не відміння традиційного домінування в Україні християнства. Із загальної кількості релігійних організацій в нашій державі на громади послідовників християнства завжди припадало не менше 80%. Переважаюча більшість віруючих – православні. Україна по праву посідала і продовжує посідати одне з чільних місць у православному світі: українці становлять приблизно 16% православних Європи і населяють 10% території країн православ'я. На теренах держави і за кордоном діє близько 9000 громад православних конфесій (із загальної кількості майже 19000) [8].

Прихильниками православної церкви є українці, росіяни, білоруси, румуни, молдовани, болгар, албанці, греки, гагаузи, представники інших етнічних груп. Її громади, організації та об'єднання рівномірно розташовані на всій території держави. Православна церква в умовах поліконфесійного суспільства не одноманітна. Вона, як зазначалося вище, складається з таких основних утворень: Українська православна церква Київського патріархату, Українська православна церква Московського патріархату, Українська автокефальна православна церква, які разом з іншими православними громадами об'єднують понад 95 тис. організацій, що становить майже 53 % всій релігійній мережі України. Таке різноманіття православних утворень зумовлено процесом національного державотворення, політичними чинниками, наявністю представників різноманітних етнічних груп, які традиційно належали до певних православних релігійних громад, та ін.

На сьогодні найчисельнішою серед православних церков України є Українська православна церква (УПЦ). За чотири останні роки УПЦ розширила свою мережу з 11539 осередків у 2009 році до 12895 у січні 2013 року (1356 організацій або 10,5 % приросту). На початок 2013 року релігійні організації УПЦ становлять 67,5 % православних громад країни або 34,8 % від всіх релігійних організацій держави. Переважна більшість релігійних структур УПЦ діють в центрі та на заході держави, зокрема в Вінницькій (1005), Хмельницькій (964), Донецькій (738), Київській (720), Волинській (666), Житомирській (662), Закарпатській (648), Рівненській (645) областях.

Громади Української греко-католицької церкви (УГКЦ) діють в усіх регіонах держави. За чотири останні роки УГКЦ розширила свою мережу з 3570 осередків у 2009 році до 3919 одиниць на січень 2013 року (349 організацій або 8,9 % приросту за 4 роки). Переважна більшість релігійних структур УГКЦ діють на заході держави, зокрема у Львівській (1588), Тернопільській (816), Івано-Франківській (700), Закарпатській (445) та Хмельницькій (65) областях.

За останні роки структура Римсько-католицької церкви в Україні (РКЦ) набула усталеної форми. На початок 2013 року релігійні організації РКЦ становлять 22,1 % католицьких осередків країни або 3,0 % від всіх релігійних організацій держави. Переважна більшість релігійних структур РКЦ діють на за-

ході держави, зокрема у Львівській (163), Хмельницькій (153), Житомирській (145), Вінницькій (131), Закарпатській (100), Тернопільській (91), Івано-Франківській (37) областях [5].

Спіраючись на вищевикладене, можна сказати, що жодна з діючих в Україні чисельних ієрархизованих церков не має переваги в жодному з її регіонів. Інституційна мережа релігійних організацій, яка створена впродовж останніх років, зберігає сталу конфігурацію, і внаслідок приросту релігійних осередків, відповідає релігійним потребам віруючих. Виходячи з цієї динаміки розвитку інституційної мережі Церков і релігійних організацій останнього десятиліття показує, що регіональний характер зазначених Церков у ближчому майбутньому буде зберігатися.

Аналіз кількісних показників поширення та розподілу релігійних осередків по території держави демонструє дещо вищу концентрацію їх чисельності на заході держави із тенденцією до зменшення на схід та південь: у 8 областях Західного регіону (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Хмельницька, Чернівецька) сконцентровано 39 % релігійної мережі держави, в 9 областях Північно-Центрального регіону (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ) – 31,0 %, в 10 областях Південно-Східного регіону (Автономна Республіка Крим, Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Харківська, Херсонська області та м. Севастополь) – 30,0 % [5].

На 1 січня 2013 року у найбільшому за чисельністю релігійних організацій Західному регіоні загалом було 14460, і вони становили 39,0 % (за 4 роки кількість громад збільшилась на 682 одиниці або 4,9 %, а їх частка в загальнодержавному показнику зменшилась на 1,0 %). У другому за чисельністю Північно-Центральному регіоні на сьогодні сконцентровано 11451 первинний осередок, що становить 31,0 % релігійної мережі (за 4 роки кількість громад збільшилась на 1010 одиниць або на 8,8 %, а їх частка в загальнодержавному показнику збільшилась на 1,0 %). У Південно-Східному регіоні на 1 січня 2013 року таких осередків нараховується вже 11084 одиниці, що становить 30,0 % від загальної кількості релігійної мережі (за 4 роки кількість громад збільшилась на 838 одиниць або на 7,6 %, але їх частка в загальнодержавній мережі релігійних організацій залишилась стабільною). За конфесійною ознакою розподіл релігійних організацій свідчить про домінування в Україні православ'я, до складу якого на початок 2013 року входить 19107 релігійних організацій, що становить 51,6 % від загальної кількості релігійних осередків віруючих країни, проти 17071 або 51,6 % на початок 2009 року. Відтак, впродовж 4 років простежується тенденція до збереження питомої ваги православних в загальнодержавній складовій (ті ж самі 51,6 %). Приріст кількості їх релігійних громад за 4 роки становив 2036 одиниць, у 2012 році – 828 одиниць або 4,3 %, що є вищим від загальнодержавного (1,4 %) показника приросту за 2012 рік [5].

Протягом останнього часу набуває визнання той факт, що втра- та релігійної однорідності це об'єктивна закономірність розвитку сучасних суспільств. Навіть у найрозвинутіших з них, попри всі спроби відшукати оптимальну модель державно-церковних відносин, втілити принципи толерантного співіснування, узгодити національні інтереси з інтересами повноцінного функціонування затребуваних у суспільстві віросповідань, – поліконфесійність

залишається джерелом соціальної напруженості. Конфесійна роз'єднаність значно перешкоджає консолідації суспільства, провокує протистояння між віруючим населенням України.

Сучасний стан релігійних об'єднань дає можливість дійти до висновку щодо їх поліконфесійності. В цілому ж, регіональний вимір релігійності в Україні співпадає з регіональними та локальними соціокультурними, історичними, економічними особливостями розвитку спільнот. Майбутнє України значною мірою пов'язане з процесом формування солідарної політичної нації. Успішність цього процесу визначається передусім синтезом двох вимірів ідентичності: територіальної і етнічної. Поліетнічність і полікультурність українського соціуму, що має досить чіткий регіональний вимір, диктує необхідність найуважливішого ставлення до усієї цієї гами. І зараз, в умовах демократизації суспільного життя, з'явилися сприятливі можливості для конструктивного діалогу різних церков та релігійних організацій, щоб на засадах релігійної моралі, пошуку національної ідеї, утвердження соборності наших земель сприяти нашій громадськості в налагодженні справи духовного стану в державі.

Список використаних джерел

1. Шангіна Л. Про країну, державу та громадян у перехідному віці / Л. Шангіна // Дзеркало тижня. – 19 серпня 2006 р. – С. 2.
2. Конституція України з порівняним викладом статей, змінених конституційною реформою / Упорядник Ковальчук Є.О. – Харків : Бурун Книга, 2009. – 72 с.
3. Кочан Н. І. Релігійність в Україні: регіональний вимір / Н. І. Кочан // Збірник наукових праць «Політологічні студії»; Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України ; [редкол.: В. В. Нечитайло (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Вип. 1. – С. 197-208.
4. Арістова А.В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст / А.В. Арістова // Мультиверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури, – 2006. – № 55. [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.filosof.com.ua/Jornel/M_55/Aristova.htm.
5. Інформаційний звіт Міністерства культури України «Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-конфесійних відносин в Україні за 2012 рік» [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1212%3A1&catid=51%3Astats&Itemid=79&lang=uk.
6. Релігійно-інформаційна служба України [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.old.risu.org.ua.
7. Інформаційно-аналітичні матеріали до засідання круглого столу «Державно-конфесійні відносини в Україні, їх особливості і тенденції розвитку» 8 лютого 2011 року; Центр О. Разумкова [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.ucps.org/upload/prz_2011_Rlg_small.pdf.
8. Смітюх Г.Є., Стрілецький В.В. Сучасна релігійна ситуація в Україні як дзеркало ідеологічного вакууму / Г.Є. Смітюх, В.В. Стрілецький // Україна сакральна [Електронний ресурс] // Режим доступу: www.myslenedrevo.com.ua.

* * *

УДК 316.6

Олександр Штоквиш, канд. філософських наук, старший науковий співробітник, Український інститут національної пам'яті, Україна, Київ

Етнічна образа як компонент суспільної пам'яті

Проаналізовано природу етнічної образи, досліджено та визначено її суть та специфіку, показано її місце та роль у розвитку взаємовідношень сучасних етнонаціональних спільнот.

Ключові слова: етнічна образа, суспільна пам'ять, історична пам'ять, образ ворога, міжетнічний конфлікт.

Александр Штоквиш. Этническая обида как компонент общественной памяти

Проанализирована природа этнической обиды, исследованы и определены ее сущность и специфика, показаны ее место и роль в развитии взаимоотношений современных этнонациональных общностей.

Ключевые слова: этническая обида, общественная память, историческая память, образ врага, межэтнический конфликт

Aleksandr Shtokvish. Ethnic resentment as a component of public memory

The nature of the ethnic resentment was analyzed and determined its essential and specificity are shown in its place and role in the development of relations of modern ethno-national communities.

Keywords: ethnic resentment, public memory, historical memory, the image of the enemy, inter-ethnic conflict.

Етнічна образа – один із атрибутів етнічної культури, що свідчить про наявність в історичній свідомості певної етнічної спільноти (носія образи) негативних емоційно-експресивних почуттів щодо іншої (винуватця, чинника образи), пов'язаних зі спогада-

ми або уявленнями про провадженням останньою певних негативних дій (навмисних чи випадкових), які глибоко зачіпають почуття етнічної гордості, завдають болю й страждань (фізичного і/чи морального характеру), породжують почуття несправедливості та приниження у носія етнічної образи.

Феномен етнічної образи не є ретельно дослідженим науковцями, хоча він безумовно заслуговує на увагу з їх боку, особливо якщо враховувати, що саме етнічна образа є благодатним ґрунтом для культивування міжетнічної напруженості, неприязні, які можуть згодом перерости у відверту ворожнечу, яка, у свою чергу, може призвести до міжетнічного чи міждержавного конфлікту з відповідними наслідками. Схожі ідеї, щоправда без застосування терміну «етнічна образа», зустрічаються у відомого російського релігійного мислителя, поета, публіциста та літературного критика В. Соловйова. На вітчизняних теренах дослідження з даної проблематики було започатковане В.Ігнатовим [1, 2, с.15-16; 3, с.691].

Взаємовідносини різних народів, особливо, країн-сусідів не завжди були мирними і безжмарними; чимало було епізодів, які затьмарювали взаєморозуміння, були несправедливими і образливими. Оскільки, як відомо з історії, в міжетнічній взаємодії існує конкуренція (змагання етнічних спільнот за престижні соціальні, економічні, політичні, культурні ніші), часто етнос, більш потужний в політико-соціальному, економічному, демографічному сенсі, прагнучи до утворення або до зміцнення власної державності, здійснює щодо слабших етнічних спільнот політику, спрямовану на подальше їх ослаблення як потенційних конкурентів, яка може включати низку досить жорстких, етнодеструктивних заходів як-от: дискримінація за етнічною ознакою, постулювання себе як панівної, титульної, а значить більш розвинutoї у всіх відношеннях спільноти, прищеплення тим самим етнічній меншині комплексу меншовартості; нищення основних ознак її окремішності, самотності, шляхом витіснення корінного населення з його споконвічної території, депортації, нищення його мови (лінгвоцид), заборона традиційних вірувань, або й взагалі здійснення етноциду. Наслідком подібних дій є формування стійкої етнічної образи у пригнобленого етносу, що з часом може розвинути до стадії етнічного конфлікту.

Окремі народи тривалий час перебували у стані війни між собою, або один етнос, зазвичай, більший за кількістю населення і маючий власну державу, пригнічував інший – дрібніший і менш згуртований. Все це накладало відбиток на етноісторичну свідомість цих спільнот, внаслідок чого, у пам'яті народу пригнічуваного, упосліджуваного зберігалася неприязнь, недовіриліве, насторожене, а то й вороже ставлення до представників народу-кривдника, що знаходить відображення у фольклорі, мистецтві, обрядках, релігійних текстах.

Наприклад, у священній книзі юдеїв і християн – Старому Заповіті згадується про кривди, заподіяні стародавнім євреям єгиптянами під час єгипетської неволі (єгипетського полону), про утиски синам Ізраїлевим від ханаанців, філістимлян, вавілонян та інших народів. В пам'ять про тяжкі роки єгипетського приниження і позбавлення від нього, євреї відмічають свято Песах (Пасхи). В давньоруському літописі «Повість минулих літ» міститься інформація про наявність у пам'яті східнослов'янських племен етнічної образи щодо народу аварів (обрів), які жорстоко гнобили плем'я дулібів. На сьогодні відомо дуже багато проявів етнічної образи саме як відгомону минулого: у сербів, болгар, вірмен, курдів щодо турків; у осетин, абхазців щодо грузинів, також складним є переплетіння взаємних українсько-польсько-російських етнічних образ тощо.

Але тут необхідно розрізняти певні моменти. Хоча ми й знаємо, що етнічна образа є спадком минулого, важливо розуміти про яке саме минуле йдеться у кожному конкретному випадку. Якщо йдеться про геноцид вірмен у часи Першої світової війни чи Голокост під час Другої світової війни, то тут дійсно мають місце почуття породжені спогадами живих свідків (учасників) подій, або їх нащадків, які знають про те, що сталося саме з цих спогадів. Тобто тут ставлення до «чужого» – кривдника «своїх», «нас» обумовлено впливом автобіографічної та комунікативної пам'яті, за термінологією Я. Ассмана. Хоча навіть на цьому рівні «живої» пам'яті, пам'яті автобіографічної та комунікативної не є ідентичними стосовно спогадів, які вони фіксують.

У першому випадку йдеться про сприйняття подій минулого людиною – очевидцем подій, і образ останніх формується на основі суб'єктивного сприйняття їх сучасника. Крім цього на формування цього образу впливає інтерпретація цих же подій суспільним домінуючим суб'єктом (провладні політичні, соціально-культурні еліти), тобто той комплекс сприйняття минулого, який охоплюється поняттям домінуючої пам'яті. Коли ж зазначені спогади за допомогою живого спілкування передаються наступним поколінням (від батьків дітям, від дітей онукам) то вже на цій стадії можливі певні корекції суспільної пам'яті під впли-

вом, скажімо, нових подій сучасності, які не мали місця в минулому. Відтак почуття етнічної образи щодо певного народу може, відповідно, зростати або ж зменшуватися.

Що ж стосується культурної пам'яті, то вона, на відміну від комунікативної, не поширюється сама собою, а потребує особливих носіїв – осіб, які мають високий соціальний статус (істориків, поетів, філософів, політиків). Крім цього вона потребує спеціальних механізмів і інститутів трансляції, а, відповідно, за нею здійснюється контроль через державну та іншу (впливові соціальні групи) політику. Відтак і рівень етнічної образи виявляється залежним, по-суті, не від реально заподіяних кривд однією етнічною спільнотою іншій, а від особливостей функціонування пам'яті у тому чи іншому суспільстві.

Дійсно, якщо проаналізувати складні перипетії взаємин українського народу з іншими народами на протязі його історичного становлення, то досить неважко помітити певну невідповідність (асиметрію) існуючої у історичній свідомості українців етнічної образи дійсним провинам інших народів. Наприклад стосунки українського етносу з кримськими татарами протягом декількох століть були кривавими й жорстокими, коштували багатьох життів українського люду полеглого в битвах чи під час набігів та вивезеного у рабство. Водночас стосунки з єврейським населенням, яке проживало на території сучасної України хоч і не можна назвати приязними, але відносно українців євреї не чинили таких утисків і кривд, які зазнавалися від татар, хоча лихварництво та монополне володіння деякими видами діяльності з боку євреїв драгувало місцеве населення. Водночас високий ступінь ворожості до представників єврейської нації, який, безумовно, є наслідком глибокої етнічної образи, зберігається до сьогодні, у той час як кривдники-татари згадуються хіба що у фольклорних пам'ятках. І таких прикладів багато. Узяти хоча б росіян, стримано-поблажливе ставлення яких до тих же татар чи монголів, які близько двохсот років утримували північну Русь під ігом, явно не є відповідним порівняно з почуттями етнічної образи, яке притаманне історичній свідомості росіян щодо народів Заходу, зокрема поляків.

Дані приклади вказують на важливий момент як у функціонуванні етнічної образи, так і у функціонуванні суспільної пам'яті взагалі. Скажімо, якщо у минулому мав місце певний епізод у співіснуванні двох етнічних спільнот, який спричинив почуття образи у однієї щодо іншої, то протягом певного часу це почуття буде «жити» і ускладнювати собою «співжиття» даних спільнот. Але якщо це почуття, певним чином, штучно не підживлювати, не культивувати, то воно, згодом, почне згасати. Як зазначають фахівці у сфері memory studies, термін існування комунікативної пам'яті приблизно 80 років – доки живі останні очевидці. Інша справа – пам'ять про образу, яка лише «жевріє» у глибинах суспільної пам'яті. До часу такий її стан влаштовує усіх: і кривдників і (колись) скривджених. Але за певних обставин ці спогади можуть бути «добуті» з глибин, відчищені від пороку забуття і знов запропоновані суспільству як щось давно знайоме і, на разі, слушне. Але чому така ситуація є можливою?

Фахівці у галузі етно- та націології, етнопсихології та низки інших суміжних дисциплін аналізуючи процеси формування життєдіяльності та дезінтеграції різних етнокультурних спільнот давно уже відзначили один з найважливіших і найдієвіших механізмів суспільної інтеграції, який спрацьовує на ґрунті протиставлення «своїх» членів «чужим», це відома бінарна опозиція «Ми» – «Вони». Уже на перших щаблях становлення людського суспільства, для розуміння значимості приналежності до певної групи, згуртованої спільноти («Ми»), є важливим уявлення про «не-Ми», «Вони», «Чужі», які є ворожими до «нас», являють певну загрозу «нашому» існуванню. Іноді «Вони», на відміну від «нас», не зовсім люди. Дане уявлення про «не-Ми», «Чужих» виконує у примітивних суспільствах надзвичайно важливу суспільноконсолідуючу функцію – щоб протистояти посяганням з боку «Іх» необхідно бути сильними тобто згуртованими.

З плином часу цей механізм регулювання життєдіяльності суспільства не зникає. Як зазначав І.Гасанов: «поняття «ворог», «вороги» тісно пов'язані з дихотомією «Ми» – «Вони». Ці поняття змінювалися в різні епохи і, треба думати, будуть змінюватися і далі. Колись це були «палеоантропи», нелюди, від яких відрізняли себе, людей, потім – чужинці, чужа кров: чужинці, люди іншої віри, а в класовому суспільстві – гнобителі, поневолювачі, нелюди (або, навпаки, «чорнь»). У цю категорію заносилися завоювальники, іноземці, люди інших мов і іншого підданства, а також іновірці, еретики, язичники» [4].

Образ «Чужого» або «Іншого» стає в нагоді в процесі мобілізації і консолідації суспільства, особливо в модерну епоху, яку ще інакше називають епохою націотворення. Це було зрозуміло «Батькам нації» – представникам інтелектуальних еліт націй, що поставали або ідеологам націоналізму. А ще було встановлено, що цей механізм суспільної інтеграції працює найбільш ефек-

тивно коли його «приводом» виступає образ певної національної трагедії – фундамент емоційно насиченого стану, яким є почуття етнічної образи. Адже ще Е. Ренан зазначав, що спільна трагедія в минулому може бути не менш сильним об'єднуючим емоційним чинником, аніж «національна гордість» [5, с. 137–138].

Саме в модерну епоху актуальним для ідеологів націоналізму є завдання впровадження у свідомість населення, яке до цих пір особливо не переймалося подібними розмірковуваннями, думок про його спільне історичне походження, спільну територію, яка дісталася у спадок від предків (часто завдяки численним жертвам, понесеним внаслідок захисту її від «чужих»), спільну мову, як берегиню неповторного національного духу, наслідком якого, у свою чергу, є духовні і фізичні якості співвітчизників, «звичайно» більш кращі ніж в інших народів. Найважливіше значення для подібного впровадження має апеліяція до відповідної національної пам'яті про величні діяння нації в минулому, про її тріумфи і трагедії та про заклятих ворогів-чужинців – винуватців цих трагедій.

Пригадування такого минулого регламентує сучасність і майбутнє народу, часто підштовхуючи його до змін існуючого стану: розгортання національно-визвольного руху (якщо він перебуває під гнітом), ініціювання державотворчих процесів. Майже завжди у таких рухах етнічна (національна) образа слугує прапором, під яким виступають поборники історичної справедливості. Але при більш ретельному розгляді виявляється, що подібні «спогади» про давні кривди, часто-густо стосуються більше сучасності ніж минувшини.

Наприклад, в арабо-ізраїльському конфлікті сучасності (маються на увазі палестинські араби) ідеологи палестинського руху просувають тезу про історичні права арабів-палестинців на територію Палестини, мовляв споконвічно тут проживали їх предки, здавна відомі як філістимляни і лише внаслідок збройної агресії зайд-євреїв, які з'явилися у цих краях значно пізніше, арабське населення зазнало гніту і було позбавлене державності. Більше того відлік завдання євреями кривд арабам, арабські націоналісти пропонують вести від біблійних часів, а саме від подій описаних в Торі, відповідно у Біблії та згадуваних у Корані і відомих як вигнання Агарі і її сина Ізмаїла. Вважаючи себе нащадками Ізмаїла (арабський варіант – Ішмаель), араби вбачають у цьому епізоді перший зафіксований документально факт наруги над своїм племенем: мати з сином, народженим від прародителя народів, богообраного Авраама, була вигнана з його багатого дому, без наділення майном і відповідними правами дитини, у пустелю, де вимушена була померти до смерті, так само як і син її Ізмаїл і нащадки його – кочові арабські племена.

Таким чином, переносячи корені етнічної образи у глиб тисячоліть, сучасні ідеологи арабського націоналістичного руху штучно формують образ одвічного ворога свого багатостраждального народу, тим самим дедалі дужче роздмухуючи полум'я багаторічного жорстокого конфлікту. Натомість, як свідчить історична наука, обидві пропонувані версії історичної пам'яті арабів – як і щодо філістимлян-палестинців арабського походження, так і стосовно вигнання Агарі і Ізмаїла, є не чим іншим ніж звичайні історичні фікції, використовувані у якості ідеологічних конструктів для маніпуляцій свідомістю з метою формування необхідного образу ворога і використання останнього як етномобілізуючого та етноконсолідуючого чинника.

Як доведено на основі документальних та археологічних джерел, народ відомий в історії під назвою філістимлян не має жодного стосунку до арабських племен. Також і в священних книгах юдеїв і християн – Торі і Старому Заповіті говориться, що Ізмаїл став прародителем кочових племен, але ніде не уточнюється, що це були саме арабські племена. Згадка про це є у Корані – книзі, що з'явилася на декілька тисячоліть пізніше зазначених джерел під час виходу арабів на авансцену історії. Сам же арабо-ізраїльський конфлікт розгорівся лише у другій половині XX століття унаслідок несправедливого, з точки зору палестинців, рішення Міжнародної Спільноти – утворення держави Ізраїль (як відомо, обіцяної їм палестинської арабської держави створено не було).

Той факт, що етнічна образа є скоріше штучним, а не природним витвором, підтверджується наявністю останньої не лише у народі гнобленого, але й у панівної нації, хоча б здавалося: звідки їй узятися у такому випадку. «Представник панівної нації (групи) сприймає залежну народність передусім крізь призму свого цільного становища. Поневолені народи розглядаються як нижчі, неповноцінні, що потребують опіки і керівництва. Поки вони задовольняються підлеглим становищем, колонізатори готові визнавати за ними навіть цілий ряд достоїнств – безпосередність, життєрадісність, чуйність. Але це чесноти, так би мовити, нижчого порядку. Індус, африканець чи американський негр постають в «фольклорі» імперіалізму найчастіше в образі дітей, вони можуть мати хороші чи погані задатки, але головне – вони не дорослі, ними необхідно керувати. ... Цей «батьківський»

тон дуже зручний – зовні доброзичливий і в той же час дозволяє зберегти своє панування. Але справжнє обличчя цієї «доброзичливості» виявляється, як тільки пригноблена група відмовляє в слухняності і повстає проти «кольорового бар'єру». Африканець чи американський негр, який тільки що був непоганим, по суті, хоча і навіженим хлопцем, відразу ж стає «баламутом», «агресором», «демагогом» ... Ставлення до національної меншини як до «дітей» існує лише до тих пір, поки ця меншість не намагається виступити як самостійна сила» [5].

Цей момент є особливо характерним для ситуації розпаду імперій, коли певна етнічна група, яка досі вважалася складовою імперської етносистеми, виділяється у самостійний суб'єкт етнонаціонального буття. Досить згадати образу англійців щодо прагнень самостійності шотландцями та ірландцями, закиди сербів щодо зрадництва хорватів та словенців або образ «українця-зрадника» православно-слов'янської єдності у сучасному російському соціумі.

Умови сьогодення посилюють тенденцію до зростання кількості носіїв етнічної образи. Відтепер це почуття властиве не лише етнічним меншинам, пригнобленим титульними етносами. Глобалізація, яка відкрила нові можливості для розвитку ринків і економік у світі, призводить і до перерозподілу різноманітних ресурсів, в тому числі і трудових. Шаленими темпами зростає потік трудових мігрантів, особливо, з країн, т.зв. «третього світу», які приваблюють роботодавців порівняно низькою ціною своєї праці. В результаті вони заповнюють ринок праці в розвинутих країнах, витісняючи, при цьому, з нього корінне населення. У місцевому населенні багатьох європейських країнах з'являється почуття етнічної образи стосовно мігрантів із афро-азіатських, а в останні роки – із колишніх соціалістичних країн. Це почуття етнічної образи нерідко вибухає кривавим протистоянням «місцевих» і «чужих», проявляється у вимогах місцевих жителів до державних органів різко обмежити, чи взагалі заборонити в'їзд у країну на постійне і тимчасове проживання іноземних громадян, які, крім того, є представниками інших етносів. Досить поширеною є думка, що приїжджі, іногородні руйнують традиційну культуру, мораль, і, взагалі існують за рахунок ресурсів місцевих жителів, прирікаючи останніх на злигодні і вимирання.

В періоди економічного спаду і соціальної кризи етнічна образа може зіграти негативну роль, бо, за твердженням В. Ігнатова, при цьому власні біди й негаразди часто ставляться у провини іншим етносам [2, с. 16]. Така, наприклад, відома концепція «цапа відбувайла», або, висловлюючись науковою мовою, теорія фрустрації і агресії. Психологічна сторона її дуже проста. Коли якесь прагнення людини не отримувє задоволення, блокується, це створює в людській психіці стан напруженості, роздратування – фрустрації. Фрустрація шукає якоїсь розрядки і часто знаходить її в акті агресії, причому об'єктом цієї агресії може бути практично будь-який об'єкт, зовсім не пов'язаний з джерелом самої напруженості. Найчастіше це хтось слабкий, той хто не може постояти за себе. Йдеться про загальновідомий механізм виміщення. Такий саме механізм має місце і в суспільній психології. Коли у народу, суспільства в цілому, виникають якісь непереборні труднощі, люди несвідомо шукають, на кому їх зігнати. Найчастіше таким «цапом відбувайлом» виявляється якась расова чи національна група. Недарма, як свідчить історія, проблеми, пов'язані з національними меншинами, особливо загострюються в періоди, коли суспільство переживає кризу [6].

Отже етнічна образа може відігравати в житті етносу подвійну роль. З одного боку, вона може виступати в якості етноконсолідуючого та етномобілізуючого чинника, завдяки якому етнічна спільнота згуртовується під впливом потужного емоційного почуття, яким є етнічна образа, і, таким чином, перетворюється на міцний, цілеспрямований етнічний колектив, який успішно долає перешкоди на шляху свого етнокультурного розвитку, зокрема, й обумовлені негативними діями інших етнічних спільнот. З іншого боку, етнічна образа може стати причиною розпалювання націоналізму й шовінізму, етноцентристських рухів і міжнаціональних конфліктів. Саме етнічна образа слугує історичним підґрунтям для створення образу народу-ворога ідеологами радикального націоналізму. При цьому активно використовуються як порівняно недавні кривди так і призабуті, які на даний час видаються неактуальними. До певного часу ці спогади залишаються прихованими в пам'яті, але як тільки відносини між етносами з будь-якої причини погіршуються, це минуле відновлюється у гіпертрофованому вигляді і використовується носіями радикальних ідеологій для нагнітання напруженості і ескалації етноконфлікту.

Список використаних джерел

1. Соловьев В. Национальный вопрос в России / В. Соловьев. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: www.magister.msk.ru/library/philos/solovyov/solovv31

2. Игнатов В. Национальная обиды – атрибут этнической культуры / В. Игнатов / Человек. Бытие. Культура. – К., Переяслав-Хмельницкий, 1991. – С.15 – 16.

3. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; Редкол.: Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

4. Гасанов И. Национальные стереотипы и «образ врага» / И. Гасанов // Психология национальной нетерпимости [Сост. Ю.В. Чернявская]. (Библиотека практической психологии) Хрестоматия. – Минск, Изд-во «Харвест», 1998. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text9/13.htm>

5. Касьянов Г.В. Теории нации та национализм: Монография / Георгий Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352с.

6. Кон И. Психология предрассудка (О социально-психологических корнях этнических предрассудков) / И. Кон // Психология национальной нетерпимости [Сост. Ю.В. Чернявская]. (Библиотека практической психологии) Хрестоматия. – Минск, Изд-во «Харвест», 1998. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evartist.narod.ru/text9/13.htm>

* * *

УДК 330.341.:332.12

Олександр Шевченко, канд. історичних наук, доцент кафедри фінансів, Донбаська державна машинобудівна академія, Україна, м. Краматорськ

Особливості формування ринкової економіки сучасної України як результат подвійної інверсії її соціально-економічного розвитку

Розглянуто особливості формування ринкової економіки в умовах незалежної України як результат специфіки історичного розвитку, яка найбільш повно проявилася на етапі становлення командно-адміністративної системи, а також її трансформації у сучасних умовах.

Ключові слова: командно-адміністративна система, ринкова економіка, інверсія, квазіринкова економіка.

Александр Шевченко. Особенности формирования рыночной экономики современной Украины как результат двойной инверсии ее социально-экономического развития

Рассмотрены особенности формирования рыночной экономики в условиях независимой Украины как результат специфики исторического развития, которая наиболее полно проявилась на этапе становления командно-административной системы, а также ее трансформации в современных условиях.

Ключевые слова: командно-административная система, рыночная экономика, инверсия, квазиринковая экономика.

Alexander Shevchenko. The peculiarities of forming the market economy of modern Ukraine as a result of double inversion of its economic development

The article deals with the peculiarities of forming the market economy in independent Ukraine. These peculiarities are the result of specific historical development that produced them mostly during the formation of the command-administrative system as well as its transformation under modern conditions.

Keywords: command-administrative system, market economics, inversion, quasi market economics.

На початку 2006 р. у Брюсселі Євросоюз офіційно ухвалив рішення про надання Україні статусу країни з ринковою економікою, а 17.02.2006 уряд США визнав Україну країною з ринковою економікою [1]. Але, не дивлячись на те, що сучасна економіка України отримала статус ринкової, їй властива низка особливостей, які дозволяють говорити про деякий новий економічний феномен, що склався в нашій країні. Незважаючи на наявність ринкових атрибутів, економіка в Україні функціонує відмінно від ринкових економік промислово розвинених країн. На наш погляд, причиною цього є особливості історичного розвитку, які найбільш повно проявились на етапі становлення командно-адміністративної системи та її трансформації на сучасному етапі.

Проблемі дослідження особливостей трансформації економіки України присвячено багато публікацій фахівців різних галузей науки [2;8;11;12;13;14]. Але проблема ринкової трансформації економіки сучасної України як результат подвійної інверсії її соціально-економічного розвитку потребує подальшого аналізу.

Інверсія як громадське явище в сучасній літературі розглядається у якості зворотного порядку соціально-економічного і політичного розвитку суспільства. Досить вдало, на наш погляд, описує сутність цього поняття Л.В. Нечепорук – одна із представників інверсійного підходу до аналізу сучасних соціально-економічних перетворень, які відбуваються в Україні. Автор зазначає: якщо «...розглядати інверсію як суспільне явище, то слід урахувати, що це свого роду розвиток навпаки. Він стає імперативним в умовах, коли виживання певного суспільства передбачає

його вихід на рівень досягнень іншого суспільства (або інших суспільств) і рівень цей постає у вигляді визначального для світу загалом. Суспільство-суб'єкт здійснює моделювання «за образом і подобою», формуючи щось само по собі від нього відмітне, щось йому чуже і навіть вороже, але те, від чого цьому суспільству треба у своєму поступальному розвитку відштовхуватися» [2, с.31–32].

Одними з перших, хто застосував інверсійний підхід до аналізу соціально-економічних перетворень у Росії, що відбувалися на протязі 19 – початку 20 ст., були представники так званого «нового напрямку» в історії, який склався у РСР у 70–і роки 20 ст. [3].

Характеризуючи сутність інверсійного розвитку на етапі завершення індустріального суспільства в Росії, один з найбільш яскравих представників цього напрямку К.Н. Тарновський писав, що на відміну від Заходу в Росії розвиток капіталізму характеризувався не лише стислими термінами складання системи великоіндустріального виробництва (менше ніж за півстоліття), але також і різким зміщенням його стадій (етапів). На Заході створення залізниць було результатом промислового перевороту і увінчало справу остаточного перетворення капіталістичного виробництва, тоді як у Росії залізничне будівництво почалося до завершення промислового перевороту і стало стимулом індустріального розвитку країни [4, с.21].

Як показує історичний досвід, еволюція капіталістичних стосунків у Росії була об'єктивним процесом, проте втручання царського самодержавства в індустріальний пореформений розвиток Росії не лише прискорювало його, але і деформувало. Одним з проявів цього було те, що в країні питома вага галузей, які виробляють засоби виробництва, виявилася на початку 20 ст. вищою, ніж у Німеччині та Франції (близько 40% проти приблизно 33%). Питома вага продукції важкої промисловості до 1914 р. наблизилася до 40%. У 1909–1913 рр. промислове виробництво збільшилося майже у 1,5 разу. Найбільш високі темпи зростання показала металооброблювальна промисловість, її продукція зросла на 89%. У цілому приріст виробництва засобів виробництва склав 84%, а товарів широкого споживання – 33% [5, с.68].

Підтримка промисловості з боку держави була потрібна в Росії як засіб часткової нейтралізації негативної дії на цей розвиток безлічі несприятливих чинників, обумовлених збереженням кріпацьких пережитків, наявністю докапіталістичних укладів напівкріпацького поміщицького, патріархального, натурального господарств, залишків родового ладу, характерних для деяких околиць імперії [6, с.24].

У той же час, сприяючи прискоренню зростання деяких галузей важкої промисловості та залізничного будівництва методами прямого державного втручання, залучення іноземного капіталу, з одного боку, царизм підтримував поміщицьке землеволодіння, а отже, до певної міри консервував громадські стосунки – з іншого. Обумовлене цим здійснення промислового перевороту до буржуазно-демократичної революції в умовах незавершеного аграрно-капіталістичного перевороту мало наслідком те, що темпи промислового щорічного розвитку не підкріплювалися відповідним розвитком аграрного сектора.

Структуризація економіки під впливом втручання держави у виробничу сферу визначала і «зворотний порядок» формування соціально-класової структури, що характеризується, як зазначав В.І. Ленін, подвійним процесом: з одного боку, затримкою консолідації в клас російської буржуазії як наслідок насадження капіталізму зверху, соціальний і політичний розвиток пролетаріату, що випереджав буржуазію, а з іншого – розкіл частини великих землевласників-дворян, що об'єднувалися, розшарування і пролетаризація частини селян-общинників. У свою чергу, той же «зворотний порядок» спостерігався і у формуванні нової політичної надбудови на рубежі 19–20 ст. Найяскравіше це проявилось у формуванні спочатку пролетарської, селянських, а потім буржуазних і дворянських партій [7, с.69–70].

Результатом такого інверсійного розвитку є формування командно-адміністративної системи. За своєю суттю це була система, основу якої складав механізм позаекономічного перерозподілу ресурсів із галузей сільського господарства в галузі добувної і обробної промисловості, вона являла собою військово-мобілізаційну модель господарювання, що забезпечила прискорений розвиток базових галузей економіки, стала організаційно-економічною та політичною формою форсованого створення третього та четвертого технологічних укладів.

Характерними рисами командно-адміністративної системи радянського типу, що склалася вже з кінця 1920-х років, стало повне підпорядкування економіки державі, пріоритет політики й ідеології над економічною сферою. Специфічними особливостями такої системи були тотальний монополізм держави та пряме втручання партійно-ідеологічних структур у відносини влас-

ності, праці, виробництва та розподілу національного багатства [8, с.125].

На другому етапі свого розвитку, у міру вичерпання можливостей аграрного сектора, командно-адміністративна система почала використовувати ресурси галузей паливно-енергетичного комплексу. На цьому етапі такої моделі соціально-економічного розвитку були притаманні такі основні риси, як висока ресурсомісткість промислової продукції, як наслідок, її низька конкурентоспроможність на світовому ринку; розрив між промисловим виробництвом, що розвивається високими темпами, і хронічно стагнувальним сільським господарством, що поступово перетворюється з донора в одержувача дотаційних засобів; гіпертрофований розвиток енергодобувальних галузей, що несуть подвійне навантаження: забезпечення внутрішніх потреб енергоємних виробництв і добування валютних ресурсів для імпорту продовольства і технологій.

Підтримка в стабільному стані такої структури можлива була лише за умови все збільшуваних капіталовкладень у паливно-енергетичний комплекс, єдиним джерелом яких є експорт його ж продукції. Така модель індустріального розвитку була вкрай хитливою, оскільки цілком залежала від наявності багатих родовищ і сприятливої кон'юнктури світового ринку енергоносіїв. Вичерпання можливостей таких факторів у 80–і р. 20 ст. спричинило кризу та необхідність трансформації командно-адміністративної системи [9, с.31].

Ця криза посилювалася технологічною багатоукладністю економіки РСР. На відміну від Заходу, де формування кожного наступного технологічного укладу було підготовлене в результаті розвитку попереднього укладу за рахунок поетапного перерозподілу інвестицій із застарілих укладів у нові, на основі дії ефективного механізму селекції інвестицій, у Росії та Україні формування нових укладів відбувалося шляхом державного перерозподілу ресурсів.

Така особливість їх формування відбилася і на процесі їх функціонування. Вказуючи на особливості функціонування технологічних укладів, С.Ю. Глазьев, писав, що головна особливість розвитку технологічних укладів у сучасній соціалістичній економіці – відсутність процесів їх послідовного заміщення, послідовне «накопичення» технологічних укладів в економічній структурі сприяє появу і поступове поглиблення диспропорцій, слідством чого є довготривале падіння темпів економічного зростання і втягнення економіки в глибоку структурну кризу [10, с.165].

Відсутність ефективного інвестиційного механізму заміщення застарілих укладів новими, прогресивнішими, стало однією, поряд з вказаними вище, ключовою причиною кризи, а потім і трансформації командно-адміністративної системи.

Процес ринкової трансформації, який розпочався в умовах незалежної України, набув інверсійного характеру. Це знайшло відбиток у тому, що процеси економічних перетворень, які відбувалися в Україні, здійснювалися у «протилежному» напрямі від класичного варіанта формування ринкової економіки, що мали місце в країнах Заходу, в умовах становлення індустріального суспільства.

Якщо формування ринкової економіки в класичному вигляді містило процеси переходу від дрібної приватної власності до більш великої, від вільної конкуренції до олігополії, монополії та різноманітних ринкових структур, від вільного ціноутворення до включення механізмів державного регулювання цін, то інверсійний тип ринкової трансформації передбачав протилежні переходи: від загального одержавлення власності до розвитку різноманітності її форм, від державної монополії до включення конкурентних засад, від директивно-планових цін до вільного ціноутворення тощо [11, с.38].

У результаті таких перетворень в Україні сформувався соціально-економічний феномен, який, на наш погляд, необхідно визначити не як ринкову економіку, а як квазіринкову. Його ознаками, як зазначають вітчизняні дослідники, є: приватна власність, яка сформована внаслідок формальної приватизації, номенклатурно-кримінального розподілу державного майна, використання державної влади як важеля капіталоутворення; права власності, які не мають реальних механізмів захисту і забезпечення з боку держави; контроль державного апарату і кримінальних угруповань над сферами й масштабами бізнесу, його персоналіфікацією, бар'єрами входу та виходу; «правила гри» на ринку формуються переважно поза сферою законодавства, можуть швидко змінюватися, значно залежать від політичних факторів, інтересів панівних центрів влади; рентоорієнтована поведінка багатьох суб'єктів господарювання і прийняття політико-економічних рішень. Ключова особливість цієї моделі – широкомасштабний пошук політичної ренти, однією з найбільш деструктивних форм якої є корупція [12, с.221].

Ці риси якнайбільш точно характеризують соціально-економічний феномен, що сформувався в Україні. Проте обмежитися констатацією перерахованих рис цього явища недостатньо – необхідно виділити його суттєвий бік. Суттю квазіринку, на наш погляд, є відсутність ефективного інвестиційного механізму, який сприяв би подоланню багатоукладності економіки України, що дісталася від СРСР, на основі поетапного заміщення технологічних укладів за рахунок перерозподілу інвестицій із застарілих технологічних укладів у авангардні, що зростають.

Підтвердженням цього висновку є факт розподілу інвестицій між укладами в Україні. Згідно з даними Інституту економічного прогнозування Академії наук України, майже 60% об'єму промислової продукції в країні доводиться на 3-й технологічний уклад, 38% – на 4-й уклад.

Що стосується інвестицій, які, по суті, визначають майбутнє на найближчих 10–15 років, то 95% усіх інвестицій спрямовуються на 3-й і 4-й технологічні уклади (75% і 20%, відповідно), і тільки 4,5% інвестицій – на 5-й технологічний уклад. У технологічній частині капітальних вкладень (технічне переозброєння і модернізація) на 83% домінує 3-й технологічний уклад і лише 10% доводиться на 4-й [13].

Цей факт є фактом найбільшої репрезентативності з точки зору розуміння суті тієї економіки, яка склалася в країні за більш ніж двадцятирічний період її реформування. Він полягає в тому, що інвестиційній моделі розвитку, що склалася в Україні, власний «зворотний» (інверсійний) тип розподілу інвестицій, коли інвестиції розподіляються в більш застарілі технологічні уклади і не забезпечують їх поетапну, органічну заміну більш передовими, як це відбувається у промислово розвинених країнах.

Інверсійна інвестиційна модель, яка склалася в Україні, не в змозі забезпечити формування в країні ефективної структури економіки. У зв'язку з тим, що в економіці країни структурні перетворення відбувалися переважно стихійно, під впливом зовнішніх чинників, за відсутності єдиної стратегії структурної трансформації на основі пріоритетної орієнтації сировинних і низькотехнологічних галузей на зовнішній попит, відбулася інтенсивна експлуатація ресурсних порівняльних переваг вітчизняної економіки. Унаслідок цього структура вітчизняної економіки характеризується високою часткою сировинних галузей промисловості та високою матеріаломісткістю промислового виробництва. Використання дешевої робочої сили, енергетичних ресурсів і низьких транспортних витрат не дає можливості забезпечити динамічне зростання конкурентоспроможності економіки [14, с. 170].

Таким чином у результаті подвійної інверсії соціально-економічного розвитку України стало формування на сучасному етапі квазіринкової економіки, головною рисою якої є відсутність ефективного механізму селекції інвестицій, який би забезпечив подолання структурної багатоукладності економіки, тобто та ключова проблема, яка спричинила кризу, а потім і трансформацію командно-адміністративної системи, в процесі ринкової трансформації так і не була вирішена.

Список використаних джерел

1. Україні надано статус країни з ринковою економікою – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=29340565
2. Нечипорук Л.В. Инверсионный тип формирования страхового рынка / Нечипорук Л.В. // Экономическая теория. – 2008. – №4. – С.31–43.
3. Волобуев П.В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность / Волобуев П.В. – М.: Политиздат, 1987. – 312 с.
4. Тарновский К.Н. О некоторых особенностях формирования непролетарских партий в России. Непролетарские партии России в трех революциях: сб. статей / Тарновский К.Н.; отв. ред. К.В. Гусев. – М.: Наука, 1989. – С.20–29.
5. Бовыкин В.И. Россия накануне великих свершений: к изучению социально-экономических предпосылок Великой Октябрьской социалистической революции / Бовыкин В.И. – М.: Наука, 1988. – 155 с.
6. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX в.: проблемы торгово-промышленной политики / Шепелев Л.Е. – М.: Наука, 1981. – 275 с.
7. Булдаков В.П. У истоков советской истории: путь к Октябрю / Булдаков В.П. // Вопросы истории. – 1989. – №10. – С.40–59.
8. Біла С.О. Досвід ліберального реформування української економіки (1991–2005) / Біла С.О. // Український історичний журнал. – 2006. – Вип.6 (№471). – С.125–145.
9. Гайдар Е.Т. Аномалии экономического роста / Гайдар Е.Т. // Вопросы экономики. – 1996. – №12. – С.20–39.
10. Длинные волны: научно-технический прогресс и социально-экономическое развитие / С.Ю. Глазьев [и др.]. – Новосибирск: Наука. Сибирское отделение, 1991. – 224 с.
11. Перехідна економіка: підручник / В.М. Гесьць [й ін.]; за ред. В.М. Гесьця. – К.: Вища школа, 2003. – 591 с.

12. Кирилюк Є.М. Еволюція наукових підходів до типологізації економічних систем / Кирилюк Є.М. // Вісник ЖДТУ – 2011. – №1 (55). – С.216–221.

13. Гесьць В. Наука і виробництво: партнери чи конкуренти? Деякі аспекти сучасної інноваційної політики України / Гесьць В. // Президентський вісник (7 квітня 2004 р.). – 2004. – №3.

14. Свінцов О.М. Структурні зрушення в економіці України та їх ефективність / О.М. Свінцов, Н.Я. Скірка, П.П. Гаврилко // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – Вип.21.10. – С.166–173.

* * *

УДК 94 : 351.746.1 (73)

Марина Бессонова, канд. історичних наук, доцент, старший науковий співробітник, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», Україна, Київ

Стратегії національної безпеки США пост-біполярної епохи: головні регіональні виміри загроз американським інтересам

На прикладі таких документів як «Стратегія національної безпеки США» узагальнені основні виміри регіональних загроз для інтересів США. Наприкінці «холодної війни» головною глобальною загрозою для США був СРСР. З його зникненням «географічний вимір» визначення небезпек був витіснений «змістовним». Нові загрози для США: тероризм, диктатори, тиранії, наркотрафік, нестабільні демократії тепер спостерігаються по всьому світу.

Ключові слова: стратегія національної безпеки, США, пост-біполярний світ

Марина Бессонова. Стратегии национальной безопасности США постбиполярной эпохи: главные региональные измерения угроз американским интересам

На примере таких документов как «Стратегия национальной безопасности США» обобщены основные измерения региональных угроз для интересов США. На последнем этапе «холодной войны» главной глобальной угрозой для США был СССР. С его исчезновением при определении опасностей «географический фактор» был вытеснен «содержательным». Новые угрозы для США: терроризм, диктаторы, тирании, наркотрафик, нестабильные демократии теперь наблюдаются по всему миру.

Ключевые слова: стратегия национальной безопасности США, пост-биполярный мир

Marina Bessonova. Post-bipolar National Security Strategies of the United States: the main regional dimensions of the threats to the U.S. interests

The main dimensions of regional threats to U.S. interests are generalized on the example of such documents as the «National Security Strategy of the United States». At the end of the «Cold War» the Soviet Union was a major global threat to the United States. With its disappearance «geographical dimension» in defining danger and threats for the US was supplanted by «meaningful». New threats to the United States: terrorism, dictators, tyranny, drug trafficking, unstable democracy is now seen worldwide.

Keywords: National Security Strategy, the United States, the post-bipolar world

На початку XXI ст. США залишаються беззаперечним лідером системи міжнародних відносин, а їх зовнішня політика істотно впливає на усі регіони світу. У такому ключі – виявлення головних небезпек для національних інтересів США є важливим для усвідомлення потенційної активності цієї держави у тому чи іншому регіоні. Аналіз базових документів, які визначають зовнішню політику США, дозволяє прогнозувати основні напрями їх майбутньої міжнародної активності, тому дослідження ретроспективи такого типу документів як «Стратегія національної безпеки» має наукове та практичне значення.

Слід відзначити, що зовнішня політика США, починаючи з другої половини XX ст. та особливо на початку XXI ст. є об'єктом великого числа досліджень у галузі історичних, політичних, юридичних, військових, філософських та інших наук як в Україні, так і інших країнах. Узагальнююча характеристика Стратегії національної безпеки США кожного конкретного періоду є невід'ємною складовою усіх досліджень, присвячених тим чи іншим питанням американської зовнішньополітичної активності. Також можна говорити про те, що ці документи привертають увагу не тільки вчених, а й практиків – тих, хто безпосередньо задіяний у формуванні зовнішньої політики своєї країни. Як правило – аналізується сама Стратегія, її нововведення у порівнянні з попередньою, засоби досягнення тощо. Також новою рисою XXI ст. стало те, що кожна нова Стратегія відтепер привертає увагу всього світу – у міжнародних новинах обов'язково висвітлюється оприлюднення нової стратегії, основні тези якої потім тиражуються у місцевих медіа. Останнім часом, основна інфор-

мація про стратегії національної безпеки США навіть увійшла до змісту спеціалізованих університетських підручників [1-3].

Тому, можна говорити про те, що у цій царині наявною є велика кількість наукових досліджень, які прямо, або опосередковано розкривають специфіку цих стратегій. Окрім узагальнюючих робіт, також здійснюється і дослідження окремих регіональних вимірів – наприклад на початку XXI ст. ретельно відстежується оцінка у «Стратегіях» такого регіону як Близький Схід. Тим не менш, загальна характеристика регіонального виміру потенційних небезпек у пост-біполярну епоху, які окреслюються у майбутній стратегії, ще не став предметом спеціального аналізу. Тому, метою даної публікації є огляд та узагальнення основних регіональних вимірів загроз для національних інтересів США – як це представлено у таких документах як «Стратегія національної безпеки США».

Перш, ніж виявити основні «небезпечні» регіони – слід дати коротку характеристику тих документів, які аналізуватимуться. Одразу слід звернути увагу на наступне: під «стратегією» як правило розуміють загальний, недеталізований план певної діяльності, який охоплює тривалий період, спосіб досягнення складної цілі.

У 1986 р. був прийнятий Закон Голдуотера-Ніколса «Закон про реорганізацію оборони» [20], згідно з яким президент США щорічно мав представляти Конгресу доповідь про стратегію національної безпеки. Отже, документи, про які ведеться мова – це передусім доповідь діючого президента США – призначена для Конгресу США. Тому в рамках публікації термін «довідь» буде використовуватися як синонім щодо Стратегії національної безпеки, Стратегії.

Згідно із законом 1986 р., у доповіді мають бути чітко сформульовані інтереси, цілі та шляхи їх досягнення, аби Конгрес мав чітке уявлення про ресурси, необхідні для підтримки Стратегії президента. Мета цього – узгодити процес фінансування з бюджету США тих чи інших заходів, що стосуються захисту американських національних інтересів. У Законі були чітко прописані вимоги: доповідь про стратегію національної безпеки для будь-якого року має бути передана на дату, на яку президент представляє Конгресу бюджет на наступний фінансовий рік [20,р.42-43]. Якщо це новообраний президент – то не пізніше ніж через 150 днів після дати, коли він вступив на посаду. Слід відзначити, що не всі американські президенти виконували цю вимогу закону. Так, єдиним, хто дійсно кожного року подавав до Конгресу доповідь про Стратегію національної безпеки, був Б. Клінтон.

При вивченні та поглибленому аналізі стратегій національної безпеки США треба враховувати і специфіку їх створення. За визначенням експертів: формування Стратегії – не є раціональним та системним процесом. Це підкреслюється в дослідженні Дона Снайдера, який був членом Ради національної безпеки з 1987 року, обіймав посаду директора з оборонної політики при адміністрації Р. Рейгана та Дж. Буша-старшого [11]. У 1988 р. брав участь у розробці чергової Стратегії національної безпеки, яку представив Р. Рейган. Д. Снайдер, маючи досвід по укладанню Стратегії, проаналізував перші стратегії, які були оприлюднені після прийняття закону, а саме «Стратегії національної безпеки» адміністрації Р. Рейгана, Дж. Буша-старшого. та Б. Клінтона (1987, 1988, 1990, 1991, 1993, 1994 рр.). Він вказує на те, що формування Стратегії є у першу чергу політичним процесом, упродовж якого відбувається тривалі переговори та досягаються компроміси між ключовими фігурами.

Тому, аналізуючи стратегії пост-біполярної епохи слід обов'язково враховувати те, що це узгоджена позиція між різноманітними «гравцями» політичної сцени США. Серед таких «гравців»: представники виконавчої та законодавчої влади, представники різноманітних аналітичних центрів, груп інтересів тощо.

Окрім того, мета оприлюднення доповіді про Стратегію національної безпеки: не тільки визначити пріоритети майбутньої політики США щодо забезпечення національних інтересів, а й повідомити про наміри США – як «внутрішню» (американську), так і «зовнішню» (світову) громадськість.

Ще один, дуже важливий аспект: треба обов'язково враховувати той міжнародний контекст, в умовах якого відбувалося створення тієї чи іншої Стратегії: наприклад – військові дії із прямим залученням військ США у Перській затоці, або – швидкі зміни на політичній арені у Східній Європі, розпад СРСР, «арабська весна» тощо.

Аналізуючи «регіональний аспект» Стратегії США щодо їх національної безпеки слід звернути увагу на «вимір» загроз. З одного боку – це регіони, або країни, які можуть представляти пряму або опосередковану небезпеку для Сполучених Штатів. З іншого боку це – «претенденти» на лідерство. Як відзнача-

ють критики США та їх зовнішньої політики в умовах – пост-біполярного світу саме вони становлять своєрідну «небезпеку» для США.

Отже, якщо враховувати перший та другий підходи – то будь-який регіон, на який звернуто увагу у Стратегії національної безпеки – може бути як актуальною, так і потенційною загрозою для американських інтересів.

Структура доповідей про стратегію національної безпеки не є усталеною. Так, спеціальний підрозділ, пов'язаний із поясненням регіональних аспектів та їх впливу на систему безпеки США, час від часу змінював свої назви: «регіональна політика» (1987, 1988), «регіональні виклики та відповіді» (1990), «регіональні тренди» (1991), «інтегровані регіональні підходи» (1994-2000) та «регіональні конфлікти» (2002, 2006). Серед основних регіонів, які визначалися у перших Стратегіях (1987, 1988) були наступні: Західна півкуля, Західна Європа, Східна Азія та Тихоокеанський регіон, СРСР та Східна Європа, Близький Схід та Південна Азія, Африка [12;13]. У Стратегії 1990 р. регіональний вимір набув певних змін – так Східна Європа «відокремилася» від СРСР [14]. У наступному документі (оприлюднений під час перебування Дж. Буша-ст. у Києві 1 серпня 1991 р.): Західна півкуля, Східна Азія та Тихоокеанський регіон, Близький Схід та Південна Азія, Африка. Окрему увагу приділено СРСР, Німеччини та Японії, а також процесам у Європі [15]. У Стратегії 1993 р. окремого розділу, присвяченому регіональним аспектам, взагалі немає, так само, як і в останній стратегії 2010 р. [16;19]. А от у доповідях 1994-2000 рр. окремий розділ був присвячений наступним регіональним вимірам: Європа та Євразія, Східна Азія та Тихоокеанський регіон, Західна півкуля, Близький Схід, Південно-західна та Південна Азія, Африка [4-10]. У 1999 та 2000 рр. були трохи скореговані останні регіони: Північна та Субсахарська Африка замість просто Африки, та Південна Азія замість Східної [7;4].

Проведемо короткий огляд основних «регіональних» небезпек для США, поданий у тексті Стратегії.

У перших доповідях, які були оприлюднені Р. Рейганом напередодні завершення «холодної війни» головний вимір безпеки визначався передусім Радянським Союзом. Так, у тексті Стратегії 1987 р. Р. Рейгана було вказано: «Найбільш серйозною загрозою для безпеки і національних інтересів США є глобальний виклик з боку Радянського Союзу» [12,р.6]. У наступній – 1988 р., не зважаючи на зміни у радянсько-американських відносинах, все рівно акцентувалася увага на тому, що базовим завданням для захисту американської безпеки упродовж всіх років після Другої світової війни було перешкоджання планам СРСР поширити своє домінування у Західній Європі, Азії та на Близькому Сході [13,р.1]. Та знову повторювалася думка, висловлена у доповіді у 1987 р. – головна загроза – «глобальний виклик з боку СРСР» [13,р.5].

Наступні доповіді були створені при президентстві іншого республіканця – Дж. Буша-старшого. Саме на роки його адміністрації випало завершення «холодної війни». У Стратегії 1990 р., при визначенні головної безпеки, такої чіткості, як було раніше – вже немає. Тим не менш – криза комунізму як глобальний тренд та процеси в СРСР проголошувалися у центрі уваги США. Було вказано, що світ зазнає радикальних змін, акцентувалася увага на тому, що регіональні конфлікти можуть стати небезпечними, та що важче контролювати поширення зброї різного типу [14,р.6]. У наступній доповіді відзначалося, що США стикаються з новими викликами не тільки щодо безпеки, а також і щодо «способу мислення про безпеку» [15,р.1]. Регіонами «фундаментальної трансформації» були названі СРСР, «нова» Європа, в якій відбувалися процеси інтеграції, а також Німеччина та Японія, про які відзначалося як про політичних партнерів, але і як потенційних економічних конкурентів США [15,р.6]. Також зверталася увага на те, що Європа залишається для Сполучених Штатів центральною стратегічною «ареною», але приклад кризи у Перській затоці продемонстрував, що американським інтересам можуть загрозовувати і в інших регіонах. Особливу небезпеку при цьому становили регіональні конфлікти, які виникли ще в епоху протистояння з СРСР [15,р.7]. Показовим у цій Стратегії було те, що в умовах похваллення відносин СРСР-США у контексті питань з контролю над озброєнням, почалася переорієнтація американської зовнішньої політики – з напрямку Схід-Захід, на напрямку Північ-Південь [11,р.9].

Остання Стратегія Дж.Буша-ст. була оприлюднена 1 січня 1993 р., по суті за 20 днів до інавгурації наступного президента – Білла Клінтона. Мабуть тому вона носила дуже узагальнюючий характер. Тим не менш, було відзначено головне: на зміну єдиній загрози (СРСР), яка упродовж попередніх 40 років визначала американську політику, бюджет, силові структури та інше, прийшли багатовимірні загрози, які визначалися як більш складні, неоднозначні, та взаємопов'язані. Нові виклики американській

безпеці детермінувалися як політичні, економічні та військові; односторонні і багатосторонні; коротко- та довгострокові, але не як регіональні. При характеристиці політичних загроз акцент було зроблено на Східну та Центральну Європу та країни колишнього СРСР, а також згадувалися Близький Схід, Китай, Північна Корея, В'єтнам, Лаос та Куба [16, р.1]. Серед економічних викликів були названі Німеччина та Японія, які позначалися як конкуренти для США. Саме у цій останній Стратегії вперше було використана теза про «залучення», яка згодом стала в основі стратегії Клінтона, яку називають «Стратегією національної безпеки за допомогою залучення і розширення» (або доктриною Клінтона). Тим не менш, в останній Стратегії Дж. Буша-ст. в узагальнюючому вигляді визначалися й регіональні можливості США впливати на майбутнє по таким напрямкам: Європа, колишній СРСР, Азія, Латинська Америка, Африка, Близький Схід [16, р.7].

Стратегії Б. Клінтона продовжували риторичу його попередника про великі сподівання та невизначеність епохи, що наступила по завершенню «холодної війни». Новими загрозами національній безпеці США названо чисельні військові конфлікти, викликані етнічними та релігійними конфліктами (Боснія, Руанда, Сомалі), транспортування наркотиків, міжнародний тероризм, проблеми довкілля, біженців та зростання кількості населення. Тією чи іншою мірою ці загальні проблеми згадувалися і у попередніх стратегіях, але зі зникненням СРСР вони виходять на перший план. Потенційними регіонами виникнення конфлікту, на який США були готові в разі потреби відреагувати військовою силою називалися Північна Корея, Іран чи Ірак. Також серед «гарячих» регіонів фігурувала Югославія, Руанда тощо. В цілому – перелік регіонів та країн, які відзначені як важливі (небезпека або співробітництво чи економічна конкуренція) для США став чисельним. Як відзначалося у Стратегії 2000 р.: «У 1990-х роках, Сполучені Штати активно брали участь у пошуках миру на Близькому Сході, на Балканах, між Грецією і Туреччиною, між Індією і Пакистаном, в Північній Ірландії, між Перу і Еквадором, і Еритреєю та Ефіопією...» [4, р.3]. І це – не повний перелік. Новим акцентом Стратегіях стало усвідомлення того, що працювати треба не тільки над тими загрозами, які вже вникли, а й над потенційними: «ми повинні працювати над вирішенням конфліктів до їх ескалації і нанесення шкоди життєво важливим інтересам США» [4, р.3].

Отже – якогось одного пріоритетного регіонального виміру, як це було наприкінці «холодної війни», немає. Така сама ситуація простежується у і Стратегіях Дж. Буша-молодшого (2002, 2006) та Б. Обами (2010) [17-19]. Єдина різниця – після подій 11 вересня 2001 р. боротьба з тероризмом, яка згадувалася у всіх попередніх Стратегіях, починаючи з Р. Рейгана, виходить на перший план, а отже і країни, які з цим питанням були пов'язані також. Це держави, на території яких начебто містяться табори підготовки терористів та їх укриття. Найчастіше у цьому контексті фігурує Афганістан та Пакистан. Хоча, місцями потенційного перебування терористів називалися й Північна та Південна Америка, Європа, Африка, Близький Схід та Азія [17, р.5].

Таким чином, спробуємо підвести підсумки. Наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. головний акцент у контексті питань безпеки у регіональному відношенні надавався Радянському Союзу. Саме СРСР був основною не тільки регіональною (Європа), а й глобальною небезпекою та загрозою для США. Із завершенням «холодної війни» та переходом до пост-біполярного світоустрою відстежується велике різноманіття тих регіонів, які згадуються як важливі для безпеки США у тексті Стратегій. При цьому, значна увага приділялася тим регіонам світу, які почали здійснювати транзит до демократії.

Після подій 2001 р. нова глобальна загроза – тероризм – змінює підходи до визначення небезпечних регіонів для США. З огляду на те, що терористи можуть становити загрозу будь-де, «географічний» чинник вимірювання небезпеки відходить на другий план. Так, ті чи інші регіони і надалі називаються у черговій Стратегії національної безпеки США. Втім, головний критерій визначення загрози стає «змістовним». Отже, нові основні небезпеки – це тероризм, тиранії (деспотії), країни з проблемами транзиту до демократії, регіони, де є небезпека створення та поширення зброї масового ураження. Тому, можна стверджувати, що із зникненням СРСР як стримуючого чинника для активності США у міжнародних відносинах, загрози національній безпеці Сполученим Штатам можуть бути оголошені у будь-якому регіоні світу. Це треба враховувати при формуванні власної стратегії національної безпеки, не відкидаючи можливість співпраці із США.

В цілому, регіональна складова загроз для США у контексті національної безпеки доволі широко представлена у низці документів під назвою «Стратегія національної безпеки США».

Вони дають уявлення про основні тенденції потенційної уваги американської зовнішньої політики, однак не завжди можуть враховувати перебіг подій. Самі стратегії – є цінним джерелом для вивчення як вчених, так і політиків, бо дозволяють дослідити еволюцію стратегій США у сфері безпеки, та виявити зони майбутньої уваги з боку США

Список використаних джерел

1. Глебов Г.И., Милаева О.В. Современные международные отношения. Учебное пособие. – Пенза: Изд. Пенз. гос. ун-та, 2010.
2. Косов Ю.В. Мировая политика и международные отношения. Учебное пособие. – Санкт-Петербург, Издательский дом «Питер», 2012.
3. Ліпкан В.А. Національна безпека України [Текст] : навч. посібник / В. А. Ліпкан. – 2-ге вид. – К.: КНТ, 2009.
4. A National Security Strategy for A Global Age. 2000. – The White House, 2000.
5. A National Security Strategy for a New Century. 1997. – The White House, 1997.
6. A National Security Strategy for a New Century. 1998. – The White House, 1998.
7. A National Security Strategy for a New Century. 1999. – The White House, 1999.
8. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. 1994. – The White House, 1994.
9. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. 1995. – The White House, 1995.
10. A National Security Strategy of Engagement and Enlargement. 1996. – The White House, 1996.
11. Snider D. The national security strategy: documenting strategic vision / Don M. Snider. Second Edition. March 15, 1995. The Strategic Studies Institute – 26 p.
12. National Security Strategy of the United States. 1987. – The White House, 1987.
13. National Security Strategy of the United States. 1988. – The White House, 1988.
14. National Security Strategy of the United States. 1990. – The White House, 1989.
15. National Security Strategy of the United States. 1991. – The White House, 1991.
16. National Security Strategy of the United States. 1993. – The White House, 1993.
17. National Security Strategy of the United States of America. 2002. – The White House, 2002.
18. National Security Strategy of the United States of America. 2006. – The White House, 2006.
19. National Security Strategy. 2010. – The White House, 2010.
20. The Public Law 99-433. The Goldwater-Nichols Department of Defense Reorganization Act of 1986. 1 October, 1986. – [Electronic resource] : The Public Law. – Mode of access: http://csis.org/images/stories/bgn/gnact_2.pdf

* * *

УДК 321.013; 341.218.2

Владислав Забара, здобувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин, історичний факультет, Запорізький національний університет, Україна, Запоріжжя

Боснія і Герцеговина: «міжнародний протекторат» чи «умовно-суверенна країна»

Розглянуто різні політологічні типи держав, які зустрічаються в сучасній політології та історіографії. В роботі аналізується характерні риси притаманні боснійській державі. Зроблена спроба визначити за наявними ознаками тип держави до якого можна віднести Боснію і Герцеговину.

Ключові слова: Боснія і Герцеговина, Дейтонські мирні угоди, «Failed State», квазі-держави, міжнародний протекторат.

Владислав Забарач. «Босния и Герцеговина: «международный протекторат» или «условно-суверенная страна»

Рассмотрена политологическая типология современных государств, которые встречаются в современной политологии и историографии. Анализируются характерные черты присущие боснийской государственности. Сделана попытка определить по имеющимся признакам тип государства к которому можно отнести Боснию и Герцеговину.

Ключевые слова: Босния и Герцеговина, Дейтонские мирные соглашения, «Failed State», квази-государство, международный протекторат.

Vladyslav Zabara. «Bosnia and Herzegovina» international protectorate «or» conditionally sovereign country

The article considers the typology of political science of the modern states, which are found in modern political science and historiography. This paper analyzes the features common to the Bosnian state. An attempt was made to determine the type of the available features of the state to which can be attributed to Bosnia and Herzegovina.

Keywords: Bosnia and Herzegovina, the Dayton Peace Accords, «Failed State», a quasi-state, international protectorate.

В цьому році виповнюється 21 рік існування незалежної Боснійської держави. Це своєрідний ювілей для цієї колишньої югославської республіки. За ці роки вона пройшла кілька складних етапів своєї історії. Початок її незалежності став одночасно кінцем її існування як єдиної держави, бо вона фактично після проголошення незалежності розпалася на кілька етнічних державних утворень, а на її території почалася кривава громадянська війна 1992-1995 рр. Друге її народження пов'язане з підписанням Дейтонських мирних угод 21 листопада 1995 року, які завершили процес розпаду Югославії та створили нову державу Боснію і Герцеговину, яка унаслідувала від своєї попередниці, колишньої югославської республіки, тільки назву та територію. «Дейтонська Боснія» стала незвичайним державним утворенням на території сучасної Європи. Це «двосидина країна», яка має трьох президентів від трьох «конституційних народів», що фактично здійснюють управління цією територією. Але головне те, що над цією новою країною встановлено фактичний «міжнародний протекторат» ООН, в особі офісу Високого Представника, який наділений повноваженнями наглядати за виконанням мирної угоди та впровадженням її положень.

Метою цієї статті є визначення типу державності, яка сформувалася в Боснії і Герцеговині після підписання Дейтонських мирних угод 1995р. Мета статті визначила наступні наукові та практичні завдання: проаналізувати існуючи на цей момент в сучасній історіографії та політології типи державних утворень; визначити аспекти та фактори які визначають особливості та характерні риси сучасної боснійської держави; надати характеристику та визначити тип сучасної боснійської держави, виходячи з вище наведених факторів.

Багато дослідників ставлять БіГ в один ряд з такими державами як Сомалі, Афганістан, Ірак, Східний Тимор, Ліберією, Сьєра-Ліоне, Косово та іншими. Це група держав, які, залишаючись формально суверенними, фактично не контролюють свою територію, на якій знаходяться миротворчі сили або іноземні війська і які перебувають під фактичним під управлінням інших держав або міжнародних організацій за згодою ООН.

Поява так званих «Міжнародних протекторатів» пов'язана з локальними конфліктами та етнічними війнами, які почалися в світі в останні десятиріччя ХХ ст.-на початку ХХІ ст. В міжнародній практиці з'явився особливий термін для позначення таких держав – «Failed State» – дослівно «провальна держава», або «держава, що не відбулася». Боснія і Герцеговина стала одним з перших «міжнародних протекторатів», який має особливі риси розвитку: як унікальні «боснійські», так і спільні з іншими «державами, що не відбулися».

В сучасній історичній балканістиці жваво дискутується питання, до якого типу держави можна віднести сучасну Боснію і Герцеговину. З одного боку, вона має всі формальні ознаки суве-

ренної держави, але, з іншого боку, Боснія фактично не суверенна держава, бо в функціонування її державних органів на всіх рівнях втручається Високий Представник ООН та різні міжнародні організації, які часто визначають її внутрішньополітичні та зовнішньополітичні цілі, нав'язують прийняття певних законів та іноді визначають компетенції та повноваження органів влади. Крім того, місцеві політики, які представляють три «конституційні народи», не бажають спільно існувати в рамках діючої «дейтонської» суспільно – політичної системи.

Питання класифікації типу держави та характеристики устрою Боснії і Герцеговини (далі – БіГ) після Громадянської війни 1992-1995 рр. має певний історіографічний доробок серед іноземних істориків та політологів. Цікаву характеристику для БіГ дав Ненад Кецманович, академік Сараєвського та Белградського університетів, який приділяє увагу особливостям повсякденного політичного життя та устрою Боснії і Герцеговині. У своїй книзі «Неможлива держава-Боснія і Герцеговина» він прямо назвав сучасну БіГ «неможливою державою» [1]. Кецманович стверджує, що Боснійська держава не зможе існувати без іноземного втручання. Серед причин цього він називає «штурчність» Боснії, яка ніколи не існувала як незалежна держава. Боснія і Герцеговина – це географічне, а не політичне і історичне поняття. Три найбільші боснійські етнічні групи: серби, хорвати та босняки (мусульманізовані серби та хорвати) змушені жити разом через тиск ззовні.

В західній історичній науці та політології існує вищезгадане спеціальне поняття для держав, які не контролюють свою територію і, будучи формально суверенними, фактично не існують, або перебувають в стані «політичного хаосу». Територію таких держав часто контролюють або місцеві військово-політичні угруповання, або міжнародні миротворчі сили ООН. Американські та західноєвропейські дослідники вживають для позначення таких держав термін «Failed State» [2]. Поняття «держава, що не відбулася» було вперше використано на початку 1990-х рр. американськими дослідниками Джеральдом Хельманом і Стівеном Ратнером. Цей тип держави був виділений в якості однієї з нових загроз у «Стратегії національної безпеки США 2006». Американський Фонд миру (Fund for Peace) спільно з журналом «Зовнішня політика» (Foreign Policy) з 2005 р. щорічно публікують «Показник держав, що не відбулися» (Failed states index) [6]. До «держав, що не відбулися» зазвичай відносять Сомалі, Афганістан, Демократичну Республіку Конго, Косово. У 2006 р. це поняття використовувалося для обґрунтування введення австралійських миротворчих військ в охоплені безладом Східний Тимор. Д. Тюрер з Цюрихського університету вважає, що цей тип держави є «продуктом розпаду державних структур, які забезпечують підтримку правопорядку, що провокує анархію та супроводжується «анархічними формами внутрішнього насильства». Концепція «держав, що не відбулася» в західній історіографії піддається критиці [3]. Американські автори Вільям Естерлі та Лаура Фречі стверджують, що неможна всі держави, які мають певні політичні, економічні чи соціальні проблеми, об'єднувати в якусь класифікаційну загальну шкалу критеріїв.

Автор вважає що Боснія і Герцеговина дійсно в роки громадянської війни 1992-1995рр. по суті була типовою країною «що не відбулася» (Failed State). Тоді її територія фактично була розподілена на три національні державні утворення, а центральний уряд у Сараєво контролював не більше 20% території Боснії і Герцеговини. Серби і хорвати називали БіГ – «колишньої республікою Боснія і Герцеговина». Проте ситуація в БіГ змінилася після підписання Дейтонських мирних угод 1995р. В 1996 році на території БіГ була відновлена спільна боснійська держава в ході реалізації мирних угод під міжнародним контролем.

Для визначення політичного типу та характеристики державності Боснії і Герцеговини можливо застосувати ще один термін, який виник в 1982 р.: «квазі-держави» («quasi-state»). Його ввели в обіг автори Р. Джексон та К. Росберг на основі вивчення процесів деколонізації в Африці [4]. За їх оцінкою «квазі-держави» має формальний суверенний статус та міжнародне визнання, проте її інститути реально не функціонують. Вони не мають зв'язку з історичними традиціями та культурою місцевого населення. «Квазі-держави» не контролюють свою територію і фактично знаходяться під управлінням або міжнародних організацій, або інших держав [5].

Російські дослідники, такі як: Е. Соколова та Е. Пономарьова по-своєму класифікують Боснію і Герцеговину. Вони вважають, що Боснія і Герцеговина не закінчила свого державотворчого процесу, та використовують різні терміни для визначення цього феномену: «держава-фантом», «віртуальна держава» або «держава без державності» [6], [7]. Російська дослідниця Е. Соколова називає Боснію і Герцеговину «державою з дифузним суверенітетом». Суть цього визначення полягає в тому, що на її думку суверенітет боснійської держави розмивається в двох напрямках. З одного боку, частину суверенних повноважень БіГ передано до

компетенції двох її складових частин: Республіки Сербської та Федерації БіГ, а з іншого боку, над суверенними правами Боснії знаходяться міжнародні організації на чолі з ООН, які фактично перетворили Боснію і Герцеговину в «міжнародний протекторат».

На думку автора, розгляд проблеми треба почати з визначення ознак справжньої суверенної держави. У відповідності до «ст. 1 Конвенції прийнятої в Монтевідео про права та обов'язки держав від 1933р. «держава, як міжнародна особистість (суб'єкт міжнародного права), повинна володіти а) постійним населенням; b) певною територією; c) урядом; та d) здатністю вступати в міжнародні відносини з іншими державами [10]. У статті 3 Конвенції вказується, що «політичне існування держави не залежить від визнання її іншими державами [11]. Навіть до визнання держава має право захищати свою цілісність і незалежність, вживати заходів, спрямовані на своє збереження і протидіянню, і, отже, створювати найбільш підходящий державний механізм, приймати закони у відповідності зі своїми інтересами, здійснювати управління та визначати юрисдикцію і компетенцію своїх судів». Виходячи з цього можна стверджувати, що держава Боснія і Герцеговина не має в повній мірі всі наявні атрибути суверенної держави.

Боснія і Герцеговина-держава член ООН та інших міжнародних організацій. Вона має свою суверену територію, органи влади та вступає в міжнародні відносини з іншими державами. Проте, складові частини Боснії і Герцеговини, Республіка Сербська (далі – РС) та Федерація БіГ, теж мають ознаки суверенності, починаючи від власних конституцій, вищих органів влади та державних символів. При цьому Федерація БіГ свої суверенні повноваження фактично передає до компетенції 10 кантонів, з яких вона складається згідно з Вашингтонськими угодами 1994 р. РС та Федерація БіГ мають право на власні правоохоронні органи (міністерство внутрішніх справ та поліцію), Верховний Суд, Конституційний суд, встановлювати паралельні міждержавні відносини з сусідніми країнами, представляти себе у відносинах з іншими країнами. Більше того, Конституція БіГ передбачає, що всі повноваження, які не відносяться до компетенції органів центральної влади БіГ, виконуються складовими частинами «етнететами»: Республікою Сербською та Федерацією БіГ самостійно [12]. До конституційної та оборонної реформи 2002-2006 рр. «етнетети» мали повноваження в сфері оборони. Отже Боснія і Герцеговина частину суверенних прав держави передала своїм складовим частинам РС та Федерації БіГ.

Другий аспект поділу суверенних прав Боснії і Герцеговини полягає в тому, що БіГ-це держава «трьох рівноправних конституційних народів»: сербів, хорватів та босняків. Цей принцип закладений в Конституції Боснії і Герцеговини і визначає її державний устрій і принципи формування та функціонування органів центральної влади. По-перше, вищим органом влади в країні є Президія, яка складається з трьох «президентів» від кожного «конституційного народу». Кожен з них має однакові права, включаючи право «вето», на будь-які рішення двох інших у випадку, якщо ці рішення зачіпають інтереси його народу. Далі це «вето» передається на розгляд парламентів відповідно або Республіки Сербської або Федерації БіГ. Формально головою боснійської держави по черзі стають кожен з цих «президентів» за принципом ротації через 8 місяців [12].

Законодавчі органи влади представлені Парламентською скупщиною та Палатою народів до яких по 1/3 депутатів обирається відповідно від сербів, хорватів та босняків. Більшість депутатів від кожного з конституційних народів теж має право «захисту життєвих національних інтересів» та право «паралельної більшості», яке передбачає необхідність схвалення будь-якого закону не простою більшістю голосів, а більшістю голосів серед кожної «національної групи» депутатів. Це фактично передає частину суверенітету Боснії і Герцеговини трьом національним групам, які проголошені «конституційними народами».

Згідно з Дейтонськими мирними угодами, в Боснії і Герцеговини встановлюється міжнародний контроль за виконанням досягнутих домовленостей. Компонент міжнародної присутності складається з кількох складових: напрямки політичного та економічного розвитку країни визначаються Радою по встановленню миру (Peace Implementation Council, далі – PIC). Цей орган підзвітний Раді Безпеки ООН і складається з представників країн-гарантів Дейтонських мирних угод та ряду країн ЄС та ОБСЄ. Міжнародне управління безпосередньо на території БіГ здійснює Високий представник ООН та його офіс, розташований в Сараєво. Окремі підрозділи офісу здійснюють управління в сфері внутрішньої політики, економічної політики та реконструкції країни після конфлікту, зв'язків з ЄС та НАТО, безпеки та оборони, питань прав людини та повернення біженців, координації діяльності ЗМІ. Крім цього, Дейтонські мирні угоди передбачили міжнародний арбітраж по лінії розмежування в районі Брчко, який продовжує функціонувати в Нью-Йорку до цього часу. В місті Мостар було введено тимчасову міжнародну адміністрацію

з метою перетворити його в зразкове місце проживання хорватів та босняків-мусульман. З 1996 р. почалося активне втручання міжнародних організацій у внутрішню та зовнішню політику Боснії і Герцеговини. Суверенітет Боснії і Герцеговини фактично опинився під контролем міжнародної адміністрації.

Ключовим моментом у встановленні повного міжнародного контролю над ситуацією в Боснії і Герцеговині стало введення в дію так званих «Боннських повноважень» для Високих представників в грудні 1997 р. Це сталося на конференції Ради з виконання мирної угоди. Тоді було наголошено, що РІС підтримує всі дії Високих Представників, спрямовані на стабілізацію ситуації в Боснії і Герцеговині, включаючи право звільняти посадових осіб та позбавляти повноважень обраних політиків, що не поділяють «Дух Дейтона». Було наголошено, що Високі Представники мають право вводити в дію закони, необхідні для функціонування органів влади БіГ. Тільки за наступні 5 років Високі Представники прийняли не менше 100 законів, в тому числі щодо регулювання конституційних питань [13].

Від влади був відсторонений законно обраний президент РС Н. Поплашен. В 2001 р. Високий Представник від Австрії В. Петрич заборонив проводити референдум в хорватських кантонах Федерації БіГ з питання збереження хорватського державного утворення Херцег-Босни. Особливо жорстоку позицію щодо Республіки Сербської зайняв Високий Представник лорд П. Ешдаун. Під його прямим тиском вона була змушена передати на рівень центральних органів влади БіГ 68 владних повноважень, включаючи функцію спеціальних служб, єдиної прикордонної поліції, непрямі податки та мито, створення Суду та Прокуратури БіГ, формування об'єднаних збройних сил БіГ. В 2002-2006 рр. він звільнив з посад більше 60 посадових осіб в РС, включаючи законно обраного Члена президії БіГ від сербського народу Н. Шаровича. Всі ці факти свідчать про пряме втручання міжнародної адміністрації в діяльність органів влади БіГ та її «етнететів», особливо Республіки Сербської. Міжнародний арбітраж по лінії розмежування в районі Брчко теж фактично змінив державний устрій БіГ та її складових частин: РС та Федерації БіГ. Головуючий трибуналу Р.Оуен в березні 1999 р. «самочинно» вилучив частину території РС з м.Брчко та частину Тузланського кантону Федерації БіГ і своїм власним рішенням створив окрему адміністративну одиницю-округ Брчко [14]. Ця адміністративна одиниця була формально оголошена спільною власністю РС та Федерації БіГ під суверенітетом Боснії і Герцеговини. Проте фактично в окрузі Брчко був призначений міжнародний контролер, який до 2012 р. здійснював управління цим адміністративним утворенням. В створених в 2002 р. Суді та Прокуратурі БіГ половина суддів і прокурорів представлені іноземцями-громадянами країн ОБСЄ [14].

Міжнародна адміністрація та міжнародні організації мають надзвичайний вплив на внутрішню та зовнішню політику БіГ. Це теж свідчить, що країна не має державного суверенітету. На її території діють іноземні війська в особі штабу НАТО в Сараєво та миротворчого контингенту SFOR, а з 2002 р. – EUROFOR. Високі Представники ООН втручаються в повноваження як центральних органів влади, так і в повноваження РС та Федерації БіГ. Проте, не дивлячись на залежність від іноземного контролю, формально Боснія і Герцеговина продовжує виступати як незалежна держава, представлена в впливових міжнародних організаціях. В 2009 р. вона обрана непостійним членом Ради Безпеки ООН. Парадокс є в тому, що БіГ стала членом вищого органу ООН, сама перебуваючи під протекторатом ООН. БіГ є членом «Ради Європи», ОБСЄ та інших міжнародних структур.

Наведемо факт, який констатують міжнародні спостерігачі з Міжнародної Кризової Групи (International Crisis Group). На території Федерації БіГ, де зусиллями ОБСЄ та ЄС створенні так звані спільні мусульmano-хорватські «школи під одним дахом», навчання теж відбувається в національних класах за окремими навчальними програмами. При цьому перерви відбуваються в різний час так, щоб хорватські і мусульманські діти не зустрічаються. Вчителі збираються в різних вчительських кімнатах і не спілкуються. В школах навіть передбачені окремі входи для босняків та хорватів [15]. Як стверджує Президент Республіки Сербської М. Додик в Боснії є тільки два спільних державних свята: Новий рік та День укладання Дейтонських мирних угод [16].

На думку автора головною проблемою Боснії і Герцеговини є те що в цій державі не існує «єдиної політичної нації» – головної умови створення класичної «національної держави» (National State). Різне за етнічним походженням населення має різні політичні цілі. Сербська та хорватська етнічні групи не вважають себе громадянами БіГ і не вважають Боснію і Герцеговину своєю батьківщиною. Ознакою цього є вище вказана відсутність спільних державних свят.

Висновки. Таким чином, всі вище наведені факти та аргументи дають нам можливість визначити особливий тип держави для Боснії і Герцеговини. По суті Боснія і Герцеговина – це країна з умовним, формальним суверенітетом. З одного боку, її державний устрій та суверенітет зафіксований в Дейтонській конституції 1995 р. Її державний устрій передбачає передачу частини суверенних повноважень до двох складових частин: Федерації БіГ та Республіки Сербської.

В свою чергу, суверенітет Боснії і Герцеговини як держави перебрали на себе міжнародні органи, створені ООН для контролю за виконанням мирних угод по Боснії і Герцеговині. Збройні сили БіГ, її зовнішня політика знаходяться під контролем ООН, НАТО, ЄС та США. При цьому Боснія і Герцеговина виступає на міжнародній арені як суверенна держава, укладає міждержавні угоди та навіть активно працює в впливових міжнародних інститутах. Складається парадоксальна ситуація, коли БіГ є протекторатом ООН, і одночасно сама виконувала обов'язки непостійного члена Ради Безпеки ООН у 2009 р.

На думку автора, державне утворення БіГ було б треба характеризувати як «умовно-суверенну країну», яка не має всіх формальних ознак суверенної країни, її суверенні повноваження здійснюють інші суб'єкти, як всередині, так і ззовні країни. А саме, Боснія і Герцеговина знаходиться під протекторатом міжнародних організацій, а її складові частини часто діють як суверенні суб'єкти в внутрішній і зовнішній політиці.

Отже треба вказати, що Боснія і Герцеговина є «міжнародним протекторатом» нового типу, який виник в останнє десятиліття ХХ століття. Формально нагляд за дотриманням виконання мирних угод в БіГ здійснює Рада безпеки ООН, якій є підзвітний Високий Представник та його офіс. Важливу роль в нагляді за дотриманням мирних угод по БіГ здійснює Рада по виконанню мирної угоди, яка на своїх засіданнях дає оцінку ситуації в Боснії і в разі потреби признає Високих Представників. Ця Рада складається з послів 9 країн, які були включені до неї під час підписання Дейтонських мирних угод. Вищі органи влади в БіГ не є самостійними і знаходяться під міжнародним наглядом.

З другого боку території держави Боснія і Герцеговина розділена на два «утворення»: Республіку Сербську і Федерацію БіГ, органи влади яких діють незалежно одна від одної. Конституція БіГ вказує, що «утворення» здійснюють всі повноваження прямо не покладені на центральні органи влади Боснії і Герцеговини. Це дає можливість Республіці Сербській навіть представляти себе на міжнародній арені, наприклад приймати у себе іноземних послів, або відкрити свої представництва в Російській Федерації та Європейському Союзі. Отже держава Боснія і Герцеговина є «міжнародним протекторатом з ознаками умовно-суверенної країни».

Список використаних джерел

1. КЕЦМАНОВИЇ Ненад. Невозможное государство : Босния и Герцеговина / Ненад Кецманович ; [перевод с сербского Надежды и Деаны Кокотович и Майи Тешич]. – Москва : Вече Славянское, 2012 (Земун : Пекограф). – 396 стр.
2. Gerald Helman, Steven Ratner. Anarchy rules: Saving Failed States // Foreign Policy. Vol. 89, No. 3. 1992. P.
3. William Easterly and Laura Freschi. Top 5 reasons why “failed state” is a failed concept // <http://aidwatchers.com/2010/01/top-5-reasons-why-%E2%80%9Cfailed-state%E2%80%9D-is-a-failed-concept/>
4. Хестанов Р. Недодержавие // Политический журнал. 2004. №8 С.56 – 59.
5. Jeffrey Herbst, States and Power in Africa: Comparative Lessons in Authority and Control, Princeton University Press, 2000
6. Соколова Е. Босния и Герцеговина: опыт несuverенной демократии // <http://magazines.russ.ru/nz/2007/6/so13.html>
7. Пономарева Е. Г. Босния и Герцеговина: государство-фантом // Свободная мысль. — 2009. — № 1. — С.69-84.
8. Пз О. Процесс международного признания бывших югославских республик – опасный прецедент для многонационального государства // Этнические и региональные конфликты в Евразии. Кн. 3. – М.: Весь мир, 1997. – С. 139-149.
9. Конвенция Монтевидео о правах и обязанностях государств 1933 г. // <http://www.twirpx.com/file/932456/>
10. The General Framework Agreement: Annex 4, Constitution of Bosnia and Herzegovina / http://www.ohr.int/dpa/default.asp?content_id=372
11. John Laughland. Playing CARDS with a cheat – Bosnia-Herzegovina's destiny in the EU // Новая сербская политическая мысль. 2009. Режим доступа: <http://www.nspm.rs/sudbina-dejtonske-bih-i-republika-srpska/kartanje-s-varalicom-sudbina-bosne-i-hercegovine-u-evropskoj-uniji.html>
12. Гуськова Е. Бутмир и кантоизация Балкан // <http://www.fondsk.ru/pview/2009/12/21/9905-9905.html>
13. Ensuring Bosnia's Future: A New International Engagement Strategy / http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/bosnia-herzegovina/180-ensuring-bosnia's-future-a-new-international-engagement-strategy.aspx?alt_lang=ru

herzegovina/180-ensuring-bosnia's-future-a-new-international-engagement-strategy.aspx?alt_lang=ru

16. Эксклюзивное интервью с президентом Республики Сербской в Боснии Милорадом Додиком // <http://www.svboda.org/content/transcript/24358237.html>

* * *

УДК 94 : 316.48 (491.1)

Катерина Шимкевич, аспірантка, старший лаборант кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету, Запорізький національний університет, Україна, Запоріжжя

«Подолання минулого»: досвід врегулювання протиріч у постконфліктних суспільствах на прикладі колишньої Югославії

Наслідки військових злочинів, скоєних у колишніх югославських республіках у 1990-х – 2000-х рр., перешкождали постконфліктній відбудові та нормалізації суспільних відносин. Тому локальні неурядові організації здійснюють різноманітні заходи на локальному та регіональному рівнях, спрямованих на «подолання минулого». Завданнями цього процесу є зменшення етноконфесійної неприязні та розкриття правди про військові злочини.

Ключові слова: «подолання минулого», локальні неурядові організації, мирний активізм, військові злочини, Комісії правди.

Екатерина Шимкевич. «Преодоление прошлого»: опыт урегулирования противоречий в постконфликтных обществах на примере бывшей Югославии

Локальные неправительственные организации осуществляют различные мероприятия на локальном и региональном уровнях, направленные на «преодоление прошлого» в бывших югославских республиках. Основными заданиями этого процесса являются уменьшение этноконфессиональной неприязни и раскрытие правды о военных преступлениях.

Ключевые слова: «преодоление прошлого», локальные неправительственные организации, мирный активизм, военные преступления, Комиссии правды.

Katarina Shymkevych. “Dealing with the Past”: the experience in resolving of contradictions in the Post-conflict societies on the example of the former Yugoslavia

Local NGOs in former Yugoslav republics are “dealing with the Past” on both local and regional levels. This process is aimed to reduce ethnic and religious hostility and reveal the truth about the war crimes.

Keywords: «Dealing with the Past», local NGOs, Peace Activism, war crimes, Truth Commissions.

Постконфліктні суспільства зіштовхуються з цілою низкою проблем, вирішення яких потребує об'єднання не тільки місцевих, а й зовнішніх учасників. Значну роль у цьому відіграють міжнародні та локальні організації. Їх основна увага зосереджена на подоланні політико-економічних та соціальних наслідків військових конфліктів. Втім, окремим напрямком у діяльності даних інституцій є врегулювання різноманітних протиріч, викликаних порушенням прав людини та воєнними діями. Ключова роль у цьому належить локальним неурядовим організаціям та волонтерським центрам. Міжнародні інституції надають їм фінансову підтримку та в межах миротворчих операцій створюють умови для ведення діалогу із владними структурами.

Основною вирішення протиріч у постконфліктних суспільствах є так зване «подолання минулого» («робота з минулим»), головним завданням якого є дослідження проявів військових злочинів та ознайомлення із ними громадськості. Необхідність у подібних розслідуваннях виникла у другій половині 1940-х рр., коли суспільства Іспанії, Італії, Німеччини зіштовхнулись із спадщиною фашистських режимів. У подальшому цей процес зачепив країни Латинської Америки після повалення диктаторських урядів та країни Східної Європи після краху комуністичної ідеології. Найбільш динамічно «подолання минулого» відбувається у республіках колишньої югославської федерації, територія яких у 1990-х – 2000-х рр. стала епіцентром «балканської кризи», етно-релігійної та суспільної боротьби.

Виходячи з цього, метою статті є аналіз специфіки та результатів «подолання минулого» у суспільствах колишніх югославських республік в період постконфліктного відновлення. Даний аспект частково висвітлений у статтях та монографіях західно-балканських правозахисників та працівників неурядових організацій [3-8; 11]. Додаткова інформація міститься у різноманітних джерелах – збірниках документів та матеріалах діяльності установ, публікацій у періодичних виданнях Боснії та Герцеговині, Косово, Македонії, Сербії, Хорватії [1-2; 9-10] тощо.

«Подолання минулого» як окремий вид діяльності локальних організацій у республіках колишньої Югославії почав формуватись наприкінці 1990-х рр. [1, с. 105]. Його виникнення було

пов'язано із низкою факторів. По-перше, проведення миротворчих операцій під егідою ООН та НАТО не призвело до зниження рівня міжетнічної напруги у суспільствах колишніх югославських республік та не припинило скоєння злочинів на етноконфесійній основі. По-друге, наслідки військових злочинів потребували розслідування як на міжнародному, так і на локальному рівнях. Втім, упродовж 1990-х рр. практично тільки міжнародні інституції, зокрема Комісія експертів ООН, прокурорська та слідча служби Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії, займалися вирішенням проблеми порушень прав людини. Локальні організації, які виникли під час конфліктів, зосереджувались на накопиченні та публікації фактологічного матеріалу про злочини у регіоні Західних Балкан. Це було пов'язано із тим, що першочергова увага приділялась відновленню інфраструктури та забезпеченню мирних жителів продуктами, ліками, одягом. По-третє, у постконфліктний період постала необхідність ознайомлення громадськості із проявами порушень прав людини, формування культури толерантності у суспільствах та розуміння того, що у скоєнні злочинів винні всі учасники конфліктів.

Означені причини, а також неодноразовість початку постконфліктної відбудови у колишніх югославських республіках визначили специфіку «подолання минулого» у регіоні Західних Балкан. Насамперед, даний процес мав неоднорідний характер та визначався урядовою політикою щодо вирішення порушень прав людини. Підтримка керівників колишніх югославських республік була необхідна для отримання правозахисниками доступу до архівних фондів та визнання на державному рівні існування проблеми військових злочинів та причетності високопосадовців до їх скоєння.

Втім, «подолання минулого» не стало пріоритетним завданням у політиці урядів після припинення військових дій. Тому «роботою з минулим» займаються переважно неурядові локальні організації, координуюча роль у цьому належить трьом центрам – Дослідницькому і документальному центру (Сараєво, Боснія та Герцеговина), Центру гуманітарного права (Белград, Сербія), Центру подолання минулого – Документа (Загреб, Хорватія) [1]. Дані інституції активно співпрацюють з різноманітними організаціями у Боснії та Герцеговині, Косово, Македонії, Сербії, Словенії, Хорватії, Чорногорії. Серед них необхідно виділити місцеві відділення Гельсінського комітету з прав людини, Центр миру, ненасилля та прав людини (Осієк, Хорватія), Центр ненасильницької дії (Белград, Сербія; Сараєво, Боснія та Герцеговина), Форум громадян Тузли (Тузла, Боснія та Герцеговина), Документально-інформаційний центр «Верітас» (Белград, Сербія), Хорватський меморіально-документальний центр Вітчизняної війни (Загреб, Хорватія), Центр досліджень, документації та публікації (Пріштина, Косово), Віктимологічну спілку Сербії (Белград, Сербія), Центр гуманітарного права (Пріштина, Косово), Фонд правди, справедливості та примирення «Істина» (Тузла, Боснія та Герцеговина) тощо. Значну допомогу їм надають численні громадські об'єднання та асоціації жертв та родин постраждалих.

Можна виділити наступні напрямки роботи неурядових локальних організацій у контексті «подолання минулого»: правовий, науково-дослідний, політичний та гуманітарний напрямки. У межах правового напрямку проводиться моніторинг судових процесів над військовими злочинцями у судах місцевої юрисдикції та надається правова допомога постраждалим та їх родинам. Науково-дослідний напрямок спрямований на вивчення злочинів, збір документального та фактологічного матеріалу. Головною метою політичного напрямку є ведення діалогу із урядовими інституціями щодо підтримки жертв конфліктів. Суспільний напрямок передбачає формування у суспільствах культури толерантності та ведення мирного активізму. У межах цих напрямків на локальному та регіональному рівнях реалізується ціла низка проектів та заходів.

На локальному рівні співробітники неурядових організацій проводять наукове дослідження порушень прав людини, метою якого є ознайомлення громадськості із масштабами злочинів. Для цього до різних регіонів держав організовуються польові місії з метою усного опитування населення, збору даних про злочини, про стан міжетнічних відносин у колишніх югославських республіках до і під час конфліктів, про дії військовослужбовців по відношенню до етноконфесійних груп. Усна історія дозволяє не тільки накопичити значний масив інформації особистих свідчень постраждалих, а й дослідити суть злочинів, виявити їх масштаби та причини скоєння [1; 10]. Подібні заходи мають вузький та цілеспрямований характер, що обумовлено необхідністю детального дослідження наслідків злочинів та визначення розмірів допомоги населенню у містах та сільській місцевості. Окрім того, місії та усне опитування сприяють виявленню документів, які мають відношення до конфліктів та злочинів, зйомкам докумен-

тальних фільмів, створенню архівних фондів при неурядових організаціях.

Даний вид діяльності тісно пов'язаний із проведенням мирного активізму у республіках колишньої Югославії [1; 6]. Його поява пов'язана із початком активних військових дій у Словенії та Хорватії у 1991 р. та антивоєнними ініціативами західнобалканських активістів під час «балканської кризи». У постконфліктний період мирний активізм спрямований на вироблення механізмів ненасильницького подолання будь-яких протиріч, розвиток толерантного відношення різних етнічних та конфесійних груп одне до одного. Першим заходом у цьому процесі стало запровадження у середніх та вищих навчальних закладах спеціальних програм з «мирного виховання». Дані освітні програми передбачали ознайомлення школярів та студентів із досвідом ведення мирного активізму у різних країнах під час військових дій.

Наступним кроком стала організація літніх шкіл або спеціалізованих курсів у колишніх югославських республіках, під час яких проводились лекції та семінари з прав людини, необхідності розвитку та побудови громадянського суспільства. Важливу допомогу у цьому надають волонтерські об'єднання та центри з мирних студій. Найбільш відомими волонтерськими організаціями на теренах колишньої Югославії є Волонтерський центр Загребу (Хорватія), Мережа «Волонтер» (Боснія та Герцеговина), Волонтерська служба «Молоді дослідники Сербії» (Сербія), Асоціація «Сунцокрет» (Хорватія), Група «Мост» (Сербія). Волонтерами, мирними активістами та працівниками центрів з мирних студій університетів Белграду (Сербія), Скоп'є (Македонія) та Загребу (Хорватія) [1, s. 81] регулярно проводяться тренінги з толерантної поведінки та побудови миру у суспільствах.

Важливим аспектом у «подоланні минулого» є ознайомлення громадськості із результатами дослідження військових злочинів. Цей напрямок діяльності реалізується через проведення публічних обговорень, конференцій та спеціалізованих виставок. Організаторами виступають неурядові організації, зокрема Дослідницький і документальний центр (Сараєво, Боснія та Герцеговина), Центр гуманітарного права (Белград, Сербія), Центр подолання минулого – Документа (Загреб, Хорватія). Висвітлення заходів проходить як у місцевих ЗМІ, так і у соціальних мережах, що дозволяє значно розширити слухачку аудиторію, і залучити до обговорення гострих та проблемних питань з наслідків військових злочинів пересічних громадян, незалежних аналітиків, науковців [2; 9]. Також публічні дискусії покликані змінити ставлення людей до організаторів та виконавців злочинів, позбавивши їх статусу «національних героїв».

Спеціалізовані виставки можна розглядати як окремий вид діяльності у контексті «роботи з минулим», оскільки вони спрямовані на допомогу постраждалим та ознайомлення громадськості з результатами розслідувань. На таких виставках демонструють речі та особисті документи загиблих, іграшки дітей, знайдених у масових похованнях та в окупованих містах; виставки військових фотографій; створення постійно діючих експозицій у музеях, присвячених конфліктам у Боснії та Герцеговині, Косово, Македонії, Хорватії; відкриття меморіальних кімнат.

Окремо проводиться правозахисна діяльність, яка спрямована на підтримку місцевого правосуддя щодо засудження військових злочинців [1; 3-4; 11]. Крім моніторингу судових процесів, працівники неурядових організацій надають рекомендації щодо покращення розслідування злочинів, реформування законодавчої бази; передають до судів докази скоєння злочинів; допомагають свідкам та жертвам.

Останньому аспекту приділяється значна увага через відсутність допомоги з боку владних інституцій. Головним для неурядових організацій є надання жертвам злочинів офіційного статусу постраждалих під час конфліктів та визнання за військовими статусу ветеранів Вітчизняних війн. Але досягти цього працівникам неурядових організацій поки що вдалося.

Також необхідним стало ведення діалогу з владою щодо виплати жертвам матеріальних компенсацій за втрачене майно та скоєні над ними злочини. Виплати, за рішенням урядів колишніх югославських республік, мають здійснювати підозрювані у порушенні прав людини. Проте, президенти та парламенти колишніх югославських республік активної участі у «подоланні минулого» не приймають. На початку 2000-х рр. президент Сербії та Чорногорії С. Марович та президент Хорватії С. Месич вперше вибачилися за скоєння військових злочинів та заклали подолати їх наслідки у суспільствах. У подальшому, цей процес був продовжений президентами Сербії Б. Тадічем та Т. Ніколічем та президентом Хорватії І. Йосиповичем, які визнали злочини проти боснійців, сербів, хорватів та інших народів. Важливою подією у міждержавних відносинах Сербії і Боснії та Герцеговини стало визнання у квітні 2013 р. Т. Ніколічем геноцид боснійських мусульман у Сребрениці в липні 1995 р. Проте, подібні вибачення

мають політичне підґрунтя і робляться у контексті євроінтеграційних прагнень держав, тому майже не позначаються на між-етнічній сфері.

З огляду на це, виникла необхідність проведення «роботи з минулим» на регіональному рівні. Практичним виміром цього можна назвати діяльність у контексті двох форм інституцій. По-перше, це Регіональна коаліція по виявленню фактів про всіх жертв військових злочинів та інших порушень прав людини, скоєних на території колишньої Югославії у 1991-2001 рр. По-друге, так звані Комісії правди. Розглянемо це детальніше.

Регіональна коаліція була створена у 2006 р. була створена за ініціативи трьох організацій – Дослідницького і документального центру (Сараєво, Боснія та Герцеговина), Центра гуманітарного права (Белград, Сербія), Центра подолання минулого – Документа (Загреб, Хорватія) для координації розслідування злочинів на регіональному рівні. Упродовж наступних 2007-2013 рр. до Коаліції долучилась низка організацій, юридичних та фізичних осіб з Боснії та Герцеговини, Косово, Македонії, Сербії, Словенії, Хорватії, Чорногорії. За своїм змістом розслідування порушень прав людини є подібним до діяльності неурядових установ на локальному рівні. Відмінним є те, що працівники неурядових організацій отримали змогу проводити дослідження у місяць компактного проживання національних меншин та можливість працювати з архівними документами і фактологічним матеріалом інших інституцій, що посилило співпрацю між організаціями. Це стало невід'ємною складовою процесу «подолання минулого» і визнання причетності до злочинів представників з усіх колишніх югославських республік. Окрім того, діяльність Регіональної коаліції направлена на залучення державних керівників до процесу розслідування, до виплати компенсацій, створення відповідних установ щодо роботи з біженцями, переселеними особами, постраждалими; до формування колективної пам'яті та руйнування міфів про злочини. Окремим аспектом став процес люстрації, який охопив регіон Західних Балкан та на необхідності якого наголошують місцеві правозахисники.

Своєрідним механізмом «подолання минулого» стало створення Комісій правди, діяльність яких проводилась в окремих общинах і республіках. Проте там вони нагтовхувались на постійну протидію влади і їх діяльність не мала конкретних результатів. На регіональному рівні Комісії правди отримали більше можливостей, що обумовлено бажанням неурядових організацій подолати наслідки злочинів. Завданням Комісій правди є пошук доказів порушень з боку колишніх урядів та доведення їх причетності до військових злочинів, розпалювання конфліктів у Боснії та Герцеговині, Косово, Македонії, Хорватії [3; 5; 8].

Як на локальному, так і на регіональному рівнях відбувається співробітництво неурядових організацій із міжнародними інституціями. Зокрема, Міжнародною комісією з пошуку зниклих без вісти, Міжнародним комітетом Червоного Хреста, «Лікарями за права людини» та «Лікарями без кордонів». Їх працівники займаються ексгумацією, пошуками зниклих без вісти, ідентифікацією людських останків, що допомагає вивченню злочинів, проведенню судових процесів, отриманню постраждалими доказів про загибель рідних. Офіційне підтвердження смерті близьких осіб дозволяє їх родинам претендувати на матеріальну компенсацію, щорічну пенсію, засудження винних.

Результати «роботи з минулим» відображені у публікаціях, створенні баз даних, засудженні підозрюваних, повідомленнях у ЗМІ. Щодо видавничої діяльності, то кожна з локальних неурядових організацій видає монографії, збірки документів та матеріалів усної історії, довідники та практичні посібники з дотримання прав людини і необхідності ведення мирного активізму [1; 6-7; 11]. Необхідно відмітити наступні видання «Антивоєнна кампанія 1991-2011. Невідома історія», «Спогади про війну у Пакраці, Ліпiku та прилеглих районах», «20 причин для пробудження та змін по зміцненню миру у колишній Югославії», «Допомога на шляху відмови від насилля», «Боснійська книга мертвих», «Косовська книга мертвих» тощо.

Створення баз даних стало можливим внаслідок проведення польових місій, ексгумацій тіл та досліджень місць злочинів. У кожній локальній неурядовій організації існують власні бази даних, які додаються до баз даних у Дослідницькому і документальному центрі (Сараєво, Боснія та Герцеговина), Центрі гуманітарного права (Белград, Сербія; Приштина, Косово), Центрі подолання минулого – Документа (Загреб, Хорватія). Наступним кроком у даному процесі має стати створення регіональної бази даних з людських втрат та військових злочинів. Своєрідними базами даних є опубліковані «Боснійська книга мертвих» та «Косовська книга мертвих», різноманітні карти, «Боснійський атлас військових злочинів».

Такий напрямок роботи у «подоланні минулого» як засудження злочинців у судах місцевої юрисдикції відбувається досить повільно через необхідність опрацювання значного масиву доку-

ментів, доведення провини обвинувачених, їх великої кількості. Даному процесу заважають неоднозначні рішення Міжнародного трибуналу з колишньої Югославії щодо звільнення військових злочинців, а також відмова або нездатність засуджених виплачувати компенсації жертвам порушень.

В цілому, «подолання минулого» у колишніх югославських республіках знаходиться на стадії формування, що пов'язано із частковими результатами у реалізації проектів. Досить успішними є заходи у науково-дослідному та суспільному напрямках. Проте подолання наслідків злочинів відбувається більше на індивідуальному, аніж на колективному рівнях. Поступове зменшення етнічної та релігійної напруженості спостерігається серед окремих соціальних груп. Здебільшого у суспільствах дії політичних та військових діячів під час конфліктів 1990-х – 2000-х рр. розцінюються як необхідність захисту цивільного населення та збереження державної незалежності республік. Тому правда про злочини та причетність до них колишніх керівників армій і урядів пересічними громадянами не сприймаються. Це досить яскраво продемонстрували національними героями, як у Сербії на звільнення з-під арешту хорватських генералів А. Готовіни та М. Маркача, і спроби влади м. Вуковар (Хорватія) запровадити використання кирилиці поруч з латиницею. У Хорватії генерали продовжують залишатись національними героями, як у Сербії та Республіці Сербській героями є Р. Младич та Р. Караджич. Таким чином, досвід «роботи з минулим» у республіках колишньої Югославії показує, що для успішного подолання наслідків злочинів важливим є подолати суспільні стереотипи і упередження, також залучити до співпраці різноманітні політичні сили, наукові та навчальні заклади.

Список використаних джерел

1. 20 poticaja za buđenje i promenu o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije / Ur. Helena Rill, Tamara Šmidling, Ana Bitoljanu. – Beograd-Sarajevo : Centar za nenasilnu akciju, 2007.
2. BalkanInsight. Balkanska tranziciona pravda [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.balkaninsight.com/en/page/all-balkans-home>. – Назва з титулу екрану.
3. Bjelakovic N. Reconciliation, Truth, and Justice in the post-Yugoslav States / Nebojsa Bjelakovic // Southeast European Politics. – 2002. – Vol. III. – № 2–3.
4. Franović I. Dealing with the Past in the Context of Ethnonationalism. The Case of Bosnia-Herzegovina, Croatia and Serbia / Ivana Franović. – Berlin : Berghof Research Center for Constructive Conflict Management, 2008.
5. Gaffney C. First Regional Truth Commission Runs Into Doubts [Електронний ресурс] / Conor Gaffney and Aida Alic // BalkanInsight. – 2008. – 5 August. – Режим доступу: <http://www.ictj.org/en/news/coverage/article/1904.html>. – Дата доступу: 12.07.2012. – Назва з титулу екрану.
6. Jovanović B. Suočavanje s prošlošću i mirovni aktivizam / Branka Jovanović // Temida. – 2002. – br. 2.
7. Kolanović Kisić N. O suočavanju s prošlošću – razgovor s Louise L. Lambrechts / Nada Kisić Kolanović // Casopis za savremenu povjest. – 2011. – God. 43. – br. 2.
8. Pejic J. The Yugoslav Truth and Reconciliation Commission: A Shaky Start / Jelena Pejic // Fordham. International Law Journal. – 2001. Volume 25. – Issue 1.
9. Radio Slobodna Europa. Balkanski servis [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.slobodnaevropa.org/>
10. Sjećanja na rat u Pakracu, Lipiku i okolnim mjestima / Ur. Maja Dubljević. – Zagreb : Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću, 2010.
11. Stubbs P. Dealing with the Past in Bosnia-Herzegovina, Croatia, and Serbia & Montenegro / Paul Stubbs / Report for Quaker Peace and Social Witness. – London, 2003.

* * *

УДК 654.197

Арзу Ахмедова, дисертантка кафедри теле- і радіожурналістики, Бакинський державний університет, Азербайджан, м. Баку

Історичні тенденції розвитку азербайджанського телебачення і радіо

В історії розвитку суспільства преса, радіо і телебачення грають важливу роль. У більшості країн світу, в тому числі і в Азербайджані, преса була створена в просвітницьких цілях. Формування і розвиток азербайджанської преси, як системи, пройшло довгий історичний шлях. Дослідження процесу формування і розвитку телебачення в Азербайджані без урахування шляху, пройденого ЗМІ загалом, з методологічної точки зору невірно, тому що поява і розвиток друку є одним з основних факторів, що обумовлюють трансформацію радіо, спочатку створеного як технічний засіб, а також телебачення, в журналістику.

Ключові слова: історія журналістики, азербайджанська журналістика, телебачення, радіо, друк, формування і розвиток телевізійної журналістики.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Арзу Ахмедова. Исторические тенденции развития азербайджанского телевидения и радио

В истории развития общества пресса, радио и телевидение играют важную роль. В большинстве стран мира, в том числе и в Азербайджане, пресса была создана в просветительских целях. Формирование и развитие азербайджанской прессы, как системы, прошло дольний исторический путь. Исследование процесса формирования и развития телевидения в Азербайджане без учёта пути, пройденного СМИ в целом, с методологической точки зрения неверно, т.к. появление и развитие печати является одним из основных факторов, обуславливающих трансформацию радио, изначально созданного как техническое средство, а также телевидение, в журналистику.

Ключевые слова: история журналистики, азербайджанская журналистика, телевидение, радио, печать, формирование и развитие телевизионной журналистики.

Arzu Akhmedova. Historical trends of development of the Azerbaijani television and radio

In the history of the development of society press, radio and television play an important role. In most countries of the world, including in Azerbaijan, the press has been created for educational purposes. The formation and development of the Azerbaijani press, as the system has come a long historical path. The study of the formation and development of television in Azerbaijan, excluding the path traversed by the media in general, from a methodological point of view is incorrect, because the emergence and development of the press is one of the main factors responsible for the transformation of radio, originally created as a technical means, as well as television, in journalism.

Keywords: history of journalism, the Azerbaijani journalism, television, radio, print, the formation and development of television journalism.

Ізвестно, що журнали, газети, средства массовой информации оказывают сильное влияние на общество [1, с.40]. Для телевидения же нет вообще понятия «граница» и «расстояние». Это средство информации повсюду: в университете, театре, концертном зале, на стадионе, одним словом, на любом пространстве. Телевидение стало трибуной миллионов людей. Телевидение является незаменимым средством рациональной организации досуга населения [3, с.124].

Все эти неповторимые особенности телевидения формировались на протяжении долгих лет. Однако в 50-е гг. XX века, когда азербайджанское телевидение делало свои первые шаги, осознавать преимущества этого средства массовой информации было не так легко. 14 февраля 1956 г., когда Азербайджанское телевидение начало свою деятельность, оно вступило как мощное оружие в систему государственной и коммунистической идеологии и начало служить существующему режиму. Точное определение его социально-политической функции как средства массовой информации словно было забыто. Примеры из однотипных газет, журналов и радиожурналистики транслировались и по телевидению [2, с.55].

Следует отметить, что Азербайджанское телевидение выступало как продолжение Центрального телевидения СССР. Факторы мощной централизации проявлялись во всех проблемах и оказывали негативное воздействие на творческий процесс. Поэтому для определения и исследования этапов развития Азербайджанского телевидения весьма важно обратить должное внимание и на историю Центрального телевидения. Исследователи телевидения историю республиканского телеэфира делят на два больших периода: а) 1956–1991 годы – советский период; б) с 1991 года – период независимости [1, с.79].

В 70–80-е гг. журналисты, трудившиеся в области тележурналистики, пытались уже демонстрировать новую форму и стиль. В 80-е гг. по азербайджанскому телевидению транслировались передачи под 50-ю различными названиями.

После 1991 г., под влиянием процессов, происходящих на телепространстве, на АзТВ также были проведены реформы: редакции были заменены студиями, дикторы ведущими. Хотя это было сделано с целью приближения к разговорному языку, стало возможным частично выйти за рамки долгих лет, и то за счёт некоторых телеведущих [6, с.139].

Произошли изменения в содержании и форме информационной программы «24 часа»; вышли в эфир ночная информационная программа «1000 секунд», «215 КЛ представляет», «Добро пожаловать» и другие. В начале 1992 г. обострение общественно-политической ситуации в стране, расширение масштаба боевых действий в Нагорном Карабахе и в близлежащих районах привело к изменению власти в Республике. Это изменение проявилось, прежде всего, в информационно-аналитических программах «Вести», «Пульс дня» и «Неделя». 2007 год стал для Азербайджанского телевидения годом новшеств: появились новые программы, передачи, спектакли; на конкурсной основе к работе были привлечены молодые ведущие и репортёры; началось планомерное вложение капитала в эфир и инфраструктуру каналов.

АзТВ снова пытается стать самым профессиональным телевидением и законодателем телевизионной моды на телепространстве. В настоящее время на Азербайджанском телевидении демонстрируются ток-шоу, портретные зарисовки, музыкально-развлекательные программы, телеспектакли на самые различные темы. Хотя привлекается широкий переводческий и актёрский потенциал для оригинального озвучивания на азербайджанском языке зарубежных фильмов, купленных с сохранением авторских прав, всё ещё остаются проблемы, связанные с литературным языком, с разговорными нормами. ЗАО АзТВ не забывает и своих маленьких зрителей, постоянно держит их в центре внимания. Однако имеется немало недостатков и в языке наиболее интересных для малышей запоминающихся персонажей мультипликационных фильмов [5, с.226].

Здесь, наряду с просветительством, краеведением, историей, отдельными историческими личностями представлены самые интересные сведения о жизни кинозвёзд, режиссёров, музыкантов и т.д. Редакция, учитывая национальные интересы и вкусы азербайджанских зрителей, обращается к этим разделам и, дублируя их, демонстрирует своим зрителям.

Сотрудники АзТВ стараются максимально использовать словесные ресурсы азербайджанского языка, строить предложения согласно закону сингармонизма. Однако, к сожалению, для этого переводческий и редакторский персонал максимально не используется.

После восстановления Азербайджанской Республикой государственной независимости проблема сохранения и развития азербайджанского языка стала ещё более актуальной. Азербайджанский Национальный Совет телевидения и радио сделал первые шаги для сохранения и развития азербайджанского языка. Так, на какой-то период даже был наложен запрет на показ зарубежных сериалов и фильмов по азербайджанскому телевидению без дубляжа. В «Законе о телерадиовещании», принятом 25 июня 2002 г. и вступившем в силу 8 октября того же года, данная проблема нашла своё отражение: «должно быть обеспечено употребление государственного языка в программах (передачах)» (статья 32.0.6) [4, с.146].

В соответствии со статьей 21 Конституции Азербайджанской Республики, принятой в 1995 году, государственным языком Азербайджана является азербайджанский язык, т.е. согласно Конституции, любой неазербайджанский язык является иностранным. В Азербайджане, наряду с Конституцией, основную законодательную базу телерадиовещания составляют законы «О СМИ», «О государственном языке Азербайджанской Республики» и «О телерадиовещании» [1, с.79].

В пункте 2 статьи 18 под названием «Сохранение и развитие государственного языка» «Закона Азербайджанской Республики о государственном языке», вступившего в силу 30 сентября 2002 г., говорится: «На территории Азербайджанской Республики все средства массовой информации (пресса, телевидение, радио и др.), структуры, занимающиеся книгопечатанием и другой издательской деятельностью, должны обеспечивать соблюдение норм азербайджанского языка» [2, с.55].

Азербайджанский Национальный Совет Телевидения и Радио, опираясь на Конституцию и законодательные акты, 25 июня 2005 года определил «Специальные правила», которые регулируют отношение к употреблению государственного языка во время эфира. В пункте 1 «Специальных правил» указывается, что телерадиовещание ведётся на государственном языке. В пункте 3, представленном к новой редакции с января 2008 г., говорится, что передачи (программы), транслируемые посредством телевидения и радио, в полном объёме должны быть на азербайджанском языке. Выполнение этих правил, принятых АНСТР, телерадио-

трансляторами необходимо. Сегодня мы во время встреч с государственными и правительственными официальными лицами, деятелями науки и культуры с гордостью демонстрируем успехи, достигнутые Азербайджаном, уверенную линию интеграции в мировое содружество.

В настоящее время у азербайджанцев, проживающих за пределами Родины, свои проблемы. Одной из них является обучение детей и молодёжи, родившихся и выросших в зарубежных странах, родному языку, древним обычаям и традициям, богатейшей культуре, многовековой истории, одним словом, национально-духовным ценностям. Отсутствие в странах, где проживают наши соотечественники, азербайджанских школ, наглядных пособий, является серьёзной проблемой. Поэтому Азербайджанское телевидение, транслируемое по всему миру посредством спутниковой связи, выступает в роли настоящей школы для детей и молодёжи [7, с. 69].

В последнее время показ по Азербайджанскому телевидению национальных фильмов, народных песен, передач, отражающих военный патриотизм и духовные ценности, оказывает значительное влияние на воспитание молодого поколения в национальном духе. Принимая во внимание интересы азербайджанцев, проживающих в зарубежных странах, руководство АзТВ демонстрирует в ночные часы национальные фильмы, доказывая тем самым, что Азербайджан владеет не только природными богатствами, но и национально-духовными ценностями. Азербайджанское телевидение достойно выполняет свою миссию, находясь на страже национально-духовных ценностей азербайджанского народа.

Телевидение, вошедшее в эту систему в середине прошлого столетия, по интенсивности развития было более глобальным, и по силе воздействия играло важную роль в общественной жизни. Конечно, история радиожурналистики связана с созданием радио. Подобно тому, как история газеты связана с появлением книгопечатания, история радиожурналистики связана с созданием радио. Через 20 лет после изобретения радио появилось телевидение [4, с. 146].

Радиожурналистика сразу не сформировалась с появлением радио как технического изобретения. Радиожурналистика как понятие и сфера деятельности является результатом последующего периода. Ещё до этого этапа азербайджанское радио прошло весьма интересный путь развития.

Регулярные радиопередачи в Азербайджане начались с 6 ноября 1926 г. Именно из-за этой «регулярности» история создания радио в Азербайджане начинается с этой даты. Однако правительство Азербайджанской Демократической Республики, функционировавшее в 1918–1920 гг., заложило основы радио в стране [2, с. 103]. В рамках общественных, политических и культурных связей между Францией и независимым Азербайджаном при особой помощи Франции ещё в ноябре 1919 г. в Азербайджане начала действовать первая радиостанция [7, с. 116]. Однако после распада Демократической Республики всё остановилось на полпути. Как отмечают исследователи, после этого периода создание радио в Азербайджане было связано с развитием этой области в России. Коммунисты, осознавая неосценимую роль радио в деле пропаганды и агитации, вынуждены были уделить особое внимание его развитию, как в самой России, так и на окраинах империи. Таким образом, созданная в Москве 21 августа 1922 г. Центральная Радиотелефонная станция, начавшая радиовещание по всей России, послужила основой создания радио в других республиках. 6 ноября 1926 г. азербайджанские слушатели начали регулярно слышать голос азербайджанского радио [3, с. 124].

Радио как средство массовой информации вступило на путь развития во всех уголках мира. По мере совершенствования информативной деятельности радио стали проявлять себя и первые представители радиожурналистики.

Радио прошло различные этапы развития. Период с 1927 г. до конца второй мировой войны можно считать периодом его формирования. В этот период радио уже приобрело статус весьма серьёзного средства информации. В период войны между СССР и Германией все официальные сведения Советского информбюро передавались по радио. Скорость, живость и прямая передача радионовостей сделали радио незаменимым средством информации. Это – этап появления радиожурналистики. Он характеризуется быстрой передачей информации, созданием нового типа репортёра в журналистике. В этом плане именно радио создало большую базу и сыграло роль переходного периода. Поэтому период с 1950 г. может характеризоваться как период конкуренции радиожурналистики и радио в целом с тележурналистикой, а также с телевидением [5, с. 79].

В этот период люди предпочитают видение слушанию, т.е. те, кто ещё вчера воспринимали радио как чудо, отдадут предпочтение телевидению. Радио пережило период серьёзной борьбы, и в этой борьбе оно нашло новые формы и способы передачи информации, обогатило свои технические средства и, по мнению мно-

гих исследователей, выстояло перед телевидением. Это противостояние продолжается и в настоящее время. Сейчас невозможно представить мир без радио.

Благодаря компактным радиостанциям – FM мир словно проникает в дома слушателей. Все эти технические средства – результат деятельности творческих личностей, значительную часть которых составляют журналисты. Такая серьёзная профессиональная сфера, как радиожурналистика, связана с их именем.

Таким образом, как и во всем Советском Союзе, в Азербайджане телевидение со дня появления находилось в монополии государства. В условиях существования запретов на частные телеканалы ни о каком развитии телевидения или тележурналистики не могло быть и речи.

В начале 1990-х гг. Азербайджан стал независимым государством, и с того же времени началось развитие функциональных стилей журналистики, в том числе и телевидения. В начале появилась Медиа-компания ANS, затем телеканалы Space, ABA, Lider, ATV. Процесс продолжается. Таким образом, телевидение вошло в систему средств массовой информации. «Вхождение телевидения в систему средств массовой информации вызвало революционные изменения в жизни человечества. Люди получили возможность воочию видеть события, происходящие далеко». Развитие телевидения в Азербайджане, как медиа-системы увеличило активность общества, сильно повлияло на мировоззрение людей». В настоящее время каждый гражданин Азербайджана, живущий в независимом государстве, в обществе, где существуют свобода слова и печати, демократические институты, политический плюрализм и желающий участвовать в процессе юридического, демократического мирового государственного строительства, узнаёт о процессах, событиях, происходящих в стране, в основном посредством телевидения.

В настоящее время телевидение Азербайджана, характеризующееся богатством и разнообразием палитры, приобретает всё больший вес в системе СМИ. Азербайджанское телевидение наряду с выполнением общественной функции оказывает достаточно сильное воздействие на общественную жизнь. Будучи зеркалом жизни, оно играет незаменимую роль в социально-культурном развитии азербайджанского народа, и поэтому исследование особенностей создания и развития Азербайджанского телевидения приобретает особую значимость и актуальность. Без этого невозможно дать общую панораму национальной тележурналистики, определить тенденции её развития и рациональность намеченных работ.

Список использованных источников

1. Ализаде Я.М., Магеррамлы Г.М. Азербайджанский эфир: история и современность. – Баку: «Нурлан», 2006. – 182 с. (на азерб. языке).
2. Гулиев Э. Телевидение: теория, тенденции развития. – Баку: издательство «Восток–Запад», 2004. – 364 с. (на азерб. языке).
3. Магеррамлы Г. Язык телевидения. – Баку: «Элм», 2002. – 302 с. (на азерб. языке).
4. Роль средств массовой информации и пропаганды в духовном воспитании. – Баку, 1982. – 296 с. (на азерб. языке).
5. Магеррамлы Г. Аудиовизуальная речь. – Баку, 2000. – 443 с. (на азерб. языке).
6. Прохоров П.П. Введение в теорию журналистики: Учебное пособие. – М., 1998. – 356 с.
7. Ворошилов В.В. Журналистика: Учебник. 4-е издание. – СПб., 2002. – 275 с.
8. Телевизионная журналистика. Под ред. Г.В. Кузнецова и др. – М., 1998. – 379 с.

* * *

УДК 021.7:94(479.24)

Нигяр Ісмаїлова, викладач кафедри бібліотекознавства, Бакинський державний університет, Азербайджан, м. Баку
Севда Халафова, доцент кафедри бібліотечних ресурсів і інформаційно-пошукової системи, Бакинський державний університет, Азербайджан, м. Баку

Проблеми комп'ютеризації азербайджанських бібліотек в перехідний період

Технологічна революція в інформаційній сфері надає критичний вплив на весь хід розвитку людської цивілізації. В останні роки стали сильно змінюватися уявлення про завдання та можливості бібліотек, їх місце в культурній науковій, освітній та інформаційній інфраструктурі, їх роль у політичному житті, розвитку демократії, місцевого самоврядування, ринкової економіки, формуванні глобального інформаційного простору. Найважливіші завдання бібліотек у сучасному світі все частіше формуються як забезпечення вільного і необмеженого доступу до інформації і збереження її джерел.

Ключові слова: азербайджанські бібліотеки в перехідний період, комп'ютеризація бібліотек, проблеми комп'ютеризації.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Нигяр Исмаилова, Севда Халафова. Проблемы компьютеризации азербайджанских библиотек в переходный период

Технологическая революция в информационной сфере оказывает критическое воздействие на весь ход развития человеческой цивилизации. В последние годы стали сильно меняться представления о задачах и возможностях библиотек, их месте в культурной научной, образовательной и информационной инфраструктуре, их роль в политической жизни, развитии демократии, местного самоуправления, рыночной экономики, формировании глобального информационного пространства. Важнейшие задачи библиотек в современном мире все чаще формулируются как обеспечение свободного и неограниченного доступа к информации и сохранение ее источников.

Ключевые слова: азербайджанские библиотеки в переходный период, компьютеризация библиотек, проблемы компьютеризации.

Nigar Ismayilova, Sevda Khalafova. The problems of computerization of Azerbaijan's libraries during the transition period

The technological revolution in the field of information has a critical impact on the entire course of human civilization. Recent years have seen much change ideas about the problems and opportunities of libraries, their place in the culture of science, education and information infrastructure, their role in political life, democratic development, local government, market economy, the formation of a global information space. The most important problems of libraries in the modern world are increasingly formulated as to allow free and unrestricted access to information and the preservation of its sources.

Keywords: Library of Azerbaijan during the transition period, the computerization of libraries, the problems of computerization

Как оказывает практика, происходит эволюция социальной роли библиотек. К традиционным функциям просветительского характера, сохранения и приумножения культурного наследия добавляются функции информационных центров, предоставляющих доступ к национальным и мировым информационным сетям и банкам данных. Меняются традиционные библиотечные технологии, формы библиотечного обслуживания населения, характер воздействия с органами власти, различными социальными группами.

Входящая в третье тысячелетие современная библиотека – это уже не только книгохранилище, но и своеобразный «электронный архив». Это единственное место на Земле, где предоставляется доступ к информации и на традиционных ее носителях, и в электронном виде. Новые информационные технологии открыли библиотечкам огромные возможности, поставили их перед необходимостью решения принципиально новых задач. Освоение новых технологий привело к пересмотру фундаментальных представлений о роли и месте библиотек в обществе, основных принципов организации библиотечного дела. Эти процессы носят глобальный характер и в них все больше оказываются вовлеченными библиотеки Азербайджана.

Библиотеки Азербайджана выполняют важнейшие социальные и коммуникативные функции, являются одним из базовых элементов культурной, образовательной и информационной инфраструктуры страны. В первые годы независимости библиотеки Азербайджана не могли полноценно выполнять свои функции по обеспечению читателей необходимой информацией. Это было связано как с резким возрастанием объема научно-технической информации, так и с разрушением системы комплектования, существенным уменьшением финансирования, почти полным прекращением поступления иностранной научной периодической литературы и удорожанием отечественных научных изданий. В этих условиях обеспечение и повышение эффективности деятельности библиотек могло быть достигнуто лишь

путем автоматизации библиотечно-информационных процессов и межбиблиотечной кооперации на основе современных телекоммуникационных технологий.

С целью разработки научных основ компьютеризации библиотек Азербайджана с марта 1999 г. в Бакинском государственном университете (БГУ) им. М.Э. Расулзаде действует научно-исследовательская лаборатория «Компьютеризация библиотечных процессов». Сотрудники лаборатории, изучая опыт передовых государств, разрабатывают проект «Создание Единой автоматизированной сети библиотек Азербайджана», целью которого является создание виртуального библиотечно-информационного пространства Азербайджана и интеграция его в мировую информационную инфраструктуру.

Реализация проекта начата в научной библиотеке БГУ. Разработан и успешно внедряется интегрированный пакет прикладных программ «Китабхана-1.0», позволяющий автоматизировать все основные библиотечные процессы. Наряду с научной библиотекой БГУ, в эти годы компьютеризация библиотечных процессов началась в Национальной библиотеке им. М.Ф. Ахундова, Центральной научной библиотеке Национальной академии наук Азербайджана, Президентской библиотеке и др. Однако существующие в этой области проблемы задерживают процесс.

Наиболее важным для библиотек Азербайджана на сегодняшний день является их ускоренная компьютеризация, перевод информационных ресурсов с бумажных носителей в электронную форму, доступ к электронным ресурсам любого рода, в том числе не имеющим бумажных аналогов, развитие системы обмена информацией с помощью интернета. Многое в библиотечной информатизации уже сделано, прежде всего, в автоматизации библиотечных процессов и операций, связанных с формированием и каталогизацией фондов, а также научным и методическим обеспечением этих работ. Заложены основы качественно новой системы информационно-библиотечного обслуживания. Почти во всех центральных библиотеках субъектов столицы Азербайджана созданы компьютерные сети, открыты классы коллективного пользования интернетом, активно используется информация на электронных носителях. Однако в регионах за пределами столицы процесс компьютеризации библиотек продвигается очень медленно.

– Не разработаны национальные правила каталогизации, ориентированные на машиночитаемую обработку изданий и максимальное приближение к международным требованиям.

– Внедряются технологии электронных библиотек, но не разработан проект создания Национальной электронной библиотеки Азербайджана.

– Проблема комплектования, хранения и предоставления доступа к электронным ресурсам – одна из наиболее важных на современном этапе развития библиотечного дела Азербайджана.

– Совершенствование нормативно-правовой базы библиотечной деятельности с целью обеспечения социальных гарантий населения на информационно-библиотечное обслуживание, гарантий развития библиотек с учетом современных требований и корреляции с правовой сферой смежных отраслей. Приоритетами библиотечной политики в этой области являются: подготовка новых национальных законов, особо актуальны «О проблеме авторского права и интеллектуальной собственности», «Об обязательном экземпляре документов»; совершенствование существующих профессиональных стандартов и разработка новых; гармонизация отечественных и зарубежных стандартов, международной и отечественной статистики и др.

– Усиление присутствия библиотек Азербайджана в мировом информационном пространстве. Это направление должно реализовываться путём поощрения международного библиотечного сотрудничества, участия азербайджанских библиотек в международных библиотечных, культурных и информационных проектах.

– Библиотеки могут и должны стать ключевым звеном в создании единого информационного и культурного пространства страны, установлении прямых информационных связей азербайджанских регионов с зарубежными странами, интеграции азербайджанских информационных ресурсов в международные информационные сети и банки данных.

Проблемы компьютеризации библиотек в Азербайджане можно обобщить следующим образом:

1. Для обеспечения доступа населения к библиотечно-информационным ресурсам, хранящимся в библиотеках Азербайджана и зарубежных стран, необходимо существенно увеличить темпы компьютеризации и сетевого взаимодействия библиотек в сети интернет, работы по переподготовке персонала и обучению пользователей библиотек работе с библиотечными информационными ресурсами. Необходимо также обеспечение систематического обновления парка компьютеров и программных продуктов.

2. Информатизация библиотек является обязательным условием для обеспечения населения современными библиотечными услугами. Необходимо развивать деятельность библиотек по созданию собственных электронных ресурсов, включая полнотекстовые; созданию электронных каталогов, в том числе сводных.

3. Необходимо вести работы на кооперированной основе, учитывая необходимость интеграции информационных ресурсов, гармонизации национальных и международных стандартов в области библиотечного дела. Это обеспечит координацию работ по дальнейшему переводу библиотечных фондов и каталогов в электронную форму.

4. Необходимо начать работы по формированию Общеазербайджанской библиотечно-информационной компьютерной сети по следующим направлениям:

- Развитие национальных библиотечных электронных ресурсов: Сводного электронного каталога библиотек Азербайджана как национальной системы корпоративной каталогизации на основе национального формата; национальной системы авторитетных/нормативных файлов; Национальной электронной библиотеки; Сводного электронного каталога периодики библиотек Азербайджана; ретроспективной национальной библиографии; библиотечных порталов и сайтов.

- Разработка национальных форматов AZMARC, стандартов и правил в области машиночитаемой каталогизации и качества библиотечных ресурсов, национальных авторитетных/нормативных файлов.

- Разработка методики создания универсальных средств поиска в веб-среде.

- Развитие корпоративных технологий создания и использования электронных библиотечных ресурсов; веб-технологий интеграции библиотечных ресурсов на национальном и международном уровнях; телекоммуникационных, в т.ч. спутниковых технологий в библиотеках, библиотечной сети виртуальных справочных служб.

- Обеспечение информационной безопасности электронных библиотечных ресурсов: создание национальной системы страхования электронных библиотечных ресурсов; системы сохранности электронных документов, хранящихся в библиотеках.

- Комплексная автоматизация интегрированных библиотечных сетей на национальном уровне.

Список использованных источников

1. Гитер Д.М. Использование Интернета для эффективного доступа к электронным и традиционным источникам информации // Научные и технические библиотеки. – 1999. – №2. – С.37–42.

2. Курбанов А., Халафов А. Основы компьютеризации библиотек (Учебник). – Б.: Издательство Бакинского Университета, 2006. – 205 с. (на азерб. языке).

3. Мусаева Н.Н. Основные направления компьютеризации в вузовских библиотеках Азербайджана // Библиотечное дело – 2001. – М.: 2001, С.272 (на азерб. языке).

4. Халафов А. История библиотечного дела в Азербайджане: Учебник (в 3-х частях). – Б.: Издательство Бакинского Университета, 2007. – 552 с. (на азерб. языке).

5. Халафов А. Основные направления развития библиотечного дела в Азербайджане в начале XXI века (суждения, мнения, предложения и прогнозы). – Б., 2006. – 106 с. (на азерб. языке).

* * *

УДК 94–054.73:341.232(470+571)+061.1ЄС

Ірина Лебідь, аспірантка кафедри всесвітньої історії, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Проблема чеченських біженців у контексті відносин Росія – ЄС (1992–2010 рр.)

Розглядаються основні «хвилі» біженців з Чеченської республіки і порівнюються ставлення до них у Росії та ЄС. Аналізуються напрями й результати взаємодії Російської Федерації з країнами-членами й інституціями Євросоюзу щодо врегулювання проблеми біженців. На думку автора, питання на сьогодні не вирішено, що обумовлює перспективи подальшого розвитку відносин сторін у галузі.

Ключові слова: біженці, Чеченська Республіка, Російська Федерація, Євросоюз, фінансова допомога.

Ирина Лебедь. Проблема чеченских беженцев в контексте отношений Россия – ЕС (1992–2010 гг.)

Рассматриваются основные «волны» беженцев из Чеченской республики и сравниваются отношение к ним в России и ЕС. Анализируются направления и результаты взаимодействия российской Федерации со странами-членами и институтами Евросоюза относительно урегулирования проблемы беженцев. По мнению автора, данный вопрос пока не решен, что обуславливает перспективы дальнейшего развития отношений в отрасли.

Ключевые слова: беженцы, Чеченская Республика, Российская Федерация, Евросоюз, финансовая помощь.

Irina Lebid. The problem of Chechen refugees in the context of Russia – EU relations in 1992–2010

The main streams of the Chechen refugees and the attitude towards them are covered. The areas and the results of the Russia – EU institutions interaction concerning to the refugees are analyzed. The author stresses that this issue has not decided yet and there are the prospects for parties' cooperation.

Keywords: refugees, the Chechen Republic, the Russian Federation, the European Union, financial support.

Однією з визначальних характеристик сучасного світу є велика рухливість населення. Причини міграції можуть бути найрізноманітнішими, і переважна більшість людей прямує за кордон з метою працевлаштування. Незначну частину мігрантів – близько 5% від загальної кількості – становлять вимушені переселенці та біженці. Позначимо, що проблема біженців посилюється з певною періодичністю: їхня кількість тісніше пов'язана з політичною ситуацією у країнах походження, ніж з економічною.

На поч. XXI ст. у світі налічувалося близько 12,1 млн. біженців [28, с.85]. ЄС виступає основним пунктом їхнього призначення: 2009 р., наприклад, 262060 осіб потребували притулку в 27 країнах ЄС, але за оцінками експертів, до 500 тис. осіб щороку проникають до ЄС [21, с.8; 26, с.38]. Росія меншою мірою стикається з проблемою біженців, хоча питання вимушених переселенців з Північного Кавказу завжди було у фарватері державної міграційної політики.

Особливо загострилася ситуація з біженцями внаслідок чеченських воєн сер. 1990-х – поч. 2000 рр., з'явившись на порядку денному в інституціях Російської Федерації (далі – РФ), і ЄС. Безумовно, ця проблема викликала жвавий інтерес в політичних колах і мас-медіа та серед дослідників. Західноєвропейські наукові студії присвячені переважно проблемі міграції в цілому; окремі аспекти діяльності ОБСЄ в Чечні досліджуються Е.Барбе та Н.Саїнс. Британський вчений українського походження Т.Кузьо, як і його російські колеги М.Лебедева і Ю.Левада, аналізує реакцію РФ і сусідніх країн на конфлікт у Чечні. Дослідники Ф.Александров, Г.Перепелиця, О.Смирнов і М.Шашенков подають розгорнуту характеристику чеченським кампаніям, однак не завжди зважено їх оцінюють. Проблема чеченських біженців в ракурсі відносин Росія – ЄС майже не розглядається сучасними науковцями. На наш погляд, вона заслуговує на увагу неупередженими українськими істориками та фахівцями з міжнародних відносин, адже досі не вирішена.

Джерельну базу дослідження становлять законодавчі акти вищих установ ЄС і Росії, звіти спеціальних комісій, виступи депутатів, високопосадовців і суспільних діячів РФ, ЄС і України, результати опитувань суспільної думки, статистичні дані, періодична преса.

Мета статті – аналіз проблеми чеченських біженців в контексті відносин Росія – ЄС у 1992–2010 рр.

Відповідно до мети визначено й завдання: дати оцінку конфлікту в Чечні 1991–2000 рр. і т.зв. хвилям біженців із Чеченської Республіки; порівняти ставлення до пошуків притулку з «гарячих точок» в Росії та ЄС; охарактеризувати напрями взаємодії РФ з країнами-членами та інституціями ЄС у вказаному питанні; виявити наявні проблеми та складнощі врегулювання питання чеченських біженців і подальших перспективах співпраці.

Проблема біженців не є новою для світового співтовариства, тому вироблено достатню кількість міжнародно-правових актів, які її регулюють і до яких приєдналися і РФ, і ЄС. Зазначимо, однак, що поняття «біженець» є досить розпливчастим: навіть у Конвенції про статус біженців від 28 липня 1951 р. немає чіткого визначення, але досить детально пояснюється його значення [8, с.1–2]. Саме воно лягло в основу дефініції Ради ЄС, яка, на наш погляд, є найточнішою. Отже, біженець – це представник «третьої країни», який через страх бути переслідуючим через расові, релігійні, політичні причини або приналежність до певної соціальної групи знаходиться поза власною країною та не може бути захищений у ній, або особа без громадянства, яка знаходиться поза місцем свого постійного проживання через причини, позначені вище, і не може або не хоче повернутися назад [26, с. L304/14].

На нашу думку, можна виділити три основні хвилі біженців з Чечні, пов'язані з політичною ситуацією в регіоні, – у 1991–1992 рр., 1994–1996 рр., 1999–2000 рр.

У 1991–1992 рр. тривав етнічний конфлікт між Чечено-Інгушською республікою та Північною Осетією, і вже тоді звучала думка про те, що населення Північного Кавказу «спритно втягнули в Нову Кавказьку війну» [17, л.380б]. За 20 місяців конфлікту 400 тис. осіб були змушені залишити Чечню та роз'їхалися по всій території РФ, чимало з них ставали переміщеними двічі, а то і тричі [22, с.23].

Після відокремлення Чечні від Інгушетії конфлікт ненадовго згас, проте у грудні 1994 р. відновився і в 1996 р., вийшовши за межі Чечні, поширився на Дагестан. Підрахувати кількість переміщених осіб достатньо складно: у 1995 р. гуманітарну допомогу від міжнародних організацій отримали 220 тис. осіб, однак у липні 1996 р. лише після боїв у Грозному з міста втекло 150 тис. осіб, частина яких потрапила до Дагестану, Північної Осетії, Інгушетії [22, с.24].

Наслідком другої чеченської кампанії 1999–2000 рр. стало збільшення кількості людей, які шукають притулок: за матеріалами парламентських слухань у Державній Думі Федеральних Зборів РФ, станом на липень 2001 р. полишили місця постійного проживання на території Чечні та знаходилися в місцях притулку на території РФ 422 тис. осіб, що майже збігається з кількістю внутрішньо переміщених осіб на території РФ за матеріалами Європейської ради зі справ біженців (далі – ЕКРЕ) [16, 20]. Із цих людей у Чечні перебувало 225 тис., в Інгушетії – 149 тис., у Ставропольському краї – 6 тис., у Дагестані – 4,6 тис., у Північній Осетії – 2,4 тис., інші 35 тис. – в інших суб'єктах РФ [16]. У 2007 р. кількість біженців дещо зменшилася: 150 тис. осіб були тимчасово переміщені всередині республіки, 18 тис. проживали в Інгушетії, а 8 тис. – у Дагестані [5, с.25]. За інформацією ЄС, внаслідок двох чеченських війн були позбавлені домівок 800 тис. людей [29, с.16].

У російському політикумі йшли тривалі дискусії щодо чеченських воєн, їх трактування і ситуації в Чеченській Республіці. Підкреслимо, що всі парламентські фракції вважали Чечню «невід'ємною частиною Російської Федерації», але щодо самого конфлікту й методів його розв'язання єдності не було. Чимало депутатів відвідали «гарячі точки» в 1994–1996 рр. і наполягали звернути увагу на проблему біженців [14, с.408; 15, с.50]. Російське керівництво та неурядові організації починаючи з 1995 р. зверталися за гуманітарною допомогою до міжнародних організацій, переважно до ООН. У 1995 р. допомогу отримали 220 тис. осіб, а в 1996 р. – 92 тис. [22, с.24]. У всіх регіонах працювали міжнародні групи співробітників УВКБ ООН, світова продовольча програма організувала авіарейси для постачання продовольства, а Міжнародний комітет Червоного Хреста спрямував туди шпиталь.

Лорд Г.Ейлітсон, член англійського парламенту, взимку 1994–1995 рр. зауважив, що «Чеченська Республіка дуже вигідно стерта з атласів західних міністерств закордонних справ», а Захід воліє це не помітити [2, с.3]. Країни Заходу назвали проблему Чечні «внутрішньою справою Росії» та у її вирішенні рекомендували поважати територіальну цілісність РФ [17, л.78; 24, с.440], проте звернули увагу на порушення прав людини і становище біженців.

ОБСЄ і ПАРЕ, які хоч і не є інституціями Євросоюзу, але включають країни-члени ЄС, розгорнули діяльність у цьому напрямку. У 1994 р. був прийнятий т.зв. Кодекс поведінки – інструмент ОБСЄ з раннього попередження конфліктів. Для запуску такого механізму достатньо звернення однієї сторони, але у випадку з Чечнею запит подали Франція, Німеччина і Греція одночасно [1, с.114]. Кодекс поведінки застосовувався у 1995 р. через порушення прав людини обома сторонами. До Чечні була направлена група ОБСЄ, яка мала на меті припинити бойові дії, сприяти дотриманню прав людини знайти мирне вирішення конфлікту. Діяльність групи була спостережницького характеру, та її робота ускладнилася замахом на її керівника в жовтні 1995 р. [1, с.114].

Серед результатів – участь у підписанні угоди про припинення воєнних дій в липні 1995 р., однак ставлення до місії ОБСЄ в Державній Думі було неоднозначним і часом різко негативним («шпигунські канали») [13, с.432, 442].

ПАРЕ неодноразово підкреслювала, що етнічне напруження заважає політичному врегулюванню в Чечні [18, с.843–844]. Вона зверталася до Росії з численними рекомендаціями й інструкціями переважно щодо другої чеченської кампанії, констатуючи, що «порушення прав людини здійснювалося й здійснюється обома сторонами» [19, с.914].

На рівні ЄС кооперація з РФ у питанні чеченських біженців здійснюється у форматі зустрічей, консультацій, надання рекомендацій і фінансової допомоги, що є пріоритетним напрямком. Варто підкреслити, що взаємодія за цим напрямком здійснювалася за схемою, за якою ЄС виступає як донор, а російська сторона – як адресат гуманітарної та фінансової допомоги. Починаючи з 1992 р. російська неурядова організація «Меморіал» здійснювала свою діяльність на Північному Кавказі, отримуючи схвалення та фінансову підтримку з боку ЄС через Європейський інструмент сприяння демократії та дотримання прав людини. У межах проекту проходив моніторинг випадків порушення прав людини, надавалася різнопланова допомога постраждалим від конфлікту в Чечні [4, с.9].

1999–2003 рр. позначилися обміном візитами на вищому рівні, на яких неодноразово обговорювалося питання чеченських біженців як одна з проблемних тем відносин Росія – ЄС. На зустрічі 17 травня 2001 р. російська сторона підтвердила готовність до співпраці з ЄС відносно програм гуманітарної взаємодопомоги [23, с.107]. Виділення фінансових коштів здійснюється через Генеральний директорат Європейської Комісії з гуманітарної допомоги. Так, починаючи ще з осені 1999 р. і до 2008 р. Європейська Комісія надала допомогу на суму 220 млн. євро, зокрема 17,5 млн євро в 2007 р., ставши найбільшим донором в регіоні [5, с.24]. Допомога була націлена на підтримку тимчасово переміщених осіб і груп ризику в Чечні, Інгушетії та Дагестані. Основні її напрями – відновлення жител, захист громадянського населення, охорона здоров'я, психологічна підтримка. Важливою тенденцією останніх часів стало скорочення гуманітарної допомоги з одночасним збільшенням кількості програм розвитку.

Найбільший внесок, на наш погляд, зробило Бюро ЄС з гуманітарної допомоги (далі – ЕСНО), яке протягом 1994–2000 рр. виділило Росії 85485253 євро, або приблизно 25 млн. євро щороку, на врегулювання цього питання [6, 9]. Партнери ЕСНО надали засоби першої необхідності, притулок, медикаменти, продовольчі товари тимчасовим переселенцям і мешканцям самої Чечні, сусідніх Дагестану й Інгушетії, чеченським біженцям в Панкисській ушеліні [6].

У лютому 2000 р. член Європейської Комісії П.Нільсон здійснив офіційний візит до РФ з метою вивчення потреб у гуманітарній допомозі у зв'язку з конфліктом у Чечні та для обговорення умов роботи міжнародних організацій, адже вони були достатньо складними. ЄС неодноразово нагадувала центральній владі РФ про необхідність сприяння безпеці партнерів ЕСНО й доступу їх до радіозв'язку, а також у наданні дозволу для роботи в Чечні протягом 6 місяців, однак російська сторона не дала згоди на користування фінансованою ООН радіосистемою та видавала дозволи лише на два тижня [6].

У січні 2001 р. поставки до Чечні були призупинені через викрадення іноземного співробітника гуманітарної організації та відновлені наприкінці лютого 2001 р. Під час візиту Директора ЕСНО К.Адінолфі 25–30 березня 2001 р. до Чечні був зроблений висновок про відсутність в регіоні безпеки, що залишається головною перешкодою для повернення біженців [6].

Важко сказати, наскільки ситуація змінилася впродовж 2001–2003 рр. На погляд голови представництва Європейської Комісії в РФ Р.Райта, прогрес у Чечні є очевидним. За його даними, на 2002 р. приблизно 150 тис. біженців знайшли тимчасовий притулок в Інгушетії, приблизно стільки ж – у Чечні [9]. Не погоджувалися з позицією Р.Райта неурядові організації. Вони продовжували повідомляти про погіршення ситуації у Чечні, адже в 2005 р., за 10 років конфлікту, в цілому були відсутні місця для розміщення та проживання вимушених переселенців [20].

Із початком президентства у Чечні Р.Кадірова місцеві та федеральні органи влади стимулювали повернення людей додому, розробивши програми внутрішнього переселення. Зазначимо, проте, що уряд РФ часто практикував примусове повернення до Чечні, завіряючи Європейську Комісію про «недопустимість насильницького характеру» цього механізму [9, 20]. Чинний режим проживання в РФ застосовувався в дискримінаційній формі: чеченці обмежені в можливості законно перебувати у певних населених пунктах і регіонах, повернені люди отримували мізерну компенсацію, їм важко влаштуватися на роботу. Міжнародні неурядові організації фіксують також зростання ксенофобських і

расистських настроїв у російському суспільстві щодо вихідців з Північного Кавказу [20].

Нестабільність ситуації в Чеченській Республіці, а пізніше – авторитарний режим Р.Кадірова, порушення прав людини і дискримінаційна політика, примусовий характер переселення призвели до того, що чеченці поверталися додому не поспішали [3, с. 1; 10, с. 1; 11, с. 1; 17, д. 65, 82, 86, 85, 95, 125], і починаючи з 2003 р. пошуками притулку з РФ (більшість із яких – вихідці з Чечні) стали однією з найчисленніших груп біженців у ЄС. Так, лише за офіційними даними у 2007 р. в Австрії налічувалося більше 16 тис. чеченців, у Німеччині, Франції, Бельгії та скандинавських країнах проживало приблизно по 10 тис. [12, с. 58]. Практика надання чеченцям притулку має значні відмінності у різних країнах ЄС: найвищий відсоток позитивних відповідей чеченцям на запит про надання притулку в Австрії – 76,9% (станом на 2003 р.), на відміну від Словаччини майже з нульовим відсотком [20].

На думку ЕКРЕ, для чеченців, що потребують міжнародного захисту, реальної альтернативи всередині країни навіть на 2005 р. не було, і тому організація рекомендувала країнам-членам ЄС відмовитися повертати чеченських біженців за прискореною процедурою до інших країн-членів і гарантувати доступ до процедури визнання біженцями на власній території, а повернення до РФ здійснювати лише на добровільній основі [20]. Слід наголосити на обмеженості підходу ЄС до російських біженців з Чечні, що виявляється в його застосуванні лише відносно етнічних чеченців, а не всіх народів Північного Кавказу, які звертаються за притулком [20].

Ситуація в ЄС змінилася через кілька років. Показовим є діяльність судів. У 2005 р. Європейський суд з прав людини вдовольняв позови мешканців Чечні, чий родич загинув або постраждав від дій російських військ у 1999–2000 рр. і видавали дозволи на проживання, а вже у 2008 р. Швейцарія була першою країною, яка судовим рішенням відправила до Чечні 230 біженців [12, с. 58]. Депортації біженців стали характерним явищем в Німеччині, Австрії, Франції – усіх тих країнах, де раніше біженці з Чечні могли знайти притулок.

Наш погляд, різку зміну ставлення до чеченських біженців у країнах ЄС можна пояснити приходом до влади ультраправих лідерів, які виступали за більш жорстку міграційну політику. За даними посольств європейських держав у Росії, у країнах Євросоюзу проживають близько 150 тис. вихідців з Чечні, яких місцева влада вважає потенційно небезпечними відносно як криміналу, так і тероризму [12, с. 58]. Член правління російського правозахисного центру «Меморіал» С.Ганнушкіна в розмові з українським виданням «Корреспондент» у вересні 2008 р. підкреслювала, що повертатися на батьківщину чеченцям не можна, тому що ситуація там нестабільна [12, с. 61]. Офіційна влада, навіпаки, на той момент демонструвала, що очікує на репатріантів. Європа, на погляд С.Ганнушкіної, прислуховувалася до думки Р.Кадірова і Москви: «Звісно, справляє враження відновлений Грозний... Грозний повстав з мертвих, що називається... Але що там відбувається – це інше питання... Ми набридли Європі своїми проблемами» [12, с. 61], – і з цим поглядом можна погодитися. У 2008–2010 рр. характерним явищем стали арешти у країнах-членах ЄС чеченців, звинувачених у певних злочинах, особливо в Польщі [7], відмови у притулку й судові процеси, наслідком яких є депортація й екстрадиція численних біженців.

Отже, прямим наслідком конфлікту Чечні та Інгусетії і двох чеченських кампаній стала поява великої кількості біженців. Безумовно, на цей факт довелося зважати не лише Росії, а й країнам ЄС, про що свідчать обговорення на численних зустрічах на вищому рівні, а також неурядовими організаціями і у ЗМІ. Спочатку країни Заходу включилися в роботу в межах ОБСЄ і ПАРЕ, однак більш плідною виявилася взаємодія на рівні ЄСНО. ЄС, надавши Чеченській Республіці значну фінансову допомогу, став її найбільшим донором.

Наш погляд, проблема чеченських біженців тривалий час ускладнювала відносини РФ з ЄС, особливо в контексті питання про дотримання прав людини, і не є вирішеною повністю. На жаль, збереглося недовір'я ставлення до жителів Північного Кавказу у суспільстві, дискримінаційна політика в багатьох країнах-членах Євросоюзу і нестабільне положення колишніх біженців, що потребує значної уваги з боку владних структур і громадських організацій. Неоднозначність ситуації в самій Чечні, наявність дуже суперечливих свідчень очевидців й інших документальних джерел дозволяють говорити про перспективи поглибленого наукового дослідження проблеми.

Список використаних джерел

1. Барбэ Э. Постсоветское пространство: лаборатория СБСЕ/ОБСЕ / Эстер Барбэ, Нора Саинс // Этнические и национальные конфликты в Евразии: в 3 кн. / отв. ред. Б.Коппитерс, Э.Ремакль, А.Зверев. – Кн. 3:

Международный опыт разрешения этнических конфликтов. – М.: Весь мир, 1997. – С.94–117.

2. «Войну в Чечне Запад не может более игнорировать»: [жестокость и ложь отличают российскую кампанию в Чечне, сообщает лорд Гарольд Эйлитсон после своей поездки на Кавказ]: [выдержка из газеты «Independent» от 27.12.1995 г.] // Независимая газета. – 10 января 1996 г. – №4 (1083). – С.3.

3. В Первомайской проведена операция по освобождению заложников: [об ее успехе или неуспехе общественное мнение будет судить по числу жертв среди мирных жителей] / [И.Макасов, Г.Нехорошев, И.Коротченко, А.Касаев] // Независимая газета. – 16 января 1996 г. – №8 (1087). – С.1–2.

4. Европейский инструмент содействия демократии и правам человека. Проекты 2012 / Представительство Европейского Союза в Российской Федерации. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://eeas.europa.eu/delegations/russia/documents/eu_russia/eidhr_2012_ru.pdf.

5. Европейский Союз и Россия: близкие соседи, игроки на мировой арене, стратегические партнеры. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 32 p.

6. ЕС и Россия: гуманитарная помощь ЕСНО. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elib.org.ua/politics/ua_readme.php?subaction=showfull&id=1096448178&archive=&start_from=&ucat=2&.

7. Келлерман Ф.В. Польше чеченские беженцы живут в страхе перед экстрадицией / Ф.Келлерман, В.Юрин // Deutsche Welle. – 6 февраля 2010. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.dw.de/v-польше-чеченские-беженцы-живут-в-страхе-перед-экстрадицией/a-5217785-1>

8. Конвенция о статусе беженцев; Женева, 28 июля 1951 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.fms.gov.ru/upload/iblock/konvencia_o_bej.pdf

9. Куранов А. Без новых стен на Старом континенте: [Интервью главы представительства Европейской комиссии в России Р.Райта, 27 мая 2002 г.] / Александр Куранов. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.krug.ooo-radoneg.ru/143423>

10. Макасов И. «Кизлярский кошмар» продолжается: [руководители Дагестана уговорили дудаевцев, но федеральные войска препятствуют продвижению боевиков] / Илья Макасов // Независимая газета. – 11 января 1996 г. – №5 (1084). – С.1.

11. Макасов И. Дудаев перехватывает инициативу: [Москва недовольна Завгаевым. Войска готовы стрелять, если манифестанты будут вооружены] / Илья Макасов // Независимая газета. – 7 февраля 1996 г. – №24 (1103). – С.1.

12. Мечетная Н. Особо опасные: [Европа избавляется от беженцев из Чечни...] / Наталья Мечетная // Корреспондент. – 20 сентября 2008. – №36 (325). – С.58–61.

13. О ситуации в Чеченской Республике; 10 августа 1996 г. (Внеочередное заседание) // Государственная Дума: Стенограмма заседания. Весенняя сессия. – Т.8 (31). 18–19 июля. – М.: Известия, 1999. – С.422–450.

14. О ситуации в Чеченской республике как субъекте Российской Федерации; об обращении Президента Российской Федерации к депутатам Совета Федерации и Государственной Думы Федерального Собрания Российской Федерации; 13 декабря 1994 г. // Государственная Дума: Стенограмма заседаний. Осенняя сессия. – Т.11. 25 ноября–14 декабря 1994 г. – М.: Известия, 1995. – С.400–456.

15. О сохранении российской государственности. О ситуации в Чеченской Республике и мерах по выходу из кризиса; 11 января 1995 г. // Государственная Дума: Стенограмма заседаний. Весенняя сессия. – Т.13. 11–25 января 1995 г. – М.: Известия, 1995. – С.43–117.

16. Правовая нерегулированность миграционных процессов – основа преступности и терроризма, угроза национальной безопасности России (по материалам парламентских слушаний в Государственной Думе ФС РФ) / [материалы обобщили В.Журавель, З.Шангареева] // Право и безопасность. – №2–3 (3–4). – Август 2002 г. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://dpr.ru/pravo/pravo_3_24.htm.

17. РГАСПИ. – Ф.661. – Оп.1. 1990–2000. – Д.283. – 139 л.

18. Резолюция (2003) 9 Комитета Министров Совета Европы «О выполнении Рамочной конвенции о защите национальных меньшинств Российской Федерацией»; принята Комитетом Министров 10 июля 2003 г. на 848–м заседании Представителей Министров // Совет Европы и Россия: Сб. док-тов. / Отв. ред. Ю.Ю. Берестнев. – М.: Юрид. лит., 2004. – С.842–844.

19. Рекомендация 1456 (2000) Парламентской Ассамблеи Совета Европы «Конфликт в Чеченской Республике (Выполнение Россией Рекомендации ПАЕС 1444 (2000))»; текст принят 6 апреля 2000 г. // Совет Европы и Россия: Сб. док-тов. / Отв. ред. Ю.Ю. Берестнев. – М.: Юрид. лит., 2004. – С.912–917.

20. Руководство по обращению с чеченскими беженцами, внутренне перемещенными лицами, а также лицами, ищущими убежища в Европе, Июнь 2005: PP2/05/2005/Ext/C; ECRE (European Council on refugees and exiles). – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.refugee.memo.ru/For_All/rupor.nsf/83ce5bc05f80840cc3256a5800515acc/12d7964a7237e005c3257026003d21e5!OpenDocument.

21. Следующая неотложная проблема для Европы // Беженцы. – 2004. – №135. – С.4–13.

22. Соболева В. Помощь внутренне перемещенным лицам из Чечни / Вера Соболева // Беженцы. – 1996. – №4. – С.23–25.

23. Совместное заявление Президента России В.В. Путина, Президента Европейского Совета Й.Перссона (при содействии Генерального секретаря Совета ЕС / Высокого представителя по общей внешней политике и политике в области безопасности ЕС Х.Соланы) и Председателя комиссии Европейских сообществ Р.Проди; 17 мая 2001 г. // Россия и европейский Союз: документы и материалы / Под ред. С.Ю. Кашкина. – М.: Юрид. лит, 2003. – С.106–113.

24. Совместное заявление Президента Российской Федерации В.В. Путина, Председателя Европейского Совета Ж.Ширака, при содействии Генерального Секретаря Совета / Высокого представителя по общей внешней политике и политике в области безопасности ЕС Х.Соланы Председателя комиссии Европейских сообществ Р.Проди; 30 октября 2000 г. // Внешняя политика и безопасность современной России: 1991–2002: Хрестоматия: [в 4 т.] / Моск. гос. ин-т междунар. отношений (Ун-т) МИД России, Рос. ассоц. междунар. исслед. – Т.4: Документы. – М.: РОССПЭН, 2002. – С.438–441.

25. ЦДАГО України. – Ф.271. – Оп.2. – Спр.30. – 85 арк.

26. Council Directive 2004/83/EC of 29 April 2004 on minimum standards for the qualification and status of third country nationals or stateless persons as refugees or as persons who otherwise need international protection and the content of the protection granted // Official Journal of the European Union. – 30.9.2004. – PP. L 304/12–L 304/23.

27. EU in the world – a statistical portrait European Commission. – Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2010. – 107 p.

28. Migration at a glance: [Annex II] // Migration in an interconnected world: New directions for action: [Report of the Global commission on international migration; October 2005]. – Switzerland: SRO–Kundig, 2005 – P.83–85.

29. The EU in the world. The foreign policy of the European Union Europe on the move series. – Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2007. – 22 p.

* * *

УДК 930(477):[001.2+37]

Святослав Журавльов, аспірант кафедри історії України, Харківський національний університет ім. Г.С. Сковороди, Україна, м. Харків

Внесок О.С. Грушевського в розбудову української національної науки, освіти, архівної справи

Розглянуто практичний внесок у розбудову української науки, освіти, особливу увагу приділено характеристиці діяльності в розвитку архівної та бібліотечної справи на Україні, роботі в українських наукових товариствах.

Ключові слова: розбудова, наука, освіта, архів, культурно–просвітницька та громадська діяльність, наукові товариства, публікації.

Святослав Журавльов. Вклад А.С. Грушевского в развитие украинской науки, образования, архивного дела

Рассмотрено практический вклад в развитие украинской науки, образования, особенное внимание уделено характеристике деятельности в развитии архивного и библиотечного дела в Украине, работе в украинских научных обществах.

Ключевые слова: развитие, наука, образование, архив, культурно–просветительская и общественная деятельность, научные общества, публикации.

Sviatoslav Zhuravlev. Contribution of O.S. Grushevskogo to development of Ukrainian science, education, archived business

A practical contribution is considered to development of Ukrainian science, education, the special attention is spared description of activity in development of the archived and library business in Ukraine, work in Ukrainian scientific societies.

Keywords: development, science, education, archive, in a civilized manner–elucidative and public activity, scientific societies, publications.

Ім'я Олександра Сергійовича Грушевського є знаковим для української національної науки першої третини ХХ століття. Однак попри багатогранність і вагомість його наукової спадщини, практичний внесок у розбудову української національної науки, освіти, архівної та бібліотечної справи довгий час залишається забути.

Діяльність Олександра Сергійовича Грушевського та початок його історичної діяльності припадає на кінець 90–х років ХІХ ст. – час глибоких змін у суспільно–політичному й культурно–науковому житті українства, особливо в процесі національного відродження на українських землях. Українська спільнота, історичне буття якої було розчленовано між Російською та Австро–Угорською імперією, яскраво виявила здатність до самоорганізації, волю до самоствердження у формі національного руху.

Д.І. Дорошенко зауважив, що «наприкінці ХІХ століття виступає на громадську арену нове покоління українців, вихованих у поняттях і поглядах безкомпромісного українського націоналізму на широкій європейській основі, людей, що вже не задовольнялись самою культурницькою й громадською діяльністю, а хотіли добути для українського народу всю повноту політичних, національних і політичних прав, ідучи поруч із всеросійським визвольним рухом, але своїм окремим шляхом у рамках власних організацій» [2,с.318].

М.В. Попович підкреслює, що не було іншого поля для формування національної самосвідомості настільки важливого, як осмислення власного історичного «Я» [4,с.492].

До творення національної історичної науки в першій третині ХХ ст., її наукових, ідейних та організаційних основ був причетний О.С. Грушевський.

Про О.С. Грушевського як культурного діяча пише на сторінках дисертації Л.Ф. Приходько. Попри те, що предмет дослідження обмежений науковим доробком історика, автор не омине його участі в громадсько–культурному житті; фоном історіографічного дослідження є роль О.С. Грушевського в культурно–громадському розвитку країни.

Певні риси до культурно–освітньої, громадської та культурної діяльності О.С. Грушевського дозволяє внести вивчення особистого фонду історика в Центральному державному історичному архіві міста Києва (ЦДАІК, Ф.1235).

В автобіографії вчений зазначав, що він завжди любив історію, історію літератури, і його цікавило все, що потребує роботи думки – зв'язок історичних фактів, поступовий розвиток упродовж ряду віків ідей, інститутів, культурні нашірвання, літературні школи, генеза ідей в літературній діяльності письменників [10,арк.10]. Сімейне виховання в душі традицій української культури, глибокої поваги до минулого українського народу, переконання Олександра Сергійовича, що «знання історії необхідне для кожної людини» [10,арк.10], вирішальний вплив старшого Михайла, визначили вибір фаху на користь науково–історичної діяльності. Цьому сприяли етико–релігійні цінності юнака та його романтична любов до України й українського народу. Ще під час навчання у Владикавказькій гімназії юнак у листі до брата Михайла писав: «Дай Бог, щоб здійснилися твої бажання, з котрих я декотрі знаю, бо я бажаю бути таким, як ти і одного духу з тобою і вмісті робити на пільгу народу» [9,арк.10].

Юнак був глибоко вражений творами з української історії, етнографії та літератури, які саме вплинули на формування розвиненої національної свідомості та заклали підвалини його наукових інтересів та зацікавленості. Ґрунтовно готувався до вступу в університет, багато читав, особливо історичну, класичну російську й зарубіжну художню літературу, захоплювався античними мислителями.

Після закінчення гімназії О.С. Грушевський вступає 1895 р. до Київського університету Св.Володимира на історико–філологічний факультет.

Одним із перших, хто мав вплив на О.С. Грушевського, був В.Б. Антонович, йому належить визначна роль у розбудові Київської документальної школи, яка була національною за задумом і духом. Школу документалістів об'єднувала історична тематика, що базувалася на джерельному дослідженні білоруських і українських земель Київської держави і Великого князівства Литовського, а також позитивістська методологія історичного дослідження. З школи В.Б. Антоновича вийшли М.С. Грушевський, М.В. Довнар–Запольський, Д.І. Багалій та інші. До київських документалістів належав і О.С. Грушевський. В одному з листів до В.Б. Антоновича він писав:

«Вельмишановний Володимир Боніфоевич. Бачучись в останній раз з Вами в весні цього року – я довідався, що ви вернетесь в осінь закордон [або що]. Тоді Ви не сказали певне про час Вашого виїзду з Києва – і я маючи бажання побачити у Дома, хотів би знати, то якого часу можу сподіватися Вас застати там. Як й друге писавши Ви казали, що при зустрічі з.п.: Дм.Багалієм, спираючись – про умови творів при Харківському Університеті й маючи намір побути через Харків – звернутися до проф. Багалія – я просив би Вас [...]

І як віднісся до сього проф.Багалій. Прошу вибачення за турботи. Від 09.09.1900. З найкращими побажаннями, О.С. Грушевський» [13,арк.1].

У цьому листуванні простежуються перша допомога, перші прохання у допомозі написання наукової роботи: «Вельмишановний Володимир Боніфоевич.

Вчора отримав я лист Ваш й дуже з нього дякую: лише таким чином дізнався про [...] зі моїм Туровським князівством я біг запобігти біді. Я дуже добре пам'ятаю що послав й конверти, але десь він загубився ся десь у канцелярії інверситетській вчора я послав заяву до ректора, як ви радили.

Сею осінню мав я вступити на рік до війська; але задля [...] мене увільнили: справа з цим питанням затягнулось на 1 1/5 тижня і через те я не міг прийти в Київ [...] з братами; я міркував. Поки що сижу в Владикавказі і [...] деякі дрібниці почати ще раніше, а потім повернусь до Києва, щоб умовитись про дальші студії. Я дуже радий пляну, – про який Ви писали, – й цілком пристав на нього; таким чином я буду мати [13, арк.2.об] можливість працювати далі, як і почав користуватись Вашими вказівками й порадами. Щиро дякую за Ваш лист й подані звістки. З щирим побажанням, О.С. Грушевський. 25.11.1900».

Свої ґрунтовні наукові дослідження з історії О.С. Грушевський розпочав працею історичний нарис «Турово-Пінське князівство», за допомогою якого отримав диплом I ступеня і золоту медаль на історико-філологічному факультеті Університету Св.Володимира.

У подальші роки О.С. Грушевський викладав історію у Новоросійському (Одеському) (1907–1908), Московському (1909–1910) та Петербурзькому (1910–1917) університетах. Учений активно займався дослідницькою діяльністю, був членом Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка, Історико-філологічного товариства в Одесі, Українського наукового товариства (УНТ) у Києві, Історичного товариства Нестора Літописця та інші.

Під час Української революції 1917–1920 рр. О.С. Грушевський викладав в Університеті Св.Володимира, Українському народному університеті, очолював Бібліотечно-архівний відділ, був директором Педагогічного музею і головою історичної секції УНТ.

Один із аспектів культурно-освітньої і громадської діяльності О.С. Грушевського в містах України була розбудова 1917–1926 роках архівної мережі, ціль якою було організувати архівну справу в губернських містах України.

У країні потрібно було розвивати національну свідомість минулого українського народу, вивчення історії України, історію в усіх галузях і подробицях – в архівах, тому для дослідження історичного матеріалу необхідно було привести в порядок усі архіви, централізувати їх діяльність і утримувати їх постійно з вимогами часу.

Велика кількість давніх актів, старих справ і окремі документи, які потрібно було привести до порядку і до того стану, щоб можна було вигідно ними користуватись в наукових цілях. На той період для цього потребувалася значна кількість наукових сил і матеріальних засобів, які б великі не були ці затрати. При цьому потрібно було представити загальну організацію архівної справи на Україні, а О.С. Грушевський був одним з її організаторів. На чолі всієї архівної справи на Україні повинно стояти Головне архівне управління при Міністерстві народної освіти. Головне архівне управління повинно було ділитися на два відділи: архівно-адміністративний (господарська частина – архів) та архівно-науковий (наукова діяльність).

Отже, Управління і повинно утворити на Україні планомірну сітку архівних інституцій. У майбутньому для цього потрібно було створити Бібліотечно-архівний відділ.

О.С. Грушевським було чітко визначено основні завдання Бібліотечно-архівного відділу, які відповідали змістові реформи архівної справи в Україні і передбачали: а) заснування Національного архіву; б) допомогу діючим районним архівам, створення за необхідністю нових; в) необхідну розробку архівних документів; г) координацію науково-археографічних робіт, що здійснювалися б архівними комісіями; д) створення реєстру українських документів, що зосереджувалися в російських архівах для повернення їх на Україну; е) видання спеціального археографічного часопису «Пам'ятки»; є) рятування ушкоджених приватних архівів та державних архівних установ [5, с.39–40].

Культурно-розбудовчі процеси, що охопили Україну, відбувалися в умовах революційної анархії і воєнного лихоліття. Усвідомлюючи загрозу національній культурній спадщині, співробітники відділу максимальну увагу й зусилля зосереджували на виявленні, упорядкуванні, збереженні та запровадженні до наукового обігу архівних документів. У періодичних виданнях оприлюднювалися численні заклики до громадян України зберігати історично-культурну спадщину.

Важливим напрямком роботи працівників відділу стала евристична діяльність – виявлення цінних архівних документів, які були розпорошені по різних інституціях і приватних збірках, з метою передачі їх у державне зберігання. У жовтні 1917 р. О.С. Грушевський у листі до В.Л. Модзалевського просив подати відомості про долю частини документів Румянцевського опису, за який він особливо вболівав [5, с.40]. Він тісно працював зі знавцем архівної справи О.І. Барановичем. У квітні 1918 року з метою вивчення складу приватних колекцій та забезпеченості їх збереженості О.І. Баранович здійснив поїздку на Волинь, яка особливо постраждала від воєнних подій, а також обстежив архів Київського губернского управління [5, с.53–55].

Запит про стан архівів Чернігівської губернії та їхню наукову розробку було направлено до Чернігівської архівної комісії [5, с.55–56].

Не менш важливим для О.С. Грушевського було питання про повернення в Україну цінних архівних документів, які знаходилися в наукових інституціях Росії.

Відстоювання невід'ємного права України на повернення примусово вивезених до Росії за наказом царського уряду архівних документів було проголошено основним принципом роботи відділу. Обґрунтовалося повернення таких архівних документів: 1) з архіву Міністерства юстиції – архів земських повітових судів, магістратів, окружних судів, палат громадянського і кримінального суду, казенних палат, вивезених до Москви, після судової реформи 1864 р., Литовської Метрики і Коронної Метрики, а також усіх книг «Генеральних слідств о мажностях»; 2) з Академії наук – усіх матеріалів Румянцевського Генерального опису Малоросії; 3) з архіву св.Синоду – архіву уніатських митрополитів; 4) з Археографічної комісії у Петрограді – матеріалів, які було вивезено в 1830–х рр. з Архіву Генеральної Військової Канцелярії, а також архівів Київських монастирів, переданих Київською Духовною Академією; 5) з Архіву Головного управління у справах друку – усіх затриманих цензурою рукописів українських письменників [5, с.57–58].

Концентрація архівних першоджерел вимагала не тільки їхнього збереження й захисту. Кінцевою метою було створення відповідних умов інтелектуального доступу до архівної інформації. З цією метою укладалися детальні інвентарні описи виявлених архівних документів, при цьому першочергова увага приділялася особливо цінним архівам. Передбачалося також приступити до створення науково-довідкового апарату, а також реєстрів, в тому числі архівної україніки [3, с.86].

Важливою складовою наукової діяльності вченого було його плідна праця в наукових товариствах, комісіях, гуртках, часописах. Науково-організаційна діяльність О.С. Грушевського, яка здійснювалася на ґрунті національно-культурного відродження першої третини ХХ століття розвинулася в трьох основних напрямках: 1) участь у розбудові національно – наукових інституцій, а також вищих учбових закладів; 2) участь у розгортанні масштабної видавничої діяльності українських наукових часописів; 3) культурно-просвітницька діяльність [6, с.324].

Завдяки активній науковій, педагогічній і просвітницькій діяльності вчений знаходився в гущині суспільного та культурного життя українства і був обізнаний із станом вітчизняної науки в Російській імперії. Політика російського царизму щодо українського народу базувалася на переконанні, що Україна є природним продовженням Росії, а її населення – спорідненим російському. Перекреслювалася багатовікова українська історія з власною культурою, традицією, побутом, мовою, нівелювання значення її історико-політичних, етнографічних і культурних особливостей. Будь-який прояв української діяльності сприймався як загроза і підрив основ «єдиної і неділимої» Росії. Цензурою і заборонами влада завдавала нищівного удару спробам обґрунтування неповторності української культури, під сумнів було поставлено існування української мови. Придушення національного життя українства підкріплювалося агітацією правих великоросійських націоналістів і обґрунтовалося ідеологами державного централізму на великоросійській основі.

О.С. Грушевському довелося стикатися з негативним ставленням до українського культурно-наукового розвитку з боку консервативної частини російських науковців. «Розуміється, що всі такі українські надії та плани викликали у російських діячів недовіру, ворожечу або глум, у зв'язку з поглядами людини, се була велика гама відтінків...» [1, с.129].

З початку 1900-х рр. О.С. Грушевський брав активну участь у діяльності НТШ, Історичного Товариства Нестора-літописця, УНТ, Історико-філологічного товариства при Імператорському Новоросійському університеті, друкувався в їхніх періодичних виданнях. Ці товариства об'єднували науковців, популяризаторів науки, патріотично налаштовану інтелігенцію і, на відміну від освітніх закладів, підлягали меншому контролю з боку держави. Принципи автономії, самоорганізації та саморозвитку, на яких було побудовано діяльність товариств, дозволяли їм протистояти тотальному одержавленню науки.

З цього приводу можна привести приклад видавничої діяльності М.С. Грушевського, старшого брата О.С. Грушевського, який видавав у місті Києві журнал «Літературно-науковий вістник» та газету «Рада» українською мовою разом з Л.М. Черняхівською. На протязі 1906–1916 рр. Царський уряд робив всілякі утиски щодо того, щоб в країні, а особливо на етнічних теренах України, не було культурно-освітньої і громадської діяльності, не знали відомих синів українського народу. Можна простежити із заяви Київського тимчасового комітету у справах друку від 20 січня 1907 р. №53. Пану Голові київського комітету по справам друку:

«Совершенно секретно от 17 января имею честь сообщить канцелярии для доклада его Высокопревосходительству, что профессор Грушевский принимает участие в Малороссийской газете «Рада» и сочиняет издателем журнала «Литературно-Научный Вестник». О направлении газеты «Рада». Начальнику края от 5 января о закрытии на время по связи с военным положением, но ввиду заявления профессора Грушевского, что направление газеты не было закрыто, и в настоящее время в городе. Что же касается «Литературно-Научного Вестника» и газеты «Рада», первые книжки вышли в печать, эти издания были отнесены к числу весьма потенциально ненадежных» [8, арк.4].

О.С. Грушевський публікувався в часописах «Журнал Министерства народного просвещения», «Украинская жизнь». Участь в останньому національно свідомого й талановитого вченого, безперечно, мала важливе значення з огляду на те, що «Украинская жизнь» об'єднала кращі інтелектуальні сили з числа сподвижників національного відродження й виконувала на той час два важливих завдання. По-перше, в умовах, коли російське суспільство вже абсолютно втратило уяву про Україну, як національний організм, і трактувало українство як простий «варіант російської культури», виникла нагальна потреба цілеспрямовано знайомити його з національними інтересами більш ніж тридцятимільйонного українського населення, його історією, наукою, культурою. По-друге, необхідно було пробудити в українській інтелігенції національну самосвідомість і залучати її до активної просвітницької роботи [7, с.12].

1913 р. О.С. Грушевського обрано дійсним членом Російського географічного товариства [11, арк.7]. Він брав участь у засіданнях Російського антропологічного [12, арк.158] та історичного товариства [12, арк.165], що діяли при Петроградському університеті, Імператорського Военно-Історичного та Російського Біблійологічного товариств [12, арк.78, 100, 162, 172]. Але О.С. Грушевський був насамперед істориком національного відродження, його безпосереднім учасником, і тому свою багатогранну наукову діяльність він спрямував на формування громадської думки, збудження національних почуттів і поширення національної свідомості, відстоювання права українців на збереження й розвиток своєї мови, історії, літератури.

Слід підкреслити заслуги вченого у справі розбудови Археологічної комісії ВУАН, діяльність якої суттєво впливала на архівне будівництво, розвиток архівістики, джерелознавства, археографії, формування організаційних засад, змісту, перспективних напрямів наукових досліджень у цих галузях.

Отже, О.С. Грушевський упродовж усього життя активно працював над розбудовою української національної науки. Фах історика, усвідомлення самодостатності українського історичного процесу дуже вплинуло на організаційно-наукову діяльність вченого. Він був переконаний, що розвиток науки є важливим чинником національного самопізнання й самоствердження, культурно-духовного поглиблення народу. Його бачення шляхів відродження національної науки базувалося на глибоких знаннях державних і культурних традицій історії України. Розвиток української науки вчений обстоював із позицій самостійності української нації, української культури, української держави. У контексті ціннісних пріоритетів української науки він чітко й послідовно обстоював ідею її незалежного і всебічного розвитку, входження духовної культури України у світовий культурний простір. Перехід до нового етапу культурно-наукового життя українства він пов'язував із створенням Української держави та її повноцінним функціонуванням. Учений брав безпосередню участь у заснуванні та діяльності національних наукових інституцій, зокрема, НТШ, УНТ, Академії наук та її установ, УНБ. Слід підкреслити його самовіддану подвижницьку працю в Історичних установах М.С. Грушевського. Разом із ним він творив вільну українську історичну науку на державницьких засадах.

О.С. Грушевський гідно прожив нелегке життя й залишив по собі цінну наукову спадщину, яка не втратила актуальності й заслуговує на подальше дослідження. Учений не тільки вивчав і писав історію, він її творив на благо свого народу і Батьківщини.

Список використаних джерел

1. Грушевський О.С. Стежки і шляхи української науки // ЛНВ. – 1918. – Т.70. – С.126–133.
2. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства в XIX – на початку XX ст. та її досягнення // Крисаченко В.С. Українознавство: Хрестоматія – Посібник. У 2-х кн. – К.: Либідь, 1997. – Кн.2. – 464 с.
3. Матяш І.Б. Архівна наука і освіта в Україні 1920–1930-х роках / Матяш І.Б. – К., 2000. – 591 с.
4. Попович М. Нарис історії культури України / Попович М. – К.: Арткел, 2001. – 727 с.
5. Пам'ятки. – 1998. – Т.І. – 228 с.
6. Рудницький Л. У тіні великого брата – літературознавчі праці Олександра Грушевського (спроба аналізу) // 125 років Київської укра-

їнської академічної традиції 1861–1986. Збірник / Ред. М.Антонович. – Нью-Йорк, 1993. – С.319–329.

7. Українське питання. – К.: Вид-во ім. О.Теліги, 1997. – 143 с.
8. Центральний державний історичний архів міста Києва. – Ф.295. – Оп.1. – Спр.20.
9. Там само. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.280.
10. Там само. – Спр.1048.
11. Там само. – Спр.1066.
12. Там само. – Спр.1068.
13. Там само. – Спр.1282.

* * *

УДК 94(477) «18/19»

Віра Іванова, завідувач відділом історії краю з найдавніших часів до початку XX ст., Сумський обласний краєзнавчий музей, Україна, м. Суми

Постать М.І. Драгомирова у працях військових істориків

Розглянуто військово-теоретичні та біографічні дослідження, присвячені постаті генерала М.І. Драгомирова (1830–1905). Розкрито специфіку поглядів військових істориків на його воєнно-теоретичні напрацювання та практичні досягнення.

Ключові слова: історіографія, Михайло Іванович Драгомиров, військова історія, біографічне дослідження.

Вера Иванова. Личность М.И. Драгомирова в работах военных историков

Рассматриваются воєнно-теоретические и биографические исследования, посвященные личности генерала М.И. Драгомирова (1830–1905). Раскрывается специфика взглядов военных историков на его воєнно-теоретические наработки и практические достижения.

Ключевые слова: историография, Михаил Иванович Драгомиров, военная история, биографическое исследование.

Vira Ivanova. The personality of M.I. Dragomirov in the works of military historians

This article deals with military-theoretical and biographical researches of the personality of the general M.I. Dragomirov (1830–1905). The author of the article reveals the specifics of the military historians' views on Dragomirov's military-theoretical developments and practical achievements.

Keywords: historiography, Mikhail Ivanovich Dragomirov, military history, biographical research.

Суттєву складову військово-історичної науки становлять біографічні дослідження, покликані надати об'єктивне і комплексне бачення військового минулого в портретах його діячів. Серед таких визначальних для мілітарної історії України імен чільне місце належить імені військового теоретика і педагога, генерал-ад'ютанта (1878 р.), генерала від інфантерії (1891 р.) Михайла Івановича Драгомирова.

У справі осмислення ролі постаті М.Драгомирова в українській історії важливим є розгляд праць, присвячених життєвому шляху та військово-теоретичним поглядам діяча. Відтак, шляхом систематизації та аналізу існуючих тематичних досліджень маємо на меті з'ясувати основні етапи означених наукових пошуків та їх визначальні концепти.

Зважаючи на міжнародне визнання військового і педагогічного таланту М.Драгомирова, природним є той факт, що науковий доробок генерала став невід'ємною сторінкою історії військової думки і одночасно – предметом вивчення декількох поколінь військових істориків. Разом з цим, створення цілісного історико-психологічного портрету діяча потребує уважного вивчення історичних обставин становлення і розвитку військово-теоретичних поглядів М.Драгомирова, в тому числі – дослідження його життєвого сценарію. Таким чином, історіографію теми дослідження потрібно розглядати у двох площинах: військово-теоретичній, що висвітлює погляди істориків на внесок М.Драгомирова у розвій військового мистецтва, та біографічній, що відтворює особливості вивчення і аналізу його життєпису. Варто відзначити й виразну – відповідну політичним обставинам векторність поглядів науковців. Сукупність цих факторів обумовлює вибір тематико-хронологічного підходу до вивчення історіографії питання.

Першим до комплексного осмислення, узагальнення та оцінки теоретичних і практичних напрацювань звернувся Е.Свідзінський. Основну заслугу генерала дослідник убачав у відродженні, роз'ясненні та активному впровадженні у військову практику суворівської «Науки побеждать». Півстолітню діяльність М.Драгомирова по вкоріненню і практичній реалізації забутих істин Е.Свідзінський називає енергійною проповіддю здорового глузду і відзначає, що разом з отриманням видатного статусу авторитетного військового педагога генерал набув чималу кількість ворогів, котрі, боячись виявити свою неспроможність у справі, що вимагає розумової напруги, часто бравують

запереченням самої справи. Автор обґрунтовує безпідставність звинувачень генерала в ігноруванні технічних удосконалень, запереченні сили і значення вогнепальної зброї та перебільшенні ролі багнета в бою та скрушно констатує парадоксальність долі драгомировської школи, теоретична складова якої включена до офіційних положень і статутів, а практична продовжує перебувати у забутті. Головною причиною такої ситуації Е.Свідінський вважає переконання багатьох «стройових практиків» у тому, що пропагована М.Драгомировим відмова від рукоприкладства, повага до особистості солдата і увага до його морального стану розхитують військову дисципліну, принижуючи авторитет офіцерства [24].

Значний внесок у пропаганду військово-педагогічних ідей М.Драгомирова зробив його учень і послідовник М.Бонч-Бруєвич. Детально розглядаючи й аналізуючи основні положення навчально-виховної концепції генерала, М.Бонч-Бруєвич спростовував твердження про те, що педагогічні ідеї М.Драгомирова підготували ґрунт для розвитку «визвольного руху» в армії, підірвали дисципліну солдат та авторитет їх керівників і, зрештою, стали причиною «маньчжурської ганьби» [2].

Будучи вірним послідовником драгомировської навчально-виховної системи, М.Бонч-Бруєвич продовжив її пропаганду і в радянський час (у 1917 р. М.Бонч-Бруєвич перейшов на бік більшовиків і в подальшому займав значні військові посади у лавах Червоної Армії). Так, у 1926 р. вийшла у світ колективна робота «Тактика в трудах военных классиков. А.Суворов; М.Драгомиров; Г.Леер», одним із співавторів якої був М.Бонч-Бруєвич [15]. У середині 40-х рр. ряд статей дослідника, у яких він систематизував положення драгомировської концепції навчання і виховання військ, був опублікований у журналах «Военная мысль» і «Военный вестник» [3]. Останньою тематичною працею М.Бонч-Бруєвича став датований 1944 р. рукопис «М.І. Драгомиров. Основы воспитания и обучения войск», що так і не був опублікований і нині зберігається в Російському державному військово-історичному архіві. У скороченому вигляді ця праця побачила світ на сторінках «Военно-исторического журнала» в 1973 р. [4].

Події Другої світової війни викликали природне поживлення інтересу вчених до практичного досвіду і теоретичної спадщини військових діячів минулого. Серед праць цього часу слід виокремити дослідження С.Дмитрієва [9] та В.Дермана [8]. Автори підкреслили заслугу генерала у відродженні суворовських принципів виховання і навчання військ та їх адаптації до сучасного йому рівня розвитку військової справи.

У 1956 р. – лише один раз за часів СРСР – світ побачила збірка вибраних творів М.Драгомирова (нині вона являє собою бібліографічну рідкість). Автор об'ємної передмови – військовий історик Л.Бескровний – вдався до ретельного аналізу військово-теоретичних та педагогічних поглядів М.Драгомирова, простеживши їх еволюцію на кожному етапі його службової біографії. Однак, виходячи з матеріалістичних позицій марксистської філософії, Л.Бескровний особливо піддає критиці переконання М.Драгомирова у тому, що головним і вирішальним фактором на війні є моральні устої армії та її начальників, а впровадженню нової техніки повинно передувати удосконалення «людського матеріалу» [10].

У 1973 р. побачила світ ґрунтовна монографія радянського дослідника П.Зайончковського [12]. Розглядаючи освітній ценз, фінансове становище, кодекс честі, побутові умови, рівень і особливості професійної підготовки військових, автор цитує чималий ряд уривків звітів командуючого військами Київського військового округу М.Драгомирова, що розкривають безкомпромісну позицію генерала у вирішенні нагальних питань військової галузі, готовність відверто протистояти її усталеним, але неефективним традиціям.

Окремий розділ монографії П.Зайончковського присвячено існуючим у кінці XIX – на початку XX ст. тенденціям навчання військ, зокрема – військово-педагогічній концепції М.Драгомирова з її основним принципом першості морально-психологічного фактору. На думку автора, роль М.Драгомирова як вихователя військ у суворовському дусі, як борця проти плац-парадних традицій, рутини і штампів безсумнівна. Втім, стверджує дослідник, генерал не передбачив колосальних успіхів військової техніки, котрі вимагали серйозних змін у окремих тактичних положеннях. Аналогічну позицію зайняли автори праці «Русская военная мысль конца XIX – начала XX вв.» (1982 р.) [20] та автор статті «Военно-педагогические взгляды М.И. Драгомирова» («Военно-исторический журнал», 1985 р.) Л.Зайцев [13]. На думку учених, першорядність «багнетного виховання», пропагована генералом, витікала з нерозуміння значення прогресу в технічному оснащенні армії, і переконання, що нові види зброї суттєво не вплинуть на тактику бойових дій.

Новим етапом у дослідженні військово-теоретичної спадщини М.Драгомирова стали здобутки української та російської історіографії пострадянського періоду.

1992 р. в журналі «Красная звезда» з'явилась публікація російського дослідника О.Хорєва [27]. Відзначаючи глибокий гуманізм, патріотичну і моральну спрямованість положень драгомировської освітньо-виховної системи, автор закликав до перегляду сформованої в радянській історіографії «буржуазної» оцінки діяльності М.Драгомирова та загальноновживаної тези про його недалекоглядність у справі співвідношення людини і техніки в бою.

До глибокого вивчення досвіду видатного генерала звернувшись лише в кінці XX – на початку XXI ст. У 2000 р. побачила світ колективна праця, присвячена духовній складовій військово-виховних систем О.Суворова та його ідейного наступника М.Драгомирова, який підійшов до суворовського учення «не як історик до минулого, а як практик до вічно живого і дійсного» [25]. Серед досліджень 1990-х – початку 2000-х рр. слід відзначити дисертаційні праці російських учених Д.Земського [14] й С.Рябова [21] та українських – О.Огнева [18] і В.Мухи [17]. Головна увага цих науковців зосередилась на «драгомировській» концепції навчання і виховання офіцерського і рядового складу та солдатів строкової служби, а також методах її застосування в сучасній армії.

Другу групу праць складають дослідження, що містять біографічні дані та відомості про особливості історичного середовища, в якому жив і працював М.Драгомиров.

До найбільш ранніх доробок такого характеру відноситься видана у 1882 р. праця М.Гольмдорфа з історії Дворянського полку [7]. Автор відзначає, що традиції, заведені у полку у 30-х – 40-х рр. XIX ст. (отже, і в період навчання М.Драгомирова), привчали вихованців до чіткого розподілу часу, акуратності і вмінню підкорятися. Прізвище М.Драгомирова автор праці згадує двічі – оповідаючи про винятковий випадок його нагородження званням молодшого унтер-офіцера за відмінне навчання і поведінку та у переліку випускників-відмінників, чиї імена були занесені на почесну мармурову дошку полку.

Того ж року була видана праця М.Гліноєцького «Исторический очерк Николаевской академии Генерального штаба» [6]. Серед іншого автор наголосив, що в середині 1850-х рр. – після «Севастопольського погрому» – навчальний курс, штат та матеріально-технічна база академії зазнали значних позитивних змін, що підвищило рівень професійної підготовки офіцерів Генерального штабу, а молоді викладачі отримали можливість знайомитись із зарубіжним військовим досвідом. Саме в цей час у стінах академії отримав вищу військову освіту та розпочав службовий шлях М.Драгомиров. М.Гліноєцький називає його педагогом «чіткого структурованого розуму», під впливом якого з кінця 50-х років XIX століття виховувалась військова спільнота країни. Окремий розділ книги присвячено розгляду адміністративних заходів, впроваджених М.Драгомировим у його бутність начальником академії: збільшення кількості її вихованців, змін у штаті і навчальних програмах, кількісного і якісного поповнення матеріальної бази.

Бойовий шлях генерала М.Драгомирова знайшов своє детальне відображення на сторінках виданих у 1898–1899 рр. 5-го [22] і 23-го [23] випусків 97-митомної праці Військово-історичної комісії Головного штабу «Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове». Увага дослідників до участі 14-ї дивізії та її начальника М.Драгомирова у війні 1877–1878 рр. не випадкова: саме ця бойова частина стала в авангарді військ Балканського фронту і першою здійснила переправу на ворожий берег Дунаю. В основу дослідження покладено численні документи – накази, звіти, донесення, польові записки, диспозиції, які відтворюють хід підготовки дивізії до війни, перебіг походу та військових операцій. Видання цитує сповнене патріотичних почуттів звернення М.Драгомирова до рядових перед боєм за Систовські висоти, відзначає ширю єдність «отця-командира» із підлеглими, особливо рядовими бійцями, уміле керівництво частинами під час походу, переправи та битв на ворожому березі. Проте, як продукт свого часу, виконаний «на державне замовлення», дослідження не позбавлене певного чиношанування й ухиляння в бік героїзації. Така позиція укладачів праці, так само як і відсутність у ній критичного розбору дій воєначальників, робить необхідним порівнювати матеріали «Сборника» з архівними документами, мемуарними свідченнями та матеріалами монографій.

Перші праці, присвячені безпосередньо М.Драгомирову, також з'явилися за його життя. Спільним моментом в аналітичних дослідженнях цього часу є інтерес до особистісних характеристик, прагнення до створення психологічного портрету генерала. Такою є, зокрема, праця «Mon régiment russe» («Мій російський полк»), автор якої – французький офіцер і романіст Ар-Рое – помістив у ній враження від знайомства з Київським військовим

околом та його командуючим [5]. Іноземець наводить уривки бесід з генералом, який пояснив йому не лише свої військові теорії, а й філософські погляди на проблему людського натовпу і морального колективного життя, еволюцію свідомості маси. Автор статті виявляє чудове знання М. Драгомировим класичних і сучасних йому філософських творів і формулює головний філософський висновок генерала, за яким війська – не механічні з'єднання, а живі організми, і головнокомандуючий знаходиться зі своєю армією в органічному зв'язку.

Подібним чином стаття датського поручика Рьопнінга в газеті «Militaer Tidende» подала характеристику М. Драгомирова як командуючого військами Київського військового округу [1]. Іноземний автор відзначає високу освіченість генерала, турботливість і одночасну вимогливість до підлеглих, доступність і простоту у спілкуванні. Між науковою та практичною діяльністю генерала Рьопнінг убачає нерозривний зв'язок: те, що М. Драгомиров пропонує на шпальтах військових видань, отримує дійсне застосування у лавах армії. Великою заслугою генерала автор вважає скорочення теоретичної програми і акцент на практичному методі навчання солдата, констатуючи при цьому, що подібний підхід дає блискучі результати.

У 1903 р. побачила світ праця І. Філіппенко, де було подано короткий наочний і оцінку діяльності генерала як воєначальника, педагога й адміністратора [26]. Автор особливо наголошував на незламній вірності М. Драгомирова суворовським ідеям і сміливому протистоянні усталеній плац-парадній військовій системі, а особливо стратегам, «котрі, не виходячи з канцелярії, нагороджувались орденами як за бойові заслуги» [26, с. 1159].

Своєрідним підсумком діяльності М. Драгомирова став нарис В. Резніченка, виданий у Чернігові в 1916 р. до 10-ї річниці смерті генерала [19]. Автор підкреслив значення діяльності М. Драгомирова як провідника групи військових учених, для яких бойова підготовка солдата полягала не в створенні сліпого автоматичного виконавця чужих наказів, а у вихованні в ньому свідомого воїна, та відзначив прагнення генерала захистити людську гідність рядових бійців, забезпечити їх моральні та національні потреби.

Суспільно-політичні умови розвитку історичної науки після 1917 р. змушували шукати виключно «достойних» з класової точки зору кандидатів на місце у державному пантеоні героїв і, таким чином, визначили період «затишшя» у біографічних розвідках, присвячених М. Драгомирову. Окрім уже згадуваних праць Л. Бескровного і С. Дмитрієва, які подали ряд біографічних відомостей про М. Драгомирова, до життєписних досліджень радянського часу варто віднести працю В. Дурова, присвячену участі генерала у подіях російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [11]. Автор звернувся до характеристики особистісного портрету генерала, залучивши для цього широкий фактичний матеріал і спогади сучасників: польового хірурга М. Пирогова, письменників В. Немировича-Данченка та В. Гіляровського. До безперечних переваг праці В. Дурова слід віднести її багате на деталі, але цілісне за змістом розкриття і пояснення історичних реалій, на тлі яких постає фігура М. Драгомирова.

До найбільш повних біографічних праць доби незалежності України слід віднести дослідження А. Матвієнка, що засвідчили відхід істориків від упередженого ставлення до царських сановників [16]. Автор відзначив ключові моменти у житті генерала, особливо зв'язок його службового та особистого життя з Україною: родинне виховання на хуторі під Конотопом, службу в Одеському та Київському військових округах та на посаді начальника Південно-Західного краю, знайомство з відомими українцями, які сприяли розвитку його національних почуттів – М. Костомаровим, Д. Яворницьким, Д. Багалієм, В. Антоновичем тощо.

Накопичений наразі пласт наукових досліджень свідчить про інтерес науковців до яскравої постаті М. Драгомирова та відображає його місце і значення в українській історії. Першочергова увага дослідників була приділена питанням навчально-виховної концепції М. Драгомирова, його позиції щодо співвідношення людини і техніки в бою, героїчних сторінок бойового шляху генерала як практичного втілення його військово-теоретичних надбань. Аналіз ряду студій показав їх упередженість та ідеологічну заангажованість, а, отже, необхідність розглядати тематичні праці різних поколінь воєнних істориків у їх повній сукупності і з урахуванням поставлених у них задач.

Список використаних джерел

1. А. К. Иностранец о ген. Драгомирове / А. К. // Разведчик. – 1900. – №497. – 25 апреля. – С. 388.
2. Бонч-Бруевич М. Михаил Иванович Драгомиров в представлении «одного из многих его учеников» / М. Д. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1905. – №790. – С. 932–934. Він же. Учебник тактики М. Драгомирова / М. Д. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1906. – №794–795. – С. 33–34. Він же.

Нарекания на Драгомирова / М. Д. Бонч-Бруевич // Разведчик. – 1907. – №883–884. – С. 556–559, 570–572.

3. Бонч-Бруевич М. Д. М. И. Драгомиров о боевой подготовке офицеров / М. Д. Бонч-Бруевич // Военная мысль. – 1944. – №7. – С. 63–73. Він же. Взгляды генерала Драгомирова на боевое воспитание и обучение войск / М. Д. Бонч-Бруевич // Военный вестник. – 1945. – №17. – С. 37–41. Він же. Обучение по приемам. (Взгляды М. Драгомирова на боевую подготовку войск) / М. Д. Бонч-Бруевич // Военный вестник. – 1946. – №3. – С. 25–32. Він же. Основы военной педагогики / М. Д. Бонч-Бруевич // Военный вестник. – 1946. – №13. – С. 25–32.

4. Бонч-Бруевич М. М. И. Драгомиров. Основы воспитания и образования войск / М. Д. Бонч-Бруевич // Военно-исторический журнал. – 1973. – №3. – С. 75–80.

5. Генерал Драгомиров чрез французские очки // Исторический вестник. – 1899. – июль. – С. 333–335.

6. Глиноецкий Н. П. Исторический очерк Николаевской академии Генерального Штаба / Н. П. Глиноецкий. – СПб.: Типография штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – 385 с.

7. Гольмдорф М. Материалы для истории бывшего Дворянского полка до переименования его в Константиновское военное училище. 1807–1859. (Очерк) / М. Гольмдорф. – СПб.: Типография штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1882. – 200 с.

8. Дерман В. Драгомиров о воспитании и обучении войск / В. Дерман. – М.: Воениздат, 1946. – 38 с.

9. Дмитриев С. С. Генерал Драгомиров / С. С. Дмитриев // Исторический журнал. – 1943. – №5–6. – С. 26–32. Він же. Взгляды генерала М. И. Драгомирова на боевое воспитание и обучение войск / С. С. Дмитриев // Военный вестник. – 1945. – №20. – С. 37–41.

10. Драгомиров М. И. Избранные труды / М. И. Драгомиров, предисл. Л. Бескровного. – М.: Воениздат, 1956. – 686 с.

11. Дуров В. В ночь с 14-го на 15-е. У Зимницы / В. Дуров // Герои Шипки: Сб. / Сост. О. Михайлов; Предисл. Н. Тихонова. – М.: Мол. гвардия, 1979. – С. 9–36. – (Жизнь замечат. людей. Сер. биогр.; Вып. 2(588)).

12. Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий. 1881–1903 / П. А. Зайончковский. – М.: Мысль, 1973. – 351 с.

13. Зайцев Л. А. Военно-педагогические взгляды М. И. Драгомирова / Л. А. Зайцев // Военно-исторический журнал. – 1985. – №9. – С. 72–26.

14. Земсков Д. И. Военно-педагогические взгляды и деятельность М. И. Драгомирова: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / Д. И. Земсков – М., 1993. – 162 с.

15. Лукирский С. К., Бонч-Бруевич М. Д., Измestьев П. В. Тактика в трудах военных классиков. А. Суворов, М. Драгомиров, Г. Леер / С. К. Лукирский, М. Д. Бонч-Бруевич, П. В. Измestьев. – М.: Госвоениздат, 1926. – 316 с.

16. Матвієнко А. Генерал Михайло Драгомиров / Андрій Матвієнко // Пам'ять століть. – 1998. – №4. – С. 93–105. Він же. Михайло Іванович Драгомиров / Андрій Матвієнко // Історія України. – 2000. – лютий. – №8. – С. 12. Він же. М. І. Драгомиров і Україна / Андрій Матвієнко // Український історичний журнал. – 2000. – №2. – С. 112–126.

17. Муха В. А. Розвиток воєнно-теоретичних поглядів у творчій спадщині М. І. Драгомирова: дис. ... канд. іст. наук: 20.02.22. / Муха Володимир Анатолійович – К., 2004. – 236 с.

18. Огнев В. О. Проблемы навчання і виховання військовослужбовців у педагогічній спадщині М. І. Драгомирова: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Огнев Володимир Олександрович. – К., 2001. – 238 с.

19. Резниченко В. Ф. М. И. Драгомиров. (К десятилетию со времени кончины). – Чернигов, тип. Губ. земства, 1916. – 10 с.

20. Русская военная мысль конца XIX – начала XX в. / под ред. П. А. Жилина. – М.: Наука, 1982. – 252 с.

21. Рябов С. П. Военно-педагогические взгляды М. И. Драгомирова: автореф. дисс. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01 «Общая педагогика и история педагогики» / С. П. Рябов – СПб., 2005.

22. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 5. Отчет о состоянии и действиях 14-й пехотной дивизии. Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба. – СПб.: Военная Типография (в здании Главного Штаба), 1898. – 420 с.

23. Сборник материалов по русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Выпуск 23. Подготовка к переправе через Дунай, переправа у Зимницы и общие распоряжения после переправы. Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба. – СПб.: Типография «Бережливость», 1899. – 200 с.

24. Свидзинский Э. Драгомиров как проводник идей Суворова. I–II / Э. Свидзинский // Разведчик. – 1905. – №747–748. – С. 134–136, 153–155. Він же. Прошлое и будущее драгомировской науки / Э. Свидзинский // Разведчик. – 1907. – №890–891. – С. 662–665, 679–682. Він же. Роль М. И. Драгомирова в тактической подготовке войск / Э. Свидзинский // Разведчик. – 1915. – 13 октября. – №1301. – С. 642–643.

25. Стратегия духа: Основы воспитания войск по взглядам А. В. Суворова и М. И. Драгомирова. – М.: Русский путь, 2000. – 184 с. (Российский военный сборник).

26. Филиппенко И.И. По поводу Высочайшего рескрипта М.И. Драгомирову // И.И. Филиппенко // Разведчик. – 1903. – №688. – С.1159–1160.
 27. Хорев А. Генерал Драгомиров / А.Хорев // Красная звезда. – 1992. – 24 октября. – С.3–4.

* * *

УДК 94(477.8)«1920/1930»: 32.01.–051 Д.Донцов

Данило Кравець, аспірант кафедри новітньої історії України, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Львів

Українська Соціалістична Радянська Республіка у публіцистиці Дмитра Донцова (1920–1930–ті рр.)

На основі наукових праць, публіцистичних статей, доповідей проаналізовано ставлення ідеолога українського націоналізму міжвоєнного періоду Д.Донцова до процесів, що відбувалися у радянській Україні в 20–х – 30–х рр. XX ст. Розглянуто погляди Д.Донцова на більшовизм та комунізм загалом та його рефлексії на ті події, які відбувалися в УСРР (українізація, індустріалізація, колективізація, репресії) зокрема.

Ключові слова: Д.Донцов, більшовизм, націоналізм, радянська Україна, Західна Україна, Літературно-науковий вістник, суспільно-політична думка.

Даниил Кравец. Украинская Социалистическая Советская Республика в публицистике Д.Донцова (1920–х – 1930–х гг.)

Анализируется отношение идеолога украинского национализма междувоенного периода Д.Донцова к советской Украине 1920–х – 1930–х гг. Рассмотрено отношение Д.Донцова к большевизму и коммунизму, а также к процессам, которые происходили в УСРР, в частности к политике украинизации, коллективизации, индустриализации, репрессиям. В статье использованы публикации Д.Донцова 1920–х – 1930–х гг.

Ключевые слова: Д.Донцов, большевизм, национализм, советская Украина, Западная Украина, Литературно-науковий вистник, общественно-политическая мысль.

Danylo Kravets. Ukrainian Socialistic Soviet Republic in D.Dontsov's publicism (1920's – 1930's)

This article based on scientific works, articles, reports analyzes opinion of D.Dontsov about soviet Ukraine in 1920's – 1930's. The ideologist of Ukrainian nationalism of interwar period highlights the main events which took place in USSR: ukrainization, collectivization, industrialization, repression etc. D.Dontsov also analyzes the ideology of communism and bolshevism in general.

Keywords: D.Dontsov, bolshevism, nationalism, soviet Ukraine, Western Ukraine, Literaturno-Naukovyi Vistnyk, public and political opinion.

Ідеолог українського націоналізму Д.Донцов був одним з тих осіб які формували суспільно-політичну думку українського населення міжвоєнної Польщі. Актуальність теми обумовлена потребою дослідження ставлення Д.Донцова до радянської України та до тих процесів, які відбувалися в УСРР у 1920–х – 1930–х рр.

Основними завданнями статті є: аналіз джерельної та історіографічної бази, пов'язаної з цією проблематикою; характеристика ставлення Д.Донцова до радянської України 20–х – 30–х рр. XX ст.

Незважаючи на наявність значної за обсягом літератури про публіцистичну діяльність Д.Донцова, чимало аспектів цієї теми все ще не знайшли належного висвітлення в історіографії. Зокрема, досі залишається маловивченим ставлення ідеолога українського націоналізму до тих процесів, які відбувалися в УСРР у 1920–х – 1930–х рр. За радянських часів подібне дослідження зі зрозумілих причин було неможливе. За часів незалежності було опубліковано кілька збірок статей Д.Донцова [6;13], проте звичайно ж не всі праці автора увійшли до цих видань. Серед наукових робіт, в яких частково торкається питання ставлення Д.Донцова до радянської України, можна виділити працю О.Рубльова [18]. Джерельну базу складають статті Д.Донцова, які друкувалися у виданні Літературно-науковий Вістник в 1920–х – 1930–х рр. його наукові праці, що виходили окремими тиражами [7;10].

Д.Донцов – перший і найвизначніший ідеолог українського націоналізму після Першої світової війни перейшов кілька світоглядних еволюцій – від соціалізму до його повного заперечення, від антирелігійних позицій до крайностей войовничого християнства. Д.Донцов послідовно обстоював ідею незалежності України. Виступаючи проти російського імперіалізму в усіх його проявах, застерігав від орієнтації на Москву, незважаючи на те, чи вона царська, республіканська, буржуазна чи пролетарсько-соціалістична [10,с.23]. Праці Д.Донцова значною мірою спричинилися до послаблення впливу комуністичних ідей та москов-

фільства на суспільну свідомість, особливо у Західній Україні [17,с.198].

В 1925 р. виходить чи не найвизначніша праця Д.Донцова «Націоналізм», в якій автор провів нищівну критику українського угодовства і соціалістичної псевдемократії. Тієї псевдемократії, що розкладала українську духовність, обдирала український народ з його національної свідомості, присипляла його туманними фразами про «всесвітнє братерство» та про «спільні інтереси селянсько-робітничих мас усієї Росії» [7,с.98]. Як антитезу до цього Д.Донцов вказував український націоналізм [17,с.199].

Д.Донцов один з найнещадніших критиків більшовицької теорії і практики, насамперед у їхньому «українізаційному» секторі, присвятив аналізу цієї політики декілька публіцистичних розвідок, серед яких – окремий виклад виголошений 6 жовтня 1929 р. у Львові.

Прилюдний виступ знаного теоретика українського націоналізму став відвертою альтернативою нещодавній (17 вересня 1929 р.) промові у столиці Східної Галичини народного комісара освіти УСРР – Миколи Скрипника [18,с.211]. Сучасний польський дослідник українських національних концепцій міжвоєнного часу так підсумовує ставлення Д.Донцова до більшовицької «українізації»: «Політику «українізації», що проводилась більшовиками, Донцов інтерпретував як «приручення» явища української національної свідомості за допомогою «підтримки української форми» культури... Успіхи цієї політики наповнювали його смутком, адже він відмовлявся визнавати, що мова є найважливішим атрибутом нації. Донцова лякала перспектива, що «збільшовизована українськість» може обмежувати лише мовою і фольклором» [22,с.323].

Д.Донцов підходив у аналізі декретованого 1923 р. нового курсу національної політики РКП(б) з точки зору відповідності цих новацій імперським цілям більшовицької Москви: «Росія є імперія. Як кожда імперія ... дбає вона про те, щоб бути суцільною гуртовною одиницею, не тільки механічною, але й психічною цілістю. Щоб всі члени організму думали однаково, хотіли однаково, однаково ділали... Яким способом се досягається? Різними. По-перше, примусом. Тому в касарнях, в школах, в урядах, в пресі кується духовну суцільність народу, без якої нема успішної акції» [15,с.1099]. Спершу більшовики «недооцінюючи значіння українства», спробували силоміць придушити «всі його прояви, від пісні й мови («контреволюційної»), аж до державницьких аспірацій», цинічно-відверто декларували власну потребу в українському цукрі, вугіллі і збіжжі. Було це «простою і виразною формулою (хоча і не дуже соціалістичною)». Але далеко не завжди брутальність і неприхований примус дають бажані наслідки. «Чужа похідження, мовою й ідеологією, влада совітська лишалася на Україні владою окупантів не тільки фактично, а й (що важливіше) в свідомості людности. Між владою а українською людністю не нав'язувався жадний контакт. І навіть нечисленні Українці, що відразу пішли в большевицький табор, чулися там не свійсько» [15,с.1102] – пише Д.Донцов.

Зрозумівши відпорність українства, російські комуністи змушені були змінити тактику щодо України: «Коли вони второпали, що мають перед собою сильну і ворожу собі національну стихію, з якою треба їм бодай формально, язиково засимілюватися, щоби її опанувати, – той день і був народженням ідеї українізації. Ідея українізації зародилася отже у большевиків з потреби боротися з українством, не служити йому!... «Казьонні» большевицькі часосипи на Україні зачали виходити по-українськи, Маркс – по-українськи, ціла героїчна доба української боротьби від 1917 р. зневажалася теж по-українськи, оголошення про продподаток – по-українськи, і навіть написи на тюрмах для Українців – були українські!» [15,с.1103]. Отож Д.Донцов вважав українізацію лише знаряддям комуністичної Москви підкорити собі свідомість українців.

Як наголошував Д.Донцов: «Говорити так просто з мосту (як Роза Люксембург, або П'ятаков, чи Горюхін), що, мовляв, Україна мусить належати до Росії, бо ся потребує її вугілля і збіжжя, – ставало дуже ризикованим. Се ж були «аргументи» всіх імперіалістів, що зазіхали на той чи інший смачний кусень чужої території! Треба було вигадати інші. І тоді власне Совіти удалися до звичайної в таких випадках процедури: до мімікрії, до формального засимілювання з людністю України, яку треба було б переконати, що в її інтересах діляють російські анексії: вічна байка про червону шапочку і вовка, перебраного за бабусю...» [15,с.1104]. Такою ж була генеза «українізаційного курсу» РКП(б), який мав на меті: «Шляхом толерування примітивного українського націоналізму (мова, пісня, театр) – досягнути успішніше того, чого не удалося досягнути силою: уїдностинення української і російської психіки, підпорядкування першої останній в усіх питаннях політичних, економічних і навіть культурних. Уступаючи у форми, накинути чужій стихії свій їй духовно гетерогенний зміст, заси-

мілювати її з пануючою в імперії, з психічним наставленням народу—завойовника» [15,с.1104]. Цілком зрозуміло, що Д.Донцов подавав і власну альтернативу більшовицькій «українізації»: «Нашим ідеалом повинна бути інша українізація... Нам потрібна українізація, дана нам нами самими, а не Сталіном чи Троцьким. Українізація, яка розбила б одностайну психіку імперії «от фінських хладів скал до пламенитої Колхиди», а створила нашу власну, якої центр не смів би лежати поза границями нашої країни...» [15,с.1105]. Характерно, що практично у всіх своїх публікаціях Д.Донцов оптимістично дивиться на майбутнє української нації у складі СРСР.

Містився у виступі Д.Донцова поряд із критикою, також деякий конструктивний момент важливий для підданих УСРР, які брали участь у контроверсійних процесах «українізації» [15,с.1107]. Теоретик вітчизняного націоналізму наголошував на потребі творчо застосовувати більшовицький досвід опозиційної діяльності за царату, коли сучасна йому партія влади в СРСР використовувала будь-як легальні можливості для поширення своїх впливів й здобуття собі нових позицій: «Так що ж, значить, нічого не брати? Бути Доном Кіхотом? Хто ж се каже! Але є брати і брати. За царату самі большевики не відкидали жадної уступки уряду на річ їх справи і класи, яку вони заступали: використовували царські союзи професійні, царську свободу преси, навіть царську Думу. Але не для пропаганди ідеї мирної еволюції в рамках царату, не для славословлення того режиму, лише для організації дальшої боротьби з ним на ново здобутих окопах. Так повинні відноситися й ми до кремлівських українізаторів і їх діла» [15,с.1108].

Водночас Д.Донцов зауважував певну варіативність декретованої РКП(б) «українізації»: «Очевидно, ся дорога небезпечна і для самих совітських українізаторів. Бо меч се обоюдний. Бо коли національні почуття, які хочеться використати для скривлення національної свідомості в інший бік, за сильні, то кокетування з ними боком вилізе їх вихиснувачам. Але, мабуть, українізатори є в примусовім становищі, мабуть метода Розі Люксембург остаточно банкрутувала і, хоч не хоч, треба взятися до іншої» [15,с.1109].

Журнал Літературно—науковий вістник (далі – ЛНВ) редактором якого був Д.Донцов уважно стежив за літературною продукцією радянської України й часто містив огляди її та рецензії на поодинокі твори тамошніх письменників, а також передруковував на своїх сторінках кращі речі з поезії і прози [21,с.539].

Як доскіпливий літературний критик, Д.Донцов уважно стежив за творчістю найкращих письменників Наддніпрянщини – С.Плужника, П.Тичини, В.Сосюри, М.Бажана, Д.Фальківського, М.Хвильового, М.Семенка – за настроями і півтонами. Д.Донцов відзначив цікаву закономірність: навіть перебуваючи на службі у чужої доктрини, українські літератори нівелюють її стрункість [6,с.16]. Так виявляється відома «шат ость малоросійська». Не маючи можливості бути щирими в чужій ідеологічній системі, українці починають шукати шпарини для вияву власного почуття, ворожого цій накиненій доктрині. Проте на виході – однаково ідеологічно покручений текст [6,с.18].

За Д.Донцовим, ідея більшовизму «в нас імпортована, Україна не хотіла її приймати, вважала за предмет люксусу. І тому наклали на неї величезне мито – з життя мільонів юнацтва. Але Москва заплатила мито, і «красний товар» залляв наші міста і села» [8,с.72]. Тобто Україна не приймала більшовизму. «Хочете знати, як нова революційна еліта на Україні прийняла російську доктрину комунізму? – читайте українських ліриків» [8,с.73]. І справді, очевидна ідеологічна маргінальність творів українських радянських письменників виступає свідченням цього несприйняття.

Література для Д.Донцова є індикатором духовної і політичної дійсності. Більшовизацію України він називає псевдоморфозами. «Се, що тепер панує в Україні під видом комуністичних настроїв, се лиш псевдоморфоза. ... Але настав час, аби тіло нації прийняло власну форму, відкинувши невластиві чужі! Бо в національним життю такі псевдоморфози несуть лиш катастрофи і зникнення національної творчості на всіх ділянках життя. ... Наша національна ідеологія трошки знає, але мало хоче» [14,с.336].

Погляд Д.Донцова на літературне життя УСРР був далеким від одномірності. Він структурує його на різні табори і середовища. «Одні прийняли нову буденність, симулюючи свій порожній вже патос гамірливим таракотінням комуністичної фрази, – таких була більшість (В.Поліщук, П.Тичина). Другі, щиріші (і сильніші), відсахнулися від дзеркала, піднесеного дійсністю, не приймаючи цих буднів, картаючи їх сатирою або шукаючи нового підложка для невиваглого ще революційного запалу, – се були «романтики» (В.Сосюра, В.Підмогильний, найперше – М.Хвильовий). Треті, нарешті, поволі нарешті відвертаються від нового побуту, і від всякого, не лиш комуністичного патосу, шукаючи рятунку в тихій пристані «чистої поезії», – се «неокласи-

ки» [14,с.337]. Найбільше серед неокласиків радянської України Д.Донцов шанував М.Зерова та М.Хвильового.

Через літературну полеміку Д.Донцов фактично став учасником тих ідеологічних процесів, які розгорталися на Великій Україні у 20–х роках: «Те, що тепер укрите на тамтїм березі, сто разів цікавіше від всяких «українізацій». Маємо діло з духовним здвигом серед українства, глибоким і вагітним необчисленими наслідками. Приглядається цьому здвигу можна головнво в літературі» [14,с.339]. Це надзвичайно важливе твердження свідчить про те, що так само, як і до 1917 р., в літературі зосереджувалися, хоч і в маргінальному вигляді, майже всі вияви національного життя. Д.Донцов стверджує, що впрягаючись у балаганну марксистську риторіку, так чи так, рано чи пізно інтелектуал перестав бути українським інтелегентом. Далі може йтись тільки про відбудову російської імперії. Між радянським і російським патріотизмом «я сих тендітних границь не бачу» [16,с.181]. Як бачимо Д.Донцов відкидав будь яку можливість співпраці української інтелігенції з радянським режимом, адже в результаті такої співпраці український інтелегент перестав бути українським.

Д.Донцов спостерігав усі явища в сучасній йому Україні, де ідеологія більшовизму робила потужні спроби надати самобутній національній культурі народу специфічного імперського змісту й форми, зрусифіковуючи її та примушуючи «молитись чужим богам» [2,с.356]. Ця тенденція вже мала місце в часи царату, привівши до трагедії українську еліту XIX ст. класичними прикладами чого стали, зокрема, постаті М.Гоголя та П.Куліша. Нині ж духовному шматуванню піддавалося покоління українських радянських письменників. Оглянувши творчість В.Сосюри, М.Хвильового, В.Поліщука, С.Плужника, Д.Фальківського, А.Головка та ін., Д.Донцов зазначає: «І, власне, та праця, яку вимагає від нас червона Росія, запрягаючи нас у шарабан російської державності, се якби від бджолок вимагали гонити за зайцями, або від хортів – збирати мед» [19,с.476].

У цьому контексті на українських теренах зринула хвиля дискусій про культурну «приналежність» нації. До дискусії на шпальтах «Літературно—наукового Вістника» активно долучився й Д.Донцов, який побачив у цій суперечці суттєву методологічну недолугість. «Питання – на Захід чи Схід?, тільки – додаток чи суть, провінція чи нація? Бо, абстрагуючись від тої чи іншої орієнтації, поки ми неналежно форми, яку прийняли, своїм міцним змістом, що глядить у майбутнє... Будемо іграшкою в руках чужої ідеї. Світ може числитися з нацією, що живе ідеями Леніна, якими абсурдними вони не були, але ніколи не рахуватиметься він з нацією, яка живе перекладами з Леніна [20,с.34].

Згорання політики «українізації» в УСРР супроводжувалося масовими репресіями проти української інтелігенції – діячів культури і науки. Найбільший відомий серед західноукраїнської громадськості мала сфальсифікована справа проти міфічної організації «Спілка визволення України» до якої, нібито, належали визначні українські діячі (С.Єфремов, Д.Фальківський та ін.). Д.Донцов не міг оминати резонансний судовий процес, що відбувався в Харкові. На сторінках Літературно—наукового вістника друкувалася численні статті Д.Донцова про «харківський процес». «Інсценізовка, як все у росіян, крикливо—примітивна і нахабно—безлічна. За суддів фігурують кілька червоних кочубів... на лаві обвалованих «стара гвардія» українства, пересічний вік 44–50 років (тільки троє—четверо молодих), інтелігенти—«культуриники», староросійської ліберальної школи поглядами і настроями близькі і рідні українству, яке представляє УНР... Як пояснити сю пародію на допит і зізнання?... що жопріч терору, могло стримати від належної відповіді людей, які переконані у своїй правді, «яким дихати було важко серед того, що навколо робилося»?...» [11,с.448]. Автор зауважував, що цей сфальшований процес був спрямований проти всіх діячів української революції 1917–1921 рр.: «Се був процес над ідеологією не тільки «єфремівщини», а в суті річі – і «винниченківщини» і «трезубівщини»...» [9,с.79].

Д.Донцов вважав, що процес СБУ зробив 1930 р. – роком переломним для українського національного руху не тільки Великої України, але й Галичини. Справа СБУ стали для Д.Донцова найважливішою подією українського життя закордоном.

У своїй публіцистиці Д.Донцов, також звертав увагу і на економічні процеси, що відбувалися у радянській Україні. Редактор ЛНВ досить критично і без особливих ілюзій розглядав модернізаційні процеси, які мали місце в УСРР – індустріалізацію та колективізацію. «Чим же є, на підставі тверезої оцінки, ціла радянська п'ятилітка? Є вона просто черговим більшовицьким «мітом», як перед ним були «соціальна революція», «установчі збори» і «долю самодержавіє». Мітом, який має запрягти одурену масу до возу нової класи, яка репрезентує надгнилу стару імперію» [12,с.544] – пише Д.Донцов. Далі автор запитує – яка ж різниця між радянським соціалізмом і західним «капіталізмом»? І сам дає відповідь на це питання: «Зовсім не та, яку підкреслю-

ють марксистів. Бо експлуатація «трудящих» є без сумніву страшніша в Росії, аніж в «капіталістичному» Заході... бо ще більше як капіталізм відриває продукцію від права власності на продукт його праці, ще більше викоринює робітника, стандартизує його робить додатком до машини» [12, с. 547]. Незважаючи на те, що у своїх ранніх творах Д. Донцов досить прихильно ставився до соціалістичних ідей вже у 1920-х він остаточно пориває з усіма аспектами цієї ідеології. Зокрема Д. Донцов вважав, що саме соціалізм є головною причиною розрухи в економіці радянської України: «Упадок радянського престижу помічається і на Україні. Тут банкрутство російсько-совітського режиму виявляється дуже маркантно, і то під оглядом економічним так само, як і національним... Причини ті самі: непродуктивність роздеченого радянською системою міста, неможливість акумуляції капіталів у країні, де нема певності посідання ані правових норм, нарешті відсутність кредиту – коротко «соціалізм» [4, с. 70]. У статті Д. Донцов наголошує, що є два види виготовлення продукції: контрактний та авторитарний. При першому робітник працюючи сподівається на винагороду, що робить його роботу ефективною. Авторитарний вид же базується на примусі і страху, власне цей вид і є основою господарства СРСР: «Оцей «страх» і є основою рушійною силою радянської економіки і тому її не можна назвати вільною організацією працюючих, а скоріше державним капіталізмом; і тому нічого ця економіка не може дати, бо людина потребує інших стимулів до праці: особистого зацікавлення – «сподівання чогось приємного» – а не вічного кнута» [12, с. 548]. Д. Донцов підкреслює й те, що автори радянських п'ятирічних планів, які мали б «передбачити» розвиток економіки на наступні роки, насправді нічого не передбачали, а створювалися ці плани навмання.

В одній із публікацій ідеолог українського націоналізму підсумовує власне бачення того, що на його думку відбувається по той бік Збруча на території радянської України: Ми знаємо, що там – робітник голодує або сидить без праці... а хуліганство і проституція – стало прикрасою «нового побуту»; що там – «Галичанам не вірять мов псам», що опріч чиновників і «буржуїв» – все ходить в брудних лахах, що інтелігенція – каторжною працею мусить заробляти на кусень хліба, що село стогне в залізних обручах партійної диктатури; що «пролетарський» режим дуситься в неможливій суперечності, яка є в тому, що «пролетаріат» абсолютно не в стані боронити постулатів комунізму перед «буржуазним» селом без матеріальної допомоги чужоземного капіталу, або без повороту до воєнного комунізму, до більшого визиску села, що веде до мирної або революційної ліквідації большевизму...» [5, с. 275].

Отож Д. Донцов у своїй публіцистичній діяльності значну вагу приділяв подіям, що відбувалися в радянській Україні. Як ідеолог українського націоналізму від осуджував всі аспекти більшовицької політики в Україні. Більшовицьку національну політику (українізацію) Д. Донцов вважав лише знаряддям Росії для підпорядкування України. Критикував він і економічну політику радянського керівництва вважаючи, що єдиним фундаментом на якому вона побудована це – страх. Тим не менше у своїх працях Д. Донцов вірив, що рано чи пізно українці зможуть повстати і звільнитися від радянсько-російських пут.

Список використаних джерел

- Вдовичин І. Журнал «Вістник» (1933–1939 рр.) як джерело з історії української політичної думки / І. Вдовичин // Українська періодика: історія та сучасність: доповіді та повідомлення 5-ї Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, Львів, 27–28 листопада 1998 р. – Львів, 1999. – С. 153–159.
- Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Ярослав Дашкевич. – Львів: Львівське відділення ІУАД ім. М.С. Грушевського НАНАУ / Літературна агенція «Піраміда», 2007. – 808 с.
- Донцов Д. Агонія Большевизму / Дмитро Донцов // Вістник. – 1933. – № 1. – С. 675–676.
- Донцов Д. Конець Великого Інквізиторів і партія / Д. Донцов // Літературно-науковий вістник. – 1926. – № 9. – С. 68–83.
- Донцов Д. Консолідація москвофільства / Д. Д. // Літературно-науковий вістник. – 1936. – № 10. – С. 272–280.
- Донцов Д. Літературна есеїстика / Донцов Дмитро. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 2009. – 688 с.
- Донцов Д. Націоналізм / Дмитро Донцов. – Львів: В-во Тараса Сороки, 2009. – 306 с.
- Донцов Д. Невільники доктрини. Характеристика чільних письменників Радянської України / Дмитро Донцов // Літературно-науковий вістник. – 1928. – № 97. – С. 65–78.
- Донцов Д. Під новий рік / Д. Д. // Літературно-науковий вістник. – 1931. – № 1. – С. 76–80.
- Донцов Д. Підстави нашої політики / Дмитро Донцов. – Відень: В-во Донцових, 1921. – 210 с.
- Донцов Д. Процес / Д. Д. // Літературно-науковий вістник. – 1930. – № 5. – С. 447–453.

12. Донцов Д. Система страху / Дмитро Донцов // Літературно-науковий вістник. – 1932. – № 6. – С. 540–549.

13. Донцов Д. Твори. Т. 1. Геополітичні та ідеологічні праці / Донцов Д. – Львів: Кальварія, 2001. – 488 с.

14. Донцов Д. Українсько-совітські псевдоморфози. Літературне життя на Україні / Дмитро Донцов // Літературно-науковий вістник. – 1925. – № 88. – С. 330–341.

15. Донцов Д. Що таке «українізація» України? / Донцов Д. // Літературно-науковий вістник. – 1929. – № 12. – С. 1097–1111.

16. Донцов Д. Да саро / Дмитро Донцов // Літературно-науковий вістник. – 1929. – № 98. – С. 181.

17. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / Мірчук П. – К.: Українська видавнича спілка, 2007. – 1006 с.

18. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939) / Рубльов О. – К.: Інститут історії України НАН України, 2004. – 648 с.

19. Українські часописи Львова 1848–1939 рр.: Історико-бібліографічне дослідження: У 3 т. – Львів: «Світ», 2003. – Т. 3. – Кн. 2. 1929–1939 рр. – 928 с.

20. Шаповал Ю. Журнал «Літературно-науковий вістник» – творець державницької ідеології українства / Шаповал Ю. Ж. – Рівне, 2007. – 64 с.

21. Ясинський Б. Літературно-науковий вістник. Показчик змісту. Том 1 – 109 (1898–1932) / Ясинський Богдан. – К.: Смолоскип, 2000. – 544 с.

22. Stryjek T. Ukraińska idea narodowa okresu międzywojennego: Analiza wybranych koncepcji / T. Stryjek. – Wrocław: Fundacja na rzecz nauki polskiej, 2000. – 453 s.

* * *

УДК 929 Ардашев

Наталія Цюмка, аспірантка кафедри історії Росії історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Павло Ардашев: становлення науковця (кінець XIX – початок XX ст.)

У центрі уваги початковий етап науково-дослідної діяльності видатного історика. Висвітлюються чинники, що впливали на його становлення як науковця. Підкреслюється велике наукове значення досліджень «старого порядку» у Франції.

Ключові слова: Павло Ардашев, Московський університет, «старий порядок», закордонне відрядження.

Наталія Цюмка. Павел Ардашев: становление ученого (конец XIX – начало XX в.)

В центре внимания начальный этап научно-исследовательской деятельности выдающегося историка. Освещаются факторы, влиявшие на его становление как ученого. Подчеркивается большое научное значение исследований «старого порядка» во Франции.

Ключевые слова: Павел Ардашев, Московский университет, «старый порядок», заграничная командировка.

Natalia Tsomka. Paul Ardasheff: becoming a scientist (late XIX – early XX century)

The focus of the author is the initial stage of the research activities of the outstanding historian. The factors that influenced his development as a scientist are covered. Great scientific value of research the «old order» in France is emphasized.

Keywords: Paul Ardasheff, Moscow University, the «old order» trip abroad.

В історіографії присвяченій науковій творчості П. Ардашева відсутні спеціальні роботи, які б стосувалися детального аналізу перших років його науково-дослідної діяльності. Більшість авторів обмежуються аналізом його праць, участю у міжнародних конгресах, або ж фрагментарним висвітленням окремих етапів життя тощо. Тому при написанні статті ми використали новий архівний матеріал, що дозволило більш повно представити процес наукової еволюції видатного вченого.

Беручи до уваги актуальність поставленої проблеми та фрагментарність її висвітлення у історіографії, основною метою статті є висвітлення напрямків науково-дослідної діяльності П. Ардашева на зламі XIX–XX ст. та тих чинників, що впливали на його становлення як науковця.

Початкову освіту П. Ардашев отримав вдома від свого батька, парафіяльного священика місцевої церкви, і діда, псаломщика при тій же церкві. В 1876 р. вступив в Слабузьке духовне училище, в якому навчався впродовж чотирьох років. Вже тут він почав всерйоз замислюватися над своїм майбутнім. В листах до брата Миколи, в майбутньому відомого історика-архівіста, наприкінці 1879 – початку 1880 рр. П. Ардашев писав: «Тепер би ти сказав мені куди, наприклад, можна поступити з семінарії, гімназії, академії, університету. А то я як запрожаний кінь, сам не знаю куди йду. Хоч і рано міркувати. Потрібно обрати собі

певну дорогу» [19,арк.25]. Духовна кар'єра не викликала інтерес у майбутнього вченого, він також писав брату: «Ти ж наступний рік присвятиш підготовці до вступу в університет. Мені ось що спало на думку, я замість того щоб поступати до семінарії, разом з тобою став би готуватися за прикладом Миші в гімназію. З тобою то мені було б легко займатися: ти б міг стати тоді моїм керівником» [19,арк.21зв–22]. Проте після закінчення духовного училища Павло не відразу вступив до гімназії у зв'язку з тим, що навчання було платним, а сім'я Ардашевих не мала змоги платити за навчання. Тому у 1880 р. він вступив у духовну семінарію в м. Уфа. Крім дисциплін релігійного змісту в семінарії викладали курс загальної та російської громадянської історії, уроки логіки, філософії, психології, риторики, поезії, фізики, алгебри, латинської, французької, німецької, єврейської, татарської, чуваської, грецької мов [8,с.13]. Прикладом для наслідування, і людиною що впливала на розвиток П.Ардашева в період його навчання в семінарії, був викладач філософії і психології, про якого він відгукувався як про «людину дуже розумну і освічену» [19,арк.155зв].

У 1883 р., зі згоди батька, П.Ардашев залишив семінарію і після річної підготовки у 1884 р. поступив у восьмий клас Уфимської класичної гімназії. Тут він виявив великі здібності до навчання. Вже в наступному році він склав іспити по всьому гімназичному курсу і в серпні місяці вступив на історико-філологічний факультет Московського університету, в якому навчався до весняного півріччя 1889 р. включно.

На історико-філологічному факультеті Московського університету П.Ардашев слухав курси загальної історії у проф. В.Гер'є, П.Виноградова і М.Кореліна, російської історії – у проф. В.Ключевського і П.Мілюкова, класичну філологію – у проф. О.Корша, Г.Іванова і О.Шварца, філософію і психологію – у проф. М.Троїцького, М.Грота, Л.Лопатіна і кн. С.Трубецького [6,с.401]. Крім того додатково записується на платні курси з логіки.

Зосередившись головним чином на вивченні загальної історії, Ардашев, протягом всього перебування в університеті, постійно брав участь в історичних «семінаріях» проф. В.Гер'є та П.Виноградова.

Саме під керівництвом В.Гер'є виходить перша дослідницька робота вченого-початківця [2]. Тему було запропоновано історико-філологічним факультетом Московського університету на здобуття медалі. Книгу написано за першоджерелами, але автор використав і найголовніші наукові праці. В першому розділі представлена характеристика листування Цицерона, як літературно-історичної пам'ятки. Ретельно співставляючи уривчасті дані листів, автор намагається відповісти на питання – як ставився Цицерон до поточних подій взагалі, детально зупиняється на розгляді його ставлення до Цезаря і Помпея. У вигляді особливих додатків представлено побіжний огляд листування в алфавітному порядку кореспондентів та наводяться хронологічні дані. Проте, звичайно, праця не позбавлена певних недоліків, до числа яких слід віднести відсутність у багатьох випадках об'єктивності, настільки істотно важливої при роботі над Цицероном, не достатньо гармонійний розподіл подробиць [10,с.231–232]. Проте це не вплинуло на позитивні відгуки і твір було відзначено золотою медаллю, а згодом, за постановою факультету надруковано в додатку до «Учёных записок Московского университета» за 1890 р. [6,с.402].

У 1889 р. закінчив історико-філологічний факультет і отримав диплом першого ступеня. У серпні цього ж року П.Ардашев вступив на перший курс юридичного факультету. Тут він розпочав слухати курси з «Історії Римського права», «Історії Російського Права», «Політичної економіки», «Енциклопедії права» [16,арк.59]. Проте вже в листопаді цього ж року «за проханням з відомства Московського університету звільнений» [16,арк.63]. Причиною цього мабуть стало запрошення залишитися для підготовки до професорського звання по кафедрі загальної історії під керівництвом проф. В.Гер'є.

Деякий час він працює приватним вчителем. З квітня 1890 р. по вересень 1892 р. викладав в Курляндській губернії 12-ти річному синові графа Л.Ф. Палена Сергію предмети гімназичного курсу (окрім Закону Божого і нових мов) за програмою другого і третього класів. Склавши іспити в Московську класичну гімназію, його учня було зараховано до четвертого класу, після чого, до 18 грудня 1892 р. Сергій продовжував проходити курс четвертого класу гімназії в домашніх умовах під керівництвом П.Ардашева [16,арк.66].

Навесні 1893 р. певний час викладав та перебував в складі експертної комісії в московському пансіоні [20,арк.444].

Працював домашнім вчителем в сім'ї графа Олсуф'єва в Тульській губернії до 10 жовтня 1895 р. Самого графа він любив і шанував як власного батька [15,арк.1]. У вільний від занять час, за дорученням М.Виноградова готував статті для «Книги для читання по средневековой истории», цікавився філософією, займався вивченням англійської мови (скориставшись тим, що його коле-

гою по навчанню молодого Олсуф'єва був англієць Кобб, вони навчали один одного своєї мови) [17,арк.4].

В цей час він активно шукає тему для майбутньої дисертації. Витримавши в 1894 р. магістерський іспит, він зосереджує свою увагу головним чином на вивченні історії Франції у XVIII ст. – епохи, яка згодом була ним намічена для майбутньої дисертації. Вивчення виданого Г.Деппінгом, Ж.Клеманом і А.Буалілем адміністративного листування, що відносилось до часів Людовика XIV, наштотувало його на думку дослідити подібні документи більш пізньої епохи.

Детально, щодо своїх інтелектуальних пошуків в той період П.Ардашев розповідає в листах до свого друга М.М. Гутьєра та брата М.М. Ардашева. В них він зізнався, що спочатку зупинився на «Наказах 1789», але В.Гер'є не схвалив цієї теми, обумовлюючи своє рішення тим, що на основі «Наказів» не можливо написати дисертацію [17,арк.63зв]. Потім П.Ардашеву хотілося взяти що-небудь з французької революції, але вирішив, що в цей час неможливо писати з повною науковою неупередженістю на цю тему, тому намітив нову тему. Учений не вказував точної назви, обмежившись лише згадкою, що хотів писати по «темі економічного характеру», що відноситься до правління Людовика XIV [17,арк.4]. Однак науковий керівник відхилив і цю тему. Лише згодом В.І. Гер'є схвалив запропоновану П.Ардашевим тему про провінційних інтендантів за часів правління Людовика XVI [14,арк.5].

У листі до В.Гер'є він просить його клопотання перед історико-філологічним факультетом про подання до Міністерства щодо відрадження [11,арк.9]. Після трьохмісячної паперової тяганини, на початку лютого 1896 р. П.Ардашев отримав дозвіл на відрадження з платнею у 1200 руб., при чому на другому році платню може бути збільшено до 1500 руб. [13,арк.40].

Більшість часу, з лютого 1896 по червень 1898 р., він присвятив вивченню «адміністративної серії Н» документів паризького Національного архіву. Тут йому пощастило знайти невичерпні і майже зовсім незаймані поклади цікавого і цінного для його теми архівного матеріалу. Довгий час цей матеріал практично не використовувався істориками, однією з причин було те, що самі архівісти не знали в точності про його існування. П.Ардашеву довелося провести кропітку роботу, щоб систематизувати хаотичний стан документів. Він склав короткий аналітичний інвентар (на основі наявного нумерного), що дозволило йому «відчути себе господарем у цій серії, яка інакше залишалася б темним лабіринтом» [11,арк.12–12зв]. Крім того проводив пошуки у «французькому» (з внутрішніх справ) фонді паризького Архіву Міністерства Закордонних Справ.

Паралельно з архівними розвідками він працював в друкованому та рукописному відділах Національної бібліотеки Парижу, в Муніципальній бібліотеці в м. По. У листі до проф. В.Гер'є П.Ардашев згадував: «між іншим перевернув майже всю «провінційну» літературу» [11,арк.13].

Однак через недостатню централізацію, одних паризьких архівів виявилось недостатньо для того, щоб скласти повне всебічне уявлення про провінційну адміністрацію наміченої епохи. Тому він вдався до додаткових пошуків в «адміністративній серії» декількох провінційних (департаментських) архівів, а саме: Шалоні, Діжоні, Марселі, Монпельє, Тулузі, Рені, Сен-Брис, Тарбі, По, Бурзі, Маконі, Фуа та Мон-де-Марсані [11,арк.18]. У листі до свого керівника він згадував: «Від провінційних архівів я в захваті. Як вони виграють в порівнянні з паризьким Національним архівом! Завдяки зразковому стану, в якому знаходяться документи в провінційних архівах і завдяки прекрасним інвентарям робота в них йде незрівнянно краще, ніж у паризьких архівах» [11,арк.28].

Окрім збору матеріалів для дисертації П.Ардашев знайомився з методикою викладання історії у вищих навчальних закладах Парижу. У звітах до Міністерства народної освіти, які були обов'язковими для «професорських стипендіатів», детально представлені враження від місцевої освіти [9,арк.10–27]. Відвідував заняття відомих місцевих істориків – лекції професора Монена з історії французької революції 1848 р., з нової історії професорів А.Олара і Е.Лавіса, практичні заняття проф. Руа, курси Сореля, присвячені дипломатичній історії Європи новітнього часу та ін. [9,арк.21–24]. Крім того, П.Ардашев спілкувався з А.Бреттом, Е.Шампіоном, Л.Леже і багатьма іншими французькими істориками, які давали йому цінні вказівки і поради. Після повернення на Батьківщину він ще довгий час підтримував з ними дружні стосунки. У вільні вечори відвідував Історичне товариство, «Кружок Сен-Симон», який славився своєю багатою бібліотекою [11,арк.14зв].

Крім того, у 1896 р. в Парижі деякий час проводив вечірні заняття в одній з російських сімей [18,арк.33].

Восени 1897 р. переїхав до Англії тому, що отримав запрошення через російського посольства в Парижі зайнятися навчан-

ням російської та удосконаленням французької мов 14-ти літнього сина Сіамського короля – принца Чакрабона [11, арк.353в]. Подібне завдання його зацікавило насамперед як педагога, адже принц абсолютно не говорив російською. У цій справі П.Ардашев зумів проявити себе як талановитий педагог. Вже через п'ять місяців принц досить вільно розмовляв російською. А 22 січня 1898 р. в Гретьейському товаристві було зачитано лекцію принца на тему: «Что жизнь в деревне во всех отношениях предпочтительнее жизни в городе», опонентом якого виступав П.Ардашев [21, арк.7]. Окрім принца, навчав також його компаньйонів – трьох придворних сіамців [11, арк.40,423в].

У вільний від занять час, займався систематизацією матеріалу, (якого вистачить на дві дисертації), накопиченого за півтора роки архівних розвідок. У листі до батьків П.Ардашев пише про те, що більша частина всіх зібраних ним у французьких архівах матеріалів представляли собою записки на картках, яких «накопичилося від десятка тисяч» і які «представляють в даний час майже повну (алфавітну) енциклопедію обох дисертацій» [21, арк.413в].

Повернувшись в травні 1898 р. з відрядження, П.Ардашев продовжує опрацювати зібраний матеріал, який частково публікують у вигляді окремих статей [3]. Крім того займається викладацькою діяльністю. З 28 листопада 1898 р. раз на тиждень читав курс новітньої історії Західної Європи 20-ти річному Великому князеві Андрію Володимировичу (і 1789 р.) в Санкт-Петербурзі [12, арк.23]. З грудня 1898 приват-доцент в Санкт-Петербурзькому університеті. З лютого 1899 р. в Новоросійському. Викладання в даному університеті (1899–1901 рр.) не пройшло для історика безслідно. Перш за все необхідно сказати, що Новоросійський університет був у той час одним з наукових центрів, де склалася традиція вивчення проблем Старого порядку у Франції і Великої французької революції завдяки діяльності О.Г. Брікнера, О.С. Трачевського, Г.О. Афанасьєва, Р.Ю. Віпера (в 1894–1897 рр.), Є.М. Щепкіна. Воронцовський фонд бібліотеки цього університету мав багату колекцію французьких книг, брошур, журналів і газет XVIII в., які П.Ардашев використовував при написанні своєї дисертації.

У 1900 р. виходить друком його монографія [4], за яку в жовтні того ж року П.Ардашева було нагороджено повною премією імені С.Соловйова (1400 руб.), а в наступному місяці її було представлено історико-філологічному факультету Московського університету як дисертацію на здобуття ступеня магістра загальної історії. Після публічного диспуту 19 лютого 1901 р. П.М. Ардашеву було присуджено ступінь магістра [7, с.400].

Проте на цьому вчений не зупинився. У 1906 р. в м. Києві вийшов друком другий том його дослідження [5], за який автор отримав ступінь доктора загальної історії. Найбільшу популярність вчений отримав після перекладу другого тому на французьку мову [1]. Трилогія вченого зустріла схвальні відгуки науковців не лише в Росії, а й у США, Франції, Іспанії та Англії, було опубліковано близько 30 рецензій. П.Ардашева було визнано провідним спеціалістом історії «старого порядку» у Франції.

Список використаних джерел

1. Ardascheff P. Les Intendants de province sous Louis XVI. Traduit de russe, sous la direction de l'auteur, par Louis Jousserandot / P.Ardascheff. – Paris: Felix Alcan, 1909. – 488 p.
2. Ардашев П.Н. Переписка Цицерона как источник для истории Юлия Цезаря (От начала столкновения последнего с сенатом до его смерти) / П.Н. Ардашев. – М.: Университетская тип., 1890. – 468, 34 с.
3. Ардашев П.Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка / П.Н. Ардашев // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Тип. В.С. Балашев и К°, 1898. – Ч.319. – С.360–406; Ч.320. – С.129–166; 1899. – Ч.321. – С.123–168; Ч.321. – С.437–465; Ч.324. – С.56–105; Ч.324. – С.404–463; Ч.325. – С.251–290; Ч.326. – С.33–56; Ч.326. – С.181–222; 1900. – Ч.328. – С.1–30; Ч.329. – С.1–53; Ч.330. – С.59–78; Ч.330. – С.290–303.
4. Ардашев П.Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка (1774–1789). Провинциальные интенданты / П.Н. Ардашев. – СПб.: Тип. В.С. Балашев и К°, 1900. – Т.1. – XVI. – 658 с.
5. Ардашев П.Н. Провинциальная администрация во Франции в последнюю пору старого порядка (1774–1789). Провинциальные интенданты / П.Н. Ардашев. – К.: Тип. И.И. Чоколова, 1906. – Т.2. – XXII. – 734 с.
6. Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского Юрьевского, бывшего Дерптского, университета за сто лет его существования (1802–1902) / Под ред. Г.В. Левицкого. – Юрьев: Тип. К.Маттисена, 1903. – Т.2. – 656 с.
7. Диспут П.Н. Ардашева // Исторический вестник. – СПб.: Тип. А.С. Суворина, 1901. – №84. – С.400–401.
8. Зарубин А.Н. Павел Николаевич Ардашев: библиогр. указатель (1890–2010) / А.Н. Зарубин. – Чебоксары: Изд-во Чуваш. ун-та, 2010. – 84 с.

9. Институт рукопису Национальной библиотеки Украины имени В.И. Вернадского. – Ф.1. – Спр.9412. – 32 арк.

10. Книжные новости // Журнал Министерства народного просвещения. – СПб.: Тип. В.С. Балашева, 1891. – Ч.274. – 960 с.

11. Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки. – Ф.70. – К.36. – Ед. хр. 47. – 43 л.

12. Там само. – Ед. хр. 48. – 31 л.

13. Российский государственный архив древних актов. – Ф.1468. – Оп.2. – Ед. хр. 171. – 54 л.

14. Там само. – Ед. хр. 172. – 20 л.

15. Там само. – Ед. хр. 173. – 2 л.

16. Российский государственный исторический архив. – Ф.889. – Оп.1. – Ед. хр. 70. – 96 л.

17. Там само. – Ед. хр. 121. – 26 л.

18. Там само. – Ед. хр. 122. – 144 л.

19. Там само. – Ед. хр. 125. – 587 л.

20. Там само. – Ед. хр. 127. – 518 л.

21. Там само. – Ед. хр. 132. – 185 л.

* * *

УДК 94(477):329.71«1989/2010»

Микола Зеркаль, канд. історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та спеціальних історичних дисциплін, Навчально-науковий інститут історії та права Миколаївського національного університету ім. В.О. Сухомлинського, Україна, м. Миколаїв

Історіографічний нарис досліджуваності етнічної освіти України (1990–2000-і роки)

На основі різнопланових наукових джерел досліджено історіографію проблеми освіти етнічних меншин на теренах України в роки незалежності. З'ясовані напрямки історичних досліджень, підходи різних науковців, політиків, дослідників, та ступінь її розкриття на сторінках наукового доробку вчених, простежено трансформацію підходів до вивчення.

Ключові слова: освіта, етноси, політика, школа, регіони.

Николай Зеркаль. Историография исследований посвященных проблеме этнического образования в Украине (1990–2000-е годы)

На основе разноплановых научных источников исследована историография проблемы образования этнических меньшинств на территории Украины в годы независимости. Определены направления исторических исследований, подходы разных учёных, политиков, исследователей, и степень её изученности на страницах научных трудов, прослежена трансформация подходов к изучению.

Ключевые слова: образование, этносы, политика, школа, регионы.

Nicholas Zerkal. Historiography of researches devoted the problem of ethnic education in Ukraine (1990–2000-e years)

On the basis of the raznoplanovykh scientific sources historiography of problem of formation of ethnic menshinstv is investigational on territory of Ukraine in the years of independence. Napravleniya of historical researches is certain, befit different scientists, politicians, researchers, and degree of it izuchenosti on the pages of nauchnikh labours, transformation of going is traced near a study.

Keywords: education, ethnos, politics, school, regions.

В житті багатонаціональної країни державні органи влади, науковці мають приділяти пильну увагу міжнаціональним стосункам заради уникнення конфліктів, а відповідно і руйнуванню економіки та територіальної цілісності країни. Аналіз науковцями в своїх роботах питання освіти етнічних меншин демонструвало значне розмаїття підходів, як і в офіційних документах законодавців та урядовців. Таким чином актуальним є питання історіографічного аналізу наукового доробку істориків за роки незалежності, методик підходів до вивчення об'єкту та напрямків дослідження. Важливим чинником активізації досліджень з історії етноменшин стало ухвалення у червні 1992 р. Закону України «Про національні меншини України» та перші реальні кроки, що були зроблені по шляху його виконання. Етноси України практично одержали право задоволення освітніх потреб рідною мовою. Було дано старт для розбудови мережі навчальних закладів різних типів. Запропонована модель гармонізації міжетнічних відносин, зорієнтована дослідників на вивчення історичних, освітніх, соціальних, демографічних, культурних та інших аспектів розвитку етнічних груп. При цьому помітним було те, що увага істориків була більш прикута до попередньої епохи. Очевидно, що такий підхід був зумовлений тим, що на початку 1990-х років у вітчизняній історичній науці бракувало способів і методів осмислення поточних подій і явищ. Не мали фахівці і системи оціночних суджень, а також параметрів, за якими можна було б

вимірювати інституційні зрушення в українському суспільстві. До цього слід додати і деякі об'єктивні чинники, зокрема неформованість джерельної бази тощо. Однак, протягом цих років вдалося закласти наукову і фактологічну базу для підготовки узагальнюючих праць.

Магістральними напрямками історичних досліджень ставали проблеми: теоретичних засад етногенезу, державної політики в сфері національних відносин, правового захисту етнорешень; дослідження історії життєдіяльності етносів, узагальнення досвіду задоволення їх запитів в тому числі і освітніх; з'ясування ставлення неукраїнців до відновлення незалежності України, їх участі в українському державотворчому процесі.

Плідний розробці історичних проблем сприяв доступ дослідників України до праць зарубіжних фахівців. Все це сприяло оволодінню відповідним категоріальним інструментарієм.

В Україні почали з'являтися праці конкретно-історичного, довідкового, методологічного характеру, матеріали конференцій, «круглих столів», окремі статті, огляди тощо. Вказана тематика зайняла широке місце на сторінках наукових і науково-популярних видань.

Низка праць різних жанрів з проблем історії етносів була опублікована Головною спеціалізованою редакцією літератури мовами національних меншин.

Практично першими історичними нарисами про життєдіяльність етносів України були статті вміщені в довідково-енциклопедичних виданнях [1;2]: «Греки», «Німці», «Поляки», «Росіяни», «Румуни», «Угорці», «Євреї», «Болгари». Саме тут йшлося про етнонаціональне відродження етносів як в контексті історичного досвіду, так і про міжетнічне спілкування, про етнічну освіту і виховання за умов державної незалежності. Практично ці публікації призупинили процес замовчування теми етнорешень, і спрямували дослідників на новий продуктивний напрям роботи.

Освітня сфера етнорешень висвітлювалась історіографією шляхом аналізу функцій установ освіти. Автори, що досліджували проблеми євреїв, поляків, татар, угорців, показували роль у формуванні нових навчальних закладів органів державної влади, органів самоорганізації етносів. Виокремимо передусім доробок В.Яремчука, І.Агафонової, О.Беляєва [3;4;5].

Другий період характеризує те, що на даний час відбувалась активізація пошуку шляхів щодо формування нового стилю історичного мислення, вироблення ефективних пізнавальних схем та методологічних канонів. Крім того, більш конкретно визначилися об'єкт і предмет дослідження, зросло й певне «державне замовлення» на написання праць з історії України. Ухвалення в 1994 р. Державної програми відродження та розвитку освіти національних меншин України на 1994–2000–і роки передбачало створення системи етнічної освіти. Потребувались нові підходи до висвітлення мотивів створення та діяльності національно-культурних товариств етнорешень. Конституція України 1996 р. гарантувала державне сприяння розвитку освіти, мови та інших визначальних самобутності чинників.

У числі узагальнюючих праць найбільший інтерес становить двотомна історія України за редакцією В.Смоляка [6], де було викладено на той час нове бачення проблем історії, у тому числі й тих, що стосувалися долі етнорешень.

В другій половині 1990–х років серед усього комплексу наукової продукції вигідно почали позиціонуватися монографічні роботи Ю.Зінченка, В.Васильчука, присвячені або окремим етнорешенням, зокрема, євреям, німцям, кримським татарам, або окремим сферам їх життєдіяльності, в тому числі і галузі освіти [7;8]. Разом з тим мусимо констатувати, що таких робіт було мало. Більшість з них, що були опубліковані протягом усього періоду незалежності, були підготовлені на матеріалі 1920–1930–х років. Цінність цих робіт для нашого дослідження полягала в тому, що вони дали змогу простежити у хронологічній послідовності мотиви постановки різних проблем етнічного розвитку України, з'ясувати рівень їх розв'язання, вплив на них ідеологічної та політичної кон'юнктури.

Чимало робіт на початку 1990–х років було підготовлено, як відповідь на дискусію навколо ролі національної ідеї в державотворчому процесі. Передусім це роботи М.Вівчарика, С.Падалки, В.Панібудьласки [9;10].

Знаковою подією у студіюванні етнічної історії став третій період, який протікав з початку 2000–х років до верхньої хронологічної межі дослідження. Протягом цього періоду напроцьовувались теоретичні, методологічні передумови для правдивого відтворення історії етнорешень. Завдання необхідності консолідації етносів у єдину українську націю, європейської інтеграції України актуалізували дослідження напрямків діяльності державних органів влади, що опікались освітніми питаннями, установ освіти національно-культурних товариств, форм міждержавної співпраці у галузі освіти.

У фундаментальних монографічних дослідженнях, виконаних на академічному рівні [11], проблема освіти етнорешень розглядалася у комплексі проблем етнополітики, а також у сюжетах, які стосувалися розвитку культури та освіти. Для цих робіт був властивим методологічний підхід, який базувався на ідеї прогресу, поступального розвитку, позитивізму. В підтвердження демократичних цінностей культивованих в незалежній державі автори вибудовували фактологічний ряд культурних товариств, який підтверджував розвиток національно-культурних товариств, їх участь в перебудові навчально-виховного процесу шкіл (розширення мережі шкіл, у яких навчання велося мовами етнорешень). Як інформативний матеріал подавалися дані про кількість недільних шкіл та кількість дітей, які у них навчалися.

Окремо слід зупинитися на історіографічному доробку О.Рафальського. Автор монографії [12], досліджуючи на широкому історіографічному і фактичному матеріалі провідні тенденції розвитку знань з історії етнорешень, подає аналіз праць, опублікованих після проголошення незалежності України. За підрахунками дослідника проблеми духовності етносів посідали чільне місце в доробку науковців, протягом 1990–2000–х років було опубліковано близько 600 публікацій. Узагальнений у них фактичний матеріал, давав змогу відтворити загальну картину реалізації етнічними групами України своїх запитів та інтересів у сфері освіти. Автор зазначає, що дослідники даного періоду перебували на державницьких позиціях і пов'язували розвиток етнічної освіти головним чином з реалізацією Державної програми відродження та розвитку освіти національних меншин України, дії чинного законодавства, налагоджених форм міжнародної співпраці [12, с.355].

Багатопланова проблема національного відродження на різних етапах історії України була завжди пріоритетною у дослідженнях фахівців Інституту історії України НАН України. Після підписання в 1993 р. угоди та плану наукового співробітництва між Інститутом історії України НАН України та Центром неоліністичних досліджень Національного еліністичного дослідницького фонду Греції та створення Кабінету українсько-грецьких відносин, було започатковано великий дослідницький проект, який мав на меті висвітлення проблем історії українських греків. Співробітниками відділу було підготовлено низку фундаментальних робіт, присвячених культурно-освітньому розвитку греків. Передусім це роботи Н.Герентьєвої, Л.Якубової [13;14].

Однією з перших узагальнюючих наукових праць з етнічної історії окремого етносу було видання підготовлено на академічному рівні «Греки на українських теренах» [15]. Автори М.Дмитрієнко, В.Литвин, В.Томасов, Л.Яковлева, О.Ясь відтворили кілька пластів етнічної історії українських греків: загальноісторичний та етнополітичний розвиток, історія окремих родів та визначних особистостей тощо. У восьмому розділі книги «Національне відродження греків у незалежній Україні (1991–2000 рр.)» значна увага приділена формам громадської самоорганізації греків, участі у розгортанні грецького національного руху незалежної держави, а також у стислій формі відтворено роль освітніх установ у поверненні грецької мови. Напрямки співпраці у галузі освіти України і Греції тощо.

Окремий сегмент історичної літератури представлений роботами присвяченими освітньому співробітництву України з країнами історичними Батьківщинами менше Польщею, Росією, Угорщиною, Молдовою тощо. Здебільшого ці роботи виконані у форматі дисертацій за спеціальністю «Всесвітня історія», або монографічних узагальнень. Слід виділити праці А.Малюської, Т.Рендюк, В.Гарагонича [16;17;18].

В роботі використовувалися підручники і посібники, які мають, як відомо, специфіку власного створення і характер викладу матеріалу і займають проміжне становище між чисто науковими і науково-популярними виданнями. Передусім це видання підготовлені А.Пономарьовим, С.Макарчуком [19;20].

Проблемі національно-культурного відродження етнорешень в 1990–2000–х років було присвячено кілька дисертаційних досліджень. Необхідно зазначити, що в них не висвітлювалися спеціальні проблеми розвитку освіти. В роботах Т.Рендюк, І.Машенко, А.Гаджамана [21;22], А.Малюської проблеми освіти розглядалися в контексті культурницької діяльності національно-культурних об'єднань чи етнорешень розвитку окремих регіонів України. В дослідженні І.Машенко в окремому розділі, присвяченому напрямкам діяльності національно-культурних товариств зазначається, що освітній напрям був чи не найголовнішим, а недільні школи, курси та факультативи стали основною формою оволодіння рідною мовою для окремих представників етносів.

Протягом досліджуваних років підготовлено дисертаційні роботи присвячені відродження етнокультури окремих етносів: німців (В.Васильчук), росіян, татар (О.Латишева), греків [23;24].

Певною фронтальністю серед них вирізняється докторська дисертація В.Васильчука, у якій автор у двох розділах розглянув якісні зміни в розвитку форм громадської самоорганізації, відродженні етнічної самобутності, показав засоби формування своєрідності німецького етнічного середовища та утвердження його як чинника української нації. Серед тенденцій і пріоритетів розвитку етнокультури, автор виокремлює і освітні зміни, зокрема ті, що пов'язувалися з створенням навчальних закладів етнічного типу (недільних шкіл), роботи навчальних закладів з етнічним компонентом тощо.

Окремо слід сказати про внесок у дослідженні проблем етнонаціонального відродження науковців зарубіжжя. Їх важливість полягає передусім в тому, що дослідники діаспори вибудовували дослідницькі схеми, спираючись передусім на продуктивні методи дослідження, а також залучали значний масив фактологічного матеріалу, недоступного для широкого кола вітчизняних вчених. Так, канадський історик П.Магочій [25;26] услід за Р.Шпорлюком виокремив одну із стадій національно-культурного відродження етносів України – поширення через освіту, школи і видання, знань про національну спадщину, яку вже зібрано, або яка збирається. К.Вітман дослідила особливості формування моделей етнонаціональної політики окремих країн постсоціалістичного простору, зумовлені історичним досвідом.

Проблема відродження й розвитку освіти етноменшин висвітлювалася в історичній літературі, авторства істориків вихідців з того чи іншого етнічного середовища, і виконаній на замовлення національно-культурних товариств, асоціацій тощо. Серед авторів таких видань Ф.Горовський, Я.Ханігсман, А.Найман, С.Єлісаветський (історія євреїв України); Є.Селянська, Є.Сінкевич, Ю.Богуславська (історія поляків України); А.Дингес (історія німців України); Ш.Кайбуллаєв, Д.Алілова (історія кримських татар) [27;28;29;30]. Цінність цих робіт в тім, що автори вибудовували основні напрямки розбудови етнічної освіти в цілому, детальному аналізі, зроблені державою кроки в напрямку створення та функціонування навчально-освітніх закладів. Також заслуговують на увагу сегменти, у яких розглядалися питання розвитку початкових, середніх навчальних закладів.

Дослідники, які представляли такі напрямки як етнополітологія, політологія, етнологія природно виявляли інтерес до доленосних для всіх етносів України актів: «Декларації про державний суверенітет України» (1990); «Акту проголошення незалежності України» (1991); «Декларації прав національностей України» (1991). Аналізуючи їх, О.Антонюк, Ю.Римаренко, В.Нікітюк та інші науковці звертали увагу на значення етнополітичних факторів для утвердження суверенітету України, побудови правової держави і створення демократичного суспільства [31;32]. З урахуванням того, що в Україні проживало понад 130 етнічних груп, їм гарантовано право вільного національно-культурного розвитку, користування рідними мовами у різних сферах суспільного життя, включаючи освіту.

Вітчизняні етнополітологи, аналізуючи напрямки державної політики щодо меншин, зазначають, що їй була властива лінія на збереження самобутності, гарантували свободу у мовному, освітньому питаннях. Крім того, ними проводилися дослідження політичної реакції та ліній поведінки етносів та проголошення незалежності, форму державності в Україні, осмислювали особливості розвитку як найбільш чисельних меншин, так і порівняно невеликих етнічних груп.

Освіта етносів розглядалася в контексті осмислення історії етнонаціональних процесів у низці фундаментальних академічних виданнях [33].

Розумінню загальних тенденцій етнополітичного розвитку України сприяли і такі узагальнюючі праці авторства В.Кременя, В.Ткаченка, Д.Табачника [34;35;36].

Незважаючи на широкий спектр наукових праць з етнополітичної тематики, етноосвітній досвід у генезі етнонаціональної ідентичності не став предметом комплексного наукового дослідження.

З огляду на нагальність розбудови громадського суспільства важливим постало з'ясування обставин адаптації етносів, які повертались на батьківщину з місць депортацій. До обґрунтування необхідності та аналізу шляхів розв'язання цієї надскладної проблеми долучалися українські дослідники В.Котигоренко, О.Голенко, О.Бажан, Ю.Данилюк [37;38;39].

На цьому тлі вигідно позиціонується робота В.Котигоренка, де автор, розглядаючи механізм соціальної адаптації кримськотатарських репатріантів (економічний контекст, психологічні та культурно-цивілізаційні параметри, політичні особливості), зауважує, що задоволення їх освітніх потреб стало чинником забезпечення миру та злагоди на півострові.

Політологи лівову частку зусиль спрямовували на переосмислення взаємодії етнічного й політичного факторів суспільного життя, відповідність етнополітики принципам полікультурності,

самодостатності етносів, свободи освітньої діяльності і забезпечення етносам рівних прав і рівних можливостей для освітнього розвитку. Заслужують на увагу дослідження вчених міждисциплінарного характеру праці з етнополітології, етноправознавства, націології. Проблемою дослідження стали питання взаємодії етносів України, діагностики освітніх факторів етнічної взаємодії, етнополітична специфіка регіонів України. Науковці цього напрямку наукового пошуку намагаються дати визначення «кінцевої мети інтеграції» етносів України в українське суспільство.

В розвиток етнополітології, як нового наукового напрямку, вагомий внесок зробив Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. Етнополітологія ставила своїм завданням вивчення феномену самоідентифікації на етноіндивідуальному та етноколективному рівнях, регіональних аспектів етнополітики. У процесі реалізації цих завдань вченими започатковано нові підходи до розуміння етнополітичних процесів і явищ. Відділи етнополітології та національних меншин інституту проводили вивчення етнонаціональної структури суспільства, етнонаціональних меншин, представників окремих етносів. Досліджувалася соціальна та етнотемографічна історія німців, євреїв, поляків. Етнополітологія розвивалася в рамках міждисциплінарної парадигми, залучаючи дані етнології, політології, соціології, історії, етнографії, демографії, статистики, конфліктології, державного управління.

Кримськотатарська проблема стала предметом постійної уваги фахівців Інституту політичних і національних досліджень НАН України. Вона стала особливим суспільно-історичним сюжетом, дослідження якого набуло багатостороннього підходу. Виокремлення основних тем, в річницях яких здійснювалися історичні та політологічні дослідження проблеми, здійснено у статтях М.Панчука [40]. Особлива цінність розвідок автора, що полягає в дослідженні теми в контексті загальних тенденцій історіографічного процесу на вітчизняних теренах, а також в обґрунтуванні автором необхідності і шляхів подолання негативних стереотипів в науковому осмисленні та суспільних оцінках ролі кримськотатарської спільноти в давній і сучасній історії України – стереотипів, нав'язаних науковій громаді й широкому суспільному загалу. Широкий комплекс проблем соціальної адаптації кримських татар розглядався у фундаментальних роботах І.Кураса [41].

Проблеми відродження освіти євреїв вивчалися співробітниками відділу єврейської історії та культури Інституту політичних та етнонаціональних досліджень НАН України. Відділ почав діяти у складі інституту з 1992 р. в результаті трансформації Кабінету єврейської мови, літератури та фольклору. Лише протягом 1992–1999 рр. у відділі було підготовлено шість дисертаційних досліджень, опубліковано дев'ять монографій. В роботах А.Подольського аналізувалося єврейська освітня традиція і єврейська освіта в Україні, роль мови в культурно-освітньому відродженні, окремі аспекти традиційної єврейської педагогіки тощо [42].

Серед пріоритетів етнополітологів були проблеми полі етнічного суспільства, як складової становлення новітньої демократичної української державності. Розпочався непростий процес зміни схеми історії України, скеровування її в річиче утвердження української поліетнічної політичної нації, врахування історії етнічно неукраїнського населення, перебігу його розвитку у складі українських державних утворень. Виконані в цьому ключі роботи О.Майбороди, Р.Чілачави, Т.Пилипенко, А.Павловського [43;44]. Задоволення освітніх потреб етноменшин подавали в контексті участі в цьому процесі держави. Автори наголошували на провідній ролі органів влади у сприянні поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві тощо.

В політологічній літературі в цілому тривалий час залишались недостатньо розроблені проблема розвитку неурядових громадських організацій. Дослідження Інституту політичних і етнонаціональних досліджень часто натикалися на перешкоди, пов'язані з труднощами у збиранні польового матеріалу. Певні зрушення відбулися в 2000-і роки. Знаковою подією у вітчизняній політології став вихід монографії Л.Лойко [45]. Автор слушно розглядаючи громадські організації етноменшин матерією громадянського суспільства, освітній напрям діяльності виокремлює як профільний, направлений на задоволення їх потреб, засобом відкриття традицій, культурних та духовних надбань.

Різноманітна інформація про освіту етноменшин черпалась з публіцистичних творів, оприлюднених як окремими виданнями, так і в збірниках, часописах і газетах. Передусім це публікації та виступи президентів України Л.Кравчука, Л.Кучми, В.Ющенка, В.Литвина, керівників уряду, міністерств, державних комітетів [46;47;48;49].

Окремо необхідно виділити праці посадовців із державних структур вищого рівня, які мали завдання забезпечити державну підтримку розвитку освітнього простору етноменшин. В

2004 р. авторським колективом у складі: Д.Табачник, Г.Москаль, В.Воронін, Т.Пилипенко, С.Василенко підготували книгу [50] у форматі аналітико-інформаційного видання на замовлення Державного комітету України у справах національностей та міграції. Книга містить дані (на 2001 р.) про національний склад, поселенську структуру, рівень освіти етноспільнот, подавалась інформація про діяльність національно-культурних товариств, динаміка розвитку етнопатриотичних відносин та етнопатриотичної ситуації в різних регіонах України. В розділі «Реалізація освітніх потреб національних меншин України» автори подали узагальнену довідкову інформацію надану органами виконавчої влади, структурними підрозділами обласних державних адміністрацій, керівниками всеукраїнських національно-культурних товариств.

Певні відомості про освіту етноміношин були почерпнуті у виданнях авторства лідерів національно-культурних товариств: О.Фельдмана, М.Джемільова, А.Балджи, М.Араджіоні, І.Левітаса. Здебільшого вони укладалися як збірки статей, доповідей, інтерв'ю, у яких подавалися основні форми і напрямки діяльності всеукраїнських координаційних, представницьких професійних національно-культурних товариств у галузі освіти, розглядалися взаємовідносини їх з органами державної влади.

Праці [51;52;53;54;55] стосувалися передусім питань місця і ролі органів самоорганізації у етнопатриотичній політиці держави, їх соціального і організаційного потенціалу; основних напрямків і форм взаємодії з органами державної влади; представництва інтересів етносів у виборних і представницьких органах тощо.

Великий фактичний матеріал містили публікації керівників і активістів Всеукраїнських і регіональних національно-культурних товариств. У них розглядався досвід роботи осередків в галузі освіти, йшлося про гострі і не розв'язані проблеми у цій царині, подавалась інформація про зв'язки етносів з країнами, що були історичними Батьківщинами. Зауважимо, що ці матеріали потребували критичного аналізу і слугували головним чином для реконструкції загальної палітри етнопатриотичних відносин в Україні.

Певний історіографічний доробок мали недержавні наукові установи, зокрема Інститут юдаїки.

Окремо слід зауважити, що в сучасній історіографії відводиться чільне місце приділялося вивченню різних аспектів розвитку етнічних меншин Півдня України. Серед дослідників потрібно назвати О.Якубовського, Н.Атанасову, І.Супруновського [56;57;58]. Дослідник О.Якубовський розглядав етнопатриотичну та етнопатриотичну ситуацію в Одеській області, аналізуючи розподіл населення по національностям на початок 1996 р. В роботі, на підставі соціологічних досліджень, які проводилися у 1992–1996 рр. подано характеристику рівня етнічної толерантності населення різних районів Одещини, матеріали по етнопатриотичним структурам на території регіону. У статті Н.Атанасової досліджується питання про створення Ради представників національно-культурних товариств та її діяльності в Одеській області, яку авторка називає «соціальною лабораторією, де знаходять практичне застосування прогресивні принципи державної етнопатриотичної політики, які без перебільшення співпадають з міжнародними правовими стандартами». У виступі на міжнародній науковій конференції, яка відбулася в Одесі у 1999 р., І.Супруновський підкреслив роль обласної адміністрації, місцевих органів влади щодо організації різноманітних культурно-мистецьких та освітніх заходів для етнічних спільнот Одещини та оцінив діяльність національних товариств. На жаль, не всі питання, пов'язані з національно-культурним розвитком етнічних меншин Одещини опинилися в колі уваг сучасних дослідників. Досі немає узагальнюючого дослідження щодо поставленої проблеми; потребують подальшої систематизації законодавчі акти з питань взаємовідносин із національними меншинами; є потреба в з'ясуванні питань фактичної діяльності Ради представників національно-культурних товариств Одеської області.

Чільне місце в багатоплановій науково-дослідній роботі правників належало вивченню проблем етнопатриотизму. Сформувався новий напрям етнопатриотизму, що мав своїм проблемно-теоретичним і науковим завданням осмислення внеску ролі етносів у державотворення, узагальнення співвідношення етносів та держави тощо. Колективом науковців, що працювали в цьому жанрі, у 1996 р. було підготовлено перше у світі видання «Мала енциклопедія етнопатриотизму» [59]. Автори видання етнопатриотичне відродження розглядали як процес розкриття та реалізації раніше затриманих чи нездійснених з тих чи інших причин можливостей нації до розвитку більш широкого задоволення потреб та запитів громадян, що належать до даного національного колективу.

Вітчизняні правознавці вивчали міжнародний досвід задоволення освітніх прав етносів. Теоретичні напрацювання вчених сприяли виробленню таких засад етнопатриотичної політики, коли враховува-

лося не лише демонстративне бачення етносів до відродження, а й реальні можливості кожного з них до самовідтворення.

Питаннями адміністративно-правового регулювання освітнього простору етносів у вітчизняному правознавстві було приділено достатньо уваги. Окремі аспекти цього питання розглянуто в працях Л.Рябошапко [60]. Дослідник в розділі, присвяченому юридичним гарантіям забезпечення прав етноміношин, навів низку фактів, які підкреслюють позитивну динаміку зрушень в царині розвитку освіти.

Окремий блок правової літератури присвячений проблемам забезпечення етносів громадянських прав в тому числі і в галузі освіти. Передусім це праці І.Жданова, М.Алмаші, Ю.Волошина [61;62;63]. Автори, маючи на меті створення необхідних теоретичних основ правового статусу етносів та вдосконалення чинного законодавства, комплексно аналізували певні аспекти та складові захисту прав (масових, освітніх тощо).

Освіта етноміношин дослідниками-правознавцями частково розглядалася і у контексті з'ясування конституційно-правового становища національно-культурних товариств і асоціацій. Дисертаційне дослідження Б.Свірського [64] присвячене основним етапам розвитку громадських об'єднань в Україні, умовам утворення грецьких національних об'єднань та входження їх у Федерацію грецьких товариств. Аналізуючи напрямки діяльності об'єднань, автор виокремив як пріоритетні освітні форми діяльності; визначив, що характерним для механізму реалізації основних напрямків діяльності Федерації стало утворення недільних шкіл, відкриття мережі навчальних закладів.

Освіта етноміношин у філософській літературі розглядалася у контексті соціальної освіти як феномену ХХ ст., що утверджується у статусі провідної ланки багатовекторної спрямованості соціальної політики в цілому, соціальної підтримки та розвитку людських взаємозв'язків. Соціальна освіта через різних учасників (людина, спільнота, громада тощо) уповноважує ідеї розвитку всього різноманіття цінностей, норм, зразків, форм діяльності. Вітчизняні філософи намагалися переосмислювати складний і різноманітний спектр питань щодо проблем етнічних процесів. При цьому визначалися стійка тенденція стосовно того, що етнічні особливості поведінки й мислення етносів – стали важливою галуззю знань про суспільне буття. Пріоритетними у філософії стала проблема значущості етнічного аспекту життя.

Окремий сегмент філософської літератури присвячений проблемі етнопатриотичної свідомості. На відміну від інших форм і типів суспільної свідомості, цей тип свідомості залишився для суспільствознавства непріоритетною проблемою. Як і вся етнопатриотична сфера, вона тривалий час перебувала під жорстким тиском класової ідеології. Тому впродовж досліджуваних років продовжувала спрацьовувати інертність мислення не лише сучасного, а й теоретичного: етнопатриотична свідомість як сфера наукового осмислення значною мірою залишалася в полоні упередженості, вульгарного соціалізаторства.

Предметом наукового аналізу стали окремі складники етнопатриотичної свідомості, в тому числі і освіта та культура (С.Римаренко, М.Рябчик).

У літературі також дістали узагальнення сучасна етнопатриотична парадигма етнопатриотичної свідомості, передусім її функціонування в контексті державотворчих і націотворчих процесів (М.Попович).

Досліджується місце і роль етнопатриотичної свідомості як діючого чинника освітніх трансформацій (О.Куць, О.Мадін) [65].

Соціологія розглядала освіту етноміношин передусім у контексті формування загальної культури та мислення, вироблення ефективних механізмів управління суспільними процесами. Намагаючись пояснити логіку процесів соціального розвитку, соціологи проводили соціологічні дослідження, які стосувалися багатьох чинників соціалізації окремих індивідів, етнічних груп, у тому числі і освітніх, і виховних. Водночас слід зазначити, що протягом 1990–х р. питання освіти відображалися порівняно слабо, фрагментарно, в основному в контексті дослідження інших проблем. Конкретних масштабних етнопатриотичних досліджень цього питання в Україні не проводилось. У 2000–і роки в соціології сформувався новий напрям соціології освіти (В.Багіров, В.Волович, О.Якуба), етнопатриотична (Т.Рудницька, М.Шульга, В.Пилипенко, В.Ворона, С.Суїменко).

Вітчизняні соціологи, відстежуючи загальну динаміку модернізаційних процесів в українському суспільстві, в цілому вірно окреслюють історичні корені суспільної диференціації етносів України. Вивчаючи проблему відмінностей в освітньому потенціалі етнопатриотичної України, вітчизняні фахівці схильні вважати, що такі обставини, які історично склалися, є не проявом нерівності, а скоріше проявом етнопатриотичного поділу праці, виправданим взаємодоповненням різними етносами один одного.

В роботах соціологів розглядалися проблеми особливостей емоційного характеру етносів, персоніфікації соціальних

зв'язків, локальності, меж інтегрованості в суспільство. Етноси подавались головним чином в контексті соціальної структури суспільства. Дані дослідження відображали соціальний рівень аналізу і мали методологічне та теоретичне значення. Динаміка змін в освітньому потенціалі етносів України за матеріалами переписів та даних статуправління аналізувалась в роботах Т.Рудницької, Л.Чернової, І.Приблитої [66;67;68].

Дослідники порушували і ряд інших тем з життя етнічних меншин, пов'язаних з відродженням етнічної самобутності, особливостями демографічної структури, соціальних змін тощо.

Педагогічна наука приділяла велику увагу виробленню ефективних шляхів розв'язання проблеми освіти та виховання, в тому числі реабілітаційних заходів для дітей із сімей етносів, що зазнали депортацій; формування внутрішньосімейних відносин, які давали б можливість вижити і реалізуватись в нових соціально-економічних умовах і зберегти етнічні особливості. Теоретичні основи виховання дітей етносів України тісно пов'язані з гуманістичним напрямком педагогічної спадщини. Найповніше вони відображені у публікаціях авторства В.Кремея, В.Андрушенка, А.Гуржія, В.Лусь, О.Коловіцької, Ю.Луковенко, В.Нікітіна, О.Вишневецького [69;70;71;72;73;74;75;76;77].

Окрему літературну групу складають педагогічні видання виконані у форматі збіроч матеріалів, у яких узагальнювались методичний досвід викладання окремих предметів та проведення позашкільних виховних заходів по міжкультурному вихованню [78].

Методологічне значення мали теоретичні напрацювання у галузі полі культурної освіти співробітників Інституту відкритого суспільства та Інституту освітньої політики в Будапешті, зокрема дискусійна доповідь «Освіта в полі культурному середовищі і освіти для представників меншин» і проект «Концепція політики в сфері мультикультурної освіти і освіти для дітей меншин» [79;80].

Вітчизняні науковці, намагаючись знайти шляхи удосконалення змісту полікультурної освіти, досліджували історичні витoki ідей полікультурності та зв'язку їх з національною освітою.

В Україні педагогічною наукою приділялася велика увага проблемі полікультурної освіти. Важливість її обговорювалась на конференціях, конгресах, семінарах тощо. Виходила низка праць, в яких обґрунтовувалась доцільність запровадження ідей багато культурності у навчально-виховний процес освітніх закладів України. Учені Л.Волик, В.Гнатюк, Л.Гончаренко, Г.Гуменюк, Л.Кияшко, А.Корнієнко проблему полікультурності розглядали у поєднанні з вихованням школярів [81;82;83;84;85].

Полікультурну освіту як засіб допомоги особистості в подоланні шляху від засвоєння етнічної культури до усвідомлення спільних інтересів народів у їх прагненні до миру, злагоди, прогресу розглядали в своїх роботах Б.Кобзар, О.Бабак, І.Бех, Т.Василевська, В.Довженко [86;87].

Одним з напрямків педагогічної науки було вивчення навчально-виховних пріоритетів в освіті окремих етноменшин. Фахівцями велось активне напрацювання досвіду використання різних засобів у процесі виховання толерантності та терпимості. Відповідно важливим науковим доробком став ряд праць: Т.Зяжун (викладання і виховання в татарських школах); Р.Антонюк (викладання предметів гуманітарного циклу в румунській школі); В.Рогозинського (викладання літератури в класах з циганським етнічним компонентом) [88].

Авторами низки праць з питань удосконалення системи етнічної освіти були ті, хто безпосередньо займалися шкільною справою, працюючи на різних її рівнях від середнього навчального закладу до вищих управлінських ланок. З цієї когорти фахівців виокремимо В.Каврайського (перший заступник міністра освіти АР Крим і В.Оржєхівського (заступник директора Українського інноваційного центру гуманітарної освіти НАПН України).

Проблеми виховання міжнаціональної і міжрелігійної толерантності розглядалися в роботах А.Ленцовської, К.Крейдермана, М.Грінберга [89].

Чи не найбільше в цьому сегменті літератури підготовлено публікацій присвячених удосконаленню форм і методів використання засобів історії у формуванні етнічної толерантності. Розвиток історичної освіти у загальноосвітніх навчальних закладах України потребував пізнавальної діяльності учнів на виховання громадянської свідомості. Суспільна дискусія щодо її змісту і виховної спрямованості набуло розуміння того, що шкільна історична освіта має вийти за межі вузько етнічної, культурно ексклюзивної парадигми, вийти на рівень усвідомлення і розуміння того, що багатокультурність, прозорість етнічних кордонів, взаємозбагачення культур – це перевага, а не перешкода на шляху України до «возз'єднання» з Європою [90].

Темі історичної освіти, проблеми підготовки шкільних підручників з історії формування спільної історичної пам'яті присвячували свої розвідки Г.Касьянов, О.Удод, В.Масненко,

П.Полянський, М.Мудрий, В.Верстюк, Я.Грицак, І.Гирич, О.Толочко [91;92].

Таким чином, огляд історіографії та іншої літератури свідчить, що серед праць немає комплексних досліджень проблеми відродження та розвитку освіти етнічних меншин України впродовж 1990–2000-х років. Вона стала об'єктом вивчення багатьох науковців і потребує подальшого глибокого дослідження. Ми усвідомлюємо, що представлений матеріал не є вичерпним, проте в плані наступності дослідницьких кроків ми спробували просунутися уперед у напрямку осмислення змін у вітчизняному етнічному освітньому просторі.

Список використаних джерел

1. Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії: [довідник]. – К., 1993. – 508 с.
2. Межнациональные отношения: термины и определения: [словарь-справочник]. – К.: Наук. думка, 1991. – 406 с.
3. Агафонов І. Історія і культура національних меншин як об'єкт наукового дослідження / І.Агафонов // Відродження – 1993. – №9. – С.13–21.
4. Беляєв О. Спираючись на давні традиції Відродження культур національних меншин, досягнення та проблеми / О.Беляєв // Політика і час. – 1994. – №7. – С.27–31.
5. Яремчук В.Д. Татари в Україні (Історико-політологічний аспект) / В.Д. Яремчук, В.Б. Безверхий // Український історичний журнал. – 1994. – №5. – С.23–29.
6. Історія України: нове бачення: у 2-х т. / за ред. В.А. Смолія. – К.: Вид-во «Україна», 1995. – Т.1. – 350 с.
7. Васильчук В.М. Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок ХХІ ст.): [моногр.] / В.М. Васильчук. – К.: Вид-во КНЛУ, 2004. – 340 с.
8. Зінченко Ю.І. Кримські татари: історичний нарис / Ю.І. Зінченко. – К.: Вид-во мови національних меншин, 1998. – 205 с.
9. Національні процеси в Україні. Історія і сучасність: Документи і матеріали: [довідник у 2 ч.] / В.Ф. Панібудьласка (ред.). – К.: Вища школа, 1997. – 583 с.
10. Вівчарик М.М. Україна в етнонаціональному вимірі / М.М. Вівчарик, С.С. Падалка. – К., 1999. – 135 с.
11. Литвин В.М. Служити живому життю народу / В.М. Литвин. – К.: ВД «Лі-Терра», 2004. – 448 с.
12. Рафальський О.О. Національні меншини України у ХХ столітті: Історіографічний нарис / О.О. Рафальський. – К.: Полос, 2000. – 447 с.
13. Терентьєва Н.А. Греки в Україні / Н.А. Терентьєва. – К., 1999. – 132 с.
14. Якубова Л.Д. Маріупольські греки: етнічна історія (1778 – початку 30-х років ХХ ст.) / Л.Д. Якубова. – К.: Ін-т історії України, 1999. – 331 с.
15. Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / [М.Дмитрієнко, В.Литвин, В.Томазов, Л.Яковлєва, О.Ясь]; вступна стаття В.Смолія. – К.: Либідь, 2000. – 488 с.
16. Гарагонич В.В. Транскордонне співробітництво України. Мости через кордони / В.В. Гарагонич. – Ужгород: Карпати, 2011. – 432 с.
17. Малюська А.Л. Проблеми співробітництва України з прикордонними державами в контексті забезпечення прав національних меншин (1991–2010 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / А.Л. Малюська. – К., 2011. – 20 с.
18. Рендюк Т.Г. Національні меншини в українсько-румунських відносинах: історичний досвід та сучасні проблеми (1990–2007 роки): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.02 «Всесвітня історія» / Т.Г. Рендюк. – К., 2008. – 18 с.
19. Етнографія України: [навчальний посібник] / за ред. С.А. Макарчука. – Львів: Світ, 1994. – 518 с.
20. Пономарьов А.П. Українська етнографія: курс лекцій / А.П.Пономарьов. – К., 1994. – 320 с.
21. Гаджаман А.М. Державна політика України щодо національних меншин (1991–2010 рр.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / А.М. Гаджаман. – К., 2012. – 16 с.
22. Машенко Ю.І. Національно-культурне відродження етнічних меншин Центральної України в 90-х роках ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / Ю.І. Машенко. – Донецьк, 2002. – 19 с.
23. Васильчук В.М. Німці України: суспільний та національний аспекти ХХ – початок ХХІ ст.: автореф. дис. ... д-ра істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / В.М. Васильчук. – Донецьк, 2006. – 39 с.
24. Латишева О.В. Відродження освіти та культури кримських татар на етапі становлення незалежності України (1991–2001): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 «Історія України» / О.В.Латишева. – Х., 2004. – 19 с.
25. Вітман К. Політико-правові засади етнонаціональної політики постсоціалістичних країн / К.Вітман. – К., 2008. – 407 с.
26. Магочій П.–Р. Україна. Історія її земель та народів / П.–Р.Магочій. – Ужгород: Вид-во В.Падяка, 2012. – 794 с.
27. Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 149 с.

28. Евреи Украинцы (краткий очерк истории) / [Горовский Ф.Я., Хонигсман Я.С., Найман А.Я., Елисаветский С.Я.]. – К., 1995. – 272 с.
29. Поляки на півдні України: історія та сьогодення: у 2-х т. – Т.1. – Жешов, Київ, Миколаїв: Вид-во МДПУ ім. П.Могили, 2008. – 323 с.
30. Крым и крымские татары: краткий библиографический указатель / сост. Ш.Кайбуллаев, Д.Халилова. – Симферополь: Крымучпедгиз, 2003. – 64 с.
31. Антонюк О. Формування етнополітики Української держави: історичні та теоретико-методологічні засади / О.Антонюк. – К., 1999. – 272 с.
32. Нікітюк В. Статус етнічних меншин (порівняльно-правовий аспект) / В.Нікітюк. – К., 1996. – 187 с.
33. Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років: збірник / відп. ред. І.Ф. Курас, О.М. Майборода. – К., 2002. – 374 с.
34. Кремень В.Г. Україна: альтернатива поступу (критика історичного досвіду) / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: ARC-Ukraine, 1996. – 793 с.
35. Кремень В.Г. Україна: проблеми самоорганізації: в 2 т. / В.Г. Кремень, Д.В. Табачник, В.М. Ткаченко. – К.: Промінь, 2003. – Т.1. – 383 с.
36. Ткаченко В.М. Україна: проблеми самоорганізації: начерки нової доби / В.М. Ткаченко, О.П. Ресніт, В.М. Головатюк. – К., 1996. – 104 с.
37. Бажан О. XX з'їзд КПРС в долі кримських татар / О.Бажан, Ю.Данилюк // Початок десталінізації в Україні. – К., 1997. – С.122–123.
38. Голенко О. Проблеми дослідження депортованих народів Криму у роки Другої світової війни / О.Голенко // Наукові записки інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – К., 2003. – Вип.23. – С.97–110.
39. Котигоренко В.О. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації / В.О. Котигоренко. – К.: Світосгляд, 2005. – 222 с.
40. Панчук М.І. Етнополітична історія Криму: до питання історіографії / М.І. Панчук // Історичний журнал. – 2005. – №3. – С.41–56.
41. Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність / І.Ф. Курас. – К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 1999. – 656 с.
42. Подольський А. Єврейські студії в суверенній Україні: розвиток, тенденції, перспективи / А.Подольський // Відродження. Часопис. – 1995. – №5. – С.19–25.
43. Павловський А.А. Багатонаціональне розмаїття культури України: історія, розвиток, майбутнє / А.А. Павловський. – К.: Знання України, 2002. – 256 с.
44. Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві / [О.Майборода, Р.Чілачава, Т.Пилипенко та ін.]. – К.: Фонд «Європа XXI», 2002. – 312 с.
45. Лойко Л.І. Громадські організації етнічних меншин України: природа, легітимність, діяльність: [монограф.] / Л.І. Лойко. – К.: ПЦ «Фоліант», 2005. – 634 с.
46. Кравчук Л.М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми / Л.М. Кравчук. – К.: Століття, 2002. – 392 с.
47. Кучма Л.Д. После майдана: записки президента 2005–2006 / Л.Д. Кучма. – К.: Довіра, 2007. – 688 с.
48. Литвин В.М. Служити живому життю народу / В.М. Литвин. – К.: ВД «Літ-Терра», 2004. – 448 с.
49. Ющенко В. 100 днів Президентства: пряма мова / Віктор Ющенко. – Харків: Фолио, 2005. – 221 с.
50. Міжнаціональні відносини в Україні: стан, тенденції, перспективи / [Д.В. Табачник, Г.Г. Москаль, В.М. Воронін та ін.]. – К.: Етнос, 2004. – 584 с.
51. Араджіони М.А. Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80–е гг. XVIII в. – 90–е гг. XX в.): пособие для студентов / М.А. Араджіони. – Симферополь, 1999. – 132 с.
52. Балджи А.Я. Греческие хроники Украины: греческое национальное движение за последних 17 лет. Факты и комментарии. Публицистика. Интервью и репортажи / А.Я. Балджи. – Мариуполь: ЗАО Газета «Приазовский рабочий», 2007. – 522 с.
53. Джемилев М. Национально-освободительное движение крымских татар / М.Джемилев // Кримські татари. Історія і сучасність. – К.: Інститут національних відносин і політології НАН України. – 1995. – С.5–20.
54. Левітас І. До єврейського ренесансу: розповідь про проблеми євреїв України / І.Левітас // Голос України. – 1992. – 21 січня.
55. Фельдман О.Б. Заради утвердження ідеалів міжнаціональної злагоди у суспільстві: статті, доповіді, інтерв'ю / О.Б. Фельдман. – Х.: Золоті сторінки, 2004. – 160 с.
56. Атанасова Н. Многонациональный одесский край / Н.Атанасова // ДНК Информационно-аналитический журнал. – 2004. – №5 (8). – С.86–89.
57. Етнічна карта півдня України (соціокультурний та етнополітичний аспекти). – Вип.1: Одеська область / за ред. О.П. Якубовського. – Одеса, 1996. – С.49–56.
58. Супруновський І.П. Представники національних меншин Одещини – рівноправні громадяни вільної України / І.П. Супруновський // Духовність і культура у формуванні особистості та відродженні націо-

нальної самосвідомості. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Одеса, 1999. – С.19–24.

59. Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України, Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького; редкол. Ю.І. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – 942 с.

60. Рябошапка Л. Правове становище національних меншин в Україні (1917–2000) / Л.Рябошапка. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. – 482 с.

61. Аналіз державної політики України у сфері дотримання прав дітей національних меншин та формування міжкультурного діалогу: проект «Формування міжкультурного діалогу в дитячому середовищі» / [І.С. Жданова, Н.С. Гусак, А.Г. Зінченко, О.М. Любовець, І.О. Жданов]. – К., 2009. – 64 с.

62. Алмаші М.М. Захист прав національних меншин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / М.Алмаші. – К., 2004. – 21 с.

63. Волошин Ю.О. Конституційно-правові засади самоорганізації національних меншин в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Ю.О. Волошин. – К., 2001. – 23 с.

64. Свірський Б.М. Конституційно-правове положення грецької національної меншини та її асоціації в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / Б.Свірський. – К., 2007. – 19 с.

65. Куць О.М. Етнонаціональна свідомість у державотворчих процесах / О.М. Куць, М.П. Мадін. – Харків: ППВ «Новое слово». – 318 с.

66. Прибытковая И.М. Правовые и гуманитарные проблемы реинтеграции ранее депортированных в Крым: аналитический доклад / И.М. Прибыткова. – К.: Компания ВАИТЭ, 1999. – 264 с.

67. Рудницька Т. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін / Т.Рудницька. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1998. – 175 с.

68. Чернова Л.Е. Етнонаціональні територіальні спільноти України як об'єкт соціологічного дослідження / Л.Е. Чернова // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. – К., 2008. – Вип.16. – С.480–483.

69. Андрущенко В. Роздуми про освіту: статті, нариси, інтерв'ю / В.Андрущенко. – К., 2008. – 819 с.

70. Вишневецький О. На шляху реформ. Актуальні питання сучасної української освіти та змісту виховання: вибрані науково-публіцистичні праці / О.Вишневецький. – Дрогобич: Коло, 2005. – 176 с.

71. Кремень В. Освіта і наука в Україні: шляхи модернізації (факти, роздуми, перспективи) / В.Кремень. – К.: Грамота, 2003. – 216 с.

72. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум / В.Г. Кремень. – К.: Грамота, 2007. – 576 с.

73. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття: у 3 кн. / [В.Литвин, В.Андрущенко, А.Гуржій та ін.]. – К., 2004. – Кн.1: Пріоритет інтелекту. – 2004. – 636 с.

74. Проблеми і перспективи розвитку середньої освіти в Україні / [О.Коловцова, Ю.Луковенко, В.Нікітін та ін.]. – К.: Видавничий дім А.С.С., 2004. – 64 с.

75. Стратегія реформування освіти в Україні: рекомендації з освітньої політики / упор. В.Лусь. – К.: К.І.С., 2003. – 296 с.

76. Табачник Д. Україна освітня: історія, персоналії, поступ / Д.Табачник. – К., 2007. – 860 с.

77. Енциклопедія освіти / гол. ред. В.Кремень. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

78. Формирование межэтнической и межконфессиональной толерантности в Крыму: мониторинг существующей системы обучения и воспитания, рекомендации по развитию межкультурного образования и этнического просвещения населения: материалы «круглых столов» / за ред. М.А. Араджіони; Крымское отделение Ин-та востоковедения им. А.Е. Крымского НАН Украины, Таврическая группа медиатации, Таврический центр эллинистики «Эльпида». – Симферополь, 2003. – 272 с.

79. Макдональд К. Образование в многокультурной среде и образование для представителей меньшинств: дискуссионный доклад (май, 1998) [Електронний ресурс] / Кристина Макдональд, Петер Рады, Христо Кючуков; Институт открытого общества, Институт образовательной политики. – Режим доступу: <http://www.opensocietyfoundations.org>

80. Open Society Institute Budapest, Institute for Educational Policy, Multicultural Education and the Education of Minority Pupils, Policy Paper. – February, 1999.

81. Волик Л. Полікультурність особистості майбутнього вчителя: [моногр.] / Л.Волик. – Київ–Полтава: ПП. Шевченко Р.В., 2005. – 173 с.

82. Гнатюк В.М. Управління системою національного виховання учнів загальноосвітніх навчальних закладів / В.М. Гнатюк. – К.: Сталь, 2006. – 299 с.

83. Гончаренко Л.А. Підготовка вчителів до формування в учнів полікультурної картини світу: навч. посібник / Гончаренко Л.А., Зубко А.М., Кузьменко В.В.; за ред. В.В. Кузьменко. – 2-е видання. – Херсон: РІПО, 2010. – 195 с.

84. Кияшко Л.А. Формирование толерантных взаимоотношений подростков разных национальностей и беженцев проживающих в Украине: метод. пособие / Л.А. Кияшко. – К., 2002. – 94 с.

85. Гуменюк Г.М. Формування національної самосвідомості в учнів середнього шкільного віку засобами туристичної краєзнавчої роботи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / Г.М. Гуменюк. – Тернопіль, 2000. – 21 с.

86. Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення інтересів України: аналіз–інформ. матеріали та ін. / [О.В. Бабак, І.Д. Бех, Т.Е. Василевська та ін.]; голова ред. кол. В.І. Довженко. – К., 2003. – 191 с.

87. Кобзар Б.С. Виховання патріотизму і формування культури міжнародних відносин в учнів шкіл–інтернатів: метод. рекомендації / Б.С. Кобзар, С.П. Пустовойтов, Л.С. Дробот; Ін-т проблем виховання АПН України. – К., 1997. – 59 с.

88. Оржехівський В. Громадянська освіта формує громадянина / В.Оржехівський // Відродження. Часопис. – 2000. – №1. – С.3–5.

89. Полікультуріка: як організувати виховання міжкультурної толерантності в школі та позашкільній діяльності: [навч.–метод. посібник]. – К.: ТОВ «Майстерня книги», 2010. – 307 с.

90. Історична освіта в полікультурному суспільстві: виклики та перспективи для України: матеріали міжнародного круглого столу (Київ, 14 липня 2010 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2011. – 149 с.

91. Науково–методичний часопис з історичної та громадянської освіти «Доба». – 2011. – №1. – С.11–27.

92. Історична освіта. Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000-х років: [збірник] / відп. ред. І.Ф. Курас, О.М. Майборода. – К., 2002. – 374 с.

* * *

УДК 930.2:[336.1:352](093.2)(477.43/.44) «18»

Юрій Легун, д-р історичних наук, доцент, директор державного архіву Вінницької області, Україна, м. Вінниця

Інформативний потенціал документів повітових фундустанов XIX ст. (на прикладі фонду Могилів–Подільського казначейства)

Розглянута можливість використання документів повітових казначейств для вивчення історії, демографії, генеалогії окремих регіонів України. За приклад автор обрав фонд Могилів–Подільського повітового казначейства, який перебуває на збереженні у Державному архіві Вінницької області. Проведений аналіз вмісту цієї збірки наочно демонструє її суттєве історичне значення.

Ключові слова: повітове казначейство, архівні фонди, казенна палата, подушний податок, ревізійні списки.

Юрій Легун. Информативный потенциал документов уездного финучреждения XIX в. (на примере фонда Могилев–Подольского казначейства)

Рассмотрена возможность использования документов уездных казначейств для изучения истории, демографии, генеалогии отдельных регионов Украины. Примером автор выбрал фонд Могилев–Подольского уездного казначейства, находящегося на хранении в Государственном архиве Винницкой области. Проведенный анализ содержания этого собрания наглядно демонстрирует его существенное историческое значение.

Ключевые слова: уездное казначейство, архивные фонды, казенная палата, подушный налог, ревизские сказки.

Yuriy Lehun. The informative potential of county financial institution documents XIX century (as example, the fund of Mogilev–Podolsky Treasury)

The article describes the possibility to use the documents of the county treasury for history, demographics, genealogy researches of specific regions of Ukraine. An example, chosen by author, was Mogilev–Podolsky county treasury fund in the custody of the State Archive of the Vinnytsia region. The content analysis of this collection demonstrates its significant historical importance.

Keywords: county treasury, archive funds, the Treasury Chamber, poll tax, census tales.

Однією з ключових проблем розвитку різних галузей історичної науки в Україні є питання джерел, в першу чергу – пошуку, вивчення, публікації архівних документів. Погано розроблений довідково–інформаційний апарат, слабка матеріальна база архівів, надмірні бюрократичні перешкоди, низький рівень поширення новітніх інформаційних технологій – все це у сукупності не дозволяє науковцям швидко і легко отримувати інформацію з різних питань історії. Особливо яскраво ці проблеми виявляють себе у історичному краєзнавстві. Тому публікації останніх років, присвячені містам і селам Вінниччини, майже суцільно хибують на вузьку джерельну базу досліджень, використання переважно опублікованих джерел, уникання опису цілих періодів регіональної історії.

Вирішення цієї проблеми можна досягнути лише скоординованими зусиллями працівників архівів, членів різноманітних краєзнавчих об'єднань та науковців – джерелознавців, спрямованими на виявлення тематичних комплексів документів, їх опис, введення до наукового обігу, публікацію, розміщення в Інтернеті відомостей про них.

Одним з магістральних напрямів джерелознавчої роботи в нашому регіоні є саме поширення інформації про окремі комплекси архівних документів з тієї або іншої тематики. Зокрема, віддавна у полі зору українських науковців перебувають матеріали економічного характеру. Адже збережена у них інформація має не лише господарське значення. Вони слугують джерелом розвитку досліджень з соціальної історії, генеалогії, демографії, історії міграції тощо.

Цікавим комплексом економічних документів з історії окремого мікро–регіону нашої області є фонд Могилів–Подільського повітового казначейства, який хронологічно охоплює 1794–1920 роки. У складі фондів Державного архіву Вінницької області (далі – ДАВіО) він занотований під номером 177. Жоден інший повіт Подільської губернії, за винятком Кам'янець–Подільського, не може похвалитися такою масштабною збіркою економічних документів періоду Російської імперії.

Взагалі у складі ДАВіО є 5 фондів повітових казначейств, які нараховують 1519 справ, охоплюють 1795–1920 рр. Інформація про ці збірки архівних матеріалів подана у описах і каталозі архіву. Зокрема це фонди: Вінницького (ф. 180, 64 спр., 1855–1918 рр.), Липовецького (ф. 589, 42 спр., 1818, 1825–1902 рр.), Могилів–Подільського (ф. 177, 1383 спр., 1796–1920 рр.) та Ямпільського (ф. 386, 20 спр., 1897–1917 рр.) повітових казначейств. Найменшим за обсягом є фонд Махнівського казначейства (ф. 908, 1 справа), утворений 2012 року, коли з Черкаського обласного архіву до Вінниці був переданий ревізійний список містечка Білилівки і семи навколишніх сіл за 1834 р.

Ці установи були створені у 1796 р. на підставі «Установлення для управління губерній» 1775 р. як місцеві органи губернської казенної палати. За своїми функціональними обов'язками вони займалися прийняттям, обрахунком та зберіганням усіх належних державному казначейству прибутків і всіх особливих платежів – земських зборів, зборів добровільного страхування; крім того, вони займалися видачею промислових і торговельних посвідчень. Казначейства проіснували протягом усього періоду перебування Поділля у складі Російської імперії і були ліквідовані радянською владою у 1920 р.

У фондах повітових казначейств накопичені документи, які регулювали і забезпечували фінансову діяльність державних інституцій на повітовому рівні: копії указів Сенату, циркулярів Міністерства фінансів; накази Подільської казенної палати; відомості про державні прибутки, надходження податків, грошових зборів з селянських громад, стягнення недоїмок, про кількість промислових підприємств, про порядок виплати пенсій та допомог, про перерахування та виключення подушних платежів, про стягнення податків з єврейського населення; про надходження процентних сум, про надання дозволів на торгівлю; ревізійні списки населення різних станів по Могилівському, Вербовському та Ямпільському повітах за 1795, 1811, 1816, 1834, 1850 і 1858 рр.

Справи в межах фонду згруповані за тематичним і хронологічним принципом. Перша група під назвою «Укази і циркуляри Подільської казенної палати» містить справи від №1 по №61, більшість серед яких складають укази палати періоду 1804–1897 років. Зустрічаємо тут і документи інших владних органів – Сенату, міністерства фінансів і окремі справи з монаршими указами.

Одиниці зберігання від 62–го по 225–й номери об'єднані під титулом «Оподаткування». Майже всі вони є різноманітними окладними книгами 1800–1897 років: податків по Могилівському повіту; збору подушного з селян і міщан; збору з дворянських маєтків на утримання губернських місць; збору земельних податків; збору з поєзуйських капіталів; зборів з м. Могилева за продаж вина і свинячого м'яса; збору грошей з оброчних статей; збору доходів з вільно проживаючих на поміщицьких землях осіб; чиншового збору; збору на утримання великих державних доріг з кожної ревізійної душі та інші подібні книги. Кожен з цих видів оподаткування може стати предметом окремого дослідження, яке суттєво розширить наші уявлення про економічне життя Поділля XIX ст. Вартість подібних джерел суттєво зростає і через те, що інші великі збірки архівних матеріалів, де відкладалася подібна документація – фонд Казенної палати та фонд губернського Присутствія з селянських справ, стали жертвами пожежі у Кам'янець–Подільському міському архіві 2003 року.

Схожий характер мають і справи з наступних тематичних груп документів фонду: «Недоїмочні книги казенних податків» – справи 225–249; «Про перерахунок і скасування подушних податків

і викупних оброчних платежів (О перечислении и исключении подушных податей и выкупных оброчных платежей)» – одиниці зберігання 250–268.

Комплекс справ під номерами 269–345 містить матеріали, що відображають фінансовий бік звільнення селян від кріпацтва. Масштабні перетворення, які ми традиційно називаємо реформою 1861–го року, як відомо, крім самого акту проголошення звільнення, вміщували цілий комплекс заходів, реалізація яких розтяглася на десятиріччя. Щоправда, в Правобережній Україні, в Литві та Білорусі завдяки Польському повстанню 1863 року, ці процеси пішли швидше: влада ввела обов'язковий викуп землі, зменшила на 20% селянські виплати. Документи, присвячені саме проведенню розрахунків за землю, об'єднані у групу «Про викупні платежі». Хронологічно ці архівні одиниці охоплюють 1862–1877 роки. Майже кожний титул справи у описі містить назву населеного пункту, що суттєво полегшує пошукову роботу. На жаль суттєвим недоліком опису є відсутність записів у колонці кількості аркушів.

Далі у фонді зібрані справи, що можуть суттєво прислужитися при вивченні життя єврейської меншини міста Могилева і повіту. Це група документів з промовистою назвою «Оподаткування євреїв». Тут також бачимо матеріали зі знайомими назвами: окладні книги, справи збору коштів. Занотовані й відомості про інші національні групи: «Окладна книга про збір з греків і міщан єврейського закону рекрутських складочних грошей за 1819 р.» [1], «Про збір з купців, селян і євреїв процентів з капіталу та на земські повинності» [2].

Зрозуміло, що одну з найбільших груп у складі фонду склали бухгалтерські матеріали. Вони зберігаються під номерами з 383–го по 599–й під загальною назвою «Бухгалтерія (настільні журнали)». Тут переважно зібрані облікові документи, що фіксували надходження і видатки казначейства. Найбільше серед них книг з фіксацією виплати жалування, гербового збору, зустрічаються і книги видачі паспортів. Подібна ж невеличка група справ зібрана і під номерами 802–809.

Наступний блок матеріалів фонду «Архівні матеріали за 1870–1919 рр.» (справи 600–764) зібраний не за тематичним, а хронологічним принципом. Тут зустрічаємо тотожні види документів до вище перелічених справ фонду. Крім того є чимало окремих збірок документів, аналогів яких раніше не зустрічалися: «Справа про мобілізацію громадян за 1913 р.» [3] або «Списки платників зборів по першій Могилівській податковій дільниці за 1919 р.» [4].

Група справ №№765–801 «Промислові документи» включає інформацію про купецтво регіону. Значна частина матеріалів присвячена питанням отримання права на здійснення торгівлі: прохання, свідоцтва, звернення купців по дозвіл відкрити трактир. Тут збереглося чимало різноманітних списків: купців; осіб, покараних за порушення правил торгівлі; торгівельних і промислових підприємств повіту. Є навіть «Книга запису придбаних і проданих товарів цукеркової крамниці за 1919 р.» [5].

Головною принадою фонду Могилів–Подільського повітового казначейства для дослідників є те, що у ньому під номерами 810–1208 знаходяться унікальні реєстри населення, відомі під назвою ревізійних списків (ревизских сказок). Це відомі масові джерела, що містять переліки оподаткованого населення Правобережної України. Систематичність їх укладання, регламентована багаточисельними нормативними актами й контролюючими структурами, відносно добра збереженість та широке хронологічне охоплення виводять цей вид облікової документації у найбільш популярні та використовувані серед генеалогів.

Ревізії були головною формою обліку оподаткованого та значної частини неоподаткованого населення Російської імперії XVIII – першої половини XIX століття. Вони були запроваджені у епоху правління Петра I у зв'язку з переходом від старої – подвірної до нової – подушної – системи оподаткування. Загалом за час існування подушного податку в Росії проведено 10 ревізій з 10–20 річною періодичністю (за винятком VI ревізії, що розпочалася через 4 роки після п'ятої, оскільки війна 1812 року призвела до значних втрат та переміщень населення).

Результати переписів використовувалися державними органами у багатьох цілях: статистичних, юридичних, військових тощо. Саме тому бланки різних ревізій поруч з основною інформацією – номер господарства, ім'я голови родини, кількість та імена інших членів сім'ї – містили різноманітні додаткові свідчення.

Приєднання Правобережжя України до Російської імперії за 2–м та 3–м поділами Речі Посполитої тягнуло за собою швидке розповсюдження системи ревізських переписів на ці землі. 23 червня 1794 р. опубліковано царський указ про проведення чергової, п'ятої ревізії. У ньому остаточним терміном подання ревізських списків визначався початок 1796 р. У ці строки здійснювався перепис і на території Брацлавській губернії (з 20 лютого 1796 по 30 квітня 1797 – намісництва). Зокрема, у Хмельницькому

держархіві перша справа з переліку ревізських списків датувалася вже 1794 роком [6].

Хоча за 139 років функціонування система ревізійних переписів в принципі зберегла свою незмінність, вона переживала постійні дрібні вдосконалення і реформування. Від шостої ревізії, нагляд за збиранням та перевіркою «сказок» покладався на повітові ревізійні комісії. Важливо, що ця комісія приймала подвійні матеріали, а після її закриття один екземпляр залишався у повітового казначея, інший – спрямовувався до Казенної Палати. Саме у фонді цієї установи (фонд №226 Кам'янець–Подільського міського архіву) зберігалося найбільше зібрання ревізійних списків Подільської губернії. За нашими підрахунками, у фонді містилося до 1990 одиниць зберігання – ревізських «сказок», з яких 1140 були присвячені селянам Поділля. Всі вони цілком або частково знищені вищезгаданою пожежею 10 квітня 2003 року.

Переважає більшість ревізійних списків 177–го фонду ДАВО укладена у 1816 році, хоча є чимало реєстрів 1795–1796, 1834, 1858 і цілий ряд поодиноких списків різних років. Отання «дополнительная сказка» датується 1871–1872 роками [7].

Цікавими для дослідника є документи, що дозволяють проаналізувати стан збереженості ревізійних книг. Серед них – «Реєстр ревізських списків, поданих до Казенної Палати за 1834 рік» [8].

Останні дві групи документів фонду називаються «Відомості, вилучені з ревізійних списків чинної шляхти» та «Особовий склад». У першій з них також зберігається багато цікавої персональної інформації про шляхту повіту та про інші станові групи: «Відомість про священих і церковнослужителів за 1795 р.» [9], «Рекрутські реєстри за 1796 р.» [10], «...книги арештантів за 1828 р.» [11]. Тут же бачимо кілька справ, присвячених видачі селянам повіту паспортів.

Таким чином, проведений огляд фонду повітового казначейства дозволяє нам констатувати суттєве джерельне значення цієї збірки для вивчення історії, економіки, генеалогії, демографії Могилівського повіту кінця XVIII – початку XX ст.

Список використаних джерел

1. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф.177. – Оп.1. – Спр.372.
2. Там само. – Спр.352.
3. Там само. – Спр.730.
4. Там само. – Спр.755, 756, 757, 758.
5. Там само. – Спр.801.
6. Державний архів Хмельницької області. – Ф.226. – Оп.80. – Спр.412.
7. ДАВіО. – Ф.177. – Оп.1. – Спр.1208.
8. Там само. – Спр.1155.
9. Там само. – Спр.1208–40, 1208–43, 1208–48, 1208–55.
10. Там само. – Спр.1209.
11. Там само. – Спр.1225.

* * *

УДК 015:192/3(477.75)

Тетяна Назарчук, канд. історичних наук, доцент кафедри книгознавства, бібліотекознавства та бібліографії, Кримський університет культури, мистецтв і туризму, Україна, м. Сімферополь

До питання про джерельну базу вивчення історії кримознавчої бібліографії 20-30-х років XX ст.

У статті зроблено аналіз джерел з вивчення історії кримознавчої бібліографії 20-30-х років XX ст. Розкрито значення бібліографічних праць періоду існування Кримської АСРР–АРСР (1921–1945 рр.).

Ключові слова: бібліографія, кримознавство, джерельна база, бібліографічні покажчики, бібліографічні студії.

Татьяна Назарчук. К вопросу об источниковой базе изучения истории крымоведаческой библиографии 20-30-х годов XX ст.

В статье сделан анализ источников по изучению истории крымоведаческой библиографии 20-30 годов XX века. Раскрыто значение библиографических трудов периода существования Крымской АССР (1921–1945 гг.).

Ключевые слова: библиография, кримоведение, источниковая база, библиографические указатели, библиографические студии.

Tetyana Nazarchuk. To the question about a spring base of study of history of krimoznavchoi bibliography of 20-30th of XX of century

In article made analysis of sources for studying Crimea regional-study bibliography 20-30-years of 20-th century. Disclosed the value of bibliographical works of period of Crimean ASSR (1921 – 1945 years).

Keywords: bibliography, Crimea regional-study, base of sources, bibliographical lists, bibliographical studios.

Основу джерельної бази дослідження з кримознавчої бібліографії 20-30-х років XX століття складають бібліографічні розробки періоду існування Кримської АСРР–АРСР (1921–1945 рр.).

Суспільна й наукова потреба в систематизації набутих попереднім поколінням бібліографів знань, які тривалий час не були введені до наукового та культурного обігу, засвідчує актуальність розробки проблеми вивчення розвитку кримознавчих бібліографічних студій вказаного вище періоду.

Історію кримознавчої бібліографії неможливо відривати від глибокого змістовного вивчення наукової спадщини не лише провідних бібліографів тієї доби, а й вчених, наукових центрів, установ, громадських наукових товариств, які є її об'єктом.

Кримознавчі бібліографічні студії в 20–30-х рр. XX ст. були пов'язані з іменами багатьох видатних діячів радянської науки та культури Є. Ю. Гопштейна, А. І. Маркевича, І. Я. Неймана, В. В. Симоновського та ін.

Відновити біографічну канву бібліографів Криму допомогли документи фонду «Комітет обліку наукових працівників СРСР», що зберігається у Санкт-Петербурзькій філії Архіву Російської Академії наук (ф-155). Вони містять не лише біографічні відомості, інформацію про місце проживання та освіту, а й список наукових праць, опублікованих і підготовлених до друку.

Важливий інформативний матеріал дає фонд Головна науки (Головного управління науковими й науково-художніми установами) Наркомосу РСФРР, який відклався у Державному архіві Російської Федерації (ф. А-2307). Це біографічні документи місцевих діячів бібліографічної справи, анкети, звіти, плани робіт різних наукових установ, матеріали про співпрацю в галузі бібліографії Російського товариства з вивчення Криму, Кримського товариства аматорів і дослідників природи, Таврійського товариства історії, археології та етнографії, окремі розрізнені відомості про майно та штати бібліотек і музеїв.

Кримознавчу бібліографічну спадщину цього періоду можна розділити на декілька груп. Передусім, це ретроспективна бібліографія, в завдання якої входило відображення повного обсягу історико-краєзнавчої літератури про півострів (А. І. Маркевич [1], В. В. Симоновський [2]). Ці бібліографічні зведення є найповнішими, хоча й враховують, як на сьогодні відомо, лише частину надрукованої краєзнавчої літератури того періоду. Основною причиною значного пропуску бібліографів тих часів є нерозвиненість методів бібліографічної евристики, коли фіксувалися лише ті праці, до яких мав безпосередній доступ укладач.

Грунтовнішими є систематичні бібліографічні покажчики, які складалися, як правило, не співробітниками бібліотек – бібліографами, а фахівцями з конкретної галузі знань. Наприклад, бібліографія Сходу, підготовлена 1928 року в Науковій асоціації сходознавства [3]. Укладачем зведеної бібліографії доробку з питань каталогізації пам'яток історії та культури кримських етносів став видатний діяч краєзнавчого руху 20–30-х рр. XX ст. Олександр Іванович Полканов. Цей каталог, що зберігся лише частково, відклався в особовому архівному фонді історика в ДААРК [4]. Співробітником Істпарту І. Р. Гелісом було укладено анотований покажчик праць про севастопольське повстання 1905 р. [5]. Грунтовними є покажчик Г. М. Габдрахімова (псевдонім – Алі Рахім), щодо історії та етнографії кримських татар [6], та каталог

М. П. Зіміна з розвитку екскурсійної справи [7]. Гідрогеологом П. А. Двойченком було складено унікальний довідник літератури зі стратегії Криму, який охопив студії з проблеми за 1776–1926 роки [8]. Чисельним є корпус бібліографічної інформації з курортології та медичного обслуговування на кримських курортах (Д. М. Городинський, З. А. Ігнатович, П. С. Медовиков, С. А. Пастак, О. К. Шенк та ін.) [9–13]. Укладачем низки ґрунтовних систематичних покажчиків став В. В. Симоновський: соціального стану народонаселення [14], тютюництва [15], десятиріччя Радянської влади на півострові [16], з питання екології та геології Кримської яйли [17].

Окрему групу складають покажчики змісту періодичних видань установ та наукових товариств, які займалися вивченням Криму – «Бюллетеня Крымского центрального статистического управления» [18], «Трудов Крымского научно-исследовательского института национально-культурного строительства и краеведения», журналу Істпарту «Революция в Крыму», «Записок Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы» та ін. Ці посібники, які враховують публікації від трьох до п'яти номерів (жодного повного покажчика змісту періодичних видань Криму немає), дають можливість враховувати публікації авторів, яким належали одиничні дослідження в галузі кримознавства. Загальним недоліком цих зведених переліків є відсутність допоміжних і систематичних покажчиків. Статті перераховувалися за номерами, чи в алфавіті авторів.

Значна за обсягом наведених одиниць кримознавча бібліографія концентрується в опублікованих каталогах Державного видавництва Кримської АСРР, а також у переліках, підготовлених Всесоюзнаю книжковою палатою. Ці списки включають багатий перелік книжкової продукції окремого видавництва, які часом уже неможливо знайти навіть у центральних великих книгозбірнях. Але ці покажчики взагалі не відображають публікації періодичних видань.

Цінні відомості щодо стану бібліографічних розробок, досі невиданих, але повністю підготовлених на рубежі 20–30-х років XX ст. покажчиків, відношення сучасників до рівня окремих бібліографічних довідників, містять праці сучасників подій, які вивчаються – бібліографів Ф. П. Максименка, В. В. Симоновського, діячів бібліотечної справи (Є. І. Шамурін). Вони допомагають відновити загальну картину щодо стану розвитку бібліографії в Криму, зрозуміти інтелектуальну напругу в середовищі бібліографів.

Так, видатний кримський бібліограф Віктор Васильович Симоновський (1869–1933) у двох публікаціях, надрукованих у московських часописах «Краеведение» (1928 р.) [19] та «Библиография» (1929 р.) [20] розкрив стан бібліографічної роботи в Кримській автономії. Він назвав основних діячів цієї справи та їхні праці, пріоритетні напрями досліджень. Подано коротку, але змістовну характеристику найвагоміших бібліографічних студій (Є. Ю. Гопштейн, А. І. Маркевич, В. М. Марков, І. Я. Нейман, Д. С. Спиридонов).

У газеті «Красный Крым» (1929 р.) в програмній статті «В Крыму нужно создать библиографическое общество» [21] В. В. Симоновський запропонував заснувати це товариство при Кримському педагогічному інституті імені товариша М. В. Фрунзе. Метою нової організації має бути, за задумом Віктора Симоновського, об'єднання всієї бібліографічної роботи в Криму для її подальшої координації; презентація зводу всієї кримознавчої бібліографії всіма мовами; підготовка до друку низки галузевих покажчиків; робота над бібліографічним словником кримських авторів; організація довідкової консультативної роботи в галузі кримознавства. Ці ідеї краєзнавець розвинув у статті «Очерки работы краевых энциклопедий» (1934 р.) [22], виданій уже помертвом. Бібліограф запропонував об'єднати зусилля кримських краєзнавців навколо підготовки «кримської радянської енциклопедії», яка мала побачити світло у вигляді двох багатотомних видань «Повний опис Криму» та «Історія народів Криму».

Змістовним джерелом про організацію бібліографічної роботи в РСФРР є ґрунтовна праця книгознавця, бібліографа, бібліотекознавця Євгена Івановича Шамуріна (1889–1962), співробітника (у 1931–1937 рр.) Російської центральної книжкової палати, редактора (з 1933 р.) «Книжной летописи» – «Організація бібліографічної справи в РСФРР (1917–1927)», опублікована 1927 року в профільному збірнику статей [23]. Автор розкрив особливості організації бібліографії в Російській Федерації (відмова від кустарних прийомів бібліографування, постановка справи підготовки бібліографів-фахівців, перенесення Книжкової палати з Петрограда до Москви, організація регулярного виходу «Книжной летописи»). Розкриваючи питання про організацію книжкових палат «на місцях» [23, с. 23–27], у тому числі в Казані й Уфі, автор обходить увагою факт спроби організації Книжкової палати в Криму 1919 року. Це, як на нашу думку, пояснюється

тим, що сам С. І. Шамурін восени 1920 року стояв у витоків створення Татарської книжкової палати (Казань) і доводив недоцільність створення аналогічної установи в Сімферополі. А Татарська книжкова палата за його наполяганням взялася за організацію обліку друкованої продукції кримськотатарською мовою. Розглядаючи роботу бібліографічних і бібліологічних товариств [23, с. 34–38], автор зупинився лише на діяльності столичних наукових організацій подібного типу. У нарисі нічого не сказано про розвиток кримознавчих бібліографічних праць і в розділі «Організація крайової бібліографії» [23, с. 53–56], хоча про інші регіони інформацію подано. У розділі «Бібліографія національної літератури» [23, с. 56–57] інформація про кримські видання відсутня. Таким чином, праця С. І. Шамуріна допомагає відновити загальні тенденції розвитку бібліографії в країні, але не містить інформації про розвиток цього аспекту в Кримській АСРР.

У публікації дружини відомого діяча бібліографічної справи В. В. Симоновського – Надії Миколаївни Симоновської-Ромадіної «В Крыму надо создать Книжную палату», надрукованої у часопису «Советское краеведение» доводиться негайна потреба організації книжкової палати в Кримській автономії на прикладі аналогічних закладів у Татарській та Чуваській автономних республіках [24]. Це джерело доводить, що в Криму питанням розвитку бібліографії завжди приділяли увагу як на краєзнавчому, так і на урядовому рівні. Намагання організації книжкової палати на півострові мали місце починаючи з 1919 й до початку 30-х років XX ст., але вони не увінчалися успіхом.

Змістовні матеріали особових архівних фондів бібліографів Віктора Васильовича Симоновського, який відклався у ДААРК (ф. Р-3318), Арсенія Івановича Маркевича (ІІМК РАН НА РВ, ф. 32), Іллі Яковича Неймана (Круглевича) (ІСР РАН, ф. Неймана І. Я.), Євсея Юхимовича Гопштейна (відділ рукописів Стенфордської бібліотеки) дозволили доповнити наше уявлення про кримознавчу бібліографічну спадщину.

Невеликий за обсягом особовий архівний фонд відомого кримського бібліографа В. В. Симоновського – 35 одиниць зберігання – вміщує рукопис із кримознавчої бібліографії (продовження надрукованого ним 1926 року зводу) [25], рукописи його праць про стан кримської бібліографії [26], анотований перелік друкованих праць В. В. Симоновського [27], особисті документи краєзнавця [28; 29], спогади про нього його дружини Надії Миколаївни Симоновської-Ромадіної [30], та її особисті документи. Ці матеріали дозволили відновити історію створення в Криму бібліографічного товариства, прослідити методи бібліографічної роботи, якими користувався В. В. Симоновський, ознайомитись з його неопублікованим бібліографічним доробком, відновити біографічну канву одного з найзначніших бібліографів краю цього часу.

Особливе значення для відновлення історії бібліографічних студій має рукопис статті В. В. Симоновського «Бібліографічна робота в Криму, її характер та задачі». Автор розкриває роль систематизації бібліографічної інформації найзначніших діячів цієї справи – Є. Ю. Гопштейна, А. І. Маркевича, В. М. Маркова, Д. С. Спиридонова. Хоча цей матеріал значною мірою дублює вже оприлюднені В. В. Симоновським факти (1929 р.) [20], сучасні дослідники проблем кримської бібліографії визнали за необхідне оприлюднити цей рукопис у найвідомішому на сьогодні кримському регіональному часопису (2007 р.) [31].

Цінними є й інші неопубліковані студії В. В. Симоновського, що збереглися в ДААРК: «Перечень краеведческой литературы, выходящей в Крыму, 1930–1931 гг.» – унікальне зведення відомостей кримського державного видавництва й нових надходжень до бібліотек із центру [32].

Із особового фонду найавторитетнішого кримського бібліографа А. І. Маркевича залучено частину його кримознавчої картотеки (частина, яка складена в 20–30-і рр. XX ст.), матеріали нечисельного епістолярію та спогади Катерини Арсеніївни Кошлякової про свого батька «До питання про наукову спадщину А. І. Маркевича», де йдеться про його копітку працю зі створення четвертого тому покажчика «ТАURICA», який так і не був надрукований, а залишився у картковому варіанті [33].

Особовий архівний фонд бібліографа, співробітника Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисарай І. Я. Неймана зберігається в Науковому архіві Санкт-Петербурзької філії Інституту сходознавства РАН (Архів сходознавців). Архів вченого ще до кінця не систематизовано, складання опису не закінчено, тому користуватися матеріалами цієї колекції можливо лише частково (на 2010 рік). Повністю не опанованими для складання наукового опису залишаються записи вченого караїмською мовою, в тому числі й частина бібліографічної картотеки І. Я. Неймана, яка відкладалася в архіві [34]. Така ситуація, коли фонд відомого караїмського діяча є недоступним для дослідників, може тривати десятиріччями в зв'язку з відсутністю в установі фахівця з знанням караїмської мови. Разом із

тим, російськомовні бібліографічні нотатки І. Я. Неймана, зібрені за часів його роботи науковим співробітником Державного палацу-музею тюрко-татарської культури в Бахчисарай в 20-х рр. XX ст., щодо історії караїмів, кримчаків, кримських татар, євреїв становлять неабиякий інтерес. Там само нами виявлено карто-течний варіант неопублікованого бібліографічного покажчика І. Я. Неймана щодо кримських караїмів. Ці документи сприяли відновленню загального репертуару бібліографічної спадщини з народознавства й, зокрема – спадщини самого І. Я. Неймана. Їх цінність зростає у зв'язку з тим, що папери бібліографа, які зберігалися в Сімферополі (наукова бібліотека «Тавріка», Центрального музею Тавриди та фонди Палацу-музею кримськотатарської культури в Бахчисарай) були вилучені органами НКВС на початку 30-х рр. XX ст. та в 1944 році.

Особисті документи та рукопису спадщину видатного кримського бібліографа Є. Ю. Гопштейна його син Юхим Євсейович Гопштейн перевіз до Сполучених Штатів Америки. Зараз вони зберігаються у фондах відділу рукописів Стенфордської бібліотеки (особовий архівний фонд Юхима Євсейовича Гопштейна, 1916–1981) [35]. Тобто, архівний фонд Юхима Євсейовича Гопштейна включає окремим корпусом і документи його батька Євсея Юхимовича.

Бібліографічну спадщину Є. Ю. Гопштейна в Стенфордській бібліотеці репрезентовано в дев'яти каталогах (по ящиках): 1) мистецтво в Криму, кримськотатарське, караїмське мистецтво та архітектура; 2) євреї в Криму та окремо – в Сімферополі; 3) Друга світова війна й Крим (два ящики); 4) революційні події 1917–1920 рр. на теренах Криму; 5) біографії кримських діячів у галузі науки, культури, політики, економіки (два ящики); 6) історія Сімферополя; 7) історія Криму.

Особисті документи Є. Ю. Гопштейна, які уможливили відтворити його біографічну канву були виявлені у фонді «Центральне архівне управління Кримської АСРР» у ДААРК. Найбільший інтерес становить його особова справа та анкети, заповнені у 30-х роках XX ст. [36].

Важливий інформативний матеріал дає фонд Головна науки Наркомосу РСФРР, який відклався у Державному архіві Російської Федерації. Тут виявлено інформацію щодо спроб укладення бібліографічного покажчика по кримській фауні (проект не був реалізований), а також невідомі раніше факти про діяльність організаторів бібліотечної роботи за різні роки в Криму Євгена Ємільовича Лейтнекера [37] та Якова Олександровича Тугендхольда [38]. Також перелік приведених нижче документів дозволяє скласти уявлення про стан справ у галузі розвитку бібліографії у 20 – 30-х рр. XX ст. Це протоколи засідань Кримського обкому РКП(б), Ради Народних Комісарів автономії, де розглядалися питання народної освіти, роботи бібліотек; окремі особові справи, анкети працівників бібліотек; протоколи засідань Колегії Наркомату освіти Кримської АСРР; характеристики на окремих працівників культурного фронту; річні звіти бібліотек. У фонді «Державна планова комісія при Раді Народних Комісарів Кримської АСРР» (ф. Р-137) ДААРК виявлено справи про планування чи обґрунтування необхідності підготовки нових бібліографічних покажчиків щодо окремих етносів Криму (в т. ч. болгар, німців).

У особовому архівному фонді відомого літературознавця, краєзнавця Криму, професора Кримського університету (педагогічного інституту імені товарища М. В. Фрунзе) Євгена В'ячеславовича Петухова (1863–1948) (Інститут російської літератури (Пушкінський дім) РАН у Санкт-Петербурзі) нами виявлено цікавий документ – «Проект положення щодо місцевих бібліографічних бюро в Криму при відділеннях Наросвіти» [39]. Його укладач – Є. В. Петухов – запропонував організувати бюро для проведення системної роботи з фіксації друкованої продукції та розпису змісту періодичної преси. Хоча проект, як й низка інших, не був реалізований, його поява свідчить про неабиякий інтерес краєзнавців до стану бібліографічної роботи та фіксує намагання організації бібліографічної справи на півострові.

Таким чином, використання всього спектру різноманітних джерел: опублікованих матеріалів, архівних документів, зокрема – матеріалів особових фондів бібліографів, дало можливість відтворити якнайповнішу картину формування кримознавчої бібліографічної спадщини у 20 – 30-х роках XX ст.

Список використаних джерел

1. Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук, науковий архів, рукописний відділ, м. Санкт-Петербург. Ф. 32. Картотека А. І. Маркевича, 20 – 30-ті рр. XX ст.
2. Симоновський В. В. Библиография по кримведению / В. В. Симоновский // Весь Крым, 1920–1925 : юбилейный сб. / КрымЦИК. – Симферополь, 1926. – С. 517–534.
3. Библиография Востока. Вып. 1 : История (1917–1925) / под ред. Д. Н. Егорова ; Научная ассоциация востоковедения. – М., 1928. – 300 с.

4. Державний архів в Автономній Республіці Крим, м. Сімферополь. Ф. Р-3814 Полканов О. І., оп. 1, Спр. 332 Бібліографія праць про кримські пам'ятки археології, архітектури, історії, культури, 20 – 30-ті рр. XX ст., арк. 1.
5. Гелис И. Литература о Севастопольском восстании в 1905 г. : критико-библиографический очерк / И. Гелис // Революция в Крыму. – 1925. – № 1(5). – С. 157–166.
6. [Габдрахимов Г. М.] Материалы для библиографии по крымским и литовским татарам / Г. М. Габдрахимов // Вестник Научного общества татароведения. – 1930. – № 9/10. – С. 194–200.
7. Зимин Н. П. Очерки экскурсионной библиографии по Крыму. Ч. 1 : Путеводители / Н. П. Зимин // Крым. – 1928. – № 1(5), вып. 1. – С. 112–127.
8. Двойченко П. А. Основная литература по стратиграфии Крыма за 150 лет, с 1776 по 1926 г. / П. А. Двойченко // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы. – 1926. – Т. 9. – С. 39–56.
9. Городинский Д. М. Какая существует современная литература о курортах Крыма и Кавказа / Д. М. Городинский // Городинский Д. М. Что нужно знать при поездке на курорты Крыма и Кавказа / Д. М. Городинский – [Ленинград, 1926]. – С. 151–153.
10. И. Г. Материалы для систематического библиографического указателя по грязелечению на Мойнакском озере / И. Г. // Труды евпаторийских санаториев ЦУССТРАХА. – Симферополь, 1930. – Вып. 1 : Грязелечение в Мойнаках : к десятилетнему юбилею Советской власти в Крыму. – С. 215.
11. Пастак С. А. Библиография о Саках / С. А. Пастак, З. А. Игнатович // Саки – курорт : мат-лы для изучения развития курортно-лечебных и естественно-биологических факторов Сакского озера и района. – Симферополь : Госиздат Крымской АССР, 1935. – Вып. 1. – С. 481–517.
12. Медовиков П. С. Литературный указатель Евпатории, как детского курорта / П. С. Медовиков, А. К. Шенк // Труды Научного курортного совета Всероссийского объединения курортов Наркомата здравоохранения РСФСР. – [Симферополь] : Госиздат Крымской АССР, 1937. – Т. 3 : Евпатория-курорт=Acta Eupatorica / под ред. А. К. Шенка, А. З. Соркина. – С. 381–385.
13. Шенк А. К. Литературный указатель / А. К. Шенк // Труды Научного совета куртреста. – [Симферополь] : Крымгосиздат, 1931. – [Т. 1] : Евпатория, как курорт=Acta Eupatorica : пути развития курорта, изучение курортно-лечебных факторов и применение их в санаторно-курортном деле / под ред. А. К. Шенка. – С. 339–357.
14. Симоновский В. Материалы по вопросу о расслоении крестьянства при новой экономической политике : библиография / В. В. Симоновский // Бюллетень Крымского центрального статистического управления. – 1925. – № 5. – С. 150–151.
15. Симоновский В. Библиография по крымскому табаководству и табачной промышленности / В. В. Симоновский // Бюллетень Крымского центрального статистического управления. – 1926. – № 6. – С. 124–134.
16. Симоновский В. В. Книжки, посвященные десятилетию советизации Крыма / В. В. Симоновский // Экономика и культура Крыма. – 1931. – № 2. – С. 102–106.
17. Симоновский В. В. Материалы по библиографии литературы по вопросу о «Яйле» / В. Симоновский // Экономика и культура Крыма. – 1931. – № 3. – С. 141–143.
18. Симоновский В. В. Систематический указатель статей, помещенных в «Бюллетене Крымского центрального статистического управления», № 1 – 10 (1923–1928), Симферополь / В. В. Симоновский // Бюллетень Крымского центрального статистического управления. – 1928. – № 10. – С. 52–59.
19. Симоновский В. В. Очерки краеведной работы библиотек Крыма / В. В. Симоновский // Краеведение. – 1928. – № 8. – С. 467–476.
20. Симоновский В. В. Очерк библиографической работы в Крыму / В. В. Симоновский // Библиография. – 1929. – № 4. – С. 118–120.
21. Симоновский В. В. В Крыму нужно создать библиографическое общество / В. В. Симоновский // Красный Крым. – 1929. – 16 мая.
22. Симоновский В. В. Очерки работы краевых энциклопедий / В. В. Симоновский // Экономика и культура Крыма. – 1934. – № 9/12. – С. 173 – 180.
23. Шамурин Е. Организация библиографического дела в РСФСР (1917–1927 гг.) / Е. Шамурин // Библиография в СССР и книжные палаты : сб. ст. / Книжные палаты Советских Социалистических Республик. – [М.], 1928. – С. 1–80.
24. Ромадина Н. А. В Крыму надо создать Книжную палату. Писали из Крыма / Н. А. Ромадина // Советское краеведение. – 1931. – № 11/12. – С. 18–19.
25. Державний архів в Автономній Республіці Крим (далі – ДА АРК), м. Сімферополь. – Ф.Р-3318 В. В. Симоновський. – Оп.1. – Спр.14 Бібліографія з кримознавства. Ч. 1, 20-ті рр. XX ст. 244 арк.; Спр.15 Бібліографія з кримознавства. Ч. 2, 20-ті рр. XX ст., 195 арк.
26. Там само. – Спр. 2 Симоновський В. В. Бібліографічна робота в Криму, її характер і задачі, поч. 30-х рр. XX ст., 6 арк.
27. Там само. – Спр. 16 Анотований перелік друкованих праць В. В. Симоновського, 30-ті рр. XX ст., арк. 6–13.

28. Там само. – Спр. 20 Посвідчення про службу В. В. Симоновського в довідково-педагогічному бюро Курської губернської земської управи, 28. 02. 1906 р., арк. 1.
29. Там само. – Спр. 21 Матеріали про діяльність В. В. Симоновського в Кримському науково-дослідному інституті промисловості: звіти бібліотеки, протоколи, 1930 – 1933 рр., 13 арк.
30. Там само. – Спр. 27 Симоновська-Ромадіна Н. М. Спогади, без дати, 46 арк.
31. Симоновский В. В. Библиографическая работа в Крыму, ее характер и задачи / В. В. Симоновский ; предисл., подг. Р. И. Ушаевой // Историческое наследие Крыма. – 2007. – № 19. – С. 203–207.
32. ДААРК, м. Сімферополь. – Ф. Р-3318. В. В. Симоновський. – Оп.1. – Спр. 13. Перелік краєзнавчої літератури, що друкувалася в Криму, 1930–1931 рр., 14 арк.
33. Інститут історії матеріальної культури Російської Академії наук, науковий архів, рукописний відділ, м. Санкт-Петербург. Ф. 32 Маркевич А. І., оп. 1, Спр. 61 Кошлякова К. А. Спогади, 14. 12. 1954 р., 8 арк.
34. Інститут східних рукописів Російської Академії наук, м. Санкт-Петербург. Ф. І. Я. Нейман, Спр. Бібліографічна картотека, 20-ті рр. XX ст.
35. Stanford Labrari, F. Gopshtein E. E., 1916–1981. [Електронний ресурс]. – <http://jenson.stanford.edu/uhb/bin/cgisirsi/SJ7J1IXWSv/GREEN/255620010/88>
36. ДААРК, м. Сімферополь. Ф. Р-415. Центральне архівне управління Кримської АСРР. – Оп. 1. – Спр. 549. Особова справа Гопштейна Євсея Юхимовича, 1935 р.
37. Державний архів Російської Федерації, м. Москва. Ф. А-2307. Головне управління науковими і науково-художніми установами Наркомоса (Головна наука), оп. 22, Спр. 614. Особова справа Лейтнекера Євгена Емільовича, 1922 р., 2 арк.
38. Там само. – Спр. 1235. Особова справа Тугендхольда Якова Олександровича, 1922 р., 2 арк.
39. Інститут російської літератури РАН, м. Санкт-Петербург. Ф. 669 Архів Є. В. Петухова, оп. 1, Спр. 142. Проект положення про місцеві бібліографічні бюро при відділеннях Наросвіти Кримської АСРР, 20-ті рр. XX ст. 3 арк.

* * *

УДК 930.2

Володимир Пилипів, канд. історичних наук, доцент кафедри історії України і музеєзнавства, Київський національний університет культури і мистецтв, Україна, м. Київ

Проголошення української державності на західноукраїнських землях 1918 р. Джерелознавчий аналіз декларативних документів

Джерелознавчий аналіз документів офіційного характеру, що мають безпосереднє відношення до висвітлення проблеми проголошення держави на західноукраїнських землях у 1918 р. в контексті Української революції 1917–1921 рр.

Ключові слова: Західно-Українська Народна Республіка, Західна Область Української Народної Республіки, Українська Парламентарна Репрезентація, Українська Національна Рада, Східна Галичина.

Владимир Пилип. Провозглашение украинской государственности на западноукраинских землях 1918 г. Источниковедческий анализ декларативных документов

Источниковедческий анализ документов официального характера, имеющих непосредственное отношение к освещению проблемы провозглашения государства на западноукраинских землях в 1918 г. в контексте Украинской революции 1917–1921 гг.

Ключевые слова: Западно-Украинская Народная Республика, Западная Область Украинской Народной Республики, Украинская Парламентарная Репрезентация, Украинская Национальная Рада, Восточная Галичина.

Volodymyr Pylypiv. Proclamation of Ukrainian Statehood in the Western Ukrainian lands 1918. Analysis of sources declarative documents

Analysis of sources documents official nature that relate directly to the problem of the proclamation of the state in the Western Ukrainian lands in 1918 in the context of the Ukrainian Revolution 1917–1921.

Keywords: West Ukrainian People's Republic West Ukrainian People's Republic Region, Ukrainian Parliamentary Representation, Ukrainian National Council, Eastern Galicia.

Проголошення української держави на західноукраїнських землях у 1918 р. стало закономірним результатом розвитку національно-визвольного руху в період Української революції 1917–1921 рр.

Незважаючи, на існуючий на сьогоднішній день значний масив історіографічних надбань з історії визвольних змагань на західноукраїнських землях в період Української революції 1917–

1921 рр. [3;5;17;19;20;21;22;26;27] залишається чимало проблем, які вимагають не лише поглибленого вивчення, але й ґрунтовного переосмислення, нового, більш об'єктивного, прочитання. Зокрема: час та обставини утворення української держави на західноукраїнських землях; її статус та форма; структура органів влади тощо.

Аналіз історіографічних надбань з зазначеної теми дає підстави стверджувати, що переважна більшість цих праць не достатньо висвітлюють або й узагалі оминають вищезазначені проблеми. Крім цього, внаслідок «переписувань» та посилення на одні і ті ж самі джерела (переважно копії, а не оригінали) в науковій і учбовій літературі існує чимало неточностей пов'язаних з висвітленням історії державотворення на західноукраїнських землях. Зокрема, утворення держави на західноукраїнських землях в 1918 р. завжди пов'язують з проголошенням Західно-Української Народної Республіки (далі ЗУНР), але ж документи свідчать, що державність в Західній Україні було проголошено ще у жовтні 1918 року, до проголошення ЗУНР. Також, іноді, у історичній літературі проголошення ЗУНР хронологічно відносять до 1 листопада 1918 року, тобто початку Листопадової революції на західноукраїнських землях, а Є.Петрушевича згадують як Президента ЗУНР. Насправді ці твердження є хибними і не відповідають дійсності.

Цей перелік далеко не повний. Тому метою публікації є – на основі джерелознавчого аналізу декларативних документів офіційного характеру, висвітлити процес державотворення на західноукраїнських землях в 1918 р.

Процес формування української держави на західноукраїнських землях відповідав загальній тенденції до утворення національних держав в Європі в ході I-ої світової війни. Саме вона всебічно висвітлювала та загощила існуючі соціально-економічні, суспільно-політичні та міжнаціональні протиріччя як між ворогуючими імперіями, так і всередині них самих, створила передумови для державно-політичного самовизначення народів Австро-Угорщини.

Під тиском наростаючого національно-визвольного руху в Австро-Угорській імперії, враховуючи загальне становище держави, поразки на фронтах, відчуваючи неминуєлий крах її керівництво, докладало зусиль, щоб врятувати «клаптикову монархію». Саме з цією метою імператор Карл I Габсбург 16 жовтня 1918 р. видав маніфест «До моїх вірних австрійських народів», в якому закликав до «перебудови вітчизни на її правдивих, й тому найпевніших засадах» – створення союзної федеративної держави, «в якій кожне племя на області, яку воно заселює, створює свій власний державний організм» [7]. В цьому ж маніфесті закликалися народи імперії, «каби вони співділяли в сім великим ділі через Національні Ради, які створені з послів до Державної Ради кожної нації, мають заступати інтереси народів у відношенні до себе та до могого правительства» [7].

Функцію керівників національно-визвольного руху в Східній Галичині взяли на себе українські галицькі політики. Діючи відповідно до положення цісарського маніфесту від 16 жовтня, представники Української Парламентарної Репрезентації (далі – УПР) скликали у Львові 18 жовтня 1918 р. політичну нараду, щоб виробити єдину тактику дій [6].

Нарада розпочала свою роботу в другій половині дня 18 жовтня і тривала до ранку 19 жовтня. Вів її голова УПР д-р Є.Петрушевич. В результаті довгих дебатів було прийнято постанову про утворення Української Національної Ради (УНРа) та її Статут. На основі цього документу, який складався з п'яти параграфів, УНРа проголошувалась «конституантою сеї часті Українського Народу, яка живе в австро-угорській монархії на цілій його етнографічній території» [8], визначався її правовий статус, склад та керівні органи. Параграф другий постанови зобов'язував УНРаду «виконати в хвили, яку признасть за відповідну іменем українського народу австро-угорської монархії, його право самоозначення та рішити про державну судьбу всіх областей, тим народом заселених» [8]. Головою УНРади було обрано голову УПР д-ра Є.Петрушевича.

Того ж дня, відповідно до положень Статуту, УНРада прийняла першу постанову про утворення Української Держави на українських землях Австро-Угорщини. Сам текст документу складався з преамбули та шести розділів. В перших двох визначалися територіальні межі новоутвореної держави, до якої входили: «Східна Галичина з граничною лінією Сяну з влученням Лемківщини, південно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини» [9;23;18,с.115]. В третьому розділі визнавалось за окрему націю єврейську, а також закликалися інші національні меншини брати участь в законотворчих процесах новоутвореного державного організму, виславши «своїх представників до Української Національної Ради в кількості, відповідаючій їх числу населення». Четвертий розділ постанови гарантував запро-

вадження широких демократичних прав та свобод шляхом прийняття конституції, надання «національно-культурної автономії з правом заступства при правительстві». П'ятий та шостий розділи стосувалися зовнішньополітичних питань: висувалась вимога окремого представництва новоутвореної держави на майбутній мирній конференції, а також міністру закордонних справ Австро-Угорщини забезпечувалося представляти інтереси українського населення країни [9;23;18,с.115].

Таким чином, прийнята УНРадою постанова про проголошення Української Держави на етнічних українських землях Австро-Угорщини стала її першим програмним документом, який визначав не лише територіальні межі відновленої за більш як п'ятсот років іноземного панування національної держави, але й її всенародний демократичний характер.

Факт проголошення української державності вимагав конституційного оформлення. Учасники наради 18 жовтня вирішили надати йому легітимного характеру «на з'їзді повітових і громадських організаторів та мужів довір'я всеї Галичини і Буковини» [23]. Цей з'їзд відбувся 19 жовтня 1918 р. у Львові в приміщенні Народного Дому. У переповненому залі Голова УПР і УНРади Є.Петрушевич зачитав постанову, прийняту напередодні, та «проголосив заснування української держави на українських територіях австрійсько-угорської монархії» [18,с.115]. Після цього д-р С.Баран зачитав постанови, прийняті УНРадою 18 жовтня, які і були одногослосно схвалені.

Потрібно зазначити, що сам факт проголошення українцями своєї влади у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатті ще не означав, що вона їм беззаперечно належить. Фактично всією повнотою влади в краї володіла австро-угорська адміністрація. Свої претензії щодо володіння Східною Галичиною висувала і відновлювана польська держава. Тому для молодшої західноукраїнської держави першочерговою ваги набувало питання наповнення реальним змістом постанов УНРади від 18–19 жовтня не лише в плані розбудови державного життя, а, насамперед, в плані утвердження української влади в краї силою зброї.

Ідея здійснення збройного виступу проти монархічного цісарського режиму набувала поширення в 1917–1918 рр. як в середовищі галицьких українських політиків, так, переважно, і серед українських військових австрійської армії. Вона ставала головною метою нечисленних нелегальних військових організацій, які стали поширюватися з кінця 1917 р.

Основний тягар з організації української військової сили в краї, у підготовці збройного повстання у Львові та встановлення української влади у Східній Галичині взяв на себе Центральний Військовий Комітет (ЦВК) – нелегальна військова організація, яка виникла серед українських військових австрійської армії у Львові в першій половині вересня 1918 р. [17,с.40].

Аналіз документів і матеріалів дає змогу стверджувати, що приводом до рішучих дій ЦВК стало рішення створеної 28 жовтня в Кракові Польської Ліквідаційної Комісії перенести свої керівні органи 1 листопада до Львова з метою встановлення польської влади у Східній Галичині [2,с.2].

Таке рішення Польської Ліквідаційної Комісії, безперечно, загострило суспільно-політичну ситуацію в краї і вимагало адекватної, нагальної і рішучої відповіді з боку західноукраїнських політичних діячів.

Успішне здійснення Листопадового зриву в основному залежало від ефективного і чіткого проведення збройного виступу у Львові. Адже саме тут було зосереджено найбільше польських збройних формувань у Східній Галичині і, як пише Д.Паліїв, «посідання Львова вирішувало долю Східної Галичини. Львів – це важливий політичний, а ще важливіший комунікаційний центр, в якому збігалися залізниці з усіх сторін краю, і тому цей центр був передумовою сили господаря краю» [5,с.57].

Незважаючи на труднощі з організаційною та технічною підготовкою повстання, ЦВК зумів підготувати збройний виступ і в ніч на 1 листопада 1918 р. у Львові була встановлена українська влада. Над міською ратушею був піднятий синьо-жовтий прапор, «встановлений 17-літнім вістуном Степаном Паньківським» [19,с.36].

Повстання у Львові стало початком національно-демократичної революції в Галичині. Як свідчать документи і матеріали, процес встановлення українцями влади в краї проходив мирним шляхом, лише подекуди мали місце збройні сутички в містах Перемишль, Борислав, Старий Самбір, Дрогобич та ін., тобто в районах, де переважно домінувало польське населення.

Узаконеного характеру взяття українцями влади у Східній Галичині набуло з моменту офіційного урядового акту передачі державної влади представником австрійського уряду, Президентом Намісництва Володимиром Децикевичем УНРаді від 1 листопада 1918 р. [15,с.3–4;18,с.138].

Закономірним результатом розвитку національно-визвольного руху в Східній Галичині і активної державотворчої діяльності

УНРади, стало прийняття нею 13 листопада 1918 р. «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії» [13;25,арк.35], яким на західноукраїнських землях було проголошено незалежну самостійну державу – ЗУНР.

Даний документ складався з п'яти артикулів. Артикулом першим затверджувалась назва держави «Західно-Українська Народна Республіка», а другим визначались її державні кордони. Слід зазначити, що територія ЗУНР та її кордони в цьому документі окреслювались більш чітко ніж у постанові УНРади від 18–19 жовтня 1918 року. В даному документі зазначається навіть картографічне джерело на яке посилається УНРада при окресленні кордонів ЗУНР, а саме: етнографічна карта австрійської монархії Карла барона Черніга [1]. Зазначимо, що в основу визначення кордонів нової держави, як і в Наддніпрянській Україні, було покладено етнографічний принцип.

Артикулами третім та четвертим намічались напрямки державного будівництва, п'ятим визначалась державна символіка держави – герб (золотий лев на синьому полі), прапор (синьо-жовтий) і державна печатка ЗУНР [13;25,арк.35]. Доречі, в збірнику документів «Конституційні акти України: 1917–1920. Невідомі конституції України» [16,с.272] при опублікуванні «Тимчасового основного закону...» в артикулі п'ятому, вилучено одне речення, а саме: «державний прапор є синьо-жовтий». Причини цього є не зрозумілими. Можливо це просто технічна помилка, оскільки при публікації цього документу в офіційних друкованих виданнях [14,с.2] та в тогочасній українській пресі Галичини [13] вище наведене речення було наявним.

Наявна джерельна база дозволяє стверджувати, що процес формування української держави на етнічних українських землях в складі Австро-Угорщини розпочався 18 жовтня 1918 р., коли у Львові було проголошено її створення та прийнято постанову про заснування УНРади, як вищого представницького органу цієї держави [9,24]. Як вже зазначалось раніше, ці постанови набули законного характеру з моменту їх конституювання на з'їзді громадських організаторів та мувів довір'я краю 19 жовтня 1918 р. І тільки 13 листопада 1918 р., з моменту прийняття «Тимчасового основного закону про державну самостійність українських земель бувшої австро-угорської монархії» розпочався час відліку існування ЗУНР як незалежної суверенної держави.

Саме тому, твердження, які іноді зустрічаються в історичній літературі про те, що ЗУНР була проголошена 1 листопада 1918 року не відповідають дійсності і є помилковими. Підтвердженням цьому є відозва УНРади «Український Народ!» від 1 листопада 1918 р., в якій зазначалася назва держави на західноукраїнських землях «Українська Держава», а не «ЗУНР» [10].

Загальновживаними в наукових працях дослідників історії ЗУНР є назви держави: власне «ЗУНР» та «ЗОУНР» (Західна Область Української Народної Республіки). В ході евристичної роботи нам вдалось встановити, що за весь період свого існування західноукраїнська держава змінювала і трансформувала назву в залежності від багатогосподарних чинників як внутрішнього, так і зовнішньополітичного плану. Опрацюовуючи надруковані офіційні матеріали в газетах «Діло» та «Українське слово» за жовтень–листопад 1918 р., в яких висвітлюються передумови і причини виникнення, конституювання національної державності на західноукраїнських землях в цей час, нами встановлено, що до появи терміну «ЗУНР» офіційними назвами держави були: «Українська Держава» та «Західноукраїнська Держава». Перша з них зафіксована у постанові УНРади від 18–19 жовтня 1918 р. [9;24], друга – в інформаційному повідомленні газети «Діло» за 11 листопада цього ж року про хід засідання УНРади та її рішення від 9–10 листопада [11], а також так званому «державному приреченні» членів уряду [12]. Крім того, якщо термін «Українська Держава» хоч не часто, та все ж використовується вченими до означення досліджуваного суб'єкта тогочасних міжнародно-правових відносин, то назва «Західноукраїнська Держава» майже не згадується як вітчизняними, так і закордонними вченими, або вживається в загальному плані швидше як політико-географічний термін. Одним з пояснень цього факту може бути не лише недостатня дослідженість джерел з історії ЗУНР, а й те, що назва «Західноукраїнська Держава» зберігалася лише протягом 3–4 днів у листопаді 1918 року. Проте при висвітленні подій цих днів її вживання є обов'язковим.

Щодо назви ЗОУНР, то цю назву ЗУНР отримала після проголошення Акту злуки 22 січня 1919 року. Зазначимо, що така зміна порушувала артикул I «Тимчасового основного закону...» від 13 листопада 1918 р. з юридичної точки зору повинен би існувати закон, який ратифікував би таку зміну. Однак, внаслідок евристичного пошуку, такого документу не знайдено. Також не вдалося встановити коли саме відбулася ця зміна.

Спростування, на нашу думку, вимагає і твердження про наявність в ЗУНР посади президента республіки. В літерату-

рі найчастіше президентом ЗУНР називають голову УНРади Є.Петрушевича.

Джерелознавчий аналіз Статуту УНРади від 18 жовтня 1918 р., відозви УНРади «До Українського Народу» від 1 листопада 1918 р., «Тимчасового основного закону...» від 13 листопада 1918 р., Закону УНРади про доповнення до її Статуту від 4 січня 1919 р. та інших документів офіційного характеру дає підстави стверджувати, що у владній, державно-управлінській структурі ЗУНР не існувало такої посади як Президент ЗУНР.

4 січня 1919 р. УНРадою було прийнято закон про доповнення її Статуту [4,с.2]. Цей закон узагальнював фактичне існування з жовтня 1918 р. президії УНРади, вносячи до параграфу 4 «Статуту» зміни наступного плану: «Українська Національна Рада вибирає Президію, зложену з Президента і чотирьох його заступників..., двох секретарів і одного заступника секретаря для ведення канцелярії, протоколів нарад і діловодства Ради» [4,с.2]. Відповідно до цього закону, Президентом УНРади було обрано Є.Петрушевича, його заступниками – Л.Бачинського, О.Поповича, С.Вітика та А.Шмігельського. Посади секретарів обіймали С.Витвицький та О.Устиянович. Заступником секретаря президії обрано С.Сілецького [22,с.32].

Саме цей документ, на нашу думку, і призвів до плутанини в історичній літературі пов'язаної з посадою Президента.

Слід зазначити, що труднощі у вивченні та використанні джерел з історії ЗУНР виникають досить часто. В першу чергу це зумовлено тим, що, відклавшись історично, відповідно до вимог та особливостей архівного будівництва, у різних фондах, особливостей системи діловодства та публікації документів і матеріалів самими владними інституціями ЗУНР, стенограми та протоколи засідань Української Національної Ради, Ради Державних Секретарів неповні, роздрібнені в численних справах, оригінали їх не виділені окремо. Це призводить до того, що в історичній літературі дослідниками використовуються часто не оригінали документів, а підготовчі матеріали до них чи численні копії, які не завжди виправлені і відповідають оригіналам, недостатньо скрупульозно аналізуються матеріали преси, які висвітлюють хід цих засідань і часто є найбільш інформативно насиченими та повними, як наслідок з'являються неточності та перекучення.

Таким чином, аналіз документів офіційного характеру дає підстави стверджувати, що проголошення української державності на західноукраїнських землях не було одномоментним явищем. Цей процес був досить тривалим та багатограним і тільки поглиблене вивчення джерельної бази, розробка джерелознавчих аспектів досліджень передумов та причин Листопадового зриву, його переростання в національно-демократичну революцію на західноукраїнських землях і проголошення ЗУНР створить передумови, щоб об'єктивно, по-науковому висвітлити процес її становлення та діяльності, її місце в історії нашого народу.

Список використаних джерел

1. Ethnographische Karte der osterreichischen Monarchie, entworfen von Karl Freiherrn Czernig, herausgegeben von der k.k. Direktion der administrativen Statistik. – Wien, 1855. – Maasstab 1:864000.
2. Gella J. Ruskie miesiac. I.XI – 22.XI. 1918. – Lwow, 1919. – 232 s.
3. Великий В. Джерела до вивчення Листопадового зриву 1918 року // Вісник Прикарпатського університету. – Серія «Історичні науки». – Івано-Франківськ: Плай, 1998. – Вип.1. – С.87–98.
4. Вісник державних законів і розпорядків Західної Области Української Народної Республіки. – Вип.1. – Станіславів. – 31 січ.1919.
5. Гуцуляк М. Перший Листопад 1918 року на західних землях України зі спогадами і життєписами членів Комітету Виконавців Листопадового Чину: Репринтне видання. – К.: Либідь, 1993. – 406 с.
6. Діло. – 1918. – 18 жовт.
7. Діло. – 1918. – 19 жовт.
8. Діло. – 1918. – 20 жовт.
9. Діло. – 1918. – 20 жовт. Додаток.
10. Діло. – 1918. – 2 листоп.
11. Діло. – 1918. – 11 листоп.
12. Діло. – 1918. – 12 листоп.
13. Діло. – 1918. – 15 листоп.
14. Збірник законів, розпорядків та обіжників проголошених Державним Секретаріатом Зах. Укр. Нар. Республіки. – Станіславів, 1918. – 26 с.
15. Карманський П. Наша дипломатична станиця при Св. Престолі в Римі в рр. 1919–1920 // Літопис Червоної Калини. – Львів, 1939. – Ч.2. – С.3–4.
16. Конституційні акти України 1917–1920: Невідомі конституції України / Відп. ред. Ю.Д. Прилюк. – К.: Філософська і соціальна думка, 1992. – 272 с.
17. Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Львів: Червона Калина, 1931. – 448 с.

18. Левицький К. Великий зрив. До історії української державності від березня до листопада 1918 р. На підставі споминів та роздумів. – Львів: Червона Калина, 1931. – 150 с.
19. Литвин М.Р., Науменко К.С. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Олір, 1995. – 361 с.
20. Лозинський М. Галичина в рр. 1918–1920. – Відень, 1922. – 228 с.
21. Мирчук П. Перший Листопад. – Торонто, 1958. – 69 с.
22. Тищик Б.І., Вівчаренко О.А. Західноукраїнська Народна Республіка 1918–1923 (До 75-річчя утворення). – Коломия, 1993. – 120 с.
23. Українське слово. – 1918. – 22 жовт.
24. Українське слово. – 1918. – 29 жовт.
25. ЦДАВОВУ України. – Ф.2192. – Оп.2. – Спр.3.
26. Цегельський Л. Від легенд до правди. – Нью-Йорк. – Філадельфія, 1960. – 313 с.
27. Ярославин С. Визвольна боротьба на Західних Землях України у 1918–1923 роках. – Філадельфія, 1956. – 184 с.

* * *

УДК 001.8:930.1

Микола Приходько, аспірант кафедри історії та археології слов'ян, Інститут історичної освіти Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Історіографічна традиція вивчення зовнішньої політики уряду Скоропадського

Розглянуті найбільш поширені на сьогоднішній день методи наукового дослідження в історіографії. В усьому спектрі існуючих на даний момент методів, з'ясовано найбільш популярні методи серед науковців. Виокремлені найновіші методи, що стали використовуватись протягом останнього століття. Серед загальноісторичних методів проаналізовано: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний методи. Особливу увагу звернена на кількісний метод, як новий та перспективний метод історіографічного дослідження.

Ключові слова: історико-генетичний метод, історико-порівняльний метод, історико-типологічний метод, історико-системний метод, системно-функціональний аналіз, хронологічний метод, проблемно-хронологічний метод, біографічний метод, кількісний метод, кліометрія, квантитативна історія.

Николай Приходько. Историографическая традиция изучения внешней политики правительства Скоропадского

Рассмотрены наиболее распространенные на сегодняшний день методы научного исследования в историографии. Во всем спектре существующих на данный момент методов, определены наиболее популярные среди ученых. Выделены новейшие методы, ставшие использоваться в течение последнего столетия. Особое внимание обращено на количественный метод, как новый и перспективный метод историографического исследования.

Ключевые слова: историко-генетический метод, историко-сравнительный, историко-типологический, историко-системный, системно-функциональный анализ, хронологический метод, проблемно-хронологический методы, биографический метод, количественный метод, клиометрия, квантитативная история.

Mykola Prykhodko. Historiographical tradition of studying foreign policy of the Skoropadskiy government

The article describes the largest distribution to date methods of scientific research in historiography. Across the spectrum currently existing methods found most popular among scientists. Distinguished latest techniques that were used in the past century. Special attention paid to the quantitative method as a new and promising method historiographics study.

Keywords: methods of historiographical research, historical-genetic method, historical, comparative, historical and typological, historical, systematic, systemic-functional analysis, chronological method, problem-chronological techniques, biographical method, quantitative method, cliometric, quantitative history.

У кожному науковому дослідженні у галузі історії і не тільки, обов'язковим і початковим є ознайомлення з історіографією проблеми. Необхідним є чітко розуміти сутність і особливості методів, які використовуються в історіографії. Для цього слід розглянути всі історичні методи окремо, проаналізувати що позитивного дає для дослідження використання певного методу, визначити недоліки які виникають при використанні того, або іншого методу. Використання нових методів при дослідженні зовнішньополітичної сфери, як об'єкту дослідження предметної історіографії. На сьогоднішній день на не достатньому рівні висвітлено кліометричний підхід, завдяки якому до переліку методів історіографічного дослідження додаються раніше не характерні кількісні методи.

Найбільш суттєві дослідження з цієї тематики були проведені: І.Д. Ковальченко, Г.І. Рузавин, Н.І. Смоленский, І.Д. Чечель, А.І. Зевелев та інших.

І.Д. Ковальченко вперше комплексно розглянув та систематизував проблеми методології історії та методи історіографічного

дослідження, визначив особливості притаманні об'єкту історичного пізнання, проблеми історичного джерела та історичного факту. В своїй праці «Методи історичного дослідження» науковець висвітлює проблему використання кількісного методу в історіографічному дослідженні.

Г.І. Рузавин в своїй праці «Методологія наукового пізнання» вперше в літературі країн СНД проаналізував нові методи соціально-гуманітарного дослідження, котрі спираються на ідеї та принципи системного підходу, синергетики і герменевтики.

Н.І. Смоленский в своїй праці «Теорія та методологія історії» розглянув та обґрунтував теоретичний статус історії як однієї з областей наукового пізнання в цілому і суспільного пізнання зокрема. Висвітлив фундаментальні теоретичні проблеми історії як дійсності і як процесу її вивчення. Основну частину праці присвячено аналізу методів історичного дослідження, а саме співвідношенню предмета і методу, пізнавальних можливостей методів, раціональних умов і меж їх застосування. Саме ця праця дає можливість чітко зрозуміти який метод якнайбільше підходить для використання в певному дослідженні, виходячи з предмету дослідження.

А.І. Зевелев в своїй праці «Історіографічні дослідження: методологічні аспекти» розкриває методологію, теорію і методи історіографічного дослідження. Основною цінністю праці є розробка критеріїв оцінки та аналізу історіографічного факту, також розглянуто поняття історіографічного джерела.

Серед останніх комплексних праць по історіографії є видання Інституту історії України «Історіографічні дослідження в Україні», голова редакційної колегії В.А. Смолій. В роботі висвітлюються актуальні питання української історіографії, зокрема з теорії, методології та історії історичної науки, біоісторіографії, проблемної історіографії.

Науковець Ярослав Верменич дослідив поняття регіональної історіографії в своїй праці «Регіональна історіографія: зміст і структура поняття», як окремого елемента предметної історіографії.

В.Г. Шкалов та С.І. Посохов в своїй статті «Багатолика історіографія (образи історіографії, як наукової та навчальної дисципліни) в роботі висвітлено структурний поділ історіографії (загальна, предметна, проблемна).

В дисертаційній роботі Корольова Бориса Івановича від 2002 року, на основі історіографічного аналізу навчальної літератури з історії, виданої в Україні в 1989–2000 рр., було простежено формування в історичній освіті України цілісної системи історичних знань. Проводить кліометричний аналіз навчальної літератури з історії, виданої в Україні у досліджуваній період.

Завданням даної статті є з'ясування сутності методів які використовуються під час історіографічних досліджень зокрема та загальнонаукових дослідженнях взагалі на підставі аналізу наукової літератури, що присвячена дослідженню даного питання. Визначити методи використання яких є найбільш раціональним при дослідженні зовнішньополітичної сфери. Особлива увага приділена кількісним методам, котрі інтегровані в методологічну базу історіографічного дослідника в країнах західної Європи, США, що пов'язано з потребою в загальнонауковій інтеграції – характерною рисою розвитку сучасної науки у світі. Цим обумовлено посилення взаємозв'язку природничо-наукового і гуманітарного знання, розвиток міждисциплінарних досліджень. В історичній науці в останні десятиліття XX ст. склався ряд міждисциплінарних напрямів, до числа яких належить квантитативна історія найбільш тісно пов'язана з тенденціями математизації історичних досліджень.

Історична реальність характеризується рядом спільних рис, і тому можна виділити і основні методи історичного дослідження. Спроба виділення таких методів з широким ґносеологічним обґрунтуванням була зроблена А.Уваровим (1973) [1.с.17].

До числа основних загальноісторичних методів наукового дослідження відносяться: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний. При використанні того чи іншого загальноісторичного методу застосовуються й інші методи (аналіз і синтез, індукція і дедукція, опис і вимір, пояснення і т.д.), які виступають в якості конкретних пізнавальних засобів, необхідних для реалізації підходів і принципів, що лежать в основі провідного методу. Виробляються також необхідні для проведення дослідження правила та процедури (дослідницька методика) і застосовуються певні знаряддя та інструменти (техніка дослідження).

Історико-генетичний метод відноситься до числа найбільш поширених в історичних дослідженнях. Суть його полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху, що дозволяє в найбільшій мірі наблизитися до відтворення реальної історії об'єкта. Цей об'єкт відображається в найбільш конкретній формі. Пізнання йде (повинно йти) послідовно від одиничного до

особливого, а потім – до узагальнюючого і загального. За логічною природою історико–генетичний метод є аналітично–індуктивним, а за формою вираження інформації про досліджувану реальність – описовим. Зрозуміло, це не виключає використання (іноді навіть і широкого) і кількісних показників. Але останні виступають як елемент опису властивостей об'єкта, а не як основа для виявлення його якісної природи та побудови його сутнісно–змістовної і формально–кількісної моделі.

Історико–генетичний метод дозволяє показати причинно–наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку в їх безпосередності, а історичні події та особистості охарактеризувати в їх індивідуальності та образності. При використанні цього методу в найбільшій мірі проявляються індивідуальні особливості дослідника. У тій мірі, в якій останні відображають суспільну потребу, вони позитивно впливають на дослідницький процес [1, с.184].

Таким чином, історико–генетичний метод являє собою найбільш універсальний, гнучкий і доступний метод історичного дослідження. Разом з тим йому властива і обмеженість, що може призводити до певних недоліків при його абсолютизації. Історико–генетичний метод спрямований насамперед на аналіз розвитку. Тому при недостатній увазі до статичності, тобто до фіксування якоїсь тимчасової даності історичних явищ і процесів, може виникати небезпека релятивізму. Останній, як відомо, абсолютизує динамічну природу об'єктивної реальності (в тому числі і історичної), заперечує можливість отримання істинного знання про неї [2, с.42].

При використанні історико–генетичного методу необхідно поєднувати покази змін та руху з фіксуванням меж якісної стійкості досліджуваної реальності. Далі, при надмірній увазі до конкретності і детальності, історико–генетичний метод може призводити до випинання індивідуального і неповторного і затушовування загального і закономірного. У завершеному вигляді історико–генетичний метод повинен органічно включати характеристику одиничного, особливого і загального. І нарешті, історико–генетичний метод при всій давності і широті застосування не має розробленої та чіткої логіки і понятійного апарату. Тому його методика розпливчата і невизначена, що ускладнює зіставлення і зведення воедино результатів окремих досліджень [2, с.185–186].

Перераховані слабкі сторони історико–генетичного методу особливо яскраво проявляються при вивченні на його основі масових історичних явищ і процесів. Для успішного застосування історико–генетичного методу слід, коли це можливо, поєднувати його з іншими загальноісторичними методами.

Історико–порівняльний метод також давно застосовується в історичних дослідженнях. Взагалі порівняння – важливий і, мабуть, самий широко поширений метод наукового пізнання. По суті, без порівняння не обходиться жодне наукове дослідження. Слідом за виявленням і систематизацією емпіричних даних стає, як зазначав Ф.Енгельс, «можливим – і в той же час необхідним застосування порівняльного методу» [7, с.353].

Об'єктивною основою для порівнянь є те, що суспільно–історичний розвиток являє собою внутрішньо обумовлений, закономірний процес, що повторюється. Багато його явищ тотожні або подібні за внутрішньою суттю і відрізняються лише просторовою або тимчасовою варіацією форм, а одні і ті ж або подібні форми можуть висловлювати різний зміст. Тому в процесі порівняння і відкривається можливість для пояснення розглянутих фактів, розкриття сутності досліджуваних явищ. В цьому полягає основне пізнавальне значення порівняння як методу наукового пізнання [3, с.186].

Історико–порівняльний метод дає можливість розкривати сутність досліджуваних явищ і за подібністю і по відмінності притаманних їм властивостей, а також проводити порівняння в просторі і часі, тобто по горизонталі і вертикалі.

Логічною основою історико–порівняльного методу в тому випадку, коли встановлюється подібність сутностей, є аналогія. Аналогія – це загальнонауковий метод пізнання, який полягає в тому, що на основі подібності одних ознак порівнюваних об'єктів робиться висновок про подібність інших ознак [3, с.17]. Зрозуміло, що при цьому коло відомих ознак об'єкта (явища), з яким проводиться зіставлення, повинен бути ширше, ніж у досліджуваного об'єкта.

В цілому історико–порівняльний метод має широкі пізнавальні можливості. По–перше, він дозволяє розкривати сутність досліджуваних явищ в тих випадках, коли вони неочевидні, на основі наявних фактів; виявляти загальне і повторюване, необхідне і закономірне, з одного боку, і якісно відмінне – з іншого. Тим самим заповнюється прогалини і дослідження доводиться до завершеного вигляду. По–друге, історико–порівняльний метод дає можливість виходити за межі досліджуваних явищ і на основі аналогій приходити до широких історичних узагальнень і паралелей. По–третє, він допускає застосування всіх інших загально–

історичних методів і менш описовий, ніж історико–генетичний метод [4, с.187–188].

Успішне застосування історико–порівняльного методу, як всякого іншого, вимагає дотримання ряду методологічних вимог. Перш за все порівняння повинно ґрунтуватися на конкретних фактах, які відображають істотні ознаки явищ, а не їх формальну подібність. При цьому необхідно враховувати і загальний характер історичних епох, в яких протікали порівнювані історичні події, стадійність розвитку і типологічну суть порівнюваних явищ і процесів. Порівнювати можна об'єкти і явища і однотипні і різнотипні, що знаходяться на одних і тих же і на різних стадіях розвитку. Але в одному випадку сутність буде розкриватися на основі виявлення подібностей, а в іншому – на основі відмінностей. Дотримання зазначених умов історичних порівнянь по суті означає послідовне проведення принципу історизму [4, с.188].

Відступ від зазначених принципів порівняння історичних явищ загрожує помилковими висновками.

Виявлення суттєвості ознак, на основі яких має проводитися історико–порівняльний аналіз, а також типології та стадійності порівнюваних явищ найчастіше вимагає спеціальних дослідницьких зусиль та застосування інших загальноісторичних методів, насамперед історико–типологічного та історико–системного. У поєднанні з цими методами історико–порівняльний метод є потужним засобом в історичних дослідженнях. Але і цей метод, природно, має певний діапазон найбільш ефективної дії. Це – перш за все вивчення суспільно–історичного розвитку в широкому просторовому і часовому аспектах, а також тих менш широким явищ і процесів, суть яких не може бути розкрита шляхом безпосереднього аналізу через їх складність, суперечливість і незавершеність, а також прогалин в конкретно–історичних даних [5, с.189].

Історико–порівняльному методу властива певна обмеженість, слід мати на увазі і труднощі його застосування. Цей метод в цілому не спрямований на розкриття даної реальності. За допомогою його пізнається насамперед корінна суть реальності у всьому її різноманітті, а не її конкретна специфіка. Складне застосування історико–порівняльного методу при вивченні динаміки суспільних процесів. Формальне застосування історико–порівняльного методу загрожує помилковими висновками та спостереженнями [6, с.189–190]. Така основна суть історико–порівняльного методу.

Історико–типологічний метод, як і всі інші методи, має свою об'єктивну основу, яка полягає в тому, що в суспільно–історичному розвитку, з одного боку, розрізняються, а з іншого, тісно взаємопов'язане одиничне, особливе, узагальнююче та загальне. Тому важливим завданням в пізнанні суспільно–історичних явищ, розкритті їх сутності стає виявлення того єдиного, яке було притаманне різноманіттю тих чи інших сполучень індивідуального (одиничного).

Громадське життя у всіх його проявах – безперервний динамічний процес. Він являє собою не просте послідовний перебіг подій, а зміну одних якісних станів іншими, має свої істотно відмінні стадії. Виділення цих стадій також є важливим завданням в пізнанні суспільно–історичного розвитку.

Виявлення спільного в просторово–одиничному, і виділення стадіально–однорідного в безперервно–часовому вимагають особливих пізнавальних засобів. Таким засобом є метод історико–типологічного аналізу. Типологізація як метод наукового пізнання має за мету розбиття (упорядкування) сукупності об'єктів або явищ на якісно певні типи (класи) на основі притаманних їм загальних істотних ознак. Спрямованість на виявлення сутнісно–однорідних в просторовому або часовому аспектах сукупностей об'єктів і явищ відрізняє типологізацію (або типізацію) від класифікації і угруповання в широкому сенсі, при яких може і не переносити завдання виявлення приналежності об'єкта як цілісності до тієї чи іншої якісної визначеності. Розбиття тут може обмежуватися угрупованнями об'єктів за тими чи іншими ознаками і в цьому плані виступати як засіб упорядкування і систематизації конкретних даних про історичні об'єкти, явища і процеси [5, с.12–13]. Типологізація ж, будучи за формою різновидом класифікації, є методом сутнісного аналізу.

Типологізація об'єктів і явищ суспільного життя – складний пізнавальний процес, який вимагає дотримання ряду методологічних принципів. Центральним є питання про ті засади, виходячи з яких виділяють типи якісно визначених об'єктів і явищ. Діалектико–матеріалістичне вирішення цього питання передбачає в основі виділених типів облік сутнісних властивостей досліджуваної об'єктивної реальності [7, с.191].

В сучасних історичних дослідженнях все більш широко поширюється історико–системний метод. Це обумовлено поглибленням історичних досліджень як з точки зору цілісного охоплення пізнаваною історичною реальністю, так і з точки зору розкриття внутрішніх механізмів функціонування і розвитку різного роду суспільно–історичних систем [8, с.197].

Об'єктивною основою системного підходу і методу наукового пізнання є єдність у суспільно-історичному розвитку (і взагалі в об'єктивній реальності) одиничного (індивідуального), особливого і загального. Реальне і конкретне це єдність, що виступає в суспільно-історичних системах різного рівня. Функціонування і розвиток історичних систем включає і синтезує ті основні складові компоненти, з яких складається суспільно-історична реальність. До цих компонентів належать індивідуальні і неповторні події, історичні ситуації і процеси. За внутрішнім змістом ці компоненти представляють собою ту або іншу конкретну і цілеспрямовану діяльність людей і нерозривно пов'язані з нею стосунки [7, с.197–198].

Системний підхід та системні методи аналізу, до яких відносяться структурний і функціональний аналізи, характеризуються цілісністю і комплексністю. Досліджувана система розглядається не з боку її окремих аспектів і властивостей, а як цілісна якісна визначеність з комплексним урахуванням як її власних основних рис, так і її місця і ролі в ієрархії систем. Однак для практичної реалізації цього аналізу спочатку потрібно вичленення досліджуваної системи з органічно єдиної ієрархії систем. Цю процедуру називають декомпозицією систем. Вона являє складний пізнавальний процес, бо нерідко досить складно виділити певну систему з єдності систем [6, с.199].

Вичленювання системи має проводитися на основі виявлення сукупності об'єктів (елементів), що володіють якісною визначеністю, вираженою не просто в тих чи інших властивостях цих елементів, а й насамперед у властивостях їм відносинах, в характерній для них системі взаємозв'язків. При цьому можуть виникнути труднощі вже у визначенні змістовних меж виділеної сукупності [6, с.199].

З точки зору конкретно-змістовної, рішення зазначеної задачі зводиться до виявлення системоутворюючих (системних) ознак, властивих компонентів системи. До них відносяться ознаки, взаємозв'язок між якими насамперед і визначає суть структури даної системи, тобто виражає сутнісну визначеність, цілісність і стійкість структури. Очевидно, що це завдання не може бути вирішене шляхом врахування можливо більшого числа ознак. Необхідний змістовний відбір найбільш істотних з них. Він вимагає глибокого знання досліджуваних явищ і процесів, великої попередньої роботи [7, с.199–200].

Після виділення відповідної системи слід провести її аналіз як такої. Центральним тут є структурний аналіз, тобто виявлення характеру взаємозв'язку компонентів системи та їх властивостей. Структурний аналіз може проводитися різними методами, що дозволяють встановлювати взаємозв'язок – від найпростіших логічних методів виявлення причинно-наслідкових зв'язків до математичних методів їх аналізу [8, с.200].

Підсумком структурно-системного аналізу будуть знання про систему як такої. Ці знання мають емпіричний характер, бо вони самі по собі не розкривають сутнісної природи виявленої структури. Переклад отриманих знань на теоретичний рівень вимагає виявлення функцій даної системи в ієрархії систем, де вона фігурує як підсистема. Це завдання вирішується функціональним аналізом, що розкриває взаємодію досліджуваної системи з системами більш високого рівня [7, с.200].

Тільки поєднання структурного та функціонального аналізів дозволяє пізнати сутнісно-змістовну природу системи у всій її глибині. Це обумовлено тим, що «власні характеристики об'єкта (системи) виявляють набагато складнішу природу, виступаючи як синтетичний результат відносини між об'єктом (системою) і середовищем, як структурні властивості цього відношення». Тому «автономність, цілісність, поведінкові характеристики будь-якого рівня в ієрархічній системі неможливо зрозуміти, вивчаючи структуру тільки даного рівня, які неможливо зрозуміти, що таке вартість, вивчаючи фізико-хімічні властивості товару» [7, с.50].

Таким чином, системно-функціональний аналіз дає можливість виявити, які властивості навколишнього середовища, тобто систем більш високого рівня, які включають в себе досліджувану систему як одну з підсистем, визначають сутнісно-змістовну природу даної системи. В цьому плані системно-функціональний аналіз, заснований на діалектико-матеріалістичному розумінні суспільно-історичного розвитку, є потужним засобом пізнання цього розвитку.

Функціональний аналіз теж є аналізом структурним, бо функції системи реалізуються, як зазначалося, через структуру. Але ця структура відрізняється від структури безпосередньо досліджуваної системи: у функціональному аналізі досліджується структура системи більш високого рівня, в яку включена і дана система [8, с.201].

Виникаючи при системному аналізі труднощі обумовлені багаторівневим характером суспільних систем, а тому й різномасштабність компонентів цих систем. Отже, досліджувана реальність може розглядатися на різних системних рівнях і при різних

масштабах, що складають систему компонентів. В цих умовах ідеальним варіантом був би такий підхід, при якому досліджувана реальність аналізується на всіх її системних рівнях і при обліку всіх масштабів компонентів системи. Але такий підхід можна реалізувати далеко не завжди. Тому необхідний обґрунтований відбір варіантів аналізу відповідно до поставленої дослідницької задачі.

Структурно-функціональний аналіз має безсумнівні переваги в порівнянні з іншими методами історичного дослідження і є найбільш ефективним. Головне з них полягає в тому, що саме на основі структурно-функціонального аналізу стає можливим сходження від абстрактного до конкретного, тобто застосування методу, який призводить до конкретно-теоретичного знання, вишого рівня наукових знань.

Далі, структурно-функціональний аналіз створює передумови і веде до моделювання досліджуваних систем. Ідеальна, структура в загальному вже і є сутнісно-змістовна модель досліджуваної системи. При наявності кількісних показників або можливості формалізації та вимірювання ознак, що характеризують цю систему, відкривається шлях до побудови кількісної моделі. Тим самим може бути встановлена кількісна міра відповідних якісних визначень і доведено до логічного завершення розкриття єдності в системі форми і змісту, явища і сутності, кількості і якості [8, с.204].

Зазначені переваги історико-системного методу можуть бути використані при застосуванні історико-типологічного, історико-порівняльного і навіть історико-генетичного методів. В останньому випадку результати структурно-функціонального аналізу можуть включатися в генетичну характеристику досліджуваної реальності.

Разом з тим історико-системний аналіз має і слабкі сторони. По-перше, найбільш широко він може застосовуватися для синхронного аналізу суспільно-історичних систем, коли вони розглядаються на певних горизонтальних часових зрізах. Це обумовлено тим, що структурно-функціональний аналіз спрямований насамперед на виявлення цілісності, зрілості і стійкості суспільно-історичних систем. А це найбільш успішно вирішується при синхронному аналізі. Тим самим може залишитися нерозкритим процес розвитку. По-друге, системно-структурний і функціональний аналіз чреватий, при недостатній увазі до його сутнісно-змістовного боку, небезпечною надмірною абстрагуванням – формалізації досліджуваної реальності, а також суб'єктивним конструюванням історичних систем [8, с.205].

В історіографії використовують також хронологічний та проблемно-хронологічний методи. Якщо перший припускає аналіз історичного матеріалу в хронологічній послідовності, то другий – виділення проблемних історіографічних блоків, наприклад, теоретико-методологічні уявлення істориків, вивчення ними окремих великих проблем історії. Проблемно-хронологічний метод дозволяє сконцентрувати увагу на розгляді того чи іншого компонента історичної концепції в динаміці. Незважаючи на певні переваги хронологічного та проблемно-хронологічного методів, можна погодитися з А.Зевелевим і В.Варшавчик, які вважають це не методами, а способами структурування матеріалу, прийомами викладу [9, с.35].

Деякі фахівці виділяють біографічний метод [10, с.226–230], але більшість наукового середовища не визнає, оскільки він не дозволяє отримати нову інформацію з уже наявного матеріалу, а являється по суті способом побудови матеріалу. Між тим наукова біографія є зручним і продуктивним варіантом історіографічного дослідження.

В останні десятиліття в історичні дослідження все наполегливіше проникають кількісні методи. Традиційно вважається, що історіографія – сфера не кількісного, а якісного аналізу, тому кількісні методи не можуть тут знайти застосування. Але історики, що вийшли з творчої лабораторії академіка І.Ковальченко (2003) сприяли проникненню ідей свого вчителя і в історіографічну сферу. Останнім часом статистичні методи активно використовуються для побудови колективного портрета істориків повного покоління [10, с.220–223]. Не можна сказати, що кількісні методи можуть найближчим часом зайняти лідируюче становище в історіографії, але їх застосування дозволяє значно підвищити об'єктивність дослідження.

Поширення кількісних методів гальмується не використанням їх істориками на практиці. Причиною цього слід вважати те, що мінімум істориків досконало володіє кількісними методами і прийомами роботи з комп'ютерами, недостатньо розроблена методика використання кількісних методів.

Слабким є програмне забезпечення використання кількісних методів, але нові перспективи у використанні кількісних методів в історичному дослідженні та освіті відкриваються у зв'язку із зародженням у наш час нової галузі інформатики та появою у

вищих навчальних закладах нової навчальної дисципліни – історичної інформатики.

Зрозуміло, що жоден з методів не є універсальним і абсолютним. Найбільший ефект може бути досягнутий при їх комплексному використанні. При цьому застосування будь-яких методів повинно бути правильним, для чого необхідно суворо витримувати методологічні принципи і вимоги, бо невміле поводження з методами історичного дослідження може привести до помилок.

Таким чином, спектр методів в історіографії досить широкий. Нами були розглянуті лише ті, що найбільш часто зустрічаються у вітчизняній науці, а також нові методи, котрі стали набувати поширення останніми десятиліттями.

Застосування тих чи інших методів залежить від завдань, які перед собою ставить учений. В залежності від них той чи інший метод домінує в дослідженні.

На нашу думку в подальшому, слід детально дослідити саме кількісні методи історичних досліджень, що все частіше використовуються науковцями в своїх працях, являються найновішими методами історіографічного дослідження, які раніше вважалися не характерними для історіографічного дослідження.

Список використаних джерел

1. Батароев К.Б. Аналогии и модели в познании. – Новосибирск, 1981.
2. Гутнов Д.А. Опыт применения контент-анализа в историографическом исследовании // Математические методы и ЭВМ в историко-типологических исследованиях. – М., 1989.
3. Зевелев А.И. Историографическое исследование: методологические аспекты. – М., 1987.
4. Калинин С.В. Гносеологический анализ теории в исторической науке. Гл. V. – 1973.
5. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования (второе издание). – М., 2003.
6. Марков Ю.Г. Функциональный подход в современном научном познании. – М., 2009.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. 2-е изд. – Т.20. – 1986.
8. Парамонов П.З. Критика догматизма, скептицизма и релятивизма. – М., 1973.
9. Смоленский Н.И. Теория и методология истории. Учебное пособие. – М., 2007.
10. Кащенко В.И. Типология и классификация в социологических исследованиях. – М., 1982.

* * *

УДК 930.22: 94

Валентин Кавунник, аспірант Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Україна, Київ

Політика європейських держав до України від Версальських до Ризьких мирних переговорів: документальний та історіографічний огляд

Розглядається політика європейських держав до України 1919-1920. Проаналізовано українсько-російські міжнародні відносини протягом 1919 року, створення і статус Української Советської Республіки, а також з'ясовано фактичну політику європейських держав до України протягом 1920 року.

Ключові слова: Українська Народна Республіка, Українська Советська Республіка, Версальський мир, Ризький мир.

Валентин Кавунник. Политика европейских государств к Украине от Версальских до Рижских мирных переговоров: документальный и историографический обзор

Рассматривается политика европейских государств к Украине. Проанализировано украинско-российские международные отношения на протяжении 1919 года, создание и статус Украинской Советской Республики, а также фактическую политику европейских стран к Украине на протяжении 1920 года.

Ключевые слова: Украинская Народная Республика, Украинская Советская Республика, Версальский мир, Рижский мир.

Valentin Kavunnyk. The European policy to Ukraine since Versailles to Riga negotiations is analyzed in review of documents and historiography

The policy of European states are considered in the diplomatic correspondence of Ukrainian Democratic Republic and Ukrainian Soviet Republic, which are stored in Central archives of the supreme bodies of the state power. Analyze has been given to Ukrainian-Russian international relations during 1919, creating and status of Ukrainian Soviet Republic. It was defined the actual policy of European states to Ukraine during 1920.

Keywords: Ukrainian Democratic Republic, Ukrainian Soviet Republic, Versailles peace treaty, Riga peace treaty.

У наш час розсекречення архівних документів, доступ до літератури з колишніх спецфондів дозволяє вивчати зовнішню політику Української Народної Республіки (далі УНР) та Української

Советської Соціалістичної Республіки (далі УССР). У сучасних українських виданнях вже частково опубліковано архівні документи [7; 11] та монографії [4; 12], але багато документів з архівних фондів ще не висвітлено. У статті представлений огляд нових, раніше не використаних документів, що актуалізує дослідження політики європейських держав до України протягом 1919-1920 років. Метою статті є аналіз політики держав Антанти щодо визнання самостійності України.

Основи дипломатичні документи уряду УНР за 1917-1921 роки зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). До 1942 року документи, зокрема Міністерства Закордонних справ УНР зберігалися у Тарнові, потім у Кракові, а з 1945 року були перевезені до Києва [9, С. 281-290]. До 1945 року частина документів дипломатичних представництв УНР зберігалася у Празі, а згодом перевезена до Києва. Ці документи пройшли «науково-технічну обробку» вже в архівах Харкова, 1969 року вони знову були перевезені до Києва. Детальна історія про рух і формування архівних фондів УНР представлена у монографії Марини Палієнко «Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій)» (2008) [9]. Але збирання архівів УНР розпочалося зі створення у Харкові 1922 року Центрального архіву революції, до якого на початку 1924 року були надіслані фонди УНР від Кам'янець-Подільського окружного архіву Державного політичного управління [21, Арк. 20, 30]. Працівники галузевого архіву СБУ працівники повідомили, що неможливо знайти документи про час, місце та обставини, за яких спецслужби більшовиків захопили архіви УНР, оскільки вагон архівів «ГПУ» згорів під час евакуації з Києва.

Для аналізу політики європейських держав до України в ЦДАВО найбільш цінним є фонди: № 3696 «Міністерства Закордонних Справ УНР», № 3603 «Делегація УНР на Мирній конференції в Парижі», № 3619 «Посольство УНР в Берліні», № 3697 «Дипломатична місія УНР в Латвії (Ризі)», а також № 4211 «Дипломатична місія УНР в Швейцарії (Берні)». У цих фондах представлена внутрішня (довіді міністру закордонних справ, листування українських дипломатів, телеграми, інструкції, обіжники (циркуляри), політичні огляди з міжнародних питань) та зовнішня (договори, меморандуми, ноті, декларації) дипломатична документація УНР за 1918-1921 роки.

Історія формування зовнішнього політичного представництва України за кордоном представлена в «Огляді становлення Міністерства Закордонних Справ і дипломатичних представництв УНР протягом 1918-1921 років» Отто Ейхельмана, товариша (віце-міністра) закордонних справ УНР [20, Арк. 2-4]. У зовнішніх документах українських дипломатичних представництв 1919-1921 років Україна називалася «Українська Народна Республіка», «Українська Демократична Республіка», або «Українська Республіка». Втім в історіографії найбільш поширеною була «Українська Народна Республіка». Зміна внутрішньої політики як наприклад правління Центральної Ради, гетьманування П. Скоропадського, діяльність українського парламенту «Трудовий Конгрес», який передав свої повноваження колегіальному органу «Директорія» у зв'язку з початком війни Росії проти України, не впливали на статус України як суб'єкта міжнародних відносин.

У передмовах до фондів ЦДАВО № 1 «Верховна Рада України», № 2 «Кабінет Міністрів України», № 4 «Управління уповноваженого Народного Комісаріату Закордонних справ РСР на Україні» зазначається, що значна частина документів за 1918-1919 роки втрачена у зв'язку з евакуацією архівів на Урал під час Другої світової війни. На початку 1924 року акти про прийом архівів від Центрального Виконавчого Комітету, Ради Комісарів, комісаріату закордонних справ до «Центрального архіву революції» подається мала кількість документів. На відміну від архівів УНР, архіви УССР не захоплювалися, а спокійно передавалися від державних інституцій до архіву. Кількість документів до евакуації суттєво не відрізнялася від кількості документів після реевакуації.

Документів про ставлення європейських держав до «Української Советської Соціалістичної Республіки» немає. Це можна пояснити відсутністю до початку 1921 року в більшовицькому уряді в Україні зовнішньополітичного відомства та дипломатичних представництв за кордоном. На підставі аналізу документів у перших описах вищезазначених фондів №№ 1, 2, 4 можна стверджувати, що зовнішня як і внутрішня політика «Української Советської Соціалістичної Республіки» (далі – УССР) визначалися «Російською комуністичною партією (більшовиків)» та урядом «Російської Советської Федеративної Соціалістичної Республіки» (далі – РСФСР). А взаємини між РСФСР і УССР були скоріше відносинами центру з регіональним представництвом ніж повноцінними відносинами між двома самостійними республіками. Навіть у монографії «Десять лет советской дипло-

матии (акты и документы)» виданій 1927 року літературним відділом комісаріату закордонних справ РСФСР, зовнішньополітичне представництво УССР називається «иностранным отделом» [5, С. 14-15]

Опубліковані у збірнику «Польско-советская война 1919-1920 (ранее неопубликованные документы и материалы)» (1994) документи доводять, що саме Росія створила УССР. Так, Г.Чічерін комісар закордонних справ РСФСР аж 26 лютого 1920 року наполягав на формуванні зовнішнього відомства хоча б «на папері», інакше відсутність такого комісаріату зовнішніх справ сприймалася б як доказ відсутності державної самостійності УССР [10, С. 54]. Перший наказ по комісаріату закордонних справ УССР вийшов лише 20 лютого 1921 року [15, Арк. 1], але це не заважало видавати зовнішні дипломатичні документи від імені УССР. Коли В.Винниченко, як голова комісаріату закордонних справ УССР, влітку 1920 року намагався знайти приміщення свого відомства, Х.Раковський, голова уряду УССР, доводив відсутність потреби у фактичному існуванні комісаріату. Він навіть зізнався, що про свій підпис під нотами сам дізнавався «post factum» [3, С. 56-71].

До серпня 1921 року зовнішній зв'язок УССР здійснювався через Російське представництво в Ризі [17, Арк. 75]. Усі дипломатичні документи від імені УССР готувалися в Москві. У фонді № 4 ЦДАВО зберігаються телеграми, надіслані Х.Раковському для ознайомлення [16, Арк. 1-24], бо у збірниках «В защиту Советской Украины», «Советская Украина и Польша» та «Советские Россия-Украина и Румыния», виданих 1921 року стояв його підпис як комісара закордонних справ і голови більшовицького уряду в Україні. На вирішальній ролі російської дипломатії та армії у встановленні більшовицької влади в Україні наголошувалося навіть в комуністичній історичній літературі у перших роботах про зовнішню політику УССР [13, С. 23-25] [14, С. 3-4].

Отже на підставі документального аналізу слідє, що УССР – це маріонеткова держава з фіктивним урядом створена Росією на окупованій російською (більшовицькою) армією українській території. Саме тому під Україною слід розуміти УНР, а не до УССР.

В українській історіографічній традиції існує відмінність у дослідженні зовнішньої політики України. У роботах міністрів та дипломатів УНР політика європейських держав до України в першу чергу залежала від результатів війни з Росією [6], [2], [1]. У сучасних монографіях війна з Росією або взагалі не розглядається [12], [7, С.26-51], або розглядається на рівні напрямків зовнішньої політики України [4], [11, С.3-16].

В сучасній українській історіографії популярною залишається теза, що держави Антанти не визнавали Україну. Тим не менше європейські уряди неофіційно вели переговори з українськими та російськими (більшовицькими) представниками на мирних конференціях в Сан-Ремо (Італія), Спа (Бельгія), а також при зустрічах в Лондоні, Парижі та інших європейських столицях. Приватні розмови, зазначені у звітах дипломатів, більш інформативні за офіційні публічні документи, бо в них представлена не декларативна, а реальне співвідношення сил, потенціал та наміри національних урядів у своїх зовнішньополітичних чи військових акціях.

За результатами роботи мирної конференції в Парижі, Україна не визнавалася самостійною державою, а розглядалася лише як складова частина Росії. У проект мирного договору не передбачалося навіть автономії у складі Росії, не кажучи вже про існування самостійної української держави. У зв'язку з цим Г.Сидоренко, голова делегації УНР, подав ноту-протест голові мирної конференції Ж.Клемансо, в якій звернув увагу на бажанні Антанти відновити «Велику Росію» [27, Арк. 55-57].

Рішення Ради Антанти були офіційною позицією для всіх європейських держав. Серед членів «Ради П'ятьох» Антанти самостійна Україна сприймалася як німецько-більшовицька авантюра купки недоспілих політиків, а український народ вважався темним і національно несвідомим. Таке уявлення про Україну поширювали польські дипломати та представники небільшовицької Росії в Парижі та Лондоні. Детальне обґрунтування цих висновків представлено у першій доповіді М.Тишкевича на посаді голови делегації УНР в Парижі [23, Арк. 23-27]. Після візитів М.Тишкевича до президента Франції, маршала Ф. Фоша та інших впливових діячів в Парижі, уряд і армію УНР почали розглядати як антибільшовицьку силу.

Після капітуляції армій О.Колчака та А.Денікіна, Великобританія залишила спроби підтримки військової інтервенції в Росії, а Франція за допомогою ще армії П.Врангеля намагалася відбудувати «Єдину і неподільну Росію». Наприкінці 1919 року держави Європи вимушені були вже рахуватися з існуванням більшовицької Росії. У розмові з міністром закордонних справ Бельгії голова дипломатичної місії УНР в Брюсселі

А. Яковлів доводив, що «єдиної, неподільної Росії» давно вже не існує, бо de facto вже було визнано незалежність балтійських та кавказьких держав, а Бессарабію передано до складу Румунії [31, Арк. 1-5].

Уряд УНР за результатами Мирної конференції в Парижі, уряд УНР розраховувати на дипломатичну і військову допомогу європейських держав в оборонній війні України проти Росії. Протягом 1919 року український уряд двічі надсилав своїх представників до Росії з метою встановлення мирних відносин. Перша дипломатична місія УНР на чолі з С. Мазуренком виїхала до Москви у січні 1919 року для переговорів з представниками уряду РСФСР і більшовицької партії. На засіданнях російсько-української мирної конференції протягом 17 січня – 4 лютого 1919 року основними були питанням припинення наступу російських військ на територію України і відновлення київських мирних переговорів, призупинених у червні 1918 року [11, С. 229-257]. Після захоплення російською армією Києва, українська делегація, в знак протесту припинила переговори в Москві.

Вже Друга військова делегація від УНР прибула до Москви у грудні 1919 року з метою припинення військових дій проти більшовицької армії і обговорення можливості об'єднання української і російської армії проти військ А. Денікіна. Українські представники були прийняті неофіційно, а тому переговори носили інформаційний характер. У розмові з Н.Крестінським було з'ясовано, що Росія не допустить існування самостійної «Великої (Наддніпрянської) України». У грудні 1919 року, одразу після від'їзду військової делегації УНР, на засіданні більшовицької партії було прийнято рішення про створення «Всеукраїнського революційного комітету» – майбутнього уряду УССР [8, С. 549–551]. Більше того, від імені України уряд Росії виступив з мирними пропозиціями до Польщі. У ноті уряду УНР від 17 лютого 1920 року до польського міністерства закордонних справ зазначалося, що Україна воює не проти Польщі, а проти Росії, яка всупереч волі українського народу намагається окупувати Україну і включити її до складу Росії. Будь-які спроби приватних організацій представляти уряд України не мають законних підстав і є узурпацією [22, Арк. 1-4].

У листі до М.Тишкевича 17 лютого 1920 року С.Петлюра писав, що Польща війни з Росією може не витримати, а для формування української армії необхідні були набої та обмундирування. Серед більшовицького війська війна проти армії УНР непопулярна, в зв'язку з чим планувалося за допомогою агітації деморалізувати більшовицьке військо [29, Арк. 97-103]. А у листі до К. Мацієвича 22 лютого 1920 року А.Лівицький іронізував, що російський більшовицький уряд веде мирні переговори з «білогвардійською» Фінляндією і «буржуазними» Естонією, Литвою, Латвією і Польщею, але з самостійним соціалістичним урядом УНР не бажає говорити. При такій позиції Росії до України, як писав А.Лівицький, неможливо говорити про мир, а тільки про визвольну війну [25, Арк. 1-3]. Відповідно до пропаганди та агітації комуністичної партії, під термінами «білогвардійські» і «буржуазні» слід розуміти «небільшовицькі», а отже «ворожі» більшовицькій Росії держави.

Впливові європейські політики після військових невдач армії А. Денікіна і втрати надій на відновлення «єдиної і неподільної Росії» не поспішали визнавати самостійну Україну як противагу більшовицькій Росії. Наприклад, президент Франції О.Мільеран свій мотив пояснив «небажанням дратувати Росію визнанням самостійності України» [29, Арк. 120-126]. На конференції у Сан-Ремо маршал Ф. Фош у приватній розмові з М.Тишкевичем заявив, що Франція готова б визнати Україну, але у своїй зовнішній політиці вимушена дивитися на Англію. На цій же конференції Ф.Керр, особистий секретар Д. Ллойд Джорджа, при зустрічі з А.Марголіним зазначив, що Англія не бажає втручатися до української війни, але згодна визнати самостійність України за умови повернення українською армією Києва та Одеси [28, Арк. 15-16].

На відміну від Англії та Франції існування самостійної України було в інтересах Румунії, Польщі та Чехословаччини, бо ці держави, як підкреслював представник Румунії у Швейцарії, не бажали «Великої Росії» [26, Арк. 7]. Голова уряду Румунії О. Вайда-Воевода неодноразово говорив у Парижі, що Румунія, Польща і Україна – це три необхідні держави на Сході Європи. За його словами Україні він радив порозумітися з Польщею, бо зовнішню політику Румунія також вимушена узгоджувати з Польщею [29, Арк. 109-112]. За результатами Першої світової війни Франція створила Польщу як противагу Німеччині і для представництва своїх інтересів у Східній Європі. На мирні переговори дипломатична місія УНР з огляду на важливий статус Польщі в Європі прибула до Варшави ще 8 жовтня 1919 року. На підставі домовленостей з Польщею, уряд УНР сподівався купити в неї військове майно для озброєння армії і самостійної визвольної війни. Втім, свій погляд на озброєння армії УНР найкраще висловив польський консул в Ризі: «Але як-же так, допомогти

українцям сформувати своє військо і пустити його самого йти, а собі від того нічого не мати» [7, С. 382].

Підписання політичної та військової конвенції, відповідно 21 квітня і 24 квітня 1920 року між Польщею і Україною давало підстави українському уряду розраховувати на військову допомогу Польщі. У листі до М.Тишкевича 27 квітня 1920 року А.Лівицький сподівався, що факт підписання польсько-українського договору вплине на позитивне ставлення держав Антанти до самостійної України [30, Арк. 18-23]. Відповідно до четвертої статті політичної конвенції Польща зобов'язувалася не підписувати жодних міжнародних договорів проти України [7, С. 397]. У польській і, навіть, українській історіографії популярною є теза, що Варшавська угода не легітимна, бо не була ратифікована польським сеймом. Але у тексті документу зазначено, що договір вступає в силу після його підписання, і жодних додаткових умов не передбачалося [7, С. 397].

На Мирній конференції в Спа у липні 1920 року позиції європейських держав щодо визнання України не змінилися. У приватній розмові дані М.Тишкевича про півмільйона загиблих і мільйон поранених українців у війні проти Росії не вплинули на Ф.Керра [18, Арк. 207-208], Бо англійський дипломат заявив А.Марголіну, що українська справа це внутрішня справа Росії [18, Арк. 209]. Зовнішня політика Франції продовжувала узгоджуватися з Англією, хоча секретар О. Мільерана запевняв, що визнання України Францією безпосередньо залежало від успіхів на фронті [24, Арк. 23-25, 44-46]. У цьому випадку доцільно процитувати адмірала УНР К. Остроградського в розмові з французьким генералом у травні 1920 року в Бухаресті: «Нам треба не прихильності, а чобіт і набоїв ... будь-які розмови про теоретичну прихильність до нас – пусті слова ... не треба зараз турбуватися за гроші, ми достатньо багаті, а головніше чесні і свої борги платитимемо і обов'язки виконаємо» [19, Арк. 6]. За повідомленням Є.Голіцинського, голови дипломатичної місії УНР до Естонії, а перед цим до США, Антанта вже у лютому 1920 року, не те що воювати, а навіть фінансово нікому допомогти б не змогла у війні проти Росії [7, С. 385-386].

Під загрозою зимової кампанії проти Росії, Польща визнала на території України маріонетковий більшовицький уряд. З підписанням Ризького прелімінарного договору 12 жовтня 1920 Польща не тільки не виконала, а навіть порушила свою частину зобов'язань перед Україною за політичною конвенцією від 21 квітня 1920 року.

У приватній розмові з Р.Смаль-Стоцьким, виконуючим обов'язки посла УНР в Берліні англійський дипломат спробував пояснити нейтралітет європейських держав щодо визвольної війни України проти Росії після Ризького прелімінарного договору. Він зазначив, що Україну не визнає жодна європейська держава, бо це означатиме в майбутньому неминучий конфлікт з Росією [18, Арк. 523-531]. Європейські держави намагалися уникнути будь-якого військового конфлікту з Росією, а тому жодну країну, утворену на території колишньої Російської імперії, не було прийнято до «Ліги Націй». Всі члени «Ліги Націй», у відповідності до десятого пункту статуту, повинні були забезпечувати недоторканість своїх територій. Наприклад, за умови нападу Росії на держави Балтії та Кавказу, усі члени «Ліги Націй» вимушені були б оголосити війну Росії.

Аналіз дипломатичних документів дає підстави стверджувати, що політика європейських держав до України залежала від результатів оборонної війни проти Росії. Для європейських держав було прийнятним будь-яке рішення Росії щодо новоутворених держав на території колишньої Російської імперії, якщо б воно гарантувало мир на Сході Європи. Саме тому за результатами Ризького прелімінарного договору 12 жовтня Польща визнавала маріонетковий, створений Росією, більшовицький уряд в Україні, а 6 грудня 1920 року в Женеві всім державам, утвореним на території колишньої Російської імперії було відмовлено членство в Лізі Націй.

Список використаних джерел

1. Application of the Ukrainian Republic for Admission to the League of Nations = Demande D'Admission Dans La Sociétté Des Nations De La République Ukrainienne / Avec la preface de Roman Smal Stotsaki. – Paris: Association Ukrainienne pour la Sociétté des Nations, 1930. – 25 p.
2. Vers l'indépendance de l'Ukraine (étude sur l'évolution politique du pays) / par Alexander Choulguine. – Paris: Association ukrainienne pour la sociétté des Nation siege a l'Etranger. – 32 p.
3. Винниченко В. Єдиний революційно-демократичний фронт // Нова Україна. – 1923. – січень-лютий. – С. 54-71.
4. Дацків І. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів, 1917-1923 рр.: Монографія / І. Б. Дацків. – Т. : Астон, 2009. – 519 с.
5. Десять лет советской дипломатии (акты и документы). – М.: Издание Литиздата Наркоминдела, 1927. – 124 с.

6. Договір Ліги Націй / Передмова Андрія Лівицького. – Париж: Українське товариство прихильників Ліги Націй, 1930. – 27 с.

7. Історія української дипломатії: перші кроки на міжнародній арені (1917-1924 рр.): документи і матеріали / упоряд. док.: Андрієвська Л. [та ін.]; редкол.: К. Грищенко (голова) [та ін.]. – К.: Вид-во гуманіст. л-ри, 2010. – 592 с.

8. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – К.: Темпора, 2003. – 608 с.

9. Палієнко М. Архівні центри української еміграції (створення, функціонування, доля документальних колекцій) / М. Палієнко. – К.: Темпора, 2008. – 688 с.

10. Польско-советская война 1919-1920 (ранее неопубликованные документы и материалы) в двух частях / Ред. И. Костюшко. – М. 1994. – Ч. 1.

11. Сергійчук В. Неусвідомлення України. Ставлення світу до Української державності: погляд у 1917-1921 роки з аналізом сьогодення. Видання друге, доповнене. – К.: ПП Сергійчук М.І., 2012 – 872 с.

12. Соловйова В. Дипломатична діяльність Українських національних урядів 1917-1921 рр.: Монографія / В. Соловйова. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 394 с.

13. Удовиченко П. З історії зовнішньої політики УРСР (1919-1922 рр.) / П. Удовиченко – К.: Видавничство Київського державного університету імені Т.Г.Шевченка, 1957. – 80 с.

14. Українська РСР на міжнародній арені. Збірник документів (1917-1923). / Відп. ред. В. Корецький – К.: Наукова думка, 1966. – 543 с.

15. ЦДАВО Ф. 4. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1.

16. Там само. – Спр. 626. – Арк. 1-24.

17. Там само. – Спр. 670. – Арк. 75.

18. Там само. – Ф. 1429. – Оп. 2. – Спр. 18. – Арк. 207-208.

19. Там само. – Спр. 23. – Арк. 6.

20. Там само. – Ф. 3205. – Оп. 1. – Спр. 59. – Арк. 2-4.

21. Там само. – Ф. 3357. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 20, 30.

22. Там само. – Ф. 3512. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 1-4.

23. Там само. – Ф. 3542. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 23-27.

24. Там само. – Ф. 3603. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 23-25, 44-46.

25. Там само. – Ф. 3696. – Оп. 1. – Спр. 170. – Арк. 1-3.

26. Там само. – Спр. 177. – Арк. 7.

27. Там само. – Спр. 40. – Арк. 55-57.

28. Там само. – Ф. 4211. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 32-34.

29. Там само. – Спр. 15. – Арк. 120-126.

30. Там само. – Спр. 34. – Арк. 18-23.

31. Там само. – Спр. 5. – Арк. 1-5.

* * *

УДК 930.1 (470) «20/21»: 94 (477) «16-18»

Володимир Маслак, канд. історичних наук, доцент, завідувач кафедри українознавства, Кременчуцький національний університет ім. Михайла Остроградського, Україна, Кременчук

Вплив образу ранньомодерної України в російській та польській історіографії початку ХХІ ст. на формування історичної пам'яті в сучасному українському суспільстві

Проаналізовано вплив доробку сучасних російських та польських істориків в ділянці дослідження ранньомодерної української історії на формування історичної пам'яті в Україні. Досліджується образ ранньомодерної України в новітній польській та російській історіографії.

Ключові слова: історична пам'ять, історіографія, ранньомодерна історія, дослідження, історики.

Владимир Маслак. Влияние образа раннемоде́рной Украины в российской и польской историографиях на формирование исторической памяти в современной украинском обществе

Проанализировано влияние разработки современными российскими и польскими историками проблематики раннемоде́рной украинской истории на формирование исторической памяти населения Украины. Исследуется образ раннемоде́рной Украины в новейшей российской и польской историографиях.

Ключевые слова: историческая память, историография, раннемоде́рная история, исследования, историки.

Volodymyr Maslak. The Impact of the Early Modern Ukraine's Image in the Russian and Polish Historiography on the Formation of the Historic Memory in Contemporary Ukraine

The article deals with the study of the impact of the contemporary Russian and Polish historiography of the Early Modern Ukrainian History on the Ukrainian's historic memory. The image early Modern Ukraine in the newest Russian and Polish historiography is analyzed.

Keywords: historical memory, historiography, early modern history, research, historians.

Ранньомодерні часи та їхній образ, без сумніву, є ключовими для формування історичної пам'яті в сучасній Україні, як, зрештою, і в більшій частині європейського континенту. Адже саме тоді відбулися події і процеси, які на кілька століть визначили ходу української історії і які досі посутньо впливають на розвиток України та сусідніх територій. Відновлення Української держави у вигляді Гетьманщини (Української козацької держави), переінакшення під дією цього чинника східноєвропейської рівноваги, потрапляння українських земель в орбіту Московії, знищення української державності в другій половині XVIII ст., вироблення в Російській імперії системи легітимізації зверхності над українським світом – усе це, а також інші обставини гучно відлунюють на сучасній канві української дійсності. Відповідно інтерпретації ранньомодерної доби в історіографії надзвичайно важливі для формування сприйняття широким загалом українців духу української історії, а отже й спрямованої в сьогоднішню та майбутню історичної пам'яті. Крім того, сучасна геополітична ситуація не сприяє зниженню впливу позанаукових чинників на творення історичного образу української історії. Скажімо, Росії, яка так і не відмовилася від претензій на включення українських земель до свого складу, й далі залежить на обґрунтуванні своїх «історичних» прав та поданні ранньомодерної української історії як іманентного руху з обох боків до українсько-російського поєднання. З огляду ж на те, що українська історіографія в цій ділянці завжди розвивалася в гострій конкуренції з російською та польською історичними науками, концепції, притаманні двом останнім, чинили й чинять чималий вплив не тільки на наукове освоєння минулого, а й на історичну пам'ять українців.

Нині, коли в інформаційному суспільстві стають щораз тіснішими взаємозв'язки, чим раз полегшується доступ до наукового доробку вчених з різних країн, миттєво поширюються різноманітні ідеологічні напрацювання вплив російських та польських істориків на формування гуманітарного клімату в Україні зростає ще більше. І це стало важливим чинником еволюції уявлень українців про своє минуле, а конкуренція між історіографіями на ниві наукового освоєння українського минулого набуває дедалі більшого прикладного ідеологічного значення.

На сучасному етапі, як відомо, найповажнішими завданнями в царині формування історичної пам'яті полягають у позбавленні від намулу спадщини, винесеної з радянських часів, в утвердженні україноцентричного погляду на українське минуле, почуття «нормальності» української історії, патріотизму й соціального оптимізму, і водночас толерантності до сусідів. Як співвідносяться з цими завданнями впливи, що струмують від сучасної польської та російської інтерпретації української складової ранньомодерної доби?

Насамперед важливо відзначити, що ці інтерпретації вийшли за рамки поля, в якому розвивалися до 90-х рр. XX ст. обидві істо-

ріографії й пропонують низку підходів. Монополія нав'язуваної згори опції впала. Можна спостерігати амбівалентні впливи. Одні з них почасті узгоджуються з основним рішучим впливів української історіографії, інші – діаметрально суперечать йому, треті – пропонують ще відмінніші моделі.

В основі різновекторності лежить докорінна зміна умов розвитку історіографії. Після зруйнування залізної завіси була переінакшена сама гуманітарна атмосфера, суттєво ослаб тиск політичних чинників, розпочалася доба перехресних впливів новітніх і не дуже західних методологій. Знайомство із західним історіописанням потягнуло за собою процес поступового опанування новітнього дослідницького інструментарію. З іншого боку, вплинув різючий сплеск розвитку української історіографії, де різко зросло зацікавлення ранньомодерною добою. В Україні з'явилася низка різного ґатунку праць з історії українського козацтва, Гетьманщини, урбаністики, були реанімовано студії з історії еліт, ідеології, політичних концепцій ідеї, ментальності, що дозволило вивести на якісно інший проникнення в історичні процеси тих часів. Не менш важливий вплив мала різка активізація археографічної діяльності. Побачили світ фундаментальні археографічні публікації на кшталт серійних видань: «Український козацький дипломатичний», «Архів Коша Нової Запорозької Січі», «Джерела з історії Південної України XVIII-XX ст.» тощо. А відтак було радикально розширено актуалізовану джерельну базу, що також не могло не потягнути за собою просідання попередніх концепцій. Зрештою, підштовхувала давня конкуренція між українською, російською та польською історіографіями.

У підсумку в таборі російських та польських істориків відбулася еволюція підходів до ранньомодерної української історії. Навіть обґрунтування, які випливають з попередніх опцій, нині освіжуються під впливом зазначених вище чинників та осучаснюються. Проте найприкметнішою ознакою теперішньої ситуації є поява нових дослідницьких парадигм, які подають нове бачення низки ключових проблем і впливають на формування історичної пам'яті росіян, поляків та українців в інших тонах, ніж це було досі.

У першу чергу варто наголосити на тому, що в обох історіографіях відбулося переосмислення концепції державності / бездержавності Гетьманщини, що задає саму тональність сприйняття епохи. Польські історики нарешті визнали факт існування Української держави. Відбувається еволюція навіть на рівні термінології. Поруч з колишнім безликим униканням типологізації Гетьманщини в контексті моделей організації суспільства та влади ранньомодерних часів та вживанню стосовно Гетьманщини лише означників «Військо Запорозьке» та «Козаччина» пробиває дорогу оперування поняттям «Козацька держава» [7, с. 67]. Мовиться про характер та перспективи розвитку української державності. У російській історіографії завдяки головно петербурзькій дослідниці Т.Таїровій-Яковлевій [18; 19] питання про державний характер Гетьманщини перейшло з площини історіографічної дивини на орбіту з'ясування особливостей устроєвої моделі держави, та ступеня її незалежності. Навіть помірковані дослідники Б. Флоря, К. Кочегаров, Є. Анісімов, А. Алмазов, за замовчанням фіксують державний характер дітища Богдана Хмельницького [1, с. 32; 2, с. 4-5; 8, с. 9-10; 13, с. 5]. Останній, зокрема, попри потрактування українсько-російських договорів другої половини XVIII ст. як таких, що не сприймалися в Москві за власне угоди, визнає Військо Запорізьке «одночасно військовою організацією українських козаків, і автономним державним утворенням, а гетьман і представники старшини мали як військовою, так і цивільну владу» [1, с. 32]. У такий спосіб сучасна російська історіографія фактично завершила рух до постулювання факту існування ранньомодерної Української держави, який почався ще в XIX ст., важливою віхою в яких були студії істориків права над Переяславською радою та Березневими статтями.

Наступним знаковим кроком, який посутньо впливає на загальну атмосферу формування історичної пам'яті українців є утвердження як в Росії, так і в Польщі концепту про усвідомлення новою українською елітою, яка сформувалася на базі козацтва тягlostі української історії та Гетьманщини як спадкоємниці Русі. Під цим кутом в обох історіографіях зростає увага до Гадяцької унії 1658 року, яка пропонувала якісно іншу альтернативу для України, та й цілої Східної Європи, ніж переяславсько-московська система 1654 року [5-7; 9-10; 18-20; 22-23]. Ювілей Гадяча 1658 р. був позначений двома спільними українсько-польськими конференціями за участю російських істориків. У польській історіографії з новою силою розгорілася дискусія про те, чи мали шанси ідеї, закладені до первісного тексту унії, укладеного в таборі під Гадячем з Великим князівством Руським включно на втілення, наскільки спізнилися як навпаки випередили час складові гадяцького комплексу [20, с. 114-116; 22, с. 2; 23, с. 6-34]. Та в будь-якому випадку сам факт виведення польськими істориками, а також Т. Таїровою-Яковлевою українського питання на

рівень розмов про генетичний зв'язок Гетьманщини з державністю руських часів та окреслення альтернативних сценаріїв для Гетьманщини підкріплює зусилля українських істориків, які працюють у цьому напрямкові, формуючи відповідний історіографічний образ українського минулого, а отже й чинник впливу на історичну пам'ять українців. До всього Д. Колодзейчик розглядає і третій варіант – турецький протекторат, вважаючи останній найвигоднішим у тих умовах для українських гетьманів [7, с. 79].

Підсилює дію цього фактору поява в польській та російській історіографіях аналізу подій української громадянської війни другої половини XVII ст. кризь призму еволюції Гетьманщини та інтересів державницьки налаштованої старшини зберегти суверенітет щойно збудованої держави. Новим трендом стала думка про хибність поділу нової української еліти на промосковські та пропольські орієнтовану. Аналіз Т. Таїровою-Яковлевою орієнтаційних настроїв старшини та щільне вписування їх в канву Руїни дозволило зробити висновок про те, що в основі позиції різних угруповань лежали економічні інтереси, помножені на політичну культуру, життєві амбіції та власні уявлення про місце Гетьманщини серед сусідів [18, с. 108-147; 19, с. 11-89, с. 139-224]. Схожі підходи обстоює П. Кроль, вбачаючи в розгортанні Руїни перехресну дію багатьох чинників, а не засадничі орієнтації старшини на Москву чи Варшаву [25].

Важливою ланкою трансляції в суспільства модифікованого образу ранньомодерної України є новачки внесені польськими дослідниками в уявлення про міжконфесійні стосунки в Речі Посполитій, зокрема і в Україні, та про причини української Національно-визвольної війни середини XVII ст. Хоча тез про релігійну напругу не бракувало й раніше, але вдумливий аналіз Т. Кемпоу релігійної ситуації в державі «двох народів» на зламі XVI – першій половині XVII ст. не залишає сумнівів в паперовості релігійної толерантності та цілеспрямованому переслідуванні православних як надзвичайно загрозливому в ті часи для самого виживання українського світу» [24]. Х. Літвін, аналізуючи колонізаційні процеси на Правобережній Київщині, Брацлавщині та Лівобережжі, надзвичайно випукло показав її вплив на радикалізацію станової та етнічної напруги у вибухонебезпечних козацьких краях [26; 27]. Саме 30-ті рр. XVII ст., коли згадані вище терени накрила хвиля формування тут магнатських латифундій стали переломними як для козацтва, так і для дрібної української шляхти. Обидва прошарки українського соціуму відчули смертельну загрозу для свого подальшого існування як груп, що піднімаються над загальним залежного населення. А той факт, що магнатами були або етнічні поляки, або спольщені українські князі доповнював соціальну напругу етнічною. Під таким кутом події середини XVII ст. набувають в польській історіографії цілком інакшого вигляду, ніж колишні спрощення до рівня козацького бунту за власні привілеї, наближаючись до традиційної позиції української історіографії і постаючи за вияв не лише станових, а й устремлінь забезпечити умови для збереження українського світу від загрози розчинення в польському етнічному морі.

Водночас на руйнування давнього й старанно культивованого в російській історіографії образу України, яка прагне навіки поєднатися з Московською державою, та нібито сильного відчуття в українському та російському суспільствах етнічної спорідненості та всеохопної близькості працює доробок Т. Опаріної. Досліджуючи реальне сприйняття в Московії православних українців, яких насправді при виході на «государеве ім'я» перехресчували, демонструючи тим самим їхню «чужість», історик наочно показує наскільки різними були одновірні сусіди [12, с. 21-44]. Коли ж перейти на рівень еліт, цивілізаційні відмінності стануть ще помітнішими [11].

Ще одним ключовим фактором є поява в російській історіографії нової опції сприйняття Івана Мазепи. Рубіжними стали науково-популярна та суто наукова монографії Т. Таїровою-Яковлевої [15; 16]. Прикметно, що перша з них витримала два перевидання в серії ЖЗЛ («Жизнь замечательных людей»), на противагу традиційній канві російської історіографії дослідниця розглядає поведінкові стратегії І. Мазепи кризь призму тогочасних європейських політико-правових уявлень про стосунки між володарями, права суверена, легітимні підстави вийти з-під зверхності сюзерена, стратегічні інтереси Гетьманщини, традиції політичної культури еліти Гетьманщини, модернізаційні зусилля Петра I й нові загрози для самодостатності останньої. Образ І. Мазепи, виписаний дослідницею, різко контрастує зі стереотипом «вірломного зрадника», а відтак викликав доволі широку інтелектуальну дискусію в Росії. Сам по собі він руйнує концепцію неухильного єднання українців та росіян, подає Гетьманщину початку XVIII ст. не органічною складовою Російської імперії, а державою зі власною елітою, політичними концепціями, ідеєю внутрішньої самодостатності та поєднання з Росією лише особою царя-зверхника без розчинення в російському світі з усвідомлюваним старшиною правом змінити зверхника.

Розглянуті вище ключові новачки в російському та польському історіографіях суттєво підважують колишні стереотипи, які транслювалися в історіографічний простір, а через нього потрапляли до ідеологічних схем та в царину формування історичної пам'яті. Сучасний російський та польський образи ранньомодерної України позбавлені одноманітності. Конкурують старі й нові підходи, що провокує появу позитивних тенденцій з погляду еволюції стратегій пам'яті в Україні. Попередні концепції, спрямовані на викривлене сприйняття української історії очима сусідів потрапили під потужний науковий тиск в тому самому таборі, звідки походять. І це має непересічне психологічне та інтелектуальне значення. Показово, що основні праці Т. Таїровою-Яковлевої та деякі важливі студії польських істориків масово поширюються в Україні, сприяючи кращому ознайомленню з концепціями. Фактично відбувається зближення поглядів російських та польських істориків нової хвилі з українськими істориками, що не може не витворювати нове тло як суто в науковій площині, так і на ниві масової свідомості

Список використаних джерел

1. Алмазов А. С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672–1687) / А. С. Алмазов. – Москва, 2012. – 288 с.
2. XVII-XVIII веках // Украина в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – 2005. – Випуск 5. – С. 607-622.
3. Артамонов В. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709-1714) / В. Артамонов. – Москва, 1990. – 510 с.
4. Артамонов В. Вторжение шведской армии на Гетманщину в 1708 р. Образы и трагедии гетмана Мазепы / В. Артамонов, К. Кочегаров, И. Курукин. – Санкт-Петербург, 2008. – 454 с.
5. Бобятинский К. Гадяцька унія в польській історіографії / К. Бобятинський // Гадяцька унія 1658 року. – С. 306-349.
6. Кемпа Т. Конфесійна проблема в Гадяцькій угоді / Т. Кемпа // Гадяцька унія 1658 року. – С. 128-146.
7. Колодзейчик Д. Tertium non datur? Турецька альтернатива в зовнішній політиці Козацької держави / Д. Колодзейчик // Гадяцька унія 1658 року. – 2008. – С. 67-80.
8. Кочегаров К. А. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире / К. А. Кочегаров. – Москва, 2008. – 468 с.
9. Кроль П. Коронна шляхта і Гадяцька унія / П. Кроль // Гадяцька унія 1658 року. – С. 148-176.
10. Коссаржецкий К. Велике князівство Литовське і Гадяцька унія / К. Коссаржецкий // Гадяцька унія 1658 року. – С. 177-227.
11. Опарина Т. А. Иван Наседка и политическое богословие киевской митрополии / Т. А. Опарина. – Новосибирск, 1998. – 346 с.
12. Опарина Т. Украинские казаки в России: единоверцы или иноземцы, (Микита Меркушевский против Леонтия Плещеева) / Т. Опарина // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Випуск 3. – С. 21-44.
13. Флоря Б. Н. Русское государство и его западные соседи (1655-1661 гг.) / Б. Н. Флоря. – Москва, 2010.
14. Таирова-Яковлева Т. Г. Гетманы Украины. Истории о славе, трагедиях и мужестве / Т. Г. Таирова-Яковлева. – Москва; Санкт-Петербург, 2011. – 470 с.
15. Таирова-Яковлева Т. Г. Мазепа / Т. Г. Таирова-Яковлева. – Москва, 2009. – 456 с.
16. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и Российская империя. История «предательства» / Т. Г. Таирова-Яковлева. – Санкт-Петербург, 2011. – 526 с.
17. Таирова-Яковлева Т. Г. Вольности шляхетские и казацкие: от отчины («Речь Посполитая») к «отчизне нашей малороссийской» / Т. Г. Таирова-Яковлева // Od Kijowa do Rzym. – S. 197-208.
18. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х рр. XVII ст. Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – Київ, 1998. – 447 с.
19. Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667) / Т. Яковлева. – Київ, 2003. – 644 с.
20. Chynczewska-Hennel T. Idea unii hadziackiej – pięćdziesiąt lat później / T. Chynczewska-Hennel // Kwartalnik Historyczny. – T. CIX. – 2002. – Z. 3. – S. 131-146.
21. Dzięgielewski J. Postanowienia komisji hadziackiej a zasady konstytucyjne Pierwszej Rzeczypospolitej / J. Dzięgielewski // 350-lecie unii hadziackiej. – S. 125-132.
22. Kaczmarczyk J. Hadziacz 1658 – kolejna uгода czy nowa unia? / J. Kaczmarczyk // Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze. Spotkania polsko-ukraińskie. Studia Ukrainica, 1994. – Warszawa, 1994. – Z. 2. – S. 21-35.
23. Kaczmarczyk J. Rzeczpospolita Trojga Narodów. Mit czy rzeczywistość. Uгода hadziacka – teoria i praktyka / J. Kaczmarczyk. – Kraków, 2007. – 342 s.
24. Kempa T. Wobec kontreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku / T. Kempa. – Toruń, 2007. – 564 s.

25. Kroll P. Od Hadziacza do Czudnowa. Kozaczazna mięsza Rzeczpospolita a Moskwą w latach 1658-1660 / P. Kroll. – Warszawa, 2008. – 368 s.
26. Litwin H. Napływ szlachty polskiej na Ukrainie 1569-1648 / H. Litwin. – Warszawa, 2000. – 324 s.
27. Litwin H. Równi do równych. Kijowska reprezentacja sejmowa 1569-1648 / H. Litwin. – Warszawa, 2010. – 212 s.
28. Litwin H. Od unii lubelskiej do III rozbioru Rzeczypospolitej. Rzeczpospolita a Ukraina. Szkice wydarzeń politycznych / H. Litwin // Między sobą. Szkice historyczne polsko-ukraińskie. – Lublin, 2000 – S. 96-124.
29. Mironowicz A. Kwestia prawosławia w uśleniach hadziackich i konstytucji zatwierdzającej / A. Mironowicz // 350-lecie unii hadziackiej. – S. 171-202.
30. Szwaba M. Litwa wobec unii hadziackiej 1658 roku / M. Szwaba // Studia Wschodnie. Prace Historyczne. – Wrocław, 1993. – T. II. – S. 18-44.

* * *

УДК 94 (477) «1932/33»: 303.446.4

Ірина Наумова, молодший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України, Український інститут національної пам'яті, Україна, Київ

Голод 1932–1933 рр. в національній пам'яті: сучасний вітчизняний історіографічний дискурс

Автор аналізує основні історіографічні тенденції в дослідженнях голоду 1932–1933 років в Україні.

Ключові слова: історіографія, дослідження, голод, національна, історична пам'ять.

Ірина Наумова. Голод 1932–1933 гг. в национальной памяти: современный отечественный историографический дискурс

Автор анализирует основные историографические тенденции в исследованиях голода 1932–1933 годов в Украине

Ключевые слова: историография, исследования, голод, национальная, историческая память.

Irina Naumova. The 1932–1933 famine in national memory: contemporary domestic historiographical discourse

Author analyzes the main historiographic tendencies in the research of the 1932–1933 famine in Ukraine.

Keywords: historiography, research, famine, national, historical memory.

За роки незалежності українська наука зробила суттєвий провир в царині дослідження однієї з найбільших гуманітарних катастроф людства – голоду 1930-х років в Україні. Динамічне просування у розкритті цієї болючої сторінки минулого українського народу стало можливим лише в умовах державної самостійності, демократизації духовного життя, об'єктивної потреби суспільства знати історичну правду. Іншим важливим чинником цього процесу стали відкриття архівів, виявлення нової документальної інформації, збирання свідчень очевидців трагедії. Все це склало досить поважну історико-джерельну базу вивчення надзвичайно складної у науковому, болісної в морально-психологічному і драматичної в політичному аспектах проблеми.

Питання голоду 1932–1933 рр. і досі є незавершеною сторінкою історії українського народу. До періоду «перебудови», до грудня 1987 р., коли перший секретар ЦК КПУ В. Щербицький був вимушений визнати факт голоду 1933 р., це питання офіційно в Україні взагалі не підіймалося. Ця обставина стимулювала початок наукового осмислення проблеми. В останні роки «перебудови» розпочалась систематизація документальних джерел і працівниками Інституту історії партії при ЦК Компартії України був підготовлений перший документальний збірник документів «Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів» [1], в якому було взято до аналізу близько 2,5 тис. документів. Це був перший значний внесок вітчизняних істориків у розробку зазначеної проблеми.

Своєрідно розкриваються питання про суть та причини голоду в фундаментальному збірнику документів Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України «Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 рр.» [2]. Збірник нараховує близько 400 документів. У ньому голод представлено у двох аспектах: як наслідок утвердження колгоспного ладу в Україні, а також як прояв сталінського геноциду проти українського народу.

Принципово новий період в історіографії голоду 1932–33рр. розпочався з 1991 р. Перед науковцями відкрилися нові матеріали, стали доступними архівні документи тощо. Однією з перших історіографічних робіт в період незалежності, присвячених голодомору, стала стаття В. Калініченко та Є. Яценко, в рамках якої здійснено короткий огляд усього відомого масиву наукової літератури з даної теми [3; с.15–27]. Головна особливість цього періоду, на думку Я. Калакура, полягає в тому, що: «по-перше, центр

досліджень голодомору переноситься безпосередньо в Україну; по-друге, створюється солідна документальна база і формується кадровий потенціал науковців нової, пострадянської, генерації для розгортання досліджень не тільки в центрі, але й у регіонах; по-третє, голодомор постає як українознавча проблема» [4; с.96–102]. Вже в 1993 році на міжнародній конференції в Києві українські дослідники визнали штучний характер голоду 1932–1933, його антиукраїнську на думку багатьох авторів спрямованість [5]. На міжнародній науково-практичній конференції «Голодомор-геноцид 1933р. в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків (Київ, листопад 1998р.) були представлені дослідження вітчизняних істориків в напрямку підтвердження оцінки Голодомору як геноциду українського народу [6]. Досліджуються причини цієї трагедії, але поступово на перший план виступає пошук мотивів проведення колективізації такими жорстокими методами. Утверджується нова думка про спеціально створений компартією геноцид саме українських селян і української нації. Таким чином, протягом 1991–1999 років склалось два основних підходи до висвітлення даної проблеми. Так, С. Кульчицький розглядав голод як форму державного терору, який застосовувався по відношенню до селян, які не бажали вступати в колгоспи. Репресивний характер політики вищого партійного керівництва дослідник пов'язував із особливостями комуністичної ідеології. Натомість Ю. Шаповал розглядав голодомор 1932–1933 рр. як засіб згортання українізації та викриття «нового національного ухилу» М. Скрипника. Протягом 1991–1999 років в українській історичній науці проблема голодомору виділяється в окреме поле наукових досліджень. Поступово розроблявся новий концептуальний підхід. Голодомор 1932–1933 років розглядався вже не як протиставлення ленінської та сталінської політики, а як зіткнення інтересів радянської влади й українського селянства. Головною причиною трагедії вчені називали насильницьку колективізацію, що призвела до повної дезорганізації сільського господарства країни. Поряд із дослідженням причин трагедії на перший план виступає проблема пошуку мотивів, що спонукали вище партійне керівництво та Й. Сталіна до здійснення політики колективізації такими жорстокими методами. Деякі історики вбачали глибинні причини голоду в самій комуністичній доктрині та її економічному підґрунті. Утверджується думка про спеціально створений компартією геноцид української нації.

Необхідно підкреслити, що українськими науковцями проведена кропітка робота з відновлення реальної картини голоду 1932–1933рр. в Україні. Перш за все, слід виділити документальні збірки на цю тему. Це, по-перше, «Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали» [7]; «Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник» [8]; «Голодомор 1932–1933 років і України: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали» [9] та ін.

Останнім часом дослідження проблеми голоду 1932–1933 рр. значно актуалізувались, до цієї теми звертається велика кількість істориків, соціологів, політологів, демографів, публіцистів, економістів. Фахівцями Одеської державної наукової бібліотеки ім. М. Горького, Інституту історії України НАН України, Фондації українознавчих студій Австралії випущено два бібліографічних покажчики, присвячених цій проблемі. Перший покажчик [10] охоплює роботи з 1932 по 2000 рік (понад 6000 позицій), другий [11] містить публікації з 2001 по 2006 рік (приблизно така ж цифра найменувань). Слід зазначити, що в дослідженні професора В. Солдатенка зроблена структурована статистика публікацій за двадцять останніх років щодо цієї теми. Наведені цифри, що видано 98 збірників документів, здійснено 118 публікацій окремих підбірок архівних та інших матеріалів, проаналізована кількість наукових публікацій, публіцистичних виступів, збірників спогадів та свідчень та інших джерел з проблем Голоду 1932-33 років на Україні [12; с.10]. На сучасному етапі дослідженням історіографії голодомору 1932–1933 років займаються А. Серпутько [13], К. Назарова [14] (захищені кандидатські дисертації за даною тематикою), Л. Слободян [15; с.83–88], Н. Ісакова [16; с.72–81] та ін.

Для подальшого розгляду історіографії голоду 1932–33 рр. слід зазначити, що проблема ця досліджувалась і досліджується науковцями в рамках двох концепцій: геноцидної та негеноцидної. Витоки так званої «геноцидної» версії голоду 1932–33рр. в Україні пов'язують з працями проф. С. Кульчицького. Його монографія «Ціна великого перелому» (1991р.) [17], а також його подальші роботи, пов'язані з популяризацією саме геноцидної версії подій. У 2002 році виходить в світ перша узагальнююча колективна праця вітчизняних істориків-прибічників «геноцидної» версії цих подій «Голод 1932–33 рр.: причини та наслідки» [18]. Серед науковців, які дотримувались саме такої версії подій, слід назвати В. Марочка, В. Головка, А. Портнова, В. Сергійчука,

Г. Єфіменко, В. Верстюк, Ю. Шаповала, Л. Гриневич, Ю. Мицик, Л. Гриневич та ін.

До прибічників так званої негеноцидної, умовно «індустріалізаційної», соціально-економічної версії можна віднести В. Солдатенка, П. Толочка, Д. Веденєва, Г. Касьянова, В. Харченка, Г. Ткаченка та деяких інших дослідників, яких значно менше, ніж прибічників «геноцидної» концепції. В. Солдатенко, аналізуючи ці дві версії, наголошує, що «критики геноцидної версії, не відкидаючи сам факт голоду 1932–33 рр., його жаклих наслідків, вказують, що він виник як наслідок дій керівництва СРСР та УСРР, спрямованих на масштабну реорганізацію сільського господарства... Ці дії призвели до масштабної дезорганізації аграрного сектору економіки, вони супроводжувались крайніми проявами насильства щодо сільського населення. До цього додалися несприятливі погодні умови, навмисне загострення соціального конфлікту на селі та некомпетентність партійних і державних функціонерів» [12; с.6]. Також він констатує, що прибічники «негеноцидної» версії цих подій «...наголошують також на тому, що голод 1932–1933 рр. можна розуміти лише на тлі геополітичних процесів у контексті протистояння СРСР та капіталістичного світу...» [12; с.6]. Особливо хотілося б підкреслити, що в 2010 році вийшла спеціальна ґрунтовна монографія професора Г. Касьянова [19]. Це дослідження не про сам голод (як подію), а про його репрезентації, уявлення про нього, ідеологічні форми та суспільні практики, що звертаються до подій 1932–33 рр. На відміну від більшості учасників дискусій про голод, вчений робить спробу підійти до проблеми максимально академічно, не прихилившись до жодної ідеології. Але в дослідженні автор досить чітко оприлюднює свою позицію і щодо причин та характеру цієї жакливої події: «...в СРСР і зокрема в УСРР здійснювався соціоцид, який мав усі ознаки злочину проти людяності – той соціоцид, який був невід'ємною, майже повсякденною ознакою більшовицької політики в продовж 1920-х–1940-х років. Голод 1932–1933 років не будучи спланованим, не будучи спеціальною метою вищого партійно-державного керівництва країни, не був і спеціально спланованою антиукраїнською акцією, спрямованою нібито на упокорення бунтівної і потенційно сепаратистської нації. Наявних свідчень, на мій погляд, недостатньо (принаймні для фахового історика), щоб стверджувати, що І. Сталін особисто, чи хтось в його найближчому оточенні планував масове знищення українців саме за національною ознакою (хоча б як тлумачили цю ознаку – чи то як етнічну, чи то як громадянську)» [19; с.263–264]. Доктор філософських наук, проф. Г. Ткаченко в брошурі «Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием», головною причиною голоду в Україні вважає низький рівень розвитку продуктивних сил, який дстасяв у спадок від царської Росії, цьому ж сприяли роки Першої світової війни, іноземної інтервенції і громадянської війни. Автор стверджує, що ніякого навмисного голоду не могло бути [20].

На регіональному рівні тему голодомору вивчали місцеві науковці Т. Поліщук, О. Веселова, Г. Баташан, Р. Беженуца, М. Біличенко, Ю. Авраменко, В. Гнатюк, В. Іваненко, О. Удод та ін. Автори використовують матеріали обласних архівів, свідчення місцевого населення, спогади тих, хто вижив у часи репресій та голоду 1932–1933 років [21; 22; 23; 24]. На сучасному етапі розробляється регіональна історіографія проблеми, що представлено працями В. Шкварця, М. Шитюка [25; 26], О. Єрмака [27] та ін.

Голод 1932–1933 років в СРСР та УСРР справді є однією з наймасштабніших гуманітарних катастроф ХХ століття, він є історичним прикладом одного з найтяжчих злочинів проти людяності. Саме тому він як історичний факт потребує серйозних, копітких, тривалих, детальних досліджень, які повинні були б мати комплексний, міждисциплінарний характер, які б здійснювалися на міжнародному рівні і були б наглухо відокремлені від поточних політичних запитів та вимог. Лише на такій основі йому може бути дана достатньо адекватна історична, політична, юридична і моральна оцінка.

Список використаних джерел:

1. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів: Збірник / Інститут історії партії при ЦК КПУ / Упор. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – 605 с.
2. Колективізація і голод на Україні (1929–1932): 36. документів і матеріалів / Упор. Г. Михайличенко, Є. Шаталіна. – К.: Наукова думка, 1992. – 734 с.
3. Калініченко В. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні / В. В. Калініченко, Є. Ю. Яценко // Матеріали Міжнарод. наук.-теорет. конференції «Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків», Київ, 28 листопада 1998 р. / [відп. ред. С. В. Кульчицький]. – К.; Нью-Йорк: М. П. Коць, 2000. – С.15–27.

4. Калакура Я. Українознавчий погляд на Голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу / Я. Калакура // Українознавство. – 2008. – №1. – С. 96–102.

5. Голодомор 1932–33 рр. в Україні: причини і наслідки // Міжнародна науково-практична конференція. Київ, 9–10 вересня 1993 р. Матеріали. – К., 1995. – 199с.

6. Голодомор-геноцид 1933 р. в Україні: історико-політичний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків: // Міжнарод. наук.-теорет. конф., Київ, 28 листопада 1998р. – Київ-НьюЙорк, 2000. – 534с.

7. Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд. Р. Я. Пиріг; НАН України. Ін-т історії України. – Київ, 2007. – 1128 с.

8. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні за документами ГДА СБУ: Анотований довідник / В. М. Даниленко (відп. упоряд.), Л. Л. Аулова, В. В. Лавренюк. НАН України. Інститут історії України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського; Галузевий державний архів СБУ; Центр досліджень визвольного руху. – Львів: Центр досліджень визвольного руху, 2010. – 472 с.

9. Голодомор 1932–1933 років в Україні: злочин влади – трагедія народу: Документи і матеріали / Упоряд. В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко та ін. – К.: «Генеза», 2008. – 504 с.

10. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліогр. покажч. / Одес. держ. наук. б-ка ім. М. Горького; Ін-т історії НАН України; Фондація українознавчих студій Австралії. – О.; Л.: Вид-во М.П.Коць, 2001. – 654 с.

11. Голодомор в Україні 1932–1933рр. : Бібліографічний покажчик. Вип.2-й / Упор.: Л. М. Бур'ян, І. Е. Рикун. – Одеса: Видавництво «Студія» Негоціант», 2008 – 568с.

12. Солдатенко В. Трагедія тридцять третього: нотатки на історичному зрізі / В. Солдатенко // Національна та історична пам'ять. Збірник наукових праць. Вип.3. – Київ: Стилюс. – 2012. – С. 3–92.

13. Серпутько А. Сучасна українська та російська історіографія причин та наслідків голодомору в УСРР 1932–1933 років: автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Алла Юріївна Серпутько; Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. – Черкаси, 2009. – 20 с.

14. Назарова К. Сучасна історіографія Голодомору 1932–1933 років в Україні: 1986–2009 роки: автор. дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / Катерина Вікторівна Назарова; Миколаїв. нац. ун-т ім. В. О. Сухомлинського. – Миколаїв, 2011. – 20 с.

15. Слободян Л. Голодомор 1932–1933 років: історіографія питання / Л. Слободян // Українознавство. – 2012. – №2. – С. 83–88.

16. Ісакова Н. Голодомор 1932–1933 років в Україні: історіографічний аспект. / Н. Ісакова // Проблеми історії України. Факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць. – К., 2010. – С.72–81.

17. Кульчицький С. Ціна «Великого перелому» / С. Кульчицький; Під ред. С. М. Багмета, А. Л. Коміренко. – К.: Україна, 1991. – 431 с.

18. Голод 1932–33 років в Україні: Причини та наслідки / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 888с.

19. Касьянов Г. Danse macabre. Голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-і – початок 2000-х) / Г. Касьянов – К.: Наш час, 2010. – 271с.

20. Ткаченко Г. Миф о голодоморе – изобретение манипуляторов сознанием / Г. Ткаченко – К. 2006. – 24с.

21. Чорні жнива: Голод 1932–1933 років у Валківському та Коломацькому р-нах Харківщини: Док., спогади, списки померлих / Упоряд. Т.Поліщук, відп. за вип. О.Веселова. – К.; Х.; Нью-Йорк; Філадельфія: Вид-во М. П. Коць, 1997. – 368 с.

22. Миколаївщина: колективізація сільського господарства і голод (1929–1933): Док. і матеріали / І. Г. Баташан, Р. П. Беженуца, М. І. Біличенко та ін.; Державний архів Миколаїв. обл.; Одес. держ. ун-т ім. І. І. Мечникова. Миколаїв, навч.-наук. центр. – Миколаїв, 2000. – 213 с.

23. Голодовка: 1932–1933 роки на Переяславщині: Свідчення / Упорядники: Ю. В. Авраменко, В. М. Гнатюк. – Переяслав-Хмельницький; Київ; Нью-Йорк: Вид-во М.П.Коць, 2000. – 445 с.

24. Народна трагедія: Док. і матеріали про голод 1932–1933 рр. на Дніпропетровщині: Навч. посіб. / Редкол.: В. В. Іваненко, О. А. Удод та ін. – Д.: Вид-во ДДУ, 1993. – 84 с.

25. Шкварець В. Історіографія та історіософія голодів-людоморів на Миколаївщині / В. П. Шкварець, Є. Г. Горбуров, К. Є. Горбуров. – Миколаїв, 2008. – 288 с.;

26. Шкварець В. Історіографія проблеми голодомору 1932–1933 рр. в вітчизняній та зарубіжній історіографії / В. П. Шкварець, М. М. Шитюк // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського: Збірник наукових праць. – 2009. – Вип. 27: Історичні науки. – С. 182–205.

27. Єрмак О. Сучасна історіографія голоду 1932–1933 років на Полтавщині / О. П. Єрмак // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2008. – №18. – С. 153–162.

* * *

УДК [94 : 327.54] : 371.671

Валерія Некрасова, аспірантка, Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна, Київ

Поняття «холодна війна» у підручниках з історії: спадщина минулого у сучасній освіті

Зроблено аналіз висвітлення причин та основних проблем глобального протистояння на сторінках українських підручників з всесвітньої історії. Здійснено спробу порівняти концепції викладення «холодної війни» у радянських та сучасних українських та російських підручниках.

Ключові слова: «холодна війна», підручник.

Валерія Некрасова. Понятие «холодная война» в учебниках по истории: наследие прошлого в современном образовании

Сделан анализ освещения причин и основных проблем глобального противостояния на страницах украинских учебников по всемирной истории. Осуществлена попытка сравнить концепции изложения «холодной войны» в советских и современных украинских и российских учебниках.

Ключевые слова: «холодная война», ученики.

Valeriya Nekrasova. The term «Cold War» in the history textbooks: the heritage of the past in modern education

The analysis of the coverage of the causes and the main problems of the global confrontation in Ukrainian textbooks on world history is proposed. An attempt was made to compare the concept of presentation of the Cold war in Soviet and modern Russian and Ukrainian textbooks.

Keywords: Cold war, textbooks.

«Холодна війна» як одна з вирішальних війн ХХ ст., результати та наслідки якої вплинули на сучасну модель світобудови та систему міжнародних відносин, є цікавою для багатьох дослідників. В останні роки помітним є збільшення інтересу до ідеологічних аспектів протистояння як однієї з найважливіших складових «холодної війни». З даної точки зору важливим є дослідження змісту підручників як одного з найбільш дієвих засобів державного впливу на свідомість громадян, їх виховання та закладення основ їх світобачення.

Слід відмітити, що на сьогодні проблема викладення історії у школах – одна з найбільш гострих у галузі освіти України та викликає велику кількість дискусій полемічного характеру [10;12]. Як правило – обговорюються питання не тільки форм та методів навчання, але і змісту програм з історичної освіти у контексті подолання радянської спадщини та вибудовування власних інтерпретацій вітчизняної історії. Тому питання наповнення підручників з історії є дуже актуальним. Поки що не зроблено систематичного, узагальненого наукового дослідження того, яким чином факти «холодної війни» подані у сучасних підручниках з історії. Втім, зараз здійснюються перші розвідки у цьому напрямку і вже з'явилися публікації зі спробами проаналізувати окремі аспекти цієї проблеми [3;21].

Метою даного дослідження є аналіз та порівняння оцінок та інтерпретацій поняття «холодна війна», а також основних проблем, з нею пов'язаних, на сторінках сучасних шкільних вітчизняних підручників з історії.

Виклад матеріалу про «холодну війну» є складовою навчальних програм із всесвітньої історії і активна увага її проблемам приділялася як у радянські часи, так і сьогодні. Можна із впевненістю стверджувати, що в усіх підручниках з історії питання глобального протистояння висвітлюються тією чи іншою мірою.

До 1991 р. Україна була однією із республік Радянського Союзу. Програми навчання на всіх рівнях освіти затверджувалися у центрі і формувалися у контексті єдиної парадигми. Після завершення «холодної війни» та розпаду Радянського Союзу Україна здобула незалежність та почала проводити власну державну політику, у тому числі і у галузі освіти. А тому є важливим дослідити чи залишилася якась спадщина часів СРСР при висвітленні історії «холодної війни» у сучасних шкільних українських підручниках, для чого порівняємо їх з радянськими та сучасними російськими.

Для аналізу було взято сучасні шкільні українські підручники з всесвітньої історії [4;5;7–9;14;15;19;20;22]. Також в ході дослідження використовувалися шкільні російські підручники з всесвітньої історії та історії Росії [1;6;11;16] та радянські підручники з новітньої історії [2;13;17;18].

Спробуємо виявити основні закономірності при викладенні матеріалу, присвяченого подіям «холодної війни», проаналізувавши такі питання як: місце «холодної війни» у структурі підручника, визначення «холодної війни» як терміну, хронологічні рамки глобального протистояння, основні проблеми, що розкриваються у процесі викладення «холодної війни».

Висвітлення питань «холодної війни» посідає значне місце в усіх підручниках з історії новітнього періоду. Як правило, проблеми глобального протистояння розкриваються в окремих розділах, присвячених міжнародній ситуації після завершення Другої світової війни. У радянські часи у підручниках для

цього використовували такі формулювання, аби підкреслити зростання загрози з боку США та уникнути назви «холодна війна». Наприклад, «Підсилення загрози загальному миру в 50–х роках» [13], «Міжнародні відносини після Другої світової війни. Боротьба народів за мир» [17]. У сучасних російських та українських підручниках у назвах параграфів, як правило, використовується словосполучення «холодна війна»: «Спроби повернення держав від «холодної війни» до співробітництва та їх зусилля щодо збереження миру» [5], «Кінець «холодної війни» [4], «Міжнародні відносини у 1970–1980–х рр. Завершення «холодної війни» [6], «Холодна війна» від Берлінської до Карибської кризи» [11].

У радянських підручниках «холодна війна» та її причини, про які трактувалися однобічно – в усьому винуватими були лише імпералістичні країни на чолі з США, головною метою яких було знищення соціалістичного табору. СРСР виступав у них виключно носієм ідей миру та процвітання. Автори українських підручників намагаються підходити об'єктивно до визначення причин розгортання «холодної війни»: відповідальність покладається на обидві сторони – СРСР та США, та їхнє прагнення розширити зони свого впливу після завершення Другої світової війни. Наголошується на взаємній недовірі обох наддержав, на їхній агресивній політиці. У свою чергу сучасні російські підручники хоч і намагаються подавати більш менш об'єктивну інформацію, але деякі автори ще використовують у своїх висловлюваннях певні ідеологічні забавлення з часів Радянського Союзу. О.В. Волобуєв, наприклад, визнає, що «холодна війна» виникла внаслідок протиріч у зовнішній політиці двох наддержав, але характеризуючи політику США він використовує такі фрази як «залізний кулак», «прагнення закріпити домінуюче становище» у світі, «політико-економічна експансія» [6,с.149].

Автори радянських підручників визначали «холодну війну» як «комплекс політичних, ідеологічних, економічних та військових заходів» [13,с.262], чи як конфронтацію двох ворогуючих систем – «країн імпералістичного табору та країн соціалістичної системи» [17,с.506]. Дане визначення не втратило своєї актуальності та використовується переважною більшістю сучасних як російських, так і українських авторів з певними уточненнями або доповненнями. В сучасному українському підручнику під редакцією А.Н. Овсяннікова зазначається, що «холодна війна» – це «... економічна, ідеологічна, політична конфронтація між Сходом (СРСР) та Заходом (США). Супроводжувалась постійною загрозою нової світової війни та гонкою озброєнь» [7,с.224]. Або, російський автор, О.В. Волобуєв дає схоже за характером визначення: «Широкомасштабне та різномірне (військове, економічне, ідеологічне) суперництво між двома наддержавами» [6,с.150].

Щодо хронологічних рамок «холодної війни» – у підручниках відсутня єдина усталена точка зору на дату початку та завершення глобального протистояння. Автори радянських підручників пов'язують початок «холодної війни» з промовою прем'єр-міністра Великої Британії У. Черчилля у м. Фултон 5 березня 1946 р. Цей підхід успадкували більшість українських та російських підручників, але є й інші варіанти. Так, наприклад, С.В. Віднянський, навіть згадує точку зору західних істориків на дане питання – промова І. Сталіна у лютому 1946 р. [5,с.198]. Автори деяких українських та російських підручників (А.Н. Овсянніков, Ю.В. Бураков) не дають чіткої дати, наголошуючи що «холодна війна» розгорталася поступово внаслідок певного ряду подій таких як Потсдамська конференція та використання «ядерної дипломатії» урядом США, промова У. Черчилля, доктрина «стримування комунізму» Трумена, поширення впливу СРСР на країни Центральної та Східної Європи, його тиск на Туреччину, Грецію та Іран [4;7]. Таким чином, не визначаючи дати початку глобальної конфронтації, вони підкреслюють, що «холодна війна» розгорталася поступово.

З огляду на те, що радянські підручники перестали друкуватися саме із завершенням біполярного протистояння – цілком зрозуміло, що в них ми не знайдемо викладення подій завершення «холодної війни». А тому дослідити як інтерпретується дата завершення «холодної війни» можна лише на прикладі сучасних підручників. Українські автори завершення конфронтації пов'язують з наступними подіями: Паризькою нарадою керівників держав – членів НБСЄ 19–21 листопада 1990 р.; радянсько-американською заявою «Відповідальність за мир та безпеку у світі, що змінюється» (початок червня 1990 р.); зустріччю лідерів СРСР та США на о. Мальта у листопаді–грудні 1989 р. У російських підручниках автори пов'язують завершення «холодної війни» з розпадом Радянського Союзу [6;11;16].

Серед основних проблем, що порушуються у підручниках у зв'язку з викладенням історії «холодної війни» слід відмітити наступні: визначення причин «холодної війни», блокове протистояння, німецьке питання, поширення радянського впливу на країни Центральної та Південно–Східної Європи, «гарячі» конфлікти

(Корейська війна, Карибська криза, введення радянських військ до Афганістану), гонка озброєнь, значення прийняття концепції «нового політичного мислення» та особиста роль М.С. Горбачова у завершенні глобального протистояння. Розглянемо специфіку різних видань детальніше.

Радянські підручники категорично вбачали вину за розв'язання біполярної конфронтації у політичних та економічних діях та рішеннях адміністрації США. В усіх виданнях акцент робиться на становлення після Другої світової війни двох протилежних курсів у системі міжнародних відносин, яких дотримувалися наддержави. При цьому, показувалося, що мета СРСР – забезпечення умов для побудови соціалізму та комунізму, проведення по відношенню до капіталістичних країн «ленінської політики мирного співіснування» та боротьба «за послаблення напруги у міжнародних відносинах» [13,с.215]. У свою чергу мета США інтерпретувалася як знищення соціалістичної системи. Яскраво підкреслювався агресивний, завойовницький характер американської зовнішньої політики: «Імперіалісти проводять локальні війни та не раз приводили лодство на грань нової світової війни. Політика імперіалістів сприяє посиленню міжнародної напруги, створює загрозу війни» [13,с.215].

Сучасні російські підручники з історії певною мірою наслідують цю точку зору, хоча її викладають її вже більш об'єктивно. Так, А.А. Левандовський, Ю.О. Щетинов, С.В. Міроненко, відмічають, що «холодна війна» виникла внаслідок реалізації зовнішньополітичних курсів обох наддержав. З боку капіталістичних країн автори називають такі дії, як: промова У. Черчилля, послання Конгресу президента США Г. Трумена, ряд секретних документів, доктрина «стримування комунізму», доктрина «відкидання комунізму», припинення виплати СРСР репарацій із західної зони окупації Німеччини, зупинка дії закону про ленд-ліз по відношенню до Радянського Союзу, «план Маршалла». Головною метою СРСР автори називають прагнення закріпити своє панування у звільнених радянською армією країнах. При цьому наголошується на небажанні радянського керівництва погіршувати відносини із західними країнами. І навіть причина відмови СРСР приймати участь у «плані Маршалла» трактується як небажання США виконувати умову В. Молотова зберігати за радянським керівництвом свободу у використанні призначених йому коштів [16,с.225–227].

Деякі автори російських підручників взагалі і досі використовують ідеологічно забарвлені висловлювання для розкриття причин «холодної війни». Так, наприклад, О.В. Волобуєв відмічає прагнення США встановити світове панування шляхом «політико-економічної експансії в розорену Європу», посиленням ідеологічного впливу на світову спільноту. СРСР, як зазначається у підручнику, намагався створити «блок дружніх країн», забезпечити умови для відновлення зруйнованої економіки [6,с.149].

Німецьке питання є однією з найважливіших проблем періоду «холодної війни» і в усіх підручниках звертається увага на події, пов'язані з розділом Німеччини після Другої світової війни. Автори українських підручників намагаються об'єктивно висвітлювати причини поділу Німеччини, вбачаючи їх у політиці як США та його союзників, так і СРСР. Інколи навіть рішення західних країн створити «Бізонію», а після – «Тризонію», трактується як спроба «покласти край розрахункам Кремля поширити свій вплив на всю Німеччину» [14,с.333]. Точки зору деяких авторів російських підручників на ці події різняться від українських. Так, А.А. Левандовський відмічає, що «СРСР виступав поборником принципу територіальної цілісності майбутньої німецької держави», в той час як, найближчою метою західних країн було створення сепаратної західнонімецької держави [16,с.229].

Процес поширення радянського контролю на країни Східної та Центральної Європи також посідає важливе місце на шпальтах підручників з історії. Характерна риса радянських підручників при розкритті цієї проблеми – наголошення, що встановлення режимів народної демократії, а згодом виникнення світової соціалістичної системи було законним наслідком об'єктивного історичного процесу. СРСР, в інтерпретації радянських авторів, допомагав звільнитися від фашизму та нацизму східноєвропейським країнам та забезпечував їм право вільного вибору подальшого ладу. В українських підручниках увага акцентується на поширенні жорсткого контролю радянського керівництва в цих країнах, процесах сталінізації, внутрішніх економічних, політичних проблемах. При цьому, події останнього етапу Другої світової війни (1944–1945 рр.) трактуються як «захоплення» країн Центральної та Східної Європи у ході загального наступу Червоної армії, в той час як російські підручники висвітлюють дані події як процес «визволення» та підкреслюють, що не дивлячись на усі труднощі у відновленні та засуху, СРСР надавав суттєву допомогу східноєвропейським країнам.

Гонка озброєнь – найяскравіший прояв «холодної війни». Цій складовій глобального протистояння приділяється велика увага

у всіх підручниках. Радянські автори відмічали переважно мирні ініціативи СРСР, їх намагання припинити безупинне нарощування зброї масового знищення Сполученими Штатами. Автори українських текстів торкаються проблем створення та нарощування кількості ядерної зброї, нейтронної зброї в обох наддержав. Російські підручники часто висвітлюють необхідність збільшення Радянським Союзом кількості зброї для захисту від загрози з боку США, потенціал яких у військовій сфері постійно зростав, та для можливості досягнення з ними паритету з метою встановлення розрядки міжнародної напруги. Автори російських підручників акцентують увагу на монополії США на ядерну зброю після Другої світової війни. При цьому використовуються такі ідеологічні кліше як «дубинка проти російських хлопців» [6,с.151]. Наголошується на розробці у США планів війни проти Радянського Союзу з використанням ядерної зброї, і навіть згадується план «Дропшот», змістом якого було нанесення ядерних ударів по основним містам СРСР [16,с.227]. У російських підручниках часто підкреслюється що Радянському Союзу нав'язували гонку озброєнь.

Привертає увагу також висвітлення завершального етапу «холодної війни», інтерпретація ролі СРСР та США у завершенні глобального протистояння. Вирішальну роль у цих подіях надають Радянському Союзу та його тогочасному генеральному секретареві М.С. Горбачову. При цьому, для авторів українських підручників характерним є саме підкреслення особистої ролі радянського лідера у завершенні «холодної війни», про що свідчить наявність великої кількості таких висловлювань як: «М. Горбачов обрав шлях» [20,с.240], «М. Горбачов нормалізував відносини», «М. Горбачов запропонував» [20,с.241], «Горбачов змінив зовнішньополітичний курс» [14,с.182], «Ініціативу взяв на себе новий керівник Радянського Союзу М. Горбачов» [14,с.353], «Завдяки новому політичному мисленню та його провідникам М. Горбачову та Є. Шеварнадзе завершився тривалий період «холодної війни» [7,с.125]. До того ж, підкреслюється значення особистого усвідомлення радянським генеральним секретарем економічної неспроможності СРСР надалі підтримувати глобальне протистояння та нарощувати кількість зброї.

Також в українських текстах акцентується увага на «новому політичному мисленні» як провідній програмі зовнішньополітичних дій, на позитивних результатах прийняття цієї концепції, розкриваються його основні складові (відмова від ідеологічних догматів у зовнішній політиці, припинення нарощування ядерної зброї, пріоритет прав людини, припинення втручання у внутрішні справи інших держав, визнання наявності глобальних проблем та необхідності поєднання зусиль для їхнього спільного вирішення тощо). Таким чином, Радянський Союз висвітлюється ініціатором завершення «холодної війни».

Російські підручники розкривають ці питання у більш негативному світлі, підкреслюючи незавершеність та необдуманість реформ у СРСР, майже ніде не згадується особиста роль М. Горбачова у цих подіях.

Таким чином, огляд шкільних підручників з всесвітньої історії дає змогу проаналізувати специфіку висвітлення історії «холодної війни». Дослідження цих проблем демонструє різницю в інтерпретаціях деяких питань, пов'язаних з протистоянням наддержав у другій половині ХХ ст. У відображенні деяких найгостріших проблем «холодної війни» точки зору українських та російських авторів значною мірою різняться. У російських підручниках ще домінують певні пережитки радянської ідеології, та не всі автори ще змогли відмовитися від стереотипних уявлень про історію доби «холодної війни». Українські ж підручники демонструють майже повний відхід від радянських традицій, та пропонують власну точку зору на тогочасні події, що можна вважати яскравим прикладом незалежної державної політичної лінії.

Список використаних джерел

1. Алексашкина Л.Н. История. Россия и мир в XX – начале XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: базовый уровень / Л.Н. Алексашкина, А.А. Данилов, Л.Г. Косулина. – 5-е изд. – М.: Просвещение, 2010. – 431 с.
2. Бейліс О.С., Распутніс Б.І., Солтановська Т.Г. Новітня історія. 1939–1962: Частина II. – Л.: Видавництво Львівського університету, 1962. – 482 с.
3. Беляєва А.О. Завершальний етап «холодної війни» в українських та російських шкільних підручниках з історії // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення «холодної війни»: 20 років потому : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2–4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя: Інтер-М., 2011. – С. 244–247.
4. Бураков Ю.В., Кипаренко Г.Н., Мовчан С.П. Всемирная история: новейшее время. 1939–2001: Учебник для 11 кл. средн. общеобразоват. учебн. завед. – К.: Генеза, 2001. – 384 с.

5. Віднянський С.В. Всесвітня історія. Новітня історія. 1939-2003: Навч. посібник для 11–го кл. загальноосвіт. навч. закл. – Вид. 2-ге, перероблене. – К.: Дієз-продукт, 2003. – 208 с.
6. Волобуев О.В. Всеобщая история. XX – начало XXI века. 11 класс. Базовый уровень: учеб. для общеобразоват. учреждений / О.В. Волобуев, М.В. Пономарев, В.А. Рогожкин. – 2-е изд., стереотип. – М.: Дрофа, 2012. – 223 с.
7. Всемирная история. С 1939 года до наших дней: Учебное пособие для 11 класса / Сост. А.Н. Овсянников. – 2-е изд., перераб. и доп. – Харьков: Издательство «Ранок», 2001. – 272 с.
8. Всесвітня історія: 1939-1998: Навч. посібник для 11 кл. серед. загальноосвіт. шк. / Авт.-упоряд.: Я.М. Бердичевський, Т.В. Ладиченко, І.Я. Щупак. – 2-ге вид., перероб. – К.: А.С.К., 2000. – 576 с.
9. Давлетов А.Р., Космина В.Г., Мороко В.Н. Всемирная история. Новейший период. 1939 – конец 90-х годов: Учебное пособие для 11 класса средней общеобразовательной школы. – Запорожье: Просвіта, 2001. – 464 с.
10. Елков И. Ученые и педагоги из СНГ, ЕС, США: как школьникам преподают историю Второй Мировой войны / Интернет: <http://world-war.ru/uchenye-i-pedagogi-iz-sngsssha-kak-shkolnikam-prepodayut-istoriyu-vtoroj-mirovoj-vojny/>. – Дата доступа: 12.03.2013.
11. Загладин Н.В. Всемирная история: XX век. Учебник для школьников 10–11 классов. – 2-е изд. – М.: Русское слово, 2000. – 400 с.
12. История как оружие международной политики / Интернет: <http://www.rusnation.org/sfk/0605/0605-04.shtml>. – Дата доступа: 12.03.2013.
13. Кривогуз И.М., Прицкер Д.П., Стецкевич С.М. Новейшая история (1939-1970 гг.): Пробный ученик для X класса средней школы. – М.: Просвещение, 1971. – 341 с.
14. Кучер В.І., Майборода О.М. Всесвітня історія. Новітній період (від початку Другої світової війни): підручник для 11 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2005. – 416 с.
15. Ладиченко Т.В. Всесвітня історія: Посібник для старшокласників та абітурієнтів. – 2-ге вид., випр.. – К.: А.С.К., 2001. – 320 с.
16. Левандовский А.А. История России, XX – начало XXI века. 11 класс: учеб. для общеобразоват. учреждений: базовый уровень / А.А. Левандовский, Ю.А. Щетинов, С.В. Мироненко. – 3-е изд. – М.: Просвещение, 2009. – 384 с.
17. Новая и новейшая история (1870–1986): Учеб. для сред. спец. учеб. заведений / Р.В. Долгилевич, Л.А. Макеева, Е.И. Попова и др.; Под ред. Е.И. Поповой и К.Н. Татариновой. – М.: Высшая школа, 1988. – 559 с.
18. Новейшая история (1939–1974 гг.): Учебное пособие для десятого класса средней школы / Под ред. В.К. Фураева. – М.: Просвещение, 1975. – 271 с.
19. Пивовар С.Ф., Серішев Я.М., Стельмах С.П. Всесвітня історія XX століття. – К.: Феміна, 1995. – 240 с.
20. Полянський П.Б. Всесвітня історія: підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл.: рівень стандарту, академ. рівень / Павло Полянський. – К.: Генеза, 2011. – 288 с.
21. Тішин О.В. Розпад СРСР у сучасних підручниках всесвітньої історії для вищої школи України та Росії: порівняльний аналіз // Розпад Радянського Союзу та міжнародні інтерпретації завершення “холодної війни”: 20 років потому : матеріали міжнародної науково-практичної конференції (2–4 листопада 2011 р.). – Запоріжжя: Інтер-М., 2011. – С. 240–243.
22. Щупак І.Я. Всемирная история. Новейший период (1939–2011 гг.): учеб. для 11 кл. общеобразоват. учеб. заведений. – Запорожье: Премьер, 2011. – 272 с.

* * *

УДК 2-43.001.361(477-25):054”18”

Тетяна Привалко, канд. історичних наук, молодший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників, Український інститут національної пам'яті, Україна, Київ

Релігійна ідентичність у соціокультурному просторі Києва другої половини XIX ст. (за матеріалами газети «Киевлянин»)

Досліджено релігійну ідентичність мешканців Києва другої половини XIX ст., якими були прояви цієї ідентичності у соціокультурному просторі міста. З'ясовано, що релігійна ідентичність киян була зумовлена близькістю до важливих релігійних центрів. Кияни толерантно ставилися до релігійних відмінностей і відзначалися практичністю у сприйнятті сакральних об'єктів.

Ключові слова: релігійна ідентичність, кияни, друга половина XIX ст., газета «Киевлянин».

Татьяна Привалко. Религиозная идентичность в социокультурном пространстве Киева во второй половине XIX в. (по материалам газеты «Киевлянин»)

Изучено религиозную идентичность жителей Киева второй половины XIX в. и ее проявления в социокультурном пространстве города. Определено, что религиозная идентичность киевлян была обусловлена близостью важных религиозных центров. Киевляне толерантно относились к религиозным различиям и отличались практичностью восприятия сакральных объектов.

Ключевые слова: религиозная идентичность, киевляне, вторая половина XIX в., газета «Киевлянин».

Tetyana Pryvalko. Religion identity in the Kyiv socio-cultural spacious in the second part of the XIX century (from newspaper «Kиевлянин»)

The article considers religion identity of the inhabitants of Kyiv in the second part of the XIX-th century, which are manifestations of this socio-cultural spacious in the city. The religion identity in Kyiv was due to the proximity to important religious centers. Citizens were tolerant of religious differences and perceived the practical to sacral objects.

Keywords: religion identity, inhabitants of Kyiv, the second part of the XIX-th century, newspaper «Kиевлянин».

Релігійна ідентичність попри секуляризаційні процеси залишається важливим чинником усіх сфер суспільства. Через загострення польського питання у другій половині XIX ст. Київ став полем зіткнення різних релігійних впливів: польсько-католицького, російсько-православного та автентичного українського. Ретроспекція релігійної ідентичності мешканців Києва важлива з огляду на роль цього міста як культурного та духовного центру України.

Проблеми релігійної ідентичності у західній гуманітаристиці досліджені С. Гантінгтоном, К. Гірдом, М. Єліаде, Е. Еріксоном, Е. Смітом. Вивченням цієї проблематики в українському контексті займаються Т. Воропаєва, С. Кияк, О. Клименко, В. Левицький, І. Папаяні, Р. Процюк. Відомості про релігійні особливості українського народу містяться у працях В. Єленського, С. Здіорука, А. Колодного, В. Москальця, О. Недавної, Л. Филипович. Соціокультурний простір Києва, торкаючись зокрема релігійних аспектів, досліджують І. Гирич, А. Кізлова, Л. Крапліна, С. Куліньська, М. Рибаків, Ю. Павленко.

В українській історіографії наявні праці, присвячені історії газети «Киевлянин». Їхні автори Р. Гула та Ю. Половинчак досліджили матеріали газети лише у суспільно-політичному контексті. Цією розвідкою здійснюється спроба визначити, як позначилося на релігійній ідентичності мешканців Києва другої половини XIX ст. протистояння різних релігійних впливів і якими були прояви цієї ідентичності у соціокультурному просторі міста.

Публікації газети «Киевлянин» стали джерелом дослідження тому, що ця газета мала найбільший наклад серед київських пресових видань другої половини XIX ст. Хоча за нею закріпився статус антиукраїнської [2, с. 17; 22, с. 3], об'єктивізації її публікацій сприяє те, що газета подавала передруки з інших видань, зокрема своїх конкурентів та, пов'язані з цим, полемічні замітки. Підвищує об'єктивність видання та обставина, що з 1879 р. воно стало щоденним: редакційною політикою не встигали охопити всі матеріали номеру, відомості про більшість подій подавалися фактажно, без оціночних суджень.

Поняття релігійної ідентичності у наукових працях здебільшого використовується у контекстному розумінні. Прямі його визначення містяться у релігієзнавчих словниках [31, с. 402–405] і є об'ємними за обсягом. Варто використати просте і досить точне пояснення: релігійна ідентичність – це феномен, який актуалізує належність особи або групи людей до певної соціальної верстви за релігійною ознакою [за 18, с. 8].

Релігійна ідентичність не є тотожною з поняттями «релігійність» і «віросповідання», однак їх слід враховувати при з'ясуванні релігійної ідентичності. Оскільки релігійність киян не

стала предметом наукових досліджень, варто вказати особливості релігійності українців загалом – це емоційно-почуттєве забарвлення, автентичність, особистісність віри [13,с.212], байдужість до власної конфесійної приналежності, полюралістичність світогляду [10,с.45]. Що ж до віросповідання киян, то, за даними перепису 1897 р., 75,9% від загальної кількості жителів міста сповідували православ'я, 13,0% – іудаїзм, 7,8% – римо-католицизм, 1,9% – протестантизм.

Газета «Киевлянин» приділяла увагу найбільш численним конфесійним групам, друкуючи матеріали про основні події їхнього життя, духовенство, храмові споруди та насамперед – про державну церковну політику і стосунки між представниками різних конфесій.

У XIX ст. Київ утверджувався як адміністративний центр південно-західного краю імперії. Його роль актуалізувалася через намагання імперської влади подолати наслідки двох польських повстань 1830-х і 1860-х років. Завдання викоринити польські впливи ставилося і перед газетою «Киевлянин», яка була заснована відразу після повстання 1863 р. Антипольська спрямованість була головною у діяльності газети більше десяти років. Такий висновок можна зробити із систематизованого покажчика статей газети, укладеного у 1880 р. [8]. Принцип систематизації покажчика яскраво демонструє важливість релігійної ідентичності для тогочасного суспільства: віросповідні питання складали один розділ разом із національними і політичними темами.

Серед основних дописувачів антипольської тематики був авторитетний у той час громадський діяч М.В. Юзефович. Характеризуючи становище католицької церкви в Російській імперії, він визначав, що ця церква користувалася не лише правами терпимості, а й привілеями польської національності, через таке становище вона зуміла поєднати ідеї католицизму та полонізму і слугувала до певного часу (повстання 1863 р. – Т.П.) наймогутнішою підтримкою польської ідеї. У зв'язку з цим автор пропонував розмежувати церкву та мову богослужіння, використовувати католикам російську мову і послуговуватися священством не польських, а німецьких чи литовських ксьондзів [32,с.495-496]. Заклики до впровадження російської мови у церковну практику католицької церкви стали наскрізним гаслом редакційної політики газети у вирішенні польського питання [30,с.497; 26,с.1].

Кардинально протилежною була позиція газети у визначенні православної релігійної ідентичності: «православний, живущий в пределах нашего отечества, не может быть нерусским», і ця засада не підлягала сумніву [14,с.535]. Така категоричність слугувала апологією владного курсу і сприймається як спроба сформувати бажану релігійну ідентичність мешканців Києва.

Більшої уваги заслуговують публікації дослідницького характеру. Автор, який підписався літерами Н.С., пов'язував поширення релігій з рівнем розвитку суспільства та освіченістю населення: відстояв південно-західний край у справі православ'я і руської народності місцевий народ, не мало сприяло йому у цьому православне духовенство, козацтво і та частина дворянства, яка не належала до більш освічених верств суспільства [14,с.535]. Безперечно, зазначав він, були православні родини, які засвоїли польську мову та звичаї, ... але всі вони, як вважав дописувач, належали до менш освічених верств руського суспільства, до тих верств, на які польська цивілізація могла здійснювати ще деякий вплив. На думку автора, приваблива сила цивілізації залежить від рівня її розвитку – люди, менш освічені, мимоволі підкоряються людям, більш освіченим. В історії південно-західного краю певного часу польська цивілізація була вищою за місцеву, руську, і підпорядковувала собі більш освічений клас місцевого населення. У 50-60-ті рр. XIX ст., з точки зору автора, багато що змінилось в цьому плані: вища верства руського суспільства у справі цивілізації стала, як не вищою, то аж ніяк не нижчою за польську як у матеріальному розвитку, так і в інтелектуальному та моральному плані [14,с.536].

Розмірковування автора було не зовсім логічне і причиною тому імовірно стало бажання видати бажане за дійсне. На доказ – емоційна кінцівка статті, де католицизм у південно-західному краї названий дивовижним явищем: «русские подданные, живущие на древней русской земле, по большей части русские по происхождению, но отпадшие от православной религии и сделавшиеся поляками, недостаточно ценят и уважают веротерпимость, которой пользуются в отечестве нашем все подвластные ему народы» [14,с.536].

Новину про звернення Папи Римського до польських єпископів з побажанням, щоб російська мова була впроваджена у католицьке богослужіння, редакція газети супроводила розлогою ремаркою: «Якось важко віритись в це повідомлення. Втілення цього побажання стало б одним із кращих актів столітньої річниці 25 червня 1772 р. (дата першого поділу Польщі – Т.П.). Час облишити мрії і почати жити реальним життям» [26,с.1]. Інша енцикліка, про християнську основу держави, в якій йшлося, що «ні церква, ні держава не мають проникати в організм одна од-

ної... державна влада піклується про благо людини, і тому держава існує для людини, а не людина для держави», залишилася без коментарів редакції [15,с.1].

Дослідники відзначають, що у добу модерну релігійна ідентичність зводилася на один рівень зі всіма іншими ідентичностями [18,с.10]. Політичне протистояння поляків і росіян зумовило проведення між ними чіткої ідентифікації. Більш очевидними виявилися національні й релігійні розбіжності, тому питання релігійної ідентичності, пов'язане з національним, вилилося у публічний простір. Загострення російсько-православної і польсько-католицької суперечностей на українських землях, і в Києві в тому числі, відсунуло на задній план з'ясування релігійних відмінностей між українцями та, окремо взятими, поляками і росіянами. Це зумовило послаблення польсько-католицького та російсько-православного (уніфікаційного) впливів на киян. Мешканці міста могли зберігати власну релігійну ідентичність.

Роль духовенства у становленні православ'я розкрита у статті без підпису. Автор зазначав, що місцеве духовенство хоча й залишилось вірним православному вченню, але перестало брати, на відміну від колишніх часів, активну участь у боротьбі, що точилася навколо. Воно стало слабким і опустилося, ... зробило значні поступки щодо мови і народності загалом. Воно є бідним і тому змушене шукати прихильності заможних дворян [16,с.419].

Вплив економічного становища на релігійні прояви населення проаналізовано у редакційній статті «Киевлянина». Газетарі відреагували на публікацію у Київських губернських відомостях огляду церков, зробленого Г. Похилевичем. Той, описуючи Дмитрівську церкву на Новостроєнському кладовищі (нині – Байкове), повідомляв, через те, що частину церковних доходів відсилають до єпархіального опікунства, а головне – через бідність православного населення, порівняно з віруючими інших сповідань, цвинтарі останніх вражають очевидною перевагою щодо багатства пам'ятників, благоустрою і чистоти, хоча на них немає ні церков, ні служителів. Редакція погоджувалася, що через бідність православного населення Києва на православних цвинтарях мало багатооздоблених пам'ятників, проте зазначала, що Новостроєнське кладовище є доглянутим, худобу на ньому не пускають і більшість надгробків непопсовано. Проте тут же подається приклад про Щекавицький цвинтар, де часто бродять тварини, пошкоджуючи могили і надгробки, також трапляється пограбування пам'ятників [9,с.336-337].

Поховання на Байковій горі стали предметом повідомлення дописувача під псевдонімом «Медицинский студент». Навесні 1872 р. у Києві спостерігалось поширення холери. Чимало прочан, які у той час здійснювали паломництво до Києво-Печерської лаври, померли. Їхні тіла для поховання відвозили на Байкове кладовище. Відвідавши його, автор був вражений смородом, що йшов від свіжих могил. Виявилось, що кладовищеський сторож влаштував із поховання «торгівельну спекуляцію»: на закопування кожної домовини лавра надавала по 60 копійок, сторож наймав охочих, знижуючи ставку до 30 копійок. Через велику кількість померлих до однієї могили поміщали не менше шести домовин. Дописувач переймався, що таке поведіння з померлими може негативно вплинути на здоров'я місцевих мешканців [12,с.1].

Недбале ставлення киян до поховань не було винятковим явищем, таке ставлення властиве всім українцям і до того ж повсякчас. Це можна пояснити інтроверсивністю української нації, коли релігійність проявляється у сфері індивідуальної внутрішньої набожності. За висновками дослідників, релігійній свідомості українців характерна перевага змісту над формою, побутовість у сприйнятті релігії [10,с.72]. Слід також зважати на низьку самоорганізацію українського населення.

Чимало публікацій присвячено опису Києва як паломницького міста. Звичайно, насамперед згадувалася Києво-Печерська лавра. Про неї йшлося у серії статей літніх номерів 1867 р. [3;4;5;6], які були написані Павлом Должикивим. Автор дослідив тенденції щодо кількісного складу мандрівних богомольців. За даними, отриманими з притулку для прочан, спостерігалось поступове скорочення кількості людей, які користалися гостинністю лаври для проживання. Це пояснювалося наявністю у Києві інших придатних для цього місць: Михайлівського монастиря, Софійського собору, Георгіївської церкви та інших паломницьких святинь а також зайжджких дворів і навіть квартир міщан. Автор скрупульозно описав буденний бік життя прочан: які речі вони використовують у мандрах, де їх можна придбати і полагодити, скільки і яких продуктів витрачається на трапези. Він висловив занепокоєння щодо погано улаштованого тимчасового паломницького базару і, нагадавши, що свого часу (до 1833 р.) такий базар існував на постійній основі, що було зручно і для паломників, і для місцевих мешканців, запропонував його відродити [3,с.388].

П. Должиков спрогнозував, що кількість паломників до київських святинь зростатиме з огляду на відкриття через Київ залізничного сполучення між Москвою і Одесою. Важливим є спостереженням автора, що під час великого напливу прочан

для попередження тисняви лавра відмовляла у прийомі жителів Київської та сусідніх з нею губерній, віддаючи перевагу мандрівникам з віддалених місць Росії та з-за кордону [5, с.399].

Картину київських паломницьких уподобань другої половини XIX ст. суттєво доповнює публікація про Феофанівську пустинь. Невідомий автор повідомляв про популярність цього місця серед прочан: щорічно десятки тисяч людей зі славних святинями київських монастирів і лаври з охотою йшли до цієї скромної мало-відомої обителі. Причиною цьому було бажання «принять научение». Ієромонах Леонід Яроцький проводив з прочанами бесіди релігійно-морального характеру, обираючи питання, що стосувалися народного побуту: пияцтва, лихослів'я, сімейного життя. Також надавалися поради про поведінку під час паломництва, посту, поминання тощо [25, с.2].

Київське паломництво зумовило формування образу Києва як загальноросійської святині. Це сприйняття сформувалося у XIX ст. через великий розмах паломництва і закріпилося, не без допомоги державної політики, як світоглядний стереотип [11, с.7]. За матеріалами газети «Киевлянин», зрозуміло, що сприйняття киянами київських православних святинь було буденним. Їх відвідування припадало не на великі свята, коли був великий наплив прочан. До того ж на киян покладалося повсякчасне опікування збереження пам'яток та створення сприятливих умов для паломників.

Журналісти «Киевлянина» уважно стежили за подіями навколо храмових споруд Києва, особливо, якщо до них мали причетність монарші особи, представники місцевої влади і загалом відомі люди. Так, повідомлялося про пожалування імператорським подружжям нової ризниці для Андріївської церкви [7, с.399]; відвідування генерал-губернатором заново оздобленої Лук'янівської церкви [23, с.1]; згоду Н.А. Терещенка взяти на себе витрати на оновлення позолоти на банях Володимирського собору [21, с.2] тощо.

Увагу газети привертало масові релігійні заходи: перенесення святих мощів, поминання пам'яті монарших осіб і відомих містян, молебні на честь початку чи закінчення занять та ін. Розлогу інформацію подавали про хресні ходи, що проводилися на великі релігійні свята. В історичному екскурсі зазначалося, що у проведенні цих «церемоній» сталася перерва майже у 30 років [1, с.325]. Відродили традицію таких заходів у 1861 р. і наймасовішою була хресна хода на честь пам'яті Святого Володимира, 15 липня. Газета напередодні свята анонсувала сценарій заходу [28, с.2], а наступного дня, після свята, подавала опис хресної ходи: про її головних учасників (духовенство, військові та цивільні чини, війська Київського військового округу) та враження містян (народ густо заповнив вулиці, із задоволенням чекав скроплення водою, люди фотографувалися і раділи святковому салюту) [29, с.2-3].

Важливо, як релігійна ідентичність проявлялася у сімейному колі киян, адже, відомо, що для українців сім'я є основним комунікативним осередком. Газета повідомляла, що у 1874 р. під час одностороннього міського перепису у передмісті Києва Деміївці реєстратори зафіксували багато «незаконених сімей». Чоловіки й жінки жили разом без офіційного оформлення шлюбу, маючи при цьому дітей. Трапився випадок, коли пара, заручившись підписами свідків, уклала угоду, яку вважала цілком законною і для себе обов'язковою. Ця стаття називалася «Патріархальні цивільні шлюби» [19, с.2]. Така назва свідчить, що у другій половині XIX ст. до сім'ї, створеної без церковного освячення, ставилися без осуду, а значить так само й до традицій, пов'язаних з язичницькою релігією, яка випадки, описані у статті, вважала за норму.

Цей приклад засвідчує, що кияни, як й українці загалом, ідентифікували себе з таким православ'ям, яке ввібрало у себе дохристиянські вірування, а відтак є двовір'ям. Описані випадки сталися у передмісті Києва, де переважало робітничі населення, та їх можна транслювати на загальноміські тенденції, адже у другій половині XIX ст. лише 30% мешканців міста були корінними киянами [17, с.255]. Завдяки скасуванню кріпацтва, ліберальним реформам, розвитку транспортної мережі міграційні процеси посилювалися. Київ поповнився вихідцями з сільської місцевості, які були носіями традиційної релігійної ідентичності, це стало перешкодою для польсько-католицького та російсько-православного асиміляційних впливів.

За матеріалами газети «Киевлянин» можна зробити висновок, що маркерами соціокультурного простору Києва, які визначали релігійну ідентичність киян були: а) соціальні верстви за релігійною ознакою (найчисленніші віросповідні групи – православні, іудеї, римо-католики, протестанти); б) суспільні явища і процеси: релігійні взаємовпливи, чинники релігійної ідентичності (рівень освіти, матеріальне становище тощо), сімейне середовище; в) релігійні об'єкти: храми і монастирі, кладовища, реліквії та ін.

Релігійна ідентичність мешканців Києва другої половини XIX ст. виявлялася на тлі загострення протиріч між польсько-

католицькою та російсько-православною ідентичностями. Через таке загострення асимілятивний вплив цих ідентичностей на киян слабшав. Урбанізаційні процеси зумовили перебування Києва у руслі загальноукраїнських модернізаційних тенденцій, в тому числі щодо релігійної ідентичності: ідентифікаційні ознаки киян в основному співпадали з загальноукраїнськими. Особливістю релігійної ідентичності мешканців Києва була зумовлена сприятливим культурно-освітнім середовищем та близькістю до важливих релігійних центрів. Кияни відзначалися толерантним ставленням до релігійних відмінностей і практичністю у сприйнятті сакральних об'єктів.

Список використаних джерел

1. Воспоминания о прежних крестных ходах // Киевлянин. – 1865. – № 82. – С. 325.
2. Гула Р. В. «Киевлянин» та суспільно-політичні рухи в Україні: 1900–1914 роки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Р. В. Гула. – Дніпропетровськ, 2003. – 20 с.
3. Должиков П. Новые сведения о киевском паломничестве / П. Должиков // Киевлянин. – 1867. – № 97. – С. 383.
4. Должиков П. Новые сведения о киевском паломничестве / П. Должиков // Киевлянин. – 1867. – № 98. – С. 387-388.
5. Должиков П. Новые сведения о киевском паломничестве / П. Должиков // Киевлянин. – 1867. – № 101. – С. 399-400.
6. Должиков П. Новые сведения о киевском паломничестве / П. Должиков // Киевлянин, 1867. – № 102. – С. 403-404.
7. Еще монарший дар в Киево-Андреевскую церковь // Киевлянин. – 1867. – № 101. – С. 399.
8. «Киевлянин» под редакцией Виталия Яковлевича Шульгина (1864–1878). – К. : Универ. тип., 1880. – 168 с.
9. Кладбище в Киеве // Киевлянин. – 1865. – № 85. – С. 336-337.
10. Колодний А. М. Україна у її релігійних виявах. Монографія / А. М. Колодний. – Львів : СПОЛОМ, 2005. – 336 с.
11. Крапліна Л. О. Еволюція образу Києва в краєзнавчій та туристичній літературі (друга половина XIX – початок ХХІ ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. культурології : спец. 26.00.01 «Теорія й історія культури» / Л. О. Крапліна. – К., 2010. – 16 с.
12. Медицинский студент. На погосте // Киевлянин. – 1872. – № 67. – С. 1-2.
13. Москалец В. П. Психологія релігії : посібник: для студ. вищих навч. закл. / В. П. Москалец. – К. : Академвидав, 2004. – 239 с.
14. Н. С. Еще о польском католицизме // Киевлянин. – 1865. – № 135. – С. 535-536.
15. Новая энциклика папы Льва XIII // Киевлянин. – 1885. – № 240. – С. 1.
16. Отношение православия к католицизму // Киевлянин. – 1865. – № 106. – С. 419-420.
17. Павленко Ю. В. Нарис історії Києва / Ю. В. Павленко. – К. : Фенікс, 2004. – 480 с.
18. Папаяні І. В. Феномен релігійної ідентичності в контексті філософсько-релігійнознавчого дискурсу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / І. В. Папаяні. – К., 2010. – 16 с.
19. Патриархальные гражданские браки // Киевлянин. – 1874. – № 34. – С. 2.
20. Первая всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. Т. XVI. Киевская губерния / под ред. Н. А. Тройницкого. – СПб: Изд. ЦСК МВД. – 1904. – 3, XII, 287.
21. Позолота куполов Владимирского собора // Киевлянин. – 1895. – № 189. – С. 2.
22. Половинчак Ю. М. Боротьба газети «Киевлянин» з українством наприкінці XIX – початку ХХ століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Ю. М. Половинчак. – К., 2007. – 24 с.
23. Посещение г. начальником края Лукьяновской церкви // Киевлянин. – 1885. – № 232. – С. 1.
24. Релігієзнавчий словник / за ред. А. Колодного і Б. Лобовика. – К. : Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
25. Собеседования с паломниками в Феофаниевской пустыни // Киевлянин. – 1885. – № 150. – С. 2.
26. Часть неофициальная // Киевлянин. – 1872. – № 7. – С. 1-2.
27. Часть неофициальная // Киевлянин. – 1874. – № 131. – С. 2.
28. Часть неофициальная // Киевлянин. – 1895. – № 192. – С. 1-3.
29. Часть неофициальная // Киевлянин. – 1895. – № 194. – 1-3.
30. Шульгин В. Допотопный ревнитель православия / В. Шульгин // Киевлянин. – 1865. – № 125. – С. 497.
31. Элбакян Е. С. Религиоведение: словарь / Е. С. Элбакян. – М. : Академический проект, 2007. – 637 с.
32. Юзефович М. В. Полонизм и католицизм / М. В. Юзефович // Киевлянин. – 1865. – № 125. – С. 495-496.

* * *

УДК 94(479.24)

Севіндж Гусейнова, докторантка, Інститут історії НАН Азербайджану, Азербайджан, м. Баку

Про історіографію переселень в Північний Азербайджан в XIX – початку XX ст.

Розглядаються питання вивчення історії переселень німецької, російської, вірменської та інших християнських елементів у Північний Азербайджан в XIX – початку XX ст. Якщо в російській та радянській історіографії ці переселення оцінювалися тільки з позитивної точки зору, то сучасна історична наука відзначає і негативні результати цих процесів на соціально-економічне та суспільно-політичне життя нашої країни.

Ключові слова: Північний Азербайджан, переселення, німці, розкольників, езидитські курди.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Севіндж Гусейнова. Об историографии переселений в Северный Азербайджан в XIX – начале XX вв.

Рассматриваются вопросы изучения истории переселений немецкого, русского, армянского и других христианских элементов в Северный Азербайджан в XIX – начале XX вв. Если в российской и советской историографии эти переселения оценивались только с позитивной точки зрения, то современная историческая наука отмечает и отрицательные результаты этих процессов на социально-экономическую и общественно-политическую жизнь нашей страны.

Ключевые слова: Северный Азербайджан, переселение, немцы, раскольники, езидитские курды.

Sevinc Huseynova. Historiography resettlement in Northern Azerbaijan in the XIX – early XX centuries

The article deals with the study of the history of migration of German, Russian, Armenian and other Christian elements in Northern Azerbaijan in the XIX – early XX centuries. If the Russian and Soviet historiography these migrations assessed only from a positive point-of-view, the modern science of history notes and negative results of these processes on the socio-economic and socio-political life of our country.

Keywords: Northern Azerbaijan, relocation, Germans, splitters, ezidit Kurds.

В азербайджанской историографии процессы переселений в Северный Азербайджан, если не считать исключительных случаев, не являлись объектом специального исследования. В общей и советской (в т.ч. и азербайджанской советской) историографии были изучены отдельные этапы и особенности этих процессов. В этих исследованиях предпринята попытка завуалировать колониальную политику Российской империи, а принудительная миграция, являющаяся неотъемлемым элементом целенаправленной переселенческой политики, осталась вне поля зрения исследователей.

В XIX и начале XX вв. переселенческая политика Российской империи была тесно связана с историко-демографическими процессами. Как отмечал Б.Т. Урланис [51], связь демографии и истории возникает из факта изучения демографических процессов на фоне исторических событий, таким образом, демографическая закономерность, обладая определенным историческим характером, отражает последовательность исторических событий и фактов.

Так как Северный Азербайджан занимал особое место в формировании и осуществлении переселенческой политики царизма, рассмотрен широкий круг такого рода произведений. До Октябрьского переворота 1917 года отдельные аспекты темы нашли отражение в произведениях буржуазно-дворянских историков и командированных на Кавказ различных высокопоставленных царских чиновников. Эти произведения служили оправданию захватнической и колониальной политики царизма и оправданию других мероприятий, осуществляемых правительством.

Среди произведений, опубликованных в первой половине XIX в., наряду с общими обозрениями ознакомительного характера, привлекают внимание и первые фундаментальные работы.

В последние десятилетия XX столетия в азербайджанской историографии переселенческая политика Российской империи в XIX в. – нач. XX вв. стала изучаться с концептуальной точки зрения. И хотя в азербайджанской историографии эта проблема исследована слабо, ещё в конце XIX в. – нач. XX вв. в самой России эти вопросы изучались; население, переселенное на западные земли Азербайджана, со статистической и идеологической точек зрения, находилось в центре внимания, оперативные принимались связанные с ними политические и экономические решения. Не случайно в 1915 г. на основании этих сведений царская Россия подготовила план оперативной высылки в Среднюю Азию и в Сибирь немцев, некогда размещенных и проживавших в Азербайджане. При разработке этой проблемы с историографической точки зрения, важно исследовать основные источники сведений – архивные материалы, общего и специфического ха-

рактера статистические и другие сборники, различные обозрения, официальные документы и т.п.

Среди них, прежде всего, следует отметить 12-и томные Акты Кавказской Археографической Комиссии (АКАК) [2], так как Акты содержат ценные сведения о происходивших в тот период в Азербайджане политических и экономических событиях, о переселении различных этносов (армян, русских, украинцев, курдов, немцев и др.) на западные территории Азербайджана, об их численном, возрастном составе, семейном положении, занятиях, этническом составе переселенцев, вероисповедании, о траектории их движения, местах их размещения, о степени их достатка, об их участии в военной и общественно-политической жизни, о взаимоотношениях с местным населением. К примеру, в IV томе АКАК-а отражены официальные документы, освещающие процесс переселения немцев на Кавказ, в т.ч. и в Азербайджан, а в IX томе помещены документы, позволяющие разобраться в целях этих переселений.

В VII томе АКАК-а собраны документы о переселении армян в Северный Азербайджан после Туркменчайского и Адрианопольского договоров. Очередные переселения армян в западные регионы Азербайджана, приведшие к демографическим изменениям, подтверждаются материалами содержащимися в XI томе АКАК [2]. Переселение русских (раскольников) на территории Азербайджана отражены в X томе АКАК [2]. Очень интересным источником являются издания Кавказского Статистического Комитета, а именно – составленные И.Л. Сегалем «Сборник сведений о Елизаветпольской губернии» (Тифлис, 1902 г.) [47] и «Сборник сведений о Бакинской губернии» (I вып. Тифлис, 1911 г.) [48], из которых можно почерпнуть ценные сведения о населении Северного Азербайджана.

В российской историографии XIX – нач. XX веков этой проблеме уделялось достаточно внимания. В произведениях, написанных на эту тему, отражена исключительно господствующее положение в российской империализма. К такого рода литературе можно отнести произведения С.Глинки [13] и Н.Григорьева [14], Гагемейстера [12] и В.В. Потто [45;46], К.А. Бороздина [6] и В.Л. Величко [18], И.Шопена [53] и Н.Шаврова, Г.А. Евреина [19] и У.И. Ковалевского [31], А.С. Вудчинова и П.Зубова [21], Н.Дубровина [18] и П.Буткова [7], А.А. Каспара [28] и Д.Загрудского [20]. В этих произведениях также можно почерпнуть серьёзные сведения о переселенческой политике Российской империи и демографических показателях. К примеру, массовое переселение армян на территории Северного Азербайджана в период первой трети XIX в. широко и подробно освещено в работах С.Глинки [13], Н.Григорьева [14], И.Шопена [53], А.Д. Эрицова [54].

В своём труде «Переселенческая проблема», написанном на основе материалов ревизии сенатора А.М. Кузьминского, В.И. Ленина [32;33] определил численность безземельных крестьян Бакинской и Елизаветпольской губернии в XIX – нач. XX вв., а в статье «Сущность переселенческой политики» прослежена годовая динамика переселений русских крестьян на восток и юг. Переселение русских в Северный Азербайджан в XIX – нач. XX вв. исследовано русскими востоковедами того времени А.Берже [2] и А.А. Кауфман [36;37]. А.Берже [5] в своих работах отразил вопросы, связанные с переселением в 40-е годы XIX в. в Северный Азербайджан политически активных раскольников деревень и семей. А.А. Кауфман [29;30] излагает вопросы переселения в результате колониальной деятельности Российской империи русских крестьян в Северный Азербайджан, как противоположную составную аграрной политики.

После распада Советского Союза богатейшие материалы источников по проблеме переселения Российской империей немцев на Кавказ, в т.ч. и в Азербайджан, нашли и продолжают находить своё отражение в «Научно-справочной бюллетени», изданной в Москве в 1995 г., и в «Московской немецкой газете», начавшей издаваться с 1998 г., а также в многочисленных статьях и диссертациях. Переселение курдов в рассматриваемый период в т.ч. и в Северный Азербайджан, нашло своё отражение в трудах Т.Ф. Аристонова [3]. Н.Г. Волкова [11] осветила переселение в XIX – нач. XX вв. на территорию Северного Азербайджана езидитских курдов. Кроме того, В.И. Козлов, Д.Д. Комаров, В.В. Степанов, А.Н. Яшкова [55] на основании важных исторических документов рассмотрели в своих работах процесс переселения в XIX – нач. XX вв. русских на окраины, в т.ч. на Южный Кавказ и Северный Азербайджан, установили, что первые русские еретики и раскольники были размещены на территории Северного Азербайджана в 1830 г. Э.М. Бурсницкий [6] в своих работах утверждает, что переселение русских православных крестьян на окраины происходило в рамках аграрной политики.

В начале 50-х годов XX в. А.С. Сумбатзаде [49;50] исследовал динамику населения Северного Азербайджана в первой половине XIX в. и это исследование опубликовал в 1952 г. 3-м

номере «Известий Академии наук Азерб. ССР» под названием «Положительное влияние присоединения Азербайджана к России на пост населения в XIX в.».

Из грузинских авторов Г.А. Дзидзария [17] в своей фундаментальной монографии осветил появление русских переселенцев на территории Абхазии. Другой грузинский исследователь З.И. Поракишвили [44] отразил русское сектантство на территории Грузии в своём произведении «Духоборы в Грузии».

А. Меликсет бек [34] свой труд, посвященный этой семье, назвал «Из истории духоборов в Грузии». И.И. Мирцухулова [36] в 1978 г. в Тифлисе опубликовала произведение, посвященное аграрно-крестьянской проблеме. В нём автор внёс ясность в вопросы места и роли переселенных русских крестьян на эту территорию в период столыпинских реформ.

В произведении М.А. Исмаилова [26] «Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана в XIX и нач. XX вв.», опубликованном в 1964 г. в Баку, освещены переселенческие процессы, осуществляемые Российской империей на окраинах, в т.ч. и в Азербайджане, рассмотрены социальное расслоение в сёлах, появившихся в результате переселений, и в целом колониальная политика царизма.

Х.А. Оруджов [40;41;42] является автором статей, напечатанных в Известиях АН Азерб. ССР в 1964 и 1969 годах под названием «К истории русских поселений в Азербайджане» и «К проблеме осуществления переселенческой политики Столыпина в Азербайджане». Х.Д. Халилов [56] в своей работе «Из этнической истории Гарабаха» повествует о переселении армян в Карабах впервые 30 лет XIX века и отмечает, что лишь в 1828–1830 годы из Ирана на территории Гарабаха были переселены 20010 армянских семей. В работе Б.Наджафова [39] «Лицо врага: из истории армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX вв.», опубликованной в Баку в 1993 г., указано, что после подписания Туркменчайского и Адрианопольского договоров на Южный Кавказ были переселены 130–200 тыс. армян.

Согласно официальным русским источникам, в 1897 г. численность переселившихся на Южный Кавказ и обосновавшихся здесь армян достигла 784 тыс. 547 чел. Однако известно, что реальная их численность была значительно больше, однако в соответствии с интересами российской имперской политики этот факт скрывался.

Один из азербайджанских авторов И.Мусаев [38], изучив кровавые террористические события, имевшие место в начале XX в. в результате этих переселений, изложил результаты исследования в монографии «Политическое положение в Нахчыванском и Зангезурском регионах Азербайджана и политика иностранных государств (1917–1921 гг.)», опубликованной в 1996 г.

Особый интерес вызывает произведения Х.Ю. Вердиевой [10;11] «Переселенческая политика российской империи в Северный Азербайджан», изданная в 1999 г. в Баку. Её же монография «Переселенческая политика, проводимая Российской империей в Северном Азербайджане (XIX – нач. XX вв.)» посвящена одной из самых актуальных проблем нашей истории. Это ценное исследование, представленное Х.Ю. Вердиевой [9;10] на суд читателя, использованные автором многочисленные источники, в особенности – архивные документы, переписи и другие источники фактического материала доказывают, что Российская империя, стремившаяся к реализации политики выхода в теплые моря, в начале XIX в. бросила Кавказ, в том числе – Северный Азербайджан, в жерло кровавых войн. Завоеватели с целью укрепления своих позиций в Азербайджане, имеющем очень важное военное стратегическое значение, стремясь к «увечиванию» своего господства, применили здесь свой «богатый» опыт в области колониализма самыми грубыми методами. Древние традиции государственности Азербайджана уничтожались.

Начался период «очищения» Северного Азербайджана от коренного тюркского исламского населения путем переселений, геноцида и т.п. Царская Россия приступила к политике создания между Азербайджаном и Турцией армянского государства. На территории Иреванского ханства, в Нагорный Карабах и другие азербайджанские земли массово переселяли армянское население. На территории Западного Азербайджана была создана Армянская область и таким образом была заложена основа будущего армянского государства на землях Азербайджана. Массовое переселение армян в горную часть Карабаха, привело здесь к демографическим изменениям и тем самым, была создана почва для «Нагорно-Карабахской проблемы». Русские завоеватели покровительствовали и вооружали армянские разбойничьи группы, совершавшие акты геноцида против мирного азербайджанского населения. Из внутренних губерний Российской империи «неудобных» русских, крестьян также переселяли в Северный Азербайджан. Им также представлялось оружие. Таким образом, христианское население на территории Азербайджана усилилось как численно, так и в военном отношении.

Произведение Д.И. Исмаиловой [23;24;25] «русское крестьянство в Закавказье в 30–е гг. XIX в.» одна из многочисленных работ, посвященных этой теме. Опираясь на серьёзную источниковую базу, автор осветил вопросы, связанные с территорией размещения русских переселенцев, с сам им процессом их переселения на Южный Кавказ, аграрные отношения и проблемы русских переселенцев. Переселение немцев на западные территории Азербайджана, их взаимоотношения с местным населением, производственно-хозяйственные отношения в созданных ими поселениях-колониях, их семейные отношения и численный состав, отношения к ним администрации Российской империи – вот тот круг вопросов, которые, на основе широкого использования документального, фото и других архивных материалов, освещены в работе Мамеда Джафарли [16] «Политический террор и судьба азербайджанских немцев», изданном в Баку в 1998 г. Д.И. Исмаиловой [29;30;31] свой труд «Население городов Закавказского края в XIX – нач. XX вв.» посвятила разработке вопросов, связанных с численным, этническим, профессиональным составом населения городов Южного Кавказа, влияние российских реформ и переселений на состояние городов с историко-демографической точки зрения. Автор утверждает, что в 30–е годы XIX в. в городе Иреване армяне составляли 34% населения.

В работе Н.А. Ибрагимова [22] «Немецкие страницы азербайджанской истории», опубликованной в 1995 г. в Баку отражены религия, быт, внешний вид немецких колоний на территории Азербайджана, созданных в результате переселенческой политики царизма. Автор также рассмотрел систему управления ими, их общественное устройство, историю зодчества, культурное и демографическое положение.

В монографии Х.Вердиевой [9;10] «Немцы в Северном Азербайджане» исследованы история переселения немцев, их сепаратистские выступления, деятельность Базельских миссионеров, процессы внутренних миграций в пределах Азербайджана, административное и религиозное управление, школьное образование, ограничительные меры, предпринятые российской системой управления против немцев в годы первой мировой войны, и причины их ссылки в Сибирь и Среднюю Азию.

Совместный труд Рауфа Гусейнзаде [15] и Хаджар Вердиевой «Армянская аристократия и их миграция с Балканов на Кавказ», опубликованный в Баку в 2003 г., посвящён освещению переселению армян с Балканского полуострова и других территорий на Кавказ, в Северный Азербайджан и особенно на его западные земли. Авторы утверждают, что после Адрианопольского мирного договора Российская империя, преследующая цель создать «христианский кордон» от Кавказа до Средней Азии, переселяла в эту зону армян и другое христианское население. В работе подвергнуты глубокому анализу процессы переселения армян после 1828 г. в Нахчывань, Иреван, Баку, Карабах и другие районы Северного Азербайджана, особенности армянских переселений из Европы в Азию и возникшие в результате этого армянские организации, партии и искусственно созданные марионеточные правительства, и, наконец, аннексия в результате их деятельности азербайджанских земель.

В монографии М.Мурадова [37] «Переселенческая политика царской России в Азербайджане» (Баку, 2001) затронуты вопросы завоевания Кавказа, в т.ч. «Северного Азербайджана», переселенческая политика царизма, её планы и цели этой политики. В начале XX века в научных разработках В.Ф. Минорского, П.И. Аверьянова [1], И.Зиновьева, М.Карнаухова, Ф.Ф. Бартоломеева, М.Фёдорова также затронуты некоторые вопросы данной проблемы.

Список использованных источников

1. Аверьянов И.И. Курды в войнах России с Персией и Турцией. – Тифлис, 1900.
2. АКАК (Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией): Архив Главного управления. наместника Кавказа / Под ред. А.Берге. – Тифлис, 1866–1904. – Т.1–12.
3. Аристонова Т.Ф. Материальная культура курдов конце XIX – первой половины XX веков. – Москва, 1990.
4. Аристонова Т.Ф. Из истории современных курдских селений в Закавказье. – «Советская этнография» (далее – СЭ). – 1962. – №2. – С.24.
5. Бороздин К.Л. Переселенцы в Закавказье. – С.–Петербург, 1891.
6. Бурсинский Э.М. Переселенческая политика царизма в конце XIX века. – Вопросы истории, 1965.
7. Бутков П. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 годы. – С.–Петербург, 1869. – Ч. III.
8. Величко В.Л. Русское дело и междоусобицы вопросы. – С.–Петербург, 1904. – Т.1.
9. Вердиев Х.Ю. Немцы в Северном Азербайджане. Монография. – Баку, 1998.
10. Вердиев Х.Ю. Переселенческая политика российской империи в Северный Азербайджан (XIX – нач. XX вв.). – Баку, 1999.

11. Волкова Н.Г. Этнические процессы в Закавказье в XIX–XX веках. – Кавказский Этнографический Сборник (КЭС). – Москва, 1969.
12. Гегемейстер Ю. Закавказские очерки. – С.–Петербург, 1845.
13. Глинка С. Описание переселения армян адербиджанских в пределы в предлы России. – Москва, 1831.
14. Григорьев Н. Статистическое описание Нахичеванской провинции. – С.–Петербург, 1833.
15. Гусейнзаде Р. и Вердиев Х. «Армянская аристократия и их миграция Балканы на Кавказ», совместный труд. – Баку, 2003.
16. Джафарли М. Политический террор и судьба азербайджанских немцев. – Баку, 1998.
17. Дзидзария Г.А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии столетия. – Сухуми, 1975.
18. Дубровин Н. Закавказье с 1803 по 1806 годы. – С.–Петербург, 1866.
19. Евреинова Г.А. Национальные вопросы на инородческих окраинах России. – С.–Петербург, 1908.
20. Загрудский А. Краткий очерк Ермоловского времени на основании VI тома АКАК. – Тифлис, 1876.
21. Зубов П. Персидская война в царствование императора Александра I. – С.–Петербург, 1837.
22. Ибрагимов Н.А. Немецкие страницы азербайджанской истории. – Баку, 1995.
23. Исмаил–заде Д.И. Население городов Закавказского края в XIX – начале XX веков. – Москва, 1990.
24. Исмаил–заде Д.И. Русское крестьянство; Русские населения в Закавказье в 30–80–е годы XIX века. – ВИ, 1976. – №11.
25. Исмаил–заде И. Русское крестьянство в Закавказье (30–е года XIX – начало XX веков). – Москва, 1982.
26. Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана в конце XIX и в начале XX веков. – Баку, 1964.
27. История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку, 1990.
28. Каспар А.А. Покоренный Кавказ. – С.–Петербург, 1904.
29. Кауфман А.А. Община, Переселение, Статистика. Сборник статей комитетов по Кавказу. – М., 1915.
30. Кауфман А.А. Переселение и колонизация. – С.Пб., 1915; Он же. Переселение и его роль в аграрной программе. – В кн.: Аграрный вопрос. – М., 1905.
31. Ковалевский У.И. Кавказ. История завоевания Кавказа. – С.–Петербург, 1976. – Т.2.
32. Ленин В.И. «Переселенческая проблема», написанной на основе материалов ревизии сенатора А.М. Кузьминского. Полное собрание сочинений» (далее – ПСС). – Москва, 1960. – Т.21
33. Ленин В.И. ПСС. – Москва, 1961. – Т.21. – С.330.
34. Меликсет бек. А.А. Из истории духовоборов в Грузии. (XIX в.): Автореф. Дис. канд. наук. – Тбилиси, 1955.
35. Мильман А.Ш. Политический строй Азербайджана в XIX – начале XX веков. – Баку, 1966.
36. Мирицхулова И.И. Аграрио–крестьянский вопрос в Грузии в 1900–1921 г. – Тбилиси, 1978.
37. Мурадова М. Переселенческая политика царской России в Азербайджане. – Баку, 2001.
38. Мусаев И. Политическое положение в Нахчыванском и Зангезурском регионах Азербайджана и политика иностранных государств (1917–1921 гг.). – Баку, 1996.
39. Наджафов Б. Лицо врага. История армянского национализма в Закавказье в конце XIX – начале XX веков. – Баку, 1993.
40. Оруджов Х.А. К истории русских населений в Азербайджане. – статья, Известиях АН Азерб. ССР, 1964.
41. Оруджов Х.А. К проблеме осуществления переселенческой политики Столыпина в Азербайджане. – статья, Известиях АН Азерб. ССР, 1969.
42. Оруджов Г.А. К истории образования русских населений в Азербайджане. – Изв. АН АЗССР. «История, философия и право», 1969.
43. Оруджов Г.А. К истории образования первых русских населений в Азербайджане. – Известия АН Азербайджана, СИФП, 1969. – №2.
44. Поракишвили З.И. Духоборы в Грузии. – Тбилиси, 1970.
45. Потто В. Кавказ до Пётра. – С.–Петербург, 1901.
46. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. – С.–Петербург, 1885. – Т.2
47. Сегал И.Л. Сборник сведений о Бакинской губернии. – Тифлис, 1911. – Вып.1.
48. Сегал И.Л. Сборник сведений о Елизаветпольской губернии. – Тифлис, 1902.
49. Сумбатзаде А.С. Динамика населения Северного Азербайджана в первой половине XIX в. в 1952 г. «Известий Академии наук Азерб. ССР». – Известия АН АЗССР, 1952. – №3.
50. Сумбатзаде А.С. Кубинское восстание 1837 года. – Баку, 1957.
51. Урланис Б.Ц. Народонаселение. Исследования, публицистика. – Москва, 1976.
52. ЦГИА АР. – Ф.507,011.1. – Д.362. – Л.43.
53. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. – С.–Петербург, 1852.

54. Эрицов А.Д. «Данные об армянском населении в России» (Известия КОИРГО), 1838. – М., 1881. – Т.VII. – №11.
55. Яшков А.Н. Проблемы адаптации русских старожилов в Азербайджане. – СЭ, 1988. – №6.
56. Халилов Х.Д. «Из этнической истории Гарабаха». История Азербайджана по документам и публикациям. – Баку: Элм, 1990.

* * *

УДК 719:728.1(477.41/42):643:39(477)

Ярослав Тарас, д-р історичних наук, професор, завідувач відділу етнології сучасності, Інститут народознавства НАН України, Україна, м. Львів

Закладщина хати на Поліссі

З'ясовано закладання нової будівлі, та описано дійство, яке супроводжується певними урочистостями та обрядами (вибором місця під хату, сприятливого дня та року для початку будівництва, доброго матеріалу та іншими обрядово–звичаєвими аспектами).

Ключові слова: Полісся, закладщина, підвалина, паля, вибір місця, дерева і дня будівництва.

Ярослав Тарас. Закладывание избы на Полесье

Выяснено «закладывание» новой постройки на Полесье, описано ритуал, который сопровождается определенными торжествами и обрядами (выбор места под избу, благоприятного дня и года начала строительства, хорошего материала и другими обрядово–обычными аспектами).

Ключевые слова: Полесье, закладывание, подвалыны, паля, дерево для строительства, день строительства.

Yaroslav Taras. On foundation of dwelled hut in Polisia region

In the paper have been presented some results of studies in foundation of a new building and descriptions of an acting accompanied with certain honours and rites, as a choice of place for a hut, appropriate date for successful start of efforts, quality materials and other common as well as ritual aspects of a project.

Keywords: Polisia, foundation, basement ties, choice of place and wood for constructional needs, starting day of building works.

Поліська хата, починаючи з середини XIX ст., була об'єктом не одного дослідження. Її вивчали на предмет архітектурно–конструктивних рішень [8;2;13], технології та техніки будівництва [4], в обрядово–звичаєвих аспектах [5].

У 1994–1998 рр. були організовані культурологічні експедиції на Українське Полісся. Зокрема, польові дослідження 1995 р. в селах Овруцького та Народицького районів показали, що, незважаючи на втрату великої кількості давніх пам'яток народного будівництва, ще можна відтворити засади будівництва житла, починаючи від вибору місця до «входу» в хату.

Певна технологія будівництва хати на Поліссі тісно переплітається з обрядовою звичаєвістю і разом становить народну будівельну традицію.

Насамперед поліщук ретельно вибирав місце для майбутньої хати [9]. Його шукали і визначали різними способами і ворожінням. Для хати з господарських та суто регіональних міркувань вибирали місце близько до води, річка, річки (села Гуничі, Невгоди, Овруцького р–ну), горбисте (с. Думинське Овруцького р–ну), біля пасовиська, болота, щоб підняти карася (села Левковичі, Прилуки Овруцького р–ну). В селах Піхоцькому, Великій Фосні (Овруцький р–н) на місце, де мають будувати хату, пускали пастиє корову: місце, де вона ляже відпочивати вважали добрим. Такий спосіб вибору місця, але для хліву, практиковано на Гуцульщині [6,с.60]. Худобу вважали символом дому – двору – господарства [1,с.38].

Добре місце для хати шукали також ставлячи на два–три дні горщик і хліб на рушнику на землю там, де планували будувати хату. Якщо за цей час павук павутину заснує, то це добре місце (с. Бондарі Овруцького р–ну).

В селі Давидках (Народицький р–н) виносили до сходу сонця хліб, ставили його та образ Божої матері на місце, де має бути покуть. «Якщо місце хороше, то при сході сонця хліб стане іншого кольору він заіскриться» (Г.Моргулець, 1922 р.н.). Широко застосовуваним був такий спосіб: там, де має будуватись хата, клали хліб, сіль і навіть гроші на ніч. Якщо хліба й солі не стане, то це погане місце, якщо залишиться з ночі – добре [1;5].

Під час експедиції встановлено, що головним завданням у виборі ділянки для хати на Поліссі було знайти тепле місце. Його шукали так: «Коли йдеш, йдеш, тебе вдарило теплом, а потім холодом, там де вдарило теплом, це значить, що це добре місце» (села Левковичі, Дівошин, Павлюківка Овруцького р–ну). Вибирали тепле місце також по росі. «Де тепле місце, роса дер-

житись довго, де холодне, там вітер збиває росу» (с. Левковичі). Дивились навесні, де скоріше розтане сніг і де швидше висохне земля (с. Велика Фосня).

Восени коли ще не було снігу, а мороз підморожував землю, на місце, де мають будувати хату, на ніч на застелений на землю «настольник» ставили хліб і сіль. Вранці дивились, чи цілий хліб і чи «настольник» примерз до землі. Якщо «настольник» не примерз, то це місце тепле і багате.

Оскільки вода в господарстві поліщуків відігравала особливу роль, то важливо було перевірити, чи вона близько до поверхні. В селі Левковичах на місце, де будуть садибу, на ніч розкладають березове вугілля, а в середину кладуть вату. Все це накривають «банкою», посудиною. Якщо за ніч вата намокне, то вода близько (с. Левковичі). У такому місці можна будувати хату. Насамперед цей спосіб практиковано для господарських споруд.

Аналіз рельєфу сіл, які досліджувалися, дає підстави твердити, що згаданий спосіб вибору пов'язаний не з оцінкою роси як ідеї прибудови, росту, збільшення, а за визначенням рівня залягання ґрунтових вод. Цей спосіб не практикувався у селах, де був високий рівень ґрунтових вод (с. Мотійки Народицького р-ну; села Мала Фосня, Велика Фосня Овруцького р-ну). Він характерний для сіл, де вода залягала глибоко.

Не дозволялося будувати у всіх випадках на місці, де «боронь Боже, стояла стара хата» (с. Піхоцьке). Якщо «розкидали» [розбирали. – Я.Т.] стару хату, то нову трошки посували вперед. Це робили для того, щоб «краще велось» (с. Ласки Народицького р-ну). Старий майстер О.Дрозд (1912 р.н., с. Боднарі) стверджував, що «в певних місцях на землі є сила, яка дає можливість таланти», треба її лише знайти. Якщо не таланило, були негаразди, не було дітей, поліщуки переносили свої хати в інше місце.

У селі місце для хати також вибирали з огляду на сусідство. У с. Прилуках казали: «Не питай місце, а питай, який сусід», «де люди лаються, туди не йди і хату не став». Цей спосіб вибору ділянки для хати почав побутувати, коли вже за радянських часів масово переселяли з хуторів у села.

Поліщуки дбайливо ставилися до землі. В тих господарствах, де було мало землі або ж вона була родюча, сини ставили свої хати поряд з батьковою, на одному подвір'ї. З'явилася нова планувальна схема двору, особливості якої потребують спеціального вивладу.

Важливою і найбільш клопітною справою було заготовити доброте дерево на хату. У своєму лісі кожен господар знав, де в нього «старий ліс», «стара посадка», тобто де в нього будівельне дерево, а де дерево, яке не годиться для будівництва (с. Невгоди). На Поліссі на хату брали переважно сосну, осику, рідше дуб, липу та вільху. Дерево мало бути здорове та «стрижневе» («стрижно-ве»). Сама етимологія слова «стрижень» вказує, що для хати на Поліссі брали основне, головне, опорне, осьове дерево [7, с. 769].

Докладно про вибір деревини на Поліссі вже писали автор статті Я.Тарас [9] та Р.Радювич [3], тому на ньому по будемо спинятись, лише вкажемо, що на Овручині наявність стрижня у дереві визначали по корі, за місцем, де росте дерево, кроною та розташуванням гілок. Вважали, якщо гілки в сосні є сукуваті вгору (с. Думинське), мають дрібне гілля та сучки догори, а голки жовті (с. Левковичі), кора дрібненька, не шершава, має «ясний», «світлий», «жовтий» колір та йде «живиця», «толодиця» (с. Клочки Народицького р-ну), «росте на горці» (с. Невгоди), то це стрижневе дерево.

Дуб мав бути рівний, без суків. Хорошим вважали дуб «нелинь» (f. *turciflora* Czern), з якого не опадає листя, той, що розвивається навесні в останню пору, який росте внизу (с. Невгоди), «не має низу гілля і суків, коли його зрізали» (с. Клочки). Той, що червонів, «краснів», «подібний на ольху», був крихкий та м'який, для будівництва не застосовували. Це був простий дуб (f. *graeosus* Czern). Вільху брали на «мелкіє постройкі» (с. В'язівка Народицького р-ну), осику па хату і огорожу (с. В'язівка).

Не брали на хату сосну, яка мала сучки внизу або тріщини, бо це було «круте дерево» (села Невгоди, В'язівка), вільху кучеряву, «ту, що кидас: гілки вниз» (с. Клочки), дуб, «в якому дірка або мав губку» (с. Думинське). В обрядово-ритуальному плані були застереження щодо використання осики та вільхи. Старожили с. Левковичів вважали, «що ольху і осику не положено брати по-Божому». Добрим вважали дерево, яке на півдні мало гладку кору, а на півночі – мох (с. В'язівка), та те, що мало більш як 60–80 шарів (с. Думинське).

В основі вибору дерева па хату лежали вікові дендрологічні, ботанічні, екологічні знання, знання про морфологічні ознаки рельєфу та хімічний склад ґрунту, набуті шляхом спостереження протягом віків. Ці спостереження були основою для вироблення низки обрядово-ритуальних застережень щодо дерев з природними вадами (губками, наростами тощо) та дерев «помічених Богом» (вивернутих бурею, битих громом).

Доброякісність деревини також визначали часом її заготівлі: порою року, днем тижня, фазою місячного циклу. Дерево заго-

товляли переважно в зимові місяці, «коли воно не розвивається» (села Гуничі, Думинське, Невгоди). На зрубану взимку деревину «менше нападає шашель» (села Левковичі, Думинське). Рубали дерево й у вересні «як покине рости, щоб задержалося в ньому багато смоли» (О.Заліско, 1910 р.н., с. Думинське). Заготівля дерева за фазами Місяця та днями на Житомирському Поліссі така сама, як і на Київському [9, с. 100; 3, с. 65]. Викладений підхід до вибору деревини давав можливість дістати доброякісне дерево для будівництва і мати «здорову хату». Після того, як вибрали місце і підготували дерево, домовлялися з майстром про будівництво хати. Під час цієї домовленості майстер визначав день «закладин» («заснування») хати.

Щодо вибору дня будівництва, то із досліджуваного району маємо неоднозначну інформацію. В с. Піхоцькому починали будувати лише у вівторок і «на підпівно». Більшість опитаних у селах В'язівці, Невгодах вважають хорошим днем для будівництва середу та п'ятницю. Важким днем для всякої роботи в цих селах був четвер, хоча в с. Бірківському (Овруцький р-н) у цей день дозволяли «закладати» хати. У цих селах уважали, що все треба починати «в женські дні». Тут у середу та п'ятницю починали обробляти городи. На переконання майстра І.Ярмолука (1907 р.н., с. Болотниці Народицького р-ну), найкраще починали будувати хату в п'ятницю, на 12-й день після молодика. Щасливими днями для «закладання» хати були вівторок і середа.

Старий будівельний майстер М.Миколайчук (1916 р.н., с. Норинці Народицького р-ну) «закладав» хати тільки в суботу і «на підпівно». В його селі для всякої роботи легким днем вважали суботу. Цього дня тут «заживали хліб і зачинали всяке будівництво».

У с. Красилівці (Овруцький р-н) в суботу, навпаки, «засновувати» хату не можна було. В селах Левковичах, Дівосині закладення хати дозволялося з вівторка по суботу, а в с. Латишах (Народицький р-н) будь-якого дня, крім понеділка, суботи та неділі. Щасливими для закладин хати в с. Бігуні (Овруцький р-н) вважали вівторок і середу.

Статистичний аналіз показав, що 25 відсотків респондентів вважають відповідним днем для початку будівництва середу та п'ятницю, тобто дні і одноденних постів, установлених Церквою [11, с. 377].

Інформація, почерпнута від довгожителів с. Болотниці І.Ярмолука, про те, що «коли у нас закінчили ставити подрубні, то батько поставив майстрам полчарки горілки, майстри не пили, забрали її з собою, бо був пісний день» та від довгожителів с. Селець (Народицький р-н) про те, що «майстри на закладщину забрали положену горілку з собою, бо був пісний день», вказує: старі майстри дотримувалися християнської традиції щодо середи та п'ятниці як пісних днів, попри появу «нової традиції» в радянський час відзначати кожен будівельний цикл могоричем. Респондент К.Євдокименко (1925 р.н.) зі с. Селець повідомив, що в радянські часи закладин у пісний день не «робили», бо «в цей день горілки не дають». Близько 20 відсотків респондентів хорошими днями для заснування, закладення хати вважали непісні дні («музичні дні») – вівторок і четвер, коли «можна пити горілку».

Більше половини опитаних вважає, що для «заснування» хороши всі дні, крім понеділка, суботи та неділі. Лише 5 відсотків легким днем для «закладин» хати вважали суботу. На перший погляд, наявний матеріал, зібраний у досліджуваному районі, суперечливий. Ця суперечливість в уявленнях про найкращі, найвідповідніші дні для «закладщини» хати є наслідком атеїстичного виховання та появи в радянські часи в будівельній традиції могоричу.

Велику роль у визначенні оптимального часу «закладин» хати також відігравала фаза Місяця. Доброю ознакою в с. Ласках вважали «заснування» хати в останню чверть місяця, а в с. Латишах – «на повний місяць, як рушить з підпівного на третю квадру». В с. Мотійках починали «закладати» на старому місяці (повна фаза Місяця), або тоді, коли молодий «оботреться», тобто чорен 7–9 днів після того, як з'явився молодші місяць. Лише один респондент вказав, що хату «засновували» на «молодику», або тоді, коли ростуть мухомори (М.Кобилинський, 1903 р.н. с. Дівосин). «Засновували» хату переважно на старому місяці або у фазах, близьких до нього. Це робили для того, щоб «шашель, не їв деревину», «в хаті було повно», «щоб вона довго стояла і довго жили хазяїва».

Загальною для всієї території залишилася традиція не починали будувати на повний місяць, а тільки на старий, і тяжким для початку будівництва і надалі вважали понеділок. Коли вибрали оптимальний час заснування хати, в день будівництва до сходу сонця місце, де будуть будувати, окроплюють свяченою водою, обходять три рази з іконою і ставлять коровай на рушнику. За Г.Моргульцем с. Давидки, такими діями віддавали дар Богу за місце. Перед «заснуванням» хати в с. Давидках розстеляли рушники на місці, де будуть ставити зруби, і пригощали майстрів, а в

с. Бірківському на покуті або посередині майбутньої хати ставили стіл, накритий «настольником», на який клали хліб, сіль або хліб, сіль і шматок сала.

Респондент Д.Оксенчук (1927 р.н., с. Красилівка) пам'ятає, що в день «заснування» «прийшов його батько з матір'ю з хлібом на рушнику, поставив його на стілик на покуті майбутньої хати, і лише тоді майстри почали роботу». Хліб, загорнутий у рушник, також ставили на ослінчик або на стіл біля майбутньої новобудови (с. Бондарі). У с. В'язівці в день «заснування» хати «на заготовлене дерево, біля нової хати ложили хліб, сіль на рушнику та ставили ікони». Це все було на дереві доти, доки не закінчили «заснування» хати. Коли «заснували» підвалини, в с. Норинську (Овруцький р-н) на всіх «вуглях» ставили хліб і сіль, загорнуті в рушники, які пізніше через майбутні двері новобудови заносили досередини «заснованих» підвалів і клали на стіл, де мала відбуватися гостина на честь «закладщини». Перед закладенням підвалів у с. Великій Фосні на куті новобудови ставили пікальну діжку. Її обв'язували «настольником» та клали на неї хліб і сіль. Замість діжки в с. Раківщині на місце, де буде покуть, клали стільницю з хлібом і сіллю. Коли почнуть закладати підвалини, все це забирають і кладуть поряд з хатою.

Майбутню хату на ділянці розмічали шнуром завдовжки 20–30 м та 4–ма кілочками (села Селець, Думинське, Піхоцьке). Справляли косину пересуванням відразу двох кілочків. Давно розбивали хату в сажаня (с. Невгоди). Коли зробили розбивку і перевірили косину, починали копати ями для «палів». Більшість респондентів стовпи під підвалини в досліджуваному районі називає палями. Лише епізодично згадувано назву «штєнпалі» (П.Кудін, 1914 р.н., с. Яжберень Народицького р-ну), «паліки» (М.Барановський, 1909 р.н., с. Павлюківка) та «колодки» (В.Якувшук, 1919 р.н., с. Бондарі). Глибина закопування «палів» у землю залежала від рельєфу та ґрунту. В селах Гуничах, Норинцях копали ями глибиною 70 см., у с. Думинському – на «аршин або піваршина», в с. Селець – 1 м. Глибину ям для «палів» у селах Левковичах, Великому Кобиліні (Овруцький р-н) визначали рівнем залягання жовтого ґрунту, тобто копали до твердої глини.

Як показав аналіз, «палі» під хату старалися закопати нижче глибини промерзання ґрунту та поставити на твердий ґрунт. Довжина «палів» залежала також від того, яку висипку під хатю планували, та від рельєфу. За П.Кучннським (1924 р.н., с. Піхоцьке), «палі» заготовляли так, щоб вони над поверхнею землі «возвишались на 15–40 см», або не більше двох п'ядей (с. Левковичі). Взагалі, старалися, щоб «палі» не дуже вивисувалися над поверхнею землі. Здіймання «палів» було пов'язане з великою висипкою землі в хаті. Це був трудомісткий процес, тому «над землею палю залишали стільки, як це потребує почва» (с. Бірківське). Загальна довжина «палів» під підвалини дорівнювала 0,7–1,5 м. Палі під хату ставили тільки дубові. Здебільшого «палі» були круглими, їх лише оковували. У деяких випадках «палі» над поверхнею землі могли бути обтесаними в 1 канти (с. Давидки). У старих будівлях ставили 4 «палі» на хату і 4 на сіни та комору (села Ласки, Листвин Овруцького р-ну). За О.Заліском (с. Думинське) та Корнінком (1931 р.н., с. Клочки), «палі» ставили лише по вуглам, а хто хотів, міг ще закопати посередині». Загальним правилом при будівництві хати було поставити стільки «палів», щоб не прогиналось дерево. Майстер М.Миколайчук (1916 р.н., с. Норинці) ставив на хату 6 «палів». Якщо кліт була квадратна, то з кожної сторони ставили по три «палі» (с. Гуничі). Поставлені «палі» перевіряли рівнем, який ставили на натягнутий шнур між ними (с. Мотийки), або по тимчасово поставлених на них підвалинах (села Бабиничі, Клинець). Коли ставили першу «палю» на покуті, то господар хати брав хліб і сіль на рушнику і благословляв початок будівництва (с. Залісся Народицького р-ну). Щоб «палі» не гнили, їх «осипали» («обмазували») глиною (с. Бондарі) або обпалювали на вогні. Там, де було каміння, його замість «палів» ставили під підвалини (села Збраньки, Велика Фосня, Млини Овруцького р-ну).

Коли закопали «палі» або поставили каміння на «вуглях» майбутньої хати, бралися до установаження на них підвалів, які є основою дерев'яної стіни. У досліджуваному районі їх називають «підрубі» та «підвалини». Найчастіше тут уживають слово «підрубі». На підвалини брали дуб, рідше смолянисту сосну – «перебердину». За поясненнями О.Заліска (с. Думинське Овруцького р-ну), «сосна–перебердина» – «це крепка всередині сосна, яка має смолу – усух». Першими на «палі» клали поздовжній підвалин, після чого їх «щепили» поперечними. На поздовжній підвалині, де буде покуть, у нижньому замку вирізали, вирубували хрестик, на перехресті якого робили «ямку–ховалку» (с. Латиші). В «ховалку» на перехресті клали в більшості випадках «окрайчик» хліба, сіль, гроші та ладан, а також свячене зілля, вовну та проскурку (с. Невгоди). Лише в одному випадку респондент конкретно вказав, що, крім грошей, свяченого ладану, клали сухі «свячені квіти тої та марени» (с. Велика Чернігівка Овруцького

р-ну) [10;12,с.211–213]. Згідно з повідомленнями молодих респондентів, гроші клали, які в кого були: «старі» – срібні «мідайки» або «рудячки». Розбираючи старі хати, майстер М.Миколайчук (с. Норинці) знаходив срібні гроші, а Г.Миколайчук (1929 р.н., с. Раківщина Овруцького р-ну) – «червоні» (мідні) гроші. В с. Клочках клали в підвалину тільки знайдені копійки, хліб та свячене зілля. В більшості випадках при заснуванні хати гроші клали тільки у «вуглі», там, де буде покуть. У с. Гуничах, коли клали гроші в підвалину, «тоді всередину майбутньої хати старша мати заносила ослінчик, на який ставили хліб, сіль, вазони». За Н.Корнійчук (1918 р.н., с. Гуничі Овруцького р-ну), «вазони ставили, щоб в хаті було весело, бо квіти – ознаки веселості».

Особливо відбувалося «заснування» підвалів у с. Латишах. Перед початком будівництва господар приносив пікальну діжку, яку ставив на покутті майбутньої хати, клав на неї хліб, вовну та гроші. Тільки з цієї діжки майстри ставили у вирізаний хрестик на поздовжній підвалині хліб, вовну та гроші. Діжка на покуті стояла аж до заходу сонця. Ідентичне явище маємо в с. Великій Фосні, де респондент М.Оникитюк (1921 р.н.) пояснив, що це робили для того, щоб «дім був, багатий хлібом і грошми». Гроші клали для того, «щоб велось», щоб «закупити в Бога місце» (с. Давидки), зерно щоб «був добрий урожай», вовну – щоб «хата була тепла і худоба велась» (с. Латиші).

У с. Бабиничах (Овруцький р-н), «коли закладали хату, то на кожному вуглі ставав майстер, біля них хазяїн ставив хліб, загорнутий хусткою». Коли «зав'язали» підвалини, хліб у хустках клали на вугли, на підвалини, його ввечері майстри забирали додому (Е.Кліш, 1922 р.н., с. Бабиничі). У с. Болотниці на всі чотири «вугли» лили свячену воду, там, де буде покуть, клали ладан і п'ять копійок, а там, де піч, – тільки п'ять копійок. «Це робилось для того, щоб піч була крепша» (І.Ярмолук, с. Болотниця). Коли майстер видовбував на підвалині хрестики, він промовляв: «Господу Богу помолюся. Дай, Боже, цього бруса покласти на довгіє літа». Хазяїн завжди був присутній, коли клали гроші в підвалину і коли її зав'язували. Під час «зав'язування» він молився (села Янова Рудня, Бабиничі).

У деяких селах, коли «зав'язують» підвалини, то всі «вугли» кроплять свяченою водою і кажуть: «Дай, Боже, час і пору, і щоб щасливо жили хазяїн в цьому домі, щоб худоба велась і діти були» (с. Гладковичі Овруцького р-ну). Зафіксовано випадок коли у «вуглі» на покуті клали гроші, а в усі інші – вугілля (с. Левковичі).

«Закладщина» – визначна подія в будівництві хати, до неї особливо приглядалися діти, які бавилися в «закладщини» на протилежному куті підвалів – робили «хрестики», «дірочки», «ложили гроші». На цьому закінчували роботу першого дня. Знаком того, завершився перший і основний етап у будівництві хати в с. Павлюківці, було те, що господиня хати клала на «вуглях» хліб на рушниках. Після закладення підвалів, за звичаєм, господар мав зробити гостину на честь цієї події. Така гостина дістала назву «закладщина».

У селах Гуничах, Селець, Думинському, Піхоцькому, Норинцях, Покаліві (Овруцький р-н) святкова гостина з нагоди «закладщини» відбувалася на новобудові. Респондент П.Старовойта (1912 р.н., с. Жерев Народицького р-ну) твердить, що давно відзначили «закладщину» тільки на підрубах». Його інформацію підтвердили також респонденти зі сіл Янової Рудні (Овруцький р-н) (О.Смиковський, 1920 р.н.) та Листвин (О.Довбаша, 1911 р.н.). Усе це вказує на те, що давня традиція «закладщина хати не була пов'язана з великою гостиною та застіллям, на ній були присутні лише господар та майстри. «Закладщина» на новобудові із занесенням усередину підвалів стола або столів – явище пізніше. Згідно з К.Євдокименком (с. Селець), «стіл по-християнськи завжди ставлять на покуті» бо «треба до когось перехреститись» (села Селець, Піхоцьке, Клочки). Якщо був батько, то він заносив стіл усередину заснованих підвалів, а якщо його не було – то сам молодий хазяїн майбутньої хати (с. Латиші). За словами молодих респондентів, стіл ставили в «подрубі» нової хати посередині (В.Невмержицький, 1936 р.н., с. Лучанки Овруцького р-ну). Бувало так, що «закладщину» робили у старій хаті. Якщо вона була поряд «з новобудовою» і якщо була погана погода (села Бережесь, Прилуки, Думинське).

Під час експедиції виявлено кілька випадків, коли «закладщина» відбувалася за тим столом, який хазяїн поставив ще зранку на місці, де буде нова хата (села Бірківське, В'язівка). На «закладщину» кликали родичів та тих, які допомагали в підготовці до будівництва хати (с. Піхоцьке). Всі заходили всередину «нової хати», де були зазначені майстрами на підвалині двері. Вони зазначалися двома «застрикнутими» в підвалину сокирами або першим підігнаним чи спеціально поставленим для цього не підігнаним вінцем (с. Думинське). «Застрикували» сокири також для того, щоб лихий не поселився в хаті (с. Залісся). Першою до «нової хати» через позначені майбутні двері заходила тільки стар-

ша хазяйка з обідом (села Велика Чернігівка, Залісся, Великий Кобилин), а за нею – всі інші з тих, хто брав участь у заснуванні хати. Запрошені на «закладщину» обов'язково питали господаря хати: «Де у вас тут двері?» Він люб'язно «показував, що тут» (с. Левковичі). Майстри були найдорощими гостями, тому їх садовили на покуті. У с. Гуничах господар не сідав за стіл, бо повинен був обслуговувати майстрів та гостей. Протилежне маємо в с. Лучанках (Овруцький р-н), де мати обслуговувала тих, хто сидить за столом. Батько того хто будувався, повинен був тричі перехрестити борщ та іншу їжу (с. Латиші).

Святкування «закладщини» в с. Левковичах починали з того, що першу чарку пив хазяїн хати, якому бажали, щоб життя в новій хаті було хороше та були діти. Сам хазяїн під час «закладщини» казав: «Господи Боже, Ісус Христос, Мати Божа, благослови і мені, селянину поможи». Другу чарку пив головний майстер, який промовляв: «Дай Боже, в добру пору начати, а в лучшу кончити» (села Левковичі, Норинці, Язберень). Під час відзначення «закладщини» хати господарю бажали: «Дай Боже, щоб тобі в цій хаті добре велося і добре жилося. Щоб був кожух на плечі і діти на печі, щоб худоба велася, коні, овечки та свині» (с. В'язівка); «Дай, Боже, час і пору, щоб щасливо жили хазяїн в цьому домі, щоб худоба велася і діти були» (с. Гладковичі); «Дай, Боже, щоб в цій хаті було щастя, здоров'я. Бога вспоминали. Йому молилися» (с. Норинськ); Щоб гарно жили, багатими були, щоб не було упадку» (с. Ласки). Після першої чарки завжди співали.

Після святкування «закладщини» того дня не працювали, бо це було свято. Лише в с. Боднарях після закладення підвалин проводили повторне ворожіння на предмет вибраного місця. На ніч на «вугол» у покуті ставили хліб, там де має бути піч, – цеглину, на протилежному від покуті «вугли» – камінь, там, де піч, – вугілля. Якщо через ніч хліб залишиться, то хазяїн розживеться; камінь ніхто не рушив – сім'я буде здорова і міцна, як камінь; якщо вугілля не щезне, то в сім'ї ніхто не розлучиться і не поchorнє; якщо цегла на місці, то піч буде міцна і буде добре гріти (О.Дрозд, с. Бондарі).

Поданий матеріал свідчить, що на Поліссі була добре продумана технологічна конструктивна система, яка забезпечувала раціональний вибір місця, дерева, часу закладання. Всі технологічні процеси «закладщини» – були супроводжували обрядово-звичаєвими діями, які протягом століть допомагали зберегти знання, нагромаджені в ділянці хатнього будівництва.

Список використаних джерел

1. Байбури А.К. Жилище в обрядах і представленнях восточных славян / А.К. Байбури. – Ленинград, 1983. – 224 с.
2. Верговський С. Давні народні будівництво українського та білоруського Полісся / С.Верговський // Народна творчість та етнографія. – 1979. – №1. – С.74–80.
3. Радович Р. Підбір та заготівля будівельної деревини на правобережному Поліссі / Роман Радович // Народознавчі зошити. – 1998. – Зош.1. – С.54–65.
4. Радович Р. Техніка та технологія традиційного житлово-господарського будівництва на полісся другої половини XIX – першої половини XX ст. / Роман Радович // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – Вип.1: Київське Полісся–1994. – С.83–96.
5. Сілецький Р. «Закладщина» хати на Поліссі: обрядово-звичаєвий аспект / Роман Сілецький // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів, 1997. – С.83–96.
6. Сілецький Р. Поставлю хату та кімнату / Роман Сілецький // Берегиня. – №1.
7. Словник української мови: В 11 т. – К., 1978. – Т.IX. – 916 с.
8. Таранушенко С. Давні поліське житло / Степан Таранушенко // Народна творчість та етнографія. – 1969. – №1. – С.8–23.
9. Тарас Я. Вибір місця та дерева для будівництва хати на Поліссі / Ярослав Тарас // Народознавчі зошити. – 1996. – Зош.2. – С.94–101.
10. Тарас Я. Елементи озеленення та благоустрою поліської садиби / Ярослав Тарас // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1997. – С.97–113.
11. Христианство. Энциклопедический словарь: В 3-х т. – Москва, 1995. – Т.2. – 671 с.
12. Шкарбан А. Народна медицина Полісся / Андрій Шкарбан // Полісся України: матеріали історико-етнографічного дослідження. – Львів: Ін-т народознавства НАНУ, 1997. – С.211–213.
13. Dmochowski Z. Sprawozdanie ze studiów nad polskiem budownictwem drzewnym w r. 1934/5 / Zigmund Dmochowski // Biuletyn historii sztuki i kultury. – Warszawa, 1935. – Roczn. 3. – №4.

* * *

УДК 930.271

Микола Ніколаєв, канд. технічних наук, член-кор. Інженерної академії України, Україна, м. Миколаїв

Нові відомості про ольвійське походження декрету ISM I 65 з Драгомірні

Декрет ISM I 65 походить з Ольвії та датується близько до 240 рр. до н.е. на основі просопографії роду Діонісіїв.

Ключові слова: Ольвія, написи, декрет ISM I 65, датування.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Николай Николаев. Новые сведения об ольвийском происхождении декрета ISM I 65 из Драгомирны

Декрет ISM I 65 происходит из Ольвии и датируется около 240 гг. до н.э. на основе просопографии рода Дионисиев.

Ключевые слова: Ольвия, надписи, декрет ISM I 65, датировка.

Mykola Nikolaev. New data about of olbian origin of decree ISM I 65 from Dragomirna

The decree ISM I 65 origin from Olbia and dating of appr. 240 BC on the basis of prosopograph of Dionysios family.

Keywords: Olbia, inscriptions, decree ISM I 65, dating.

В обстоятельной статье румынского эпиграфиста В.М. Кожокару [1] на основании комплексного анализа материалов, установлено, что Ольвия является наиболее вероятным местом происхождения найденного в Драгомірні почетного декрета ISM I 65 в честь архитектора Эпикрата, сына Никобулоса, византийца. Вместе с тем, введенный мною в научный оборот [2] окончательно синхронизированный календарь Ольвии IosPE. I2. 201 позволяет дополнить комплексное исследование В.М. Кожокару (содержание надписи, лексика и фразеология надписи, ономастика и т.д.) такой категорией как просопография и, тем самым, преодолеть некоторые, обрисованные исследователем проблемы, в частности, обоснование датировки этого декрета. Таким образом, предлагаемый ниже материал следует рассматривать как продолжение исследований В.М. Кожокару [1].

Мое исследование базируется на просопографической интерпретации и, соответственно, просопографической датировке декрета ISM I 65. Итак, этот документ упоминает отправленного вероятно из Ольвии в Византий посла, некоего Евполида, сына Филомела. В.М. Кожокару отметил, что из всех полисов Причерноморья только в ольвийском ономастике представлены имена Εὐπολῆς и Φιλόμελος [1, с.305]. При этом, достаточно редкое в Ольвии имя Филомел зафиксировано лишь единожды и просопографически интерпретируется как принадлежащее выходцу из знатного рода Дионисиев, жрецу Аполлона Дельфиния – эпониму Ольвии ок. 303 г. до н.э. Φιλόμελος Διονυσίου [3]. Вероятно этот эпоним, близко к году исполнения своего эпонимата, был также монетным магистратом, оставив монограмму ΦΙ на борисфене [4]. Таким образом, с учетом узости круга ольвийской элиты [5] и датировки декрета ISM I 65 некоторыми издателями первой половиной III в. до н.э. [1, с.298] появляются основания предполагать, что отправившийся в Византий посол Ольвии Εὐπολῆς Φιλόμελου, был сыном эпонима Φιλόμελος Διονυσίου из рода Дионисиев; в таком случае ориентировочный диапазон активной деятельности Εὐπολῆς Φιλόμελου тяготеет к 288–258 гг. до н.э. Весьма вероятно, что посол, в соответствии со своим статусом, находился в зрелом возрасте; отсюда, отправку посольства можно отнести к 70–м – первой половине 60 гг. III в. до н.э., т.е. за несколько лет до возникновения внутривосточного конфликта мощнейших родов Дионисиев и Аристократидов [6, с.251]. Для уточнения датировки декрета ISM I 65 следует учесть, что этот документ повествует о «многолетнем проживании» в городе архитектора Эпикрата. Не менее важной является и внутривосточная ситуация в Ольвии; изгнание Дионисиев Аристократидами около 265–260 гг. до н.э. сопровождалось осквернением надписей Дионисиев [6, с.255]. Аристократиды в период своего владычества, также, не допустили бы упоминание о Дионисиях в лапидарной эпиграфике (см., например, декрет в честь Протогена). На этом основании декрет ISM I 65, предполагаю, можно датировать временем после возвращения Дионисиев из изгнания [6, с.255–256] близко к 240–230 гг. до н.э. и на несколько лет позднее издания декрета в честь Протогена [7]. Этот период характеризуется появлением многочисленных надписей Дионисиев и осквернением Дионисиями декрета Аристократидов в честь Анфестерия [6, с.256]. Тем самым, подтверждается высказанное В.М. Кожокару [1, с.312] предположение об отнесении декрета ISM I 65 близко ко времени Протогена.

Немаловажно отметить, что группа лапидарных памятников Ольвии, относящихся к узкому хронологическому диапазону (250–225 гг. до н.э.) содержит уникальную для Ольвии фонетическую особенность – замену артикля τῖν на τῆμ (τὸν на τὸμ, τὸν

на τ(ο)ι), возникшую вследствие ассимиляции носового произношения к губному [8]. В эту группу надписей входят: декрет в честь Протогена (IosPE. 12. 32); впервые публикуемый мною декрет о взыскании (долга) [9]; декрет с упоминанием деревни Ольвийской хоры (I.Olbia 34 [10]); декрет в честь Дионисия Тагонова (I.Olbia 26); посвящение жрецов Агрота и Посидея за своего отца Дионисия (Дионисиева) (IosPE. 12. 189); посвящение жреца Агрота Дионисиева (I.Olbia 68); посвящение алтаря Ахиллу (IosPE. 12. 327); посвящение Гликейе (I.Olbia 69) [11, с. 50]. Вероятной причиной появления фонетического феномена может быть, например, деятельность одной личности – секретаря, составляющего тексты надписей. Декрет ISM I 65 из Драгомирны, также содержит указанный фонетический феномен, что подтверждает его датировку 250–225 гг. до н.э. Вместе с тем, для межполисных исследований этот аргумент теряет силу, поскольку этот феномен присутствует в большой группе надписей Истрии и Каллатиса III в. до н.э. В заключение отмечу, что уточнение датировки Ольвийского декрета ISM I 65 из Драгомирны временем Протогена, дает новый аргумент в справедливости высказанного предположения [1, с. 304] о том, что упоминаемая в этом документе олатская война (Ολατικός πόλεμος) в действительности является галатской войной (Γαλατικός πόλεμος). Рассмотрение иных исторических сведений из декрета ISM I 65, однако, выходит за рамки этой заметки.

Список использованных источников

1. Кожокару В.М. «Возвращение» Эпикрата // ACTA LINGUISTICA PETROPOLITANA. – СПб., 2011. – Т. VII. – №1. – С. 297–318.
2. Nikolaev N.I. The synchronization of Olbian eponymous calendar IosPE. 12. 201 is objective reality // Гілея. – 2012. – №67. – С. 159–167.
3. Latishev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis. 1885–1916. №201 (=IosPE. 12. 201).
4. Николаев Н.И., Снытко И.А. Эпонимный календарь и монетные магистраты Ольвии IV–I вв. до н.э. // Нумизматика и тореятика Северного Причерноморья. – Одесса, 2010. – С. 9–26.
5. Карышковский П.О. Ольвийские эпонимы // Вестник древней истории. – 1978. – №2. – С. 82–88.
6. Николаев Н.И. О новом направлении исследований надписей позднелатинской и эллинистической Ольвии // Вопросы эпиграфики. – Москва, 2013. – №6. – С. 227–271.
7. Николаев М.И. Хронология декрету на честь Протогена на ґрунті синхронізації епонімного календаря Ольвії // Археологія. – 2012. – №1. – С. 26–41.
8. Buck C.D. The Greek Dialects. Grammar Selected Inscriptions Glossary. Chicago. 1998. P. 76, no. 90.2; P. 78, no. 96.1; Threutte L. The Grammar of Attic Inscriptions. Vol. 1. Phonology. B.; N.–Y., 1980. – P. 588–595, 624–632.
9. Николаев Н.И. Фрагмент эллинистического декрета из Ольвии о взыскании (долга) // Вопросы эпиграфики. – Москва, 2013. – №7. – В печати.
10. Надписи Ольвии 1917–1965. Под редакцией Т.Н. Книпович, Е.И. Леви. – Л., Наука, 1968. – №34. (=I.Olbia 34).
11. Яйленко В.П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. – М., 1987. – С. 4–105.

* * *

УДК 94(479.24):(1918)

Гюлара Аббасова, д-р философских наук, викладач кафедри історії та соціально-політичних дисциплін, Азербайджанський університет архітектури та будівництва, Азербайджан, м. Баку

Діяльність парламенту з державного будівництва в період Азербайджанської Демократичної Республіки

Процес формування державності завжди складний і суперечливий. Азербайджанська Демократична Республіка створювалася в умовах Жовтневого перевороту в 1917 році, коли Закавказький Комісаріат змінив Закавказький Сейм. Грузія, яка входила в цю структуру, оголосила свою незалежність 26 травня 1918 і вийшла зі складу Сейму. У Закавказькому Сеймі брали участь представники чотирьох політичних партій Азербайджану, всього 44 людини. 27 травня 1918 азербайджанська депутатська фракція провела надзвичайне засідання і створила тут Національну Раду. 28 травня Національна Рада прийняла «Акт незалежності Азербайджану» і оголосила про створення незалежної Азербайджанської Демократичної Республіки.

Ключові слова: Демократична Республіка, парламент, держава.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Гюлара Аббасова. Деятельность парламента по государственному строительству в период Азербайджанской Демократической Республики

Процесс формирования государственности всегда сложен и противоречив. Азербайджанская Демократическая Республика создавалась в условиях Октябрьского переворота в 1917 году, когда Закавказский Комиссариат сменил Закавказский Сейм. Грузия, входившая в эту структуру, объявила свою независимость 26 мая 1918 года и вышла из состава Сейма. В Закавказском Сейме принимало участие представители четырех политических партий Азербайджана, всего 44 человека. 27 мая 1918 года азербайджанская депутатская фракция провела чрезвычайное заседание и создала здесь Национальный Совет. 28 мая Национальный Совет принял «Акт независимости Азербайджана» и объявил о создании независимой Азербайджанской Демократической Республики.

Ключевые слова: Демократическая Республика, парламент, государство.

Gyulara Abbasova. Parliament's activities on state building during the Azerbaijan Democratic Republic

The process of formation of statehood is always complex and contradictory. The Azerbaijan Democratic Republic was created in October Revolution in 1917, when the Transcaucasia Commissariat Transcaucasia Seym changed. Georgia, part of the structure, declared its independence 26 May 1918 and resigned from the Diet. In the Transcaucasia Seym participated by representatives of four political parties in Azerbaijan, only 44 people. 27 May 1918 the Azerbaijani parliamentary faction held an emergency meeting and has created this national Soviet. May 28 National Council adopted the «Act of Independence of Azerbaijan» and announced the establishment of an independent Azerbaijan Democratic Republic.

Keywords: Democratic Republic, the parliament and the state.

Парламент Азербайджанской Демократической Республики открылся 7 декабря 1918 года. Объявив заседание парламента открытым, М.Э. Расулзаде в своей речи, обращенной к депутатам, призвал их ставить интересы народа выше интересов партии.

На первом заседании парламента участвовали 79 депутатов. Азербайджанским парламентом формирование коалиционного правительства для осуществления политической организации общества было поручено Ф.Х. Хойскому. Состав нового правительства Ф.Х. Хойский объявил 26 декабря. Первым заявил о признании правительства Азербайджана представитель стран Антанты В.Томсон. На церемонии, посвященной организации нового правительства, Ф.Х. Хойский заявил: «Мы тоже имеем право жить независимо и свободно» [1, с. 41]. Одним из первых действий парламента была замена географических названий колониальной эпохи. Город Елизаветполь был переименован в Гянджу, Гяргин – в Джабраил, а улица Николаевская – в Парламентскую.

Инструкция, состоящая из 200 статей, принятая парламентом Азербайджана 17 марта 1919 года, заменяла устав и регламент. В инструкции были отражены выбор руководящих органов, вопросы, стоящие на повестке дня, организация комиссий, полномочия депутатов, и другие вопросы. На первой сессии парламента были обсуждены вопросы мандата, регламента, хозяйства, а на последующих сессиях – финансы, т.е. бюджет, коррекция его, законодательные предложения и другие вопросы, а также были созданы комиссии по расследованию и постоянные комиссии.

С первых дней социальная политика, как основная функция парламента стала объектом рассмотрения; по этому вопросу были приняты важные законы. На заседании парламента 5 мая 1920 года во время обсуждения вопроса об увеличении зарплат учителей депутат А.Эфендиев сказал: «опекая своих учителей, мы заботимся о своих детях. От голодного не дождешься идеи» [2, с. 549].

В парламенте были представлены все политические партии и все этнические группы, проживающие в Азербайджане. Выступая на открытии парламента, М.Э. Расулзаде сказал: «Так как здесь находятся представители всех прослоек, течений, народов, проживающих в Азербайджане, то этот парламент может представлять нашу родину» [3, с.90].

На заседании парламента 7 декабря 1918 года Ф.Х. Хойский сказал: «Вы знаете, в каком состоянии мы были, мы были похожи на маленький корабль, находящийся в скалистом месте во тьме, в каждую минуту была опасность столкновения со скалой. Наша задача была провести корабль невредимым между скалами» [4, с.41]. Парламент принял решение отправить представительства во Францию, Англию, Италию, Швецию, Польшу, Америку. Ф.Х. Хойский говорил: «Мы хотим, чтобы представители нашей делегации были во всем мире...». Возразив этому, С.Агамалы оглу заявил, что мы тратим на посольства 80 миллионов манат: «Мы строим дом без стены на краю моря» [5, с.944].

А член парламента Ахундзаде в ответе на это заявил, что у нас есть ограда, мы покрыли крышу, и это – наш парламент [5, с.945].

С первых дней работы перед парламентом стоял вопрос установления и поддержания отношений с цивилизованными странами. В связи с этим особое значение имело установление отношений со странами Европы. Каждая страна, вступившая на путь независимости, выбирает свой собственный путь развития. Парламент Азербайджанской Республики предпочитал путь демократического развития европейских государств. Депутат А.Джовдат, предпочитавший европейский путь развития, выступая 9 октября 1919 года на совещании парламента, сказал: «на- сильно нельзя помешать преступлению. В Иране за кражу режут руку, за ложь режут язык, несмотря на это, там много лунов и воров. Мы хотим идти по цивилизованному европейскому пути. Нам старый азиатский путь не нужен» [4, с.214].

Специальное место занимали в актах, принятых парламентом, сферы банка, кредита, таможни. 17 мая 1919 года был принят закон о сборе налогов. Были снижены налоги, собираемые с земледельцев. Парламент взял под свой контроль денежную эмиссию, правительство запретило печатать деньги без разрешения.

Парламентом был реализован ряд мер в области культурного развития. В марте 1919 г. парламент одобрил законопроект комиссии о реформе алфавита. Отделение Горькой семинарии, готовившее учителей, было переведено в Газах.

В июне 1919 года, на основе закона, принятого парламентом, были открыты двухлетние педагогические школы в Газахе, Нухе, Шуше, Губе, Загаталах, Сальяне, Гяндже и в Баку. 1 сентября 1919 года был принят закон парламента об организации Бакинского государственного университета. Созданный в Баку центр «Турк оджагы» вел дела со всеми тюркскими странами. Основная цель парламента в сфере культуры состояла из следующих действий:

- политика национального и культурного самосознания;
  - подготовка кадров, обеспечивающих государственное строительство;
  - расширение культурных связей с развивающимися странами.
- Открытие Бакинского государственного университета в парламенте вызвало серьезный конфликт. Юсиф Ахмедов, возражавший против открытия университета в Баку, говорил, что «места, где были университеты, всегда являлись очагами революций» [4, с.30].

На позиции открытия университета в Баку до конца настаивали М.Э. Расулзаде, С.Агамалыоглу, К.Карабейли. М.А. Расулзаде сказал в своем выступлении в парламенте: «Одной из выгод открытия университета является то, что тут возникнет научное учреждение. Будут изучены многие неизвестные особенности страны» [4, с.211].

В парламенте была выдвинута идея того, чтобы богатые люди могли отправить своих детей на учебу в другие страны. А университет является делом всей нации, делом неимущих, культурным центром всей нации. Создание регулярной армии, обеспечение территориальной целостности страны, предотвращение иностранной интервенции являлись важнейшими направлениями деятельности парламента. 18 октября 1918 года было принято решение о создании Министерства обороны. В парламенте были обсуждены 9 законопроектов о военном деле, 1/4 часть бюджета была выделена на создание армии.

Для укрепления независимости в период своей деятельности парламентом были выполнены следующие задачи:

- было ликвидировано колониальное политическое управление, и была создана новая система демократического управления;
- были осуществлены реформы, служащие национальным интересам, вследствие проводимой внутренней и внешней политики;
- вопрос независимости Азербайджана стал международным вопросом;

– были выявлены и предотвращены основные угрозы независимости;

– в процессе политической борьбы в парламенте укрепилось самосознание народа.

Одной из основных целей Азербайджанской Демократической Республики была организация исполнительной власти правительства. Во время существования Азербайджанской Демократической Республики было образовано 5 кабинетов в парламенте. 3 кабинета возглавлял юрист Ф.Х. Хойский, 2 кабинета – юрист Н.Юсифбеков. Все кабинеты были созданы на основе демократических принципов путем объединения в коалицию беспартийных и политических партий парламента.

Правительство несет ответственность перед парламентом. Тем не менее, внутренние противоречия, разделение интересов в парламенте усложняли процесс принятия законов и управления страной. Противоречия между партиями в парламенте были более заметны среди партий «Мусават», «Иттихад», «Социалисты». Защита собственных интересов различных политических партий в парламенте вызывали иногда острые противоречия. Считая себя представителями революционной партии, сами социалисты выступали с позиции ограниченной партии. А мусаватисты отвергали классовое расслоение общества, выступали за объединение народа и всей нации. Разделение власти в парламенте Азербайджанской Демократической Республики обеспечило принцип многопартийности. Парламент защищал интересы нации, страны, защищал политическую и юридическую свободу. Член парламента Аслан бек Сафикурдский сказал: «Свою республику мы называли не Тюркская Республика, а Азербайджанская Республика, чтобы она была для граждан общей родиной» [4, с.212].

Парламент, созданный в сложный исторический период, сыграл важную роль в установлении законодательной власти в Азербайджане. Задача парламента по укреплению национальной независимости Азербайджана, ее укреплению и объявлению всему миру о независимости – являлась главной.

Исторический опыт деятельности парламента Азербайджанской Демократической Республики показал, что «внутренние раздоры и вражда не дают ничего, кроме бедствий и бедности» [2, с.521].

Парламент сформировался как учреждение, отражающее дух национального политического законодательства. Демократические политические процессы, происходящие в Азербайджане, нашли свое отражение в законодательном органе. Парламент был признан, как центр политической мысли, отражающий внутреннюю и внешнюю политику страны. Вопросы, решаемые в парламенте, определяли направления политической деятельности страны. В «Музее Независимости», созданного в парламенте, были отражены история, география, экономика, общественно-политические силы, стратегическая цель государственной политики. В результате проводимой сбалансированной политики было сформировано новое поколение с высоким национальным духом, способное руководить обществом. Эта политика определила традиции национальной государственности Азербайджана среди стран мира.

Законы, принятые в парламенте, привели государство на путь политического, экономического, культурного развития и представили страну на международной арене, как миролюбивое государство. В результате проводимой парламентом Азербайджана внешней политики среди стран Кавказского региона на определенный период сформировались мирные отношения. Парламент доказал, что азербайджанский народ, как нация, в силах создать свое независимое государство, законодательную базу ее внутренней и внешней политики. Принятые парламентом законы сыграли важную роль в демократизации политической жизни общества. Принятие «Закона о печати» проложило путь для широкой свободы прессы, свободы выражения мнения. К 1919 году в стране издавалось около 90 газет и журналов. 27 апреля 1920 года парламент Азербайджана провел свою 145-ю сессию. Спикер парламента на заседании сообщил, что «Азербайджанская Коммунистическая партия требует (на русском языке) передать им правительство до 7 часов вечера. Если мы примем требование, армия войдет в Баку. Все государственные служащие останутся на месте. От власти будут отстранены только те, кто стоят во главе правительства, вместо них придут азербайджанские коммунисты, и не будет никого, кроме мусульман» [6, с.30].

Выступая, М.Э. Расулзаде сказал: «мы не хотим, чтобы была гражданская война среди нашего народа. Учитывая, что коммунистическая партия будет защищать нашу независимость, мы сторонники того, чтобы им были переданы все полномочия, с тем условием, чтобы коммунисты достойным образом защищали нашу независимость, наш народ и родину» [6, с.20].

Парламент Азербайджанской Республики был первым демократическим парламентом на всем Востоке. М.А. Расулзаде

писал о парламенте: «Главное учреждение Азербайджанской Республики построено на основе предоставления равных прав на жизнь для всех граждан. Мужчина, женщина, тюрк, не тюрк, мусульманин, христианин, не ставя разницы пола и национальности, богатый – бедный, предприниматель, рабочий, землевладелец и батрак, должность, потомство, знание – нет разницы; все это предоставляется как привилегия всем гражданам на участие в управлении страной. У граждан даже есть право заходить в органы, где принимаются законы» [6,с.41].

Парламент сформировал национальное самосознание у поколения того времени. Национальные интересы, традиции национальной государственности были обогащены новыми ценностями. Законы и постановления Парламента Азербайджанской Демократической Республики хранятся в архивах Милли Меджлиса. М.А. Расулзаде, говоря о важности парламента, писал: «Милли Меджлис – Национальное Собрание, представляя все классы и нации страны, полностью доминировало над судьбой страны. Без него не проходили никакие законы, не начинались войны, не подписывались мирные договоры. Правительство, завоевав доверие парламента, остается, потеряв это доверие, падает. Там даже не было господствующей посреднической должности. Здесь было построено истинное народное правление, которого не применялось даже в Европе» [2,с.511].

28 апреля 1920 года Азербайджан был захвачен XI Красной Армией. Признанный рядом государств, получивший суверенитет Азербайджанская Республика была насильственно свергнута. Был создан Временный Революционный Комитет, соединивший в себе высшую законодательную и исполнительскую власть. Революционный Комитет создал правительство, названное Советом Народных Комиссаров. Азербайджанский Революционный Комитет и Совет Народных Комиссаров возглавила Азербайджанская коммунистическая партия (большевиков). Эта партия подчинялась Российской партии большевиков. Таким образом, в 20-е годы в Азербайджане был создан политический режим, основанный на диктатуре одной политической партии, а в 30-е годы – законодательный орган Верховный Совет, также под руководством единой партии.

Список использованных источников

1. Азербайджанская Республика. 1918–1920. – Баку, 1998.
2. Азербайджанская Республика // <http://www.azerbaijans.com>
3. Расулзаде М.Э. Птица века. – Б., 1993.
4. Азербайджанская Демократическая Республика. 1918–1920. Парламент (стенограмма). – Б., 1998. – Ч.1.
5. Азербайджанская Демократическая Республика. 1918–1920. Парламент (стенограмма). – Б., 1998. – Ч.2.
6. Расулзаде М.Э. Азербайджанская Республика. – Б., 1993.

* * *

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 101

Володимир Бех, д-р філософських наук, професор, перший проректор, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Євген Цокур, д-р політичних наук, професор, Україна, м. Київ

Електронне врядування у контексті світових тенденцій соціального розвитку

Розглядається проблематика «електронного врядування» на тлі культурологічної основи, що несе в собі важливу суспільно-політичну, державно-управлінську складову, хоча й на фоні технологічно-інформаційної специфіки проблеми.

Ключові слова: «електронне врядування», соціальний розвиток, культурологічна основа.

Владимир Бех, Евгений Цокур. Электронное правительство в контексте мировых тенденций социального развития

Рассматривается проблематика «электронного правительства» на фоне культурологической основы, которая несет в себе важную общественно-политическую, государственно-управленческую составу, хотя и на фоне технологически-информационного специфика проблемы.

Ключевые слова: «электронное правительство», социальное развитие, культурологическая основа.

Vladimir Bech, Evgen Tsokur. Electronic government in the context of world social progress trends

The range of problems of «electronic government» is examined on a background culturological basis, that carries in itself important social and political, state-administrative to composition, though on a background technologically-informative specifics of problem.

Keywords: «electronic government», social development, culturological basis.

Сучасний соціальний світ сьогодні надзвичайно рухливий і суперечливий. У ньому немає однозначності, оскільки йде запекла боротьба між новими і старими тенденціями розвитку світової спільноти. У той же час наукова спільнота вирізняє декілька сюжетних ліній соціального розвитку, що мають прогресивний характер і, врешті-решт, мають визначити обличчя ХХІ століття, а може навіть, і третього тисячоліття. Мова йде про такі тенденції як:

глобалізація і глокалізація, для яких характерні інтеграційні і дезінтеграційні процеси, що, з одного боку ведуть до становлення онтологічної єдності світової спільноти, а з іншого – розривають тіло планетарного соціального організму на регіональні і міжконтинентальні структури;

інформатизація соціального життя, що веде до становлення інформаційної єдності світової спільноти і формує низку мегаявищ: а) ускладнює міжнародну комунікацію; б) створює мережеве суспільство; в) уніфікує мовне середовище та ін;

становлення організаційної єдності світової спільноти, що потребує значного збільшення чисельності міжнародних громадських організацій, становлення Світового уряду і електронного врядування як засобу управління мегапроцесами;

індивідуалізація соціального життя, що потребує принципово іншого ступеня свободи особистості і суб'єкта господарської діяльності.

Усе це викликає надзвичайну напругу у діяльності сучасного дипломатичного корпусу, систем міжнародного, регіонального і національного нормативно-правового забезпечення, міжнародної і інформаційної безпеки.

Сучасна система суспільно-політичних відносин будується, принаймні, мала б бути побудованою, на засадах рівності у доступі до політичної та управлінської інформації і розподілі ресурсів між інституціями держави та суспільства. Така система взаємин суспільства та державно-політичних інституцій існувала не завжди. В недавньому минулому держава виступала одноосібним володарем та розподільником ресурсів. Проте зміна системи політичних відносин, устрою, управління, яка відбулася в середині ХХ-го століття унеможливила збереження панівного, виключного положення державно управлінських інституцій. Суспільство відчувало можливість поновлення втраченої моделі соціальної справедливості, сутність якої полягала у тому, що єдиним реаль-

ним творцем ресурсу для потреб держави та власних потреб є лише суспільство.

Завдання державних інституцій – створення умов для реалізації потенціалу суспільства щодо вироблення ресурсу та ефективний менеджмент ресурсів, які воно отримує від суспільства. За умови ефективності діяльності державно-політичних органів у розпорядженні ресурсами, їх вистачає і для задоволення потреб суспільства, і для забезпечення діяльності державно-адміністративних інституцій, і для поступального суспільного розвитку.

Наслідком вдалого та обопільно вигідного використання ресурсів державно-політичними інституціями стає реалізація «стратегії розгортання державності». Невдале розпорядження ресурсами призводить до зворотнього процесу – «стратегії згортання державності», сутністю і змістом якого є втрата зацікавленості з боку суспільства та особистості до ефективної діяльності щодо продукування ресурсу, оскільки, внаслідок неефективних політико-управлінських дій державні інституції не в змозі задовольнити навіть базові потреби суспільства – потребу у забезпеченні належного рівня життя, що таїть у собі загрозу деградації суспільства та руйнації державності. Насправді, неефективна держава суспільству не потрібна.

Ідея державності, лояльності до політико-державних інституцій, визнання політичного режиму, легітимності політичної влади ґрунтується на ефективності владно-управлінських дій та їх наслідків. Тож суспільство, не менш ніж політико-управлінська еліта, а реально і більше, зацікавлене у виключній ефективності політичного врядування, державно-управлінської діяльності та адміністративного управління. І відповідно має обґрунтовану, законну, легітимну потребу у доступі до розробки, реалізації та контролю політичних та адміністративно-управлінських рішень та дій різного рівня та значимості.

Як демонструє історичний досвід, усі спроби усунути суспільство від участі у процесі врядування, монополізувавши доступ до влади та управління під різними приводами: від примарної елітарної професіоналізації сфери політики до відверто тоталітарних методів політичного управління, зазнали краху, наслідком якого стала руйнація самої держави, усунення від влади правлячої еліти та дискредитація ідеології та методів політичного управління, які були реалізовані в зазначених ситуаціях. Тож стало зрозуміло, що без реальної участі суспільства сучасна система політичного та державно-адміністративного управління ефективно та тривалий час існувати не може.

Тому протягом ХХ-го століття, головним чином другої його половини, суспільство стало ініціатором радикальних змін у системі політичних та державно-управлінських відносин. Воно перебрало лідерство та ініціативність у визначенні методів та шляхів здійснення політичного управління та врядування, таким чином, наповнивши реальним змістом до цього здебільшого віртуальне поняття «громадянське суспільство».

Проблематика «електронного врядування» знайшла своє відображення в низці досліджень вітчизняних та зарубіжних дослідників, таких як: Дж.-А. Еноксен, О.П. Голобуцький, О.Б. Шевчук, М.С. Демкова, М.В. Фігель, І.В. Клименко, К.О. Линьов, О. Смельяненко та ряду інших.

Зазначені дослідники розглядали проблему в кількох площинах: від визначення сутності та змісту «електронного врядування» до розробки технологій та практичних рекомендацій в зазначеній сфері.

Форми та методи суспільної участі у процесі політико-адміністративного управління можуть різнитися. В сучасному світі немає жодної країни де б повторювалися моделі компромісності взаємин між державою та суспільством.

Для кожної країни це індивідуалізована складова, яка вбирає в себе: історичні традиції управління та суспільно-владних взаємин, специфіку національної ментальності, конкретні умови здійснення врядування, ініціативність та політична свідомість суспільства, рівень освіти та соціальної активності, наявність-відсутність патерналістських настроїв у суспільстві і т.д.

Докладно розглянути усі форми суспільної участі у процесі політико-адміністративного управління неможливо, тож зупинися на одній з них – «електронному врядуванні».

Від початку слід зазначити, що єдності у визначенні термінів «електронний уряд», «електронне врядування» і т.д., в роботах різних дослідників годі й шукати. Досі не існує навіть парадигмальної спільності думок, що є «електронне врядування», і до якої галузі наукового знання слід його віднести.

Безперечним, на думку автора є те, що проблематика «електронного врядування» на тлі культурологічної основи несе в собі важливу технологію, не дивлячись на їхні принципи відмінності: головною відмінністю є погляд на те, що їхня ціль полягає у термінах «вводу», в той час, як інші вважають за головне розширення бачення соціальних «виходів».

Термін «електронний уряд» може означати у різних країнах та у різних проектах різні речі, і можна припускати, що віртуально він матиме стільки ж визначень, скільки є авторів. Зазвичай, визначення групують у категорії від більш загальних до більш конкретних. Різні визначення загалом сходяться на потребі у використанні технологій, не дивлячись на їхні принципи відмінності: головною відмінністю є погляд на те, що їхня ціль полягає у термінах «вводу», в той час, як інші вважають за головне розширення бачення соціальних «виходів».

Два зазвичай відносних визначення були запропоновані Світовим Банком та Європейським Союзом:

Визначення, запропоноване Світовим Банком:

«Електронний уряд стосується використання урядовими агентствами інформаційних технологій (таких як Wide Area Network, the Internet and mobile computing), які мають можливість трансформувати відносини з громадянами, бізнесменами та іншими гілками уряду».

Визначення, запропоноване Європейським Союзом:

«Електронний уряд – це використання інформаційних та комунікаційних технологій у державному управлінні, поєднане з організаційною зміною та новими навичками, для впровадження державних послуг та демократичних процесів, а також для зміцнення підтримки публічних політик».

Визначення, запропоноване EUROSAT:

«Використання урядом інформаційних та комунікаційних технологій має на меті:

а) впровадження більшої кількості та/або кращої якості інформації та інших послуг назовні для громадян та бізнесменів, а також внутрішню для інших урядових організацій.

б) вдосконалення урядових операцій для досягнення більшої ефективності та/або продуктивності.

в) підвищення політичної участі».

Визначення, запропоноване INTOSAI:

«Електронний уряд – це обмін он-лайн інформацією та надання послуг громадянам, бізнесменам та іншим урядовим агентствам» [1].

Електронний уряд – концепція здійснення державного управління, характерна для інформаційного суспільства. Базується на можливостях інформаційно-телекомунікаційних технологій і цінностях відкритого громадянського суспільства. Характеризується спрямованістю на потреби громадян, економічною ефективністю, відкритістю для суспільного контролю і ініціативи [2].

United Nations Division for Public Economics & Public Administration разом з American Society for Public Administration визначили наступні стадії розвитку електронного уряду:

- формування присутності держави в Мережі (emerging web presence): у країні один або декілька офіційних урядових сайтів, що пропонують користувачам статичну інформацію, і є інструментом для зв'язку уряду з громадськістю;

- підсилювана присутність держави в Мережі (enhanced web presence): кількість урядових сайтів збільшується, інформація, що надається, стає динамічнішою, при цьому користувачі дістають більше можливостей для доступу до державної інформації;

- інтерактивна присутність держави в Мережі (interactive web presence): здійснюється формальний обмін інформацією між користувачами і урядовими органами (заповнення форм, відправка заяв он-лайн);

- присутність держави в Мережі на рівні трансакцій (transactional web presence): користувачі мають легкий доступ до даних, пріоритетність яких визначається на основі їх потреб; існують трансакції, здійснювані он-лайн (сплата податків, сплата реєстраційного збору і митних зборів);

- повністю інтегрована присутність держави в Мережі (fully integrated web presence): завершена повна інтеграція всіх державних Інтернет-ресурсів в рамках єдиного порталу [2].

Ця форма суспільної участі у процесі політико-адміністративного управління є порівняно новою за часом появи та інноваційною за специфікою її реалізації. Проте вона є універсальною та найбільш адаптованою до вимог сучасності, оскільки в основі

має збереження традицій врядування та додання нових складових щодо підвищення його ефективності. Використання моделі «електронного врядування» дозволяє підвищити ефективність управлінської діяльності в кількох напрямках, і має наступні позитивні риси:

По-перше – це збереження темпу прийняття та реалізації політичних та управлінських рішень. В сучасних умовах швидкість, оперативність прийняття та реалізації політичних та управлінських рішень є ключовою умовою їх ефективності. Модель «електронного врядування» дозволяє вирішувати завдання, реагувати на проблеми, узгоджувати та контролювати процес прийняття, проходження та реалізації політичних та управлінських рішень в реальному часі без втрати темпу та актуальності, а відповідно – ефективності, рішення. При цьому до управлінського процесу можуть бути залучені, як державно-управлінські інституції так і суспільство;

По-друге – формується система відкритості у здійсненні політико-управлінської діяльності, що додає прийнятим рішенням як легальності, так і легітимності. До того ж суспільство теж відчуває свою причетність до процесу забезпечення ефективності суспільно-політичної діяльності і, відповідно, намагається діяти якомога краще в межах власної діяльності та компетенції;

По-третє – уникнення повторення помилок та більш ефективна система контролю. В наслідок відкритості доступу до інформації та рішень, функцію контролю можуть виконувати не лише відповідні органи та інституції, але й відбувається залучення суспільства та інших суб'єктів політико-управлінської дії до процесу оцінки, контролю та корегування політичних та адміністративно-управлінських рішень;

По-четверте – подолання бюрократизації та обмеження корупції, головних проблем сучасної, та й не лише сучасної, системи політичного врядування та адміністративного управління.

Бюрократизм та корупція – невід'ємні риси систем управління. Вони є природним відображенням специфіки людської свідомості, за якої особистісні інтереси завжди домінують над суспільними, державними, загально гуманістичними. Тож подолання бюрократизму та корупції – це зміна свідомості особистості. Як довели суспільно-політичні експерименти різних часів, від полісної моделі врядування давньої Греції до умовно соціалістичної системи СРСР, реалізувати це на практиці поки неможливо.

Але якщо цілком подолати зазначені проблеми неможливо, то хоча б обмежити їх негативний вплив на суспільно-політичну діяльність та державно-управлінську сферу, як свідчить досвід певних країн Західної Європи, державним органам та суспільству до снаги.

Дуже важко, зачасти і неможливо, нехтувати суспільними інтересами заради власних за наявності системи відкритості суспільного доступу до інформації та рішень, перехресного контролю, єдності та зрозумілості стандартів оцінювання ефективності дій владних інституцій.

Однак проблема корупції та бюрократизму – це і проблема ментальності: особистість бачить себе понад іншими, а владні інституції, за ініціативності такої моделі поведінки, розробляють та реалізують правила суспільно-політичної поведінки та дії, які від початку унеможливають суспільний контроль та участь у прийнятті політичних та управлінських рішень. За такої ситуації система «електронного уряду» навряд чи виявиться ефективною та доречною, бо запорука її ефективності криється у рівності можливостей та прав усіх суб'єктів політико-управлінського процесу.

Електронний уряд, будучи в певному сенсі новою філософією державного управління, став результатом загальної для розвинених демократичних країн у 70-90 рр. XX століття тенденції перетворення держави із зверхньої керівної системи, що використовує переважно примусові регуляторні методи, на своєрідну не бізнесову клієнтоорієнтовану організацію. В цьому контексті електронний уряд є вищою формою прояву цієї новітньої парадигми, і, звичайно, ефективним може бути лише за умови наявності розвиненої, орієнтованої на інтереси громади, держави. В умовах же країн з історично недавньою демократичною традицією, і відповідно, із значним рівнем корупції, що пронизує практично всі форми відносин в системі «держави-громада», концепція електронного уряду, будучи реалізованою, може слугувати зовсім протилежним цілям. Основні загрози, на нашу думку, можуть виявитися у наступних аспектах.

По-перше, вирішення питання, з якими до державних органів звертаються громадяни, як фізичні, так і юридичні особи, через систему мереж електронного уряду, відбувається нібито прозоро, проте необов'язково стає позитивним, оскільки чиновник зберігає можливість оперувати формальними бюрократичними підставами відмов.

По-друге, доступ до технічних засобів, що забезпечують зв'язок із відповідними державними сайтами, для багатьох гро-

мадян є обмеженням, що створює певну нерівність у доступі до державних органів.

По-третє, рівень обізнаності у інформаційних технологіях не є рівним, що знов таки ставить питання про рівність громадян у реалізації їхнього права на звернення до державних установ. По-четверте, за відсутності соціальної орієнтованості як провідного принципу функціонування держави, електронний уряд фактично формує образ її, як деякої абстрактної сили, рішення якої є анонімними, і в силу цього не можуть бути розглянуті, як результат діяльності певної особи – чиновника. Отже, негативна реакція громадян вже не може каналізуватися в бік останнього, і поширюється на державу в цілому, формуючи феномен відчуженості суспільства від держави, яка стає ніби віртуальним об'єктом, що може стати одним з перших кроків, або до масового невдоволення, або до формування авторитарного політичного режиму.

По-п'яте – подолання неузгодженості та розриву у роботі органів управління різних рівнів та різної компетенції, а також налагодження ефективної взаємодії державних, самоврядних та суспільних інституцій.

Використання принципу «електронного врядування» дозволяє автоматизувати, пришвидшити, позбавитися ефекту повторюваності, паралелізму чи «білих плям» у діяльності адміністративно-управлінських інституцій, реалізуючи, апріорі більш ефективну модель міжрівневої та міжструктурної координації роботи органів державного управління, самоврядування, адміністративно-управлінських, галузевих інституцій. Що додає роботі зазначених інституцій не лише ефективності та прозорості, але сприяє значній економії ресурсів.

Визначивши сутність, особливості, переваги та недоліки системи «електронного врядування», його потенційні та реальні загрози, слід визначити умови ефективної реалізації ідеї в реальних суспільно-політичних та управлінських умовах.

Треба визначити кілька складових, яка дають можливість, або ж унеможливають практичну реалізацію ідеї «електронного врядування» в площині політичного, соціального, державного, адміністративного управління конкретної країни. Саме конкретної, бо універсальної моделі «електронного уряду», яка б ефективно діяла в різних умовах існувати просто не може, про це було автором сказано вище.

Однією з головних умов, на думку автора, є не наявність технічної можливості реалізації ідеї «електронного уряду» (сучасні телекомунікаційні засоби, наявність Інтернет – мережі, володіння навичками в галузі комп'ютерних технологій і т.д.), а ментальна, свідомісна підготовленість до реалізації зазначеної можливості бути залученим до врядування. Далеко не кожна особистість готова взяти на себе обов'язки участі у врядуванні та відповідальність за ефективність цієї участі. Зачасти, особистість свідомо бажає передати право на врядування певній верстві, групі з метою отримання необхідних благ та рівня забезпечення життя. За таких умов модель «електронного врядування» не буде ефективною, оскільки не є соціально витребуваною та потрібною особистості. І це головна перепона та проблема на шляху поширення зазначеної ідеї «електронного уряду».

Щодо перспектив впровадження системи «електронного врядування» в Україні, то тут треба зазначити, що 13 грудня 2010 року уряд схвалив «Концепцію розвитку електронного урядування в Україні», зазначивши, що електронне урядування є одним з інструментів розвитку інформаційного суспільства, впровадження якого сприятиме створенню умов для відкритого і прозорого державного управління. Електронне урядування – форма організації державного управління, яка сприяє підвищенню ефективності, відкритості та прозорості діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування з використанням інформаційно-телекомунікаційних технологій для формування нового типу держави, орієнтованої на задоволення потреб громадян.

Головною складовою електронного урядування є електронний уряд – єдина інфраструктура міжвідомчої автоматизованої інформаційної взаємодії органів державної влади та органів місцевого самоврядування між собою, з громадянами і суб'єктами господарювання [3].

В попередньому варіанті концепції в її назві було навіть встановлено граничний термін впровадження системи «електронного врядування» в Україні – 2015 рік, але в кінцевій редакції від нього відмовилися, мабуть зважаючи на складність процесу формування та реалізації системи «електронного врядування».

Концепція реалізовуватиметься у три етапи. До 2012 року будуть розроблені нормативно-правова та нормативно-технічна бази, необхідні для надання адміністративних послуг в електронному вигляді. Також будуть створені єдині, гармонізовані з міжнародними, стандарти взаємодії суб'єктів електронного урядування та єдина загальнодержавна система електронного документообігу.

На цьому ж етапі органи державної влади та місцевого самоврядування почнуть надавати послуги громадянам у електронному вигляді. Зокрема, через Інтернет буде можливо зареєструвати суб'єкт господарювання, подати звітність, тощо. До 2014 року в електронній формі надаватимуться послуги в усіх сферах суспільного життя. На третьому етапі, який триватиме до 2015 року, передбачається створити єдину інформаційно-телекомунікаційну інфраструктуру органів державної влади та місцевого самоврядування [4].

Як висновок, слід зазначити, що проблематика «електронного врядування» торкається цілої низки проблем політичної та управлінської сфери. Від визначення нових об'єктів та можливостей розбудови політичної та адміністративно-управлінської систем до наповнення реальним змістом ідеї громадянського суспільства. До того ж, реалізація ідеї «електронного уряду» і сумісних з нею теорій, дозволить позбавитися низки проблем в політичній, управлінській та соціальній сферах, значно підвищивши ефективність дій владно-політичних інституцій, упередити кризові явища та підвищити рівень легітимності владно-політичних інституцій, шляхом залучення до політико-управлінських дій широких верств суспільства.

Список використаних джерел

1. Еноксен Дж.-А. Що таке електронний уряд? / Дж.-А. Еноксен // Матеріали проекту «Розбудова демократії та можливостей державної служби в Україні», тренінг: «Демократія та модернізація державного сектора через створення електронного уряду», 29 січня – 2 лютого 2007.
2. Голобуцький О.П. Електронний уряд / О.П. Голобуцький, О.Б. Шевчук. – К.: ЗАТ «Атлант UMS», 2002. – 173 с.
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13 грудня 2010 р. N 2250-р Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2250-2010-%F0>.
4. Уряд схвалив концепцію розвитку електронного урядування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dknti.gov.ua/uk/2010-09-27-06-54-32/35-2010-07-14-10-28-01/246-2010-12-13-18-45-25.html>.
5. Доступ до інформації та електронне урядування / Авторі-упорядники М. С. Демкова, М. В. Фігель. – К.: Факт, 2004. – 343 с.
6. Клименко І. В. Технології електронного урядування / І. В. Клименко, К. О. Линьов. – К.: Центр сприяння інституційному розвитку державної служби, 2006. – С.14–15.
7. Ємельяненко О. Традиційний та електронний уряд: концептуальні відмінності / О. Ємельяненко // Віче. – 2008. – № 2. – С. 20–22.

* * *

УДК 316.3:323.15

Лариса Цибенко, старший викладач кафедри державного управління та управління освітою, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

Суспільство в суспільстві: консенсус чи їх протидія в Україні?

Спираючись на соціологічні дослідження, автором з'ясовано ступінь розвиненості громадянського суспільства як основи демократичних перетворень в Україні, рівень та характер його взаємодії з державою (суспільством політичним).

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, демократія, влада, демократична влада, громадянин, соціальна відповідальність.

Лариса Цибенко. Общество в обществе: консенсус или их противодействие в Украине?

Опираясь на социологические исследования, автором выяснена степень развития гражданского общества как основы демократических преобразований в Украине, уровень и характер его взаимодействия с государством (обществом политическим).

Ключевые слова: гражданское общество, государство, демократия, власть, демократическая власть, гражданин, социальная ответственность.

Larisa Tsybenko. Society is in society: is there a consensus or their counteraction in Ukraine?

Leaning on sociological researches, an author is find out the degree of developed of civil society as bases of democratic transformations to Ukraine, level and character of his co-operating with the state (by society political).

Keywords: civil society, state, democracy, power, democratic power, citizen, social responsibility.

Початок XXI століття ввійде в історію України як час занепаду і оновлення; хаотично проведених реформ, які спонукали суспільство до пошуку захисту від недолугого законодавства безвідповідальної і непрофесійної влади; як час виникнення анонімної людини масової культури і появи справжніх авторитетів, лідерів – людей нової формації, які усвідомлюють свою причетність не тільки до майбутнього людства, а й до майбутнього усього Всесвіту.

Вже лише з переліку реалій сьогоdnішнього життя України неозброєним оком помітно, що наша держава має кілька стандартів життя: один для тих, хто «владарює» і створює закони, інший – для тих, хто вимушений пристосовуватися задля виживання при існуючому законодавстві. При цьому ми декларуємо прагнення бути членами європейського громадянства, для якого подвійність стандартів є неприпустимою. Неприйнятним для ЄС є й відсутність або незавершеність демократичних перетворень, що, насамперед, передбачають розвиненість і життєздатність громадянського суспільства і його реальний консолідуючий діалог з політичним суспільством (державою). Зацікавленість ідеєю громадянського суспільства як одного з найголовніших чинників демократії існує у всьому світі. Адже у час глобалізаційних змін проблема консенсусу між державою і громадянським суспільством існує в кожній державі. Кризові явища, які в останні роки зачепили всі країни світу, з одного боку послабили авторитет влади в державах, а з іншого – активізували суспільні рухи, що і є рушійною силою подальшого розвитку громадянського суспільства у світовому масштабі. На жаль, акції, які проходять як акти громадянської непокорі конкретному закону чи дії влади або ж як акти протесту проти деяких соціально-культурних чи економічних явищ, часто переростають в неконтрольовані процеси, так як вони переважно організовані спонтанно, в короткий термін, під впливом емоцій, пристрастей, визваних злободенністю проблем і неможливістю їх вирішення в правовому полі. І тут є велика небезпека появи масового беззаконня, що в свою чергу може привести до анархії навіть у країнах, чітко орієнтованих на демократичні принципи розвитку. Підтвердженням цьому можуть бути недавні масові протести у Швейцарії, Англії, США, Іспанії, Португалії, Греції. Тому проблема досягнення консенсусу між суспільством політичним (державою), що має специфічні механізми впливу на суспільство громадянське, і громадянським суспільством, з його механізмами саморозвитку та соціального контролю, є актуальною на сьогодні як в Україні, так і в світі. Зрозуміло, що вивчення цієї проблеми є необхідним.

Зважаючи на актуальність дослідження, його завданням є з'ясування ступеня розвиненості громадянського суспільства в Україні, рівня та характеру його взаємодії з українською владою як зримим виявом суспільства політичного.

У своїй монографії «Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії» сучасний дослідник М. Бойчук зазначає, що концепція громадянського суспільства – «одна з основоположних філософських і суспільно-політичних концепцій, біля витоків якої стоять видатні мислителі усіх часів і народів. Зростання інтересу до неї останніми десятиліттями пов'язане як із пошуками

нових форм соціальної взаємодії і соціального захисту в сталих, «старих» демократіях, так і з переходом до демократії нових країн, до яких, безумовно, належить Україна» [2, с.27].

Важко сказати, коли саме з'явився термін «громадянське суспільство», але відомо, що феномен суспільства політичного (держави) та його взаємодії з народом (соціумом, громадянськими спільнотами) досліджувався ще у Древній Греції та Римі (Платон, Аристотель, Цицерон). Тоді ж виникло і поняття громадянина як члена *politeia*. Бути громадянином – означало жити і діяти відповідно до законів, не завдаючи шкоди іншим громадянам. Поняття ж держави і суспільства ототожнювалися. Призначення держави-суспільства визначалися дуже просто. У своїй «Політиці» Аристотель пише про це так: «Держава існує не для того, щоб у ній жити. Держава існує для того, щоб у ній жити щасливо» [1, с.69]. І саме громадяни, як вільні індивіди, об'єднані у громадянські спільноти, можуть встановити в державі устрій, який за допомогою розумних законів, підказаних самою природою людини, буде устроєм, що уможливило б щасливе життя і спільне благо. Таким державним устроєм Аристотель називає політію (демократію).

На безперечну залежність держави від народу вказує у своїх працях і Цицерон. «Отож держава є власністю народу, – каже він у своїй праці «Про державу. Про закони. Про природу Богів», – а народ не будь-яке зібрання людей, що якимось чином згромадилися, а зібрання багатьох людей, пов'язаних між собою згодою в питаннях права та спільністю інтересів» [15, с.48].

У добу Середньовіччя до феномену громадянських спільнот була звернута увага Августина Аврелія та Томи Аквінського. У добу Відродження його найліпше репрезентували соціально-політичні та філософські розвідки Ніколо Макіавеллі. Але першими дослідниками феномену суто громадянського суспільства стали філософи та соціологи Нового часу – Г. Гегель, Т. Гоббс, Д. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо, А. Токвіль, А. Фергюсон, Д. Юм. До історії становлення і розвитку громадянського суспільства як процесу вивільнення суспільних індивідів з-під гніту всеохоплюючої держави звертався К. Маркс.

У сучасній західній соціально-філософській традиції вивчення проблем громадянського суспільства займає вагоме місце. Питання гармонізації стосунків між суспільством і державою у той чи інший спосіб вирішуються в працях Г. Алмонда, А. Арєнда, Ф. Броделя, Р. Броуна, С. Верби, Ю. Габермаса, Р. Дарендорфа, О. Ланге, М. Маркуса, К. Поппера, А. Тойнбі та інших.

Вагомий внесок в обґрунтування філософсько-історичних і методологічних проблем дослідження громадянського суспільства вносять собою і праці українських науковців

Зокрема, питання взаємодії соціальної і політичної сфери, особистості і держави ґрунтовано висвітлюються в публікаціях В. Баркова, А. Білоуса, В. Гаєця, В. Ільїна, Б. Замбровського, А. Карася, А. Кочеткова, В. Коцюбинського, Б. Кухти, М. Лукашевича, М. Мокляка, Ю. Оніщенка, Р. Павленка, І. Паська, Я. Паська, В. Полохала, Р. Рябова, П. Рябчука, В. Селіванова, А. Слюсаренка, М. Недашківської, М. Томенка, М. Ткаченка, В. Шамрая, Л. Шкляра, Г. Щедрової, І. Хмелька, В. Шинкарука, Г. Щедрової та інших авторів.

Якщо ж говорити про усвідомлення філософською думкою загальнолюдської вартості громадянського суспільства як основи демократії, то потрібно сказати, що воно прийшло порівняно недавно – з 90-х років XX століття. Сучасні українські дослідники, – В. Андрущенко, В. Бех, М. Бойчук, С. Горобчишина, А. Колодій, Ю. Тищенко, – продовжуючи традиції своїх попередників, переконані, що справжня демократія без сильного громадянського суспільства неможлива. Зокрема, С. Горобчишина та Ю. Тищенко у своєму дослідженні «Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності»» вказують, що «успіх демократичних перетворень не може... бути справою виключно політичної еліти, яка десь на горі домовляється про правила гри. Адже без своєрідного підґрунтя у вигляді розвинених інститутів громадянського суспільства ми отримаємо тільки фасадну демократію чи сіру зону, черговий варіант електоральної демократії» [3, с.5].

Що ж є справжньою демократією, і чи не стали ми заручниками демократії фасадної?

За визначенням, демократія – (грец. *demos* – народ і *kratos* – влада) – форма політичного та економічного устрою суспільства, заснована на визнанні народу основним джерелом влади; тип держави, яка декларує і втілює на практиці принципи народовладдя, права і способи громадян, можливості для діяльності різних політичних сил, контроль за діями органів влади. Демократична влада – це механізм реальної здатності більшості соціуму (народу) здійснити свою волю за допомогою держави або безпосередньо (через референдуми, опитування та ін.) впливати на політичне, економічне і духовне життя суспільства.

Отже, визначення демократії та демократичної влади прямо вказують на можливість існування останніх лише при реальній здатності більшості соціуму (народу) здійснювати свою волю. У цьому контексті важливо відзначити, що в країнах з розвинутою демократією громадянське суспільство виступає рівноправним партнером держави у вирішенні соціально-економічних, гуманітарних і політичних завдань [4,с.6]. Цікавими визначення є ще й тому, що вони дають певний натяк на те, що впливати на політичне, економічне і духовне життя суспільства в цілому соціум може і без допомоги держави. Та чи є у громадянського суспільства України достатньо сил, досвіду, знань і важелів, для того щоб змінити на краще долю всіх і кожного, не підключаючи механізмів суспільства політичного?

У вступі щорічної доповіді Національного інституту стратегічних досліджень за березень 2012 року «Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні» сказано: «Утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку України визначено одним із напрямків її внутрішньої політики, відповідно до Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» від 1 липня 2010 р.» [4,с.5].

Спробуємо розібратися у визначеннях і змістовому наповненні понять «влада» та «громадянське суспільство».

Влада – це філософська і політологічна категорія, що позначає здатність суб'єкта підпорядкувати у вертикальному вимірі об'єкт або суб'єкт-суб'єктні відносини у горизонтальному вимірі для забезпечення досягнення певних цілей на основі соціальної відповідальності [2,с.97].

«Громадянське суспільство, – за визначенням політолога І Кресіної, – не є інституційним феноменом поряд з такими однопорядковими суспільними інститутами, як держава, партія, громадська організація. Це не утворення, яке в інституційному сенсі чимось відрізняється від суспільства як соціального феномена. Громадське суспільство є характеристикою суспільства з точки зору його самоорганізації, ступеня розвитку демократії, реалізації прав і свобод людини і громадянина, виконання громадянами своїх політичних обов'язків як носіїв суверенітету, як джерела влади, як свідомих суб'єктів політичної діяльності, як людей, відповідальних за наслідки своїх дій, за майбутнє всього суспільства. Відтак громадянське суспільство не можна «побудувати» як щось нове поряд з не громадянським. Його можна утверджувати як нову якість політично організованого суспільства, як середовище демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації» [8,с.3].

Громадянське суспільство має складну внутрішню структуру, до якої входять його інституції і певний тип культури. Інституціями громадянського суспільства є:

- добровільні громадські організації та громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування – поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади;
- незалежні засоби масової інформації, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формують і оприлюднюють громадську думку;
- громадська думка як соціальний інститут;
- у певному аспекті – вибори, референдуми та громадські ініціативи, коли вони слугують засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;
- залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (як-от суди присяжних, третейські суди, народні міліцейські загони тощо);
- розподільно-регулятивні інституції держави загального добробуту, пов'язані зі соціальною активністю громад та соціальною роботою;
- самі територіальні громади, які можуть досягати високого рівня самоорганізованості та функціонувати як цивільні спільноти [11,с.453-454].

Про важливість питання становлення громадянського суспільства можна судити по його ролі в соціально-економічній сфері в інших країнах світу. Для прикладу:

- неурядові організації формують 3 – 9% ВВП розвинених країн (5% – у Бельгії, 7,9% – у Канаді);
- у громадському секторі країн Європейського Союзу працює понад 14% від 4,4% до 14% працездатного населення, або приблизно п'ять осіб із кожних ста;
- в громадському секторі країн Європейського Союзу працює у 10 разів більше людей, ніж у легкій промисловості, та у 5 разів більше, ніж у харчовій промисловості;
- у країнах Центрально-Східної Європи громадські організації залучають втричі більше внутрішніх та зовнішніх інвестицій у соціальну сферу, ніж державні та комунальні установи соціального спрямування;
- внесок неурядових організацій у ВВП країн Європейського Союзу зростає вдвічі швидше, ніж внесок легкої промисловості;

• громадянське суспільство в сукупності – це сьома економіка світу за ВВП (1,3 трлн умовних одиниць, що дорівнює ВВП Франції або Великої Британії);

• громадянське суспільство створило у світі понад 25 млн. оплачуваних робочих місць (найбільша транснаціональна корпорація створює 3,5 млн. робочих місць);

• 60% представників громадянського суспільства (включно із волонтерами) зайняті у сфері надання послуг, 40% із них – зосереджені на соціальних, медичних та освітніх послугах [4,с.6-7].

Згідно з даними Єдиного державного реєстру підприємств та організацій України, оприлюдненими Державною службою статистики України, станом на початок 2012 р. було зареєстровано (включно з міжнародними, всеукраїнськими, місцевими організаціями, їх осередками, філіями та відокремленими структурними підрозділами) 71767 громадських організацій (на початку 2011 р. їх нараховувалося 67696), 27834 профспілки та їх об'єднань (у 2011 р. – 26340), 13475 благодійних організацій (у 2011 р. – 12860), 13872 об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (у 2011 р. – 11956) та 1306 органів самоорганізації населення (у 2011 р. – 1210) [4,с.8]. Отож, можна помітити реальне збільшення чисельності громадських організацій, та чи дієвішою і авторитетнішою стала від цього вся система громадянського суспільства в Україні?

Відповідно до рейтингів впливових міжнародних організацій, показники розвитку громадянського суспільства в Україні протягом періоду незалежності є кращими, ніж в інших пострадянських країнах, натомість вони суттєво відстають від показників країн Балтії та країн Вишеградської групи. Так, за результатами дослідження Nations in Transit міжнародної неурядової організації Freedom House (де оцінка різних напрямів демократичного розвитку перехідних країн здійснюється за шкалою від 7 балів – «найгірша», до одного бала – «найкраща»), оцінка розвитку громадянського суспільства в Україні значно поліпшилася: від 4,75 бала у 1998 р. до 3 балів у 2005 р. та 2,75 бала у 2006 – 2011 рр. Саме за напрямом «Громадянське суспільство» Україна продемонструвала найбільший поступ та, відповідно, отримала найкращу оцінку відносно інших показників. За іншими напрямками цих досліджень рейтинги України виглядають менш успішними: у 2011 р. «Рейтинг демократичного розвитку» (тобто середній загальний показник, інтегрований на основі інших) становив 4,61 бала, «Національне демократичне управління» – 5,5 бала, «Виборчий процес» – 3,5 бала, «Незалежні медіа» – 3,75 бала, «Місцеве демократичне управління» – 5,5 бала, «Судова система та незалежність суддів» – 5,5 бала, «Корупція» – 5,75 бала [4,с.7].

Ці показники є підтвердженням беззаперечного факту: суспільство політичне забуло, що воно існує не саме для себе і не саме по собі. Представникам влади варто пригадати суть терміну «соціальна відповідальність», і, нарешті, спрямувати свою діяльність не для задоволення своїх власних потреб і досягнення своїх власних цілей, а для блага громади і суспільства в цілому, тому що соціальна відповідальність, як філософська та державно-управлінська категорія, відображає ціннісно-правовий аспект суспільних відносин. Вона передбачає не тільки відповідальність людини перед суспільством і державою, а ще й – навіть у більшій мірі – відповідальність держави перед суспільством і людиною.

Показово також, що рейтинг розвитку громадянського суспільства в Україні (2,75 бала) кращий або значно кращий, ніж у багатьох пострадянських країнах. Але аналогічний показник за 2011 р. в Естонії, Литві, Латвії, Словаччині, Чехії складає 1,75 бала, у Польщі – 1,5 бала, в Угорщині – 2 бали [4,с.7].

Як бачимо, нам є до чого прагнути і в кого вчитися тому, як дбати про власний народ, слухати і, що головне, чути кожного. Адже влада не народжується сама по собі: вона витвір штучний, неприродний, створений для служіння народу, а не навпаки. Влада «народилася» із лона громадянського суспільства, яке делегувало в неї найавторитетніших і наймудріших, сподіваючись, що вони коригуватимуть дії всіх і кожного на шляху до здійснення мети, не відступаючи від найголовнішого – своєї соціальної відповідальності. Політичне суспільство України, на жаль, знехтувало основою демократії і трансформувалося із влади авторитетів у авторитет влади, для якої соціальна відповідальність стала архайзмом. А результати дослідження Nations in Transit міжнародної неурядової організації Freedom House («Національне демократичне управління» – 5,5 бала, «Місцеве демократичне управління» – 5,5 бала, «Судова система та незалежність суддів» – 5,5 бала, «Корупція» – 5,75 бала) є яскравим тому підтвердженням. Тому одним з основних завдань громадянського суспільства України сьогодні є примусити владу згадати про її соціальну відповідальність перед людиною, нацією, народом, які дали їй життя. Та зробити це громадянське суспільство зможе лиш тоді, коли буде об'єднане спільною ідеєю та спільною дією, які спрямовані для досягнення спільної мети. На жаль, маємо констатувати, що на сьогодні розглядати громадянське суспіль-

ство України як єдину збалансовану систему, не має сенсу. Ми, справді, маємо велику кількість громадських організацій, але вони, як окремі скельця калейдоскопу, ще не склалися в гармонійний реальний образ. Цей образ іноді з'являється, викликаючи захоплення і подив водночас, та, лише відповідає нагальна потреба у ньому, – розпадається знову, чим дає владі підстави не сприймати його серйозно. Ця ж непростійність і незгуртованість громадянського суспільства викликає в українській владі бажання маніпулювати соціумом, а не проводити з ним конструктивний діалог. Сучасний український філософ В. Андрущенко пише про це так: «Українське суспільство створило унікальний тип особистості – «людину маніпулятивну». На відміну від людини, заангажованої колишньою компартійною ідеологією, сучасна «маніпулятивна людина» є людиною зневіреною і тому особливо податливою до будь-яких, навіть найбільш огидних (а може й злочинних) вчинків» [16]. Саме тому феномен «людини маніпулятивної» потребує подальших наукових розвідок і вивчення.

Якщо говорити про філософський аспект взаємодії суспільства політичного і суспільства громадянського, то, насамперед, дослідників буде цікавити людина як стержень громадянського суспільства. Вірніше, людина як суверенна, сильна, впевнена у своїх силах, активна особистість, головною потребою якої є прагнення і бажання жити в співтоваристві, спільно досягаючи суспільного блага і вирішуючи проблеми свого спільного життя, будучи таким чином співтворцем справжньої правової держави.

Прикро бачити, що більшість українців продовжують очікувати «розумного правителя», який би, як месія, вказав їм вірний шлях до «вселюдського щастя». Таким варто було б прислухатися до слів українського журналіста і громадського діяча О. Литвиненка: «Демократія без сильних та ефективних публічних інститутів приречена на стрімке зникнення. Особистість – поганий гарант прав і свобод громадянина, а ліберальне правління, що спирається не на сильне суспільство і сучасну державу, а на примху запанілого правителя, скороминуще» [10].

Список використаних джерел

1. Арістотель. Політика. – К.: Основи, 2000. – 239 с.
2. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії: Монографія. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. – 211 с.
3. Громадянське суспільство в Україні та «політика ідентичності» / Ю. Тищенко, С. Горобчишина; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: [Агентство «Україна»], 2010. – 76 с.
4. Показники розвитку громадянського суспільства в Україні / О. Ю. Вінніков, А. О. Красносільська, М. В. Лациба; Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: [Агентство «Україна»], 2012. – 80 с.
5. Карась А. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і некласичних інтерпретаціях: Монографія. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 520 с.
6. Колодій А. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Львів: Червона калина, 2002. – С. 113–155
7. Концепція реформування політичної системи України. Проект. – К.: Полнос, 2001. – 38 с.
8. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6(15). – С. 3–6.
9. Литвин В. Гражданское общество: мифы и реальность // Факты и комментарии. – 2002. – 22 янв.
10. Литвиненко О. Неозора зоря нової епохи / О. Литвиненко. – Дзеркало тижня. – № 18 (798). – 2010. – 15–21 травня
11. Основи демократії: Навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів / Авт. колектив: М. Бессонова, О. Бірюков, С. Бондарук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; М-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України, Укр.-канад. проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.: Вид-во «Ай-Бі», 2002. – 684с.
12. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядн. В.П. Горбатенко; За ред. Ю.С. Шемшученка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка. – 27е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 736 с.
13. Пасько І. Т., Пасько Я. І. Громадянське суспільство і національна ідея: Україна на тлі європейських процесів. Компаративні нариси / НАН України; Центр гуманітарної освіти. – Донецьк: Східний видавничий дім, 1999. – 184 с.
14. Рябчук М. Дилеми українського Фауста. Громадянське суспільство і розбудова держави. – К.: Критика, 2000. – 271с.
15. Цицерон Марк Тулій. Про державу. Про закони. Про природу Богів / Пер. з латини. – К.: Основи, 1998. – 477 с.
16. Андрущенко В. Організоване суспільство / Інститут вищої освіти АПН України. – К., 2006. [Електронний ресурс] // В.Андрущенко – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/books/2006/06vaos/index.html#00>

* * *

УДК 327(075)

Самира Кадієва, молодший науковий співробітник відділу філософських проблем глобалізації та інформаційного суспільства, Інститут філософії, соціології і права Національної академії наук Азербайджанської Республіки, Азербайджан, м. Баку

Феномени глобалізації і антиглобалізації: дві парадигми розвитку

Процес глобалізації перетворився на реальність, яка включає в себе майже всю планету. Глобалізація, як процес політичної, економічної та соціокультурної інтеграції, можна розглядати як новий етап інтернаціоналізації різних аспектів життя суспільства. Однак це призвело до появи нових загроз. На думку автора, досвід вирішення глобальних проблем вказує, що найбільш ефективним способом їх подолання є консолідація зусиль всього світового співтовариства, і результат цих зусиль залежить від того, чи є діалог народів і цивілізацій рівноправним.

Ключові слова: глобалізація, вестернізація, розвиток, неолібералізм, антиглобалістське рух.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Самира Кадієва. Феномени глобалізації і антиглобалізації: две парадигмы развития

Процесс глобализации превратился в реальность, которая включает в себя почти всю планету. Глобализация, как процесс политической, экономической и социокультурной интеграции, можно рассматривать как новый этап интернационализации различных аспектов жизни общества. Однако это привело к появлению новых угроз. По мнению автора, опыт решения глобальных проблем указывает, что наиболее эффективным способом их преодоления является консолидация усилий всего мирового сообщества, и результат этих усилий зависит от того, является ли диалог народов и цивилизаций равноправным.

Ключевые слова: глобализация, вестернизация, развитие, неоллиберализм, антиглобалистское движение.

Samira Kadieva. The phenomenon of globalization and anti-globalization: two development paradigm

The process of globalization has turned into a reality which involves almost the entire earth. Globalization, a process of political, economic and sociocultural integration, can be seen as a new phase of internationalizing various aspects of society's life. However, along with universal political and economic factors, this led to the emergence of new challenges and dangers. In the author's opinion, an experience of solving the global problems indicates to that the most efficient way of their overcoming is the way of consolidating the efforts of the whole world community, and the result of these efforts depends on that whether the dialogue of the peoples and civilizations will possess equal rights.

Keywords: globalization, westernization, development, neoliberalism, ant global movement.

Прошлое столетие в истории развития человечества оказалось в своем роде революционным, прорывным. Во всех сферах общественного развития стали происходить качественные изменения, выражающиеся в разнообразных явлениях, с различными последствиями для всей планеты. Все эти процессы послужили основой мощного глобального явления, осмысленного и определенного как феномен глобализации. Основными параметрами, которыми характеризуется нынешний этап исторического развития, являются определенная целостность, интеграционные процессы различной глубины и масштаба, наличие глобальности и локальности, ассимиляция и дифференциация, транснационализация, индивидуализация. Этими и иными трансформационными проявлениями насыщена сегодняшняя действительность. Экономическая, политическая, социокультурная и др. сферы общественного устройства подверглись воздействию и трансформации. Такова новая модель мира, в которой ведущие позиции, и даже определенный диктат по отношению к другой части мира начали явно демонстрировать представители индустриально развитых стран, их лидеры. Произошло распределение мирового сообщества на так называемый бедный мир и на страны «золотого миллиарда».

Глобализация становится центральным ядром различных интеллектуальных проектов, с той или иной долей противопоставления друг другу. Все это привело к тому, что сегодня глобализация как явление и как термин остается все так же, как и прежде, не проясненной, и обилие трактовок совсем не дают основу считать проблему разработанной [1,с.40]. При всем разнообразии выдвигаемых разработок, особенно актуальным и востребованным становится нахождение той модели, которая могла бы учесть интересы всех участвующих сторон. Среди предлагаемых вариантов можно достаточно часто встретить видение будущего в виде ликвидации института национального государства, доминирования наднациональных структур, модели мирового правительства, проекта полицентричного мира и т.д. С учетом нынешней ситуации нахождение оптимальной модели Нового

Міра продовжує залишатися основною проблемою, підпитующою далішні пошуки.

Необхідно відзначити, що рідко кількість досліджень, в яких ставиться під сумнів позитивний характер відбуваються світових трансформацій, викликається невдоволення наслідками глобалізації, а самому глобалізаційному проекту відкидають в позитивності результати в проєкції всього людства. Причина, по якій подібні сумніви і звинувачення в адрес теорії глобалізації ростуть, заключається саме в її негативних наслідках для більшості частин світового суспільства, оснований на політичній передвзятості провідників неоліберальної глобалізації, виявляється в ущемленні інтересів більшості країн, як членів світової системи. Як негативні практичні результати, не додають оптимізму дослідникам глобалізації, так і теоретична шкода теорії глобалізації, яка виражається в відсутності будь-якого виснажливого визначення і дослідження явища глобалізації, послужили основою подібного негативного ставлення світової суспільності до самого процесу. То є, як така, об'єктивна необхідність зближення і об'єднання світового суспільства прогресивною науковою думкою не відхиляється. Не сприймається лише форма її проведення.

Об'єктивне виконання глобалізації – це історично обумовлені закономірності, во всіх аспектах і сферах виявляються інтеграційні процеси [2, с.1].

Глобалізація – це ціла система зв'язів і відносин, комплексна, не разом з тем стадіальна, зовнішньо цілісна, не внутрішньо суперечлива явища. Відзначимо також те, що термін «глобалізація» був не єдиним терміном, яким характеризувалися відбуваються трансформаційні процеси. Так, наприклад, вона подається і як проєкт модернізації і постмодернізму, як визначена форма інформаційного суспільства, її позначають і терміном «сіамізація», сприймають як якісно новий рівень взаємозалежності, транснаціоналізації всіх рівнів господарства. Як бачимо, термінами і спробам обрисовувати ключові моменти в сучасній парадигмі світового розвитку багато, що обумовлено її недостатньою вивченістю. Та парадигма глобалізації, що висловлюється в провідній західній лінійці во главі з США політиці нав'язування своєї моделі розвитку, і яка є наслідком суб'єктивного ставлення визначеної групи країн до інших країн, часто підмінює історично обумовлену потребу в об'єднанні, істинну глобалізаційну зв'язів і відносин людства в межах світового простору. До того ж сама по собі глобалізація іноді сприймається не як визначена парадигма розвитку, лінійка історичного розвитку, а як поєднання різних явищ і процесів. Тут ми бачимо, що є особлива складність в сприйнятті і характеристиці даного феномена: те, що в самому процесі є основою для теоретичних висновків про глобалізацію, що дає право розсудити об'єктивної закономірності як окремого етапу розвитку і суспільного ладу в протилежності ідеологічному змісту, політиці, прикриваючись цим об'єктивним по своїй суті феноменом.

Проблемне перебіг глобальних процесів може бути виявлено в політичній сфері (напр., трансформація ролі держави), в культурній (масовість культури, її зникнення національної сутності), в економічній (кризові тенденції, ризики для всього економічного простору) і др. Глобалізація економіки відбувається паралельно з глобалізацією політичної життя. Вона затримує ціннісно-духовний аспект, підпитується науково-технічними революціями, руху інформаційно – комунікаційними інноваціями.

В епоху глобалізації особливо гостро відбувається взаємодія на рівні локальних і глобальних структур, оскільки тут ми бачимо різних учасників процесу, увагу, як національної самобутності, так і глобальної перспективності. Глобалізацію можуть обумовлювати різні фактори, які впливають на процес формування світової суспільної структури, стимулюють його [3, с.51].

Налицо така безсумнівна характеристика інтеграційних процесів, зростаюча і посилююча взаємозалежність і взаємопроникнення частин світової структури, уніфікація, так і наростання процесів індивідуалізації, фрагментарності, різноманітності.

Глобалізація – світової інтеграційний процес, залучає до взаємодії всі країни, структури, навіть до окремих окремих осіб. Єстественно, що кожен відчуває на собі її прояв і виражає це з позиції власного сприйняття відбуваються.

Західні провідники глобалізації не враховують різноманітність історичного процесу, ігнорують соціальні, цивілізаційні і природні особливості різних держав,

участих в цьому загальному для всіх процесі. Це послужило основним моментом для неприязні глобалізації, і як наслідок, двусмысленного ставлення до самої теорії глобалізації.

Сьогоднішні прояви глобалізаційних процесів такою, що та теоретична конструкція, яка послужила фундаментом глобалізації, вилілась в її нову форму, якою більше присущі нерівномірний і суперечливий характер. Мета провідників сучасного варіанта глобалізації, не враховують цю протестну підоплеку, – абсолютне домінування над більшістю світового суспільства. Причина тут є не стільки в насадженні визначеної моделі господарювання, в її насильственому впровадженні і підтримці ринковими відносинами всіх інших взаємодій в суспільстві, скільки в ціннісному кризисі сучасного суспільства, перевалюванні в суспільстві грошових вимірювань, що в кінці приводить до суспільно-цивілізаційного кризису [4, с.247].

В ряді світової суспільності зростає протиставлення неоліберальному варіанту розвитку глобалізації, в тому числі і в науковій середі. Те концепції глобалізації, які характеризують її сучасну форму, знаходять все більше противників внаслідок їх обмеженого підходу, не враховують цивілізаційного різноманітності світу.

Відповідно цьому визначена частин світової суспільності негативно реагує на відбуваються посилення з боку країн-гігантів, що вилілось в появу феномену антиглобалізації. Представителі цього руху своєю програмною установкою визначили розробку і реалізацію альтернативної глобалізму моделі Нового Світу – «Другого Світу» [5;6]. Насиченість сучасної світової ситуації конфліктністю, суперечливістю, невизначеністю перспектив і результатів, поляристичністю – є факторами, що стоять за глобалізацією і антиглобалізацією. Антиглобалістичне протиставлення було викликане не самою глобалізацією як такою з її об'єктивної потребою об'єднання всього людства во ім'я блага кожного учасника світового суспільства, то є її теоретичною моделлю, а тим її сучасним варіантом, отримавшим назву «неоліберальна глобалізація», якою більша частина світового суспільства не вважає оптимальним варіантом розвитку, і який провадить протиставлення в формі антиглобалістичного руху в якості сили, що переслідує мету пошуку альтернативних моделей світового розвитку [7].

Якщо відштовхуватися від об'єктивної спрямованості і осмисленості глобалізації і її установок, як об'єднуючої сили, що стоїть за сучасними трансформаціями во ім'я планетарного розвитку і процвітання, то стає зрозумілим, що тут особливо важливим є діалог, полілог між учасниками світового процесу, ідея співробітництва для вирішення виникаючих проблем з боку всіх зацікавлених сторін, для запобігання зростання протиставлення, викликаного неоліберальною формою глобалізації. Перед світовою суспільністю нагромадилася необхідність розробки проєкту нового світового суспільного ладу, постановки конкретної мети відбуваються глобалізаційних процесів, а саме: якою повинна бути в перспективі модель Нового Світу – в формі різноманітного світу з переважаючим представництвом західних цінностей, традицій, з домінуванням країн-лідерів, або модель, в якій буде здійснюватися рівноправне розвиток всіх країн – учасників со своїми специфічними пріоритетами во всіх сферах суспільства?

Антиглобалізаційний процес, протиставляючий неоліберальному варіанту глобалізації, в основі своєї переслідує мету забезпечення збереження складних культурних суспільств в межах національних держав на всьому світовому просторі [8, с.325]. Представителі лагерь антиглобалістів сходяться в єдиній характеристиці перебігу сучасної її форми як політики нав'язування своєї моделі світового розвитку [9, с.9].

Програма антиглобалістичного руху висуває ідею «іного світу», відмінного від неоліберальної глобалізаційної моделі соціальних, економічних, політичних, духовних, культурних відносин, без домінування інтересів індустріально-розвинутих західних країн во главі з США, т.к., по думці відомих учених лагерь антиглобалізму, в світі зараз є тенденція глобального домінування корпоративного капіталу, ринковий фундаменталізм [10, с.57]. Показателем в цьому плані є лозунг антиглобалістичного руху «Світ – не твій» [11, с.132–135].

Світова суспільність реагує на подібні висловлювання глобалізаційного проєкту не тільки аналітичним матеріалом, в якому обрисовуються основні моменти назреваючих суспільних катастроф: на практичному рівні також формуються різні об'єднання, союзи, рухи в підтримку нового варіанта історичного розвитку (в даному слу-

чає розуміється «Інший Мир» як можливість). Так, наприклад, ми являємося свідками протестних акцій в різних точках земного шара.

Таким чином, на сучасному етапі суспільного розвитку відбуваються глибокі трансформаційні процеси, що визначають нову картину світу. Технологічний прорив, інформаційна революція все більш зримо визначають напрямки і якість відбуваються трансформацій. Саме вони виступають свого роду важелями прогресивного, наступального суспільно-цивілізаційного прогресу. Це в умовах зростаючої перспективи. Однак посилення інтеграції і взаємодії різних структур, систем внаслідок цих інновацій можуть створювати, в результаті більшої свободи і наявності більших можливостей, також і явища неопределенності. Саме ця можливість вибору, можливість корекції негативних наслідків глобалізаційних тенденцій буде сприяти подальшому функціонуванню суспільства. Технологічні інновації грають визначальну роль в сучасному суспільстві глобалістів і антиглобалістів, оскільки інформаційно-комунікаційні технології включають в себе як момент об'єднання, зближення світового суспільства, так і роз'єднання, насильственного насадження визначених соціальних моделей світовому суспільству. Сучасна ситуація така, що для успішного проведення глобалізації во ім'я блага всього людства, для зменшення негативних її проявів від кожної країни-учасниці потрібен конструктивний підхід, вміння координувати свої інтереси з інтересами інших членів світового суспільства, розуміння себе як органічної частини єдиного світового соціального організму.

З урахуванням все більш інтегрованості і зближення людства стає все більш необхідним співвідношення між цивілізаційними параметрами власних національних інтересів і інтересами інших суб'єктів во ім'я ідеї глобального людства [12, с.405]. Все це може стати тем підпорядкування, який допоможе якій-либо країні, а також засобом її – і всьому світовому суспільству, отримати найбільші блага і користь за допомогою глобалізації.

Список использованных источников

1. Бек У. Что такое глобализация? Ошибки глобализма – ответы на глобализацию. – М.: Прогресс-Традиция, 2001. – 304 с.
2. Лукашук И.И. Глобализация, государство, право, XXI век. – М.: Изд-во Спарк, 2000. – 262 с.
3. Делягин М.Г. Мировой кризис: Общая теория глобализации. Курс лекций. – М.: Инфра-М, 2003. – 768 с.
4. Сорос Дж. Я верю в свою собственную подверженность ошибкам (Интервью Байрону Виену) // Известия Уральского государственного университета. – 1997. – №6. – С.51–58.
5. Кляйн Н. Заборы и окна: Хроника антиглобализационного движения / Пер. с англ. – М.: ООО Изд-во «Добрая книга», 2005. – 304 с.
6. Хардт М., Негри А. Империя / Пер. с англ. под ред. Г.Каменской, М.Фетисова. – М.: Практика, 2004. – 440 с.
7. Мартин Г.-П., Шуманн Х. «Западная глобализация: атака на процветание и демократию». – М.: Издат. дом «Альпина», 2001. – 335 с.
8. Неклеса А.И. Глобальное сообщество: Картография постсовременного мира. – М.: Изд-во «Восточная литература РАН», 2002. – 463 с.
9. Бузгалин А., Колганов А. «Противоречия глобальной гегемонии капитала (к вопросу о содержании и противоречиях так называемой «глобализации»)» // в кн. «Альтерглобализм. Теория и практика антиглобалистского движения». – М.: УРСС, 2003. – 256 с.
10. Бузгалин А. «Альтерглобализм: к теории феномена» // в кн.: «Альтерглобализм: теория и практика антиглобалистского движения». – М.: УРСС, 2003. – 256 с.
11. Скурко Е.В. Движение антиглобалистов как фактор развития правовой системы современного государства // Московский юридический Форум «Глобализация, государство, право, XXI век». По материалам выступлений. – М.: Изд-во «Городец», 2004. – 240 с.
12. Чумаков А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира. – М.: Изд-во «Велби», 2005. – 432 с.

* * *

УДК 130.2+316.32

Світлана Куцепал, д-р філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних та соціально-економічних навчальних дисциплін, Полтавський юридичний інститут Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Україна, м. Полтава

«Громадянське суспільство»: пригоди відомого поняття в умовах сучасних соціально-політичних трансформацій

Розглядаються традиційні та нові дефініції поняття «громадянське суспільство», розкривається специфіка сучасних інтерпретацій феномену громадянського суспільства. Доведено, що в сучасних умовах зростає частка приватних та корпоративних інтересів громадян, що спонукає їх до створення автономних від держави інституційних зв'язків, тобто – громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, держава, суспільство, влада, корпорації.

Світлана Куцепал. «Гражданское общество»: приключения известного понятия в условиях современных социально-политических трансформаций

Рассматриваются традиционные и современные дефиниции понятия «гражданское общество». Доказано, что в современных условиях возрастает значение частных и корпоративных интересов граждан, что подталкивает их к созданию институциональных связей, автономных от государства, то есть – к созданию гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, государство, общество, власть, корпорации.

Svitlana Koutsepal. «Civil society»: the exploration of a familiar notion in terms of the current socio-political transformations

The article considers the conventional and recent definitions of the «civil society» notion; the specifics of modern interpretations of the civil society phenomenon are exposed. It has been evinced that under current conditions the quotient of citizens' private and corporate interests is increasing, which urges the establishing of the institutional connections, autonomous from the state, namely, the civil society.

Keywords: civil society, the state, society, power, corporations.

Ідея громадянського суспільства може вважатися однією з засадничих у філософсько-правовій рефлексії, а у трансформаційний період постіндустріального суспільного розвитку та домінування постмодерної парадигми у філософії, в умовах посттоталітарної трансформації України, формування нової соціальної структури є однією з тих ідей, що визначили засадничі риси соціокультурного ландшафту сучасної цивілізації взагалі та українського суспільства зокрема.

Суспільство та держава змушені вирішувати проблему оптимального поєднання інтересів особи, громадських об'єднань і держави, яка постає передумовою їх розвитку. Особливо актуально ця проблема стає у контексті глобальних зрушень, характерних для сучасного етапу розвитку людства. Складність, поліваріантність, внутрішня суперечливість глобалізаційних процесів стали причинами суспільних трансформацій, значно посилили рівень взаємозалежності держав та народів. Не оминули ці зміни і громадянське суспільство, оскільки відбулася модернізація інституційних структур, сформувалися нові принципи взаємодії його елементів, можна говорити про появу глобального громадянського суспільства як своєрідної метасуспільної структури.

Саме поняття «громадянське суспільство» існує здавна, проте у другій половині ХХ століття воно переживає своєрідний Ренесанс, причиною чого є стрімка зміна політичної карти світу – розпад колоніальних та тоталітарних країн та виникнення нових держав, посткомуністичні революції початку 90-х років минулого століття, загострення міграційних процесів, відомлення людства як складної системи, що має багаторівневу та асиметричну структуру, яка потребує упорядкування тих її елементів, що перебувають у процесі постійних трансформацій. У цих умовах громадянське суспільство починає сприйматися багатьма дослідниками як своєрідна альтернатива національній державі, оскільки може консолідувати людство на шляху прогресивного розвитку, стати механізмом і засобом волевиявлення активності громадян в реалізації їхніх прав та свобод, фактором міждержавної злагоди та порозуміння.

Реалії розвитку української державності детермінують тлумачення громадянського суспільства як гідного партнера держави, завдяки чому стане можливим вироблення стратегії модернізації українського суспільства та розробка шляхів входження України у співдружність європейських держав. Як влучно зауважує А.Карась, «важливого значення концепція громадянського суспільства набирає за останню декаду в українських умовах соціальних, політичних, економічних і духовних перетворень. На конференціях, круглих столах, у статтях та монографіях виникає, здавалося б, просте запитання: громадянське суспільство – це

певний універсальний зразок, таке собі «лекало», що під нього можна закрюювати зокрема й українську дійсність, чи це радше категорія, що визначає сукупність деяких універсальних характеристик персоналістично (на людину) орієнтованої соціальності, умови здійснення якої не лише допускають, але й потребують існування плюральної сукупності онтологічних вимірів та аксіологічних орієнтацій?» [1, с. 8].

Проте, не зважаючи на величезну кількість досліджень феномену громадянського суспільства, не все так просто навіть з його дефініцією. Як іронічно зауважив німецький дослідник Ю.Кока, це поняття стало популярним протягом останніх двадцяти років і досить часто використовується. Росіяни говорять «гражданское общество», німці – «Zivilgesellschaft» або «Bürgergesellschaft», англійці використовують словосполучення «civil society». Значення наведених слів не тотожні одне одному. Це поняття взагалі надзвичайно хитке, скільки б не намагалися закріпити за ним певний зміст, воно все одно вислизе з рук, подібно до пудингу, який намагаються прибити цвяхами до стіни [2].

Українська дослідниця Г.І. Зеленько вважає, що терміном «громадянське суспільство» у філософсько-політологічному дискурсі позначається сукупність наявних у суспільстві неполітичних та некомерційних відносин, які складаються поза сферою безпосереднього впливу держави. Відповідно, можна виділити наступні структурні компоненти громадянського суспільства: добровільні громадські організації, політичні партії, які не здійснюють державну владу, незалежні ЗМІ, вибори, референдуми, громадська думка, залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи, розподільчо-регулятивні інститути держави [3].

Відомий український політолог В.Бебик пропонує власну дефініцію, а саме: «громадянське суспільство – це сукупність усіх громадян, їх вільних об'єднань та асоціацій, пов'язаних суспільними відносинами, що характеризуються високим рівнем суспільної свідомості та політичної культури, які перебувають за межами держави, її директивного регулювання й регламентації, але гарантуються та охороняються державою» [4].

Громадянське суспільство характеризується, з одного боку, наявністю реальних суверенних індивідуальних суб'єктів політичного життя і громадянської самостійності, а з іншого – для нього характерна чітка розгалуженість соціальних зв'язків та інтересів, динамічна структуризація соціального життя, чітке усвідомлення соціально-політичних інтересів, що пов'язане з існуванням корпорацій. Наприклад, В.Бебик зазначає наступні ознаки: відокремлена від держави структура суспільства, яка складається з громадян, їх добровільних асоціацій і об'єднань; вільні відносини між суб'єктами громадянського суспільства; цінування громадянських прав вище за державні закони; забезпечення прав і свобод особистості, можливості реалізації її інтересів і прагнень, політичного, ідеологічного плюралізму; наявність приватної власності, вільної конкуренції, вільних відносин обміну діяльністю та її продуктами між незалежними власниками, тобто ринку; саморегуляція відносин між людьми, їх асоціаціями та добровільними об'єднаннями на основі соціальних і психічних норм регуляторів суспільного життя; багатство соціальних ініціатив; збереження відповідних традицій, культури тощо.

Український політолог Чувардинський О.Г. зауважує, що «поняття «громадянське суспільство» охоплює соціально-організовані структури, які функціонують на основі розвинених економічних, політичних та духовних відносин й, взаємодіючи з державою (або вступаючи з нею в суперечність), забезпечують узгодження різноманітних інтересів людей, реалізацію громадянських прав і свобод; громадянське суспільство розглядається як суспільство, в якому співвідносяться приватні і суспільні інтереси (Гегель); як суспільство розгорнутих партнерських стосунків народу з державою; суспільство, яке контролює державу й основні її багатства; як суспільство само організаційних начал із розгорнутими недержавними відносинами» [5, с. 3–4].

Для розуміння суті громадянського суспільства, його атрибутивних елементів та характерних рис, важливо проаналізувати, яким чином може і має здійснюватися взаємодія громадянського суспільства та держави, що постає передумовою становлення демократії, обмеження ролі держави та її втручання у громадське і приватне життя. Актуальність такого підходу визначається тим, що у постсоціалістичних країнах (відповідно, і в Україні), становлення громадянського суспільства має певну специфіку, воно «вирастає із демократії», тобто механізми демократії стають інструментами становлення громадянського суспільства.

Вітчизняні науковці, які аналізували процес формування громадянського суспільства та досліджували його взаємодію з державою, неодноразово привертати увагу до необхідності більш докладного висвітлення становлення теорій громадянського суспільства та вдавались до відповідних історико-філософських екскурсів. Серед них слід відзначити праці В.Андрушенка,

В.Баркова, В.Бебика, В.Беха, В.Горбатенка, Г.Зеленько, М.Калініченка, А.Карася, А.Колодія, І.Кресіної, А.Кудряченка, І.Кураса, Ю.Левенця, М.Михальченка, Я.Паска, Т.Розової, Ф.Рудича, М.Рябчука, М.Степика, Г.Щедрової, Ю.Шемшученка. Проте, зазначимо поки що недостатній рівень комплексного дослідження історико-філософських та філософсько-правових проблем становлення та розвитку теорії громадянського суспільства та певний брак нових методологічних підходів до нього у вітчизняній літературі.

Однією з найбільш поширених є теза про те, що формування теорії громадянського суспільства та усвідомлення відмінностей між ним та державою розпочинається в період переходу від Середньовіччя до Нового часу. Аргументом на користь цієї тези те, що Дж.Локк вперше поставив особистість вище суспільства та держави, а основою свободи індивіда вважав приватну власність. Пізніше, у період Просвітництва Ш.Монтеск'є, Ж.–Ж. Руссо, А.Фергюсон визнають верховенство громадянського суспільства над державою.

Безпосереднє становлення соціально-економічного та політичного підґрунтя громадянського суспільства та його дійсної автономізації від держави є наслідком промислової революції та пов'язаних з нею буржуазних соціально-політичних революцій, які відбувалися протягом XVIII століття у Західній Європі та Північній Америці.

Проте, важливим виявляється період античної філософії, коли вперше на теоретичному рівні розробляються такі поняття філософії, що поступово перетворилися на атрибутивні кореляти концепту громадянського суспільства, – «державна», «право», «закон», «справедливість», «мораль», «добродіє», «громадянин», «громадянство», «загальне благо», «верховенство закону» тощо. Відома також антична модель взаємодії громадянського суспільства та держави, згідно з якою вони не були відокремлені одне від одного, держава мала забезпечити збереження цілісності суспільства, уникнення небезпеки його розпаду, віднайти досконалі форми державної влади, що базуються на відповідних чеснотах та знаннях. Зокрема, це проявлялося у розрізненні термінів суспільний та приватний (Платон), отождненні Аристотелем «суспільства» і «держави», запровадженні Цицероном поняття «асоціації рівноправних громадян, що проживають у місті».

Модерна парадигма пов'язана з класичною теорією громадянського суспільства, що була створена такими мислителями як Т.Гоббс, Дж.Локк, Ш.Монтеск'є, Ж.–Ж. Руссо, А. де Токвіль, І.Кант, Г.В.Ф. Гегель, з теоретичним доробком яких пов'язано формулювання питань стосовно характеру і механізмів взаємовідносин громадянського суспільства з правовою державою, осмислення феномену громадянського суспільства через усвідомлення моральної рівності громадян. Ключова роль у вирішенні цього питання належить договірній концепції громадянського суспільства, що є складовим елементом пояснення походження держави через теорію суспільного договору та розробці питань діалектики взаємодії між правовою державою та громадянським суспільством. Модерна парадигма породжує так звану британську та континентальну моделі взаємодії громадянського суспільства та держави.

Британська модель базується на концепції Т.Гоббса, згідно з якою, держава виникає внаслідок суспільного договору, громадяни свідомо обмежують свої права, делегують їх державі, стають підданими держави, як наслідок – громадянами суспільства. Т.Гоббс вважав, що держава сформувалась на основі суспільного договору внаслідок переходу від «природного стану», коли люди жили відособлено і постійно перебували у стані «війни всіх проти всіх». «Поза державою кожен має найповнішу свободу, але така свобода не дає користі... бо всі потерпають від того, що кожному прийде на гадку. Коли ж виникає держава, кожен громадянин зберігає за собою стільки свободи, скільки потрібно для спокійного і благодатного життя, відбираючи в інших її лише стільки, аби їх не боялися» [6, с. 373]. У результаті суспільного договору, на його переконання, громадяни делегують частину своїх прав державі (в особі її глави, або державних органів) і покладають на неї функції охорони миру і забезпечення добробуту громадян. Тому, вищим законом держави є благо громадян, але, у свою чергу, це тягне за собою абсолютну владу держави та безумовне підкорення їй підлеглих. «Поза державою – панування пристрастей, війна, страх, бідність, мерзенність, самотність, варварство, невігластво, дикий; у державі – панування розуму, мир, безпека, багатство, благо, взаємодопомога, витонченість, науки, доброзичливість» [6, с. 374].

Континентальна модель найбільш чітко представлена у працях Г.Гегеля, який переконував, що соціальне життя, властиве громадянському суспільству, принципово відмінне від як від світу сім'ї, так і від публічного життя держави. Громадянське суспільство – це диференціація, яка постає між сім'єю та державою, воно включає комплекс приватних осіб, груп, інститутів,

відносини що регламентуються цивільним правом, а їх діяльність безпосередньо залежить від держави. «Втілюючи розуміння громадянського суспільства і держави, Гегель веде думку через викремлення 1) абстрактного права; 2) моралі, де ідея свободи, духу набуває існування як «суб'єктивність волі»; 3) етичності, де ідея свободи набуває певних форм ідентифікації між моральним як суб'єктивною волею індивідів та їх загальними способами дії, тобто йдеться про низку втілених ідентичностей на рівні звичаїв та звичок, що складають об'єктивовану інституційну сферу сім'ї, громадянського суспільства і держави» [1, с.185].

Новітня парадигма розвитку теорії громадянського суспільства багато в чому визначається основними положеннями постмодерної філософії, такими як відмова від сакрального центру, заперечення великих метанаративів, характерних для епохи Модерну, ризоматичність, тому характеризується плюралістичністю та діалогічним характером. На відміну від попередніх епох, сформовані в її межах концепції громадянського суспільства не претендують на монополне володіння істиною, бо остання оголошується одним з відкинутих метанаративів, вони, як правило відкриті до полеміки та взаємозбагачення з іншими концепціями. Об'єктом дослідження стає не лише громадянське суспільство в межах окремої країни, але й загальносвітові тенденції його розвитку, діяльність міжнародних неурядових організацій та становлення глобального громадянського суспільства.

Сучасна теорія громадянського суспільства розробляється, зокрема, німецьким філософом Ю.Габермасом, який убаचाє його нормативне ядро у формуванні сфери громадської відкритості. У своїй праці «Структурні перетворення в сфері відкритості: дослідження категорії «громадянське суспільство», Ю.Габермас прагне простежити зміну статусу приватної сфери, що супроводжується процесом політичної відкритості, якій «внутрішньо притаманний потенціал до суспільної самоорганізації». Учений пише, що наприкінці XIX ст. виникає «розділення держави і суспільства», а причиною цього оголошує те, що «взаємозалежність держави й економіки власне вибиває ґрунт з-під соціальної моделі громадянського приватного права та ліберального розуміння основного права» [7, с.19].

Ю.Габермас переконаний, що громадянське суспільство передбачає публіку, яка дебатує, дискутує, критикує уряд і домагається того, щоб її думка була врахована при виробленні державної політики. Його основою стає відособлення економічної діяльності як сфери приватного інтересу, котрій протистоїть сфера публічного державного життя. «Публіка» (суспільство) як адресат владних наказів та розпоряджень поступово починає усвідомлювати себе супротивником держави, стає «публікою вже зародженої громадянської відкритості». Ю.Габермас стверджує, що «громадськість, створюючи нові структури громадянського суспільства, тим самим протистоїть зазіханням держави, деспотизму, абсолютизму, авторитаризму на права людини і оголошує пріоритетними гуманістичні прагнення та цінності, немеркантильну, високодуховну, моральну поведінку, самосвідомість, самовизначення, свободу і гідність окремої особистості» [8, с.18]. Сучасна демократія передбачає створення великої кількості «публічних сфер», які дозволяють громадянам через відкрите спілкування у суспільних інституціях контролювати державну владу на різних рівнях та великій території, що буде гарантувати забезпечення їх громадянських прав.

У 1998 році світовий політичний загал познайомився з книгою Дж.Александера «Реальне громадянське суспільство», де автор наголошує на необхідності відмежування від описових характеристик реальних громадянських суспільств заради визначення нормативного змісту концепції громадянського суспільства як ідеального типу. На його думку, цього можна досягнути, якщо чітко окреслити межі громадянського суспільства та відокремити його від інших суспільних феноменів шляхом вироблення спеціальної методики операціоналізації поняття та емпіричного дослідження явищ. Задля досягнення поставленої мети Дж.Александр розробляє періодизацію теорії та практики громадянського суспільства, виділяючи три стадії – громадянське суспільство-I (кінець XVIII – перша половина XIX століття), громадянське суспільство-II (друга половина XIX – перша половина XX ст.), а також громадянське суспільство-III (від другої половини XX ст.) [9].

Вже згадуваний нами Ю.Кока, враховуючи стрімкі зміни сучасного світу, пропонує наступну дефініцію: «громадянське суспільство» позначає специфічний тип соціальної дії – на відміну від інших типів, а саме відмінно від боротьби та війни, обміну та ринку, влади та підкорення, а також на відміну від характерних особливостей приватного життя. Як специфічний тип соціальної дії «громадянське суспільство» характеризується тим, що воно (1) орієнтоване на конфлікт, компроміс та суспільну згоду, (2) підкреслює самостійність особистості та самоорганізацію суспільства, (3) визнає плюралізм, відмінність і напруженість, (4)

має ненасильницький, мирний характер і (5) орієнтоване також на загальні питання. Виступає на стороні загального блага, навіть якщо різні дії, що виступають від імені громадянського суспільства, можуть розуміти під суспільним благом абсолютно різні речі [2].

Варто згадати також ідеї Ненсі Розенблум, яка розрізняє демократичну, посередницьку і виборчу моделі громадянського суспільства і вважає, що сучасна інтерпретація громадянського суспільства акцентує увагу на дослідженні його функціонального потенціалу в аспектах формування громадянських, ліберальних і демократичних цінностей у суспільних взаємодіях. Такі цінності утворюються переважно під впливом організаційної багатоманітності, відкритості і свободи участі індивідів [10].

Отже, на основі всього вищевикладеного можна стверджувати, що якісною відмінністю новітньої (постмодерної) парадигми від попередніх є те, що об'єктом дослідження стає не лише громадянське суспільство в межах окремої країни, але й загальносвітові тенденції його розвитку, діяльність міжнародних неурядових організацій та становлення глобального громадянського суспільства. Характерною особливістю більшості з них є прагнення конструктивно поєднати загальносвітові тенденції розвитку громадянського суспільства з елементами національної специфіки, утвореними внаслідок особливостей історичного та соціокультурного поступу. Це завдання не просто виконати, оскільки сучасний стан людства можна визначити як «період розколотих цінностей», породжений таким причинами як поляризація багатства та бідності, стрімкий розвиток корупції, наявність тіньової економіки, значне посилення впливу неоліберальної економічної парадигми, широке розповсюдження ринкової капіталістичної економіки, невдоволеність населення країн «третього світу» відсутністю об'єктивної розвинутих країнами економічної допомоги. Все частіше можна почути заклики до створення глобального громадянського суспільства, під яким розуміється об'єднання недержавних суспільних інститутів та відносин, покликане здійснювати захист загальнолюдських інтересів на глобальному рівні.

Список використаних джерел

1. Карась Анатолій. Філософія громадянського суспільства в класичних теоріях і неklasичних інтерпретаціях: Монографія / Анатолій Карась. – Київ; Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2003. – 520 с.
2. Кока Юрген. Европейское общество: исторические корни и современные перспективы на Востоке и Западе / Юрген Кока. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru/nz/2003/2/koka.html>
3. Зеленько Г.І. Політична «матриця» громадянського суспільства: Досвід країн Вишеградської групи та України / Г.І. Зеленько. – К.: Знання України, 2007. – 336 с.
4. Бебик В.М. Політологія для політика і громадянина: [Монографія] / В.М. Бебик. – К.: МАУП, 2003. – 424 с.
5. Чувардинський О.Г. Громадянське суспільство в Україні: становлення, функціонування, перспективи розвитку: автореф. дис. ... доктора політ. наук: 23.00.02 – політичні інститути та процеси / О.Г. Чувардинський; Львівський нац. ун-т ім. І.Франка. – Київ, 2008. – 31 с.
6. Гоббс Т. О свободе и необходимости // Сочинения в 2 т. – М.: Мысль, 1989. – Т.1.
7. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю.Габермас. – Львів: Літопис, 2000. – 320 с.
8. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю.Хабермас. – М.: Наука, 1992. – 176 с.
9. Alexander J.C. Civil Society I, II, III: Constructing an Empirical Concept from Normative Controversies and Historical Transformation // Real Civil Societies. Dilemmas of Institutionalization / Ed. by Jeffrey C. Alexander. – London etc.: Sage, 1998. – P.1–19.
10. Rosenblum, Nancy L. Membership and Morals: the Personal Uses of Pluralism in America. – Princeton, N. J.: Princeton University Press, 1998. – P.363.

* * *

УДК 1(091)

Володимир Літостанський, здобувач кафедри історії філософії
філософського факультету, Київський національний університет
ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Історико-філософське осмислення феномену традиції

Аналізується феномен традиції в історико-філософському дискурсі, автор розглядає трактування поняття традиції, аналізує еволюцію історико-філософського осмислення поняття традиції у вітчизняній та зарубіжній філософській літературі.

Ключові слова: традиція, дискурс, досвід, спадщина.

Владимир Литостанский. Историко-философское осмысление феномена традиции

Анализируется феномен традиции в историко-философском дискурсе, автор рассматривает трактовки понятия традиции, анализирует эволюцию историко-философского осмысления понятия традиции в отечественной и зарубежной философской литературе.

Ключевые слова: традиция, дискурс, опыт, наследие.

Vladimir Lytostansky. Historical and philosophical comprehension of the phenomenon of tradition

This article analyzes the phenomenon of tradition in historical and philosophical discourse. The author examines the interpretation of the phenomenon of tradition in the philosophical literature, analyzes the evolution of the historical and philosophical understanding of the concept of tradition within the domestic and foreign philosophical literature.

Keywords: tradition, discourse, experience, heritage.

Динаміка культурно-історичних процесів ХХ–ХХІ століття робить насущними багато питань пов'язаних із аналізом присутності неусвідомлених смислів минулого у сьогоденні, тобто із традицією. Безумовно у цьому руслі, стає актуальним історико-філософський аналіз, власне самого феномену традиції у всіх її проявах. Традиції є невід'ємною частиною життя суспільства протягом всієї його історії. У до індустріальну епоху вони виконували ряд найважливіших функцій, пов'язаних із соціалізацією людини, трансляцією досвіду між поколіннями, визначенням відносин між природним і соціальним середовищем. Традиції відігравали особливу роль у формуванні і зміцненні ідентифікаційних ознак і позначенні меж того чи іншого співтовариства людей (племінні, стану, релігійної конфесії, наукової школи та ін.). Бути причетним до певної традиції дотримуватись її правил у тій чи іншій спільноті означало бути його повноправним членом.

Визначення традиції, як фундаментального елемента суспільного життя, універсальної форма організації та ціннісно-нормативної регуляції соціального порядку, символізації та стереотипізації соціальних взаємодій на всіх рівнях суспільної практики й у всіх інституційних сферах діяльності. У житті суспільства традиції виконують безліч функцій, активно використовуються в управлінській практиці, так особливим чином впливають на формування та затвердження соціокультурних нормативів і певних поведінкових моделей, відповідних ціннісних установок суб'єктів.

Намагання досягнути феномен традиції у забезпеченні спадковості та розвитку суспільства, особливо актуальним стає в Новий час коли розширюються рамки сприйняття феномену традиції. Аналіз поняття традиції викликає інтерес, як можливих потягів до вивчення політичних, цивілізаційних традицій різних народів, зокрема тут потрібно відзначити роботи М.Бердяєва, Е.Дюркгейма, М.Вебера, тема осмислення ролі і місця традиції в процесі культурного успадкування присутня у роботах П.Юркевича, С.Кримського.

Однак уже у період соціальних змін традиція розглядалась, як явище регресу суспільства, такого собі пасивного явища, яке заважало інтенсивному розвитку, саме такий погляд ми знаходимо у роботах К.Маркса, Ш.Л. Монтеск'є, К.А. Гельвеція. Зокрема, К.А. Гельвецій вважав, що природа частиною якої є людина знаходиться у постійному русі й розвитку, а традиція виступає гальмівним явищем цього розвитку. К.А. Гельвецієм висловлена думка, згідно з якою традиція має регресивну роль гальмуючи розвиток суспільства, а це в свою чергу веде до соціальних змін. На його думку, звичай, обряди, які колись приносили користь і були соціально виправданими застарівають і несуть обтяжливу роль для суспільства, більш того вони стають шкідливими і безглуздими. Безпосередньо темі традиції роботи К.Маркса не присвячені, однак у його працях ми часто зустрічаємо саме поняття «традиція», «обряд», «звичай», та аналіз їх ролі у суспільстві. Марксизм продовжуючи гегелівське розуміння поняття єдності традиції й новачі переноситься в контекст історичного розвитку суспільства, трактуючи як певну форму життєдіяльності, як певний позитивний закон, визначений порядок розвитку матеріальної та духовної сфер у загальному процесі історичної спадковості соціально-економічних формацій, з підкресленням класового ха-

рактеру і важливого значення революційних традицій в періоди якісних стрибків суспільного розвитку [1, с.11].

Ш.Л. Монтеск'є намагається пояснити виникнення і розвиток суспільства, як зумовлений процес, власне, у своїй роботі «Про дух законів» Ш.Л. Монтеск'є говорить про буття людини, як певний природний процес – природне буття, відмежовувалось від будь яких релігійних, та традиційних надбудов, тобто традиція не відіграє важливої ролі.

Оскільки традиція є присутньою у всіх сферах людської діяльності, то насущною є тема саме традиції та інновації. На сьогодні питання вивчення та осмислення традиції, привертає значну увагу, розвиток суспільства з його динамічними процесами звертає увагу, на феномен традиції, як певний стабілізаційний елемент, певному співвідношенню традиції і новаторства присвячені роботи Ш.Ейзенштанда (С. Айзентанд), Є.Шацького, Е.Шилза, П.Штомпки, М.Фуко. Так, зокрема, М.Фуко говорить про традицію, як «установку на сучасність», приміром ми говоримо про те, що у філософському дискурсі Нового часу формується така опозиція «традиція – сучасність», водночас зазначається, що традиції не є притаманний раціональний досвід, саме ж поняття традиції трактується, як певне знання, але воно не підтверджується власним досвідом.

Едвард Шилз вивчаючи тему диференціації суспільства розглядає явище традиції, зокрема саме соціологічні інтерпретації культурної традиції отримало завдяки Е.Шилзу, який власне і запропонував пов'язати з традицією концепції «центральної зони культури» і «харизми» [2, с.6].

Варто зупинитися на позиції відомого дослідника Ш.Ейзенштанда, який займався вивченням цивілізації Заходу, особливо акцентував увагу на питанні аспекту переходу від традиційних суспільств до модерних, відомою є його праця «Революція і перетворення суспільства. Сучасне вивчення цивілізацій». На думку цього дослідника традиція є неодмінним елементом будь-якої соціальної культури, можливо традицію слід розглядати певною символічною моделлю соціального гатунку, свого роду сукупністю кодів, які й обумовлюють цей культурний порядок, приналежність до нього, його кордони. Розглядаючи традиційне суспільство Ш.Ейзенштанд зазначає, що традиційне суспільство «має реальні і символічні події минулого поряд з різкими ядрами складують ядро колективної ідентичності, визначають міру і природу його соціальних і культурних вимірів. Традиція у цьому суспільстві слугує не тільки символом неперервності, але й визначальником кордонів інновацій і головним критерієм їх законності, а також критерієм соціальної активності» [3, с.52].

П.Штомпка у своїй роботі «Соціологія. Аналіз сучасного суспільства», зокрема у розділі культурна традиція розглядає цей феномен, як спадщину «зразки діяльності, способи мислення, типові об'єкти і засоби з якими ми постійно маємо справу у повсякденній практиці не придумані нами самими. Саме знання, що нам іноді вдається це якоюсь мірою їх модифікації, однак спочатку ми їх отримуємо у готовому вигляді із минулого. Це культурне надбання по іншому називається традиція». Сам феномен традиції дослідник визначає «як накопичення, історично успадковане надбання того чи іншого суспільства» [4, с.262–468].

Традиція, яка є стійким елементом культури сучасні російські дослідники зазначаючи, що певні елементи минулого завжди присутні в сьогоденні тобто відбувається взаємопроникнення традиції і інновації, тут слід зазначити про роботи Д.Балашова, А.Вишневецького, С.Власової, Є.Соколова, В.Плахова. Так, зокрема у роботах Є.Абрам'яна, С.Арутюнова, А.Шудріна, які розглядали поняття традиції та новаторства. Розгляд традиції через модернізацію простежується в роботах Н.Наумової, Л.Романенко, С.Федотової, в українській філософській думці до теми традиції зверталися В.Андрющенко, В.Воловик, А.Дондюк, О.Шейко.

Визначення філософсько-антропологічного змісту поняття традиції, дозволяє поєднати проблеми теорії пізнання, історії, філософії, онтології, філософії культури на підставі філософсько-антропологічної методології. Філософсько-антропологічний підхід до поняття традиції представлений у роботах А.Андрєєва, З.Рахматуліної, А.Селівановим, з цієї точки зору традиція є ключовим елементом філософсько-антропологічного підходу.

О.В. Кутирьов розглядаючи поняття традиції говорить, що під традицією ми часто розуміємо, певний зв'язок між тим й іншим, між минулим і майбутнім, як певний спадок, однак філософська сутність традиції «це звичайно не зміна само по собі, але й збереження як таке, це не збереження чи зміна, але це дещо постійне у середині перемін, константне у розвитку, абсолютне у відносно-му, вічне у часі» [5, с.170–191].

У своїй роботі «Нова наука постмодернізм і цілісність сучасного світу» М.О. Чешков зазначає, що традиція включені в потік часу вона постійно розвивається і трансформується «традиція стала сприйняттям не лишень як несуча в собі дещо позитивне,

але й як свого роду втілення абсолютних і базових (primordial) істин... в яких розкривається, один, але незмінний – метафоричний аспект людського буття» [6, с.33].

Якщо ж ми звернемося до поняття базових, або примордіальних традицій то тут варто згадати про позицію Рене Генона. Його роботи, які загалом налічують близько 28 томів присвячені вивченню традиції. Він намагався висвітлити традицію, як певну базову основу знань, яка несе у собі духовну спадщину, що передається від покоління до покоління з незапам'ятних часів. Будь які традиційні форми діяльності не що інше, як певна адаптація провіденційної традиції в унікальних умовах. Всі традиції народжуються, живуть, розвиваються і навіть гинуть, але існують споконвічні базові традиції, які є незмінні й вічні. Ця традиція на думку Р.Генона і є метафізика, однак він використовує цей термін зовсім по іншому ніж в історії філософії: «...аристотелівська метафізика як знання буття як буття, вона отожднюється з онтологією. Для метафізики чисте Буття неосновне, не самий універсальний принцип, тому що це вже визначення, необхідно вийти за межі буття, і це є головним. Чиста метафізика, будучи по суті поза і за межами всіх форм і всіх непередбачуваних обставин, не є ні східною, ні західною, вона є універсальною. Це тільки зовнішні форми... ці форми, які можуть бути або Східної чи Західної, але й у їх розмаїтті, це субстанції, які ідентичні скрізь і завжди, скрізь, і є реальна метафізика, і це першооснова, що істина одна» [7, с.10]. Так на думку Р.Генона форми провіденційної базової традиції не є ні східними ні західними, тобто це має скоріше «не людське походження» у його роботах простежується думка, що традиція це певне приховане, таємне сакральне знання, яке значною мірою втрачене для західного суспільства.

На думку О.В. Горбаня, який аналізує філософсько-антропологічний підхід, зазначає, що антропологічний підхід до вивчення традиції поєднує у собі різні світоглядні концепції, цивілізаційні, етнічні, релігійні традиції, всі ті які вивчають буття людини, однак, автор окремо виділяє філософсько-антропологічне обґрунтування буття традиції, вказуючи на основні напрямки: онтологічний образ традиції, просторово-часовий, «у рамках філософсько-антропологічного підходу, традиція це система цілових і нормативних (світоглядних і ментальних) уявлень і установок... яка висвітлює сутнісне ядро існування людини... як спосіб осмислення людського буття» [8, с.126].

Але якщо традиція це і є певний спосіб людського буття то звісно потрібно зважити на такий аспект розгляду феномену традиції, як людська суб'єктивність, традиція це своєрідний зв'язок між екзистенційними та соціальними рівнями людського існування, традиція проникає в людське існування тобто традиція впливає на формування особистості. На думку Ш.Ейзенштанда внутрішня динаміка традиції пов'язана з чіткими структурами соціального і культурного досвіду, тож ми знову звертаємося до царини філософської-антропології та трактування досвіду як суттєвої складової традиції, саме через філософсько-антропологічний аналіз досвіду, як частини традиції ми можемо органічно поєднати методи теорії пізнання, історії філософії, соціології, філософії культури.

Як на мою думку тут варто було б зважити на роботу Ж.Фрьонда (Julien Freund) «Politique et impolitique» у якій автор говорить про традицію з великої літери. Автор запитується достатньо слушним запитанням коли, власне, процес стає традицією, якщо прихильники прогресивізму стверджують, що розрив із минулим тобто з традицією є гуманним, водночас не звертаючи увагу на те, що будь-який прогрес рано чи пізно стає традицією. Таким чином, на думку автора, протягом певного часу ми чуємо про «традицію революцій», «традицію республіки», «світську традицію», створюючи і використовуючи певні ритуали виступаючи проти «старих традицій» водночас ми використовуємо нові, тобто використовуємо всі ті обряди і гасла. Так певне новаторство, з плином деякого часу ми можемо назвати словом традицією.

На думку Ж.Фрьонда проживаючи ми накопичуємо певні знання, ми маємо певний багаж, пам'ять про ті чи інші події тож, як на погляд дослідника кожна людина має пам'ять, людина без пам'яті це людина без традиції – або ж хвора на амнезію, чи божевільна. Водночас Ж.Фрьонд проводить цікаву алегорію, якщо ми говоримо про художника який має намалювати картину то у своїй роботі він використовує пензлі, фарбу, палітру так і наша сіра речовина використовує свої засоби і таким засобом є традиція, якщо для створення нових мов використовуються мови більш ранні, так і для розвитку традиції потрібний прогрес. У зазначеній нами роботі Ж.Фрьонд погоджується з думкою А.Ейнштейна який говорив, що то й хто не знає традиційної чи класичної фізики не може зрозуміти теорії відносності, таким чином традиція стає засобом пізнання, тобто традиція й стає тим об'єднуючим фактом який поєднує минуле з майбутнім фактором «об'єднуючим і перехідним». Зважаючи на вище викладене виникає питання традиції і прогресу, саме це і говорить, що традиція можлива лише до того

моменту доки доти вона розвивається, кожне наступне покоління привносить у традицію щось нове розвиваючи її.

Розглядаючи традицію як об'єднуючий елемент, слід зазначити про використання концепції традиції як колективної пам'яті. Накопичуючи оцю колективну пам'ять через суб'єкт який говорить, чи передає нам певні знання, ми усвідомлюємо, що є суб'єкт який слухає, тобто передаючи знання створюючи поле пам'яті ми творимо певний соціальний досвід. Передаючи знання ми певним чином передаємо знання про певні катаклізми чи інші негативні речі, часто не усвідомлюючи того ми вибудовуємо оцю колективну пам'ять, а разом з тим і певні традиції.

Так аналізуючи літературу XIX ст. Жан Дю Бергер (Jean Du Berger) наводить слова молодого канадського письменника А.–Р. Касгрена (H.–R. Casgrain), який вважає, що завдяки використанню чудових традицій ми можемо надати поштовх новій літературі, під традицією він розумів «смачні легенди» та «хороші анекдоти», які ніби перебувають у стані спокою, але є частиною пам'яті для А.–Р. Касгрена ці традиції являються невід'ємною частиною спадщини.

Традиції однак досліджуються, як певний незмінний об'єкт, незмінна база, однак це саме той певний культурний динамізм, це передача певних об'єктів. М.Борбо описав це таким чином «при використанні знань, які передаються від батька до сина, ми не будемо звертатися до книг, а скоріше до практик розповсюджених у повсякденні, ми всмокуємо те навколишнє середовище передаючи цю знакову систему далі» [9, с.43–77]. Однак, зважаючи на те, що Б.Паскаль вважав, що лише книги можуть бути певними авторитетами у передачі знань, водночас щоб мати знання потрібно шукати більш того що є в книгах шукати і відкривати приховані істини, а тут безумовно в пригоді стає традиція.

Звертаючись до теми традиції і прогресу неминуче задаємо наступним питанням, як розвиток суспільства (у різних його проявах) вплинув на феномен традиції, чи є традиція своєрідним гальмом розвитку в дослідженні «Традиції прогрес» В.Пак (V.Paques) зазначає, що традиційні суспільства є досить консолідованими. Прогрес у будь-якій системі знань залежить від міркувань і досвіду, а вже далі все залежить від того прийняти чи відхилити традицію, прийняти чи відхилити інновації. Для людини притаманним є або повністю відхилити, або повністю приймати, або зберігати. Звісно надзвичайно важливим є те, що постійним прогресом є постійна передача знань від одної генерації до іншої, людина постійно навчається, тож традиція це ще й передача знань, інтелектуальна спадщина, звісно заслуговує на увагу.

Якщо традиція це сума знань і навичок, система певних цінностей яка передається із покоління у покоління то до чого тут філософія, саме такою є постановка запитання, а отже є три позиції які характеризують «дух філософської критики» це здивування, сумнів, критика і відкритість до нових знань. Отримуючи знання зазвичай у нас виникають саме ці відчуття, саме у цьому сенсі трактуються слова Р.Декарта який зазначав ніколи не розглядайте що –небудь як істину саме цей сумнів дає суб'єкту поштовх до розвитку до прагнення нового які на підставі сумнівів і виникають зі старого. В такому разі виникає закономірне питання, що спільного в такому разі між традицією, історією та історією філософії. Філософія є інтелектуальною спадщиною, яка передається, але спадщина не може зберігатися як реліквія, ми повинні її передати її, передати знання які ми сумніваючись, запитуючись, критикуючи, аналізуючи збагачуємо, таким чином збагачуючи саму традицію.

Однак для вивчення феномену традиції не достатньо лишень знань про традицію в усій її сукупності різних доктрин, поглядів, концепцій, власне змін самої традиції її еволюції у часу, найцікавішим є те чому саме відбуваються ці зміни, саме тому і важливо простежити еволюцію вчень про традицію. Саме тому, як на мою думку розгляд поняття традиції в історико-філософському просторі й надає нам як найширше поле для дослідження феномену традиції. У певному сенсі традиція та історія філософії виконують спільну роль накопичуючи і передаючи знання, по суті вони зустрічаються у тій царині, що одна й інша віддають належне минулому, однак традиція її цінності більше говорять, що було до нас засвоюючи нове знання і розвиваючись.

Традиція у буквальному перекладі з латини означає передача, однак як на думку К.Делі, традиція це скоріше певний акт передачі, нам більш цікавішим є сам зміст того, що передається. Традиція передає щось з минулого в сьогодення, вона є поступливою у часі, вона є невід'ємною від поняття пам'яті та спадщина, але сама людина забезпечує цю передачу традиції, традиція передана існує і до сьогодні.

Сам безпосередній феномен традиції завжди привертав до себе увагу, тому що сама традиція манила, певною мірою, своєю загадковістю і невизначеністю, хоча б і складністю пояснити таке визначення як єдність соціального досвіду. Зважаючи на те, що досвід це явище, яке належить до різних сфер буття, саме це

й робить більш ускладненим аналіз поняття традиція. Стосовно ж досвіду як соціально-культурного явища, то тут варто було б звернути увагу на такі поняття, як звичай, історія, ментальність. Розглядаючи ці поняття зауважимо, що вони належать до різних сфер науки, так поняття обряд – відноситься до етнології. Звертаючись до цих понять у межах винятково їх галузевої приналежності, ми не будемо мати цілісного уявлення про усі можливості та форми передачі суспільного досвіду. Насправді традиція не має чітко визначених правил, але традиція, це знання про певні акти, певної групи людей. Ярлик «традиційний» застосовується до багатьох речей як–то живопис, історія, обряди і т.д. але, як ми уже зазначали вище, що традиція це не лишень дослідження певних практик, це не тільки спадщина, традиція це скоріше той інструмент завдяки якому ми вибираємо. Ж.Пойон (J.Pouillon) визначає традицію як не те, що завжди було, це просто продукт минулого, а швидше винахід, інтерпретація поведінки в минулому, відповідно до критеріїв виключно сучасних. На думку Ж.Ланклуда традиція це шматок минулого адаптований до сьогодення.

Можливо для аналізу феномену традиції як моделі соціокультурного досвіду виникає «питання про структуру традиції...» яка з точки зору М.Бубера зникла за позасистемним, випадковим використанням цього поняття за перерахуванням різноманітних функцій, за конкретикою змісту тих інших форм традиційної діяльності. Зважаючи на те, що соціокультурний досвід є певною мірою структурованим, виникає суттєве питання чи ми можемо говорити про спільний смисловий простір. Якщо ми говоримо про соціокультурні, чи етнічні групи то тією чи іншою мірою ми говоримо про присутність смислів минулого в досвіді актуальному, саме це і робить сталою певну групу. Говорячи про феномен традиції саме в соціокультурному досвіді, то напевно потрібно звернути увагу на досвід індивідуальний. Зазначмо, що у нашій свідомості присутні смисли минулого, тобто ми є безпосередньо носіями різних типів досвіду одночасно, а саме досвіду професійного, етнічного, побутового. Ми не лише накопичуємо, але й передаємо цей досвід, тією чи іншою мірою ми являємося представниками певних соціально-культурних груп, за словами В.Плахова традиція виступає певною мірою категорією яка повинна охопити усі способи фіксації, передачі і відтворення культури. Аналізуючи цей процес передачі і відтворення традиції, наведемо думку В.Каірова, який зазначає, що «опції накопичення та передачі органічно пов'язані між собою і обумовлюють один одного. Накопичення соціального досвіду, культурних і моральних цінностей, невіддільне від передачі цих цінностей. Наскільки досконалі способи передачі, настільки багатий зміст традицій. Розрив у механізмі передачі веде до зникнення традицій, до втрати століттями накопиченого досвіду» [10, с.92].

Підсумовуючи зазначмо, що еволюція історико-філософського осмислення поняття феномена традиції в межах вітчизняної та західної філософії XIX–XXI ст. завжди привертала значну увагу, тому дослідження місця феномену традиції та його цілісне і системне висвітлення в історико-філософському дискурсі є надзвичайно актуальним і важливим для сьогодення.

Список використаних джерел

1. Стещенко А.С. Традиция та новация в українській філософії кінця XVIII – початку XX століття // Автореф. дис. ... кандидата філософських наук. Київ – 2008. – С.11.
2. Настояща К.В. Культурна традиція, як інструмент соціокультурного аналізу // Соціологія та профспілковий рух. Вісник. – 3'2012. – С.6.
3. Ейзенштадт Ш. Революция и преобразование общества. Современное изучение цивилизации. – М.: Аспект-Пресс, 1999. – 461 с.
4. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества. [перевод с польского С.М. Чернышовой]. – М.: Логос, 2005.
5. Кутырев В.А. Традиция как бытие // Философия и общество. – 1998. – №6. – С.170–191.
6. Чешков М.О. Новая наука постмодернизм и целостность современного мира // Вопросы философии. – 1995. – №4. – С.33.
7. Guénon R. La métaphysique orientale, Editions Traditionnelles. – Paris, 2010.
8. Горбань А.В. Традиция как стабилизирующая организация бытия человека // Культура народов Причерноморья. – 2012. – №25. – С.124–126.
9. Jean Du Berger Radition et constitution d'un mémoire collective // Culture française d'Amérique. – 1995. – P.43–77.
10. Каиров В.М. Традиции и исторический процесс. – М.: Луч, 1994.

* * *

УДК 1:340

Олена Марченко, д-р філософських наук, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Дніпропетровський університет внутрішніх справ, Україна, м. Дніпропетровськ

Право як ціннісно-нормативна система: темпоральний аспект

Обґрунтовано залежність еволюції права, зокрема в аспекті розвитку національної правосвідомості та правової культури, від ціннісно-часових установок масової й філософсько-теоретичної суспільної свідомості.

Ключові слова: право, соціальний час, цінності й ідеали, правосвідомість і правова культура.

Елена Марченко. Право как ценностно-нормативная система: темпоральный аспект

Обосновано зависимость эволюции права, в частности в аспекте развития национального правосознания и правовой культуры, от ценностно-временных установок массового и философско-теоретического сознания общества.

Ключевые слова: право, социальное время, ценности, идеалы, правосознание, правовая культура.

Olena Marchenko. The law as a value-normative system: temporal aspect

Justified dependence of the evolution of law, particularly in the aspect of the development of national consciousness and legal culture, from the value-time set-up mass and the philosophical and theoretical consciousness of society.

Keywords: law, social time, values, ideals, sense of justice, the legal culture.

Час – ідеальна схема, керуючись якою людина розташовує у просторі ціннісно-значущих об'єктів власні життєві цілі та пріоритети діяльності. Відповідно світогляд окремої людини й цілої спільноти завжди вибудовується на основі певної просторово-часової диспозиції, яка, у свою чергу, є продуктом тієї чи іншої парадигми, обумовленої історично, ідеологічно та соціально-психологічно. Право, правові норми і цінності – не виняток, адже нормативні установки конкретної локально-історичної системи структурують не лише поведінку індивіда, але й загальну картину світу, її просторово-часові параметри. Соціальна модальність часу, що знаходить своє втілення у культурі і безпосередньо у переживаннях людини, її емоційно забарвлене відображення в індивідуальній і суспільній свідомості формує ставлення до правової системи. Своєрідною точкою перетину ціннісних критеріїв (природно-правових норм, з якими суспільство співвідносить усі правові явища), і часових пріоритетів є правосвідомість, як система уявлень щодо прийнятних для даного суспільства міжособистісних і державно-політичних зв'язків і відносин. Не можна оминути увагою наявність темпоральних характеристик в описах об'єктів різного рівня складності і предметної спрямованості, а також інтенсивний розвиток понятійного апарату у міждисциплінарних дослідженнях часу, що в цілому засвідчує актуальність даної проблематики.

Теоретико-соціологічні обґрунтування ролі часу у структурованні соціальних процесів та символічній репрезентації соціальних дій були зроблені ще Г.Зіммелем та Н.Еліасом. Ідеї цих класиків соціологічної думки, насамперед щодо розуміння часу як символічної смислової структури, пізніше розвинули Е.Гідденс та У.Бек. Вони, а також інші соціологи (Р.Левін, М.Мелвін, Н.Луман, М.Янг.) та культурологи (М.Берсівіль, М.Буркгардт, Р.Козелек) зробили значний внесок до розуміння символічного кодування часу у добу глобалізації. Загалом, дослідження часу в європейській науковій традиції схематично можна уявити як розвиток діаметрально протилежних концептуальних напрямів, що обґрунтовували об'єктивність або суб'єктивність часу, його абсолютності або релятивності, що й досі є предметом запеклих дискусій. Відкритими залишаються проблеми дискретності і неперервності часу, теоретичного обґрунтування вимірності часу, незворотності реальних процесів у часі, асиметрії минулого і майбутнього. Розв'язання цих проблем є важливим фактором розвитку, у першу чергу, для методології і логіки нових наукових теорій, об'єднання часткових концепцій у єдину світоглядну систему. У даному контексті потребує ретельного вивчення і сфера теоретико-філософського праворозуміння, в якій найбільш повно виявляють свій нерозривний зв'язок нормативно-ціннісні установки суспільства і форми осмислення часу.

Мета наукової розвідки: обґрунтувати залежність еволюції права, зокрема в аспекті розвитку національної правосвідомості та правової культури, від ціннісно-часових установок масової й філософсько-теоретичної суспільної свідомості.

Соціальний час – якісно насичена форма соціальних змін, яка обумовлює закономірності соціального розвитку. Це одна із ключових філософських категорій, що відображає особливості соціального (історичного) буття людини, її відношення до минулого,

теперішнього і майбутнього. В особистісному (суб'єктивному) аспекті категорія соціального часу відображає оцінку індивідом своїх дій у контексті історичного буття того суспільства і тієї культури, що його оточують. Час в його соціальному і особистісному аспекті – це послідовність і співвіднесеність індивідуальних і соціальних ціннісних і цільових інтерпретацій подій, що відбуваються реально, тобто у фізичному і хронологічному просторі-часі. А отже, час в його соціальному і особистісному тлумаченні має сформовану на суб'єктивному сприйнятті ціннісну сутність і об'єктивну (незалежну від нашої свідомості) основу – історію.

Соціальний і особистісний час – це не лише якась послідовність і тривалість подій чи явищ в історії або індивідуальної біографії. Це процеси сприйняття, переживання й переосмислення цієї послідовності подій, які відбуваються у суспільстві та індивідуальній свідомості з допомогою таких смислоутворюючих концептів, як «традиція», «інновація», «ціль», «ідеал» тощо. На думку М.Трубікіна, якби соціальний час був для нас якісно і ціннісно однорідним, то ми просто б не мали такого поняття у значимому для нас смислі. Насправді ж час для суб'єкта, здатного до оцінки, переживання й осмислення, – це низка реальних подій, що мають для кожного різну протяжність, різний потічок і кінець. Ні рік, ні місяць, ні година, ні секунда ніколи не тождісні іншому року, місяцю, годині чи секунді, як не можуть дорівнювати одне одному епохи народження й розвитку, епохи занепаду й загибелі, молодість людини та її старість. Реальний час завжди різний, по-різному наповнений і по-різному спустошений [1, с.119].

Дослідження соціально-часових властивостей суспільної свідомості дозволяють стверджувати, що «із відмінностей у ставленні до феномену часу ... вихає різноманітність нашого ставлення до самих себе, своєї історії, вибору шляхів переходу нашого суспільства із минулого в майбутнє» [2, с.38]. Минуле, теперішнє і майбутнє як модулі соціального й особистісного часу, завжди ціннісно наповнені, вони характеризують спрямованість окремого індивіда й суспільства в цілому на певну діяльність – або на відтворення уже існуючих зразків соціальної поведінки, соціальних інститутів, або на відкриття нових можливостей розвитку, які все одно в основі своїй мають досвід минулого (навіть при категоричному запереченні вироблених в минулому шаблонів соціальної й індивідуальної діяльності).

Основою формування ставлення до часу є його ціннісна наповненість, яка визначається цілями і смислами людської діяльності. Цінність же, у свою чергу, виступає конкретизацією цілі, що представляє бажане майбутнє як ідеал. Цінність має регулятивно-цільове значення у системі суспільних відносин. Норма, й зокрема правова норма, як один із рівнів ціннісного ставлення, являє собою певний ступінь реалізації цілі-ідеала й втілює у собі єдність бажаного й обов'язкового. Загальна мета суспільного розвитку – це спроектована у майбутнє ціннісна установка, саме тому процес цілепокладання є «першою інстанцією» для формування різноманітних способів осмислення часу, що визначають специфіку нормативно-ціннісної складової суспільної свідомості. Поза цілеспрямованою діяльністю людини не може бути ні часу, ні цінностей. Саме тому правосвідомість як ціннісний феномен безпосередньо залежить від особливостей соціального цілепокладання і сприйняття часу у культурі, які, у свою чергу, відбуваються у контексті діяльності людини.

Від того, як у культурі здійснюється «планування історії» і які при цьому визначаються шляхи та способи досягнення суспільного ідеалу, залежить, яке місце в ієрархії культурних цінностей посідають цінності правові. Відповідно аналіз філософських репрезентативних джерел і виділення на його основі особливостей сприйняття часу у суспільстві є одним із найбільш важливих аспектів темпорального дослідження правосвідомості. І якщо це завдання є прерогативою соціально-філософських наукових розвідок, то вивченням широко розповсюджених, але невідрефлексованих у теорії, масових оціночних суджень щодо суспільного буття, так званої ментальності, повинні займатися історики і психологи. Водночас остаточно розмежувати ці два напрями дослідження темпоральних особливостей національної правосвідомості вкрай важко, оскільки ціннісно-часові установки масової й філософсько-теоретичної свідомості перебувають у постійній взаємодії.

Розглянемо, як впродовж історичного розвитку змінювалося уявлення про соціальний час і як це позначилося на нормативно-ціннісному сприйнятті людиною свого буття.

Мислення первісної людини за своїми сутнісними ознаками близьке до опису фрейдівського безсвідомого, адже воно ґрунтується на широкому використанні образів, відстороненості від сприйняття часу і послідовності подій, обмеженості можливостей мовлення. Уявлення наших далеких пращурів впорядковувалися не на основі причинно-наслідкових зв'язків, що мають часо-

ву координату, а на основі безпосереднього контакту або аналогії об'єктів у просторовому відношенні. Таким чином, сприйняття часу на цьому етапі можна визначити як конкретно-чуттєве.

Далі, з розвитком лівої півкулі мозку, стали формуватися й більш складні уявлення про час. «Час ніби підточував, а потім – руйнував усталену стійкість просторово-циклічних соціумів вже хоча б тому, що в їхню повторюваність за теорією ймовірності завжди «втручалася» зеринка нового, невідомого, не передбачуваного. Поступово накопичившись, ці новачки спричиняли збій, а далі – кризи тих чи інших аспектів функціонування консервативних систем, що неконтрольованим чином відображалося на зміні елементів або зв'язків вихідних цивілізаційних структур» [3, с.72].

Класичну античність, яка прагнула до об'ємного бачення світу і людини, можна вважати періодом нероздільного злиття часу і простору. Життєвий устрій, а отже й плін часу, у грецькому полісі невіддільний від географічного виміру, чітко структурований. Космос, на протигагу хаосу, впорядкований саме географічно. Хаос не можна назвати простором у класичному розумінні, а космос – це вже структурований простір. Однак, каталізатор цієї впорядкованості має все ж таки не географічний, а політичний характер. Соціальний простір і час являють собою єдиний «природно-інституціональний» світовий порядок.

У середньовіччі циклічний час трансформується у лінійний і стає визначальним мірилом соціальних і загалом онтологічних якостей людей і речей. Часова координата і вертикаль сформували «готичний світогляд». У цей період визначальним залишається теоцентричний погляд на світ.

У Новий час утвердилася темпоральна концепція, у якій час людського буття наділявся специфічним значенням. Переоцінка соціальної значущості часу була зумовлена певними соціокультурними змінами – розширенням географічних і астрономічних горизонтів світу, прискоренням соціальних процесів тощо. Час вже сприймається людиною як насичений подіями, нею же створеними, а кожна мить часу набуває неабиякої цінності для особистості. У суспільній та індивідуальній свідомості утверджується розуміння діалектики дискретності і неперервності часу: «Час не лише преривчатий, як потік, перед яким ніщо не встоїть, але й постійно подібноється на миттєвості, з яких складається життя» [4, с.91]. Найвищою цінністю стає теперішнє у його тісному зв'язку із майбутнім, тобто із провідною ціллю індивідуального й суспільного розвитку. Воно осмислюється як точка, що перериває рух часу. Водночас теперішнє вимагає від індивіда і суспільства в цілому постійних зусиль, які реалізуються у трансформаціях особистості, її «самозвільненні» і «самопоневоленні». Таким чином, темпоральна орієнтація як основа світогляду органічно доповнюється діалектикою дискретності і неперервності часу. А це означає взаємодоповнення і взаємодію у кожному моменті теперішнього традицій минулого і тенденцій майбутнього, що дозволяє сформуватися у суспільній свідомості необхідним для адекватного розвитку правової системи передумовам.

Утвердження цієї соціально-часової моделі забезпечує пріоритет у суспільстві таких цінностей, як свобода, активність індивіда, його прагнення творити теперішнє з думкою про майбутнє, але все-таки заради щасливого сьогодення. Гарантією свободи індивіда виступає правова система, що уособлює справедливість при рівності можливостей. Відповідно закріплюються адекватні існуючим часовим смислам правові норми, й правосвідомість громадян укорінюється в теперішньому, а не майбутньому. «Правові норми по суті своїй співвіднесені із теперішнім, право не переносить нас уперед, покладаючи це на моральність, точніше, на її найвищі «поверхи», де визначаються не заборони, а цінності, ідеали, смисложиттєві орієнтири, і де етика вже дотична до філософії історії. Правові гарантії історії скріплюють страхування від майбутнього з усіма його потенційно можливими небезпеками, ніж кредитують якийсь більш досконалий стан суспільства. Це стає зайвим, адже люди живуть теперішнім» [5, с.188].

Така соціально-часова модель переважає у західноєвропейській культурі, вона кардинально відрізняється від моделі, укоріненої на слов'янському ґрунті. Її визначальними ознаками є знецінення теперішнього й сприйняття розвитку суспільства як неперервного потоку з минулого у майбутнє. При цьому можливі два варіанти сприйняття минулого: перший передбачає ідеалізацію минулого й прагнення повернути втрачене у майбутньому (такий підхід характерний, наприклад, для слав'янофілів); другий – заперечує цінність минулого й орієнтує, як правило, на його повне знищення й побудову абсолютно нового «світлого майбутнього» (яскраво простежуються в комуністичній ідеї). В обох випадках із знеціненням теперішнього вкрай проблематичною стає реалізація будь-яких ідеалів майбутнього, оскільки порушується діалектика дискретності і неперервності часу, а отже, втрачається зв'язок між соціальними змінами в минулому, теперішньому і майбутньому. Відповідно утруднюється й розвиток правосвідомості.

домості громадян та створюються умови для розповсюдження у суспільстві правового нігілізму.

Найбільш яскравим прикладом реалізації такої соціально-часової моделі у нашій історії є тоталітарна радянська система, довготривалість існування якої й пояснюється притаманним слов'янським народам специфічним сприйняттям минулого – теперішнього – майбутнього. Власне сама ідея й можливість докорінного руйнування суспільного устрою із повним запереченням досвіду минулих поколінь і прагненням «скинути Пушкіна з корабля сучасності», проголошена й втілена у життя більшовиками, – це результат викривлення у суспільній свідомості темпоральних орієнтирів.

Загалом же Жовтневий переворот 1917 року мав неоднозначні і вкрай суперечливі наслідки для усіх народів тогочасної Російської імперії. З одного боку, було зруйновано ненавистий для значної частини населення суспільний устрій, що вселяло надію на краще майбутнє у демократичному суспільстві. У контексті цих подій найнижчі верстви населення отримали можливість кардинально змінити своє соціальне буття, отримавши «все» і «одразу». З іншого боку, було нанесено нищівного удару по життєвим ідеалам і цінностям людей, які постали перед необхідністю пошуку нових духовних орієнтирів. Якщо ідеалом попередньої епохи було самовдосконалення самої особистості, сходження її до висот духовного буття, у першу чергу, до релігії, то в основі нової суспільної формації була ідея всезагального щастя на засадах соціально-економічної рівності та соціальної справедливості.

Праці провідних філософів і педагогів у цей період присвячені пошуку «ідеальної моделі людини». На думку В.Леніна, її вихідними ознаками мають стати віра у власні сили, здатність до творчості, самовідданість, наполегливість [6, с.171], а також вихованість, загартованість, рішучість і здатність відстояти свою культуру, не зважаючи на усі випробування..., ненависть і зневага до усього міщанського; розрив із минулим, відсутність будь-яких сумнівів. Гранично спрощуючи духовні, гуманітарні цінності, вироблені попередніми суспільними формаціями, культура комуністичного тоталітаризму, який набирав силу, все більше орієнтувалася на образ «людини-гвинтика» – сумлінного виконавця завдань партії й уряду.

Таким чином, провідним фактором у формуванні нового типу особистості радянської людини стала офіційна ідеологія, що насаджувала у суспільстві нову систему цінностей, морально-етичних засад. Вона претендувала на всезагальність, на втілення у життя істини й історичної справедливості, при цьому проголошені нею ідеали мали сприйматися на віру, а їх реалізація переносилася в далеке майбутнє. Крім того, необхідна для досягнення ідеалу радикальна перебудова суспільства і людини досягалася з допомогою насилля. У новій системі цінностей людська індивідуальність оцінювалася вкрай низько – кожен мав відчуття себе, перш за все, будівничим нового суспільства, який готовий пожертвувати усім, заради спільної справи. При цьому титанічні зусилля докладалися індивідом не заради теперішнього кращого життя, а задля «світлого майбутнього», комунізму, який, за твердженням його ідеологів мав настати орієнтовно наприкінці ХХ століття. Тобто людина жила, боролася і творила заради примарного майбутнього, втративши своє теперішнє.

Однак, визнаючи вирішальну роль ідеології у становленні тогочасного соціокультурного простору, не можна не погодитися із дослідниками (А.Гуревич, І.Кондаков), які вважають, що у суспільстві укорінюються переважно ті сторони ідеології, які знаходять для себе благодатний «грунт» у культурних архетипах, у ментальності народу. Такою специфічною ознакою слов'янського менталітету слід вважати рух суспільної свідомості від минулого до майбутнього, при якому теперішнє нівелюється й опиняється у своєрідному часовому «проваллі». Звідси притаманний нашій культурі, а отже, соціальним і політичним процесам, стрибкоподібний характер розвитку. Важливо, що наступні теперішнім, ми тим самим знецінюємо й минуле, залишаючи лише «світлий образ» майбутнього, на який покладаються усі надії і заради якого ми власне й живемо. Змінюється й ставлення до свободи як суспільної цінності: вона вже асоціюється із процесом звільнення від негативного досвіду, тобто від минулого. Очевидно, що у суспільстві із такими темпоральними орієнтаціями неадекватно сприймається й роль права з його прагненням до стабілізації, певного консерватизму. А сама правова норма вже оцінюється з точки зору утилітарної значущості: наскільки вона здатна забезпечити панування одного класу над іншим (саме такий підхід до права ми зустрічаємо у переважній більшості правознавчих джерел радянського періоду).

Проте усі ці наслідки є для суспільства лише «верхівкою айсберга», адже укорінення такої моделі соціального часу несе у собі реальну загрозу аномії – руйнації основоположних соціальних цінностей як утілення цілей суспільного розвитку.

Знецінене теперішнє не просто утруднює реалізацію будь-яких ідеалів і призводить до ненастанного їх штучного продукування, а й породжує ситуацію соціально-правового й морального нігілізму. Коли досягнення суспільного ідеалу віднесене у далеке майбутнє, за межі соціально-історичного часу, то у суспільній свідомості воно осмислюється переважно як нездійснене, неможливе.

Так, у 20–30-х роках ХХ століття взірцем для наслідування молоді стали герої революції і громадянської війни, а надалі – герої праці. Уряд розгорнув широкомасштабні пропагандистські кампанії, що мали на меті взаємне емоційне зараження дітей і молоді ідеалами героїв. Педагогами розробляються ефективні засоби впливу на особистість, результатом якого мало стати позитивне ставлення до героїчних постатей, незалежно від того, які враження вони справляли і яким життям жили насправді, а також інтеріоризація цих зовнішніх факторів. Найбільш цілеспрямовано й організовано така робота проводилася комсомольською та піонерською організаціями: імена героїв присвоювалися піонерським і комсомольським загонам. Разом із тим, діти, як і дорослі, невдовзі опинилися у ситуації розвінчування ідеалів, коли розпочалися політичні репресії, й ідеал «перелицьовувався» в образ ворога. Історія переконливо доводить: що більш активним і категоричним є заперечення усталених суспільних ідеалів і традицій (як це ми спостерігаємо у досліджуваній період), тим більш стрімким і невідворотним стає повернення до цих традицій, проте вже в їх гіпертрофованому вигляді. А сліпе схилання перед будь-якими ідеалами, відсутність усвідомлення самостійного вибору людиною таких взірців призводить до деградації суспільства, до уніфікації особистості у цьому суспільстві.

Таким чином, цілком очевидно видається пряма залежність між укоріненням у суспільстві сприйняттям часу, ціннісними установками і ступенем сформованості правосвідомості громадян. Певна соціально-часова модель визначає спрямування суспільства (а отже й динаміку його розвитку): або до конструктивно-реформаторського, або до революційного способу перетворення дійсності. Відповідним чином формується й правосвідомість і правова культура індивідів, адже ставлення до правових норм безпосередньо залежить від домінуючих у суспільстві темпоральних орієнтацій.

Загалом же дослідження права, зокрема особливостей формування правосвідомості й правової культури, у контексті філософського осмислення часу є перспективним напрямом наукових пошуків. Його розробка потребує концептуального узагальнення ціннісних установок суспільства в історичному зрізі, виявлення закономірностей становлення і розвитку вітчизняної правової системи, вивчення глибинного генетичного зв'язку права із свідомістю, культурою та культурно-історичною спадщиною українського народу. Усе це – справа наступних наукових розвідок.

Список використаних джерел

1. Трубников Н.Н. Проблема времени в свете философского мировоззрения // Вопросы философии. – 1978. – №2. – С.118–121.
2. Власова Б.В. Актуализация понятия времени // Философские науки. – 1997. – №2. – С.38–42.
3. Андреев И.Л. Связь пространственно-временных представлений с генезисом собственности и власти // Вопросы философии. – №4. – 1999. – С.70–74.
4. Борисова Т.Е. Диалектика прерывности и непрерывности времени в историософии Чаадаева // Человек – сам себе непонятный: Сб. статей. – Новгород, 2007. – С.90–94.
5. Соловьев Э.Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права // Квинтэссенция: Филос. Альманах / Сост.: В.И. Мудрагей, В.И. Усанов. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с.
6. Ленин В.И. Полное собрание сочинений / В.И. Ленин. – 5-е изд. – М.: Политиздат, 1971. – Т.36: Март–июль 1918 / Институт марксизма–ленинизма при ЦК КПСС (М.). – М.: Политиздат, 1962. – 741 с.
7. Правові системи сучасності. Глобалізація. Демократизм. Розвиток / В.С. Журавський, О.В. Зайчук, О.Л. Копиленко; за заг. ред. В.С. Журавського. – К.: Юрінком Інтер. 2003. – 296 с.

* * *

УДК 930.1

Михайло Масаєв, канд. історичних наук, доцент, завідувач лабораторією факультету соціокультурної діяльності та музичного мистецтва, Кримський університет культури, мистецтв та туризму, Україна, м. Сімферополь

Феномен осмислення символічного втілення тези про політику як концентрованому прояві економіки у світлі концепції парадигмальних образів і символів епох, цивілізацій і народів (філософсько-історичний аналіз)

На прикладі філософсько-історичного аналізу символічної тези про політику як концентрованому прояві економіки у світлі концепції парадигмальних образів і символів епох, цивілізацій і народів автор показує нерозривний зв'язок та актуальність обраного напрямку досліджень зі складною ситуацією сучасної реальності, коли забуті твердження набувають нові втілення теоретичного та практичного характеру.

Ключові слова: політика, економіка, образ, символ.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Михаил Масаев. Феномен осмысления символического воплощения тезиса о политике как концентрированном выражении экономики в свете концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов (философско-исторический анализ)

На примере философско-исторического анализа символического тезиса о политике как концентрированном выражении экономики в свете концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов автор показывает неразрывную связь и актуальность выбранного направления исследований со сложной ситуацией современной реальности, когда забытые утверждения приобретают новые воплощения теоретического и практического характера.

Ключевые слова: политика, экономика, образ, символ.

Michael Masayev. The phenomenon of purport of the symbolic thesis about policy as concentrated manifestation of economy in the light of conception of paradigm images and symbols of epochs, civilizations and nations (philosophy and history analysis)

On the example of philosophy and history analysis the symbolic thesis about policy as concentrated manifestation of economy in the light of conception of paradigm images and symbols of epochs, civilizations and nations the author shows indissoluble connection and actuality the chosen direction of investigations with the difficult situation of modern reality when forgotten statements acquire the new incarnations of theoretical and practical character.

Keywords: policy, economy, image, symbol.

Один из тезисов разрабатываемой нами концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов говорит о том, что парадигмальным образом и символом эпохи, цивилизации, народа может стать в числе прочего устойчивый тезис, задающий парадигму дальнейшего развития науки, культуры, образования и т.п.

Долгое время тезис о политике как концентрированном выражении экономики задавал парадигму научных исследований советских авторов, основывавших на этом тезисе свои научные гипотезы, концепции, теории. Вот почему данный тезис приобрёл бесспорное символическое значение.

Поэтому целью нашей работы и является философско-исторический анализ символического тезиса о политике как концентрированном выражении экономики в свете концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов.

Новизна данной работы заключается в том, что именно на примере философско-исторического анализа символического тезиса о политике как концентрированном выражении экономики в свете концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов автор показывает неразрывную связь и актуальность выбранного направления исследований со сложной ситуацией современной реальности, когда забытые утверждения приобретают новые воплощения теоретического и практического характера.

Под «символическим воплощением» данного тезиса следует понимать то, как данный тезис реализуется в практическом применении, имплементируется в научно-теоретическом и практическом плане.

Классики марксизма и их многочисленные эпигоны в своё время успешно доказали данный тезис.

Однако после распада Советского Союза стало весьма модным подвергать беспощадной критике всё то, что было сделано предшественниками.

То же самое произошло и с учением марксизма-ленинизма.

Вот почему всё то, о чём говорили классики марксизма и их многочисленные последователи как на территории бывшего

СССР, так и за его пределами, стало опровергаться, порой даже, несмотря на свою очевидность, и даже высмеиваться.

А ведь Ф.Энгельс в письме к Й.Блоху от 21–22 сентября 1890 г. даже извинялся за себя и за К.Маркса в том, что под их влиянием «молодежь иногда придает больше значения экономической стороне, чем это следует» [1, с.396]. И в письме к Й.Блоху, и в «Анти-Дюринге» [2, с.5–338] Ф.Энгельс приводит мысль о том, что политическая власть (насилие) есть экономическая сила. Сходные мысли можно найти и в первом томе «Капитала» К.Маркса: «само насилие есть экономическая потенция» [3, с.761].

Но на это мало обращали внимание.

К чему же это привело?

Сегодня весь мир вступил в полосу экономического кризиса. Как сказали бы в период СССР, империалистические государства поразили очередной кризис перепроизводства вследствие анархии перепроизводства и т.д. Сейчас об этом принято говорить более сдержанно по той простой причине, что этот кризис коснулся не только «империалистических» государств в лице США, Западной Европы и т.п., но и всех стран, в том числе и самого постсоветского пространства.

Становится очевидным, что данный кризис стал возможным именно из-за игнорирования символического тезиса о политике как концентрированном выражении экономики и экономической силе.

Передовые экономисты всех стран в настоящее время бьются над тем, как победить или, во всяком случае, минимизировать последствия этого кризиса. Однако всё более становится очевидным, что преодолеть данный кризис только экономическими средствами будет очень сложно.

На наш взгляд, необходимо подключать целый комплекс мероприятий, служащих духовной составляющей развития социума.

В этом отношении старые, отбрасываемые, игнорируемые концепции и теории, доказавшие в своё время свою эффективность, необходимо реанимировать и «поставить на вооружение». Реанимированные с учётом современных реалий, они могут существенно помочь в практической имплементации.

Тезис о политике как концентрированном выражении экономики в настоящее время реализуется в практическом применении с худшей его стороны. Страны, претендующие на роль гегемона в мире, не желают этого признавать и менять своё потребительское отношение. Однако ход самой жизни показывает, к чему это приводит. Простой пример с кризисом ипотечного кредитования в США – яркое тому свидетельство. Непродуманный в данном случае аспект внутренней политики в серии провальных акций внешней политики под скрытой личиной пресловутой демократизации привёл процветающую страну к кризису. А между тем всем до недавнего времени казалось, что процветанию США не угрожает ничто.

Худшая сторона имплементации рассматриваемого тезиса во многом связана с игнорированием данного тезиса научным сообществом, которое либо забыло его, либо старается отбросить как нечто чуждое и ненужное на современном этапе. Однако, на наш взгляд, это может привести к печальным последствиям в дальнейшей перспективе безальтернативного с точки зрения эпигонов демократии, глобализма, искушение которым уже привело к тому, что мировая экономика переживает кризис. Каким он будет – предстоит увидеть в ближайшее время.

Но уже есть признаки того, что при выходе из кризиса и К.Маркса, и Ф.Энгельса, и В.И. Ленина могут вспомнить.

В России начали раздаваться голоса о необходимости национализации проблемных компаний. Бывший мэр Москвы Ю.Лужков готов идти дальше – национализировать целые отрасли [4, с.12].

Глава Американской торговой палаты Эндрю Сомерс предсказывает: завершилась эпоха свободного рынка, наступила эпоха регулирования. Вплоть до национализации [4, с.12]. Такое олицетворение свободного рынка как экс-глава Федеральной резервной системы США Алан Гринспен тоже заговорил о полезности национализации банков [4, с.12], а правительство Германии уже планирует национализировать проблемные банки [4, с.12].

Список использованных источников

1. Энгельс Ф. Письмо к Й.Блоху от 21–22 сентября 1890 г. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2 – е. – Т.37.
2. Энгельс Ф. Анти-Дюринг. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2 – е. – Т.20.
3. Маркс К. Капитал, Т.1. – Маркс К., Энгельс Ф. Соч., изд. 2 – е. – Т.23.
4. Бовт Георгий. Месть олигархам. Государство должно взять их бизнес? // Аргументы и факты. – 2009. – №9 (1478). – 25 февраля – 3 марта.

* * *

УДК 130.121: 123.1

Володимир Шаповал, д-р філософських наук, професор кафедри гуманітарних дисциплін, Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна, м. Харків

Сучасна екологічна ситуація та її можливі наслідки для майбутнього людської цивілізації

Проаналізовано конкретні прояви екологічної кризи, що поширюється на нашої планети, а також наслідки, які він може мати для людської цивілізації.

Ключові слова: чисельність населення, економічний зріст, ресурси, біотична регуляція, біоемкість.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Владимир Шаповал. Современная экологическая ситуация и ее возможные последствия для будущего мировой цивилизации

Проанализированы конкретные проявления экологического кризиса, разворачивающегося на нашей планете, а также последствия, которые он может иметь для человеческой цивилизации

Ключевые слова: численность населения, экономический рост, ресурсы, биотическая регуляция, биоемкость.

Vladimir Shapoval. Modern ecological situation and its possible consequence for the future of world civilization

The concrete displays of ecological crisis, opened out on our planet, and also consequences which he can have for human civilization, are analyzed in the article

Keywords: quantity of population, economy growing, resources, biotic adjusting, biocapacity.

Среди глобальных проблем современности экологические проблемы являются одними из самых острых и злободневных. От того насколько успешно человечество сможет разрешить эти проблемы, зависит будущее жизни на земле, его собственное будущее.

В конце 2011 г. на нашей планете родился семимиллиардный житель. Это событие трудно назвать неожиданным. Некоторые эксперты прогнозировали, что на начало нового тысячелетия на планете будет гораздо больше людей: 8, 10 или даже 12 млрд. человек. Подавляющее большинство ученых и мыслителей, начиная с Т. Мальтуса, оценивали такую перспективу достаточно пессимистически. Однако были и такие, кто утверждал, что даже при сохранении нынешнего уровня потребления, планета в состоянии выдержать и большую численность людей [см.: 6]. Доводы Мальтуса кажутся сегодня в какой-то степени упрощенными, что не удивительно, поскольку он не имел тех знаний, которыми располагают современные ученые. Но в своих конечных выводах английский мыслитель во многом был прав: в условиях ограниченности ресурсов планеты неконтролируемый рост численности людей чреват самыми серьезными последствиями.

Мальтус говорил о гибели человечества (или, по крайней мере, большей его части), главным образом, вследствие недостатка пищевых ресурсов, глобального голода, который неизбежно настанет из-за того, что рост населения происходит в геометрической прогрессии, а рост производства продуктов питания – в арифметической [см.: 12]. Достижения науки и технологии последних двух столетий пока позволяют избежать столь печальной перспективы. Вопреки прогнозам Мальтуса, даже сегодня, когда людей не один, как вначале XIX в., а семь миллиардов человек, рост производства продуктов питания продолжает опережать рост численности людей. Хроническое недоедание и голод в отдельных странах объясняются не нехваткой продовольствия, а неспособностью некоторых правительств вести эффективную экономику и политику.

Однако ситуация в мире во второй половине XX в. существенно изменилась в сравнении с тем, какой она представлялась Мальтусу. Проблемы, которые ранее только намечались, обострились настолько, что их стали называть глобальными. Они затрагивают жизненные интересы десятков и сотен миллионов людей во всех уголках Земли. Становится всё более ясным, что система отношений между человеческой цивилизацией и природой в основе своей ущербна. Она несет в себе реальную угрозу глобальной катастрофы, когда существование человечества и сама жизнь на нашей планете будут поставлены под вопрос.

Мышление и ценностные ориентации людей имеют значительную инерцию. Многие страны и народы ведут такой образ жизни, как если бы экономический рост и расширенное потребление могут продолжаться бесконечно долго. Возникает важный вопрос: если люди и дальше будут относиться к природе так, как они относятся к ней сегодня, если они будут исповедовать те же ценности, что исповедуют сейчас, что ожидает род *homo sapiens* в недалеком будущем? Есть ли вообще будущее у челове-

чества на этой планете перед лицом грядущей глобальной экологической катастрофы?

В 70-х годах XX в. на проблему связи между ростом народонаселения, темпами развития экономики и состоянием ресурсов обратили внимание Деннис и Донелла Медоуз и Йорген Ранدرس. Проведя изучение основных тенденций развития мировой экономики, они подготовили так называемый «Первый доклад Римскому клубу». На основании доклада увидела свет книга «Пределы роста», вышедшая в 1972 г. и вызвавшая большой резонанс в мире. В этой работе со всей определенностью был поставлен вопрос о том, к каким последствиям приведет форсированное развитие производства и потребления, требующие новых и новых ресурсов? Авторы сделали однозначный вывод, что рост экономики не может продолжаться бесконечно долго, ему необходимо поставить известные пределы, ибо количество ресурсов на планете совершенно определенно ограничено. Продолжением данного исследования явилась работа «За пределами роста», вышедшая в 1992 г. Показательно самое название нового исследования. Оно говорило о том, что прогнозы, сделанные 20 лет назад, в своих основных положениях подтвердились: человечество вышло за пределы роста, о которых говорилось ранее, и в 90-е года ситуация значительно обострилась. В 2002 г. увидела свет новая книга тех же авторов «Пределы роста. Тридцать лет спустя». Основная идея, высказанная здесь, состоит в том, что предупреждения ученых не были услышаны. Экономический рост большинства стран мира, направленный на удовлетворение растущего потребительского спроса, продолжается. В потребительскую гонку включились новые участники, в частности, такие мировые гиганты, как Индия и Китай, что сделало ситуацию еще более опасной. Следствием этих процессов является то, что, по видимому, пройдена точка невозврата, и цивилизация неуждержимо катится к бездне [см.: 13]. На вопрос о том, как переломить критическую ситуацию, у Д. Медоуз, Д. Медоуз и Й. Ранدرس определенного ответа нет.

В своих работах авторы «Пределов роста» основное внимание уделили экономическим аспектам проблемы выживания человечества, не проводя глубоких исследований экологической составляющей. Между тем, становится всё более ясным, что именно в зависимости от того, будет ли сохранена земная биосфера как саморегулирующаяся система, зависит наше будущее.

В последнее время сделан ряд важных открытий, позволяющих лучше понять взаимосвязи неорганической и органической составляющих биосферы, а также отношения между природой и цивилизацией [см. 1;3;4;5;8]. Ранее считалось, что благоприятные условия для возникновения и развития жизни на нашей планете сложились, благодаря особому положению солнечной системы в Галактике и оптимальному расположению Земли по отношению к Солнцу. Многие полагают, что именно физические параметры являются решающими факторами существования жизни в ее земных формах. Однако обнаружился ряд фактов, которые заставили внести коррективы в данную гипотезу. Как выяснилось, внешняя среда, делающая возможной жизнь на планете, создана и поддерживается самой жизнью или биотой – совокупностью всех живых существ растительного и животного происхождения, обитающих на Земле.

Земная биота способна существовать в узком диапазоне внешних физических параметров, главными среди которых являются химический состав атмосферы, относительное постоянство приземной температуры и жидкое состояние водной среды. Биота сама поддерживает эти параметры. Исследования последних лет показывают, что средняя температура на нашей планете в течение последнего 1 млрд. лет оставалась достаточно стабильной и составляла +15°C с отклонениями на 5°C в ту или иную сторону [см. 3;5]. Такая стабильность температуры не может быть производной только от физических причин, она является результатом деятельности самой биоты, которая создала и поддерживает оптимальные условия для собственного существования. Химический состав атмосферы также сформирован биотой. Он является следствием деятельности наземных растений и фитопланктона, которые сотни миллионов лет связывали атмосферный углерод, превращая его в органическое топливо, и выделяя кислород, являющийся основой всего живого. Как писал Дж. Лавлок, основатель «концепции Геи» как суперорганизма с аутопоэтическими связями: «Весь облик Земли, климат, состав горных пород, воздуха и океанских вод есть не только результат геологических процессов, но является следствием присутствия жизни. Благодаря непрекращающейся активности живых организмов, условия на планете поддерживаются в благоприятном для жизни состоянии на протяжении последних 3,6 миллиардов лет» [9, с. 18-19].

Смысл регуляторного воздействия биоты на окружающую среду состоит в синтезе органических веществ из неорганических, разложении органики на неорганические составляющие и,

соответственно, изменении соотношения между запасами органики и неорганики в биосфере. Такое, сохраняющееся в течение десятков и сотен миллионов лет, равновесие между биотой и средой ее обитания получило название биотической регуляцией параметров земной природной среды [см. 3;4].

Человек серьезно нарушил биотическое равновесие биосферы и продолжает его углублять. Указанное нарушение выражается в том, что человеческое сообщество поглощает гораздо больше органики, вырабатываемой растениями и микроорганизмами, чем допустимо, согласно биогенетическим законам. Как подчеркивают основатели концепции биотической регуляции Горшков В.Г. и М.А. Макарьева, мощь человеческой деятельности ни при каких условиях не должна была превышать 1% от суммарной энергетической мощности всей земной биоты [см.: 4]. Но величина 1% соответствовала мощности цивилизации в начале XX века. Сто лет назад человечество перешагнуло этот запретный рубеж, и сегодня эта мощность фактически составляет 13%. Иными словами, порог возмущения биосферы превышен почти в 13 раз и чем это обернется для биосферы в очень скором времени, догадаться нетрудно.

Пригодная для жизни человека окружающая среда создается и поддерживается в нормальном состоянии естественными, не нарушенными человеком сообществами живых организмов – биоценозами [см.: 2;3;4]. Естественная биота компенсирует любые нарушения окружающей среды, не превышающие порога разрушения самой биоты. Из этого следует принципиально важный вывод, что не эволюция является главной движущей силой развития жизни на Земле, а движение в направлении усиления регуляторного потенциала биоты [см.: 2;8;9]. Одновременно с этим, как справедливо указывал Дж. Лавлок: «Любые виды, которые влияют на окружающую среду неблагоприятным образом и делают ее менее пригодной для потомства, будут, в конце концов, изгнаны...» [9,с.19].

При этом, механизм биотической регуляции является настолько многоуровневым и сложным, что все рассуждения о том, что естественная регуляция может быть заменена искусственной, что человек с помощью технологии в состоянии поддерживать основные параметры окружающей среды, не более, чем блеф [см.: 3;5;15]. «Мы не управляем Землей и никогда управлять не будем», – подчеркивал Дж. Лавлок. – Это глупейшая бравада – вообразить, будто мы настолько умны, чтобы регулировать процессы, происходящие на Земле» [15,с.281].

Нарушение биотической регуляции коренным образом влияет на гидросферу. Данные, полученные учеными в последние годы, указывают на то, что гидросфера планеты Земля является нестабильной по отношению к переходу в одно из двух устойчивых состояний: превращение всей воды в лед с температурой ниже -100°C или полное испарение океанов и температурой до $+400^{\circ}\text{C}$. В отсутствие биотической регуляции окружающая среда и климат Земли в короткое время радикально изменят свое нынешнее состояние, перейдя в одно из устойчивых физических состояний непереносимой жары или космического холода, став непригодными для жизни человека [см.: 3;4].

Зададимся таким вопросом: будут ли реки течь вечно? Оказывается, нет. Влага, испаряемая с поверхности океанов проникает не более чем на 600-700 км. вглубь суши. Исследования климатологов показывают, что круговорот пресной воды на значительных участках суши, удаленных от океанов, вода в реках и озерах в значительной степени обеспечивается при помощи леса, механизма, условно названного «лесным насосом» [4;5]. Сплошной лесной покров испаряет в 2,5 раза больше воды, чем поверхность океана. Эта вода, конденсируясь в приземных слоях атмосферы, проливается дождями, которые обеспечивают существование многочисленных ручьев, рек, озер и болот. Она является необходимым условием жизни многочисленных растительных и животных экосистем суши, в том числе и человека. Полноценно насыщать удаленные от океанов участки суши водой способны только незатронутые хозяйственной деятельностью леса. «Суша, лишенная естественного лесного покрова, – отмечает В.Г. Горшков, – превращается в пустыню, навсегда запертую от океанской воды» [4,с.2]. Доказательством этому служат самые сухие места на планете – центральные районы Антарктиды, где осадки не выпадают миллионы лет.

Сложившаяся ситуация со всей очевидностью говорит о том, что сегодня речь должна идти не об устойчивом развитии, как говорят некоторые уважаемые эксперты и политики, а об устойчивом отступлении [см.: 8,с.15]. Причем, отступлении, – в прямом смысле этого слова. Подсчитано, что необходимо освободить 60% занятых цивилизацией естественных территорий и позволить биоте развиваться на этих территориях самостоятельно, без всякого вмешательства со стороны человека [см. 3;4;5]. Если естественная биота будет предоставлена самой себе, она будет в

состоянии включить механизмы биотической регуляции в полную силу и компенсировать причиненный человеком вред.

Главная причина глубокого экологического кризиса, в котором мы оказались, не в самой себе хозяйственной деятельности людей, а в ее масштабах. Неуклонный рост этих масштабов является прямым коррелятом непрерывно возрастающей численности людей. Как подчеркивал Дж. Лавлок, «если бы мы прислушались к доводам Мальтуса и остановили свою репродукцию тогда [когда он говорил об этом, – В.Ш.], то нас не настигла бы проблема, решать которую приходится сегодня» [15,с.130]. В свою очередь, В.Г. Горшков недвусмысленно заявляет: «Причина деградации биосферы одна. Всё остальное является ее следствием. Эта причина состоит в недопустимо высокой численности людей на земном шаре» [2,с.1].

Для того, чтобы изменить ситуацию и отойти от опасной черты, необходимо одно из двух: либо, как утверждает Дж. Лавлок, сократить численность населения планеты с 7 млрд. до 500 млн. чел. при сохранении неизменным существующего ныне уровня потребления, [см.: 13,с.150], либо снизить потребление человека до того уровня, который может быть удовлетворен с точки зрения биоёмкости планеты.

В настоящее время сложилась глубокая диспропорция между биоёмкостью планеты и биологическим следом, оставляемым человечеством. С 2003 г. эти важные показатели стала рассчитывать международная неправительственная организация Всемирная сеть экологического следа (GFN, Global Footprint Network) при поддержке двух других известных организаций Всемирного фонда дикой природы (World Wide Fund, WWF) и Лондонского зоологического общества (Zoological Society of London, ZSL). Биологическая ёмкость планеты – это способность растений и простейших животных суши и моря к продуцированию органических веществ, служащих исходным материалом для существования всех остальных живых существ. Сегодня глобальный след человечества в 1,5 раза превышает способность планеты к воспроизводству органических ресурсов. Если спрос человека на услуги планеты будет расти теми же темпами, что сегодня, то к середине 2030 г. для поддержания нашего образа жизни потребуется эквивалент двух таких планет как Земля [см.: 2].

Как полагают эксперты, для сохранения биологического равновесия и самой жизни на планете, необходимо в срочном порядке вводить новую парадигму дальнейшего существования человеческой цивилизации – прямую корреляцию численности населения и биоёмкости каждой страны [см.: 1;2].

Признав необходимость равновесия численности населения и биологических возможностей соответствующих территорий, необходимо отказаться от нынешней модели перманентного экономического роста, базирующегося на эксплуатации природных ресурсов, а также вытекающей из этого модели Прибыльной экономики. Главным критерием человеческой деятельности должен стать такой показатель как Чистый Первичный Продукт возобновляемой биомассы страны. Сколько вырастает за год в данной стране биомассы, столько население этой страны вправе потреблять и перерабатывать, не выходя за пределы указанного выше допустимого 1% [см.: 2;3;5].

Ископаемые ресурсы не должны быть объектом рыночных отношений и спекулятивной торговли. Предстоит полностью переосмыслить экономическую философию, превратив её из антропоцентрической в биоцентрическую. Смена экономических приоритетов, сокращение мировой торговли и ориентация на собственные биоресурсы, заставит государства, располагающие скудными биоресурсами, незамедлительно искать способы контроля и сокращения собственного населения до размеров приемлемых с точки зрения биоёмкости данной территории. Такая политика и практика при достаточной последовательности и настойчивости ее проведения может отодвинуть человечество от опасной черты и позволить цивилизации развиваться дальше.

Список использованных источников

1. Атлас биологического следа [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <http://ecocrisis.wordpress.com/miscellanea/>
2. Биоёмкость планеты как зеркало нашей цивилизационной несостоятельности [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <http://ecocrisis.wordpress.com/suprapopulatia/bio-paradigma/>
3. Горшков В.Г. Физические и биологические основы устойчивости жизни / В.Г. Горшков. – М.: ВИНТИ, 1995. – 470 с.
4. Горшков В.Г., Макарьева М.А. Концепция биотической регуляции окружающей среды [Электронный ресурс] / В.Г. Горшков. – Режим доступа: <http://ecocrisis.wordpress.com/1-2/>
5. Данилов-Данильян В.И., Лосев К.С., Рейф И.Е. Перед главным вызовом цивилизации. / В.И. Данилов-Данильян. – М.: Инфра-М, 2005. – 224 с.

6. Демографический переход и будущее человечества [Электронный ресурс] / С.П. Капица. – Режим доступа: <http://magazines.russ.ru/vestnik/2007/21/ka3.html>
7. Доклад «Живая планета – 2010» [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <http://ecportal.su/news.php?id=49364>
8. Лавлок Дж. Реванш Геи [Электронный ресурс] / Дж. Лавлок. – Режим доступа: <http://ecocrisis.wordpress.com/2009/01/17/1111/>
9. Казанский А.Б. Феномен Геи Джеймса Лавлока [Электронный ресурс] / А.Б. Казанский. – Режим доступа: <http://www.evol.nw.ru/labs/lab38/kazansky/fenomen.htm>
10. Киотский протокол продлен до 2020 года [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <http://www.kommersant.ua/Doc/1836481>
11. Лоренц К. Восемь смертных грехов цивилизованного человечества [Электронный ресурс] / К. Лоренц. – Режим доступа: www.krelib.com/files/philosophy/Grehi_Lorents.doc
12. Мальтус Т. Опыт закона о народонаселении [Электронный ресурс] / Т. Мальтус. – Режим доступа: <http://demoscope.ru/weekly/znagi/maltus/maltus.html>
13. Медоуз Д., Медоуз Д., Рандерс Й. Пределы роста. 30 лет спустя [Электронный ресурс] / Д. Медоуз. – Режим доступа: http://ecorussia.info/tu/ecopedia/donella-medouze-predely-rosta#paragraph_3503
14. Месть Геи: климатическая катастрофа уже началась? [Электронный ресурс] / – Режим доступа: <http://newworld.blox.ua/2009/12/Mest-Gei-klimaticheskaya-katastrofa-uzhe-nachalas.html>
15. Планета Земля: будущее. Глобальная катастрофа уже началась / Пер. с англ. Д. Полтевой. – СПб.: Амфора, 2008. – 319 с.
16. Савинар М. Пик нефти: жизнь после нефтяного краха [Электронный ресурс] / М. Савинар. – Режим доступа: <http://ecocrisis.wordpress.com/economia/peakoil/>

* * *

УДК 112

Євген Миролюбенко, провідний інженер відділу філософської антропології, Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України, Україна, м. Київ

Проблема віртуалізації сучасного життя людини

Розроблюється аналіз проблематики віртуалізації життя людини через визначення поняття віртуалізації, його конотацій в сучасній науковій літературі, а також проводиться компаративний аналіз поглядів на віртуалізацію представників постмодернізму, позитивізму та феноменології. Обґрунтовується теза про те, що віртуалізація життя полягає у тому, що останній, під впливом інформаційних технологій ускладнюється та набуває нових, віртуальних характеристик.

Ключові слова: віртуалізація, життя, інформація, постмодернізм, феноменологія.

Евгений Миролюбенко. Проблема виртуализации современного жизненного мира человека

Анализ проблемы виртуализации жизненного мира человека проводится через определение понятия виртуализации, его коннотаций в современной научной литературе, а также проводится сравнительный анализ взглядов на проблему виртуализации представителей постмодернизма, позитивизма и феноменологии. Аргументируется тезис, что виртуализация жизненного мира состоит в том, что последний под воздействием информационных технологий усложняется, и приобретает новые, виртуальные характеристики.

Ключевые слова: виртуализация, жизненный мир, информация, постмодернизм, феноменология.

Eugene Myroliubenko. The problem of virtualization of human life world

The analysis of the problem of human life world of virtualization is carried out through the definition of the concept of virtualization, its connotations in the current scientific literature, as well as carried out a comparative analysis of views on the issue of virtualization representatives of postmodernism, positivism and phenomenology. The paper argues the thesis that virtualization life world is that the human life world under the influence of information technology becomes more complex and acquires new, virtual characteristics.

Keywords: virtualization, life-world, the information postmodernism, phenomenology.

Вплив сучасних інформаційних технологій породжує проблему віртуалізації буття людини та людського життя, або віртуалізації реальності, а також становлення власне віртуальної реальності. Дана проблема обговорюється в широких наукових колах, в межах різноманітних дисциплін: від кібернетики до філософії.

Варто зазначити, що ідея віртуальності так чи інакше була присутня у філософській та науковій думці ще від часів античності, проте свого теоретичного завершення набула в рамках

науки та філософії ХХ ст. Так, вже у середньовічній схоластиці термін «віртуальний» використовувався для концептуалізації подій, що існують тимчасово й у частковій формі, а також для пояснення зв'язку загальної абсолютної сутності з активністю одиничних предметів.

Реактуалізація ідеї віртуальності відбулася в другій половині ХХ ст. і виникла як наслідок нових відкриттів одночасно у декількох сферах науки й техніки: у квантовій фізиці, комп'ютерній техніці, літакобудуванні, ергономії.

Загальнонаукове розуміння віртуальності вказує на специфічний, ієрархічний спосіб стосунків між різнорідними об'єктами: об'єкти віртуального світу породжуються об'єктами попереднього рівня, але, не зважаючи на свій статус породженості, взаємодіють з об'єктами породжувачої реальності як онтологічно рівноправні. Віртуальні об'єкти при цьому існують лише актуально, тільки «тут» і «зараз», поки в базовій реальності проходять процеси породження віртуальних об'єктів; після закінчення процесу породження відповідні віртуальні об'єкти зникають [1, с.33]. Комп'ютерно-кібернетичне трактування віртуальної реальності асоціюється з практикою комп'ютерного моделювання, а віртуальна реальність розуміється як специфічний різновид символічної реальності.

Наділення віртуальної реальності предикатом «реальність» відбувається через те, що остання наділена певного роду автономністю, тобто в ній існують певні власні «закономірності»: у ній свій час, свій простір, незвідні до законів, часу й простору реальності, що її породжує, яка у віртуалістичній отримала назву константної реальності, тобто як такої, що існує постійно а не актуально [2, с.158].

Серед інших істотних характеристик, окрім автономності, загально можна виділити наступні: породжуваність – віртуальна реальність продукується активністю, певної іншої реальності, зовнішньої стосовно неї; актуальність – віртуальна реальність існує актуально, тільки «тут і тепер», тільки коли активна реальність, що породжує її; інтерактивність – віртуальна реальність може взаємодіяти з усіма іншими реальностями, у тому числі з тією, що породжує її, як онтологічно незалежна від них [див. 3].

Із глобальним поширенням інформаційних технологій, зокрема засобів масової комунікації та Інтернету, та зростаюче їх використання людьми в їхньому повсякденному житті призводить до формування в межах філософської парадигми власної проблематики віртуальності, яка проявляється у вигляді соціального типу віртуальної реальності, де остання розглядається як спроба штучного конструювання соціальної дійсності.

В даному напрямку проблема віртуального є проблемою змішування реальностей, трансформації платонівського світу, коли копія набуває більшого значення і тим самим більшої реальності, ніж оригінал, коли відбувається подвоєння реальності, яке супроводжується змішуванням смислових координат.

Проблема віртуалізації буття людини в світі набуває нового, особливо гострого значення у світлі поєднання таких новітніх технологій як «додаткова реальність» (augmented reality) та мобільних технологій, які проявляються у створенні новітніх мультимедійних мобільних пристроїв та мобільного Інтернету, який став доступний у глобально розповсюджених мережах мобільних операторів.

Сутність технології додаткової реальності полягає у тому, що реальний об'єкт світу може бути наділений мультимедійними особливостями, доступними для ознайомлення в рамках віртуальної реальності, за допомогою комп'ютера та веб камери, іноді із необхідністю доступу до Інтернету.

У світлі новітніх мобільних технологій це означає те, що будь-який реальний об'єкт традиційного світу людини може набувати мультимедійних віртуальних особливостей, існувати одночасно в двох реальностях, константній та віртуальній; наприклад, звичайний дорожній знак із застосування технології додаткової реальності може перетворитися на інтерактивну карту місцевості, на якій він знаходиться, із вказування найближчих чи найбільш популярних орієнтирів поблизу нього.

Для філософії це означатиме, по-перше, необхідність переосмислення класичної поняттєвої схеми, яка складається із смислу і значення слова, оскільки під впливом додаткової реальності змінюються як самі смисли слів так і їх референти. По-друге, це призводить до ширшої проблеми, яка полягає у переосмисленні сутності феномену реальності, що у ракурсі філософської антропології постає як проблема переосмислення світу людського буття.

Зокрема в цьому контексті є дуже показовою, розроблювана в межах постмодерністської традиції (Ж.Делез, Ж.Дерріда, Ж.Бодріяр, Ж.Лакан, Г.Дебор, У.Еко, Р.Барт), концепція симуляції реальності, що виливається в ефект гіперреальності.

Вихідним поняттям, яке створює теоретичний базис даного підходу, є поняття симуляції, яке характеризує процес тотальної

семіотизації буття: від позначення об'єктів реальності знаками, до їх заміщення повного заміщення останніми. Відповідно до цього Ж.Бодріяр виділяє декілька етапів розвитку знакової символізації реальності: на першому етапі знак, подібно дзеркалу просто відбивав навколишню реальність; на другому етапі знак псував дійсність; на третьому етапі знак маскував відсутність реальності; на четвертому етапі, який на думку Бодріяра, характеризує стан сучасного світу, знак перетворюється на копію без оригіналу [4, с.157].

Такий знак отримав у Бодріяра назву симулякру, як штучно сфабрикованого знаку, що існує сам по собі та не відсилає до якоїсь первинної, константної реальності, а лише до інших знаків, таким чином порушуючи класичну схему денотації. Іншими словами значення симулякру формується не за рахунок співвіднесення з незалежною реальністю чи деяким стандартом, а за рахунок співвіднесення з іншими знаками.

Відповідно процес симуляції еволюціонує від парадигми відбиття реальності до маскування її відсутності, і, досягаючи сучасного стану, коли означає в загальному не співвідноситься з будь-якою реальністю, що і створює ефект гіперреальності. За Бодріяром, у гіперреальності відбувається повна експансія знаку, коли «всі знаки обмінюються один на одного, але не обмінюються більше ні на що реальне» [5, с.52]. Світ, таким чином, перетворюється у винятково знакову, віртуальну реальність, в якій існує багатоманіття кодів, що не об'єднані єдиним метакодом.

У зв'язку із цим, як помічає С.Жижек, в кінці процесу віртуалізації ми починаємо переживати саму реальну дійсність як віртуальну, а віртуальну як умову існування реальної, як мислиться як найкраща видимість себе самої, віртуальне стає умовою існування реальної [6, с.292].

Подібну картину сучасності малює французький філософ Гі Дебор, який визначає сучасний стан нашого суспільства, як суспільство вистави або видовища. Сутність концепції Дебора полягає у тому, що в сучасних умовах відбувається трансформація суспільства споживання в «суспільство вистави».

Передумовою цього виступає небачене розширення діяльності масових медій, і ширше, індустрії культури в цілому. Розвиток сучасного капіталізму, за Дебором, невід'ємно залучає у сферу свого впливу і сферу вільного часу індивіда. «Усе життя суспільства, в яких панують сучасні умови виробництва, проявляється як безмежне накопичення вистав. Усе, що раніше переживалося безпосередньо, тепер відсторонюється у вистави» [7, с.23].

Досліджуючи суспільство вистави Дебор звертається до зіставлення буття та володіння. Як відомо, за допомогою цього зіставлення франкфуртський теоретик Е.Фромм характеризував буржуазний спосіб життя. За Фроммом, для капіталізму характерним є перехід буття у володіння, у тому сенсі, що система детермінує потреби людей до володіння речами, що неможлива без відчуження, фрагментації реальності.

За фазою звичайного капіталізму (за фазою «мати»), на думку Дебора, починається наступна фаза капіталізму, в якій відчуження досягає свого піку. «Принцип товарного фетишизму, суспільне панування шляхом речей безумовно дотримується у виставі, де чуттєвий світ виявляється заміщенням існуючою над ним виборкою образів» [7, с.32]. Таким чином, тут зникає навіть володіння, можливість мати. Замість цього настає царство чистої видимості.

Слід відмітити, що Дебор розрізняє три типи суспільства вистави. Першим є суспільство концентрованого видовища, яке, на думку автора, було характерне для тоталітарних диктатур, як фашистського так і сталінського типу. Другим типом є суспільство дифузного видовища, яке «спонукаючи осіб найманої праці користуватися своєю свободою вибору для споживання широкого масиву пропонованих послуг...» Ця форма була притаманна країнам з традиційними формами буржуазної демократії [8, с.176].

Починаючи із 80-х рр. XX ст. спостерігається третій тип суспільства вистави – суспільство «інтегрованого видовища». Це суспільство існує в умовах калейдоскопу явищ життя, що перетворилися у свідомості людей у чисту символіку без будь-якого вказування на змістовний акцент, в шоу-світ усюдишності реклами товарів споживання і театральної реклами політики.

Це призводить, на думку Дебора, до того, що для підлітків 80-х років ім'я Рембо звучить Рёмбо, а Маркс як назва шоколадного батончика. Автор вважає, що заповітну мрію масової культури є нівелювання історичної свідомості: «С блискучою майстерністю видовище організує ігнорування того, що було, тим не менш, зрозумілим». Як тільки вистава перестав про що-небудь говорити, до «його ніби і не існує» [8, с.176].

Таким чином, роблячи короткий підсумок, можна зазначити, що постмодерністська традиція вбачає у проблематиці віртуалізації буття людини в світі деструктивні тенденції, що полягають у підміні константної реальності, реальністю віртуальною.

З таким поглядом не можна погодитись з огляду на декілька причин. По-перше, як вже зазначалося, сама сутність віртуальної реальності полягає у тому, що вона не може існувати поза межами породжуючої її константної реальності. По-друге, результати дослідження проблематики віртуалізації реальності, що була розроблена в межах позитивістської традиції (П.Лазерсфельд, Дж.Клаппер, К.Ленг, Г.Ленг, М. де Флер, М.Маккомбс, Д.Шоу, У.Ліппман, Дж.Коген, Р.Цукер, Дж.Гербернер, Д.Кіндер та ін.) у проблемному полі конститування медіареальності, як замкненої смислової царини, що конститується внаслідок впливу ЗМК на суспільну свідомість, вказують на неможливість заміщення звичної реальності віртуальною реальністю масмедіа.

Так основні результати досліджень даної проблематики втілилися в теорії «порядку денного», згідно із якою визнається, що вплив засобів масової інформації не виходить за межі так званого мінімального ефекту, оскільки ЗМІ не переконують і не нав'юють, а всього лише створюють в свідомості індивіда образ реальності, щодо якого він самостійно орієнтується і ухвалює практичні рішення, причому їх можливості по конструюванню цього образу далеко не безмежні.

В цілому аналіз позитивістської традиції показує, що за допомогою встановлення порядку денного можна орієнтувати громадську думку в бажаному напрямі. Виходячи з теорії «agenda-setting» (порядку денного), головна дія засобів масової інформації пов'язана не з їх можливістю переконувати, а з їх здатністю привертати суспільну увагу і визначати критерії, що лежать в основі оцінки і ухвалення рішення.

По-третє, звертаючись до феноменологічного розуміння реальності людського буття, що є укорінена в життєвому повсякденності, як пануючої реальності, варто зазначити, що будь-які смислові зрізи, які навіть можуть набувати певних форм реальності, як то світ сновидінь, так і світ віртуальної реальності, принципово не можуть замінити собою домінуючий світ природної настанови людської повсякденності.

Хоча, на перший погляд, у межах соціальної феноменології, на основі аксіоми Гуссерля про те, що предикат реальності (на відміну від предиката екзистенціальності) не функціонує на дорефлексивному рівні, робиться висновок, що ступінь реальності об'єкту залежить не від його власних онтологічних характеристик, а від структури кінцевої області значень, в яку він включений. Останнє уможлиблює ствердження множинності соціальних кінцевих областей значень («життєвих світів»), їх принципової незвідимості один до одного, та відсутності будь-якої ієрархічності між ними.

Однак, все та ж феноменологія наділяє одну область особливим привілейованим статусом. Цим статусом володіє повсякденність з її специфічним когнітивним стилем гармонізації змісту, що забезпечує сумісність всіх його елементів і, отже, абсолютну реальність даної кінцевої області значень. Як зазначають А.Шюц і Т.Лукман, повсякденність «виступає як природна дійсність, і ми не готові змінити настанову, яка ґрунтується на ній, якщо особливе шокове переживання не зруйнує смислової структури повсякденності та не спровокує нас перенести акцент реальності на іншу смислову царину» [9, с.49].

Таким чином, решта кінцевих областей значень когнітивно співвідносяться з повсякденністю за принципом додатковості – в них тематизується те, що ніколи не тематизується в повсякденності і знімається ряд її онтологічних обмежень. Повсякденність може розглядатися як простір, що породжує усі інші кінцеві області значень, але це не означає, що вона в ієрархічному відношенні вище за усіх інших.

Когнітивний стиль повсякденності характеризується такими особливостями, як напруженість свідомості, значущі дії, що направлені на зовнішній світ, упевненість в існуванні інших людей, що розділяють інтерсуб'єктивний світ значень і дій, сприйняття себе одночасно як носія безлічі соціальних ролей і як вільно дієве Я, а також наявність так званого стандартного часу, «який виникає на перетині внутрішньої тривалості та світового часу як часова структура інтерсуб'єктивного світу» [9, с.50].

Ця специфіка повсякденності реалізується через природну настанову, особливе, базове, ніколи не тематизоване знання про світ, засноване на «взяті в дужок» («епохе») всіх сумнівів в існуванні зовнішнього світу і його об'єктів. В основі природної настанови лежить впевненість, що світ саме такий, яким він мені здається. Природна настанова включає ряд аксіом, найважливішими з яких є аксіома «і так далі» (інакше – аксіома «я зможу це знову») – упевненість в тому, що світ продовжує існувати і тоді, коли знаходиться за межами мого сприйняття, що забезпечує саму можливість значущої дії, принцип «всьому свій час» і так звана «усвідомлення нескінченності», які формують внутрішню послідовність потоку людського досвіду, а також «передданість тіла» і «тезу про взаємність перспектив», що лежить в основі інтерсуб'єктивної структури повсякденності. «У природній на-

станові я завжди перебуваю у світі, «дійсність» якого не викликає у мене питань і є samozрозумілою. Я народився в ньому, і я сприймаю як дане те, що він існував до мене. Він є неproblemатичним ґрунтом усіх данностей, так само як і неproblemатичними рамками, в яких переді мною виникають проблеми, які я мушу розв'язувати» [9, с.17].

Завдяки природній настанові відбувається накопичення повсякденного запасу знань. Якщо природна настанова постійно перебуває на горизонті свідомості і ніколи не тематизується, то повсякденний запас знань тематизується залежно від конкретної ситуації.

Взагалі соціальна феноменологія постулювала тезу про те, що повсякденний запас знань і накопичується («осідає»), і використовується в умовах фундаментальних ситуативних обмежень, які відносяться до сфери дії природної настанови (перш за все це «свідомість кінченості» і «напередданість мого тіла») і одночасно, – в умовах конкретних ситуативних обмежень, пов'язаних з наявними життєвими цілями людини, що знаходиться в цій ситуації: ситуація визначається лише в тій мірі, в якій це необхідно, щоб з нею впоратися.

Таким чином, будь-яка життєва ситуація обмежена одночасно на фундаментальному онтологічному рівні і на рівні прагматичних життєвих цілей, а будь-який повсякденний запас знань містить два прошарки – нетематизований прошарок аксіом природної настанови і тематизований прошарок емпірично накопиченого знання. Саме завдяки «двошаровому» підходу, в рамках соціального феноменологічного висувається положення про те, що соціальна реальність, будучи первинною для кожного окремого індивіда емпірично, на онтологічному рівні вторинна і конструюється членами суспільства. Або, як формулюють це П.Бергер і Т.Лукман, «не дивлячись на те, що соціальний світ відмічений об'єктивністю в людському сприйнятті, тим самим він не набуває онтологічного статусу, незалежного від людської діяльності, в процесі якої він і створюється» [10, с.103].

Як зазначають російські дослідники Дьякова та Трахтенберг [див.: 11], соціальна феноменологія виходить з того, що спеціалізовані форми знання спочатку склалися в контексті повсякденної діяльності, і лише унаслідок ускладнення структури розподілу знання в суспільстві відірвалися від цього контексту і були піддані систематизації, раціоналізації і рефлексії.

Проте розрив з контекстом ніколи не є остаточним, на думку Шюца та Лукмана, вкорінення навіть найповніші систематизованих областей знання в соціальній реальності припускає, що це знання тільки до певного ступеня відірване від безпосереднього контексту діяльності і необхідності застосування в конкретних ситуаціях.

З цього погляду можна говорити скоріш про те, що віртуальна реальність, стаючи все більш вагомим смисловим зрізом реальності повсякденності, певним чином переплітається з нею, стаючи її неодмінним атрибутом. Відповідно сам життєсвіт певним чином віртуалізується, оскільки певні форми віртуальної комунікації стають його неодмінною частиною, і в такий спосіб входять до поля неproblemатизованого знання. Проте теза про те, що віртуальна реальність може замішувати собою реальність базову, константну, виглядає з цієї позиції малоімовірною.

Однак це не означає, що виявлений постмодерністами характер відносин в сучасному західному суспільстві не відповідає дійсному стану справ. З огляду на це, варто скоріше говорити про віртуалізацію не стільки світу людини в онтологічному сенсі, скільки у культурно-аксіологічному. В цьому плані М.Кастель досить влучно охарактеризував стан сучасної людської цивілізації як культури «реальної віртуальності», в рамках якої реальність полягає у творенні віртуального, а остання досягається як така яка повністю занурена у світ віртуальних образів, які вже не стільки відображають зовнішню реальність, скільки самі стають нею [див. 12].

Висновки. Таким чином відбувається певне злиття віртуальності і реальності в єдине культурне поле. Тобто у такий трактові проблема конституювання віртуальної реальності знімається як така, оскільки остання розуміється як будь-яка форма символічної реальності, починаючи із мови як первинного інструменту символічного осягнення світу, та відповідно феномену культури як такого.

Іншими словами реальність людського світу є безумовно символічно опосередкованою, а тому в певному сенсі віртуальною. Тому сучасна ситуація скоріше вказує не на проблему віртуалізації буття чи конституювання віртуальної реальності, а на процеси творення суто віртуальних образів як джерела безпосереднього досвіду.

Список використаних джерел

1. Захряпін А.В. Виртуальное мировоззрение как феномен развития науки и общества. – Саранск: Тип. «Рузаевский печатник», 2008. – 94 с.

2. Носов Н. Виртуальная реальность / Н.А. Носов // Вопросы философии. – М., 1999. – №10. – С.152–164.

3. Юхвид А. Концепция виртуальной реальности – новый перспективный подход к авторизованному образованию // Вестник МЭГУ. Международный научно-теоретический журнал авторизованной педагогики. – 1999. – №11. – С.60–63.

4. Інформаційне суспільство у соціально-філософській ретроспективі та перспективі / В.В. Лях, В.С. Пазенок, Я.В. Любимов та ін. – К.: ТОВ «XXI століття: діалог культур», 2009. – 404 с.

5. Бодрийяр Ж. Символический обмен и смерть. – М.: Добросвет, 2000. – 387 с.

6. Жижек С. Добро пожаловать в пустыню реального. – М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. – 160 с.

7. Дебор Г.-Э. Общество спектакля. – М.: Логос: Журн. «Радек», 2000. – 183 с.

8. Ильин И.П. Постмодернизм от истоков до конца столетия: эволюция научного мифа. – М.: Интрада, 1998. – 256 с.

9. Шюц А. Структура життєсвіту. – К.: Український цент духовної культури, 2004. – 560 с.

10. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. – М.: Медиум, 1995. – 323 с.

11. Дьякова Е.Г. Массовая коммуникация и проблема конструирования реальности: анализ основных теоретических подходов. – Екатеринбург: УрО РАН, 1999. – 130 с.

12. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, и культура. – М.: ГУ-ВШЭ, 2000. – 608 с.

13. Делёз Ж. Кино. Кино – 1. Образ-движение. Кино 2. Образ время. – М.: Издательство Ad Marginem, 2004. – 623 с.

14. Маклюен М. Понимание медиа: внешние расширения человека. – Москва: Жуковский: «Канон-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.

15. Делёз Ж., Гваттари Ф. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с.

* * *

УДК 111.11

Олег Мірошников, д-р філософських наук, доцент, професор кафедри філософії та соціальних наук, Кримський гуманітарний університет, Україна, м. Ялта

Поняття Dasein у феноменології і в герменевтиці

Використовуючи поняття Dasein, автор робить спробу показати, що дане поняття застосовувалося до Хайдеггера (зокрема Гегелем і Гуссерлем), але в дещо іншому значенні. Розгляд ролі цього поняття у Хайдеггера дозволяє також зробити висновок щодо більш ранньої еволюції поглядів Хайдеггера в напрямку герменевтики.

Ключові слова: Dasein, буття, суще, присутність, турбота, герменевтика.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Олег Мірошников. Понятие Dasein в феноменологии и в герменевтике

Используя понятие Dasein, автор делает попытку показать, что данное понятие применялось до Хайдеггера (в частности Гегелем и Гуссерлем), но в несколько ином значении. Рассмотрение роли этого понятия у Хайдеггера позволяет также сделать вывод относительно более ранней эволюции взглядов Хайдеггера в направлении герменевтики.

Ключевые слова: Dasein, бытие, сущее, присутствие, забота, герменевтика.

Oleg Miroshnikov. Concept Dasein in phenomenology and in hermeneutics

Using the concept of Dasein, the author attempts to show that this concept was applied to Heidegger (particularly Hegel and Husserl), but in a slightly different meaning. Review of the role of this concept in Heidegger can also be concluded relatively early evolution of attitudes toward Heidegger hermeneutics.

Keywords: Dasein, being, existence, presence, care, hermeneutics.

М.Хайдеггер, вне всякого сомнения, может быть назван одним из наиболее значительных философов прошлого века. Его философские работы вызывают, и долго еще будут вызывать неослабевающий интерес.

В то же время, некоторые особенности работ данного мыслителя вызывают немалые трудности при чтении и осмыслении и, как следствие, споры и разногласия среди исследователей.

Список последних получается немалый. Вот только наиболее громкие имена: Ф.фон Херманн, Г.Гадамер, У.Ричардсон, Ж.Деррида, П.Рикер, П.Хэй, Ф.Федье, А.Патри, Ф.Бонди, П.Бурдьё, Ж.-П. Сартр, М.Бланшо, А.Глюксман, Р.Порти, Ш.Ширмахер, Х.Арендт.

Споры между ними возникают при осмыслении самых разных моментов хайдеггеровского наследия (100 томов!). Один из немаловажных моментов в этих спорах касается того, кем следует считать Хайдеггера после разрыва с Э.Гуссерлем, представителем какого философского направления? Если бы философские проблемы решались числом голосов, поданных в пользу той или иной версии ответа, спор был бы решен незамедлительно: слишком неравны силы сторон. Большинство считает, что Хайдеггер стал после разрыва со своим учителем экзистенциалистом. Пожалуй, только два человека (если ограничиться лишь наиболее громкими именами) защищают версию о том, что Хайдеггер уже в момент разрыва с Гуссерлем – и даже за несколько лет до этого разрыва – может считаться представителем философской герменевтики. Только два громких имени – Г.-Г. Гадамер и Ф. фон Херманн, но оба – люди близко и хорошо знавшие Хайдеггера.

Потому целью нашей статьи будет: рассмотреть, насколько основательны доводы той и другой стороны, используя при этом понятие Dasein.

Приоритет рационализма отличает философию Гуссерля от большинства современных ей, последующих и даже некоторых предшествующих философских концепций. Конец XIX – начало XX вв. – это время, когда появляются, набирают силу и развиваются в основном иррационалистические учения. Основными же предшественниками Гуссерля были Аристотель, Декарт, Кант – сплошь рационалисты.

Гуссерль – неокантианец, если называть неокантианством любое возвращение к Канту. Однако сам он так не считал, да и неокантианцы не признавали его своим. Он даже критиковал Канта: за его, как полагал Гуссерль, отступление от рационализма. Ведь Кант считает возможным познание фактов, что для Гуссерля сродни наивному восприятию мира.

Поскольку Гуссерль – рационалист, термин Dasein, который он употребляет достаточно часто, осмысливается им рационалистически. Но гораздо раньше это понятие можно встретить в работах еще одного представителя рационализма, влияние которого на Гуссерля, в общем, считается не столь значительным.

Речь идет о Г.Гегеле. В подтверждение сказанного можно привести его цитату (из «Феноменологии духа»), в которой употребляется термин Dasein в смысле: «наличное бытие». Познать вещь, говорит Гегель, это значит не просто определить ее. Это значит – проникнуть в ее сущность. А последнее возможно лишь посредством морального самосознания, для которого все сводится к воле и знанию. Все прочее для морального самосознания выступает как «несущественное бытие, т.е. не в-себе-сущее, лишь его пустая оболочка. Насколько моральное сознание в своем миропредставлении предоставляет наличному бытию (Dasein) свободу от самости, настолько же оно принимает его обратно в себя» [3, с.424]. Как можно заключить из контекста, по Гегелю наличное бытие, обозначаемое данным термином, свободно от сущности, хотя и не свободно (вполне) от морального сознания.

В этом, «гегелевском» смысле, Гуссерль употребляет термин Dasein уже не мог. Ведь для него воспринимаются не только вещи сами по себе, но и сущности вещей. Для познания сущностей Гуссерль вводит новую категорию «переживание», в какой-то мере парную по отношению к категории «ощущение» и, подобно ощущению, имеющую у Гуссерля объективную природу.

Гуссерль не раз применяет термин Dasein в смысле «существование» и даже рассматривает как своего рода «параллель» к нему термин «сосуществование» (Mitdasein) в работе «Картезианские медитации». Будучи, по терминологии Гуссерля, «исходно-первичной сферой», тело человека, указывая на «другое Я», не может «аппрезентировать его существование и сосуществование (Dasein und Mitdasein), без того чтобы это исходно-первичное тело не получало бы смысл тела, принадлежащего другому Я» [5, с.109].

В другой своей работе («Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология») Гуссерль употребляет термин Dasein, когда говорит о человеческом существовании вообще [4, с.20, 34], когда говорит об античном, а затем и о средневековом способе существования [4, с.22].

Итак, в понимании Гуссерля Dasein означает «существование» (даже в тех случаях, когда этот термин, в соответствии с «новыми веяниями» переводится как «вот-бытие»).

Экзистенциалисты (равно как и те, кто склонен самого Хайдеггера представлять экзистенциалистом на определенном этапе его философской эволюции) склонны «экзистенциальное» понимание Dasein приписывать не только Гуссерлю, но и Хайдеггеру. Такой подход подкупает внешней простотой. Действительно, «экзистенциальное» (нередко даже пишут «экзистенциалистское») понимание Dasein в «Бытии и времени» несколько сглаживает достаточно резкий и, на первый взгляд, ничем не подготовленный разрыв Хайдеггера с предшествующей

философской позицией (феноменология). Против него, однако, решительно выступают фон Херманн и Гадамер.

Оба они, каждый по своему, обосновывают утверждение относительно перехода Хайдеггера на позиции герменевтики. Для фон Херманна Хайдеггер совершает свой переход вполне самостоятельно. Гадамер же достаточно много внимания уделяет внешнему влиянию. Тем не менее, в основном, основном их позиции относительно того, что касается формирования философских взглядов Хайдеггера, сходятся. Это позволяет использовать данные обоих – они дополняют друг друга, хотя информация одного может противоречить информации другого в том, что касается второстепенных моментов.

Начало становления Хайдеггера как представителя философской герменевтики фон Херманн датирует 1919 г., связывая это событие с лекцией «Идея философии и проблема мировоззрения». В этой лекции философия определена как «до-теоретическая пранаука» и указывается на свойственный ей метод, заключающийся в том, чтобы «размыкать переживание окружающего мира в присущей ему структуре». Этот метод, хотя и назван феноменологическим, однако таковым не является, и сам Хайдеггер называет его также «герменевтической интуицией». А подобный язык, полагает фон Херманн, указывает на переход Хайдеггера на позиции герменевтики. С этой лекции начинается ведущий к «Бытию и времени» путь. Затем, в 1923 г. Хайдеггер определяет философию как «герменевтику фактичности», тем самым обращаясь к познанию фактов, которые были в пренебрежении у Гуссерля [12, с.167–168]. И к этому времени (за три года до «Бытия и времени») фон Херманн относит уже применение Хайдеггером термина Dasein в новом, герменевтическом смысле – как «вот-бытие».

«Герменевтико-феноменологический анализ истолкования как способа бытия относится к аналитике бытия – в как такового, исходящего от бытия – в-мире как основной конституции вот-бытия» [12, с.172]. Это бытие конституируется тремя способами экзистенции: расположением, пониманием и речью. «Вот» представляет собой разомкнутость бытия – в-мире, которое размыкается посредством расположенности и понимания, а речь при этом определяет размыкаемый смысл каждого из способов бытия. Способ бытия истолкования является разновидностью способа бытия понимания. Первичное понимание при этом модифицируется в истолковывающее понимание, т.е. «существование» в «вот-бытие».

«Экзистирующее понимание есть самопонимание в направленности на бытие в возможностях и из возможностей бытия – в-мире... Бытийный способ понимания осуществляется как самонабрасывание на соответствующую возможность бытия – в-мире, которая в таком экзистирующем набрасывании размыкается» [12, с.173]. Dasein не просто заброшен, но брошен в разомкнутость возможности.

Согласно Гадамеру, феноменологию, с которой Хайдеггер начинает свой путь, следует характеризовать не как школу, а как движение. В частности, феноменология подверглась критике многие современные ей философские школы и открыла возможности для нового, феноменологического объяснения ряда положений Канта. Так, Фихте, равно как и неокантианцы, не смогли объяснить кантовскую «вещь – в-себе» и лишь Гуссерлю удалось это сделать. Однако в действительности, полагает Гадамер, лишь герменевтика обладала потенциалом, дающим возможность подлинного осмысления Канта. Помимо феноменологии, существовало уже другое движение, которое обозначили Дильтей и Йорк – «интерпретация феноменов, порождаемых герменевтической подвижностью жизни». Приложение же герменевтики к исследованию феноменов – это уже заслуга Хайдеггера. Если у Гуссерля сущности априори определяются наукой и находят место в соответствующем бытийном регионе, то для Хайдеггера сущности служат порождением и продолжением нашего Я. Это привело Хайдеггера к отказу от феномена в целом, положив начало иному, новому пониманию Dasein – как «вот-бытия».

«Вот-бытие выделяет себя из всего сущего и тем самым обнаруживает свою герменевтическую структуру». В основе этой структуры – отнюдь не возвышение вот-бытия над всем естественным сущим. «Вот-бытие для себя самого – это не только открытый горизонт своих возможностей, в котором оно себя набрасывает, но и обнаруживаемый в себе характер непреодолимой фактичности. Вот-бытие может выбирать свое бытие» [2, с.67–68]. Единую концепцию человеческого бытия составляют брошенность и набросок.

Как видно, оба данных автора – и фон Херманн, и Гадамер – не желают ничего знать об «экзистенциализме» Хайдеггера. Единственное, на что оба они соглашаются – это использование понятия «экзистенция» при изложении взглядов этого мыслителя (иначе нельзя: ведь сам Хайдеггер использует это понятие в своих работах). Но они решительно против приравнивания понятия

«экзистенция» к понятию Dasein, рассматривая, на наш взгляд, с достаточным основанием, экзистенцию как сторону Dasein, его часть. Как было показано ранее, к существованию (экзистенции) приравнивал Dasein Гуссерль. Каково же мнение по этому вопросу самого Хайдеггера?

Создавая собственную форму идеологии – иррациональную, Хайдеггер, естественно, отказался от многого, что для Гуссерля являлось неотъемлемой частью его рациональной феноменологии. Для Гуссерля феномен постигается рационально, для Хайдеггера – нет. Для Гуссерля сущность определяется наукой, для Хайдеггера – нет. Сама сущность для Гуссерля объективна, для Хайдеггера – субъективна.

Но, пожалуй, важнее перечисленных расхождений другое. Хайдеггер полагал, что существенным упущением феноменологии Гуссерля было отсутствие детальной разработки феномена человеческого бытия [1, с. 867].

Сам Хайдеггер этому феномену уделяет много внимания. Человек, считал он, заброшен в окружающий мир. Но его присутствие в мире очеловечивает мир. Он присутствует в мире как такая сущность, которая обладает сознанием, осознает себя. Человеческое бытие может обнаружить себя, только выйдя за собственные пределы. Последовательное развитие этого принципа должно было привести Хайдеггера (и привело) к отказу от феномена в целом. Однако, отказавшись от феномена, он, даже в своем стремлении сохранить термин Dasein, взятый у Гуссерля, не мог оставить неизменным его понятийное содержание.

Интересно, что об изменении понятийного содержания Dasein у Хайдеггера косвенным образом свидетельствует и сам Гуссерль. В своих заметках на полях «Бытия и времени» он, в общем, несправедливо, бросает Хайдеггеру обвинение в «переносе» гуссерлевских понятий в собственную систему – под другими названиями. В частности Гуссерль пишет: «Его соответствует Dasein» [8, с. 29]. Ego – это понятие, встречающееся у Гуссерля. Но ведь, как ранее говорилось, у Гуссерля встречается и Dasein. То, что Гуссерль не захотел называть собственного термина в хайдеггеровской интерпретации, на наш взгляд, имеет лишь одно объяснение: у Хайдеггера этот термин несет иное содержание, и Гуссерль это, если открыто и не признавал, то внутренне осознавал.

Появление у Хайдеггера этого термина вполне логично, полагает И.Н. Зайцев. «Задавшись вопросом о бытии, нельзя не остановить своего внимания на весьма специфическом сущем – имя ему Dasein. Ведь если все остальное сущее просто есть, то он есть тем способом, что понимает свое бытие» [6, с. 48].

Все, однако, несколько сложнее. Ведь, как уже говорилось, термин этот применялся Гуссерлем в смысле «существование». Если согласиться с тем, что Dasein – это «сущее, понимающее свое бытие», то, скорее всего, подписаться под таким определением мог бы именно Гуссерль, но никак не Хайдеггер. Ведь уже в период иррациональной феноменологии, когда разногласия между ним и Гуссерлем никак не проявлялись, экзистенция выступает у него лишь как момент Dasein [7, с. 27].

Итак, Dasein для Хайдеггера означает совсем не то, что для Гуссерля и совсем не то, что для Гегеля. В частности, для Гуссерля Dasein связан с Mitdasein (первый соответствует Я, второй – Другому). Для Хайдеггера, по крайней мере, уже в «Бытии и времени» появляется разделение того, что не может быть отнесено к Я: это Другой (к которому можно обратиться, назвав его «ты») и другие (к которым не обращаются, но о которых может идти речь в диалоге с Другим). Хайдеггер при этом вспоминал В. фон Гумбольдта, указывавшего в свое время, что есть языки, выражающие «Я» через «здесь», «Ты» через «вот», «Он» через «там», «передающие таким образом личные местоимения через обстоятельства места. Комментируя Гумбольдта, Хайдеггер говорит: «Здесь», «там» и «вот» суть первично «черты исходной пространственности присутствия... В «здесь» поглощенное своим миром присутствие говорит не к себе, но мимо себя к «там» усмотренного подручного и все же имеет в виду себя в экзистенциальной пространственности» [10, с. 119–120].

Языкознание, к примерам из которого обращается немецкий мыслитель, дает ему основание для более глубокого понимания того, что находится за пределами Я. Язык определяется им как «дом бытия» и более ранние языковые формы могут быть употребляемы для обозначения наиболее общих форм бытия. Хайдеггер ведь отделяет бытие от существования. И возникает проблема преемственности терминов при обозначении разных понятий. У Гуссерля Dasein обозначает Я, существование; для «Ты» (равно как и для «они») он берет новый термин – Mitdasein. Но раз Хайдеггер обращается к лингвистике, он должен придерживаться сформировавшегося в ней подхода. Dasein у него – это, разумеется вот-бытие. Но также и одновременно это «Бытие Я» либо «бытие Ты». Для «Бытия они» немецкий мыслитель вводит еще один термин – тап.

У В.В. Библихина можно найти достаточно глубокое замечание: «Каждое слово Хайдеггера, взятое само по себе, звучит всей гаммой смыслов, которые присущи именно данному слову в естественном немецком языке» [7, с. 162]. Dasein у Хайдеггера многозначен. И потому, начиная с появления этого термина в работах великого немецкого мыслителя, возникают трудности у тех, кто пытался его перевести. Гегель, Гуссерль допускали лишь однозначное истолкование Dasein. Не так обстояло дело у Хайдеггера. Поэтому быть может правильнее задаваться не вопросом «Что есть Dasein?», а другим вопросом «Что не может считаться Dasein?». Ответ на это последний относительно легко может быть сформулирован на основе ряда мест в «Бытии и времени». Dasein не может быть отнесен к рассудочному началу, тому началу, которое сам Хайдеггер обозначает как тап, другие. Методом исключения мы получаем достаточно широкое поле приложения Dasein. Это – и Я, и Ты; и Я, и Другой (Другой, но не другие!). Иначе говоря, Dasein относится к разумному началу, тап – к рассудочному. Dasein – это осознающее себя бытие. Однако не мышление, а забота поддерживает его существование. Забота, изменяясь, изменяет и сам Dasein.

Соответственно, изменилась и область приложения Mitdasein, который обозначал у Гуссерля сосуществование, сопребывание. Хайдеггер же отмечает: «Мы употребляем термин сопребывание для обозначения того бытия, на которое внутримирно отпущены сущие другие. Это сопребывание других внутримирно разомкнуто для присутствия и тем самым также для сопребывающих лишь потому, что присутствие сущностно само по себе есть событие» [10, с. 120].

Относительно Гуссерля можно сказать, что его видение Dasein горизонтально: существование подразумевает, что рядом существует что-то или кто-то еще. Что же касается Хайдеггера, то его видение Dasein как бы обращено одновременно и в прошлое, и в будущее. Оно исторично «в высшем смысле», и потому аналогией ему может служить не горизонталь (как у Гуссерля), а вертикаль. Ведь для Хайдеггера историчность и временность не выходят за рамки индивидуально-субъективных переживаний человека. Он против крайностей: ведь история, как полагает он, не является ни взаимосвязью изменяющихся объектов, ни последовательностью переживаний субъектов. «Событие истории есть событие бытия-в-мире. Историчность присутствия есть по своему существу историчность мира» [10, с. 388].

Сопребывание для Хайдеггера не означает синхронного существования. Напомним, что Гуссерль говорит, например, об античном образе существования, о средневековом образе существования и т.п. Он не стремится переступить ту грань, которая отделяет, скажем, античный Dasein от средневекового. Хайдеггеру свойственно иное видение истории: в любом горизонтальном срезе истории он видит, наряду с настоящим, не только прошлое (оно прошло, однако его следы, следствия прошлых причин, сохраняются), но и будущее. И, что особенно важно, будущее способно влиять на современность, на настоящее. Это – «бывающее-присутствующее будущее». Попытки связать историю исключительно с прошлым Хайдеггер отвергает как вульгаризм. Историчность человека связана не с его прошлым, а с его будущим. Историзм – это судьба.

В том, что обычно принято называть историей, т.е., по Хайдеггеру, в «несобственной историчности» таится исходная «простертость судьбы». Непрерывно изменяясь, «присутствие актуализирует свое «сегодня». Ожидая ближайшей новинки, оно уже и забыло старое» [10, с. 391]. Люди слепы в отношении открывающихся перед ними возможностей. Прошлое же они пытаются осмыслить, пользуясь реалиями сегодня. Такова рисуемая Хайдеггером картина «несобственной историчности», т.е. того, что традиционно принято было считать историей. Напротив, «собственная историчность понимает историю как «возвращение» возможного и знает о том, что возможность возвращается лишь если экзистенция судьбоносно-мгновенно-очно открыта для нее в решившемся возобновлении» [10, с. 392].

Историчен не только человек, но мир в целом, а потому, конечно, исторична и сама природа, ландшафт и пр. Но история человека – первично историческое, история же мира – вторично историческое. Человек, субъект первичен. Мир всегда дан лишь вместе с человеком. Неявностью этой первичности определяется «заброшенность» человека в мире, его неуверенность.

Как уже отмечалось, по Хайдеггеру бытие присутствует исторично, или, что то же самое, «открыто в своей бывшести». Это позволяет ему сделать достаточно существенный вывод: «Все подаваемое исторической тематизацией как возможный предмет исследования должно иметь бытийный род сбывшегося присутствия». Об истории можно говорить всегда, когда есть присутствие Dasein. Причем если прошлое, уже присутствовавшее, тем не менее, еще не уходит, это не противоречит историчности [10, с. 393–394].

Хайдеггер отмечает связь историчности с индивидуальными переживаниями человека. Однако не мышлению, а бытию, считает он, принадлежит история. И если сознание человека не может ее установить, то это потому, что история относится к вещам. Когда событие сбывается, тогда и история проявляет себя уже через человеческое бытие.

Поворот Хайдеггера от Dasein к истории был, таким образом, вполне логичен. И его можно даже признать достаточно плодотворным. Но все же сам мыслитель не мог быть вполне удовлетворен полученными результатами. Вывести идею начала истории из Dasein – эта задача так и осталась нерешенной.

В последние годы жизни немецкий мыслитель обронил фразу, которая, на наш взгляд, достаточно убедительно свидетельствует о его приверженности герменевтике (а не экзистенциализму) уже на раннем этапе его философской эволюции: «Хайдеггер II возможен только благодаря Хайдеггеру I, а Хайдеггер I уже включал Хайдеггера II» [11, с.154].

Подводя итоги, следует, на наш взгляд, отметить следующее.

После написания работы «Бытие и время» Хайдеггера решительно порывает с феноменологией, однако еще не осознает себя представителем философской герменевтики.

Dasein Гегеля, Гуссерля и Хайдеггера – это как бы три разных Dasein: у первого – наличное бытие, у второго – существование (парой к этой категории выступает сосуществование), у третьего – вот-бытие.

Введение понятия Dasein было для Хайдеггера одним из первых шагов в направлении к философской герменевтике (но не к экзистенциализму).

Список использованных источников

1. Всемирная энциклопедия: Философия XX век / Ред. А.А. Грицанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, Современный литератор, 2002. – 976 с.
2. Гадамер Г.-Г. Пути Хайдеггера: исследования позднего творчества / Г.-Г. Гадамер. – Мн.: Прописи, 2007. – 239 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель. – СПб.: Наука, 2006. – 443 с.
4. Гуссерль Э. Картезианские медитации / Э.Гуссерль. – М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. – 141 с.
5. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология / Э.Гуссерль. – СПб.: Владимир Даль, 2004. – 399 с.
6. Зайцев И.Н. Уточнение «начала» философии / И.Н. Зайцев // Эммануэль Левинас: Путь к Другому. Сборник статей и переводов, посвященных 100-летию со дня рождения Э.Левинаса. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2006. – С.48–67.
7. Никоненко С.В. Современная западная философия / С.В. Никоненко. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2007. – 433 с.
8. Ставцев С.Н. Введение в философию Хайдеггера / С.Н. Ставцев. – СПб.: Лань, 2000. – 192 с.
9. Фалев Е.В. Герменевтика Мартина Хайдеггера / Е.В. Фалев. – СПб.: Алетейя, 2008. – 224 с.
10. Хайдеггер М. Бытие и время / М.Хайдеггер. – СПб.: Наука, 2006. – 451 с.
11. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге / М.Хайдеггер. – М.: Высшая школа, 1991. – 192 с.
12. Херманн Ф. фон. Понятие феноменологии у Хайдеггера и Гуссерля / Ф. фон Херманн. – Мн.: Прописи, 2000. – 192 с.

* * *

УДК 130.2

Михайло Островерх, старший викладач кафедри філософії, Харківський національний університет будівництва і архітектури, Україна, м. Харків

Практичність як провідна характеристика давньоримської ментальності

Досліджуються певні сторони давньоримської ментальності.

Аналізується особливий давньоримський практицизм, що мав місце практично у всіх сферах життя, і суттєво вплинув на формування і розвиток давньоримської цивілізації. Давньоримський практицизм став основою громадянської культури.

Ключові слова: самосвідомість, практицизм, громадянська культура, давньоримська цивілізація.

Михайло Островерх. Практичність як головна характеристика давньоримської ментальності

Исследуются определенные стороны древнеримской ментальности. Анализируется особенный древнеримский практицизм, который встречался практически во всех сферах жизни и существенно повлиял на формирование и развитие древнеримской цивилизации. Древнеримский практицизм стал основанием гражданской культуры.

Ключевые слова: самосознание, практицизм, гражданская культура, древнеримская цивилизация.

Michael Ostroverh. Pragmatism as a leading characteristic of Ancient Roman mentality

The scientific article is dedicated to research of some sides of ancient Roman mentality. The author analyzes the peculiar ancient Roman pragmatism which took place in all spheres of life practically and influenced the forming and developing of ancient Roman civilization essentially.

Keywords: self-consciousness, pragmatism, civic culture, ancient Roman civilization.

Предметом дослідження в цій науковій статті є практичність як провідна риса давньоримської ментальності.

Метою даного наукового дослідження є осмислення окремих сторін давньоримської ментальності, які найбільше вплинули на характер цієї цивілізації і стали важливою основою розбудови феномену громадянської культури.

Кожний народ, якщо тільки у цього народу не зовсім і не завжди змогло виродитись цілковито природне бажання вижити, змушений якомога швидше навчитись тим або ж іншим способом відрізнити себе від усіх інших народів світу. Винятків в цьому в дійсності ніколи не було, і про такі найбільш елементарні істини земного буття не завадило б пам'ятати і в наш час усім нашим співвітчизникам.

Тому не може бути абсолютно нічого дивного також і в тому, що такий доволі відомий в історії народ, яким були стародавні римляни, не міг бути та й ніколи не був якимсь надзвичайним винятком у своєму ставленні до інших народів як до чужинців.

Отже і стародавні римляни також схильні були завжди достатньо послідовно відрізнити себе від усіх представників інших відомих їм народів Стародавнього Світу, зокрема і від тих з стародавніх народів, котрі були їх сучасниками. І потрібно підкреслити, що стосувалось усе це дуже багатьох питань тогочасного суспільного та особистого життя.

Зокрема, потрібно звернути увагу і на те, що звичайні мешканці Стародавнього Риму завжди послідовно відрізняли себе в першу чергу також і від усіх стародавніх греків, котрі були їх сучасниками, або жили в більш давні часи. І саме так, наскільки відомо, було завжди. Адже не існує в наш час жодної інформації про хоч би один якийсь з випадків, коли б стародавні римляни погодилися хоч якоюсь мірою ототожнити себе зі стародавніми греками.

Все це, крім усього іншого, може вважатись переконливим свідченням того, наскільки неправильним і навіть просто абсурдним було б розглядати Стародавній Рим і його культурні здобутки в якості такого собі продовження Стародавньої Греції. Хоч саме це намагаються, не рахуючись з будь-якими загальновідомими історичними фактами, робити ще навіть і в наш час деякі з сучасних науковців, зокрема також і на теренах сучасної України [див., напр.: 12;17].

Однак, разом з тим, було б абсолютно неправильно також думати, що маючи очевидну схильність послідовно відрізнити себе у більшості питань від представників усіх інших народів світу, мешканці Стародавнього Риму обов'язково повинні були б вважати себе при цьому якимись надзвичайними, найкращими, або ж просто найбільш досконалими з тогочасних людей у всіх можливих відношеннях.

Для того, щоб настільки надмірно, а також настільки абсурдно себе не оцінювати, у мешканців Стародавнього Риму, потрібно визнати, здебільшого цілком вистачало звичайного здорового людського глузду, в наявності якого, якщо уважно і, головне, са-

мостійно вивчати історію Стародавнього світу, їм в переважній більшості випадків було б важко відмовити.

Більше того, наскільки відомо з історичних джерел, не підлягає ніякому сумніву, що стародавні римляни загалом ніколи не намагались якось принципово заперечувати проти визнання першості в якихось навіть дуже важливих питаннях не за собою, а за багатьма іншими відомими народами Стародавнього світу. Особливо охоче і особливо часто стародавні римляни не заперечували проти такого визнання першості в багатьох сферах життя за стародавніми греками.

Таке майже беззастережно визнання стародавніми римлянами першості за сучасними їм стародавніми греками можна пояснити насамперед тим, що тогочасні мешканці Стародавнього Риму у переважній більшості випадків просто не знали і навіть не здогадувались про те, що стародавні греки в свою чергу багато чого у більш ранні часи змогли запозичити у різних народів Стародавнього Близького Сходу, у яких загалом був набагато більш давній розвиток цивілізації, ніж у стародавніх греків, а тим більше, ніж у стародавніх римлян.

Отже, загалом беззастережно погоджуючись у більшості випадків з такою достатньо очевидною та достатньо відомою на той час річчю, що деякі інші з народів Стародавнього Світу, в першу чергу ті ж таки стародавні греки, дійсно змогли випередити їх не тільки в багатьох теоретичних питаннях, а навіть в переважній більшості теоретичних питань, стародавні римляни були, однак, цілком переконані в тому, що саме вони, тобто римляни, поза всяким сумнівом завжди можуть і завжди повинні повною мірою переважати представників усіх інших тогочасних народів в будь-яких сферах практичної діяльності.

В межах цієї статті взагалі не варто розглядати, наскільки правильним могло б бути таке переконавання мешканців Стародавнього Риму. Адже це не так уже й важливо для розглядуваної тут теми.

Таке переконавання, яке було протягом багатьох століть властивим для самосвідомості переважної більшості стародавніх римських громадян, знайшло своє відповідне відображення і в міркуваннях багатьох відомих давньоримських авторів, хоч потрібно визнати, що воно і повинно було виявляти себе при цьому в них децю в різному вигляді.

Потрібно визнати, що така давньоримська практичність як важлива риса національної ментальності дійсно існувала і могла виявляти себе в доволі різних сферах життя суспільства протягом майже усієї історії існування давньоримської держави, чому давно існують дуже багато підтверджень.

Цю практичність мешканців Стародавнього Риму дослідники могли оцінювати по-різному. Так, на думку Ф.Полака, наприклад, тверезий і практичний Стародавній Рим не мав ні релігійних, ні світських ідеалістичних поглядів на майбутнє [20,р.85].

Г.Буасье говорив зокрема про Цицерона як про родоначальника нової, специфічно давньоримської філософії з її очевидною орієнтацією на практичність та особливий раціоналізм [3].

Практичність стародавніх римлян добре відома в їх ставленні до мистецтва. Стародавні римляни були тверезими, діловими і практичними людьми. В усьому вони цінували насамперед корисність і тільки потім красу [13,с.81]. Саме стародавні римляни створили закони, на яких і сьогодні ґрунтується юридична наука, вони винайшли новий міцний будівельний матеріал – бетон (суміш піску з вапняним розчином). Використання бетону дозволило споруджувати грандіозні споруди і триумфальні арки, акведуки і бруковані каменем дороги, котрі поєднали Рим з його самими віддаленими провінціями. «Стародавні римляни не бачили необхідності винаходити щось нове там, де можна було використувати досягнення інших народів задля слави Риму. Тому вони охоче запозичували, наприклад, у своїх сусідів етрусків і одяг – тоги, і будівельні технології, і мистецтво гадання, а у греків – їх міфологію» [9,с.20].

Офіційно давньоримська релігія носила відбиток формалізму та особливої практичності: від богів стародавні римляни чекали допомоги в конкретних справах і тому старанно виконували встановлені обряди і приносили потрібні жертви. В ставленні до богів у Стародавньому Римі переконливо діяв принцип «я даю, щоб ти дав». Стародавні римляни першочергово звертали свою увагу на зовнішню сторону релігії, на детальне виконання всіх обрядів, а не на духовне злиття з божеством. Давньоримська релігія не викликала священного трепету, а тим більше екстазу, котрі можуть оволодівати віруючими.

Такими особливостями давньоримської релігії інколи навіть пояснюють проникнення до Стародавнього Риму різних іноземних релігійних культів, особливо давньосхідного походження, які досить часто відзначались містичним і оргіастичним характером [11,с.176].

Однак своїх найбільших та найвідоміших вершин давньоримська культура, як нині широко відомо в наш час, змогла досягти в першу чергу в правничій сфері. І в цьому також немає нічого

дивного. Адже власне, і вся давньоримська правнича сфера сама по собі також може розглядатись як один з виявів особливої практичної ментальності стародавніх римлян.

Говорячи про це, варто підкреслити, що стародавні римляни також змогли цілком усвідомлювати свої успіхи у правничій сфері. Особливо це стає очевидним, якщо говорити про давньоримську поезію, яка в багатьох випадках найближшою мірою могла відображати самосвідомість мешканців Стародавнього Риму.

Зокрема, все це знайшло відображення у відомих рядках «Енеїди» Вергілія: «Інші майстерніш за тебе литимуть статуй з міді, // З мармуру теж, я гадаю, різьбитимуть лиця живі, // Краше в судах промовлятимуть, краше далеко від тебе // Вискреслять сферу небесну і зір кругове обертання, // – Ти ж пам'ятай, громадянине римський, ти владно вестимеш народи. // – Будуть мистецтва твої встановляти умови для миру, // Милувать, хто підкоривсь, і мечем підкорять гордовитих» [5,VI,850].

Усі ці слова з твору Вергілія так само, як і багато іншого в його творах, переконливо свідчать про те, що його «Енеїда» не була такою собі просто похвалою фактично монархічному державному правлінню відомого сучасника Вергілія Октавіана Августа, як це досьогодні стверджують окремі з літературознавців, а може вважатись в першу чергу дуже патріотичним, а також глибоко національним твором тогочасної давньоримської літератури.

Отже у цьому творі Вергілія [див.: 5] можна побачити, що давньогрецькому мистецтву та давньогрецькій науці, як їх тоді сприймали мешканці Стародавнього Риму, були принципово протиставлені такого роду вміння, як військове, політичне та юридичне, які, як досить очевидно з його твору, сам Вергілій схильний був принципово вважати суто давньоримськими чеснотами.

І дійсно, сучасні дослідники часто відмічають, що в сфері античного теоретичного мислення неможливо було знайти жодного видатного представника римського етносу. Стародавні римляни були, звісно, досить обдарованим народом, але їх обдарованість була просичена духом практицизму, який був чужим давньогрецькому генію [див.: 4,8;14].

Зрозуміло, що як військове вміння, так і політичне, а також і юридичне вміння завжди цілком належать до вмінь саме практичних. А оскільки стародавні римляни вважали себе людьми винятково практичними, про що вже було сказано вище, вони і схильні були приписувати в першу чергу собі великі успіхи і в військовому, і в політичному, і в юридичному вміннях.

Висновки. Давньоримська релігія носила відбиток формалізму та особливої практичності: від богів стародавні римляни чекали допомоги в конкретних справах і тому старанно виконували встановлені обряди і приносили потрібні жертви. Своїх найбільших вершин давньоримська культура змогла досягти в першу чергу в правничій сфері. І в цьому також немає нічого дивного – вся давньоримська правнича сфера сама по собі також може розглядатись як один з виявів особливої практичної ментальності стародавніх римлян. Стародавні римляни були тверезими, діловими і практичними людьми. В усьому вони цінували першочергово корисність і тільки потім красу. Саме ця римська практичність стала однією з найважливіших основ феномену громадянської культури.

Список використаних джерел

1. Аппиан. Римская история. Первые книги: пер. с греч. класс. (Античная библиотека) / Аппиан; Пер., вступ. ст., ком. Александр Иосифович Немировский. – Санкт-Петербург: Алетей, 2004. – 288 с.
2. Боннар А. Греческая цивилизация: в 3-х тт. – Т.1. От Илиады до Парфенона; пер.с франц. / Андре Боннар. – Москва: Искусство, 1992. – 269 с.
3. Буасье Г. Цицерон и его друзья. – Москва: Б.и., 1914. – 94 с.
4. Велишский Ф. История цивилизации: Быт и нравы древних греков и римлян / Франтишек Велишский. – Москва: ЭКСМО–Пресс, 2000. – 702 с.
5. Вергілій. Енеїда / П.Вергілій Марон; переклад з лат. М.Білика. – Київ: Дніпро, 1972. – 356 с.
6. Виппер Р.Ю. Очерки истории Римской империи / Роберт Юрьевич Виппер. – Москва: Б.И., 1923. – 184 с.
7. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян (Античная библиотека. Исследования) / Поль Гиро. – СПб.: Алетей, 1995. – 592 с.
8. Грималь П. Цивилизация Древнего Рима: пер. с фр. (Великие цивилизации) / Пьер Грималь; Пер. Ирина Яковлевна Эльфонд. – Екатеринбург: У–Фактория; Москва: АСТ, 2008. – 510 с.
9. Ильина Т.В. История искусств. Западноевропейское искусство: 3-е изд., перераб. и доп. / Ильина Татьяна Васильевна. – Москва: Высш. шк., 2000. – 368 с.
10. История древнего мира. Расцвет древних обществ. Книга вторая. – Москва: Мысль, 1982. – 440 с.
11. История древнего Рима / Под ред. В.И. Кузищина, изд. 4, пер. и доп. – Москва: Высш. шк., 2000. – 326 с.

12. Культура Древнего Рима: в 2 т. / Редкол.: Ю.К. Колосовская, др.; Институт всеобщей истории АН СССР; Отв.ред. Елена Сергеевна Голубцова. – Москва: Наука, 1985. – Т.1. – 430 с.
13. Культура Древнего Рима: в 2 т. / В.М. Смирин, В.Н. Илюшечкин, Г.С. Кнабе, др.; Отв.ред. Елена Сергеевна Голубцова; Институт всеобщей истории АН СССР. – Москва: Наука, 1985. – Т.2. – 397 с.
14. Коул Ф. Древний Рим. Быт, религия, культура: пер. с англ. / Франк Коул. – Москва: Центрполиграф, 2006. – 255 с.
15. Мишулин А.В. Римская культура конца республики и начала империи: Стенограмма лекции / А.В. Мишулин. – Москва: МГУ, 1940. – 20 с.
16. Ростовцев М.И. Общество и хозяйство в Римской империи: В 2 т. / Михаил Иванович Ростовцев; Под общ. рук. И.П. Стреблова; Отв. ред. А.Я. Тыжов – Санкт–Петербург: Наука, 2000. – Т.1: пер. с нем. – 400 с.
17. Сергеев И.П. Социально–политический развитие Римской империи в III столетии н.э.: Дис ... д–ра ист. наук: 07.00.02. / Иван Павлович Сергеев. – Харьков: Харківський національний ун–т ім. В.Н. Каразіна, 2003. – 380 с.
18. Сестон, В. Римское гражданство: Стенограмма лекции / В.Сестон. – Москва: МГУ, 1970. – 13 с.
19. Трухина Н.Н. Политика и политики «золотого века» Римской республики (II в. до н.э.) / Наталья Николаевна Трухина. – Москва: МГУ, 1986. – 183 с.
20. Polak F.L. The image of the future / F.L. Polak. – V.1. – Leiden, 1961

* * *

УДК 291.3

Валентина Патерикіна, канд. філософських наук, доцент, Донбаський державний технічний університет, Україна, м. Алчевськ

Міф – первісна спроба сакралізації Всесвіту

Серед безлічі визначень сакрального слід виділити його здатність бути приборкувачем хаосу, первісною спробою розподілу світу за ієрархією, намаганням систематизувати й упорядкувати буття. Протягом розвитку культурологічного простору людства здійснювались постійні намагання виокремити ті точки відліку, з яких починається все існуюче. Отже, через міф відбувається первісна спроба сакралізації Всесвіту.

Ключові слова: сакральне, профанне, хаос, Всесвіт, культурний герой, логос.

Валентина Патерикіна. Миф – первичная попытка сакрализации Вселенной

Среди множества определений сакрального следует выделить его способность быть укротителем хаоса, первоначальной попыткой деления мира по иерархии, попыткой систематизировать и упорядочить бытие. В течение развития культурологического пространства человечества осуществлялись постоянные попытки выделить те точки отсчета, с которых начинается все существующее. Через миф происходит первоначальная попытка сакрализации Вселенной.

Ключевые слова: сакральное, профанное, хаос, Вселенная, культурный герой, логос.

Valentina Paterukina. The myth is a primary attempt to sacralize the Universe

It is necessary to distinguish its ability to be the tamer of chaos from a set of definitions of the sacral, initial attempt of division of the world on hierarchy, attempt to systematize and order life. During the development of the cultural space of mankind constant attempts were made to highlight those points of reference from which all things were carried out. Through the myth there is an initial attempt of a sacralization of the Universe.

Keywords: sacred, profane, chaos, the universe, the cultural hero, logos.

Для людини є природним знаходитись у передбачуваному світі й вона прагне до структурованості у природі, соціумі, мисленні. Таку упорядкованість надає людині сакральне як знання істинної реальності. Поеднання міфу із сакральним доводить, що первісною спробою подолання хаосу є саме міфічне сприйняття Всесвіту.

Міф як явище культури досліджувався наступними вченими Е.Б. Тайлором, О.Ф. Лосевим, які визнавали міф не безпричинною вигадкою, побудованою лише на уяві, а просліджували в ньому відхід від випадковості.

Сакральне є сама широчинь буття, тому вивченням цієї метакатегорії займаються культурологи, філософи, соціологи. Мірча Еліаде визначає сакральне як реальне в його досконалості, Рудольф Отто – як комплекс нумінозних почуттів, які володіють статусом абсолютності в її граничному ірраціональному аспекті. Еміль Дюркгейм виокремлював сакральне в якості знака поведінки, наділеного власною природою. Глибоким і важливим, що зачіпає в чомусь людину, сприймав сакральне Роже Каюа. Як область моральних сталих істин, що пройшли огранку Логосом, пояснює сакральне В.К. Суханцева. Демаркацією буття людини, її не одноманітністю й притаманною їй значущістю презентує сакральне В.А. Конєв.

Вагомий внесок у дослідження сакрального залишає, однак, безліч векторів, які потребують подальших розробок. Зокрема, недостатньо висвітлено залишається спорідненість міфу й сакрального, які є приборкувачами хаосу. Саме міф, на нашу думку, є первісною спробою систематизації буття, пояснення виходу з безладу та утворення речей.

Показати, що сам міф є виходом за дійсність та розгортається в певній структурі. Зробити висновок про те, що оскільки структура свідчить про подолання хаосу, то й міф організовує простір. Крім того, він підпорядковує собі відмінності соціуму. Дослідити міф як об'єкт класи фікації, щоб сам структурується під певними рубриками. Визначити спільні риси міфу й сакрального, які поєднуються намаганням подолання хаосу та структуралізації Всесвіту.

Вже на рівні міфологічної свідомості виникає уявлення про всезагальну дозволеність та відсутність заборон, що можна визначити грецьким словом «хаос». А поклали край безладу та хаосу культурні герої, які зробили світ упорядкованим, внесли в нього міру й регулярність, тобто «правильний» порядок світоустрою та правильний хід подій в ньому. Раз та назавжди вони визначили всі відносини в світі – живих істот і речей, людей та богів [1, с.90].

Першопочатково слово «хаос» означало позіхання, розкритий простір, порожнеча. У міфопоетичному уявленні хаос уявляється як величний трагічний образ космічної першоєдності, де розпечене все буття, з якого воно з'являється і в якому гине; тому хаос є універсальний принцип суцільного й безперервного, безкінечного й безмежного становлення. Він також є граничним згущенням будь-якої матерії. Він – континуум, позбавлений жодних розривів, жодних порожніх проміжків й навіть взагалі жодних відмінностей. Й тому він – принцип й джерело будь-якого становлення, вічно творяче живе лоно для всіх життєвих оформлень.

Античний хаос все оформлює, але сам безформний. До цих характеристик додається безкінечність у часі й просторі, роз'єднаність аж до порожнечі або, навпаки, змішаність всіх елементів, аморфний стан матерії, яка включає не тільки предметність, але й існування стихій та головних параметрів світу в розрізнені стані, невпорядкованість й, отже, максимум ентропійних тенденцій, тобто абсолютна виключеність хаосу зі сфери передбачуваного (суцільна випадковість, що виключає категорію причинності), інакше говорячи, крайня віддаленість від сфери «культурного», людського від логосу, розуму, слова і як наслідок – жадливість, похмурість. Але можливо, найважливіша риса хаосу – це його роль лона, в якому народжується світ, утримання в ньому якоїсь енергії, що призводить до породження [1, с.581].

Едуард Бернет Тайлор дійшов висновку, що утворення міфів відбувалось за допомогою перебілення та спотворювання фактів, отвердження метафори внаслідок хибно зрозумілої реалізації слів, перетворення умозорових теорій та ще менш суттєвих вигадок у припущенні історичної події, перехід міфу в чудесну легенду, наповнення топографічних та людських імен фантастичним змістом, застосування міфічної події у вигляді морального приклада, безперервної кристалізації казки в історію. Дослідження складних дій дозволило Е.Б. Тайлору виявити два принципи міфоловедення: перший полягає в тому, що легенда виявляє таку правильність розвитку, яку не можна пояснити безпричинною вигадкою й що виникнення її підпорядковано певним законам, згідно яким кожна відповідь має певний початок й достатню причину своєї появи. Тобто, міф сам є виходом за дійсність й розгортається в певній структурі. А структура свідчить про подолання хаосу, отже міф своєю появою організовує простір й дозволяє дивитись на себе, як на органічний продукт людства взагалі, продукт, в якому індивідуальні, національні і навіть расові відмінності являються підпорядкованими загальним для всього світу властивостям людського розуму.

Другий принцип торкається ставлення міфу до історії. Навіть вплетені в саму тканину міфу уривки істинно історичного оповідання так викривлені, що не тільки не сприяють тлумаченню історії, а й потребують роз'яснення з боку історії.

Тим не менш творці й оповідачі постіної легенди неусвідомлено зберегли масу ґрунтовних історичних свідчень. Вони вкладали в міфічні життєописання богів і героїв свій власний спадок думки й мови, вони знаходили в побудові своїх легенд хід власних думок, вони зберігали таким чином мистецтво й звичаї, філософію й релігію свого часу. Міф є історія його авторів, а не діючих в ньому персон. Він є спогадом про життя не надприродних героїв, а створивших його своїм поетичним уявленням народів [2, с.204].

Можна зробити ще один вихід (перший – це вихід міфу за дійсність), але тепер вже за сам міф з метою його класифікації. Бо оформлюючи світ, він сам структурується під наступними рубриками: міфи філософські або пояснювальні; міфи, що засновані на реальних, але не правильно сприйнятих, перебільшених або

викривлених описаннях; міфи, в яких події приписуються легендарним або історичним особистостям; міфи, що базуються на реалізації фантастичної метафори; міфи, що створені або використані для розповсюдження моральних, соціальних або політичних вчень [2, с. 178].

На перший погляд міфи невизначені й не підлягають правилам, однак їх вивчення знаходить перехід від однієї стадії до іншої, тобто певну послідовність, перед якою відступає довільність.

У дослідженнях О.Ф. Лосева простежується той же відхід від випадковості, коли він характеризує міф як найнеобхіднішу, трансцендентально-необхідну категорію думки й життя; в ньому нема нічого випадкового, непотрібного, вільного, вигаданого або фантастичного. Це – оригінальна та максимально конкретна реальність. Міф – не вигадка, а він містить в собі найсуворішу та найвизначнішу структуру і є логічною, тобто перш за все діалектичною, необхідною категорією свідомості та буття взагалі [3, с. 10]. Міф не є творінням або предметом чистої думки. Чиста, абстрактна думка менш за все бере участь у створенні міфу. Щоб створити міф, менш за все треба використовувати інтелектуальні зусилля. О.Ф. Лосев визначив відсутність ідеального буття в міфі, а він є «до тваринності тілесна дійсність» [3, с. 14]. Для античних філософів світ був по суті чимось виниклим з хаосу, чимось таким, що розвинулось, чимось таким, що настало, як зазначав Фрідріх Енгельс в «Діалектиці природи» [4].

Оскільки вираз буття завжди є синтезом двох планів, одного, найбільш зовнішнього, очевидного, й іншого – внутрішнього, як такого, що осмислює та має на увазі прихований зміст. Вираз є синтезом чогось внутрішнього через щось зовнішнє, отже, можна міф сприймати як тотожність внутрішнього з зовнішнім. Нас у контексті цього дослідження цікавить внутрішній зміст міфу, який є більш ідеальним та змістовним по відношенню до зовнішнього, як більш реального, образного. Але є алегорія, де навпаки «зовнішнє» переважає «внутрішнє», і «реальне» повніше й цікавіше ідеального.

Міфи і сакральний простір – це те, що об'єднує племена і нації, за висловом Роже Каюа, й водночас, щоб уникнути чаруючого й небезпечного впливу сакрального, людині потрібно спиратися на міфи. У міфах безпосередня відмінність і є те, що вона визнає, на відміну від алегорії, де образ завжди більш, ніж ідея [5].

На противагу схемі та алегорії в символі знаходиться рівновага між «внутрішнім» та «зовнішнім», «ідеальним» та «реальним». У символі все одне з чого починати, бо він є самостійна дійсність. Якщо в алегорії ідея «внутрішнього» ототожнюється зі змістом «зовнішнього», а в схемі зміст «внутрішнього» синтезується з ідеєю «зовнішнього», то в символі факт «внутрішнього» ототожнюється з самим фактом «зовнішнього», між «ідеєю» та «речію» тут присутня реальна тотожність. Хай не здивує такий відступ для аналізу схеми, алегорії та символу: він був потрібен для того, щоб відзначити міф як саме символ з його роздвоєністю на сховане та наявне (в контексті даного дослідження – сакральне та профанне).

Те, що ми називаємо звичайною течією речей, є також результатом певного нашого міфічного погляду, оскільки й тут речі не дані як абстрактні поняття, але ми бачимо певну їх підпорядкованість тим або іншим ідеям, хай не особливо яскравим й не дуже глибоким. Кожен колір, кожен звук, кожна смакова якість без сумніву має міфічні властивості. Залучення до священного дозволяє людині під час розриву мирського перебувати у святі і жити поруч з богами. При імітації богів людина живе у міфічному часі, виходячи з мирської течії й занурюючись в нерухомий Час – вічність. Через циклічність свят людина періодично повертається к тим самим ситуаціям й поновленню священного Часу. Вічне повертання до витоків священного дає уявлення людині про те, що власне існування захищено від небуття й смерті. Відсутність звичних подій та неможливість спілкування з богами десакралізує Час й сприймається як жах, бо є безкінечним колом.

Первісна подія, яка відбулась на початку часу й розповідана у міфі, стає істиною. У процесі розповідання міфу він десакралізується, з нього знімається таємниця, бо творіння міфу фіксує початок існування. Річ відбулась, вона здійснилась, вона проявилась – і міф підтвердив цю реальність. Мірча Еліаде акцентує, що йде мова про священну реальність, бо мирське не бере участь у Бутті. Боги, герої не проявляли свою діяльність у мирському, а творили в священному. І тільки через міф здійснюється вихід священного в мирське. Прорив священного в мирське є реальним утворенням світу. Як? Чому? У цих питаннях таємно існує відповідь на реальне існування речей, яка розкриває таємницю про входження священного в мирське.

Аналогічні думки висловлює Роже Каюа про значимість міфу у структуралізації Всесвіту, коли первісна доба була ідеальним місцем для метаморфоз і чуда. Нічого не було стабілізовано, жодних правил ще не було впроваджено, жодна форма ще не була зафіксована. Те, що надалі стало неможливим, тоді було здійснене.

но. Всесвіт був пластичним, плинним і невичерпним. Нарешті прашури надали світові вигляду, що відтоді не змінився, впровадили закони, що діють і досі. Вони створили людей, зробивши їх із землі або перетворивши на них змішаних істот, напівтварин, що існували до того. Водночас вони створили або сформували різні види тварин і рослин. Формуючи одного індивіда, вони видозмінювали подібно до нього його майбутніх нащадків і завжди використовували, без нового втручання, мутацію архетипу. Вони також зафіксували море, твердь землі, острови, гори. Вони розділили племена і для кожного з них установили свою цивілізацію, свої церемонії, свої обряди, свої звичаї, свої закони.

Але у зв'язку з тим, що вони утримували кожну річ, кожну з істот у заданих рамках, віднині – в природних рамках, вони позбавляли їх магічних властивостей, що давали їм змогу миттєво реалізувати свої бажання й без жодних обмежень одразу стати тим, ким їм подобалось бути. Справді, порядок не пристосовується до одночасного існування всіх можливостей, до відсутностей будь-яких правил: тоді світ пізнав нездоланні обмеження, що замкнули кожен вид у його власному бутті й не дозволяли виходити за його межі. Все стало нерухомим, й було встановлено заборони, щоб не порушувалися нова організація і нова законність.

Коли космос виходить з хаосу, доба безладдя закінчується і починається природна історія, встановлюється порядок нормальної причинності. На зміну нестриманій творчій активності приходить невисипущий нагляд за збереженням створеного всесвіту в доброму стані.

Міфічний час бачиться оповитим фундаментальною двозначністю: справді він постає у двох антитетичних аспектах – Хаосу і Золотого Віку. Відсутність бар'єру настільки ж приваблює, як і відштовхує браком порядку і стабільності. Іноді обидві антагоністичні іпостасі заплутано змішуються між собою, іноді прагнення духу до зв'язаності розрізняє їх, і тоді бачимо, як міфологія роз'єднує і протиставляє, змушує чергуватися Хаос і Золотий Вік. Вони постають як два боки однієї уявної реальності, реальності світу без правил, що від нього походить регульований світ, у якому сьогодні живуть люди. Він протиставляється цьому останньому, як світ міфів – світу історії, що почався з його закінченням. Він йому протиставляється ще і як світ сну, назву якого він охоче приймає, – світу неспання. Нарешті, він постає як час неробства, достатку, марнотратності, на повернення якого даремно сподівається людина, тоді як вона приречена на працю, бідність і ошадливість.

Міф – модель являє собою і взірєць для поведінки людини, і регулюючий фактор. Звідси той же висновок про структуруючу сутність міфу, а відтак подолання хаосу разом із сакральним.

Таку ж роль у структуруванні світу відіграє релігія, яка з власних позицій моделює та пояснює світ. У цьому сенсі доречно узагальнити, що сакральне підіймається над релігією і довести це можна на підставі християнського обґрунтування природи Творця, Його Сина. Християнство виступає прикладом спроби вгамувати світ, втім як і будь-яка релігійна система.

Незважаючи на поліваріантність підходів до вивчення міфу та сакрального, їх поєднує спроба угамування хаосу. Якщо із безлічі визначень сакрального виокремити його властивість прагнути до Космосу (в античному розумінні), то справедливим буде висновок про спорідненість підходів сакрального та міфологічного до прогнозованого Всесвіту. Отже, міф є первісною спробою сакралізації, тобто угамування хаосу та подолання космічного безладу.

Список використаних джерел

1. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х т. // Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Сов. Энциклопедия, 1992. – Т.2. – 719 с.
2. Тайлор Э.Б. Первобытная культура: Пер. с англ. / Э.Б. Тайлор. – М.: Политиздат, 1989. – 573 с.
3. Лосев А.Ф. Миф – число – сущность / Сост. А.А. Тахо-Годи; общ. ред. А.А. Тахо-Годи и И.И. Маханькова // А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 1994. – 919 с.
4. Енгельс Фридрих. Диалектика природы // Фридрих Енгельс. – К.: Політвидав, 1991. – 357 с.
5. Каюа Роже. Людина та сакральне: Пер. з фр. / Роже Каюа. – К.: Ваклер, 2003. – 256 с.

* * *

УДК 130.2[394]:17

Оксана Ременець, канд. філософських наук, доцент кафедри філософської антропології, Інститут філософської освіти та науки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Феномен структур повсякденності: аксіологічний аналіз

Феномен структур повсякденності представлений через призму аналізу базових цінностей культури, що складають його сутність.

Ключові слова: структури повсякденності, цінність, свобода, солідарність, гідність.

Оксана Ременець. Феномен структур повсякденності: аксіологічний аналіз

Феномен структур повсякденності представлений через призму аналізу базових цінностей культури, що складають його сутність.

Ключевые слова: структуры повседневности, ценность, свобода, солидарность, достоинство.

Oksana Remenets. The phenomenon of the structures of everyday life: axiological analysis

The phenomenon of the structures of everyday life presented through the prism of analysis of basic cultural values that constitute its essence.

Keywords: structure of everyday life, values, freedom, solidarity, dignity.

Розвиток процесів становлення особистості в Україні, з погляду цілісності людської життєдіяльності, виражено через гуманізацію суспільних відносин. Ця закономірність зумовлює актуалізацію однієї із класичних філософсько-антропологічних проблем «Людина – суспільство». Людський розвиток і сама гуманізація суспільних відносин є пошуком підвалин, нових меж та форм соціалізації індивіда, аби він реалізував себе як провідник і творець більш прогресивних форм співжиття. Втілення загальнолюдських цінностей у стосунках людей виступає проблемою цілісності їх життєдіяльності, що зводиться до збереження таких алгоритмів поведінки та реакцій, за яких поліпшується – за рахунок збільшення ступенів свободи – відповідальність, яка є не що інше як простір для соціальної взаємодії у сучасному світі. Людський розвиток і сама гуманізація суспільних відносин є пошуком підвалин, нових меж та форм соціалізації індивіда, аби він реалізував себе як провідник і творець структур повсякденності. Але щоб зрозуміти природу повсякденності, треба слідувати рекомендаціям «Діалектики міфу» А.Ф. Лосева [3] стати на позицію самого суб'єкта повсякденності, який навряд чи вважає себе істотою примітивною. Необхідні не статистично-соціологічні або універсально-психологічні моделі пояснення, але рефлексія і самоаналіз. Адже людина, так чи інакше, включена в простір повсякденності і, «опускаючи» конотації терміна «повсякденність», людина здійснює своєрідне перенесення провини і відповідальності – з себе на іншого.

Специфічного відтинку окресленому проблемному полю надає сьогоднішня ситуація у нашій країні. З одного боку, розклад старих соціальних і ідеологічних підвалин людської діяльності загострює потребу усунення власне етичних орієнтирів, що дозволяли б людям за умов нинішньої нестабільності знаходити надійну опору у житті, регулювати свої стосунки на гуманних та раціональних засадах. З другого – доводиться констатувати, що морально-ціннісна основа вітчизняної культури зазнала протягом ХХ століття таких втрат, до того ж сама ідея моралі та моральних цінностей була дискредитована такою мірою, що потреба у згаданих етичних орієнтирах тільки з великими труднощами знаходить для себе місце у суспільній свідомості. Тим більш нагальним і драматичним стає завдання обґрунтування подібних орієнтирів, осмислення способів їх критичної перевірки й утвердження. При цьому зрозуміло, що специфіка нашої вітчизняної ситуації вимагає від дослідників як оперативного засвоєння західного досвіду у цій галузі, що є невідмінною умовою виходу на сучасний рівень аналізу етичних проблем, так і якомога точнішого врахування особливостей вітчизняної моральної культури і її суперечливого розвитку, теоретичною відповіддю на запити якого мають, зрештою, стати подібні дослідження.

Про становище аксіологічної сфери сучасної особистості можна сказати так: попередня система цінностей зруйнована. Падіння одного морально-етичного ідеалу не призвело до становлення іншого, нового, який користувався б постійною довірою. У результаті суспільство перебуває у стані плюрального пошуку нових ціннісних пріоритетів. Внутрішній та зовнішній простір особистості у сучасній ситуації зазнає значущих змін. З одного боку, іде процес усвідомлення своєї індивідуальності, її значимості, здобуття нових ступенів духовної свободи, а з другого – спостерігається деградація, розпад особистості, яка проявляється у криміналізації свідомості. В ієрархії цінностей знижується статус духовності, яка акумулює вищі людські цінності,

нівелюється значимість для молодих людей цінностей саморозвитку, трудової, освітньої діяльності, згасає інтерес до духовно-естетичної сфери, відбувається маргіналізація та раціоналізація духовного світу. Ціннісна структура молоді характеризується різким зростанням у ній вагомості індивідуальних мотивацій. Ця тенденція має стійкий характер. Лише повернувши колесо суспільної машини у зворотний бік, ми зможемо уникнути катастрофи суспільної та особистісної. Тобто всі вищезгадані проблеми перестануть бути проблемами, а стануть механізмами до побудови і збереження базових цінностей особистості не тільки в Україні.

У цьому контексті тема повсякденності увійшла до сфери наукового інтересу і вже встигла набути рис традиційності. Почали з'являтися дослідження з проблем побутової культури, способу життя в різні епохи, аналіз яких може слугувати основою для формування цінностей культури. Дослідження повсякденного світу становить особливу і одну з найбільш цікавих тем сучасної гуманітаристики. Але в теоретичних розробках видатних вчених – філософів категорія «повсякденність» не досить чітко окреслена, наприклад: «Повсякденність людини – це і є її внутрішній життєвий світ, об'єктивовані зовні» [7, с.61]. Тому основною проблемою, що виникає при роботі з даною категорією, є її широта і обтічність. Кожен другий автор, який намагається дати визначення поняттю «повсякденність», використовує прикметники «синкретично», «універсальний» і т.п. Так, І.Т. Касавін і С.П. Щавелев (історик і соціолог) у дослідженні «Повсякденність і альтернативні світи» стверджують, що «сама синкретизм повсякденності і утворює її специфіку» [2, с.80]. Але є й інша проблема, яку можна безпосередньо пов'язати з труднощами тлумачення змісту даної категорії. Вона полягає в тому, що замість конкретних суджень щодо повсякденності можна зустріти, що вона має «специфічний», «своєрідний», «особливий» характер, але в чому саме полягає ця своєрідність, прямо не роз'яснюється.

Нарешті, третя і, можливо, найпоширеніша проблема у визначенні «повсякденності» складається з відомо негативних конотацій цього терміна, звідси, буденний світ заздалегідь розглядається як «ерозія», «приниження», навіть «тріхопадіння» істинної людської реальності. Починаючи ще з античності, ми зустрічаємо твердження що до заперечення можливості існування істинного знання в емпіричній реальності. Сьогодні виходить на перший план аналіз основних ознак повсякденності, зокрема таких як невизначеність, анонімність, біографічність, історичність, стабільність і які ми визнали першим науковим кліше стосовно даної теми. Дані характеристики повсякденності значимі в людському житті як чинники задоволення людських потреб та інтересів.

Як відомо, поняття «цінність» широко використовується у філософській та філософсько-антропологічній літературі для того, щоб показати соціальне, культурне значення певних явищ дійсності. У різних дисциплінах – філософії, соціології, політології та ін. – поняття «цінність» має різне значення.

Цінності функціонують як соціальні критерії вибору певних варіантів поведінки за конкретної ситуації, окреслюють контури ідеалу людського співжиття, роблять цей ідеал привабливим і таким чином зумовлюють рівень інтенсивності прагнень його реалізувати. Поведінка людини зумовлюється потребами та інтересами. Потреби можуть бути задоволені, а інтереси реалізовані в різні способи за допомогою різних об'єктів. Але вони мають різну вагу для індивідів і спільнот, для їхнього нормального функціонування та розвитку, тому зазвичай формується різне ставлення до них. Людська діяльність визначається і направляється двома принципово різними рядами факторів: матеріально-реальними, котрі причинно їх детермінують, та ідеальними, котрі, очевидно, саме в силу своєї ідеальності, можуть набути реального впливу тільки у тому випадку, якщо людина сама буде тягнутись до них, переживати їх в якості своєї насущної матеріальної чи духовної потреби, тобто сприймати їх як цінності. Саме існування цінностей і саме через культурні цінності людина задовольняє свої потреби і відрізняється від тварин.

Осмилення людиною себе як самовільної, самостійної істоти, яка має бажання, волю, сили і можливості для виконання, задоволення цих бажань, може бути зрозуміло з позиції ідеї розвитку як природного процесу. Однак в світлі вищезгаданого сам розвиток постає як результат усвідомленого і неусвідомленого вибору людини. Цей вибір здійснюється тоді, коли є мета, засоби, і як феномен людської сутності – морально-ціннісна її орієнтація. Формується нова, об'єктивна основа цих дій, пов'язана з обмеженням здатності людини сприймати і розуміти світ в більшому діапазоні вимірів і розвитком, збільшенням її здібностей (тобто її свободи) в плані використання своїх можливостей в обмежених кількості вимірів, яким вона володіє.

Аби подолати негативне сприйняття структур повсякденності в сучасній філософській науці слід виділити ціннісні орієнтації людини, сповідуючи які, дисциплінарні простори культури бу-

дуть спрямовані лише на вдосконалення особистості, а не навпаки. Це такі цінності культури як: свобода, справедливість, рівність, солідарність, гідність, толерантність, відповідальність.

Про свободу як феномен людської діяльності в рамках структур повсякденності можна говорити лише у тому випадку, якщо її визначення, детермінація цілком принципово відмінна від реально-причинної детермінації, якщо ціль є не реально діюча сила, а дещо ще не існуюче, але яке вільно вибирається і передбачається людиною, тобто цінність. Свобода як ціль, яка визначає спосіб і характер діяльності, вибрана, задана собі самим суб'єктом. Людина вільно творить тоді, коли привносить у світ дещо принципово нове, до цього часу не існуюче. Зрозуміло, цього може досягнути, використовуючи лише наявні засоби, фактично існуючі. Тим самим останні набувають характер інструментальних цінностей. А так як вони можуть бути цінними лише постілінь, поскільки слугують для досягнення цілі, ясно, що джерелом цінностей засобів слід вважати цінність досяжних з їх допомогою цілей. Цінності ж, як відомо, до їх реалізації можуть існувати тільки ідеально, інакше безглуздо б було прагнення до їх реалізації.

Гідність як соціальна цінність, моральна якість етносу, характеристика його суті зумовлюється, врешті-решт, таким об'єктивним чинником, як культура народу в найширшому розумінні цього слова. Як відбиття однієї з типових рис моральної свідомості, гідність є виразником культури народу, суспільства в цілому.

Водночас вона є критерієм політичної культури суспільства, оскільки відображає міру розвитку громадянської самосвідомості, відчуття належності до своєї держави, поєднання власної долі з її долею. Поняття «національна гідність» детермінується історичною культурою. Історична пам'ять, знання архетипів свого етносу, власної історії, життя предків – обов'язкова умова існування структури повсякденності, – які і надають людині якості свідомого громадянина, суспільно відповідальної особистості.

Гідність нації багато в чому визначається і рівнем соціальної культури суспільства, мірою збалансованості інтересів різних соціальних верств, спільнот, професійних та громадсько-суспільних об'єднань. Наочним показником національної гідності є те, якою мірою держава, суспільство в цілому цінують працю вченого, працівника культури, хлібороба, вчителя, лікаря, робітника, сумлінного службовця, трудової людини взагалі, тобто суб'єктів структур повсякденності.

Ідея справедливості важлива тому, що вона є по-сучасному, відповідно до нинішніх реалій, сформульованою ідеєю суспільного договору. Найбільш розгорнуто її аргументовано ідею справедливості нині розробив Дж.Ролз [6]. Виходячи з його концепції, визначальною при цьому є ідея спільного блага, заснованого на трьох основоположних принципах: політичній демократії, ринкової економіці та національній формі організації держави. Далі мова йде про те, щоб на основі усвідомленого прийняття людиною цих основоположних відбулося раціональне осмислення кожним ситуації, у якій він перебуває. Саме виходячи з цього, перебуваючи в невідомості щодо свого майбутнього, людина і випрацьовує систему своїх соціальних потреб. При цьому під справедливістю розуміється реалізація вимоги, згідно з якою люди мають поділяти долю одного. Тобто, щоб досягти суспільного блага, у людини вільного суспільства мають бути розвинуті почуття справедливості і раціональна властивість уявляти своє власне благо. У такому контексті нерівність є несправедливою, якщо вона не гарантує нормального існування менш активних, опускаючи їх на соціальне дно. Дана «проблема вічна, принципова і в певному сенсі метафізична» [5, с.265].

Структурно різними, але внутрішньо взаємопов'язаними є у західній цивілізації поняття солідарності і свободи. У цивілізованому суспільстві, де завдяки суспільному договору долається одвічна «боротьба всіх проти всіх», усталюється система складно структурованих відносин, у яких індивідуалізм урівноважується системою солідарності.

Солідарність складається в таких точках зустрічі між людьми, коли вони зацікавлені безпосередньо один одним, а не лише вигодами, які можуть бути від зустрічі. У таких моментах життя солідарність відіграє фундаментальну роль для суспільної єдності і взаємопідтримки. Окрім того, «ми сприймаємо солідарність як факт, який відіграє надзвичайно важливу роль у спільному житті всіх живих істот, відкриття якого було окреслено в новітній час як першорядне» [1, с.91]. Солідарність спрямована до майбутнього в тому сенсі, що вона виявляється спільним зусиллям задля збереження життя та продовження його в майбутньому. Через онтологічне спрямування до майбутнього солідарність дає значення сучасному життю і суспільству. Майбутнє виникає як віртуальне значення, відносно якого усвідомлюється минуле і, що важливо, висвітлюються, інтерпретуються нові, кращі альтернативи чи можливості самоздійснення. Проте без дійсної відповідальності за теперішнє і минуле не може бути солідарної впевненості і в

майбутньому – воно залишатиметься станом фантазії. Сенс історичної пам'яті складається як потреба відповідальності перед майбутнім: буде в ньому людина почуватися краще, вільніше, упевненіше, чи майбутнє залишатиметься гарантією збереження характеру попередньої влади та відповідної етики суспільних стосунків.

Скажімо, відомий іспанський філософ А.Кортіна, переконує: суть солідарності в тому, що вона не може бути інституалізована і, відповідно, не визначається контекстом стосунків «один з нас», а, навпаки, за походженням орієнтована на сприйняття «іншого свого» [8, с.19].

Солідарність як феномен не тотожна зі значенням того, що вкладаємо в такі слова і дії, як допомога, послуга і навіть добродійність. Про це говорив не так давно чеський філософ Ян Паточка. Солідарність він ідентифікував як феномен «зворушення» (спантеличення), що виникає під впливом усвідомлення факту насильства і порушення людських прав. Солідарність не є простою реакцією на здійснення насильства, а радше сподіванням і відкритістю людини до прийдешньої радості, в світлі якої те, що суперечить її можливості, відокремлюється свідомістю як насильство і знущання. Відтак солідарність набуває свого значення в історії лиш поступово, проте вона відіграє дедалі значнішу роль в «онтологічному уконституванні буття людини» [4, с.349] і виконує феноменологічну функцію соціальної надії на краще.

Вищезгадані цінності та подібне їх тлумачення дає можливість через призму взаємодії індивідів в структурах повсякденності розширити характеристики повсякденності в сенсі їх позитивної значимості.

Список використаних джерел

1. Данилів В.Ю. Солідарність і солідаризм / Данилів В.Ю. – К.: КМ Academia, 2000. – 391 с.
2. Касавін І.Т. Аналіз повсякденності / І.Т. Касавін, С.П. Щавелєв. – М.: Наука, 2004. – 437 с.
3. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения / А.Ф. Лосев. – М.: Мысль, 2001. – 558 с.
4. Паточка Я. Сретици есе про філософію історії / Я.Паточка; [пер. з чеш. Г.Сиваченко, І.Мельниченко]. – К.: Основи, 2001. – 374 с.
5. Попович М.В. Раціональність і виміри людського буття / М.В. Попович. – К.: Наукова думка, 1997. – 265 с.
6. Ролз Дж. Теория справедливости / Дж.Ролз. – Новосибирск: Изд.-во Новосибир. ун-та, 1995. – 350 с.
7. Шубіна М.П. Про поняття і природу повсякденності [Електронний ресурс] / М.П. Шубіна // Известия Уральского государственного университета. – 2006. – №42. – http://proceedings.usu.ru/?base=mag/0042%2804_01-2006%29&xsl=showArticle.xslt&id=a05&doc=.%2FContent.jsp
8. Cortina A. Etica aplicada y democracia radical / A.Cortina. – Madrid: Ed. Tecnos, 1995. – 119 p.

* * *

УДК 113/119;–021:634:316;1

Людмила Шкіль, канд. філософських наук, доцент кафедри філософської антропології, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Природа маргіальності: соціально-філософський контекст

Досліджується проблема маргіальності, яка є важливою соціально-філософською проблемою, розглядаються різновиди соціальних маргіальних елементів, аналізуються ставлення до них суспільства у різні історичні періоди.

Ключові слова: маргіальність, безумство, ненормальність, дисциплінарна влада, психіатрична влада.

Людмила Шкіль. Природа маргинальности: социально-философский контекст

Исследуется проблема маргинальности, которая является важной социально-философской проблемой, рассматриваются разновидности социальных маргинальных элементов, анализируются отношения к ним общества в разные исторические периоды.

Ключевые слова: маргинал, безумие, ненормальность, дисциплинарная власть, психиатрическая власть.

Ludmila Shkil. Nature of marginal: social and philosophical context

Investigate the problem of marginality, which is an important social and philosophical problem, social species are considered marginal elements, analyzed attitude of society to them in different historical periods.

Keywords: marginal, insanity, abnormality, disciplinary power, mental power.

Проблематика взаємовідносин суспільства з маргіальними елементами є актуальною як для соціальної філософії, так і для іншого спектру філософських наук загалом. Але, нажалі, ця про-

блема не знаходить остаточного вирішення, як і більшість інших філософських питань. Адже одне з основних завдань філософії – це вміти вчасно звернути увагу людства на актуальну проблему, для того щоб згодом її вирішити.

Якщо аналізувати нещодавні дослідження, то насамперед, потрібно назвати українську дослідницю сучасної французької філософії С.В. Куцепал, вона багато уваги приділила дослідженням ставлення суспільства до безумства, яке безумовно відноситься до маргінальних проблем. Також важливий внесок у дослідження концепту безумства зробили вітчизняні дослідники – О.Городиська, О.Йосипенко, В.Суковата, О.Творіна; серед російських – Н.Автономова, О.Власова, М.Грецький, І.Ільїн, Т.Клименкова, В.Лейбін, М.Ніколова, Л.Пеняєва, З.Сокулер, С.Табачнікова, С.Фокин. Серед здобутків зарубіжних дослідників слід виділити праці Ж.Дельоза, В.Келле, Д.Міллера, Ж.Рюс. Проте більшість дослідників серед маргінальних проблем виділяли саме проблему безумства, обходячи стороною інші проблеми маргінальності.

Мета даної розвідки полягає в тому, щоб ґрунтовно дослідити природу маргінальності та розглянути і проаналізувати різновиди маргінальних елементів.

Однією з проблем, яку можна віднести до маргінальних є проблема безумства. На думку сучасного французького філософа М.Фуко, саме зміна уявлень про природу безумства призвела до «народження клініки», до кардинальної реформи лікувальних закладів, коли хворі й божевільні були розділені й з'явилися власне психіатричні лікарні. Згідно з Фуко, «лікарня як цивілізація є штучним місцем, втілюючись в яке, хвороба ризикує втратити своє істинне обличчя» [9, с.43]. Психіатричні лікарні спочатку називалися «притулок», «сховище», а їх виникнення пов'язане з іменами Пінеля у Франції й Тюка в Англії.

Згодом безумство перестало вважатися феноменом, що зачіпає в своїх фантазіях і мареннях сукупно душу і тіло. «В новому світі лікарень, в цьому караючому світі моралі, безумство стало, головним чином, фактом людської душі, її провини та свободи; її віднині відносять до внутрішнього виміру, і тут вперше в історії західного світу безумство претендує на психологічний статус, структуру і значення» [8, с.259]. Але, на думку Фуко, «як психологізація є лише зовнішнім проявом більш потаємного та глибинного процесу – процесу, за допомогою якого безумство виявляється зануреним в систему моральних цінностей і репресій» [8, с.259–260]. Отже, виходить, що саме суспільство породжує такий маргінальний елемент як «безумство», та створює систему ізолювання, покарання та репресій, щодо тих, кого воно визнало «безумними».

На думку російського дослідника В.Ю. Бистрова «безумство ніде не виявляє себе як феномен, і тому було б резонно передбачити, що в людській історії воно з'являється без санкції досвіду. Поняття безумства не може, спиратися на емпіричний матеріал уявлень; воно з'являється в результаті якогось вольового акту, що встановлює межу між нормою і аномалією в духовному світі» [1, с.11].

М.Фуко вважає, що «саме визначення хвороби і безумства, а також класифікація безумних були проведені таким чином, щоб виключати з нашого суспільства певне число людей. І якщо наше суспільство визначило себе як безумне, воно виключило б самого себе» [7, с.138]. Тобто, на думку Фуко, безумство носить умовний характер, саме суспільство штучно створює маргінальні елементи.

Причина безумства прихована у психічному розладі, зумовленому труднощами пристосування індивіда до вимог зовнішнього середовища, труднощами соціалізації. Будь-яка конфліктна ситуація для індивіда, що має певну психічну патологію, викликає екзистенційну занепокоєність, перетворюється на суперечність, яку неможливо вирішити, породжує «внутрішній досвід амбівалентності, котру неможливо витримати», тотальну дезорганізацію афективного життя. Саме тому основу, коріння безумства М.Фуко вбачає у тому ставленні до «людини норми» та «людини безумця», що історично склалися у суспільстві. На його думку, «ізолювали не якихось «чужих», яких не розпізнали раніше просто тому, що до них звикли, – чужих створювали, спотворюючи давно знайомі обличчя, роблячи їх дивними до повної непізнаності» [5, с.96]. Отже, М.Фуко продовжує підтверджувати свою тезу про те, що саме суспільство саме створило безумців, зробило з них маргінальних елементів.

Окрім поняття безумства М.Фуко розглядає ще одну категорію маргінальних елементів – це «ненормальні». Цьому поняттю він присвятив лекційний курс «Ненормальні» (1975). Парадоксальний персонаж «ненормального», що остаточно сформувався у Франції та Європі до кінця XIX ст., не тотожний фігурі безумця, хоча і наслідую деякі його риси. Це, насамперед, соціальний феномен, що виникає в тій царині, де перетинаються наука і право, медицина і нові, народжені Просвітництвом каральні

механізми. Якщо безумець не приймається соціумом і не підпадає під дію законів, то цей новий «інший», потенційне джерело загрози і «криміногенний елемент» – тільки підлягає ізоляції, але й стає об'єктом активного корекційного впливу. Адже ненормальний – це, безумовно, злочинець: «Саме як монстр, тобто як протиприродне явище заявляє про себе спочатку злочинець–безумець» [6, с.139]. Однак цей злочинець існує в системі влади, яка не перетворює його у вигнанця, як прокаженого в Середньовіччі, не знищує в кривавій феєрії публічної кари, але включає в себе складну систему виправних практик. «Від сфери тіла, тілесної матеріальності, до якої теологія і практика середньовічного каяття просто–напросто зводила походження гріха, поступово виособлюється більш складна і в той же час більш розмита частина плоти, галузь виконання влади і в той же час галузь об'єктивації» [6, с.244]. Отже, описаний злочинець – продукт підлягання управлінню, адміністративного механізму, що сформувався в Європі в першій третині XIX століття. І таким чином, – це ще один маргінальний елемент, який не тотожний «безумному».

Походження «великого, невизначеного і різномірного сімейства «ненормальних», що охопило страхом Європу кінця XIX століття» [6, с.385], Фуко пов'язує з трьома центральними фігурами класичної епохи: це людина монстр, «непоправний» і мастурбатор. Тобто, тут ми маємо ще одні види маргінальних елементів. Вони входять у соціально–правове поле в різні історичні періоди, визначаючи, подібно до віх, розростання в ширину владних механізмів, що поступово проникають у всі сфери буття індивіда, котрі оточують його щільною сіткою уявлень про «норми», відхилення від якої неодмінно приводить в дію багаточисельні виправні інстанції – від судді та педагога до психіатра.

«Монстр» – це найдавніший елемент цієї групи: він увібрав в себе і напівлюдину–напівзвіря Середньовіччя, і різного роду людські «дивинки» (сіамські близнюки, гермафродити і т.д.). Однак монстр, на відміну від простого вирока, народжується в тому випадку, коли природна аномалія поєднується з порушенням законів суспільства або релігії, «там, де протиприродне беззаконня зачіпає, зневажає, вносить збій до цивільного, канонічного або релігійного права» [6, с.88].

Виродок же, згідно з Фуко, є носієм небезпеки: «Виродок – це той, хто незалежно від своїх вчинків не піддається покаранню. Виродок – це той, хто в будь-якому випадку невилковний» [6, с.378]. Мислитель показує, що наприкінці XVIII століття монстр з проблеми соматико–юридичної перетворюється на проблему кримінальну і навіть політичну. Він пов'язує це із загальною еволюцією каральної влади.

Друга фігура класичної епохи, до якої сходять «ненормальний» XIX століття, – «непоправний», який зустрічається також в «Історії безумства» (1961). Дійсно, це мешканець виправних закладів XVIII століття, що опинився в них через погану поведінку: розпусник, марнотратник, гомосексуаліст. Якщо монстр виникає на перетині політико–судової влади і природознавства, то основний простір, в якому вимальовувався «непоправний», – це рід, клан, сім'я, що просить у влади дозволу відштовхнутися від себе «погану вівцю».

Такий індивід піддається примусовій ізоляції і частково обмежується в правах, проте залишається поза дією власне закону: механізми, що породжують його, відносяться до сфери дисциплінарних практик, методів «нормалізації» поведінки, яка формується в XVII–XVIII століттях в армії, школах, майстернях і дещо пізніше проникає в сім'ю. Завдання цих механізмів – виправляти, виховувати «душу» індивіда, спонукати його до розкаяння, повертати до «добрих відчуттів», виховувати навички існування в колективі.

На відміну від монстра, непоправний пересічний, але по–своєму не менш парадоксальний: з одного боку, він характеризується саме фактом своєї «непоправності», з іншого – саме тому слугить головним об'єктом додатку різної корективної техніки.

Багатоманітність образів психічної хвороби описаної в «Історії безумства» (1961) доповнюється ще двома елементами. По–перше, одним з найбільш яскравих образів цієї роботи постає «дурень», типаж якого зберігається до формування «класичної» свідомості безумства. По–друге, не потрібно забувати, що, описуючи народження психіатричної клініки, Фуко говорить про наступний образ безумства, що йде вслід за «чужаком», – про безумця як «психічно хворого»; конституювання його образу і пов'язаного з тією лікарняною практикою, фундамент котрої він так яскраво описує. Крім того, у Фуко завжди є просто «безумство» (folie) в широкому сенсі цього слова – як предмет дослідження, що зберігається в незмінному вигляді у всіх роботах.

На переконання антипсихіатрів, безумство як маргінальний елемент існує в суспільстві і, за традицією, витісняється на «околицю» соціального буття. Супротив суспільству, неузгодженість з його ідеями і відмова від визнання об'єктивності його фантомної реальності найсуворішим чином називається клей-

муванням, стигматизацією і – в крайньому випадку – виключенням з групи. Безумець являє і є таким «бунтівним» елементом. ««Шизофренічний» досвід чужий «нормальний» більшості тому, що він не «забруднений» соціальною системою фантазії, він чистий. Шизофренік живе в екзистенційній реальності, постійно плутаючи дійсну (істину системи фантазії) та істину екзистенційну (істину від досвіду)», – пише психіатр Р.Д. Лейнг [2, с.178–179].

Позиція Фуко відрізняється від позиції більшості як психіатрів так і антипсихіатрів. Спільним є хіба що те, що і для Лейнга, і для Фуко безумство – це інструмент пізнання людини і соціальної реальності; залежно від того, як його розуміють, будується теорія. Для Лейнга безумство є вираженням кризи взаємного досвіду групи, «патологією» соціальних відносин, тому його так цікавлять особливості формування соціальної групи. Для Фуко ж безумець – це маргінальний елемент «великого» суспільства, що виходить за межі прийнятої в культурі системи мислення, і саме тому, завдяки дослідженню ставлення до безумства, стає можливим вивчення стійких ментальних моделей різних епох. «... Хвороба за природою маргінальна і має відношення до культури лише настільки, наскільки є поведінкою, яка в неї не включається» [8, с.243].

Російська дослідниця О.А. Власова вважає, що хоча основна мета дослідження безумства у Фуко і відрізняється від досліджень антипсихіатрів, все ж у їхніх висновках можна знайти схожі твердження. Вони єдині в тому, що психіатрія як наука сама конститує свій предмет: психічне захворювання виникає лише з народженням психіатрії, має місце лише в просторі психіатрії, але реально не існує. З цієї причини належність безумства до сфери психопатології, психіатрії зумовлена не самою сутністю і природою безумства, а тривалим розвитком культури і суспільства.

Українська дослідниця О.Л. Творіна, яка займається дослідженням саме таких понять, як «аномалія» та «норма», зазначає, що будь-які вчинки або соціальні дії мають велику чималу цінність або зовсім не мають її залежно від того, як далеко вони стоять від конкретної «досконалості». Багато з них вважаються «нормальними» або «аномальними» не тому, що вони мають «нормальний» або «аномальний» результат і не тому, що вони «нормально» або «аномально» виконуються, а тому, що збігаються або не збігаються з деякими ідеальними зразками, котрі безпосередньо співвідносяться з такими діями [4, с.121]. Насправді ж, в основі відчуження і стигматизації безумства лежать норми і уявлення соціальної групи, в яку включений безумець, і тому він «уявляє собою Іншого, відмінного від інших в їх зовнішній об'єктивності» [5, с.193]. Тому лиш те, що індивід кидає виклик загальноприйнятій об'єктивності, системі об'єктивної соціальної фантазії вже дозволяє суспільству визнати його безумним.

Безумець – як у Фуко, так і у антипсихіатрів – це екзистенційно інший. У Фуко, таким чином, має місце та ж подвійність розуміння безумства, що і в антипсихіатрії: з одного боку, безумство є похідним від суспільства, ним породжується, а з іншого – безумство являє собою особливий екзистенційний порядок буття. Але тут існує одна важлива відмінність. В антипсихіатрії відчуженому індивіду передую деякий екзистенційно цілісний і екзистенційно «чистий» апіорний суб'єкт. У Фуко ж суб'єкт, що формується в історичному і соціальному просторі, апіорно не існує. «Сучасна людина позначила безумця як відчужену, божевільну істину про себе саму, але постулат цей має сенс лише настільки, наскільки утворювався простір безумства» [5, с.96].

Отже, визначення і окреслення такого феномену як безумство, пов'язане не з психологією, а зі ставленням до нього культури. І в кожному епоху, кожну культуру ставлення до цього феномену різне. Фуко відзначає, що «захід лише зовсім недавно наділив безумство статусом психічного захворювання» [8, с.246].

В «Історії безумства» (1961) Фуко пише не лише про те, що на початку XIX століття відбувається історичний розрив в концептуалізації психічних захворювань і поведінки в психічних хворобах. Він висловлює набагато сильнішу тезу: до XIX століття безумства не було. Російська дослідниця З.Сокулер зазначає, що «перенесення подібної тези на медичне знання викликає деякий внутрішній супротив. Уявляється невірним, що медичне знання саме конститує свого пацієнта – хворого. Тому теза Фуко здається вражаючою за своєю очевидною неправдоподібністю. Здавалось би, абсолютно очевидно, що, незалежно від психіатричних або інших концептуалізацій, людина наділена свідомістю, а оскільки є така функція, як свідомість, то може бути і дисфункція – безумство» [3, с.6]. Але саме проти таких абсолютно очевидних для здорового глузду уявлень і виступає Фуко в своїй роботі. Він прагне показати, що психіатрія не просто стала по-новому вивчати психічні хвороби, але що вона їх створила.

Отже, як бачимо, багато уваги природі маргінальності приділялося у сучасній французькій філософії (зокрема у філософській концепції М.Фуко), також ця проблема піднімалася і

у психіатрів та антипсихіатрів (наприклад, Р.Д. Лейнг). Без перебільшення можна сказати, що дослідження безумства як маргінальної проблеми є наскрізним для всієї системи мислення й розвідок М.Фуко, оскільки саме ставленням до безумства він перевіряє сенс людського існування, рівень його цивілізованості, здатність його до самопізнання й, тим самим, до самосвідомості, до розуміння свого місця в культурі, до пануючих структур мови й, відповідно, влади. Іншими словами, ставлення людини до «безумця» поза і всередині себе служить для Фуко показником, мірою людської гуманності й рівнем її зрілості. Проте природа маргінальності ще мало досліджена і потребує подальших наукових розвідок, розгляду та аналізу інших філософських концепцій, що й планується зробити надалі в подальших дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Быстров В.Ю. Предисловие / Мишель Фуко Ненормальные: курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1974–1975 учебном году / Быстров В.Ю. – СПб.: Наука, 2004. – 432 с.
2. Лэйнг Р.Д. Феноменология переживания. Райская птичка. О важном / Лэйнг Р.Д.; [пер. с англ. Е.Н. Махнычевой]. – Львов, 2005. – 181 с.
3. Сокулер З. Структура субъективности, рисунки на песке и волны времени / Мишель Фуко История безумия в классическую эпоху. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 576 с. – (Книга света).
4. Творіна О.Л. Буття людини в мові / Буття людини (соціально-філософський аспект). Колективна монографія викладачів та аспірантів кафедри філософії, соціології та права. – Слов'янськ: ПП. «Канцлер», 2004. – 159 с.
5. Фуко М. История безумия в классическую эпоху / Мишель Фуко. – СПб.: Университетская книга, 1997. – 576 с.
6. Фуко М. Ненормальные: курс лекций, прочитанных в Колледж де Франс в 1974–1975 учебном году / Мишель Фуко. – СПб.: Наука, 2004. – 432 с.
7. Фуко М. О природе человека. Справедливость против власти (1974) / Фуко Мишель Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / [Пер. с франц. С.Ч. Офертаса, под общей ред. В.П. Визгина и Б.М. Скуратова]. – М.: Практика, 2002. – Ч.1. – 384 с. – (Серия «Новая наука политики»).
8. Фуко М. Психическая болезнь и личность / Мишель Фуко; [пер. с фр., предисл. и коммент. О.А. Власовой]. – СПб.: ИЦ «Гуманитарная академия», 2009. – 320 с.
9. Фуко М. Рождение клиники / Мишель Фуко. – М.: Смысл, 1998. – 310 с.

* * *

УДК 141.7:316.342.2-058.232.2/5

Олена Александрова, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, Київ

Середній клас як умова стабільності суспільства

Проаналізовано загальні моделі генезису середнього класу; поглиблено уявлення про особливості соціальної структури в умовах суспільства перехідного періоду; з'ясовано стан і перспективи формування середнього класу в сучасній Україні.

Ключові слова: вищий клас, середній клас, нижчий клас, суспільство перехідного періоду, громадянське суспільство.

Елена Александрова. Средний класс как условие стабильности общества

Проанализированы общие модели генезиса среднего класса; углублено представление об особенностях социальной структуры в условиях общества переходного периода; выяснено состояние и перспективы формирования среднего класса в современной Украине.

Ключевые слова: высший класс, средний класс, низший класс, общество переходного периода, гражданское общество.

Helena Aleksandrova. The middle class as a condition for the stability of society

Analyzed the general models of the genesis of the middle class; deepened understanding of the features of the social structure of a society in transition, found the state of and prospects for the formation of a middle class in modern Ukraine.

Keywords: the upper class, the middle class, the lower class, society of transitional period, civil society.

Глобалізація, генезис інформаційного й утворення глобально-го громадянського суспільства, транснаціонального капіталістичного класу породжує такі особливості для сучасної Європи процеси, як, по-перше, перехід згідно з Лісабонською конвенцією (2000 р.) європейської спільноти від технократичного суспільства і товарної економіки до знаннєвого суспільства і знаннєвої економіки, що вимагає європейської ідентичності, а по-друге – відбувається формування провідного прошарку в суспільному розвитку на

горизонті новоявлених носіїв інтелектуальної власності і рушіїв інтелектуального виробництва.

Ці та інші мегатенденції сучасного світового розвитку порушують проблему підвищення конкурентоздатності країн, які переживають соціальні трансформації, та/або загострення безлічі соціальних протиріч, проблем і перешкод. Такою перепорою для подальшого піднесення українського суспільства є, з одного боку, відсутність укоріненої й національно відповідальної правлячої еліти, перехід її частини з національних на глобалістські позиції, а з іншого – масове зuboжіння населення, що веде до непомірного розростання нижнього класу, який передусім обтяжений вирішенням щоденних вітальних потреб.

Між цими двома полюсами, за умов відсутності державної підтримки, і відбувається становлення досить специфічного українського середнього класу, що суперечливо поєднує в собі як носія традиційного товарного виробництва і власника матеріальних ресурсів, так і має потужні паростки інтелектуального походження.

Можна стверджувати, що завдання виходу із системної кризи, яку переживає зараз країна, не може мати готових рішень, безпосередньо взятих із власного минулого або закордонного досвіду, і транслюватися в майбутнє, оскільки соціальна система знаходиться в точці біфуркації.

Разом з тим, урахувавши генетико-історичний рівень розвитку українського суспільства, слід відзначити схильність українців до консенсусної взаємодії при вирішенні суспільних протиріч, що є підґрунтям для конструювання механізму становлення середнього класу на основі соціальної злагоди.

У свою чергу, залучення західного досвіду дозволяє визначити шляхи практичної реалізації цього механізму через взаємодію держави і громадянського суспільства й поступовим переходом до державно-громадянського управління соціальними процесами.

Усі ці обставини актуалізують проблему становлення середнього класу не лише як теоретичного конструкта, але й емпіричної реальності, адже без нього гарантувати стійкість і стабільність в українському суспільстві досить складно.

За останні два десятиліття проблематиці феномена середнього класу у вітчизняній і закордонній суспільній думці присвячено чимало робіт. Характерним для цих досліджень є обмеження їх суто соціологічними та/або економічними рамками, без застосування соціально-філософського аналізу дослідження середнього класу в суспільстві перехідного періоду, у тому числі й у сучасній Україні.

Серед найбільш опрацьованих аспектів проблематики феномена середнього класу в умовах соціальних змін можна виокремити такі:

- становлення нової соціальної структури в перехідних суспільствах і місце середнього класу в ній (Ю. Арутюнян, О. Балабанова, О. Галкін, Т. Заславська, А. Здравомислов, В. Култигін, В. Радаєв, Є. Садков, Є. Турунцев та ін.). У цьому ж контексті аналізується співвідношення середнього класу з андекласом (О. Балабанова), робітничим класом (В. Бєленький, В. Трушков), класом найманих робітників (З. Голенкова), класом уповноважених (О. Криштановська), класом працюючих (В. Нусратуллін), квазібюрократичним правлячим класом (О. Оболенський);

- процеси стратифікації й соціальні відносини в сучасному українському суспільстві (В. Бакіров, С. Бродська, В. Ворона, Є. Головаха, Н. Коваліско, О. Куденко, М. Макеєв, С. Оксамитна, А. Ручка, А. Хижняк, Ю. Яковенко та ін.);

- генезис середнього класу в умовах пострадянських трансформацій (О. Авраамова, О. Автономов, В. Анурін, Л. Бєляєва, М. Вєсйков, М. Ківінен, М. Горшков, С. Горюнова, Л. Григор'єв, Г. Дилигенський, Х. Доманський, Б. Кагарлицький, Т. Космарська, В. Лєпєхин, Т. Малєва, О. Михайленок, Т. Наумова, Л. Овчарова, В. Петухов, Л. Романенко, Н. Тихонова, Л. Хахуліна, М. Чешков, А. Шанкіна, О. Шкаратан та ін.);

- соціальні проблеми становлення середнього класу в Україні (В. Бурєга, Л. Бизов, В. Грицанюк, В. Козьма, І. Кіянка, В. Рябіка, Г. Світа, О. Симончук та ін.);

- економічні фактори соціально-класової стратифікації в сучасній Україні (В. Бобиль, Н. Борєцька, В. Васильченко, Н. Карпачова, Е. Лібанова, Н. Лисюк, Т. Лучко, Н. Навроцька, В. Паніотто, О. Попова, Л. Щєтніна та ін.);

- сучасні тенденції розвитку середнього класу в економічній сфері українського суспільства (О. Барановський, І. Бондар, Є. Бугаєнко, В. Бідак, А. Гальчинський, В. Геєць, М. Гуць, Т. Кір'ян, Н. Ковальова, В. Лич, В. Мандибура, Г. Мещанінова, Н. Сітнікова, О. Савченко, А. Саввов, О. Сологуб, М. Шаповал, Г. Ярошенко, О. Яременко та ін.).

Разом з цим, недостатньо проаналізованими залишаються питання щодо з'ясування моделей генезису середнього класу, розкриття особливостей соціальної структури і сутності середнього

класу в умовах суспільства перехідного періоду. Саме тому, аналіз стану і перспектив формування середнього класу в сучасній Україні можна визначити за мету цього дослідження.

Звертаючись до загальних моделей становлення і розвитку середнього класу, наголошуємо на такому.

Його генезис у західному суспільстві відбувається одночасно з виникненням і розвитком товарного виробництва, тому ми можемо говорити про існування середнього класу вже з античного періоду (хоча й нечисельного).

З розвитком міст, легітимацією торгівлі та появою буржуазії в епоху Нового часу з'являються досить чисельні верстви середнього класу. При капіталізмі він займає проміжне положення між двома основними класами – капіталістами й найманими робітниками, стримуючи всюдозволеність верхів і конфліктогенний потенціал низів, виконуючи таким чином, функцію соціального стабілізатора.

Походження сучасного середнього класу на Заході пов'язане зі становленням держави «загального добробуту», корені якої сягають середини XIX ст. Її розвиток триває після Першої світової війни, а розквіт припадає на роки «славного тридцятиріччя» (1945-1975 роки) після Другої світової війни. Генезис класичного середнього класу відбувався завдяки проведенню ефективної соціальної політики, спрямованої на підтримку й стимулювання перетворювального потенціалу середніх верств населення в західних країнах. Основною функцією класичного середнього класу є забезпечення економічної, соціальної та політичної стабільності в країні.

Ослаблення держави загального добробуту, неоліберальні реформи 1980-х років, процеси глобалізації тощо зумовили якісні зміни капіталізму, а, отже, зміни середнього класу. «Нові» верстви середнього класу усе більше починають спиратися насамперед на інтелектуальний, культурний і людський капітал. Це дає підстави стверджувати про кількісну та якісну зміну середнього класу в сучасному західному суспільстві, в якому відбувається перехід від індустріалізму й модерну до постіндустріалізму й постмодерну.

Глобалізація, модернізація, соціально-економічні та соціокультурні трансформації породжують непередбачуваність суспільних процесів, специфіки соціально-класової структури в постіндустріальному суспільстві та неадекватну поведінку людей в умовах нестабільності.

У вирішенні питання щодо соціально-класової структури в постіндустріальному суспільстві й місця середнього класу в ній окреслилось два підходи. Відповідно до першого, постіндустріальне суспільство розділяється на два великі класи: «клас інтелектуалів» і «андеклас», що замикаються в собі, а також прогнозується суттєве «розмивання» середнього класу й поповнення його суб'єктами цих двох класів. Згідно з другим підходом, у наш час людство знаходиться на початку процесу становлення постіндустріального суспільства, що зумовлює перевагу індустріальних технологій; залишається невирішеним питання: хто буде виконувати всю сукупність різних видів складної роботи, адже не елітний вищий, і не нижчий класи – останній не зможе користуватися в повному обсязі основним ресурсом – знаннями. Незважаючи на те, що проведені трансформації істотно похитнули основи існування класової структури суспільства індустріального типу, в тому числі й середнього класу, він продовжує зберігати свої позиції й у постіндустріальному суспільстві, принаймні, на початковому його етапі. У постіндустріальному суспільстві зростає роль нового середнього класу, оскільки однією з ключових його ознак саме в сучасному суспільстві стає доступ до високих технологій.

Середній клас, як фактор становлення громадянського суспільства в Україні, протягом усієї української історії не був гарантом стабільності, але саме він, будучи наділений конфліктогенним потенціалом, у більшості випадків сприяв прогресивним модернізаційним реформам у розвитку українського суспільства. Через свою нечисельність він не міг стати стабілізуючою силою. Отже, потенціалу середнього класу вистачало для того, щоб дати поштовх прогресивним зрушенням у суспільстві, а потім через власну слабкість у процесі суспільних змін він часто розчинявся в соціальному просторі України, приводячи до згортання, пробуксовування або викривлення розпочатих прогресивних реформ.

На нашу думку, розвиток громадянського суспільства й становлення середнього класу – практично єдиний процес, тому генезис середнього класу в суспільстві перехідного періоду можна розглядати і як мету його розвитку, і як важливий критерій ефективності проведених реформ.

В українському перехідному суспільстві спостерігається тенденція до дезінтеграції соціального простору. З'явилися соціальні групи, які суттєво вирізняються за рівнем матеріального благополуччя (3/4 населення – малозабезпечені й незаможні верстви).

За період пострадянської трансформації різко збільшилася кількість людей, що зазнали збитків від соціальних перетворень.

Під час трансформації в суспільство з ринковою економікою відбулися зміни критеріїв самооцінки й на перший план вноситься матеріальне багатство як основа поділу суспільства на класи.

В українському суспільстві виразно проявився соціальний розкол по лінії соціального відчуження й соціально-економічної експлуатації, що інституціоналізується у формах специфічних класових практик і є підставою формування класової системи перехідного суспільства.

Переконані, що можна говорити про вищу верству, якій властиві всі основні риси сформованої соціальної страти: норми й санкції, що підтримують її стійкість, культурні символи та взаємодії, практично завершений процес оформлення групової ідентичності й пов'язаний з останньою спосіб життя. Про середню верству нічого подібного стверджувати не можна, оскільки її становлення в суспільстві перехідного періоду характеризується деякою двоякістю. З одного боку, ринок визначає відповідне конкурентне поведіння, з іншого – у структурі світогляду представників середнього класу зберігаються традиційні цінності антиринкової спрямованості. Одним із наслідків такої соціальної структури є відчуження низькодоходних груп населення від суспільства, зростання недовіри до інших людей і суспільних інститутів, що негативно впливає на формування основ нового соціального порядку.

Загалом, проблема становлення середнього класу в перехідному суспільстві пов'язана з питанням про підсумки реформ: сформований/несформований середній клас можна розглядати як один з найважливіших механізмів ефективності/неефективності переходу країни до ринкової економіки.

Виділяються основи, джерела, шляхи поповнення й чинники формування середнього класу в сучасному українському суспільстві.

Засади формування середнього класу в перехідному суспільстві можна описати у вигляді тріади, яка складається з ресурсної, мотиваційної та ідеологічної передумов.

Джерелом розвитку середнього класу в перехідному суспільстві можуть бути адміністративний та адміністративно-ринковий клас, частина суб'єктів тіньової економіки, середній бізнес, інтелігенція, робітничий клас.

Поповнення середнього класу в українському перехідному суспільстві в умовах трансформаційної кризи може відбуватися декількома шляхами: 1) на базі підвищення доходів, нагромадження й легалізації активів; 2) для освічених і висококваліфікованих груп – можливість пристосуватися до нових ринкових умов з найменшими втратами; 3) еміграція; 4) виведення частини суб'єктів «тіньової» економіки, як потенційної бази середнього класу, з «тіні».

Фактори, що впливають на формування середнього класу, можна поділити на соціально-економічні, соціально-політичні й соціокультурні. Серед факторів, які сприяють формуванню середнього класу в перехідному суспільстві, особливого значення набуває економічна політика держави, яка повинна вирішити такі проблеми: 1) податкова реформа й легалізація малого бізнесу, прихована зарплата і витрати виробництва; 2) відставання споживчого ринку й ринку послуг від потреб і можливостей середнього класу; 3) характер і механізми соціальних і економічних трансфертів від середнього класу до протосередніх верств і бідних соціальних груп; 4) проблема заощаджень та інвестицій; 5) боротьба з бідністю в цілому.

В соціально-політичній площині необхідно виділити такі умови становлення середнього класу: 1) зростання в межах соціально-професійних груп і верств, які входять до середнього класу, частки економічно й соціально активних громадян; 2) формування групової ідентичності; 3) підвищення в суспільній думці статусу освіти, науки й культури, престижу творчої висококваліфікованої праці; 4) розвиток горизонтальних зв'язків, системи представництва інтересів; 5) посилення суспільного впливу через започаткування власних соціальних інститутів і мобілізацію на підтримку політичних сил, орієнтованих більше на ідею «загального блага», а не на реалізацію вузькогрупових і кланово-корпоративних інтересів.

У соціокультурній площині в першу чергу потрібно ліквідувати дефіцит культури всього суспільства, що, в свою чергу, призведе до усвідомлення населенням таких загальнолюдських цінностей, як діалог, компроміс, толерантність як підґрунтя подолання соціальних суперечностей і конфліктів і подальшого розвитку середнього класу в Україні.

Специфіка українського суспільства перехідного періоду зумовлює певні проблеми становлення середнього класу в ньому. Оскільки економічний розвиток у ньому в перехідний період здійснюється на основі реалізації переваг індустріального суспільства, а соціальне розшарування – виключно за матеріальними ознаками, то його становлення має відбуватися за класичними принципами, критеріями й ознаками.

У західних країнах експансія ринку відбувається вже після того, як інші галузі (політика, сім'я, наука, засоби масової інформації) набули достатньої автономії одна щодо іншої. В Україні розвиток ринкових відносин розпочався ще до відокремлення цих сфер, що стало, з одного боку, причиною соціальних суперечностей, а з іншого – сприяло подальшій тінізації та криміналізації українського суспільства.

Якщо на етапі первісного накопичення капіталу держава була нездатною впливати на процеси приватизації через порушення вертикалі владних управлінських зв'язків і горизонталі комунікацій, то на сьогодні неефективність роботи держави пояснюється реалізацією у вертикалі влади інтересів кланово-корпоративних структур.

Реалізація інтересів олігархічних структур приводить до формування так званої «елітної економіки» в Україні, коли основні засоби й ресурси держави спрямовуються на підтримку привілейованих підприємств. Олігархічні структури експлуатують суспільство, сприяють обмеженню чесної конкуренції серед господарюючих суб'єктів, а це зумовлює подальше поширення корупції, тінізації економіки, перекриття каналів висхідної соціальної мобільності, а отже, зменшує шанси на становлення численного середнього класу в перехідному суспільстві.

Нині в Україні більша частина працюючого населення, як і раніше, зайнята в старих великих підприємствах, багато з яких неконкурентоспроможні і їх динаміка значно нижча, ніж у підприємств «нової економіки». Такий розвиток економіки не тільки блокує вертикальну соціальну мобільність, але й гальмує давно актуальні перетворення створених радянською модернізацією міських верств у повноцінний середній клас.

Теперішній український соціум диференційований, а його структура визначається взаємодією двох тенденцій – до поглиблення нерівності й, одночасно, до соціальної гомогенізації. В соціальному плані становлення середнього класу найважливішою проблемою є подолання бідності.

Серед суб'єктивних факторів, які перешкоджають становленню й розвитку середнього класу в перехідному суспільстві, виділяємо кризу ідентичності.

Громадянське суспільство як основа генезису середнього класу в посткомуністичних країнах залишається слабким. Усім колишнім суспільствам державного соціалізму не вистачає накопичень, співставних за рівнем з капіталами розвинених європейських суспільств. Слабкість буржуазії як класу ґтовхає державу до того, що вона бере на себе роль рушія прогресу.

Регулюючи і стимулюючи роль держави необхідно підсилювати, зокнайперше, на ринку праці, підвищуючи рівень продуктивної зайнятості й знижуючи чисельність безробітних і, особливо, тривалість безробіття, що, в свою чергу, дозволить створити необхідні умови для становлення чималого середнього класу.

Більшість представників потенційного середнього класу в Україні мають характеризуватися законослухняністю, високою соціальною відповідальністю, прагматичним складом мислення, активною діяльністю. Недооцінка цих рис середнього класу не дасть можливості створити надійний фундамент суспільства навіть за наявності необхідних економічних умов.

Суспільство перехідного періоду розколене на окремі групи, які дотримуються різних систем цінностей. Спосіб життя кожної з верств суспільства позначається на моралі – нормах, зразках, мотивах і цілях поведіння. Вищий клас коливається між показною мораллю й прямим обманом держави та народу. Середній має у своєму розпорядженні лише ті можливості, які доступні «людині лукавій (лицемірній)», для нього характерна розбіжність слова і діла. Нижчий клас частіше неспроможний дотримуватися моральних норм через низький рівень життя.

Нормалізації суспільної моралі перешкоджає занадто сильне розшарування суспільства на багатих і бідних. Це, в свою чергу, веде до неодмінного втягування у сферу злочинності найменш стійких груп і верств населення. Очевидна також затребуваність, причому не лише в злочинному середовищі, але й у підприємницьких сферах, і таких негативних якостей, як користоловство, безпринципність, агресивність, зневага прав і моралі. За такої моральності суспільства говорити про основи соціальної справедливості в сучасному українському суспільстві немає жодних підстав.

Для існування достатньо впливового й чисельного середнього класу сьогодні в Україні практично відсутні потрібні умови, тому може йтися про формування так званого «протосереднього класу», що за певних умов і при вирішенні ряду проблем ймовірно перетвориться в повноцінний середній клас. Сучасна ідея протосереднього класу ґрунтується на необхідності поступового, свідомого й цілеспрямованого формування та концентрації відсутніх домінуючих ідентифікаційних ознак, властивих середньому класу в розвинених країнах, оскільки поза цим процесом

неможливо забезпечити появу його об'єднувачих і мотиваційних функцій.

Нині ж середній клас у сучасному українському суспільстві – це мовчазна меншість. Такою меншістю він буде залишатися і в найближчому майбутньому при мовчазній більшості бідних верств населення і всюдозволеності багатих.

До вище викладеного додамо, що в сучасному світі існує дві моделі соціальної структури суспільства. Перша модель, коли структура суспільства складається з двох основних груп – багатих і бідних та постійної динаміки їх поляризації. Вона притаманна країнам Латинської Америки. У другій моделі, крім багатих і бідних, існує середній клас суспільства, що виконує стабілізаційну функцію в суперечностях між багатими й бідними. Така соціальна модель представлена в європейських країнах. Емпіричні дані свідчать, що Україна стала на шлях розвитку соціальної структури, характерної для країн Латинської Америки.

Перспективи подальших наукових досліджень заявленої проблеми:

- аналіз ролі інтелігенції у формуванні ідеології середнього класу;
- визначення специфіки впливу соціальної ексклюзії на особливості становлення середнього класу в умовах соціальних трансформацій та його поведінкові стратегії і світоглядні установки;
- з'ясування місця і ролі «компрадорського» середнього класу у соціально-класовій структурі сучасного українського суспільства.

Список використаних джерел

1. Александрова О. С. Специфіка становлення та розвитку середнього класу в умовах перехідного періоду сучасного українського суспільства : монографія / О. С. Александрова. – Суми : Університетська книга, 2008. – 336 с.
2. Александрова О. С. Взаємодія конкуренції та партнерства як фактор розвитку середнього класу в Україні: філософський аналіз : монографія / О. С. Александрова. – К : Вид. ПАРАПАН, 2009. – 252 с.

* * *

УДК 140.8:321.7

Олена Андрієнко, канд. філософських наук, доцент, докторант кафедри філософії, Донецький національний університет, Україна, Донецьк

Індивідуальне самовизначення в умовах демократії і феномен «мінімальних осіб»

Проаналізований феномен «мінімальної особи» як один з результатів розвитку сучасної демократії. Зроблено висновок, що соціальний прогрес забезпечують саме індивідуальності, але суспільство, як цілісна система, що самоорганізується, прагне до стабільності і гомогенності.

Ключові слова: особа, «мінімальна особа», демократія, демократичне суспільство, світогляд.

Елена Андриенко. Индивидуальное самоопределение в условиях демократии и феномен «минимальных личностей»

Проанализирован феномен «минимальной личности» как один из результатов развития современной демократии. Сделан вывод о том, что социальный прогресс обеспечивают именно индивидуальности, но общество, как целостная самоорганизующаяся система, стремится к стабильности и гомогенности.

Ключевые слова: личность, «минимальная личность», демократия, демократическое общество, мировоззрение.

Olena Andriyenko. The Individual Self-determination under the Conditions of Democracy and the Phenomenon of «Minimalistic Personality»

The phenomenon of «minimalistic personality» as one of the results of modern democracy has been analyzed. It was concluded that the social progress is supplied by individualities but society as a united and self-organized system also needs stability and homogeneity.

Keywords: personality, «minimalistic personality», democracy, democratic society, worldview.

Многочисленные научные и публицистические работы, посвященные вопросам демократии и демократического общества, пекут лозунгами, воспевающими свободную и мыслящую личность как творца демократии. Но при этом не следует забывать что человек – это всегда еще и социальный индивид. Кроме того, никто не упразднил истину о том, что нельзя жить в обществе и быть свободным от общества. Даже в условиях наиболее развитой демократии всегда личность остается социально-детерминированной и ее самоопределение происходит именно в социальном пространстве.

Целью данной работы является философский анализ личностного самоопределения в демократическом обществе, а также определение феномена «минимальных личностей».

Личность является субстратом определенного социума и определенной культуры. Особенно четко ее социальная обусловленность прослеживается в периоды системных трансформаций, к которым относится и процесс демократизации, или, в более широком смысле – становление глобального сообщества на базе демократических идеалов. Как справедливо отмечает В. Розин: «Если учитывать, что культура как социальный организм, реализует себя в людях, нельзя удивляться, что в периоды, когда речь идет о становлении социума, или о вопросах его выживания, многие социальные индивиды начинают действовать исходя из интересов целого, каким бы странным и жестоким с этической точки зрения это не казалось. В этом отношении не уникальна и современная ситуация – мы живем при становлении новой цивилизации, где на месте обычных культур и национальных государств образуются «метакультуры» и другие глобальные социальные формирования» [1, с. 57]. Действительно, действуя от имени такой «метакультуры» или «метаобщества», идентифицируя себя с ними (с Богом, Человечеством, Демократией и так далее), личность всецело обусловленной. Но, в то же время, в качестве личности, которая видит себя как уникальную индивидуальность, человек осознает себя свободным от внешних условий.

Один из наиболее неоднозначных и важных вопросов, которые возникают в этом контексте, это вопрос о том, в чем же более всего нуждается современное демократическое общество – в детерминированном индивиде или в свободной самоопределяющейся личности, которая трансформируется в индивидуальность и на этом уровне сама обуславливает свое развитие, поведение и мировоззрение. Возможно ли, что личность и индивидуальность вообще не нужны для демократического прогресса? Для ответа на этот вопрос следует обратиться к такому аспекту взаимодействия личности и демократического социума как стабильность и гибкость мировоззренческо-аксиологических оснований личностного бытия.

Личность как таковая является объектом исследования большинства современных наук, и все же, до сих пор к ней нет единого теоретического подхода. Можно условно выделить такие уровни личности как эгоцентрический (на этом уровне человек рассматривает общество и его отдельных членов как средство решения своих задач), группо-центрический (на этом уровне личность четко соотносит себя с определенными группами и сообществами – семьей, коллективом, государством, и принимает их мировоззренческие позиции), про-социальный (гуманистический) уровень (на нем личность является более толерантной и открытой к взаимодействию), и, наконец, духовно-психологический уровень (связан с развитием самосознания ценности себя и других личностей). Индивидуализм и коллективизм являются мировоззренческими границами колебаний, связанными с личностными уровнями – от эгоцентрического и группо-центрического – до гуманистического и духовно-психологического.

Если обратиться к основам философской антропологии, а именно – к определению понятий «человек», «индивид», «личность», «индивидуальность», то их определения можно сформулировать следующим образом. Человек – это наиболее общее понятие, которое характеризует живое существо (*homo sapiens*), которое проявляет ту или иную степень разумности. В общественной жизни человек выступает как индивид. Под «индивидом» понимается единичный представитель рода человеческого без учета его биологических особенностей, специфики реальной жизни и деятельности, то есть как довольно безличное существо. Личность – это отдельный человек с определенными чертами характера, индивидуальными способностями и наклонностями. Индивидуальность – это неповторимое своеобразие человека как личности. Если рассматривать эти понятия в указанной последовательности – от «человека» к «индивидуальности», то окажется, что на каждом этапе существует разное соотношение биологического и социального факторов формирования человеческой сущности: если *homo sapiens* – понятие, прежде всего, биологическое, и на этом уровне все представители рода человеческого равны, то начиная уже с уровня «индивид» начинает действовать социальный фактор (который в данном случае почти равен биологическому). Личность – это уже социальный конструкт, здесь биологическое начало как бы «отступает в тень». Но кульминацией этого развития от общего к единичному выступает индивидуальность, поскольку именно на этом уровне на человека влияет не только социум и биологическая природа, но и он сам становится для себя фактором самоопределения и саморазвития, формирования неповторимого мировоззрения и системы ценностей. Вовсе не каждая личность поднимается до уровня индивидуальности.

Если рассматривать демократический социум как среду жизни человека-личности, то, как и в любой среде, для эффективной адаптации и дальнейшего развития ей необходимо сохранять баланс между внутренней гибкостью и ригидностью. Ведь еще философы древнего Востока знали, что слишком твердое является хрупким, но и отсутствие стабильной внутренней организации приводит к аморфности и растворению в толпе. Кроме того, общество как целостная система стремится к равновесию и защищается от вредоносных факторов и чужеродных элементов, ведь если их станет слишком много, то существующая общественно-политическая организация может оказаться ненужной. Все это непосредственно касается бытия личности в демократическом социуме.

Нельзя отрицать роль личностного самоопределения граждан для становления и развития демократии. Часто личностное самоопределение отождествляется с наличием собственного мировоззрения. Но, как справедливо отмечает А. Матвеева, мировоззрение есть у каждой личности, но это совсем не означает, что она самоопределилась [2, с. 36]. Самоопределение личности предполагает высокий уровень самоосознания собственной жизни и, одновременно, ограничение конформизма. Но в реально существующих демократических обществах современного мира развитие индивидуальности как сознательной личности далеко не всегда поддерживается. Весьма глубокими являются идеи русско-американского исследователя М. Гофмана, который для анализа отношений личности и общества на Западе употребляет понятие «минимальная личность» (заимствованное у известного социолога К. Лаша), и начинает свою работу, посвященную этой теме, словами Ж.-Ж. Руссо из трактата «Общественный договор»: «Выдающийся в своих талантах человек представляет опасность для демократического общества и должен быть выброшен за борт. В обществе равных люди должны перестать быть личностями» [3]. Действительно, принцип стандартизации в развитых индустриальных демократиях Запады расширился не только на процесс производства, но и на человека, что привело к его редукции до рабочей функции и превращения в «базового человека» или «одномерного человека» (Э. Колвелл, Г. Маркузе). Достаточно дискуссионным является утверждение М. Гофмана о том, что корнем «минимальной личности» современного Запады является протестантизм (скорее, более весомым фактором тут выступает отсутствие глубоких исторических традиций американской культуры), но сложно не согласиться с тем, что «плавленный котел» американской демократии превратил человеческий материал иммигрантов в необходимый для индустрии стандартизованный продукт, пластичный и способный к приспособлению. В американском обществе представитель любой национальности, усвоив основы деловой жизни и повседневного поведения, становится «американцем», в то время как в Европе любой уровень адаптации не сделает иммигранта французом или итальянцем, ведь для этого нужно с рождения усвоить огромный пласт мировоззрения и культуры.

Воплощением «американской мечты» всегда был человек, который создает материальные богатства, тогда как личность, и, тем более, индивидуальность, предполагает нахождение на первом месте духовной составляющей. Если в европейских странах высшим сословием были художники, философы, артисты, ученые, то в контексте сегодняшней американской демократии ценность личности измеряется, прежде всего, ее финансовым и материальным успехом. Уникальность и нетипичность не очень вписываются в американскую демократию, ведь уникальная личность всегда несет в себе внутренние конфликты и противоречия, которые могут нарушить хрупкую социально-экономическую и политическую стабильность. Действует вполне конкретный мировоззренческий принцип – жизненный успех требует адаптации и компромиссов, поэтому мировоззренческая модель типичного представителя американской демократии действительно может быть названа «одномерной». Типичный американец (также как и когда-то житель СССР) должен обязательно быть счастливым (отсюда – феномен «американской улыбки»). Но, в отличие от советского коллективизма, который предполагал абсолютную лояльность по отношению ко всему обществу, американец лоялен только по отношению к определенной ситуативно выбранной группе (например, к коллективу компании, в которой он работает на сегодня).

Как блестяще отмечает М. Гофман: «Индивидуализм и конформизм западной демократии, вроде бы, противостоят друг другу, но в современных формах жизни они объединяются в одно целое, воплощаясь в образе конформиста-бунтовщика... Крайний индивидуализм, замкнутый на себе, формирует социальный тип, манипулировать которым значительно проще, чем человеческой массой... оборвав все полноценные связи с другими людьми он незащищен перед внешним давлением» [3]. М. Гофман всячески противопоставляет американское и европейское мировоззре-

ние. Но, вероятно, это утверждение было справедливым ранее, возможно, еще в начале XX в. Сегодня американский взгляд на мир распространился по всему земному шару. Именно такое «одномерное» мировоззрение транслируется через западные образовательные стандарты и другие элементы глобализации, которые часто могут быть названы «американизацией» без ущерба для содержания. Сведение личностного мировоззрения к определенной плоскости, пусть даже и плоскости материального успеха, не может не обеднять человеческую природу, а значит, и общество в целом. Ответ на вопрос о том, как можно разрешить эту ситуацию, можно найти у М. Хайдеггера. Размышляя над проблемой технократизма он написал, что для преодоления обусловленности необходимы сознательные усилия человека, необходима работа личности над собой. Человек должен «открыться сущности техники», «опомниться» и «заново ощутить широту своего сущностного пространства» [4, с. 254], которую, кстати говоря, хотел сузить Ф. Достоевский («Широк человек, слишком широк, я бы сузил...»).

Для личностного самоопределения в современных условиях необходимо формирование демократической культуры личности. Поскольку развитая демократия – это не просто правление народа, а правление образованных граждан, то в контексте процесса демократизации особое значение приобретает политическая социализация и воспитание политической культуры – системы относительно стойких ценностей и моделей поведения, которые разделяет большинство граждан определенного общественно-политического сообщества. Сама идея культуры с самого начала охватывает политику в числе других сфер, таких как религия, экономика, искусство, наука, философия и т.д. Структура политической культуры включает три уровня: культуру политического сознания, поведения и функционирования в рамках политических институтов.

Политическая культура личности соответствует трем основным этапам восприятия действительности и практических действий:

Во-первых, это когнитивный этап, который включает информированность о политических событиях всего общества; понимание сущности политики; знание Конституции и собственных прав и обязанностей; знание форм и способов участия в политических процессах; согласованность личных и общественных интересов. В процесс политической социализации как органичного элемента политической культуры присутствует как стихийное, так и целенаправленное начало. Целенаправленное начало включает, прежде всего, информационно-идеологическую деятельность общественных и политических институтов, разнообразные идеологические концепции и политические программы, инфильтрируемые в общественное сознание. Абсолютно логично является мысль Ю. Рожковой, которая пишет, что в постиндустриальном обществе информация является властью, доступ к ней – это условие свободы личности, а система телекоммуникаций и Интернета зарождает новые измерения свободы личности, которые требуют от нее большей самостоятельности принятия решений, креативности и нестандартных подходов [5, с. 10].

Во-вторых, существует аксиологический этап формирования политической культуры личности. Он предполагает наличие целостного политического мировоззрения, принципов и убеждений, готовность отстаивать их и бороться с нарушениями конституционных прав.

В-третьих, в формировании политической культуры присутствует поведенческий этап, который складывается из следующих компонентов: участие в работе органов управления и общественных организаций, использование согласно ситуации определенных форм политической деятельности, владение навыками политической дискуссии и умение конструктивно выдти из конфликтных ситуаций.

Демократическая культура личности является целостным мировоззренческим образованием, которое обеспечивает наиболее эффективное взаимодействие человека и демократической социальной среды, и включает такие уровни как гражданская, политическая, правовая и моральная культура. Каждому уровню демократической культуры соответствуют определенные личностные качества: гражданственность, искренность, честность, достоинство, законопослушность, инициативность, самодисциплинированность и демократизм [6, с. 258]. Демократизм в личностно-мировоззренческом смысле можно определить как признание плюрализма взглядов, мыслей, суждений других людей. Демократизм, в данном случае, можно семантически объединить с универсалией толерантности.

Таким образом, личность является процессом постоянного становления и самоопределения через череду мировоззренческих выборов. На реализацию этих выборов влияют как биологический, так и социальный факторы. Личность, которая достигла высшего уровня самосознания является индивидуальностью и

превращается в фактор развития для самой себя. Именно индивидуальности обеспечивают прогрессивное развитие демократического общества. В то же время, общество как целостная система, стремится к стабильности и гомогенности, поэтому имеет механизмы, которые сдерживают чрезмерную индивидуальную активность, что находит отражение в феномене «минимальных личностей».

Список использованных источников

1. Розин В.М. Смысл, свобода и обусловленность жизнедеятельности человека / В.М. Розин // Мир психологии. – 2007. – №3. – С. 46–62.
2. Матвеева А.И. Принципы мировоззренческих идеалов личности: социально-философский анализ / А.И. Матвеева // Теория и практика общественного развития. – 2011. – № 5. – С. 32–40.
3. Гофман М. Минимальная личность // Голос Эпохи. – 2010. – №07/08 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://golos-epochy.narod.ru/index.files/MINIMAL.htm>
4. Хайдеггер М. Время и бытие. Статьи и выступления; [пер. с нем. В.В. Бибихин]. – М.: Республика, 1997. – 447 с.
5. Рожкова Ю.А. Громадянське суспільство і особистість: форми взаємодії: автореф. дис. ... к. філос. наук: спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Ю.А. Рожкова. – Донецьк, 2009. – 16 с.
6. Тараріна О.В. Демократична культура особистості: психологічний контекст // Теоретичні і прикладні проблеми психології. – 2012. – №3(29). – С. 256–264.

* * *

УДК 09.00.10

Ольга Василець, викладач кафедри соціології, політології та соціальної роботи, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», м. Київ

Від домодерної до післямодерної свідомості: у пошуках онтологічних матриць

Вимога українському суспільству, його громадянам, що її висуває тотальність сучасних трансформаційних процесів глобалізованого світу, не може бути ані виконана, ані розглянута, ані переформатована без опори на трансцендентні підвалини людського становлення та існування. Відтак, поняття «матриць» набуває нової, філософсько-освітнянської вимірності. Різноманітні характеристики традиційного, модерного та після модерного бачення реальності навколо та всередині себе, представлені у їх інтенційності як дороговказу для оптимізації розвитку нашої країни.

Ключові слова: матриця, модерн, держава, суспільство, сучасність, особистість, моделювання.

Ольга Василець. От домодерного до постмодерного сознания: в поиске онтологических матриц

Требования современного, тотально трансформирующегося глобального мира предъявляемые украинскому обществу не могут ни выполняться, ни пересматриваться вне опоры на базовые трансцендентные, онтологические начала в становлении и развитии человеческого общества. Соответственно, определение «матрицы» приобретает новые, философские образовательные измерения существования. Различные характеристики традиционного общества, модерна и постмодерна представлены в их направленности на оптимизацию жизнедеятельности украинского общества.

Ключевые слова: матрица, модерн, государство, общество, современность, личность, моделирование.

Vasilec. From the traditional view's society to the postmodern consciousness: looking for the ontology matrix

Demands of the world global system to the Ukrainians have taken their possibility to be fulfilled only due to the basically definition like matrix. Needs serious investigations concerning philosophical, educational dimensions of this notion for the improving of transcend of our society from traditional state to the postmodern.

Keywords: matrix, modern, state, society, contemporariness, personality, shaping.

Чи не на кожному із засідань Верховної Ради нашої країни йдеться про євроінтеграцію та активізацію діяльності Української держави, її громадян на теренах сучасного міжнародного розподілу праці, руху фінансових потоків, людського, соціального, культурного капіталів; про бажаність та необхідність участі у різноманітних економічних, науково-дослідницьких та природоохоронних програмах, що виступають сферою розгортання співпраці світової спільноти. Провідні учені, громадські діячі, інтелектуали (у розумінні М.Вівьорки – ті, хто може вибудувати власні концепції і відповідати за публічне представлення своїх ідеологем), наші співвітчизники та їх колеги із за кордону, усі вони також висловлюють занепокоєність тим, як реалізується на

практиці концепція сталого розвитку, що асоційована економічно, культурно й ментально із питаннями модернізації суспільно-го життя.

Сам процес переходу від традиційного соціуму до того історичного періоду, що дістав назву «модерн» і, до після модерних практик, є вкрай складним із багатьох причин, але саме вони, водночас, і слугують аргументами на користь неминучості (відтак – актуальності) розгляду цього переходу у різних площинах дефініювання та методологій. Метою нижче наведеної розвідки стало дослідження особливостей стану саме української свідомості як культурно-історичного соціального феномену у вимірах розвитку суспільної практики. Для цього необхідним є опрацювати завдання щодо «недовирішених», за стандартами розвинутих країн питань модерну і проаналізувати не тільки можливість, але й доцільність діяльності «навздогін». Адже «Центр дослідження суспільства», ЦДПН НАН України, «Центр гуманітарної освіти» НАН України, чисельні та досить знані громадянські організації («Альтерра», «Lost Globalization Initiative», «Global Exchange», тощо) звертають увагу на кризу сучасного розвинутого суспільства, на вичерпаність гасел неолібералізму (і це, вже не кажучи про славнозвісний «Кінець історії» Ф.Фукуями). Коли модерне, сучасне суспільство транскрибувало кризу посилюючись на китайській ієрогліфі: зміна та виробування, те, що надає шанс, тощо, наразі, більш придатним став переклад поняття «криза» з давньогрецької, а саме – суд. У практичній полеміці такого плану маємо необхідність звернутися до виявлення, творення, використання нових понять, адже розвиток категоріального апарату не може не бути взаємопов'язаним із розгортанням самої соціальної практики.

Звернення до поняття «матриця» є не випадковим. Маємо традицію дослідження цього феномена у контексті історичного розвитку пізнавальних процесів, спроби пояснити через цю дефініцію сучасну наукову картину світу, у співвіднесенні існування останньої на оновлюючих повсякчас реаліях суспільних практик техногенної цивілізації. Матриця від латинського «першопричина» використовується як багатозначний термін і математичними дисциплінами, і прикладною економікою, але саме як візир здійснення певних опцій, як інструмент для творення форм соціального, соціетального у єдності сакральних, буттєвих, онтологічних і побутових, конкретно-історичних аспектів розгортання суспільної практики, вона є вкрай важливою у політичному, аксіологічному, освітянському, культурологічному вимірах функціонування.

Філософське бачення онтологічного робить некоректною процедуру оцінювання, що визначає існування алгоритмів аксіологічної діяльності. Але я ризикну стверджувати, що явлення онтологічної сутності, підвалин, закономірностей та інваріантів людського буття, у їх регулятивній принциповості, як раз і передбачає рух від епістемологічного, гносеологічного наповнення поняття, до праксеологічних аспектів буття через аксіологію, яка передусє й слугує водночас перевіркою останніх. Підходячи до заяви на концептуалізацію онтологічної матриці як сукупності філософських інтерпретацій практичних процесів суспільного виробництва життя (К.Маркс) як єдності багато вимірності, треба взяти до уваги принципово іманентні у аксіологічному відношенні засади людського співіснування. Не можу не погодитися з С.Пролеєвим [3,17] щодо того, що свій сенс та значення процедура дефініювання отримує не на теренах абстрактних визначень, а у «конкретних мовленнєвих контекстах їх застосування», бо мають теоретично-дискурсивну природу. Первісна онтологічна матриця у контексті моїх розмислів слугує засобом відкриття і формування того внутрішнього (для людини, для певного осередку, для суспільства загалом) світу, де надається шанс уявно, (у сенсі віртуального), справжнього переживання, розуміння, рефлексії щодо привласнення того досвіду, який за історичними, географічними, економічними, культурними особливостями формування був неприступним, для нашої країни, зокрема. Стосовно визначень модерн, пост чи після модерн, я орієнтуюся на бачення процесів, що дістають представлення у цих поняттях на позицію наших відомих філософів (В.Лук'янець, наприклад), чи письменників, перекладачів (приміром, Ю.Винничук), котрі вживають назву «пост модерн», і хоча така «калька» з англійської мені у даному випадку видається особливо немілозвучною, та, звичайно, вживаючи термін «після модерн» я маю на увазі його семіотичну синонімічність з попередньо наведеним терміном. Після чи пост – не суть справи, головне гармонізувати бачення сутності процесів духовно-практичного освоєння дійсності, котрі, за умов глобалізації суспільного життя на планеті, вимагають адекватності від кожного з учасників політико-економічної, культурної, ідеологічної, тощо,три.

«Україна не вкоренилася в модерному світі, і це означає, що вона або звалиться у світ до модерний, або підніметься на наступну сходинку» [4, 28]. Справа у тому, аби використати плідно

та позитивно найкраще у тому, чого у нас частково – не було взагалі, а частково – мало місце у перетворених, гібридних формах застосування. Тут, чи не найкраще, звернутися до Гегелівської ідеї «зняття», та це потребує певного рівня культури, хоча б від можновладців. Обмеженість у сприйнятті та міркуваннях свідчить про теоретичні недоліки у освіті індивідууму, відтак, практичність його свідомості у після модерні часи є дуже проблематичною. Адаже внутрішній простір, шанс на формування якого дає освіта, є чинником і середовищем для моделювання того, що не відбулося (з певних) історичних причин, але повинно бути засвоєно, нехай і у імітаційному режимі, аби людина, спільнота, суспільство могли рухатися далі. Проблеми сучасної особистості лежать у площині ідентифікації, тому об'єднання людей за принципом подібності у інтерпретаціях подій, є вирішальним чинником для формування і використання преференцій постмодерністської свідомості.

Модерна свідомість відзначалася оптимізмом, бо була суголосна з науково-технічною революцією, раціональним знанням, що виявилось пронесеним від античних часів, та збагаченим визначними мислителями арабського середньовіччя (наприклад, Аверроес – Ібн Рушдт). Вже латиною розроблювалися законодавчі акти, які б задовольняли власника (своєї робочої сили, вмінь, земель, кораблів – будь чого, що включалося до суспільної практики, вибудовуючи ієрархію останньої, забезпечуючи вертикальну й горизонтальну мобільність. Відкриття наукові доповнювались географічними, людина вперше відчула власну могутність та змогла відділитися від богів. Та суспільні відносини, сповнені протиріч, що маскувались лицемірством, зміщення сакрального в побутове, заміна віри релігійністю, жадібне ставлення до ресурсів як власних, так і оточуючого середовища – усе це не могло не покласти край ілюзіям модерну. Щодо українського суспільства, яке за багатьма характеристиками є ще спільнотою (з цього приводу доречно буде, як на мене, пригадати аргументацію з приводу цих двох типів соціально-культурного функціонування практики життєдіяльності Ф.Тьонніса).

Відтак, більшість наших співвітчизників не мають звички усвідомлення, культурного формулювання та соціальної артикуляції власних потреб, як і задоволення останніх у прийнятій правовими нормами спосіб. Власне саме право ніяк не може бути усталеним та практичним за мрійливим анархізмом жителя України. Замість суворо послідовної, насправді дієвої для всіх системи юридичної аксіоматики, яка у соціумі модерному, що відбувся за всіма показниками, (а не лише у аспекті індустріальних звершень). У самостійній національній державі, частиною якої є громадянське суспільство, свідомість особи – це свідомість стосунків опосередкованої влади та майже добровільної покори, де усі члени суспільства поєднані взаємною конкуренцією за обраний спосіб життя. Якщо ментальності сучасного Європейського простору притаманні як плюси, так і мінуси обумовлені економічною географією та історичною спадщиною, наслідками розгортання модерну у усій його повноті (не випадково, період активного функціонування модерного суспільства, часто-густо іменують саме новоевропейськими часами), і до цих особливостей ми можемо віднести: порядок та владу закону, невротизований стан окремих особистостей за обсягом та характером протікання достатній, аби говорити про суспільний невроз, прагматизм, культ грошей [6,288], здатність до аналізу помилок і прагнення до ведення перемов (що не відміняє снобізму та лицемірства у стосунках), турботу про тілесне і духовність, різко поділену на маскульт, артхаус і елітні задоволення для багатьох, переверсивний гедонізм, тощо. Не випадково відомий сучасний психолог, філософ Елізабет Рудінеску (Франція) говорить про необхідність нової соціал-демократичної революції [5,37], бо, як і комунізм (Ален Бадью) соціал-демократичний устрій ніде і ніколи ще не функціонував практично без спотворень, а фінансовий капіталізм сьогодення аж ніяк не суголосний ідеям сталого розвитку та вихованню екологічної свідомості. Та одна справа – переходити до постмодерну від модерних практик, що вже склалися і відбулися, і зовсім інша – від незагоєних ран до модерного буття (анархізм, відсутність власної державності, недовіра до влади та відсутність самоповаги, жадібність, непослідовність [6,347], короткочасна авантюризм, кардіоцентричність у її найнезугарнішому – провінційно-сентиментальному й безвідповідальному способі проживання).

Свідомість нашого пересічного співвітчизника функціонує не у сучасний (у сенсі постмодерних переваг індивідуального становлення нової комунітарності) спосіб, а у до модерний – не просто взаємних домовленостей, а домовленостей спорадичних, спонтанних і не обов'язкових до виконання. Тож така практика будеться на постійних замінах, доповненнях одних порушень іншими, короткостроковістю, що заважає здійснювати і необхідні трансформації, і розгорнути інноваційний розвиток країни. Таким чином, маємо суттєву потребу: розглянути з одного боку –

фрустрованість суспільної та індивідуальної свідомості власним відставанням, а з іншого – креативний потенціал таких «незаврешених гештальтів» (Ю.Гіппенрейтер). Оскільки нинішні українська політична й економічна системи є вкрай нестабільними [4,25-26], то архаїчні системи мислення, укупі із індустріалізацією застарілого зразка, не дають підстав сподіватися на успішне використання переваг після модерної доби: 1) синергії підходів у аналітиці та здійсненні соціальних, культурних проєктів; 2) нової феноменології, що підкріплювала б засади солідарності і гуманізму; 3) переносу «центра тяжіння» з сорому на совість; з осередку, групи – на індивідуальну рефлексію щодо свободи та відповідальності; 4) уваги до проєктивності у суспільній практиці, і співвіднесенні капіталізації ресурсів з їх використанням; 5) акценту на індивідуальність, у привласненні сутнісних характеристик культурного буття людини, і на адаптацію, у відтворенні якостей оточуючого середовища відповідно до природи цих якостей і перспективно-гуманістичних аспектів життєдіяльності особи.

Прагнучи привласнити матеріально побутовий рівень життя розвинутих країн та їх стереотипи соціально-безпечного спілкування, не варто забувати про те, що саме це узвичаєне благополуччя розглядається на очах. Умовно, відлік дехто починає з 11 вересня 2011 року, філософи та соціологи менто конкретні щодо датування, але вже є загальноновизнаним те, що третє тисячоліття стає не тільки крахом модерну, і як умонастрою, і як історичного відрізка часу, але і постмодерну. Катастрофічна свідомість (Б.Кримський, Ю.Пахомов, В.Паниотю), ново стійне сприйняття подій та феноменів сучасної суспільної практики (С.Пролеєв) – це частина безвідповідальності жалісних до себе, ображених експансивністю та експресивністю модерну особистостей. «Сучасні праві в Європі – це здебільшого пост модерністи. Даються взнаки їхні поверховість, небажання рухатися глибше» – свідчить про сучасну політичну, ідеологічну, культурну кризу голландський філософ Сібе Шаап [7, 50-51]. Разом із тим, «потреба нової лівіції» [1,39], тієї, що звільнила б людину від морального дисконфриту перебування у світі, «де приватний інтерес сильніший за цінності», несе в собі небезпеку нових утопій, проєктів, що за умов сучасного технологічного й технічного розвитку перетворить будь-яку локальну дурість на глобальну загрозу.

Варто зазначити, що феномен ресентименту є притаманним не тільки після модерній, але і до модерній свідомості. Він може бути екзистенційною умовою актуалізації критичного потенціалу культури [3, 178], та може бути і вектором фальшування історичного поступу, розповсюдження трансформаційних гасел без справжньої трансформації. І це – залежить не тільки від оточення особи як її буквальної даності, а, скоріше від її освітнянського рівня, що надає шанс здійснювати, надихатися референціями первісних онтологічних матриць, які за культуро творчими, людиною формуючими якостями незрівнянно перевищують абстрактну конкретику наявних середовищ. І, оскільки саме явище постмодерну із вивільненням з нього сфери духовного у суперечливій єдності свідомого та неусвідомленого, особистісного та соціального є вкрай суперечливим, то стикаємося із необхідністю дослідити: наскільки ціннісні матриці постмодерної знеціненості геть усього стануть (чи вже стали) у пригоді нашому громадянину, у гармонізації його стосунків із спільнотою, державою, самим собою? Чи може освіта (передусім її гуманітарний вимір у його гуманістичній спрямованості) прислужитися, у найпіднесенішому сенсі цього слова, метафізично всезагальному, нооферного бачення, що є втіленням у первісні онтологічні матриці, вирівняти життя сучасної людини, аби не віддавати її на поталу пройдисвітам (knaave), або дурикам (fool) [2,97]. Позбавлена цілісності як гармонійного (здатного до розвитку, переформування та адаптивно-змінюючих процесів) свідомість сучасного неуча не тільки не може впустити до себе те, чого потребує насправді – закону та благодаті первісної аксіологічної матриці, але й демонструє власну розхристаність та уявну, перетворену причетність у тому, що наразі дістало назву «катастрофічної свідомості». Проблема катастрофічної свідомості окреслюється не стільки її алармістським (від англ.alarm – тривога) характером, а апатією, що супроводжує цю тривогу; причому вона – це не побоювання скривдити Бога, (чи – розгорнений і зібраний іншою репрезентативністю моральний закон, який – не переступити), не тривога – частка екзистенції, спонукальної щодо трансцендування, співвіднесення себе з іншим суб'єктом. Адаже саме останній феномен є процесом становлення самосвідомості, власної форми буття як рефлексії, у поєднанні з дією. Онтологічна матриця змістовно альтруїстична, бо її регулятивний аспект уможливує розрізнення добра та зла у соціальній практиці людини будь-якої епохи, століття, психофізіології та культурних орієнтацій. Це завжди – здатність зупинити себе, рахуючись з іншим. І це зовсім не тотожне хитрощам примітивної жертвовності – «заплатиш пізніше», і не острах не отримати ласку вище посадовця, чи будь

якого того, кого наша боязкість, незнання (не бажання знати) себе та Закон, (який суттєвіший від законодавців, Право, що є правдивішим за правників etc.), окреслює «головним», – ні, це просто набуття іншої системи відліку, секстанта, як сказали б «люди води», аби будь-яку конкретику поточних завдань міряти і метрономом вічного, а не лише поточного, яке у після модерній практиці стає ще більше та різнобарвно-незрозуміло ангажованим у порівнянні з добою модерну.

До базових потреб людини Еріх Фромм відносив Need for relatedness – потребу у встановленні зв'язків [8,355]. Піклуватися про інших, приймати участь у їх житті – це конкретика розгортання суб'єктності має буттєвість у первісній онтологічній матриці, яка уможливило своїми аксіологічними вимірами праксеологічні аспекти функціонування повсякдення. Але і ця потреба знає історичних перетворень. Кожен з нас може навести безліч прикладів соціального вампіризму того чи іншого рівня близькості та соціального співвідношення. Родина, робота, садо-мазохістські сценарії владних відносин, усе те, що вводить нас в оману «вічного» існування наявних (чи – відомих) стосунків у впливах, які є маніпуляцією, примусом etc., та аж ніяк не мають рис справжньої взаємодії. Корелятивні зв'язки цих явищ варто унаочнити наступним прикладом: справжня взаємодія є інтенційно гуманістичною низкою поведінкових опцій, де задіяні і раціональний (IQ), і емоційний (EQ) інтелекти. Конфлікти виступають часткою таких стосунків, оскільки надають змогу поглибленого вивчення потреб різних сторін, і, відповідно, сприяють як більш щирій та адекватній ідентифікації учасників, так і оптимізації їх відносин. Взаємодія як Fata Morgana, симулякр, логістика політичного театру – є прихованим примусом, впливом, який саме завдяки відсутності культурної артикуляції, руйнує суб'єктивність – визначальну якість повноцінності, відповідальності, творчості нашої сучасника. Освітнянський капітал не стає культурним, а особистісний – соціальним. Якості та характеристики не капіталізуються (у сенсі того, що можна акумулювати, перенести, запровадити і т.п.), а зазнають відчуження, обертаючись проти власних носіїв, що не актуалізовані практикою суб'єкт – об'єкт – суб'єкт – культурна площина. На зміну потестарній моралі приходить мораль спільноти, потім суспільства, а потім – пустка релятивізму. Але людина за своєю сутністю потребує загальних тверджень та ідей, які б надавали значення його життю і допомагали віднайти своє місце у Всесвіті. Особистість здатна здолати невимовні труднощі, якщо певна того, що це має сенс. Та її життя руйнується геть, коли на додаток до інших негараздів, вона має визнати, що приймає участь у «виставі, яку нав'язав їй якийсь дурник. Ці думки Карла Густава Юнга перегукуються з відомим висловом Альберта Камю: «коли знаєш навіщо, то ладен терпіти будь що». Звичайно, слугувати ідеям та Богу у чомусь простіше, аніж живим, суперечливим та непослідовним людям. Але у тому то й практичність онтологічної матриці, що вона допомагає побачити у різних людях, різних епох та статків, одне – прагнення до щастя та відомі шляхи перетворених уявлень і засобів побудови щодо останнього. Окрім того, що засадничі для людського ноосферного буття матриці є культурними універсальностями, вони імперативно формують цілісність особи через послідовність її вчинків та виборів. Складаючи джерело, початок (від лат. matrix – матка) соціальності як специфічно людської форми буття на планеті, матриця, є, як на мене, не просто емоційною формою існування справжніх думок та почуттів індивідуума [8,244], підґрунтям ідеологічного самовизначення у сенсі ціннісних виборів та вибору цінностей особистістю, як індивідуальністю. Її найвищим практичним смислом є встановлення альтруїзму як чинника та основи людської практики, у можливості поступу останньої як розвитку.

Суспільство, що не впорядковане єдиним списком правил, не має довгострокової мети як цінності, що її визнає і більшість громадян, і еліти (політична, наукова, культурна), не має ієрархії, необхідної для функціонування. Звичайно, треба мати на увазі, що спільнота із вилами та списами як засобами виробництва дає нам суспільство із сюзереном на чолі (К.Маркс), і, відповідно, науково-технічний прогрес, що розкриває нові (буквально – модерні) обрії для соціальної практики засадничими робить прагнення до завоювань і перетворень, власність, як цінність. Корпоративна мораль (бо найбільша повага вже не до особистої хоробрості, а до нового формату жорстокості – уміння накопичувати та трансформувати, вивчати і використовувати, до розміру власності) зумовлює самотність людини модерну, але вона ж і утримує її у певних дисциплінарних межах. На після радянських теренах не узвичаїлася ані повага до права, ані до власності, у чиїх би руках остання не знаходилася. Зметувати, відібрати, переділити, переховати. Таке до модерне бачення світу накладається на релятивізм та аномію доби сучасної.

Трансформувати до модерні інституції та поведінкові патерни разом з їх матеріально-технічним і організаційно-економічним підґрунтям, здійснювати модернізацію суспільного виробництва

життя, можливо лише за єдності політичної волі та поваги до неї з боку громадськості. Для цього сама ця воля мусить бути співвіднесена із чимось більшим, (двоє домовляється лише коли знайдуть третього – авторитетність якого буде прийнята кожним), з соціальністю архетипів людської свідомості, з тією матрицею буття, де воно розгортається у єдності становлення людини та її соціального, природного, культурного середовищ – це й буде аргументацією на користь онтологізму, принципової невідмінності цієї матриці. Як бозон Хігса робить масу масою, так і первісна й повсякчасна онтологічна матриця цінностей ноосферного існування надає змістовності та уможливило конкретику соціальної практики певного історичного періоду. Ставити на меті якісь зміни, можна лише спираючись на транзитивне у людському існуванні, на те, що є інваріантним для усіх світових релігій. На повагу до життя, яким воно є, на усвідомлення необхідності «розкодування» культурних здобутків не лише фізично близького, а й далеко заглибленого у історію (історії) іншого, що не тотожний чужому. На толерантність, терпимість, повагу й поблажливість (від «благот») і дисципліну, принципової необхідності водночас. Саме простір для моделювання можливого стає підґрунтям для перетворень необхідних, тож креативний потенціал трансцендентних (і у цьому сенсі – первісних) онтологічних матриць потребує подальшої аналітики й синтезу у пошуках оптимізації освітнянських програм сьогодення, що є особливо значущим для України, з історичними особливостями її минульщини та нових і новітніх часів.

Список використаних джерел

1. Грицак Я. Про потребу нової лівиці. «Країна»/ № 23, 2012., с. 39.
2. Жижек С. Чума фантазій/Пер. С.англ. – Х.: Изд-во Гуманитарний Центр, 2012. – 388 с.
3. Ідея культури: виклики сучасної цивілізації/Бистрицький С., Пролеєв С., Кобець Р., Зимовець Р. – К.: «Альтерпрес», 2003. – 192 с.
4. Пекар В. Нинішні українська політична й економічна системи можуть завалитися в один момент/ Країна № 18, 2013., с.25-28.
5. Рудинсько Э. Sex уже не Rex / Эксперт №41, 2012., с.36-38.
6. Стражний А. Украинский менталитет. – К.: Изд-во Подолина, 2008. – 384 с.
7. Шаап Сібе. Ліки від старих образ/ Український тиждень/ № 23, 2013., с.50-51.
8. Шапар В. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2007. – 640 с.

* * *

УДК 17. 023. 32

Виктор Дубинін, д-р філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук Донбаський державний педагогічний університет, Україна, м. Слов'янськ

Народ як протиріччя: філософсько-синергетичний аспект

Розглядаються джерела, механізми і тенденції розвитку народу як особливої етнічної спільності. Доводиться, що народ є протиріччя, оскільки воно становить джерело його розвитку. Розглядаються системні елементи категорій «гармонія» та «протилежності» в їх структурно-функціональному і синергетичному аспекті. Обґрунтовується теза, що суспільні протиріччя є нормальна ситуація, яка потребує спокійного і конструктивного розв'язання протиріч.

Ключові слова: народ, протиріччя, гармонія, протилежності, діалектика, синергетика.

Виктор Дубинин. Народ как противоречие: философский и синергетический аспект

Обсуждаются источники, механизмы и тенденции развития народа как особой этнической общности. Доказано, что люди это противоречие, так как оно является источником его развития. Рассматриваются системные элементы категорий «гармония» и «противоречия» в их структурно-функциональном и синергетическом аспекте. Обосновывается тезис, что социальные противоречия – это обычная ситуация, которая требует спокойного и конструктивного решения противоречий.

Ключевые слова: народ, противоречия, гармония, противоположности, диалектика, синергия.

Viktor Dubinin. People as the contradiction: philosophical and synergistic aspect

In this article sources, mechanisms and tendencies of development of people as a special ethnic community are discussed. It is proved, that people is the contradiction, as it becomes the source of its development. Systemic elements of the categories as "harmony" and "contradictions" are considered in their structurally-functional and synergetic approach. The thesis is vindicated, that social contradictions – is a normal situation, which requires a quiet and constructive solution of contradictions.

Keywords: people, contradiction, harmony, oppositions, dialectics, synergy.

Коли у вересні 1969 року я вперше в житті переступив поріг лекційної аудиторії після завершення навчання на філософському факультеті Московського університету імені М. В. Ломоносова, хтось із студентів вечірнього відділення Краматорського індустріального інституту вигукнув: «Що таке життя?», мабуть, сподіваючись, що я розгублюсь, а вони «бували» поспіють наді мною. І ось, рухаючись від порогу до кафедри, я встиг зорієнтуватися і випалив те, що в голову прийшло. Я сказав, майже вигукуючи, що життя – це процес постановки і розв'язання проблем. Студенти вшухли, отримавши інформацію для роздумів. А я і досі згадую цей епізод, оскільки моє визначення життя було близьке до того, що кожне життя явище тому і життєве, що воно утримує в собі протиріччя. Це ж, звісно, стосується і народу. Можливо, вперше думку про те, що народ є протиріччя, висловив Г. Гегель, коли писав, що вільний народ є протиріччя в самому собі [2, с. 220]. А що таке вільний народ? Чи можливо таке?

Насправді, народ вільним ніколи не буває, оскільки абсолютної свободи в житті не існує. Це можливе лише в ув'язненні. Народ пригнічують природні явища та процеси у вигляді землетрусів, тайфунів тощо. Його пригнічують різноманітні суспільні явища у вигляді гніту з боку можновладців, державних чиновників різного калібру. Вільним народом Гегель вважав стародавніх греків, які навіть богом не дозволяли давати їм закони [2, с. 221]. Як бачимо, Г. Гегель розглядав це питання виключно в політичній площині. Але сама постановка проблеми, що навіть вільний народ в самому собі є протиріччя, свідчить, що і вільний народ – не вільний. Заслуга Гегеля полягає в тому, що він започаткував саму проблему про свободу народу. Абсолютно вільним народ не буває, оскільки він є протиріччя. Тому існує необхідність з'ясувати поняття «протиріччя», «гармонія», «протилежності», завдяки яким розгортається сам механізм розв'язання протиріч, які виникають, функціонують і розвиваються в надрах самого народу.

Мета повідомлення полягає в тому, щоб довести, що суперечлива природа народу – це не лихо, а нормальне явище, яке потрібно поважати і враховувати в суспільному розвитку. Ми спробуємо розкрити суперечливу природу народу за допомогою діалектичної та синергетичної методології. З точки зору діалектичного закону про гармонію та взаємовиключення протилежностей будь-який предмет, явище чи процес є протиріччя. Суспільне життя є не що інше як безмежний процес виникнення, функціонування та розв'язання суперечностей як в саморозвитку предметів, явищ та процесів, так і в зовнішніх стосунках з іншими саморозвитковими системами. Варто також звернути увагу на те, що суперечли-

ва природа народу тотожна і відмінна від суперечливої природи суспільства. Отже, незважаючи на те, що мова йде про різні рівні протиріч, ми змушені будемо розв'язувати поняття: джерела, механізми та тенденції розв'язання протиріч в розвитку народу і, відповідно, суспільства, оскільки серед суб'єктів суспільного розвитку народу належить ключова роль. Інакше кажучи, йдеться про джерела, механізми та тенденції розв'язання протиріч в розвитку суперечливих саморозвиткових систем – народу і суспільства. Про те, що це взаємопов'язані системи свідчить той факт, що розв'язання проблем розвитку народу є, разом з тим, розв'язання проблем розвитку суспільства і навпаки. До сказаного додамо, що ми будемо розглядати розв'язання протиріч розвитку народу в умовах трансформації та глобалізації сучасного соціального світу. На що спиратися, на що сподіватися? Що чекає людство в близькому та далекому майбутньому?

Розпочнемо з визначення ключових понять: «протиріччя», «гармонія», «протилежність», «народ як протиріччя».

Протиріччя є гармонія та взаємовиключення протилежностей. З позицій моністичної філософії протиріччя суспільного розвитку детермінуються протиріччями природи, а протиріччя духовного розвитку визначається суспільними протиріччями. Дуалізм розмежовує протиріччя на матеріальні і духовні, які нібито незалежні одне від одного. Перші детермінуються матерією, а інші – духом. Пантеїзм об'єднує гармонійно природні та духовні протиріччя під егідою Божого промислу. В такому розумінні пантеїзм змикається з ідеалістичним монізмом. Більш конструктивну позицію займає філософський плюралізм, у відповідності з яким всі протиріччя поєднані між собою гармонійно і суперечливо водночас.

В моністичній філософії має місце лінійний зв'язок між причиною та наслідком, між формою та змістом, явищем і сутністю. Недіалектичне ставлення до протиріччя простежується в тому, що його розглядають як зло, якого треба позбавитись як чогось зовнішнього, чужого, небажаного. З позицій діалектики протиріччя – це реальний процес гармонії та взаємовиключення протилежностей. Розглянемо дещо детальніше кожне із складових елементів закону гармонії та взаємовиключення протилежностей.

По-перше, що таке гармонія? Гармонія – це зв'язок, співрозмірність, розмірність, пропорційність, помірність, відповідність, статунність, стрункість, злиття різних компонентів об'єкта в єдине органічне ціле. В гармонії отримують зовнішнє виявлення внутрішня впорядкованість і міра буття; організованість Всесвіту, космосу, що є альтернативою хаосу. У піфагорійців гармонія випливає із центрального ідеального поняття числа як синтезу обмеженого і безмежного. Космос – ряд концентрично розташованих навколо Землі сфер, відстань між якими відповідає числовим співвідношенням музичної октави. Гармонія, за Гераклітом – єдність протилежностей, внутрішня єдність того, що розходиться. Внутрішня єдність сильніша за зовнішню. Платон надавав поняттю «гармонія» соціально – морального значення: гармонія – це сукупність чеснот людини, які виявляються в її фізичному вигляді, вчинках, створених нею творах. За Аристотелем, гармонія – єдність та завершеність цілого «Я», єдність різноманітного. Гармонія епохи Відродження розглядалася у зв'язку з розвитком людини як природної, суспільної та духовної істоти, у взаємопроникненні зовнішнього та внутрішнього, погодженості частин та цілого, світла та тіні. Гармонія уявляє собою загальний контур, який охоплює окремі члени, із яких породжується людська краса. Г. Ляйбниц дотримувався концепції установленої гармонії Богом, у відповідності з якою всі найпростіші елементи Всесвіту відповідають одна одній. Це означає, що тут спрацьовують такі характерні риси всього сущого, які пояснюються такими категоріями як біфуркація, фрактал і атрактивність. Гармонія є відповідність душі та тіла, тобто певна тілесність людини є такою, яка співзвучна її душі, а душа є такою, яка відповідає певній тілесності. Тут має місце повна гармонія тіла і душі.

Аристотель вважав, що мета виховання полягає в тому, щоб привести до гармонії тілесні та духовні, субстанційні та атрибутивні якості людини. І. Кант розглядав гармонію як узгодженість між розумом та чуттєвістю. Г. Гегель також вбачав гармонію в узгодженості кількісних та якісних параметрів будь-якої речі. Категорія міри позначає гармонію кількісних та якісних субстанційних та атрибутивних характеристик явищ, процесів і предметів.

Альтернатива гармонії вбачається в дисгармонії, розладі, антагонізмі, альтернативності.

Іноколи гармонія помилково ототожнюється з відсутністю протилежностей, конфліктів, протиріч. Тому люди намагаються якось обійти протиріччя, щоб не втратити гармонії протилежностей. Що ж таке протилежності? Кому і навіщо вони потрібні?

«Протилежності» як категорія вживається у зв'язі з категорією «гармонія» та «взаємовиключення», коли йдеться про гармонію та взаємовиключення протилежностей, що має універ-

сальний характер, тобто простежується у розвитку природних, суспільних і духовних предметів, явищ та процесів. Однієї протилежності не буває. Без конфронтації, конфліктності, боротьби проти ворожої сторони, проти себе нічого не існує. Йдеться про те, що предметів, явищ та процесів без своєї протилежності не буває. Протилежності розглядаються також як полюси протиріччя, яке становить собою реальний процес гармонії та взаємовиключення протилежностей.

Народ як етнічна спільнота має принаймні три системи протиріч – природну, суспільну та духовну. Природна система протиріч народу складається із гармонії та взаємовиключення літосферних, гідросферних, атмосферних та біосферних систем. Саме гармонія та взаємовиключення протилежностей твердого (літосфера), рідкого (гідросфера), та повітряного (атмосфера) становить джерело розвитку народу як природної етнічної спільноти. Гармонія та взаємовиключення економічного, політичного, правового, виховного та навчального процесів життєдіяльності народу становить суспільне джерело його розвитку. Гармонія та взаємовиключення знання і незнання, добра і зла, краси і не-краси, раціонального та ірраціонального становить духовне джерело розвитку народу як етнічної спільноти.

Діалектичний закон переходу кількісних змін в якісні розкриває механізм розвитку природних, суспільних і духовних явищ та процесів, зберігаючи при цьому гармонію та взаємовиключення протилежностей.

Було б невільно розглядати народ як монолітне явище. Що це саме так – доводиться аналізом його субстанційних основ та атрибутивних ознак.

За субстанційною характеристикою народ є природне, суспільне і духовне явище. За природним критерієм народи можуть класифікуватися на морські, гірські, степові, лісові та пустельні. Стосовно ролі географічного та кліматичного факторів у становленні та розвитку народу висловлювалося європейськими філософами чимало цікавих думок. Так, Ш. Монтеск'є підкреслював, що країни, де переважають пасовиська, бувають слабко заселені, тому що дають заняття лише незначній кількості людей: орні землі потребують більшої кількості працівників і ще незрівнянно більшої – виноградники [4,с.513]. Кількість народу дуже часто зумовлюється кліматичними умовами [4,с.513].

Ш. Монтеск'є писав, що закони, звичаї, традиції того чи іншого народу пристосовані до якої-небудь певної території [4,с.580]. Легкість здобуття засобів до життя і в особистості рибна їжа в якості головного продукту харчування є причиною скупчення людей у портових містах [4,с.513]. На особливості клімату в промисловому розвитку народів вказував і видатний бізнесмен ХХ сторіччя Г. Форд. Зокрема, він писав: «північний помірний пояс ніколи не зможе конкурувати з тропіками в продуктах північних країн. Наша країна (малися на увазі США – В. Д.) ніколи не вступить у змагання зі Сходом у виробництві чаю або з Півднем у виробництві гуму» [6,с.190]. Г. Гегель також заклав поважно ставитися до природи, її значення не варто ні перебільшувати, ні зменшувати. Природа становить той ґрунт, на якому відбувається духовний розвиток народу, – підкреслював Гегель з позицій моністичного розуміння всесвітньо – історичних процесів. Народ – син свого ґрунту. Природний чинник становить основу життєдіяльності народу [5,с.76]. У країн із жарким чи прохолодним кліматом неможливий вільний розвиток народу. Істинною ареною для всесвітньої історії з'являється помірний клімат. Там, де земля розчленована, рослини, тварини і люди індивідуалізуються. Якби у Франції існували німецькі ліси, писав, можливо, жартуючи Г. Гегель, то не було б Французької революції [1,с.82]. Незважаючи на деякі крайнощі в міркуваннях Гегеля стосовно рольової функції географічного середовища в розвитку народу про те, що перед тим, як розмірковувати про народ, необхідно звернути увагу на моменти і означення, які мають місце в природі. Наявність річок і морів забезпечує лагідні шляхи сполучення для народів. Середземне море – серце стародавнього світу, оскільки воно зумовлює і оживлює його. Без цього моря не можна уявити собі всесвітньої історії.

Таким чином, роль літосфери, гідросфери, атмосфери та біосфери не можна не враховувати в розгляді проблем становлення і розвитку народу. Особливо важливо пам'ятати про те, що всі названі природні фактори знаходяться між собою в гармонії та взаємовиключенні як протилежності.

Народ не становить якоїсь монолітної маси. Незважаючи на тотальність частин, із яких створюється його органічна цілісність, він має дуже багато складових. Головними із них можна вважати «природне», «суспільне» і «духовне». Саме вони взаємно передбачають і взаємно вилучають одне одного. Варто зазначити, що ці складові частини народу виступають у взаємопереплетенні, перетворені і не становлять «чисто» природні, суспільні чи духовні явища. Тому у складі народу дуже важко знайти ту межу, яка відокремлює природне від суспільного та духовного, суспільне від

природного та духовного і духовне від природного та суспільного. Умовно можна сказати, що природні зв'язки і відносини будуються за кровно-родинною ознакою. В той же час цей природний зв'язок в розвитку народу має суспільне і духовне забарвлення.

Сугубо суспільні зв'язки і відносини знаходяться нібито за межами цих відносин. Йдеться про зв'язки і відносини між людьми, які детермінуються розподілом праці у процесі виробництва, споживання, розподілу і перерозподілу матеріальних і духовних цінностей. До суспільних зв'язків і відносин належать також такі процеси, які стосуються, насамперед, охорони здоров'я, екологічного середовища, організації науки, освіти, культури і пенсійного забезпечення. Врешті-решт, не можна не помічати, що природні зв'язки і відносини в становленні та розвитку народу наповнені суспільним та духовним змістом, а суспільні зв'язки і відносини складаються між різноманітними природними спільнотами, а духовні зв'язки і відносини у структурі субетнічних складових народу сповнені суспільного та духовного змісту.

У поліетнічному суспільстві завжди є актуальною мовна проблема. Тут ми маємо справу з плюралізмом, оскільки є мова титульного етносу і вона вважається державною і безліч мов етнічних меншин, які вимагають поважливого ставлення до себе. Треба визнати за істину, що мовою державного спілкування в Україні має бути мова титульної нації. А це потребує додаткового дослідження проблеми титульної нації. По-перше, які ознаки титульної нації; по-друге, титульна нація моністична, чи плюралістична за своєю природою. На наш погляд, титульна нація – не моноліт, а складається з певних структурних елементів. Наприклад, до титульної нації українського народу належать поляни, древляни, бойки, лемки, русини та ін., які з давніх-давен живуть в межах українського геополітичного простору.

Окрім вищезазначених існують ще етичні і естетичні протиріччя народу. Ми не помилимося, коли скажемо, що в народі, як особливий етнічний спільноті існує плюралізм моральних і художніх норм.

Народ є такою етнічною спільнотою, характерною ознакою якої є плюралізм форм економічної та політичної життєдіяльності. Це стосується і сім'ї, яка становить один із атрибутів народу. І тут також виникають проблеми і суперечки. Заслужують на увагу міркування Г. Гегеля, який розглядав сім'ю як моральну і правову категорію. Мета шлюбу за Г. Гегелем, має моральний характер і законодавство повинно всіма засобами перешкоджати розлученню [3,с.218]. Відношення любові стає предметним між чоловіком і жінкою в їхніх дітях. Саме дитина уособлює їх любов. А яке ж з цього боку ставитися до нетрадиційних шлюбів? Якщо в правовому відношенні ці шлюбні стосунки набувають в деяких країнах статусу законних, то в моральному плані вони не витримують критики, оскільки про народження дітей в таких сім'ях не має мови. Тому нетрадиційні шлюбні зв'язки – це глухий кут в розвитку будь – яких спільнот, в тому числі й расових. Біла раса, якщо вона виправдовує існування гомосексуальної сім'ї – вироджується, дихає на ладан. Разом з тим народ веде пошук і вибір прогресивних шляхів, принципів, форм, методів і засобів розвитку сім'ї як головного свого осередку.

До суперечностей суспільного розвитку і, зокрема, народу як головної субстанції суспільно-історичного процесу треба віднести протиріччя в формах свідомості народу, його духовної сфери.

У суспільно-історичному процесі важлива роль належить світогляду, як формі «суспільної свідомості людини, через яку вона сприймає, осмислює та оцінює навколишню дійсність як світ свого буття й діяльності; визначає й сприймає своє місце й призначення в ньому» [5,с.608].

Сказане цілком стосується і народу. Головними типами світогляду, в яких народ осмислює своє існування, є міфологія, релігія і філософія, а також народна мудрість і, звичайно наука. Сказати, що міфологія і релігія є антинауковими формами світогляду, а філософія – виключно наукова, було б невільно і далеким від істини. Справа в тому, що в усіх формах світогляду є елементи науковості і фантастики, оскільки всі вони з'явилися як форми духовного освоєння світу. Це по-перше. По-друге, прийнято класифікувати світогляд таким чином, що історично першою його формою вважається міфологія, другою – релігія, третьою – філософія. В історико-генетичному плані воно, можливо, так і є. Але сьогоденність свідчить про інше, а саме: з виникненням філософії міфологія і релігія не зникають і навіть не існують як залишки минулих епох. Навпаки, вони отримують, як кажуть, «нове дихання» в умовах, коли раціональність переживає кризу. Відроджуються і публікуються численним тиражем міфологічні та релігійні вчення різних народів та епох. Не можна сказати, що в цьому немає нічого позитивного. Прогресивний бік цього явища полягає в тому, що народ не бажає забувати свої основи, основи своєї духовності незалежно від того багато чи мало в них «науковості». Вони становлять духовну скарбницю духовного генію. Більше того, як ми вже помітили, в кожній формі світогляду

ду є раціональні зерна, в яких відображається мудрість народу. Подібно до того, як народ в якості етнічної спільноти базується на гармонійному поєднанні всіх попередніх субстанційних начал (рід, плем'я, нація), так і його світогляд базується та тих формах світогляду, що йому передували.

Політизоване суспільство будь-якої країни є класовим. Народ, як ми вже помітили, не є монолітним і незмінним. Різноманітні верстви населення настільки мобільні, що люди часто-густо змінюють своє соціальне положення. Але внаслідок розподілу праці, різного майнового стану народ поділяється на класи. Гармонія і боротьба між цими загонами становить одне із джерел розвитку народу. І сьогодні народ прагне позбутися соціальної несправедливості та гноблення шляхом економічних і політичних акцій протесту, оскільки, дійсно, існують проблеми у відносинах між можновладцями та заробітчанами. Це простежується в тому, насамперед, що олігархи намагаються диктувати народу свою волю, свої інтереси, ідеали, цінності тощо. Народ же прагне звільнитися від них.

Особливу турботу і небезпеку викликають дії політичних партій, які прагнуть бути пасіонарними і компліментарними явищами в житті народу. У більшості випадків воно так і є. Пасіонарні особистості формують політичні партії, союзи, рухи тощо. Політичні партії віддзеркалюють в основному всю етнічну палітру народу. Вони прагнуть вчити, виховувати, організовувати народ, забуваючи про те, що народу не це потрібно. Народ сам може кого завгодно навчати та виховувати. Адже у своєму складі він має вчителів, лікарів, поетів, письменників та інших. Справа в іншому: політичні партії, рухи, суспільно-політичні організації повинні вивчати, виражати і захищати субстанційні та атрибутивні потреби, ідеали, цілі, цінності та інтереси народу.

Підводячи підсумки роздумам стосовно субстанційної природи народу як суперечливого явища, ми з'ясували, що гармонія і взаємовиключення протилежностей становить його фундаментальну властивість. Протиріччя народу багатовимірні за критерієм системності, структурності та функціональності. Що, власне, мається на увазі? Йдеться про те, що системність протиріччя народу означає безліч зв'язків і відносин між етнічними спільнотами, які складають народ. Протиріччя народу з позицій їх синергетичних підходів (біфуркація, фрактал, аттрактор тощо) виглядають як пошук і вибір організаційних шляхів, форм, методів і засобів їх розв'язання. Розв'язання територіальних, економічних та інших субстанційних протиріччя набуває політичних, правових, релігійних морально-художніх та інших форм. Сказане підводить нас до висновку, що для того, щоб адекватно розв'язувати протиріччя в розвитку народу, треба уважно вивчати реальні його потреби, ідеали, цілі, цінності та інтереси, природному, суспільному та духовному оточенні народу, яке постійно рухається, маючи куматоїдний характер.

Список використаних джерел

1. Гегель Г. В. Ф. Гегель. Философия истории / Г. В. Ф. Гегель // Соч.: в 14 т. – М. – Л.: Соцэкгиз, 1935. – Т. УІІІ. – 468 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Первая программа системы немецкого идеализма / Г. В. Ф. Гегель // Работы разных лет. В двух томах. Т. І. Сост., общая ред. и вступ. статья А. В. Гулыги. М., "Мысль", 1970. С. 211 – 234.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель // Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; Авт. вступ. сост. и примеч. В. С. Нерсисянц – М.: Мысль, 1990. – 524 с.
4. Монтеск'є Ш. О духе законов / Ш. Монтеск'є // Избранные произведения; Общая редакция и вступ. ст. проф. М. П. Баскина. – М.: Госполитиздат, 1995. – 733 с.
5. Філософський словник / за ред. В. І. Шинкарука. – 2-е вид., перероб. і доп. – К.: Голов. ред. – УРЕ, 1986. – 800с.
6. Форд Г. Моя жизнь, мои достижения / Г. Форд. – М.: Финансы и статистика, 1989. – 240 с.

* * *

УДК 316/624/2

Євгенія Ємельяненко, канд. філософських наук, старший викладач кафедри філософії, Запорізький національний технічний університет, Україна, м. Запоріжжя

Прояв маргінальності серед молоді: особливості молодіжного дозвілля

Розглядається дозвілля як сфера де особливо яскраво проявляється молодіжна маргінальність. При цьому стверджується, що сутнісні особливості дозвілля дозволяють проявлятися маргінальності саме в цій сфері.

Ключові слова: молодіж, дозвілля, маргінальність, світогляд, цінності, діяльність.

Евгения Емельяненко. Проявление маргинальности среди молодежи: особенности молодежного досуга

Рассматривается досуг как сфера, где особенно ярко проявляется молодежная маргинальность. При этом утверждается, что существенные особенности досуга позволяют проявляться маргинальности именно в этой сфере.

Ключевые слова: молодежь, досуг, маргинальность, мировоззрение, ценности, деятельность.

Yevgeniya Yemelyanenko. Display of marginality among young people: features of them leisure

Leisure as sphere where youth marginal shows up especially brightly is examined. It becomes firmly established thus, that the essence features of leisure allow to show up marginality exactly in this sphere.

Keywords: young people, leisure, marginality, world view, values, activity.

Як відомо дозвілля є частиною вільного часу. Особливо важливим ця частина життєвого є саме для молоді. Вона приваблює молодих людей своєю нерегламентованістю і добровільністю вибору різних форм, демократичністю, емоційною насиченістю, можливістю поєднати фізичну й інтелектуальну діяльність, творчу і споглядальну, виробничу й ігрову.

Для значної частини молодих людей соціальні інститути дозвілля є основними джерелами соціально-культурної інтеграції й особистісної самореалізації. Однак усі ці переваги діяльності сфери дозвілля поки ще не стали надбанням, звичним атрибутом способу життя всього середовища молодих людей.

З іншого боку, останнім часом молодь проявляє стійку тенденцію до відмови від традиційних форм дозвілля. Щоправда, не тільки дозвілля, а й життя в цілому.

Маргіналізація сьогодні – яскрава характеристика молодіжного соціального середовища. Проте найбільш яскравого вияву це здобуває саме в сфері дозвілля. Робота чи сімейні відносини в житті нинішньої молоді частіш за все проявляються як цілком стандартні та традиційні, а маргінальність проступає саме в специфіці проведення вільного часу.

Чому так відбувається?

Часто з точки зору роботи людина є цілком традиційною і її відмежованість від традиційної культури в жодному разі не проступить в цьому «діяльнісно-часово-просторовому» проміжку, проте дозвілля... Тут справжнє поле, в якому стає очевидним, ким людина є насправді в межах цього суспільства.

Постає питання: які конкретно особливості дозвілля як різновиду діяльності та проведення часу сприяють прояву у кожній окремій людини сутнісних, внутрішніх світоглядних позицій, особистісних характеристик та особливостей ставлення до існуючих соціальних відносин та ролей. Чому саме дозвілля?

Теоретичний розгул проблематики дозвілля взагалі сьогодні спирається на дані багатьох наук: психології, педагогіки, соціології, філософії, географії, економіки. Проте друга половина ХХ ст. відокремлює дозвілля як самостійну галузь знань. Предметом розгляду тут є значення вільного часу в житті людини, його змістове наповнення, розвиток людини на дозвіллі [2, с.10-12].

Перш ніж розглядати теоретичні засади дозвілля взагалі, слід зауважити, що в Україні усталеним є поняття «культурно-дозвіллева сфера», що вказує на використання людиною свого вільного часу для розвитку своїх творчих здібностей, культури, вмінь та навичок. Натомість в зарубіжних країнах застосовуються інші назви: «індустрія дозвілля», «дозвіллево-рекреаційна сфера», «сфера вільного часу», «анімація».

Сучасні дослідження дозвілля по-різному визначають поняття дозвілля. Зокрема, воно розглядається зарубіжними вченими по-різному:

- 1) синонім прогресу і лібералізації (Дюмазедьє Ж., Проновост Ж., Сю Р.);
- 2) соціальна цінність, необхідна умова для всебічного розвитку особистості (Андерсен Н., О'Брайен Т., Картер М. Дж., Мелвін М. К., Рей С.);
- 3) сенс життя, загальнолюдська цінність (Каплан М., Урден К.);

- 4) можливість для отримання задоволення (Краус Р., Харінгтон М.);
- 5) сучасне втілення свободи (Волпічеллі Д.);
- 6) компенсаційний засіб (Майо Е., Фрідман Ж.);
- 7) діяльність заради самої себе, а не якоїсь іншої мети (Келлі Дж.) [2].

З іншого боку, інтерес до проблем молоді та її соціальної поведінки є перманентно актуальною темою для філософії, соціології, психології, педагогіки. Дана проблематика знайшла своє відображення в дослідженнях С.Іконнікової, І.Ільїнського, І.Копа, В.Лисовського та інших вчених. Значний вклад у дослідження дозвілля молоді внесли Г.Пруденський, Б.Трушин, В.Петрушев, В.Піменова, О.Гордон, І.Бестужев-Лада тощо.

У науковий аналіз теорії і практики дозвільної діяльності значний внесок зробили Ю.Стрельцов, О.Жарков, В.Чижиков, В.Ковшаров, Т.Кисельова, Ю.Красильников [2,3].

Особливий зміст особистісної предметної і процесуальної сторін конкретно-історичного буття проявляється саме серед молоді як суб'єкта суспільного виробництва. Такий прояв соціальних якостей молоді безумовно апелює до специфіки її соціального стану, а також визначається причинно-наслідковими зв'язками в межах процесу соціалізації в конкретних соціальних умовах.

Умови життя молоді визначають особливості молодіжної свідомості. Система компонентів структури є дуже суперечливою, вона утворює спонукально-мотиваційні сутності сили молоді. Усередині цієї єдності виникає різноманіття суперечливих детермінацій, які опосередковують специфіку стосунків з навколишньою дійсністю і мотивацією соціальної діяльності.

Означені прояви соціальної якості молоді в процесі розвитку переходять один в одного, взаємно доповнюються, проявляються саме через діяльність, причому діяльність не детермінована зовнішніми чинниками – тобто діяльність дозвільлеву.

Своєрідність середовища протікання відноситься до особливостей молодіжного дозвілля. Батьківське середовище, як правило, не є пріоритетним центром проведення дозвілля молоді. Переважна більшість воліє проводити вільний час поза домівкою та родиною, у компанії однолітків.

Безвідносно до вирішення серйозних життєвих проблем, молоді люди воліють бути самостійними в сфері специфічних дозвільлевих інтересів: виборі форм відпочинку, друзів, книг, одягу, ігор, фільмів тощо.

І.Бестужев-Лада влучно охарактеризував дану специфіку молодіжного періоду життя: «...для молоді «посидіти компанією» – печука потреба, один з факультетів життєвої школи, одна з форм самоствердження. При усій важливості і силі соціалізації молоді людини в навчальному і виробничому колективі, при всій необхідності змістовної діяльності на дозвіллі, при всій масштабності зростання «індустрії вільного часу» – туризму, спорту, бібліотечної і клубної справи – при всьому цьому молодь уперто «збивається» в компанії однолітків. Виходить, спілкування в молодіжній компанії – це особлива форма дозвілля» [3].

Спілкування з однолітками обумовлене потребою в емоційних контактах. Її можна розглядати по-різному: необхідну умову життєдіяльності людини і суспільства; джерело творчого перетворення індивіда в особистість; форму передачі знань і соціального досвіду; вихідний пункт самосвідомості особистості; регулятор поведінки людей у суспільстві; самостійний вид діяльності.

Відмінною якістю культурного молодіжного дозвілля є емоційна забарвленість, наявність привнести в кожну можливість займатися улюбленою справою, зустрічатися з цікавими людьми, відвідувати значимі для себе місця, бути учасником важливих подій. Мабуть, саме емоційна забарвленість молодіжного дозвілля і є ґрунтом для прояву маргінальності.

Вищий зміст відкритого дозвілля полягає в тому, щоб наблизити цінне, найулюбленіше і відокремити, знехтувати порожнім, несуттєвим, чужим. Тож саме в цій межі і проявляється все сутнісне, внутрішнє, особливе в самосвідомості молоді.

Дозвілля для молоді сьогодні перетворюється на спосіб життя, а робота – просто на засіб. Заповнення вільного часу різноманітними, змістовно насиченими висновками діяльності є метою, як і здобуття цих вільних часових проміжків.

Основні особливості дозвілля молоді – високий рівень культурно-технічної оснащеності, використання сучасних технологій дозвілля, форм і методів, естетично насичений простір і високий художній рівень процесу дозвілля.

Молодіжне дозвілля перехоплює естафету розваг підліткового віку. Останній закріплює, а багато в чому і закладає, в молодій людині такі звички й уміння, які потім цілком визначатимуть її відношення до вільного часу. На цьому етапі життя людини виробляється індивідуальний стиль дозвілля і відпочинку, накопичується перший досвід організації вільного часу, виникає прихильність до тих чи інших занять. І саме тут проявляються всі

розузгодженості та суперечки з існуючим традиційним ладом життя, зі старшим поколінням, з прийнятими у місцевому суспільстві цінностями. При цьому, ХХІ століття показало, що ця розузгодженість не обов'язково буває агресивною [2].

Активне, змістовне дозвілля молоді є перспективним щодо суспільства, проте вимагає певних ресурсів, потреб і здібностей людини. Робити натиск на творчі види дозвільлевих занять, на забезпечення прямої участі в них кожної особистості – це не завжди доступний шлях для кожного. З іншого боку – негативні та деструктивні форми дозвілля можуть постати більш привабливими.

Дозвільлеві практики є не регламентованими. Соціальна детермінація тут визначається виключно нормами тієї чи іншої субкультури, а суспільство – взагалі залишається осторонь. Ці норми враховуються лише в тому випадку, якщо випадково співпадають, або не суперечать нормам того чи іншого напрямку.

Маргіналізація передбачає розрив, втрату об'єктивної приналежності до певної соціальної спільності без подальшого входження в іншу або без повної адаптації в новій спільності, Тут розриваються всі зв'язки: економічні, культурні, духовні тощо.

Цікавим є те, що сформовані маргінальні особливості в обов'язковому порядку оновлюються при включенні маргінала в нову соціальну спільність. Встановлення загальноприйнятих соціальних і духовних зв'язків, як правило, сильно відстає. Проте все ж, найбільш широким полем для цих проявів є саме дозвілля. Не в офісі, і не зі співробітниками в робочий час людина виявить свої «відхилення» від загальноприйнятих норм. Проте в індивідуальному спілкуванні, «сидячи» в кафе чи барі, чи просто спілкуючись на перерві в роботі – саме тоді маргінальність дасть про себе знати. Приклади маргінальності: городяни сільського походження, діти з міжнаціональних сімей, представники країн, третього світу, що отримали європейську освіту, емігранти, а також категорія соціально знедолених: як жебраки, бродяги, всі вони пристосовуються в робочих умовах і, може, ви, навіть не помітите відмінностей, проте якщо поспілкуєтесь з ними поза роботою – всі погляди, все відмінне впливає назовні.

Маргіналізація, як правило, визначає зниження соціального статусу, а екстремальна навіть вибиває з соціальних ніш в напрямку непевної соціальної траєкторії. Маргіналізація руйнує орієнтаційний потенціал соціальних суб'єктів, формально обмежує комунікативні канали зв'язку з колишньою референтною групою, проте суб'єкт все ж не здатен позбавитись характеристик, що вписали його у стійкі громадські структури.

Тож, постає конфлікт, що у ХХІ столітті проявляється повсюдно: в повсякденній діяльності, роботі, бізнесу, де особистість знаходить під впливом соціально-економічних зв'язків – респектабельність і традиційність поведінки молоді висувуються як етикетка. І в той самий час дозвілля – не передбачає жодної традиційності. Дозвілля – вільна зона, сфера поведінки, що не підпорядковується жодним нормам. Саме дозвілля – це часово-просторове поле, де ти може бути самим собою, або ... ким захочеш. І що найголовніше... це не вплине на твій професійний успіх, твій статок, статус, та твою репутацію і суспільне життя.

Тож, дозвілля спонукає прояв маргінальності через свою свободу, невизначеність, що в свою чергу дає можливість реалізації творчого потенціалу. Дозвілля – поле для дослідження особливостей ціннісних орієнтацій молоді, та поле для аналізу, а також – впливу.

Маргіналізація особистості в умовах порушення сформованих соціальних зв'язків може призвести до дисоціації людини, тим самим викликаючи психологічне напруження, страх, пригніченість, заздрість, поведінка, що не співпадає із загальноприйнятими нормами. З іншого боку вона може і звільнити.

Маргінальна особистість має ряд характерних рис: занепокоєння, агресивність, честолюбство, егоцентризм. Саме тому спочатку маргінальність оцінювалася негативно і пов'язувалася з проявами соціального дискомфорту і девіації. Однак її соціальне значення може бути позитивним: відсутність жорстко окреслених норм і зв'язків сприяє підвищенню активності, прояву ініціативи, виробленню культурних і соціальних нововведень [1-3].

Тож, як висновок можна зазначити. Дозвілля як специфічне часове просторове поле за своєю сутністю визначає можливість прояву маргінальних схильностей сучасної молоді.

Проте нормальна, природна маргіналізація існує. І вона є частиною гомеостатичної системи суспільства і основою спонтанної соціальної мобільності, що дозволяє людям вписуватися в структури, де задовольняються їх потреби у прийнятті, визнанні, самовдосконаленні, реалізації, творчості тощо. Простором для вияву та прояву такої маргіналізації саме дозвілля як недетермінована, вільна, невідкладна соціальним стереотипам діяльність. Діяльність для себе і заради себе. Соціальна взаємодія – за тими ж критеріями. І саме вона дає нове в суспільстві проявляє творчість і креативність, які, хоч би як, замішані на маргінальності.

Проблема маргіналізації як вітчизняного, так і світового суспільства вимагає сьогодні більш ретельного, детального вивчення, на основі якого можуть бути запропоновані шляхи вирішення даної проблеми, що буде ще одним кроком на шляху до стабілізації та розвитку вітчизняного суспільства, а також подальших наукових досліджень.

Список використаних джерел

1. Петрова І.В. Дозвілля в зарубіжних країнах [Підручник] / І.В.Петрова. – К.: Кондор, 2005. – 402 с.
2. Кравцова О.О. Концептуалізація дозвілсько-рекреаційної Проблематики в культурології ХХ ст. [Електронний ресурс] / О.О.Кравцова. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pk1/2011_27/12.pdf
3. Бочелюк В.Й. Дозвілєзнавство [Електронний ресурс] / Бочелюк В.Й., Бочелюк В.В. – Режим доступу: http://tourlib.net/books_ukr/bocheluk42.htm
4. Нерсисян Г. Пошук контурів соціальної ідентичності в епоху маргіналізації соціального життя суспільства споживача [Електронний ресурс] / Г.Нерсисян. – Режим доступу: <http://novyn.kpi.ua/2011-3/11-filos-Nerses%D1%83an.pdf>

* * *

УДК 101.1:316

Оксана Литвинчук, старший викладач кафедри гуманітарних наук,
Житомирський державний технологічний університет, Україна,
м. Житомир

Самореалізація маргінального індивіда як спосіб збереження власної ідентичності

Обґрунтовано основні аспекти проблеми самореалізації маргінального індивіда як діяльного способу збереження та утвердження його ідентичності, а також проаналізовано самопізнання та самооцінку як необхідні умови та складові самореалізації.

Ключові слова: маргінальний індивід, ідентичність, самореалізація, самопізнання, самооцінка.

Оксана Литвинчук. Самореализация маргинального индивида как способ сохранения собственной идентичности

Обоснованно основные аспекты проблемы самореализации маргинального индивида как деятельного способа сохранения и утверждения его идентичности, а также проанализировано самопознание и самооценка как необходимые условия и составные самореализации.

Ключевые слова: маргинальный индивид, идентичность, самореализация, самопознание, самооценка.

Oksana Litvinchuk. Self-realization of marginal/nogo individual as method of maintainance of own identity

Grounded basic aspects of problem of self-realization of marginal/nogo individual as an active method of maintainance and claim of his identity, and also self-knowledge and self-appraisal as necessary terms and component self-realizations is analysed.

Keywords: marginal/nyy individual, identity, self-realization, self-knowledge, self-appraisal.

Предметом наукових досліджень самореалізація особистості стала в другій половині минулого століття. У 1967 році Абрахам Харольд Маслоу своєю публікацією «Самоактуалізація» поклав початок дослідженням цього феномену в західній гуманітарній науці. Науковець розглядав самореалізацію (самоактуалізацію) особистості як особливе явище, яке притаманне переважно людям сильним, творчим, доброчесним, які займають передові рубежі у будь-яких суспільних групах, тому що ставлять собі за мету максимально розкрити себе, показати свої найвищі потенції.

Американський дослідник виходив з того, що на самореалізацію людини як процес вирішальним чином впливають буттєві цінності, які для людини є найважливішими. Саме практичне втілення таких цінностей, здійснене у вільній діяльності, призводить до того, що в цьому процесі відбувається фактичне отождествлення самої діяльності з талантами людини. Це означає, що людина віддається улюбленій справі повністю, без залишку, а сама її діяльність зливається з радістю [3, с.110].

У вітчизняній соціальній філософії перші дослідження проблеми самореалізації особистості розпочалися на зламі 70-80-х років минулого століття і мали достатньо швидкий розвиток. На тлі дуже великої кількості філософських, психологічних, соціологічних наукових розвідок відразу виокремились дві великі школи: уральська (свердловська) та київська. Першу з них заснував і тривалий час очолював відомий радянський філософ Л. Н. Коган («Цель и смысл жизни личности», 1984), а київська школа була представлена цілою плеядою академічних науковців, які видали

серію книг, об'єднаних тематикою людського життя та самореалізації особистості. Серед них – Л. В. Сохань, О. А. Донченко, В. О. Тихонович, О. О. Кисельова, Л. Є. Шкляр та ін.

Обґрунтування самореалізації маргінального індивіда як діяльного способу збереження і ствердження його ідентичності передбачає постановку питання про знаходження таких вимірів першого і другого, які можуть бути спільними для них. А завдяки цьому такі спільні ознаки за певних умов обов'язково поєднують вказані вище сторони буття людини.

Тепер проаналізуємо маргінального людського індивіда з позиції вищесказаного, зазначивши, що визначальною проблемою такого індивіда є проблема ідентичності як збереження власного «Я», саме збереження і ствердження власного ества виступає для маргінала найважливішою, фактично буттєвою цінністю. Тобто, ідентичність як визначальна проблема маргінальної людини і є її головною цінністю, буттєвим смислом, адже маргінал – це та людина, яка в силу певних об'єктивних та суб'єктивних факторів потрапила в умови проміжного, порубіжного соціокультурного статусу і саме це породжує втрату власного ества та ідентичності. Для людини це питання є вирішальним для подальшого існування в якості неповторної, унікальної, своєрідної людської істоти, індивідуальності. І саме на розв'язання цієї проблеми маргінальна людина має спрямовувати всі свої потенції духовні та фізичні сили. Без самореалізації власної особистості, без найглибшого задіяння власних сил така людина не в змозі позбутися власного маргінального статусу.

Звернемося тепер до другого виміру ідентичності як проблеми маргінального індивіда та самореалізації як діяльного способу його буттєвого стояння (збереження та ствердження власної ідентичності), що вказує на органічний зв'язок перерахованих процесів.

Чим є з цих позицій самореалізація особистості як явище, як процес? Самореалізація особистості – це процес розгортання усіх людських сил індивіда, який здійснюється як самопроцес. Отже самість індивіда тут відіграє ключову роль. У самореалізації як процесі індивід сам, за внутрішнім покликом, а не за зовнішнім впливом задіює усі свої потенції для досягнення поставленої мети. Це означає, що самореалізація особистості – процес свідомий, осмислений людиною. Відомий український дослідник проблеми самореалізації особистості В. Муляр з цього приводу зазначав так: «Самореалізація особистості виступає як процес усвідомленого і цілеспрямованого розкриття сутнісних сил особистості, загрунтованого на їх адекватному самопізнанні та самооцінці... Самореалізація характеризує такий рівень особистісного розвитку, при якому людина здатна на самостійний контроль власної життєдіяльності, коли особистість самовизначається не тільки стосовно подій (із власних вчинків, бажань і т. д.), але і по відношенню до ходу життя в цілому...» [4, с.97].

Детальніше проаналізуємо проблему самопізнання та самооцінки. У контексті нашого дослідження це має важливе значення для розуміння процесу самореалізації маргінального індивіда як діяльного способу збереження його ідентичності.

Самопізнання – висхідний пункт будь-якого процесу пізнання. Вже перші кроки маленької дитини пов'язані з самопізнанням. Звичайно, воно здійснюється переважно на рівні перших відчуттів. Однак з розвитком людини цей процес набуває інтелектуального стрижня і практичної форми. Логіка індивідуального становлення людини розгортається таким чином, що самопізнання виступає ключовою умовою її (людини) нормальної життєдіяльності.

Разом з тим, наука давно довела, що самопізнання не є процесом якимось суто споглядальним, людина – істота практична і процес самопізнання людського індивіда є завжди процесом практичним за своєю суттю. Відзначаючи цю думку, Л. Коган пише: «Самопізнання можливе тільки в процесі обміну діяльністю і здібностями між людьми. По суті це особливе і надзвичайно важливе для розвитку особистості суспільне відношення. Саме в процесі обміну соціальними силами людина, пізнаючи характерні риси (здібності, потреби, знання, навички та ін.) інших людей, отримує уявлення про свої власні достоїнства і недоліки» [2, с.132-133]. Це означає, що процес самопізнання як практичний обмін людськими силами виявляє сили окремого індивіда лише в порівнянні з аналогічними силами іншого індивіда. У цьому процесі людина ніби вглядається в іншого з метою побачити себе.

Логічним наслідком процесу самопізнання є самооцінка. Вона, як і самопізнання, відіграє надзвичайну роль у розгортанні людиною власних сил. Самопізнання – вирішальна умова людського вибору, адже останній тією чи іншою мірою супроводжує життєдіяльність будь-якої людини. Навіть в умовах найжорстокіших політичних режимів або в ситуаціях здавалося б повної безвиході завжди знайдеться шанс вибору.

Філософський словник визначає самооцінку як судження людини про свої властивості, можливості, місце серед інших лю-

дей; один з основних компонентів самосвідомості особистості. Самооцінка позначається на стосунках з оточенням, на її критичності, вимогливості до себе, на ступені складності цілей, які особистість ставить перед собою. Основними параметрами самооцінки є рівень адекватності, висота й міра стійкості [6, с.597]. У цьому визначенні окреслимо головне: самооцінка – це, насамперед, судження людини про саму себе як про суспільну істоту. Разом з тим одного судження про себе замало для того, щоб людина могла усвідомлено, цілеспрямовано і відповідально здійснювати процес саморозгортання, самореалізації. Самооцінка – це своєрідний висновок, у якому органічно сплітаються як гносеологічні, так і ціннісні складові цілісного ставлення людини до самої себе. Як зазначає В. Муляр, самооцінка – це певне ставлення особистості до самої себе [4, с.96].

Отже, самооцінка – це і судження людини про саму себе, і відчуття людиною себе. Свої достоїнства і недоліки людський індивід однаковою мірою може визначити за допомогою як аналітичної розумової діяльності, так і інтуїтивно, ірраціонально.

У контексті вищесказаного сформулюємо кілька думок щодо ролі самореалізації особистості стосовно ідентичності як проблеми маргінального індивіда. Очевидно, що самопізнання та самооцінка як необхідні умови та складові самореалізації в цьому контексті відіграють вирішальну роль. На усіх етапах виходження індивіда в маргінальний статус необхідною умовою збереження його ідентичності є самопізнання. Воно дозволяє виявити такі свої людські якості, які могли існувати потенційно, прихованим чином у внутрішній структурі індивіда. Адже маргінальна ситуація за своєю суттю завжди для індивіда є новою, невідомою і, як правило, загрозливою. Здійснюючи в таких умовах самопізнання, маргінальна людина відкриває себе для себе самої, виявляє такі свої здібності, потреби, інтереси, цінності, які в нормальних умовах не проявлялись. Що стосується самооцінки, то вона в цьому контексті виступає гарантією пристосування людини до нових умов. Адже самооцінка – це особливе ставлення людини до самої себе, а в процесі трансформації зовнішнього середовища (формування маргінальної ситуації), виявляючи в самопізнанні нові свої якості або новий зміст сформованих раніше якостей, індивід одночасно доробляє, переробляє самого себе в самооцінці.

Отже самопізнання та самооцінка – це ті висхідні елементи самореалізації особистості, що роблять її єдиним діяльним способом збереження людиною власного «Я», власної ідентичності, власної індивідуальності. Без них не можлива самореалізація будь-якої людини, однак ще більше вищесказане стосується людини маргінальної як такої, яка знаходиться в умовах загрозливих для нормального функціонування її ідентичності. До цього доповнимо, що і самопізнання, і самооцінка – це вирішальні умови рефлексуючого «Я» людини, без якого не може існувати будь-який індивід, у тому числі і маргінальний. Однак саме в контексті останнього проблема «Я» набуває особливої ваги, оскільки маргінальний статус і є реальною загрозою його індивідуального «Я».

Звернемось до інших вимірів сутності самореалізації особистості. Зазначимо, що аналіз самопізнання та самооцінки як обов'язкових умов та елементів останньої об'єктивно підводить дослідження до питання про активну роль самої людини у формуванні як самооцінки, так і самопізнання. Один з перших дослідників явища самореалізації особистості на теренах колишнього Радянського Союзу (а значить, і у вітчизняному гуманітарному просторі) Л. Н. Коган у цьому контексті використовує термін «само модель». Підкреслюючи думку про діалектичний взаємозв'язок самореалізації особистості та її самопізнання, він пише: «І самопізнання, і самореалізація відбуваються протягом усього життя людини. Самореалізація як свідомий і активний процес можлива тоді, коли особистість усвідомлює свої інтереси, потреби і здібності, які вона втілює, опредметнює в практичній діяльності. У цьому сенсі самореалізація завжди передуює процесу самопізнання, у результаті якого у людини складається певна «само модель», тобто узагальнене, концентроване уявлення її про саму себе, про своє «Я» [2, с.134]. На нашу думку, тут російський філософ виявляє нові грані самооцінки людини як явища. Він говорить про само модель, очевидно підкреслюючи активну роль особистості у її формуванні. Само модель не просто самооцінка, вона – своєрідне керівництво до дії в контексті самооцінки.

Таку просторову цитату відомого дослідника проблеми самореалізації особистості ми наводимо з однією метою: означити дуже важливу сутнісну властивість цього явища. Йдеться про цілеспрямованість і самоконструювання особистості в процесі її самореалізації. Тут потрібно виходити з того, що ціль – сутнісна властивість людської свідомості. Методологічно це означає, що будь-яка людська діяльність характеризується цілепокладанням. Людина не може чогось робити, не уявивши попередньо у своїй свідомості образ того результату, на який вона спрямовує свої дії.

Разом з тим, цілепокладання в якості сутнісної властивості самореалізації особистості виявляє певні, особливі його грані. Самореалізація особистості – це людська діяльність по досягненню не просто цілі, це особлива людська діяльність, мотивом якої виступає фундаментальна, смисложиттєва ціль. У змісті такої цілі – не просто досягнення конкретного результату, а в тому числі потреба максимально можливого результату, найбільш повного розгортання людських сил індивіда. Самореалізація особистості – це своєрідний для неї спосіб показати все, на що особистість здатна в даний момент. Одночасно самореалізація – це своєрідний для неї спосіб виявити резерви подальшого вдосконалення.

Звичайно, неправильним буде уявляти будь-який конкретний акт самореалізації особистості як досягнення життєвої, фундаментальної цілі. Можна припустити і таку можливість, коли людина самореалізується, не ставлячи перед собою в даному конкретному випадку глобальної мети. Однак потрібно визначити, що більш-менш системна діяльність людини, яка набуває ознак самореалізації, рано чи пізно ставить питання про граничні можливості людини, про те, для чого вона це робить і яким має бути остаточний, смисложиттєвий результат. Саме в цьому випадку можна говорити про те, що цілепокладання в процесі самореалізації особистості набуває якості програмної мети, життєвого плану, життєвого смислу. Він може повністю на початкових етапах індивідом і не усвідомлюватися, проте у прихованому вигляді його існування заперечувати не можна. Навіть якщо життя складається з окремих актів самореалізації, які, здавалося б, не пов'язані між собою, у них рано чи пізно з'явиться щось спільне, яке виразиться як життєва мета. «За цим зовнішнім ланцюгом подій завжди стоїть інтимно-внутрішній план, у якому життєвий шлях підсумовується і усвідомлюється як саморозвиток особистості «Я», як лінія позитивних перетворень і самоствердження особистості згідно з поставленою нею життєвою ціллю та ідеалом...» [1, с.17]. У такому випадку самореалізація особистості набуває тих особливостей свого цілепокладання, про які мова йшла вище. Однак тоді і життєвий шлях людини усвідомлюється нею по-іншому, за іншими світоглядно-життєвими засадами. Як зазначає Л. Сохань, одна з перших дослідниць проблеми життєвого шляху людини і очільниця згадуваної вище київської школи досліджень явища самореалізації особистості, «особливо вдалим можна назвати таке життя, через яке проходить провідна життєва лінія; життя, яке насичене діяльною самореалізацією людини і яке постає як втілення її головного життєвого задуму» [5, с.25].

Коли говоримо про само модель і самоконструювання як про сутнісні властивості самореалізації особистості, то ми відзначаємо потужний творчий характер самого процесу самореалізації. Адже в цьому процесі людина постійно відкриває себе, свої нові якості, новий зміст власного внутрішнього світу. Це зумовлено особливо тим, що нерідко самореалізація здійснюється в нестандартних для людини умовах, які нерідко, наприклад, характеризуються, цейтнотом соціального часу і простору, недостатньою наявністю або повною відсутністю сприятливих зовнішніх факторів тощо. Ось саме в таких умовах яскраво розкривається значення самопізнання, само моделі і функція самоконструювання. Адже людині доводиться долати свою межовість, швидко аналізувати і приймати рішення, проявляючи якості, які були або відсутні, або недостатньо «задіяні» в минулому. Формування таких людських якостей і, як наслідок, створення адекватної реальним життєвим обставинам «само моделі» – це ознака людини, яка здійснює справжню самореалізацію.

Очевидно, наскільки сказане вище є важливим для маргінального індивіда. Його об'єктивний соціальний статус – це статус соціального, духовного, а нерідко і фізичного стресу. Це становить, коли здатність маргінала до самоконструювання власної «само моделі» важко переоцінити, тому що здатність самоконструювання – гарантія того, що маргінальний статус людина може змінити за своїм бажанням. Звичайно, тут важливим є співвідношення рівня бар'єрності маргінальних процесів і здатності та бажання людини подолати таку проблему з найменшими втратами для власної ідентичності. Таке завдання можливе лише за однієї умови: самореалізація особистості, яка потенційно здатна утримати ідентичність індивіда в рамках її нормального функціонування.

Перейдемо тепер до ще однієї сутнісної властивості самореалізації особистості, яка безпосереднім чином корелюється з проблемою ідентичності маргінального індивіда. Йдеться про те, що самореалізація – це вільна діяльність людини, яка розкриває свій потенціал. Це значить, що ніякі інші причини, окрім бажання себе розкрити, не можуть виступити в якості домінуючих в усій мотиваційній системі людини. З цих позицій самореалізація завжди є безкорисливою діяльністю, вона фактично є самодіяльністю. Такою самодіяльністю, у якій чільне місце займають питання призначення людини як істоти, її внутрішні мотиви саморозгортання. При цьому, звичайно, ми не можемо ігнорувати того

факту, що людина може реалізувати свої фізичні та духовні сили з метою суто прагматичною. Адже людина – істота, насамперед, природна. Вона не може існувати, не задовольняючи свої фізіологічні та інші матеріальні потреби.

Самореалізація особистості як покликання, як призначення людини актуалізує проблему волі. Самореалізація – це вольовий процес. Це така діяльність людини, коли максимально напружуються всі її потенційні сили. Можна впевнено говорити про те, що така діяльність нерідко виступає проблемою для самої людини. Ця проблемність полягає в тому, що доводиться постійно здійснювати жорсткий самоконтроль, при цьому нерідко вступати в конфлікт із власними слабкостями. Скільки талановитих людей гублять свій талант тільки тому, що вчасно не примусили себе до тих чи інших дій! «Шлях здолає той, хто йде!» – це життєва мудрість якнайкраще характеризує життєвий шлях людини, яка самореалізовується. У цьому контексті зазначимо: немає сумнівів у тому, що самореалізація особистості – це не просто вільна самодіяльність без жодних життєвих бар'єрів, а надзвичайно важкий процес постійного самопізнання, самоконструювання, спрямованості своїх життєвих сил. Самореалізація вимагає від людини добросовісного виконання себе, незважаючи на ті перешкоди, які постійно зустрічаються на цьому шляху. У цьому плані самореалізація особистості – це систематичне створення людиною і практичне долаання нею бар'єрів. І чим ці бар'єри вищі, тим досконаліша самореалізація.

Смисл сказаного повною мірою проявляється в контексті буття маргінального індивіда. Його соціальний статус об'єктивно є таким, що без вольового потенціалу змінити свою маргінальність йому не під силу. Ось чому самореалізація особистості як вольовий процес – необхідна умова і фактично єдиний діяльний спосіб для людини реально впливати на проблему збереження і ствердження своєї ідентичності в умовах маргінальності.

Нарешті, звернемо увагу на найголовнішу особливість самореалізації особистості як явища. Вона завжди здійснюється за внутрішнім бажанням, за потребою. Аналіз потреби особистості в самореалізації – обов'язковий і суттєвий вимір дослідження даного явища. Зазначимо, що потреби людини є дуже важливими її мотивами. Це пояснюється тим, що будь-яка потреба – це завжди суперечність між тим, що людина має, і тим, до чого вона прагне.

Отже, можемо стверджувати, що потреба в самореалізації відіграє важливу роль у життєдіяльності людини, яка в силу певних причин потрапила в маргінальні умови і набула відповідного соціального статусу. Наявність сформованої потреби в самореалізації мобілізує всі потенції задля збереження власного «Я», власної ідентичності маргінального індивіда.

Список використаних джерел

1. Иванов В. П. «Життєвий світ» особи / Вадим Петрович Иванов // «Круглий стіл» філософів, психологів і соціологів «Життєвий шлях особи». Філософська думка. – 1982. – № 1. – С. 15–17.
2. Коган Л. Н. Цель и смысл жизни человека / Лев Коган. – М.: Мысль, 1984. – 252 с.
3. Маслоу А. Самоактуализация / Абрахам Маслоу // Психология личности. Тексты. – М., 1982. – С. 108–117.
4. Муляр В. І. Самореалізація особистості як соціальна проблема (філософсько-культурологічний аналіз) / Володимир Ілліч Муляр. – Житомир: ЖІТІ, 1997. – 214 с.
5. Сохань Л. В. Культура жизни личности как предмет исследования / Лидия Сохань // Культура жизни личности / Проблемы методологии социально-психологического исследования. – К.: Наукова думка, 1988. – С. 18–36.
6. Філософський словник / [ред. В. І. Шинкарук]. – 2-ге вид. перероб. і доп. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. – 800 с.

* * *

УДК 316.64

Петро Лісовський, канд. філософських наук, заступник завідувача кафедри соціології, Інститут соціальних наук і самоврядування Міжрегіональної академії управління персоналом, Україна, м. Київ

Парадигмальна система ціннісних орієнтирів у форматі духовного капіталу як запорука мудрого самозбереження

Розв'язання проблеми існування духовного капіталу як запоруки людського самозбереження (зокрема, її безпеки) у зв'язку з переходом до нового суспільного ладу, залишається дискусійно відкритим і потребує детального дослідження. Тому слід звернути увагу на системний аналіз причин, тенденцій, явищ і процесів, які призводять до виникнення суперечностей і труднощів в духовній сфері розвитку суспільства, а також шляхів їх вирішення.

Ключові слова: парадигма, духовний капітал, мудрість, культура, цінності

Петр Лисовский. Парадигмальная система ценностных ориентиров в формате духовного капитала как залог мудрого самосохранения

Решение проблемы существования духовного капитала как залога человеческого самосохранения (в частности, ее безопасности) в связи с переходом к новому общественному строю, остается дискуссионным и нуждается в детальном исследовании. Поэтому следует обратить внимание на системный анализ причин, тенденций, явлений и процессов, которые приводят к возникновению противоречий и трудностей в духовной сфере развития общества, а также путей их решения.

Ключевые слова: парадигма, духовный капитал, мудрость, культура, ценности.

Petro Lisowski. Paradigmatic system of values in the format of the spiritual capital as a guarantee wise self-preservation

Solving the problem of the existence of the spiritual capital as a guarantee of human self-preservation (in particular, its security) in connection with the transition to a new social order, remains controversial and in need of detailed study. Therefore, one should pay attention to the systematic analysis of the causes, trends, events and processes that lead to contradictions and difficulties in spiritual development, society, and the ways to solve them.

Keywords: the paradigm, the spiritual capital, wisdom, culture and values.

Сьогодні на благо розвитку України необхідно усвідомити та науково обґрунтувати всі актуальні аспекти національного капіталу, зокрема, духовного, джерела, рушійні сили тощо. Без цього неможлива практична діяльність системи ціннісних орієнтирів щодо забезпечення духовного капіталу, тобто розв'язання завдань, спрямованих на формування мудрого самозбереження українського суспільства.

Так, насамперед, система культурних цінностей входить діалектично взаємодіючи з економікою, соціальною системою і політикою як інтеграції суспільства. При цьому культура є одним із аспектів життя суспільства, але вона виступає центрооб'єднуючим фактором, взаємопов'язуючи всі інші підсистеми соціальної життєдіяльності і забезпечуючи спільність людського існування. Так, взаємодія культури і економіки породжує «культуру праці», «ділову культуру», «господарчу етику», «культуру виробництва»; з політикою – політичну культуру, «дипломатію», «культуру адміністративного менеджменту» з соціальною системою – «культуру національних та міжнародних відносин», «культуру спілкування» тощо.

Однією із багатьох функцій культури як процесу і продукту духовного капіталу є вироблення і впровадження в суспільство таких елементів культури як норми, знання, значення і символи. Зокрема, українські науковці на чолі з І. Надольним визначають культуру «через систему цінностей та ідей, що слугують для регулювання поведінки членів певного соціуму» [1, с.46].

Н. Смельзер трактує культуру як систему цінностей, уявлень про життя і кодів поведінки, яка є загальною для людей, котрі зв'язані певним способом життя [2, с.57].

Російський дослідник А. Радугін вважає, що культура – це система колективно поділяємих смислів, символів, цінностей, переконань, візирів і норм соціально – психологічної поведінки і орієнтирів взаємодії людей з середовищем існування, які вони виробляють в сумісному житті для підтримання певних структур діяльності і спілкування суспільства в цілому або притаманних конкретній групі людей [3, с.78].

На нашу думку, особливістю цінностей культури в духовному капіталі є те, що вони виступають в суспільстві об'єднуючими, консолідуючими чинниками. Різним культурам притаманні різні цінності, бо кожний суспільний устрій встановлює, що є цінність, а що ні.

Розв'язання проблеми існування духовного капіталу як запоруки мудрого самозбереження (зокрема, її безпеки) у зв'язку з пе-

реходом до нового суспільного устрою, залишається дискусійно відкритим і потребує детального дослідження. Тому слід звернути увагу на системний аналіз причин, тенденцій, явищ і процесів, які призводять до виникнення суперечностей і труднощів в духовній сфері розвитку суспільства, а також шляхів їх вирішення.

Сьогодні ми знаходимося на зрізі пострадянських часів і побудови громадянської державності на Україні, що цілком зумовлює необхідність пошуку якісно нових підходів до пізнання духовного капіталу, оскільки Україна буде демократичне суспільство на ринкових засадах економіки. Як вважає наш пророк-мислитель Т.Г. Шевченко потрібно «чужого навчатись і свого не цуратись». На наш погляд, маємо зосереджуватися на дослідженні українськими науковцями цінностей західних суспільств: механізмів їх формування, сприйняття їх різними соціальними групами, механізмів регуляції впливу на людей тощо. Отже, є нагальна потреба в розробці нової парадигми духовного капіталу через структурний зміст духовної культури, що є конструктивною моделлю мудрості.

Як стверджують дослідники, зокрема С. Чукут, духовна культура виникає як результат взаємодії загальнолюдського і національного. «Духовна культура являє собою не застиглий результат людської діяльності, а є процесом утворення і накопичення культурних надбань (не лише матеріальних, а й духовних) в яких втілюється все розмаїття людської природи та які виникають у процесі духовного виробництва як окремої нації (народу), так і людства загалом» [4, с.123].

Заслугує на увагу класифікації цінностей російських соціологів М. Маркевича та А. Радугіна, в яких підходи до класифікації системи цінностей збігаються. Вони поділяють цінності на цінності смисложиттєві (уявлення про добро і зло, щастя, долю і сенс життя) і універсальні (життя, здоров'я, особиста безпека, добробут, сім'я, освіта, кваліфікація, правопорядок). М. Маркевич додає до універсальних цінностей ще цінності міжособистісного спілкування (чесність, доброзичливість, порядність, взаємодопомога, толерантність, любов) і демократичні (свобода слова, совісті, партій, національний суверенітет, гарантії соціальної рівності і справедливості) як самостійні групи цінностей.

Крім того, М.А. Макаревич розширює спектр універсальних цінностей: право на власність, охорона прав материнства; свобода творчості; мова і культура.

Розглядаючи духовний капітал в контексті системи цінностей культури як важливу наукову категорію, варто виділити у порівнянні з іншими цінностями те, що вона знаходиться під безпосереднім впливом інтересів людей. Це та цінність, без якої не можливе життя людей, яка передається із покоління в покоління, закріплюється і засвоюється в суспільстві свідомості.

У цьому відношенні необхідно зазначити, що для аналізу життєвого циклу цінностей суттєвим видається діалектичний підхід до теорії культурного розвитку, який розроблявся філософами Е. Кантом та Г. Гегелем, а також їх багаточисельними послідовниками, серед яких найбільш відомими були К. Маркс і Г. Маркузе.

Основний теоретичний постулат діалектичного підходу полягає в тому, що всі культурні взірці, які витворені людьми, являють собою кінцеві, тобто недовговічні явища. К. Маркс у передмові до «Критики політекономії» зазначає, що культурний розвиток являє собою послідовність стадій. Враховуючи той факт, що цінності є елементами культури, то ця теорія, з нашого погляду, може бути застосована і до системи цінностей.

На нашу думку, конфлікт цінностей важко піддається вирішенню, тому що стереотипи масової свідомості досить стійкі і змінити їх складно. Неможливо переконати тих, хто відмовляється прийняти нові правила життєдіяльності. Потрібно враховувати той факт, що суспільній свідомості притаманна консервативність щодо певних суспільних явищ, навіть якщо об'єктивні умови значно змінюються і викликають до життя нові відповідні ціннісно-нормативні уявлення. За усталеними ціннісними орієнтаціями і установками стоять принципи, позбутися яких важко або неможливо – ажде останні формувалися із традицій, системи впевнень і вірувань, культурних стереотипів сім'ї, групи, спільноти, нації і порушення їх суттєво впливає на суспільну свідомість і самосвідомість особистості. Зміна свідомості – це складний тонкий та суперечливий процес. Чим сильніше закріплені старі типи ціннісних орієнтирів у свідомості особи, тим складніше цей процес відбувається. Слід зазначити, що така ситуація веде до того, що нові цінності не сприймаються серйозно, не засвоюються органічно.

Стан суспільства, що трансформується, при якому одні певні цінності і норми вже не діють, може породжувати аномію (відчуження, безнормність «крайності»). Поняття аномії ввів в соціологію Е. Дюркгейм, який розкрив механізм здійснення в суспільстві розпаду цінностей, орієнтацій і норм, якщо вони еволюційно не замінюються актуальними. Результатом цього процесу є відчуття відокремлення, неприйнятності індивіда чи певної соціальної гру-

пи до загальноприйнятих цінностей суспільства. Аномія виникає внаслідок втрати людиною ясних і переконливих стандартів поведінки і цілей життєдіяльності в умовах порушення і розладу певних соціальних, культурних, моральних цінностей і норм. Характерною ознакою аномійного стану соціальної системи слід визначити прискорений масовий процес маргіналізації індивідів, в результаті якого вони опиняються за межами тих соціальних спільнот, в яких перебували раніше. Диференціація суспільства веде до того, що певна його частина живе на межі бідності, ставлячи собі за мету лише фізіологічне виживання. Відповідно ці люди перебувають у стані глибокої соціальної деградації і не бачать майбутнього.

Значна частина людей із звичайного способу існування опиняється в екстремальних умовах, які загрожують їм психологічними стресами, моральними деформаціями тощо. Це створює стан внутрішнього розладу і дезорієнтації, відчуття відчуження людини від людини як характерної особливості стану соціальної свідомості, і втрати власного «я», а значить, і осмисленого втрати зв'язку із зовнішнім світом. Наслідком такого стану можуть бути порушення закономірності, а також порушення норм по відношенню до самого себе (через п'янство, наркоманію, самогубство).

Тобто індивід чи соціальна група знають про існування загальноприйнятих норм і ціннісних орієнтацій, які зобов'язують їх, і, разом з тим, байдуже чи негативно, а тому не дотримуються їх.

Тільки за умови усвідомлення необхідності змін у суспільній свідомості, викликаних введенням духовної безпеки, людина спроможна активно створювати нову структуру перерви і пріоритетів, а, відповідно, і адекватної поведінки згідно вимог часу.

Суспільний ідеал як духовний прояв мудрості

В суспільному ідеалі втілюється мрія про найсправедливішу організацію суспільства. Суспільний ідеал узагальнює в ідеях уявлення людей про досконалий суспільний устрій який перетворює життя людей у структурно-впорядковане ціле цілеспрямованого процесу соціальної дії.

На основі соціальних потреб і інтересів формуються ідеали особистості, які модифікуються у власні потреби, інтереси, цінності та мотиви поведінки станом особистого духу. Шлях до нього пролягає через рефлексію, самоаналіз, самовиховання, самовдосконалення, через забезпечення органічної єдності принципів і реальних дій, поставлених цілей і повсякденного способу життя.

На нашу думку, механізм формування і становлення нового суспільного ідеалу проходить стадію стану суспільства, оцінкою функціонування його різних систем; виникненням у суспільстві критичного становлення до дійсності, що дозволить сформувати розуміння необхідності конструювання нового суспільного ідеалу.

Суспільний ідеал тільки тоді стане по-справжньому можливим для всіх членів суспільства, коли люди усвідомлять необхідність постановки і досягнення нових цілей, ідеалів.

В основі суспільного ідеалу лежить інтегрована ідея духовної потреби в суспільній свідомості. Така суспільна ідея виражається і реалізується у відповідній ідеології. Термін «ідеологія» було введено у XIX ст. для позначення комплексу ідей, які лежать в основі політики, соціальних відносин, економіки, етики.

На думку знаменитого філософа античності Платона ідея – це реальна причина й зразок існуючих речей. Платон вважав, що ідея не залежить від часу і простору, вона існує сама по собі як певний ідеальний світ, із якого вона проникає в людську свідомість як відзеркалювання справжнього (істинного), бути над буттям реалій. Оскільки індивід не спроможний цілком приборкати свої пристрасті, бажання та прагнення, не маючи достатньої на це сили волі, а отже, не може досягти досконалості, наблизитися до ідеалу, тому виникає необхідність у державотворенні та законодавстві.

В умовах сьогоденної суспільної кризи в Україні відсутня єдина офіційна інтерпретація системи цінностей культури і відповідних соціальних норм, що розкриває діалектичний взаємозв'язок між суспільством і приватним життям індивіда, порушує їх взаємодію.

Таким чином, сучасні процеси демократизації нашого суспільства, формування в Україні нової системи соціальних відносин, нового суспільного ідеалу актуалізують необхідність переосмислення сутності і ролі ідеології.

Цінність як джерело протиріч та соціальної напруги

Якщо люди однієї соціальної групи вважають нові цінності непотрібними, несправедливими чи неефективними і активно намагаються змінити ціннісні позиції інших соціальних груп суспільства щодо заборони нововведення, то може виникнути конфліктна взаємодія. Крім того, для більш глибокого розуміння суперечності, прийняття нових цінностей, необхідно, на нашу думку, враховувати той факт, що нові цінності можуть не сприйматися і в межах однієї системи соціальних цінностей.

В основі цього твердження – об'єктивне існування протилежності думок, розходження в поглядах навіть близьких по духу людей, однодумців. Відповідно, введення нових взірців поведінки, зумовлених сучасними цінностями, які протиставляються існуючому звичному способу життя, супроводжуються змінами в психологічному стані суспільства, що детермінує почуття тривожності, занепокоєння. Тривога, у свою чергу, породжує стан напруженості, яка може бути як конструктивною, так і деструктивною. Конструктивна мобілізує людей до активного освоєння духовних цінностей, норм, а деструктивна спонукає до агресії, відмови від освоєння цінностей і норм, до їхньої руйнації. Психологічна основа оперття – звички і інерція, страх перед невідомим. Завдяки своїй пасивності і консервативності люди значно довше зберігають в собі залишки старих культурних форм, втрачаючи при цьому актуальність, силу свого авторитету.

Коли нова цінність починає усвідомлено сприйматися більшістю соціальних груп суспільства як важливий та корисний елемент духовної культури і витримує конкуренцію з існуючими цінностями, тоді вона витісняє необхідність, користування старою цінністю і стає часткою діючої культури, і як наслідок, в суспільній свідомості відбувається становлення, прийняття нової цінності, що глибоко входить в ментальність людей, у сформовані інститути і організаційні структури. Іншими словами, в суспільстві відбувається інтенсивне користування цінностями. Таке суспільство, як динамічна система, безперервно саморозвивається, саморегулюється під впливом суспільних процесів і еволюції індивідів, постійно оновлюється змінами, які відбуваються в економічній, соціальній, політичній, інформаційній сферах як духовної потреби і поведінки людей. Саме духовний капітал надає цілісного прояву в змінах ідей, ціннісних орієнтирів, установок і норм в поведінці людей, що детермінує, зокрема, суперечності в існуючих цінностях.

На зміну одним соціальним цінностям приходять інші в силу динаміки розвитку суспільства, але є вічні цінності національної ідеї як гуманістичні ідеали любові, добра і злагоді. При цьому слід зазначити, що цінність повністю не зникає, а переходить в новий якісний стан, стає основою для нового духовного елементу. Не дивлячись на те, що зміст нової цінності буде суттєво різнитися від змісту її попередниці і нова цінність стане грати принципово нову роль в житті суспільства, вона об'єднує певні елементи старої цінності.

Перехід до нових суспільних відносин детермінує утвердження нових соціальних цінностей, адже в суспільстві поступово накопичуються якісно нові проблеми, що вимагають для свого вирішення нові еталонні зразки і духовні цінності. Тобто відбувається теоретичне осмислення сутності сучасного суспільства, закономірностей його розвитку, розробка стратегії соціального поступу.

В сучасному соціумі окрема особистість отримала значну можливість впливу на його формування. У цьому розумінні любов є закоріненою в глибині етносу індивіду, тому в проблемі пошуку гармонізації суспільних відносин, що сьогодні знаходяться в кризовому стані, дослідження механізмів мудрого самозбереження соціальної цінності любові як соціогносеологічних коренів духовної безпеки видається актуальним, спрямовуючи наукові пошуки в галузі соціальної філософії.

Як вважає С. Франк: «...подолання земної, корисливої зіпсованої природи людини можливо лише у відношенні себе самого, іншому ж ми можемо допомогти йти цим шляхом лише одним чином – дати йому відчуття любові... увійшовши в дещо хімічне поєднання між собою, породжують дещо нове, ще вище – самовіддану любов. Шлях самовідданої любові виявляється... єдино вірним і плодотворним шляхом боротьби зі злом та перемоги над злом» [6, с.78]. Дійсно, якщо Е. Фром зауважував, що усі людські біди й чвари безпосередньо пов'язані з егоїстичною налаштованістю людини до світу, то В.С. Соловйов стверджував, що саме у любові приховано той механізм, за рахунок якого відбувається руйнація «его». Дослідник доводить, що це відбувається внаслідок того, що люблячи, ми ставимо в центр нашого існування іншу людину. Філософ зауважує, що не будь-яка любов однаково піднімає темну основу егоїзму. Як зазначає Соловйов: «...щоб не загаснути першою імпульсу, любов потребує рівноцінного партнера, рівноцінну особистість» [7, с.250]. На думку В.С. Соловйова, лише в християнстві особистість може віднайти своє позитивне твердження: «Позитивне твердження свого безумовного значення особистість знаходить у християнстві, як одкровенні досконалої Особи – боголюдини Христа – та обітниці досконалого суспільства – Царства Божого. Завдання християнської історії складало і складає виховання людства для переродження його в досконале суспільство, в якому кожна особистість знаходить своє позитивне звернення або дійсне звернення свого безумовного значення...» [7, с.251]. Отже, любов передбачає в собі всебічне подолання егоїстичної відособленості та сприяє

не лише духовно-душевному єднанню істот, але доповнюється найбільш тілесним взаємопроникненням, можливим і природним лише у відношенні двох протилежних статей однієї до іншої.

Генеративно-цілісний підхід до проблеми любові як ціннісної основи духовного капіталу здійснює П. Сорокін. У праці «Таємнича енергія любові» вчений доводить, що «як соціальне явище любов бере участь у всіх взаємодіях між двома і більше суб'єктами, де ціннісні прагнення та реальні потреби одного розділяються та підтримуються іншими» [8, с.124]. Таким чином, якщо одна особа містить у собі високоетичну любов, побудовану на чесності як шляхетній гідності, повазі, то постає довіра до іншої особи, що звільняє від підозр і ревнощів. Така довіра цілком свідчить про те, що любов стала моментом істини обох людей, що суттєво значиться в сучасному суспільстві.

Риторика культури мови в інформаційному суспільстві

Ніщо так не визначає зміст інформаційного суспільства як мовна риторика в певній ідеологічній площині. Адже проблема взаємовідносин мови та ідеології досить складна й має багато аспектів. З одного боку, мова певною мірою впливає на процес формування і розповсюдження ідеології, а з іншого боку, ідеологія, політика здійснює значний вплив на мову. Крім того, кожна ідеологія певним чином відображається в мові і, перш за все, в слові, оскільки слово є найбільш показовим і ефективним знаком.

У зв'язку з цим варто зазначити нейтральність слова як ідеологічного знака, що уможливило специфічну ідеологічну функцію. Загалом же, більшість праць цього напрямку торкаються в основному питань впливу ідеології на функціонування та розвиток мови. Значна увага приділяється і таким темам, як «мова як об'єкт ідеологічної боротьби» та «мова як захист ідеологічної боротьби» [5, с.426]. Отже, при дослідженні взаємовідносин конструктивізації мови й ідеології варто виділити такі два основні кола проблем: вивчення процесів, які відбуваються в мові під впливом певної ідеології та визначення тих мовних засобів, за допомогою яких можна найбільш ефективно впливати на формування ідеології носіїв мови. При цьому, передумовою перманентного впливу є чітке розуміння функції мови в суспільстві, закладених у ній потенційних можливостей цілеспрямованого формування світогляду людської свідомості. У цьому сенсі саме невербальна комунікація є культурно-історичним і психологічним феноменом внутрішньо особистісної генези, тісно пов'язаним з онтологічним розвитком і становленням особистості, її психічним станом і характерними ознаками. Така невербальна комунікація слугує засобом об'єктивізації, одним із шляхів пізнання людини. Отже, мовні закони риторики значним чином забезпечують ефективність вербального та невербального мислення, процес аргументації в прагматичному аспекті, функцією якого є переконання.

В сучасних риторичних умовах запровадження української мови у всіх сферах соціального життя є необхідним й пріоритетною цінністю духовного капіталу в інформаційному суспільстві. В цьому аспекті завдання органів державної влади, на нашу думку, створити такі умови, за яких державна мова консолідує громадян в єдину державу, а пересічна людина усвідомить, що українська мова – це історично утворена мова нашої нації, маючи цілісні глибокі історичні коріння, власні культурні народні традиції, власну історію. Бо чим більше людина знає про минуле і сучасне свого народу, держави, тим надійшими і ґрунтовнішими виявляються її судження про майбутнє.

Таким чином, людству необхідна впевненість у позитивних наслідках суспільних перетворень, маючи у власній (кожної, всіх) площині духовної безпеки такі риторичні вектори як: віра, надія, волевиявлення, суспільний ідеал та любов. Бо є одна мова – це мова серця (іраціонального) та розуму (раціонального). Адже сьогодні відбувається загроза духовної деградації серед різних верств людини (людей) відповідними негативними засобами впливу. Це, насамперед, транслювання по телебаченню різного роду західних «бойовиків», «ужастиків», «еротики», випуск бульварної літератури, де цілком передусім ідеологія бачення не людини в людському, а певного засобу. Радше слід пам'ятати вислів: «Людині притаманне людське, а машині – машинне». Відтак, духовний капітал є суттєвим еквівалентом категорії духу, репрезентуючи змістовну наповненість феномена духовного. При цьому цей дух несе в собі певну інтерпретацію, а саме: є мудре самозбереження на підставі ірраціональних та раціональних чинників безпеки особистості, держави та суспільства.

Список використаних джерел

1. Філософія: [Текст] : навчальний посібник / [І.Ф.Надольний, В.П.Андрущенко, І.В.Бойченко, В.П.Розумний ; за редакцією І.Ф.Надольного]. –К. : Вікар, 1997. – 584 с.
2. Слезер, Н. Социология. [Текст] / Н.Слезер ; научн. ред. В.А.Ядов – М. : Феникс, 2004. – 687 с.

3. Радугин, К. А. Введение в менеджмент: социология организаций и управления [Текст] / К.А.Радугин. – Воронеж, Высшая школа предпринимателей, 2005. – 196 с.
4. Чукут, С. А. Генеза духовной культуры (управлінський вимір) [Текст] / С.А.Чукут. – К. : Видавництво УАДУ, 1999. – 255 с.
5. Дещериев, Ю. Д. Язык, идеология и проблемы современной культуры [Текст] / Ю.Д.Дещериев // Идеологическая борьба и современная культура. – М. : Наука, 2006. – С. 419 – 433.
6. Франк, С. Л. Духовные основы общества [Текст] / С.Л.Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
7. Соловьев, В. С. Любовь [Текст] / В.С.Соловьев // Философский словарь Владимира Соловьева. – Ростов на Дону: Феникс, 2003. – С. 248 – 251.
8. Сорокин, П. Тайнственная энергия любви [Текст] / П.Сорокин. – СОЦИС, 1991, – № 8. – С. 121 – 137.

* * *

УДК 101.1: 308

Володимир Муляр, д-р філософських наук, професор Житомирського державного технологічного університету, Україна, м. Київ

Ще раз до питання про громадянське суспільство

Аналізуються процеси виникнення основ громадянського суспільства у західноєвропейській історії та теоретичного його обґрунтування у західноєвропейській соціальній філософії. Розкриті основні принципи громадянського суспільства.

Ключові слова: природне право, розум, громадянське суспільство, принцип приватного інтересу, держава.

Владимир Муляр. Еще раз к вопросу о гражданском обществе

Анализируются процессы возникновения основ гражданского общества в западноевропейской истории и теоретического его обоснования в западноевропейской социальной философии. Раскрыты основные принципы гражданского общества.

Ключевые слова: естественное право, разум, гражданское общество, принцип частного интереса, государство.

Vladimir Mulyar. Once again to the question about civil society

The processes of origin of bases of civil society in westeuropenion history and his theoretical ground are analysed in westeuropenion social philosophy. Basic principles of civil society are exposed.

Keywords: absolute law, mind, civil society, principle of private interest.

З деякого часу термін «громадянське суспільство» набув статусу одного з найбільш вживаних у суспільно-політичному лексиконі нашої країни. Це сталося одночасно з проголошенням курсу на розгортання процесів демократизації суспільства, розбудову правової держави і в контексті становлення незалежної України. Навіть незважаючи на те, що сама демократизація українського суспільства за час незалежності мала свої прискорення та гальмування, громадянське суспільство як термін не переставав бути популярним, а набував все ширшого звучання. На сьогоднішній день можемо констатувати, що даний вираз настільки твердо увійшов в наш лексикон, що за цим почали втрачатися суттєві змістовні ознаки, які характеризують відповідне явище. Про громадянське суспільство говорять майже всі, хто причетний професійно або любительським чином до аналізу української дійсності. Говорять можновладці, чиновники, експерти, журналісти звичайні громадяни. Часом вживання терміну «громадянське суспільство» перетворюється в спортивну гру, а саме – хто краще скаже в контексті громадянського життя людей. Здається, апофеоз такого «засмальцьовування» змісту терміна можна спостерігати на різних ток-шоу українського телебачення.

Кажуть, якщо людину назвеш свинею кілька разів, то вона починає хрюкати. Було б добре, якби ця народна мудрість так само спрацювала стосовно такої болючої для сучасного українського соціуму проблеми, як громадянське суспільство. Однак це зовсім не так. На мою думку, чим більше ми говоримо про те, що будемо громадянське суспільство, тим менше його є, а всі потуги щодо становлення цього феномену в нашому житті плавню переходять в балаканину, як вода йде в пісок. Дехто взагалі видає бажане за дійсне, стверджуючи, наприклад, що ми живемо у правовій державі та громадянському суспільстві. Їхніми б устами та мед пити!

Насправді явище громадянського суспільства надто важливе для демократичного розвитку будь-якої країни, щоб до нього ставитися легкоковажно. А саме таке ставлення сьогодні ми спостерігаємо до змісту словосполучення «громадянське суспільство» серед українців на усіх рівнях суспільної ієрархії. Причин цьому, думаю, достатньо багато. З боку носіїв влади одна з них – видати бажане за дійсне, а заодно відволікти увагу пересічного громадянина від справжнього змісту своїх прав та свобод, а від-

так вільно розпоряджатися його волею та діями, здійснюючи тотальну маніпуляцію. З боку громадян одна з них – також видати бажане за дійсне і хоч у мріях своїх відчувати себе причетним до демократичних перетворень, глибоко не вникаючи в силу свого суспільного статусу у зміст даного поняття. І якщо звичайного громадянина за його «внесок» у «засмальцьовування» ідеї громадянського суспільства ще якось можна зрозуміти і виправдати (все ж таки кожен з пересічних українців займається своєю прямою справою і не має можливості глибоко і професійно рефлексувати щодо важливих для нього явищ і понять), то представників влади можна лише зрозуміти, але ніяк не виправдати. Адже їх «внесок» у вказане вище «засмальцьовування» обертається для країни тяжкими трансформаціями, перекрученнями, спотвореннями духу, а відтак людська енергія спрямовується не на справжні інтереси людей, а на другорядні – такі, які по суті в демократичному поступі країни майже нічого не вирішують.

В контексті вищесказаного дуже корисним було б звернути увагу на ті країни, звідки до нас прийшло і саме явище громадянського суспільства, і відповідний термін. Мова іде про західноєвропейське суспільство. І тут виявляється дуже цікавий факт, своєрідний перший урок для тих країн, хто хоче стати на шлях побудови громадянського суспільства зокрема, демократичної громадянської сфери життя людей в цілому. Він полягає в тому, що час для розбудови вказаного явища є досить тривалим. Він вимірюється не роками, а десятиками, а то і сотнями років. Ніяких ілюзій! Ніяких шапкозакидацьких настроїв щодо швидкого розгортання громадянських інституцій, норм людської гідності та достоїнства, правил моралі і відповідальності держави перед громадянами! Навпаки – готовність до того, щоб протягом досить тривалого часу, можливо повільно, але поступово, прищеплюючи основні засади поваги до людини, крок за кроком виводити суспільне та індивідуальне життя громадян на той мінімальний рівень, за яким можна з певністю говорити про створення елементарного фундаменту громадянського суспільства.

В цьому плані саме Західна Європа є взірцем, бо саме там з'явилися і перші паростки громадянського суспільства, і перші наукові праці, що його обґрунтовували. Якщо звернути увагу на ці процеси, то ми побачимо, що вони розгорталися пліч-о-пліч. Найперші паростки громадянського життя людей у західноєвропейській історії, на моє переконання, почали визрівати, безумовно, внаслідок феномену Відродження з його ідеєю людини як вільної, безмежної у своїх потенціях, творчої та пристрасної істоти. Це заклало фундамент того, що ми спостерігаємо у західноєвропейському суспільстві особливо в XVII столітті. Перші буржуазні революції стали кульмінаційними моментами на шляху практичної реалізації проблеми громадянської рівності. Нідерландська революція XVI століття, англійська революція XVII століття і нарешті Велика Французька революція XVIII століття – це події однієї логіки: виходу на арену суспільного життя так званого «третього стану» – насамперед, буржуазії, яка вимагала зрівняти у суспільному статусі усі три на той час впливові стани людей – духовенство, землевласників та підприємців. Як відомо, до цих революційних подій перші два стани користувалися привілеями, а простіше сказати, не платили податків, тоді як буржуазія (підприємці, купці, торгівельники та ін.) була прирівняна до робітників і селян, сплачуючи великі податки.

Власне кажучи, із згаданих європейських подій, на мою думку, і починалися процеси зародження і становлення так званого громадянського суспільства. Цю думку доповнює лише одним нюансом: німецькою мовою феномен, що зароджувався у Західній Європі і коротко описаний мною вище, звучить як *bürgerlichschafft* – буржуазне суспільство – суспільство однієї імені тому суспільному класу («bürger» – «буржуа»), який виходив на чільні ролі у розвитку західноєвропейської історії того періоду (XVIII – XIX ст.) Це вже потім, у XX столітті, коли громадянами у прямому сенсі цього слова стали усі дорослі члени суспільства завдяки ряду виборюваних народом прав (політичних, економічних, соціальних), громадянське суспільство отримало ширший зміст як у своїй суті, так і в назві. Зауважу, що іншим змістом німецького терміну *bürgerlichschafft* є «громадянське суспільство» («bürger» ще перекладається як «громадянин»). Таким чином, із розширенням складу людей, які користувалися рівними правами, особливо у сфері формування органів державної влади і управління, а також розширенням їх функцій в управлінні суспільними сферами термін *bürgerlichschafft* набув переважно того значення, яким сьогодні позначають саме громадянське суспільство. Однак до цього західноєвропейського суспільства йшли, як видно, тривалий час – кілька століть. Тому той, хто сьогодні думає, що можна у посттоталітарному суспільстві за 20 років створити громадянське суспільство – або найвигідніший мрійник, або дилетант, або маніпулятор суспільної свідомості. В усіх трьох випадках шкоди для самого громадянського суспільства буде більше, ніж користі.

З вищевикладеного читач може зробити висновок, що українцям потрібно 100-300 років для того, щоб жити в нормальному (не спотвореному) громадянському суспільстві. Буду відвертим: і так, і не так. Кажемо «так» у тому випадку, якщо нас історія нічому не учить. Так буває нерідко і з багатьма народами, націями, державами, підтверджуючи відомий вислів про те, що історія учить тому, що вона нічому не учить. З іншого боку, кажемо «не так», бо бачимо, як сьогодні швидко змінюється світ. Це означає, що більшість, а можливо навіть усі стандарти життя людей створюються швидше, ніж раніше. Якщо в попередні епохи для проходження певного шляху країнам потрібен був один час, то сьогодні все відбувається набагато швидше. Це означає, що і стандарти громадянського суспільства сьогодні формуються швидше, ніж колись, 100-200 років назад. Безсумнівно, така ситуація пов'язана з особливостями нашого часу, головним чином у сфері людської комунікації (глобалізація, мережне суспільство і т. д.). Єдине, що тут потрібно українському соціуму – використати усі достоїнства нашого народу – ментальні, історичні, світоглядні тощо. Разом з тим, не варто забувати, що громадянське суспільство не вводиться ніякими законами парламента або указами президента. Воно не може бути «вмонтованим» у середовище, яке за своєю суттю є антигромадянським. І нарешті, не можна забувати, що європейські країни досягнули стану сучасної громадянської сфери, пройшовши великі терні історії, де було все – і революції, і громадянські війни, і фашизм, і боротьба широких мас пересічних громадян за свої права і свободи, але це був і є сьогодні рух усього суспільства, починаючи від звичайного громадянина до можновладця.

Тепер звернемось до питання про теоретичні засади громадянського суспільства. В цьому контексті важливо зазначити: так само, як епоха західноєвропейського Відродження з її ідеєю гідності людини, індивідуальності тощо стала фундаментом подальшої актуалізації та розгортання громадянського суспільства як практичного процесу, так само ідея природних прав людини стала фундаментом подальшої актуалізації і становлення громадянського суспільства як предмета теорії. І тут особливе місце займає нідерландський вчений Гуго Гроцій. Одним з перших він зрозумів і сформулював засадну ідею природної рівності усіх людей, незалежно від їх походження, майнового та соціального статусу – ідею людського розуму. Аналізуючи бурхливі політичні процеси XVII століття у Західній Європі, Г. Гроцій ставив одне з ключових питань: чи справді людська природа така, що вона зумовлює постійну боротьбу, конфлікти, громадянські війни? Чи є для людини основоположні засади, цінності, які виступають останнім бар'єром на шляху взаємного знищення? Відповідаючи на ці питання, нідерландський мислитель стверджував, що повинні існувати загальні моральні принципи, які можна було б застосовувати для розв'язання міжнародних конфліктів, міжособистісних суперечок. Це випливає із самої природи людини. «Людина, – писав Г. Гроцій, – безперечно є твариною, але твариною вищою кшталту, куди більш далекою від інших тварин, ніж інші види тварин різняться між собою. Однак серед характерних рис людини – потяг до суспільства, тобто до суспільного життя – не до життя взагалі, а до мирного і організованого, відповідно до міри розуму співжиття між людьми, подібними до себе; такий суспільний потяг стоїки називали «соціабельністю» [1, с.379]. Збереження миру і злагоди в суспільному житті людей – це обов'язкова умова нормального функціонування людської природи. «Таке підтримання суспільного ладу, яке ми приблизно окреслили і яке узгоджується з людським розумом, обґрунтовано можна назвати джерелом права» [1, с.379].

Отже, за думкою Г. Гроція, існують мінімальні умови, які мають усвідомлюватися всіма і яких мають усі дотримуватися, щоб добитися встановлення миру та злагоди – природного права людини. В основі існування цих умов лежить людська натура – здатна до спільного життя і здатна на розкритих началах його побудувати. «Закон природи, – писав нідерландський вчений, – це диктат здорового розуму, який вказує, що певна дія, відповідно до того, узгоджується вона чи не узгоджується з раціональною природою, містить у собі моральну якість першоелементів чи моральну необхідність; і що, як наслідок, – таку дію або забороняє, або творить природа – Бог» [1, с.380].

Відновлення проблеми природного права Г. Гроцієм мало небачних наслідків для подальшої історії як західноєвропейської спільноти, так і політичної думки. Вже в творах видатних представників англійської політичної філософії XVII століття Томаса Гоббса та Джона Лока ми спостерігаємо актуалізацію цієї проблеми, однак в набагато ширшому розумінні – в контексті обґрунтування концепції громадянського суспільства та форми державного правління.

Вибір Т. Гоббса і Дж. Лока не випадковий. Обое жили і творили в епоху, коли європейська історія і політична філософія впритул наблизились до актуалізації, насамперед, економічного, а далі і

політичного розкріпачення людини. Можна твердо говорити про те, що і Т. Гоббс, і Дж. Лок своїми поглядами не тільки відобразили політичні процеси того часу в Англії, але були певною мірою їх ідеологами. При цьому розквіт сил і творчості першого з них припадає на революційні події середини XVII століття і диктатуру О. Кромвеля, а другого – на час безкровної революції 1688 року і якісної зміни системи державного врядування в цій країні. Цікаво і те, що як Дж. Лок зовсім не причетний до політичних процесів Англії середини XVII століття за віком (народився 1632 року), так само Т. Гоббс не застав події кінця століття (вмер 1679 року). Певною мірою можна говорити про те, що кожен з цих видатних англійців уособлював не лише події того часу, але й цілі історичні тенденції як в політичних процесах, так і в політичній філософії. В тому числі в актуалізації феномена природних прав людини та громадянського суспільства. При цьому обое виносили тему природного права засадно в обґрунтуванні оптимальної моделі суспільного врядування.

Тема природного права постала в XVII на повний зріст. Крім того, вона повернулася іншими гранями. Насамперед це було пов'язано з глобальним процесом секуляризації всього суспільного та індивідуального життя людей в Західній Європі, а особливо в Англії. В контексті цих процесів теоретичні стандарти обґрунтування природного права в його переважно теологічній інтерпретації нічого нового не пояснювали в явищі життєдіяльності людини того часу і вимагали нового змісту. Саме така логіка простежується в політичній філософії Томаса Гоббса.

Серцевиною політичної доктрини Т. Гоббса виступає ідея повної свободи людини, безмежного індивідуалізму кожного. Хоч деякі автори запевняють, що справжні мотиви, якими керувалися люди в цивільному житті, були для Гоббса не дуже ясними, насправді англійський філософ чітко уявляв, що вся людська поведінка мотивується особистою корисливістю. Безмежний особистий егоїзм – це те, що рухає життям кожного. Це не дається від Бога, а є органічною складовою людської природи. Егоїзм є тією найдрібнішою, а тому висхідною клітиною, яка, втілюючись у життєдіяльність індивіда, викликає до життя мотиви володарювання, власності, заздрощів, злорадства, боротьби тощо. Відтак існує «війна всіх проти всіх», найглибшими причинами якої є три основні: суперництво, недовіра, жадоба слави [2, с.154]. Оскільки всі люди від природи є рівними стосовно фізичних і розумових здібностей, то війна всіх проти всіх – це їх природний стан. Не варто цим хизуватися або це засуджувати, оскільки такий стан є природним для людей і є фактом.

Проблема полягає в іншому. А саме в тому, що глибинна сутність індивіда – його безмежний особистий егоїзм, – як це не парадоксально, у процесі реальної життєдіяльності висуває на чільне місце в системі цінностей індивіда інше – потребу власної безпеки, самозбереження. Незважаючи на те, що потреба безпеки є набутою необхідністю людини, фактично вона починає функціонувати як природна і базова. Це потреба, яка починає впливати на просторово-часові характеристики індивідуального егоїзму. Коло замикається і далі індивід без зовнішньої сили не може вийти з універсальної залежності власного егоїзму і проблеми безпеки. Дотримання ним природних законів (справедливість, безпристрасність, скромність, милосердя, вдячність, легке пробачення образ, довіра тощо) неможливе в принципі, оскільки, на думку Т. Гоббса, в світі глобального панування індивідуального егоїзму людина, яка спробувала б жити за цими законами, неодмінно б втратила власну безпеку. Більше того, чим більше індивід живе за природними законами, тим менше шансів власної безпеки він отримує. Скажемо ще відвертіше: рівень власної безпеки індивіда в умовах природного існування людей, за Т. Гоббсом, визначається інтенсивністю прояву його егоїзму. «Я розкрив, – пише він у «Левіафані», – загальну схильність усього людства – вічну і невгамовну жадобу нової й нової влади, що зникає тільки зі смертю. І причина такої схильності – не завжди та, що людина сподівається на гострішу насолоду, ніж та, яка вже стала приступною; чи що вона не може задовольнитися помірнішою владою: річ у тім, що вона не може вважати наявну владу і засоби для прожиття за добрі без можливості здобути ще більші» [1, с.413-414].

Як бачимо, за Гоббсом, людство нічого втішного не отримує, коли живе в умовах природного стану. Такий стан несумісний з будь-якою цивілізованістю: нема ніякої індустрії, навігації, культури, цивілізації, будівництва, мистецтва та літератури, а людське життя стає самотнє, убоге, мізерне, brutальне і коротке. В цьому житті нема ні правильного, ні неправильного, ні справедливого, ні несправедливого. Логіка Т. Гоббса зводиться до одного: мир і співпраця сприятливіші для самозбереження, ніж насильство і загальна конкуренція. Однак мир і співпраця можливі лише за умови, коли є довіра між людьми. Та природа людського егоїзму така, що вона не здатна на довіру, а продукує якраз недовіру. Звідси англійський філософ робить висновок: людське суспіль-

ство можливе, природні закони можливі, але не за рахунок взаємної довіри. Люди можуть прийняти певну форму врядування, але тільки з причини гарантування власної безпеки. Саме власної безпеки, а не безпеки інших. Права і свободи громадян можна забезпечити лише тоді, коли в об'єднаному суспільстві кожен буде мати користь для себе. Форма як державного, так і громадянського врядування має під собою суто прагматичні, утилітарні засади. А відтак це означає, що суспільство, спільнота – суто «штучні утворення» для запобігання простому використанню природної сили. До об'єднання в спільноту індивіда змушують не інтереси загального миру і добробуту, а лише гарантії власної безпеки.

Отже, будь-яке врядування краще від природного стану людей. І лише тому, що воно якщо повністю і не знімає, то хоча б притупляє гостроту питання про власну безпеку для кожного індивіда. Питання рівня безпеки – це питання форми врядування. Однак, на думку Т. Гоббса, угоди без мечя – то лише слова без будь-якої сили, що могла б сповна гарантувати безпеку людини [1, с.417]. Ці слова англійського філософа засвідчують, що він віддавав перевагу лише такій формі об'єднання людей, яка винятково ґрунтується на силі і страхі. Адже людина за природою асоціальна і це є першим і переконливим аргументом за найжорсткішу форму влади. За таку форму влади, яка ґрунтується на примусові. Ця логіка приводить Т. Гоббса до ідеї абсолютистського правління, де, як не парадоксально, і можлива повна гарантія безпеки людей, а значить їх природних прав.

Таким чином, Т. Гоббс запропонував варіант суспільного врядування, за яким безмежно домінує єдина воля, яка є сувереном і винятковою. Громадянські права і свободи індивідів ототожнюються з сувереном, ним формулюються і ним гарантуються. Актуалізуючи нове пояснення природного права, англійський філософ фактично заперечував громадянське суспільство як таке, де інтереси громадянства є цільними для нього самого. Натомість він пропонує таке об'єднання людей, де право індивіда буде обмежене не ним самим (він на це не здатний), а сторонньою для нього силою – всеосяжною, жорсткою і страшною.

Іншим видатним представником політичної філософії XVII століття був англієць Джон Лок (1632-1704 рр.). Він народився в родині провінційного адвоката, навчався в Оксфордському університеті, був домашнім лікарем та вихователем, займався політикою, обіймаючи відповідальні посади в урядових установах тогочасної Англії. Найвідомішою його працею в царині політичної філософії визнають «Два трактати про врядування».

Висхідні ідеї моделі суспільного врядування в політичній філософії Дж. Лока багато в чому повторюють концепцію Т. Гоббса. Одночасно його розуміння сутності природних прав та громадянського суспільства якісно відмінне. Основою роздумів Дж. Лока, як і у його попередника, є обґрунтування природних прав людини. Звичайно, на думку англійського філософа, природне право існує. Однак його інтерпретація Локом не повторює ні теологічну версію, ні версію Т. Гоббса. Це є якась середина позиція. Дж. Лок відкидає ідею Т. Гоббса про асоціальність людини і фактичну її природну нездатність до моралі та об'єднання. Він хоч і поділяв теорію індивідуального еґоїзму, все ж не надавав їй абсолютного значення. За Локом, людина, звичайно, шукає власної вигоди, але вона володіє здатністю визнавати таку саму здатність в інших людей. Це значить, що в людській природі апіорно закладена соціальність. Це значить, що природний стан людини – це стан миру, доброї волі, взаємної допомоги, турботи про взаємне збереження. «Оскільки люди, – пише Дж. Лок, – за природою вільні, рівні і незалежні, то нікого не можна вивести з цього стану й підкорити... без його на те згоди. Єдиний спосіб відмовитись від своєї природної свободи й накласти на себе умов громадянського суспільства (виділене Локом – В. М.) – це домовленість з іншими людьми про об'єднання у спільноту задля зручного, спокійного і мирного співжиття, надійного користування своєю власністю, а також більшої, ніж у тих, хто не живе в суспільстві, безпеки» [3, с.180]. У цих словах Дж. Лока якнайкраще і найточніше відображена його наукова позиція – обґрунтування як соціальної природи індивідів, так і громадянської природи людської спільноти. Адже індивіди об'єднуються не лише задля гарантії власної безпеки, яка, за Дж. Локом, є однією з основ природних прав людини. Громадянський характер об'єднання людей – гарантія того, що індивід не втрачає свої права і свободи повністю. На відміну від Т. Гоббса, який погоджувався на повне і безжалісне підкорення природних прав індивіда суверену задля безпеки самого індивіда, Лок обґрунтовує групу природжених, невід'ємних особистих прав людини, які обмежують сферу компетенції спільноти і виконують роль щита від зазіхань на волю чи власність приватної особи. На його думку, дві справи – збереження громадського добра і оборона приватних прав – стають однією спільною справою.

Показовою для розуміння позиції Дж. Лока щодо можливостей громадянського суспільства є його ідея висхідних, базових

природних прав індивіда. Він обґрунтовує елементарні засади всієї системи прав людини і громадянина – право на життя, свободу, власність. «Щоб правильно зрозуміти, що таке політична влада, і простежити її витоки, – стверджує Лок, – ми мусимо розглянути стан, притаманний усім людям за природою, – а це є стан повної свободи у керуванні своїми діями, порядкуванні власним майном та особою так, як вони вважають за потрібне...» [3, с.131]. Вказані права людини є вродженими для кожного, а значить, ніколи не можуть бути відчужені. Розуміння цього факту кожним індивідом є основою соціальної природи людей. Кожна з цих норм з необхідністю передбачає іншу, а всі вони в єдності заґрунтовують головну світоглядну засаду людини – право кожного на вільне самовизначення та самореалізацію. Саме це дає право Дж. Локу розглядати природні права індивідів у їх рівності один до одного. Природний стан людей – це стан рівності, за якого вся влада і компетенція є взаємними і на основі яких можливі величні принципи справедливості та милосердя.

Виокремлення Дж. Локом базових природних прав дало можливість йому стверджувати, що виникнення суспільства і держави (політичної влади) – явища не одного часу. І це надзвичайно важливо для розуміння його концепції громадянського суспільства. За Дж. Локом, людська спільнота існує фактично вічно, скільки існують люди, оскільки людина за своєю природою є соціальною істотою. У цьому – природна здатність людської спільноти до створення громадянського суспільства. Політична ж влада має нести в собі функцію сприяння потенційної здатності індивідів до громадянського життя.

Кульмінаційною віхою в теоретичному осмисленні феномену громадянського суспільства у західноєвропейській науці стало вчення Г. В. Ф. Гегеля. Своє бачення цього явища він виклав у роботі «Філософія права», де виділив підрозділ «громадянське суспільство». Вузловою точкою роздумів Гегеля стала ідея громадянина як необхідної умови існування суспільства і держави та базового носія усіх потреб, які зумовлюють його життєдіяльність. «Одним принципом громадянського суспільства, – зазначав німецький вчений, – є конкретна особа, яка є для себе особливою ціллю як цілісність потреб і змішання природної необхідності та свавілля, але особлива особа як така, що суттєво співвідноситься з іншою такою особливістю, так що кожна з них стверджує свою значимість і задовольняється лише як опосередкована іншою особою і разом з тим як цілкомито опосередкована тільки формою всезагальності, другим принципом громадянського суспільства» [4, с.227-228]. Тут Г. Гегель фактично окреслює два рівні людських потреб у відповідності до двох рівнів людської сутності. Ці рівні – індивідуальний, громадянський та загальний, суспільний, державний. Обидва мають значення для повноцінного життя громадянина. «В громадянському суспільстві, – пише він, – кожен для себе – цілість, все інше для нього ніщо. Однак без співвідношення з іншими він не може досягнути своїх цілей у всьому їх об'ємі: ці інші суть тому засоби для цілей особливого. Але особлива цілість завдяки співвідношенню з іншими надає собі форму всезагального і задовольняє себе, задовольняючи разом з тим прагнення інших до блага» [4, с.228]. Г. Гегель визнає пріоритет інтересів та повну свободу кожного, але говорить про необхідну їх обмеженість інтересами та свободою інших. «Індивіди в якості громадян цієї держави – приватні особи, ціллю яких є їх власний інтерес. Оскільки ж ця цілість опосередкована всезагальним, яке таким чином проявляється ім засобом, то вони самі визначають свої бажання... і роблять себе ланкою усього ланцюга, що їх пов'язує. Інтерес ідеї, яка не присутня в свідомості цих членів громадянського суспільства як таких, полягає в процесі, призначення якого полягає в тому, щоб підняти їх одиничність і природність завдяки природній необхідності і через свавілля потреб до формальної свободи і формальної всезагальності знання і воління, щоб формувати суб'єктивність в її особливості» [4, с.231]. Отже, питання німецьким філософом ставиться у ракурсі свідомого вибору громадянином своїх дій, а також свідомого їх узгодження з діями інших, що конститується як всезагальне і таке, яке, за думкою Г. Гегеля, уособлюється державою.

Вчення Г. Гегеля про громадянське суспільство має своє позачасове значення як методологія аналізу вказаного явища. Після нього феномен громадянського суспільства отримав якнайширшу увагу дослідників. Однак будь-який аналіз в цьому контексті, на мою думку, має сенс лише в тому, якщо він спирається на методологічні засади вчення німецького мислителя: обґрунтування двох основних принципів громадянського суспільства: визнання права приватного інтересу громадянина з можливостями його необмеженого задоволення, а також визнання держави у якості спеціального органу, який покликаний правовим і фактичним (практичним) чином створювати адекватні умови для реалізації громадянином своїх приватних інтересів.

Тепер, після того, як ми встановили основні принципи за-сади громадянського суспільства, звернемось до сучасних українських реалій. Чи можемо ми говорити про наявність вказаного явища в українському суспільстві. І так, і ні. «Так» кажемо тому, що не можна ігнорувати паростків проростання і поступового становлення основ громадянського суспільства. Особливо не чітко простежується з огляду на принцип приватного інтересу громадян. Сьогодні, звичайно, ми маємо на порядок кращі умови для вільного, автономного, відносно незалежного від зовнішніх впливів формування власних інтересів. Але чи маємо ми ці можливості такими, щоб говорити про повноту цього процесу. Безсумнівно, що ні. З іншого боку, чи є підстави говорити, що в сучасному українському соціумі реалізується ідея особливо-го як всезагального у якості другого принципу громадянського суспільства. Тут відповідь більше негативна, ніж позитивна. Потрібно визнати, що сучасна українська держава дуже далека від гегелівського її розуміння як органу, який вивчає приватні інтереси громадян і конститує їх як всезагальне у вигляді законодавства та практичного державного управління. Ця думка однаковою мірою стосується і української держави в цілому, і лівової частки державних людей, які, як колись сказав один із класиків, «дуже далекі вони від народу». Громадянське суспільство – це рух усього соціуму, знизу до верху суспільної ієрархії та зверху донизу. В сучасних українських реаліях поки що переважає рух знизу доверху, що є природним. Однак роль та місце української держави сьогодні явно не відповідає вимогам дня в контексті розгортання громадянського суспільства.

Список використаних джерел

1. Себайн Джордж Г., Торсон Томас Л. Історія політичної думки / Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 838 с.
2. Таранов П. С. Анатомія мудрості: 120 філософів: в 2-х т. – Т.2. –Сімферополь: Реноме, 1997. – 624 с.
3. Лок Джон. Два трактати про врядування / Пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. – К.: Основи, 2001. – 265 с.
4. Гегель Г. В. Ф. Філософія права / Георг Вільгельм Фридрих Гегель; [пер. с нем. Б. Стоппнера і М. Левиной]; ред. и сост. Д. А. Керимов, В. С. Нерсисянц; авт. вступ. ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. – М.: Мысль, 1990. – 524 с.

* * *

УДК 316.334.3:327.3

Галина Остапчук, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ

Громадянське суспільство як критерій цивілізаційного поступу українського державотворення

Проаналізовано соціально-функціональні особливості діяльності транснаціонального громадянського суспільства, окреслено специфіку його становлення, тенденції розвитку; розглянуто екстериторіальну сутність громадськості та протистояння ментальності і традицій принципам громадянського суспільства в українських реаліях.

Ключові слова: громадянське суспільство, транснаціональне громадянське суспільство, європейська інтеграція.

Галина Остапчук. Гражданское общество как критерий цивилизации в развитии государственности Украины

Проанализовано социально-функциональные особенности деятельности транснационального гражданского общества, описано специфику его становления, тенденции развития; рассмотрено экстерриториальную сущность гражданственности и противопоставление ментальности и традиций принципам гражданского общества в украинских реалиях.

Ключевые слова: гражданское общество, транснациональное гражданское общество, европейская интеграция.

Galina Ostapchuk. Civil society as a criterion of civilized movement of Ukrainian state formation.

Analyzed social-functional peculiarities of transnational civil society activity, shown the specific features of its formation, development tendencies; reviewed extraterritorial nature of community and opposition of mentality and traditions to principles of civil society in Ukrainian reals.

Keywords: civil society, transnational civil society, European integration

Становлення в Україні громадянського суспільства та його інституцій набуває дедалі більшої актуальності в контексті орієнтації нашої держави на європейські цивілізаційні цінності. Водночас проблема має і теоретичну, і практичну значущість з огляду на утвердження нового типу міжнародного й міждержавного спілкування. Духовно-практичне, або світоглядне, осягнення світу являє собою систему смисложиттєвих цінностей, ідеалів, мрій, переживань, цілепокладань, прагнень, ідей та ін. До того ж, загальнотеоретичною та науковою системою світогляду завжди

виступають певна філософська рефлексія над світом, а також здобутки пізнання, розуміння того цивілізаційного поступу яким є демократія й громадянське суспільство, соціальна та правова держава, національні інтереси, свобода і творчість.

І якщо перша частина світогляду – ціннісна – має виразно особистісно-екзистенційний характер, то друга – науково-теоретична – постійно розширюється і збагачується відповідно до стратегії інтеграції на європейське співтовариство, цивілізаційну спрямованість та перспективу подальшого суспільного розвитку.

Історико-філософською основою становлення громадянського суспільства в Україні виступає вся філософська класика, починаючи з античності, епохи Відродження, Нового часу до сьогодення. Соціально-філософські виміри громадянських основ постійно перебували і перебувають у полі зору мислителів. Початок формування елементів громадянського суспільства спостерігається ще в часи Стародавньої Греції та Риму. Тоді і виникає поняття «громадянин». Законодавець і поет Солон, один із «семи мудреців», який, як вважав Аристотель, заклав основи демократії, був першим, хто збагнув, що демократія – це насамперед відповідальність усіх громадян за стан справ у державі. Тому за його законами, особа, що не захищає державні інтереси, буде піддана безчестю і позбавлена громадянських прав. У подальшому до цієї теми звертається Н. Макіавеллі, який у своєму трактаті «Монарх» підкреслює, що глава держави не повинен зловживати своїми правами і порушувати майнові права своїх підданих. Під іншим кутом зору на цю проблему поглянули Т. Гоббс та Дж. Локк. Вони запропонували зовсім нове людське співжиття, яке базується не на війні всіх проти всіх, а на засадах культурного суспільства. Ж.-Ж. Руссо підійшов до проблеми громадянського суспільства з позиції суверенності волі народу. Г.В.Ф. Гегель розглядав громадянське суспільство у взаємозв'язку із правовою державою й зробив висновок, що таке суспільство може існувати, діяти виключно в правовій державі. На інших методологічних позиціях перебували К. Маркс і Ф. Енгельс, які під громадянським суспільством розуміли організацію родин, станів, класів тощо. Розглядаючи сівотий розвиток формування концепцій громадянського суспільства, не можна недооцінювати внесок українських мислителів, таких як: М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Кістяківський, І. Франко, М. Шаповал.

Активне обговорення цієї теми розпочалося в працях сучасних українських та зарубіжних дослідників: В. Андрушенка, який розширив межі такого суспільства, включивши до його кола навіть політичні інституції, проте лише ті, які не перебувають у владі; М. Михальченка (розкриває значення громадянського суспільства на перехідному етапі суспільства); С. Пролєєва (демонструє консолідує силу громадянського суспільства у подоланні економічних та політичних криз); О. Поліщука (показав межі відповідальності громадянського суспільства); Ю. Красіна та А. Галкіна, які розглядають громадянське суспільство як стабільну горизонтальну систему соціальних зв'язків; німецький політолог К. Байме (відкриття проблемного комплексу нового структурування громадськості за доби постіндустріальних трансформацій; німецький філософ Ю. Хабермас (аналіз східноєвропейської думки як генератора утопічного мислення та міфологізації політичної культури); німецького філософа О. Гюффе. (теорія західної філософії права і держави періоду глобалізації); німецький соціолог Н.Луман (своєрідна трактовка влади як засобу соціальної комунікації).

Нині в політичній науці точиться дискусія щодо визначення поняття «громадянське суспільство». В методологічному контексті заслуговують на увагу наукові підходи О. Дергачова, Г. Зеленько, А. Караса, А. Кудряченка, М. Михальченка, Ф. Рудича, А. Сіленко. Так, Ф. Рудич вважає, що громадянське суспільство є основою держави, а його становлення відбувається в тісному зв'язку зі становленням правової, соціальної, демократичної держави. «Громадянське суспільство – суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Це суспільство вільних громадян, яке вільне від держави, але взаємодіє з нею заради спільного блага. Сутність громадянського суспільства полягає в забезпеченні законних прав людини» [3, с. 14].

Сьогодні стало зрозумілим, що загальнолюдських проблем сучасності не можна зрестися і легко їх позбутися, генеза європейської цивілізації переконливо доводить, що без існування та розвитку громадянського суспільства соціальний поступ й ефективний розвиток держави значно ускладнюється або взагалі унеможливується. У сучасну епоху в зв'язку зі становленням нового в суспільній практиці у більшості східноєвропейських країн йде небезболісний процес перетворення протогромадянського суспільства як конгломерата соціальних груп в справжнє суспільство як органічну систему самоврядних угруповань та розвинених незалежних особистостей. Сьогоднішній вектор

України – європейське співтовариство як критерій суспільного поступу. Європейській вибір України радше є вибором серця, ніж добре прорахованою прагматичною стратегією. Це питання лише в другу чергу політологічне, а в першу чергу це питання екзистенційне – тобто питання буття, існування, а то й просто – виживання. Євросоюз саме як форма політичної організації може трансформуватися і навіть розпастися, щоб відкрити простір для структурування нових надскладних соціальних систем. Отже, європейську інтеграцію є сенс розглянути як таку, що розгортається у багатьох вимірах, які перехрещуються у проблемному полі транснаціонального громадянського суспільства. Виникають запитання, що стоять в центрі сьогодинського дискурсу: чи можливе взагалі транснаціональне громадянське суспільство, а якщо так, то з чого складається його функціональний потенціал?

Для опису європейських соціальних реалій слід спрямувати теоретичну рефлексію на визначення розрізнення між «Європою-дійсністю» та «Європою-мрією», а також розглянути Європу, що прискорено трансформується, як мультикультурну систему. Це дає змогу реально оцінити українські перспективи. Західна соціально-філософська думка останні десятиліття сформувалася під впливом тих процесів, які розгорталися у Східній Європі. На це звертає увагу один з найавторитетніших німецьких політологів К.Байме. Він пише: «Демократизація у Східній Європі, своєю чергою, мала вплив на Захід, найважливішим наслідком цього впливу стало нове відкриття громадянського суспільства. Нормативні теорії сучасності, які висувають у центр своїх досліджень громадянське суспільство, залишаються ліберальними, оскільки не намагаються подолати у радикальний спосіб розрив між державою та суспільством. Громадянське суспільство – це постдержавна структура, а не антидержавна або додержавна. Відокремлення суспільства від держави мусить мати своє підґрунтя, засадничуватися відносинами асоціації та політичною культурою, які відділилися від класових структур та владних відносин.» [2, с.259].

Ми бачимо наявну трансформацію національної моделі громадянського суспільства у транснаціональну. К.Байме зосереджує увагу на тому, що у своєму розвитку громадянське суспільство пристосовується до національних традицій, але на прикладі Німеччини він зазначає, що: «...у постмодерному суспільстві з притаманною йому потужною індивідуалізацією це поняття визволяється із державницького обрамлення і перетворюється на форму рефлексії сучасного порядку, яке із самого себе продукує свою стабільність та легітимність, вже не покладаючись на трансцендентні вчення про чесноти.» [2, с.262]. Сучасне постмодерне розвинуте суспільство розглядає саме людську індивідуальність в якості свого основного джерела та резерву для змістовного оновлення, прогресування, активності. І це не є примхою, а велінням часу оскільки ускладнення процесів життєдіяльності, їх інтенсифікація, можливість варіативного використання засобів соціального життя буквально вимагають підвищення ролі та соціального статусу окремої людини як громадянина.

Східноєвропейська теорія громадянського суспільства в економічному плані була інфікована марксистсько-ленінською схемою соціалістичного поступу, капіталізм заперечувався, а в політичних реаліях – реєстрація суспільства. Східна Європа перетворюється на потужний генератор утопічного мислення, сподіваючись на оновлення, провокувала архаїзацію та міфологізацію політичної культури. Суміш традиційного консерватизму з марксистською самовпевненістю гальмує структурування сучасного типу громадськості в пострадянських країнах. Її наявність є передумовою становлення транснаціонального громадянського суспільства, що необхідно для нетравматичного входження України до європейського співтовариства.

Для європейців громадськість стає екстериторіальним, вимагаючи поглиблення європейської демократії, Ю. Хабермас в теорії комунікативного розуму апелює до можливостей транснаціонального громадянського суспільства. «До цього часу громадянська солідарність обмежувалася національною державою, але її слід поширити на всіх громадян союзу, щоб, скажімо, шведи і португальці могли стояти один за одного» [10, с.48]. Розширення меж європейської солідарності на основі деліберативної демократії є привабливою перспективою, особливо для країн так званої «другої Європи», які саме через перспективу такої транснаціональної демократизації можуть відчувати себе (принаймні у політичній уяві) повноправними європейцями.

Одним із шляхів запобігання комунікативних непорозумінь і парадоксів у справі конструювання спільної європейської соціальної та політичної реальності є модель «обов'язкової Європи» та «довільної Європи», запропонована О. Гюфе [Див.4]. «Обов'язкова Європа» містить у собі загальноєвропейські принципи і правові регуляції для всієї інтегрованої Європи. А «довільна Європа», свого роду програма за вибором дає можливість зберегти національну своєрідність забезпечити легітимність

обов'язкової програми євроінтеграції. За цією логікою, всім охочим до Європи є правила, спільні для всіх. Європейське громадянське суспільство має стежити за тим, щоб не було дискримінованих учасників оновлення європейської цивілізації.

Які недоліки транснаціонального громадянського суспільства?

1. У сучасній західній філософії політики останніми роками спостерігається тенденція отождолення його з новими соціальними рухами, що виходять за межі національних кордонів. Нові соціальні рухи, наприклад, екологічний, жіночий, пацифістський, студентський тощо, впливають на формування світової та європейської громадськості, але цей вплив потребує інституційного підкріплення. У зв'язку з цим заслуговують на увагу міркування К. Байме. Він пише: «Доведено..., що у демократичній конституційній державі правила не можуть змінюватися просто через нові соціальні рухи. За приклад тут можна взяти Америку. Там вже давно заявляє про себе розрив між ідеалами та інституціями. Ідеали здебільшого угруповуються не навколо поняття громадянського суспільства, а навколо поняття республіканізму, і не спрямовуються на знищення інституцій. Американізм інтерпретується навіть як цивільна теологія. Європейцям у дебатах про громадянське суспільство звичайно пропонується американський мультикультуралізм та конституційний патріотизм без етнічного обґрунтування нації» [4, с.58]. Американський герменевтичний досвід щодо ідеї громадянського суспільства, позбавленого етнічного підґрунтя, сприймається в Європі неоднозначно, бо саме на цьому підґрунті тримається ідея не тільки національної ідентичності, а й європейської ідентичності.

2. Європейська ментальність має нахил до трансцендування, але не до асиміляції, не до розчинення у паралельному чужому. Проголошення дискурсивного розуму орієнтиром у формуванні нової структури громадськості транснаціонального типу є привабливою теоретичною моделлю. Але реальні політичні, соціальні і зрештою комунікативні практики демонструють безсилля комунікативного розуму перед цунамі інтересів. Ще К. Маркс показав, що ідея завжди безсила перед інтересами. У дискурсі громадянського суспільства з'являється антиінституційно напрямки. Безперечно, критика інституцій влади і суспільних інституцій, посилення їхньої правової регуляції морально, належать до функцій громадянського суспільства, яке забезпечує баланс влади у складно структурованих суспільствах.

Громадянське суспільство, за Н.Луманом, підтримує самоорганізацію суспільства, а інституцізовані організаційні форми, навпаки, гальмують цей процес, сприяючи стагнації, бюрократизації тощо [Див.6]. Але контури транснаціонального європейського громадянського суспільства всупереч наведеним вище міркуванням показують, що саме організації сприяють формуванню європейської громадськості, яка замінює метафізичний концепт абстрактного людства. Європейський Союз саме як інституціональний комплекс надає поштовх формуванню європейського громадянського суспільства з відповідними практиками моніторингу, консультацій, допомог, штрафних санкцій тощо. Це суспільство заявляє про себе через супрадержавні форми активності.

Отже, розбудова громадянського суспільства на всіх рівнях його репрезентації – це довгостроковий процес, який зазнає прискорення й уповільнення. Але розширення його меж і функцій відбувається не екстериторіально, а через домінуючі комунікативні та політичні практики, що існують у національно організованих соціумах. Балансування між конфронтацією й консенсусом, комунікативна симетрія і асиметрія, свобода і самоконтроль, відкриття безмежних перспектив і необхідність самообмеження сьогодні стають реаліями напруженого життя українського соціуму. Європейське громадянське суспільство, навіть якщо воно існує як віртуальна соціально-перетворювальна сила, здатне підкріплювати демократичні здобутки молодих політичних націй і надавати потужні імпульси для самовиховання громадян у дусі відповідальності за спільне майбутнє людства.

Сьогодні ми спостерігаємо, як змінюлися умови та можливості кожної людини вибирати близькі для себе образи, цінності і символи, включатися в діяльність різних суспільних організацій. Такі зміни є позитивними для соціалізації особистості як громадянина, адже вона здатна обирати, а не підтримувати те, що їй нав'язується державою чи правлячою верхівкою. Однак на сьогоднішній день в українському суспільстві здійснюється протистояння ментальності і традицій принципам громадянського суспільства. Подібне протиставлення є згубним. Чим Україна перекидає собі шлях до Європи?

Влада і понівечене суспільство. Влада випробовує, наскільки суспільство готове витримувати, воно дезорієнтоване і байдуже, об'єктивно безсиле і суб'єктивно саморозслаблене, позбавлене гідності, проєктів і мрій, воно дедалі більше перетворюється в очах влади на «спрацьований матеріал», адже в неправовій державі нічого не можна змінити легальним чином, оскільки судова

система є обслуговуючим апаратом влади. А суспільство, парализоване в моральному, громадянському, національному вимірі, не здатне на жоден історичний проєкт, а отже, й на самозахист, на відстоювання елементарно людських координат свого буття. Причому поєднання цинізму і брутальності у споживацькому ставленні й до Європи, й до України як до бізнес-територій – це унікальний феномен, типовий саме для пострадянських теренів. Кожна влада є дзеркалом суспільства, концентрованим кристалом його достоїнств і його вад та патологій. Люмпенізованість та неосвіченість – це два основні ресурси тоталітарної системи.

Опозиція. Вона не здатна в даний момент захистити вітальних центрів національного життя. Вона не прагне перемогти через небажання брати на себе відповідальність за катастрофічні процеси в країні. Майже ніхто з політиків, хто декларує себе євроінтегратором, не веде розмову про те, що підвалинами європейської цивілізації як такої є не добробут і технологія, а моральні та громадянські цінності, завдяки яким демократичний світ – єдине місце на землі, де поважаються права людини. Одна частина опозиції – цинічна, як влада, тільки використовує елегантніші методи. Ще одна – з добрими намірами, але хвора на нарцисизм. Є несучасні радикали і псевдо-сучасні ліберали. Але є люди цілком порядні, які усвідомлюють, що єдиним вектором України має бути вектор європейськості. Опозицію, принаймні, можна змусити працювати на реалізацію цього вектора. І вже від рішучості і свідомості суспільства залежатиме процес перетворення аморфно проєвропейської сили, якою себе декларує опозиція, у силу, яка реально і послідовно працюватиме для європейської перспективи.

Молодь. Однією з конститутивних ознак європейської ментальності є відчуття змін, які залежать від кожної окремої людини. За І.Кантом: прагнути – означає моти. Характерним є відчуженість від власної країни, слабкість волі, розмитість планів, ідентитарна крихкість української молоді пояснює, чому єдиною формою її протесту є флеш-моби, принципово жартівливі реакції на смертельні образи національної гідності, якими ми оточені. Сократ вказував, що добродієність, моральні основи людини виникають зі знання, осередком знання є університети, університет – це знання плюс свобода думки плюс діалог як метод формування критичного мислення. Кардинальне питання – інтелектуальна свобода університетів. Це основа основ європейської цивілізації від Афінської школи до європейських атенеумів Середньовіччя і Відродження до сьогодні, свобода як протест. Кредо А.Камю «Я протестую, отже, я існую» стосується, насамперед, екзистенційного протесту Номо Еуропаєус – тієї «Європейської Людини», яка протягом століть, міліметр за міліметром відвоювала свою свободу, свою гідність, свої громадянські права, а відтак і юридичні права. Але екзистенційний протест може народитися лише разом з Проектом – європейська Україна, він збудеться лише в результаті тривалої, багатолітньої боротьби молоді за свої права.

Інтелектуали. Свобода вимагає насамперед почуття відповідальності, позаяк інакше настає хаос. Моральний, а отже, й політичний. З самого початку це покоління стало носієм ідеї аполітичності, відчуження від громадянських проблем, презирства до політики. Ідея «заангажованого інтелектуала» викликала нервовий сміх, психологічне відторгнення. Звідси зневажливе ставлення до ідеї держави, нерозуміння реалій цієї держави, недооцінка страхітливих посттоталітарного контексту навколо. Доречно процитувати І.Лосева: «Мрійники-протівсіх сприймають життя й історію України, як гру, за котрою цікаво спостерігати збоку, насолоджуючись власною безпекою... В цих людях, які «проти всіх і всього», котрі й досі не зрозуміли, що вони накоїли 2010-го, найбільше вражає якась безодня національної та соціальної безвідповідальності, патологічна схильність до безмістовного «естетичного» фразерства, до пози замість позиції» [Див.4]. За цими реаліями губиться один дуже суттєвий аспект. Постійно бачиться Україна в проєкції Європи, а якщо подивитися на Європу в проєкції сьогоденної України? Той, хто по-справжньому бажав інтеграції України в Європу, не може не бажати добра самій Європі. А що може принести Європі присутність в її кордонах України в такому стані? Тому перш ніж вибирати європейську інтеграцію, спочатку потрібно навчитись вимагати від себе. Оскільки бути європейцями – означає мати критичне мислення, достатнє для усвідомлення власних хвороб і власної за них відповідальності, – задля ефективного їх лікування, знати, що немає вічної влади, бо вічний є лише vox populi – голос народу. Бути європейцями – означає знати, що з негромадянської покори виростають монстри тоталітаризму, а з громадянської непокори постає демократія. Виходячи з цього, можемо стверджувати, що дослідження проблеми, пов'язаної з громадянським суспільством, є досить актуальним, оскільки цілком очевидно, що зазначені громадянські цінності здійснюють значний вплив на політичний процес, виступають інтегративною основою для малої і великої соціальної групи, нації та орієнтиром у суспільному розвитку.

Прищеплювати демократичні цінності, виховувати вміння по-гостювати свою свободу з проявами свободи інших індивідів, не порушуючи при цьому цілісність держави, підтримувати різноманітність і складність соціокультурного простору – це тривалий процес, який не повинен ускладнюватися протиставленнями ментальності і традицій. Щоб національна ідентичність не суперечила принципам культури громадянського суспільства, конструювання соціуму не повинно суперечити очікуванню та ідеалам. Але ці ідеали має побудувати саме суспільство.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблеми організації та суспільної самоорганізації в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу / В. П. Андрущенко. – К.: Атлант ЮЕМСІ, 2005. – 498 с.
2. Байме К. Політичні теорії сучасності / Пер. з нім. М.Кулаєвої та М.Бойченка. – Київ: Стило, 2008. – 398 с.
3. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку: Монографія / За заг. ред. Ф. М. Рудича. – К.: Парламентське видавництво, 2006. – 412 с.
4. Гюфе О. Теорії справедливості // Вибрані праці. Справедливість і субсидіарність. Виступи в Україні / перекладач і упорядник Л. А. Ситниченко. – К.: Альтерпрес, 2004. – 140 с.
5. Лосев. Новітні пісні «протівсіх». <http://tyzhden.ua/Columns/50/59945>. 17 вересня 2012 р.
6. Луман Н. Власть / Пер. с нем. А. Ю. Антоновского. – М.: Праксис, 2001. – 256 с.
7. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи. – Дрогобич: ВФ «Відродження», 2004. – 488 с.
8. Пролєсєв С. Публічність і влада в пострадянському соціумі / С. Пролєсєв, В. Шамрай // Громадянське суспільство в Україні за доби глобалізації: ціннісно-нормативне та інституційне забезпечення його розбудови. – К., 2007. – С. 121-140
9. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії / За заг. ред. проф. А. Кудряченка. – К.: НІСД, 2007. – 396 с.
10. Хабермас Ю. Демократія. Разум. Нравственность: Московские лекции и интервью / РАН; Институт философии Москва / Н. Мотрошилова (отв.ред.). – М.: АО «КАМІ», Academia, 1995. – 450 с

* * *

УДК 352.075.1

Михайло Требін, д-р філософських наук, професор, завідувач кафедри соціології та політології, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Україна, м. Харків

Західна модель громадянського суспільства: концептуальний підхід

Представлена західна модель громадянського суспільства, яка базується на парадигмах лібералізму і демократії, дана загальна характеристика особливостей даної моделі, показані зміни, які внесли в цю модель процеси глобалізації.

Ключові слова: громадянське суспільство, лібералізм, демократія, права людини, правова держава, некомерційні організації.

Михаил Требин. Западная модель гражданского общества: концептуальный подход

Представлена западная модель гражданского общества, которая базируется на парадигмах либерализма и демократии, дана общая характеристика особенностей данной модели, показаны изменения, которые внесли в эту модель процессы глобализации.

Ключевые слова: гражданское общество, либерализм, демократия, права человека, правовое государство, некоммерческие организации.

Michail Trebin. The Western model of civil society: a conceptual approach

Represented the Western model of civil society, which is based on the paradigms of liberalism and democracy, the general characteristic features of this model, shows the changes made to the model the processes of globalization.

Keywords: civil society, liberalism, democracy, human rights, rule of law, non-profit organizations

Поняття «громадянське суспільство» – одне з ключових понять сучасної політології. Актуальність його теоретичних і практичних аспектів обумовлена очевидним підвищенням ролі пересічних громадян і їх добровільних об'єднань у всіх сферах життєдіяльності людського суспільства: економічної, політичної, соціальної, духовної. Широко відомі успіхи громадських організацій і рухів людей доброї волі в галузі розрядки міжнародної напруженості, у наданні допомоги народам, що постраждали від стихійних лих, катастроф та інших соціальних негараздів. В основі перемог – розвиток діяльності громадянського суспільства, висока активність громадян і їх добровільних об'єднань.

Це досяжне тільки при достатньо розвиненому громадянському суспільстві. Успіхи приходять там, де підвищується ділова активність громадян і створюються ними недержавних структур, де обмежується державне втручання в економічне, соціальне і духовне життя, тобто де розвивається і удосконалюється громадянське суспільство.

Тому концепція громадянського суспільства сьогодні інтенсивно розробляється зарубіжними вченими, зокрема англійським дослідником Дж. Кіном, французькими вченими Ж. Керманом і Р. Фассаером, американськими політологами Дж. Александером, Е. Арато, Х. Арент, Т. Карозерсом, Д. Когеном, Дж. Коеном, Р. Нозіком, Р. Патнамом, Л. Саламоном, А. Селігманом, Ч. Тейлором, І. Шапіро, Е. Шилзом, Ф. Шміттером, німецькими дослідниками Ю. Габермасом, В. Деттлінгом, Р. Козеллеком, Е. Пріллером, В. Реєзе-Шефером, М. Фрайзе, А. Циммер, К. Шмідтом, чехами В. Гавелом, Е. Геллером, Я. Тесаржом, словацьким вченим Р. Рошко, російськими дослідниками В. Біблером, В. Варивдінін, В. Вітюком, К. Гаджієвим, О. Галкіної, О. Ганінін, І. Лопушанським, С. Перегудовим, В. Хоросом, М. Чешковим і вітчизняними політологами Б. Андресюком, Ю. Барковим, О.С. Білоусовим, Л.В. Вінокуровою, О. Власюком, А. Грамчуком, В. Геєцем, О. Задоянчуком, Г. Зеленько, О. Івченко, І. Кальним, С. Кириченко, А. Колодій, О. Костенко, В. Кратюком, В. Крисаченко, Ю. Левенцем, В. Мельниченко, І. Пасько, Я. Пасько, О. Полішкарів, О. Резніком, Т. Розовою, Ф. Рудичем, М. Рябчуком, А. Сіленко, В. Степаненко, М. Степихо, С. Тимченко та ін. [1-4;7;13-15;17-25]. Але поза увагою багатьох дослідників залишається проблема концептуального аналізу західної моделі громадянського суспільства, її загальні характеристики.

Тому метою статті є аналіз західної моделі громадянського суспільства, надання її загальних рис і особливостей в сучасних умовах.

У політичній науці досить широко використовується метод моделювання. Моделлю в широкому сенсі можна назвати будь-який образ об'єкта або структури, пояснення або опис системи, процесу чи низки пов'язаних між собою подій [8, с.45-46]. У політичній науці метод моделювання асоціюється, насамперед, з побудовою штучних, ідеальних, іноді умовних об'єктів, ситуацій, що представляють собою відносини і елементи, подібні з відносинами і елементами реальних політичних процесів. У політичних дослідженнях традиційно використовують головним чином концептуальні (змістовні) моделі, які за функціональною ознакою поділяються на описові, пояснювальні і прогностичні. Формування концептуальної моделі припускає присвоєння усіх істотних для вирішення даної задачі компонентам системи відповідних понять, виявлення та вербальний опис найбільш істотних чинників і показників розвитку, залежностей і закономірностей [6].

Спираючись на цивілізаційний підхід ми спробуємо обґрунтувати основні риси західної моделі громадянського суспільства. Саме цивілізаційний підхід враховує історію розвитку народів, своєрідність властивих їм явищ в соціальному, політичному, економічному житті. Особлива увага приділяється характеристичі основноположних індивідуальних і суспільних цінностей, притаманних різним цивілізаціям, особливостям ментальності населення, звичкам і нормам поведінки. Застосовуючи цивілізаційний підхід до громадянського суспільства, ми вважаємо, що воно може виступати як феномен культури і підкорятися якомусь спільному для даної культури зразку, визначає його структуру і розвиток. Однак, теза про залежність формування громадянського суспільства від культури доповнюється ідеєю культурного різноманіття: кожна цивілізація, незважаючи на зростаючий вплив глобалізації, живе своїм власним життям і реалізує закладений у ній культурний потенціал в різних сферах, в тому числі і в політиці.

Для нас безперечним є твердження про те, що кожній суспільно-політичній системі відповідає особлива базисна модель громадянського суспільства, яка в кожній конкретній країні проявляється в національно-специфічній формі. Це природно, оскільки у формуванні національної самосвідомості, політичної культури народу беруть участь як універсалістські, так і суто національно-культурні та історичні елементи.

Говорячи про західну модель громадянського суспільства, ми маємо на увазі сутнісний зміст цієї моделі, пов'язаний з наявністю певного культурного типу, системи життя, економічного, політичного устрою, ідеології. Для осмислення західної моделі громадянського суспільства важливо розібратися в його наборі цінностей, підставі державного устрою, ставлення до часу і простору, сприйнятливості до технічного прогресу тощо. Захід на чолі кута ставить цінності особистості, розвитку, вільної побудови держави на основі добровільного об'єднання економічно самостійних суб'єктів у великі територіальні спільності, характеризується прогресом у сфері науки і технологій. У західній шкалі цінностей головне – індивід, людина як «міра всіх речей»

(Протагор); все розглядається через призму людської особистості. Ось як, наприклад, визначає особливості цінностей західної цивілізації російський дослідник Е.С. Кульпін: в західній цивілізації «головних цінностей дві: цінність-об'єкт – Особистість і цінність-вектор – Розвиток. Вони ... охоплюють основні цінності, в тому числі цінності, умовно, першого ярусу значущості – Свобода, Рівність, Братерство – і другого – Праця, Еквівалент (еквівалентний обмін), Приватна власність і Закон (право), що підтримують цінності першого ярусу, що забезпечують їх втілення в життя» [9, с.145]. Хоча треба згадати Джона Стюарта Міла, який казав, що «індивідуальність і розвиток – це теж саме» [12, с.74]. У свою чергу Л.М. Романенко пов'язує особливості західної моделі громадянського суспільства з історично сформованим ставленням до системи «влада – власність». Відповідно до його теорії, в основі соціальної архітекτονіки Заходу лежить інститут власності (примат володіння над управлінням) [15, с.22].

Переходячи до розгляду сутності західної моделі громадянського суспільства, ми можемо виділити кілька загальних історичних тенденцій і культурних традицій, накладення яких одна на одну і створювало необхідні передумови для поступового складання на Заході відповідної моделі громадянського суспільства.

По-перше, в середньовічній Західній Європі мало місце спадщина традицій античності, які стали свого роду наріжним каменем сучасних інститутів громадянського суспільства і демократії. Так, досвід міського самоврядування в античному полісі відкрив дорогу сучасним меріям і муніципалітетам, римське право заклало основи середньовічного суду «перів», з якого в свою чергу виріс суд присяжних.

По-друге, певну роль зіграв вплив християнства. У ньому порівняно з іншими світовими релігіями ідея свободи людини отримала найбільш повне вираження. Так, наприклад, розвинені в рамках ортодоксального католицизму теорії несправедливого правління передбачали право повстання проти тирана. Крім того, християнська церква культивувала різні форми автономних об'єднань віруючих, а її внутрішні ієрархії базувалися на принципі виборності. Демократичні тенденції, що зароджувалися в рамках євроамериканського регіону, були істотно посилені завдяки виникненню протестантизму з його радикальною релігійною орієнтацією. Мабуть, найбільш точно суть протестантизму вловив К.М. Леонтьєв, назвавши його «релігією особистої совісті» [16, с.263]. США і Північно-Західна, протестантська частина Європи, стали ядром розвитку інститутів модерну: ринкова економіка, громадянське суспільство, парламентаризм, сучасна наука. Там становлення цих інститутів відбувалося найбільш безконфліктно. Розвинені переговірні практики в рамках демократичних інститутів забезпечили стійкі канали, по яких соціальні конфлікти переводилися в русло мирної політичної боротьби, насамперед, парламентської. Таким чином, християнство, змагаючись з мирськими властями, виступало найважливішим інституціональним чинником плюралізму і сприяло тим самим розвитку громадянського суспільства.

Ще одна відмінна особливість – безперервність «громадянської» традиції в західному ареалі. Були періоди ослаблення громадянських інститутів, придушення їх державою або обставинами – наприклад, у першій половині XX ст., коли західні суспільні механізми роздавалися під впливом класових протистоянь, світових воїн чи режимів фашистського типу. Однак, незважаючи на це, громадянське суспільство на Заході завжди знаходило приховані резерви для власної «реанімації», після чого воно стало тільки міцніше і сильніше.

Між тим, не можна не відзначити відмінності всередині західного макрорегіону. Захід має європейський і американський полюси. Протягом XVIII-XIX ст. в Західній Європі не було нічого схожого на громадянське суспільство США, лише до кінця XX ст. розвиток громадянського суспільства в Західній Європі наблизився до американського рівня. Однак, як вважають сучасні дослідники, відбулося запозичення тільки зовнішніх ознак – умови та шляхи здійснення самої ідеї були різні. На думку англійського історика і політолога Е. Блека, становлення громадянського суспільства в Західній Європі будували не на індивідуальній, автономній, суверенній підставі як у США, а на базі корпоративних взаємозв'язків через різного роду колективістські структури – вільні міста, ремісничі гільдії, профспілкові рухи, комуни і корпорації [20].

Першими формальними інститутами громадянського суспільства в Америці були релігійні спільноти, школи та громадські групи за місцем проживання, які забезпечували безпеку і порядок. У Західній Європі ж елементи громадянського суспільства виявлялися, в першу чергу, в економіці – це були незалежні ринкові утворення, як нового типу, так і старого, що вирости з колишніх сімейних, общинних і корпоративних асоціацій. Так, німецька модель громадянського суспільства того часу виразилася у гільдії, що стала однією з перших форм об'єднання ремісників

і торговців і першою формою їх самозахисту, а також впливу на управління містами[2,с.36]. Не випадково деякі великі європейські міста (Флоренція, Падуя та ін.) реконструювали себе саме як міста-гільдії (townsmen).

Незважаючи на деякі історичні і національні особливості, ми все-таки вважаємо за можливе дати загальну характеристику західної моделі громадянського суспільства якій притаманні такі ознаки. Відстоюється природне право людини на життя і вільну діяльність. Визнається рівність громадян у рамках єдиних для всіх законів. У суспільну свідомість проникає ідея соціальної справедливості. Відстоюються демократичні механізми суспільного управління, які створювали б гарантії рівності можливостей соціально нерівних суб'єктів. Обґрунтовується положення поділу влади з метою подолання абсолютизму і формування правової держави. Панує верховенство права яке має єдину філософську основу – індивідуалізм. Норберто Боббіо стверджував, що індивідуалізм – це основна політико-філософська передумова доктрини фундаментальних прав. Він відзначав, що в Європі в період становлення громадянського суспільства відбулося «перевертання» відношення між державою і громадянином. На місце пріоритету індивідуальних обов'язків щодо політичної влади була поставлена протилежна деонтична модальність – індивідуальні права, а держава надіялася обов'язком визнання, захисту і сприяння таким правом. Особа опинилася під захистом у формі «індивідуальних прав»[5,с.16]. Громадянське суспільство – це найважливіша основа демократичної держави. Як підкреслює, О.В. Галкіна, європейський досвід вивчення цього феномена показує, що «рівень сформованості громадянського суспільства відображає ступінь розвитку демократії. Стабільність же демократичного процесу залежить від того, якою мірою політичні інститути відображають потреби громадянського суспільства, своєчасно реагуючи на процеси, що відбуваються в ньому»[1,с.27]. Сучасне громадянське суспільство, диференційоване і плюралістичне, потребує політичної культури, досить зрілої, щоб сприйняти і сприяти перспективі, і ризики, пов'язані з правами та обов'язками громадянина в умовах лібералізму і демократії.

Західне громадянське суспільство, його інститути, асоціації та діяльність громадян є втіленням ліберальної парадигми. Остання не тільки знайшла своє відображення в теорії права, політики і філософії, а й проникла в менталітет громадян, визначаючи основи розвитку і відтворення громадянського суспільства. Серцевинною характеристикою лібералізму є визначення держави як знаряддя для обслуговування інтересів людини, її життєвих потреб. Дана розуміння держави було вираженням суті концепції видатного англійського філософа Джона Локка. У його роботі «Два трактати про правління» (1690) [10] сформульовані два фундаментальні ліберальні принципи: економічної свободи як права на особисте володіння і користування власністю і інтелектуальної свободи, що включає свободу совісті. Основою його теорії є уявлення про природні права: на життя, на особисту свободу і на приватну власність, яке стало предтечею сучасних прав людини. Вступаючи в суспільство, громадяни укладають суспільний договір, згідно з яким вони відмовляються від своїх владних повноважень на користь уряду, щоб він захищав їх природні права. Джон Локк постулює нерозривну єдність і взаємозалежність основних політичних і економічних прав людини. Політичні права громадян (що є слідством з їх природних прав), за Локком, стають обмежувачем повноважень держави, перешкодою для будь-якого замаху з її боку на економічну свободу і власність приватних осіб. Тому утворення державності, за Локком, передбачає відмову лише від небагатьох, строго відміряних повноважень, спрямованих на деякі права і свободи. Але воно не пов'язане з відмовою від своїх власних прав як таких (у тому числі і від права контролювати, вільного політичного волевиявлення тощо). Дихотомія «особа – держава» розв'язується Локком, поза сумнівом, на користь першого елементу. Права людини мають верх над будь-якими державними правами; сама держава створюється лише з метою їх кращого виконання і гарантованого захисту. І громадянин зобов'язаний підкорятися державі до тих пір, поки вона не загрожує його основним інтересам.

На сьогоднішній день лібералізм є ідеологічною основою західної моделі громадянського суспільства. Концепції особистої свободи, почуття власної гідності, свободи слова, загальних прав людини, релігійної терпимості, недоторканності особистого життя, приватної власності, вільного ринку, рівності, правової держави, прозорості діяльності уряду, обмежень на державну владу, верховної влади народу, самовизначення нації, освіченої і розумної державної політики одержали саме широке поширення і підтримку в усьому світі [11].

Другою важливою парадигмою західного громадянського суспільства є демократія. Вся суспільна практика людства показала, що однією із загальних тенденцій розвитку світової спільноти є демократична спрямованість змін. Демократія як форма політич-

ної організації суспільства і як самостійна цінність ґрунтується на ряду максим, зокрема наступних: народ є джерелом влади; держава є гарантом основних прав і свобод особи; політична влада належить більшості народу, яка виявляється шляхом прямих або непрямих виборів; влада формується на вільних виборах, що припускають свободу висунення кандидатів, загальне і рівне виборче право, свободу голосування; більшість поважає права меншини (опозиції) на критику, зміну правлячого режиму на чергових виборах; конституціоналізм є регулювання за допомогою конституції відносин між владою і суспільством, їх рівної відповідальності перед законом.

Сучасне громадянське суспільство на Заході органічно пов'язане з обставинами і вимогами постіндустріального розвитку і сполученими з ними структурними та соціокультурними зрушеннями. Значущим чинником при цьому є необоротна, по суті, на сучасному рівні соціально-політичного розвитку європейських країн перемога демократії. Саме торжество демократії створило умови, сприятливі швидкому розвитку громадських організацій, «вкоріненню» їх в суспільно-політичному житті, зростаючому посиленню їх соціальної значущості. Найбільш ж характерним для сучасного етапу еволюції громадянського суспільства виявляється його цілісність як структурованої всеохоплюючої системи громадянських інститутів, проникаючих в усі «пори» життя соціуму.

Цьому етапу притаманні, з точки зору Л.І. Ніковський [13,с.33-34], такі специфічні моменти: становлення і затвердження нового індивідуалізму, що носить на противагу старого не елітарний, але масовий характер, що поєднує високе почуття особистої гідності з розширенням інтересів і активізацією соціальних зв'язків; формування і енергійний розвиток мережевих, профільних і галузевих асоціацій, яких потребує економіка епохи глобалізації; бурхливе зростання сучасних засобів масової інформації з їх претензією на роль «четвертої влади» як наслідок інформаційного вибуху і віддзеркалення тенденції просування до інформаційного суспільства; все більш повне розкриття подвійної природи і своєрідних можливостей громадянських політичних асоціацій, а також, в умовах розгорнутої демократії, системи публічного управління. Завдяки цьому, починає здійснюватися конвергентний процес одержавлення громадянського суспільства та огромадження держави, який нині набуває зовсім інший зміст, ніж подібні процеси в минулому, оскільки він не обмежує, але розширює сферу людської свободи; бурхливе зростання мережі різноманітних за значенням та формами соціальних і соціокультурних асоціацій, що відображає високу ступінь структурованості, характерну для розвиненого демократичного суспільства. Володіючи можливістю виражати найрізноманітніші і конкретні інтереси великих і малих груп населення, вони сьогодні складають найбільш розгалужений і, в сукупності, найвагоміший сектор громадянської сфери, що зветься третім.

Громадянське суспільство сьогодні є фундаментальним фактором удосконалення демократичної державності. Плідна взаємодія держави і громадських об'єднань тягне за собою і зміну співвідношення соціальних функцій на користь громадянського суспільства. Це означає, що думка про можливе у відносно доступній для огляду перспективі перетворення держави в наймагому керуючого громадянського суспільства (не переслідуються репресивні цілі і позбавленого необхідних для цього механізмів) у країнах, що вступають на певну цивілізаційну шабелю розвитку (в розряд яких, на жаль, поки що не входить Україна), перестав задаватися утопічною.

За еволюційними процесами мінливої взаємодії держави та громадянського суспільства шикуються і різні, що змінюють одна одну моделі держави – від конституційно-демократичного, прагнучого до обмеження суверенітету влади законом, який стверджує ідею пріоритету прав людини, сприяючого формуванню діалогу між владою і суспільством, структурування громадянського суспільства, раціоналізації системи державного управління, до появи моделі правової держави. Структурованість і інституціональна оформленість громадянського суспільства є важливими умовами побудови правової держави, а правова держава, у свою чергу, головною умовою існування і розвитку громадянського суспільства.

Соціальна держава стала конструктивною відповіддю на недосконалість «правової держави» у її класичному ліберальному трактуванні. Проголошення в принципі державного пріоритету індивідуальної свободи, рівності прав громадян, невтручання держави у справи громадянського суспільства не змогло відгородити суспільство від глибокої соціальної нерівності. Термін «соціальна держава», який увійшов в науковий обіг у середині ХХ століття, покликаний був підкреслити здатність держави здійснювати сучасну соціальну політику – створення системи соціального захисту, соціальних гарантій, соціального партнерства і пріоритетності цих завдань. Це відображало нові реалії взаємо-

дій з громадянським суспільством. Держава втратила своє монополіне становище єдиного інструменту соціальної політики. У її надрах виникла складна мережа громадських і політичних організацій та інститутів, які сформувалися в середовищі громадянського суспільства і стали по-новому вибудовувати систему взаємодії з державою. Ця система була названа міжсекторним соціальним партнерством – типом конструктивної взаємодії організацій держави (першого сектора), бізнесу (другого сектора) і громадянського суспільства в особі некомерційних організацій (третього сектора) при вирішенні соціально-значущих проблем всього суспільства[18].

Проте пошук оптимуму в цій взаємодії йде сьогодні дуже не просто. Соціокультурні зрушення суспільства постмодерну відрізняються «потонінням» соціальної тканини, наростанням крихкості соціальних зв'язків, їх «віртуалізації». Сучасний світ знаходиться під напругою колосального динамізму: він постійно твориться і одночасно розпадається на складові частини, формуючи нові комбінації соціально-економічного та політичного дизайну. Але саме істотне зрушення полягає в іншому, а саме в тому, що рівень горизонтальних зв'язків, «піддержавних», «позадержавних», що утворюють корпоративні мережі в постіндустріальному індивідуалізованому суспільстві стає важливішим, ніж рівень вертикальних, пов'язаних з державою. Соціальна енергія сьогодні збирається на горизонтальному рівні і там концентрується. Локальні соціальні спільноти добре пов'язані з великими планетними комунікаціями. Збільшується своєрідна «гібридизація» світу. Це світ не прямих, відкритих протистоянь, а скоріше мозаїчна, постійно пульсуюча мережа віртуальних залежностей і інтересів, що постійно перегруповуються.

У такому світі, що принципово змінився, підтримувати позитивний баланс взаємодії держави та громадянського суспільства дуже не просто. Соціальний механізм здійснення державного управління став більш складним і суперечливим, оскільки саме до горизонтального рівня «стяглася» жива енергія соціуму, що розвивається, і саме він гостріше і оперативніше «схоплює» наріваючі в товщі реального життя потреби і проблеми суспільного розвитку. У цьому сенсі особлива роль припадає на систему представництва соціальних інтересів у рамках державного управління, що дозволяє постійно підтримувати режим балансу у взаємовідносинах держави і громадських асоціацій, захищаючи його від загрози «звалювання» у деструктивне русло.

На рубежі 70-80 рр. XX століття з'явилися нові громадські рухи та організації [14, с.308-332]. (Новими рухами західні дослідники досить довгий час називали некомерційні, недержавні організації – НКО, які стали багато в чому заміщати старі рухи, основу яких складали профспілки). У чому їх особливості?

Перша особливість – цінності. Нові суспільні рухи та організації орієнтуються на проблеми екології, територіальної спільності, міського середовища, умов життя людини і виживання людства, світу людини (її здоров'я, комфорт, якість життя та ін.). Підхід до цих проблем базується на постіндустріальних цінностях, суть яких у встановленні нових відносин людини з природою, з самою собою і соціальним оточенням, відмінних від утилітаризму, властивого ринковому виробництву. Найбільш значущими серед постіндустріальних цінностей є індивідуальний стиль життя (life-style), автономія (autonomy) та ідентичність (identity). Нові громадські суб'єкти заперечують домінуючі цінності модернізації, побудованої на принципах економічного зростання, товарно-виробництва, національної державності.

Друга особливість – організаційна структура рухів, що представляє собою внутрішній спосіб функціонування нової ідентичності. Структурна децентралізація, самоврядування, горизонтальна мережа комунікацій є організаційними корелятами цінностей-цілей, які спонукають нові громадські рухи та організації. Вони свідомо протиставляють себе ієрархічно-бюрократичним структурам інституційних організацій і старих рухів. У відповідності з цими тенденціями нові організації і рухи орієнтуються на створення невеликих неформальних груп, з'єднаних горизонтальними зв'язками координації та інформування.

Третя особливість – форми колективних дій, що представляють зовнішній спосіб прояву ідентичності. Вони носять принципово позаінституційний характер. Репертуар колективних дій обмежений методами прямої демократії (демонстрації, мітинги, марші протесту, захвати територій та будівель, плебісцити та ін.). Форми, типові для демократичних інститутів (участь у виборчій компанії, альянси з політичними партіями) або включення старих рухів протесту (страйки), вважаються малоефективними і (або) не відповідають новим цінностям.

У наявності своєрідна «аполітичність», підйом політичних рухів і організацій, загальним для яких є антипатія по відношенню до існуючих центрів влади і опозиція до усталених «урядових» партій. Підйом нових соціальних рухів, таких, як рухи за права жінок, за мир, екологію, також є частиною цього феномена.

Навіть якщо вони висловлюють свої погляди через партійні організації (наприклад, партія зелених), ці рухи мають тенденцію претендувати на мандати незалежних кандидатів.

Групи, створені «на злобу дня» – є більш мобільними і гнучкими у прийнятті рішень та залучення нових членів і коштів. Локальні групи, асоціації, фонди та соціальні рухи можуть бути залучені в процес заміщення традиційних інститутів представництва інтересів як «прообраз» рішучого зв'язку між урядом і суспільством. Таким чином, парадоксальне завдання «організаційного будівництва» нових організацій і рухів можна сформулювати так: стати ефективною політичною силою, не руйнуючи свою ідентичність і автономію, не стаючи формалізованою, ієрархічно побудованою організацією.

Таким чином, західна модель громадянського суспільства деякою мірою є взірцем для інших регіонів і континентів нашої планети, завдяки тим успіхам, які ці країни досягли у сфері добробуту громадян і забезпеченні їхніх прав і свобод. Парадигми лібералізму і демократії засвоюються всім людством. Але будь-яка модель не може бездумно переноситися на політичне життя інших країн, вона повинна критично осмислюватися, потрібно враховувати як позитивні, так мабуть і її негативні моменти, необхідно враховувати реальність політичного життя кожної окремої країни, її національні традиції, ментальність народу та інші чинники, які будуть впливати на процес формування громадянського суспільства в тій або іншій країні. Але позитивний досвід західної моделі громадянського суспільства треба завжди мати на увазі.

Список використаних джерел

1. Галкина Е.В. Гражданское общество в политическом пространстве современной России: автореф. дис... доктора полит. наук: 23.00.02 / Е.В. Галкина; Кубанский государственный университет. – Краснодар, 2010. – 65 с.
2. Гражданское общество: истоки и современность / Научн. ред. проф. И.И. Кальной. – СПб.: Изд-во «Юридический центр Пресс», 2000. – 256 с.
3. Громадянське суспільство: історія та сучасність [Текст]: монографія / Т.В. Розова, О.С. Білоусов, Л.В. Вінокурова та ін.; за заг. ред. Т.В. Розової. – Одеса: Юридична література, 2010. – 344 с.
4. Громадянське суспільство в сучасній Україні: специфіка становлення, тенденції розвитку [Текст] / [Ф.М. Рудич, Р.В. Балабан, Ю.С. Ганжуров та ін.]; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. НАН України. – К.: Парламентське вид-во, 2006. – 410 с.
5. Громадянське суспільство і права людини: матеріали міжнар. наук.-практ. семінару, м. Харків, 9 груд. 2010 р. / Нац. акад. прав. наук України, НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого; редкол.: Ю. П. Битяк та ін. – Х.: НДІ держ. буд-ва та місц. самоврядування, 2010. – 248 с.
6. Дегтярев А.А. Методологические подходы и концептуальные модели в интерпретации политических решений // Политические исследования. – 2003. – №1. – С. 159–170.
7. Колодій, А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні [Текст]: Монографія / А.Ф. Колодій. – Львів: Видавництво «Червона Калина», 2002. – 272 с.
8. Краткий энциклопедический словарь / Сост. А.П. Горкин. – Т.2. – М.: Большая Российская энциклопедия, 2000. – 671 с.
9. Кульпин Э.С. Бифуркация Запад – Восток: Введение в социоестественную историю: курс лекций. – М.: Московский лицей, 1996. – 200 с.
10. Локк Д. Два трактата о правлении // Локк Д. Сочинения. – М.: Мысль, 1988. – С. 137-405.
11. Мак Э., Гаус Джеральд Ф. Классический либерализм и либертарианство: либеральная традиция // Ойкумена: альманах сравнительных исследований политических институтов, социально-экономических систем и цивилизаций / Регион. Фил. НИСИ в Харькове; ХНУ им. В.Н. Каразина; рук. проекта В.П. Семиноженко; науч. ред. А.А. Фисун. – Харьков, 2011. – Вып. 8. – С.56-86.
12. Мил Дж. Ст. Про свободу: Есе / Пер. з англ. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 463 с.
13. Никовская Л.И. Социальные основания гражданского общества на Западе и в России: состояние и проблемы // Проблемы становления гражданского общества в России. Выпуск 4. – М.: Фонд развития политического центра, 2003. – С.33-58.
14. Перегудов С.П. Корпорации, общество, государство: эволюция отношений. – М.: Наука, 2003. – 352 с.
15. Романенко Л.М. Социально-политические технологии разрешения конфликтов гражданского общества: экзистенциальные альтернативы современной России: автореф... д-р полит. наук: 23.00.04 / Л.М. Романенко; РАН. Ин-т социологии. – М.: Центр конфликтологии Института социологии РАН, 1999. – 48 с.
16. Россия глазами русского: Чаадаев, Леонтьев, Соловьев / ред., авт. предисл. А. Ф. Замалеев. – СПб.: Наука, 1991. – 364 с.
17. Щедрова, Г. П. Громадянське суспільство та політична культура: теоретичний і прикладний аспекти [Текст]: Монографія / Г.П. Щедрова. – Луганськ: Вид-во «Елтон-2», 2009. – 308 с.

18. Якимец В.Н. Взаимодействие государства с обществом в регионах: оценки и проблемы // Социальное партнерство в индустриальном регионе России (на примере Челябинской области): Сб. статей / составители Н.А.Гусева и В.Н.Якимец. – Златоуст: Челябинский дом печати, 2000. – С. 60–76.

19. Alexander, J.C. The Civil Sphere [Text] / Jeffrey C. Alexander. Oxford: New York: Oxford University Press, 2006. – 816 p.

20. Black A. Guilds and Civil Society in European political thought from the 12-th Century to the Present. – Ithaca, N.Y.: Cornell University Press, 1984. – 280 p.

21. Brown, L. D. Creating Credibility: Legitimacy and Accountability for Transnational Civil Society [Text] / L. David Brown. – Sterling, VA: Kumarian Press, 2008. – 182 p.

22. Burrage, M. Class Formation, Civil Society and the State: a Comparative Analysis of Russia, France, UK and the US [Text] / Michael Burrage. – N.Y.: Palgrave Macmillan, 2007. – 454 p.

23. Civil Society in Democratization [Text] / editors: Peter Burnell, Peter Calvert. – London: Portland: Frank Cass, 2004. – 256 p.

24. Revolution and Resistance in Eastern Europe: Challenges to Communist Rule [Text] / Edited by Kevin McDermott and Matthew Stibbe. – Oxford: N.Y.: Berg, 2006. – 210 p.

25. Vogel, B. The formation of active civil societies in post-communist States: The challenges and opportunities of a political foundation [Text] / Bernhard Vogel // European View. – 2008. – Vol. 7, No 1. – P. 129-138.

* * *

УДК 101

Олександр Рябека, канд. філософських наук, Україна, м. Запоріжжя

Становлення Світового Уряду як соціальна проблема XXI ст.

Обґрунтовується робоча гіпотеза про те, що поява Світового Уряду є закономірною і бажаною, оскільки планетарний соціальний організм повинен мати орган власної координації і управління, тобто у ньому сьогодні є гостра суспільна потреба, а його відсутність або невиразна дієвість є гострою соціальною проблемою.

Ключові слова: соціальна проблема, соціальний організм, Світовий Уряд.

Александр Рябека. Становление Мирового Правительства как социальная проблема XXI ст.

Обосновывается рабочая гипотеза о том, что появление Мирового Правительства является закономерным и желательным, поскольку планетарный социальный организм должен иметь орган собственной координации и управления, то есть в нем сегодня есть острая общественная потребность, а его отсутствие или невыразительная действенность является острой социальной проблемой.

Ключевые слова: социальная проблема, социальный организм, Мировое Правительство.

Oleksandr Ryabeka. Becoming of World Government as social problem of XXI of century

A working hypothesis is grounded that appearance of World Government is appropriate and desirable, as a planetary social organism must have an organ of own co-ordination and management. id est in him today there is a sharp public necessity, and his absence or inexpressive effectiveness is a sharp social problem.

Keywords: social problem, social organism, World Government.

Сучасний соціальний розвиток характеризується у науковій спільноті як сукупність мегапроцесів, що рано чи пізно повинні матеріалізуватися у специфічних продуктах і почати стало функціонувати у планетарному просторі. Коротко нагадаємо, про які процеси-тенденції йде мова. По-перше, це глобалізація і глокалізація, що призводять до онтологічної єдності світової спільноти. Нагадаймо, що поняття «онтологія» не має однозначного тлумачення у філософії. І це не випадково. Воно складне, змістовне, багатогранне. Існує, принаймні, три значення цього поняття: 1) під онтологією розуміють ту частину філософії, яка з'ясовує основні, фундаментальні принципи буття, першоначала всього сутнісного. Саме поняття «онтологія» у перекладі з грецької мови означає вчення про суще, сутнісне, найважливіше (онто – суще, сутнісне, логія – вчення). Це вчення про першооснови буття, про субстанцію, матерію, простір, час, рух, причинність тощо; 2) у марксистській філософії поняття «онтологія» використовується для з'ясування сутності явищ, що існують незалежно від людини, її свідомості (та ж матерія, рух, розвиток, його об'єктивні закони тощо); 3) у західній філософії у поняття «онтологія» теж включають найзагальніші принципи буття, але вони розглядаються на рівні надчуттєвої, надраціональної інтуїції. Це так звана «трансцендентальна онтологія» Гуссерля, «Критична онтологія» Гартмана, «фундаментальна онтологія» Гайдеггера тощо. Тобто

найзагальніші принципи буття у такому розумінні з'ясовуються лише інтуїтивно, а не в процесі практичної, пізнавальної діяльності людини, взаємодії суб'єкта і об'єкта. Отже, підсумовуючи викладене, можна зробити висновок, що зміст поняття «онтологія» складають основи, витoki, першоначала всього існуючого. Це означає, що змінюються найзагальніші принципи буття світу, людини, суспільства.

По-друге, це інформатизація, що призводить до становлення інформаційної єдності і супроводжується низкою процесів і продуктів, наприклад, нової якості комунікацій, взагалі до якісного нового соціального метаболізму. Ключовим продуктом є соціальний метаболізм, що свідчить про наявність або становлення у завершальній стадії планетарного соціального тіла і про матеріально-інформаційний обмін, що йому має бути органічно притаманним. Соціальний метаболізм при цьому розглядається як міжсистемний обмін, представлений у соціальній системі трьома основними потоками: обмін природними багатствами, територіями, сферами життєвого простору, людськими ресурсами (ресурсна сфера); обмін товарами, капіталом (економічна сфера); обмін ідеями, інформацією, цінностями (інформаційно-культурна сфера) [4].

По-третє, становлення організаційної єдності світової спільноти, що потребує переформовування морфологічної основи планетарного соціального тіла і структури управління світовою спільнотою у межах Світового мережевого суспільства або планетарного соціального організму. «Введення поняття «соціальне тіло» обумовлене трьома тенденціями в пізнанні проблем управління соціальним розвитком планетарної спільноти: 1) визнання обмеженості змістовних можливостей системного підходу до управління; 2) незадовільними спробами представити соціальну систему безособово; 3) обмеженими можливостями самого діяльнісного підходу як основи побудови суспільних наук, в яких діяльність позасистемна і позасуб'єктна.

Як у нарощуванні потужності фізичного тіла людини взяла участь техніка, що створила засоби для штучного посилення його природних органів, так і в соціальному плані для управління дедалі більш складними об'єктами біосоціотехнічної і соціокультурної природи були винайдені створені штучно конструкції (організації) для посилення обмежених можливостей окремої людини в управлінні складними соціальними об'єктами і процесами. «Соціальне тіло» відрізняється від «природного тіла» передусім тим, що воно будує себе і своє оточення на власний розсуд, тим, що воно значною мірою створює і містить штучні компоненти. Це явище має назву аутопоезису, тобто самовідтворення соціального організму.

За таких умов постає питання про орган управління планетарним соціальним цілим. За нашою робочою гіпотезою це має бути Світовий Уряд. Тому мета цієї статті полягає в обґрунтуванні робочої гіпотези про те, що його поява є закономірною і бажаною, оскільки планетарний соціальний організм повинен мати орган власної координації і управління, тобто у ньому сьогодні є гостра суспільна потреба, а його відсутність або невиразна дієвість є гострою соціальною проблемою.

Нашу думку підтримують й інші установи і дослідники. Наприклад, лондонська «Financial Times» відкрито сформулювала цю точку зору в статті свого коментатора зовнішніх стосунків Гідеона Ракмана, опублікованій 8 грудня 2009 року. Заголовок цієї статті досить промовистий: «А тепер про Світовий уряд». Цю ж мету переслідують Трибічна комісія, CFR (Комітет з міжнародних відносин; прим. mixednews) і Більдербергські інсайдери, навіть Ватикан.

Макроуправління планетою Земля є нелегкою справою. Воно вимагає стратегічного і тактичного планування великих мереж мозкових центрів, пов'язаних з великими елітними університетами, де легіони академіків, лобістів, діячів ЗМІ і політичних фігур взаємодіють між собою, що фінансується глобальними корпоративними і банківськими надструктурами. Вони роблять це цілісно, знаючи, що діють на різних етапах, просуючись з різними швидкостями:

* Фінансові тригери рухаються із швидкістю світла завдяки електронним технологіям, які формують або обрушують ринки, валюти і навіть країни всього за декілька годин або днів;

* Економічні тригери рухаються повільніше: виробництво автомобілів, літаків, продуктів, одягу, будівництво заводів і будинків займає місяці;

* Політичні тригери, прив'язані до «демократичної системи», залишають політиків у владі впродовж декількох років;

* Культурні тригери простягаються на цілі покоління: ось де психологічна війна досягає безпрецедентних «висот» [7].

Правда, інші дослідники, на відміну від нашого погляду на цю проблему, появу Світового уряду пов'язують, як правило, з негативними процесами, що нині супроводжують соціальний розвиток планетарної спільноти. Вони спираються на глобаль-

не потепління, пандемії, «міжнародний тероризм», фінансовий крах, економічну депресію, навіть на контакти з прибульцями. І роблять закономірний висновок про те, що «усі вони служать, щоб показати, що з ними не можна мати справу інакше, як у рамках єдиної держави, тим самим виправдовуючи необхідність Світового уряду» [7].

Ми ж виходимо з того, що поява Світового уряду детермінована морфологічним станом планетарного соціального організму і тому він повинен з'явитися як орган соціального цілого. Отже, далеко не випадково 2013 рік визнано роком Світового уряду.

Розходження між змістом, спрямованістю, характером діяльності основних цивілізаційних гілок, що нині утворились і стало функціонують у планетарному просторі, і якістю управління планетарним соціальним розвитком, що нині характеризуються, з одного боку, гострою кризою розвитку планетарного соціального організму як цілісності; з іншого – економічною депресією, інфляцією головних валют, що обслуговують світовий ринок, екологічними проблемами, зростанням масштабів міжнародного тероризму, міграційних процесів, військових конфліктів (на думку інших дослідників). Це свідчить про наявність гострої соціальної проблеми – відсутності координуючого органу на міжнародному рівні. Так формується гостре соціальне протиріччя XXI століття – онтологічна основа проблеми формування системи управління світовим розвитком.

Далі ми розглянемо умови формування і умови (механізм) вирішення соціальних проблем управління планетарним розвитком. Водночас підкреслимо, що умови формування та умови вирішення проблеми різняться між собою не тільки в часі, а й тим, що перші є можливістю других, що перші – необхідні і достатні умови, а другі – необхідні і достатні. Окрім того, умови виникнення проблем не вибираються, а деякі умови вирішення можуть вибиратися, тому що одну й ту саму проблему можна вирішити за допомогою різних засобів [1, с.45].

Щоб пояснити генезис проблеми становлення Світового уряду, необхідно показати походження, виникнення, а у більш широкому значенні зародження та наступний процес його розвитку у структурі планетарного цілого як органу управління міжнародними стосунками.

Вивчаючи генезис соціальної проблеми формування Світового уряду, потрібно виходити з того, що ця проблема як соціальне явище детермінується двома чинниками: підставою та умовами. При цьому підстава породжує зміст соціального органу – Світового уряду, який є відносно самостійним агентом соціального процесу, умови квантують його у специфічні вузли. Інакше кажучи, це означатиме, що сама проблема виникає за рахунок руху підстави, а розмір проблеми – за рахунок умов, що склалися у певний момент і у певному місці. Тут є і зворотний рух.

З огляду на це у ході генетичного аналізу варто бути гранично уважним при розведенні підстави і умов, бо це дуже складне завдання, оскільки діалектичне «перетворення» умови на зумовлене, причини на наслідок, загального на особливе, підстави на результат є загальним законом формування цілісних систем від космологічних до соціальних.

Під підставою формування Світового уряду як соціальної проблеми управління треба розглядати науку як сферу духовного виробництва, теоретичної діяльності людини, функція якої полягає у виробленні та систематизації знань про дійсність, доведення їхнього розуміння до законів, а у практичному вимірі – до формулювання принципів організаційної поведінки цивілізаційних утворень, регіональних об'єднань країн, політико-економічних утворень держав і особистості відповідно до логіки саморозгортання планетарного соціального організму і родового життя людей.

Наразі варто перейти до стислої характеристики умов як чинника детермінації соціальної проблеми або змін у системі самоорганізації планетарної спільноти. Оцінюючи умови детермінації соціальних проблем управління, ми виходимо з того, що явище, яке розгортається у планетарному соціальному організмі або його складових (соціальних організаціях окремих країн та особистості) ще має набутися функцію, визначення (властивість) умови щодо проблеми планетарного управління.

Це значить, що одне соціальне явище, наприклад, розбудова соціально орієнтованої економіки, має властивість слугувати іншому явищу – системі управління, здійснювати функцію умов виникнення соціальної проблеми, а друге соціальне явище не має такої властивості. З цього приводу Г. Гегель писав: «Коли ми говоримо про умови існування якоїсь речі, то під цим розуміємо двійність: по-перше, певне наявне буття, певне існування цього безпосереднього і, по-друге, призначення цього безпосереднього бути знятим і слугувати для здійснення другого» [3, с. 245].

У першому наближенні умови формування соціальної проблеми формування Світового уряду можна охарактеризувати як соціальне явище, що впливає на її виникнення, існування, розви-

ток та вирішення. Насамперед вони тлумачаться у широкому та вузькому смислах. У широкому смислі соціальне явище означає явище (процес, річ, відношення, діяльність і т. ін.), що призводить до появи проблем у системі управління. У вузькому розумінні соціальне явище є необхідним для виникнення, існування або зміни управління суспільством.

Відомо, що якості явища не виникають з його відношення до інших явищ. Вони притаманні самому явищу, що у цьому випадку детерміноване смислогенезом. Але без таких відношень неможливо їх виявити. Кожне явище є комплексом відношень його елементів, який вступає насамперед у відносини з системою управління, завдяки чому здійснюється функція слугувати проблемі. Поняття «умова проблеми» диктує саме цю службову роль явища щодо проблеми.

По-друге, якщо певний процес у планетарному соціальному організмі стає умовою для появи проблеми у системі управління, це означає, що між ними сформувався цілий комплекс зв'язків та стосунків. Зв'язок явища та проблеми проявляється у системі зв'язків їхніх елементів. Умова є формою вираження цього зв'язку, причому негативного або руйнівного за характером.

По-третє, варто зауважити, що не весь зміст соціальних умов, тобто умов життєдіяльності планетарного соціального організму, включається у зміст умов проблеми. «Умови, – пише Гегель, – є певним розкиданим матеріалом, що чекає і вимагає свого застосування» [2, с. 150].

Ми вважаємо, що умови, які детермінують появу соціальних проблем у системі управління, можуть бути щонайменше двох видів: первинні і вторинні.

Механізм впливу первинних умов системи суспільних відносин, які складають планетарний соціальний організм, на систему управління, тобто на Світовий уряд, можна розкрити, спираючись на праці К. Маркса, в яких обґрунтовано діалектику перетворення системи у цілісність [6, с. 229]. Безумовно, що саме цим шляхом розвивається Світовий уряд як звичайна система управління, бо у структурі одного й того самого соціального цілого – планетарного соціального організму – не може бути винятків для однакових за походженням органів. У цьому контексті світова система управління має аналогічні характеристики з світовою економічною, соціальною, політичною та ідеологічною системами.

Розглянемо вплив вторинних умов на формування Світового уряду. Вони пов'язані зі станом планетарного соціального середовища, що слугує полем можливого розвитку уже тепер сукупності соціальних організацій усіх без винятку країн, на які мають бути покладені допоміжні функції Світового уряду.

Процеси глобалізації, що спостерігаються у розвитку світової спільноти, становлення єдиного організаційного простору, універсальності технологій та створення інформаційних систем типу Інтернету, а у цьому випадку коректніше сказати Електронних урядів, формують сукупність проблем для управління не стільки матеріального, технічного або фінансового плану, скільки кадрового та психологічного походження.

Механізм впливу вторинних умов на формування проблем Світового уряду діє у фоновому режимі. Це означає, що він змінює первинні умови, надаючи їм певного характеру та швидкості течії процесів, що згодом впливає на планетарну систему управління. Тому в одному випадку вторинні умови уповільнюють хід задоволення потреб планетарного управління, на цьому підґрунті додатково виникають проблеми, у другому випадку вторинні умови пред'являють принципово нові вимоги та намагаються виконати їх, формують у собі потреби, які нічим задовольнити, оскільки умови вирішення ще відсутні або тільки складаються.

Отже, варто зауважити, що вторинні умови можна було б і не розглядати під таким кутом зору, якби не одна обставина. Вона полягає у тому, що сучасна світова спільнота, тобто Захід і Схід, живуть водночас у транзитних соціумах. Це означає, по-перше, що розбудова національної системи управління без урахування світової тенденції в осягненні смислогенезу має великий ризик знову опинитися на узбіччі загальнореволюційного процесу, а по-друге, копіювати закордонний досвід без урахування логіки розгортання національної системи управління неприпустимо.

Розформувати соціальну проблему системи управління, тобто Світового уряду, означає сформувати головне відношення її структури, а саме формалізувати вимоги або потреби до системи планетарного управління, умови їхнього формування та умови вирішення. При цьому структура проблеми – це така складова частина системи численних характеристик проблеми, яка є інваріантним аспектом проблеми, стійкою у ній і тому дещо відокремленою від явищ, що детермінують проблему формування Світового уряду. Водночас зміни у проблемі відбуваються як під впливом довкілля, так і під впливом автономних вимог проблеми. Аналогічні процеси відбуваються з явищами, які стають умовами вирішення проблем.

До морфологічних проблем формування Світового уряду як органу управління належать ті проблеми, що стосуються її структури, або «устрою», як відносно самостійного утворення. Так, наприклад, морфологічні деформації спостерігаються у випадку недостатнього фінансування системи управління, що більш характерне для соціальних організацій окремих країн, а у вимірі формування Світового уряду – узгодження цінностей і мети планетарного соціального розвитку. Це треба мати на увазі, коли мова йде про планетарний рівень управління світовим розвитком.

До функціональних проблем Світового уряду належать ті проблеми, що стосуються його функціональних властивостей. Їх ми можемо спостерігати та вимірювати через розбалансування якісних та кількісних показників розвитку галузей народного господарства, аритмію, дисфункції та диспропорції у цивілізаційному/регіональному вимірі і різних станах соціальних організацій окремих країн.

Функціональний розлад у системі управління планетарним розвитком можна усунути шляхом активної та цілорациональної діяльності Світового уряду. Але виникають три умови, які суттєво впливають на якість вирішення розладу. Перша з них – це наявність розвинутого зворотного зв'язку в системі управління організаційною діяльністю.

Друга – ментальні і ціннісні розходження, що закладаються не тільки у поведінку людини, а ще й віддзеркалюються у національних нормативно-правових системах і глибоко укорінюються у моральних імперативах поведінки етносів, народів і націй.

Третя – це бюрократизація міжнародних структур і національних систем управління, бо як будь-яке самостійне ціле вони можуть поставити корпоративні/особисті інтереси над суспільними і бути глухими до вимог Світового суспільства.

Соціальні проблеми як морфологічного, так і функціонального походження водночас можна класифікувати у загально-еволюційному процесі як співвідношення між старим та новим. Протиріччя типу «старе-нове» – це протиріччя поступального розвитку, протиріччя зростання. Їх вирішення означає виникнення нових можливостей, нових стимулів та рушійних сил. Тому логічно, що саме вони складають основу аналізу при пошуку джерел подальшого розвитку системи управління.

Отже, проблеми у системі управління планетарним розвитком виникають двома шляхами, один з яких ми пов'язуємо зі смислогенезом як явищем космічного походження і незалежним від суб'єкта історичної дії. Наука, яку ми спочатку розглядали як підставу формування проблем управління, у недалекому майбутньому може інтегруватися не тільки з навчанням та вихованням у єдиний освітній процес, про що сьогодні йдеться, а й захопити у свій вир систему управління. Це варто вважати закономірністю глобалізаційного походження.

Другий шлях – це тиск на систему управління, тобто на Світовий уряд, Світового громадянського суспільства, яке нині інтенсивно трансформується в континентальну та планетарну цілісність. Саме ці соціальні структури створюють умови, що формують проблеми у структурі та функціонуванні системи управління – Світовому уряді, визначають морфологічні та функціональні її характеристики.

Підсумовуючи викладене вище, робимо висновок, що соціальна проблема у структурі системи управління остаточно сформована, коли викристалізувалось головне її структурне протиріччя: вимоги, умови виникнення та умови вирішення. Дві складові ми вже розглянули, наразі розглянемо умови вирішення соціальних проблем системи управління.

Щоб розглянути специфіку умов вирішення соціальних проблем управління – Світового уряду, необхідно зазначити два моменти: по-перше, провести більш глибоку межу між умовами виникнення та умовами вирішення соціальних проблем управління, а по-друге, уточнити світоглядно-методологічні та ідеологічні передумови вирішення соціальних проблем управління.

Соціальна проблема формує новий зміст, який наповнює систему управління – Світовий уряд позитивним матеріалом на підставі створеного ідеалу. При цьому негативний матеріал, що деформував процеси, відносини, зв'язки в соціальному органі, зменшується в обсязі та впливі на ціле. Орган оживає, починається фаза оздоровлення та підйому в розвитку.

Умови вирішення проблем водночас виконують роль засобів їхнього вирішення. Під засобами людської діяльності нерідко розуміють саме її умови. К. Маркс, аналізуючи структуру процесу праці, писав: «Крім тих речей, завдяки яким праця впливає на предмет праці і які тому так чи інакше слугують провідниками її діяльності, у більш широкому сенсі до засобів процесу праці відносяться усі матеріальні умови, необхідні загалом для того, щоб процес міг здійснюватись» [5, с. 191]. Г. Гегель визнавав «засіб» як визначеність об'єкта через мету. Отже, ми повинні розпізнавати подвійну природу засобу: як засіб реалізації мети та як засіб

визначення мети, бо надто жорстким є розчленування функцій засобу на ідеальну та реальну.

Проблема разом з умовами становлення і реалізації детермінує наслідки діяльності людей з вирішення проблеми. Наслідок же є зумовленим стосовно усіх трьох факторів життєдіяльності: проблеми та двох типів її умов. Види відношень детермінізму між цими чотирма факторами різні: відношення умов і обумовленого (у вузькому сенсі), основи та заснованого, причини і слідства, можливості і дійсності. Наслідок, таким чином, є обумовленою, заснованою дійсністю.

Тепер можна відтворити алгоритм вирішення соціальних проблем. Він має свою логічну послідовність дій, яку можна назвати механізмом вирішення соціальних проблем управління – створення Світового уряду.

Критерій якості вирішення соціальних проблем управління – розвиток планетарного соціального організму. Тим самим розвиток Світового уряду як органу управління соціальним розвитком планети потрапляє під дію механізму соціального контролю. Так, на основі дії механізму зворотного зв'язку в системі управління формується й функціонує механізм самовідтворення соціальних потреб системи планетарного управління, який є запорукою її саморозвитку як самодостатнього соціального органу в складі соціального цілого – планетарного організму та відповідний йому за морфологією і функціональними можливостями.

Отже, сучасний етап соціального розвитку світової спільноти: а) сягає планетарного рівня; б) характеризується становленням онтологічної, морфологічної, інформаційної і організаційної цілісності; в) потребує Світового уряду як органу управління планетарним розвитком; г) у гострих колізіях сучасного глобалізованого розвитку у напрямі до Світового громадянського/мережевого/інформаційного суспільства вже сформувалась нагальна соціальна потреба у специфічному органі самоуправління – Світовому уряді, що має власні інструменти управління, наприклад, міжнародне право, загальнолюдські цінності/мораль; д) на практиці швидко формуються і стають функціонують окремі його складові – міжнародні організації: ООН, ЮНЕСКО, МВФ, ОБСЄ, ЄАС, двох- і багатосторонні комісії, форуми, ради та інші організаційні утворення; е) теоретична думка має змоделювати Світовий уряд відповідно до вимог прогресу світової спільноти у цивілізаційній фазі розвитку, а філософія – пояснити його природу, сутність, зміст, форми, місце в ньому людини і наявних соціальних систем національного походження, світогляд, ідеологію і загальну мету розвитку світової спільноти.

Список використаних джерел

1. Бех Ю. В. Філософський модус загальної теорії управління : монографія / Ю. В. Бех ; Мін-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. – 478 с.
2. Гегель Г. Феноменология духа / Г. Гегель. // Гегель Г. Сочинения : [в 14 т.] – М. : Изд-во социально-политической литературы, 1959. – Т. 4. – 487 с.
3. Гегель Г. Энциклопедия философских наук / Г. Гегель. // Гегель Г. Сочинения : [в 14 т.] – М. ; Л. : Гос. изд-во, 1929. – Т. 1. – Ч. 1. – 437 с.
4. Крохмаль Н.В. Штучна мова в контексті дослідження соціального метаболізму/http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Niz/2012_13/krochmal.htm
5. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Т. 1. Кн. 1. : Процесс производства капитала / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1960. – Т. 23. – 920 с.
6. Маркс К. Критика политической экономии (черновой набросок 1857-1858) / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – М. : Изд-во политической литературы, 1968. – Т. 46. – Ч. 1. – С. 51-510.
7. <http://blog.i.ua/user/4248332/1188034/>

* * *

УДК 1(101)

Вікторія Вершина, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна, м. Дніпропетровськ

Людина в філософії Володимира Соловйова

Розглядаються антропологічні погляди Володимира Соловйова. Здійснена концептуалізація образу людини у філософії Соловйова. Виявляються і аналізуються ключові поняття соловйовського антропологічного словника.

Ключові слова: Володимир Соловйов, образ людини, буття і суще, людство, боголюдство, істина, гідність, егоїзм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Викторія Вершина. Человек в философии Владимира Соловьева

Рассматриваются антропологические представления Владимира Соловьева. Осуществлена концептуализация образа человека в философии Соловьева. Выявляются и анализируются ключевые понятия соловьевского антропологического словаря.

Ключевые слова: Владимир Соловьев, образ человека, бытие и сущее, человечество, богочеловечество, истина, достоинство, эгоизм.

Victoria Vershina. A person in philosophy of Vladimir Solovjov

Anthropological presentations of Vladimir Solovjov are examined. Image of person in philosophy of Solovjov is conceptualized. The key concepts of Solovjov's anthropological dictionary are explicated and analyzed.

Keywords: Vladimir Solovjov, image of person, life and pure, humanity, truth, dignity, egoism.

В современном западном социокультурном пространстве достаточно определенно фиксируется та антропологическая парадигма, которая детерминирует идеалы и устремления обычных людей. Среди доминирующих элементов современного образа человека исследователи называют тотальную «здоровую» телесность, гедонистическое сознание, культ удовольствий, достижение наслаждений любой ценой, стремление к абсолютному избавлению человека от страданий [См. 3;9;10]. Философский дискурс свидетельствует о том, что проблематичность человека не только не подвергается сомнению, но и предельно заострена. Поэтому актуальной задачей является новое осмысление сложившейся социокультурной ситуации, господствующих ценностей и императивов, постановка и решение проблемы «нового» человека. Так, С.Смирнов утверждает, что современный человек кардинальным образом отличается от человека иных предшествующих эпох и должен обозначаться посредством характеристики «пост»: как «постчеловек» [12]. Отсюда следуют многочисленные (можно даже сказать отчаянные) попытки выработки новых концепций и моделей человека. В некотором смысле современные антропологические поиски можно сопоставить с хаотичностью броуновского движения. В этой связи представляется, что построение новых антропологических моделей не может быть репрезентативным без глубокого анализа и переосмысления тех антропологических концепций и образов человека, которые уже представлены в мировом и, в частности, русском, историко-философском пространстве. Данные положения обуславливают актуальность работы.

Русская философия уже традиционно считается антропоцентристской, в противоположность западной сугубо рационалистической антропологии ее специфика состоит в осуществлении поисков смысла жизни конкретного, живого человека, его природы и назначения. Особенно это характерно для философских исканий Владимира Соловьева, который стремился к определению смысла человеческого существования, опираясь на реальность жизни человека как фактически, непосредственно данного «сущего» [10]. Авторитет и влияние Соловьева на русскую философию и культуру беспорочны, хотя некоторые авторы задаются вопросом о том, в какой области оно было более существенным и объемным – философии, поэзии или все же в культуре Серебряного века в целом. О Владимире Соловьеве много писали как его современники, так и представители более поздних поколений, сторонники, считающие себя или считавшиеся учениками и последователями философа, а также противники. А.Блок отмечал, что Соловьеву судила судьба в течение всей его жизни быть духовным носителем и провозвестником тех событий, которым надлежало развернуться в мире [5,с.394]. По словам поэта, в последнее десятилетие земной жизни Соловьева около него шумела уже настоящая слава, не только русская, но и европейская, долетая до до Петербурга в виде волны грязных лакейских сплетен и какой-то особой ненависти. Он же проходил тогда уже в очевидном для зрячих ином образе, врезаясь в сердца своим острым, четким, нечеловеческим силуэтом [6]. Как верно заметил еще Н.Бердяев, образ Соловьева остается загадочным. «Он не столько раскрывал

себя в своей философии, богословии и публицистике, сколько прикрывал противоречия своего духа» [4].

Среди современных исследователей творчества В.Соловьева можно назвать имена А.Абрамова, П.Гайдено, М.Громова, И.Евлямпиева, А.Козырева, Н.Котрелева, В.Лазарева, М.Максимова, М.Маслина, Б.Межуева, Н.Мотрошиловой, Е.Рашковского, С.Хоружего. Несмотря на весьма значительный объем историко-философских исследований, посвященных творчеству Владимира Соловьева, все еще актуальны слова В.Ф.Асмуса о том, что философское учение Соловьева разработано далеко не во всех своих частях с одинаковой обстоятельностью и систематичностью. «Эта неравномерность разработки, порой граничащая с фрагментарностью, затрудняет понимание философии Соловьева в ее целом и в соотношениях ее частей и отдельных учений» [2,с.64]. В частности, представляется недостаточным исследовательское внимание к образу человека в философии Соловьева.

Целью данной работы является анализ антропологических представлений и концептуализация образа человека в философии Владимира Соловьева.

Рассматривая антропологию Соловьева, правомерно ставить вопрос об истоках его философского мышления. А.Абрамов рассматривает философию Соловьева в контексте всей истории русской философской мысли, которая в своей самой обобщенной характеристике она есть «не что иное, как история русского платонизма» (за исключением русского материализма XIX века, позитивизма и марксизма). Другими ее типологическими характеристиками в XIX в. являлись святоотеческое наследие и немецкая философия. А.Абрамов указывает, что в учении Соловьева платоновские идеи выполняли функцию несущей конструкции всей его философской системы, и видит исходные истоки платонизма Соловьева в постановке вопроса о причине и смысле отпадения феноменального мира от идеального, когда действительность признавалась только в противоположающем соотношении с миром истинного и должного [1]. Не отрицая платоновской линии, действительно проходящей через историю становления русской мысли, тем не менее, позиция А.Абрамова представляется слишком прямолинейной, поскольку тогда мы должны признать отказ и отречение Соловьева от феноменального чувственного мира, в том числе и от человека. На наш взгляд такой отказ для Владимира Соловьева и философа, и поэта, и живой конкретной личности совершенно неприемлем.

Иначе формулирует вопрос В.Миргородский, доказывая в диссертационном исследовании, что в основании философских построений Соловьева (как в раннем, так и в позднем периоде творчества) лежит так называемая «онтологическая реформа». Это фундаментальное метафизическое онтологическое различие сущего и бытия, с помощью которого Соловьев пытался отойти от западной традиции, которую он называл философией «отвлеченных начал». Понятие «сущего» Соловьев ставит на место «философии бытия», превращенного в абстрактное, но онтологизируемое, выдаваемое за саму реальность начало. Последнее, по его мысли, должно протопить путь философии к самой жизни, сделав «единицами» анализа то, что действительно, реально есть, существует: предметы, образования природы, ее живые «существа», включая человека [10].

Считая весьма справедливыми рассуждения В.Миргородского, полагаем, что данное различие сущего и бытия является фундаментальным принципом в антропологии Соловьева. Так, человек есть не бытие, а именно сущий, так как он ощущающий, мыслящий, волящий, будучи последним основанием всех своих деятельности. Каждый действительный человек в понимании Соловьева есть безусловно-сущее, настоящий самостоятельный субъект своих действий и оснований [13,с.712]. Человек есть двойственное существо, телесно-духовное, составляющее совместное условие и для действительности мира божественного всеединства и мира материальной множественности. В сознании человека всеединство получает еще идеальную, но действительную форму. Именно в человеческой форме мировая душа находит себя саму, ее относительное бытие осуществляется в обоих своих началах [13,с.713].

Б.Емельянов акцентирует внимание на понимании В.Соловьевым человека в качестве единственного активного, деятельного существа природы, осознающего свою деятельность, создающего идеалы. Человек должен делать себя лучше, чем он есть в действительности, должен быть нравственно безупречен и деятелен в стремлении к еще большему совершенству, и поэтому должен оцениваться не по тому, что он есть, а по тому, что он уже сделал или делает [8]. Являясь только частью природы в пределах своей данной действительности, человек постоянно переступает границы и в своем духовном творчестве (религия, наука, нравственность, искусство) утверждает себя как центр всеоб-

щего сознания природы, осуществляющаяся потенция абсолютного всеединства, или иными словами, «душа мира» [14,с.262].

Соловьев всецело убежден в том, что всякий человек имеет безотносительное значение и бесконечное достоинство, потому что всякий (!) человеческий субъект есть самостоятельный центр живых сил, потенция бесконечного совершенства, существо, способное вместить и в своем сознании, и в своей жизни абсолютную истину. Именно в силу этого человек представляет собой «нечто безусловно незаменимое и слишком высоко оценить себя не может» [14,с.264]. Здесь Соловьев апеллирует к евангельским словам: что даст человек в обмен за душу свою? Основным заблуждением человека и, в свою очередь, началом любого неверия Соловьев считает непризнание за собою этого безусловного значения. Иными словами, такое самосознание равноценно малодушию и отречению от человеческого достоинства, так как человек, не верящий в себя самого, не способен поверить ни во что другое.

Соловьев неизменно подчеркивает самостоятельное значение человеческой индивидуальности, которая не может служить страдательным и переходящим орудием для внешних ей целей исторического процесса. При этом он четко различает космогонический и исторический процессы, проводя рубеж между ними фактом появления человека. Убеждение в безотносительном достоинстве человека основывается на «несомненно присущей ему абсолютной форме (образе) разумного сознания» [14,с.260]. Любое животное, и человек в том числе, способны в определенной степени сознавать переживаемые состояния, видеть между ними различные связи, на этом основании предвещать будущие состояния. Но только сознание человека, кроме этого, способно к оценкам не только единичных фактов и их отношению к другим, но и по отношению к всеобщим идеальным нормам. Сознание человека определяется еще разумом истины.

Человек, по Соловьеву, есть форма, которая, не покидая пределов своей человеческой формы, способна к бесконечному самосовершенствованию своей жизни и природы и может вместить всю полноту абсолютного содержания. Именно поэтому человек представляет собой действительный конец мироздательного процесса и есть высшее существо природного мира. Следовательно, с появлением человека завершен космогонический процесс, прогресс которого состоит в постоянном создании новых родов существ, их стеллировании и частичном истреблении как неудачных попыток. Стремление к появлению все новых форм жизни обусловлено отсутствием у них действительного единства, а именно общего сознания, которое не только могло бы связать их между собой, но и соединить с космическим прошлым. Такая форма сознания характерна только для человечества, причем высшая степень индивидуального сознания способствует прогрессу всеобщего сознания, что и составляет основу исторического процесса [14,с.261]. Таким образом, высшая задача исторического познания может состоять лишь в восстановлении генетической преемственной связи в жизни человечества, а высшая творческая цель самого человека – воплощение в осязательных образах этого изначально созданного и провозглашенного единства небес, земли и человека [14,с.262]. Успехи человеческого сознания могут заключаться лишь в развитии и воплощении истины всемирного и всечеловеческого единства.

Образ человека у Соловьева тесно взаимосвязан с образом истины. Истина – это положительное единство всего; это живая сила. По мнению Соловьева, истина изначально заложена в сознании человека, с сознательной преемственностью постепенно осуществляясь в жизни человечества. Способность человека к познанию и осуществлению истины является и родовой, и индивидуальной, поскольку каждый человек, по убеждению Соловьева, может стать сознательным и самостоятельным органом всемирной жизни. Именно эта способность есть преимуществом человека перед всеми остальными природными существами. Так как в природе истина присутствует в своей объективной общности, оставаясь неведомой для частных существ, которые обнаруживают себя в отдельности от всего, что значит и вне истины. Изначально человек также как и любое животное, обнаруживает себя в качестве обособленной частицы мирового целого, находясь, следовательно, вне истины. Полная истина, по Соловьеву, может быть выражена только словом «Богочеловечество». Истина вечно присутствующая в Боге, в человеке только становится, что предполагает двойственность в человеке между истиной (всеединством), как идеалом, и неистинностью (отсутствием всеединства). Соответствие между ними устанавливается в процессе мировой жизни, осуществляется здесь посредством «наших», и ее исполнение – искусство, которое является задачей для человечества [13,с.716].

С образом истины связано и такое атрибутивное свойство человека, по мысли Соловьева, как эгоизм. Эгоизм в качестве определенной живой силы есть реальное основное начало индивидуальной жизни, в то же время ее конкретно определяющее,

проникающее и направляющее [14,с.263]. И в данном контексте эгоизм оценивается как естественный феномен. Обратная сторона эгоизма, его «ложь и зло» заключается в утверждении бесконечной разницы и несоизмеримости между собою и остальными людьми. В эгоизме человек утверждает свое бытие как целое для себя, стремясь к собственной отдельности от всего и, таким образом, существуя в отрыве от истины.

Но потенциальность и абсолютность, которую человек справедливо признает за собою, представляет собой только возможность, которая требует своего осуществления. «Бог есть все, т.е. обладает в одном абсолютном акте всем положительным содержанием, всю полноту бытия. Человек (вообще и всякий индивидуальный человек в частности), будучи фактически только этим, а не другим, может становиться всем, лишь снимая в своем сознании и жизни ту внутреннюю грань, которая отделяет его от другого» [14,с.265]. То есть истинное существование человека имеет смысл только через признание безусловного значения каждого другого человека, через некоторый определенный образ восприятия и усвоения себе всего другого. Таким образом, в антропологии Соловьева концепт человека постоянно переплетается с концептом человечества.

Как подчеркивает П.Гайденко, идея человечества как субъекта прогрессивного развития играла важную роль в сознании русского образованного общества XIX – начала XX века, утвердившись как в среде революционеров-демократов, так и мыслителей религиозного направления [7]. Подчеркнем, что для Соловьева феномен человечества очень важен и, как сам человек, конкретен. В.Соловьев признает человечество как настоящий органический субъект исторического развития. Бердяев отметил, что Соловьев верил в человечество как реальное существо [4]. Здесь необходимо уточнить, что вера Соловьева в человечество не является бессодержательной патетикой. Он возражает против понимания традиционного понимания человечества как метафоры или пустого абстракта. Человечество рассматривается философом именно как организм, а всякий организм с необходимостью имеет собирательный характер. Соловьев подчеркивает, что собирательный характер человеческого организма не препятствует человеку быть действительным индивидуальным существом. Таким же действительным индивидуальным существом Соловьев считает человечество [15,с.145]. С.Франк считал, что Соловьев в высшей степени обладал чутьем исторической действительности, способностью ориентироваться в общественной стихии [18,с.379]. Как следует из его писем, Соловьев был «сознательно убежден» в том, что настоящее состояние человечества не таково, каким быть должно, и, следовательно, оно должно быть изменено, а поэтому всю свою жизнь обязывался посвятить тому, чтобы это преобразование действительно было совершено [17,с.386]. Свою цель Соловьев сформулировал еще в 19-летнем возрасте: «возведение христианства из состояния слепой традиционной веры на ступень разумного убеждения и тем спасение человечества от зла и гибели» (цит. по [16,с.392]).

Но следует отметить, что концепт человечества у Соловьева автономен только в контексте исторического развития. В рамках собственно философского дискурса (в терминологии Соловьева теософии) он трансформируется в Богочеловечество. Многие исследователи считают идею Богочеловечества главной в философии Соловьева, ее разработке посвящено большое количество работ. Так, например, К.Мочульский называет учение о Богочеловечестве гениальным и вершиной творчества Соловьева. Суть учения состоит в утверждении божественности человека и человечности Бога, смысла мировой истории, как процесса богочеловеческого [11]. Согласно Н.Бердяеву с идеей богочеловечества – одна центральная идея всей жизни Вл. Соловьева, с которой был связан его пафос и своеобразное понимание христианства. «Христианство для него религия богочеловечества, он предполагает не только веру в Бога, но и веру в человека. Но во все периоды в центре стоял для него вопрос об активном выражении человеческого начала в богочеловечестве. В богочеловечестве коллективно должно произойти такое же соединение двух природ, какое индивидуально произошло в Богочеловеке – Христе» [4]. Много внимания проблематике Богочеловечества уделяется в работах таких современных авторов, как П.Гайденко, И.Евлампиев, С.Хоружий, Б.Емельянов и др., поэтому в данной работе мы не будем ее специально рассматривать.

Таким образом, среди ключевых понятий антропологического словаря Соловьева можно выделить следующие: индивидуальность, личность, достоинство, истина, эгоизм, любовь. Человек рассматривается Соловьевым как конкретное сущее, могущее вместить абсолютную истину. Концепты человека, человечества и богочеловечества постоянно переплетаются в философских построениях Соловьева. Образ человека у Соловьева концептуализируется через феномены человечества и богочеловечества. Вместе с тем можно утверждать, что, как и все философские

построения в целом, образ человека у Соловьева весьма противоречив, и требует дальнейшей теоретической разработки. В контексте экспликации образа человека в философии Владимира Соловьева отдельного рассмотрения заслуживает проблема пересечения католических, православных, а также гностических идей.

Список использованных источников

1. Абрамов А.И. Философия всеединства Вл. Соловьева и традиции русского платонизма. [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://tomb-raider6.narod.ru/lib/ii/istorija_filosofii_6/filosofija_vseedinstva_vl.solovjev.html (15.06.2013).
2. Асмус В.Ф. Владимир Соловьев / В.Ф. Асмус – М.: Прогресс, 1994. – 206 с.
3. Бардыкова И.В. Концептуализация феномена страдания в истории культуры: дисс. ... канд. философ. наук: 24.00.01 / Бардыкова И.В. [Место защиты: Белгород. гос. ун-т]. – Белгород, 2007. – 160 с.
4. Бердяев Н. Основная идея Вл. Соловьева. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.vehi.net/soloviev/ablock.html> (21.05.2013).
5. Блок А. Владимир Соловьев в наши дни / А.Блок // Собр. соч.: в 6-т. – Л.: Худож. лит., 1982. – Т.4. – С.394–399.
6. Блок А. Рыцарь-монах / А.Блок. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.vehi.net/soloviev/ablock.html> (13.07.2013).
7. Гайденок П. Человек и человечество в учении В.С. Соловьева / П.Гайденок // Вопросы литературы. – М., 1994. – №2. – С.92–104.
8. Емельянов Б.В. Религиозно-идеалистическая антропология В.С. Соловьева / Б.В. Емельянов. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.runivers.ru/philosophy/logosphere/58556/> (19.05.2013).
9. Карпов А.Н. Проблема страдания в философии Н.А. Бердяева: автореф. дис. канд. филос. н. / Карпов А.Н. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/problema-stradaniya-v-filosofii-na-berdyayeva#ixzz2YcsVdAII> (01.07.2013).
10. Миргородский В.Н. Проблема сущего и бытия в философии Владимира Соловьева и в российском соловьевоведении / В.Н. Миргородский. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.dissercat.com/content/problema-sushchego-i-bytiya-v-filosofii-vladimira-soloveva-i-v-rossiiskom-solovevovedenii#ixzz2X4KrdT4> (05.05.2013).
11. Мочульский К.В. «Владимир Соловьев. Жизнь и учение» / К.В. Мочульский «Владимир Соловьев». [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.vehi.net/mochulsky/soloviev/00.html> (03.07.2013).
12. Смирнов С.А. Человек после человека. Антропологический форум / С.А. Смирнов. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://antropolog.ru/doc/persons/smironov/smironov231>
13. Соловьев В.С. Критика отвлеченных начал / В.С. Соловьев. Сочинения в 2 т. 2-е изд. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – С.581–757.
14. Соловьев В.С. Смысл любви / В.Соловьев // Соловьев В.С. Сочинения. – М.: Раритет, 1994. – С.252–304.
15. Соловьев В.С. Философские начала цельного знания / В.С. Соловьев. Сочинения в 2 т. 2-е изд. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.139–289.
16. Франк С.Л. Духовное наследие Владимира Соловьева / С.Л. Франк // Франк С.Л. Русское мировоззрение. – СПб.: Наука, 1996. – С.392–399.
17. Франк С.Л. Новые письма Вл. Соловьева / С.Л. Франк // Франк С.Л. Русское мировоззрение. – СПб.: Наука, 1996. – С.383–387.
18. Франк С.Л. Письма Вл. Соловьева / С.Л. Франк // Франк С.Л. Русское мировоззрение. – СПб.: Наука, 1996. – С.375–383.

* * *

УДК 140.8

Валерий Богуненко, магістр історії, здобувач кафедри документознавства та культурно-інформаційної діяльності, Донбаський державний педагогічний університет, Україна, м. Слов'янськ

Вплив філософської спадщини Г.Сковороди на формування та розвиток естетико-історичних ідей В.Соловйова

Аналізуються основні естетичні та історіософські положення Г.Сковороди та В.Соловйова. Обґрунтовується визначний характер впливу філософії Г.Сковороди на формування естетико-історичної проблематики та її розробку у філософській системі В.Соловйова.

Ключові слова: В.Соловйов, Г.Сковорода, естетико-історичні ідеї, вплив.

Валерий Богуненко. Влияние философского наследия Г.Сковороды на формирование и развитие эстетико-исторических идей В.Соловьева

Анализируются основные эстетические и историософские положения двух мыслителей. Обосновывается определяющий характер влияния философии Г.Сковороды на формирование эстетико-исторической проблематики и ее разработку в философской системе В.Соловьева.

Ключевые слова: В.Соловьев, Г.Сковорода, эстетико-исторические идеи, влияние.

Valery Bogunenko. The influence of the philosophical heritage of G.Skovoroda on the formation and development of aesthetic-historical ideas of V.Soloviev

The basic aesthetic and historiosophic positions of the two thinkers are analysed. The determinative character of the influence of the philosophy of G.Skovoroda on the formation and development of aesthetic-historical ideas of V.Soloviev is justified.

Keywords: V.Soloviev, G.Skovoroda, aesthetic-historical ideas, influence.

Володимир Сергійович Соловйов (1853–1900 рр.) є ключовою постаттю у релігійно-філософській думці Росії кінця XIX ст. З його філософською творчістю пов'язано естетико-історичні пошуки, що були зумовлені потребою в розробці новаторського підходу як основи історичного мислення. Такий підхід був розроблений у створеній В.Соловйовим філософській системі «позитивної всеєдності», заснованій на принципі містичного раціоналізму, положення котрої мали запропонувати шляхи вирішення ідеологічних та соціальних проблем християнської цивілізації. В.Соловйов при формуванні власної філософської системи зазнав багатьох впливів. Він органічно синтезував чимало положень філософських шкіл минулого, спираючись на досягнення античної, середньовічної християнської, класичної німецької філософії, а також вчення отців церкви, гностиків. Серед мислителів, ідей котрих особливо позначилися на створенні окремих положень його теорії «позитивної всеєдності», формулюванні та розробці історико-культурної та політичної проблематики дослідники називають Платона, Р.Декарта, Б.Спінозу, І.Канта, Ф.Шелінга (іноді В.Соловйова називають «останнім російським шелінгіанцем» [3,с.11]), І.Фіхте, Г.Гегеля (зазначається, що його діалектичний метод був основою при побудові філософії «позитивної всеєдності», як і вчення Платона), А.Шопенгауера, Е.Гартмана; серед російських мислителів – П.Чаадаєва (вплив котрого багатьма вважається одним з найсуттєвіших у соціальній, аксіологічній, історіософській проблематиці), П.Юркевича (теорії кордоцентризму) та ін. При цьому, як можна побачити, дискусійним є питання щодо рівня впливу на створення концепції В.Соловйова окремих філософських вчень.

Деякими дослідниками зазначається, що структуротворчий характер у філософській системі В.Соловйова мали його естетичні ідеї. Так, важливими були естетико-історичні пошуки, що ґрунтувалися на розумінні філософом історії як процесу «само-виправдання людства» та «перевідкриття» їм світової гармонії, а через це – досягнення можливості стати співтворцем Богів [16,с.305–306].

При цьому важливим у процесі формування цієї концепції був вплив на В.Соловйова філософських вчень попереднього етапу розвитку філософської думки у Російській імперії за доби Просвітництва – «російської ренесансної філософії» [3,с.11]. У науковій літературі міститься значна кількість біографічних фактів щодо особистого відношення В.Соловйова до Г.Сковороди як до «духовного предка», котрі свідчать про уважне вивчення та ґрунтовне осмислення російським мислителем ідей українського філософа. З огляду на спорідненість засадничих принципів філософських теорій виникає припущення, що визначальний вплив на формування та розвиток окремих ідей В.Соловйова могли мати філософські положення видатної постаті історії української філософії XVIII ст. – Григорія Савича Сковороди (1722–1794 рр.). Розробка цієї тематики пов'язана з історико-філософськими по-

шуками, спрямованими на визначення впливів української філософської традиції на розвиток європейської філософської думки.

При розгляді історії дослідження цього питання можна виокремити дві великі групи історико-філософських робіт. Так, існує значна кількість досліджень, предметом котрих є загальний вплив філософської спадщини Г.Сковороди на розвиток філософської думки в Росії, в котрих, зокрема, розглядається зв'язок його філософських положень з ідеями В.Соловйова. Також у багатьох дослідженнях, присвячених філософії В.Соловйова, ставиться (як спеціально, так і в контексті розвитку російської релігійно-філософської традиції) питання про витоки концепції «позитивної всеєдності» та стверджується існування значного впливу на її формування та розвиток філософських положень Г.Сковороди.

До першої групи належать дослідження Б.Вишеславцева, В.Ерна, О.Марченка, С.Повторєвої, І.Шалишкіної та ін. У цих дослідженнях переважно вплив ідей Г.Сковороди на розробку теорії «позитивної всеєдності» В.Соловйова визнається через загальний вплив його філософської спадщини на формування проблематики російської філософської думки XIX ст., її «саморозвиток» (Б.Вишеславцев, В.Ерн, О.Марченко та ін.). Ця позиція пропонує розглядати Г.Сковороду як особистість, що втілювала більшість прагнень та симпатій російської філософії XIX ст., вчення котрої знайшло особливу прихильність В.Соловйова та інших російських релігійних філософів. Водночас деякі сучасні дослідники наголошують у своїх роботах на існуванні певної філософської традиції, витоки котрої пов'язані з філософією Г.Сковороди, і вплинули на формування засадничих принципів саме системи «позитивної всеєдності» В.Соловйова [18].

Авторами досліджень, що відносяться до другої групи, є О.Бичков'як, В.Величко, П.Гайденко, С.Кримський, О.Лосєв, К.Мочульський, С.Половинкін, Ф.Соколова, С.Хоружий та ін. У них переважно йдеться про ймовірність схильності В.Соловйова до традиційного українського світобачення, вміст деяких елементів останнього у філософській системі «позитивної всеєдності», про природну здатність В.Соловйова сприймати мотивацію філософіювання, притаманну Г.Сковороді, не в останню чергу завдяки зв'язку по лінії його матері, Поліксени Володимирівни (українсько-польського походження), з родом Г.Сковороди (В.Величко, С.Кримський, О.Лосєв, О.Бичков'як та ін.). Спільність багатьох мотивів філософської творчості двох мислителів, що ставить питання про можливість спадковості по лінії Г.Сковорода – В.Соловйов багатьох філософських ідей, стверджується Ф.Соколовою [7].

Проведений аналіз історико-філософської літератури з теми дає можливість стверджувати, що у наявних дослідженнях недостатньо розроблений аналіз історико-філософської долі окремих ідей цих мислителів, що належали до різних етапів розвитку філософської думки в Російській імперії. Так, попри наявну велику кількість досліджень, присвячених російській філософії XIX ст., зокрема постаті В.Соловйова, недостатньо висвітлені моменти філософської біографії останнього, пов'язані з осмисленням ним окремих положень таких мислителів, як Г.Сковорода, зокрема, впливом ідей останнього на формування естетико-історичних положень системи «позитивної всеєдності».

У даній статті здійснено спробу висвітлити питання впливу окремих положень Г.Сковороди на формування естетико-історичних ідей, втілених у філософській концепції «позитивної всеєдності» В.Соловйова. У зв'язку з цим передбачається, згідно з принципами причинно-наслідкових зв'язків та евристичності, розглянути основні риси, найбільш значущі положення філософії Г.Сковороди як світоглядної парадигми; визначити засадничі естетико-історичні положення концепції В.Соловйова, їх місце та роль у філософській системі «позитивної всеєдності»; співставити історіософські та естетичні позиції двох мислителів, що належали до різних етапів розвитку філософської думки в Російській імперії.

Філософія «українського Сократа», філософа доби Просвітництва Г.Сковороди, як і його постать, є багатовимірною. Він народився на Полтавщині у родині незаможного козака. Був багатобартовий на різні таланти, навчався у Київсько-Могилянській академії, викладав у Переяславській семінарії, Харківському колегіумі, звідки був звільнений за курс «християнського добродія», що за своєю концепцією не співпадав з офіційною православною догматикою (це можна, зокрема, вважати однією з рис, що зближують також філософську долю Г.Сковороди та В.Соловйова).

Філософію Г.Сковороди, про антропологізм котрої стверджується більшістю його дослідників, можна визначити як філософію містицизму, «містичного символізму», що ґрунтується передусім на етиці. Естетичні та історіософські ідеї також ґрунтовно розроблялися українським мислителем; вони посідають важливе місце у його вченні.

Власне філософські твори були написані Г.Сковородою у 1770–80-ті рр. Центральне місце у його філософській системі належить концепції «двох натур» та «трьох світів». Дві натури трактуються Г.Сковородою як такі, що складають світ: «Видимая натура называется тварь, а невидимая – Бог» [4,с.179]. Важливо при цьому, що «Бог» для Г.Сковороди є «Сущим», протиставленим «тварі». Це вчення, як відомо, викликало напружені стосунки філософа з офіційним православ'ям, оскільки, на думку багатьох дослідників, наближало його погляди до пантеїзму, а за радянської доби використовувалося істориками філософії в якості апології Г.Сковороди як мислителя, що коливався на межі ідеалізму та матеріалізму: поняття «сущого» при цьому максимально зближувалося з категорією субстанції.

Вчення Г.Сковороди про три світи («макрокосм» – Всесвіт без початку й кінця, «мікрокосм» – людину, а також «світ символів» – Святе Письмо) теж мало на меті максимально уявити будову Універсуму з, так би мовити, практичною метою: дати відчутти кожному взаємозалежність та взаємообумовленість цих світів, а головне – свою причетність до долі Сущого, що проявляється у тварі.

Можна припустити, що твердження Г.Сковороди про взаємообумовленість частин Універсуму також мали вплив на розробку засадничих принципів концепції «позитивної всеєдності» В.Соловйова. Так, він здійснив спробу розвинути розуміння системного характеру природи існування світу і людини в ньому, стверджуючи, що «совершенное всеединство, по самому понятию своему, требует полного равновесия, равноценности и равноправности между единым и всем, между целым и частями, между общим и единичным» [12,с.542–543].

Найсуттєвішим, що зближує філософські системи Г.Сковороди та В.Соловйова, є місце, котре посідають у них історико-естетичні ідеї. Так, процес пізнання людиною власної натури (що, за В.Соловйовим, визначає зміст історії) нерозривно пов'язаний у Г.Сковороді з пізнанням Краси: внутрішня натура при цьому розуміється ним як джерело Краси життя.

У зв'язку з цим можна навести вислів В.Соловйова: «Дійсна сила, велич і краса неподільні з абсолютним Добром» [11,с.48]. Відповідно, «прекрасное мусит вести до реального покаяния действительности» [8,с.351].

Проблематика двох світів Г.Сковороди у В.Соловйова реалізується у протиставленні сущого («невидимого світу» Г.Сковороди) та буття («видимого світу»). Розвиток В.Соловйовим концепції Г.Сковороди можна вбачати у ствердженні ним процесу становлення сущого у бутті (зокрема, через виявлення об'єктивної краси), що виражає сенс людської історії; при цьому акцент В.Соловйов усе одно робить, як і великий український філософ, на особистісному зусиллі: історія, за В.Соловйовим, являє собою суму особистих історій, що мають своєю метою спасіння світу наповненням його сущим, насамперед через власне вільне зусилля; через це в історичному процесі людство йде до самоусвідомлення як цілісного організму, справжнього історичного суб'єкту [17,с.145–146].

Найбільшого напруження протистояння двох натур, за Г.Сковородою, досягає в мікрокосмі. Так, важливою у становленні філософської позиції Г.Сковороди було обрання ним позиції різкого несприйняття марноти «видимого», передусім соціального, світу (варто згадати його знамениту епітафію), що дисонувала з основами християнського віровчення. Намагання Г.Сковороди вирішити це протиріччя у просвітницькій парадигмі привело його до «входу у схизму», втечі у свій, внутрішній світ. У цьому внутрішньому світі кожної людини, мікрокосмі, за вченням Г.Сковороди, можливе внутрішнє вивіщення людини до Бога, початок же цього процесу полягає в усвідомленні власної справжньої натури людиною, власного кола її занять, що можна розуміти як покликання. При цьому філософом наголошувалося: «А что же такое Человек? Что бы оно ни было: дело ли, действие ли, или слово – все то пустая пустошь, если оно не получило события своего в самом человеке... Вся разная плоть, вся неизмеримая бесчисленность и видимость стекается в человеке и пожирается в человеке... Все, что там только именуется, даже до последней черты, до крошечной точки – все нужно обязано во исполнение прийти в самом человеке» [6,с.226]. Це – пряма вказівка на необхідність процесу, що у вимірі особистості є життям; у вимірі людства – історією. Вислів Г.Сковороди «обязано во исполнение прийти» можна тлумачити як усвідомлення необхідності «виповнення часів», кінця історії у досягненні людством щастя, в чому і полягає її сенс. Щастя усього людства при цьому розуміється ним як можливість щастя кожної людини через віднаходження нею особливостей власної потреби у творчості – «сродственного труда». Людина прагне дії – пізнання (найголовніше – самопізнання), творчості (сам Г.Сковорода, як відомо, був поетом та музикантом), що наближає його до Бога: щастя при цьому розуміється українським мислителем як радість

реалізації власного покликання, що неможливо без Божої допомоги, без звернення до світу символів задля самоусвідомлення. Це напружає філософську концепцію Г.Сковороди з вченням про сенс історії як шляху до вільної співтворчості людини Богові В.Соловйова.

Так, Г.Сковородою стверджувалася софійність світу, що передбачає піднесення тварної людини до «істинного человека» – воскреслого Христа: «О всех можно сказать: мертв еси с мертвым твоим сердцем... О Божественная Искро!.. Христе Иисусе! Небесный и новый Человек! Главо, и сердце, и свете вся твари! Пункт Вселенный! Десница Божия! Воскресение наше! Когда Тебя уразумеем?... Итак, сидя в грязи и на нее надеясь, подобными ей сами зделались... От сего же брения изводит нас помянутая царская Дщерь Давидова, чистейшая голубица и прекраснейшая Дева, одев нас не бренными, но позлащенными во междорамии и посребренными Духом Божиим крильми» [4, с.191]. У В.Соловйова ідея «Софії – премудрості Божої», яку він теж вважав, до речі, притаманною традиційному східнослов'янському світобаченню, отримує розвиток у концепції «боголюдства», котре являє собою «істинне, чисте і полне человечество», вищу форму та живу душу природи та Всесвіту, яка поєднує все існуюче з Богом. При цьому варто зазначити, що українським істориком філософії С.Кримським особито наголошувалося на сковородинській ідеї «софійності світу»: він вважав її українським архетипом, яскраво вираженим як у В.Соловйова, так і у творчості українських митців, зокрема, П.Тичини [2].

Розвиток світу видимого, світу «другої природи», котрий знаходиться в процесі подолання його недосконалості, Г.Сковорода розумів як здійснення Божого задуму, причому у межах, визначених Богом для людської творчості, але при цьому, на його думку, існує людська свобода, передусім – свобода пізнання: «Боже мой, чего не умеем, чего мы не можем! Но то горе, что при всем том кажется, что чегось великого не достает... Я наук не хулю и самое последнее ремесло хвалю; однако то хулы достойно, что, на их надеясь, пренебрегаем верховнейшую науку... Все вещество есть красная грязь и грязная краска и живописный порошок, а Блаженная Натура есть сама началом, то есть безначальною инвенциею, или изобретением...» [5, с.336–337, 354].

На цих положеннях, власне, ґрунтується ідея теургії В.Соловйова – спілкування з Божеством через творчу діяльність, усвідомлене об'єднання творчих суб'єктів, котре має здійснитися задля досягнення цілковитої всеєдності [9, с.744]. Творчість при цьому має знаходити своє проявлення у технічному, художньому мистецтвах, а також у містиці. Сутнісною ж передумовою реалізації «вільної теургії» є усвідомлення людиною світової ролі Софії – премудрості Божої, внутрішньої гармонії універсуму. Головне ж призначення людства – через це усвідомлення стати «боголюдством», тобто дійти до глибинних відносин між Богом, природою та людиною. За В.Соловйовим, «позитивна історія світу» означає діяльність, зусилля людини, спрямовані на перекриття світової гармонії. Історія є сукупністю особистісних історій, безперервним ланцюгом ситуацій особистісного вибору та особистісних зусиль, об'єктами яких стають соціальна та природна дійсність [17, с.173–177].

Співставлення цих ідей з ідеями, що виражені у попередньо наведених уривках з текстів Г.Сковороди дозволяє охарактеризувати як визначальний вплив засадничих принципів його естетико-історичних положень на формування відповідних концепцій, втілених у філософії «позитивної всеєдності» В.Соловйова.

Таким чином, можна стверджувати не тільки спільність мотивів філософської творчості Г.Сковороди та В.Соловйова, але й спадкоємність окремих теорій, оскільки основні, центральні естетико-історичні ідеї В.Соловйова, які містяться у його теоріях всеєдності, боголюдства, сенсу історії, теургії, – являють собою розробку положень, наявних у філософській системі Г.Сковороди, теоретичний розвиток відповідних ідей великого українського філософа. Це визначає перспективний напрям історико-філософських досліджень з визначення рівня впливу філософської спадщини Г.Сковороди у якості одного з джерел формування філософської системи «позитивної всеєдності» В.Соловйова, порівняно з теоретичною спадщиною інших представників світової філософії.

Список використаних джерел

1. Бичков'як О.В. Світоглядні засади синтезу істини, добра і краси у філософії В.Соловйова / О.В. Бичков'як // Філософські пошуки. – Львів–Одеса, 2004. – Вип. XVI. – С.193–201.
2. Кримський С.Б. Архетипи української культури / С.Б. Кримський // Вісник НАН України. – 1998. – №7–8. – С.74–87.
3. Поляков Л.В. Методологическое введение в историю русской философии XIX века: Учебное пособие для слушателей / Л.В. Поляков. – М.: Изд-во Российского открытого университета, 1990. – 67 с.

4. Сковорода Г. Наркісс. Разглагол о том: узнай себе / Г.Сковорода // Повне зібрання творів у 2–х т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.154–200.

5. Сковорода Г. Разговор пяти путников об истинном счастье в жизни / Г.Сковорода // Повне зібрання творів у 2–х т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.324–357.

6. Сковорода Г. Симфония, нареченная книга АСХАНЬ, о познании самого себя / Г.Сковорода // Повне зібрання творів у 2–х т. – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1. – С.201–262.

7. Соколова Ф. Сковорода и Соловьев: к общим мотивам в творчестве двух философов / Ф.Соколова // XII Medzynarodowy Kongress Slawistow. Krakow 27.VIII–2.IX.1998. Streszczenia referatow i komunikatow. Literaturoznawstwo. Folklorystyka. Nauka o kulturze. –Warszawa, 1998. – S.71–72.

8. Соловьев В.С. Красота в природе / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.351–389.

9. Соловьев В.С. Критика отвлеченных начал / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – С.581–756.

10. Соловьев В.С. Общий смысл искусства / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.390–404.

11. Соловьев В.С. Оправдание добра. Нравственная философия / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – С.47–580.

12. Соловьев В.С. Смысл любви / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.493–548.

13. Соловьев В.С. Первый шаг к положительной эстетике / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.548–555.

14. Соловьев В.С. Тайна прогресса / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.556–559.

15. Соловьев В.С. Три разговора о войне, прогрессе и всемирной истории / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.635–762.

16. Соловьев В.С. Три речи в память Достоевского / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.289–323.

17. Соловьев В.С. Философские начала цельного знания / В.С. Соловьев // Соч. в 2 т. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.139–288.

18. Шалишкіна І.В., Повторєва С.М. Проблема духовного: від Г.Сковороди до В.Соловйова / І.В. Шалишкіна, С.М. Повторєва // Теоретичні проблеми художньої культури: 36. наук. ст. – Переяслав–Хм., 1995. – Вип.1. – С.44–48.

19. Шигарева М.О. Володимир Соловйов про красу, загальний смисл мистецтва і зміст терміну «живописний» / М.О. Шигарева // Творчість Володимира Соловйова в контексті культури срібного віку. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 145-річчю від дня народження Володимира Соловйова. – Дрогобич, 1998. – С.112–116.

* * *

УДК 141.2 Б.Рассел

Любов Боднарчук, аспірантка кафедри історії філософії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

**Специфіка філософської компаративістики
Бертрана Рассела**

Здійснено аналіз основних особливостей компаративістики Бертрана Рассела. Розглянуто головні мотиви, котрі спонукали філософа звернутись до порівняння Західної та Східної культур. Визначено, що компаративістика Б.Рассела носить описовий характер, а поняттями, котрі він бере за основу для порівняння, є мистецтво, щастя, почуття, дружба, етичні цінності, знання. Висвітлено малодосліджений аспект філософування англійського філософа, а саме компаративні мотиви у філософських дослідженнях та заклик до діалогу двох культур з метою їх взаємозбагачення.

Ключові слова: компаративістика, діалог культур, порівняльний аналіз.

**Любовь Боднарчук. Специфика философской
компаративистики Бертрана Рассела**

Осуществлен анализ основных особенностей компаративистики Бертрана Рассела. Рассмотрены основные мотивы, побудившие философа обратиться к сравнению Западной и Восточной культур. Определено, что компаративистика Б.Рассела носит описательный характер, а понятиями, которые он берет за основу для сравнения, есть искусство, счастье, чувства, дружба, этические ценности, знания. Освещен малоисследованный аспект философствования английского философа, а именно компаративные мотивы в философских исследованиях и призыв к диалогу двух культур с целью их взаимобогащения.

Ключевые слова: компаративистика, диалог культур, сравнительный анализ.

**Lyubov Bodnarchuk. The specificity of comparative philosophy of
Bertrand Russell**

The article analyzes the main features of Bertrand Russell's Comparative. The main reasons which prompted the philosopher seek to compare Western and Eastern cultures are discussed. It is determined that Russell's Comparative is descriptive and concepts, which he takes as the basis for comparison is the art of happiness, feelings, friendship, ethical values, knowledge. The article highlights unexplored aspect of philosophizing of English philosopher, namely comparative reasons in philosophical studies and calls for dialogue between the two cultures in order to achieve their mutual enrichment.

Keywords: Comparative, Dialogue of Cultures, a comparative analysis.

Рассел як філософ та історик філософії, як людина, яка брала активну участь в політичному житті свого часу, активно цікавився міжнародними відносинами. Час, який «підказав» Расселу тематику його компаративістських досліджень, був надзвичайно нелегким як для Заходу, так і для Сходу. Інтенсивність експансії на Схід співпала з важкими переломними моментами в історії розвитку європейської цивілізації на рубежі XIX–XX ст. Варто відзначити, що саме Європа почала потребувати нових джерел філософування, нових ідей в культурній, соціальній сферах. Адже вона потрапила в глибоку кризу.

Нещастя XX століття, які принесли людству тяжкі випробування, розпочалися саме з Першої світової війни, події, яка відкрила нову епоху в історії світової цивілізації. Генріх Ман назвав цю війну «матір'ю катастроф століття». Рассел активно виступав проти бойових дій як у Першій Світовій так і в Другій Світовій війнах. Філософ почав шукати шляхи виходу Європи з кризи саме у Східній цивілізації.

По суті існує лише один законний метод компаративістики, який власне і дав їй назву, а саме, порівняння, пошук подібностей і відмінностей. Бертран Рассел у своїх компаративістських дослідженнях звертається саме до методу порівняння двох традицій через аналіз певного поняття. У роботі «Проблеми Китаю» він зазначає, що треба розглядати як мету дослідження аналіз через такі поняття як «знання, мистецтво, безпосереднє щастя і дружні або любовні стосунки. Говорячи про знання, я не маю на увазі всю його сукупність; сухий перелік фактів» [3, с.26].

Серед методологічних мотивів філософської компаративістики Бертрана Рассела можна виділити порівняння, зіставлення, аналогію, паралелізм, типологізацію та інтерпретацію.

Філософська рефлексія і методологія, використана Расселом в рамках компаративних досліджень, зводиться до знаходження розуміння, що орієнтується не стільки на схожість, скільки на відмінності. Тобто ми говоримо саме про взаємодоповнення, створення більш досконалої моделі світогляду для людини.

Б.Рассел, повернувшись з Китаю в 1922 році, порівняв ситуацію в цій країні з обставинами загибелі Хаосу із знаменитої притчі давнього даоського філософа Чжуан-Цзи: «...аби віддячити Хаосу за гостинність, імператори Півночі і Півдня починають свердлили йому сім отворів (очі, вуха, рот, ніздрі), аби Хаос став таким же, як і всі інші істоти, і свердлили вони щодня по одному отвору; на сьомий день Хаос помер» [3, с.8]. Рассел показує дже-

рело духовної трагедії Китаю XX століття: «Захід, що встановив політичний і економічний контроль спочатку над Цинською імперією, а потім і над Китайською Республікою, посилено нав'язував державі норми і принципи свого життя, абсолютно чужі щодо традиційної китайської культури» [3, с.45].

Б.Рассел використовує описове порівняння для отримання наглядного уявлення про предмет дослідження. Також у дослідженні проблематики «Захід–Схід» автор користується порівняльно-історичним методом, завдяки якому розглядає предмет в його історичному поступі. Очевидним у творчості даного філософа також є використання порівняння за аналогією. Висвітлюючи, наприклад, питання західних та східних ідеалів щастя, він наводить приклади стилів мислення та поведінки західного та східного студентів.

Використовуючи метод порівняння за аналогією Б.Рассел часто говорить про «дефекти» європейської цивілізації. Тому мислитель в пошуку «нової філософії» звертається до філософії Сходу. Коли його запросили до Пекіна читати лекції, захоплення ідеями ірраціоналістичної філософії Ніцше, Шопенгауера (філософів, які також займались порівняльною філософією Заходу та Сходу) змінилось зацікавленістю щодо раціоналістичних концепцій.

Основними поняттями, які є важливими для характеристики певної нації, культури виступають: знання, мистецтво, щастя, а також відносини дружби або любові. Коли філософ говорить про знання, це не означає, що знання є одним з варіантів опису фактів. «Це розуміння природи такою, якою вона є» [3, с.47]. Коли він говорить про мистецтво як одне з понять, яке має найбільш цінність, він має на увазі не стільки «навмисні» твори підготовлених художників, (хоча, звичайно, їх він також високо поціновує), скільки «ті пориви в майже несвідомому стані від краси, яку можна знайти серед російських селян і китайських кулі, своєрідний імпульс, який створює народні пісні, які існували між собою» [3, с.67]. «Інстинкти щастя», радощі життя, на думку Рассела, є одними з найбільш важливих понять, які європейці втратили через індустріалізм.

В компаративістському дослідженні Рассел також звертається до опису розвитку держави та її культури в історичній ретроспективі. Для того, щоб зрозуміти міжнародне становище Китаю, Рассел відзначає, що просто необхідно знати деякі факти з його історії XIX ст. Адже Китай протягом багатьох століть був верховною імперією Далекого Сходу, охоплюючи велику і родючу область, населену працелюбними і цивілізованими людьми. Аристократія, в нашому сенсі слова, прийшла перед початком християнської ери. Спілкування із Заходом було, головним чином, релігійним. На початку століття християнської ери Буддизм був увезеним з Індії. Християнство досягло Китаю в сьомому столітті і мало певний вплив, але відмирало знову.

Рассел в роботі «Проблеми Китаю» присвячує декілька розділів саме Японії. На його думку, японська культура свої витоки бере з культури Китаю. Лояльність і родове благочестя, які є основами Японської етики, – конфуціанські чесноти, введені в Японію разом з частиною давньої китайської культури. Але навіть до того, як Європа вторглась у володіння Сходу, Китай і Японія мали настільки різні історії і національні темпераменти, що доктрини, які спочатку мали дуже схожі риси, розвинулись у протилежних напрямках. Китай, починаючи з Першого Імператора будувати бюрократичну сухопутну імперію, маючи багато зв'язків із зарубіжними націями: Бірманцями, Монголами, жителями Тибету і навіть індіанцями. Японія, з іншого боку, не мала практично жодного зарубіжного контакту, окрім з Кореєю та Інкю з Китаєм. Вона ділилася на клани, які перебували постійно у стані війни один з одним.

У старій Японії, наприклад, лояльність до вождя клану – чеснота, яка варту найбільшої пошани; завдяки якій зараз говоримо про патріотизм. У Китаї, навпаки, безпека породила різний набір чеснот, як, наприклад, люб'язність, уважність і компроміс. Рассел висловлює думку, що західний вплив лише акцентував увагу на попередній відмінностях між Китаєм і Японією: «сучасний китайський має схожість з нашою думкою, але йому не подобаються наші механізми; японський більш схожий з нашими методами, але йому не підходять наші думки» [3, с.30]. Згадуючи Вашингтонську конференцію, Рассел підтримує думку, що вона частково змінила ситуацію Далекого Сходу.

«Цивілізація Японії, в її матеріальному аспекті, подібна до західної, хоча індустріалізм поки що не розвивається так стрімко. Поклоніння Мікадо, як факт божественного існування, успішно викладається в кожній сільській школі і забезпечує популярну підтримку націоналізму. Націоналістичні цілі Японії не просто економічні; вони також династичні і територіальні. Етика японської цивілізації не утилітарна, а інтенсивно ідеалістична. Родове благочестя є основою і включає патріотизм» [3, с.50].

Він говорить, що важко знайти ще один такий зразок двох цивілізацій, які вступають в контакт через такий довгий пе-

ріод окремого розвитку, як Китай та Європа. Західна Європа й Америка мають практично гомогенне розумове життя, яке можна простежити з трьох джерел:

1. Грецька культура;
2. Єврейська релігія та етика;
3. Сучасний індустріалізм, який виступає безпосереднім результатом сучасної науки.

«Ми можемо розглядати Платона, Старий Заповіт і Галілея як представників цих трьох стихій, які залишилися виключно окремими до теперішнього часу. Від греків ми отримуємо літературу і мистецтва, філософію і чисту математику. Від євреїв ми отримуємо фанатичну віру, моральну пристрасть з концепцією гріха; релігійну нетерпимість і деяку частину націоналізму. Від науки, як це характерно в індустріалізмі, ми отримуємо владу і сенс владі, віру, що ми є богами і, можливо, є арбітрами життя і смерті. Ми отримуємо також емпіричний метод, яким отримано майже все реальне знання» [3, с.56]. Ці три стихії, на думку Рассела, дають враження про більшу частину нашого менталітету.

Жодна з цих трьох стихій, за Расселом, не має впливу на розвиток Китаю, за винятком того, що Греція побічно вплинула на китайський живопис, скульптуру і музику. Навіть з часів Конфуція китайська імперія не тягнулася далеко або на південь, або до Жовтої Річки. Лао Цзи і Конфуцій дотримувались тих поглядів, які повинні розцінюватися, на думку Рассела, як відмінні від поглядів сучасних китайців.

Філософія, яку обстоювали Лао Цзи і Чжуан Цзи, була однією зі свобод. Вони вважали уряд хворобою країни, як і будь-яке втручання в природу. Вони скаржились на квапливість сучасного життя, яке вони протиставляли спокійному існуванню. Є аромат містики в доктрині Дао, тому що, не дивлячись на складність живих речей, Дао в деякому розумінні одне, і якщо всі житимуть, притримуючись такої думки, то в світі не буде боротьби. Але обидва мудреці мають вже китайські характеристики гумору, стриманість. Їх стриманість і підтексти очевидні, коли вони порівнюються із західними містиками. Рассел захоплюється звичкою китайців використовувати підтекст. У китайській поезії є очевидною відсутність пристрасті, яка завдячує тій же практиці підтексту. Вони вважають, що мудра людина повинна завжди залишатися спокійною, і хоча вони мають свої пристрасні моменти, вони не бажають увічнити їх в мистецтві. Рассел наводить для порівняння романтичний рух, який спрямовував людей до любові через пристрасність, але не мав аналога в китайській літературі. «Їх стара музика, деякі з творів якої дуже красиві, є зовсім тихою, такою, що один може лише чути її. У мистецтві вони спрямовуються до унікального, в житті – до розумного. Тут немає місця жодному захопленню безжалісного силача, або невгамовному вираженню пристрасті. Після галасливого життя Заходу, одні пропускають спочатку всі ефекти, характерні китайцям; але поступово краса і гідність їх існування стають видимими, таким чином, що іноземці, які довго жили в Китаї – закохуються в нього» [3, с.75].

На думку Рассела, Заходу не вистачає таких якостей Сходу, як толерантність в міжособистісних стосунках, альтруїзм і справжня духовність. Захід, у свою чергу, може заповнити нішу у сфері науково-технічного розвитку Сходу. Діалог Заходу і Сходу – це глобальна внутрішня взаємодія двох традицій. Діяльність Рассела як видатного компаративіста-філософа в пошуках взаємодії Сходу та Заходу мало розкрита як у вітчизняній, так і в зарубіжній літературі.

У західній традиції наука формувалася як зовнішня опора внутрішньо недосконалої, загрозою в гріху людини, служачи подоланню її немочі та безсилля. Це пізніше сприяло спробам досягнення панування над навколишнім світом. Китайська традиція була орієнтована абсолютно на інше. Китайські філософи вважали людину від початку доброю і спрямовували її на внутрішній розвиток і самовдосконалення, пов'язані з напруженим пошуком вічних цінностей і встановленням внутрішньої рівноваги. Китайська філософія на перший план висувала проблеми, пов'язані з практичним сприйняттям світу, обходячи стороною способи побудови розумових конструкцій. Це послужило причиною послаблення інтересу до досягнення максимальної точності і логічної вірності філософської думки, що згодом ще більшою мірою посилює розрив східного і західного світоглядів.

Рассел вбачає в Китаї прагнення до отримання західного вчення не просто для того, щоб набутися національної сили і бути здатним опиратися західній агресії. Чимало китайських студентів їдуть щороку до університетів в Європі, і ще більше до Америки, аби вивчати науки: економіку чи право, чи політичну теорію. Ці люди, коли повертаються до Китаю, здебільше стають викладачами, державними службовцями чи журналістами або політиками. Вони швидко модернізують Китай, особливо в освічених класах.

Б. Рассел розглядає традиційну цивілізацію Китаю як таку, що стала непрогресивною і припинила творення понять на шляху

мистецтва і літератури. Це не було неминучим, на думку Рассела, але це трапилось через відсутність нового матеріалу. Занепад західного знання забезпечує лише потрібну стимул-реакцію. «Китайські студенти є надзвичайно талановитими та розумними. Вища освіта страждає від відсутності фондів і відсутності бібліотек, але аж ніяк не страждає від будь-якої відсутності найпрекраснішого людського матеріалу» [3, с.82]. Тут Рассел, знову ж таки, звертається до критики християнства в Європі, акцентуючи увагу на тому, що в Китаї, наука хоча і не займала панівних позицій, але в неї не було перешкод на шляху розвитку, тоді як в Європі Церква стала основною причиною «застою» науки. Якби китайці змогли отримати стійкий уряд і достатні фонди, на думку філософа, вони б в межах наступних тридцяти років, дуже швидко та якісно розвинулись саме в науці. Слова Рассела стали віщими. Він зумів передбачити шлях розвитку Китаю. Адже він припустив, що абсолютно ймовірно, що китайці, можливо, стануть першими порівняно з Європою, тому що вони підходять із особливим новаторством і зі всім запалом ренесансу. Фактично, ентузіазм для вивчення в Молодому Китаї нагадує Расселу постійно про ренесансний дух в Італії п'ятнадцятого століття.

Рассел припустив, що йому можуть бути зроблені закиди з приводу того, що він порівнює західну практику з китайською теорією; і якщо б він порівняв західну теорію з китайською практикою, баланс був би іншим. Рассел не заперечує, що в цьому є сенс. Володарювання, яке є однією з трьох речей, які Лао Цзи бажає викоренити в людині, звичайно є дорогим серцю середньостатистичного китайця. Але вони залежні від грошей не більше, ніж французи, але звичайно більше ніж англійці чи американці. Їхні політики зіпсовані, корумповані, і люди при владі роблять гроші ганебними шляхами. Все це неможливо заперечувати.

Рассел захоплюється китайським мистецтвом. Китайці беруть в якості задоволення свої картини, при спогляданні яких можна розгледіти характерні маніфестації різних видів життя. Вони не мають жодних намірів, аби звести все до попереднього зразка. Вони не мають ідеалу прогресу, який переважає серед західних націй і надає раціоналізації нашим активним імпульсам. Прогрес є, звичайно, дуже характерним сучасним ідеалом, це – частина того, чому завдячують науки та індустріалізм. Консервативні китайці говорять точнісінько так само, як їхні давні мудреці. «Якщо хтось скаже китайцеві про найменший прогрес в чомусь, китаець відповість: «Чому шукають прогрес, якщо ми насолоджуємось тим, що вже зараз є чудовим?» [3, с.56]. Спочатку ця точка зору здається європейцеві неправильною; але поступово сумніви відносно своєї власної мудрості зростають, і людина починає думати, що багато з того, що ми називаємо прогресом, є лише швидкою зміною, яка не приводить до бажаної мети.

За Расселом, толерантність китайців є набагато більшою, ніж та, яку європейці тільки можуть увияти в себе вдома. «Ми уявляємо себе терпимими, тому що ми більш терпимі, ніж наші предки. Але ми все ще застосовуємо політичне і соціальне переслідування, і більш того, ми твердо переконані, ця наша цивілізація і наш устрій життя набагато кращі, ніж будь-який інший, таким чином, що, коли ми зустрічаємо націю подібну до китайців, ми переконані, що найдоброчинніше, що ми можемо зробити для них, – зробити їх подібними собі» [3, с.80]. Рассел вважає, що це є глибокою помилкою з боку європейців. Середньостатистичний китаець, навіть якщо він дуже бідний, є набагато щасливішим, ніж пересічний англієць, і щасливішим, тому що його нація будується на гуманнішому і цивілізованішому способі, ніж європейська. Невгамовність та агресивність не лише викликають очевидне зло, але й наповнюють життя незадоволеністю, виводять з ладу європейців, роблять їх майже нездатними до споглядальних чеснот. У цьому відношенні Рассел констатує, що «не китайці розвивались» гірше протягом сотні минулих років.

Рассел стверджує, що якщо підвести підсумки однієї фразою з приводу того, яка головна різниця між китайцем і західною людиною, він повинен був би сказати, що в основному, китайці прагнуть до задоволення, тоді як європейці, в основному, прагнуть до влади. Європейці люблять владу над оточуючими і люблять владу над Природою. Заради володарювання вони створили сильні держави, і заради нього створили науку. Китайці, на думку Рассела, занадто ледачі і занадто добродушні для таких переслідувань. «В певному розумінні вони є лінівими. Але вони не настільки лінів, як росіяни, тобто вони будуть працювати так як ніхто інший для свого проживання. Роботодавці вважають їх надзвичайно працелюбними. Але вони не будуть працювати так, як американці та європейці, хоча б тому що будуть нудьгувати, якщо не працюватимуть, і вони не люблять пробиватись заради своєї власної вигоди. Коли вони мають достатньо для життя, вони живуть цим недостатком, замість того, щоб вкорочувати його важкою працею» [3, с.6].

Вся система етики в католицизмі та протестантизмі, на думку Рассела, вимагає перегляду та відмови від упереджень.

Називаючи в питаннях релігії себе послідовником Лукреція, Рассел все ж не заперечує факту частково позитивного впливу релігії на розвиток цивілізації. Проте саме розвиток науки став причиною перегляду релігійних норм. Расселу характерні категоричні звинувачення в аморальності середньовічних єпископів: «Офіційно широко пропагувалася цнотливість духовенства, але на ділі ніхто не дотримувався цих правил. Папа Григорій VII докладав величезні зусилля, щоб переконати священників розлучитися з наложницями» [3, с.56].

Звертаючись до порівняння за аналогією, Рассел зазначає, що між світоглядом пересічних китайців і західних є дві відмінності: по-перше, китайці не займаються діяльністю, яка не буде корисною; по-друге вони не розглядають мораль, як складову наших власних імпульсів і як перешкоду одним іншим. «Видатний китайський вчений професор Гіле наприкінці його Гіфордських лекцій на тему «Конфуціанство та його конкуренти» підтримує те, що доктрина первородного гріха була головною перешкодою до успіху християнських місій в Китаї. Традиційна доктрина ортодоксального християнства все ще проповідується більшістю християнських місіонерів на Далекому Сході: ми народилися злими, такими злими, що заслуговуємо на вічне покарання» [3, с.26]. Китайці, можливо, не мали б ніяких ускладнень в прийнятті цієї доктрини, якщо її застосовувати відносно європейців, але коли їм говорять, що їх власні предки знаходяться у пекельному вогні, вони обурюються. Конфуцій вчив, що люди народжуються добрими, і якщо вони стають злими, то через злий приклад чи погане виховання. Ця відмінність від традиційної західної ортодоксальності має глибокий вплив на світогляд китайця.

Компаративний аналіз у дослідженнях Б.Рассела носить описовий характер, який полягає у виявленні та поясненні подібного та відмінного у традиціях Сходу та Заходу, відштовхуючись від обраних ним для аналізу понять.

«Китайські проблеми, навіть якщо вони не впливають ні на кого за межами Китаю, мали б велику важливість, якби китайці були визнаними як велика рівна частина людства. Фактично, на увесь світ впливатиме розвиток Китаю впродовж наступних двох століть» [3, с.9]. Ці слова філософа в сучасному світі стали реальністю.

Культурологічні погляди Бертрана Рассела в своїй основі мають ідею рівноправного культурного синтезу, що послужила в кінцевому результаті основою для філософських і культурологічних розробок на багато десятиліть вперед. Передбачаючи в майбутньому ситуацію, коли міжкультурні контакти будуть невід'ємною частиною повсякденного життя, мислитель усі зусилля докладав до досягнення гранично високої міри взаєморозуміння на індивідуальному рівні.

Основним завданням в питанні відношення Захід–Схід Рассел бачив подолання усталених поглядів на абсолютну протилежність цивілізацій і знайти вихід з кризи філософії та моралі, в яку потрапив, на думку мислителя, весь світ.

Список використаних джерел

1. Колесников С.А. Философия Бертрانا Рассела / С.А. Колесников. – Ленинград: ЛГУ, 1991. – 232 с.
2. Bertrand Russell and the origins of analytical philosophy / Edited and introduced by Ray Monk, Antony Paimier. – University of Southampton, 1996. – 383 p.
3. Russell B. The Problem of China. – London: George Allen & Unwin, 1922. – 270 p. The Autobiography of Bertrand Russell, 3 vols. London: George Allen & Unwin. Vol. 2. – 1956.
4. Russell Marriage and Morals. – Режим доступу: http://books.google.com.ua/books?id=gYgj2OXIgQEC&printsec=frontcover&hl=ru&source=bs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false
5. Tsutomu Makino. Russell's Influence in China and Japan. – Режим доступу: <http://www005.upp.so-net.ne.jp/russell/CHINA-JP.HTM>

* * *

УДК 141.141(430)09

Рима Данканіч, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. О.Гончара, Україна, м. Дніпропетровськ

Діалектика становлення Надлюдина в філософії Ф.Ніцше

Розглядається діалектика становлення Надлюдина в філософії Ф.Ніцше з допомогою класифікації людських персонажів Ф.Ніцше, запропонованих Жилем Дельозом. Ставиться питання про співвідношення плюралізму і діалектики в творчому надбанні Ф.Ніцше.

Ключові слова: людина, Надлюдина, діалектика, персонажі, Заратустра.

Рима Данканіч. Діалектика становлення Сверхчеловека в философии Ф.Ницше

Рассматривается диалектика становления Сверхчеловека в философии Ф.Ницше с помощью классификации человеческих персонажей, предложенных Жилем Делезом. Поднимается вопрос о соотношении плюрализма и диалектики в творческом наследии Ф.Ницше.

Ключевые слова: человек, Сверхчеловек, диалектика, персонажи, Заратустра.

Rima Dankanich. The dialectics of the formation of Superman in the philosophy of Friedrich Nietzsche

The dialectics of the formation of Superman in the philosophy of F.Nietzsche and the classification of man types by Gilles Deleuze is considered. The problem of correlation of pluralism and dialectics in the creative heritage of F.Nietzsche is studied.

Keywords: man, Superman, dialectics, characters, Zarathustra.

Проблема людини залишається однією з самих актуальних і на початку третього тисячоліття. Наш час характеризується як ера технічного розвитку, яка супроводжується технічними, економічними, соціальними, духовними проблемами, що набувають планетарного характеру. Людина втрачає духовні і ціннісні орієнтири, залишаючись незахищеною перед сучасною дійсністю подій. Минуле століття показало, що соціальне середовище є не стільки благом для людини, скільки формою поневолення, що спричиняє певну деформацію індивіда. Усе це актуалізувало проблему захисту унікальності існування людини, відновлення й узаконення її первісних імпульсів.

У контексті розбудови громадянського суспільства в Україні, у процесі вироблення нової системи цінностей нового звучання й актуальності набуває філософія Ф.Ніцше, в якій мислитель розкриває причини трагізму людського буття через глибокий аналіз людських типів, які дають підґрунтя для появи Надлюдина. Надлюдина Ф.Ніцше є образом такого виду людини, яка в набутій досконалості містить єдність пізнання, творчості та любові й одночасно постає як та, що пізнає, творить та обдаровує. Адже Надлюдина існує у кожній людині потенційно, а Ф.Ніцше, нагадуючи людині, що вона має в собі приховані резерви для подальшого розвитку, стимулює приведення їх в дію.

Дану проблематику творчості німецького філософа досліджували в різні часи такі вчені, як М.Нордау, М.Гайдеггер, К.Ясперс, М.Фуко, Б.Марков та багато інших. Але ми зупинимось на характеристичній дескриптивній типології людей Ніцше в інтерпретації Жилья Дельоза.

Становлення основних стадій Надлюдина у Ніцше носить діалектичний характер. Але, чи вважається Ніцше діалектиком? Це питання задає Жиль Дельоз, адже, на його думку, Ніцше – засновник плюралістичної філософії. Чи можливе поєднання діалектики та плюралізму? Якщо мати на увазі дельозівську інтерпретацію, то при наявності у філософії Ніцше двох протилежних сил діалектика ще не виникає. Просто один тип життя веде боротьбу з іншим типом життя. Плюралізм інколи може маскуватися під діалектику, але в своїй суті він – «єдиний сутнісний її ворог». Тому Дельоз категорично наполягає на тім, що філософія Ніцше носить антидіалектичний характер, адже його ідея Надлюдина націлена проти діалектичної концепції людини; «переоцінка усіх цінностей» направлена проти діалектики присвоєння або діалектики «зняття» відчуження [2, с.28]. Далі Дельоз стверджує, що сутнісні відносини двох сил ніколи не розглядаються у Ніцше як негативний елемент сутності. Негативне у Ніцше ніколи не є для сили сутнісним джерелом її активності, як це є в діалектиці, навпаки, воно виникає завдяки цій активності, тобто існуванню активної сили. Таким чином, негативне – це продукт самого існування. Спекулятивний елемент заперечення, протилежності або протиріччя Ніцше заміняє, на думку Дельоза, практичним елементом – об'єктом утвердження і насолодження. На думку Дельоза, в цьому і полягає ніцшеанський емпіризм. Питання Ніцше – чого хоче воля? – не слід розуміти як пошук цілі, мети, мотиву або об'єкта для цієї волі. Воля бажає утвердження своєї

відмінності. «В существенном отношении с другой волей воля превращает свое различие в объект утверждения. «Удовольствие от осознания своего различия», наслаждение различием – вот новый концептуальный элемент, агрессивный и воздушно-легкий (aérien), которым эмпиризм заменяет тяжеловесные понятия диалектики и в особенности, как выражаются диалектики, работу негативного» [2, с. 28]. Диалектика та емпіризм співвідносяться як робота і насолодження. Ніцшеанське «так» протиставляє себе діалектичному «ні», утвердження – діалектичному запереченню, розрізнення – діалектичному протиріччю, радість, насолода – діалектичній роботі, легкість, танок – діалектичній «тяжкості», безвідповідальність – діалектичній відповідальності. Таким чином, емпіричне відчуття розрізнення або ієрархія – ось сутнісний двигун поняття більш дієвого та глибокого, на відміну від всякої думки про протиріччя [2, с. 28]. З іншого боку, коментатору ніцшеанських ідей, на думку Дельоза, слід принципово уникати «діалектизації» ніцшеанської думки у зв'язку з тим, що філософія Ніцше носить ще і трагічний характер.

Сутність людини Ніцше розкриває в трьох ракурсах: алегоричному (лев, орел, змія, осел, верблюд, павук); символічному (Вищі люди, Заратустра, Надлюдина); міфологічному (Діоніс, Аріадна, Тесей). Дані ракурси містять класифікацію людини Ф. Ніцше за рисами характеру, ставленням до життя, відношенням до самої себе. Так Ф. Ніцше формує дев'ять типів людей, які не досягли рівня Вищої людини: маленькі (нижчі), відсталі, холодні, релігійно-суворі, «глибокі», самотні, «погані поети», тупі, безумні, останні. Дана типологія людей від маленьких до вищих розкриває діалектичний процес становлення концепції Надлюдина. Однак, сам Ніцше вважав себе антидіалектиком. Але дескриптивна типологія людини в філософії Ніцше свідчить про зворотнє. Диалектика становлення основних стадій «Надлюдина» підсвідомо виражається у Ніцше в символічному вигляді. Ніцше говорить про три перевтілення духу: коли дух стає верблюдом, левом – верблюд і дитиною стає лев. Для всебічного розкриття диалектики становлення Надлюдина Ф. Ніцше використав концепт вічного повернення та волі до влади, виходячи з яких, перша стадія Надлюдина (стадія верблюда) може бути проінтерпретована як ієрархічне підкорення. Таким є гетерономне підкорення людини правилам, які не були нею встановленими і свідомо прийнятими. У Ф. Ніцше ця проблема визначається питанням: ти повинен? Чому ти повинен? У свою чергу, другу стадію (лева) можливо розкрити як анархічне заперечення: Ні! В якому виражено заперечення тих витоків, які живили людське існування на стадії верблюда. Третя стадія – дитина – як вища стадія Надлюдина. Її максимальне розкриття можливе в грі, творчості, створенні нових світів. Дані перетворення демонструють діалектичний процес самотворення, становлення Надлюдина як перспективи розвитку людини. В останніх реченнях «Так казав Заратустра» відбувається кульмінація даного становлення і, водночас, кінець цього становлення і його початок. Ніцше в даній алегорії, демонструє суть всієї роботи «Так казав Заратустра». У змальованих Ніцше образах птахів, звірів відображається диалектика становлення метафізики людини Ніцше. Коли Заратустра відчуває себе оточеним великою кількістю голубів, то закриває очі, не розуміючи, хто перед ним: друзі чи вороги. Потім Заратустра говорить: «Що відбувається зі мною?» – Сідаючи на великий камінь, що лежав біля входу в печеру. В цей же час, рятуючись від птахів, розмахуючи руками навколо себе і над собою, він непомітно вхопився за густу, теплу, кудлату гриву. В ту мить він почув короткий, протяжний левовий рев. Сказавши про себе: «Наближається знамення», Заратустра побачив біля своїх ніг великого, жовтого звіра, що притискається до його колін своєю головою. Більше того, Ніцше демонструє лева у стані сили і спокою. З одного боку, ми чуємо голос хижого звіра, а з іншого боку, лежачи біля ніг Заратустри, лев усміхається, коли його турбують голуби, пурхаючи біля його носа. Дана ситуація для Ніцше – Заратустри виражається одним реченням: «Діти мої близько», «Лев прийшов, діти мої близько, Заратустра вже готовий, час мій прийшов» [5, с. 236–237].

Дана алегорія справила неабияке враження на французького мислителя Жюльєн Дельоза. Він вважає, що в думках Ніцше ці три перевтілення визначають моменти його власної творчості, а також періоди життя та здоров'я. Межі між даними перевтіленнями, вважає Дельоз, досить відносні: лев сидить на верблюді, дитина – у левові, трагічний кінець закладений вже в дитині [1, с. 12]. Заратустра і лев, на думку Дельоза, – це головні персонажі філософії Ніцше. Заратустра, на думку Дельоза, не є Діонісом. Він є лише пророком Діоніса, але незважаючи на те, що може здатися, що Заратустра не досягає дійсного ступеня «Ні», все ж таки Дельоз вважає, що Заратустра містить у собі ідею діонісійського ствердження. Це «Ні», яке символізує руйнування всіх встановлених цінностей, як Божих так і людських, які, на думку Дельоза, в своєму поєднанні складали нігілізм. Як Діоніс заручається з Аріадною в обручці Вічного повернення, так і Заратустра зна-

ходить свою наречену у Вічному Поверненні. Як Діоніс є батьком Надлюдина, так Заратустра вважає її своєю дитиною. Дельоз так тлумачить символи вічного повернення: діти пішли далі Заратустри, адже він лише наречений, який намагається отримати обручку Вічного Повернення, в той час як сутність обручки залишається поза його увагою. Заратустра не народжує Надлюдина, а лише допомагає їй народитися в людині, створюючи умови для подолання людиною самої себе. Врешті решт людина подолана, що означає: Дитина стала Левом [1, с. 68].

На думку дослідника творчості Дельоза Фокіна, Дельоз вважав Ніцше першовідкривачем нового способу мислення, де «філософ» є не що інше, як «граматична функція» мови: він запитує існування і буття світу, ставлячи питання «Хто говорить?» [6, с. 165]. На питання «Хто говорить?» для Дельоза відповідає Ніцше досить чітко та виразно. Дельоз змальовує кожного персонажа Ніцше як відповідь на питання «Хто говорить?», а не «Що говорить?». У словнику головних персонажів філософії Ніцше Дельоз розкриває диалектику становлення конститутивних аспектів Надлюдина. Дельоз характеризує попарно вісімнадцять основних персонажів Ніцше, які виражають суть метафізики людини німецького філософа. Це звірі Ніцше – орел та змія, звірі пустелі – осел або верблюд, дух помсти та злопам'ятства – павук (або тарантул), Аріадна і Тесей, карикатура на Заратустру – Блазень (Мавпа, Карлик, або Демон), Христос (Святий Павло і Будда), Діоніс, Вищі Люди. Останні персонажі ніцшеани – Заратустра і Лев. Звірі Заратустри, орел та змія, втілюють в собі Вічне повернення. Коли змії обвився кільцями навколо шиї орла, Дельоз побачив у даному явищі союз, кільце в кільці, заручення божественної пари – Діоніс–Аріадна. Даний акт, на думку Дельоза, виражає Вічне Повернення, але дане проголошення Вічного Повернення звучить на мові тварин недосконало, тобто як безпосередня достовірність або природна даність. Сприйняття по-дитячому даного акту не дає можливості пізнати сутність вічного повернення, його не загальний, а вибірковий характер, як з точки зору думки, так і з точки зору буття [1, с. 59].

Іншої думки дотримується Мартін Гайдеггер, вважаючи, що тварини Заратустри обрані Ніцше не випадковими і виражають сутність самого Заратустри, тобто його призначення бути вчителем Вічного Повернення. Тому орел і змія, на думку Гайдеггера, з'являються не в будь-який час, а саме опівдні, що символізує поетапність Вічного Повернення. Орел – горда тварина. Гордість, на думку Гайдеггера, – це зріла рішучість утримувати себе у своїй власній сутнісній гідності, яка бере початок у поставленому завданні: бути впевненому в тім, що більше не сплутаєш себе з іншими. Гордість – це знаходження зверху (Obenbleiben), яка визначає себе з висоти, з верховного буття (Obensein), і це, на думку Гайдеггера, принципово відрізняється від такого поняття, як розумність. Змія – найрозумніша тварина. Розум, на думку Гайдеггера, означає владу над дійсним знанням, яке знову і знову заявляє про себе, утримуючись в собі; що являє собою від початку, і за яких умов поповнюється згодом, як не замикається в собі. Цей розум, на думку Гайдеггера, має силу переміщуватися і перевтілюватися, а не просто опускатися до низинної брехні [7, с. 259]. Далі об'єднання цих тварин, як вважає Гайдеггер, дає можливість шукати собі подібних, розширюючи світ власного буття [7, с. 260].

Повернемося до характеристик персонажів Ніцше, яку їм дав Жюльєн Дельоз. Осел та верблюд – ніцшеанські персонажі пустелі, яких Дельоз називає звірами нігілізму. Осел або верблюд символізує собою трагічну людину, не здатну виїзти за межі свого недосконалого, рабського буття. На думку Дельоза, така людина після смерті Бога несе на собі ярмо людських цінностей, вважаючи, що приймає реальність як таку: віднині, він сам собі цар і Бог. Осел Ніцше, на думку Дельоза, з голови до ніг є чистою карикатурою на діонісійське «Да», бо утверджує не що інше, як нігілізм породження, на відміну від нігілізму Діоніса і Аріадни.

Наступним персонажем Ніцше, який розглядає Дельоз, є Павук (або тарантул). Він постає, як дух помсти та злопам'ятства. Його яд містить заразливу силу, його воля – це воля до покарання та засудження, його зброя – це павутина моралі, його мораль – нехай всі будуть рівні і схожі на нього [1, с. 60]. Як бачимо, гасло «рівність», яке ми протягом багатьох років у своїй країні сприймали як одну з головних цінностей, виступає у Дельоза як хибна цінність.

У роботі «Так казав Заратустра» Ніцше, представляючи Вищих людей суспільству, також дивується тому, що натовп не вірить у Вищих людей, аргументуючи це тим, що перед Богом всі рівні. Тоді Ніцше проголошує: «Ну тепер, цей Бог помер...» [5, с. 206]. Така загальнолюдська цінність, як рівність людей перед Богом, втратила свою силу та підґрунтя. Одним з головних персонажів у Ніцше, звичайно, залишається Аріадна і Тесей, тобто Аніма. Дельоз змальовує неймовірну історію кохання Аріадни і Тесея, розкриваючи глибинний зміст даних стосунків, які, як і інші персонажі Ніцше, розкривають сутність його метафізики людини:

«Аріадна і Тесей були закохані один в одного. Однак саме в цю пору вона тримала в своїй руці нитку й була чимось, на зразок Павука, холодним творінням злопам'ятства. Тесей – Герой, образ Вищої людини. У нього й недоліки Вищої людини: він несе на собі ярмо, бере все на себе, не вміє себе розгнужати, не знає легкості. Поки Аріадна кохає Тесея та кохана ним, її жіночність, яка знаходиться в ув'язненні, пов'язана ниткою. Тільки з наближенням Діоніса–Бика вона дізнається, що таке справжнє ствердження, справжня легкість. Вона стає стверджуючою Анімою – тією, що говорить «Так» Діонісу. Ця подружня пара складає Вічне Повернення, породжує Надлюдину [1, с.61].

Блазень (Мавпа, Карлик або Демон) – Карикатура на Заратустру. Він наслідує Заратустру, як тягар наслідує легкість. Ось чому в ньому криється найбільша небезпека – зрада ідеї. Блазень сповнений презирства, однак його презирство продикуване злопам'ятством. Він утілює дух тягара. Наслідуючи Заратустру, він думається йому, долає його, підкорює. Однак це подолання мислиться так: або, нехай його несуть (видертися на плечі людини або навіть самого Заратустри), або ж він перестрибне й через них. І те, й інше по суті – дві можливі помилки на рахунок Надлюдини [1, с.62]. Діалектика, на думку Дельоза, є не що інше, як мистецтво примирення відчужених властивостей явищ [1, с.32].

Жиль Дельоз представив характеристику персонажів філософії Ніцше, як він їх бачить. Але перелік даних персонажів Дельозом здається не досить систематизованим та послідовним. Так, наприклад, до головних персонажів Ніцше, як бачимо, французький мислитель зараховує і «вищих людей». Однак думається, дану категорію можна віднести і до класифікації типів людей Ніцше, яка становить діалектичну складову метафізики людини німецького мислителя. Категорія «вищі люди» в цій типології Ніцше стоїть на передостанньому місці перед останньою категорією Надлюдини. Він класифікує людей за їх рисами характеру, ставленням до життя, ставленням до самого себе і т.д.

Діалектика становлення Надлюдини Ніцше представлена в палітрі типів людей від «маленьких людей» до «вищих людей», як сходиночок до єдиної мети – Надлюдини.

Найрозповсюдженішим типом людини на землі Ніцше вважає тип «маленьких людей». За його словами, «маленька людина», заповнивши собою всю поверхню землі [5, с.207]. Наступним типом людини Ніцше розглядає відсталу людину. Вона відрізняється неприємним характером, недовірлива, заздрисна до успіху суперників і ближніх, запальна та деспотична по відношенню до людей, що мають іншу думку. Людина з таким характером, на думку Ніцше, належить до минулого ступеня культури, тобто є пережитком, «ібо способ его обращения с людьми был правильным и подходящим в условиях эпохи кулачного права; это отсталый человек» [4, с.477].

Іншою характеристикою Ніцше наділяє передбачаючих людей: людина такого типу – багата співрадістю, має багато друзів, «любовно ощущает все растущее и созидающееся и не притязает на монополию обладания истиной, а полон скромного недоведения к себе, – это предвосхищающий человек...» [4, с.477]. Ніцше розглядає також тип холодних людей. Це люди, як і швидко захоплюються будь-якою ідеєю, але в той же час досить легко забувають про неї, тому такі люди не надійні: «Поэтому возникает предубеждение, благоприятствующее всем, кто всегда холоден или кажется холодным, будто они суть особенно надежные и заслуживающие доверия люди: их смешивают с теми, кто медленно загорается и долго горит» [4, с.474]. Також існує тип недоволених людей, котрі виміщують власне невдоволення собою на інших людях. Даний тип людей Ніцше визначив як релігійно-суворих людей, котрі, будучи суддями самих себе, разом з тим багато брудно виливали на людей. Такі люди намагаються ввести в оману наші судження: «мы хотим a posteriori мотивировать это недовольство ошибками и недостатками других людей и таким образом потерять из виду самих себя» [4, с.475]. Ще одну категорію людей Ніцше називає – люди, як погані поети. Він говорить, що подібно тому, як погані поети у другій частині вірша шукають думки для рифми, так і ці люди у другій половині свого життя шукають вчинків, посад, взаємовідносин, котрі відповідали б змісту їх попереднього життя, так щоб зовні все виглядало гармонійно. Але їх життя вже не знаходиться під владою сильної думки, і не керується постійно нею. Її місце займає намагання знайти рифму [4, с.476]. За Ніцше, існує також тип тупих людей. При кращому суспільному устрої праця й життєва потреба повинні випадати на долю тих, хто менше всього страждає від цього, тобто на долю тупих людей. Ця пропорція буде прогресивно розповсюджуватися на всіх, аж до того, хто найсильніше відчуває вищі й найвиштонченіші роди страждання, а тому продовжує страждати навіть при найвеличнійшому полегшенні життя [4, с.440].

Категорія «глибокі люди» характеризує людину, сила якої полягає в здатності до глибоких вражень. Ці люди у час будь-якої

раптовості зберігають відносний спокій та рішучість, з одного боку. І в той же час, ті речі, які досить передбачувані, стають сильним подразником для таких натур і роблять їх нездатними зберігати присутність духу в момент їх появи [4, с.480]. Самотні люди у Ніцше – це люди, які звикли бути на самоті. Вони не порівнюють себе з іншими, спокійно і радісно проводячи своє монологічне існування серед бесід з самими собою [4, с.481].

Таким чином, дескриптивна типологія людини, яку розкрив у своїй творчості Ніцше, містить діалектичне підґрунття для становлення концепції Надлюдини. Дана типологія свідчить про те, що Ніцше розглядає людину не як загальне поняття, не як відсторонену особу, а як конкретно існуючу окрему людину, яка має свій світ, свої проблеми і свій окремий шлях до самовдосконалення, який мислитель відкрив вже в узагальненому образі Надлюдини.

Список використаних джерел

1. Делёз Ж. Ницше / Жиль Делёз [пер. с французского, послесловие и коммент. С.Л. Фокина]. – СПб.: Аксиома, Кольна, 1997. – 186 с. – (XX век. Критическая библиотека).
2. Делёз Ж. Ницше и философия = Nietzsche et la philosophie / Жиль Делёз [пер. с фр. О.Хомы под ред. Б.Скуратова]. – М.: Ad Marginem, 2003. – 392 с. – Парал. загл. фр. – Библиогр. в подстроч. примеч.
3. Ницше Ф. Веселая наука (la gaya scienza) / Фридрих Ницше: в 2 т. / [Литературные памятники / Составление, редакция изд., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна; Пер. с немецкого]. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – С.491–720.
4. Ницше Ф. Человеческое, слишком человеческое. Книга для свободных умов / Фридрих Ницше: в 2 т. / [Литературные памятники / Составление, редакция изд., вступ. ст. и примеч. К.А. Свасьяна; Пер. с немецкого]. – М.: Мысль, 1990. – Т.1. – С.231–490.
5. Ницше Ф. Так говорил Заратустра. Книга для всех и ни для кого / Фридрих Ницше: в 2 т. [пер. с немецкого; Сост., ред. изд., и авт. примеч. К.А. Свасьян]. – М.: Мысль, 1990. – Т.2. – С.5–237.
6. Фокин С.Л. Делёз и Ницше / Сергей Леонидович Фокин // Ницше [пер. с франц., послесловие и коммент. С.Л. Фокина]. – СПб.: Аксиома, Кольна, 1997. – С.143–186.
7. Хайдеггер М. Ницше / Мартин Хайдеггер [пер. с немецкого А.П. Шурбелева]. – СПб.: «Владимир Даль», 2006. – Т.1. – 608 с.

* * *

УДК 1(091):17.026.4

Максим Дойчик, канд. філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та соціології, заступник декана філософського факультету, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, Україна, м. Івано-Франківськ

Антиномічний вимір гідності людини у християнській філософії Аврелія Августина

Історико-філософське дослідження особливостей розуміння проблеми гідності людини у філософії ідеолога Європейського Середньовіччя Аврелія Августина. Проблема гідності розглядається в системі етичних і релігійних категорій. Стверджується, що підставою гідності людини, за Августином, є її богообразність, смиренність у випробуваннях, милосердна любов, віра у Божу благодать.

Ключові слова: гідність, людина, гріх, душа, любов, віра.

Максим Дойчик. Антиномическое измерение достоинства человека в христианской философии Аврелия Августина

Историко-философское исследование особенностей понимания проблемы достоинства человека в философии идеолога Средневековья Аврелия Августина. Проблема достоинства рассматривается в системе этических и религиозных категорий. Утверждается, что основанием достоинства человека, за Августином, есть его богообразность, смирение в испытаниях, милосердная любовь, вера в Божественную благодать.

Ключевые слова: достоинство, человек, грех, душа, любовь, вера

Maxim Doichyk. The Antinomy of Dignity in Christian Philosophy of Augustine

The article represents a historical – philosophical research on the problem of dignity in the philosophy of the ideologist of Middle Ages Aurelius Augustine. Dignity is referred to within the system of ethical–religious categories. We claim that human dignity, according to Augustine, is based on likeness to God, submission in trials, belief in God's grace.

Keywords: dignity, person, sin, spirit, love, faith.

Розгляд етико-антропологічних проблем середньовічної філософії, зокрема, проблеми гідності людини, і по сьогодні зберігає свою актуальність як для науки, так і суспільства, виявляє значний евристичний потенціал та неабияке культурно-історичне значення. До філософсько-світоглядних здобутків Середньовіччя зверталися у своїх фундаментальних дослідженнях С.Аверинцев,

О.Александрова, В.Андрущенко, Л.Баткіна, І.Бичко, А.Бичко, М.Гарнцев, А.Гуревич, В.Горський, П.Ігумнов, М.Кашуба, В.Литвинов, М.Русин, І.Огородник, М.Оссовська, В.Ярошовець.

Саме у ранньому Середньовіччі, зокрема у філософії його ідеолога Аврелія Августина (353–410), під впливом християнського врівнення формується нове розуміння людини та її гідності. Процес переходу від античної «космо-теології» до християнської «антропо-теології» та відповідна зміна ціннісної орієнтації на основі положень релігії одкровення зумовили перегляд традиційних уявлень про гідність людини. Слова із «Книги Буття»: «Сотворимо людину за образом і подобою Нашою» (Бут.1,26), окреслені і розвинуті у посланнях апостола Павла, визначили зміст і форму як християнської антропології, так і християнської етики. Глибинні за своїм духовним змістом, християнські ідеї спричинили переворот у ставленні до людини та її гідності. Вони постулювали трансцендентну цінність духовного світу людини, вкоріненість людської особистості у вічності, проголошували рівність усіх людей перед Богом, незалежно від соціального становища, етнічної та расової приналежності [6, с.135].

Дискусія між античною філософією та юдео-християнською релігійною традицією стосовно питання гідності людини розгорілася на ґрунті антиномічних позицій розуміння людської природи, співвідношення добра та зла, справедливості, любові. Згідно вчень старогрецьких класиків, Сократа та його послідовників, незнання, невігластво, а не природна схильність людини, були джерелом зла та негідної поведінки людини. Розум як запорука добра та здатність діяти відповідно до його вимог визначали гідність людини античності. Старий Заповіт, навпаки, стверджував, що людська історія починається з акту гріха, і людина від народження є негідною, «прагне до зла вже із самого дитинства» [11, с.122]. У ранньому Середньовіччі боротьба цих двох протилежних позицій зосередилася на питанні витлумачення біблійного міфу про гріхопадіння Адама, співвідношення волі Бога та волі людини.

Августин вважав, що людська природа зіпсована з гріхопадіння, і кожне покоління є проклятим від народження через непослух першої людини. Тільки милість Божа, передана за посередництва Церкви та її таїнств, зможе врятувати людину [3, с.41–44]. Пелагій, великий суперник Августина, стверджував, що гріх Адама був лише його власним гріхом і не зашкодив нікому окрім нього самого; кожна людина, відповідно, народжується з такою ж непорочною природою, яка була в Адама до гріхопадіння, а гріх є результатом спокуси і злого прикладу. У запеклій суперечці переміг Августин, і ця перемога на століття визначила характер розвитку людської думки стосовно даного питання [11, с.122]. Відволікаючись від центральної теми дослідження, слід відзначити, що у цьому питанні погляд Августина був більш глибоким, історичним, ніж позиція Пелагія, за твердженням якого наступні покоління не несуть відповідальності за дії Адама. Хоча й не в зовсім адекватній формі, Августин завуальовано підкреслював зв'язок поколінь, факт єдності людства.

Для Августина, ідеї старої античної етики з її культом природи і розуму, природним і оптимістичним поглядом на людину, вченням про її свободу та гідність, силу і могутність, право на цілісне життя і насолоду від життя, на щастя виявилися цілковито неприйнятними. Попередня мораль та етика були відкинуті саме через їх принципову автономність – самовпевненого усвідомлення сили та гідності вільної людини і гордої зневаги до слабших. Ні, людина надто нікчемна і немічна через свою внутрішню зіпсованість і гріховність. Тому тільки віра в Бога, надія на Нього і безмежна самозаперечна любов до Нього дають людині сили і відкривають шлях до спасіння [2, 4].

Чим було викликане таке радикальне преображення теми? Перш за все космологічними причинами. Розпався кулеподібний єдиний світ Аристотеля. Тож проблема самотності людини та цінності її існування у світі набула особливої, екзистенційної гостроти. Якщо світ знав поділ і втратив цілісність, то відтепер цей розпад на різні сфери торкнувся вже самої людської природи, зокрема і людської душі [7, с.120]. У своєму зверненні до Бога Августин повторює, з іншим смисловим відтінком та з іншою інтонацією, питання псаломщика: «Що є людина, що Ти пам'ятаєш про неї?» [2, с.705]. Августин має на увазі не тільки самого себе. У власній особі він розуміє ту людину, яку сам назвав великою таємницею: «Велика таємниця – людина, якій Тобою «волосся на голові порохаване» (Мф.Х,30)» [2, с.523]. Людина повинна зосередитись на своєму духовному світі, оглянути «вищу згоду» у собі, збагнути себе як «внутрішню людину», оскільки істина живе і сяє саме у ній [2, с.443–444]. Самопізнання, на думку Августина, повинне починатися із подиву і захоплення людиною самою собою. «Людина являє собою найвеличніше диво» – пише філософ [4, с.425]. Людина не тільки частинка прекрасного всесвіту, створеного Богом, не тільки річ серед речей. Вона являє собою унікальну, неповторну, самобутню особистість. Кожна люд-

ська душа індивідуальне творіння Боже [4, с.455–456]. Чи можна віднайти дещо подібне у попередній філософії? За переконанням дослідника проблем історії філософії та філософської антропології П.Гуревича – ні. У цьому і полягає значення відкриття Августина. Наприклад, стоїчна та християнська концепції людини та її гідності не завжди були ворожі одна одній. В історії ідей вони часто взаємодіяли, виявляючи вплив на власні доктринальні настанови. Проте один пункт у стоїчній доктрині був цілковито неприйнятним для християнської антропології та етики. «Стоїки вбачали головну гідність людини у її абсолютній незалежності. У християнському вченні це розцінювалося як вада, гріх. Проте, стоїки не вбачали у людині таїнство» [7, с.120].

Чим пояснити парадоксальність поглядів Августина стосовно проблеми гідності людини, його діаметрально протилежні спроби вивищення та приниження людини? Світоглядно Августин є громадянином двох світів: античного та середньовічного, стоїть на перетині двох важливих в історії людства епох. Він жив у IV–V ст. н.е. і виховувався у традиції грецької філософії, зазнав значного впливу маніхейства, гностицизму і, зокрема, неоплатонізму, який, у свою чергу, наклав відбиток на всю його філософію. З іншого боку, Августин, за виразом В.Віндельбанда, є істинним вчителем Середніх віків [7, с.121]. У його філософії віддзеркалені не тільки ідеї християнського та неоплатонічного мислення, погляди Орігена та Плотіна, він також є фундатором середньовічної філософії та християнської догматики.

Августин, не сумніваючись в тому, що людина була створена за образом Божим, і у своєму первинному стані, в тому, в якому вийшла з Божих рук, вона була рівна своєму прототипу [2, с.728]. Але все це було втрачено після гріхопадіння Адама. А сама по собі, своїми власними можливостями, людина не здатна віднайти шлях назад, перебудувати себе своїми силами і повернутися до своєї первинної чистої сутності, відновити свою божественну гідність. Якщо такий варіант і був можливим, то лише надприродним чином – за допомогою Божої благодаті [2, с.469–472, 741; 4, с.438, с.570].

Щодо гендерного розуміння гідності сотвореної Богом людської істоти, то порівняно з іншими латинськими теологами (наприклад, Ієронімом) Августин більш явно підкреслював рівність чоловіка та жінки – насамперед на духовному рівні, наголошував на важливості взаємоповаги між ними, що було обумовлено богообразністю обох статей. Але, в той же час, він поділяв загальноприйнятну у ті роки думку про те, що у тілесному відношенні жінка знаходиться на більш нижчій сходинці, ніж чоловік, бо у книзі Буття сказано, що була вона створена з чоловіка і для чоловіка, і саме вона, першою згрішивши, спокусила його [1].

Бог сотворив людину вільною, сутнісно цілісною. Водночас він задав цілком визначений орієнтир дії свободі волі. У такому підході Августина до свободи волі чітко простежуються мотиви фаталізму, божественного напередвизначення людської долі, предестинації [4, с.204–205, 210]. Бог дав заповіді, якими повинен був керуватися Адам. Воля людини «має настільки сили, наскільки того побажав і наскільки те наперед знав Бог» [4, с.208]. Адам проявив непослух, порушив Божу заповідь, самовпевнено та самозакохано вважаючи, що він сам може вирішувати, як йому чинити. Так людина зазнала вад гріха. Августин дає своє тлумачення міфу про Адама, яке переконливо скеровано проти етичного інтелектуалізму та оптимізму античності. Гріх Адама випливає не з чуттєвих пожадань, а з гордині. Адам не спокусився, Адам загордився, повірив, що сам зможе стати як Бог [5, с.32–33]. Почуття власної гідності, перевершивши свою міру, набуло якості гордині. Саме тоді, коли людина пихато, з погордою почала сприймати себе настільки вільною та самодостатньою, що взяла на себе сміливість встановлювати відмінність між добром і злом та спробувала діяти у відповідності із цією встановленою відмінністю, вона втратила свою божественну гідність, зазнала морального падіння, стала на шлях гріха, морального зла [5, с.33]. Щоправда, гординя виявилася міцно пов'язаною саме з чуттєвістю, хтивістю, «пошкодженням тіла»: «Оскільки як тільки відбулося порушення заповіді, одразу ж вони, втративши Божу благодать, засоромилися нагої своїх тіл (Бут.ІІІ,7)... Вони відчували новий рух у своїй непідвладній плоті, немов би як пряму відповідь за свій непослух» [4, с.569–570] (тому саме пригнічення будь-яких проявів сексуальності в людині для Августина та усієї Церкви стало першочерговим завданням, необхідною умовою для звільнення волі від гріха). Отже, втрата гідності, гріховність і нищість людини мають своєю першопричиною неправильне використання свободи волі, фатальний непослух Богові. Саме через Адама гріх, приниження, страждання та смерть увійшли в життя усіх людей. Орієнтуючись виключно на свої людські цілі, вони втратили гідність, досконалість даровану Богом, втратили можливість не грішити [4, с.557–558].

Специфіка розуміння гідності людини в Августина має безпосередній зв'язок із вирішенням важливої для християнського

світогляду проблеми теодицеї. Згідно Августина, будь-яке буття є благо, оскільки все від Бога. Зло у природі взагалі відсутнє, це просто ім'я, що вказує тільки на відсутність добра [4,с.491]. Зло є порушенням порядку цінностей, надання переваги нижчим цінностям порівняно з вищими, це – гріх, відхід від Бога як морального абсолюту і дороговказу. Августин називає три види гріха, або, як він висловлюється, хтивості: хтивість плоті, хтивість гордині, хтивість очей [2,с.642–656]. Суть їх полягає у тому, що людина прагне досягти такої самозадоволеної безтурботності, такої мужності, такого безмежного знання, які доступні тільки Богові. У цьому випадку піддаються дискредитації три основні моделі моральної поведінки, три способи життя – чуттєвий, практично-діяльний та споглядальний, які були виокремлені античними авторами як предмет критично-ціннісного аналізу. Усі ці способи життєдіяльності при всіх відмінностях між ними мають для Августина дещо спільне: пропонувані в них моделі поведінки націлюють на земні інтереси. В їх центрі – людина, що, з точки зору християнського мораліста, є корінням і суттю всіх гріхів. Причина морального зла захована у свободі волі людини, це виявилось у тому, що вона порушила добродетельний порядок благ, сплутала вищі та нижчі, абсолюти та відносні цінності, вирішила емансипуватися від Бога [4,с.522]. «Коли воля людини, залишаючи вище, звертається до нижчого, вона робиться злого не тому, що звернулася до зла, але тому, що саме її звернення має гріховну властивість. Тому не щось низьке зробило волю злого, але сама воля, ставши злого, хтиво і безладно звернулася до нижчого» [4,с.520]. Але чому все ж такі воля стає злого, що зумовлює негідну поведінку? На це питання в Августина даються різні відповіді. Спочатку він твердить, що «зла воля слугує причиною злих діань, для злих ж волі ніщо не є причиною» [4,с.519]. У такому разі гріх не був необхідністю, воля могла не грішити. З цього випливає, що людина автономна у своїх діях, і під сумнівом виявляється вчення про напередвизначення. Далі Августин пропонує інше пояснення, згідно якого гріхопадіння передбачалося Богом [4,с.210–211]. Але як тоді бути з ідеєю безумовної благодаті Бога? Намагаючись тут уникнути протиріч, Августин висуває новий тезис: «...зла воля виникла не тому, що вона – природа, а тому, що природа була створена з нічого» [4,с.521]. Зле відхилення породжується з ніщо, безпричинно виникає «всупереч порядку природ від вищого до нижчого» [4,с.520,522]. Тим самим в етичну теорію християнства вводяться маніхейські мотиви двох начал буття. Певно, усвідомлюючи неможливість задовільного обґрунтування власного тезису, Августин взагалі відкидає саме питання про те, чому воля стала злого: «Отже, нехай ніхто не дошукується причини, що породжує злу волю» [4,с.521]. Це питання, вважає мислитель, є некоректним, оскільки шукати причину злості, руйнівної скерованості волі – все одно, що хотіти бачити темряву або чути тишу [4,с.521]. Безпорадність Августина у поясненні природи морального зла засвідчує, що на першому плані у філософа були не теоретичні, а нормативні завдання – примирити людину з її приниженням, темними сторонами та муками її буття. Августин наводить різні аргументи, щоб довести сумнісність ідей Бога з моральним злом: антропологічні – причина зла закладена у природі людини, і воно є продовженням, доповненням такого блага, як свобода волі; естетичні – зло дається злом з вузької людської точки зору, а розглянуто у контексті усього космосу, воно вкладається в універсальну гармонію і слугує красі цілого, подібно темному кольору на картині; етичні – оскільки зло карається, воно слугує свідченням справедливості Бога, тому воно необхідне для досягнення цієї справедливості [2,с.444]. Таким чином, Августин формулює основні типи християнської теодицеї, які, при усій їх відмінності, об'єднує стримуючий соціальну активність сенс. Щоправда, вони не дають остаточної відповіді на питання причин існування морального та іншого зла у світі дії Божої благодаті.

За щирим переконанням Августина, людство не заслужило Божої благодаті, прощення за свою невдячність, нищість і гріховність. Проте Бог знову виявив милість, яка полягає у явленні Його сина Ісуса Христа, що стало виключним Божим даром [3,с.26–30]. Це надало можливість багатьом звернути очі до небес, стати на шлях життя, гідний людини, відкрило можливість незмірної вічності. Без Божої допомоги людина не здатна піднятися з трясовини гріховності: «...людей від Бога відділяють гріхи, очищення від яких у теперішньому житті відбувається не завдяки нашій добродетельності, а за божественним милосердям, завдяки божественній ласці, а не за нашою владою. Та й сама добродетельність, яка б вона не була, хоч і називається нашою, дається нам божественною благодаттю» [4,с.438]. Але ж за яким принципом Бог розподіляє свою благодать? Чому деяких з цієї гріховної маси Бог виокремлює, і згідно християнської міфології, хтось потрапляє в рай, а хтось – у пекло? Чим Бог при цьому керується? Чи є критерій, на основі якого Він виносить свої рішення? Чи керується Він заслугами людини, її моральними зусиллями, її вчинками, її

гідністю? Ні, відповідає Августин. Це таємниця Бога. Людські мірки не підходять для Божого суду і вищого рішення [4,с.44–45]. Воля Бога може бути парадоксальною з приземленого людського погляду, Його кара і винагороди неосяжні для нас: Він може скинути праведника і піднести грішника. Проте, Августин уточнює, що з того, що і гідні, і негідники піддаються випробуванням, і мусять їх терпіти, не випливає, що між ними немає різниці. «...Так, одна й та сама навала лихої сили гідних випробовує, очищує, відчищує, а злих і негідних виявляє, спустошує і викоринює. Тому, терплячи одне й те саме лихо, злі клянуть і зневажають Бога, а добрі моляться до Нього і хвалять Його». Важливо не те, яке випробування, а тільки те, який сам випробовуваний, чи гідно він тримається та відповідає на цей виклик, чи ні [4,с.13–14]. Гідна людина «ні тимчасовими благами не захоплюється, ні на тимчасове зло не нарікає; а негідник тому і нарікає на це нещастя, оскільки від щастя псується...» [4,с.13]. Покарання і винагорода, які виявляють божественну справедливість, не пов'язані із вчинками людини, з моральним сенсом її поцейбічного життя. Навіть віра в Бога не гарантує людині спасіння, бо й сама віра напередвизначена Богом. Бог, без сумніву, обирає гідних, але Він сам заздалегідь визначив, кому бути гідними спасіння, а кому ні. Людина не спроможна стати гідною самостійно, чинити добро без Божої благодаті. Для ідейного опонента Августина – Пелагія – окреслена позиція є неприйнятною. На його думку, людина здатна піднятися до Бога своїми власними зусиллями, і, відповідно, благодать постає винагородою за людську гідність.

Висновок Августина про те, що Божу благодать не залежить від людських заслуг, досить влучно віддзеркалює логіку теологічної етики: оскільки мораль – це те, що походить від Бога, то сам Бог не може бути зв'язаним моральними нормами. Якщо би Бог судив людей, виходячи з певного морального критерію, то довелося би визнати цей критерій більш вищим, ніж Бог. В даному випадку Августин просто послідовно провів ідею підпорядкування моралі релігії. Гідність і негідність – не справа людського розуміння і рішення. Якщо кінцева доля людини напередвизначена незалежно від її моральних якостей, морального значення її діань, то чи не втрачає сенс відмінність між добром і злом, чи не нівелюється саме прагнення індивіда надати своїй діяльності моральної ваги? Як жити людині, якщо моральна праведність нічого їй не обіцяють? Зіштовхнувшись із цим складним питанням, Августин у своїй етиці ірраціоналізує ті психологічні сили людини, що, на його думку, визначають її моральну поведінку. І в цьому сенсі його етика постає як етика любові.

Любов мислиться Августином як певна космічна сила, що змушує кожну річ прагнути до свого природного, законного місця. Об'єкт любові, бажаний заради нього самого, має самодостатнє значення, є самоціллю. Любов є тяжінням до завершеності, цілісності, спокою. Це не зовнішня, а внутрішня сила, іманентна кожній речі, невіддільна від її буття. Вона є також найглибшою, сокровенною рушійною силою людини. Людина не тільки любить, але й саму любов перетворює на предмет свого ставлення [4,с.501–502]. Моральне завдання, за Августином, полягає в тому, щоб любов була скерована на адекватний людській природі об'єкт. Для християнського філософа ним безумовно має бути тільки Бог. Гідна людина – непереможна і досконала, тому що любить те, що не може бути в неї відібрано, а отже і не може зазнати поразки. Вона любить Бога «усім серцем, усією душею і всією думкою»; любить і ближнього, «як самого себе», як образ Божий, любить духовне, невидиме в людині [2,с.451]. Хто не звільниться від «плотської любові», не отримає царства Божого, оскільки любить те, що нижче життя, любить тіло і, тим самим, прирікає себе на незадоволення, скорботу, смерть [2,с.407]. Якщо людина любить ближнього не як самого себе, а як річ, необхідну для задоволення або вигоди, тоді вона сама стає рабом цього «ганебного, мерзенного, гріховного» прагнення [2,с.451–452]. Гідність людини, іншими словами, визначається таким порядком її любові, який відповідає порядку космосу, дійсній ієрархії благ. Цей порядок вказує на те, що любити можна тільки Бога. Усе інше, в тому числі любов до ближнього, є лише різновидом любові до Бога: «Блажен, хто любить Тебе, хто любить і ближнього у Тобі, і ворога заради Тебе...» [2,с.519]. Бог олюдився у Христі, щоб навчити людину жити гідно, безкорисливо, силою благодатної божественної любові. Бог – це найвище благо і любов. Бог – причина всякого блага і всякої любові. Більше того, Бог – це мета любові взагалі. У цій любові людина повинна дійти до повного самозаперечення. І в цьому сенсі, точка зору Августина прямо протилежна вченням елліністичних філософів. В акті безкорисливого дару – любові – народжується творіння, а наслідком дії такого ж дару – любові – настає спокута [2,с.451–456]. Так виникає нова інтерпретація гідності людини, її історії як індивіда, громадянина в перспективі любові. Вдалим і лако-нічним, на наш погляд, віддзеркаленням переконань Августина стосовно взаємозв'язку любові та гідності могло б стати давнє

латинське висловлювання: «pondus meum, amor meus» – «моя вага, моя любов». Склад людини визначається вагою її любові, ціна особистості – даром любові. Позицію Августина, щодо значення любові у набутті людиною такої духовно-моральної якості, як гідність, найкраще ілюструють такі його слова у «Градї небесному»: «Два гради створені двома родами любові: град земний – любов'ю до себе, доведено до презирства до Бога, і град небесний – любов'ю до Бога, доведено до презирства до себе. Перший передбачає славу свою у собі самому, другий – у Бозі. Бо перший шукає слави серед людей, а найвеличніша слава для другого – Бог, свідок совісті. Той у славі своїй підносить голову, а цей каже Богу своєму: «Ти, Господи, слава моя, і Ти підносиш голову мою» (Пс.ІІІ,4). У тому править хтивість панування, а в цьому усі служать одне одному в любові. Той любить у своїх найкращих людях свою ж силу, а цей каже: «Возлюблю Тебе, Господи, міць моя!» (Пс.ХVІІ,2)» [5, с.48–49].

Можна констатувати, що, незважаючи на хитання позиції мислителя в системі вивіщення–припущення гідності людини, на устах як Августина–мораліста, так і Августина–теолога, одне слово: Бог. Те, чого ми шукаємо у моралі, може дати тільки Бог, і, до того ж, тільки з власної волі. Визнання себе гідною спасіння людина не може вимагати, не може вимолити, не може заслужити. Їй залишається тільки любити Бога, вірити Йому, сподіватися на Нього, отримуючи силу в усвідомленні свого безсилля.

Своєрідний історичний парадокс полягає у тому, що, не зважаючи на визнання правоти Августина у питанні про співвідношення моралі, моральної цінності вчинків людини і Божої благодаті, Церква, фактично так і не наслідуючи цілковито керуватися його вченням через наявність у ньому невідповідностей Благій вісті Ісуса Христа і суперечності з ідеєю волі Бога до всезагального спасіння. Відомий французький вчений–медієвіст А.–І. Марру зауважував, що лівова частка відповідальності за перекручення ідей Августина, лежить перш за все на ньому самому [10], такої ж думки притримувався і швейцарський теолог Г.Кюнг [9]. Та й у реальному житті позиція Церкви практично завжди була ближче до переконань Пелагія; вона, щоб не втратити духовну владу над масами, не посміла дискредитувати моральні зусилля людини, наголошуючи, що для гідності людини потрібна не тільки віра, а й відповідні морально витримані вчинки, вона визнавала необхідність виявлення та вирізнення добра і зла для кінцевого спасіння. Проте позиція Пелагія просто не могла набути офіційного визнання, оскільки ортодоксія не приймала його постулювання автономності моралі, що загрозливо зводило роль Церкви в житті людини і суспільства до мінімуму, розмивало уявлення про її важливість і необхідність, як посередника між людиною і Богом (пелагіяни навіть стверджували, що хрещення само по собі, без прагнення людини до морального ідеалу, без її зусиль, ще не гарантує спасіння) [8, с.236].

У підсумку зазначимо, що згідно уявлень Августина, гідною можна назвати ту людину, яка пройшовши кризу буремні пристрасті земного життя, гріх, біль, страждання, терни та приниження, не втрачала надії на Божу благодать, не полишала спроб здолати у собі «тілну, гріховну людину», зростала духовно у пошуках Істини, намагалася очистити свою волю та смиренно прийняла призначене Богом. Життєві виклики, випробування є важливими та необхідними для виявлення справжньої гідності людини, для відродження її душі, для зміцнення її віри. Гідну людину Августин називає «новою, духовною, небесною людиною». Значущість її, для мислителя, визначається не соціальним статусом чи рівнем соціального визнання, не кількістю прожитих років, а ступенем внутрішнього зростання, духовного зрілості, смиренності, спроможністю до милосердної любові. Гідною людиною є та, що гідна спасіння й отримала відповідне визнання Церкви, довела свою щирість та відданість у вірі. Тільки слідуючи шляхом віри, дотримуючись гідного Бога буття, людина реалізує Божий задум, здійснює свою гідність у Божественній милосердній любові.

Список використаних джерел

1. Аврелій Августин. О супружестве и похоти [Електронний ресурс] / Августин Аврелій. – Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000122/index.shtml>
2. Блаженный Августин. Творения: в 4 т. / Августин Блаженный; [сост. и подгот. текста к печати С.И. Еремеева. – 2-е изд.]. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ–Пресс. – Т.1: Об истинной религии. – 1998. – 752 с.
3. Блаженный Августин. Творения: в 4 т. / Августин Блаженный; [сост. и подгот. текста к печати С.И. Еремеева. – 2-е изд.]. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ–Пресс. – Т.2: Теологические трактаты. – 1998. – 768 с.
4. Блаженный Августин. Творения: в 4 т. / Августин Блаженный; [сост. и подгот. текста к печати С.И. Еремеева. – 2-е изд.]. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ–Пресс. – Т.3: О Граде Божием. Книги I–XIII. – 1998. – 600 с.

5. Блаженный Августин. Творения: в 4 т. / Августин Блаженный; [сост. и подгот. текста к печати С.И. Еремеева. – 2-е изд.]. – СПб.: Алетейя; Киев: УЦИММ–Пресс. – Т.4: О Граде Божием. Книги XIV–XXII. – 1998. – 592 с.
6. Гарнцев М. Некоторые аспекты проблемы человека в средневековой западной философии / М. Гарнцев // Логос. – 1991. – №2. – С.131–135.
7. Гуревич П.С. Философия человека: [Монография] / П.С. Гуревич. – М.: ИФРАН, 1999. – Ч.1. – 218 с.
8. Гусейнов А., Иррилиц Г. Краткая история этики / А.Гусейнов, Г.Иррилиц. – М.: Мысль, 1987. – 589 с.
9. Кюнг Г. Великие христианские мыслители / Г.Кюнг; [Пер. с нем., сост., вст. ст. и именной указатель О.Ю. Бойцовой]. – СПб.: Алетейя, 2000. – 442 с.
10. Марру А.–И. Святой Августин и августинианство / А.–И. Марру; [пер. с франц. О.В. Головой]. – Долгопрудный: Вестком, 1999. – 206 с.
11. Фромм Э. Человек для себя. Исследование психологических проблем этики / Э.Фромм; [пер. с англ. и послесл. Л.А. Чернышевой]. – Мн.: Коллегиум, 1992. – 253 с.

* * *

УДК 141+930.1

Анатолій Землянський, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, завідувач кафедри філософії, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, Україна, м. Мелітополь

Людиновимірність історії: ідея життєвого світу Едмунда Гуссерля

Розглядається роль поняття «життєвий світ» для подальшого пізнання спільного історичного буття як нелінійного, багатовимірного і наперед не заданого процесу та бачення історичної рефлексії як принципово відкритої для антропологічних інтерпретацій та реінтерпретацій. Значення поняття «життєвий світ» для створення й розвитку власної історії, можливості відкрити себе іншій культурі та пізнати інші життєві світи й історії.

Ключові слова: горизонт, інтерсуб'єктивність, історія, історичне пізнання, життєвий світ, феноменологія, повсякденність.

Анатолій Землянський. Человеческая история: идея жизненного мира Эдмунда Гуссерля

Рассматривается роль понятия «жизненный мир» для дальнейшего познания общего исторического бытия как нелинейного, многомерного и заранее не заданного процесса и видения исторической рефлексии как принципиально открытой для антропологических интерпретаций и реинтерпретаций. Значение понятия «жизненный мир» для создания и развития собственной истории, возможности открыть себя другой культуре и узнать другие жизненные миры и истории.

Ключевые слова: горизонт, интерсубъективность, история, историческое познание, жизненный мир феноменология, повседневность.

Anatoly Zemlyanskiy. Human Measurement of History: Edmund Gusserl's Life–world Idea

The article examines the role of the «life–world» concept in order to cognize the general historical Genesis as a nonlinear, many–dimensional and not pre–specified process and to see the historical reflection that is fundamentally open for any anthropological interpretations and reinterpretations. The author reveals the role of the «life–world» concept so as the way to create and develop our own history, to open ourselves to other cultures and to learn other life–worlds and stories.

Key words: intersubjectivity, horizon, history, historical cognition, life–world, phenomenology, everyday life.

В умовах парадигмальних трансформацій філософського мислення, відмови від стереотипів радянської доби, філософія, виступаючи світоглядно–методологічним підґрунтям історичного пізнання, покликана формувати світоглядно–методологічну культуру історичної науки, яка б відповідала теоретичним та практичним вимогам сучасності. Однією із загальних ознак нового типу філософсько–історичного мислення є визнання історичності людського буття й людиновимірності історії. Таке визначення стає засадничим методологічним принципом у феноменологічній рефлексії історії. У вітчизняній філософії актуальність теми підсилюється започаткованим, але ще не завершеним, поворотом від «єдино вірного» дискурсу історичного матеріалізму до множинності теоретичних мов опису історії, а також ідеологічним плюралізмом і зрослою культурною гетерогенністю, що вимагає як пошуку нових теоретико–методологічних програм, які б дозволили адекватно осмислити і розкрити історичність людини та людиновимірність історії, так і особливої інтелектуальної культури сполучення різних методологічних підходів.

Проблема історії та історичності людського буття, що є однією з головних для філософської антропології, та історичної антропології зокрема, виступає предметом досліджень у феноменології Б.Вальденфельса, Г.-І. Гадамера, М.Гайдеггера, Е.Гуссерля, Д.Карра, Л.Ландгребе, Е.Левінаса, М.Мерло-Понті, П.Рікера, Ж.-П. Сартра, К.Ясперса та близьких до феноменології Р.Арона, Р.Козеллека, Г.Плеснера, М.Шелера. У радянський час феноменологічні ідеї та їх вплив на світову філософію, і філософську антропологію зокрема, розглядали В.Бабушкін, Е.Буценієце, П.Гайденко, Б.Григор'ян, А.Гуревич, З.Какабадзе, М.Куле, Р.Куліс, І.Михайлов, В.Молчанов, Н.Мотрошилова, М.Рубене, Р.Хестанов. Не залишили поза увагою різні аспекти цього питання й українські науковці Є.Андрос, Є.Бистрицький, І.Бойченко, Л.Газнюк, І.Денисенко, В.Кебуладзе, В.Корабльова, Н.Корабльова, С.Кошарний, С.Кримський, М.Култаєва, М.Михальченко, М.Попович, Є.Причепий, С.Пролєєв, О.Садох, І.Степаненко, В.Табачковський та інші.

Метою дослідження є змістовний аналіз одного з найважливіших понять феноменології Гуссерля – «життєвий світ» [нім. *Lebenswelt*] – і розкриття його методологічного значення в історичному пізнанні.

Сучасна історична антропологія, розгортаючись у напрямі розкриття людиномірності історії та історичності людського буття, усе більш активно застосовує феноменологічні ідеї та методологічні принципи, які ще за життя Е.Гуссерля набули широкого поширення не лише в Європі, а також в Америці та Японії. Сфера впливу феноменології, поширюючись, охоплює нові області не лише географічного, а й культурного просторів. Загальноновизнаний вплив її ідей на соціологію, психологію, наукознавство, мистецтвознавство та літературу ХХ століття. Однак найбільш значною сферою застосування феноменологічної методології виявилось соціальне пізнання.

Поняття життєвого світу, як і пов'язана з ним проблематика історичності свідомості та кризи європейських наук, належить до числа філософських нововведень пізньої феноменології. Вони були зумовлені прагненням Е.Гуссерля подати теоретично розгорнутий всеохопний виклад феноменологічної концепції філософії. Як відомо, історичний підхід до осмислення завдань філософії взагалі не був довгий час властивим феноменології. Починаючи з граничного логіцизму «Логічних досліджень» [6] та принципового антиісторизму «Філософії як строгої науки» [7], ніщо не давало підстав передбачити переорієнтацію феноменології у напрямку розробки філософії історії. До історичного способу розгляду філософських проблем Е.Гуссерль уперше вдається тільки в лекційному курсі 1923–1924 рр., що був названий його видавцями «Перша філософія» («*Erste philosophie*») [9, с.248; 10, с.155]. З того часу він усе масштабніше співвідносить своє розуміння феноменологічної філософії з власним розумінням історії загалом та історії розвитку європейської духовності зокрема. Продовжуючи розробку теорії феноменологічної редукції та внаслідок певних причин, пов'язаних з дослідженням природи інтенціонального-імпліцитних структур свідомості, Е.Гуссерль звертається до осмислення феномену життєвого світу як основи європейської культури взагалі та науки зокрема. Життєвий світ розглядається як першоджерело всіх інтенціональних структур та функціональних залежностей свідомості. Осмислення життєвого світу вводить у феноменологію історичний спосіб аргументації, історизує її трансцендентальну рефлексію, актуалізуючи поняття «історичного апіорі» та категорію історизму.

Все це дозволило Е.Гуссерлю у своїх пізніх працях (у першу чергу, «Кризі європейських наук і трансцендентальній феноменології») надати трансцендентальній феноменології нові риси. Це не лише орієнтація феноменологічної рефлексії на нові предмети – європейську історію, науку й філософію як історико-культурні єдності тощо, – а й зміни у структурі трансцендентального прояснення конститутивної сфери: орієнтація на розкриття того, що належить до оригінально напередданного для всякої активності, що об'єктивне, свідомості *cogitatum*.

Говорячи про життєвий світ, Е.Гуссерль, насамперед, підкреслює його донауковий характер: це «до-» вказує як на історичну першість життєвого світу по відношенню до наук і конструйованих ними «картин світу», так і на генетичну: «об'єктивні» істини, способи їхньої верифікації, умови істинності – усе це засноване на тому, що вже в якості безсумнівно правдивого (саме собою зрозумілого) дане співтовариство вчених як необхідний набір передумов виконання ними своїх наукових завдань. У такому ж відношенні знаходиться життєвий світ до кожної – не обов'язково наукової – життєвої практики: він «...утворює постійний ґрунт значимості, завжди готове джерело саме собою зрозумілого, яким ми без зайвих розмов користуємося й як практичні діячі, і як учені» [5, с.167].

Це стосується також використовуваних у наукових цілях інструментів, приміщень та інших засобів досягнення окрес-

лених цілей, взаємин усередині співтовариства вчених і т.д., – усе це значиме як життєвий фундамент наукової (та іншої) діяльності просто як предмети у світі [5, с.172]. Дослідити цю сферу – те, що належить суб'єкту наукових конструкцій, продукуючому «об'єктивні» істини, як його життєвий світ – тепер завдання трансцендентальної феноменології, як його формулює Е.Гуссерль у «Кризі...».

Життєвий світ, у цьому значенні, – універсальний горизонт, до якого відсилають будь-які актуально дані річ та предмет (узятий у широкому смислі, але як предмет життєвого світу). Життєвий світ не даний подібно до його предметів, оскільки сам не відсилає до жодної множини, а навпаки, є джерелом всякої множини. Двом цим структурам життєвого світу: речі і світу, що увібрав усі речі в універсальній єдності – відповідають два різні способи їхнього усвідомлення. Світ та річ нерозривно пов'язані в єдності актуальної даності, але усвідомлюються по-різному: «Речі, об'єкти (завжди усвідомлюються лише в смислі життєвого світу) «дані» як так чи інакше (в будь-якому модусі буттєвої вірогідності) значимі для нас, але, в принципі, тільки так, що вони усвідомлюються як речі, як об'єкти в горизонті світу. Кожен об'єкт є чимось, «чимось зі» світу, постійно усвідомленого як горизонт. З іншого боку, цей горизонт усвідомлюється лише як горизонт для суцільних об'єктів і не може набути актуальності без особливо усвідомлених об'єктів. Кожен об'єкт має свої можливі модуси варіювання значимості, способи модалізації буттєвої вірогідності. З іншого боку, світ існує [*ist seiend*] не як щось суще [*ein Seiendes*], не як об'єкт, а в одиничності, для якої множина не має смислу» [5, с.194].

Сутність життєвого світу, його конститутивний (або, по-іншому, онтичний) статус і характер його буття покликані, за Е.Гуссерлем, розкрити трансцендентальна редукція, перший крок якої – епохه об'єктивної науки. У цьому епохе не усуваються цілі, принципи дії й інші практичні цінності, на які орієнтується вчений, «живучи в них». У ньому лише «беруться у дужки» наша (тих, хто практикує таке епохе) теоретична зацікавленість у встановленні істинності або хибності того, що саме дане як частина життєвого світу, наше співкладення об'єктивного знання в його науковій значимості як значимість для нас. Іншими словами, учений, його теоретичний інтерес, наукова поведінка та наукові цінності, а також положення і принципи об'єктивних наук, розглядаються в трансцендентальній редукції лише як предмети в їх самоданості. Епохе об'єктивної науки дозволяє помітити, що: «...усяка думка про «цей» [*der*] світ має своє підґрунтя в наперед даному світі» [5, с.206].

Відповідно до цього, «усякий об'єктивний розгляд світу є розглядом «ззовні» і охоплює лише «зовнішність», об'єктивність. Радикальний розгляд світу є систематичним і чистим внутрішнім розглядом суб'єктивності, що «виказує» [*äußernden*] саму себе зовні» [5, с.156–157].

Життєвий світ має структуру інтерсуб'єктивності: інші «Я» беруть участь в «моєму» життєвому світі, так само, як «моє Я» – в їхньому. Відповідно, предмети життєвого світу принципово ідентифікуються не лише в потоці індивідуальних перцептивних змін завдяки горизонтній структурі інтенціонального конститування, а й у комунікації: як предмети спільного для всіх мислячих істот життєвого світу.

Життєвий світ є оригінальним носієм базисних структур – форм життя, що роблять можливим будь-яке «щось» як таке на будь-якому рівні конститування.

Намагання Е.Гуссерля виокремити феномен життєвого світу за допомогою трансцендентальної редукції та осмислити його в чистому вигляді, як того вимагають нормативні критерії феноменологічного методу, показали, що це можливе лише за допомогою історичного аналізу, який виявляє історичні передумови становлення смислових горизонтів життєвого світу. Цей аналіз має двонаправлений характер: як історично зворотне опитування та як осмислення життєвого світу в послідовності, протилежній реальному історичному утворенню в європейській культурі.

Е.Гуссерль, зважаючи на ту роль, яку відіграють ідеї у стосунках між свідомістю, світом та історією (в кантіанському значенні цього терміну), розглядає їх як безкінечні завдання розуму в царині культуротворчості, що передбачають нескінченний поступ людства, а отже, історію як процес виконання цих завдань та реалізації цих ідей. Час історії людства Е.Гуссерль бачить як розвиток, упорядкований безкінечними ідеями розуму. Цей рух і перехід феноменології від філософії єго до філософії історичного людства виступає як історична телеологія нескінченних завдань розуму та охоплює значну частину проблемних питань усіх історичних філософій *cogito* в найширшому розумінні цього терміну.

Абсолютна свідомість, що є незворотною і беззупинним потоком інтенціональних актів, історична за своєю природою, вона темпоральна по всій лінії потрібного горизонту часоусвідомлення: пам'яті, очікування настання та миттєвої співприсутності.

Завдяки цій якості можливе конституювання природи, культури та історії. Цей трансцендентальний внутрішній час свідомості, який є конституїтивним і проконституїтованим, ще не є трансцендентальною історією. Така історія – лише корелят свідомості, що продукує історію за сприйняттям її слідів у документах, археологічних знахідках завдяки розумінню через ці документи і знахідки інших людей, завдяки конституванню смислу людських спільнот, що розвиваються в космічному або календарному часі. Феноменологія намагається створити нову історію, що буде набагато ближчою до діючої свідомості інтенціональних переживань, ніж редукована та конституїтована історія істориків.

Таким чином, завдяки введенню поняття життєвого світу Е.Гуссерль перетворює трансцендентальну феноменологію у своєрідну філософію історії, зближаючись у такий спосіб із історизмом неогегельства та історичним варіантом «філософії життя». І хоча цей шлях фактично вже був підготовлений його працями, присвяченими вивченню трансцендентальної суб'єктивності як інтенціонального життя свідомості, проте не всі послідовники Е.Гуссерля беззаперечно прийняли цей останній етап його еволюції. Особливо насторожено поставилися до поняття життєвого світу ті з учнів Е.Гуссерля, які розділяли його ідеї першого періоду, коли він виступив як мислитель «платонізуючого напрямку».

Яскравим прикладом цього є О.Койре, відомий історик науки, який в одному зі своїх листів написав, що відчув глибокий вплив Е.Гуссерля, незважаючи на те, що останній був людиною, яка не дуже добре знала історію. О.Койре торкнувся проблеми, що стала предметом жвавого обговорення у 70-х роках: як насправді варто розуміти «життєвий світ» Е.Гуссерля – як такий, що постійно змінюється й є відносним, різний у кожному з історичних епох, або ж як певний постійний, споконвічно даний, до якого можуть бути віднесені – як до своєї твердої основи – усі історично-мінливі «світи» [10, с.242].

Це питання із ще більшою гостротою, ніж у О.Койре, поставлено у Д.Карра, що переклав «Кризу...» англійською мовою та є переконаним прихильником раннього Е.Гуссерля як критика скептицизму і релятивізму. На думку Д.Карра, поняття «життєвого світу» часто тлумачиться саме в дусі того самого історизмського релятивізму, проти якого так наполегливо виступав сам Е.Гуссерль. Філософія, як визнавав останній наприкінці свого життя, схожа на будь-яку іншу культурну діяльність та існує як сукупна традиція, тобто може бути продовжена наступними поколіннями. Але, разом із цією здатністю продовжуватись, вона завжди ризикує не лише забути, а й не змогти оживити і критично дослідити своє обґрунтування. Якщо це обґрунтування хибне, послідовники традиції можуть успадкувати помилки попередників через недостатню критичний аналіз минулого [11, с.202].

Як відмічають у своїх працях П.Гайденко та С.Кошарний, критика Д.Карра щодо історизмського релятивізму справедлива: розповсюджений, особливо в гуманітарних науках і філософсько-історичних концепціях герменевтики, історизм у 60–70-х роках проникає також в історію природознавства, досягаючи у П.Файерабенда своєї вищої точки. Д.Карр правий і в тому розумінні, що філософські ідеї самого Е.Гуссерля, особливо його вчення про життєвий світ, не лише не послужили подоланням загального духу релятивізму, а радше підсилили його. Справа тут не тільки у невірному тлумаченні поняття життєвого світу послідовниками Е.Гуссерля. На думку Д.Карра, чимало приводів для цього дав сам Е.Гуссерль, зібравши під одним поняттям декілька не лише непорівнюваних, а в певному сенсі навіть несумісних між собою понять. Кожне з цих понять має певну законність і важливість, але, на думку Д.Карра, Е.Гуссерль повністю не дослідив їх відмінності і тому не показав, наскільки вони сумісні між собою [4, с.481–487; 9, с.266–271].

У Е.Гуссерля насправді немає однозначності стосовно поняття «життєвого світу». З одного боку, життєвий світ розуміється ним просто як довколишній повсякденний світ досвіду, і саме як такий світ становить історично мінливий соціальний світ у всіх його конкретних формах виявлення. Мабуть, саме про нього Д.Карр хоче сказати, що він становить лише суб'єктивно відносний, історично минулий образ світу, звернення до якого, як і спроби обґрунтувати за його допомогою теоретично-наукове знання й сам феномен теорії, лише посилюють релятивістські тенденції в сучасній філософській свідомості. Однак, з іншого боку, в Е.Гуссерля є спроби вийти за межі цього, так би мовити, емпірично-фактичного життєвого світу й осягнути його як сутнісну апіорну структуру свідомості, як чистий феномен, ейдос, інтенціональний корелят трансцендентальної суб'єктивності. Реальна історія, що плине немовби на поверхні фактичного світу в її емпірично-мінливих образах, має у вигляді апіорних структур цього життєвого світу такий самий глибинний сутнісний ґрунт, який емпірико-психологічна свідомість має у вигляді ейдетичних структур трансцендентального еґо. Але й стосовно

цього очищеного від емпіричної фактичності ейдоса життєвого світу все-таки можна поставити питання: а що він становить собою – позаісторичне утворення чи щось історично (хай навіть глибинно-історично) мінливе і плінне?

Як відмічає відомий феноменолог Б.Вальденфельс у своїй праці «Вступ до феноменології», в Е.Гуссерля спочатку існували конкретні життєві світи, в яких відбувалося поєднання повсякденного досвіду із науково отриманими уявленнями й техніками, а також із філософською освітою. Конкретні життєві світи відрізняються від специфічних особливих світів – таких як професійна сфера дослідника, політика чи філософа. Захищаючи повсякденний досвід, уявлення і способи дій від уненаочнюваних конструкцій і формул наукової епістемі, Е.Гуссерль реабілітував гадку (doxa), що зневажалася через багато причин – будь-то її релятивізм чи хибність. Потужне зростання процесу дослідження повсякденності, що охопив різноманітні дисципліни, було б неможливо навіть уявити без гуссерлівської переоцінки конкретних способів досвіду, яку можна порівняти хіба що з вітгенштейнівською реституцією конкретних життєвих форм та мовних ігор. Вона знаходить підкріплення у теорії «середовища» і «природного світогляду» М.Шелера, у викладах М.Гайдеггера про «повсякденність ось-буття», в аналізі «співлюдських зустрічей в оточуючому світі» А.Гурвіча, у роздумах Я.Паточки про «природний світ» і, нарешті, у дослідженнях повсякденності соціального світу А.Шютца, що сприяло становленню специфічної форми соціальної феноменології [2, с.34–35; 8].

Вивчення історії повсякденності довгий час нагтовхувалося на ряд істотних забобонів, які вдалося почасти «зняти» лише феноменології. Повсякденність теоретики вважали занадто невідзначеною, вони бачили в ній символічний, моральний, політичний тощо порядок. Вони досить рано зафіксували те, що учасник повсякденної взаємодії, облуплений сформованими мережами порядку, не може стати незацікавленим дослідником із двох причин: по-перше, в силу анонімності і непомітності структури життєвого світу; по-друге, в силу того, що залучення у ці структури виступає умовою можливості їхнього розуміння.

Якщо висловити прагнення феноменологічного методу однією фразою, то можна сказати: вони спрямовані на дослідження повсякденного життєвого світу, який люди створили й інтерпретують своїми діями.

Водночас, людина як «нефіксована» тварина існує не лише в порядку повсякденності, а й немовби на порозі між повсякденним і незвичайним, які співвідносяться одне з одним як передній і задній плани, як лицьова й зворотна сторони. «Повсякденність має свій досвід і свою мудрість, своє обличчя, своє передбачення, свою повторюваність, а також свою незвичайність, свої будні та свої свята» [3, с.43]. Тому не можна аналізувати повсякденне життя як особливу окрему сферу і говорити про особливу культуру повсякденності.

Слід зазначити, що реконструкція повсякденного життя людей неминуче ставить ряд методологічних проблем, які пов'язані зі складностями узагальнення й оцінок різноманітних, часто взаємовиключних даних, що розкривають внутрішню неоднорідність і мінливу динамічність руху повсякденного життя. Окремі її деталі не можуть автоматично свідчити про історичну реальність. Дослідницький процес має обов'язково супроводжуватися реконструкцією окремих елементів у єдину систему їхніх взаємозв'язків. Тому при вивченні повсякденності необхідне безумовне сполучення методів мікро- і макрорівневої історичного дослідження.

Для того щоб претендувати на дійсне розуміння історії, ми повинні вміти зрозуміти її як дещо незалежне від нас, і водночас, як щось доступне нам у тому сенсі, у якому нам доступне розуміння нашого власного витвору. «Історія вільна, тому що вона заздалегідь не написана й не детермінована, як природа або фатальність, вона непередбачена, як людина для самої себе» [1, с.498].

Таким чином, феноменологічна філософія сформувала іншу перспективу бачення проблем повсякденності, життєвого світу. Звернення феноменологів до життєвого світу стало не лише протестом проти раціональності, репресивності якої почала усвідомлюватися все більше, але й, водночас, аналізом тієї допредикативної очевидності, на основі якої конститується будь-яке ставлення до світу. У той же час показано, що неоднозначне розуміння Е.Гуссерлем життєвого світу ускладнювало застосування цього поняття у соціально-гуманітарному пізнанні і підсилювало тут тенденції історизмського релятивізму.

Феноменологія допомагає пізнати історію як поле нашого історичного досвіду, що має свої безперечні константи, які саме й організують його як наш власний досвід. Виявлення таких констант за допомогою феноменологічного методу – справа далеко не легка, але необхідна: оскільки саме лише з них і бере початок реальне усвідомлення такої досить специфічної реальності, як історична реальність. І тільки при такому розумінні історичної ре-

альності, усвідомленої й даної нам як наш власний досвід, може початися дійсне її пізнання, і тим самим продовжитися пізнання людського духу в цілому.

Список використаних джерел

1. Арон Р. Избранное: Введение в философию истории / Р.Арон; [отв. ред., пер. с фр. и сост. И.Гобозов]. – М.: PerSe, 2000. – 544 с. – (Книга света).
2. Вальденфельс Б. Вступ до Феноменології / Б.Вальденфельс; [пер. з нім. М.Култаєвої; відп. ред. Л.Ситниченко]. – К.: Альтерпрес, 2002. – 171 с. – (Сучасна гуманітарна бібліотека).
3. Вальденфельс Б. Повседневность как плавильный тигль рациональности / Б.Вальденфельс // Социо–Логос. Общество и сферы смысла. – М.: Прогресс, 1991. – Вып.1. – С.39–50.
4. Гайденок П. Научная рациональность и философский разум / П.Гайденок. – М.: Прогресс–Традиция, 2003 – 521 с.
5. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология: Введение в феноменологическую философию / Э.Гуссерль; [пер. с нем. Д.Скляднева]. – СПб.: Изд-во «Владимир Даль», 2004. – 398 [1] с. – (Классика философии).
6. Гуссерль Э. Логические исследования // Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука: [пер. с нем.] / Э.Гуссерль. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – С.5–288. – (Классическая философская мысль).
7. Гуссерль Э. Философия как строгая наука // Логические исследования. Картезианские размышления. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. Кризис европейского человечества и философии. Философия как строгая наука: [пер. с нем.] / Э.Гуссерль. – Минск: Харвест; М.: АСТ, 2000. – С.668–743. – (Классическая философская мысль).
8. Кебуладзе В. Интерсуб'єктивне учіння Е.Гуссерля як трансцендентальний фон феноменологічної концепції досвіду А.Шюца: дис. ... канд. філос. наук: 09.00.05 / Вахтанг Іванович Кебуладзе. – К., 1998. – 170 с.
9. Кошарний С. Феноменологічна концепція філософії Е.Гуссерля: критичний аналіз / С.Кошарний; [відп. ред. В.Лях]. – К.: Укр. Центр духовн. культури, 2005. – 369 [2] с.
10. Шпигельберг Г. Феноменологическое движение: историческое введение / Г.Шпигельберг; [пер. с англ.]. – М.: Логос, 2002. – 678 с.
11. Carr D. Husserl's Problematic Concept of the Life-World // Husserl E. Expositions and appraisals / [Ed. F.Elliston and P. McCormick] / D.Carr. – London: University of Notre Dame Press, 1977. – P.202–212.

* * *

УДК 37.01+14

Наталія Іванова, канд. філософських наук, викладач–методист, завідувач відділення «Дошкільне виховання», Луцький педагогічний коледж, Україна, м. Луцьк

«Серце віддаю дітям» та осмислення концепту «трисонячної єдності» Г.Сковороди

Філософсько–освітні аспекти творчої спадщини В.О. Сухомлинського розглянуто в контексті метатеорії поглядів Г.Сковороди та його концепції «трисонячної єдності». Осмислення проблеми творення особистості здійснено в цілісній єдності та взаємозв'язку освітньої теорії та практики.

Ключові слова: філософія серця, «трисонячна єдність», метатеорія, філософсько–освітній простір.

Наталья Иванова. «Сердце отдаю детям» и осмысление концепта «трисонячного единства» Г.Сковороды

Философско–образовательные аспекты творческого наследия В.А. Сухомлинского рассматриваются в контексте метатеории взглядов Г.Сковороды и его концепции о «трисонячном единстве». Осмысление проблемы создания личности осуществлено в целостном единстве и взаимосвязи образовательной теории и практики.

Ключевые слова: философия сердца, «трисонячное единство», метатеория, философско–образовательное пространство.

Nataliya Ivanova. «Heart I give to children» and comprehension of G.Skovoroda's concept of the «trisolunar unity»

Philosophical–educational aspects of the creative heritage of V.O. Sukhomlyns'kyj are investigated in the context of G. Skovoroda's philosophical metatheory and his conception of the «trisolunar unity». The analysis of the problem of the development of personality is carried out in the holistic unity and interconnection of educational theory and practice.

Keywords: philosophy of heart, «trisolunar unity», metatheory, philosophical–educational space.

В умовах сьогодення української держави проблема становлення людини і пошуку смислів її існування базується на класичних цінностях, зміст яких не підлягає модернізації, корекції а чи ігнорування взагалі. Технократичне суспільство з його прагматично–раціональними підходами шукає виходи на творення

якісно нової моделі цивілізаційного поступу, основою якої мають бути освіта і наука, культура і духовність. Володіючи творчими, пошуково–евристичними способами мислення, добуваючи та продукуючи духовно–культурні знання, філософія освіти шукає шляхи формування Людини третього тисячоліття, її світогляду, ціннісних орієнтацій, здатності до самореалізації та життєтворчості. В даному контексті духовна спадщина українських просвітителів, педагогів–гуманістів, філософів світового штибу – Г.Сковороди і В.Сухомлинського – розкриває концептуальні та методологічні основи наукових знань, які в умовах суспільних трансформацій є світоглядним орієнтиром, ціннісно–праксеологічним чинником, націєцентричною точкою духовної опори сучасного культурно–освітнього простору держави.

Духовних світочів нації, Г.Сковороду та В.Сухомлинського, поєднує багато спільного: це і світоглядна зрідненість мислителів, і вражаюча енциклопедичність їхніх знань, і ментальна вкоріненість в культурну традицію, і безмежні креативи філософського типу мислення. А також – єдність слова і діла у вчинковості життєвого кредо обох любоводів, і сократична відданість ідеї моралі як найвищого імперативу смислодоцільності існування людини, і насамкінець – це сонцесейний космоцентризм віри, надії й любові до людини як найвищої цінності. Дані напрямки поки що є малодослідженим проблемним полем сучасного філософсько–освітнього простору, яке чекає своїх сподвижників. Науковим завданням нашої ж статті є філософсько–освітнє осмислення творчої спадщини В.Сухомлинського через призму метатеорії Г.Сковороди та його концепції «трисонячної єдності». Поставлене наукове завдання спонукає розглянути в першу чергу основні концептуальні підходи українського любоводра.

В дослідженнях сучасних вітчизняних вчених (В.Андрущенко, Р.Аришишевський, А.Бичко, І.Бичко, І.Зязюн, В.Ільїн, А.Кавалеров, В.Кремень, М.Михальченко, М.Романенко, О.Пунченко та ін.) зазначається, що освіта, творчість та інтелект визначатимуть геополітичний, соціокультурний, економічний поступи нашої країни в найближчі десятиліття. Тому так важливо освітній галузі само-визначитись: не розгубити і примножити традиційне, ментально–глибинне і духовне, яке в граничних сферах екологічної безграмотності і когнітивної байдужості, громадянсько–соціальної апатії і дифузного плюралізму, в еклектиці технократично–прагматичних цінностей має вибороти право на існування та довести свою життєспроможність і ефективність. Зазначимо, що сучасні освітні тенденції спрямовують свій вектор в напрямку до осмислення власної, української духовно–інтелектуальної традиції, адже європейський освітній вимір не може бути зденационалізований, бо тоді втрачатиметься сенс будь–якого вибору.

Прагматичне західноєвропейське суспільство, захищаючи свої ідеали та цінності, не зупиняється у можливості використання різних форм протекціонізму, відступу від норм толерантності та демократичної рівності. З цього приводу відомий сучасний італійський славист Санте Грачотті (1923) застерігає: «...вам, українцям, варто бути консервативними у позитивному сенсі, тобто зберігати свої традиції та здобутки. Не треба бути провінціалами, ви маєте бути абсолютно свідомими власної цінності. Або Європу ми зробимо всі разом у своєму розмаїтті, або Європи не буде. Західна і Центральна Європа має потребу в Східній, але лише за умови, що остання буде здоровою і самодостатньою» [1,с.4]. То ж не потребує особливого доведення, що підґрунтя національної школи має власну традицію, представлену філософсько–освітніми концепціями Володимира Мономаха, Герасима та Мелетія Смотрицьких, Івана Вишенського, Феофана Прокоповича, Костянтина Ушинського, Івана Франка, Софії Русової та інших. То ж філософські погляди Г.Сковороди скеровують рефлексію у вимір знаходження нових підходів до здійснення освітньої практики, розробки ефективних методик виховання і розвитку людини XXI століття.

Важливо, що саме Людина як фундаментальна категорія філософії, є смисловим центром усієї метатеорії любоводра. Створивши самобутню філософсько–антропологічну систему поглядів, Г.Сковорода стверджував: «...Людина є всієї Біблії кінець, і центр, і гавань. Вона жертва, оltар, фіміам і все інше» [2,с.336]. Тому, небезпідставно В.Табачковський називає Г.Сковороду вітчизняним праантропологом. Відзначаючи ідеїну зрідненість антропологічних роздумів німецького філософа М.Шелера і Г.Сковороди, вчений доводить, що їм вдалося здійснити дуже сильне, евристично–продуктивне поєднання двох поглядів на людину: як істоту максимально вкорінену в ті, що передують їй, нижчі (ендотимні) шари буття; та як істоту, котра здатна сягати найвищого духовного злету, і не для того, аби відірватися від ендотимних шарів буття, а задля того, щоб впоратися з ними, залишаючи їх у своїй структурі й залишаючись усім єством у структурі цілісного буття [3,с.21].

Варто зауважити, що створену Г.Сковородою систему філософських поглядів ми окреслюємо як метатеорію, за допомогою

якої можливе духовне осмислення та цілісне осягнення явищ буття і проблеми людини в ньому. Це ціннісно-світоглядна система, яке є феноменом національного духу українського народу, його ментальності та самоідентифікації; а також філософсько-освітньою, праксеологічно-орієнтаційною стратегією творення особистості.

Виходячи із вищесказаного, метатеорія поглядів Г.Сковороди в контексті даного підходу осмислюється нами як «трисонячна єдність». Пізнати й відчувати «трисонячну єдність» було сенсом життя українського філософа, а на сучасному етапі – це важливе завдання і філософії освіти. Ми вважаємо, що метатеорія Г.Сковороди включає в собі три взаємопов'язані зрізи людинознавства: теоретичну антропологію, антропологію прагматичну і антропологію моралі. Вона ідеально об'єктивується в трьох напрямках: теорія, практика і духовність (мораль). Це мікрокосм, макрокосм і Світ символів. Людина, її думки і серце – ось трикутник істинної людини, і коли вони зрівноважені, тоді настає мир душевний. Така універсальна формула осмислення дійсності, запропонована любомудром, розбудовує вчення про людину, що ж до філософії освіти – допомагає осмислити її концептуальні підходи в цілісній єдності та взаємозв'язку із освітньою теорією та практикою.

Поряд з цим, етико-педагогічна система видатного українського вченого-гуманіста В.Сухомлинського побудована на глибокому осмисленні філософської думки минулого: «ідеї великих педагогів – Коменського, Песталоцці, Руссо, Ушинського, Дістервега, які спрямовували школу, вчителів, учнів на вивчення навколишнього світу, вчили досліджувати, пояснювати те, що людина бачить, – відбиваються в нашій роботі відповідно до наших завдань виховання» [4,с.10]. Великий український педагог розвинув найкращі традиції національної освіти і виховання, створивши, як зазначає В.Андрущенко, «педагогічну матрицю» української освіти» [5], сутність якої виражається формулою «серце віддаю дітям». Розглянемо ж її в контексті метатеорії Г.Сковороди та його концепції «трисонячної єдності», послугуючись дедуктивним методом викладу думки.

Осмислення вислову Василя Олександровича «серце віддаю дітям» дає нам підставу стверджувати, що в даній триєдності кожне слово несе не тільки своє смислове навантаження, але й окреслює певний напрям соціокультурних, філософсько-освітніх рефлексій. А саме: ми вважаємо, що категорія «серця» розкриває духовні горизонти антропології моралі, а що ж до філософії освіти – то є цілісною та ціннісно-світоглядною її складовою. Поняття «віддавати», «віддаю» через поняття «освітній праксис» творить діяльнісно-практичний напрям філософсько-освітнього проблемного поля як складової прагматичної антропології. А поняття «дитина», «віддаю дітям» актуалізує вектор науково-теоретичних рефлексій, які спрямовані на вивчення дитини як предмету виховання, її духовного світу, фізичного розвитку, соціокультурного становлення. Розкриємо ж детальніше сутність кожної зі складових філософського кредо сучасної української освіти, яке звучить як «серце віддаю дітям».

Як відомо, в історії вітчизняної філософської думки «філософія серця» Г.Сковороди досить цілісно відображає картину світу і місце в ньому людини. Ідейним спадкоємцем любомудра в розробці теми «серця» став П.Юркевич з його фундаментальною працею «Серце і його значення в духовному житті людини, за вченням Слова Божого», де дана проблема отримує обґрунтування та аргументацію, набуває форми розгорнутої концепції. Пізніше, ідеї «філософії серця» знайшли продовження і розвитку у філософії В.Соловйова (через категорію любові, перенесення центру з самого себе на іншого), В.Зеньковського (роздвоєність сердечної духовної сфери на глибинне «Я» людини та «серце»), Б.Вишеславцева (серце – абсолютний центр особистості, істинне «Я», найглибша сутність, справжня потаємна самість людини), І.Ільїна (в любовному спогляданні серця «духовними очима» осягаються людиною смисложиттєві предмети, цінності і реальності) та ін. Виходячи із вищесказаного, відмітимо, що і давня традиція української освітньої думки ґрунтувалась на «вихованні серця», прагненні до духовного, у творенні любові. Далі вона була розвинута в наукових підходах К.Ушинського, М.Пірогова, С.Русової, Г.Вашченка, А.Макаренка та ін.

Філософський аналіз педагогічної системи В.Сухомлинського дозволяє стверджувати, що вона спрямована на пробудження духовного потенціалу людського серця, його діяльної екзистенції: «коли спить серце, істини людини зрозумілі, та вони не стають її переконанням» [6,с.40]. Адже, забуваючи про серце дитини, не пробуджуючи у ньому добрих почуттів, дорослі ризикують зробити дитину байдужою. «А від байдужості – один крок до жорстокості» [6,с.114], вважає педагог.

Як же достукатись до серця, розбудити фібри душі дитини? Вчений переконаний, що цей шлях має пройти через триаду «серце – розум – рука», яка передбачає вивчення і знання духовного

світу дитини, формування високої культури її почуттів, розвиток емоційно-пізнавальної сфери. Особливе значення має праця, коли «руки мислять і в ці моменти пробуджуються творчі ділянки мозку» [6,с.123], вона взаємопов'язана з думками, серцем, переконаннями, почуттями, інтересами, захопленнями дитини, адже, «людське бачення світу не дається природою, воно здобувається працею і людськими відносинами. Працею, в якій бере участь серце, – без цього й праця не виховує» [6,с.237].

Тобто, праця серця у концепції В.Сухомлинського екзистенційно-праксеологічна – вона робить людину Людиною, адже, є цілеспрямованою і результативною. Бо праця, за переконанням педагога, має бути одухотворена, саме вона вибудовує ієрархію цінностей, творить громадянина держави, яким «стане лише той, у кого в зрілі роки прискорено заб'ється серце, коли він пригадає, які неповторні радощі давала у дитинстві щаслива, життєрадісна праця» [7,с.85]. На основі одухотвореності праці виникають не тільки шедеври світового мистецтва, найвеличніші зразки культурних надбань, найголовніше, на наш погляд, це оживлення екзистенцій душі, в основі якої має формуватись почуття господаря на своїй землі. Про таку любов до землі Г.Сковорода сказав у «Розмові п'яти подорожніх про істинне щастя в житті»: «Коли всі сини батька залишили і, покинувши дім, поринули в математику, фізику, в навігацію, можна ствердити сказати, що таким головам і на думку не приходить шлюбоборство. Однак землеробство вдсятеро ліпше тих кручених наук, тому що з усього найпотрібніше. Цей мир, ніби скарб неоціненний, в домі нашому всередині нас самих заклопано. Можна сказати, що таке заборода і бездомникам на розум не спадає, бо вони розточили серце своє (виділено нами – Н.І.) по порожніх закутках. Однак його значно легше знайти, ніж ганяти і збирати пустош по околицях» [10,с.341]. Тому дім наш – наша душа, (оте «всевидящее око») саме в дитинстві найбільш чутлива і відкрита до того, щоб сформувати і світогляд, і переконання, і волю, і почуття. Бо саме тоді, за твердженням і В.Сухомлинського, можна розбудити «животворне джерело найважливішої життєвої мудрості – мудрості народної любові до праці» [7,с.94]. Про серце, як про відповідну точку на шляху до мудрості, зазначалось ще в древньоіндійських письменах: «в серці стоїть одна артерія, з них лише одна веде до голови. Той, хто йде нею вгору – досягає безсмертя. До всіх інших органів і частин тіла йдуть інші артерії, але жодна з них не приводить до безсмертя» [12,с.20]. Тому, шлях саме цієї артерії найбільш значимий для майбутньої людини, і місія батьків та педагога полягає у тому, щоб не загубити її.

Складовою духовного осягнення соціокультурної дійсності в педагогічній максимі «серце віддаю дітям» В.Сухомлинського є поняття «віддаю». Адже, кордоцентрична енергія серця пробуджує вміння бачити іншу людину, її світ, проблеми, болі і радощі, турбуватися про щастя тих, хто поряд, творити добро. Велична місія педагога – доторкнутись «до серця, до душі вихованця люблячою рукою, відкрити в ній майстра-творця, і людина засвітиться своїм неповторним сяйням, як починає сяяти дорожничний камінь в руках ювеліра, який зумів розкрити за сірою, непривабливою зовнішністю чарівне сяйня» [8,с.85–102]. Тому, велике значення має принцип єдності слова і діла в професійній діяльності вчителя, що є складовою освітнього праксису.

Безперечно, одним із основних знарядь педагогічної діяльності є слово, тому воно має бути результативним, ефективним, спонукати до дії. В даному контексті Г.Сковорода зазначає: «Годі побудувати словом, коли те саме руйнувати ділом. Це значить давати правила для корабельного будівництва, а робити вояз» [9,с.443]. Тут не можна схибити, працювати в напівсили, бо життя не сприйме «напівпродукту», «напівлюдини», а викине її в світ дев'янтості та асоціального виміру. Григорій Савич зазначає: «Без святості життя корабельним майстром, ймовірно, можна зробитися, але проповідником аж ніяк не можна, хіба мавпою його» [9,с.443]. Український філософ, а пізніше і В.Сухомлинський привносять місію вчителя до місії проповідника в їх соціальній та особистісно-духовній значимості, акцентуючи увагу на професійній совісті педагога.

В сучасних освітніх умовах, коли потоки інформації розмивають ціннісні орієнтири справжнього, «знаннєвого знання», вихолощуючи їх духовний зміст, саме особистість педагога протистоїть деструктиві зовнішнього світу, незважаючи на економічні, політичні, етико-правові колізії освітнього буття. Сакраментальне сковородинське запитання: «Яка нам користь дістати у володіння цілий Всесвіт, а душу загубити?» [10,с.350] є одним із основних етико-моральних принципів української освіти сьогодення. Адже суттєвим орієнтиром освітнього процесу є цілісність людини, її соціокультурна реалізація, а пізнана вона може бути завдяки стратегіям філософського мислення. Тому, осмислення подальшого розвитку освіти неможливе без духовного осягнення дійсності, яке охоплює як сферу розуму, так і різновиди емоційних і вольових актів (любові, доброти, пошану-

вання, каяття тощо). То ж «епіцентром актів, що в ньому дух являє себе у межах конечних сфер буття, є особистість» [11, с.153], смислотитетва вертикаль якої проявляється через духовність як властивість людського світу буття.

Робота вчителя зводиться нанівець, стверджує В.Сухомлинський, якщо в основі її не буде любові, яка вибірує в унісон із потенціалами духовності дитини, адже «серце підлітка і моє серце відкриваються тоді..., коли мені вдалося вкласти часточку серця в серце виховання» [6, с.47]. Категорія любові – основний інструмент в руках педагога, яка творить софійність буття дитини і саму дитину. Тому, В.Сухомлинський на запитання «Що найголовнішим було в його житті?», без роздумів відповідав: «любов до дітей». Г.Сковорода в даному контексті зазначав: «Коли хочу, щоб мене любили – я сам перший люблю». Категорія «любові» осмислюється українськими мислителями як цінність найвищого ґатунку, яка входить у фундаментальну для європейської культури аксіологічну формулу «Віра – Надія – Любов» і є для української освіти однією із основних.

Основний антропологічний принцип В.Сухомлинського – принцип любові до людини, віри в її неповторність і благородство. «Умійте берегти й шанувати, звеличувати й удосконалювати людську любов – найтонше й найпримхливіше, найтендітніше й найміцніше, найкрихітніше й наймогутніше, наймудріше і найблагородніше багатство людського духу» [7, с.163]. Зазначимо, що філософське осмислення процесів, які знайшли своє відображення у творчій спадщині В.Сухомлинського, здійснюється у відповідності до стратегії розвитку сучасної системи освіти, де тип освіти має відповідати типу світогляду майбутнього українця. Наріжним каменем побудови інноваційної моделі освітнього універсуму є мораль в її антропологічній сутності, на що наголошував педагог. Нову якість цивілізаційного зростання нації уможливають сформовані в душі підростаючого покоління гуманізм, громадянська совість, повага до людської праці, почуття власної гідності, любов до знань.

Ми вважаємо, що в контексті цілісного, холістичного підходу теза В.Сухомлинського «серце віддаю дітям» виступає як основна духовно-практична максима вітчизняної філософсько-освітньої теорії і практики останнього півстоліття. І саме феномен «дитини» підносить її в ранг класичної. Завдяки глибокому науковому осмисленню та обґрунтуванню, педагогічна система вченого сформувалась на основі активної науково-дослідницької роботи, яка відразу ж проходила апробацію на базі павлівської середньої школи. Невтомний педагог-дослідник не мав морального права писати про те, чого не знав, не бачив, в чому не переконувався на власному досвіді, адже, без «повсякденного, вдумливого, уважного, наукового вивчення дитини» [13, арк.9] не можна говорити про результативність праці вчителя. І даний підхід, на нашу думку, був аксіомою морального вибору вченого-гуманіста, бо, починаючи навчати дітей, потрібно дуже добре вивчити їх індивідуальні особливості, здатність мислити і сприймати світ. Лише тоді школа буде місцем творення людської особистості, «коли головний предмет у ній – людизованство, коли пізнання світу починається з пізнання людської душі» [14, с.156], вважав педагог.

По-друге, науково-педагогічна система українського мислителя, як ми уже зазначали, була праксеологічною, доцільною і результативною внаслідок органічного взаємопоєднання освітньої теорії і практики, їх взаємообумовленості. В центрі даного процесу є педагог, який повинен працювати творчо і бути посередником між теорією і практикою, реалізовуватись як вдумливий дослідник, який схильний до аналізу фактів і узагальнень, встановленню причинно-наслідкових зв'язків. Вічний неспокій думки, вміння бачити в простому незвичайне, відкривати щось нове є рушієм творчості кожного педагога: «перетворення наукових істин у живий досвід творчої праці – це найкраща сфера дотикання науки до практики» [15, с.402], стверджує вчений. Чуттєве і раціональне в безперервному коловороті творчого пошуку мислителя дало поштовх для нового якісного розвитку такої галузі знань, як практична педагогіка, яку він трактував як «знання й уміння, не тільки доведені до ступеня майстерності, але й підняті до рівня мистецтва» [16, с.422]. Даний аспект творчості В.Сухомлинського осмислюється нами як вагомий вклад в розвиток концептуальних та методологічних основ освітнього праксису, де висока культура мислення, повага до людини, вимогливість до самого себе творять освітній соціокультурний універсум на основі вищих цінностей.

Отже, цілісність педагогічної системи В.Сухомлинського обумовлена науковою та практичною смислодоцільністю, яка інтегрується в ієрархію філософсько-освітніх цінностей та обумовлена софійністю освітнього буття. Духовно-етичний імператив В.Сухомлинського «серце віддаю дітям» гармонійно «пульсує» в контексті метатеорії Г.Сковороди енергією життєствердження, прогресу думки, смислодоцільності буття. «Кожен народжений у цьому світі є пришелець, сліпий або просвіщенний... У насе-

леному будь-якому світі сонце є його око, і око це є сонце. А як сонце є голова світу, то не дивно, що людина, названа мікрокосм, тобто маленький світ», вважав Г.Сковорода (виділено нами. – Н.І.) [17, с.142]. Можливість увібрати в себе певну кількість сонця – істинної премудрості, істинного, божественного, блаженного залежить від самої людини: за нею останнє слово у виборі між добром і злом, духовним і матеріальним, знанням і незнанням, світлом і пітьмою. Концепт «трисонячної єдності» відкриває шлях до гармонії людини і світу, до «миру душевного», де поєднуються «дух веселий», «думки спокійні» та «серце мирне». Для того, щоб віддати своє серце дітям, вважає В.Сухомлинський, «є єдина могутня духовна сила, яку ні з чим не можна порівняти... Ця сила – велике багатство людського духу – любов» [7, с.168]. Творити це багатство педагог довів вчинковістю свого життя, бо був упевнений, що «є воно в наших батьківських серцях – є чим виховувати дітей» [7, с.169].

Список використаних джерел

1. Кавалерова Н.А. Філософсько-освітні горизонти Григорія Сковороди: [монографія] / Н.А. Кавалерова, Н.В. Іванова. – Одеса: Астропринт, 2010.
2. Сковорода Г. Листи. До Я.Правницького / Г.Сковорода // Твори: у 2 т.; – К.: АТ «Обереги», 1994. – (Гарвард. Б-ка давнього укр. письменства). Т.2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. – С.320–336.
3. Філософія: Світ людини: курс лекцій: навч. посібник / [В.Табачковський, М.Булатов, Н.Хамітов та ін.]. – К.: Либідь, 2003.
4. Сухомлинський В.О. Павлівська середня школа / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5 т. – К.: Радянська школа, 1977. – Т.4. – С.10.
5. Андрущенко В. Організоване суспільство [Електронний ресурс] / В.Андрущенко. – Інститут вищої освіти. АПН України. – К., 2006, – 634 с. – [Режим доступу]: <http://uadocs.exdat.com/docs/index-182111.html?page=43>
6. Сухомлинський В.О. Народження громадянина // В.О. Сухомлинський. Народження громадянина. – К.: Рад. школа, 1970. – 287 с.
7. Сухомлинський В.О. Батьківська педагогіка / В.О. Сухомлинський; [Підгот. до вид. текст і написав вступ статтю В.Ф. Шморґун]. – К.: Рад. школа, 1978.
8. Сухомлинський В.А. Человек неповторим / В.А. Сухомлинський // Избранные произведения: в 5 т.; [редкол.: А.Г. Дзеве́рин (пред) и др.]. – Киев: Рад. шк., 1978. – Т.5. – 1980. – С.85–102.
9. Сковорода Г. Розмова, названа Алфавіт, або Буквар миру / Г.Сковорода // Твори: у 2 т.; – К.: АТ «Обереги», 1994. – (Гарвард. Б-ка давнього укр. письменства). Т.1; [передм. О.Мишанича]. – С.413–463.
10. Сковорода Г. Розмова п'яти подорожніх про істинне щастя в житті [Товариська розмова про душевний мир] / Г.Сковорода // Твори: у 2 т.; – К.: АТ «Обереги», 1994. – (Гарвард. Б-ка давнього укр. письменства). Т.1; [передм. О.Мишанича]. – С.325–358.
11. Шеллер М. Положение человека в Космосе / М.Шеллер; [Избр. произв.]. – М., 1994.
12. Мудрость тысячелетий / Автор-сост. В.Балязин. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2012.
13. Сухомлинський В.А. Чему и как учить наших детей / В.А. Сухомлинський. – ЦДАВО України. – Ф.5097. – Оп.1. – Спр.760. – 21 арк.
14. Сухомлинський В.О. Як виховати справжню людину / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.2. – С.156.
15. Сухомлинський В.О. Розмова з молодим директором школи / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5 т. – К.: Рад. школа, 1977. – Т.4. – С.402.
16. Сухомлинський В.О. Сто порад учителю / В.О. Сухомлинський // Вибрані твори: у 5 т. – К.: Рад. школа, 1976. – Т.2. – С. 422.
17. Сковорода Г. Діалог. Назва його – потоп зміїний / Г.Сковорода // Твори: у 2 т.; – К.: АТ «Обереги», 1994. – (Гарвард. Б-ка давнього укр. письменства). Т.2: Трактати. Діалоги. Притчі. Переклади. Листи. – С.140–178.

* * *

УДК 16:808

Наталія Колотилова, канд. філософських наук, доцент, доцент кафедри логіки філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Специфіка взаємозв'язку логіки і риторики в «Логіці» А.Арно та П.Ніколя

Розглянуто взаємозв'язки логіки і риторики через звернення логіки до більш широкій сфери наукового знання, освіти, повсякденного спілкування в роботі «Логіка» А.Арно та П.Ніколя. Встановлено їхню специфіку на рівнях: використання імен завдяки невербальним засобам; ентимем, які забезпечують залучення аудиторії; софізмів, які є переконливими завдяки етосу або пафосу всупереч розуму; методів аналізу й синтезу, які забезпечують відкриття і донесення істин.

Ключові слова: логіка, риторика, топика, ентимема, софізм, метод.

Наталія Колотилова. Специфіка взаємозв'язку логіки і риторики в «Логіке» А.Арно та П.Ніколя

Рассмотрены взаимосвязи логики и риторики посредством обращения логики к более широкому спектру научного знания, образования, повседневного общения в работе «Логика» А.Арно и П.Николя. Установлена их специфика на уровнях: использования имен благодаря невербальным средствам; энтимем, обеспечивающих вовлечение аудитории; софизмов, убеждающих благодаря этосу либо пафосу в противовес разуму; методов анализа и синтеза, обеспечивающих открытие и донесение истины.

Ключевые слова: логика, риторика, топика, энтимема, софизм, метод.

Natalia Kolotilova. Specificity of the relationship of logic and rhetoric in the «Logic» of the A.Arnauld and P.Nicole

Considered the relationship of logic and rhetoric through applying logic to the broader sphere of scientific knowledge, education, and everyday communication in the «Logic» of the A.Arnauld and P.Nicole. Examined on their specific levels: using names through non-verbal means; enthymemes, that ensuring the involvement of the audience; sophism, that convincing thanks to the ethos or pathos as opposed to reason, methods of analysis and synthesis, that providing invention and information truths.

Keywords: logic, rhetoric, topic, enthymeme, sophism, method.

У сучасній гуманітарній освіті все більшої значущості набувають курси логіки та дисциплін логічного циклу – риторики, еристички, теорії та практики аргументації. Популярність цих курсів зумовлюється насамперед їхньою практичною спрямованістю, адже вміння переконувати, захищати свої положення, спростовувати положення опонентів, грамотно будувати аргументацію формує комунікативні компетентності, без яких неможливо досягти успіху в будь-якій сфері життєдіяльності в умовах демократичного відкритого суспільства. З іншого боку, дослідження повсякденного спілкування, розмаїття прийомів впливу на співрозмовників стимулює й розвиток теоретичної частини зазначених дисциплін.

Традиційно логіка і риторика були складовими частинами університетської системи освіти, історія якої нараховує вже багато століть. Разом з тим, провідні мислителі різних історичних періодів майже завжди були незадоволені наявною системою освіти й прагнули її вдосконалити. Саме в цьому аспекті, а не лише з точки зору розвитку логіки як науки, досить цікавою є робота «Логіка» французьких філософів XVII ст. А.Арно та П.Ніколя (перше видання 1662 р.), відома як «Логіка Пор-Рояля». А.Л. Суботін, наприклад, підкреслює, що вона відіграла значну роль не тільки в розвитку логіки, але й у практиці її викладання. Майже два століття потому вона була ніби взірцем для написання посібників з логіки, що викладалася як загальноосвітня гуманітарна дисципліна. Саме гуманітарний характер та спрямованість на практику цієї праці є безсумнівною її заслугою: «Заняття відокремленою наукою як самоціллю приносять мало користі, проте сприяють порожній зарозумілості, тоді як людина насамперед повинна бути справедливою, неупередженою і розумною в усіх своїх міркуваннях, справах і вчинках. Для цього вона повинна бути освіченою, в тому числі зійшою з логікою» [4, с.320].

Загалом проблематика історії логіки та риторики досліджувалась на терені колишнього Радянського Союзу та пострадянському прості в працях С.С. Аверінцева, М.Л. Гаспарова, А.О. Маковельського, А.К. Михальської, Н.Г. Мозгової, Е.Н. Лисанюк, Л.Г. Тоноян та ін. Останнім часом у царині логіки та теорії аргументації з'явилися роботи, в яких намагаються встановити певні взаємозв'язки між логікою та риторикою (В.Ф. Берков, А.І. Мігунов, В.І. Чешунов та ін.). Зокрема, В.І. Чешунов вважає виправданим припущення про те, що «...логіка як наука про доказове міркування і риторика як вчення про переконання цілком можуть розглядатися в якості доповнювальних одна одну моделей єдиного людського мисленнєво-мовленнєвого процесу, в якому лише умовно виокремлюється логічний, риторичний, діалектичний, топічний і т.п. аспекти» [5, с.38]. Однак всебічне дослідження такого взаємозв'язку в тому числі й в історичному ракурсі ще

далеке від свого завершення. Тому метою даної роботи є розгляд «Логіки Пор-Рояля» в аспектах, які практично залишилися поза увагою дослідників, а саме: з точки зору взаємозв'язків логіки та риторики і можливих перспектив удосконалення логіки як навчальної дисципліни.

У передмові до своєї роботи А.Арно і П.Ніколь відмічають труднощі, з якими стикається викладання логіки, та недоліки наявних посібників з цієї дисципліни, що, варто підкреслити, залишаються актуальними й на сьогоднішній день. Зокрема: «...як свідчить досвід, з тисячі молодих людей, що вивчали логіку, не знайдеться й десятка тих, хто через півроку після закінчення курсу пригадає з неї хоча б малу частину» [1, с.17]. На думку французьких мислителів, логіка слугує інструментом для інших наук, тому вони наводять приклади з риторики, етики, фізики, метафізики, геометрії, повсякденного спілкування. Якщо ж обмежитися традиційними прикладами, тоді учні замикаються в межах самої логіки й не бачать можливостей застосування цього мистецтва на практиці. Це веде до того, що вони «...раді викинути її з голови як науку безглузду й некорисну» [1, с.18].

Саме ці риси «Логіки Пор-Рояля» як позитивні підкреслює і А.О. Маковельський. Він відмічає, що правильність мислення і точність розуму потрібні не тільки в науках, але й в усіх сферах суспільного життя. Тому А.Арно і П.Ніколь використали назву «Мистецтво мислити», а не «Мистецтво міркувати», як вказували їхні критики, оскільки логіка повинна дати правила для усіх дій розуму, якими людина користується в повсякденному житті. З цією ж метою А.Арно і П.Ніколь широко застосовують приклади з різних наук: «Логіка не повинна замикатися в самій собі, її справа – слугувати інструментом для інших наук. ...приписи логіки самі по собі надто тендітні й витончені, якщо не прив'язувати їх до чогось більш відчутного й цікавого» [2, с.318].

У визначенні логіки як дисципліни бачимо характерні для філософії Нового часу настанови, а саме, на думку авторів, логіка постає як мистецтво вірно скеровувати розум у пізнанні речей. Оскільки є чотири дії розуму, то й книга складається з чотирьох частин. Перша присвячена ідеям, друга – судженням, третя – умовидам і четверта – методу.

Думки людей тісно пов'язані з мовою, адже навіть наодиноці людина все одно обгортає їх словами, тому, як пишуть А.Арно і П.Ніколь, у логіці необхідно розглядати ідеї, поєднані зі словами, і слова, поєднані з ідеями. В цьому аспекті досить відчутний вплив середньовічного тривіуму, який також можна вважати своєрідною моделлю мисленнєво-мовленнєвої діяльності людини. Крім того, французькі автори намагаються вказати засоби, які б дозволили уникати плутанини в думках через невизначеність слів. Вони докладно описують операцію визначення, що стосується речей та імен. Найкращим способом уникнення невизначеності слів є створення нової мови, в якій за кожним словом буде закріплена лише та ідея, з якою ми хочемо його пов'язати. У наявних мовах слід розрізняти реальні та номінальні визначення. Разом з тим, насправді визначення імен є довільними лише для окремої людини: «...адже кожній людині дозволено для виразу ідеї скористатися тим звуком, який їй сподобається, тільки б вона попередила, що означає у неї цей звук. Але оскільки, будучи хазяями своєї мови, люди не мають влади розпоряджатися мовою інших, кожний має право скласти свій власний словник, однак ніхто не має права нав'язувати його іншим або ж вилучати те, що вони говорять, згідно тих особливих значень, які він надав різним словам» [1, с.71]. Звідси випливає, що у випадку роз'яснення загальноприйнятого смислу визначення вже не є довільними та незалежними. Вони повинні, як відмічають А.Арно та П.Ніколь, виражати якщо не істину речей, то хоча б істину використання слів. Тобто якщо визначення не виражає особливостей використання слова, тоді воно є хибним. На перший погляд може здатися, що такі визначення слів є компетенцією виключно граматики. Однак французькі автори вважають за потрібне зробити декілька важливих зауважень щодо цього аспекту визначення слів, які, в свою чергу, виражають відмінності між простим та фігуральним стилем і входять вже до компетенції риторики.

Насамперед мається на увазі, що зазвичай слова позначають більше, ніж це фіксується під час роз'яснення їхнього значення. Тобто крім основної ідеї слова здатні впливати на розум і викликати також інші ідеї, які французькі автори називають додатковими. Вони накреслюють два шляхи виникнення цих додаткових значень, один з яких пов'язаний з самими словами, а другий – з особливостями використання слів конкретними людьми в ситуаціях спілкування. У сучасній риторикі цей другий шлях належить до невербальних аспектів комунікації. А.Арно і П.Ніколь відмічають, що в таких випадках додаткові ідеї поєднують зі словами люди, які їх виголошують, хоча вони й не пов'язані зі словами в їхньому звичайному використанні. Ці ідеї викликаються «...тоном голосу, виразом обличчя, жестами й іншими природними знаками...» [1, с.72]. При цьому, на їхню думку, тон голосу, напри-

клад, може значити не менше, ніж самі слова. Тобто в спілкуванні людина прагне не тільки того, щоб її слова були сприйняті розумом співрозмовника, але й впливу на його почуття.

З іншого боку, додаткові ідеї можуть бути пов'язані з самими словами, оскільки майже завжди виникають у слухачів незалежно від того, хто їх виголошує: «Тому серед виразів, що позначають, здавалося б, одне й те саме, одні образливі, інші похвальні, одні скромні, інші безсоромні, одні пристойні, інші непристойні...» [1, с. 72]. Частково це пояснюється, на думку французьких авторів, відмінностями між іменниками та прикметниками. Мається на увазі, що слова цих частин мови позначають далеко не одне й те саме. Прикметники крім вказівки на певний недолік (наприклад: «неосвічений», «брехливий») несуть у собі ще й ідею зневаги, а іменники просто позначають річ такою, якою вона є. Може бути й зворотний випадок, коли слова несуть у собі якусь «пом'якшувальну» ідею [див. 1, с. 73].

Вибір подібних виразів характеризує фігуральний стиль на відміну від простого. Тобто фігуральний стиль не просто позначає певні речі, як простий, але й виражає почуття людини, яка говорить, і тим самим закріплює все це в слухачів. Звідси випливає, як відмічають А. Арно і П. Ніколь, те, в яких випадках який стиль слід застосовувати. Якщо людина говорить про уможогоглядальні предмети, тоді слід використовувати простий стиль, а коли про предмети, що мають схвилювати слухачів, тоді слід обрати фігуральний стиль. Особливо це стосується предметів гомілетичних промов (хоча у французьких авторів відсутній цей термін): «... оскільки божественні істини сповіщаються не тільки для того, щоб їх знали, а для того, щоб їх приймали з любов'ю та благоговінням, благородний, піднесений та образний спосіб, яким їх викладали святі отці, без сумніву, підходить до них значно більше, ніж простий, позбавлений будь-яких фігур стиль схоластиків, тому що він не тільки дозволяє повідомити нам ці істини, але й передає почуття любові та благоговіння, з якими говорили про них отці» [1, с. 74].

Що стосується власне предмета логіки, яка на сьогоднішній день постає як наука про форми міркувань, то перевагою роботи А. Арно і П. Ніколя є те, що вони розглядають майже всі види міркувань і наводять численні приклади щодо кожного виду. При цьому вони роблять досить важливе зауваження, яке стосується насамперед проблем викладання логіки: «Не дивлячись на те, що логіці надають, можливо, набагато більшого значення, ніж це потрібно, і навіть стверджують, що вона цілком необхідна для здобуття знань, її, як це не дивно, викладають настільки недбало, що майже нічого не говорять про те, що може мати якусь застосування. Адже зазвичай у логіці подають тільки правила простих силогізмів, і майже всі силогізми подібного гатунку, що наводять як приклади, побудовані з нескладених речень, настільки ясних, що нікому й не спадає на думку всерйоз включати їх в якусь міркування. Дійсно, хто таке чув, щоб хтось будував такі силогізми: «Будь-яка людина є твариною; Петро – людина; отже, Петро є твариною?»» [1, с. 163].

Тому французькі автори вважають, що слід не просто давати правила, але й показувати можливості їхнього застосування особливо у складних випадках. Для вирішення питання щодо правильності складного міркування треба звести його до простого, а потім подивитись, чи виконуються в ньому встановлені правила. Оскільки у більшості випадків розум може це зробити і без звичайних правил, то це, як пишуть А. Арно і П. Ніколь, нашою справою їх на думку про існування більш загальних правил, знання яких разом зі знанням про обсяг та зміст термінів дають можливість встановлювати правильність чи помилковість «...будь-якого силогізму, не беручи до уваги, простий він чи складний, складений чи нескладений, і не звертаючи уваги ні на фігури, ні на модуси, на основі одного лише загального принципу: Одне з двох речень повинно містити висновок, а друге – показувати, що воно його містить» [1, с. 170–171]. Саме цей принцип і має бути покладеним в обґрунтування сумнівних положень. Тобто якщо потрібно довести якусь неочевидне положення, то слід знайти більш відоме положення, що його підтверджує, а також ще одне положення, яке буде демонструвати, що це відоме положення дійсно містить у собі те, що потрібно довести. Здається, що така процедура дуже проста, але як шукати ці положення, з яких можна буде вивести інші положення?

В історії риторичного знання, наприклад, тривалий час ці положення пропонувалося шукати в топіці. Однак французькі автори заперечують взагалі користь «загальних місць». Вони відмічають, що суперечки стосуються переважно порядку викладу. Оскільки топи виступають як певні загальні рубрики, під які можна підвести будь-які доводи, то виникає питання про те, що спочатку розглядати: власне топи, як матерію доведення, чи правила доведення? Схоластики спочатку викладають правила доведення, а потім «загальні місця». П. Рамус пропонує спочатку розглядати топи, тобто матерію, а потім думати про те, як її розташувати.

Французькі ж філософи вважають це питання взагалі неважливим. Важливим, на їхню думку, є питання про те, чи потрібно взагалі розглядати «загальні місця»? Хоча Аристотель, Цицерон, Квінтіліан тощо велику увагу приділяли «мистецтву винаходу доведень» (топіці), однак загальний досвід суперечить цій думці: «Цього можна взяти в свідки майже стільки ж людей, скільки пройшло звичайний курс занять й навчилися такому штучному методу винаходу доведень, що викладається в колежах. Чи є серед них хоч один, хто міг би широко сказати, що, коли йому потрібно було розглянути якусь питання, він роздумував про загальні місця і шукав у них необхідні йому доводи?» [1, с. 188].

Постановка питань щодо необхідності розгляду топіки взагалі веде французьких філософів до більш глибокого питання щодо специфіки мистецтва риторики та логіки як сукупності певних правил. Мається на увазі, що доведення, які вибудовує людина, можна, звичайно підвести під «загальні місця», однак шукає їх вона зовсім не таким методом. А. Арно і П. Ніколь посилаються в цьому аспекті на думку святого Августина щодо правил риторики взагалі: «Ми виявляємо, говорить він [Августин – Н.К.], що у міркуваннях красномовних людей дотримуються правил красномовства, хоча, розмірковуючи, вони не думають про ці правила, незалежно від того, знають вони їх чи не знають. Вони застосовують ці правила, тому що вони красномовні, а не користуються ними для того, щоб бути красномовними» [1, с. 189]. Те саме стосується й правил топіки як мистецтва винаходу доведень. Отже, спостерігаючи за певними діями, в даному випадку ораторськими, можна зафіксувати певні правила, однак ці дії, на думку французьких авторів, ніколи не виконуються за допомогою цих правил. Тому користь від топіки виявляється дуже невеликою. Адже з того моменту, як цей метод стали викладати в школах, минуло багато часу, а широкого застосування він так і не отримав.

Стосовно взаємозв'язку логіки та риторики на особливу увагу заслуговує дослідження такого виду міркування, як ентимема, в якому пропущене те положення, яке є цілком ясним і загальновідомим. Автори «Логіки» підкреслюють, що в повсякденному житті людина дуже рідко наводить доведення в повному обсязі. Крім того, красу промови вони пов'язують зі здатністю викликати в розумі думку багатшу за її вираз, тобто коли одного висловлювання достатньо для того, щоб помислити два. А. Арно і П. Ніколь пишуть: «...пропуск одного з висловлювань лестить марнославству тих, до кого звертаються, оскільки при цьому в чомусь покладаються на їхній розум; окрім того, скорочуючи мовлення, його роблять більш виразним і більш живим. Без сумніву, наприклад, що якби вірш з «Медей» Овідія, який містить цілком струнку ентимему: Я змогла тебе врятувати, то хіба не могла б я тебе згубити? – перетворити в доведення по всій формі: Той, хто може врятувати, може й згубити; я змогла тебе врятувати, отже, я можу тебе згубити, – то він втратив би всю свою привабливість» [1, с. 182].

Слід відмітити, що в сучасних дослідженнях, присвячених ентимемі, якраз підкреслюється саме те, що вони спрямовані на слухачів. А.І. Мігунов, наприклад, зауважує, що ентимема немає місця в наукових доведеннях, оскільки всі засновки наявні в системі наукового знання й вона забезпечує перехід до істинних висновків. Місцем ентими є риторичний силогізм, коли оратор звертається до слухачів, виходячи зі спільного життєвого досвіду: «Ентимема з'являється за межами наукового знання, тобто коли виникає звернення до іншого і необхідність виходити з прийнятних для нього підстав» [3, с. 163].

На користь того, що осередком ентимем є, так би мовити, саме риторика, свідчить й те, що у Британській енциклопедії ентимема включена у перелік риторичних фігур. А її широке застосування в ораторських промовах пояснюється тим, що навмисний пропуск засновку задає «драматичний ефект» [див. 6].

Окрему увагу французькі філософи приділяють софізмам, тобто неправильним умовиводам, оскільки, на їхню думку, приклади помилок справляють більше враження, ніж приклади для наслідування [див. 1, с. 195]. Насамперед вони поділяють усі софізми на дві великі групи. Перша група стосується міркувань з наукових питань, а друга – буденних розмов. Хоча французькі філософи досить докладно описують кожний вид помилок з першої групи разом з підвидами, наводять багато цікавих прикладів, однак у контексті даної роботи більший інтерес викликає друга група помилок. На думку А. Арно і П. Ніколя, наукові питання, все ж такі, не є головною сферою застосування людського розуму, тому й помилки в ній не є досить загрозливими. Більш важливими є помилки, які людина припускається в своїх повсякденних міркуваннях. Як видно з праці французьких філософів, ця друга група софізмів стосується переважно сфери риторики. А. Арно і П. Ніколь поділяють цю групу софізмів на дві підгрупи: 1) софізми самолюбства, особистого інтересу й пристрасті; 2) софізми, що породжуються самими предметами. Щодо першої підгрупи, то вони відмічають: «Якщо як слід розібратися, що звичайно зму-

шує людей дотримуватися однієї думки, а не іншої, то виявиться, що це не знання істини і не сила доводів, а узи самолюбства, особистого інтересу або пристрасті. Це тягар, який схилив чашу ваг й, як правило, визначає наш вибір у випадку коливань...» [1, с.212].

Подібні софізми здебільшого не пов'язані з логосом, вони належать сфері етосу або пафосу. А.Арно і П.Ніколь прагнуть виявити те, що змушує людей триматися своїх думок у більшості випадків всупереч розуму. Вони досить ретельно виписують різновиди таких помилок, однак не вводять спеціальних термінів щодо їхнього позначення. Крім того, ці софізми виявляються взаємопов'язаними між собою. Зокрема, одна людина часто вважає істинним те, що їй вигідно, а інша, маючи свій інтерес, міркує по-іншому. Найбільш помітна зміна в думках відбувається тоді, коли відбувається зміна в пристрастях. У подібних випадках так званим обґрунтуванням будуть приблизно такі умовиводи: «Я її кохав, отже, це найрозумніша людина в світі» або «Я її ненавиджу, отже, ця людина нікчемна». Французькі філософи називають це ілюзіями серця, коли людські пристрасті переносять на предмети пристрастей [див. 1, с.212–213].

Софізми, що породжуються самими предметами в буденних розмовах, по суті, є окремим проявом тих софізмів, що характерні для наукових міркувань. Крім того, як відмічають французькі філософи, багато з них пов'язані зі сферою красномовства. Люди досить рідко докладають зусиль для того, щоб чітко розмежувати істину й брехню, оскільки зазвичай сприймають лише те, що найбільше вражає. Якщо це для оратора засоби прикрашання перетворюються в мету, тоді це може відволікти увагу від самих предметів. А.Арно і П.Ніколь вважають, що сутність красномовства «...полягає в тому, щоб ясно мислити речі й виражати їх так, щоб донести до розуму слухачів живий та яскравий образ, який представляє не тільки речі самі по собі, але й почуття, яких зазнають, коли їх мислять. А на це здатні й люди, не особливо суворі в мові й такі, що допускають похибки в ритмічній побудові періодів» [1, с.224]. Риторичні фігури не тільки приховують у собі небезпеку брехні, але можуть і підштовхувати до неї, адже вона може бути навіть необхідною для правильності фігури. Тобто насправді різноманітні словесні прикраси не завжди здатні обґрунтувати якусь думку. Тому французькі філософи закликають тих, хто прагне красномовства, керуватися максимумом про те, що прекрасним є лише те, що істинне [див. 1, с.226].

Найбільш розповсюдженими помилками є, на думку А.Арно і П.Ніколя, софізми авторитету та способу викладу. Такі способи переконання є настільки дієвими, що дуже рідко розум може встояти проти них. Самі ж французькі філософи визнають лише авторитет вселенської церкви у питаннях віри. Ще більшу небезпеку приховують у собі софізми способу викладу. Але з іншого боку, А.Арно і П.Ніколь вважають, що потрібно, все ж такі, належним чином дбати про спосіб викладу. Мало бути правим, потрібно ще вміти переконувати інших у своїй правоті. Оскільки невідповідний спосіб викладу здатний відвернути людей від істини. Тому французькі філософи вважають правильний спосіб викладу найголовнішим приписом риторики: «...хоча це різні речі – бути неправим у способі викладу й бути неправим по суті, однак похибки у способі часто є більш грубими й більш серйозними, ніж помилки, що стосуються суті питання» [1, с.233]. Насправді невідповідний спосіб викладу означає, що людина покладається на власний авторитет, а враховуючи особливості людської природи, на яких ґрунтуються в тому числі й софізми самолюбства, іншим це рідко подобається.

Французькі філософи завершують свою «Логіку» вченням про метод. На їхню думку, це найкорисніша й найважливіша її частина, яка розглядає доведення. Зазвичай доведення складається не з одного аргументу, а являє собою низку міркувань, завдяки яким доводять істину. Для цього, вважають А.Арно і П.Ніколь, мало знати правила силогізмів (їх насправді люди рідко порушують), потрібно правильно розташовувати думки [див. 1, с.235].

Розгляду питання про метод передую розгляд питання про те, чи можливе знання взагалі. Оскільки метою доведення є досягнення знання, то спочатку французькі філософи встановлюють, так би мовити, види знання. Перший вид характеризує першоначала, вони сприймаються розумом без будь-яких доводів, є переконливими самі по собі. Якщо ж положення не є переконливим саме по собі, тоді для нього повинна бути якась підстава. Такого роду підстав є дві: 1) авторитет; 2) аргумент. У першому випадку наявна віра, в другому – думка.

Таким чином, знання можливе, а речі, які людина пізнає, поділяються на три групи: ті, які пізнані ясно (шляхом доведення або через умоспоглядання як очевидні), ті, які ще не пізнали, але можна пізнати, й ті, які неможливо пізнати з вірогідністю. Остання група речей стосується тих предметів, які не в змозі охопити людський розум, наприклад, все, що стосується могутності Бога. Отже, людині потрібний метод для того, щоб правильно

розташовувати думки при пізнанні речей першого або другого виду, не зазіхаючи на пізнання речей третього виду. Застосування ж методу здійснюється з однією з двох цілей: 1) відкриття істини, коли вона невідома; 2) донесення її до інших, коли вона вже відкрита. Тобто, на думку французьких філософів, існує два методи: 1) метод аналізу, розкладу, винаходу (d'invention) та 2) метод синтезу, додавання, доктрини [див. 1, с.242]. Перший метод використовують для вирішення наукових питань, рекомендаціями щодо нього є ті правила, які були запропоновані відомим французьким філософом Р.Декартом як правила для керівництва розумом. Прикладом методу синтезу є, на думку А.Арно і П.Ніколя, метод геометрів. Вони викладають правила цього методу за іншим відомим французьким філософом – Б.Паскалем, який так само вважав метод геометрів взірцем для тих, хто прагне переконувати своїми промовами. Особливості цього методу в частині, яка стосується власне доведення, полягають в тому, що воно буде істинним, як пишуть французькі філософи, якщо матерія доведення буде містити лише вірогідне й безсумнівне, а його форма не буде містити помилок. Матерія доведення буде містити істину тоді, коли всі висунуті положення будуть: визначеннями слів; прийнятими аксіомами; раніше доведеними положеннями; безсумнівною побудовою тієї речі, про яку йдеться. Помилки ж у формі виникають здебільшого тоді, коли не помічають неоднозначності терміну (як правило, у середньому терміні силогізму). Інші помилки, на думку А.Арно і П.Ніколя настільки малоймовірні, що й не варто зупинятися на окремих правилах, інакше вони можуть тільки відволікати увагу від необхідних правил: «...геометри ніколи не піклуються про форму доведення й не думають про узгодження своїх доведень з правилами логіки, хоча вони їх не порушують: це виходить саме по собі й цьому не потрібно вчитися» [1, с.263].

Таким чином, загальне покликання «Логіки» А.Арно і П.Ніколя полягало в тому, щоб запропонувати загальні правила, якими повинен керуватися людський розум не тільки в науковій сфері, але й у повсякденному житті. Саме в цьому аспекті насамперед і полягало удосконалення викладання логіки як загальноосвітньої дисципліни, адже зауваження французьких мислителів щодо відірваності тогочасних курсів з логіки від реального життя і на сьогоднішній день звучать доволі актуально. Спроба застосування логіки в інших сферах знання та повсякденному спілкуванні дає можливість зафіксувати її взаємозв'язки з риторикою, сферою красномовства, в якій людина прагне переконувати й впливати на співрозмовників. Ці взаємозв'язки виявляються у таких аспектах: по-перше, на рівні використання імен це пов'язане з невербальними засобами оратора, завдяки яким додаються так звані додаткові ідеї; по-друге, на рівні ентимем, які ніби залучають співрозмовника до обговорюваного питання завдяки тому, що він сам реконструює пропущений засновок; по-третє, на рівні софізмів переконливість певного положення обумовлюється етосом або пафосом у багатьох випадках всупереч розуму; по-четверте, на рівні методів аналізу та синтезу, специфіка яких пов'язана з відкриттям (винаходом) істин (на відміну від традиційного в риторичній методу «загальних місць», який французькі мислителі вважають некорисним) та донесенням їх до співрозмовників.

Список використаних джерел

1. Арно А., Ніколь П. Логика, или Искусство мыслить. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1997. – 331 с.
2. Маковельский А.О. История логики. – Жуковский; М.: Кучково поле, 2004. – 480 с.
3. Мигунов А.И. Энтимема в аргументативном дискурсе // Логико-философские штудии: Вып.4. – Сб. статей. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. – С.149–165.
4. Субботин А.Л. «Логика Пор-Рояля» и ее место в истории логики // Арно А., Ніколь П. Логика, или Искусство мыслить. – 2-е изд. – М.: Мысль, 1997. – С.311–322.
5. Чуешов В.И. О единстве логики и риторики в анализе аргументационного дискурса // Логико-философские штудии: Вып.6. – Сб. статей. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2008. – С.37–49.
6. Enthymeme / Encyclopedia Britannica // <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/188934/enthymeme>

* * *

УДК 94(4):129:172.1

Василь Левкулич, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Ужгородський національний університет, Україна, м. Ужгород

Моральні та правові аспекти справедливості у філософії Канта і Гегеля

Аналізується справедливість як категорія моральної та правової філософії. У вченнях І.Канта справедливість постає як важливий елемент суспільної свідомості, за допомогою якого здійснюється взаємозв'язок права і моралі. У філософії Г.Гегеля справедливість іманентна праву, яке, відповідно, є справедливим за своєю природою.

Ключові слова: справедливість, мораль, категоричний імператив, право, держава, свобода.

Василий Левкулич. Моральные правовые аспекты справедливости в философии Канта и Гегеля

Анализируется справедливость как категория моральной и правовой философии. В учениях И.Канта справедливость выступает как важный элемент общественного сознания, с помощью которого осуществляется взаимосвязь права и морали. В философии Г.Гегеля справедливость имманентна праву, которое, соответственно, является справедливым по своей природе.

Ключевые слова: справедливость, мораль, категорический императив, право, государство, свобода.

Vasily Levkulych. Moral and legal aspects of justice in Kant's philosophy and Hegel's philosophy

The article contains an analysing of justice as a category of moral and legal philosophy. Justice appears as an important element of public consciousness which help to correlate right and morality in Kant's writings. Justice is immanent to right which is just naturally in Hegel's philosophy.

Keywords: justice, moral, categorical imperative, right, state, freedom.

Справедливість є чи не найважливішою категорією соціальної філософії і моралі, політичних і правових відносин. Інтерес до неї обумовлений тим, що соціальна справедливість постає основою цінності, яка покликана стати, свого роду, орієнтиром демократичного суспільства. Апелюючи до неї та шукаючи можливі шляхи вирішення суперечностей у суспільних відносинах, людство, так чи інакше, звертається до вчень видатних мислителів минулих часів, серед яких центральне місце займає філософська спадщина Іммануїла Канта та Георга Гегеля. Аналіз їхньої соціально-філософської думки доводить, що розвиток теоретичних уявлень про справедливість зумовлений особливостями європейського соціокультурного простору і в основному відтворює об'єктивні закономірності суспільно-історичного процесу. А у висунутих ними ідеях, які пов'язані з розумінням та досягненням справедливості в суспільстві, ми знаходимо першоначала громадянського суспільства, правової держави та лібералізму.

Філософське осмислення справедливості та принципів її досягнення було б не повноцінним, якби ми не звернулися до сфери моралі чи права. Так засновник німецької класичної філософії Іммануїл Кант вперше виокремив моральну і правову справедливість. Якщо до першої відноситься справедливість, що заснована на категоричному моральному імперативі, то друга за своїм змістом співпадає з її аристотелівським трактуванням як добродетельності.

Якщо моральна концепція справедливості була пануючою в практичній філософії аж до першої половини XIX століття, то Іммануїл Кант дещо по-новому розглянув її – «юридизував» мораль. Він вважав, що справедливість треба шукати не в природі людини і навіть не в умовах, в яких вона живе, а виключно в поняттях чистого розуму. Саме під впливом вчення Іммануїла Канта розвиток теорії справедливості повернувся у бік деонтології, згідно якої називатися справедливими можуть тільки ті суспільні відносини, що випливають з апріорного категоричного імперативу: «Дій таким чином, аби максима твого вчинку могла стати загальним законом» [7, с.323]. З точки зору деонтологічного підходу до моралі, остання виражається не в пошуках відповіді на питання: «що добре для мене?», а в прагненні до справедливості, тобто до неупередженого рішення, яке в однаковій мірі прийнятне для всіх. Належне, згідно Іммануїла Канта, постає як основний моральний феномен, правильність завжди є пріоритетною. Людина в подібній інтерпретації постає в якості вищої мети та цінності. Звідси, за Іммануїлом Кантом, посягання на права іншої вільної істоти є неприпустимим, бо «...той хто порушує права людей подумує використовувати іншу особу тільки як засіб, не беручи до уваги її як розумну істоту, повинен завжди ставитися до неї як до мети...» [6, с.271].

Іммануїл Кант вважав, що: «Право є обмеженням свободи кожного, умовою згоди її зі свободою всіх інших, наскільки це можливо за деяким загальним законом...» [7, с.78]. У подібному випадку категоричний імператив задає своєрідні рамочні умови існування права. Морально справедливе передує праву й політиці, фундуючи їх в ідеалі, хоч Іммануїл Кант розумів, що в реальній практиці суспільних відносин подібного стикування може й

не відбутися. Моральною особою, яка здійснює правову справедливість, виступає, в його розумінні, судовий орган, який керується законом [7, с.214]. Саме на його долю випадає роль караючої або ж розподільчої справедливості. Особиста справа кожного – чи оскаржувати справедливість судового рішення, але останнє відіграє вирішальне значення у функціонуванні реального життя суспільства.

В етиці Іммануїла Канта ключове значення надається поняттю обов'язку, який вказує на моральні зобов'язання і моральну справедливість. Вчинок є правильним, якщо він відповідає «категоричному імперативу». Останній є вираженням раціональності, тому є тим принципом, якого повинні дотримуватися всі розумні істоти. Моральні правила мають не суб'єктивну, а об'єктивну причину, бо ґрунтуються на раціональній природі людини.

Джерело справедливості – це категоричний імператив в абстрактній формі, що відображає ідею рівності, справедливості й самоцінності людської особистості: «Якщо зникне справедливість, життя на землі уже не буде мати ніякої цінності» [7, с.256].

З іншого боку, Іммануїл Кант критикує виключно правове розуміння справедливості та ігнорування моральних аспектів при аналізі суспільних відносин. На його думку: «...строге право – це найбільша несправедливість...» [7, с.144]. Фактично німецький філософ наголошує, що вузький позитивістський підхід до права та надмірне зловживання ним породжує несправедливість.

На думку німецького філософа, позбавлене філософського підходу «чисто емпіричне вчення про право – це голова... яка може бути прекрасною, але, на жаль, не мати мозку» [7, с.139]. Тому необхідно чітко усвідомлювати, що виключно позитивне право не завжди є дієвим регулятором суспільних відносин, а право як соціальний феномен у найширшому розумінні є тією онтологічною та гносеологічною основою, яка дозволяє досягти справедливості у суспільстві. Саме таке розуміння права дає можливість усвідомити, що метою правової справедливості повинна стати, перш за все, можливість досягнення моральної справедливості.

Справедливість Іммануїл Кант розумів як специфічну категорію в межах права, що для свого виконання не потребує примусу. На думку філософа, право в широкому розумінні передбачає, що: «...правомочність примушувати не може бути визначено жодним законом», а справедливість «...допускає право без примусу...» [7, с.143]. Подібні думки Іммануїла Канта свідчать, що до вирішення проблеми кореляції справедливості та права не можна підходити однозначно. На думку Іммануїла Канта, жодний вчений правознавець не може на підставі реальних суспільних відносин встановити чи справедливою є вимога закону. Проблема справедливості не може бути вирішена тільки в рамках юриспруденції, вона бере свій початок у моралі. Німецький філософ протиставляє моральне і правове визначення справедливості. З точки зору юриспруденції, справедливість – це право, що випливає із повноважень чи примусу. Іммануїл Кант пояснює свою думку наступним прикладом: «Той, хто, беручи участь на рівних палях у торгівельній компанії, зробив більше за інших, але при цьому із-за нещасних випадків втратив більше, ніж інші члени компанії, може згідно справедливості вимагати від компанії більше, ніж рівну частину» [7, с.143–144]. Тобто він має лише моральне право вимагати, але не може примусити зробити це. Так само, тільки навпаки, можна примушувати до виконання закону, але аж ніяк до виконання моральних норм.

За Іммануїлом Кантом, виходячи з вузького розуміння права, справедливість – це право, що випливає із повноважень чи із примусу. Німецький філософ розглядав моральну справедливість як сферу доброї волі індивіда, у той час як правова справедливість визначається системою примусу. Якщо моральна справедливість випливає з вільного визначення прав інших людей перед власною совістю, то правова справедливість випливає з необхідності виконання зафіксованих у законах обов'язків перед суспільством. Іммануїл Кант, з одного боку, розглядає справедливість як міру моральної гідності влади, що застосовує примус, а з іншого, як обов'язкову умову морального визнання її з боку підданих, повагу та довіру до неї. Таке розуміння справедливості змусило Іммануїла Канта визнати необхідність звертатися до неї при вирішенні тих питань, що не регулюються позитивним правом.

Характерною особливістю поглядів Іммануїла Канта на справедливість було те, що він практичні потреби розвитку суспільства розглядав через призму апріорних понять і постулатів розуму. Джерелом справжньої справедливості, за Іммануїлом Кантом є категоричний імператив, ідея якого, «була віддзеркаленням уявлень філософа про рівність і самоцінність людської особистості» [9, с.12]. Німецький філософ усе істинно добре та всяку добродетель визнає такими, якщо вони випливають з категоричного імперативу та поняття обов'язку. Як пише Іммануїл Кант: «Ми повинні, наприклад, мати можливість знати на підставі правила, що в кожному конкретному випадку є справедливо чи несправед-

ливо, бо це стосується нашого обов'язку, а ми не можемо мати обов'язку відносно того, чого ми не можемо знати» [5, с. 441].

Зрозуміло, що категоричні імперативи – це моральні всезагальні та необхідні закони, але не в тому сенсі, в якому необхідні закони природні. Як стверджує Іммануїл Кант: «Останні не можна обійти, але моральні закони можуть і не реалізуватися, бо людська воля підпорядкована не лише розуму, але й плотським капризам» [1, с. 811]. Таким чином, для Іммануїла Канта справедливість реалізується в такому суспільному устрої, де панує визнання імперативу розуму: останнім критерієм вчинку є прийнятність принципу, що стоїть за ним як універсальний принцип, що підходить для всього людства; ніщо інше не може бути виправдане з точки зору розуму. Подібна думка філософа ґрунтується на його впевненості, що «поняття, дані а пріорі, наприклад, субстанція, причина, право, справедливість і т. д., строго кажучи, також не піддаються дефініції» [5, с. 610].

На думку Іммануїла Канта, дотримання людьми категоричного імперативу, моральної справедливості не є чимось нездійсненним. Навпаки, розраховувати на досягнення моральної справедливості у суспільстві можна тільки через примусове впровадження правової справедливості.

Іммануїл Кант у своїй концепції справедливості, по суті, узагальнює всі попередні парадигми справедливості, які існували ще в філософії Стародавньої Греції. В його концепції присутня справедливість, джерелом уявлень про яку є людина, оцінюються і обґрунтовуються моральні закони, а також, підтверджується роль держави як арбітра і регулятора в моральній сфері. Філософ у своїх твердженнях фактично підвів підсумок тисячолітнім спорам про сутність права та справедливості. Синтезувавши попередню філософську думку та врахувавши специфіку категорій «право» і «справедливість» у їх найрізноманітніших соціальних і правових характеристиках, Іммануїл Кант виділив три сфери соціальних відносин. Так сформована в якості неусвідомленого бажання регламентації і впорядкування життя справедливість як соціальний феномен опиняється включеною в площину взаємовідносин людини та суспільства, людини та держави, а також суспільства та держави. Іммануїл Кант фактично зафіксував існування моральної справедливості та правової справедливості, які, при всій їхній різно-направленості, створюють єдину матрицю соціальної реальності, в рамках якої регулювання взаємовідносин між людьми здійснюється державою. І якщо враховувати, що одна із основних особливостей «категоричного імперативу», обґрунтованого німецьким філософом, полягає в його ідеальному характері, соціальні складові справедливості та права, розкриваються також за допомогою онтологічних і гносеологічних особливостей.

Таким чином, слід відмітити, що в рамках еволюції філософського знання уявлення людини про справедливість зазнають серйозних метаморфоз. Справедливість як добродетельність у філософії Іммануїла Канта набуває значення важливого елементу суспільної свідомості, за допомогою якого здійснюється взаємозв'язок права і моралі. Німецький філософ наголошував на важливій ролі моральних норм у функціонуванні соціальної справедливості, яка виникає і приходить на допомогу людині тоді, коли виявляється, що законодавство є недосконалим і не справляється з регулюванням суспільних відносин, а життя вимагає від неї чимось керуватися у своїх діях. У такому випадку, вважав Іммануїл Кант, соціальна справедливість стає судом совісті людини та головним критерієм її поведінки в суспільстві.

Поділяючи ідеї Просвітництва, Іммануїл Кант вважав, що розвиток всіх задатків і схильностей людини, повне і розумне розкриття її природи можливе лише при досконалості правового громадянського устрою, тобто в умовах реалізації апріорних принципів справедливості. Сучасний же йому суспільний устрій він вважав неприродним і, відповідно, несправедливим. Подібним чином він оцінював всі соціальні явища, в тому числі відносини між народами. Він не визнавав права сильнішого на панування, вважаючи такі відносини жаликими. Вихід із подібної ситуації він бачив у створенні рівноправного союзу народів, що стало би запорукою життєздатності людства в цілому. Іммануїл Кант виступав за республіканську форму правління (в межах правових законів) у державі, бо одноосібний король чи монарх не спроможний гарантувати мудрість і почуття справедливості, оскільки довге «володіння владою неминує спотворює вільне судження розуму» [8, с. 289]. Республіка як форма правління передбачає, по-перше, свободу кожного члена суспільства; по-друге, залежність від єдиного для всіх законодавства; по-третє, рівність всіх перед законом. Іммануїл Кант стверджував, що всяке право повинно йти від народу, і держава не повинна вчиняти відносно будь-кого неправових дій. Республіку він вважав єдиним правовим державним устроєм, що відзначається міцністю, і в якій закон не залежить від волі якоїсь однієї особи. Іммануїл Кант категорично та безумовно виступав за загальний моральний прогрес.

Останній повинен служити однаково інтересам всіх людей і кожного окремо. Іммануїл Кант був одним із перших мислителів, хто проголосив абсолютну цінність людської особистості незалежно від расової, національної, станової чи класової приналежності.

Набагато далі пішов Георг Гегель, юридизуючи мораль та категорію справедливості. Відкидаючи соціальний атомізм Іммануїла Канта та положення теорії суспільного договору, він вважав, що: «... держава взагалі не є договір, а захист життя і власності індивідів в якості одиничних не є необхідно його субстанціальна сутність, держава є тим найвищим, яке претендує на саме життя і власність та вимагає, щоби вони були принесені в жертву» [4, с. 117–118]. Ідея примата моралі у визначенні справедливості в її кантівському розумінні теж не підтримується Георгом Гегелем. Моральність, на його думку, є началом бачення справедливості, яке далі проявляється у державно-правовій сфері. «Тому суспільна думка містить в собі вічні субстанціальні принципи справедливості, справжній зміст і результат всього державного ладу, законодавства і всезагального становища загалом у формі здорового глузду людей як тої моральної основи, яка проходить крізь все, що приймає форму заботи, а також істинних потреб і правильних тенденцій дійсності» [4, с. 337]. За Георгом Гегелем, у сфері громадянського суспільства загальні начала, засновані на праві справедливості, впроваджуються за допомогою правоохоронних органів та організацій. Держава подібно до «божественної волі», яка організовує світ духовний, за допомогою законів привносить справедливість у соціальний світ.

Георг Гегель вважав, що справедливість є предметом всієї філософської науки про право. Поняття справедливості він розглядав разом із поняттям свободи, яку, в свою чергу, пов'язував із приватною власністю. Саме в останній, на його думку, реалізує себе свобода індивіда. Георг Гегель наголошував на неминучості та справедливості майнової нерівності. Відповідно справедливості, яка становить суть абстрактного права, покликана не тільки регламентувати відносини власників, але й освячувати їх нерівне становище. Для Георга Гегеля сенс людського життя полягає в здійсненні свободи, тобто в цілісному розкритті розумної та благої волі. Дуже легко досягти свободи (суб'єктивної) через внутрішнє самозвільнення. Але індивід не може вирішувати за всіх, що є істинним і добрим. Вирішення подібних питань він віддає державі, яка є абсолютно цілісною та стоїть вище свободи особистості, народу, суспільства.

Державна влада, вважає Георг Гегель, повинна слідувати, щоб приватні інтереси не домінували над загальним благом. Справедливість як основа права повинна бути, за Георгом Гегелем, закріплена у формі конституції. Саме конституція, в якій «розумна воля ... доходить до усвідомлення і розуміння самої себе» і є «існуюча справедливість, як дійсність свободи» [2, с. 317]. Але все визначається духом, його розумною і необхідною волею. І тому людина, яка володіє цим абсолютним духом, повинна вчиняти розумно. Те ж саме стосується і держави, яка «... є розумна, об'єктивно себе усвідомлююча та для себе суцільна свобода...», вона «... є духовною ідеєю, яка проявляється у формі людської волі та її свободи» [3, с. 45]. Георг Гегель вважав, що: «Держава є дійсністю моральної ідеї, – моральний дух як явна, сама собі ясна субстанціальна воля, яка мислить і знає себе і виконує те, що вона знає, і оскільки вона це знає» [4, с. 380]. Подібна думка свідчить про абсолютизацію ним держави, яка апріорі є моральним та розумним саморефлекуючим політичним інститутом. З одного боку, Георг Гегель міфологізував Пруську конституційну монархію, в якій влада розподілялася між монархом, урядом і законодавчим органом, а з іншого, філософ виступав за збереження станів і частково виправдовував тиранію та агресію. Історію людства Георг Гегель розглядав як прогрес свободи, яка проявляється через дух конкуруючих між собою народів. Він вважав, що війни є корисними для людства, оскільки запобігають, таким чином, політичному та моральному гниттю, яке ніби є наслідком тривалого заокостеніння світу. Війни допомагають зрозуміти сутність прагнення до матеріальних благ. Народи виходять з війни не тільки сильнішими, але й набувають внутрішнього спокою. На думку Георга Гегеля, історії потрібні особистості – «завойовники», які краще за інших розуміють історичний розвиток. Подібні ідеї часто використовували мілітаристські націоналістичні сили в Німеччині у своїй зовнішній політиці.

Концепція справедливості Георга Гегеля є свого роду філософським обґрунтуванням тогочасної соціально-політичної і соціально-економічної дійсності на прикладі Пруської конституційної монархії, яку він розглядав як реалізацію вищої справедливості об'єктивного духу, для якого люди – лише минулі засоби у досягненні вищих цілей самовираження і самопізнання.

На думку Георга Гегеля, вища справедливість абсолютного розуму не тільки незмірно є вищою, але й прямо несумісна з особистими, суб'єктивними, чуттєвими інтересами та потребами індивіда або, як він це називає, «суб'єктивністю». Його

справедливість є, перш за все, апологією приватної власності та майнової нерівності. «Невірним є твердження, ніби справедливість вимагає, щоби доля власності одного була рівною долі іншого. Скоріше, навпаки: власність є те, в чому знаходить собі місце як раз нерівність, і рівність була б тут несправедливою» [4, с. 76]. Гегелівська справедливість є доволі жорстокою і безкомпромісною стосовно особи, оскільки передбачає її підпорядкування абсолютній ідеї і, відповідно, таке саме підпорядкування громадянина існуючій владі. «Справедливість представляє собою щось велике в громадянському суспільстві: закони призводять до процвітання держави, і вільна власність є головною умовою його блиску» [4, с. 247–248]. Така справедливість полягає в тому, що кожен громадянин повинен смиренно, добровільно та з ентузіазмом виконувати ті громадянські обов'язки, які покладає на нього його соціальний статус і закони держави, а також щиро ставити інтереси держави вище особистих і беззаперечно підкорятися владі. Подібні думки свідчать про крайню елітарну дистрибутивну справедливість, що ґрунтується на ідеї вільного ринку, «невидимої руки», яка заперечує будь-які початкові угоди між індивідами з приводу устрою суспільства. Справедливість розглядається ним як ефективний засіб регулювання соціальних відносин та вирішення різного характеру суперечностей. Це є дещо інший, прагматичний підхід до ідеї справедливості, який у подальшому отримав свій розвиток у західній філософії.

Розглядаючи взаємозумовленість справедливості і права, Георг Гегель приділяє особливу увагу таким питанням, як способи досягнення справедливості у громадянському суспільстві та втілення справедливості в законодавстві. Однак, філософ вважав джерелом справедливості не реальні соціальні відносини, а абсолютну ідею.

Думка Георга Гегеля про те, що справедливість надає право кожній людині мати власність є наслідком фундаментальних основ європейської культури, в якій права індивіда проголошуються основоположним принципом соціального буття. Саме право розглядається головним гарантом справедливості. Справедливість іманентна праву, а останнє, відповідно, є справедливим за своєю природою. Справедливість – це основа права, вона закріплена конституцією. Остання, в свою чергу, є існуючою реальною справедливістю, дійсністю свободи.

Список використаних джерел

1. Антисери Д., Реале Дж. Западная философия от истоков до наших дней. От Возрождения до канта / В пер. и под ред. С.А. Мальцевой. – СПб, Пневма, 2002. – 880 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия духа // Сочинения в 14 т. / Перевод Б.А. Фохта. – М.: Госполитиздат, 1956. – Т.3. – 371 с.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия истории // Сочинения в 14 т. / Перевод А.М. Водена. – М.–Л.: Соцэкгиз, 1935. – Т.8. – 470 с.
4. Гегель Г.В.Ф. Философия права // Сочинения в 14 т. / Перевод Б.Стоппнера. – М.–Л.: Соцэкгиз, 1934. – Т.7. – 380 с.
5. Кант Иммануил. Сочинения в шести томах // Под общей ред. Я.Ф. Асмуса, А.Я. Гулыги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1964. – Т.3. – 799 с.
6. Кант Иммануил. Сочинения в шести томах / Под общей ред. Я.Ф. Асмуса, А.Я. Гулыги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. – Ч.1. – 544 с.
7. Кант Иммануил. Сочинения в шести томах / Под общей ред. Я.Ф. Асмуса, А.Я. Гулыги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1965. – Т.4. – Ч.2. – 478 с.
8. Кант Иммануил. Сочинения в шести томах / Под общей ред. Я.Ф. Асмуса, А.Я. Гулыги, Т.И. Ойзермана. – М.: Мысль, 1966. – Т.6. – 743 с.
9. Цыбулевская Е.А. Феномен социальной заботы: опыт философского анализа: автореф. дис. к-та фил. наук / Е.А. Цыбулевская. – Тюмень, 1999. – 20 с.

* * *

УДК 234.2:1(092)

Олексій Марченко, д-р філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, Україна, м. Черкаси

Креативний потенціал віри як умови людської свободи і само здійснення в філософії Л.Шестова

Аналізується роль і місце віри в екзистенціальній філософії Л.Шестова, виявляється її креативний потенціал як передумови самоздійснення особистості. Підкреслюється, що, з погляду вітчизняного мислителя, віра людину екзистенційно збирає в її власній одиничності, тим самим надає їй справжню свободу, котра постає як свобода самотворення, що робить людину співтворцем буття.

Ключові слова: віра, розум, Бог, свобода, самоздійснення.

Алексей Марченко. Креативный потенциал веры как условия человеческой свободы и самосозидания в философии Л.Шестова

Анализируется роль и место веры в экзистенциальной философии Л.Шестова, выявляется ее креативный потенциал как условия самореализации личности. Подчеркивается, что, с точки зрения отечественного мыслителя, вера человека экзистенциально собирает в его собственной единичности и тем самым дает ему настоящую свободу, которая предстает как свобода самосозидания, что делает человека сотворцом бытия.

Ключевые слова: вера, разум, Бог, свобода, самореализация, самосозидание.

Olexey Marchenko. Creative potential of faith as a condition of human freedom and self-realization in L.Shestov's philosophy

A role and place of faith in L.Shestov's existential philosophy is analysed, its creative potential is regarded as pre-condition of personality self-realization. It is underlined that, from point of domestic thinker, faith existentially collects a man in its own singleness, gives him the real freedom, which appears as a freedom of creation and makes man a co-creator of life.

Keywords: faith, mind, God, freedom, self-realization.

Ми живемо в час, коли об'єктивно зростає інтерес до питань про сенс і цілі життя людини, її світоглядні орієнтири та перспективи подальшого існування, нагальним стає усвідомлення надособистісних смислів і цінностей буття. В реальній динаміці сучасного суспільного життя є досить очевидною значущість проблеми духовного самовизначення та самореалізації особистості, яка посилюється безпосереднім відчуттям існуючої порожнечі на місці традиційних форм життєвого укладу.

Важливим в цьому контексті є звернення до вітчизняної релігійно-філософської традиції, зорієнтованої на пошук шляхів підключення суб'єкта в його трансцендентальній спрямованості до вищого, досконалого, до вічних, абсолютних цінностей духу, котрі могли б задовольнити запити внутрішньої природи людини, стати передумовою її особистісного самоздійснення.

Релігійно-філософські погляди представників київської школи екзистенційної філософії (насамперед Л.Шестова та М.Бердяєва) знаходять своє висвітлення у працях як російських, так і українських дослідників (Г.Аляєв, В.Асмус, І.Балакіна, І.Бичко, М.Бубнов, П.Гайденок, М.Громов, В.Доля, А.Єрмічев, В.Кизима, Л.Колобаєва, С.Кримський, В.Кувакін, Л.Морєва, Н.Мотрошилова, В.Окороков, Л.Поляков, Т.Суходуб, В.Шкорінов та ін.). Так, особливості релігійно-екзистенціальних пошуків названих мислителів розглядаються, зокрема, в працях В.Асмуса, І.Балакіної, В.Кувакіна, філософські засади етичного ірраціоналізму цього періоду (насамперед на основі аналізу творчості М.Бердяєва та Л.Шестова) знаходять своє висвітлення в роботах В.Шкорінова. Проблема свободи людини, можливості її творчого преображення завдяки свободі в контексті бердяєвського та шестовського філософування розглядається в працях П.Гайденок, В.Долі, А.Єрмічева.

Мета статті – виявити креативний потенціал віри як умови людської свободи та самоздійснення в філософії Л.Шестова.

В людиноцентричній за своїм змістом та спрямуванням філософії Лева Шестова, представника київської школи екзистенційного філософування знаходить своє вираження й обґрунтування нагальна потреба нового, відмінного від чисто раціоналістичного способу пояснення людини й світу, способу, що спирається не лише на зовнішні чинники, а перш за все на почуття, вірування, врешті, на людську духовність, тяжіє до релігійної свідомості, сподіваючись відшукати в ній підґрунтя для подолання крайнощів раціоналізму.

У нього, як і в інших представників екзистенціальної філософської думки, проголошується необхідність переорієнтації цінностей класичної філософії, відмови від її традиційної проблематики. Витлумачення людини як засобу для «світового духу», абсолютизація загально-абстрактного на шкоду індивідуально-конкретному, особистісному викликає у вітчизняного мислителя прагнення звернутися до проблем «живого», «конкретного» людського існування, пізнавати буття із людини і через людину, заглиблюючись в її внутрішній, духовний досвід і духовне життя, в світ людської

духовності, яка є індивідуальним, унікальним, персональним феноменом. Л.Шестов робить наголос на існуванні як на вихідному визначенні людини, що пояснювалося реакцією на раціоналістичне тлумачення людської істоти, яке домінувало в новій філософії від Декарта до Гегеля. Відкидаючи пануючі в історії філософії принципи раціоналізму, він звертається в своїй творчості до інтуїтивних, емоційних, вольових способів освоєння духовного світу людини; визнаючи роль соціальних та природних наук у пізнанні окремих сторін людського буття, заперечує значення наукових методів для філософського пізнання специфіки життя людини, яка проявляється в її екзистенції, в її індивідуально-неповторному існуванні.

Так, уже в першій своїй книзі «Шекспір та його критик Брандес» Л.Шестов піддає гострій критиці претензії раціонального знання (чи то у формі позитивної науки, чи науки філософської) підпорядкувати собі життєпрояви людської особистості, «пояснити» її, тобто вписати в коло тих понять, категорій, ідей, котрими остання оперує. Безособове зовнішнього світу, продовжує вітчизняний мислитель, наука нав'язала і світові внутрішньому. А поряд з тим як дійсність відходила у сферу абстракцій, абстракції займали місце дійсності. Фактично, предметом наукового дослідження стає не реальна дійсність, а система тих понять, яка її замінює. Всі сторони душевної діяльності, таким чином, принижуються, зводяться практично до однієї – навчившись бачити далеко, вчений «втрачає здатність вдивлятися у глибочинь».

Шестова турбує перш за все те, що означений ним «науковий» погляд на світ стає домінуючим, починає безпосередньо визначати ціннісні орієнтації особистості. Замість того, щоб піти назустріч всьому, що дається нам у житті, всій його повноті і через велике горе прийти до великого щастя, щоб самій стати у боротьбі за краще відно цього кращого, людина шукає спокою і заколисуючих пісень мрійливої філософії. Якщо філософія, продовжує Шестов, є наукою про життя – то тільки пройшовши через життя, можна говорити про нього. У кабінеті можна досліджувати мертві явища. Людину ж можна зрозуміти лише живучи всім її життям, опускаючись з нею в усі безодні її страждань – аж до жаху відчаю, і піднімаючись до вищих захоплень художньої творчості і любові.

В основі шестовської «філософії трагедії» лежить переконання в неусувному трагічності людського життя. Іdealізм та позитивізм, філософія буденності намагаються відвести людину із сфери трагічного у сферу безликих, байдужих до всього істин. Філософія ж трагедії відкриває перед нею новий вимір мислення – покинутості, самотності, зоставленості Богом. Для самого Шестова відречення від іdealізму було звільненням від «влади пізнання», відновленням справжнього, персоналістичного смислу філософування.

Філософія трагедії, як відзначає Шестов, знаходиться в принциповій ворожнечі з філософією буденності. Істинна (з точки зору Шестова) філософія, власне кажучи, тільки й може бути філософією трагедії. Не випадково романи Достоевського і книги Ніцше тільки й говорять що про «людей трагедії» та їх питання. «Ніцше та Достоевський, як і Гоголь, ...намагались знайти своє там, де ніхто не шукає, де, за загальним переконанням, немає й не може бути нічого, окрім вічної пітьми й хаосу... Там, – говорить Шестов, – можливо, кожна підпільна людина має таке ж значення, що й увесь світ, там, можливо, люди трагедії і знайдуть те, що шукали... Люди буденності не захочуть переступати в гонитві за таким ймовірним «може бути» фатальну ризик» [3, с.245].

Тут Шестов немов відкриває перед нами нові горизонти, якийсь просвіток, можливість нової творчості, трагічної істини, трагічного добра, трагічної краси. Це, як говорить Бердяєв у статті «Трагедія і буденність», уже «бунт проти буденності, боротьба за право підпільної, трагічної людини. Перш за все і більш всього це бунт проти «природи», «проти законів» її, проти необхідності» [1, с.262]. Буденні ідеї тільки закріплюють слабкість людини, примиряють її із залежністю, угамовують усякий «бунт», що заважає людству влаштуватися, заспокоїтись. Моральний іdealізм, який проголошує суверенність «добра», на думку Шестова, і є тим найяскравішим проявом владолубної буденності.

Коли людині загрожує неминуча загибель, коли перед нею розкривається прірва, коли її полишає остання надія, з неї, говорить Шестов, несподівано спадають усі обтяжливі обов'язки по відношенню до людей, людства, до майбутнього, цивілізації, прогресу і замість всього цього гостро постає питання про її самотню, нікчемну, непомітну особистість. Підпільна людина Достоевського, а з нею і Шестов, поставлене раніше запитання ще більш загострює: «Чи світові провалитись, чи мені чаю не пити? Я скажу, що світові провалитись, а щоб мені чай пити». Так говорить людина трагедії. Тим гірше, що існує «добро», «прогрес» тощо – я їх закликаю до відповідальності перед моєю долею. І мова тут йде, як підкреслює М.Бердяєв, не про звичайний «егоїзм», коли людина своїм інтересам віддає перевагу перед

інтересами інших. І питання про «чай» – філософське, етичне і релігійно-метафізичне прокляте питання. Якщо кожна індивідуальна людська істота не буде вічно жити, не буде уготовлена їй найбільша радість, сила і досконалість, то «хай буде проклята майбутня радість, сила і досконалість безособового світу, – майбутнього людства» [1, с.259].

Таким чином, філософія трагедії Л.Шестова, на думку Бердяєва, знаменує собою перехід від безсилового, буденного «добра» до трансцендентної сили, тобто до Бога. Життя відчуває потребу не в моральній, буденній санкції, а в трансцендентній; «тільки така санкція може вистояти перед судом бунтівної індивідуальності, трагічного досвіду» [1, с.263]. Ніякі гармонії, ніякі ідеї, говорив у свій час Ф.Достоевський, ніяка любов чи прощення, словом, нічого із того, що від найдавніших до нинішніх часів придумували мудреці, не може виправдати безглуздість і недовладність в долі окремої людини. Існуванням «морального закону» не можна виправдати слюзинку замученої дитини і соромно говорити про етичні норми людської істоти, що збожеволіла від трагічних жавів життя. Аморально говорити про «добро», зауважує Шестов, перед лицем трагедії, тут вже потрібне щось вище, ніж «добро».

Шлях Шестова від філософії трагедії до філософії віри пролягає через досвід «безпідставності» – тієї, що дає почуття падіння, польоту, зависання, тієї, що зливає захоплення й жах в одне ціле, тієї, що примушує говорити «я – один, – а вони всі» і дає філософу, як це не дивно, почуття впевненості, деяку гарантію знаходження шляху й манить до ґрунту безкінечно глибокого, закладеного в самих надрах життя.

Вістря шестовської «безпідставності» було спрямоване перш за все проти самодостатньої влади загальноприйнятого й самоочевидного, проти мислення, котре вбачає величезне безглуздя у всьому, що несе на собі відбиток несподіваності, свободи, почину, що шукає й бажає не пасивного буття, а творчого, нічим не зв'язаного і не визначуваного роблення. Раціоналістично-теїстична метафізика панує над умами тому, вважає Шестов, що людина шукає не свободи, а гарантованого благополуччя, не особистого спілкування з Богом, а підпорядкування разом з усіма надійному і зрозумілому закону, забезпечення свого життя визначеним, усталеним, надійним моральним світопорядком і готова принести в жертву «навіть велику й останню істину за... міцність і визначеність» [2, с.298] свого буття.

Буденність панує над людиною всюди, де вона все ще покладається на свої сили і намагається влаштуватися на землі, пристосуватись, змиритись з владою самодостатньої необхідності. Вона закінчується лише там, говорить Шестов, де починається відчай, де розум показує з усією очевидністю, що людина стоїть перед неможливим, що все закінчено і назавжди, що будь-яка подальша боротьба марна, тобто там і тоді, коли людина переживає своє повне безсилля. Поки людина відчуває ґрунт під ногами, вона не наслідуються відмовити в покірності розумові та моралі. У відчай, безнадійності, страхіттях дійсності людське життя перероджується і набуває нових сил, що приводять її до неіснуючих для інших людей джерел істини, тут вперше виникає у людини віра.

Перший крок до Богів – це готовність подолати хоча б подумки той тягар, те тяжіння до центру, до ґрунту, до постійного й сталого, з котрим люди так жили, що вбачають в цьому не тільки свою природу, але й природу усього живого. Тільки забувши «закони», що так міцно прив'язали нас до обмеженого буття, і здобувши «беззаконня», як «першу і найістотнішу умову життя», ми можемо піднятися над людськими істинами і людським добром. Щоб підвестись, необхідно втратити ґрунт під ногами. Усім можна пожертвувати, скаже пізніше Шестов, «щоб знайти Бога» [5, с.324]. І насамперед нашими вічними й нематеріальними істинами, які «позитивна філософія» за їх нематеріальність й удавану вічність поставила на місце Бога.

У цьому зв'язку слід відзначити, на наш погляд, несправедливість звинувачень на адресу Шестова з боку його сучасників у песимізмі й скептицизмі. Він зовсім не був співцем людської нікчемності, безнадійності, безвиході, а вбачав у цих, дійсно людських станах запоруку майбутньої «індивідуальної творчості», якої вимагає від людини її природа. «Творчість з нічого» – це тема, що стосується, як нам підказують твори мислителів, не тільки Бога. І людина, здобувши віру, отримує необмежені можливості перед лицем Бога, для якого, як пізніше скаже Шестов, «немає нічого неможливого». Його звернення до страждань і жавів людського буття зв'язане з вірою і надією, що світ міг би «бути кращим» і «людині слід було б бути розумнішою, красивішою, добрішою, обдарованішою, багатішою. Невже бажати цього, – запитує мислитель, – значить ризикувати, що тобі пришиють ярлик песиміста?» [8, с.179–180].

Але, з іншого боку, справедливо й те, що тільки пройшовши через страждання, людина може пробудитись до дійсного життя. Тому Шестова приваблює перш за все людина, котра не вдоволь-

няється вигодами рівного, помірною, обивательського благополуччя, а та, котрій надокучили долини, яка не боїться дивитись у прірву і – головне – у якої нічого не залишилось у житті, крім метафізичної потреби, людина, яка повзе на вершини, навіть не питаючи про те, що чекає її там. Йому ближчою є людина, котра «хоче бути сильною, багатою і вільною... хоче бути царем в світі... і доки в її словах, – говорить Шестов, – ми чуємо знайомі звуки заклик до боротьби (за неможливе. – О.М.), доки в очах її горить вогонь непохитної, відчайдушної рішучості – ми зрозуміємо її» [6, с.192–193].

Предмет, що цілковито захопив Шестова, це віра, звільнена від метафізичних замісників, віра без якої б то не було впевненості, без запевнень і доказів, без гарантій і торгів, віра в свободі, в сумніві і страхів, яка волає із безодні богопокинутості і ризикує заперечувати самого Бога. Початок такої премудрості – страх Божий, якому в людському житті протистоїть інстинктивна жага знайти, хай ціною будь-яких жертвоприношень, надійного, визначеного, обґрунтованого Бога, що забезпечує загальний благоустрій.

Поки людина розраховує на підтримку «загального», погоджується з К'єркегором вітчизняний філософ, поки вона боїться втратити ґрунт під ногами, поки вона покладається на істини розуму і свої чесноти вона вся знаходиться під владою свого найстрашнішого ворога, котрим для нього виступає розум, що претендує на абсолютне панування, в полоні чудовиська, за словами Лютера, не знищивши якого, людина не може жити. І екзистенціальна філософія не тільки К'єркегора, а й самого Шестова є в цьому контексті велика остання «боротьба людини з загадковим і таємничим чудовиськом, якому вдалось переконати людину в тому, що і тимчасове, і вічне її благо залежить виключно від її готовності скоритись істинам, що звільнилися від Бога» [4, с.183].

Розумові з його недосконалими істинами, вважає Шестов (і тут він на боці К'єркегора), потрібно протиставити Абсурд з його відчаєм з приводу тих спустошень, які внесли у всесвіт незалежні від волі Божої істини. Від них, переконаний мислитель, пішов гріх – спасіння ж від гріха не в пізнанні неминучості всього, що відбувається, і не в доброчесності, котра, усвідомивши неминучість, «добровільно» їй скоряється, а у вірі в Бога, для якого все можливо, який все створив своєю волею і перед лицем якого все нестворене є лише жалюгідне й пусте ніщо. Сократівська доброчесність не рятує людину від гріха. Доброчесна людина, як говорить К'єркегор, лицар покірності. Несвідомо вона, замість того, щоб шукати «єдиного на потребу», віддає себе у владу «всезагальних і необхідних суджень», до яких так «жадібно прагне розум» і, услід за розумом, покірна йому етика. Зняти гріх з людини, викоринити його може не той, хто чекає допомоги і захисту від розуму й моралі, а «Той, за словом якого розслабленому повертаються сили, тобто Той, для якого немає нічого неможливого» [4, с.98].

Усім еством своїм Шестов, як і К'єркегор, відчував надзвичайну дилему: щоб знайти Бога, потрібно подолати розум і усунути етичне. Поки розум панує над буттям – Йову не повернуться його діти, якщо «етичне» є вище – Авраам пропав, якщо умоглядна філософія, яка поставила над біблійним Богом свою божественність (поняття) вірна, то доведеться услід за Гегелем визнати, що все дійсне розумне і жахи існування неминучі. І тільки у «пітьмі віри» повертається людині її справжня свобода. Не та свобода, яка, за словами Шестова, радісно гармоніює зі «святою необхідністю», свобода, яка вибирає між добром і злом, свобода, уже сама ідея якої передбачає вторгнення зла в життя, котра для філософа знаменує собою граничну зв'язаність, що бере свій початок від плодів забороненого дерева, – а та створена свобода, котра породжує біблійне «добро зело» і велику обіцянку «не буде для вас нічого неможливого». Тільки під покровом Абсурду, переконаний К'єркегор, неможливе стає можливим.

І саме тоді, відзначає Шестов, коли етичне, озираючись, як йому належить згідно з його природою, на розумне, промовляє свій остаточний і останній присуд, коли всі «можливості» для етичного закінчуються, релігійне починається. Релігійне, говорить філософ, живе поза і над сферою «загального». Воно не обєригається ніякими законами, воно не рахується з тим, що наше мислення знаходить можливим і неможливим, так само, як і з тим, що етика проголошує дозволеним і обов'язковим. І К'єркегор надії свої пов'язував не з можливостями, котрі відкриваються розумом, і не з нагородами, обіцянками етикою; датський мислитель звертається не до розуму і моралі, які вимагають покірності, а до Абсурду й Віри, які благословляють сміливе прагнення лицаря віри. Тільки тут, відзначає Шестов, розпочинається відчайдушна боротьба за можливість, вона ж є, згідно з відомими словами Паскаля, проривом «від Бога філософів до Бога Авраама, Бога Ісаака, Бога Якова».

Віра, говорить Шестов, дана людині не для того, щоб підтримувати претензії розуму на панування у всесвіті, а для того, щоб

людина сама стала господарем у створеному для неї Творцем світі. Віра веде нас через те, що розум відкидає як Абсурд, до того, що той же розум ототожнює з неіснуючим. Розум, продовжує філософ, вчить людину скорятися, віра дає їй владу повелівати. Умоглядна філософія, на думку Шестова, прирікає нас на рабство, екзистенційна ж філософія прагне прорватися через встановлені розумом очевидності до свободи, при умові якої все неможливе стає дійсним. Екзистенційна філософія є філософія *de profundis* (із глибини. – О.М.). «Вона не питає, не допитує, а волає, збагачуючи мислення абсолютно чужим і незабгненним для філософії умоглядної виміром. Вона чекає відповіді не від нашого розуміння, не від бачення – а від Бога. Від Бога, для якого немає нічого неможливого, котрий тримає в руках усі істини, котрий владний і над нинішнім, і над минулим, і над майбутнім» [7, с.423]. Саме у вірі, у голосінні Йова, у жахах життя К'єркегора знаходить екзистенційна філософія той новий вимір, який відриває її від філософії умоглядної й дає підстави говорити про неї як про філософію біблійного одкровення. Така остаточна назва екзистенційної філософії Шестова, яку він виводив із «філософії смерті» Толстого, із «філософії каторги» Достоевського, із «філософії трагедії» Ніцше й із «філософії відчаю та абсурду» К'єркегора.

Досвід віри відкриває новий вимір мислення, розсуває горизонти свідомості, виводячи її за межі «немислимості абсурду» до можливості глибинного переживання безмірної надії. Коли людина стикається з диханням Божим, говорить Шестов, приходить кінець всезагальним правилам, з цього моменту починаються нічим не обмежені можливості, які виключають будь-яке людське передбачення. Так, коли Мойсей стояв на горі віч-на-віч з Богом, не було закону, коли він зійшов з гори – він став керувати за допомогою закону. Там, де Бог – там немає законів, там свобода. І де немає свободи, говорить Шестов, там немає Бога.

У творчості Шестова яскраво виражений примат особистої віри над усіма можливими формами її ідеологічного закріплення. Так, визнавав філософ, і релігії, які держава, наука, мораль мають дуже велику цінність. Але тільки до тих пір, поки вони не претендують на престол абсолютного. Навіть релігія, відзначав він, якщо б піднесеною і глибокою вона не була, в кращому випадку є тільки посудина, схованка, «кризи для абсолютного». І потрібно вміти відрізнати святиню від риз, в які вона одягнена.

Бог Шестова – це Творець, який творить все з нічого, для якого немає нічого неможливого. За цим, на нашу думку, прихована віра у безмежні творчі потенції самої людини, яка не є, вірніше, не повинна бути стороннім спостерігачем, «матеріалом» для божественної творчості. Шестов був переконаний, що віра і «пігмаліонівська нестримна пристрасть» відкривають перед людиною шлях до неможливого, дарують їй силу творчості, спів-творчості з Богом. Метафізичний Бог Шестова, як і людина, яка здобула віру в нього, має нічим не обмежену могутність роблення, яка надає світові нескінченну множинність можливого.

При «потойбічній» (в плані переоцінки існуючих цінностей) орієнтації ціннісних настанов Шестова, він бореться за «поцейбічну» самореалізацію людини й образ Христа тому мислиться ним в контексті *jubere* (права людини повелівати, а не підкорятись) і саме надприродне втручання, вважає він, знадобилося тільки для того, що потрібно було підтримати людину в її устремлінні до самоствердження. Бог став людиною для того, щоб людина, яка завагалась у своєму початковому рішенні (це знайшло свій вираз і в еллінській філософії), знову утвердилась в ньому.

Отже, саме віра в Бога, для якого немає нічого неможливого, переконаний Шестов, здатна повернути людині свободу, яка є не свободою вибору між добром і злом з її похвалами та осудом, а свободою творити добро, як творить добро той, хто за своїм образом та подобою створив людину. Віра дана людині не для того, щоб підтримувати претензії розуму на панування у всесвіті, а для того, щоб вона сама стала господарем у створеному для неї Творцем світі; віра дає їй владу повелівати і творити, спів-творити з Богом. Віра людину екзистенційно збирає в її власній одиничності, тим самим персоналізує її, надає їй справжню свободу, котра не зводиться до формального вибору між добром та злом, а постає як свобода самотворення, що робить людину співтворцем буття.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.А. *Sub specie aeternitatis. Опыт философии, социальные и литературные (1900–1906)* / Н.А. Бердяев. – СПб.: Изд-е М.П. Пирожкова, 1907. – 439 с.
2. Шестов Л. *Великие кануны* // Шестов Л. *Собр. соч.* – СПб.: Шиповник, Б.г. – Т.6. – 314 с.
3. Шестов Л. *Достоевский и Ницше. Философия трагедии* // Шестов Л. *Собр. соч.* – 4-е изд. – Париж: YMCA-PRESS, 1971. – Т.3. – 252 с.
4. Шестов Л. *Киргегард и экзистенциальная философия (Глас вопиющего в пустыне)* / Л.Шестов. – М.: Прогресс-Гнозис, 1992. – XVI, 304 с.

5. Шестов Л. На весах Иова (Странствования по душам) // Шестов Л. Сочинения в двух томах. – М.: Наука, 1993. – Т.2. – С.3–559.
6. Шестов Л. Начала и концы. Сборник статей // Шестов Л. Собр. соч. – СПб.: Шиповник, Б.г. – Т.5. – 197 с.
7. Шестов Л. Николай Бердяев. Гнозис и экзистенциальная философия / Л.Шестов // Н.А. Бердяев: pro et contra: Антология. – СПб.: РХПИ, 1994. – Кн.1. – С.411–436.
8. Шестов Л. Похвала глупости. По поводу книги Николая Бердяева «Sub specie aeternitatis» / Л.Шестов // Н.А. Бердяев: pro et contra: Антология. – СПб.: РХГИ, 1994. – Кн.1. – С.169–181.

* * *

УДК 1(091)(510)«–005»Конфуцій

Вячеслав Мешков, д-р філософських наук, доцент, професор кафедри філософії і соціально-політичних дисциплін, Полтавський національний технічний університет ім. Ю.В. Кондратюка, Україна, м. Полтава

Конфуціанські уявлення про дао–шлях як метафізичну реальність неба

Завдяки методології тематичного аналізу розкривається метафізичне підґрунтя філософії Конфуція, показана своєрідність конфуціанського розуміння метафізичної реальності Дао–Шляху Неба.

Ключові слова: конфуціанська метафізика Шляху, метафізична реальність Дао–Шляху Неба, Дао–Шлях добродетельного мужа.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Вячеслав Мешков. Конфуцианские представления о Дао–Пути как метафизической реальности Неба¹

Посредством тематического анализа раскрывается метафизическое основание философии Конфуция, показано своеобразие конфуцианского понимания метафизической реальности Дао–Пути Неба.

Ключевые слова: конфуцианская метафизика Пути, метафизическая реальность Дао–Пути Неба, Дао–Путь добродетельного мужа.

Vyacheslav Meshkov. Konfutsyanskye presentation of at Tao Ways How metafyzicheskoy reality of Heaven

Using the thematic analysis the author discovers the metaphysical foundation of the Confucius' teaching, showing the peculiarity of Confucian understanding of the metaphysical reality of the Heavenly Way of Tao.

Keywords: Confucian metaphysics of the Way, metaphysical reality of the Heavenly Way of Tao, the Human Way of Tao.

В обширной литературе о философии Конфуция преимущественно исследуются нравственные, социально–политические и другие аспекты его учения. В статье ставится задача выявить метафизическое основание его учения, а также исследовать особенность его природы.

В чём же состоит конфуцианское учение о Дао–Пути? Будем идти от текстов. Основные положения метафизики Дао–Пути содержатся в «Чжун юн», знание которых позволяет понять сокровенный смысл отдельных высказываний, содержащихся в «Да сюэ» и комментариях Чжу Си, а также в поучениях Учителя в «Лунь юй». В первом же фрагменте «Чжун юн» даётся следующая характеристика Дао–Пути как субстанциональной метафизической реальности: «Небесная судьба называется природой. Неуклонное следование природе называется Дао. Совершенствование в Дао называется учением. Дао! Его нельзя покинуть и на миг, а что покинуть можно – то не Дао... Не видно ничего в сокровы–тайном, не слышно ничего в тончайше–сокровенном. Вот почему муж благородный серьёзен так в самостоянии. Когда веселье, гнев, печаль и радость ещё не разошлись, зовётся это серединой. Когда расходятся они по ритму пульса середины, гармонией зовётся это. Великий корень Поднебесной – середина. Гармония – всепроникающее Дао Поднебесной. Вот пробудилась середина, она дала гармонии начало, установились Небо и Земля, и вещи стали нарождаться» (ЧЮ, чж. 1) [2, с.128–129].

Сложность конфуцианского понимания Дао–Пути выражается в том, что в философии мыслителя из Лу и его последователей нет термина аналогичного в европейской философии «трансцендентный» или «метафизический». Одним из главных достижений Конфуция как философа было открытие в мифологически–натуралистическом бытии Неба сокровенной, чисто духовной, метафизической реальности Дао–Пути. Она открывалась подвижнику, достигавшему преображения, конечного состояния совершенного мужа. Это обстоятельство существенно углубило представление о Небе, наполнив его глубоким метафи-

зическим смыслом, чего обычно не замечают исследователи, рассматривая его лишь в космологическом аспекте. Поэтому следует иметь в виду, что после Учителя в конфуцианской литературе термин «Небо» чаще всего имеет метафизический смысл, включая трансцендентную, совершенно–сокровенную реальность Дао–Пути как его метафизическое основание. Следует также отметить, что в конфуцианской литературе термин «Дао–Путь» имеет и другой смысл как практическое делание благородного мужа, как путь его духовного, нравственного совершенствования. Как мы покажем ниже, эти два понимания категории «Дао–Пути» конфуцианцы рассматривают в единстве. По достижении чистоты духовно–нравственного состояния цзюнь–цзы, индивидуального Дао–Пути (индийские брахманы сказали бы Атмана), открывается метафизическая реальность Неба, Дао–Путь Неба (индийские брахманы сказали бы Брахмана).

В «Чжун юн» читаем: «Учитель сказал: «Дао! Оно так и не осуществляется!»» (ЧЮ, чж. 5) [2, с.129]. Здесь мыслится Дао как метафизическая непорывленная реальность. «Что касается его (Дао) вершин–глубин, то, будь это даже совершенномуудрый человек, и для него в Дао есть нечто непостижимое... Что касается его (Дао) вершин–глубин, то их ищи в пределах Неба и Земли» (ЧЮ, чж. 12) [2, с.129]. В чжане 26 описание совершенной искренности (т.е. предельного состояния благородного мужа) органически переходит в описание трансцендентной реальности Дао, в которой выделяются важные для нас атрибуты метафизического бытия Дао: «Высоко–светлая – то, чем покрывает вещи. Длительно–вечная – то, чем созидает вещи. Будучи широко–щедрой – чета Земле. Будучи высоко–светлой – чета Небу. Будучи длительно–вечной – не имеет границ. Будучи таковой, она не проявляется, но упорядочивает, не движется, но вызывает изменения, не деает, но созидает. Дао Неба и Земли можно исчерпать одной фразой: «Поскольку оно (Дао) по природе не двойственно, то порождение им вещей непостижимо в своей глубинной сути». Дао Неба и Земли широкое, щедрое, высокое, светлое, долгое, вечное. Взгляни на это Небо – оно лишь множество огньков, но если взять его в его беспредельности, то с него свисают Солнце и Луна, звезды и созвездия и оно покрывает собой мириады вещей» [2, с.142]. Переводя на не вполне адекватный язык европейской философии, отметим следующие атрибуты бытия Дао: высшая духовная («высоко–светлая»), вечная во времени («длительно–вечная»), бесконечная в пространстве и бесконечная как принцип порождения («широко–щедрая»), непроявленная, неподвижная, бесконечно созидающая, целостная («недвойственная»), непостижимая в своем творении и по своей глубине реальность. Следует отметить, что в приведенных выше чжанах (параграфах) 5, 12 и 26 Дао–Путь рассматривается как онтологическая, метафизическая реальность Неба. Почему–то подобного рода суждения исследователи конфуцианства называют «космологическими». Вполне очевидно, что в конфуцианских текстах речь идет не о космосе как видимой части небесной сферы, а о сверхчувственной, трансцендентной первооснове Неба, т.е. метафизике космоса.

Согласно Конфуцию, в замкнутом горизонте Неба и Земли мире Дао–Путь является фундаментальной реальностью. Последняя представляет собой «сокрыто–тайную», «тончайше–сокровенную», природно–социальную реальность. Конфуций отвлекается от её природной стороны и сосредотачивает своё внимание на её социальном, наиболее важном для него аспекте. Но самое главное, о чём он прямо не говорит, но что непосредственно следует из всей его антропологии и социальной философии, – это представление о Дао–Пути как в высшей степени разумной, добродетельной, совершенной реальности, в которой заданы все образцы мысли и поведения на индивидуальном, семейном и государственном уровнях. Чем больше человек и общество (народ) в своих мыслях и действиях будут уподобляться этой реальности, тем больше она будет благоприятствовать индивидуальному и общественному развитию. Однако приближение к этой сокровенной реальности требует затраты максимальных усилий. «Совершенномуудрого человека мне не удалось встретить, – констатирует сам Кун–цзы, – Встретился бы благородный муж, и этого было бы достаточно» (ЛЮ, VII, 26) [3, с.183]. Во время империи Хань (202 г. до н.э. – 220 г. н.э.) к «совершенномуудрым» как абсолютному конфуцианскому идеалу относили мифических правителей Яо и Шуня, основателей отдельных династий, а также Конфуция. Предполагалось, что они должны обладать главными конфуцианскими добродетелями «жэнь» («человеколюбие»), «и» («долг»), «сяо» («сыновья почтительность»), «ли» («ритуал»), «вэнь» («духовная культура») и другими. Исследователи конфуцианства обычно изучают мирское содержание этих добродетелей и не обращаются к их метафизическому смыслу, постижение которого для Конфуция и его учеников было самым главным, жизненно важным делом. Правители–ваны («совершенномуудрые») по праву своего рождения и социальному статусу

¹ См.: Мешков В.М. Опыт тематического анализа осевого времени. – Полтава, 2010. – Т.1. – 442 с.

су сына Неба были непосредственно связаны с божественной реальностью Неба. Конфуций придал этой связи метафизический, разумно-добродетельный характер. Согласно Конфуцию, «благородным мужем» мог стать каждый, кто станет на указанный им путь самосовершенствования. В конце этого пути по мере приобретения конфуцианских добродетелей в полном объеме они достигают состояния «благородного мужа», которому тогда в полной мере открывается метафизическая реальность Неба или Дао–Путь Неба. При его жизни таких людей можно было найти только среди его учеников. Согласно его учению, совершенно мудрым человеком можно назвать лишь того подвижника (благородного мужа), кто прошел весь Путь до конца и достиг конфуцианской чистоты духа и состояния преображения. Ясно, что таковым мог быть лишь он сам. Его ученики считали его таковым. Но, как мы знаем из «Лунь юй», он себя таковым не считал. Подобно индуистскому Атману и Брахману Дао–Путь выступает конечной, предельной целью в жизни человека. Об этом Учитель определенно сказал: «Если утром познаешь Дао–Путь, то вечером можешь умирать» (ЛЮ, IV, 8) [3, с. 177].

Конфуцианская реальность Дао–Пути непрерывно активна и бдительно следит за отступлением от заданного ею объективно-го, виртуального промысла (например, при совершении ритуала). В одном из важнейших литературных памятников осевого времени «Го юй» («Речи царств») читаем: «Небо, следуя установленным им законам, награждает добрых и наказывает порочных» [4, с. 50]. Знаменитый и успешный полководец царства Юэ Фань Ли говорит: «Небо действует в зависимости от поступков людей, мудрые руководствуются Небом, а люди сами творят добро и зло. Поэтому Небо и Земля дают знамения, а мудрые, руководствуясь ими, добиваются успеха в делах» [4, с. 298]. «Воля Неба и дела людей постоянно связаны между собой» [4, с. 37]. «Когда в больших делах не следуют явлениям неба, в мелких делах не придерживаются текстов, вверху отрицают законы Неба, внизу отрицают милости Земли, в середине отрицают правила управления народом, в четырех углах страны отрицают требование действовать в соответствии с сезонами года, – значит, непременно нарушают моральные устои. Действовать и не соблюдать моральные устои – путь, наносящий вред государству» [4, с. 66]. Если в «Речах царств», следуя мифологической традиции, Небо и Земля непосредственно управляют социальными процессами, то, согласно учению Конфуция, они действуют опосредованно через реальность Дао–Пути, которая представляет собой их Промысел. Однако Дао–Путь как Промысел не просто объективная мыслительная, виртуальная реальность. Дао–Путь – это «живая реальность»! Своеобразие конфуцианской мистики выражается в том, что «благородный муж» (цзюнь–цзы) постоянно сверяет свои мысли и действия с сокровенной реальностью Дао–Пути, постоянно ощущает с ней непосредственную связь. «Мой Дао–Путь, – говорит Конфуций, – пронизан Единым» (ЛЮ, IV, 15) [3, с. 171]. При этом его учение мыслилось как концептуальное выражение объективной реальности Дао–Пути. Оно носило методический характер, помогало конфуцианцу настроиться с этой реальностью в резонанс и строго следовать её логике. «Учитель сказал: «Кто может из дома выйти иначе, чем через дверь? Так почему же никто в жизни не идёт по моему Дао–Пути?» (ЛЮ, VI, 17) [3, с. 178]. Примечательно, что двойственный смысл термина «Дао–Пути» придает двойственный характер всему высказыванию. Куда следует выйти и через какую дверь? Конфуций призывает выйти за пределы чувственно воспринимаемого мира. Дверью, открывающую возможность познания и освоения метафизической реальности Дао–Пути Неба, является как его учение, так и разработанный им подвижнический Дао–Путь благородного мужа.

Отношение резонанса есть Путь середины, достижение гармонии с Дао–Путём и соответственно с Небом и Землёй. Согласно «Чжун юн», «Учитель сказал: «Стараются постичь сокровенное, ходят тайными путями, этому и спустя века найдутся последователи – но я так не делаю. Благородный муж идёт, держась Дао, но чтобы пройти полпути и сойти – я этого не могу допустить. Благородный муж опирается на следование середине, бежит от мирской суеты, не сливается с ней и не жалеет об этом. Только совершенномуудрый способен так поступать!» (ЧЮ, чж. 11) [2, с. 131]. Чувство гармонии, чувство середины во всём – одно из высших проявлений конфуцианского Духа! «Следование середине благородного мужа состоит в том, что он, будучи благородным мужем, всегда находится в середине» (ЧЮ, чж. 2) [2, с. 129]. Достижение переживания абсолютной гармонии – не простая задача даже для умудрённого опытом конфуцианца. «Следование середине, – говорит Конфуций, – вот совершеннейшее! Однако мало кто из людей способен на это в течение долгого времени» (ЧЮ, чж. 3) [2, с. 129].

Глубокий мистицизм учения Конфуция раскрывается в первой же статье «Да сюэ»: «Путь великого учения состоит в высвет-

лении светлой благодати (сокровенной реальности Дао–Пути. – В.М.), породнении с народом (достижение гармонии. – В.М.) и остановке на совершенном добре (достижение конечного, высшего состояния единения с метафизической реальностью Дао–Пути. – В.М.)» (ДС, I, 1. 1) [1, с. 91].

Если Платону не удалось упорядочить метафизическое пространство мира идей (его рассуждение об иерархии идей, на вершине которой находится идея Блага, осталось декларацией), то у Конфуция метафизическое пространство Дао–Пути строго упорядочено. Оно представляет собой антропогенную реальность, которая состоит из трёх субпространств: субъективного мира, мира семьи и мира государства. Примечательно, что в конфуцианстве как китайской версии восточной метафизики Пути теоретические положения излагаются в форме методических рекомендаций для практического делания. Так, теоретическая идея трёх субпространств и характера их отношений подаётся как наставление в последовательном упорядочении трёх миров по мере продвижения к Дао–Пути. Движение должно начинаться с совершенствования индивидуального мира: «За выверенностью вещей следует совершенство знания, за совершенством знания следует искривлённость помыслов, за искривлённостью помыслов следует выправление сердца, за выправленностью сердца следует усовершенствование личности, за усовершенствованием личности следует выравненность семьи, за выравненностью семьи следует упорядоченность государства, за упорядоченностью государства следует уравнивание Поднебесной» (ДС, I, 1. 5) [1, с. 94].

Фундаментальное открытие Конфуция метафизического бытия Дао–Пути привело к еще одной существенной перестройке древнекитайского Духа. В архитектонике ментального пространства архаической культуры доступ к Небу имел лишь Сын Неба. Революционный демократизм учения философа из Лу выражается в том, что доступ к трансцендентной реальности Дао–Пути Неба становится открытым для каждого, кто становится на Путь благородного мужа. В «Да сюэ» читаем: «Для всех и каждого – от сына Неба и до простолудина – усовершенствование личности является корнем» (ДС, I, 1. 6) [1, с. 94]. В четвертом параграфе этой же статьи Чжу Си подчеркивает: «Высветление светлой благодати в Поднебесной» приводит к тому, что все люди Поднебесной получают возможность высветлить свою светлую благодать» (ДС, I, 1. 4) [1, с. 93]. Надо полагать, Конфуций понимал, что он имеет непосредственное общение с метафизической реальностью Неба.

Таким образом, если в зороастризме метафизическую реальность составляли бог Ахура-Мазда, шесть божеств и рай, которые мыслились как объективно существующие чистый разум («Истина») и добродетель. При этом в материальном мире она представлялась как сущностная основа стихий огня, воды, земли, металла и миров растений и скота. То в конфуцианской модели трансцендентное бытие рассматривается как Дао–Путь, который составляет метафизическое субпространство божественной реальности Неба и Земли. Оригинальность метафизики Конфуция выражается в том, что трансцендентное бытие Дао–Пути мыслилось как объективная, чисто духовная, идеализированная социальная реальность. Вместе с тем она наделялась вышеуказанными онтологическими, сверхприродными характеристиками («сокрыто–тайная», «тончайше–сокровенная», «высоко–светлая», «длительно–вечная», «широко–щедрая»).

Таким образом, конфуцианский канон «Четверокнижью» в полной мере открывает перед нами развитое, сбалансированное метафизическое учение в философии Конфуция, которое представляет собой единство двух составляющих – учение о трансцендентной реальности Дао–Пути и методологию практического делания подвижника, представлявшего собой Путь самосовершенствования благородного мужа. Во второй статье будет исследовано своеобразие конфуцианской метафизики Пути благородного мужа.

Список використаних джерел

1. Да сюэ («Великое учение») // Конфуцианское «Четверокнижье» («Сы шу»). – М.: Восточная литература, 2004. – С. 73–122.
2. Чжун юн («Следование середине») // Конфуцианское «Четверокнижье» («Сы шу»). – М.: Восточная литература, 2004. – С. 125–148.
3. Лунь юй («Суждения и беседы») // Конфуцианское «Четверокнижье» («Сы шу»). – М.: Восточная литература, 2004. – С. 151–235.
4. Го юй (Речи царств). – М.: Наука, 1987. – 472 с.

* * *

УДК 091

Володимир Муляр, д-р філософських наук, професор Житомирського державного технологічного університету, Україна, м. Житомир
М. Гринчук, Житомирського державного технологічного університету, Україна, м. Житомир

Історіософські погляди Володимира Антоновича

Відтворення справжнього світоглядно-філософського образу В.Антоновича, з метою визначення справжнього місця його наукового доробку в духовній та філософській культурі України другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: індивідуалізм, нація, історичний процес, історична особа, релігія, національна ідея, народність, демократичний принцип.

Владимир Муляр, М. Гринчук. Историософские взгляды Владимира Антоновича

Воспроизведение настоящего мировоззренчески-философского образа В.Антоновича, с целью определения истинного места его научного наследия в духовной и философской культуре Украины второй половины XIX – начала XX в.

Ключевые слова: индивидуализм, нация, исторический процесс, историческая личность, религия, национальная идея, народность, демократический принцип.

Vladimir Mulyar, M. Grynychuk. Vladimir Antonovich historiosophical views

Reproduction genuine ideological and philosophical image of V. Antonovich in order to determine the true place of his scientific achievements in the spiritual and philosophical culture of Ukraine in the second half of XIX – early XX century.

Keywords: individualism, the nation, the historical process, the historical person, religion, national idea, the nation, the democratic principle.

За твердженням Бенедикто Кроче, філософія історії доби романтизму – це всі трансцендентні концепції історії, оскільки вони віддаляють факт від ідей, події від пояснення, дію від мети, світ від Бога. Особливою популярності філософії набула серед народів, що перебували у менш привілейованих умовах політичного та культурного життя, ніж самодостатні європейські нації.

В.Антоновичем проглядається проблема національної історії як дає можливість реконструювати історіософські засади його творчості й окреслити ідейну лінію осмислення ним історії України. На підставі численних спостережень, думок, апіорних побудов, я звучать відтепер у працях чи у контексті окремих епізодів української історії, можна зазначити, що створення генералізованої історіософської системи, прилаштованої до українського історичного процесу, було для В.Антоновича лиш питанням часу.

Як і переважно більша частина XIX ст. В.Антонович поєднував у своєму баченні історії компоненти німецького ідеалістичного історизму, який сприймали крізь призму польської романтики та французького раціоналізму, а також раннього позитивізму. Такий симбіоз призвів до появи у В.Антоновича елементів національного ідеалізму, введення в систему історичної концепції категорії духовних «вартостей», які він постійно прагне поєднати з методологічними принципами об'єктивістської доктрини наукового пізнання.

Засадовим для концепції В.Антоновичем є ідеалістичне уявлення про дію в історичному процесі специфічних чинників, певних «начал» і «стихій», що є поєднання матеріальних і духовних сил народу. Вони вкорінені у психіку людей і є атрибутом поведінки та виразом перебігу життя всіх націй світу. Ці начала не є статичними і, постійно між собою взаємодіючи, поступово складають провідне «начало», або провідну національну ідею, яка є духовним каталізатором в історичній життєдіяльності народу та виражає його бажання, інстинкти та поступ у майбутнє. «Дійсно, – пише В.Антонович, – почнемо придивлятися до історії різних народів, то спостережемо, що кожний народ у своєму політичному житті має властиву йому провідну ідею, а вона залежить почасти від антропологічних і расових причин, почасти від різних умов та впливу територіальних обставин, від історичного життя, від культурного розвитку і т.п.» [1, с.17]. Таким чином, зазначивши, що процес формування провідної ідеї народу відбувається на ґрунті цілої низки умовностей, В.Антонович відмовляється від моністичного зведення першопричин і як послідовник позитивістської доктрини зберігає принцип взаємних залежностей і плюралістичного розуміння чинників історичного розвитку.

Ідейний зміст української історії В.Антоновича вбачає у провах громадсько-демократичного принципу, що виражає «признання рівності політичних прав задля кожної одиниці суспільства» [1, с.18]. Незважаючи на те, що збіг обставин позбавив український народ самостійного розвитку і як наслідок, не дав можливості виявити свою провідну ідею, він таки інстинктивно просувався до неї. Повільність руху і навіть певну апраксію поступу до свого національного ідеалу В.Антонович мотивує тим, що демо-

кратичний принцип найважче втілити в життя, оскільки для цього потрібна одна важлива першооснова, а саме щоб «громадська маса досягнула високого ступеня культурного розвитку та щиро переконалася в правдивості ідеї» [1, с.20]. Крім того, така ідея, вимагає для своєї реалізації внутрішньої дисципліни та особистих жертв на її користь з боку кожного національного індивідуума. «При низькому ступені культури, – констатує В.Антонович, – коли над громадянськими інтересами панує переважно особиста вигода окремих людей та станів, демократія не має способу розвинути її та взяти гору» [1, с.20].

Згідно з поглядами В.Антоновича, українська ідея, виразно якої є громадське втілення волі, найбільш зближена, із загальнолюдською. Стосовно цього історіософія В.Антоновича набуває виразного характеру месіанського звучання. Але, оскільки він не ставить перед собою завдання наголосити роль української національної ідеї в контексті ідеї загальносвітової, то можна діяти висновку, що засадово історіософська система В.Антоновича має вузьконаціональний національний характер. На цю обставину вказує й М.Драгоманов, який писав, що «даремне ви би шукали в його працях показу ідей, які можуть мати місце в спільні великій еволюції європейської людяності» [2, с.489].

В.Антонович визначає поняття «нація» та міри його відповідності українському історичному процесі. «Про те, що визначає слово «нація» – констатує В.Антонович, – є дві діаметрально протилежні теорії. Перша теорія найбільш прищеплюється у людей, що живуть у централістичній державі, теорія французько-російська, після якої народність – це те, що скидає державу. Це державно-національна теорія. Друга теорія, якої державу переважно німецькі, англійські, італійські вчені – так звана етнографічна. Вона обстоює за тим, що вся група людей, яка складає один тип, творить націю. Таким чином, по цій теорії нації виробляються самою природою, а не державою» [1, с.208]. Таким чином, В.Антонович звернув увагу на ту обставину, що в європейській інтелектуальній традиції поняття «нація» набуває дуалістичного значення при відображенні політичних і культурних традицій.

В.Антонович намагається у своїй історіософії дати відповідь на питання, чому українцям не вдалося втілити в життя демократичний принцип історії і він доходить невтішного висновку про його передчасність, оскільки для реалізації громадських ідей, які не вписуються й навіть не випереджали дух доби, потрібний запас культури як народу так і його провідників. «Трагічна розв'язка історії України – пише В.Антонович – викликає на тим, що народ український не міг виробити ані ґрунтовної цивілізації, ані міцного дисциплінування, бо ті, що стояли на чолі та бралися піклуватися над долею народною, мали в собі вельми недостатній запас культури» [1, с.21]. Напереконливіше підтвердження своїх висновків В.Антонович знаходив у визвольній війні українського народу 1648–1654 років або, як він її називає, «Хмельниччині», коли «обставини історичні сприяли найліпше, однак не довелося звести в життя провідну ідею українського народу, бо на те не вистачало культурного розвитку, переконань та витривалості» [1, с.20].

Але, сформулювавши в історіософії положення про недержавність українського народу, В.Антонович не дає відповіді на питання про подальшу історичну перспективу розвитку такого «недержавного етносу». Його теза про брак культури для реалізації національних громадських принципів поширювала ілюзію, що для поступального розвитку нації достатньо і певної культурно-національної автономії в рамках чужої державної організації. Бездержавні народності, не мріють про утворення окремих держав, але цінують збереження свого природного національного типу й мають право розрахувати на те, що держава, з якого вони поділяють історичну долю, дасть можливість зберегти свій тип і розвивати його шляхом культури.

Важливим компонентом історіософії В.Антоновича є культурні чинники, до яких він включав релігію та етичні ідеали. Ставлення В.Антоновича до релігії не є чітко вираженим, за його життя навіть з'явилися певні інсинуації з приводом легкості його переходу від однієї конфесії до іншої; згодом же, аналізуючи творчість В.Антоновича, дослідники робили іноді діаметрально протилежні висновки про суть його релігійних розглядів. В.Верзілов, протиставляючи «В.Антонович, скептик і позитивіст, індиферентний до всякої трансцендентної метафізики, знав одну релігію – релігію людства» [3, с.8]. Йому вторує інший відомий вихованець В.Антоновича Д.Багалій, який, говорячи про памфлет антипольський, приписаний В.Антоновичу Ф.Равітою–Гавронським у тій частині, де автор виявляє релігійність, іронічно зауважує, що той, хто знав Володимир Боніфатійовича, міг би тільки посміхнутися, коли б йому сказали, що він написав такі вірші, де автор увесь час удається до Бога. Подібні тлумачення викликати заперечення сучасного дослідника В.Ульяновського, який спробував простежити міру релігійності В.Антоновича й по

можливості реконструювати еволюцію його теїстичних уявлень. Але через брак автентичних свідчень був змушений визнати, що зробленим ним узагальнення на тему релігійності В.Антоновича значною мірою мають гіпотетичний характер.

Ще меншою мірою, ніж релігія, окреслено в історіософії В.Антонович поняття етичного ідеалу. Наскільки можна судити зі змісту узагальнень, засадом для нього є досить чітко виражений категоричний імператив громадської етики, суспільної справедливості, що, на думку В.Антоновича, пронизує інстинктивні прагнення українського народу. Але етичні принципи при вимірі історичних позицій з боку В.Антоновича не завжди вкладають в чітку дефініцію й досить часто мають подвійний стандарт. Прикладом може бути інтерпретація В.Антоновичем гайдамацького руху в Україні, який, з одного боку, він засуджує за ті форми насильства, в які він вилився, а з іншого – схвалює за прикмети характеру національної справи. В.Антонович практично завжди спостерігає і кваліфікує історичні події в культурно-історичному аспекті, пов'язуючи громадські події з історією культури чи цивілізації, і вважає, що будь-яке суспільне явище є відлунням «тим культурних завоювань, яких удалося досягнути тому чи тому народу» [1, с.184]. Таким чином, ідейно-культурні цінності В.Антонович завжди висував на передній план, перетворював їх на аксіологічні норми прогресивності і вважав критерієм «можливостей» майбутнього поступу українського народу.

Одним із суттєвих компонентів історіософії В.Антоновича є його ставлення до ролі особи в історичному процесі. У сучасній йому європейській історіософії існувало кілька підходів до визначення ролі та місця особи в історії. Один з них відштовхувався від філософії історії Гегеля, згідно з якою в партикулярних ідеях великих індивідуумів через «підступ розумності» знаходиться величезний вплив воля світового духу, органом якого є ці видатні індивідууми. Дещо інше, більше активне і творче розуміння ролі особи пов'язане з історіософією Фіхте, для якого ідея, за здійснення якої змагається людина, котра перша зрозуміла її вагу для суспільства, перетворює людину на видатну історичну особистість.

Система уявлень В.Антоновича про роль особистості в історії йде виключно у позитивістському річизні, оскільки він традиційно зазначав визначальну роль суспільному процесі не індивідуального, а колективістського начала. Заслуги видатного історичного діяча В.Антоновича відзначає лиш мірою того, наскільки він скористався народними прагненнями та готовністю до самопожертвування в ім'я наближення до природно зумовленого громадського ідеалу. Тому його улюблений герой початкових діячів, який мав ясний політичний ідеал. Дещо в іншому ракурсі В.Антонович інтерпретує діяльність Б.Хмельницького, оскільки всупереч історіографічній традиції, насамперед польській, вважав, що дії козацького вождя не залежить від особистого характеру та особистого інтересу Богдана. Причину невдачі Хмельницького В.Антонович шукав не в його власних діях, а у стані розвитку тогочасного українського суспільства, яке ще не досягло «такого шабля розвитку, на якому шляхом критики та розумової роботи відкидають вироблені історією форми побуту й створюють свою думку – був лиш один із синів свого часу та свого суспільства і ми вважаємо, що неможливо ставити йому в особисту провину те, що було результатом культурного не розвитку маси, очолити яку доля його висунула». Завершує роздуми з приводу ролі козацького гетьмана сенція стосовно ролі особистості в історичному процесі. Ми вважаємо, що ватажок кожного народного руху є тільки виразником тих переконань, того морального капіталу, який має маса і ширше його підготовки він ні сам піти, ні тим паче повести не може.

Таким чином, як бачимо на прикладі оцінки діяльності Богдана Хмельницького, історична особа у В.Антоновича постає як продукт колективістської свідомості, яка, в свою чергу, поставала як певна історична модифікація абстрактної людської природи та обставин часу. У кращому випадку В.Антонович припускав можливість видатної особистості прискорити події, оскільки «народна маса із самої своєї природи інертна, а то тим більше, наскільки вона менш зорганізована, менше розвинена та призначена до політичного життя, наскільки природні інстинкти народу перейнялися принципом свідомості» [1, с.68]. Але такий варіант розвитку подій можливий лиш у тому випадку, коли людина, яка очолює народний рух, знає «всю суму бажань народу». Невдачу Мазепи В.Антонович пояснює тим, що він «не усвідомив демократичних ідеалів народної маси».

Загалом, згідно з історіософією В.Антоновича, два головних чинники активізують «індивідуалізм» та його прояви в історичному процесі. По-перше, це історичні умови та рівень культури народу, по-друге, можливості людської природи та антропологічні якості особистості. Роль історичного генія у традиційному тлумаченні історика була традиційно занижена, то й доходила, як і у його попередника на ниві української іс-

торіографії М.Костомарова, до повного її розвінчування (Богдана Хмельницький). Історична особа, згідно з В.Антоновичем, вpleтена в еволюційну канву суспільства, яке прогресує, що автоматично робить її суспільно індиферентною та обмежує спектр творчої діяльності. У цьому контексті інтерпретація ролі героя в історіософії В.Антоновича пов'язана зі схильністю дослідника до метафізичного однобічного еволюціонізму.

Отже, неупереджений аналіз наукової спадщини В.Антоновича засвідчує наявність певної історіософської системи, орієнтованої на національний історичний процес. Вона побудована на засадах, що домінували у доктринах тогочасної європейської історичної та філософської думки, об'єднує в собі як ідеалістичні, так і позитивістські засновки, що свідчить не лиш про еклектизм творчості Володимира Антоновича, а й про його творчий пошук. Головним мотивом історіософських узагальнень ученого є прагнення виокремити провідну ідейну лінію в українському історичному процесі, навколо якої можна було приступити до загального синтезу національної історії.

Список використаних джерел

1. Антонович В.Б. Коротка історія Козаччини / Іван Іванович Глизи (передмов.). – К.: Україна, 2004. – 304с.
2. Драгоманов М.П. Вибране. Мій задум зможити очерк історії цивілізації на Україні / М.П. Драгоманов. – К., 1991. – 846 с.
3. Кіян О.І. Історіософія Володимира Антоновича / О.І. Кіян // Філософська думка. – 2006. – №3. – С.108–133

* * *

УДК 1(091):165.742 А.Камю

Катерина Река, аспірантка кафедри історії філософії, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Філософія бунту та насилля в гуманістичних концепціях А.Камю

Досліджується сутність феномену насильства та бунту в філософії А.Камю, з акцентом на філософсько-гуманістичні аспекти проблемної рефлексії.

Ключові слова: абсурд, бунт, насилля, особистість, свобода, сенс життя.

Екатерина Река. Философия бунта и насилия в гуманистических концепциях А.Камю

Исследуется сущность феномена насилия и бунта в философии А.Камю, с акцентом на философско-гуманистические аспекты проблемной рефлексии.

Ключевые слова: абсурд, бунт, насилие, личность, свобода, смысл жизни.

Catherine Reka. The philosophy of rebellion and violence in the humanistic concepts of A.Camus

We investigate the essence of the phenomenon of violence and rebellion in the philosophy of Albert Camus, with an emphasis on the philosophical and humanistic aspects of the problem of reflection.

Keywords: absurd, rebellion, violence, identity, freedom, the meaning of life.

Я бунтую, отже я існую.
Альбер Камю

Актуальність теми даного дослідження аргументовано цілою низкою аспектів. Жакливі наслідки застосування насилля під час другої світової війни, сталінський терор не могли не знайти відповідного відображення в історії філософії. Екзистенціалізм був одним з різновидів філософії ХХ століття, яка мала найвиразніші гуманістичне спрямування [7, с.148].

Ідеї Альбера Камю – відомого французького філософа, письменника та есеїста – в підручниках з філософії прийнято зараховувати до традиції так званого атеїстичного екзистенціалізму.

Поява книги «Бунтівна людина» в 1951 році, як свідчив сам Камю, принесла йому більше ворогів, ніж друзів, оскільки одним із завдань автора було усвідомлення вини нашої епохи за знищення сорока мільйонів людей. Але не історичний чи політичний бік справи цікавить автора. У традиційній для себе есеїстичній манері він прагне «осмислити реальність логічного злочину, характерного для нашого часу, і ретельно вивчити способи його виправдання. Це спроба зрозуміти нашу сучасність» [4, с.120].

Спосіб мислення і мотивації вчинків попередніх поколінь так чи інакше призводив до смерті людей у двох світових війнах. Природною реакцією на них стало почуття абсурду. З'ясування феномена вини у теорії має, на думку автора, сприяти дієвій волі мільйонів людей стати на перепоні злочинного вбивства людей.

Поява його філософсько-есеїстичної праці «Бунтівна людина» дійсно викликала справжній бум у засобах масової інфор-

мації. Разом з Р.Ароном, Г.Маркузе, Р.Мілсоном його одразу ж залучили до руху «нових лівих», проголосили захисником інтересів західної демократії, свободи, критиком тоталітаризму та комуністичного поневолення.

Значний внесок в дослідженні феномену бунту та терору, належить російським і українським філософам. Особливо помітними є праці філософів І.Бичка, М.Гуцало, В.Остроухова, В.Табачковського, М.Поповича, Н.Хамітова.

Мета дослідження полягає в тому, щоб всебічно дослідити зміст феномена бунту та насилля на основі філософської позиції А.Камо.

Проблеми насилля і терору, що виникли в зв'язку з інкразією моральної свідомості, були центральними темами в роздумах цього непересічного французького мислителя. І головним аспектом тут виступав феномен перетворення прогнозованого перебігу подій, свідомості, уявлень, принципів моралі та віковичних прагнень людства в його боротьбі за досягнення свободи і справедливості [7, с.148].

Незважаючи на те, що А.Камо був віднесений до когорти філософів-атеїстів, його ставлення до релігії було далеко не таким простим і однозначним.

Вагомою складовою у творчому доробку А.Камо є поняття бунту, яке втілюється не тільки у творчості, але й у життєвих установках та світоглядних позиціях. С.Великовський зазначає, що «всі книги Камо претендують на те, щоб бути трагедіями метафізичного прозріння: в них розум намагається пробитися крізь призму минулого, крізь житейсько-історичний пласт до якоїсь буттєвої правди існування і призначення особливості на землі [1, с.10]. Шукаючи виходу зі стану абсурду А.Камо виводить поняття бунту – бунт як логічне продовження абсурду.

Так, відчужений світ, який є байдужим до стремління, намагання, і який людина починає усвідомлювати, спонукає до відчуття абсурдності свого існування. Відчуття і усвідомленість абсурду виникають із зіткнення між стремлінням людини до щастя і невідповідністю для цього світу. Саме тому, усвідомивши абсурдність світу людина котра втрачає терпіння, чинячи опір та поширюючи своє нетерпіння на все з чим раніше не погоджувалася, вона відкидає все і навіть власне становище. Вона переходить межу і така свідомість народжується разом із відчуттям бунту. Бунт людини вимагає радикальності, безкомпромісності і спрямовується на утвердження ідеологічних цінностей. Бунт, як вважає А.Камо, породжується усвідомленням побаченого абсурду, усвідомленням несправедливості, незрозумілої долі. Бунт у А.Камо – це дія. Відповідно, А.Камо виводить з абсурду ідею бунту як єдиною можливою і правомірною та досліджує її історію у трактаті «Бунтівна людина». Так О.Руткевич, досліджуючи творчість А.Камо зазначає «Бунтівна людина» – це історія ідеї бунту – метафізичного і політичного – проти несправедливості людської долі» [9, с.20].

Концепція бунтівної людини була подальшим кроком від абсурдної й безплідної реальності до ствердження загальнолюдських позитивних цінностей, колективістське тло яких ілімінувало монологізм існування індивіда. Виносячи свій вердикт епосі, Камо певен: «Зло перенесене однією людиною, стає колективною чумою. У наших щоденних випробуваннях бунт відіграє таку роль, як і «сogito» в характері мислення: бунт є першою очевидністю. Але ця очевидність визволяє індивіда з його самотності. Вона є тим загальним місцем, що закладає основу першої вартості всіх людей. Я бунтую – отже, ми існуємо [4, с.134]. Маніфестована таким чином концепція бунтівної людини знаходить свою метафізичну та історичну розгортку.

У розділі з назвою «Метафізичний бунт» Камо прагне показати, що «метафізичний бунт» – це повстання людини проти свого призначення і проти всієї світобудови. Цей бунт метафізичний, оскільки заперечує конечні цілі самої людини і Всесвіту. Метафізичний бунт змінює попередню формулу бунтівного раба «Я бунтую, отже, ми існуємо» на поширене у сучасному суспільстві «я бунтую, отже, ми самотні» [2, с.139].

Так, трактуючи сам порив або причину бунту, А.Камо приходить до наступних висновків, що «історія сьогодення, примушує нас визнати, що бунт – це один із існуючих вимірів. Він є нашою історичною реальністю. І нам потрібно не втікати від неї, а знайти в ній цінності» [3, с.133–134].

Зображуючи надзвичайно важку, а багато в чому і трагічну долю людини у XX столітті, філософів та мистецтв разом з тим не зупинилися на простому констатуванні цих фактів, а по-різному їх осмислювали, формували до них певне ставлення з боку самої людини. Французький письменник-екзистенціаліст А.Камо, визначаючи абсурдність буття і зумовлений ним бунт, самотність та неповторність кожної особистості, змальовуючи всі труднощі і суперечності життя людини, разом з тим робить спробу вказати реальні шляхи виходу з того становища, в якому опинилася людина XX століття [8, с.73]. Найчастіше мислитель вбачає

ці шляхи у протесті людини проти її перетворення на річ, у зростанні людської гідності й відповідальності. За А.Камо бунт – це ствердження загальної для всіх людей природи, що спрямована проти забуття і прагне до «безмежності в часі». Тут у мислителя простежується концепція людини бунту, що виправляє людину розумну в її добродійності, піддаючи сумніву можливість досягнати справедливості.

Таким чином, перш за все підкреслимо, що мислитель, своєю творчістю та життєвою позицією шокував суспільство, читачів, і критиків, нехтуючи загальноприйнятими канонами, застарілими нормами, умовними обмеженнями. Бунт авторів – це бунт проти будь-якого регламенту й нормативності, а все вищесказане дає можливість констатувати, що А.Камо у трактаті «Бунтівна людина» осмислював історію ідеї бунту в середовищі тоталітарних ідеологій [8, с.73].

А Камо, вважаючи, що бунт – це дія, яка породжена усвідомленням побаченого абсурду, усвідомленням несправедливості, незрозумілої долі; причини або «пориви» бунту людини, де людська позиція повинна не втрачати своєї гідності, правдивості і зберігання загальнолюдських моральних цінностей.

За Камо, бунт народжується з абсурду: «Перша і єдина очевидність, яка дається як досвід абсурду, це бунт. Бунт виникає з усвідомлення побаченої безглуздості, з усвідомлення незрозумілості й несправедливості людської долі». Але вкрай важливо, вважає Камо, визначити своє ставлення до такої категорії, як бунт і вбивство. «Смерть Бога», проголошена Ніцше, знімає умовності «метафізичного» та «романтичного» бунту та призводить до бунту «історичного», сенс якого Камо бачить у тому, що він «щоразу підіймає з колій нову людину» [5, с.436].

Історичний бунт у Камо постає як опис тих форм індивідуального тероризму, які реально існували в історії. Автор виділяє два основні відношення до державного тероризму з боку ірраціонального і раціонального терору. Останній він розглядає як різновиди нігілістичного й історичного вбивства. Концепція бунтівної людини містить зародок нових цінностей, які повинні поклати край історії революцій. Вона протиставлена левітизму Сартра: «Абсолютна революція пропонує абсолютну податливість людської природи, можливість зведення людини до простої історичної сили. А бунт – це протест проти її уречевлення, проти зведення її до історії» [4, с.313].

Надзвичайно актуальною являється сьогодні проблема дослідження тероризму як специфічного різновиду насилля. Тема дослідження проблем насилля, терору і тероризму є злободенною в пізнавально-інформаційному, теоретичному, світоглядному і практичному аспектах. Сучасний тероризм вважається найгострішою проблемою сучасності, що утворює цілісну систему, пов'язану з проблемами збереження миру, проблемами гуманності та духовності людини. Проблема насильства і моралі в найрізноманітніших її модифікаціях та аспектах є наскрізною темою філософських медитацій протягом усього періоду становлення і розвитку філософської думки. Жакхливі наслідки застосування насилля та терору не могли не знайти відповідного відображення в історії сучасної філософії.

Французький філософ Альбер Камо заклав основи самостійної філософської галузі – філософії терору. Проблеми насилля і терору, які супроводжувалися інкразією моральної свідомості, – стали центральними темами в його праці «Бунтівна людина». Головна ідея полягає в тому, щоб осмислити реальність логічного злочину, характерного для нашого часу, і ретельно вивчити способи його виправдання. Це спроба зрозуміти нашу сучасність. На думку А.Камо, вибір сучасної людини такий: або бути відповідною епосі вбивства, або відвернутися від неї [7, с.148].

Головним аспектом тут виступав феномен перетворення прогнозованого перебігу подій, свідомості, уявлень, принципів моралі та віковичних прагнень людства в його боротьбі за досягнення свободи і справедливості.

Поняття «терор» увів Аристотель для визначення особливого типу жаху, який оволодівав глядачами трагедії у грецькому театрі. Це був жах перед небуттям, невизначеністю, представлений у формі болю, хаосу, руйнування.

Терор, виходячи з етимології цього слова, – явище психологічне. Терор – не лише жах насилля і нещастя, насамперед – жах невпевненості та залякування. Сутнісною рисою терору виступає масовість насильства над необмеженою великою кількістю людей за наявної можливості поширення його впливу. Тероризм та насильство є постійними супутниками людства.

Не треба бути філософом, щоб зрозуміти загрозу та зло, яке несе тероризм у нашому неспокійному світі. Саме процеси глобалізації та перерозподіл сил на світовій арені призводять до зміщення політичних акцентів у світі. Все це зумовило посилення терористичної активності на рубежі XX–XXI століття. У сучасному світі терористичні акти у Росії, США, Великій Британії, Іспанії, Франції та інших країнах стали не міфом, а страшною

реальністю. Тероризм розвивався та удосконалювався протягом тривалого історичного періоду, розвиваючи нові форми прояву та вишукуючи різноманітні методи впливу на соціальне середовище. Поняття «терор» і «тероризм» протягом тривалого часу виступали як тотожні, доки історично не постала різниця між відкритим насильством з боку держави та збройним насильством опозиційних груп.

Методологія дослідження та вивчення тероризму є вельми складним, багатограним феноменом. Один із методів, екзистенціалістський – звертається до внутрішнього світобачення людини, яка сприймає зовнішній соціальний світ, як абсурд, як мінливий стан, що потребує подолання. У межах цього підходу неабияке значення та переосмислення мають проблеми життя та смерті, сенсу життя, ціннісні орієнтири людського життя, межової ситуації.

Інтенції повстання людей проти зла у своїй «філософії бунту» А. Камю з самого початку пов'язав з прагненням відкинути формалізовану мораль, заперечити вагомість релігійних цінностей, і натомість створити такий земний устрій, де б панували тільки їхні секуляризовані переконання, їхнє бажання, сила, тільки «земні закони». Ті, хто повстав проти того, що судилося, проти Всевишнього, – писав А. Камю, – стверджували усамітнення людини та марність будь – якої моральності. Водночас вони прагнули створення суто земного раю, де панував би їх особистий закон. Логічним є те, що супротивники Всевишнього задумали переробити світоустрій відповідно до власного розуміння. Ті, хто заради цього заперечували будь – який закон, окрім власного бажання та сили, йшли прямо до самогубства або шаленства, оспівуючи апокаліпсис [7, с. 148].

Втім, трагедія сучасної людини полягає не в тому, що вона вирішила звести рахунки з Всевишнім, зазначив французький філософ. Навпаки, замах на Всевишнього засвідчив кульмінацію трагедії, що розпочалася водночас з прагненням людини розширити простір, де б вона управлялася самотужки.

Кожний історичний етап, стверджує А. Камю, містить в собі певну оману, крім того, супроводжується «історичними санкціями», які мають фатальний вплив на свідомість людей.

З праці А. Камю «Бунтівна людина» випливає, що тероризм є породженням декількох доволі важливих факторів. Передусім – трансформації моральної свідомості та мислення, суспільного світогляду, бачення і розуміння світу – утвердження в них такої настанови, що створює саму можливість самостворення людської істоти; трансформації, яка визначила як основні чинники моральної парадигми розум, історичні цінності, боротьбу інтересів, силу та цивільне право. Будь – яке моральне виправдання застосування сили у разі неузгодженості суспільних та індивідуальних інтересів, на думку А. Камю, і навіть якщо таке застосування передбачає захист благочинних ідеалів, неминуче обертається несправедливістю і насиллям [7, с. 153].

Зробивши такі висновки, А. Камю переходить до створення власної філософської концепції, де пропонує свої рецепти подальших дій, необхідних для стримування насильства, терору, втілення дійсно гуманних шляхів розвитку людства.

Згідно з цими рецептами, будь – яке правило, будь – який постулат моральної теорії не мусить бути суто формальним, абстрактним, безумовним у своїй незмінності [6, с. 57].

Поняття бунту, яке він покладає в основу власного світорозуміння, на його думку, «відкриває шлях моралі, що є незалежною від абстрактних принципів». Така мораль засновується на позитивності заперечення наявного стану речей, якщо останнє не відповідає принципам справедливості та свободи. «Будь – який повстанець – пише А. Камю, – залучений до інтенції такого заперечення, у повстанні проти гнобителя, виступає на захист життя, проголошує війну рабству, брехні, терору...» [3, с. 339].

Єдиною цінністю, яка мусить бути покладена в основу спілкування та загальних дій людської реальності, на його переконання, є співпричетність.

Філософія бунту, яку запропонував людству А. Камю, повинна була б, згідно з його задумом, плекати позитивну цінність людського існування, яка б передбачала «принципову відмову від насилля» [3, с. 341].

Відмова поважати людину як особистість, стверджував А. Камю призводить до примирення з несправедливістю та до негативного (абсолютного) нігілізму. В сучасному світі, відзначає французький філософ, неможливо діяти, покладаючись на тотальність всевітньої історії, на абсолютні норми, віковічні закони, незмінні позиції. «Для того, щоб здобути усю повноту буття, необхідно виходити з тієї його найменшої частки, яка є прихованою в нас особисто, а не заперечувати її наперед» [3, с. 58].

Абсолютна свобода є насмішкою над справедливістю. Абсолютна справедливість завжди є запереченням свободи. Життєздатність обох цих понять залежить від їхнього взаємного обмеження. Свободу неможливо уявити поза можливістю ви-

словити своє ставлення до справедливості й її відсутності, поза прагненням на усю цілковиту даність буття заради її найменшої частки [3, с. 345].

Подібні міркування, стверджував А. Камю, слід застосувати і до проблеми насилля. Історія вчить, що абсолютне насилля пасивно виправдовує рабство та його жах; систематичне насилля руйнує людську спільноту, все наше буття. В історії, яку беруть за абсолют, насилля, як правило, підносять до абсолютного виміру. Коли ж історію розглядають як відносний ризик власних дій, насилля виступає як розрив безперервності. Людська істота, яка прагне дійсного щастя людству, має керуватися у своїй поведінці та вчинках поняттям особистісної відповідальності за дії, які могли б призвести до збільшення насилля; вона повинна стверджувати в усьому міру речей, оскільки сучасна безмірність здатна призвести людство лише до цілковитої руйнації. «Міра, яка протистоїть такому розладу, вчить нас, – заповідав нам А. Камю, – що будь – якій моралі повинен бути притаманний реалізм, оскільки добродійність у чистому вигляді – згубна, а кожний реалізм також повинен бути моральним, тому що цинізм – є також руйнацією» [3, с. 349].

У сучасному суспільстві, де відбувається пошук соціальної, політичної та культурної ідентичності не втрачають актуальності дослідження екзистенційної парадигми та її вплив на сьогодення. Проблема людини, її життя, діяльності, її сучасного і майбутнього ще ніколи не поставала так гостро протягом тисячолітньої історії людства, як нині. Ця гострота зумовлена багатьма чинниками і факторами, які останнім часом знайшли своє відображення у численних наукових дослідженнях та публікаціях і одночасно названі «глобальними проблемами». Це – необхідність відвернення ядерної війни, охорона навколишнього середовища, енергетична, продовольча сировинна, демографічна проблеми, боротьба з небезпечними хворобами, що катастрофічно зростають, висока смертність людей. Разом взяті, ці явища свідчать про те, що сучасне людське суспільство переживає кризу.

Сучасна людина, в описанні Камю, замкнута в потік життя, самостійно обирає, а в більшій мірі створює певні норми і правила поведінки: форми комунікації з собі подібними, також самотніми та покинутими серед цього світу. Останній сам по собі не є ні злим, ні добрим, а просто існує, прямує в невідомому напрямку. Індивідуальний досвід, є тим компасом згідно Камю, який дає можливість всім вибирати справжнє щастя, виходячи з власного розуміння добра і зла.

Камю накладає значний відбиток на вирішення ним проблем свободи людини. Світогляд, згідно якого хаос і безглуздя світу, вічність і пекло одноманітного повторення вимагають від людини вищої напруги всіх сил, щоб втримати на своїх плечах то непомірне навантаження, яке падає на неї, від знання цих істин, кладеться ним в основу розуміння процесу існування та сутності людини.

Підводячи підсумки, треба зазначити, що філософія людини Камю, його спроби побудувати мораль на людських засадах, руйнуючи існуючі до цього норми поведінки, створили своєрідну ситуацію: наскільки він антибуржуазний у своїх пошуках, настільки ж, доводячи індивідуалізм до його крайніх меж, Камю буржуазний у своїх висновках, хоча і не ставить крапок над «і». За Камю, людина вільна в цьому світі, бо сама обирає свою долю, і в її невдачах винні не обставини життя, а лише вона сама.

Сучасна цивілізація, ґрунтуючись на принципах традиційного розуміння насилля, способів його можливого застосування, повинна змінити парадигму мислення. Наявність загрози термоядерної, біологічної та інших видів катастроф, у результаті яких людства може взагалі припинити своє подальше існування, вимагає зміни багатьох підходів до розуміння можливостей взаємодії різних соціальних, суспільних і громадських структур, нового підходу до конфліктів, можливого зіткнення інтересів і ціннісних орієнтацій.

З цього погляду вимагає і докорінного перегляду методологічної парадигми розуміння і дослідження тероризму як практики насильницьких дій, спрямованих на розв'язання різних конфліктів у сучасному суспільстві [7, с. 204].

Список використаних джерел

1. Великовський С. «Проклятые вопросы» Камю / Самарий Великовский // Камю А. Избранное: [пер. с фр. Вступ. ст. Самария Великовского; Ил. А. Еремина]. – М.: Правда, 1990. – С. 5–37.
2. Головкин Б.А. Философская антропология: Навч. посібник / Б.А. Головкин. – Київ, 1997. – 239 с.
3. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю. – Москва: Политиздат, 1990. – 415 с.
4. Камю А. Бунтующий человек // Камю А. Бунтующий человек. – М., 1990. – С. 120–134.
5. Камю А. Выбранные творения: в 3-х т. – Х.: Фоліо, 1997. – Т. 3. – С. 225.

6. Остроухов В.В. Насилля як предмет філософських рефлексій / В.В. Остроухов. – Київ: Український центр духовної культури, 2000. – 92 с.

7. Остроухов В.В. Філософські проблеми дослідження насилля і терору / В.В. Остроухов. – Київ: Український центр духовної культури, 2000. – 284 с.

8. Полюга В.В. Абсурд і бунт як «вірність самому собі» у філософії Василя Стуса і Альбера Камю // Практична філософія: науковий журнал / Благодійна орг. «Центр практичної філос.»; Ін-т філос. ім. Г.С. Сковороди НАН України. – Київ, 2012. – №2 (44). – С.69–74.

9. Руткевич А. Філософія А.Камю / Алексей Михайлович Руткевич // Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство. – М.: Политиздат, 1990. – С.5–22.

* * *

УДК 811.512.162

Нізамі Халілов, доцент кафедри усної народної літератури, Бакинський державний університет, Азербайджан, м. Баку

Ашугська поезія у віршах Набаті

Діяльність одного з видних представників азербайджанської літератури XIX століття Сейида Абульгасима Набаті представляє інтерес, у тому числі і з точки зору звернення до народної творчості. Він зумів зв'язати суфійсько-пантеїстичні думки з громадським життям, матеріальним світом і об'єднав класичний стиль з усною народною літературою.

Ключові слова: Сейід Абульгасім Набаті, поезія, ашуг, герайли, гошма, аруд, диван, газель.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Низами Халилов. Ашугская поэзия в стихах Набати

Деятельность одного из видных представителей азербайджанской литературы XIX века Сейида Абульгасима Набати представляет интерес, в том числе и с точки зрения обращения к народному творчеству. Он сумел связать суфийско-пантеистические мысли с общественной жизнью, материальным миром и объединил классический стиль с устной народной литературой.

Ключевые слова: Сейид Абульгасим Набати, поэзия, ашуг, герайлы, гошма, аруд, диван, газель.

Nizami Khalilov. Ashug poetry in poems Nabati

The activity of one of the prominent representatives of the Azerbaijani literature of the XIX century Sayyid Abulgasima Nabati of interest, including from the point of view of treatment to folk art. He was able to link the Sufi-pantheistic thoughts with public life, the material world and the classic style combined with oral folk literature.

Keywords: Sayyid Abulgasim alarm, poetry, ashough, gerayli, goshma, arud, a sofa, a gazelle.

Сейид Абульгасим Набаті – представителі літератури Южного Азербайджана XIX століття. Він народився в 1812 році в селі Уштибін Гараджадагського краю Южного Азербайджана. Роки народження і смерті Набаті точно не встановлені. Дослідники Ф.Кочарлі, Б.Бехджаті і Ф.Гасымзаде відзначають, що він народився в 1812 році, М.Тарбіят – в кінці XVIII століття, А.Хусейні же – в початку XIX століття [2, с.151].

Творчість Набаті дуже багате. Тут урешті речі звернено увагу на герайли, гошма, таджніси, газелі та жанри касид. Він взяв собі псевдонім Набаті, вважаючи себе духом коханої великої поетеси «Хафиза» Шах-е Набат ханум, заключеною в новий образ, т.е. в його внутрішньому «я». Але в віршах, написаних в ашугському стилі, він, в основному, користувався псевдонімом «Хан Чобан». Цей факт підтвердив і Ф.Кочарлі: «У Сейида Абульгасима декілька псевдонімів. Найбільш відомі з них: «Набаті», «Маджнун», «Шах» і «Ханчобані». Як говорив поет, «Ім'я Ханчобані – це сам Набаті: одна сторона обличчя вибрита, усю підкручено» [5, с.414–415].

За деякими припущеннями, в XVIII столітті жив поет по імені «Хан Чобан», в зв'язі з яким був створений одноіменний дастан «Унесли сели Сару», ставший в народі притчею і перетворившийся в пісню; він, ймовірно, також був написаний Набаті:

Идите и скажите Хан Чобану,
Чтобы не приезжал в этом году на Мугань,
Если приедет, напрасно обогреть руки кровью,
Унесли сели Сару,
Голубоглазую девочку [1, с.66].

Відомо, що він також користувався псевдонімами Маджнун і Маджнуншах. Около 400 бейтов поета були вперше опубліковані в 1845 році в Тебризі. Спустя декількох років був виданий диван «Набаті» з 7500 віршів. Половина віршів дивана написана на азербайджанському (тюркському), друга – на персидському. Однак багато гошма і герайли Набаті, написані словесним

розміром і в народному стилі, і являються прекрасними образцями його творчості, не вошли в цей диван.

Видаючий літературознавець Фірудінбек Кочарлі, говорячи про Набаті в історії азербайджанської літератури, і порівнюючи його з такими великими поетами Востока, як Хафиз, Шамс Табризи і Джалаладдин Руми, писав: «Сейид Абульгасим Набаті являється Хаджа Шамсадином Хафизом, Шамсом Табризи і, в певній ступені, Мовлана Джалаладдином Руми азербайджанських тюрків. Так же, як Хафиз був предводителем персидських поетів в краснореччі і риторичності, так і Набаті – красноречивіший з азербайджанських поетів» [5, с.420].

Згідно з класичними традиціями, твори Сейида Абульгасима Набаті, творивши як на азербайджанському (тюркському), так і персидському мові, ще при його житті були зібрані в диван, який був виданий стародрукним способом в Тебризі після його смерті. Починаючи з 1935 року, спадщина Набаті була декілька разів преподнесена на суд читачів під назвою «Вибраних творів». В 60-х роках XX століття твори Набаті, складені на основі різних рукописних екземплярів і друкованих видань, були видані в видавництві Академії Наук Азербайджана (1868), в 1985 році ж з невеликими змінами були повторно видані в видавництві «Язычи». Твори поета в останній раз були видані в 1993 році в Тебризі [1].

Дитинство Набаті пройшло в Уштибіні і Гараджадазі. Початкове виховання він отримав від батька, внаслідок чого глибоко вивчив класичну поезію, особливо творчість Хафиза і ідеї східного суфізму. Набаті, з дитинства виховуючись з батьком, пішки ходив по багатьох місцях Азербайджана. З біографічних відомостей в віршах стає зрозуміло, що він побував в Карабахі–Аскерані, Гьрчині, Агдамі, Хиндарге і Мугані – Сальяні, Ленкорані, а також Тебризі і Хорасані, де познайомився з їх літературно-культурною середовищем. Без сумніву, вивчаючи життя народу, буваючи на весіллі і поминках, він зустрічався з народними поетами і ашугами, що мало велике вплив на його творчість [1].

Будучи таким-то вільним, заслуживши повагу і вплив серед муршидів, він став почесним муршидом в Уштибіні. Набаті помер в 1873 році в Уштибіні і був похований там же на сільському кладовищі. Сучасники поета зберегли його диван до наших днів [1].

Для творчості Набаті дуже типична лірика. Основною темою його гошма є любов. Такі гошма, як «Прекрасні очі», «Лице до лиця» і т.д., відрізняються лаконічністю і течістю, своєю внутрішньою ашугською поезією. Поет описав свої психологічні переживання в газелях з рифмою «Я не поспішаю», «Чого» і в віршах в стилі ашугської поезії. В історії національного літературного розвитку Набаті є спадкоємцем і в останньому в XIX столітті представителем моральних цінностей таких геніїв, як Шамс Табризи, Джалаладдин Руми, Ахмед Ясеви, Юнус Емре, а також Физулі, Насими і Хатаї.

У Набаті був протирічливою особистістю з точки зору світогляду і життєвих поглядів. Для створення певного образу людини слід згадати деякі моменти. З одного боку, він критикує релігійні догми і предрасудки, виступає проти сучасників, отримувати задоволення від всіх життєвих благ, а з іншого – виступає як справжній віруючий. Він поважає не одну релігію, прославляє як іслам, так і християнство, то говорить, що він християнин і поважає хрест. Іноді він навіть називав себе безбожником.

В творчості поета чітко прослідковуються два напрями:

1. Воспівання чистих людських почуттів, світської любові і високої людської краси.
2. Пропаганда суфійсько-філософських думок і пантеїстичних поглядів.

В відповідності з цим поділом його твори відрізняються одні від інших по формі. Частина цих творів написана словесним розміром, в жанрах гошма, герайли, чарпа і таджніс, друга ж – в розмірах аруда, в жанрах газелі, касиди, мухаммас, мустазад, рубаї і тарджібанд. Але слід відзначити і те, що у нього є також таджніси, написані в формі класичної газелі, де чітко прослідковується вплив форми ашугського таджніса на класичний вірш.

Відомо, що в центрі любовної лірики стоять три основні персонажі, ліричні герої – коханий, кохана і коханий. В ліриці Набаті ця поетико-естетична модель також займає основне місце. В віршах поета, написаних словесним розміром, на прикладі ашугської поезії, основною ідейною лінією займає воспівання справжньої любові і краси. Його ліричний герой влюблений в життя і красу. Незважаючи на певний романтичний дух, цей хлопець високо цінить реальний світ, життєві цінності, бачить своє щастя в довгій любові. Він вважає природним переживати стра-

ния, горести и даже сгореть на пути любви и заявляет о том, что выдержит все лишения:

Влюблённый не боится бед,
Не обижается на муки, причиняемые возлюбленной,
Набати, кто отказывается от верности?
Я сложил голову на этом поприще! [8, с.203].

В гошма и герайлы Набати, тонко чувствовавшего и ценившего любовь, с большим мастерством воспроизведены мотивы тоски, беспокойства и муки влюблённого. Поэт красочно описывает муки и внутренние волнения юноши, разлученного со своей возлюбленной. Влюблённый не испытывает радости, даже несмотря на приход весны и цветение цветов. Несмотря на то, что цветы обилились вокруг друг друга, уши гложут от стонов соловья:

Снова наступила весна, распустились цветы,
Уши гложут от стонов соловья,
Цветы цепляются друг за друга,
Маки принесли весть от вина [8, с.200].

В целом, Набати часто пользовался формой строк, начинающихся словом «Снова», присущей ашугской поэзии. Примером этому служат герайлы, начинающиеся строкой «Снова наступила весна» и гошма, начинающиеся следующими строками: «Снова я влюбился в лунолику красавицу», «Снова вышла Лейли на прогулку», «Снова наступила весна, распустились цветы», «Снова попал в темноту словно Искендер».

В гошма поэта с редифом «Твои глаза», «Бывает», «Обернулась», «Эй Сенем», «От меня», «Снова» также пламенно воспеваются красота, привлекательность, внешние и внутренние качества возлюбленной. В этих стихах от имени лирического героя трогательно описываются духовный мир, чувства и переживания молодого влюблённого человека.

Среди лирических стихов Набати, описывающих подлинную, мирскую любовь, основное место занимает гошма с редифом «Пусть придёт или нет». Этот стих, описывающий внутренний мир влюблённого, разлученного со своей возлюбленной, начинается обращением к саба (ветру). Влюблённый, годами изнывающий от тоски и болезни, посредством сабы посылает весть своей возлюбленной о желании помириться с ней. Во всех четверостишиях стиха описывается искренность влюблённого и верность своей любви. Несмотря на разлуку с возлюбленной, его любовь не угасла. Напротив, дни, проведенные вдали от возлюбленной, ещё более усилили его любовь. Влюблённый изнывает от тоски, но всё же, думая о своей возлюбленной, приходит к выводу, что жизнь вдали от неё невозможна. Поэтому он готов пожертвовать всем своим существом ради неё:

Саба, передай от меня той красавице,
Пусть придёт, соловей в сад или нет,
Годами изнывающий от тоски и болезни,
Пусть придёт к её двери за лекарством или нет [8, с.147].

В творчестве Набати, возвышенно описывающего мирскую, подлинную человеческую любовь, в отличие от гошма и герайлы, в газелях и касыдах ведущую роль играет воспевание любви, пропаганда Нури-Хакка. Лирический герой этих стихов – противоречивая личность. С одной стороны, он связывает все мирские красоты с божеским миром, связывает любовь к красавице со светом божественной любви, видит своё счастье в слиянии с Аллахом, с другой – восхваляет мирские блага, призывает людей к наслаждению человеческими материальными благами. В произведениях, написанных в классическом стиле, данная вторая сторона возникла под влиянием ашугской народной поэзии, что свидетельствует о том, что ашугская поэзия оказала влияние даже на классическое творчество поэта – суфия Набати.

Набати был поэтом, с большим мастерством пользующимся богатством азербайджанского тюркского языка. В стихах, написанных как слоговым, так и размером аруда, слова и выражения арабско-персидского происхождения, взятые из классической литературы, иногда используются попутно с исконно азербайджанскими тюркскими словами. Но эти слова согласуются с поэтическими законами родного языка поэта. Набати, особенно в гошма, герайлы и таджнисах, широко пользовался распространёнными в народной разговорной речи словами и поговорками.

В творчестве Набати таджнисам, написанным в стиле ашугской поэзии, также свойственно своеобразное место и значение. С этой точки зрения его творчество отличается как от его современников, так и предшественников. Поэт пользовался жанровой цветистостью своего творчества, в создаваемых литературных образцах искусно пользовался разнообразными поэтическими фигурами. Одна из поэтических фигур, использованных Набати в различных формах, – это таджнис.

В азербайджанском литературоведении «таджнис» традиционно подразумевал под собой одну из форм ашугского стиха,

используемых также и в письменной литературе [3, с.175–176]. В понятии поэтической фигуры же используется однокоренное слово «джинас».

Но и в средневековой восточной поэтике, на которую опирается письменная азербайджанская литература, таджнис широко комментируется как поэтическая фигура, занимающая важное место в литературной практике, в особенности, в поэзии, и даётся классификация различных его видов и форм [9, с.17–26].

С этой точки зрения мы видим, что Набати широко пользовался джинасами, поэтической фигурой «таджнис» в произведениях классических жанров (газели, касыде и т.д.). В общем, факты использования различных видов рифм таджниса в классической поэзии, произведениях, написанных арудом, всегда были в центре внимания наших литературоведов, занимающихся восточной поэтикой [7].

Несомненно, исследованию классической литературы способствует правильный и эффективный подход не на основе каких-либо чуждых критериев, а с точки зрения национальных принципов и категорий, адекватных осознанию, раскрытию её художественно-эстетической сущности во всей её полноте и красоте. Т. Керимли в своей статье «Таджнис в газелях Физули» пишет: «одна из излюбленных и часто используемых фигур в произведениях Физули – это таджнис. Таджнис, широко исследованный в восточной поэтике, недостаточно исследован в азербайджанском литературоведении. Общую информацию о таджнисе можно найти лишь в литературоведческих словарях и книгах по теории литературы, хотя в восточной поэтике выявлено четырнадцать видов таджнисов, разделённых на две группы. Большинство этих видов нашли своё художественное отражение в газелях Физули» [4, с.27].

Поэты-классики, хорошо понимающие этот эстетический потенциал таджнисов, в своём творчестве широко пользовались его разновидностями и формами. В классической восточной поэтике в основном классифицировали «таджниси-там» (полный таджнис), «таджниси-нагис» (неполный таджнис), «таджниси-заид» (т.е. дополненный таджнис), «таджниси-мударраф» (т.е. полуджинас), «таджниси-мукаррар» (повторяющийся), «таджниси бил-ишарат» (указательный), и т.д. Набати, можно сказать, пользовался всеми этими поэтическими фигурами. Все эти образцы показывают хорошее понимание и успешное использование Набати таджниса как в семантике, так и в звуковом составе поэтического текста.

Фольклорист П.Эфендиев же выводит на первый план индивидуальный талант и художественное мастерство мастера: «известно, что таджнис создаётся редирами и рифмами, схожими по формам, но различными по содержанию. Здесь в нескольких словах выражаются глубокие мысли. Создание таджнисов требует от поэта большого таланта и мастерства. Именно поэтому не каждый ашуг мог добиться успеха в таком трудном жанре. Лишь выдающиеся импровизаторы, мастера слова с широким мировоззрением, богатым словарным запасом и высоким творческим потенциалом, создавали прекрасные образцы таджнисов».

Интересно, что одним из основных показателей превращения таджниса в самостоятельный жанр является то, что большинство его указанных видов возникли именно в XIX веке, в период жизни и творчества Набати. Если в ашугской поэзии того периода совершенные образцы таджниса были созданы Ашуг Алескером и Моллой Джума, то в письменной литературе в этом жанре создавали поэтические произведения Гасым Бек Закир и Абульгасим Набати.

Сейид Абульгасим Набати был самым искусным, оригинальным, непревзойдённым мастером поэзии Южного Азербайджана и выдающимся представителем ашугской поэзии. Академик Ф.Гасымзаде так оценил эту его черту: «Набати был глубоко знаком как с устной народной ашугской поэзией, так и ашугскими стихами письменной поэзии и, возможно, пользовался ими. Но, наряду с этим, он не подражал ни великим народным ашугам, ни стихам поэтов, творивших в стиле ашугской поэзии. Подражание не свойственно этому поэту. Поэтому его гошма не похожи на гошма известных народных ашугов, его великого предшественника Вагифа и современника Закира» [6, с.362].

Это неподражаемость и оригинальность ярко выражена в его произведениях, написанных в поэтическом жанре «чарпа» или «чахарпара». Не случайно, что единственным поэтом XIX века, творившим в этом стихотворном виде, был Набати. Интересен тот факт, что хотя в произведениях поэта этот стихотворный вид дан в отдельности, никаких объяснений этому не дано; в исследованиях, посвящённых поэту, этого вида не касаются, хотя под заголовком «Чарпа» даны 9 стихов их 83 столбцов, написанных слоговым размером. Лишь «Чарпа» называется четверостишием и даётся её объяснение. Рубаи и баяты также состоят из четырёх строк. Можно сказать, все стихи, написанные слоговым размером (кроме мухамматов) состоят из четырёх строк.

Чарпа Набати состоят из 16,13, большинство из 9, даже из 2 и 7 столбцов. Это говорит о том, что здесь поэт свободен в определении количества столбцов. Столбцы состоят из 4 строк. Первый столбец рифмуется на а–в–с–а, а–а–в–а или а–в–а–в, в последующих столбцах наблюдается свобода рифмовки. Такая свобода не могла не оказать влияния на выразительность и тему. Но последняя строка всех столбцов рифмуется со второй и четвертой строками первого столбца и состоит из одинакового матла (первого бейта). В последнем столбце стиха же даётся псевдоним поэта. Ещё одним отличием чарпа от герайлы и гошма является то, что он состоит из 10 слогов, с разделением 5+5.

Все эти факты ещё раз свидетельствуют о том, что наряду с тем, что Набати творил в стиле ашугской поэзии, он, искусно используя потенциал этой богатой поэзии, обогатил её с точки зрения формы и содержания. Каждый герайлы, гошма, таджнис и другие произведения Набати сильны с художественной точки зрения. Его произведения, написанные в стиле народной ашугской поэзии, своим лиризмом, ясностью выражения, новизной образов, оригинальностью и точностью рифм, глубиной мысли и содержания, соответствием размеров являются совершенными образцами нашей поэзии XIX века.

Итак, Набати вошел в историю азербайджанской литературы XIX века как выдающийся мастер слова, создавший прекрасные стихи, как в слоговой форме, так и в размере аруда, обогативший художественную мысль своего народа с точки зрения идейно–философского содержания и эстетико–творческого подхода. Он оказал сильное влияние на творчество таких представителей письменной литературы, как Мирза Мехди Шукухи, Мирзали хан Лали, а также народную ашугскую поэзию.

Список использованных источников

1. Азербайджанские народные песни. В 2-х т. Составитель С. Керимли. – Баку: Ондер, 2005. – Т. I. – 168 с. (на азерб. языке).
2. Антология южноазербайджанской литературы. В 3-х т. – Баку: Эльм, 1981. – Т. I. – 383 с. (на азерб. языке).
3. Словарь терминов по литературоведению. Составитель А. Мирахмедов. – Баку: Маариф. – 200 с. (на азерб. языке).
4. Керимли А. Невидимый Физули. – Баку: Эльм, 2003. – 437 с. (на азерб. языке).
5. Кочарли Ф. Азербайджанская литература. В 2-х т. – Баку: Эльм, 1978. – Т. I. – 560 с.
6. Касумзаде Ф. История азербайджанской литературы XIX века. – Баку: Маариф, 1966. – 487 с. (на азерб. языке).
7. Кулиева М. Классическая восточная поэзия. – Баку: Язычи, 1991. – 342 с. (на азерб. языке).
8. Набати С.А. Избранные произведения. – Баку: Шарг–Гарб, 2004. – 216 с. (на азерб. языке).
9. Расул–заде М.Э. Сборник произведений и писем. Составитель С. Исхаков. – Москва: Флинта, 2010. – 368 с.

* * *

УДК 101.17.37

Олександр Чорний, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії та культурології, Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г.Шевченка, Україна, м. Чернігів

Філософсько–освітні ідеї О.Довженка, як відображення українського буття першої половини XX ст.

Висвітлюються філософсько–освітні ідеї О.Довженка. Виходячи з тогочасних умов українського буття першої половини XX століття, робиться наголос на специфічності філософсько–освітніх ідей мислителя. Це дає нам змогу виявити оригінальність філософського мислення О.Довженка.

Ключові слова: філософія, освіта, кіно, символи, людина.

Александр Черный. Философско–образовательные идеи А.Довженко, как отражение украинского бытия первой половины XX в.

Освещаются философско–образовательные идеи А.Довженко. Исходя из тогдашних условий украинского бытия первой половины XX века, делается упор на специфичности философско–образовательных идей мыслителя. Это дает нам возможность выявить оригинальность философского мышления А.Довженко.

Ключевые слова: философия, образование, кино, символы, человек.

Olexander Chorniy. Philosophical and educational ideas A.Dovzhenko as a reflection of Ukrainian being the first half of the XX century

Highlights the philosophical and educational ideas A.Dovzhenko. Based on the Ukrainian contemporary conditions of existence of the first half of the twentieth century, the emphasis on the specificity of philosophical and educational ideas thinker. This enables us to identify the originality of philosophical thinking A.Dovzhenko.

Keywords: philosophy, education, movies, characters, man.

Філософсько–освітні ідеї О.Довженка, актуальні тим, що являються специфічним відображенням українського буття першої половини XX століття. Хоча всі ми знаємо про О.Довженка, як всесвітньо відомого українського кіномитця та письменника, але крім цього мало хто звертає увагу на його оригінальне філософське мислення, яке наповнене філософсько–освітніми ідеями. Можливо, обізнаність незначного кола науковців з його філософським мисленням, пов'язана з тим, що він як геніальний кіномитець подавав свої філософські ідеї в завуальованому вигляді. Тому сьогодні всі його праці і щоденники, потребують детального історико–філософського аналізу. Бо вони містять в собі фактологічний матеріал зі специфічно завуальованими роздумами та ідеями мислителя стосовно філософсько–освітнього розвитку України.

Адже завдяки таким кіномитцям, письменникам і публіцистам як О.Довженко, ми в змозі констатувати самодостатність історії української філософсько–освітньої думки у порівнянні з аналогічними працями, творами та ідеями мислителів інших країн і народів. Фундаментальну, на нашу думку, роль в філософсько–освітніх ідеях О.Довженка, відіграла його любов до рідної української землі, зачарованість річкою Десною, закоханість в «малу батьківщину» містечко Сосниці, що на Чернігівщині. Вся ця романтика надихала митця до філософських роздумів. Недаремно ще в юнацькі роки навчаючись в Глухівському учительському інституті 1911–1914 рр. О.Довженко одержав від своїх товаришів–студентів прізвисько «Сашко–філософ» за схильність до роздумів і непересічні навчально–освітні здібності. Він багато читав, чудово декламував, прекрасно малював. Дуже любив поезію Тараса Шевченка в якій знаходив відповіді на проблемні питання життя і прагнення українського народу.

При цьому, слід наголосити, що багато філософсько–освітніх ідей у мислителя з'являлися як специфічний рефлекс на українське буття першої половини XX століття. Тому філософська творчість О.Довженка містить в собі величезну кількість прихованих ідей які потребують копіткого дослідження і аналізу.

Серед останніх наукових розробок за обраною темою слід відзначити праці С.Мащенка в яких всебічно розглядаються джерела філософського світогляду та філософські ідеї О.Довженка; дослідження І.Мойсєєва, який відобразив філософію творчості митця, її національні, культурні та філософсько–освітні етапи розвитку у тісному зв'язку з українським суспільством; розвідки Р.Корогодського, що дають змогу відстежити реакцію О.Довженка на всі «негаразди» українського буття першої половини XX століття. А також уловити зв'язок між філософським розумінням проблемних антропологічних питань українськими академічними ученими та О.Довженком; розвідки Є.Сверстюка, стосовно «замовчаних» фактів з біографії О.Довженка, та аналізу соціально–філософських проблемних питань в його житті і творчості, зміст яких зазнавав специфічних інтерпретацій в працях

дослідників на догоду партійному керівництву у різні періоди історії і буття українського народу.

Втім, на нашу думку, не зважаючи на достатньо об'ємний пласт наукових досліджень, проблема ролі філософських ідей О.Довженка в історії філософсько-освітнього розвитку України залишається висвітленою не достатньо повно.

Метою статті є аналіз філософсько-освітніх ідей О.Довженка в історії філософської думки України.

Зазначена мета передбачає вирішення таких завдань:

1. Дослідити філософсько-освітні ідеї О.Довженка та обґрунтувати їх роль в історії філософської думки України.

2. Розкрити, що філософсько-освітні ідеї О.Довженка були специфічним відображенням всіх життєвих та освітніх проблем українського буття першої половини ХХ століття. Тому для сучасних дослідників вони слугують джерелом з якого ми можемо черпати життєтворчі ідеї для вироблення власного шляху філософсько-освітнього розвитку України.

З історико-філософських джерел, нам відомо, що переважна більшість філософсько-освітніх вчень першої половини ХХ століття в Радянському союзі мали чітку суспільно-політичну орієнтацію. На перший погляд всі фільми О.Довженка теж не суперечать «вимогам партійного керівництва». Але коли ми детально заглянемо «за вуаль» то побачимо, що завдяки романтично-філософському відображенню дійсності зі специфічним символічним насиченням, його картини наскрізь просякнуті українською духовністю. Духовність характеризується створенням внутрішнього світу його кінофільмів, що розкриває митця як незалежну самодостатню особистість. Через це романтична спрямованість всіх фільмів О.Довженка, завдяки філософії духу постає перед нами як своєрідний «духовний маніфест» великого українського митця.

Духовний зміст його картин виявляє митця, як вільну людину в нелегких умовах тоталітарної Радянської держави, адже люди наповнені духовністю і романтикою живуть в союзі з майбутнім. Романтичний напрямок філософствування давав йому можливість заувальовано представляти свої ідеї і прагнення в період панування сталінської репресивної машини. Тому багато філософсько-освітніх ідей митця нам необхідно «домислювати» або «розсекречувати».

Як відзначає С.Машенко: «У сучасній незалежній Україні все більше усвідомлюють необхідність світоглядного поцінування здобутків національної культури, потребу видобути з неї філософію... Обставини минулого народу склалися часто таким чином, що перлини вітчизняного мислення ховалися у фольклор, художню літературу, в різні мистецькі жанри, щоб вижити й поширитися серед простих людей»[1,с.8].

Тому сьогодні, звертаючись до філософської спадщини О.Довженка в пошуках відповіді на проблемні питання в навчально-освітньому процесі. Ми можемо констатувати, що мислитель в своїх філософсько-освітніх бажаннях орієнтувався на звичаї, традиції, культуру українського народу. Ця орієнтація супроводжувала його на протязі всього творчого і життєвого шляху.

Знакова подія, котра надихнула його на філософсько-освітню творчість і супроводжувала протягом всього його життя, відбулася під час вступних іспитів в 1911 році до Глухівського учительського інституту, при написанні твору. Як він згадував сам у своєму листі до глухівчанки Я.А. Коваль, написаного 1949 року, коли відзначався ювілей інституту: «На вступительных экзаменах... у нас было сочинение на тему: «Выходя из мягких юношеских лет в суровое, ожесточающее мужество, заберите с собой все человеческие движения, не оставляйте на дороге, не подымете потом» (Гоголь). Я его, очевидно, написал... Я его и сейчас дописываю в меру сил»[2,с.10].

Філософсько-освітнє становлення О.Довженка, як педагога розпочинається з 1914 року в місті Житомир на штатній посаді вчителя 2-го вище-початкового училища. Там він, як істинний філософ викладав фізику, природознавство, географію, історію, гімнастику. Учні любили свого вчителя за ґрунтовні знання з предметів, уважне ставлення до них, уміння вислухати їх думки, товарищескість та відвертість у порадах, роздумах і судженнях. Довженко, як вчитель-практик, бажав розширення своїх знань, тому в 1917 році він переводиться вчителювати в Київ, де паралельно вступає до Київського комерційного інституту, як вільний слухач на економічне відділення. Хоча Радянська пропагандистська машина зробила з молодого О.Довженка революціонера-комуніста, замовчуючи деякі «проблемні» періоди його біографії.

Сьогодні нам відомо, що після революційних подій 1917 року в Росії, О.Довженко обирає боротьбу за незалежність України і самовіддано бореться за неї в військових лавах молоді Української Народної Республіки. Хоча ця боротьба і закінчується невдало для О.Довженка, він потрапляє в полон до червоноармійців і завдяки друзям та долі залишається живим. Проте його чоловічий вчинок доводить нам, що ідея вільної і незалежної України за-

родилася в його серці ще в молоді роки. З плином років ця ідея не зникла в його думках. Можливо тому в своїй автобіографії він писав: «Думалось, що буде Україна в українців, Росія в росіян. Це вже й був націоналізм. Всі українці того часу здавалися мені якимись особливо приємними людьми» [3,с.22].

Тут прослідковується національна орієнтованість філософсько-освітніх ідей мислителя, бо для того щоб людина любила і поважала інших людей, вона перш за все повинна любити та поважати своїх рідних, близьких, свій народ. А О.Довженко свою любов до українців виявляв і перебуваючи за кордоном.

Коли в 1921 році він завідував відділом Повноважного Представництва Української Радянської Республіки в Польщі, то часто виступав перед втікачами-українцями, підтримуючи в них віру у майбутнє щасливе життя на українській землі і закликаючи їх повернутися на батьківщину. Хоча багато українців, котрі втекли від червоного терору, не вірили йому, а інколи жбурляли камінням в агітатора, але О.Довженко був непохитним і продовжував вірити у щасливу долю народу України.

З історії філософії ми знаємо, що багатьох мислителів, котрі хотіли донести свої ідеї до народу, незгодні, розлючені люди закидали камінням, проте багатьох філософів не покидала віра в свій народ і його щасливе майбутнє. Так було і з О.Довженком, він не зупинявся на шляху розширення і поглиблення своїх знань, здібностей, умінь і навичок. Тому в 1922 році вступає до приватного художнього училища в Берліні, де самовіддано вивчає графіку, композицію, прийоми створення книжкової ілюстрації та інші необхідні йому мистецькі дисципліни і прикладні науки.

Повернувшись в Україну з великим багажем знань і умінь, О.Довженко як істинний філософ залишається «духом молодим». Можливо через це свої малюнки і політичні карикатури в газетах і журналах він підписував псевдонімом «Сашко». Нам відомо, що так колись його називали товариші в Глухівському учительському інституті «Сашко-філософ», але поняття «філософ» не зовсім підходило до шаржів і карикатур, тому митець скоротив юнацький псевдонім.

Важливою філософською прописною істиною процесу навчання, освіти і виховання для О.Довженка, як і для переважної більшості українських філософів було любомудріє, або пошук, відкриття та осмислення різних буттєвих процесів з філософських позицій. Філософія для означення різних процесів оперує тезаурусом, або набором відповідних понять і символів які полегшують сприйняття дійсності.

Через це філософія навчально-освітнього розвитку людини теж використовує символи і поняття, котрі мають глибоке коріння в українській культурно-освітній традиції. Довженко в своїй філософсько-освітній творчості часто використовує символи сім'ї, роду, народу, які живили його духовне прагнення до творчості. Родинна педагогіка О.Довженка спиралася на вікові традиції української сім'ї, де шанують батька, матір, дідуся, бабусю, їх науку і звичайну працю.

В своїй автобіографічній кіноповісті «Зачарована Десна» він відобразив любов до своїх батьків, котрі дали йому життя, навчили першим крокам по землі та заклали всі найкращі почуття, бажання і прагнення до прекрасного. Митець захоплюється своїм батьком Петром Семеновичем Довженком, який мав безліч характерних рис українського хлібороба: «руки широкі і шедрі»; «як вправно робив, який був дужий і чистий». Крім цього українці завжди визначались веселою вдачею, вмінням переводити життєві негаразди у усмішки, тому батько, як син українського народу: «жарт любив, точне, влучне слово». При цьому О.Довженко звертає особливу увагу на батьківські очі, які видавали потаємні думки і бажання: «великі розумні сірі очі, тільки в очах було повно смутку: тяжкі кайдани неписемності і несвободи»; «з нього можна було писати лицарів, богів, апостолів, великих учених чи сіятелів – він годився на все».

Саме через це, від батьківської педагогіки О.Довженко взяв за правило розпочинаючи навчання чи корисну справу завжди доводити її до логічного завершення, щоб інші захоплювалися його ідеальним творінням. Вчителюючи в Житомирі та Києві, О.Довженко свято слідував батьківській педагогіці, тому був шанований як учнями так і колегами – вчителями за самовіддану працю.

Мати О.Довженка, Одарка Єрмолаївна в своїй родинній педагогіці навчила його рідної української мови, ознайомила з українськими піснями та віршами захоплення якими він проніс через все своє життя. Від материнської науки він успадкував любов до всього живого, що росте, квітне, милує око, звеселяє серце і душу. Хоча за словами О.Довженка, доля його мами була дуже тяжка у зв'язку з невідворотними плачевними втратами смертю дітей, малих і дорослих: «...Народжена для пісень, проплакала все своє життя, проводжаючи... навіки!».

На нашу думку, важко не погодитися з тим, що на формування філософсько-освітнього світогляду О.Довженка найважли-

віщий вплив здійснила родина, батько і мати, які надали йому необхідний багаж філософсько-освітніх знань, ідей і навичок. Як і в подальшому житті стали впливовими чинниками формування його української національної самосвідомості. Котра для митця О.Довженка виступає в образі українського національного характеру, який логічно поєднує духовність, мораль, совість, гуманність, толерантність, синівський обов'язок та багато інших людських чеснот.

Цю особливість української філософсько-освітньої традиції, на наш погляд, можна вважати головною проблемою, що постає у творчості О.Довженка, через майстерне відображення величчя українського народу—трудівника, його працовитості, волелюбства, навчально-освітнього та духовного зростання.

Тому, будучи ще молодим режисером, він обрав для своєї постановки широку тему, пов'язану з історією українського народу, втілюючи її в багатогранній кіноопері «Звенигора» (1928 р.). Котра, перш за все, засвідчила любов митця до України. Специфічним продовженням українознавчої матики стає його кінофільм «Арсенал» (1929 р.), де відтворено духовні прагнення українського народу, його боротьбу за красу людського життя. В самій назві кінофільму «Арсенал», закладено філософський символ безсмертя культури українського народу, прагнення до перемоги. Адже філософія навчально-освітнього розвитку людини повинна спрямовувати її до подолання перешкод і перемог. Лише так людина зможе досягати успіхів у праці та житті. Бо навчально-освітній процес складається з маленьких і великих перемог над собою, які рухають людину вперед до нових знань і висот.

В історії української філософської думки символізм відіграє ключову роль, тому поряд з символічними поняттями сім'ї, роду, народу, знаковим являється символ землі, якому переважна більшість українських філософів присвячували свої твори. Як український філософ, не міг обійти символічної теми землі і О.Довженко. Тому в 1930 році він знімає фільм під назвою «Земля», в якому змальовує життя свого народу висвітлюючи всі позитивні і негативні тенденції в історії та житті людини—хлібороба.

Науковці назвали цей фільм взірцевим прикладом, що на матеріалі історично й суспільно вагомих подій, зосереджує в собі філософію і психологію цілої доби. За образним висловом І.Андронікова, фільм є «Іліадою» сучасного Гомера. В ньому система поетичних вирішень кожного кадру безмежно розширює сюжет, надає подіям алегоричного й філософського змісту... Його філософський зміст у тому, що нове скрізь перемагає старе [4, с. 77–78].

Так і в філософсько-освітньому розвитку людського суспільства, нові ідеї, методи, концепції є рушійною силою навчально-освітнього процесу. Спираючись на досвід і буттєві символи попередніх поколінь, людина виявляє турботу про себе, свій навчально-освітній розвиток, своє становлення у світі через навчання. Тому завдяки таким філософським кінокартинам, які створював О.Довженко, людина отримувала духовну орієнтацію до знань, досліджень, відкриттів, славетної праці і успіху. Недаремно фільм «Земля» визнано шедевром світового кіно. А на спеціальному конкурсі, влаштованому під час Всесвітньої виставки в Брюсселі в 1958 році, «Землю» названо найкращим твором про село XX сторіччя і віднесено до дванадцяти найвидатніших кінофільмів світу.

Йому вдалося відчувати філософський дух першої половини XX століття і відобразити його в кінокартинах. Філософсько-освітня традиція започаткована О.Довженком нашла своє логічне продовження в київській кіностудії, котра носить його ім'я і покликана продовжувати українську лінію в світовому кінематографі. Хоча постаті такого художньо-творчого розмаху як О.Довженко з'являються не дуже часто в українській історії, але духовну силу і філософську мудрість їм надає глибока внутрішня любов до всього українського.

Зважаючи на це, його соратник по кіномистецтву Т.Левчук писав: «Безмежна любов до життя, до свого народу, до рідної землі, що дала йому життя, — ось наріжний камінь творчості цього гіганта поетичного кіно, режисера, письменника, філософа...» [4, с. 697].

Відзначимо, що О.Довженко, як український мислитель першої половини XX століття, на нашу думку, дотримувався у своїх філософсько-освітніх думках, ідеях та творчості екзистенціального філософського напрямку, хоча ми не маємо прямих його свідчень чи посилань на європейських філософів-екзистенціалістів. Така методологічна орієнтація, за нашим припущенням, була притаманна митцю, який напругу спостерігав увесь «театр радянського абсурду» першої половини XX століття.

Доба впливає на формування людини її думки, ідеї бажання. Проте національний нескорений дух завжди проривається в творчості митця. Він іде від сім'ї, родини, народу і його неможливо стримати. Саме цей дух часто «виказував» національну прина-

лежність О.Довженка і тоді його звинувачували в «українському націоналізмі», але сталінський тоталітарний режим не наважився ув'язнити всесвітньо відомого кіномитця.

Підводячи підсумки, можна зробити наступні висновки. Перший, філософсько-освітні ідеї О.Довженка були певним рефлексом на історичні події в українському бутті першої половини XX століття. Свою філософію життя і навчально-освітнього розвитку українського суспільства він презентував в завуальованому вигляді, бо в тоталітарному суспільстві будь-яка сказана, написана чи показана правда, могла вартувати митцю свободи і життя. Через це всі кінокартини О.Довженка насичені українською символікою, котра стає своєрідним ключем до їх сприйняття і філософського аналізу. Розкриваючи історію становлення О.Довженка як вчителя ми констатували, що ще в студентські роки, за свої філософсько-освітні ідеї він отримав від однокласників прізвисько «Сашко-філософ», яке стало доленосним для нього в подальшому житті і праці. Як український філософ О.Довженко, спираючись на українські символи та архетипи часто в алегоричній, завуальованій формі відобразив величезну палітру філософсько-освітніх та суспільно-політичних прагнень українців.

Сьогодні ми розуміємо, що обмеження які накладало тоталітарне суспільство на митця не давало йому можливості відкрито висловлювати свої філософські думки та ідеї. Проте і в умовах партійного диктату і цензури О.Довженко зумів донести до широкого загалу свою філософію життя через кінематографічні роботи, які визнані світовою спільнотою як шедеври XX століття.

Другий, особливість філософсько-освітніх ідей О.Довженка полягає у впливі українського буття на формування і розвитку його як мислителя. Його філософія освіти глибоко укорінена в українській сім'ї, роді, народі. Аналізуючи його філософсько-освітню творчість ми можемо отримати ґрунтовну характеристику філософсько-освітнього розвитку українського суспільства першої половини XX століття. Творчий доробок О.Довженка наглядно демонструє, що філософська культура українського народу, який не мав власної незалежної держави, завжди акумулювала в собі людську мудрість, що знайшло яскраве відображення в кінематографічній творчості нашого митця.

Список використаних джерел

1. Машенко С.Т. Філософські обрії Олександра Довженка. — Чернівці, 2004. — 124 с.
2. Січко М.А., Бушай О.П., Макаренко О.Г., Макаренко В.А. Літературно-меморіальний музей О.П. Довженка. Сосниця. — К., 1984. — 48 с.
3. Довженко О.П. Твори. В 5-и т. — К., 1983–1985. — Т.1. Автобіографія.
4. Полум'яне життя. Спогади про Олександра Довженка. — К., 1973.

* * *

УДК 141.131

Олександр Шаталович, канд. філософських наук, доцент, докторант
кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет
ім. Олеся Гончара, Україна, м. Дніпропетровськ

Подружні «обертони» платонівського символізму (естетичний аспект)

Реконструюються подружні «обертони» (ерос, шлюб, породження) в символізмі Платона на матеріалах його естетичних поглядів.

Ключові слова: Платон, символізм, естетика, шлюб.

(стаття друкується мовою оригіналу)

**Александр Шаталович. Супружеские «обертон»ы
платоновского символизма (эстетический аспект)**

Реконструируются супружеские «обертон»ы (эрос, брак, порождение) в символизме Платона на материалах его эстетических взглядов.

Ключевые слова: Платон, символизм, эстетика, брак.

**Alexander Shatalovich. Married «overtones» of Plato's symbolism
(aesthetic aspect)**

Reconstructed married «overtones» (eros, marriage, procreation) in the symbolism of Plato on the material of his aesthetic views.

Keywords: Plato, symbolism, aesthetic, marriage.

Данная статья продолжает начатое в предыдущем выпуске научного вестника «Гілея» исследование супружеских «обертон»ов платоновского символизма, предпринятое на материалах онтологических взглядов античного мыслителя [5]. Наряду с рассмотренным в указанной работе онтологическим аспектом не меньший интерес представляет и эстетический аспект. Так, А.Лосев сводит итог платоновского учения об эстетическом сознании к определяемости ее вышестоящим принципом, имеющим специфический характер, который заключается в любви между определяющим и определяемым, в браке между ними, в порождении того нового, что уже не есть ни определяющее, ни определяемое, но самостоятельная и самостоятельная структура [1, с.237]. В русле заданного А.Лосевым направления более детально реконструируем «супружеские» обертон»ы символизма Платона на материалах его эстетических взглядов.

Рассмотрим стремление человеческой души к прекрасному, которое Платон символически описывает посредством супружеских коннотаций. Данное стремление представлено у мыслителя в качестве «эротического восхождения» к идеальной красоте, первым шагом которого есть отделение идеи красоты от конкретного тела: «Кто хочет избрать верный путь ко всему этому, должен начать с устремления к прекрасным телам в молодости. Если ему укажут верную дорогу, он полюбит сначала одно какое-то тело и родит в нем прекрасные мысли, а потом поймет, что красота одного тела родственна красоте любого другого и что если стремиться к идее прекрасного, то нелепо думать, будто красота у всех тел не одна и та же» (Пир,210a–b). То есть Платон различает различные степени красоты. Так, например, он отличает миловидность и телесную кажущуюся красоту от настоящей красоты (Пир, 218e–219a), говорит о высшей красоте как о согласовании прекрасных нравственных свойств и красивой внешности (Государство,402d). Характерна и последняя молитва Сократа в «Федре» (279b–c), в которой тот свидетельствует о жажде внутренней красоты. Наиболее четко ступени восхождения (а Платон так и пишет о ступенях) описываются в «Пире» (210d–e,211c–d): красота тел – красота нравов – красота наук – открытое море красоты. Таким образом, путеводным в «эротическом восхождении» является стремление к прекрасному как идеальному пределу, которое с разной интенсивностью отражается в вещах, людях, событиях и во всех мельчайших моментах жизни, а все живое подходит к нему с любой степенью приближения.

Вершиной же восхождения становится видение прекрасного самого по себе, которое предстанет «...не в виде какого-то лица, рук или иной части тела, не в виде какой-то речи или знания, не в чем-то другом, будь то животное, Земля, небо или еще что-нибудь, а само по себе, всегда в самом себе единообразное» (Пир,211a). Эта божественная единообразная красота (Пир,212a), единая красота (Федр,250e), прекрасное, которое едино (Государство,479a), уже не обремененное «человеческой плотью, красками и всяким другим бранным вздором» (Пир,211e) «не нуждается уже ни в каких формах проявления, не характеризуется уже никакими телами, вещами и живыми существами, но пребывает сама в себе, в своей безвидной и неосязаемой сущности» [1, с.263].

Обратим внимание, что категория прекрасного у Платона имеет довольно широкое концептуальное поле. Как подчеркивает А.Лосев, термины «прекрасный» или «красота» употребляются у Платона настолько разнообразно, пестро и противоречиво, что нет никакой возможности создать какую-нибудь единую картину

этого употребления [1, с.335]. Так, о прекрасном как наименовании мысли Платон говорит в «Кратиле» (416b), там же прекрасное – имя разума (416d). О красоте как гармонии Платон рассуждает в «Федоне» (85e–86b). О красоте как симметрии (соразмерности) – в «Филебе» (64d–e). Красота как простота (несоставность) предстает у Платона в «Тезетете» (205c). В «Государстве» (479a) красота определяется как единая и самоотжественная идея в отличие от бесконечного множества отдельных прекрасных вещей. Обобщая, можно сказать, что красота для Платона – это, ни элементы, ни стихии, ни числа, ни формы, но, прежде всего – идеи, то есть то, что постоянно, а не то, что вечно меняется и гибнет. И если в ранней классике красота соотносилась с чувственным космосом, а в средней классике (софисты, Сократ) – с человеческим разумом, то Платон дает синтез обоих указанных видов в своем учении об идеях [1, с.154–155,349,799–800]. В результате, прекрасное для Платона – это идеальное, а идеальное для Платона – простое, несоставное, что приближает красоту к высшей точке платоновской философии – Благ, которое именуется «несказанной красотой» (Государство,509a). Как считает Платон, самой большой радостью для человека является созерцание идеи блага, этой цели самой по себе. При этом мыслитель вкладывает в определение блага три идеи: красоту, соразмерность и истину (Филеб,64e–65a). Отождествляясь в идее блага, они представляют собой единство.

«Супружеской парой» к прекрасному в символизме Платона выступает безобразное. Дуализм указанных категорий античный мыслитель неоднократно постулирует в своих работах: «Гиппий больший» (286c–d), «Горгий» (474d), «Федон» (70e), «Тезетет» (190b–c), «Государство» (475e).

Безобразное (некрасивое, постыдное, непристойное, неподходящее) в отличие от прекрасного, имеет условный онтологический статус, наподобие небытия. Оно по своей сути есть максимальное отсутствие идеального начала. Безобразие есть нечто несогласованное, неприглядная во всех отношениях несооразмерность (Софист,228a), которая может проявляться как в природе, так и в человеческом теле и душе. Безобразие и болезн, имеющие место на камнях, земле, животных, растениях не свойственны этим предметам в идеальном мире, утверждает Платон в «Федоне» (110e). Безобразное наряду со слабостью и болезнью является разновидностью зла. Безобразным становится также отсутствие справедливости, то есть несправедливость (Горгий,477b, 521c).

Синтез прекрасного и безобразного Платон осуществляет посредством символического учения об эросе, который предстает в качестве тождества, середины между данными категориями (Пир,202b). В результате, Эрос оказывается и не безобразен как архаический каменный фетиш, которого наряду с хтоническими киклопами и сторуками почитали в Беотии в виде необработанной глыбы мрамора, или как Эрос–Протогон – двуполое, четырехголовое, безглазое чудовище орфиков, ревевшее как бык, рыкающее как лев, шипящее как змея и блеющее как баран. Но в то же время Эрос и не красив, как юноша или крылатый мальчик, «златокудрый», «златовласый», «подобный ветру» бог любви перифеиды классики. То есть Эрос не есть еще сама красота, но есть нечто промежуточное между красотой и безобразием, между блаженной полнотой и вечно ищущей бедностью, между идеальным и материальным. А так как идеальное и материальное может соединяться с большей или меньшей степенью совершенства, то красота всякого физического тела зависит от степени воплощенности в нем или отражения в нем вечной идеи красоты и представляет собой смесь красоты и безобразия. Причем эта смесь встречается намного чаще, чем крайности прекрасного и безобразного (Федон,90a).

Слияние идеального и материального есть миф [1, с.789]. Эрос, а также его происхождение очень ярко представлены у Платона в данном качестве: «Когда родилась Афродита, боги собрались на пир, и в числе их был Порос, сын Метиды. Только они отобедали – а еды у них было вдоволь, – как пришла просить подаяния Пеня и стала у дверей. И вот Порос, охмелев от нектара – вина тогда еще не было, – вышел в сад Зевса и, отяжелевший, уснул. И тут Пеня, задумав в своей бедности родить ребенка от Пороса, прилегла к нему и зачала Эрота. Вот почему Эрот – спутник и слуга Афродиты: ведь он был зачат на празднике рождения этой богини; кроме того, он по своей природе любит красивое: ведь Афродита красива. Поскольку же он сын Пороса и Пеня, дело с ним обстоит так: прежде всего он всегда беден и, вопреки распространенному мнению, совсем не красив и не нежен, а груб, неопрятен, не обут и бездомен; он валяется на голой земле, под открытым небом, у дверей, на улицах и, как истинный сын своей матери, из нужды не выходит. Но с другой стороны, он по-отцовски тянется к прекрасному и совершенному, он храбр, смел и силен, он искусный ловец, непрестанно строящий козни, он жаж-

дет разумности и достигает ее, он всю жизнь занят философией, он искусный чародей, колдун и софист» (Пир, 203b–e).

Обратим внимание, что суть образованного символического тождества Платон передает терминами с двойным смыслом. Так, Эрос (который уже не есть ни Пеня, ни Порос, но то, в чем оба они отождествились) предстает как *ῥοης* (волшебник), что можно также перевести как «заклинатель», «колдун», но в то же время «обманщик» и «шарлатан». Он – чародей (*φάρμακευς*), приготовляющий волшебные, ядовитые или целебные снадобы. Характеристику *δεινός* – «страшный», «ужасный», «грозный» можно перевести и как «великий», «значительный», «превосходный». Эрос – *μεγίςτος* («великий» и «значительный»), но в то же время *δόλερος* («коварный» и «обманчивый») [7, 203d, 205d]. В этой двойственности проявляется двойственность его природы, где все хорошее предстает как порождение идеального мира, а все плохое – от несовершенства материи. Как подчеркивает А. Лосев: «Бессмертное и смертное, вечное и временное, идеальное богатство и реальная скудость, знание и чувственность, красота и безобразие – объединились тут в одну цельную жизнь, в одно совокупное порождение, в один самостоятельный результат, в одно становящееся тождество» [2, с. 405–406].

Указанное символическое тождество применимо не только к Эросу, но и к космосу в целом. По слову А. Лосева, космос в учении Платона – числовым образом упорядоченная материя [1, с. 795]. Число с одной стороны есть носитель идеального (предельного). Но с другой стороны, число и идея у Платона не оторваны от материального (беспредельного). Числа (предельные) вступают в брак с беспредельным, упорядочивая его. Наступает тождество, в котором числовая структура красива, а красота пронизана числом. И тогда идеи Платона с одной стороны пронизаны числами – предел, но они у него в то же время и беспредельные. Тогда хаос становится космосом, который с одной стороны есть порядок (Горгий, 508a), но в то же время и украшение (Филеб, 28с–29е), образец точности и красоты, в котором противоположное (предел и беспредельное) слилось до неразличения.

Таким образом, идеи в учении Платона становятся прекрасными за счет их внедрения во временный поток вещей. Для символического описания данного процесса Платон наряду с идеями эротического стремления и брака (соединения) широко использует «супружескую» идею порождения. Так, в «Пире» (206е) мыслитель находит недостаточным определение эроса, как стремления к красоте, а характеризует эрос как стремление «родить и произвести на свет в прекрасном». То есть Платон переходит от эроса–стремления (к красоте) к эросу–порождению в красоте.

В связи с этим мыслитель выделяет две функции у красоты: зовущую и оформляющую. Платона интересует не только стремление к идее – восхождение, но и воплощение идеи – нисхождение. Он называет красоту «Мойрой» и «Илифией» всякого рождения (Пир, 206d). Во-первых, красота «прорезает» у души крылья (призывающая красота), и человек, видя здешнюю красоту, вспоминает истинную красоту (Федр, 249d), которая «зывает» (призывает) человека. Недаром Платон возводит «прекрасное» *καλόν* к глаголу «звать» (называть, призывать, именовать) *καλοῦν* [6, 416b–d]. Во-вторых, прекрасное определяет судьбу рожденного (оформляющая, творческая красота), так как особое свойство красоты – истекать (Федр, 255b–d), то есть искать нисхождения, воплощения. Так, по мнению Платона, разрешение от бремени происходит именно в прекрасном (Пир, 206е). На низших ступенях это проявляется через деторождение, выше – через произведение искусства и науки, еще выше – через государственную деятельность, на самых высших ступенях – через обретение добродетелей и уподобление богам. Следовательно, Эрос не может рождать в мире идей, там обитает истинно–сущее, вечное, которому не подобает рождение, так же ему не подобает рождать в не–сущем. Поэтому он рождает в красоте – месте соприкосновения двух миров [4, с. 613].

Благодаря этому выводу можно ответить на вопрос: почему прекрасное, даже в своем земном проявлении, так ценно и наиболее употребляемо у Платона? Прежде всего, это связано с тем пониманием прекрасного как единственного, что имеет удел наиболее лучше отражать идеальный мир в мире земном, в отличие от прочего идеального (т.е. добродетели, справедливости, разума). В здешних подобию, по мнению Платона, сложно разглядеть справедливость, воздержанность, да и сам разум не поддается зрению, а иначе бы возбудил любовь. А вот красоту можно разглядеть при помощи зрения, и только одной красоте «...выпало на долю быть наиболее зримой и привлекательной» (Федр, 250b–e). Красота вливается в нас через зрение, поэтому столь важными для Платона являются зрительные интуиции. В «Кратиле» (411d, 399c) Платон утверждает: «рассматривать» и «понимать» – одно и то же, а самого человека характеризует как «очеловца», который уловляет очами то, что видит. Да и сам пла-

тоновский термин «эйдос» имеет своим корнем слово «вид» от глагола *εἶδω* (видеть, созерцать), что даже этимологически связывает познание идей (пусть даже и умопостигаемое) с узрением и образностью.

Поэтому не случайно красивое для Платона – значит образное, которому противопоставляется без–образное. Образность у античного мыслителя всегда играла ключевую роль. Это можно проиллюстрировать на многочисленных примерах. Во–первых, сам Эрос есть яркий образ (Пир, 203с–е). Во–вторых, космос, красотой которого Платон не перестает любоваться, есть образ бога мыслимого (Тимей, 92с). В–третьих, высшая идея блага также есть образ Солнца (Государство, 508с). И даже там, где у Платона речь идет об идее красоты, как таковой (не имеющей форм), все равно присутствует образ «моря красоты» (Пир, 210d–211b). И если в «Пире» Платон постепенно восходит к идеальной красоте, которая не нуждается в человеческих образах, то в «Федре» нисходит с нею и воплощает ее в образе юноши. Он обосновывает красоту тела и показывает соединение идеальной красоты с материальным началом в земном воплощении. И эту красоту Платон готов боготворить.

При этом душа, любящая отблесками истинной красоты, получает сладчайшее удовольствие (Федр, 252а, 255а). Следовательно, характерной особенностью платоновского символизма становится еще и гедонистический аспект восприятия красоты, который также составляет в «супружеские» обертоны. Платон аналогично ступеням «эротического восхождения» вводит иерархию удовольствий. Он предпочитает в первую очередь истинные несмешанные удовольствия, критериями которых является мера и соразмерность и к которым относятся, прежде всего, геометрические формы, красивые краски, прекрасные цвета, что прекрасно не по отношению к чему–либо, но вечно прекрасно само по себе (Филеб, 51с–d).

Таким образом, как четко обобщает А. Лосев, эстетическое переживание у Платона есть любовь. Любовь есть вечное стремление любящего к любимому. Это стремление завершается браком как в чувственной, так и в духовной области. Результатом брака является порождение нового, в котором любящий и любимая уже даны в виде устойчивого достижения, где оба они слиты до неузнаваемости. Эти достижения являются объективациями любви в чувственной области или в области духа, где любовь тоже порождает особого рода бытие, которое и идеально, и образно, и есть результат творчества. Следовательно, эстетическое и в своем субъективном аспекте есть любовное стремление и в своем объективном аспекте пронизано этими же любовными стремлениями. Конечно, можно спрашивать, что же такое сама–то любовь. Но тут у Платона имеется только один ответ: она есть порождение богатства и бедности и их вечно стремящаяся взаимопронизанность [1, с. 234].

Подводя итог, можно сказать, что концепция эроса и супружеские коннотации в символизме Платона призваны преодолеть онтологический и эстетический дуализм посредством синтеза, в котором раскрываются тайны осмысления бытия и персонаифицируется некий многогранный творческий процесс, облеченный в поэтические рамки мифологии. И если до Платона эрос воспринимался в основном как вождение, то у Платона он становится еще и серединой, между прекрасным и безобразным, между благом и злом, между бессмертным и смертным между мудростью и невежеством.

Таким образом, в данной статье был проиллюстрирован последний итог платоновского учения об эстетическом сознании, который, по слову А. Лосева, во–первых, сводится к символической «середине», во–вторых, к определяемости ее вышестоящим принципом, в–третьих, к специфическому характеру этого определения, который заключается в любви и браке между определяющим и определяемым, в порождении того нового, что уже не есть ни определяющее, ни определяемое, но самостоятельная и самоцельная структура. Благодаря чему идеальный мир может более явно воплощаться здесь на земле именно через красоту, которая становится местом соприкосновения двух миров.

Проведенная реконструкция супружеских «обертонов» платоновского символизма затрагивает проблему укорененности в нашем сознании идеи семьи и «супружеских» коннотаций, которые подобно архетипам или априорным формам, трансформируют наш опыт описания действительности, что требует дальнейшего философского исследования.

Список использованных источников

1. Лосев А.Ф. История античной эстетики. Софисты. Сократ. Платон / А.Ф. Лосев. – Печ. по изд. 1969 г. – М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2000. – 846 с. – (Вершины человеческой мысли).
2. Лосев А.Ф. Очерки античного символизма и мифологии / А.Ф. Лосев; [сост. А.А. Тахо–Годи; общ. ред. А.А. Тахо–Годи и И.И. Маханькова]. – М.: Мысль, 1993. – 959 с.

3. Платон. Собрание сочинений: в 4 т. / Платон; АН СССР, ин-т философии. – М.: Мысль, 1990–1994. – (Философское наследие).

4. Соловьев В.С. Жизненная драма Платона // Сочинения. В 2 т. / Владимир Сергеевич Соловьев; АН СССР, Ин-т философии; [Общ. ред. и сост. А.В. Гулыги, А.Ф. Лосева]. – М.: Мысль, 1988. – Т.2. – С.582–625. – (Философское наследие).

5. Шаталович А.М. Супружеские «обертоны» платоновского символизма (онтологический аспект) // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К., 2013. – Вип.74 (№7).

6. Plato. Cratylus [Electronic resource] / Plato // Thesaurus Linguae Graecae. Key 59.5 / University of California. – CD ROM (TLG E). – Microsoft Windows 95/98/NT. Irvine, 2000. – Reprint.: Platonis opera, vol. 1 / Ed. Burnet, J. – Oxford: Clarendon Press, 1967. – P. St I.383a–440e.

7. Plato. Symposium [Electronic resource] / Plato // Thesaurus Linguae Graecae. Key 59.11 / University of California. – CD ROM (TLG E). – Microsoft Windows 95/98/NT. – Irvine, 2000. – Reprint.: Platonis opera, vol. 2 / Ed. Burnet, J. – Oxford: Clarendon Press, 1967. – P. St III.172a–223d.

* * *

УДК 1.18.8.82

Марине Григорян, викладач кафедри російської та зарубіжної літератури, Армянський державний педагогічний університет ім. Х.Абовяна, Армения, м. Єреван

До питання про міфотворчість і особливості творчого методу М. Горького¹

Досліджуються особливості використання М. Горьким деяких традиційних міфологем і архетипів, виявлена сюжетотвірна міфопоетична модель в повісті «Супруги Орловы», елементи якої виявляються і в інших творах письменника. Також розглядаються особливості творчої манери письменника: антропоморфізм пейзажів і синестезія.

Ключові слова: міфопоетична модель, антропоним, синестезія, антропоморфізм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Марине Григорян. К вопросу о мифотворчестве и особенностях творческого метода М.Горького

Исследуются особенности использования М.Горьким некоторых традиционных мифологем и архетипов, выявлена сюжетобразующая мифопоэтическая модель в повести «Супруги Орловы», элементы которой обнаруживаются и в других произведениях писателя. Также рассматриваются особенности творческой манеры писателя: антропоморфизм пейзажей и синестезия.

Ключевые слова: мифопоэтическая модель, антропоним, синестезия, антропоморфизм.

Marine Grigoryan. About mythmaking and features of M.Gorky's creational meth

The features of M.Gorky's usage of some traditional myths and archetypes are studied in this article. The plot forming mythopoetical model of »The Orlovs Couple« is detected. The elements of this story are found in his other works. The features of the writer's creative manner are also examined – the anthropomorphism of landscapes and synesthesia.

Keywords: Mythopoetical model, antroponym, synesthesia, anthropomorphism.

Творчество М.Горького неразрывно связано со своей эпохой и русской национальной культурой. Идеалы Горького восходили к тому, что было дорого для каждого русского писателя его поры: мечте об обновлении общества и духовном возрождении человека. Интуитивное влечение к гармонии и поиск этических ценностей привел его к интересным художественным открытиям. В последние десятилетия в работах Удодова А.Б., Ханова В.А., Ледневой Т.П., Ревякина А.А., Шапошникова А.Л. и др. делается попытка нового подхода к изучению творчества писателя.

М.Горький полагал, что «слияние романтизма и реализма особенно характерно для нашей большой литературы, оно и придает ей ту оригинальность, ту силу, которая все более заметно и глубоко влияет на литературу всего мира» [3,с.311]. Реализм М.Горького особого свойства, это справедливо подметил В.Короленко: «Я же говорил вам, что вы реалист». Но, подумав и усмехаясь, добавил: «Но в то же время романтик!» [4,с.224]. На эстетическую систему Горького, безусловно, оказали большое влияние и фольклорно-мифологические традиции, что позволяет выявить связь с национальной духовной культурой. Об этом свидетельствуют его статьи «Вопленица», «Сказки» и т.п., где он пишет: «Устная поэзия трудового народа той поры когда поэт и

рабочий совмещались в одном лице, – эта бессмертная поэзия, родоначальница книжной литературы, очень помогла мне ознакомиться с обаятельной красотой и богатством нашего языка» [4,с.767].

В основе творческого метода М. Горького лежит миф как один из способов осознания «вечных» проблем индивидуальной и общественной жизни. Используемые им мифологемы – это не отдельно освоенные писателем образы. Они формируют в сознании художника некую мифопоэтическую модель мира, которая отражает его миропонимание и реализуется в системе символов и других поэтических категориях. Это его вариант истолкования действительности, то есть его особый тип мышления, отраженный в мифотворчестве. Согласимся с Е.В. Ивановой в том, что мифотворчество – это непрерывный процесс выявления значимых смыслов поведения человека, как в архаичном, так и в современном обществе [5].

В различных произведениях Горького, начиная с самых первых, можно проследить ряд мифологем и архетипов: воды, камня, солнца, огня, неба, звезд. Мифопоэтическое пространство Горький заполняет символическими образами (стена, порог, дверь, ступени, окно), заимствованными из фольклора. Его мифопоэтическое видение отражается и в ономастическом пространстве (Васса Железнова, Лука, Матрена, Солнцев).

В повести «Супруги Орловы» описывается пространство, которое поначалу замкнуто. Это подвал, где живут герои, тесный двор, где тоже душно: «пахнет масляной краской, кислой капустой, гнилью» [3,т.3,с.224], а «над ним сияет весь в блеске звезд, квадратный кусок синего неба, и окруженный высокими стенами, двор кажется глубокой ямой, когда с него смотришь вверх» (Здесь и далее курсив мой. – М.Г.) [3,т.3,с.224]. Бескрайнее небо ограничено квадратом, земное пространство – двор – ограничено высокими стенами. Горький сосредоточен на оппозиции к пространству двор – яма и небо. Эту антитезу «поддерживает» и антропоним Орловы, который вынесен в сильную, заглавную позицию. С фамилией Орловы возникает ассоциативная цепочка эпитетов: свободный, гордый, сильный, как орел. В антропониме Орлов есть эффект ожидания: орел, значит, сможет летать. Противопоставление фамилии и их существования в яме подчеркивает ничтожность и приземленность жизни, а также позволяет предположить в них желания и способности, которые еще не проявлялись. Рассказывая о жизни Орловых, Горький детально описывает их продолговатую темную комнату: «Свет падал в подвал косыми мутными полосами <...> в комнате было сыро, глухо и мертво» [3,т.3,с.225], пожалуй, так бывает в могиле – отсюда возникает мотив смерти. Пространство четко разделено на «верх» и «низ» – жизнь Орловых внизу и жизнь наверху: «Жизнь билась где-то там наверху, а сюда залетали от нее только глухие, неопределенные звуки, падавшие вместе с пылью в яму к Орловым бесцветными хлопьями» [3,т.3,с.225]. Здесь мы наблюдаем характерную для творческой манеры Горького особенность – смешение ощущений: звука, цвета, света, движения – глухие звуки, падавшие вместе с пылью бесцветными хлопьями. Об этом свойстве образного языка – синестезии (в узком понимании – цветной слух) – писал Б.М. Галеев, отмечая, что наличие ее «изобличает принадлежность текста по стилистическим свойствам к романтизму. Творчество М.Горького явно подходит под это определение, ибо «романтичность» его языка, его поэтики очевидна, но она особого рода, так сказать, вилетенная в «реалистическое» письмо. Индикатором этого своеобразия художественной речи Горького и является синестезия» [1]. В пространстве смешиваются ощущения: запахи, теснота, темнота, духота, отражая настроение, мироощущение героев: «Окна их были открыты, но небо закрывала капитальная стена <...> и в их комнате как всегда, было темно, душно и тесно» [3,т.3,с.231] «и пахло плесенью, варом и прелой кожей» [3,т.3,с.219]. Окно – традиционный фольклорный символ «просвета», выхода в иной мир, к свету, к небу – здесь загорожено и как бы не выполняет перечисленных функций. Орлов понимает, что не место определяет его состояние: «От ямы это <...> Вроде как прежде смерти в землю похоронены <...> Хотя на чердак заберись, все в яме будешь... не квартира – яма ... жизнь – яма!» [3,т.3,с.231], то есть: даже будучи наверху, он будет ощущать себя внизу, в яме, как в могиле. Как видим, замкнутое пространство повести связано с устойчивыми образами стены, двора, подвала.

В повести Горький использует и другие фольклорные мотивы. В художественном пространстве, как и в любом доме, печь занимает важное место. В устном народном творчестве печь, с одной стороны, символизирует рождение, а в похоронных обрядах олицетворяет дорогу в загробный мир, уход в царство мертвых. Но в повести этот образ приобретает новое семантическое наполнение, а именно: печь становится символом всепоглощающей и всепожирающей скуки, уничтожающей чувства и жизнь героев. «Потухавший самовар тянул пискливую мелодию, полную раз-

¹ Материалы статьи были озвучены на XI Международном научном симпозиуме «Русский вектор в мировой литературе: Крымский контекст», состоявшемся 13-17 сентября 2012 г. в г.Саки, Крым.

дражающей скуки, в окна со двора веяло запахом масляной краски, карболки и обеспокоенной помойной ямы. Полусумрак, писк самовара и запахи – все плотно сливалось одно с другим, черное жерло печи смотрело на супругов так, точно чувствовало себя призванным проглотить их при удобном случае» [3, т.3, с.244]. Возникает образ скуки – смерти.

Из подвала Орловы уходят в холерный барак – это царство смерти – работать. Но выход Орловых из подвала – освобождение от скуки и ступень в развитии их сознания, миропонимания. Холерный барак – «котел кипящий», как чистилище, где освобождаются от бесполезного, бессознательного существования. После первого дня работы Орлов вышел во двор барака, «вытянулся на дерне, посмотрел в небо, где стояли пышные облака, богато украшенные красками заката, и уснул как убитый» [3, т.3, с.252]. Сон Григория – это лиминальное состояние, как в древних переходных обрядах инициации, это пороговая фаза, которая характеризуется амбивалентностью («ни здесь, ни там, ни то, ни се») и уподобляется утробному существованию или смерти, после которой он просыпается переорожденный. «Я нужный человек» [3, т.3, с.253], – говорит Орлов. Пространство повествования разительно меняется: встречи Орловых происходят в «светлой каморке с двумя окнами в поле, залитое золотистым сиянием утреннего солнца» [3, т.3, с.254], блестящая роса, розовая дымка и появляется возможность «дышать вволю настоящим небесным воздухом» [3, т.3, с.254]. С расширением пространства расширяется и сознание героев. У них появляется надежда – «поднимемся из подвала-то», «али нам солнце не улыбнется?» [3, т.3, с.258]. У Григория пробуждается «жажда бескорыстного подвига» [3, т.3, с.258]. Поднявшись из ямы-подвала, где Орловы «прежде смерти похоронены» – могила, пройдя барак – «чистилище», выйдя в поле – небо, надышавшись «небесным воздухом», Орловы осознали, что они свободны: «точно с крючка сорвалась» – Матрена, «прозрел» – Григорий, и могут взлететь как птицы. Возврата к «тоске и духоте подвала» не может быть. Описание нового пространства повторяется и конкретизируется: «светлая чистая комната с окнами в безграничный простор зеленого поля и голубого неба» [3, т.3, с.255]. Появляются краски, свет, золотистое сияние. Поле и небо-простор сливаются, становятся синонимами: «поле уходило вдаль и там, зеленое, сливалось с мутно-голубым горизонтом» [3, т.3, с.257]. Видны кресты городских церквей, которые «пылали в небе, отражая снопы золотистых лучей <...> красное пламя заката» [3, т.3, с.257]. Произошло очищение, существование их теперь одухотворено. А ночная прогулка в поле выглядит, как полет в небо, к мечте: «Небо пышно расцвеченное бесчисленными роями звезд, смотрело на землю с торжественной грустью, в поле было тихо, точно в небе» [3, т.3, с.260].

Когда Григорий несправедливо упрекает Матрену в бездетности, покорная, боязливая и зачастую безынициативная, она не прощает ему этого и уходит от него – возврата к прежней подвальной жизни не может быть. Такое развитие сюжета как бы было закодировано в самом имени персонажа. Антропоним Матрена характеризует героиню и сообщает некую информацию на основе интертекстуальных связей, что способствует раскрытию замысла писателя. Православная Церковь чтит память преподобной Матроны Цареградской, которая за верность христианской вере много претерпела от мужа своего и втайне ушла от него, приняла монашество, основала монастырь в Константинополе. Как видим, просматриваются параллели с тихим бунтом Матрены Орловой. Матрена (лат. Матрона) означает «почтенная мать семейства». Этим именем Горький подчеркивает предназначение своей героини быть матерью, ее степенность, нравственность. Согласимся со справедливым утверждением Л.А. Спиридоновой, что горьковский «мятежный человек близок к библейскому герою, к мифологическим архетипам, бытующим в древнерусской литературе» [7*]. В дальнейшем Матрена реализует свой материнский потенциал и находит свое призвание. Григорий признается автору-повествователю, что его «приподняло, да и шлепнуло» и никакого «геройства» он так и не совершил – не смог взлететь. Но ему «скучно и тесно жить», а «беспокойство в сердце» приведет к тому, что он, возможно, станет босяком. По сравнению с жизнью в подвале, его странничество может быть сопоставимо со свободным полетом сильной птицы, если только кабак не поглотит его: «дверь кабака <...> как-то сладострастно повизгивала», «внутренность кабака возбуждала представление о какой – то пасти, которая <...> медленно поглощает одного за другим...» [3, т.3, с.277]. Пасть кабака напоминает пасть печи, которая в фольклоре считалась дорогой в мир мертвых. Таким образом, вновь ассоциативно возникает мотив смерти: «здоровые умирают от тесноты жизни». Мотиву смерти противопоставлен мотив исхода-полета и мотив странничества. Как видим, в повести расширение пространственных отношений, движение низ–верх связано с мотивом исхода-ухода-полета и с мотивом странничества, что обусловлено пробуждением сознания героев.

Однако, как признается Орлов, его «во все четыре стороны сразу тянет» [3, т.3, с.277]. «Ненаправленность пространства, – как пишет Ю.Лотман, – эквивалентна беспечности существования находящегося в нем человека <...> Для того, чтобы стать возвышенным, пространство должно быть не только обширным, но и направленным, находящийся в нем должен двигаться к цели» [6, с.656]. Семантическое наполнение сюжетобразующего хронотопа можно представить наглядно следующим образом:

низ	Лиминальная амбивалентная фаза	верх
	холерный барак	
	«котел кипящий»	
яма	(чистилище)	небо
подвал		солнце
двор		золотые звезды
каменная стена	окно (возможный выбор	облака
скука	светлой жизни)	небесный воздух
теснота		поле
духота	пасть печи, пасть кабака	красный закат
дно	(уход в мир мертвых)	простор

Образы этой мифопоэтической модели можно обнаружить в ряде других произведений Горького.

Так, в повести «Детство» повторами лексемы «тесный» и производных от нее подчеркивается «теснота» пространства окружающего героя. Признак тесноты распространяется на внешний и внутренний мир персонажа, взаимодействует со сквозным повтором в тексте – повтором слов «тоска», «скука»: «скучно, как-то особенно, почти невыносимо; грудь наливается жидким, теплым свинцом, он давит изнутри, распирает грудь, ребра; мне кажется, что я вздуваюсь как пузырь, и мне тесно в маленькой комнатке, под грибообразным потолком». Образ тесноты пространства соотносится в повести со сквозным образом «тесного, душевного круга жутких впечатлений, в котором жил – да и по сей день живет – простой русский человек» («Детство»). Горький последователен. В пьесе «На дне» дно – та же яма, подвал без света. В «Легенде о Данко» разворачивается мифологема света: горящее сердце, победившее мрак и осветившее путь – исход из темноты, из удушающего царства страха к свету, воздуху, простору. В «Песне о Соколе» пространственные отношения строятся по принципу антитезы: «высоко в небе сияло солнце», а внизу, в темном сыром ущелье, «было душно, пахло гнилью». Мотив полета-жажды света здесь сочетается с мотивом битвы, и т.д. Та же жажда подвига и у Григория.

Пространственные отношения в поэме «26 и одна» так же четко разделены на верх и низ. Здесь тот же сырой подвал, где окна, забитые железом, «упирались в яму», поэтому окна, символизирующие выход в другой мир, в другое пространство не выполняют эту свою функцию, согласно фольклорной традиции: «свет солнца не мог пробиться сквозь стекла, покрытые мучной пылью». Точно так же образ двери, имеющий в русском устном народном творчестве значение границы и выхода в иное пространство, иной мир, здесь опять-таки не может быть актуализирован, так как «порог двери находился выше пола на четыре ступеньки» [3, т.5, с.9] и крендельщики смотрели на девушку, заменявшую им солнце, снизу вверх – порог непреодолим. Пространство очерчено и ограничено: «душно и тесно жить в каменной коробке под низким и тяжелым потолком, покрытым копотью и паутиной». Камень, железо, кирпич – образы мертвой природы, окружают героев. В этом неживом пространстве главенствующее место занимает печь – чудовище, с широкой пастью и бесстрастными глазами, презрительно смотревшими на людей-рабов. Интересно, что Л.Толстой, придавая значимость печи как образу, подметил: «А печь-то стоит у вас не так» [4, с.326], полагая, что пламя освещало крендельщиков иначе. И только песня помогает крендельщикам вырваться из пределов давящего пространства, но «одинокая песня гаснет и гложет под тяжелым потолком, как огонь костра в степи сырой осенней ночью, когда серое небо висит как свинцовая крыша» [3, т.5, с.9] и не разомкнуть пространство тьмы. Лишь когда песню поют все, «громкие давно спевшиеся голоса наполняют мастерскую; песне тесно в ней: она бьется о камень стен, стонет, плачет и оживляет сердце тихой щекоющей болью <...> и будит тоску <...> густая широкая волна звуков представляется ему дорогой куда-то вдаль, освещенной ярким солнцем, – широкой дорогой, и он видит себя идущим по ней...» [3, т.5, с.9]. Перцептуальное пространство расширяется благодаря волне звуков и создается картина, полная света и движения. Подобное слияние – поющие видят свет и себя идущими по до-

роге. Волна звуков создает картину, полную света и ощущение движения – это слияние света, звука, пластики движения выше было названо синестезией.

Художественному слову М. Горького присущ антропоморфизм пейзажей, но этим качеством обладает и интерьер (печь, дверь, самовар, кабак и даже постройки): «море смеялось», «ветер гладил атласную грудь моря» («Мальва»), «море уснуло», «небо все ниже наклоняется над морем» («Песня о Соколе»), «отблеск огня смеялся» («26 и одна»), «звезды, испуганные скукой на земле», «в окно смотрит степь, очарованная молчанием», «солнце медленно сползает с неба на край степи», «железнодорожная станция возбуждала своим одиночеством чувство грусти» («Скуки ради»), «море смеялось» («Сказки об Италии»), «в окно с неба заглядывала любопытно-золотистая луна», «небо смотрело с грустью», «самовар тянул писклявую мелодию» («Супруги Орловы»).

Своеобразное для горьковской манеры смешение звуков, запахов, цвета, движения – синестезию – можно обнаружить немало и в ряде других произведений: «Этот звук и блеск солнца, тысячекратно отраженного рябью моря, гармонично сливались в непрерывное движение, полное живой радости» («Мальва»), «в небе еще долго после него тихо играет музыка ярких цветов вечерней зари», «сырая тьма, пропитанная запахом плесени и еще чего-то острого, щекотавшего нос» («Скуки ради»), «волны звуков <...> рвут пыльный, знойный воздух» («Челкаш») и т.д.

Образно-смысловое наполнение художественного пространства имеет особое значение в авторской картине мира. Это результат его эмоционально-аналитического осмысления окружающей действительности и его преломление в призме творчества, в котором М. Горький показал, по справедливому замечанию Л. Спиридоновой, «две ипостаси души русского народа»: бунтаря и странника.

Список использованных источников

1. Галеев Б.М. Максим Горький о синестезии // Эл.ресурс [Текст]: www.tatar.museum.ru/Gorky/Gork_Cht_Tez.html#top
2. См.: Геннеп А. Обряды перехода. – М.: Восточная литература РАН, 1999.
3. Горький М. ПСС: В 25 т. – М.: Наука, 1969-1972. Т.3, С. 219-278, 343-395; Т.5. – С. 7-23;
4. Горький М. О литературе. Литературно-критические статьи. – М.: «Советский писатель», 1953.
5. Иванова Е.В. Мифотворчество XX-ого века: К проблеме определения нового культурного героя / Вестник Оренбургского государственного университета, 2005, № 7. – С. 110-114 // Научно-электронная библиотека // www.elibrary.ru/item.asp?id=11664302
6. Лотман Ю.М. Художественное пространство в прозе Гоголя // Ю.М. Лотман. О русской литературе. Статьи и исследования. – СПб., 2005. – С. 621-658.
7. Спиридонова Л.А. Горьковедение на рубеже эпох // Эл.ресурс [Текст]: www.tatar.museum.ru/Gorky/Gork_Cht_Tez.html#top
8. См.: Тернер В. Символ и ритуал – М.: Наука, 1983.
9. См.: Топорков А.Л. Словарь Дом Сварога // Эл.ресурс [Текст]: www.pagan.ru
10. См.: Фрейденберг О.М. Миф и литература древности. – М., 1978. – С. 563.

* * *

УДК 1(091)

Олесья Применко, канд. філософських наук, завідувач кафедри філософії, Міжрегіональна академія управління персоналом, Україна, м. Київ.

Екзистенційна модель ідентичності Мартіна Гайдеггера

Стаття є окресленням екзистенційної «моделі» ідентичності людини, як вона постає в онтологічній герменевтиці Мартіна Гайдеггера. Зокрема, аналізуються її вихідні положення та фундаментальні категорії, як то: «буття», «присутність» як Dasein, «самість», «сумління», «вибір», «автентичне буття», «перед-судження» та інші.

Ключові слова: Гайдеггер, онтологічна герменевтика, буття, екзистенція, ідентичність, самість.

Олесья Применко. Экзистенциальная модель идентичности Мартина Хайдеггера.

Статья очерчивает экзистенциальную «модель» идентичности человека, как она выступает в онтологической герменевтике Мартина Хайдеггера. Анализируются ее исходные положения и фундаментальные категории, в частности: «бытие», «присутствие» как Dasein, «самость», «совесть», «выбор», «автентичное бытие», «пред-суждения» и другие.

Ключевые слова: Хайдеггер, онтологическая герменевтика, бытие, экзистенция, идентичность, самость.

Olesya Prymenko. Existential model of identity by Martin Heidegger.

The article outlines the existential «model» of human identity as it is articulated in ontological hermeneutics by Martin Heidegger. Particularly the following initial notions and fundamental categories are being analyzed: «being», «presence» as Dasein, «selfhood», «consciousness», «choice», «authentic being», «prejudgment» etc.

Keywords: Heidegger, ontological hermeneutics, being, existence, identity, selfhood.

Аналіз проблеми постмодерного суб'єкта набуває принципової актуальності в українській, як і в західній, філософській думці, на тлі загальносвітоглядних трансформацій уявленнє спільноти, комунікативності, структур особистості й ідентичності. Пошуки «нової суб'єктивності» у постмодерному полі «кризи ідентифікації» і «втрати самого себе» децентрованим індивідуальним та колективним «я», розчиненим у процесуальності дискурсивних практик, обертаються, все частіше й частіше, неоднозначним питанням ідентифікованої «іншості» («чужості») всередині самого розщепленого суб'єкта.

Початок ХХІ століття у європейській філософській думці став полем для «розвою» різноманітних методологічних систем. Однією з «новітніх», яка постає на ґрунті екзистенційної філософії та узгоджується з запитами української філософії сьогодні, – є національно-екзистенційна методологія. Її застосування в історико-філософському дискурсі дає можливість вирішити одну з фундаментальних проблем сучасної цивілізації – проблему втрати людиною власної ідентичності.

Одним із шляхів вирішення цієї проблеми, «повернення» людини до самої себе, є онтологічна герменевтика Мартіна Гайдеггера. Німецький філософ здійснює певний «нарис» пошуку «справжнього буття», що визначає сутність людського існування. Власне, цей «нарис», або ще можна сказати «модель», стає предметом дослідження у статті.

Гайдеггерові основні «екзистенціали» наповнюють змістом вищезазначену національно-екзистенційну методологію, представлену в працях Василя та Петра Іванишиних. Проте у даній статті сама ця методологія не є предметом аналізу, але її «зміст» – фундаментальні категорії філософії німецького мислителя.

Онтологічна герменевтика М.Гайдеггера презентує екзистенційну «модель» ідентичності людини, щодо якої філософ не дає чіткої й остаточної відповіді. Серед його численних розвідок на цю тематику особливо виділяється фундаментальна праця «Буття і час», яка здійснила переворот у європейській думці. Зокрема, в питанні метафізики суб'єкта, його визначення та онтологічних основ існування, його, можна сказати, «ідентифікації». На початку ХХ століття Європа жила «на ризикованому розсаді, набираючись рішучості перед історичним перевалом, висоту якого відчували всі» [1, с.5]. Тому книга М.Гайдеггера була сприйнята ледь не як пророцтво. Особливо, з цього пророцтва скористалася соціал-націоналістична партія Гітлера.

Проблематика буття, «справжнього буття», Dasein розкривається у працях численних дослідників його творчості, зокрема: Г.Арендт, І.Бичка, В.Іванишина, П.Іванишина, Б.Головка, К.Льовіта, В.Бімеля, Н.Мотрошилової, О.Руткевича, Р.Сафранські, Т.Шварца, Г.Шпігельберга, С.Коначової, С.Шевченка та інших.

Чим є ідентичність для німецького філософа? Очевидно, М.Гайдеггер використовує це поняття не в тому значенні, як його осмислили представники психоаналізу. В його екзистенційній

«моделі» ідентичність розкривається через «закон тотожності», який «вважається вищим принципом мислення» [2,с.69].

Ідентичність виявляється головною ознакою буття суцього, але не зводиться до простої тотожності або самототожності суб'єкта.

Своє дослідження філософ починає з твердження « $A = A$ », що не є таким простим, як нам здається, розуміння висловлювання «те саме» залишається темним. Ця формула закону тотожності « $A \in A$ » – «не просто говорить: кожне A по відношенню до себе самого є те ж, що й кожне A тотожне самому собі» [2,с.69]. Як відмічає М.Гайдеггер, у тотожності міститься відношення – «певна опосередкованість», «певний зв'язок», «певний синтез», «єднання у певну єдність».

Коли ми висловлюємось « $A \in A$ », то чуємо, як «закон тотожності» говорить про буття суцього: «закон мислення є значимим, оскільки він є законом буття» [2,с.71]. У цьому Мартін Гайдеггер бачить сутність західного, європейського мислення – «взаємозалежність» самості мислення і буття. «Заклик тотожності говорить про себе з буття суцього» [2,с.71]. Цей «запит» є очевидним, він «говорить про себе», незалежно від того, чують його у науковому дослідженні чи ні.

Мислення і буття, як підкреслює німецький філософ, належать одному й тому ж, і завдяки цьому вони «співналежні». «Співналежність» тлумачиться М.Гайдеггером як тотожність. Філософія презентує цю «належність» як «включеність у порядок певної сумісності, в єдність системи, опосередкованої ядром, що задає міру синтезу» [2,с.72].

Що є джерелом «співналежності» мислення і буття, що визначає їх тотожність? Людина «є цим відношенням відповідності» [2,с.73]. Буття є присутнім лише тоді, «коли торкається своїм закликком людину». Лише людина, «відкрита для буття», дає йому можливість виявитися як «присутність» [2,с.73]. «Співналежність» пізнається в момент «несподіваного стрибка», коли людина і буття повністю досягають один одного в своїй сутності. М.Гайдеггер констатує відсутність такої «співналежності» в сучасному йому технічному світі, який не дає побачити «констеляцію буття і людини».

Людина, стверджує німецький мислитель, досі знаходиться в полоні ув'язнення, що справа техніки – це справа людини, не чуючи запити буття, що виявляє у техніці свою сутність. Людина може віднайти свою самість лише в «поставі» – «у взаємній самопостановці людини і буття» [2,с.76].

Тут ми бачимо, як мислення змінилося, «пройшовши шлях від положення закону як висловлювання про тотожність до положення-процесу, зрозумілому як стрибок в сутнісне джерело тотожності» [2,с.78].

Таким чином, «питання про сутність тотожності міститься» постає як «питання про сутність самості» [2,с.78].

Проблема ідентифікації (як процесу встановлення ідентичності), яка розкривається в екзистенційній моделі німецького філософа, нерозривно пов'язана з питанням суб'єкта, більше того, з його переосмисленням, як він постає в Новоевропейській філософській думці. «Людина стає репрезентантом суцього в сенсі предметного» [3,с.50]. «Сущє тим самим фіксується в якості предмета, вперше отримуючи печатку буття» [3,с.51]. Картина світу, яка вибудовується в Новий час, виявляє процес «перетворення людини всередині суцього в subiectum» [3,с.51].

У зв'язку з тим, що людина стала суб'єктом, перед нею з необхідністю постало питання яким є цей суб'єкт – «як обмежене своєю примхою і відпущене на власне свавілля Я чи як суспільне Ми, як індивід чи як спільнота, як лице всередині соціуму чи як рядовий член в організації, як держава і нація і як народ чи як загальнолюдський тип новоевропейської людини» [3,с.51].

Після того, як людина стала суб'єктом, виникла можливість «скопитися до потворності суб'єктивізму в сенсі індивідуалізму» [3,с.51]. Тому важливою є «боротьба проти індивідуалізму і за суспільство як бажану межу всіх зусиль і всілякої корисності» [3,с.51].

Герменевтика сутності людини у М.Гайдеггера обов'язково має онтологічний характер: «сутність людини визначається з сутності істини буття через саме буття» [4,с.144]. У цьому – сенс «Буття і часу» – «спроба на основі питання про істину буття... визначити сутність людини з її відношення до буття і тільки з цього відношення, яка сутність людини характеризується там, у чіткому визначенні, як присутність (Dasein)» [4,с.144].

Тут необхідне поняттєве окреслення буття – як абсолютного, універсального, фундаментального поняття, висвітленого у працях німецького мислителя. Як правомірно зазначає П.Іванишин, буття у філософії М.Гайдеггера постає «багатоскладною» категорією – чимось «найбільш загальним» і «узагальнюючим», «найбільш унікальним», «найбільш вживаним», «найбільш надійним», «найбільш забутим» і «найбільш висловленим» [5,с.31]. Буття є «найбільш зрозумілим», можна сказати, виявляється очевидним у феноменологічному дослідженні, тому «опирається

будь-якій зрозумілості». Воно не може бути «схопленим» у якомусь остаточному понятті, але що ми точно про нього знаємо – це те, що «йому протистоїть ніщо» [4,с.173].

П.Іванишин знаходить ще тлумачення буття: як «прямої близькості ненав'язливої сили», як того, «що від віку незмінне і всюди стосується нас, людей, але чого ми, власне, навіть не помічаємо» [5,с.31]. Український мислитель розкриває «три основні взаємопов'язані характеристики буття», які дають М.Гайдеггер та його учень і послідовник Г.-Г.Гадамер: по-перше, «буття в душі давньої метафізичної традиції», як «основа суцього»; по-друге, як «буття суцього», де поняття «буття» і «сущє» не отожденоються, а «буття суцього» витлумачується як «присутність присутнього, наявності наявного»; по-третє, буття інтерпретується як істина чи сенс буття, стверджується, що «істина є істотою буття» [5,с.33].

У цьому світлі постає дослідження «власного буття» суб'єкта, як воно визначається в онтологічній герменевтиці Мартіна Гайдеггера. Досліджуване – це «власна буттєва здатність присутності, яка засвідчується в її екзистенційній можливості» [6,с.267]. Це «свідчення» дає зрозуміти «власну здатність бути самим собою» [6,с.267].

Екзистенційне питання завжди пов'язано з відповіддю на питання про того, хто присутній, – і ця відповідь виходить із самого Я, «суб'єкта», «самості». «Хто – це те, що крізь зміну положень і переживань тримається тотожним і співвідносить себе при цьому з цією множинністю» [6,с.114]. Онтологічно ми розуміємо цього хто присутнього – як «суб'єкта», який, в свою чергу, має екзистенційний характер «самості».

Крізь метафізичне визначення людської самості проходить шлях, що веде від метафізики до екстатично-екзистенційної сутності людини.

Як зауважує Олена Чуйкова, «проблематика онтології самості вперше застосовується М. Гайдеггером для розробки проблеми буття через його позитивну деструкцію поняття про самість» [7,с.143].

О.Чуйкова правомірно відмічає відсутність у Мартіна Гайдеггера «концепції онтологічної самості як такої» [7,с.144]. Його «шлях проходить від екзистенційної редукції до цілої низки граничних понять (дія, енергія, жах, піклування, присутність і таке інше) і самості з її введенням у «фундаментальну онтологію» [7,с.144].

За визначенням німецького мислителя, «самість», «самість присутності» виступає як «спосіб екзистування», не як «наявне буття», але як «екзистентна модифікація людей, що підлягає екзистенційному окресленню» [6,с.267]. М.Гайдеггер досліджує основи цієї модифікації та онтологічні умови її можливості.

«Екзистентна модифікація» відбувається через «повернення себе назад з людей», з «загубленості в людях». Це «повернення» відбувається як «обрання вибору», «рішучість щодо здатності бути зі своєї самості» [6,с.268].

Закликає до «повернення», до «своєї здатності бути самим собою» сумління. «Сумління як феномен присутності не є випадковою і спорадичною наявною емпіричною даністю» [6,с.269].

Розуміння заклику, що здійснює сумління для повернення до «справжнього буття», виявляється як «воля мати сумління». У цьому феномені міститься «екзистентний вибір бути самим собою» – рішучість [6,с.270].

Сумління «розмикає», «відкриває» сущє, назване «присутністю» (Dasein), завдяки чому воно «існує в можливості бути своїм ось» [6,с.270].

«Людина кинута у власну відкритість» [1,с.4]. Поза «чистою присутністю», поза Dasein – лише «причинно-наслідковий ланцюг», лише у «відкритій присутності» «є вільний просвіт і тому тільки в ній буття і сущє можуть увійти своєю істиною, а не лише своєю функцією» [1,с.4]. Про цю «єдину власну можливість присутності» говорить сумління.

«Феноменологія присутності – це герменевтика у споконвічному значенні слова, яке означає заняття тлумаченням. Оскільки через розкриття сенсу буття і структурних основ присутності взагалі встановлюється горизонт для будь-якого подальшого онтологічного дослідження неприсутнього-розмірного суцього, ця герменевтика стає водночас і «герменевтикою» в сенсі розробки умов можливості онтологічного дослідження» [6,с.37].

Герменевтика «присутності» розкриває здатність слухати інших. Розчиняючись «в публічності людей та їх тлумаченнях», «присутність» прослуховує, слухає свою самість. «Присутність» виявляється у сумлінні – заклику до повернення – «і саме через самого себе» – але спочатку вона має знайти «самого себе» – прислуховуючись до людей [6,с.271].

«Сумління викликає самість присутності з загубленості в людях» [6,с.274]. Сумління закликає «не в публічні тлумачення людей», але від них, «назад до мовчання екзистуючого вміння бути» [6,с.277].

Коли самість вивільняє себе з «публічних тлумачень» і повертається до самої себе, то «вона приходить до розуміння своєї смертності і часовості, ненадійності усіх форм турботи про присутність, продиктованих цивілізацією, але насамперед – до усвідомлення «власної здатності бути», а саме – до свободи в сенсі спонтанності, ініціативи, творчості» [8,с.68]. Тому, відмічає С.Шевченко, «гайдегерово «власне» (автентичне) буття має на увазі відмову від будь-якого конформізму» [8,с.68].

«Буття-у-світі» – поняття, що виражає суспільний характер людського існування. Людину неможливо помислити поза суспільством, в якому вона віднаходить саму себе. Екзистенціаль «буття-у-світі» також є історичним, таким що виражає момент часу в людському існуванні.

Людина, «закинута» в буття, розчиняється у людських судженнях, прагне опертися на щось «об'єктивне». Але це тлумачення «об'єктивного» є лише «втєчею від сумління», «шпарина присутності» [6,с.278]. Таке «всезагальне сумління» – «світлове сумління», «загальнолюдські цінності» – за своїм феноменальним характером є «воно» і «ніхто» [6,с.278].

«Публічне сумління», «сумління світу» – це «голос людей», до якого може прийти «присутність» лише оскільки сумління в основі і сутності завжди моє» [6,с.278].

Ідентифікація людини, суб'єкта відбувається через власну екзистенцію. При цьому пам'ятаємо суттєву відмінність *existentia*, як її визначають екзистенціалісти, зокрема, Жан-Поль Сартр, від позиції Мартіна Гайдеггера. Як стверджує німецький мислитель, «людина є в тій мірі, в якій вона ек-зистує» [9,с.201]. Це твердження тотожне фразі «ек-зистенція людини є її субстанція» [9,с.201]. Що, в свою чергу, приводить нас до визначення «достовірного існування» людини – «екстатичного стояння в істині буття» [9,с.201].

«Справжнє Буття», за М.Гайдеггером, як екзистенція відкривається саме в екстатичному стані. Але таке «стояння в про-світі буття» не може бути тривалим, а тим більше постійним. Екзистенція вимагає від людини у своїй поведінці, у своїй діяльності слухати її «голос», йти за її «покликом», разом з тим нести повну відповідальність за свої дії. Людині нелегко слідувати цій настанові, тому вона «втікає» у суспільство, де дотримується розпоряджень, законів, норм і тим самим знімає із себе відповідальність. Це полегшує буття людини, але водночас перетворює її на *das Man*, на «людину безлику», позбавляє її власної самості. Турбота, туга, страх – метафізичний страх, страх смерті – повертає людину до справжнього буття.

Екзистенція людини має онтологічний зв'язок – буття визначає сутність людини. Разом з тим, відповідальність за власну сутність лежить на самій людині. Як відмічає С.Шевченко, в онтогерменевтиці Мартіна Гайдеггера екзистенція людини не є емпірично даною дійсністю, «факт мого існування нічого не говорить мені про те, як я повинен існувати; моє екзистування може бути тому лише «моделлю», що виходить із мого ж трактування моєї закинутості – «закинутаю моделлю» [8,с.65].

Людина завжди перебуває в ситуації вибору «з можливостей трактування власної фактичності», які неможливо «верифікувати» як єдино «правильні» для мене, і які ніколи не можуть бути «реалізовані у вичерпний спосіб», «доведені до кінця». «Інакше кажучи, екзистування тут-буття завжди здійснюється у відкритій і багатовимірній перспективі розуміння власної фактичності і проектування власного майбутнього, в якому для кожної буттєвої моделі існують як альтернативні можливості, так і багатоманітні можливості продовження» [8,с.65].

Вибір є основою екзистування: «як закинуте тут-буття не має ні достовірних основ для розв'язання свого буттєвого завдання, ні даної попередньої відповіді (телоса, який варто реалізувати), воно може лише вибирати і апробувати ті або інші варіанти (моделі)» [8,с.65]. Єдине, що виявляється як очевидно істинним і стійким за будь-яких умов – це те, що вибір завжди є моїм вибором, екзистенція завжди «належить» мені, «моє існування здійснюю я сам». Друге очевидно істинне положення – це вибір між можливостями бути «по-справжньому» і не «по-справжньому», тобто «самим собою» або «не самим собою» [6,с.12].

При цьому, як зауважує Р.Габітова, «питання про «справжність» і «несправжність» існування, за Гайдеггером, цілком залежить від сумління самої людини» [10,с. 99].

«Автентичний вибір сучасної людини» залежить від «абсолютного оперття», яке віднаходиться «в глибинах власного духу» і «дає змогу долати муку власної неспроможності і слідувати вибраним шляхом всупереч усім течіям і перешкодам, щоб виконати своє високе призначення – бути людиною» [8,с.70]. У цьому – сутність людської екзистенції.

За визначенням В. Бімеля, «ек-зистенція розуміється тут не в екзистенціалістському значенні – як марне зусилля людини бути собою самою завдяки самонакиданню – само-проектуванню на можливості, – але мислиться-пам'ятається як ви-стоювання в

просвіті в сенсі розгорнутої відкритості, яка не створена людиною і не піддається її впливу, але при цьому несе (в собі) будь-яке споглядання і вплив» [11,с.201].

Сама людина визначає сенс та сутність власного існування, але в цьому питанні М.Гайдеггер закликає не впадати в суб'єктивізм – людина завжди перебуває в певному «горизонті» сутності, який має «первинно-історичний» характер. Як зазначає С.Шевченко, «кожний індивід, перетворюючись на соціальну істоту, підпадає під владу цілого «комплексу смислів», які диктуються йому соціальною системою, культурними традиціями, історичними передумовами формування певної суспільної єдності людей, організацією форм матеріального виробництва тощо. Вже сам процес народження в системах сталих форм соціальності змушує людину рахуватися з тими смислами, що були «закладені у її життя», в саму можливість її народження минулими поколіннями людей» [8,с.64].

М.Гайдеггер наполягав на тому, що сутнісні риси людського існування можливо розкрити лише через його конкретні відносини з соціально-історичним світом, в якому людина говорить, мислить і діє. Для представлення цих відносин німецький філософ аналізував «екзистенціали» людського «буття-в-світі», зокрема: інструментальне використання речей, розуміння і тлумачення світу, мовлення, розуміння того, що існує «інший» і турбота про інших, а також настанови та нахили. В кожному з цих «первинних способів» буття розкриває сутність людського існування.

Одним із таких «первинних способів» тлумачення екзистенції є перед-судження. Як відмічає П.Іванишин, «в онтологічній герменевтиці М.Гайдеггера і Г.-Г.Гадамера утверджується думка про позитивну роль передсуджень (передсудів чи перед думок), редукованих свого часу Просвітництвом, через надмірну раціоналістичну критику релігії, до «необґрунтованих суджень» [12,с.29]. За глибшого аналізу, перед-судження виступає перед нами не як синонім «хибного судження». Але є «судженням, винесеним до остаточної перевірки всіх фактично визначальних моментів» [13,с.252]. Іншими словами, перед-судження є вихідною позицією для усіх евристичних та аксіологічних висновків людини. За словами П.Іванишина, «очевидна семантична амбівалентність цього терміна не дозволяє апріорно віднести його ні до сфери хибних, ні до сфери істинних категорій» [12,с.29].

В онтологічній герменевтиці Мартіна Гайдеггера перед-судження відіграють фундаментальну роль при визначенні сутності людини. Вони є тими екзистенціалами, які закликають людину до «власного буття», до «справжнього буття».

Отже, ідентичність людини розкривається й пояснюється виходячи з контексту реальних і практичних відношень людини зі світом. Звісно, лише у випадку вибору «справжнього буття». В іншому випадку, людина все більше поглинається повсякденними турботами й забуває про своє буття, втрачає відчуття власної «достовірності» і впадає в існування «середньостатистичної людини», *das Man*. Це – «неповноцінний» спосіб буття-у-світі, «безтурботний шлях конформізму».

Спіраючись на власний глибинний особистий досвід, людина може повернутися до «справжнього буття». Наприклад, тривога руйнує звиклі схеми життя і відносин, змушує людину усамітнитися й почути «виклик сумління». У цьому випадку «безособові люди» вже не домінують, оскільки вже не дають людині почуття комфортності існування. Для М.Гайдеггера й екзистенціалістів досвід тривоги не тільки звільнює людину від мертвого конформізму, але й відкриває їй її власне буття, за яке особистість відчуває відповідальність, яке закликає до рішучих дій.

Список використаних джерел

1. Бишихин В. Дело Хайдеггера // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447с.
2. Хайдеггер М. Закон тождества // Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге: Сборник. Пер. с нем. / Под ред. А.Л. Доброхотова. – М.: Высш.шк., 1991. – 192с.
3. Хайдеггер М. Время картины мира // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447с.
4. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447с.
5. Іванишин П.В. Національний спосіб розуміння в поезії Т.Шевченка, Є.Маланюка, Л.Костенко: монографія / П.В. Іванишин. – К.: Академвидав, 2008. – 392с.
6. Хайдеггер М. Бытие и время / Пер. с нем. В.В. Библикина. Издание третье, исправленное. – СПб: Наука, 2006. – 451с.
7. Олена Чуйкова. Свідомість як знання: феноменологічна і герменевтична інтерпретація онтологічної самості // Філософія освіти, №2, 2002. – с.143-151.
8. Сергій Шевченко. Онтологічний вимір екзистенції в філософії М.Гайдеггера: «Das Selbst» versus «das Man» // Філософські науки. – Львів: Вид-во Нац. ун-ту «Львів.політехніка», 2009. – С. 61-71.

9. Хайдеггер М. Письмо о гуманизме // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления. Пер. с нем. – М.: Республика, 1993. – 447с.
10. Габитова Р.М. Человек и общество в немецком экзистенциализме. – М.: Наука, 1972.
11. Бимель В. Мартин Хайдеггер, сам свидетельствующий о себе и о своей жизни (с приложением фотодокументов и иллюстраций) // Александр Верников / Пер. с англ. – Челябинск: Урал LTD, 1998.
12. Іванишин П.В. Національно-екзистенційна інтерпретація (основні теоретичні та прагматичні аспекти): Монографія. – Дрогобич: Відродження, 2005. – 308с.
13. Гадамер Г.-Г. Истина и метод / Пер з нім. – К.: Юніверс, 2000. – Т.1. Герменевтика І: Основи філософської герменевтики. 250с.

* * *

УДК 130.2[(1-11)+(1-15)](043.3)

Лія Сулейманова, здобувач кафедри філософської антропології
Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна,
м. Київ

Культурна взаємодія Сходу і Заходу у філософській творчості Е. Фромма

Досліджується проблема необхідності культурної взаємодії Сходу і Заходу у філософській творчості Е. Фромма. Проблема розглядається з позицій метаантропології як теорії буденного, граничного та метаграничного вимірів буття людини.

Ключові слова: Схід, Захід, християнство, буддизм, метаантропологія, сенс життя.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Лія Сулейманова. *Культурное взаимодействие Востока и Запада в философском творчестве Э. Фромма*

Исследуется проблема необходимости культурного взаимодействия Востока и Запада в философском творчестве Э. Фромма. Проблема рассматривается с позиций метаантропологии как теории обыденного, предельного и запредельного измерений бытия человека.

Ключевые слова: Восток, Запад, христианство, буддизм, метаантропология, смысл жизни.

Liya Suleymanova. *The cultural interaction between East and West in the philosophical theories of E. Fromm*

The researchable problem is the need of cultural interaction between East and West, represented in the philosophical works of E. Fromm. The problem is being analyzed from the standpoint of meta-anthropology as the theory of the ordinary, limiting and transcendent dimensions of human existence.

Keywords: East, West, Christianity, Buddhism, meta-anthropology, meaning of life.

Вопрос культурного взаимодействия Востока и Запада является весьма актуальным для современного человечества. Восток и Запад все теснее переплетаются в глобализирующемся мире. И такое переплетение часто становится драматичным, и даже трагическим – особенно ярко это видно на примере отношений США и исламского мира.

В истории философии мы находим множество авторов, которые в своем творчестве пытались рассмотреть эту проблему отношений Востока и Запада. Чаще мы находим акцент на различии – и в образе жизни, и в политическом устройстве, и в мировоззрении. Можем ли мы найти не только отличия, но и сходство культур Востока и Запада? Вероятно, стоит, осознавая различия Востока и Запада, попытаться рассмотреть человечество как единое целое, а потому их отличия исследовать для того, чтобы обогатить наши представления о человеке и найти способ для более благоприятного развития всех граней человеческого бытия.

Для постижения целостности культур Востока и Запада в нашем исследовании мы будем использовать методологию метаантропологии, разработанную Н. Хамитовым на основе философии позднего М. Шелера, Д. Бидни и М. Бердяева, – теорию пределов и запредельности человеческого бытия, в котором выделяются обыденное, предельное и запредельное измерения [5, с.207-212]. Ведь в запредельном измерении бытия человека, в котором главными ценностями становятся свобода и любовь, все ментальные отличия Востока и Запада становятся элементами, которые могут вступать не в антагонизмы, а соединяться в плодотворном синтезе.

Осознавая возможности и препятствия на пути такого синтеза, представляется весьма актуальным проанализировать взгляды всемирно известного немецкого психоаналитика и философа Э. Фромма, который полагает, что и восточные, и западные культуры могут как развивать личность, так и подавлять ее. В рабо-

те «Психоанализ и религия» он обращается к актуальной для каждого времени и для человека любой ментальности проблеме авторитарных и гуманистических ценностей в контексте философских и религиозных культур Востока и Запада.

Подходя к вопросу своеобразия восточной и западной культуры, Э. Фромм считает, что нужно дать оценку духовных устремлений человечества в целом. Именно сейчас, как пишет Э. Фромм, когда человечество достигло довольно высокого материального уровня, когда, казалось бы, осталось всем людям объединиться для помощи друг другу, чтобы дарить сопереживание, внимание и заботу, руководствуясь братской любовью, особенно остро проявляются противоречия человеческого существования. Несмотря на высокий уровень комфорта, на научный прогресс, на обилие открывающихся возможностей, человек не ощущает удовлетворения и счастья от жизни, поэтому нет единства, понимания не только между странами и народами, но и между близкими людьми. К сожалению, в большей степени наблюдаются цинизм, ханжество и враждебность на всех уровнях отношений. В то время, как все понимают и знают, что это не то, к чему мы должны стремиться, в большинстве случаев эти пагубные качества все же преобладают над всеми остальными [7, с.144-145].

Независимо от уровня сознания, от культурного уровня, от национальной принадлежности и географического местонахождения, всех нас людей, порой неосознанно, объединяет одно стремление – познать смысл своего существования. «Мы столь же беспомощны, как и дети, – замечает Э. Фромм. – Мы не знаем ответа, потому что даже забыли, что существует такой вопрос. Мы притворяемся, будто наша жизнь имеет надежный фундамент, и не обращаем внимания на преследующие нас беспокойство, тревогу, замешательство» [7, с.145]. Э. Фромм утверждает, что «человек должен объяснить себе самого себя и смысл своего существования, он стремится преодолеть этот внутренний разрыв, он мучим желанием «абсолютности», той гармонии, которая снимет проклятие, разделившее его с природой, с другими людьми, с самим собой» [7, с.159]. И это «проклятие» возникло, по мнению Э. Фромма, потому, что, несмотря на все свои достижения, человек на первое место ставит заботу о своем теле и своих обыденных желаниях, забывая о душе. Ведь на самом деле, как пишет Э. Фромм, «все человеческие существа» чувствуют, верят в то, «... что жизнь должна иметь смысл, – но в чем он заключается? Ведь не в противоречиях же он, не в двуличии и циничной покорности, встречающихся на каждом шагу?» [7, с.145].

Все тянутся к любви, счастью, истине, преданности – поэтому ищут спасение в душевности и духовности традиционной религии, где на них оказывают влияние «целители душ» – священники. В Греции, например, эту функцию выполняли философы, такие, как Сократ, Платон, Аристотель [7, с.146]. «Веря в разум, – считает Э. Фромм, – философы-просветители утверждали, что человек должен быть свободен как от оков политических, так и от оков предрассудка и невежества. Они призывали к уничтожению условий существования, порождавших иллюзии, а психологические исследования были нацелены у них на выявление предпосылок человеческого счастья. Они считали человека целью в себе и важнейшим предметом изучения» [7, с.146]. Позже, «опьянев от материального процветания и успехов в покорении природы» [7, с.146], человек стал игнорировать потребности своей души и направил всю свою энергию на способность манипулировать вещами и людьми [7, с.147].

Но как быть, если человек не принадлежит ни к какой определенной форме религии? Тогда о человеческой душе позаботятся не только священники, но и психоаналитики. «Неправда, что мы должны отказаться от заботы о душе, если не придерживаемся религиозных воззрений, – говорит Э. Фромм. – Психоаналитик обязан изучать человеческую реальность, которая скрывается и за религией, и за нерелигиозными символическими системами. Он понимает, что весь вопрос не в том, возвратится ли человек к религии и вере в бога, но в том, живет ли он в любви и мыслит ли он по истине. Если это так, то употребляемые им символические системы второстепенны. Если же нет, то они вообще не имеют значения» [7, с.148-149]. Поэтому сложно недооценить роль религии, психоанализа и философии, которые играют решающее значение в становлении ментальности и культуры, а значит и в качестве жизни как отдельного человека, так и всего человечества.

Именно поэтому нельзя не согласиться с Э. Фроммом, который утверждает, что каждый человек нуждается в вере, причем эта вера должна быть определенного качества. «Человек может поклоняться животным, деревьям, золотым или каменным идолам, невидимому богу, святому человеку или вождям с дьявольским обликом; он может поклоняться предкам, нации, классу или партии, деньгам или успеху; его религия может способствовать развитию разрушительного начала или любви, угнетению или братству людей; она может содействовать его разуму или при-

водити разум в состояние паралича; человек может считать свою систему религиозной, отличающейся от систем светского характера, но может также думать, что у него нет религии, и интерпретировать свое служение определенным, предположительно светским, целям – таким, как власть, деньги или успех, – лишь как заботу о практическом и полезном, – пишет Э. Фромм. – Вопрос не в том, религия или ее отсутствие, но в том, какого рода религия: или это религия, способствующая человеческому развитию, раскрытию собственно человеческих сил, или религия, которая эти силы парализует» [7,с.161]. Например, что касается религий в современном западном мире, то Э. Фромм считает, что, к сожалению, «мощной коллективной формой современного идолопоклонства выступает поклонение силе, успеху и власти рынка» [7,с.163].

Итак, Э. Фромм разделяет любую культурную деятельность не на западную и восточную, а на ту, которая способствует развитию человека, его способностей, возвышению его духа, и на ту, которая умаляет и подавляет личность. Независимо от того, в какой точке земного шара мы живем, чем занимаемся, во что верим, главное – ведет ли наша жизнь к развитию человека, а значит и человечества в целом, или к их падению. И у каждого из нас всегда есть выбор в отношении к миру. «Действительно, «не хлебом единым жив человек», – замечает Э. Фромм. – Но у него есть и выбор – между лучшими и худшими, высшими и низшими, созидательными и разрушительными формами религии и философии» [7,с.162].

На этой основе Э. Фромм считает, что более правильно разделять религии не по территориальной принадлежности, а по их отношению и воздействию на личность, выделяя среди них авторитарные и гуманистические.

Авторитарные – это те религии, которые провозглашают полное подчинение высшей силе. Такая религия «уполномочена требовать «послушания, почитания и поклонения». Я выделяю слово «уполномочена», поскольку оно указывает, что причиной для поклонения, послушания и почитания служат не моральные качества божества, не любовь или справедливость, но тот факт, что оно господствует, то есть обладает властью над человеком. Более того, это слово подразумевает, что высшая сила вправе заставить человека поклоняться ей, а отказ от почитания и послушания означает совершение грехов» [7,с.167]. Насколько всемогуща высшая сила, настолько же человек незначителен и бессилен. Интересен вывод Э. Фромма, который считает, что человек, подчиняясь более сильной власти, приобретает иллюзию, что он избегает одиночества и ограниченности, «становясь как бы частью внушающей благоговение силы» [7,с.167].

Э. Фромм показывает, как светские элиты используют авторитарные религии, манипулируя на уровне высоких идеалов, – «жизнь после смерти», «будущее человечества», – получая, таким образом, возможность распоряжаться жизнью людей, да и целых народов [7,с.168].

Нельзя не согласиться с Э. Фроммом, который считает, что «действительное падение человека – в самоотчуждении», с помощью которого маскируется подчинение власти в поклонении Богу [7,с.178]. Таким образом, легче переложить ответственность за свою жизнь и за все происходящее в мире на тех, кто имеют власть и силу, сдаваясь перед сложными жизненными ситуациями, не задумываясь над тем, что благодаря этому и формируются благоприятные условия для усиления инфантильности, и, как результат – не решающие главные задачи души и духа человека.

В противовес авторитарной религии Э. Фромм приводит религию гуманистическую. «Религиозный опыт в таком типе религии – переживание единства со всем, основанное на родстве человека с миром, постигаемое мыслью и любовью, – пишет Э. Фромм. – Цель человека в гуманистической религии – достижение величайшей силы, а не величайшего бессилия; добродетель – в самореализации, а не в послушании. Вера – в достоверности убеждения, она основана на опыте мысли и чувства, а не на том, чтобы бездумно принимать чужие суждения. Преобладающее настроение – радость, а не страдание и вина, как в авторитарной религии» [7,с.168].

Автор, указывая на отличия культуры гуманистической и культуры авторитарной, делает акцент на противоположности в отношении этих культур к Абсолюту, к человеку, к понятию греха и вообще к самому смыслу жизни.

Например, грех в авторитарной религии – это ужас неподчинения могущественной власти, которая непременно накажет грешника. Единственный выход – стать послушным, при этом необходимо жить, признавая свое бессилие и вину [7,с.201].

Совсем другая концепция греха в гуманистических религиях. Там к человеку, совершившему грех, относятся с пониманием и любовью. Считается даже, что, только совершив грех, и, осознав его, человек может стать более добродетельным. Философ пишет: «...только когда мы грешим, а потом реагируем на грех – не

страхом, но заботой о спасении, – мы можем стать людьми в полном смысле слова. В их мышлении, центром которого является утверждение силы человека, его подобия богу, опыт радости, а не горя, осознание грехов означает полное признание человеческой силы, а не опыт бессилия» [7,с.201].

В качестве примера гуманистических религий, которые не отрицают философского мышления, а наоборот, стимулируют его, Э. Фромм называет «...ранний буддизм, даосизм, учения Исайи, Иисуса, Сократа, Спинозы, некоторые направления в еврейской и христианской религиях (особенно мистицизм), религия Разума во Французской революции» [7,с.168]. Например, в основе раннего буддизма лежит концепция нирваны, «...как состояния полностью пробужденного сознания, – это не концепция беспомощности и повиновения, но, напротив, концепция развития высших человеческих сил» [7,с.169].

При этом, как отмечает Э. Фромм, «...одна и та же человеческая реальность может скрываться за различными религиями, а также, что противоположные человеческие установки могут лежать в основании одной и той же религии» [7,с.185]. Интересны рассуждения Э. Фромма, утверждающего, что элементы и авторитаризма, и гуманизма можно найти в одной религии [7,с.171]. В качестве примера философ приводит содержание Ветхого Завета, где в начале повествования Бог представляет силу, создавшую человека по своему желанию и способную уничтожить его. Лишь после потопа между Богом и человеком было заключено соглашение, «...по которому Бог обещает, «что не будет более истреблена всякая плоть водами потопа, и не будет уже потопа на опустошение земли» (Быт. 9:11). Бог обязуется не истреблять более жизни на Земле, а человек должен выполнять первую и самую главную библейскую заповедь – не убивать. «...Взыщу также душу человека от руки человека, от руки брата его» (Быт. 9: 5)» [7,с.172]. Т.е. вначале отношение Бога к человеку в христианстве является авторитарным, позднее становится гуманистическим. И авторитарный, и гуманистический дух сохранились в дальнейшем развитии христианства, делает вывод философ, и продолжает: «Даже этот краткий анализ авторитарных элементов в библейской истории показывает, что в основе иудео-христианской религии присутствуют оба принципа – и авторитарный, и гуманистический. В дальнейшем развитии иудаизма и христианства оба принципа сохранились, и преобладание одного или другого характерно для различных течений в этих двух религиях» [7,с.173].

Э. Фромм пишет: «Пытаясь обрисовать человеческое отношение, стоящее за мышлением Лао-цзы, Будды, пророков, Сократа, Иисуса, Спинозы и философов Просвещения, мы видим, что, несмотря на все различия, у них имеется много общего. Не стремясь дать полное и точное определение, охарактеризуем это общее ядро идей и норм следующим образом: человек должен стремиться к постижению истины, и он человек в той мере, насколько ему удастся выполнить эту задачу. Он должен быть независимым и свободным, человек – это цель в себе, а не средство для достижения целей другого человека. Он должен с любовью относиться к окружающим. Если в нем нет любви, то он – лишь пустая оболочка, даже если сосредоточил в себе всю власть, все богатство и весь ум. Человек должен понимать различие между добром и злом, он должен научиться внимать голосу совести и следовать ему» [7,с.193]. Основываясь на гуманистическом понимании смысла существования человека, Э. Фромм подчеркивает, что все основатели религий, – и восточных, и западных, – считали основной целью жизни – заботу о душе человека, чтобы тот мог обрести себя и свою реальную силу [7,с.198]. «Человек не свободен выбирать между тем, – пишет Э. Фромм, – чтобы иметь, и тем, чтобы не иметь «идеалы»; но он свободен выбирать между различными идеалами, между служением власти, разрушению или служением разуму и любви. Все люди – «идеалисты», они стремятся к чему-то, выходящему за пределы физического удовлетворения. Различаются люди именно тем, в какие идеалы они верят» [7,с.160].

Э. Фромм, констатируя общую основу в культурах Востока и Запада, отмечает и различия. Он, анализируя истоки различных мировых религий, приходит к выводу, что их история развития дает нам возможность судить об уровне развития науки и техники у тех народов, которые проповедуют эти религии, так как у богов человек просил то, чего не мог достичь сам. Следовательно, если он что-то не просил – значит, эти потребности он мог уже удовлетворить самостоятельно. По мнению автора, восточная и западная религии пошли разными путями в осознании и решении вопроса взаимодействия религии и науки [7,с.210-211].

Западная религия противопоставила себя научному прогрессу, из-за чего и возникали яростные споры и преследования, когда дело касалось вопросов, на которые можно было ответить только в системе с наукой [7,с.211]. «Опытаев от материального процветания и успехов в покорении природы, человек перестал считать

самого себя первой заботой – и в жизни, и в теоретическом исследовании. Разум, как средство обнаружения истины и проникновения сквозь поверхность явлений к их сущности, уступил место интеллекту – простому инструменту для манипулирования вещами и людьми. Человек разуверился в способности разума установить правильность норм и идеалов человеческого поведения» [7, с. 146–147], – отмечает Э. Фромм.

В восточных религиях, как пишет философ, различали «...те части религии, которые, имели дело с человеком, и те ее аспекты, которые пытались объяснить природу» [7, с. 211]. В буддизме, по словам Э. Фромма, подобные вопросы обсуждались с юмором и иронией: «Будда, когда его спрашивали об этом, отвечал снова и снова: «Не знаю и не хочу знать, потому что, каким бы ни был ответ, он не имеет отношения к единственно важной проблеме: как облегчить человеческие страдания» [7, с. 212]. В отличие от буддизма, в западных религиях вопросы о природе вызвали «яростные споры» и даже преследования [7, с. 211].

Э. Фромм указывает на негативный аспект, который грозит каждой религии – любая из них в момент приобретения массового характера начинает управляться религиозными бюрократическими машинами, извращающими и ограничивающими свободу человека, так как принуждают человека поклоняться не Богу, а группе лиц, которая, якобы, представляет этого Бога [7, с. 199].

Итак, Э. Фромм отмечает, что независимо от того, религиозны мы или нет, а если религиозны, то неважно к какой религии мы принадлежим, важно понимать, в какой мере «...мы заботимся о сущности, а не о внешнем, о переживании, а не о слове, о человеке, а не о церкви...» [7, с. 221].

Э. Фромм считает, что в каждой из религий и Востока, и Запада можно найти общие черты. И будет более правильным, по словам философа, анализировать их не по территориальным, религиозным и ментальным признакам, а по тому, как они влияют на человека, т. е. на духовное и душевное развитие личности. Анализируя различия, он не противопоставляет религии и философские мировоззрения Востока и Запада, а наоборот, стремится найти общее в каждом из них, которое может как благотворно, так и отрицательно влиять на личность человека.

По сути, Э. Фромм делает акцент на духовном качестве жизни людей, благодаря которому человек как Востока, так и Запада может испытывать такие чувства, как счастье, братство и полнота жизни. В основу всех поступков и вообще смысла жизни философ ставит возможность духовного и душевного совершенствования личности, к которому пусть бессознательно, но стремятся все [7, с. 144].

Э. Фромм в работе «Психоанализ и религия» трактует религию, а значит и культуру с позиций, очень близких к идеям современной метаантропологии. Когда Э. Фромм говорит об авторитарных религиях, причины их существования можно объяснить с позиций обыденного и предельного измерений человеческого бытия как теории метаантропологии об обыденном и личностном мировоззрении, которые выражают обыденное и предельное бытие людей, сконцентрированных на продолжении и сохранении рода, на воле к власти. Такие люди, естественно, становятся, с одной стороны, объектами для манипуляции для тех, кто окажется сильнее, а с другой – субъектами такой манипуляции.

Когда же речь у Э. Фромма идет о гуманистических религиях, хочется провести параллель с учением о запредельном измерении человеческого бытия. Образ жизни и мировосприятие человека, принадлежащего к гуманистическим религиям, очень близок к образу жизни и мировосприятию личности запредельного измерения человеческого бытия. И в одном, и в другом случае мы наблюдаем философское мировоззрение, волю к творчеству жизни и естественное состояние любви и понимания Другого. Нельзя не вспомнить глубокие слова Э. Фромма: «Заповедь «Люби ближнего твоего, как самого себя» (Рим. 13: 8) является, с очень незначительными вариациями в формулировке, основным принципом, общим для всех гуманистических религий» [7, с. 199].

Таким образом, проанализировав позицию Э. Фромма в контексте современной философской антропологии и метаантропологии, можно сделать вывод, что и на Востоке, и на Западе на уровне обыденного и предельного измерений человеческого бытия всегда есть значительные противоречия и антагонизмы. Тогда как на уровне запредельного бытия существует высшее духовное устремление, которое является общим для всех культур и присутствующим в философском мировоззрении, способным конструктивно разрешать противоречия культур и ментальностей.

Список использованных источников

1. Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие / С. А. Арутюнов. – М.: Наука, 1989. – 247 с.
2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – М.: Книга, 1991. – 574 с.

3. Корнев В.И. Сущность учения буддизма / В.И. Корнев // Философские вопросы буддизма [Отв. ред. В.В. Мантатов]. – Новосибирск: Наука, 1984. – С. 10–20.

4. Мантанов М. М. Философские вопросы буддизма / М. М. Мантанов. – Новосибирск: Наука, 19984. – 128 с.

5. Философская антропология: словарь / Под ред. Н. Хамитова. – К.: КНТ, 2011. – 472 с.

6. Фромм Э. Душа человека / Э. Фромм // Душа человека. – М.: Республика, 1992. – С. 13–108.

7. Фромм Э. Психоанализ и религия // Сумерки богов / Составление и общая редакция А. А. Яковлева. – М.: Издательство политической литературы, 1989. – С. 143–221.

8. Хайдеггер М. Из диалога о языке. Между японцем и спрашивающим / М. Хайдеггер // Время и бытие. – М.: Республика, 1993. – С. 273–302.

9. Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь. Человек и мир. – К.: КНТ, Центр учебной литературы, 2006. – 308 с.

10. Хамитов Н. Философия: Бытие. Человек. Мир. Курс лекций / Н. Хамитов. – К.: КНТ, Центр навчальної літератури, 2006. – 456 с.

* * *

УДК 130.2(171)

Костянтин Танцюра, студент Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Проблема людини у творчості Г. Сковороди

Досліджено творчість Г. Сковороди, проаналізовано його соціальні ідеї з точки зору різних наукових концепцій, філософський доробок вченого, що став предметом критики у науковій літературі.

Ключові слова: людина, вчення, Бог.

Константин Танцюра. Проблема человека в творчестве Г. Сковороды

Исследовано творчество Г. Сковороды, проанализированы его социальные идеи с точки зрения различных научных концепций, в частности философское наследие ученого, ставшее предметом критики в научной литературе.

Ключевые слова: человек, учение, Бог.

Konstantin Tantsyura. The problem of human in the works of H. Skovoroda

Studied works of H. Skovoroda, analyzed social ideas H. Skovoroda in terms of the various scientific concepts, particularly the philosophical heritage of the scientist, which became the subject of criticism in the scientific literature.

Keywords: people, the doctrine, God.

У сучасній науковій літературі творчість Г.С. Сковороди є вже широко дослідженою, розкритий великий спектр питань, які філософ порушує у своїй творчості. Але найбільш цікавою та досліджуваною, на нашу думку, залишається проблема Людини у творчості Г. Сковороди. Цю проблему досліджували такі відомі науковці, як Т. Закидальський, І. Табачников, Д. Чижевський, В.Ерн. [4;5;6;7]

Так І. Табачников у своїй праці «Григорій Сковорода» [4] досліджує, по-суті, ті ж проблеми, що й Т.Закидальський, але автор більш орієнтований на те, щоб розкрити цю проблематику через тексти Г.Сковороди, його відносини зі світом та Богом. Слід зазначити, що науковець розкриває місце Бога і Людини у вченні Г. Сковороди, послуговуючись радянською ідеологією наукового атеїзму, тому, на даний момент, його висновки щодо досліджуваної проблеми не слід сприймати, як істину в останній інстанції. Але, безумовно, не можна й відкидати цей науковий доробок. Дослідник робить висновок про те, що, хоча й Г. Сковорода був людиною віруючою, він зневажав церкву, а особливо – духовенство, яке не виконувало своїх прямих обов'язків.

Ми вважаємо, що саме тому Сковорода у своїй філософії відводить людині місце поруч із Богом, даючи їй вибір: стати творцем власної долі, або ж залишатися посередністю і всією душею вірити у Божу всемогутність.

Відомий літературний критик та філософ, Д. Чижевський, [5;6] також долучився до дослідження проблеми. У нього простежуємо насиченість цитатами, які підтверджують, власне, думку автора, зі сковородинівських творів. Але, по – суті, Д.Чижевський повторює ті ж самі ідеї, які висловили його попередники.

Згодом було написано багато праць саме на досліджувану тему, але всі вони були лише квінтесенцією, короткими критичними нарисами поглядів, висунутих І. Табачниковим та Т. Закидальським.

Для Г.Сковороди ключ до всіх розгадок життя, як космічного, так і божественного, є людина, тому що всі питання і всі таємниці світу зосереджені в людині ... Адже не розгадавши себе, людина не може нічого розуміти в навколишньому. Розгадавши ж себе до кінця, людина проникає в найглибші таємниці Всесвіту.

Сковорода «логічно записує» життя, як воно відкривається людині у дії людини в його всезагальності, необхідності і свободі.

Вчення Сковороди про людину спирається на поняття «внутрішньої людини», яке в навчаннях східних батьків церкви говорить про людину як єднання серця і, а також на поняття «спорідненості», яке пізніше отримало розвиток у слов'янофілів і характеризувало цілісне ставлення людини до світу. Звернення до внутрішньої людини виділяє особливе дослідницьке поле, в якому всебічно з'ясовуються феномен людини емпіричної, сутність людини внутрішньої і принцип «пізнай самого себе».

Але, взявши людину як мікрокосм, філософ приходить до необхідності розглянути зв'язок цього мікросвіту з макросвітом. Для Г.Сковороди цей зв'язок містичний. Тут важливо те, що цей зв'язок, як підкреслюють дослідники творчості Сковороди (В.Ерн, Д. Чижевський та інші), може бути осмислений тільки семантично, що і робить Сковорода у своєму вченні про Біблію і архетип Наркісса. З іншого боку, таємний характер цього зв'язку вводить в філософування Сковороди екзистенціаль надії. Надія знайти себе, істинно збагнути життя, тобто стати щасливим, і тим самим уникнути «тіліну» – ось другий аспект аналізу людини у Г.Сковороди і предмет його добре розроблених педагогічних ідей. Таким чином, становище людини в світі, за Г.Сковородою, має два вираження: об'єктивне – у структурі світу, і суб'єктивне – для себе.

Власне, саме вчення Г.Сковороди є певною догмою для ідеального становлення суспільства. Бо найголовнішим є те, що філософ ставить людину у центр буття, отожднюючи її з Богом. Таким чином, він розвиває думку давньогрецького філософа Аристотеля про те, що Бог є не що інше, як частина людської природи, яка вносить кінцевий «штрих» у формування душі людини.

Г.Сковорода, так само, як і його попередник, вважає, що душу може мати тільки природне, а не штучне тіло. Причому це природне тіло має бути здатним до життя. Г. Сковорода доходить такого висновку: «В центре теории «самопознания» находится человек, а не Бог. Вместе с тем, не понимая социальной сущности человека, мыслитель искал эту сущность в «духовном» начале, коренящемся в «сердце» и «мыслях» человека, т. е. в его возвышенных идеалах и благородных порывах. Поэтому понятие «бог» сводилось им к понятиям «человек», «сердце», «мысль», «правда», «истина», «добродетель» и аналогичным иным определениям» [2, с. 93].

Звідси філософ прийшов до необхідності поряд з розкриттям внутрішньої сутності людини, як і всіх предметів взагалі, розкриття її призначення, її роль в житті суспільства і в загальній системі світобудови – тільки в цьому випадку пізнання буде повним, істинним, всебічним.

Внутрішня людина Сковороди – це те, що становить суть кожної людини. На думку філософа, Бог дав план і світу, і людині. І він наполягає на тому, що внутрішня людина це не абстрактна ідея людини, що не платонівський ейдос, але нова людина, в яку перетворилася стара. Цю нову людину кожен повинен у собі відкрити, хоча вона вже є споконвічно в кожному. Сковорода протиставляє тіло «земне» і «тіло духовне, таємне, вічне» [2, с. 145], нову руку, що ховається в старій, нове серце і цими протиставленнями надає поняттю «внутрішня людина» особистісний характер, підкреслює його індивідуальність, таку ж повну, як індивідуальність емпіричної «старої» людини.

Вищезгаданий В.Ерн писав про цю ідею Г.Сковороди так: «Сковорода необычайно тверд в основах своего мировоззрения, в учении о самопознании и учении о внутреннем человеке. Тут он жизнью своею свидетельствует, до какой степени всерьез он признает непоколебимую истинность своих философских созерцаний» [7, с. 98].

Отже, можна зробити висновок про те, що головним для Г.Сковороди є пошук, власне, людини внутрішньої, якщо казати простою мовою – пошук себе. Доволі цікавим також є те, що погляди Г.Сковороди майже повністю збігаються з поглядами відомого давньогрецького філософа – стоїка Діогена. Відома історія про те, що вночі він залишав свою схованку з ліхтарем, на якому було написано «Шукаю людей».

Екзистенційні погляди Г.Сковороди на реальність тогочасного життя також можна інтерпретувати на сучасний лад і знову впевнитися в тому, що людина по природі своїй, незмінна. Вона, здебільшого, знаходиться в початковому, примітивному стані. Але, коли отримує знання, часто використовує їх лише у своїх власних цілях. Перш за все, потрібно подолати страх перед самим собою, потрібно мати віру. За Г. Сковородою це, безсумнівно, віра в Бога. Бог є першим помічником, справжнім і незмінним другом. Якому можна розказати все. Бог у Г.Сковороди – всеосячний, рятує. Він є, неначе мотузкою, за яку кожна людина може, за бажанням (тобто, за вірою), вхопитися. Але ми повинні мати на увазі, що, якщо самі для себе не збудуємо щасливого світу, ніхто замість нас його не збудує.

Список використаних джерел

1. Багалей Д. И. Украинский странствующий философ Г. С. Сковорода. – Харьков, 1923.
2. Сковорода Г. С. Собр. соч.: В 2 т. Т. 2. – М., 1973.
3. Софроню Л. А. Три мира Григория Сковороды. – М.: Индрик, 2002. – 464с.
4. Табачников И. А. Григорий Сковорода. – М.: Мысль, 1972. – 208 с. – (Мыслители прошлого).
5. Чижевський Д. І. Нариси з історії філософії на Україні // Чижевський Д.І. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В.Лісового. – Т. 1. – К.: Смолоскип, 2005. – XXXVIII+402с. – С. 1-162.
6. Чижевський Д. І. Філософія Г. С. Сковороди // Чижевський Д.І. Філософські твори: у 4-х тт. / Під заг. ред. В.Лісового. – Т.1. – К.: Смолоскип, 2005. – XXXVIII+402с. – С. 163–388.
7. Эрн В. Ф. Григорий Саввич Сковорода. Жизнь и учение. – М., 1969.

* * *

УДК 796.01.

Михайло Ібрагімов, канд. філософських наук, професор кафедри філософії, історії та соціології, Національний університет фізичного виховання і спорту України, Україна, м. Київ

«Ідея спорту» в традиційній філософії, неомарксизмі та трансверсальному мисленні постмодерну

З метою залучення філософської і фізкультурно-спортивної громадськості до пошуку нових ідей у подоланні кризових явищ у фізичній культурі і спорті, які викликані сучасним етапом розвитку глобальних інформаційних технологій, на основі конспективно проведеного історико-філософського дискурсу робиться спроба обґрунтувати необхідність включення спорту як соціокультурного феномену в контекст сучасного філософського інструментарію. Як будь-який вид людської життєдіяльності, спортивна діяльність має цілепокладальний характер, котрий по-різному інтерпретується в традиційних, неомарксистських філософсько-світотглядних системах, а також у постмодерні. Спорт протистоїть трансверсальності сучасного мислення, яке відображає аполікапсичний настрій втрати людиною відчуття своєї присутності в цьому світі і маніфестує життєтворчу силу і красу людської тілесності.

Ключові слова: ідеали, ідея спорту, спортивна ідея, трансверсальне мислення, постмодерн, неомарксизм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Михаил Ибрагимов. «Идея спорта» в традиционной философии, неомарксизме и трансверсальном мышлении постмодерна

С целью привлечения философской и физкультурно-спортивной общественности к поиску новых идей в разрешении кризисных явлений в физической культуре и спорте, вызванных современным этапом развития глобальных информационных технологий, на основе конспективно проведенного историко-философского дискурса предпринимается попытка обосновать необходимость включения спорта как социокультурного феномена в контекст современного философского инструментария. Как любой вид человеческой жизнедеятельности, спортивная деятельность имеет целеполагающий характер, который по-разному интерпретируется в традиционных, неомарксистских философско-мировоззренческих системах, а также в постмодерне. Спорт противопоставляет трансверсальности современного мышления, отражающего аполокапсические настроения утраты человеком ощущения своего присутствия в этом мире и манифестирует життєтворческую силу и красоту человеческой телесности.

Ключевые слова: идеалы, идея спорта, спортивная идея, трансверсальное мышление, постмодерн, неомарксизм.

Michael Ibragimov. «The idea of sports» in traditional philosophy, neo-Marxist and postmodern thinking transversal

In order to attract the philosophical and physical culture and sports of the public to search for new ideas to resolve the crisis in physical education and sport, due to the current stage of development of the global information technology, based on concise conducted historical and philosophical discourse attempts to justify the need for the inclusion of sports as a social and cultural phenomenon in the context of modern philosophical instruments. Like any kind of human activity, sports activities are purposeful character which is interpreted differently in traditional, neo-Marxist philosophical and ideological systems, as well as in the postmodern era. Sport opposed transversal modern thinking, reflective mood apolokapsisticheskie loss of human feeling of his presence in this world and manifests zhiznetvorcheskuyu the power and beauty of human corporeality.

Keywords: ideals, the idea of sports, sports idea transversal thinking, post-modern, neo-Marxism.

Філософія, пытаєся охопити своїм взором мир в його предельних основах і проникає в глибини познання, в кождою епоху по-новому включає в свій інструментарій придбаний досвід, переосмислює його і в кінцевому итоге створює образи і символи невідомого майбутнього. Кождий раз, когда совер-

шается исторический поворот в судьбах людей, они обращаются к философии, аккумулирующей опыт пережитого и под воздействием требований времени она расширяет свой предмет в сфере духовной деятельности человечества, формируя новую идею, как глаза новой эпохи (Г.Гейне). Идея содержит в себе смысл потаенного и приобретенного; осуществленного, реального и предполагаемого, иллюзорного; желаемого и отвергаемого; знание и миф. Основатель киевской школы неомарксизма П.В. Копнин связывал понимание идеи с гносеологическим идеалом и писал: «Особенность идеи как формы знания состоит как раз в том, что в ней слиты воедино два момента: созданный теорией идеальный объект и план, направленный на его реализацию» [7, с.248].

В развитии этих идей предлагается современный философский дискурс возможной проблематики предмета «философии спорта», которая должна повысить общественный интерес к социальной ценности спорта, возвеличивающего силу, красоту и уникальность живой человеческой телесности, что служит материально-практической основой его духовно-творческой созидательности. Проблемы, которые в разные периоды развития человечества возникали в оздоровительно-физкультурной и спортивно-тренировочной деятельности, непосредственно связаны с теми изначальными духовно-практическими парадигмами, определяющими содержание общественных идеалов, поскольку индивидуальный человек и общество в целом в практически-преобразующей сознательной деятельности ориентируется на горизонт, то есть, непосредственную (тактическую) и отдаленную (стратегическую) цель в своей жизни. Эта цель и есть идея, которая стимулирует, мотивирует, доминирует в целесообразных действиях человека. Неомарксизм акцентирует «целесообразность» как специфически человеческий способ жизнедеятельности, который есть ни что иное как реализация сознательно избранной цели в жизни. Идея первоначально, она движет мир, что с эпохи Нового времени называлось «идеализмом» или идеалистическим пониманием истории в отличие от материализма и диалектико-материалистического понимания истории (К.Маркса), считавшего, что идеи порождаются в процессе общественного производства.

Киевская философская школа 70–х гг. XX ст. преодолевала одностороннюю интерпретацию марксизма как натурализма и развивала мировоззренческую функцию философии, за что неоднократно подвергалась различным гонениям со стороны ортодоксов, именуемых себя «верными ленинцами». Поэтому нельзя представлять, как это делают молодые философские умы, высокомерно называя всех своих предшественников «советчиной» (В.Кебуладзе), марксизм советского образца сплошной и безоблачной апологетикой, искаженно и прямолинейно трактующей коммунистические идеалы [6, с.408–409]. Идея, систематизацией которых занимается философия, в совокупности образует идеалы, фокусирующие в себе весь многообразный спектр существующих социальных связей и отношений. Идеалы – символы эпохи и предмет философского конструирования мира, вне которых нет самой философии (И.Кант), она утрачивает свою древнюю специфику «любомудрия», прелесть игрового сочетания ума и воображения, а потому становится «наилучшей из наук» (Аристотель).

Подобный неомарксистский пассаж предполагает ряд вопросов, одни из которых связаны с определением социальной значимости философии в духовном континууме нашей эпохи, а другие касаются идеалов спорта, которые в современном инструментариум философии рассматриваются как проекция культурологических смыслов (В.Барабанова). Иными словами: идеалы раскрывают смысл человеческой деятельности. Возникает проблема: каким же образом можно соотносить философию позитивизма, которая категорически отрицает в культуре преэссенциальность или «корроборацию» (К.Поппер) идеалов и в то же время с помощью методов лингвистических и других наук исследует логику смыслообразований в культуре (Ж.Делёз, «Логика смысла»), обращается к мифологии в сочетании с естественнонаучными приемами познания, в частности, психиатрии, определяя в такой способ предмет философии (Ф.Гваттари)?

В силу популярности в украинской философской литературе работ знаменитых французов в дальнейшем мы обратимся к более подробному анализу соотношения идеалов и смыслов, а в данной статье лишь сделаем абрис проблемы, связанной с тем, что, во-первых, философия спорта как самостоятельная область знания зародилась в лоне аналитической англо-американской философии, а, во-вторых, развитие спорта всегда было связано с манифестацией определенных идеалов различных эпох, потому воспринимался как позитивный или негативный феномен культуры.

Современный спорт, как и другие формы социальной жизнедеятельности, носит духовно-практический характер, поскольку имеет целеполагающую идею, образующую в развитии общества

физкультурно-спортивное мировоззрение. Оно обуславливается, с одной стороны, особенностями уровня достигнутого культурно – цивилизационного прогресса человечества, а, с другой – степенью материально – технического, экономического, политического, морально-правового развития разных стран и народов. В зависимости от того, какую роль и социальную функцию выполняет спорт как эталонный вид физической культуры в обществе, можно определить вектор их поступательного движения.

В связи с этим злободневным является вопрос о содержании, сущности и способах проявления спортивной идеи в различных сферах современной общественной жизнедеятельности уже в форме философии спорта, концептуальный экскурс который в украинском варианте только зарождается. Для этого, прежде всего, предстоит определиться в системе философско-мировоззренческих координат, так как никогда не было, нет и никогда не будет какой-то единой линии философствования, на что претендовала марксистско-ленинская теория и прочно «усвоенная» учеными прошлых поколений. Поэтому, например, в физкультурно-спортивной среде сложилась неприязнь к философии, а у философов – высокомерное (в лучшем случае – снисходительное) отношение к ней. Парадоксально, но, как показывает анализ литературы, остается фактом то, что философы, даже те, кто избрал предметом диссертационного поиска проблему телесности, редко обращаются к научному опыту огромной армии специалистов в области физкультурно-спортивного знания [С.Бацунов (Запорожье), О.Блохин (Киев)], а они в свою очередь игнорируют философские издания, даже в тех случаях, когда обращаются к проблемам методологии [Ю.Павленко (Киев), А.Томенко (Сумы)]. Этому явлению можно найти различные объяснения, но, по моему мнению, подобную ситуацию нельзя назвать нормальной, когда в кандидатских и докторских диссертациях специалистов отсутствует философский контекст, а у философских работах по проблемам телесности нет современной фактической научной базы. Преодолеть существующий барьер призвана философия спорта, которую можно было бы рассматривать как мировоззренческую основу физкультурно-спортивной науки.

Поэтому целью данной статьи является попытка актуализировать задачу философского осмысления спорта в его современных социокультурных параметрах и дополнить известное физкультурно-спортивной науке понятие «спортивная деятельность» терминами «идея спорта», «спортивная идея», показать общее и различное в их содержании. В дальнейших работах это поможет в обосновании концепта «философии спорта» и «спортивной философии».

Как традиционное философствование рационального или иррационального типа так и неомарксизм развитие спорта связывают, как уже отмечалось с идеалами эпохи, которые составляют содержание «идеи спорта и физической культуры». Известный исследователь всеобщей истории физической культуры и спорта Ласло Кун однозначно связывал состояние и уровень их развития в зависимости от идеалов эпохи. Он писал: «Ясно, что на основе идеала нельзя оценить физическую культуру никакого общества. Однако он (идеал – авт. И.М.) четко показывает господствующую духовную установку, принятые нормы воспитания, морали и эстетики, отражает ту систему ценностей, которая тем или иным образом является руководящим принципом всех членов общества» [9, с.24].

История знает эпохи, когда происходило возведение спорта, как состязательно-игровой формы взаимоотношений между людьми, в ранг главенствующего кумира, окруженного таким ореолом святости, который способен решать общенародные проблемы. К примеру, Олимпийские игры в Древней Греции стали ключевым моментом в решении национальной трагедии эллинов, испытывающих огромную потребность в единении, а до этого разрозненных в результате войн между городами-полисами. Но история также знает и столетия его забвения и временна, когда он, как птица Феникс, сызнова возрождаясь, знаменовал новую эпоху.

В традиционном философском и научном знании физическое воспитание и спорт рассматривались как часть педагогического процесса, форму окультуривания человека, хотя всегда был и остается дискуссионным в этом контексте вопрос о спорте как особом социальном феномене. Если во всех философских нравоведениях, начиная с древних времен, физическому воспитанию уделялось пристальное внимание, то в отношении спорта оценки его культурологической значимости – неоднозначны, а порой и прямо противоположны.

К примеру, известный философ О.Шпенглер, предрекающий в начале XX века «Закат Европы», исключал спорт из мира культуры и относил его к языкам цивилизации, рассматривая как «совершенно бесплодное умение, которое не обогащает душу...», а основатель «негативной диалектики», известный своей неприязнью к спорту Т.Адорно говорил о «мазохистском моменте» в нем.

Подобное отношение к спорту сопровождает его на протяжении всей истории развития. Рассматривая человека как биосоциальное существо, позитивист Герберт Спенсер считал, что в спорте отсутствуют морально-этические основания, а те его виды спорта, которые прямо причиняют боль человеку или животному, «есть не более чем удовлетворение чувств, унаследованных от дикарей, чувств самого низкого свойства» [12, с. 6].

Известны также и противоположные мнения мыслителей о благородной, добродетельной, исторической миссии спорта. Как отмечал в прошлом столетии историк и писатель В. Ключевский: «Спорт становится любимым предметом мышления и скоро станет единственным методом мышления». Знаменитый романтик Пьер де Кубертен, разрабатывая концепцию современного олимпизма, называл его «философией жизни». «В олимпизме, – писал он, – словно в пучке солнечных лучей, собраны все те принципы, которые способствуют совершенству человека» [8, р. 369].

Вышеупомянутый Ласло Кун говорил о том, что спорт в своей сущности динамичен и отражает определенные потребности общества, под воздействием которых отдельные его виды отмирают, а другие зарождаются. На примере того, как гимнастика в начале XX в. стала центрообразующим видом спорта, он указывает на философию этого движения, содержащую в себе основную идею. Суть ее заключается в том, что «...человек XX столетия, лишенный благодаря механизации естественных условий, а так же благодаря достижениям цивилизации потерял чувство здорового и самовыражающего движения. В результате во всякой деятельности, связанной с движениями, он порвал и вступил в противоречия со своей индивидуальностью» [9, с. 24].

После длительных исторических дискуссий о культурологической значимости спорта пришло время его включения в предмет философско-антропологических рассуждений, позволяющих очертить онтологические основания и, таким образом, «перевести» узко-профессиональные институциональные проблемы спортивной деятельности во всеобщий интерес как философскую проблему.

Человек XXI ст. все более погружается в виртуальный мир символов, что «трансверсирует», переворачивает, искажает в сознании представления о действительности: мир реальный становится иллюзорным, а восхваляемая философами автономия личности и ее самобытность оборачиваются глубоким одиночеством в «мире кривых зеркал» (Л. Кэрол), в «мире призраков» (А. Мамалуй) или в «мире сумасшедших» (М. Фуко). Человек не только теряет мировоззренческие ориентиры, смысл своей деятельности (В. Франкл), но и ощущение телесного, живого присутствия в реальном мире. Философии стали говорить о «трансверсальной негативности» (transversal negativity). Что характеризует состояние сознания с точки зрения психо-социологической среды как движения разрыва, «что отбрасывает символическую и невротическую негацию бессознательного», благодаря использованию «поэтического языка» как результата подавления неосознанного содержания, говоря понятным языком, той информацией, которая имеется на подсознательном уровне от взаимодействия с внешней средой.

Трансверсальность – это мышление, которое на украинском языке называется «мислення шиворіт–на–виворіт», это мышление шизофреников. Ж. Делёз, Ф. Гваттари в двухтомнике «Капитализм и шизофрения» применяют понятие «тело без органов» (А. Арто), поскольку, по их мнению, человеческий организм систематизирует работу тела, заставляет его функционировать в необходимом экстенсивном режиме и органы постоянно протестуют против организма. «Делёз и Гваттари были убежденными сторонниками применения в психиатрии наркотиков, которые могут помочь осуществить интенсивный поиск реальности» [4, с. 235], при этом в качестве иллюстративного материала используют упоминания Ницше, маниакальные взрывы интенсивности Прадо, Лесепе, Шамбижа и депрессивные упадки Каафа, В. Бисмарка и прочее. Шизофрения и капитализм связаны между собой, по мнению названных философов тем, что функционируют на основе такой интенсивности процессов, которые можно было бы «расшифровать». Для любознательного читателя возникает вопрос: какое отношение эти «психо-социобиологические» выражения имеют к философии спорта как и к философии вообще? Вопрос далеко не риторический и имеет довольно широкий диапазон культурологической ценности. Если длительное время спорт рассматривался как аномальное явление для культуры, то можно ли обильную эквилибристику слов и их нагромождение отнести к современной культуре, а тем более философской?

Можно было бы не обращать внимания на достаточно интенсивное артикулирование в украинской философской мысли концептов англо-американской аналитической философии, если бы это не приводило к нивелиции отечественных традиций

философствования. М. Максимович считал, что «предметом философии может быть каждая отрасль нашего знания со своими мельчайшими деталями» [3, с. 13], а А. Гиллиаров считал, что «сила философской мысли идет на уровне с ее значением для жизни и определяется широтой своего охвата, тем, насколько она отвечает своим содержанием запросам людей» [там само, с. 123]. Не желая давать какие либо оценки популярным в мире теориям, презентующим себя на уровень современной философии, в концепте наших рассуждений заметим, что современная аналитическая философия предметом своего поиска избрала язык как способ конструирования мира в мыслях, в воображении человека и очень часто используется для манипулирования сознания в русле прославления «наркотического опьянения» (Тимоти Лири) или «абсолютного тела» (Д. Дж. Лиги) как «новую всеохватываемость», тела, которое есть абсолютным аполикапсисом, i.e. что сегодня происходит впервые, то это восприятие этого тела или самого существования его сущности, которое происходит теперь в форме missa jubilee (величественной мессы) [4, с. 462].

Современный спорт как культурный феномен противопоставляет постмодернистской «философии отсутствия» «философию присутствия» человека в этом мире. В этой связи для дальнейшего развития философии спорта необходимо ответить на два вопроса: в чем состоит сущность новых социальных реалий, вызывающих необходимость включения спорта как определенной телесной практики человека, в ландшафт философских рассуждений в качестве идеального объекта («идея спорта») и, вытекающий из него второй вопрос: каков план действия по реализации этой идеи, состоящей в том, чтобы преодолеть кризисные явления на рубеже эпох в отношении физической телесности человека. Точнее, ведут ли они только лишь к разрушению или стимулируют поиск новых идей в отношении места и роли спорта и физической культуры в XXI веке?

Философско-мировоззренческим основанием поставленных вопросов есть различия в традиционных философских системах, продолжением которых является неомарксизм, объединяющий марксистскую социальную детерминацию с экзистенциальной сущностью человека и современным логический позитивизм, названный постмодерном, который отрицает всякую культурно-историческую детерминацию и направляет мышление человека в познание собственной природы. Предварительно заметим, что ответами на подобные вопросы заняты целые отрасли естественного и гуманитарного знания, но в данном контексте определим лишь общие подходы к их решению.

В ответе на поставленный первый вопрос следует отметить, что логика современных как и предшествующих кризисных явлений связана с изменением способов освоения человеком мира, а именно: в его освобождении от рутинных, тяжелых естественно-физических условий существования и выхода за пределы непосредственного процесса материального производства, что создает возможность для реализации сущностной силы человека – творчества.

Считалось, что количество людей, занятых в сфере науки, образования, управления, обслуживания, – это показатель эффективности общественной организации труда. Но всякий прогресс в одних областях, как свидетельствует история, сопровождается регрессом в других. Так, в современных условиях вместе с популярным термином «информатизация» не менее распространенным стал термин «гиподинамия». Увеличение компьютерными технологиями приводит к тому, что человек постепенно теряет свою физическую, а, следовательно, и социальную активность. Жизненные ситуации он пытается проигрывать не в живой действительности, а виртуально и в результате становится беспомощным перед возникающими реальными вызовами. В сознании человека происходит смещение телесной «самости» из реальной в воображаемую. Он перестает ощущать тело как пределы своего сущностного, уникального, своеобразного, неповторимого «Я» и как связующего звена со всей природной телесностью. Этим умалывается самосознание человеком своей собственной индивидуальной самоценности.

Действительно, речь идет о постепенной утрате человеком роли творца своей жизни, он становится (растерянным) под прессом постоянно изменяющихся социальных требований к нему в профессии, образовании, питании, информированности. Известный современный французский философ Ж. Бодрийяр считал «парадоксом глобализации» тот факт, что огромный поток информации, который должен бы вести к «абсолютному прогрессу», оборачивается дезинформацией, поскольку происходит ее передозировка, уже трудно усваиваемая человеком. Она, – по его мнению, – ведет к энтропии – физической форме нивелирования системы [1]. Ряд ученых заявляют о том, что человек своей физической организацией, учитывающей индивидуальную физиологию еще трудно приспосабливается к быстро изменяющемуся

миру, а его интеллектуальные и физические возможности постоянно исчерпываются.

Эта новая парадигма непосредственно касается спорта как одного из главнейших видов человеческой жизнедеятельности, так как она в корне меняет представления о бесконечных физических возможностях человека (Н.М. Амосов, И.И. Брехман и др.). До недавнего времени, основной «идеей спорта», было требование предельных физических нагрузок (спорт высоких достижений) и на этой основе выявление, благодаря тренировкам, скрытых физических потенциалов.

Возникает философский вопрос: если все, что в организме человека ранее было скрыто, а теперь – «на исходе», то каковы дальнейшие перспективы развития спорта? Сегодня очень часто можно наблюдать, что достижение высоких показателей в спорте становится зависимым от анаболических стероидов и, если эта тенденция будет в дальнейшем прогрессировать, то наяву мы будем видеть не естественное, а искусственное физическое тело человека. Спорт из эталонного, образцового вида физической культуры превращается в самообман. Эта иллюзия может быть более усилена в следствие бурно развивающейся генной инженерии. Если к этому добавить, что современная медицина не может справиться с засилием «мутирующих» болезней и постоянно увеличивающемся количеством детей, рождающихся с патологическими отклонениями, то становится острым вопрос о роли и месте современного спорта как социо-культурного феномена.

Известно, что методология решения актуальных социальных задач всегда находится в истории их прежних аналогов. Клио – как муза истории – сильна своей мудростью, ведь она аккумулирует опыт пережитого. Связующей красной нитью истории, передающей из поколения в поколение опыт освоения и преобразования окружающего мира, является «идея» – поле царствования философии как сферы самосознания общества, его рефлексии на самого себя.

В ответе на второй вопрос подчеркнём, что подобная ситуация с физическим воспитанием и спортом созвучна современной, а потому обратимся к опыту выхода из нее прежними поколениями. Какой же выход был найден? В то время появились новые идеи о создании гармонии «свободного индивидуума» и природы, благодаря установлению их равновесия с акцентированием физических движений на телесную пластику, которая, по мнению авторов идеи (семьи Дункан), более естественна и компенсирует влияние внешних факторов, вызывающих внутренний конфликт от различных «ненатуральных, наигранных движений», характерных для распространённого в то время танца (прообраз современной художественной гимнастики). В это время возникает целый ряд гимнастических школ, новых видов спорта, свидетельствующих о многообразии выходов из любых неординарных поворотов в развитии физической культуры. Иными словами, в нынешнее кризисное время требуются новые нестандартные идеи. Философия спорта должна наполнить его основную идею новым содержанием в соответствии с современными проблемами общественного прогресса.

Таким образом, спортивная идея – это сплошное пространство для творчества, неиссякаемых духовных потенциалов, стимулирующих жизнеспособность тела человека в любых социально-естественных условиях. Необходимо постоянно обновлять «спортивную идею», делать ее привлекательной, доступной широким слоям населения. Даже в самые мрачные средневековые времена «гонения на спорт» его идея преобразовывалась в «этно-спорт», т.е. в соревнования народных игр, состязания на ловкость, силу, выносливость.

«Идея спорта» – трансцендентальна и никогда не может до конца быть воплощена, иначе жизнь человека была бы завершённой. Человек – единственное существо в природе носит не совершенный, не законченный, не данный в завершённом виде идеал для жизни, для выражения ее человеческой сущности. Он одновременно есть объект и субъект своей жизнедеятельности, а потому спорт есть инсценированием всегда не завершённой и постоянно развивающейся сущности человека.

Изучение мировоззренческо-ценностной установки спортсмена непосредственно влияет на его морально-волевые качества и в конечном итоге на телесную результативность соревновательной деятельности [2, с.9]. Но каждый спортсмен приходит в большой спорт с различными желаниями: добиться славы, материально-финансового обеспечения или во что бы то не стало реализовать себя. Философия спорта, раскрывая жизнесмысловую (запретную) его идею должна предусматривать послеспортивную деятельность человека и объяснить, что его успех в жизни состоит из трех элементов: 1) профессионального совершенства (мастерства); 2) социального признания как формы самореализации; 3) личностной удовлетворенности собой и близкими его окружающими. Соотношение этих элементов довольно противоречиво, оно редко отождествляется в спортивной карьере и жизненном

пути. Жертвенная героизация жизни спортсмена состоит из лишений, ограничений, отказ от прихотливых наслаждений, за что он вознаграждается любовью зрителей.

Не углубляясь в развернутое описание содержательно-смыслового значения категории «идея спорта», предлагаем такое его определение: «Идея спорта» – это идеалы спорта, нацеливающие спортсменов в их практической деятельности; это целенаправленный интерес конкретно-исторического общества к той значимости (ценности) и роли, которую спорт должен выполнить в решении насущных социальных задач. «Идея спорта» является мировоззренческим и методологическим обоснованием исходных и конечных принципов построения социально-философской парадигмы физической культуры для данного конкретного общества или эпохи.

Исходя из изложенного выше, предлагается в учебной дисциплине «философия спорта» «закладывать» мировоззренческо-методологический принцип разделения его на два уровня понимания: «идея спорта» («эйдос» – Платон) и «спортивная деятельность», а в дальнейшем – «спортивная реальность».

Заметим, что понятие «спортивная деятельность» в специальной профессиональной литературе достаточно разработано, в то время как «идею спорта» или «спортивную идею» (что не одно и то же) мало кто из современных ученых в области физической культуры и спорта в системе своего категориально-понятийного аппарата развивает в качестве самостоятельного элемента. Ранее, как правило, «идею спорта» рассматривали как мировоззренческо-составляющую теорию спорта. Так, С.С. Гурвич и В.Н. Платонов в учебнике по «теории спорта» в его исходных теоретических основах в качестве первостепенного компонента считают идеи, «представляющие собой концентрированную форму отражения реальной действительности, которая включают в себя осознание цели, перспективы дальнейшего познания и практического преобразования» [13, с.8]. Но в дальнейшем развитии науки о физическом воспитании и спорте, с изменением господствующей роли марксистско-ленинской методологии, из учебников по теории спорта постепенно исчезает и философский смысл самого понятия «идея спорта». Некоторые авторы заменяют философский уровень в физкультурно-спортивных исследованиях новым и аморфным по смыслу термином «технологическая ориентация» (Ф.Д. Мухамитянов). Тем не менее, многие современные исследователи обращаются к «идее» как основополагающей категории в моделировании спортивно-тренировочной деятельности: Ж.Л. Козина – в баскетболе, В.М. Костюкевич – в хоккее на траве. Каждый вид спорта имеет свою специфическую идею, связанную с особенностями командного или индивидуального выступления на соревнованиях, с проблемами показателности тех или иных телесных свойств и качеств спортсмена, что определяет их философско-психологические и социально-педагогические характеристики.

В физкультурно-спортивной науке «спортивная деятельность» трактуется «высшей формой развития двигательной деятельности как многостороннего процесса активной человеческой деятельности, развивающей и совершенствующей физическую и психическую организацию человека в соответствии с целями и потребностями общества. Спортивная деятельность подразделяется на собственную спортивную деятельность (активное участие спортсмена в подготовке и в соревнованиях) и организационно-педагогическую деятельность (работа в спорте руководителей, организаторов, тренеров, судей, научных работников, информаторов, представителей прессы, телевидения, радио, кино) [13, с.13–14].

Исследователь И.В. Еркомайшвили в курсе лекций по «Основах теории физической культуры» пишет: – «Физкультурная деятельность – это форма отношения человека к окружающей действительности, в процессе которой осуществляется создание, сохранение, усвоение, преобразование, распространение и потребление ценностей физической культуры» [5, с.13].

Обратим внимание, что у приведенных (как и у многих иных) определениях физкультурно-спортивной деятельности всегда присутствует указание на идеальный ее мотив, то есть предполагается «идея спорта» и физической культуры в виде «целей и потребностей общества» – в первом случае или же «в ценностях физической культуры» – во втором.

Поэтому предметом философии спорта на каждом конкретно-историческом этапе физкультурно-цивилизационного развития общества является осмысление процесса воплощения «идеи спорта» в «спортивную реальность». Если ее проблемы исследуют соответствующие специальные науки, то философия «имеет дело» с Идеалами, будучи их теоретическим обоснованием, в том числе и с идеалами спорта и физической культуры. Таким образом, «идея спорта» есть категорией междисциплинарной области знания, а именно: «философии спорта». Более того, необходимость развития «идеи спорта» как его философии в современных

условиях определяется научной и жизнесмысловой потребностью формирования понятной и популярной национальной идеи, включающей систему философско-гуманитарного знания, где бы спорт рассматривался как показатель и движущая сила культурно-цивилизационного прогресса. К.Маркс заявлял, что идеи, которые овладевают массами, становятся грозной материальной силой, что сегодня актуально с точки зрения развития массового национального физкультурно-спортивного движения.

Остается добавить, что в отличие от «идеи спорта», обосновывающей его идеалы, имеющих общечеловеческий смысл и составляющие духовную культуру общества, «спортивная идея» имеет личностное содержание и выступает эмоционально-психологической мотивацией выбора человеком своей спортивной деятельности.

В качестве выводов можно констатировать: 1. «Идея спорта» в единстве со спортивной деятельностью образуют спортивную реальность как одну из сфер жизнедеятельности общества и, таким образом, спорт как эталонный вид физической культуры приобретает качество социального-культурного феномена и из замкнутого корпоративного интереса превращается в социально-значимую ценность.

2. «Философия спорта», с учетом сложившихся научных традиций, должна исследовать сущность спорта, его место и роль в условиях современной информационно-технологической цивилизации, с точки зрения его гуманистической культурологической ценности – привлечь внимание общественности к необходимости занятиями физическими упражнениями как способу сохранения своей уникальной и здоровой телесности.

3. «Идея спорта» – это культивация физической телесности человека, которая должна стать ведущей составляющей новой «национальной идеи», способной развить энтузиазм населения в пропаганде исторических традиций народа, его способности к выживанию как сильной нации, благодаря здоровому способу жизни и устойчивости ко всевозможным трудностям.

Список использованных источников

1. Архангельская Н. Меланхолический Ницше. Интервью с Бодрияром Ж. Н. Архангельская. – Режим доступа: <http://bgdrg.narod.ru/bodriar.htm>.
2. Булгаков Д.А. Философия и спорт: общий методологический подход к индивидуализации подготовки атлетов-единоборцев (классический бокс, кикбоксинг, контактное карате / Д.А. Булгаков // Физическое воспитание студентов творческих специальностей. – 2007. – №1.
3. Генеза философских студий у Київському університеті. 2-ге видання. Монографія / авт. кол.: Л.В. Губерський, А.С. Конверський, І.В. Бичко, І.В. Огородник та ін. – К.: Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – 2010. – 492 с.
4. Энциклопедия постмодернизму. За ред. Чарльза Е.Винквіста та Віктора Е.Тейлора. Наук. ред. О.Шевченко. – К.: «ОСНОВИ». – 2003. – 503 с.
5. Еркомашвили И.В. Основы теории физической культуры: курс лекций / И.В. Еркомашвили. – Екатеринбург: – 2004. – 36 с.
6. Капустин М.П. Конеч утопии? Прошлое и будущее социализма / М.П. Капустин. – М.: «Новости» (ИАН). – 1990.
7. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки / П.В. Копнин. – М.: «Мысль». – 1974.
8. Cuobertin Pierre de (1986a). Discours a Athenes (16 nov. 1894) // Pierre de Coubertin. Textes choisis. Tome II. – Zurich-Hildesheim-New York: Weidmann. – 375 p.
9. Кун Л. Всеобщая история физической культуры и спорта / Л.Кун – М.: Радуга. – 1982. – 399 с.
10. Основные понятия /категории/ теории физической культуры и спорта: методологические рекомендации / В.Платонов, В.Петровский, М.Булатова, С.Матвеев. – К.: КГИФК. – 1989.
11. Петрова Н. Общественно-экономическая система и развитие олимпийского движения / Н.Петрова // Актуальные проблемы международного олимпийского движения. – София: Пресс. – 1980.
12. Столяров В.И. Спорт и культура (методологический и теоретический аспекты проблемы) / В.И. Столяров // Спорт, духовные ценности, культура. – М., 1997. – Вып.1. – 123 с.
13. Теория спорта [под ред. В.Н. Платонова]. – К.: Вища школа – 1987. – 423 с.

* * *

УДК 042.3;–043.2;–024.79;–026.912;–005.523;124.5;159.922.73

Максим Гальченко, здобувач кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Особливості впливу зовнішніх факторів на формування цінностей дитинства

Досліджується вплив зовнішніх факторів на формування цінностей дитини, показано усі сторони цього впливу – позитивні та негативні.

Ключові слова: вулиця, цінності, дитина, громадські дитячі організації.

Максим Гальченко. Особенности влияния внешних факторов на формирование ценностей ребенка

Исследуется влияние внешних факторов на формирование ценностей ребенка, показаны все стороны этого влияния – позитивные и негативные.

Ключевые слова: улица, ценности, ребенок, общественные детские организации.

Maksym Galchenko. Features of influence of external factors on forming of values of childhood

Influence of external factors on forming of values of childhood is investigated, both positive and negative sides of the influence are presented.

Keywords: street, values, child, public children organizations.

Важливу роль в процесі позашкільного формування цінностей дитини відіграють взаємини в дитячих позашкільних колективах. В останні десятиліття групи однолітків стали одним з вирішальних мікрочинників соціалізації підростаючих поколінь. Їх роль значно зросла в порівнянні з попередніми епохами, чому сприяли ряд обставин. Урбанізація веде до того, що все більша кількість дітей живе в містах, де має можливість спілкуватися з великим числом однолітків; це спілкування, як правило, є неконтрольованим для дорослих. Перетворення великої сім'ї на малу, зростання числа однодітних і неповних сімей, дезорганізація сім'ї підвищили необхідність для дітей шукати спілкування поза домом як своєрідну компенсацію дефіциту емоційних контактів в сім'ї. З огляду на все сказане вище дане дослідження є важливим та актуальним.

Впливу зовнішніх факторів, які впливають на формування ранньої особистості присвячено чимало досліджень. Більшість з них – це російські дослідники. Наприклад, Л.Варяниці підкреслює особливу актуальність проблеми соціалізації дітей на етапі зміни соціального статусу від малюка до школяра, А.В. Мудрик розглядає яку роль відіграє вулиця у становленні цінностей ранньої особистості, Л.Мардахаєв виокремлює основні чинники вулиці, що істотно впливають на соціальне виховання дитини тощо. Проте системного, ґрунтовного дослідження, особливо це стосується вітчизняних досліджень, з даної проблематики немає.

Мета даної розвідки полягає в тому, щоб дослідити вплив зовнішніх факторів на формування цінностей дитини, висвітлити усі сторони цього впливу – позитивні та негативні.

Спочатку варто розглянути роль вулиці, тобто різноманітного соціального оточення, в якому дитина проводить свій вільний час.

Російський дослідник Л.Мардахаєв виокремлює наступні основні чинники вулиці, що істотно впливають на соціальне виховання дитини:

– свобода самовиявлення особистості. Дитина дуже потребує такої свободи. Саме вулиця надає їй свободу самовиявлення і за змістом, і формою, яку вона, як правило, не має в домашніх умовах;

– субкультура середовища спілкування дитини з собою подібними, що відповідає її інтересам і потребам. Це середовище створює найбільш сприятливі умови для самовиявлення. У ньому дитина відчуває себе «як усі», на рівних (відчуття комфортності), навіть якщо має місце її утиск та обмеження. Відокремлення її від середовища, навпаки, створює комплекси, особистісні проблеми внутрішньої обмеженості та ін. Така субкультура далеко не завжди носить позитивний характер. Вона створюється такими ж дітьми вулиці і сприяє підтримці даного середовища;

– різноманіття, новизна і незвичність явищ, що забезпечують задоволення допитливості дитини, її постійно зростаючий інтерес і природні потреби. Саме на вулиці дитина зустрічає значну кількість прикладів, що не мають ціннісних обмежень і тому стають зразками, досить доступними для наслідування;

– спільна діяльність, що підсилює індивідуальні можливості кожної дитини, робить його значимішим як в своїх очах, так і в очах тих, хто її оточує;

– «активне дозвілля», спільне проведення часу для дітей, яким нічим зайнятися і які завдяки вулиці дістають таку можливість;

– спільні інтереси, що об'єднують дітей, роблять їх взаємодіючими [6,с.162–163].

Ще одна російська дослідниця Т.Алексєєнко соціальними потребами групування школярів вважає потреби в спілкуванні, визнанні, владі, повазі, захисті, підтримці, а також приналежності до собі подібних (ровесників, однодумців, з однаковими захопленнями тощо). Ці потреби актуальні як для малих груп школярів, так і для окремо взятих членів цих груп [1, с.24–25].

До особливостей формування цінностей під впливом позашкільного колективу слід також віднести неформальний характер діяльності в умовах дозволу. Як зазначає українська дослідниця Т.Гончар, в процесі неформального спілкування, в ігровій, розважальній діяльності, діяльності за інтересами у дитини формуються ціннісні орієнтації, моделі поведінки і спілкування, які функціонують у дозвіллевих спільнотах і далеко не завжди співпадають із тими, які намагаються прищепити їй сім'я і школа. Це обумовлює потребу у розробці методів педагогічного супроводу «дозвіллевої соціалізації» і необхідність спеціального вивчення даної проблеми [3, с.3].

На думку Т.Алексєєнко, у малих групах школярів також відбувається процес становлення соціальної ідентичності, яка визначається як частина Я–концепції індивіда, виникає з усвідомлення свого членства в соціальній групі (чи групах) разом з ціннісним та емоційним значенням, яке надається цьому членству. Виробляються колективна віра в істинність, незмінність і цінність тих поглядів і переконань, які зміцнюють, цементують малу групу, а також позитивні емоції (яких часто школярі не отримують поза групою – у родинному колі, у шкільному середовищі). Однак, педагогічною проблемою є те, що такі групи не завжди мають просоціальну спрямованість і стверджують себе саме в соціально–ціннісній діяльності [1, с.26].

Компенсацією негативних впливів вулиці може стати організована суспільно корисна діяльність дитячих громадських об'єднань.

Як відмічає українська дослідниця Л.Романовська, за своєю психолого–педагогічною характеристикою дитяче громадське об'єднання є по суті тією ж неформальною групою ровесників; разом з тим, воно є чітко структурованою, дисциплінованою, з метою, формами й засобами соціалізації та педагогічного впливу організацією. Образно кажучи, це якоюсь мірою поставлений під суспільний контроль неформальний мікросоціум, який відкриває для дитини колосальні можливості для самореалізації, самоактуалізації та самовиховання [10, с.6–7].

Дитячий рух, що виявляє суспільно спрямовану самодіяльність дітей, має значний соціальний та виховний потенціал. Дитячі громадські організації, об'єднання та інші структури дитячого руху виступають своєрідною «школою життя», первісним осередком набуття дитиною соціального досвіду в пошуку власного місця у досить мінливому, жорсткому та стратифікованому суспільстві. Вони дають можливість дитині зорієнтуватись у системі соціальних зв'язків, опанувати механізмами регуляції соціальної поведінки, здійснити аналіз власних можливостей та реалізувати їх [7, с.11].

Досліджуючи виховну діяльність сучасних дитячих громадських об'єднань, Л.Романовська дійшла висновку, що її обґрунтовано можна розглядати як одну з базових інтегративних основ у системі суспільної соціалізації й соціального виховання молодого покоління, яка дає змогу своєчасно діагностувати, виявляти й педагогічно доцільно впливати на стосунки в дитячому та підлітковому середовищі, на розвиток різноманітних ініціатив, формування ціннісних орієнтацій юної особистості, її ставлення до себе, свого фізичного й морального здоров'я, до навколишніх соціального й природного середовищ [10, с.4].

Роль дитячих громадських об'єднань у формуванні цінностей особистості дитини конкретизується через виявлення їх структури та функцій. Зокрема, А.Лазарева розглядає дитячий громадський рух як соціально–педагогічний феномен який являє собою конгломерат наступних аспектів:

- організаційно–системного, що відображує цілісну сукупність дитячих громадських організацій;
- соціально–феноменологічного, як способу вираження і реалізації соціально значущих ініціатив дітей та підлітків у колективному соціальному перетворенні оточуючого середовища;
- соціально–педагогічного, як способу педагогічно обґрунтованого супроводу процесу соціально значущої діяльності дитячих об'єднань, що забезпечує особистісне зростання і самореалізацію дітей та підлітків;
- практичного, що забезпечує реалізацію виховного потенціалу [4, с.10–11].

Серед соціально–педагогічних функцій дитячих громадських об'єднань Л.Романовська особливо виокремлює як безперечно домінуючу функцію соціального захисту прав дитини. Крім неї виділяється ще ряд соціально–педагогічних функцій, реалізація яких забезпечує створення умов для гармонійного розвитку членів даних об'єднань, зокрема:

- формування соціальної грамотності, яка дозволяє дитині виступати в якості суб'єкта соціального захисту;
- корекцію соціальної поведінки і соціальних зв'язків, що дозволяє формувати позитивно спрямовані форми суспільної поведінки, потребу брати активну участь у соціально значущій та суспільно–корисній діяльності;
- профілактику асоціальної поведінки, що ставить за мету здійснення відповідного впливу на підлітків та учнівську молодь з метою попередження можливих асоціальних дій, які вони можуть вчинити не лише внаслідок низького морального рівня, а й у силу недостатнього рівня соціальної стійкості;
- соціальну реабілітацію тобто спеціальну допомогу дітям, що потребують соціального відновлення: інвалідам, сиротам, дітям із кризових сімей [8, с.207].

Ю.Возна у якості найважливіших виховних функцій дитячих громадських об'єднань називає такі:

- когнітивна функція: у діяльності дитячих спілок знаходять застосування засвоєні знання, формується світогляд, виробляється потреба і здатність до самостійного здобуття знань;
- компенсаторна функція, яка сприяє формуванню спроможності до соціального самозахисту й пристосуванню до реалій життєдіяльності в умовах сучасного суспільства;
- регулятивна функція, що формується як наслідок специфіки діяльності дитячого громадського об'єднання, а також відносин і спілкування між його членами;
- організаційна функція, яка впливає на розвиток організаційських здібностей і потреб дітей та підлітків;
- комунікативна функція, що реалізується на підставі ідеї колективного характеру виховання в дитячих громадських об'єднаннях;

– функція соціальних зв'язків, що виконує роль посередника між дитячою організацією й суспільством, підтримуючи контакти між світом дорослих і дитячо–підлітковою спільнотою [2, с.8–13].

Е.Мальцева і Н.Костіна виділяють такі функції дитячих громадських об'єднань:

- функції, що передбачають реалізацію громадянських прав і свобод, право на збереження індивідуальності, на свободу висловлювати свою думку, вільний доступ до інформації, право на захист особистого життя;
- дії спрямовані на досягнення певної мети, зафіксованої у Статуті об'єднання; дії спрямовані на реалізацію особистісного потенціалу, власних потреб та інтересів;
- формування нових ціннісних орієнтацій і моральних норм, пов'язаних з перебуванням у складі дитячої спілки [5, с.377–378].

Л.Романовська, розглядаючи проблему формування активної життєвої й соціальної позиції членів дитячих громадських об'єднань, також звертає увагу на її комунікативні аспекти. Комунікативна активність включає емоційний компонент, що виявляється в почуттях симпатії, товариськості, дружби; пізнавальний компонент, – у зацікавленню пізнанні членом дитячої спілки своїх ровесників; ціннісно–орієнтаційний компонент – в умінні адекватно оцінювати ті чи інші якості особистості, орієнтуючись при цьому на суспільно значущі критерії. На ґрунті комунікативної активності формується почуття корпоративної єдності членів дитячих громадських об'єднань, утверджується культура спілкування й культура бажань. Провідним, визначальним елементом комунікативної активності є предметно–дійовий, що проявляється насамперед у піклуванні про своїх товаришів, у виникненні почуття милосердя. Піклування про оточуючих члена дитячої спілки людей є ефективним стимулятором інших видів активності, де воно виступає і як причина, і як результат. Більше того, на цьому ґрунті виникають і розвиваються високі гуманні, громадянські, патріотичні почуття й переконання [9, с.33].

Отже, діяльність дитячих громадських організацій є чинником формування цінностей соціально значущої й суспільно корисної діяльності, активної життєвої позиції. Проте, як відзначає Ю.Возна, незважаючи на беззаперечний виховний потенціал дитячих громадських об'єднань, усе ж їхня діяльність залишається дещо хаотичною та не завжди продуктивною. Одним із шляхів упорядкування їхньої діяльності є налагодження дієвої співпраці соціальних педагогів із зазначеними структурами, зокрема, розробка відповідних технологій соціально–педагогічної роботи [2, с.11].

Звідси випливає необхідність цілеспрямованого комплексного методично обґрунтованого педагогічного впливу на дитячі громадські об'єднання з метою підвищення ефективності їхньої діяльності.

Отже, маємо констатувати, що процес позашкільного формування цінностей у дітей в умовах сучасного українського суспільства характеризується наявністю низки протиріч, від розв'язання яких залежить успіх у справі виховання нових поколінь громадян України. Основними напрями зусиль з оптимізації процесу позашкільного формування цінностей мають стати:

– мінімізація негативного впливу телебачення, формування інформаційної культури засобами медіанавчання та медіавиховання, реалізація виховного потенціалу сучасних інформаційних технологій;

– популяризація дитячої книги, поширення доступу дитини до друкованих джерел інформації, стимулювання читацької активності та формування читацьких інтересів учнів раннього шкільного віку;

– поширення дитячого громадського руху, різноманітних форм позашкільної діяльності у галузях мистецтва, спорту і туризму, захисту навколишнього середовища, громадсько-патріотичного виховання тощо;

– попередження та корекція проявів девіантної поведінки;

– об'єднання зусиль сім'ї, закладів освіти та правоохоронних органів щодо боротьби із злочинністю та правопорушеннями серед неповнолітніх.

Список використаних джерел

1. Алексєєнко Т.Ф. Мотивація й цінності групування школярів у малі групи / Т.Ф. Алексєєнко // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – №2. – С.24–30.
2. Возна Ю.В. Наукові засади професійної співпраці соціального педагога з сучасними дитячими громадськими об'єднаннями / Ю.В. Возна // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2008. – №3. – С.8–13.
3. Гончар Т.І. Формування комунікативної культури молодших школярів у умовах дозвілля: Автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.06 / Т.І. Гончар. – К., 2003. – 21 с.
4. Лазарева А.Г. Становление и развитие региональной системы детского общественного движения как среды воспитания личности: Автореф. дисс. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / А.Г. Лазарева. – Карацевск, 2005. – 22 с.
5. Мальцева Э.А. Педагогика детского движения / Э.А. Мальцева, Н.М. Костина. – Ижевск, 2000. – 516 с.
6. Мардахаев Л.В. Социальная педагогика: Учебник / Л.В. Мардахаев. – М.: Гардарики, 2005 – 269 с.
7. Охрімчук Р.М., Шелестова Л.В., Кравченко О.В. та ін. / Дитячі об'єднання України у вимірах минулого та сучасного: Довід.–посіб. / Р.М. Охрімчук, Л.В. Шелестова, О.В. Кравченко та ін. – Луганськ: Альма-матер, 2006. – 256 с.
8. Романовська Л.І. Дитячі громадські об'єднання як чинник підвищення ефективності соціального виховання дітей і підлітків у поза-шкільному соціумі / Л.І. Романовська // Гуманітарний вісник Переяслав-Хмельницького державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди. Збірник наукових праць. – 2008. – №16. – С.205–208.
9. Романовська Л.І. Проблема формування активної життєвої й соціальної позиції особистості в процесі суспільно корисної діяльності дитячого громадського об'єднання / Л.І. Романовська // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2010. – №2. – С.31–36.
10. Романовська Л.І. Соціально-психологічні засади діяльності дитячих громадських об'єднань як інституту соціального виховання / Л.І. Романовська // Соціальна педагогіка: теорія та практика. – 2009. – №3. – С.4–10.

* * *

УДК 159.947.5: 331.548

Судаба Гашимова, викладач кафедри соціології, Бакинський державний університет, Азербайджан, м. Баку

До питання про професійне самовизначення особистості

У ринкових умовах правильний вибір професії надає людині прекрасні перспективи придбання соціального стану. Вибір професії має як особистісну, так і суспільну сторону. В Азербайджані при професійному самовизначенні часом люди виходять з особистісних міркувань, що не сприяючи всерйоз її суспільну сторону, що часто призводить до виникнення різних проблем у професійному розвитку. Професійне самовизначення є важливою характеристикою соціальної зрілості особистості, її потреби в самореалізації, самоактуалізації та професійному становленні.

Ключові слова: професійне самовизначення особистості, вибір професії, професійне становлення особистості, професійна активність особистості, професійна адаптація, професійне зростання і розвиток.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Судаба Гашимова. К вопросу о профессиональном самоопределении личности

В рыночных условиях правильный выбор профессии предоставляет человеку прекрасные перспективы приобретения социального положения. Выбор профессии имеет как личностную, так и общественную сторону. В Азербайджане при профессиональном самоопределении порою люди исходят из личностных соображений, не воспринимая всерьез ее общественную сторону, что часто приводит к возникновению различных проблем в профессиональном развитии. Профессиональное самоопределение является важной характеристикой социальной зрелости личности, ее потребности в самореализации, самоактуализации и профессиональном становлении.

Ключевые слова: Профессиональное самоопределение личности, выбор профессии, профессиональное становление личности, профессиональная активность личности, профессиональная адаптация, профессиональный рост и развитие.

Sudaba Hashimova. On the professional self-identity

In the conditions of market economy right choice of profession gives to people great opportunities for gaining social position in the society. Choice of profession has as personal, as well as societal aspects. Unfortunately, in Azerbaijan in professional choice people usually act on the basis of their own personal suggestions ignoring at the same time its social aspect. Usually this action leads to the emerging of different problems in the professional development. Professional self-determination is the important characteristic of the professional maturity of personality, his/her needs in self-realization, self-actualization and becoming a professional.

Keywords: Professional self-determination of personality, choice of profession, professional formation, professional activity of personality, professional growth and development of personality.

Проблема профессионального самоопределения личности всегда были предметом внимания исследователей, поскольку отражает в себе множество социальных процессов общественного развития. Она особенно актуальна в условиях становления рыночной экономики в Азербайджане, когда традиционные связи и взаимодействия между социальными институтами общества разрушены из-за трансформационных процессов.

Согласно Е.В. Лобовой, последствия этих изменений могут быть рассмотрены как на глобальном, так и локальном уровнях. На первом уровне изменения сопровождаются новой структурой процессов профессионального и образовательного самоопределения, в результате которого сформировались идеология и практика, которые позволяют человеку совершать образовательный и профессиональный выбор несколько раз в течение своей активной экономической жизни. На втором уровне эти глобальные изменения вызывают необходимость интенсивного приспособления социальных групп к рыночной экономике, которые проявляются в сферах рынка труда, образования, и, следовательно, профессионального самоопределения [1, с.3].

Итак, изучаемая проблема требует, в первую очередь, анализа таких ключевых понятий, как личность, самоопределение личности и, наконец, профессиональное самоопределение личности, а уже потом – изучения вопроса профессионального самоопределения в современных условиях. Отсюда и исследовательский вопрос: каково содержание процесса трансформации профессионального самоопределения в условиях формирования рыночной экономики?

Начнем с понятия личности. Личность – это единство социальных свойств человека, продукт общественного развития и включения индивида в систему социальных отношений посредством активной сознательно-предметной деятельности и общения. Индивид становится личностью в процессе развития самосознания и освоения социальных функций. Самосознание – это осознание своей самотождественности и неповторимости как субъекта деятельности в качестве члена социума [12, с.102].

Социальная активность является важнейшим качеством личности и её можно проанализировать в двух аспектах: 1) как свойство личности, обусловленное ее природными данными и усиленными качествами, которые формируются в процессе воспитания, образования, общения и практической деятельности; 2) как конкретная мера деятельности [11, с.67]. В этом случае активность может быть выражена в конкретных показателях. Примером может служить измерение производственно-трудовой активности. Критерием социальной активности выступают результаты деятельности.

Под самоопределением личности понимается право индивидов полноправно распоряжаться своей жизнью [2, с.67]. Это процесс и результат выбора личностью своей позиции, целей и средств самоосуществления в конкретных обстоятельствах жизни; основной механизм обретения и проявления человеком свободы. Самоопределение можно понимать как установление внутренних ограничений на собственную деятельность, как расширение границ собственных возможностей, направленных на реализацию замыслов, осуществляемых в рамках принятых ограничений. Суть процесса самоопределения состоит в актах выявления и утверждения индивидуальной позиции в проблемных ситуациях, когда человек оказывается перед необходимостью альтернативного выбора и должен принимать экзистенциальные или прагматические решения. Результат самоопределения – выход человека на цели, направления и способы активности, адекватные его индивидуальным особенностям, и на формирование духовной самостности, способности через целеполагание самобытно и самостоятельно реализовать свое природное и социальное предназначение.

Личностное самоопределение человека происходит на основе освоения общественно выработанных представлений об идеалах, нормах поведения и деятельности [3, с.17–23].

С проблемой профессионального самоопределения тесно связан вопрос профессионального становления личности. Его можно считать процессом прогрессивного изменения личности, который происходит под влиянием социальных воздействий, профессиональной деятельности и активности, направленной на самосовершенствование и самореализацию. Профессиональное становление можно считать результативным процессом развития личности, самопроектирования профессионально ориентированных видов деятельности, определения своего места в мире профессий [10, с.35–44].

Профессиональное становление охватывает длительный период жизни человека (30–40 лет). В течение этого времени меняются жизненные и профессиональные планы, происходит смена социальной ситуации, ведущей деятельности, перестройка структуры личности. Поэтому возникает необходимость разделения данного процесса на периоды или стадии. В связи с этим встает вопрос о критериях выделения стадий в непрерывном процессе профессионального становления. Началом процесса профессионального становления личности является формирование профессиональных намерений, которое завершается осознанным, желанным, а иногда и вынужденным выбором профессии [4, с.68].

Период профессионального становления личности можно подразделить на пять этапов. Первый период становления личности можно назвать стадией оптации, для которой характерно формирование профессиональных намерений молодых людей перед началом самостоятельной жизни. Вторым этапом является этап профессиональной подготовки, для которого характерно формирование профессиональной направленности и системы социально и профессионально ориентированных знаний, умений, навыков, приобретение опыта решения типовых профессиональных задач. Третий этап охватывает период после окончания учебного заведения, называемый профессиональной адаптацией, куда относятся такие действия, как вхождение в профессию, освоение новой социальной роли, усвоение новых технологий профессии, приобретение опыта самостоятельного выполнения профессиональной деятельности. Четвертый этап охватывает первичную и вторичную профессионализацию, для которого характерно формирование профессионального менталитета, интеграция социально и профессионально важных качеств и умений в относительно устойчивые профессионально значимые констелляции, высококвалифицированное выполнение профессиональной деятельности. К пятому этапу относится профессиональное мастерство, которое характеризуется полной реализацией, самоосуществлением личности в творческой профессиональной деятельности на основе относительно подвижных интегративных новообразований, творческое проектирование своей карьеры, достижение вершин профессионального развития. Все эти профессионально обусловленные изменения способствуют профессиональному самоутверждению, конституируют самоопределение личности в профессиональной культуре и означают полную интеграцию в профессиональную среду [5, с.65–70].

Смена стадий профессионального становления означает изменения в социальной ситуации развития, в содержании ведущей деятельности, освоении новой социальной роли, профессиональным поведением, которые, в конечном счете, приводят к перестройке личности. Данные изменения вызывают социально-психическую напряженность у личности [4, с.22].

Профессиональное становление обязательно предполагает потребность в развитии и саморазвитии, возможность и реальность ее удовлетворения, а также потребность в профессиональном самосохранении. Следовательно, профессиональное становление субъекта – это часть онтогенеза человека с начала формирования профессиональных намерений до окончания активной профессиональной деятельности [4, с.33].

В течение жизни человека перед ним возникают проблемы, связанные с профессиональным определением: выяснение своего отношения к выбранной профессии и профессиональным достижениям, решения о дальнейшем совершенствовании в области собственной профессии или её смене, других профессионально обусловленных вопросов [9, с.57]. Все это в комплексе можно обозначить понятием «профессиональное самоопределение».

Профессиональное самоопределение, или выбор профессии, являясь средством самоутверждения человека в обществе – одно из главных решений в жизни каждого человека. В рыночных условиях правильный выбор профессии предоставляет человеку прекрасные перспективы приобретения социального положения. Сколько приобретет или потеряет общество и сама личность, зависит от того насколько эффективно, в соответствии со своими склонностями и интересами, а также потребностями экономики страны люди осуществят свой выбор профессии [8, с.14].

В профессиональном самоопределении выделяют такие качества, как проявление психического развития, умение переосмысливать собственную сущность, самоактуализация, или стремление к совершенствованию, самореализация человека и т.д. В частности Е.А. Климов подчеркивает, что профессиональное самоопределение – это «...важное проявление психического развития, формирования себя как полноценного участника сообщества «делателей» чего-то полезного, сообщества профессионалов» [6, с.39]. П.Г. Щедровицкий рассматривает самоопределение как способность человека строить самого себя, свою индивидуальную историю, как умение переосмысливать собственную сущность [7, с.103].

Современное состояние азербайджанского общества, вызванное быстрыми социально-экономическими изменениями, порождает ряд проблем, связанных как с профессиональным самоопределением, так и профессиональным становлением личности. К этим проблемам главным образом относятся изменения в структуре занятости и в профессиональной структуре. Так, относительно структуры занятости можно сказать, что потребности общества в профессиях, ориентированных на прежнюю экономику постоянно сокращаются, что приводит к депрофессионализации определенных групп и слоев населения, представители которых имеют специальности, не востребованные на рынке труда, а также не обеспечивающие условий существования. Вместе с тем появляются и утверждаются новые для азербайджанского общества профессии.

По мнению азербайджанских экспертов, в последние годы в Азербайджане возрос интерес к таким экономическим профессиям, как банковское дело, менеджер, инженер в области информационных технологий, а также специалистам в области нефтяной промышленности, высококвалифицированным врачам. Эти профессии считаются самыми перспективными в данный момент в стране [8]. Они определены также «Государственной программой Азербайджанской Республики по образованию за рубежом», согласно которой в 2007–2015 гг. лучшие представители азербайджанской молодежи будут направлены для обучения в передовые вузы Европы для получения высшего образования за государственный счет. Этот вопрос определяется, в том числе согласно требованиям Биржи труда, на основе которых определяются приоритетные специальности в вузах страны.

В то же время в обществе происходит формирование новой профессиональной структуры, характеризуемой сдвигом от производства товаров к услугам, увеличением рабочих мест для менеджеров и сокращением рабочих мест в сельском хозяйстве и промышленном производстве. Все это приводит к смене иерархии престижа профессий в общественном сознании. У людей формируется новое представление о месте и роли профессий и профессиональных достижений в жизни человека, о целях профессиональной деятельности и способах ее достижения.

Однако проблемы в этой сфере в азербайджанском обществе все еще остаются. Так, в Азербайджане среди населения все еще преобладают такого рода предрассудки: «что подумают обо мне знакомые, если я выберу эту специальность?». Речь идет о таких профессиях, которые раньше считались не

престижными, или же о них мало кто знал, например, такие специальности, как гостиничное дело, специалист в области питания, социальный работник и т.д. Еще одна проблема в республике заключается в том, что работодатели, испытывая большую потребность в квалифицированных кадрах, в то же время поступают против собственных интересов. Хотя во многих ведущих предприятиях страны охотно принимают на работу тех, у кого имеется документ, подтверждающий получение ими соответствующей специальности, в малых и средних предприятиях несколько другое положение. Согласно опросу, проведенного по заказу Министерства Образования Центром Национального Производительства и Конкурентоспособности (ЦНПК) в рамках «Проекта по выявлению соответствия деятельности первичных профессионально-специальных учебных заведений нуждам рынка труда экономических районов, отношения работодателей профессиональным компетенциям и профессиональным стандартам, определения самых востребованных профессий на рынке труда экономических районов Азербайджанской Республики», которым было охвачено 39 районов и городов в пяти экономических районах страны с населением в 4 миллиона человек, руководители этих предприятий ищут работников среди родственников или знакомых (26,7%) и в подавляющем большинстве случаев не обращаются в центры занятости или в профессиональные училища.

Как показывают результаты опроса, они осознают, что такой подход является ошибочным, так как в таком случае страдает бизнес. Лишь 19,7% предпринимателей ищут будущих работников в центрах по трудоустройству (при Службе Занятости министерства Труда и Социальной Защиты населения), 12,4% в неформальном рынке труда, 12% в профессиональных училищах, 9,7% через посредство профессиональных курсов, 1,4% обращаются в средние школы и столько же в университеты. Только 1% работодателей ищет работников с помощью интернета [9]. Работодатели считают выгодным принять на работу молодежь с профессиональным образованием: «обучение таких работников является несложным, так как они получили соответствующее образование, являются сравнительно дисциплинированными, знакомы правилами защиты труда и их поведение на рабочем месте отличается в лучшую сторону». У человека, правильно выбравшего специальность, усиливается творческая активность, расширяются возможности карьерного роста: очень трудно и не интересно выполнять работу, которую не любишь. Это порождает многочисленные личностные, межличностные и внутриколлективные проблемы.

Следует еще отметить, что выбор профессии имеет как личностную, так и общественную сторону. К сожалению, приходится констатировать, что в стране при профессиональном самоопределении порою люди исходят из личностных соображений, не воспринимая в серьез ее общественную сторону, что часто приводит к возникновению различных проблем в профессиональном развитии.

Таким образом, если профессиональное становление представляет собой динамический процесс «формирования личности, адекватной деятельности, который предусматривает формирование профессиональной направленности, профессиональной компетентности и профессионально важных качеств, то профессиональное самоопределение личности – это избирательное отношение индивида к миру профессий в целом и к конкретной выбранной профессии [4,с.55]. Главное в профессиональном самоопределении – сознательный выбор профессии, который включает такие важные моменты, как учет собственных возможностей и способностей, требований профессиональной деятельности в конкретных социально-экономических условиях. Можно считать, что профессиональное самоопределение является важной характеристикой социальной зрелости личности, ее потребности в самореализации, самоактуализации и профессиональном становлении.

Список использованных источников

1. Лобова Е.В. Процесс первичного профессионального самоопределения учащихся: социологический анализ. Автореф. дисс. канд. социол. наук. Екатеринбург, 2006. – 27 с.
2. Сафин В.Ф., Ников Г.П. Психологический аспект самоопределения личности // Психологический журнал. – 1984. – №4. – С.63–66.
3. Сафин В.Ф. Психология самоопределения личности: Учеб. пособие. – Свердловск: Свердл. пед. ин-т, 1986. – 142 с.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессий. 2-е изд., доп. – Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. – М.: Академия, 2004. – 304 с.
6. Какова самая перспективная профессия в Азербайджане? // <http://news.day.az/society/273118.html>

7. Опрос: В Азербайджане крупные компании находят работников через профессиональные школы, и мелкие собственники – через друзей и знакомых // <http://apa.az/az/news/268873>

8. Дьякова М.А. Профессиональное самоопределение учащейся молодежи в условиях трансформации современного общества. Автореф. дисс. канд. соц. наук. – Хабаровск, 2002. – 23 с.

9. Маркова А.К. Психология профессионализма. – М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. – 308 с.

10. Зеер Э.Ф., Сымалюк Э.Э. Кризисы профессионального становления личности // Психологический журнал. – 1997. – Т.18. – №6. – С.35–44.

11. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М.: Педагогическое общество России, 2006. – 276 с.

12. Фролов С.С. Социология. Учебник. Для высших учебных заведений. – М.: Наука, 1994. – 256 с.

* * *

УДК 1(101)

Влада Гордієнко, канд. філософських наук, викладач кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна, м. Дніпропетровськ

Соціальна робота та філософія: точки перетину, шляхи взаємодії

Розглянута природа філософського знання та специфіка діяльності соціальної роботи; виявлено співвідношення соціальної роботи та основ класичної раціональної філософії через призму триєдності природи людини; встановлена роль філософії серця у процесі оптимізації результативності співтовариства соціальної роботи та філософії.

Ключові слова: соціальна робота, класична філософія, філософія серця, розум, серце, щирість.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Влада Гордієнко. Социальная работа и философия: точки пересечения, пути взаимодействия

Рассмотрена природа философского знания и специфика действий социальной работы; выявлено соотношение социальной работы и основ классической рациональной философии через призму триединства природы человека; определена роль философии сердца в процессе оптимизации результативности сотрудничества социальной работы и философии.

Ключевые слова: социальная работа, классическая философия, философия сердца, разум, сердце, искренность.

Vlada Gordienko. Social work and philosophy: the point of intersection, ways of interaction

The nature of philosophical knowledge and the specificity of action of social work revealed the ratio of social work and the fundamentals of classical rational philosophy in the light of the trinity of human nature, defines the role of philosophy in the heart of the process of optimizing the effectiveness of cooperation of social work and philosophy.

Keywords: social work, classical philosophy, the philosophy of the heart, mind, heart and sincerity.

Человек имеет триединую природу: дух, душа и тело. Следовательно, вопросы и проблемы, происходящие с ним, также должны решаться с учетом этого фактора. Односторонний подход неизбежно приводит к одностороннему, неполноценному решению, то есть, по большому счету, не дает конкретного ответа. Классическая философия предлагает человечеству рациональное понимание вопроса и видение проблемы; социальная работа в большей мере сориентирована на практическое («физическое», «телесное») разрешение ситуации. Следует отметить, что то, что оба этих направления, если и затрагивают душевно-духовную сторону личности субъекта, то косвенно, и не обязательно. Традиционно классическая философия претендует на работу в области духовности человека, тем не менее, тот факт, что ее основным инструментом познания является разум, а не сердце, говорит о материалистическом характере природы ее существования и деятельности, что не позволяет ей выступать в роли духовного ориентира. Поэтому вопрос актуализации основных принципов философии сердца в социальной работе, опирающейся на философское понимание действительности, приобретает немаловажное значение.

Для четкого определения в понятиях, используемых в статье, необходимо отметить, что вопросы духа относятся к более высокому и тонкому уровню духовности человека, и, говорить об этом в контексте данного исследования неправомерно. Потому мы ограничиваемся такими составляющими природы человека как сердце/душа, разум и тело, то есть душевным и телесным (физическим) уровнем. Следует сразу обозначить, что мы пишем понятие сердце и душа через дефис, потому что сердце является духовно-физическим органом, который в своем чисто духовном проявлении является душой. В свою очередь разум относится к

физической/физиологической, то есть телесной природе человека, так как он является исключительно физическим органом, призванным обеспечивать стабильную работу всего организма как физиологической единицы.

Обозначив актуальность темы статьи и, определившись в понятиях и категориях, следует указать на специфику восприятия философов в современном мире, с целью выявления проблемных моментов и путей их решения через социальную работу. В Древней Греции к философам относились с большим почтением, к их мнению прислушивались, с их учениями считались. В современном мире восприятие философов приобрело прямо противоположный характер. В некотором смысле это определено «впечатлением», которое остается у каждого студента после прослушивания общеобразовательного курса классической философии: крайне редко можно встретить положительные отзывы и комментарии. Также причиной происходящего следует считать массовую тенденцию тяготения к прагматичному восприятию мира. Современное поколение не видит реального практического действия умозрительных теорий, отсюда преобладание релятивистских настроений. Однако, причиной последних, на более глубоком (душевном) уровне русский мыслитель И.Ильин называет неискусственность человека, которая заключается в нарушении его внутренней цельности. По И.Ильину, чтобы быть искренним, человек должен внутренне найти себя и иметь достаточно мужества оставаться самим собою. Найти себя значит увидеть сердцем свою святину, прилепиться к ней и подчинить ей свою жизнь. Пока человек не совершил этого, убежден мыслитель, он колеблется между различными возможностями, зовущими его, претендующими на него или соблазняющими его. Ни одна из них не имеет безусловного преимуществ перед другими, ни одна из них не окончательна и он может предаваться им и разыгрывать их по очереди. Сердце такого человека не принадлежит «никому»; поэтому оно может в любую минуту измениться и изменить, начать «чувствовать» по-иному и предать всякое дело. Отсюда вырастает такое философское настроение как релятивизм. В то же время искренним человек становится тогда, когда он имеет в своей душе некое священное средоточие, к которому он относится с серьезным и целостным благоговением. Чтобы быть искренним, объясняет И.Ильин, человек должен стать внутренне единым. Пока дух человека живет в разделении или разорванности, человек не в состоянии искренно любить, думать, говорить и поступать. Ибо в нем идет «гражданская война» с самим собою; он преследует одновременно различные цели и служит одновременно различным ценностям («богам»); в нем имеется несколько соперничающих между собою жизненных «центров» – и он предает их один за другим. Процесс пения сердца, которому учил И.Ильин, является процессом единения потребности души с предметом познания. Однако это невозможно, при децентровке внутреннего намерения. Первый и основной закон «индивидуальности», провозглашает философ, есть закон внутренней неделимости. Не соблюдающий этот закон – всегда неискренен, даже наедине с самим собою, когда он про себя размышляет и принимает «одиокие» решения. «Человек искренен тогда, когда он носит в себе центральный огонь, от которого разливается свет и из которого летят во все стороны искры. Искренность есть прозрачность горящей души...» [4, с.373].

Любая профессия определяет специфику сознания человека: даже в условиях минимальной степени влияния, приобретение знаний и навыков в определенной области накладывает отпечаток на мышление субъекта. Что же касается таких дисциплин как философия и социальная работа, то в этом случае степень влияния оказывается большей, а потому должна определять (и определяет) образ жизни человека, выбравшего одно из данных направлений в качестве рода своей профессиональной деятельности. Существует образ классического философа, своего рода самовлюбленного мудреца с бесконечным потоком слов и мыслей на отвлеченные темы, свечным поиском «позапрошлого снега»; существуют социальные работники – люди, стремящиеся в реалиях современного мира находить практические решения проблемных ситуаций общественного характера, но зачастую использующие формальный подход в осуществляемых процессах. На наш взгляд, необходимо стремиться к тому, чтобы слова философов исходили из их сердец, а туда попадали не без малой доли духовного труда и практического опыта. Тогда их услышат, они станут востребованы. У всех есть вопросы, из-за отсутствия их решения – проблемы, психология не дает исчерпывающих знаний, так как тоже имеет рациональную природу, религия, к сожалению, во многих проявлениях фанатична, поэтому на сегодняшний день мы видим философию сердца оптимальным выходом из сложившейся ситуации. С точки зрения последней социальный работник – это философ, который воплощает свои идеи и теории на практике с целью решения проблемных вопросов человека и

общества. Не случайно, что в Днепропетровском национальном университете имени Олеся Гончара кафедры философии и социальной работы находятся на одном этаже, а их двери расположены друг напротив друга. Это пространственное размещение также может говорить о том, что каждый философ-теоретик должен стремиться к тому, чтобы все его идеи имели отклик в решении современных проблем и вопросов человечества.

В своих работах И.Ильин отмечал, что современный человек привык творить свою жизнь – мыслью, волею и отчасти воображением, исключая из нее добрые побуждения сердца; и, привыкнув к этому, он не замечает, куда это ведет; он не видит, что создаваемая им культура оказывается безбожною, впадает в пошлость, вырождается и близится к крушению. В тоже время мышление без сердца в конечном итоге остается безразличным, бесчувственным, равнодушным, релятивистским, машинообразным, холодным, циничным; такое мышление не умеет вчувствоваться в свои предметные содержания; оно не созерцает и лишено интуиции; его главный прием, пишет И.Ильин, есть умственное разложение жизни, как бы умственная «вивисекция» живых явлений и существ. Поэтому оно остается аналитическим, оно действует разлагающе и так охотно занимается пустыми «возможностями» и «построениями» (конструкциями). На этой основе формируется беспредметность аналитического мышления. Именно отсюда, по мысли философа, возникает формалистическая и схоластическая наука, пустая и безжизненная философия, и, как следствие, приносящая вред социальная работа. Наука становится мертвым и ложным делом, бессердечная воля – злой энергией души, а человек вынашивает беспочвенное, разнузданное, обманчивое мирозерцание [см. 3, с.394–395].

Испокон веков славянская (украинская и русская) философия имела прикладной характер, который раскрывался в стремлении мыслителей-теоретиков реализовать свои идеи на практике. Так И.Евлампиев пишет о том, что «Для русских мыслителей, никогда не признававших (за редким исключением) философию чисто академическим, «кабинетным» занятием наличие такого периода (особого творческого и интеллектуального горения, сопряженного с социально-политической активностью – В.Г.) является почти безусловным правилом» [2, с.10]. С точки зрения философии сердца И.Ильина эта увлеченность жизненными проблемами, переживаниями и попытками соединить строгий академизм философии с другими направлениями творческой мысли, может быть истолкована, как проявление сердца (а не разума) этих мыслителей. «<...> в молодые годы почти все ярые русские философы не могли удержаться в рамках строгой академической философии и причудливо сочетали ее с другими формами творческой и социально-политической деятельности» [2, с.11].

Русским мыслителям, как утверждает И.Евлампиев, претило «кабинетное» философствование, они жаждали социальной активности, но она, в пылу их философского рвения, превращалась в революционные призывы и лозунги, и, как правило, имела деструктивный характер своих последствий. Ярким примером последнего является трагедия жизни И.Ильина, посвятившего весомую долю своего творческого потенциала борьбе с социальной проблемой своей современности – большевизмом. Это подорвало его моральный дух и истощило физически, ограничив возможность развивать поистине глубокие философские идеи его философии сердца. Однако следует отличать прикладной характер славянской философии от прагматизма американской. В последнем практическая часть деятельности человека вышла на передний план и затмила абстрактность мышления и философичность его содержания, в противоположность этому славянская философия гармонично сочетает в себе теорию и практику, теоретические положения этики и реальные взаимоотношения в процессе общественной деятельности, кордоцентричность основополагающих идей и логическую рациональность методов их реализации. Для славянской философии прикладной характер является выражением кордоцентричного принципа соотношения слова и дела, то есть библейского «слово плоть бысть». В американском прагматизме речь идет о том, чтобы каждый навык и нематериальные знания были применены в быту. Актуализация и востребованность знаний – важное условие жизни человека, но, поставленные на материалистические и рациональные основы, они вырождаются в циничность субъекта. В своих текстах И.Ильин называет такую культуру бессердечной и приводит описание, портрет субъекта этой культуры: «Он хочет «импортировать» людям, а для этого надо быть в жизни независимым, важным, чопорным. Поэтому он старается отделаться от «чувства» совсем. Он выступает в жизни, как человек деловой и холодный, и не придает значения «сердцу». Ибо он боится больше всего – показаться слабым и стать смешным ... Вот почему люди нашей эпохи стыдятся положительных и добрых чувств и не предаются им. <...> Но если человек не живет сердцем, то нет ничего удивительного, что оно глохнет и отмирает и что это отмирание

становиться наследственно потомственным. При этом люди не замечают, однако, что отрицательные чувства, дурные и злые (гнев, злоба, зависть, мстительность, ревность, жадность, тщеславие, гордость, жестокость и др.), остаются и беспрепятственно расцветают, тем более, что они, по-видимому, проявляют силу человека. Они импонируют большинству людей, ибо обнаруживают в человеке энергию, волю, настойчивость и власть; они внушают окружающим сначала опасение, а потом и страх, и даже незаслуженное уважение ... Отсюда эта жалкая картина: современный «культурный» человек стыдится своей доброты и несколько не стыдится своей злобы и порочности» [3, с.394–395].

Таким образом, данное исследование позволило определить, что природа социальной работы и классического философского знания рациональна (телесна). Причина снижения значения философии в обществе – отсутствие искренних и своевременных ответов на вечные вопросы. Возможность оптимального сотрудничества социальной работы и философии – духовные принципы философии сердца.

Список использованных источников

1. Бичуч М.Л. Общество – бурлящее море / М.Л. Бичуч – Н.Новгород: НИСОЦ, 2005 – 144 с.
2. Евлампиев И.И. Ильин И.А.: proetcontra: личность и творчество Ивана Ильина в воспоминаниях, документах и оценках рус. мыслителей и исследователей: Антология / Игорь Иванович Евлампиев. [Сев.–зап. отд.–ние Рос. акад. образования, Рус. христиан. гуманит. ин-т; Сост.: И.И. Евлампиев]. – СПб.: РХГИ, 2004. – 895 с.
3. Ильин И.А. Путь к очевидности / И.А. Ильин // И.А. Ильин. Собрание сочинений в 10 т. / И.А. Ильин. – М.: Русская книга, 1994. – Т.3. – С.381–560.
4. Ильин И.А. Поющее сердце. Книга тихих созерцаний / И.А. Ильин // И.А. Ильин. Собрание сочинений в 10 т. / И.А. Ильин. – М.: Русская книга, 1994. – Т.3. – С.227–380.

* * *

УДК 81:14

Олена Ланських, аспірантка, викладач кафедри іноземних мов, Черкаський державний технологічний університет, Україна, м. Черкаси

Теоретичні аспекти філософського розуміння мови як комунікативного інструменту

Аналіз феномену мови філософами з позицій провідних дослідників дозволяє розглядати (створювати умови, визначати і корегувати роль) мову перш за все як комунікативного інструменту. Мовні образи, структури, прийоми дозволяють розширити не тільки межі соціалізації, але ввести мовні принципи в контекст саме соціальних технологій, завдяки яким формується нова якість суспільної свідомості.

Ключові слова: мова, мовленнєва діяльність, комунікація, інформація, соціалізація особи.

Елена Ланских. Теоретические аспекты философского понимания языка как коммуникативного инструмента

Анализ феномена языка философами языка с позиций ведущих исследователей позволяет рассматривать (создавать условия, определять и корректировать роль) язык, прежде всего как коммуникативный инструмент. Языковые образы, структуры, приемы позволяют расширить не только границы социализации, но ввести языковые принципы в контекст именно социальных технологий, благодаря которым формируется новое качество общественного сознания.

Ключевые слова: язык, речевая деятельность, коммуникация, информация, социализация личности.

Olena Lanskykh. Theoretical aspects of the philosophical understanding of language as a communicative tool

The analysis of the language phenomenon made by philosophers of language from the point of leading researchers allows us to consider (to create conditions, to determine and correct role) language primarily as a communication tool. Speech patterns, structures, techniques can extend not only the boundaries of socialization, but introduce linguistic principles in the context of the social technology by which a new type of social consciousness is formed.

Keywords: language, speech activity, communication, information, socialization of person.

Проблеми становлення мови є предметом філософських дискурсів з давніх часів. Так, Аристотель, Геракліт, Парменід, Платон і Сократ висували різноманітні міркування стосовно визначення сутності мови. Звісно, найбільш широкі фахові дослідження мови відбуваються в просторі таких наук як філологія, мовознавство. Філософія мови – це спроба надати синкретичного розгляду феномену мови.

Метою запропонованої статті є аналіз філософських поглядів на природу мови в життєдіяльності особистості.

Соціальні технології, формуючи суспільну свідомість, базуються на комунікаціях, основу яких складає мова. Запропонований аспект надає даній статті актуальності. За таких умов мовний фактор є чи не визначальним важелем впливу на процес соціалізації особистості. З іншого боку, усвідомлення унікальності мови як суспільного феномену, створення особливих мовно-соціальних механізмів постає як обумовлення мультікультуралізму і потребує осмислення з урахуванням попереднього соціального досвіду.

Мова є предметом досліджень новоєвропейських філософів. Визначаючи особливу роль мови, філософи ще з XVII ст. звернули увагу на труднощі, пов'язані з неправильним використанням слів (Ф.Бекон), на характеристику слова як знаку (Т.Гоббс), на утворення понять через слова (Д.Локк), на роль слова в теорії абстракції (Д.Юм). Але справжній «лінгвістичний поворот» відбувся у філософії в XX ст. Оцінюючи його значення, американський філософ Річард Рорті (1931–2007) вказує: «Картина античної й середньовічної філософії, що займалась речами, картина філософії з XVII по XIX ст., що займалась ідеями, і картина сучасної філософії, що займається словами, цілком правдоподібна» [7, с.194].

У XXI столітті – добі інформаційного та постінформаційного суспільства – розуміння мовного процесу викликає особливу зацікавленість, оскільки виникає поняття інформації, яке співвідноситься з поняттям мови. Інформаційне суспільство може існувати з наявністю базової категорії – поняття мови.

Навіть поверхневий порівняльний аналіз понять мова та інформація, дозволяє відстежити їх сутнісний взаємозв'язок. Загально поширеним є визначення мови – як системи знаків для передачі, отримання та використання інформації. Разом з тим, інформація плумачиться як нові знання, які отримують споживач в результаті сприйняття та обробки певних відомостей, що оформлюється мовою. В такий спосіб підкреслюється взаємообумовленість і взаємозв'язаність понять мови та інформації.

Водночас наголосимо, що мова та інформація – абстрактні поняття, оскільки вони не проявляють себе в реальній дійсності опредмечено, а є символами, знаками тих же предметів. Мова виконує роль інформаційного коду в людському соціумі, тому – структура мови відображає структуру явищ, з якими взаємодіє соціум. Кожна одиниця мови являє собою знак: матеріальний об'єкт різного ступеня складності, містить певну інформацію, закріплену за одиницею в процесі її використання. У мовних структурах фіксується модель зовнішнього світу і способи взаємодії з його об'єктами.

Ця теза знаходить свої опосередковане продовження в сучасних концепціях інформаційного суспільства, яке принципово змінює ставлення до мови та інформації, надаючи їм принципово нового наповнення. В інформаційному суспільстві поняття мови та інформації постають онтологічними категоріями.

Концепція мови як семіотичної системи виникла і отримала розвиток в роботі Ф. де Соссюра «Курс загальної лінгвістики» (1916), де були закладені основи лінгвістики як науки, що визначили об'єкт і предмет дослідження до середини XX ст. Ця робота відіграла значну роль для розвитку семіотики в цілому, тому що спочатку загальні її принципи були виявлені на мовному матеріалі.

Сучасні течії філософії аналізують проблеми мови як суспільного явища, (лінгвістична філософія, філософія мови) глибоко занурилися у вивчення мови і всіх процесів, пов'язаних з нею.

В антології з філософії мови [13] наводяться аргументи, що філософи розрізняють три сфери вивчення мови, до яких вони й схиляються в залежності від своїх наукових переваг: синтактика, семантика, прагматика. Взагалі основоположниками семіотики вважають Ч.Моріса, Ч.С.Пірса, Ф. де Соссюра. Вказаний поділ на три області вивчення мови бере початок у ідеях американського філософа Чарльза Морріса (1901–1979), який, створюючи в 30–ті роки XIX ст. семіотику як загальну науку про знакові системи (мова є одною з таких систем), виділив три семіотичні виміри: синтактику, семантику й прагматику. Синтактика вивчає відношення знаків між собою, семантика – відношення знака з означуванням, прагматика – відношення знака з його інтерпретатором. Синтактика – це дослідження правил, які в суто формальних термінах описують правильно сформоване речення. В описуваннях ще спеціально не живається поняття «значення», аби показати, що собою уявляє граматичне речення з точки зору значення. Семантика є дослідженням значень слів і речень, вона прагне пояснити, що є так звані «значущим виразом», тобто таким, що має певне значення. Прагматика є дослідженням того, що роблять з мовою ті, хто нею користується [4].

Подібні філософські пошуки призвели спочатку до формування комунікативної філософії, що передбачає фінансове навантаження, а потім виокремлення змістовних напрямів – лінгвістична філософія й філософія мови. За визначенням Джона Сьорля, од-

ного з основоположників цих напрямків, лінгвістична філософія визначається як метод вирішення традиційних філософських проблем за допомогою аналізу значення слів або як дослідження специфічних понять як засіб проникнення в певні аспекти дійсності.

Філософія мови аналізує певні загальні властивості мови як системи понять і системи мислення. Деякі проблеми філософії мови можуть вивчатися за допомогою методів лінгвістичної філософії, а методи, що використані лінгвістичними філософами в ході лінгвістичного аналізу, так чи інакше залежать від філософії мови.

Філософський напрям, який дістав назву «філософія мови» бере свій початок від німецького мовознавця і філософа Вільгельма фон Гумбольдта, який сформулював положення про те, що мова являє собою особливий роду реальність, характерною рисою якої є саморозвиток, відтворення самої себе.

В XX ст. в англомовних країнах виникає напрям, який назвали «лінгвістичною філософією». В основу нового напрямку було покладено ретельний аналіз практичного вживання мови з тим, щоб усувати непорозуміння, які виникають внаслідок неправильного її використання. Лінгвістична філософія формується з необхідності визначення ідеальної логічної мови, вільної від двозначностей, суперечностей і неточностей буденної мови. Е.Геллер, на нашу думку, вдало відзначає і доцільно наголошує, що «в основу ідей цього напрямку покладена претензія або надія на те, що усвідомлення мови або деяких раніше проігнорованих її особливостей повністю змінить нашу точку зору в майбутньому» [1, с.30]. Тобто вивчення природної мови виступає для лінгвофілософів першочерговим завданням.

Природна мова не несе в собі сутнісної двозначності, «гри слів», слово – поняття – значення виступають однопорядковими категоріями.

Представники лінгвістичної філософії збагатили категоріальний апарат сучасних аналітиків в першу чергу такими термінами як «мовна гра», «буденна мова», «мовні акти», «неформальна логіка», «перформативи» тощо, що є результатом соціальних вимірів.

Серед найбільш відомих представників цього напрямку, чії праці вплинули на розвиток філософської думки, можна виділити Л.Вітгенштейна, Дж.Остіна, Г.Райла і, звичайно, Дж.Уїлсона. Л.Вітгенштейн у своїй творчості пройшов еволюцію від філософії логічного аналізу мови до аналітико-філософського осмислення природної мови.

Філософія мови, як і лінгвістична філософія в цілому, не може не взаємодіяти з іншими сучасними науковими течіями, такими, як герменевтика, структуралізм і постмодернізм, психоаналіз, прагматизм та інші. Розглянемо мову, проаналізувавши дослідження трьох вчених, які, на наш погляд, зробили найбільший внесок у вивчення мови та у філософське бачення її ролі.

Першим доречно назвати швейцарського лінгвіста Фердинанда де Соссюра (1857–1913). Ф. де Соссюр, висунувши ряд кардинальних ідей, буквально реформував усі попередні підходи до мови, без яких не могла б відбутися й сучасна філософія мови [9].

Спочатку Соссюр довів необхідність поділу мовленнєвої діяльності на мову й мовлення, виходячи з того, що «у мовленнєвій діяльності (langage) є дві сторони: індивідуальна й соціальна, при чому одну не можливо зрозуміти без іншої» [8, с.38]. Перша представлена мовленням, друга – мовою; саме так, бо виконання мовленнєвого акту ніколи не здійснюється колективом, а завжди індивідуально, і тому воно й може бути названо мовленням. Водночас мова не є діяльністю того, хто говорить, а є готовим соціальним продуктом, сукупністю необхідних умовностей, які прийняті спільнотою для забезпечення реалізації здатності до мовленнєвої діяльності, котра є у кожного носія мови. Мова й мовлення взаємопов'язані: мова необхідна, аби мовлення було зрозумілим і тим самим ефективним, а мовлення в свою чергу необхідне для того, щоб мова склалася, тому факт мовлення історично завжди передую мові. Встановивши взаємозалежність між мовою й мовленням, Соссюр підсумовує, що мова є одночасно і знаряддя, і продукт мовлення.

Науково важливими і визнаним є висновки Соссюра про зв'язок мови й мислення. «Мову, – за його думкою, – можна порівняти з аркушем паперу. Думка – це її лицевий бік, а звук – зворотний; не можна розрізати лицевий бік, не розрізавши й зворотний. Так і в мові не можна відокремити ні думку від звуку, ні звук від думки; цього можна досягти лише шляхом абстракції» [9, с.145].

На наш погляд, особливістю поглядів Соссюра в мовознавстві є застосування системного підходу до розуміння мови, наголошення на необхідності вивчення мови як системи, тобто вивчення того внутрішнього в мові, що визначає її суть як засобу комунікації. Оскільки мова є умовою існування всіх сфер культури, то використання в дослідженні системного підходу для вивчення

мови створює можливості для дослідження культур різних народів і феномену мультикультуралізму.

Сформований Соссюром постулат про необхідність розрізнення мови і мовлення, став ключовим моментом для подальших досліджень в сучасній лінгвістиці.

Аналізуючи погляди австрійського філософа Людвіга Вітгенштейна, можна зазначити, що до мовних проблем він йшов шляхом не від лінгвістики, як Ф. де Соссюр, а філософським шляхом за наступною логікою: всі наші знання про світ і своє відношення до світу ми здійснюємо за допомогою мови. Автор припускає, що є певна відповідність між станом дійсності і формою його вираження в мові. В такому випадку необхідно з'ясувати правила, за якими будуються осмислені речення, тобто такі, що відповідають дійсному стану речей.

В даному контексті доцільно поставити питання чи будь-яке речення має сенс, тобто – чи можуть існувати неосмислені речення, тобто такі, що не мають смислу і тоді – чи є подібний набір слів мовою.

Неосмислені речення – це по суті нісенітниця, мовленнєвий феномен, що не має смислового навантаження. У природних мовах неосмислені речення можуть бути притаманні перш за все малюкам, які тільки починають вчитися розмовляти і в такий спосіб проходять процес соціалізації. Якщо вираз або речення є незрозумілим адресату, то таким реченням ми не можемо скористатись для позначення явища або предмета. Разом з тим, у штучних, специфічних наукових мовах з'являються мовні конструкції, покирані щось позначати, здійснювати вказівку на фрагменти дійсності, не несучи при цьому ніякого смислу. Отже, якщо визначати мову як засіб отримання та передачі певної інформації, то неосмислені речення не є мовою.

Подальша логіка роздумів полягає в наступному, за поглядами Вітгенштейна, – мова може бути отождествлена з реальністю. З огляду на пануючу добу інформаційного суспільства мову можна розуміти як інший вимір реальності або як мовленнєву реальність, яка перебуває в суб'єкт-об'єктних відношеннях з дійсністю. Вітгенштейн каже: «Речення – це образ дійсності. Речення – це модель дійсності, як ми її собі уявляємо» [2].

Філософ може логічно немов просвітити мову і виділити в ній те, що несе в собі відповідність висловлюванню й дійсності, і те, в чому такої прозорості відповідності нема. «Все те, що може бути сказано, повинно бути сказано ясно, – говорить Вітгенштейн, – про те ж, про що говорити неможливо, про те слід мовчати» [2]. Можна навіть реконструювати ці «три слова»: «говорити, ясно, мовчати». Вітгенштейн не бачить причин в тому, щоб залишались певні неясності у взаємовідносинах між мовою і світом. Це не означає, що про все можна говорити ясно. Якщо про це неможливо напевно сказати ясно, то про це взагалі ніяк не можна сказати. З цього виходить, що потрібно шукати інші шляхи для вираження ясності, до того ж залишити в покої ті семіотичні засоби, за допомогою яких це не можливо передати.

Мовчання в даному розумінні постає як мислення на рівні внутрішнього ЕГО. Разом з тим, мислення здійснюється через використання слів, тобто мови, так формується феномен «внутрішньої мови».

Спочатку Вітгенштейн більше зосередився на першій частині цього висновку й досліджував умови логічного прояснення думки, вважаючи, що якраз у цьому полягає завдання філософії, і речення, як результат такої роботи, «показує логічну форму дійсності». Вітгенштейн звертає увагу на те, що уявлення про відповідність правильного речення й дійсності надто ідеалізовані. Насправді має місце обмеженість нашої здатності здобути ясність виразу і тим самим перенести його на дійсність. Ця обмеженість випливає з набагато складнішої природи мови і різноманітних практик її використання. В той же час автор не відмовляється від дослідження мови, бо межа можливості вираження думки може бути проведена тільки у мові. На цьому етапі він вбачав завдання філософії у визначенні меж мови, в яких взагалі можуть складатись осмислені висловлювання. Розумити висловлювання – значить розуміти мову, а розуміти її – означає опанувати деякою «технікою», правилами гри. Користування мовою Вітгенштейн відносить до різновиду гри. «Мовна гра» – це не якась забава, «мовною грою» він називає мову і досить серйозні життєві дії, з якими вона переплетена. «Термін мовна гра, стверджує автор, – покликаний підкреслити, що говорити мовою є компонент діяльності або форма життя» [3, с.90].

У філософських концепціях XX ст. відбувається трактування гри як одного із способів організації людського буття. Значний внесок у розвиток такого розуміння гри вніс голландський філософ Й.Хейзінга – автор фундаментальної праці «Homo ludens». Власна концепція гри, як способу людської життєдіяльності, була запропонована у працях іспанського філософа Х.Ортеги-і-Гассета. Трактування феномену гри відображає суспільне життя і місце в ньому ігрової практики.

Й.Хейнінга довів, що частина основних культурних феноменів має своєю підставою гру, тобто гра передує культурі. Сама мова виступає в якості гри: «...людство знов і знов творить своє вираження буття, інший вигаданий світ поряд із світом природи» [10, с.24].

Зазначимо, що термін «мовна гра» потребує уточнення. Класичним прикладом є вислови (слова, значення) англійської мови, в якій для позначення поняття гри використовуються два слова: «game» і «play». В першому випадку йдеться про дотримання правил, в другому про дію («грати», «діяти»).

Л.Вітгенштейн, створюючи концепцію «мовної гри», усвідомив неможливість розгляду мови з позиції «безособового уявлення світу». Філософ відкинув можливість зведення буденної мови до сутнісної основи, вираженої мовою логіки; піддавав сумніву тезу про неадекватність буденної мови для науки; не погоджувався з тим, що штучно сконструйована мова науки описує факти в чітко визначений спосіб.

Підсумовуючи основні моменти концепції «мовної гри», наголосимо, що «мовна гра» виступає спрощеною формою вживання мовних виразів. «Мовна гра» – це одночасна єдність дій і мови. Концепція «мовної гри» викликала чимало суперечку і критику в науковій спільноті, проте знайшла й чимало прихильників, як серед філософів, так і серед логіків.

Поза сумнівом, що ідеї Вітгенштейна про різноманіття функцій мови, його увага до соціально-діяльнісного аспекту мови виявилися надзвичайно актуальними для досліджень таких дисциплін, як соціологія, психологія, а також розробках у сфері штучного інтелекту. Погляди філософа дали поштовх розвитку так званої «теорії мовленнєвих актів», вперше викладеної Дж.Остіном.

В контексті розгляду варто акцентувати увагу на розумінні та дослідженні мови в діяльнісному аспекті, коли у центрі дослідження опинялися внутрішні властивості мови. Найбільш виразно цей підхід проявляється у В. фон Гумбольдта, що розглядав мову як самодіяльне начало, творчий процес, як саму діяльність. Ще однією важливою тезою В. фон Гумбольдта є розрізнення мови та мовлення, про що йшлося вище. Останнє положення наявне також у концепції І.А. Бодуена де Куртене, воно стало базовим у теоретичному спадку Ф. де Соссюра, ідеї якого про необхідність вивчення мовних явищ у їх взаємному зв'язку у загальному обсязі системи мови визначили розвиток наук про мову у середині минулого століття, особливо помітним цей вплив був у розвідках структуралістів, головні положення яких базувалися на тезах соссюрівського «Курсу загальної лінгвістики». Наведені аргументи створюють підстави для того, щоб розглянути теорію Ф. де Соссюра саме з позицій філософії мови [8].

Англійський філософ Джон Остін (1911–1960) був представником оксфордської школи філософії повсякденної мови і одним з творців теорії мовленнєвих актів [5]. В основі концепції Дж.Остіна лежить ідея аналітичної філософії про те, що головною метою філософського дослідження є тлумачення виразів повсякденної мови. Погляди Дж.Остіна були спрямовані проти неправильного вживання слів і цілих фраз окремими філософами, що порушує логіку повсякденної мови.

Важливе місце в роботах цього філософа займає дослідження його теорії мовленнєвих актів. Мовленнєвим актом Дж.Остін називає «...такий процес спілкування певних індивідів, у якому крім висловлення осмислених висловлювань має місце інтерактивний вплив комунікантів один на одного» [6, с.86]. Об'єктом дослідження в теорії мовленнєвих актів є акт мови, коли промовець виступає зі своїми реченнями в ситуації безпосереднього спілкування зі слухачем.

Теорія мовленнєвих актів Дж.Остіна ґрунтується на розрізненні локутивних, іллокутивних і перлокутивних актів. Відмінність між ними полягає в тому, що локутивні акти – це мовні висловлення, у яких дещо просто повідомляється. Іллокутивний акт виражає стан справ, він буде стосуватися відносно до використовуваних в ході його здійснення мовних засобів. Перлокутивні акти – це мовні акти, за допомогою яких мовець націлений на те, щоб викликати ефект у слухача. Якщо він говорить дещо у даній ситуації, то з цього щось випливає. За допомогою перлокутивних актів виникає інтеграція мовних дій у структуру стратегічних дій. Таким чином, здійснюється втручання й інтервенція у світ, досягається ефект за допомогою того, що дещо робиться через те, що говориться. З цього погляду перлокутивні дії описуються й характеризуються відносно до своїх результатів; їх вивчає риторика.

Ю.Хабермас характеризує мовні акти типології Дж.Остіна наступним чином: «Всі три акти, які розрізняє Остін, можна коротко характеризувати в такий спосіб: дещо говорити; діяти, говорячи щось; впливати на щось за допомогою своєї дії, що виникає в процесі мовлення» [12, с.389]. Кожне стверджувальне речення, яке хто-небудь висловлює, спрямоване на слухача. Внаслідок

цього воно має інтерактивний взаємозв'язок, наділений нормативною базою, яка виконується або порушується в процесі комунікативної дії.

Дж.Остін прагне виявити те, як люди структурують певну ситуацію і як різні способи вживання природної мови характеризують різні ситуації у світі. Він ставить завдання протиставлення слів відносно до світу, у результаті чого можна виявити неадекватність і довольність використовуваних слів. Дж.Остін прагне дивитися не тільки на слова, але й на реальність, для розмови про які ми використовуємо дані слова, та вивчати те, як зміна факторів у ситуації впливає на висловлювання виразів природної мови.

Отже, сприйняття мови як людської діяльності надало актуальності теорії мовленнєвих актів Дж.Остіна, де мовленнєвий акт являється центральною одиницею спілкування. На наш погляд, позиція Дж.Остіна, стосовно того, що будь-яке спілкування супроводжується виконанням деяких мовних і когнітивних операцій, а саме створенням граматично правильного речення з певним змістом і референцією, наданням висловлюванню певної комунікативної спрямованості і впливом на свідомість чи поведінку адресата, може мати подальший розвиток. А саме, в мовленнєвих актах людина не тільки висловлює свій внутрішній світ, а й діє. І саме в цій дії, його аналізі слід шукати розгадку більшої частини філософських проблем. Дж.Остін, звернувши увагу на деякі недооцінені можливості мови, сформулював наступний тезис: «Єдиним призначенням твердження (statement) є «описувати» деяке положення справ або «стверджувати» деякий факт, і при чому завжди або в якості істинного, або хибного» [5]. Це означає, що більшість з наших тверджень не стільки описують, скільки створюють деякі умови, які мають певні наслідки для того, хто говорить. Прикладом цього можуть бути різноманітні договори, резолюції, обіцянки і т.п.

Підсумовуючи вищесказане, можна сказати, що проблематика мови пронизала не тільки напрями філософії мови та лінгвістичної філософії, але й інші філософські течії [11]. Мова постійно привертає до себе увагу і викликає бурхливі дебати серед філософів. Людська мова є унікальною, вона безперервно утворює або породжує мовлення. Цей унікальний людський атрибут разом зі своїми похідними з давніх часів був приводом для численних суперечок, який і являє собою одну з головних дискусійних проблем у філософії мови. Для багатьох дослідників мова стала невичерпним джерелом пізнання, оскільки вона постійно змінюється і кожного разу в ній можна знаходити щось нове, потаємне, раніше не згадуване.

Таким чином, аналіз феномену мови філософами мови з позицій провідних дослідників дозволяє розглядати (створювати) умови, визначати і корегувати роль мову, перш за все, як комунікативного інструменту. Мовні образи, структури, прийоми дозволяють розширити не тільки межі соціалізації, але ввести мовні принципи в контекст саме соціальних технологій, завдяки яким формується нова якість суспільної свідомості. Як зазначає Л.В. Губерський, у дійсності мова розвивається тільки в суспільстві, і не лише тому, що людина завжди є частиною цілого, до якого вона належить, а саме свого племені, народу, людства, не тільки внаслідок необхідності, взаємного розуміння як умови можливості суспільних зв'язків, а й тому, що людина розуміє саму себе, тільки випробувавши на інших людях розумілість своїх слів. Мова тісно пов'язана з мисленням людини, зі здатністю до абстрагування, тобто уявного виокремлення якостей і розгляду їх незалежно від предмета і його властивостей. Тільки завдяки мові людина здатна формувати абстрактні поняття, а саме вони є найважливішим інструментом пізнання та мислення.

Крім того, мова – це необхідна умова й засіб соціалізації індивіда, а без соціалізації, тобто без спільної життєдіяльності з іншими людьми, без засвоєння соціальних норм, правил, культур, без освоєння досягнень багатьох поколінь, людина немислима як людина. Мова, маючи об'єктивний характер завжди суб'єктивна, її носієм є соціум, але реалізує – окрема людина.

Разом з тим, мова постає «живим організмом», адже зміни, які відбуваються в суспільстві накладають свій відбиток й на мову, збагачуючи її або навпаки роблячи її збіднілою. Філософське розуміння мови – проблема широка і створює підстави для різноманітних досліджень не лише у сфері лінгвістики, а й у філософії. Мова, як ціннісне надбання кожного народу, входить у культурний генофонд людства.

Список використаних джерел

1. Геллнер Э. Слова и вещи. – М.: Из-во иностранной литературы, 1962. – 344 с.
2. Витгенштейн Л. Логико-философский трактат. Ч.1, 1921. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000272/st000.shtml>
3. Витгенштейн Л. Философские исследования // Витгенштейн Л. – Философские работы. – М., 1994. – Ч.1. – 612 с.

4. Моррис Ч.У. Основания теории знаков // Семиотика. – М., 1983. – С.37–39.
5. Остин Дж. Слово как действие. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.classes.ru/grammar/159.new-in-linguistics-17/source/worddocuments/i1.htm>
6. Остин Дж. Как совершать действия при помощи слов // Избранное. Перевод с англ. Макаевой Л.Б., Руднева В.П. – М.: Идея Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1989. – С.13–136.
7. Рорти Р. Философия и зеркало природы. – Новосибирск, 1997. – 314 с.
8. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики. Пер. с французского. – М.: Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
9. Соссюр, Ф. де. Труды по языкознанию. – М., 1977.
10. Хейзинга Й. Homo ludens; Статьи по истории культуры / Йохан Хейзинга; [пер., сост. и вступ. статья Д.В. Сильвестрова]. – М.: Прогресс – Традиция, 1997. – 416 с.
11. Шпет Г.Г. Философские этюды. – М., 1994. – 234 с.
12. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns. B.I. Handlungsrationality und gesellschaftliche Rationalisierung – Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 1981. – 534 s.
13. The Philosophy of Language (edited by A.P. Martinich). Third edition. – New York: Oxford, 1996. – 752 p.

* * *

УДК 316.444

Ірина Бушман, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, політології та інноваційних соціальних технологій, Сумський державний університет, Україна, м. Суми

Мобільність особистості у соціально-інформаційному середовищі

Інноваційний характер освіти є важливим інструментом успішної конкуренції вищої школи з іншими соціальними інститутами. Отримання освіти є найважливішою умовою реалізації цих стратегічних завдань, нагромадження та ефективного використання людського капіталу, формування якісних рис працівників, продуктивних здібностей та перетворення їх на головну продуктивну силу сучасного суспільства, заснованого на знаннях.

Ключові слова: мобільність, людський капітал, соціальний інститут, освіта, інформаційне суспільство.

Ірина Бушман. Мобильность личности в социо-информационном обществе

Инновационный характер образования является важным инструментом успешной конкуренции высшей школы с другими социальными институтами. Получение образования является важнейшим условием реализации стратегических задач, накопления и эффективное использование человеческого капитала, формирование качественных черт работников, их производительных способностей и трансформацию их в производительную силу современного общества, основанного на знаниях.

Ключевые слова: мобильность, человеческий капитал, социальный институт, образование, информационное общество.

Irina Bushman. The mobility of personality in socio-informative environment

The innovative character of education, an important tool of high school competes with other social institutions. Getting an education is essential to the realization of strategic objectives aimed at accumulation and effective use of human capital, the formation of qualitative traits of employees, their productive capacities and transformation of them into productive forces of modern society based on knowledge.

Keywords: mobility, human capital, social institution, education, information society.

Стратегічними пріоритетами України є перехід до інноваційної моделі економічного розвитку, інтеграція в економічний європейський простір та побудова соціально відповідальної держави. Найважливішою умовою реалізації цих стратегічних завдань є нагромадження та ефективного використання людського капіталу, тобто тих якісних рис працівників, які формують сучасні продуктивні здібності та перетворюють їх на головну продуктивну силу постіндустріальної економіки, заснованої на знаннях.

Досвід розвинених країн свідчить, що нагромадження людського капіталу та забезпечення його ефективного використання є найважливішою умовою конкурентоспроможності країни та динамічного соціально-економічного прогресу. Україна належить до країн з високим освітнім рівнем населення. Однак, незважаючи на це, у більшості вітчизняних працівників поки що не сформовані продуктивні здібності, необхідні для динамічного та ефективного розвитку виробництва. Це вказує на те, що концепція людського капіталу мало усвідомлена як на рівні

державного управління, так і на виробничому та особистісному рівнях. В Україні вона поки що не стала теоретичним підґрунтям удосконалення соціально-економічної політики та практики господарювання.

Процес формування та розвитку теорії людського капіталу пов'язаний з іменами відомих західних економістів Г.Беккера, Дж.Кендіка, М.Блауга, Ф.Махлупа та інших. Значний внесок в її популяризацію та розвиток зробили науковці країн СНД: С.Агабеков, С.Бобильов, Ю.Васильчук, С.Дятлов, М.Іванов, В.Іноземцев, В.Клочков, В.Марцинкевич, В.Радасєв.

В Україні методологічні питання людського розвитку, відтворення та використання людських ресурсів досліджували такі провідні вчені, як О.Амоша, С.Бандур, В.Брич, Т.Заяць, Е.Лібанова, О.Новікова, В.Онїкієнко, Л.Шаульська.

Останнім часом вітчизняні науковці приділяють дедалі більше уваги дослідженню ціннісних орієнтацій та духовної культури студентської молоді. Зокрема, культурні орієнтації студентів аналізувались у працях Т.Г. Аболіної [1], Н.Г. Джинчарадзе, В.О. Кудіна, І.А. Язюна, О.В. Левицького, В.І. Панченко, духовно-релігійні орієнтації студентів досліджувались у роботах В.Д. Бондаренка, П.А. Сауха, В.І. Лубського. З-поміж російських дослідників цьому питанню приділяли увагу А.Е. Долганова, В.І. Лісовський, М.Н. Руткевич, В.І. Чупров, І.О. Щербаков, а також П.О. Водоп'янова, А.І. Зеленкова, М.А. Можейко та інших [2;8;9].

Результати соціологічного вивчення студентського середовища представлені в роботах В.Арбеніної, О.Балакіревої, Є.Головахи, С.Оксамитної, Н.Победи, І.Шеремет, О.Якуби, О.Яременка та інших.

Модернізація освіти має бути спрямована на відповідність базовим принципам ринкової економіки, на перетворення освіти у важливий ресурс особистого, суспільного і державного розвитку, у ресурс реалізації важливих для громадян, суспільства і держави ціннісних орієнтирів, до яких можна віднести свободу, добробут і безпеку. Отримання освіти має бути економічно і соціально ефективним, має забезпечувати очікуваний ефект. Інноваційний характер освіти стає важливим інструментом успішної конкуренції вищої школи з іншими соціальними інститутами. Сьогодні для створення у молоді позитивного іміджу вищої освіти важливо не лише забезпечити зміст, а й форми, технології навчання.

Насамперед, перш за все, слід відзначити, що цінність являє собою особливий тип світоглядної орієнтації людини, уявлення, які склалися в тій чи тій культурі про ідеал, моральність, добро, красу. «Світ цінностей – це перш за все світ культури в широкому розумінні слова, це сфера духовної діяльності людини, його моральної свідомості, його уподобань – тих оцінок, в яких виражається міра духовного багатства особистості» [9,с.202]. Будь-які події та явища, що відбуваються в природі, суспільстві, житті, сприймаються не лише за допомогою науково обґрунтованих теорій, а й пропускаються через призму власного ставлення до них. Людина порівнює свою поведінку з ідеалом, який для неї є прикладом для наслідування. Цінності – це найважливіший регулятор поведінки, що найкраще проявляється у ситуації вибору.

З точки зору соціології, саме цінності обумовлюють формування соціальних інститутів. З точки зору психології, цінності людина створює на власний розсуд і вони ієрархічно структуровані. Кожна людина має свою систему цінностей: політичні, культурні, естетичні та інші. Система цінностей – це та ланка, що поєднує суспільство з особистістю, включаючи її в систему суспільних відносин. Вона визначає, в ім'я чого відбувається та чи та діяльність і якими засобами вона реалізується.

Життєві цілі, потреби, інтереси, пріоритети, ціннісні орієнтації у своїй єдності утворюють цілісну структуру особистісних якостей, серед яких, на думку А.Здравомислова, ціннісні орієнтації особистості є своєрідною «віссю» – залежно від них знаходяться всі інші компоненти цієї структури. Ціннісні орієнтації – одне з найважливіших утворень у структурі свідомості й самосвідомості людини, тому що саме вони відображають її характеристики як особистості.

За умов сучасного українського суспільства потужним засобом формування ціннісних орієнтирів молоді стають засоби масової інформації, які значно розширюють межі інформаційного простору, властивого попередньому поколінню. Цей простір стає соціалізуючим середовищем. Засоби масової інформації створюють у суспільній свідомості нові взірці діяльності й соціальної взаємодії, консолідуючи на їх основі певні форми діяльності. Завдяки своїй поширеності й доступності ЗМІ значною мірою впливають на визначення репертуарів життєвих сценаріїв та поведінкових стилів молоді. Засоби масової інформації також є інструментом поширення масової культури. На думку Л.С. Щенникової, «маскульт» завдає значної шкоди людям, особливо молодим, тому що збіднює духовний світ людини. Масова культура відрікомендовує сурогат справжнім. Це призводить до того, що в молоді плутаються поняття, псується смак [15].

Це можна пояснити тим, що становлення інформаційного суспільства тягне за собою і зміну ціннісних орієнтацій в суспільстві, відбувається поширення та трансляція загальнолюдських цінностей на все суспільство загалом. Поряд із ЗМІ великого значення набуває Інтернет – глобальна соціально-комунікаційна комп'ютерна мережа, що призначена для задоволення особистісних і групових комунікаційних потреб за рахунок використання телекомунікаційних технологій.

Сучасні пріоритети розвитку освіти зумовлюють потребу у підготовці фахівців, здатних до творчої праці, професійного розвитку та вдосконалення, освоєння та впровадження нових освітніх технологій. Тому підготовка педагогічних кадрів у нинішніх умовах має забезпечувати оптимальні передумови для самореалізації особистості, розкриття усіх закладених у ній потенційних задатків, сил, здібностей, здатності до творчості, прийняття нестандартних та оперативних рішень. З огляду на це важливим є підготовка професійно мобільного педагога, що з огляду на інтеграцію вітчизняної освіти в європейське співтовариство забезпечуватиме європейську мобільність і конкурентоспроможність спеціаліста.

Проблема професійної мобільності була предметом соціологічних досліджень (П.Сорокін, С.Кугель, Т.Заславська, Р.Ривкіна, В.Шубіна та ін.), останнім часом економічних наук (С.Іванченко, Н.Коваліска, С.Макеєв, Е.Мирошниченко, О.Михайлов та ін.) [8;10;14].

Мобільність людського капіталу є необхідною складовою в системі ключових чинників формування глобальних конкурентних відносин. Мобільність робочої сили поряд з демографічним, освітнім, фізіологічним потенціалами поступає одним з ключових чинників конкурентоспроможності людського капіталу. Поряд з існуванням великої кількості визначень з точки зору конкурентоспроможності мобільність варто трактувати як здатність до здійснення змін, адекватну реакції на зміни середовища та бажання змінювати компоненти власного статусу людського капіталу.

Глобалізація світової економіки та ринку праці призвели до закономірних змін в якісних та кількісних характеристиках людського капіталу і потенціалу, загального зростання конкурентоспроможності, реструктуризації національних ринків праці, часткового зменшення та зникнення бар'єрів між ними. Водночас глобалізація призвела до виникнення нових, нехарактерних для світової та національних економік явищ, що не знайшли відображення в економічних та демографічних дослідженнях.

В сучасній вітчизняній економічній думці традиційно приділяють увагу двом видам мобільності, яку характеризують як мобільність робочої сили:

- територіальну мобільність – процес територіального переміщення населення з причин політичного, економічного, соціального, релігійного чи особистого характеру;

- трудову мобільність – принципову готовність особи до змін посади, професії, місця роботи, місця проживання і способу життя в цілому.

Зміни, привнесені переглядом статусу людини як фактора економічного відтворення та соціального розвитку в глобалізованому світі інформаційного суспільства та економіки знань, свідчать про спрощене трактування та рудиментарний характер обмеження виключно територіальною та трудовою мобільністю. Не обмежуючись констатацією лише трудових підходів, слід зазначити, що для аналізу конкурентоспроможності людського капіталу доцільно також застосовувати напрацювання суміжних наук, серед яких в межах соціологічних досліджень та оцінки процесів в освітній сфері виокремлюють:

- соціальну мобільність – перехід індивіда, соціального об'єкта або цінності, створеної або модифікованої завдяки людській діяльності, від однієї соціальної позиції до іншої;

- мобільність наукових кадрів – здатність вчених до зміни спеціалізації, об'єкта дослідження, місця роботи, місця проживання і т.п.

Наявність відмінних рис людського капіталу, людського потенціалу, робочої сили і трудового потенціалу вимагають розширення переліку складових мобільності в ході визначення управлінського інструментарію та механізму управління конкурентоспроможністю людського капіталу – зокрема,

- освітньої – здатності засвоювати нові знання отримані в ході трудової, громадської, суспільної діяльності, власного самовдосконалення та в процесі навчання;

- ментальної – лояльного відношення, спроможності активно реалізовувати людський потенціал в ментально відмінному від середовища особи суспільстві;

- особистої – здатності на особисту концентрацію та мобілізацію ресурсів під час реалізації власного потенціалу;

- інноваційної – здатності до модернізації, оновлення та розвитку людського потенціалу, вдосконалення формування та реалізації активу;

- інформаційної – спроможності охопити інформаційний потік, пошук інформації, її раціональне застосування;

- естетичної – здатності естетичного оформлення суспільної поведінки та міжособистої взаємодії в межах малих груп [3;8].

Загострення конкуренції за робочі місця, ресурси розвитку та відтворення людського капіталу призводить до змін характеру, накопичення нових вмінь, навичок, досвіду, що об'єктивно виступають новими чинниками життєзабезпечення, притаманного особистому людському капіталу, бізнесовому людському капіталу, соціальної активності притаманного людському капіталу економіки країни.

Вказані зміни виступають чинниками, основою соціальної мобільності. Тобто, в результаті інтенсифікації міжнародної міграції, поряд з інтернаціоналізацією виробництва на основі міжнародного поділу праці виступили, ключовим чинником, що спричинив перетворення явища соціальної мобільності в детермінанту конкурентоспроможності людського капіталу.

За багатогранністю процесу, складністю управління та релевантними наслідками, роль соціальної мобільності у формуванні людського капіталу неможливо перебільшити, враховуючи, що міграційний чинник одним з багатьох складових, що призводить до її активізації.

Наявні на сучасному етапі результати соціологічних та міждисциплінарних досліджень констатують наявність двох видів соціальної мобільності – міжгенераційної та внутрішньогенераційної, а також двох основних її типів – вертикальної та горизонтальної. За змістовним наповненням вертикальна мобільність ідентифікується переміщенням між соціальними групами і розглядається як:

- соціальний підйом у випадку зростання соціального статусу, що також ідентифікується як добровільне набуття ознак вищої групи;

- зниження соціального статусу, ідентифіковане з вимушеним переходом до нижчої соціальної групи.

Як альтернатива вертикальній – горизонтальна соціальна мобільність ототожнюється з переходом між соціальними групами одного рівня.

Прямий вплив глобалізації на людський капітал реалізується через перетворення різностороннього незадіяного, в межах існуючого господарського механізму національної економіки, людського потенціалу. Тобто, прихід в економіку транснаціональних компаній супроводжується конвертацією незадіяних національними суб'єктами господарювання складових людського потенціалу.

Опосередкований вплив, на відміну від прямого, провокує розвиток складових виключно людського потенціалу, формує його як на особистому рівні, так і на рівні держави. І лише сформований людський потенціал конвертується в капітал. На додаток до наведених практичних проявів провокування розвитку людського капіталу особи, на рівні держави прихід транснаціональних корпорацій супроводжується зростанням доходів і споживання, що на основі мультиплікативних ефектів призводить до зростання масштабів економіки.

Соціальна політика дозволяє піднятися над суто інструментальним рівнем та розглянути її в стратегічному контексті як політику вищого рівня, ніж, наприклад, бюджетна, валютна, грошова, кредитна та ін., а також враховувати вторинний соціальний ефект заходів, які вживаються в рамках різних напрямів державної політики. Зокрема «розширене» тлумачення дозволяє врахувати ефект технологічних змін, а також глобалізації економічних відносин на соціальну політику національної держави. У такому разі вдається відійти від державного детермінізму в соціальній політиці та включити до розгляду заходи соціального спрямування, які здійснюються підприємствами, корпоративними та громадськими об'єднаннями тощо.

Основна мета соціальної політики полягає в об'єднанні суспільства навколо ідеї соціального прогресу у спосіб створення відповідних соціальних зв'язків. У рамках таких зв'язків споживання бідних верств населення повинне не лише не обмежувати заощадження багатих, а й відігравати мультиплікуючу роль, стимулюючи економічну динаміку. Очевидно, що мультиплікуючий ефект можливий лише в разі збереження єдності між витратами та заощадженнями населення – з одного боку, та інвестиціями підприємств і фінансово-банківської системи, у тому числі фондів соціального страхування, – з іншого. Забезпечення цієї єдності є визначальним критерієм ефективності соціальної політики [9].

Об'єктом соціальної політики є людський капітал нації – творчий, професійний, освітній, трудовий, фізичний, репродуктивний потенціал громадян, який реалізується в системі соціально-еко-

номічних, політико-правових, культурно-етнічних та інших відносин і визначає майбутній розвиток нації.

Для свого функціонування людський капітал потребує крім соціального забезпечення індивідуальних інвестицій свого власника у вигляді здобуття та підвищення рівня освіти, зміцнення здоров'я тощо; його входження в економічні відносини з метою суспільно-корисного використання та отримання ресурсів для відтворення.

Відтак ключової важливості набуває створення умов для зацікавленості в інвестуванні у людський капітал. З огляду на те, що низька якість соціальних послуг знижує їхню віддачу та, відповідно, схильність до інвестування в соціальну сферу, державні інвестиції у розвиток соціальної сфери є важливим чинником активізації децентралізованих інвестицій у соціальний розвиток. Забезпечення державою достатнього базового рівня соціального забезпечення та можливостей ефективного функціонування економічних суб'єктів з одержанням належного рівня доходів створює умови для розвитку децентралізованих інвестицій у людський капітал.

Зміцнення держави, у тому числі ефективне співробітництво всіх гілок влади, може забезпечити прорив з кола ресурсно незабезпечених декларативних гарантій і їхнього фактичного невиконання. Стабільність соціальної політики недосяжна в інший спосіб, ніж через чітку фіксацію реально доступного рівня підтримки нужденних верств населення, безумовну гарантію поліпшення їхнього становища і поступове підвищення цього рівня внаслідок поліпшення економічної ситуації.

Пріоритетне місце в процесі реалізації та розвитку людського потенціалу країни посідає політика на ринку праці. До останнього часу підтримка рівноваги на цьому ринку забезпечувалася значною мірою через вимушені відпустки, заборгованість із виплати зарплати, невідповідність винагороди за виконану роботу.

Політика держави у цьому напрямі повинна бути спрямована насамперед на розробку економічних механізмів заохочення роботодавців до створення нових робочих місць. Потребує докорінної зміни система професійної підготовки та підвищення якості робочої сили відповідно до тих структурних змін, які відбуваються в перехідній економіці. Державна політика щодо регулювання ринку праці має більше враховувати інтереси сегментів цього ринку. Зокрема, для осіб, які мають особисте підсобне господарство, розмір заробітної плати відіграє менш важливу роль, ніж інші переваги офіційної зайнятості. Йдеться про підвищення трудової мобільності, забезпечення прозорості трудових відносин, відкритість ринку праці для справедливої конкуренції, витіснення його «тіньових» сегментів.

Українські науковці внесли значний вклад у поглиблення теоретичних засад концепції людського капіталу. Однак слід відзначити невірність багатьох як теоретичних, так і практичних проблем, пов'язаних з людським капіталом: оцінкою його обсягів і динаміки в Україні; визначенням його впливу на соціально-економічний розвиток; дослідженням економічних основ його формування; визначенням його місця і частки в сучасній структурі суспільного капіталу країни; ефективністю його практичного використання. Це свідчить про необхідність поглибленого дослідження людського капіталу в цих напрямках, що є підґрунтям удосконалення державної політики соціально-економічного розвитку.

Список використаних джерел

1. Аболіна Т.Г. Етнос і мораль у сучасному світі. – К.: ПАРАПАН, 2004. – 200 с.
2. Бляхман Л.С. Мобільність кадрів на промисловому підприємстві. – Київ: Наук. думка, 1981. – 185 с.
3. Богиня Д.П. Методичні проблеми підвищення конкурентоспроможності робочої сили на ринку праці. – Проблеми трудозбереження і соціального захисту населення України в умовах ринкової економіки. – К.: НЦ ЗРП, 1993. – 175 с.
4. Бондарчук К. Продуктивна зайнятість в умовах становлення соціально орієнтованої ринкової економіки // Україна: аспекти праці. – 1996. – №7–9. – С.8–11.
5. Веерман Р.К. Міграція в місто та соціальна мобільність // Філософська думка. – 1986. – №5. – С.47–50.
6. Дворецька Г.В. Соціологія: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К.: КНЕУ, 2002. – 472 с.
7. Жизненный путь и профессиональная карьера специалиста // Под ред. В.И. Подшивалкиной. – Кишинев: ИПФ, 1997. – 248 с.
8. Заславская Т.И., Рывкина Р.В. Социология экономической жизни: Очерки теории. – Новосибирск: Изд-во Новосибирского гос. ун-та, 1991. – 442 с.
9. Здравомислов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности. – М.: Политиздат, 1986. – 221 с.
10. Коваліско Н.В., Хоронжий А.Г. Регіональна трудова мобільність. – Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 165 с.

11. Лукашевич М.П., Туленков М.В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії: Навч. посібник. – К.: МАУП, 1999. – 289 с.

12. Методологические проблемы исследования мобильности трудовых ресурсов. – Новосибирск: Изд-во Новосибирск. ун-та, 1974. – 318 с.

13. Петрова Л.Л. Ринок праці: процес сегментації. – К.: УДПУ, 1996. – 262 с.

14. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. – М.: Наука, 1992. – 398 с.

15. Щенникова Л.С. Духовные ориентиры псковских студентов // Социологические исследования. – 1999. – №8. – С.99

* * *

УДК 141.7:[130.2:796]

Влада Білогур, д-р філософських наук, доцент, професор кафедри теорії і методики фізичного виховання і спорту та спортивних дисциплін, Мелітопольський державний педагогічний університет ім. Богдана Хмельницького, Україна, м. Мелітополь

Формування концепції сучасного спорту як системи ціннісних орієнтацій молоді в умовах глобалізації

Досліджуються і співставляються аксіологічні, онтологічні, антропологічні засади спорту, в контексті взаємодії спорту і особистості, інтегрувавши міждисциплінарні підходи до проблем сучасного спорту як соціального інституту на основі соціально-філософського знання; виявлення ціннісних базових орієнтирів сучасного спорту як соціального інституту, що виражають генотип соціального життя та його культурологічне ядро; з'ясування того, що сучасний спорт являється ефективним засобом подолання кризових явищ сучасної цивілізації та саморегуляції соціуму, що в цілому сприяє формуванню концепції сучасного спорту як системи ціннісних орієнтацій молоді.

Ключові слова: концепція сучасного спорту, система ціннісних орієнтацій, спорт як соціальна система, спорт як соціальний інститут, спорт як рух, гуманізація спорту, ідея холізму, кризові явища у сфері спорту, спорт як сучасна практика, глобалізація.

Влада Білогур. Формирование концепции современного спорта как системы ценностных ориентаций молодежи в контексте социально-философского дискурса

Исследуются и сопоставляются аксиологические, онтологические и антропологические основания спорта в контексте взаимодействия спорта и личности, интегрировав междисциплинарные подходы к проблемам современного спорта как социального института на основе социально-философского знания; выявление ценностных базовых ориентиров современного спорта как социального института, которые выражают генотип социальной жизни и его культурологическое ядро; обоснование того, что современный спорт является эффективным способом преодоления кризисных явлений современной цивилизации и саморегуляции социума, что в целом способствует формированию концепции современного спорта как системы ценностных ориентаций молодежи.

Ключевые слова: концепция современного спорта, система ценностных ориентаций, спорт как социальная система, спорт как социальный институт, спорт как движение, гуманизация спорта, идея холизма, кризисные явления в сфере спорта, спорт как современная практика.

Vlada Bilogur. Formation of the concept of modern sport as a system of value orientation of youth in the context of social and philosophical discourse

The purpose of this paper is the study and comparison of axiological, ontological and anthropological foundations of sport in the context of the interaction between sport and identity, integrating interdisciplinary approaches to the problems of modern sport as a social institution on the basis of social and philosophical knowledge, the identification of a baseline value of modern sport as a social institution, which express the genotype social life and cultural studies core; justification that modern sport is an effective way to overcome the crisis of modern civilization and self-regulation of society, which generally contributes to the formation of the concept of modern sport as a system of value orientations of young people.

Keywords: concept of modern sport, the system of values, the sport as a social system, the sport as a social institution, sport as a movement, humanization of sports, the idea of holism, the crisis in the field of sport, sport as a modern practices.

Актуальність дослідження теоретико-методологічного контексту явища сучасного спорту як системи формування ціннісних орієнтацій молоді, зокрема його соціально-філософського аналізу як саморегуляції соціуму, обумовлено декількома причинами: по-перше, відсутністю концепції сучасного спорту як системи формування ціннісних орієнтацій молоді в умовах глобальної трансформації людства, що набуває нині значної динаміки структурних змін і креативності у повсякденному функціонуванні, розробка і впровадження якої має позитивно впливати на стабіль-

зацію соціуму в умовах високої невизначеності, диференціації і дефрагментації, глобалізації і глокалізації; по-друге, намаганням держав сформувати активне спортивне суспільство та необхідністю вироблення і впровадження у спортивне життя саморегулятивного механізму, який гнучко реагував на зміни зовнішнього середовища в умовах глобалізації; по-третє, певним дефіцитом теоретико-методологічної рефлексії інструментів і технологій мінімізації ентропійних тенденцій у спортивному соціумі глобалізованого суспільства та особливо удосконалення механізмів ефективності спорту як соціального інституту на рівні окремого індивіду, так і соціуму в цілому. В умовах глобалізації спорт здійснює вплив практично на всі сфери і верстви сучасного соціуму і культури, включаючи в свою орбіту освіту, політику економіку, техніку, науку, мистецтво, засоби масової комунікації, сферу дозвілля. Все більше роль відіграє сучасний спорт у соціалізації і вихованні підрастаючого покоління, формуванні образу і стилю спортивного життя. Спорт зачіпає і такі, здавалося б, несумісні явища, як суспільний стан, расові національні відносини, ділове життя, моду, естетичні цінності. Тим більше, що у світі є сили, які намагаються вирішувати через спорт демократичні задачі, але достатньо і сил, які намагаються вирішувати націоналістичні чи расистські задачі. У зв'язку з наявністю таких суперечливих сил відбувається політична боротьба у міжнародному спортивному русі. Спорт в умовах глобалізації має цивілізаційні соціально-культурні трансформації, так як включається в загальну систему міжнародної взаємодії і комунікативно-інформаційного обміну. Спорт вписується і в систему масової культури сучасності, а тому він потребує нових соціально-філософських обґрунтувань з гуманістичною спрямованістю до формування такої ціннісної складової, як «антропологічна досконалість» в умовах глобалізації.

Сьогодні спорт – це соціальна система, соціальний інститут і соціальний рух, який займає важливе місце у структурі сучасного суспільства. Те, що сьогодні слід було б назвати філософією спорту, знаходиться на початковому етапі. При соціально-філософському аналізі буття і діяльності людини, окремих соціальних груп, соціальних інститутів, рухів і суспільства в цілому мова йде про виявлення їх граничних засад, тобто їх соціальної природи, цільових установок, місця і ролі у системі загальнолюдської культури. У цьому плані розробка соціально-філософської концепції спорту виступає як побудова метафізики спорту, якщо розуміти метафізику у давньогрецькому розумінні як виявлення граничних основ буття і діяльності. Разом з тим розробка соціально-філософської концепції спорту вимагає інтегративного осмислення цього складного соціального феномена, об'єднання в єдине ціле результатів його аналізу з позицій естетики, етики, соціології, культурології, інформатики, теорії фізичного виховання. Цим і визначається значущість розробки соціально-філософської концепції спорту як системи ціннісних орієнтацій в умовах глобалізації.

Актуальність теми дослідження заключається в тому, що трансформація соціальних інститутів в умовах глобалізації і становлення нових соціально-економічних відносин сучасного українського суспільства має неоднозначні наслідки. З однієї сторони, еволюція суспільних інститутів сприяє закріпленню нових стратегій у їх відношенні до плінного глобалізованого світу, а з іншої – приводить до відхилення в соціалізації і розширенні соціальної бази субкультур, які не адекватні вимогам сучасного соціуму. Роль сучасного спорту як системи формування ціннісних орієнтацій в умовах глобалізації стає більш відчутним соціальним, політичним і культурним явищем, фактором життєстійкості і сили держави в сучасних умовах.

Крім того, розширення ареалу і типів молодіжних субкультур, для суб'єктів яких характерні відхилення в соціалізації, що не сприяє позитивній стабільності в країні, а виступає тормозом суспільного розвитку. Всі ці процеси ілюструють зміни тенденцій розвитку спорту у житті сучасного суспільства. Будь-яка проблема, пов'язана з цією соціальною групою, не тільки відображає реальний стан суспільства в цілому, але й зачіпає перспективи розвитку соціуму в соціальному, економічному і політичному планах, визначає пошуки шляхів самореалізації особистості. В умовах комерціалізації спорту як соціального інституту виникає нагальна потреба певної частини молоді у спортивному самоствердженні, що приводить до орієнтації на «матеріальні і духовні інтереси», визначає питання самореалізації і особливості власного шляху. Внаслідок зростаючої значущості інституту сучасного спорту предметом піклування сучасної держави повинно стати входження суб'єкта в культуру соціуму і його самоствердження в соціальному і особистісному планах.

Оцінка міри розробленості теми сучасного спорту як соціального інституту у силу його багатогранності потребує уваги до пояснення теоретичних джерел різних сфер – соціальної філософії, теорії та історії культури, загальної, прикладної та емпіричної соціології, політології, соціальної і педагогічної пси-

хології, спортивної і загальної педагогіки, соціального управління. При цьому необхідно враховувати, з однієї сторони, міру розробленості теоретико-методологічних засад, що дозволяють зрозуміти механізми становлення і соціальну природу цього соціального інституту та механізми його впливу на такі соціальні процеси, як соціалізація і становлення гуманізації сучасного спорту, підвищення його духовно-моральної та естетичної цінності, а також укріплення та союзу з мистецтвом молодіжних субкультур. Аналіз літератури свідчить, що на сьогодні достатньо розвинених спортивних рухів, тому мова йде про виявлення їх граничних засад, їх соціальної природи, цільових установок, місця і ролі в системі загальнолюдської культури. Сьогодні ще недостатньо розроблені теоретичні засади інституціональної організації і системності суспільних форм буття, так і динаміка змістовних характеристик соціальних інститутів і специфіки їх функцій (Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Т.Веблен, Р.Мертон, М.Оріу). Серйозна увага дослідників приділялася соціокультурним аспектам становлення соціальних інститутів в контексті трансляції культури і управління соціальними інститутами в традиційному, індустріальному і постіндустріальному суспільствах (Н.Бердяєв, А.Вебер, І.Ільїн, А.Лоський, Й.Хейзінга). Проте інститут сучасного спорту як система формування ціннісних орієнтацій молоді у вітчизняній і зарубіжній літературі розглянутий недостатньо, окремі його аспекти розпорошені у різних соціально-гуманітарних науках. Проте перетворення спорту у соціальне явище, зростання його авторитету і впливу у світі, різні пов'язані з ним кризові ситуації все більше вимагають теоретичної самосвідомості цього складного соціального феномена, що потребує соціально-філософського аналізу. Філософське осмислення спорту розгортається на рівні саморефлексії, що потребує виходу за межі тієї ситуації, яка безпосередньо сприймається і впливає на людину.

Слід виділити дві групи наукових публікацій, у яких розглядаються соціально-філософські проблеми спорту в цілому. Перша група робіт направлена на пошук нових шляхів, засобів і методів гуманізації сучасного спорту як соціального інституту, підвищення його духовно-моральної та естетичної цінності, які розгортаються в контексті конструкту «духовність–спорт–культура», направлено на підвищення гуманістичної культурної цінності сучасного спорту. До цього напрямку слід віднести таких вчених, як: Е.Беррі, Дж.Черні, Р.Гаррет, А.Гуттманн, С.Гюльденпеннінг, З.Кравчик, Р.Кретчмар, Г.Ленк, Дж.Ліпец, Г.Любе, П.Макінтош, М.Мілік, Р.Остенрхаудт, Г.Вандервааг, П.Вайсс, А.Воль, К.Хейніла, А.Хітанен, Б.Урбановські, Е.Цайглер. Створено «Міжнародне філософське товариство по дослідженню спорту (Philosophic Society for the Study of Sport) на протязі багатьох років видає міжнародний журнал з філософії спорту (Journal of the Philosophy of Sport). До другої групи робіт відносяться роботи основоположника сучасного олімпійського руху П'єра де Кубартена, якому належить концепція сучасного олімпізму (30 робіт, 50 брошюр, 1200 статей), серед яких слід виділити «Олімпійські мемуари» (1997). До числа найбільш відомих вчених цього напрямку слід віднести таких вчених, як: Г.Ленка, К.Діма, Р.Еспі, Х.Юберхоста, Дж.Ліп'єця, Дж.Макелуна, Х.Кахігала, З.Кравчика, Ф.Ландрі, М.Ляйпера, Х.Майєра, Г.Млодзиковського, Н.Ніссіотіса, Е.Озера, Т.Одипанські, Д.Перрі, А.Пуре, В.Речек, П.Сепсена. У центрі уваги зарубіжних вчених, які аналізують соціально-філософські ідеали і цінності спорту, знаходяться його моральні цінності і перш за все принципи «Фейр плей» (чесної гри). Серед робіт даного напрямку слід виділити роботи Г.Ленка і А.Гюнтера «Принципи фейр плей», П.Макінтоша «Фейр плей: етика в спорті і вихованні», Е.Майнберга «Мораль в спорті. Основи нової етики спорту», К.Хейніла «Етика спорту». До сих пір відсутня цілісна концепція спорту, враховуючи його еволюцію і сучасну ситуацію з точки зору його соціально-філософського осмислення соціальної значущості сучасного спорту [1].

Незважаючи на ціннісний зміст інституту спорту як форми культури він не являється ще гарантом збереження гуманістичної цінності. Як свідчить практика, сучасний спорт достатньо легко і швидко змінює спрямованість у залежності від плінних соціально-економічних умов розвитку сучасного соціуму. Наслідком ціннісної переорієнтації спорту у період його реформування стала комерціалізація і професіоналізація, тому виникла загроза втрати самобутності, національних спортивних традицій. Спорт сьогодні стає засобом формування соціальної нерівності і неоднорідності сучасного суспільства. Сучасний спорт вже не являється моноявищем, яким його представляє більшість людей. Напівфункціональність інституту спорту проявляється в його різновидах, кожна з яких розвивається у відповідності із запитам соціальної практики.

Метою дослідження є розробка соціально-філософської концепції системи сучасного спорту як системи формування ціннісних орієнтацій молоді. Об'єктом дослідження являється інститут

сучасного спорту. Предметом дослідження – особливості, соціальні механізми і тенденції формування ціннісних орієнтацій молоді з активною установкою на функціонування ціннісних орієнтацій в системі сучасного спорту в умовах глобалізації. Безперечно, що істотні характеристики суб'єктів спортивної діяльності визначаються загальнокультурним фоном і установками соціуму, умовами і факторами становлення сучасного спорту, а при формуванні інституціональної спортивної субкультури як одного з феноменів молодіжної культури соціуму – особливостями спорту як соціального інституту. Нами доведено, що суб'єктами молодіжної спортивної субкультури являються суб'єкти з певною обмеженістю соціокультурних інтересів, що пов'язано з раннім залученням суб'єктів спорту у трудову професійну діяльність та їх відставанням в інших аспектах соціалізації.

Дана мета реалізується в наступних задачах:

- дослідити і співставити аксіологічні засади соціуму і особистості в історії філософського знання, інтегрувавши міждисциплінарні підходи до проблем сучасного спорту як соціального інституту на основі соціально-філософського знання;
- виявити ціннісні базові орієнтири сучасного спорту як соціального інституту, що виражають генотип соціального життя та його культурологічне ядро;
- показати, що сучасний спорт являється ефективним засобом подолання кризових явищ сучасної цивілізації.

Дослідження і співставлення аксіологічних, онтологічних і антропологічних засад особистості і спорту в історії філософського знання відбувається на основі інтеграції міждисциплінарних підходів до проблем сучасного спорту як соціального інституту на основі соціально-філософського знання. Як свідчить соціально-філософський аналіз сучасного спорту як системи формування ціннісних орієнтацій молоді, в основі даної взаємодії гуманістичні начала спорту, які реалізуються тільки тоді, коли суспільство орієнтується на розвиток творчих потенцій особистості, а не на вузько прагматичні інтереси. Не зважаючи на те, що сучасний спорт підпорядковується законам розвитку постіндустріальної цивілізації (посилення його професіоналізації і комерціалізації), тим не менше він залишається фактом культури, в контексті якого реалізуються не тільки соціально-комунікаційні, а й екзистенційні та антропологічні виміри людського буття. Спортивна дія, як персональна, особистісна зусилля, направлена на неповторно-одиничний акт виходу людини за межі своїх можливостей і носить творчий характер. Нами підтримується позиційно-інтерперсональна концепція сучасного спорту як системи формування ціннісних орієнтацій молоді, що передбачає аналіз світоглядних та аксіологічних засад, в контексті яких позиційний тип спілкування в інформаційному суспільстві в умовах глобалізації тісно пов'язаний з посиленням і зростанням соціальної позиції як такої. При цьому сама позиційність виступає як єдність культури і дії, культури мови і думки спортсменів, що пов'язано з постановкою моральних, гуманістичних цілей. Спосіб буття спорту як соціальної цінності можливо пояснити через посередництво аксіології, через буття цінностей гуманітарної культури, яка проявляється через функції: гуманістична, аксіологічна, оціночно-нормативна, інтегруюча, комунікативна, функція захисту внутрішнього світу особистості від зовнішніх загроз; функція культивування культури рухів, тіла, морального здоров'я людей, удосконалення чуттєво-емоційної сфери, направленої на розвиток, у кінцевому рахунку універсальної чуттєвості чи духовності. Розвиток людини у спорті збагачує духовне життя суспільства у плані його насичення образністю самотнього «Я» [2].

Соціальні трансформації, які відбуваються в епоху глобалізації, у спортивному житті людства виражаються у вигляді процесів: 1) зростання частоти виникнення, оновлення і розширення ареалів, існуючих і виникаючих видів спорту; 2) примноження числа спортивних організацій всесвітнього масштабу, що впливають на образ життя населення; 3) посилення комерціалізації спорту; 4) зростання наукової оснащеності спорту як соціального інституту. Тому тенденції розвитку сучасного спорту в умовах глобалізації слід назвати наступні його риси і характеристики: 1) демократизація і інтернаціоналізація, розширення географії сучасного спорту; 2) поява нових видів спорту; 3) бурхливий розвиток масового і професійного спорту; 4) інтенсивний розвиток жіночого спорту; 5) інтенсивний розвиток дитячо-юнацького спорту; 6) неухильний розвиток спортивних змагань на національному і міжнародному рівнях; 7) зародження та інтенсивний розвиток спортивної науки; 8) створення спеціалізованої системи спортивної інфраструктури. На нашу думку, в перспективі в умовах глобалізації буде зростати соціальне значення інституту спорту, посилиться його вплив на освітню і виховну сфери, здоров'я людини; все більше значення буде мати наукове забезпечення спорту, розвиток різних напрямків спортивної науки, особливо біологічно-медичної; ХХІ століття може стати століттям подальшого розвитку жіночого спорту.

При формуванні концепції сучасного спорту як системи формування ціннісних орієнтацій молоді в умовах глобалізації визначаються перші кроки, направлені на підвищення ролі спорту в укріпленні миру і міжнародного взаєморозуміння, в реалізації інших гуманістичних культурних цінностей. У рамках даної концепції все більше розповсюдження отримують гуманістичні цінності: 1) основна увага звертається на реалізацію гуманістичного потенціалу спорту як високих ціннісних орієнтацій; 2) орієнтація спортсменів на відмову від односторонньої комерціалізації і заміни її на гуманістичну орієнтацію; 3) трансформація інституту приватної власності від безпосереднього матеріального виробництва у сферу послуг – управлінських, посередницьких, інформаційних, комунікаційних, рекламних, публік рілейшнз, телекомунікаційних; 4) формування діалогу як гуманістичної цінності спорту, який є критерієм гуманності спорту, адже спорт є настільки гуманним, настільки й діалогічним; 5) формування моральних цінностей в спорті, в основі яких моральні ідеали, слідування традиціям культури, в яких духовне цінується вище, чим матеріальне, так як постіндустріальний розвиток проявляє тенденцію до невизначеності ідеалів, до релятивізму моральних цінностей; 6) боротьба проти перемог будь-якою ціною, нечесного суддівства і «змагання фармацевтів» у стилі комерційних угод, які підірвують основи гуманістичного спорту. Формування концепції сучасного спорту як системи ціннісних орієнтацій молоді виходить з того, що система сучасного спорту в умовах глобалізації представляє собою: 1) нову і специфічну сферу економічних і ділових відносин; 2) вид професійної трудової діяльності; 3) найважливіший економічний ресурс, який істотно впливає на рівень і динаміку економічного розвитку країни; 4) можливість формування позитивного іміджу своєї країни.

Перспективи гуманізації спорту пов'язані з формуванням ідеї холізму (цілісності) як центральної ідеї концепції сучасного спорту в контексті формування ціннісних орієнтацій молоді, а саме ідеї цілісності, в основі якої ідеї чесності і справедливості. Цими гуманними ідеями повинні керуватися не тільки спортсмени, але й судді і вболівальники, які знаходяться в основі будь-якого виду спорту. Гуманізація спорту передбачає існування не тільки великого, але й масового спорту, здатного втягнути мільйони людей, тому ціннісні орієнтації являються стрижневим фактором концепції спорту, так як вони відображають її змістовну сторону і виводять на мотиви, цілі і умови діяльності, в якій вона здійснюється. Формування ціннісних орієнтацій спортсмена надає смисл і особливе значення цілям, що задають ракурс бачення діяльності і самого себе у процесі їх здійснення. Серед спортсменів виявлено 37% осіб з високим рівнем самореалізації, для яких характерним є висока мотивація, спрямованість особистості на досягнення максимального спортивного результату, чіткі критерії оцінки результатів у спорті. Творче відношення до професійної діяльності, реалізація своїх здібностей забезпечують максимальну повноту особистісної самореалізації спортсмена і тим самим визначають міру вкладу у подальший розвиток професійної культури у сфері спорту [3].

Виявлення ціннісних базових орієнтирів сучасного спорту як соціального інституту, що виражають генотип соціального життя та його культурологічне ядро, свідчить, що ціннісні орієнтації – це найважливіші елементи внутрішньої структури особистості, сформовані і закріплені життєвим досвідом у ході соціалізації і адаптації, усвідомлені у якості горизонту граничних смислів і основоположних цілей життєдіяльності індивіда, а також засоби їх реалізації. У диспозиційній структурі особистості ціннісні орієнтації спорту утворюють вищий щабель ієрархії певного сприйняття умов життєдіяльності, їх оцінки і поведінки як в актуальній (тут–і–тепер), так і в довгостроковій перспективі. Ціннісні орієнтації спорту забезпечують цілісність і стійкість особистості, визначають структури свідомості, контролюють і організують мотиваційну сферу, інструментальні орієнтації на конкретні об'єкти спорту і види діяльності та способи спілкування як засоби досягнення цілей. Таким чином, ціннісні орієнтації в спорті – це, перш за все, переваги спортивних смислів як життєорганізуючих начал і готовність вести себе у відповідності з ними. Ціннісні орієнтації у спорті задають загальну направленість інтересів і переваг, ієрархію спортивних переваг і зразків, цільову і мотиваційну програми, рівень престижності переваг і готовності завдяки вольовим компонентам до реалізації спортивного проєкту життя. Сьогодні в умовах глобалізації відкриваються широкі горизонти для практичного самоствердження спортивної людини, що актуалізують ідею глобальної соціалізації. Соціальний інститут спорту в таких умовах відроджується і стає соціально значущим [4].

Соціальна модель спорту дає можливість людині оцінити своє відношення до оточуючого середовища і через ці відносини оцінити своє місце у суспільстві. Інститут спорту як вид соціальної, невиробничої діяльності відтворює певні базові механізми людської самосвідомості і самовизначення, будучи сферою утвер-

дження культурологічного смислу особистості. Аналізуючи дану проблематику, ми прийшли до висновку, що фізична активність являється базисом, а спортивна діяльність передбачає аналіз спорту у якості сукупності певних відносин людей. З врахуванням спортивного фактору як сукупності специфічних суспільних відносин, що формують деякі специфічні ціннісні орієнтації, вдалося проаналізувати їх вплив на становлення особистості і виявити важливі соціокультурні функції. Спорт взагалі втратив би свій соціокультурний смисл, якби не розглядався як мікромодель суспільства, яка формує певні соціальні відносини, відтворює їх на різних рівнях і визначає як типову поведінку. Нами доведено, що спорт у більшій мірі, чим інші види діяльності, являється носієм специфічних суспільних відносин, так як в цій системі, як і в суспільстві в цілому, слід розрізняти агентів соціалізації, специфічні моделі поведінки і соціальна взаємодія. У цьому спілкуванні він соціалізується і приймає ролі через процеси імітації та ідентифікації. Спорт у силу свого специфічного характеру створює конкретні умови для соціальної адаптації та інтеграції людини, формуючи певний тип поведінки. Спорт як соціокультурний фактор і соціальний інститут відтворює альтернативу сучасної культури, створює і укріплює механізми соціально-культурного життя людини і формує його як соціально компетентну особистість. Якщо в країні спортивна особистість сприймається як гордість нації, то образ спортсмена стає ідеалом поклоніння, відбувається формування іміджу спортивного життя у багатьох представників молоді. Тому спортивна інформація про «героїв спорту» має велике значення у процесі розвитку сучасного суспільства. Спорт володіє дивовижними властивостями: може об'єднувати людей, знайомити їх між собою, закріплювати здоров'я, характер і навіть розумові здібності людини, розвиває такі якості, як швидкість, кмітливість, реакція, координація, терпіння, сила [5].

Нами доведено, що сучасний спорт являється ефективним засобом подолання кризових явищ сучасної цивілізації. Ядром формування структури спортивного образу життя являється фігура суб'єкта-спортсмена як суб'єкта спортивного світу. Саме він творить у собі і навколо себе спортивний простір, який організується у відповідності з особистими спортивними потребами. Важливими особливостями буття спортсмена являється накопичення і розвиток нього фізичного (спортивного) потенціалу і перехід від суб'єктивності до суб'єктності, яку слід розуміти як системну якість суб'єкта, що проявляється у вигляді різних суб'єктних якостей при взаємодії суб'єкта з різними речами. Тому термін «суб'єктність» являється найбільш адекватним у визначенні субстанційних атрибутів спортсмена як об'єкта і суб'єкта людиномірної сторони спортивної діяльності. Суттєва сторона людиномірності заключається у визначенні міри співвіднесеності гранично виражених природних даних і культурно модифікованих тілесних властивостей людини, можливостей оперативного інтелекту, психічних характеристик особистості (перш за все волі, стійкості, виносливості) і моральних якостей (почуття відповідальності, поклонання, товариськості), співвіднесених за принципом гармонії і як таких, що не порушують цілісності особистості. Саме спорт являється одним з кращих способів визначення людської розмірності, що представляє собою один з ареалів антропологічної межі (термін С.С. Хоружія). На межі цього ареалу – неадекватне і позаграничне як для тіла, так і для духу навантаження, а всередині буття спортсмена проглядається інобуття через посередництво застережень, що посиляються організмом про приближення критичної ситуації. У будь-який момент спортсмен може перескочити через межу як у «великому», так і «масовому» спорті. При цьому наступним кроком може бути перехід в Інобуття – в сферу хвороб, криз самосвідомості, психічних надломів. Саме перебування на антропологічній межі визначає місце спорту в онтологічному просторі культури і його високий статус в системі культурних цінностей. Гуманістична інтенція спорту заключається в тому, щоб наблизитися до межі можливостей, не руйнуючи особистість як фізично, так психічно і психологічно [6].

Таким чином, спорт як соціальна практика і соціальний інститут, в процесі якого відбувається розгортання сутнісних сил людини, являється ще й простором синтезу різнохарактерних діяльностей, а точніше видів діяльності, кожна з яких передбачає іншу. Фактично змагальність і конкурентність представляють собою два різних види комунікації у спортивному середовищі: товариський, партнерський і конкурентно-агресивний. Конкурентно-агресивний тип спорту культивується і підтримується комерційними спортивними організаціями. Тому для адекватного розвитку спортивного життя необхідно сприяти розвитку змагального типу спорту як антитези конкурентно-агресивного. Саме тут лежить межа, за якою, ймовірно, може руйнуватися цілісність особистості, народжується нелюдючність спорту, що, в свою чергу, приводить до втрати спортом його соціокультурної природи. Розширення сфери змагальних відносин приво-

дить до розвитку спорту, тому даного роду відносини, виникаючи, організаційно інституціоналізуються. Адже, спорт являється сферою життєдіяльності, яка носить у великій мірі організований (змагальний) характер [7, с.65–67].

Як свідчить аналіз, спорт, входячи у склад фізичної культури, сам по собі виступає як комплексне явище, що володіє різними формами буття і достатньо складною структурою. Являючись певною формою діяльності, спорт виступає у різних формах: символічних, знакових, вербальних, ідеальних, предметних, він включає норми, цінності, систему соціальних ролей та інститутів. Спорт являється багатовимірним явищем, він представляє собою складне, гетерогенне і різномірне явище, що включає багато підрозділів, видів, напрямів. Вся ця багатоманітність напрямів дозволяє індивіду визначити себе і виміряти свої можливості в залежності від того, яких фізичних кондицій він досяг, якими він володіє задатками і здібностями, в якій мірі вони розвинуті, як особистість оволоділа майстерністю і технікою. Саме культура трансформує природні сили людини, переводячи їх в інший спосіб існування, здійснюючи людинотворчість і забезпечуючи тим самим відтворення всього суспільства. Спорт приймає участь в усіх процесах, демонструючи вищі досягнення людини у розвитку фізичних, ментальних, особистісних якостей. Виявлення і демонстрація граничних можливостей, якими володіє людська тілесність, являється частиною процесу людинотворчості, яка в умовах глобалізації ще недостатньо є реалізованою [8, с.22–24].

Список використаних джерел

1. Білогур В.С. Аналіз рівня розвиненості ціннісних орієнтацій студентів-економістів у трансформаційному суспільстві / В.С. Білогур // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2013. – Вип.53. – С.113–120.
2. Білогур В.С. Соціально-філософський аналіз спорту як головної субстанції самореалізації особистості: теоретико-методологічні виміри // Гілея: науковий вісник: [зб. наук. пр.] – К.: Вид-во УАН ТОВ «НВП» «ВІР», 2013. – Вип.72.
3. Білогур В.С. Філософія спорту як нова навчальна дисципліна і новий науковий напрямок / В.С.Білогур // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії: [зб. наук. пр.]. – Запоріжжя: Вид-во ЗДІА, 2013. – Вип.54. – С.138–154.
4. Білогур В.С. Світоглядна культура студентської молоді як основа управління процесом становлення системи цінностей / В.С.Білогур // Концептуальні засади стратегії розвитку сучасного соціуму в умовах глобалізації та євроінтеграції: Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю. 22–23 листопада 2012 року / за ред. д.ф.н., проф. Воронкової В.Г.– Запоріжжя: РВВ ЗДІА, 2012. – С.68–71.
5. Ортега-і-Гассет Х. О спортивно-праздничном чувстве жизни // Философские науки. – 1991. – №12. – С.137–152.
6. Ортега-і-Гассет Х. Восстание масс // Избранные труды. – М., 1997. – С.15–17.
7. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. – М., 1992.
8. Хейзинга Й. Человек играющий. Статьи по истории культуры. – М., 2003.

* * *

УДК 323:364–146.2

Володимир Шедяков, д-р соціологічних наук, головний науковий співробітник, Національний інститут стратегічних досліджень при Президентові України, Україна, м. Київ

Трансформації характеру та культури праці й розвиток соціальної роботи на підприємстві в умовах формування передумов інтелектуалізації виробничих циклів

Аналізуються проблеми зміни культури праці при підвищенні інтелектуалізації виробничих циклів. Культура праці вивчається в загальному контексті управлінського впливу. При цьому процес праці розглядається як найважливіший фактор суспільного розвитку культурно–цивілізаційного світу.

Ключові слова: культура праці, інтелектуалізація праці, соціальна робота.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Владимир Шедяков. Трансформации характера и культуры труда и развитие социальной работы на предприятии в условиях формирования предпосылок интеллектуализации производственных циклов

Анализируются проблемы изменения культуры труда при повышении интеллектуализации производственных циклов. Культура труда изучается в общем контексте управленческого воздействия. При этом процесс труда рассматривается как важнейший фактор общественного развития культурно–цивилизационного мира.

Ключевые слова: культура труда, интеллектуализация труда, социальная работа.

Vladimir Shedyakov. Transformation of the nature and culture of labour and the development of social work at the company in the emerging assumptions intellectualization of production cycles

The problems of changing the culture of labour with increasing intellectualization of production cycles are analysed. Labour culture in the general context of managerial influences is studied. The process of labour as a major factor in social development is seemed.

Keywords: labour culture, the intellectualization of labour, social job.

В соответствии с огромной ролью труда в жизнедеятельности общества издревле формировалась и традиция осознанного отношения к профессионализации, специализации, разделения и кооперации деятельности, выделялись понятия и определенность труда производительного, квалифицированного, сложного, абстрактного, отчужденного и т.п. В частности, и в среде специалистов из сферы социальных наук во время существования СССР появлялись фундаментальные исследования по различным вопросам соотношения характера, содержания, общественно–экономической и материально–вещных форм труда в процессе формирования стимулов, заинтересованности рабочего, выработка отношение к труду и изменения иерархии ценностей (В.Буслинский, И.Буян, В.Врублевский, Дж.Гвишиани, Т.Заславская, С.Катаев, В.Коцюбинский, Г.Иванова, В.Канаев, В.Мазур, М.Макеенко, Э.Миженская, И.Обломская, В.Подмарков, Н.Победа, И.Попова, И.Пусенкова, В.Радаев, А.Розжигайев, А.Рубан, К.Сабо, А.Синенко, А.Смирнов, Л.Сохань, Б.Сухаревский И.Чангли, Ю.Ширяев, В.Ядов, Е.Якуба и др.). К вопросам организационной культуры мы обращались Р.Акофф, М.Армстронг, Р.Бендикс, М.Вебер, К.Гиртц, Э.Дюркгейм, К.Камерон, К.Льюис, Э.Метс, Э.Мэйо, Ф.Ричардсон, Ф.Ротлибсригер и В.Диксон, А.Страусс, Ф.У.Тейлор, Б.Тернер, Л.Уайт, К.Уолкер, К.Хендри, Г.Хоманс, Х.Шварцман, и Э.Шейн, а также О.Горбановская, В.Гуринов, Дж.К. Лафта, Л.Михайлов, С.Масютин, А.Пригожин С.Рогожин, П.Романов, М.Третьяков, М.Туленков, Л.Хижняк, А.Пуладзе и др.

Многоуровневый и многоярусный характер конкуренции, ее обострение, накладываясь на кризисное состояние глобальной системы хозяйствования, усиливает и вынесение массовых производств в регионы с минимальными расходами, и различия особенностей конкурентных мер на каждом ярусе. Соответственно, использование высококвалифицированного труда, стимулирование повышения его культуры становится серьезным направлением поддержания конкурентоспособности при выборе не отката к массовой экономике на цене рабочей силы и экстремсам периода так называемого первоначального накопления капитала, а социального партнерства и гражданского диалога, не деградации, а развития производственных циклов и наращивания совокупного социального капитала [1–5]. При этом культурно–цивилизационные отличия превращаются сегодня не только в фундаментальный, но, зачастую, в важнейший (а то и главный) фактор трансформаций [6–9]. Встречаясь с глобальными вызовами, страны находят свои пути. Некоторые цивилизации ищут приемлемую для себя модель общественного согласия, гармонии и успеха в создании постиндустриального общества, другие – в обществе индустриальном, третьи располагаются в аграрном обществе.

Качество и последствия этого выбора являются стратегически-ми, определяя вектор общественных трансформаций, грядущее место каждого культурно–цивилизационного мира и качества жизни в нем, а также место социального капитала в его общественном развитии [10–17]. Потому цель статьи – изложение сформированной в результате научного исследования авторской позиции в вопросах трансформации характера и культуры труда и развитие социальной работы на предприятии в условиях формирования предпосылок интеллектуализации производственных циклов.

Сегодня рассчитанная на изменение характера труда техника во многих отраслях производственной деятельности основывается на использовании происходящих на микроуровне процессов. Стало возможным сознательное управление ими на базе преобразований микроструктуры, а не только внешней формы предметов труда или извлечения из них отдельных полезных компонентов. Технические и организационные нововведения, направленные на превращение «производственного» труда, в свою очередь изменяют характер труда, задействованного в системе технического прогресса. Прежде всего, это относится к труду квалифицированному. Производственные роли формируются в процессе самой деятельности, где присутствует широкий диапазон не–рутинных задач и нет постоянства процедур. Производство осуществляется небольшими партиями под заказ и на заранее известного потребителя. Резко увеличивается роль мобильности рабочей силы, образования, инициативного отношения к делу. Кроме того, постфордизм в трудовых отношениях – это и превращение науки в непосредственную производительную силу общества, укрепление тенденций интеграции ценностей традиционных и модернистских, кросскультурных и особенных для культурно–цивилизационных миров, усиление инфраструктур и внесистемных социальных общностей, рассеивание определенности отношений собственности. Для трудовых отношений постмодернизма постепенно формируется культурная среда, которая постоянно воспроизводит инновационные импульсы в среде наличных традиций, меняя границы и технологии стратегического управления социальным капиталом. Другими словами, здесь инновационный акт перерастает рамки обычной реакции на изменение условий обитания популяции и сообщества, превращаясь из реакции на явления природы в реакцию на явления культуры, т.е. из естественного акта в культурный. Итак, группами факторов обеспечения качества сложного (квалифицированного) труда становятся те, которые определяют: 1) характер квалификации рабочей силы (общей и специальной подготовки) 2) систему и эффективность дальнейших расходов по росту компетенции, 3) использование этой квалификации. Происходят существенные организационные изменения. Увеличивается значение горизонтальных (а не вертикальных) хозяйственных связей. Снижается давление факторов иерархии и рынка. При «стабильной нестабильности» среды, повышающей требования к свободе и ответственности людей, усиливаются тенденции «постфордизма», когда общественные отношения все заметнее ориентируются на решение возникающих проблем на основе развития способностей и обработки информации в процессе преимущественно умственной деятельности. Возможностями человека определяется, как, когда, сколько производить и каким быть готовому продукту. При этом, естественно, резко возрастает роль обретения культурно–цивилизационных оснований развития. На социально–структурном уровне соответствующее реформирование корпораций ликвидирует посреднические звенья, превращает занятых в контрольно–управленческих действиях в советников по повышению профессионализма решений и упрощает систему управления, в плоскости социокультурной – в обновленных корпорациях вместо традиционного культа дисциплинированности, лояльности, сервисности появляются ценности личной свободы, профессионализма, солидарности, которые с помощью электронной связи составляют особый приоритет и в субкультурах автономий, и в целостной гибридной культуре корпораций. Соответственно, миссии и задачи корпорации, становясь едиными для всех участников производства, сами превращаются в базу контроля над собой и производственным процессом, приводя к высокому кумулятивному социально–экономическому эффекту и развитию базы развития стратегического управления совокупным социальным капиталом культурно–цивилизационного мира.

Вместе с тем, стратегические трансформации в сфере труда под давлением подъема значения его качества, интеллектуализации деятельности, ценностно–смысловых комплексов культурно–цивилизационных миров осуществляются в контексте глобальных перемен: ныне завершена эпоха евроцентризма, в том числе – на уровне культурного преобладания. Едва ли не впервые в истории Запад и Восток сталкиваются как равнозначные и конкурирующие модели с собственными диапазонами определяемых ценностно–смысловыми комплексами вариантов «жестких» и

«мягких» общественных систем. При этом усиливаются возможности переноса части нарабатываемых моделей развития, что деактуализирует подход, однозначно относивший международные отношения ко «вторичным», «производным». Полиструктура мирохозяйственных связей, основанная на выработанных и взаимоприемлемых нормативах отношений, а не блок из идентичных атомов-элементов предстает картиной постмодернистской действительности. Ни один ценностно-смысловой комплекс какого-либо из культурно-цивилизационных миров сегодня не может рассматриваться как единственно приемлемый, образцовый и оптимальный для человечества. В результате сами социальные образования выступают особыми типами объектов, создаваемыми не атомами-ингредиентами, а связями, которые имеют вероятностный, стохастический характер, формируя процессы с нечеткой логикой. Их детерминация, зачастую, не причинна, а синхронна. Причинность и вообще отнюдь не обязательный атрибут природы. С усилением же этно-культурных и духовно-психологических начал этот фактор имеет все большее значение. Главным же богатством становится осознание единства и отличий исторической судьбы культурно-цивилизационных миров, формирующее новые суперэтноты будущего. В этом большую роль играет религиозный, идеологический фактор, бессознательное отделение себя от других на основе поведенческих стереотипов, разграничение на «наших» и «чужих», «неявное», «безмолвное» знание и понимание. Формационность как способ эволюции и историческая эпоха уходит в основание развития, оказывается в тупике, либо проявляется превращением. Усиливаются под эгидой самораскрытия и самовыражения угрозы фундаментальным, ключевым основаниям жизни культурно-цивилизационных миров. Стабильности можно добиться здесь через уважение жертвенности субэтносов; спокойствие человека и активность его гражданской позиции – те морально-политические факторы, которые приносят стабилизацию и развитие. Структурирование социально-экономическим началом дополняется этно-культурным. А это значит, что социальная система обретает качества несистемной социальной общности. Если первая стремится к целостности, то вторая ее лишена, оставаясь конгломерантной, мозаичной. Первая предполагает неравенство частей и строгую иерархию организаций, вторая – равноположенность, самоценность и гармонию элементов, отсутствие заранее установленного масштаба и норматива. В первой человек предстает прежде всего как личность, во-второй – как индивидуальность. В этой ситуации в эволюции растет роль факторов неэкономических, прогресс осуществляется не столько стадийно (диахронно), сколько синхронно, привычные классовые антагонизмы часто подчиняются, дополняются и замещаются иными: социальными, этническими, религиозными. В результате, на передний план выступают процессы ритмические, в основании которых – сочетание архаического уровня (фольклор, язык, этноосмысление, религиозные отличия) с «осевым» (понимание великого священнописания и отнесение себя к одному из культурно-цивилизационных миров) и вариантам реализации моделей модернистских трансформаций. Но если свою классовую принадлежность и экономическое положение каждый может при желании изменить, то этно-культурная определенность и духовно-психологическая составляющая оказываются непреложной данностью. Более того, перемещение в социально-экономической иерархии или переезд вовсе дают возможности отождествляться с этнической определенностью аборигенов.

Попытка же переноса удобных формул представления сознанием социальной реальности заведомо обедняет и упрощает ее картину. При осмыслении места культуры как непрерывного саморазвивающегося процесса становится понятным, что она включает в себя общественное производство, поскольку соединяет не только достигнутые духовные и материальные ценности, не только процесс и средства их создания, но и осознанную историю движения к обретаемым жизненным ценностям. Отдельное человеческое сообщество при этом может характеризоваться как социокультурная система труда, а взаимодействие локальных цивилизаций в полиструктуре – как социум.

Причем, если под доминантой атрибутов привычной в прошлом социальной системы сохраняется очевидное социальное неравенство и четкость иерархии связей «центр – полупериферия – периферия» (утрачивая поляриность и экономизм), то черты возникающей несистемной социальной общности кардинально отличаются. Центр оформляется в несколько «зон прорыва», а периферия характеризуется не столько воспроизводством уходящих в прошлое форм организации труда, сколько маргинализированными массами. Налицо отношения центра и периферии, но нет в явном виде их самих как специфических структурных уровней. Создаются разноуровневые региональные центры лидерства. При всем унифицирующем давлении глобализации культурная и историческая разнородность миров возросла. Ожидать

общего будущего для всех не приходится. Существующие проблемы не привели к осознанной общности интересов и действий. Уже сейчас следует быть готовым к ситуации, когда итоговый вектор большой политики будет определяться под активным влиянием разнонаправленных глобальных и региональных центров сил и полюсов влияния, оставаясь сложным и конфликтным, динамичным и сложнопредсказуемым. Реальностью становится качественное усложнение политики и структур ее организации, иерархий мотивов и стимулов. Однако, можно быть малой величиной, но четко выделять и последовательно преследовать свои интересы в мире сверхбольших величин, а можно – достаточно большой и потенциально серьезной единицей без достаточного интеллекта и необходимых действий, а соответственно, – без понимания и воплощения задач своих защиты и развития.

Фрагменты же, иницируемые доминантой атрибутов несистемной социальной общности, не несут признаков неравенства иерархий, однако включают институционализацию по признаку типичности и традиций. Здесь равнозначны, самоценны и рядоположены культурно-цивилизационные миры: западно-христианский, восточно-христианский, исламский, индо-буддийский, конфуцианско-буддийский. Диалогизм (притяжение-отталкивание) и комплементарность (возможность социокультурного симбиоза) для каждой из пар различен и задается, в первую очередь, этно-культурными параметрами воспроизводства свойственных им ценностно-смысловых комплексов. Часть из них подвижна. Не все территории равномерно охвачены их пространством, кое-где их признаки налагаются друг на друга и сталкиваются. Происходит возникновение форм синтетического либо синкретического характера. Появляются новые признаки. Соответственно, лидерские группы Запада и Востока уже определили свои приоритеты, ценности, задали грань между миром «горным» и «дольным». Деградирующая часть периферии выступает объектом манипулирования, а не субъектом истории. Разница потенциалов накапливается в полупериферийной зоне и на грани культурно-цивилизационных миров. Здесь – возможности неожиданных мутаций: как позитивных, так и негативных, как локальных, так и глобальных. Всеобщность, достигнутая капиталом в эру индустриализма (модернизма), сохранила и ниши воспроизводству на иных началах. Народы, попавшие в «турбулентное завихрение», выделяются не столько уровнем эффективности, сколько экзотикой социальной структуры и политической организации. Но вернуться в исторический поток ранее было легче, чем сойти с него на свою тропу. Другое дело – наше время с его развитым плюрализмом и культивируемым разнообразием.

Культурно-цивилизационные миры различаются между собой составом элементов (хотя эти различия нивелируются в процессе исторического развития), структурой связей между ними, интенсивностью проявления или осуществления функций, формами включения элементов в систему и т.д. Учитывая многообразие этих элементов (религиозные, социальные, идеологические, технологические, моральные, правовые и пр.), формы их взаимодействия и способы проявления в процессе жизнедеятельности общества, можно говорить о культурном континууме, мощных социальных сетях. Поэтому успех как организационных решений, так и социальной работы на производстве в этих условиях зависит от учета происходящих изменений [18–27], своевременного проведения соответствующих коррекций методологии и процедур [28–36]. Чтобы успешно конкурировать, необходимо постоянно внедрять организационные инновации и наращивать конкурентные преимущества. Их источник хорошо известен – приток и рациональное использование капиталовложений в материальные и нематериальные активы. В свою очередь, на интенсивность, направления, концентрацию капиталовложений существенно влияет определение границ государственного сектора в экономике, эффективность использования государственной собственности, механизмы государственного регулирования. При всех нынешних и будущих средствах социоэкономического прогресса главным остается человеческий фактор.

Таким образом, вовсе не «экономика на переменном капитале», а всестороннее развитие человека и создание благоприятных условий для индивидуального и коллективного творчества – необходимая черта перспективного менеджмента. Причем методы, развитые в одной научной области, могут эффективно применяться в совершенно другой: существует множество форм рациональности, не сводящихся друг к другу. Сокращение же разрыва между уровнями социального развития и экономического роста благодаря влиянию технологических инноваций, информационного менеджмента и взаимного резонирования различных элементов трансформации невозможно достичь без целенаправленной политики государств и корпораций. Опора на опыт «ручного управления» закрепляет отставание управленческих решений и, тем более, действий – от процессов, а вера в оптимальность стихийного развития или применения шаблонов ослабляет регуля-

тивные возможности общества, однако опережающее отражение сложной реальности наукой закладывает базу для адекватности управленческих механизмов мировым тенденциям развития. Сейчас не формальные конструкты, а качество жизни и возможности творчества должны определять показатели прогресса страны, новые горизонты развития открываются тем государствам, в которых общественное устройство максимально способствует реализации творческого потенциала граждан.

Список использованных источников

- Демин М.В. Природа деятельности / М.В. Демин. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 168 с.
- Деятельность: философский и психологический аспекты / [Под ред. В.Н. Сагатовского и др.] – Симферополь: Изд-во Симферопольского ун-та, 1988. – 248 с.
- Буян И.В. Труд становится творчеством / И.В. Буян. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 133 с.
- Коршунов А.М. Творчество и отражение в историческом познании / А.М. Коршунов, В.Ф. Шаповалов. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1984. – 191 с.
- Пономарев Я.А. Психология творчества / Я.А. Пономарев. – М.: Наука, 1976. – 303 с.
- Сафонова В.С. Знания як стратегічний ресурс «нової економіки»: еволюція поглядів / В.С. Сафонова // Економічна теорія. – 2012. – №2. – С.43–51.
- Бузгалин А.В. Эксплуатация 21 века. От наемного рабочего и прибавочной стоимости к «креативному классу» и интеллектуальной ренте? / А.В. Бузгалин, А.И. Колганов // Свободная мысль. – 2012. – №7/8. – С.125–140; №9/10. – С.139–158.
- Шейн Е.Т. Организационная культура и лидерство / Е.Т. Шейн. – СПб.: Питер, 2001. – 336 с.
- Черных Е.А. Типологии корпоративных культур / Е.А. Черных [Електр. ресурс] // Режим доступу: <http://corpculture.ru>
- Кендюхов А. Мотивация творческого интеллектуального труда: исследование основных подходов / А.Кендюхов // Экономика Украины. – 2005. – №3. – С.49–56.
- Шедяков В.Е. Стимулирование развития та реалізації науково-інтелектуального потенціалу в умовах проведення постсучасної модернізації / В.Е. Шедяков // Економіст. – 2012. – №12. – С.42–45.
- Шедяков В.Е. Социальный аспект организации трудовых отношений / В.Е. Шедяков // Бизнес Информ. – 1995. – №35–36. – С.42–44; №37–38. – С.41–43.
- Гуляев В.В. Соціальні механізми попередження та розв'язання соціально-трудових конфліктів / В.В. Гуляев: дис. ... канд. соціол. наук. – К., 2004. – 170 с.
- Одяков С.В. Трансформация социально-трудовых отношений на промышленных предприятиях постсоветской России / С.В. Одяков: дис. ... канд. социол. наук. – Екатеринбург, 2012. – 206 с.
- Шедяков В.Е. Хозяйственная эсхатология, или Пора готовиться к неожиданностям! / В.Е. Шедяков // Бизнес Информ. – 1997. – №20. – С.5–8; №21. – С.7–11.
- Шедяков В.Е. Социальные технологии управления трудом / В.Е. Шедяков // Бизнес Информ. – 1995. – №17–18. – С.5–8.
- Шедяков В.Е. Стратегическое управление в мобилизационной хозяйственной политике: международный аспект / В.Е. Шедяков // Проблемы социализации личности в период экономической нестабильности: Материалы Междунар. научно-практ. конф. – Березники, 1999. – С.41–45.
- Все про соціальну роботу [Текст]: [Навчальний енциклопедичний словник-довідник] / [За наук. ред. В.М. Пічі]. – Львів: Новий Світ, 2000. – 616 с.
- Философия социальной работы / [Под ред. В.И. Митрохина]. – М.: Союз, 1990. – 234 с.
- Попович Г. Соціальна робота в Україні і за рубежом / Г.Попович. – Ужгород: Гражда, 2000. – 134 с.
- Социальная работа: теория и практика / [Отв. ред. Е.А. Холостова, А.С. Сорвина]. – М.: ИНФРА, 2002. – 427 с.
- Фирсов М.В. Теория социальной работы: / М.В. Фирсов, Е.Г. Студенова. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2000. – 432 с.
- Теория социальной работы / [Под ред. Е.И. Холостовой]. – М.: Юристъ, 1998. – 334 с.
- Пейн М. Сучасна теорія соціальної роботи / М.Пейн. – К.: Либідь, 2000. – 456 с.
- Основы социальной работы / [Под ред. П.Д. Павленок]. – М.: ИНФРА, 1997. – 368 с.
- Ханжина Е.В. Основы социальной работы / Е.В. Ханжина. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 144 с.
- Тетерский С.В. Введение в социальную работу / С.В. Тетерский. – М.: Академический Проект, 2000. – 496 с.
- Павленок П.Д. Теория, история и методика социальной работы / П.Д. Павленок. – М.: Дашков и Ко, 2003. – 426 с.

29. Социальные технологии: Толковый словарь / [Отв. ред. В.Н. Иванов]. – Москва–Белгород: Луч – Центр социальных технологий, 1995. – 309 с.

30. Філософські проблеми сучасного управління складними системами: ідеї, принципи і моделі / Ю.В. Бех, А.І. Слепцов. – К.: Вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2012. – 404 с.

31. Управлінські аспекти соціальної роботи / [За заг. ред. М.Ф. Головатого]. – К.: МАУП, 2004. – 368 с.

32. Менеджмент социальной работы / [Под ред. Е.И. Камарова и А.И. Войтенко]. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1999. – 288 с.

33. Мошняга В.П. Социальное развитие и социальная работа: международный опыт / В.П. Мошняга. – М.: Социум, 2000. – 266 с.

34. Взаимосвязь социальной работы и социальной политики / [Под ред. Ш.Рамон]. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 256 с.

35. Холостова Е.И. Социальная политика / Е.И. Холостова. – М.: ИНФРА, 2001. – 204 с.

36. Гелд Д. Глобальні трансформації. Політика, економіка, культура / Д.Гелд, Е.МакГрю, Д.Голдблатт, Дж.Пerratон. – К.: Фенікс, 2003. – 584 с.

* * *

УДК 101.1:316

Узеір Балакішиєв, дисертант Інституту філософії, соціології та права НАНА, Азербайджан, Баку

Соціально-політична суть мовної політики держави

В статті аналізуються історія формування мовної політики держави і етапи його розвитку з соціально-філософської точки зору. Тут, досліджена соціальна функція азербайджанської мови, що має гідне місце серед тюркських мов, єдність чинників мови і релігії, а також специфічні особливості мовної політики держави в XV–XVI століттях в епоху Сафевідів і в XX столітті в епоху Азербайджанської Демократичної Республіки, Радянської Азербайджанської Республіки і в незалежній Азербайджанській Республіці.

Ключові слова: тюркська мова, мова, релігія, азербайджанська мова, мовна політика держави, соціальна функція.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Узеір Балакішиєв. Социально-политическая сущность языковой политики государства

В статье анализируются история формирования языковой политики государства и этапы его развития с социально-философской точки зрения. Здесь, исследована социальная функция азербайджанского языка, имеющего достойное место среди тюркских языков, единство факторов языка и религии, а также специфические особенности языковой политики государства в XV–XVI веках в эпоху Сафевидов и в XX веке в эпоху Азербайджанской Демократической Республики, Советской Азербайджанской Республики и в независимой Азербайджанской Республике.

Ключевые слова: тюркский язык, язык, религия, азербайджанский язык, языковая политика государства, социальная функция.

Uzeir Balakishiyev. The socio-philosophical essence of language policy of the State

The article analyses the history of the language policy of the State and the stages of its development from the socio-philosophical point of view.

In this article, we investigated the social function of the Azerbaijani language, that has a worthy place among the Turkic languages, also unity factors of language and religion, as well as the specific features of linguistic policy of the State in XV–XVI centuries, in the age of The Safavids and in the XX century in the age of the Azerbaijan Democratic Republic, Soviet Republic of Azerbaijan and in the independent Republic of Azerbaijan.

Keywords: Turkic language, language, religion, Azerbaijani language, language policy of the State, social function.

Одним из основных атрибутов государства является его язык. Жизнь и существование нации напрямую зависят от этого атрибута. Нация может выжить, даже если она потеряет свое государство и свою территорию, но без языка она выжить не может.

Сила и мощь языка еще сильнее проявляются в его функциональной деятельности в качестве государственного языка. Государственный язык становится средством общения для всех народов, наций, этносов, малочисленных этнических групп, проживающих на его территории и выполняющих управленческие функции, он регулирует политико-правовые, социально-экономические и морально-духовные сферы. Вся официальная переписка ведется на азербайджанском языке, который является государственным языком Азербайджанской Республики и все государственные документы составляются на этом языке.

Государственная политика азербайджанского языка, по праву считается неотъемлемой частью истории государственности и национальной истории Азербайджана. Влияние тюркских и нетюркских государств, которые были предшественниками азербайджанского государства, на формирование азербайджанского языка и культуры.

байджанского государственности, на нашу государственность и государственный язык требует серьезного исследования.

В ходе исторического развития внимание привлекает факт несовпадения государственного языка с национальным языком. Государственным языком некоторых тюркских государств был тюркский, а у некоторых нетюркский язык.

В результате усиления традиций политики предшествующего государственного языка, обусловленного благоприятными историческими условиями (в государствах Гарагойунлу и Аггойунлу) с одной стороны, и факторов тюркизма и тюркского языка с другой, государственным языком в Азербайджанском Сефевидском государстве стал тюркский язык. Совершенно верно и основательно высказывание Камилля Велиева: «Государство Сефевидов, ошибочно представляемое в мировой исторической литературе как ирано-персидское государство, было тюркским государством на территории Ирана и сегодняшнего северного Азербайджана, а государственным языком этого государства был тюркский. Сефевидский государь Шах Исмаил Хатаи, был великим азербайджанским поэтом-мастером слова, писавшим на тюркском языке, в период его правления все дипломатические и официальные внутrigосударственные переписки велись на тюркском языке... Государственный язык сефевидского времени был государственным языком Азербайджанского тюркского государства»[5,с.13].

Азербайджанский язык надолго и прочно утвердился в качестве межгосударственного и межнационального языка на Востоке.

В XIX веке вообще шла борьба между азербайджанским и османским языками за право называния главным литературным языком. Среди сторонников Азербайджанского языка существовало два противоположных взгляда: азербайджанцы, дающие предпочтение местным признакам, и проосманские настроенные, мыслящие в масштабе большого тюркского мира [5,с.75].

Сторонники Азербайджанского языка («Молла Насреддин», «Игбал» и «Тэрегги» были за национальный литературный язык, свободный от влияния османского и персидского языков.

Один из современных французских ученых-азербайджановедов Ф.Жоржон отмечает, что в XIX веке для очищения азербайджанского языка, азербайджанская интеллигенция использовала театр и музыку, тогда для детей писались учебники на родном языке, образование было на родном языке [3,с.17].

Азербайджанская Демократическая Республика, ставшая первым демократическим государством на Востоке (1918-1920 гг.) издала указ «О принятии тюркского государственного языка, а также о временном использовании русского в государственных учреждениях». Этот указ разрешал использовать также и русский при главенствующей роли азербайджанского. В государственных учреждениях, во внутренней политике и во внешних связях, использовался азербайджанский тюркский.

Первый официальный документ АДР о государственном языке имел важное историческое значение: «Во первых следует отметить, что государственный язык имеет особое значение в истории национального литературного языка. Это связано не только с лексико-грамматическим богатством, но также и со стилистически-функциональной деятельностью. Деятельность азербайджанского тюркского языка, как языка образования, парламента и дипломатической переписки, является темой отдельного большого исследования»[5,с.16].

В советский период языковая политика государства не воспринималась однозначно. В этот период несмотря на явную и скрытую политику русификации, азербайджанский язык развивался, и стал объединяющим общество литературным, официальным и образовательным языком.

В 20-х годах видный государственный деятель и просветитель Н.Нариманов, в 50-х И.Мустафаев и М.Ибрагимов, а в 60-х общенациональный лидер Г.Алиев проявляли высокую активность в деле внедрения азербайджанского языка в качестве государственного языка.

Н.Нариманов, критикуя негативное отношение некоторых деятелей в руководстве к тюркскому языку, объявленному государственным языком, писал: «Тюркский язык объявлен в Азербайджане государственным языком и он имеет право воспользоваться всеми правами и преимуществами этого языка. Ни у кого не хватит сил и смелости отойти от этого правила»[10].

В 50-х годах первый секретарь Азербайджанского ЦК КП И.Мустафаев и председатель Верховного Совета Азербайджанской ССР М.Ибрагимов принимали меры для ведения государственных дел на азербайджанском языке в госучреждениях. В написанном в 1956-м году в статье под названием «Азербайджанский язык в госучреждениях» М.Ибрагимов, говоря о достижениях азербайджанского языка в советский период, подчеркивал, что он получил право использования как родной язык, только в советский период: «За первые 10 лет советской

власти в нашей республике в государственных учреждениях уделялось особое внимание использованию азербайджанского языка и пресекались всякие попытки его искажения. Но, с чувством сожаления надо отметить, что за последние 5-10 лет в этой области были допущены грубые ошибки в этой области. В некоторых учреждениях и у некоторых людей возникло пренебрежительное отношение и равнодушие к азербайджанскому языку»[4].

Тогдашний руководитель СССР Н.Хрущев назвал М.Ибрагимова врагом-националистом.

Указания руководителя советского государства В.Ленина о государственном языке и о взаимоотношениях национальных языков грубо нарушались некоторыми большевистскими главарями. Этот вопрос, поднятый в 20-х годах, но так и не претворившийся в жизнь, определил языковую проблему нацменьшинств и нерусских, следующим образом: а) создание и укрепление судебных органов, административных управлений, хозяйственных органов и органов управления на родном языке местными жителями хорошо знающими быт и психологию региона проживания; б) развитие ими прессы, школы, театра, клубного дела и в целом, культурно-образовательных учреждений на родном языке; в) скоро в местах... подготовка советско-партийных кадров на родном языке для всех учреждений (в первую очередь для кыргызов, башкиров, туркмен, узбеков, таджиков, азербайджанцев, татаров и дагестанцев) создание и развитие широкой сети общеобразовательных школ и курсов, а также профессионально-технических училищ [7,с.618].

К сожалению, несмотря на осуществление некоторых этих идей, большинство из них не было реализовано.

В 151-й статье Конституции Азербайджанской ССР, азербайджанский язык был объявлен национальным языком. Неоценимую заслугу в принятии этой статьи оказал общенациональный лидер Г.Алиев.

В период политики перестройки президента СССР М.Горбачева возникли условия для развития национальных языков на государственном уровне. В указе ЦК КП Азербайджана «О мероприятиях по обеспечению более активного использования азербайджанского языка как государственного языка», принятом в августе 1989 года, предусматривались следующие направления:

1. Расширение функций азербайджанского языка как государственного языка в общественно-политической жизни;
2. Усиление изучения азербайджанского языка и обучению ему;
3. Ведение научно-исследовательских, полиграфических и информационных работ по азербайджанскому языку, расширение изданий словарей и учебников;
4. Широкое освещение проблем развития азербайджанского языка в СМИ;
5. Рекомендации соответствующим органам по активному использованию азербайджанского языка.

Однако и эти решения не были выполнены. Потому, что в немого позже СССР распался и Азербайджан обрел независимость.

В период независимости как в самой республике, так и за ее пределами на международном уровне расширились функции азербайджанского языка.

Со вторым приходом к власти общенационального лидера Гейдара Алиева были приняты законы по деятельности азербайджанского языка как государственного.

Была создана правовая база для ведения образования на родном языке и обеспечения его превосходства. С переходом на латинскую графику историческая справедливость была восстановлена. Были созданы условия для развития азербайджанского литературного языка. Азербайджан был освобожден от влияния советско-русского культурного влияния и от политики русификации. Был усилен контроль над языком рекламы средств массовой информации, переписки на родном языке получили широкий статус, была усовершенствована система терминов, сформирован язык интернета, обновлена система переводов, были урегулированы взаимоотношения государственного языка с глобальным языком, для реализации государственной политики языка были созданы языковые группы и центры на государственном уровне. Во всех учреждениях (в государственных и частных) были проведены аттестации по государственному. При выборе чиновников, был реализован принцип знания государственного языка. Осуществлялся ряд мер с целью утверждения азербайджанского на своем заслуженном месте как государственный язык.

Успех политики государственного языка всегда зависит от создания нацией государства и его развития. «Если формируемая государством здоровая, конструктивная языковая политика направлена на сохранение и постоянное обогащение, то тогда язык всегда совершенствуется и развивается». Статус «государственного языка» является важным гарантом развития национального языка. Таким образом, спрос на него растет и язык развивается со всеми своими ветвями. В противном случае, даже самый мо-

гучий язык со временем теряет свои функции, беднеет и начинает зависеть от других более сильных языков, притуляется под влиянием чуждых веяний, полученных от них»[8,с.124].

В этом смысле азербайджанский язык как обогащающийся могучий язык занял свое достойное место среди развитых мировых языков и как язык, ставший государственным языком трех республик за XX век.

Язык, выполняющий в обществе гносеологические, коммуникативные, культурные, эстетические и семиотические функции, благодаря статусу государственного языка, получает более широкую управленческую функцию, становится решающим фактором в прогрессе государства и общества. Язык, имеющий богатую многостороннюю внутреннюю структуру и систему внешних связей, характеризуется как «практическое, истинное сознание» (Ф.Энгельс), и к тому же известно, что он возникает из-за общественного спроса, из необходимости быть средством общения. Внимание привлекает мысль видного лингвиста А.А. Потебни: «Язык является важным условием прогресса народов также потому, что он является органом мысли каждой личности»[11,с.169].

Автор указывает на единство языка с общественным и религиозным сознанием нации.

Касаясь вопроса единства языка с политикой и социальным прогрессом, азербайджанский лингвист А.З.Абдуллаев особо подчеркивает силу воздействия языка на социальную жизнь: «Посредством языка по всем линиям общественных связей обеспечивается сгруппирование индивидов, становится возможным возникновение и развитие их внутригрупповых и межгрупповых связей, распространение и обмен среди отдельных кругов общения материально-духовных ценностей и социально необходимой информации, таким образом формируется и функционирует общественный организм под названием «социальная жизнь»[2,с.17].

Справедливо принимая роль языка в социальном прогрессе, автор, он выступает против его использования в этом качестве: «Такой взгляд ведет к иллюзии возможности регулирования общественных отношений посредством лингвистических факторов»[2,с.17-18].

Несомненно, обретение языком статуса государственного языка увеличивает его роль в обществе, из средства индивидуального и национального средства общения, язык превращается в международное средство общения. Посредством языка происходит формирование и развитие внутригрупповых и межгрупповых связей по всему «периметру общественных отношений», обеспечивается распространение, раздел и обмен общественно значимой информацией... между отдельными кругами общественных отношений и внутри каждой группы, а также между народами и нациями, а также преемственность между отдельными поколениями людей»[2,с.20-21]. Язык носит не только характер практического общения, он также увеличивает социально-политическую активность граждан в ограниченном обществе, развивает культурную жизнь, а также «посредством формирования более высших форм исторической общности, утверждением передового образа жизни и пр. влияет на социальный прогресс»[2,с.21].

В процессе языковой политики, язык становится элементом политической организации общества. Одним словом, язык активно участвует в политических отношениях, в государственном и властном управлении в обществе. Политика и политическая деятельность, являющиеся одной из форм общения, осуществляются посредством языковой политики.

Язык регулирует деятельность политических образований государства. «В связи с этим возникает специализированный язык политической деятельности, овладение им становится одним из важных условий выхода на сцену политической и успешной деятельности там»[2,с.26].

При проведении языковой политики должны учитываться социальные интересы всех членов общества, в том числе и национальных меньшинств, а также языковой фактор, выполняющий функцию социального общения с властью и с ее управленческой структурой. Все члены общества и живущие в этом обществе народы, нации и этносы связаны друг с другом через государственный язык, который является средством общения. Обретение этого статуса государственного способствует овладению людьми, участвующими во власти и в управлении тонкостями этого языка, что в свою очередь способствует его политизации, он совершенствуется как средство политического общения, развивается и еще больше обогащается.

Список использованных источников

1. Абдуллаев А.З. Вопросы азербайджанского языка. – Баку: Эльм, 1984. – 187 с.
2. Абдуллаев А.З. Язык, Политика, Социальный прогресс. – Баку: АзГосИздат, 1985. – 196 с.

3. Алиева З. Азербайджанская просвещения и мировая литературно-теоретическая мысль. – Баку: Седа, 2008. – 113 с.

4. Ибрагимов М. Азербайджанский язык в гос учреждениях // Ибрагимов М. Родной речь-речь модности. – Баку: Эльм, 1971. – 160с.

5. Нариманоглу К.Б. Политика государственного языка Азербайджана. – Баку: Чинар, 2006. – 257 с.

6. Святоховски Т. Россия и Азербайджан: переходный период в приграничной зоне. – Баку: ХУМ, 2000. – 373 с.

7. Решение, постановление, резолюции съездов, конференций и пленумов ЦК КПСС. 1 часть. – Баку: Азернешр, 1954. – 720 с.

8. Тагиев А. Язык и государство // Современные глобальные политические процессы и идея национального государства. – Баку: Седа, 2006. – 121-132 с.

9. Тагиев А.М. Азербайджанская национальная культура и критика его антикоммунистической фальсификации. – Баку: Эльм, 1986. – 112 с.

10. Нариманов Н. Ответ некоторым товарищам // Бакинский рабочий, 15 июня 1922 г.

11. Потебня А. А. Мысль и язык. – Харьков, 1926. – 230 с.

* * *

УДК 116.658.3

Владислав Димитров, канд. філософських наук, викладач кафедри політології, соціології та соціальної роботи Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», Україна, м. Київ.

Інноваційні технології та управління

Інновації розуміються як соціокультурний процес, який призводить до значних змін у будові соціуму.

Ключові слова: інновація, соціальні технології, інноваційний цикл, інноваційний менеджмент, управління.

Владислав Димитров. Инновационные технологии и управление

Инновации понимаются как социокультурный процесс, который приводит к значительным изменениям в строении социума.

Ключевые слова: инновация, социальные технологии, инновационный цикл, инновационный менеджмент, управление.

Vladislav Dimitrov. Innovative technology and management

Innovation understood as a sociocultural process that leads to significant changes in the structure of society.

Keywords: innovation, social technologies, innovation cycle, innovation management, management.

В умовах інформаційного суспільства інновації набувають змісту соціальних технологій, адже вони – не лише впровадження певних виробів та технологій, інженерних рішень, а й залучення до інноваційного економіки, комунікативістики, культури, освіти, зрештою, політики, тобто, комплексне формування інформаційного середовища. Відповідно змінюється й ставлення суспільства до інформаційних процесів, коли вони сприймаються як атрибутивна ознака сучасного буття, яка привносить значні соціальні зміни. Всі ці фактори зумовлюють необхідність звернення до аналізу генези, розвитку і перспектив інноваційності в умовах переходу до інформаційного суспільства і місця в цих процесах інноваційного менеджменту.

Починаючи ще з засновників дослідження інноваційних процесів в сучасному соціумі Й. Шумпетера та М. Кондратьєва, які розуміли інновації більшою мірою як соціальне та економічне явище, такі значні автори, як П. Друкер, К. Левін, О. Пригожин та ін. вже звернулися до комплексного аналізу цього явища, розуміючи його як організований пошук змін та систематичний їх аналіз як джерела соціальних та економічних нововведень. Згідно з такою позицією інновації розуміються як соціокультурний процес, який призводить до значних змін у будові соціуму.

Широко кажучи, впровадження інновацій має на меті не прийняття хороших або поганих рішень, не максимізацію або мінімізацію результатів управлінських рішень, але вимогу задовільності результатів цих рішень. В такому сенсі інновації набувають рис і ознак соціальних стратегій: «Нові соціальні стратегії передбачають об'єднання і координованість сучасних уявлень про оцінку успішної діяльності. З точки зору наукової теорії рішення дії повинні оцінюватися не в одних предикатах ефективності, економічності та утилітарності, а «вирішуватися» в контексті відносин користі і ризику, пов'язаних з ними. І це пояснюється насамперед тим, що у сучасній практиці найбільш ефективні рішення знаходяться в зоні максимальних витрат і ризику. Ось чому тепер, коли зросла небезпека аварій, орієнтуватися бажано не на максимальну ефективність, а на критерії надійності, до-

статності і користі» [1, с. 89-90]. У процесі провадження інновацій варто враховувати ще й такий можливий момент, як ризики, які можна поділити на такі сфери: ринковий ризик, який цілком залежить від кон'юнктури ринку, від змін у відносинах попиту-пропозиції; економічний ризик, який діє як у внутрішньому, так і в зовнішньому середовищі організації і може виникнути від похибок в оцінці матеріальних і людських ресурсів, а також недооцінювання зовнішніх факторів – проблем макроекономіки, інфляції, форс-мажору; екологічний ризик формується, коли в організації недостатньо враховуються екологічні нормативи, екологічний контроль як з боку державних, так і недержавних організацій (наприклад, Грінпіс); технічний ризик, коли не враховується те, що техніка і технології не завжди працюють бездоганно і можуть підвести; політичний ризик – це можливі соціальні заворушення, різні політичні форс-мажорні обставини, а також зміни в галузі податкової сфери тощо. Сприймаючи ризики як негативний момент інноваційної діяльності, ми повинні бачити і їх позитивні наслідки, адже врахування цих чинників підвищує ефективність аналітичної діяльності, підключення прогностичної функції, більшу ретельність у розробці стратегій, плануванні ресурсів, та, зрештою, вдосконалення рекрутингової роботи.

Відтак, інноватика як галузь теоретичного знання і практичної дії базується на таких категоріях, як ефективність, гранична інтенсифікація діяльності, ризик, надійність, достатність, користь тощо. Але вона ставить у межах нового мислення й такі завдання, як досягнення компромісу, консенсусу, тобто принципово позитивного мислення.

Інноваційний менеджмент як досить нова галузь знання і досі є об'єктом суперечок дослідників як стосовно часу його появи, так і стосовно його змістовної частини. Так, український дослідник І. Єгоров, посилаючись на праці Б. Карлсона, зазначає, що вперше концепція інноваційної системи була запропонована Ф. Лістом 1841 році, а в 1982 р. а майже через понад 140 років К. Фріменом до наукового обігу був введений термін національна інноваційна система, коли виникла необхідність створення програм по розробці нових видів військової і космічної техніки.

Проблеми інновацій знайшли своє відображення в працях таких учених, як Д. Рікардо, К. Маркс, Й. Бем-Баверк, К. Віксель та ін. Так, К. Маркс зазначав, що устаткування кращої якості та машини меншого розміру, але більш витривалі в експлуатації, допомагають скоротити час поставок і зекономити паливо, впровадивши капіталозберігаючі інновації.

Й. Шумпетер та В. Зомберт обстоювали думку, що прибуток може бути досягнутий за рахунок реалізації науково-технічних нововведень. Український учений М. Туган-Барановський запропонував ідею циклічності розвитку виробничої системи, яка підкріплюється саме виробничим законом. Зростання інтересу до інноваційної діяльності відбулося в 50-70 рр. XX-ст. і було пов'язане з розробкою оригінальних управлінських рішень, а також із урахування якісної новизни результатів змін (К. Найт, Л. Мор, Х. Барнет та ін.).

У 90-ті роки робота в цьому напрямі йде по лінії принципів інноваційного менеджменту. Український дослідник В. Фісянов зазначає, що найбільш плідно працювати у сфері впровадження інноваційних технологій стали США, Японія та розвинені країни західної Європи. Так, у США виділилися окремі типи дослідницьких структур. Перший, централізований, містить всі науково-дослідні та конструкторські підрозділи в автономному дослідницькому центрі, й такий тип притаманний компаніям з вузькою спеціалізацією. Другий тип – децентралізований, він характерний для компаній з політичною диверсифікацією виробництва. «Таким чином, американський бізнес, який органічно поєднує фінансове і власне інноваційне підприємництво, є одним із ключових елементів інноваційного потенціалу держави в цілому і всіх його господарських суб'єктів» [2, с. 73].

Відтак, якщо в перші десятиріччя у дослідженні інновацій головна увага приділялася лише найбільш значним нововведенням, методом технологічного прогнозування та аналізу впливу інновацій на процеси соціально-економічного розвитку, то останніми роками увага дослідників спрямована на створення цілісних інноваційних систем та їх особливостей у різних країнах [3, с. 30-31].

Багато дослідників пов'язують початок інноваційних досліджень з іменем австрійського вченого Й. Шумпетера, який на основі аналізу теорії хвиль ділової активності та виникнення криз у господарському процесі побачив шляхи подолання цих негативних явищ у застосуванні інноваційних технологій. Вперше Й. Шумпетер запровадив цей термін ще 1912 року в книзі «Теорія економічного розвитку», поклавши початок інноваційного менеджменту у зміні систем організації виробництва, удосконаленні устаткування та застосуванні нових технологій. Узагальнивши теоретичні положення Й. Шумпетера, дослідники І. Бері і Т. Тагарт зазначили, що в розуміння інновацій він вклав у різні часи п'ять типів їх тлумачення. Це: виробництво нової або

покращеної продукції, використання нових методів виробництва, вихід на нові ринки, відкриття нових видів первинних ресурсів або проміжних продуктів, введення нових форм ділової активності. При цьому інновації в даному сенсі дефінуються як пошук, відкриття, розробка, вдосконалення та адаптація нових процесів, продуктів та організаційних структур. Так само інновації в такій інтерпретації розуміються і в Європі, а саме як успішне виробництво, адаптація або використання нововведень в економічній та соціальній сфері [3, с. 32].

П. Друкер, один з найвідоміших теоретиків управління XX сторіччя, як і Й. Шумпетер, був австрійського походження. Після еміграції 1937 року до США, з початку 40-х років він написав 31 книгу, із яких 15 присвячені проблемам управління. Теорія П. Друкера складається з ґрунтовного аналізу підприємницької діяльності, організаційних цілей, принципів формування організаційних структур та значною мірою – з впровадженням інновацій.

Цей головний момент автора корелює з постійними змінами оточуючого світу, тому жодна організація не може зберігати застиглу форму. Дуже важливо, щоб керівник завжди знаходився перед технологією, яка змінюється. Для П. Друкера інновації являють собою особливий інструмент підприємництва та діяльності, яка наділяє ресурси новою можливістю створювати багатства, а знання повинні постійно покращуватись і накопичуватись, інакше вони зникають [4]. У подальшому ідеї Й. Шумпетера та П. Друкера отримали розвиток в управлінській та економічній галузях, що є цілком закономірним, адже головною метою інновацій є саме економіка.

Інші позиції стосовно класифікації інновацій базується на різних критеріях: за змістом: «продуктивні, процесні, організаційні», за ступенем інноваційності: «радикальні та покращувальні», за сферами застосування та впливу на соціально-економічні процеси тощо. Також критерієм можуть бути відносна доступність, простота і дешевизна, з одного боку, та складність і дорожнеча – з іншого.

Італійські дослідники І. Сантареллі і П. Джованні класифікували інновації за рівнями складності: високоскладні, коли інноваційними є декілька блоків складного виробу; середньої складності з інноваційним блоком, який є важливою частиною виробу; низької складності, коли інноваційним є лише будь-який компонент певного виробу [5, с. 32-33].

Вже цитований нами І. Єгоров пропонує власну класифікацію моделей інноваційної діяльності в історичному процесі, згідно якої до середини 1960-х років була застосована модель «протягування технологій», до середини 1970-х – модель «стимулювання тиску з боку попиту». До початку 1980-х застосовувалася інтерактивна модель, до кінця 1990-х – інтегрована модель. У наш час, згідно І. Єгорову, застосовується модель системної інтеграції та створення мереж [5, с. 35].

Поява програмних праць американського футуролога О. Тофлера «Шок майбутнього» та «Третя хвиля» здійснила поділ країн на нових методологічних засадах, де вони трактувалися не традиційно як розвинені, та ті, що розвиваються, а на такі, в основі економіки яких лежать високі технології, мобільне, гнучке виробництво, та інші, де характер економіки переважно аграрний або сировинний, а її організація є вкрай архаїчною та «повільною» [6].

Останнім часом дослідники значну увагу приділяють структурі інноваційного процесу. Незважаючи на ряд розбіжностей у його інтерпретації, усталився певний алгоритм, згідно якому інноваційний процес розвивається поетапно, покроково наступним чином: перший крок – поява нововведення, яке виникає в одиничному екземплярі як відповідь на певну суспільну потребу вирішення якоїсь проблеми. Наступним кроком є тиражування та розповсюдження нововведення в соціальній системі. Використання нововведення здійснюється для задоволення соціальних потреб, що наявно демонструє його переваги перед попередніми засобами. Цій же меті підпорядковується й використання нововведення для більш повного задоволення суспільних потреб. Далі відбувається проникнення і розповсюдження новітніх товарів і технологій у все більш широкій галузі, що, у свою чергу, збільшує його відтворення. Це призводить до подальшої кризи, адже з'являються новіші засоби задоволення суспільної потреби. Це викликає необхідність у модифікації нововведення з огляду на конкурентну боротьбу. Кінець життєвого циклу може означати припинення виробництва нововведення.

Такі кроки у життєвому циклі інноваційних технологій та створені завдяки ним продукти свідчать про динамічний характер досліджуваного процесу, а також ставлять завдання постійної інтенсифікації інноваційної діяльності, особливо у галузі управління, залучення до неї все більшої кількості учасників та структурних одиниць.

Інноваційність у усіх галузях суспільного буття, в тому числі й в управлінні, – це та сама цінність, яка має, окрім духовного,

і значний практичний сенс, дозволяючи суспільству адаптуватися у нових реаліях. Підхід до управління як до системи, яка має програмно-цільовий характер, у якій здійснюються поточне і перспективне планування та прогнозування, є основою для формування відносно нового напрямку в управлінській теорії та практиці – інноваційного менеджменту. Поява його пов'язана з бурхливим розвитком науки, техніки, накопиченням величезного обсягу знань. Цей процес, спочатку нерівномірний, було компенсовано диференціацією наук, а згодом – появою міждисциплінарних досліджень. Необхідність втілювати нові теорії управління в практику вимагає в суспільстві звернення до регулювання соціальних і психологічних аспектів нововведень.

У сучасній фаховій літературі, присвяченій проблемам управління на різних рівнях, все частіше піднімають концептуальні питання впровадження інноваційних технологій не лише безпосередньо в економічну та виробничу діяльність суспільства, а й застосування новітніх підходів і методів в управлінській діяльності. Особливо ця тенденція проявилася впродовж останнього десятиліття, коли відбулися кардинальні зміни у світовій економіці, а особливо у розвинених країнах. Вітчизняні дослідники інноваційних процесів Л. Федулова та І. Шовкун, акцентуючись саме на соціогуманітарному аспекті інноваційно-технологічного розвитку сучасного виробництва, виділяють ряд характерних рис, притаманних сучасній світовій економіці: 1) якісний людський капітал стає найважливішою характеристикою світового інноваційного розвитку, а мобільність висококваліфікованого персоналу забезпечує процеси поширення знань, сприяючи підвищенню рівня конкурентоспроможності; 2) роль інформаційних технологій у процесі поширення знань стає все більш актуальною для подальшого зростання інноваційної активності; 3) глобалізація змушує компанії конкурувати на все вищих рівнях технологій і в той же час стимулює процеси спеціалізації і локалізації інновацій; 4) країни, що реалізували концепцію національної інноваційної системи (НІС), зумили за короткий історичний період часу створити ефективні інноваційні економіки, які включають у себе механізми взаємодії держави, бізнесу, науки і освіти і досягати збільшення загальної наукоємності ВВП; 5) відбулося скорочення частки державного сектора в умовах стабілізації або скорочення «державного замовлення» науці з державних бюджетів. Наукові підрозділи великих корпорацій, дрібні та середні наукоємні фірми підсилюють свої позиції в національному науково-технологічному розвитку, спираючись на створену за допомогою держави систему освіти, інфраструктуру і деякі пільги економічного характеру [7, с. 8-10].

У процитованій тезі знайшло відображення ставлення розвинених держав до інновацій та нововведень як у виробництві, так і в управлінні даними соціальними діями. Події останніх років ще раз підтверджують, що орієнтування на науково-технологічний потенціал робить свій внесок у процес становлення та розвитку диспропорцій рівня життя у різних країнах, щодалі поглиблюючи страфікацію країн залежно від залучення до їх економіки інноваційних технологій. У цій ситуації Україна посідає далеко не чільне місце, адже в умовах світової кризи, постійних викликів проблема нововведень у всіх галузях суспільного життя набуває все більшої актуальності. Щоправда, на різних рівнях ведуться пошуки найбільш оптимальних моделей ведення інноваційної політики, визначення її мети та розробка стратегії інноваційного розвитку. Ця політика полягає в мобілізації науково-технологічного потенціалу для забезпечення ефективного будівництва національної економіки в технологічну траєкторію цивілізації.

Інноваційний менеджмент як різновид менеджменту визначається дослідниками як комплекс дій, пов'язаних між собою, націлених на досягнення або підтримку необхідного рівня життєздатності і конкурентноздатності організації за допомогою механізмів управління інноваційними процесами. Інноваційний процес – це процес створення, освоєння, розповсюдження та використання інновації, процес послідовного перетворення ідеї на товар через етапи фундаментальних і прикладних досліджень, конструкторських розробок, маркетингу і збуту.

До завдання інноваційного менеджменту входять планування інноваційної діяльності в організації, тобто формулювання місії, визначення стратегічних напрямів та вибір стратегії розвитку; організація інноваційної діяльності; мотивація її учасників; систематична оцінка результатів цієї діяльності, контроль та використання нових ідей.

Основи теорії інноваційного менеджменту як відповідь на виклики часу було закладено в американській, а згодом – у японській фаховій літературі. Так, П. Друкер видав книгу «Бізнес та інновації», а Є. Харгадон, Х. Куме, І. Такахарі та ін. на основі досвіду провідних компаній розробили стратегію управління інноваціями. Згодом до цього кола дослідників приєдналися і японські спеціалісти корпорацій General Electric, Matsushita, Mitsubishi, Sony. Але простежуються й певні розбіжності між західною, аме-

риканською моделями інноваційних процесів, та японською. Так, якщо у західній моделі превалює блискавичний стиль прийняття рішень, то японці зважають всі за та проти нововведень, розробляючи продумані стратегічні плани, і, таким чином, програючи в часі, виграють у якості.

Варто зазначити також, що інноваційні технології, застосовані в політиці, теж можуть дати вражаючі результати. Приклад цього – Німеччина після поразки у другій світовій війні, зруйнована і деморалізована, яка, згідно з планом Маршала, не тільки відродила свою економіку, а й стала провідною державою завдяки впровадженню інноваційної концепції побудови соціального ринкового господарства та успішної її практичної реалізації тодішньою верхівкою країни – федеральним канцлером К. Аденауером, Л. Ерхардом та ін. Зважена інноваційна політика перетворила Японію на «Азійського тигра», а Китай, що динамічно розвивається, є яскравим прикладом успішності та ефективності інноваційного менеджменту на різних рівнях – від загальнодержавного до організаційного.

Об'єктами інноваційного менеджменту виступають інноваційні процеси, а саме сфера науково-дослідницьких і дослідницько-конструкторських робіт, інноваційна діяльність підприємства, науково-технічні нововведення.

Дослідники А. Большаков та В. Михайлов класифікують різні підходи до інноваційних процесів наступним чином: американський – «хороша ідея, давай зробимо так»; європейський – «спробуй розробити хорошу систему, зрозумій її сутність і тільки потім – впроваджуй»; японський – «подумай про цю ідею, і, перш ніж прийняти її, оціни альтернативу» [8, с. 290].

У принципі, інновації – це зміни в організації, які підлягають законам динамічних ліній. У даному випадку під динамічними процесами розуміється змінність параметрів організації.

Для характеристики інноваційних процесів у організації необхідним є ряд змін, коли, насамперед, відбуваються зміни в групі лідерів, її складі, стосунки всередині її, зміна цілей, потреб і мотивів лідерів. Це приводить в дію механізм змін, які відбуваються в групі персоналу: зміна людей, зміна цілей, потреб, мотивів, відносин, структури, тощо. Далі відбувається зміна циклу виробництва, його масштабу, технічного забезпечення виробництва, тобто технологічні зміни, і нарешті, слідують зміни в середовищі, що зумовлюється змінами ринку, соціально-економічної і політичної ситуації тощо [9, с. 266].

Важливість інноваційних технологій визначає готовність до змін в організації та свідчить про її ефективність. Найбільш успішною буде та організація, яка в умовах нестабільності середовища, жорсткої конкуренції, кризових ситуацій здатна до адекватних змін.

Поява концепції інноваційного бізнесу зумовила необхідність створення системи управління інноваційними технологіями. Цей процес розпочався у 80-ті роки, коли з'явилися та розвивалися інтегровані системи управління інноваціями, які виділилися із загальної системи управління виробництвом і випуску традиційної продукції. Відтоді найбільші та найуспішніші компанії світу створюють окремі підрозділи, які займаються нововведеннями і перспективними напрямками виробництва і впровадження нової продукції. Таким чином сформувалася гнучка і комплексна система управління та інновації на основі наскрізного спостереження за інноваційним процесом від виникнення ідеї до її реалізації.

Розглянувши наявні на сьогодні підходи до інноваційної діяльності як у зарубіжній, так і у вітчизняній літературі, задамося питанням: яким чином розроблені стратегії і тактики інноваційної діяльності мають працювати не лише в теорії, а й на практиці побудови держави Україна.

Основні завдання, які стоять перед Україною в плані реалізації зазначеної мети є, на думку дослідників, наступні: підготовка кадрів у сфері інноваційного менеджменту, відтворення науково-технологічного потенціалу країни, формування і підтримка розвитку інноваційної діяльності, створення відповідної інфраструктури. Крім того, вкрай бажаним є зростання не лише значення, а й відповідальності науки і освіти, зміни у структурі бюджетних витрат на користь наук про людину і суспільство та збільшення інвестицій в інноваційну діяльність [10].

Варто зазначити, що особливу увагу дослідників приділяють і сучасній системі освіти та її цільовій орієнтації на інноваційність відповідно до потреб глобального інформаційного суспільства. Цей аспект головно пов'язаний з тим, що і найбільш активним міжнародним науковим співробітництвом займається саме вузівський сектор науки, коефіцієнт цього сектора в 10 разів більший, аніж заводського. Але, хоча наукова складова вищої освіти України стабільно розвивається, затребуваність наукових розробок та інновацій у виробництві залишається вкрай низькою. Втім, причини цього також лежать на поверхні, адже здебільшого у вищій школі не навчають мислити і діяти категоріями інноватики, навчання зазвичай є традиційним.

Крім того, має змінитися ставлення до навчання і підготовки кадрів як на довгострокові інвестиції, акцентуація на соціальних і психологічних аспектах управління, створення системи безперервного навчання і підвищення кваліфікації кадрів згідно вимог виробництва інноваційної продукції і співробітництва вищих навчальних закладів із провідними підприємствами для реалізації інноваційних проєктів (тобто, відновлення ланцюжка ідея-товар-реалізація-ідея, про який говорилося вище). Таким чином, створюються можливості зняття протиріччя функціонування університетів реаліям глобального інформаційного суспільства та подолання стереотипу радянських часів, коли вважалося, що «велику науку» роблять лише академічні та галузеві інститути, адже вузівський сектор, маючи вчетверо менше дослідників, ніж академічний і галузевий, є пріоритетним як у міжнародних зв'язках, так і в програмах обміну кадрами.

Той потужний науково-технологічний потенціал, який ще залишився в Україні, повинен бути використаний у суспільній практиці для розвитку нашої держави. Більше того, може це і є єдиною умовою збереження нашої незалежності та виживання у сучасному світі.

Список використаних джерел

1. Крымский С. Б. Проектирование и трансформация социальных стратегий на рубеже тысячелетий / С.Б. Крымский // Collegium: международный научный журнал. – 2005. – № 18.
2. Фесьянов В. Инновационный менеджмент как конструктивная сила современного управления / Виктор Фесьянов // Персонал. – 2006. – № 1.
3. Егоров И. Ю. Наука и инновации в процессах социально-экономического развития / Игорь Юрьевич Егоров. – К.: ИВЦ Госкомстата Украины, 2006. – 338 с.
4. Друкер П. Ф. Рынок: как выйти в лидеры. Практика и принципы. – М.: Прогресс, 1992. – 364 с.
5. Егоров И. Ю. Наука и инновации в процессах социально-экономического развития / Игорь Юрьевич Егоров. – К.: ИВЦ Госкомстата Украины, 2006. – 338 с.
6. Тофлер Е. Шок майбутнього / Е. Тофлер. – М.: ТОВ «Видавництво АСТ», 2008. – 560 с.
7. Федуллова Л. І. Підходи до формування дієвої інноваційної стратегії України / Л.І. Федуллова, І.А. Шовкун // Наука та інновації. – 2009. – № 3.
8. Бортник И. М. От партнера русского издания Кетлин К. Путь собственника: От предпринимателя до председателя совета директоров / Кетрин Кетлин, Джейна Мэтьюс; пер. с англ. Ю.Е. Корнилович; [под ред. М.В. Фербера]. – [2-е изд.]. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2008. – 176 с.
9. Иванов М. А. Организация как ваш инструмент, Российский менталитет и практика бизнеса / М.А. Иванов, Д.М. Шустерман. – [3-е изд.]. – М.: Альпина бизнес букс, 2006. – 392 с.
10. Соловьев В. П. Инновационная деятельность как системный процесс в конкурентной экономике «Синергетические эффекты инноваций» / В.П. Соловьев. – Киев: НАНУ, 2006. – 560 с.

* * *

УДК 128/129:141.32:159.947.5

Наталя Доній, канд. філософських наук, доцент, докторант кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ.

Українська реальність: проблема «апетиту до життя» в умовах поширення авітальних тенденцій

Введено поняття «авітальні тенденції», що полягають в негативному ставленні до життя, в привабливості Небуття та виході на перші шаблі танатологічного потягу в усіх його можливих проявах. Визначено діалектичну єдність авітальних тенденцій з проблемою «апетиту до життя». Серед провідних модусів «апетиту до життя» простежено гедонізм та аскетизм як образи життя, що є як наслідками, так і провідниками авітальних тенденцій.

Ключові слова: авітальність, аскетизм, гедонізм, популярна культура, спусьність споживання.

Наталя Доний. Украинская реальность: проблема «аппетита к жизни» в условиях распространения авитальных тенденций

Использовано понятие «авитальные тенденции», смысл которого заключается в негативном отношении к жизни, в привлекательности Небытия и выходе на первые позиции танатологического влечения во всех возможных проявлениях. Определено диалектическое единство авитальных тенденций с проблемой «аппетита к жизни». Среди ведущих модусов «аппетита к жизни» проанализированы гедонизм и аскетизм как образы жизни, которые являются как результатами, так и проводниками авитальных тенденций.

Ключевые слова: авитальность, аскетизм, гедонизм, популярная культура, общество потребления.

Natalia Doniy. Ukrainian reality: the problem of «appetite for life» in the the spread of avitalities trends

Used the concept of «avitalities trends», the meaning of which is the negative attitude towards life, the attractiveness of Nothingness and reach for the top positions thanatological desire in all possible forms. Definitely dialectical unity avitalities trends with the problem of «appetite for life». Among the leading modes of «appetite for life» is traced hedonism and asceticism as a lifestyle, as a consequences, and conductors avitalities trends.

Keywords: avitality, asceticism, hedonism, popular culture, consumer society.

Новітнє соціокультурне середовище націлено на створення штучних потреб, кількість яких є навіть більшою, ніж воно здатне вдовольнити. Збільшення потреб відбувається завдяки їхній інтенсифікації, інноваціям, пануванню суспільства споживання, розповсюдженню популярної культури, поширенню «ефекту парадигми образу життя західного зразка» [6, с.196]. При цьому час очікування задоволення потреб скорочується: потреба виникає – задовольняється – на її місці виникає нова потреба. Це прискорення призводить до появи явища «потреба в потребі» й загострює конфлікт між цінностями та потребами, що створюють засоби масової інформації, і засобами їх досягнення, адже дуже багато аспектів суспільства (політичні, економічні і т. ін.) обмежують людину й, як наслідок, розрив між бажаннями та можливостями їх здійснення породжує невдоволеність, страх і відчуття безпорадності. Попри таку суперечливість, визначальними для поведінки сучасної людини стають її бажання й усе те, що можна визначити єдиним словом – «Хочу!». Одним з факторів розгортання потреб є те, що сучасна людина – це особа яка живе в комунікаційному просторі популярної культури. Яким би парадоксальним не здавалося б твердження, але завдяки широкому колу освітньо-спрямованих передач, публікацій та інформації сучасна популярна здатна розвивати людину. Проте, не зважаючи на певну позитивність поп-культури, все ж залишається актуальним звинувачення останньої в деструктивності впливів на свідомість індивідів (формування «менталітету наукової містики», що провокує занурення в деструктивні культи, поширення активістської гоміциду, орієнтація на патерни афективної поведінки, уніфікація смаків, перетворення людини в «одномірну» та ін.). На даний час практично уся інформація, що надають ЗМІ, окрім жахаючих новин та телесеріалів, можна поділити на дві великі групи. Більш за інші, в рамках функціонування сучасного телебачення, що заволоділо майже усім простором вільного часу пересічних громадян, представлені цикли передач присвячені кулінарії та приготуванню їжі. Це передачі, які закликають готувати щось шедеврально й тим самим пробуджують апетит. Подібні трансляції мають просвітницький характер й одночасно намагаються стимулювати хотіння (чого варта назва однієї з передач російського телеканалу, що тривалий час переконувала глядачів – «Счастье есть!)). Це й є першою групою. Враховуючи, що ця група пропонує отримання задоволення від угамування мабуть найбільш життєво важливою потреби, то вона у споживача викликає значну цікавість й фактично формує певну світоглядну установку – «їсти щоб жити, а жити щоб їсти». Друга група присвячена

протилежній тематиці – як вгамувати чи придушити апетит, як раціонально харчуватися, щоб в майбутньому бути здоровою людиною «без зайвих кілограмів на талії». Але через те, що придушення це завжди якесь обмеження, а для суспільства споживання та поп-культури останнє не вигідно, то ця група не так поширена, як перша.

Отже, зважаючи на соціальну тенденцію, за якою тема їжі завдяки ЗМІ займає значну частину суспільної свідомості, то суто псі-поняття (свідомо не конкретизуємо психологічне чи психіатричне) «апетит» перенесемо на філософський ґрунт й за допомогою використання в даній публікації метафори «апетит до життя» здійснимо аналіз наскільки «Хочу!» впливає на наявні образи життя в контексті розгортання в соціумі авітальності.

Відтак, метою публікації є презентація авторської позиції щодо сутності проблеми «апетиту до життя» в контексті пануючого в українській реальності дискурсу авітальних тенденцій, привнесеного популярною культурою суспільства споживання.

Особливості буття людини в суспільстві к. ХХ – поч. ХХІ ст. розглянуті У.Бекон, Ж.Бодрийяр, С.Жижеком, М.Кастельсом, Ф.Ліотаром, О.Тофлером та ін., а також у роботах Є.Андроса, О.Антипіної, М.Булатова, В.Іноземцева, В.Загороднюка, М.Заковоротної, В.Табачковського та ін. Окреме місце в доробку науковців займають праці, присвячені категоріям «вітальність» та «авітальність». В останні роки в соціально-філософському дискурсі все більше дискутується питання щодо життєздатності суспільства й доцільності введення концепту «вітальність» в наукові розвідки (Л.Александрова, Є.Балацкий, В.Красіков, Н.Козлова, М.Лепський, В.Сидоренко та ін.), праці яких спираються на доробок Є.Дюрінга, Ф.Ніцше, З.Фройда, А.Шопенгауера, як піонерів висвітлення в філософському дискурсі названих феноменів. В контексті підвищеного інтересу до вітальності в окремий напрямок виділилися наукові розвідки В.Варави, Ю.Варги, О.Гідлевського, М.Голуб-Бережної, М.Гур'янової, присвячені рефлексії опозиційних стосовно вітальності концептів «авітальність» та «танатальність». Величезне значення для філософсько-антропологічного розуміння сутності деструктивних процесів мають роботи Ж.Батая, Є.Берна, Ж.Дерріди, Н.Фарбероу, Е.Фромма, М.Хайдеггера, С.Шнейдмана й ін.

Соціальні зміни кінця ХХ ст. дали поштовх перенесенню зі сфери медико-психіатричної в сферу соціальних та філософських наук певної термінологічної бази. Мається на увазі широко застосовувана в науковому дискурсі та ЗМІ психопатологічна термінологія: «світ зійшов із глузду», «неадекватність», «колективна паранойя», «кнаша шизоїдна культура» та ін. Не зважаючи на те, що ще в середині 90-х рр. ХХ ст. відомі українські соціологи Є.Головаха та Н.Паніна застерігали щодо безпідставного застосування психіатричної термінології по відношенню до соціуму[4], візьмомо на себе сміливість та перенесемо поняття «апетиту», як метафори хотіння чогось, на ситуацію бажання(небажання) активного життя у індивідів в умовах (пост)сучасного соціуму.

Заради уникнення помилок мови зробимо усе за правилом, яке К.Г.Юнг вважав обов'язковим, щодо неодмінності чіткого визначення термінології, яку використовує науковець, й означимо терміни, що були винесені в назву публікації.

Авітальність – це особлива якість соціальності (в тваринному світі нічого подібного не має), це явище, динаміку якого необхідно розглядати крізь процес соціалізації та у взаємозв'язку «людина-суспільство». Соціалізація починається з народження й протягом усього життя людина повинна віднайти своє місце в суспільстві. Якщо це не вдається або вдається не так як уявляє собі людина, то вона починає задумуватися про втечу від/з життя, що знаходить свій прояв в авітальних тенденціях. Авітальні тенденції проявляються в негативному ставленні до життя, в привабливості Небуття й фактично це вихід на перші шаблі й домінування танаталогічного потягу в усіх його можливих варіаціях. Під авітальністю не мається на увазі тільки прагнення до фізичної смерті (хоча підсвідомо, якщо вести мову про авітальність, цей момент присутній завжди). Це скоріше смерть метафізична – «мала», яка проявляється у втраті ідентичності, деперсоналізації, десуб'єктивізації. Як варіант, в умовах (пост)сучасного суспільства Небуття – це життя, зведене до споживання, при якому речами й задоволеннями заповнюють зростаючу духовну порожнечу. Це фактично блукання тіла при відсутності духу.

Феномен життя завжди включає в себе охочого, волюючого, завдяки чому перетворюється на цінність. Біологічна природа людини (здібності, біологічні функції, імпульси, пристрасті) знаходиться в протиріччі з її соціальною природою, створюваної шляхом виховання (норми, цінності, ідеали). Це обумовлює внутрішній неспокій, почуття напруженості та тривоги, що майже ніколи не припиняється й яке знімається лише дією суспільства. Останнє контролює біологічну природу людини, стримує пристрасті та апетити, вводить їх у певні рамки. Враховуючи що контроль суспільства в більшості спирається на певні моральні

імперативи, тому доцільним виглядає звернення до класичних етичних вчень щодо моральних установок. Взагалі таких установок, що вдовольняють проблематиці публікації, є три:

1) аскетизм: через об'єктивні чи суб'єктивні причини відсутність бажань й «умертвіння плоті».

2) гедонізм, як протилежність аскетизму.

3) мінімалізм як золота середина й гармонія. Як відомо, людина – це істота, яка найчастіше обирає одну з двох крайностей. Людині дуже важко вдається узгодження протилежності в єдиній гармонійній системі, девізом якої було б «Нічого зайвого!». Цей девіз зовсім не є синонімом жорсткого самообмеження. Оптимізація життєвого простору в усіх його проявах, концентрація на найбільш важливому та потрібному замість розпилення себе на дрібниці, вміння відокремити головне від другорядного, розставити пріоритети – це й є гармонія. Людина обираючи подібний стиль та девіз вмєє радіти життю задовольняючись малим, незалежно від матеріального статку. Люди, які дотримуються такого стилю життя справляють найбільш позитивне враження, але таких людей мало.

Найчастіше апетит до життя представлений в формі аскетизму чи гедонізму, на розгляді яких й буде зосереджено основну увагу.

Аскетизм передбачає повне відмовлення від отримання життєвих задоволень. Проте такий раціон, як в харчуванні, так й в бажанні жити, доволі небезпечний. За зауваженням Ф. Ніцше, індивід обираючи аскетизм «потребує мети – і він віддасть перевагу швидше хотіти Ніщо, ніж нічого не хотіти» [5, с.472]. Аскет – це не той, хто нічого не їсть, адже він в такому випадку не живе, а той, хто їсть черствий хліб з висівком, кашу на воді. Він вдовольняється низькосортним, найчастіше навіть не зовсім корисним. Іншими словами, аскет не те щоб позбавляє себе у задоволенні своїх потреб і бажань, а швидше він відмовляє в них та в інтересах, захопленнях. Але саме відсутність потреб і є Небуттям.

Аскетизм, як вид «апетиту до життя», на рівні індивідів здебільшого проявляється в домінуванні пасивності, в небажанні приймати життєво важливі рішення, в духовному оскудінні, що може призвести до хвороби, яку метафорично позначимо як «життєва анорексія». Обираючи такий образ життя індивід, вдовольняється неякісними речами, його тішить споглядальне життя з відмовою від отримання життєвих задоволень, обмеження чи придушення чуттєвих бажань, самотність. Це індивід, який намагається звести до мінімуму соціальну активність. Якщо спробувати означити типаж такої людини в сучасному соціумі, то така людина може належати до однієї з багатьох деструктивних релігійних громад, які поширилися в останні роки на теренах України, або може добровільно піти подалі від урбанізованого середовища, як це роблять дауншифтери. Головна мета подібної поведінки – демонстрація соціуму, що індивід не знаходить себе в ньому і його не влаштовують пропонувані ціннісні орієнтири та темпоритми. Людина фактично стає в опозицію до домінуючого в суспільстві образу життя. Чи можна вважати це наслідком наявності авітальних тенденцій? Можна, бо людина, вступаючи в конфлікт з соціумом, намагається будь-за-що зберегти власну духовну складову життя, а добра пристосованість до суспільних вимог, про це ще застерігав Е.Фромм, може бути лише за умови відмови людини від власного «Я» та переорієнтацією з духовного на матеріальне, детермінуючих деперсоналізацію. Демонстрація подібної опозиційності щодо соціальної аксіосфери провокує втрату соціумом інтересу до індивіда й особливостей його екзистенції. Людина стає «вигнанцем», якого викреслили із соціального життя через його «смерть».

Науковці, які займаються цим конфліктом вважають, що людина подібного поведінкою виступає проти суспільства споживання, орієнтованого на виробництво потреб та їх задоволення. Природно, у людини є потреби. Але коли ці потреби переходять рамки будь-якої розумної межі, людина втрачає справжнє існування, розмінюючи його на предмети володіння і споживання. Ідеологія споживання формує гедоніста, основна спрямованість якого – принцип насолоди замість реальності. При переведенні установки гедонізму на апетит, можна констатувати, що це установка людини-гурмана, за якою сенс життя – рясно й смачно їсти (купувати, споживати), навіть не зважаючи що організм вже не здатний приймати їжу й що їжа починає «вбивати» того, хто її споживає. Відтак, якщо теза, що аскетизм авітальноорієнтований, може викликати дискусію, то гедонізм – це типово авітальний порив й більшість фахівців з популярної (масової) культури вважають що він почав свою ходу в 60-ті рр. ХХ ст., коли Захід почав потужно вбивати в собі Ерос (апетит до життя, що спонукує любити майбутнє і рухатися за мрією) і з'єднуватися з Танатосом (апетитом до смерті, що підштовхує жити сьогоднішнім днем і потурати своїм бажаннями).

Популярна культура, що детермінує виробництво потреб створює стійкий ідеал гедоністичної спрямованості, згідно з яким людина, яка хоче добре жити повинна прагнути до розкоші, –

мати престижну й грошовиту роботу, володіти автомобілем престижної марки, і при цьому не обтяжувати себе інтелектуальною (і взагалі якою-небудь) працею. Матеріальний гедонізм, яким відрізняється суспільство споживання, безпосереднім чином пов'язаний з наслідування ефемерного принципу «мати» замість «бути» [8]. Гедонізм сучасної популярної культури по причині редукції духовних ідеалів чинить негативний вплив на суб'єктні якості індивіда. Людина призвичаївшись споживати продукти пропоновані рекламою та засобами масової комунікації, втрачає здатність помічати їх тривіальність. Фактично людина опиняється в ситуації – «Речі якими я володію ідентифікують мене, я є ті речі якими володію». Ідентифікуючи своє «Я» зі своєю власністю, у разі втрати останньої, людина втрачає себе, оскільки її почуття ідентичності засноване на факті володіння об'єктом. Така ситуація спричинює розвиток феномену де об'єкт стає володарем суб'єкта, а останній, відтак, сам стає річчю. Отже, можна вести мову про діалектичність взаємодії невільника і господаря, які здатні мінятися місцями.

Відсутність якості, суб'єктності та домінування речей стають головною проблемою людини, при одночасному наділенні грошей суб'єктністю. Нав'язані людині популярною культурою потреби, які вона вважає своїми, гроші, що виступають незамінним засобом реалізації нав'язаних потреб, самі інституту маніпулювання свідомістю, що виробляють «бажаючого суб'єкта», – всі ці елементи сучасної екзистенції є суб'єктами, але ним не є сама людина. Вона, знов таки, стає «мертвою». Щоб знову «ожити», загублена, як й будь-які інші речі, людина прагне персоналізуватися за допомогою знаків, наборів відмінностей, модних речей, візажистів, салонів краси, естетики нічних клубів і тусовок й т. ін. Проте вони не відтворюють індивідуальності, а руйнують її «в тотальній анонімності, так як розходження є за визначенням тим, що не має імені» [1, с. 119]. Дегерсонізована людина намагається наслідувати ідеал, культивований поп-культурою, згідно з яким жити треба «не пітніючи» й в заможності, бо матеріальний статок має притягуватися легко, без зайвої напруженості й прагнень. Але саме подібні очкування є однією з причин зростання злочинності: людина прагне до втілення даного ідеалу відповідно до засвоєним сценарієм – отримати максимум, а зробити мінімум. Та й саме нескінченне задоволення потреб викликає перенасиченість життєвими благами. І можна ще раз поводитися з Е.Фроммом, який стверджував, що концепція безмежних насолод, що сповідується більшістю сучасних індивідів перетворює соціум в «суспільство хронічно нещасних людей» [7], матеріально забезпечених, але морально надломлених.

Людина, яка обирає гедонізм як стиль життя, орієнтована лише на задоволення та розваги. На відміну від стану активного епікурейства, яким можна позначити активно-чуттєву ментальність, що має на увазі тяжіння до максимального наповнення життя земними радощами і динамічною екзистенцією, сучасний гедонізм представляє собою пасивне епікурейство. Гедоніст відрізняється пошуком задоволення заради задоволення, часто без відчуття задоволеності, духовною залежністю та прагненням до нових і більш екстремальних розваг та задоволень. У давньогрецькому пантеоні богів був дуже шанований бог – Кайрос, який уособлював щасливий момент. З часом, поступово, згадування про Кайроса, як бога вдалої миті, модифікувалося в значення кайроса як вдалого моменту для виконання певних дій людиною, в тому числі й отримання задоволень від життя. Проте, сучасна людина, екзистенція якої відбувається в швидкому темпі (пост) сучасного суспільства, не бажає вичікувати підходящого моменту: вона їсть, не відчуваючи голоду, п'є, не відчуваючи спраги, збуджується сексуально не відчуваючи потреби в задоволенні цієї пристрасті й, як підсумок, людина не отримує справжнього задоволення ані від подібних дій, ані від життя в цілому. Гонитва за задоволеннями спричинює підвищення порога, за яким задоволення відчувається як таке. Гедоніст постійно прагне до більш нових і сильніших насолод, але адаптація робить свою «чорну» справу, тому вчорашнє «задоволення» при сьогоднішньому повторі здається чимось зовсім звичайним. Такий індивід стає усе більш розпеченим й уникає найменшого невдоволення, область якого усе більш розширюється, у той час як «коридор» задоволення стає все вужче. Крім того, неадекватно сильні емоції, що викликані постійною присутністю елементів свята та розважальності в повсякденності, здатні призвести до необґрунтованих вчинків й тим самим погіршити життєву ситуацію людини. Індивід сам заганає себе в кут: зніжена й ослаблена психіка в комбінації з помилковими життєвими установками створюють сприятливий ґрунт для неврозу, що супроводжуються негативним емоційним станом (депресія, тривога). Гедоніст намагаючись швидше одержати «усе гарне», а в підсумку отримує прямо протилежне – людина відчуває втому від постійного перебування у стані перенасиченості життям. Цю залежність від індустрії розваг варто розглядати як продукт репресивної діяльності авіталь-

ноорієнтованого суспільства на суб'єкта, а придушення подібної залежності – крок на шляху до свободи.

«Розважальні» умонастрої, гедоністичні пріоритети по-неволіють суб'єкта, перетворюючи його в одномірний [4]. Свідомість набуває поверхневого одновимірного характеру, втрачаючи глибину і критичність. Індивіди переконані в тому, що життя коротке, а тому його не доцільно витрачати «даремно» – на політичні баталії, на здійснення ілюзорних мрій і відстоювання гуманістичних цінностей. Життя необхідно наповнювати розвагами, гострими відчуттями, азартом, екстримом, адреналіном без урахування «якості задоволення» (Дж.Міль). Відтак, новий гедонізм приймає гіпертрофовані форми ненажерливості, пригнічуючи інші нахили особистості й деформуючи її. Відтак, недарма Ж. Граньє називає ніцшеанську «останню людину» представником сучасного суспільства споживання – явища пасивного нігілізму, в якому людське існування зменшено до радісної дрімоти та розважальної безвідповідальності [3]. Гедонізм породжує світоглядні проблеми сприйняття у індивіда й поступово засмоктує його адептів в нігілістичну бездолю Небуття, навіюючи думку, що в смерті захований головний спосіб звільнення від страждань (нагадаємо, що ще давньогрецький ідеолог гедонізму Гегесія закликав до аутоаннігіляції – самознищення).

Хотіння життя, означене як «апетит до життя», в реаліях сьогодення представлено двоюко – як певний аскетизм, в якому фіксується майже повна відмова будь-яких приємних моментів життя й заперечення активного життя індивідом, та як гедонізм, з його постійним прагненням до все більшої кількості задоволень, при категоричному неприйнятті труднощів та перепон. Гедонізм, на відміну від аскетизму, в умовах суспільства споживання (пост) сучасності представлений найбільш потужно. Детальний аналіз гедонізму дозволяє зробити висновок, що отримання задоволення – це найпростіший спосіб відходу від дійсності, який не вимагає інтелектуальної напруги та перетворює людину на пасивну і бездумну. Саме таким чином характеризують сучасну ситуацію дослідники, як на рівні одиничного суб'єкта, так і на рівні суспільства в цілому. І гедонізм й аскетизм діалектично поєднані між собою, адже матеріальний гедонізм призводить до духовного аскетизму. І останнє, перша й друга форми образу життя, як крайнощі, є за своєю суттю віддзеркаленням наявних в соціокультурному середовищі (пост)сучасності авітальних тенденцій, адже перша – призводить до «життєвої анорексії» й в подальшому смерті (в усіх її видах), а друга, з набуттям форми радикального гедонізму, – до втоми від життя й також, через трансформацію ціннісної системи перетворює Небуття в привабливу для індивіда категорію. Проблема «апетиту до життя» полягає у відсутності дієвих варіантів вирішення задачі щодо переведення двох крайніх форм образу життя в їх гармонійне поєднання. Це може здаватися певною утопією, але спробувати вирішити цю проблему – це може бути одним з головних завдань сучасних науковців.

Список використаних джерел

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Ж.Бодрийяр; [пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской]. – М. : Культурная революция ; Республика, 2006. – 269 с. – (Мыслители XX века)
2. Головаха Е.И., Панина Н.В. Социальное безумие: история, теория и современная практика / Е.И. Головаха, Н.В. Панина. – К. : Абрис, 1994. – 168 с.
3. Гранье Ж. Ницше / пер. В.С. Чанышев. – М. : АСТ ; Астрель, 2005. – 158, [2] с. – (Серия: «Cogito, ergo sum»; «Университетская библиотека»)
4. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе. – М. : ООО «Издательство АСТ», 2003. – 526, [2] с.
5. Ницше Ф. К генеалогии морали / Фридрих Ницше; пер. Н. Полилова // Ницше Ф. Сочинения в 2-х т. Т.2./ Сост., ред. и авт. примеч. К.А.Свасьяна; [пер. с нем.]. – М. : Мысль, 1996. – С.408-524.
6. Хюбнер Б. Смысл в бес-СМЫСЛЕННОЕ время : метафизические расчеты, просчеты и сведение счетов / Бенно Хюбнер; [пер.с нем. А.Б.Демидов]. – Мн. : Экономпресс, 2006. – 384 с.
7. Фромм Э. Бегство от свободы. Человек для себя / Э.Фромм; [пер. с англ.]. – М. : АСТ : АСТ МОСКВА, 2006. – 571, [5] с. – (Philosophy).
8. Фромм Э. Забытый язык. Иметь или быть? / Эрих Фромм; [пер.с нем. и англ.]. – М. : АСТ; АСТ Москва, 2009. – 442, [6] с. – (Philosophy).

* * *

УДК 331.346: 055-56(477)

Тетяна Купрій, канд. історичних наук, доцент кафедри філософії,
Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна, м. Київ**Профілактика безробіття серед молоді: стратегія державної політики**

Проводиться аналіз чинників безробіття молоді України, пропонується комплекс профілактичних форм і методів з подолання соціальної проблеми працевлаштування в контексті державної урядової політики. Подаються результати емпіричного соціологічного дослідження з питання шляхів подолання безробіття серед молоді.

Ключові слова: безробіття, молодь, державна молодіжна політика, соціальна політика.

Татьяна Куприй. Профилактика безработицы среди молодежи: стратегия государственной политики

Проводится анализ факторов безработицы молодежи Украины, предлагается комплекс профилактических форм и методов из преодоления социальной проблемы трудоустройства в контексте государственной правительственной политики. Подаются результаты эмпирического социологического исследования по вопросу путей преодоления безработицы среди молодежи.

Ключевые слова: безработица, молодежь, государственная молодежная политика, социальная политика.

Tatiana Kupriy. A prophylaxis of unemployment is among young people: strategy of public policy

The analysis of factors of unemployment of young people of Ukraine is conducted, the complex of prophylactic forms and methods is offered from overcoming of social problem of employment in the context of public governmental policy. The results of empiric sociological research are given on a question the ways of overcoming of unemployment among young people.

Keywords: unemployment, young people, public youth policy, social policy.

Втрачаючи надію, молодь віддаляється від суспільства і втрачає працездатність

Гай Райдер, Генеральний директор
Міжнародної організації праці

Глобалізація і нові реалії світового ринку праці розширили можливості молоді у виборі сфер та видів професійної діяльності, територіальної та соціальної мобільності, значно скоригували її вимоги до робочого місця та загалом трудову ментальність. Разом з тим, внаслідок відмови від командних форм зайнятості, послаблення державного контролю за працевлаштуванням, зокрема, тотальним розподілом молодих спеціалістів, скороченням соціальних програм, підвищилась незахищеність молоді на ринку праці, суттєво ускладнилась її соціальна інтеграція і адаптація, загострилися проблеми молодіжного безробіття.

Процес працевлаштування молоді – це складний комплекс суспільних відносин, що виникають між їх учасниками під час пошуку відповідної потрібної роботи. Невідповідність рівня та якості отриманої освіти професійним обов'язкам, відсутність досвіду роботи, конфлікт інтересів між запитом молоді та пропозиціями роботодавців посилюють напруження в цій галузі. Поверхнева увага з боку держави до таких проблем, відсутність системної програми регулювання, законодавча нерегульованість можуть стати підґрунтям для соціальних та політичних катаклізмів. Ці питання є актуальні не тільки для нашої держави. Соціальні наслідки зростання безробіття серед молоді є дуже небезпечними. Незайнятість молоді призводить до зростання злочинності, наркоманії, соціального відчуження, суспільних конфліктів. Саме тому, корисно виявити не стільки наслідки цього антисоціального явища, а причини молодіжного безробіття та можливості його подолання.

Проблеми молоді неодноразово ставали тією чи іншою мірою предметом вивчення багатьох вчених. Інтереси дослідників були націлені на міждисциплінарні аспекти формування, розвитку й реалізації потенціалу підростаючого покоління. Саме в такому ключі слід розглядати роботи вітчизняних і зарубіжних психологів (Ш. Блера «Життєвий шлях людини», Т. Титаренка «Життєва криза очима психолога»), соціологів (С. Іконнікова «Молодь в умовах реформи», О. Балакіревої, Н. Черниш «Соціологія: загальний курс»), економістів (Н. Зібера, І. Лукінова «Економічні трансформації», М. Бурда) [1]. Соціально-економічні аспекти праці й зайнятості, зовнішніх трудових міграцій в межах національного, регіональних та локальних ринків праці досліджуються Н. Гаркавенко, А. Колот, О. Корчовою, О. Кир'яковою, О. Стефанишиним та багатьма іншими вітчизняними науковцями [2;5;6;10]. Наукові дослідження чинників мотиваційної поведінки населення та факторів, що стримують її трудову активність,

зокрема молоді з вищою освітою, постійно здійснюються вітчизняними науковцями, Н. Анішина, Е. Лібанова, О. Ярошенко, В. Савченко та іншими [11].

Аналіз змісту, методів та форм профілактичних заходів по безробіттю серед молоді і визначення шляхів подолання мотиваційних і адаптаційних проблем молоді у працевлаштуванні.

Найболючішим серед молоді є проблеми трудової зайнятості та фахової затребуваності. Проблема безробіття одне з фундаментальних у розвитку й функціонуванні людського суспільства. У соціальній статистиці категорія працюючої молоді існувала ще з перепису 1897 року. Інтерес науковців на Заході до трудової активності молодих людей виник у 50-ті роки, коли пояснювався потребою подолати технічну відсталість виробництва. Молодь становила істотну частку трудових ресурсів: кожен п'ятий був у віці від 14 до 22 років, які у своїй переважній більшості проживали у селі і тільки 40% – у місті [1,с.54].

Молодіжне безробіття в Україні пов'язане з загальною кризою суспільства, яка з'явилася на фоні розвалу виробництва, припинення фінансування багатьох галузей, істотним скороченням робочих місць, співставлення рівня адаптованості і стійкості ринку праці з рівнем кваліфікації, кількістю спеціальностей, досвідом роботи людини. При цьому, вирішальне значення мала поведінка молоді. Молоді спеціалісти оцінюють роль роботи у своєму житті поділяються на три типи. Перший тип поведінки полягає у ставленні молоді до роботи як до джерела матеріальних благ (87%). Інший тип поведінки молоді (31%) полягає у тому, що робота є цінністю у плані розкриття особистих здібностей, професійного зростання, прояви ініціативи й творчості. Для носіїв третього типу поведінки, які становлять 7%, робота не відіграє ніякого значення і не є цінністю [10,с.252].

За даними Міжнародної організації праці, нині у світі не мають роботи понад 75 мільйонів молодих людей віком від 15 до 24 років. Це майже на 4 мільйони більше, ніж було на початку економічної кризи у 2007 році. Понад 6 мільйонів із цього числа вже й перестали шукати роботу. У Європі при запобіжних урядових заходах скорочується чисельність молоді, яка має постійну роботу. У більшості країн половина найманих працівників молодших 30 років має лише короткотерміновий (на три-чотири місяці) контракт з роботодавцем.

Важливою проблемою на сьогоднішній день в Україні є відсутність державного прогнозування потреб економіки у спеціалістах з вищою освітою. Тому й виникають на ринку праці диспропорції попиту й пропозиції дипломованих фахівців. Професійна підготовка і навчання молоді велика проблема не лише для відповідних служб. Нею постійно повинно опікуватися усе суспільство. Прогнозувати, які професії нині потрібні для виробництва і управління, без яких не обійтися у майбутньому необхідно на державному рівні.

Україна намагається вживати певних заходів щодо подолання безробіття серед наймолодшої частини працездатного населення. Державна молодіжна політика, спрямована на створення правових, соціально-економічних і організаційних умов, гарантій для соціального становлення, тобто самореалізації особистості молоді людини та розвитку молодіжного руху, об'єднань і ініціатив, найповнішої реалізації творчого потенціалу в інтересах усього суспільства. Повна реалізація державної молодіжної політики може створити сприятливі умови для реалізації трудових ініціатив молоді, забезпечити її зайнятість, змінюючи її соціальне становище у суспільстві [7;8].

Чинники неефективної державної політики в області подолання безробіття молоді викликані: залежністю від економічного розвитку країни і світу; законодавчо неупорядкованою сферою державного управління освітою; мегаприскороною еміграцією за кордон перспективних молодих фахівців; поглибленням «соціального сирітства», яке породжує девіантну поведінку молоді; критичним сприйняттям сучасного життя в Україні та скептичним налаштуванням до можливості швидких та якісних змін власної долі.

Щоб молодій людині допомогти самовизначитися у молодіжному середовищі та самореалізуватися, вкрай актуально була б реалізація наступних дій:

У напрямі управлінсько-виконавчої сфери:

1. Прискорити прийняття нових редакцій законів «Про вищу освіту» (№ 9655) [9], законодавчо закріпивши в них конкретизацію компетенцій органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування у сфері соціального становлення та розвитку молоді.

2. Розширити створені на місцевому рівні альтернативні «молодіжні біржі праці, молодіжні бізнес-інкубатори», відділи,

агенції (служби) з працевлаштування у ВНЗ центрах зайнятості, які здійснюватимуть добір сезонної і тимчасової роботи, надаватимуть консультаційну, юридичну та психологічну допомогу, проводитимуть профорієнтаційну роботу, здійснюватимуть пошук та освоєння апробацію нових форм сприяння зайнятості молоді. Створення спеціалізованих молодіжних структур, зокрема Молодіжної біржі праці (згідно з ЗУ «Про зайнятість населення»), що допомагають молоді у пошуках роботи шляхом проведення різноманітних профорієнтаційних та інших тренінгів, інформування про вакантні робочі місця.

3. Визначити у кількісному відношенні державними замовниками підготовку кадрів для тієї або іншої галузі галузевого міністерства.

4. Здійснити термінову модернізацію кваліфікаційних стандартів відповідно до європейських вимог та якісне оновлення класифікатора професій, яке передбачає одночасне формування їх професійних і кар'єрних компетенцій.

5. Залучити на місцевому рівні підлітків і молодь при підтримці громадських організацій і об'єднань до суспільної комунальної роботи [3].

6. Широко залучати ЗМІ до запобігання злочинності серед неповнолітніх, пропаганди здорового способу життя, поваги до загальнолюдських цінностей, а також підвищення рівня правової культури.

7. Розширити мережу направлень на навчання суб'єктів господарювання [11, с. 206]. Проводити рекламу з піднесення престижу робітничих професій.

8. Розширення спектру послуг системи професійної перекваліфікації і перепідготовки спеціалістів за регіональному рівні.

9. Законодавчо зафіксувати механізм пільгового оподаткування підприємств, які надають перше робоче місце саме випускнику ВНЗ, а не безробітному.

10. Розвивати волонтерські проекти в Україні.

11. Створити в Україні іпотечно-фінансову установу, метою якої буде не отримання прибутку, а фінансування молодіжного житлового будівництва.

12. Гарантувати прозорість конкурсів на займання вакантної посади із залученням представників громадських організацій.

У напрямі середньої освіти:

1. Розширити, деталізувати і персоніфікувати профорієнтаційну роботу вже з 4-5-х класів ЗНЗ.

2. Створити єдину систему працевлаштування підлітків й молоді у поза навчальний час, організовувати літню трудову зайнятість неповнолітніх (приклад: молодіжна акція «Збережемо і відродимо культурну спадщину України», проект «Літня школа молодого державного службовця»).

3. Створити умови участі молоді у малому підприємстві. Державне стимулювання реалізації інноваційних бізнес-проектів молоді (приклад: місцевий конкурс «Молодий підприємець року», конкурс бізнес-планів підприємницької діяльності серед молоді (наприклад: «Бізнес-початок», «Малий бізнес», «Середній та великий бізнес»)). 1/3 випускників зорієнтовані на підприємницький аспект свого професійного майбутнього і готові до організації свого власного бізнесу.

4. Створити Державний центр соціальної адаптації молоді, який буде вести свою діяльність як самостійно, так у розрізі молодіжних заходів і акцій. Відсутність прийнятих на державному рівні спеціальних програм забезпечення трудової зайнятості молоді (як, наприклад, «Молодіжна практика» в Росії та «Можливості для молоді» і «Молодіжні бригади» в Швеції) загострює проблему безробіття молоді в Україні.

У напрямі вищої освіти:

1. Прискорити спільними зусиллями Міністерства освіти і науки України та Державної служби зайнятості України дієве впровадження системи розподілу молоді за робочими місцями після закінчення навчання або ж під час навчання (так зване стажування або практика).

2. Залучити до вирішення проблеми громадських організацій. (Фонд «Відродження»). Ефективна діяльність і співробітництво державних і недержавних організацій, роботодавців і працівників, різних рівнів управління – важливий крок у даному напрямі, а також передумова вирішення багатьох проблем, які є причинами та наслідками молодіжного безробіття в Україні.

3. Заохотити на державному рівні провідні галузеві підприємства виділяти іменні стипендії та гранти для талановитих студентів (приклад Стипендіальна програма «Завтра.UA» Фонду Віктора Пінчука). Долучити їх до розробки початкових програм. Посилити роботу по залученню працевлаштувачів на прилюдні захисти дипломних робіт.

4. Проводити на державному і регіональному рівнях всеукраїнські конкурси, акції і заходи, де студенти можуть проявити всі свої навички і вміння («Студенти у вільному підприємстві», «Молодий директор року» та інших). Надати можливість протягом життя неодноразово змінювати сфери застосування власного ділового та особистісного потенціалу через зростання потреби ринку праці у, так званих, метапрофесіоналах – широкопрофільних спеціалістах.

5. Дозволити на законодавчому рівні «перехресну зміну спеціальностей» не тільки для бакалаврів, але і для студентів будь-якого року навчання. Практика доступна для молоді за кордоном має стати нормою для українських студентів. При жорсткому екзамінаційному контролі молодь своєчасно може виправити свою помилку, допущену при вступі, а держава уникне розповсюдження багатотисячної армії непотрібних фахівців. З метою визначення спеціальностей, професійних навичок та рівня кваліфікації, якими повинні володіти випускники, проводити емпіричні дослідження. Враховувати результати цих досліджень у навчальних програмах. До проведення даних досліджень можуть залучатися соціологічні лабораторії вищих навчальних закладів.

6. Спільно з навчальними закладами сприяти працевлаштуванню молодих випускників повинні і роботодавці, наприклад, з числа найбільш активних та успішних студентів старших курсів формувати кадровий резерв для своїх підприємств, організовуючи стажування на потенційному робочому місці або складаючи спільно з закладом освіти завдання на виробничу практику із гарантією занесення у трудову книжку, або замовляючи на виконання дипломну роботу, що має практичне значення для конкретного виробництва чи діяльності компанії на ринку й ін.

7. Налагодити систему взаємозалежності рейтингу ВНЗ і запитів роботодавців на ринку праці, механізм зацікавленості працевлаштувачів у пошуку випускників вищих навчальних закладів. Суспільство як і західне, так і українське повинне реагувати на якісну діяльність університетів, які випускають кваліфікованих фахівців (приклад: рейтинг ВНЗ України «Софія Київська»).

8. Законодавчо закріпити квоти (і не 5% як вказано в законі «Про зайнятість», і не 10% – як пропонують народні депутати України Олександр Момот та Віктор Остапчук, а – від 15 до 20% що відповідає частці від загальної кількості працездатних) для молодих спеціалістів на всіх підприємствах і організаціях незалежно від форми власності. Надати можливість працювати по-годинно студентам денної форми власності.

9. Організовувати зустрічі з роботодавцями та з колишніми безробітними, які успішно знайшли роботу чи заснували власний бізнес. Запровадити в програмах навчальних закладів курси з техніки пошуку роботи та факультативні заняття з організації власної справи.

Для здійснення профілактичних заходів вирішення проблем працевлаштування молоді необхідна координація дій державних органів влади, роботодавців, ВНЗ і молодих спеціалістів. Це потребує інформації про ціннісні орієнтації молоді, мотиваційні чинники, підтримку держави і громадських організацій. Вивченню саме даної проблематики було присвячене пілотажне опитування студентської молоді (емпірична основа даного дослідження), яке було організоване Київським університетом імені Бориса Грінченка в рамках підготовки соціального проекту «З Києвом і для Києва», який створює умови для індивідуальної самореалізації студентів та їх активної участі у громадському житті, оскільки дана проблема стоїть дуже гостро не тільки в столиці, але і в країні вцілому. Під час роботи над проектом було опитано (загальна вибірка) 98 представників студентської молоді провідних столичних ВУЗів країни, з урахуванням результатів дослідження якої планувалося удосконалити і оптимізувати діяльність структурних відділів і центрів університету. Середній вік учасників анкетування становив 20-22 роки, більшість осіб жіночої статі.

За результатами проведеного дослідження було зроблено аналіз шляхів подолання безробіття серед молоді м. Києва. Станом на грудень 2012 року проблема працевлаштування була актуальною для 75% молодих людей, тоді як через півроку показники збільшилися на 4%. Значний відсоток вини у відсутності роботи респонденти покладають на бездіяльність ВУЗів (85%), вчинені правопорушення з боку роботодавців (64%) і держави (93%). При цьому опитані зазначили, що лише 38% активно шукали роботу, 48% знають про існування центрів зайнятості, тоді як 27% – з них навіть не чули про діяльність подібної організації. Студентська молодь виявилася чесною у відповіді (35%) про найбільш часту відмову роботодавців у прийомі на роботу через завищені вимоги молодого спеціаліста до зарплати. 2/3 молоді бажають бачити

свою першу заробітну плату у розмірі 600 \$ (~5 тис. грн.), тоді як середня зарплата на сьогоднішній день становить 2932 грн. А показники у 22% опитаних, які хотіли полишити Україну при будь-яких умовах у пошуках роботи, говорять самі за себе.

Основними причинами безробіття, з якими потрібно боротися, молоді люди зазначають: невідповідність між попитом і пропозицією на ринку праці; відсутність чіткої взаємодії між різними суб'єктами процесу працевлаштування; відсутність реклами неперспективних, зокрема робітничих, професій; неготовність працювати у сільській місцевості; неналежні умови праці. У зв'язку з вказаними проблемами, молодь бачить їх вирішення наступними кроками:

- модернізація трудового законодавства з питань правового захисту населення;
- забезпечення збалансованої профпідготовки та попиту на робочу силу, підвищення якості робочих місць;
- підвищення територіальної мобільності робочої сили;
- стимулювання економічної активності молоді, зокрема, під час навчання;
- контроль за держзамовленнями і направленнями з боку держави, адаптація до ринку праці;
- заохочення молоді до праці у сільській місцевості;
- реклама освітніх програм серед молоді щодо відкриття власного бізнесу.

Реалізація державної політики в царині працевлаштування та зайнятості молоді має впроваджуватися системно та послідовно на всіх трьох стадіях виходу молоді на ринок праці – при виборі професії та формуванні професійних планів; професійній підготовці та професійній адаптації. На першому етапі правильно надати підростаючому поколінню якісну профорієнтаційну підготовку, сприяти сприйняттю праці як життєвої цінності, готувати до інтеграції у ринок праці. На етапі професійної підготовки важливо оптимально збалансувати підвищений попит молоді на освітні послуги із потребами у фахівцях різних спеціальностей.

Сучасна соціальна молодіжна політика у сфері працевлаштування має орієнтуватися не стільки на підтримку економічно незахищених прошарків населення, скільки на створення передумов для зростання мотиваційного потенціалу, трудової мобільності і трудової продуктивної активності потенційних національних людських ресурсів; не стільки на державне гарантування кожному члену суспільства доходу не нижче прожиткового мінімуму, а на створення умов для розвитку своїх продуктивних здібностей та ефективної їх реалізації.

Список використаних джерел

1. Балакірєва О. М., Ноур А. М. Ціннісні пріоритети та економічна поведінка населення України /О. М. Балакірєва, А. М. Ноур // Економіка і прогнозування. – 2007. – № 1. – С. 137–153.
2. Гаркавенко Н. Напрями вдосконалення політики зайнятості населення у ринкових умовах /Н. Гаркавенко //Україна: аспекти праці. – 2008. – № 6. – С. 26-32.
3. Закон про зайнятість населення N 5067-VI (5067-17) від 05.07.2012 // [Електронний ресурс] – Електронні дані. / Закон України «Про зайнятість населення» – Дата доступу: 01.01.2013 – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/803-12>
4. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» N 2999-XII (2999-12) від 05.02.93, ВВР, 1993, N 16, ст.168 // [Електронний ресурс] – Електронні дані. / Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» – Дата доступу: 01.01.2013 – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2998-12>
5. Колот А. М. Інноваційно-інтелектуальні чинники розвитку вищої освіти як провідного інституту економіки знань /А. М. Колот //Стратегія розвитку України: економіка, соціологія, право. Наук. журнал. Вип. 1-2. – К.: Кн. вид-во НАУ, 2010. – С. 502-507.
6. Корчевна О., Кир'янова О. Організаційно-психологічний супровід сприяння працевлаштуванню випускників вищих навчальних закладів: компетентнісний підхід /О.Корчевна, О.Кир'янова // Україна: аспекти праці. – 2009. – №3. – С. 32-36.
7. Про затвердження Порядку надання роботодавцями територіальним органам Державної служби зайнятості інформації про зайнятість та працевлаштування громадян, що мають додаткові гарантії у сприянні працевлаштуванню № 271 // [Електронний ресурс] – Електронні дані. / Наказ Міністерства соціальної політики України – Дата доступу: 16.05.2013 – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z0841-13>
8. Про затвердження Програми сприяння зайнятості населення та стимулювання створення нових робочих місць на період до 2017 року // [Електронний ресурс] – Електронні дані. / Постанова Кабінету Міністрів

від 15 жовтня 2012 р. № 1008 – Дата доступу: 01.04.2013 – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1008-2012-%D0%BF>

9. Проект Закону України «Про вищу освіту» (нова редакція) № 9655 від 28.12.2011// [Електронний ресурс] – Електронні дані. /Проект Закону України «Про вищу освіту» – Дата доступу: 12.12.2012 – Режим доступу: <http://www.nmu.edu.ua/legis3.php>

10. Стефанишин О.В. Зайнятість молоді в Україні: проблеми і шляхи їх розв'язання /О.В. Стефанишин //Управління трудовими ресурсами: проблеми і перспективи розвитку: Збірник доповідей міжнародної науково-практичної конференції. Ч. 1. – Хмельницький: ТУП, 1997. – С. 251-253.

11. Ярошенко О. Проблеми та перспективи правового регулювання зайнятості та праці молоді / О. Ярошенко //Вісник Академії правових наук України. – 2004 № 4 (39) – С. 204-210

* * *

УДК 37.013.73:340.12:316.77

Алла Лисенко, канд. філософських наук, старший викладач кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, м. Київ.

Мовна культура як підґрунтя розбудови громадянського суспільства

Обґрунтовано нагальну потребу у визначеності щодо світоглядних орієнтирів та розвитку мовної культури особистості. Розмірковується над змістом універсалій, на яких тримається світ, у тому числі, світ людей. Окреслюються дороговкази щодо розбудови громадянського суспільства, які є запорукою успішного творення Державної Незалежності.

Ключові слова: культура мови, спілкування, свідомість, мислення, духовні цінності, громадянське суспільство, держава

Алла Лысенко. Культура речи как основа построения гражданского общества

Обосновывается потребность в определении мировоззренческих ориентиров и развитии культуры речи личности. Рассуждается над смыслом универсалий, на которых зиждется мир, в том числе, и мир людей. Очерчиваются путеводные нити создания гражданского общества, которые являются условием успешного построения государственной независимости.

Ключевые слова: культура речи, общение, сознание, мышление, духовные ценности, гражданское общество, государство.

Alla Lysenko. Language Culture as a Basis of Civil Society Development

The article substantiates the need for a comprehensive definition of ideological orientations and development of speech of the individual. Meditate over the meaning of universals, in which the world, including the people and the world.

Keywords: language culture, contact, consciousness, way of thinking, spiritual values, civil society, State.

«Мовчи або говори те, що краще мовчання» слова давньогрецького філософа Піфагора долинають до нас з-поміж віків, проте навіть «мовчання» стає можливим за умови духовного, художньо-естетичного та морального розвитку особистості, шляхом реалізації творчого потенціалу людей, ліквідації обмеженості їх знань, виховання культури спілкування. Саме збереження самотності мовної культури народу може бути і має бути поєднане з процесом формування нашої держави на засадах громадянського суспільства.

Важливою ознакою громадянського суспільства є те, що воно в своїй життєдіяльності спирається на природні, органічно властиві права людини. Тобто воно створює необхідні сприятливі умови для найбільш повного задоволення потреб та інтересів кожної особистості, кожної соціальної групи. В таких умовах кожен член громадянського суспільства відчуває і проявляє свою відповідальність за утвердження злагоди і взаємодопомоги в людських відносинах. Громадянське суспільство – це суспільство, в якому повною мірою втілюється принцип соціальної справедливості. «Влада в ньому здійснюється над вільними і рівноправними людьми, які в тій чи тій формі беруть участь у громадських справах» [5, с.318].

Варто зазначити, що громадянське суспільство тісно пов'язане з правовою державою. Це означає, що успішне функціонування, виконання суттєвих принципів громадянського суспільства можливе лише в умовах правової держави. Основною характерною рисою правової держави є беззаперечне панування закону в усіх сферах суспільно-політичного життя.

Мовлення ж, в свою чергу, як специфічний вид людської діяльності забезпечує спілкування (комунікацію) людей і є спосо-

бом звернення людини до самої себе; крім того, воно є не лише формою спілкування, але й способом існування свідомості, знаряддям і формою здійснення мислення, передачі думок. Структура мови формується на основі правил, що виникають і розвиваються під впливом суспільного середовища і способу мислення людей. Мовними засобами створюється система штучних символів, в яких фіксуються предмети, явища, процеси матеріального і духовного світу людини, їх взаємовідношення.

Мовлення, таким чином, не можливе поза мовою, тому що вони перебувають в єдності. Але, разом з тим, вони не ідентичні. Мова є знаковою системою, яка є основним засобом людського спілкування і відображення навколишньої дійсності, опосередкованого мислення. Тобто, система слів, які слугують спілкуванню людей і відображаються у свідомості народу безвідносно до конкретних думок, почуттів і бажань. А мовлення – це вже послідовність знаків мови, які побудовані за її законами та у відповідності з вимогами вираженого конкретного, певного змісту думок, почуттів, настроїв, стану волі, бажань тощо.

Мова є засобом спілкування в можливості, мовлення – є тими ж самими засобами, але в дійсності. В мовленні відображаються не лише знання про предмети, явища зовнішнього світу, але й особистісні відношення конкретної людини до предметів і явищ, що розглядаються. Завдяки мовленню людина також передає свої почуття, волю, закляки, переконання. Розрізняють внутрішнє і зовнішнє мовлення. Внутрішня мова відіграє головну роль у процесах свідомості, самосвідомості і мислення; це така форма мислення, коли людина веде розмову сама із собою. Зазвичай вона різниється конспективністю, згорнутістю, акцентом на головному, суттєвому. Формується внутрішня мова на основі зовнішньої мови. У зовнішній мові розрізняють дві її форми: усне мовлення і письмове. Усне мовлення може здійснюватися і у вигляді діалогу (розмова або обін фразами, питаннями і відповідями, зауваженнями і запереченнями), або у вигляді монологу – послідовного викладу точки зору, концепції, цілісної сукупності ідей однією особою перед слухачами або глядачами у формі виступу на сцені, докладу, лекції, розповіді т.п. Письмове мовлення – це передача думок, спілкування людей за допомогою символів, викладених на папері.

Зазначимо також, що мовлення може здійснюватися не лише в звуковій, але і у візуальній (зоровій), відчутній на дотик та інших формах. Але це лише допоміжні засоби комунікації, спілкування, які незрівнянно поступаються місцем по силі словесній мові.

Отже, мовлення – це форма спілкування людей засобами мови (комунікація). Як істотний фактор у формуванні міжособистісних стосунків мовлення сприяє організації спільної діяльності людей, пізнанню один одного і відіграє роль основного механізму мислення людини. Мовлення – це і процес, і результат. Наразі постає питання: Як пізнати мовну культуру нації? Завдяки результатам мовленнєвої діяльності – текстам, пісням тощо.

Мовна культура в нашому суспільстві є синтезуючою характеристикою людини як природної, духовної, культурної, діяльної та соціальної істоти. Вона охоплює її і з внутрішнього, і з зовнішнього боку, тобто як у відношенні людини до природи (зовнішнього світу, макрокосму), так і у її відношенні до себе та інших людей (мікрокосму, світу людських відносин). Тому сутність мовної культури людини не зводиться до соціальних якостей природних характеристик, а визначається лише їх органічним синтезом. Оскільки означений синтез концентрується в понятті «мовна культура», сутність «людини, яка мовить» розкривається через розуміння її як культурної істоти. Як такого природного, а можливо, й Божественного формо-вितвору, який здатний до культурного, діяльного самовідтворення, здійснює його як духовно, так і практично, разом з іншими, тобто соціально, через перетворення природного і духовного середовища, а також самої себе як істоти, що розвивається, зростає, прогресує в історії. Саме завдяки мовленню, через культуру мови людина «приходить до себе», розпізнає, самопізнає себе як істоту, відмінну від усього іншого природного світу, як таку, котра перетворює цей світ, робить його частиною «свого світу» як світу культури. Саме через мовну культуру людина досягає стану свободи, в якому її природа набуває дійсності «людської» визначеності. Саме через мовну культуру людина усвідомлює межі і безмежжя свого ставлення до світу, марність і велич своїх творчих здібностей щодо його перетворення й, зрештою, власне духовно-тілесне ество, спрямоване у вічність. В. Андрущенко зауважує, «як культурна істота (щоб залишатися людиною) у своєму ставленні до світу (суспільства, людей і самої себе) людина завжди має жити і діяти в межах культурно визначеного поля. Вихід за межі визначеної мовної реальності, цього «мовного культурного поля» руйнує внутрішню визначеність людини і водночас (якщо здійснюється з культурними намірами) підносить цю визначеність на новий рівень розуміння людського як свободи» [2, с.706]. Власне, у цьому й полягає головна суперечність людського як свободи культуротворчого начала

й необхідності його реалізації за законами і природи, і культури, і мови. Проте, мова не робить людину культурною.

У широкому розумінні мовна культура (лат. cultura – виховання, освіта, розвиток) є сукупністю практичних, матеріальних і духовних надбань суспільства, які відображають історичний рівень розвитку суспільства і людини й втілюються в результатах продуктивної мовленнєвої діяльності. У вузькому розумінні з поняттям мовної культури суспільства пов'язують розвиток мистецтва, діяльність клубів, музеїв, театрів, творчих спілок тощо. Підкреслюючи відносно автономність так званої професійної культури мовлення, як правило, вкладають у це поняття виробничу діяльність, називають «економічною культурою» людини і суспільства.

Вчені і практики виокремлюють такі напрями мовної культурної практики, як «громадянська культура», «моральна культура», «естетична культура», «культура побуту» тощо.

Культура як «надбання» є безумовно цінністю суспільства, а тому має не лише зберігатися, а й передаватися у спадок наступним поколінням. Найбільш дієвим і ефективним механізмом цього є освіта і виховання, які у свою чергу визначаються рівнем розвитку мовної культури такою самою мірою, як і рівнем розвитку науки і соціальної практики. Ефективність освіти безпосередньо залежить від глибини мовного культурного поля суспільства. І навпаки, освічена людина має значно більше шансів опанувати культурні надбання, покласти їх в основу власної індивідуальності. У сучасному світі мовна культура дедалі більше перетворюється на ключовий елемент суспільного, гуманітарного розвитку. Завдяки їй члени суспільства мають змогу реалізувати свій творчий потенціал, долучитися до всього духовного й художнього багатства світової цивілізації, зберігати і збагачувати власну історико-культурну спадщину в усьому її різноманітті [2, с.707].

Знаходячись у стані свідомості, ми постійно мислимо, можна сказати, перебуваємо у потоці мислення. Це мислення може бути зосередженим і підпорядкованим нашій волі, певним цілям чи завданням, мотиваціям, обставинам, ситуаціям у яких ми перебуваємо. На рівні теоретичної свідомості ми розуміємо, що мислення без мови унеможливилося. Мова не можлива без слів. Багатство мови у її словах і смислах, які вони в собі несуть. Чим багатша мова людини, яка нею володіє, тим більше в неї можливостей для мислення, осмислення, усвідомлення себе і світу, у якому вона перебуває. Мову слід сприймати не лише як засіб комунікації, а як культурний код нації та засіб творення соціальної дійсності на засадах громадянського суспільства. В мові має бути відчутною висока моральність та потужний інтелект.

Мова нерозривно пов'язана з культурою і генетичною пам'яттю того народу, який її створив чи породив, та підтримує і розвиває у своєму естві.

І. Дзюба відстоює позицію, що «у світовій науковій політичній думці вже давно склався погляд, розвинений великими філософами, педагогами, лінгвістами, письменниками, про те, що всяка культура починається зі знання рідної мови, що зневага до рідної мови є формою знеособлення і самозречення; що по ставленню до рідної мови можна судити про моральний та інтелектуальний рівень людини; що мова – це живий символ збірної особистості народу [3, с.168]. Безумовно, письменник висловлюється на користь української мови, не за рахунок утискування російської мови чи мов інших національних меншин, що проживають у сучасній Україні.

Людина, опановуючи мовою іншого народу, глибше долучається до його культури, стає багатшою тими смислами, які несе в собі мова і культура цього народу. О. Потебня зазначає, «людина, яка говорить на двох мовах, переходячи від однієї мови до іншої, міняє разом з тим характер і напрямок плину своєї думки, при тому так, що зусилля її волі лише міняє колію її думки, а на подальший її плин впливає лише опосередковано» [8, с.84]. Проте, «інша мова, навіть при найкращому знанні, засвоюється до певної міри схематично, збіднено, без тих колосальних глибин підсвідомості, без тих неповторних візерунків асоціативності» [3, с.171]. І в той же час, людина, яка володіє рідною мовою, вивчаючи чужу, стає багатшою за рахунок залучення іншого смислового поля культури в наповненні своєї свідомості. Адже джерела мовної культури знаходяться у світі підсвідомого, і є тим національним психологічно-духовним підґрунтям, яке живить всі підземні води й «таємниці» душі та досвіду єдиного народу. Переймання іншої мови, безумовно, збагачує людину тільки тоді, коли рідна мова залишається на притаманному їй місці.

Отже, впливає аксіоматичне розуміння того, що мова є культурним і генетичним кодом її народу. Як стверджував К. Ушинський «до серця людини, треба говорити її родовою мовою» [7, с.187]. Про значення рідної мови він писав так: «Мова народу – краший, що ніколи не в'яне й вічно знову розпускається, цвіт усього його духовного життя, яке починається далеко за межами історії. У мові одухотворюється і весь народ, і вся його

батьківщина; в ній втілюється духовною силою народного духу в думку весь той глибокий, повний почуття голос рідної природи, який лунає так гучно в любові до людини і відбивається так виразно в рідній пісні, і рідних мелодіях, в устах народних поетів [7, с.187].

Проте в світлих, прозорих глибинах народної мови, відбивається не тільки природа рідної країни, але й уся історія духовного життя народу. Покоління народу проходять одне за одним, але результати життя кожного покоління залишаються у мові – у спадок для нащадків. У скарбницю рідного слова складає одне покоління за іншим плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя й пережитої радості, любові – одне слово, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає у народному слові.

«Мова є найжливіший, найбагатший і найміцніший зв'язок, що з'єднує віджилі, ті, що живуть, та майбутні покоління народу в одне велике, історично живе ціле. Вона не тільки виявляє собою життєвість народу, але як раз і саме життя. Коли знаєш народна мова, – народу нема більше!.. Відбери в народі все – і він все може повернути, але відберіть мову, і він ніколи більше вже не створить її» [7, с.188].

Рідна мова вкорінена в тіло людини через її інтелект, психіку, емоційну сферу, що мають фізіологічну основу, зокрема мозок, нервову систему, органи відчуття. Недаремно ж, здавна підмічено, що слова мають матеріальну силу. Злі слова й думки руйнують, а добрі слова й думки лікують людину. «Словом можна убити, словом можна спасти, словом можна полки за собою повести».

Логіка викладеного вище дозволяє зробити певне узагальнення, зокрема, чим завантажена свідомість і пам'ять людини, те й панує в ній, а значить і над нею. Те, що панує у свідомості, об'єднується через життєві вияви людини в соціальній дійсності, яка фіксується в реальності. Якщо метафізичну тріаду протягом тисячоліть складали Бог, душа і світ, то сьогодення тріада має вигляд «свідомість–мова–світ» [4, с.155].

Мовлення є найбільш помітним явищем у статусі і соціальній поведінці людей. Проте, на думку Я. Рашкевича-Винницького, «це тільки вершина айсберга. Під нею ментальність, національний характер, національна свідомість, духовність, культура... А за ними – історія народу, його земля, національна ідея, соборність і державність нації, її доля і шлях у майбутнє» [9, с.9].

Варто нагадати, що пам'ять і свідомість людини, не одне й те ж. Свідомість виявляється через мислення. Пам'ять сама по собі, без свідомості, не мислить. Рідна мова може залишатися в пам'яті, що дозволяє розуміти її, коли нею хтось говорить. А у свідомості рідна мова постає у вигляді мислення, яке у звичайної людини передусє мовленню. Щоб вільно говорити на будь-якій мові, потрібно спочатку нею навчитись мислити. Як зазначалось, мислення – це суто внутрішній процес, який на відміну від говоріння, можна приховати від публічності, довівши його до певного рівня досконалості. Отже, мовна культура залежить від культури мислення. Пам'ятаймо завжди настанову Сократа: «Заговори, щоб я тебе побачив».

Лише в умовах соціальної рівності і свободи, можна виховати людину, яка буде відповідальною як за своє життя (дії, учинки, поведінку), так і за суспільне. Саме така особистість спроможна сповідувати і відстоювати «громадянську» позицію.

«Розповідають, як один подорожній зустрів на своєму шляху юрбу людей, які на щось чекали, наполегливо вдихаючись у небокрай. «Що ви виглядаєте, добрі люди?», запитав подорожній. «Деся тут повинна пройти Свобода, так ми очікуємо на неї», – відповіли ті. «Легковірно! – зауважив подорожній. – Ви ніколи не зустрінете Свободи, якщо не підете їй назустріч». Діяльність – це і є крок назустріч Свободі. І чим швидше людина осягне цю просту істину, тим більш ефективним буде її шлях «до себе» як до Особистості. Особистості, яка стверджує її неповторну індивідуальність» [1, с.316]. «людини як самостійної, творчої, вільної особистості» [1, с.328].

Культура є також шляхом до себе. Завдяки освіті, розумовому і моральному розвитку особистості, породжуються вищі мотиви її світоглядно-сміслові орієнтири, а слідом за ними органічно йде суспільна потреба в спілкуванні. Образно висловлюючись, саме завдяки спорідненості, в мові уособлюється «душа» держави. Шляхом мовної, культурно-історичної, релігійної, економічної, політичної єдності розбудовується українська державність, за засадах громадянського суспільства, в якому панує людське ставлення до гідності людини. В громадянському суспільстві політична, моральна і історична відповідальність є основами і критеріями творення соціальної дійсності. Позаяк, мова і культура як органічне ціле є тією актуальною реальністю, якою твориться обличчя сучасного суспільства [6, с.25]. Рушієм стає арістотелеве «Те, за ради чого», що сидить у свідомості людини як домінуючий мотив її життєвих устремлінь; завдяки яким народ стає само-

достатнім творцем власної історичної долі та благополуччя свого життя.

Шлях до перемоги – виховання в собі громадянської й політичної свідомості та формування державотворчого світогляду. На думку Л. Костенко, «найтяжчу боротьбу ми будемо вести самі з собою... Нас обтяжують століття панування нетерпимості, абсолютних істин і деспотичних урядів, і скинути цей тягар буде не легко» [6, с.29].

Насамкінець, доречно згадати вислів «Великого інквізитора» з роману Ф. Достоевського «Брати Карамазови» – «Не хлібом єдиним живе людина!». Духовні, вищі цінності: істина, добро, краса, якщо вони присутні у свідомості й душі людини, як її світоглядні життєві орієнтири, здатні окрилити й підняти таку людину над суєтним і минулим, дріб'язковим і тлінним, возвеличити її духом людськості. Людяності, яка вирізняє людину з-поміж тваринного світу, коли вона набуває здатності усвідомлювати, що для того, щоб відбутися у житті, треба прагнути до духовного, культурного збагачення. Критерієм останнього є не колекціонування витворів мистецтва й культури та церковних реліквій і антикваріату, не гуманітарна грамотність та загальна ерудиція, якими заповнюється душевна спустошеність, а особистісне духовне зростання.

До духовних цінностей не можна не віднести совість, мораль, мову, почуття людської гідності й національної самоповаги та громадянина своєї держави, патріотизм та інші добродієвості, за браком яких унеможливується розбудова громадянського суспільства. На захист власне громадянської позиції, у першу чергу, здатні духовно збагачені, духовно зрілі, духовно незламні і не зламани громадяни, відкриті до беззастережної комунікації.

Мовна культура стає очевидною в діях людини, її поведінці, окремих вчинках, що засвідчують цінності, яким кожна людина надає перевагу. В сучасному українському соціумі духовні цінності мають бути пріоритетними у світоглядних орієнтирах суб'єктів творення соціальної дійсності.

Непересічна суспільна роль у розбудові громадянського суспільства належить духовній еліті, творчій, науковій, освітній інтелігенції, що покликана адекватно сприймати, усвідомлювати та критично аналізувати соціальну дійсність. Їй у відповідності з реаліями життя окреслювати й утверджувати в суспільній свідомості дороговкази до покращення цього життя як світоглядні орієнтири. Інтелектуали спроможні формувати адекватний, теоретичний рівень особистісної і суспільної свідомості. Але звісно для цього потрібна неупереджена громадянська позиція. Зрозуміло, що не можна за гроші й славу купити здоров'я, розум, честь, совість і ту ж компетентність, але не можливо приховати неміч, низький розум, відсутність совісті. Ми завжди знаємо з ким маємо справу, тільки-но людина почне говорити. Бо знаємо, «Спочатку було слово...» [Ин, 1:1].

У мові воля, власна гідність, честь і культура народу. Проте треба дбати не лише про утвердження мови, а й за можливості реалізації громадянина на території своєї Батьківщини. Мова, мовна культура почитаються з культури мислення. Згадаймо народний золотослів: «Слідкуй за своїми думками, бо вони стають твоїми словами, слідкуй за своїми словами, бо вони стають твоїми вчинками, слідкуй за своїми вчинками, бо вони утворюють твої звички, слідкуй за звичками, бо вони визначають твій характер, слідкуй за характером, бо він крокує за твоєю долею».

Таким чином, мислення і спілкування стають можливими тільки завдяки мові. Теоретичний рівень як індивідуальної так і суспільної свідомості формується завдяки науці й освіті. Категорії, поняття, терміни певної науки чи навчальної дисципліни утворюють її своєрідну мову, без опанування якою унеможливується як пізнання, так і адекватне мислення та спілкування у конкретній галузі знань. Певними поняттями, термінами, словами позначається соціальна дійсність і визначаються критерії співжиття людей у правовій державі, громадянському суспільстві, суспільстві знань, де кожен має право на гідне життя по совісті й по правді, і в цьому, мабуть, хвала наша і честь. Але, навіть першокласник не повірить у мораль, що мовиться в проповідях і повчаннях, якщо вона не буде підтверджуватись в його реальному житті.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту: Статті, нариси, інтерв'ю / Віктор Андрущенко. – К.: Знання України, 2004. – 804 с.
2. Андрущенко В.П. Світанок Європи: Проблема формування нового учителя для об'єднаної Європи XXI століття / Віктор Андрущенко. – К.: Знання України, 2011. – 1099 с.
3. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? / Іван Дзюба. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 336 с.
4. Добронравова І.С. Новітня філософія науки: [підр. для студ. філософ. фак. ун-тів і аспірантів] / Добронравова І.С., Білоус Т.М., Комар О.В. – К.: Логос, 2009. – 244 с.

5. Європейський словник філософії: Лексикон неперекладностей. Т. I. / наук. кер. проекту Б. Кассен, К. Сігов – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2009. – 576 с.
6. Костенко Л. Гуманітарна аура нації, або дефект головного дзеркала / Костенко Ліна. – К.: Видавничий дім «KM Academia», 1999. – 32 с.
7. Погрібний А. Розмови про наболіле, або якби ми вчилися так, як треба... / Анатолій Погрібний. – К.: Видавничий центр «Просвіта», 2000. – 320 с.
8. Потебня О. Мова. Національність. Денаціоналізація. Статті і фрагменти / Олександр Потебня. – Нью-Йорк: Українська вільна академія у С.Ш.А., 1992. – 155 с.
9. Рашкевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації / Ярослав Рашкевич-Винницький. – Дрогобич: Видавнича фірма «Відродження», 1997. – 360 с.

* * *

УДК

Сергій Путров, канд. педагогічних наук, доцент Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Здоров'я людини як предмет соціально-філософського аналізу

Здоров'я людини як комплексний компонент життєдіяльності людини потребує значної уваги, як з боку науковців, так і з боку держави, у зв'язку з тим, що здоров'я нації є невід'ємною частиною суспільного багатства, а показники стану здоров'я населення є важливим критерієм якості життя суспільства.

Ключові слова: здоров'я, людина, соціально-філософський аналіз.

Сергей Путров. Здоровье человека как предмет социально-философского анализа

Здоровье человека как комплексный компонент жизнедеятельности человека нуждается в значительном внимании, как со стороны научных работников, так и со стороны государства, в связи с тем, что здоровье нации является неотъемлемой частью общественного богатства, а показатели состояния здоровья населения являются важным критерием качества жизни общества.

Ключевые слова: здоровье, человек, социально-философский анализ.

Sergiy Putrov. Health of man as object socially-philosophical analysis

Health of man both the complex component of vital functions of man needs considerable attention, both from the side of research workers and from the side of the state, in connection with that a health of nation is inalienable part of public riches, and indexes of the state of health of population are the important criterion of quality of life of society.

Keywords: health, man, socially-philosophical analysis.

Проблема здоров'я людини є однією з найскладніших і актуальніших. Філософія з повним правом відносить її до сучасних глобальних проблем. Одним з найважливіших завдань, що покликані вирішувати науки про людину, є розроблення проблеми здоров'я людини як фундаментального права та особливої цінності сучасної цивілізації. Актуальним є розгортання наукових досліджень не лише на медико-біологічному або психологічному, але й на філософському рівні. У той же час ефективне вирішення проблеми здоров'я можливе лише на основі міждисциплінарного підходу, що розробляється в рамках філософії.

Стан здоров'я людини є одним з найважливіших показників, що визначають потенціал країни. Саме тому найважливіше соціальне завдання, яке сьогодні стоїть перед системою освіти, полягає у формуванні, збереженні та зміцненні здоров'я підрастаючого покоління. Але, на жаль, у сучасних дослідженнях з педагогіки, психології та медицини особливо підкреслюється, що стан здоров'я української нації значно погіршується: спостерігається зростання числа хронічних захворювань, соціально небезпечних інфекцій, психічних розладів, алергічних і імунних порушень (В.А. Ананьєв, Е.І. Глебова, В.В. Марков, Г.С. Никіфоров, Н.К. Смирнов та ін.); збільшується кількість людей, страждаючих різними формами адиктивної поведінки, причинами виникнення якої все частіше стають порушення соціального і духовно-етичного здоров'я людини (Я.І. Гілінський, І.Н. Гурвіч, Е.М. Казін, Б.М. Левін, Т.Т. Щеліна та ін.).

С.О. Омеляченко стверджує, що «у країні склалася кризова соціально-економічна ситуація, яка призводить до значного погіршення здоров'я населення, підризу системи охорони його здоров'я і руйнування економічних умов її подальшого розвитку, яка ще довго буде відображатися не лише на демографічному, а й на соціально-економічному розвитку країни» [8, с.72].

У роботах М.М. Амосова, І.І. Брехмана, А.Я. Іванюшкина, А.М. Ізуткіна, Ю.П. Лісичина, В.Д. Жірнова, В.П. Петленко, А.В. Сахно, І.А. Серової, М.Ф. Сікач, Г.І. Царегородцева, Ю.М.

Хрустальова, Б.Г. Юдіна та ін. спостерігається природничонаукових і гуманітарних підходів до проблеми здоров'я, досліджуються цінності і життєві орієнтації, духовні і етичні детермінанти благополуччя людини.

Як вказує О.Т. Марків, «для формування здорового суспільства потрібно, щоб більшість його членів усвідомлювали ідеологію збереження здоров'я, а соціально-політична, наукова та освітня еліта має стати провідником та фундатором соціальних норм, призначених зберігати здоров'я. Здатність до збереження здоров'я розглядається як основа буття людини, де основним є усвідомлення важливості здоров'я, здорового способу життя для цієї життєдіяльності особистості, це характеристики, особливості, які спрямовані на збереження фізичного, психічного, соціального, духовного здоров'я – свого та оточуючих» [6, с.181].

У даний час доводиться констатувати відсутність загальноприйнятого трактування поняття «здоров'я». Різноманітні погляди на сутність поняття «здоров'я» і безуспішність спроб виробити єдину, погоджену думку значною мірою пояснюється тим, що здоров'я є досить складне явище, характерні і значимі сторони якого важко виразити коротко і однозначно.

Сьогодні науковці нараховують близько 300 визначень цього поняття. Широко відомим є визначення поняття «здоров'я», прийняте Всесвітньою організацією охорони здоров'я (ВООЗ), яке трактується як стан повного фізичного, душевного та соціального благополуччя людини, а не тільки відсутність хвороб і фізичних дефектів.

Е.Г. Булич та І.В. Муравов наводять 99 визначень терміна «здоров'я», стверджуючи, що різноманітність уявлень про нього була й залишається природним результатом недостатності знань про сутність здоров'я [2, с.35-52].

Самостійним питанням проблеми здоров'я є класифікація та аналіз вже запропонованих визначень. У зв'язку з цим привертає увагу робота

П.І. Калью, в якій представлено понад 80 дефініцій здоров'я, запропонованих представниками різних наукових шкіл і напрямів. Зібраний П.І. Калью перелік є далеко не повним, але навіть він вказує на різноманітність трактувань і різнорізність ознак, використаних при виявленні сутнісних характеристик цього поняття. Серед визначень здоров'я домінують такі, які вказують на: 1) нормальну функцію організму на усіх рівнях його організації (від генетичних до організованих структур); нормальне протікання фізіологічних і біохімічних процесів, які сприяють індивідуальному виживанню і відтворенню; 2) динамічну рівновагу організму і його функцій з довкіллям; 3) здібність до повноцінного виконання основних соціальних функцій, участь в соціальній діяльності і суспільно корисній праці; 4) здатність організму пристосовуватися до постійно змінних умов існування в довкіллі, здатність підтримувати постійність внутрішньої середовища організму, забезпечуючи нормальну життєдіяльність; 5) відсутність хвороб і хворобливих змін; 6) повне фізичне, духовне, розумове і соціальне благополуччя, гармонійний розвиток фізичних і духовних сил.

У «Словнику-довіднику «Безпека: теорія, парадигма, концепція, культура» поняття «здоров'я» визначається як «природний стан організму, що характеризується гармонією з навколишнім середовищем і відсутністю хворобливих змін».

Останнім часом усе більшої ваги набирають дослідження, в яких поняття «здоров'я» розглядається з точки зору системного підходу. Так, Г.Л. Апанасенко зазначає, що людина – це система з пірамідальним принципом побудови, у якій необхідно виділяти три рівні – нижчий (тілесний), середній (психічний) і вершина (духовний) елемент [1, с.8]. Як зазначає Г.Л. Апанасенко, нова феноменологія здоров'я виділяє три рівні здоров'я – безпечний, межовий (донозологічна форма) і рівень становлення патологічного процесу. Необхідність повернення індивіда до безпечного рівня здоров'я – це запорука формування кожної нації зокрема і здоров'я населення світу загалом [1, с.12].

Як вважає О.І. Міхєєнко, «здоров'я – це завжди результат взаємодії особистості й оточення, яке не можна зрозуміти без комплексного вивчення біосоціального феномена людини» [7, с.19]. Автор вказує, що «безуспішність спроб створити єдину погоджену думку пояснюється тим, що здоров'я людини являє собою складну понятійну конструкцію, в якій досить важко коротко і однозначно виділити багатогранні її сторони» [7, с.18].

Необхідною й головною передумовою збереження здоров'я є здоровий спосіб життя, як якась еталонна модель, система загальних умов, приписань, заходів, сукупність подібного, але не тотожного, продукт колективної творчості.

М.С. Гончаренко та В.Є. Новикова визначають поняття «здоров'я» як «інтегративну цілісність людини, що виявляється в оптимальній єдності соціального і біологічного аспектів розвитку індивідуальності на основі пріоритету духовно-моральних цінностей у конкретних умовах життєдіяльності» [4, с.39].

Як вважають М.Я.Віленський та С.О.Авчиннікова, становлять інтерес ті його формулювання, де втримання не обмежується медичними й біомедичними параметрами, а акцентується його ціннісна значимість для людини й суспільства: здоров'я як цінність (А.Я. Іванюшкін); компонент людського щастя, одне з невід'ємних прав, умова успішного соціального й економічного розвитку (С.Г. Жук); результат власної діяльності людини (М.М. Амосов); галузь людської культури (М.Б.Каченовський); норма творчого життя (Н.К.Смирнов); як здатність до самозбереження, саморозвитку й самовдосконалення (В.А.Лишук і О.Н.Мосткова) [3,с.3].

Вивчення сутнісних ознак здоров'я показує, що всі визначення можна представити декількома моделями: медична модель, яка передбачає таке визначення, що містить лише медичні ознаки і характеристики здоров'я (відсутність хвороб і їх симптомів); біомедична модель, яка розглядає здоров'я як відсутність у людини органічних порушень і суб'єктивних відчуттів нездоров'я; біосоціальна модель, яка в поняття здоров'я включає біологічні і соціальні ознаки, що розглядаються в єдності, але при цьому останньою віддається перевага; ціннісно-соціальна модель, в якій здоров'я розглядається як цінність, необхідна передумова для повноцінного життя, задоволення духовних і матеріальних потреб, участь в праці і соціальному житті.

Відмітимо, що у визначенні поняття «здоров'я» в одному випадку акцентується увага на його стані, в іншому – здоров'я розглядається як динамічний процес, у третьому – причетність здоров'я до якоїсь однієї категорії не абсолютизується. У зв'язку з цим найбільш прийнятним можна визнати визначення поняття «здоров'я», яке надає В.П. Казначеев. Учений вважає, що здоров'я індивіда є динамічний стан, процес збереження і розвитку його біологічних, фізіологічних і психічних функцій, оптимальної працездатності і соціальної активності при максимальній тривалості життя.

В.М. Оржеховська вважає, що «здоров'я в сучасному світі розглядається не лише як ресурс, а як межа життя, виділяючи чотири складові здоров'я» [9,с.29]. На думку автора, «фізична складова здоров'я – це правильне функціонування всіх систем організму, позитивне ставлення до свого здоров'я, прагнення фізичної досконалості й загальної фізичної працездатності, загартованість організму, додержання раціонального режиму дня, харчування, виконання вимог особистої гігієни; психічна (психічний комфорт) – відповідність когнітивної діяльності календарному віку, розвиненість довільних психічних процесів, наявність саморегуляції, позитивних емоцій, відсутність акцентуацій характеру і шкідливих звичок; соціальна (соціальне благополуччя) – це передусім сформована громадянська відповідальність за виконання соціальних ролей у суспільстві, позитивно спрямована комунікативність, доброзичливість у ставленні до людей, здатність до самоактуалізації в колективі, високий соціальний статус у ньому, самовиховання; духовна (душевна) – пріоритетність загальнолюдських цінностей, наявність позитивного ідеалу, що відповідає національним і духовним традиціям, працелюбність, доброзичливість, почуття прекрасного в житті, природі, мистецтві» [9,с.29-30].

У XX столітті однієї з характерних меж наукового пізнання стало системне мислення. Значний вплив на становлення системної теорії зробили як праці філософів, так і праці психологів Б.Г.Ананьєва, М.Я.Басова, В.М.Бехтерева, А.Ф.Лазурського, Б.Ф.Ломова, В.Н.Мясищева та ін. Серед авторських точок зору на ідею системності при розгляді людини особливою конструктивністю відрізняється позиція Б.Ф.Ломова, згідно якої людина – це складна жива система, життєдіяльність якої забезпечується на різних рівнях функціонування: біологічному, психологічному і соціальному. На кожному з них здоров'я людини має особливості свого прояву. На біологічному рівні під здоров'ям розуміється динамічна рівновага усіх внутрішніх органів і їх адекватне реагування на вплив довкілля (У.Кеннон, А.А.Маркосян, Н.І.Пірогов, Г.Спенсер, А.Тхакер і ін.). Уявлення про сутність здоров'я на психологічному рівні поки що далекі від бажаної ясності, проте на даному рівні питання здоров'я так чи інакше пов'язані з особистісним контекстом розгляду, в рамках якого людина розглядається як психічне ціле (Б.В.Зейгарник, С.С.Корсаков, А.Ф.Лазурський, Б.Пере, Л.Л.Рохлін і ін.). Перехід від психологічного до соціального рівня досить умовний. Інакше кажучи, людина з'являється на цьому рівні перш за все як істота суспільна і, відповідно, на передній план виходять питання впливу соціуму на здоров'я особи. На психічне здоров'я здійснюють вплив різні соціальні зв'язки. При цьому наслідки дій можуть мати як негативний, так і позитивний характер. В.І.Горова та Н.Ф.Петрова Н.Ф. вказують, що лише люди із здоровою психікою зазвичай відчують себе активними учасниками соціальної системи [5,с.29-30].

У філософському плані проблема здоров'я – це проблема цілісності людини, яка включає проблему особистої участі та зусиль в підтримці здоров'я. Філософія здоров'я розглядає сутність людини як певний потенціал, який має бути реалізований у процесі існування людини.

О.В.Терентьев вказує, що життя людини, побудоване поза реалізацією свого сутнісного потенціалу, перетворюється на просте існування [10,с.5]. Існування поза своєю суттю приводить до духовного страждання, а на фізичному рівні є симптомом патології, що насувається. Збереження здоров'я – це підтримка здоров'я, що досягається різною технікою узгодження існування з суттю людини.

Здоров'я є досить складним предметом для наукового аналізу. Переплетені суб'єктивні і об'єктивні сторони життєдіяльності людини. Об'єктивні характеристики здоров'я завжди виражені у суб'єктивній, навіть віртуальній формі. Відчуття благополуччя є умовою творчого початку в людині. Здоров'я слід розглядати як творчість, яка включає відчуття віртуальності і справжньої реальності, пов'язаної з розкриттям внутрішніх резервів людини. Філософія намагається з'ясувати сутність феномену здоров'я, розглядаючи цей феномен у системі «людина-світ». Виходячи з концепції філософії як мистецтва життя, здоров'я пропонує і високу духовність, і витончену техніку для своєї підтримки. Філософія як мистецтво життя, як особливе ставлення до життя, в якому велике значення має здоров'я, само здоров'я продукується різною технікою, прийомами, способами ставлення до світу. Мистецтво життя включає пошук шляхів до власного благополуччя через розкриття внутрішнього сутнісного потенціалу людини. Здоров'я є одним з умов ефективної професійної діяльності сучасної людини. Воно складає головну, відносно неспецифічну динамічну основу продуктивності всіх аспектів праці і спільного благополуччя людини.

Список використаних джерел

1. Апанасенко Г. Л. Избранные статьи о здоровье / Г. Л. Апанасенко. – К. : Здоров'я, 2005. – 48 с.
2. Булич Е. Г. Валеология. Теоретичні основи валеології : [навчальний посібник] / Е. Г. Булич, І. В. Муравов. – К. : ІЗМН, 1997. – 224 с.
3. Виленский М. Я. Методологический анализ общего и особенного в понятиях «здоровый образ жизни» и «здоровый стиль жизни» / М. Я. Виленский, С. О. Авчинникова // Теория и практика физической культуры. – 2004. – № 11. – С. 29-7.
4. Гончаренко М. С. Валеологичні аспекти формування здоров'я у сучасному освітньому процесі / М. С.Гончаренко, В. Є. Новикова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. – 2006. – № 12. – С. 39-43.
5. Горюва В. И. идея системности в определении понятия здоровья / В. И. Горюва, Н. Ф. Петрова // Фундаментальные исследования. – 2006. – № 3 – С. 25-27
6. Марків О. Т. Здоров'я людини як фундаментальна цінність культури / О. Т. Марків // Гілея. Філософські науки. – 2009. – Вип. 27. – С. 176-182.
7. Міхеєнко О. І. Валеологічна підготовка майбутніх фахівців з фізичної реабілітації у вищому педагогічному навчальному закладі : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Міхеєнко Олександр Іванович. – Одеса, 2004. – 211 с.
8. Омельченко С. О. Теоретико-методологічні засади взаємодії соціальних інститутів у формуванні здоров'я та здорового способу життя особистості / С. О. Омельченко // Молодь і ринок. – 2007. – № 8 (31). – С. 68-73.
9. Оржеховська В. М. Здоров'язбережувальне навчання і виховання: проблеми, пошук / В. М. Оржеховська // Наукові записки НДУ ім. М.Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – № 4. – С. 29-31.
10. Терентьев О. В. Здоровье человека как объект философского аксиологического анализа : автореферат дис. кандидат. филос. наук : 09.00.01 / О. В. Терентьев. – М., 2008. – 21 с.

* * *

УДК 16:(21+930.1)

Володимир Волошин, д-р філософських наук, доцент кафедри філософії, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Історичний факт та факт релігійної історії: структура, епістемологічний зміст

Позитивні атомарні й молекулярні факти (як події) досліджено на території історичної епістемології та епістемології релігії. Звернено увагу на 1) універсальність пізнавальної дихотомії екстерналізм–інтерналізм; 2) неелімінаційність суб'єктивізму. У парадигмальному плані перевагу віддано поміркованому теоретизму та конструктивізму. Визначено структурні елементи події та факту. Проаналізовано особливості релігійного факту та методологічну специфіку його інтерпретації.

Ключові слова: факт, подія, епістемологія, історія, релігія.

Владимир Волошин. Исторический факт и факт религиозной истории: структура, эпистемологическое содержание

Позитивные атомарные и молекулярные факты (как события) исследованы на территории исторической эпистемологии и эпистемологии религии. Обращено внимание на 1) универсальность познавательной дихотомии экстернализм–интернализм; 2) неизлиминационность субъективизма. В парадигмальном плане предпочтение отдано умеренным теоретизму и конструктивизму. Определены структурные элементы события и факта. Проанализированы особенности религиозного факта и методологическая специфика его интерпретации.

Ключевые слова: факт, событие, эпистемология, история, религия.

Vladimir Voloshin. The Historical Fact and the Religious History Fact: Structure and Epistemological Content

Positive atomic and molecular facts (as events) are researched within the field of historical epistemology and epistemology of religion. Attention is paid to 1) universality of the cognitive dichotomy externalism–internalism; 2) non-elimination of subjectivism. In the plane of paradigm preference is given to moderate theory and constructivism. Structural units of the event and the fact are identified. Peculiarities of the religious fact and methodological specificity of its interpretation are analyzed.

Keywords: fact, event, epistemology, history, religion.

Наука неможлива без фактів (не обов'язково історичних). Польове дослідження – факт, соціологічне анкетування – факт, прочитана монографія – факт, наукова конференція – факт, релігійне свято – факт. Поняття «факт», незважаючи на свою багатозначність, інтуїтивно здається настільки тривіальним, що нерідко його використовують як апіорну пізнавальну універсалью. Але «факт» (та його референт) має складну структуру, різноманітні екстерналістські та інтерналістські вектори, евристичні логічні й методологічні похідні та потребує окремого епістемологічного дослідження на території соціально-гуманітарних наук.

Ще Д.Юм констатував, що всі об'єкти, доступні людському розуму, можуть бути розділені на два види: відношення між ідеями і факти. «Факти в логічному просторі є світом», – стверджує Л.Вітгенштейн; за Б.Расселом, «життя людини з біологічної точки зору є частиною процесу пристосування до фактів». Смісл можна «схопити» й без знання фактів, а ось зовнішній, конвенційний сегмент пізнання виконується тільки тоді, коли він є фактично наповненим. Факт залишається базовим компонентом науки і постає мостом між теоретичним та практичним знанням. Факти описуються та інтерпретуються суб'єктом, а створена ним теорія виконує функцію когнітивного «фільтра» для різноманітних фактів. «Факт» та річ, що є його денотатом, імплікує низку питань пов'язаних з використанням принципів об'єктивності, системності, історизму, додатковості, Дюгема–Куайна тощо.

Дж.Остін досліджує історію поняття «факт». Слово «факт» увійшло в лексикон у XVII ст. й перші двісті років мало своїм значенням або подвиг, або злочинне діяння і з науковою мовою пов'язане не було. Починаючи з XIX ст., «факт» – це те, про що ми знаємо зі свідчень. Зв'язок «факту» з достовірним знанням, яке претендує на істинність, вважає Остін, – надбання мови сучасної людини [1, с. 188–189]. «Факт» – концепт міждисциплінарний. Його зміст досліджували Б.Кроче та А.Лаппо–Данилевський; представники Віденського гуртка, Б.Рассел та Л.Флек; У.Дрей та Г. фон Врігт; Р.Арон, А.Мегілл та Д.Тош; У.Куайн, К.Поппер та Д.Девідсон; П.Тілліх та представники Люблінської школи філософії релігії.

Надалі нас цікавлять конкретні позитивні атомарні й молекулярні факти як події. Мета статті – визначити структуру, епістемологічний зміст та пізнавальні імплікації такого факту з подальшим розглядом специфіки факту, що є релігійно навантаженим. Універсальні факти (як метакатегорію Вітгенштейна або логічний «зліпок»), форму зв'язку об'єктів, факти природознавства, логіки й математики залишаємо поза увагою.

Багато дослідників безспідставно вважає, що «факт» має за референт подію «Факт» вказує на певний стан речей, що виникає і зникає в часі, тобто час – універсальна форма існування фак-

ту–події. А.Лаппо–Данилевський пише: «Не сам вплив людської свідомості на середовище, а продукти такого впливу (курсив мій – В.В.) і можуть бути переважно названі історичними фактами» [2, с.256]. «Подією» він називає 1) об'єктивну «зустріч» двох або більшої кількості причинно–наслідкових рядів, 2) уявлення про різноманітні факти, що «утворюють конкретне зчеплення». Лаппо–Данилевський стверджує: «Загальна» історія займається головним чином вивченням подій, які вплинули на розвиток людства» [2, с.218]. Чітку демаркацію між «фактом» і «подією» провести непросто. Умовно будемо вважати, що «факт» і «подія» мають один референт. Нижче визначимо, наскільки таке припущення є правомірним.

Науковий факт, на відміну від факту повсякденного, фіксує не просто дані, але дані, встановлені за допомогою легітимізованих науковою спільнотою джерел, способів, технічних засобів. Фіксація факту у формі розповідного речення передбачає його істиннісну визначеність. В ідеалі науковий факт як концептуальна одиниця 1) не повинен прийматися на віру; 2) підлягає методологічному контролю; 3) має теоретичну нетривіальну значимість; 4) є онтологічно незамкненим; 5) є структурованим та має потенційну репрезентативність, 6) функціонує як інваріантний.

Факт можна визначити як послідовність певних локальних мікроподій. Факти презентують не всю дійсність, а тільки її спостережуваний сегмент. Речі та події в їх цілісності ми аналізувати не можемо, доступними є лише результати достовірних спостережень. Науковий факт має суб'єкт–об'єкту природу. Спроби неопозитивістів виключити суб'єкт з процесу встановлення фактів успіхом не увінчалися. Неспостережені й абсолютно достовірні факти є неможливими навіть в природничих науках. У них досліджують факти, що не мають антропологічної складової, але й тут має місце контекстуальність, наукове знання дає лише «начерк факту» (Е.Мах). У гуманітарних науках суб'єкт пізнання, виходячи з інтересів сьогодення, формує комплекс проблем, знаходить та аналізує відповідні факти. Об'єкт історичного пізнання, «ступінь його потаємності» (Л.Мікешина) визначає саме суб'єкт. Історію цікавить не тільки «Що й коли відбулося?», а й «Чому, як, які наслідки?» Відповіді припускають інтерпретацію фактів з подальшою реконструкцією цілісного контексту. Будь-яка історична подія (тут ми апелюємо до логіки дії Г. фон Врігта) має агента дії, результат, просторово–часовий контекст, інтенційність. Відкинувши перший і останній елементи, ми отримаємо подію–факт у «чистому вигляді».

В історії й філософії важко оперувати однозначними емпіричними даними. Дослідник не в змозі перевірити минуле теперішнім, а в змозі тільки уточнити за допомогою нового інструментарію нові сліди відомої (невідомої) події. Але існує той мінімум загальнозначимості, який забезпечує стабільність і спадкоємність пізнання. Цей мінімум гарантується просторово–часовою локалізацією події та наявністю максимально прозорих змістових компонентів. Можна уточнювати причини та перебіг Ефеського собору, реконструювати інтенційні стани його учасників, аналізувати результати, розширюючи контекст аж до сучасності. Але основні агенти, дата, місце, тобто все безпосередньо очевидне («датум», за Дж.Сантаяною або «базис безсумнівності», за С.Кримським) є самодостатнім та незалежним від інтерпретатора.

Історичні факти є сингулярними, вони є результатом діяльності людей, людьми ж і пояснювальні. Звичайно, і природничі науки аналізують поодинокі явища, але в значенні «взагалі», крізь призму інваріантних, універсальних законів. Неповторність історичного факту та просторово–часова локалізація надають йому стійкості, але й відкривають шлях релятивізму інтерпретацій і телеологічній невизначеності. Отже, без виявлення регулярностей і узагальнень не обійтися. Приписувати або не приписувати вислову (й відповідно його референту) статус фактуального, тим більше значущого фактуального, залежить від інтерпретатора й контексту теорії. І кількісний критерій значимості факту, (кількість наслідків), і якісний (важливість для якогось історичного цілого) визначають представники наукової спільноти. Тому одні елементи факту можуть бути пропущені, інші гіпертрофовані, одні події інтерпретовані як закономірні, інші – як випадкові, причому з часом ситуація може змінитися. «Добудови» та «до-рошування» фактів не уникнути.

Відновлення фактів залежить від наявності історичних джерел, що не є тотожними цим фактам. Тому суб'єктивістський апіоризм історика є неминучим. Необхідно визнати, що об'єктивність історичного дослідження – тільки недосяжний ідеал, до якого слід прагнути, бо, як писав Б.Кроче, причина й мета факту, осмисленого в його конкретності, можуть перебувати тільки всередині й ніколи поза цим фактом. Однак «не можна оголосити факт реальним, не знаючи, що це за факт, тобто одночасно не кваліфікуючи його» [3, с.48]. Д.Тош пише: «Здорова ідея (й головна теза позитивізму) про те, що історик виконує другорядну роль у порівнянні з «існуючими» фактами, є ілюзорною. Факти – це не

абстрактна даність, а результат відбору. Те, що вони «говорять самі за себе» – лише зовнішнє враження» [4, с.157]. У постмодернізмі та «новій» альтернативній історії факти розглядають як незамкнуті й такі, що відкривають свої властивості не тільки у форматі однозначних логічних процедур, а й у багатозначних методологіях та дискурсах. Але цей, безсумнівно, позитивний момент нівелюється захопленням суб'єктивізму, редукціонізму та релятивізму. Логіки та спеціалісти з методології, з одного боку, і гуманітарії – з іншого, часто не знаходять спільної мови. Перші вимагають надмірної суворості, другі – необмеженої свободи. У протистоянні фактуалізму та теоретизму вважаємо доцільним віддати певну перевагу останньому, в його помірному варіанті.

Р.Арон у своїх роботах виявляє три аспекти історичного факту: онтологічний, гносеологічний, ціннісний [5, с.509–511]. Перший аспект є традиційним, тут йдеться про буттєву «відкритість» факту як елемента системи, що не залежить від суб'єкта пізнання. Цілісність історичної онтології забезпечують «категорії єдності» – війни, революції, політичні режими, держави, нації та ін. [5, с.65–66]. Можна додати такі елементи як етнос, Церква, релігійні та світські міжнародні організації. Вони мають своїм референтом об'єктивні стани, процеси та спільноти. Висновок Арона є тривіальним (але, на жаль, деякі «навантажені» ідеологією дослідники цей висновок ігнорують): якщо брати історичний факт ізольовано від інших, то ми не зможемо розкрити його зміст. У Арона гносеологічний аспект – це аналіз суб'єктивної складової дії. Маються на увазі почуття, переживання, емоції активних і пасивних учасників подій. На наш погляд, Р.Арон невідло іменує цей аспект. Його доцільніше назвати «психологічним». Водночас французький історик пропускає логіко-методологічний аспект. На відміну від аксіологічного, це стійкий комплекс способів, засобів, процедур відбору, інтерпретації, репрезентації факту. Цей комплекс проходить тривалу апробацію, має більш широкий спектр дії, визнається адекватним, як правило, всією науковою спільнотою. Аксіологічного аспекту факту уникнути неможливо. «Асиметричність норм і фактів виявляється й у тому, що норми завжди відносять до фактів, а факти оцінюють згідно з нормами, і ці відношення не можна змінити» [6, с.399], – пише К.Поппер. Визнаємо додатковість фактів, норм та цінностей.

На факти, які цікавлять історичне релігієзнавство, поширюються логіко-методологічні (ширше – епістемічні) зауваження, викладені вище, плюс специфічні нюанси та складності. На одну таку складність вказує В.Петрушенко. Аналізуючи міркування Е.Еванса–Причарда про архаїчні релігії, він ставить тому питання: «Доцільно було б запитати: що, власне, і за якими ознаками ви фіксуєте як факти, що мають відношення до релігії (у цьому разі – примітивної); на яких саме підставах деякі події зараховуєте до фактів релігії і тільки релігії? Адже на спостережувані явища немає наліпок, що сповіщали б нас про їх предметний клас (різновид). І далі: а де дослідник загалом бере такі слова, як світ, реальність, свідомість, релігія, адже будь-які узагальнення будь-яких фактів ніколи самі не подарують нам цих термінів із їх значеннями. Добираючи факти в процесі дослідження, учений враховує попередні орієнтири, зафіксовані в поняттях, які навряд чи можна подати як опис фактів, інакше опинимося в «зачарованому колі»: шукаємо факти, які раніше вже якимось чином розпізнано саме як факти цього типу (не кажучи вже про те, що наукові факти завжди теоретично «навантажені»)» [7, с.20–21].

Факт в історії релігії – це вплив на світ не тільки (а може, й не тільки) людини. Ще Д.Дідро виокремлював «божественні діяння» в окремий клас фактів. Такий факт може претендувати на репрезентацію дійсності, що виходить за межі її компетенції, аж до глобального охоплення, тобто трансформується в сингулярну подію-символ. Датована подієва частина відсувається на другий план у порівнянні з універсально-подієвим. Релігієзнавство має справу не просто з профанними діями, подіями і процесами, – воно змушено занурюватися у сферу інобуттєвого, сакрального. Події релігійної історії меншою мірою піддаються темподесиненції (розчиненню в часі, втраті слідів, які можна «прочитати»). Якщо майбутнє набуває атрибутів, то події минулого їх тільки втрачають. Подія профанної історії залишає тільки слід, тому завдання історичного пізнання полягає в тому, щоб за допомогою предикатів властивих сліду, відновити атрибути події, яка залишила слід. Події релігійної історії, завдяки своїй закріпленості в вірі, мають більш стійкі сліди, предикати цих слідів з'єднують минуле з сьогоденням.

Релігієзнавець стикається ніби з двома пластами реальності. Перший функціонує у фізичному й соціальному часі та просторі, його осягнення підпорядковане законам (принципам) логіки. Другий – занурений у сакральний час і простір, знання про нього є металогічним, ейдетичним, не артикульованим поза метафорою. Не можна не враховувати й тезу про існування абсолютних трансцендентних істин. Ця теза здатна зберігати силу і при аналізі подій, коли виявляється можливим застосувати метод сепаратної емпіричної перевірки.

Виявлення профанного історичного факту ще не є гарантією встановлення нових зв'язків між фактами сакрально навантаженими і навпаки. Багато подій релігійної історії, як правило, ще й сильно емоційно заряджені, латентно несуть у собі специфічні значення – шифри та засади універсальної деонтології. Причому світоглядна напруга може не спадати століттями й навіть тисячоліттями. Події релігійної історії, як правило, не типові, а унікальні, їх важко звести до певного класу. Але такі класи виникають, коли релігійні явища маркуються географічними, політичними, соціально-економічними індексами.

«Віра, – пише П.Тіллх, – може й повинна тлумачити значення фактів з позицій граничного інтересу людини. Вчинивши так, вона переносить історичну істину у вимір істини віри» [8, с.188–189]. Головним релігійним фактом представники Люблінської школи філософії релігії вважають відношення людини до трансцендентної дійсності. Похідними такого відношення є особистісні факти як дії та стани релігійного суб'єкта, а також соціально-культурні факти як релігійні явища [9, с.35–36]. Інтерпретація релігійного факту – не тільки роз'яснення і приписування явищу або діянню подійного історичного смислу, але й виявлення глибинних буттєвих і антропологічних універсалій, підстава для конструювання можливих світів та формулювання тотальних прогнозів. Парадокс світової історії: релігійні феномени, статус яких як фактів можна оскаржити, за своєю значимістю перевершують більшість безсумнівних подій. Вони є істинними поза часом. Наприклад, набуття Ар'я-Сат'я Гаутамою, діяння апостолів Петра й Павла, зникнення імама Хусейна тощо. Такі факти, за Л.Вітгенштейном, достовірні самі по собі й «нічого більше».

Дослідник може по-різному ставитись до релігії, але він не може ігнорувати того, що багато істориків і філософів включали і включають у канву своїх фактологічних інтерпретацій Бога як безсумнівно існуючого. Так, більшість богословських систем відмовляється від занурення Бога в суб'єктно-об'єктну структуру буття, але Творець незримо присутній у джерелах, проходячи кризу світової історії. Якщо ми елімінуємо з праць вчених неочевидні факти релігійної історії, ці праці ризикують втратити своє холистичне значення. Крім того, очевидні факти нерідко інтерпретують за допомогою неочевидних. Тобто перед нами грандіозна система. Зруйнувавши її, можна вже й не створити нової. «Факт – це завжди певна подія в контексті історії думки і завжди результат певного стилю мислення» [10, с.117], – пише Л.Флек. Ігнорувати релігійні «стилі» недоцільно, бо тоді факт втратить свій зміст і стане звичайною датою. На негативних фактах побудувати історію релігії проблематично. У кожній релігійній системі свій напрямок руху фактуального потоку. Релігія щодо фактів завжди вибіркова. Факти не можуть свідчити «за» чи «проти» тих чи інших вірувань.

Наприкінці звернемося до логічної форми факту – фактуального висловлювання. Символічно структуру наукового факту передамо формулою з тримісним предикатом: $A - B(x, y, z)$, тобто A є B , з позиції x , в умовах пізнання y , використовуючи способи пізнання z . Цікаво, що всі змінні є суб'єктивно обумовленими та потенційно релятивістськими в конкретиці. Логічна форма подання факту завжди є відносною і пов'язаною з теорією.

Висновки. Без антропологічної складової факту немає. Відбір фактів, приписування їм значень – прерогатива дослідника. Тільки після реконструкції вченим незалежна від суб'єкта подія стає історичним фактом. У факті синтезується зовнішнє (екстерналістське) та внутрішнє (інтерналістське) в пізнанні. Об'єктивна інтерпретація факту постає ускладненою. Минуле у повному обсязі не реконструюється. Помилки (й вигадки) є неминучими.

Подія, – зовнішня складова пізнання, та факт – складова внутрішня, перебувають у додатковій взаємодії. Історичний факт – осмислена подія, яку людина форматує в тій чи іншій семантико-логіко-методологічній програмі. Результатом осмислення події є висловлювання про факти. Просторово-часові константи і певна програма визначають критерії умовної істинності факту при наявності рухливих епістемологічного фактуально-сміслового континууму.

Теорія завжди може бути «врятована» від спростування ідеологічним навантаженням та маніпуляціями фоновим знанням, переглядом значимості події. Історія – це виявлення результатів здійснених людських дій, їх інтерпретація і подальше холистичне пояснення в межах того чи іншого контексту. Контекст часто визначається апріорними конструктами. Поодинокі факти можна розуміти як ознаки, за якими можна відновити цілісні історичні мегаструктури. Через те, що історичні факти не відтворювані, нанести «смертельного» експериментального удару видається неможливим, сепаратна фальсифікація окремої гіпотези є ускладненою.

Одне з формулювань тези Дюгема–Куайна свідчить: теорія перевіряється не як сума ізольованих тверджень, а як система взаємопов'язаних тверджень. Не маючи ефективних процедур

для верифікації (фальсифікації) гуманітарні науки підкріплюють це положення як похідну тези Дюгема–Куайна, принаймні в її слабкій версії. Тобто корегування теорії завжди є можливим, а допоможуть в цьому конвенції та «перезавантаження» фактуальної програми.

Історична подія має три елементи: 1) причинний «антецедент–минуле»; 2) власне подію, локалізовану в просторі та часі, з набором агентів дії; 3) результат дій учасників події у формі зміни соціальних систем, речей «першої», «другої» природи. Результати є прозорішими за причини. Результати подій релігійної історії найбільш стійкі в часі. Історичний факт – сполучна ланка між реальною, незалежною подією (подіями) і її сприйняттям. Останнє не завжди є раціональним.

Відокремлюємо чотири елементи історичного факту – онтологічний, психологічний, логіко–методологічний (включає лінгвістичну складову), аксіологічний. Перші два – надбання минулого, останні – відносного теперішнього. Коли говоримо про факти релігійного життя, можна додати аспект трансцендентної наповненості. Релігійна історія яскраво виявляє сакральні «початкові факти». У релігійного факту, на відміну від профанного, сильнішими є психологічні та аксіологічні складові, тоді як онтологічний аспект часто є невизначеним. Ці факти є стійкими до темподесиненції. Вони вимагають акуратності та толерантності в інтерпретації.

Якщо «факт» – це значною мірою конструкція, то виникає питання: з яких логічних молекул формуються «макротіла» теорій у соціально–гуманітарних науках? Жодна така теорія не в змозі претендувати на точність, однозначність, демонстративність, загальнозначимість, а тільки на зрозумілість, когерентність, правдоподібність, адекватність, доречність. Саме тут на допомогу приходить гіпотеза – найнадійніша з ненадійних форм розвитку наукового знання, «рятувальне коло» в океані невизначеностей, аномалій і парадоксів.

Аналіз «факту» підкріплює тезу: релевантною формою розвитку знань у «науках про дух» є саме гіпотеза, яка постає керованою ідеєю з нового конструювання, договором–гарантією дискусії, конвенцією, яку можна буде розірвати. Гіпотеза завжди пов'язана з вірою та науковою фантазією, є причетною до істини «в інакшості» (Микола Кузанський), але одночасно є відкритою для суворої раціональної критики та масштабних логіко–методологічних інтервенцій.

Список використаних джерел

1. Остин Дж. Три способа пролить чернила: Философские работы / Дж.Остин; [пер. с англ. И.Кириченко]. – СПб.: Изд-во «Алетейя»; Изд-во С.–Петербург. ун-та, 2006. – 335 с.
2. Лаппо–Данилевский А.С. Методология истории / А.С. Лаппо–Данилевский. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2006. – 624 с.
3. Кроче Б. Теория и история историографии / Б.Кроче; [пер. с ит. И.М. Заславской]. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1998. – 192 с.
4. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка / Д.Тош; [пер. с англ. М.Л. Коробочкина]. – М.: Издательство «Весь мир», 2000. – 296 с.
5. Арон Р. Избранное: Измерение исторического сознания / Р.Арон; [отв. ред., пер., сост. И.А. Гобозов]. – М.: РОССПЭН, 2004. – 528 с.
6. Поппер К.Р. Логика и рост научного знания / К.Р. Поппер; [сост. и общ. ред. В.Н. Садовского]. – М.: Прогресс, 1983. – 606 с.
7. Петрушенко В. Предметність знання в епістемологічному окресленні / В.Петрушенко // Соціогуманітарні проблеми людини. – 2010. – №4. – С.18–26.
8. Тиллих П. Избранное: Теология культуры / П.Тиллих; [пер. с англ.; отв. ред. С.В. Лезов]. – М.: Юрист, 1995. – 479 с.
9. Залоско Ю. Философия религии Люблинской школы / Юрий Залоско. – Минск: Книгосбор, 2009. – 144 с.
10. Флек Л. Возникновение и развитие научного факта: Введение в теорию стиля мышления и мыслительного коллектива / Людвиг Флек; [пер., общ. ред. Поруса В.Н.]. – М.: Идея–Пресс, Дом интеллектуальной книги, 1999. – 220 с.

* * *

УДК 111:130.2:165

Світлана Киселиця, старший викладач кафедри філософії та соціально–гуманітарних дисциплін, Чернігівський державний технологічний університет, Україна, м. Чернігів

Інтеграція віри у людському бутті

Досліджується віра не лише як релігійне явище, а феномен культури загалом. Це є неспростовним доказом присутності віри у кожній із форм суспільної свідомості та галузей знань, незалежно від їх світоглядної спрямованості.

Ключові слова: віра, духовність, світогляд, комунікація, самоідентифікація, людське буття, екзистенціал.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Светлана Киселица. Интеграция веры в человеческом бытии

Вера исследуется не только как религиозное явление, но и феномен культуры вообще. Это является неопровержимым доказательством присутствия веры в каждой из форм общественного сознания и сфер знания, независимо от их мировоззренческой направленности.

Ключевые слова: вера, духовность, мировоззрение, коммуникация, самоидентификация, человеческое бытие, экзистенциал.

Svetlana Kyselytsia. Integration of belief in human existence

Belief studied not only as a religious phenomenon, but also a cultural phenomenon at all. It is an irrefutable proof of the presence of belief in each of the forms of social consciousness and spheres of knowledge, regardless of their ideological orientation.

Keywords: belief, spirituality, personal world outlook, communication, self-identification, the human being, ekzistsentsial.

Самосознание современного человека все чаще демонстрирует антропологическую неуверенность, социальную апатию, культурную неопределенность, морально–правовой нигилизм. Очевидно, преодоление этих деструктивных состояний невозможно вне экзистенциального потенциала веры. Актуальность исследования её феномена в человеческом мире на переломе тысячелетий обусловлена необходимостью определения её сущностных характеристик, способов проникновения в глубочайшие прослойки сознания и подсознания с целью гуманизации культурно–антропологического пространства. Экзистенциальный взгляд на эту проблематику предполагает переосмысление фундаментальных принципов бытия–в–вере, среди которых: обоснование веры как основания специфического человеческого существования, актуализация мировоззренческой культуры в стремлении человека гармонизировать трансцендентный и экзистентный мир.

В соответствии с экзистенциально–персоналистическим подходом к вере, последняя является результатом творческой деятельности личности, обуславливающая открытость личности и толерантность к носителям других проектов веры. Этот подход развивается экзистенциализмом (Н.Аббаньяно, Ф.Достоевский, А.Камю, С.Кьеркегор, Г.Марсель, Ж.–П. Сартр, Л.Толстой, М.Хайдеггер, Л.Шестов, К.Ясперс) и персонализмом (Н.Бердяев, А.Кульчицкий, Э.Мунье, П.Тейяр де Шарден). Интересно, что в русле экзистенциально–персоналистического подхода еще за сотню лет до западноевропейских и российских мыслителей вопросы веры как фундаментальной ценности человеческого бытия поднимали представители украинской «Философии сердца» (Г.Сковорода, Н.Гоголь, П.Юркевич и другие). К экзистенциально–персоналистическому подходу имеет отношение и коммуникативная философия (К.–О. Апель, М.Бахтин, О.–Ф. Больнов, М.Бубер, Э.Левинас, П.Рикер, Ю.Хабермас).

Трудности исследования феномена веры в современном мире обусловлены неоднозначным её толкованием, категориальной неопределенностью, стремлением придать вере статус узко применяемой формы человеческого существования, а её место ограничить религиозной областью или трактовать как мифологический продукт ничем не «заангажированного» сознания. В связи с этим попытаемся зафиксировать интегративный и атрибутивный характер веры, её присутствие в каждой форме общественного сознания, мировоззренческого знания и человеческого бытия вообще.

Формирование национальной идентичности – чрезвычайно сложный процесс в социальной жизни, особенно для восточнославянских народов с их геополитическим положением, где соединились разнообразие политические и религиозные тенденции. Разновекторность интересов – это всегда испытание на прочность внутризэтнической духовной культуры, принятой в качестве мировоззренческой парадигмы. Взаимодействие с соседним (очень часто чужим или чуждым) миром приводит к волевому, интеллектуальному и эмоциональному напряжению, связанному с самоидентификацией и выработкой цивилизованной формы межнационального общения.

Актуальною проблемою во все времена и для всех народов является ассимиляция человека в общественное пространство, возврат к Себе через Другого. Видимо, ментальность всегда формируется через преодоление противоречия между Личностью и Сообществом. Одним из таких действенных способов постичь основы сообщества считаем веру. Исходя из этого, целью настоящего дискурса является признание консолидирующей роли веры, определяющей приоритет общечеловеческих ценностей над групповыми, являющихся основанием для гармонизации отношений между различными политическими и религиозными группами населения.

Культурно-антропологическое пространство, соответствующее территории древней Киевской Руси, требует особого внимания в условиях центробежных тенденций последних десятилетий, связанных с распадом конгломерата под названием советский народ. В условиях глобализации процесс самоидентификации украинцев, россиян и белорусов находится в состоянии теоретико-методологической неопределённости относительно межнациональных и национальных приоритетов.

Оптимизм нашего основного тезиса состоит в том, что люди, осваивающие указанную территорию, издревле отличались высоким уровнем цивилизованности в отношениях к природе и социуму: рассудительностью, трудолюбием, миролюбием, осторожностью, сдержанностью, терпимостью. Эти характерные индивидуальные качества, очевидно, трансформировались в уникальное мировоззрение, которое определяется в славянской историософии как умиротворенное толерантное бытие человека в мире, которое оформилось, преимущественно, в антеизм, диалогизм, кордоцентризм [7, с.6–33].

В поисках веры в человеческом бытии обратимся к мнению авторитетного исследователя загадочной славянской души Д.Лихачёва, отмечавшего, что русская культура «всегда была по своему типу европейской культурой и несла в себе три отличительные особенности, связанные с христианством: личностное начало, восприимчивость к другим культурам (универсализм) и стремление к свободе» [4, с.16]. В постсоветской белорусской культурологии встречаем, однозначно солидарную предыдущей, сентенцию об идентичности доминирующих черт национально-го характера восточнославянской духовности: «Белорусская ментальность строится на толерантности, взвешенности, мере» – утверждает известный исследователь художественного постижения мира чувствующим и мыслящим человеком В.Салеев [5, с.12].

Действительно, успешная самоидентификация предполагает анализ истоков формирования этноса: естественной среды обитания в виде физических, биологических или генетических особенностей её носителей; культурного наследия; исторических тенденций и историософского опыта; дипломатических взаимоотношений с соседями, внешнего закономерного и случайного влияния; профессионального исследования ментальности, онтологическими разновидностями которой является политическая и религиозная деятельность её носителей. История восточнославянских государств испещрена доказательствами доминирования религиозной веры в качестве идеологической доктрины. К примеру, Рюриковичам пришлось предпочесть христианскую парадигму с её консолидирующей силой в виду компенсации недостаточной военно-политической мощи.

Мифологические представления древних славян о мире и собственном предназначении также указывают на «несекюлярность» веры. Свидетельством истинности этого утверждения являются Мезенская стоянка, Каменная могила, Трипольская культура, содержание «Велесовой книги», гениальной памятки духовной жизни восточных славян, что формировалась на протяжении V–IX столетий и переписывалась, вероятно, в XVI или XVII столетиях. Киевская Русь – первое восточнославянское государство, которое зафиксировало взаимовлияние религии и политики в управлении жизнедеятельностью этноса, воплотившееся в официальное введение христианства на Руси в 988 году. Все последующие социально-политические и религиозные события в государстве, несомненно, были связаны с предшествующей этнокультурой, «вступившей в реакцию» с веяниями Северо-Западной и Юго-Восточной Европы.

Духовная среда сообщества выявляет народный характер, глубоко укорененный в человеческом бытии, граничащем с массовой культурой. Взаимодействие религиозных и политических пристрастий оформилось в оригинальное древнеславянское мировосприятие, ярко представленное в летописях, проповедях, поучениях и других сочинениях церковно-богословского характера, устанавливающего хрупкую грань между культурой преимущественно унитарного европейского Запада (Римская империя) и полифонного евроазиатского Востока (Византия). Поиск политического и религиозного консенсуса в решении целого ряда насущных вопросов придаёт вере признаки симбиоза различных мировоззренческих ценностей.

В духовной традиции Киевской Руси превалировала не идеологическая, а морально-этическая проблематика: картина мира формировалась князьями, книжниками, монахами через оппозицию Добра и Зла, в которой чётко просматриваются как религиозные настроения, так и патриотические идеи единства всех русских земель, укрепления и централизации государства для отпора чужим, оккупантам, завоевателям, нежданным гостям, праздно шатающимся, авантюристам и так далее.

Иларион в «Слове о Законе и Благодати», почитая светскую власть в лице князя Владимира, подчеркивает воссияние разума в его сердце, которое в то время и до бароккового периода считается единственным надёжным органом веры. В связи этим возникает примечательная тенденция, изложенная известным украинским историком философии В.Горским: «В Поучении» Владимира Мономаха и множестве других памятков киево-русской письменности читается призыв верить «всем сердцем и всей душой». Сердце выступает центром, благодаря которому осуществляется связь с трансцендентным, сакральным, внеземным» [2, с.35].

И это только начало кордоцентризма и диалогизма, создающих предпосылки к средосплетению человека XVIII века (в классическом Сковородиновском понимании микро-, макро- и символического миров): «А что ж есть вера, если не обличение или изяснение сердцем понимаемой невидимой натуры?...» [6, с.188–189]. Именно сердце в восточнославянском мировоззрении постепенно завоёвывает статус центра событий и в религиозно-философском, и в социально-политическом истолковании. В нём рождается решительность, намерения и желания. Сторонник кордоцентризма XIX века, сын священника, рождённый на Полтавщине, преподающий философию в Москве П.Юркевич также призывает к одухотворённости через объединение учения о сердце, согласно которому последнее является латентным, но животворящим средоточием духа, с христианской нравственностью, выступая «за гармоничное соотношение между знанием и верой» [10, с.70]. Это обстоятельство указывает на основополагающее значение веры в силу духа и единения, как в религиозном мировоззрении, так и светской жизни.

Совокупность консолидирующих признаков веры в политике и религии необходимо оценивать как полученное в наследство от предков состояние: одна разновидность веры происходит от книжников времен Киевской Руси, а другая – от переживаний простого человека в виде почитаний, страхов, радостей, тревог, успокоений и так далее. В славянском культурно-антропологическом пространстве «уживаются» пестрые религиозные верования и богатая эмоциональная палитра. По геополитическому положению здесь человек обречен на экстравертированность. Восточнославянские народности с молоком матери впитывают уважение к пограничным этносам, которыми щедро одарена наша среда обитания, имеющая все природные признаки земли обетованной.

В архетипах народной памяти и артефактах этноса закодированы особенности ментальности, являющиеся важнейшими факторами самоидентификации. Духовная культура восточных славян содержит общечеловеческие ценности, возникших из мифологии и народных традиций, освящённых христианской верой. Максимального понимания национальной души можно достичь, глубоко изучив сущностное духовное наследие этноса в виде политеистических, монотеистических, пантеистических и деистических сентенций. В результате этого определяется уникальный феномен так называемого двоеверия, причудливым образом объединившего архаическое мировоззрение с христианской парадигмой. На Руси оно существует более тысячи лет, а один из самых древних культов – поклонение духам умерших – частично сохранился и в современном мире.

Длительное время в связи с распространением христианства на древнерусских землях язычники сопротивлялись проповеди как форме повествования о жизни духов и воздействия на сознание верующих. Народ с трудом и нежеланием воспринимал чужую веру, ведь имел свои, привычные, традиционные религии и доступных, родных, любимых, с детства знакомых духов и божеств. Подавив политически, победить прамировоззрение не получалось фактически, так как оно было привлекательным в своем разнообразии, демократичности культовых отправлений и эклектической смеси верований, удовлетворяющих любое духовное притязание.

Разнообразный мифопоэтический мир древних славян олицетворял природные силы, с которыми человек взаимодействовал в повседневной жизни. Ритуальность, символика были стремлением к активному вмешательству человека в естественные процессы, проявлением веры в собственные силы [5]. Кажется, отсюда в культах – элементы общения с Богом (богами), природой и человеком одновременно, в которых содержится психологическая готовность верующего адаптироваться к соседним культурным,

ідеологічним і релігійним традиціям. Тем самым осознаётся необходимость, как минимум, знать основополагающие морально-этические принципы обитания этноса, а как максимум, считаться с ними на социально-политическом уровне.

Истины веры, исходящие из глубин исторической памяти и загадочной славянской души, вне конфессионально-корпоративной направленности являются общечеловеческим культурным достоянием, значит, имеют непреходящую ценность, универсальную предназначенность и неограниченную сферу влияния. Мы солидарны с позицией А.Черныша, указывающего на факт укоренения в сознании восточных славян неразрывности теократической и светской власти: «Государство использует всю свою власть для поддержки решений церкви... Православие отождествлялось с мировоззрением, с системой готовых ответов на все вопросы человеческого существования» [9, с.62]. Веру в доброту, красоту, любовь, честь, справедливость, достоинство, искренность, мудрость, благородство, равенство всех перед Богом, Природой и Законом равносильно должны привносить в социальную практику идеология и религия.

Как и ранее, так и сейчас, основной составляющей цивилизации является семья. История становления этой ячейки общества отражается в народном календаре, охватывающем важнейшие этапы становления каждого её члена, где верят Каждому и в то, что Все Свои. Здесь огромное внимание уделяется не столь религиозным или политическим интересам, сколь интимно-личностным, налагающим смысловой отпечаток на всю жизнь человека, ибо их влияние связано с эмоциональными переживаниями при взаимодействии с миром. Поэтому часто наблюдаем удивительное сочетание народных и религиозных ритуалов, канонизированных православной, католической, протестантской церковью с элементами языческих верований. Таким образом, в социальной и бытовой жизни народа возникают новые замечательные даты, связанные как с религиозными праздниками, так и выдающимися политическими событиями.

Представляется, что содержанием духовности славян является не создание системы знаний о мире, а поиск самого себя, потребность в вечной жизни, спасение, позволяющие не только адаптироваться, но и преобразовать его адекватно собственному пониманию истинного блага. Как экзистенциальное состояние следует рассматривать её проявления в форме обители духов в культурно-антропологическом пространстве славян, способных через определенную ментальность материализоваться в реальности.

Акцентируя внимание мыслящей гуманитарной общественности на интересе к личностной самоидентификации, всё же напрашивается вывод о доминировании общенациональной идентификации, поскольку состоявшаяся личность – это всегда результат коллективного социального творчества. Понятие «общество», как вытекает из этимологии слов в большинстве европейских языков, производно от понятия «общее», «общение». Значит, особо остро перед современными политологами, культурологами, историками, религиоведами, антропологами, социологами встаёт проблема веры – поиск возможности человеческого разума и души создать условия для развития каждого, являющееся, как это принято считать в цивилизованных сообществах, условием свободного развития всех.

Ситуация, когда Другой остаётся Чужим (непознанным, неинтересным, неприметным, неслышанным, неприятным, неприемлемым, недалёким и так далее) рано или поздно приводит к психологическому дискомфорту, отсюда – к маргинальному несоответствию и, в конце концов, к комплексу неполноценности как в личностном, так и национальном измерении. Желание пассионарного преодоления отчуждённости может, в свою очередь, создать трагический прецедент, а дальше ментальную коллизии самоидентификации, приводящую к гуманитарной катастрофе, для острастки и в назидание периодически «выныривающую» из глубин исторической памяти. Такими мировоззренческими «осколками» в войне за духовность являются эгоизм, цинизм, нигилизм, фанатизм, коллаборационизм, экспансионизм, колониализм, национализм, шовинизм, фашизм, тоталитаризм, то есть агрессия в разнообразии её политических и религиозных модификаций.

Любая из них предупреждает, что отрыв от духовных корней этноса превращает человека в слепца. А официальная доктрина, основанная не на вере, а фанатизме, превращается в презренную служанку идеологии, разрушительницу души. К примеру, коммунизм. «Если мы сравним Декалог с моральным кодексом строителя коммунизма, то заметим, прежде всего, сохранение общей структуры. Первыми идут те заповеди, которые касаются сферы взаимоотношения абсолютного, божественного и человеческого. Несмотря на многочисленные примеры культа самообожествления в советской цивилизации, человек рассматривается как божественное существо только на уровне идеологема», – небезосновательно полагает М.Столяр, парадоксально, на первый

взгляд, соединившая религию и политику в советской цивилизации [7, с.27]. Вероятно, источником и критерием истинной духовности можно считать внепартийное и внеконфессиональное усилие духа, основанное на вере в осуществимость идеалов; не эфемерную, а реальную возможность их воплощения, что формирует абсолютную убеждённость в собственной силе, атараксии, уверенности в завтрашнем дне, оптимизме, составляющих мировоззренческое основание, как идеологии, так и теологии.

«Хотя мы можем обнаружить феномен пассионарности и на отдельных людях (ярких и тусклых), но нагляднее она на примерах этнической истории. Когда прочие факторы взаимно компенсируются, выявляется статистическая закономерность, отличающая этногенез от социогенеза и культурогенеза. При всем различии эпох и стран модель пассионарности в этногенезе одна и та же» – утверждает автор концепции «длинной воли» Л.Н. Гумилёв [3]. По нашему убеждению эти разнообразные проявления политической и религиозной самоидентификации являются не чем иным, как формами мировоззренческой безрассудности, психологической закомплексованности, когнитивной неадекватности, онтологической абсурдности и, в конце концов, национальной ограниченности. К счастью, жизнедеятельность восточнославянских сообществ свидетельствует, что они – сторонники веры в воссоединение с возвышенным в Природе и Социуме, то есть мировым разумом и гармонией.

Не хотелось бы «наступать на одни и те же грабли» в болезненном осознании факта, что история нас учит тому, что ничему не учит. Незнание или нежелание знать о человеческих переживаниях, пристрастиях, ценностях в соседнем регионе свидетельствует, выражаясь религиозным языком о гордыне и зависти (в христианской парадигме – смертный грех) или, пользуясь политологической терминологией, о маргинальности и пассионарности (в социально-философской парадигме – неправомочность разума в притязаниях на властвование над душами верующих и снобизм или волюнтаризм).

Солидарным доказательством истинности нашего вывода является не столько буква, сколько дух мировоззренческих истин Велесовой книги: «Зри, русич, Ум: ведь Ум великий божий един с нами. И ему творите требы и воспевайте с богами воедино» [1, с.28]. Божий Ум (нам представляется – вера) рассматривается как основа мира: удивительным образом сочетает народные обычаи и религиозные ритуалы, каноны православной, католической, протестантской церкви и личные убеждения в современном социуме.

Вера в светлое будущее в политическом и религиозном пространстве славян исходит из мультикультурности, формировавшейся тысячелетиями, ибо каждый из нас в поисках консенсуса оказывается геополитически и психологически открытым всем социальным и научным вызовам. Представляется, именно поэтому восточные славяне воспринимают веру не как некий религиозный символ или идеологему, а, скорее, как культурный феномен, не абстрактно-логический процесс осознания Мира и Себя, а конкретно-ощутимый комфорт Души и Тела, социально-историческое по содержанию и интимно-личностное по форме укоренение человека в бытии, оптимизирующее отношения между Своим, Другим и Чужим мирами.

Таким образом, в человеческом бытии вера выступает не только религиозным явлением, но и феноменом культуры вообще, экзистенциалом, социокультурной установкой, идеологическим стереотипом, политической сентенцией, философской категорией и так далее. Это является неопровержимым доказательством присутствия веры в каждой из форм общественного сознания и сфер знания, независимо от их мировоззренческой направленности.

Более глубокое проникновение в структуры человеческого существования показывает, что вера не только эмоционально-психологическое состояние, обусловленное процессом адаптации человека во всё более стремительно меняющемся и, тем самым, усложняющемся мире, но и экзистенциал человеческого бытия, предполагающий целостность и полноту познания человеком самого себя и мира.

Список использованных источников

1. Велесова книга. Славянские Веды. – М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 400 с.
2. Горський В.С. Історія української філософії. Курс лекцій / В.Горський. – К.: Наукова думка, 1997. – 286 с.
3. Гумилёв Л.Н. Пассионарии [Электронный ресурс] / Л.Гумилёв. *Анналы* / Режим доступа – <http://gumilevica.kulichki.net/EAB/eab02.htm>. – Название с экрана.
4. Лихачёв Д.С. Три основы европейской культуры и русский исторический опыт // Наше наследие. – 1991. – №6. – С.16–29.
5. Попович М.В. Мировоззрение древних славян / М.Попович. – К.: Наукова думка, 1985. – 257 с.

6. Салеев В. Белорусское мировосприятие и культура / В.Салеев // Философия этнокультуры та морально-естетичні стратегії громадянського самовизначення: Збірник наукових статей. – Чернівці: ЦНТІ, 2006. – С.10–13.
7. Сковорода Г.С. Разговор пяти путников о истинном счастье в жизни / Г.Сковорода. Сад божественных Писаний. Вірші, байки, діалоги, притчі. – К.: Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1988. – 319 с.
8. Столяр М.Б. Религия советской цивилизации / М.Столяр. – К.: Стилюс, 2010. – 178 с.
9. Федів Ю.О., Мозгова Н.Г. Історія української філософії / Ю.Федів, Н.Мозгова. – К.: Видавництво «Україна», 2001. – 510 с.
10. Черныш А.М. Войти в душу народную: Отечественная мысль XIX–XX веков о характере русского народа: Научное издание / А.М. Черныш. – М.: Аспект Пресс, 2011. – 172 с.
11. Юркевич П.Д. Сердце и его значение в духовной жизни человека, по учению слова Божия / П.Д. Юркевич. Философские произведения. – М.: Издательство «Правда», 1990. – 669 с.

* * *

УДК 284(477)

Веніамін Коваленко, аспірант кафедри філософії, Черкаський національний університет ім. Богдана Хмельницького, Україна, м. Черкаси

Сучасний стан євангельських церков в Україні: реакція на секуляризцію

Розглядається та аналізується сучасний стан євангельських церков України та їхня реакція на процеси секуляризації.

Ключові слова: євангельська церква, протестантизм, теологія, громада, секуляризація.

Веніамін Коваленко. Современное состояние евангельских церквей в Украине: реакция на секуляризацию

Рассматривается и анализируется современное состояние евангельских церквей и их реакция на процессы секуляризации.

Ключевые слова: евангельская церковь, протестантизм, теология, община, секуляризация.

Veniamin Kovalenko. The modern state of Evangelic churches in Ukraine: reaction on secularization

It is examined and analyzed the modern state of Evangelic churches in Ukraine and their reaction on processes of secularization.

Keywords: Evangelic church, Protestantism, theology, community, secularization.

В сучасному українському суспільстві спостерігаються процеси послаблення духовності і моральності. Західний світ диктує свої умови Східній Європі не зважаючи на християнське коріння та ментальність слов'янських народів. Гостро постають питання, пов'язані з секулярними процесами, що спрямовані на деактивацію впливу християнської моралі. Євангельські церкви є активними у виявленні своєї соціальної та державотворчої позиції, а також відкритими до конструктивного діалогу з суспільством та аналізу суспільних процесів і проблем. Тож виникає потреба дати об'єктивну оцінку сучасному стану євангельських церков в Україні, а саме, розглянути їхню реакцію на секуляризцію, синтез духовного і світського; рішення, які євангельський протестантизм може запропонувати суспільству для досягнення високої моральності та духовності українського громадянина.

Серед останніх досліджень євангельського протестантизму можна виділити праці М.М. Мокієнко, О.І. Назаркіної, Ю.С. Решетнікова, О.І. Спис, М.М. Черенкова, П.Л. Яроцького. Все ж таки, на нашу думку, недостатньо дослідженим залишається сучасний стан євангельських церков, а саме, реакція на процеси секуляризації.

Мета статті – аналіз сучасного стану євангельських церков в Україні та особливостей їхньої реакції на секуляризцію.

Незважаючи на довголітнє перебування в підпіллі за двадцять років після набуття Україною статусу незалежної держави євангельські церкви досягнули високого статусу соціалізації і визнання у суспільстві. Розвиваючись самостійно та синтезуючи процеси Європейської реформації євангельські протестанти зіткнулися знову з проблемою визначення шляхів майбутнього поступу. Аналіз сучасного стану європейського протестантизму унеможливило подальше повноцінне наслідування його принципів та ідеалів. Ослабивши свої доктринальні позиції, він піддався негативному впливу глобальних процесів секуляризації та синкретизму. Зважаючи на все це, український євангельський протестантизм отримав попередження у вигляді закриття численних європейських церков, та послаблення впливу існуючих церков на

європейське суспільство. Це допомогло в розумінні процесів, що відбуваються в нашому українському суспільстві, а також дало поштовх правильним осмисленим крокам євангельських лідерів до співпраці та посилення акценту на навчанні всіх прихожан євангельських церков.

Тож перед сучасним євангельським християнством стоїть питання секуляризації церкви – поступового ослаблення впливу на людей і суспільство в цілому. Раніше під терміном секуляризації малася на увазі всього лише юридично-політична передача церковного майна в світське користування окремих людей і держав, однак сьогодні, очевидно, не тільки частина церковного майна, але майже всі важливі області людського життя – наука, економіка, політика, право, культура, виховання, медицина, соціальне благополуччя – поступово виходять і вийшли зі сфери впливу церкви, богослов'я, релігії і належать до сфери безпосередньої відповідальності і керівництва людини, що стала «секулярною» [5, с.5].

В.А. Бачинін дає таке визначення секуляризації: «процес вивільнення суспільної та індивідуальної свідомості з-під влади церкви» [1, с.256]. У своїй праці «Секулярна доба» Чарльз Тейлор подає три способи розуміння секулярності. Перший визначає секулярність у термінах громадських просторів. Іншими словами – це видалення релігії з автономних суспільних сфер, звісно ж, цілком сумісне з тим, що значна більшість людей усе ще вірять в Бога й ретельно дотримуються релігійних практик. Вражаючий приклад – США. Це одне з найперших суспільств, у якому церкву було відмежовано від держави, але серед західних суспільств воно має найвищі статистичні показники поширеності релігійних практик і релігійної віри. У другому розумінні секулярність полягає в занепаді релігійних переконань та практик; у тому, що люди відвертаються від Бога і вже не відвідують церкву. У цьому сенсі країни Західної Європи стали здебільшого секулярними – навіть ті, де в громадському просторі ще збережено залишкові посилання на Бога. В третьому розумінні секулярності йдеться насамперед про становище віри в суспільстві. У цьому сенсі поворот до секулярності є, серед іншого, рухом від суспільства, де віра в Бога була незаперечною і не піддавалася жодному сумніву, до такого, де віру розуміють як певний варіант вибору поряд з іншими, і часто цей вибір не є найліпшим. У цьому сенсі Сполучені Штати можна вважати загальною такими [10, с.15–16].

Що ж може дати євангельська церква сучасній «секулярній» людині; і врешті, що євангельський протестантизм як всесвітній рух, представлений саме таким самотнім та незалежним і в Україні, може запропонувати суспільству у вирішенні кризових ситуацій в царині моралі, економіки та державної ідентичності?

Неможливо розглядати Церкву, відокремивши її від суспільства і від тих подій, що відбуваються навколо неї. «Сьогодні будь-яке вчення про Церкву повинно бути ґрунтовне на теології соціальних змін. Церква – це перш за все активна громада, народ, завдання якого розпізнати, як діє Бог в нашому світі, і діяти разом з ним. Дії Бога можна спостерігати не просто в тому, що теологи називають «історичними подіями», а що точніше можна назвати «соціальними змінами». Це означає, що Церква повинна завжди реагувати на соціальні зміни. Цьому можуть заважати вчення про Церкву, що виникли в епоху класичного християнства. Вони майже повністю орієнтовані на минуле і спираються на яку-небудь класичну доктрину, чи на аналогію з більш ранніми формами церковного життя, або на теорію історичної спадковості. Але ж Церква, життя якої визначається і направляється сьогоденними діями Бога в світі, не повинна бути скутою віджитими постановами. Вона повинна завжди бути відкритою для відновлення під дією Бога» [11, с.112].

Сьогодні, в час стрімких змін багато християн живуть, не знаючи нічого про ці зміни. Визнаючи це євангельські протестанти велику увагу приділяють освіченості членів церкви у суспільних процесах та їхньому значенню для усього суспільства.

Одним з найголовніших завдань євангельських церков є цілеспрямоване та ґрунтовне виховання священнослужителів. Особлива активізація цього питання повстала в часи релігійної свободи. Статистика духовних закладів на 1 січня 2013 року, як повідомляє Релігійно-інформаційна служба України, вказує на те, що існує 98 зареєстрованих євангельських християнських навчальних закладів, в яких на денній формі навчається 5780 слухачів, а на заочній 4790 [8]. Так, наприклад, Українська Євангельська Теологічна семінарія, маючи статус міжконфесійної, пропонує навчання для священнослужителів з особливим напрямом забезпечення необхідними знаннями і допомоги християнським лідерам та керівникам для формування і розвитку цілісного характеру; навичками організаційного управління; ефективним функціонуванням церкви чи релігійної організації у суспільстві; відповідними біблійними принципами управління, взаємодії з соціальними і політичними структурами [6]. Навчання в духовних закладах є доступним не тільки євангельському духовенству,

але і звичайним членам церкви, що виявляють своє бажання до більшого пізнання Бога. Це також допомагає стерти кордони між священнослужителями і прихожанами, даючи їм змогу визнавати ті ж самі знання і на тому ж самому рівні, тим самим виконуючи ще один принцип протестантизму – всезагального священства віруючих. Ю.Решетников зазначає, що в протестантських церквах, особливо це стосується ВСОЄХБ, духовна освіта виїшла за межі професійної підготовки кадрів і набула рис широкої біблійної освіти для усіх бажаючих... Але при цьому кожен релігійний навчальний заклад або релігійне об'єднання, що його заснувало, повинні мати вибір і самостійно визначитися: чи він працює на внутрішні потреби відповідної церкви і готує своїх випускників лише до служіння у її межах, а відповідно і керується у своїй діяльності виключно вимогами з боку даної релігійної інституції, або він зацікавлений у державному визнанні рівня своїх випускників, їхній ширшій інтеграції у суспільство, передбачає можливість їхньої діяльності не лише на церковних посадах, а тому враховує у своїй діяльності і наявні державні стандарти [9].

У вихованні та навчанні священнослужителів євангельські протестанти дотримуються певних принципів. В.Боєчко, єпископ, доктор теологічних наук, у своїй книзі «Пастир Церкви Христової» зазначає: «Євангельська віра тільки тим сильна у цьому світі та непереможна, що вона збудована на вічному і не порушному фундаменті Слова Божого. Вірні Церкви Христової не звичають науку Христову догматично, а собою виявляють Христа людям» [3,с.227]. Перший і беззаперечний принцип євангельських священнослужителів – це матеріалізація та втілення у їхнє життя характеру та особистості Ісуса Христа через наслідування Слова Божого і молитву. Цей принцип відкриває можливість для правильного функціонування літургійного та есхатологічного служіння пастора. Наступний принцип полягає в правильному розумінні ролі священнослужителя. Кожен із них повинен виконувати свої обов'язки з позиції служителя, слуги, а не з позиції владності. Кожен чесний кандидат в священнослужителі знає, що на п'єдестал повинно підняти його служіння, а не його самого. Ще до вступу на посаду він відчуває свою особисту неспроможність та страх як і перед великими можливостями, так, і перед неймовірною відповідальністю. Таке ставлення оберігає Церкву від поспішних неправильних рішень та зменшує ймовірність еретичних поглядів. Також власна свідомість служителя наполягає на підзвітності свого особистого духовного життя чи то перед братерською радою, чи перед членськими зборами, які майже у всіх євангельських церквах є найголовнішим органом управління, без якого не можуть прийматися глобальні рішення. Третій принцип євангельського священнослужителя – це усвідомлення свого власного покликання на цю місію, що включає певний сакральний досвід спілкування з Богом та персональне відкриття – рема, що приносить чітке бачення і впевненість у вибраній дорозі та додає стимулу і відповідальності у власному служінні. «Як служили ж вони Господу та постили, прорік Святий Дух: Відділіть Варнаву та Савла для Мене на справу, до якої покликав Я їх!» (Дії. 13:2).

Завдяки цим принципам можна стверджувати про більш прозору церковну політику в євангельському протестантизмі, що дає органічне підґрунтя для розвитку кроскультурної богословської євангельської думки, ґрунтовного аналізу суспільних процесів, діалогу з різними філософськими напрямками сьогодення, а також правильного спрямування усього євангельського християнства в Україні на користь суспільству. Саме таке духовенство може досягати поставлених цілей, а саме: задоволення потреб сучасних релігійних громад, здійснення благотворного пастирського служіння, уміле втілення богословської та сакральної мудрості в життя людей.

Наступним важливим завданням для євангельських протестантських церков України є зрощення активних здорових, репродуктивних та впливових громад. В підходах євангельських християн України до питань та процесів секуляризації спостерігається своєрідний плуралізм. Процес секуляризації виконує одночасно деструктивні та конструктивні функції. З одного боку, він означає деструкцію традиційних форм сакральності, а з іншого, – готує соціальне та духовне підґрунтя для нових форм сакральності, в яких абсолютні цінності і норми набудуть новий вигляд, що найбільшою мірою буде відповідати змінам в соціально-історичних обставинах. Ці процеси є серйозним викликом для церкви і богослов'я. Водночас, що може бути кращим, ніж новий перегляд традицій з використанням нового розуміння нашої наративної компетенції; і реформування церкви, коли ми спостерігаємо присутність церковних форм в величезній кількості змінених контекстів і культур, відмінних від західних?

Беручи до уваги приклад процесів секуляризації в Європі В.Бачнін зазначає: «З одного боку, Європа зобов'язана їм появою багатства правових ідей та систем. Але разом з тим це багатство навряд чи здатне компенсувати ті суттєві втрати в сфері духо-

вності, якими виявилися для культури практика знецінення абсолютів і руйнування класичних нормативно-ціннісних ієрархій [1,с.258]. М.Черенков звертає увагу на те, що секуляризація протестантських церков в Європі і Америці викликає негативну реакцію українських протестантів, які шукають свою ідентичність між традиціоналізмом і західним модернізмом. Євангельські церкви в Україні лише вибудовують нову ідентичність [13,с.36]. І тому, процеси секуляризації відкривають двері євангельському протестантизму для соціалізації та легітимізації у суспільстві, оскільки на даному етапі важлива реакція на ці процеси. Життя в сучасному українському суспільстві актуалізує питання соціальної самореалізації віруючих, їх участі у політичному та економічному житті. Реальне життя правовірних зумовлює й зміну поглядів богословів на вищезазначені проблеми. Зокрема, соціальна самореалізація вірян, їх професійна і політична діяльність розглядається в контексті концепції «соціального служіння» й постає як така, що не заважає справі спасіння, а навпаки – сприяє їй, наближує віруючого до Бога. «Церква і богослов'я не тільки примирися з процесом секуляризації, але й енергійно, особливо в роки після II Ватиканського собору і нової орієнтації Всесвітньої ради церков – повернулися до нього лицем», – так зазначає Ганс Кюнг [5,с.7].

Спостерігаючи за євангельськими церквами можна помітити різну реакцію на ці суспільні процеси. Частина церков, особливо консервативного спрямування, зосереджують своє навчання та проповідництво на збереженні усталених традицій та форм Богослужіння. Така замкненість може породжувати ряд внутрішньоцерковних проблем, оскільки закритість і напівсектантство призводять до поступового послаблення основних доктринальних істин, що закладені у Святому Письмі, і, як наслідок, поступового залишення своїх чітких позицій Божого покликання у суспільстві як помісної Церкви. Ставши на бік протиборства із секуляризацією, такі церкви поступово втрачають акценти трансформації суспільства і людства загалом.

Друга частина церков займає іншу позицію, позицію надання Євангелії основної суспільнотворчої сили. «Саме в лоні християнства народилися найвищі досягнення людства. Я говорю навіть не про чудові витвори музичного чи образотворчого мистецтва, в основу яких покладені християнські мотиви. Я маю на увазі дещо більш глобальне, не лише те, що просто миле око і слух, а є основою нашого повсякденного життя. Як не дивно, більшість економічних та політичних законів, якими ми нині керуємося, сформувалися в Європі та Америці саме під впливом християнства. Існує прямий зв'язок між розповсюдженням Біблії в суспільстві та підвищенням його моральності» [7]. П.Яроцький у підручнику з релігієзнавства вказує на діалог Бенедикта XVI та Юргена Габермаса, в якому сам Папа зазначає, що секулярний розум не в змозі встановити справжній діалог з релігіями сучасного світу. Якщо розум залишиться закритим на проблему Бога, то це, як він допускає, може спричинити конфлікт із сучасними світовими культурами [14,с.279].

Ось саме тому великий наголос в роботі з прихожанами ставиться на відновлений розум. Оскільки трансформація особистості повинна відбуватися в середині, а зовнішні прояви повинні підтверджувати її наявність. «І не пристосовуйтеся до цього віку, але перетворюйтеся оновленням вашого розуму, щоб переконатися ви, якою є Божа воля, – що добре, що миле, що досконале» (Рим. 12:2). Під трансформацією розуму мається на увазі оновлення під впливом Святого Письма і сакрального досвіду, а саме молитов та духовних роздумів, що дає людині всі необхідні начала для позитивного впливу на оточуючих.

Саме цей напрям повернення до Святого Письма, його фундаментальних істин дає змогу іншим євангельським церквам зростати і кількісно, і якісно. Беручи до уваги секулярний спосіб життя людей, євангельські протестанти намагаються доносити Євангелію на їхньому рівні, так як говорив апостол Павло: «Будучи вільним від усіх, я себе підкорив усім, щоб багатьох здобути. Я був для юдеїв юдеєм, щоб юдеїв здобути. Тим, що під законом, був як той, що під законом, хоч насправді під законом не був, – щоб здобути тих, що під законом. Тим, що без закону, був як той, що без закону, – хоч не був без Божого закону, а перебував під законом Христа, – щоб здобути тих, що без закону. Став я для немічних, як той немічний, – щоб немічних здобути. Для всіх я став всім, щоб спасти також деяких. Усе це я роблю задля Євангелії, щоб стати її спілником (1 Кор. 9:19–23)» [2].

На міждомінаційній конференції у 2010 році в с. Поляна, Закарпатської області Станіслав Ґрунтковський вказав на 10 причин зростання багатьох євангельських церков. Першою причиною є атмосфера радості, прийняття людей та поклоніння Богові; друга причина – цікава й актуальна біблійна проповідь. В правій руці Біблія, а в лівій газета (мається на увазі обізнаність у суспільних процесах і потребах); третя причина – особистий євангелізм, тобто передача Євангелії за допомогою взаємостусун-

ків; четверта причина – пріоритет надається поширенню благої звістки та організація нових церков; п'ята причина – малі групи, що будуються за принципом домашніх церков; шоста причина – основою в суспільстві є соціальне служіння, бачення нужд і допомога у вирішенні проблем, оскільки євангельські церкви задіяні майже у всіх напрямках соціальної роботи: бездомні діти, благодійні ідальні, сироти, нарко та алкозалежні, ВІЛ інфіковані, робота з інвалідами, майже у всіх в'язницях України є капелани з протестантських Євангельських церков, а також в багатьох військових частинах тощо; сьома причина – якісна і творча робота з молоддю та дітьми, створюються молодіжні та дитячі клуби, табори відпочинку та оздоровлення, музичні гурти, гуртки особистого розвитку; восьма причина – проповідуються щедрість; дев'ята причина – вірні та посвячені священнослужителі, які постійно навчаються, добре ведуть за собою і є прикладом високої моральності та духовності; десята причина – активне молитовне життя прихожан: «Отже, перш над усе я благаю чинити молитви, благання, прохання, подяки за всіх людей, за царів та за всіх, хто при владі, щоб могли ми провадити тихе й мирне життя в усякій побожності та чистості. Бо це добре й приємне Спасителеві нашому Богові, що хоче, щоб усі люди спаслися, і прийшли до пізнання правди» (1 Тим. 1:1–4).

Останнє, чому б ми хотіли приділити увагу – це послання, яке стоїть в середині всього євангельського християнства України. Проповідництво займає чи не найважливішу позицію в діяльності євангельських церков. Говорячи про проповідництво, варто поділити його на два види. Перший вид – це ґрунтоване на Святому Письмі донесення актуальної теми до слухачів, відповідно до їхніх потреб. Другий вид – це пояснювальне читання Біблії, вірш за віршем, при ретельному дотриманні герменевтичних та екзегетичних принципів чи то на загальному Богослужінні, чи то на домашніх групах. Визнаючи всю відповідальність перед часом, в якому знаходиться сьогоденне євангельське християнство, велика частина проповідників переглянули свої методи та стилі подачі інформації. В сучасних євангельських церквах для донесення біблійних істин використовуються майже всі медіа засоби, починаючи від фото слайдів, закінчуючи прямими включеннями та трансляціями інших Богослужінь. Проповідники використовують при можливості предметні уроки та наглядні посібники. Все це проводиться з метою зацікавлення та якомога найкращого донесення інформації до слухача, що заглибившись в свої прагматичні питання лише інколи, в секулярному суспільстві, чує відголос більш давніх запитань – про те, як спасти душу, як перемогти слабкість та звинувачення власної душі, як здобути сенс та ціль життя.

Проповідницька діяльність євангельських протестантів не намагається змусити секулярну людину задавати релігійні питання, вона навчається, перш за все, розмовляти з нею, тобто спочатку прийняти її такою, яка вона є. Апелюючи до бартової теології, євангельські проповідники розуміють, що тільки тоді, коли Бог і людина повністю відокремлені одне від одного, Бог може підійти до людини, не обмежуючи її, і не пригнічуючи. Дітріх Бонхoeffер зазначає з цього приводу: «Необхідно говорити про Нього так, щоб тим самим не прикривати безбожжя світу, а навпаки викривати, і щоб завдяки цьому світ раптово попав в освітлення. Повнолітній світ безбожніший за неповнолітнього, але саме тому, напевно, ближче до Бога» [4, с.286]. Пояснюючи Святе Письмо, проповідники користуються сучасними методами герменевтики та екзегетики, спостерігається збільшення охочих вивчати мови оригіналу Біблії. Для кращого розуміння та донесення інформації використовуються контекстуальний, лексичний, граматичний та історичний аналізи.

Однак найголовніша ціль, яка спонукає багатьох євангельських проповідників користуватися всіма цими допоміжними засобами – це найосновніше послання, яке вони доносять. Незважаючи на відсутність повної мобілізації навколо нього, частина проповідників вже активно доносять його до прихожан своїх церков. Звістка Євангелії, Благої Вісті вважається і є центральною темою усіх богослужінь євангельських протестантів. Апостол Павло говорить: «Тільки живіть згідно з Христовою Євангелією, щоб, чи прийду я й побачу вас, чи й не бувши почув я про вас, що ви стоїте в одному дусі, відстоюючи однодушно віру євангельську» (Філіп. 1:27). Дар спасіння душі через віру в Ісуса Христа – це основне підґрунтя для трансформації особистості в суспільстві, оскільки воно має на увазі повну матеріалізацію принципів життя та характеру особистості Ісуса Христа.

Євангеліє євангельських християн не закликає людину повернутися на попередній щабель розвитку. Як пише Харві Кокс: «Воно не пропонує їй повернутися назад – до залежності, благоговійного страху та релігійності. Євангеліє це заклик до творчого та зрілого секулярного життя. Воно не вимагає нас відмовитися від інтересу до земних проблем, а, навпаки, пропонує нам прийняти весь тягар цих проблем як дар Творця. Євангеліє – це за-

клик бути людиною нашої ери зі всім, що звідси слідує, і намагатися зробити цей світ людським місцем перебування для всіх, хто тут живе» [11, с.95].

Отже, перед сучасним українським суспільством постає питання вибору шляхів вирішення глобальних процесів секуляризації духовності та релігії. Відмова від останніх може привести до повного занепаду основних моральних настанов, що формувалися віками у нашому народі і, як наслідок, великих втрат у вихованні майбутніх свідомих високо моральних генерацій. Євангельський християнський протестантизм, як одна з потужних трансформаційних сил стоїть перед вибором бути проти чи поступитися цим процесам. Однак ми повинні визнати, що і протисторство, і поступки, що визначали обличчя богослов'я відповідно в IX і XX століттях, є неадекватними реакціями. Той, хто не бажає серйозно сприймати процеси секуляризації і вважає, що протисторство IX віку треба продовжувати за допомогою інших інструментів, той забуває, що панівна культура раціоналізму догола «роздягнула» віру та богослов'я.

Той, хто сприймає процес занадто серйозно і вважає, що його прийняття, що відбулося в XX столітті, варто здійснювати ще більш радикальними засобами на основі союзу ідеалів гуманізму та сили Євангелія, той занадто поспішає. Ні протисторство, ні поступки не є адекватними реакціями. Необхідна критична лояльність, богослов'я позасекулярне і форми віри церкви, які можуть діяти як закваска в рамках автономних ідеалів суспільства та людини [12, с.56]. Треба визнати, що в євангельському протестантизмі ще недостатньо повного усвідомлення значимості діалогу з суспільством, ще потребують подальшого дослідження та аналізу питання культурної адаптації, соціальної значимості та етики євангельських протестантів України. Але зважаючи на те, що євангельський рух довгий час був у підпіллі, треба віддати належне стрімкому злету, суспільній адаптації та достатньо глибокій соціалізації євангельських церков. І в сьогоденні він може відіграти дуже важливу функцію державотворення та виховання наступних поколінь через усвідомлення своєї власної відповідальності перед Богом і людьми.

Список використаних джерел

1. Бачинин В.А. Малая христианская энциклопедия: В 4 т. / В.А. Бачинин / – СПб.: Шандал, 2003. – Т.1. Религиозная философия. – 2003. – 360 с.
2. Біблія. Книги Святого Письма Старого та Нового Завіту. Четвертий повний переклад з давньогрецької мови / переклад Р.Турконяка. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2011. – 1214 с.
3. Боечко В. Пастир Церкви Христової / В.Боечко. – Львів: Добрий самарянин, 2010. – 444 с.
4. Бонхёффер Д. Сопротивление и покорность / Д.Бонхёффер. – М.: Прогресс, 1994. – 343 с.
5. Кюнг Ганс. Христианский вызов / Пер. с нем. / Ганс Кюнг. – М.: ББИ, 2012. – 465 с.
6. Магістратура Української Євангельської теологічної семінарії [електронний ресурс] / Режим доступу: <http://uets.net/component/content/article/58-magistratura/148-mtl.html>
7. Міцевська О. Вплив християнської моралі на суспільство // Благовісник. – 2007. – №4. [електронний ресурс] / Режим доступу: <http://www.blag.org.ua/statii/public/61.php>
8. Релігійні організації в Україні (станом на 1 січня 2013 р.) [електронний ресурс] / Режим доступу: <http://risu.org.ua/ua/index/resources/statistics/ukr2013/51768/>
9. Релігійна освіта в Україні та її правовий стан [електронний ресурс] / Режим доступу: http://old.risu.org.ua/ukr/study/research_conference/education_yresh_0710/
10. Тейлор Чарльз. Секулярна Доба. Книга перша. Пер. з англ. / Чарльз Тейлор / – К.: Дух і літера, 2013. – 664 с.
11. Харві Кокс. Мирской Град: секуляризация и урбанизация в теологическом аспекте / Кокс Харви. – М.: Восточная Литература, 1995. – 263 с.
12. Хаутепен А. Бог: открытый вопрос. Богословские перспективы современной культуры / Пер. с нидерл. / А.Хаутепен / М.: ББИ, 2008. – 517 с.
13. Черенков М.М. Європейська реформація та український Євангельський протестантизм: генетична спорідненість і національно-ідентифікаційні виміри сучасності: Монографія / М.М. Черенков. – Одеса: Християнська просвіта, 2008. – 566 с.
14. Яроцький П.Л. Релігієзнавство: підручник / П.Л. Яроцький. – К.: Кондор, 2013. – 442 с.

* * *

УДК 342.97.351.74(477)

Віталій Новіков, канд. юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, Львівський державний університет внутрішніх справ, Україна, м. Львів

Релігійні організації як суб'єкти правовідносин

Розглядаються питання пов'язані із участю релігійних організацій у правовідносинах як суб'єктів права. Це передбачає наявність у них правосуб'єктності, яка складається з прав і обов'язків. Доводиться, що релігійні організації крім своєї основної мети проповідання і поширення віри займаються спеціальною підприємницькою діяльністю.

Ключові слова: релігійні організації, правосуб'єктність, канонічна діяльність, підприємницька діяльність, культурно-просвітницька діяльність.

Віталій Новіков. Религиозные организации как субъекты правоотношений

Рассматриваются вопросы, связанные с участием религиозных организаций в правоотношениях как субъектов права. Это предполагает наличие у них правосубъектности, которая состоит из прав и обязанностей. Приходится, что религиозные организации помимо своей основной цели проповедования и распространения веры занимаются специальной предпринимательской деятельностью.

Ключевые слова: религиозные организации, правосубъектность, каноническая деятельность, предпринимательская деятельность, культурно-просветительская деятельность.

Vitaliy Novikov. Religious organizations as legal entities

The paper discusses issues related to the participation of religious organizations as legal entities. This implies that they have legal personality, which consists of rights and obligations. It is shown that religious organizations in addition to its primary purpose of preaching and spreading the faith involved in special business.

Keywords: religious organizations, legal, canonical work, entrepreneurship, cultural-educational activities.

До недавня наукова думка не цікавилася проблемами правового статусу релігійних організацій. Однак реалії сьогодення свідчать про зростання впливу релігії на суспільні відносини і життя людини.

Це вплинуло на науковий інтерес до проблем релігії. Все частіше з'являються роботи які торкаються проблеми свободи совісті та свободи віросповідання. Досліджуються тенденції розвитку правової системи що регулює взаємовідносини держави і релігійних організацій, проблеми забезпечення конституційних прав громадян на свободу совісті й віросповідання.

Інтерес до правових проблем функціонування релігійних організацій пояснюється розширенням права людини на свободу віросповідання, що відповідає засадам Конституції України та міжнародним правовим актам у сфері свободи совісті та діяльності релігійних організацій. Тривалий час релігійні організації сприймалися тільки як історичний феномен, недооцінювалася їх роль у духовно-моральному розвитку суспільства, не враховувався той факт, що релігійні організації – це один із найдавніших суспільних інститутів і одночасно суб'єктів права не тільки в Україні, а й у всьому світі. Звідси проблеми розробки і впровадження дієвого й ефективного механізму правового регулювання діяльності релігійних організацій, які утворюються з метою задоволення релігійних потреб громадян і є одним із суб'єктів учасників правовідносин.

Долаючи спадщину минулого Українська держава зробила багато для забезпечення правового статусу Церкви і релігійних організацій. Держава стала на шлях гармонізації відносин із церквою і релігійними організаціями, на шлях забезпечення свободи совісті і віросповідання. Цим питанням присвячували свої роботи науковці як юристи так і філософи та теологи: О.А. Амбросімова, М.Ю. Бабій, І.С. Бердніков, С.М. Братусь, Г.О. Друзенко, В.С. Єленський, Н.С. Кузнєцова, В.Ф. Піддубна, М.В. Трофімчук, В.Д. Фучеджи, Ю.В. Кривенко, М.В. Лубська, Я.М. Шевченко, Л.В. Ярмол та ін. Однак, залишається недослідженими низки проблем пов'язаних із практикою правового регулювання діяльності Церкви і релігійних організацій як суб'єктів правовідносин.

Тривалий час релігійні організації сприймалися як історичний феномен і правові проблеми цього виду суб'єктів не досліджувалися. Виникає необхідність у розробці теоретичних і практичних проблем діяльності релігійних організацій як суб'єктів правовідносин.

Релігійні організації – це складні і мало вивчені у праві суб'єкти правовідносин. Як суб'єктам правовідносин вони повинні мати правосуб'єктність елементами якої є правоздатність і дієздатність і правовий статус [1, с.107; 2, с.33–35].

Правоздатність є природною здатністю людини і держава не може ні обмежити правоздатність, ні позбавити її людини, щодо релігійних організацій як штучних утворень, беззаперечно, правоздатністю вони наділяються за законом, тобто під контролем держави.

Мета діяльності суб'єктів правовідносин (юридичних осіб) визначається в установчих документах. Метод діяльності релігійних організацій визначає закон. Такою метою є спільне сповідання і поширення віри, що зазначається в їх назві.

Межі діяльності релігійних організацій визначаються внутрішніми канонічними настановами, обумовлюючи їх виключно соціальним призначенням. Як слушно з цього приводу зазначає Г.П. Лупарев, жорстка залежність і обмеженість правового становища релігійних організацій власним соціальним призначенням є важливою методологічною посылкою теоретичного дослідження їх правоздатності [3, с.152].

Таким чином, здійснення будь-якої діяльності релігійними організаціями повинні бути підпорядковані встановленій законом і зафіксованій у статутних документах цих організацій меті і не може їй суперечити.

Однак, чинне законодавство передбачає певні обмеження правоздатності релігійних організацій. Так, релігійні організації не можуть брати участі в діяльності політичних партій і не надають політичним партіям фінансової підтримки; не висувають кандидатів до органів державної влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих компаній кандидатів до цих органів; не можуть брати участі в заснуванні бірж; не можуть виходити до складу фінансово-промислових груп тощо. Разом з тим релігійним організаціям надано право засновувати організації, які видають богослужбову літературу, виробляти предмети культового призначення, засновувати духовні навчальні заклади для підготовки священнослужителів і релігійного персоналу, здійснювати благодійну діяльність як самостійно, так і шляхом створення різних асоціацій, фондів, товариств, братств.

Релігійним організаціям надано право встановлювати і підтримувати міжнародні зв'язки, в тому числі в цілях паломництва і місіонерства. Так, священнослужителі, релігійні проповідники, наставники, інші представники зарубіжних організацій, які є іноземними громадянами і тимчасово перебувають в Україні, можуть займатися проповіданням релігійних віровчень, виконанням релігійних обрядів чи іншою канонічною діяльністю, але лише в тих релігійних організаціях, за запрошенням яких вони прибули, і за офіційним погодженням з державним органом, який здійснює реєстрацію статуту відповідної релігійної організації (ст. 24 Закону).

Суб'єкти правовідносин повинні мати права і виконувати обов'язки. Крім того вони повинні мати своє найменування, яке містить інформацію про її організаційно-правову форму і, таким чином, індивідуалізує їх.

Найменування релігійних організацій мають певні особливості, що пов'язано з традиціями і конфесійними правилами щодо кожного з їх видів. Так, перелік видів релігійних організацій, закріплений в Законі, складений у відповідності з їх офіційними загально визначеними світськими назвами, але це не забороняє релігійні організації за статутом мати її традиційну назву. Наприклад, релігійна громада за статутом може мати назву «парафія» або «помісна церква». Проте не можна змішувати традиційні назви релігійних громад з традиційними назвами культових споруд, в яких вони здійснюють релігійні обряди, бо культові споруди (храми, церкви) можуть носити назву, що пов'язана з конкретними історичними подіями або називатися ім'ям того чи іншого святого. У такому випадку назва культової споруди ніякого відношення до назви релігійної громади мати не повинна, тобто остання не може мати тотожну з культовою будівлею назву. Проте монастирі, як окремі культові споруди, теж можуть мати персональні назви, але вони традиційно стосуються і монастиря, як комплексу споруд спеціального призначення, так і чернечої громади, яка є власником або користувачем цих споруд.

Релігійні управління (центри) за своїми статутами мають подвійну назву – власну і назву релігійного об'єднання, структурним підрозділом якого вони є, наприклад, «Єпархіальне управління Української Православної Церкви».

Релігійні братства за традицією також мають назви, але які не пов'язані з матеріальними об'єктами, наприклад, «Релігійне братство Андрія Первозваного».

Релігійні об'єднання мають не тільки офіційні світські назви, а й канонічні – «митрополія», «патріархія».

Чинне законодавство не закріплює переліку видів діяльності релігійних організацій, а значить, і критеріїв відповідності цих видів статутній меті – сповідання і поширення віри. На практиці не всі види діяльності цих організацій можуть бути спрямовані безпосередньо на досягнення цієї мети, тобто діяльність релігійних організацій можна поділити на два типи: релігійну і нерелігійну. У релігієзнавстві під релігійною діяльністю розуміють релігійно-регламентовану практично-духовну активність віруючих, їхніх спільнот, релігійних інститутів [4, с.45].

Традиційно виділяють два види релігійної діяльності: культову і поза культову. Культова діяльність – це сукупність релі-

гійних (культових дій), пов'язаних з відношенням до надприродного: молитви, богослужіння, таїнства, обрядові, ритуальні, магічні дії, а позакультова – це сукупність релігійнозумовлених дій віруючих, релігійних інститутів, спрямованих на задоволення духовних та практичних потреб функціонування релігійних організацій: 1) духовна сфера – продукування релігійних ідей, богословсько-теологічне їх обґрунтування, інтерпретація, систематизація; 2) практична сфера – пропаганда, поширення релігійних ідей, місіонерська, добродійна, релігійно-освітня, виробнича і господарська діяльність [4, с.24].

Релігійні організації мають право засновувати й утримувати вільно доступні місця богослужінь або релігійних зібрань, а також місця, шановані в тій чи іншій релігії (місця паломництва). Богослужіння, релігійні обряди, церемонії та процесії безперешкодно проводяться в культових будівлях і на прилеглий території, у місцях паломництва, установах релігійних організацій, на кладовищах, у місцях окремих поховань і крематоріях, квартирах і будинках громадян, а також в організаціях за ініціативою трудових колективів і згодою адміністрації.

Порядок використання храмів, інших об'єктів культового призначення визначаються внутрішніми настановами релігійних організацій, але при обов'язковій умові, що місця богослужінь, релігійних зібрань чи інших релігійних заходів повинні бути вільно доступними.

Окрему увагу слід звернути на ч 3 ст. 21 Закону, згідно з якою допускається можливість участі військовослужбовців у богослужіннях і виконанні релігійних обрядів. Командування військових частин не перешкоджає такій участі. В цьому випадку підкреслюється роль індивідуального сповідання релігії, оскільки питання свободи совісті та свободи віросповідання є особистою справою кожного військовослужбовця.

Право на здійснення культурно-освітньої діяльності закріплено в ст. 23 Закону. Під культурно-освітньою діяльністю слід розуміти діяльність, спрямовану на повідомлення інформації про зміст конкретного релігійного вчення з метою формування у її отримувачів певного до нього відношення. Як вже зазначалося, релігійні управління і центри мають право створювати духовні навчальні заклади.

Згідно зі ст. 23 Закону при релігійних організаціях можуть утворюватися товариства, братства, асоціації, інші об'єднання громадян для здійснення добродійництва. Добродійну діяльність можна ототожнити з благодійною діяльністю, оскільки «добродійний» – це той, хто має на меті давати матеріальну допомогу бідним. Добродіяти – надавати допомогу, сприяти кому-небудь у чому-небудь. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про благодійництво та благодійні організації» благодійною визнається добровільна безкорислива діяльність, що не передбачає одержання прибутку від цієї діяльності. З метою надання благодійної допомоги нужденним та закладам, які їх обслуговують, при релігійних організаціях в Україні діє близько 309 місій та 76 братств.

Особливістю участі релігійних організацій у правовідносинах є виключне право засновувати підприємства для випуску богослужбової літератури і виробництва предметів культового призначення (ст. 22 Закону). Однак, ця норма закону не дозволяє видавати богослужбову літературу та культові предмети іншим учасникам правовідносин, віддаючи перевагу тільки релігійним організаціям. Поза увагою законодавця залишається той факт, що священні церковні книги або предмети релігійного призначення є ще й пам'ятками культури та історії, які можуть коментувати, перекладати, передавати науково-дослідні, культурно-просвітницькі установи.

Релігійні організації також мають право виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту.

Право на здійснення релігійними організаціями виробничої і господарської діяльності закріплено у ст. 19 Закону. Відповідно до неї ці організації для виконання своїх статутних завдань можуть засновувати видавничі, поліграфічні, виробничі, реставраційно-будівельні, сільськогосподарські та інші підприємства, а також добродійні заклади (притулки, інтернати, лікарні тощо).

Підприємства, які засновуються релігійними організаціями, створювалися насамперед для забезпечення культової діяльності цих організацій.

Підприємства, які створювалися релігійними організаціями, завжди мали конкретні цілі діяльності, які були специфічними і мали спеціальну правоздатність.

Чинний Закон за релігійними організаціями закріплює лише право на заняття виробничою і господарською діяльністю.

В юридичній літературі містяться різні підходи до проблеми здійснення діяльності суб'єктами правовідносин, включаючи і релігійні організації. Основна діяльність цих організацій не повинна мати за мету отримання прибутку. Однак серед джерел фінан-

сування основної діяльності релігійних організацій можуть бути прибутки від здійснення допоміжної комерційної діяльності.

На думку С.А. Абросимової важливим засобом для виживання релігійних організацій, в умовах ринкової економіки є здійснення ними підприємницької діяльності. Ці організації можуть займатися підприємницькою діяльністю до тієї межі, поки їх основною функцією залишається реалізація статутних цілей, заради яких вони створені [5, с.123].

Для встановлення рамок, у яких може здійснюватися підприємницька діяльність релігійних організацій, недостатньо одного тільки критерію відповідності такої діяльності статутним цілям. Не менш важливим є питання про спосіб визначення відповідності або невідповідності діяльності цілям створення цих організацій. Повинна бути відсутність суперечок між характером підприємницької діяльності і сутністю цілей, які стоять перед ними. Релігійних організацій можуть здійснювати підприємницьку діяльність різних видів, за винятком тих, які суперечать сутності цілей, які вони переслідують. Так, релігійні організації в силу релігійно-морального характеру їх статутних цілей не мають права вести підприємницьку діяльність у сфері виробництва або реалізації тютюнових, горілчанних виробів.

На практиці релігійні організації дуже рідко займаються підприємництвом, яке не пов'язано з основною метою їх створення. Так, згідно з чинним законодавством релігійні організації вправі виготовляти, експортувати, імпортувати і розповсюджувати предмети релігійного призначення, релігійну літературу та інші інформаційні матеріали релігійного змісту (ст. 22 Закону).

Таким чином, участь релігійних організацій у правовідносинах передбачає здійснення підприємницької діяльності. Вона повинна здійснюватися з дотриманням двох обмежувальних умов: по-перше, підприємницька діяльність релігійних організацій має відповідати меті створення цих організацій, а саме задоволення релігійних потреб громадян сповідувати і поширювати віру, сприяти досягненню цієї мети; по-друге – прибуток, отриманий в результаті підприємницької діяльності релігійних організацій, не розподіляється між учасниками релігійної організації, а повинен бути спрямований на статутні цілі цих організацій.

Список використаних джерел

1. Цивільне та сімейне право України: навч.-практ. посіб. [2-ге вид., переробл. та допов.] / за ред. С.О. Харитонов, А.І. Дрішлюка. – Х.: Одисей, 2003. – 640 с.
2. Якушев І. Юридичні властивості суб'єкту права / І.Якушев // Вісн. Львів. ун-ту. – Сер. юрид. – 2000. – Вип.35. – С.33–37.
3. Лупарев Г.П. Правовое регулирование деятельности религиозных организаций на территории СНГ (теория и практика): автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук / Г.П. Лупарев. – М., 1992. – 34 с.
4. Релігійознавчий словник / [за ред. А.Колодного і Б.Ломовика]. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
5. Абросимова Е.А. Юридические аспекты деятельности некоммерческих организаций / Е.А. Абросимова. – М.: МОКБ «Марс», 2000. – 227 с.

* * *

УДК 911.3

Сергій Павлов, канд. географічних наук, доцент, ІХТ Східноукраїнського національного університету ім. Володимира Даля, Україна, м. Рубіжне

Суспільно-географічні аспекти дослідження релігійної сфери

Узагальнені та поглиблені теоретико-методологічні основи вивчення релігійно-географічної сфери як складової інтегрального суспільно-географічного комплексу.

Ключові слова: релігійно-географічна сфера, територіально-конфесійна система, геоситуаційний підхід, георелігійна ситуація, потенціал поля, просторова регресія.

Сергей Павлов. Общественно-географические аспекты исследования религиозной сферы

Обобщены и углублены теоретико-методологические положения изучения религиозно-географической сферы как составной интегрального общественно-географического комплекса.

Ключевые слова: религиозно-географическая сфера, территориально-конфессиональная система, геоситуационный подход, георелигиозная ситуация, потенциал поля, пространственная регрессия.

Sergey Pavlov. Social and geographical aspects of the study of the religious sphere

In this work are generalized and deepened theoretical and methodological bases of the religious-geographical sphere studying as a human-geographical complex component.

Keywords: religious-geographical sphere, territorial-confessional system, geosituational method of approach, georeligious situation, field potential, spatial regression.

Географія релігій – один із підрозділів суспільної географії та релігієзнавства, який розглядає взаємодію «релігія – територія» у прямих (вплив релігії на територію) та зворотних (вплив місцевих умов на релігію) зв'язках. Об'єктом дослідження є релігійно-географічна сфера (РГС) – складова сфери духовної культури, компоненти та функціональні елементи якої, пройшовши етапи становлення, функціонування і розвитку, певним чином локалізовані і функціонують в просторі.

Для вирішення своїх дослідницьких завдань географія релігії залучає відомості з історії релігії, загальної історії культури, інформацію від комплексних регіональних та країнознавчих досліджень. Ґрунтується вона в основному на теоретико-методологічних засадах суспільної географії.

Як окремий напрям досліджень, географія релігії виникла наприкінці XVIII – початку XIX ст. Одним із значних її досягнень стала праця Фрідріха Ратцеля «Географія людини» (1882–1891), в якій детально розглядався вплив географічного середовища на культуру та релігію як невіддільний її чинник. У цей період у географії релігії переважав методологічний принцип географічного детермінізму – пояснення всіх фактів релігійної історії людства географічними умовами тієї території, де вони відбувалися. Метою даної статті є спроба узагальнення сучасних теоретичних положень з географії релігій.

Релігійно-географічна сфера – самодостатня цілісність. В той же час, РГС – відкрита система, складова духовного життя людини, його культури, з якими її з'єднують різнопланові зв'язки, здійснювані через спільний об'єкт впливу – людину. РГС складається з підсистем – конкретних релігійних напрямків, течій, сект, кожна з яких займає своє місце в ієрархізованій структурі. В основі цього поділу лежать відмінності в сутності врівноваження, догматики, обрядовості та внутрішньої організації. Формою територіальної організації релігійно-географічної сфери є територіальні конфесійні системи (ТКС) – дискретні утворення елементарного або ареального типу, де забезпечуються соціальні функції певного релігійного напрямку.

РГС – мультинодальна гетерогенна система, складові якої керують нею більшою мірою, ніж вона ними, і має, таким чином, тенденцію до збільшення різноманітності. Отже, РГС – нестабільна система, не дивлячись на те, що підсистеми в складі неї – територіальні конфесійні системи – внутрішньо цілісні, організовані, стійкість яких підкріплюється системою управління. Це пояснюється значною взаємною неузгодженістю та низьким рівнем інтеграції цих підсистем. Таким чином, РГС має лише сумативний, тобто початковий, зародковий рівень розвитку цілісності, що відповідає неорганізованому сукупностям, які не мають суттєвих рис внутрішньої організації. Властивості цієї системи є простою сумою властивостей компонентів, що входять до її складу, а самі ці компоненти можуть проявити свої властивості та функції і поза межами цілого. Єдність релігійно-географічної сфери досягається, таким чином, єдністю функцій релігії взагалі. Спираючись на поширені визначення релігії, можна виділити такі основні її соціальні функції: 1) «життя духу»; 2) регулятивна (морально-етичне нормування повсякденного життя); 3) діяль-

ність по відправленню культів 4) комунікативна (підтримання зв'язків між віруючими шляхом створення почуття віросповідної єдності і навіть організації політичних партій клерикальної орієнтації); 5) інтеграційна – дезінтеграційна (на певних історичних етапах). Кожна з них має суттєве значення для географічного вивчення. Соціальні функції територіальних конфесійних систем нетотожні функціям релігії, тому що ТКС включаються до загальної системи економічних, політичних та інших суспільних відносин і виконують безліч нерелігійних (паралельних) функцій (політичних, правових та інших). Така диверсифікація функцій допомагає їм зберігати свої позиції в житті суспільства. На рівні суспільства в сучасних умовах зникає інтеграційна функція релігії. ТКС об'єднують лише віруючих певної конфесії і втрачають роль провідного ідейного фактора, що покликаний зміцнювати суспільну систему. Будучи цілеспрямованим та закінченим утворенням, будь-яка територіальна конфесійна система не знаходить всередині себе місця для якоїсь іншої системи. Визнаючи духовні дари чимось винятково від себе похідним, кожна ТКС традиційно оголошує їх або неповними, або взагалі фіктивними («без благодатними»), якщо вони існують поза нею. Таким чином, конкретні ТКС виконують внутрішні та зовнішні функції, при цьому останні за ступенем впливу на зовнішнє середовище і характером взаємодії з іншими ТКС можна окреслювати як: протистояння іншим системам та середовищу; експансію (і навіть поглинання) по відношенню до інших ТКС; перетворення середовища. Кожна територіальна конфесійна система є самодостатнім компонентом релігійно-географічної сфери, що розвивається за властивими їй законами, має свої догмати, історію розвитку та поширення, систему морально-етичних норм і цінностей, відповідні культові споруди, функціональну структуру.

Функціональний елементом кожної конкретної ТКС є громада – поєднання людей за певною конфесійною ознакою. Поєднання людей, які проживають в поселеннях різного типу за релігійною ознакою навколо культової споруди, утворює відповідну зону впливу її діяльності. Таким чином, культова споруда (храм) та прилегла територія, зайнята релігійною громадою (парафіянами) утворюють соціум, який виступає елементом територіальної структури тієї чи іншої ТКС.

Допоміжні функції ТКС за принципом функціонального призначення в системі можна згрупувати в декілька типів: а) архітектурно-будівельні; б) виробничі – виробництво церковного начиння, атрибутів, пошиття священницького одягу тощо; в) художні – розпис храмів, іконопис, оформлення предметів культури тощо; г) інформаційні – видавничу діяльність по випуску спеціальної релігійної літератури, періодичних видань, застосування засобів масової інформації тощо; д) підготовка кадрів – служителів культу різних рангів. Допоміжні функції можуть сполучатися з основними в одних елементах, а можуть мати і окремі об'єкти.

Територіальна структура кожної конкретної територіальної конфесійної системи відтворюється в двох основних формах: 1) дискретні утворення, в основі яких лежить екістичний об'єкт – поселення. Це крапкові елементи територіальної структури, ієрархія яких представлена в Україні такими типами: – пункти – дрібні (як правило) поселення, які утворюють один соціум (одна парафія) або кілька соціумів однієї лише ТКС; – центри – первинні ланки концентрації релігійного процесу: монастирі (як правило – місця зберігання якихось священних реліквій місцевого або регіонального значення, що притягують до себе паломників), центри благочинних округів, деканатів тощо; поселення, в межах яких сформувалися соціуми двох і більше ТКС; в залежності від виконуваних функцій виділяються сакральні (від лат. *sacra* – святі), адміністративні та сакрально-адміністративні центри; – вузли – центри паломництва загальнодержавного значення – лаври, місця знаходження чудотворних ікон, мощів найбільш шанованих святих, місця пов'язані з їх народженням, діяльністю і смертю; центри єпархій, дієцезій тощо; адміністративні центри двох і більше ТКС; в залежності від виконуваних функцій виділяються сакральні, адміністративні та сакрально-адміністративні вузли; 2) ареальні форми територіальної організації релігійно-географічного процесу, в основі яких – територія держави, регіону, області, адміністративного району.

Предметну сутність географічних досліджень релігії відображено в так званій «Бохумській моделі», розробленій професором Манфредом Бюттнером. За сутністю функціонування він виділяє структури трьох рівнів: 1) верхній (ідеологічний) включає сукупність догматик та етики; 2) середній (соціальний) складається з діяльнісних структур (конфесійні групи, церковна організація, її структура, форми ієрархії, їх функціонування в просторі і часі); 3) нижній (ландшафтний) відбиває аспекти взаємодії релігії з природним і соціально-економічним середовищем. Процеси, що відбуваються в його межах (зміни чисельності та ознак ТКС, зміщення зон їх впливу, активність релігійного життя, взаємна дифузія ТКС в просторі), мають виражений територіальний зріз. З цих

процесів, як правило, починається будь-яке дослідження релігійно-географічної сфери. Структури різних рівнів зв'язані між собою прямими та зворотними зв'язками різного характеру: – горизонтальними – в межах певного рівня; – вертикальними – між двома різними рівнями.

Системний підхід не забезпечує повноту досліджень релігійно-географічної сфери, відображаючи відносно стійкі зв'язки всередині неї. Поряд з системним підходом, що отримав широке застосування в географії, необхідним виявляється застосування геоситуаційного підходу. Геоситуаційний підхід в даному випадку доповнює можливості системного, бо його можна застосувати як до системних, так і до несистемних географічних утворень, тому що геоситуація характеризує стани, умови географічних об'єктів, що склалися у цілісній системі, складаються у системи або системи, що розпадаються, а також системи, що не являють собою цілісності. Саме до таких і відноситься релігійно-географічна система. ТКС є структурно-компонентною частиною географічного простору, що дозволяє застосовувати для характеристики територіальної організації релігійного процесу геоситуаційний підхід, який дає змогу простежити зміни стану інтегрального суспільно-географічного комплексу та його частин за певні проміжки часу. Стан релігійно-географічного процесу можна представити як складну динамічну різномірну за простором і часом сукупність взаємопов'язаних георелігійних ситуацій. При цьому під георелігійною ситуацією розуміється історично зумовлений стан; сукупність умов релігійного процесу, яка спричиняє взаємодію, компонентів релігійно-географічної сфери.

Геоситуаційний підхід дозволяє виявити і дослідити основні процеси, що протікають в межах релігійно-географічного простору: дифузії, концентрації та диссонування. Дифузія – один з найважливіших загальних процесів географічного простору. В даному випадку для нього характерним є розосередження, розтягування, розширення простору, що втягується у процес розповсюдження ТКС як явища релігійного життя. Процес дифузії веде до поширення цього явища по території вище, тобто до утворення ареалу. Отже, дифузія змінює простір, уніфікуючи його. Відсутність вирівнювання часто пов'язана з тим, що дифузія відбувається одночасно з іншими, протилежними їй процесами. Виділяють два типи дифузії: дифузія розширення та дифузія переміщення. Перший тип характеризує процес, в результаті якого інформація, явища (в даному випадку – релігійні ідеї, конфесії) поширюються від одного району до іншого. При цьому конфесії, сфера поширення яких розширюється, зберігаються і в межах регіону свого виникнення і часто стають там більш численними або яскраво вираженими. Другий тип дифузії відрізняється тим, що явища у процесі дифузії залишають територію, де вони виникли, і переміщуються на нові території.

В свою чергу дифузія розширення може здійснюватися двома способами. Контагіозна дифузія пов'язана з безпосередніми контактами. Цей процес великою мірою залежить від фактора відстані, оскільки вірогідність контактів між суміжними регіонами набагато більше, ніж у регіонів, розділених значними відстанями. Таким чином, контагіозна дифузія має властивості відцентровості, поширюючись за межі району-джерела. Каскадна дифузія означає процес передачі через правильну ієрархічну систему. Цей процес є типовим для поширення нових релігій і культів від великих метрополітенських центрів до провінційних центрів і пунктів.

В просторі процесу дифузії протистоїть процес концентрації, тобто збирання, згущення, просторової локалізації. Процеси концентрації в релігійно-географічному просторі ведуть до утворення однорідних територіальних середовищ – релігійних зон. Цей процес стає помітним, коли на території починає переважати певна конфесійна однорідність, тобто територія набуває власних рис.

Дифузія та концентрація складають основу складного процесу диссонування. У процеси диссонування входить зростання різномірності в географічному просторі, розвиток та зростання контрастності. Процеси диссонування виражаються у формуванні потенціалу території, який реалізується або може реалізуватися в утворенні та розвитку територіальної системи більш високого, ніж зона, рівня організації – району.

Використовуючи георелігійну ситуацію як методологічний підхід у дослідженні територіальної організації релігійної сфери, необхідно перш за все визначити критерії її виділення та чітко окреслити хроно-хорологічні межі.

Георелігійна ситуація відбиває якісний стан релігійно-географічного процесу на певному проміжку часу, або сполучення конкретних ТКС різного ієрархічного рівня на відповідних стадіях їх розвитку на певній території. В залежності від мети та масштабів дослідження георелігійну ситуацію можна характеризувати на різних таксономічних рівнях (макро-, мезо-, мікро-, топо-), в межах поселень різного типу, виду і форми, в межах адміністра-

тивних районів та областей, етнічних та національних територій, субрегіонів і частин світу, континентів тощо. Оцінку стану георелігійної ситуації виступають кількісні та якісні характеристики та параметри, що відтворюють не лише територіальну організацію релігійної сфери, але й характер взаємодії з іншими компонентами інтегрального суспільно-географічного комплексу.

Традиційний теоретико-методологічний апарат суспільно-географічних досліджень спирається на порівняльно-географічний метод, який поєднує глобальність і конкретність підходів, допомагає виявити певні закономірності та тенденції розвитку релігійно-географічного процесу на певних територіях, поглиблюється застосуванням статистичних методів, соціологічного та політико-географічного підходів.

Суспільно-географічні дослідження РГС нерозривно пов'язані з історією становлення, поширення та функціонування окремих релігійних напрямків. Історія релігії є основою застосування ретроспективного аналізу, який дозволяє розглядати поширення релігійних напрямків як в динаміці, так і в статичній певних умовах зовнішнього середовища на певній стадії розвитку людського суспільства. В даному випадку не дуже підходить формаційний підхід. Коректніше, на наш погляд використовувати цивілізаційний підхід. Він дає змогу, розглядаючи кожен релігійний напрям як самодостатню, неповторну систему вірувань, результат процесу паралельного розвитку та сполучення історично однотипних та локально-індивідуальних характеристик, виявити специфічні, своєрідні риси просторової організації релігії, її територіальну диференціацію.

Історичний підхід дозволяє дослідити хронологічну складову релігійно-географічного процесу, виявити його стійкість, еволюцію, ритми, стадії та цикли, проаналізувати георелігійну ситуацію. Опис протікання тих чи інших процесів має лише пізнавальне значення. Наукове ж пояснення повинно показати, якою мірою черговість подій є невизначеною, випадковою або детермінованою. Виходячи з вищевикладеного можна виділити три часткових завдання, що вирішуються застосуванням історичного підходу: 1) генетичне пояснення, що тлумачить походження якоїсь події, явища; 2) еволюційне пояснення, що інтерпретує хід розвитку попередніх подій; 3) прогнозування подальшого розвитку подій, систем тощо.

Ефективним в суспільній географії є застосування статистичних моделей, що відображають динамічність і стохастичність навіть занадто абстрагованих явищ та процесів. Особливістю релігійно-географічного процесу є відсутність відповідної системи статистичних показників. Ми навіть не володіємо інформацією про кількість віруючих. Облік кількості віруючих ведеться лише в деяких сектантських об'єднаннях протестантського напрямку. До 1991 року протестантські сектантські об'єднання повинні були звітуватися перед Державним комітетом у справах релігій. Після ж наповнення гасла про відділення церкви від держави реальним змістом обов'язковості такої звітності відпала, що значно утруднило кількісний аналіз релігійної сфери. Традиційні для України християнські церкви (православні та католицькі) через свою нетоталітарність ніколи не мали чітких методик підрахування кількості віруючих. Більш-менш достовірними можуть виглядати дані про дотримання православної та католицької обрядності. Фінінспектори з держкомрелігії дуже прискільки вели підрахунок проданих вінчиків та грамоти, що відпускають гріхи (за їх кількістю можна визначити кількість обрядів поховання), стрічок для хрестиків (кількість обрядів хрещення), квітанняції на обряди вінчання тощо. Взагалі всі треби та таїнства, крім єхаристії, повинні були здійснюватися за квітаннями. Але ж не бралось до уваги підпільне дотримання обрядності, що за кількістю виконаних треб інколи дорівнювало офіційним (за квітанняцією). Все це ускладнює аналіз та співставлення даних, що відносяться до різних територіальних конфесійних систем. Отже, єдиним достовірним показником є кількість релігійних організацій (громад, монастирів, навчальних закладів та адміністративних інституцій) на певній території та чисельність священнослужителів кожної ТКС.

Тому при застосуванні кількісних методів аналізу територіальної структури ми не можемо користуватися добре розробленими методиками дослідження виробничо-географічних комплексів та процесів (наприклад, лінійного програмування, міжрайонні моделі витрати–випуск тощо). Намагаючись вивчити, можливо в якомусь віддаленні, географічну схему розміщення релігійних громад, кількості віруючих в них та матеріальних цінностей, в цих громадах нагромаджених, не важко виділити кілька ареалів на території України. Ці ареали різні за своїми розмірами, конфігурацією та інтенсивністю діяльності, що зменшується від їх центрів у всіх напрямках. Найбільш придатним в даному випадку є застосування різного роду гравітаційних моделей, а саме моделі потенціалів. Гравітаційні моделі служать методом вивчення стійких взаємодій між об'єктами та явищами в релігійно-геогра-

фічному просторі. Засновниками гравітаційних моделей вважаються Дж.К. Стюарт та Г.К. Ціпф, які розробили кілька варіантів цих моделей. Модель потенціалів (а також власне гравітаційна та просторова взаємодія) заснована на концепції Стюарта про аналогію між явищами соціальними та фізичними. Взаємодія між одиницями, що складають суспільство, тобто між людьми, визначається зв'язками, що виявляються лише шляхом дослідження великих сукупностей таких одиниць. Певна територія (ареал, район тощо) розглядається як маса. Структура маси підпорядковується дії певних законів. Ці закони керують в цілому поведінкою окремих елементів маси, обмежуючи або збуджуючи їхні дії. Територіальні зв'язки можна розглядати як взаємодію мас. Частота та інтенсивність таких взаємодій теж підпорядковується цим загальним законам, що впливають на поведінку окремих одиниць всередині кожної маси.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що релігійно-географічна сфера і конкретні територіально-конфесійні системи розглядаються в даному випадку як складова географічного поля. При цьому не дуже придатними виявляються вузькі трактування цього поняття, як, наприклад, у Е.Алаєва, який визначає географічне поле як ареал, в межах якого проявляється дія або вплив певного географічного об'єкту. Більш припадними за змістом є розуміння географічного поля як будь-якого географічного явища, що займає деякий простір і яке можна виразити числом. Деякі дослідники полем двовимірного простору називають область континуального розподілу кількісної ознаки по реальній земній поверхні, кожна точка якої визначена конкретною скалярною величиною. Інтерпретація властивостей РГС у вигляді поля полягає, таким чином, у тому, що будь-яка змінна представляється як функція координат простору, і область існування такої функції називається полем. В залежності від математичного представлення змінної величини і області її існування розрізняють такі типи моделей поля. Поля першого типу (як різновид гравітаційних моделей) описуються в поняттях теорії випадкових функцій. Кожній точці простору з фіксованими координатами ставиться у відповідність не одне визначене значення функції, а деякий її ймовірнісний розподіл. В цьому випадку маємо справу з випадковою функцією двох змінних. Трансформована для дослідження потенціалу поля георелігійного процесу формула має вигляд:

$$V = N_j + \sum_{i=1}^n \frac{N_i}{d_{ij}},$$

де N_j – кількість релігійних організацій j -ої адміністративної одиниці (області), потенціал якої визначається; N_i – кількість релігійних організацій i -ої адміністративної одиниці (області); d_{ij} – відстань між центрами i -ої та j -ої адміністративних одиниць (між обласними центрами).

Потенціал будь-якої точки (пункту) певної частини релігійно-географічного простору являє собою міру сукупного впливу на неї всіх інших точок (пунктів) або всіх пунктів, включаючи даний.

Другий тип – модель детермінованого поля: змінна розглядається як функціонально залежна від просторових координат величина. В такому випадку маємо справу з трендовими поверхнями. Для розрахунку трендових значень коректніше використовувати не абсолютні показники кількості релігійних організацій, а питому вагу певної територіально-конфесійної системи в конфесійній структурі релігійних організацій в розрізі адміністративних областей. Карти трендових поверхонь та поверхонь залишків просторової регресії дозволяють відділити загальні характеристики, притаманні всій території, що вивчаються від місцевих аномалій, які мають відхилення від загальної тенденції, позбавлені закономірностей і нерегулярно розподілені по території.

На основі розрахованих потенціалів, трендів та залишків просторової регресії будують статистичні поверхні потенціалів поля релігійного життя в цілому, конкретних ТКС, а також трендові та залишків просторової регресії поверхні.

Діяльність по відправленню культів, або по наданню населенню релігійних (певною мірою – культурних) послуг за формами сполучається з діяльністю в сфері обслуговування населення, зокрема її культурно-просвітницькому блоці. Це дозволяє певною мірою використовувати в географії релігії відносно добре розроблений методичний арсенал географії сфери обслуговування. Сутність релігійної послуги – у відправленні певних культових дій, обрядів, ритуалів (згідно з віросповіданням), що задовольняють людську духовну потребу у спілкуванні з надприродною силою (Богом, духами тощо). За характером з певною мірою умовності їх можна віднести до послуг невиробничої сфери, які можуть бути як безплатними, так і платними. Слід зауважити, що частота звертань (користування) залежить від віросповідання і

зумовлюється відповідною системою норм, наприклад, в християнстві – щоденних вечірень, всенощних, утрених, ліргій (мес) тощо.

Аналіз територіальної структури поглиблюється застосуванням ряду коефіцієнтів в розрізі адміністративних одиниць (областей). По-перше, розраховується кількість релігійних організацій на одиницю поселень (наприклад, на 100). На базі отриманих показників розраховуються коефіцієнти доступності релігійної послуги, що враховуючи специфіку досліджуваного об'єкту, розраховується за формулою:

$$K_i = \frac{N_i}{M_i} : \frac{N}{M},$$

де K_i – показник доступності релігійної послуги в i -тій області; N_i – кількість релігійних громад в i -тій області; N – кількість релігійних громад в державі; M_i та M – відповідно кількість поселень в i -тій області та на території держави.

Показник доступності релігійної послуги певною мірою похідна від інтенсивності релігійного життя. Абсолютний показник інтенсивності релігійного життя був запропонований О.І. Шаблієм і розраховується як відношення чисельності населення певного регіону до кількості релігійних громад в ньому. Відносний показник, таким чином, розраховується за формулою:

$$I_i = \frac{P_i}{N_i} : \frac{P}{N},$$

де I_i – показник відносної інтенсивності релігійного життя в i -тій області; N_i та N – кількість релігійних громад відповідно у i -тій області та державі; P_i та P – чисельність населення відповідно i -тої області та держави.

Останній показник дозволяє виявити райони найбільшої інтенсивності релігійного життя і райони релігійної збайдужілості.

Ще одним важливим показником є коефіцієнт дисперсності релігійних організацій в цілому та конкретних ТКС, який показує ступінь розосередженості їх на території. Виражається він розміром території, що припадає на одну релігійну організацію: S/N ; або середньою відстанню між ними: $2\sqrt{S/N}$, де S – територія області, а N – кількість релігійних організацій в ній.

Розрахувавши відносні величини трьох попередніх показників по кожній адміністративній області України можна зробити інтегральну оцінку релігійності населення певної території за допомогою індексу релігійності, який являє собою середню арифметичну трьох попередніх відносних показників. Відносні величини двох останніх показників ми розраховуємо як обернені, бо чим більше кількість населення припадає на одну громаду й чим більше дисперсність (відстань між релігійними організаціями), тим меншою при інших рівних умовах буде релігійність населення, і навпаки.

Давши таким чином характеристику георелігійної ситуації в цілому, переходимо до аналізу стану окремих компонентів, тобто територіальних конфесійних систем, застосовуючи при цьому названі вище методи кількісного аналізу, побудови статистичних і трендових поверхонь, карт. Одним з найбільш характерних якісних показників стану конкретних ТКС є рівень забезпеченості релігійних громад священнослужителями, що розраховується як відношення чисельності священнослужителів до кількості релігійних організацій в цілому для конфесії та по адміністративних областях. Звичайно треба при цьому враховувати різницю між священнослужителями православних чи католицьких церков, з одного боку, і священнослужителями (а точніше, спеціалістами з прозелітизму) протестантських сект (особливо нових), з іншого боку.

Характеристикою процесу дифузії є коефіцієнт варіації який розраховується за формулою:

$$\Delta = \frac{\Delta}{x} \cdot 100\%,$$

де Δ – дисперсія показників питомої ваги конкретних ТКС в конфесійній структурі релігійних організацій в розрізі адміністративних областей, x – середнє значення по Україні. Якщо величина коефіцієнта варіації з часом зменшується, то можна говорити про процес дифузії певної ТКС на території держави. В статистичній науці однорідною сукупністю прийнято вважати, якщо коефіцієнт варіації $< 33\%$. Отже, при таких значеннях коефіцієнту можна говорити про те, що на території України утворився ареал поширення певної ТКС.

На основі статистичних даних про кожну конфесію в розрізі адміністративних областей виляємо певні кількісні та якісні тенденції розвитку кожної ТКС та територіальні відмінності в цих тенденціях на середньострокову перспективу (наприклад, на період до 2020 року). В умовах нестабільної георелігійної ситуації довгостроковий прогноз може виявитися нереалістичним.

При дослідженні прямих і зворотних зв'язків компонентів суспільно-географічного комплексу із структурними показниками релігійно-географічної для аналізу впливу окремих факторів на формування георелігійної ситуації та впливу індексу релігійності та конфесійної структури релігійних організацій на окремі процеси в суспільному житті використовується коефіцієнт кореляції. Тіснота зв'язку (прямого чи зворотного) при цьому буде тим більшою, чим ближче до 1 буде відповідний коефіцієнт.

Останнім етапом аналізу територіальної організації релігійного процесу є проведення релігійно-географічного районування. Головними критеріями для проведення такого районування виступають рівень релігійності (індекс), характер релігійності (конфесійна структура населення; при цьому особливу увагу слід приділити співвідношенню традиційних і нетрадиційних для України ТКС), характер тенденцій розвитку ГРС на певній території. Додатковими критеріями виступають етнокультурні особливості території та історичні особливості поширення різних релігійних напрямків по даній території.

Список використаних джерел

1. Изард У. Методы регионального анализа. Введение в науку о регионах / Уолтер Изард – «Прогресс», 1966. – 660 с.
2. Павлов С.В. География религий: навчальний посібник для студентів географічних і філософських факультетів вищих навчальних закладів / С.В. Павлов, К.В. Мезенцев, О.О. Любіцева. – К.: «АртЕК», 1999. – 504 с.
3. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: навчальний посібник для студ. географіч. спец. вузів / М.Д. Пістун. – Київ: Вища школа, 1994. – 156 с.

* * *

УДК 130.1./2

Олексій Танцюра, студент філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ.

Християнська концепція суспільства

З'ясовано, що стрижневі норми та цінності християнства прослідковуються без змін у конфесійних гілках цієї релігії: православ'ї, католицизмі, протестантизмі. Встановлено, що цінності та норми християнства успішно діють у сучасному суспільстві у дещо видозміненому під потреби цього суспільства вигляді.

Ключові слова: християнство, культура, суспільство.

Алексей Танцюра. Христианская концепция общества

Выяснено, что стержневые нормы и ценности христианства прослеживаются в конфессиональных ветвях этой религии: православии, католицизме, протестантизме без изменений. Установлено, что ценности и нормы христианства успешно действуют в современном обществе в несколько видоизмененном под нужды этого общества виде.

Ключевые слова: христианство, культура, общество.

Oleksy Tantsiura. Christian concept of society

It was found that the core norms and values of Christianity traces of denominational branches of this religion Orthodoxy, Catholicism, Protestantism) unchanged. Found that the values and norms of Christianity successfully operating in today's society in a somewhat modified for the needs of the society form.

Keywords: Christianity, culture, society.

Християнська культура, включаючи її мирські компоненти, змогла затвердити більш чітку і послідовну диференціацію від соціальних систем, з якими перебувала у відносинах взаємозалежності, ніж це вдавалося будь-якій з її попередниць. Завдяки такому відділенню від суспільства, християнська культура змогла виступити в якості більш дієвої новаторської сили всієї соціокультурної системи, ніж інші культурні комплекси, що з'являлися до неї. Це дало змогу встановити в суспільстві християнські цінності, що не суперечать природному розвитку суспільства.

Найтяжчою ідеєю для прийняття людством є ідея універсальності. А саме – прийняття ідеї єдності людського роду, солідарності, єдиної системи етичних і загальнолюдських норм, поваги до людської особистості, без чого ніяка глобалізація (зокрема, західноєвропейська) не матиме логічного завершення. Ці норми складають загальну частину приписів світових релігій: не вбий, не вкради, не бреш, гарно стався до інших людей. Вони ясно виражені у «Загальній декларації прав людини», «Європейській

конвенції прав людини і основних свобод» та в інших документах такого змісту, визнаних у тому числі в Україні.

Християнство – революція в античному світі в поглядах на людину, що потребувала її духовної свободи, рівності і загальнообов'язковості праці. Християнські громади організовувалися на колективістських началах, зі спільністю майна, праці, трапез. «Якщо хто не хоче трудитися, той не їж». Засуджувалися багатії: «Легше верблюду пройти крізь голкове вушко, ніж багатому увійти в Царство Боже». Пропаганда божественного «зако-ну свободи», рівності всіх перед Богом («Немає іудея, ні грека, немає раба, ні вільного, немає чоловічої статі чи жіночої, тому що усі ви одне в Ісусі Христі»), принципу еквівалента – «рівним за рівне» («І як хочете, щоб з вами поводитись люди, так і ви поведетесь з ними») відображала давні природно-правові ідеї і уявлення.

Біблія відводить важливу роль закону в подоланні пороків людини. «Не думайте, що Я прийшов порушити закон чи пророків; не порушити прийшов Я, але виконати». Заохочуються виконавці закону, «тому що не слухачі закону праведні перед Богом, але виконавці закону виправдані будуть». При цьому чинність закону поширюється лише на тих, хто прийняв його, «на тих, хто стоїть під законом». Закон свідчить про правду Божу і має владу над людиною, поки вона жива. Вище закону – Віра. «Закон святий», проголошується в Біблії. Його божественне походження підтверджується притчею про передачу Господом через пророка Мойсея кам'яних скрижалей з викарбуваними на них заповідями. Із десяти заповідей, що стали канонічними, перші чотири присвячені релігійним догмам, п'ята-вимога шанування батьків («Шануй твого батька і мати твою, щоб довгі були дні твої на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі»), а інші-застереження від карних злочинів («Не вбивай», «Не чини перелобу», «Не кради», «Не свідкуй неправду на ближнього твого», «Не бажай будинку ближнього твого; не бажай дружини ближнього твого, ні раба його, ні вола його, ні осла його, нічого, що в ближнього твого»). Таким чином, норми заповідей вимагають недоторканності людського життя, власності, доброчесної поведінки. Слідування заповідям-шлях істинний, проголошується в Біблії.

Суд також «справа Божа». Бог дав напуття суддям через пророка Мойсея: «вислухуйте братів ваших, і судити справедливо... Не розрізняйте осіб на суді, як малого, так і великого вислухуйте; не бійтеся обличчя людського, тому що суд-справа Божа, а справу, що для вас важка, доведіть до Мене і Я вислухаю її». Таким чином, «вищою судовою інстанцією» проголошувався Божий суд.

Якщо казати про виконання, та втілення у життя такого роду норм – вони, беззаперечно, мають право на життя. Питання у тому – чи будуть вони діяти в істинно християнській традиції? У тій парадигмі, де переважно користуються новозавітним канонам. На даному етапі розвитку суспільства, як явища – можна з впевненістю сказати, що загальновизнаною і кримінально обгрунтованою є лише одна заповідь Декалогу. А саме – не вбий. Інші дев'ять канонізованих правил або не є загальними (категоричними) імперативами, або є такими, що не відповідають сучасними суспільно-правовим нормам.

І. Кант у своїй однойменній праці писав про можливість брехати з любові до людей. «Чи не повинна людина сказати неправду, щоб врятувати себе чи когось іншого від загрози злочину щодо нього?» [1, с.232]. Людина має право на власну правдивість. Це право не надає вибору. Воно констатує факт обов'язковості говорити правду і лише правду, нічого крім правди. Така норма широко використовується у судовій практиці. Людина зобов'язана давати лише правдиві свідчення, незалежно від наслідків щодо іншого індивіда. Саме так старозавітне правило трактується у сучасній кримінально-процесуальній системі. Ніяка брехня заради цілей спасіння, чи досягнення блага не має права на існування. Таким чином, християнська норма була прийнята сучасним суспільством та використана у цілях правосуддя.

Однак, вищезазначене цілком суперечить наступній заповіді, що проповідує любов до людей. Ця заповідь встановлює не лише суспільну рівність, утримуючи деякі християнські країни від агресивних дій, а й наполягає на тому, щоб діяти таким чином, аби у твоїх діях рушієм була всезагальна любов. Як і кантівська, так і старозавітна заборона брехати формально нищить цей постулат. В сучасному суспільстві брехня є необхідним елементом існування кожної людини. Її виправдовують добрими намірами, високими моральними цілями. Тут можна побачити суспільну деформацію цього правила. Брехати заради високих цілей не є вигаданим правом. Це є необхідним задля здійснення власних, чи (що менш вірогідно) суспільно-важливих планів. Однак, заповідь любити людей не лише заперечує сучасне неприйняття поняття правди. Вона має іншу сторону. Як вже зазначалося, виконання цієї заповіді мало б припинити війни та проповідувати мир у всьому світові.

Досить існують різні тлумачення біблійської норми «не вкради». Її зміст-жити лише за власний кошт, власними силами, не крадучи ні у ближнього свого, ні в народу, з яким живеш. Вона не передбачає крадіжку заради спасіння свого життя, життя своїх рідних, ближніх. Справжній християнин в усі часи має жити вірою, проповідуючи любов до ближнього і виявляти її у своїх вчинках не порушуючи Декалогу. Сучасне трактування норми «не красти» визначається лише ступенем необхідності вчинити цей гріх.

Отже, новозавітні канони, що визначають правомірне життя суспільства в сучасному світі є недосконалими в існуючій соціальній парадигмі. Вони є видозміненими за суттю і визначають теперішнє становище суспільних відносин.

Цінності основним чином визначаються встановленими нормами. Для сучасного християнина такими є: любов і повага до свого ближнього (що трансформувалася у сімейні цінності), любов та віра в Бога єдиного та, як наслідок індустріалізації і вже сформованої доктрини протестантизму, переважна більшість визначає такою цінністю працю.

Сім'я є головною цінністю в житті кожної людини. Християнська концепція по-особливному регулює такі відносини, встановлюючи в них засади поваги до батьків та усіх членів родини. Таким чином, врегулювання заповіддю сімейні відносини забезпечують християнину довге життя у злагоді та спокою та досягнення кінцевого блага.

Любов та віра в Бога є цінністю тому, що ми не могли б говорити суспільні відносини усередині християнської соціологічної доктрини без цієї цінності. За своєю суттю, життя істинного християнина має будуватися саме на цих двох почуттях. Як написано в Новому Заповіті від Св. Матвія – це є однією з цінностей, на яких побудований Закон. Закон є самою сутністю та необхідністю кожного, хто прийняв віру. Отже, така людина має жити не за законами світу, а за Божим Законом.

Праця, як цінність, сформована внаслідок урбанізації, капіталізації і суцільної індустріалізації. Зокрема, протестантська доктрина проповіді її як порятунку та гарант життя після смерті. Праця, як шлях до Бога через виконання свого призначення, лише починає осмислюватися сучасним суспільством, що не включене у відносини протестантизму. Там праця – це не лише заробіток, що гарантує життєдіяльність. Це особистісні відносини людини і Бога, дані першій від народження. Діяльність кожного наперед визначена. Людина займається тим, що дав їй Господь. Перебуваючи у трудових відносинах вона стає ближче до Царства небесного та може забезпечити добробут та злагоду усередині сім'ї, суспільства, не суперечачи заповідям.

Отже, норми та цінності, встановлені християнською релігією, існують у наш час не тільки у вигляді літер, а як значимий елемент рушію і регулювання суспільно-правових та трудових відносин.

Існування людини у подібному суспільстві буде визначатися не особистісним прагненням, а суворою догматикою. Ціллю такої людини є втілення в життя ідеалів Євангелія. Вона буде змушена відректися від будь-яких власних цілей, відносин заради корисності і присвятити себе цілком служінню людям. Найвищою ціллю буде досягнення єдності з божественним абсолютотом у Царстві небесному. Для цього необхідно відкинути усі суспільні блага, жити в аскезі, молитися, поститися, надавати допомогу нужденним, проповідувати почуття любові та віри. Суспільство, цілковито побудоване на таких суспільних відносинах буде подібне до Божого царства на землі.

Постає питання – чи є можливим побудувати християнську концепцію суспільства? Формально вона має право на життя. Проблематичність полягає лише у матеріальному вираженні ідеї. Побудувати світ на такій концепції це доволі ризикований крок, але чи можливий він в загальному плані? На мою думку, саме суспільство, яке формує людину є певним важелем для морального вибору. Формування моралі відбувається не з періоду зрілості людини, а з її народження. Тому початковий поштовх надає родина. І це, безумовно, впливає на світогляд дитини, на її формування внутрішнього «Я».

Безумовно, існують суто християнські сім'ї, де дитина виховується у любові до Бога на засадах цієї релігії. Така дитина, потрапивши у середовище сучасного суспільства, починає діяти згідно бачення відносин, якому вчить християнство. Сучасне суспільство не приймає особистість, сформовану таким чином. Її дії, вчинки, поведінка та властивості комунікації будуть суперечити існуючим відносинам нерівності, соціального розшарування, егоцентризму, нігілізму та боротьби. Тому, переважно, існують окремі конфесійні спільноти, які збирають навколо себе однодумців і вирішують питання усередині цієї спільноти, не втручаючись в існуючий соціальний лад. Таким чином сформувалися відгалуження протестантизму, католицизму, православ'я.

Можна зробити висновок про те, що на даний час ми маємо у розпорядженні вже більш-менш чітко окреслену систему зі своїми правилами, установками, нормами та цінностями. Ця система формувалася значно довше, ніж канони християнського права. Тому можна казати лише про християнізоване суспільство, що є синтезом суспільних концепцій сучасності та християнських установок. Ідейний зміст християнської релігії є досить структурований і врегульований в межах суспільства. Але ця концепція може бути втілена в життя за умови руйнування «будинку з дерева та глини» та побудови міцної стіни християнства. Тому формальне втілення залишається формальним вже довгий час. Щоб таке суспільство стало реальністю потрібне цілком нове середовище виховання, позбавлене рабських стосунків між людством та його матеріальними потребами.

Проаналізувавши християнську концепцію суспільства, її різні тлумачення, критику та розвиток, можна зробити висновок, що така концепція має право на життя.

Якщо підходити до місця людини у межах, які визначає християнська концепція, зазначимо, що у середні століття людина розглядається насамперед як частина світового порядку, встановленого Богом. А уявлення про нього самого, як воно виражене в християнстві, зводиться до того, що людина створена за «образом і подобою Бога». Але, в реальності ця людина є внутрішньо роздвоєною внаслідок гріхопадіння, тому вона розглядається як єдність божественної і людської природи, яке знаходить своє вираження в особистості Христа. Оскільки кожен спочатку володіє божественною природою, він має можливість внутрішньо долучитися до божественної «благодаті» і тим самим зробитися «надлюдиною». У цьому сенсі концепція надлюдини часто розвивається і в російській релігійній філософії.

У соціальному плані у середньовіччі людина проголошується пасивним учасником божественного порядку і є істотою створеною і нікчемною по відношенню до Бога. На відміну від античних богів, як би родинних людині, християнський Бог стоїть над природою і людиною, є їх трансцендентним творцем і творчим началом. Головне завдання для людини полягає в тому, щоб долучитися до Бога і знайти порятунок у день Страшного суду. Тому вся драма людської історії, її метафізичне зміст виражається в парадигмі: гріхопадіння-спокую. І кожна людина покликана реалізувати це, порівнюючи свої вчинки з Богом. У християнстві кожен сам за себе відповідає перед Богом.

Наразі, дивлячись на соціальні та культурні процеси, які відбуваються у світі, можна сказати про те що християнізація суспільства неможлива.

У кожній країні, яка є міжконфесійною існує проблема релігійного екстремізму, яка є найбільш визначальною в сенсі неможливості створення християнського суспільства. Тому ця концепція так й залишиться лише перспективою. Головне у подоланні конфліктів – повага до іншого, відмінного світосприйняття. Недарма у Соборі Святого Юра є такий напис: «Бог один і віра одна». І, на нашу думку, найбільшою моральною цінністю для людини є її духовність, яка і формує ідеальний баланс між зовнішнім та внутрішнім.

Список використаних джерел

1. Кант И. О мнимом праве лгать из человеколюбия. //Кант И. Трактаты и письма. – М., 1980.

* * *

УДК 111.32;130.123.4

Світлана Крилова, д-р філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціології, Академія муніципального управління, Україна, м. Київ

Феномен краси світогляду

Краса світогляду розглядається в контексті філософського світогляду. Буденний, особистісний та філософський типи світогляду співвідносяться з міфологічним, релігійним та науковим. Вирішення проблеми сенсу життя осмислюється як фундаментальний критерій краси світогляду.

Ключові слова: краса світогляду, буденний, особистісний, філософський світогляд, іронія, пафос, сенс життя.

Светлана Крылова. Феномен красоты мировоззрения

Красота мировоззрения рассматривается в контексте философского мировоззрения. Обыденное, личностное и философское мировоззрение соотносятся с мифологическим, религиозным и научным. Решение проблемы смысла жизни осознается как фундаментальный критерий красоты мировоззрения.

Ключевые слова: красота мировоззрения, обыденное, личностное, философское мировоззрение, ирония, пафос, смысл жизни.

Svetlana Krylova. The phenomenon of beauty of world outlook

The beauty of world outlook is investigated in the context of philosophical outlook. Everyday, personal and philosophical outlooks are compared with mythological, religious and scientific ones. The decision of a problem of sense of life is comprehended as fundamental criterion of beauty of world outlook.

Keywords: beauty of world outlook, everyday, personal, philosophical outlook, irony, pathos, sense of life.

Можна припустити, що краса думок в широкому сенсі є гармонійність і чистота мислення – і в логічному, і в естетичному, і в етичному розумінні. Вона виявляється передусім у світогляді і завдяки світогляду людини, адже саме світогляд зумовлює красу або потворність осягнення світу, гармонію або дисгармонію такого осягнення, що, в свою чергу, виявляється і в красі слова, і в красі стилю людини – одязі, манерах тощо, стилю зовнішнього, а також внутрішньо-комунікативного, який виявляє себе у вчинках та стосунках – у красі душі.

Отже, міркуючи про красу світогляду, треба говорити не лише про красу думки про світ, а й про красу переживання світу. Саме тому краса світогляду – це вираз цілісності пізнання людиною не лише світу, а й власної особистості; «це краса осягнення людиною не лише світу, а й самої себе – гармонія руху свідомості до самосвідомості, а самосвідомості – до самотрансценденції і антропо-трансценденції» [8, с.11].

Який світогляд буде не красивим, а потворним? Для відповіді на це запитання необхідно з'ясувати що таке світогляд. Світогляд – це погляд на світ крізь призму власної особистості або нав'язаних зовні стереотипів; саме на цій основі розгортається огляд та аналіз того, що відбувається в світі.

В статті «Світогляд» В.Діденко та В.Табачковського у «Філософському енциклопедичному словнику» світогляд визначається через поняття самовизначення людини щодо місця у світі: «Світогляд – це самовизначення людини щодо її місця у світі та її взаємовідносин з ним» [3, с.569]. Автори зазначають, що «світогляд – духовно-практичне утворення, засноване на співвіднесенні наявного, сущого та уявного, бажаного, належного, синтезу досвіду, оцінки знання та переконань, зорієнтованих на ідеали, це форма самосвідомості людини і суспільства» [3, с.569]. Пропонується структура світогляду, яка дозволяє зрозуміти його не лише як індивідуальний, а й соціально-комунікативний феномен, який визначає взаємодію людей у суспільстві, тобто світогляд означає не лише відношення людей до себе та абстрактного світу, а й до конкретного Іншого у соціумі. «Світогляд, – зазначають В.Діденко та В.Табачковський, – система принципів, знань, ідеалів, цінностей, надій, вірувань, поглядів на сенс і мету життя, які визначають діяльність індивіда або соціальної групи та органічно включаються у людські вчинки й норми поведінки» [3, с.569].

Звідси логічно здається спроба розділити світогляд на рівні на основі принципів, досвіду, знання та цінностей. Автори зазначають: «Структура світогляду поділяється на такі рівні: світобачення – на основі принципів (антропоцентризм, гуманізм, монізм, плюралізм, скептицизм, догматизм тощо); світовідчуття – на основі досвіду (індивідуального, сімейного, групового, етнічного, класового, суспільного і загальнолюдського); світорозуміння – формується на основі знання; світоспоглядання – на основі мети, цілі, яка усвідомлюється через універсальні форми діяльності (потреба-інтерес-мета-засоби-результати-наслідки); світосприйняття – на основі цінностей (щастя, любові, істини, краси, добра, свободи, справедливості тощо)» [3, с.569].

Традиційно виділяються типи світогляду, які вказують на його соціально-історичну структуру. В.Діденко та В.Табачковський називають міфологічний, філософський, релігійний, науковий, мистецький світогляди. «Міфологічний світогляд ґрунтується на вірі в надприродні сили, абсолютизуючи досвід окремого роду, племені... Філософський світогляд узагальнює досвід, знання, цінності, волевиявлення особи і людства в їхньому ставленні до світу як цілого... Релігійний світогляд ґрунтується на обоженні надприродних сил... Науковий світогляд ґрунтується на експериментальних та теоретичних знаннях про світ у цілому... Мистецький світогляд ґрунтується на художніх образах та виворах мистецтва...» [3, с.570]. З такою соціально-історичною та ґносеологічною типологією світогляду можна погодитися, проте в ній не вистає екзистенційно-особистісного виміру.

Для того, щоб звернутися до цього виміру, важливо усвідомити, що світогляд являє собою не лише розуміння тих чи інших предметів світу, а й осягнення зв'язків між ними. Ще Г.В.Ф. Гегель в «Науці логіки» прекрасно показав це, що «пізнати означає не що інше, як знати предмет відповідно його певному змісту, – пише він. – Певний зміст містить в собі багатоманітний зв'язок і слугує основою зв'язку з багатьма іншими предметами» [2, с.163]. Зрозуміло, що в контексті світогляду це стосується не об'єктів, а й суб'єктів, людей; природа світогляду полягає у встановленні зв'язків між елементами природного, соціального та особистісного буття, це знову виводить нас на розуміння світогляду як суперечливої єдності екзистенційно-особистісного та комунікативного в бутті людини.

В цьому контексті доцільно звернутися до екзистенціальних вимірів світогляду, які запропонував Н.Хамітов в своєму дослідженні «Філософія: буття, людина, світ» [8]. Але передусім зупинимось на визначенні світогляду, яке дає цей автор. З його точки зору «світогляд – це система найбільш глобальних цінностей, цілей та ідеалів людини. Світогляд є не тільки щось замкнене у межах психічної реальності. Це – спосіб взаємодії зі світом, спосіб відкритості світу» [8, с.21]. Осягаючи екзистенціальні різновиди світогляду, Н.Хамітов виділяє буденний, особистісний та філософський світогляд. Аналізуючи буденний світогляд, автор пише: «Буденний світогляд є передусім результат впливу родини та того соціального середовища, в яке людина включена в дитячі та підліткові роки життя. Буденний світогляд є сукупністю соціальних стереотипів свого часу» [8, с.23–24]. Н.В. Хамітов акцентує увагу на несамостійному, некритичному, нетворчому характері буденного світогляду.

На відміну від буденного світогляду, особистісний виступає «самостійним і вільним... досягненням особистості, яка долає вплив середовища, що тисне на неї з дитинства» [8, с.26]. Він притаманний людині, яка прагне сама формувати думки, цінності та умови життя. «Це світогляд, що самосвідоміло та самопізнає...» – зазначає автор [8, с.26]. Людина з таким світоглядом налаштована на постійну рефлексію, яка дозволяє долати власні межі, налаштовує на трансцендування. «Тому особистісний світогляд – не лише критичний світогляд, а й творчий» [8, с.26].

Філософський світогляд, на думку Н.Хамітова, – не тільки самостійний, критичний, творчий, а й глибинно цілісний. Автор пише: «Філософський світогляд є ступінь зрілості особистісного – це особистісний світогляд, що здобув системність та внутрішню цілісність» [8, с.27]. На відміну від людини з буденним світоглядом, людина з філософським світоглядом, розвиває його все життя. «Філософський світогляд є складніша та нестимою робота духу, що долає власну обмеженість» [8, с.28].

Спробуємо застосувати даний підхід до світогляду в нашому дослідженні. Якщо припустити, що буденний світогляд має людина, яка не прагне до розвитку та подолання своїх меж і завжди є об'єктом для маніпуляцій з боку політиків, реклами, керівників, то на перший погляд здається, що буденний світогляд є потворним та дисгармонійним. Адже буденний світогляд, який формується в ранніх етапах життя, в дорослому віці застигає, зупиняється в своєму розвитку. В результаті він розвивається під впливом переважно зовнішніх чинників; традиції та звичаї тієї країни та народу, де народилася людина з буденним світоглядом, так впливають на неї, що деактуалізують особистість – свободу мислення, дії, вчинки. Фундаментальною основою світогляду людини з буденним світосприйняттям є ідеологія або релігія в залежності від соціального середовища.

Однак, з іншого боку, буденний світогляд можна вважати по-своєму красивим. Це проявляється в націленості на створенні атмосфери душевності в повсякденних стосунках (передусім сімейних), налаштованості на турботу, відповідальність, людяність і повагу до членів своєї родини. Буденний світогляд не має цілісності, але в ньому є цільність, певна завершеність та гармонійність, що дарує відчуття душевної повноти життя.

Зрозуміло, що буденний світогляд може бути лише відносно красивим, відображаючи відносну красу спрощених ідеологіч-

них та релігійних принципів, які його зумовлюють. А от у кризових ситуаціях такий світогляд може ставати гранично потворним, штовхаючи людину до руйнівних дій, які особливо страшні в тоталітарних соціумах.

Особистісний світогляд, долає обмеженість буденного; йому притаманні такі риси, як свобода думки та незалежність вчинків, проте свобода носія особистісного світогляду часто-густо стає свавіллям й призводить не лише до виникнення конфліктів особистості та світу, а й криз самої особистості. У людини з особистісним світоглядом може не вистачати гнучкості та мудрості, тому вона вчиться переважно на своїх помилках, і робить вчинки, що причиняють біль Іншому.

З іншого боку, критичність та самостійність особистісного світогляду дає можливість долати стереотипи та кліше свого часу, відкриває здатність пізнавати та творити, пробуджує від морального та особистісного сну, актуалізує усвідомлення своїх сил та енергій. Людина починає дивитися на світ творчо, в неї розкривається духовне начало, яке відрізняє її від всіх інших живих істот. Саме особистісний світогляд відкриває справжній сенс свободи як свободи творчості та самореалізації.

Якщо згадати, що особистісний світогляд є корелятом граничного буття людини [8, с.221–284], то її краса проявляється в гранично самостійній цілеспрямованості, яка налаштовує на досягнення неповторних цілей та завдань свого життя. Це проявляється у волі до влади і волі до пізнання та творчості, які ведуть до подолання меж як особистості так і суспільства. Проте таке подолання може бути вельми трагічним, адже веде людину до самотності, тому і краса особистісного світогляду зазвичай також є трагічною. Усвідомлена в особистісному світогляді воля до влади і воля до пізнання й творчості актуалізує людину на дії, які трансформують світ не лише особистості, а й суспільства. Краса цілеспрямованості особистісного світогляду, на відміну від краси світогляду буденного, – це краса триумфу особистісно зумовленої волі та руху до своєї внутрішньо заданої мети; проте така мета, як показує людська історія, може бути й соціально деструктивною, перетворюючи красу носія особистісного світогляду на потворність.

На відміну від особистісного, філософський світогляд породжує красу цілісності світогляду, що веде до змін як в глибині особистості, так і в соціально-комунікативному просторі. Філософський світогляд об'єднує красу цільності буденного світогляду, що налаштований на душевність і турботливість родинних відносин, та красу цілеспрямованості особистісного світогляду, що спрямований на соціальний успіх, відтворюючи цілісність як єдність горизонталі–цільності буденного світогляду та вертикалі–цілеспрямованості особистісного світогляду. Для людини з філософським світоглядом глибинно органічні цінності любові, свободи й толерантності, що дає можливість любити себе та Іншого, принаймні бути толерантним і до себе, і до Іншого.

Краса філософського світогляду полягає у мудрому оптимізмі, який дозволяє людині не лише позитивно мислити, а й позитивно діяти; така діяльність означає не лише розвиток у заданих суспільними стереотипами межах, а й можливість долати ці межі. Розвиваючи ідеї М.Бердяєва, можна стверджувати, що філософський світогляд спрямовує людину до творчості, однак це не лише творить продукт культури, а й творчість вчинків і відносин, творчість самого буття.

Спробуємо співвіднести екзистенціальну типологію світогляду (буденний, особистісний та філософський) – зі згаданою вище соціально-історичною, згідно з якою світогляд зазвичай поділяється на міфологічний, релігійний та науковий. Зі сказаного вище очевидно, що і міфологічний, і релігійний, і науковий типи світогляду є не просто його історичними шаблонами, які змінюють один одного, вони також співіснують у кожній епосі, в тому числі і в сучасності. Це дозволяє припустити, що міфологічний, релігійний та науковий світогляди можуть мати і буденні, і особистісні, і філософські виміри.

Буденним міфологічний світогляд є тоді, коли людина некритично та фанатично сприймає запропоновану картину світу; саме в замкненості буденного міфологічного світогляду проявляється його потворність. Особистісним міфологічний світогляд стає в тому випадку, коли міфологеми сприймаються критично, більше того, творяться особистістю; проте тут можливий фанатизм і залежність від власних міфологем. Це зумовлює граничну потворність особистісних проявів міфологічного світогляду. Міфологічний світогляд набуває філософський вимір тоді, коли міфологія наповнюється не лише творчою цілісністю, а й відкритістю й раціональністю і набуває красу довершеності та буттєвості.

Релігійний світогляд має буденний вимір, якщо прийняття сакральних цінностей обертається на ритуальність, що породжує особливий релігійний, а не міфологічний фанатизм. В результаті релігійний світогляд набуває потворних форм, які кінець кінцем

призводять до релігійної ворожнечі. Особистісний вимір релігійного світогляду, з одного боку, означає сумніви в постулатах тої чи іншої релігійної системи, а з іншого, може призводити до граничного релігійного фанатизму, який руйнує свободу та життя величезних мас людей. Тут також маємо граничну потворність, яка є явною чи прихованою за тими чи іншими релігійними постулатами.

Релігійний світогляд набуває філософський вимір, розгортаючи критичність, самостійність та творчий характер, які долають ціннісну замкненість, креативну відстороненість і ритуальність релігійного світогляду. Яскравим представником релігійного світогляду в його філософському вимірі є Римський папа Іоанн–Павло II, який дав потужний імпульс до творчості і толерантності не тільки сучасному католицизму, а й всьому християнству. Отже, релігійний світогляд в його філософському вимірі набуває справжньої краси та істинності.

Науковий світогляд має буденний вимір в тому випадку, коли він є стереотипним, таким, що не несе нове знання, а отже, – обмеженим і некресивим. Особистісний вимір він набуває тоді, коли породжує креативність.

Філософським вимір наукового світогляду спричинюється наповненням наукової творчості онтологічним та етико-гуманістичним смислом. Яскравими представниками наукового світогляду в його філософських виявах був А.Ейнштейн, який зробив парадигмальний переворот у фізиці та А.Сахаров, який поставив проблему моральної відповідальності науки і науковця перед суспільством. Отже, науковий світогляд в його філософському вимірі – це вищий прояв краси теоретичного пізнання і практики, заснованої на цьому пізнанні.

Цікавим є співвіднесення буденного, особистісного та філософського світоглядів з концептами «іронія» та «пафос», які є фундаментальними світоглядними векторами розвитку і особистості, і суспільства. Спробуємо окреслити їх природу. Це дасть, на нашу думку, можливість описати красу або потворність світогляду. Пафос – це пристрасть, цілеспрямованість та безкомпромісність, іронія – це відсторонено-комічне сприйняття світу, деконструкція всього пафосного. Цілком можна погодитися з визначенням іронії як здатності людини «до комічного сприйняття пафосу у власній чи чужій життєвій стратегії» [7, с.79–80].

Якщо пафос – це пристрасть, яка супроводжує креативність, направлену на трансформацію світу, то іронія – це також пристрасть, яка пов'язана з особливою креативністю, яка обмежує надмірну трансформацію світу. На перший погляд здається, що пафос є вираз пасіонарності людини, а іронія демонструє недостатню пасіонарність, проте більш глибоке проникнення в проблему показує, що іронія може мати власну пасіонарність, іншими словами, іронія сама може ставати пафосом. Типовим прикладом є іронія ситуації постмодерну. Отже, іронія можлива лише на основі пафосу; однак і справжній, а не показний пафос набуває свою дійсність лише у взаємодії з іронією, яка гальмує в ньому пряmlinієні й тоталітарні прояви.

Буденний світогляд може бути зставлений передусім з пафосом, особистісний світогляд – з іронією, а філософський – з гармонійним поєднанням іронії та пафосу. Розвиток філософського світогляду, в якому гармонійно поєдналися іронія та пафос, дає можливість людині набутти свободу й красу мислення, усвідомити свій справжній сенс життя, своє призначення.

Сказане дозволяє припустити, що прояснення сенсу життя є фундаментальним критерієм краси світогляду. Розглянемо це докладніше.

Питання про сенс життя, яке актуалізується в моменти екзистенційного вибору, є унікальним для кожної особистості. Тому однозначної відповіді на нього не може бути. Можна цілком погодитися зі словами М.Бердяєва: «Хоча я не знаю смислу життя, але пошук смислу вже дає смисл життя, і я присвячу своє життя цьому пошуку смислу» [1, с.85]. Згідно з М.Бердяєвим, сама присвята життя пошуку смислу породжує суто людське життя – життя осмислене, наповнене смислом, а отже – справжнє. Смыслжиттєвий пошук стає умовою ствердження повноти життя.

Проте можлива і інша точка зору. Сенс людського життя – у самому факті життя. Наприклад, А.Камя вважає, що людина зв'язана з життям не пошуком сенсу, а інстинктивно. Така позиція знецінює сенсожиттєве поривання, робить його зайвим, таким, що приносить лише страждання. Більше того, це знищує такий екзистенціаль як надія. На думку А.Камя, це звільняє людину від тиску часу, від постійної турботи будувати майбутнє. «Людина без надії, – пише А.Камя, – усвідомлюючи себе такою, більш не належить майбутньому» [4, с.23]. Однак, якщо втрачається надія, втрачається і віра в життя, і тоді людину переповнює відчуття абсурдності власного існування. Образ «Стороннього», створений А. Камя в однойменній повісті прекрасно ілюструє це. Таким чином, відсутність сенсу життя за влучним висловом

В.Франкла породжує «екзистенційний вакуум», адже саме «дійсне прагнення до сенсу є... «цінністю задля виживання» [6, с.7].

Смисл життя повинен бути знайдений кожною людиною. В пошуках смислу особистість реалізує притаманні тільки для неї здібності та задатки, її світогляд розгортається, набуваючи красу та цілісність.

Виходячи з методологічних можливостей метаантропології, проаналізуємо осягнення сенсу життя у людей з буденним, особистісним та філософським світоглядом.

У людини з буденним світоглядом сенс життя полягає в задоволенні первинних потреб, турботі про здоров'я та продовження свого роду через народження та виховання дітей; саме це породжує глибинні сенсожиттєві цінності такого світогляду. Їх продуктивний сенс полягає у творенні простору душевного спілкування, яке, по суті, є висхідною цінністю буденного світогляду. Проте душевне спілкування відчужене від духовного, а тому розчиняється у більш простих, «базових» цінностях.

У людини з особистісним світоглядом сенсожиттєві цінності набувають характер принципів. Вони мають конструктивний характер, якщо спрямовані на актуалізацію та розвиток особистості й створення нею артефактів культури; але якщо дані принципи укорінені виключно у волі до влади, то знаходження смислу в її аксіологічних межах породжує деструктивний характер; у владному пориванні, яке трансцендує людину за межі буденності, сила досить часто домінує над добром, а тому спотворює внутрішню красу людини – і красу вчинків, і красу відносин.

Людина, що має філософський світогляд, набуває сенсожиттєві цінності та принципи свободи, любові і толерантності. Вони спрямовують людину та спільноту на вихід творчості за межі об'єктивації у творення самого життя, духовно–душевної та соціальної взаємодії.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.А. Самопознание. Опыт философской автобиографии / Н.А. Бердяев. – М.: Книга, 1991. – 448 с.
2. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Т.1. Наука логики. – М.: Мысль, 1974.
3. Діденко В., Табачковский В. Світогляд // Філософський енциклопедичний словник. – К.: Абрис, 2002. – С.569.
4. Камю А. Миф о Сизифе. Эссе об абсурде / А.Камю // Сумерки богов. – М.: Издательство политической литературы, 1988. – С.222–318.
5. Крилова С. Краса людини: особистість, сім'я, суспільство (соціально–філософський аналіз): [монографія] / С.Крилова. – Ніжин: Аспект–Поліграф, 2011. – 344 с.
6. Франкл В. Человек в поисках смысла / В.Франкл. – М.: Прогресс, 1990. – 368 с.
7. Хамитов Н., Крылова С. Философский словарь: человек и мир. – К., 2006. – 308 с.
8. Хамитов Н.В. Философия: Бытие. Человек. Мир. – К.: КНТ, 2006. – 456 с.

* * *

УДК 141.333

Вікторія Халамендик, д-р філософських наук, професор кафедри соціології, політології та соціальної роботи, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут», Україна, м. Київ

Духовна наука антропософія: історія виникнення та розвитку

Розглянуто феномен антропософії, історію її виникнення і розвитку, галузі практичного застосування, життєвий шлях та основні ідеї Рудольфа Штайнера.

Ключові слова: антропософія, Рудольф Штайнер, художня творчість, Гетеанум, духовність.

Виктория Халамендик. Духовная наука антропософия: история возникновения и развития

Рассмотрен феномен антропософии, история ее возникновения и развития, области практического применения, жизненный путь и основные идеи Рудольфа Штайнера.

Ключевые слова: антропософия, Рудольф Штайнер, художественное творчество, Гетеанум, духовность.

Victoria Khalamendyk. Spiritual Science anthroposophy: history of origin and development

The phenomenon of anthroposophy, history of its origin and development, fields of practical application, life and basic ideas of Rudolf Steiner were considered.

Keywords: anthroposophy, Rudolf Steiner, artistic creativity, Goetheanum, spirituality.

Не роби іншому того, чого не бажаєш собі, і здійснюй лише таку діяльність, яка дає змогу розкрити твої найкращі здібності та принести користь найбільшій кількості людей. Ці два правила моралі залишаються актуальними на всі часи. Перше – класичне стародавнє етичне правило, друге – породження індивідуалізму як цінності, що спонукає людину максимально розкрити власний талант для інших, зберігаючи свою неповторність та індивідуальність.

Духовним змістом етичний індивідуалізм наповнив Рудольф Штайнер (1861–1925) – австрійський філософ, засновник антропософської духовної науки, людина надзвичайно широкого кола інтересів. «Моральні закони у вигляді заповідей, що походять із зовнішніх обставин, серед яких живе людина (навіть якщо вони спочатку виходять із духовного світу), перетворюються в ній на моральні імпульси не тому, що вона спрямовує на них своє воління, а лише завдяки тому, що людина абсолютно індивідуально переживає їх думки–зміст як щось духовно–сутнісне. У людському мисленні живе свобода; і безпосередньо вільною є не воля, а думка, що зміцнює волю» [5, с.189].

Метою публікації є спроба подати інформацію про духовну науку антропософію як один з альтернативних напрямів знання про цілісний розвиток особистості, гармонізацію Духу, душі і тіла, розвиток внутрішньої стійкості людини перед життєвими випробуваннями, пробудження в ній потягу до мудрості та духовного благородства. Думається, що це стало потребою нашого часу, оскільки ідеї, запропоновані Рудольфом Штайнером на початку ХХ століття, зберігають свою актуальність і нині.

Народився Рудольф Штайнер 27 лютого 1861 року в м. Кралевиці (нинішня територія Хорватії). Упродовж перших двох років життя Рудольфа родина переїздила двічі: спочатку в Медлінг, поблизу Відня, а вдруге, у зв'язку з підвищенням батька по службі, на станцію Потшах у Нижній Австрії, біля східних австрійських Альп. «Дитинство моє пройшло в чудовій місцевості. Навколо височили гори, що поєднують Нижню Австрію зі Штирією. <...> Промені сонця торкаються оголеної скелястої вершини Шнеєберга, потім – маленької станції, приносячи з собою в ці прекрасні літні дні перший ранковий привіт. <...> Вдалині – сповнені величі гірські вершини, а поблизу – чарівність природи» [5, с.2].

Р.Штайнер вступив у сільську школу, але через суперечності між батьком і директором школи він незабаром став навчатися вдома. У 1869 році родина переїхала в Нойдерфель (біля віденського Нойштадта), і в 1879 – в Інцесдорф. Останній переїзд дав можливість юнакові відвідувати за рахунок академічної стипендії Вищу технічну школу, де він вивчав (із 1879 по 1883) математику, фізику, хімію, ботаніку, біологію, літературу та філософію.

«Мій потяг до природничо–наукових понять привів мене нарешті до того, що в діяльності людського «Я» побачив я єдино можливу вихідну точку для істинного пізнання. Оскільки «Я» проявляє діяльність і саме споглядає цю діяльність, отже, у свідомості безпосередньо присутнім є духовне. <...> я дотримувався

«Науковчення» Фіхте¹. Однак у мене був і власний погляд на ці речі, і я опрацюював «Науковчення» сторінку за сторінкою, наново переписуючи його. <...> Я мучився, підшукуючи для явищ природи визначення, виходячи з яких можна було б знайти поняття для «Я». Тепер же я прагнув до зворотного: виходячи з «Я» проникнути в природу, у її становлення. Дух і природа в той час поставали перед мною душою в їх повній протилежності. Для мене існував світ духовних істот. Те, що «Я» саме є духом, живе у світі духів, було для мене безпосереднім спогляданням. Однак природа не хотіла вступати в духовний світ, який можна пережити» [5, с. 26]. Погляд на природу, який узгоджується з духовним, він знайшов у природничих працях Й. Гете і з того часу прагнув самостійно відтворити будь-яку галузь природничої (та суспільної – В.Х.) науки в тому вигляді, в якому ця наука відтепер мала би бути узгодженою з духом [5, с. 54–55].

У 1882 році редактор Йозеф Кюршпер (1853–1902) запросив Р.Штайнера взяти участь у виданні природничо-наукових праць Й. Гете зі вступом та коментарями, що мали стати частиною серії «Німецька національна література». Для молодого дослідника ця робота мала важливе значення, адже саме Й. Гете він сприймав як мислителя, чий погляд на природу вели до переходу від природничих наук до досліджень духовного світу.

У першому томі містилася передмова вчителя Р.Штайнера – професора літератури Віденської технічної школи К.Ю.Шреера (1825–1900), який звязав за видання драм Й. Гете. Він писав про місце Й. Гете як поета і мислителя в сучасному духовному житті. У світогляді, який принесла з собою наступна після Й. Гете епоха, Шреер вбачав падіння з тієї духовної висоти, на якій перебував Й. Гете. Р.Штайнеру, в межах цього видання, запропонували з одного боку, представити проблеми природознавства, з іншого – весь гетевський світогляд. Ця робота змусила його довести до певної міри завершеності все те, що було вироблено ним як світогляд.

Окрім підготовки вступних публікацій та коментарів до чотирьох томів наукових робіт Й. Гете, Р.Штайнер написав «Теорію пізнання гетевського світогляду» (1886 р.) і «Світогляд Гете» (1897 р.). Розуміння того, що людське пізнання є безмежним, було головним для всіх періодів духовно орієнтованої творчості філософа.

Безумовним є той факт, що основою теорії пізнання Рудольфа Штайнера став світогляд Й. Гете, який залишав за людиною особливі, співзвучні з духовним, стосунки зі світом, і, завдяки цьому, повертав природопізнання гідне для нього місце в загальній сфері людської творчості. Мислення для Й. Гете – це такий самий орган сприйняття дійсності, як око чи вухо. Так само як останні сприймають колір чи тон, так і мислення сприймає ідеї [1, с. 86]. Пояснюючи гетевське розуміння природи, Р.Штайнер прагнув показати, як ідеї оживали в Дусі Й. Гете, як вони знаходили форми, стаючи ідеєю-образом.

У 1888 році Р.Штайнера було запрошено на роботу службовцем архіву Й. Гете у Веймарі. На цій посаді він залишався до 1897 року. Цікаво, що Веймар був крупним центром німецького Просвітництва у другій половині XVIII – початку XIX століття – тут жили Й. Гете (у 1775–1832 рр.) та Ф.Шиллер (у 1799–1805 рр.).

Як написав сам Р.Штайнер, «у двадцять сім років я був сповненим «питань» і «загадок» щодо зовнішнього життя людства, в той час як сутність душі і її ставлення до духовного світу поставали перед мною душою як замкнутий на собі погляд, що набуває все більш конкретних форм. Духовно я міг працювати тільки виходячи з цього погляду. І робота ця все більше рухалася у тому напрямі, який кілька років потому привів мене до викладу моєї «Філософії свободи» [5, с. 82].

«Філософію свободи» (1894 р.) – дослідження епістемології та етики, що пропонує шлях, йдучи яким людина може стати духовно вільною істотою – Р.Штайнер вважав головною своєю працею. «Етичному індивідуалізму нічого остерігатися з боку самоосягання природознавства: спостереження виявляє характеристикою досконалої форми людської діяльності свободу. Ця свобода повинна бути визнана за людським волінням, оскільки воно втілює суто ідеальні інтуїції. Останні не є результатом впливу на них якоїсь необхідності ззовні <...>. Якщо людина вважає, що вчинок є відображенням подібної ідеальної інтуїції, то відчуває його як вільний. У цій ознаці вчинку і полягає свобода» [4, с. 337]. І далі: «свобода проявляється не в тих вчинках, які обумовлені чуттєвим або душевним примусом, а в тих, які несуть

духовні інтуїції. Розвинена людина складає собі свою цінність сама. <...> Вона діє так, як того хоче, тобто згідно зі своїми етичними інтуїціями; і вона відчуває від досягнення того, чого вона хоче, свою справжню життєву насолоду. Цінність життя визначає вона відношенням між досягнутим і тим, до чого вона прагне» [4, с. 385, 387].

У 1897 р. Р.Штайнер залишив Ваймарські архіви і переїхав до Берліна. Він став співвласником, головним редактором і активним співробітником літературного журналу «Magazin für Literatur», сподіваючись залучити читачку симпатію до своєї філософії. Але через деякий час він покинув журнал.

У 1899 році опублікована стаття «Фауст» розкриває властивий Й. Гете метод, в якій знайшла висвітлення езотерична природа казки Й. Гете «Про зелену змію та прекрасну лілію», стала приводом для запрошення автора виступити на зібранні теософів на тему філософії Ніцше. Так почалася лекторська діяльність Р.Штайнера перед членами Теософської спільноти. 1902 року філософ очолив німецьке відділення спільноти, при цьому ніколи формально не будучи її членом.

Під керівництвом Р.Штайнера, який багато виступав в Європі з лекціями про духовну науку, німецьке відділення Теософської спільноти швидко зросло. Кінець XIX – початок XX століття був знаковим для відкриття потаємних знань, і Європа, що знала багато славних імен, виявилася особливо чутливою до ідей кумирів європейського студентства Рудольфа Штайнера. В цей період він використовував самобутній підхід, замінюючи термінологію О.П. Блаватської (1831–1891 рр.) власною, ґрунтуючи своє духовне дослідження і вчення на західній езотеричній та філософській традиції. З його погляду, в питаннях космології, релігії та філософії, теософія мала більш теоретичну орієнтацію, антропософія – життєво-практичну настанову. Якщо теоретичний рух уособлюється через ідеї, за допомогою абстракцій, то насичений життям рух (яким якраз і є антропософія як життєва, душевна і духовна практика) впливає на всі сфери життя своїми характерними імпульсами. Р.Штайнер відчував необхідність пошуку власного шляху, що було пов'язано з потребами й устремліннями Духу Часу. Розбіжності в поглядах на завдання духовної науки змусили Р.Штайнера і більшість членів теософської спільноти вийти з її складу.

В 1913 році в Берліні філософ заснував Антропософське товариство, вважаючи антропософію шляхом пізнання, що виникає в людині як потреба серця і почуття та прагне привести духовне в людині до духовного у Всесвіті. Саме антропософія (від грецького – мудрість людини) здатна задовольнити цю потребу. «Антропософію може визнати лише той, хто знаходить у ній те, що шукає у своїй душі. Тому антропософіями можуть стати лише ті люди, які на кшталт голоду чи спраги відчувають життєву потребу у вирішенні вічних питань про сутність людини і Всесвіту» [6, с. 2].

Ним пропонується співпраця, співтворчість людини зі Всесвітом, пізнання не тільки (і не тільки) інтелектуальне, але й через почуття та волю, через піднесення Духу, який постійно формує людину. Р.Штайнер відслав людину до неї самої, визнаючи за істинну життєву цінність тільки те, що вважає така окрема людина відповідно до свого воління. Останнє нічого не відає про будь-яку визнану не індивідуумом життєву цінність, так само як і про мету життя, що виникає не з неї. Саме воля бачить у всебічному пізнаному сутнісному індивідуумі свого «власного владика» і «власного цінителя».

Філософ надавав особливого значення існуванню духовного світу, як і об'єктивному фізичному, і можливості вивчення їх обох. Спираючись на нові природничо-наукові відкриття, Р.Штайнер рухався до пізнання надчуттєвого. Дослідник наголошував на тому, що духовне дослідження прагне до свідомого (керованого людською волею) розвитку внутрішніх душевних сил і підноситься до пізнання вищої роду, що позначається ним як пізнання імагінативне, інспіративне та інтуїтивне. Імагінативне пізнання підноситься над звичайним і є духовним баченням, образом. Інспіративне є духовним слуханням, натхненням. Інтуїтивне пізнання – духовним мисленням. Тоді народжується головне – те, що потім мистецтво перекладає на мову чуттєвого і надчуттєвого.

Р.Штайнер був не лише філософом і мистиком, а й митцем. У 1907 році на конгресі Теософської спільноти у м. Мюнхені він представив «Священну драму Елевсина» французького письменника, філософа, музикознавця Едуарда Шюре (1941–1929) у перекладі Марії Штайнер-Сіверс з власним прологом «Викрадення Прозерпіни». Нагадаємо, що Елевсинські містерії – це обряди ініціації в культах богинь родючості Деметри і Персефони (римською – Прозерпіни), які проводилися щорічно в Елевсині (біля Афін) у Давній Греції. Вони були важливими, адже ініціація єднала людину з богом, даруючи безсмертя та божественну владу в потойбічному світі. Містерії відтворювали повернення Персефони з підземного світу, подібно до того, як щорічно навесні повертається посаджене восени в землю насіння, що було символом воскресіння з мертвих.

¹ Головний твір Фіхте – «Науковчення» (1794) – є трактатом про науку. Наукові положення, згідно з його поглядами, повинні спиратися на основоположення, які є достовірними самі собою. Таким достовірним фактом є визнання суб'єктом свого існування – «Я». «Я» охоплює собою все, що може бути мислимим. Діяльність суб'єкта, який визнає своє існування, розглядається як діяльність «Я», що відбувається у формі переходів від ствердження певної тези до протилежної, а від останньої – до третьої, яка має бути єдиною першою і другою. Крім тези про існування «Я», ми можемо виділити протилежну тезу – «не-Я».

Це була своєрідна містерія – результат духовних пошуків самопізнання, досліджень надчуттєвого, інтуїтивного, образного – перехід від суто теоретично-релігійної течії (теософії) до широкого світового руху (антропософії), який мав би прийняти в себе художнє як необхідний чинник. Рух загальнолюдський і життєво-практичний, відповідь на потребу безпосереднього споглядання того, що мислилося раніше як філософія, космологія, релігія. Це стає можливим завдяки художній формі, перш за все, поетичному вираженню. За Р.Штайнером, творча людина має прагнути до стану духовного піднесення, в якому все навколо сприймається по-новому. Це призводить до перетворення людини і світу. Драми-містерії не можна було трактувати абстрактно-теоретично, вони були гідні художнього споглядання. Саме тому з 1910 до 1913 року в межах звичайного Мюнхенського театру (згодом виникла потреба у Будинку Слова) Р.Штайнер реалізував свій задум через постановку власних містерій – «Врата посвячення» (1910), «Випробування душі» (1911), «Страж порогу» (1912), «Пробудження душ» (1913).

Для нього важливим був шлях повернення до первісних форм театру, коли у театральному дійстві беруть участь всі присутні. Театральна діяльність, спроба об'єднати свідомість глядача зі свідомістю та переживаннями героя цікавила і Леся Курбаса, геніального українського режисера, засновника театру «Березиль». Беручи участь у містеріях Р.Штайнера, Л.Курбас переконався у можливості повного злиття сцени та залу і дійшов висновку, що актори і глядачі мають сповідувати єдину мораль. За умов такої єдності світовідчуття актора тяжіє до ясновидіння, а театр може бути містерією майбутнього, перетворюючи людину психологічно, зсередини, через творчість душі.

Оскільки духовна наука може задовольнити будь-яку природничо-наукову вимогу до обґрунтування, антропософський рух охопив мистецтво, соціальну та педагогічну галузі. Згодом знайшлися молоді лікарі, певні того, що через зовнішнє спостереження і зовнішній експеримент, дотримуючись лише одного природознавства, вони не можуть охопити здоровий та хворий людський організм в його цілісності. І до сьогодні існує безодня між патологією та терапією. Антропософія, що йде не лише шляхом зовнішнього експерименту, спостереження та комбінацій розуму, розглядає людину як тіло, душу і дух, розуміючи дух в його життєвості, а не в абстракції.

Антропософське розуміння сутності людини є основою антропософської медицини. 1921 року зусиллями Р.Штайнера відкрився Клініко-терапевтичний інститут в м. Арлесхайм (Швейцарія). Не відкидаючи жодним чином офіційну медицину, він запропонував цілісний підхід до лікування, наголошуючи на тому, що душевні процеси, духовна індивідуальність людини та її тілесні процеси між собою пов'язані і мають взаємовплив. До знань про фізичну людину, які можуть бути отримані за допомогою сучасних природничо-наукових методів, антропософія додає знання про духовну людину. Але вона переходить до духовного не шляхом простого міркування над знаннями про фізичне, вона виробляє методи, які дають їй право висловлюватися про духовне. Щоб отримати деяке уявлення про ці методи, слід врахувати, що всі результати нині визнаної природної науки отримані, в принципі, виходячи з вражень зовнішніх органів чуття людини. Якщо в експерименті або науковому спостереженні людина і розширює можливості зовнішнього сприйняття за допомогою будь-якого інструменту або приладу, це не додає нічого суттєво нового до пізнання того світу, в якому вона живе за допомогою цих своїх зовнішніх органів чуття [7, с.10–11].

Наголошуючи на тому, що людина має чотири сутнісні аспекти (складові) – фізичне тіло, ефірне тіло, астральне тіло (душу) і «Я» (дух), Р.Штайнер був глибоко переконаний у тому, що завдяки цьому людина є такою, якою вона є. Здорову людину необхідно розглядати, виходячи з цих складових; хвору людину слід сприймати як людину з порушеною рівновагою цих частин; для здобуття здоров'я їй мають бути запропоновані цілющі засоби, які знову встановлюють втрачену рівновагу [7, с.20]. Сьогодні у світі працюють антропософські клініки та лікарі, які системно підходять до лікування людини, сприймаючи її не лише фізично, а в комплексі всіх її сутнісних складових.

Місцем, що відповідає антропософському руху є Гетеанум (Будинок Слова), названий на честь Й.Гете. 1913 року було закладено Камінь Основи першого Гетеануму в місті Дорнах (поблизу Базеля, Швейцарія). Організатором будівництва за принципом органічної архітектури був Р.Штайнер. Антропософія втілювалася у власному стилі в архітектурі та в мистецтві, враховуючи потреби і устремління духу часу. Саме тоді, коли Європа була розколотою в національній ворожнечі під час Першої світової війни, тут було місце, де представники всіх європейських націй збиралися для мирної духовної співпраці. В його облаштуванні брали участь і представники російської інтелігенції – Андрій Бєлий, Максиміліан Волошин та інші. Маргарита Волошина (учениця Іллі Рєпіна і Костянтина Коровіна) розписувала куполи (склепіння).

Будівлю було знищено вогнем в ніч з 31 грудня 1922 року на 1 січня 1923 року. Після цієї події у Р.Штайнера сформувалося бачення того, що в будь-якій життєвій ситуації (у сфері практичної діяльності чи пізнання) людині, якщо вона не бажає творити хаос чи втратити ґрунт під ногами, необхідно починати з усвідомлення даного, того, що вже сталося. Усвідомлюючи втрату осередку антропософії на фізичному рівні, Р.Штайнер негайно починає проектування другого Гетеануму (бетонного замість дерев'яного), будівництво якого було завершено у 1928 році, через три роки після його смерті.

Швейцарською владою Гетеанум оголошено історичною пам'яткою, однією з найзначніших архітектурних споруд ХХ століття. Потужна залізобетонна будівля з плавними органічними формами не має жодного прямого кута як зсередини, так і ззовні. Це місце, де панує гармонія. Кожен елемент Гетеануму – розписи на стінах, вітражі, скульптури, картини, форми та кількість колон – має свою символіку.

З 1956 року швейцарська організація «Управління спадщиною Рудольфа Штайнера» видає повне зібрання творів мислителя німецькою мовою. Більшість із запланованих 354 томів вже видано. Близько 50 томів – це праці, серед яких «Головні риси теорії пізнання світогляду Гете» (1886 р.), «Істина і наука» (1891 р.), «Філософія свободи» (1894 р.), «Як досягти пізнання вищих світів?» (1904–1905 рр.), «Головні риси соціального питання» (1919 р.) та інші. Близько 300 томів – його лекції. За час своєї антропософської діяльності Р.Штайнер прочитав близько 6 000 лекцій по всій Європі. Більшість творів перекладено різними мовами світу, є також видання шрифтом для сліпих. Роботи Р.Штайнера можна знайти на сайті «Бібліотека духовної науки» [http://bdn-steiner.ru/index.php]. Це відкрита антропософська бібліотека, зібрання книг і лекцій Рудольфа Штайнера та його учнів. Завдання сайту – дати можливість людині зустрітися із антропософією, яку, можливо, давно шукає її душа.

Враховуючи сказане вище, доходимо висновків.

Перше. Духовна наука антропософія є сьогодні одним із альтернативних напрямів знання про цілісність людини, шляхи її гармонійного індивідуального розвитку, збереження гідності в непростому світі. Антропософія допомагає людині усвідомлювати завдання інтелектуального, емоційного, морального та соціального буття, що сприяє її тілесному і душевному здоров'ю.

Друге. Імпульси, що їх дав Рудольф Штайнер, є відчутними по всьому світу – вальдорфська педагогіка, антропософська медицина та фармація, мистецтво видимої мови – евритміка, органічна архітектура, лікувальна педагогіка, соціальна наука, економіка, біологічно-динамічне сільське господарство, що виключає використання хімічних добрив та сприяє відновленню природної родючості ґрунту. Популяризація антропософських ідей в Україні сприяє вибору людиною свого індивідуального розвитку. До антропософського руху сьогодні долучаються ті, хто має внутрішню потребу вільного погляду на світ, пошуку того, що виходить із глибоких устремлінь у зв'язку з питаннями людської душі і духу.

Третє. Сьогодні маємо багато питань щодо способів, умов, принципів здорового життя людини. Думається, одним із дієвих шляхів є усвідомлення того, що здоровий розвиток тілесно-фізичного організму є основою для вільного прояву душевно-духовного. Але це тема майбутніх публікацій.

Список використаних джерел

1. Штайнер Рудольф. Естественно-научные труды Гете. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://bdn-steiner.ru/modules.php?name=Ga_Rus.
2. Штайнер Р. Живое существо Антропософия и забота о нем. [Электронный ресурс]. – Издание Полного Наследия. 258, 16.6.1923. – Режим доступа: http://bdn-steiner.ru/modules.php?name=Ga_Rus.
3. Штайнер Р. Из истории антропософского движения. Доклад 23 декабря 1921 года // Рождественский курс для учителей, прочитанный в Дорнахе с 23 декабря по 7 января 1922 года. – ПСС 303. – Киев: Наир, 2013. – С. 7–19.
4. Штайнер Р. Истина и наука: пролог к «Философии свободы». Философия свободы: основные черты одного современного мировоззрения. – СПб: Издательство «Деметра». – 2007. – 440 с.
5. Штайнер Р. Мой жизненный путь. Незавершенная автобиография, изданная Марией Штайнер в 1925 году. – GA 028. – Перевод с немецкого М.О. Оганесяна. – Режим доступа: http://bdn-steiner.ru/modules.php?name=Ga_Rus.
6. Штейнер Р. Тезисы антропософии [Электронный ресурс]. – Издание Полного Наследия (GA 26) 1924–1925 гг. – Режим доступа: http://bdn-steiner.ru/modules.php?name=Ga_Rus.
7. Штейнер Р., Вегман И. Основы развития врачебного искусства: согласно исследованиям духовной науки. / Пер. на рус. яз. Андрей Локтев. – Санкт-Петербург: Деметра, 2008. – 128 с.

* * *

УДК 14+172:33

Тетяна Чистиліна, канд. філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Харківський інститут банківської справи УБС НБУ, Україна, м. Харків

Етична обумовленість економічної діяльності: філософські теорії та їх практичні перспективи в українському соціокультурному контексті

Аналізуються етичні теорії філософії господарства та комунікативної практичної філософії. Визначаються перспективи їх застосування для трансформації української соціально-економічної реальності у напрямку переходу до духовно-обумовленої форми господарювання. Враховуються культурні та ментальні чинники формування поведінкових та ціннісних орієнтирів українських економічних суб'єктів.

Ключові слова: філософія господарства, комунікативна практична філософія, дискурсивна етика, нова духовність, український менталітет, ціннісні орієнтири, модернізація, економічні реформи.

Татьяна Чистилина. Этическая обусловленность экономической деятельности: философские теории и их практические перспективы в украинском социокультурном контексте

Анализируются этические теории философии хозяйства и коммуникативной практической философии. Определяются перспективы их применения для трансформации украинской социально-экономической реальности в направлении перехода к духовно-обусловленной форме хозяйствования. Учитываются культурные и ментальные факторы формирования поведенческих и ценностных ориентиров украинских экономических субъектов.

Ключевые слова: философия хозяйства, коммуникативная практическая философия, дискурсивная этика, новая духовность, украинский менталитет, ценностные ориентиры, модернизация, экономические реформы.

Tatyana Chistilina. Ethical conditionality of economic activity: the philosophical theory and practical perspectives in Ukrainian socio-cultural context

The ethics theories of philosophy of economy and communicative practical philosophy are analyzed. The prospects of their application for transformation of Ukrainian socio-economic reality in the direction of passing to the spiritual-conditioned form of management are determined. The cultural and mental factors of forming of behavioral and value systems of the Ukrainian economic actors are taken into account.

Keywords: management philosophy, communication practical philosophy, discourse ethics, a new spirituality, Ukrainian mentality, values, modernization, economic reform.

Осмисленням процесів, що відбуваються в економічній сфері, займається широке коло дослідників, презентуючи у своїх творах різноманітні світоглядні та методологічні позиції. Оскільки економіка функціонує не механічно, а є однією із сфер людської діяльності, отже, є обумовленою усім спектром проявів людського, в тому числі, й такими соціокультурними аспектами, як духовність, етика, мораль, мова, ментальні структури, стереотипи мислення тощо.

Проблеми функціонування сучасної економіки, її кризовий стан, що вже зараз загрожує стати перманентним, а подальший напрямок розвитку – непередбачуваним, за думкою багатьох дослідників, постають як частини загальноцивілізаційної кризи, яка, в свою чергу, кориниться у специфічних світоглядних засадах сучасного суспільства, духовній дезорієнтації людини та втраті відчуття цілісності буття, тобто, онтологічної основи людського існування [11;13]. Як наслідок – все зростаюча автономізація різних сфер людської діяльності – економіки, політики, релігії, культури тощо, їх неузгодженість між собою, відсутність єдиних орієнтирів та цінностей. За висновками дослідників, економіка в такому випадку перетворюється на «фінансоміку» – віртуальну «мильну бульбашку», що представляє собою симульовану реальність [5;9]. А сучасна економічна наука, що демонструє замкненість та відірваність від гуманітарних наук, хоча й намагається пізнавати суто людську сферу діяльності, виявляється нездатною пояснити всі її особливості, спрогнозувати її подальші перспективи та скоригувати небажані деструктивні тенденції, що вже поставили сучасну цивілізацію на грань вичерпання своїх потенційних можливостей.

Окреслені проблеми потребують співпраці економістів з філософами, представниками гуманітарного знання. Актуальність міждисциплінарного підходу в процесі осмислення особливостей функціонування сучасної економічної сфери та необхідність її «олюднення» усвідомлюються багатьма авторитетними вітчизняними та зарубіжними дослідниками. Створюються міждисциплінарні наукові школи, дослідницькі товариства, виходять чисельні праці з філософсько-економічної проблематики, відбуваються конференції, розгортаються запеклі дискусії. Так, в Україні при Університеті банківської справи НБУ за ініціативи його ректора Т.С. Смовженко створено та успішно функціонує Українське фі-

лософсько-економічне наукове товариство, яке залучає до участі в обговореннях актуальних філософсько-економічних проблем найширше коло вітчизняних та зарубіжних фахівців, проводяться щорічні конференції, круглі столи, публікуються збірники наукових праць. В Російській Федерації успішно діють Академія та Лабораторія філософії господарства при МГУ на чолі з професором Ю.М. Осиповим. Дискусії та дослідження з філософсько-економічної проблематики є актуальними й серед західних науковців, зокрема, представників комунікативної практичної філософії та неоінституціоналізму.

Дослідження представників міждисциплінарних наукових шкіл та напрямків присвячені різним аспектам осмислення економічної сфери та включення її в контекст цілісного людського буття. Одне з провідних місць у цих пошуках посідає проблема етичної складової економічної діяльності. Особлива увага приділяється цій проблемі у творах та дискусіях представників комунікативної практичної філософії та філософії господарства. Перший напрямок ініційований та активно розробляється науковцями західних країн, а другий – представниками російської філософсько-економічної думки. Серед українських дослідників спостерігається велика цікавість до обох цих напрямків.

Мета нашої статті полягає у необхідності визначення меж та можливостей застосування цих філософсько-етичних теорій з огляду на специфіку українських соціально-економічних реалій та світоглядних засад, що їх обумовлюють. Мета буде реалізовуватися через розв'язання таких дослідницьких завдань: по-перше, проаналізувати особливості тлумачення етичної складової економічної діяльності в обох філософських теоріях; по-друге, розкрити специфіку української соціально-економічної реальності, соціокультурне підґрунтя проблем її функціонування; по-третє, виявити потенціальні можливості та проблеми реалізації обох аналізованих теорій в українських соціально-економічних реаліях.

Приступаючи до аналізу досліджень та публікацій зарубіжних та вітчизняних філософів з проблеми морально-етичної складової економічної діяльності, зауважимо, що вона відкриває вихід до ширшої філософської проблеми – онтологічної цілісності людського буття. Серед західних дослідників проблеми взаємозв'язку етики та економіки виділяються представники комунікативної практичної філософії: К.-О. Апелль, Д.Бюлер, Ю.Габермас, В.Гюсле, Г.Йонас, В.Кульман, П.Ульріх та інші. Для ознайомлення вітчизняної громадськості із творами цих мислителів багато зробив А.М. Єрмоленко, який виступив як їх перекладач та інтерпретатор. У якості методологічної бази та теоретичної основи своїх творів використовували комунікативну практичну філософію й такі відомі українські дослідники, як Н.А. Бусова, В.В. Ільїн, З.Е. Скринник, Т.С. Смовженко, І.В. Степаненко та інші.

Глибокий та ґрунтовний варіант розв'язання проблеми духовності в економіці презентований у творах засновника російської Академії філософії господарства Ю.М. Осипова. Сама ж філософія господарства бере початок у творах російського релігійного мислителя початку ХХ ст. С.М. Булгакова, на якого, в свою чергу, вплинула філософія В.С. Соловйова, П.О. Флоренського та ідеї Ф.Шеллінга.

Вітчизняні та зарубіжні представники Українського філософсько-економічного наукового товариства досліджують проблеми трансформації сучасної української та світової економіки у різних аспектах, в тому числі, морально-етичному. Серед них: В.Д. Базилевич, В.Г. Бодров, М.А. Вознюк, Й.А. Габер, А.А. Грищенко, Г.Я. Дутка, О.М. Зотова, В.В. Ільїн, Н.С. Корабльова, В.В. Липов, В.М. Лукашевич, Ю.М. Осипов, С.В. Пролєєв, Р.Ф. Пусовійт, В.В. Синяков, З.Е. Скринник, П.В. Скотний, Т.С. Смовженко, Г.Ф. Хоружий, І.Ю. Фомічов, О.О. Шморґун та інші.

Як вітчизняні, так і зарубіжні дослідники розглядають морально-етичні та духовні аспекти та змісли економічної діяльності як необхідну умову подальшої гуманізації економічної сфери, її виходу з перманентно-кризового стану, досягнення цілісності людського буття, гармонізації взаємовідносин людини зі світом. Але шлях досягнення цих позитивних цілей дослідники бачать по-різному, в залежності від обраних ними філософських теорій, світоглядних та методологічних позицій.

Найяскравішими, на наш погляд, філософськими теоріями, що дозволяють в певній мірі розв'язати ці проблеми, принаймні, на теоретичному рівні, а в перспективі – знайти практичну реалізацію, є, з одного боку – російська філософія господарства, а з іншого – західна комунікативна практична філософія. Спробуємо проаналізувати їхні особливості та зробити висновки щодо можливостей їх застосування в українських соціально-економічних умовах.

Але, перш ніж це зробити, слід звернутися до аналізу особливостей української соціально-економічної реальності, розкрити її специфіку з урахуванням історичної ретроспективи формування світоглядних та ментальних засад діяльності вітчизняних економічних суб'єктів.

Соціокультурні чинники, що на протязі історії впливали на формування української економічної реальності, ціннісні орієнтири її суб'єктів, та складають підґрунтя сучасної моделі вітчизняної ринкової економіки, в роботі відомих дослідниць З.Е. Скринник та Т.С. Смовженко позначені терміном «українська драма» [12].

Ця драма, за думкою дослідниць, полягає у проблематичності та неефективності економічних реформ в сучасній Україні, що спричинено перипетіями історичного розвитку українського народу, формування його світоглядних морально-етичних орієнтирів та ментальних установок у перманентному стані «межовості» між східною та західною культурами. Реформи, покликані залучити українське суспільство та вітчизняну економіку до найкращих здобутків «фінансової цивілізації» (за термінологією В.В. Ільїна), виявляються неефективними. З інтеграційними процесами українська влада та суспільство пов'язують надії на краще майбутнє, попри деякі вади економіки західного зразка. При цьому, «соціальна терпимість щодо негативних наслідків «грошового ладу» зумовлена саме очікуванням оздоровлення економіки, а відповідно – надією на досягнення цивілізованих стандартів добробуту людини та суспільства» [12, с.224]. Втім, намагання інтегрувати українську економіку до світової «фінансової цивілізації» в якості рівноправного партнера, зазнають невдач.

Відповідь на питання щодо передумов цієї неефективності криється за рамками суто економічного знання, змушує аналізувати історичні обставини формування українського суспільства, держави, особливості світоглядних орієнтирів та ментальних установок українців, що склалися під впливом Західної та Східної цивілізацій та являють собою таку різноспрямовану «суміш», яка не дозволяє зробити остаточний вибір щодо самовизначення як української економіки, так і суспільства в цілому. Проблеми браку політичної волі української влади у здійсненні реформ та відсутності діалогу з громадськістю, не сформованості громадянського суспільства, не розробленості практичних механізмів правового захисту інтересів економічних суб'єктів та громадян в цілому змушують дослідників поставити питання про адекватність опису української економічної реальності та її подальших перспектив у термінах «фінансова цивілізація», «ринкова економіка», «грошовий лад», тобто, у тих термінах, які постали в теоретичних конструкціях як відображення західного типу сучасної економіки з усіма її перевагами та недоліками. «Чи, може, ми маємо справу з принципово інакшою соціальною реальністю, і осмислювати її економічну трансформацію слід в іншій системі координат?» [12, с.225].

З.Е. Скринник та Т.С. Смовженко висувають аргументи, які дозволяють якщо не стверджувально відповісти на поставлене питання, то, принаймні, говорити про входження української економіки до «фінансової цивілізації» у вельми специфічний спосіб, а саме – «доганяючими» темпами.

Ці аргументи полягають у наступному:

1. Українська економіка, внаслідок особливостей свого історичного розвитку у складі СРСР, на момент здобуття незалежності у 1991 р. не мала рівних із західними країнами стартових можливостей модернізації. Адже, за наведеною у статті таблицею, українська економіка за всіма ознаками отожднюється з постколоніальними економіками країн «третього світу» [Там само, с.226]. Драматизм ситуації полягає у відсутності усвідомлення українським суспільством початкової нерівності умов розвитку економіки в західних країнах та в Україні, неможливості досягти українською соціально-економічною системою тих рівнів «фінансової цивілізації», на яких вже зараз знаходиться Захід.

2. Другий аргумент впливає з першого і полягає у тому, що просте запозичення західного досвіду та намагання застосувати його в українських реаліях виявляється неефективним. Прогнози щодо оздоровлення української економіки через процес приватизації та механічного перенесення західних атрибутів ринку в українські реалії не дають бажаного позитивного результату.

3. «Численні на сьогодні дослідження, здійснені в рамках теорій інституціоналізму, виявили, що хибною є сама собою пряма проекція історичного досвіду європейських країн на ситуацію, що склалася у «третьому світі» [12, с.227]. Досягти розуміння цього факту вдалося у дослідженнях, які враховують не лише суто економічні чинники, а й широкий спектр неекономічних величин: культуру, систему цінностей, релігію, світоглядні орієнтири, ментальні установки тощо. Отже, «...передумовами економічної модернізації є вся система економічних інститутів, со-

ціальних та політичних відносин, «інституційна матриця» [Там само, с.228].

4. Якщо проаналізувати ці позаконотримні чинники, то виявиться, що проблематичним є називати українця «людиною економічною», такою, що підпадає під традиційні для «економіки» принципи: індивідуалізм, раціоналізм, повна інформованість про стан справ на ринку [Там само, с.228]. Попри тривалу розділеність українців внаслідок перебування у складі різних держав протягом свого історичного розвитку та відмінності моделей економічної ментальності у західних та східних українців, ці моделі створюють бар'єр для сприйняття ринкових цінностей та ефективності модернізаційних процесів.

Головною проблемою модернізації української економіки дослідники вважають «межовість» менталітету українського суспільства внаслідок історичної обставини його перебування між східною та західною культурами; вплив політичних, економічних та світоглядних стереотипів як з одного, так і з іншого боків. Специфіка сформованих цими обставинами світоглядних орієнтирів українців полягає у тому, що вони з недовірою ставляться як до общинного мислення, колективізму, зрощування влади та власності, характерних для російської культури та суспільства, так і західноєвропейських орієнтирів ринку, активістських установок громадянського суспільства, пріоритету права, недоторканності приватної власності.

Важливою обставиною формування економічної поведінки постає релігія з її ціннісними орієнтирами. Для українців це, з одного боку – православ'я, що було визначальним чинником світогляду та морально-етичних установок; з іншого боку – католицизм та протестантизм, що вплинули на український світогляд в меншій мірі. Православ'я формує такі риси, як слабкість трудової етики, схвалення бідності, недовіра до багатства та приватної власності, традиціоналізм, колективізм, державний патерналізм. Західні релігійні системи формували інші установки: індивідуалізм, покладання на власні сили, ініціативність, особистісну дисциплінованість, націленість та співпрацю із владними інститутами. Православ'я засуджувало прагнення до багатства, а в західних релігіях, зокрема, протестантизмі, сумлінна праця заради добробуту та суспільного блага схвалювалася, а багатство розглядалося, як справедлива винагорода за це. Відомий німецький соціолог М.Вебер однозначно пов'язує виникнення та розвиток капіталістичної форми економіки у західноєвропейських країнах із світоглядними та морально-етичними цінностями протестантизму [2].

Не можна стверджувати, що світоглядні та ціннісні орієнтири, сформовані православ'ям, мають серед українців таке саме вкорінення, як серед росіян. Скоріше, можна говорити про фрагментарне представлення в українській ментальності елементів цінностей західних та східних варіантів християнства з переважанням останніх.

Українці сприймали російський варіант православних цінностей, особливо колективістські установки та тлумачення ролі влади в суспільстві, її взаємовідносин із власністю, з недовірою. В більшій мірі тому, що власність в Російській імперії асоціювалася з владою, а остання була для українців окупаційною, чужою, отже, ворожою. Український народ, позбавлений своєї пасивної верстви – козацтва, був неспроможний чинити відкритий опір владі, отже зайняв недовірко-ворожу пасивну позицію щодо неї, намагаючись максимально дистанціюватися від влади та зосередитися на власних індивідуалістичних інтересах. Але відстороненість від політичної діяльності, намагання тримати дистанцію з владою, незацікавленість у вирішенні суспільних проблем в діалозі із владними інститутами, є справжньою проблемою для формування однієї з найважливіших складових ринкових відносин західного зразка, а саме – вільного громадянського суспільства. У вирішенні суспільних проблем українці залишаються пасивними та відстороненими. В цьому, на нашу думку, полягає головна проблема модернізації української соціально-економічної системи.

В той же час, індивідуалізм українця, близькість до своєї землі, хутірський спосіб життя та прагнення до покращення особистого добробуту, – риси, на які звертають увагу дослідники, є близькими до західного менталітету, аніж до східного. Для ринкових відносин вони є позитивними.

Тобто, ми бачимо суперечливу картину української соціально-економічної реальності, зумовлену особливостями історичного та культурного розвитку нашого народу, його перебування на «межі» західної та східної культур з їх різноспрямованими світоглядно-ціннісними установками. Світогляд та морально-етичні орієнтири українців сформовані впливом як однієї, так і іншої культури, являють собою певний колаж з їх елементів.

В цій ситуації постає питання: якщо механічне перенесення західного досвіду ринкової моделі економіки на вітчизняний ґрунт є неефективним, а сама західна «фінансова цивілізація», не є досконалою, містить низку внутрішніх проблем світоглядного та структурного характеру, піддається критиці та теоретичному переосмисленню з боку її дослідників, то які теоретичні філософські моделі ми можемо застосувати для пояснення процесів в українській економіці та пошуку перспектив її подальшого розвитку?

Сучасні філософсько-етичні теорії, покликані гармонізувати міжлюдські взаємовідносини в суспільстві та в економічній сфері зокрема, хоча й намагаються це зробити без прив'язування до певної релігії, враховуючи секуляризацію суспільства, але, тим не менш, від історичних форм духовності, які в більшості культур були саме релігійними, повністю вільними бути не можуть. Яскравим прикладом такої теоретичної конструкції є російська філософія господарства. Заснована на філософському вченні російського мислителя початку ХХ ст. С.М. Булгакова та побудована у руслі софіології, вона є духовно-орієнтованою теорією, що прагне до метафізичної цілісності людського буття та сягає корінням в основні положення православного світорозуміння [1]. Сучасна версія філософії господарства з урахування особливостей розвитку економіки та суспільства в цілому представлена у творах російського мислителя Ю.М. Осипова [8;9;10].

Філософія господарства розгортає цілісне бачення людського буття, фундаментом якого повинні бути традиції духовної цінності та настанови – добро, справедливість, орієнтир на пізнання трансцендентної божественної істини, засудження матеріалістичних споживацьких та гедоністичних установок свідомості, так само, як і нестримного прагнення до наживи, прибутку, «відірваність» капіталістичної економіки від глибинних духовних смислів боголюдського буття. Як С.М. Булгаков, так і Ю.М. Осипов піддають жорсткій критиці сучасні їм форми капіталістичної економіки, викривають їх антилюдський, бездуховний, нищівний щодо подальшої долі культури та цивілізації характер. Так, Ю.М. Осипов відмічає, що перманентна криза сучасної економічної системи є «... криза вже самої економіки в цілому, що те ж саме – криза економічного господарства, того способу господарства, який отримав простір для розвитку за результатами європейського повстання проти християнської цивілізації (ХV–ХVІ ст.) та випещеного вже новою європейською цивілізацією – постхристиянською та власне... економічною» [9,с.26]. Сучасний варіант капіталістичної економіки філософ називає «фінансомікою», і підкреслює, що її фундаментальна вада полягає саме у відсутності духовних засад, відірваності від принципу цілісності світу, обумовленого вищою істиною, джерелом якої повинен виступати трансцендентальний суб'єкт – Бог.

Слідуючи есхатологічній традиції християнського православного віровчення, філософія господарства робить невтішні апокаліптичні прогнози щодо подальшої долі капіталістичної економіки та секуляризованої західної цивілізації в цілому. За думкою мислителів, західна економіка в самій своїй будові провіщує власну неминучу загибель. Вона – лише одна з історичних форм господарювання, причому найневдаліша, з огляду на відсутність духовного підґрунтя. Отже, неминуче зазнає краху та буде замінена іншою формою господарства, яка повинна бути більш гармонійною, людиною- та бого-вимірною, тобто, заснованою на принципах духовних та морально-етичних. Світова економічна криза тлумачиться як передвісник краху. «Ця криза за суттю своєю апокаліптична криза, ... адже потребує не кон'юнктурних заходів, а корінного переустрою людського світу на засадах не вседозволеності та гедонізму, а відповідальності та аскетизму, що, нажал, паразитарному західному світові та його ширим адептам по всій планеті зовсім і не світить...» [9,с.35].

Філософія господарства постає також в якості методології суспільного пізнання, пропонуючи не тільки своєрідний погляд на об'єкт економічних досліджень, а й особливі, відмінні від загальноприйнятих в економічній науці способи цих досліджень. Вона дозволяє здійснювати пізнання господарсько-економічної сфери з точки зору цілісного погляду на неї, як складову розгортання світового духовно-діяльнісного процесу. «...Філософія господарства – витягнута з самої реальності, в якій також і людина, і її свідомість, і її думки, а не самі лише речі, що оточують людину; метанавкове знання – міркування, не віддільне ні від світу, ні від усієї доступної людині ідеальності» [10,с.9].

Філософія господарства постає близькою та дотичною до українського духовно-культурного контексту, світоглядних орієнтирів та ментальних рис українського народу, особливо якщо мати на увазі православне релігійне підґрунтя їх формування. Але певні обмеження її застосування як концептуального орієн-

тиру трансформацій української соціально-економічної реальності, полягають, на наш погляд, у двох аспектах.

По-перше, православ'я дійсно довгі часи було духовною основою самоідентифікації та культури українського народу, і мало великий вплив на формування стереотипів економічної свідомості та поведінки в минулому. Але у ментальності сучасних українців воно представлено фрагментарно. Десятиліття радянської влади, пропагований нею атеїзм та скептицизм щодо самого поняття «православна духовність», безумовно, вплинули на ментальність українців та їх світоглядні орієнтири, а саме – сприяли їх секуляризації. Українці навряд чи зможуть повернутися до первинного духу православ'я. Сучасне українське суспільство за своїми ціннісними орієнтирами є вельми гетерогенним, а самоідентифікація та визначальні риси економічної поведінки українців вже не отожднюються суто з православним віровченням. Українці все більше сприймають загальнолюдські гуманістичні секуляризовані цінності. Отже, звернення до православної свідомості в якості монологічної для сучасного українського суспільства виявляється малореальним, адже це передбачатиме повернення до домодерних форм свідомості, та обумовлених ними поведінкових стереотипів у сфері економічної діяльності, що, як ми переконалися, є небажаним для модернізації вітчизняної економіки в руслі світових глобалізаційних тенденцій.

Другий проблемний аспект філософії господарства полягає у принципі есхатологізму, який простежується як в класичному, так і в сучасному її варіантах. Очікування неминучого апокаліптичного кінця сучасної економічної системи та західної цивілізації, до яких, хоча і у специфічний спосіб, залучене українське суспільство, змушує готуватися до нових соціальних катаклізмів, криз та цивілізаційних катастроф. Але страждалий на протязі історії український народ навряд чи з ентузіазмом сприйматиме подібні апокаліптичні установки. Адже, пам'ять навіть теперішнього покоління українців, що пережили перебудову та кризу 90-х років, змушує прагнути до стабільності, добробуту, спокою, плекати надію, що суспільні потрясіння остаточно пішли в минуле. Якщо майбутні трансформації є неминучими, то, звичайно, бажано, щоб вони відбувалися мирно, поступово, у напрямку еволюції соціально-економічної системи, а не її катастрофи та хаотичної деструкції.

Ідеї філософії господарства, а саме: прагнення цілісності людського буття, неминучість трансформації сучасної економіки, необхідність переходу до духовно-обумовленої форми господарювання мають плідний потенціал, якщо деталі їх реалізації будуть інтерпретовані у більш м'якій варіативній формі. Так, ідея неминучого краху сучасної соціально-економічної системи західного зразка може бути інтерпретована, як поступовий еволюційний перехід до більш гармонійної форми економічної діяльності. А ідея духовно-обумовленого господарювання може бути витлумачена не як повернення до монолізму традиційних установок православ'я, а як перехід до нової духовності, яка відповідала б сучасному стану свідомості секуляризованого суспільства, включала б елементи, в тому числі, й православних традицій, та була б сприйнята людством в цілому, не викликала б заперечень з боку представників різних релігійних конфесій та сприяла б гармонізації міжлюдських взаємодій.

В такій інтерпретації філософія господарства є дотичною до пошуків західних філософів, економістів та управлінців, які так само усвідомлюють проблемність та кризовість сучасної соціально-економічної системи та необхідність її трансформації на гуманістичних духовних засадах.

Перспективним в цьому плані є етичні теорії представників комунікативної практичної філософії, яка сама по собі осмислюється в якості нової етики для техногенної фінансової цивілізації, фіксує та спрямовує формування в сучасному суспільстві нової духовності, яку називають комунікативною, дискурсивною, інтерсуб'єктивною або діалогічною. В той же час, комунікативна практична філософія виступає й методологічною базою цілісного пізнання складної соціальної реальності та перспектив її трансформації у бажаному для виживання людської спільноти напрямку. «Комунікативна, чи дискурсивна, етика репрезентує собою методологічний поворот від класичної парадигми філософії свідомості до посткласичної парадигми філософії комунікації, відкриваючи шлях подолання «методичного соліпсизму» в обґрунтуванні етичних норм на основі принципу справедливості та досягнення взаєморозуміння» [4,с.9]. Твори представників цього напрямку К.–О. Апеля, Д.Бюлера, Ю.Габермаса, В.Гюсле, Г.Йонаса, В.Кульмана, П.Ульріха та інших знайомі широкому колу українських дослідників, використовуються багатьма з них для розробки сучасного погляду на проблеми різних сфер суспільного буття, в тому числі, економічної.

Перспективи створення нової дискурсивної етики та інтерсуб'єктивної духовності, теоретичні та практичні аспекти її формування детально розглядаються у працях як зарубіжних представників цього філософського напрямку, так і вітчизняних дослідників [3;4;6;7;14;15]. У стислому вигляді цей новий рівень духовності характеризується такими особливостями: по-перше, вона спрямована на цілісність людського буття в гармонії з оточуючим світом, на збереження життєвого світу людини та забезпечення його домінування над механічним антилюдським світом «системи», на яку перетворилися сучасні політика та економіка; по-друге, трансцендентальним горизонтом нової духовності є процес міжлюдських взаємодій в його різноманітті (комунікація); по-третє, ця духовність спрямована на гармонійну взаємодію Я–Інший та врахування інтересів кожного; по-четверте, вона базується на раціональних засадах, при цьому раціональність розуміється не як монологічна (інструментальна), а як ризоматична, комунікативна; по-п'яте, процес комунікації є рівноправним, тобто, максимально враховуються інтереси та думки його учасників, а суспільно-важливі рішення приймаються шляхом обговорень та досягнення консенсусу, так, щоб ці рішення були прийнятні для всіх; по-шосте, в коло етичного ставлення включаються не лише люди, а й оточуюча природа, живі істоти в їх біологічному різноманітті; нарешті, основними принципами нової духовності стають відповідальність, взаємна довіра, толерантність, турбота про майбутнє людства, рівноправність суб'єкт–суб'єктної взаємодії з Іншими.

Нова духовність та етика постулюються у комунікативній практичній філософії як такі, що можуть і повинні бути запроваджені у всіх сферах життєдіяльності суспільства, де мають місце міжлюдські стосунки, в тому числі, в економічній. «На часі намітився перехід від «внутрішньої» ефективності економічної системи до «зовнішньої», що визначається взаємовідносинами із суспільним життєвим світом і довкіллям (оскільки те, що є раціональним економічно погрожує втратою розумного сенсу щодо життєвої практики і якості життя як таких)» [4, с.183].

Представниками цього напрямку розробляється нова методологія пізнання економічних процесів, яка дозволяла б трансформувати економічну теорію з урахуванням нової етики та духовності, широкого спектру проявів людського в економічній діяльності. Продуктивну трансформацію економічного пізнання у такому напрямку пропонують, кожен зі своєю специфікою, К.–О. Апелъ та П.Ульріх [14;15]. П.Ульріх в якості методологічної основи трансформації економічної теорії розглядає мовно–прагматичний поворот, при цьому ставлячи за мету відновити втрачену сучасною економічною наукою єдність з етикою. Необхідність такого поєднання дослідник розглядає як відображення тенденції реальної економічної діяльності, де все більше уваги приділяється етичній складовій. К.–О. Апелъ також наголошує на перспективності застосування дискурсивної етики в економічній сфері.

Концепція П.Ульріха є в багатьох аспектах дотичною до аналізованої вище філософії господарства, адже він так само стверджує тезу про те, що господарська діяльність в історичному контексті на всіх етапах, окрім сучасного варіанту капіталізму, була духовно– та етично обумовленою. Цей факт знайшов відображення в аналізованих П.Ульріхом формах знання про економіку та господарство. Дослідник доходить висновку, що, починаючи з часів Аристотеля економічне знання було невіддільне від знання політичного та етичного, і в сукупності вони розглядалися як практична філософія. Так само, в період Середньовіччя, Відродження, коли знання про економіку залишалося частиною філософії та було поєднане з етикою. Це було відображенням реальної суспільної практики, коли економічна діяльність велася на основі пануючих в той чи інший час форм духовності. Така ситуація зберігалася до у XVIII ст., коли політична економія подалася в якості окремої науки, відобразивши процес інституціоналізації та відокремлення капіталістичного господарства національних європейських держав. Але і на цьому етапі, зокрема, у працях А.Сміта та Дж.С. Міля політекономія ще не розглядалася окремо від моральної філософії. Ідея «суто економічної» раціональності з'являється пізніше, у XIX ст., і одразу ж піддається критиці з різних боків, як і позбавлена морально–духовної складової капіталістична система, що поступово оформлювалася, а свого апогею досягла у наш час [4, с.181–183].

П.Ульріх відмічає, що вже зараз, внаслідок виявлених вад сучасної економіки, її відірваності від життєвого світу людини, поступово оформлюється новий етап господарських відносин та економічного знання, що знову повертається «обличчям» до етики та духовності, але вже на новому, комунікативному рівні [Там само, с.183]. Тобто, це не є поверненням до домодерних традиційних форм духовності та етики, це якісно новий етап поєднан-

ня етики та економіки на засадах відповідності сьогоdnішньому рівню соціально–економічних реалій та світоглядно–ціннісних орієнтирів людства, усвідомлення загроз щодо майбутнього цивілізації та намагання їх уникнути. Основою нового поєднання духовності та господарства, етики та економічної науки є інтерсуб'єктивна діалогічна духовність, а її теоретичним оформленням виступає комунікативна етика.

Отже, комунікативна практична філософія, як і філософія господарства наголошує на життєвій необхідності перегляду економічної теорії та практики на засадах духовності та принципу цілісності людського буття. І якщо філософія господарства розв'язує цю проблему через класичний підхід, виступаючи по суті метафізикою свідомості, наголошує на необхідності трансцендентального суб'єкта, а підґрунтя духовних орієнтирів виводить з традиційних положень православ'я, то комунікативна філософія йде дещо іншим шляхом. Вона обґрунтовує перехід до нової інтерсуб'єктивної комунікативної духовності на основі пріоритету інтересів життєвого світу людини над антилюдською «системою», частиною якої є сучасна капіталістична економіка. Трансцендентальним горизонтом нової духовності тут є сам процес комунікації, орієнтований на принципи відповідальності, толерантності, довіри, інтерсуб'єктивності, які можуть бути засвоєні як загальнолюдські, без прив'язування до певної релігійної системи цінностей.

Варіант переходу до нової форми ведення господарства на основі інтерсуб'єктивної комунікативної духовності хоча і передбачає неминучість цього процесу, зумовлену необхідністю виживання та достойного життя наступних поколінь, збереження людського в людині, але, в той же час, цей перехід розглядається як еволюційний, такий, що не призведе цивілізацію до катастрофи і хаосу, а шляхом тривалої роботи поступово трансформує ціннісні установки та узгодить інтереси життєвого світу й системи. Принципи комунікативної етики дозволять не лише здійснити цей перехід без катастрофічних та апокаліптичних наслідків, а й у подальшому співіснувати різними формами духовності, в тому числі, й релігійним, якщо їх адепти будуть дотримуватися тих самих етичних орієнтирів.

Для українського суспільства поступовий, некатастрофічний варіант переходу до нових форм духовно–обумовленого господарювання, звичайно ж, був би найприйнятнішим, адже не лише дозволив би уникнути соціальних потрясінь та катастроф, а й подолати проблему «межовості» ментальних установок, історично обумовлених подвійними орієнтирами на східну цивілізацію – з одного боку та на західну – з іншого. Комунікативна етика виявляється метаетикою, основою загальнолюдської духовності, яка може включати фрагменти різноманітних національних, релігійних ціннісних установок та традицій, а для українського суспільства стати об'єднуючим світоглядним чинником.

Отже, на сьогодні існують два потужні філософські напрями, які обґрунтовують можливості та необхідність трансформаційних зрушень сучасної цивілізації в цілому та її економічної системи зокрема, скеровуючи свої пошуки турботою про долю майбутніх поколінь та збереження людського в людині. Це – філософія господарства та комунікативна практична філософія. Представники обох напрямків, осмислюючи різні аспекти буття сучасної цивілізації, приділяють велику увагу економічній сфері, критикуючи та виявляючи деструктивні тенденції сучасного капіталізму, викриваючи його антигуманну природу; розробляють варіанти виходу з кризи сучасної «фінансової цивілізації» на основі єдиної мети – онтологічної цілісності буття людини та світу. Представники обох філософських напрямків бачать шлях виходу з кризи «економізму» сучасної цивілізації у необхідності подолання такої форми господарювання, як капіталістична економіка та переходу до більш гармонійної форми, що базувалася б на духовних, морально–етичних засадах.

В якості висновку зазначимо, що напрямок руху філософської думки щодо розв'язання проблеми взаємозв'язку етики та економіки у Східній та Західній культурах на сьогодні в основних тенденціях збігається, незважаючи на те, що кожна із аналізованих філософських теорій пропонує свій варіант нової етики та духовності для майбутньої цивілізації та сценарій переходу до нової форми господарювання. Але, в цілому, чи не вперше в історії, східні та західні мислителі сходяться у визначенні подальших напрямків цивілізаційних зрушень – наголошують на необхідності переходу до духовно–обумовленої форми господарювання. При цьому варіант нової духовності, пропонований у комунікативній практичній філософії та шлях переходу до неї видаються нам більш відповідними сучасній соціально–економічній реальності, ціннісним установкам секуляризованого суспільства як у загальнолюдському, так і в українському вимірах. Прийняття та засвоєння принципів комунікативної етики дозволять не лише трансфор-

мувати вітчизняну економічну сферу та діяльність її суб'єктів у бажаному духовно-обумовленому напрямку, а й подолати «межовість» світоглядних та ментальних установок українського суспільства, включивши та адаптувавши до вимірів нової загальнолюдської духовності відголоски та фрагменти різноспрямованих ціннісних установок, обумовлених релігійними системами, культурними впливами, перипетіями історичного розвитку українського народу.

Але зауважимо, що, хоча бажані напрямки подальшої трансформації економічної сфери вже запропоновані сучасними дослідниками, а в нашій статті визначені перспективні в плані подолання світоглядних та ментальних проблем українських економічних суб'єктів етичні теорії та духовні орієнтири, але інституціональні практичні проблеми цих зрушень потребують подальших ґрунтовних розробок. Адже, за ініціативи «ззовні» до нової етично-обумовленої форми господарства перейти неможливо, як і запровадити за допомогою припису нову духовність.

Список використаних джерел

1. Булгаков С.Н. Философия хозяйства / С.Н. Булгаков. – М.: Наука, 1990. – 412 с.
2. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма / М.Вебер; [пер. с нем., сост., общ. ред. и послесл. Ю.Н. Давыдова; предисл. П.П. Гайденок] // Вебер М. Избранные произведения. – М.: Прогресс, 1990. – С.44–271.
3. Гюсле В. Трансцендентальна прагматика як фіхтеанство інтерсуб'єктивності / В.Гюсле; [пер. з нім. А.Єрмоленко] // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник / А.М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – С.455–478.
4. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія: підручник / А.М. Єрмоленко. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
5. Ільїн В.В. Фінансова цивілізація в перспективах розвитку людини і суспільства / В.В. Ільїн // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали IV Міжнародних філософсько-економічних читань (18–20 травня 2011 року, Львів) / редколегія; відп. секретар З.Е. Скринник. – Львів, 2011. – С.16–24.
6. Йонас Г. Принципи відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Г.Йонас; [пер. з нім. А.Єрмоленко, В.Єрмоленко]. – К.: Лібра, 2001. – 400 с.
7. Назарчук А.В. Тенденції та проблеми глобалізації в світлі соціально-етическої концепції К.-О. Апеля: дис. ... доктора филос. наук: спец. ВАК РФ 09.00.11 / А.В. Назарчук. – М., 2002. – 368 с.
8. Осипов Ю.М. Очерки философии хозяйства / Ю.М. Осипов. – М.: Юристъ, 2000. – 368 с.
9. Осипов Ю.М. Світова криза у полі зору філософії господарства / Ю.М. Осипов // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали III Міжнародних філософсько-економічних читань (25–26 травня 2010 року, м. Львів) / Університет банківської справи Національного банку України (м. Київ); редкол.; відп. секретар З.Е. Скринник. – Львів, 2010. – С.26–35.
10. Осипов Ю.М. Философия хозяйства как инознание / Ю.М. Осипов // Философия хозяйства. Альманах Центра общественных наук и экономического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова. – 2005. – №4–5. – С.9–24.
11. Пролесев С.В. Криза фінансова чи цивілізаційна? / С.В. Пролесев // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали Міжнародних філософсько-економічних читань (20–21 травня 2009 року, Львів) / Університет банківської справи Національного банку України; редкол.; відп. секретар З.Е. Скринник. – Львів, 2009. – С.32–34.
12. Смовженко Т.С., Скринник З.Е. Соціокультурні чинники економічної модернізації: українська драма? / Т.С. Смовженко, З.Е. Скринник // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: зб. наук. пр. / редколегія; відп. секретар З.Е. Скринник. – К.: УБС НБУ, 2013. – С.224–237.
13. Шморгун О.О. Антиномічні виміри фінансової цивілізації: пошук антикризової стратегії / О.О. Шморгун // Філософія фінансової цивілізації: людина у світі грошей: Матеріали Міжнародних філософсько-економічних читань (20–21 травня 2009 року, Львів) / Університет банківської справи Національного банку України; редкол.; відп. секретар З.Е. Скринник. – Львів, 2009. – С.109–121.
14. Apel K.-O. Diskursethik als Verantwortungsethik und das Problem der ökonomischen Rationalität / K.-O. Apel // Bievert B. u.a. (Hrsg.), Sozial-philosophische Grundlagen ökonomischen Handelns. – Frankfurt, 1990. – С.270–305.
15. Ulrich P. Transformation der ökonomischen Vernunft. Fortschritts perspektiven der modernen Industriegesellschaft / P.Ulrich. – Bern; Stuttgart; Wien: Verlag Paul Haupt, 1993. – 532 s

* * *

УДК 94(477):(304.42)

Наталія Громакова, канд. історичних наук, доцент кафедри філософії та політології, Національний університет державної податкової служби України, Україна, м. Ірпінь

Соціокультурний простір як чинник трансформації ідентичності

Проаналізовано стан теоретичної розробки проблем національної ідентичності. З'ясовано складові соціокультурного простору та специфіку їхнього впливу на трансформацію ідентичності у модерний період.

Ключові слова: модерний період, національна ідентичність, соціокультурний простір, національний проект

Наталія Громакова. Социокультурное пространство как фактор трансформации идентичности

Проанализирован уровень теоретического осмысления проблем национальной идентичности. Определены составляющие социокультурного пространства и специфика их влияния на трансформацию идентичности в современный период.

Ключевые слова: современный период, национальная идентичность, социокультурное пространство, национальный проект

Natalia Gromakova. Socio-cultural Space as the Factor of the Transformation of the Identity

The article analyses the level of the theoretical investigation of problems of the national identity. Is found out the components of the socio-cultural space and the special features their influence on the transformation of the identity during the Modernity.

Keywords: the Modernity, the national identity, the socio-cultural space, the national project

Дослідження національних ідентичностей як феномену суспільного розвитку, його структурують компонентів безпосередньо впливають на формування нової антропоцентричної парадигми вітчизняної гуманітаристики. В умовах трансформації модерної української нації, генезису нової національної ідентичності особливої актуальності набуває з'ясування чинників, що безпосередньо впливають на ці процеси. Аналіз досліджень вітчизняних та зарубіжних науковців дозволяє стверджувати, що національна ідентичність ґрунтується на синтезі соціокультурних складових, зокрема, на колективному уявленні про спільне минуле (тобто «історичний пам'яті»), складовими якого виступають спільні предки, спільна територія, спільні перемоги та поразки, спільні національні герої тощо.

На наш погляд, не менш важливим чинником генезису, а згодом і трансформації ідентичності є соціокультурний простір, в якому власне формується уявлення про власну національну тожсамість. Саме соціокультурне середовище з його моральними імперативами, так би мовити «правилами гри», аксіологічним «багажем», успадкованим від попередніх поколінь, взаємодією з носіями інших культур тощо виступає підґрунтям формування національної ідентичності.

Слід зазначити, що в українському варіанті важливою складовою соціокультурного простору є історико-географічний фактор. Він зумовлений специфікою історичного розвитку окремих регіонів, їх перебуванням у складі різних держав, поліетнічним та полікультурним середовищем, сформованим упродовж століть. Українська модерна ідентичність стала результатом поєднання світоглядних переконань вітчизняних інтелектуалів XIX ст. з колективним уявленням про спільне минуле, мову, територію, традиції тощо.

Науковий дискурс, присвячений проблемам національної ідентичності та чинникам її трансформації, ґрунтується на досить вагомому доробку вітчизняних та зарубіжних науковців. Теоретичні підвалини були закладені відомими західними дослідниками, такими як О.Гнатюк, Е.Гелнер, З.Когут, Е.Сміт, Т.Снайдер, Р.Шпорлюк та іншими[4;6;11;17;18;20;21]. Окреме місце серед дослідників модерних націоналізмів, в тому числі й українського, належить російському історикові О. Міллеру. У своїх працях, серед них – монографія «Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования», він досліджує чинники взаємовпливів політики російського самодержавства у національному питанні та генезису модерних націоналізмів[13].

Серед доробку вітчизняних науковців слід відзначити праці І.Грица, Я.Грицака, Ю.Зерній, Г.Касьянова, А.Киридон, В.Кравченка, Л.Нагорної, Н.Яковенко тощо[1;2;3;5;7;8;9;10;12;14;15;16;19;22].

Аналіз наукового доробку свідчить про комплексність та широту дискурсу ідентичності, представленого працями як теоретичного, так і прикладного характеру. Втім вважаємо за доцільне проаналізувати дослідження, використані при написанні даної статті. Так, відома сучасна польська дослідниця О.Гнатюк

розглядає ідентичність як певний конструкт і своєрідний синтез культурної та національної «тожсамості» (sameness). На її думку, «члени культурної спільноти конструюють свою ідентичність, спираючись на зумовлені культурною ідеї, символи, коди і знаки» (йдеться про культурну ідентичність). Що ж до національної ідентичності, її «конструюють, покликаючись на ідеї, символи, коди та знаки, що їм надають політичного значення і що їх саме так сприймають члени тієї спільноти». Зверхньою вартістю культурної ідентичності виступає «спільнота, оперта на культуру, а для національної ідентичності таку роль відіграє політична спільнота, яка прагне здобути суверенний статус або вже його здобула» [4, с. 58-59].

Визнаний авторитет у царині дослідження ідентичностей Е. Сміт розуміє ідентичність передусім в національному контексті, визначаючи її як сукупність історичної території, спільних історичної пам'яті та міфів, масової «громадської культури», визнання населенням єдиних юридичних прав та обов'язків для всіх членів даної спільноти, спільних економічних зв'язків тощо [17].

Він стверджує, що національна ідентичність має абстрактну природу, привласнюючи елементи інших видів колективної ідентичності. «Національна ідентичність за самою своєю суттю багатовимірна, її ніколи не можна звести до єдиного елемента – на таке неспроможні навіть окремі націоналістичні фракції, – її не можна легко або швидко прищепити населенню з допомогою штучних засобів» [17].

Сміт Е. підкреслює, що «чуття національної ідентичності стає могутнім засобом самовизначення й самоорієнтації індивіда у світі крізь призму колективної особистості та своєї самобутньої культури. Саме завдяки спільній неповторній культурі ми спроможні дізнатися, «хто ми такі» в сучасному світі. Наново відкривши ту культуру, ми «наново відкриваємо» себе, своє «автентичне Я» – або ж принаймні саме так видається багатьом зневіреним і дезорієнтованим індивідам, яким судилось змагатися з надміру мінливим і непевним сучасним світом. [17].

Досить цікавий підхід, на наш погляд, до визначення сутності ідентичностей та чинників впливу на їхню трансформацію містять праці С. Хантингтона. У своїй статті «Столкновение цивилизаций» дослідник розглядає процес ідентифікації у контексті з'ясування цивілізаційних відмінностей, водночас стверджуючи, що цивілізація – це найширший рівень культурної ідентичності людей. Власне, наявність спільних рис об'єктивного (мова, історія, релігія, звичаї, інститути) та суб'єктивного порядку (самоідентифікація людей), і визначають зміст і характер певної цивілізації [20]. Він підкреслює дуалістичний характер ідентичності: «Определяя собственную идентичность в этнических или религиозных терминах, люди склонны рассматривать отношения между собой и людьми другой этнической принадлежности и конфессии как отношения «мы» и «они»» [20].

Сучасний вітчизняний теоретик націоналізму Касьянов Г. характеризує національну свідомість або ідентичність як «насамперед уявлення про себе, як про національну спільноту, про націю. Коли особистість вважає себе частиною такої спільноти й усвідомлює особливі відмінні риси даної спільноти, можна стверджувати факт існування національної свідомості (ідентичності). Тут йдеться не лише про відокремлення «ми» від «не ми». Він стверджує, що національна свідомість набагато складніший феномен [9, с. 284].

О. Міллер пропонує застосовувати ситуаційний підхід до вивчення минулого, що, на його думку, сприятиме подоланню односторонності й упередженості у висвітленні історичних подій. Він наголошує, що у випадку застосування подібного підходу «історію оказывается легче освободиться от сознательной или неосознанной самоидентификации со «своим» актором (как правило, со своей этнической группой), с его «правдой». Появляется возможность увидеть разные «правды» разных акторов и групп» [13, с. 29]. Цікавими й обґрунтованими, на наш погляд, є його міркування щодо просторових координат історичного дослідження. Посилаючись на здобутки західної історіографії у визначенні «mental mapping» (тобто уявного географічного простору), О. Міллер застерігає від помилок суб'єктивізму при застосуванні регіонального підходу до дослідження історичного минулого. Історик підкреслює, що ментальна карта – це уявлене людиною відображення частини оточуючого простору, що відбиває її уявлення про світ, має суб'єктивний характер і може не відповідати реальній картині [13, с. 16]. Ці застереження є, на наш погляд, дуже важливими в контексті дискурсу національної ідентичності, оскільки сама предметна сфера дуже тісно переплетена із політико-ідеологічним замовленням, що, в свою чергу, може спричинити односторонність й зосередження надмірної уваги на одних та ігноруванні інших чинників генези і трансформації національної ідентичності.

Досліджуючи проблеми української ідентичності, Я. Грицак акцентує увагу саме на соціокультурному середовищі як домінуючому чиннику її генези і трансформації [5, с. 40]. Він наголошує, що перебування в орбіті різних ціннісно-світоглядних систем, а саме візантійсько-православної та європейської католицької, спричинило суттєві регіональні відмінності, що, в свою чергу, позначилося на формуванні в українських теренах регіональних ідентичностей. Полемізуючи з відомими дослідниками ідентичностей М. Рябчуком та Б. Кравченком, Я. Грицак переконливо доводить, що власне соціокультурний простір є вирішальним чинником не лише генези, але й подальшої трансформації національної ідентичності [5, с. 60].

Прикладний характер з огляду на дослідження впливів соціокультурного середовища на трансформацію ідентичності має монографія Ю. Земського [7]. Автор з'ясовує особливості формування модерної української нації у середині XIX ст. в умовах польсько-російського протистояння в Правобережній Україні. Він переконливо доводить, що культурне середовище, зокрема засоби масової інформації та система освіти, відігравали вирішальну роль у трансформації російської ідентичності, її модернізації в умовах пореформеної Росії [7, с. 107].

Досить цікавими з огляду на визначення ролі соціокультурного простору у трансформації ідентичності є дослідження В. Кравченка. Він вважає, що упродовж середини XVII і до початку XX ст. українські інтелектуали переймалися «пошуками місця «свого» регіону в історико-культурно-релігійному просторі «руськості» [12, с. 18]. Ці «пошуки», оперті на «історичну пам'ять», джерелами якої виступали історико-правові традиції Гетьманщини та культурний, етнографічний, почасти науковий доробок власне українських інтелектуалів, стали сенсом соціокультурного буття і основою формування модерної української нації упродовж першої половини XIX ст.

Важливого значення В. Кравченко надає формуванню регіональних ідентичностей як складовим загальнонаціональної ідентичності. На прикладі історії Харкова науковець доводить, що прикордонний характер міста зумовив його соціокультурну строкатість, а відтак витворив неповторну тожсамість, що наразі відрізняється від інших регіональних ідентичностей в Україні і водночас є складовою загальноукраїнської ідентичності [12, с. 52].

Стислий огляд наукового дискурсу про структуру національної ідентичності та вплив на її трансформацію соціокультурного простору дозволяє зробити наступні висновки. Проблеми визначення сутності ідентичності, її складових отримали належну увагу як у працях представників західного суспільствознавства, так і вітчизняних дослідників. Серед розмаїття концепцій домінуючим є націоцентричний підхід, згідно якого ідентичність розглядається передусім в контексті націогенезу. Підкреслюється динамічний характер ідентичності, її зумовленість часовими та просторовими характеристиками. Разом з тим, на наш погляд, недостатня увага приділена з'ясуванню впливу соціокультурного простору та окремих його структурних елементів на трансформацію національних ідентичностей.

Метою нашого дослідження є визначення складових соціокультурного простору, з'ясування специфіки їхнього впливу на трансформацію української модерної ідентичності упродовж XIX ст.

Слід зазначити, що соціокультурний простір представляє собою складну, багатовимірну структуру, що, в свою чергу, вимагає застосування комплексного підходу і виокремлення кількох рівнів його дослідження. Визначення сутності та особливостей співвідношення цих рівнів, дослідження напрямків трансформації національної ідентичності актуалізує проблему синтезу результатів міждисциплінарних досліджень, зокрема історико-психологічних, історико-демографічних, історико-культурних тощо. Водночас аналіз системи ціннісних орієнтацій як складової соціокультурного простору вимагає застосування методів соціології та психології.

Упродовж XIX ст. українська ідентичність зазнала суттєвих трансформацій, спричинених як модернізаційними змінами в середині Австрійської та Російської імперій, так і реалізацією власних національних проектів титульних націями цих держав. Оскільки в рамках статті неможливо розглянути всі аспекти генези національної ідентичності, зважаючи на соціокультурні та соціополітичні відмінності у становищі західноукраїнських земель та Наддніпрянщини, зупинимося лише на найсуттєвіших, на наш погляд, характеристиках цього процесу.

Як зазначалося вище, національна ідентичність представляє собою певну інтелектуальну конструкцію, що базується на синтезі ідей, знаків, символів та кодів і сприймається членами окремої спільноти в якості цементуючого ядра власної тожсамості. Більше того, дискурс ідентичності базується на усвідомленні окремішності, своєрідної дихотомії «свої-чужі». Причому первинними маркерами цього процесу виступають такі соціо-

культурні символи як мова, традиції, звичаї, історична пам'ять тощо. Саме через них відбувається процес історичної легітимзації конкретної спільноти-нації.

На думку О. Гнатюк, «колективна тожсамість формується завдяки дискурсові у конкретній історичній ситуації, а за певних обставин знаєє ґрунтовної трансформації» [4, с.51-52]. Чинниками трансформації української національної ідентичності виступили:

по-перше, реалізація російською владою завдання інкорпорації та уніфікації інституціональних та соціальних структур колишньої Гетьманщини згідно загальнодержавних стандартів, нівелювання залишків колишньої автономії;

по-друге, модернізаційні зрушення в Російській імперії, зумовлені формуванням національного проекту титульної нації і спробою поширення його як загальноімперського;

по-третє, опір цим процесам з боку українських інтелектуалів, їхні прагнення довести етнічну та культурну окремішність українців, що в перспективі зумовило політизацію суспільного руху наприкінці XIX ст.

Наприкінці XVIII ст. в українських теренах російська влада зіткнулася з трьома різними соціальними моделями. Йдеться про залишки козацько-старшинської станової моделі суспільних відносин, поширеної на території колишньої Гетьманщини; станомо-корпоративну модель, успадковану соціумом Правобережної України від Речі Посполитої; і, нарешті, досить строкату і невизначену ситуацію на Півдні України і в Криму. Швидкість геополітичних змін випереджає здатність усвідомити етнічну, релігійну, культурну, мовну строкатість населення цих територій, його специфічні правові традиції, залишки державних інституцій, традиційну класову та майнову структуру. Нові території приєднуються, зберігаючи особливий статус та індивідуальність. На думку О. Толочка, в цей період «ідея різнообразия сама по себе не протиречить идее империи и кажется властям вполне приемлемой» [19, с.63]. Цю думку підважує висновок О. Міллера про гетерогенність імперій та надання владою пріоритетного значення лояльності її населення перед його національною ідентичністю. Причому лояльність трактується широко – не лише політична лояльність, але й культурна, тобто орієнтація на імперський центр як джерело культурних взірців та впливів [13, с.67].

Як зауважує О. Міллер, важливим чинником урядової політики у національному питанні упродовж кінця XVIII – початку XX ст. була макросистема континентальних імперій Романових, Габсбургів, Гогенцоллернів та Османів. Ці імперії включали прикордонні території, що зазнавали впливів не лише пануючої держави, а й сусідніх внаслідок тривалої історичної традиції. Чинниками цих взаємовпливів ставали релігія, політика у національному питанні, панетнічні ідеології (зокрема, панславизм), міграції населення тощо [13, с.33-37]. Історик висловлює досить цікаву думку, що результат процесів формування лояльності та ідентичностей етнічних груп, що мешкали одночасно на теренах кількох імперій, великою мірою залежав від взаємодії різних сил у масштабі всієї макросистеми континентальних імперій [13, с.36]. Прикладом цього можуть слугувати міграції галицьких русофілів до Росії, а також виїзд українських діячів з Наддніпрянщини до Галичини.

О. Міллер доводить, що в умовах модернізації континентальних імперій моделі імперського правління, в тому числі й в Росії, зазнали суттєвих трансформацій. Відбулася еволюція від традиційних форм «непрямого правління» в напрямку встановлення прямого контролю імперського центру, а згодом – повернення до непрямого правління в нових формах й умовах [13, с.49]. Посилаючись на праці Д. Лівена, російський історик зауважує, що спільною проблемою імперій Нового часу, в тому числі й континентальних імперій Габсбургів та Романових, стало завдання поєднання контролю над величезними територіями з різномірним населенням із спробами задовольнити певні вимоги націоналізму, демократії та економічного динамізму [13, с.53]. Вирішення цього завдання визначало характер імперської модернізації, а також вплив на неї процесів становлення національних ідентичностей, в тому числі й української.

Важливим фактором впливу на генезис та подальшу трансформацію української національної ідентичності стала політика Санкт-Петербурга власне в українському питанні. «Відкриття» Малоросії та новопрієднаних українських територій вплинуло на формування і поширення у російській суспільній думці уявлення про спільність населення цих теренів з великоросами [19, с.71].

Водночас відбувається формування міфу про «селянську», «народну» українську націю і як наслідок, етнічна і культурна маргіналізація традиційної елітної верстви. Інтегрована у загальноімперський культурний простір, що є ознакою лояльності, спадкова земельна аристократія сприймає й асимілює нав'язуваний їй метрополією образ як власний. Це, в свою чергу, призводить до визрівання нової національної еліти. Головним своїм завданням національно свідомі інтелектуали вбачали розвиток культури

українського народу шляхом вивчення мови, фольклору, історії, традицій тощо. На початку XIX ст. поширюється навіть мода на народознавчі дослідження [7, с.199]. Ідеї романтизму, принесені на український ґрунт, закладали основи формування власної національної ідентичності. Причому генезис української ідентичності, її поширення відбувалося в умовах жорсткої конкуренції з російськими та польськими національними проектами. І якщо російський імперський національний проект до початку XX ст. залишався невизначеним остаточно, то польський проект еволюціонував в напрямку оформлення польського модерного націоналізму, що синтезував традиції визвольної боротьби кінця XVIII – XIX ст.

Одним з проявів опору тенденціям російського та польського домінування в українських теренах стало хлопоманство. «Українське хлопоманство, детермінічно поєднане із українофільством, формувало, зрештою, із хлопоманів з їхніми україноцентричними переконаннями українських націоналістів, тобто людей, які не лише ідентифікували власну належність до українського народу, але також виявляли громадську активність щодо утвердження національних інтересів свого народу» [7, с.213]. Полемізуючи з О. Міллером, Ю. Земський зазначає: «...чи не є нонсенсом стверджувати, що ідею української нації (як і будь-якої іншої) можна було «сконструювати», коли б у народу первинно не існувало усвідомлення власної самотності? Чи могли Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Антонович із колом однодумців «вигадати» «проект» окремішності та історико-політичної самотності українського народу та «мобілізувати» на підтримку такого «проекту» тисячі прихильників, які, власне, й сформували своїм загалом активізацію українського національного руху...» [7, с.208]. Ю. Земський вважає, що запорукою успішності реалізації українського національного проекту була не слабкість імперської влади, а популярність хлопоманства і культурництва в цілому серед нової інтелектуальної еліти.

Разом з тим, український дослідник підважує думку О. Міллера про те, що ліберальне ставлення офіційного Санкт-Петербурга до українського руху стало контрзаходом щодо активізації наприкінці 1850-х – на початку 1860-х років польської повстанської діяльності. Прихильне ставлення до видання часопису «Основа» зумовлювалося його антипольським спрямуванням [7, с.227].

Слід погодитися з думкою Ю. Земського, що «саме підняття свідомості народу через надання йому грамотності та елементарних знань стало головною темою діяльності активістів українського націотворення» [7, с.267]. Найважливішими справами українські активісти в середині XIX ст. вважали відкриття недільних шкіл, унормування українського правопису, друк букварів та художніх творів, домагання дозволу на видання україномовного перекладу Нового Заповіту, дозволу на навчання в початковій школі рідною мовою, що «забезпечувало б націоналізацію українців на ґрунті рідної, української культури, а відтак – склало б природний опір наступу колонізації та офіційно-імперському зросійщенню» [7, с.290].

Отже, можемо зробити висновок про прямий вплив соціокультурного простору на генезис та подальшу трансформацію національних ідентичностей. Соціокультурний простір, сформований як цілеспрямованими зусиллями влади та громадськості, так і шляхом природних взаємопроникнень та взаємовпливів, є тим середовищем, в якому відбувається генезис модерної ідентичності. Каналами впливів виступають національна, релігійна й освітня політика урядових кіл, громадська думка та культурно-мистецькі течії, міграції населення, засоби масової інформації тощо.

Специфіка українського націотворення кінця XVIII – XIX ст. визначається перебуванням українських земель у складі імперії Романових і Габсбургів, що також впливало на процеси національної самоідентифікації. Слід підкреслити, що генезис української модерної ідентичності мав природний характер, зумовлений логікою історичного розвитку Східної Європи, еволюцією домодерної етнічно-станової ідентичності під впливом романтизму. Разом з тим, подальша трансформація української національної ідентичності зумовлювалася змінами суспільно-політичного та соціокультурного характеру в масштабах державних утворень, у складі яких перебували українські землі. Конкуренція національних проектів модерної доби, використання «українського питання» для зміцнення своєї присутності в регіоні, визнання політичної і культурної лояльності критерієм громадянської цінності особи, – все це визначало специфіку ідейних засад та практичної діяльності учасників українського націотворчого проекту у вказаний період. Комплексне дослідження чинників трансформації національної ідентичності у модерний період актуалізує проблему подолання регіональної обмеженості наукових праць, використання порівняльного аналізу при вивченні аналогічних процесів в західноукраїнських землях і Наддніпрянщині, застосування міждисциплінарних підходів у вивченні такого багатогранного явища як національна ідентичність.

Список використаних джерел

1. Буряк Л.І. Культурні чинники впливу на національну пам'ять українського суспільства / Л.І. Буряк // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2013. Випуск 72. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gileya.org/download.php?id=91>
2. Буряк Л.І. Обриси, знаки, символи національної пам'яті в українській історіографії: фемінологічний контекст (друга половина XIX – перша третина XX ст.) / Л.І. Буряк // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2012. Випуск 70 (№3). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://gileya.org/download.php?id=89>
3. Гирич І. Історія України нового часу в сучасній шкільній освіті / Ігор Гирич. – К.: ВД «Стилос», 2009. – 64 с.
4. Гнатюк О. Прощання з імперією. Українські дискусії про ідентичність / Оля Гнатюк. – К.: Критика, 2005. – 528 с.
5. Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Стара історія на новий лад. Есеї / Ярослав Грицак. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
6. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. / Ернест Гелнер [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/gellner/gel.htm>
7. Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Монографія / Юрій Сергійович Земський. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2011. – 350 с., іл..
8. Зерній Ю. О. Український історичний наратив та його роль у формуванні національної ідентичності / Ю. О. Зерній // Україна в 2007 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : Монографія / За заг. ред. Ю. Г. Рубана. – К. : НІСД, 2007. – С. 168-177.
9. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму: Монографія / Георгій Касьянов [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/kasian/kas.htm>
10. Киридон А. Концепт «історична пам'ять»: варіативність дефініювання [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portalsoc_gum/ues/2009_3/Articles/3/Alla%20Kyrydon.pdf
11. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – 351 с.
12. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко. – К.: Критика, 2011. – 542 с.
13. Миллер А. Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования / Алексей Миллер. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 248 с.
14. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л.П. Нагорна. – К., ІПІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
15. Романуха О.М. Проблеми ідентифікації українського суспільства / О.М. Романуха // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – № 2. – С. 82-88.
16. Саніна Т.О. Дослідження національної та етнічної ідентичності: теоретичний огляд / Т.О. Саніна [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/NZ/NZV46_2005_sociol/04_sanina_to.pdf
17. Сміт Е. Національна ідентичність / Ентоні Сміт [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/smith/smi02.htm>
18. Снайдер Т. Перетворення націй. Польща, Україна, Литва, Білорусь 1569 – 1999 / Тімоті Снайдер. Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2012. – 464 с.
19. Толочко А. Киевская Русь и Малороссия в XIX веке / Алексей Толочко. – К.: Laurus, 2012. – 256 с.
20. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? / Сэмюэль Хантингтон [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/texts/polit/93hssc.htm>
21. Шпорлюк Р. Імперія та нації / Роман Шпорлюк / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 354 с.
22. Яковенко Н. Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття / Наталя Яковенко – К.: Laurus, 2012. – 472 с.: іл.

* * *

УДК 101

Олена Попович, канд. педагогічних наук, доцент,
Приазовський державний технічний університет, Україна, м.

Культуротворчість в системах нотації та агіографії

Обґрунтовується необхідність залучення біографічного матеріалу для опису і філософського розуміння актуальних питань культуротворчості в системах нотації та агіографії.

Ключові слова: культуротворчість, особистість, культура, агіографія, нотація.

Елена Попович. Культуротворчество в системах нотации и агиографии

Обосновывается необходимость привлечения биографического материала для описания и философского понимания актуальных вопросов культуротворчества в системах нотации и агиографии.

Ключевые слова: культуротворчество, личность, культура, агиография, нотация.

Olena Popovitch. Cultural creativity in the systems of notations and hagiography

The article substantiates the necessity of application of biographical material for description and philosophic perception of vital problems of cultural creativity in the systems of notations and hagiography.

Keywords: cultural creativity, personality, culture, hagiography, notation.

Залучення біографічного матеріалу для опису і розуміння актуальних питань культуротворчості: ролі і значення творчості в суспільному житті, залучення індивідуума до системи соціальних цінностей, визначення характерних особливостей соціокультурної адаптації особистості тощо. Узагальнити зазначені питання можна з наступної позиції: для культурологічної науки та науки важливим є залучення біографічного матеріалу до системотворювальних чинників вітчизняної етнокультурної та національно-культурної традицій. Це дозволяє визначити інтегративні фактори, для яких і віддзеркалює сучасний соціокультурний простір в контексті глобалізації культуротворчості.

Термін агіографія відіграє важливе концептуальне значення в медієвістиці. Завдяки філологічним та історичним напрацюванням до філософського і наукового дискурсу залучаються важливі питання змін соціальних станів. Це відбувається насамперед тому, що агіографічна література в окремих випадках виступає чи не єдиним джерелом, в якому висвітлюються події релігійно-духовних змагань доби Пізньої Античності та Раннього Середньовіччя. Літературні джерела агіографії пов'язані із греко-латинською освітою і писемністю доби пізньоримського володарювання. В перекладі з грецької та за своїм етимологічним визначенням агіографія означає життє святої людини, такі життя стали з'являтися скрізь одночасно із зміцненням позицій християнської церкви як одного з основних соціальних інститутів пізньоримського та ранньовізантійського володарювання. Такі життя містили опис як позитивних, так і негативних персонажів. Із впровадженням християнства східного гатунку на слов'янських землях життя перекладаються з грецької на мову, зрозумілу для слов'ян. Зрештою, десь у середині XI ст. з'являється і перше життє, прототипами якого постають представники великокняжого дому Борис і Гліб.

До категорії культурних об'єктів у культурології відносять дискретні продукти, принципи та процеси людської діяльності, культурно-історичні епохи, усталені соціальні групи та окремі особистості як представників певних культур. А. Фліер, проголошуючи людину особливим культурним об'єктом, розмежовує особистість та індивідуальність. Особистість – це носій сукупності набутих соціальних статусів і ролей, а індивідуальність – носій унікального у своєму роді природного поєднання генів представника виду *Homo sapiens*, якому притаманні виражені специфічні фізичні та психологічні особливості – вертикальна постава, вправні руки, розумові здібності, пам'ять тощо. На думку А. Фліера, особистість «створює неповторний світ артефактів культури, натомість індивідуальність – виконує культурні норми» [1, с.192]. Визнаючи будь-які артефакти людської творчості культурними феноменами, ми вважаємо за необхідне подальшу розробку методологічно узгодженої концепції нової предметної галузі – культурології розвитку людини (у т.ч. її дитинства та старшого віку) на засадах евристичного потенціалу культурно-історичного підходу, застосування якого дозволяє структурувати життя людини та включити до культурологічного дискурсу патерн життєпису, за допомогою якого можливе вивчення особистості в контексті її життя.

Вивчаючи впродовж останніх років проблему творчості в її філософському та психологічному вимірах, ми дійшли висновку, що питання розвитку творчої особистості мають бути інтегровані в широкий культурологічний контекст, у якому особистість виступає як культурний об'єкт, що формується під впливом самотворення та самодетермінації в її життєвому процесі. Якщо в

філософії, що досліджує підвалини людського буття в контексті глобалізації культуротворення, існують фундаментальні наукові праці, присвячені вивченню особистості в її життєвому просторі, зокрема праці О. Валецького, А. Вардомацького, І. Голубович, О. Кривцуна, Е. Соколова, тартусько-московської семіотичної школи, насамперед Ю. Лотмана, то в культурологічній рефлексії ще не відбулася їх концептуальна рецепція та теоретичне усвідомлення. Дещо інша ситуація склалася у психології, де теоретико-емпіричні дослідження життя людини розгалужені на безліч напрямків. Зокрема, К. Абульханова-Славська, Н. Логінова, А. Ахмеров, Ф. Василук, С. Головаха, С. Злобіна, О. Кронік, Д. Леонтьєв, О. Сапогова та ін. зосереджуються на різних його аспектах, а саме: проблематиці життєво-особистісних криз; сенситивних періодах розвитку самосвідомості; граничних можливостей людини; реалізації поведінки, що регулює вищі потреби; засобах формування людської екзистенції. Разом вони складають відповідний концептуальний апарат, що виходить із філософських конструкцій, набуваючи подальшого розвитку та інтерпретації глобального контексту культуротворення.

Щодо культурологічної науки, то вона поки що обмежується певною кількістю концептів, частина з яких є простим запозиченням з психології чи соціології. Зокрема, у вищенаведених роботах А. Флієра «Культурологія для культурологів», що в цілому розглядається як маніфестний з точки зору концептуалізації культурологічного знання, міститься розділ, який спеціально присвячений тезаурусу культурології і в якому поняття «життєвий шлях» відсутнє, натомість життя людини експлікується за допомогою категорій, певним чином пов'язаних із проблемою життєвого шляху людини, насамперед з поняттям «способу життя», яке тлумачиться як характеристика культури [1, с. 356-359].

Нагадаємо, що поняття «спосіб життя» охоплює сукупність форм життєдіяльності, воно відоме як категорія соціології, у межах якої використовувалось у дослідженні культури споживання впродовж останньої чверті ХХ ст. Як вербальний інструмент це поняття слугувало для пошуку типового в індивідуальній поведінці людини, узагальнюючи соціально-вікові, соціально-професійні та організаційні аспекти її життя. При цьому, як зазначає А. Флієр, суспільно-прошаркова та соціально-професійна приналежність людини, її походження, виховання, освіта, віросповідання, ставевовікові критерії тощо, зазвичай, роблять помітний вплив на параметри її способу життя (розміри матеріальних статків, сфера зайнятості, профіль соціальних та інтелектуальних інтересів, станові та релігійні норми поведінки, форми престижного споживання та стилю тощо). Головними регулятивними механізмами способу життя є «звичай та прийняті в певному середовищі норми соціальної адекватності та критерії соціальної престижності» [1, с. 359]. І хоча далі автор відзначає, що «у параметрах способу життя реалізується суттєва частина ціннісних орієнтацій людей, опредметнюються норми їх моралі, етикету, світогляду, соціальних стандартів тощо» [1, с. 360], зрозуміло, що категорія способу життя використовується переважно для позначення життєдіяльності особистості з боку її інтегрованості до суспільства, до певної людської спільноти тощо.

Вважаємо, що проведення аналізу індивідуального в житті людини можливе не тільки у психології або історії, але і в культурології, зокрема при вивченні життєпису з метою пізнання способу існування людини в суспільстві в аспекті її зумовленості або незумовленості власним життям. Як наголошує Д. Леонтьєв, людина визначається через людську ситуацію або через те, що є в людському способі життєдіяльності. При цьому антропологічна сутність людини «міститься в можливості переключатися з одного рівня на інший, рухатися за траєкторією, що містить різкі рухи на різних рівнях» [2, с. 74]. Саме нелінійна траєкторія, на нашу думку, має бути предметом уваги культурологічної теорії в її намаганні з'ясувати власне бачення сутності життя людини.

Поняття «життя», «життєвого» відомі як категорії філософії з початку існування в ХІХ ст. опозиції класичному раціоналізму. В. Дільтей, Ф. Ніцше, А. Бергсон, О. Шпенглер та інші представники новітньої філософії зверталися до аналізу життя як первинної реальності, в яку множинними зв'язками вилетена людина.

Уведення в поле концепту життя поняття творчості відкривало нову перспективу аналізу, у якій можливе розгортання онтологічних структур культури як дійсності людини, а творчого процесу – як єдиного цілого з життєвим шляхом митця, а не як ізольованої сфери.

Відомо, що розвиток людини може бути репрезентований у двох головних формах: як онтогенез (який розглядають психологія та фізіологія) та як життєвий шлях, або біографічна історія особистості в суспільстві, узятя як її індивідуальний життєвий сюжет (розглядається в соціальній філософії, соціології та соціальній психології в контексті проблем способу та стилю життя, його мети та сенсу, а також життєвих стратегій індивіда). Щодо культурології, то в її дискурсі концепт життєвого шляху людини

ще не набув належного розвитку, тому відсутні й дослідження за браком адекватних методів його аналізу.

Слід зазначити, що в суспільній свідомості «шлях» має символічне значення долі та самореалізації. Традиційно доля ідентифікується зі шляхом, з якого не можна зійти. Розглянута як концепт всезагальних зв'язків, доля стає однією з універсальних категорій культури, що разом з іншими сприяє створенню моделі світу, за допомогою якої людина сприймає дійсність та вибудовує образ світу. Як стверджує відомий історик і культуролог А. Гуревич, інтерпретація успадкованих від попередньої епохи категорій картини світу, що формуються в процесі практичної діяльності людей, створюючи «модель світу», багато в чому визначає поведінку людини [3, с. 30-32]. Однією з таких категорій є категорія долі, яка на думку О. Лосєва, є повністю реальною, абсолютно життєвою категорією.

Ідея долі передбачає певний зв'язок подій у житті людини, який неодмінно призводить до апіорі визначеного. Дія долі розповсюджується не тільки на сьогодення, а й на минуле та майбутнє. У цьому сенсі усі етапи долі є обов'язковими. Це слід розуміти так, що життя окремої особистості є не випадковим і як явище закономірним, воно може бути не тільки описане, а й пояснене. Про це переконливо заявила психолог Віденського психологічного інституту Ш. Бюлер, яка, підкреслюючи унікальність життя кожної людини, висунула проблему життєвого шляху, поєднавши біологічний, психологічний та історичний час життя особистості в єдиній системі специфічних координат.

Витоки розвитку особистості Ш. Бюлер вбачала в її природженому спрямуванні до самоздійснення, самовиконання – усебічної реалізації «самої себе», можливої тільки завдяки творчості, творінню свого «Я». Вивчення життєвого шляху, згідно з концепцією німецької вченої, відбувається у трьох напрямках. Перший спрямований на дослідження об'єктивних умов життя особистості та послідовності головних подій, що розгортаються довкола людини. Другий – на розкриття внутрішнього світу особистості та дослідження його еволюції. Третій – на визначення результатів діяльності людини та її творчості, – її самоздійснення, яке, власне, і є підсумком життєвого шляху [4, с. 154-158]. Таке дослідження життєвого шляху культурологічно зумовлене, і тому дозволяє виокремити не тільки ще не досліджені аспекти культурної детермінації життя особистості, а й нові дискурси. Одним з ключових понять у цьому може стати поняття долі.

Варто додати, що як категорія «доля» присутня у філософії стоїків, які підкреслювали суб'єктивну розумність космосу, що, за їхніми уявленнями, має власне суб'єктивне самовідчуття, відповідальне за нерозумне і випадкове у космосі. За Проклом, доля не є ані особливистію речей, ані загальним наслідком космічних зв'язків, ані душею в її співвідношенні із зовнішнім, ані природою, ані розумом. Вона є вищою за усі ці визначення. Значно лаконічніше висловився з цього приводу О. Лосєв, зауваживши, що долю неможливо вважати тільки чимось надбуттєвим або надрозумним, оскільки вона є порядком та структурою речей [5, с. 20]. О. Лосєв вказує, що Прокл чітко розрізняє адрастію (неминучість), ананку (необхідність) та хеймармену (долу): «Перша категорія характеризує «довічний» опис усієї галузі номенів і називається Проклом як «інтелектуальний» момент. Друга категорія вже виводить нас за межі розуму й спонукає характеризувати її як «надкосмічну», тобто таку, що є узагальненням усього космічного життя. Свою третю категорію долі Прокл іменує як «внутрішньокосмічна» [5, с. 20-21]. За Проклом, усі види долі мають спільну характеристику: це порядок речей або структура буття, що має свою ієрархію. Найнижчий її щабель вказує на необхідну послідовність у сфері чистої думки, другий – це структура космосу як цілого; третій – це структура усього, що фактично відбувається усередині космосу. Отже, доля не є ані розумом, ані душею, ані космосом, ані природою. «Це – неподільна тотожність розумного та позарозумного первенів, що дана не тільки у вигляді загального принципу, але й у вигляді структури усього буття» [5, с. 21].

Торкаючись ретроспективи стосовно визначення і осмислення поняття «доля», маємо взяти до уваги, що особливість концепту долі в античності полягала у тому, що його зміст водночас охоплював як загальні світоглядні принципи культури, так і сферу індивідуального, особистісного буття людини. Подальша заміна поняття «доля», яке було одним з головних предметів рефлексії над буттям особистості, на поняття «причинність», привела до появи антиномій свободи та необхідності, і в цілому унеможливила аналіз особистісної реальності в її зв'язку з надособистісною реальністю.

Пізньюантичне розуміння долі, яка вважалася символом усього, що трапляється з людиною без її особистої волі, було реінтерпретовано у 30-ті роки ХІХ ст. представниками романтизму, що тлумачили це поняття не тільки як неповторний життєвий шлях людини в його завершеності та єдності, а як одиничний, неповторний, індивідуальний життєвий шлях конкретного індивіда,

який має волю. Для романтиків доля вже не виглядає зовнішнім первенем, що впливає на неї неконтрольовано. Видовими проявами долі стануть удача, талан. Поширюється уявлення, що людська воля, як можливість вільного вибору, має здатність впливати на долю, змінюючи її прояви. З цього можна зробити висновок, що людина повинна бути господарем своєї долі, брати її до своїх рук, оскільки вона «або більша за свою долю, або менша за свою людяність» [6, с.424].

Еволюція філософського змісту категорії «доля» триває. У вітчизняній філософії, де проблема долі перемістилася до філософії культури, у якій ще не здобула належної розробки. У працях вітчизняних науковців, насамперед В. Козловського, В. Іванова, О. Кроніка та ін. був сформований філософсько-психологічний концепт життєвого світу людини (на відміну від вже існуючого в західній психології поняття, яке не знайшло відповідного визначення), який, на думку М. Кагана, характеризує особливості «способу існування людини» [7, с.5]. Подальший розвиток філософських студій, ймовірно, біде відбуватися в контексті глобалізації культуротворення.

Колективом українських науковців під керівництвом Л. Сохань запропоновано концепцію життєтворчості, у підвалини якої покладено уявлення про життя людини як про перебіг її духовно-практичної діяльності, спрямованої на творче проектування та здійснення власного життєвого проекту. Створюючи, здійснюючи та коригуючи свій життєвий сценарій, особистість опановує мистецтво життя як особливе вміння, що базується на глибшому знанні законів життя, на самосвідомості та володінні системою засобів, методів і технологій життєтворчості [8].

Спираючись на естетичний аналіз художньої творчості, здійснений у роботах Л. Левчук, О. Оніщенко, ми виявили нові аспекти розуміння особи митця, станів суб'єкта творчого процесу, специфіки художньо-образного мислення в контексті розвитку конкретних видів мистецтва. Розгляд широкого кола проблем художньої творчості здійснено на підґрунті дослідження творчих біографій видатних митців, творчість яких складає певні віхи в історії мистецтва, так і тих, творчість яких із плином часу зазнала змін у оцінках критиків та поціновувачів.

До напрямку дослідження життєвого світу людини належить і динамічна концепція особистості Л. Анциферової [9], у якій узагальнені підсумки досліджень «суб'єктивної картини життя» як віддзеркалення у свідомості людини минулого, теперішнього та майбутнього, як змісту суб'єктивного усвідомлення різних періодів життя людини залежно від їх насиченості подіями. Визначаючи особливу здатність особистості до розвитку як спроможність утримувати й зберігати увесь позитивний зміст власної історії, актуалізувати потенційне своєї свідомості, створюючи нове у світі та у самій собі, розширюючи обсяг потенційності, Л. Анциферова розвиток людини розглядає як динаміку її життя в цілому та окремих його періодів, як його якісне перетворення, що пов'язане із підвищенням рівня організації, із покращенням стану готовності реалізувати себе у складній системі життєвих відносин та свідомо сприймати світ у повному обсязі.

У культурологічній рефлексії людська особистість розглядається в контексті створеного нею життєвого світу, поняття про який було введено Е. Гуссерлем для позначення сукупності всіх можливих та фактичних горизонтів досвіду людського життя. У подальшому зміст поняття «життєвий світ» інтерпретується як організована сукупність усіх об'єктів та явищ дійсності, пов'язаних з нею життєвими відносинами. Життєвий світ нинішньої людини поєднує два параметри локальний та глобальний, тому і гуманістика має охопити в інтегративній концепції культуротворення глобальний контекст із його індивідуально-осібним виміром у повсякденності. Поняття «життєві відносини» як об'єктивні відносини між суб'єктом та окремим об'єктом або явищем було запропоновано вже згаданим вище В. Дільтеєм [10, с.217]. Життєві відносини, як зазначає Д. Леонтьєв, визначаються об'єктивними якостями об'єкту або явища, об'єктивними характеристиками суб'єкта та можливістю їхньої потенційної взаємодії. Коло життєвих відносин людини має тенденцію до розширення, оскільки виникнення будь-яких нових життєвих зв'язків призводить до ускладнення організації суб'єкта та сприяє виникненню нових життєвих відносин [11, с.102].

Для уточнення правомірності культурологічного підходу до проблеми життєвого шляху індивіда (послугуючись припущенням психолога С. Рубінштейна щодо виходу життєвого шляху за межі повсякденного, емпіричного процесу, коли він під впливом активної життєвої позиції людини набуває напрямку та руху) спробуємо простежити роль фактологічної біографії в культурному розвитку особистості. Об'єктом для подальшого розгортання теоретичного обговорення буде розглядатися життєвий шлях як траєкторія переміщення людини життєвим світом. Традиційно одиницями виміру життєвого шляху обиралися «події», що класифікувалися на зовнішні і внутрішні. Як зауважує

К. Абулханова-Славська з погляду психолога, лінії зовнішніх та внутрішніх подій пролягали паралельно, так і не перетинаючись, тому не вдавалося знайти зв'язок між ними. Окрім того, послідовність подій не пов'язувалася з етапами досягнень особистості та продуктами її творчості [12, с.10-75]. Аналогічну проблему висловує і Є. Соловйов, який, вивчаючи біографії відомих філософів, зокрема життєпис І. Канта, звернувши увагу на невідповідність «безподієвості зовнішньої та подієвої напруженості внутрішньої, що актуалізує загальне завдання «усвідомити думки як події» [13;14;15]. Інші автори також відзначають розбіжності «повного душевних барв творчого життя та життя особистого, що плине в урегульованих, спокійних формах. Проте саме такий погляд і передбачає, що життєвий шлях та творчий шлях митця – це поєднані посудини, що в самій природі таланту міститься визначеність до долі особливого роду» [16, с.236].

Досліджуючи об'єктивну природу життєвого шляху, С. Рубінштейн у праці «Людина і світ» пропонує ввести категорію «суб'єкт життєвого шляху». Людина як суб'єкт життя розуміється як особливий рівень розвитку буття, а її життя «виступає не як особисте життя... з якого усе суспільне є відчуженням, але як життя, що включає суспільне, але не тільки його, а й пізнавальне ставлення до буття, й естетичне ставлення, і ставлення до іншої людини як до людської істоти, як твердження її існування» [17, с.345]. Життєвий шлях стає усвідомленою й осмисленою об'єктивною дійсністю, а шкалою параметрів життя виступає життєве ставлення людини до явищ буття. Спроможність індивіда самовизначитися відносно цілісного плину життя розуміється як реальний (предметний) прояв суб'єкта.

Проблема визначення взаємозв'язку життєвих обставин і діяльнісних здобутків особистості потребувала специфічних підходів і критеріїв. Так, Л. Бабуліна запропонувала вісім критеріїв оцінки особистості як суб'єкта життя. З-поміж них назвемо такі, що, на наш погляд, можуть бути застосовані і в культурології. По-перше, суб'єкт – організатор і регулятор своєї діяльності, подій та відносин, спроможний їх змінювати. Вважаємо, що саме цей критерій важливий для культурології в плані вивчення життєвого шляху з погляду креативної спроможності людини. При цьому людина не просто сприймає життєві події, а створює свою суб'єктивність у процесі осмислення впливу цих подій на сутність власного буття, конструюючи власну позицію стосовно оточення та світу в цілому. По-друге, суб'єкт потенційно спроможний удосконалити себе, своє життя і діяльність шляхом засвоєння найвищих культурних цінностей. По-третє, існують оптимальні характеристики й оптимальні взаємозв'язки життєвих структурно-функціональних утворень – складових життєвого шляху: життєвої позиції, життєвої лінії та перспективи. І, нарешті, по-четверте, суб'єкт спроможний побудувати власну життєву стратегію [18, с.69-78].

С. Рубінштейн, аналізуючи структуру життєвого шляху, дійшов висновку, що життєвий шлях не можна розуміти тільки як сукупність окремих дій, подій та продуктів творчості. Його необхідно розглядати як одне ціле, незважаючи на те, що в кожному моменті людина включена у певні різні ситуації, здійснюючи окремі відповідні дії. Для розкриття цілісності життєвого шляху С. Рубінштейн уважав за потрібне не тільки виокремлювати його послідовні етапи (наприклад, вікові – дитинство, юність, зрілість), але й з'ясовувати, як кожний попередній етап працює і впливає на наступний. На різних етапах життєвого шляху співвідношення зовнішніх впливів та внутрішньої детермінації обумовлене вже досягнутим рівнем особистісного розвитку. Проте вважається, що людина завжди має можливість вольовим чином змінити саму себе та своє життя.

Умовною одиницею виміру життєвого шляху людини С. Рубінштейн вважає конкретні життєві відносини особистості, з-поміж яких виділяє такі: ставлення до предметного світу, до інших людей, до самої себе. До життєвих відносин належать особливі світоглядні складові, зокрема життєві відчуття. Під таким же кутом зору Б. Ананьєв поділяє життєвий шлях на фази, що визначаються певними історичними фактами, які змінюють також і спосіб індивідуального життя. Феноменологію життєвого шляху автор репрезентує за допомогою понять «подія», «обставини», «власне середовище розвитку», «індивідуальний спосіб життя» тощо [14]. Крім того, дослідник запропонував термін «суб'єктивна картина життєвого шляху» [19], яким дійсно вдається окреслити суть життєпису.

Значним набутком біографічного методу є використання концептів життєвого шляху, через які біографія структурується в цілісну безперервну послідовність квантів життєдіяльності, що обумовлюють кожний її момент не тільки попереднім кроком, але й усіма тими, що передували і йому, тобто життєпис розгортається як послідовність подій у часі, що мала власне спрямування. В історичному плані підхід до вивчення особистості через її життєвий шлях був запропонований ще у 20-ті роки

XX ст. Н. Рибниковим, який відзначив великий потенціал саме біографічного методу для дослідження передумов досягнення успіху конкретно в науковій творчості, зауваживши, що потенційно видатних людей народжується більше, ніж тих, що фактично реалізують свої здібності, а отже, метою вивчення життєвого шляху має стати з'ясування зовнішніх факторів, які гальмують реалізацію таланту [20]. Поділяючи в цілому цю точку зору, маємо зауважити, що така мета передбачає дослідження біографій маловідомих людей, а можливо, і невдах чи байдужих до науки індивідів. Додамо, що відтворення життєвого шляху з аналізом становлення та зростання особистості як передумовою аналізу творчих можливостей людини ми розуміємо як життєпис.

Отже, є всі підстави стверджувати, що досвід аналізу життєпису відкриває значні потенційні можливості використання біографічного методу для осмислення проблеми компенсаційного впливу культури на прикладах життєписів Н. Паганіні, О. Приймаченко, О. Суворова, Л. Українки, А. Тулуз-Лотрека та ін., а також на прикладі життя сліпих дітей, які проявили себе в культурі українського кобзарства. Біографічний метод дослідження явищ творчого розвитку та креативності може застосовуватися не лише до окремих персоналій, але й до творчих колективів у різних сферах творчої діяльності.

Список використаних джерел

1. Флиер, А. Я. Культурология для культурологов : учеб. пособие / А. Я. Флиер. – М. : Академ. Проект, 2000. – 496 с.
2. Леонтьев, Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д. А. Леонтьев. – М. : Смысл, 1999. – 487 с.
3. Гуревич, А. Я. Категории средневековой культуры / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1984. – 350 с.
4. Логинова, Н. А. Шарлотта Бюлер – представитель гуманистической психологии / Н. А. Логинова // Вопросы психологии. – 1980. – № 1. – С. 154–158.
5. Лосев, А. Ф. История античной философии в конспективном изложении / А. Ф. Лосев. – М. : Мысль, 1989. – 204 с.
6. Бахтин, М. М. Эпос и роман (О методологии исследования романа) / Бахтин М. М. Литературно-критические статьи. – М. : Худож. лит., 1986. – С. 392–427.
7. Каган, М. С. Человеческая деятельность: опыт системного анализа / М. С. Каган. – М. : Политиздат, 1974. – 328 с.
8. Жизненный путь личности (вопросы теории и методологии социально-психологического исследования) / Л. В. Сохань, Е. Г. Злобина, В. А. Тихонович и др. ; отв. ред. Л. В. Сохань ; Ин-т философии АН УССР. – К. : Наук. думка, 1987. – 280 с.
9. Анцыферова, Л. И. Личность с позиций динамического подхода / Л. И. Анцыферова // Психология личности в социалистическом обществе: личность и ее жизненный путь / ред. В. М. Ломов, К. А. Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1990. – С. 7–17.
10. Дильтей, В. Типы мировоззрения и обнаружение их в метафизических системах / В. Дильтей // Культурология. XX век : антол. / гл. ред. С. Я. Левит ; сост. С. Я. Левит. – М. : Юрист, 1995. – С. 213–255.
11. Леонтьев, Д. А. Жизнетворчество как практика расширения жизненного мира / Д. А. Леонтьев // 1-я Всероссийская научно-практическая конференция по экзистенциальной психологии : материалы сообщений / под ред. Д. А. Леонтьева, Е. С. Мазур, А. И. Сосланда. – М. : Смысл, 2001. – С. 100–109.
12. Абульханова-Славская, К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
13. Соловьев, Э. Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования / Э. Ю. Соловьев // Вопросы философии. – 1981. – № 7. – С. 115–126; № 9. – С. 132–145.
14. Ананьев, Б. Г. О проблемах современного человекознания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1977. – 380 с.
15. Гобозов, И. А. Социальная философия : учеб. слов. / И. А. Гобозов. – М. : Академ. Проект, 2008. – 367 с. – (Тезаурус).
16. Кривцун, О. А. Эстетика / О. А. Кривцун. – 2-е изд., доп. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 447 с.
17. Рубинштейн, С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М. : Педагогика, 1973. – 424 с.
18. Бабулина, Л. В. Субъектные и сценарные стратегии жизненного пути личности / Л. В. Бабулина // Мир психологии. – 2007. – № 1. – С. 68–78.
19. Ананьев, Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 288 с.
20. Рікер, П. Інтелектуальна автобіографія. Любов і справедливість : пер. із фр. / П. Рікер. – К. : Дух і літера, 2002. – 114 с.

* * *

УДК 37.39.4:377.36(001)

Олена Мартіросян, викладач кафедри філософії, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

«Філософія життя» як історичний вимір сучасності: соціокультурний і освітні аспекти

Представлено «філософію життя» як історичний вимір сучасності, досліджено взаємозв'язок між освітою, особистістю і суспільством. Доведено, що «філософія життя», як соціокультурна траєкторія життєвого простору, виробляє певний спосіб життя українського суспільства, підтверджує глобальну концепцію «єдності світу».

Ключові слова: філософія життя, соціокультурна місія, історичний вимір сучасності, людська цивілізація, глобалізація, інтеграційні процеси.

Елена Мартіросян. «Философия жизни» как историческое измерение современности: социокультурный и образовательный аспекты

«Философия жизни» представлена как историческое измерение современности. Подчеркнута взаимосвязь между образованием, личностью и обществом. Выявлено, что «философия жизни» как социокультурная траектория жизненного пространства производит определенный способ жизни украинского общества, подтверждает глобальную концепцию «единства мира».

Ключевые слова: философия жизни, социокультурная миссия, историческое измерение современности, человеческая цивилизация, глобализация, интеграционные процессы

Helena Martirosyan. «Philosophy of Life» as a historical dimension of modernity: sociocultural and education aspects

Using the principles of social teaching perspective the authors emphasize the «philosophy of life» as the historical dimension of modern age. Using the philosophy, social, education and historical literature, the authors emphasize that there is a relationship between education, individual and society. It is the «philosophy of life» as a social and cultural trajectory of living space produces a life of Ukrainian society, confirms the global concert of «the unity of the world».

Keywords: philosophy of life, social and cultural mission, the historical dimension of contemporary human civilization, integration processes.

Проблеми і сутність «філософії життя» почали використовуватися і аналізуватися із загально-соціальної і педагогічної проблематики, яка на межі XIX–XX століть досліджувалась специфічними методами.

Проблеми заснування навчальних закладів, дієздатності процесу освіти і виховання, виховне значення ролі освіти і навчання як неперервного процесу посідали значне місце у діяльності Е. Дюркгейма (Франція), Г. Спенсера (Англія), Г. Лассуела (США), М. Драгоманова (Україна), М. Грушевський (Україна), Т. Лубенець (Україна), Б. Грінченко (Україна). Європейський досвід став початком для розвитку «філософії освіти» у США, де ця проблема була досліджена в праці Лестера Уорда «Динамічна соціологія» (1883) і в праці Дж. Дьюї «Школа і суспільство» (1889) [10, с. 101].

Прогрес світоглядної культури суспільства завжди пов'язують з філософією, яка є одним із видатних надбань людської цивілізації, життєвими джерелом, з якого постали наука і освіта, мистецтво і культура, мораль і право.

Історія розвитку людства і світу показує, що складність і суперечливість існування взаємовідносин філософії і соціології має історичний аспект. Філософське осмислення світу є постійним прагненням людини до мудрості і любові, це міркування про вічність і Всесвіт, як історичний процес і пошук істини було відображено у поглядах оксфордського філософа Дж. Колінгвуда, який стверджував: «знищити історію і факти, і ви знищите те, чим живиться філософія». Аристотеля вважають «батьком філософії», а Августина Блаженного родоначальником «католицької філософії історії».

У відомій праці Г. Гердера «Ідеї з філософії історії людства» простежується тенденція розвитку людства на реаліях історичної минувшини. Автор визнає історію людства як історію думки і поглядів. Тому, завдання історика, політолога, філософа, соціолога не мати знання про те, що люди робили в давнину, а мати пізнання і розуміння того, що вони думали під час своїх дій і праці.

Філософія життя рухає і спрямовує життя суспільства, передбачає його відкритість, самозбереження, подальший розвиток людської цивілізації.

Суттєвою рисою сучасного наукового пізнання стають інтеграційні процеси в педагогіці, економіці, культурології, соціології. Творча взаємодія філософії з низкою суспільно-гуманітарних наук в умовах цивілізаційного поступу створюють особливий напрямок в педагогічній науці – як «наукознавство» [15, с. 39].

На сучасному етапі педагогіки, громадські діячі, управлінці і науковці України розглядають «філософію життя» як міждисциплінарний і інтегративний напрямок який об'єднується в єдиний інформаційний простір.

Узагальнюючи досвід українських науковців, хочемо відмітити і наголосити, що професор Огнев'юк В. О. стверджує і закріплює «взаємозв'язок між освітою, особистістю, суспільством і державою», він наголошує: «відтак, держава і освіта, яка в ній функціонує, покликані служити людям, їхньому розвитку» [13, с. 74-75].

Хочемо зауважити, що, на сьогодні, питання взаємодії соціальних інститутів громадянського суспільства, держави і права, людини і економіки є взаємозначальними в системі національної освіти, де: «сама людина виступає головним критерієм у визначенні відповідності чи не відповідності системи освіти потребам соціального і людського розвитку» [15, с. 29-30].

Таким чином, «філософія життя» як соціо-культурний напрямок ґрунтується на пріоритетності людини, на дотриманні «Загальної декларації прав людини» в сфері освіти, гуманізму, філософських і політичних переконань кожної особистості. Згідно з «Декларацією» яка була проголошена 10 грудня 1948 року, кожна людина як член суспільства, має право на соціальне забезпечення і підтримку, сприятливі умови праці, право втішатися мистецтвом і брати участь у науковому процесі [6, с. 72].

В освітньому просторі ХХ ст. реформаторські зміни вже стали історією, історією контрастів і суперечностей цивілізаційних досягнень, соціальних катаклізмів, соціальних дій. Ці суттєві чинники, їх взаємодія та нові пріоритети реформаторських змін – створили «філософію життя» сучасного українського суспільства.

На початку нового, ХХІ ст., соціально-економічні і соціо-культурні перетворення в Україні зумовили значні зміни і в суспільно-історичному розвитку. Зазнає змін організаційна структура освіти, структура державного управління. З'являються нові типи навчальних закладів, нові альтернативні програми, методики, змінюється відношення до якості освіти і життя. Все це оновлюється у контексті загальних трансформацій і глобальних змін в цілому світі. Закріплюються нові освітні і педагогічні технології, зростають можливості і потреби людей, розбудовується система неперервної освіти дорослих, люди різного віку бажають мати нові знання, більше знати і більше жити. На думку професора Сисоєвої С. О. «конкурентоспроможність країн на світовому ринку, значною мірою, залежить від рівня освіченості людей, їх правової культури, від розвитку їх творчих сил та готовності до здобуття нових знань» [12, с. 91].

«Філософія життя» як соціокультурна траєкторія життєвого простору, виробляє певний спосіб життя українського суспільства, в ході цивілізаційного поступу відбувається співвідношення індивідуального досвіду особистості з досвідом соціальним і суспільним. Філософія життя як життєва траєкторія збагачує творчий потенціал нації і допомагає входженню України в Європейський освітній простір. При цьому, Україна входить в цей простір зі своїм історичним і освітнім досвідом, традиціями, гуманістичними надбаннями, що вказують на високий рівень цивілізованості українського суспільства [5, с. 47].

Освіта, культура, наука ХХІ ст. покликані передбачати основні перспективи розвитку існуючої реальності, втілюючи таке майбутнє не тільки в інноваційних технологіях навчання, але і в нових формах освіти. Освітній шлях, який обрала Україна – це шлях європейської та світової інтеграції, що зумовлює необхідність інтенсивних змін у політичному, економічному та соціальному житті нашої держави зі збереженням національних традицій і досвіду.

Як наслідок глобалізаційних та інтеграційних процесів в Україні, так і в багатьох країнах Європи, відбувається зміна ціннісних орієнтацій освіти та життя. В основі яких лежать не тільки національні традиції, а і інтернаціональні уявлення, потреби підтримки світової спільноти, взаєморозуміння, універсальний стиль життя. Крім того, на сьогодні, відбувається процес зближення інтерактивних методик і підходів в освітньому просторі, а саме: «енциклопедичного» (Росія, Україна, Франція, Італія, Іспанія, Бельгія, Португалія), «натуралістичного» (Данія, Швеція, Німеччина, Фінляндія), «прагматичного» (Канада, США), «гуманітарного» (Великобританія, частково Німеччина) [2, с. 24].

Людина як громадянин, як частка індивідуальної історії, як член людської громади повинна вважати себе акумулюючою частиною національної еліти. Світова демократія розглядає громадянську активність українського суспільства як державотворчий фактор загальноосвітнього процесу. З цього приводу дослідник Б. Г. Ананьєв наголошував, що «життєвий шлях людини – це історія формування і розвитку особистості в певному суспільстві, сучасника певної епохи й ровесника певного покоління» [1, с. 21]. Освіта і знання є самоцінністю, що визначає якість людини як особистості. Достовірно підтверджується певний взаємозв'язок між рівнем освіченості особистості і рівнем освіченості суспільства та всіх його громадян.

Відповідно до сучасних реалій життя можна стверджувати, що «філософія життя» втілює і затверджує глобальну концепцію «єдності світу», згідно з якою всі структурні складові людської загальнокультурної цивілізації взаємозв'язані та сприяють реалізації гуманістичного напрямку освіти, оскільки у центр всіх освітніх перетворень висувається людина, як найвища цінність і творіння природи. Цінність «філософії життя» підкреслює не стільки її прагматичний зміст, скільки поєднання в ньому аналітичної, правової, соціо-суспільної функції, які виконуються і підтримуються знаннями та вимогами часу в силу того, що воно є складовою частиною загальної культури суспільства. Але в системі цінностей сучасного суспільства – історичний досвід нації внесено не як ціль, а як інструмент, який використовує сучасний український соціум у процесі створення і ствердження власної ідентичності [3, с. 8].

На сьогодні оновлене українське суспільство – це складне демократично-перехідне суспільство, яке повинно зберегти базові освітні і виховні цінності, які визначають його економічні і соціо-культурні орієнтації в житті. Саме тому, на сьогодні, в складний період переосмислення цінностей, «філософія життя» як історичний вимір сучасності і постає культурною моделлю загально-цивілізаційної свідомості українського суспільства [10, с. 78].

Світова демократія розглядає громадянську соціально-політичну позицію української держави як державотворчий фактор єдності нації. Тому для того, щоб українська нація могла існувати і триматися єдності у її державно-правовій ідеології повинен бути визнаний національний і європейський політичний досвід як ідеал і приклад суспільно-дієвої причинності, що об'єднав би духовно і морально всі соціальні верстви українського суспільства, для подальшої розбудови української держави.

Список використаних джерел

1. Ананьєв Б. Г. Некоторые проблемы психологии взрослых / Борис Герасимович Ананьев. - Москва: Знание, 1972, – 52с.
2. Антипин Н. А. Мирозозренческие методологические проблемы разработки философии образования для XXI века (Н. А. Антипин) // Инновации и образование: матер. конфер. Серия / «Симпозиум». – Вып. № 29. – СПб.: Санкт-Петербург. философское общество, 2003, – С. 15 – 24.
3. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества. / Бауман З.: [пер. с англ. М. Л. Коробочкин]. – М.: Весь мир, 2004, – 188 с.
4. Білорус С. Глобалізація і соціальна доля людини в ХХІ ст. (О. Білорус) // Київська старовина. – 2002, – №1.
5. Гетьман І. Розвиток громадянського суспільства в умовах інформаційно-глобалізаційних процесів / Гетьман І. // Вісник академії правових наук України. – 2011, – С. 46-56.
6. Гальчевський А. С. Суперечності реформ у контексті цивілізаційного процесу. – К., 2001.
7. Заїченко Г. Доля філософії та культури наприкінці ХХ сторіччя // Філософія і соціологічна думка. – 1992, – №9.
8. Панарин А. Глобальное политическое прогнозирование. М.: Алгоритм, 2000. – 352 с.
9. Кутирев Б. О. Людина і світ: три парадигми взаємодії // Філософська і соціологічна думка. – 1991, – №7.
10. Клепко С. Ф. Цінності буття і цінності освіти в контексті глобалізації / С. Ф. Клепко // Ціннісні парадигми освіти. – Х.: Основа, 2004, – 128с.
11. Семенюк М. Л. Психология гражданской активности (особенности и условия развития) / М. Л. Семенюк. – М.: Воронеж, 2006. – 196 с.
12. Сисоєва С. О. Освіта і особистість в умовах постіндустріального світу: Монографія / С. О. Сисоєва. – Хмельницький: ХГПА, 2008, – 324с.
13. Огнев'юк В. О. Освіта і цінності демократії / В. О. Огнев'юк. – Персонал. – 2003, – №2, С. 72-75.
14. Мартіросян О. І. Перспективи розвитку освіти дорослих у контексті європейської інтеграції / О. І. Мартіросян; Благодійний фонд імені А. С. Макаренка // Педагогічний процес: теорія і практика. – Вип. №4. – К., 2007, – С. 78-82.
15. Мясников В. А. Образование в глобальном измерении: Монография / Мясников В. А., Найденова Н. Н., Тагунова И. А. – М.: ИТИП РАО, 2009, – 512 с.
16. Щокін Г. В. Стан і перспективи розвитку України і світу // Проблеми та перспективи української реформації: Колективна монографія., МАУП. – К., 2001, – 518с.

* * *

УДК 101.1:308

Іван Нагіленко, Старший викладач кафедри гуманітарних наук,
Житомирський державний технологічний університет, Україна,
м. Житомир

Впливи культури, суспільства, історії на гармонію українського суспільства

У статті робиться спроба, аналізуючи впливи культури, історії в суспільстві, зрозуміти, що є основою гармонії індивіда та суспільства. Простежуються як змінювались уявлення про гармонію суспільства в Україні ХХ століття.

Ключові слова: Гармонія індивідуальності, гармонія суспільства, гармонія особистості.

Іван Нагіленко. Воздействие культуры, общества, истории на гармонию украинского общества

В статье осуществляется попытка, анализируя воздействие культуры, истории в обществе, понять, что есть основой гармонии индивида и общества. Просматриваются как изменялись представления о гармонии общества в Украине XX столетия.

Ключевые слова: Гармония индивидуальности, гармония общества, гармония личности.

Ivan Nagilenko. Influences of culture, society, history on harmony of Ukrainian society

An attempt is done in the article, analysing influences of culture, history in society, to understand that is basis of harmony of individual and society. Traced as ideas changed about harmony of society in Ukraine of XX century.

Keywords: Harmony of individuality, harmony of society, harmony of personality.

У сучасному житті суспільства на перше місце виходить індивід зі своїм внутрішнім світом. У якому стані буде внутрішній світ індивіда, які будуть цінності, ідеали у нього, як він зможе їх реалізовувати, такою особистістю він і буде. Тому на основі свого світогляду він і буде встановлювати стосунки з цим світом та будувати своє життя. В основі життя індивіда, яке спирається на його внутрішній світ, світогляд, може бути хаос та дисгармонія, гармонія, а також шлях від дисгармонії до гармонії або навпаки.

Сучасні вчені по-різному трактують гармонію. Великий вплив на них мали ідеї Геракліта, Піфагора, Платона, Арістотеля. Саме ідеї цих вчених стародавньої Греції стали окремими напрямками в розумінні та сприйнятті гармонії. Серед європейських та американських вчених цим питанням займалися: А.Н. Уайтхед, Ж. Марітен, Д. Дьюї, А. Ламуш, Ш. Лало, Е. Кассілер, А. Ланге, Д. Г. Паркет. Серед радянських вчених проблемами гармонії займалися В. Т. Мещеряков, В. П. Шестаков, проблемами гармонійного розвитку особистості займався А. Ф. Поліс, А. А. Мілте.

Основою сучасного суспільства вважається індивід. Сучасні філософи та вчені, досліджуючи шляхи гармонії індивіда, висувують різні версії. Це може бути краса, божою благодатю, діалектична взаємодія протилежностей, ритм, симетрія і багато іншого. Важливим є зрозуміти, що ж є основою гармонії суспільства.

Суспільство – система взаємодії соціальних інститутів, груп, класів, індивідів, яке відбувається в межах спільної території, та регулюється єдиною системою управління, національною культурою.

Коли у суспільстві задовольняються інтереси більшості соціальних груп, класів, а також працюють над зменшенням соціально незабезпечених груп, є цінності, прийняття яких індивідуальністю, соціальною групою відбуваються через свободу вибору, таке суспільство прагне бути демократичним. У суспільстві, де система управління працює на окрему соціальну групу, а всі інші пригнічуються, цінності популяризуються за допомогою державної ідеології, таке суспільство схильне стати авторитарним, тоталітарним. Причому, доволі велику роль у суспільстві, як демократичному, так і тоталітарному, грають соціальні й національні питання, цінності. Соціальне питання – це матеріальне забезпечення індивідів, соціальних груп, класів у суспільстві. Нація, а з ним національне питання це те, що здатне об'єднати представників різних класів, соціальних груп в єдине ціле.

Націоналізм, який спирається на гуманізм, передбачає будівництво нації, де велику роль грає окремий індивід. Націоналізм без гуманізму породжує шовінізм. Особливістю України є те, що в різних регіонах ставляться по-різному до ролі національної, та соціальної ідентичностей. «Є регіони (Захід і Центр), де нація і національні ідентичності справді є центральними категоріями, і є регіони (Південь і Схід), де центральне місце займають соціальні ідентичності (робітників і пенсіонерів)» [1, с. 335].

Соціальне питання виконує свою функцію ефективно у суспільстві, коли базується на гуманізмі. Гуманізм – це визнання індивіда найвищою цінністю суспільства, повага до його здібностей, створення умов для його самореалізації. Коли гуманізм стає основою соціальної політики, це приводить до забезпечення нормального життєвого рівня для всіх представників даного суспільства і розвитку економіки на принципах ринкової економіки

з соціальними гарантіями. Соціальна політика в умовах ринкової економіки, яка не орієнтується на гуманізм, породжує у суспільстві з одного боку збагачення окремих індивідів та формування олігархічного капіталізму, з іншого – розорення частини населення.

Економіка з гуманістичними тенденціями стає однією з основ для широкої самореалізації індивідуальності, в іншому випадку – жорсткою експлуатацією та регламентацією життя індивідуальності. У політиці гуманізм, орієнтуючись на права індивідуальності, реалізує закон і демократію, без гуманізму породжується авторитаризм.

Велику роль у суспільстві грає соціальна структура – схема взаємодії соціальних груп, індивідуальності в культурі, політиці, економіці. Соціальна структура, яка орієнтується на гуманізм, здатна наблизити суспільство до гармонії. ХХ століття показало, що дисгармонійним суспільство стає внаслідок відсутності у сучасних цінностях гуманізму. Культура, розвиваючи гуманізм, робить його основою цінностей суспільства.

Цінності – найважливіші ідеї, уявлення, погляди про добро і зло індивідів, соціальних груп, які формуються під впливом національних культур. Гармонія суспільства – це цінності, які осмислюються у суспільстві через культуру, політику, економіку, а реалізуються на основі соціальної структури суспільства. У кожного суспільства існує свій шлях до гармонії. Причому наскільки суспільство стає гармонійним, настільки воно здатне відобразити в своєму влаштуванні закони природи і всесвіту.

У той же час індивідуальність формується під впливом культурних традицій і біологічних факторів. При народженні дитина – це не чистий аркуш паперу, вона має задатки, які передаються їй генетично від мами і батька, культурна традиція – це форма, в якій індивід розвиває свої задатки і робить їх здібностями.

Коли за традицією у суспільстві сприймаються жінка та чоловік, як рівноправні представники зі своїми індивідуальними особливостями, то через суспільство, родину виховується індивідуальність у повазі до батьків. Повага до батьків є проявом самоповаги, бо основні задатки індивідуальності отримує через своїх батьків та їх рід. Задатки є позитивні та негативні, завдання індивідуальності – осмислити їх шляхом самопізнання. Пізнаючи себе, індивідуальність розуміє та відчуває свою неповторність, а також належність до роду (генетично передача задатків від покоління до покоління).

Культура, створюючи спільні цінності, об'єднує ці роди в єдину націю. Так український народ формується під впливом традицій, які базувалися на землеробстві та ремісництві, що в свою чергу привело до розвитку раціоналізму в українській ідентичності. Козацька культурна традиція посилює волю і є гармонійним доповненням до землеробського культу. Індивідуальність, вихована в цих культурних національних традиціях, сприймає світ і самого себе на рівні відчуттів, потім осмислює через розум і, поєднавши відчуття та розум в єдине ціле, за допомогою волі реалізує цю гармонійну єдність через власне життя. Причому, при такому культурній традиції індивід здатен поєднати у єдине ціле розум, відчуття, волю, тому прийняте рішення є проявом цієї індивідуальності. Значить українська культура орієнтується на неповторну індивідуальність, яка одночасно є проявом роду, нації. Та починає формуватися індивідуально-персоналістичний світогляд українців та розвиватись гуманізм.

Одночасно така національно-культурна традиція формує на рівні психології в українців цілеспрямованість. Соціальна структура українського суспільства, яке орієнтується на власну культуру, однією з основ якої є гуманізм, реалізується через виборність та звітність керівництва та рівність всіх перед законом (верховенство права).

Прийняття християнства 988 року у Київській Русі міняє форму сприйняття в українській культурі, залишаючи незмінним національну ідентичність. У Київській Русі формується Софійне християнство. Сам термін Софія означає мудрість, яка реалізується через діяльність окремої індивідуальності.

Особистість сприймає Благодать у Софійній традиції, спочатку через відчуття – це любов. Коли Благодать (любов) возсіяє в серці людини, вона буде освітлювати розум людини. Сприйняття Благодаті-любви на рівні відчуттів є неповним без його осмислення, розуміння особистістю у Софійному (русинсько-українському) християнстві. Тільки коли розум та відчуття складають єдину цілісність, особистість реалізує цю цілісність (гармонію) через свою сильну волю.

Практично Софійне християнство у світі індивіда синтезує в єдине ціле розум і відчуття, а воля стає центром реалізації цього поєднання. Одночасно у особистості вперше виникає свобода вибору між власним призначенням даним Богом і гріхом та не виконанням свого призначення. «Нова людина» Іларіона була вільна у виборі шляху, який міг вести і до спасіння, і до падіння. Тут вибір надавався людині» [2, с. 15].

Призначення особистості дане від Бога тому, хто його якісно виконує, тобто є гарним селянином, ремісником, князем, хто не тільки працює на себе, а створює умови для процвітання духовного християнського центра – Києва. Одночасно особистість розуміє та відчуває, що її неповторність є проявом роду та етносу, до якого вона належить. Так у софійному християнстві починає формуватись свобода вибору, та персоналізм.

Софійне християнство Київської Русі виникає на арійсько – трипільській традиції, яка є самобутнім і самодостатнім проявом української культурної традиції. Основні цінності цього християнства – це особистість яка сприймає існуючий світ через гармонію розуму та відчуттів (філософія серця), реалізує це гармонійне поєднання через власну волю, розуміє та відчуває свою спорідненість з родом русинів та новим духовним центром християнства Києвом (персоналізм), має свободу вибору, за яку несе відповідальність.

Софійне християнство Київської Русі розвивається у процесі боротьби, протистоянні та взаємодії з Візантійським, Римокатолицьким християнством.

Новий етап розвитку Софійного християнства з його головними цінностями формується в період існування козацької держави Зіновія-Богдана Хмельницького. У Софійному християнстві особистість сприймає існуючий світ через гармонію розуму й відчуттів (філософія серця), реалізує це поєднання через сильну волю, розуміє та відчуває свою спорідненість з родом русинів і новим духовним центром християнства Києвом (персоналізм), має свободу вибору, за яку несе відповідальність з його персоналістичним світоглядом.

Українське козацтво виникає на кордоні двох цивілізацій: з одного боку Європа, а з іншого – Османська імперія. Цей кордон проходив по теренах Московського князівства, Речі Посполитої (Південна та Східна Україна), Австро-Угорщина (Балканський півострів), Мальтійський орден. На всіх цих теренах йшла війна між двома цивілізаціями, тому прикордонне населення, несучи військову службу, звільнялось від податків і отримувало підтримку від влади. Виключенням були українські козаки: вони захищали південь та східні кордони України, але їх у своїй більшості вважали біглими селянами, кількість реєстрових козаків була невелика і платню їм не платили регулярно.

За часи Дмитра Вишневецького (Байди) козацтво стає прикордонним військом зі своєю власною системою самоорганізації, незалежною від держави Речі Посполитої.

Тільки за часи Петра Конашевича – Сагайдачного козацьке військо вступає до київського братства. В наслідок цього вони починають представляти цінності всього українського суспільства. У культурних традиціях Запорозького козацтва відбуваються великі зміни, зберігаючи характерну психологічну рису русинсько-української традиції – цілеспрямованість, наполегливість, зростає роль окремої особистості. Козаки – це люди, які вірять у своє призначення дане від Бога і розуміють, що тільки активна, діяльна особистість через своє життя може реалізувати це призначення. Завдяки зростанню ролі індивідуальності в культурній традиції і відбувається перехід від персоналістичного світогляду до індивідуально-персоналістичного світогляду. Це результат освітньо-політичної діяльності братств, Київсько-Могилянського колегіума. «Що роблять православні громади в Україні? Закладають свої друкарні, школи, і врешті відкривається Києво-Могилянська академія. Учені монахи звіряють точність перекладів священних текстів на церковнослов'янську мову. Виникає нова, світська і динамічна культура, побудована на західних зразках»[3, с.164].

За часи Зіновія-Богдана Хмельницького відбувається покращення всієї України, тому індивідуально-персоналістичний світогляд стає основою українського суспільства. Цей світогляд відповідає русинсько-українській психології. Український індивідуалізм часів козаччини будь-яку подію чи людину спочатку сприймає на рівні відчуттів, потім осмислює за допомогою розуму, і, поєднавши розум та відчуття в єдине ціле, реалізує через власну волю. Причому індивід відчував і розумів свою належність до роду українців, який тоді асоціювався з козацтвом. Тому індивідуально-персоналістичний світогляд практично розкриває суть української домінуючої риси, яка називається цілеспрямованістю. Виникнення цієї психологічної риси пов'язане з системою світосприйняття, яке з часів арійсько – трипільської цивілізації, Київської Русі до Козацької держави орієнтується на поєднання в єдине ціле відчуттів та розуму в світогляді індивідуальності й реалізації цієї єдності через власну волю.

Українська національна ідентичність та соціальна структура продовжує свій розвиток в межах Козацької держави, одночасно знаходячись у центрі протистояння європейської та азійської цивілізації. Причому ця держава будує свою соціальну структуру на національних традиціях. До основних положень українських модерних цінностей у соціальній структурі належить:

1. Гуманізм у культурі.

2. Демократія в політиці.

3. Ринкова економіка з соціальними гарантіями.

Гармонія українського суспільства реалізується на рівні особистості через індивідуально-персоналістичний світогляд, в психології через цілеспрямованість, у релігії основою реалізації є Софійне християнство, у культурі базою є гуманізм, політика – це демократія, в економіці – ринкова економіка з соціальними гарантіями. Коли ці принципи ставали основою українського суспільства, яке, долаючи перешкоди, прагнуло реалізувати власний шлях до гармонії.

Але коли Україна втрачала власну незалежність і ставала колонією, то її метрополія через асиміляцію прагнула запровадити свої принципи устрою суспільства. Вони не відповідали українським принципам гармонії суспільства, це в свою чергу приводило до дисгармонії українського суспільства. Це породжувало боротьбу за збереження Софійного християнства, що пізніше стає «філософією серця», яку остаточно теоретично оформляє Григорій Сковорода.

В різних імперіях боротьба проходила з різними наслідками для українського суспільства. Так у Австро-Угорській імперії у Галичині діяли східноукраїнські патріоти, які об'єдналися з місцевими народами. Завдяки діяльності Юліана Романчука, Володимира Барвінського, Михайла Драгоманова, Михайла Грушевського, Івана Франка, Михайла Павлика та багатьох інших – українське селянство Галичини стало частиною української нації свідомою у своїх політичних інтересах.

У той час на західноукраїнських землях традиція софійного християнства має своє продовження в іншій формі. Уніатська церква – радикальний шлях модернізації українського православ'я. Греко-католицька церква в західноукраїнському суспільстві представляла українців та їх традиції.

З приходом на галицький митрополичий престол Андрея Шептицького український індивідуалістично-персоналістичний світогляд модернізується, активно реалізується в суспільному житті Галичини.

Важливим є те, що після розпаду Австро – Угорської імперії в її культурі на перше місце виходить гуманізм, і вона відмовляється від імперських амбіцій. Теж саме відбувається після розпаду Польської та Німецької імперій, в їх культурі на перше місце виходить гуманізм, а не імперська ідеологія.

У Російській імперії вважалося, що Київська Русь – це перша російська держава, де з XI ст. живуть виключно руські, а білоруси, українці – це частина російського етносу. Білоруси, українці – це росіяни, які зазнали впливів Польщі, Австро-Угорщини. На теоретичному, науковому рівні ця теорія оформляється у твердження про спільну східнослов'янську спадщину Київської Русі. Українська ідентичність з його неповторним світоглядом, психологією, культурою не визнавалася. А процес асиміляції українців почався з православ'я, тому що українці та росіяни належали до цієї консисторії.

Хоча між візантійсько – євразійським християнством та Софійним християнством існують суттєві відмінності. Так візантійсько – євразійське християнство орієнтується на месіанську ідею у культурі, в психології – на колективізм, у політиці – на абсолютну владу (суверена демократія у XXI ст.), світогляд особистості формується під впливом ідеологічно колективних традицій, економіка орієнтується на директизм.

Зміна світогляду українського православ'я відбувається тоді, коли Київська митрополія була включена до складу Московського патріархату. Як наслідок, українська православна церква першою попадає під процеси асиміляції, яке проводить Московське князівство. Це відбувається не тільки в церковному, але й у світському житті українського суспільства. В результаті починаються зміни у світогляді частини українців у співвідношенні розуму, відчуттів, волі; домінуючу роль починають грати відчуття, а розум – другорядну роль, воля стає заслабою для реалізації поглядів індивіда.

Відродження української культури відбувається через індивідуально-персоналістичний світогляд особистості, традиції софійного християнства (філософію серця), свободу вибору з відповідальністю, та психологічну рису – цілеспрямованість.

Шлях до гармонії українського суспільства лежить через повернення до своєї національної ідентичності, основою якої є індивідуально-персоналістичний світогляд (філософія серця), у психології – цілеспрямованість, в релігії – Софійне християнство, у культурі гуманізм через розуміння неповторного призначення нації та індивіда, ринкова економіка з соціальними гарантіями, політика – демократія.

Список використаних джерел

1. Ярослав Грицак. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. – К.: Критика, 2011. – 350 с.
2. Іларіон, митрополит. Про Закон Мойсеєм даний і про Благодать та Істину в Ісусі Христі втілених. – К.: МАУП, 2004. – 176 с.

3. Ярослав Грицак. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с.

4. День і вічність Джеймса Мейса / За загальної редакції Л.Івщиної. – Видання перше. К.: ЗАТ «Українська прес-група», 2005. – 448 с.

* * *

УДК 316.61:004.738.5(477)

Тетяна Рудницька, д-р соціологічних наук, професор кафедри соціології, старший науковий співробітник, Міжрегіональна Академія управління персоналом, Україна, м. Київ

Глобалізація соціокультурного потенціалу України: проблеми й перспективи

Розглядається розгортання процесів глобалізації в умовах посилення американізації світового економічного та культурного простору. Увага концентрується на вивченні соціокультурного аспекту глобалізаційних процесів. Аналізується український варіант соціокультурної глобалізації.

Ключові слова: глобалізація, однополярність, соціокультурний потенціал, самобутність, американізація, ЗМІ, Інтернет, вестернізація, аномія, нові культурні форми, споживацькі стандарти, освіта, туризм.

Татьяна Рудницкая. Глобализация социокультурного потенциала Украины: проблемы и перспективы

Рассматривается развертывание процессов глобализации в условиях усиления американизации мирового экономического и культурного пространства. Внимание концентрируется на изучении социокультурного аспекта глобализационных процессов. Анализируются особенности процессов глобализации социокультурного пространства Украины.

Ключевые слова: глобализация, однополярность, социокультурный потенциал, самобытность, американизация, СМИ, Интернет, вестернизация, аномия, новые культурные формы, потребительские стандарты, образование, туризм.

Tatiana Rudnitska. The Globalization of Social and Cultural Potential of Ukraine: Problems and Prospects

We consider the deployment of processes of globalization in the context of increasing Americanization of the world economic and cultural space that has become the actual consequence of today's unipolar world. Particular attention is focused on the study of social and cultural aspects of globalization processes. Analyzes of the processes of globalization, social and cultural space of Ukraine.

Keywords: globalization, unipolarity, social and cultural potential, originality, Americanization, the media, the Internet, Westernization, anomie, new cultural forms, consumer standards, education, tourism.

Одними з найактуальніших питань, що привертають нині увагу українських суспільствознавців, без сумніву, є наступні: яким на сьогоднішній день є соціокультурний потенціал українського суспільства? Глобалізація в Україні – це реальність чи перспектива? Спробуємо, в міру своїх можливостей, дати відповідь на ці питання з точки зору соціології.

Насамперед визначимось з поняттям “потенціал”. Аналіз різних визначень цього поняття свідчить, що дана категорія має загальнонауковий характер [1, с.8-9]. Головна особливість поняття “потенціал” полягає в тому, що він є інтегральною оцінкою можливостей тої чи іншої системи, котрі можуть бути реалізованими в реальній дійсності у теперішній час або в майбутньому. Інтегральна сутність соціокультурного потенціалу, наявність у нього системних зв'язків з його окремими складовими, дозволяють використовувати це поняття як інтегральний показник в практиці управління соціокультурними процесами [2 с.79].

Культура, як специфічно людський спосіб організації і розвитку життєдіяльності, функціонує у багатьох площинах: індивідуальній, груповій, загальнолюдській, а також синхронній і діахронній. Розглядаючи соціо- культурний потенціал, ми об'єктимо визначенням рівня соціокультурного розвитку як ступеня включеності до засвоєння тих продуктів матеріальної і духовної праці, що є загальнолюдським досягненням.

Населення різних країн, як і різні території з певним етнічним складом населення, можуть по-різному включатися до процесу загальнолюдського розвитку, по-різному засвоювати досягнення цивілізації і науково-технічного прогресу. Ступінь їх включеності багато в чому залежить від тих етнокультурних особливостей, котрі склалися історично і дають цим спільнотам змогу розвиватися в сучасному світі. Ці можливості і закладені у понятті соціокультурного потенціалу.

Передумовою розвитку (чи занепаду) соціокультурного потенціалу є суспільна система, яка на певному відтинку історії існує у даному соціумі, а також соціальна інфраструктура, що є

соціально-економічним базисом, системою життєзабезпечення людей. На теперішній день одним з найважливіших чинників формування соціокультурного потенціалу різних країн стають процеси світової глобалізації.

Відомо, що концепція глобалізації як процесу світового єднання – одна з найбільш розповсюджених ідей переходу людства в третє тисячеліття. Глобалізація, – на думку Ю. Пахомова, – «це найбільш яскравий прояв прогресу, що несе незліченні економічні й соціальні новачі. Новачі ці багато в чому підбадьоруючі, причому не тільки за критерієм багатства невідомих раніше благ і послуг, але й з урахуванням обрисів нового вигляду людства, що вже проглядаються... І справа тут не тільки в небаченому раніше ефекті й наслідках новітніх технологій, не тільки в побутових, інтелектуальних та інших новачках, але й у прискореному формуванні нового вигляду, а може, – й іншої долі людства» [3, с.8]. Глобалізація, що почалася наприкінці ХХ століття відрізняється від попередніх процесів встановлення тісних міжнародних зв'язків. Вона характеризується зникненням закритих зон для функціонування західного капіталу, повсюдним прагненням до вільного ринку, появою низки спільних ідей у політиці та праві, таких як ідея прав людини чи правової держави, а також світовим поширенням таких загальновишараних універсалій, як спорт, мода, ЗМІ, туризм тощо. Виникає глобальна культурна система, ознаками якої є: формування глобальної комунікації, всесвітньої культурної стандартизації, споживацьких стандартів, космополітичного стилю життя; всесвітнє визнання найвищих досягнень (наприклад, олімпійські ігри та нобелівська премія); наявність глобальних проблем – екологічних, тероризму, проблем війни та миру, стабільного розвитку, прав людини тощо.

У світлі вищезазначеного перед українською соціологією виникає складне завдання : визначити, в якій формі і в якому масштабі на сьогоднішній день реалізуються на теренах України світові глобалізаційні тенденції, на які сфери соціального життя ці тенденції оказують найбільш суттєвий вплив. Дослідники відзначають, що наслідком цього впливу стало значне загострення проблем у соціальній, а також у соціально-психологічній сфері, проявом яких став ріст безробіття, поглиблення диференціації між багатими й бідними, ослаблення традиційних моральних уз, зростання десодоліризації суспільства і т.д. Фахівці Науково-дослідного інституту соціального розвитку при ООН, визнаючи неоднозначність і суперечливість впливу глобалізації, відзначають : «Відкриваючи небувалі можливості одним людям і цілим країнам, ті ж глобалізаційні сили грають не останню роль у зростанні зuboжіння інших людей і країн, їхньої непевності в завтрашньому дні, в ослабленні соціальних інститутів і систем соціального захисту, у розмиванні традиційних особистісних і суспільних цінностей» [4, с.86].

Авторитетні політологи та культурологи серед чисельних протиріччів глобалізації виокремлюють основні, найбільш значимі для світового розвитку: це – аккумуляція багатства на фоні зростання бідності; збільшення прав і свобод індивіда при паралельному «оболванюванні» мас через систему комерціалізованих ЗМІ; пілотні досягнення людського духа у науковій і технічній творчості та інтелектуальна деградація населення в системі наркотичної масової культури; реальне єднання людства, транснаціоналізація економічної та наукової діяльності, систем освіти, охорони здоров'я і одночасно – маргіналізація «неперспективних» країн і народів, приречених на деградацію і фактичну втрату державності [5, с.147-154, 138-142, 5-12].

У руслі всесвітнього етнічного процесу доводиться констатувати дві стійкі, але взаємовиключаючі тенденції. Перша – веде до регіоналізації та суверенізації дедалі менших етнічних одиниць. Друга – прагнення до мультикультурності в межах глобалізації економіки, політики, культури , до об'єднання у наднаціональні союзи цілої низки держав(наприклад: Євросоюз, Шенгенська система).

Останнім часом значна увага дослідників сконцентрована на вивченні культурного аспекту глобалізаційних процесів. Частина західних соціологів і політологів трактує процес глобалізації односторонньо позитивно й оптимістично, думаючи, що він приведе до консолідації світу і подолання конфліктів, підйому рівня життя народів, соціальної стабільності. Так, Н. Луман розуміє процес глобалізації світового співтовариства як становлення такої глобальної соціальної системи, що не має ні вершини, ні центра, а являє собою поліцентричне, поліконцептуальне (завдяки різноманіттю культур) суспільство, у якому взаємодіють один з одним різні політичні, етнічні, релігійні, соціокультурні ідентичності індивідів і соціальних груп [6, с.138].

Однак соціальна реальність виявляється набагато більш складною, суперечливою і непередбаченою, ніж теоретичні побудови. Глобалізація, у тому вигляді, як вона зараз відбувається, кидає виклик не тільки майбутньому національних економік та суверенітетам держав, але й майбутній долі регіональних культур

і способів життя. Реалістична оцінка її практичних результатів показує, що вона не тільки об'єднує, але й роз'єднує різноманітний світ культур, вирішуючи певні проблеми і породжуючи інші, не менше складні та небезпечні. Домінування Заходу, а передусім США, у багатьох царинах сучасного життя накладає відбиток на взаємодію культур. Інформаційна і культурна експансія Заходу створює серйозну загрозу соціально-культурній ідентичності інших народів і країн. Найбільш очевидним проявом такої загрози є феномен вестернізованої, американізованої мас-культури, що підкріплюється могутньою матеріально-технічною базою та агресивними методами її розповсюдження. Інтенсивний процес неухильного перетворення біполярного світу в однополярний, у якому переважна економічна, фінансова, науково-технічна і військова міць США сприяє глобальній переорієнтації культури, веде до становлення культури «транснаціонального структурного капіталізму», орієнтованого на формування американоподібного середовища для бізнесу і продуктів масової культури у світовому масштабі.

Нові ціннісні орієнтири, що реалізують себе у сучасних формах (звичай американізованої або вестернізованої) культури, породжують цілий ряд феноменів, які часто вважаються за культурну девіацію. Проте, як свідчить аналіз великого за обсягом кола наукових праць, присвячених проблемам культурної глобалізації [7, р.35-57; 156-183, 278-286], нині є всі підстави розглядати ці феномени як зразки нових гібридних форм життєдіяльності культури у суспільстві, в яких театралізація чи яскрава «упаковка» стають їх головним змістом.

До кола таких гібридних культурних форм (крім таких, що стали фактично нормативними, а саме: шоу-бізнесу, мас-медіа, реклами, PR) можна віднести освіту, туризм, а також деякі сучасні форми праці. Надаючи важливе значення в розгортанні процесів глобалізації культурним факторам, Е.Гидденс звертає особливу увагу на глобалізацію засобів масової інформації, серед яких домінують американські. Повсюдне вторгнення в соціокультурний простір багатьох країн американізованих стандартів культури, що тиражуються засобами телебачення, реклами, кіно, електронної комунікації, змусило, за його словами, «...багатьох говорити про імперіалізм засобів масової інформації. Вони стверджують, що сформувалася єдина культурна імперія. Країни третього світу страждають від цього найбільше, оскільки не мають засобів для збереження і захисту своєї культурної незалежності» [8, с.511].

Нові культурні цінності набувають особливого сенсу у системі вищої освіти, яка, як відомо, слугує одним з головних агентів соціалізації, тобто відтворення ціннісних структур суспільства. Вища освіта у новому спектрі ціннісних орієнтацій вже не є джерелом розповсюдження фундаментальних наукових цінностей. Споживачі вищої освіти перш за все цінують її за: 1) доступність чи «зручність», тобто максимальне скорочення зусиль для отримання бажаного результату; 2) економічну ефективність («платити менше – отримувати більше»); 3) «упакованість» учебных програм у яскраві форми, що полегшують споживання «товару», в якості котрого виступають знання та вміння; 4) максимальну комерційну цінність отриманих знань, які у подальшому можна буде успішно реалізувати.

Одним з різновидів сучасної культури став туризм. У традиційній культурі подорожі символізували набуття емоційно насиченого культурного досвіду, що є пов'язаним перед усім з переживанням історичних та природно-естетичних реалій. Нині ж туризм перетворюється на індустрію «квантованих» розваг та насолод, що розуміються не стільки як культурні, скільки суто фізіологічні аспекти споживання. Першу позицію значимості у туристичній програмі усе частіше займає так зване «обслуговування».

Головним мотиваційним чинником «споживання туристичних послуг» поступово стає не намагання зрозуміти світ іншої культури та іншої соціокультурної й екологічної реальності, а прилучення до тієї культурної гіперреальності, яка створюється телевізійною рекламою та популярними журналами в яскравих обкладинках. Дедалі у більшому ступені туристичні об'єкти в усьому світі набувають характеру імітацій, і, відповідно, відходу від справжньої історико-культурної аутентичності, наприклад: декоративно-імітаційна реставрація і відтворення історичних пам'яток, сувенірна індустрія, етнографічні імітації тощо.

Схожі тенденції еволюції соціокультурних цінностей можна побачити також і у розвитку сучасних форм праці. Труд в умовах постіндустріального міста з процесу професійної самореалізації особистості часто перетворюється на своєрідну систему отримання квантованих задовольств. Легка і постійна зміна робочих місць та спеціалізацій, а також велике значення, що надається зовнішнім аксесуарам престижності та відповідним формам престижного споживання – усе це створює нову ціннісну реальність трудової діяльності, яка має мало спільного з традиційною концепцією праці [4, с.74-75].

Наочним проявом дієвості глобалізаційних процесів стає передусім однаковість товарів, що користуються підвищеним попитом на світовому ринку, стандартизація навиків і способів праці у сфері професійної діяльності, а також розповсюдження стереотипів поведінки та манер спілкування, ніяк не пов'язаних з національною і культурною належністю людей. Загальна поширеність терміну «світовий стандарт» сформувалася і вкорінилася у свідомості людей власне процесом глобалізації. Нині стандартизація все активніше вторгається до соціокультурного простору країн, що до недавнього часу відзначалися розмаїттям, а також самобутністю форм і норм спілкування та поведінки, одягу й етикету, побутових зручностей та розваг. Особливо небезпечною така стандартизація стає у царинах етики та мистецтва. Значну роль у цьому зв'язку відіграє індустрія культури, невід'ємними рисами продукції якої є стандартизація, масовість, стереотипність. За таких умов традиційні культурні цінності опиняються під загрозою витиснення на маргіналії як національної, так і світової культури. У той же час масштабне проникнення іншокультурних зразків в американський та європейський соціокультурний простір спостерігається досить слабо, маючи при цьому дуже обмежений за часом характер, скоріше у вигляді модних трендів.

Однак новий культурний інтервенціонізм все ж нашоветується на зростаючу перешкоду, а нерідко й опір національних і культурних елит, а також значної частини населення країн, включених у глобалізаційний процес. Приклади підтримки державою національних культурних програм у Франції, Італії, Польщі, у країнах Азії й Африки, що розвиваються, свідчать про те, що глобалізація, що дедалі підсилюється, не веде до зникнення національних інтересів ні в економіці, ні в політиці, ні тим більше в культурі. Світовий досвід свідчить, що країни, які більш-менш успішно прилучилися до сучасного світу, тобто досягли реально економічного та соціального прогресу шляхом модернізації – що вони тією, чи іншою мірою зберігають свою культурну ідентичність. Це можна сказати, наприклад, про нафтовидобувні країни Близького Сходу та Латинської Америки, а також нові держави Балтії.

Очевидно, що на сьогоднішній день глобалізація ще не стала всеохоплюючим світовим явищем. На думку Ю.Пахомова, глобалізаційні процеси ще не торкнулися 3/4 населення планети [3, с.14]. Багато країн залишається ще слабо включеними в процеси глобалізації. Вони ще мають пройти стадію локальної (наздоганяючої) модернізації.

Яким же є український варіант глобалізаційних процесів, що активно вторгаються в соціокультурний простір нашої країни? Адже політична, соціально-економічна, а також культурна сфера України як суверенного державного організму знаходяться лише в стадії становлення, зазнаючи могутнього різнокекторного впливу. Приходиться констатувати, що в соціокультурному просторі України останнім часом виникли серйозні проблеми, що не завжди чітко актуалізуються в суспільній свідомості. Зрозуміло, що Україна знаходиться тільки на початковому етапі входження в глобальну цивілізацію. Незначна включеність у міжнародні господарські структури, низька конкурентноздатність українських товарів, відсутність значних іноземних інвестицій гальмують входження України в глобальний простір, що народжується. Експерти констатують, що за інвестиційною привабливістю експерти відносять Україну на 111 місце у світі [9, с.176]. Помітним проявом глобалізації в Україні стали міграційні відтоки населення на міжнародні ринки праці в основному в якості дешевої робочої сили. Відповідно до думки західних експертів, еміграція одного кваліфікованого фахівця рівнозначна вкладенню мільйона доларів в економіку приймаючої його країни [9, с.230]. Надзвичайно гострою є проблема інтелектуальної міграції і для України. За різними оцінками, країна протягом останнього 20-річчя втратила від 15 до 20 % свого інтелектуального потенціалу. Експерти вважають, що Україна досягла порога «критичної маси» інтелектуальної міграції, перевищення якого веде до незворотних наслідків [10, с.207, 81].

Найбільш наочним проявом глобалізації стали революційні зміни у сфері інформації. Інформаційною моделлю глобалізації може служити Інтернет [11, с.98-105]. За оцінками експертів на лютий 2013 року в Україні вже нараховується понад 5 млн. користувачів Всесвітньої Мережі. Ці дані свідчать про помітний прогрес у царині інтернетизації України, якщо згадати що у 2000 році кількість українських користувачів не досягала й 1,5 млн, тобто за дванадцятирічний період часу цей загін більше ніж потроївся. Зрозуміло, що Інтернет надає людству значні шанси якісно нового розвитку: сучасні комп'ютерні технології, створюючи єдиний глобальний інформаційний простір, стискають простір і час, роблять прозорими границі, дозволяють устанавлювати контакти між людьми, що знаходяться в різних точках земної кулі. Проте слід враховувати, що Інтернет відображає не лише інформаційно-технологічну природу глобалізації, але й справляє від-

чутний вплив на особистість людини, її духовний світ, змінюючи традиційні культурні цінності різних народів та цілих регіонів.

Якщо розглядати зміни, що відбуваються в соціальному й культурному ареалі життя особистості в просторі України як процеси вестернізації нашого суспільства, то тут можна говорити скоріше про «квазивестернізацію» (поряд із «квазідемократизацією»), коли відбувається експансія західних культурних і політичних сурогатів. При цьому не відбувається помітного прилучення українського соціуму до фундаментальних основ соціальних і культурних традицій Заходу, до тих моральних норм і цінностей, завдяки яким західні суспільства досягли економічних успіхів і соціальної стабільності.

На сьогоднішній день у всьому світі роль головного транслятора ідей, образів, понять, символів виконують не традиції, а ЗМІ. Телебачення, радіо, відео впливають на суспільну свідомість, змінюючи установки, цінності, ідеали. Через ЗМІ на українського глядача впливається потік різного роду культурних сурогатів, спрямованих, головним чином, на американізацію.

Така продукція, що несе в собі аномію (тобто злам традиційних норм моралі, поведінки, етики, естетики тощо), наслідком чого стає агресія, особливо згубно впливає на підлітків та молодь. Про це свідчать соціологічні дослідження, проведені Інститутом соціології НАН України у 2012 році. [12, с. 290-292, 300-303] Отримані дані показують, що у період системної кризи соціальних інститутів в Україні (зокрема, інститутів виховання) субкультура молодого покоління набуває аномальних рис: виявляється, що дозвілля для багатьох сприймається як основна сфера життєдіяльності. Освіта, духовні запити відходять на другий план. Отже, економічні потреби (якомога більше заробити грошей, причому будь-якими засобами) та питання дозвілля (як цікаво провести вільний час) витісняють духовні запити. Відбувається вестернізація культурних потреб та інтересів. Вона проявляється у повсюдній появі схематизованих зразків-стереотипів масової культури, зорієнтованих на впровадження цінностей «американського способу життя» в його примітивному і полегшеному відтворенні. Потрібно враховувати, що культурний базис українського суспільства не настільки міцний, щоб ефективно протистояти потоку вестернізації. В умовах України, де національна культура, суттю якої є мова, релігія, цінності, традиції, звичаї, знаходиться в стадії становлення, а соціальні інститути невизначені й хитливі, вестернізація може робити на особистість значний вплив. Проникнення разом із товарами ідеологій, зразків поведінки й споживання західного типу стає усе більш помітним. Очевидно, що при відсутності серйозних позитивних зрушень у соціально-економічному житті країни, помітних успіхів у культурній сфері, інформаційна й культурна експансія Заходу створює в Україні загрозу втрати особистістю її національно-культурної ідентичності. При цьому соціокультурний потенціал молодого сувереної держави буде помітно ослабленим, збіднілим – внаслідок чого наша країна не зможе зайняти помітні, гідні її позиції у світовому культурному просторі. Доречі, нагадаємо, що за розміром території та за кількістю населення Україна входить до кола великих європейських країн – вона посідає серед них шосту позицію.

Проте, все більше стає очевидним, що нові ціннісні орієнтири, що реалізують себе у нових (скоріше вестернізованих) формах культури, поступово входять до соціокультурного ареалу життя в Україні, породжуючи цілу низку феноменів, які все ж таки слід розглядати не як культурну девіацію, а навпаки – як зразки нових гібридних форм культури в нашому суспільстві. В зв'язку з цим не можна не враховувати, що стимульовані глобалізацією модернізаційні процеси породжують нове світовідчужання й нові потреби, виразити й задовольнити які виявляється неможливим на основі традиційного культурного арсеналу і традиційних цінностей. У такій ситуації перед українським суспільством виникає важка задача – здійснити синтез властивих йому соціальних і культурних цінностей з новаціями сучасного західного способу життя. Однак, на сьогоднішній день збереження культурної самобутності українського суспільства уявляється значною мірою проблематичним, якщо врахувати, що становлення соціальних інститутів в Україні (з державою включно) утруднюється тривалою системною кризою. Українському суспільству необхідно віддавати собі звіт у тім, що у випадку втрати національної культурної самобутності значною стає ймовірність того, що культурний простір України не інтегрується у світовий культурний простір, а розчиниться в ньому.

Список використаних джерел

1. Пирожков С.И. Трудовой потенциал в демографическом измерении. – К., 1992. – С.8-9.
2. Мансуров Н.С. Теоретические предпосылки построения моделей образа жизни // Соц. исследования. 1974. – № 2. – С.79.
3. Пахомов Ю. Взгляд на трансформации в Украине с позиции глобализации // Стратегия экономического развития Украины. –К., : КНЕУ, –

2002. – Вип. 7(8), – С. 8-19.

4. Международная экономика и международные отношения. – 1998. – № 3, С. 73-97.

5. Неклеса А.И. Конец эпохи Большого Модерна // Постиндустриальный мир и Россия. – М., 2001. – С. 146-172; Фурс В. Н. Глобализация жизненного мира в свете социальной теории // Общественные науки и современность. –2000, №6. – С. 138-154; Шульга Н. Социальный ареал жизни личности (Круглый стол «Личность в контексте глобализации») // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 5– 71.

6. Луман Н. Глобализация мирового общества : как следует понимать современное общество // Социология на пороге XXI века. – М., – 1999. – С. 137-145.

7. G. Ritzer. The Mc Donalds Thesis. – London, Sage. –1998; Хоркхаймер М., Адорно Т. Диалектика просвещения. Философские фрагменты. – М. 1997.

8. Гидденс Э. Социология. – М., – 1999.

9. Политика в области занятости в условиях глобализации экономики. – Женева : МОТ, –1996.

10. Рудницька Т. Міграція в Україні як індикатор соціальних змін. // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2002. – № 2. – С. 205–210; Колот А. М. Держава як суб'єкт регулювання соціально-трудоу відносин в умовах глобалізації економіки // Стратегія економічного розвитку України. –К., : КНЕУ, – 2002. – Вип. 1(8), – С. 75-86.

11. Rudnicka Tatiana. «Internetyzacja» jako początkowy etap wchodzenia Ukrainy w globalizującą się społeczność światową // «Studia Socjologiczne»– 2006. –№ 4 –(№ 175), –St. 91-109. (Польща).

12. Рудницька Т. Глобалізаційні трансформації соціокультурного ареалу життя особистості в Україні. // «Соціальний ареал життя особистості. –К.: ІС НАНУ, – 2005. – С. 261-308.

* * *

УДК 141.1:159.923

Людмила Овсянкіна, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

Ціннісні орієнтації особистості в умовах трансформації сучасного українського суспільства

Сьогодні українське суспільство перебуває у стані кризи, що посилює суперечливі тенденції у свідомості людей та їх поведінці, дисбаланс ціннісних орієнтацій суспільства та індивіда. Вектором вирішення цієї складної соціальної проблеми може бути орієнтація на позитивний західний досвід вироблення постмодерних цінностей.

Ключові слова: ціннісні орієнтації, криза ідентичності, сучасне українське суспільство, постмодернізм.

Людмила Овсянкіна. Ценностные ориентации личности в условиях трансформации современного украинского общества

Сегодня украинское общество находится в состоянии кризиса, что усиливает противоречивые тенденции в сознании людей и их поведении, дисбаланс ценностных ориентаций общества и индивида. Вектором решения этой сложной социальной проблемы может быть ориентация на положительный западный опыт выработки ценностей постмодерна.

Ключевые слова: ценностные ориентации, кризис идентичности, современное украинское общество, постмодернизм.

Lydmila Ovsyankina. Values of personality under transformation modern Ukrainian society

Today, Ukrainian society is in a state of crisis that exacerbates conflicting trends in the minds of people and their behavior, the imbalance values of society and the individual. Vector address this complex social problem may be targeting a positive experience making western postmodern values.

Keywords: values, identity crisis, the modern Ukrainian society, postmodernism.

Актуалізація проблеми ціннісних орієнтацій та світоглядної позиції сучасної особистості не є випадковою. Вона, безумовно, є відображенням усіх соціальних змін минулого століття в Україні, які відбулися в результаті переходу від попередньої тоталітарної держави, а також тих глобальних й антиглобальних процесів у світі, які активно розгортаються сьогодні і відображаються в свідомості людей. Все це закономірно впливає на зростання суспільної потреби в подальшому вдосконаленні усіх соціальних відносин, центром і основним творцем яких завжди є особистість із своїми інтересами, ціннісними орієнтаціями та потребами.

Сьогодні українське суспільство переживає складний період свого розвитку, коли у суспільній свідомості продовжують до-

мінувати ще пострадянські цінності (так звані нав'язані ззовні ілюзії), а сучасні реалії потребують від особистості зовсім інших орієнтирів. У сучасну епоху, коли загальна доля людства як соціокультурної цілості вирішується за новими принципами, світ також починає диктувати людині свої нові вимоги. Цікаво, що діалектика взаємодії між світом і людиною стає такою: чим вищим стає рівень технологічного виробництва і всієї людської діяльності, тим від людини вимагається ще вищий ступінь її розвитку та взаємодії з навколишнім середовищем. Ці вимоги до особистості також стають глобальними і не зводяться суто до її технологічних та інформаційних компетенцій: повинні гармоніювати висока кваліфікація, віртуозне оволодіння технікою, гранична компетенція з соціальною відповідальністю та загальнолюдськими моральними цінностями.

Для досягнення такого бажаного сучасного ідеалу особистість має докласти вагомих зусиль, більшість яких залежить від чітко сформованих ціннісних орієнтацій, що знаходять своє відображення у цілях, соціальному виборі, уявленнях, ідеалах, інтересах особистості в умовах реальної взаємодії зі світом.

Ціннісні орієнтації особистості, як регулятори її поведінки, безумовно формуються під активним впливом базових цінностей суспільства, проте цей процес не є суто механічним. Індивід завжди є творцем свого внутрішнього світу та власних життєвих перспектив, а суспільні орієнтири не завжди збігаються з індивідуальними. Проте суспільні проблеми одночасно можуть породжувати й проблеми у духовній сфері громадянського суспільства, що виявляються у відсутності свободи думки, слова, совісті та механізмів для їхньої реалізації, для забезпечення можливостей самовираження особистості та її духовного зростання. Ці фактори, у свою чергу, можуть слугувати причиною виникнення серйозних психологічних криз особистості, і тільки виходячи з власної ієрархії цінностей, чітких ціннісних орієнтацій та вольової сфери особистість може узгоджувати життєві цілі з реальністю та ефективно досягати власної мети.

Ми розуміємо, що соціум потребує повернення до культури духовних цінностей і розуму, такої особистості, в основі ціннісних орієнтацій якої домінують позитивні моральні ідеали та принципи добра, краси, совісті, справедливості, так необхідні в наш час у виборі засобів досягнення поставленої мети й олюднення усіх сфер суспільства. Проте, нажалі, держава поки що не може надати чіткої дієвої моделі для формування такої особистості. Саме тому вектором вирішення цієї складної соціальної проблеми сьогодні може бути орієнтація на позитивний досвід вироблення і випробування постмодерних цінностей на Заході.

Адже Захід набагато раніше зіткнувся з явищем глобалізації і не тільки з позитивними моментами, які вона проголошує, але й негативними тенденціями, з якими стикаємося сьогодні і ми: збільшення прірви між бідними і багатими, суперечливе протистояння матеріальних (споживацьких) і духовних цінностей, раціонального та ірраціонального мислення (в якому перемагає, нажалі, ірраціональне), активне зіткнення різноманітних культур, релігій і менталітетів, що вимагає від особистості крім духовного потенціалу (до якого входять й ціннісні орієнтації), ще й інтелектуального, який включає в себе систему відповідних знань, вмінь та компетенцій. Цей вже набутий як позитивний, так і негативний досвід Заходу потребує ретельного аналізу і в майбутньому для всієї нашої держави (як будь-який результат отриманої освіти та самоосвіти) може стати закономірною запорукою досягнення поставленої національної мети, самобутнім стилем поведінки та комунікації.

Проблему модернізації українського суспільства та відповідних глобальних соціальних змін порушують у своїх працях В. Андрущенко, М. Михальченко, Л. Губерський [8;10], В. Кремень [7], Г. Горак, І. Березко, Я. Ніколаєнко [4], В. Вашкевич [2], В. Пазенок, В. Лях [5] та інші науковці. Основна увага їхніх досліджень приділяється вивченню тих системних змін, що сьогодні відбуваються у світогляді особистості, її ціннісних орієнтацій та соціально-практичній діяльності.

Так, В. Андрущенко акцентує увагу на тому факті, що соціально-політичні реформи в сучасному українському суспільстві призвели до швидкого знищення цінностей попередньої тоталітарної держави, які вже не працюють. Нажалі, новою і чіткою загальноприйнятою програмою державного будівництва поки ще не створено, через що в країні, яка має створювати новий спосіб життя – плюралістичний, толерантний, демократичний, – виникає багато суперечностей: відсутність моральних авторитетів в Україні; плюралізм та криза цінностей, які ще не може виробити еліта – декларовані демократичні й антидемократичні, ринкові та антиринкові цінності у суспільній свідомості нації чітко не розмежовані; європоцентризм; тяжіння до західних цінностей тощо. Саме це, на думку автора статті, заважає побудові бажаного суспільства, призводить до кризи ідентичності (як стану невизначеності щодо оптимального напрямку розвитку суспільства та

руйнування усталеної системи цінностей) й в цілому негативно впливає на формування ціннісних орієнтацій особистості, особливо молоді, якій належить майбутнє. Адже молодь – це та частина суспільства, яка завжди прагне змінити існуючий стан речей [10, с.426], у першу чергу підвищити матеріальне становище суспільства, в якому вона живе.

Аналіз стану дослідження проблеми формування ціннісних орієнтацій особистості в умовах трансформації сучасного українського суспільства, та в цілому в майбутньому, показує, що узагальнюючих робіт, які б повністю розкривали смислове поле, механізми цього процесу та його наслідки, наскільки нам відомо, поки ще немає. Ще не вивченими залишаються безліч аспектів цієї проблеми, а саме: сучасне українське суспільство ХХІ ст., яке історично перейшло в постіндустріальну стадію, зберегло пострадянські цінності і не може неминуче розстатися з ними. Проте, нова система економічних, політичних, соціокультурних інновацій в державі, якої потребують сучасні тенденції глобалізації та інформатизації, ще тільки формується. Отже, вона, як будь-яка складна нестабільна самоорганізована система, потребує ретельного аналізу усіх її елементів, при чому створюючи і залишаючи нове, слід оптимально зберегти усі позитивні надбання і традиції попередньої епохи, реабілітувати гуманістичні цінності, дефіцит яких особливо гостро відмічався сьогодні, щоча вони завжди були (гласно або ні) й мають залишитися фундаментом людського буття.

Саме тому за мету цієї статті можна визначити аналіз специфіки ціннісних орієнтацій особистості в сучасному українському суспільстві.

Сьогодні українське суспільство перебуває у стані кризи, що посилює суперечливі тенденції у свідомості людей та їх поведінці, дисбаланс ціннісних орієнтацій суспільства та індивіда. Важливе методологічне розуміння окресленої проблеми знайшло своє відображення в культурологічних теоріях постмодернізму та комунікативної практичної філософії. Так, на думку А. Ермоленка, «...модернізація нашого суспільства розвивається як вкрай суперечливий процес, здійснюваний на тлі переходу розвинутих країн до постмодерних суспільних утворень» [6, с.223]. Автор статті поділяє думку вченого про важливу роль нових соціальних рухів у сучасному суспільстві, які слід підтримувати й розвивати, адже вони обумовлюють зміни у моральній сфері нашого суспільства. Перехід суспільства від доконвенціональної моралі до конвенціональної й постконвенціональної моралі з її демократичним потенціалом (за теорією Л. Кольберга, К.-О. Апеля, Ю. Габермаса та ін.) – це умова прогресивного розвитку держави. Стосовно економічної життєдіяльності комунікативна теорія виходить з підпорядкування технічної та суто економічної раціональності морально-етичній. Постконвенціональна стадія розвитку моралі характеризується зняттям абстрактних етичних принципів процедурними вимогами обґрунтування дискурсивної або комунікативної етики розуму. Вона уможлиблює співіснування відмінних традиційних етосів та культур, а також утвердження домінантні консенсуально-дискурсивної раціональності відносно цілораціональності, ціннісно-нормативних форм соціальної інтеграції суспільства щодо системних його форм. В основі постконвенціональної моралі є принцип справедливості, толерантності та взаємоповаги особистостей, що стверджується шляхом комунікативної раціоналізації життєвого світу та створенням механізмів дискурсивного обґрунтування моральних норм і цінностей. Моральна свідомість на цій стадії передбачає автономну совість, яка зорієнтована на взаємність. Таким чином, філософія комунікативної дії, що особливо актуалізується в епоху глобалізації, створює універсалістську концепцію філософії моралі, що спирається на прогресивний принцип універсалізації та раціоналізації життєвого світу.

Постмодернізм як концепція системного розвитку сучасного західного суспільства та філософія комунікативної дії розглядають економіку, техніку з погляду їхньої приналежності до людської культури, до сфери комунікації.

Представники постмодернізму – Р. Барт, Ж. Бодрийяр, Ж.-Ф. Ліотар, П. Рікер, Р. Рорті, К. Касторіадіс, П. Козловські, М. Фуко – стверджують, що науково-технічний розвиток – це культурний розвиток, оскільки він є результатом репрезентації, мовної комунікації і соціальних дій людини. Розвиток економіки, науки і техніки повинен мати передумовою й наслідком адекватний культурний розвиток суспільства, таку мораль, яка б найоптимальніше сприяла їхньому розвитку. Представники практичної комунікативної філософії – К.-О. Апель, Д. Бюлер, В. Гюсле, В. Кульман, П. Ульріх, Ю. Габермас – розробили основні варіанти сучасної західноєвропейської комунікативної парадигми та обґрунтували значення принципів комунікативної етики відповідальності для ціннісної переорієнтації та духовно-морального оновлення суспільства, розв'язання політичних та етнічних конфліктів, вирішення екологічних проблем. На думку

К.-О. Апеля, запропонована ними парадигма спрямована на вирішення головного протиріччя сучасної філософії – між аналітичною філософією та екзистенціалізмом, тобто між сциентизмом і гуманізмом. Так, мислитель стверджує, що «лише етика, яка обґрунтовується принаймні також трансцендентально-прагматичною рефлексією на основі прав і обов'язків усіх членів ідеальної комунікативної спільноти, в змозі обґрунтувати солідарність через рівноправність і співвідповідальність усіх членів ідеальної комунікативної спільноти людства» [1, с.412]. Ю. Габермас по своєму розкриває ідею комплексності, системності суспільства, в якому кожний з його елементів не є пануючим. Суть цієї системи полягає у відкритості, що виявляється в спільній життєдіяльності людей. Ця система сприяє встановленню широких, багатовимірних зв'язків комунікації (комунікативності). Мораль у цьому аспекті є об'єднуючим началом, опорою соціальних відносин суспільства. Ю. Габермас логічно доводить, що «... компоненти життєвого світу, а саме культурні взірці, легітимні лади й структури особистості можна тлумачити як затвердіння і усталення цих, здійснених завдяки комунікативній дії, процесів взаєморозуміння, координації діяльності і усупільнення» [3, с.317].

Представники концепції постмодерну відстоюють точку зору про те, що ця концепція повинна зберегти певні імпульси попередньої епохи модерну (права держава, права людини) і одночасно розвинути їх далі в новий синтез субстанціальності і модернізації. Розвиток, відповідно до цієї концепції, розглядається не за кількісними, а за якісними показниками. При цьому все більшого значення набувають духовні, культурно-моральні компоненти суспільства, символічні сторони виробництва, естетичні і сумісні якості товарів. Головна ідея постмодернізму полягає саме в новому синтезі раціоналізму й ірраціоналізму, що є особливо необхідним в епоху глобалізації.

Представник сучасної філософської думки К. Касторіадіс приділяє особливу увагу моралі в ролі самоорганізації сучасного суспільства. Розглядаючи суспільство як систему, він називає основну рису сучасного західного суспільства – кризу «цінностей» та кризи в значеннях соціальної уяви, які «утримують суспільство у цілісності» [9, с.31]. На його думку, ми є соціальними істотами та живемо в соціальному світі, який, у свою чергу, є тим, чим він є, завдяки певній організації. Ми не є повністю детермінованими нашим середовищем або ж нашою ситуацією, але ми ними обумовлені набагато більше, ніж нам хотілося б думати. Наслідки наших дій вкинути в соціально-історичний перебіг, приховані від нас, і тому ми не можемо заплотити очі на цей незалежний від нас розвиток. К. Касторіадіс також стверджує, що суспільство не може існувати без більш-менш певного визначення загальноприйнятих базових моральних цінностей, спільного соціального блага. Базові цінності утворюють істотну частину уявних суспільних значень, які щоразу інституалізуються. Вони визначають розвиток кожного суспільства, впорядковують неформально інституалізовані норми та критерії. Економіка не може бути повністю агностичною з боку моральних цінностей. Вона може тільки виражати загальну концепцію (або домінуючу, або ж прийнятну більшістю суб'єктів економічної діяльності) відносно морального мінімуму, передбаченого життям суспільства.

Отже, здійснивши аналіз ціннісних орієнтацій особистості в умовах трансформації сучасного українського суспільства можна зробити такий висновок: сьогодні українське суспільство перебуває у стані кризи, що посилює суперечливі тенденції у свідомості людей та їх поведінці, дисбаланс ціннісних орієнтацій в цілому. Конфлікти між суспільними та особистісними ціннісними орієнтаціями, як засвідчують реалії сьогодення, не згладжуються, а, навпаки, ще більше загострюються. Значна частина соціуму втрачає віру в перспективу, пов'язану з культурно-духовними цінностями. Знецінюються також естетичні ідеали і смаки, втрачається інтерес до проблем освіти і культури, що стає для нації в цілому тривожною тенденцією.

Для ефективного виходу з кризи, на наш погляд, необхідний синтез пострадянських і постмодерних цінностей, адже процеси перебудови свідомості особистості відбуваються набагато складніше, триваліше, ніж у інших сферах її життєдіяльності. Ціннісні орієнтації особистості, основна функція яких полягає у регулюванні діяльності людини через її мотиваційну сферу, мають стимулювати право та бажання на самоствердження. Українське суспільство має визнати необхідність появи нової етики, що виходить з визнання прав і обов'язків усіх членів ідеальної комунікативної спільноти і обґрунтовує солідарність через рівноправність і співвідповідальність усіх її членів. Держава має вивчати тенденції у духовно-культурних цінностях і ціннісних орієнтаціях для того, щоб вчасно аналізувати глибинні процеси, що відбуваються у суспільно-політичному, економічному і культурному житті суспільства, виявляти взаємозв'язки і взаємозалежності між змінами, що відбуваються у системі цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства та індивіда (соціальної групи, класу

тощо). Суспільство, яке зберігає найкращі попередні і продукує нові цінності, здатне зрозуміти представників усіх соціальних груп та класів і створити гідні умови для їх спільної життєдіяльності, а також сприяти встановленню широких, багатовимірних зв'язків комунікації. Мораль у цьому аспекті є об'єднуючим началом, опорою соціальних відносин суспільства, де запорукою формування позитивних ціннісних орієнтацій особистості має стати держава, заснована на духовних засадах. Саме вона має виробити чітку державну освітню політику і забезпечити гідною освітою і вихованням кожного громадянина.

Результатом побудови такого суспільства має стати вільна міжособистісна взаємодія та свобода людей, згуртована нація як велика група, яка пишається своїм минулим і з впевненістю буде майбутнє. Національна еліта в такій державі має мудро вирішувати стратегічні завдання майбутнього громадянського суспільства, надаючи рівні права усім його членам.

Список використаних джерел

1. Апел К.-О. Дискурсивна етика як політична етика відповідальності у ситуації сучасного світу // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999. – С.395-412.
2. Вашкевич В. Історична свідомість студентської молоді: ціннісно-світоглядні орієнтири. Навч. посіб. – К.: Світогляд, 2010. – 274 с.
3. Габермас Ю. Дії, мовленнєві акти, мовленнєві інтеракції та життєвий світ // Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999. – С.287-324.
4. Горак Г.І., Березко І.В., Ніколаєнко Я.М. Стратегія життя (філософський, етичний та психологічний вимір) / Г.І. Горак, І.В. Березко, Я.М. Ніколаєнко. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – 169 с.
5. Гуманізм: сучасні інтерпретації та перспективи / Пазенок В.С., Лях В.В., Соболь О.М., Райда К.О., Єсіпенко Д.М., Пархоменко Т.С., Федорченко В.К., Любимий Я.В. – К.: Український Центр духовної культури, 2001. – 380 с.
6. Єрмоленко А.М. Комунікативна практична філософія. Підручник. – К.: Лібра, 1999. – 488 с.
7. Кремень В.Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. – К.: Грамота, 2007. – 576 с.
8. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світогляд. аналіз. / Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. – 2-е вид. – К.: Знання України, 2005. – 580 с.
9. Левінас Е., Касторіадіс К. Політика та етика. – К.: Український філософський фонд, 1999. – 69 с.
10. Ціннісний дискурс в освіті в епоху глобалізації та інформаційної революції: Вибрані публікації представників наук. школи В. Андрущенка. – К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. – 550 с.

* * *

УДК 130.2

Катерина Сердюк, аспірант Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, Україна, м. Київ

Міжкультурна комунікація як фактор стабільності міжнародної взаємодії

Розглянуто особливості реагування культури на чужорідні впливи із зовнішнього культурного середовища та відцентрові тенденції всередині себе. Розкрито властивості взаємодії сучасної культури та феномену віри. Аналіз структури феномену культури виконаний на основі концепції науки І. Лакатоса. Виявлено фактори міжкультурної взаємодії, які справляють смислотворчий та формотворчий вплив на міжнародну політику сучасності.

Ключові слова: позитивна евристика, негативна евристика, жорстке ядро, смислове поле культури, культура, віра, глобалізація, аутентизація.

Екатерина Сердюк. Межкультурная коммуникация как фактор стабильности международного взаимодействия.

Статья рассматривает особенности реагирования культуры на чужеродные влияния извне культурной среды и центробежные тенденции в середине культуры. Раскрыты свойства взаимодействия современной культуры и феномена веры. Анализ структуры феномена культуры выполнен на основе концепции науки И. Лакатоса. Выявлены факторы межкультурного взаимодействия, которые оказывают смыслообразующее и формообразующее влияние на международную политику современности.

Ключевые слова: позитивная эвристика, негативная эвристика, жёсткое ядро, смысловое поле культуры, культура, вера, глобализация, аутентизация.

Katarina Serdyuk. Communication between cultures as the factor of international interaction stability

The article considers the features of culture's reaction on foreign influences on cultural sphere and centrifugal forces inside the culture. Disclosed are the peculiarities of interaction between culture and faith. Analysis of phenomenon culture structure was made by using the Imre Lakatos' concept of science. Investigated are the factors of interaction between cultures, which make influence on sense and form of modern foreign policy.

Keywords: positive heuristics, negative heuristics, hard kernel, cultural grounds of meaning, culture, faith, globalization, authentication.

Біполярна модель політичної взаємодії світу, перехід від якої до нової моделі співпраці наразі триває, ґрунтувалася на світських засадах – ідеологічні чинники визначали пріоритети укладення договорів економічної та військової підтримки. Національні процеси в країнах близького Сходу наприкінці 60-х років XX століття поклали початок формуванню нової системи міжнародної взаємодії у світі. Релігійний націоналізм та традиційна мінливість політичного курсу країн Сходу постали на заваді чіткій поляризації світу на два табори.

На політичну арену вийшов новий чинник міжнародної взаємодії – культура як конгломерат аутентичних та надбаних смислів. Локальна культура, культура певної держави, включає в себе історію політичної та економічної взаємодії держави або території (якщо мова йде про невизнані або частково визнані суверенні країни, наприклад, Курдистан, Палестину та інші), базисну форму організації праці та внутрішнього обміну продуктами господарства, соціальну стратифікацію та систему освіти, і, особливо, духовну культуру – систему переконань та цінностей, сформованого ставлення до держави, народу та їх історії, віри або системи вірувань. Культура – утворення стале, але нестабільне за змістом. Факт існування культури у того чи іншого самоусвідомленого державного чи протодержавного (такого, що знаходиться на стадії формування або здобуття незалежності) утворення є незаперечним, тому що саме культура є смисловим ядром, довкола якого тілки і можуть відбуватися державотворчі та націєтворючі процеси. Отже, наявність самоусвідомлення та самооприявлення світові того чи іншого державного утворення свідчить про константність факту існування базисної локальної (регіональної, територіальної, народної або плеємінної) культури.

З іншого боку, зміст культури, тобто її склад як конгломерату смислів не є стабільним. Набір смислів культури, що утворюють її базис, є сталим, в той час як зовнішнє оформлення є дочасним – в різні історичні часи та або інша культура є саме цією культурою, а не якоюсь іншою, або навіть схожою на саму себе. Культура є впізнаваною на будь-якому історичному проміжку, але вона не залишається такою ж, як і десятиліття та століття тому. Змінюється «обличчя» культури, а її сутність, природа, за якою тільки і можна її розпізнати, незмінна.

Для відображення «складу» культури автору видається найбільш придатною модель науки – дослідницька програма, запропонована угорським філософом постпозитивістом Імре Лакатосом. Дослідницька програма складається з жорсткого ядра, позитивної та негативної евристики. Найпершою дослідник описує негативну евристику – конгломерат контр прикладів

та аномалій, тобто наявних фактів, пояснення яких неможливе в світлі закарбованої методології жорсткого ядра. Негативна евристика скеровує розвиток дослідницької програми від супротивного – наявності фактів, що не «підкоряються» науково-дослідницькій програмі повинна спонукати творців та прибічників програми розвивати її положення та продовжувати дослідницьку роботу з метою пояснити аномалії, або пояснити причину, з якої вони не підлягають опису в світлі конкретної програми.

Негативна евристика сучасної культури – це наявність суперечностей між смислами культури та результатами її життєдіяльності та смислами культур оточення. Це сукупність пригнічуючих політичних, економічних, соціальних та природних факторів, які пригнічують та гальмують розвиток культури, намагаються придушити її життєвий порив. Незалежно від того, наскільки свідомим є такий вплив, реакція спротиву як правило, зароджується в сфері несвідомого – це активізація основних «інстинктів» культури та її носіїв на намагання нівелювати культуру та її досягнення, на втручання в її життєвий простір та середовище комфорту для носіїв культури. Надалі неусвідомлена реакція-відповідь трансформується в усвідомлену протидію будь-яким, навіть мирним, діям в бік культури – вони сприймаються як однозначно ворожі, як спроби «тихої» війни, не активний війновий наступ на смисли та цінності, а повільна та пасивна асиміляція шляхом демонстрації чужих цінностей та активної реклами їх доцільності та прогресивності. Будь-які впливи вважаються руйнівними, а тому сприяють дедалі глибшій розробці власного здобутку культури, подальшому вкоріненню її смислів та впровадженню їх принципів в усі сфери суспільного життя. Негативна евристика культури також сприяє її розвитку від супротивного – нарощує її тіло, просякує реальність суттю культури якнайглибше та якнайширше, продукує зародження ініціативи культурного розвитку серед її носіїв, формує підґрунтя для діяльної протидії сторонньому чужорідному впливові.

Позитивна евристика складає собою захисний пояс для жорсткого ядра науково-дослідницької програми і є сукупністю допоміжних гіпотез. Це потенціал саморозвитку програми, вона є тим набором теорій та моделей, які забезпечують життєдіяльність та прикладний характер загальної теорії. Моделі та теорії позитивної евристики дещо простіші та локальні порівняно із теорією жорсткого ядра: «Позитивною евристикою визначається програма, в яку входить система більш складних моделей реальності...» [3, с.364]. Моделі позитивної евристики визначаються смислами теорії жорсткого ядра, але вони замінні – в руслі науково-дослідницької програми вони приречені на те, щоб бути модернізованими, видозміненими або відкинутими, якщо не справляються зі своїм призначенням – запобігати руйнівному впливу контрдоказів.

Позитивна евристика культури – своєрідний захисний пояс для конгломерату базисних смислів культури. Це актуалізація певних смислів базису в доступні та дещо спрощені тенденції розвитку культури – дочасне оформлення. Позитивна евристика – та форма прояву явища, якою ми бачимо культуру не загальною чи в її суті та історію, її зовнішня оболонка, найбільш оприявлена форма культури у певний момент розвитку. Різноманітні актуальні для конкретного етапу розвитку культури напрями – субкультури, фундаменталізм, коренізація (аутентизація), побудова соціально справедливої, національної або правової держави, економічні дива та інші явища загальнокультурного розвитку – це суть моделі оприявлення культури, способи її життєдіяльності, життєва практика та результат життєдіяльності смислового поля культури.

Для позитивної евристики культури властиві ті ж риси, які властиві позитивній евристичі науково-дослідницької програми, а саме змінність та замінність. Культура оприявнюється світові різними шляхами, актуалізуючи найбільш життєздатні, перспективні та продуктивні смисли свого смислового поля. Поєднання актуалізованих наразі складових смислового поля культури визначає найближчий вектор її розвитку – політичний курс, економічну та соціальну політику, розвиток мистецтв та духовних практик. Тісний взаємозв'язок культури як первинного базисного конгломерату смислів з іншими, вторинними, конгломератами смислів (наприклад, вірою або ідеологією) також визначається поєднанням наразі актуалізованих складових смислового поля культури – сприятливим або несприятливим для культури в перспективі розвитку та набуття життєвої сили.

Сучасність позначена повсюдним релігійним ренесансом – відроджується та поглиблюється релігійність. Найпоказовішими у вищезазначеному контексті є країни Близького Сходу, де майже півстоліття спостерігається «весна Ісламу». Процес зміни моделі розвитку позитивної евристики культури в країнах цього регіону почався в 60-х роках XX століття. Переорієнтація від моделі арабського націоналізму до ісламського фундаменталізму відбувалася під впливом політичних втручань з-за кордону. Для захисту своїх інтересів та життєвого пориву культури арабського світу наприкінці 50-х років XX століття було створено Об'єднану

Арабську Республіку в складі Єгипту та Сирії. Сильна та незалежна позиція арабського світу на Близькому Сході була невідгінна їх опонентам, в першу чергу Ізраїлю та США, та іншим сторонам суперечки за контроль над територіями регіону, багатьма природними та людськими ресурсами. У протидію національному арабському міждержавному руху почали відроджувати та налагоджувати діяльність агресивні ісламістські угруповання: «Ще на початку 60-х років минулого століття США вирішили опертись в арабському світі на ті сили, які не просто захищали ісламські цінності, але були готові при цьому діяти методами терору» [4, с. 100]. Це не означає, що зміна однієї моделі позитивної евристики відбулася виключно через посередництво чужорідного впливу. Стороння сила дала поштовх до змін, але те, що одна модель виявилася значно більш дієвою від іншої, було сприйнято носіями культури і почало використовуватися на користь самої культури – для того, щоби протистояти таким руйнівним впливам.

Розглянувши тогочасну політику міжнародної співпраці або протидії співпраці, можна помітити, що процеси переорієнтації світу від практик протистояння блоків та союзів на процеси культурного, національного та релігійного відродження вже розпочався. Схід подав приклад ситуативних союзів, метою яких є налагодження тих або інших операцій в народному господарстві, обороні національних інтересів в структурах міжнародної безпеки та взаємодії та у військовій сфері, а не тривала вікова традиційна підтримка тих країн чи осіб, які вважаються прибічниками та однодумцями. С. Гантінгтон слушно відзначав, що сучасний світ переорієнтовується з ідеологій на релігії: «Релігія переймає естафету у ідеології, і релігійний націоналізм приходить на зміну націоналізму світському» [5, с. 147]. Метою нової міжнародної політики стає індивідуальне благополуччя культури та її носіїв, тоді як міжнародна співпраця стає ринком, де на будь-який товар є покупець та діють закони класичної економічної теорії – закон попиту та закон пропозиції. Міжнародне співтовариство виявило себе негідним у розв'язанні проблем безпеки та запобіганню війни через нерівномірне представництво сторін міжнародної політики основних міжнародних організацій. Тепер політика твориться на периферії, що переконливо доводять події на Близькому Сході.

Втім, не тільки релігійна віра здатна утворити таке значуще поєднання із первинним конгломератом базисних смислів – культурою – але і будь-який вторинний конгломерат смислів, тобто будь-яка інша віра або ідеологія. Західноєвропейські сепаратистські відцентрові процеси ґрунтуються на вірі в здатність нації та народу до самостійного процвітання (Ірландія, Каталонія та Країна Басків) та ідеологічних переконаннях (сучасний неонацизм, політичний терор в Італії, Іспанії та Німеччині в другій половині XX століття). Оскільки ідеологія як актуалізований смисл культури втрачає свої позиції, слід детально розглянуто механізм функціонування віри – одного з вторинних конгломератів базисних смислів.

Вірі у будь-що передують певні прагнення та воління [2, с. 10]. Також людині властиві прагнення і воління, що виникають під впливом віри. Таким чином, людині властиві два типи волінь, смислова природа яких дотична до віри. Відповідно, прагнення і воління, що передують вірі мають своє походження з іншого середовища, при чому вони мають інтелектуальну природу, отже смислову. Якщо те, що передуює вірі має смислову природу, то воно породжується конгломератами смислів – іншою вірою або культурою. Отже, формування віри пов'язане з культурою – культура є альтернативним джерелом волінь та прагнень інтелектуального характеру. Конкретна віра приживається в тій культурі, для якої її смисли близькі. Очевидно, що за відсутності інших джерел віри вона може формуватися тільки з культури. Якщо віра формується з віри, то перша віра все ж таки слідувала за воліннями та прагненнями, запозиченими з базисної для конкретної території культури.

Віру в концепції У. Джеймса можна порівняти із ціллю Ф. Ніцше – вона спонукає до дії. Власне, віра одночасно є і ціль, і постановка цілі для віруючого. Висока мета діяльності помножена на вплив віри на свідомість віруючого утворює феномен фанатизму – відданості та ревності у прагненні будь-що втілити мету. Фанатизм віри породжує прецедент, який відомий як «ціль виправдовує засоби». Віра має смислову природу, отже їй властива значеннєва неоднозначність та символічність, яка допомагає вірі залишатися сучасною та доречною протягом століть. Фанатизму віри характерне спрощене розуміння смислів віри, здебільшого віра як така зводиться або до основних її постулатів, що віруючі перетворюють на закон для себе та інших, або до постійного буквального витлумачення. Штучне виведення одного з смислів віри на перший план перетворює віру з цілі на засіб досягнення цілі, якою в такому випадку є чиєсь розуміння віри, тобто чиєсь особиста віра. Заміна в масовій свідомості віри як всезагального феномену, конгломерату смислів і цінностей, на розрекламовану

віру конкретної людини веде до того, що плюралістичні та всезагальні релігійні догмати тлумачаться більшістю однобоко.

Такі деформації можуть відбуватися і в середині тіла віри. Наприклад, організація священної війни з будь-якого приводу так чи інакше дуже жорстко описується Кораном, разом із тим Коран забороняє певні способи вбивства, а також нанесення будь-якої шкоди жінкам, дітям та життєво необхідним ресурсам природи. Сучасні ісламські фундаменталісти нехтують цими заборонами – терористичні акти останнім часом спрямовані здебільшого на мирний загаль країни-опонента, тобто напряму суперечать Корану.

У. Джеймс виправдовує будь-яку віру якщо вона здатна впливати на волю людини [2, с. 26]. Таким чином, віра залишається фактором впливу на свідомість та поведінку людини. Якщо віра виступає в якості моделі позитивної евристики культури, вона є змінною та заміною – вона може адаптуватися до культури (в свій час такою адаптацією став кальвінізм та протестантизм), набувати специфічних рис цієї культури, може бути замінена іншою вірою (так в СРСР релігійна віра повсюдно замінювалася вірою в партію, вірою в те, що Бога не існує тощо). Позитивна евристика культури ніколи не втрачає свої моделі, ніколи не викидає їх – вони є породженням смислового поля культури, а оскільки це сталий конгломерат, то і породжені ним явища не зникають безслідно. Вони трансформуються, видозмінюються або набувають іншого смислового наповнення і в кожний момент існування культури можливо віднайти «сліди» функціонування тих чи інших моделей на певному етапі розвитку культури. Власне, ці моделі і є етапами культурного розвитку, а сам він – це низка неперервних актуалізацій складових смислового поля культури. Культуру можна порівняти із плаваючим у воді предметом – видно лише незначну частину предмета, актуалізовану частину смислів базису, все, що під водою, не актуалізоване. І як предмет почне крутитися, змінювати напрям, занурюватися та сливатися на поверхню від зміни течії, напряму вітру, зшивхування з іншими плаваючими предметами, зміни складу води та повітря, так і досі невидима, прихована частина базису задієється від стороннього впливу – зміни політичного обставини в світі, появи нових та вгасання старих тенденцій, трансформації в структурі та складі країн та територій, від природних катаклізмів та кліматичних змін, військових, економічних та політичних протистоянь. Характер змін, які відбудуться всередині культури та ззовні її непередбачуваний – він програмується силою життєвого пориву культури та її спроможністю в той чи інший історичний проміжок проявити себе.

Основний компонент науково-дослідницької програми Імре Лакатоса – жорстке ядро. Жорстке ядро – це основна теорія, складна модель для опису реальності, найбільш загальна за своїм формулюванням та цілком теоретична. Це незмінна частина науково-дослідницької програми – заміна жорсткого ядра означає заміну програми в цілому. Потреба в заміні жорсткого ядра постає тоді, коли позитивна евристика не нарощує потенціал прикладних теорій та моделей для пояснення причин появи аномалій або їх роз'яснення.

Жорстке ядро культури це смислове поле культури, сукупність базисних формо- та змістоутворюючих смислів, які являють собою сутність та життєвий потенціал культури. В смисловому полі культури закладені цінності, пріоритети розвитку, традиції та ідеали. Заміна жорсткого ядра означатиме загибель культури як феномену власне цього унікального способу світосприйняття та життя, обумовленого природними, соціальними та політико-економічними факторами. Автору вважається правомірним зауважити, що заміна жорсткого ядра культури (нівелювання культури як такої) відбувається з двох причин: 1) цілеспрямоване бажання, що виходить із-зовні або зсередини культурного середовища, знищити певну культуру, та 2) «виснаження» «життєвих сил» культури («загиблі культурно-історичні типи» за М. Я. Данилевським). При чому, знищення або зникнення культури ніколи не залишається безслідним – культура зникає зі зникненням останнього її живого носія (людини), але не зникає її матеріальна спадщина, знищити абсолютно усі результати оприянення культури неможливо. Як науково-дослідницькі програми залишають свій слід в історії науки як перехідні ланки, як теоретичні спрощені моделі, як помилкові напрямки розвитку або рушійні сили розвитку від супротивного, так і культури залишають свої «сліди» в історії людства – матеріальній та духовній. Отже, повне руйнування жорсткого ядра культури і, відповідно, культури як феномену, відбудуться тільки тоді, коли будуть повністю знищені всі матеріальні та духовні пам'ятки її існування. Доти, доки культура є згадуваною, вона може відродитися, можуть з'явитися її носії, що відновлять та осучаснять її базис – таким автор вбачає процес появи субкультур сучасності (неонацизм, неофашизм, готи, стімпанк тощо).

Імре Лакатос вважав, що: «Історія науки була та буде історією суперництва науково-дослідницьких програм..., але вона не була і не повинна бути історією чергування періодів нормальної на-

уки. ...» [3, с. 400]. Дослідник стверджував принцип плюралізму у розвитку науки і право будь-якого наукового доробку отримати можливість бути розроблюваним та застосовуваним на практиці, право вченого захищати свою теорію до того моменту, поки вона ще здатна цілісно пояснювати світ. Монополія на думку вченого в науці нехарактерна, в науці увесь час наявні декілька теорій наукової картини світу. Культурі також суперничають між собою за панування в світі, в регіоні, в країні. Періоди панування однієї культури над іншими дуже умовні – це періоди переважного поширення цінностей однієї культури на значний ареал, але не цілковите переважання. Якщо давня, середньовічна та новочасна історія були часами слабкого розвитку транспорту та технологій обміну інформацією, то новітня, сучасна історія володіє найдосконалішими засобами комунікації та каналами передачі інформації. В усі часи культури співіснували, співпрацювали та конфліктували, тому помилково називати європейську культуру колиською світовою цивілізацією. Європейська культура була найпродуктивнішою, а її здобуток найбільш розклямований в якості самодостатнього та найдосконалішого, але реклама уникає фактів значного впливу на неї з боку арабської та далекосхідних культур. Глибоке вивчення та аналіз матеріального та духовного здобутку культур світу дозволить виявити сліди тривалої та плідної міжкультурної взаємодії та обміну ідеями, які в смислово-полі культурі набули специфічного автохтонного оформлення. З огляду на вищезазначене історія постає процесом неперервної міжкультурної комунікації.

Сучасний етап міжкультурної комунікації відзначається двома тенденціями – глобалізацією та аутентизацією. Глобалізація має на меті об'єднати світ у «торгову, виробничу та фінансову єдність» [1, с. 4] стає на заваді звершенню національно-релігійних програм більшості держав, а саме заважає утвердженню суверенітету та нехтує їх національними інтересами. Об'єднання світу в єдину систему неможливе без максимальної уніфікації смислових полів культур-складових нової єдності. Різноманітність джерел розвитку постійно буде руйнувати штучно створену єдину систему. Кожна складова володіє своїм запасом волі до оприявлення себе світові, сили до спротиву чужорідному впливові, прагне до звершення свого потенціалу. Автохтонна культура та її носії, захищаючи неповторність та самодостатність феномену своєї культури, схилиються до відцентрових процесів міжкультурної взаємодії – до аутентизації.

За визначенням перуанського економіста Е. де Сото економічна незалежність лежить в основі політичної незалежності держави. Намагання затагнути якомога більшу кількість країн в глобальний торгово-фінансово-виробничий конгломерат ставить країну на межу економічної залежності, а відтак ставить під сумнів її суверенітет. Таким чином, віра, вторинний конгломерат базисних смислів, стоїть на заваді глобальним політичним об'єднувачим процесам як захисний пояс позитивної евристики науково-дослідницької програми стоїть на заваді руйнівним впливам контрдоказів на жорстке ядро. І фактичне протистояння глобалізаційної (світської) політики національно-релігійній породжує крайні форми реакції: в політиці глобалізації – втручання в політику іншої держави, зокрема військово, або релігійний фундаменталізм та сепаратизм з їх крайнім – терористичним – проявом в країнах, де політика базується на національно-релігійних засадах. Прагнення до встановлення панування на рівні міжкультурної взаємодії будь-що завжди ведуть до пригнічення механізмів здорового суперництва культур, яке забезпечує повсюдний прогрес. Натомість, насильницькі механізми пригнічення одними культурами інших призводять до активізації механізмів пасивного (мирного, наприклад, сатяграха (принцип ненасилля) М. Ганді) та активного (агресивного, терористичного) опору пригнічених культур, що в цілому нівелює можливість мирного врегулювання суперечок міжнародного та локального масштабів.

Список використаних джерел

1. Вебер А. Б. Современный мир и проблема глобального управления // Век глобализации. – 2009. – №1. – С. 3-15.
2. Джеймс У. Воля к вере / Воля к вере / Уильям Джеймс [пер. с англ., сост. А. В. Блиникова, А. П. Полякова] – М.: Республика, 1997. – С. 9-26.
3. Лакатос И. Фальсификация и методология научно-исследовательских программ // Лакатос И. Избранные произведения по философии и методологии науки. – М.: Академический Проект; Триеста, 2008. – С. 281-462.
4. Примаков Е. М. Конфиденциально: Ближний Восток на сцене и за кулисами (вторая половина XX – начало XXI века). – М.: ИИК «Российская газета», 2006. – 384 с.: ил.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Хантингтон С.; [пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.

* * *

УДК 323.225

Олена Чугуева, магістр політичних наук, Чорноморський державний університет ім. Петра Могили, Україна, м. Миколаїв

Політичний протест у андеграундній музичній культурі часів «перебудови»: основні форми вираження та трансформація у сучасних реаліях

Досліджується проблема вираження політичного протесту за допомогою музичної культури, зокрема за допомогою андеграундного її напрямку у період «перебудови» на території пострадянського простору (1985 – 1991 рр.). Розглянуто основні форми вираження політичного протесту у андеграундній музичній культурі, головні напрямки та теми, виражені у творах найбільш відомих неформатних виконавців зазначеного періоду, а також трансформація практики політичного протесту у музичному русі в сучасних реаліях.

Ключові слова: політичний протест, андеграундна музична культура, рок-культура, державна система.

Елена Чугуева. Политический протест в андеграундной музыкальной культуре времен «перестройки»: основные формы выражения и трансформация в современных реалиях

Исследуется проблема выражения политического протеста с помощью музыкальной культуры, в частности с помощью андеграундного ее направления в период «перестройки» на территории постсоветского пространства (1985 – 1991 гг.). Рассмотрены основные формы выражения политического протеста в андеграундной музыкальной культуре, основные направления и темы, выраженные в произведениях наиболее известных неформатных исполнителей указанного периода, а также трансформация практики политического протеста в музыкальном движении в современных реалиях.

Ключевые слова: политический протест, андеграундная музыкальная культура, рок-культура, государственная система.

Olena Chugueva. Political protest in the underground music culture of the times of «rebuilding»: the main form of expression and transformation in today's realities

This article deals with the problem of political protest in music culture, particularly in its underground areas in the period of «rebuilding» in the territory of the former Soviet Union (1985 – 1991 gg.). In the article the author describes the main forms of political protest in the underground music culture, major trends and themes that are expressed in the works of the most famous unformatted artists of this period, as well as the transformation of the practice of political protest in the musical movement in today's realities.

Keywords: political protest, underground music culture, rock culture, the state system.

Кінець 80-х – початок 90-х років XX століття ознаменувався для країн, які входили до складу СРСР, переломними змінами, вираженими у економічних, політичних та соціальних трансформаціях. Різка зміна політичного курсу, розкриття «залізної завіси» та пропагування популярних на заході, проте поки ще недостатньо зрозумілих політичних ідей відкрили простір для масштабних протиріч між державою як політичним інститутом та громадянським суспільством. Якщо використати теорію К. Маркса та Ф. Енгельса стосовно цивілізаційного розвитку, то можна сказати, що базис потреб, які накопилися у суспільстві (економічні, соціальні, політичні, правові, культурні тощо) розширився настільки, що більше не міг слугувати надійною основою для ідеологічної «надбудови», яка його обслуговувала. Як наслідок, ця «надбудова» потребувала кардинальних змін, хід яких мав розвиватися зі швидкістю, еквівалентною до швидкості змін у матеріальних показниках життя.

Оскільки стара ідеологічна основа суспільства дискредитувалася існуючими життєвими реаліями і не могла більше функціонувати, для вироблення ефективної нової ідеологічної моделі був необхідний час для її поступового впровадження, а масив потреб суспільства залишався незадоволеним, створився сприятливий ґрунт для протестних настроїв та суспільних протиріч у різноманітних колах тогочасного суспільства. Проте модель тоталітарного контролю за думками та діями громадян продовжувала функціонувати як рудиментарний елемент у реаліях переходу від тоталітарної до демократичної моделі державного устрою. Протистояти їй могли ті суспільні прошарки, на які вона мала обмежені важелі впливу. Таким суспільним прошарком, зокрема, стала творча інтелігенція, яка пропагувала немасовий, андеграундний напрямок культури, що не фінансувався і не підтримувався з боку держави, а часто і напругу пригноблювався нею.

Дослідження форм політичного протесту у музичній андеграундній рок-культурі часів «перебудови» і їх трансформації у сучасних реаліях дозволяє проаналізувати протестний потенціал суспільства пострадянського простору, дослідити його концентрацію та ефективність вираження за допомогою музичного мистецтва.

Мета даної статті – дослідити форми вираження політичного протесту у андеграундній музичній рок-культурі часів «перебудови»

ви», проаналізувати трансформації цих форм у сучасних реаліях та виявити актуальні тенденції у розвитку андеграундного року на сьогоденний час в контексті інструменту для демонстрації політичного протесту.

У рамках поставленої мети автор окреслив наступні завдання: проаналізувати витоки поняття «андеграундна культура»; дослідити основні форми та теми, через які виражався політичний протест, застосовуючи конвент-аналіз; виявити і проаналізувати сучасні тенденції вираження політичного протесту за допомогою музики, яка не підходить до стандартних форматів.

Андеграунд (від англ. «underground» – «підпілля», «підпільний») – сукупність творчих напрямків у сучасному мистецтві (музиці, літературі, кіно, образотворчому мистецтві та ін), протиставлена масовій культурі, такі види мистецтва, що не підтримують класичні шляхи, не мають початкової, свідомо обраної, комерційної спрямованості. Іноді поняттям «андеграунд» позначають соціальні і політичні течії та групи. Для андеграунду характерні розрив з панівною ідеологією, ігнорування стилістичних та мовних обмежень, відмова від загальноприйнятих цінностей, норм, від соціальних і художніх традицій, нерідко епатаж публіки, бунтарство.

Одним з пріоритетних мотивів андеграундного музичного мистецтва часів «перебудови» (кінець 80-х рр. – початок 90-х рр. XX ст.) було не створення нової ідеологічної моделі для суспільства, а викриття вад існуючої, застарілої; умовно кажучи, на боротьба «за», а більшою мірою боротьба «проти».

Психологічною основою вираження протестних настроїв у музичній андеграундній культурі були такі види протиставлень:

У піснях рок-груп світ представляється як опозиція: «свое – чужое». Це протиставлення – перший, необхідний крок до того, щоб проявити свою незгоду, протест. «Свої», «ми» – це коло однодумців-музикантів, «свій полк» – як співає Борис Гребенщиков. «Мы не можем похвастаться мудростью глаз и умелыми жестами рук. Нам не нужно все это, чтобы друг друга понять. Сигареты в руках, чай на столе – так замыкается круг» – так уявляє собі «ми» Віктор Цой.

«Чужі – вони» – протиставлення, що виражає вороже налаштовані люди з чужими поглядами, повні нерозуміння. «Русь закатом добивают, Распинаю у ларька». «ДТТ»; ««Они пьют и едят нашу смерть, Их дети сходят с ума оттого, Что им нечего больше хотеть Аквариум». А; «Кого любит и боятся, шепча подскажут они» «ДТТ». Опозиція ми – вони (свій – чужий) протиставляє не тільки молодіжну (умовно кажучи), фатальну субкультуру офіційно, влади, державі, але характерна і для політичного життя [1].

Серед тем пісень андеграундної рок-культури часів «перебудови», через які виражався політичний протест, можна виділити наступні:

1. Тема боротьби молодості зі старістю. Молодість для рок-музиканта – це можливість чинити бунт проти усталених стереотипів та налагодженого за певними схемами життя. Старість передусім виражається у прийнятті та погодженні з тими соціальними умовами, які оточують людину, і вдалому пристосуванню до них. Молодість пропагує нігілістичне ставлення до застарілих цінностей, на яких базується усталене життя в рамках налагодженої системи [2].

Причому постійне заперечення, непогодження і бунт охоплює всі сфери життя рок-музиканта того часу, і ця якість постійно перебування у жорсткій опозиції до оточуючого світу (у тому числі і до світу політики) принципово відрізняє андеграундну рок-культуру від бардівської течії в музичному мистецтві, яка, на думку багатьох дослідників та мистецтвознавців, стала підґрунтям для виникнення так званого «російського року». Якщо бардівська пісня є своєрідним відходом у світ гармонії та природи цілком цивільної людини, яка займає певну нішу у існуючому суспільстві, то пісня «російського року» – це твір людини, яка знаходиться поза системою і активно її критикує.

При цьому боротьбу та протистояння між молодістю і старістю, між старими цінностями та цінностями нового часу можна вважати діалектичним процесом, оскільки дане протиставлення двох суперечностей з часом переходять один в одного – молоді музиканти, що пропагують бунт проти усталених норм примусу над особистістю, поступово старіють і стають членами системи, займаючи у ній певну нішу; у свою чергу система примусу і контролю породжує нових молодих митців, які виступають проти її порядку [2].

2. Тема смерті та самогубства. Смерть неодноразово фігурує у творах рок-музикантів часів «перебудови» і виступає як своєрідна форма протесту проти системи, яку, якщо і змінити неможливо, то неможливо і з нею погодитися, тому прийняттям виявляється відхід від неї.

«Хватит! Уходите прочь, мы играем для себя.

Хватит! Убирайтесь вон, мы играем для себя.

Хватит! Все равно ведь вам никогда нас не понять.

Хватит! Вы привыкли жить, мы привыкли умирать.»

(Егор Летов «Хватит!», 1985) [5].

З іншого боку, смерть сприймається як невід'ємна складова життєвого процесу.

«Ты умеешь плакать – ты скоро умрешь.

Кто-то пишет на стенах – он скоро умрет.

У нее есть глаза – она скоро умрет.

Скоро станет легко – мы скоро умрем.

Кто-то пишет на стенах – он скоро умрет.

Пахнет летним дождем – кто-то скоро умрет.

У них есть, что сказать – они скоро умрут.

Кто-то тихо смеется – я скоро умру.

Я решил сказать слово – я скоро умру.

Я решил спеть песню – я скоро умру.

Кто-то смотрит на солнце – почти что уж мертв.

Кто-то смотрит мне вслед – он скоро умрет.»

(Егор Летов «Оптимизм», 1985) [5].

3. Тема війни. У андеграундній рок-культурі сприймається неоднозначно. Деякі колективи виступають з різкою критикою мілітаристських тем і трактують війну як спосіб насилля над особистістю, неможливість її творчого розвитку і як ще одного способу примусу з боку тоталітарної держави. Війна сприймається як беззмістовний акт марного витрачання людського потенціалу, а боротьба проти свавілля державної системи повинна здійснюватися за принципом впровадження гуманних цінностей в існуюче суспільство [3].

З іншого боку, існують колективи, які активно використовують мілітаристські мотиви у своїй творчості і використовують їх як символи боротьби проти усталеного режиму і системи примусу над особистістю. Умовно кажучи, вони пропагують радикальну боротьбу проти системи, агітуючи за активний протест. Війна виступає символом непримиренності та здатності на самопожертву, якої вимагає підтримка та запровадження нових ідеалів.

«Сила приносит свободу.

Побеждай – и станешь звездой,

А, может, обретешь покой.

Твой враг в пыли – жалок и слаб,

Загнанный зверь, раненный раб

(«Ария» «Колизей») [3].

4. Тема «поліцейської держави». Існуючий державний устрій сприймається як такий, що здійснює насилля над особистістю, над можливістю її самовираження, проявлення творчого потенціалу і здатності реалізовувати себе саме у тих сферах життя, до яких вона має найбільшу схильність. «Поліцейська держава» слідує за кожним членом суспільства як за невід'ємним «гвинтиком» своєї системи, і для того, щоб її механізм функціонував злагоджено, кожен його елемент має відповідати загальноприйнятим і усталеним нормам та зразкам. Елементи, що не відповідають механізму, мають бути скасовані для неможливості на подальший їх вплив серед ще ідеологічно неформованих суспільних одиниць. Андеграундна музична культура у свою чергу протестує проти насадженого колективного духу, коли індивідуальність не сприймається як цілісна одиниця соціуму і змушена діяти в колективі та відповідати його вимогам задля змоги реалізувати свої здібності. Вона також виступає проти насильницьких методів боротьби з індивідуалістичним підходом до творчості і вказує на те, що коли держава діє виключно примусом і силою проти пересічних людей, вона тим самим демонструє свою слабкість і нездатність контролювати суспільні настрої.

«Здесь суставы вялы,

А пространства огромны.

Здесь составы смяты,

Чтобы сделать колонны.

Одни слова для кухонь –

Другие для улиц.

Здесь брошены орлы

Ради бройлерных куриц.»

(«Наутилус Помпилиус» «Скованные одной цепью») [7].

У сучасних умовах колишні андеграундні рок-колективи продовжують діяти, проте їх спрямованість на політичний протест та бунт проти існуючої державної системи зазнали суттєвих змін та трансформацій. Передусім слід зазначити про спад популярності виконавців андеграундного російського року серед широких мас населення і непопулярність протестних тем у музично-пісенній творчості. Цей факт можна пояснити декількома причинами [9].

По-перше, в умовах «залізної завіси» слухачі мали обмежений доступ до ознайомлення зі зразками рок-культури країн заходу. Звідси, їм доводилося у більшій мірі слухати вітчизняних виконавців, які робили акцент на поетичній складовій творів, на їх змістовному навантаженні; на цьому фоні якість музичного оформлення була другорядною. Отримавши можливість по-

рівнювати рок західних країн з вітчизняними зразками, слухачі оцінили музичну досконалість першого і недостатньо якісне звучання другого, що послугувало схильності їх вибору до красиво створеної форми, аніж до завуальованого змісту [6].

По-друге, в умовах відмирання тоталітарної системи управління державою у вітчизняних рок-виконавців не було потреби в пошуках актуальної теми для творчого втілення – тема була продиктована самим часом, в якому вони творили. Існування єдиного «ворога» для різних прошарків населення – тоталітарної системи контролю над особистістю – стало одним з головних інтегруючих факторів для різних суспільних прошарків, і тому її звучання в творах андеграундних виконавців було зрозумілим і близьким для слухачів різного загалу, з різноманітних соціальних ніш. До того ж, немалозначущим фактором популярності вираження протестних настроїв у музиці було їх переслідування з боку державних органів, що надавало музикантам специфічний ореол героїчності як борців за запровадження гласності та свободи слова. Проте за умов, коли внутрішній ворог був подоланий, а еквівалентного зовнішнього, який би об'єднував під своїм образом різноманітні кола суспільства, не знайшлося, музиканти андеграундної рок-когорті опинилися перед різноманітним тем, які можна було б зображувати, проте всі вони носили досить строкатий характер. Як наслідок, різноманітні колективи стали знаходити собі власні своєрідні ніші, які знаходили свого нечисельного слухача. Не можна також і не зазначити про певне ідеологічне фіаско російського року: отримавши формально свободу слова та творчого самовираження, держави пострадянського простору не подолали економічної, соціальної та політичної кризи, яка мала місце за часів «перебудови». Звідси, теза про те, що неуспіхи держави в проведенні соціальної та економічної політики пояснюються її запровадженням тотального примусу та контролю над особистістю, виявилася хибною. Один з важливих факторів, на який був спрямований імпульс політичного протесту андеграундної музичної культури, був подоланий, проте ситуація якісно мало змінилася, і це означало, що ідеологічна основа російського року періоду «перебудови» була суттєво підірвана [6].

По-третє, змінилися ідеали та потреби самого суспільства, у якому діяла вітчизняна андеграундна рок-культура. На думку автора даної статті, ефективність реалізації та вираження протестних настроїв можлива за двох діаметрально протилежних суспільних станів: якщо в суспільстві настільки не реалізовані базові людські потреби (за пірамідою Маслоу – потреба у їжі, одязі, житлі), що пересічні люди об'єднуються під гаслом протесту проти існуючого державного ладу; або за умови. Коли базові потреби в суспільстві настільки ефективно реалізовані, що енергія великих прошарків населення інтегрується навколо цілей вдосконалення існуючого державного ладу, і протест носить характер боротьби проти недосконалостей у механізмі реалізації державної політики, проте має своїм підґрунтям потреби іншого характеру – потреби у самоповазі та самореалізації як народу конкретної держави. Проте у двох даних протилежних станах, за яких можливий ефективний політичний протест, є спільний фактор, який їх об'єднує: і у першому, і у другому стані боротьба за життєві базові ресурси пересічного громадянина як одиниці суспільства є виключеною – у першому випадку вона є безглуздою, оскільки катастрофічного обмеження у життєвих ресурсах зазнає переважна більшість членів суспільства, і поодинокі боротьба за них пересічної людини є неефективною; у другому випадку така боротьба є недоцільною, адже базові потреби членів суспільства є задоволеними. Коли суспільство знаходиться на перехідних етапах від описаних вище станів задоволення базових потреб, перед кожною окремою особистістю постає питання у знаходженні ресурсів для виживання, яке вона вирішує окремо, незалежно від колективу, що її оточує. На знаходження даних ресурсів спрямовується життєва енергія індивіда, його фізичні та творчі сили, тому на політичний протест у нього не вистачає часу та особистої мотивації [10].

По-четверте, діюча влада на пострадянському просторі (зокрема, в Україні та Росії) взяла новий курс на сприяння розвитку рок-культури. Багато виконавців (наприклад, групи «Машина времени», «Аквариум», «Несчастный случай», «Алиса» та ін.) отримують від діючої влади підтримку при проведенні концертних турів, виступають на підтримку тих чи інших політичних сил, мають можливість у м'якій формі виражати політичний протест чи протест проти загальної бездуховності без загрози політичних репресій проти них. Як наслідок, музикантам, які раніше становили собою культурне опозиційне крило та ідеал для молоді, стає не вигідно виступати проти системи, яка їх «підгодовує». Їх бізнесові інтереси вступають у конфлікт з колишнім ідеологічним навантаженням творчого контенту. Звідси маємо компроміс у змісті їх нових творів, який вже не може вважатися повноцінним політичним протестом проти діючої системи влади, оскільки

присутня матеріальна, технічна залежність від ресурсів, які дана система постачає музикантам [8].

Висновки. Вищезазначені причини послугували підґрунтям для того, що вираження політичного протесту у сучасній рок-культурі вироджується у інші, компромісні форми, які передбачають пом'якшення критики існуючого державного ладу і знаходження шляхів вигідного використання співробітництва з нею. Як наслідок, на сьогоднішній день андеграундна музична культура на теренах пострадянського простору втілюється у інших колективах, ще не відомих широкому загалу слухачів, а музичні гурти, які втілювали у собі потенціал протестного руху у період «перебудови», проходять процес оцивільнення і наближення до запитів середньостатистичної слухачької аудиторії. Здебільшого політичний протест у змісті їх творів займає другорядне місце і виступає скоріше як засіб для ідентифікації колективів з минулими часами.

Список використаних джерел

1. Душина А. Русский рок: идея протеста и ее языковое воплощение // А. Душина [Електронний ресурс] <http://rus.1september.ru/article.php?ID=200402906>
2. Идлис Ю., Коган Е., Щербакова К. Рок в лицах / Ю. Идлис, Е. Коган, К. Щербакова // Русская республика [Електронний ресурс] <http://rusrep.ru/article/2011/05/11/lenrockclub>
3. Коган Е. Не время такого способа жизни / Е. Коган, К. Щербакова // Русская республика [Електронний ресурс] <http://rusrep.ru/article/2011/05/11/rockers>
4. Культура протеста: эстетика // Интернет-видання «Уроки истории. XX век [Електронний ресурс] <http://urokiistorii.ru/memory/conf/51291>
5. Лурье В. М. Смерть и самоубийство как фундаментальные концепции русской рок-культуры / В. М. Лурье [Електронний ресурс] http://yanka.lenin.ru/stat/death.htm#_ftn5
6. Макаров А. Музыка протеста : перезагрузка / А. Макаров // Интернет-видання «Свободная пресса» [Електронний ресурс] <http://svpressa.ru/all/article/56174/>
7. Русский рок // «Русское музыкальное общество» [Електронний ресурс] http://www.rms.e-style.ru/home_1002_7/
8. Соколов А. Г. Политический дискурс русской рок-музыки в эпоху перестройки и в XXI веке / А. Г. Соколов // Научно-общественный политический журнал [Електронний ресурс] http://beztemy.usu.ru/?base=mag/0012%2802_2009%29&xsl=showArticle.xslt&id=a01&doc=../content.jsp
9. Социальный протест в музыке – от рока к рэпу [Електронний ресурс] <http://www.echo.msk.ru/programs/futureback/695958-echo/>
10. Улитина Е. «Аркадий Коч»: протест через искусство / Е. Улитина [Електронний ресурс] <http://cultura.kg/2012/11/15/arkadij-koc-protest-cherez-iskusstvo-3/>

* * *

УДК 281.9(477):27:13

Людмила Гурська, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Національний університет державної податкової служби України, Україна, м. Ірпінь.

Шкільний театр в Україні як першооснова національного музично-драматичного мистецтва (XVI – XVIII ст.)

Простежується генеза, функціонування та розвиток шкільного театру в Україні в означений період. Стверджується, що українська шкільна драма, яка спочатку відображала загальноєвропейські тенденції шкільного театру, запозичивши відповідні жанри (містерія, міраклъ, мораліте, вертеп), стала основою національної драми та опери Нового часу.

Ключові слова: шкільний театр, драма, містерія, міраклъ, мораліте, вертеп, інтермедія, трагікомедія, псалма, кант.

Людмила Гурская. Школьный театр в Украине как первооснова национального музыкально-драматического искусства (XVI – XVIII ст.)

Простеживается генезис, функционирование и развитие школьного театра в Украине в указанный исторический период. Утверждается, что украинская школьная драма, которая вначале отображала общеевропейские тенденции школьного театра, позаимствовав соответствующие жанры (мистерия, мираклъ, моралите, вертеп), стала основой национальной драмы и оперы Нового времени.

Ключевые слова: школьный театр, драма, мистерия, мираклъ, моралите, вертеп, интермедия, трагикомедия, псалма, кант.

Lyudmila Gurskaya. School theater in Ukraine as a fundamental principle of national music and drama (XVI – XVIII century).

Traced the genesis of the functioning and development of the school theater in Ukraine within the specified period of history. Alleged that Ukrainian school drama, which first displayed the European tendencies of the school theater, borrowing the relevant genres (mystery, miracle, morality, den), was the foundation of the national drama and opera in modern times.

Keywords: school theater, drama, mystery, miracle, morality, den, sideshow, tragicomedy, psalm edging.

Розвиток української освіти XVI – XVIII ст. значною мірою визначив і розвиток національного мистецтва, зокрема такого жанру, як музично-драматичний. За словами М.Грушевського це був період «першого українського відродження» [3, с.65]. Понад півтора сторіччя розвивалась шкільна драма, складовою частиною якої був вертеп; їх сценічні дійства включали і музичні номери. До нашого часу дійшла лише незначна кількість драматичних творів, написаних в Україні в XVII-XVIII ст. Велику роботу по збиранню і дослідженню драматичних творів цього періоду здійснили І.Франко, М.Тихонравов, М.Петров, В.Резанов, В.Перетц, В.Адріанова, О.Білецький. Вони розшукали в бібліотеках України, Росії та Польщі тексти декламацій, діалогів, інтермедій, шкільних і вертепних драм, опрацювали їх та надрукували. Рукописні та друковані пам'ятки музичного мистецтва вказаного періоду досліджували Л.Софронова, Л.Архимович, П.Козицький, Н. Герасимова-Персидська, Л.Корній та інші.

Перші відомості про шкільний театр в Україні сягають початку XVII ст. І. Вишенський у «Посланих к старицъ Домникии» з Афону пише, що казодії (учителі) «Трудитися в церкви не хочут, только комедії строят и играют» [2, с.164].

Також Є.Марковський зазначає, що «під 1666 р. знаходимо писану згадку про вертеп у матеріалах Львівського Ставропігійного братства. Серед інших його видатків записано і видатки на збудування вертепу та на декорацию до нього» [5, с.12]. На думку цього ж автора, походження вертепу можна віднести до часів гетьмана П.Конашевича-Сагайдачного, до 1600 – 1620 років, коли цей гетьман відновив київську «братську школу та Академію».

В українській шкільній драматургії відобразилася загальноєвропейська тенденція шкільного театру – використовувалися такі середньовічні жанри, як містерія, міраклъ, мораліте. Від них український шкільний театр запозичив тематику, сюжети, систему образів, але запроваджувалися вони з новими бароковими стилями особливостями.

Містерія в Західній Європі спочатку була літургічною драмою. Середньовічні містерії відтворювали біблійні сюжети, але в центрі уваги були здебільшого події Нового Заповіту. Так, різдвяна містерія відтворювала події, пов'язані з народженням І.Христа, а великодня – з його смертю та воскресінням. Але містеріальний зміст в українській шкільній драмі спочатку втілювався в шкільних декламаціях та діалогах – найдавніших жанрах української шкільної драматургії. Вони виникли наприкінці XVI – на початку XVII ст. у Львові. Тут же з'явилися і перші друковані твори цього жанру. Декламація панегіричного характеру «Просфонима» (1591 р.) була приурочена відвідинам

київського митрополита Михайла Рогози Львівського братства і виконувалася учнями братської школи. У Львові друкувалися та виконувалися і інші декламації містеріального змісту. Це різдвяна декламація «На рождество Господа Бога і Спаса нашого Ісуса Христа вірші» П.Беринди (1616 р.), «Вірші з трагедії Христос пасхон...» А.Скульського (1630 р.) та інші. У друкарні Києво-Печерської лаври у 1630 р. було надруковано панегіричну декламацію «Імнологія» (піснеслів'я) П.Беринди і Т.Земки, присвячену Петрові Могилі.

Декламації та діалоги не розігрувалися на сцені, а по черзі виконувалися студентами, які стояли або сиділи за кафедрою. Виконувалися декламації і поза школою, в урочистій обстановці перед публікою, що в окремих випадках супроводжувалося інсценізацією самого твору.

Різдвяні події відтворювали такі драми, як «Комедія на день Рождества Христова» Дмитрія Туптала, «Коміческоє дійствіє» М.Довгалецького та інші. З великодніх драм найпопулярнішими були «Слово о збуренні пекла» (середина XVII ст.), «Мудрость предвѣчна» (1703 р.), «Торжество естества Чоловічьского» (поставлена в 1706 р.) та інші. В цих драмах поєднуються старо-заповітні та новозаповітні сюжети про первісний гріх та його наслідки, а також про муки Христові, його смерть та воскресіння.

Деякі українські драми мали жанр міраклъ (лат. «диво»). З них збереглися: «Драма про Олексія, чоловіка божого» (автор невідомий), «Комедія на Успеніє Богородиці» Д. Туптала. У першій йдеться про благочестиве життя багатого людини, що відмовилась від багатства. У другій – в основний (богородичний) сюжет влітаються і політичні ідеї тогочасної України.

Мораліте (франц. «моральність») налаштовували людину на осмислення своїх вчинків у дусі християнського вчення. У драмі «Воскресеніє мертвих» Георгія Кониського проводиться думка, що лише праведне життя дає надію на спасіння та вічне блаженство в раю, для грішників – вічне пекло (відповідно образи убогого Гіпомена та багатого Дюктита). У шкільній драматургії використовували символіку сюжетів та алегоричність образів. Тут поєднуються біблійні персонажі з античними міфологічними героями.

З другої половини XVII і до кінця XVIII ст. центром розвитку українського театру і драматургії була Києво-Могилянська академія (до 1701 р. – колегіум). Переважна більшість відомих нам драматичних текстів вказаного періоду, в тому числі мораліте та міраклів, написана в стінах Києво-Могилянської академії. Авторами драм були такі відомі професори як Ф.Прокопович, М.Козачинський, Г.Кониський, інші викладачі поетики та риторики. Студенти, як правило, писали інтермедії. Різні жанри давньої драми розвивались також у школах інших міст, зокрема Львова. Особливе значення мали історичні драми. Написана у 1705 р. Ф.Прокоповичем трагедодрама «Владимир», відтворюючи у давньоруський час протистояння між язичниками та християнами, вказує на необхідність прогресивних змін у сучасному йому суспільстві. Драма присвячена гетьманові І.Мазепі, нащадку та спадкоємцю князя Володимира. Ідея боротьби України за незалежність є провідною у знаменитій політичній драмі невідомого автора «Милость Божія», де розповідається про національно-визвольну боротьбу українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648 – 1654 pp.) проти польсько-шляхетського гноблення. Історична драма характеризується зверненням до національної історіософської проблематики; це вже є спроба інсценізації вітчизняної історії, виведення образів національних героїв, що готові «свою на брані положити главу».

Шкільна драматургія мала в основному педагогічне призначення. Вона сприяла вихованню молоді у дусі християнської ідеології, культивує благочестя, взаємоповагу, високі моральні чесноти. У своїй творчості автори українських шкільних драм звертались передовсім до ідей Святого писання та християнського вчення.

Саме мистецтво драми мало давні витоки – від античної трагедії та комедії, через західну середньовічну Літургію до ренесансної та барокової латинської духовної драми. Українська шкільна драма ґрунтується на традиції національної культури. Але все ж шкільне театральне мистецтво було під потужним впливом європейської культурної традиції, чому значною мірою сприяли протестантські та єзуїтські школи, де рівень освіти, а також виховання, був дуже високий. В умовах відсутності в той час в Україні світської драми та опери всі пошуки й прагнення в галузі театального мистецтва і зосередились в шкільній драмі.

У середині XVII ст. на Україні народжується оригінальний театральний жанр – вертеп, який розвивали учні Львівської братської школи та студенти Києво-Могилянської академії. На відміну від народних хороводів і дійств, вертепні вистави відзначалися послідовним розгортанням певного євангельського сюжету при провідній ролі музики, розподілом ролей між дійовими

особами; до того ж вистава йшла уже на спеціально пристосованій сцені з традиційними декораціями і костюмами.

Інтенсивний розвиток вертепу, як однієї з найбільш ранніх форм музичного театру, пов'язаний також з виникненням нових форм світської вокальної музики – канта і сольної пісні з інструментальним супроводом. Авторами і виконавцями вертепного спектаклю були учні братських шкіл, колегіумів, а також Київської академії.

Під час перерв у навчанні вони ходили містами і селами України невеликими групами; з ними завжди була переносна сцено-скринька, потрібні театральні аксесуари, ляльки. Крім ляльководів у групах був невеликий хоровий, а нерідко й інструментальний ансамбль, що супроводив спектакль співом і музикою. Поступово ансамбль здобув величезну популярність серед найширших верств міського і сільського населення України.

Вертеп згодом перейшов до цехових музикантів, ремісників – це вже був інший вертеп, у якому ролі виконували живі люди. Його популярність тривала аж до XX ст. Історичне значення цього жанру музичного театру пояснюється не лише зв'язком його з реальним життям народу, а й тим, що тут склалися типові риси драматургії українських класичних музично-драматичних п'єс, де народна пісня й танець є головними засобами музичних характеристик героїв і персонажів. Драматургія вертепу також мала значний вплив на розвиток українського музично-драматичного театру.

Варто зазначити, що в системі освіти братських шкіл (Львівської, Луцької), а згодом – Київської академії музика посідала особливе місце. Свідчення про це знаходимо, зокрема, в унікальному документі 1632 р. під назвою «Свхарістіон, або вдячність» Петру Могилі «од спудеїв Києво-Печерського колегіуму за фундування в Києві гімназіуму». У документі дано характеристику семи «вільних» наук, запроваджених в Києво-Могилянській колегії, серед яких була музика. У всіх молодших класах викладався спів з нот, обов'язковим було співання в хорі. В академії було два хори – братський (церковний) і конгрегаційний. Особливо цінувалися учні з хорошими голосами, які могли стати солістами. Академічний хор завжди був «...перлиною між усіма хорами, яких здавна тут було багато» [1, с.254]. Чимало студентів академії навчалися також гри на різних інструментах, і їх оркестр «...був завжди кращим у Києві. Він нарівні з академічними хорами брав участь в урочистих концертах і притягував увагу публіки» [1, с.254].

У шкільній драмі поетичне слово та музика були дуже тісно пов'язані. При постановці п'єс широко використовували музику та спів, як – хоровий, так і сольний, дуєтом, в ансамблі. Хоровий спів у братських школах звучав також при виконанні учнями творів ранніх форм театрального мистецтва. Про це свідчать перші друковані декламації кінця XVI – поч. XVII ст. До них належить «Просфонема» (Львів, 1591 р.), або привітання, яке виголошували учні Львівської братської школи київському митрополиту Михайлу Рогозі. Як показує текст «Просфонемі», при її виконанні використовувалися хорові співи. Так, у ній брали участь три «лики» (тобто хори співаків) та сім учнів (отроків), які виступали по черзі. Перший спів хору звучав на грецький, а два інші – на староукраїнській тексти.

Музика відігравала велику роль на урочистих святах і зустрічах, у дні випусків студентів та академічних диспутів, в так званих рекреаціях. Сучасники згадують, що «...при прийомах играла музыка инструментальная и вокальная и говорен был разговор о просвещении... Музыка, пение и рисовальное искусство имели приложение и в драматических представлениях..., которые совершались учениками в незанятые часы в сборном зале или в какой-либо аудитории. Особенно в рекреации...» [1, с.253].

У шкільну драму досить часто включалися музичні номери на тексти церковної гімнографії. В таких випадках подавався лише початок тексту. Трапляються вказівки на виконання співу на різні гімнографічні тексти. Ось деякі з них: «Обрадованная, радуйся, с тобою господь», «Ангели усение пречистая зряше» (Д. Туптало «Комедія на Успеніє Богородиці»); «Многая літа» (трагікомедія С.Ляскоронського). На ці тексти в богослужбовій практиці виконувалися культові монодичні наспіви, які в період функціонування шкільної драми фіксувалися в нотолінійних Ірмолях. Рукописні, а з початку XVIII ст. друковані Ірмолю – це найбільш типова книга богослужбового співу в Україні, що містила на лише ірмоси, а й основний богослужбовий репертуар. Роль музики (а також хореографії) в драмах була дуже значною. Авторі українських драм, як і автори античних трагедій, вдавалися до використання хору. Драма Лаврентія Горки «Іосиф Патріарх» (поставлена в 1707 р. в Київській академії) розпочиналася з виступу хору, зміна кожного акту теж супроводжувалася хоровим співом. У кінці четвертої дії хор виконував морально-дидактичний кант і, як свідчить ремарка, негритянка у своєму танці допомагала розкривати його зміст. Спеціальні ремарки в тексті вка-

зують на зміну характеру музики. В інших п'єсах передбачено не лише хорові, а й сольні виступи дійових осіб. Вказуючи на важливість поєднання хорового співу та хореографії в трагедії, Г. Кониський пише: «Хор же есть танец, приноровленный к пению; но под этим танцем разумей не веселые движения тела, происходящие от восторженной души, каковой танец трагедия едва ли допускает, но некоторую художественную и стройную поступь и телодвижения, приспособленные к тому, что поется... Всегда же хор полагается после акта и выражает значение предметов и перемены счастья» [6, с.353].

Також широко використовувалася духовна пісня (кант), про що говориться у ремарках драм. Так, в «Комічеськом дійствіі» М.Довгалецького, згідно з ремаркою, кант «Ныне внимите словеса сія» мав виконуватись на тон «Коли дождусь я весела». Автором тексту цього канта був Ф.Прокопович. В «Комедії на Успеніє Богородиці» Д. Туптала відзначено: «Пеніє нота «Ах, что творим». Нотні записи деяких музичних номерів шкільних драм включено в збірники духовних і світських кантів XVIII ст., а деякі – і в Богогласник.

Музичні номери шкільних драм та духовних кантів мають багато спільного – вони звертаються до одних і тих же сюжетних ситуацій, до схожих поетичних прийомів, а також текстів. Канти створювали конкретні автори, які не завжди зазначали своє прізвище. Але достеменно відомо, що авторами кантів були і такі громадські та церковні діячі, письменники, як Д. Туптало, Л. Баранович, Т. Прокопович, Є. Славинецький, Г. Щербаський, С. Яворський. Серед вихованців академії середини XVIII ст. були такі видатні музиканти, як Г. Сковорода, М. Березовський, А.Ведель. То ж цілком ймовірно, що і у створенні кантів, і у музичному оформленні спектаклів вони могли брати безпосередню участь. Серед творців кантів були і представники священства, міського населення, особливо студенти Києво-Могилянської академії, які завдяки курсам поетики та риторики володіли мистецтвом поезії та красномовства, знали музичну грамоту та були добре обізнані з церковним співом. Збірники кантів відомі з кінця XVII ст. Найбільша їх кількість припадає на другу половину XVIII ст. На жаль, в Україні збереглася невелика кількість кантових рукописів, багато з них зберігається в бібліотеках Росії та Польщі.

Вивчення музики в драмі ускладнюється відсутністю спеціальних записів музики. Важливим допоміжним матеріалом у висвітленні даної проблеми є наявні у текстах драм роз'яснювальні ремарки щодо музичного звучання. Здебільшого це зафіксовані словесні тексти музичних номерів. Музичні номери в текстах найчастіше фіксувалися під назвами: «пеніє», «кант», «хор». Зустрічалися і співи конкретних біблійних персонажів (в основному ангелів, а також дуєт Іосифа та Никодима у трагікомедії С.Ляскоронського; сольний спів Соломона у драмі «Слово о збуренню пекла»); античних (Муза й Аполлон у драмі «Милость Божія», тра Орфея на гуслях у трагікомедії С.Ляскоронського), а також характерних для шкільної драми алегоричних персонажів («Душа грішна» у анонімній великодній драмі без назви початку XVIII ст. та ін.). В історичній драмі Т. Прокоповича «Владимир» пісню виконував сатиричний персонаж Жеривол.

Жанр кантів, як вид духовної лірики, завдяки шкільній драматургії дуже швидко стає надзвичайно популярним. З'являються канти вікторіальні (що оспівували перемогу), філософські, любовні. Дуже були популярними канти духовного змісту – у народі їх називали псалмами. К. Транквіліон-Ставровецький у поетичній збірці «Перло многоценное» (1646 р.) в ремарці до одного з духовних віршів зазначає: «хоть спевай, хоть читай, тылко светом его душу свою утешай, просвещай» [8, с.235].

Кант є одним з найбільш ранніх побутових жанрів триголосьної (ансамблевої або хорової) пісні без інструментального супроводу. Зародження і швидке поширення канта пов'язане з процесом демократизації музично-поетичного мистецтва. Канти відігравали істотну роль у музично-театральному мистецтві, в народному вертепному дійстві, шкільних драмах, трагікомедіях та інтермедіях. Вбираючи в себе елементи народного мелосу, канти справили значний вплив на розвиток музики в Україні. З середини XVII ст. вони посідають провідне місце в ранніх формах українського музичного театру – вертепів, шкільних трагікомедіях, комедіях, де вони звучать у камерних ансамблях та хорових формах виконання. П.Козицький, оцінюючи у цьому зв'язку роль студентів Київської академії, зазначає: «Самі того не відаючи, циркачі та співаки були творцями музично-співачкої культури Південно-Західного краю... Ті їх канти, що сприйняв та обрав згодом народ, лягли в основу не однієї пісні та колядки...» [4, с.72].

Як стверджує Л.Корній: «...українська шкільна драма XVII-XVIII ст. була пов'язана з усіма існуючими на той час духовними хоровими жанрами, а в інтермедіях – і з народнопобутовими. Музика в шкільній драмі, виконуючи важливу драматургічну функцію, набувала ренесансно-барокових ознак; вона була од-

нією з домінант перебудови духовної драми – поступового її відходу від середньовічних традицій та формування елементів нової культури» [7, с. 229].

Саме новітні тенденції, які зародилися в шкільній драмі і духовній музиці в другій половині XVII – на початку XVIII ст. свідчать про те, що відбувалося становлення національного мистецтва Нового часу. З шкільних вистав розпочинається розвиток характерного для України музично-драматичного мистецтва, яке у XIX ст. набуло високого рівня розвитку. Уже в шкільній драмі формується характерна основа національної драми та опери Нового часу. Це засвідчує звернення авторів драм до актуальної національної проблематики (так, наприклад п'єси «Милість Божія І. Франко назвав політичною драмою), до історичної тематики, а також виведення образів національних героїв – Б.Хмельницького і козаків, алегоричного образу України. Образи героїв містеріальних драм уподібнюються народним типам (пастухи в «Комедії на день Різдва Христова» Д. Туптала, персонажі містерії «Слово о збуренні пекла» та ін.). З цим пов'язана інтерференція релігійного змісту з побутовою тематикою, що відображає реальне життя («Драма про Олексія, чоловіка Божого»). У книжну літературну мову вплітаються елементи українського народного мовлення, а в інтермедіях народне мовлення переважало. Відбуваються зміни і у версифікаційній системі поезії шкільної драми; під впливом ритміки народної творчості, зокрема музичної, зароджуються ознаки силабо-тонічної системи. Проходять процеси секуляризації музичної культури та нового піднесення церковної музики, що було характерним для європейського бароко. Для стилю бароко є характерним взаємозв'язок різних мистецтв – живопису, літератури, музики. Особливого значення набуває театр, який поєднує всі види мистецтва: літературні жанри (поезія, проза), живописні тощо.

Світська музика особливо розвивалась в країнах тогочасної Західної та Центральної Європи. Одним з найважливіших світських жанрів стала опера, яскраво представлена в італійській, французькій та англійській країнах. Нової якості набула старовинна соната та інструментальна музика, у якій виникають сценічні жанри органної, клавірної, скрипкової музики.

Наприкінці XVII ст. в Україні починається активний розвиток сольної пісні з інструментальним супроводом. Сольна пісня є більш гнучкою та різноманітною щодо мелодики та форм виконання. Спочатку вона співіснує з кантом, а далі починає посідати провідне становище в музичному пробуті, виявляючи вплив на всі інші музичні жанри – від романсу до театру, інструментальної музики та духовного хорового концерту. Сольна пісня, маючи особливу розспівну та емоційну мелодію, відтворює український народний мелос. До нашого часу у музичному пробуті існують яскраві зразки таких пісень; однією з них є пісня вихованця Київської академії Семена Климовського «Іхав козак за Дунай», створена у XVIII ст. У розвитку пісенного жанру важлива роль належить видатному українському філософу, поету Г.С.Сковороді. Його ліричні й сатиричні вірші стали широко відомими, а пісня «Всякому городу нрав і права» зазвучала зі сцени українського театру у постановці п'єси І.Котляревського «Наталка Полтавка». З такими тенденціями шкільної драми пов'язана і перша опера С.Гулака-Артемовського «Запорожець за Дунаєм» та ін. Як і в шкільній драмі тут поєднуються виступи героїв та діалоги між ними з завершеними музичними номерами при відсутності музичних речитативів. Саме новітні тенденції, які зародилися в українській шкільній драмі і духовній музиці другої половини XVII – на початку XVIII століття, свідчать про те, що розпочалося становлення національного музично-драматичного мистецтва.

Список використаних джерел

1. Аскоченский Г. Киев с его древнейшим училищем Академиею. Т.2. – К., 1860.
2. Вышенский И. Сочинения. – М. – Л., 1955.
3. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. //М.С.Грушевський. Духовна Україна: 36 творів. – К.: Либідь, 1994.
4. Козицький П. Спів і музика в Київській академії за 300 років її існування. – К., 1971.
5. Марковский С. Украинский вертеп. Розвідки й тексти. Випуск 1. – К., 1929.
6. Труды Киевской академии. Т.3. – К., 1866.
7. Українське бароко та європейський контекст. – К., 1991.
8. Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст. – К., 1978.

* * *

УДК 130.2:81'22

Вадим Усачев, канд. філософських наук, доцент кафедри іноземних мов, Донецький національний університет економіки і торгівлі ім. Михайла Туган-Барановського, Україна, м. Донецьк

Реклама в просторі культурної комунікації

Надається аналіз рекламної діяльності як комунікації. Визначаються складові рекламного комунікативного процесу – брендинг, імеджологія, коди презентації інформації.

Ключові слова: реклама, комунікація, брендинг, імідж, код.

Вадим Усачев. Реклама в пространстве культурной коммуникации

Предоставляется анализ рекламной деятельности как коммуникации. Определяются составляющие рекламного коммуникативного процесса – брендинг, имеджология, кодов презентаций информации.

Ключевые слова: реклама, коммуникация, брендинг, имидж, код.

Vadim Usachev. Advertising in spacious cultural communication

The analysis of publicity activity as communications is given in the article. The constituents of publicity communicative process are determined – branding, imageology, codes of presenting the information.

Keywords: advertising, communication, branding, image, code.

Реклама широко досліджується як специфічна комунікативна система. Цій темі присвячені роботи О.Сальнікової, Х.Кафтанджієва, Д.Яффе та інших, адже ще мало визначена соціокультурна, виховна специфіка реклами. Мета статті – визначити соціокультурні детермінанти рекламної комунікації як етико-естетичної реальності.

Реклама виникає як процес комунікацій. У великому тлумачнику сучасної української мови можна прочитати, що реклама є: «1) популяризація товарів, видоів, послуг з метою привернути увагу покупця, споживачів, глядачів, замовників та інших, поширення відомостей про когось для створення популярності; 2) плакати, об'яви, що використовується як засіб привертання уваги покупців, споживачів, глядачів, замовників та інших» [11, с.1023].

Все поле рекламної комунікації, зокрема соціокультурний простір рекламної комунікації відбувається як процес, дія, засоби дії і результат, який фіксується в певному рекламному носії. Це письмові, зображувальні, вербальні, аудіовізуальні і інші носії. Важливо, що комунікація не відбувається безпосередньо як звичайне спілкування, реклама лише тоді стає рекламою, коли виникають рекламні засоби трансформації інформації.

Посередники рекламної комунікації в контексті маркетингових комунікацій стають певною ознакою, символом речі або товару. Сама реклама не спонукає до купівлі, вона лише створює контекст, який призводить до цієї купівлі. Спонуки, які нав'язуються рекламі, перебільшують її значення. Якщо б реклама була настільки дієвою, що примусила до того чи іншого вибору, або купівлі, то тоді б вона замінювала собою дуже багато функцій, які існують в культурі. Але цього не відбувається.

У просторі комунікацій в XX столітті, зокрема у другій половині XX століття, виникає надзвичайно потужний рух, який пов'язаний з німецькою практичною комунікативною філософією. Два лідери цієї школи Юрген Габермас і Карл Отто Апель створили певну, будемо говорити, модель ідеального комунікативного суспільства. Сама дефініція комунікативного суспільства є неоднозначною. З одного боку, – це та група людей, або спільність, яку можна назвати суспільством, що об'єднується навколо каналу комунікацій, а в даному випадку рекламної комунікації. А, з іншого боку, – це суспільство, яке вже володіє всіма можливими засобами комунікативних презентацій або відносин між людьми. Комунікативне суспільство залежить від засобів передачі інформації, і разом від всієї системи інформативного обміну, трансформації цієї інформації. Юрген Габермас створює певну ідеальну модель комунікації, вона є суто європейською і свідчить про ті характеристики, які належать демократичному суспільству. Він пише: «Кожен здатний до мови суб'єкт може брати участь у дискусії, кожен може проблематизувати будь-яке твердження, кожен може брати участь у дискусії з будь-яким твердженням, висловлювати свої погляди, бажання, потреби. Ніхто з тих, хто бере участь у дискусіях, не має зазнавати як внутрішніх, так і зовнішніх перешкод у вигляді зумовленого відносинами панування примусу використовувати свої, встановлені першим і другим пунктом права» [3, с.33].

Карл Отто Апель ще більше універсалізує цю модель і в певній мірі загострює раціональні риси доцільності комунікації, всі його дефініції, про які він свідчить, здатні надати не лише можливості спілкування, інтеракції, але й визначити саму структуру цього спілкування. Він пише: «Потрібно з'ясувати такі реалії: 1) ідею синтаксично-семантичної системи як універсальної мови єдиної науки, 2) ідею елементарних речень наявного, в котрих

відображаються справжні факти споглядання, що можуть вважатися незалежними від теоретичних контекстів (протокольних речень). З'ясувалось, що, з одного боку, побудова мов, що відбувається в науці, їх семантичні структури все ж таки диференційовані по відношенню до їх інтерпретативних можливостей з допомогою конкретних мовних відносин. А це означає, що опис даних наявних фактів вже імплікує передбачення певною теоретичною системою» [1, с.215]. Тобто ідеться про те, що дія знаків або конфігурація знакових конотативних відносин в комунікативному полі не безмежні. Він, з одного боку, моделюється науково, раціонально, а, з іншого боку, належить певній культурі і створює свій синтаксис, свою неповторну конфігурацію знакових реалій. Про це свідчить і конфігурація реклами. Але сутність полягає в тому, що комунікація як широкий суспільний процес має свою знакову реальність, яка в рекламі набуває образно-експресивних рис, і ця образно-експресивна виразність є необхідною і достатньою для того, щоб реклама впливала на людину.

Проблема комунікативної етики гостро повстає в рекламі. Наскільки вона може гостро покусувати людину буральними почуттями і зануренням в низ людського «Я»? На ці питання, однак, не можна відповісти однозначно. Реклама бере всі бар'єри. Ми вже звикли до цього шокового, перманентного здійснення рекламних акцій. Але з розгорненим простором цього «печерного мистецтва», як звуть рекламу, багато втрачається в традиційній культурі. І моральна ознака, що пов'язана з комунікаціями, які мусять витримувати певний ценз етичних реалій, дуже потерпає від неадекватних рекламних акцій. О.Сальнікова пише, що реклама спекулює на комплексі причетності кожного індивіда до піднесеного: «Відчуйте! Спробуйте! Відкрийте для себе нову реальність плоского екрану, стереозвуку, чіткого зображення. Відчуйте владу над пивом і вапняним нальотом. Дізнайтесь, що таке справжня насолода, істинна краса, істинний комфорт і тому подібне. Потенційного споживача орієнтують не на споживання, але на відкриття нового світу, на героїчний вчинок, на благородний ризик, експерименти, що дарують великі результати» [12, с.29].

Цього достатньо, щоб відчутти наскільки таке відношення до реклами є більш адекватним, ніж розуміння реклами як суто маркетингово-комунікативного комплексу. Можна вказати, що маса книг, які виходять на проблеми комунікації, характеризують і рекламу, зокрема це «Розуміння медіа» Маршалла Маклюєна [8]. Ці дослідження характеризують складний перетин постіндустріальної цивілізації, де такі феномени як одяг, житло, гроші, друк і фото стають складовими трансформації рекламної інформації, до якої не причетні попередні цивілізації.

Починаючи від постмодернізму, віртуалістики і до брендингу, реклама розглядається на величезній кількості прикладів як образ рекламного формотворення. Цей же рівень і цей же підхід характерний для Андрія Ульяновського, який видав дві книги, які стали бестселерами. Перша – це «Міфодизайн реклами», яка вийшла в 1995 році, і друга – «Міфодизайн: комерційні і соціальні міфи», яка вийшла в 2005 році [13; 14]. Можна стверджувати, що міфодизайн – це новий підхід і нова парадигма, яка свідчить про те, що дизайн вже розуміється не як суто техногенна реальність, а як психоделічний дизайн. А міф теж стає не наївною казкою, не міфом давніх цивілізацій, а конкурентноздатною реальністю, яка програмується і, більше того, структурується як творчий, креативний процес, який слугує просуванню товарів або послуг на ринку.

Із оригінальних і відверто комунікативно означених рекламних робіт є дослідження Христо Кафтанджиева, болгарського автора, «Гармонія в рекламній комунікації», де він намагається ввести рекламний образ в простір риторичної матриці [5]. До речі це робить і Андрій Ульяновський в першій і в другій книзі. Але у Кафтанджиева риторика визначається як механізм комунікацій, як один із структуротворчих принципів образної інтеграції реклами.

Останнім часом вийшло багато хрестоматій з реклами. І одною із останніх є «Психологія і психоаналіз реклами», де даються витримки із досліджень Д.Огілві, Р.Ривз, І.Л. Савранського, А.Ульяновського, Г.Почепцова, П.Гуревича і інших [9; 10]. Ці роботи несуть в собі характер «мультиплікаційного» рекламного бачення світу, в якому реклама інтерпретується в контексті суб'єктно-об'єктних відзнак, не як об'єктний процес, не як маркетингова реальність, а як мотивація, як вплив.

Важливо зазначити, що реклама, з одного боку, адаптує в собі величезний простір культурно-історичних реалій, тобто тої давньої рекламної комунікації, відомої ще з Давньої Греції, а, з іншого боку, вона все частіше стає суто комунікативним простором масової культури.

Реклама гостро працює з етнокультурними реаліями. Так, фольклор і «фольк» як культурний феномен стають еквівалентними у рекламних акціях. Але важливе інше, важливе те, що ви-

никає певна специфіка реклами, що орієнтована не на сувеніри і сувенірну продукцію, а на повноцінну реконструкцію, регенерацію етнокультурних реалій.

Одною із яскравих є робота Джозефа Яффе «Реклама. Життя після смерті», який досить гостро, парадоксально розуміє рекламу як один із феноменів сучасного життя, без якого вже жити неможливо. І, як всі інтегратори, або системники від рекламного бізнесу, він намагається інформацію рознести по певним сегментах, здійснити сегментацію інформаційних потоків. І він визнає принцип «чотирьох В»:

- ВИБІР споживачів – це висока якість товарів;
- ВИБІР споживачів – це виявлення ними довіри;
- ВИБІР споживачів – це уявлення повідомлень спільності однодумців;
- ВИБІР споживачів – це надійні спільноти, що фільтрують і оцінюють бренди [17, с.36].

Х.Кафтанджиев характеризує комунікацію в рамках об'єктних реалій, які можна прочитати в будь-якій книзі з реклами. Найголовніші означувані комунікації – це адресант, комунікативні інтенції, фільтри, комунікативні підходи, адресат, комунікативні очікування, знакові системи, коди, референтна спільність, предмет комунікації, функції комунікацій, повідомлення, канали комунікацій, шум в ланцюжку, обірваний зв'язок, ефективність комунікацій [5, с.18–19].

Референтація, тобто звернення до предмету в рекламі, є одним із цікавих і важливих процесів. З одного боку, вона набуває образних ознак іміджу в іміджології, з іншого, – перетворюється на знак, торгіву марку і ще більш гостро перетворюється на міф, тобто на певну мову комунікації. Міф стає засобом спілкування на підставі певної референтації, тобто звернення до певних денотантів, предметних означувань явищ, які здійснюють комунікацію як міжзнакові конотації.

Вся реальність мало зазначена в рекламі, потребує свого семіотичного коду, своєї семіотичної розгортки, і Христо Кафтанджиев досить ретельно здійснює цю семіологічну розгортку. Але ми бачимо два напрями. Один напрям – динамічний, пов'язаний з театралізацією, театрологією реальності в цілому, що ми зазначили у Патріса Паві, а інший суто структуралістський, знов-таки орієнтований на діяльнісну модель, на синхронну розгортку дискретних актів або фактів, які актами назвати не можна, бо вони є лише елементами в ланцюгу подій, елементами в єднанні елементів події або дії.

Засоби рекламної комунікації або канали достатньо описані, і це найбільш структурована частина комунікативної діяльності в рекламі. Визначають рекламу, яка структурується на підставі мас-медіа, телевізійну рекламу, радіорекламу, газетну, журнальну, зовнішню, транспортну, інтернет рекламу і інші. Але в усіх цих засобах є одна характеристика – ємкість комунікативного каналу. Тобто важливо визначити, наскільки цей комунікативний канал допомагає або дозволяє передати інформацію. Він може бути широко зазначеним як рекламний, але інформація не буде почута, якщо вона блокується з самого початку, або, навпаки, вона очікувана і входить в простір реклами на підставах мотивованої комунікативної діяльності.

Важливо зазначити, що коди комунікації несуть в собі різні можливості трансформації інформації. Алфаветний код – це система правил, за якою ми структуруємо тезаурус знакових систем, тобто, – це алфавіт тих знаків і тих очікуваних іконічних або вербальних повідомлень, конфігурацій, які може прийняти і які є бажаними в даному контексті. Семантичний код – це система правил, якою ми користуємося для визначення того чи іншого значення, яке характеризує той чи інший предмет або послугу. Синтаксичний код – це система правил, за якою поєднується система бачення і текст. Синтагматика – це просторове поєднання конфігурацій в реаліях реклами. Просторове єднання може будуватися на підставах метонімії (співскладеності і заміни одного елемента іншим), що часто відбувається, метафори (переносу значень), синекдехи, коли використовуються частини замість цілого, або ціле замість частини.

Дуже часто вживається такий принцип, коли відбувається ідентифікація на підставі метафори, метонімії, коли чуже інтерпретується як своє і, навпаки. Офіційні коди і маргінальні коди теж належать до дуже важливої частини повідомлення. Офіційний код – це правила офіційної культури, пов'язані з етикетом, з тим чи іншим засобом однозначної трансформації інформації, а маргінальний код несе в собі семантичні обертоги, можливість відхилення від норми, може бути антисистемою. Може бути відхиленням від правил. Універсальні коди – це ті системи, які додають прості і ясні означування, без них реклама не може існувати. Простота і ясність – це один із важливих пріоритетів реклами, де діють специфічні коди, коли використовуються відомий, достатньо вживаний і потрібний в тому чи іншому контексті способу передачі інформації канал повідомлення, пов'язаний

з етнокультурою, національними ознаками, мовними ознаками і іншими.

Кажемо ще на один механізм, який здійснює комунікацію. Він розповсюджений і називається досить по-різному, але його універсальність надзвичайно важлива. Це так звана сегментація. «Сегментація – це процес групування споживачів, у котрих схожі потреби і приблизно однакова реакція на маркетингові зусилля. Сегментування є розподіл ринку на групи покупців, кожен з котрих необхідним чином визначає товар або комплекс маркетингових дій, за Котлером. Поняття «сегментація» увійшло у наукову літературу в 50-і роки і виконало сильний вплив на розвиток маркетингу в рекламі» [7, с. 50].

Комунікація в рекламі є певною моделлю відображення специфіки тої дії або події, яку переживає суб'єкт туристичної діяльності, а цим суб'єктом може бути турист, який подорожує, і фірма, яка здійснює туристичні послуги і всі посередники, які приймали участь в просуванні послуг і турпродукту на ринок.

Можна стверджувати, що специфікація рекламних комунікацій повинна бути не лише адресною, не лише цільовою, не лише орієнтованою на певну мету і на певну мотивацію, а має бути відображенням, моделлю світу, який характеризує національні, етнологічні, моральні та естетичні чинники цієї культурної практики.

Список використаних джерел

1. Апель К.-О. Ситуація людини як етична проблема // Ермоленко А.М. Комунікативна практична філософія: підручник. – К.: Лібра, 1999. – С. 231–255.
2. Батра. Рекламний менеджмент / Батра, Раджив, Майерс, Дж. Джон, Аакер, А.Дэвид; пер. с. англ. – 5 изд. – М.; К.: Вильямс, 2004. – 784 с.
3. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості. Дослідження категорії громадянське суспільство / Юрген Габермас; пер. з нім. – Львів, 2000. – 265 с.
4. Гуревич П.С. Кто Я? / П.С. Гуревич // Психология и психоанализ рекламы: учебное пособие для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики. – Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2007. – С. 374–410.
5. Кафтанджиев Х. Гармония в рекламной коммуникации / Христо Кафтанджиев; пер. с болг. С.Кировой. – М.: ЭКСМО, 2006. – 358 с. – (Профессиональные издания для бизнеса).
6. Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества / А.В. Костина. – М.: ЛКИ, 2008. – 352 с.
7. Котлер Ф. Десять смертных грехів маркетингу: Ознаки і методи вирішення / Ф.Котлер; пер. з англ. І.П. Гусан, А.Ю. Гусан. – К.: Вид. дім «Кисво-Могиланська академія», 2006. – 144 с.
8. Маклюэн М. Понимание медиа: внешнее расширение человека / Маршалл Маклюэн; пер. з англ. В.Николаева. – М.: «Гиперборел», «Кучково поле», 2007. – 464 с.
9. Огилви Д. Тайны рекламного двора / Д.Огилви // Психология и психоанализ рекламы: учебное пособие для факультетов психологии, социологии, экономики и журналистики. – Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2007. – С. 16–100.
10. Почепцов Г. Коммуникация / Г.Почепцов // Реклама, внушение и манипуляция. – М.: БАХРА-М, 2001. – С. 102–137.
11. Реклама // Великий тлумачний словник сучасної української мови / Укл. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К., Ірпінь: ВТФ Перун, 2004. – 1440 с.
12. Сальникова Е.В. Эстетика рекламы. Культурные корни и лейтмотивы / Е.В. Сальникова. – М.: Алетейя, 2001. – 288 [2] с.
13. Ульяновский А. Мифодизайн рекламы / Андрей Ульяновский. – СПб: Петрополь, 1995. – 300 с.
14. Ульяновский А. Мифодизайн: коммерческие и социальные мифы / Андрей Ульяновский. – СПб.: Питер, 2005. – 544 с. – (Серия «Маркетинг для профессионалов»).
15. Ученова В.В. История рекламы, или Метаморфозы рекламного образа: учебник для вузов / В.В. Ученова, Н.В. Старых. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. – 336 с.
16. Ученова В.В. Реклама и массовая культура / Виктория Васильевна Ученова: учеб. пособие для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2008. – 248 с.
17. Яффе Дж. Реклама: жизнь после смерти / Джозеф Яффе. – М.: ИД Коммсант, 2007. – 400 с.

* * *

УДК 130.2

Тетяна Гайналь, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника, Україна, м. Івано-Франківськ

Підходи до визначення культури в філософії

Розглянуто варіанти основних наукових підходів до визначення культури (аксіологічний, діяльнісний, семіотичний, соціологічний, філософсько-антропологічний, філософсько-історичний). Експліковано поняття «культура» через співвідношення «культура–природа», «природне–штучне», «культура–цивілізація».

Ключові слова: культура, природа, природне, штучне, цивілізація, філософія.

Тетяна Гайналь. Подходы к определению культуры в философии

Рассмотрено варианты основных научных подходов к определению культуры (аксиологический, деятельностный, семиотический, социологический, философско-антропологический, философско-исторический). Эксплицировано понятие «культура» через соотношения «культура–природа», «природное–искусственное», «культура–цивилизация».

Ключевые слова: культура, природа, природное, искусственное, цивилизация, философия.

Tatiana Gaynal. Approaches to definition of the culture in philosophy

Variants of main scientific approaches to definition of the culture (axiological, activity approach, semiotic, sociological, philosophical-anthropological, philosophical-historical) have considered. The concept «culture» has explicated through the correlation of «culture–nature», «natural-artificial», «culture–civilization».

Keywords: culture, nature, natural, artificial, civilization, philosophy.

Кризові процеси сучасності варто, безумовно, розглядати як складні соціокультурні процеси. Перші ознаки, що ознаменували глобальні зміни, пов'язані з трансформаційними процесами в культурі. Говорячи про кризу європейської культури, розуміють, скоріше, кризу життя (якщо «культуру» розуміти в широкому значенні).

Проблема з'ясування сутності культури не нова для філософії, та й взагалі, для гуманітарних наук. Особливе значення для нас мають напрацювання, що стосуються саме кризовості культури (Д.Белл, Н.Бердяєв, Р.Гвардіні, Г.Маркузе, О.Шпенглер), її місця в умовах глобалізації (Ю.Габермас, К.Майер-Абіх та ін.), співвідношення культури та цивілізації, ролі та значення, специфіки сучасної філософії, її взаємозв'язку з іншими складовими культури (В.Гюсле, С.Хантінгтон). Проблемами культури, глобалізації займаються і сучасні дослідники. Зокрема, історію глобалізаційних процесів вивчає М.Булатов, екологічну політику М.Дюмкін, співвідношення екології та культури розглядають М.Голубець, Ф.Канак, М.Кисельов, В.Крисаченко, людину в просторі глобалізації та культури В.Ісаєв, С.Пролєсєв.

Вивчення явищ антропологічної, культурної криз вимагає широкого, міждисциплінарного підходу та залучення не лише філософів, а й соціологів, культурологів, політологів, глобалістів та ін. Це дасть можливість багатоаспектного бачення та навіть практичних рекомендацій щодо вирішення певного роду проблем. Тому нашим завданням буде не лише намагатися з'ясувати особливості підходів до розуміння культури, місце філософії в культурі, їх взаємозв'язок.

Як було зазначено вище, складнощі розгляду вказаних проблем зумовлені тим, що сучасні гуманітарні та суспільні науки мусять оперувати поняттям «культура», що є рекордсменом по кількості дефініцій та підходів вивчення. В найпростішому її розумінні та виходячи із етимології терміну (з латинської – обробіток, пошанування, розвиток, виховання) культура розуміється як зміни, що привнесла своє життя діяльністю в природний світ людина. Проте історія поняття «культура» вказує на його поступове ускладнення. Так із XVIII ст. термін «культура» вже застосовується щодо людської діяльності та творчості людини. Таким чином, під нею стали розуміти те, що створене людиною – світ артефактів. Крім того, через важливість створеного для самої людини культура набуває статусу «другої природи», що охоплює не лише матеріальні об'єкти, а й систему цінностей, звичаїв, традицій, законів, тобто тих соціальних форм, без яких людина вже не уявляла собі співжиття з іншими людьми.

Американські антропологи К.Клакхон та А.Кребер в 50-х роках минулого століття, узагальнили основні риси, які притаманні культурі: до неї належить те, що відрізняє людину від тварини та властиве лише людському суспільству; культура не успадковується генетично, її можна тільки навчитися, можливість виникнення культури не детермінована особливостями біологічного виду *Homo sapiens*, тому що вона твориться людиною; передача

культурних надбань здійснюється через символічні форми (мову, мистецтво, знаряддя праці та ін.).

В.Петрушенко [1, с.476] виділяє наступні сутнісні ознаки культури: культура – світ артефактів; це способи, технології, методи творення культурних явищ (як культуротворча діяльність); культура охоплює, разом із тим, і технологічний аспект; сукупність матеріальних та духовних цінностей; наслідки людської діяльності, які можуть бути оцінені як вияв максимальної досконалості для певного історичного часу та можливостей; способи збереження, використання та розподілу культурних цінностей; існування культури неможливе без спілкування, взаємного обміну, поза взаємовпливами, діалогом культур; культура – певна людська поведінка, правила, способи, норми її впорядкування.

В науці існують різні варіанти виокремлення підходів до вивчення культури. Один із них охоплює наступні: філософсько–антропологічний, філософсько–історичний та соціологічний.

Філософсько–антропологічний підхід базується на зборі та аналізі емпіричних даних, саме в межах цього підходу культура набула статусу предмета наукового вивчення. Початком цього підходу вважаються етнологічні (етнографічні) дослідження. Його родоначальником є Е.Тейлор з працею «Первісна культура», в якій культура розглядається як складна цілісність, що охоплює знання, вірування, мистецтво, моральність, звичаї, традиції, тобто все те, що створене та засвоєне людиною, як істотою соціальною. Саме людина є суб'єктом культури.

Філософсько–історичний підхід розглядає культуру через призму людської історії. Цей підхід був запропонований І.Гердером в праці «Ідеї до філософії історії людства». Для нього людина – результат еволюції універсуму, в якій природа проявила себе цілком. Людина не є основою для наступної ланки еволюції, на відміну від інших живих істот. Вона не є вершиною еволюції з самої появи в світі, а творить саму себе протягом всього життя, виступає самоціллю, культурною істотою.

Соціологічний підхід має свою специфіку, бо в соціології максимально широко розглядають взаємозв'язок суспільства та культури. З одного боку, культура розуміється як соціальний механізм взаємодії особистості та соціальної спільноти із середовищем проживання, або ж як соціальний інститут, з іншого боку, культура розуміється як система цінностей, переконань, зразків, патернів поведінки окремої особи, соціальної групи, спільноти чи й суспільства в цілому.

Ще один варіант поділу підходів до культури пропонує наступне: семіотичну точку зору (культура – знакова система, за посередництва якої передається соціальний досвід від старшого покоління молодшому), аксіологічна точка зору (культура – сукупність цінностей), діяльнісна (сукупність засобів, за допомогою яких людина досягає життєвих цілей) та соціологічна (культура як соціальний інститут).

С.Кримський, говорячи про культуру, вказує на її двоїсту природу [див.: 2, с.55]. Вона не може бути зведена тільки до діяльності, тому що охоплює духовні обрії людини, її внутрішній досвід, бажання бути не засобом, а ціллю. «Культура може бути визначена як актуалізація смислового потенціалу творчої діяльності» [2, с.56]. Вона подає буття як текст, бо виступає смислопороджуючою системою. Проте саме діяльність окреслює предметну сферу культури, конфігурації її змісту.

Культура обов'язково охоплює в будь-якому своєму витворі історичний досвід. Можна також сказати, що культура є способом побудови власного життя за рахунок досвіду минулих поколінь. На думку С.Кримського, культура не є тільки минулим, бо ми щодня «читаємо» її по-новому. Її не можна знати, її можна лише творити. Культура підлягає дворакурсному розгляду: фактичному та аксіологічному. Те, що є нею за походженням, тобто створене людиною, не завжди є культурним досягненням з точки зору цінностей. Вона завжди залишає місце для суперечок щодо того, що можна вважати її досягненням, а що не заслуговує легітимації як таке.

Як варіант розгляду визначення культури, ми можемо запропонувати подивитися на неї через три основні сфери її прояву: у відношенні людини до природи; ставленні людини до інших людей; ставленні людини до самої себе.

Зупинимося більш детально щодо відношення людини до природи та місця в ній культури, яка своєрідно проявляє себе в таких умовах. В сучасних наукових поглядах акцентується на необхідності встановлення гармонії зв'язків між ними. Проте культура розглядалася як щось таке, що можна протиставити природі. Так В.Кутірьов [див.: 3] вважає, що тип культури залежить від вирішення суперечності між природним та штучним і виділяє наступні типи:

1) общинно–аграрний, в якому природа передвизначає зміст культури. Остання відображає потребу людини пристосуватися до природи, страх перед стихією;

2) індустріальний тип, де свідомо ставляться цілі боротьби з природою, досягнення максимальної свободи від неї. Головна мета – зробити людину господарем природи;

3) постіндустріальний тип, де штучне тисне на природу, людство переживає екологічну кризу, одним із проявів чого є створення культури в щось машиноподібне, чи її загибель разом із природою. Ми можемо додати ще й те, що на цьому етапі сформувалася новий тип суспільства та культури – інформаційний.

Вже в першому типі культури бачимо міфологічний тип відношення людини до природи з його екофіліїм відношенням. То чи доцільно говорити тут про протиставлення природного та створеного людиною, коли міфологічна культура вважається ідеальним типом взаємовідносин з природою та пропонується як альтернативний шлях здолання екологічної кризи?

Щодо другого типу культури, то тут йдеться про зміцнення «традиції керування» природою, антропоцентризму, яка сформувалася в європейській культурі та базується на виокремленні «суб'єкт–об'єктної» взаємодії людини та природи.

Таке розділення штовхає людину–суб'єкт на усвідомлення якісної відмінності від природи, того, що створене людиною від того, що є нерукотворним. Тому й виникає поняття культури як такого, що протистоять природі.

Таким чином, ми маємо дві позиції: з одного боку, позиція, яка виражається в поклонінні природі, в пантеїстичному отождествленні Бога з природою, в баченні мистецтва як такого, що покликане наслідувати природу, в «благочинстві перед життям». Тому що «інакшість» людини не роз'єднує, а зближує людину з природою. З іншого боку, ми маємо позицію, яка відображає досягнення людини в різних галузях: науці, техніці, що протистоять природі.

В українській філософії традиційним є розгляд культури як «другої природи», причому підкреслюється протиставлення її з природою. Культуру можна розглядати як природу, яку перетворила людина, прагнучи здолати свою біологічність. Через культуру людина намагається самовиразитися, самоствердитися, власне, як людина. Культура не може існувати без людини (і через те, що вона є її творцем, і через те, що без догляду, наприклад, матеріальні цінності (і не цінності) занепадають).

Чи є правомірним говорити про їх протиставлення в сучасних умовах екологічної кризи? Адже, якщо ми й далі підтримуємо опозицію «природа–культура», ми лише поглиблюватимемо ситуацію, яка так ніколи і не вирішиться.

Ми можемо розглянути ще один підхід розуміння культури – через опозицію «штучне–природне». Привертає до себе увагу те, що в час екологічної кризи, саме штучне є тим, що поглинає природне, а з тим і несе в собі не лише кризу в культурі, а й у сфері людини, духовності.

Але ми розуміємо і приймаємо, що діяльність людини в світі – це не лише певна активність задля задоволення біологічних потреб, це і прагнення реалізувати творчі потенції, це прагнення до чогось такого, що не існує в природі, хоча воно містить природні складові та діє за законами, які, свого часу, людина пізнала як природні. Через те, що людина є істотою і біологічною, і соціальною, їй необхідне і природне, і штучне як взаємодоповнюючі елементи.

Штучне так само, як і культура, є результатом взаємовідносин людини та природи, їх продовженням і доповненням. З іншого боку, людина, як член суспільства, взаємодіє з природою через культуру, і саме культура визначає способи і форми взаємовідношень і взаємодії людства з оточуючим природним середовищем.

Виходячи з опозиції «природне–штучне», говорять про опозицію «природа–культура», де під культурою можна розглядати сукупність духовних надбань, матеріальних цінностей, які створені людством у процесі суспільно–історичної діяльності. Вона охоплюватиме все «штучне», не властиве природі – техніку, досягнення в галузі науки, мистецтва, моралі тощо. Тоді справді культура буде не натурою, бо вона виникає в якості надприродного способу життєдіяльності людей, як засіб подолання дискретності людського існування, залучення до вічності, як життєстверджуюча сила з проекцією в майбутнє. Вона є творчим началом людини на протипагу руйнуванню і знищенню.

Тримаючись такої опозиції, постійно підкреслюватиметься вищість культурного над природним та підтримуватиметься розрив між ними. Зважаючи на те, що екологічна криза вказала на недоліки антропоцентризму, слід розставляти дещо інші акценти: по–перше, культура – не протиставлення, а продовження і доповнення природи; по–друге, культура визначає способи і форми взаємовідношень і взаємодії людства з довкіллям; по–третє, культура – результат поступового пізнання людиною природи та самої себе, своєрідний спосіб вираження природи через людину, її розум, розкриття можливостей природи через пізнання та діяльність в ній.

Ще одним варіантом експлікації поняття культури може бути варіант розгляду її в парі «культура – цивілізація». Почнемо з

етимології поняття. Коли лексема «культура» у XVIII ст. почала функціонувати як самостійна лексична одиниця, у неї з'явився конкурент – «цивілізація». Під «культурою» розумівся «певний щабель суспільного розвитку», а «цивілізація» мала висловлювати те саме, але більше диференціювати якісь риси епохи. Припускаючи ймовірність гармонійного поєднання цих двох понять, не передбачалося жодного конфлікту між ними. Проте з часом перевага в цій парі почала надаватися культурі.

Поняття «цивілізація» створене для позначення певного абсолютного блага, далекого ідеалу, до якого рухається людство. Вже з кін. XVIII ст. цивілізація – це стан суспільного розвитку, те, що зроблене руками й душами людей. Наприкінці XIX – поч. XX ст. питання про співвідношення культури й цивілізації особливо загострилося й виокремилася в дві позиції. Перша з них виходить із того, що цивілізація – явище негативне (О.Шпенглер): цивілізація не злет, а занепад певної історичної культури, вона несе з собою деградацію мистецтва та духовності, поширення масової культури, моральний занепад суспільства, домінування матеріальних цінностей над духовними. Цю ж позицію представляє Н.Бердяєв, для якого цивілізація – смерть культури, оскільки намагається здійснити «життя». Цивілізація раціоналістична, прагматична, приносить техніку, між людиною та природою постає штучний світ. За допомогою техніки людина намагається підкорити природу. Цивілізація замінює цілі життя засобами до життя.

Друга позиція акцентує на тому, що цивілізацію слід і можна розглядати як пік розвитку культури. Зокрема так розглядає цивілізацію Н.Данилевський, який під нею розуміє нетривалий час, протягом якого народи виявляють свої, передусім, духовні потенції в усіх напрямках розвитку. Л.Морган розглядає цивілізацію як третій щабель розвитку людства після дикунства та варварства. Цивілізація як форма суспільного буття має одну центральну міфологему – місто. Вона виникає тоді, коли з'являється місто, писемність, держава, тобто пізніше, ніж культура (культурогенез збігається з антропогенезом). Культура – підтримання людського в людині, спосіб буття, за допомогою якого людина виживає. Цивілізація – особлива стратегія життя, що виникає на певній території. Різні культури – різні стратегії (наприклад, християнство породило християнську цивілізацію).

Сучасні науковці намагаються поєднати обидва підходи, використовувати їхні аргументації та пропонують такі аспекти розрізнення культури та цивілізації: культура – орієнтується на традицію, прагне до втаємниченості, сакральності, а її результати володіють самоцінністю та неутілітарністю. Цивілізація навпаки зорієнтована на новачію, комфорт, ефективність. Продукти цивілізації характеризуються спрощеністю, утилітарністю. Для цивілізації властиве звертання уваги на престижність та грошовий еквівалент того, що створене чи й самої діяльності. Цивілізація породжує уніфікацію культури.

Серед рис цивілізації можна виділяють наступне [4]: це процес перетворення природи в предмети та процеси, які не існували до людини та її діяльності; невідворотне втручання людини й людства в природні процеси; активний розвиток товарного виробництва та обміну для задоволення зростаючих потреб; підтримка та розвиток суспільної та особистої форм власності; високий рівень розвитку юридичних та моральних норм спільного буття людей, надання їм широких прав та свобод; формування та функціонування громадянського суспільства; повсякденне життя людини ставатиме щораз гарнішим та комфортнішим. Сама ж цивілізована людина постає як працівник та творець, має особливе ставлення до свободи, честі, гідності, як своїх особистих, так і інших індивідів, країн, народів.

Слід зазначити, що якщо культура покладає цільові та ціннісні установки цивілізації як її внутрішній елемент, то цивілізація забезпечує соціально-організаційні й технологічні засоби функціонування та розвитку культури. Цивілізація – це форма впорядкування культури й усього суспільного життя. Вступаючи в життя, кожен індивід застає та засвоює певний запас знань, вірувань, навичок, цінностей, які не просто вироблені культурою й відбиті в певних символах, а й санкціоновані, закріплені, тиражовані цивілізацією. Таким чином, цивілізація інституціоналізує культуру. Культура – це вся сфера буття людини, що ініціюється творчим поривом та орієнтована (свідомо чи несвідомо) на творче, морально повноцінне, духовно наповнене життя. Ширша сфера людської діяльності людини, яка має свободу волі й постійно вдосконалюється в напрямі раціонально-технічних досягнень – цивілізація. Культура в такому розумінні – складова цивілізації, її головна сутнісна частина.

Отже, проблемність визначення поняття культура в науці зумовлена багатоаспектністю її проявів, включеністю в різноманітні процеси, можливістю регулювати складні взаємодії між людьми, народами, суспільствами, особливим значенням її для особистості, взаємодії людини та природи. Оскільки уніфікація критеріїв означення того, чим є культура, є, напевно, не можли-

вим, слід робити акцент та міждисциплінарних підходах її вивчення. Це, безумовно, збагатить бачення культури, і, врешті-решт, відкриє можливість системного її розуміння.

Безумовно, що неабиякий інтерес становить розгляд сутності культури в сфері взаємодії людини (людей) з іншою людиною (людьми), як на рівні міжособистісного спілкування, так і на рівні міжкультурної взаємодії чи її формування («Глобального села», чим характеризуються сучасні цивілізаційні процеси. Особливої уваги також заслуговує аналіз прояву культури в сфері ставлення сучасної людини до самої себе, до свого тіла, саморозвитку, самовдосконалення. Все це й стане в подальшому предметом нашого дослідження феномену культури.

Список використаних джерел

1. Петрушенко В.Л. Філософія: Курс лекцій: Навчальний посібник для студентів вищих закладів освіти III–IV рівнів акредитації / Петрушенко В.Л. – 3-тє видання, перероб. і доповн. – Львів: «Магнолія плюс»; видавче СПД ФО В.М. Піча, 2005. – 506 с.
2. Кримський С.Б. Запити філософських смислів / С.Б. Кримський. – К.: Вид. ПАРАПАН, 2003. – 240 с.
3. Кутырев В.А. Экологический кризис, постмодернизм и культура: Философия, культура, общество / Кутырев В.А. // Вопросы философии. – 1996. – №11. – С.23–31.
4. Мотрошилова Н.В. Рождение и развитие философских идей: Ист.-филос. очерки и портреты / Н.В. Мотрошилова. – А.: Политиздат, 1991. – 464 с.

* * *

УДК 130.2

Дмитро Жмундуляк, канд. філологічних наук, директор, Державний архів у Чернівецькій області, Україна, м. Чернівці

Архітектурна спадщина Чернівців у світлі проблем філософії культури

Аналізуються неповторні особливості панорами чернівецького архітектурного ансамблю в полі проблем філософії культури.

Ключові слова: мультикультуралізм, архітектура, художньо-архітектурні стилі, міський ансамбль, простір міста.

Дмитрий Жмундуляк. Архитектурное наследие Черновцов в свете проблем философии культуры

Анализируются неповторимые особенности панорамы Черновицкого архитектурного ансамбля в поле проблем философии культуры.

Ключевые слова: мультикультурализм, архитектура, художественно-архитектурные стили, городской ансамбль, пространство города.

Dmitry Zhmudulyak. The architectural heritage of Chernivtsi in light of the problems of philosophy of culture

In the article is analysed the unique features panorama Chernivtsi architectural ensemble problems in the field of philosophy of culture.

Keywords: multiculturalism, architecture, art and architectural style, urban ensemble, the space of the city.

Зоровий образ міста складає найперше його архітектура й скульптурні пам'ятники. Не будемо тут говорити про сакральні будови Чернівців: давно відзначено, що саме вони формують імідж міста: «Помітні ще здалека, Чернівці, завдяки своєму розташуванню, з багатьма своїми вежами і куполами, справляють на чужинця враження розкішного східного міста» [цит. за: 9, с.56]. Та не меншу роль грає й світська архітектура Чернівців, яка дала підстави іменувати місто на Пруті «маленьким Віднем» або ж «маленьким Парижем» і не менш, ніж архітектура сакральна, зробила його гідним об'єктом в очах дослідника філософії культури.

Проте стан цієї архітектури, в цілому, загалом, задовільний, та її статус в очах нинішнього містянина, очікування та прогнози, які тривожать нашого сучасника, ще не були предметом окремої розмови.

Не можна сказати, що це питання зовсім нове. Зокрема слід відзначити величезну роль архітектора С.Біленкової, яка щоразу стає на перепоні усе новим спробам «модернізації» іміджу міста й присвятила його архітектурі низку публікацій – як в науковій пресі [1;2], так і в місцевій публіцистиці. Проаналізовано віденські впливи у формуванні вигляду міста [3], у розрахованій на істориків архітектури монографії «Історико-містобудівні дослідження Чернівців» [4] коригується історико-архітектурний опорний план міста, подано рекомендації щодо збереження традиційного характеру середовища тощо. Але про протиріччя й різновекторні тенденції у розвитку нинішньої чернівецької архітектури тут буде сказано вперше.

Головне, про що слід тут говорити, – це та тривожна обставина, що за останні десятиліття чернівецька архітектурна спадщина постраждала чи не найбільше за всю історію міста. Списувати зростання деструктивних тенденцій на рахунок радянської влади не можна, а проблема чекає на своє вирішення.

Унікальність міста полягає в тому, що архітектурний ландшафт майже цілком зберігся протягом XIX–XXI століть. Сучасність мало вплинула на його вигляд¹. У центрі є, щоправда, кілька прикметних будинків радянської пори в стилі «сталінського класицизму»; нові райони будувалися за сучасними безликими типовими проектами; сьогодні зустрічаються вже й справжні палаци багатіїв, які найчастіше імітують з різним ступенем успіху класичні західні «замкові» зразки. Але усе це не визначає архітектурного іміджу Чернівців.

Основний корпус світських будівель міста формується (як, утім, і сакральні споруди) у «вікторіанську» епоху, коли не лише виникають досі незнані можливості для технічних архітектурних вирішень, але й піднісється загальний рівень матеріального благополуччя суспільства. Тоді в усій європейській архітектурі панував стиль класицизму, й принципи створення окремої будівлі чи цілого ансамблю були в принципі однакові. Установка на «розкішний» вигляд сусідила з установками на гарний смак, комфорт і зручність. Й від самого початку місто, що будувалося за відповідними західноєвропейськими архітектурними канонами, набуває титулів «маленького Парижу» або «Відня на Пруті». Наприкінці XIX ст. Чернівці остаточно набувають рис європейського міста: споруди у центрі зводяться за індивідуальними проектами у вишуканих архітектурних стилях, вулиці та площі вкриваються бруківкою, вводиться водогінна мережа, каналізація, електрика, починає курсувати трамвай [6, с. 162]. Домінує двох- чи трьохповерхова забудова; будинки декоровані переважно в стилях класицизму, бароко, рококо, сецесії; за пори румунського панування в ансамбль міста внесено авангардистську ноту: це доволі агресивні щодо традиційного середовища, але імпульсанти й зручні для проживання багатоповерхові будинки в дусі конструктивізму.

«Чернівці забудовувалися за типовим зразком невеликих австрійських міст, з ратушею в центрі міста, яка виходила на ринкову площу» [8, с. 313]. Ринкова площа, яка згодом буде називатися Центральною, від початку не була єдиним центром містобудівних вузлів: такими стали й площі Соборна та Театральна. Слід сказати, що, на відміну від міст сусідньої Російської імперії, де план забудови стверджувався безпосередньо царем і ґрунтувався на чіткому принципі «членіння на квадрати»², забудова Чернівців відбувалася за прийнятим на Заході радіальним принципом: вулиці й провулки вільно розгалужувалися від площ і виростали таким собі «лабіринтом» виключно в результаті приватної ініціативи господарів-забудовників.

Серце світських Чернівців – побудована в класицистичному стилі Ратуша, в якій і тепер знаходяться Чернівецька мерія та міська рада, розташована на Центральній площі. Вона побудована 1847 року за ініціативи інженера А.Маріна та архітектора А.Мікуліча; на її стрімкій вежі, що домінує в ансамблі площі, вміщено два годинники (один з них подарований колись бургомистром А.Кохановським); з цієї вежі щодня опівдні сурмач, вбраний у народні строї, виконує мелодію відомої пісні С.Сабадаша «Марічка»³.

Забудівля Центральної площі становить доволі монументальний і вишуканий архітектурний ансамбль, в якому домінує Ратуша. У цьому ансамблі неповторно монументально й водночас вишукано виглядає колишнє приміщення Дирекції ошадного банку (нині – Художній Музей), споруда XVIII століття, кардинально перебудована у 1901 р. у стилі віденської сецесії (архітектор Г.Гесснер). Оригінально виглядає фасад, оздоблений в дусі естетики символізму: скульптура та майолікова мозаїка, що зображують дванадцять головних богів-олімпійців, мали натякати на спадковості Австро-Угорщини Франца Йосифа щодо Римської імперії; Юпітер, Юнона, Церера, Вулкан та інші божества уособлювали справедливість, мир та процвітання землеробства й ремісництва в буковинському краї.

У центрі цієї площі в різні часи височіли різноманітні монументи, й зміна їх віддзеркаляла еволюцію від традиційних християнських цінностей до світської символіки, причому в ситуації виразно простежується агресивний тиск аксіології «секулярних релігій». Так, у австрійський період тут було встановлено звичну

для католицького краю композицію П'єти – постать Діви Марії, що тримає на колінах мертве тіло Сина й оплакує його. Та настає епоха, позбавлена духовних сентиментів, і релігійна домінанта у монументальній скульптурі змінилася на політичну. У 1922 р. румунами П'єти було замінено на тріумфально-патетичну скульптурну композицію під назвою «Возз'єднання»: тут домінував образ бика, який фігурує на румунському гербові; нова влада не відчула в цьому певного сумнівного присмаку – адже бик у Біблії часто символізує «ложного бога»⁴. Зі встановленням радянської влади у 1940 р. на площі піднеслася вже просто червона зірка, радянський символ, генетично пов'язаний з масонською традицією (знак мікрокосму, торжества людини в світі). Ця композиція, звичайно, була знищена фашистами; проте у 1945 р. в ансамбль площі внесено було ще більш експресивну ноту: тут постав 15-метровий дерев'яний обеліск з гербами радянських республік. Та це убозтво задуже контрастувало з оточуючою архітектурою, отож у 1951 році тут з'явилася вже бронзова й виконана доволі професійно фігура Володимира Леніна, демонтована в роки незалежності. Нині на цьому місці просторозбито клумбу з квітами, а центр уваги спробували в 1999 р. перенести на встановлений дещо подальше пам'ятник Тарасу Шевченку. Скульптуру виконали місцеві митці, члени Спілки художників України М.Лисаківський та П.Лемський, які, судячи з телевізійного інтерв'ю з ними, були заклопотані найбільше, щоби поет вийшов «і не занадто молодий, і не занадто старий»; проте якщо голова монументу задовольняє художньо-естетичним очікуванням, то скульптура в цілому за своїм штучним пафосом і невправним моделюванням фігури (занадто довга й неприродно викручена рука тощо) ніяк не виходить за межі традицій ремісничої за рівнем радянської офіційної монументальної пропаганди. Це тим більш прикро, якщо порівняти з незграбним чернівецьким бронзовим Кобзарем встановлений зовсім недалеко пам'ятник М.Емінеску, виконаний в сусідній Румунії, позбавлений штучної помпезності, справді художній і з погляду змісту (вдало передано момент ліричного натхнення поета), і досконалий з погляду зовнішньої форми.

На Театральній площі домінує, при всій своїй камерності, вишукана будівля театру, фасад якої витриманий у рамках «югенд-стилю» (1905; архітектори – відомі в австро-угорській імперії зодчі Г.Гельмер та Ф.Фельнер, які побудували у Європі 48 театрів та концертних залів⁵); власне, будівля являє собою копію побудованого цими ж архітекторами театру в німецькому місті Фюрт. Екстер'єр театру прикрашають бюсти Гете й Шіллера, а також додані в радянську пору бюсти Шевченка та Пушкіна. Интер'єр театру, оформлений у пишному стилі пізнього віденського бароко (рококо) належить до кращих у світі зразків необароко періоду пізньої еклектики [1, с. 201].

Палата торгівлі та ремесел, споруджена у 1912 р. (нині головний корпус Буковинського медичного університету), відбила дух пануючого тоді в мистецтві символізму: фасад будівлі щедро орнаментований і прикрашений по центру буковинським гербом та дещо модернізованою реплікою класичної скульптури (богиня хліборобства та плідності Деметра недвозначно нагадує «Ніч» Мікеланджело; візаві до неї розташувався покровитель торгівлі й ремесел Гермес; барельєфи ці обрамовані пишними рогами достатку та уквітчаними головами биків, символом Буковини й, одночасно, потужності творчих сил природи); символи ремесел, з присмаком масонського духу (емблема циркуля тощо), розміщені у 14-ти поліхромних медальйонах, виконаних, як це було модно в пору розквіту стилю модерн, в техніці майоліки. Гармонійно вписався в ансамбль площі і Єврейський народний дім (нині Центральный палац культури), зведений в 1908 році на кошти єврейської громади; він прикрашений колонами та іншими декоративними елементами класичного гатунку та скульптурами атлантів (символ пригноблення єврейського народу); при всій вторинності архітектурного мислення він являє собою зразок доброї, грамотної еклектики. За румунської влади було спеціально понижено рівень цієї площі, аби підкреслити домінування театру в її ансамблі, що, очевидно, було вдалим рішенням. А ось зведена трохи пізніше агресивно-«футуристична» будівля румунського Національного палацу (1938) грубо порушила гармонію класичного ансамблю: авангардистська архітектура покликанна була продемонструвати зневагу до традиційних християнсько-гуманістичних цінностей і типово фашистську ідею переваги сили та волі до влади, яка ні з ким і ні з чим не рахується. Характер агресії й брутальної домінації цієї споруди відчували й нові господарі міста: за радянських часів тут було розміщено Будинки офіцерів; нині споруду ділять між собою різні організації.

На Соборній площі, всупереч поновленій недавно назві, Святодухівський собор відступив у глибину, відокремлений від

¹ Особливо слід відзначити велику особисту роль архітектора С.Беленкової, яка поставила рішучий заслін спробам «комерціалізувати» й «осучаснити» історичний центр міста за рахунок нищення старої архітектури й зведення позбавлених стилю висоток в дусі смаку нуворішів.

² Російські самодержці враховували досвід французьких революцій та спорудження бутівними містнами барикад; саме з метою уникнути таких ситуацій, був у післянаполеонівські часи цілком перебудований Париж.

³ Цей проект запроваджено 12 листопада 2004 р. за ініціативою проф. В.Киפקя (Чернівецький торговельно-економічний інститут КНТЕУ).

⁴ Напр., золотий тілець, золоті бички в альтернативному храмі Єровоама та числ. ін.

⁵ Серед них – 7 будівель у Відні, а також у Берліні, Брно, Празі, Братиславі, Одесі, Софії тощо.

площі як такої сквером, що відкривається монументом радянському воїнові-визвольнику, досить, зрештою, вдалим з погляду використання благоустрою матеріалів (бронза та червоний граніт) та загального художнього вирішення – якщо не рахувати нову ж таки неприродно довгої лівої руки.

Окрему стильову ноту внесли в міський ансамбль Німецький та Польський народні доми, розташовані на центральній вулиці, яка нині носить ім'я Ольги Кобилянської. Перший – типовий зразок західноєвропейського модерну, але водночас тут активно обігруються в романтичному дусі риси традиційного німецького зодчества (архітектор А.Оффнер); вдало взаємодоповнюються одне одним накопичення пронизаних великими вікнами стрімких масивів, що побудовані як фахверкові конструкції, та вишукана баня на кутньому ерекєрі, виконана в стилістиці рокайль. Другий – варіація на теми ренесансно-барокової традиції; будівля за силуетом дещо нагадує знаменитий краківський Ринок. Зате Український народний дім, що відіграв колосальну роль у відродженні української ідентичності чернівчан, який був побудований одноменною українською спільнотою (1875), імпрозантний та навіть величний за масштабом, усе ж таки практично позбавлений національного забарвлення: це типово середня «віденська» архітектура.

Можна назвати також багато досконалих з архітектурного погляду будівель та цілих ансамблів; зокрема заслуговують на увагу окрім центральної вулиці імені Кобилянської прилеглі до неї вулиці Українська, Вірменська, Головна, І.Франка та багато ін.; неповторна, скажімо, за настроєм імпрозантна й водночас затишна вулиця імені Ю.Федьковича, забудована великими віллами кінця XIX – початку XX ст. Будівлі ці зводилися талановитим майстрами. Так, архітектор Й.Ляйцнер, який проектував єзуїтський костел Серця Ісусового, спорудив також низку репрезентативних світських чернівецьких споруд: імпрозантний прибутковий будинок у ренесансно-класицистичному стилі (нині гімназія №2), витриманий в дусі класицистичного ордеру університетський корпус №2, будівлю промислової школи (нині школа №4), корпуси обласної лікарні, а також декорований в дусі бароко будинок Австро-Угорського банку (нині Буковинський державний фінансово-економічний університет).

Світська єврейська архітектура старих Чернівців також ціниться кількома прикметними пам'ятками. Такий Єврейський Народний дім, побудований в 1908 році за проектом архітектора Т.Левандовського (Театральна площа). Зараз в будівлі знаходиться музей історії євреїв Буковини, а також правління єврейської громади області, але основний об'єм приміщення знаходиться у розпорядженні міського Палацу культури. Імпрозантна будівля, в якій колись розташовувався Єврейський театр, а також навчально-просвітницьке об'єднання «Моргенройт» (вул. Шіллера), служило в роки радянської влади кінотеатром; зараз це Актова зала Чернівецького медичного університету.

З розвитком будівництва з середини XIX ст. у Чернівцях з'являються майстерні й фірми, що мали на меті задовольнити запит міста на будівельні матеріали та архітектурні деталі. Це майстерні А.Шефера, що займалася «мистецтвом оздоблення дійсності», К.Ейфлера та Ф.Шустера, що спеціалізувалися на будівельних художніх роботах (куті грати для вікон чи дверей, хрести для церковних бань тощо). Артлі Л.Шренцеля та Е.Зальтера виготовляли керамічну облицювальну плитку з рослинним орнаментом [7, с.485]. Усе це створювало атмосферу багатства й вишуканості, вкладалося в алгоритм західного «ренесансного» міста, насиченого любов'ю до життя й привітного до людини.

Кидається у вічі, що австрійські пам'ятки Чернівців – високомайстерні й водночас дещо «інтимні», призначені для близького знайомства, майже діалогу, а пам'ятки епохи тоталітарного режиму прагнуть панувати над оточуючим середовищем, за стилем вони узагальнені, не мають індивідуальних рис, це пам'ятки-ідеї, пам'ятки-гасла [5, с.6–7]. «Людина-гвинтик», за відомим визначенням Сталіна, мусила, нарешті, відчувати свою малість та беззахисність. Установка на жорстке приниження «буржуазного» світосприйняття й зневага до красивого реалізувалася навіть не через якісь директиви: вона була присутня в самому способі мислення нових господарів життя.

У радянські часи постраждала не лише сакральна архітектура. Було нанесено помітних ушкоджень вигляду міста взагалі; достатньо часто нищилися вишукані архітектурні вирішення – ЖЕКам простіше було фарбувати голу стіну, ніж дбайливо реставрувати всіляку ліпнину. Особливо постраждало оздоблення перших поверхів старовинних будинків у центральній частині міста, переналаштованих на магазини й т.п. Одним з найбільш трагічних наслідків такої перебудови стала руйнація – з людськими жертвами – в 2007 р. багатоповерхового будинку на центральній вулиці імені О.Кобилянської, де свого часу були бездумно знесені опорні конструкції першого поверху, аби розширити приміщення гастроному. З іншого боку, не можна не відзначити

печального парадоксу: в роки незалежності, в умовах розладу старих адміністративних механізмів та зростання чиновницької корупції, вигляд міста постраждав чи не найбільш за уся його історію. З одного боку, безсумнівно, йде процес відродження чернівецької архітектури й навіть її радикальне поліпшення: криються міждо церкви, вежа ратуші, театр, будинки, в яких розміщено банки; вдало реконструюються чернівецькі площі; реставрується архітектурний задум старих років тощо. З іншого боку, наростає й процес руйнації спадщини, що має, очевидно, якісь потаємні корені у масовій психології частини «нових чернівчан»⁶. Так, на центральній вулиці імені О.Кобилянської вже за двадцять років над грубо «вписаними» в фасад незграбними дверима до ресторану «Дністер»⁷, під нішею з класицистичною статуєю, зяє пуста на місті знятої вивіски, яка замінила собою збитий начисто старовинний декор рустами. Жертвами ще однієї ініціативи, на цей раз приватного бізнесмена, який, не рахуючись з інженерними нормативами, самочинно спорудив для себе цілий басейн у підвалі багатоповерхового будинку по вул. Шевченка (центр міста), стали десятки людей: споруду в стилі модерн, яка являла невід'ємну деталь архітектурного ансамблю вулиці Шевченка, що одразу пішла загрозливими тріщинами, довелося знести. Не можна не вказати на те, що вузьенькі тротуари старого міста перепнуті місцями більш як наполовину численними підвальниками, де розміщено кафе та магазинчики: кожен новий власник вважає чомусь за потрібне зробити критий вхід до свого закладу й «круто» декоровані сходи. Так само безжалюдно руйнуються інколи й фасади старовинних будинків власниками магазинів, які тут розташовувалися: простіше грубо облицювати чверть фасаду плиткою, що легко мисться, аніж підтримувати хитромудре старовинне архітектурне вирішення. Якщо додати, що оті магазинчики й підвальники нерідко існують не більше року, картина складається досить невтішна. Влада пробує боротися з цим «дев'ятим валом» антикультурних «новаций», але це не так просто: досить сказати, що більше, ніж рік, точилася баталія з приводу безмакової вивіски на Центральної площі, яку, незважаючи на вимоги адміністрації, власник ніяк не хотів знімати, киваючи на те, що вклав у цей витвір немало гроші. «Ножиці» між рівнем культурної спадщини та рівнем багатства з тих, хто отримав її у власність, усе ще занадто великі.

Отож, у XX столітті прекрасний міський ансамбль Чернівців, цієї архітектурної перлини України, постраждав, в перший раз, за радянських часів, коли вигляду міста було нанесено серйозних ушкоджень. З іншого боку, не можна не відзначити, що і в роки незалежності, в умовах занепаду старих адміністративних механізмів та зростання чиновницької корупції, вигляд міста міняється в суперечливому алгоритмі: чи не найбільш за уся його історію. З одного боку, відроджується пам'ятки чернівецької архітектури, з іншого боку, наростає й процес руйнації, що визначається інерцією споживацької психології та недостатньою культурністю нинішнього містянина.

Список використаних джерел

- Біленкова С. Архітектурний розвиток Чернівців на межі XIX–XX століть / Світлана Біленкова // Незалежний культурологічний літопис «І». Чернівці. – 2009. – №56. – Львів. – С.199–207.
- Біленкова С. Архітектурні стилі Чернівців міжвоєнного періоду XX століття / Світлана Біленкова // Незалежний культурологічний літопис «І». Чернівці. – 2009. – №56. – Львів. – С.209–217.
- Вандюк Л. Віденські впливи на архітектуру Чернівців (1775–1918) / Лариса Вандюк // Архітектурна спадщина Чернівців Австрійської доби: М-ли між нар. наук. конф. (Чернівці, 1–4 жовтня 2001 р.). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.81–88.
- Вечерський В.В., Скібіцька Т.В., Сердюк О.М.; Історико-містобудівні дослідження Чернівців. – За ред. Вечерського В.В. – К.: Фенікс, 2008. – 106 с.
- Запаловський В., Осадчук С., Шеченко Н. Пам'ятники Чернівців / Володимир Запаловський, Сергій Осадчук, Наталія Шевченко. – Чернівці: Зелена Буковина, 2007. – 78 с.
- Костишин С.С., Ботушанський В.М., Добржанський О.В. та ін. Буковина: історичний нарис / Костишин С.С., Ботушанський В.М., Добржанський О.В. та ін. – Чернівці: Зелена Буковина, 1998. – 416 с.
- Матвійшин Г.Я. Художнє життя Чернівців / Галина Матвійшин // Чернівці: Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто): кол. монографія / Заг. ред. В.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С.465–495.
- Никирса М.Д. Забудова Чернівців: площі, вулиці, споруди, нові мікрорайони, перспектива (1774–2008 pp.) / Марія Никирса // Чернівці:

⁶ Як гідну жалю «обмовку» такого типу можна трактувати вигук одного з колишніх чернівецьких культурних функціонерів і літератора В.Фільварочного на установчих зборах товариства «Оберіг», яке, за ініціативою І.Чеховського, спробували сформувати в початку перебудови: Не забувайте, що це – архітектура загарбників!

⁷ Колишній заклад називався «Віденське кафе», потім – «Європа».

Історія і сучасність (Ювілейне видання до 600-річчя першої писемної згадки про місто): кол. Монографія / Заг. ред. В.Ботушанського. – Чернівці: Зелена Буковина, 2009. – С.307–349.

9. Редль Д. Поміж Віднем і Чернівцями: до становлення і впливу історичної архітектури цісарсько-королівської монархії / Дагмар Редль // Архітектурна спадщина Чернівців Австрійської доби: М–ли між нар. наук. конф. (Чернівці, 1–4 жовтня 2001 р.). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С.45–59.

* * *

УДК 94(477–25)

Наталія Ковальчук, д-р філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

Метафізична сутність Києва в контексті архетипів української культури

Розглянуто метафізичну сутність Києва в контексті провідних архетипів української культури: архетипу софійності, архетипу кордоцентризму, архетипу етичної цінності вільної особистості.

Ключові слова: архетип української культури, архетип етичної цінності вільної особистості, Київ, архетип кордоцентризму, архетип софійності.

Наталія Ковальчук. Метафізическая сущность Киева в контексте архетипов украинской культуры

Рассмотрена метафизическая сущность Киева в контексте ведущих архетипов украинской культуры: архетипа софийности, архетипа кордоцентризма, архетипа этической ценности свободной личности.

Ключевые слова: архетип украинской культуры, архетип этической ценности свободной личности, Киев, архетип кордоцентризма, архетип софийности.

Natalia Kovalchuk. Kyiv's metaphysic essence in context of the Ukrainian's culture archetypes

In the article Kyiv's metaphysic essence in context of the Ukrainian's culture main archetypes (archetype of sofinist, archetype of cordcentrism, archetype of the ethical value of free individuality) are regarded.

Keywords: archetype of the Ukrainian culture, archetype of the ethical value of free individuality, Kyiv, archetype of cordcentrism, archetype of sofinist.

Проблема світових міст є актуальною в контексті сучасних глобалізаційних процесів, на тлі яких надзвичайно важливою виступає національна проблема суверенних держав. Інтеграційне формоутворення в сфері комунікаційно-інформативного і економіко-технологічного процесів не стосується незмінного статусу архетипічної бази національних культур, до яких відносяться і світові міста. Адже, кожне світове місце виникає на перетині історичних часів і культур та маніфестує ті універсальні цінності, які були закладені в історичні часи, які вічність закарбувала на фасаді цих міст, як вагомий чинник розвитку національних культур. Аналіз київської культури в контексті архетипів української культури дає можливість усвідомити унікальність міста в мета історичному ракурсі, оскільки архетипи української культури, як незмінні духовно-інваріантні структури проходять кризь увесь розвиток міста.

Історіографія культурологічного аналізу світового місця не має поки що потужної традиції наукового дослідження, але в роботах вітчизняних дослідників віддзеркалюються деякі аспекти дослідження цієї проблеми. Так М. М. Бахтін у своїх працях відтворив карнавальні та літургійні традиції міст; С. С. Аверінцев розглянув в контексті Софії Київської центровану структуру давньоруського міста; Ю. М. Лотман провів семіотичний аналіз образів Москви і Санкт-Петербурга в російській культурі; С. Б. Кримський розглянув сутність Києва кризь призму архетипів культури і в контексті порівняльного аналізу з Єрусалимом. Дослідженню виникнення міста у середньовічній культурі присвячені наукові розвідки Жака Гоффа Ле. Російський історик В. Соловйов наголосив на особливому значенні «корабля» в культурі Київської Русі. Він розглянув цей образ у зв'язку з крейсеруванням у різних культурах, яке супроводжувало формування давню київської духовної самобутності.

Метою даної статті є аналіз метафізичної сутності Києва в контексті провідних архетипів української культури. Для розв'язання цієї проблеми необхідно: 1) провести експлікацію світового міста з боку його цивілізаційно-культурного компоненту в контексті архетипу софійності; 2) Розглянути архетип етичної цінності вільної особистості в контексті київської культури; 3) Проаналізувати сутність кордоцентризму кризь призму філософського вчення Г. Сковороди, П. Юркевича та представників Кирило-Мефодіївського товариства.

З самого початку свого існування Київ був центром формування православної греко-слов'янської цивілізації, що успадкувала,

передусім, традиції античності. Адже саме народження Києва як столиці Київської Русі, відбувалося в контексті міфологем характерної для грецької культури: зародження світу з гармонії та хаосу. Якщо виходити з концепції А. Тойнбі, яка будується за схемою «заклик-відгук», то освоєння степу і було відповіддю Русі-України на заклик Універсуму. Відповідно місто Київ виступає як осередок «розумної ойкумени». Яка протистойть постійним нападам кочових племен які виступають як темрява зовнішня, як безодня і хаос.

Однією з найважливіших складових частин, яка розкриває сенс софійності Києва, є ідея місцевого устрою і державності. «Премудрість побудувала собі будинок,» — такими словами починається відома дев'ята глава Книги приповістей. Будинок — це завжди образ упорядкованого світу, який протистойть хаосу і дисгармонії. Премудрість збирає міста земного устрою в сакральну державу, бо держава теж є її будинок. Тому переживання розквіту держави і градобудівництва відбувається як здійснення задуму Божого, як поява «граду Божого на Землі». В своїй книзі «Софія-Логос» Сергій Аверінцев зазначає: «Російська державність після хрещення Русі одержує можливість усвідомити себе і укоренити себе в системі космічного характеру» [1, с.229]. З премудрістю священна держава Київської Русі ніяк не нижча грецької священної держави, і столиця Володимира рівна в славі столиці Константинополю з його головним храмом Софії.

Київ, як столиця Русі-України, виступає не тільки як ведучий політичний, економічний, церковний центр, а і як втілення вищої розумної ойкумени, як втілення софійності в матеріально-просторовому середовищі міста. Зрозуміло, що столиця має символізувати мудрість, виконувати функцію мудрої голови. М. Ю. Брайчевський в своїх дослідженнях зазначає, що доісторичні поселення на території Києва вже на межі ер мали семантику верховенства, бо мали назву Сар. «Сар» в осетинській мові означає «голова». Костянтин Багрянородний вже в середині десятого віку назвав київську фортецю (очевидно — на Замоківому пагорбі) «Самбадас», в чому з точки зору вищезгаданого вченого, можемо вбачати його викривлену стародавню місцеву (сармато-аланського коріння) назву «Сарбатас» [2, с. 101–102].

У світогляді середньовіччя, упорядкований і замкнений простір міста, організовувався біля храмів. Місто ніби є простором храму, храм виступає центром міста, а обидва — суть образи одного і того ж ідеалу — Небесного Єрусалиму.

Митрополит Іларіон у своєму «Слові про закон і благодать» зиставляє святу Софію з храмом Єрусалима, який є центром святого міста і символом небесного Єрусалиму. Ця ідея нового Єрусалиму простежується в архітектурному рішенні собору, в основі якого лежить символічний образ Града Божого як упорядкованого Богом космосу. В середньовічній ментальності існувало уявлення про те, що світотворення має релігійно-філософський сенс, в якому числі, як основа світобудови, має сакральний і таємничий сенс.

В архітектурному соборі святої Софії Київської ідея нового Єрусалиму безпосередньо пов'язана з дійсністю того часу. Річ у тім, що церква, як літургійна громада віруючих, усвідомлює себе як Царство Боже, створене на землі. Архітектурний образ святої Софії відбив ідею єдності, дуже важливої в період об'єднання східнослов'янських племен в єдину державу за часів правління Володимира.

Надалі концепція софійності продовжується в творчості професорів Києво-Могилянської академії та представників християнської антропології (П. Могили, Д. Туптала, Г. Кониського та ін); у представників мистецтва українського бароко (гравюри майстрів Києво-Печерської лаври Л. Тарасевича та Г. Левицького із зображенням квітучого космосу саду буття); представників київської української поезії ХІІ–ХІІІ ст. з її знаковоалегоричним менталітетом та провідним символічним значенням образу світ як «вертограду» Божої мудрості).

Другим важливим архетипом української культури є архетип етичної цінності вільної особистості. Засвоївши на початку своєї історії візантійську культуру, Київська Русь не прийняла основного принципу візантинізму панування загального над індивідуальним. Вижити в умовах кордонної цивілізації до якої належала Київська Русь можна було тільки на ґрунті розвитку вільної особистості Певні елементи усвідомлення цінності особи, поваги до її прав знаходимо вже у «Ярославовій правді» (яка встановлювала штраф на образу жінки та не передбачала у правовому розумінні смертної кари та тілесних покарань). Слово дружина у мовній свідомості українців позначалося не тільки загальнослов'янським словом «жена», а й словом «дужина», що віддзеркалювало її становище у суспільстві. Не випадково П. Могила, який вивчав звичай та обряди українського етносу, підкреслював у своїх проповідях, що до жінки треба звертатися як до товариша.

Велике значення в розвитку вільної особистості належить Києво-Могилянській академії. Вона була світським навчальним

закладом, до якої могли вступити люди всіх станів незалежно від віку. Цікавий приклад, який свідчить про це, знаходимо в інструкції, написаній Р. Заборовським, у першому його пункті: «До академії може прийматися для набування знань кожна вільна людина всякого звання й стану, звідкіля б вона не прийшла, аби визнавала східну християнську віру й мала здібності до навчання» [3, с. 102–103].

Вчилися студенти Києво–Могилянської академії всяк на свій кошт і скільки хто забажає: «Яко вільні люди до шкіл Київських вільно приймаються і, скільки хто захоче, вчаться. Також вільно, хто куди захоче, в яке звання відлучаються. І завжди з часом прибувають, а з часом відбувають учні» [4, с. 36]. Цікаво, що той же Р. Заборовський запровадив чіткіший внутрішній порядок в академії і видав інструкцію під назвою «Закони Києво–Могилянської академії». Головна мета навчання пов'язана з розвитком вільної особистості студентів Києво–Могилянської академії, створенням атмосфери розкритості, яка б сприяла усвідомленню своєї цінності і гідності. В одному з двадцяти вступних її пунктів особливо наголошується на користі публічних диспутів, які не тільки сприяють засвоєнню знань, а й готують майбутніх громадян. Студенти на диспутах могли критикувати лекції за попередній тиждень. Так виявлялися активніші і кмітливіші викладачі.

Ця стихія вільної самодіяльності особистості, без якої не можна було вижити в умовах кордонної цивілізації (що протистояла варварству степових набігів), живила і вольницю бурсаків Києво–Могилянської академії і приватну ініціативу київський громадян, яким було надано магдебурзьке право і вдачу київських мандрівних дяків. До цього слід додати традиційну для України XVI–XVII ст. взагалі і м. Києва особливо практику самоврядування міст і виборчого призначення на церковні посади.

Важливою особливістю київської культури була її етнокреативна щодо української ментальності функція. Д. Чижевський зазначав, що національна своєрідність духовності визначається такими чинниками, як найвизначніші історичні епохи в житті певного етносу, народний світогляд та найрепрезентативніші його мислителі. Такими епохами була доба українського бароко та Київської Русі, а мислителями, на думку Д. Чижевського, — Г. Сковорода та П. Юркевич. Отже за багатьма показниками ці етнокреативні чинники пов'язані з Києвом та його культурним життям.

Аналіз київської культури є співзвучним у смислово-му контексті творчості П. Юркевича. Він був оголошений Д. Чижевським засновником систематичного викладу філософії серця. «Філософія серця» визначається передусім її генетичним зв'язком з українською національно–культурною традицією. Що стосується української культури, то в ній за збереження і навіть розвитку біблійного розуміння концепції серця виникає особливий філософський напрям (кордоцентризм), який пов'язує ідею серця зі вченням про центральне положення людини у всесвіті. Це вчення, виникаючи спочатку в Київській Русі під час засвоєння християнської патристики, пов'язується з міфологічною свідомістю українського народного світогляду і, проходячи крізь усі етапи розвитку української духовності, набуває в XVII–XVIII століттях вигляду символічного антропоцентризму.

Свою «філософію серця» П. Юркевич починає з критики раціоналізму. На його думку, різноманітний, прекрасний та живий світ неможливо пізнати тільки розумом. На критичних зауваженнях до раціоналістичної теорії пізнання, етики та філософії релігії будує П. Юркевич свою «філософію серця». Характеризуючи сутність раціонального пізнання, П. Юркевич наголошує, що це пізнання «вшир, а не вглиб» [5, с. 89]. Воно тільки відбиває в собі, копіює те, що відбувається в дійсності, себто повторює ті явища, які вже відбулися. Але зародження великих ідей, як свідчить досвід розвитку людської культури, відбувається в серці. Отже, у нашому мисленні є дві сторони: знання зовнішніх предметів (за допомогою розуму) і той душевний стан, що є викликаний цим уявленням і знанням (за допомогою серця). У моральній сфері, наприклад, правда, засвоюється людиною, стає її внутрішнім надбанням, коли вона зачіпає серце людини.

Далі П. Юркевич наголошує, що, передусім, серце є принципом, що позначає індивідуальність людини. Розум є спільний для усіх людей, а життя серця кожної людини різне, забарвлене індивідуально. Тільки ті вчинки вважаються моральними, які зумовлені устремлінням серця, за П. Юркевичем. Серце людини любить добро, красу, правду. І всі ці прекрасні речі творяться серцем не з примусу, з необхідності, а вільно, за своїм власним бажанням, без всякої особистої користі, не для того, щоб жадати похвали від інших людей. Серце людини любить гармонію та її прекрасні образи.

Г. Сковорода розробляє філософію серця під кутом зору «внутрішньої людини», з того боку мікросвіту який здатний втілювати символічне. У концепції серця Г. Сковороди велике значення має вчення про подвійну природу самої людини. Він відрізняє в

людині дві істоти — «дійсну», «правдиву» людину та «тілесну», «плотську» людину. Єство внутрішньої дійсної людини — сам Бог, тому серце знаходиться у внутрішній, дійсній людині.

Серце є найпервісніше в душі, до чого душа має «повертатися». Воно є безодня, глибина, основа людського буття. Філософ наголошує, що серце є божественне в людині. Серце означене епітетами Бога: воно «вогнисте», «воно божественна іскра». Серце, як і бог, «неподільне», «нероздільне», не піддається аналізу, тому багатопізнання не приступне нікому, хто має лише половину серця або «половину душі». Визначаючи внутрішній характер серця, сердечного життя, він дає, з одного боку, характеристику серця як «душевної іскри», з другого — як думки.

У XVII–XVIII ст. в Україні, насамперед, в її центральному місті Києві, набуває поширення символ палаючого серця, присутній в геральдиці київських митрополитів і є невід'ємною прикрасою сцен барокових театрів. Він є центральним наприклад на гербах Рафаїла Заборовського та Варлама Ясинського. Ця символіка репрезентує архетипові для українського менталітету філософію серця, яка теоретично представлена у працях П. Юркевича та Г. Сковороди.

Особливе місце посідає філософія серця у представників Кирило–Мефодіївського товариства, в ідеології яких вона досягає національної довершеності і виступає як символ відродження нації. З погляду таких діячів Кирило–Мефодіївського товариства як Т. Шевченко, М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський та ін. національна культура та історія України — це втілене серце. Тому українська ідея будується на серці і «внутрішня людина» є суб'єктом у зв'язку з рідним краєм — Україною.

Таким чином метафізична сутність Києва вписана в контекст провідних архетипів української культури (архетипу софійності, архетипу етичної цінності вільної особистості, архетипу кордоцентризму), які визначають провідну роль київської культури у формуванні української ментальності.

Список використаних джерел

1. Аверинцев С. С. Софія–Логос. Словарь. — К.: Дух и Литера, 2000. — 450 с.
2. Брайчевский М. Ю. Когда и как возник Киев? — К.: Наукова думка, 1964. — 183 с.
3. Аскоченский В. Киев с древнейшим его урочищем академией. — К.: Ун. Тип.; 1856. — Ч. 2. — 370 с.
4. Акты и документы относящиеся к истории Киевской академии. — Отд. 2 — Т. 1 — Ч. 2 — С. 36
5. Юркевич П. Вибране. — К.: Абрис, 1993. — 396 с.

* * *

УДК 141.9319.8

Марина Препотенська, канд. філософських наук, доцент, докторант,
Інститут філософії НАНУ, Україна, м. Київ**Метаантропологічні аспекти буття міста**

Буття великого міста розглянуто через призму проекту метаантропології – вчення про три виміри людського буття (буденне, граничне, метаграничне). Увагу зосереджено на контрверзі «буденність–творчість». Показано, що воля до споживання каталізує буденний спосіб життя, а воля до творчості виводить людину із станів нудьги та інерції. Артефакти, подвиги та духовне служіння геніїв, героїв і святих як особистостей метабуття детермінують появу феномену «genius loci», який зрештою надає унікальність кожному місту, творить його дух, розгортає образ міста у часі.

Ключові слова: метаантропологія, буденність, конс'юмеризм, метабуття, genius loci.

Марина Препотенская. Метаантропологические аспекты бытия города

Бытие большого города рассматривается через призму проекта метаантропологии – учения о трех измерениях человеческого бытия (обыденное, граничное, метабытие). Внимание сосредотачивается на контрверзе «обыденность–творчество». Показано, что воля к потреблению катализирует обыденный способ жизни, а воля к творчеству выводит человека из состояния скуки и инерции. Артефакты, подвиги и духовное служение гениев, героев и святых как личностей метабытия детерминируют появление феномена «genius loci», который в итоге придает уникальность каждому городу, творит его дух, разворачивает образ города во времени.

Ключевые слова: метаантропология, обыденность, консьюмеризм, метабытие, genius loci.

Marina Prepotenska. Metaanthropological aspects of city life

Being a big city is seen through the prism of the project metaanthropology – the doctrine of the three dimensions of the human being (ordinary, boundary, metabytie). Attention focuses on routine kontraverze–creation. It is shown that the will to consume catalyzes the everyday way of life, and the will to be creative displays of human sostonie boredom and inertia. It artifacts exploits and spiritual ministry gениеs, heroes and saints as individuals metabytiya dictate emergence of the «genius loci», which eventually gives the uniqueness of each city, creates his spirit, turns the image of the city in time.

Keywords: metaanthropologiya, ordinariness, konsyumerizm, metabytie, genius loci.

«Місто – це не дома, а люди», – писав В.Шекспір. Додамо до цього аристотелевський афоризм «місто – єдність несхожих», і стане зрозуміло навіть на рівні метафор геніїв людської думки, що осягнення міста відбувається антропоцентрично. Наскільки радикальним є вплив міста, особливо мегаполісу як найсучаснішого втілення ідеї міста, на світовідчуття людини? Які екзистенціальні феномени зароджуються у міському середовищі та експлікуються назовні? Як мешканець мегаполісу – головний соціальний актор сучасності – серед вулиць міста накреслює свої шляхи сенсу життя, здійснює пошук власного місця у місті, робить екзистенціальне маркування оточуючого середовища? Особливо актуальною задачею є, на наш погляд, винайдення типових алгоритмів цих процесів. Адже знаючи їх, можна вносити у міські проекти гуманні чинники розвитку, а також більш досконало корегувати соціальні проблеми мегаполісів, усвідомлюючи їхню екзистенціальну природу.

Вже третє століття поспіль розвивається науковий напрямк соціології міста, який зазвичай включає також антропологію міста. В останньому вбачається особливий фокус дослідження – звернення до особистісних проблем міських мешканців в їхній повсякденності. Серед дослідників міста, які висвітлювали аспекти міської антропології, слід відзначити перш за все класиків урбаністики: А.Вебера, М.Вебера, Е.Дюркгейма, Г.Зімеля, М.Мосса, Л.Мамфорда. В їхніх вправах вперше розгорнуто дослідження драматизму міського життя, показано його контрверзи. Культуру міської повсякденності, феномени особливої тілесності й чуттєвості міських мешканців у руслі історичної антропології аналізували Ф.Ар'єс, М.Блок, Ф.Бродель, Л.Февр. Чикагська соціологічна школа поставила предметом розгляду екзистенціальні кризи мешканців міста: самотності, відчай, девіантну поведінку, суїцидальні настрої (Е.Борджес, Л.Вірт, Р.Макензі, Р.Парк, Ф.Фрейзер). Особливо значимим рух психогеографів, ініційований Гі Дебором та набувши продовжувачів сьогодні, в якому обґрунтовано право на унікальний міський дрейф згідно суб'єктивним переживанням у місті. Ж.Бодрийяру належить нещадна критика міста як розсадника сміття у буквальному та переносному смислі. Серед вітчизняних авторів відзначимо дослідження Т.Возняком феномену міста в його історії та повсякденності, розробку В.Нікітіним історичної класифікації міст, застосування структуралістського та феноменологічного підходу в аналізі міста, здійсненого М.Карповцем. Сучасний етап урбаністичних досліджень відзначено інтегральністю та інтернаціоналізмом вчених. Мережа Інтернет дозволила об'єднати архітекторів і пси-

хологів, філософів і соціологів, дизайнерів і політиків навколо глобальних міських проектів та обговорення їхніх проблем.

При цьому ще не набув достатнього оформлення філософсько-антропологічний підхід до проблем мегаполісу, де б людина міста розглядалася у цілісності своєї структури, у сукупності тілесного, духовного та душевного потенціалів. Як справедливо зазначає М.Карповець, «досі не відбулось зміни в осмисленні міста із філософсько-антропологічної позиції, яка передбачала б вивчення міста як світу людського буття у ціннісно-смысловій єдності і тому включала декілька підходів до осмислення людини міста... Поява міста і разом з тим його світу можуть розглядатись як особливе переживання людиною свого місця в світі» [2, с.29–30]. Використовуючи філософсько-антропологічний метод як універсальну призму дослідження, необхідно звернутися до серцевини буття людини – екзистенції, переживання людиною свого буття, «центрального ядра людського «Я», дякуючи якому... індивід постає як конкретна неповторна особистість» [5, с.429]. У цьому руслі нам здається коректним використати проект метаантропології Н.Хамітова, що дозволяє найбільш об'ємно підійти до проблем творення людиною своєї сутності у місті та сутності самого міста. «В найширшому розумінні метаантропологія може бути осмислена як вчення про межі буття людини, його екзистенціальні виміри, умови комунікації в цих вимірах та архетипові основи культури. У сучасній українській філософії метаантропологія трактується насамперед як філософія буденного, граничного і метаграничного буття людини, а також фундаментальних тенденцій еволюції людини і людства та пов'язаних з ними колізій [5]. У розгляді пересічного міського життя нам здається необхідним провести демаркаційну межу між поняттями «буденність» та «повсякденність», які є спорідненими, але не тотожними. Повсякденність в нашому розумінні – це безпосередній плин життя людини, а буденність – стан душі. Наприклад, жінка може щоденно спостерігати зростання своєї дитини і відчувати неймовірну радість материнства, не дивлячись на монотонні дії щодо догляду за дітьми. Інший приклад – окремих учасник свята в атмосфері загальної ейфорії може сприймати події як набридлу банальність. У такому випадку кажуть: «від себе не в'їдеш». Отже, буденність живе в середині душі людини, а повсякденність – зовні. «Буденність – це спляче буття. Це пасивне, невільне буття, застиглість переживання і дії... Це – насолода відсутності відповідальності... У буденності усі почуття та дії зрештою накриває нудьга» [5, с.145]. Буденна людина – особа, яка не постала як особистість, бо живе за інерцією поза свідомим творчим проектуванням власної долі, і саме тоді повсякденність стає буденністю та нівелює унікальність. Ми б додали до цього, що буденна людина – раб звичок, слідування яким створює для неї ілюзію порядку і сенсу світу.

Буденність у місті присутня перш за все на рівні обивательського, споживацького ставлення до життєвих задач і життєвого середовища. Людина, керована інстинктами самозбереження та продовження роду, піклуються насамперед про задоволення біологічних потреб. Велике місто для цього розгортає безліч пропозицій, могутню індустрію споживання, справжню «цивілізацію шлунку». Культ споживання чим дедалі стає майже сенсом життя мільйонів людей, бо навіть щастя тлумачиться інколи у прямій залежності від рівня споживання. Віддаючи належне необхідності повноцінного споживання товарів для людського здоров'я, краси і настрою, зазначимо очевидний перекис у цій сфері, особливо у медіа-пропаганді споживання. У великому місті пропаганда товарів стає безмежною, багатотиражні рекламні заклики атакують сучасного городянина на кожному кроці. Складно відсторонитися від цієї візуально-аудіальної навали, що заповнила мегаполіс, особливо, пострадянські. Її вплив, майже одноосібний, може сперечатися за набридливістю хіба що з політичною пропагандою, яка також зазвичай маніпулює базовими людськими потребами. При цьому відсутність розгалуженої й поміркованої соціальної політики і реклами, дефіцит духовно-збагачених міських заходів творять образ сучасного великого міста переважно як ринку задоволення потреб. Додамо до цього й парадокси містобудування, зокрема, київського, де помітно наросування будівель торговельних центрів у збиток історичних пам'яток, які інколи, на жаль, руйнуються або «перепрофілюються» заради появи нових ТЦ. За відсутністю активізації суспільної думки з цього приводу і дієвого муніципального управління згадані процеси стають майже не керованими, а окремі протести городян залишаються занадто локальними, аби змінити ситуацію. Яскравою прикметою українських мегаполісів є також безліч стихійних ринків, які доповнюють образ міста як суцільного армарку.

Отже, велике місто має могутній механізм формування буденних цінностей, споживацького образу життя. Звернемося до можливих стратегій поведінки міських мешканців в цих умовах. Зазвичай більшість бажає здобути рівень можливостей, відповідний рівню пропозицій. Якщо у складених здавна європейських

соціальних стратах давно розподілено коди престижу і статусу, в нас майже тотальним стає бажання городян піднятися до «крутизни» навіть шляхом кабальних кредитів або часто-густо – злочинів. Багатство і бідність мають між собою метафізичну й економічну прірву, мрії про великий достаток для багатьох залишаються утопічними, попри це спостерігається справжній культ речей. Мабуть, історичне падіння «залізної завіси», контраст сучасних картин достатку і з радянським періодом всезагальної скромності, зміна порожніх полиць у магазинах на купу товарів донесочку, породили справжню зацікленість на споживанні як такому і на його знакових атрибутах. Адже всупереч здоровому глузду споживацька реклама займає усе більше інформаційного часу та площу у ЗМІ, показуха з дорогих іномарок на вулицях міста творить транспортний колапс, величезні кошти розкрадаються окремими суб'єктами влади навіть на ремонт доріг, якими вони самі ж вимушені пересуватися. Окремо відзначимо феномен оніоманії – неухильної пристрасті до купівлі товарів, часто не потрібних і не відповідних матеріальним можливостям (з давньогрецької – для продажу, *mania* – божевільна тяга). Процес купівлі отримує чия не культове значення, набуває екзистенційної напруги, сенсожиттєвого змісту. З.Бауман, один з авторів концепції глобалізації, справедливо зазначає, що «споживач у суспільстві споживання різко відрізняється від попереднього споживача вже тому, що центральним питанням стає питання про те, «людина споживає, аби жити, чи живе, аби споживати» [7, р.77]. Себто, життя і споживання стають взаємозалежними поняттями. Наслідком цього є ще одна інноваційна соціальна хвороба – афлюенція (від англ. *influenza* (грип) та *affluence* (багатство)), «подібна заразному стану перезавантаження, обов'язку, неспокою, непотрібності, які спричинені неухильним бажанням чогось більшого» [8, р.79]. Споживання за визначенням перестає бути достатнім, воно перетворюється у «дурну нескінченність» усе нових й нових споків та перспектив. Людина, яка переживає афлюенцію та оніоманію, потрапляє у колообіг прагматизму заради багатства та надмірної емоційної залежності від його нарощування.

Отже, атмосфера консюмеризму просочена неухильною спрагою споживання та водночас хронічним неблагополуччям у цій сфері. Екзистенціальне занурення у процес споживання природно обмежує духовно-душевну складову особистості та непропорційно нарощує тілесну. Останнє буквально помітно за кількістю людей мегаполісів, страждаючих від ожиріння. Так споживання, скероване на вдосконалення тілесних потреб, зрештою руйнує тіло й душу. Буденний образ життя, заціклений на побуті та матеріальному накопиченні, породжує сімейний егоїзм, психологію «моя хата з краю», звичку судити про оточення за рівнем життя, а не за його повнотою. Буденна людина міста наче й не живе у місті, не бачить його повноцінно, адже її трафік звушений до торгівельних точок, роботи й домашнього помешкання. «Для більшості людей образ міста обмежується банальностями, що стосуються великих магазинів, місць, які вони відвідують або яких уникають. Неоднозначність та складність міської реальності зводиться до однієї схеми», – зазначає А.Лефевр, міркуючи про буденні практики міста [3]. Нудьга буденного городянина сублімується в індустрії розваг, де замість гострого гумору нав'язуються симулякри штучного весілля, замість глибинного драматизму життя – мелодрами, а на місце гри розуму й почуттів приходять азартні ігри та комп'ютерна залежність. Людське життя об'єктивується у колі своїх та чужих, а буденна комунікація, яка містить певну душевність у родинному колі, назовні транслюється мовленим автоматизмом, обміном негативом та компенсаторною агресією. У спілкуванні на рівні «Я – Воно» інший сприймається як пішак у змаганні за місце під сонцем. Зазначений інстинкт влади ще не вириває людину з буденності, але дозволяє їй закріпити власні позиції у буденному клопоті задля зручності та безпеки. Саме буденний світогляд, який підігрується всебічною комерціалізацією життя, дозволяє деяким людям «продавати» голоси на політичних чи судових заходах, а зрештою й продавати совість...

Отже, споживання у мегаполісі є безсумнівним каталізатором буденності, її поживним середовищем і добривом, проте водночас ця ідея може предстати і як суто гранична ситуація людського буття. За умови загублення засобів для споживання і загублення волі до повноцінного життя деякі городяни скокують на соціальне дно, стають бомжами, «напівлюдьми», адже саме так їх сприймає суспільство. Водночас багаті, які мають максимум свободи споживання, у збіднілій країні отримують свої специфічні драми, бо вимушені долати екзистенціальні самотності й небезпеки серед зубожилого населення. Отже, чинник споживання є екзистенційно амбівалентним феноменом, може сприяти заглибленості буденності або розгортати переживання граничного буття.

Проте ознаки граничного буття виходять далеко за рамки споживацьких проблем. «Граничне буття людини виступає таким виміром людського буття, в якому особистісне начало переходить із

можливості у дійсність. Таке буття, перш за все, є станом негації по відношенню до буденності, значною мірою воно є буттям, що не стверджує, а руйнує попередній безособовий стан. Тому граничне буття виступає буттям трагічного народження особистості. Внутрішня самотність, яка була прихована у буденному вимірі людського буття, тепер виходить назовні і відкривається свідомості. Ця самотність виражається у таких екзистенційних станах, як закоханість, туга, жаж, відчай, гнів» [5, с.6]. Дійсно, якщо коло буденності стає затісним, і людина відчуває пориви до інших способів життя, вона ініціює пошук свого місця у місті, пошук спорідненої душі і сродної праці. Для цього потрібна неабияка духовно-душевна метаморфоза, певні екзистенціальні потрясіння. Екзистенціали граничного буття, на наш погляд, досить докладно описано в урбаністичній літературі. Самотність, тривога, відчуження, гнів, відчай великого міста не раз ставали предметом уваги спеціалістів різних сфер знань. Тому ми вважаємо за необхідне більш докладно зупинитися на тих феноменах, які можуть в ідеалі послугувати альтернативою споживацькому «голоду» і вивести людину через горнило граничного буття до вершин духовно-душевного розвитку.

З нашої точки зору, провідною рушійною силою виходу з буденності виступає творчість у будь-яких формах: від творення оригінального блюда на власній кухні до творення проекту міської утопії. «Для людини найголовніше, – писав М.Бердяєв, міркуючи про природу творчості, – досягти стану підйому та екстазу, який виводить за межі буденності, екстазу думки, екстазу почуття» [1, с.326]. Хочеться вірити, що дійсно, в кожній людині присутня іскра божя, яка при певних умовах може спалахнути над сірістю буденності. Зазначимо, що творчість протистоїть і повсякденності і буденності, адже повсякденність повторює звичне, буденність нівелює духовні пориви, а творчість природжує нове і породжує наснагу та катарсис.

Велике місто має широкий потенціал для індивідуальної та колективної творчості. Культурні заклади і заходи представляють панораму креативних пропозицій. За умови поміркованої інформаційної політики і культурної політики престиж творчості може стати більш високим, ніж престиж споживання. В українських мегаполісах поки що, на жаль, замало якісних творчих перформенсів, які б втягували у свою орбіту великий людський загаль. Танцювально-пісенні програми на ТВ, центральних вулицях і майданах хоч і об'єднують людей, роблячи з натовпу чутливу публіку, все ж-таки більшою мірою направлені на розвагу, на споживання артефактів, а не на співтворчість. Аура творчості великого міста складається також з мікросвітів творців, тому творчість культурна пов'язана із соціально-політичною пасіонарністю на місцях, бажанням творчого підходу і до помешкання, і до стосунків з ближніми й дальніми, до життєвих справ взагалі. Недарма саме в наш час склалися ідеї «креативного міста» (Ч.Лендрі) і «креативного класу» (Р.Флорида), суть яких полягає у творенні такого методу міського планування, який би спонукав міських мешканців до особистісного розвитку та виявлення індивідуальності.

Відамо належне ірраціональній складовій творчості, яка може й не залежати напругу від життєвого середовища і навіть протистояти йому. Проте сміливість йти за своїм покликанням означає особистісне поставання, а подолання буденності найменш у власних артефактах втілює волю до свободи. Коли творча людина підіймається до справжніх висот у своїх проектах, і вони стають реальністю мистецтва, тим самим відбувається упродовження в таку невловиму структуру як дух міста. Адже образ та бренд міста, його сприйняття напругу залежать від мистецької складової. Архітектура, ландшафтний дизайн, споруди мистецького призначення, сама наявність в міській біографії видатного творця, – усе це оформлює неповторне обличчя міста. Постаті великих митців своєї епохи та образи їхніх міст або місць у містах назавжди сплелися у нерозривні ланцюги асоціацій: М.Булгаков – Андріївський узвіз Києва, О.С. Пушкін, Ф.М. Достоевський – Петербург, Моцарт – Зальцбург, Ель Греко – Толедо, Х.Л. Борхес – Буенос-Айрес тощо. А такі скарбониці культурної спадщини як Париж чи Рим століття поспіль приваблюють людей світу, аби ті змогли долучитися до чисельних культурних пам'яток, пов'язаних з великими постатями історії. Ведучи мову про видатних людей, які своєю творчістю увіковічують образ міста, можна погодитися з Н.Хамітовим, що творчість зазвичай загострює драми граничного виміру буття. Вона часто живиться явними чи уявними колізіями, трагедіями і конфліктом художника із суспільством; земне життя митців рідко досягає тих етико-естетичних вершин, які транслують їхні твори. Тим не менш митці здійснюють прориви у трансцендентне, задаючи екзистенціальній діалектиці людини вектор розвитку до досягнення вічних цінностей. Те ж саме можна сказати і про таких особистостей, які у людській історії здобули славу героїв, наприклад, Жанна Д'Арк, Гарібальді. Крилатий латинський ви-

раз «genius loci», яскраво представлений Пітером Вайлем в однойменній книжці про міста та їхніх геніїв, якнайкраще демонструє феномен унікальності буття міста і буття в місті, єдність духовних, емоційних та інтелектуальних надбань людського життя з матеріальним середовищем, що творить особливу, магічну атмосферу неповторності. Славенно «олюднюють» місто і сакральні персони. Можна говорити про «genius loci» на місцях земного помешкання духовних пророків людства, лідерів світових релігій. На різних континентах в міській архітектурі закарбовано образи місцевих святих: св. Діонісія у Парижі, св. Пантелеймона в Кельні, Миколи Чудотворця у Нью-Йорку тощо. Зазначимо, що «Genius loci» може бути також пов'язаний і з постатями різноманітних кумирів поколінь, героїв літературних творів, міфів та навіть антигероїв. Проте саме герої, святі і генії, їхня реальна чи уявна присутність в історії міста здатні надавати вищий зміст буттю у місті і буттю взагалі як прагненню до Істини, Добра і Краси в гармонії любові і волі до життя. «Реальними орієнтирами у прагненні людини до вільного розвитку і дійсного щастя слугують три ідеальні вершини. Це – Геній, Герой і Святий. Далеко не кожний здатний досягнути цих вершин, проте уподібнюватися їм як провідній ідеї – здатна і повинна кожна людина» [5, с.298]. Що об'єднує зазначені стратегії життя? На нашу думку, це – глибинна вірність своїй справі, готовність до самопожертви в ім'я мистецтва або високих загальнолюдських духовних цілей, зрештою – готовність віддавати, а не брати. Чи не є це єдиною справжньою альтернативою філософії споживання, спричиненої наміром не віддавати, а брати?

Саме в цій альтернативі (творчість і споживання) ми вбачаємо перемогу ідеї повноти життя над ідеєю рівня життя, залог творення гармонійного буття людини міста і творення міста у часі як духовно-душевного ореолу культури в єдності з матеріальним світом речей. Виходячи за межі пересічності і граничних ситуацій, екзистенція творчості здатна втілюватися у метагранічному вимірі: «гармонія метагранічного буття – це гармонія осягнення свободи як творчості власного життя, а також гармонія особистісного вирішення трагічних протри життя... Це творення свого життя як цілісності і осягнення його сенсу, а в результаті – отримання повноти життя» [5, с.127].

Підводячи підсумки наданім у статті міркуванням, зазначимо, що проект метаантропології Н.Хамітова надає вдалий методологічний інструментарій для дослідження антропології сучасного міста. За допомогою метаантропології ми розглянули дві протилежні екзистенціальні стратегії буття у місті. З одного боку, це – буденність, яка живиться індустрією споживання, викликає духовно-душевну стагнацію людини і псує образ міста. З іншого боку – стратегія творчості як основа розвитку метагранічного буття, де людина протиставляє споживанню процес віддачі творчої енергії, готовність до подвигу і самопожертви в ім'я мистецтва, а тим більш – в ім'я загального блага. Саме Генії, Герої і Святі навіть після закінчення земного шляху зумовлюють екзистенціальну унікальність «genius loci», творять славу міст, протягають історію міста у Вічність. А з ними разом – може, й безіменні, проте віддані своїй справі люди міста, творці, які здійснюють у своєму міському бутті прориви до світла вищих цінностей.

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.А. О назначении человека. – М.: Республика, 1993. – 383 с.
2. Карповець М.В. Філософсько-антропологічне осмислення міста як світу людського буття // Наукові записки НаУОА. Серія «Філософія». – 2010. – Вип.6. – С.28–38.
3. Лефевр А. Другие Парижи // Логос. – 2008. – №3. – С.142.
4. Хамітов Н. Філософська антропологія у «позитивному» та «негативному» проблемному полі: концепти Еросу і Танатосу // Вісник Інституту розвитку дитини. Збірник наукових праць. Серія: Філософія, Педагогіка, Психологія. – К., 2009. – Вип.2. – С.6.
5. Хамітов Н. Філософія человека: от Метафизики к метаантропологии. – К.: Ника-Центр, 2002. – 334 с.
6. Философский словарь / Под ред. И.Т. Фролова. – 4-е изд. – М.: Политиздат, 1981. – 445 с.
7. Bauman, Z. Globalization: The Human Consequences. – New York: Columbia University Press, 1998.
8. Graaf, J. De, Wann, D. and Naylor, T.H. Affluenza: The All-Consuming Epidemic. – Berrett-Koehler, 2001.
9. <http://nikvesti.com/articles/28955>

* * *

УДК 130.2

Марія Щербина, канд. філософських наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін, юридичної журналістики та мовної підготовки, Харківський національний університет внутрішніх справ, Україна, м. Харків

Міф і його смисли в повсякденності: приблизні архаїчні витоки символу хмелю в українських вишивках

Здійснено аналіз синкретизму міфу та символу у просторі повсякденності на прикладі символів, виражених у предметах побуту. Показано зв'язок мотивів декоративно-прикладного мистецтва (мотив хмелю в українській вишивці) та архаїчних міфічних змістів та символів.

Ключові слова: міф, символ, декоративно-прикладне мистецтво, українська вишивка, синкретизм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Марія Щербина. Миф и его смыслы в повседневности: предположительные архаические истоки символа хмеля в украинских вышивках

Осуществлен анализ связи мифа и символа в пространстве повседневности, на примере символов, выраженных в предметах быта. Показана связь мотивов декоративно-прикладного искусства (мотив хмеля в украинской вышивке) и архаических мифических смыслов и символов.

Ключевые слова: миф, символ, декоративно-прикладное искусство, украинская вышивка, синкретизм.

Maria Shcherbina. Myth and its meanings in everyday life: presumable archaic origins of the character of hops in Ukrainian embroidery

The analysis of the connection between myth and symbol in the space of everyday life implemented. We analyzed symbols, expressed in everyday objects. The connection between the motives of arts and crafts (hop motif in Ukrainian embroidery) and the archaic mythical meanings and symbols was demonstrated.

Keywords: Myth, symbol, arts and crafts, Ukrainian embroidery, syncretism.

«Миф» в результате кризиса культуры и ремифологизации стал одной из самых модных тем исследования философии конца XX – начала XXI века¹. Возможно именно поэтому миф крайне полидефинитивен. Однако выделяется несколько основных течений, определяющих варианты научного рассмотрения мифа: ритуализм (кембриджская школа классической филологии, А.Веселовский, Дж.Фрезер и последователи и др.); функционализм (Б.Малиновский и последователи); французская социологическая школа (Э.Дюркгейм, Л.Леви-Брюль); психоаналитическая школа (К.–Г. Юнг и последователи); структурализм (прежде всего, создатель структуралистской теории мифа К.Леви-Стросс); символическое направление в философии культуры (основатель течения – Э.Кассирер); Московско-тартуская школа семиотики. Кроме того, крайне интересные целостные системы понимания мифа созданы Р.Бартом (понимание мифа как знаковой системы, «метаязыка»), А.Лосевым и М.Элиаде (различные попытки понимания мифа «из самого мифа»). Также миф (преимущественно как мифотексты) рассматривали советские литературоведы и фольклористы (Я.Голосовкер, О.Фрейденберг, И.Тронский, И.Франк-Каменецкий и др.). Кроме того, большое количество исследователей рассматривало миф его в соотношении с философией, литературой, религией, наукой, а также занималось определением места мифологических структур в культуре, идеологии, рекламе и так далее (Л.Баткин, А.Голан, И.Гончарова, Ф.Кессиди, Е.Мелетинский, С.Неклюдов, А.Носова, А.Пятигорский, М.Попович, Э.Фромм, Н.Хамитов и др.). В рамках данного текста примем в качестве определения мифа следующее. Миф – это мировоззрение, проявляющее себя как живая личностная эмоциональная действительность, выраженная символическим (архетипическим в юнговском понимании) языком, базирующаяся на вечно повторяющейся сакральной истории первотворения, порождающей определенные образцы, парадигмальные схемы восприятия и поведения.

Одним из знаковых вопросов философии от античности и до наших дней является проблема символа, поскольку именно символ с его двойной природой материального/идеального может давать целостное знание о наиболее существенном. В философии мифа символ занимает особое место. Он синкретично слитен с самой структурой мифа и является непосредственным его свойством. Можно сказать, что символ является визуализацией и концентрированным смыслом, как мифа, так и соответствующего ритуала – осью, задающей ритм сакрального мифического хронотопа. Символы, соответствующие мифам, позволяют со-

¹ Поскольку миф как форма общественного сознания активно вытесняет модернистский рационализм, то можно согласиться с Вячеславом Курицыным, приписавшим культуре конца XX века эпитет «новая первобытная культура» [10].

единить единичное и всеобщее, например «узаконивая» значимую вещь сакральными орнаментами, определяющими ее место и роль в мировой иерархии. Здесь мы ставим перед собой задачу анализа связи мифа и «овеществленных символов» в пространстве повседневности.

Мифы как «коллективные представления», архетипы, являются как называемым «социальным клеем», то есть некоей основой, необходимым условием цельности того или иного общества. Исследователи соглашались с тем, что неосознанный выбор набора мифов определяет «и тип мировосприятия, доминирующий в данном обществе, и саму организацию и тип общества – ибо эти две компоненты, определяющие специфику социального типа, оказываются, в конечном счёте, неразрывно связаны между собой» [15]. Соответственно, для того, чтобы получить объемное и четкое представление о повседневности того или иного индивида или даже социума, необходимо исследовать символы, характерные для него. Кроме того, актуальность выявления культурных оснований, и, в частности, исследования национальной и этнической символики может быть обоснована, помимо изложенного, также и необходимостью защиты национальной самобытности в условиях глобализации.

Предметы быта («вещи») «пересоздаются» и интерпретируются человеком в соответствии с их смыслом и назначением: непосредственно-практическим, личностным (культурно-биографические ассоциации) и социальным (символ должествования). С помощью подобных мифологизированных (в Лосевском смысле слова) вещей образуются обычаи, ритуалы ежедневного поведения, то есть распорядок дня человека, перестраивающийся в строй жизни, создающий личность и миф о ней аддитивным способом. Такие «овеществленные символы», без сомнения, являясь мифологическими элементами, т.к. они, в соответствии с теорией А.Ф. Лосева, понятии и проинтерпретированы/пересозданы с точки зрения личностного мифологического сознания, как личностное или принципиально-личностное бытие, т.е. то, что действует или может действовать прямо или косвенно на живое сознание, а потому и само становится личностным. Вещи-символы чаще всего относятся к остенсивным культурным формам, так как бытовая символизация крайне личностна, не всегда объяснима вербально, и передаваема «по образцу», однако посредством вещей-символов образуются аксиологические культурные формы – расставляются ценностные приоритеты, появляются жизненные установки, вырабатывается стиль жизни. «Овеществленные символы», их непосредственные и мифические функции и отношения составляют индивидуальный (и/или групповой) мир смыслов, который, в свою очередь, является ключевой частью жизненного мира для конкретного индивида или группы. Личность ориентируется в этом мире с помощью собственного уникального биографического опыта, личных и культурно-исторических ассоциаций, а также процедур обыденной рационализации – а также с помощью осознанно и неосознанно воспроизводящейся традиции, базирующейся на синкретическом слиянии мифосмыслов и графически выраженных символов. Можно сделать вывод, что одной из функций мифического в мире повседневности является формирование символических представлений, которые детерминированы данным пространством-временем и с помощью которых архетипические смыслы оформляются в повседневной жизни.

Остановимся подробнее на этом механизме, проиллюстрировав его на примере растительного символа хмеля в украинской декоративно-прикладной культуре, предположительно связанного с архаической символикой.

В архаике предметы, относимые нами сегодня к декоративно-прикладному искусству, были практически неразделимы по своим функциям – утилитарно-бытовой, которая проявляется непосредственно через конструкцию, пластику формы, соотношение частей и целого – и сакральной. В современности нередко утрачивается понимание «осмысленности», символизма декора, который воспринимается нередко исключительно в качестве внешнего украшения вещи. Однако именно это украшательство становится носителем символики, а значит, и глубокого мифического содержания, – и так зримо выражается более важная, коммуникативная функция декоративно-прикладного искусства.

Рассмотрим символ хмеля – один из наиболее распространенных, и, вместе с тем, сложных для понимания мотивов украинской вышивки. Узоры, напоминающие листья хмеля, распространены среди вышивальных мотивов центральной Украины, Подолья и Волыни. Предположительно, они относились к молодежной, часто – свадебной символике. В народных песнях тема хмеля, который «в'ється» (вьется, второе значение – ухаживает за девушкой) тесно сопряжена с брачным возрастом юноши. Представляется, что такая трактовка указывает на происхождение графического изображения стебля хмеля от архаической спирали «змея-вода», очень схожей визуально. По

мнению А.Голана, значимость воды состояла далеко не только в том, что водой орошается земля, и таким образом появляется долгожданный урожай, но и в ее специфической сакральности: символ «змея-вода» следует понимать как сложный синкретизм мужского начала, сексуальности и хтонического элемента («нижний» бог). Сочетание вьющегося стебля с точками или цветками (в украинском варианте – пучками, схожими с розетками – М.Щ.) – «богиня-мать»² – ассоциируется исследователем с орошением водой семян или растений, то есть плодородием [см. подробнее – 1, с.74–83]. Еще одним аргументом в пользу связи украинской символики хмеля с неолитической спиралью является традиционное понимание свадьбы как смерти/возрождения, имеющей прямое отношение к хтоническому божеству. Таким образом, можно сделать вывод о том, что в украинской вышивке, хотя и уже неосознанно, на латентном уровне, сохраняются архаические смыслы, и, осознавая их, мы можем приобщиться к миру наших предков, к пониманию истоков национальной культуры.

Таким образом, мы можем подытожить, что в повседневном визуальном опыте индивида сохраняются мифологические элементы как «овеществленные символы», осуществляющие коммуникативную функцию декоративно-прикладного искусства, а также функцию осознанного и латентного воспроизводства традиции в повседневности. И таким образом происходит ориентирование в мире смыслов – то есть формирование символических представлений, которые очерчены данным хронотопом и с помощью которых архетипические смыслы оформляются в повседневной жизни.

Список использованных источников

1. Байбурин А.К. Ритуал в традиционной культуре. Структурно-семантический анализ восточнославянских обрядов. – СПб.: Алетейя, 1993. – 326 с.
2. Барт Р. Из книги «Мифологии» // Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: Прогресс, 1994. – С.46–133.
3. Голан А. Миф и символ – М.: РУССЛИТ, 1994. – 375 с.
4. Гулыга А. Миф как философская проблема // Античная культура и современная наука: Сборник. – М.: Наука, 1985. – С.271–276.
5. Гуссерль Э. Собрание сочинений. Т.3 (1): Логические исследования. Исследования по феноменологии и теории познания / Эдмунд Гуссерль – М.: Дом интеллектуальной книги, 2001. – 471 с.
6. Кассирер Э. Философия символических форм. Т.2. Мифологическое мышление. – М.; СПб.: Университетская книга, 2002. – 280 с.
7. Кессиди Ф.Х. От мифа к логосу (Становление греческой философии). – М.: Мысль, 1972. – 312 с.
8. Козлова Н.Н. Социализм и сознание масс // Социально-философские проблемы. М., 1989. – С.91–115.
9. Козыменко Л.Н. Homo informaticus: проблемы становления // Практична філософія: науковий журнал. – 2003. – №2. – С.76–81.
10. Курицын В. Постмодернизм: новая первобытная культура // Новый мир. – 1992. – №2. – С.225–235.
11. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
12. Леви-Стросс К. Структура мифов // Вопросы философии. – 1970. – №7. – С.152–164.
13. Леви-Стросс К. Структурная антропология / Пер. с фр. под ред. и с прим. Вяч. Вс. Иванова. – М.: Наука, 1983. – 535 с.
14. Мамардашвили М.К., Пятиторский А. Символ и сознание. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 224 с.
15. Пашинина Д.П. Основания мифа в культуре и миф как основание культуры // Смыслы мифа: мифология в истории и культуре. Сборник в честь 90-летия профессора М.И. Шахновича. Серия «Мыслители». – СПб.: Издательство Санкт-Петербургского философского общества, 2001. – Вып.8. – С.300.

* * *

2 ср. с народным украинским эвфемизмом замужества – «пучечки вязати» (– М.Щ.)

УДК 378:165.742

Олена Фатхутдінова, д-р філософських наук, декан юридичного факультету, Київський університет туризму, економіки і права, Україна, м. Київ

Межі впливу правової освіти в президентсько-парламентській республіці

Парламентаризм – це система державної влади, при якій чітко розмежовуються функції її законодавчих та виконавчих органів при визнанні пріоритетної ролі парламенту, як вищого представницького й законодавчого органу. В статті розглядається як правова освіта в контексті реального розвитку влади президента та парламентаризму займає своє уособлене місце.

Ключові слова: парламентаризм, правова освіта, президентсько-парламентська республіка.

Елена Фатхутдінова. Пределы влияния правового образования в президентско-парламентской республике

Парламентаризм – это система государственной власти, при которой четко размежевываются функции ее законодательных и исполнительных органов при признании приоритетной роли парламента, как высшего представительского и законодательного органа. В статье рассматривается как правовое образование в контексте реального развития власти президента и парламентаризма занимает свое олицетворенное место.

Ключевые слова: парламентаризм, правовое образование, президентско-парламентская республика.

Olena Fatkhutdinova. Limits of influence of legal education in the presidential and parliamentary republic

Parliamentarism is a system of the government at which functions of its legislative and executive bodies at recognition of a priority role of parliament as the highest representative and legislative bodies are accurately differentiated. The article deals with as legal education in a context of real development of the power of the president and parliamentarism takes the represented place.

Keywords: parliamentarism, legal education, presidential and parliamentary republic.

Парламентаризм – це система державної влади, при якій чітко розмежовуються функції її законодавчих та виконавчих органів при визнанні пріоритетної ролі парламенту, як вищого представницького й законодавчого органу. Ясно, що при такій ситуації парламент формує уряд на основі вибраної народом більшості і несе відповідальність, як за діяльність кабінету міністрів, так і за ситуацію в економіці, соціальному, політичному житті країни. А президенту в таких умовах належить у державі лише протокольно-представницька роль.

В дисертації В.Протасової здійснений аналіз змішаної системи державного правління. В.Протасова відзначає, що розвиток суспільних відносин у політичній сфері, еволюція владних інститутів призводять до того, що зміст і сутність існуючої в країні організації державної влади не вміщуються в традиційні, звичайні форми. Це виявляє потребу в становленні нової форми державного правління, формулювання відповідної їй теоретичної конструкції [Протас]. Як зазначає В.Протасова, їй вдалося вперше сформулювати основні правові критерії розрізнення президентсько-парламентської та парламентсько-президентської республік.

Але багато провідних аналітиків вважають, що чітко охарактеризувати зміст української політичної системи надзвичайно важко. І в цьому, за словами американського політолога Збігнева Бжезінського, винна насамперед соціальна розмитість українського суспільства, його недовершена владна, економічна структурованість [Бжезин]. Тому й роль політичних партій і блоків в Україні умовна, як вважає Бжезінський, бо політична влада, як і економічна, належить кільком приватновласницьким кланам. Тим же донецьким, чи дніпропетровським, чи київським олігархам, які й ведуть між собою основну боротьбу за впливи у державі.

Виходячи з цього, говорити про справжню роль президентського чи парламентського характеру політичного правління в Україні досить проблематично. В Україні усе залежить, насамперед, від того, де концентрують зусилля «грошові потоки», на яких напрямках. Але для нашого дослідження цікаво інше. А саме, правова освіта в контексті реального розвитку влади президента та парламентаризму займає своє уособлене місце.

На наш погляд, на юристів у будь якій країні покладається особлива відповідальність як на вартових влади закону і демократичного процесу. Саме вони забезпечують законність, підтримку належного рівня професіоналізму і благопристойності. При будь якій владі юристи повинні бути чесними і добросовісними при здійсненні правового процесу, володіти вище зазначеними нами компетенціями. Підтримка цих основоположних цінностей сприяє зміцненню довіри суспільства до права, закону, судової системи.

Правова освіта – це насамперед спілкування: спілкування педагога та учня і викладача та студента. Це комплекс суб'єктивних відносин, результатом яких повинно стати формування я-світогляду з тим чи іншим нахилом на професійну діяльність, на місце людини в суспільстві та суспільства в цивілізації. Незалежно від форми правління, і тих ідеологічних установок, які та чи інша форма правління за собою несе, на наш погляд, важливо інше, а саме, громадянська позиція педагога та студента, яке відношення в них склалось до держави, в якій вони проживають та до народу. На жаль, як показує власний досвід автора, в результаті самостійних робіт по спецкурсу філософії освіти, багато студентів-юристів на питання патріотизму, відповідають сумбурно та без глибокої, вагомої аргументації. Вражає високий процент непатріотично-налаштованого населення, яке негативно ставиться до перспектив розвитку України. Але ж прийде час, коли багато-хто з непатріотично настроєних юристів прийде до влади, і яку в цьому випадку стратегічну політику вони будуть вести?

Правова освіта та виховання – це не тільки цикл наук, формуючих професійний рівень юриста. На наш погляд, основу правової освіти і виховання повинні складати дисципліни, які формують гармонію розуму та духу майбутнього юриста, гуманітарні дисципліни, які допомагають майбутньому юристу систематизувати внутрішню систему поглядів, сформувати важливі та пріоритетні для себе цінності, сумісні з загальнолюдськими цінностями. Професіоналізм – це безумовно, важлива для юриста якість, але не основна. Основна, на наш погляд, якість для юриста – це об'єктивність. Професійні, але необ'єктивні рішення, прийняті в результаті практичної юридичної діяльності, на жаль, часті явища в юриспруденції України. А от об'єктивні рішення, прийняті незалежно від політичної форми правління в державі, від політичної кон'юнктури – це набагато важливіше для авторитету держави, для формування поваги у іншій частині населення до права правової діяльності та правової системи в цілому.

Саме з цього приводу, правова освіта повинна гарантувати формування, насамперед гармонію розуму і духу світосприйняття підрастаючих поколінь, людинолюбство та чесність, насамперед по відношенню до своєї совісті, любов до свого народу і повагу до державної системи, в якій протікає життєдіяльність, громадянську позицію по всіх ключових питаннях функціонування держави і права. В Загальній декларації прав людини вказується, що кожна людина не тільки повинна вимагати та розраховувати на допомогу з боку держави, а й має належні обов'язки перед державою, в якій тільки й можливий вільний і повний розвиток особистості. Громадянин, який хоче жити в демократичному суспільстві, який хоче бути господарем свого життя, завжди проявляє свою громадянську позицію. Така позиція вимагає насамперед відповідального відношення до виконання громадянського обов'язку.

З нашої точки зору, під громадянською позицією розуміють виконання наступних завдань:

1. Захист законних, соціальних, економічних та політичних прав громадян України, їх життя, здоров'я, честі, гідності, недоторканості і безпеки як вищої соціальної цінності, задекларованих Конституцією України;

2. Захист громадян України від неправомірних дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень, здійснення нагляду за виконанням органами державної влади і органами місцевого самоврядування законів і підзаконних нормативно-правових актів України;

3. Допомога в розробці програм розвитку держави, регіонів, населених пунктів;

4. Сприяння розробці проектів нормативно-правових актів спрямованих на підвищення ефективності державної влади та зміцненню місцевого самоврядування;

5. Здійснення допомоги в підвищенні якості життя населення, сприяння зміцненню національної безпеки України, а також сприяння розвитку рівноправних та взаємовигідних відносин з іншими державами;

6. Допомога в підвищенні ролі і авторитету України в світі та європейському регіоні.

Прояв громадянської позиції повинен здійснюватись як мінімум у участі на виборах. На жаль, населення України ще не до кінця усвідомлює можливість виборчої кампанії, не розуміє відповідальності перед майбутніми поколіннями за свою байдужість до різного роду виборчих кампаній. Адже по великому рахунку вибори – це не тільки право громадян, але й дуже відповідальне завдання. Щоб зробити правильний вибір, виборець повинен бути добре обізнаним про проблеми країни та повинен знати, що пропонують народу депутати. Не менш важливо вміти висловлювати свої погляди, підтримувати справедливе рішення або протестувати проти помилкового та несправедливого.

На великий рахунок, участь в керуванні державою, почуття любові до Батьківщини починається з невеличких справ на загальне благо свого міста, селища, села. Це може бути обладнання або ремонт дитячого садка, організація самоврядування в школі, благоустрій подвір'я, посадка дерев та квітів в місті, селі, біля школи, захист навколишнього середовища від засмічення і т.д. Громадянська позиція – це позиція кожного українця по відношенню до рідних та близьких, до своєї культури, освіти, влади. Не вірно звинувачувати в усіх проблемах керівництво країни, правильніше поставити питання собі та оточуючим – а хто це керівництво вибрав? Зусиллями попереднього покоління та нашого Україна добилась як мінімум діючої і ефективної виборчої кампанії, в якій підтасовка голосів практично виключена. Тому права освіта, однією з своїх основних цілей, повинна переслідувати як мінімум пробудження у населення України відповідальності, бажання зробити свій вибір в результаті чергових виборів в парламент або серед кандидатів в президенти.

Список використаних джерел

1. Бжезінський З. Велика шахівниця / З. Бжезінський. – Львів-Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
2. Протасова В.Є. Парламентсько-президентська республіка: сутність, особливості, різновиди: дис. ... кандидата юрид. наук: 12.00.01 / Вікторія Євгенівна Протасова. – Харків, 2008. – 222 с.

* * *

УДК 378:316.3

Ольга Кузьменко, аспірант кафедри філософії, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

Трансформація ідеї Університету в контексті генези інформаційного суспільства

Проаналізовано нові тенденції в освіті, що впливають на функціонування та розвиток сучасного Університету і трансформують його класичну ідею; розглядаються якісно нові моделі та концепції Університету в контексті викликів інформаційного суспільства.

Ключові слова: ідея Університету, інформаційне суспільство, людський капітал, суспільство знань, мережеве суспільство.

Ольга Кузьменко. Трансформация идеи Университета в контексте генезиса информационного общества

Проанализировано новые тенденции в образовании, что влияют на функционирование и развитие современного Университета и трансформируют его классическую идею; рассматриваются качественно новые модели и концепции Университета в контексте вызовов информационного общества.

Ключевые слова: идея Университета, информационное общество, человеческий капитал, общество знаний, сетевое общество.

Olga Kuzmenko. The transformation of the idea of the University in the context of the informational society's genesis

The main tendencies of education that have influence on the functioning and development of the modern University and transform its classical idea are analyzed; the qualitatively new models and conceptions of the University in the context of the informational society's challenges are observed.

Keywords: idea of the University, informational society, human capital, knowledge-based society, network society.

«Чи не вперше в історії нам стало відомо, як накопичувати, зберігати та робити миттєво доступно найважливішу інформацію, надаючи її практично у будь-якій формі будь-кому на Землі; як пов'язати все людство світовою навчальною павутиною».

Г.Драйден, Дж.Воз «Революція в навчанні»

Сьогодні аналітики розглядають «інформаційність» як визначальну рису сучасного світу. Проте відсутність як чіткого концептуального визначення поняття «інформаційне суспільство», так і власне «інформації» залишає величезний простір для різноманітних теорій. Частина з них характеризує інформаційне суспільство через кількісні показники (зростання «білих комірців», відсотку ВВП тощо), а інформацію – як певну кількість, що вимірюється в бітах (К.Шеннон, У.Уівер). Проте більш конструктивним видається шлях визначення інформаційного суспільства як такого, в якому інформація відіграє якісно нову роль і виконує якісно нові функції. Відповідно до такого розуміння інформація має сенс, у неї є свій предмет (Ф.Уебстер). Так, наприклад, вітчизняний дослідник В.Луговий розглядає інформацію, як міждисциплінарне поняття-категорію. На його думку, вона продукується в кожному акті впорядкування (а отже, новації) у матеріальному світі. Більше того, інформація сама слугує чинником новоутворень. Саме через широкомасштабне накопичення і культури, й інфор-

мації, що в ній акумульована, людство сьогодні прискорено прямує до фази інформаційного суспільства [7, с.27].

На визначальній ролі інформації у сучасному суспільстві наголошують теоретики концепцій постіндустріального суспільства (Д.Белл, Р.Дарендорф, А.Турен, Ф.Феррароті, Д.Етціоні); розробляються окремі теорії нової інформаційної фази можливого еволюційного розвитку цивілізації (Е.Тоффлер, Й.Масуда, Дж.Нейсбіт, Дж.Бенігер, З.Бжезінський, М.Маклюен, М.Кастельс, А.Урсул та інші). Якщо розглядати український контекст, то варто зазначити, що нині є чинним Закон «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки», в якому чітко визначено, що одним із головних пріоритетів України є побудова орієнтованого на інтереси людей, відкритого для всіх і спрямованого на розвиток інформаційного суспільства [4]. Нині відбувається пошук способів побудови національної системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства (О.Баховець, С.Полумієнко, Л.Рибаків, В.Тюрін) [10]. Беруться до уваги зміни в економічній, культурній, освітній, правовій та інших сферах людської діяльності. Окрему увагу привертає освіта, зокрема вища, місія якої в інформаційному суспільстві – створити середовище обміну, засвоєння, передачі та продукування інформації. Відповідно виникають нові моделі університету, які прагнуть якомога більше відповідати інформаційним стандартам.

Мета даної статті на основі економічного, технологічного, просторового, культурного критеріїв, за якими визначають інформаційне суспільство, проаналізувати ті нові тенденції в освіті, що впливають на функціонування та розвиток сучасного Університету і трансформують його класичну ідею.

Економічний критерій

«Ринок раптово усвідомив можливість Інтернету як цілковитого нового комунікативного каналу, що може перевершити всі попередні засоби, разом узяті, постійно розвиватися, бути глобалізаційним, персональним, інтерактивним і дешевим».

Р. Гаммонд у виданні «Digital Business»

Цими словами журналіст прокоментував один із найбільших інвестиційних вибухів в історії, який здійснила компанія «Netscape Communications». У 1993 році двадцятидворічний аспірант із Університету штату Іллінойс М.Андрессен, який працював у цій компанії, створив перший у світі Інтернет-браузер. Вибух відбувся, коли через два роки акції компанії були допущені до вільного продажу (основний продукт – браузери – роздавали безкоштовно, встановлюючи світові стандарти комп'ютерної індустрії, а прибуток отримували від продажу додаткових опцій), після чого вже в середині 1996 року ринкова вартість компанії почала становити більше 3 мільярдів доларів [3]. Цей та багато інших схожих, за своєю суттю, прикладів в кінці XX – на початку XX століть засвідчили, що, по-перше, відбуваються зміни у сфері зайнятості – найбільше робочих місць почала надавати сфера послуг, у той час як у промисловості стали все більше використовувати інформаційні технології – комп'ютери, автомати, роботи витіснили робітників; по-друге, поступово формується суспільне усвідомлення економічної цінності інформаційної діяльності; по-третє, виникає необхідність інвестувати в людський капітал задля забезпечення високого рівня професійної підготовки освічених особистостей, які здатні мислити по-новому, на випередження.

У теорії людського капіталу освіта розглядається як високоєфективна інвестиція, що здатна приносити високу віддачу впродовж довготривалого терміну як людині, так і конкретним підприємствам та суспільству в цілому. Як специфічна галузь народного господарства, освіта задовольняє потреби суспільства в специфічних економічних благах, що отримали назву «освітні послуги».

Сьогодні Університет почав розвиватися як один із основних виробників і результативних гравців на ринку освітніх послуг. Проте саме це почало підірвати класичні засади його існування. У своїй традиційній формі він мав тісні зв'язки з державою і відносно далекі стосунки з ринком. Сьогодні ж під впливом глобалізації ситуація змінюється: ринкові сили все більше проникають у вищу освіту, у той час як вплив держави слабне. Хоча якщо розглянути загальносвітові державні витрати на освіту, то вони перевищують один трильйон доларів на рік – тобто це великий бізнес, а тому потенційно величезний «ринок». Проте державна вища освіта нині вимушена існувати у висококонкурентному, орієнтованому на ринок оточенні, де стрімко зростає кількість приватних навчальних закладів [6, с.46].

Сьогодні все більше зростає прагнення ринкових сил впливати на вищу освіту. Для того, щоб зберегти своє місце як виробника знань, Університету доводиться вступати в альянс з промисловістю, професійними об'єднаннями, зовнішніми консультантами, адже у нашому столітті веж із слонової кістки не існує (Р.Барнетт). Так, конкурентоспроможність сучасного уні-

верситету визначається його здатністю стати у сучасному світі тим високотехнологічним центром, у якому реалізується ідея інтеграції освіти, науки та бізнесу.

Проте ця тенденція має й інший бік. Часто виникає необхідність «приборкати або цивілізувати найбільш нестримні форми ринкових сил, щоб створити «розважливий», «зрілий», «відповідальний» ринок вищої освіти» [6, с.47]. Без винайдення відповідних механізмів й надалі прогресуватиме так званий «академічний капіталізм» (термін введений в науковий обіг Ш.Слофтер та Л.Леслі), який проявляється у тому, що університети поступово перетворюються на бізнесові структури, головне завдання яких вигідно продавати освітні послуги («модель супермаркету»). Це зумовило примусове впровадження комерційних моделей управління (коли кожний структурний підрозділ повинен постійно доводити свою прибутковість); зростання впливу приватних інтересів на діяльність університетів, які стали нівелювати ідею університетської автономії та академічних свобод; послаблення уваги до фундаментальних досліджень і перерозподіл ресурсів на користь прикладних та технічних наук, з розвитком яких безпосередньо пов'язане становлення інформаційного суспільства.

Технологічний критерій та нова роль теоретичних знань

«Теоретичне знання відіграє ключову роль у сучасному суспільстві на відміну від попередніх епох, коли домінувало практичне і ситуативне знання».

Ф. Уебстер «Теорії інформаційного суспільства»

Під теоретичним знанням, частіше за все, розуміють абстрактне, узагальнене знання, заковане на різного роду носіях. Саме таке знання складає основу нового суспільства, що дістало назву «суспільство, засноване на знаннях», або «суспільство знань» («Knowledge based Society»). Суспільство знань – це певна фаза, інформаційний етап розвитку постіндустріального суспільства, усі сфери якого, першою чергою економіка та освіта, зорієнтовані на новітні досягнення у сфері інформаційних та комунікаційних технологій (В.Огнев'юк).

Сучасні комп'ютерні технології стали для інформаційного віку тим, чим була механізація для промислової революції. Сьогодні, наприклад, вітальна листівка, що співає «Happy Birthday», має більше потужності, ніж усі комп'ютери до 1950 року; сучасна дитяча комп'ютерна гра вдсятеро переважає потенціал першого у світі комп'ютера 1947 року; звичайні відеореєстратори містять більш потужні мікросхеми, ніж величезний комп'ютер IBM системи 360, що займав багато квадратних метрів.

Одним із основних світових осередків високих технологій на сьогодні є Кремнієва долина (Каліфорнія), у якій знаходиться більше, ніж 250 компаній, що спеціалізуються на ІКТ технологіях, програмному забезпеченні, мобільному зв'язку, біотехнологіях тощо. Пройняті цим технологічним центром (ринкова вартість компаній становить 500 мільярдів доларів, щорічний обіг – 170 мільярдів доларів) багато в чому зобов'язане унікальному партнерству між університетами та бізнесом. Так, за свідченнями Дж.Воз та Г.Драйдена, сьогодні половина інновацій Кремнієвої долини винайдені та впроваджені компаніями, що засновані при Стенфордському університеті [3, с.51].

Прикладом спроби інтеграції науки, освіти та бізнесу в українському просторі вищої освіти може слугувати проект Київського політехнічного інституту «Науковий парк «Київська політехніка», що є формою організації науково-інноваційного процесу, основна мета якого – налагодження системи взаємодії між бізнесом, університетом та Науковим парком за рахунок комерціалізації результатів наукових досліджень та їх впровадження на вітчизняному та закордонному ринках [8].

Необхідність інтеграції з бізнесом зумовлена і тим фактом, що сьогодні «виробником знань» не обов'язково мають бути лише освітні установи. Одна з причин кризи Університету якраз і полягає у втраті ним монополії на «виробництво знань», що призводить до необхідності визначення абсолютно нових завдань і функцій задля забезпечення суспільної підтримки існування університету як інституції. Ще у 80-х роках Е.Тоффлер із застереженням ставився до ідеї, що зі збільшенням ролі інформації університет замінить підприємство і стане центральною ланкою цивілізації. На думку футуролога, цього погляду дотримуються майже виключно представники академічної науки, які вважають, що тільки університет може бути осередком теоретичного знання. Але ця думка, за Е.Тоффлером, – просто професійна мрія [12].

Тож, перед освітянською спільнотою сьогодні стоїть непросте завдання – обґрунтувати нові моделі університету, які б відповідали викликам інформаційного суспільства та економіки знань. Їх ефективність, значною мірою, буде залежати від того, наскільки їм вдасться використати всі можливості інформаційного суспільства. Одним із перспективним напрямом у цьому контексті є створення віртуального освітнього простору.

Просторовий критерій

«Всі суспільства інформаційної епохи дійсно пронизані – з різною інтенсивністю – повсюдною логікою мережевого суспільства, динамічна експансія якого поступово абсорбує і підкорює попередні соціальні форми».

М.Кастельс «Інформаційна епоха: економіка, суспільство і культура»

Сьогодні світ став велетенським інформаційним обмінним пунктом, в якому все більшу роль у найрізноманітніших сферах людської діяльності почали відігравати інформаційні мережі. Комп'ютери, не під'єднанні до Інтернету, стали нікому не потрібними, адже основні сучасні технології базуються на міжкомп'ютерній комунікації. Головний редактор журналу «Wired» К.Келлі демонструє приклад: «Коли ти йдеш до «Office Depot», щоб придбати факс, то це не просто придбання якоїсь скриньки за 200 доларів. За 200 доларів ти купиш цілу факсову мережу і зв'язок всередині неї, що є цінністю значно більшою, ніж один окремих механізм» [3, с.47].

Розростання мережевого суспільства підштовхнуло дослідників до ідеї створення світового, або глобального університету, у якому основною формою навчання є дистанційна. Однією з моделей для реалізації цієї ідеї став університет-консорціум, що передбачає існування різноманітних взаємопов'язаних центрів як в межах країни, так і за кордоном. Консорціум університетів – це комерційне підприємство, що надає комунікаційні та адміністративні послуги для дистанційного навчання на базі різноманітних освітніх технологій [9, с.5]. Таку модель реалізують, зокрема, Відкритий університет Великобританії, що налічує 305 навчальних центрів у самій країні та 42 – за кордоном; Євро-Азіатський Кібер-Університет Транспорту і Логістики, що є консорціумом освітніх установ, націлених на нову модель університетської освіти XXI століття і використання інформаційних мереж; Каліфорнійський віртуальний університет, що об'єднав 95 вищих навчальних закладів та ін. Прихильники такої моделі наголошують на тому, що освітній консорціум дозволяє ефективно організувати взаємодію між діючими освітніми закладами різних країн, виявляти орієнтацію на глобальну перспективу, забезпечувати рівноправний доступ до знання та високий рівень освіти.

Ще однією моделлю Університету, яка стала можливою лише в інформаційному суспільстві, є модель віртуального університету, який постає, як «вищий навчальний заклад заснований на співпраці адміністраторів, розробників курсів, викладачів, технологів і тих, хто навчається, які розділені великими відстанями, часто національними кордонами, але які разом працюють, використовуючи телематичні сучасні технології» [9, с.6]. Такими закладами є Відкритий університет Австралії, Каталонський Відкритий університет, Відкритий університет Ізраїлю та ін.

Популяризація таких моделей, часом, викликає критичний відгук у тих освітян, які вбачають у них лише орієнтацію на отримання прибутку. Так, Р.Ендрю у своєму дослідженні ставить проблемне питання: як впливають глобалізаційні процеси на ліберальні освітні ідеали на кшталт, меритократичного доступу, на передачу знань «лицем до лиця», на безкорисливе служіння істині? [14] І справді, у підприємницькій гонитві за прибутком на ринку освітніх послуг ці ідеали можуть взагалі вимерти або залишитися лише в такому собі елітарному заповіднику для тих, хто має змогу платити за «рукотворну увагу». У цьому контексті досить неоднозначними видаються ті тенденції розвитку інформаційного суспільства, що зумовлені змінами в культурній сфері.

Критерій культури

«Ми живемо у світі, в якому інформації стає все більше і більше, а смислу все менше і менше»

Ж. Бодрійяр «Симулякри і симуляція»

У ХХІ столітті інформація суттєво трансформувє суспільні відносини. Проте важко заперечити той факт, що сьогоднішнє суспільство інформаційно переважане. Як і Ж.Бодрійяр, багато дослідників інтерпретують нинішній інформаційний вибух як колапс смислу. У сучасному суспільстві знаки – скрізь, вони суперечать один одному, швидко змінюються і мало про що свідчать. Як зазначає Ф.Уебстер, сьогодні людина не відчуває реальної потреби у правдивих знаках, оскільки погоджується з тим, що жодних правд більше не існує. Відповідно до такої позиції важливою є лише інформація. Для існування їй не потрібно, щоб її сприймали, розуміли, інтерпретували. Щоб існувати їй не потрібен смисл [13].

На призмі університету цей феномен розглянув Б.Рідінгс у своїй праці «Університет в руїнах». На думку дослідника, якщо раніше ідея Університету безпосередньо апелювала до ідеї культури, то сьогоднішній «постісторичний університет» на її місце поставив симулякр – ідею досконалості, що визначає найважливішими різні показники ефективності діяльності університету, за допомогою яких він себе репрезентує та описує. «Досконалість», на відміну від «якості», передбачає сукупність взаємопов'язаних

стандартів оцінки, є, за своєю суттю, ідеологічним інструментом, який використовується для реалізації освітнього бізнесу. Тому гуманітарні науки в Університеті досконалості втратили свою культурну місію, їх роль – щось середнє між споживацькою послугою та культурним манікюром [11, с.229].

Перед тими університетами, які сьогодні все-таки намагаються стати культуротвірними центрами, стоїть непросте завдання. Їх ідея прописана в Magna Charta Universitatum і полягає в тому, що Університет розглядається як інститут, який творить, вивчає, поціновує і передає наступним поколінням культуру через дослідження та традиції [2]. Проте, варто погодитися з польським дослідником М.Квієком, який вважає, така ідея сьогодні знайде небагато прихильників серед творців спільного європейського наукового й освітнього просторів, так як на кону в сучасних дискусіях про роль університету в суспільстві й економіці стоїть радше технічне знання, аніж гуманістична культура [6, с.283].

Відтак становлення інформаційного суспільства безпосередньо впливає на трансформацію класичної ідеї Університету, який у глобалізованому світі прагне знайти собі нове місце, оскільки традиційні ролі та завдання вже не задовольняють суспільні вимоги. Через це дослідники, як вітчизняні, так і зарубіжні, констатують кризу ідентичності класичного університету, яка пов'язана із втратою ним цінностей старого типу центру науки, культури, виховання і громадянського впливу. Стає все більш зрозумілим, що у ХХІ столітті інституційне існування університетів забезпечується їх швидкістю та адаптацією до викликів інформаційного суспільства. Тому сьогодні відбувається пошук якісно нових моделей та концепцій Університету як важливої інституції інформаційного суспільства, що повинні бути не просто розширенням або уточненням варіантом класичних моделей ХІХ-ХХ століття, а поставати як складні моделі соціально-економічного комплексу, який створюється у постіндустріальну епоху. Відтак майбутнє університетів, зокрема українських, буде залежати від того, наскільки їм вдасться стати важливим осередком формування та розвитку людського капіталу; каталізатором інноваційного розвитку; місцем, де знаходять нестандартні рішення економічних, наукових, художніх, технічних та соціальних проблем за рахунок творчої взаємодії новаторів. Реалізація цих завдань напряду залежить від того, чи набуде діяльність Університету інноваційного та технологічного характеру, а також від того, як буде здійснюватися взаємодія між освітою, наукою та бізнесом.

Список використаних джерел

- Бодрийяр Ж. Симулякри і симуляція / Ж.Бодрийяр: пер. з франц. В.Ховхун. – К.: Видавництво Соломії Павличко «ОСНОВИ», 2004. – 2004. – 230 с.
- Велика хартія університетів (Magna Charta Universitatum) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://euroosvita.net/?category=17&id=1049>
- Драйден Г., Вос Дж. Революція в навчанні / Г.Драйден, Дж.Вос: перекл. з англ. М.Олійник. – Львів: Літопис, 2005. – 542 с.
- Закон України «Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки». – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/537-16>
- Кастельс М. Информационная эпоха: Экономика, общество и культура / М.Кастельс; пер. с англ.; под науч. ред. О.И.Шкаратана; Гос. ун-т. Высш. шк. экономики. – М., 2000. – 606, [1] с.
- Квієк М. Університет і держава: вивч.глобал.трансформацій / М.Квієк; пер.з англ. Т.Цимбала. – К. Таксон, 2009. – 380 с. – Бібліогр.: С. 319 – 371.
- Луговий В.І. Проблема понятійно-категоріального апарату педагогічної науки / В.І.Луговий // Педагогічна і психологічна науки в Україні / відп. ред. О.В.Сухомлинська. – К.: Педагогічна думка, 2007 – Т. 1. Теорія та історія педагогіки. – С.24 – 35.
- Науковий парк «Київська політехніка». – Режим доступу (офіційний сайт). – <http://www.spark.kpi.ua/>
- Осадчий В.В. Теорія і практика створення віртуального представництва педагогічного університету [Електронний ресурс] / В.В.Осадчий // Електронне наукове видання «Науковий вісник Донбасу». – 2010. – № 1 (9). – Режим доступу. – <http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN9/10ovvupt.pdf>
- Про національну систему індикаторів інформаційного суспільства / [Баховець О.Б., Полумієнко С. К., Рибаків Л. О., Тюрін В. В.] // Математичні системи і машини. – 2009. – №4. – С. 82 – 88.
- Ридингс Б. Університет в руїнах / Б.Ридингс; пер. с англ. А.М.Корбута; под общ. ред. М.А.Русаковского. – Минск: БГУ, 2009. – 248 с.
- Тоффлер Э. Третья волна / Э.Тоффлер. – М.: «ООО «Фирма «Издательство АСТ», 1999. – 261 с.
- Уэбстер Ф. Теории информационного общества / Ф.Уэбстер: пер. с англ. М.В.Арапова, Н.В.Малыхиной; под ред. Е.Л.Вартановой. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 400 с.

- The University against Itself: The NYU Strike and the Future of the Academic Workplace [Електронний ресурс] / Monika Krause, Mary Nolan, Michael Palm, Andrew Ross. – Cornell University, ILR School. – Volume 62. – № 2. – 2009. – Режим доступу: <http://digitalcommons.ilr.cornell.edu/ilrreview/vol62/iss2/8/>

* * *

УДК 37.013.73+165.+161.1

Ігор Алексейчук, д-р філософських наук, професор кафедри філософії і соціально-гуманітарних дисциплін, Донецький національний медичний університет, Україна, Донецьк

Інформаційні технології як каталізатор розвитку освіти ХХІ ст.

Аналізується роль інформаційних технологій у розвитку сучасної освіти. Зроблено висновки про те, що перспективним напрямом вдосконалення освіти за допомогою новітніх технологій є впровадження в університетах України стандартизованого інформаційного інструмента вимірювання знань, вмінь та навичок.

Ключові слова: інформація, інформаційні технології, освіта, парадигма.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Игорь Алексейчук. Информационные технологии как катализатор развития образования XXI века

Анализируется роль информационных технологий в развитии современного образования. Сделан вывод о том, что перспективным направлением усовершенствования образования с помощью новейших технологий является введение в университетах Украины стандартизованного информационного инструмента измерения качества знаний, умений и навыков.

Ключевые слова: информация, информационные технологии, образование, парадигма.

Igor Alexeychuk. Informational Technologies as a Catalyzing Factor of Development of the 21st century Education

The article is devoted to the role of informational technologies in the development of modern education. It was concluded that introduction of the standardized informational instrument of detention of knowledge, skills and habits in the Ukrainian universities is the perspective trend of education improvement by the up-to-date technologies.

Keywords: information, informational technologies, education, paradigm.

Информационные технологии кардинально изменили жизнь современного общества практически во всех сферах. Благодаря им все более широкие слои населения разных стран мира получают доступ к различным знаниям и образованию. Эти тенденции позволяют говорить о переходе к новой ступени социально-экономического развития – экономике знаний и, соответственно, – обществу знаний.

Целью данной работы является философский анализ роли информационных технологий в развитии и усовершенствовании современного образования.

Демократизация путей доступа членов сегодняшнего общества к информации сочетается с необходимостью решать такие задачи как высокая стоимость и недостатки качества программного обеспечения, низкий уровень развития навыков пользования информационными технологиями у населения многих стран, в том числе и тех, кто работает в сфере образования. Весьма неравномерно происходит компьютеризация городов и сел, что значительно усложняет воплощение принципа равных возможностей в образовании. Ярким примером эффективного решения данной проблемы являются действия правительства Перу, под эгидой которого был разработан национальный проект «Виртуальная библиотека», который объединил 24 млн. граждан, в том числе и жителей сельской местности, а также 72 библиотеки и университета. Целью проекта стало преодоление временных и пространственных границ в обеспечении доступа к знаниям и информации для всех членов общества. В контексте данного проекта еще в 2001 г. более чем в 48 университетах страны начали проводиться конференции по разноразной научной и образовательной тематике.

Благодаря информационным технологиям можно более эффективно решать целый ряд задач при обучении иностранному языку, в том числе – знакомить студентов с речевым этикетом страны изучаемого языка, формировать стабильную мотивацию к иноязыковой деятельности через обсуждение актуальных вопросов по материалам сети Интернет. Международные образовательные и научные проекты, организуемые посредством Интернета, создают реальную языковую среду. При этом используются такие средства как виртуальные библиотеки, музеи, базы данных, различные информационные серверы. Живое общение может быть организовано через «Скайп» и аналогичные технологии. Работая над общими проектами, студенты из разных стран

обращаются к различным сетевым программам, графическим редакторам и т.д. Такие образовательные программы автоматически становятся междисциплинарными, что повышает их гуманизирующий эффект.

Использование информационных технологий способно в значительной степени исправить недостатки, присущие большинству традиционных печатных учебников. Внедрение компьютерных программ в учебно-воспитательный процесс способствует реализации такой ценности как индивидуализация обучения, поскольку в них предусматривается возможность индивидуального подбора заданий, упражнений и т.п. Конечно, новейшие информационные технологии – это не панацея от всех проблем в образовательной сфере. Оптимальным решением сегодня может стать распространение печатных учебных изданий с мультимедийным дополнением.

Мультимедийные учебники играют особую роль в процессе гуманизации образования во многих странах современного мира, поскольку они имеют ряд преимуществ перед традиционными, в частности, нелинейное построение материала (что является более естественным для мозга человека), возможность сразу задействовать несколько каналов восприятия, более гибкая и управляемая структура образовательного процесса, больше возможностей для коррекции и совершенствования (например, проекты «саморазвивающихся учебников») и др. В целом, информационные технологии дают целый ряд новых возможностей для научного и педагогического творчества, международного сотрудничества, роста доступности знаний, индивидуализации и повышения качества обучения.

Вопрос информационных технологий в образовании непосредственно связан со сферой деятельности преподавателей. К сожалению, наиболее профессиональные преподаватели зачастую не могут или не хотят работать в тех уголках земного шара, где их профессионализм, как кажется, нужен наиболее остро.

Сфера деятельности учителей и учебный процесс как таковой являются практически неисчерпаемым направлением этической и ценностной проблематики. Одной из центральных проблем современного образовательного пространства является проблема роли учителя в образовательном процессе, а также вопрос о самообучении и возможности замены учителя новейшими информационными технологиями там, где это возможно.

Значительный научный и общественный интерес привлекают эксперименты по самообучению индийского исследователя Сугаты Митры [1], которые он проводит, начиная с 1999 г. Примером его научной деятельности является эксперимент, проведенный в городе Дели (позднее Митра повторил его по всей Индии и в других странах мира), где он вмонтировал компьютер с Интернет-подключением в стену одного из зданий в бедном районе города, где дети практически не говорили по-английски и не посещали школу. В результате эксперимента дети (6–8 лет и старше), благодаря своим природным задаткам и любознательности смогли абсолютно самостоятельно овладеть навыками работы с компьютером всего за две недели, просматривать Интернет-страницы, делать снимки, загружать различные программы, записывать собственную музыку и проигрывать ее. Первые результаты были получены уже через 4 часа после того, как включенный компьютер появился в стене. Был сделан вывод о том, что группы детей могут самостоятельно получать навыки пользования компьютерными технологиями, независимо от географического и социокультурного контекста. Не менее оригинальные результаты были получены в индийском городе Хайдарабаде, где дети говорили на английском с очень выраженным местным акцентом. По аналогии с первым экспериментом на улице был установлен компьютер, а в нем содержалась программа, которая преобразовывала говорение в текст. Перед детьми была поставлена задача сделать так, чтобы компьютер их понимал, но не давалось никаких инструкций, как именно это сделать. Через два месяца речь детей стала практически идентичной британскому варианту английского языка, и эти результаты были достигнуты без какой-либо помощи учителей.

Конечно, такие явления должны исследоваться глубже, а их позитивный эффект вполне может быть распространен среди широких масс населения. Но успешные результаты подобных экспериментов не следует трактовать как толчок к полному нивелированию роли учителя в сфере образования. Личность учителя была и остается одним из главных факторов духовного, морального и интеллектуального развития личности ученика. Кроме того, в идеале процесс образования должен начинаться еще в дошкольном возрасте и в нем обязательно должны принимать участие семья и местное сообщество.

На субстрате информационных технологий стало формироваться новое образовательное пространство. Динамика трансформаций в этом пространстве на порядок более быстрая по сравнению с привычными нам, происходящими в бытовом мире

изменениями. Вызвано это тем, что одно «поколение» в новом виртуальном пространстве длится 2 года, а «столетие» – 10 лет [2, с.4].

Суть дела здесь состоит не столько в использовании компьютерных технологий, позволяющих использовать уникальный опыт прошлого в любое время и в любой точке Земли, сколько в реальной возможности индивидуального подхода к каждому Учащемуся.

Конечно, не все при этом оказалось простым и безболезненным. Привычная «индустриальная» парадигма «Ученики концентрируются вокруг Учителя» осуществляется в реальном физическом пространстве аудиторий учебных заведений, принадлежность которых к конкретной национальной системе образования не вызывает сомнений. В это же время, новая «постиндустриальная» технология типа «Учителя концентрируются вокруг Ученика» реализуется уже в виртуальном пространстве, опредметить которое можно где угодно и борьба за контроль над которыми еще не скоро завершится.

Ярким примером этого было тщательно продуманное предложение наибольшего в мире продавца услуг Интернет – корпорации «America On Line», предложившей бесплатно обеспечить доступ к Интернету всем школам Германии и их учителям. Это – одна из иллюстраций типичной постиндустриальной стратегии, которая больше похожа не на захват рынка, а на тщательную просчитанную покупку, от которой продавцу тяжело отказаться.

Таким образом, перспективный для Украины вопрос о вхождении в европейское образовательное пространство в настоящее время можно сформулировать иначе: что необходимо сделать для того, чтобы трансформироваться в перспективном направлении, но при этом понести минимальные потери? Автор полагает, что для этого следует отторгнуть (но не нивелировать полностью) личность Учителя от процедур контроля качества «знаний – умений – навыков».

Для такой трансформации педагогического контроля необходимо создать и внедрить в высшей школе Украины инструментальный национального лицензионного экзамена, первый образец которого был реализован в отечественной высшей медицинской школе [3].

Национальные лицензионные экзамены в высшей школе существуют во многих странах мира на протяжении десятилетий, а первая такая система возникла в США в 1915 г. [3]. В Европе признанными авторитетами в области национального медицинского лицензирования в высшей школе являются соответствующие структуры Великобритании, не уступающие в настоящее время своим американским и канадским коллегам в профессионализме.

Национальные системы лицензионных экзаменов могут существовать в разных формах. Хорошо отработан их «индустриальный» вариант в виде стандартизованных национальных тестов на бумажных носителях, широко используемых в большинстве стран мира. В последние годы интенсивно разрабатываются их аналоги в электронных формах, которые включаются в мультимедийные обучающие курсы, созданные с учетом последних достижений компьютерных технологий и предназначенные для реализации технологий дистантного обучения. Такие технологии создают принципиально новое качество современной педагогики в масштабах, ранее немислимых. Например, в Открытом университете (Великобритания), пионере дистантного образования в мире, подготовлено за тридцать лет деятельности более 2 млн. специалистов [4]. В университете города Феникс (штат Аризона, США) за счет широкого использования компьютерных технологий в обучении только за один год на учебу принимают более 150 тыс. новых студентов, причем в любое время года и суток, то есть практически каждого желающего [5]. Следует отметить, что каких-либо принципиальных ограничений по увеличению масштабов такой деятельности пока не обнаружено. В наши дни технические возможности Интернета позволяют обслуживать за сутки миллионы посещений учебных заведений.

Но для того, чтобы эффективно использовать эти возможности, необходимо иметь стандартизованный на национальной выборке инструмент измерения качества «знаний – умений – навыков», которые формируются у Ученика. В настоящее время для этих целей используются вербальные тесты (формата А), состоящие из описания профессиональной ситуации и, как правило, пять вариантов ответов из которых лишь один правильный.

Подобные измерительные инструменты легко может использовать человек, не получивший профессиональную подготовку по изучаемой дисциплине. Например, это может быть студент, только что начавший обучение по данному курсу, либо технический сотрудник учебного заведения, и даже автоматизированная система. Следует отметить, что тесты формата А специально предназначены для использования их в компьютерных обучающих технологиях. Но компьютеры – не главное в этом процессе, главное – это наличие стандартизованного инструмента изме-

рений, в даному випадку – тесту, прошедшего специальную процедуру исследования – стандартизацию. Эта процедура за десятилетия была организационно усовершенствована во многих странах. В Украине первый такой опыт на национальном уровне был получен в области высшего медицинского образования, когда за пять лет в рамках программы «Национальные лицензионные экзамены Крок 1, Крок 2» тесты прошли стандартизацию во всех медицинских высших учебных заведениях Украины [3]. До сих пор в Интернете функционирует сайт [6], который освещает работу Центра тестирования, координирующего более 10 лет этот проект в национальном масштабе.

Важно перенести с минимальными затратами прогрессивный опыт использования информационных технологий в образовании, накопленный в высшей медицинской школе Украины и других стран, в иные плоскости профессиональной деятельности и создать там стандартизованные национальные банки тестовых заданий.

Список использованных источников

1. Новые эксперименты Сугаты Митры по самообучению [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://intopik.com/ru949/>
2. Алексейчук И.С. Рациональное познание (слова, понятия, структуры): монография / И.С. Алексейчук. – Донецк: Донецкий национальный университет, 2010. – 184 с.
3. Булах І. Національні ліцензійні іспити з медицини у США й Україні / І.Булах, І.Алексейчук, Л.Артемчук // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 1999. – №3. – С.308–313.
4. The Open University [Electronic Resource]. – Access Regime: www.open.ac.uk
5. Brain Track. Universities, Colleges and Carreers [Electronic Resource]. – Access Regime: www.braintrack.com
6. Open Learn [Electronic Resource]. – Access Regime: www.kroktest.org.ua

* * *

УДК 1:378.4(091)«19/20»

Світлана Карпова, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, Україна, м. Дніпропетровськ

Антропологічний дискурс університетської освіти в філософії середини ХХ – початку ХХІ ст.

Досліджено антропологічний дискурс університетської освіти в філософії середини ХХ – початку ХХІ ст. Проаналізовані окремі положення Р.Барта, П.Бурдьє, Ю.Габермаса, Ж.–Ф. Лютара та ін.

Ключові слова: антропологічний дискурс, знання, ідея Університету, інституція, наука, освіта.

Светлана Карпова. Антропологический дискурс университетского образования в философии середины ХХ – начала ХХІ ст.

Исследован антропологический дискурс университетского образования в философии середины ХХ – начала ХХІ ст. Проанализированы отдельные положения Р.Барта, П.Бурдьє, Ю.Габермаса, Ж.–Ф. Люотара и др.

Ключевые слова: антропологический дискурс, знание, идея Университета, институция, наука, образование.

Svetlana Karpova. Anthropological discourse of university education in the philosophy of the middle of XX – beginning of XXI century

The anthropological discourse of university education in the philosophy of the middle of XX – beginning of XXI century are studied. Some of the provisions of R.Barthes, P.Bourdieu, J.Habermas, G.Liotard is analyzed.

Key words: the anthropological discourse, the knowledge, «idea of the University», institution, science, education.

В сучасному світі однією з важливих проблем стає виокремлення тієї сфери людського буття, яка б не просто відповідала за інтелектуальне і духовне буття людини, але й певним чином мала можливість його формувати, або коректувати. Ще у ХІХ ст. В. фон Гумбольдт говорив про вагомість вищих закладів для формування нематеріальної складової людської екзистенції, відзначаючи, що «...те, що ми називаємо вищими науковими закладами, є, по суті, втіленням інтелектуально-духовного буття людини» [6, с.26]. Така інституція як Університет в певному сенсі здатна вирішити питання коректування (в плані доповнення) інтелектуального і духовного буття людини, використовуючи комунікативний та інформативний дискурси. Через це однією з важливих проблем стає необхідність пошуку суб'єктів, здатних реалізовувати цей процес – викладачів; та методів, використовуючи які, можливо переорієнтувати сприйняття «об'єктів» коректування –

студентів. В цьому і може полягати специфіка антропологічного дискурсу в освіті. Так чи інакше, але аналізуючи проблему університетської освіти та реалізації «ідеї Університету» в ХХІ ст., ми необхідно стикаємося з антропологічним дискурсом, який постає як один з наріжних, навіть більше, ніж екзистенційний або гносеологічний дискурс. Тому дослідження, що відбувається у статті, є актуальним для сучасного гуманітарного знання.

Окремі аспекти ідеї Університету та університетської освіти сер. ХХ – поч. ХХІ ст. були проаналізовані в працях таких представників гуманітарного знання як Р.Барт, П.Бурдьє, Ю.Габермас, Ж.Дерріда, Б.Рідінгс. Тому мета цієї статті – виокремлення антропологічного дискурсу університетської освіти (та ідеї Університету) в роботах Р.Барта, П.Бурдьє, Ю.Габермаса, Ж.Дерріда, Б.Рідінгса та ін. Об'єкт дослідження – концепції університетської освіти (зазначених вище авторів), а предмет – антропологічний дискурс.

Часткові інтерпретації антропологічного дискурсу в гуманітарному знанні ХХ ст. можна зустріти у таких закордонних дослідників сучасної філософії як М.Гусаковський, Я.Пелікан, В.Пічугіна, С.Смірнова та ін. Так, В.Пічугіна, аналізує з педагогічної точки зору сучасний антропологічний дискурс в системі освіти і позначає, що він «...може бути розглянутий як поняття, метафора та наратив, і постає як чергова спроба побудови теорії і практики унікальної людської цілісності в педагогічному контексті» [12]. Але, на жаль, недостатньо уваги приділяється історико-філософському підґрунтя даної тематики. На відміну від В.Пічугіної, С.Смірнов досліджує проблеми середньої та вищої освіти і позначає, що сучасна школа є масовою та фактично формує тоталітарний та маргінальний типи людини. Одним зі способів трансформації даної ситуації С.Смірнов вважає введення філософського знання в систему освіти: «У школі повинні вкоренитися справжня філософія і справжня поезія. Вкоренитися практично, у вигляді адекватних культурних практик» [14]. Використання філософських методичних підходів актуальне й для М.Гусаковського, який вважає одним з основних завдань сучасного Університету знаходження і розробку практик, вживаючи які можна було б відповісти на запитання сформульоване М.Фуко – питання перетворення на суб'єкта. Так, він пише про необхідність дослідження університетської освіти та ідеї Університету в теперішній час, коли все ще відбувається «...посягання на людське тіло і душу. Обговорюючи долю університету, ми вільно або мимоволі обговорюємо долю розуму, знання, мислення, долю професіоналізму, долю універсуму...» [15]. На відміну від Гусаковського, Я.Пелікан аналізував Університет та його ідею виходячи з історико-культурного досвіду Заходу і досліджував специфіку взаємовідносин сучасної науково-освітньої сфери з ринком, релігією та політикою, позначаючи, що «...в усьому світі університет став дієвою силою соціальних змін і запеклого протесту проти Істеблішменту» [11, с.263].

Серед вітчизняних авторів аналізом окремих аспектів цієї проблематики, що досліджуються у статті, займаються О.Базалук, С.Клепко, С.Шевцов, Н.Юхименко та ін. Наприклад С.Клепко розглядає аспекти освітньої політики, і в монографії «Філософія освіти в європейському контексті» [8] оптимальним шляхом подолання освітніх проблем сучасної України обирає розвиток української системи освіти в європейському контексті. Інший український дослідник – О.Базалук, пропонує вирішення проблем системи освіти через змістовне реформування: «...процес гуманізації та гуманітаризації освіти є основним напрямом реформування системи освіти» [1, с.197]. Тут важливими аспектами, на думку О.Базалука, має бути становлення «антисциєнтистської методології освіти» [1, с.197] та «освіти як фактора розвитку культури» [1, с.197]. Проте дослідження, проведені вітчизняними та закордонними авторами, ще не в повній мірі відображають всю плюральність антропологічного дискурсу університетської освіти в філософії сер. ХХ – поч. ХХІ ст., і можуть бути доповнені, наприклад, розглядом питань реформування освіти, специфіки розгортання антропологічного дискурсу та ін.

Розглядаючи становлення «ідеї Університету» нерідко можна зустріти тему реформування освіти. Можливо, шлях реформування освіти обирається часто саме тому, що людина (в освітніх процесах нерідко представлена в образі викладача і студента), була досліджена тут не повністю. Тобто антропологічний дискурс проблематики не акцентувався настільки сильно, як ми можемо це спостерігати в дослідженнях кін. ХХ – поч. ХХІ ст. В той же час, намагання розглянути глибинні підвалини ідеї Університету через антропологічний дискурс можна зустріти ще у працях Г.–І. Гадамера. Так, він наголошував, що відкритість академічного світу до «реального життя» не може вирішуватися лише шляхом реформ, тому що існує багато глибинна проблема, яка «...не обмежується тільки викладанням і навчанням, знаннями і вміннями у царині вищої школи... Отож тут вже не йдеться тільки про освітню ситуацію... а про певну засадничу

антропологічну проблему, що виступає, без сумніву, в усіх культурах, в усіх закладах шкільництва та виховання. Йдеться про становище людини у природі» [5, с.178–179]. Тобто сама ідея Університету повинна містити цей антропологічний дискурс і з одного боку стверджувати людину в її екзистенції, а з іншого – те, що Гадамер називає «академічним всесвітом» дає змогу на потенційному рівні осягнути не лише минуле та теперішнє, але й залишити можливим осягнення майбутнього. Він позначає, що «...цей маленький академічний всесвіт все ще залишається однією з небагатьох можливостей зазирнути наперед у великий всесвіт людства...» [5, с.184]. Акцентуація уваги в освітніх процесах на часовому вимірі додатково розгортала антропологічний дискурс ідеї Університету. Слідом за Г.–І. Гадамером актуалізацію антропологічної проблематики в освітніх процесах через «можливість» та звернення до майбутнього, підтримував і Ю.Габермас. Тут антропологічний дискурс проявляється через дослідника, який забезпечує можливість звернення до «майбутнього» завдяки науковій діяльності, що, в свою чергу дає змогу для реалізації освітніх завдань. Німецький філософ пише: «Майбутній дослідник – це єдина мета, задля якої Університет учених–дослідників взагалі бере на себе освітні завдання» [4, с.198]. В такому сенсі саме антропологічний принцип виступає сенсоутворюючим для існування університету завдяки дослідницькій спрямованості цієї інституції та орієнтованості на наукове пізнання.

В той же час, інтерпретації антропологічного дискурсу в освітніх питаннях дещо змінюються у зв'язку з новими соціальними–політичними реаліями, з якими стикається суспільство 60–х рр. XX ст. Соціально–політичні процеси починають по–новому інтерпретувати засновники та представники «постфілософії» (Р.Барт, П.Бурд'є, Ж.Дерріда, Ж.–Ф. Ліотар та ін.). Звертається увага не тільки на науково–дослідні, екзистенційні та гносеологічні дискурси університетської освіти, але й одним із основних стає дисциплінарний аспект. По–новому осмислюється специфіка владних процесів в соціальних інститутах, а Університет сприймається як певний інструмент для формування або деформування людини та її знань. Дисциплінарний аспект ідеї Університету ще більше загострює антропологічну проблематику тому що людина стає в певному сенсі об'єктом влади, з її намаганнями контролювати та формувати нове знання. Так, наприклад, значну підтримку в гуманітарному знанні отримує концепт влади/знання М.Фуко [16], або ж положення Р.Барта про специфіку «взаємовідносин» людського знання та соціальних інститутів. В праці «Від науки до літератури» Барт позначає, що «...природа людського знання безпосередньо визначається соціальними інститутами, які нав'язують нам свої засоби членування і класифікації, так само як мова, завдяки своїм «обов'язковим категоріям» (а не тільки заборонам), примушує нас мислити так, а не інакше» [2, с.375]. В цьому випадку не саме знання формує соціальну інституцію, а через владний дискурс і певні дисциплінарні обмеження інституції визначається людське знання. Так чи інакше, але Університет стикається з проблемою обмеження та не–свободи. Хоча одним з першочергових положень, що формували ідею Університету була саме можливість свободи (навіть умовної, але свободи). Це демонструє згадана ідеї Університету як зберігача та розповсюджувача культурно–духовних і «людських» настанов. Але в постмодерних положеннях з одного боку фіксується необхідність аналізувати ідею Університету та дискурси, пов'язані з цим концептом, а з іншого – визначається необхідність пошуку нових методів до осягнення освітніх явищ та процесів. Антропологічний аспект прямо або побічно впливає на специфіку дослідження університетської освіти, особливо коли стає зрозумілим, що університетський дискурс не досліджується абстрактно, а не може «вирватися» за межі Університету, тому що досліджується тими, хто в процесі освіти отримав уявлення і методику осмислення саме в межах цієї інституції. Найбільш показово цю ситуацію описує один з тих «пост»–мислителів, чий дослідження знаходяться «на межі» філософського та соціологічного знання – П.Бурд'є. Так, він помітив, що «...для того, щоб думати про університет у нас немає нічого крім університетських думок, відповідних категорій, парних протиставлень, дуалізмів» [3]. А це, в свою чергу, результат розгортання антропологічної проблеми в освіті, яка виникає ще під час навчання людини в середній, а потім і в вищій школі. Так, «слухняність» є однією з позитивних характеристик учня в середній школі, і не лише фіксує здатність «сприймати», але й відображає легку сприйнятливості та певне підкорення тим виховним припущенням, які інституція реалізує. Певним чином, це схильність до підпорядкування в освітній системі має значення для того, які будуть вибрані суб'єкти для професійної діяльності в інституції. Бурд'є обґрунтовує своє положення так: «Хороші і слухняні учні, отже, соціально схильні до засвоєння диспозицій, яких від них вимагає інституція, тобто позитивно ставляться до її основоположних цінностей, необхідному їй стилю людини. Точніше кажучи, вони схильні до того, що Спіноза

називає *obsequium*, тобто почуття абсолютного підпорядкування, яке ми відчуваємо до держави... Мабуть, саме це неусвідомлене підпорядкування є підстава освітньої системи» [3]. Тут дисциплінарний аспект «втручається» в антропологічний дискурс університетської освіти.

Проблема інтерпретації освітніх дискурсів переплітається знову з владним дискурсом коли опиняється, що ніколи ця інституція не мала абсолютної автономії, а лише зараз можна казати про відносну автономію. За Ж.Дерріда відносна автономія Університету на сьогодні є завдяки осмисленню цієї інституції не лише в традиційних дискурсах, але з урахуванням «техно–промислової» мови, що виникає у сучасному суспільстві [7]. Так, з розвитком машин, техніки та масової культури виникає необхідність створення специфічної мови та своєрідного мислення, здатних по–новому осягнути дійсність. Не лише Ж.Дерріда, але й інші представники постфілософії, наприклад Ж.–Ф. Ліотар, припускав, що розвиток техніки та розквіт капіталізму можна вважати причинами переосмислення соціально–історичної ролі університету та науки [9]. При цьому антропологічна проблематика загострюється ще більше, і він висловлює думку, яка в подальшому була розгорнута П.Бурд'є, про те, що університетська діяльність тепер спрямована на формування суб'єктів–гравців, що виконують ролі, необхідні на посадах певної інституції. Тобто, за Ліотаром, людина тепер виступає елементом ринкової економіки та капіталістичного виробництва, і тому у неї в процесі навчання у вищій школі формуються не ідеали, а лише певні компетенції. Про розвиток духовного та інтелектуального тут навіть не йдеться, а наука експлуатується капіталістичними засобами: «Вчених, техніків та апаратуру купують не для того, щоб пізнати істину, а щоб збільшити продуктивність» [9, с.112]. Людина тут лише засіб для досягнення мети. В єдиному контекстальному полі з Ж.–Ф. Ліотаром опиняється ще один сучасний дослідник – Б.Рідінгс, який вважає, що сучасний Університет – це вже не ідеологічна зброя держави, а він перетворюється на «... бюрократично організовану і відносно автономну, споживачку орієнтовану корпорацію» [13, с.25]. Тому студенти відчувають себе лише споживачами.

Ще раніше за постмодерністів Х.Ортега–і–Гассет позначав, що кожна інституція представляє собою машину з гвинтиками, а сучасне суспільство – це масове суспільство і воно реалізує масову культуру. І незважаючи на те, що існують такі важливі складові освіти як знання, учитель та учень, але вся система є тому, що існує пересічна людина. Тобто іспанський філософ актуалізує для університетської освіти саме антропологічний дискурс через фіксування проблеми пересічної людини, «нового варвара». Варвар, який є професіоналом, але неосвіченим й відсталим, і представлений він як між адвокатів і інженерів, так серед лікарів і науковців. В той же час цей тип людини, незважаючи на його негативні риси забезпечує можливість існування такого роду інституцій, як Університет. Х.Ортега–і–Гассет обґрунтовує це наступним чином: «...такі заклади існують, вони є необхідними і мають сенс, – бо існує пересічна людина. Якби на землі жили лише виняткові люди, то дуже ймовірно, що не було б ні педагогічних закладів, ні громадських інституцій. Отож будь–який заклад необхідно зорієнтувати на людину з пересічними здібностями; для неї він гвинтик, і вона має бути його мірилом» [10, с.81]. Іспанський філософ загострює антропологічну проблему в університетській освіті, позначаючи, що навіть той, хто передає знання, навчає та досліджує – пересічна людина. Він пише, що «Учений – це один зі способів людського існування, так само обмежений, як і будь–який інший, і навіть більше, ніж деякі уявні та можливі» [10, с.90]. Якщо так розуміти те, що відбувається з університетською освітою, то можна опинитися в ситуації коли все вже назавжди втрачено і надії немає. Натомість сучасні дослідники, наприклад С.Фуллер, пропонує більш оптимістичне вирішення проблеми – «...університети виробляють знання як суспільне благо, шляхом творчого руйнування соціального капіталу» [17].

Висновок. Так чи інакше, але кожна «ідея Університету», освітній процес, та система освіти своїм об'єктом та водночас суб'єктом (починаючи з XIX ст.) мала людину. Це закладало своєрідний антропологічний дискурс в «ідеї Університету». Освітній дискурс без намагання врахувати антропологічний проект унеможлилював існування університету як інституції та водночас місця, де відбувається або трансформується інтелектуальне та духовне становлення. Довгий час основна увага приділялася вивченню саме екзистенційного і гносеологічного дискурсу ідеї Університету та університетської освіти. Саме в період «пізнього» неklasичного та постнеklasичного гуманітарного мислення (представники – Р.Барт, П.Бурд'є, Ю.Габермас, Ж.Дерріда, Ж.–Ф. Ліотар, Б.Рідінгс та ін.) проявляється зацікавленість до людини через основні освітньо–філософські теми. Людина в постнеklasиці не зникає, а в певному сенсі реалізується через образи викладача, науковця, студента, дослідника та ін. І саме ці образи

дуже часто актуалізуються в філософській думці кін. XX – поч. XXI ст., коли це стосується дослідження освітніх проблем, ідеї Університету та взагалі системи освіти.

При подальших дослідженнях антропологічного дискурсу університетської освіти середини XX – початку XXI ст. можна звернути увагу на проблему свободи людини в інституції, а також взаємозв'язку свободи людини та «свободи» інституції в XXI ст.

Список використаних джерел

1. Базалук О. Філософія освіти: її роль та місце в системі філософсько-го знання / О.Базалук // Філософські обрії. – 2010. – №23. – С.187–200.
2. Барт Р. От науки к литературе / Р.Барт // Избранные работы: Семиотика. Поэтика. – М.: «Прогресс», «Универс», 1994. – С.375–383.
3. Бурдьё П. Университетская докса и творчество: против схоластических делений [Електронний ресурс] / П.Бурдьё // Режим доступу: <http://bourdieu.name/content/burde-universitetskaja-doksa-i-tvorchestvo-protiv-sholasticheskikh-delenij>
4. Габермас Ю. Идея Университету – навчальні процеси / Ю.Габермас // Идея Университету: Антологія / Упоряд.: М.Зубрицька. – Л.: Літопис, 2002. – С.185–210.
5. Гадамер Г.-Г. Идея Университету–вчера, сегодня, завтра/ Г.-Г. Гадамер // Идея Университету: Антологія / Упор.: М.Зубрицька. –Л.: Літопис, 2002. – С.167–184.
6. Гумбольдт В. Про внутрішню і зовнішню організацію вищих наукових закладів у Берліні / Вільгельм фон Гумбольдт // Идея Университету: Антологія / Упоряд.: М.Зубрицька. – Л.: Літопис, 2002. – С.23–33.
7. Дерріда Ж. Закон достатньої підстави: Университет очима його послідовників / Ж.Дерріда // Идея Университету: Антологія / Упоряд.: М.Зубрицька. – Л.: Літопис, 2002. – С.235–265.
8. Клеппо С. Філософія освіти в європейському контексті / С.Клеппо. – Полтава: ПОІППО, 2006 – 328 с.
9. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – М.: Инст-т экперим. социологии; СПб.: Алетейя, 1998. – 168 с.
10. Ортега-і-Гассет Х. Місія Университету / Х.Ортега-і-Гассет // Идея Университету: Антологія / Упоряд.: М.Зубрицька. – Л.: Літопис, 2002. – С.65–107.
11. Пелікан Я. Идея Университету. Переосмысления / Я.Пелікан. – К.: Дух і літера, 2009. – 324 с.
12. Пичугина В. Современный антропологический дискурс в педагогике: от фрагментарности к целостности [Електронний ресурс] / В.Пичугина // Режим доступу: http://www.bim-bad.ru/biblioteka/article_full.php?aid=1921&binn_rubrik_pl_articles=102
13. Ридингс Б. Университет в руинах / Б.Ридингс. – М.: Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 304 с.
14. Смирнов С. Антропология образования: дискурс и практика или образование как институт человека [Електронний ресурс] / С.Смирнов // Режим доступу: <http://www.anthropolog.ru/doc/persons/smirnov/smirnov57>
15. Университет как центр культуропорождающего образования. Изменение форм коммуникации в учебном процессе / М.А. Гусаковский, Л.А. Ященко и др. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.charko.narod.ru/tekst/monogr/pred.htm>
16. Фуко М. Интеллектуалы и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / М.Фуко. – М.: Практикс, 2002. – 384 с.
17. Фуллер С. В чем уникальность университетов? Обновление идеала в эпоху предпринимательства [Електронний ресурс] / С.Фуллер // Режим доступу: <http://ecsocman.hse.ru/data/2011/05/06/1268032689/Fuler.pdf>

* * *

УДК 141.132:37

Антоніна Машталер, д-р філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії, політології та українознавства, Київський національний університет технологій та дизайну, Україна, м. Київ

Інноваційний потенціал освіти в епоху «пост»: виклики і перспективи

Розглядається проблема розвитку освіти в сучасному суспільстві, характерними ознаками якого є інформатизація, трансформація соціокультурного простору, технологізація, інноваційність. Результатом стає нова освітня реальність – «суспільство знань».

Ключові слова: освіта, інновація, інформація, знання, особистість, постмодерн, наука.

Антонина Машталер. Инновационный потенциал образования в эпоху «пост»: вызовы и перспективы

Рассматривается проблема развития образования в современном обществе, характерными признаками которого являются информатизация, трансформация социокультурного пространства, технологизация, инновационность. Результатом становится новая образовательная реальность – «общество знаний».

Ключевые слова: образование, инновация, информация, знание, личность, постмодерн, наука.

Antonina Mashtaler. Innovative Potential of Education in the Epoch of «Post»: Challenges and Perspectives

The article expolres the problem of education in modern society, the characteristics of which are informatization, transformation of socio-cultural space, technologization, innovation. The result is new educational reality – the «knowledge society».

Keywords: education, innovation, information, knowledge, identity, postmodern, science.

Сучасний освітній процес характеризується як теоретичними і практичними досягненнями, так і проблемами, які створили для нього кризову ситуацію. Дану обставину констатують дослідники духовно-культурного буття західного світу, вказуючи на кризу всіх освітніх інститутів. «Зверху донизу» (З.Бауман). Глобальність і фундаментальність даної проблеми турбують мислителів понад третину століття і вписані в загальну філософську занепокоєність становищем людини в сучасному динамічному світі. Його основними ознаками стали глобалізація, інформатизація, фрагментаризація, технізація та багато інших характеристик, не властивих розміреному у своєму раціонально-прагматичному світобаченні індустріальному суспільству (Модерну). Освітні інститути і традиції, які виникли в той час, не пристосовані до сучасної суспільної динаміки. Також для них чужі, а подекуди й загрозові постмодерні настанови на асиметричність та аструктурованість, гіпертекстуальність та відсутність «монопольї на смисл» (А.Турен), симулятивність та ситуативність. Опинившись перед «обличчям» ситуації Постмодерну, що в соціально-економічному прояві постає як постіндустріальне та інформаційне суспільство, освіта опиняється перед складним вибором: вона повинна або зберегти свою традиційність як цінність, змінюючи власний зміст, але не форму, або ж поступитися епохальною настановою на інноваційність, здобути вміння «скидати старі оболонки» і миттєво обирати нові. Останній варіант здається більш досконалим, проте його недоліком є неврахування становища людини. Вона змушена не отримувати знання, вміння, навиків, на що спрямована традиційна освіта, а вчитися пристосовуватися до нового, бути мінливою і гнучкою до будь-яких змін.

Широке коло питань, пов'язаних з розробкою проблем розвитку сучасної освіти в сучасному світі, визначальною характеристикою якого є «інформаціоналізація» всіх сфер життя, розглядається в теоретичних розвідках В.Андрущенка, В.Кременя, В.Беха, З.Самчука, С.Пролесва, М.Култаєвої, О.Гомілко та ін. Соціальні очікування в їхніх розвідках накладається на розвиток освітнього людського розуму, який може утворювати принципово нове середовище як для соціотехнічного «конструювання» суспільства, так і для виробництва парадигми його інтелектуально-ментального життя.

Незважаючи на велику кількість публікацій, присвячених різноманітним проблемам розвитку освіти в епоху «пост». Зміна теорії і практики освіти, виникнення нових стратегій її розвитку обумовлює необхідність з'ясування особливостей цих змін і характер їх впливу на освітній процес. Окрім того, потрібно здійснити аналіз становища людини в умовах перманентної кризи освітніх інститутів в процесі її переходу на новий рівень розвитку.

Метою статті є виявлення, оцінка та узагальнення проблем розвитку освіти в сутнісних трансформаціях сучасного суспільства; важливого значення набуває виховання у індивіда вміння орієнтуватися на новачку, відчувати потенційну цінність власної діяльності і вміти переконати інших в її значимості.

Освітня криза – явище не раптове і не неочікуване, «Нинішня криза в сфері освіти – це перш за все криза успадкованих інститутів і філософій» [2, с.161], – стверджує З.Бауман. Освіта не існує поза суспільним контекстом, тому першочерговим завданням філософсько-освітнього вивчення причин того становища, в якому опинилася сучасна освіта, є також дослідження системи координат, стосовно яких вона може змінювати власні форми, зміст, цінності та суспільну значимість.

На нашу думку, можна виділити декілька сутнісних трансформацій сучасного суспільства, які визначають і координують освіту. Перша – це перехід до постіндустріального суспільства, котре, як вже зазначалося, є інформаційним. Оскільки основною цінністю такого суспільства є інформація, освіта може підвищувати власні статуси, якщо вона вчить орієнтуватися в інформаційних потоках та надає вміння оперувати інформацією. Друга суспільна трансформація – це трансформація простору, яка перетворює світоуявлення людини з «лінійного» на «мережеве», змінює способи сприйняття нею оточуючого світу та розширює простір існування, перетворюючи індивідуальний розум на колективне знання. Наслідком для освіти є зміна ставлення до знання та інтелекту: останній стає «політичним об'єктом», до того ж він може бути як частиною індивідуальної політики ідентичності, так і тиснути на політичні важелі на глобальному рівні. Третя трансформація – це технізація суспільства. Наука і техніка стають «ідеологією» (Ю.Габермас), технізація суспільства створює у новому світі людини «електронне житло» (Е.Тоффлер). Відтак змінюються способи отримання, сприйняття, ретрансляції інформації, що повинно враховуватися освітою. Четвертою трансформацією сучасного суспільства стає інноваційність: новизна втрачає значення без власного впровадження, підвищується суспільна значимість творчої діяльності. Перед освітою постає завдання виховати в особистості не тільки здатність до ідеативності та вміння орієнтуватися на новачку, але й вміння «тримати руку на пульсі», відчувати потенційну суспільну цінність власної діяльності і вміти переконати інших в її значимості. Адже нова «соціокультурна функція» знання перетворює «механістичний» стиль життя «в когнітивно центрований так, що людина починає ставитися до світу не як до абсолютної даності, а як до мінливого нового, яке вимагає творчих способів мислення» [4, с.15–16].

Вищеописані трансформації позбавляють освіту статусу самостійного і централізованого інституту. Відтепер вона стає фрагментом усіх інших суспільних інститутів, тому теорія освітнього процесу починається не з опису окремих проблем, а з опису соціальних умов, в яких вона існує. Насамперед виокремлюється проблема онтологічного статусу і розвитку освіти в інформаційну епоху або в суспільстві знань.

Безумовно, що розвиток та існування людства в дану епоху нерозривно пов'язані з інформацією і ростом знань. Людство живе в інформаційному світі і фактично становить собою сукупність інформаційних об'єктів, але все ще не ідентифікує себе так. Революція у сфері комунікації та інформації змінила світогляд та мислення, створила нові картини світу і, зрештою, призвела до створення нового образу людини. Інформаційна сфера, простір смислів, світ ідей, котрі виникли і в яких людині та її культурним спільнотам доводиться існувати, становить особливий світ, що розвивається за особливими законами. Можна стверджувати, що застосування новітніх інформаційних технологій та настанова на інноваційність вказують на новий етап «технізації», який став причиною фундаментальних цивілізаційних змін. Вони здійснили вплив на зміну змісту та форми освіти, економіки, культури, науки, управління, які й відображають сучасне становище людини. Насамперед воно зумовлене тим, що «інформація перетворилася в глобальний, в принципі невиснажний ресурс людства, яке вступило в нову епоху розвитку цивілізації – епоху інтенсивного освоєння цього інформаційного ресурсу і «нечуваних можливостей» феномену управління» [1, с.8]. Фактично виник новий Універсум буття людини і людства.

Два теоретично-концептуальні утворення – «постіндустріальне суспільство» та «інформаційне суспільство» задають алгоритм розгляду усіх проблем, пов'язаних з інформаційними технологіями. Найважливішими соціальними умовами їх пріоритетної ролі у суспільстві є «інформатизація» та «електронізація» останнього. Запропонована Д.Беллом концепція переходу від доіндустріального до постіндустріального суспільства вказує на зміну ролі соціальних суб'єктів і утворення нового способу співіснування соціальних суб'єктів [12]. «Постіндустріальне суспільство» – це «аналітична конструкція», яка описує парадигмальну настанову. Якщо переходом від примітивного до традиційного суспільства стає аграрна революція, від традиційного до індустріального – промислова, то перехід до індустріального суспільства відбувається через інформаційну революцію [12].

Сучасна епоха, за словом М.Маклюєна, відновлює порушений попередніми типами культури сенсорний баланс, рівномірно

і більш «фізіологічно» розподіляючи навантаження між зором і слухом, а також дозволяє людині знаходитися в центрі подій та емоційно реагувати на «подійність світу» [7, с.13]. Проте, хоча інформаційна реальність, яка швидко стверджується, здійснює вплив на розвиток різних сфер суспільства та процес одержання знань людиною, але цей вплив опосередкований і концептуальний [7, с.13]. Для того, щоб його зрозуміти, потрібно з'ясувати низку проблем, і насамперед те, що становить собою інформаційна реальність, яке місце в сучасному суспільстві знань займають інформаційні системи, яка їх роль в процесах зміни свідомості, духовного буття і системи цінностей людини [6, с.36].

Безперечно, інформація набуває сьогодні вирішального значення в масштабах всієї цивілізації, створює нові виміри глобалізації, чого досі людство не знало. За словами Д.Белла, «доіндустріальний сектор є в основному добуваючим, він базується на сільському господарстві, добуванні корисних копалин, рибальстві, заготовці лісу та інших ресурсів, аж до видобування нафти і газу. Індустріальний сектор має перш за все виробничий характер, він використовує енергію і машинну технологію для виготовлення товарів. Постіндустріальний сектор є обробляючим, обмін інформацією та знаннями відбувається переважно за допомогою телекомунікацій та комп'ютерів» [3].

У теоріях «інформаційного суспільства» реальність є тотожною інформації. Людина в такій парадигмі розглядається як сума закладеної в ній інформації. Саме «інформаційне суспільство» вказує на принцип, довкола якого організована ця соціальна форма – інформація і знання. Саме оброблена інформація як знання має практичне значення для соціуму. Вона змінює суспільство на кожному структурному рівні його організації. Вміння здобувати, накопичувати і використовувати інформацію виступає умовою суспільного розвитку. Тому інформацію можна вважати «елементарною функцією людської поведінки» [9, с.365]. Традиційно розуміння інформації як змістовного опису об'єкта або явища (К.Шеннон) втрачає власну актуальність. Більш доцільним стає визначення інформації як засобу передачі різноманітності (У.Ешбі). Теорія інформації прагне знайти власні ціннісні визначення, з'ясувати аксіологічний потенціал інформації, зберегти культурну різноманітність, дотримуватися «політики відмінності» (Ч.Тейлор). Тільки та інформація, яка пройшла ряд перетворень і зафіксована в особливих символічних знакових системах – мовах – може розглядатися як знання. Знання, таким чином, є системою відносин, які включають відносини між знаками та іншими феноменами, між різноманітними знаковими конструкціями.

В такому ж руслі розділення інформації та знання в контексті освіти проводять західні мислителі [5, с.38]. Виробництво знання ґрунтується на рефлексивній та критичній практиці пізнання і на «перетворенні інформації» [5, с.38]. Інформація набуває значення за умов її активного використання. Доцільно внести уточнення щодо проблеми «знання як товару». Вартість товару в «суспільстві знань» може приростати як внаслідок застосування відомих факторів виробництва, так і за рахунок додаткових властивостей продукту і супутніх послуг, які з'являються внаслідок цілеспрямованого застосування знань як нового фактору виробництва. Як правило, подібне застосування знань відбувається у вигляді пошуку, ретельного відбору і реалізації ідей щодо покращення якості і споживчих властивостей товару, його характеристик, розширення можливостей застосування, організації доставки, збільшення гарантійних термінів тощо. Одержання таких «знанневих» характеристик товару пов'язане із значними інвестиціями компаній в активи, які отримали назву «невідчутних активів». Товари з відчутною долею оновлюваних «знанневих» властивостей розраховані на глобальні ринки збуту.

Суттєвими ознаками постіндустріального суспільства є створення нової інтелектуальної технології, зростання класу носіїв знання, зміни характеру праці (тип взаємодії «людина–природа» змінюються на міжособистісні взаємини), досягнення наукою своєї зрілості та створення економічної теорії інформації [3, с.154–158]. Разом з тим необхідно зауважити, що структура інформаційного суспільства складніша, ніж структура усіх попередніх суспільств, оскільки основоположною ланкою цього суспільства є комп'ютерна комунікація, які не є самостійною виробничою одиницею, а продуктом специфічної індустрії. У цьому сенсі поняття інформаційного суспільства повинно вказувати на специфічні характеристики, які найбільш повно відображають сутність даного суспільного устрою, індустріальну основу якого влучно виразив М.Кастельс. Він вказує на «атрибут особливості форми соціальної організації, в якій створення інформації, її обробка і передача стають фундаментальними джерелами виробництва влади, завдяки виникненню в даний історичний період нових технологічних умов» [5, с.68]. «Архімед якось сказав: «Дайте мені точку опори, і я переверну Землю», – міркує М.Маклюєн. – «Сьогодні він ткнув би пальцем у наші електричні засоби комуні-

кації і сказав би: «Я спиратимусь на ваші очі, вуха, нерви і мозок, і світ буде обертатися в будь-якому ритмі і на будь-який лад, як тільки я забажаю» [8, с.81].

На даному етапі необхідним стає визначення підґрунтя нової моделі освіти, розуміння фундаментальних понять, перш за все суб'єкта освіти. «Ще нещодавно вирішити ці завдання не уявлялося можливим в силу відсутності реальних умов для їх виконання при традиційному підході до освіти, традиційних засобах навчання, в більшій мірі орієнтованих на класно-урочну систему занять» [11, с.13]. За останні 10–15 років такі умови не створені повністю, проте створюються в країнах з різним ступенем успішності. Для розуміння нового світу, нового Універсуму, для ефективної діяльності в ньому необхідно розширити простір знання новими уявленнями, поняттями й інструментами, аналогів яких не можна знайти в існуючому знанні (наявному методологічному інструментарії), оскільки об'єкти і процеси інформаційного світу кардинально відрізняються від об'єктів і процесів, котрі відомі з епохи Модерну.

Філософія освіти повинна враховувати реалії сучасного суспільства, в якому економічний сегмент є визначальним. Проте звернемо увагу, що економіка з точки зору «програмастики відшкодування збитків» регулюється державою саме з метою уникнення дисфункцій суспільства. Хоча дана проблема потребує окремого розгляду, однак її важливо враховувати.

Зазначимо, що вагомим фактором інновацій в освіті постають саме умови і фактори «інформаціоналізму» (М.Кастельс). У його контексті, безперечно, важливо розглядати не тільки зміст освіти як перенесення інформації, але й спосіб її передачі. Д.Лайон зазначає, що наявність інформаційного світу обумовлює створення нового соціального зразка, який передбачає, що до інформаційних робіт залучається значна кількість людей. «Наукові й технічні працівники збирають й продукують інформацію, менеджери й фахівці опрацьовують її, викладачі й працівники комунікаційної сфери поширюють її. Цей процес «інформатизації» не залишає недоторканою жодну сферу соціальної активності: від повсякденного життя до міжнародних відносин та від сфер дозвілля до виробничих відносин» [10, с.362], – підсумовує Д.Лайон.

Питання навчання і виховання останнім часом все частіше розглядаються у контексті вивчення інформаційних процесів утворення, трансляції, збереження та трансформації інформації по відношенню до знання. Останнє зумовлене необхідністю розгляду освіти в контексті сучасних інформаційних технологій, які є умовою інноваційної діяльності. Відповідно, філософія освіти стоїть перед вирішенням двох діалектично пов'язаних проблем – проблеми інновації та проблеми використання інформації у навчальному процесі. Формування інноваційної поведінки свідчить про фундаментальну зміну освітніх орієнтацій. Адже у сучасних реаліях новація не має сенсу доти, доки вона не стала інновацією, тобто доки вона не була впровадженою. А впровадження тих чи інших новацій найчастіше пов'язане з вмінням забезпечити гідну інформаційну підтримку новації. Це виховує сучасну людину в контексті тієї настанови, згідно з якою їй не достатньо бути професіоналом у своїй справі, так само як недостатньо бути обдарованою в певній творчості, чи бути фахівцем високого рівня. Необхідною умовою стає володіння цілісним баченням того процесу, до якого вона залучена як дівець (активний діяч) – починаючи від ідеальності і завершуючи впровадженням власних ідей у практичне застосування. Це ставить перед освітою вимогу внутрішньої трансформації відповідно до викликів інноваційних настанов сучасності. Вона повинна вийти за межі простого навчання як процесу надання знань та вмінь і долучити уявлення про будь-яку діяльність як про систему, частиною якої є саме надання новації статусу інновації. Це вимагає більш тісних взаємозв'язків освіти з наукою як процесом одержання знань. Окрім того, вона підносить на новий рівень проблему інновації, яка зрештою стає своєрідною філософією освіти.

Список використаних джерел

1. Абдеев Р.Ф. Философия информационной цивилизации / Р.Ф. Абдеев. – М.: ВЛАДОС, 1994. – 336 с.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество / З.Бауман / Пер. с англ. под ред. В.Л. Иноземцева; Центр исслед. постиндустр. о-ва, журн. «Свободная мысль». – М.: Логос, 2005. – 390 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Образец социального прогнозирования / Д.Белл. – М.: Академия, 2001. – 578 с.
4. Карпов А.О. Современная теория научного образования: проблемы становления / А.О. Карпов // Вопросы философии. – 2010. – №5. – С.15–24.
5. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М.Кастельс / Пер. с англ. под. науч. ред. О.И. Шкаратана. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
6. Костина А.В. Теоретические проблемы современной культурологии: Идеи, концепции, методы, исследование / А.В. Костина. – М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2009. – 288 с.

7. Маклюэн М. Галактика Гутенберга. Сотворение человека печатной культуры / М.Маклюэн / Пер. с англ. А.Юдина. – М.: Жуковский: Канон-пресс-Ц; Кучково поле, 2003. – 464 с.

8. Маклюэн М. Понимание медиа: Внешние расширения человека / М.Маклюэн / Пер. с англ. М.Жуковский: КАНОН-Пресс-Ц, Кучково Поле, 2003. – 462 с.

9. Микешина Л.А. Философия науки: Общие проблемы познания. Методология естественных и гуманитарных наук: хрестоматия / Л.А. Микешина / Отв. ред.–сост. Л.А. Микешина. – М.: Прогресс-Традиция: МПСИ: Флинта, 2005. – 992 с.

10. Лайон Д. Информационное общество: проблемы та ілюзії / Д.Лайон // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. – К., 1996. – С.362–380.

11. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования / Е.С. Полат, М.Ю. Бухаркина, М.В. Моисеева и др. / Под ред. Е.С. Полат. – М.: Издательский центр «Академия», 2001. – 272 с.

12. Ракитов А.И. Информация, наука, технология в глобальных исторических измерениях / А.И. Ракитов. – М.: ИНИОН РАН, Центр ИСТИНА, 1998. – 104 с.

* * *

УДК 378:1

Оксана Пархоменко, старший викладач, Дніпропетровський інститут Міжрегіональної академії управління персоналом, Україна, м. Дніпропетровськ

Сутність інформаційно-комунікативної культури особистості в контексті проблематики філософії освіти

Розглянуто сутнісні риси інформаційно-комунікативної культури особистості в контексті проблем філософії освіти. Розкрито визначальну роль інформаційно-комунікативної культури в постіндустріальному та інформаційному суспільстві.

Ключові слова: інформація, комунікація, культура, особистість, суспільство, освіта.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Оксана Пархоменко. Сущность информационно-коммуникативной культуры личности в контексте проблематики философии образования

Рассмотрены сущностные черты информационно-коммуникативной культуры личности в контексте проблем философии образования. Раскрыто определяющую роль информационно-коммуникативной культуры в постиндустриальном и информационном обществе.

Ключевые слова: информация, коммуникация, культура, личность, общество образование.

Oksana Parhomenko. The essence of information and communication culture of personality in the context of the philosophy of education problems

The essential features of information and communication culture of personality in the context of the philosophy of education problems are considered. The role of information and communication culture in the post-industrial and information society is defined.

Keywords: information, communication, culture, identity, community education.

Понятие «информационно-коммуникативная культура» на сегодняшний день является широко распространённым и применяется для обозначения сложного явления современной жизни, возникшего в результате развития информационно-коммуникативных технологий, расширения их влияния на все общественные процессы. Одновременно механизмы формирования информационно-коммуникативной культуры личности до сих пор остаются мало изученными. Только в последние годы это явление оказалось в поле внимания философии образования. Практически не исследованными остаются направления развития информационно-коммуникативной культуры в рамках существующей системы образования.

Разработка понятия «информационно-коммуникативная культура личности» связана как с научно-технической революцией второй половины XX столетия, так и парадигмальными сдвигами мышления, науки и философии. Прежде всего, речь идёт об известном «коммуникативном повороте», переходе от парадигмы субъективности к интересубъективности, который прослеживается в рамках феноменологии и экзистенциализма (М.Хайдеггер, К.Ясперс), а также получили развитие в трансцендентальной прагматике и коммуникативной философии

(К.-О. Апель, Ю.Хабермас). Важними також є дослідження культурних трансформацій в умовах інформаційної глобалізації, пов'язаних з необхідністю освоєння навиків міжкультурної комунікації та інформаційної грамотності. Серед них особове значення мають роботи по загальній теорії комунікації (Н.Луман [7], Л.М. Землянова [3], В.В. Зотов [4], Г.Г. Почепцов [9], А.В. Соколов [10]), а також теорії постіндустріального (Д.Белл [1], Э.Томпфлер [12]) та інформаційного (Ф.Махлуп, Т.Умсао, А.Турен [13], М.Кастельс [6]) суспільства. Одночасно є значимі розбіжності поняття «інформаційно-комунікативної культури».

Метою статті є розкриття суттєвих рис інформаційно-комунікативної культури особистості в контексті філософсько-освітньої проблематики.

Інформаційно-комунікативна культура є одним із найважливіших умов існування особистості в умовах стрімко розвиваючої інформаційно-комунікативної середовища, суттєвого збільшення ролі інформації та інформаційно-комунікативних технологій. Можна прослідкувати тісну взаємозв'язок між рівнем розвитку інформаційно-комунікативної культури особистості та загальним соціально-економічним розвитком регіону, рівнем благополуччя нашої країни.

Вплив інформаційно-комунікативних технологій на життя сучасного людини величезний. Це проявляється в тому, що відбувається постійна трансформація середовища його життя, підпорядкування соціосфери техносфери. Продуктує інформаційно-комунікативними засобами образи реальності отождествляються з самою реальністю, впливаючи на світогляд особистості, особливості її поведінки в суспільстві.

Одним із перших, хто підняв питання про зміни в суспільстві під впливом нової інформаційно-комунікативної революції, був Д.Белл, автор концепції постіндустріального суспільства. В своїх роботах він пише про те, що постіндустріальне суспільство характеризує «суспільство, в економіці якого пріоритет перешоє від переважно виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти та підвищення якості життя» [1, с. СХ]. При цьому основне значення він надає так званому «інтелектуальному класу», який володіє високою інформаційно-комунікативною культурою [1, с.301]. Д.Белл проголошує науково-технічне знання основою та передумовою нової організації та структури суспільства.

«Доіндустріальний сектор, – каже Д.Белл, – є в основному добуваючим, він базується на сільському господарстві, добувці корисних копалин... Індустріальний сектор носить раніше всього виробничий характер, він використовує енергію та машинну технологію для виготовлення товарів. Постіндустріальний є обробляючим, і тут обмін інформацією відбувається в основному за допомогою телекомунікації та комп'ютерів» [1, с.СІІ]. По-мнению Д.Белла, виробництво та використання інформації; теоретичне знання стають фактором формування нової соціальної структури суспільства. Таким чином, основою функціонування постіндустріального суспільства є інформація та знання. Отже – важливість та необхідність розвитку високої інформаційно-комунікативної культури громадян як умови їх ефективного соціалізації в суспільстві. Знання, систематизація якого є основою для інновацій у всіх соціальних сферах, представляє собою «колективне благо», оскільки стає доступним всім.

Другий дослідник, Э.Томпфлер, розкриває основні принципи нового «суперіндустріального» стану суспільства або «третьої хвилі». Якщо для індустріального суспільства («другої хвилі») характерні такі принципи як концентрація, централізація, синхронізація, спеціалізація, стандартизація, максимізація, то нове стану суспільства звертає ці принципи в протилежні, наприклад, децентралізація, десинхронізація, мінімізація виробництва, рух до більш різноманітного світу культур.

Благодаря проникновению інформаційно-комунікативних технологій в життя людини виникає спосіб виробництва, який «робить можливим повернення до домашнього виробництва на новій, більш високій, електронній основі» [12, с.320]. Для суспільства «третьої хвилі» характерна більша відкритість, прагнення до розширення комунікації, формуванню гнучких систем взаємодії. Суспільство «третьої хвилі», по мнению Э.Томпфлера, «привітливо (а не сдержано) расово, регіонально, релігійно та культурно різноманітно» [12, с.570].

Особове значення для розкриття поняття «інформаційно-комунікативна культура» має концепція інформаційного суспільства. В частині, М.Кастельс, називає сучасне об-

щество «інформаційним», підкреслює особове значення інформації, яка сьогодні є фундаментальним джерелом продуктивності та влади. В інформаційному суспільстві переважають мережні моделі взаємодії, що відображається в процесах прискорення інформаційної, культурної та інших видів глобалізації. При цьому термін «інформаційне суспільство» можна застосовувати тільки до тих суспільств, в яких існує легкий доступ до інформації та знання, що веде до стійкого та рівноправного соціального прогресу. Як каже М.Кастельс, «в новому інформаційному способі розвитку джерело продуктивності лежить в технології генерування знань, обробки інформації та символічної комунікації» [6, с.37].

Індивідуалізація праці, орієнтація на інноваційні підходи сприяють формуванню нового світогляду нашої епохи, пред'являють нові вимоги до освіти, до організації навчально-виховного процесу. Важливим стає формування інформаційно-комунікативної культури вже на рівні школи. Найважливіше пов'язано з таким поняттям як «інформаційно-комунікативна компетентність», яка передбачає розвиток умінь особистості орієнтуватися в інформаційно-комунікативному просторі, ефективно знаходити та керуватися інформацією, створювати власні електронні продукти. Само поняття «компетентність» стає особливо актуальним в умовах становлення та розвитку постіндустріального або інформаційного суспільства. Оскільки, як каже Д.Белл, «інформація та знання не потребують, а не «расходуются» [1, с.СІ], це той ресурс, який має суспільну цінність. Тому сьогодні недостатньо володіти певними знаннями, важливо також бути компетентним в тій або іншій діяльності. Причому інформаційно-комунікативна діяльність є однією з основних напрямків застосування людського інтелектуального потенціалу, а також пов'язана з щоденними побутовими процесами. Тому проблема володіння є менш важливою в постіндустріальному суспільстві, ніж проблема компетентності та некомпетентності. Як каже М.Кастельс, «розвиток інформаційно-технологічної революції сприяв формуванню інноваційної середовища, де відкриття та практичне застосування взаємодіяли та випробувалися в повторюючому процесі проб і помилок та навчання на практиці» [6, с.71].

Особове значення серед засобів інформації та комунікації набув Інтернет, завдяки якому суттєво розширилися межі та можливості для міжособистісної комунікації, освіти та самоосвіти. Сьогодні особистість є активним учасником медіакультури, творцем віртуальних ресурсів та послуг. Тепер кожен користувач Інтернету є не тільки споживачем, а й виробником образів, належати тільки йому. Наряду з новою техносферою з'являється нова інфосфера, що актуалізує проблему неперервного освіти та розвитку особистості. Як каже деякі автори як І.І. Каптерев [5], В.В. Тарасенко [11], В.В. Зотов [4]) інформаційно-комунікативна культура є основою структурування нової соціо-, інфо- та техносфери життя сучасного людини. Глибина та ефективність інформаційно-комунікативної культури визначається ступенем узгодженості знань, умінь та компетентностей особистості не тільки по відношенню до інформаційної середовища, а й до загальнолюдських пріоритетів.

В соціокультурному контексті можна виділити різні етапи становлення інформаційно-комунікативної культури в відповідності з класифікацією М.Маклюзіна:

- етап дописової культури, в якій переважають аудіосередства передачі писемства з допомогою непрямої комунікації. Найбільшим досягненням в цей період було формування мови та мислення як способів спілкування;

- етап формування писемності як домінуючого засобу раціоналізації комунікації;

- «епоха Гуттенберга», яка ознаменувала початок періоду появи друкованої продукції, ставши основою масової культури;

- сучасна інтегрована культура, що є синтезом аудіальних та візуальних засобів комунікації, які виникли в результаті появи складних медіа-засобів (такі як кіно, телебачення, Інтернет, мобільна зв'язь та ін.) [8].

Особливою рисою усної комунікації дописової культури є те, що вона обмежена невеликими територіями та соціальними групами, що відповідає сімейно-общинному пристрою суспільства. Поява писемності привела до можливості передавати інформацію на значно більші відстані, фіксувати та зберігати для майбутніх поколінь. Останнє має об'єднуючий ефект та веде до появи перших держав та перших інтелектуальних видів дія-

тельности – науки, искусства, литературы. Наконец, появление книгопечатания приводит к ещё большему толчку для расширения передачи информации, возрастанию роли продуктивного труда, повышению уровня грамотности населения. Возникает журналистика как новый вид власти.

Дальнейшее развитие общества приводит к развитию новых средств информации и коммуникации, усложнению информационно-коммуникативной культуры. Благодаря новым медиа информация расширяется практически мгновенно. По мнению М.Маклюэна, начинается абсолютно новая технологическая эпоха «внешнего расширения» человека. Эта эпоха как увеличивает силу человека, так и приводит к постепенной атрофии и «ампутации» его органов [8, с.98]. Происходит чрезмерное усиление влияния информации, которую человек уже не в силах систематизировать. Подобная агрессия по отношению к его сознанию может иметь разрушительный характер.

Неоднозначным сегодня является феномен виртуальной реальности, которая, в свою очередь, порождает виртуальное сознание как специфическую разновидность отображения действительности, опосредованной информационно-коммуникативными технологиями. Негативным проявлением виртуального сознания является «бегство в виртуальную реальность» как проявление нежелания или страха личности преодолевать жизненные или профессиональные трудности.

Известный исследователь медиа П.Вирилио говорит о так называемом явлении медиатизации общества и человека, основными особенностями которого являются существенное обеднение языка, упрощение его форм, ориентация на экранные образы. К негативным последствиям влияния информационно-коммуникативных средств П.Вирилио относит кибер-зависимость, накопление различных психосоматических, психомоторных, аффективных нарушений. В результате человек превращается в «технологического инвалида», утрачивает способность использовать естественные органы восприятия, находясь в постоянном поиске фантазмагорических образов [2, с.38].

Хотя опасения П.Вирилио несколько преувеличены, необходимым является формирование высокой информационно-коммуникативной культуры, в том числе посредством развития новых направлений современного образования. Уровень информационно-коммуникативной культуры, особенно в Украине, остаётся всё ещё очень низким. Это проявляется в чрезмерном доверии к Интернет-сообщениям, высоком риске опасности в сетевой коммуникации, отсутствии «порога приватности» при размещении той или иной информации пользователями. Увеличивается количество девиантного поведения в процессе коммуникации в Интернете. Проследивается желание индивидов скрывать себя в роли анонимов, присвоение новых форм идентичности (изменение в сетях своего имени, пола, возраста, социальной или культурной принадлежности). Подобные тенденции свидетельствуют о необходимости существенно коррелировать развитие информационно-коммуникативной культуры личности.

В этой связи существенно увеличивается роль образования как средства развития медиакомпетентности, предупреждения различных медиазависимостей и манипуляций. Необходима дальнейшая гуманизация образовательной среды, поскольку информационно-коммуникативные технологии могут приводить к отчуждению личности, технократизации её жизни. Важным является учёт особенностей социального и культурного контекста жизни современного человека в условиях информационно-коммуникационной революции. Обеспечение процесса социализации личности невозможно без усвоения ею высокой информационно-коммуникативной культуры. Также немаловажным является поддержка процесса индивидуализации, развитие творческой, всесторонне развитой личности.

Также следует подчеркнуть, что невозможно оценивать влияние виртуальной реальности на мировоззрение человека лишь в исключительно негативном или позитивном контексте. Корректное применение современных информационно-коммуникативных технологий, наоборот, способствует большей индивидуализации учебного процесса, качественному улучшению организации обучения.

Выводы. Анализ теорий постиндустриального, информационного общества свидетельствует о том, что всё возрастающая роль информационно-коммуникативных технологий и средств связи требует серьёзного внимания со стороны общества и таких его сфер как образование и культура. Понятие информационно-коммуникативной культуры является многоаспектным и отражает те изменения, которые произошли в обществе в результате его информатизации. Важной задачей современной теории образования должно стать исследование содержания и условий формирования информационно-коммуникативной культуры, которая бы соответствовала высоким стандартам информационного и постиндустриального общества.

Список использованных источников

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Перевод с англ. Изд. 2-ое, испр. и доп. – М.: Academia, 2004. – CLXX. – 788 с.
2. Вирилио П. Машина зрения / Пол Вирилио. Перевод с франц. – СПб.: Наука, 2004. – 140 с.
3. Землянова Л.М. Сетевое общество, информационизм и виртуальная культура / Л.М. Землянова // Вестник Московского университета. – Серия 10. «Журналистика». – 1999. – №2. – С.58–69.
4. Зотов В.В. Становление информационно-коммуникативной среды современного общества: социологический анализ институциональных трансформаций: монография / В.В. Зотов; Курск. гос. техн. ун-т. – Курск, 2007. – 246 с.
5. Каптерев А.И. Мультимедиа как социокультурный феномен / А.И. Каптерев – М.: Изд. ИПО Профиздат, 2002. – 156 с.
6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / М.Кастельс; пер. с англ. – М.: ГУ ВШЭ, 2000. – 608 с.
7. Луман Н. Медиа коммуникации / Н.Луман; пер. с нем. – М.: Издательство «Логос», 2005. – 280 с.
8. Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / М.Маклюэн; пер. с англ. – М.; Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. – 464 с.
9. Почепцов Г.Г. Теория коммуникации / Г.Г. Почепцов. – М.: Реф-бук; К.: Ваклер, 2003. – 652 с.
10. Соколов А.В. Общая теория социальной коммуникации / А.В. Соколов. – СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2002. – 461 с.
11. Тарасенко В.В. Антропология Интернет: самоорганизация «человека кликающего» / В.В. Тарасенко // Общественные науки и современность. – 2000. – №5 – С.111–120.
12. Тоффлер Э. Третья волна / Э.Тоффлер; пер. с англ. – М.: «Изд-во АСТ», 1999. – 784 с.
13. Турен А. Возвращение человека действующего. Очерк социологии / А.Турен; пер. с фр. – М.: Научный мир, 1998. – 204 с.

* * *

УДК 378.14

Оксана Ходань, канд. педагогічних наук, доцент кафедри Філософії та суспільно-гуманітарних дисциплін, ПВНЗ Львівський університет бізнесу та права, Україна, м. Львів

Нові освітні технології в підготовці майбутніх фахівців

Розглянуто питання новітніх освітніх технологій, які використовуються в навчальному процесі у вищих навчальних закладах. Описані умови впровадження та особливості таких технологій: модульна, модульно-рейтингова, проблемно-орієнтована, моно предметна, інформаційна, освітня. Визначено спільність та відмінність між ними.

Ключові слова: вищі навчальні заклади, нові освітні технології, основні вимоги до технологій, закономірності освітніх технологій, ефективність технологій.

Оксана Ходань. Новые образовательные технологии в подготовке будущих специалистов

Рассмотрен вопрос о новейших образовательных технологиях, которые используются в учебном процессе в высших учебных заведениях. Описанные условия внедрения и особенности таких технологий: модульная, модульно-рейтинговая, проблемно-ориентированная, моно предметная, информационная, образовательная. Определены общность и различие между ними.

Ключевые слова: вузы, новые образовательные технологии, основные требования к технологиям, закономерности образовательных технологий, эффективность технологий.

Oksana Hodan. New educational technologies in training future specialists

This article is devoted to the issue of new educational technologies, used in teaching in higher education. We describe the conditions of implementation and features of technology: modular, modular-ranking, problem-oriented, mono objective, informative educational. Definitely similarities and differences between them.

Keywords: higher education, new educational technologies, the basic requirements for technology, patterns of educational technology, efficiency technologies.

Найважливішим завданням реформування освіти в Україні є підготовка освіченої, творчої особистості, формування її фізичного й морального здоров'я. Для того, щоб мати можливість знайти своє місце в житті, сучасний випускник вищого навчального закладу повинен володіти певними якостями: швидко адаптуватися у мінливих життєвих ситуаціях, в умовах ринку; вміння самостійно та критично мислити; можливість генерувати нові ідеї, творчо мислити; вміння бути комунікабельним, інформаційно-грамотним.

Але традиційна система навчання, яка розрахована на усередину особистість, не відповідає поставленому завданню. Вирішення цієї проблеми передбачає психолого-педагогічне обґрунтування змісту й методів навчально-виховного процесу, ефективним засобом формування особистості в такому випадку стають освітні технології, а продуктом діяльності – особистість випускника вищого навчального закладу, який має бути компетентним не лише в професійній галузі, але й мати активну життєву позицію, високий рівень громадянської свідомості, бути компетентним при вирішенні будь-яких завдань, які ставить перед ним життя. І освітнім інноваційним технологіям навчання у цьому процесі надається особливого значення.

Мета даної статті – проаналізувати використання новітніх освітніх технологій, які використовуються в навчальному процесі в вищих навчальних закладах.

Питанню впровадження новітніх освітніх технологій в підготовці майбутніх фахівців у вищих навчальних закладах присвячено наукові праці: Л.В. Загрекова, С.О. Ковжого, А.М. Полежаєва, С.А. Тузікова, В.Олексенко, Г.П. П'ятакової, Н.М. Заячківської та ін. [3–4;6–7], що оптимальним стилем взаємодії під час організації навчального процесу є спілкування, що ґрунтується на захопленості викладача й слухача (студента) спільною творчою діяльністю на формуванні особистості майбутнього фахівця.

На сучасному етапі розвитку теорії навчання не існує єдиного визначення поняття «освітні технології». Наприклад, в своїх дослідженнях ми зустрічали такі: освітня технологія – це проєкт певної педагогічної системи, що реалізується на практиці [2]; освітня технологія – це системний метод створення, застосування і визначення всього процесу викладання й засвоєння з урахуванням технічних і людських ресурсів та їх взаємодії, що ставить своїм завданням оптимізацію форм освіти [3].

На нашу думку, досить вдало є таке визначення сучасної освітньої технології у вищих навчальних закладах – це науково-обґрунтована й унормована за метою підготовки спеціалістів, змістом освіти, місцем та терміном навчання система форм, методів, засобів і процедур, що використовуються для організації та здійснення спільної навчальної діяльності тих, хто навчає (в подальшому «викладачів»), та тих, хто навчається (в подальшому «студентів») [4].

Сучасні освітні технології сприяють підвищенню ефективності діяльності ВНЗ за умов: їх науковості (включно з психологічною обґрунтованістю самих освітніх технологій); дотримання принципу безпосередньої взаємодії, делегування повноважень викладачем студенту, посилення вимог до навчальних матеріалів, розширення психологічного поля динамічних процесів в оволодінні інформацією; володіння викладачами активними методами навчання, позитивною мотивацією до підвищення професіоналізму студентів у процесі активного навчання.

Розроблена велика кількість освітніх технологій. Серед них ми можемо виділити більш розповсюджені та перспективні: модульні технології; інформаційні освітні технології; моно предметна технологія навчання; проблемно-орієнтоване навчання (проблемне, технологія розвивального навчання); дослідницька технологія навчання; особистісно-орієнтоване навчання; інтерактивне навчання (кооперативне, навчання за методом участі); технологія формування творчої особистості; дистанційне навчання.

Частина з них більш ефективна в умовах молодшої та середньої школи, частина – у підготовці майбутніх фахівців або має універсальний характер. Нас в першу чергу цікавить саме та категорія, яка допомагає випускнику вищих навчальних закладів, в тому числі і коледжів, стати добре підготовленим спеціалістом, і до яких ми можемо віднести модульні, інформаційні, монопредметну, дослідницьку технології, проблемно-орієнтоване та інтерактивне навчання.

Модульна технологія навчання в сучасному своєму вигляді була запропонована американськими педагогами Дж.Расселом і С.Постултуйтом. В основу цієї педагогічної технології був покладений принцип автономних змістовних одиниць, які називали «мікрокурсами». Особливість «мікрокурсів» полягала в здатності вільно об'єднуватися між собою в межах однієї або декількох навчальних програм. Визначення змісту частки навчального матеріалу залежало від конкретних дидактичних завдань, які ставив перед собою педагог.

У модульній системі виокремлюють модульно-розвивальну, модульно-кредитну, модульно-проєктну або модульно-рейтингову, серед яких завданням підготовки майбутніх спеціалістів найбільш відповідають модульно-рейтингова та модульно-кредитна технології.

Технологія модульно-рейтингового навчання базується на мобільній модульній побудові змісту освіти, творчої самостійної пізнавальної діяльності викладачів і студентів, оновленому і збагаченому рейтинговому контролю знань, співпраці і співтворчості

всіх учасників навчально-виховного процесу. Активність, самостійність, мобільність, конкурентоспроможність, творчість та ініціатива, прагнення до самореалізації – перспективні якості студента, які формуються під час модульно-рейтингового навчання. Модуль при цьому розглядається як логічно завершена частина теоретичних знань і практичних умінь з певної навчальної дисципліни, а рейтинг – як позиція студента в групі за результатами навчання з певного предмета, яка визначається рейтинговим показником, тобто величиною, що є відсотковим співвідношенням суми опорних оцінок з усіх модулів до суми максимально можливих.

У межах навчальної дисципліни кожен модуль пов'язаний своїм змістом з попереднім і наступним. Матеріал кожного модуля можна поділити на дрібніші структурні частини – навчальні елементи. У межах кожного модуля вказують конкретну мету вивчення навчальних елементів, дають відповідні методичні рекомендації. Кожен з них є відносно самостійною й автономною частиною навчального процесу. Засвоєння модуля починається з вступної оглядової лекції загального змісту, що задає орієнтири предметного курсу, що вивчається. Наступними видами діяльності виступають консультації, індивідуальна самостійна робота, тьюторські заняття, що можуть розгладатися як семінарські, практичні та лабораторні роботи. На кожному практичному занятті використовуються різноманітні форми навчальної діяльності: групова та парна робота, дискусії, дебати, міні-конференції, проєктна робота, розв'язання проблемних завдань, рольові та ділові ігри тощо. Все це і складає зміст окремого модуля [1]. Кожен модуль відповідного навчального курсу передбачає певний обсяг знань, умінь і навичок, якими повинен оволодіти студент, перелік теоретичних і практичних завдань, які він має виконати. Студент сам обирає доступний йому варіант запропонованих завдань відповідно до своїх можливостей. Він повинен також знати вимоги до змісту кожного навчального елемента на конкретному рівні. Виконуючи завдання найвищого рівня, студент опрацьовує додаткову літературу, пише творчу роботу, реферат, резюме-роздум, виготовляє прилади тощо.

Зміст модуля за домовленістю з викладачем можна здати достроково, використавши вільний час на задоволення інших своїх навчальних інтересів. Кожен модуль передбачає кілька видів контролю: тестування, семінар, навчальну практику, колоквіум, реферат тощо. Результати кожного виду контролю виражають певною кількістю балів – залежно від значущості навчального матеріалу, який він охоплює, і особливостей виду контролю. Модульно-рейтингова оцінка складається із суми показників успішності за передбачені цим модулем види контролю. По закінченні певного модуля рейтинг виводять у балах на кожного студента.

Модульно-рейтингова система спонукає студентів здобувати знання самостійно, користуючись методичними порадами педагога. Однак вона вимагає значних затрат часу на розроблення її технології, перевірку виконання завдань модуля, рівня знань, умінь і навичок студентів.

Модульно-рейтингове навчання полягає у послідовному засвоєнні навчального матеріалу певними цілісними, логічно впорядкованими і обґрунтованими частинами (модулями), результатами якого є підставою для визначення місця (рейтингу) студента серед одногрупників.

Модульно-кредитна система організації навчального процесу підготовки фахівців відкриває нові можливості в системі вищої школи. Її впровадженню сприяють такі чинники, як мотивація навчання, потреба в навчанні, обсяг навчальної діяльності, регулярність і систематичність навчання, активність студентів у навчанні, застосування знань із практики, вид і характер навчальної діяльності, рівень підготовки студентів, періодичність контролю і перевірки знань, обсяг і характер самонавчання, форми викладу навчального матеріалу, тип і структура навчального заняття, психологічні умови навчання, засоби навчання, стиль стосунків між викладачем і студентом тощо.

Проблемно-орієнтоване навчання – традиційний об'єктно-орієнтовний підхід до встановлення мети, змісту та методики навчання, коли для вивчення пропонуються, в основному, об'єкти та явища навколишнього світу, а не проблеми, показує низьку ефективність. Без знань про окремі об'єкти та явища навколишнього світу не обійтись, але й обмежуватись тільки цим не можна – реальні життєві ситуації синкретичні, їх розв'язання на окремі складові (об'єкти вивчення) доволі штучно. В житті людини зіштовхується не стільки з окремими об'єктами, скільки з проблемами – цілісними життєвими завданнями, розв'язання яких і складає зміст життєдіяльності.

Необхідність навчання вмінню розв'язувати проблеми стає особливо актуальною сьогодні, оскільки тенденції розвитку суспільства, завдання якого і виконує освіта, характеризуються наступними ознаками: прискорення темпів розвитку суспільства,

розширення можливостей соціального вибору, що викликає необхідність підвищення рівня готовності громадян до такого вибору; поява та ріст проблем, які можуть бути вирішені лише за результатом співпраці в колективі, що потребує формування сучасного мислення у молодого покоління.

Дослідницька технологія навчання – використання у навчанні дослідницьких прийомів та методів сприяє глибокому засвоєнню учнями знань, формуванню умінь, вихованню інтересу до діяльності. Сутність – забезпечення освітньої підготовки учнів у процесі систематичних навчальних досліджень. Мета – набуття учнями досвіду дослідницької роботи в пізнавальній діяльності, об'єднання розвитку їх інтелектуальних здібностей, дослідницьких умінь і творчого потенціалу, формування на цій основі активної, творчої особистості.

Використання у навчальній діяльності дослідницьких прийомів та методів сприяє глибокому засвоєнню учнями знань, суб'єктивному відкриттю для себе нових знань на основі вже наявних, формуванню умінь та навичок, інтересу до пізнавальної, творчої діяльності. У процесі дослідження учні здійснюють самостійний пошук, на основі якого встановлюють зв'язки між предметами, явищами, процесами об'єктивної дійсності, роблять висновки, пізнають закономірності.

Суть технології навчання як дослідження полягає в забезпеченні освітньої підготовки, виховання учнів, цілеспрямованого формування їхніх особистісних якостей в умовах здійснення систематичних навчальних досліджень. Її метою є набуття учнями досвіду дослідницької роботи, розвиток їхніх інтелектуальних здібностей, творчого потенціалу, формування активної, компетентної, творчої особистості.

Застосування дослідницької технології навчання вимагає врахування пізнавальних інтересів, інтелектуальних здібностей, рівня знань, умінь і навичок учнів, якостей особистості. Для її реалізації потрібно чітко визначити зміст навчальних досліджень, завдання, які чекають свого вирішення, і характер дослідницької діяльності учнів.

Щоб застосовувати технологію навчання як дослідження, вчитель повинен добре знати навчальний предмет, його потенційні можливості щодо застосування дослідницьких методів, адаптувати методи науки до рівня навчально-дослідної діяльності учнів.

Монопредметна технологія навчання. Дана технологія переслідує такі цілі: 1) усунення багатопредметності завдяки введенню принципу пакетування навчальних дисциплін; 2) концентрація й послідовне вивчення основних пакетів дисциплін; 3) неперервність підготовки спеціаліста щодо основних параметрів.

Причини розробки даної технології сам автор описував так: «Вся справа в тому, що протягом семестру відповідно до навчального розкладу лекцій з педагогіки читалися один раз у тиждень, а іноді й у два. У черговий раз приходиш на лекцію, а більшість студентів попередню вже забули, і доводиться знову нагадувати й актуалізувати раніше викладене. Надія на те, що в розриві часу від однієї лекції до іншої студенти самостійно працюють із літературними джерелами, рекомендаціями на лекції, а також зі своїми записами, зробленими в ході лекції, виявлялися невинуватими. І їх важко обвинувачувати – адже поруч із мною працювали ще 6–8 колег, які завантажували студентів цього ж потоку роботою по своїх дисциплінах і в ході лекцій, і на семінарах, і при виконанні домашніх завдань. І мимоволі виникає думка про те, щоб докорінно змінити ситуацію й вийти на одержання якісно нового результату, використовуючи монопредметну технологію замість поліпредметної» [5].

Зміст технології можна викласти у чотирьох пунктах–тезисах: 1) монопредметна технологія розчищає педагогічне поле від прихованої й нездорової конкуренції між викладачами за право розпоряджатися робочим часом студентів. Якщо за умов поліпредметної технології кожен з 6–8 провідних викладачів виголошує власну дисципліну як найголовніша з усіх, що вивчаються у цей проміжок, та вимагає від студентів особливої уваги саме до неї, то при використанні монопредметної технології така конкуренція усувається; 2) її використання дає змогу акумулювати в режимі щоденної праці спільні сили викладача й студентів, націлені на досягнення найвищих результатів у вивченні єдиної дисципліни в ушлішеному й спресованому в часі варіанті, що дає можливість інтенсифікувати навчальну діяльність студентів, викликаючи при цьому в них бажання, волю й енергію працювати на межі своїх індивідуальних можливостей з виходом на очікуваний результат; 3) монопредметна технологія створює умови для вивчення істотних корективів у систему обліку, контролю й оцінювання результатів навчання, орієнтованих на обмеження монопольного права викладача на оцінку, на розширення прав і свобод студентів й впровадження самоконтролю, на усунення всього негативного, сформованого в практиці контролю й оцінювання знань студентів; 4) монопредметна технологія навчання на відміну від поліпредметної в організаційно–процесуальному плані є

гнучкою, динамічною, чутливою на потреби суспільства, виклики реального життя та виникаючі пізнавальні інтереси головних учасників навчального процесу – студентів–майбутніх фахівців, оскільки перебуває повністю в руках провідного викладача, який, виходячи з поставленої мети, сам верстає розклад, і сам змінює його, якщо це необхідно в інтересах студентів і навчально–виховного процесу.

Інтерактивне навчання являє собою активну взаємодію студентів у процесі навчання, що дозволяє на підставі внеску кожного з учасників у ході заняття спільною справою отримати нові знання та організувати корпоративну діяльність, починаючи від окремої взаємодії двох–трьох осіб між собою до широкої співпраці багатьох [8].

Групова організація навчання забезпечує можливості для співпраці, налагодження міжособистісних стосунків, спільного пізнання навколишнього світу. Реалізується вона в малих групах студентів, об'єднаних загальною навчальною метою, і ґрунтується на опосередкованому керівництві викладачем через завдання, які він пропонує групі. В цьому випадку стосунки між педагогом і студентами приймають характер співпраці.

При інтерактивному навчанні студенти виконують значно більший обсяг роботи, ніж за використання традиційних технологій чи індивідуальній роботі. Підвищується результативність засвоєння ними знань і формування вмінь, розвиваються вміння співпрацювати, мотивація до навчання, пізнавальні навички – планування, рефлексія, самоконтроль, взаємоконтроль.

Форми роботи при інтерактивному навчанні залежать від конкретної навчальної дисципліни та тих умінь, які необхідно виробити майбутнім фахівцям. Так, наприклад, практичні заняття для напрацювання комунікативних, вербальних, дискусійних вмінь, які необхідні майбутнім висококваліфікованим фахівцям гуманітарного напрямку можуть бути проведені у формі занять–конференцій, занять–диспутів, структурованих дебатів та таке інше [7].

Інформаційні освітні технології серед сучасних освітніх технологій у вищих навчальних закладах усього світу особливе місце займають інформаційні. Необхідність їх впровадження в навчальний процес не викликає сумнівів, оскільки інформаційні технології є одним із найважливіших засобів підвищення інтелектуального рівня людини, якісного покращення підготовки майбутніх фахівців.

Основними завданнями інформаційних освітніх технологій навчання є: інтенсифікація всіх рівнів навчально–виховного процесу, підвищення його ефективності та якості; системна інтеграція галузей знань; розвиток творчого потенціалу студентів, їх здібностей до комунікативної діяльності; формування інформаційної культури; розвиток експериментально–дослідницької діяльності та культури навчальної діяльності; реалізація соціального замовлення, обумовленого інформатизацією сучасного суспільства – надання майбутнім фахівцям умінь і навичок у галузі інформатики та обчислювальної техніки, підготовка користувачів засобів нових інформаційних технологій.

Педагогічний зміст інформаційних освітніх технологій ґрунтується на таких принципах: індивідуалізація навчання; розвивальне навчання; поєднання педагогічної теорії з практикою; креативність, тобто орієнтація на творчий потенціал студентів у навчанні [6, с. 66–70].

Комп'ютерні системи навчального призначення надають можливість диференціювати процес навчання, застосовувати індивідуальний підхід, контролювати особистість із діагностикою помилок та здійснювати зворотний зв'язок, забезпечувати самоконтроль і самокоригування навчально–пізнавальної діяльності; скорочувати час навчання за рахунок виконання комп'ютером складних обчислень; демонструвати візуальну навчальну інформацію; моделювати й імітувати процеси і явища, проводити лабораторні роботи, експерименти й дослідження в умовах віртуальної реальності; прищеплювати вміння приймати рішення тощо.

Отже, комп'ютерні технології є ефективним засобом модернізації системи навчання у вищій школі. Сучасний рівень комп'ютерної техніки відкриває широкі можливості для їх застосування з метою вдосконалення фахової підготовки та сприятиме підвищенню якості освіти студентів.

Хочемо окремо зауважити, що інформаційні технології дозволяють їх інтеграцію в інші освітні технології з відповідним зростанням ефективності навчального процесу. Так, наприклад, «інформаційно–модульна» технологія розроблена за рахунок комбінації інформаційних та модульних, де перші забезпечують комп'ютерну підтримку навчання, а другі спрямовані на його індивідуалізацію.

Наприкінці зазначимо: класична система навчання у вищих навчальних закладах не розрахована на розвиток особистості випускника–майбутнього фахівця, освітні стандарти дуже усереднені, що веде до негативних наслідків. Випускники більшості закладів вищої школи не можуть і не вміють застосовувати отри-

мані знання на практиці, у реальній ситуації. Однак сама дійсність вимагає іншого – суспільству потрібні грамотні фахівці, що вміють як працювати в команді, так і самостійно знаходити вирішення проблем, вміють отримати рішення впроваджувати у життя. Вищій школі потрібне реальне впровадження нових методів, нових технологій навчання, за допомогою яких можна виховувати саме таких фахівців.

Крім цього, слід враховувати, що жодна освітня технологія не може розглядатися як універсальна. Організація навчального процесу в сучасних умовах вимагає поєднання різних технологій, творчого підходу до їх використання, а також створення нових навчальних технологій.

Уміння педагога застосовувати різні технології навчання дає йому змогу творчо підходити до організації навчально-пізнавальної діяльності учнів, обираючи в конкретних умовах технології навчання, яка найкраще забезпечує засвоєння знань, формування умінь і навичок за мінімальних затрат зусиль і часу.

Список використаних джерел

1. Глузман А.В. Инновационные технологии обучения в системе университетского педагогического образования / Проблемы и перспективы инновационного развития экономики // Материалы десятой международной научно-практической конференции по инновационной деятельности. – Киев–Симферополь–Алушта, 2005. – Электронный ресурс: http://www.iee.org.ua/files/conf/conf_article39.pdf
2. Дидактика средней школы: некоторые проблемы современной дидактики. Учеб. пособие для слушателей ФПК, директоров общеобразоват. школ и студентов пед. ин-тов / Под ред. М.В. Скаткина. – 2-ое изд., перераб. и доп. – М.: Просвещение, 1982. – 296 с.
3. Загрекова Л.В. Теория и технология навчання. Учб. посібник для студентів пед. вузів / Л.В. Загрекова, В.В. Ніколіна. – К.: Вища школа, 2004. – 50 с.
4. Ковжого С.О., Полежяев А.М., Тузіков С.А. Сучасні освітні технології та методи їх використання в навчальному процесі. Електр. ресурс: http://www.rusnauka.com/8_NMIW_2008/Pedagogica/28601.doc.htm
5. Коротяев Б.И. Педагогика на распутье (научно-публицистические заметки) / Б.И. Коротяев. – Славянск, 1996. – 158 с.
6. Олексенко В. Ефективні шляхи вдосконалення змісту і форм підготовки спеціалістів ВНЗ / В.Олексенко // Вища освіта України. – 2004. – №2. – С.66–70.
7. П'ятакова Г.П., Заячківська Н.М. Сучасні педагогічні технології та методика їх застосування у вищій школі / Г.П. П'ятакова, Н.М. Заячківська. – К., 2007. – 41 с.
8. Пометун О. Інтерактивні технології навчання: теорія, практика, досвід: метод. посібн. / О.Пометун, Л.Пироженко. – К.: АПН, 2002. – 136 с.

* * *

УДК 378.147013.3

Марина Ілляхова, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і освіти дорослих, ДВНЗ «Університет менеджменту освіти» НАПН України, Україна, Київ

Основні доміанти сучасного освітнього простору

Представлено аналіз сучасних освітніх підходів та виокремлено основні доміанти сучасного освітнього простору, що відповідають ціннісним орієнтирам інформаційного суспільства. Це дозволяє створити нові технології та методики навчання, збагатити освітній процес, який формуватиме системно-креативне мислення, що забезпечить оновлення якості освіти.

Ключові слова: інформаційне суспільство, освітній простір, освітня парадигма, саморозвиток, системно-креативне мислення.

Марина Ілляхова. Основные доминанты современного образовательного пространства

Представлен анализ современных образовательных подходов и выделены основные доминанты образовательного пространства, которое соответствует ценностным ориентациям информационного общества. Это позволяет создать новые технологии и методики обучения, обогатить образовательный процесс, формировать системно-креативное мышление, что обеспечит обновление качества образования.

Ключевые слова: образовательное пространство, образовательная парадигма, саморазвитие, системно-креативное мышление.

Marina Ilyakhova. The main dominant modern educational space

The analysis of modern educational approaches and highlights the major dominant educational space, which correspond to the value orientations of the information society. This allows you to create new technologies and teaching methods, enrich the educational process, to form a system-creative thinking that will provide updated educational quality.

Keywords: educational community, the educational paradigm, self-development, systematic and creative thinking.

Глобалізація, швидка зміна технологій, перехід до інформаційного суспільства обумовлюють постійне підвищення якості, оновлення змісту та форм організації навчально-виховного процесу. Запровадження ефективних педагогічних технологій, створення нової системи методичного та інформаційного забезпечення, постійне оновлення змісту освіти і організації навчально-виховного процесу відповідно до демократичних цінностей, ринкових засад економіки, сучасних науково-технічних досягнень є актуальною задачею, оскільки саме зростаючий освітній потенціал особистості та суспільства повинен забезпечити потужні позитивні зміни в економічній, інтелектуальній та духовній сферах.

Осміслення проблем освіти завжди привертало увагу багатьох дослідників і вирішувалася з позиції різних підходів. Зокрема, питання гуманізації освіти відображені в роботах таких авторів: З. Паттерсон, Г. Волетт, Г. Балл, Б.Бім-Бад, Г. Корнетон та ін. З точки зору культурологічного підходу проблеми освіти вирішували: О. Газман, О. Іванов, Н. Крилова та ін. Герменевтичні аспекти освіти були в центрі уваги науковців: А. Закірова, В. Зінченко, Ю. Сенько, І. Суліма та ін. В межах аксіологічного підходу проблеми освіти досліджують: В. Караковський, А. Кір'якова, І. Котова, Є. Шиянов, Є. Ямбург та ін. З позицій синергетики проблеми освіти досліджено у працях науковців: О. Астаф'єва, Л. Бевзенко, В. Буданова, І. Добронравова, Н. Кочубей, В. Лутай та ін.

Серед українських дослідників, які працюють у сфері філософії освіти слід виокремити: В. Андрущенко, В. Астахова, Г. Балл, І. Зязюн, В. Ільїн, В. Кізіма, С. Клепко, Г. Клімова, К. Корсак, В. Кремень, М. Култаєва, В. Луговий, В. Лутай, С. Мануйлов, В. Огнєв'юк, В. Скотний та ін.

Мета статті полягає в аналізі сучасних концептуалізацій освітнього простору та виявленні основних доміант нової освітньої парадигми.

Тривалий час остаточною слово у розвитку природи, суспільства і освіти займала діалектика. Однак, претендуючи на визначеність «усього», безумовну об'єктивність, остаточно повноту опису, діалектика відійшла від нових запитів життя з його гнучкістю, відкритістю, свободою волі, постмодерністською багатовекторністю. У своєму прагненні до ідеалу цілісності і точності діалектика створювала могутній апарат моделювання завершених теорій, а гуманітарні науки, слідуючи її настановам, будували штучні моделі людини, освіти, виховання, економічного і соціального розвитку, формальні, а не змістовні конструкції. Як наслідок, освіта стала заручницею ідеалів, які створювалися у межах формуючого та соціалізуючого підходів.

Прихильники формуючого підходу серед яких І. Глікман, А. Кочетов, Б. Лихачов, Г. Філонов переконані у тому, що майбутня яскрава індивідуальність дитини напряму залежить від цілеспрямованого виховного впливу вихователя. Такий вплив має «розбудити» духовні ресурси дітей, організувати їх, оформити

і забезпечити стійкі механізми регуляції поведінки і діяльності вихованців. Формуюча технологія виховання дозволяє керувати поведінкою дитини: заохочувати соціально позитивні дії і обмежувати соціально негативні. Формуючий підхід характеризує лінійний принцип осмислення процесу виховання. Для вихователя в межах цього підходу надзвичайну значимість має виховний ідеал, програма виховання, традиційні форми виховної роботи, прагнення до організації чітко функціонуючої виховної системи.

Соціалізуючий підхід (В. Бочарова, М. Галагузова, А. Мудрик, М. Шакурова, В. Ясницький) відображає цілеспрямований процес формування соціально значимих якостей особистості, необхідних для її успішної соціалізації. Найважливішою характеристикою виховання є його «соціальна ефективність», тобто забезпечення соціалізації дитини і її особистісного самовизначення. Ключовим поняттям цього підходу є «соціальне виховання». Цим поняттям вітчизняна педагогіка прагнула окреслити нову сферу громадянського виховання – формування соціальної і політично-активної особистості.

Але за таких обставин громадяни замало підготовлені до функціонування в умовах інформаційного суспільства, не здатні до адекватної реакції на дедалі гострішу екологічну кризу, девальвацію моральних норм, нестабільність політичних, економічних, соціальних ситуацій. Інформаційне суспільство висуває нові вимоги до освіти, одним з головних завдань якої є формування світогляду майбутнього фахівця на основі полірівневого звернення до особистості: на мікрорівні – як до суб'єкта саморозвитку, зі своїм неповторним індивідуальним образом, високорозвиненою духовністю, творчим початком, позитивною Я концепцією; на мезорівні – як до суб'єкта професійного становлення, основною ознакою якого є наявність цілісного комплексу професійно значимих характеристик: якостей, рис, переконань, ідеалів, цінностей тощо; на макrorівні – як до суб'єкта світової цивілізації, універсальними (планетарно-космічними) характеристиками якого є ноосферне мислення, планетарна свідомість, полікультурність, гуманістична культура, громадянськість, толерантність, здатність до життєтворчості у глобальному масштабі тощо.

Саме такий розвиток особистості становить мету, результат і перспективу нової освітньої парадигми. Тому на перший план у сучасній освіті виступають наступні проблеми: розвиток цілісної творчої особистості на основі одвічних гуманістичних цінностей людства і норм демократичної культури; створення особистісно-гуманістичної атури на усіх ланках освітньої галузі; розробка теоретико-методологічних засад нової освітньої парадигми та її технологічного забезпечення.

Основними принципами вирішення цих питань виступають холізм (синергетична цілісність) і поліцентризм, відкритість і динамізм, демократизація і гуманізація, природовідповідність і культуровідповідність, полікультурність і толерантність, диференціація й інтеграція, варіативність й елективність. Саме вони зумовлюють перегляд екзистенційно-ціннісного підґрунтя освітньої системи як найбільш рухомого й технологічного компонента культури людства, констатуючи необхідність розробки нової освітньої філософії.

Сучасні підходи в освіті відображають ідеї та принципи синергетики. Синергетика не є догмою, але синергетичні уявлення дозволяють створити нові технології та методики навчання, збагатити освітній процес, що забезпечить підвищення якості освіти, сприятиме підготовці соціально активних, творчих фахівців, здатних до самовдосконалення, до свободи вибору, свободи дій, і самовідповідальності.

Наприклад, в основі культурологічного підходу лежать ідеї філософії постмодернізму і гуманістичної психології. Прихильники цього підходу відмовляються від виховання як спеціально організованого педагогічного процесу. Вони вважають, що особа, осмислюючи світ культури адаптується до дій й поведінки оточуючих і шляхом власного досвіду освоює культурні норми та цінності. Головне – взаємодія, особистісне спілкування педагога та учня, а виховання – є «(побічний ефектом) всіх самостійних пошуків особистості. Педагог у такій системі взаємин визнається як рівноправний партнер у спільних заняттях, як доброзичливий організатор підтримки (фасилітації) учня. Педагог-фасилітатор не дозволяє собі прямо організовувати діяльність і спілкування учнів, контролювати і оцінювати їхні вчинки, керувати їхньою поведінкою. У своїй діяльності фасилітатор реалізує розуміння учня, схвалення, довіру, свій відкритий особистісний інтерес до нього.

В основі герменевтичного підходу лежить філософська теорія розуміння. З позицій герменевтики, виховання – це звернення до внутрішнього досвіду суб'єкта, до його «життєвого світу», який проявляється як переживання. Тобто людина розуміє в інших тільки те, що пережила і розуміє у самій собі. Це однаково стосується як педагогів, так і учнів. Саме переживання (а не поведінкові реакції або судження) повинні виникати у ситуаціях

педагогічної взаємодії, що завжди організується як діалог дорослого і дитини. Герменевтична практика будується як робота за переживаннями учнів, їхніми спогадами, очікуваннями, фантазіями. Важливими атрибутами цього процесу є колективна творчість, есе, автобіографічні записки, щоденники, листи. Ці продукти вербальної творчості мають бути визнані педагогом як особистісна, індивідуальна цінність учня. Розуміння в герменевтиці розглядається як процедура осмислення, осягнення сенсу у будь-яких проявах людської культури. «Навчання розумінню» звернено не на вирішення безпосередніх проблем людини, а на ідентифікацію цінностей.

Аксіологічний підхід спирається на певні ідеї та цінності, які при позитивному сприйнятті стають переконаннями педагогів і стимулами для їхньої творчої діяльності. Демократична система освіти, яка створює умови для саморозвитку особистості, має виходити з положення, що цілі та цінності людської діяльності залежать від рівня культури, вони визначають характер техніки, загальні тенденції розвитку всіх сфер суспільства.

Антропологічний підхід втілюється на практиці «гуманістичної педагогіки», «рефлексивної педагогіки», «педагогіки ненасильства». Виховання з позиції педагогічної антропології розглядається як природний процес, що відповідає природі людини, як розвиток індивідуальних здібностей, задатки яких властиві їй від народження. В основі цього розвитку лежить найважливіша духовна потреба людини – потреба у самовихованні, саморозвитку. Антропологічний підхід відстоює значення системи в організації освіти, оскільки декларує єдність і цілісність розумової, емоційної, вольової, моральної і фізичної сторін розвитку.

Психотерапевтичний підхід розглядає виховання як процес спрямування особи на духовне оздоровлення, пошук гармонії, самовираження, саморозвиток шляхом арттерапії, психодрами, тренінгів особистісного зростання, спілкування тощо.

Таким чином, основними тенденціями розвитку освітньої системи є її фундаменталізація, посилення гуманістичної спрямованості, формування у особи системного підходу до аналізу складних явищ та процесів, стратегічного мислення, потреби в самоосвіті, виховання соціальної та професійної мобільності, гнучкості. Все це вимагає якісної перебудови навчально-виховного процесу з метою впровадження до освітньої галузі результатів сучасних міждисциплінарних досліджень. Ефективна реалізація цих вимог не можлива без використання сучасних підходів, нової методології, нових понять та категорій, що пропонує синергетична модель освіти.

На сьогодні синергетика є одним з новітніх наукових напрямків, ідеї та принципи якої використовують при дослідженні процесів, що відбуваються у різних галузях, зокрема, і в системі освіти. Методологія синергетики повинна принципово змінити погляд на процес освіти. Освіта – це не процес передачі знань від вчителя до учня, не пропонування готових істин і не лінійний процес виховання ідеалу. За словами В. Буданова: «Освіта – це нелінійна ситуація відкритого діалогу, прямого та зворотного зв'язку; процес, що сприяє пробудженню власних сил того, хто навчається, співробітництво з собою та іншими учасниками освітнього процесу». [97; 3] Синергетична парадигма базується на цілісному сприйнятті людини та світу, на розумінні необхідності поєднання особистих інтересів та суспільних цінностей.

За думкою наковців В. Аршинова та В. Войцеховича [1], синергетика, як метод дослідження відкритих самоорганізованих систем, виникла у відповідь на кризу стереотипного, лінійного мислення, характерними ознаками якого є: розуміння хаосу як виключно деструктивного явища; розгляд випадковості як другорядного, побічного фактора, який не має принципового значення у пізнанні та розвитку; розуміння нестійкості та нерівноваги виключно як негативних та руйнівних факторів; твердження, що процеси, які відбуваються у світі та суспільстві, є зворотними за часом та передбачуваними на необмежено великий проміжок часу; уявлення про те, що процеси та явища мають жорсткий причинно-наслідковий зв'язок; розвиток є лінійним, поступальним, безальтернативним, а минуле становить лише історичний інтерес; твердження, що результат зовнішнього управляючого впливу є однозначним і лінійним, передбачуваним наслідком прикладених зусиль, що відповідає схемі: вплив – бажаний результат, тобто, чим більше вкладаєш енергії, тим кращим є результат.

Синергетичний підхід до системи освіти у сучасних умовах є необхідним та актуальним. Система освіти, яка орієнтована лише на вузьку спеціалізацію та забезпечення майбутнього фахівця певною сумою знань, не відповідає вимогам сучасного інформаційного суспільства та не є конкурентоспроможною. Універсальність сучасної особистості полягає не в кількості відомостей з різних дисциплінарних областей, що утримуються в пам'яті, а в оволодінні загальною системою орієнтації у потоці інформації, у створенні чітких способів відбору дійсно важливої

та цінної інформації, у формуванні вміння постійно поповнювати й оновлювати власні знання.

Філософія сьогодення виокремлює два способи пізнання людиною закономірностей життя: у суспільно-історичному розвитку особистості, в процесі діяльності та в індивідуальному розвитку. Таке пізнання можливе, наприклад, при застосуванні персонологічного підходу, що прискорює особистісне пізнання слухача, розвиває його творчий потенціал, сприяє глибокому оволодінню науковими знаннями та фаховим досвідом. Це спонукає до пошуку власного шляху, до вибору зручних засобів навчання. Персонологія, як інтегральна теоретико-методологічна модель орієнтована на практичне герменевтику індивідуальних випадків. Вона досліджує проблеми індивідуального життя, її просторово-часової тривалості, внутрішньої архітектоники і особистісних підстав її відтворення і оновлення. Самосвідомість – найбільш важливий прояв людської сутності. Суб'єкт самосвідомості є носієм свободи.

Персонологія – це перспектива метафізики особистості. «Можливе» є принципово важливим для персонології: найглибшим моментом в самосвідомості й ідентичності – «Я», якого ще немає, але яке можливе. Ключовими моментами персонології є посібільзм і потенціювання.

Для конструювання бажаного майбутнього людина має вміти: приймати здорові рішення в умовах глибокої невизначеності, що обумовлена ростом складних соціальних процесів (для цього необхідний інтелектуальний альянс між передбаченнями, виробництвом інновацій та управлінською діяльністю); мислити глобально та діяти активно, адекватно до ситуації; перебувати у синергізмі (принцип нелінійних зворотних зв'язків, що встановлюються між суб'єктом та середовищем його активності); створювати відповідно до власних можливостей та до неявних тенденцій когерентного середовища взаємоузгоджений світ. Це настанова не просто на бажане, а на здійснене майбутнє. За словами лауреата нобелівської премії з фізики Денеша Габора, майбутнє не можливо передбачити, але його можливо створити.

Нова освітня парадигма відкриває простір для розвитку особистості, для освоєння нею відкритого світу культури, що вміщує все загальнолюдське, всі досягнення світової цивілізації. Отже, система освіти в цілому повинна бути спрямована на становлення та розвиток цілісної особистості, для якої творче ставлення до навколишнього середовища та власної діяльності є органічною складовою. Тому можна констатувати необхідність і доцільність поширення нових підходів не тільки для визначення цілей та змісту освіти, а й загалом для управління процесом навчання та виховання.

Відповідно до цього В. Буданов виокремлює напрямки упровадження синергетики до освітнього процесу: синергетика для освіти – інтегративні курси синергетики у початковій та середній школі; цикл фундаментальних дисциплін у вищій школі; цикл спеціальних дисциплін на рівні аспірантури; підвищення кваліфікації вчителів та викладачів адаптивні курси та друга вища освіта. Синергетика в освіті – фундаменталізація освіти, яка базується на принципах синергетики; внесення принципів змін в існуючі програми як фундаментальних, так і фахових дисциплін; використання основних понять синергетики при викладанні природничо-наукових та гуманітарних дисциплін – впровадження спецкурсів з синергетики відповідно до профілю вищих навчальних закладів. Синергетика освіти – створення єдиного міждисциплінарного простору у навчальному закладі; новий тип соціальних відносин між усіма учасниками навчально-виховного процесу, що передбачає взаємодію на правах рівності, співробітництва, співтворчості, взаємну допомогу – використання синергетичних методів навчання: самоосвіта, нелінійний діалог, пробуджуюче навчання, гештальтосвіта, тощо [4].

Отже, становлення нової освітньої парадигми потребує модернізації пріоритетів, цінностей, відносин та взаємовідносин у системі освіти, що багато в чому, залежить від готовності навчальних закладів і викладачів до інноваційної діяльності. Вирішальну роль при застосуванні синергетичних знань відіграє особистість – приклади педагогічної майстерності й авторських методик є кращими зразками застосування цілісних синергетичних підходів, але на сьогодні проблема полягає не в тому, щоб створити єдину методику, а саме в тому, щоб навчити викладача усвідомлено створювати свою, тільки йому властиву методику й стиль, залишаючись на позиціях людиноцентризму.

Інноваційна діяльність, таким чином, є якісним етапом розвитку освітнього процесу. Наприклад, для освітніх установ, що здійснюють таку діяльність, особливо характерні процеси самоорганізації у педагогічному середовищі, це може бути і виникнення стійких структур (творчі групи, об'єднання), і поява креативних особистостей, здатних до створення «власне-нового», безвідносно до попереднього суспільного досвіду.

Звідси ключовим завданням професійної освіти є навчання слухачів креативному мисленню, зокрема і колективному, а ключовим елементом будь-якої сучасної технології професійної освіти є технологія формування та розвитку системно-креативного мислення. Сьогодні набагато важливішим є правильно думати, аніж багато знати – у ява важливіша за знання, як часто підкреслював А. Ейнштейн.

Відтак, креативність є здатністю до генерації нового знання шляхом технологічно керованого розширення і трансформації сприйняття реальності як майбутнього, здатного системно організувати теперішнє. Підтримуємо думку Д. Чернавського [8], про те, що креативність – творче конструювання у режимі самоорганізації процесу мислення. У цьому сенсі креативність відрізняється від творчості, як генерації нового знання шляхом використання вже існуючих актуальних властивостей, зв'язків, відносин, хоча і прихованих. Креативність передбачає створення, проектування таких властивостей з вже існуючих елементів. Творчість характеризується некерованою спонтанністю, креативність – керованою продуктивною уявою.

Таким чином, ступінь креативної активності середовища призводить до розширення освітнього простору. За цих умов управління стає системоутворюючим фактором для подальшого розвитку системи. З'являється проблема «оптимального співвідношення цілеспрямованого організуючого впливу і самоорганізації, що дозволяє зберегти не лише цілісність єдиного, але і частку хаосу, як джерела самоорганізації і порядку в єдиному.

Відповідно до принципів синергетики можливо побудувати модель управління освітнім простором. У цій моделі метою управління є досягнення такої узгодженої взаємодії елементів системи, яка б могла забезпечити функціонування цих елементів і існування всієї системи у цілому, збереження і розвиток системи освіти, а також створення умов для розвитку комунікативних зв'язків між освітніми установами. Кінцевою метою управління є створення умов для розвитку особистості. Завданням – є оптимізація взаємодії процесів збереження і зміни, що відбуваються в освітньому просторі. Критерієм цієї оптимізації є міра забезпечення розвитку суб'єктів освітнього простору, шляхом існуючих для цього можливостей – свободи вибору.

Список використаних джерел

1. Аршинов В. И., Войцехович В. Э. Синергетическое знание: между сетью и принципами. / В. И. Аршинов, В. Э. Войцехович // Самоорганизация и наука П. Синергетическая парадигма. – М.: 1999.
2. Бим-Бад Б. М. Философско-педагогические основы современных образовательных практик / Б. М. Бим-Бад – [Електронний ресурс] – режим доступа: http://www.bim-d.ru/docs/philos_sovr_pedagogiki.pdf
3. Буданов В. Г. Синергетические стратегии в образовании. / В. Г. Буданов // Философские проблемы образования. – Москва. РАГС. 1996.
4. Буданов В. Г. Синергетика для гуманитариев. / В. Г. Буданов // Труды международной конференции «Математика. Компьютер. Образование». – Пушкино. Москва. Прогресс-традиция. 1997. «Синергетика для гуманитариев: пять лет спустя». – Синергетика образования. – Москва. Гнозис. 1997.
5. Валицкая А. П. Философские основания современной парадигмы образования / А. П. Валицкая // Педагогика. 1997. – № 3. – С. 15-19.
6. Малинецкий Г. Г. Параметры порядка, самоорганизация и получение образования / Г. Г. Малинецкий – [Електронний ресурс] – режим доступа к ресурсу: <http://spkurdyumov.narod.ru/PARAMETRPOR.htm>
7. Скотний П. В. Роль синергии в стратегическом управлении / П. В. Скотний // Синергетика і освіта : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: ТОВ «Інформаційні системи», 2012 – С. 325-331.
8. Чернавский Д. С., Чернавская Н. М. Проблема творчества с точки зрения синергетики / Д. С. Чернавский, Н. М. Чернавская – [Електронний ресурс] – режим доступа к ресурсу: <http://spkurdyumov.narod.ru/CherSyn10.htm>
9. Фрейре П. Педагогика пригноблених / Пер. З англ. – К.: Юніверс, 2003. – 168 с.

* * *

УДК 101:378-057.875

Тетяна Бондар, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка.

Роль філософських наук у формуванні світогляду студентської молоді

Розглянуто проблеми ролі філософських наук у формуванні світогляду студентської молоді та їх місце в системі сучасної вищої освіти.

Ключові слова: світогляд, освіта, освітній ідеал, філософія, раціональність, інтелектуальна культура, логіка.

Татьяна Бондар. Роль философских наук в формировании мировоззрения студенческой молодежи

Rассматриваются проблемы роли философских наук в формировании мировоззрения современной студенческой молодежи и место их в системе современного высшего образования.

Ключевые слова: мировоззрение, образование, образовательный идеал, философия, логика, интеллектуальная культура.

Tatiana Bondar. The role of philosophic sciences in the formation of the students views

The article considers problems of the role of philosophical in formation of the student youth outlook and their place in the system of modern higher education.

Keywords: education, educational ideal, philosophy, rationalization, intellectual culture, logics.

Новий історичний тип особистості визначається особливостями її світогляду. Вплив на формування його значної мірою здійснюється через систему освіти, зокрема вищої. Соціальна місія освіти – багатогранна. Вона полягає в покращенні справ із соціальною нерівністю, у привитті та утриманні стандартів громадянства, у вкладі в культуру та економіку, де вона складає цивілізаційне ядро. Освіта складає культурне ядро життя суспільства з його незмінними цінностями, педагогічним досвідом та спрямованістю у виховання і збереження свого людського начала. До результатів освіти слід віднести, перш за все, розвиток особистості.

Усвідомлення сутності соціокультурних змін особистості, адекватних сучасним суспільним процесам, та шляхи її трансформації в кінцевому підсумку повинні акумулюватися в так званій «освітній ідеал», що відповідав би запитам сучасного суспільства. Цей новий ідеал, як категорія педагогічної науки, повинен стати ядром освітньої політики держави, її соціального замовлення сучасній школі [2, с.44].

Концептуально чітке відтворення характеристик особистості, яка була б адекватною в соціокультурному вимірі вимогам цього суспільства, є основою для формування освітньо-виховного ідеалу. Саме він повинен стати тим критерієм, за яким можна визначити міру відповідності проблем, що вирішуються в освітній галузі, дійсним запитам суспільства. Перетворення українського соціуму в правову державу з необхідністю веде до закріплення цього ідеалу та засобів його досягнення на законодавчому рівні.

В законі про освіту визначається мета освіти та її місце в сучасному українському суспільстві. «Метою освіти є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, розвиток її талантів, розумових і фізичних здібностей, виховання високих моральних якостей, формування громадян, здатних до свідомого вибору, збагачення на цій основі інтелектуального, творчого, культурного потенціалу народу, підвищення освітнього рівня народу, забезпечення народного господарства висококваліфікованими фахівцями. Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства» [1, 168]. Однак подібні визначення, не будучи конкретизованими через засоби реалізації поставленої мети, носять суто декларативний характер. Ми ж, на жаль, живемо серед інших реалій. Особливість нашої сучасної суспільної свідомості полягає в недооцінці місця і ролі культурно-антропологічних чинників у модернізаційному процесі суспільства.

Парадигмальні основи розвитку освіти в Україні зазнали відчутних змін. Усвідомлення того незаперечного факту, що в інформаційному суспільстві основним генератором його розвитку та модернізації є саме суб'єктна сторона суспільних відносин, а отже самі інституційні та структурні зміни в Україні потребують формування нових смисложиттєвих орієнтацій і нових культуротворюючих здібностей, що і є, насамперед, завданням національної системи освіти, призводить до виникнення цілої низки проблем, пов'язаних із процесом вдосконалення та модернізації самої цієї системи. Основні напрямки розвитку сучасної національної освіти, детерміновані тенденціями загальносоціальних процесів, мають забезпечуватися і адекватними їм засобами розв'язання та реалізації поставлених проблем. На думку автора, основним, визначальним засобом щодо цього має стати формування високої інтелектуальної культури людини та здатності індивіда до її подальшого постійного вдосконалення, наукового світогляду, що забезпечив би здатність проблематизувати ідеї та

породжувати нові, системне і критичне мислення, розуміння та соціальну взаємодію.

Яку ж роль відіграють у вирішенні поставлених завдань філософські науки? Чому останнім часом їх намагаються максимально усунути, витіснити з навчальних планів вищих закладів освіти і яких наслідків можна чекати в результаті?

Якщо головна мета вузу – підготовка майбутніх спеціалістів в тій чи іншій галузі діяльності, то і навчальні плани мають бути підпорядкованими саме цій меті. Все, що не спрямоване безпосередньо на підготовку майбутнього фахівця, має бути усунене із навчальних планів. Такі міркування і є підставою для скорочення кількості годин, що відводяться для вивчення філософії та філософських дисциплін у вузах.

Справжня наука завжди була пов'язана з філософією. Розробка багатьох наукових теорій стимулювалася філософією. Саме вона дає молодій людині, молодому фахівцю загальне уявлення про оточуючий світ і природу свідомості та пізнання. Вона розкриває мету пізнавальної діяльності і соціальну цінність науки, допомагає фахівцю усвідомити місце його конкретної науки в загальній системі наук. Філософія в комплексі всіх її наук виховує в ньому терпимість до чужих думок і критичне ставлення до власних поглядів. Якщо ще можна погодитися з тією точкою зору, що для вирішення вузьких прикладних чи технічних завдань філософія і філософські науки не потрібні, то для вченого, що розмірковує над фундаментальними проблемами своєї науки, вона, як показує історія наукового розвитку, є могутнім стимулом наукової творчості. Філософія і наука розійшлися лише в останні двісті років, а до цього багато вчених були одночасно і філософами, а філософи здійснювали наукові відкриття. В творчості Декарта і Лейбніца, Маха і Пуанкаре, Рассела і Бора наука і філософія були переплетені так тісно, що їх навряд чи можна відокремити одну від одної. Головна праця Ньютона носила назву «Начала натуральної філософії».

Державі потрібні не тільки і не просто висококваліфіковані фахівці, але і громадяни – відповідальні, законослухняні, громадяни, яким не байдуже доля держави і країни, які здатні усвідомити, що іноді особистий інтерес має бути підпорядкованим інтересам держави і суспільства. Оволодіння тим чи іншим фахом не робить людину громадянином, для виховання громадянина необхідні саме ті сфери гуманітарної культури, які пропонують виключити і виключають із навчальних планів вузів. Філософія формує світогляд громадянина, уявлення про соціальні зв'язки, про природу і функції держави, про суть політики, релігії, права, про смисл людського існування, формує особистість, розкриває моральні принципи і норми, формує уявлення про добро і зло, свободу і відповідальність. Якщо йти по шляху формування професіонала як машини, «голого» професіонала, то наше суспільство перетвориться незабаром в механічну сукупність егоїстичних фахівців, метою життя яких стає лише власний меркантильний інтерес. Доля країни стане їм байдужою, а почуття патріотизму – давно непотрібним атавізмом.

Саме філософія змушує людину замислитися над смислом і цінностями свого існування, саме вона окреслює для неї основні контури світу культури. Якщо спеціальні дисципліни роблять людину фахівцем, то філософія і гуманітарні дисципліни формують з неї особистість – мислячого і відповідального громадянина. Людина, не залучена до філософії і гуманітарної культури, стає не більше ніж роботом, що діє за закладеною в ньому програмою і покірно підкоряється вказівкам реклами і засобів масової інформації.

Прагнення до вузької професіоналізації вищої освіти виражає тенденцію, що давно вже проявила себе в Західній Європі і США, до перетворення переважної частини населення в «одномірних людей» (Г.Маркузе, в «людей натовпу, маси» (Х.Ортега-і-Гассет) свідомістю яких можна легко маніпулювати. В кінцевому підсумку це – рух до встановлення універсально тоталітарного суспільства. В даний час техніка проминання мізків, пропаганда, реклама, засоби масової інформації здатні повністю підпорядкувати свідомість людини, нав'язати їй будь-яку мету і цінності, пробудити будь-які почуття і ставлення до речей і явищ, сформувати її смаки тощо. Таким чином, не тільки поведінка, але і свідомість людини сучасного суспільства також контролюється державою чи владними елітами. Такого тотального контролю над людиною ще не знала історія людства. Позбавлення філософії впливу на формування світогляду молодого покоління буде означати ще один важливий крок до повного духовного рабства людини.

В різні епохи і в різних країнах саме студенти виступали в авангарді тих чи інших політичних і суспільних рухів та процесів. Позбавити студента філософії і гуманітарної складової в освіті – значить серйозно послабити чи взагалі знищити соціальну активність цієї найбільш енергійної частини населення.

Підготувати високопрофесійного фахівця без належної філософської освіти неможливо у будь-якій галузі, тим паче у гуманітарній. Для прикладу візьмемо філологію. Будь-яка освіта має певну мету. Виникає закономірне питання: яка мета філологічної

освіти? Оскільки об'єктом вивчення виступає мова, то знову ж таки не обійтись без відповіді на питання: що таке мова, коли і чому вона виникає, як мова відноситься до свідомості, яка її роль у процесі пізнання, в соціальному середовищі, як вона впливає і чи впливає взагалі на формування особистості, на національні процеси тощо. А відповіді на ці питання може дати лише філософська рефлексія мови як культурного феномена. Вчені протягом багатьох століть намагалися дати філософське осмислення цього складного і, можливо, навіть певною мірою загадкового явища. В III ст. до н.е. філософське осмислення мови намагався устами Сократа дати відомий давньогрецький філософ Платон у своїх діалогах, зокрема в діалозі «Кратіл». Дослідженню взаємозв'язку та взаємовпливу свідомості і мови присвятив свою працю «Думка і мова» відомий мовознавець О.О.Потебня та ряд інших відомих дослідників. Яким же є призначення художнього слова у суспільстві, яка його роль, кому і для чого потрібна література, зокрема художня? Чи постає таке питання перед сучасними викладачами літератури і чиновниками від освіти, чи ставляться подібні питання студентам-філологам? Очевидно, ні. А видатні поети і письменники минулого розуміли і підкреслювали ту визначну роль, яку відіграє художнє слово у житті суспільства, згадаймо хоча б прекрасний вірш Лесі Українки «Слово, чому ти не твердая криця?» чи «Каменярі» Івана Франка, у яких сила художнього слова порівнюється із силою зброї, алхімією слова називає переконуючу здатність мови Ян Парандовський. Чи ж можна осмислити, зрозуміти, розкрити сутність загадкового феномена мови без філософії, логіки, естетики? Безперечно, ні. То чому ж ті, хто нині опікується філологічною освітою, не розуміють цього? Це може свідчити або про низький рівень їх фахової підготовки, загальної культури, або ж про суто меркантильний інтерес «перетягування ковдри» – якомога більше годин віддати мовознавчим дисциплінам, не розуміючи чи не бажаючи зрозуміти, що рівень такої освіти буде дуже незадовільним. Студенти знатимуть, де потрібно поставити кому і яку саме букву необхідно написати у даному слові, але кому і для чого це потрібно, яку роль відіграє мова і література у практиці пізнання і діяльності людини, яка їх роль у житті суспільства та становленні особистості вони так і не зможуть усвідомити. Про яку ж творчість, поро який подальший розвиток цих наук може йти мова?

Окремо слід зупинитися на ролі логіки у формуванні світогляду студентської молоді. Незаперечним, на жаль, є факт падіння рівня культури мислення, раціонального міркування, вміння вести конструктивні діалоги. Нездатність і небажання багатьох членів суспільства до критичного аналізу тих чи інших ситуацій, відсутність навичок послідовного і обґрунтованого викладу власних думок, переконання своїх співгромадян раціонально-логічним способом і в сфері політики, і в інших сферах суспільного життя – це шлях від цивілізації до варварства. Така догматичність мислення, абсолютна довіра до авторитету і пошуки цих авторитетів, справжніх чи уявних, є характерною рисою людини тоталітарного суспільства, готової виконувати точно і беззаперечно накази своїх лідерів. Це – атавізм тоталітарного менталітету.

Розвиток ринкових відносин, публічної політики, втягування країни і кожного з нас в інтенсивні комунікації з необхідністю ставить питання про якість нових вимог до інтелектуальної культури і компетентності не лише випускників вузів. Логічна культура як один із вирішальних чинників формування світогляду та її роль в системі освіти заслуговує особливої уваги не тільки і не стільки як проблема логіки, скільки як логічна систематизація форм і навіть предметного змісту дисциплін, що викладаються.

Як свідчить історія, рівень логічної культури та ставлення до неї владних верств відповідає запиту суспільного устрою та характеру суспільних процесів. Недарма ж становлення логіки як науки відбулося в античному суспільстві перш за все завдяки демократії, яка по суті своїй вимагає такого правління, що спирається б не на силу примусу, не на варварський меч, а на силу переконання, на розум. Цей вплив здійснювався і здійснюється через мову як засіб матеріалізації думки. В логічних вченнях відображувались спроби розкрити силу промов, зрозуміти, у чому ж полягає ця сила, на чому ґрунтується, показати, якими властивостями повинні володіти переконливі промови, здатні схилити слухачів на свій бік. Правильність мови, її зв'язаність, послідовність і доказовість вперше були визначені Демокрітом як логічність. Тому бурхливий розвиток ораторського мистецтва Давньої Греції, діалогізація спілкування стали тією рушійною силою, тим могутнім стимулом, завдяки якому саме там і саме тоді вся сукупність існуючих логічних знань була трансформована в цілісну струнку систему логічних категорій і законів. Праці Аристотеля стали завершальним етапом у становленні логіки як окремої філософської науки.

Сьогодні хвиля алогізму та ірраціоналізму заповонила нашу культуру. Незаперечним, на жаль, є факт падіння рівня культури мислення, раціонального міркування, вміння вести конструктивні діалоги, нездатність і небажання багатьох членів суспільства до критичного аналізу тих чи інших ситуацій, відсутність нави-

чок послідовного і обґрунтованого викладу власних думок, переконання своїх співгромадян раціонально – логічним способом і в сфері політики, і в інших сферах суспільного життя – це шлях від цивілізації до варварства. Така догматичність мислення, абсолютна довіра до авторитету і пошуки цих авторитетів, справжніх чи уявних, є характерною рисою людини тоталітарного суспільства, готової виконувати точно і беззаперечно накази своїх лідерів. Це – атавізм тоталітарного менталітету.

В сучасному суспільстві полеміка домінує над дискусією, оскільки метою є не пошук оптимального, раціонального рішення, а перемога в суперечці. Прагнення бути зрозумілим і розуміти самому немає і в помині. Більше того, спроба зрозумілої аргументації чи просто зрозуміла, зв'язна мова викликають агресію. Можна говорити про жакливе торжество логічного невігластва, відсутності будь-якої логічної культури – в побуті. В діловій активності, в політичному житті. Багато слів я при відсутності аргументації по суті справи, невміння мислити конкретно, безвідповідальні рішення, нездатність узгодити закони, невміння і небажання шукати і визначати зміст понять, що відображують сутність тих чи інших предметів і явищ, нездатність визначити предмет домовленості чи суперечки, свою власну позицію.

Реальний соціальний статус логіки в нашому суспільстві на даному етапі його розвитку є незадовільним. Транзит від тоталітаризму до демократії, як показує досвід, не обов'язково має своїм кінцевим пунктом, підсумком реальну демократію. Атмосфера страху за своє становище, конформізму, суспільна анемія сприяє виникненню олігополії. Логічна культура залишається тут непотрібною. В реальній політиці, законодавстві, масштабних економічних проєктах та їх реалізації, в сфері освіти не ставиться питання про взаємозв'язок задекларованого і бажаного, необхідного і сушого. Скептицизм по відношенню до декларованих політико-правових та соціально-економічних рішень не супроводжується самостійним продумуванням і врахуванням наслідків, що випливають з передвибірчих обіцянок. В суспільстві досить низький «логічний статус». Наші економісти і політики не вивчали логіки, мають досить низький рівень логічної культури.

Ми живемо зараз в епоху швидких соціальних змін. Сьогодні людство вступило в фазу пошуку нових стратегій цивілізаційного розвитку, пошуку нових ціннісних орієнтирів, коли необхідним стає аналіз попередніх життєвих смислів, які спрямовували розвиток цивілізації. До одвічних філософських проблем буття, свідомості, сенсу життя та інших сучасна епоха додала принципово нову, ніколи раніше не існуючу проблему – проблему єдиної долі людства та збереження на Землі життя.[5, с.12]. Задача філософії полягає не в тому, щоб безпосередньо розглядати природничо-наукові та технічні аспекти глобалізації і вирішувати породжені нею глобальні проблеми, а в тому, щоб забезпечити світоглядну, методологічну, культурологічну, естетичну основу для відповідних рішень з боку інших наук. Спираючись на досягнення конкретних дисциплін в тій чи іншій галузі, філософські дослідження абстрагуються від часткового і розглядають глобалізацію перш за все як об'єктивно-історичний процес, пов'язаний з боротьбою різних інтересів, а глобальні проблеми – як закономірний підсумок таких процесів.

Сьогодні соціальні процеси відбуваються у прискореному темпі. Як завжди в такі епохи особливу роль починає відігравати гуманітарна думка, зокрема, філософія. Її головне призначення – аналізувати глибинні цінності культури, глибинні життєві смисли, що складають свого роду геном соціального життя, виробляти нові смисложиттєві орієнтири. Я, що організують людську життєдіяльність. Одвічні філософські проблеми – що є людина, що є людське знання, що являє собою соціальне життя і як воно розвивається – сьогодні набувають нового значення. Тільки відповівши на ці питання із врахуванням сьогоденних радикальних змін можна вирішувати часткові проблеми. В цьому сенсі можна сказати, що філософія в такі епохи стає практичною наукою.

Список використаних джерел

1. Закон України «Про освіту»: Закони України. – К., 1997. – т.10 – с.168-229.
2. Кузьмин М.Н., Артеменко О.И. Человек гражданского общества как цель образования в условиях полиэтнического российского социума // Вопросы философии. – 2006. - №6.
3. Титов В.Д. Логическое знание в его социокультурной детерминации (религиозный, правовой, политический контекст Древности и Средних веков) – Харьков: «Регион-информ», 2004 – 259с.
4. Тульчинский Г.Л. Логическая культура и свобода: логика в российском обществе XX – XXI // Философские науки. – 2009, № 4 – с.46-61.
5. Чумаков А.Н. Глобалистика в системе современного научного знания. – «Вопросы философии», 2012, №7, с.3-16.

* * *

УДК 1:37

Наталія Семенюк, канд. філософських наук, доцент, Україна,
м. Хмельницький**Модернізація безперервної освіти в Україні як соціальне завдання**

Розглядається необхідність розробки теоретично обґрунтованих і практично значущих концептуальних підходів до організації системи неперервної освіти. Для того щоб в країні неперервність освіти була дієвою та розвивалася згідно з європейськими тенденціями, її нормативно-правове поле повинне розгортатися на підставі ключових принципів неперервної європейської освіти.

Ключові слова: людина, освіта, філософія освіти, безперервна освіта.

Наталія Семенюк. Модернизация непрерывного образования в Украине как социальное задание

Рассматривается необходимость разработки теоретически обоснованных и практически значимых концептуальных подходов к организации системы непрерывного образования. Для того, чтобы в стране непрерывность образования была действенной и развивалась согласно европейским тенденциям, ее нормативно-правовое поле должно разворачиваться на основании ключевых принципов непрерывного европейского образования.

Ключевые слова: человек, образование, философия образования, непрерывное образование.

Natalia Semeniuk. Modernization of lifelong education in Ukraine as a social assignment

The necessity of development of the in theory reasonable and practically meaningful conceptual going is examined near organization of the system of continuous education. In order to create an effective lifelong education in the country and ensure its development in line with European trends, its legal and juristic field should be deployed based on the key principles of lifelong European education.

Keywords: human, education, philosophy.

На засіданні міністрів освіти країн-учасниць Болонського процесу 28-29 квітня 2009 року одним із важливих освітніх завдань визначено завдання розширення доступу до вищої освіти через розвиток безперервної освіти [1]. Серед необхідних засобів його реалізації рекомендовані такі шляхи, як навчання із частковою зайнятістю або створення можливостей навчання на роботі, наголошено на визнанні освітніх досягнень, здобутті навичок, формування компетенцій однаково через усі доступні форми навчання: формальне, неформальне або спонтанне. Наступним кроком буде оприлюднення дослідження власної національної освітньо-кваліфікаційної структури у співвідношенні з Європейською рамкою кваліфікацій навчання впродовж життя, EQF [2].

Для реалізації Концепції безперервної освіти створено Хартію Європейських університетів [3], в декларації якої зазначено, що уряди (країн, які приєдналися до Хартії) зобов'язуються:

- визнати внесок університетів у безперервну освіту як благо для окремих осіб та усього суспільства. Зобов'язком урядів є простежити за тим, щоб внесок університетів у розвиток безперервної освіти гідно оцінюється, і що ця діяльність не розглядається, як другорядна і додаткова по відношенню до ролі університетів. Відповідати швидко зростаючим вимогам суспільства щодо безперервної освіти, а також довгостроковим потребам ринку праці – вияв важливих культурних змін, що потребує значного фінансового інвестування;

- сприяти соціальній рівності та інтеграційному освітньому середовищу. Уряди докладають усіх зусиль до того, щоб досягнення у сфері безперервної освіти були оцінені окремими особами, державними та приватними роботодавцями та іншими учасниками цього процесу. Важливо, щоб культура безперервної освіти розглядалася, як загальносуспільна мета. Необхідно надавати необхідну інформацію громадянам, щоб відкрити для них доступ до можливостей безперервної освіти. У свою чергу, європейські університети потребують підтримки у тому, щоб надати такі можливості усім, хто потенційно може ними скористатися у слушний момент у будь-який період свого життя;

- включати завдання безперервної освіти у діяльність установ та державних органів оцінки якості. Сьогодні більшість країн підготували основу для забезпечення якості вищої освіти, що має великий вплив на характер запропонованих освітніх послуг. Отже, необхідно приділяти увагу питанням безперервної освіти у контексті забезпечення якості, щоб безперервна освіта визнавалася на рівні державного пріоритету;

- підтримувати розвиток відповідних послуг з професійної орієнтації та консультаційних послуг. Важливо, щоб соціальні послуги з вибору професійної орієнтації та допомоги у працевлаштуванні були запропоновані усім, хто навчається, щоб останні змогли успішно обрати свій шлях серед гнучких пропозицій з боку університетів. Ці послуги набувають особливого значення для тих, хто може не отримати вищої освіти і не має достатньої

підтримки з боку сім'ї, друзів чи колег. Уряди зобов'язані гарантувати високу якість цих послуг, незалежно від того, чи вони надаються самими вищими навчальними закладами, чи поза ними. Разом з тим уряди повинні забезпечити відповідність послуг з вибору професійної орієнтації та консультаційних послуг перспективам безперервної освіти, щоб таким чином надавати довгострокову підтримку громадянам на всіх рівнях освіти. Ця підтримка повинна задовольняти потреби студентів будь-якого віку, будь-якого соціального та культурного світогляду;

- визнавати навчальні досягнення. Уряди беруть на себе відповідальність за підтримку та заохочення закладів у процесі визнання будь-яких форм навчальних здобутків. Це завдання може бути полегшене завдяки всебічній оцінці навчальних досягнень сертифікаційними органами, а також можливостям, які мають університети завдяки відповідним засобам заохочення;

- усувати юридичні перешкоди, що заважають певній кількості потенційних студентів повертатися до вищих навчальних закладів. Уряди повинні протистояти системним перешкодам, які відбивають охоту у багатьох потенційних студентів скористатися можливостями безперервної освіти. Це означає роботу у таких напрямках, як права на соціальних захист, короткотермінове працевлаштування, брак фінансової підтримки безперервної освіти, а також втрата внесків до пенсійного фонду за час навчання;

- гарантувати автономність університетів та заохочувати діяльність у сфері безперервної освіти. Уряди візьмуть на себе зобов'язання гарантувати університетам достатню автономність у вирішенні завдань, поставлених безперервною освітою, а також у визначенні власних умов доступу до освіти. Уряди також забезпечуватимуть необхідні засоби заохочення, щоб сприяти визнанню значущості цієї важливої діяльності. Якщо такий рівень автономності у поєднанні із засобами заохочення не буде забезпечено, то значний прогрес у розвитку можливостей безперервної освіти буде неможливий;

- сприяти партнерству місцевих громад, роботодавців та установ на регіональному рівні. Переваги якісної безперервної освіти відчуватимуться у першу чергу на рівні регіонів Європи. Отже, йдеться про важливе завдання для агенцій регіонального розвитку, місцевих роботодавців та організацій трудящих (профспілок). Регіональне партнерство з вищими навчальними закладами та соціальними партнерами повинно бути зміцнене, оскільки воно є важливим для успішного планування та реалізації послуг безперервної освіти;

- інформувати громадян та заохочувати їх користуватися можливостями безперервної освіти, що пропонуються університетами. Сприяти тому, щоб громадяни були поінформовані та обізнані з різноманітними можливостями безперервної освіти, що пропонуються університетами, є ключовим аспектом реалізації стратегії безперервної освіти на державному рівні, аспектом, який вимагає особливої відповідальності урядів;

- слугувати моделлю реалізації безперервної освіти.

У Доповіді про розвиток людини ООН 2010 року Україна за індексом освіти (скоригованим із врахуванням нерівності) посідає 18 місце (індекс 0,795), випереджаючи, зокрема, такі країни, як Іспанія (22-е місце з індексом освіти 0,781), Велика Британія (24-те місце, 0,766), Франція (27-е 0,751), Польща (30-те 0,728), Італія (32-е 0,706), Білорусія (35-те 0,683), Португалія (41-е 0,670), Російська Федерація (53-є місце, 0,631). Середній індекс освіти по країнах світу становить 0,436, тобто Україна його перевищує в 1,8 рази [4, с.152].

Освіта є особливою сферою соціального життя, унікальною системою, соціокультурним феноменом, який сприяє нагромадженню знань, умінь і навичок, забезпечує інтелектуальний розвиток людини. Україна визнає освіту пріоритетною сферою соціально-економічного, духовного і культурного розвитку суспільства. Освітня політика виступає найважливішою складовою політики держави, інструментом підвищення темпів соціально-економічного та науково-технічного розвитку.

Сформована в Україні система післядипломної освіти характеризується наявністю організаційної структури, упорядкованою сукупністю навчальних закладів і методичних установ, основними функціями яких є вдосконалення науково-теоретичної й методичної підготовки, професійної майстерності, розширення загального культурного рівня працівників шкіл, позашкільних закладів і органів управління освітою.

Структура безперервної освіти в Україні складається з основного й додаткового навчання, тобто навчання з метою перекваліфікації, з метою розширення знань, підвищення кваліфікації за допомогою курсів, семінарів, тренінгів та інше. Сьогодні відбувається розширення і диверсифікація освітніх послуг. Послуги безперервного навчання мають доповнити базову шкільну і вищу освіту. Це демонструється появою таких нетрадиційних освітніх закладів як «Університети без стін», «школи гнучкого навчання», дистанційної освіти. Проте вітчизняна система освіти поки що,

незважаючи на намагання реформувати її за європейськими зразками, переважно лише виглядає європейською, але не є такою за суттю [5].

Українське суспільство, усвідомлюючи необхідність реформування існуючої системи освіти приміряє до себе то американську, то європейську філософію освіти, однак «латання» деяких ділянок на догоду принципам входження в європейський простір, не вирішить проблем. «Сьогодні продукт діючої системи освіти не відповідає вимогам моделі сучасного фахівця, гнучкого, здатного швидко пристосовуватися до будь-яких змін, працювати в більш як в одній професійній позиції, зберігаючи самовладання в умовах невизначеності аж до повного хаосу й абсолютної неясності, здатного екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу [6, с.5].

Н.М. Сухова, аналізуючи ситуацію із входженням нашої держави в глобальний інформаційний та освітній простори, зазначає, що домінування серед суспільних пріоритетів нашої держави політики та економіки призвело до втрати інтересу навчатися і навчати. Більше того, критикуючи принципи організації безперервної освіти, науковець наголошує, що готуючи професіоналів згідно з механічним принципом конвеєра, неперервна освіта поступово буде знищувати в зародку людяність у людях [7, с.70].

Стурбованість у ситуації, яка виникла, фіксується і у Щорічному зверненні Президента, де наголошено: «...освіта протягом життя в Україні поки що перебуває на рівні, який не відповідає світовим тенденціям. Закон України «Про позашкільну освіту» жодним чином не вирішує цієї проблеми, оскільки не врегульовує питання інтеграції позашкільної освіти в загальну освітню систему країни, залишаючи осторонь ключові проблеми забезпечення і контролю якості та визнання неформальної освіти. Не існує офіційної статистики з цього питання, відсутні спеціальні концепції та програми.

Назріла необхідність у розробці теоретично обґрунтованих, практично значущих і переконливих концептуальних підходів до організації системи неперервної освіти в Україні. Однією з найбільш істотних проблем становлення системи неперервної освіти є подолання стереотипу ставлення до неформальної освіти як маловажливої і несуттєвої. Нерозуміння специфіки неформальної освіти і її соціального потенціалу (порівняно із традиційною шкільною або вищою освітою) породжується недостатньою увагою до вивчення проблем освіти дорослих. Необхідно в масштабах країни проаналізувати діяльність сформованої сфери нетрадиційних видів і форм освітньої діяльності дорослих. Це дозволить виявити специфіку неформальної пізнавальної та навчальної діяльності різного контингенту дорослих, мотиваційні особливості й механізми самоорганізації цієї діяльності [8].

Вдосконалення навчання диктується вимогами національної доктрини розвитку освіти, які передбачають: оптимізацію організаційно-управлінських структури системи безперервної освіти; зміни в технології реалізації управлінських функцій системи безперервної освіти; ефективний перерозподіл функцій і повноважень між центральними органами влади та органами місцевого самоуправління; створення центральних і регіональних систем моніторингу і якості освітніх послуг системи безперервної освіти; демократизацію призначення керівників навчальних закладів системи безперервної освіти; системи безперервної освіти усіх рівнів, лідерів в освіті; активне залучення до управлінської діяльності талановитої молоді [9, с.61-67].

Доцільність розробки Концепції розвитку професійно-технічної (професійної) освіти зумовлена завданнями розвитку України у західноєвропейському та світовому контекстах, соціально-економічними змінами, посиленням суспільних вимог до рівня освіченості, професіоналізму, конкурентної спроможності майбутніх фахівців на вітчизняному та світовому ринках праці, професійної, екологічної, правової, інформаційної та комунікативної культури в майбутніх випускників навчальних закладів включаючи і культуру ділового спілкування, готовності до професійного саморозвитку і самовдосконалення, формування власної кар'єри, відповідальності за результати своєї професійної діяльності.

Концепція розвитку професійно-технічної освіти враховує стан і прогнози розвитку економіки із використанням концепцій маркетингу у виробничо-трудовій діяльності випускників навчальних закладів на ринку праці, об'єктивні потреби оновлення змісту і форм організації навчально-виробничої діяльності, результати наукових досліджень, вітчизняний зарубіжний досвід професійної підготовки учнівської молоді та професійного навчання дорослого населення відзначають, Я.Г. Камінецький, М.В. Вачевський, Б.І. Клим [10].

Про це свідчать Закони України «Про вищу освіту», Державна програма «Вчитель», Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті, Декларація про європейський простір для вищої освіти, «Концептуальні засади реформування педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір».

Для того щоб в Україні неперервність освіти була дієвою та розвивалася згідно з європейськими тенденціями, в її нормативно-правовому полі повинні відображатися шість ключових принципів неперервної європейської освіти:

1. «Базові знання та навички для всіх», тобто принцип гарантованості всезагального неперервного доступу до освіти означає отримання та оновлення навичок, що необхідні для адаптації в інформаційному суспільстві.

2. «Збільшення інвестицій в людські ресурси» – реалізується як на основі соціального партнерства, так і завдяки особистісним заохоченням, державним та суспільним фондам.

3. «Інноваційні методики викладання та навчання» – передбачає розробку нових інноваційних освітніх методологій для системи неперервної освіти на основі використання дистанційної та домашньої освіти; гнучкості освітньої системи до сучасних та перспективних освітніх потреб суспільства та особистості, адаптованість до гендерних, культурних проблем та проблем «третього віку», проблем інтеграції інвалідів; зміну соціальної ролі вчителя, перехід його до ролі наставника, консультанта, посередника у створенні освітніх індивідуальних просторів суб'єкта навчання на основі їх особистісної мотивації; критичність мислення, вміння вчитися.

4. «Нова система оцінки отриманої освіти» – передбачає повноцінне

використання людських ресурсів, їх професійної освіти, кваліфікації, різноманітного досвіду, що підтверджуються дипломами, атестатами та сертифікатами та їх взаємним визнанням в інтегрованій Європі.

5. «Наставництво та консультування» – забезпечує вільний доступ до

інформації про освітні можливості в Європі; передбачає створення мережі консультаційних державних, а не тільки приватних служб щодо надання рекомендацій у сфері освітнього, професійного та особистісного розвитку, у виборі необхідних освітніх послуг на основі використання інформаційних технологій та Інтернету.

6. «Наближення до дому» – розвиток неформальної освіти за місцем проживання з метою збереження культурних, місцевих особливостей та традицій, а також отримання якісної освіти без великих витрат, у будь-який час, будь-якої спрямованості, для будь-якого віку. Це стане можливим завдяки створенню культурно-просвітницьких центрів у безпосередній близькості від місця проживання – у школах, вищих навчальних закладах, торгових центрах, клубах, музеях, бібліотеках, парках, центрах відпочинку, релігійних центрах, на робочих місцях за допомогою міжнародних проєктів і програм співробітництва [11].

Ефективним засобом розвитку системи безперервної освіти є створення корпоративних університетів, що забезпечують чергування одержання фундаментальних знань із практичною діяльністю. Розвиток безперервної освіти дозволяє створювати умови для формування гнучких освітніх траєкторій і вирівнювання доступу до якісної освіти на всіх рівнях освітньої системи, забезпечує набір освітніх послуг, що відповідають динамічному розвитку потреб особистості, суспільства, економіки.

Зростає різноманіття пізнавально-інформаційних запитів різних верств населення неможливо задовольнити в рамках існуючих форм традиційної освіти. Загострюється проблема невідповідності сформованої системи освіти новим потребам суспільства й людини. Це породжує вимогу іншого підходу до організації масової освітньої діяльності дорослих – навчання повинне відповідати різноманітним інтересам і можливостям громадян, органічно вписуватися в їхній спосіб життя, враховувати специфіку запитів того чи іншого контингенту й навіть окремих груп населення. Процеси безперервної освіти розуміються тепер не тільки як «навчання протягом життя» (lifelong learning), але й як «навчання шириною в життя» (lifewide learning). Останнє акцентує увагу на розмаїтості видів освіти – формальній, неформальній, інформальній, – які супроводжують будь-яку сферу життєдіяльності сучасної людини.

Освіта протягом життя покликана підвищувати рівень загальних знань і розширювати можливості участі громадян у культурній, соціальній і політичній діяльності країни. Вона повинна внести вклад у подальшу демократизацію суспільства, а також сприяти посиленню позиції людини в професійній діяльності.

У цих умовах необхідний новий погляд на роль і значення неперервної освіти, яка відповідає сучасним освітнім потребам. Неформальна освіта, хоча й може плануватися «зверху», але реально виникає й здійснюється тільки як відповідь на конкретний освітній запит «знизу». При цьому активність учнів підтримується «зсередини» за рахунок реалізації їхніх актуальних інтересів і потреб.

Поняття неформальної освіти дорослих частково збігається з такими поняттями, як «додаткова» і «продовжена» освіта. Однак

саме неформальна освіта, як ніяка інше, безпосередньо відображає й задовольняє особистісні потреби й запити індивідуума, мобілізуючи тим самим його природну здатність до самовдосконалення, до духовного внутрішнього зростання. Таким чином, створення системи неформальної освіти може забезпечити умови для самореалізації кожної особистості, морального вдосконалення за рахунок надання широких можливостей у виборі напрямку й форм освітньої діяльності, як у професійній сфері, так і в різних сферах дозвілля [12].

Сьогодення вимагає докорінно перебудувати систему безперервної освіти у нашій країні. І прерогатива тут належить ліцеям, гімназіям, коледжам, школам, які покликані не тільки дати кожному учневі суспільно необхідний рівень знань про ринкову економіку, ознайомити його з багатством національної культури, але й дати учням міцні знання з основ економічної науки, становлення та розвитку підприємництва і бізнесу, фінансової системи, маркетингу виробництва та збуту товарів і послуг [13].

Конкурентоспроможність країни у сучасних умовах при зростанні значимості людського капіталу залежить вже не тільки від діяльності традиційних освітніх інститутів, але і від можливості постійно підвищувати якість компетентностей, що використовуються в економіці і в соціальному житті. Громадяни, які отримали професійну освіту і бажають підвищити рівень своїх навичок або отримати нові, є ключовим ресурсом економічного розвитку держави. Освоєння нових навичок і знань стає для громадян самостійною потребою, а для економіки – зростаючим сектором послуг. Тому навчання протягом усього життя стає необхідним і все більш значущим елементом сучасних освітніх систем.

Список використаних джерел

1. Львовське компаніє Болонського процесу [Електронний ресурс] – Режим доступу: www.eurashe.eu/.../Leuven_Louvain-la-Neuve_Communicu9_April_2009.pdf.
2. Корчагіна Л. М. Дискретний та безперервний підходи щодо професійної підготовки державних службовців [Електронний ресурс] /Л. М. Корчагіна. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Unzap/2009_3/unz31Korchagina.pdf
3. Хартія Європейських університетів з питань безперервної освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://pon.org.ua/international/65-khartija-yevropejskikh-universitetiv-z-pitan.html>
4. Реальное богатство народов: пути к развитию человека. Доклад о развитии человека 2010. – М.: Издательство «Весь Мир». Опубликовано для Программы развития Организации Объединенных Наций (ПРООН), 2010.
5. Формування єдиного відкритого освітньо-наукового простору України: оптимальне використання засобів забезпечення випереджального розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Science_educational-e2f67.pdf
6. Саух П. Чого бракує нашій освіті? [Текст] / Саух П. // Шлях освіти. – 2007. – № 4. – С. 2–6.
7. Сухова Н.М. Освіта ХХІ століття як втеча від голих знаків порожнечі / Н.М. Сухова // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: 36. наук. пр. – № 1 (11). – К.: Вид-во Нац. авіац. ун-ту «НАУ-друку», 2010. – С. 60-63.
8. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України [Електронний ресурс]. – К. : НСД, 2012. – 256 с. – Режим доступу до ресурсу: www.president.gov.ua/docs/posl.pdf
9. Кулішов В. Теоретичне обґрунтування системи безперервної економічної освіти в нинішніх умовах / Володимир Кулішов // Молодь і ринок. – № 3 (74) березень 2011. – С. 61-67.
10. Камінецький Я.Г., Вачевський М.В., Клим Б.І. Управління якісною підготовкою фахівців у професійно-технічних навчальних закладах на основі маркетингу ринку праці та освітнього моніторингу в умовах регіоналізації [Текст] // Я. Камінецький, М. Вачевський, Б. Клим. Монографія. – Львів “Сполом”, 2010. – 324 с.
11. Любчук О. Нормативно-правове забезпечення державного управління неперервною освітою в Україні /Ольга Любчук. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Dums/2009-02/Lyubchuk.pdf
12. Освіта протягом життя: світовий досвід і українська практика]. [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/March2010/07.htm>
13. Вачевський М.В., Мадзігон В.М., Примаченко Н.М. Основи економіки/ Мирон Вачевський, Василь Мадзігон, Наталя Примаченко. Навчальний посібник. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 612 с.

* * *

УДК 377

Надія Хамідова, заступник директора, Вище професійне училище № 7, Україна, м. Калуш.

Культурно-історичний характер професійно-технічної освіти в контексті ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства

Розвиток гуманістично-інноваційної освіти є наслідком соціокультурної динаміки, що сприяє формуванню кваліфікованого конкурентоздатного робітника. Якість робочої сили є ключовою умовою розвитку людських ресурсів.

Ключові слова: соціокультурний простір, конкурентоздатність, глобалізація освіти.

Надежда Хамидова. Культурно-исторический характер профессионально-технического образования в контексте ценностных ориентаций современного украинского общества

Развитие гуманистично-инновационного образования является следствием социокультурной динамики, что способствует формированию квалифицированного конкурентноспособного рабочего. Качество рабочей силы является ключевым условием развития человеческих ресурсов.

Ключевые слова: социокультурное пространство, конкурентоспособность, глобализация образования.

Nadiya Khamidova. Culturally-historical character of the vocational education in the context of valuable orientations of the modern Ukrainian society

The development of the innovative education as the result of social and cultural dynamics of society helps to form qualified and competitive worker. The quality of the labour force is the main condition of the development of the human resources.

Keywords: sociocultural space, competitiveness, globalization of education.

Входження України у світовий економічний простір на початку ХХІ століття зумовлюють необхідність поглибленого та об'єктивного вивчення вітчизняного досвіду передачі виробничих знань, його зіставлення з міжнародним, пошук найбільш оптимальних шляхів запровадження кращих педагогічних надбань в українську освітню практику, прогнозування можливих тенденцій розвитку вітчизняної та світової систем професійної підготовки робітників. Історія європейської комерціалізації освіти розпочалась з ХІІІ століття, коли знання були привілеєм небагатьох і вважались посланням від Бога. Кризь призму фінансового регулювання сформувалась англо-американська модель освіти. Ідея товаризації освіти ХХІ ст. за дидактичними цілями мало чим відрізняється від т. з. «харчової моделі освіти», яка виникла на початку ХХ століття, де навчання порівнюють з годуванням. Духовно – фізичну досконалість сучасна педагогіка шукає в ідеалі грецького виховання [9].

Сучасна ПТО народилася в Україні і Росії та була сприйнята й успішно впроваджена як у Європі, так і США. Авторами її були інженери – педагоги Московського технічного училища Д.К.Советкін і В.П.Марков (1862р.).[4]. Система професійно-технічної освіти як основного джерела постачання робітників для підприємств детально вивчена і знайшла своє відображення в монографічних дослідженнях [10;11;12].

Методологічним підґрунтям для визначення історико – культурних тенденцій розвитку професійно-технічної освіти є психологічні концепції, розроблені відомими психологами: С.Рубінштейном, А.Брушлинським, В.Зінченком, А.Маслоу, К.Роджерсом, В.Франклом, П.Сорокіним та інш. Актуальним стає аксіологічний (ціннісний) підхід до професійного розвитку кваліфікованих робітників, згідно з яким особистість розглядається як найвища цінність суспільства і самоціль соціального розвитку. Теоретико-методологічну основу складають нормативно-правові документи в галузі професійної освіти, теорія особистісно-орієнтованого підходу до професійної освіти (Ш.Амонашвілі), система М.Монтессорі, методичні системи педагогів – новаторів (С.Лисенкової, М.Гудика, Є.Льбіна, І.Волкова), концепції життєвого і професійного формування особистості (Н.Г.Ничкало, В.О. Радкевич.), теорія професійної орієнтації і професійної адаптації (Філіпчук Г.). В умовах виникнення нових професій (інтегрованих) підвищуються вимоги до особистості кваліфікованого робітника, здатного діяти як у звичних виробничих і соціальних умовах, так і в динамічно змінених, а також виявляти високий рівень духовної культури. Васянович Г.П. і Вдович С.М. дослідили проблему підготовки кваліфікованих робітників з позицій психології, педагогіки, культурології, ноології і потреб ринку праці [6]. Соціальна місія освіти – багатогранна. Вона здатна впливати на вирішення проблем соціальної нерівності

сті, формує і утримує стандарти громадянства, робить внесок в культуру і економіку місцевих громад.

Гуманістична концепція вітчизняної системи професійної підготовки сформульована в Білій книзі національної освіти України [2.] Готовність випускників ПТНЗ до професійної діяльності визначається як інтегративна якість особистості, що включає в себе мотиваційну, теоретичну і практичну готовність, що сприяє безпеченню продуктивної професійної діяльності. Для вирішення виробничих ситуацій потрібні знання комплексів предметів. Фундаментальність професійної підготовки в умовах ринкової економіки і сучасної освітньої парадигми полягає в розробці професійних стандартів. Це показники компетентності в певних професіях і видах занять. Соціально – значимі й професійно важливі якості працівників увійшли в цілі професійних і освітніх стандартів, навчальні плани і програми [7, с.210].

Динаміка попиту на спеціалістів із середньою професійною освітою на ринку праці України вступила в протиріччя з традиційно сформованою системою їх підготовки. Чи готові умови для взаємодії професійної освіти і бізнесу? Як вчить світовий досвід, процвітання заслуговують тільки ті країни, які мають норми і ідеали, свободи і заборони, санкціоновані національною культурою. Економічні успіхи в умовах аморальності неможливі [4].

Історія розвитку професійно-технічної освіти поділяється на шість періодів, кожен з яких має свої особливості в підході до підготовки робітничих кадрів. Перший період починається в XIX столітті, коли з розвитком промисловості відбувається процес розриву дрібних виробників і перетворення їх у найманих працівників. В художній літературі цей процес яскраво зображено в творах М.Коцюбинського, І.Франка, в новелах В.Стефаника. Провідна роль у підготовці робітника належала приватній та суспільній ініціативі. Психологічний тип роботодавця зображено Глиаєм, або Павком.

Якщо на той час була добре розвинена система підготовки інженерів, то для реалізації складних інженерних проектів відсутні були ділові помічники інженерів. Ось тому уже в кінці XIX століття після невдач при впровадженні інженерних розробок, виникла необхідність створення техніків як сполучної ланки між інженером і робітником. В 1888 році в Росії були введені в дію «Основні положення про промислові училища», якими було започатковано планомірну організацію промислової освіти (за сучасною термінологією – професійно-технічної). Почали утворюватись різного типу навчальні заклади, що надають професійну освіту як молоді, так і дорослому населенню. Це навчальні майстерні, нижчі ремісничі школи (НРШ), ремісничі училища (РУ), а також різного роду відділення та школи садівництва, городництва і домогосподства. Вже тоді було введено дворівневу вищу професійну освіту: середню – технічну, яку отримували в технікумах, та повну вищу, яку отримували в інститутах, а також професійно – технічна освіта, пристосована до різноманітних вимог промисловості того часу. Тріада у вигляді: теоретична підготовка в ПТУ – практичне навчання в навчальних майстернях ПТУ – стажування на підприємстві успішно практикується і сьогодні. Дослідники звертають увагу на науково – обґрунтовану систему виробничого навчання і пропонують детальніше його вивчити і навіть дещо запозичити [7].

Другий період (1920-1929р.р.) зумовлювався специфікою цільової установки системи професійно – технічної освіти, одним із першочергових завдань була ліквідація технічної безграмотності робітників. Уже тоді сформувалася українська система підготовки кваліфікованих кадрів, яка мала свої відмінності від системи початкової професійної освіти в Росії.

Третій період (1929 -1940-р.р.) характеризується пошуком поєднання господарського і педагогічного керівництва підготовкою кадрів, виходячи із потреб підприємства. Індустріалізація країни потребувала створення більш досконалої державної системи підготовки кваліфікованих робітничих кадрів і їх планового розподілу між галузями народного господарства.

Починаючи з четвертого періоду (1940-1959р.р.), держава взяла на себе матеріальне забезпечення учнів. В умовах технічного прогресу і зростання загально технічного рівня учнів, підвищення спеціальної і теоретичної підготовки викладачів і майстрів виробничого навчання стало важливою умовою підвищення якості підготовки молодих робітників. Вводиться така категорія, як «трудоий резерв». В 1984 році утворення СПТУ як єдиного типу ПТНЗ.

П'ятий період (1959-1991рр.) пам'ятний тим, що введення в 1958 році обов'язкової восьмирічної освіти призвело до корінної перебудови системи трудових резервів в Україні. Оволодіння професією здійснювалось на базі восьмирічної школи. Постало

питання про використання досягнень науки, техніки і передового досвіду у підготовці робітничих кадрів. Тоді ж в освітнянських колах заговорили про використання міжпредметних зв'язків у навчальному процесі.

Повертаючись до системи державного регулювання розвитку професійно – технічної освіти, назовемо окремі документи, які продемонструють вдосконалення змісту і форм організації навчально-виховного процесу в СПТУ; нормативно-правове забезпечення основних напрямків діяльності СПТУ, зокрема, положень про ПТНЗ, про конкурси професійної майстерності, про бібліотеку (1976 рік); організація середніх вечірніх (змінних) профтехучилищ (1978 рік); перехід до науково обґрунтованої організації методичної роботи (1976 рік); визначення порядку поширення передового досвіду в системі профтехосвіти (1979 рік); прийняття положень про методичну роботу (1980 рік), про внутрішній контроль; затвердження кваліфікаційних характеристик керівників та інженерно-педагогічних працівників (1977 рік); прийняття Положення про майстра виробничого навчання (1978 рік); визначення порядку навчально-методичного забезпечення ПТНЗ (1977 рік); посилення уваги до самоосвіти інженерно-педагогічних працівників (1978 рік); надання педагогічним радам ПТНЗ права дозволу вступу випускників до денних навчальних закладів (1979 рік), подальше вдосконалення нормативно-правової бази шляхом прийняття положень про СПТУ, про базове підприємство, про виробничу практику, про класного керівника (1985–1986 роки); перехід до комп'ютеризації навчального процесу (1985 рік); затвердження підготовки за новим переліком професій (1987 рік); розробка уніфікованих програм із споріднених професій (1987 рік); впровадження нових навчальних програм (1988 рік); надання профтехучилищам права здійснювати перепідготовку робітничих кадрів; передача відомчим училищ до системи Держкомітету з ПТО. Шостий період розпочався від 1991 року з часу проголошення державної незалежності України. У цей час тривають пошуки власного шляху розбудови системи професійно-технічної освіти, адаптація її до ринкової економіки, прийнято перший в історії України Закон «Про професійно-технічну освіту» [4,с.42–43]. Сьогодні 146 нормативно – правових документів регламентують діяльність ПТНЗ.

1991–1994 роки – пошуки шляхів реформування системи ПТО відповідно до програми «Освіта (Україна XXI століття)»; створення нових організаційно-педагогічних форм підготовки кваліфікованих робітничих кадрів. В той час, коли на заході широко дискутується розуміння освіти через «товарний» тезаурус, актуальною постає проблема підготовки конкурентоспроможної особистості. В ситуації технічної реконструкції і оновлення виробництва ПТНЗ повинні забезпечити формування таких знань, умінь і якості особистості випускника, які дозволяти б йому вирішувати нестандартні виробничі завдання, самостійно аналізувати результати своєї діяльності, гарантували б соціальний захист і конкурентоздатність на ринку праці. Швидкість змін – економічних, соціально – політичних вимагає нових підходів до організації навчального процесу і змін в структурі підготовки сучасного робітника. Розвиваються педагогічні засади професійного навчання на виробництві. В Національній доктрині розвитку освіти визначені завдання, спрямовані на новий тип гуманістично – інноваційної освіти, її конкурентоспроможність у Європейському і світовому освітньому просторі, формування покоління молоді, здатного робити особистісний духовно – світоглядний вибір. Фундаментальні положення, які в минулому визначали розвиток професійно-технічної освіти, у XXI столітті зазнають суттєвих змін. Спостерігається тенденція збільшення робочих місць, які вимагають високого рівня професійної освіти. Для України, як і для багатьох інших країн, професійна освіта продовжує виконувати не лише економічну, освітню функції, але й не меншою мірою функцію соціального захисту молоді. Тому держава має дуже ретельно реагувати на низку чутливих у цій сфері проблем. Зокрема, за будь-яких умов зараз недопустимо «вивільняти», «відокремлювати» систему професійної освіти від соціальних завдань. Адже відомо, що в цих закладах навчається значна кількість молоді (іноді до 90%) із малозабезпечених сімей, соціальних сиріт, а також без батьків. Ця специфіка є довготривалою реальністю, а тому мінімізація уваги з боку держави, суспільства, місцевих громад до цієї теми стимулюватиме різноманітні, часто не прогнозовані, соціальні ризики [5].

Якщо не дотримуватись подвійних стандартів, то сучасна економіка, економічні проблеми, з якими зіткнувся весь світ, передбачають взаємну відповідальність громадян один перед одним, чесність перед собою в інших людях, відданість суспільно значущим цілям, вірність обов'язку, націленість на співпрацю.

Постає питання підготовки зрілої особистості, яка володіє не тільки високою професійною, а й гуманітарною освітою [14, с. 23].

Людство переосмислює призначення людини в техногенному світі, коли природні, техногенні, екологічні катастрофи й інші катаклізми стали наслідком діяльності людини, відбувається «проїдання» раніше накопичених ресурсів. Реклама робить переорієнтацію інтересів людини з нематеріальних цінностей до матеріальних. Гасло «гроші – найважливіша цінність» може бути на фасаді будь-якого закладу освіти. Перехід від індустріального виробництва до науково – інформаційного змінює всі аспекти життя і діяльності суспільства в цілому й окремої людини зокрема [8].

Об'єктом сучасних наукових досліджень стає гуманітаризація професійно – технічної освіти [4]. Сутність гуманітарного знання полягає в тому, що його основою виступає людина і як суб'єкт, і як об'єкт, і як самоціль. Гуманітарна складова – це картина світу, де ціннісні орієнтації та моральні принципи людини дозволяють їй досягти професійної зрілості, компетентності. На думку професора Г.П.Васяновича, гуманітарна сутність є першоосновою всього, що пов'язано із сферою освіти, бо одне з головних завдань освіти полягає в тому, щоб виховати людину, яка б уміла поєднувати власні інтереси з суспільними [6, с. 2].

Соціокультурна динаміка, досліджена П.Сорокіним, передбачає зміни культурних уявлень, зразків, норм і цінностей тих, чи інших груп або суспільства в цілому протягом певного часу. І це відбувається на фоні економічних циклів, що несуть зміни в соціальній сфері та в економічному розвитку. П.Сорокін вводить в соціологію поняття професійної стратифікації, яка проявляється в двох основних формах: а саме в формі ієрархії основних професійних груп (міжпрофесійна стратифікація) і в формі стратифікації всередині кожного професійного класу (внутрішньопрофесійна стратифікація) [5, с. 353]. Фундаментом міжпрофесійної стратифікації є дві умови: 1) важливість заняття (професії) для виживання і функціонування групи в цілому; 2) рівень інтелекту, необхідний для успішного виконання професійних обов'язків. Соціально значимі професії, це ті, які пов'язані з функціями організації і контролю групи. П.Сорокін порівнює їх із машиністом локомотиву, від якого залежить доля всіх пасажирів в поїзді. Таким чином, певні професійні групи, які знаходяться на контролюючій точці «соціального двигуна» забезпечують собі максимум привілеїв і влади в суспільстві. За такою логікою більш професійна робота полягає в здійсненні функцій організації і контролю при високому рівні інтелекту, необхідного для її виконання. Професійні групи некваліфікованих робітників завжди знаходились внизу професійної піраміди. Вони були найменше оплачуваними робітниками. Реальну ситуацію можна пояснити словами професора Ф.Гіддіна: «Робітники, які не володіють здібностями пристосуватись до мінливих обставин, нездатні внести нові ідеї в свою роботу, не маючи ні найменшої уяви про те, що зробити в критичний момент, швидше всього ідентифікуються з залежними класами, ніж із творцями матеріальних цінностей суспільства». «Сьогодні у внутрішньопрофесійній стратифікації ми маємо нову форму професійного феодалізму, який реально існує і проявляється ... як в різниці зарплат, так і в різниці соціальної циркуляції» [13].

Інститути освіти і виховання завдяки шкільному «механізму», можуть зайняти високе соціальне положення. Адже багато соціальних сфер і ряд професій практично недоступний для людини без відповідного диплому. Цим пояснюється великий вплив студентів у вузи. Система підготовки кваліфікованих робітників в ПТНЗ передбачає після оволодіння певним рівнем кваліфікації отримання диплома державного зразка чи сертифікат відповідності певному рівню підготовки.

З плином часу змінювався і технічний розподіл праці. З'являються нові професії, а деякі архаїчні і зовсім зникають, постійно змінюється і професійний склад населення. Т. я. існує життєвий цикл товару [9], так і в ринкових умовах існує поняття «життєвий цикл професії та кваліфікації». Творчий колектив Інституту професійно – технічної освіти АПН України у складі В.М.Аніщенко, Л.Д.Горганова, В.В. Байдуліна, А.М.Михайличенка розробили концепцію життєвого циклу продукції, технології, професії та кваліфікації. Будь-які зміни у виробничій сфері безумовно ведуть до необхідності постійно переосвітись всьому виробничому персоналу [7, с. 24]. Організація випереджувальної підготовки робітничих кадрів і навчання упродовж життя є нагальною вимогою часу. Це є фактором стабільного розвитку суспільства. Динаміка економіки, конкурентність, зменшення долі некваліфікованої праці, структурні зміни, глобальні виклики визначають необхідність постійної професі-

оналізації і мобільності кадрів. Досвід професійної підготовки кваліфікованих робітників на підприємствах деяких економічно розвинених країн свідчить, що чим цінніший для корпорації той чи інший співробітник, тим більше коштів виділяється для подальшого вдосконалення його знань [10].

Ще в 1948 році К.Ясперс вперше використав термін «глобальний» і висловив стурбованість, що людині буде тісно на планеті і їй не вистачить ресурсів, які є на планеті [15]. За рахунок активного осмислення процесів глобалізації відбувається інтеграція теоретичних і практичних знань. Різні науки поставили перед необхідністю вирішувати комплексні проблеми планетарного масштабу. Не гроші правлять світом, а свідомість.

Список використаних джерел

1. Національна доктрина розвитку освіти. – Указ Президента України від 17 квітня 2002 р. – №347/2002.
2. Біла книга національної освіти України./ Акад. Пед. Наук України; за ред. В.Г.Кременя. – К., 2009.
3. Васянович Г.П., Вдович С.М. Гуманітарна освіта і потреби ринку праці: монографія//за ред. – К.: Педагогічна думка, 2012. – 152 с.
4. Запесоцкий А.С. Философия образования и проблемы современных реформ. //Вопросы философии, №1, 2013.
5. Карпов А.О. Коммодификация образования в ракурсе его целей, онтологии и логики культурного движения.// Вопросы философии, 2012, № 10. С. 4-18.
6. Кремень В.Г. Поступ до нової філософії освіти в Україні / В.Г. Кремень. Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні. 36. Наук. Праць до 10-річчя АПН України. – Харків, 2002. – Ч.1. – С.16-42.
7. Концепція розвитку професійно – технічної і професійної освіти в Україні//Освіта. – 2004. – 7-14 липня.
8. Котлер Ф. Основы маркетинга. С.-Петербург, 1994. – 698 с.
9. Лікарчук І.Л. Управління системами підготовки кваліфікованих робітників в Україні: педагогічний аспект (1888–1998 роки): дис. д-ра пед. наук: 13.00.04. / І.Л. Лікарчук. – К.: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України, 1999. – 475 с.
10. Модернізація професійної освіти і навчання: проблеми, пошуки і перспективи: зб. наук. пр. / [редкол.: В.О. Радкевич (голова) та ін.]. – К.: Інститут професійно-технічної освіти НАПН України, 2011. – Вип. 1. – 252 с.
11. Ничкало Н.Г. Професійна освіта і навчання у ХХІ столітті.// Проблеми інженерно- педагогічної освіти. – 2003. – №5. – С.52.
12. Ничкало Н.Г. Трансформація професійно-технічної освіти України. / Н.Г. Ничкало. – К.: Педагогічна думка, 2008. – 200 с.
13. Сорокин П. Человек. Общество. Цивилизация. – М.: Политиздат, 1992.
14. Педагогічні засади організації професійного навчання на виробництві: монографія// [Аніщенко В.М., Герганов Л.Д., Байдулін В.Б., Михайличенко А.М. та інші.] під ред. В.О.Радкевич – К.: Педагогічна думка, 2012. – 256 с.
15. Чумаков А.Н. Глобалистика в системе современного научного знания.// Вопросы философии, 2012, № 7. – С.34-68.

* * *

УДК 130.121

Надія Карнаухова, аспірантка кафедри релігієзнавства філософського факультету, Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка, Україна, м.Київ

Поняття «фокус» у феноменології релігії Нініана Смарт

Автор досліджує методологічне значення терміну «фокус», запропонованого Нініаном Смартом для опису феноменологічних об'єктів релігійної практики і досвіду.

Ключові слова: феноменологія релігії, фокус, трансцендентне, виміри священного, вираження і прояви віри, поклоніння.

Надежда Карнаухова. Понятие «фокус» в феноменологии религии Ниниана Смарт

Автор исследует методологическое значение термина «фокус», предложенного Нинианом Смартом для описания феноменологических объектов религиозной практики и опыта.

Ключевые слова: феноменология религии, фокус, трансцендентное, измерения священного, выражение и проявление веры, поклонение.

Nadiya Karnaukhova. The notion «focus» in Ninian Smart's phenomenology of religion

Author explores the methodological significance of the Ninian Smart's term «focus» for describe the phenomenological object of religious practice and experience.

Keywords: phenomenology of religion, focus, transcendent, dimensions of the sacred, expression and manifestation of faith, worship.

Один з найавторитетніших релігієзнавців сучасності Нініан Сمارт для опису феноменологічних об'єктів релігійної практики і досвіду пропонує використовувати термін «фокус» замість понять «трансцендентне», «гранична реальність» тощо. У передмові до своєї праці «Виміри священного», він пояснює свою методологічну позицію щодо переваг поняття фокусу, яке має більше спільного не стільки з питаннями істини, скільки з перспективою віруючих. Як не згадає інтерес до феноменологічної багатовимірної моделі релігії Н.Смарт, так і дискусії про фокус релігії продовжуються на Заході й донині (до них долучились, зокрема, Дж. Кокс, Ф.Вейлінг, Д.Вібе, Р.Хейт, Т.Фіцджеральд та інші). Проте, на жаль, феноменологія релігії Н.Смарт ще не стала предметом спеціального аналізу як українських, так і російських дослідників, навіть тих, хто достатньо високо оцінив його творчість (Красніков А.Н., Ю.А.Кимельов, К.А.Колкунова та інші).

Н.Смарт артикулював принципи феноменології, сказати б, без зайвих ускладнень. Зокрема, він сповна занурюється у феноменологічну традицію, захищаючи принцип «взяття у дужки» або *epoché* за допомоги теорії методологічного агностицизму, запобігаючи при цьому до типологізації у формі виокремлених ним вимірів – досвідного, міфічного, доктринального, етичного, ритуального, соціального, матеріального, політичного та економічного (назви і кількість яких – в межах запропонованої моделі – ним постійно уточнювались). Утім, ці виміри не дають змогу провести виразну демаркацію між релігійним і секулярним, оскільки стосуються також і світських світоглядів. Саме тому філософія релігії Смарт стає філософією світогляду. Відокремлення ж релігійного від нерелігійного, на його думку, найкраще зробити, запобігаючи до поняття сутнісного трансцендентного фокусу, прояснивши при цьому специфіку його вираження і прояву у відношенні до інших компонентів в межах феноменологічного методу.

Не випадково Дж.Кокс, аналізуючи феноменологію релігії Смарт, зауважує, що аби зрозуміти, чим зміст релігії відрізняється від світських поглядів на світ, і таким чином перетворює їх на різні види, а не на частини однієї сім'ї, ми повинні звернутися до ідеї Смарт про фокус віри [1,р.166]. Для Смарт фокус перевершує (трансцендує) виміри релігії. Це «те, як до цих ідей і практик ставляться, або на що вони спрямовані» [2,р.62-63]. З цієї причини, фокус виражається тим, що пояснено і когнітивно збагнено. Зрозуміло, що найбільш витончено це здійснює теологія. Але як трансцендентний референт, що понад теологію, він виступає як те, що Смарт називає «реальним» фокусом, який невимовний, піддається опису лише на рівні віри або людського прагнення. Звичайно, як трансцендентний фокус, так і його прояви для феноменолога взяті у дужки, але те, як трансцендентний фокус, проявляє себе для релігійних людей, залишається для Смарт основним визначальним елементом релігії, тим, що відрізняє релігійне від світських світоглядів Він пояснює: «Вона (феноменологія) не просто стурбована тим, як віра проявляється або з'являється ..... а, швидше, тим, якою вона актуально є. Її метою є дати уявлення і розуміння субстанції людської віри,

як вона насправді працює, зазіхаючи на інститути, що існують у свідомості людини і так далі» [2,р.69].

Безперечно, в цьому зв'язку, ми могли б згадати словосполучення «граничний інтерес» («ultimate concern»), запропоноване П.Тілліхом, який розумів віру як стан граничної зацікавленості; але воно, як вважає Смарт, незмістовне і занадто широке. Цілком звичним є також поняття «трансцендентне» (яке він вважає зручним «заповненням», «place-holder»), утім воно відкриває не менше неясностей, аніж «релігія» сама по собі.

В більшості релігій Бог розглядається як трансцендентне, тобто він – «за межами», «понад» або «поза» світом. Очевидно, що існування поза простором, це зовсім не буття в просторі; воно не є просторовим. Але є певний сенс, в тому, як зазначає Смарт, що Бог «поза» цим світом. Ця метафора представляє творця і хранителя: він підтримує творіння, що перебувають «позаду». Є, однак, й інші резонанси «перебування поза». Припускається, що космос є свого роду завісою, або покривом. За яким знаходять Бога. Метафора завіси ув'язується з поняттям нуменозного й ідеєю святості. Як вираження святості, трансцендентна сутність прихована, але, певна річ, потужна; вона є еманациєю таємниці, що приводить до тремтіння (mysterium tremendum), утім здійснює це інакше, ніж космос, інакше, ніж людські істоти.

Бог як трансцендентне може існувати – буде існувати – навіть якщо б всесвіту не було. Не випадково, Смарт згадує в цьому зв'язку, відому формулу В.Темпла: Бог мінус космос дорівнює Богові, але Космос мінус Бог не дорівнює нічому. Це допомагає висловити центральне поняття, яке зазвичай міститься в ідеї трансцендентного в теїстичному контексті; трансцендентність, на відміну від іманентності, містить в собі ідею створення.

Але в нетеїстичних релігіях трансцендентність може мати менше значення. В усякому разі, поняття трансцендентності в таких системах, як Тхеравада, відрізняється від теїстичної трансцендентності; трансцендентність нирвани має бути інтегрована інакше, ніж божественна трансцендентність, так як нирвана у Тхераваді не має ніякого творчого або підтримуючого контексту.

Отже, Смарт не заперечує роль поняття трансцендентного, але в пошуках терміна для позначення феноменологічного об'єкта релігійної практики і досвіду він віддає «перевагу терміну «фокус» («focus»), почасти тому, що він має множинну («foci»), в той час як «граничне» («the ultimate») не може бути надто природно множиною, і частково тому, що він не несе ніякого онтологічного навантаження» [3,р.9]. Але ми не даємо визначення релігії, кажучи, що вона має фокус. Пояснюючи, чому він уникав визначення релігії в термінах її фокусів або змісту, що передбачало б акцентування вірувань, таких як віра у Бога або богів, Смарт посилався, передусім, на деякі традиції (такі як Тхеравада буддизму і Джайнізм, і деякі фази конфуціанської традиції), в яких така віра є, м'яко кажучи, вторинною.

Поняття фокусу дає, передусім, можливість конструктивного аналізу феномена поклоніння та інших дій без коментарів щодо їх значення, без коментарів щодо того, чи існує Вішну чи Христос. Не має значення для цілей дослідника релігії, чи існує Вішну, чи ні, або чи існує граничне трансцендентне; проте, як вважає Смарт, ми можемо визнати, що Вішну є фокусом помислів і поклоніння Вайшнавів, як і Христос є фокусом Євхаристії, тим фокусом, що входить у життя віруючих, динамізуючи їх почуття, опановуючи їх відданістю тощо. Це забезпечує певні переваги в дискусіях щодо такого полемічного питання як релігія.

Кокс пише за приводу цих міркувань Смарт, що «вираження віри у фокусі для феноменолога є організованим у вимірах або типології; прояви фокусу вказують, як його розуміють самі віруючі, яким чином стає відомим фокус» [1,р.162]. Для Смарт, відмінності між вираженнями, проявами та фокусом вирішують проблему щодо того, що феноменолог передбачає взяти у дужки. Як прояви, так і вираження фокусу, як пояснює він, «повинні бути взяті у дужки доти, доки вони розглядаються у відповідності з категоріями прояву і вираження» [2,р.63-64].

Для кращого розуміння специфіки проявів і виражень фокусів віри і поведінки Смарт надає додаткові роз'яснення. Проявом є поява того, кого або що традиція розглядає як фокус віри. Так, в англіканській Євхаристії, присутність Христа в хлібі і вині відповідає прояву фокусу. Виразення репрезентує утвердження віри у фокус спільнотою. Наприклад, у службі Святого Причастя, віруючий буде говорити слова молитви Господньої: «Отче наш, що еси на небесах». Для Смарт, це є вираженням віри в фокус, а не проявом його [2,р.63-64]. Обидва – прояв і вираження – беруться у дужки в тому сенсі, що питання про їх реальність або істину щодо фокусу не ставляться. Крім того, Смарт визнає, що вираження віри у фокус зумовлює певні почуття, настрої і цінності віруючих. Він стверджував, що вони також мають бути включені в ідею брейкетингу (взяття в дужки) [2,р.32].

Цей детальний аналіз ясно репрезентує інтерпретацію Смартом феноменологічного методу, за допомогою якого будь-які теорії, ідеї, доктрини, етичні припущення або історії, які спостерігаються як прояв або вираження фокусу віри, в тому числі почуття, які вони викликають серед віруючих, беруться у дужки. Це надає можливість вченим брати до уваги виключно самі феномени, не проводячи відмінності між тим, що є реальним або уявним.

Показовими є міркування Ф.Вейлінга, котрий, як і Смарт, пропонує вимірну модель (Dimensional Model) релігії (релігійні громади, ритуали, етика, соціальна активність, писання, концепції, естетика і духовність), в основі якої лежать трансцендентність і медіаційний (посередницький) фокус (Mediating Focus). Ця модель була застосована ним до аналізу основних традицій – християнської, іудейської, мусульманської, буддистської і індуїстської, а пізніше – до сикхів і бахаї. «Однак, трансцендентна реальність, – пише Вейлінг, – стає більш ясною за допомогою медіаційного фокусу, який лежить в серці кожної релігійної традиції. Цей посередницький фокус – Христос для християн, Коран для мусульман, Тора для євреїв, особисті божества або Атмана для індуїстів, і Будда, або Дхарма для буддистів – наближує трансцендентну реальність і робить більш значущим Бога опосередковано через Христа, Аллаха через Коран, Яхве через Тору, Брахмана через індуїстського Господа або Атмана, і Нїрвану через Будду або Дхарму. Саме це поєднання трансцендентної реальності і посередницького фокусу, лежить у засновку і надає сенс восьми елементам кожної релігійної традиції» [4, р.46-47].

Смарт неодноразово наголошує, що фокуси релігійних вірувань і поведінки є реальними, а не лише абстракціями. «Для віруючого в центрі уваги реальне, і ми можемо прийняти це, навіть якщо ми не хочемо сказати, що це (він або вона) існує [3, р.9]. Дослідник релігії має ухопити це багатство реальності очима вірян. «Хоча дослідження релігії, з одного боку, може розглядатися як спроба описати певний аспект поведінки людини, з іншого боку, воно має справу з надприродними і втаємниченими фокусами релігійної поведінки» [5, р.102].

Як бачимо, Смарт ставиться до «фокусу» віри, як до основної зацікавленості віруючих. В зв'язку з цим Д.Вібе, який представив антитеологічну критику Смarta [6, р.379-383] (як, до речі, і Ван дер Лееува і М.Еліаде), відзначає правильність постановки питання про те, чи є фокус частиною феномена, який засвідчує спостерігачі. Ствердна відповідь на це питання призведе до того, що вчений порушить теоретичну межу, оскільки розглядати фокус сам по собі як частину емпіричних даних релігії означає зробити теологічні чи метафізичні об'єкти частиною наукового дослідження. Відповідно Смarta на це питання Вібе вважає саму відмову ставити питання про реальність фокусу на тій підставі, що вчений або релігія не зацікавлені в ствердженні або запереченні його існування.

Феноменологія релігії походить з визнання реального існування об'єкта релігійного поклоніння. Наголошуючи на тому, що кожна релігія має певний фокус, у напрямку до якого, слід спрямовувати поклоніння і взагалі інші аспекти ритуалу, чи не найбільшу увагу Смарт приділяє аналізу фокусу богослужіння або поклоніння (focus of worship), що лежить в засновку цілого ряду основних релігій. Розуміючи поклоніння як похвалу чи данину, що надається Богові, Смарт переконливо доводить вагомість поклоніння, що визначає сутність релігії. Фокус поклоніння розглядається ним як поєднання протилежностей: він є вищою силою-владдою (superior Power), яка навіює страх, але в той же час він є особистісним, адресним, сприйнятливим до людської похвали. Практика поклоніння передбачає особистісність фокусу; «природним» фокусом поклоніння є нуменозна, свята Істота.

«Мова богослужіння, – пише Смарт, – починається із звернення. У поклонінні вона звернена на фокус поклоніння... наділений якостями особистості» [7, р.11,14]. Фокус може розглядатися як Творець.

Зрештою Смарт аргументує феноменологічну винятковість фокусу поклоніння, яка, утім, цілком сумісна з толерантними почуттями по відношенню до інших конфесій. Більш того, Смарт передбачає, що поклоніння і медитація (або споглядання), жодним чином не зумовлюючи одне одного, являють собою відлуння одне одного, дозволяючи щось подібне до з'єднання (blending). Наприклад, практика йоги може розглядатися як форма внутрішнього поклоніння. Проте, ясно, що релігія може мати одне без іншого. Поклоніння фіксує фокус Бога (Бог є фокус поклоніння і хвали); нїрвану здобувають йдучи Шляхетним Восьмеричним Шляхом (Noble Eightfold Path), і нїрвану треба розуміти як патерн релігійного життя спрямованого на певні цілі, кульмінація яких у спогляданні.

Термінологічний аналіз текстів слівчить, що Смарт акцентує вищий (supreme) фокус поклоніння, об'єднувальний (unified) фокус, каже про «покрови» (decks) фокусу і спефіку його центрації, його певну форму, якій надають гнучкості доктрина, міф, етичний вимір тощо.

Мабуть, не зайвим буде звернутися до етимологічного аналізу. Лінгвістичні уроки, які ми вилучаємо з аналізу слова «фокус», далекі від випадковості й вельми повчальні: у перекладі з латини «focus» – це осередок, вогнище, жертвник, дім, сім'я, полум'я. У науковому вжитку і повсякденному узусі це поняття відсилає також до інших важливих сенсів: і як точка перетину променів, і як особлива точка векторного поля, і як точка, в якій отримують найвиразніше зображення, і як зосередженість на одному питанні, і як сильна концепція, і як центр, і як демонстрація якихось «дивовижних» ефектів. Зрештою, поняття фокусу вказує на надійний орієнтир у світі мінливого, різнобарвного і випадкового, забезпечуючи додатковий канал зв'язку з трансцендентними сутностями.

Загалом, є підстави зазначити методологічну цінність запропонованого Н.Смартом терміну «фокус» віри (або поклоніння), що постає поруч з поняттями «трансцендентне», «гранична реальність», «граничний інтерес», «поза межне» тощо, проте не несе онтологічного навантаження. Якщо феноменологічна модель вимірів священного Н.Смarta може бути застосована до аналізу як релігійних феноменів, так і світських світоглядів, то звернення до поняття релігійного фокусу трансцендує виміри релігії, даючи змогу відокремити релігійне від нерелігійного, та оприлюднює ключові феноменологічні концепти «вираження» і «прояву» трансцендентних сутностей у їх відношенні до інших методологічно важливих понять.

Список використаних джерел

1. Cox J, A Guide to the Phenomenology of Religion. Key Figures, Formative Influences and Subsequent Debates [Text]. – London, New York, 2006.
2. Smart N. The Fenomenon of Religion [Text]. – New York: The Seabure Press, 1973.
3. Smart N. Dimensions of the Sacred. An Anatomy of the World's [Text]. – University of California Press, 1996.
4. Whaling F. Christian Theology and World Religions: A Global Approach. [Text]. – London: Marshall Pickering, 1986.
5. Smart N. The Exploration of Religion and Education //Oxford Review of Education, 1975, Vol. 1, No. 2, Education and Pluralism.
6. Wiebe D. Ninian Smart: A tribute// Religion, 2001,31.
7. Smart The Concept of worship [Text]. – London: Macmillan, 1972.

* * *

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327.7:341.123

Ірина Слюсаренко, канд. історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин, Київський славистичний університет, Україна, м. Київ

Структура та механізм втілення завдань ініціативи ООН «Альянс цивілізацій»

З'ясовано структуру ініціативи ООН «Альянс цивілізацій», яка складається з посади Високого представника, Секретаріату, Групи друзів. Проаналізовано механізм реалізації завдань в чотирьох основних напрямках: освіта, молодіжне середовище, засоби масової інформації та міграція через плани втілення, регіональні стратегії та національні плани.

Ключові слова: альянс цивілізацій, діалог культур, регіональні стратегії, національні плани.

Ірина Слюсаренко. Структура і механізм реалізації завдань ініціативи ООН «Альянс цивілізацій»

Исследовано структуру инициативы ООН «Альянс цивилизаций», которая состоит из должности Высокого представителя, Секретариата, Группы друзей. Проанализирован механизм реализации задач в четырех основных направлениях: образование, молодежная среда, средства массовой информации и миграция через планы воплощения, региональные стратегии и национальные планы.

Ключевые слова: альянс цивилизаций, диалог культур, региональные стратегии, национальные планы.

Irina Slusarenko. Structure and mechanism of the goals of the UN initiative «Alliance of Civilizations»

It is shown the structure of the UN initiative «Alliance of Civilizations», which consists of the office of the High Representative, the Secretariat, the group of friends. The author analyzes the mechanism of the objectives in four main areas: education, youth, media and migration through the implementation of plans and regional strategies and national plans.

Keywords: alliance of civilizations, dialogue between cultures, regional strategies and national plans.

Проблема безпеки в сучасному світі тісно пов'язана із загостренням міжцивілізаційного протистояння, тому міжнародне співтовариство шукає шляхи для наведення мостів між різними цивілізаційними спільнотами. Саме з цією метою Генеральним секретарем ООН Кофі Аннаном за коопонсорства прем'єр-міністрів Іспанії Хосе Луїса Родрігеса Салатеро та Туреччини Реджепа Тайіпа Ердогана було ініційовано в лютому 2005 року ініціативу «Альянс цивілізацій», яка стала відповіддю світового співтовариства на концепцію «зіткнення цивілізацій» відомого американського вченого С.Гантігтона. Нагальна потреба пошуку альтернативних концепцій цивілізаційної взаємодії, заснованих на загальнолюдських цінностях, співпраці та зусиллях, спрямованих на подолання розбіжностей та повазі до цивілізаційного різноманіття, і викликала появу «Альянсу цивілізацій». Дослідження структури та механізмів реалізації даної ініціативи ООН не лише сприятиме поширенню інформації про її діяльність, а й стане кроком на шляху до аналізу її ефективності.

Дослідженню важливих аспектів діяльності «Альянсу цивілізацій» присвячені роботи російських науковців А.Гаджиева, В.Давидов, О.Орлова, Р.Хаїров, А.Харизова, Д.Чечкін, Я.Шемякін, О.Яковенко та інші науковці та дипломати. Проблемам інституційної структури та функціонування даної ініціативи ООН присвячено роботи українських дослідників С.Авдєєвої [1], Р.Губаня, концептуальне осмислення ідеї створення ініціативи ООН відображено в статті В.Зубова, роль сходознавства для «Альянсу цивілізацій» дослідив Ю.Кочубей, однак сучасний стан діяльності ініціативи ООН в українській та російській історіографії не відображено. Основним джерелом аналізу інформації для автора стали щорічні звіти та регіональні стратегії «Альянсу цивілізацій».

Метою автора є дослідження інституційної структури та механізму втілення міжкультурного діалогу «Альянсу цивілізацій», зокрема на регіональному рівні.

Трьома основоположними стовпами ініціативи стали національні уряди, міжнародні організації та громадянські суспільства [1]. З метою створення дієвого механізму реалізації проголоше-

них завдань на практиці було створено Групу високого рівня, яка в листопаді 2006 року підготувала аналітичну доповідь з рекомендаціями щодо реалізації ідеї «Альянсу цивілізацій». Вони передбачали, що зусилля мають спрямовуватися на реалізацію проектів у чотирьох основних галузях діяльності: освіті, молодіжному середовищі, засобах масової інформації та міграції.

З метою реалізації рекомендацій була створена інституційна структура «Альянсу цивілізацій». Представляти інтереси ініціативи на глобальному рівні має Високий представник. В квітні 2007 року на цю посаду Генеральним секретарем ООН було призначено колишнього президента Португалії Жоржу Сампайо, з 1 березня 2013 року на цій посаді його змінив представник Катару Насер Абдель Азіз ан-Насера. В роботі Високому представнику допомагає Секретаріат. До його складу входить 10 співробітників, а офіс розміщено в штаб-квартирі ООН в Нью Йорці.

За сприяння Ж.Сампайо було розроблено Перший план втілення з програмою реалізації, яка була втілена протягом 2007–2009 років. На даний час завершується виконання Третього плану втілення цілей «Альянсу цивілізацій», який теж розроблявся на два роки і охоплює період від 2011 до 2013 року.

Арену обговорення та узгодження ідей міжцивілізаційної взаємодії на глобальному рівні стали форуми «Альянсу цивілізацій». У лютому 2013 року в столиці Австрії пройшов вже П'ятий Форум «Альянсу цивілізацій». Гаслом цьогорічного форуму стало «Багатоманіття та відповідальна роль в процесі діалогу». На форумі відбулося обговорення ситуації в Сирії, Лівії, Малі, Ізраїльсько-палестинського конфлікту та майбутнє сталого розвитку на основі партнерства цивілізацій.

Ідеї «Альянсу цивілізацій» мають впроваджуватися трьома шляхами:

- інтеграцією цілей ініціативи в національні програми дій держав-членів шляхом реалізації національних планів діалогу між культурами;

- включенням в регіональні процеси – через регіональні організації, або місцеві представництва міжнародних організацій – з метою забезпечення синергізму зусиль та максимального використання вже наявних здобутків;

- залученням різноманітних складових громадянського суспільства (неурядових організацій, конфесійних організацій і груп, фондів, університетів, приватного сектора і т.д.) до спільних заходів під егідою Альянсу або під його керівництвом, з метою забезпечення реальних змін на місцях.

Допомогти в реалізації вище зазначених кроків мала Група друзів «Альянсу цивілізацій», кількість членів якої на 2013 рік становить 138 учасників. До неї входять як держави, так і міжнародні організації, які сприяють ухваленню регіональних стратегій та національних планів. Координатори Групи друзів, уповноважені спостерігати за здійсненням національних планів та мають узгоджувати заходи з секретаріатом Альянсу [2].

Національні плани та регіональні стратегії мають містити триєдиний підхід, а саме, вони повинні бути націлені на усунення бар'єрів на шляху до рівності та на боротьбу з забобонами («руйнування стін»), допомогу в розвитку навичок міжкультурного спілкування («наведення мостів») і створення простору, в якому є місце обміну ідей та переконаннями («загальний простір»).

В грудні 2009 року в Сараєво на регіональній конференції, яка працювала на рівні міністрів, було схвалено регіональну стратегію «Альянсу цивілізацій» для країн Південно-Східної Європи. Дана стратегія стала першим подібним документом в діяльності ініціативи, ухваленням на регіональному рівні. Передбачалося зосередження основних зусиль в таких напрямках діяльності: робота з молодіжним середовищем та сприяння розвитку освіти. В документі вказано три основні підходи до вирішення проблем регіону: «руйнування стін», «наведення мостів», «спільне використання простору». Об'єктами цілеспрямованого впливу регіональної стратегії є конкретні цільові групи: молоді люди віком до 30 років, мігранти та жінки. Інструментами імплементації основних цінностей міжцивілізаційного діалогу та порозуміння в суспільствах регіону є ЗМІ та сучасні освітні методики в навчальному процесі [3].

Стратегія втілюється національними урядами, але також спирається на тісну співпрацю з широким колом зацікавлених суб'єктів, а саме: з відповідними міжнародними та регіональними організаціями; місцевими органами управління; приватним сектором, а також партнерами з громадянського суспільства – неурядовими організаціями, добровільними та громадськими організаціями, фондами, місцевими громадами, церквами та релігійними організаціями [3].

Регіональна стратегія є окремим, незалежним від національних планів, документом, хоча покликана стати стимулом для їх ухвалення. Власні національні програми вже розробили та втілюють в життя 8 країн регіону – Албанія, Болгарія, Хорватія, Чеська республіка, Чорногорія, Румунія, Словенія, Колишня югославська республіка Македонія. З метою реалізації завдань «Альянсу цивілізацій» здійснюються зусилля спрямовані на інтеграцію в суспільство не лише мігрантів та членів мусульманських общин, а й ромів, а також надаються можливості для спілкування дітей та молоді різних етнічних, культурних, релігійних груп (класи для навчання в дошкільних закладах та школах, студентські програми обмінів), розширюються можливості для молоді в реалізації власного особистісного потенціалу. За для подолання ксенофобії вносяться відповідні зміни до законодавства в освіті та відбувається узгодження та усунення проблемних моментів в шкільних підручниках, засоби масової інформації спонукають до толерантності.

Наступна регіональна стратегія – для країн Середземномор'я, була ухвалена в листопаді 2010 року на зустрічі в Мальті. Участь в її розробці взяли понад 50 країн і міжнародних організацій. Цікаво, що ініціатором даного проекту виступив, чинний на той час, президент Єгипту Хосні Мубарак [2].

Стратегія встановила п'ять основних завдань для Середземноморського регіону:

- наведення мостів з метою сприяння діалогу та взаєморозуміння між народами, культурами, релігіями і переконаннями, та сприяння формуванню культури миру в регіоні Середземного моря.

- зміцнення довіри, терпимості та поваги різноманіття на основі співпраці, партнерства та інтеграції.

- сприяння благому управлінню та верховенству закону з метою захисту і поваги до культурного розмаїття, свободи віросповідання та плюралізму;

- боротьба проти расизму, расової дискримінації, ксенофобії і пов'язаної з ними нетерпимості, включаючи дискримінацію щодо осіб на основі їх релігії або переконань і підбурювання до ненависті;

- сприяння інтеграції легальних мігрантів в подальшій соціальній згуртованості, участі суспільства і недопущення маргіналізації та ізоляції уразливих груп мігрантів [4].

Паралельно зі стратегією було схвалено план заходів щодо її втілення, який розрахований на період від 2011 до 2015 років. А власні національні програми вже розробили – Алжир, Іспанія, Італія, Єгипет, Марокко, Мальта.

Незважаючи на той факт, що стратегія для країн Середземномор'я є надзвичайно актуальною, але цілком очевидно, що реалізація її положень ускладнена у зв'язку з ескалацією конфліктності та насильства в регіоні після низки революцій в країнах Північної Африки. Ці стратегії спонукали до розробки аналогічних документів для країн Латинської Америки та Центральної Азії.

«Альянс цивілізацій» має низку проектів спрямованих на залучення й представників громадянського суспільства: проводить молодіжний фестиваль фільмів на міграційну тематику «Множинність+»; функціонує високотехнологічний інноваційний проект, націлений на створення всесвітньої спільноти громадян під назвою «Діалог кафе», мережа наукової співпраці «Академія», представлена 21 науковим та навчальним закладом, а також низка інших проектів спрямованих на «наведення мостів» та «подолання бар'єрів» між представниками різних цивілізацій.

Щодо реальних результатів, то, у своєму виступі під час П'ятого форуму у Відні, Генеральний директор ООН Пан Гі Мун зазначив, що в Пакистані учасники «Альянсу цивілізацій» намагалися знизити напруженість між сунітами та шиїтами, на філіппінському острові Мінданао, де триває конфлікт між християнами та мусульманами, а також допомагає створювати робочі місця та ліквідовувати молодіжне безробіття [5].

Важливою складовою функціонування «Альянсу цивілізацій» є Добровільний цільовий фонд, який створений з метою фінансування проектів.

Зальний обсяг щорічних витрат станом на 2010 рік склав майже 5,2 млн. дол., додаткові внески до Цільового фонду не перевищили в 2010 році 2,3 млн. дол. [2], що є свідченням не дуже позитивної тенденції з його наповненням, адже від 2010 року обсяг Цільового фонду збільшувався не так стрімко, як раніше, а темпи

цього зростання такі, що зусилля щодо забезпечення безперервності процесу наповнення бюджету опинилося під загрозою.

Водночас з розширенням кількісного складу Групи друзів, передусім за рахунок африканських та азійських країн, зросла також кількість заявок на реалізацію ідей, однак не відбулося примноження необхідних для реалізації цих ідей ресурсів та можливостей. Необхідно вказати на моральний тиск, пов'язаний з необхідністю задоволення сподівань, які покладають на ініціативу ООН країни-члени Групи друзів.

Нажаль, керівництво «Альянсу цивілізацій» зіштовхнулося з проблемою розвитку у зв'язку з браком коштів, адже Цільовий Фонд поповнюється на добровільних засадах. З метою подолання проблеми, Високим представником було запропоновано зміни до механізму наповнення Цільового Фонду, які передбачають посилення зобов'язань з боку учасників, залучення коштів від приватного сектору та благодійників, також узгодження планів витрат на декілька років наперед [6, р.20].

Зазначимо, що «Альянс цивілізацій» виступає інструментом «м'якої» сили ООН, тому результати її діяльності є мало помітними на перший погляд, адже не призводять відразу до радикальних перетворень, потрібен час та постійні зусилля, передусім на місцевому рівні, за для реалізації міжкультурного діалогу та порозуміння.

Таким чином, розбудовано структуру ініціативи Організації Об'єднаних Націй «Альянсу цивілізацій», яка складається з посади Високого представника, Секретаріату, Групи друзів. Механізм втілення передбачає, як роботу на глобальному рівні – Форуми Альянсу та Плани втілення, так і на регіональному рівні – регіональні стратегії та Плани дій, робота з міжнародними регіональними організаціями, на національному рівні передбачається втілення національних планів. Водночас, на рівні громадянського суспільства працює низка ініціатив спрямованих на «наведення мостів» та «подолання бар'єрів» між представниками різних цивілізацій. Однак, найбільшою проблемою для ініціативи ООН залишається наповнення Добровільного цільового фонду для реалізації проектів за чотирма основними напрямками «Альянсу цивілізацій»: освіта, молодіжне середовище, засоби масової інформації та міграція.

Список використаних джерел

1. Авдєєва С. Аналітична записка «Перший форум «Альянсу цивілізацій»: перспективи для України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/May08/12.htm>
2. Альянс цивілізацій: третій щорічний доповідний доповідь Високого представника Організації Об'єднаних Націй по «Альянсу цивілізацій» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://unbisnet.un.org:8080/irac20/>.
3. Alliance of Civilizations' Regional Strategy on Intercultural Dialogue and Cooperation in South Eastern Europe [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unaoc.org/actions/strategies/regional-strategies/>
4. The Alliance of Civilizations' Regional Strategy on Intercultural Dialogue and Cooperation for the Mediterranean [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unaoc.org/content/view/614/200/lang.english/>
5. Пан Ги Мун: Альянс цивілізацій може допомогти вирішити проблеми на Близькому Востoku, в Мали і Сирії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.unmultimedia.org/radio/russian/archives/132820/>
6. Alliance of Civilizations: fourth annual report of the United Nations High Representative for the Alliance of Civilizations [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.unaoc.org/wp-content/uploads/Report-Published_English-copy.pdf

* * *

УДК 32:303.442.3 «19/20»

Тетяна Орлова, д-р історичних наук, професор, професор історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Основні тенденції політичного розвитку світу на межі тисячоліть

На основі історичних та політологічних підходів здійснено аналіз основних тенденцій політичного розвитку світу, головними з яких є боротьба модернізму із традиціоналізмом, Заходу і Сходу на тлі посилення глобалізації та руху в бік постіндустріального суспільства.

Ключові слова: політичний, тенденції, модернізація, постмодернізація, демократія, традиціоналізм, глобалізація, постіндустріальне суспільство.

Татьяна Орлова. Основные тенденции политического развития мира на стыке тысячелетий

На основе исторических и политологических подходов осуществлен анализ основных тенденций политического развития мира, главными из которых являются борьба модернизма с традиционализмом, Запада и Востока на фоне усиления глобализации и движения в сторону постиндустриального общества.

Ключевые слова: политический, тенденции, модернизация, постмодернизация, демократия, традиционализм, глобализация, постиндустриальное общество.

Tatiana Orlova. Main trends of world political development at the verge of millennia

Building on historical and political approaches, the article analyzes the main trends of political development in the world, the most important of those being the struggle between modernism and traditionalism, the West and the East, at the background of strengthening globalization and motion towards post-industrial society.

Keywords: political, trends, modernization, postmodernisation, democracy, traditionalism, globalization, postindustrial society.

Останніми десятиріччями у багатьох країнах світу набула популярності «нова історична наука», яку інакше можна було б назвати «аналітичною історією». Іншою «мегатенденцією» розвитку сучасного наукового простору стала міждисциплінарність. Виходячи з цього, дослідницька увага все більше звертається до тем, що намагаються в аналітичному плані осягнути процеси минулого, теперішнього і майбутнього як на глобальному рівні, так і на місцевому, оскільки перші не можуть не впливати на другі. Пропонована до уваги стаття має за мету визначити найважливіші тенденції розвитку політичної сфери. Вона не є унікальною, оскільки вже мали місце публікації фахівців різних наукових галузей стосовно глобальних тенденцій на сучасному етапі [1;3;6;7;8;9;10;11], проте вони не були зорієнтовані саме у такому аспекті.

В світі постійно втілюються в життя закони діалектики: єдності і боротьби протилежностей, переходу кількості в якість, заперечення заперечення. Всі вони втілюються в ставленні тих чи інших спільнот до модернізації. Поняття «модернізація» має, принаймні, два значення. Перше – «оновлення», друге – перехід від традиційного суспільства до сучасного. Історичний досвід свідчить, що успіх модернізації залежить від певних передумов, до яких відносяться: усвідомлення хоча б частиною еліти суспільства необхідності змін; наявність політичної волі, яку виявляє лідер або група еліти (або контреліти); вироблення ними проекту перетворень, що є адекватним можливостям та становищу в країні; ефективність інструменту проведення реформ, тобто дієздатного, не просякненого корупцією апарату управління; підтримка перетворень хоча б активною меншістю суспільства; слабкість опору змінам з боку консервативних сил; сприятливі зовнішні умови [9,с.99]. Як показує сучасна політична історія світу, ці умови виявилися більш досяжними у демократичних суспільствах. Саме тому модернізація у країнах демократії відбувається постійно, поступово, не викликаючи потужних соціальних вибухів.

В еру глобалізації, яка здійснюється на засадах західних цінностей, демократія стала переважаючою концепцією суспільного і державного устрою в світі, а диктаторські та авторитарні режими сприймаються радше як виключення. Загальна тенденція політичного розвитку світу – збільшення кількості демократичних держав: від 1990 до 2010 р. – з 69 до 116 [1,с.3]. Хоча часом за назвою «демократичні» приховуються режими, які лише умовно можна так назвати. Тому сучасні демократичні суспільства політологи поділяють на «вільні країни», тобто такі, що втілюють принципи ліберальної демократії, мають стабільні і розвинені демократичні інститути, і країни з так званою «селекторальною демократією», тобто такі, де головним показником демократії є участь громадян у виборах. Однак модель демократії, де у повному обсязі втілюються всі її основні атрибути, напевно чи існує в якійсь країні. Специфічні місцеві умови, історичні традиції, рівень економічного розвитку, культури населення та інші фактори не можуть не відбиватися на конкретних формах суспільного ладу, повноті впровадження в життя демократичних начал. На

практиці мають місце більші чи менші обмеження у їх застосуванні. Усі ці особливості зумовлюють багатоманітність моделей демократії. Іншою стороною є те, що демократизація у бідних країнах має ефект, протилежний тому, що спостерігається у багатих: якщо у державах хоча б із середнім рівнем економічного розвитку вона знижує ризик політичного насильства, так у слабо розвинених країнах вона робить суспільства більш вибухонебезпечними. Якщо у розвинених країнах вона сприяє політичній стабільності, так у тих, що розвиваються, посилює наявну передумову нестабільності. Демократія, хоча вона, ймовірно, є найсправедливішою формою правління, пов'язана із багатьма вадами через розв'язування пристрастей, емоцій, ворожості та конфліктів, які раніше утримувалися в узді авторитарною владою. Парадоксальний факт: водночас із збільшенням числа країн, що стали на шлях демократичного розвитку, зросла також кількість етнічних, територіальних та інших конфліктів, громадянських чи міждержавних війн. Часом до військових зіткнень того чи іншого формату призводить бажання західних країн «сприяти поширенню демократії світом». Особливо у цьому відношенні активність виявляють «найдемократичніші» в світі Сполучені Штати Америки, які використовують подвійні стандарти. По-перше, вони не звертають уваги на ту обставину, що експорт демократії насправді є агресією проти суверенної держави і таким чином порушується її демократичне право на самовизначення. По-друге, найчастіше у діях американських військових прихований егоїстичний інтерес держави, яка не залишила претензій на панування в світі, особливо у тих районах, де зосереджено кров сучасної економіки – енергоносії, навколо яких обертається сучасна міжнародна політика. Звичайно, сутність демократії через це девальвується в очах тих спільнот, які сповіднують інші, незахідні цінності.

Наприкінці 1990-х рр. чимало політологів та політиків країн Європи та Америки констатували кризу західної демократії. З одного боку, в конституціях все більшої кількості країн закладаються демократичні принципи, а з іншого, в державах, які давно практикують демократію, зміст цього поняття, а саме – влада народу і для народу, вихолощується. Вибори, як головна ознака наявності демократії, втрачають сенс, оскільки за допомогою великих грошей і можливостей засобів масової інформації, майстерності політехнологів, адміністративного ресурсу влади та інших засобів обробки громадської думки вдається маніпулювати поведінкою виборців. Все більше виборців відчують своє безсилля впливати на політику і формування влади. Стикаючись із аморальністю та безпринципністю багатьох політичних діячів, люди дистанціюються від політики, вважають її брудною справою. Проявом подібних настроїв є зменшення числа тих, хто бере участь у виборах.

На тлі зростання байдужості людей посилюється персоналізація політики, коли через всі канали масової інформації лунають заклики голосувати за телегенічних кандидатів, не вдаючись у подробиці їх політичних платформ та програм. До цього додається тенденція зниження реального значення партій у політичному житті тієї чи іншої країни. Минув час партій, які нараховували мільйони членів (виключенням може бути КНР). Їх склад меншає у кількості та старішає за віком. В багатьох партіях точиться внутрішня боротьба, що часто призводить до розколу. Політичні партії втрачають активність, часто перетворюються у групу «кар'єрних» політиків, головною турботою яких стає одержання більшої кількості парламентських місць. Відповідно, довіра до них падає, бо виборці розриваються у «виразниках» їхніх інтересів. Крім того послаблюється ідентифікація з ними через модифікацію ідеологічних засад.

На нинішньому етапі розвитку людства особливо гостро стала проблема ідентичності. Не вдаючись у її аналіз, звернемо увагу на те, як вона вплинула на трансформації феномену модернізації. З'явилася нова модель, яка одержала назву «постмодернізація» або «постсучасна модернізація», де економічний розвиток тісно пов'язується з роллю культурних факторів. Постмодернізація – це комплекс інституційних змін, які виводять суспільство за рамки індустріальних форм соціального та економіко-виробничого життя. Вона нерівномірно охоплює різні світові регіони. Під впливом глобалізації кожна країна має формувати свій варіант відповіді на цей історичний виклик. Аналітики трактують постмодернізацію, по-перше, як «мегатренд» – глобальну, універсальну тенденцію, що торкає як Захід, так і незахідні країни; по-друге, як характеристику більш м'якого (без руйнування основ) переходу до модифікованої сучасності, що поєднує риси традиційних і сучасних суспільств.

Концепція постмодернізації виникла під впливом успіхів деяких країн Південно-Східної Азії, які останніми десятиріччями демонструють вражаючу динаміку у своєму розвитку. Серед західних дослідників названу концепцію розробляють англійці Д. Крузе, американці Р. Інглегарт, Ф. Шміттер та ін. В своїх працях вони вказують на низку специфічних ознак цього процесу: постмодернізація передбачає відмову від акценту на

економічну ефективність, бюрократичні структури влади і науковий раціоналізм, які були характерними для модернізації, і знаменує перехід до більш гуманного суспільства, де самотійності, багатоманітності і самовираженню особистості надається більший простір. Дослідники підкреслюють, що постмодернізація, на відміну від модернізації, дозволяє обминути особливо болісний момент у розвитку соціуму – зміну ідентичності на західну. Постмодернізація – це розвиток на засадах власної ідентичності. Внаслідок цього цілі не вступають у протиріччя з ціннісними орієнтаціями. Ефективно використовується наука при здійсненні традиційних ціннісних орієнтацій соціального вибору. Оптимально поєднуються світоглядні й інструментальні цінності, виробляються гнучкі інституціональні форми організації суспільства. У випадку деяких азійських країн, наприклад, Японії, Південної Кореї, Сінгапуру та ін., спостерігається успішний пошук нових інститутів і структур на основі традиції за умов збереження національної солідарності.

Якщо модернізація нерідко передбачала зсув від авторитету релігії до авторитету держави, від авторитету традицій до необмежених новацій, то постмодернізація – це рух від авторитету держави до авторитету традиції, до підтримки традиційних цінностей. Постсучасними є ті суспільства, які нині забезпечують собі стабільність, життєздатність і розвиток на основі різноманітних підходів. У таких суспільствах не людей переробляють під поставлені цілі, а цілі співвідносять з реальними можливостями людей, використовуючи найрізноманітніші риси національного характеру, особливості місцевого менталітету. Цінуються в людях не тільки здібність до підприємництва, працелюбність, вміння перебудовуватися і пристосовуватися до умов, що швидко змінюються, любов до новаторства, але й прив'язаність до традиційного способу життя, терплячість, нездатність бунтувати тощо [4;5].

Для досвіду Південно-Східної Азії притаманне зближення рис традиційного і сучасного суспільств, їх взаємодоповнюваність, що обіймає орієнтацію на нове, але із врахуванням традиції; використання традиції як передумови модернізації (прикладом може бути так званий «конфуціанський капіталізм», що виявив себе у трансформаціях Китаю після Мао Цзедуну); світську організацію соціального життя, але й значення релігії і міфології у духовному житті; інтегральний образ часу, що охоплює минуле, теперішнє і майбутнє; значення виокремленої персональності і разом із тим схвалення і використання наявних форм колективності; синтез світоглядних та інструментальних цінностей; демократичний характер влади, але й визнання авторитетів у політиці; ефективну продуктивність, але й визначення меж зростання; суміщення психологічних характеристик людини традиційного і сучасного суспільств; ефективне використання науки при здійсненні традиційних, ціннісних легітиміцій соціального вибору, сполучення природної еволюції з прискоренням; єднання міських і сільських форм життя; наявність гнучких й інституційних форм організації суспільства; поєднання локального і глобального [4;5]. Такий перелік «усього доброго» скидається на утопічну розумову спробу пом'якшити конфлікти модернізації, якщо б не було реально успішного пошуку нових інститутів і структур на підвалинах традиції. Важливо підкреслити, що тенденції такого роду наявні і на Заході. Постсучасне суспільство вимагає нових соціальних технологій, що об'єднують принципи організації із корінними рисами народів як на Заході, так і на Сході.

Якщо спробувати стисло визначити суть питання, навколо якого розгортається вся політична історія світу, то можна сказати так: це питання про ресурси і владу, що їх розподіляє. У деталізації одвічного питання щодо пріоритетності політики або економіки доречний перефраз: питання полягає у тому, як саме держава буде організовувати умови для функціонування економіки і перерозподіл нею виробленого між різними верствами населення. Різні політичні сили мають власний погляд на проблему. У сучасній політичній історії увага зосередилася на співвідношенні ринкових сил і державного регулювання. При чому на початку ХХІ ст. це питання виявилось актуальним не тільки для країн, що нещодавно стали на шлях ринкових перетворень, але й для країн із давно існуючими ринковими структурами, неспокитними інститутами приватної власності і розвинутою системою державного регулювання. Розвиток капіталізму (нині такий термін майже не використовується, натомість – «ліберальна демократія із соціально орієнтованою ринковою економікою») свідчить про чергування періодів посилення ринкового конкурентного механізму із періодами державного регулювання економіки. Відповідно, і на авансцену економічної політики виходили то концепції, що проповідували посилення ролі держави в економічних процесах (насамперед кейнсіанство – економічна теорія, яка панувала у практиці господарського регулювання розвинених країн Заходу приблизно до кінця 1970-х рр., а в деяких державах, особливо там, де при владі перебували соціал-демократи, і надалі), то концепції, які робили ставку на ринкові сили в економіці, на підприємництво і на підтримку державою саме цих сил (монетаризм,

неолібералізм, які набули особливого впливу впродовж 1980 – 1990-х рр. і виявили свою вразливість під час фінансово-економічних криз початку ХХІ ст.). Особливо важко виявилася криза, яка вибухнула у Сполучених Штатах Америки в середині 2007 р. і в наслідок всезагальної залежності, що утворилася в наслідок глобалізації, поширилася світом у 2008 р. Вона засвідчила вади неоліберальної моделі і підкреслила значущість державного регулювання економіки. Стало зрозумілим, що без допомоги держави економіка неспроможна подолати кризу, тобто простежується тенденція до посилення у політиці етатистських підходів. З іншого боку, криза неолібералізму сприяла посиленню лівих, радше, лівоцентристських настроїв в різних країнах світу. У США президентом у 2008 р. став Б. Обама – представник Демократичної партії як американської лівої альтернативи (переобраний у 2012 р.). У Європі або одноосібно правлять або входять до правлячих коаліцій чимало партій, як соціал-демократичних, так і соціалістичних (у Франції, Іспанії, Австрії, на Кіпрі, в Румунії, Греції, Португалії, Словенії, Словаччині та ін.). Головною тенденцією розвитку країн Латинської Америки називають «лівий поворот». Навряд чи можна говорити про кризу «лівої ідеї» у Китаї, хоча там – своя специфіка. Разом із тим у більшості провідних країн Європи праві при владі не тільки утрималися, а ще й зміцнили свої позиції, наприклад, на парламентських виборах у Німеччині, на загальноєвропейських виборах до Європарламенту тощо. Значну роль відіграла та обставина, що для порятунку своїх економік вони швидко перейшли до масованого використання кейнсіанських методів ринкового регулювання, які раніше рішуче відкидали. Тобто ініціатива у лівих сил була перехоплена. Свою роль також відіграє схильність європейців «не міняти коней на переправі» заради збереження стабільності.

У справі збереження стабільності у суспільстві надзвичайно важлива роль належить соціальній політиці, яка у минулі століття не входила до набору функцій держави. Заради соціального миру та консолідації суспільства економічному розвитку надається все більша соціальна орієнтація, держава включається у перерозподіл ВВП. У розвинених країнах світу, насамперед, Європи (більшою мірою) та Північної Америки (менше), склалася «держава всезагального добробуту» (welfare state), який притаманні такі риси: наявність значного середнього класу із відносно високим рівнем життя; відсутність крайньої диференціації прибутків різних верств населення; державні соціальні гарантії населенню (існування наряді із приватними систем безкоштовного медичного обслуговування, освіти, надання соціального житла, гідних пенсій тощо); значна роль держави у перерозподілі доходів, практика державно-приватного партнерства; ефективні форми демократичного устрою і громадянського суспільства [1,с.11]. Розвинені країни інколи називають «суспільства двох третин», тому що саме така частка населення є більш-менш гараздуючою, решта потребує соціального захисту, чому сприяє функціонування «соціальної держави». Однак на початку ХХІ ст. політологи та економісти все активніше почали говорити про кризу «держави всезагального добробуту». З одного боку, активне державне регулювання господарських процесів, масштабний перерозподіл коштів і зростання соціальних витрат поступово привели до значної бюрократизації та регламентації економіки, ослабленню її динамізму, зростанню утриманських настроїв, збільшення бюджетних дефіцитів. З іншого боку, надмірна регламентованість економіки погано поєднувалася із умовами нових часів, які вимагали від суб'єктів ринку гнучкості, ініціативи, швидкої адаптації до змін. Також глобалізація та транснаціональні корпорації значною мірою підривають можливості країн у підтриманні функціонування «держави всезагального добробуту» на рівні очікувань населення. Свою роль відіграють демографічні зміни: збільшення осіб похилого віку в розвинених країнах і зростання чисельності молоді в країнах, що розвиваються. І те, й інше посилює тиск на можливість економік країн забезпечувати потреби соціальної сфери.

На початку другого десятиріччя ХХІ ст. позначилася тенденція до зростання народного невдоволення через несправедливий розподіл прибутків між різними прошарками населення. Вона виявилася і в розвинених країнах Заходу, і в менш розвинених країнах Сходу. Посилення відбулося під дією світової фінансово-економічної кризи. Намагаючись її вгамувати, уряди надавали велику допомогу фінансовим установам, а населення закликали «затягти паски». Реакцією на подібну ситуацію став рух «Захопи Уолл-Стріт», який розпочався 17 вересня 2011 р. біля будівлі Нью-Йоркської фондової біржі, а потім поширився по 80 країнах світу. Протести були спрямовані проти політики влад та фінансових інститутів, коли «1 % наживається за рахунок 99%». Через кілька місяців протестуючі свої намети згорнули, однак масові демонстрації практично кожного місяця проходили в різних країнах Заходу і Сходу. Вони спрямовувалися проти соціальної політики, здійснюваної урядами за умов кризи. Особливу активність виявляє молодь.

Якщо в розвинених країнах вона складає меншість, так у тих, що розвиваються, – переважають більшість. Помічено, що швидке зростання питомої ваги молоді у суспільстві може підірвати існуючі політичні режими. Підростаючі покоління стикаються із світом відчаю, безробіття і бідності, глобального лицемірства та нерівності. Те, з чим мирилися батьки, заперечується синами, які більш поінформовані завдяки новітнім засобам масової комунікації та інформації, і яких пригнічує відчуття неможливості самореалізації навіть за наявності університетського диплому. Саме такі молоді люди стали застрільниками «арабської весни» – масових виступів протесту, що прокотилися країнами Близького і Середнього Сходу наприкінці 2010 – 2011 рр. Їх підтримали величезні маси знедоленого населення. У вигнанні диктаторів вбачався не стільки акт демократизації, скільки перспектива покращення свого життя.

Небачені за своїми масштабами політичні акції, які миттєво накрили країни Арабського Сходу, є виявленням багатьох глибинних тенденцій, насамперед, це результат процесів глобалізації та пов'язаної з ними політичної і соціальної кризи у периферійних політиях по усьому світу. Виявилося, що традиційний світ на свій лад реагує на спроби модернізації, тим більше, якщо вони здійснюються за неоліберальними лекалами. Відповідні зміни ведуть до розбалансування політичної, економічної, соціальної та ціннісної систем. Це призводить до соціально-політичної кризи, яка виявляє себе у масових протестах. У цих протестах також виявилася та глобальна тенденція, що процес світової інтернаціоналізації разом із інтегруючим аспектом має аспект диференціації та дезінтеграції. Засновані на відмінностях між економіками, світові ринкові відносини в силу своєї природи відтворюють нерівність не тільки в середині спільнот, але й між ними, а багатьом несуть дискримінацію і перспективу остаточного перетворення на периферію і навіть узбіччя світового розвитку. Особливо гостро на «несправедливість приниження» реагує мусульманський світ, який вважає єдиною справжньою вірою іслам, мусульман – правопорушниками. А світом керують «невірні», нав'язують свої правила гри і живуть вони краще. На цьому прикладі можна побачити асиметричний характер процесів інтернаціоналізації, що ініціюються в наш час в основному Заходом. Однак насадження його принципів та норм не тільки не дає ключа до подолання відсталості або виходу з глибоких соціальних криз, а підриває можливість незахідних суспільств контролювати власний розвиток. В результаті націоналізм, за звичай із релігійним компонентом, стає там законною опорою у протистоянні зовнішньому впливу, тобто у відстоюванні своєї ідентичності, а також у пошуках прийнятної стратегії розвитку. Яскравим прикладом можуть бути Іран та Єгипет.

Науковцями помічено, що світ, пов'язаний фізично, але без консенсусу за фундаментальними цінностями і пріоритетами, може виявитися ареною конфліктів, ще більш гострих, ніж суперечки між націями. У сучасному світі знайдеться чимало аргументів на підтвердження дії «зіткнення цивілізацій» – концепції американського політолога С. Хантингтона [12]. На першому плані – різні втілення зіткнення цивілізацій мусульманської та християнської. Серед них найбільшу турбованість викликає посилення ісламістського тероризму а також прагнення деяких лідерів мусульманських країн розвивати програми, пов'язані із виробництвом ядерної зброї. В цілому ж різка нерівність носіїв різних цінностей і зростаюча загальна соціальна диференціація посилюють дезінтегрованість та конфліктність не тільки на національному, а й на міжнародному рівні. Зворотними сторонами об'єднання світу виявляються гостре суперництво, партикуляризм, нестабільність та дезорганізація особистості. Все це може лише посилюватися у зв'язку із перспективами переходу до постіндустріального суспільства, адже деякі країни спроможні до цього, а деякі – ні, тобто нерівність між ними буде зростати. Сама динаміка трансформацій, зумовлена інтернаціоналізацією, з одного боку, впливає на боротьбу навколо параметрів майбутнього, розподілу ролей та вигоди, розстановки сил тощо, а з іншого – посилює елемент непередбачуваності. Все це підвищує значення національної держави – основи стабільності та інструмента у конкурентній боротьбі

Список використаних джерел

1. Богомолов О. Т. Демократия и социально-экономический прогресс /Олег Тимофеевич Богомолов //Новая и новейшая история. – 2011. – № 1. – С. 3 – 12.
2. Васильев А. М. Цунами революций /А. М. Васильев //Азия и Африка сегодня – 2011. – № 3. – С. 3 – 19.
3. Глобальні трансформації та стратегії розвитку /Ред. Білорус О. Г. – К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин, 1998. – 416 с.
4. Ингларт Р. Модернизация и постмодернизация /Рональд Ингларт [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1261.html

5. Ингларт Р. Культурный сдвиг в зрелом индустриальном обществе / Рональд Ингларт [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://iir-mp.narod.ru/books/inozemcev/page_1245.html

6. Лебедева М. М. Проблемы развития мировой политики /М. М. Лебедева //Политические исследования. – 2004. – № 5.

7. Мартен Д. Метаморфози світу /Мартен Домінік, Мецжер Жан-Люк / Євген Марічев (пер.з фр.). – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2005. – 304с.

8. Мегатренды мирового развития /Отв. ред. М. В. Ильин, В. Л. Иноземцев. – М.: Издательство Московского университета, 2001.

9. Модернизация, авторитаризм и демократия // Мировая экономика и международные отношения. – 2010. – № 11. – С. 91 – 103.

10. Неклесса А. Глобальная трансформация: сущность, генезис, прогноз /Александр Неклесса // Мировая экономика и международные отношения. – 2004. – № 4. – С. 3 – 14.

11. Хантингтон С. Будущее демократического процесса: от экспансии к консолидации /Самуэль Хантингтон [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://sites.google.com/site/semuelhantington/budusee-democraticeskogo-processa>

12. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций? /Самуэль Хантингтон [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.nbuv.gov.ua/polit/93hssc.htm>

* * *

УДК 321.7:316.32

Ірина Головка, канд. політичних наук, асистентка кафедри соціології та політології, Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Україна, м. Харків

Процеси демократизації у трансформаційних суспільствах: сутнісні характеристики та специфічні ознаки

З'ясовано особливості перебігу процесів демократизації у трансформаційних суспільствах. Обґрунтовується, що лібералізацію та демократизацію можна розглядати як два взаємопов'язані аспекти переходу до демократії, без завершення яких не може утвердитися повноцінний, консолідований ліберально-демократичний режим.

Ключові слова: демократизація, лібералізація, трансформаційні суспільства, ліберальна демократія, електоральна демократія.

Ірина Головка. Процессы демократизации в трансформационных обществах: сущностные характеристики и специфические признаки

Выявлены особенности протекания процессов демократизации в трансформационных обществах. Обосновывается, что либерализацию и демократизацию можно рассматривать как два взаимосвязанных аспекта перехода к демократии, без завершения которых не может утвердиться полноценный, консолидированный либерально-демократический режим.

Ключевые слова: демократизация, либерализация, трансформационные общества, либеральная демократия, электоральная демократия.

Irina Golovko. Democratization's Processes in Transformation Societies: the Essential Characteristics and Specific Signs

The features of flowing of processes of democratization are found out in transformation societies. Grounded, that liberalization and democratization can be examined as two associate aspects of passing to democracy, without completion of which the valuable, the consolidation liberal democracy model cannot become firmly established.

Keywords: democratization, liberalization, transformation societies, liberal democracy, electoral democracy.

Процес демократизації, що розпочався у XIX ст. у країнах Західної Європи та Північної Америки, у XX ст. має тенденцію до глобального виміру [1;2;3;4;5]. Більш динамічніше демократичні процеси розвивалися після Другої світової війни та наприкінці 80–х – на початку 90–х років XX ст. Актуальність теми зумовлена насамперед тим, що останній період пов'язаний з радикальними політичними змінами в державах Південної й Центрально-Східної Європи та колишньому СРСР. На початку третього тисячоліття доля людства виявилась тісно пов'язаною із ліберальною демократією. Соціальні та економічні зміни останніх десятиріч привели до падіння диктаторських режимів у ряді країн світу. Завдяки переходу великої кількості країн на шлях демократичного розвитку співвідношення сил у світі радикально змінилося на користь демократії, а процес її поширення, охопивши усі континенти, набув глобального масштабу.

У проблематиці ліберально-демократичного дискурсу кінця ХХ ст. на передній план вийшли проблеми демократизації та посткомуністичних трансформацій (Р.Арон, В.Гельман, Л.Даймонд, Р.Даль, Р.Дарендорф, М.В. Ільїн, Т.Карозерс, Т.Кузьо, А.Ю. Мельвіль, В.І. Пантін, А.Пшевський, Д.А. Растоу та ін.).

Проблематику демократичного транзиту одним з перших опрацював Д.Растоу [6]. Згодом у політичних науках популярність дослідження демократії в контексті парадигми транзиту стала стрімко зростати, залишаючись актуальною і в наш час, з огляду на політичну ситуацію в пострадянській Україні, яка декларує прагнення розвиватися демократичним шляхом. Отже, метою статті є виявлення особливостей перебігу процесів демократизації у трансформаційних суспільствах.

Кінець ХХ ст. означився введенням в політичну науку нової теоретичної парадигми «хвиля демократизації», в контексті якої проводиться оцінка демократизаційних процесів країн, що стали на шлях демократичного розвитку. Як зазначав С.Хантінгтон, «хвиля демократизації – це група переходів від недемократичних до демократичних режимів, що відбуваються у певний період часу та кількісно істотно переважають переходи в протилежному напрямку в даний період часу» [7, с.574]. Теоретик обґрунтовано описав три хвилі демократизації. На його думку витоки першої хвилі демократизації зумовлені двома революціями – американською та французькою. Стосовно другої хвилі С.Хантінгтон зазначав, що поштовхом для неї стала Друга світова війна. Зникнення авторитарних політичних режимів у середині ХХ ст. у різних країнах (Португалія, Іспанія, Греція та ін.) спровокувало появу третьої хвилі демократизації у середині 70-х років [7, с.579]. Дія цієї хвилі поширилася згодом і на пострадянський простір [8].

Внутрішня лібералізація демократії також зазнає певного впливу зовнішніх факторів, але вони не є головними. При цьому можливі різні шляхи лібералізації демократії у перехідних державах: 1) трансформація, за якої сильне урядове угруповання диктує опозиції умови пакту про демократизацію країни; 2) перегрупування, коли виникає баланс сил між владою й опозицією, у результаті якого заміна керівників відбувається в ході переговорного процесу; 3) заміна, коли під тиском мас знизу опозиція міняє уряд [9, с.124–163].

Процес переходу до демократії поєднує різноманітні за своїм характером, моделями і результатами суспільно-політичні трансформації, що відбуваються на сучасному етапі демократизаційної хвилі. На погляд А.Ю. Мельвіля, це поняття, дає нам змогу відобразити різноманітні форми й обставини, багатоваріантність кінцевих форм суспільних трансформацій. Одночасно воно містить у собі конотацію про відсутність гарантованості переходу до демократії та її консолідації. Поняттям «демократизація» позначаються поліморфні процеси переходу від одного суспільного й політичного стану до іншого [10, с.14–27].

Використовуючи поняття «невизначеності» як кінцевого результату перетворень, прихильники транзитології усе ж таки припускають саме демократичну перспективу розвитку перехідних форм, підкреслюючи при цьому, що результатом може бути і просто безлад або жорстка конфронтація владних структур. Незважаючи на різні підходи до вивчення демократичних переходів, в основному вони виходять з імперативу неминучості встановлення у перехідних суспільствах ліберальної демократії [11, с.14–23].

Дослідники підкреслюють значення конкретної політичної та історичної ситуації, співвідношення політичних сил, яке існує під час демократичного переходу. Наприклад, А.Пшевський надає ключового значення правильно обраній стратегії й тактиці демократичних перетворень. Процес ліберально-демократичного переходу розпадається на дві фази: лібералізацію і демократизацію [12, с.621–623]. На фазі лібералізації змінюється баланс сил між правлячими групами й опозицією, відбувається розкол усередині еліт і це супроводжується катастрофічною втратою довіри до всіх соціальних інститутів з боку населення. В цей час часто спостерігається посилення протистоянь між владою й опозицією, що може породити навіть жорсткі форми авторитаризму, або, що також дуже ймовірно, може послабити усі існуючі інститути. На фазі демократизації відбувається висування реформаторських еліт на владні позиції і досягається компроміс з поміркованими силами правлячої еліти щодо демократичних інститутів і правил гри. Ці дії одержують певну підтримку населення. Ф.Шміттер і Г.О'Доннел досліджуючи проблеми інституціоналізації політичних змін, до фаз лібералізації та демократизації, додають третю фазу – ресоціалізації, на якій і відбувається освоєння громадянами демократичних цінностей і правил гри і їх поступове включення в нову політичну систему [13, с.126–144].

Слід зазначити, що транзитологи виділяють дві основні стадії у процесі демократизації: а) стадія створення попередніх умов для політичної лібералізації і власне переходу від авторитарно-

го правління; б) стадія консолідації ліберальної демократії. Але остання зовсім не передбачає встановлення ліберальної демократії саме в її західному варіанті хоча б тому, що «західна демократія» також має багато відтінків (Франція, Італія, Канада, Німеччина і таке інше). Тому, слід говорити про звання до норм і процедур, за якими діють політичні інститути демократії, на різних рівнях суспільства. Ця стадія передбачає відпрацювання сталих процедур і правил гри і переведення їх на рівень звички повсякденної свідомості. А це у свою чергу означає, що досягнуто певного рівня домовленості елітних груп щодо поділу гілок влади та їх функцій, зафіксованих у правових документах і Конституції; що представники влади добровільно відмовляються від намагання змінювати конституційний лад із використанням адміністративних ресурсів; що є підтримка даних правил гри і даної форми правління з боку населення на рівні повсякденної свідомості [11, с.50–61].

Лінійна модель переходів до ліберальної демократії передбачає, що вихідною позицією транзитивного процесу є певний недемократичний режим (автократія), а його кінцевою позицією – ліберальна демократія [14, с.23–30]. Зазначимо, що більшість комуністичних країн не пройшли через етап лібералізації [15, с.45], в них лібералізація здійснювала вже після падіння комуністичних режимів паралельно з розбудовою нового політичного механізму. Крім того, було відсутнє поле громадянського суспільства, що створювало труднощі для становлення демократичних інститутів. У тих країнах, де комуністичні режими впали під тиском «знизу», ліберальна демократизація відбувається більш успішно, ніж там, де перетворення започаткувала стара еліта.

Звернімося до прихильників структурного підходу: Т.Л. Карла і Ф.Шміттера, які зазначали, що «вибір конкретної дороги залежить від характеру скинутого недемократичного режиму» [16, с.6–7]. Зокрема, вони наголошують на провідній ролі чинників вихідного пункту: характер попереднього недемократичного режиму; специфіка соціально-політичних та соціально-економічних відносин; особливості політичної культури тощо.

По-перше, структурний підхід був домінуючим у теорії політичної модернізації, яка вбачала, що перехід до демократії був детермінований розбудовою певної соціально-класової структури та досягненням державою відповідного рівня економічного розвитку.

По-друге, у системному підході сутність ліберально-демократичних переходів еспікується як докорінна зміна в якості визначальних сфер суспільства, якими виступають: політична, яка характеризує систему керівництва суспільством; економічна, тобто система виробництва суспільних благ та культурна, до якої можна віднести систему ціннісних орієнтацій.

До того ж, роль культури явно недооцінювалася транзитологією: у багатьох наукових роботах проблема перетворення культури виносилася на останній етап переходів (соціалізацію); роботи посткомуністичного періоду торкалися переважно тих її аспектів, що були пов'язані з формуванням політичних націй. Проте, саме перетворення у сфері культури мали вирішальне значення для успіху ліберально-демократичних переходів для перехідних суспільств [17, с.43].

Отже, фаза демократизації відрізняється інституціональними трансформаціями в політичній системі. На цьому етапі з'являються такі демократичні інститути, як політичні партії, виборча система, які дають змогу формувати органи влади демократичними методами. Впровадження демократичних процедур відкриває шлях до влади для нової, демократичної еліти й супроводжується висуванням реформаторських груп на владні позиції. Водночас прагнення оволодіти владою та контролювати ресурси вступає в суперечність із бажанням нової еліти довести свою демократичність і в той спосіб легітимізувати себе всередині країни та за її межами. Це змушує реформаторські сили йти на певний, хоча б мінімальний компроміс із поміркованими силами старої правлячої еліти.

Крім того, головною умовою успішності другої фази демократичного переходу є здатність старої та нової еліт досягти політичного компромісу, який стосується аналізу недавнього минулого країни, головної мети і напряму подальшого розвитку суспільства, правил «політичної гри» на конкретному етапі.

Два основні етапи демократичного переходу – лібералізація та демократизація – вирізняються змістом трансформаційних процесів, що є домінантними на кожному з них. Водночас ці процеси тісно взаємопов'язані та взаємозумовлені. Тому лібералізацію та демократизацію можна розглядати як два взаємопов'язані аспекти переходу до демократії, без завершення яких не може утвердитися повноцінний, консолідований ліберально-демократичний режим. Без гарантованої свободи індивідів і соціальних груп, яку вони отримують у процесі лібералізації, демократизація може мати лише формальний характер. Натомість, без повноцінних

демократичних процедур, які створюють ситуацію циркуляції правлячих еліт та їхньої відповідальності перед народом, демократизація може трансформуватися в вигідний процес лише для тих, хто був обраний до вищих органів державної влади.

Політика лібералізації може проводитися завдяки і відповідно до ціннісних орієнтацій правлячих еліт та не переростати в демократизацію. І навпаки, демократизація без підкріплення її правовими гарантіями залишається фасадною вивіскою і не приводить до заміни еліт при владі. І лібералізація, і демократизація можуть використовуватися елітами, що правлять за певних типів авторитарних режимів, для зміцнення своїх позицій. Наприклад, здійснюючи часткову лібералізацію і віддаючи певну частку влади на користь опозиції, правлячі еліти послаблюють соціальну напругу та створюють напівконкурентний авторитаризм. Жорстке авторитарне правління може бути свідомо замінено політикою «декомпресії», коли владна еліта йде на діалог з опозицією, щоб керувати невдоволенням і незадоволеними, а потім знову звернутися до ще жорсткіших методів правління. Можлива також лібералізація, коли фундаментальні права та свободи можуть бути надані індивідам і групам в обмін на їхню пасивність під час виборчих кампаній, в обмін на мовчання і невимогливість стосовно правлячих еліт.

Тимчасом, політичний розвиток різних країн дає чимало прикладів, коли лібералізація та демократизація здійснювалися незалежно одна від одної або принаймні їх впровадження відбувалося далеко не однаково успішно. Саме це стало причиною того, що в транзитології прийнято виділяти вільні країни і країни з електоральною демократією. Такий поділ є спрощеним відображенням тієї складної структури «гібридних» політичних режимів, які можуть утворитися в реальному житті внаслідок спроб демократизувати ті чи інші системи недемократичного типу. Залежно від співвідношення та інтенсивності процесів лібералізації й демократизації, режими, що виникають у перехідних суспільствах, набувають таких форм [18]: автократія, за якої відбуваються дуже повільні процеси лібералізації й демократизації; лібералізований авторитаризм, коли лібералізація відбувається без демократизації; плебісцитарна демократія, за якої процес демократизації не супроводжується належним рівнем лібералізації (такі режими часто встановлюються в результаті військових переворотів); народна демократія: лібералізація має низький рівень (як і за плебісцитарної демократії), але рівень демократизації значно вищий; обмежена політична демократія, що має достатньо високі шанси трансформації у напрямі як поліархії, так і соціальної демократії, народної демократії тощо.

Отже, здійснення лібералізації та демократизації не завжди гарантує перетворення недемократичного режиму в демократичний. Загроза зворотного руху або певного зупинення цих процесів завжди існує. Незважаючи на певну непередбачуваність перехідних процесів, кінцевою метою і очікуваним результатом реформування усіх елементів політичної системи завжди залишається створення режиму консолідованої або ліберальної демократії. До того ж процес консолідації демократичного режиму містить дві важливі компоненти: інституціональну (створення владних структур, що вибирають у себе інтереси конкуруючих політичних сил) та ціннісну (на рівні культури).

Зазначимо в окресленому контексті, що у сучасній Європі з її установленими інститутами ліберальної демократії, не все так просто з демократичним врядуванням. На думку Л.Зідентопа, який досліджує проблематику демократії у контексті сучасних об'єднаних процесів в Євросоюзі, ідеї демократії притаманна певна невизначеність, більше того «сучасна ідея демократії небезпечна для Європи своєю подвійністю. Соціальна і політична організація якого масштабу адекватна демократії? З одного боку, демократичні свободи і незалежність особистості передбачають масштабну соціальну організацію, оскільки ринковий обмін і посилені суспільний поділ праці з усією очевидністю розширюють можливості вибору й дозволяють людям жити за своїм розумінням. З іншого боку, демократичне громадянство передбачає, що «мале є прекрасним», оскільки такий порядок сприяє участі громадян в політичному житті і вихованню громадянських чеснот. Якщо ми будемо одночасно дотримуватися цих суперечливих поглядів на масштаби необхідної для демократії організації, чи зможемо ми знайти соціальні й політичні ролі, вести суспільне і приватне життя, сумісні одне з одним?» [19, с.59]. Саме по собі обмеження політичних прав та громадянських свобод не свідчить про затримання демократичного процесу або про рух у зворотному напрямі. Й.Шумпетер зауважив, що «зв'язок між демократією та свободою не є абсолютно жорстким і його можна змінювати» та «жодне суспільство не погоджується на повну свободу, навіть совісті та слова» [20, с.337]. Свобода не повинна вести до анархії: «Демократії не є анархіями», – наголошує Ф.Шміттер [13, с.137]. Свобода також не повинна давати можливості для здобуття влади

демократичним шляхом антидемократичними силами, як, наприклад, це було у Німеччині.

Ряд організацій і політологів ведуть рейтинги рівня ліберальної демократії в країнах світу. Серед цих рейтингів найбільшу популярність мають Polity Data Set, Freedom in the World, який складається американською організацією Freedom House та Індекс демократії журналу «Economist». За даними міжнародної правозахисної організації Freedom House (яка проводить щорічні моніторинги рівня свободи й демократії у більшості або й у усіх країнах світу) у 2012 р. у світі налічується 195 країн, 117 із них ідентифіковані як такі, що мають електоральну демократію [21], тобто уряди в них формувалися шляхом виборів. У 63 країнах панує ліберально-демократичний лад, тому вони визнані вільними [21]. Якщо у 1989 р. в світі нараховувалося 69 країн з демократичним врядуванням (41% від загального числа політичних режимів), то через півтора десятиріччя їх число збільшилося майже вдвічі й у 2005 р. досягло 123 (64%) [21]. За даними Freedom House (2013 р.), Україна віднесена до категорії «частково вільних» країн, але відмічена як електоральна демократія. Україна отримала менший коефіцієнт свободи, за даними Freedom House, порівняно із минулими роками, через збільшення урядового тиску на опозицію, і новий Закон про статус російської мови, ігноруючи права меншості [21]. Відомості про розширення сфери демократії протягом останнього десятиліття XX ст., засвідчують, що на тлі збільшення кількості електоральних демократій загально зростає кількість ліберально-демократичних режимів. Рівень досягнутої свободи Freedom House визначає шляхом з'ясування питання про те, чи не порушуються права громадян у тій чи іншій країні, чи справді виборці вільно переобирають еліту, чи наявна політична конкуренція, чи інституціоналізована опозиція тощо.

Швидкі глобалізаційні та демократизаційні процеси, як і поширення ліберальної демократії в сучасному світі призвели до появи на світовій арені держав, які не зовсім відповідають установленню уявленням про ліберально-демократичний лад. Це, насамперед, стосується так званих молодих демократій, де процес становлення демократичних інститутів ще не завершився. Вони не лише мало схожі на західні зразки демократичного устрою, а й різняться між собою як типом, так і розвиненістю демократичних інститутів. Тому одним із способів класифікації [22, с.67] сучасних демократичних суспільств є поділ їх на «вільні країни», де панують принципи ліберальної демократії, а демократичні інститути стійкі й розвинені, та країни з неповною («частково вільні») або електоральною демократією, де участь громадян у політичному процесі обмежена в основному виборами. Статус країни корелюється з характером політичного режиму: «невільні» країни визначаються як автократії, «частково вільні» тяжіють до визначення електоральними демократіями, «вільні» – ліберальними демократіями.

Електоральні демократії мають конституції та формально створені на їхній основі інститути демократії. Формування урядів відбувається на підставі регулярних виборів. Проте і система державного правління, і соціальний статус індивіда істотно відрізняються від ліберальних демократій. Найголовніша відмінність полягає в тому, що в ліберальних демократіях інститути демократії виступають як необхідні механізми гарантування громадянських прав і свобод, котрі є самоцінністю. Натомість в електоральних демократіях панує ставлення до громадянських свобод як до засобу, що забезпечує нормальний перебіг виборчого процесу та мінімальну участь населення в ньому.

Таким чином, фаза лібералізації є своєрідним стартовим етапом у напрямку демократичних змін. Вона розпочинається кризою легітимності авторитарного чи тоталітарного режиму та кризою ідентичності всередині правлячих еліт, яка зазвичай закінчується їх розколом. Водночас змінюється баланс сил між правлячими групами та опозицією на користь другої, в результаті чого підвищується рівень свободи у суспільстві. Саме в цей період відбувається послаблення політичної цензури, надається певна свобода засобам масової інформації, встановлюється свобода слова і розширюються можливості її організованого виявлення, визнається деяка автономність громадських організацій, частково відновлюються гарантії прав людини, з'являються перші ознаки терпимості щодо політичної опозиції. Крім того, у результаті напруженої політичної боротьби між правлячою та опозиційною елітами уже в період лібералізації може виникнути нові правила «політичної гри», що є подальшим етапом для продовження процесу демократизації.

Список використаних джерел

1. Бауман З. Глобалізація. Наслідки для людини і суспільства / Зигмунт Бауман; [пер. з англ. І.Андрушенка / за наук. ред. М.Винницького]. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 109 с.

2. Бебик В.М. Сучасна глобалістика: провідні концепції і модерна практика: [навч. посіб.] / Бебик В.М., Шергін С.О., Дегтерьова Л.О. – К.: Університет «Україна», 2006. – 208 с.
3. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл; [пер. с англ.]. – М.: Academia, 1999. – 956 с.
4. Бжезінський З. Стадії посткомуністичних перетворень [Електронний ресурс] / Збігнев Бжезінський; [пер. з англ.] // Політологія посткомунізму. Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / [заг. ред.: С.Бистрицький, В.Полохало, С.Макеєв, О.Дергачов]. – К.: Політична думка, 1995. – 368 с. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/polpost/r2a1.htm>.
5. Пантин В.И. Глобализация и проблемы развития демократических институтов в России / В.И. Пантин // Политические институты на рубеже тысячелетий / В.И. Пантин. – Дубна: ООО «Феникс+», 2001. – 478 с.
6. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка создания динамической модели / Д.А. Растоу // Полис. – 1996. – №5. – С.5–15.
7. Гантингтон С.Ф. Три хвилі демократизації / Семюел Ф.Гантингтон // Демократія: антологія; [упоряд. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII. – 1108 с. – (Політичні цінності; Вип.1).
8. Лебедева Т.П. Либеральная демократия как ориентир для посттоталитарных преобразований / Т.П. Лебедева // Полис. – 2004. – №2. – С.76–84.
9. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / С.Хантингтон; [пер. с англ.]. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
10. Мельвиль А.Ю. Опыт теоретико-методологического синтеза структурного и процедурного подходов к демократическому транзиту / А.Ю. Мельвиль // Полис. – 1998. – №5. – С.14–27.
11. Шаповаленко М.В. Политическое развитие современных переходных обществ: теоретические подходы и основные тенденции: [моногр.] / М.В. Шаповаленко. – Харьков: Издательство Харьковского национального университета внутренних дел, 2007. – 340 с.
12. Пшеворский А. Переходы до демократії: лібералізація і демократизація / Адам Пшеворський; [пер. з англ. П.Тарашука] // Демократія: антологія; [упоряд. О.Проценко]. – К.: Смолоскип, 2005. – XXVIII. – 1108 с. – (Політичні цінності; Вип.1).
13. Шміттер Ф.К. Небезпеки і дилеми демократії / Ф.К. Шміттер // Глобальне відродження демократії / [пер. з англ.; за ред. Л.Даймонда, М.Ф. Платнера]. – Львів: Ахілл, 2004. – 287 с.
14. Романюк О. Транзитивні демократії (про визначення характеру політичних режимів перехідних суспільств) / О.Романюк // Людина і політика. – 2004. – №2. – С.23–30.
15. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация / Е.Мачкув // Полис. – 2000. – №4. – С.45–55.
16. Карл Т.Л. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы. Размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций / Т.Л. Карл, Ф.Шмиттер // Полис. – 2004. – №4. – С.6–26.
17. Романюк О.І. Посткомуністичні трансформації: системний аналіз структурних особливостей / О.І. Романюк // Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. Серія: «Питання політології». – Харків, 2009. – №839. – Вип.14. – 241 с.
18. Лібералізм: антологія; [упоряд. О.Проценко, В.Лісовий]. – [2-ге вид.] – К.: ВД «Простір», «Смолоскип», 2009. – XXVIII + 1128 с. – («Політичні ідеології»).
19. Зидентоп Л. Демократия в Европе / Ларри Зидентоп; [пер. с англ.; под ред. В.Л. Иноземцева]. – М.: Логос, 2001. – 360 с.
20. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й.Шумпетер; [пер. с нем.]. – К.: Основи, 1995. – 528 с.
21. Map of Freedom in the World; 2013 Edition [Електронний ресурс] // Freedom House. – Режим доступу: <http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/FIW%202013%20Charts%20and%20Graphs%20for%20Web.pdf>
22. Колодій А.Ф. Демократія в глобальному контексті / А.Ф. Колодій // Основи демократії: навч. посіб. для студ. вищих навч. закл. / [М.Бессонова, О.Бірюков, С.Бондарук та ін. / за заг. ред. А.Ф. Колодій.]. – К.: Видавництво «Ай Бі», 2002. – 680 с.

* * *

УДК 324:17.022.1(477)

Ірина Купцова, аспірантка кафедри соціальних теорій, Національний університет «Одеська юридична академія», Україна, м. Одеса

Імідж–технології у виборчих кампаніях: формування електоральної стратегії

Досліджуються фактори електорального вибору в контексті екстраполяції маркетингових теорій в поле політики. Аналізуються стратегічні компоненти іміджування в рамках виборчого процесу: сегментація, позиціонування, диференціація. Розкривається зміст електоральних імідж–технологій та особливості їх застосування в умовах політичної боротьби.

Ключові слова: політичний імідж, вибори, електоральний вибір, імідж–технології.

Ирина Купцова. Имидж–технологии в избирательных кампаниях: формирование электоральной стратегии

Исследуются факторы электорального выбора в контексте экстраполяции маркетинговых теорий в поле политики. Анализируются стратегические компоненты имиджирования в рамках избирательного процесса: сегментация, позиционирование, дифференциация. Раскрывается содержание электоральных имидж–технологий и особенности их применения в условиях политической борьбы.

Ключевые слова: политический имидж, выборы, электоральный выбор, имидж–технологии.

Irina Kuptsova. Image–technology in election campaigns: electoral strategy's implementation

The factors of electoral choice based on marketing research in the field of politics are analyzed in the article. Political image is analyzed in the framework of the electoral process: segmentation, positioning, differentiation. The electoral image–technologies are revealed in the context of political struggle.

Keywords: political image, elections, electoral choice, image–technology.

Вибори представляють собою форму мобілізації політичних сил та визначають загальний вектор політичного процесу. Оновлення політичної системи відбувається за рахунок трансформації елітарної складової та включення населення в процес виробництва політичних цінностей. Активізація використання політичних технологій відбувається саме під час підготовки та проведення виборчих кампаній. Ефективність імідж–технологій визначається через відповідність образу політика стратегічним цілям виборчої кампанії. Тому розробка концепції, орієнтованої на пошук оптимальної моделі іміджування в залежності від особливостей здійснення електорального вибору має теоретичне та практичне значення.

Дослідженню закономірностей здійснення вибору в умовах конкурентної середі присвячено роботи Б.Каплана, К.О. Омає, Ф.Котлера. Аналіз електоральних імідж–технологій входить до сфери наукових інтересів В.М. Бебіка, Г.Г. Почепцова, Є.Б. Малкіна, Є.Б. Сучкова, І.Л. Недяк. Процес створення іміджу в рамках виборчого процесу в тій чи іншій мірі проаналізовано в роботах вказаних авторів, однак питання комплексного дослідження впливу факторів електорального вибору на визначення основної стратегії іміджування та технологій її реалізації залишається відкритим.

Метою даної статті є визначення основних чинників здійснення електорального вибору, які лежать в основі стратегічного планування у виборчому процесі, аналіз іміджевої складової виборчої стратегії та дослідження технологій її реалізації.

Закономірності здійснення електорального вибору визначають зміст політичних технологій в рамках виборчих кампаній. Вивченням електоральної поведінки в аспекті її впливу на процес прийняття політичних рішень – предметна сфера політичного маркетингу. Російська дослідниця І.Л. Недяк вважає, що політичний маркетинг виходить із справедливості постулатів теорії раціонального вибору, розділяючи філософське та методологічне бачення суб'єкта політики як «раціонального інструментально мотивованого, схильного до гедонізму та опортуністичної поведінки індивіда (коаліції індивідів) здатного заздалегідь розраховувати власні витрати та вигоди» [1, с.146].

Однак логіка «попиту та пропозиції» вже не відповідає реаліям сучасного політичного процесу. Маркетингову парадигму «трансакцій», в рамках якої електоральна поведінка трактується з позиції пасивного споживання змінює парадигма «взаємовідносин». Трансакція представляє собою процес одномоментного обміну цінностями, в результаті якого здійснення політичного вибору має принести вигоду обох сторонам. Систематичне вивчення стратегії поведінки призвело до виникнення нових підходів щодо традиційних питань політичної науки. Згідно з основними постулатами школи «маркетингу взаємовідносин» успіх виборчої кампанії оцінюється рівнем довіри виборців до електоральних практик та політичних інститутів.

Екстраполяція теорії раціонального вибору з економічної в політичну сферу обмежена ірраціональною складовою мотивації. Сумніви в раціональності мають під собою емпіричну основу. Досліджуючи принципи прийняття електоральних рішень в умовах демократії американський дослідник Б.Каплан виходить з інтроспективних допущень щодо людської мотивації, за якими ірраціональність витікає з економічної теорії. Проведені автором емпіричні дослідження виявляють наявність у людей стійких упереджень, серед яких антиринкове упередження, упередження проти іноземного, упередження на користь наявності роботи та песимістичні упередження [2].

Електоральна підтримка знаходиться в прямій залежності від виборчої стратегії, направленої на акумуляцію та реалізацію інтересів виборців. Зміст імідж-технологій визначається в залежності від цілей конкретної виборчої стратегії, а форма їх реалізації – системою тактичних прийомів.

Адаптація маркетингової моделі «стратегічного трикутника» Кеничи Омае до умов політичного ринку дозволяє виділити основні структурні елементи стратегічного планування [3, с.79]. В основі концепції «стратегічного трикутника» – принцип узгодження інтересів основних гравців ринку: компанії, споживачів та конкурентів. Відповідно основні елементи іміджевої стратегії представлені через процеси позиціонування, сегментації та диференціації. Параметри іміджевого позиціонування визначаються на етапі формування виборчої стратегії. Правильно обрані позиції на початковому етапі визначають вектор майбутнього розвитку кампанії.

Перетворення внутрішніх ціннісно-орієнтаційних установок на артикуляцію політичної позиції в процесі голосування складає зміст поняття електорального вибору. Неоднорідність політичного ринку визначає принципи сегментації електорального простору за географічним, демографічним, соціально-економічним та соціально-поведінковими параметрами.

Принцип системності та раціоналізації при здійсненні електорального вибору обумовлює використання інструментального потенціалу соціологічних опитувань, націлених на визначення комплексу мотиваційних установок населення. В аспекті технологізації процесу створення іміджу політичного лідера інтерес представляють соціологічні дослідження, направлені на визначення «портрету» ідеального кандидата.

Підхід до формування виборчої стратегії на основі результатів опитування громадської думки базується на припущенні, що електоральна орієнтація відбувається відносно моделі «ідеального кандидату», а тому представляється методологічно слабкою. Електоральна соціологія як соціоінженерна діяльність ґрунтується на презумпції тотожності громадської думки та статистичної суми індивідуальних думок. Однак, соціологічні дослідження електоральних уподобань, на основі яких вибудовується ідеальний образ, не відображують складного комплексу факторів, що впливають на виборців в процесі прийняття рішення. Концептуальна модель елементів, що породжують «ілюзію громадської думки» включає детермінанти форми постановки запитання, контексту опитування, багатозначності запитань [4].

Позиціонування невід'ємне від диференціації, тобто виділення таких рис кандидата, які б відрізняли його серед конкурентів. Принцип диференціації в багатьох випадках становить основу іміджевої стратегії.

Згідно з парадигмою «маркетингу взаємовідносин» в умовах деідеологізації суспільства ідентифікація партій відбувається шляхом політики «кастомізації», заснованої на апеляції до розрізнених інтересів мікрогруп виборців [1, с.151]. Кастомізовані партії здійснюють зв'язок з електоратом шляхом прямої комунікації через розгалужену мережу партійних членів. Процес активізації участі рядових членів в формуванні партійної політики – наслідок взаємозалежності та співвідповідальності лідерів партій, партійних членів, активістів партійного руху та виборців.

Збільшення ролі лідерських груп, розмивання соціальної бази партій, зниження ролі ідеологічного фактору супроводжується загальною тенденцією персоналізації політики. Незважаючи на те, що українські виборці переважно голосують за лідерів, ідеологічна складова значною мірою впливає на ідейно-політичну ідентифікацію партій.

Політичне позиціонування відносно соціально-політичних та економічних проблем представляє собою складний комплекс заходів з представлення програмного курсу політичного лідера чи партії, направлених на виявлення проблемних питань та пошук можливих шляхів їх вирішення. Реалізація передвиборчої стратегії як правило відбувається одночасно за декількома параметрами. Від узгодженості типів позиціонування в рамках окремої кампанії залежить розвиток кампанії в цілому.

Передвиборча ситуація вимагає використання тієї чи іншої виборчої стратегії, яка при даних умовах є найбільш ефективною щодо співвідношення ресурсозатрат кампанії та очікуваних ре-

зультатів. Набір імідж-технологій визначається детермінантами передвиборчої ситуації. До таких умов належать:

- вид та рівень виборів (президентські, вибори народних депутатів; загальнонаціональні, регіональні і т.д.);
- тип виборчої системи (мажоритарна, пропорційна, змішана);
- електоральна історія округу;
- конфігурація політичних сил;
- рівень загальної зацікавленості електорату у процесі виборів.

М.Дюверже в класичній роботі «Політичні партії» зазначає, що «виборче вираження суспільної думки не відповідає власне суспільній думці, воно завжди його в більшій чи меншій мірі деформує, направленість такої деформації залежить від способу голосування та типа партійної системи» [5, с.454]. За загальним правилом в умовах функціонування мажоритарної виборчої системи в процесі позиціонування ставка робиться на імідж кандидата, якщо вибори проходять за пропорційною системою – партії чи партійний бренд.

Особливого значення в контексті позиціонування за мажоритарною системою відносно більшості набувають технології із створення іміджу політичного лідера. Позиціонування кандидата в даному випадку залежить від зв'язку політика із певним виборчим округом (наприклад, його походження, досвід роботи у даному регіоні). Інститут партійного членства в сучасному політичному процесі засновано на принципах безпосередньої комунікації із виборцями. Посилення самостійності місцевих партійних лідерів, а також їх вплив на політику центра визначають зміст технологій іміджування в умовах мажоритарної виборчої системи.

Мажоритарна система абсолютної більшості передбачає, що для перемоги кандидат повинен отримати більшу половину голосів виборців. Визначення переможця за допомогою такої системи вимагає з'ясування кола претендентів до двох-трьох варіантів, що часто пов'язано із проведенням другого туру виборів. В умовах обмеженого вибору встановлюється закономірність, за якою переможцем виборчих перегонів стає не той кандидат, який отримав вищі результати в ході першого туру виборів, а той, хто зуміє акумулювати голоси виборців кандидатів-суперників, що не пройшли у другий тур. В такому ключі важливого технологічного значення набуває представлення кандидата як оптимальної альтернативи демонізованій іміджевій інтерпретації образу кандидата-суперника.

У системах з пропорційним представництвом голоси отримують списки кандидатів, що значно підвищує партійну конкуренцію та використання технологій партійного брендингу. Технології брендингу, засновані на використанні ресурсних можливостей партійного іміджу в умовах конкурентної боротьби, значно розширюють ідентифікаційні можливості партії через становлення системних зв'язків із виборцями. Зазначимо, що вітчизняний політичний процес характеризується тенденцією активізації партій лідерського типу, за таких умов імідж лідера багато в чому обумовлює прихильність виборців щодо конкретного партійного бренду. Ефективність іміджевої персоналізації партійного представництва в умовах пропорційної виборчої системи обумовлюється фактором конкретизації політичної відповідальності в особі політичного лідера. В умовах голосування за пропорційною виборчою системою за відкритими партійними списками використовують імідж-технологію «testimonial» – включення в партійні списки авторитетних осіб з суміжних сфер публічної взаємодії.

Змішаний тип поєднує переваги пропорційної та мажоритарної виборчої систем. Чинний Закон України «Про вибори народних депутатів» встановив змішану систему, за якою 225 депутатів обирається у багатомандатному окрузі за виборчими списками, інші 225 – за мажоритарною системою відносно більшості [6]. В свою чергу перманентне реформування виборчої системи викликає не тільки оновлення у конфігурації розподілення мандатів, але й зміни у розподіленні голосів виборців.

Імідж-технологія ідентифікації політика за іміджем політичної партії широко використовується в рамках кампаній регіонального рівня або коли проведення регіональних кампаній співпадає з виборами загальнонаціонального масштабу. Безумовно, позитивна динаміка іміджу кандидата від партії не в повній мірі наслідок динаміки іміджу партії, однак в рамках окремих виборчих кампаній реалізація стратегії ідентифікації коштуватиме в рази дешевше за створення позитивного іміджу кандидата, який би якісно вирізнявся з-поміж інших йому подібних.

Вивчення електоральної історії округу допомагає виявити найбільш стійку групу електорату, яка послідовно підтримує ту чи іншу політичну силу, чи політика. Основна ціль будь-якої виборчої технології – цільова мобілізація активності виборців, яких можна назвати такими, що не визначились. Використання загальної позитивної динаміки розвитку іміджу політичного іміджу з ціллю отримання голосів виборців, які, не маючи стійкої політичної позиції, сліднують за більшістю – доволі популярна імідж-технологія. Такий ефект може бути наслідком високої популярності

кандидата або фальсифікації політичних рейтингів напередодні виборів.

За теорію «спіралі мовчання», розробленою німецьким соціологом Е.Ноэль-Нойман на електоральну поведінку впливає громадська думка, в якій сконцентровано формальні та неформальні норми суспільної поведінки. «Спіраль мовчання», заснована на страху ізоляції, проявляється в конформності щодо вибору, який підтримує більшість [7].

Технології, засновані на принципах «спіралі мовчання» подають бажаний стан речей як факт, що відбувся. Страх суспільної ізоляції приводить до того, що громадськість віддає пріоритет тим кандидатам, яких вона вважає представниками «більшості». Така інформація може подаватися в формі новин, результатів соціологічних досліджень.

Конфігурація політичних сил суттєво впливає на результати, досягнені в ході політичної кампанії. Наприклад, у другому турі виборів або у ситуації, коли за перемогу реально змагаються два, три кандидати, перемога залежить не стільки від популярності кандидата, скільки від кількості негативно налаштованих виборців. В умовах обмеженого вибору процес може прийняти форму протестного голосування, тобто виборці голосують не за кандидата, а проти його суперника.

Серед різноманітних форм політичної активності найбільший інтерес в рамках даного дослідження представляє електоральна поведінка, під якою ми розуміємо «ступінь активності громадян в голосуванні та інших пов'язаних з ним політичних діях» [8, с.121]. Виборчу стратегію вибудовують на основі висхідних показників очікуваної та реальної електоральної активності. Крайньо-негативною формою електоральної поведінки виступає електоральна пасивність, яка в основному проявляється у низькій явці в день виборів. Однак, активність виборців впливає в більшій мірі на стратегію виборчої кампанії не через проблему явки. Ступінь електоральної активності є чинником трансформації імідж-технологій на етапі підготовки та проведення виборчої кампанії. Електоральна пасивність може стати вигідною для кандидатів, які задовго до початку виборчої кампанії мали сильний позитивний імідж, натомість, введення нових персонажів може пройти непоміченим.

Політичне позиціонування через негативізацію іміджу суперників доволі розповсюджена практика в умовах політичного нігілізму та кризи легітимності владних інституцій. Найбільш ефективними негативні іміджеві кампанії стають за умови бінарного розподілення політичних сил. Зазвичай в основі стратегії виборчої боротьби лежить активізація опозиційно налаштованої частини електорату, а на фоні загальної тенденції деідеологізації виборчих кампаній апеляція до емоцій електорату представляється дієвим способом впливу на суспільну свідомість.

Залежність результатів негативної кампанії від ініціативи її учасників, заснована на так званій технології «мішені». Основним видом активності кандидата під час виборчої кампанії стає критика «опонента-мішені». Функціонально технологію направлено на встановлення оптимальної для кандидата конфігурації політичних сил з фактичним виключенням з її сюжету всіх інших претендентів, крім нього та «кандидата-мішені».

Ефективним засобом впливу на свідомість виборців є комплексна технологія популізму. Популізм визначають як «стиль політичної діяльності, орієнтований на завоювання популярності серед широких мас за допомогою використання примітивної аргументації, демагогії, використання стереотипів та міфів» [9, с.193]. Популізм як технологія характеризується використанням прийомів артикуляції необґрунтованих обіцянок та декларування незначних дій та подій як актів реалізації політичного курсу. Гуманістична конотація ідей популізму знаходиться в площині реалізації народної влади через інститути безпосередньої демократії. Використання технологій популістського толку ґрунтується на схильності великих груп до сприйняття гучних лозунгів та простих рецептів вирішення складних суспільно-політичних проблем.

Технологія навішування «ярликів» пов'язана із використанням оцінних категорій для створення у суспільній свідомості стійких асоціацій з негативними стереотипними образами («бандит», «націоналіст», «шовініст» і т.д.). Використання опозиційними політиками ярлику «донецький кримінально-олігархічний клан» для характеристики партії влади – приклад застосування вказаної технології в контексті сучасного політичного дискурсу [10, с.22].

Зміна маркетингової парадигми та екстраполяція її у політичну сферу вимагає переоцінки значення стратегії іміджування в політичному процесі. Стратегічне планування іміджевої кампанії структуровано відносно елементів сегментації, позиціонування та диференціації, які і визначають конкретний набір електоральних імідж-технологій. Визначення змісту іміджевої стратегії обумовлюється детермінантами передвиборчої ситуації та законо-

мірностями здійснення електорального вибору, що ґрунтуються на інтеграції раціональних та ірраціональних чинників.

Список використаних джерел

1. Недяк І.Л. Политический маркетинг: особенности развития научно-исследовательского направления // ПОЛИС. – 2010. – №3. – С.144–155.
2. Каплан Б. Миф о рациональном избирателе: Почему демократии выбирают плохую политику / Брайан Каплан; пер. с англ. Д.Горбатенко, под ред. А.Куряева. – Москва: ИРИСЭН, мысль, 2012. – 368 с.
3. Омае К.О. Мышление стратега: Искусство бизнеса по-японски / Кеничи Омае; пер. с англ. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2007. – 215 с.
4. Бішоп Дж.Ф. Ілюзія громадської думки: факт і артефакт в американських опитуваннях (Уривки з книги. Частина 2) // Політичний маркетинг. – 2007. – №5. – С.3–12.
5. Дюверже М. Политические партии / М.Дюверже; пер. с франц. – Академический Проект. – 2002 – 560 с.
6. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Відомості Верховної Ради України від 16.03.2012 р. – №10, №10–11 – С.416.
7. Ноэль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие спирали молчания; пер. с нем. / Э.Ноэль-Нойман. – М.: Прогресс-Академия; Весь мир, 1996. – 352 с.
8. Городецкая Е.Г. Мотивация электорального поведения населения в рамках избирательного округа // Социальные технологии. – 2012. – №53 – С.121–129.
9. Новейший политологический словарь / авт.– сост. Д.Е. Погорельский, В.Ю. Фесенко, К.В. Филиппов. – Ростов н/Д.: Феникс, 2010. – 318 с.
10. Позиціонування партій // Політичні партії в демократичному процесі. Інформаційний бюлетень (Додаток до журналу «Україна: події, факти, коментарі»). – 2012. – №31. – С.4–29.

* * *

УДК 324(477)–051:342.8

Леся Ткаченко, Україна, м. Київ

Проблема електорату і виборчої активності в умовах вільного волевиявлення

Зроблена спроба здійснити конкретизацію поняття «електорату» та «виборчої активності» громадян України, з метою їх подальшого комплексного аналізу.

Ключові слова: політична активність, вибори, електорат, електоральна активність, виборча активність, голосування.

Леся Ткаченко. Проблема електората и избирательной активности в условиях свободного волеизъявления

Сделана попытка осуществить конкретизацию понятия «электората» и «избирательной активности» граждан Украины, с целью их дальнейшего комплексного анализа.

Ключевые слова: политическая активность, выборы, электорат, электоральная активность, избирательная активность, голосование.

Lesya Tkachenko. The problem of voters and electoral activity in free will

The author tried to make the specification of «voters» and «election activity» citizens of Ukraine for further comprehensive analysis.

Keywords: political participation, elections, electorate, electoral activity, the activity of election, voting.

Актуальністю теми дослідження виступає проблема «виборчої активності» (електоральної активності) й «електорату» населення, котра обумовлена не тільки важливістю пізнання їх сутності, необхідністю регулювання виборчого процесу, а й потребами соціально-політичного управління країни. Раніше електоральна поведінка не була актором вибору, тому саме на даний час електоральна проблематика в Україні є недостатньо розробленою.

Дослідженням даної проблематики займалися В.Бебик, Ю.Візницький, Є.Головаха, О.Князева, А.Колодій, М.Михальченко, В.Полторах, О.Стегній та ін. Важливість вивчення виборчої зазв'язатості громадян обумовлена масштабністю виборів, які відбуваються в державі, а також певного соціального замовлення з боку зацікавлених суб'єктів виборчого процесу. Падіння довіри виборців до представницьких органів влади дає змогу шукати нові шляхи щодо підвищення рівня ініціативності громадян. Для вивчення електоральної активності громадян мають велике значення праці, які присвячені порівняльному аналізу та вивченню виборчих систем. Ця проблематика прослідковується в працях таких авторів як: А.Білоуса, Е.Лейкмана, М.Уоллестайна та ін.

Метою даної статті є дослідження та вивчення суті виборчої активності, проаналізувавши включеність громадян у виборчий процес. Однією з важливих форм політичного життя є поведінка

громадян держави на виборах. В демократичних державах істотною умовою розвитку суспільства є вільна участь громадян на виборах до органів влади. Саме тут вони здійснюють свої цивільні функції і відповідні повноваження.

Вибори – це одна з найважливіших форм участі суспільства у прийнятті політичних рішень. А.В. Мельник визначає вибори як: «процедуру формування представницького органу влади або наділення повноваженнями посадової особи, здійснювану за допомогою голосування за умови, що на кожне депутатське місце або певну посаду можуть претендувати два або більше кандидата» [1, с.45].

Американський дослідник Г.Помпер, на підставі критеріїв (перемога чи поразка правлячої партії, збереження або зміна схеми розподілу голосів) виокремив чотири види виборів:

- «Консервуючі вибори» – це вибори, у процесі яких більшість виборців залишаються вірні своїм політичним поглядам і партійним симпатіям, і партія більшості залишається біля керма влади;

- «Екстраординарні вибори» – вибори, на яких перемагає одна з опозиційних партій у зв'язку з тимчасовим сплеском її популярності, при цьому не відбувається ніяких істотних змін у тому, що стосується підтримки виборцями провідної партії.

- «Зміцнюючі вибори» – це вибори, в результаті яких правляча партія при дії тимчасових факторів зміцнює своє положення, отримавши більшу, ніж раніше, частку голосів виборців.

- «Переломні вибори» – це вибори, що призводять до принципових змін у міжпартійному співвідношенні сил, коли правляча партія втрачає своє провідне становище. Це є наслідком істотних демографічних змін або важливих політичних подій, криз, викликаних, наприклад, громадянською війною чи війною з іншими державами [2, с.86].

Лише в демократичній країні вибори відтворюють реальну конкуренцію між альтернативними політичними рухами і реальною до можливості здійснення змін у структурах влади. Для того, щоб режим був демократичним, конкуренція має бути вільною, а вільна конкуренція в даному контексті означає рівні можливості, свободу слова, зборів і організацій. Чим менш ясні результати майбутніх виборів, тим гострішою буде конкуренція між партіями, які прагнуть прибрати владу до своїх рук. Однак, для гострої конкурентної боротьби між партіями, котрі балотуються, потрібна відповідна правова основа і певний рівень політичної культури, що допускає звичайну передвиборчу боротьбу, а також регламентує порядок її ведення, забезпечуючи при цьому стабільність політичної системи.

У країнах з демократичною формою правління область реального виборчого права настільки обмежена, що це згубно відбивається на самому характері влади. Коли суспільству вже у готовому вигляді пропонуються різні партійні та альтернативні політичні програми, то як правило можливість внесення змін до них вже непередбачена. Більш того, таким же чином, формуються партійні списки кандидатів. Звідси слідує, що громадянин (виборець) змушений обмежитися вибором одного списку, не маючи при цьому можливості вплинути на його склад [3, с.13–15].

Як зазначає А.В. Мельник, вибори – це засіб легітимації влади, форма визначення змісту політики, засіб контролю з боку громадян за діяльністю влади, механізм відбору політичних діячів, показник (барометр) політичного життя [1, с.47–50]. Більшість дослідників вивчаючи функціональні наслідки електоральної поведінки населення починають з статистики явки виборців, тобто з аналізу активності голосування.

На певний час процедура виборів перетворює звичайне суспільство з пасивних глядачів, що стежать за подіями на політичній арені, в реальних учасників гри. Через результати голосування громадяни держави, які зазвичай стоять в стороні від політичної діяльності, висловлюють свою думку. На склад команди впливають рядові виборці, що природним чином роблять головних гравців – професійних політиків – сприятливими до реакції суспільства на їхні вчинки. Саме голосування на виборах покликано забезпечити структуру влади, засновану на представництві інтересів народних мас. З іншого боку, вони дають змогу отримати інформацію про те, наскільки суспільство солідаризується з програмою і способами діяльності кожної з політичних партій, наскільки воно спроможне обрати претендента, що користується найбільшою популярністю. Тож голосування на виборах, як політичний акт, відображає не тільки сутність демократії, але і її дух.

Голосування – це акт соціально-політичної дії. Ця дія буває двох видів:

- автономна участь – свідомо активна діяльність громадян, більш-менш безпосередньою метою яких є вплив на позицію та діяльність політиків, що обирає електорат. Цей вид участі поширений, насамперед, у країнах демократичної орієнтації;

- мобілізаційна участь – це вимушена дія, коли участь у соціально-політичних процесах залежить від неполітичних стимулів

(наприклад, страх). Ця участь у соціально-політичних процесах характерна традиційним суспільствам і, здебільшого, тоталітарним політичним режимам.

Доведено, що виборець не голосує, якщо мотиви, якими керується політик, не відповідають його погляду і переконанням. У разі такої невідповідності виборець стає лише спостерігачем передвиборчого процесу і самих виборів. Тоді кандидати та організатори виборчих кампаній застосовують технології підвищення виборчої ініціативності. У зв'язку зі стабілізацією суспільно-політичної ситуації у виборців зростає надія на поліпшення соціально-економічних умов і з'являється бажання брати участь у виборах. Однак рівень участі у виборах, особливо усвідомленого й осмисленого, змінюється в залежності від рівня та характеру виборів.

Видатний дослідник А.Даунс прагнувши пояснити динаміку виборчих переваг громадян й виборчої активності, сформулював теорію раціонального вибору або економічного голосування. Згідно з цією теорією, поведінка виборців є «раціональною» і економічною, через те виборці намагаються досягнути максимізації своїх соціально-економічних інтересів через мінімізацію своїх зусиль, задля досягнення своєї мети [4].

Закон України ст. 4 п. 1) «Про вибори народних депутатів України» від 6 листопада 2001 року гарантує усім дієздатним громадянам України участь у виборах на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування незалежно від їх раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак [5, с.7]. Але недосконалість законодавства приводить до обмежень електоральних прав громадян.

Що ж ми розуміємо під самою категорією «електрат»? Поняття «електрат» (французьке «electorat» – сукупність виборців) має декілька смислових навантажень. Перш за все, дана категорія застосовується до виборців, які голосують на виборах за будь-яку політичну партію. При такому підході під «електратом» слід розуміти основне ядро політичної підтримки певної партії чи кандидата на виборах [6, с.117]. Під електоратом ми сприймаємо сукупність осіб, які досягли 18 років і мають виборче право.

А.Ю. Горчева визначає електорат як: «контингент виборців, які на виборах мають законне право голосувати за певну партію, політичну групу, вибирати того чи іншого політичного лідера» [7, с.137].

Електорат виконує ряд важливих соціально-політичних функцій. Головною функцією електорату виступає селективна. У демократичному суспільстві продовження повноважень виборних посадових осіб або їх припинення повністю залежить від волевиявлення електорату. Селекція владної еліти є однією із найважливіших функціональних завдань, що вирішується в процесі виборів.

До числа важливих функцій електорату належить легітимація державної влади. Таким чином політичні сили, які бажають залишитися в рамках державно-правового простору, домагаються своєї легітимності шляхом залученням на свій бік якомога більшої кількості електорату. Відсутність виборів, низька електоральна підтримка ставить під сумнів легітимність державної влади в цілому. За умов демократичної політичної системи він має право оцінити діяльність обранців народу шляхом різних висловлень, голосування «за» чи «проти» на виборах. Тим самим здійснюється контроль діяльності виборних осіб. Контрольна функція перетинається з функцією тиску. Електорат, проголосовувавши проти неугодили народу рішень і кандидатів, чинить тиск на органи влади. Тим самим змушує органи влади рахуватися з інтересами народу.

Найчастіше олігархічні групи, щоб провести «свою людину» піднімають активність тих виборців, які у майбутньому будуть лобіювати їх інтереси.

У ході голосувань електорат своєю поведінкою може орієнтувати на актуальні проблеми позиції виборця. Часто стає незрозумілим, хто кого контролює електорат владу чи влада електорат? Реалізація функції легітимності найчастіше викликає сумніви, бо в умовах низької явки політично активного населення результат виборів найчастіше вирішує електорат, який голосує «просто так», тобто електорат, поведінка якого, прийнято називати голосування «ногами».

По своїй суті електоральна поведінка населення фіксує зв'язок індивіда з сферою політики, демонструє включеність індивіда у виборчий процес. Політичні ідеали, установки, цінності, закріплені на рівні політичної свідомості, що лежать в основі електоральної поведінки, поділяються на два рівні. Це – світоглядний і власне електоральний. На першому рівні формуються уявлення електорату про політику і політичну картину світу, а також його (електорату) норми, цінності, символи, установки і орієнтири. Другий рівень характеризується позицією електорату з конкрет-

них питань. А саме, ставлення до кандидатів, які балотуються, партій і партійних блоків, до виборчого процесу. Електорат голосує по-різному в залежності від багатьох причин (економічних, соціальних та ін.).

На практиці виділяють три типи виборців:

- переконані прихильники кандидата;
- переконані прихильники конкурента;
- «Хиткі» виборці.

Електоральна поведінка є головною характеристикою електорату, тому що являє собою об'єкт впливу кандидата і його команди. Цей вплив простежується у збільшенні виборців, які голосують за потрібного кандидата і у зменшенні кількості виборців, які голосують проти. Аналіз мотивації електоральної поведінки свідчить, що змістом передвиборчих програм сучасний електорат не цікавиться. За умов, коли в державі поширена недовіра до гасел і програм, чиниться спроба електорального вибору на особистісні якості кандидатів. Це закладено з пануванням сформованого вихованням стереотипу, що ще залишилися порядні люди. Тому, тут ми бачимо реакцію підміни ціннісної основи електорального вибору: замість оцінки програм відбувається оцінка особистісних і зовнішніх якостей кандидата. Це, в свою чергу, сприяє можливості використання маніпулятивних технологій на електоральний вибір громадян.

За бажанням брати участь у виборах всіх виборців умовно можна розділити на такі категорії:

- активні, які приймають участь в голосуваннях всіх рівнів;
- «хиткими» перевагами (це виборці, які в одних виборах беруть участь, а в інших ні);
- які не беруть участь у голосуваннях на виборах всіх рівнів.

Проблема виборчої активності в умовах вільного волевиявлення завжди привертала увагу людства. Що ми насамперед розуміємо і який змісткладаємо в поняття виборча активність? При розгляді цього питання необхідно з'ясувати, що саме означає поняття активність? Поняття «активність» означає посилену енергійну діяльність, здатність організму реагувати на зовнішні подразники [8, с.29]. Здатність (від лат. *Actives* – діяльний, дієвий) – це стан самоспричинюваного діяння, що прискорюється і розширюється, на протилежність сприйняття зовнішнього діяння – пасивності. Активність свідомості визначається практичною діяльністю людини і виявляється у цілеспрямованості пізнання, у формуванні цілей, що становлять безпосередній мотив і ідеальний план предметно-перетворювальної діяльності [9, с.16].

Виборча активність є різновидом політичної активності, де остання виступає формою прояву соціальної ініціативності. Соціальна активність – вища форма активності людини, характеризується усвідомленими діями. За О.Якубою: «соціальна активність це системна соціальна якість, у котрій виражається та реалізується рівень її соціальності, тобто глибина та повнота зв'язків особистості зі соціумом, рівень перетворення особистості на суб'єкт суспільних відносин» [10, с.96–97].

В.Ядов виділяє такі критерії соціальної активності:

- характер і рівень прийняття інтересів, потреб і цінностей;
- спрямованість на певні інтереси, потреби, цінності;
- характер і рівень реалізації інтересів, потреб, цінностей [11].

Виборча активність виступає як один з типів політичної участі. Політична участь – це дії особи чи групи осіб з метою вплинути на державну політику, управління державними справами, на вибори політичних лідерів. Виборча активність не обмежується лише одним проявом політичної участі – голосуванням, а передбачає активну участь у всіх етапах передвиборчої кампанії та електоральних діях після виборів. Н. Хома виділяє такі найголовніші елементи «виборчої активності»:

- залученість у виборчий процес на його різних етапах та у акції електорального характеру у період між виборчими кампаніями;
- участь у голосуванні;
- вибір виборцями джерел електоральної інформації та інтенсивність її збору;
- обізнаність із законодавством про вибори та проблемами його реформування;
- використання (або ставлення до можливого використання в майбутньому) законодавчо гарантованих електоральних прав (наприклад дострокового голосування або право на голосування за місцем перебування);
- дотримання виборчого законодавства на різних етапах виборів і під час голосування;
- термін остаточного прийняття рішень щодо участі в голосуванні і його характеру;
- реакція на зафіксовані порушення виборчого законодавства та ін. [12, с.13].

Слід відмітити, що електоральна активність вимагає певних економічних затрат. Це можуть бути затрати пов'язані з прагненням переконати інших у правильності свого вибору, тобто агіта-

ція за кандидата чи партію; грошові витрати на купівлю газет, тобто затрати у передвиборних акціях і нарешті мабуть і власне затрати, які пов'язані з самим голосуванням. Саме через електоральну активність проявляються прагнення виборця щодо змін удосконалення державної влади та системи суспільних відносин, розвитку суспільства. На думку таких дослідників як Т.Дая та Л.Зіглера, потрібно дотримуватися певних вимог за яких би виборці могли б впливати на політику за допомогою участі у виборчому процесі. Насамперед, це, по-перше, щоб кандидати-конкуренти пропонували виборцям чіткі політичні альтернативи; по-друге, виборці повинні серйозно цікавитися політичними питаннями; по-третє, щоб переваги більшості з політичних питань встановлювалися за результатами голосування; по-четверте, народні обранці повинні бути зобов'язані виконувати свої передвиборні обіцянки [13, с.125–126].

Ознакою виборчої активності виступає реальна участь у електоральних акціях та виборах, а також стійкі прагнення впливати на електоральні процеси. Підкреслюючи значення і роль виборів в процесі трансформації сучасного українського суспільства, М.Михальченко стверджує, що на рівень електоральної активності впливає відсутність законодавчої бази, яка передбачала б відповідальність обраних депутатів, Президента та інших посадових осіб перед виборцями в проміжку між виборами. Крім того, пересічні громадяни часто не можуть впливати на процес державотворення через відсутність необхідних навичок, знань. Апатія електорату, недостатня поінформованість про політичні процеси, нестійкість політичних поглядів і невизначеність ідеологічних позицій зумовлюють слабкість тих механізмів, які забезпечують демократизм політичних інститутів та справедливе представництво в них громадян України [14, с.311].

Однією з важливих форм політичного життя є поведінка громадян країни на виборах. Електоральна участь є формою відображення політичної суб'єктності особи, що реалізується на основі свободи вибору. На початку 90-х років виборча активність була в певній мірі достатньо високою, адже громадяни йшли на голосування і віддавали свій голос за кандидата, бо ставилися до цієї процедури як до формальності невиконання якої може призвести до «негативних» наслідків. За допомогою виборчої ініціативності відбуваються суттєві зрушення в державі, прихід до влади нових людей, зміна урядового курсу. Особливість електоральної завзятості полягає у її охопленні великої кількості громадян держави й зростанні із законодавчо визначеними часовими межами. Відомий дослідник Є.Вятр визначає електоральну активність як одну із форм політичної участі громадян в організованих формах політичного життя [15, с.117].

Ми можемо сміло стверджувати, що електоральна активність це не тільки наявна, але й потенційна готовність до дій, це ставлення особи до суспільства, виборів, суб'єктів виборчого процесу, та міра включеності особи у систему суспільних відносин, які виникають у зв'язку з делегуванням повноважень. Рівень виборчої завзятості громадянина розглядають через аналіз електоральної активності, мотивів, джерел, пробуджуючих факторів. Умовно можна виокремити дві великі групи джерел: зовнішні та внутрішні. До перших відносяться ті умови навколишнього середовища, в яких живуть люди. Не слід упускати значення морально-психологічного клімату у сім'ї, наявності певних електорально-родинних традицій. Сім'я – основна сфера формування електорального світогляду громадян [16, с.86]. Другі джерела стосуються духовних та матеріальних потреб, рівня культури, інтереси.

Електоральна активність – це соціальна якість, що виявляє цілісне, стійке, активне ставлення до обрання та функціонування представницьких органів влади. Виборча активність – це одна з форм соціальної ініціативності, що характеризує реакцію особи на виборчу кампанію, залученість у виборчий процес, політичну поведінку громадян із приводу делегування владних повноважень [12]. В своїх працях відомий дослідник Г.Тінгстен прийшов до висновку, що «чим вищий професійний статус, рівень економічного благополуччя, тим активніші виборці». Дослідження французьких соціологів показали, що на виборчу активність впливають різні чинники, але найважливішими серед них є: майновий стан, незалежність у роботі та віросповідання. Не слід забувати і про соціально-культурні (віросповідання та релігійність); соціально-економічні (економічна кон'юнктура, соціальна мобільність, належність до певного класу (страти)) і демографічні (вік, стать) [16, с.84–85].

Отже, з вищесказаного можна зробити висновок, електоральна активність виборця починається задовго до виборів та після самого голосування не закінчується. В Україні вибори набувають перманентного характеру, що простежується в різночасових періодах виборів різних рівнів органів державної влади, що зумовлює нас мовити про умовний характер виділення етапів виборчої активності.

Виборчу активність можна розглядати як рівень включеності особи у систему суспільних відносин, які виникають у результаті делегування владних повноважень у сфері прийняття політичних рішень і формуються під впливом багатьох чинників. Одним із проявів виборчої активності є участь у голосуванні, бо саме вона є тим показником участі громадян у електоральному процесі. Підсумки виборчих кампаній істотно впливають на орієнтацію державної влади і розстановку політичних сил в країні.

Список використаних джерел

1. Мельник В.А. Современный словарь по политологии. – М.: Книжный дом, 2004. – С.47–50.
2. Pomper.G.& Ledersn. S. Elections in America. – New York: Longman, 1980.
3. Герман Г. Власть и политика в государстве Израиль: социально-политическая динамика Ч.9. Выборы и поасденис иуиратслей // Открытый университет. Тель-Авив, 2000.– С.13–15.
4. Downs A. An Economic theory of Democracy. – New York: Hakper, 1957.
5. Закон України «Про вибори народних депутатів України» // Голос України. – 2001. – 6 листопада. – С.7.
6. Курлов А.Б., Суханов В.М., Шкель С.Н. Социодинамика политических приоритетов электората в условиях регионального самоуправления. – Уфа, 2003.
7. Горчева А.Ю. Политический менеджмент постсоветской России. – М., 2003.
8. Словник української мови. – К., 1970. – Т.1.
9. Філософський словник / За заг. ред. В.І. Шинкарука. – К., 1986.
10. Якуба О.О. Соціологія. Навчальний посібник. – Харків, 1996.
11. Ядов В.А. Социальный тип личности // Коммунист. – 1998. – №10.
12. Хома Н.М. Виборча активність громадян в умовах трансформації політичної системи України(регіональний аспект) // Автореферат дис. канд. політ. наук. – Львів, 1998. – С.13.
13. Дай Т., Зиглер Л. Демократия для элиты. – М., 1984.
14. Михальченко М.І. Становлення нових політичних інститутів і національно-державний розвиток України. В кн.:Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Колективна монографія / Під ред. М.О. Шульги. – К., 1999.
15. Вятр Е. Социология политических отношений. – М., 1979.
16. Бодуен Ж. Вступ до політології. – К., 1995.

* * *

УДК 32:316.46.058.5(477)

Світлана Литвиненко, старший викладач, Національний університет фізичного виховання та спорту України, Україна, м. Київ

Політико-психологічні маніпуляції як засіб керування масами

Досліджуються механізми політичного маніпулювання, розкривається сутність, функції, ознаки політичного маніпулювання. Вказується на використання політичними маніпуляторами засобів масової інформації, методів нейролінгвістичного впливу та наслідки їх застосування. Приділяється увага проблемі протидії політичному маніпулюванню.

Ключові слова: політичне маніпулювання, керування масовою свідомістю, виборчі технології, нейролінгвістичний вплив, політична реклама, політичний вплив.

Светлана Литвиненко. Политико-психологические манипуляции как средство управления массами

Исследуются механизмы политического манипулирования, раскрывается сущность, функции, признаки политического манипулирования. Указывается на использование политическими манипуляторами средств массовой информации, методов нейролингвистического воздействия и последствия их применения. Уделяется внимание проблеме противодействия политическому манипулированию.

Ключевые слова: политическое манипулирование, управление массовым сознанием, избирательные технологии, нейролингвистическое воздействие, политическая реклама, политическое влияние.

Svetlana Lytvynenko. Political and psychological manipulation as an instrument to control the masses

The mechanisms of political manipulating are investigated. The essence, functions and symptoms of political manipulation are revealed. The use of media and NLP techniques by political manipulators as well as the effects of such activities are highlighted. Attention is paid to the problem of resistance to political manipulation.

Keywords: political manipulating, mass consciousness control, election technologies, neurolinguistic influence, political advertising, political influence.

Сьогодні показує, що від тотального політичного маніпулювання як потужного інструменту прихованого впливу на психіку людини і поведінку мас, який активно використовується у

боротьбі за владу та намаганнях утримати її, способів захисту майже не існує. Для цього потрібні комплексне розуміння його соціопсихологічної суті, природи і механізмів, знання базових принципів його використання, змісту й ефективності конкретних технологій, стратегій, методів, прийомів і саме деякі з таких знань запропоновані, де особливою актуальністю мають висвітлення сутності невербального політичного маніпулювання та використання у політичній сфері можливостей впливу засобів масової інформації. Розглядаючи маніпулювання у політичній сфері, варто відзначити, що на сьогодні ця тема є однією з найбільш проблемних у сучасній політології, тому зроблена спроба визначити типологію політичних маніпуляторів, функції політичних маніпуляцій, вказати на нейролінгвістичний засіб як одного з варіантів політичного впливу на маси та окреслити бодай мінімальні шляхи захисту від маніпулятивних впливів.

Суть політичного впливу як одного із ключових факторів у процесі захоплення, використання та втримання влади полягає у здатності політичного суб'єкта активно стимулювати процес змін мотивів та установок інших суб'єктів політики з метою трансформації їх поведінки та дій. Політичний вплив можна здійснювати як свідомо та цілеспрямовано через механізми переконання та навіювання, так і несвідомо (спонтанно), коли зміна поведінки, переконань та установок відбувається на основі психологічних ефектів зараження та наслідування. Політична практика показала, що надзвичайно ефективним інструментом політичного впливу є маніпулювання.

Категорія «маніпулювання» різнопланова і неоднозначна. У психологічній літературі її визначають як: операцію руками, дію рук, зокрема демонстрацію фокуса, який ґрунтується на спритності рук; махінацію, обман, шахрайство; комунікативний вплив, що зумовлює актуалізацію в об'єкта впливу певних мотиваційних станів (водночас відчуттів, стереотипів тощо), що спонукають його до поведінки, бажаної (вигідної) для суб'єкта впливу [1].

Політологічний енциклопедичний словник політичне маніпулювання трактує як систему засобів ідеологічного та духовно-психологічного впливу на масову свідомість з метою нав'язування певних ідей, цінностей; цілеспрямований вплив на громадську думку та політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку, а Великий Оксфордський словник політичне маніпулювання подає як вигідний і підступний вплив на людей з метою досягнення особистої вигоди засобами масової інформації [2,с.191].

Перш за все, слід віддати належне зарубіжним вченим, які детально висвітлили ряд проблем маніпуляцій і в цьому зв'язку можна назвати праці Е.Берна, Д.Мартіна, Р.Чалдіні, Е.Кострома.

Серед публікацій, присвячених різним аспектам політичної комунікації, в тому разі їх маніпуляційної складової, особливо варто виділити роботи Б.Берельсона, Ж.Бодрийяра, Г.Вудворта, Дж.Гербнера, Р.Дантона, Е.Кемпбелла, П.Лазарсфельда, Г.Лассуелла, У.Ліппмана, Л.Неймана, Л.Пая, К.Поппера, П.Шампана, Р.Шварценберга та ін. Ці наукові дослідження містять значний теоретичний і практичний матеріал для розуміння процесів інформаційного впливу на свідомість людей, зміни їхніх політичних установок, думок і поведінки, сприйняття різними аудиторіями політичних медіа-образів.

Серед російських дослідників, які займаються проблемами політичного маніпулювання, необхідно відзначити Р.Абдєєва, Г.Грачова, Р.Гаріфулліна, Є.Доценко, В.Мальцева, В.Панкратова, С.Кара-Мурзу, В.Шейнова та ін.

Щодо українських авторів, то тут в царині глибоких досліджень, присвячених маніпулятивним феноменам, тільки в останні роки з'явилися праці, у яких досліджуються маніпуляції в різних сферах соціально політичного життя. До числа вітчизняних авторів, чії праці присвячені проблемам впливу на індивідуальну й масову свідомість, відносяться цікаві роботи В.Бебика, О.Гринкевича, Л.Кочубея, В.Коляденка, В.Недбая, Г.Почепцова, М.Ожевана, С.Даниленка та ін.

В.Мальцев подає політичне маніпулювання як приховане управління політичною свідомістю і поведінкою людей з метою примусити їх діяти (чи не діяти) всупереч власним інтересам [3,с.294].

В.Бебик під політичним маніпулюванням розуміє приховане управління політичною свідомістю та поведінкою у певних політичних інтересах [4,с.44].

О.Гринкевич звертає увагу на те, що небезпека маніпуляційних впливів значно зросла у останні роки. Сьогодні все частіше у підґрунті маніпуляцій лежать не просто перекурені події реального життя, а віртуальні, штучно зроблені і проілюстровані за допомогою засобів масової комунікації та ЗМІ «картинки», а те, що не було показаним по CNN залишається невідомим широкому загалу мешканців [5,с.70].

Б.Мотузенко вважає, що маніпуляції – це особливий спосіб, стратегія здійснення комунікацій в суспільстві, що це прихований вплив на здійснення політичного вибору [6,с.111].

Щодо інших визначень терміна «політичне маніпулювання», у яких автори намагалися відобразити специфіку, ключові завдання, механізм цієї форми впливу на суспільство, тут доцільно вказати точку зору С.Кара–Мурзи, що це частина технології влади, сутність якої полягає у програмуванні думок і устремлень мас, їх настроїв і навіть психічного стану з метою забезпечення такої їхньої поведінки, яка потрібна тим, хто володіє засобами маніпуляції [7].

А.Деркач і В.Жук вбачають, що «політичне маніпулювання» це система психологічної дії, орієнтована на впровадження ілюзорних уявлень, махінація по суті [8].

В.Пугачов та А.Соловйов вважають, що межі маніпулювання суспільною свідомістю визначаються насамперед вже укладеними суспільними настроями, стереотипами та поглядами людей [9, с.361].

А.Цуладзе запропонував визначення політичного процесу як «сукупність дій по забезпеченню формування, зміни, перетворення та функціонування політичної системи» [10, с.13], де однією з таких дій у структурі політичного процесу і є маніпулятивні технології, які й не зовсім етично, але ефективно слугують забезпеченню формування, змін, перетворення та функціонування політичної системи. Концепція А.Цуладзе повністю співпадає з концепцією С.Кара–Мурзи, який називає маніпулятивні технології технологіями влади. Звідси слідує, що маніпулятивні технології слугують цілям: завоювання, реалізації та збереження влади. При використанні їх як інструменту, що діє на свідомість та поведінку людей проти їхньої волі, в ідеалі, маніпулятивні технології, обов'язково повинні були б бути обмеженими. Але в тому то й суть, що характерною рисою маніпулятивних технологій є їх фантомність, тобто практична неможливість доведення на практиці прикладів їхнього застосування, у чому й полягає їх деструктивний та неконтрольований характер.

А.Цуладзе наводить цитату Е.Фрома, який також був серед прибічників заборони маніпулятивних технологій: «Слід заборонити усі ці методи «промивання мізків», використовувані у промисловій рекламі та політичній пропаганді». Подібні методи, на його думку, «змушують обирати тих політичних діячів, яких ніколи не обрали б, якби повністю контролювали себе» [Цит. за 10, с.18].

Доцільно акцентувати увагу на певне узагальнення напрацьовані різних авторів у сфері дослідження маніпулювання, що зробив сучасний російський психолог Є.Доценко [11, с.128–153], виокремивши кілька критеріїв, які можна взяти за основу визначення поняття «маніпуляція». Отже, це психологічна дія:

- майстерне виконання якої зумовлює приховане збудження в іншій людини намірів, що не збігаються з її актуальними бажаннями;
- під час якої майстерність маніпулятора використовується для прихованого «введення» у психіку адресата цілей, бажань, намірів або установок, що збігаються з тими, які має адресат у той момент;
- спрямована на зміну активності іншої людини, виконана так майстерно, що вона залишається непоміченою;
- спрямована на приховане стимулювання іншого до здійснення визначених маніпулятором дій;
- майстерне спонукання іншої особи до досягнення (переслідування) нав'язаної маніпулятором мети;
- яку використовують для досягнення виграву за допомогою прихованого стимулювання іншої особи до здійснення певних дій.

Отже, маніпулятивні політичні технології є закономірним інструментом панування цілої світової системи, та, зокрема, політичної її частини, а подібні вищевведені трактування меж маніпулювання у політичних процесах потребують свого подальшого детального дослідження для виявлення їх реального впливу на протікання процесу маніпулювання.

Політичні маніпуляції здійснюються на міжособистісному, внутрішньогруповому, міжгруповому, масовому рівнях.

На міжособистісному та внутрішньогруповому рівнях використовують набір певних маніпулятивних прийомів, а на міжгруповому та масовому – діють уже маніпулятивні технології. На думку російського політолога М.Василика [12], технологія загальнотривалого маніпулювання ґрунтується на цілеспрямованому, послідовному та систематичному впровадженні у масову свідомість соціально-політичних міфів, стереотипів, ілюзій, ідей, норм тощо, які повинні сприйматися без критичного осмислення, на віру. Можливість застосування цієї дії зумовлена суперечностями масової свідомості, бурхливим розвитком нової комунікаційної техніки, зростанням рівня витонченості маніпулятивних технологій, методів, прийомів.

Аналіз ступеня розробленості проблеми свідчить, що в основному всі дослідники проблем політичного маніпулювання займаються дослідженням механізмів такого маніпулювання та наслідків його застосування і разом з тим, на сьогоднішній день дуже мало значних наукових праць, у яких приділялася б ува-

га протидії політичному маніпулюванню. Якраз ця область дослідження є дуже важливою, тому що, наприклад, для молодшої української демократії використання різноманітних сумнівних, а часом і відверто «чорних» виборчих технологій є особливо небезпечним. Сьогоднішня суспільно-історична практика показує, що такі суб'єкти політики, як державні органи, політичні еліти, політичні партії, комплекс ЗМІ, поряд з інформованням, освітою, залученням громадян до участі в політичному процесі, все більше схильні до використання маніпулятивних методів і технологій, прихованого активного керування масовою свідомістю й поведінкою громадян.

На сьогоднішній день в українському суспільстві не просліджується тенденції створення захисних механізмів від такої активності, яке в результаті маніпулювання свідомістю електорату може призвести до формування негативного ставлення громадян до самого інституту виборів, втрати довіри й поваги до виборчого законодавства, зниження явки виборців. Останні парламентські вибори 2012 р. наглядно продемонстрували застосування технологій політичного маніпулювання, що спричинило серйозні порушення в підрахунку голосів і викривлення результатів голосування на 5 виборчих округах і немає ніякої гарантії, що в подальшому такі технології не можуть взагалі привести до зриву виборів. Повсякчас є констатація факту, коли використовуючи брудні технології, найсильніші кандидати втрачають можливість бути обраними та гідно працювати, а представницькі органи влади формуються нечесним шляхом завдяки фактам маніпулювання з боку засобів масової інформації, використання їх для здійснення спеціальних інформаційних операцій при необ'єктивності і упередженості у висвітленні суспільно-політичних подій.

Необмежені можливості телекомунікаційних технологій – Інтернет, радіо, телебачення – мали б бути інститутами виховання політичної культури, економічного мислення, які використовувалися би владними структурами в інтересах задоволення потреб суспільства, суспільного прогресу [13, с.166], та, на жаль, нинішнє засилля, засмічування інформаційного простору неправдивою, викривленою інформацією подається під соусом свободи інформації і свободи слова. Це конче потребує обмежень і контролю з боку суспільства. Без цього свобода інформації вже перетворилася в нашої країні у привілей незначної групи людей й інструмент соціального панування.

Домінування в комунікативній взаємодії ЗМІ, які відіграють роль посередника у процесі маніпулятивної дії, налагоджена періодичність інформації і підвищена вимогливість щодо дотримання прийнятих норм спілкування; набуття комунікатором, який здійснює маніпуляцію, у межах масової комунікації «колективного» характеру (наприклад, диктор радіо чи телебачення виконує роль ретранслятора інформації, підготовленої редакторами, випускаючими технічними працівниками тощо); зростання рівня анонімності аудиторії, на яку спрямована маніпулятивна дія – все це є невід'ємними складовими політико-психологічного маніпулювання масами.

Занурюючись в щоденний інформаційний потік, виникає припущення (а наразі і впевненість), що існує певна таємна заборона на позитивні емоції, увага фокусується на деструктивних подіях, навіюванні невпевненості, страху [14]. Такий вплив фахівця називають системою негативного психологічного тиску.

Політичні маніпулятори зазвичай користуються провокативною функцією, коли застосовують інспірування у потрібний момент конфлікту з партнером по політичному спілкуванню або у таборі опонентів [15].

Маніпулювання засобами масової інформації як специфічною формою політичного впливу виконує функцію встановлення контролю над свідомістю: фіксацію у суспільній свідомості необхідних стереотипів, іміджів, міфів тощо, які в потрібний момент включають дію механізмів психічного автоматизму.

Прикладом слугує передвиборча кампанія 2010 року Юлії Тимошенко, яка вразила політологів своєю продуманістю та насиченістю психотехнологій. Реклама на білбордах, сіті-лайтах та плакатах вздовж міських доріг мала специфіку чіткої спрямованості на підсвідомість виборця. Паралельно з візуальною рекламою, було запущено декілька аудіовізуальних проєктів, зокрема створено серію двадцятисекундних рекламних сюжетів, випущено серію роликів «Вона – це Україна», де обумовлювалися успіхи уряду кандидата; озвучено п'ять однохвилинних сюжетів, в яких використали зображення з відомих фільмів і дотримались принципу «протиставлення» [16].

Ніхто не може заперечити того, що архетип української матері, жінки, захисниці, втілений в одному слові «Вона», виявився вдалою знахідкою. Однак абсолютизація протиставлення «вона – всі інші» спрацювала не на користь кандидатки. Особливо негативно було сприйнято «Вона – це Україна» на відміну від «Тигрюлі», яка органічно вліталася в рік Тигра і несла позитивний заряд для майбутнього [17].

У ролик про «Тигрюлю» був використаний прийом нейролінгвістичного програмування: враховані два типи сприйняття

реальності людини (візуальний, аудіальний). Частина людей з візуальною репрезентативною системою можуть побачити тигрицю, прочитати відповідні написи тощо. На людей з аудіальним типом сприйняття розраховане озвучення ролику: під час показу зображень різного спрямування – всі вони озвучуються, як підтвердження побаченого. Такі прийоми нейролінгвістичного програмування застосовуються, щоб прискорити сприйняття ролику аудиторією, вплинути на людей із всіма типами сприйняття, а також здійснити вплив на уяву аудиторії [18].

Технологіями політичних маніпуляцій в основу ролику були покладені дві найсильніші маніпуляції: за допомогою образів та слів. Щодо першого, то даний метод зорієнтований на формування в електорату розумових і чуттєвих образів, явищ, ідей, думок і поглядів того чи іншого кандидата. Як говорилося вище, вплив слова також залежить від породжуваного їм образу, а не від реального змісту.

Кара-Мурза влучно цитує Ле Бона, який зазначав, що натовп мислить образами, а викликаний в його уяві образ в свою чергу викликає інші, які не мають ніякого логічного зв'язку з першим. Натовп, який здатен мислити тільки образами, піддається впливу тільки образів [19, с. 55–56].

Дуже часто слова, які мають невизначений зміст, або слова-амеби здійснюють найміцніший вплив на маси, оскільки натовп головним чином думає образами та сприймає лише образи. Тільки образи можуть захопити його і зробитися рушієм його вчинків. Зміст маніпуляції полягає в наявності подвійної дії – разом з відкритим повідомленням адресату надсилається «закодований» сигнал з тою метою, що цей сигнал відтворить у свідомості адресата потрібний образ. Тобто образи, так само як слова, мають суттєве значення та породжують ланцюгову реакцію уяви.

Кожен досвідчений політехнолог для здобуття перемоги свого політичного лідера над опонентом в повній мірі використовує психологічне маніпулювання по створенню його іміджу, яке включає:

- функцію регулювання: спрямування поведінки та дій об'єкта політичного маніпулювання у потрібному для маніпулятора напрямі, відволікання жертви від достовірної інформації і переорієнтація її на сприйняття сфальсифікованої інформації;
- функцію маскування: камуфлювання справжніх намірів шляхом замовчування, приховування, перекручування достовірної інформації, яка необхідна партнерові по політичному спілкуванню для прийняття правильних рішень;
- захисну (оборонну) функцію: використання маніпулятивних засобів та дій під час фронтальної атаки супротивника у ситуації дефіциту психологічних та інших ресурсів;
- адаптивну функцію: пристосування маніпулятивної стратегії і тактики до конкретної ситуації та специфіки партнера по політичному спілкуванню;
- мобілізаційну функцію: формування комплексу спонукань (інформаційних, мотиваційних, емоційних тощо), які забезпечують необхідну політичному маніпулятору дію чи бездіяльність об'єкта маніпулювання [20].

Сутність політичної маніпулятивної реклами Ю.Тимошенко полягала в чіткій, логічній послідовності здійснення всіх етапів психологічного впливу на виборця, та результати виборів задовільчили протилежний ефект від мети такої політичної реклами. Причиною цього можна вважати перенасичення застосування психотехнологій у рекламі, можливо, спрацював той факт, що у психіці людини закладена реакція draжливості і несприйняття негативної інформації про лідера конкуруючої партії, коли регіоналам навішували такі кліше (трафарети), як «олігарх», «зłodій», «тупий», «мафіозі», «бандит» тощо [21].

На противагу вищевказаним політичним маніпуляціям нинішня правляча політична еліта має на озброєнні такі кліше, як «стабільність», «добробут», «покращення життя вже сьогодні» тощо.

Незважаючи на те, що люди схильні вірити пропагандистським міфам, завжди та людина, яка повідомляє щось неприємне, викликає антипатію (що також внесло свій вклад в поразку лідера «Батьківщини»), натомість спрацювали лозунги і обіцянки, в які людям так хочеться вірити.

Таким чином, практичне застосування принципів психологічного впливу має на меті послідовне, цілеспрямоване формування односторонньої системи залежностей між суб'єктом та об'єктом маніпулювання.

Зокрема, принцип прихильності зумовлює завоювання довіри до маніпулятора за рахунок його фізичної привабливості або схожості з об'єктом маніпулювання; принцип авторитету зумовлює концентрацію уваги об'єкта маніпулювання, зниження критичності його мислення, схильності під впливом (тиском) відомих осіб до необхідних маніпулятору думок та поведінки; принцип соціального доказу спричиняє підпорядкування особистості масі, спрацювання ефекту «психічного зараження», стимулює стереотипне мислення та поведінку.

Приклади останніх парламентських виборчих кампаній 2012 р. в нашій державі доводять, що відбувається зміна набору маніпулятивних технологій, яка використовуються суб'єктами політики як таких, що втрачають свою ефективність. Зростання рівня політичної активності мас свідчить про тенденцію набуття нових електоральних навиків, які формують комплекс обмежень маніпулювання та зростання очікувань від новообраної влади. Сучасні дослідження доводять складність українського процесу трансформації, однак у свідомості народу відбуваються зміни, що є важливим сигналом використовувати засоби контролю громадян за владними структурами і український народ вже сьогодні подає чіткий сигнал своєму політичному керівництву, що він не сприймає обману і маніпулятивного впливу, і вимагає від влади усвідомлення нею своєї політичної відповідальності [22, с. 108–113].

Підсумовуючи все вищевказане, можна зробити висновки, що система взаємопов'язаних принципів психологічного впливу є основою процесу політичного маніпулювання, яка визначає його форми, методи, прийоми, специфіку, характерні ознаки та особливості їх впровадження на практиці. Суть маніпулювання як специфічної форми політичного впливу полягає у штучному створенні додаткових психологічних важелів достатньо ефективної дії у процесі боротьби за владу, а зміст – у прихованому коригуванні масової свідомості; вживленні у масову свідомість штучних стимулів (мотивацій) дії; спрямуванні суспільних настроїв та громадської активності у потрібному для маніпулятора напрямі. Залежно від обставин політичне маніпулювання може виконувати інформаційну, регуляторну, провокативну, захисну, мобілізаційну, адаптивну та інші функції.

На основі узагальнення теоретичних розробок феномену політичного маніпулювання обґрунтовано та конкретизовано його суть як прихованого засобу впливу на здійснення політичного вибору.

Головними ознаками політичного маніпулювання є:

- а) своєрідність об'єкта маніпулювання: ним може бути не лише окремий громадянин або група (організація), а й усе суспільство в цілому;
- б) усвідомлений характер дії: на відміну від міжособового маніпулювання, яке може бути свідомим і несвідомим, політичне маніпулювання є ретельно спланованим, організованим актом;
- в) чітка запрограмованість маніпулятивного результату: він спрямований переважно на створення сприятливих умов для виконання одного з трьох завдань – завоювання влади, використання останньої з ціллю управління та втримання влади;
- г) активне залучення ЗМІ для впливу на суспільну свідомість: саме за їх допомогою відбувається найефективніше поширення необхідної маніпулятору інформації. Нинішня інформаційна доба комунікації перетворилася на сутнісну основу політичної системи суспільства, а право людини на комунікацію набуло вимірів одного з найважливіших громадянських прав і свобод. Домінування інформаційно-комунікаційних компонентів є за умов глобальної інформаційно-комунікаційної революції детермінуючим чинником у відносинах між громадянським суспільством та державою держави [23; 24].

Як в міжнародному так і в українському законодавстві прописане право на достатню поінформованість для здійснення свідомого та обґрунтованого вибору [25]. Такий вибір лежить в основі більшості прав та свобод людини і охоплює різні види людської діяльності і диктує необхідність створення, передусім, системи правового забезпечення інформаційно-психологічної безпеки та захисту від маніпулятивних впливів.

Саме тому вкрай важливою постає необхідність розробки нормативно-правових актів, за допомогою яких вдалось би уникнути найбільш одіозних проявів політичного маніпулювання і які б узяли на себе повноваження з розв'язання цих проблем.

Забезпечення мінімально необхідного стану захищеності інтересів особистості, суспільства та держави, це одне з завдань національної безпеки забезпечити неможливість завдання шкоди духовній сфері людини, культурним надбанням суспільства через використання негативного інформаційного впливу [26, с. 160–164].

Таким чином, задля досягнення такого рівня інформаційно-психологічної безпеки, який би унеможливив використання негативного маніпулятивного впливу на особистість, потрібно докласти значних зусиль як з боку окремої особистості, так і з боку всього суспільства й держави.

Список використаних джерел

1. Бойко О.Д. Політичне маніпулювання: навч. посібник. – «Академвид», 2010. – 432 с. <http://academia-pc.com.ua/product/198>
2. Політологічний енциклопедичний словник: навч. посібник для студентів вищ. навч. закладів. – К.: Генеза, 1997. – 395 с.
3. Мальцев В. Основы политологии: учебник для вузов. – М.: ИТРК РСРП, 1998. – 478 с.

4. Бебик В. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: навч.-метод. посібн. – К.: МАУП, 2001. – 216 с.
5. Обличчя влади: російська політична еліта. 1998–2000 рр. / за редакцією О.Й. Гринкевича і А.Ф. Гуцала. – К.: Наук. думка, 2002. – 384 с.
6. Мотузенко Б. Маніпуляції як соціальна технологія // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – Київ; Запоріжжя; Одеса, 2000. – Вип.4. – С.111–124.
7. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – М.: ЭКСМО, 2006. – 535 с.
8. Политическая психология: учебное пособие для вузов / Под общей ред. А.Деркача, В.Жукова, Л.Лаптева [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/derk/
9. Пугачев В. Введение в политологию: учебник для студентов высш. учебн. заведений / В.Пугачев, А.Соловьев. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 423 с.
10. Цуладзе А.М. Политические манипуляции, или покорение толпы / А.М. Цуладзе. – М.: Алгоритм, 1999. – 268 с.
11. Доценко Е.Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е.Л. Доценко. – СПб.: Речь, 2003. – 304 с.
12. Политология: словарь-справочник / М.А. Василюк, М.С. Вершинин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Dict/index.php.
13. Основи масово-інформаційної діяльності: підручник / А.З.Москаленко, Л.В. Губерський, В.Ф. Іванов. – К., 1999. – 634 с.
14. Назарова Виктория. В эфире у [20.04.2013] Шустера обсуждали теракты и действия оппозиции [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ura-inform.com/ru/politics/2013/04/20/v-efire-u-shustera-obsuzhdali-terakty-i-dejstviya-oppozitsii/>
15. Яценюк, Кличко и Тягнибок объединились против «Шустер Live» [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://news.meta.ua/metka>.
16. Політико-психологічний аналіз аудіовізуальної політичної реклами Юлії Тимошенко у передвиборчій кампанії 2010 року [Електронний ресурс] / В.Шарлай. – Режим доступу: <http://politiko.ua/blogpost48406>. – Назва з екрану.
17. Кочубей Л. Архетипи політичного лідерства як підґрунтя маніпулятивних технологій [Електронний ресурс] / Лариса Кочубей, Катерина Меркотан // Держава і суспільство. – Режим доступу: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/putp/2010-34/doc/4/09.pdf>. – Назва з екрану.
18. Джига Т.В. Методи та технології впливу політичної реклами (на прикладі передвиборної кампанії) [Текст]: дис. ... канд. політ. наук: 10.06.03 / Джига Тетяна Василівна. – К., 2003. – 166 с. – [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://journal.univ.kiev.ua/index.php?act=article&article=328>. – Назва з екрану.
19. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С.Г. Кара-Мурза. – К.: «Оріан», 2000. – 254 с.
20. Денисюк С.Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації: автореф. дис. ... канд. політ. наук: спец. 23.00.03; Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. – К., 2007. – 18 с. – Або [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2007/07dsgfmr.zip>
21. Процак Х. Психологія і реклама. Особливості взаємодії та взаємопроникнення. Частина 2. [Електронний ресурс] / Христина Процак. – Режим доступу: <http://protsak.livejournal.com/11405.html>. – Назва з екрану.
22. Кучма Л.О. Політична активність криз призму політичного маніпулювання та політичного відчуження / Л.О. Кучма // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку. – 2007. – №19. – С.108–113.
23. Даниленко Сергій Іванович. Громадянський вимір комунікаційної революції. Модернізація суспільних комунікацій від друкарського верстака до соціальних мереж [Текст]: монографія / Сергій Даниленко. – К.: [ІМВ], 2010. – 310 с. – ISBN 978-966-2123-23-4.
24. Даниленко Сергій Іванович. Громадянський вимір інформаційно-комунікаційної революції: концептуально-теоретичні та політико-прикладні аспекти [Текст]: автореф. дис. ... докт. політ. наук: спец. 23.00.03 «Політ. культура та ідеологія» / Даниленко Сергій Іванович; Київ. Нац. ун-т ім. Т.Шевченка. – К., 2011. – 36 с.
25. Закон України. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/537-16>.
26. Петрик В.М. Щодо визначення інформаційної безпеки та її різновидів / В.М. Петрик // Форми та методи забезпечення інформаційної безпеки держави: 36. матер. міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 13 березня 2008 р.). – К.: Видавець Захаренко В.О., 2008. – С.160–164.

* * *

УДК 327

Igor Mahram Ali Nabi, аспірант факультету міжнародних відносин, Львівський національний університет ім. Івана Франка, Україна, м. Львів

Поняття міжнародного порядку в сучасній теорії міжнародних відносин

Досліджується питання дефініювання поняття міжнародного порядку в сучасній науковій літературі. У цьому контексті аналізується співвідношення інтерпретацій поняття порядку у міжнародній системі науковими школами та дослідниками, що займаються питаннями теорії міжнародних відносин. Зроблено висновок про те, що під міжнародним порядком слід розуміти сукупність певних правил та принципів, утворених між усіма країнами світу, побудований на взаємодії різних факторів, найбільш важливу роль серед яких відіграє співвідношення сукупних потенціалів окремих суб'єктів міжнародних відносин і побудована на ньому ієрархія.

Ключові слова: міжнародний порядок, міжнародна система, міжнародне співтовариство, суб'єкти міжнародних відносин.

Ігор Махрам Али Наби. Понятие международного порядка в современной теории международных отношений

Исследуется вопрос определения понятия международного порядка в современной научной литературе. В этом контексте анализируется соотношение интерпретаций понятия порядка в международной системе научными школами и исследователями, занимающимися вопросами теории международных отношений. Сделан вывод о том, что под международным порядком следует понимать совокупность определенных правил и принципов, образованных между всеми странами мира и которых они придерживаются, а также построенный на взаимодействии различных факторов, наиболее важную роль среди которых играет соотношение совокупных потенциалов отдельных субъектов международных отношений и построена на нем иерархия.

Ключевые слова: международный порядок, международная система, международное сообщество, субъекты международных отношений.

Igor Mahram Ali Nabi. The concept of international order in the modern theory of international relations

This article deals with the problem of interpretation the concept of international order in a modern scientific literature. The research is focused on different concepts of international order within the theory of international relations. It was concluded, that international order is the complex of rules and principles, which were created between all states of the world. These rules and principles are formed on the cumulative capacity of individual actors in international system and on the hierarchy between them.

Keywords: international order, international system, international community, subjects of international relations.

Поява в теорії міжнародних відносин категорії міжнародного порядку обумовлює виникнення у науковців, що займаються теоретичними аспектами міжнародних відносин, питань щодо дослідження поняття міжнародного порядку, його сутності, різновидів та механізмів.

Прийнято вважати, що вивчення проблеми міжнародного порядку є одним із першочергових теоретичних завдань, оскільки для сучасної світової політики характерні загострення конфліктів і протиріч, а також наростання хаотичних процесів. Разом з тим ступінь теоретичної розробленості проблеми міжнародного порядку абсолютно не відповідає її актуальності. Даній проблемі належить одне з центральних місць, оскільки в ній концентрується бачення взаємодіючих на світовій арені соціальних спільнот, як складових частин, елементів єдиного соціуму.

Аналіз міжнародного політичного порядку відкриває шлях до розуміння структури стійких зв'язків між елементами системи міжнародних відносин, які визначають характер її функціонування і розвитку в певному часовому просторі. Необхідно відзначити, що в понятійно-категорійному плані проблема соціального і політичного порядку, а тим більше порядку у міжнародних відносинах, ще недостатньо досліджена. В будь-якому разі, накопичена на даний момент науково-теоретична інформація суттєво відстає від потреб часу.

Суб'єкти міжнародних відносин були і продовжують бути зацікавленими в тому, щоб ця діяльність була б для них завжди благотворною і ніколи руйнівною. Саме тому в міжнародній системі майже завжди, хоча і різною мірою, відчувалася потреба в упорядкуванні, нормуванні поведінки, регулюванні дій держав у зовнішньому середовищі у відповідності до домінуючих на конкретний історичний момент поглядів на характер її функціонування. Особливо нагальною ця потреба стала після появи загальнолюдських цінностей, міжнародних інститутів, транспарентності кордонів та суспільств.

У сучасній науковій літературі, особливо американській та британській, поняття міжнародного порядку – одне з ключових. На думку Дж.Айкенберрі, професора Джорджтаунського університету й одного з провідних сучасних дослідників проблеми світового політичного розвитку, «центральною проблемою міжна-

родних відносин є проблема порядку: як він побудований, яким чином руйнується і як відновлюється». Ця проблема порушує питання про те, які сили перетворюють безліч автономних індивідів на суспільство та як виглядає структура «силового поля», яка забезпечує функціонування і розвиток соціальної системи [5, р.211].

Варто виділити три основних підходи до інтерпретації поняття порядку у світовій політиці: «реалістичний», «соціал-конструктивістський» та «інституціональний».

Для першого підходу характерний акцент на співвідношеннях потенціалів між основними суб'єктами відносин. Для другого – підкреслений інтерес до правил поведінки між ними, тобто правил, які встановлюються в динаміці їх розвитку. Для третього – наполягання на інструментарії регулювання, основою якого, виступають міжнародні інститути, що розуміються як механізми міждержавного співробітництва, здатні примирювати і стримувати вплив на поведінку окремих країн в інтересах всього міжнародного співтовариства.

Трактування «міжнародного порядку» в реалістичній традиції з невеликими варіаціями впливає з класичних праць Г.Моргентау, Р.Арона та К.Уолтца. Вони розуміли міжнародний порядок як горизонтальний часовий зріз міжнародних відносин, їх «об'єктивно заданий стан», який у цей період часу встановлюється через співвідношення потенціалів великих держав. При цьому самі держави мали таке уявлення про ці потенціали, яке далеко не завжди співпадало з офіційно декларованим. Вектор наукових дискусій останніх двох десятиліть ХХ ст. визначає критикою реалістичних інтерпретацій, які деякою мірою абсолютизувалися в роки біполярної конфронтації.

Прибічники соціал-конструктивістського підходу приділяють основну увагу саме правилам поведінки поміж головними акторами міжнародних відносин – правилами, які стають зрозумілими в динаміці їх розвитку. Зокрема, російський теоретик Г.Шахназаров визначав «міжнародний порядок» як «сукупність домовлених у міжнародних відносинах політичних принципів, правових норм та умов економічного обміну, які формуються під впливом об'єктивних процесів суспільного розвитку та співвідношенням соціальних сил у кожен історичну епоху, становлячи результат взаємодії держав та інших учасників міжнародного життя: міжнародні рухи, світова суспільна думка, міжнародні організації» [4, с.92].

Натомість при застосуванні «інституціонального» підходу до тлумачення феномену світового порядку особлива увага приділяється інструментарію регулювання, в основі якого лежать міжнародні організації, які є механізмами міждержавного співробітництва та спроможні стримувати поведінку країн в інтересах усього співтовариства. Серед представників цього підходу досить оригінальну модель світового порядку пропонує Енн-Марі Слотер, декан Школи суспільних і міжнародних відносин Принстонського університету.

На думку американської дослідниці, міжнародний порядок є «системою глобального управління, яка інституціоналізує співробітництво і стримує конфлікти до такого рівня, який дозволяє країнам та їх народам забезпечувати стабільний мир, добробут, розпорядження ресурсами Землі та мінімальні стандарти людської гідності». Порядок, який описує американський політолог, покликаний виконати ті ж функції, що й сконструйовані іншими авторами моделі світової держави і світового уряду, а саме, забезпечити загальний добробут. Це має бути порядок «ефективний» і «справедливий». А це означає, що він, формуючись природним чином, у той же час буде корегуватися втілювачами цього порядку згідно з певними ціннісними установками [11, р.177].

Крім зазначених підходів в інтерпретації поняття міжнародного порядку, зустрічаються також спроби окремих дослідників поєднати декілька підходів до тлумачення цього феномену. Так, зокрема, провідний російський теоретик-міжнародник Ю.П. Давидов визначає міжнародний порядок як «стан системи міжнародних відносин, відповідним чином запрограмований на її безпеку, стабільність й розвиток, та регульований на основі критеріїв, що відповідають сучасним потребам перш за все найвпливовіших суб'єктів даного світового суспільства» [2, с.114].

Слід також підкреслити, що в динамічних системах, до яких належить і міжнародна система, зв'язки між елементами, незважаючи на їхню структурну стійкість, також мають динамічний характер, повторюються при збереженні якісної визначеності системи у ситуаціях, що змінюються. Відповідно, будь-який порядок, незалежно від масштабів упорядкованого об'єкта, має просторові обмеження. Інакше кажучи, будь-який порядок має свої межі, й дуже важливо встановити, де вони пролягають.

Одне з найбільш комплексних визначень надають також і російські вчені Г.П. Аніліоніс та Н.А. Зотова: «Під міжнародним порядком прийнято розуміти характер взаємозв'язків країн, заснованих на системі норм та правил, вироблених світовим спів-

товариством та регулюючих відносини держав та інших суб'єктів міжнародних відносин на тому чи іншому етапі розвитку, а також на різних ієрархічних рівнях цих відносин» [1, с.83].

В українській науковій літературі існує відносно невелика кількість праць присвячених проблематиці міжнародного порядку. Проте, як доречно зазначають Мацяш М.М. та Мальський М.З., аналіз теоретичних праць з цієї проблематики засвідчує, що поняття міжнародного порядку традиційно розумілось у двох основних значеннях:

– аналогом поняття «громадський порядок», перенесеного в міжнародні відносини, тобто повна протилежність хаосу та анархії в них, упорядкованість відносин між суб'єктами згідно з певними свідомо сформульованими і впровадженими в міжнародне середовище правилами співжиття;

– сукупністю правил поведінки суб'єктів міжнародних відносин, яких вони змушені дотримуватися з огляду на специфіку існуючої міжнародної системи [3, с.383].

Важливою подією для дослідників сучасного міжнародного порядку став вихід у 2005 р. монографії відомого російського теоретика-міжнародника Е.Я. Баталова «Світовий розвиток та світовий порядок», яка є першим комплексним дослідженням американських та британських концепцій світового порядку. На думку російського вченого, соціальний порядок – це порядок, «що встановлюється людьми, серед людей і заради людей. Це каркас суспільства». Він знаходить конкретне втілення у системі соціальних інститутів, моральних, правових, естетичних та інших принципів, які втілюють норми, що регулюють відносини між людьми, тобто в кінцевому рахунку – певним чином організованою людською діяльністю. Говорячи, що це порядок «серед людей», російський дослідник має на увазі те, що він пов'язує їх одне з одним, задає певні параметри взаємовідносин [2, с.186].

У літературі 1990-х років популярністю набула концепція американського вченого Л.Міллера, який вважав головною ознакою міжнародного порядку присутність в міжнародній системі єдиного основоположного принципу, яким свідомо або стихійно керувалися держави. Л.Міллер вважав, що з середини XVII століття до Першої світової війни в світі існував лише один порядок, який автор називає Вестфальським (згідно з Вестфальським миром, який поклав кінець Тридцятирічній війні в Європі і послужив, як стверджує Л.Міллер, початком нового порядку). Підставою для такого узагальнення автор вважав ту обставину, що в основі міжнародних відносин всього цього періоду лежав принцип «дозволеності» (фр. *laisser-faire*) або «невтручання». Як зазначає американський дослідник, «в найширшому сенсі концепція «дозволеності» припускає, що для загального блага найкраще надати найбільшу міру свободи і можливості індивідуальним особам у суспільстві служити своїм власним інтересам». Цей принцип передбачав відмову однієї держави від спроб перешкодити іншій державі у здійсненні своїх завдань у всіх випадках, коли це не стосується безпосередньо її життєвих інтересів.

Антиподом цієї політики Л.Міллер вважав «вільсонівський» принцип міжнародного регулювання, вперше представлений В.Вільсоном в 1918 році. Цей принцип втілювався в «інтервенціоністську» політику Ліги Націй, потім і в діяльності ООН, а з другої половини 90-х років ХХ століття до теперішнього часу – він реалізувався в політиці Сполучених Штатів Америки і ситуативних коаліцій, які вони створюють. На відміну від реалістів, Л.Міллер розумів «порядок» не як «пристрій» і «стан», а як «образ дії» і «процес» [8, р.144].

Схожим чином пояснював порядок і британський дослідник Роберт Купер. Відштовхуючись від класичної роботи Хедлі Булла, він запропонував кілька можливих інтерпретацій «порядку». По-перше, таким може вважатися переважаючий тип зовнішньополітичної поведінки держав (англ. *pattern of actions*), незалежно від того, служить він упорядкуванню чи дезорганізації системи. По-друге, порядок може означати певну ступінь стабільності і цілісності системи. По-третє, його можна розуміти як «правила, які керують системою і підтримують її в стані стабільності, моральний зміст, що втілює ідеї справедливості та свободи» [7, р.81].

Багато в чому, Л.Міллер і Р.Купер, звичайно, постають послідовниками відомого американського вченого Роберта Гілпіна, в роботах якого ще на початку 1980-х років були сформульовані розвинуті ним на більш пізньому матеріалі уявлення про те, що «системний порядок в міжнародних відносинах визначається перш за все наявністю зводу правил поведінки, і саме зміна цих правил може характеризувати зміну одного порядку іншим» [8, р.63].

Однією з перших успішних спроб створити синтетичне бачення міжнародного порядку була представлена лише в 2001 році після виходу книги американського вченого Джона Айкенбері «Після перемоги. Інститути, стратегічна стриманість і перебудова порядку після великих воєн». Хоча автор і зараховує себе до

інституціоналістів, його схема по суті являє собою гармонійний варіант об'єднання в рамках єдиної аналітичної схеми достоїнств кількох методологічних шкіл [9, р.135].

Дж.Айкенберрі вважає ключовою ознакою міжнародного порядку наявність загальновизначених правил і принципів, якими суб'єкти міжнародних відносин керуються у стосунках поміж собою. Він навіть вводить поняття «конституційності» або «неконституційності» тих або інших міжнародних порядків, підкреслюючи, що порядок, заснований лише на співвідношенні сил, – «неконституційний». Зауважуючи, що феномен конституційності виник у сфері внутрішніх соціальних відносин держав, він підкреслює активізацію її експансії в область міжнародних відносин на початку ХХІ ст.

При цьому принцип конституційності, згідно Дж.Айкенберрі, втілюється в заснованій, на статутах або договорах, діяльності міжнародних організацій та інших інститутів міждержавної взаємодії, в завдання яких входить забезпечувати більш справедливий, рівномірний представлений інтересів менш сильних країн при прийнятті найважливіших міжнародних рішень, які найчастіше виробляються найпотужнішими країнами «егоїстично» і в розрахунок лише на власні національні інтереси [9, р.154–155].

Доречним було б зазначити і те, що правильне розуміння сутності і значення проблеми міжнародного порядку можливе тільки при комплексному розгляді основ його історичного формування та функціонування.

Підводячи підсумок аналізу уявлень фахівців з теорії міжнародних відносин по обидва береги Атлантики стосовно поняття міжнародного порядку, ще раз слід підкреслити, що якогось одного, чіткого понятійного визначення, з яким погоджувалися б усі фахівці, на сьогодні не існує. Проаналізувавши різноманітні підходи до визначення міжнародного порядку, можна зробити висновок, що дана категорія представляє собою порядок, утворений між усіма країнами світу, сукупність яких умовно можна назвати міжнародним співтовариством. Відносини між членами міжнародного співтовариства, а отже, і міжнародний порядок визначаються взаємодією різних факторів, найбільш важливу роль серед яких відіграє співвідношення сукупних потенціалів окремих гравців і побудована на ньому ієрархія.

Варто зазначити, що в міжнародному співтоваристві існує деяка відносно автономна його частина, упорядковані відносини, всередині якої, визначаються не тільки співвідношенням потенціалів країн–учасниць, але й наявністю у них фонду загальних етичних та моральних цінностей, а також заснованих на них стійких моделей взаємної поведінки. У науковій літературі прийнято вважати, що цю групу складають країни ліберальної демократії і ця частина міжнародного співтовариства умовно іменується світовою спільнотою.

Список використаних джерел

1. Аниліонис Г.П., Зотова Н.А. Глобальный мир: единый и разделенный. Эволюция теорий глобализации. – М.: Международные отношения, 2005. – 419 с.
2. Баталов Э.Я. Мировое развитие и мировой порядок. Анализ современных американских концепций. – М.: РОССПЭН. – 2005. – 376 с.
3. Давыдов Ю.П. Норма против силы. Проблема мироурегулирования / Отв. ред. В.А. Кременюк. – М.: Наука, 2002. – 316 с.
4. Мальский М.З., Мацяк М.М. Теория международных отношений: учебник. – 4-е изд., перераб. и доп. – К.: Знання; Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2011. – 406 с.
5. Шахназаров Г.Х. Грядущий миропорядок: о тенденциях и перспективах международных отношений. – М.: Политиздат. – 1981. – 289 с.
6. Bull H. The Anarchical Society. A Study of Order in World Politics. – N.Y.: Columbia University Press, 1977. – 250 p.
7. Cooper R. Is there a New World Order? // Sato S., Taylor T. (eds.). Prospects for global order. Vol. 2. L., 1993. – 288 p.
8. Gilpin R. War and Change in World Politics. – Cambridge: Cambridge University Press, 1981. – 288 p.
9. Ikenberry J. After Victory. Institutions, Strategic Restrain, and the Rebuilding of Order After Major Wars. – Princeton, N.J., 2001. – 428 p.
10. Miller L. Global Order: Values and Power in International Politics. Boulder and L. – 1985. – P.XI. – 322 p.
11. Slaughter A.–M. A New World Order. – Princeton and London, 2004. – 208 p.

* * *

УДК 323.21

Євген Нагорянський, магістр політології, здобувач кафедри державного управління філософського факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Публічна політика: деякі підходи до витлумачення поняття

Розглянуто підходи українських та зарубіжних дослідників до розуміння публічної політики. Проаналізовано основні характеристики та особливості публічної політики. Значну увагу приділено особливостям перекладу англійських термінів «politics», «polity», «policy», «public policy» на українську мову.

Ключові слова: публічна політика, public policy, публічна сфера, урядові дії, громадянське суспільство.

Евгений Нагорянский. Публичная политика: некоторые подходы к истолкованию понятия

Рассмотрены подходы украинских и зарубежных исследователей к пониманию публичной политики. Проанализированы основные характеристики и особенности публичной политики. Значительное внимание уделено особенностям перевода терминов «politics», «polity», «policy», «public policy» на украинский язык.

Ключевые слова: публичная политика, public policy, публичная сфера, правительственные действия, гражданское общество.

Eugen Nagorianskyi. Public Policy: some approaches to the interpretation of the concept

Considered approaches of Ukrainian and foreign researchers to understanding of public policy. Analyzed main characteristics and features of public policy. Considerable attention is paid to the peculiarities of translation of terms «politics», «polity», «policy», «public policy» into Ukrainian language.

Keywords: public policy, public sector, government actions, civil society.

Демократичні зміни, що відбуваються у світі в останні десятиліття, надають людині дедалі більше можливостей як для участі у політичному житті суспільства, так і для впливу на прийняття урядових рішень та формування державної політики загалом. Російські дослідники з цього приводу зазначають, що розвинена свідомість і величезна інформованість людини початку третього тисячоліття спонукають її до вивільнення із–під традиційного державного контролю та до участі – уже в якості «громадянина світу» – у різноманітних формах самоврядування, альтернативних рухах (споживачів, феміністських, екологічних тощо), які доволі часто стають транснаціональними [15, с.32].

Ці процеси зумовлюють інтерес до вивчення феномену публічної політики, адже саме вона зосереджується на тому, яким чином відбувається взаємодія суспільства і держави у вирішенні тих або інших проблем. У США, Канаді та країнах Західної Європи публічна політика вивчається протягом тривалого часу. В Україні цей напрям залишається недостатньо дослідженим. Серед іноземних науковців, які займаються вивченням публічної політики, можемо виокремити В.Парсонса, Л.Пала, К.Паттона, Д.Савіцкі, Х.Коулбетча, Дж.Андерсона, П.Кньопфеля, К.Ларю, Ф.Варона, Н.Беляєву, Н.Шматко. Серед українських – В.Тертичку, О.Дем'янчука, С.Телешуна, С.Ситник, І.Рейтеровича, О.Титаренка, С. Вирового. У цій же статті буде зроблена спроба уточнити поняття публічної політики з огляду на існуючі в сучасних розвідках підходи до його витлумачення.

Дослідження публічної політики нерозривно пов'язане із вивченням публічної сфери. В другій половині ХХ століття інтерес до ролі громадської думки був стимульований публікаціями Ю.Габермаса, який концептуально оформив процес злиття приватних суб'єктивностей в риторику персоніфіковану громадськість у понятті публічної сфери. Даний процес ґрунтується на комунікативній раціональності як динамічній інтерсуб'єктивній конструкції. Ю.Габермас розвиває ідею комунікативної раціональності, демонструючи її потенціал в умовах постмодерну. Згідно із Ю.Габермасом, громадянське суспільство включає в себе постійно виникаючі асоціації, організації та рухи, які резонують з тим, що відбувається у сфері приватного життя, посилюючи і посилюючи все це в публічну сферу. Тим самим громадянське суспільство безпосередньо пов'язується із публічною сферою. Як зазначає сам Ю.Габермас, комунікативна структура публічної сфери зберігається лише завдяки енергійному громадянському суспільству [17, с.58].

Визначення публічної сфери, дане Ю.Габермасом у 2006 році, пов'язує її із дуалістичною моделлю деліберативної демократії: «Уявіть собі публічну сферу як посередницьку систему комунікації між формально організованими і неформальними, такими, що йдуть обличчям до обличчя обговореннями на арені, розташованих і нагорі, і в самому низу політичної системи» [5, с.115].

Російський дослідник Ю.Красін зазначає, що публічна сфера постає не тільки як громадський форум колективного пошуку громадянами загальних цілей і засобів їх досягнення, але і як

область їх практичних втілень в систему реальних суспільних відносин та інститутів. Складається своєрідна інфраструктура публічної сфери, виникає і набуває розвитку громадський сектор життєдіяльності суспільства. Оскільки суспільне життя багатогранне, остільки і зміст публічної сфери різноманітний. Він включає, принаймні, чотири головні компоненти: економічний, соціальний, цивільно-політичний, соціокультурний [9, с.18].

У США та Західній Європі дещо відрізняються підходи до розуміння публічної політики. Концепт публічної політики в США розумівся і розуміється, головним чином, через дії держави, державного апарату, урядових чиновників (близько до поняття public administration). Це багато в чому пояснюється демократичними традиціями і розвиненими дієздатними демократичними інститутами, від початку високим рівнем децентралізації політичної системи США, політичного плюралізму та конкуренції.

Публічна політика в європейській традиції – це не тільки вироблення і реалізація управлінських рішень державою, а й демократична участь різних груп за інтересами, державних і недержавних політичних акторів у політико-управлінському процесі, досягнення комплексного бачення соціальної проблеми з дотриманням процедур узгодження інтересів перед безпосередньою політичною дією уряду [4, с.76–77].

Перед вітчизняними дослідниками постає питання коректного перекладу терміну public policy. Д.Кумбс зазначає, що проблема адаптації концепції публічної політики багато в чому пов'язана із лінгвістичними труднощами перекладу термінів – важливий момент, який часто також ігнорується західними консультантами та дослідниками. У більшості мов посткомуністичних країн (включаючи російську) не існує адекватного перекладу англійського слова – policy. Найближчий еквівалент і термін, який зазвичай використовується перекладачами – це термін «політика» (іноді політичне управління) – слово, яке в англійській мові відповідає терміну politics [10, с.340].

У англійському дискурсі використовуються, як мінімум, чотири слова, котрі можна перекласти на російську (а відповідно – і на українську) як «політика» – politics, polity, policy, public policy. На думку Д.Кола, politics – це боротьба за доступ до влади, завоювання урядових функцій у державі. Policy – це здійснення заходів, прийнятих урядом, різноманітні рівні управління, а також будь-які акції, здійснені, тому що вони вигідні їй корисні.

Відомий німецький вчений Б.Сутор для уточнення поняття політики виділяє наступне розрізнення масштабів політичного у англійській мові:

«politics – політичні дії, політичний процес, визначений інтересами та конфліктами, владою та зусиллями, які були спрямовані на досягнення компромісу та здійснення;

polity – політичний порядок, конституція, основні норми, інститути та врегулювання процедур;

policy – політичні цілі і зміст сфери задач та програми, уявлення організації».

Російські вчені виділяють чотири терміни, що розмежовують різні аспекти політики як такої: 1) власне політична сфера (politics); 2) політичний устрій (polity), що є близьким до поняття політичної системи та політичної спільноти; 3) політичний курс, свідомо вироблена стратегія в цій галузі (policy); 4) сфера політичного управління, підконтрольна громадськості (public policy) [12, с.72–73].

В. Тертичка зазначає, що термін public є найбільш дискусійним, хоча його докладно охарактеризовано в «Англо-українському глосарії термінів і понять з аналізу державної політики та економіки» і для сфери аналізу політики, з точки зору укладача, усталеним є вживання (із варіантів: державна, публічна, громадська, суспільна, національна, цивільна) терміна «державна політика», тобто за контекстом і змістовими особливостями для поняття public policy найбільш адекватним є «державна політика». У процесі становлення громадянського суспільства ми дедалі більше переконуємося у можливості впровадження терміна суспільна (замість державна чи в поєднанні суспільна/державна – як компромісний варіант) політика й, відповідно: суспільна політика (public policy) й аналіз суспільної політики (public policy analysis) – як підкреслення важливості, що вона проводиться в суспільстві, для суспільства і в умовах розбудови громадянського суспільства [19, с.12].

На думку О. Дем'янчука, в умовах демократії, коли рівень розвитку громадянського суспільства достатньо високий, державна влада поступається частину своїх повноважень на користь органам самоуправління, і в цьому разі справді має сенс говорити про «публічну владу» як поєднання державної влади і громадського самоврядування. В такому контексті публічна політика є ширшим поняттям, оскільки вона охоплює не лише державну політику, а й політику, яку здійснюють (чи можуть здійснювати) недержавні організації, об'єднання державних і громадських органів або навіть приватні структури й агенції. На відміну від то-

талітарного режиму, в демократичному суспільстві неурядовий сектор суспільного життя відіграє значну роль в ініціюванні, розробці та впровадженні політики в інтересах окремих груп населення, регіонів чи всієї нації в цілому, тобто, «публічності». Тому вживання терміна «публічна політика» замість терміна «державна політика» є більш узагальнюючим [7, с.31–32].

Отже, можемо дійти висновку, що на даний момент серед дослідників відсутня однаковість щодо перекладу терміну «public policy» на українську мову. Це зумовлено як певними лінгвістичними особливостями англійської та української мов, так і самим концептом публічної політики, який перебуває у трансформації, що призводить до поступової зміни його характеристик.

В.Парсонс у своїй фундаментальній праці «Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики» зазначає, що публічна політика зосереджується на тому, що Дьйо колись визначив як «суспільство і його проблеми». Вона пов'язана із тим, як питання і проблеми визначаються й формулюються і яке місце вони займають у порядку денному політичної діяльності й політичного управління. Але це також і дослідження того, чому і наскільки ефективно державна влада здійснює заходи чи утримується від них [14, с.17].

Дж. Андерсон розглядає публічну політику як політику, що здійснюється урядовими чиновниками та органами влади і зачіпає істотну кількість людей [2, с.12].

Група європейських авторів у своєму підручнику визначає публічну політику як зв'язок послідовних рішень чи діяльності, прийнятих різними публічними, а інколи й приватними, дійовими особами, ресурси, інституційна приналежність і інтереси яких є різними, з метою розв'язання проблеми, політично визначеної як колективна [1, с.44].

На думку російської дослідниці Н. Шматко, «публічна політика» є симбіозом політичної дії, наукової рефлексії та акту масмедійної комунікації. За великим рахунком, вона здійснюється в порядку інтервенції до сфери політики експертів, аналітиків, фахівців у галузі соціальних наук, «інтелектуалів», публіцистів та журналістів. Історично конкретна сукупність соціальних обставин, що виступає умовою можливості публічної політики, змінила сам зміст поняття «політика». Все це дозволяє говорити про публічну політику як про інший стан поля політики [20, с.106].

У навчальному посібнику «Основи публічної політики та управління», який був підготовлений групою вітчизняних дослідників, дається наступне визначення. А саме: публічна політика – це форма політичного процесу, який реалізується в публічному просторі, підтримується інформаційно-комунікаційними ресурсами та представлена комплексом прозорих вертикальних і горизонтальних взаємодій його учасників [13, с.54].

С.Борисевич зазначає, що публічна політика трактується як наука про «публічну дію», тобто вирішує завдання публічного менеджменту. Публічна політика існує, по-перше, як сукупність практичних акцій, превентивних заходів (попередження злочинності, наркоманії тощо), контролю, регуляції, публічного обговорення. По-друге, публічна політика – це ансамбль категорій соціальної перцепції (безпосереднє відображення об'єктивної дійсності органами відчуттів), соціальних класифікацій і ієрархій, визначення норм і девіації (відхилення від норми), оціночних суджень [6].

Н.Беляєва звертає увагу на те, що поняття «публічна політика» займає кілька смислових полів, кожне з яких має свою змістовну визначеність. Кожне з цих значень висловлює особливі, специфічні ознаки об'єкта соціальної реальності, що дозволяє використовувати ці словосполучення на рівні самостійних понять. При цьому важливо – завжди вказувати понятійний контекст [3, с.7].

О.Лазарева зазначає, що «публічна політика» є інтегративною категорією, якою позначають різноманітні аспекти політичної діяльності у державно-управлінській сфері, а саме – участь різноманітних соціальних верств у суспільно-політичному житті, професійну діяльність політиків; наукову рефлексію з приводу політичних рішень; багатоманітність проявів масмедійної комунікації, яка включає персоніфіковані та деперсоніфіковані форми репрезентації влади; особливості легітимзації влади у суспільній свідомості. Публічна політика – складна макросоціальна інформаційна система, яка реалізується у публічному просторі та забезпечує за допомогою певного набору засобів взаємодію владних інститутів з громадянами у державному управлінні [11, с.122].

Н. Конон в широкому значенні визначає публічну політику як відкриту, гласну, доступну для участі сферу суспільного життя, в якій суб'єкти політичних відносин взаємодіють один з одним. У вузькому розумінні публічна політика – це взаємодія держави, влади, інститутів громадянського суспільства, бізнесу, різноманітних соціальних груп з приводу реалізації суспільних інтересів, виробництва, розподілу і використання суспільних ресурсів

і благ з урахуванням волевиявлення народу або населення певних територій [8, с. 656].

О.Сунгуров зазначає, що коротко під публічною політикою можна розуміти програми та пріоритети органів влади, механізми і технології їх реалізації, вироблені на основі і з урахуванням очікувань соціальних груп (страт) суспільства через їх представників [18].

Російський дослідник Ф.Мінюшев пов'язує визначення публічної політики зі стратегічною метою суспільства. Ця мета, на його думку, полягає у гармонізації інтересів суспільства та людини. Головним посередником тут є держава, котра проводить певну політику, що сприяє досягненню даної мети. Цю політику прийнято називати публічною або соціальною політикою. Для нас більш звичний термін – соціальна політика [16, с. 99].

Таким чином, «публічна політика» є багатовимірним поняттям. Частина дослідників трактує публічну політику як урядові дії, спрямовані на здійснення заходів у різноманітних сферах. Інші науковці зосереджують увагу на комунікативному аспекті публічної політики та зазначають, що інститути громадянського суспільства, різноманітні групи, об'єднання, рухи, експерти, науковці, журналісти отримують в сучасних умовах велику кількість можливостей для впливу на прийняття управлінських рішень у державі. Об'єднує ці підходи те, що обидва розуміють під кінцевою метою реалізації публічної політики вирішення тих або інших суспільних проблем.

Можемо визначити публічну політику як сукупність взаємодій органів державної влади та інститутів громадянського суспільства, метою яких є вироблення ефективних управлінських рішень. Також варто зазначити, що з удосконаленням інформаційно-комунікаційних технологій та підвищенням рівня транспарентності політичних процесів поняття «публічна політика» набуватиме розвитку, що зумовлює необхідність його подальшого вивчення та уточнення.

Список використаних джерел

- Аналіз і пілотаж публічної політики [Текст] / Пітер Кньопфель, Корін Ларю, Фредерік Варон, Наталія Малишева; пер з фр. І.С. Микитин; Вищ. ін-т публ. упр. Швейцарії. – К.: Алерта, 2010. – 424 с.
- Андерсон Дж. Публічна політика: Введення // Публічна політика: от теорії к практиці сост. і науч. ред. Н.Ю. Данилова, О. Ю. Гурова, Н.Г. Жидкова. – Пб.: Алетея, 2008. – 356 с. – (Серія «Левиафан»). – С.11–34.
- Беляева Н. «Публічна політика» як термін, поняття і научная категория [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.civisbook.ru/files/File/Belyaeva_publ_pol_kak_termin.pdf
- Беляева Н. Развитие концепта публичной политики: внимание «движущим силам» и управляющим субъектам // Политические исследования – 2011. – №3. – С.72–87.
- Бодрунова С. Концепции публичной сферы и медиакратическая теория: поиск точек соприкосновения // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2011. – Т. XIV. – №1 (54). – С.110–132.
- Борисевич С. Сутність і завдання публічної політики // Наукові розвідки з державного та муніципального управління. Збірник наукових праць. – 2011. – Вип.1 / Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Nrzd/2011_1/2.pdf
- Дем'янчук О. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду / О.П. Дем'янчук // Наукові записки [Текст] / Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К.: Національний університет «Києво-Могилянська академія», 2000. – Т.18: Політичні науки. – С.31–36.
- Конон Н. Теоретичні засади дослідження публічної політики в сучасній політичній науці // «Гілея: науковий вісник»: Збірник наукових праць. – К., 2012. – Вип.60 – С.653–657.
- Красин Ю. Публічна сфера і публічна політика в російському измерении // Публічна політика в Росії [Текст]: по итогам рос.-канад. проекта «Университет Калгари – Горбачев–Фонд» / Российско-канадский проект «Университет Калгари – Горбачев–Фонд»; общ. ред. Ю.А. Красин. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 358 с.
- Кумбс Д. Введение в концепцию публичной политики в контексте посткоммунистического транзита // Публічна політика: от теорії к практиці. Сост. і науч. ред. Н.Ю. Данилова, О.Ю. Гурова, Н.Г. Жидкова. – Пб.: Алетея, 2008. – 356 с. – (Серія «Левиафан»). – С.338–353.
- Лазарева О. Публічна політика в системах державного управління країн розвинутої демократії: від теорії до практики // Ефективність державного управління. Збірник наукових праць. – 2010. – Вип.23. – С.118–125.
- Недяк І. Политический маркетинг. Основы теории. – М.: Весь Мир, 2008. – 352 с.
- Основы публичной политики та управления [Текст]: навч. посіб. / [С.О. Телешун та ін.]; Нац. акад. держ. упр. при Президенті України, Каф. політ. аналітики і прогнозування. – К.: НАДУ, 2011. – 312 с.
- Парсонс В. Публічна політика [Текст]: вступ до теорії й практики аналізу політики / В.Парсонс; пер. з англ. О.Дем'янчук. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 549 с.

15. Политология: учеб. / А.Ю. Мельвиль [и др.]. – М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, Проспект, 2010. – 624 с.

16. Публичная сфера и государственная публичная политика в современной России. Материалы дискуссии // Публичная политика в России [Текст]: по итогам рос.-канад. проекта «Университет Калгари – Горбачев–Фонд» / Российско-канадский проект «Университет Калгари – Горбачев–Фонд»; общ. ред. Ю.А. Красин. – М.: Альпина Бизнес Букс, 2005. – 358 с.

17. Синекопова Г. Нормативные основания публичной сферы и их критический анализ // Теория языка и межкультурная коммуникация. – 2007. – №2. – С.58–63.

18. Сунгуров А. Понятие публичной политики. Публичная политика как поле взаимодействия // Дистанционный курс «Публичная политика и центры публичной политики». Учебное пособие [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www.strategy-spb.ru/edu/?do=manual&man_grup=426&doc=3017&pr_id_dl=77

19. Тертичка В. Суспільна політика: чи стала вона сферою наукового пошуку і прикладних досліджень в Україні? / В.Тертичка // Політичний менеджмент [Текст]. – 2007. – №1 (22). – С.10–23.

20. Шматко Н. Феномен публичной политики // Социологические исследования. – 2001. – №7. – С.106–112.

* * *

УДК 316.344.42:32:316.77

Лілія Хорішко, канд. політичних наук, доцент кафедри політології, Запорізький національний університет, Україна, м. Запоріжжя

Вплив політичної еліти на функціонування політичної системи: комунікативний аспект

Визначено вплив політичної еліти на формування інформаційно-комунікативного простору політичної системи. Охарактеризовано умови ефективної взаємодії даного політичного суб'єкта з суспільством. Проаналізовано основні типи даної взаємодії та їх вплив на стабільність політичної системи.

Ключові слова: політична еліта, політична система, політична комунікація.

Лілія Хорішко. Влияние политической элиты на функционирование политической системы: коммуникативный аспект

Охарактеризовано влияние политической элиты на формирование информационно-коммуникативного пространства политической системы. Проанализированы условия эффективного взаимодействия данного политического субъекта с обществом. Определены основные типы данного взаимодействия и их влияние на стабильность политической системы.

Ключевые слова: политическая элита, политическая система, политическая коммуникация.

Lily Khorishko. The influence of the political elite on the political system's functioning: the communicative aspect

The author characterized the influence of the political elite on the formation of information-communicative area of the political system. The conditions for effective interaction of the political subject with the community are analyzed. The author defined the main types of interactions and their influence on the political system's stability.

Keywords: political elite, political system, political communication.

Сучасні процеси глобалізації досить суттєво впливають на функціонування політичних систем, що обумовлено формуванням єдиного інформаційного простору, зростанням ролі комунікативних процесів в прийнятті суспільно-політичних рішень, появою нових політичних суб'єктів та технологій боротьби за отримання владних повноважень. Політичну систему можна розглядати як сукупність історично сформованих форм взаємодії суб'єктів політики, що відповідають загально визначеним правилам поведінки, визначаючи при цьому певні межі політичної діяльності загалом. В цьому контексті комунікація в рамках політичної системи розглядається як процес формування та трансляції політичної інформації між її структурними елементами та суспільством. Постійне вдосконалення інформаційних технологій, зростання можливостей для отримання нових знань посилює включеність громадянського суспільства в інформаційно-комунікативну взаємодію, впливаючи певною мірою на зростання рівня політичної активності. Наявність ефективної комунікативної стратегії сприяє збалансованості функціонування структурних елементів політичної системи, посилює налагодження взаємодії між політичною елітою та громадянським суспільством. Це до-

зволяє структурувати потреби конкретних громадян та регіонів, посилити ефективність розподілу ресурсів, забезпечує підтримку необхідних модернізаційних перетворень та дозволяє уникати соціально-політичних конфліктів. Завдяки комунікації формується своєрідне середовище інформаційно-комунікативної стабілізації політичної системи.

За таких умов особливої актуальності набуває потреба ефективного управління комунікативними процесами в рамках політичної системи, що сприятиме впровадженню змістовних політико-управлінських рішень, спрямованих на розкриття її потенційних можливостей з метою оптимізації демократичних перетворень. Даний процес передбачає наявність чітких цілей та процедури (створення інформації, просування, отримання зворотного зв'язку, усунення шумів) здійснення діяльності політичними суб'єктами. Наявність конкретних функцій дозволяє розглядати політичну еліту як суб'єкта, здатного ініціювати програми та інноваційні ідеї, направлені на реформування політичної системи. Результативність даної діяльності залежить від налагодження взаємодії між самими політичними суб'єктами в процесі реалізації власних функцій та суспільством. Баланс комунікативної взаємодії внутрішнього та зовнішнього середовища політичної системи є основою впровадження ефективної політики. Це актуалізує потребу дослідження комунікативного аспекту впливу політичної еліти на функціонування політичної системи. Поставлена мета даної наукової розвідки передбачає виконання наступних завдань: визначення особливостей комунікативних процесів в рамках політичної системи, розкриття ролі політичної еліти в них. Дослідження політичних систем та процесів політичної комунікації досить актуальна проблематика наукових розвідок таких вчених, як Д.Дойч, М.Грачов, Г.Пушкар'єва. Деякі аспекти впливу політичної еліти на процеси політичної комунікації можна знайти у працях Ж.–М. Коттре та К.Сайнне.

На думку Д.Дойча, політичну систему можна розглядати як сукупність інформаційних взаємодій, що впливають на формування та практичну реалізацію політичних рішень. Відповідно, структурні елементи політичної системи володіють ресурсним потенціалом, що дозволяє виробляти та транслювати необхідну інформацію. Це дозволяє політичним інститутам і суб'єктам (дейтократії) виконувати відповідні функції, налагоджувати необхідні контакти та ефективно розподіляти ресурси державної влади [5, с.8–9]. При цьому загальна ефективність діяльності обумовлена зворотним зв'язком між політичною системою та громадянським суспільством. Відповідно, комунікативний процес в рамках політичної системи передбачає взаємодію політичної еліти з громадянським суспільством, оскільки від рівня усвідомлення ним необхідності впровадження тих чи інших реформ залежить його політична та громадянська активність щодо практичної реалізації поставленої мети. Дана взаємодія виступає одним із факторів стабільного функціонування політичної системи.

На думку Ж.–М. Коттре, саме політична еліта ініціює комунікацію, використовуючи ресурси ЗМІ та громадські організації, з метою актуалізації конкретної проблеми, впливу на громадську думку та мобілізації різних груп громадськості на конкретні дії. В свою чергу К.Сайнне вважає, що політична еліта впливає на динаміку комунікативних процесів за допомогою не тільки ЗМІ, а й бюрократичного апарату, прагнучи при цьому підвищити рівень легітимності власних рішень [3]. Л.Пай наголошував на тому, що політична комунікація передбачає наявність не тільки формальних способів впливу політичної еліти на суспільство, а також весь діапазон неформальних взаємодій, що підвищують рівень інформованості та мотивують на конкретні дії [1].

Виділяють три рівні циркуляції інформації в політичній системі (семантичний, технічний, інфлюентальний), що визначають особливості комунікативної взаємодії політичної еліти та можливості її впливу на громадянське суспільство. Семантичний рівень окреслює можливість виникнення комунікації за допомогою загальноприйнятих знакових форм, що дозволяють зберігати зміст поданої інформації та адекватність її інтерпретації. Політична еліта, формуючи загальнодержавні стратегії розвитку, повинна використовувати такі форми спілкування, які полегшують розуміння змісту повідомлення суспільством та дозволяють налагоджувати зворотний зв'язок. В той же час, існування невідповідності семантичних структур типу спілкування політичної еліти та суспільства може викликати появу так званого комунікаційного вакууму, що знижує рівень легітимності прийнятих рішень та провокує назрівання кризових ситуацій [5, с.25–28].

Технологічний рівень комунікації передбачає наявність конкретних технологій (інформаційні, PR-технології) та каналів розповсюдження необхідної інформації. На думку Г.Пушкар'євої, існують чотири основні канали політичної комунікації, що можуть використовуватися політичною елітою: офіційний (інформація має інституалізований характер, оскільки фіксує прийняття конкретних політичних рішень та доносить до громадян їх зміст);

персональний (інформація надається конкретним представником політичної еліти, відповідно виражає особисте відношення до політичних подій, може містити їх оцінку); опосередкований (інформація надходить не від політичних інститутів чи суб'єктів, а від ЗМІ, аналітичних центрів); анонімний (інформація характеризується не достовірністю, домінуванням чуток) [6, с.45–54].

Інфлюентальний рівень характеризує ступінь так званого духовного впливу інформації на свідомість людей, а тому передбачає використання необхідної політичної символіки, міфів, ідеологій. Для політичної еліти в даному контексті основним є врахування умов функціонування політичної системи, традицій, стереотипів, що домінують в масовій свідомості. Відповідно, модернізаційні перетворення політичної системи, відображені в певних програмах та лозунгах мають відповідати особливостям політичної свідомості. Отож, дані рівні характеризують певні умови ефективної взаємодії політичної еліти з суспільством в рамках інформаційно-комунікативних процесів політичної системи [5, с.25–28].

Загалом, можна говорити про існування двох типів («суспільство–влада» та «влада–суспільство») комунікативної взаємодії в рамках політичної системи, що впливають на формування зворотного зв'язку. Політична еліта виступає активним суб'єктом оптимізації даної взаємодії з метою формування цілісного інформаційно-комунікативного простору політичної системи. Прагнучи здійснювати вплив на формування першого типу взаємодії, політична еліта активно використовує громадську думку та лобізм, що є об'єктивним явищем демократичної політичної системи.

Громадська думка виступає своєрідним вираженням базових суспільних цінностей та норм, забезпечуючи при цьому легітимність владних відносин, мобілізацію політичної активності. Врахування динаміки громадської думки дозволяє політичній еліті визначати гостро актуальні проблеми суспільства, приймати політичні рішення щодо їх вирішення. При цьому вона використовує можливості політичної системи з метою вчасного реагування на громадське оцінювання ефективності їх реалізації на практиці. Це вказує на наявність своєрідного громадського контролю за діяльністю політичної еліти, що посилює рівень її політичної відповідальності, легітимності рішень та позитивно впливає на стабільність функціонування політичної системи.

Цивілізована лобістська діяльність в рамках конкретної політичної системи дозволяє різним групам громадськості включатися в процес прийняття політичних рішень, використовуючи при цьому формальні та неформальні канали комунікації. Політична еліта отримує можливість артикулювати та агрегувати інтереси груп громадськості на різних рівнях управління: глобальному, національному, регіональному. Це сприяє ефективному процесу прийняття та практичної реалізації загальнодержавних стратегій розвитку, направлених на модернізацію політичної системи. Чіткі норми та процедури лобістської діяльності дозволяють врівноважувати інтереси різних груп громадськості та політичної еліти на основі пошуку компромісних рішень. Відповідно, лобізм забезпечує плюралізм легітимних можливостей участі громадськості у виробленні та прийнятті політичних рішень, формує певний рівень публічності даного процесу та діяльності органів державної влади загалом. Він може розглядатися як своєрідний канал зворотного зв'язку, що актуалізує певні проблеми функціонування політичної системи та формує компромісні способи їх вирішення [4].

Формування типу взаємодії «влада–суспільство» передбачає використання PR-технологій та залучення ресурсів консультативної взаємодії. Актуальним є використання інформаційних та організаційних PR-технологій. Перші зосереджують увагу на використанні ресурсного потенціалу ЗМІ для моніторингу настроїв громадськості, актуалізації проблем, вирішення яких знаходиться в компетенції конкретних політичних суб'єктів. Організаційні PR-технології направлені на дотримання процедури організації та проведення спеціальних PR-подій. Вони сприяють підвищенню рівня довіри громадськості до діяльності політичної еліти, а також окреслюють її прагнення та дії щодо задоволення актуальних потреб та інтересів цієї самої громадськості. Ці технології направлені на встановлення цілеспрямованої взаємодії з громадськістю, актуалізації ідеї неї цінності ідеї, символіки, програм політичних суб'єктів, що в сукупності складають змістовне наповнення їх діяльності.

З метою конкретизації основних цінностей та інтересів груп громадськості та підвищення рівня їх політичної активності доцільним є використання технології двохступінчатої комунікації П.Лазерсфельда. Вона акцентує увагу на пошуку «лідерів думок» для певної групи громадськості. Відповідно, саме вони завдяки власному авторитету та налагодженій системі міжособистісної комунікації доступно доносять потрібну інформацію та спонукають до дії власним прикладом. Отож, PR-технології направлені на активізацію громадськості стосовно усвідомлення запропо-

нованих програм розвитку, можливостей активного включення (спільного з політичними суб'єктами) в діяльність для здійснення змінних перетворень політичної системи.

Політична еліта для підвищення довіри суспільства до прийнятих політичних рішень та мобілізації громадської активності щодо їх практичної реалізації має залучати ресурси консультативної взаємодії. Наприклад, сприяти створенню тимчасових консультативно-експертних комісій та аналітичних центрів. Їх діяльність повинна орієнтуватися на виявлення актуальних професійно-орієнтованих проблем та пошук компромісних способів їх вирішення. Досить дієвим є проведення роз'яснювальної роботи серед груп громадськості. Дана діяльність включає в себе підготовку ключових повідомлень про певні рішення політичної еліти. В цих повідомленнях необхідно конкретизувати наступну інформацію: причини прийняття рішення, його значення для громадськості, можливі негативні наслідки та способи їх мінімізації, прогноз майбутнього після впровадження рішення. Наприклад, у Великобританії представниками органів державної влади проводяться спеціальні роз'яснювальні кампанії щодо розкриття мотивів прийняття політичного рішення та його доцільності в контексті стратегій державного розвитку [2, с. 111–115].

Досвід демократичного розвитку зарубіжних країн показує актуальність проведення консультацій з громадськістю. Європейським Союзом були визначені загальні принципи проведення громадських консультацій: чіткий зміст консультаційної взаємодії, інформування про проведення заходу, система зворотного зв'язку. Дані громадські обговорення можуть ініціюватися політичною елітою в безпосередній (публічне громадське обговорення) та опосередкованій (дослідження громадської думки) формах [там же, с. 59–69]. Використання ресурсу консультативної взаємодії надає можливість представникам політичної еліти використовувати науково-професійний підхід у формуванні стратегій розвитку політичної системи. Водночас, громадськість активно залучається до обговорення гостро актуальних проблем політичного розвитку, що позитивно впливає на формування зворотного зв'язку в рамках політичної системи.

Отже, в умовах сучасної політичної дійсності комунікаційні процеси відіграють значну роль у функціонуванні політичної системи. Вони сприяють налагодженню чіткої взаємодії між її структурними елементами, посилюючи ефективність розподілу ресурсів для активізації власних потенційних можливостей. Політична еліта виступає активним суб'єктом формування комунікативних процесів в рамках політичної системи. Виконання даної функції дозволяє оптимізувати функціонування політичної системи на основі формування двосторонньої взаємодії між політичними суб'єктами та громадянським суспільством. Це сприяє досягненню стратегічних цілей функціонування політичної системи, завдяки партнерському співробітництву та високому рівню довіри. Семантичний, технічний, інфлюентальний рівні циркуляції інформації в політичній системі визначають можливості впливу політичної еліти на громадянське суспільство з метою налагодження зворотного зв'язку. Відповідно, основні типи взаємодії «суспільство–влада» та «влада–суспільство» конкретизують певні способи, за допомогою яких вона отримує можливість впливати на процес управління політичною комунікацією, забезпечуючи тим самим певний рівень інформаційно–комунікативної стабільності політичної системи.

Список використаних джерел

1. Грачев М. Политическая коммуникация: теоретические концепции, модели, векторы, развития / М.Грачев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://grachev62.narod.ru/Grachev/n56_04_06.htm
2. Комунікація: демократичні стандарти в роботі органів державної влади [за ред. О.Дніпроенко] / О.Дніпроенко. – К.: ТОВ «Вістка», 2008. – 164 с.
3. Мелешкина Е. Политический процесс: основные аспекты и способы анализа / Е.Мелешкина [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ru.scribd.com/doc/28564003>
4. Нисневич Ю. Информационно–коммуникационная стабилизация политической системы / Ю.Нисневич [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://elibrary.ru/item.asp?id=9913771>
5. Политические коммуникации [под ред. А.Соловьева] А.Соловьев – М.: Аспект Пресс, 2004. – 332 с.
6. Политическое обеспечение бизнеса [под ред. Ю.Коноплина] / Ю.Коноплин. – М.: Изд-во МАИ, 1995.

* * *

УДК 327(477)

Олеся Ярошко, канд. політичних наук, старший науковий співробітник лабораторії моніторингу суспільно–політичних процесів, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Україна, м. Київ

Значення двосторонніх актів про встановлення дипломатичних відносин змішаного класу в зовнішньополітичному дискурсі

Аналізуються особливості двосторонніх актів про встановлення дипломатичних відносин між Україною та іншими країнами світу змішаного класу з ознаками міжнародного договору та документів дипломатичного листування – угода (у формі обміну нотами), угода (у формі обміну листами), домовленість (у формі обміну листами). Також визначається їх наукова цінність у вивченні процесу встановлення дипломатичних відносин України.

Ключові слова: дипломатичні відносини, двосторонній акт, міжнародний договір, дипломатичне листування, Україна.

Олеся Ярошко. Значение двухсторонних актов об установлении дипломатических отношений Украины смешанного класса во внешнеполитическом дискурсе

Анализируются особенности двухсторонних актов об установлении дипломатических отношений между Украиной и другими странами мира смешанного класса с признаками международного договора и документов дипломатической переписки – соглашения (в форме обмена нотами), соглашения (в форме обмена листами) и договоренности (в форме обмена листами). Также определяется их научная ценность в изучении процесса установления дипломатических отношений Украины.

Ключевые слова: дипломатические отношения, двусторонний акт, международный договор, дипломатическая переписка, Украина.

Olesya Yaroshko. The Significant of Bilateral Acts on the Establishment of Ukraine's Diplomatic Relations belonged to Mixed Class in the Foreign Policy Discourse

Peculiarities of bilateral acts on the establishment of diplomatic relations between Ukraine and other countries with features both an international treaty and a document of diplomatic correspondence (an agreement (in the form of exchange of notes), an agreement (in the form of exchange of letters), an agreement (in Ukrainian – domovlennist) (in the form of exchange of letters) are analyzed at the research. Their academic value in the study of a process of the establishment of Ukraine's diplomatic relations is also under review.

Keywords: diplomatic relations, bilateral act, international treaty, diplomatic correspondence, Ukraine.

Дипломатичні відносини є традиційною формою підтримання міждержавних стосунків. Проте на фоні тенденцій глобалізації, регіоналізації та транснаціоналізації, що ставлять на порядок денний питання державного суверенітету, класичні функції держави як у практичній площині, так і в наукових колах підлягають трансформації та переосмисленню. Закономірно, що це позначається й на змісті дипломатичних відносин, ставлячи їх перед обличчям нових викликів. Україна, отримавши незалежність і визнання у цій якості світовим співтовариством, розпочала розбудовувати власну мережу дипломатичних і консульських установ із врахуванням національних інтересів і світових трендів щодо розвитку інституту дипломатичних і консульських відносин як таких.

У контексті дослідження особливостей процесу дипломатичних відносин України з іншими країнами світу виділимо такі напрями наукової думки: перший – історико–формальний, другий – спогади очевидців або ж мемуари і третій – дипломатична література. Так, перший напрям, представлений працями Н.Дроботенко, О.Івченка, В.Касяна, Г.Руденка, Л.Чекаленко, авторського колективу у складі С.Віднянського, О.Горенка, А.Мартинова, І.Мельникової та Д.Никифорука, розглядає дипломатичні відносини України як частину зовнішньополітичного дискурсу, себто формально окреслюючи такі моменти як визнання незалежності України, встановлення її дипломатичних відносин, започаткування мережі дипломатичних представництв та призначення дипломатичних представників, відносячи таким чином дипломатичні відносини до царини історії української дипломатії [6;9–10;12;26;8]. Другий напрям (праці А.Зленка і Ю.Щербака) уособлює виклад інформації про дипломатичні відносини України персонами, причетними до цього процесу, ба навіть керівниками, що приливають світло на певні події із сфери історії дипломатичних відносин України [7;27]. У дипломатичній літературі (третій напрям) таких авторів як Дж.Вуд, Ж.Серре, вже згаданого Г.Руденка, О.Кулик і П.Сардачука розглядаються типові складові практичної дипломатії як такої, в тому числі діяльність дипломатичних представництв та дипломатична документація: вимоги до її форми, структури та сфери застосування [1;12–13]. Очевидно, що ці праці є частиною міжнародно–політологічного, зовнішньополітичного та дипломатичного дискурсів і сприяють розвиткові та осмисленню дипломатичних відносин

України як таких. Проте системні дослідження із залученням низки первинних актів щодо процесу встановлення дипломатичних відносин України відсутні, вочевидь, з огляду на їх багату в чому протокольний характер та вироблену поколіннями міжнародну практику їх здійснення.

Мета нашого дослідження полягає у розкритті значення двосторонніх актів про встановлення дипломатичних відносин між Україною та іншими країнами світу змішаного класу в зовнішньополітичному дискурсі.

Для початку пояснимо сам зміст поняття «акти про встановлення дипломатичних відносин України змішаного класу». Тут виходимо із класифікації джерел на первинні та вторинні, де перші, як відомо, містять оригінальну інформацію про факти і явища, а другі є їх інтерпретацією. Всі двосторонні акти встановлення дипломатичних відносин України належать до первинних: угода, угода (у формі обміну нотами), угода (у формі обміну листами), спільна декларація, домовленість (у формі обміну листами), протокол, спільне комюніке, вербальні ноти (обмін нотами) та обмін листами. Проте за їх міжнародно-правовою природою доцільно об'єднати у такі класи: перший – акти про встановлення дипломатичних відносин України з ознаками міжнародного договору (угода, протокол, спільна декларація, спільне комюніке); другий – акти про встановлення дипломатичних відносин України з ознаками документів дипломатичного листування (вербальні ноти (обмін нотами) та обмін листами); третій – акти про встановлення дипломатичних відносин України змішаного класу або ж з ознаками перших двох класів: за назвою і характером – міжнародний договір, а за структурою – акт дипломатичного листування. На останніх і зупинимось у цьому дослідженні.

Угода (у формі обміну нотами) є одним із способів укладення міжнародних договорів. У першій ноті представник однієї держави позиціонує питання, що підлягають розгляду, а у другій ноті представника іншого уряду міститься на них певна відповідь [1, с. 258; 2; 11; 12, с. 63, 294; 13, с. 59]. Такий спосіб укладення міжнародних угод використовується не лише між обома урядами, а й між «канцеляріями» – зовнішньополітичним відомством однієї країни і дипломатичним представництвом іншої [1, с. 258; 2; 11; 12, с. 63, 294; 13, с. 59]. Такі ноти відповідають критеріям вербальних нот, про що вже вище йшлося: третя особа адресата, нотний бланк як основа, вступний і заключний компліменти, реєстраційний номер, дата і печатка та ініціали укладача.

Дипломатичні відносини з Азербайджаном, Ірландією, Данією, Ватиканом, ПАР, Естонією, Казахстаном, Камеруном, Сінгапуром і Хорватією Україна встановила шляхом двосторонніх угод (у формі обміну нотами) [14–17; 19; 21–25]. Вони не лише міжурядові, а й між канцеляріями [14–17; 19; 21–25]. Вербальні по формі: вступний комплімент – засвідчення поваги, текст, що стосується процедури встановлення дипломатичних відносин між державами і заключний комплімент – запевнення у глибокій повазі [14–17; 19; 21–25].

Для прикладу, розглянемо Угоду між Україною і Азербайджанською Республікою про встановлення дипломатичних відносин, укладену шляхом обміну нотами. Так, обидві ноти (українська від імені Міністерства закордонних справ, як і азербайджанська) відповідають вимогам до вербальних нот як таких [14]. Перша нота – українська – починається із вступного компліменту (Міністерство закордонних справ засвідчує свою повагу азербайджанському Міністерству закордонних справ); далі – основна частина і пропозиція української сторони встановити дипломатичні відносини в повному обсязі з Азербайджанською Республікою, принципи відносин між державами: рівноправність, суверенна рівність, невтручання у внутрішні справи, територіальна цілісність, непорушність існуючих державних кордонів, забезпечення і захист основних прав і свобод людини, зокрема прав національних меншин; згодом – підхід щодо визначення дати встановлення дипломатичних відносин – отримання азербайджанської ноти-відповіді; власне моменти, який визначає, обмін нотами стає міждержавною угодою: «Міністерство закордонних справ України в майбутньому має честь вважати, що нота у відповідь Міністерства закордонних справ Азербайджанської Республіки ... разом з цією нотою складатимуть Угоду про встановлення дипломатичних відносин з Азербайджанською Республікою»; заключний комплімент – запевнення українського зовнішньополітичного відомства на адресу азербайджанського у високій повазі; також місце укладення (м. Київ) і дата (24 січня 1992 року) [14]. Друга нота у відповідь азербайджанської сторони, по суті, повторює положення першої: згоду на встановлення дипломатичних відносин між державами у повному обсязі, регулювання їх, базуючись на вище перелічених принципах Статуту ООН, та погодження з підходом щодо дати встановлення дипломатичних відносин [14]. Зрозуміло, до ця нота також починається з вступного компліменту – запевнення в повазі і закінчується заключним – поновлення запевнень у

вельми високій повазі до українського Міністерства закордонних справ, а також містить місце (м. Баку) і дату (6 лютого 1992 року) її укладення [14].

Угода (у формі обміну листами) укладається по суті шляхом обміну приватними листами напівофіційного характеру і містить типові для них елементи: звернення, текст (основна частина), заключний комплімент і підпис [1, с. 258; 2; 12, с. 294; 13, с. 64].

Україна уклала двосторонні угоди про встановлення дипломатичних відносин шляхом обміну листами між главами зовнішньополітичних відомств з Фінляндією та Бразилією [18; 20]. Як і передбачено протоколом, листи керівників міністерств закордонних справ починаються зі звернення («Шановний», «Пане», «Ваше Превосходительство»), далі – текст, що містить домовленості щодо встановлення дипломатичних відносин, а з Фінляндією – ще й консульських, регламентує окремі аспекти процедури їх встановлення і подальшого бачення шляхів розвитку, згодом – заключний комплімент (запевнення у глибокій повазі) та підписи очільників зовнішньополітичних відомств держав [18; 20].

Як вже зазначалось, шляхом обміну листами Україна уклала двосторонню Угоду про встановлення дипломатичних відносин з Федеративною Республікою Бразилія. У першому листі, який Міністр Зовнішніх Зносин Бразилії адресує своєму українському колезі А. Зленку, є: звернення («Пане Міністр»); текст: спершу привітання з незалежністю України і висловлення наміру встановити з нею дипломатичні відносини та розвивати їх, а також «використовувати всі можливості співпраці між двома країнами на благо наших народів і зміцнення міжнародного миру та безпеки»; згодом – підхід щодо встановлення дати дипломатичних відносин та форми домовленості з цього питання: «В разі згоди Уряду України, пропоную цю ноту, а також Вашу ноту відповідь вважати Угодою між Бразилією та Україною про встановлення дипломатичних відносин, яка набере чинності з дати Вашої відповіді»; завершується цей лист заключним компліментом: «Користуюсь нагодою, щоб поновити Вашій Високій поважності запевнення у моїй високій до Вам повазі»; і наостанок – підпис очільника бразильського зовнішньополітичного відомства [18]. У листі-відповіді А. Зленка бразильському візаві Франсіску Резеку є такі складові частини: звернення («Шановний пане Міністр!»); текстова частина, що повторює ключові положення, викладені паном Резеком – згода на встановлення дипломатичних відносин між державами і з підходом щодо дня їх встановлення, мета дипломатичних відносин – розвиток взаємовигідного співробітництва, що відповідає національних інтересам і зміцненню загального миру і міжнародної безпеки; заключний комплімент: «Користуюсь цією нагодою, щоб поновити Вашому Превосходительству запевнення в моїй вельми високій повазі»; підпис [18].

Домовленості (у формі обміну листами) також мають місце у практиці укладення міжнародних договорів, де представник одного уряду направляє лист представнику другого, що містить положення, що підлягають розгляду чи узгодженню [1, с. 258; 2; 12, с. 294; 13, с. 64]. Відповідь представника другого уряду містить згоду і часто повторює формулювання першого листа [1, с. 258; 2; 12, с. 294; 13, с. 64]. Знов-таки мова може йти про листи між главами зовнішньополітичних відомств і посольств інших країн / між канцеляріями [1, с. 258; 2; 12, с. 294; 13, с. 64]. Вимоги до структури ті ж щодо приватних листів напівофіційного характеру: звернення до візаві, текст – предмет домовленості і заключний комплімент – запевнення у повазі [1, с. 258; 2; 12, с. 294; 13, с. 64]. Така форма встановлення дипломатичних відносин має місце в українській зовнішньополітичній практиці [3–5].

Для ілюстрації вище сказаного, проаналізуємо зміст двосторонньої Домовленості між Урядом України і Урядом Швейцарської Конфедерації про встановлення дипломатичних і консульських відносин, укладеної шляхом обміну листами. Йдеться про лист посла Швейцарії та українського Міністра закордонних справ [4]. У листі швейцарського посла є такі структурні елементи: звернення («Шановний пане Міністр»); текстова частина – встановлення дипломатичних і консульських відносин між державами, регулятори таких відносин – Віденська конвенція про дипломатичні зносини від 18 квітня 1961 року та Віденська конвенція про консульські зносини від 24 квітня 1963 року; підхід щодо визначення дати встановлення дипломатичних відносин і типу його формалізації: «... Цей лист разом із Вашим листом у відповідь вважати домовленістю між нашими урядами, яка набуває чинності від дати підписання Вами листа у відповідь»; заключний комплімент: «Дозвольте, шановний пане Міністр, висловити запевнення у моїй вельми високій до Вам повазі»; підпис [4]. Другий лист від українського Міністра закордонних справ Керівнику Федерального департаменту закордонних справ Швейцарської Конфедерації також починається зі звернення («Пане Міністр»), далі – згода на встановлення дипломатичних

і консульських відносин між державами, що сприятимуть розвитку співробітництва між ними [4]. Окремо – питання, пов'язані із рівнем дипломатичного представництва (посольства) та дипломатичного представника України: «У разі згоди швейцарської сторони Постійного представника України при ООН та інших міжнародних організаціях в Женеві, пана Андрія Озадовського буде призначено Тимчасовим повіреном у справах України в Швейцарії» [4]. Завершується цей лист заключним компліментом: «Пане Міністр, прийміть запевнення в моїй високій повазі» [4].

Таким чином, двосторонні акти про встановлення дипломатичних відносин між Україною та іншими країнами світу змішаного класу (з ознаками міжнародного договору та документів дипломатичного листування) – угода (у формі обміну нотами), угода (у формі обміну листами) та домовленість (у формі обміну листами) – частина українського зовнішньополітичного дискурсу. Вони укладені із врахуванням міжнародної практики та специфіки предмету домовленостей – встановлення дипломатичних відносин між державами. З пізнавальної точки зору, є безцінним джерелом інформації про процес встановлення дипломатичних відносин нашої держави, його особливості – визначення цілей такого роду відносин, їх принципів–регуляторів, як і міжнародних багатосторонніх актів, процедури започаткування дипломатичних представництв та призначення їх керівників. Перспективними бачаться подальші наукові розвідки у царині української дипломатії та зовнішньої політики задля збагачення вітчизняної міжнародно–політологічної науки новими розробками та їх подальшим використанням у процесі формування і реалізації національних інтересів і цілей нашої держави у глобальному середовищі.

Список використаних джерел

1. Вуд Дж. Дипломатический церемониал и протокол / Вуд Дж., Серре Ж.; пер. с англ. Ю.П. Клюкина, В.В. Пастоева, Г.И. Фомина. – [изд. 2]. – М.: Междунар. отношения, 2003. – 416 с.
2. Дипломатическая переписка // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.glossary.ru/cgi-bin/gl_sch2.cgi?REovrusgyo.lxqg9!vfwlvxqg
3. Домовленість між Україною і Князівством Ліхтенштейн про встановлення дипломатичних і консульських відносин (у формі обміну листами) від 6 лютого 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/438_001
4. Домовленість між Урядом України і Урядом Швейцарської Конфедерації про встановлення дипломатичних та консульських відносин (у формі обміну листами) від 6 лютого 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/756_015
5. Домовленість між Урядом України і Урядом Японії про встановлення дипломатичних відносин (у формі обміну листами) від 26 січня 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/392_018
6. Дроботенко Н.А. Становлення зовнішньополітичної діяльності незалежної України / Н.А. Дроботенко // Наукові записки Вінницького педагогічного ун–тету ім. Коцюбинського: зб. наук. праць / [за заг. ред. П.С. Григорчука]. – Вінниця, 2000. – Вип. II. Серія «Історія». – С.190–195.
7. Зленко А.М. Дипломатія і політика. Україна в процесі динамічних геополітичних змін / А.М. Зленко. – Харків: Фоліо, 2003. – 559 с.
8. Зовнішня політика України в умовах глобалізації: анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003) / [відп. ред. С.В. Віднянський]. – К.: Генеза, 2004. – 616 с.
9. Івченко О. Україна в системі міжнародних відносин: історична ретроспектива та сучасний стан / О.Івченко. – К.: «РІЦ УАННП», 1997. – 687 с.
10. Касьян В.І. Зовнішня політика України – важливий фактор розбудови сучасної української держави / В.І. Касьян. – Рівне: РДГУ, 1999. – 177 с.
11. Нота (дипломатія) // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D1%82%D0%B0_\(%D0%B4%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%8F\)](http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%BE%D1%82%D0%B0_(%D0%B4%D0%B8%D0%BF%D0%BB%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%8F))
12. Руденко Г.М. Україна дипломатична / Г.М. Руденко. – К.: ГДП, 1999. – 304 с.
13. Сардачук П.Д. Дипломатичне представництво: організація і форми роботи: навч. посібник / П.Д. Сардачук, О.П. Кулик. – К.: Україна, 2001. – 176 с.
14. Угода між Україною і Азербайджанською Республікою про встановлення дипломатичних відносин (у формі обміну нотами) від 6 лютого 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/031_005
15. Угода між Україною і Естонською Республікою про встановлення дипломатичних відносин (у формі обміну нотами) від 3 січня, 4 січня 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/233_006
16. Угода між Україною і Королівством Данія про встановлення дипломатичних відносин (у формі обміну нотами) від 20 січня 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/208_008

17. Угода між Україною і Республікою Хорватія про встановлення дипломатичних відносин (у формі обміну нотами) від 3 лютого, 18 лютого 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/191_009

18. Угода між Україною і Федеративною Республікою Бразилія про встановлення дипломатичних відносин (у формі листами) від 10 січня, 11 лютого 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/076_001

19. Угода між Україною та Республікою Камерун про встановлення дипломатичних відносин (у формі обміну нотами) від 14 жовтня 1993 року, 27 січня 1994 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/120_002

20. Угода між Урядом України і Урядом Фінляндської Республіки про встановлення дипломатичних і консульських відносин (у формі обміну листами) від 26 лютого 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/246_017

21. Угода про встановлення дипломатичних відносин між Україною і державою–містом Ватикан (у формі обміну нотами) від 18 березня, 25 березня 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/336_001

22. Угода про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Ірландією (у формі обміну нотами) від 23 січня 1992 року, 26 березня 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/372_005

23. Угода про встановлення дипломатичних відносин між Україною і Республікою Сінгапур (у формі обміну нотами) від 18 березня, 30 березня 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/702_001

24. Угода про встановлення дипломатичних відносин у повному обсязі між Україною і Республікою Казахстан (у формі обміну нотами) від 4 січня 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/398_036

25. Угода про встановлення дипломатичних і консульських відносин між Україною і Південно–Африканською Республікою (у формі обміну нотами) від 16 березня 1992 року // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/710_003

26. Чекаленко Л.Д. Зовнішня політика України: підручник / Л.Д. Чекаленко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15840720/politologiya/zovnishnya_politika_ukrayini_-chekalenko_ld

27. Щербак Ю. Україна: виклик і вибір. Перспективи України в глобалізованому світі ХХІ століття / Ю.Щербак. – К.: Дух і Літера, 2003. – 578 с.

* * *

УДК 32

Дмитро Арабаджисв, канд. політичних наук, доцент кафедри соціальної роботи, Запорізький національний технічний університет, Україна, м. Запоріжжя

Методологія і методика дослідження громадського моніторингу: традиції та інновації

Виділено та описано теорії, що є основою дослідження громадського моніторингу. Визначено методи, значущі для розкриття специфіки моніторингової діяльності з боку громадськості. Здійснено аналіз та узагальнено підходи, важливі в процесі дослідження громадського моніторингу.

Ключові слова: теорії демократії, громадянське суспільство, інформаційне суспільство, системний підхід, громадська організація, загальнонаукові методи, спеціальні методи.

Дмитрий Арабаджиев. Методология и методика исследования общественного мониторинга: традиции и инновации

Выделены и описаны теории, которые лежат в основе исследования общественного мониторинга. Определены методы, значимые для раскрытия особенностей мониторинговой деятельности, субъектом которой выступает общественность. Осуществлен анализ и обобщены подходы, значимые в процессе исследования общественного мониторинга.

Ключевые слова: теории демократии, гражданское общество, информационное общество, системный подход, общественная организация, общенаучные методы, специальные методы.

Dmitry Arabadjyiev. The methodology and methods of public monitoring research: traditions and innovations

Theories which are the base of public monitoring research are defined and described. The methods which are important for the description of public monitoring peculiarities are defined. The approaches which are significant for public monitoring research are analyzed and summarized.

Keywords: democracy theories, civil society, information society, system approach, public organization, general methods, special methods.

Питання підходів, теорій, методів, що пов'язані з дослідженням громадського моніторингу, представляють інтерес з точки зору сучасної науки, адже на сьогоднішній день саме поняття «громадський моніторинг», будучи широко використовуваним, застосовується як правило в практичному аспекті, не маючи належного теоретичного підґрунтя.

Аналізуючи феномен громадського моніторингу, можна констатувати, що методологія і методика його дослідження в науковій літературі розкриті стисло та фрагментарно. Деякі положення громадського моніторингу висвітлюються через діяльність громадських організацій різного спрямування, об'єднань споживачів, профспілок тощо в роботах таких авторів, як О.Лазор, Е.Лісцин, В.Мартиненко, С.Новиков, Г.Орлов, В.Тимошук, О.Чуб, Т.Яременко. У цьому ж руслі висвітлюють проблему громадського моніторингу науковці Г.Борн, Б.Гурне, Г.Добринін, О.Лучин, О.Майоров, О.Маштакова, С.Рогов, Г.Сьомін, Т.Троїцька та інші. Але серед праць бракує поки що досліджень громадського моніторингу як системного явища, що природно притаманне демократичній державі і є невід'ємною складовою громадянського суспільства.

Тому метою статті є з'ясування, які теорії, підходи, методи – класичні та інноваційні для сучасної науки – є основою ґрунтового дослідження громадського моніторингу.

Громадський моніторинг є особливим видом діяльності, суб'єктом якої є інститути громадянського суспільства (громадські організації, окремі громадяни, представники іноземних держав – у визначених законом випадках), а об'єктом – ті процеси (та їх учасники) і явища суспільно-політичної сфери, які є значимі для суб'єкта здійснення моніторингу.

Об'єктивною умовою формування і функціонування громадянського суспільства є демократія [1, с.18], якій притаманні широкі асоціативні зв'язки на всіх рівнях суспільного життя, інституційний і політичний плюралізм: реальні партії, профспілки, народні рухи, масові об'єднання, асоціації, спілки, товариства, які об'єднують людей за різноманітними інтересами і нахилами [1, с.17].

Концепція громадського моніторингу, що базується на ідеї обов'язкової участі громадян у прийнятті політичних рішень, пов'язана з теоріями органічної демократії та демократії участі – якщо перша передбачає залучення до процесу управління на різних рівнях абсолютного всіх громадян, то друга акцентує увагу на участі громадян у політичних процесах, прийнятті політичних рішень та контролі над різного роду владними структурами (в першу чергу, органами державної влади та місцевого самоврядування).

Як зазначають Ю.Бегунов та А.Лукашев, демократією участі (participatory democracy) називають демократію, в якій поруч з прямими виборами влади громадяни мають права та можливос-

ті брати активну участь у прийнятті політичних рішень, в політичному процесі, а також контролі над реалізацією прийнятих рішень [2, с.73].

В.Ковальчук виділяє такі переваги теорії демократії участі.

По-перше, ця теорія передбачає широку політичну участь громадян не лише в ході виборів до вищих органів влади та органів місцевого самоврядування, а й у процесі прийняття широкого спектру рішень, які стосуються соціальних, економічних та культурних проблем.

По-друге, вона схильна розглядати окремих індивідів як раціональних учасників політичного процесу, тобто вважає, що, приймаючи те чи інше рішення, кожен громадянин чітко усвідомлює реальні причини, які спонукають його вирішити саме так, а не інакше, а також ті наслідки, які матиме прийняття та можлива реалізація цього рішення у разі, якщо таке рішення буде прийняте більшістю громадян.

По-третє, головним позитивом реалізації моделі політичної участі вважається високий рівень легітимності тих рішень, що приймаються за умови її запровадження [3, с.22-33].

При цьому демократія участі передбачає залучення якомога більшої кількості людей до процесу прийняття рішень, відображення інтересів якомога ширшого кола людей, які зацікавлені в проходженні демократичного процесу.

Твердження, що «кожна людина повинна мати можливість для реалізації, вираження її визначних можливостей, і що результатом має стати створення спільних цінностей» є основою теорії органічної демократії. Як зазначає Дж.Дьюї, говорячи про можливість побудови демократії в державі, справді цінним є те, що спільно створюється людьми, а не те, що пропонується їм у вже готовому вигляді [4].

Без участі громадськості в розробці політики держава не може відображати загальні потреби та інтереси суспільства в цілому, тому що тільки громадськість може виразити суспільний інтерес.

Відзначаючи, що в умовах демократії «відповідальність за поведінку суспільства та управління лежить на кожному члені спільноти», Дж. Дьюї вказував, що освіта повинна підготувати кожну людину до цієї відповідальності, ознайомити з умовами життя і потребами народу, як цілого, розвивати властивості і здібності, що гарантують плідну участь у справах управління державою.

Логічним в цьому сенсі є запропоноване І.М. Варзаром розуміння держави як соціуму – і державотворчої трикутничкової «тріади ППП»: «дійовий патріотизм – компетентний професіоналізм – усвідомлене партнерство» [5].

Завдяки цій тріаді ми можемо розширити розуміння демократичної держави, де громадяни беруть участь в управлінні державою, будучи свідомими громадянами, можновладці є компетентними професіоналами, здатними забезпечити розвиток держави, і між ними і іншими встановлені партнерські відносини, за рахунок чого досягається консенсус у вирішенні всіх питань, що цікавлять обидві сторони цього процесу.

Свідомий громадянин, громадянська активність, здатність і бажання широких верств населення (а не тільки еліт) брати участь у прийнятті рішень, підвищення підзвітності урядів по відношенню до своїх громадян у цілях зміцнення державної політики та підвищення ефективності заходів в області суспільно-політичного розвитку тощо [6] відображають сутність громадянського суспільства.

Саме поняття «громадянське суспільство» (civil society) було вперше введено в науковий обіг Дж. Локком в його роботі «Досвід віротерпимості» в 1667 р. А вже у 1690 р. у «Другому трактаті про правління» Дж. Локк розробив логічну конструкцію civil society. При цьому для позначення нової категорії він використовував синонімічно відразу два вислови: «громадянське суспільство» і «політичне суспільство» [7, с.317].

Для дослідження громадського моніторингу вагоме значення має не стільки концепція Дж.Локка, скільки теорія Монтеस्क'є та його послідовників.

Теорія Ш.-Л. Монтеस्क'є відрізняється більшою історичністю. В її рамках під громадянським суспільством розуміється набір незалежних асоціацій громадян, які опосередковують відносини між індивідом і державою і в разі потреби захищають свободу індивіда від зазіхань влади. До концепції Ш.-Л. Монтеस्क'є сходить і концепція громадянського суспільства А. де Токвіля. Він характеризував громадянське суспільство як поздержавну форму соціуму. Велику увагу Токвіль відводив добровільним асоціаціям громадян, які нерідко протистоять державі і захищають від неї громадянські свободи. У вузькому розумінні, громадянське суспільство оцінювалося ним як набір незалежних від держави громадянських асоціацій. В екстраординарній здатності індивідів до об'єднання, причому не тільки в приватному житті, він бачив ключ до розуміння громадянського суспільства [8, с.25-44].

Ф.Шміттер також у визначенні громадянського суспільства робить посилання на об'єднання громадян: під громадянським суспільством він розуміє сукупність або систему самоорганізованих медіаторних (посередницьких) груп [9].

Процес демократизації громадянського суспільства віддзеркалює процес наділення громадянського суспільства владними повноваженнями для легітимної або санкціонованої участі в управлінні соціальним розвитком. Громадські організації виступають тут агентами, інструментом або носіями управлінських впливів. Громадські організації мають природне право і природну силу впливу, оскільки вони є колективними носіями індивідуального або приватного інтересу, що посилюється за рахунок колективного взаємоусвідомлення і взаємодії її носіїв.

Визначаючи автономність громадянського суспільства, правова держава має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та стежити за їх виконанням. Іншими словами, вона повинна створювати ситуацію правової захищеності громадян, формувати сприятливе правове поле для діяльності громадських інституцій. «Захищеність конституційних прав є фундаментальною умовою автономності громадянського суспільства і забором проти беззаконного правління» [10, с.152].

В різні історичні періоди і в різних умовах характеристики громадянського суспільства (у т.ч. ті, що стосуються пріоритетних цілей соціальних груп) змінювалися, що дозволило ряду вчених виділити моделі громадянського суспільства.

Аналіз специфіки функціонування громадських організацій (в частині здійснення громадського моніторингу) в умовах стану громадянського суспільства в Україні передбачає, крім застосування вищеописаних концепцій, теорій і моделей, врахування результатів наукових розробок, що стосуються саме сучасних суспільств.

На думку Н.Полякової, основні якості останніх визначають наступні положення:

- сучасне суспільство – це суспільство, економічна, господарська підсистема якого описується сучасними теоріями інформаційного суспільства;
- його соціальна підсистема найадекватніше відбита теоріями масового суспільства;
- відповідна культурна підсистема може описуватися класичними теоріями масового суспільства і сучасними теоріями постмодерна;
- що стосується політичної підсистеми, сфери держави – то мова тут йде про національну державу, що є з погляду своїх внутрішніх функцій соціальною державою;
- процес глобалізації, який є головним фундаментальним процесом, що характеризує сучасність, означає повсюдне розповсюдження цих характеристик на всі сучасні суспільства, що, проте, не означає, що розгортання глобалізації носить безконфліктний характер [11, с.376].

Крім концепцій і теорій, для дослідження громадського моніторингу має значення низка загальнонаукових і спеціальних методів.

Загалом, для дослідження громадського моніторингу важливими є як методи і підходи, традиційно використовувані в науці, так і ті, що є інноваційними для вітчизняної науки.

Так, методологічну основу дослідження громадського моніторингу складають:

- теорії органічної демократії і демократії участі, що передбачають свідомий цілеспрямований вплив широких верств громадянської на державу, участь громадян в управлінні державою, а також запропоноване І.М.Варзаром розуміння держави як соціумо– і державотворчої трикуткової «тріади ППП»: «дійовий патріотизм – компетентний професіоналізм – усвідомлене партнерство»;
- теорії Ш.-Л. Монтеск'є, А. де Токвіля, Ф.Шміттера, в рамках яких при розгляді громадянського суспільства основна увага приділяється функціонуванню недержавних добровільних об'єднань громадян, що виконують різні функції – вплив на державу, посередницькі функції; вони можуть видозмінюватися, посилюватися або обмежуватися залежно від моделі громадянського суспільства;
- на здійснення громадського моніторингу безпосереднім чином впливають особливості сучасного суспільства – тому в основу дослідження, в той або інший ступінь, лягли положення теорій інформаційного суспільства, мережевого суспільства, глобально-громадянського суспільства;
- теорія масового суспільства, що виступає альтернативою громадянського суспільства та, одночасно, ключем до розуміння ряду процесів, що відбуваються в сучасному українському суспільстві і безпосередньо впливають на розвиток громадянського суспільства, здійснення громадського контролю, тощо;

– теорія соціальної держави, яка передбачає забезпечення соціальної безпеки громадян, створення необхідних достатніх умов для реалізації соціальних прав людини і громадянина, визнання суб'єктивних публічних прав людини і громадянина, відповідальність держави перед людиною за свою діяльність та ін.

Методику дослідження громадського моніторингу складають такі загальнонаукові і спеціальні методи, як: метод абстрагування, метод аналізу і синтезу, метод індукції та дедукції, метод моделювання, історичний метод (та історичний аналіз), систематизація, порівняння, SWOT-аналіз, метод опитування, метод екзит-полу, метод фокус-групи, метод швидкісного підрахунку, кейс-стаді.

Список використаних джерел

1. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за науковою ред. В.П. Беха; редкол.: В.П. Бех (голова), Г.О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.
2. Бегунов Ю.К. 13 теорій демократії / Бегунов Ю.К., Лукашев А.В., Понеделько А.В. – СПб: Издательский дом «Бизнес-пресса», 2002. – 240 с.
3. Ковальчук В. Демократія участі як джерело легітимності державної влади / В. Ковальчук // Вибори та демократія. – 2002. – №2(28). – С.25-33.
4. London Scott. Organic Democracy: The Political Philosophy of John Dewey [Електронний ресурс] / Scott London. – Режим доступу: <http://www.scottlondon.com/reports/dewey.html>
5. Варзар І. Політико-кратологічні аспекти сучасного функціонування та перспектив республіканського устрою суверенної України / І. Варзар // Освіта регіону. – 2009. – №2. – С.11 – 23.
6. Paffenholz Th. Civil Society, Civic Engagement, and Peacebuilding / Thania Paffenholz, Christoph Spurk // Social Development Papers. – Paper No. 36 / October 2006. – 48 p.
7. Локк Д. Сочинения: в 3-х т. / Д.Локк. – М.: Мысль, 1988. – Т. 3. – 668 с.
8. Токвиль Алексис де. Демократия в Америке / Алексис де Токвиль: Пер. с франц. / Предисл. Гарольда Дж. Ласки. – М.: Прогресс, 1992. – 554 с.
9. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф.Шмиттер // Полис. – 1996. – № 5. – С.16–27.
10. Основи демократії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с.
11. Полякова Н.Л. XX век в социологических теориях общества / Н.Л.Полякова. – М.: Издательство «Логос», 2004. – 384 с.

* * *

УДК 519.

Леонід Василевич, канд. технічних наук, доцент кафедри інформаційних технологій та математичних дисциплін, Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, м. Київ
 Максим Василевич, фінансовий директор фірми «ДЦ», Україна, м. Київ

Нечітка фізична економіка та деякі її закони

Висунуто гіпотезу економічного закону тривалості економічних циклів, математична форма якого співпадає з формою термодинамічного закону В.Віна. При цьому вважається, що тривалість економічних циклів визначається ступеню критичній концентрації капіталу. Другий аргумент в цьому законі визначається нечіткою множиною, оскільки він характеризує економічне середовище, характеристики якого не можуть бути визначені чітко. Друга гіпотеза, що висовується, полягає в тому, що потужність економічних криз співпадає по формі з термодинамічним законом Стефана – Больцмана і ця потужність прямо пропорційна четвертій степені коефіцієнту концентрації капіталу.

Ключові слова: фізична економіка, концентрація капіталу, індекс розбіжності, потужність економічних криз.

Леонід Василевич, Максим Василевич. Нечеткая физическая экономика и некоторые ее законы

Выведена гипотеза экономического закона продолжительности экономических циклов, математическая форма которого совпадает с формой термодинамического закона В.Вина. При этом считается, что продолжительность экономических циклов определяется степенью критической концентрации капитала. Вторым аргумент в этом законе определяется нечетким множеством, так как он характеризует экономическую среду, характеристики которой не могут быть определены четко. Вторая гипотеза, которая выдвигается, состоит в том, что мощность экономических кризисов совпадает по математической форме с термодинамическим законом Стефана-Больцмана и эта мощность прямо пропорциональна четвертой степени коэффициента концентрации капитала.

Ключевые слова: физическая экономика, концентрация капитала, индекс расхождения, мощность экономических кризисов.

Leonid Vasilevich, Maxim Vasilevich. Fuzzy Physical Economics and its Laws

The article brings up a hypothesis of an Economic Law of Duration of Economic Cycles, the mathematical form of which coincides with the formula of W. Wien's law in thermodynamics. The authors consider that duration of economic cycles depends on a degree of capital concentration. The second argument in favor of the Law is defined with fuzzy sets, as far as it characterizes economic environment, the features of which cannot be defined exactly. The second hypothesis offered reads that the power of economic crises coincides in mathematical form with Stephan– Boltzmann's thermodynamics Law, and the power is directly proportional to quadratic ratio of capital concentration.

Keywords: physical economy, concentration of capital, index of divergence, power of economic crises.

Дослідження економічних циклів почалося ще в 70 роках XIX століття в роботах А. Маршалла, А. Шпітгофа, М. Г. Касселя, К.-Й.-Г. Вікселя, Тугай – Барановського. Але криза 1929 року знецінила створену на тій час теорію економічного циклу. Нові теорії були розроблені лауреатами Нобелівської премії в галузі економіки Р.-А.-Фрішем (теорія нерівномірних поштовхів), Ф.-Е.- Модільяні (теорія життєвого циклу), Дж.-Дж.- Хекменом (модель життєвого циклу одержання доходів), Р.-М. Солоу (модель зростання), а також лауреатом Нобелівської премії розробником теорії економічного зростання С.-С. Кузнецем (народився в Харкові, де закінчив університет та працював до свого емігрування до США у одному із статистичних відділів). Але в цих роботах не розглядувався закон тривалості економічних циклів, відсутня їх математична модель.

Дослідженню економічних циклів посвячені також наукові праці Л. Дюпріс, Г. Імберта, У. Росту, Ван Дьюйна, М.Клірлі, К. Еліотта та інших.

Окремо, на основі статистичних даних С.С. Кузнець виявив циклічність у динаміці виробництва і цін, тривалість яких біля 22 років (цикл Кузнеця) є значніше коротше довгих хвиль Кондратьєва тривалістю 50-60 років. Але тривалість економічних циклів не може бути постійною, так як змінюється економічне середовище, у якому ці цикли розвиваються.

Таким чином, і досі відкритими є питання, якими економічними характеристиками визначається тривалість цих циклів та їх потужність, яка математична формула, за якою можна розрахувати цю тривалість, а також, чи є ці цикли самовідтворювальними.

Метою даної статті є пошук законів економічних циклів на основі гіпотези, що економічні закони мають математичний вид відповідних фізичних законів. В гравітаційному, електростатичному, електромагнітному полі діють, відповідно, закони Ньютона, Кулона, Ампера, які мають однаковий математичний вираз. Тому і в полі капіталів є закони, які мають математичний вираз, як деякі фізичні закони [3]. Але в економіці ні всі характеристики (аргументи в рівняннях економіко – математичних

моделей) можуть бути вимірні як у фізиці, тому більш адекватним є визначення деяких з них у вигляді нечітких величин [2], а к терміну фізична економіка умисно додати слово «нечітка...» [3]. Але головним, що відрізняє напрямок нечіткої фізичної економіки, від напрямку фізичної економіки, засновником якого можна вважати Лейбніца, і філософію якого активно розвиває Ліндон Х. Ларуш [1], є економічні закони, математична форма яких співпадає з математичною формою деяких фізичних законів.

В роботі [3] розглянута концентрація капіталу як головна причина економічних криз. Кількісною характеристикою концентрації капіталу p є відсоток капіталу, який приналежить найбільш багатим (наприклад, першої сотні багатіїв) від загального капіталу (бюджету країни; ВВП). Коли її розмір невеликий, але і не дуже малий, економіка розвивається позитивно. Але коли її розмір переходить критичну величину $p_{крит}$, тоді починається економічна криза. Це відбувається в силу дії системного закону: кожна система має границі свого росту, при переході якої вона становиться не керуємою і повинна або змінитися, або зламатися. При кризі відбувається деконцентрація капіталу.

Таким чином, зміна стану економічної системи (ВВП; вартості активів; їх доходності та інших характеристик) циклічно змінюються (рис.1).

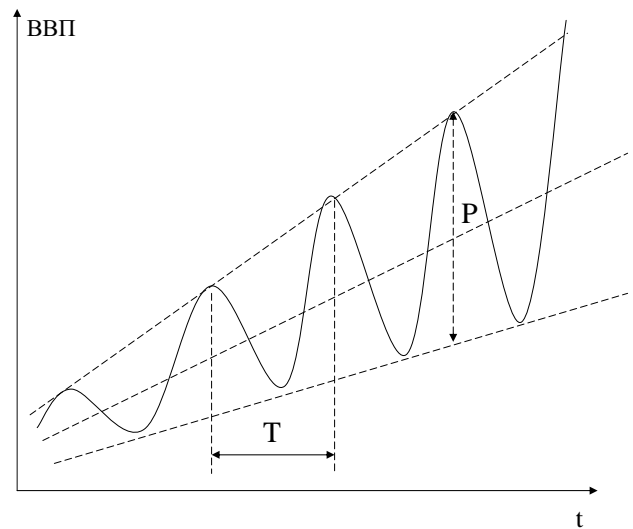

Рис.1. Характер економічних циклів

При цьому етап зростання визначається швидкістю концентрації капіталу і є більш тривалим, ніж етап спадання, який визначається швидкістю деконцентрації капіталу. Але тривалість (період) T економічного циклу не є постійним, він змінюється, так як змінюється стан середовища, у якому відбувається цей процес (в першу чергу, у всьому світі зростає концентрація капіталу).

Нобелівський лауреат в галузі фізики В.Він відкрив закон зсуву: довжина λ max інфрачервоного випромінювання чорного тіла, яка відповідає максимуму потужності цього випромінювання, зворотна його температури.

Висовується гіпотеза, що тривалість будь якого економічного циклу T (інтервал часу між двома сусідніми моментами початку криз) має математичний вираз, який аналогічний фізичному закону Віна:

$$T = \frac{Cd}{p_{крит}}, \quad (1)$$

де $p_{крит}$ – критичний коефіцієнт концентрації капіталу, при якому починається криза;

d – безрозмірний коефіцієнт, що характеризує середовище (суспільство), економічні, політичні, соціальні характеристики якого не можуть бути визначені чіткими, тому він визначається на основі відповідної нечіткої множини [2];

C – стала, яка має розмірність часу (років) та розраховується на основі статистичних даних і залежить від того, як визначається концентрація капіталу: скільки найбільш багатих людей враховується та від якої величини розраховується їх відсоток капіталу.

Таким чином, чим більше $p_{крит}$, тим менше інтервал економічного циклу (тим з більшою частотою $f=1/T$ відбуваються кризи). Зміною економічного середовища: зменшення швидкості концентрації капіталу (величини d) можна збільшити період економічного циклу. Ідеальним було б не допущення концентрації капіталу до критичних значень, при яких і починаються кризи.

Середовище визначається дискретною кінцевою множиною необхідних характеристик $X = \{x_i : i = \overline{1, n}\}$, які є значеннями дис-

кретної нечіткої множини A , що визначається сукупністю пар $(x_i \in A, \mu_A(x_i) \in [0; 1])$, де $\mu_A(x_i)$ – функція належності характе-

ристики x_i [2] до середовища, у якому взаємодіють капітали. Значення функцій належності реального середовища визначаються експертами.

Ідеальному середовищу кожна характеристика притаманна з функцією належності $\mu_A(x_i)=1$. Тому коефіцієнт реального середовища буде визначатися різницею між ним та ідеальним середовищем. Середовище може визначатися наступними характеристиками: x_1 – відсутність корупції; x_2 – сприятливі умови для інвестування; x_3 – наявність незалежної судової системи та законів, які відповідають принципам демократії та міжнародному праву; x_4 – відсутність економічної злочинності; x_5 – наявність антимонопольних законів та їх дія; x_6 – інформаційна відкритість; x_7 – урегульованість економічної конкуренції; x_8 – відкритість національної економіки; x_9 – інтеграція банківських систем; x_{10} – вільний валютний курс; x_{11} – приватизація державної власності; x_{12} – забезпечення приватної власності на землю, x_{13} – пасіонарність власників капіталів [5], і інші. При виборі характеристик середовища потрібно використовувати принцип Парето: 20% факторів визначають 80% результату.

В якості кількісної характеристики цієї різниці в роботі [3] пропонується застосовувати індекс розбіжності між нечіткою множиною, $D = \{(x_1 / \mu_D(x_1)=1); (x_2 / \mu_D(x_2)=1); \dots; (x_n / \mu_D(x_n)=1)\}$

яка визначає ідеальне середовище, та нечіткою множиною A , що характеризує реальне середовище:

$$d = P(D, A) = \frac{|\overline{D \cup A} - |\overline{D}||}{|D|} = \frac{|A|}{n}, \quad (2)$$

де знак $|\cdot|$ означає скалярну потужність нечіткої дискретної множини A :

$$|A| = \sum_{x \in X} \mu_A(x_i) \quad (3)$$

Друга гіпотеза, що висовується, полягає в тому, що потужність економічних криз визначається формулою, яка співпадає по формі з термодинамічним законом Стефана–Больцмана. При цьому ця потужність P пряма пропорційна четвертій степені коефіцієнту концентрації капіталу крит. :

$$P = K \frac{\rho_{\text{крит.}}^4}{d}, \quad (4)$$

де K – постійна, яку потрібно визначити на основі статистичних даних.

Ризниця законів взаємодії матеріальних об'єктів і закону взаємодії капіталів полягає в тому, що останній та інші економічні закони діють внаслідок цілеспрямованої діяльності людей. Але люди не створюють самі закони, а тільки змінюють умови, у яких вони реалізуються. Наприклад, вибір капіталів взаємодії на відрізках часу здійснюється людиною; людьми також визначається середовище, і це вносить суб'єктивність в результати цієї взаємодії капіталів.

Зміна моральних принципів, духовного світу людини змінює і швидкість процесу концентрації капіталу. Слова «пристрасть», «жадібність», які раніше несли в собі негативний зміст, поступово еволюціонували в терміни «інтерес» та «користь», і відповідають прагненню «робити гроші». Вони стали еквівалентом узагальнюючого інтересу, який став протиприродною формою поведінки людини, яка керується жадобою багатства і влади, егоїзмом [5].

Таким чином, суттєво змінити швидкість протікання процесу концентрації капіталу вже неможливо тільки зміною економічного середовища без зміни самої людини. Концентрація капіталу конвертується в концентрацію влади і навпаки. Ці процеси взаємопов'язані. При цьому у недемократичних державах концентрація капіталу пов'язана з тінявим капіталом, величина якого може бути більше 50%, а в «демократичних» державах такою величиною вже становиться тінява влада.

Процес концентрації ринкової влади привів до його контролювання практично двома десятками глобальними інвестбанками [4]. Більш того, ці два процеси концентрації капіталу і концентрації влади сприяють і процесу концентрації засобів масової інфор-

мації. Тому потрібно одночасно приймати міри по обмеженню величин всіх видів концентрації.

Загальні способи послаблення процесу концентрації капіталу та влади, обмеження величини цієї концентрації це обмеження термінів влади, дуже великі податки на дуже багатих осіб; антимонопольні закони; прийняття та реалізація системи демократичних законів, що збільшують коефіцієнт середовища d та величину n .

Вибір однієї екзогенної змінної (одного фактору) як концентрації капіталу в великій степені для пояснення різних ендегенних змінних (різних економічних законів) не суперечить системному підходу і відповідає принципу «бритви Окама»: пояснення будь якого явища тим ближче к істинному, чим на меншій кількості гіпотез воно ґрунтується і чим більше широкий круг явищ ґрунтується на цих гіпотезах.

Висновки

1. Перевищення степені концентрації капіталу критичного значення є головною об'єктивною причиною економічних криз.

2. Висовується гіпотеза економічного закону тривалості економічних циклів, математична форма якого співпадає з формою термодинамічного закону В.Віна. При цьому вважається, що тривалість економічних циклів визначається критичною ступеню концентрації капіталу. Другий аргумент в цьому законі визначається нечіткою множиною, оскільки він характеризує економічне середовище, характеристики якого не можуть бути визначені чітко.

3. Друга гіпотеза, що висовується в роботі, полягає в тому, що потужність економічних криз співпадає по формі з термодинамічним законом Стефана – Больцмана. При цьому ця потужність пряма пропорційна четвертій степені критичному коефіцієнту концентрації капіталу.

4. В якості кількісної характеристики коефіцієнта середовища пропонується застосовувати коефіцієнт розбіжності між відповідними нечіткими множинами, що характеризують ідеальне середовище та реальне та задані на одному універсумі.

5. На основі статистичних даних потрібно знайти стали коефіцієнти S та K , які входять до відповідних формул тривалості економічних циклів та потужності економічних криз. Краще їх визначати у вигляді або нечітких величин.

Список використаних джерел

1. Ларуш Л. Физическая экономика / Шиллеровский институт науки и культуры; пер. с англ. – М.: Научная книга, 1997.
2. Поспелов Б.А. Нечеткие множества в моделях управления и искусственного интеллекта / Под ред. Б.А. Поспелова. – М.: Наука. – 1986. – 32 с.
3. Василевич Л.Ф., Василевич М.Л. Нечітка фізична економіка: закон взаємодії капіталів. ДУКТ: Економіка Менеджмент, Бізнес. 2012, № 1 (5), с. 82-88.
4. Коваленко В.В. Проблеми капіталізації та концентрації капіталу в банківській сфері. 2006.
5. Мунтян В.І. Основи теорії інформаційної моделі економіки. – Київ: Видавництво «КВІЦ». – 368 с.

* * *

УДК 316.16

Тетяна Єрохіна, аспірантка кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Україна, м. Київ

Використання PR-технологій у процесі медіа-терористичної діяльності

Розглянуто особливості терористичної діяльності в умовах сучасного суспільства. Подано визначення медіа-тероризму. Охарактеризовано ключові аспекти взаємодії терористичних організацій з медіа. Визначено особливості використання терористами паблік рілейшнз у власних цілях.

Ключові слова: медіа-тероризм, медіа, інформаційне глобальне суспільство, паблік рілейшнз, органічна теорія, теорія систем.

Татьяна Ерохина. Использование PR-технологий в процессе медиа-террористической деятельности

Рассмотрены особенности террористической деятельности в условиях современного общества. Дано определение медиа-терроризма. Охарактеризованы ключевые аспекты взаимодействия террористических организаций с медиа. Определены особенности использования террористами публичных релейшнз в собственных целях.

Ключевые слова: медиа-терроризм, медиа, информационное глобальное общество, публичных релейшнз, органическая теория, теория систем.

Tatiana Yerokhina. The PR-technologies usage while media-terrorist activity

The features of terrorist activity in the conditions of modern society are considered. Determination of media-terrorism is given. The key aspects of terrorist organizations and media co-operation are described. The features of the public relations use by the terrorists are defined.

Keywords: media-terrorism, media, information global society, public relations, organic theory, theory of systems.

Серед безлічі глобальних проблем сучасності проблема медіа-тероризму займає особливе місце, адже його небезпечність становить сьогодні загрозу не тільки для окремої країни, але і для всієї світової спільноти.

Цілий ряд досліджень розкриває розвиток тероризму в умовах формування інформаційного суспільства, зростання ролі інформаційно-комунікативних технологій та безпосередньо пов'язаних з ними засобів масової інформації. Серед досліджень з означеної проблематики варто назвати роботи Д.Белла, Ж.Бодрийяра, Е.Гіденса, М.Кастельса, Дж.Лалла, Г.Мюнклера, К.Поппера, Е.Тоффлера, Ф.Фукуяму, С.Хантінгтона та ін. Серед вітчизняних авторів, які досліджують інформаційні процеси в умовах глобалізації, слід назвати О.Зернецьку, О.Гриценко, В.Іванова, Є.Макаренку, М.Ожевану, Т.Петриву, Г.Почепцова, І.Смазнову, В.Шкляра, А.Чічановського. На виклик проблемам сучасності, увага таких зарубіжних науковців, як А.Lockyer, B.L.Nacos, R.Neuwirth та ін. зосереджена на проблемах відносин між тероризмом та мас-медіа. Серед вітчизняних і російських науковців дослідження цих питань нечисленні – це роботи В.Вакулича, Д.Кіслова, В.Циганова тощо.

Аналізуючи доробок, що стосується різних аспектів зв'язку мас-медіа і тероризму, варто визнати, що ряд питань потребують подальшого розгляду – зокрема, питання використання терористами засобів мас-медіа, виділення піар-технологій, використовуваних терористами.

В сучасному суспільстві мас-медіа, які оперують, трансформують та дозують інформацію, стали головним інструментом впливу. Пояснюється це, перш за все, характеристиками сучасного суспільства.

У XXI столітті суспільство переживає еру безпрецедентного і все більш егалітарного доступу до інформації, величезні зміни в динаміці – і, можливо, силі впливу – засобів масової інформації, а також збільшення міграції серед населення планети, через які посилюється культурна напруженість у всьому світі.

Бар'єри в спілкуванні скоріш є ідеологічним явищем, аніж фізичним. Простір і час поєдналися у глобальній світовій мережі (World Wide Web), і соціальні відносини різко змінилися і стали ще більш небезпечними, ніж коли-небудь. Теперішнє століття – століття величезної невизначеності, коли ніщо не залишається безпечним і стабільним в глобальному суспільстві, а соціальна анархія стає всеохоплюючою [1, с.36-39].

У складному і багатогранному суспільстві організації, а також окремі особи, знаходяться під впливом глобалізації настільки, що жодна людина не може більше думати про себе як монокультурну або двокультурну особу, а організація вже не може робити вибір між діяльністю у власних інтересах чи в інтересах суспільства. Вона має думати про більш глобальні аспекти.

Економічна нестабільність ринків, терористичні атаки по всьому світу, численні екологічні загрози є прикладами, які наочно демонструють, що немає нічого більш глобального, ніж місцеві проблеми, і що нічого не обмежується рамками тільки однієї соціальної системи.

Глобалізаційне і інформаційне, сучасне суспільство створило сприятливі умови для розвитку і поширення такого явища, як медіа-тероризм – під цим особливим видом терористичної діяльності розуміємо цілеспрямоване залякування шляхом викликання та поширення в інформаційному просторі, завдяки використанню для реалізації політичних, соціальних та інших цілей окремими терористами або терористичними об'єднаннями засобів мас-медіа, почуття страху, що виникає в результаті факту нелегітимного насилля (або його загрози).

Враховуючи ситуацію, що склалася, коли засоби масової інформації можуть бути використані будь-ким для будь-чого, не дивно, що деякі дослідники говорять про «терористичні» зв'язки з громадськістю як один із сучасних видів піару – терористичний піар, адже для підвищення ефективності здійснення стратегій терористичних актів їхніми суб'єктами використовуються найсучасніші інформаційні технології, які допомагають перетворити публіку в об'єкт маніпулювання.

Паблік рілейшнз можуть бути визначені як запланована чи керована комунікація або управління комунікацією між організацією і її цільовою аудиторією [2, с.5-6].

Таке визначення паблік рілейшнз передбачає стратегічне планування і застосування певних комунікаційних технологій. А якщо звернутися до одного з традиційних визначень тероризму, запропонованого в 1998 році Крен шоу: «тероризм можна розглядати як реалізацію політичної стратегії», що включає певні логічні процеси [3, с.7], то стає зрозумілим, що терористи (особливо в умовах сучасного суспільства) широко використовують технології паблік рілейшнз.

С.Рада [4], наприклад, характеризує зв'язки PR-медіа і терористів як симбіотичні відносини. Причиною цього є те, що засоби масової інформації залежать від «повідомлень», яке надходить від фірм, що діють у сфері зв'язків з громадськістю, а також повинні повідомляти про «меседжі», доставлені в результаті терористичних атак. У той же час, терористи та зв'язки з громадськістю повністю залежать від засобів масової інформації, які слугують для них інструментом для поширення повідомлень. Якщо розглядати PR як комунікації для досягнення певних цілей, не викликає сумнівів, що терористичні групи, в цьому відношенні, діють дуже схоже. І ті, і інші прагнуть завоювати увагу цільової аудиторії, винайти можливості впливу на суспільну думку.

Але, звичайно, є і велика різниця між терористами і «звичайними» суб'єктами зв'язків з громадськістю: «і ті, і інші націлені на привернення уваги, поширення повідомлення, вплив на думку [...], що ж в кінцевому рахунку розділяє їх – це соціальна відповідальність в процесі діяльності і соціальний ефект від результату. Тероризм шукає легітимність допомогою самовизначення, а не через суспільне визнання» [4, с.26].

Відмінність між паблік рілейшнз і терористичним піаром можна пояснити, використовуючи також ключові положення «органічної теорії» зв'язків з громадськістю [5] і теорії систем [6].

З точки зору останньої (теорії систем) необхідно звернутися до питання соціальних систем і довіри. Автори цієї теорії розглядають суспільство як таке, що складається з різних соціальних систем – закону, політики, економіки, мас-медіа. Соціальні системи дуже природно співіснують і мають взаємодіяти і взаємовпливати одна на одну, щоб складати функціонуючий організм – суспільство. Саме це забезпечують зв'язки з громадськістю.

Використання терористами технологій паблік рілейшнз, натомість, не має на меті встановлення зворотного зв'язку – їх ціллю є забезпечення впливу на цільову аудиторію.

Різниця між паблік рілейшнз і терористичним піаром пояснюється і якщо говорити про концепт довіри у теорії систем, адже саме за рахунок довіри забезпечується конфіденційність у взаємодії соціальних систем (що є основою практики піару). Крім того, саме довіра забезпечує зв'язки між соціальними системами в суспільстві, функціонування останнього як здорового дієздатного організму.

В ситуації, коли повідомлення, що надходять від терористів викликають в суспільстві більшу довіру, ніж, скажімо, повідомлення уряду, це свідчить про загрозливі процеси в даних системах (криза довіри до уряду, політична нестабільність та ін.).

В даному випадку варто звернутися до органічної теорії зв'язків з громадськістю, що пояснює інші аспекти ролі піару в сучасному суспільстві за рахунок з'ясування особливостей внутрішньої взаємодії і взаємозв'язків між трьома основними системами – урядом, громадськими організаціями і корпораціями. В рамках даної теорії підкреслюється роль зв'язків з громадськістю у налагодженні взаємодії між цими системами.

Органічна теорія підкреслює, що зв'язки з громадськістю виконують об'єднуючу функцію і мають особливе значення в соціальній, економічній і політичній системах, які піддалися швидкій трансформації: соціальна система стала більш індивідуалістичною, економічна – більш капіталістичною, політична – більш демократичною. Терористичний піар в даному випадку, на від-

міну від «легальних» зв'язків з громадськістю, спрямований не на об'єднання, а на роз'єднання.

З точки зору інших поглядів на сучасне суспільство, успішне функціонування терористичного піару є результатом швидкого поширення Інтернету і появи такого явища, як громадська журналістика.

Двадцять перше століття, на думку багатьох науковців, є епохою глобалізації, пост-індустріалізації і постмодернізму. У той час як розвиток нових технологій і засобів зв'язку усунули існуючі до цього часу бар'єри, які обмежували комунікацію, принаймні, серед тих країн світу, де доступ до цих ресурсів є широко поширеним, сучасні суспільства стають більш складними і більш нестійкими, ніж можна було передбачити.

Постмодерний, гіперкомплексний характер суспільства destabilizував і систему зв'язків з громадськістю. Б.Кова [7] стверджує, що постмодернізм ускладнив маркетингову діяльність, оскільки споживачі вже не довіряють універсальним або тоталізуючим ідеям, плановим і готовим зображенням.

У політичній сфері, постмодернізм змінює ступінь довіри громадян до політичних інституцій, політичних заяв. А.Фог зауважує, що люди втрачають впевненість не тільки в політичних і релігійних інституцях, але і в ролі засобів масової інформації як «основі демократичного суспільства» [8].

У таких умовах громадськість стає легкою здобиччю для терористів – не маючи надійного джерела інформації, людина обирає, кому вірити, покладаючись на суб'єктивні чинники.

Зниження довіри громадян до «офіційних» мас-медіа має під собою й певні об'єктивні причини, адже аргументи про те, що засоби масової інформації діють від імені громадськості стають все більш сумнівними, тому що сьогодні, в період економічної кризи, журналісти перебувають під більшим тиском, ніж будь-коли раніше, і мають обмежені ресурси, щоб виконувати свою роботу, таким чином, покладаючись більше на зовнішні джерела фінансування.

У відповідь на таке зниження впевненості в засобах масової інформації, в 21 столітті спостерігається зростання громадської журналістики, коли люди є не просто переглядають повідомлення про соціальні, політичні чи економічні події, але є активними учасниками, які спостерігають і повідомляють про подію. Бурхливому розвитку громадської журналістики також сприяла можливість легкої фіксації і поширення інформації завдяки використанню нових технологій, в першу чергу, Інтернету.

Отже, роль зв'язків з громадськістю – особливо з точки зору їхнього використання терористами і терористичними угрупованнями – в сучасному гіперкомплексному суспільстві має бути переосмислена. Більшість людей сьогодні належить до багатьох спільнот, як фізично, так і віртуально. Така ситуація є загрозливою для сучасного суспільства, адже дозволяє вільно поширювати інформацію терористичним організаціям, впливати на суспільство, реалізовувати деструктивні функції різного роду, сіяти паніку, страх і недовіру.

Паблік рілейшнз повинні в даній ситуації бути в епіцентрі процесів, що спрямовані на підтримку довіри і забезпечення стабільності в суспільстві.

Ця роль зв'язків з громадськістю в 21-му столітті – забезпечувати довіру – безумовно, є важливою як для організації, чий інтереси представляють фахівці або фірми, що діють у сфері піару, так для суспільства в цілому.

Список використаних джерел

1. Kruckeberg D. The challenge of public relations in the era of globalization / D. Kruckeberg // Public Relations Quarterly. – 1995-1996. – 40(4). – P.36-39.
2. Hunt T. Public Relations Techniques / T. Hunt, J.E.Grunig. – Fort Worth et al: Harcourt Brace College Publishers, 1994.
3. Crenshaw M. The logic of terrorism: Terrorist behavior as a product of strategic choice / M. Crenshaw // Origins of Terrorism. Psychologies, ideologies, theologies, states of mind. – Washington, D.C.: Woodrow Wilson Center Press, 1998. – P. 7-24.
4. Rada S.E. Trans-national Terrorism As Public Relations? / S.E. Rada // Public Relations Review. – 1985. – 11(3). – P.26-33.
5. Kruckeberg D. The challenge of public relations in the era of globalization / D. Kruckeberg // Public Relations Quarterly. – 1995-1996. – 40(4). – P.36-39.
6. Luhmann N. The Differentiation of Society / N. Luhmann. – New York: Columbia University Press, 1982. – 512 p.
7. Cova B. What postmodernism means to marketing managers / B.Coba // European Management Journal. – 1996. – 14(5). – P. 494-499.
8. Fog A.. The supposed and the real role of news media in modern democracy. Working paper / A.Fog [Electronic Resource]. – Mode of access: URL: <http://www.agner.org/cultse/mediacrisis.pdf>.

* * *

УДК 351.86:35

Ольга Колесниченко, кандидат наук (PhD), незалежний журналіст, Росія, м. Москва.

Нові тенденції глобального партнерства в сфері безпеки

Вибір України проводити позаблокову політику у сфері безпеки – «Non-Bloc Policy» – дозволяє країні гнучко вбудовуватися глобальну систему партнерства, що формується. Механізм розвитку глобальної системи укладений у двосторонньому військовому партнерстві. Залучення в цілому країн Євразії в військове партнерство з НАТО і США є запорукою глобальної стабільності.

Ключові слова: НАТО, США, глобальне партнерство, NRF, SOF.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Ольга Колесниченко. Новые тенденции в глобальном партнерстве в сфере безопасности

Выбор Украины проводить внеблоковую политику в сфере безопасности – «Non-Bloc Policy» – позволяет стране гибко встраиваться в формирующуюся глобальную систему партнерства. Механизм развития глобальной системы заключен в двустороннем военном партнерстве. Вовлечение в целом стран Евразии в военное партнерство с НАТО и США является залогом глобальной стабильности.

Ключевые слова: НАТО, США, глобальное партнерство, NRF, SOF.

Olha Kolesnichenko. New Trends in the Global Partnership in the Sphere of Security

Ukraine's choice to provide Non-Bloc Policy in security sphere allows country to be integrated into Global Partnership framework more flexibly. The tool for implement Global Partnership development is bilateral military-to-military cooperation. Eurasia states' involvement to Tracks for Partnership with NATO and USA will determine global security and stability.

Keywords: NATO, USA, Global Partnership, NRF, SOF.

Стратегическое планирование политики национальной безопасности государства определяет прежде всего оптимизацию вложений в ее обеспечение. В эпоху мощных глобализационных влияний и нарастающей непредсказуемости развития международной обстановки многие устоявшиеся подходы к выстраиванию национальной и региональной безопасности подвергаются пересмотру.

Non-Bloc Policy начинает лидировать в мировой повестке дня Украина, председательствующая в этом году в ОБСЕ, с 2010 года объявила о своем выборе проводить внеблоковую политику в сфере безопасности – «Non-Bloc Policy». Параллельно с этим, Украина усилила имеющиеся форматы партнерского взаимодействия, базируясь на двусторонних отношениях. По мнению экспертов, Украина преуспела во взаимодействии с Евросоюзом в рамках Восточного Партнерства (Eastern Partnership), что укрепляет ее рычаги «мягкой силы» как на пространстве Евросоюза, так и Евразии [1].

Не входя в такие организации, как ОДКБ и ШОС, Украина на двусторонней основе в 2010 году подписала и ратифицировала Харьковские соглашения по продлению срока аренды пунктов базирования Черноморского флота РФ в Крыму на 25 лет (после 2017 года) с возможностью его пролонгации еще на 5 лет до 2042-2047 годов. Таким образом, Украина определила долгосрочные двусторонние отношения с Россией в ключевом Черноморском регионе, в ключевой военной сфере.

В том же 2010 году Украина объявила о приостановке запущенного ранее процесса подготовки к вступлению в НАТО. Однако, партнерские отношения с НАТО только усилились. Украина взаимодействует с НАТО более 20-ти лет, страна первой среди стран СНГ в 1994 году присоединилась к Программе Partnership for Peace (PfP). Примечательно, что Украина явилась первой страной, которая в статусе партнера НАТО участвовала в комплектовании Сил реагирования НАТО – NATO Response Forces (NRF). Сегодня NRF являются ядром трансформации НАТО. В 2010 году украинцы предоставили для комплектования NRF взвод ядерной, биологической и химической защиты. В 2011 году Украина участвовала в обеспечении стратегических авиационных транспортных перебросок сил и средств NRF (впервые соглашение с НАТО о стратегических авиационных транспортных перебросках Украина подписала в 2004 году).

Согласно трансформационным приоритетам НАТО, отраженным в таких инициативах, как Инициатива об оборонном потенциале – Defence Capabilities Initiative, DCI-1999, Пражские обязательства о совершенствовании военного потенциала – Prague Capability Commitments, PCC-2002 и Инициатива по связанным силам НАТО – NATO Connected Forces Initiative, CFI-2012, выбранная Украиной военная специализация в силах NRF отвечает самым актуальным трендам.

Международные эксперты особенно останавливаются на выборе Украины уделять больше всего внимания морской без-

опасности. В международные операции по борьбе с пиратами украинцы вовлечены с 2005 года, предоставляя корабли и военных моряков, в том числе спецназ ВМС, для операций Active Endeavour (Средиземное море) и Ocean Shield (Аденский залив и Индийский океан, побережье Африканского Рога). В 2011 году Украина участвовала в учениях Sea Breeze в Черном море в рамках Программы PfP. Также Украина активно принимает участие в антипиратской операции Евросоюза Atalanta.

Аарон Уилшик, эксперт традиционно морской державы – Канады – изучив вопрос, сделал вывод, что украинский торговый флот составляет 1,8% от всего мирового парка торговых судов. При этом Украина располагает около 100.000 гражданских моряков, которые работают в разных морских компаниях. А это уже 10% от мирового числа гражданского морского персонала торговых судов [2]. В связи с этим морская безопасность напрямую влияет на внутреннюю экономику Украины, которая очень зависит от сферы морских торговых перевозок.

В своей книге генерал-майор ВС Венгрии Ласло Макк, экс-глава Военной миссии связи НАТО в России, пишет: «Пространство общих коммуникаций, или глобальная среда Global Commons, становится основным для обеспечения экономических, торговых, финансовых интересов государства, для защиты самого существования государства, его суверенитета. ...Прогноз относительно будущей военной конфронтации больше касается морской среды коммуникаций и морских держав. ...Критическим фактором для разрешения всех конфликтов и кризисов будет оборона или наступление в акваториях морей» [3].

Таким образом, Украина, оставаясь исключительно в рамках двусторонних партнерских отношений с НАТО, основываясь на базовом документе – Хартии об особом партнерстве от 1997 года (Charter on a Distinctive Partnership-1997) и руководствуясь Указом президента от 2010 года об организации государственной Комиссии по партнерству с НАТО (high-level Commission for Ukraine's Partnership with NATO), взаимодействует с НАТО в рамках Комиссии НАТО-Украина (NATO-Ukraine Commission, NUC) по самым ключевым вопросам трансформации Вооруженных сил, особенно NRF. Украина успешно вовлечена во все необходимые области военного партнерства в достаточном объеме для осуществления национальной безопасности.

Будущее военного партнерства – интеграция опыта NRF и SOF

Самый актуальный вопрос сейчас, обсуждаемый вокруг темы НАТО, это как осуществлять глобальное партнерство. Действительно ли НАТО подошло к кризисной черте? Отчасти об этом свидетельствует усиление стратегии США по развитию собственного военного потенциала, минуя НАТО. Недавно появившийся доклад об американских спецвойсках (U.S. Special Operations Forces, SOF, Силы специального назначения) приоткрыл завесу над невидимым новым направлением американской военной трансформации, которую принято называть «революция в военном деле» (Revolution in Military Affairs, RMA) [4]. Доклад посвящен глобальному военному партнерству, но в нем нет ни одного упоминания слова «НАТО». Впрочем, все новое в военном деле всегда зарождалось внутри Пентагона, отработывалось, проверялось и только затем новые инициативы RMA внедрялись в НАТО через Североатлантический Совет (North Atlantic Council, NAC).

Силы специального назначения США – SOF – представлены на временной основе в более 100 странах мира. Численность личного состава превышает 66 тысяч 600 военнослужащих, половина из них находится в Афганистане. После террористической атаки на США 9/11, SOF стали целенаправленно развиваться как силы для борьбы с мировым терроризмом. К 2015 году запланировано повышение численности личного состава SOF до 71 тысячи военнослужащих.

Главное в структуре SOF – это территориальные удаленные командования с региональными штаб-квартирами (Theater Special Operations Commands или TSOCs). В настоящее время их шесть: в Центральной Азии – Special Operations Command Central (SOCCENT); в Европе – Special Operations Command Europe (SOCEUR); в Азиатско-Тихоокеанском Регионе – Special Operations Command Pacific (SOPAC); в Южной Кореи – Special Operations Command Korea (SOCKOR); в Южной Америке – Special Operations Command South (SOCSOUTH); в Африке – Special Operations Command Africa (SOCAFRICA).

SOF активно развиваются, и не исключено, что вскоре появятся еще территориальные командования, возможно в Черноморском регионе и на Кавказе. Автор доклада о SOF, аналитик RAND Corporation Линда Робинсон отметила, что региональные командования TSOCs должны больше достигать взаимопонимания с местными властями по региональной безопасности, это так называемый контур «страна-команда» (Country-Team Level). Через региональные командования страны на основе двусторонних отношений с США должны стать стабильными партнерами в сфере безопасности – глобальной коалицией партнеров. Таким обра-

зом, двусторонние договоренности в сфере безопасности с учетом региональной специфики становятся приоритетом для США.

Что в итоге США получат от развития глобальной сети SOF? Во-первых, повышение уровня глобальной безопасности через военные учения и обеспечение поддержки национальных сил стран, что снизит необходимость прямого военного вовлечения сил США, а значит сократит и экономические затраты на операции и миссии; во-вторых, достижение глобальной интероперабельности сил и средств, построение гибкой и эффективной глобальной системы безопасности.

SOF находятся в стадии интенсивной разработки. Подключение механизмов НАТО к совершенствованию SOF может стать обоюдовыгодным для США и европейской части НАТО. Оба командования НАТО (Союзное командование по трансформации – Allied Command Transformation, ACT и Союзное Командование по операциям – Allied Command Operations, ACO, в свое время также образовавшиеся благодаря внедрению американской RMA) имеют блестящий опыт, который нужен для развития стратегии SOF. ACT и ACO могут обеспечить разработку современной доктрины для SOF и применить опыт управления многонациональными силами на практике. ACO уже имеет опыт работы с подобными силами, как SOF, даже в более сложной многонациональной компоновке – это NRF, которые в 2002 году были внедрены в НАТО американцами, опираясь на опыт операции на Балканах. NRF включают командования на местах ('in-situ' headquarters), то есть территориальные командования. Для SOF сегодня востребовано преодоление разобщенности действий подразделений на региональном уровне, организация их единой координации при условии совершенствования TSOCs в качестве главного механизма управления (управления на местах). НАТО посредством ACO решает эту проблему. Так, в Афганистане в рамках коалиционной миссии ISAF с 2012 года американские подразделения SOF, взаимодействующие с партнерами, были подчинены единому командованию.

Треки-направления НАТО в построении системы

Глобального Партнерства и двусторонний подход США

Процесс глобализации, формирующий мегаосциум на планете, уже охватил все сферы межгосударственного взаимодействия, кроме сферы безопасности. Это ключевая проблема современности, определяющая каким будет выброс хаотичной социальной энергии в ходе становления нового глобального миропорядка и смены исторического периода. Как утверждает глобалист Эдуард Азроянц [5], с завершением одного исторического периода и переходом к новому периоду социум теряет цель и возникает хаос. Значение Евразии в процессе глобализации критически важно. Збигнев Бжезинский предрекал, что в XXI веке начнет выстраиваться новая транс-евразийская система безопасности с вовлечением НАТО и США [6;7]. Если ее формирование осложнится неуправляемым хаосом на Евразийском континенте, то это приведет к планетарной цивилизационной катастрофе.

Согласно теории глобализации Элвина Тоффлера [8] наблюдающаяся в настоящее время «Третья волна» хода истории цивилизации сильно влияет на сферу безопасности – социум стал зависим от глобального партнерства, а национальные интересы теряют свой вес. Как указывал Элвин Тоффлер, «мы наблюдаем победу взаимозависимости над самодостаточностью». В складывающейся глобальной системе безопасности благодаря своему военному и экономическому превосходству США выступают в роли «надсистемы» или «системы субсистем». В связи с этим, вовлечение стран Евразии в конструктивное партнерство с НАТО и США можно назвать залогом глобальной стабильности в будущем. Механизм развития этой глобальной системы уже прослеживается – через двустороннее военное партнерство со странами посредством региональных, территориальных командований SOF. Благодаря укрепляющейся концепции SOF и подходу через контур «страна-команда» (Country-Team Level) будет шириться глобальная сеть двусторонних военных отношений США с различными странами, армии которых США будут помогать подтягивать на более качественный уровень боеготовности.

Но в НАТО также не стоят на месте и разрабатывают новые партнерские подходы. Наиболее существенной вехой в развитии стратегии партнерства стало Заседание министров иностранных дел стран НАТО в Берлине в 2011 году (NATO Foreign Ministers Meeting in Berlin 2011), когда был утвержден «Берлинский Пакет Партнерства» (Berlin Partnership Package, BPP-2011), посвященный глобальному партнерству Альянса. Однако, документ BPP-2011 – «Военно-политическая основа для участия партнеров в операциях под руководством НАТО» ('Political Military Framework for partner involvement in NATO-led operations', PMF) допускает партнеров лишь к процессу формирования решений (decision-shaping process), а не к равноправному участию в принятии решений (decision-making process).

Логику партнерства НАТО объясняет заместитель помощника генерального секретаря НАТО по политическим вопросам и политике безопасности, специальный представитель генераль-

ного секретаря НАТО по Кавказу и Центральной Азии Джеймс Аппатурай: «НАТО продвигает свое влияние и интересы в построении системы безопасности в мире благодаря следующим усилиям – осуществление политического диалога с партнерами (для достижения большего взаимопонимания); достижение интероперабельности сил и средств с партнерами (для того, чтобы войска НАТО и партнеров могли взаимодействовать в операциях и миссиях); сотрудничество с партнерами по самым важным вызовам и угрозам (таким, как ракетно-ядерные угрозы, распространение ОМУ, кибер-атаки и т.д.)» [9].

В этом тоже заключено существенное отличие от прошлых времен – страны-партнеры, территориально расположенные далеко от границ Евро-Атлантики, приглашаются принять участие в самых ключевых инициативах по трансформации НАТО (Smart Defense и Connected Forces Initiative). Джеймс Аппатурай отмечает, что НАТО останется трансатлантической организацией, так как это «центр гравитации» Альянса, но именно партнерство позволит НАТО остаться релевантным в условиях глобализации угроз [9]. Джеймс Аппатурай также подчеркивает, что для обеспечения региональной безопасности нужно поддерживать партнерское вовлечение США в Евразию – ситуация не позволяет отказаться от американского присутствия во избежание дестабилизации и эскалации военного конфликта [10;11].

Заместитель помощника генерального секретаря НАТО по политическим вопросам и политике безопасности, специальный представитель генерального секретаря НАТО по Кавказу и Центральной Азии Джеймс Аппатурай разработал новый системный партнерский подход к евразийским странам [12, 13], который включает три направления (Tracks for Partnership) и соотносится с тремя ключевыми задачами, обозначенными в Стратегической Концепции НАТО-2010-2020 (Совместная оборона, Кризисное урегулирование и Общая безопасность).

Направления партнерства (Tracks for Partnership) следующие:

- I. Смена мышления стран-партнеров с географического подхода на нишевой;
- II. Поддержание общей ресурсной базы для совместных партнерских программ;
- III. Институционализация роли стран-партнеров в процессе принятия решений НАТО.

Обозначенные три направления партнерства, предложенные Джеймсом Аппатураем, уже показали свою успешность на постсоветском пространстве Евразии, особенно в регионе Южного Кавказа. В результате появилось большее понимание американской системы безопасности, являющейся основой стратегии НАТО. В чем заключен успех применения данного подхода? Евразия, в отличие от Америки, сегодня не имеет четкой единой цели, ориентира в выстраивании новой системы безопасности в изменившихся условиях международных отношений после Холодной войны. Если постсоветская страна начинает следовать сформулированным трем направлениям партнерства с НАТО, то становится очевидной требуемая цель в обеспечении безопасности и вероятность возникновения хаоса и конфликтов минимизируется.

Таким образом, посредством правильной формулировки направлений партнерства в сфере безопасности был запущен процесс целеопределения, то есть начала формироваться новая постсоветская транс-евразийская система безопасности с вовлечением НАТО и США. «Сегодня востребовано глобальное видение», – подчеркивает свою позицию Джеймс Аппатурай, добавляя, что НАТО будет принимать новых территориально удаленных членов именно с учетом их способности стабилизировать безопасность в своем регионе [10].

Глобальное партнерство требует синхронизации множества разнородных сил и средств, ресурсов, подходов, и т. д. Сегодня остро стоит вопрос – что более эффективно с точки зрения выстраивания глобальной системы безопасности? Двусторонний подход США Country-Team Level и региональные командования TSOCs или же партнерские форматы НАТО BPP-2011 PMF и Tracks for Partnership? Это соревнование определит судьбу НАТО, либо будет найден баланс подходов.

Экс-министр обороны США Леон Панетта призывал НАТО усилить инвестирование в SOF, в гибкие мобильные боевые компактные подразделения, и обратить внимание на регион АТР, присоединяться европейцам к стратегии Америки в Южной Азии [14]. Леон Панетта подчеркивал, что США дает возможность НАТО (Европе) фундаментально переориентировать свою политику для борьбы с международным терроризмом. Это заявление позволяет еще раз обратить внимание на то, что США открыты для диалога с Европой в отношении сохранения НАТО в качестве инструмента для будущих задач, при условии, что европейцы примут новые направления RMA и начнут развивать новые концепции глобального партнерства.

Тем временем, позиция России остается удаленной от стратегий НАТО и США. Россия выступает за единое и неделимое Евроатлантическое пространство и устранение различий в вос-

приятии угроз через новый диалоговый механизм – новый Евроатлантический форум по безопасности [15;16].

Игорь Иванов, Президент Российского Совета по Международным Делам, профессор МГИМО (У) МИД России, член-корреспондент РАН, предлагает создание новой площадки с обеспечением соответствующего мандата на высоком политическом уровне для сторон при соблюдении баланса сил (включая силы быстрого реагирования) и проведение диалога в рамках Форума ОБСЕ по сотрудничеству в области безопасности и Совета Россия–НАТО, а также на основе российско-американских двусторонних отношений. Эта инициатива была представлена в 2012 году на Мюнхенской конференции по безопасности [15;16].

В отношении сил быстрого реагирования (а это и NRF, и SOF, их компоненты ВВС и ВМС) российское видение вопроса включает жесткие требования по ограничению в области высокоточного оружия дальнего действия: 1) взаимная транспарентность; 2) юридически обязывающие заявления; 3) взаимные обязательства по базам [16]. Отмечено, что без обязательств раскрывать информацию о базах развертывания сил быстрого реагирования (особенно связанных с ядерным оружием), будет нарушена стратегическая стабильность. Для России, с точки зрения стремления уравнивать стратегический баланс и добиваться транспарентности, формат НАТО для переговоров с США уже недостаточен, так как территориальные военные базы США распределены по всему миру, не только в Евро-Атлантике. Двусторонний формат отношений с США становится ключевым.

Список использованных источников

1. Людмила Бабынина. ЕС и Россия: конкуренция за постсоветское пространство?/ Российский Совет по Международным Делам. – Май, 2013. http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1881#top
2. Aaron Willschick. An Unlikely Alliance: Ukraine and NATO in the Battle Against Maritime Piracy/ The Atlantic Council of Canada. – March, 2013. <http://atlantic-council.ca/portfolio/an-unlikely-alliance-ukraine-and-nato-in-the-battle-against-maritime-piracy/>
3. Ласло Макк. Под одним небом. Монаграфия. Интернет-публикация/ Информационный Центр Международной Безопасности. – 2013. http://icisecurity.ru/publications/experts/pod_odnim_nebom/
4. Linda Robinson. The Future of U.S. Special Operations Forces. Council Special Report. RAND Corporation/ USA Council on Foreign Relations. – April, 2013.
5. Азроянц Э.А. Будущее: эволюционные и эсхатологические альтернативы. Институт микроэкономики. – Москва, 2002 – 58 с.
6. Збигнев Бжезинский. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. – М.: Международные отношения, 1998. – 256 с.
7. Zbigniew Brzezinski, A Geostrategy for Eurasia, Journal 'Foreign Affairs'. – Volume 76. Number 5 (Sept./Oct. 1997). – pp. 50-64.
8. Alvin Toffler. The Third Wave. – 1980.
9. James Appathurai. 'Leaders in the Spotlight'. YFPF TV QA round/ Young Professionals In Foreign Policy. Washington, Brussels. – March, 2013. <https://ypfp.org>
10. James Appathurai. Report at Meeting 'NATO's Strategic Concept and Canada's Role in International Defence Cooperation' at Standing Committee on National Defence (NDDN)/ House of Commons of Parliament of Canada. Ottawa. – May, 2012.
11. James Appathurai. Speech at Senior Executive Seminar/ Defense Department's George C. Marshall European Center for Security Studies. Germany. – January, 2013.
12. Froling T., Appathurai J., Incarnato G., Glick E. Report of NATO Ministerial Debriefing after Berlin Meeting of NATO Ministers of Foreign Affairs/ Atlantic Treaty Association, by Clara Wong. – April, 2011.
13. James Appathurai. 'Closing the capabilities gap'/ NATO Review. – 2002. <http://www.nato.int/docu/review/2002/issue3/english/art1.html>
14. Leon Panetta. NATO Needs to Join U.S. Rebalance to Asia-Pacific/ NATO Source, USA Atlantic Council, by Jorge Benitez, Marcus Wiesgerber. – January, 2013. <http://www.acus.org/natosource/panetta-nato-needs-join-us-rebalance-asia-pacific>
15. Игорь Иванов. К новой системе евро-атлантической безопасности/ Российский Совет по Международным Делам. – Июнь, 2013. http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1974#top
16. Десмонд Браун, Вольфганг Ишингер, Игорь Иванов, Сэм Нанн. Доклад «Укрепление взаимного доверия в евроатлантическом регионе»/ Мюнхенская конференция по безопасности. – 2012. http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1657#top

* * *

УДК 32.019.51

Тетяна Кремень, канд. політичних наук, Україна, Київ

Мас-медіа як інструмент політичної мобілізації

Аналізуються ключові ланки ЗМІ як інструмент політичної мобілізації. Зроблено висновок, що без врахування структури та принципів функціонування соціальних мереж неможливо зрозуміти, як працюють державні інститути.

Ключові слова: людина, культура, мас-медіа, політична участь, виховання.

Татьяна Кремень. Масс-медиа как инструмент политической мобилизации

Анализируются ключевые звенья СМИ как инструмент политической мобилизации. Сделан вывод, что без учета структуры и принципов функционирования социальных сетей невозможно понять, как работают государственные институты.

Ключевые слова: человек, культура, масс-медиа, политическое участие, воспитание.

Tatyana Kremen. Mass-media as instrument of political mobilization

The key links of MASS-MEDIA as instrument of political mobilization are analysed. Drawn conclusion, that it is impossible to understand without the account of structure and principles of functioning of social networks, how state institutes work.

Keywords: man, culture, mass-media, political participation, education.

Головна відмінність соціальних медіа від мас-медіа полягає в двосторонній взаємодії об'єкта та суб'єкта політичної мобілізації. Соціальні медіа об'єднують в собі електронні мас-медіа, широкий спектр Інтернет та мобільних сервісів – Інтернет-спільноти, стрічки новин, блогів, форумів тощо, які дозволяють їхнім користувачам брати участь в одночасному обміні інформацією, роблячи свій внесок у створенні інформаційного повідомлення. Специфікою політичної мобілізації через соціальні медіа є висока точність адресування політичного повідомлення, яка виокремлює конкретні соціальні групи з аморфної маси.

Принциповою відмінністю соціальних ЗМІ від традиційних є їх максимальна досяжність для будь-яких соціальних груп. Цей інструмент однаково легко може бути використано як владою або політичними партіями, так і громадською спільнотою чи окремими суспільними об'єднаннями та громадянами. Соціальні медіа дозволяють окремим особам, компаніям, організаціям, урядам та парламентаріям пригорнути увагу великої кількості людей з відносно невеликими затратами зусиль та фінансів. Якщо взяти до уваги зростаючу популярність соціальних медіа – так, за дослідженнями, європейці проводять в мережі щодня в середньому біля чотирьох годин [1] – стає зрозумілим, що жодний політичний актор не в змозі ігнорувати цей інструмент.

Досліджуючи центральні та периферійні елементи переконання, соціальні психологи виокремлюють наступні чотири складові: комунікатор, повідомлення, канал передачі повідомлення, аудиторія – тобто хто, що, яким шляхом і кому повідомляється [2]. Відмінність соціальних мас-медіа від класичних полягає в тому, що аудиторія водночас є і комунікатором повідомлення. Односторонній процес медійної комунікації завдяки інтерактивним технологіям перетворюється на вулицю з двостороннім рухом.

Таким чином, визначимо соціальні медіа як он-лайн інструмент, який дозволяє обмін інформацією в режимі он-лайн між багатьма учасниками водночас, причому кожний учасник в змозі зробити свій внесок в створення інформаційного повідомлення. Серед безлічі соціальних медіа виокремимо найбільш значні та популярні.

1. Facebook

Facebook було засновано в 2004 році як внутрішню мережу для студентів Гарвардського університету, а в жовтні 2012 року його аудиторія складала один мільярд користувачів. Користувачі взаємодіють з іншими користувачами – «друзями» – шляхом оновлення свого «статусу», залишаючи повідомлення на «стіні» іншого користувача або відсилаючи персональні повідомлення. Користувачі можуть створювати та приєднуватися до груп по інтересам, які визначаються як «сторінки», запрошувати приєднатися до цих груп своїх знайомих та завантажувати відео та фотографії. Середній користувач має зв'язок з 80 сторінками. Понад 75 % користувачів Facebook живуть поза межами Сполучених Штатів.

Facebook передбачає певну відмову від анонімності – від користувача вимагається ідентифікувати себе справжнім ім'ям, і хоча це правило інколи ігнорують, адміністратори сервісу періодично видаляють користувачів, які, на їхню думку, використовують псевдоніми. Важливо також зазначити, що значна кількість користувачів Facebook – понад 350 млн – приєднуються до нього через мобільні телефони.

2. Twitter

Започаткований у 2006 році, цей сервіс побудований за принципом ультрашвидкого оновлення дуже коротких повідомлень. Користувачі спілкуються за допомогою «твіттів», коротких записів, які не мають містити більш ніж 140 символів. Користувачі можуть підписуватися на оновлення інших користувачів, в тому числі і на оновлення від класичних мас-медіа, таких як Newswake або Al-Jazeera, оновлення від знаменитостей та просто своїх знайомих. До того ж «твітти» можна класифікувати, якщо додати «хештег» або «тег», який об'єднує записи за тематикою. Наприклад, найпопулярнішими «хештегами» під час заворушень в арабському регіоні у січні-березні 2011 року були Yegypt (1,4 млн згадувань), Yjan25 (1,2 млн згадувань), та Ylibya (990 000 млн згадувань) [3]. На той час в Єгипті було приблизно 131204 користувачів Twitter, які всі разом генерували більш ніж 24 000 «твіттів» на день [4].

3. YouTube

YouTube був першим Інтернет-ресурсом, який був створений виключно для викладення та поширення особистих відеозаписів. Наразі на YouTube кожного місяця продиляються більш ніж 4 млрд годин відеозаписів, причому чверть з них викладається прямо з мобільних пристроїв [5]. Користувачі можуть викладати відео, дивитися їх та залишати свої коментарі. Наразі YouTube є третім за відвідуваністю Інтернет-ресурсом в світі [6].

4. Блоги

Під блогами маються на увазі персональні сторінки, які постійно оновлюються власниками цих сторінок. Формат варіюється від повсякденних нотаток у форматі щоденника до серйозних есе на політичні, культурні, мистецькі теми. Блог може бути оформлений як окремий ресурс, а може вестися в рамках популярних соціальних медіа – таких як Facebook. Саме блоги є ключовим інструментом громадянської журналістики.

Соціальні медіа як публічна сфера в різних теоріях комунікації. Фактично, соціальні медіа виступають новою публічною сферою – в тому розумінні, як це вперше вжив Ю. Габермас [7]. В класичній інтерпретації публічна сфера – це простір раціональної дискусії, яка заснована на принципах відкритості та рівності сторін, а також на сумісному розробленні та загально-визнаних критеріях та стандартах. Саме в публічній сфері, в процесі вільної дискусії та обміну інформацією виробляється те, що можна назвати суспільною думкою. Слід також зазначити, що публічна сфера в інтерпретації Габермаса завжди була жорстко пов'язана з «освіченою публікою», яка з'явилася завдяки першим буржуазним відносинам.

Соціальні медіа відповідають всім ознакам публічної сфери, сформульованим Габермасом – простір, в якому відбувається відкрита дискусія, результат якої не є середнім арифметичним думки всіх учасників, і залежить не від статусу учасників дискусії, а від сили їхньої аргументації. І, що важливо, учасники соціальних медіа, як правило, є людьми з вищою освітою, або такими, хто її отримує.

Водночас, соціальні медіа мають ті ж самі вади, що й публічна сфера, про які багато розмірковував датський філософ Сьорен К'єркегор, який жив на початку XIX століття, у часи зростання та піднесення публічної сфери. Тоді як наслідок індустріальної революції та часів просвітництва з'явилися та розквітали чисельні газети, журнали та кав'ярні, які сприяли формулюванню та озвученню суспільної думки, тобто складали публічну сферу.

Більшість філософів оцінювали ці зміни як позитивні, але К'єркегор вважав, що вони завадять соціальній згуртованості, спровокують всезагальну, але поверхневу інтелектуальну цікавість, яка завадить розвитку дійсно глибокого залучення до якогось питання. Іншими словами, люди проявляли цікавість до всього, але фактично до нічого. «Жодний з тих, хто належить до публіки, не залучений серйозним чином до хоч чогось», – критикував К'єркегор. Він вважав, що суспільні обговорення в кав'ярнях призводили до «втрати тієї важливої різниці між тими, хто говорить, і тими, хто мовчить», а щодо мас-медіа був ще гіршої думки – преса змушувала людей мати свою точку зору щодо кожної справи, але дуже рідко спонукала її до конкретних дій. Часто люди просто губились в чисельних думках та потоці інформації, а тому відкладали прийняття рішення. Об'єктом критики К'єркегор була нестача зобов'язань, які, на його думку, були спровоковані надмірною кількістю можливостей та ідей, бо він вважав, що тільки ризикуючи та відмовляючись від чого заради іншого, люди живуть належним життям.

За влучним визначенням Г. Дрейфуса, філософа з Каліфорнійського університету, «те, що К'єркегор пояснював як наслідок безконтрольного всеохоплюючого розповсюдження мас-медіа, сьогодні повністю реалізовано в Інтернет-мережі». Соціальні медіа, як величезний об'єм інформації та комунікацій, дійсно розпорошують увагу користувачів, ускладнюючи з одного боку завдання сконцентрувати людські ресурси в рамках мобілізації. Але водночас завдяки величезній мережі зв'язків, яку

створюють соціальні медіа, суб'єкт мобілізації в змозі охопити значно ширшу аудиторію, яку досить просто буде мобілізувати – хоча цей ефект може бути дуже короткотерміновим, оскільки увагу цієї аудиторії дуже складно утримати.

Дія соціальних медіа як інструменту мобілізації може бути пояснена з позиції декількох фундаментальних теорій комунікацій. Так, теорія слабких зв'язків М. Грановеттера, хоча вона має більше відношення до соціології ніж теорії міжнародних відносин та з'явилась до появи соціальних медіа, може бути цілком використана для пояснення цінності феномену соціальних медіа як політичного інструменту, враховуючи анонімність та егалітарну природу он-лайн комунікацій.

В своїй статті в 1973 році Грановеттер проаналізував зв'язок між співробітництвом на мікрорівні та макрощаблону в соціальних мережах, дійшовши висновку, що сила слабких зв'язків полягає в їхньому потенціалі щодо «поширення, соціальної мобільності, політичної організації та соціальної єдності в цілому». Слабкі зв'язки мають перевагу перед сильними зв'язками в здатності розповсюджувати інформацію та ідеї в соціальних групах. Грановеттер ілюструє цю теорію використовуючи приклад розповсюдження пліток. Якщо індивід поділиться пліткою зі своїм найближчим другом (сильний зв'язок), а цей індивід, відповідно, поширить її серед найближчих друзів, дуже вірогідно, що більшість з них будуть вимушені вислуховувати цю плітку декілька разів, оскільки ті, хто пов'язані сильним зв'язком, як правило, мають спільних друзів. Таким чином, інформація залишиться в межах однієї соціальної групи. Натомість, слабкі зв'язки скоріш зв'язують членів різних маленьких соціальних груп між собою, в той час як сильні зв'язки, як правило, зосереджені в рамках однієї соціальної групи. Те ж саме правило стосується і політичної мобілізації – слабкі зв'язки в соціальних медіа спрацьовують набагато ефективніше.

Сила зв'язку, згідно з Грановеттером, базується на комбінації кількості часу, емоційного наповнення, інтимності та ступеню взаємності. Соціальні медіа базуються на слабких зв'язках з іншими людьми, з якими можна обговорити якісь спільні інтереси або просто мати спільних друзів. Сила слабких зв'язків полягає в їхній інформаційній складовій – вони постачають нові ідеї та нову інформацію, а Інтернет сприяє тому, що на шляху розповсюдження цієї інформації немає жодних географічних бар'єрів.

Математична теорія малих світів також дещо пояснює ефективність соціальних медіа [8]. Малий соціальний світ формується з певної кількості людей, які знаходяться один з одним у постійному зв'язку. Зв'язок може бути не прямий, але досить тісний. Подібна структура забезпечує швидку швидкість передачі ідей від одного учасника світу іншому. Відповідно, другим елементом, який необхідний для успішної мобілізації, є такі ідеї, які можуть спровокувати необхідну реакцію у об'єкта мобілізації. Важливо, що зв'язки в малих світах не є ідеологічними – вони базуються на певній спільності повсякденних інтересів. Це правило діє і по відношенню до малих світів в соціальних медіа. Соціальні медіа представляють собою мережу пов'язаних один з одним малих світів.

Штучно створювати малі світи та їхні мережі можливо, але до появи і широкого розповсюдження Інтернету було досить складно. Необхідно, щоб люди були не тільки знайомі один з одним, але й чимось пов'язані – мали якісь єдині інтереси. Причому зв'язки ці мають бути не ідеологічні, а побутові, пов'язані на сумісному проживанні, на спільному бутті. Як правило, люди краще реагують на повідомлення від члена тієї ж самої соціальної групи – це в тому числі було підтверджено експериментами групи американських науковців, які досліджували аспекти комунікації [9]. Вони демонстрували афро-американським студентам відеозапис реклами, яка закликала їх доглядати за зубами. Наступного дня дантист перевірів їхні зуби, і виявилось, що ті, хто слухав запис з чорношкірим дантистом, дійсно краще почистили зуби.

За допомогою моделі малих світів легко розповсюджувати інформацію, яка мобілізує. Держава, як суб'єкт політичної мобілізації, знаходиться у дещо вигіднішому становищі у порівнянні з іншими акторами, оскільки має у своєму розпорядженні різні державні установи – школи, ВНЗ, підприємства – в рамках яких простіше здійснювати політичну соціалізацію індивідів і, відповідно, їхню мобілізацію. Всі ці установи є прикладами малих світів, оскільки зв'язки між індивідами, які входять до них, є стабільні та постійні.

Перші дослідження, які демонстрували важливість мережевої структури друзів та знайомих в контексті поведінки виборців, були проведені в США в 1940-х роках. Дослідники дійшли висновку, що рішення людей, за кого голосувати на виборах, визначалось головним чином не засобами масової інформації, а так званими «лідерами суспільної думки». Саме ці лідери переробляли інформацію, яку вони отримували, включаючи ту, що нада-

вали газети, радіо, телебачення, та транслювали її своїм друзям, знайомим та членам сімей, які не цікавилися політикою [10].

Типова політична мобілізація спирається на дешеву первісну мережу людей-хабів, тобто таких, які мають велику кількість особистих зв'язків та можуть організувати розповсюдження необхідних образів. Ця мережа надбудована вже над існуючою структурою малих світів. Саме за такою схемою свого часу виник міжнародний робочий рух – капіталістичні підприємства на той час були готовими малими світами, які можна було використати – головним завданням було знайти той самий образ, повідомлення, яке б об'єднало малі світи.

Малі світи стали соціальною основою нацизму в Німеччині: братерства ветеранів-фронтовиків Першої світової війни, після того, коли внаслідок краху світової економічної системи у 1929 році лопнули банки, охоче сприйняли та швидко розповсюдили версію про всесвітню змову євреїв-банкірів.

Так саме організовувались протести в НДР – опозиція в Східній Німеччині складалась з сотень невеличких угруповань, кожне з яких мало десять-дванадцять членів. Кожна група мала дуже обмежений контакт з іншою. Все, що вони знали, що кожного понеділка ті, хто хочуть висловити свій протест проти існуючого режиму, збираються біля церкви Святого Миколая в Лейпцигу.

Потенціал утворення подібних мережевих структур різниться в залежності від часу та обставин. Для Європи до появи і розповсюдження соціальних он-лайн медіа не було характерним існування малих світів великого розміру: тут не утворюються локальні комуні, що містили б понад сто людей. На відміну від корінних європейців, іммігранти з країн мусульманського світу традиційно утворюють малі світи з декілька сотень людей, які постійно спілкуються один з одним. Парафіяни християнського храму часто незнайомі один з одним, на відміну від тих, хто відвідує мечеть, – вона завжди є осередком соціального життя району, вона консолідує малий світ, через який дуже легко здійснити мобілізацію.

Якщо для суспільства типовими є кластери з 100–200 людей, які тісно спілкуються один з одним, і ці кластери мають точки пересічення, то в такому суспільстві легко розповсюджується будь-що епідеміологічного характеру – в тому числі, в такому суспільстві ефективна вірусна мобілізація. Якщо в таке суспільство кинути яскраві мобілізуючі образи, то вони будуть розповсюджуватися як епідемія. Якщо образи вибрані правильно, то виникне відповідна масова соціальна реакція, тобто відбудеться мобілізація, причому мінімальними засобами та в мінімальні терміни. В такому випадку політична мобілізація відбувається подібно до вірусного маркетингу, коли головними розповсюдjuвачами інформації є її одержувачі, причому завдяки змісту, який містить яскраву ідею або якесь довірче послання.

Водночас, якщо суспільство складається з невеликих кластерів, в три-чотири людини, тобто є атомізованим, то в ньому процес вірусної мобілізації майже неможливий.

Один з перших наукових експериментів щодо мобілізаційних можливостей соціальних медіа провів датський психолог Андерс Колдінг-Йоргенсен, який вивчав швидкість розповсюдження ідей он-лайн і відстоював точку зору, що набагато простіше мобілізувати людей «проти», а не «за». З цієї метою навесні 2009 року він відкрив групу у Facebook, яка подавала як факт, – хоча ніколи не стверджувала прямо, – що влада Копенгагена має намір знести відомий фонтан Лелека. Насправді, ця інформація була вигадана. Колдінг-Йоргенсен розіслав повідомлення про групу 125 друзям, які за декілька годин всі приєдналися до групи. Скоро приєдналися і їхні друзі, але коли кількість обурених учасників за тиждень існування групи досягла 27500, психолог припинив експеримент [11].

Експеримент продемонстрував, що коли комунікаційні затрати низькі, групи формуються надзвичайно швидко. Про цей феномен багато розмірковує один з головних оптимістів щодо ролі соціальних медіа американський політолог К. Шіркі. Він вважає, що інструменти блогінгу – Твіттер, Вордпрес, Вікіпедія – сприяють груповим діям, що раніше можна було досягти тільки через інститути. Соціальні мережі, доводить Шіркі, дозволяють угрупованням формуватися з меншими вимогами до часу та меншими ресурсами. Опрацьовуючи роботи американського економіста Роналда Коуза, Шіркі виокремлює для використання наступні терміни:

- «стея Коуза», тобто та точка, вище якої трансакційні витрати на управління стандартною інституційною формою завадять належному функціонуванню цієї форми;

- «дно Коуза», тобто точка, нижче якої трансакційні витрати певного виду діяльності, незалежно від того, наскільки вона цінна для когось, надто високі для того, щоб для неї з'явилась інституційна форма.

Шіркi вважає, що соціальні мережі суттєво знижують трансакційні витрати, дозволяючи погано організованим угрупованням з обмеженим управлінським наглядом діяти і нижче точки «дна Коуза».

Шіркi виокремлює такі ключові причини успішного формування угруповань через соціальні мережі: обіцянка, інструмент, угода. Обіцянка – користувач має докази того, що його діяльність в рамках угруповання буде мати більший ефект, ніж його діяльність до цього ззовні групи. Інструмент – маленькі угруповання легкі для управління, до них легко приєднатися. Угода – що очікує від угруповання новий її член.

Дещо у розумінні сутності політичної мобілізації через соціальні медіа може роз'яснити модель організації соціального руху, розроблена Лютером Герлахом та Вірджінією Хайн у 1970 році. Автори описали модель соціального руху не як централізоване та бюрократичне або, навпаки, аморфне утворення – натомість вони визначали її як сегментарну, поліцентричну, інтегровану мережу (скорочено SPIN, від англ. «segmentary», «polycentric», and «integrated networks»). Сегментарними називались групи різноманітні та динамічні – вони постійно зростають, змінюються, представляють різні політичні напрями. Активісти можуть бути членами іншої групи водночас, можуть брати участь в різних діях або відмовлятися від участі, але вони відповідають на загальну координацію дій. Поліцентрична означає, що група досить багатополарна, часто тимчасова, з лідерами та центрами впливу, які постійно змінюються. Вона не ієрархічна, жодна особа не може виступати від лиця всієї групи. Інтегрованість означає, що члени групи мають чисельні зв'язки один з одним, мають спільні ідеї та спільних опонентів.

Багато дослідників скептично ставляться до ролі соціальних медіа як мобілізуючого інструменту. Кас Санштейн, який досліджує вплив Інтернету на англомовні демократичні держави, доводить, що соціальні медіа сприяють появі так званих кімнат луни, де користувачі з подібними інтересами організовуються в невеличкі угруповання подібно мислячих індивідів. Це призводить до поляризації суспільства, оскільки громадяни відфільтровують до потоку новин ту інформацію, яка не співпадає з їхніми поглядами [12].

Успіх політичної мобілізації через інструмент соціальних медіа залежить від двох факторів – наявності в суспільстві розвинених соціальних мереж малих світів та системи яскравих, мобілізуючих образів. Мережі малих світів є ідеальною сферою для політичної мобілізації.

Соціальні мережі існували завжди, але їх значення особливо високе в тих суспільствах, де слабка інституційна структура – в тому числі в Україні. Типовим прикладом є ситуація, коли людина, не зумівши вирішити питання офіційним шляхом в якійсь державній структурі, починає шукати знайомих всередині цієї структури. Такі мережі чинять сильний вплив на прийняття рішень в рамках будь-яких інститутів.

Процес політичної комунікації поступово напружує політичну та громадянську активність громадян в інше, паралельне русло. Криза класичних ідеологічних об'єднань призводить до того, що соціальні мережі беруть на себе інструментальну функцію політичних партій – політичну мобілізацію. Соціальні медіа створюють для окремих груп населення так звані «вікна можливостей», надаючи могутній ресурс для швидкої політичної мобілізації, який можуть використати різні політичні актори.

Саме тому сучасна політологія не обмежується розподілом на основні підходи інституціоналізму та неінституціоналізму. Лише один приклад: італійський вчений Роберт Патнем, задався питанням, чому за умови однакових адміністративних правил адміністрація в Південній Італії функціонує значно гірше, ніж в Північній [13] і дійшов висновку, що справа в мережових структурах, які були по-різному налаштовані в двох регіонах однієї держави. Сьогодні визнається, що без врахування структури та принципів функціонування соціальних мереж неможливо зрозуміти, як працюють державні інститути.

Список використаних джерел

1. A comprehensive study about digital behavior. Report by G2 eCultures Europe 2012 // <www.g2-eculture.com/the-report>. – 2013. – 22 January.
2. Майерс Д. Социальная психология / Пер с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 339 С.
3. Morozov E. The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom. – New York: Public Affairs, 2011. – 409 p.
4. Idle N. and Nunns A. Tweets from Tahrir. – New York: OR Books, 2011. – 280 p.
5. YouTube Statistics // http://www.youtube.com/t/press_statistics. – 2013. – 8 May 2013.
6. Top Sites. Rank by Alexa, the Web Information Company// <<http://www.alexa.com/topsites>>. – accessed 8 May 2013.

7. Habermas J. The Theory of Communicative Action. – London: Heinemann, 1984. – 50 p.

8. Колчин В. Ф. Случайные графы. 2-е изд. – М.: ФИЗМАТЛИТ, 2004. – 150 с.

9. Dembroski, T. M., Lasater, T. M. and Ramirez, A. Communicator Similarity, Fear Arousing Communications, and Compliance with Health Care Recommendations // Journal of Applied Social Psychology. – 1978. – 8. – pp. 254–269.

10. Lazarfeld P. F., Berelson B., Gaudet H. The People's Choice. – New York: Columbia University, 1944. – 220 p.

11. Colding-Jørgensen A. Viral kommunikation der næsten lykkedes lidt for godt – og en undskyldning til ALLE der måtte føle sig ført bag lyset // <<http://virkeligheden.dk/2009/et-psykologiske-eksperiment-der-n%C3%A6sten-lykkedes-for-godt-o/>>. – 2009. – 16 March.

12. Sunstein C. The Daily We // Boston Review. – 2001. – 1 June.

13. Putnam R. D. Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy. – Princeton: Princeton University Press, 1993. – 180 p.

* * *

УДК 323.232:316.343.653:659.127.000.32

Ілона Македон, здобувач, Інститут політології та права Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Вплив політичної реклами на формування порядку денного засобів масової інформації

Досліджується вплив політичних акторів на формування суспільного порядку денного за допомогою технологій політичної реклами. Також проведено аналіз шляхів залучення тематик політичної реклами до формування порядку денного засобів масової інформації.

Ключові слова: політична реклама, теорія формування порядку денного, порядок денний ЗМІ, суспільний порядок денний.

Ілона Македон. Влияние политической рекламы на формирование повестки дня способов массовой информации

Исследуется влияние политических актеров на формирование общественного повестки дня с помощью технологий политической рекламы. Также проведен анализ путей привлечения тематик политической рекламы к формированию повестки дня средств массовой информации.

Ключевые слова: политическая реклама, теория формирования повестки дня, повестка дня СМИ, общественный порядок дня.

Ilona Macedon. The impact of political advertising on the formation of the agenda of ways media

Author investigates influence of political actors on the public agenda setting by using political advertising technologies. The ways of attraction political advertising topics to the media agenda is also analyzed.

Keywords: political advertising, agenda-setting theory, media agenda, public agenda.

Актуальність даного дослідження обумовлена постійним зростанням впливу засобів масової комунікації на формування суспільної думки та суспільних настроїв. В умовах посиленого впливу ЗМІ на масову свідомість особливо актуальним стає питання, хто саме чинить вирішальний вплив на формування порядку денного того чи іншого медіа.

Шляхом впливу на формування новинного ряду ЗМІ, політична реклама формує нові або піднімає старі питання, що розглядаються громадськістю як суспільно значимі. Таким чином, включення до суспільного порядку денного тем політичної реклами може суттєво змінювати кон'юнктуру політичного вибору громадян, які схильні голосувати за ті питання, які вважають для себе актуальними та найнеобхіднішими. Саме тому тема даної статті піднімає питання маніпулятивної ролі ЗМІ, шляхів досягнення їх незалежності при формуванні порядку денного та особливих взаємозв'язків між політиками та журналістами.

Цікавим та актуальним, на нашу думку, є вивчення особливостей впливу політичних сил на формування порядку денного в країнах з різним рівнем розвитку демократичних інститутів. Адже в країнах з перехідними та недемократичними політичними режимами суттєво розширюється спектр механізмів впливу на засоби масової інформації, зокрема, й розміщення політичної реклами. Так, російська політолог О.Дьякова вважає, що в Росії «за допомогою встановлення порядку денного засоби масової інформації легітимізують соціальні проблеми, які конструюються в процесі взаємодії суб'єктів влади і впливу в сфері публічної і непублічної політики» [1, с.211]. Тобто медіа допомагають владі легітимізувати її панування.

В Україні дане питання досліджено недостатньо. Існує багато праць з політичної реклами, однак дослідження щодо її впливу на формування порядку денного нечисельні. Між тим, засоби масової комунікації відіграють ключову роль у всіх процесах, що

пов'язані з формуванням громадянського суспільства та розвитком демократії в Україні. Актуальним і необхідним є вивчення шляхів формування в Україні стандартів незалежної журналістики та громадського мовлення.

Метою статті є дослідження впливу політичної реклами на новинний порядок денний ЗМІ, як передумови доручення до формування суспільного порядку денного. Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних завдань:

- розглянути різні типи формування порядку денного ЗМІ;
- визначити особливості впливу політичної реклами на суспільний та медійний порядки денні;
- дослідити особливості взаємодії та взаємовпливу політиків та працівників ЗМІ.

Першими, хто дослідив вплив медіа на виборців шляхом встановлення порядку денного, були М.Макомбс та Д.Шоу [6, с.176–187], які стали засновниками теорії формування порядку денного. Згодом обидва дослідники в своїх працях звернули увагу саме на роль політичної реклами у формуванні порядку денного.

Серед інших дослідників, які обґрунтували взаємозв'язок політичної реклами та суспільного порядку денного слід відзначити Д.Берковіца, Ш.Горпада, а також М.Сатерленда.

Одними з перших підняли дану проблематику Дж.Галовой та М.Сателенд, які присвятили даному питанню статтю «Роль реклами: переконання або формування порядку денного?» [10, с.25–29]. Оскільки автори є представниками психологічного підходу до вивчення комунікативних технологій, то й у зазначеній статті вивчаються саме особливості індивідуального сприйняття реклами споживачами.

Відомий американський вчений індійського походження, дослідник комунікативних технологій Ш.Горпад вперше дослідив ефект впливу політичної реклами на порядок денний на прикладі сенаторської передвиборчої кампанії 1984-го року в штаті Північна Кароліна (США) [3, с.23–27].

Згодом подібне дослідження здійснили інші американські вчені – М.Маккомбс та М.Роджерс [7, с.249–262]. В статті «Формування порядку денного та політична реклама: Походження новинного порядку денного» автори проаналізували губернаторські вибори в штаті Техас (США) 1990-го року. Окрім встановлення безпосереднього взаємозв'язку між питаннями, піднятими в політичній рекламі та тематикою медіа-порядку денного, автори наголошують на існуванні рекламного типу формування порядку денного.

Ще один американський вчений Д.Берковіц досліджує соціокультурні особливості формування новин в різних країнах [2, с.81–102].

Причини впливу політичної реклами на суспільний порядок денний, на нашу думку, витікають з особливостей комунікативних завдань політичної кампанії. Адже однією із головних комунікативних цілей виборчої кампанії є зведення пропонованої ідеології до обмеженого набору спрощених уявлень для полегшення спілкування з масовою аудиторією. Саме політична реклама є таким концентрованим комунікативним виразом політичної платформи політичних сил, що сприяє впровадженню в масову свідомість чіткого уявлення про характер політичних сил та формуванню бажаних психологічних установок стосовно електорального вибору.

Однією з головних умов ефективного впливу політичної реклами на громадськість є відповідність її меседжів існуючим суспільним запитам. Саме тому автори політичної реклами піднімають в своїх рекламно-агітаційних матеріалах існуючі суспільні проблеми або артикулюють приховані. «Головна мета реклами, в першу чергу, – змусити споживачів думати про певні цінності, продукти, бренди або їх характеристики, а не вказати, що саме про них думати» [9, с.557].

Виходячи з даного твердження, припускаємо, що ефективність впливу політичної реклами підвищується за умови потрапляння до суспільного порядку денного, де вона інтерпретується відповідно до задуму виробника реклами. Більшість дослідників схильються до думки, що вирішальний вплив на суспільний порядок денний чинять саме медіа.

В теорії формування порядку денного (Agenda-Setting Theory) вважається, що «ті, хто контролюють медіа, формують набір освітлюваних в засобах масової інформації тем. Це стає порядком денним медіа на певний період часу» [5, с.400–401]. Іншими словами, «під «порядком денним» в сучасній науці розуміють набір тем і проблем, що вважаються найбільш важливими в той чи інший період часу. «Встановлення порядку денного» – процес запровадження даного набору тем у свідомість аудиторії за допомогою ЗМІ. У результаті «медіа-порядок денний», тобто набір проблем, що висвітлюються в ЗМІ, перетворюється в особистий порядок денний членів аудиторії, які демонструють заклопотаність тими ж проблемами, що й засоби масової інформації, хоча

ці проблеми можуть не мати прямого стосунку до їх повсякденного життя» [1, с.198].

Базове припущення теорії формування порядку денного полягає у тому, що новини – це не просте відображення реальності, а соціально сконструйована, відредагована так званими gatekeepers («вартовими») реальність. Цими вартовими є журналісти, редактори, видавці та власники мас-медіа – тобто всі ті учасники процесу обробки інформації, які стоять між подією та остаточним споживачем новин. На міжнародній конференції з питань встановлення порядку денного 2006-го року запропоновано наступну

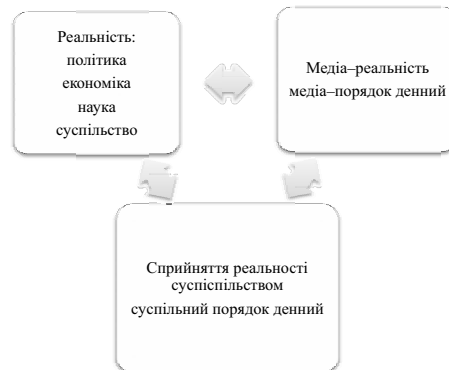

Рис. 1.1. Основи теорії встановлення порядку денного

схему, що відображає особливості сприйняття реальності широкою громадськістю [11].

Існує декілька типів формування порядку денного ЗМІ, залежно від суб'єктів, що здійснюють на нього вирішальний вплив. Так, в політичній науці розрізняють терміни «встановлення порядку денного» та «конструювання порядку денного» [9, с.555–594]. Перший термін позначає ситуацію, коли у формуванні суспільного порядку денного домінують медіа, а другий – коли у формуванні порядку денного переважає громадськість.

Зазначимо, що другий тип формування порядку денного призначений державам з розвинутим громадянським суспільством. Лише система сильних інститутів громадянського суспільства здатна здійснювати вирішальний вплив на медіа-порядок денний. В суспільствах з низьким рівнем впливу громадськості на порядок денного та розвитку демократії до формування порядку денного можуть втручатися влада та впливові політичні сили, зокрема, й шляхом включення до нього власної політичної реклами.

Підкреслимо також, що вирішальну роль громадськості у формуванні порядку денного науковці пов'язують з появою нових медіа (в першу чергу, Інтернет-медіа). «Ідея масового залучення громадян у формування порядку денного стала більш обговорюваною з розповсюдженням мережі Інтернет та її спроможності зробити всіх людей публіцистами» [4, с.175–176].

Однак існує й третій, міжмедійний тип формування порядку денного ЗМІ, який передбачає вирішальний вплив медіа один на одного. Відомі дослідники порядку денного М.Маккомбс та М.Роджерс пов'язують з даним типом формування порядку денного включення до цього процесу політичної реклами. В статті «Формування порядку денного та політична реклама: Походження новинного порядку денного» вчені розглядають політичну рекламу як частину моделі формування суспільного порядку денного. Завдяки цьому, на думку авторів, можна краще зрозуміти, хто вирішує питання визначення суспільного порядку денного. Зазначимо, що дослідники виокремлюють додаткові поняття «порядок денний реклами» та «новинний порядок денний» [7, с.250].

Дослідники доводять, що політична реклама впливає на формування порядку денного ЗМІ визначенням тем, що піднімаються журналістами та редакторами в новинах. При цьому, тематика політичної реклами потрапляє як до телевізійного порядку денного, так і до порядку денного друкованих ЗМІ.

Дослідники зазначають, що суспільний порядок денний – це одна з цілей політичної реклами. Інша ціль – це тематика питань, що піднімаються різними медіа. Всеохоплююча війна тактик сучасних політичних кампаній націлена на те, щоб домінувати, як в рекламному порядку денному, так і в новинному. Автори підсумовують: «Зважаючи на те, що головним предметом уваги в дослідженні є політична реклама, як елемент масових комунікацій, або порядок денний реклами, як заміник порядку денного кандидата та його команди, доцільним є доповнення традиційної моделі формування суспільного порядку денного впливом порядку денного політичної реклами» [7, с.250].

Політична реклама прагне бути висвітленою в медіа. Однак ми вважаємо, що для того, аби справляти вплив на формуван-

ня порядку денного, політична реклама не обов'язково повинна розміщуватися в ЗМІ. Журналісти та редактори торкаються й тих проблем, що підняті в зовнішній рекламно-агітаційній продукції. Слід зауважити, що в зовнішній та медійній політичній рекламі, в переважній більшості, експлуатуються одні й ті ж питання. Однак цей факт не заперечує попереднє твердження.

Д.Берковіц виокремлює наступні головні підходи до формування порядку денного (за суб'єктами впливу):

1. Медіа – суспільство (формування порядку денного, англ. agenda-setting);

2. Медіа – політики (політично обумовлене формування порядку денного, policy agenda-setting);

3. Медіа + суспільство – визначають головні обговорювані теми (політично обумовлене конструювання порядку денного, policy agenda-building);

4. Різні джерела інформації – медіа (конструювання порядку денного, agenda-building);

5. Різні джерела інформації + влада – медіа (міжмедійна модель формування порядку денного) [2, с.85].

Вплив політичної реклами на суспільний порядок денний здійснюється в рамках останнього підходу, де вирішальний вплив на ЗМІ чинять влада та будь-які інші постачальники інформації.

Отож ми дійшли до висновку, що політична реклама впливає на формування порядку денного ЗМІ, а ЗМІ, в свою чергу,

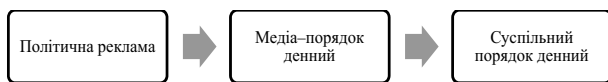

Рис. 1.2. Схема впливу політичної реклами на суспільний порядок денний

здійснюють подальший вплив на суспільство та його порядок денний.

Зазначимо, що вплив політичної реклами на порядок денний ЗМІ не є одностороннім. Медіа також впливають на політичну рекламу, зокрема, й на її сприйняття громадськістю.

Н.О'Шонессі наводить декілька прикладів, коли інтерпретація політичної реклами мас-медіа вирішальним чином вплинула на хід виборчих перегонів. Зокрема, описуючи одну з колишніх парламентських кампаній в Канаді, вчений зазначає, що в ході агітації «вплив політичної реклами на багатьох виборців був опосередкований інтерпретаційними рамками, запровадженими телебаченням» [8, с.1054]. Так метою реклами канадських Торі було відзначення лідерських якостей їхнього лідера Жана Кретьєна. На одному з рекламних фото Жан Кретьєн зображений з правої сторони, де його обличчя скривлене від пошкодження нерва, отриманого політиком в молодості. Засоби масової інформації додали свою інтерпретацію до даного факту, зазначивши, що дана реклама, нібито, висміює фізичні вади людей. Як наслідок, партію Торі зненавиділи люди з обмеженими можливостями. Таким чином, медіа додали до політичної реклами специфічний контекст, який повністю змінив сприйняття реклами виборцями. Відзначимо, що дослідження підтвердили: люди реагували більш негативно саме на тлумачення реклами медіа, аніж на саму рекламу. Результат виборів були показовими – Торі отримали лише два місця в парламенті.

Тому, на думку Н.О'Шонессі, «коли в телевізійних новинах показують уривки політичної реклами, що супроводжується коментарем (від медіа)... ми можемо говорити не про політичний маркетинг, а про відредагований медіа образ політичного маркетингу» [8, с.1050].

Спробуємо проаналізувати деякі особливості взаємодії журналістів та політиків, що обумовлюють схожість порядків денних ЗМІ та політичної реклами окремих лідерів.

М.Маккомбс та М.Роджерс, пояснюючи причини ретрансляції журналістами проблем, що піднімаються в рекламі тих чи інших політичних акторів, зазначають, що «журналісти прямо не транслиують заклики та лозунги кампанії. Натомість вони прямо реагують на порядок денний кампанії того чи іншого актора в цілому, де політична реклама є чітким коротким маніфестом. Журналісти відвідують заходи в рамках політичних кампаній, слухають промови кандидатів, спілкуються з ними та їх довіреними особами, читають прес-релізи. Таким чином, вони неодноразово піддаються впливу ключових питань політичної кампанії, після чого переходять до створення своїх репортажів.

Відносини між медіа та політиками діалектичні і підконтрольні спільній культурі, що об'єднує набір неофіційних правил. Такий взаємозв'язок продикуваний потребою журналістів в офіційній інформації та потребою політиків в медіа-підтримці. Однак потреби журналістів і політиків часто несумісні, оскільки мають різні часові орієнтири.

Д.Берковіц відстоює соціокультурний підхід до розуміння формування новин. Він вважає, що «ті з політиків, хто найкраще розуміє правила цієї культури, зможуть найвдаліше встановлювати свій порядок денний та набір обговорюваних тем» [2, с.85].

З іншого боку, засоби масової інформації також впливають на політику, якщо чиновники та політики приділяють значну увагу питанням, піднятим в засобах масової інформації, як непрямому виразу суспільного інтересу до проблеми.

Зауважимо, що з'ясування причин та механізмів ретрансляції тем порядку денного політичної реклами до ЗМІ потребує подальшого глибокого аналізу.

Підводячи підсумки всього вищезазначеного, підкреслимо, що вплив політичної реклами на суспільний порядок денний було доведено науковцями в ході дослідження політичних кампаній. Наслідком впливу політичної реклами на формування медіа-порядку денного є дублювання в останньому рекламної-агітаційної тематики того чи іншого політичного актора. Наслідком впливу медіа-порядку денного на суспільний порядок денний є сприйняття широкою громадськістю проблем, піднятих в ЗМІ, як суспільно значимих, першочергових.

Таким чином, саме через медіа політична реклама впливає на формування порядку денного суспільства. Політична реклама прагне до збільшення свого впливу, як на медіа-порядок денний, так і на суспільний порядок денний. Ефективність політичної реклами збільшується, якщо її тематика співпадає з проблемами суспільного порядку денного. І навпаки, «відірваність» рекламно-агітаційних матеріалів від проблем, що хвилюють суспільство, значно зменшують її комунікативний вплив.

Політична реклама впливає на формування медіа-порядку денного, а ЗМІ, в свою чергу, здійснюють подальший вплив на суспільство та його порядок денний. Вплив політичної реклами на суспільний порядок денний здійснюється в рамках міжмедійного підходу до формування порядку денного, де вирішальний вплив на ЗМІ чинять влада та будь-які інші джерела інформації.

Вплив політичної реклами на медіа-порядок денний не є одностороннім: ЗМІ також можуть здійснювати вплив на політичну рекламу, надаючи їй свою інтерпретацію та контекст.

Досліджуючи причини ретрансляції журналістами проблем та тем, що піднімаються в політичній рекламі тих чи інших лідерів, вчені схилилися до психологічного тлумачення даного процесу. Так, журналісти відвідують заходи в рамках політичних кампаній, слухають промови кандидатів, спілкуються з ними, і неодноразово піддаються впливу ключових питань політичної кампанії. Більше того, вчені вважають, що відносини між медіа та політиками діалектичні і підконтрольні особливій культурі, що об'єднує набір неофіційних правил.

Не відкидаючи ролі психологічних факторів, однак і не абсолютизуючи їх, додамо, що дублювання тем політичної реклами в медіа-порядку денному може бути наслідком прямого втручання у формування новин адміністративного ресурсу, власників ЗМІ, що мають власні політичні цілі тощо. Особливо такі негативні процеси загострюються в державах з низьким рівнем впливу громадськості на суспільний та медійний порядки денні.

Нівелювати подібні процеси можна шляхом залучення – а у кращому випадку домінування – широкої громадськості у формуванні порядку денного ЗМІ. Це можливо лише за наявності в державі сильного громадянського суспільства, яке, до того ж, контролює головні медіа.

Список використаних джерел

1. Дьякова Е.Г. Конструирование и легитимация социальных проблем в процессе установления повестки дня // Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук. – 2005. – Т.6. – С.188–211.
2. Berkowitz D. Who sets the media agenda? The ability of policymakers to determine news decisions // Kennerly, J.D. Public opinion, the press, and public policy. – Westport, CT: Praeger. – 1992. – P.81–102.
3. Ghorpade Sh. Agenda setting: A test of advertising's neglected function // Journal of Advertising Research. – 1986. – №26 (4). – P.23–27.
4. Kim S.T., Lee New functions of Internet mediated agenda-setting: Agenda-rippling and reversed agenda-setting // Korean Journal of Journalism & Communication Studies. – 2006. – №50 (3). – P.175–205.
5. Lowery S.A. & DeFleur M.L. Milestones in mass communication research: Media effects / The Iowa study of hybrid seed corn. – NY: White Plains. – 1995.
6. McCombs M., Shaw D.L. The agenda setting function of mass media // Public Opinion Quarterly. – 1972. – Vol.36. – P.176–187.
7. McCombs M., M.Roberts Agenda setting and political advertising: Origins of the news agenda // Political Communication. – NY: Peter Lang. – 1994. – Vol.11. – P.249–262.
8. O'Shaughnessy N. The marketing of political marketing // European Journal of Marketing. – UK: Emerald Group Publishing Limited. – 2001. – Vol.35,9/10 – P.1047– 1057.

9. Rogers E., Dearing J. Agenda-setting research: Where has it been, where is it going? // Communication Yearbook. – Newbury Park, CA: Sage. – 1988. – Vol.10. – P.555–594.

10. Sutherland M., Galloway J. Role of Advertising: Persuasion or Agenda-Setting? // Journal of Advertising Research. – 1981. – V21. – №5. – P.25–29.

11. Agenda Setting Research. Access mode to the source: <http://www.agendasetting.com/index.php/agenda-setting-research>.

* * *

УДК 351.86:35

Рена Марутян, канд. історичних наук, доцент, доцент кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України, Україна, м. Київ.

Безпека як цінність та потреба

Здійснено теоретичний аналіз феномену безпеки з точки зору її значення як суспільної цінності та особистої потреби людини, окреслено соціальні причини за яких безпека стає головним соціальним благом та потребою більшості населення. Доведено, що у ціннісній системі українського соціуму домінують вітальні цінності, пов'язані з цінністю безпеки.

Ключові слова: безпека, цінність, потреба.

Рена Марутян. Безопасность как ценность и потребность

Осуществлен теоретический анализ феномена безопасности с точки зрения ее значения как общественной ценности и личной потребности человека, очерчены социальные причины, по которым безопасность становится главным социальным благом и потребностью большинства населения. Доказано, что в ценностной системе украинского социума доминируют витальные ценности, связанные с ценностью безопасности.

Ключевые слова: безопасность, ценность, потребность.

Рена Марутян. Security as a value and need

Performed a theoretical analysis of the phenomenon of security in terms of its value as a social value and personal needs of the individual, social outlined the reasons for which security has become a major social benefit and the need of the majority of the population. We prove that in the value system of Ukrainian society dominated vital values associated with the value of security.

Keywords: security, value, need.

Сучасний світ переживає масштабні соціально-економічні і політичні трансформації. Відбуваються істотні зміни у духовно-моральній царині: змінюються ціннісні орієнтації, світосприйняття, мотивація людської діяльності. Реалії життя доводять, що одним із найбільш значних наслідків подібних змін є тотальна комерціалізація свідомості, розвиток суспільства масового споживання. Прагнення до накопичення матеріальних благ перетворюється на визначальне кредо буття сучасної людини, витісняючи на периферію гуманітарні, постматеріалістичні цінності.

Проблеми дослідження цінностей, їх формування, структуризації, взаємозв'язку з безпекою і безпекою особи зокрема розглядаються в працях українських та російських дослідників Т. Алексеевої, Д. Балусева, М. Кагана, С. Катаєва, В. Андрющенко, О. Гончаренко, О. Данільяна, О. Дзьобаня, Е. Лисицина, В. Ліпкана, М., Ожевана, В. Паламарчука, С. Пирожкова, Н. Розова, В. Горлинського, В. Денисенка, В. Климончука, а також західних вчених Дж. Ролза, Е. Фромма, Ф. Фукуями, С. Гантінгтона, З. Баумана.

В цілому, світова і українська філософсько-політологічна спадщина та аналіз суспільно-історичних процесів підтверджують прагнення людини, суспільних груп та суспільства загалом до захищеності, стабільності, в широкому розумінні – до безпеки. Як зауважує В. Горлинський, «прагнення досягти стану безпеки особою, сім'єю, нацією, людством, оцінка безпеки як соціального блага, усвідомлення суспільством потреб у ній дають підставу характеризувати цей феномен як цінність вищого рівня – соціально-політичний ідеал»[2].

Безпека була, є і, вочевидь, залишиться одним із найбільш значущих елементів суспільного існування, буття будь-якої людини (особи). Вона є однією із найважливіших цілей існування держав та інших об'єднань громадян, виступає нормою їхнього існування в сучасному світі. Безпека, як цінність слугує одним із основних орієнтирів для формування національних інтересів, визначення загроз та небезпек. «Безпека, – зазначає А. Уолферс, – об'єктивно означає відсутність загрози основним цінностям, суб'єктивно – відсутність страху, що цим цінностям справді щось загрожуватиме»[9].

Отже, цінності виступають основним підґрунтям, вектором, який зумовлює форми, засоби (ресурси) та особливості реалізації безпеки особи, а, з іншого боку, безпека особи є самостійною цінністю, яка перевершує значення і важливість інших ціннос-

тей. Реалізація безпеки особи безпосередньо пов'язана із захистом основних національних, суспільних, групових та особистих цінностей. Показовим тут є вислів відомого американського політичного діяча К. Райс, що характеризує сучасний стан взаємодії безпеки і цінностей: «...безпека й принципи, безпека й цінності нерозривно пов'язані одне з одним ... Наші цінності забезпечують нашу безпеку»[3].

Актуалізація у науковій та суспільній свідомості проблематики безпеки, як цінності, включення її до системи цінностей українського суспільства є важливою складовою розвитку українського народу та його державності, а також є однією з необхідних умов реалізації безпеки особи у повній мірі. Саме тому ця проблематика залишається актуальною серед вітчизняних і зарубіжних вчених, для яких ціннісні (аксіологічні) дослідження стають частиною пізнання, розуміння людини, її життя, діяльності, а також безпеки, як необхідної умови існування.

Метою статті є теоретичний аналіз феномену безпеки як цінності та потреби людини.

Безпека як потреба

Аналіз ієрархії потреб людини, згідно з теорією мотивації А. Маслоу, дозволяє стверджувати, що безпека (за А. Маслоу – відчуття захищеності, позбавлення від страху) є однією з найважливіших потреб людини після фізіологічних потреб. Незважаючи на те, що безпека не є чимось предметним (матеріальним), це своєрідна характеристика і необхідна умова життєдіяльності та життєздатності об'єктів реального світу (людину, суспільство, державу). Тому це цілком конкретна категорія, що має за мету захист та просування життєвих інтересів людини, суспільства, держави.

Тобто, потреба в безпеці належить до базисних, першочергових потреб людей і соціальних спільностей, коли життя суспільства, людини, його власності, благополуччю не загрожують будь-які деструктивні чинники. Потреба в безпеці має об'єктивний характер, і реалізується як на індивідуальному, так і на колективному (груповому) рівнях. Слід підкреслити, що на відміну від багатьох інших потреб, потребу у безпеці неможливе повністю задовольнити, оскільки загрози безпеці існують постійно.

Суб'єктивне усвідомлення потреби знаходить відображення у формі інтересу, стимулюючого і направляючого діяльність людей. Інтереси – це вже усвідомлені об'єктом захисту потреби, котрі виникають та існують у його свідомості задовго до появи природних інстинктивних імпульсів в організмі, нагадуючи про реальну потребу. Окрім безпосередніх інтересів безпеки (особи, суспільства, держави), пов'язаних з наявністю різних загроз виживанню і існуванню даних суб'єктів, існують життєво важливі інтереси індивідів, соціальних спільностей, народів, націй, що потребують захисту. Їх реалізація забезпечує необхідні умови для повноцінного існування і успішного розвитку індивідів і соціальних суб'єктів, що відповідає у тому числі потребам їх безпеки. Т.ч. забезпечення безпеки для будь якого суспільства є життєво важливим інтересом. Задоволення даного типу інтересів здійснюють спеціалізовані органи і сили, наділені відповідними функціями і засобами, які у теорії безпеки мають назву системи забезпечення національної безпеки.

Потреба в самозбереженні і виживанні в умовах реальних загроз, що склалися, як життя окремих індивідів, так і існуванню всього соціуму породжує новий вид суспільних відносин – політичні відносини. Необхідність в координації суспільних відносин, регулюванні протиріч і конфліктів як внутрішніх так і зовнішніх, що несуть загрозу існуванню даного суспільства, стимулюють процес інституціоналізації безпеки як соціального інституту держави.

За теорією суспільного договору Т.Гоббса причиною появи держави, що здійснює організуючий та регулюючий вплив на життєдіяльність людей та суспільні відносини є потреба в безпеці людського співтовариства. Саме безпека може бути основою цілепокладання в державному управлінні. Будь яка конструктивна державна політика має своєю найважливішою метою створення сприятливих зовнішніх і внутрішніх умов суспільного розвитку, забезпечення стабільності в діяльності соціальних структур, надійності і керованості всіх основних компонентів соціально-політичного організму, їх захищеності від негативних дій. Вихідним моментом цілепокладання в державній політиці виступає уявлення про граничну відповідність даної політики завданням забезпечення безпеки.

Безпека як цінність

Охоплюючи всі сфери суспільного життя, система цінностей і відповідних їй принципів засновується на історичному досвіді людства. Безперечно, цінності мають динамічний характер, інколи ці зміни навіть радикальні. На етапі переходу від однієї моделі державності до іншої прослідковується тенденція змін системи цінностей: з одного боку, нищівна критика попередньої

системах, а з іншою – закладання фундаменту для нових цінностей і принципів.

Безпека як життєво важлива цінність займає особливе місце в ієрархії соціальних цінностей і потребує суспільної регуляції. Саме через безпеку реалізуються всі інші людські можливості: на життя, на свободу, на самореалізацію. На основі ціннісних уявлень про безпеку формуються і соціальні інститути. З їх допомогою забезпечується об'єднання розрізнених зусиль індивідів, соціальних прошарків, соціуму в цілому для вирішення загальних завдань на користь самозбереження, виживання і розвитку.

Безпека, таким чином, виступає як інтеграційний компонент в політичній діяльності. Без врахування безпеки особи, суспільства і держави неможлива ефективна політика. Найвищі цінності відображають фундаментальні стосунки і потреби людей. В той же час ціннісні орієнтації різних суспільних груп і окремих осіб можуть не збігатися, що відображається на їх політичній та соціальній поведінці.

Людяма властиво відчувати свою безпеку або небезпеку на основі тривожних сигналів, що йдуть від органів чуття, інстинктивних реакцій організму, інтуїції, тобто безпека (небезпека) в цьому плані має значення суб'єктивних уявлень індивідів про відсутність (наявність) загроз своєму існуванню. Все це допомагає людині коректувати лінію своєї поведінки і уникати небезпек.

Можливість жити, не піддаючи себе різного роду ризикам і небезпекам, завжди високо цінувалося в людському суспільстві. Це означає, що безпека набуває форми внутрішньої цінності і реалізує себе в індивідуальній і суспільній свідомості. Характерним є те, що ця цінність має універсальний характер і визнається фундаментальною серед всього людства, незалежно від раси, національності, віку, соціального положення людини.

У мирних умовах, в стабільній соціальній обстановці, цінність безпеки відходить на другий план і не актуалізується. Соціальні потрясіння, лиха, війни, терористичні акти загострюють її значення, виводять її на перше місце.

Вельми характерний щодо цієї тези є події 11 вересня 2002 р., які змінили суспільну свідомість в США. І для американців цінність безпеки – особистої і національної – виявилася вищою за цінність свободи, що мала раніше найвищий статус.

Питання цінностей в сучасному світі набуває особливу актуальність та стає предметом дослідження науковців різних країн світу. Так, згідно теорії Р. Інглгарта, президента Асоціації усевітнього дослідження цінностей, в ментальності людей в розвинених країнах (перш за все в США) сталися революційні, радикальні зміни, пов'язані із зростанням рівня і якості життя. Дану тезу автор підтверджував емпірично, провівши низьку соціологічних досліджень по всьому світу. Це дозволило Р. Інгларту прийти такого висновку: в бідних країнах поширені матеріалістичні цінності (перш за все економічна і фізична безпека і соціальний комфорт), в стабільних суспільствах, де економічна і фізична безпека гарантовані державою, увага людей перемикається на інші чинники: якість життя, самореалізацію, участь в політичних, суспільних, екологічних рухах[5]. Тобто в розвинених країнах більше орієнтуються на постматеріалістичні цінності. Молодь, яка дивиться в майбутнє, перш за все на них і зосереджена. Дослідник висунув оптимістичну ідею: разом із зростанням багатства країни – матеріалістичні цінності замінюються на постматеріалістичні, гуманітарні.

Сучасна соціологія визначає існування традиційних, модерних і постмодерних ціннісних систем. У традиційних суспільствах більшість населення – матеріалісти, які турбуються про фізичне виживання. Модерне суспільство – це суспільство індустріальне. Розвинені країни постмодерні, де перемагають постматеріалістичні цінності. Виходячи з цієї класифікації ціннісних систем, соціологи визначили три ціннісні типи людей: «матеріалісти», «постматеріалісти» та «проміжний тип», в якому об'єднуються цінності, властиві першим двом типам. Наскільки вірна дана теорія можна зрозуміти проаналізувавши дані соціологічних досліджень останніх років в різних країнах на предмет відношення їх громадян до феномену безпеки.

Так, аналітичний Центр Юрія Льовади (Росія) на замовлення німецького Фонду Фрідріха Наумана провів дослідження за темою «Свобода в Росії». Респондентів запросили відповісти на такі питання: «Як Ви ставитися до свободи і інших демократичних цінностей? Чи є для Вас наявність свободи вирішальною характеристикою для успішного розвитку суспільства?». Соціологи запропонували росіянам цілий список умов і запросили їх обрати з них ті, що на їх думку є важливими для успішного розвитку суспільства.

На першому місці серед даних умов виявилися «порядок і безпека», на другому – «правова держава», далі слідують «людська гідність», «соціальна справедливість», «прагнення досягти більшого» і «особиста відповідальність». «Свобода» знаходиться рівно в середині цього списку, на шостому місці. А на останніх

місцях – «ринкова економіка», «конкуренція», «відкритість світу і толерантність».

Порівнюючи дані опитування громадської думки в Росії, з опитуванням, проведеним Фондом Фрідріха Наумана в Німеччині в 2011 році за такими точно параметрами, Олександр Гарін, професор Європейського Центру стратегічних досліджень імені Джорджа Маршалла, відзначає, що цікавим є той факт, що серед цінностей росіян «безпека і порядок» знаходяться на першому місці, а в Німеччині на першому місці ліберальні цінності, в першу чергу «свобода» – 77%. В Росії її вважають вищою цінністю тільки 45% населення[4].

Для України вся історія якої була безконечною чергою воєн і важких соціальних випробувань, цінність безпеки завжди належала до первинних, як свідчать останні соціологічні дослідження, вона зберігає своє значення і в даний час.

В рамках соціологічного опитування населення України, проведеного в травні 2011 року Центром соціальних досліджень «Софія», що отримав назву «Європейське соціальне дослідження», громадяни України більші, ніж громадяни інших європейських країн, демонструють прихильність до «безпеки», «комфортності», «збагачення», «влади», «традицій». І менше – таким цінностям, як «схильність для змін», «самостійність», «доброзичливість»¹.

На думку професора Е. Головахи для людей з таким ціннісним комплексом властиві потреба в державному захисті, консерватизм і безініціативність в поєднанні із жагою до влади і збагачення. Такі показники визначають переважано традиціоналістську свідомість, яка не характерна для сучасної цивілізованої європейської людини [1].

У 2013 році на замовлення групи львівських підприємців, директор Інституту історичних досліджень Львівського державного університету імені Івана Франка Я. Гріцак, спільно з С. Глібовицьким, співвласником комунікаційного агентства Pro.mova, провели ряд досліджень, які стали основою для розробки стратегії розвитку міста Львів. Провівши дослідження вчені дійшли висновку, що об'єднує Україну в цілому цінності, які гальмують розвиток суспільства. Тобто українців об'єднує не те, чого вони прагнуть, а те, чого вони бояться. Як наслідок – головна цінність українців – безпека, причому неважливо, якою ціною. На думку професора Я. Гріцяка це, можна пояснити складною історією України, і навіть можна знайти позитивний аспект в цій цінності, оскільки вона допомагає нам, наприклад, не піти за кавказьким сценарієм, не створювати гострих соціальних конфліктів[8].

Таким чином, можна дійти висновку, що у ціннісній системі українського соціуму домінують вітальні цінності, пов'язані з цінністю безпеки. У зв'язку з тим, що рівень життя населення України досить незадовільний, вони турбуються про безпеку сім'ї, здоров'я, дітей і добробут. Інакше кажучи, за цінність безпеки у нас виступають до 90% населення, за цінність соціального комфорту – 70% і самореалізації – 60%.

Ці статистичні дані стають предметом аналізу науковців та предметом уваги з боку державної політики. Так, у щорічному посланні Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році» зазначається, що домінування утилітарно-прагматичної моделі світовідчуття є реальною загрозою для особистості, спільноти та природного середовища, оскільки продукує споживачське ставлення до дійсності загалом. На порядку денному – формування ціннісних засад суспільного буття, без якого українська нація не має шансів на успішний поступ[7, с.153]. Формування нової ціннісної парадигми суспільства вимагає максимальної консолідації зусиль органів влади та інститутів громадянського суспільства. У цьому контексті важливим є конституювання масштабного (стратегічного) мислення, тобто мислення, здатного співвідносити теперішнє з майбутнім, чітко передбачати наслідки поточної діяльності у перспективі.

Таким чином, швидкі та кардинальні зміни та трансформації в соціально-економічних, культурних пріоритетах українського суспільства після розпаду Радянського Союзу призвели до незворотних та не завжди позитивних змін у суспільній та індивідуальній свідомості, а відповідно і до формування нової системи цінностей що, вочевидь, відобразили дані соціологічних опитувань. У громадян України вибудовується на основі суспільних процесів і під впливом різноманітних зовнішніх чинників своєрідна ієрархія цінностей. Через нестабільність політичної та соціально-економічної ситуації, трансформаційні процеси, що над-

¹ Результати опитування населення України, яке проводилося Центром соціальних досліджень «Софія» з 22 по 30 березня 2011 р. во всіх областях, АР Крим, містах Київ та Севастополь. Всього було опитано 2022 респондента у віці від 18 років та старше. Вибірка репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними ознаками (стать, вік, тип населеного пункту та регіон проживання). Метод проведення опитування – інтерв'ю «обличчям до обличчя» за місцем проживання респондента (на дому). Статистична похибка не перевищує 2,2%.

то затягнулися, особливе місце в новій ієрархії цінностей займає цінність безпеки, потреба у захищеності, спокої, добробуті, психологічному, матеріальному та інформаційному комфорті тощо.

Отже, враховуючи сказане вище, доходимо висновку, що сучасне українське суспільство є модерним, індустріальним суспільством з аграрним і постіндустріальним (інформаційним) доважками. Серед громадян України переважають цінності закритого суспільства, які орієнтовані на безпеку та виживання. Це гальмує інноваційний розвиток країни та процес її модернізації. Треба усвідомити той факт, що жодні сміливі соціальні реформи не будуть схвалено сприйняті суспільством та мати ефективні наслідки, якщо, не буде змінюватися суспільна свідомість та ціннісні орієнтири населення.

Основними напрямками подальших розвідок за темою статті може стати аналіз ціннісних трансформацій ставлення населення України до феномену безпеки у майбутньому.

Список використаних джерел

1. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2009. / Є. Головаха, А. Горбачик / – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 114–115.
2. Горлинський В.В. Феномен безпеки як об'єкт аксіологічної рефлексії / В.В. Горлинський //Мультиуніверсум. Філософський альманах. – К.: Центр духовної культури. – 2004. – № 40.
3. Интервью советника по национальной безопасности США германской телесети ZDF // Демократия и права человека //URL: <http://usinfo.state.gov/ruski/topics/dem/2003-09-02d-rice.htm> 02.09.2003
4. Как относятся россияне к ценностям свободы. – Радио Свобода. – Режим доступу: <http://www.svoboda.org/content/transcript/24629393.html>
5. Кириченко И. Ценности как указатели наших действий //Зеркало недели. – 2012, 7 декабря. – Режим доступу: <http://www.dialogs.org.ua/ru/periodic/page28141.html>
6. Левцун А. Украинский менталитет и европейская цивилизация. – Режим доступу: <http://www.dialogs.org.ua/ru/project/page22691.html>
7. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2013 році : Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К.: НІСД, 2013. – 576 с.
8. Ярослав Грицак о том, как перезагрузить город и его жителей. – // Инвестгазета. – №18. – 28 мая 2013.
9. Wolfers A. Discort and Collaboration. Essays on International Politics. –Baltimore, 1962.

* * *

УДК

Галина Москалевич, канд. юридичних наук, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, Білоруський державний економічний університет, Білорусь, м. Мінськ

Формування інноваційної культури в організації: організаційно-правові аспекти

Розглянуто проблеми формування інноваційної культури, культури безперервного розвитку та змін, яка є необхідним елементом сучасної організації. Охарактеризовано функціонування інноваційної культури, підтримка перманентних інновацій, забезпечення внутрішньої інтеграції та зовнішньої адаптації організації. Визначено чинники, що мають вплив на формування та зміни інноваційної культури.

Ключові слова: інноваційна культура, організація, функції інноваційної культури, формування, система цінностей, інноваційна стратегія, інноваційна поведінка, інноваційний потенціал.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Галина Москалевич. Формирование инновационной культуры в организации: социально-правовые аспекты

Рассмотрено проблемы формирования инновационной культуры, культуры непрерывного развития и изменений, которая является необходимым элементом современной организации. Раскрыты характеристики и функции инновационной культуры, которые поддерживают перманентные инновации и обеспечивают внутреннюю интеграцию и внешнюю адаптацию организации. Определены факторы, влияющие на формирование и изменение инновационной культуры.

Ключевые слова: инновационная культура, организация, функции инновационной культуры, формирование, система ценностей, инновационная стратегия, инновационная восприимчивость, инновационное поведение, инновационный потенциал

Galina Moskalevich. Development of innovation culture of an enterprise: social and legal aspects

The paper is devoted to problems of formation of innovative culture, the culture of continuous development and changes, which is a necessary element of a modern organization. Characteristics and functions of innovative culture are treated, which support permanent innovations and provide internal integration and external adaptation of an organization. Factors are determined, which have an influence on the formation and changes of innovative culture.

Keywords: innovative culture, organization, functions of innovative culture, formation, system of values, innovative strategy, innovative susceptibility, innovative behavior, innovative potencies

Переход экономики Республики Беларусь на инновационный путь развития, с одной стороны, обусловил потребность в способных, предприимчивых субъектах хозяйственной деятельности. С другой стороны, предоставлены широкие возможности для развития соответствующих качеств личности, становления новых форм и способов взаимодействия субъектов хозяйственной деятельности, создал условия для самостоятельности, предприимчивости, инициативы всех субъектов, обеспечивающих инновационность и эффективность экономики.

В то же время обострилось противоречие между стремительно развивающимися инновационными процессами в различных областях жизни общества и неспособностью членов общества адекватно реагировать на происходящие изменения, а также неспособностью отечественных предприятий обеспечить условия для производства конкурентоспособной продукции и оказания конкурентоспособного уровня услуг, соответствующего мировым стандартам и национальным традициям.

Разрешение данных противоречий требует теоретического осмысления особенностей управления в производственной сфере и сущностных характеристик управления. В этой связи особое значение приобретает осмысление теоретических основ формирования инновационной культуры в организации.

Сегодня уже ни у кого не вызывает сомнений в необходимости инновационного развития каждой организации, совершенствования, постоянного поиска и внедрения новых идей, технологий, развития продуктов и услуг. Вместе с тем лишь немногим удается реально наладить непрерывный инновационный процесс внутри своей организации. Одним из основных препятствий для становления стабильного инновационного процесса является неготовность к этому культуры организации. На конечный успех инновации, выражающийся в получении экономического эффекта от функционирования организации, влияет совокупность разных факторов: экономических, юридических, технических, рыночных, социальных и др.

До 1970 г. в научной литературе очень редко и косвенно встречались упоминания о культуре организации. Например, Д. МакГрегор в 1960 г. пользовался понятием «управленческий климат», а Литвин и Стрингер (1966 г., 1968 г.) употребляли понятия «мотивация и организационный климат». В конце 60-х гг.

термины «культура» и «климат в организации» использовались многими исследователями как синонимы.

В 70-е годы прошлого столетия появились высказывания исследователей о том, что организации имеют свои «культуры» (например П. Тернер, С. Ганди, А. Петтигру). Многие ученые считают, что основы теории организационной культуры были заложены антропологом Клифордом Гертцем в его книге «The Interpretation of Cultures» (1973 г.).

Культура организации может или поддерживать и поощрять инновационную деятельность, стимулировать работников разрабатывать и реализовывать инновации или препятствовать этому. Степень поддержки инновационной деятельности значительно различается в разных организациях. Высокую степень поддержки обеспечивает наличие в организации инновационной культуры.

Организация должна иметь четко сформулированную инновационную стратегию и неукоснительно соблюдать ее, только тогда мы можем говорить о наличии в ней инновационной культуры, которая является основным рычагом влияния на отдельных сотрудников и их группы.

Понятие «инновационная культура» появилось сравнительно недавно – в конце XX века как следствие ускорения изменений в производстве, бизнесе и обществе и как результат того, что технократическая модель общественного прогресса себя исчерпала. Качественное развитие и обновление цивилизации стала определять именно инновационная культура.

Р. Акофф, А. Рассел под инновационной культурой подразумевают тип организационной культуры, в современных условиях определяемый в качестве наилучшей перспективы организационного развития предприятия (организации) [1].

Инновационная культура содействует развитию инновационных способностей организации, поощряет инновационное поведение ее членов, придает большое значение таким ценностям, как новаторство и творчество (или терпимое отношение к неизбежным неудачам). Она благоприятна для инновационной деятельности, предусматривает наличие систем стимулирования, открытых коммуникационных сетей, поощрение командной работы. Благоприятный для инноваций климат не создается сам по себе или по распоряжению сверху, для этого требуется наличие в организации инновационной культуры, целенаправленное ее формирование.

Инновационная культура обеспечивает восприимчивость людей к новым идеям, их готовность и способность поддерживать и реализовывать инновации во всех областях жизни. Она отражает целостную ориентацию человека, закреплённую в мотивах, знаниях, умениях и навыках, а также в нормах поведения.

Таким образом, инновационная культура организации в узком смысле слова представляет собой новую стратегию в отношении совершенствования собственной организационной культуры организации, а процесс ее формирования сам по себе превращается в одну из стратегических целей организации, способствующий ее инновационному развитию.

В широком смысле она является результатом человеческих действий, мыслей, желаний многих членов организации. Она выражает материальные, духовные и экологические ценности, находящиеся в неразрывном единстве с инновацией и в своем проявлении способствующие быстрой адаптации организации к динамике внешней и внутренней среды и формированию благоприятного корпоративного имиджа.

Инновационную культуру мы рассматриваем как результат социальных взаимодействий, как целостную систему выработанных у организации и присущих ее членам моделей поведения, влияющих на способ жизнедеятельности организации.

Диапазон проявления инновационной культуры достаточно широк: от создания условий эффективного использования инновационного потенциала (личности, организации) в интересах развития общества до обеспечения максимальной взвешенности в его реформировании.

Роль инновационной культуры определяется некоторыми ее свойствами и функциями, через которые раскрываются сущность и содержание понятия «инновационная культура». Прежде всего, следует подчеркнуть, что она выполняет регулируемую функцию по отношению к тем людям, которые являются носителями данной культуры.

В научной литературе функции инновационной культуры описаны многими авторами, однако однозначного отношения к данному вопросу нет.

Полагаем, что в современных организациях для поддержания и стимулирования инновационной деятельности культура организации должна выполнять следующие функции:

- формирование имиджа инновационной организации, отличающего ее от любой другой;

- создание благоприятного климата для развития чувства общности, сплочения работников организации в единый коллектив, члены которого осознают взаимосвязь своих целей с целями организации, верят в ее будущее и ориентированы на инновации;

- создание условий для реализации творческого потенциала работников; обеспечение поддержания ценностей, правил и норм поведения, стимулирующих инновационную деятельность, создание и распространение нововведений; социализация вновь нанимаемых работников, направленная на поддержание творчества и инновационной деятельности;

- направление действий членов организации на достижение организационных целей, поощряющих инновационную деятельность; усиление вовлеченности работников в дела организации и преданности ей;

- формирование и контроль образцов поведения, целесообразных в инновационной организации [3, с.48].

Перечисленные функции способствуют развитию у работников инновационной восприимчивости, инновационному развитию организации.

Инновационная культура является фактором устойчивого развития организации. Она помогает правильно, с точки зрения данной организации, интерпретировать происходящие события и прогнозировать реакцию людей на нововведения и изменения. Она предоставляет наилучшие, проверенные опытом в процессе совместной деятельности технологии, направляет и ориентирует на общие цели посредством усвоения ценностей, характерных для данной организации; определяет политику в области качества, принципы деятельности и образ мышления сотрудников организации.

Инновационная культура способствует поиску возможности повысить качество с точки зрения выявления и удовлетворения потребностей и, тем самым, опережения конкурентов в борьбе за потребителя. Сущность инновационной культуры организации (инновационность культуры) раскрывается в таких характеристиках, как:

- ориентация сотрудников на ценности организации («инновация», «развитие», «стремление к творчеству» и т.п.);

- восприимчивость членов организации к знаниям и инновациям, готовность к обучению, к изменениям;

- способность организации к развитию и изменениям;

- мотивированность сотрудников к эффективному труду и разработке инноваций с целью повысить конкурентоспособность организации, качество продукции;

- свобода для идей и творчества (индивидуального и коллективного);

- стремление достичь высокого профессионализма в работе и получить конкретный результат;

- ориентация на потребности клиентов.

Инновационная культура создается на основе высокопрофессионального творческого потенциала сотрудников и способна его активизировать в необходимом направлении, особенно при наличии атмосферы доверия. Именно инновационная культура обеспечивает восприимчивость людьми новых идей, их готовность и способность к поддержке и реализации новшеств во всех сферах жизни [2].

Поведение и мировоззрение членов организации связано непосредственно с содержанием инновационной культуры, которое определяется основными ценностями, принятыми большинством членов организации.

Е.А. Ларичева выделяет в инновационной культуре организации ряд элементов: инновационная культура работников (за исключением руководителей); инновационная культура руководителей; инновационная история организации; инновационный потенциал организации; инновационные возможности организации [4].

При высоком уровне инновационной культуры в организации в силу взаимозависимости ее частей изменение одной составляющей вызывает быстрое изменение других. Для этого необходимо превращение развития инновационной культуры в организованный, упорядоченный процесс с определенной структурой отношений, правилами поведения, ответственностью сотрудников организации.

Формирование инновационной культуры основывается на системе ценностей организации, которые представляют собой ряд идей, обосновывающих цели и смысл работы организации. Существование таких ценностей возможно только тогда, когда они признаются и усваиваются каждым из членов организации. Именно этим они и отличаются от целей, которые определяются на основе авторитетных решений высшего руководства и принимаются в директивном порядке.

В теории и практике инновационного менеджмента выделяют три разновидности культурных процедур в организации, как одной из конкретных форм реализации инновационной культуры:

1) рабочие процедуры, сопровождающие инновационный производственный процесс (процедура обсуждения идеи или способы взаимодействия с коллегами в творческой группе или производственными подразделениями); 2) управленческие процедуры, обеспечивающие координацию инновационного процесса (проведение производственных совещаний); 3) процедуры – ритуалы вознаграждений и признания, опосредствующие завершение инновационного процесса, подведения итогов внедрения нововведений, получения результатов, вознаграждения участников разработок, изобретений.

В инновационной культуре той или иной организации имеется собственный язык, с помощью которого можно наиболее точно сформулировать сущность ценностей организации, которые разделяют все. Это означает, что язык культуры унифицирован в пределах каждого специфического пространства, то есть существует единовременная терминология для всех участников организации.

Формирование инновационной культуры связано с развитием творческих способностей и реализацией креативного потенциала самого человека – ее субъекта, с психологическими особенностями человека, постоянным, ускоряющимся развитием техники и технологий и возрастающими требованиями к качеству продукции и обслуживанию со стороны потребителей.

Инновационная культура как особая форма человеческой культуры предполагает тесную взаимосвязь с другими ее формами, прежде всего с правовой, управленческой, предпринимательской, корпоративной. Через инновационную культуру можно добиться существенного влияния на всю культуру профессиональной деятельности и производственных отношений людей, способствуя успешному внедрению инновационных технологий.

Руководители организаций должны не навязывать свои идеи при формировании инновационной культуры, а создавать благоприятную обстановку для исследований и экспериментов и не бояться риска, с которым неизбежно связан инновационный процесс и является неотъемлемой его частью. Ведь чаще всего руководство организации берется за реализацию тех проектов, которые кажутся им абсолютно надежными. Тем не менее, следует поощрять принятие сотрудниками обоснованного риска, даже если конечный результат окажется неудачным; выделять инициаторов идей и сотрудников, способных идти на риск, таким образом подчеркивая значение инновационных инициатив, поиска новых эффективных идей и предложений.

Формирование и изменение инновационной культуры происходит под влиянием многих факторов.

К факторам, способствующим повышению эффективности инновационной деятельности в организации, формированию и развитию ее инновационной культуры, относятся:

- персонал, способный создать необходимую инновационную среду и эффективно в ней развиваться; активизация человеческого потенциала и подбор способных и склонных к новаторской деятельности людей;
- формирование прозрачной системы мотивации, возможности карьерного роста, постоянное повышение квалификации сотрудников, обучение смежным профессиям (расширение фронта работ);
- поддержание внедрения инноваций руководством организации и управление инновационными процессами; способность эффективно выходить из конфликтных ситуаций;
- наличие системы обратной связи, стимулирующей творческую активность работников (например, положительный отзыв потребителя);
- четкое представление руководства о стратегии развития, целях и задачах, доведение их до конкретных исполнителей;
- создание системы коммуникаций в организации;
- децентрализованная система управления, делегирование полномочий, гибкость и быстрая реакция на рыночные изменения;
- создание в организации благоприятного психологического климата, способствующего зарождению и осуществлению новых идей, неформальных и доверительных отношений;
- генерация идей, поощрение их критики, атмосфера соперничества;
- мера готовности к риску и внедрению инноваций.

Вместе с тем следует выделить и те факторы, которые препятствуют развитию инновационной культуры в организации. Это: непонимание руководством необходимости создания благоприятных условий труда и значения инновационной культуры; высокая степень централизации, когда решения принимаются «наверху»; боязнь перемен; напряженная и нервная атмосфера в организации.

Среди факторов производственного характера, препятствующих инновациям, наибольшие проблемы связаны с:

- низким инновационным потенциалом самих организаций, что в значительной степени определяется недостаточным уровнем развития исследовательской базы на производстве,
- неготовностью к освоению новейших научно-технических достижений; слабой организацией управления инновационными процессами,
- декларативным характером стратегий инновационного развития,
- отсутствием прогнозов развития промышленности и оценки востребованности перспективных технологий промышленными предприятиями,
- недостаточным использованием «административного» ресурса в налаживании связей между наукой и промышленностью,
- выходом на зарубежные рынки,
- недостаточной ресурсной базой для модернизации производства и разработки новой продукции [5, с.99].

Организация должна поддерживать творческие инновационные процессы и обеспечивать возможности для реализации позитивно оцененных идей вплоть до успешного внедрения на рынок новой продукции. Создание благоприятной инновационной культуры в коллективе является существенной составляющей успешного внедрения инновационных технологий. Благоприятная инновационная культура пробуждает инициативу и ответственность, связанную с достижением высоких целей.

Инновационная культура обладает определенными особенностями и условиями формирования, содержанием которой является ориентация на постоянные изменения, способность организации к развитию – порой даже с опережением.

Вместе с тем проведенный нами опрос руководителей 15 наиболее крупных организаций г. Бобруйска (Республика Беларусь) показал, что лишь незначительное количество организаций ориентировано на инновационные изменения. В результате данного опроса было установлено, что уровень инновационной активности достаточно низок даже для активных и развивающихся организаций города. Руководители организаций считают, что развивать персонал и искать новые технологии нет необходимости, поскольку это невыгодно (79 % опрошенных). Тем не менее, обработка данных показала довольно тесную связь (0,69) между уровнем инновационной культуры и эффективностью организации (уровнем использования инновационного потенциала).

Исследования подтвердили важность осознания руководителями организаций необходимости формирования инновационной культуры в организации. В инновационной сфере руководителю необходимо понимать психологию творческого коллектива, в зависимости от ситуации, целей и ряда других факторов принимать решение и поддерживать или отклонять предложения из разных аспектов инновационного процесса. Вместе с тем ему не следует забывать о соответствии своего поведения законодательству и правовым нормам, а также моральным критериям (честность, справедливость, добропорядочность, самокритичность).

Подытоживая сказанное можно сделать следующие выводы.

Инновационное развитие организации в современных условиях является неотъемлемой частью ее основной деятельности, так как способствует повышению уровня конкурентоспособности продукции и организации в целом.

Повышение инновационной культуры в организации будет способствовать росту уровня мотивации работников к инновационной деятельности.

Однако создание инновационного продукта не всегда имеет желаемый успех данного продукта у потребителя, поскольку в современных быстро изменяющихся условиях с большим количеством конкурентов и рынков конечный результат не всегда удается точно спрогнозировать.

Деятельность инновационных организаций, как правило, сопровождается риском, маркетинговыми исследованиями и вкладом немалых средств в научно-исследовательские опытные разработки.

Инновационная культура будет играть существенную роль в жизни организации только в том случае, когда она реализуется в ежедневной работе сотрудников, способствуя улучшению результатов их деятельности. Следовательно, необходимо создание управленческого механизма формирования и поддержания ценностей инновационной культуры.

Список использованных источников

1. Акофф, Р., Рассел А. Искусство принятия решений / Пер с англ. – М.: Мир, 1981. – 312 с.
2. Выготский, Л.С. Психология развития как феномен культуры: Избр. психолог. тр. / Под ред. М.Г. Ярошевского. – М.: Институт практической психологии, Воронеж: МОДЭК, 1996. – 512 с.

3. Дорофеева, Л.И. Формирование инновационной культуры организации // Известия Саратовского университета. – 2010. – Т. 10. – Сер. Экономика. Управление. Право, вып. 1. – С. 45 – 52.

4. Ларичева, Е.А. Сравнительный анализ корпоративной, инновационной культуры и культуры производства / Е.А. Ларичева // Менеджмент в России и за рубежом. – 2004. – №5. – С. 25-32.

5. Рост и формирование инновационной культуры организации / сост. В.В. Ефимов. – Ульяновск: УлГТУ, 2011. – 116 с.

* * *

УДК 141.113.32

Марина Остапенко, канд. політичних наук, професор кафедри політичних наук, Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Політична ідентичність в умовах політичного плюралізму: множинний характер та механізми формування

Аналізується проблема формування множини відмінностей у політиці і посиленню такої якості політичного простору як багатомірності, що призводить не лише до виникнення різноманіття реальних і потенційно можливих груп, але й породжує феномен множинної політичної ідентичності в сучасному суспільстві.

Ключові слова: політичний плюралізм, політична ідентичність, множинна ідентичність, суб'єкти формування множинної ідентичності, механізми формування політичної ідентичності.

Марина Остапенко. Политическая идентичность в условиях политического плюрализма: множественный характер и механизмы формирования

Анализируется проблема формирования множества отличий в политике и усиление такого качества политического пространства, как множественное измерение, что приводит не только к возникновению разнообразия реальных и потенциально возможных групп, но и рождает феномен множественной политической идентичности в современном обществе.

Ключевые слова: политический плюрализм, идентичность, политическая идентичность, множественная идентичность, субъекты формирования множественной идентичности, механизмы формирования множественной идентичности.

Marina Ostapenko. Political identity in the conditions of political pluralism: plural character and forming mechanisms

Analysed the problem of forming of great number of differences in a policy and strengthening of such quality of political space, as a plural measuring. Proved, that over it brings not only to the origin of variety real and potentially possible groups but also gives the phenomenon of plural political identity in modern society.

Keywords: political pluralism, identity, political identity, plural identity, subjects of forming of plural identity, mechanisms of forming of plural identity.

Політичний плюралізм як соціальне явище містить у собі дві взаємозалежні підвалини. З одного боку, він сприяє множинності, тобто існуванню альтернативних позицій, поглядів, варіантів, рішень. З іншого, спрямований на підтримку цілісності суспільства. При чому обидві складові є однаково необхідними для саморозвитку суспільства. Плюралізм є явищем високого рівня організації суспільства і потребує аналізу не лише його сутності, а й певних ризиків, наслідків, особливо в умовах становлення демократичних суспільств. Матеріали конференцій і круглих столів свідчать, що ця проблема вже була сформульована, проте цілеспрямованого наукового дослідження по ній не проводилося, принаймні, в Україні немає подібних наукових розвідок. Тому викликає науковий інтерес аналіз потенційних ризиків і загроз, пов'язаних з затвердженням політичного плюралізму.

Однією з вагомих проблем функціонування політичного плюралізму є проблема ідентифікації людини у політичному просторі. Ця проблема ускладнюється й розмитістю, багатозначністю, дискусійністю навколо самого терміну «ідентичність». Ми підляємо думку Л. Нагорної про те, що «ним позначають і систему світосприймання, і «відчуття належності», і ареал особистісних самоідентифікацій, і об'єкт наукової рефлексії, і в усіх цих випадках концепт ідентичності лишається до кінця непроясненим. Хтось вбачає в ідентичності постійну константу, замінник категорії «національний характер» і один із багатьох зрізів політичної культури. Більшість дослідників розглядає ідентичність як дискурсивний конструкт, що постійно формується й реформується, відбиваючи як ситуаційні зміни, так і політичні цілі [3, с.16].

Категорія ідентичності в соціальному і політико-культурному вимірах закріпилася в соціальній психології, соціальній філософії, політичній соціології (З. Бауман, П. Бергер, П. Бурд'є, Е.

Гідденс, Г. Ділігенський, М. Кастельс, Е. Лакло, А. Мелуччі, Ш. Муфф, Ч. Тіллі, Ч. Тейлор, С. Холл та інші).

У широкому значенні ідентичність розглядається як один з головних механізмів особистісного освоєння соціальної реальності, фундамент системи смислоутворення на основі індивідуального чи групового вибору. Поняття ідентичності позначає здатність особи чи групи усвідомлено й адекватно визначити своє місце в соціумі і систему цінностей, які спрямовують орієнтації та стиль їхньої поведінки. «Проблема ідентитету й ідентифікації – це проблема того, як мислить, відчуває й діє людина в усіх формах своєї втіленої єдності зі своєю історією, культурою, духовністю, з позицій будь-якої форми свого соціально, економічно, політично стратифікованого буття» [Цит. за: 3, с.14].

Людині притаманне прагнення до утвердження своєї винятковості й неповторності. Але, як справедливо зауважує Л. Нагорна, «не меншою мірою вона прагне – частіше несвідомо – до отождолення себе із членами певної групи і співвіднесення своєї поведінки із прийнятими у цій групі еталонами. У такий спосіб вона захищає власний життєвий простір від усього небажаного, зловісного, незрозумілого» [3, с.13]. Крім того, «цінності, які формують ідентичність, закорінені як у свідомості, так і у підсвідомості людини; у своїй основі вони є колективними, такими, що мають міцну духовну й соціальну основу. Завдяки ідентифікації з групою людина долає самотність і невпевненість у своїх силах, починає відчувати свій зв'язок із часом і простором. Ідентичність – потужний транслятор духовних цінностей; саме завдяки їй вони виявляються невідчужимим руйнівним впливом часу. У породжуваній нею духовній стійкості – секрет опірності ідентичностей натискним політико-ідеологічним стратегіям. І навпаки – негативні ідентичності і створювані ними ідентифікаційні кризи здатні спричинити складні суспільні мутації, які загрожують самим основам цивілізованого співжиття [3, с.18]

Серед множини ідентичностей, які зв'язують сучасну людину з різними спільнотами, особливе місце мають уявлення людей про свою належність до суспільно-політичних груп. Ці уявлення формують політичні ідентичності, які впливають на політичну поведінку самої людини, так і на перебіг політичних процесів у суспільстві.

Політична ідентичність пов'язана з комплексом ідейно-політичних орієнтацій і переваг, якими суб'єкти політичного життя наділяють себе й один одного у процесі комунікації. До характеристик політичної ідентичності можна віднести те, що вона передбачає ототожнення з тією чи іншою політичною спільнотою; затверджується у взаємодії з політичними інститутами та реалізується в публічній сфері; конститується на колективному рівні і формує орієнтири індивідуальної і групової політичної поведінки.

За умов соціального, політичного плюралізму людині належить не одна, а множинність ідентичностей, які не приписуються, а формуються в результаті її вибору. Це викликає у людини ситуацію розгубленості у здатності знайти своє місце у світі. Проблема ідентифікації пов'язана не лише з соціальною і політичною множинністю, а й з недостатньою артикульованістю у суспільній свідомості згоди з приводу пріоритетних цінностей, ролей, стилів життя, суспільнокорисних форм діяльності. Плюралізм може оптимізувати пошук ідентичності за умови ефективного функціонування соціального і політичного консенсусу, який окреслює динамічне коло ролей і статусів, з якими може ідентифікувати себе суб'єкт та узгоджує способи інтерпретації множини життєвих форм.

Оцінка статусів суб'єктів в сучасному суспільстві пов'язана з проблемами рівності і справедливості. У контексті політичного плюралізму рівність передбачає рівність вихідних шансів і спільність «правил гри»; справедливість – можливість індивідів та їх груп втілювати у життя власні уявлення про гідне існування.

Політичний плюралізм сприяє виділенню множини відмінностей у політиці і посиленню такої якості політичного простору як багатомірності. Останнє призводить не лише до виникнення різноманіття реальних і потенційно можливих груп, які посідають свою нішу, але й породжує феномен множинної ідентичності. Ми погоджуємося з думкою російської дослідниці Г. Пушкар'євої про те, що сучасна людина вплетена у складну систему соціальних і політичних відносин, які утворюють багатоманіття спільнот, тотожність з якими вона здатна відчувати (людина водночас може бути громадянином, державним чиновником, членом політичної партії і прихильником певної ідеології, руху) [5, с.103].

Ще у 60-х роках минулого століття було доведено, що основним видом політичної ідентичності є партійна належність, яка структурує політичні уявлення і установки, є не лише самостійним мотивом, який впливає на електоральний вибір індивіда, але й важливим чинником, який визначає його систему політичних поглядів. Проте нині помітною є тенденція до зниження інтер-

есу громадян до політичних партій. Цей факт спрямовує до використання феномену політичного простору з притаманними йому системами явищ і залежностей, що пояснюють особливості формування політичних ідентичностей у сучасних умовах, що відображається у політичній стратифікації суспільства і процесом створення різних груп у політиці.

Множинність політичних відмінностей, на думку Г. Пушкарської, здатна стримувати утворення в суспільстві яскраво виражених розломів, згладжує гостроту сприйняття особистістю своєї політичної групи, притуляє почуття «ми», яке відноситься до певної рупи. Подібну рівновагу може порушити розходження між очікуваннями членів групи і реальних можливостей їх здійснення (провал певної політичної сили на виборах, яку підтримували і на яку розраховували виборці); послаблення легітимності політичної влади (виникає почуття єдності з народом чи з етносом, який притісняє еліта; тиск за певні політичні погляди – ідеологічна ідентичність; тиск з боку влади на установу, де працює людина – корпоративна солідарність тощо). Порушення може призвести до міжгрупового протистояння, що переходить у політичний конфлікт [5, с. 104].

Конструювання ідентичностей – процес багатосуб'єктний, який включає зусилля різних суб'єктів з формування сукупності уявлень, ціннісних орієнтацій, політичних переваг, які існують у публічному просторі. Серед них ключовим виступає держава через символічну, мовну політику та політику пам'яті. Значну роль у функціонуванні держави як суб'єкта формування політичної ідентичності відіграють ЗМІ й система освіти.

На нашу думку, крім зазначених, до суб'єктів формування політичної ідентичності в умовах політичного плюралізму можна віднести:

- політичні партії, вплив яких обумовлюється типом політичної і партійної систем, політичної кон'юнктури (в умовах неорганізованого, дикого політичного плюралізму часто виникає феномен «всєядних» партій, які мають широку соціальну базу за рахунок невизначеної партійної ідентичності);
- громадські організації і об'єднання, які можуть ініціювати публічне обговорення значимих тем та сюжетів, сприяти зміцненню чи послабленню орієнтирів політичної ідентичності, змінювати самоідентифікацію всередині громадських об'єднань;
- політична еліта, бізнес-еліта, які характеризуються гетерогенністю відносно оцінок політичної ідентичності, визначають ідеологічні і ціннісні основи національно-державної ідентичності;
- інтелектуали чи інтелектуальні спільноти (поняття «публічний інтелектуал» з'явилося у другій половині XX століття із змінами простору комунікації і потребою в особистостях вести суспільну дискусію, адресувати свої міркування широкій публіці, пропонуючи порядок денний) [5];
- етнічні і конфесійні спільноти, які закладають основу множинного характеру ідентичності, а також суперечать глобалізаційним процесам;
- регіональні еліти;
- мережеві спільноти, формуючи мережеву ідентичність, можуть впливати на політичну ідентифікацію; у якій мірі співпадають мережеві і політичні ідентичності, а також хто і як формує політичні ідентичності в інтернеті – ці питання, на наш погляд, заслуговують окремої уваги науковців.

Принципове значення має не сам факт багатосуб'єктності при формуванні політичної ідентичності в умовах політичного, ідеологічного плюралізму, а те, як складається взаємодія цих суб'єктів, чи здатні вони враховувати множинний характер ідентичності, побудувати діалог, полілог, скоректувати свої позиції під впливом інших, чи є їх конкуренція публічна, коректна чи прихована, яка набуває характер боротьби.

Політична психологія у структурі особистості виділяє три компоненти, які впливають на формування ідентичності: когнітивний, афективний і поведінковий. Перший становить фундамент політичної свідомості; в його основі ціннісні уявлення й настанови, що є індикаторами соціальної регуляції. Афективний компонент пов'язаний зі сферою підсвідомого, емоційною сферою, які зрештою й формують Я-концепцію. Поведінковий компонент унаочнює ідентичність, робить її «видимою» завдяки особливостям демонстрованого індивідом чи групою стилю міжособистісних відносин.

Враховуючи це, у політичній ідентичності особистості можна спробувати виділити такі складові: розуміння політичних категорій, суспільного блага, політичних цінностей; самоідентифікація із суб'єктами політичного процесу, їх ідейними позиціями і розмежування з носіями інших ідейно-політичних поглядів та спільнот; емоційне сприйняття політичного життя; співвіднесення з політичними інститутами; розуміння політичного і ціннісного вибору та його реалізація через політичну участь.

Формування політичної ідентичності є, з одного боку результатом когнітивної роботи самої людини, яка пізнає особливості груп, що виникають у просторі політичних відмінностей і співвідносить себе з тими, хто є носієм схожих політичних рис і якостей. З іншого боку – людина не має повної свободи у виборі референтної спільноти. Політична ідентичність включає проєкції національно-цивілізаційних, етнонаціональних, расових, релігійних, конфесійних, територіальних, вікових, гендерних, культурних та інших складових соціальної ідентичності. У ситуації політизації означених складових людина залучається у процес реалізації інтересів представниками цих груп через вплив на політичну владу. Вона зазнає впливу різних груп, які виникають у політичному просторі і прагнуть залучити її до лав своїх прихильників.

Як справедливо зазначають сучасні науковці, на формування політичних ідентичностей впливає конфігурація політичного простору, система відмінностей, яка вказує на особливості ієрархічного і горизонтального структурування політичних відносин, що історично склалася в суспільстві. Засвоєння у ході соціалізації цих відмінностей дозволяє людині самовизначитися у політичному просторі, віднайти свою тотожність відносно деяких політичних груп [5, с. 112].

Механізми формування політичної ідентичності виступають як єдність об'єктивних чинників і умов, що сприяють груповому багатоманіттю в політиці, а також суб'єктивних зусиль людини, спрямованих на когнітивне опанування цього багатоманіття.

Одним з механізмів формування політичної ідентифікації є політична інституалізація (створення нормативного порядку, який закріплює особливе положення кожної статусної групи у політичній ієрархії, визначає її характерні риси, найважливіші функції та умови входження до неї нових членів), закріплює політичні відмінності, мотивує людину слідувати нормам, що у результаті формує звичні моделі поведінки для людей, які займають одну й ту саму нішу у політичному просторі. Хабітуалізація нормативного порядку посилює почуття тотожності людини з тими, хто схож з нею за функціями і роллю у політичній системі.

Іншим механізмом політичної ідентифікації є політична комунікація, що дозволяє людям не лише формувати загальну картину світу і існуючих у ньому політичних відмінностей, але й коректувати свої уявлення про групи, які виникають у політичному просторі. Завдяки комунікації стає можливим акцентування значимості одних груп і формування на цій основі домінуючої ідентичності, інформування про появу нових політичних відмінностей і артикуляція групових інтересів, здатна актуалізувати у її представників почуття тотожності, співучасті і бажання включатися в активну боротьбу.

Синхронність у роботі цих механізмів забезпечує формування не лише сталих політичних груп, але й чітко усвідомлених ідентичностей. У цьому випадку реалії політичного простору адекватно відображаються у свідомості і у людини, як правило, не виникає труднощів із самовизначенням у системі політичних відмінностей, навіть якщо політичні ідентичності не виражені яскраво, не є домінуючими і зазнають впливу більш сильних соціальних ідентичностей. Якщо виникає неузгодженість і розбалансованість окреслених механізмів, коли, наприклад, характер і зміст комунікації порушують звичні уявлення про політичні відмінності, можливі кризові явища у формуванні політичних ідентичностей. У цій ситуації під тиском нової інформації людина переосмислює своє положення у політичному просторі, переоцінює значимість груп, з якими себе ототожнювала. У результаті можуть виникнути ідентичності, які вимагають різних моделей поведінки. Як наслідок – або послаблення певної політичної ідентичності, або її руйнування чи заміна позитивного ставлення до групи на негативне. Такі зміни можуть викликати переструктурування інтерсуб'єктного політичного простору, стати ґрунтом для конструювання нових відмінностей, які у подальшому здатні стати основою для виникнення нових груп і нових політичних ідентичностей.

Список використаних джерел

1. Злобіна О., Резнік О. Громадянський простір України : ступінь ідентифікації та чинники консолідації / О. Злобіна, О. Резнік // Соціологія : теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 2. – С. 178 – 179.
2. Глушкова С. И. Индивидуальные, групповые, коллективные и всеобщие права в условиях мультикультурализма / С. И. Глушкова // Полис. – 2010. – № 6. – С. 131 – 140.
3. Нагорна Л. П. Соціокультурна ідентичність : пастки ціннісних розмежувань / Л. П. Нагорна. – К. : ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2011. – 272с.
4. Панов П. В. Институты, идентичности, практики : теоретическая модель политического порядка / П. В. Панов. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2011. – 230 с.

5. Политическая идентичность и политика идентичности : в 2 т. – М. : Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. –

Т. 2 : Идентичность и социально-политические изменения в XXI веке / [Отв. ред. И. С. Семененко]. – 471 с.

6. Попова О. В. Политическая идентификация в условиях трансформации общества / О. В. Попова. – Спб. : Изд-во СПбГУ, 2002. – 258 с.

* * *

УДК 321.895

Людмила Пономаренко, аспірантка кафедри політичних наук, Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Інновації у політичному житті суспільства: цивілізаційний підхід

Розкрито взаємообумовленість і взаємозалежність економічного та політичного розвитку, шляхом аналізу трьохетапної періодизації світового історичного розвитку, представленої в працях Д. Белла та Е. Тоффлера. Розглянуто проблеми розвитку інноваційної сфери за умов становлення постіндустріальної цивілізації. Акцентовано увагу на актуальності та затребуваності в наш час інноваційного розвитку держави і суспільства.

Ключові слова: інновація, інноваційний розвиток, цивілізація, інформаційне (постіндустріальне) суспільство, знання.

Людмила Пономаренко. Инновации в политической жизни общества: цивилизационный подход

Раскрыто взаимообусловленность и взаимозависимость экономического и политического развития, путём анализа трехэтапной периодизации мирового исторического развития, представленной в работах Д. Белла и Е. Тоффлера. Рассмотрены проблемы развития инновационной сферы в условиях становления постиндустриальной цивилизации. Акцентируется внимание на актуальности и востребованности в наше время инновационного развития государства и общества.

Ключевые слова: инновация, инновационное развитие, цивилизация, информационное (постиндустриальное) общество, знания.

Lyudmila Ponomarenko. Innovations in political life of society: civilizational approach

Disclosed the interdependence and interconnectedness of economic and political development, by analyzing the three-step periodization of the world historical development, presented in the works by D. Bell and A. Toffler. Considered the problems of development of innovation sphere in conditions of the emerging post-industrial civilization. Attention is accented on actuality and highly sought in our time innovative development of the state and society.

Key words: innovation, innovative development, civilization, informative (post-industrial) society, knowledge.

Практика інноваційної діяльності існує багато тисячоліть, однак дослідження проблем інноваційного розвитку суспільства є порівняно новим напрямом. Так, починаючи з останньої чверті XX століття інноваційна проблематика набула великої популярності. Цьому процесові сприяло те, що інновації є невід'ємною і найважливішою складовою економіки і таким чином механізмом соціальної захищеності людини зокрема та суспільства в цілому. Однак, нині розглядати інноваційність лише як економічне явище вже недостатньо, оскільки вона охоплює буквально всі сфери життєдіяльності як окремої людини, так і взагалі всього соціуму й, до того ж, економічний розвиток є взаємообумовленим та нерозривно пов'язаним з політичним розвитком, економічні коливання призводять до коливань в політиці, зміна політичного устрою призводить, у свою чергу, до зміни економічного укладу і навпаки. Тому без урахування всіх аспектів та проблем інноваційного розвитку неможливо забезпечити ефективну реорганізацію державних інститутів і життя всього суспільства.

Послугуючись цією причиною більшість зарубіжних і вітчизняних науковців та суспільно-політичних діячів ще наприкінці минулого століття дійшли спільного висновку, що XXI століття має стати початком якісно нової епохи в розвитку людської цивілізації, яка отримала назву постіндустріальної, постмодерної або інформаційної. Однією з визначальних характеристик епохи постмодерну виступає надзвичайно динамічний ритм життя суспільства взагалі та кожної окремої особи зокрема. За життя однієї генерації відбуваються постійні якісні й кількісні зміни ідей, знань, технологій.

З огляду на такі перетворення, у світовій науці (Д.Белл, О.Бузгалін, С.Глазьев, П. Друкер, М. Кондратьев, С.-С. Кузнец, Г. Менш, А.Сміт, Р. Фостер, Й. Шумпетер та інші) й у вітчизняній (В. Андрущенко, Ю.Бажал, А. Гальчинський, В. Гесць, В. Горбатенко, М. Дмитренко, С.Ілляшенко, І. Курас, А. Пригожин, В. Семиноженко, М. Туган-Барановський та інші), виокремилася досить широке коло досліджень з цієї теми. Серед проблем, які

піднімалися в дослідженнях: вчення про інновації та методологічні засади пізнання інноваційних процесів, глобальні тенденції та закономірності економіко-інноваційної динаміки тощо.

Однак, не дивлячись на те, що нині відома досить значна кількість робіт з інноваційної тематики, нажалість спостерігаємо тенденцію використання переважно вибірково-фрагментарного підходу до вивчення та аналізу різних моделей державної інноваційної політики, її функціонального наповнення та варіантів впровадження, до того ж проблема вивчення самого інноваційного процесу, його розвитку та значення в контексті ефективної діяльності державних інститутів і життя всього суспільства й досі залишається недостатньо розкритою. Саме тому на проблемі розвитку інноваційної сфери на нинішньому етапі розвитку суспільств зосереджена увага дослідників-теоретиків та громадських діячів [4, с.3-5] і вона потребує подальшого досконалого вивчення.

Вперше поняття «інновація» з'явилося в наукових дослідженнях культурологів ще у XIX столітті й означало введення певних елементів однієї культури в іншу [1, с.8], а вже наприкінці XIX – на початку XX століття це поняття починають застосовувати й в економічній теорії стосовно технічних нововведень. Подальше визначення закономірностей технічних нововведень в першій половині XX століття призвело до заснування парадигми інноваційного розвитку [5, с.30-31]. Варто зазначити, що утвердження парадигми інноваційного розвитку пов'язують з виявленням довготривалих циклічних коливань в економіці. Але, як відомо, економіка нерозривно пов'язана з політикою. Політичні кризи, як правило, супутні економічним. Зміна економічного укладу призводить до зміни політичного устрою і навпаки. У чому ми можемо переконалися на прикладах сучасних проблем Євросоюзу, або в недалекому минулому – Радянського Союзу чи країн соціалістичного табору.

На підтвердження вищезазначеної тези також слушним є наведення прикладу дослідження конкретного фактичного матеріалу, з'ясування місця і ролі окремих країн та народів у регіональній і світовій історії за допомогою цивілізаційного підходу, адже, у будь-якому трактуванні цивілізація розвивається виключно за власними законами і поєднує в собі такі параметри, як геополітичне становище, природні ресурси і господарська діяльність, етнодемографічна ситуація, державний лад і політична система, зовнішня політика, культурно-релігійні здобутки тощо.

Доречним з цього приводу виявляється наведення трьохетапної періодизації світового історичного розвитку, що представлені у працях Д. Белла та Е. Тоффлера, яку цілком можна застосовувати для аналізу внутрішнього розвитку кожної з відомих нам цивілізацій. Зокрема, Д. Белл обґрунтовує існування доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільств, Е. Тоффлер – «першу», «другу» та «третю» хвилі цивілізації [6, с.22].

Звернемося до ідей відомого американського футуролога Е. Тоффлера, що у своїй праці «Третя хвиля» апелює саме до цивілізацій та дає їм наступні назви: аграрна, промислова та інформаційна. Утворення зазначених цивілізацій вчений пов'язує з трьома хвилями глобальних змін, які в свою чергу вже пережило або ще переживає людство.

Першу хвилю (аграрну епоху – X-VIII тис. до н.е. – 1650-1750 pp.) було викликано переходом до осілого землеробства та скотарства близько 10 тисяч років тому. Так, у цей період у всіх цивілізаціях, що виникали й приходили у занепад земля була основою економіки, культури, політики, рідинної організації та й, взагалі, всього життя. Характерними рисами цієї епохи були: панування жорстко авторитарної влади, простого розподілу праці, визначення місця людини в існуючій ієрархії виключно соціальним походженням, децентралізована економіка, використання в ремісничому виробництві простих знарядь праці і технологій, заснованих на ручній праці, переважання натуральних форм господарювання, збереження панування колективістської свідомості і пов'язаної з нею станової та патріархальної соціальної самоорганізації [11].

Необхідно зазначити, що знаковим для Першої хвилі був й поступовий перехід суспільства до феодального устрою. Так, в останні століття середньовіччя в надрах феодального суспільства розвивалися нові продуктивні сили і відповідно їм нові економічні відносини – капіталістичні. виправлення старих феодальних економічних відносин і старих феодально-абсолютистських політичних форм, що заважали подальшому розвитку нового суспільного ладу, могло бути зроблене тільки революційним шляхом. Тож, перехід європейського суспільства від феодалізму до капіталізму був здійснений в основному в результаті англійської буржуазної революції XVII ст., що першою проголосила принципи буржуазного суспільства і держави і встановила буржуазний лад в одній з найбільш великих країн Європи [10].

Поява Другої хвилі (індустріальної – 1650-1750 – 1955pp.) пов'язана з промисловою революцією, що відбулася близько

трьохсот років тому. Основними ознаками індустріальної цивілізації були: створення суспільством основної частки багатств у сфері промислового виробництва; раціональне сприйняття світу та застосування наукового знання; перехід від колективістської до індивідуалізованої свідомості, тенденція до стирання спадкових соціальних відмінностей, традиційних станових привілеїв і встановлення рівних громадянських прав та загальної рівності перед законом [11] тощо.

Також, знаковою рисою Другої хвилі був остаточний перехід від феодального до капіталістичного устрою. Так, у зазначений період відбувається розширення груп в стратифікаційній структурі буржуазного суспільства, активізація буржуазії – намагання утвердити себе як клас, що вимагає політичної влади (хоча на той час з нею як політичною силою не рахуються), приводить до розширення прошарку осіб, що отримують права і свободи, у першу чергу право на голосування (тобто є громадянами).

Характерною особливістю зазначеного періоду також були буржуазні революції, що стали основною формою отримання буржуазією своїх політичних прав. Найвідомішими серед них стали: англійська буржуазна революція XVII ст. (1640-1660 pp.), в основі якої лежав внутрішній конфлікт між королем і парламентом, результат – утворення конституційної монархії, перемога буржуазного ладу і гарантування громадянських свобод тощо; американська буржуазна революція (1775-1783 pp.), відома як війна за незалежність англійських колоній та створення незалежної держави – Сполучених Штатів Америки, економічною основою якої був буржуазний лад на півночі і рабовласницький лад на півдні країни; французька буржуазна революція (1789-1794 pp.), результатом якої було встановлення буржуазного ладу та прийняття «Декларації прав людини і громадянина», в якій природними, священними, невідчужуваними правами людини і громадянина оголошувалися свобода особи, свобода слова, свобода переконань, право на опір пригнобленню.

Проте, як зазначає Тоффлер, панування промислової епохи було недовгим. Майже одночасно з її настанням почала поступово підходити нова, Третя хвиля, що несе в собі нові інститути, відносини та цінності. Уже з середини XX століття основні цінності, що були притаманні індустріальному суспільству – капітал та праця, поступово почали уступати місце новим – інформації та знанням, які є основою інформаційного суспільства.

З початком Третьої хвилі (інформаційна епоха – з 1955 року й до тепер) почали розвиватися техногенні цивілізації. На відміну від традиційних, техногенні цивілізації – це суспільства з інтенсивним, а не екстенсивним перебігом соціальних процесів, що акцентовані на темпоральних характеристиках, змінах, індивідуалізмі, а не просторових параметрах, традиціях і стабільних соціальних структурах, як цивілізації доіндустріальні або неіндустріальні [3, с.314]. Основою життєдіяльності останньої передусім виступає розвиток техніки, технології, проте, не тільки шляхом стихійного перебігу інноваційних процесів (як це було раніше), а й за рахунок генерації все нових й нових знань та їх використання у техніко-технологічних процесах, тобто за рахунок переходу від епізодичних досягнень експериментальної науки до експонентного зростання інновацій майже в усіх сферах суспільного життя.

Новий інформаційний епосі відповідає постіндустріальна цивілізація, що різко відрізняється від суспільства, яке існувало протягом останніх століть. Для інформаційного (постіндустріального) суспільства характерною є суттєва модифікація традиційної соціальної та політичної структури [6, с.19]. Е. Тоффлер у своїх прогнозах щодо перспектив інформаційної епохи (цивілізації Третьої хвилі), зазначає, що це нова цивілізація, оскільки вона протистоїть старій, буде руйнувати бюрократію, зменшувати роль національних держав, сприяти зростанню напівавтономних економік постімперіалістичного світу. Вона потребує нових, більш простих, ефективних та демократичних урядів... З цієї, а також багатьох інших причин вона могла б (при певній розумній допомозі з нашого боку) перетворитися на першу – за весь відомий нам період історії – істинно людську цивілізацію [12, с.34].

Значний теоретичний та практичний інтерес у цьому контексті також становлять ідеї Д. Белла, що зробив вагомий внесок в дослідження змін, викликаних формуванням інформаційного суспільства не лише в соціальній та культурній, а й в політичній сферах суспільного життя. Так, для уяочення процесу і наслідків змін влади в доіндустріальному, індустріальному та постіндустріальному суспільствах, Д. Белл склав порівняльну таблицю під назвою «Стратифікація і влада» (Таблиця 1). Коментуючи основні показники цієї таблиці, Д. Белл звертає особливу увагу на те, що в постіндустріальному суспільстві «знання стають основою, а освіта – засобом досягнення влади», при цьому дослідники і вчені «висуваються на передній план», стаючи елітою суспільства. При цьому він підкреслює, що «це не означає, що вчені монолітні і діють як корпоративна група. У практичних політичних

ситуаціях вони здатні розходитися ідеологічно» і об'єднуватися з різними частинами інших еліт. Отже, підсумовував Д. Белл, в постіндустріальному суспільстві все це має враховуватися в політичному процесі, чого не було раніше [7, с. 76-77].

Табл. 1

Стратифікація і влада (за Д. Беллом)

	Доіндустріальне суспільство	Індустріальне суспільство	Постіндустріальне суспільство
Ресурси	Земля	Техніка	Знання
Суспільне місцезнаходження	Ферма; плантація	Комерційна фірма	Університет; науковий інститут
Домінуючі фігури	Землевласник	Підприємець	Вчені; дослідники
Способи здійснення влади	Прямий силовий контроль	Опосередкований вплив на політику	Баланс технічних і політичних сил; компроміси і право
Класова основа	Власність; військова сила	Власність; політична організація; технічні знання	Технічні знання; політична організація
Досягнення влади	Успадкування; захоплення армією	Успадкування; патронаж; освіта	Освіта; мобілізація; кооптація

Узагальнюючи написане зазначеними ученими щодо сучасного інформаційного (постіндустріального) суспільства, можна визначити наступні основні риси цього типу соціальної організації: визначальним фактором суспільного розвитку загалом є перетворення товаровироблячої економіки в обслуговуючу, що у свою чергу означає перевагу сфери послуг та інформації над сферою виробництва, зміною соціальної структури: класовий поділ поступається професійному, втрачаючи значення власності, як критерію соціальної нерівності та переважанням рівня освіти і знань з університетом як місцем їх виробництва й накопичення.

Відтак, як зазначав Д. Белл, час геніальних уміньців, що могли без спеціальної освіти створити ткацький верстат, паровий двигун чи телефон, пройшло, сьогодні все більше джерелом нового в техніці стають досягнення в фундаментальних науках. Тобто, на думку науковця, нове, постіндустріальне суспільство базується на теоретичному знанні, джерелом якого, у свою чергу, виступають інновації. Отже, особливо істотним «механізмом», що породжує сучасність у її дійсності, тобто – в єдності сутності й існування, є інновація [9, с.51-56].

Виходячи з аналізу вищепредставлених теорій, можемо зробити висновок, що інформаційна епоха стає епохою інновацій, оскільки визначальним чинником розвитку людства виступає інтелектуальна та управлінська мобільність. Як бачимо, в інноваційний процес включається, як найважливіша складова частина, новий фактор, що дотепер не розглядався, – знання, яке виступає фундаментом інновації. Внаслідок зазначеної модифікації винахід перестали розглядати як «вільно доступний» або «стихийно очікуваний» феномен, а почали розуміти як активність і політику, що регулярно підтримується та планується [2, с.84].

Знання, рівень освіти, її практична орієнтація стають життєво важливими складовими суспільного розвитку. А з огляду на те, що нині відбуваються процеси глобалізації, інформатизації та інтелектуалізації, то вищеперелічені фактори в принципі мають розглядатися як необхідне джерело для вироблення інноваційних стратегій подальшого розвитку держави зокрема, та всього суспільства загалом. Так, в умовах глобалізації значення інноваційної складової суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку країни постійно зростає, інновації перетворюються на важливе джерело економічного зростання, а відповідно й підвищення соціальної захищеності населення, що, безперечно, веде до зниження суспільно-політичної напруги в державі.

Водночас процеси глобалізації сприяють загостренню поділу між країнами залежно від рівня їх технологічного розвитку та конкурентоспроможності. При цьому головним критерієм, визначальною умовою розподілу країн між цими групами є ефективність запроваджених інновацій у суспільно-політичній сфері, інтелектуальний розвиток усієї нації та кожного окремого громадянина, характерний для певної політичної системи [8, с.4].

Резюмуючи вищесказане, доречним є наведення вислову Е. Тоффлера, в якому зазначається, що в інтегрованому глобальному суспільстві держава – це єдина інтегрована політична влада, яка наклалася на єдину інтегровану економіку. Отже інноваційне суспільство – це сплав двох складових: уніфікованої політичної системи та уніфікованої економіки. Відтак, саме ті суспільства, що спроможуться гармонійно поєднати політичні інновації з всеохоплюючими процесами політичної та економічної глобалізації, зуміють прискорити темпи свого цивілізаційного розвитку. У свою чергу, це дасть можливість цим суспільствам зайняти нове

положення в системі міжнародного поділу праці і очолити передові позиції в процесі постіндустріального суспільного розвитку.

Список використаних джерел

1. Антонюк Л. Л., Поручник А. М., Савчук В. С. Інновації: теорія, механізм, розробки та комерціалізації. Монографія / Л. Л. Антонюк, А. М. Поручник, В. С. Савчук. – К.: КНЕХ, 2003. – 394 с.
2. Арсєнко А. Инновационный процесс и инвестирование нововведений / А. Арсєнко // Виче. – 1995. – № 7. – С. 84.
3. Бойченко І. В. Філософія історії: Підручник / І. В. Бойченко. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2000. – 723 с.
4. Горбатенко В. П. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти / За ред. В. П. Горбатенка: Монографія. – К.: ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. – 248 с.
5. Дмитренко М. А. Інноваційні стратегії розвитку України: політологічний концепт [Текст] / М. А. Дмитренко; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Ін-т досл. проблем державної безпеки. – К.: Університет «Україна», 2010. – 504 с.
6. Иноземцев В. Л. Перспективы постиндустриальной теории в меняющемся мире / В. Л. Иноземцев // Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология. – [Под ред. В. Л. Иноземцева]. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
7. Картунов О. В. Інформаційне суспільство: аналіз політичних аспектів зарубіжних концепцій: Монографія / О. В. Картунов, О. О. Маруховський. – К.: Університет економіки та права «КРОК», 2012. – 344 с.
8. Кремень В. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти. Стратегія. Реалізація. Результати. / В. Кремень. – К.: Грамота, 2005. – 448 с.
9. Лолаев Т. О «механизме» течения времени / Т. Лолаев // Вопросы философии. – 1996. – № 1. – С. 51-56.
10. Мудрак І. Д. Історія держави і права зарубіжних країн [Текст]: курс лекцій / І. Д. Мудрак. – Ірпінь: Державна податкова адміністрація України, Академія державної податкової служби України, 2001. Ч. 1. – Ірпінь: [б.в.], 2001. – 232 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrkniga.org.ua/ukrkniga-text/708/70/>
11. Періодизація історії на основі стадіально-цивілізаційного підходу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://big-history.ru/metodologichn_osnovi_kursu_storya_civilizacii-periodizatsiya_stor_na_osnov_stadialno-civilizatsionogo_pdhodu.html
12. Тоффлер Э. Третья волна / Элвин Тоффлер. – М.: АСТ, 2002. – 776 с.

* * *

УДК: 327.5

Віталій Снетков, д-р політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет, Росія, м. Санкт-Петербург

Особливості і проблеми інформаційного тоталітаризму

Досліджено феномен інформаційного тоталітаризму, його соціальні причини та передумови, охарактеризовано традиційні та сучасні методи даного типу тоталітаризму, розкрито сутність неототалітарної пропаганди в сучасних ЗМІ.

Ключові слова: інформаційний тоталітаризм, ЗМІ, неототаризм.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Віталій Снетков. Особенности и проблемы информационного тоталитаризма

Исследован феномен информационного тоталитаризма, его социальные причины и предпосылки, охарактеризованы традиционные и современные методы данного типа тоталитаризма, раскрыта сущность неототалитарной пропаганды и приоритетная роль в ней современных СМИ.

Ключевые слова: информационный тоталитаризм, СМИ, неототаризм.

Vitaliy Snetkov. Features and challenges of the information

Totalitarianism Investigated the phenomenon of information totalitarianism, its social causes and assumptions described traditional and modern methods of this type of totalitarianism, the disclosure neototalitarian propaganda and the primary role of modern media.

Keywords: information totalitarianism, media, neototalitarianism.

Одна из исходных, важнейших предпосылок тоталитаризма – нарастание рационализма в общественном сознании и организации. Тоталитаризм на основном, общегосударственном уровне, как неоднократно отмечали его теоретики, вырос на почве успехов рационализма из веры в возможность разумно (с точки зрения определенной группы лиц) организовать всю жизнь общества.

Резкое увеличение объема знаний, создание глобальных, общемировых информационных систем, новые крупные достижения в области поведенческих и управленческих наук, в том числе управления сознанием и поведением людей, однозначно свидетельствуют о нарастании рациональных реальных возможностей в сфере управления различными общественными процессами.

Следующая важнейшая предпосылка тоталитаризма – рост общественной организации. Тоталитаризм XX века вырастает из стремления к глобальной, всеобъемлющей организации общества на рациональных научных основах. Организация рассматривается теоретиками тоталитаризма как средство эффективного управления. Современные тоталитарные идеи и концепции не случайно зародились и распространились в странах с наиболее развитыми традициями организованности.

Сегодня развитые страны ушли далеко вперед по сравнению с началом XX столетия по уровню организованности различных сфер общественной жизни. Традиционные политические, прежде всего государственные структуры пополнились новыми, всепроникающими институтами, как, например, налоговые службы, банковские системы. Появились многообразные, часто сросшиеся с властными структурами группы интересов. Всеобъемлющая по своему охвату организация общества при определенных условиях может быть использована для ограничения прав и свобод личности, тотального контроля над гражданами, программирования их сознания и поведения.

Происходящая в мире информационная революция качественно усилила такую важнейшую предпосылку тоталитаризма, как средства контроля за личностью. На протяжении длительного исторического времени отсутствие эффективных средств контроля ограничивало возможности власти в надзоре за подданными, не позволяло росткам тоталитаризма пробиться за границы сравнительно небольших уровней общественной организации – общин, сект, орденов и т.п.

Уже первые модели тоталитаризма на государственном уровне стали возможны лишь в результате научно-технического прогресса и прежде всего с распространением средств массовых коммуникаций: прессы, телефона, телеграфа, радио и телевидения. Широчайшие возможности для контроля за сознанием и поведением граждан дают происходящие в современном мире глобальная информатизация и, компьютеризация общества. Они делают технически возможными не только систематическую идеологическую индоктринацию, тотальное «промывание мозгов», но и управление индивидуальным, групповым и массовым сознанием и поведением. В конце XX – начале XXI веков именно знания и информация становятся ключевым ресурсом власти. Они позволяют «достичь искомым целей» минимально расходуя ресурсы власти; убедить людей в их личной заинтересованности в этих целях; превратить противников в союзников» [4].

Влияние научно-технического прогресса на возможности тоталитарного контроля не ограничивается его техническими средствами, но проявляется и в методах. При этом используются методы не только индивидуального, но и статистического воздействия. Последние предполагают преимущественно косвенное, без прямых указаний и запретов влияние на человека. Они ориентированы на большие группы людей, допускают некоторую степень индивидуальной свободы и значительные индивидуальные отклонения в поведении. Однако в целом они гораздо более эффективны, чем используемые традиционным тоталитаризмом методы прямого тотального управления сознанием с помощью прямой идеологической индоктринации (внедрения идеологии) и запретов. На фоне нынешних опирающихся на новейшие достижения науки технологий управления массовым сознанием и поведением методы традиционного тоталитарного контроля, использовавшиеся сталинистским и национал-социалистическим режимами, выглядят примитивными и ограниченными.

В теории и практике современного управления массовым сознанием и поведением широко используются не только информационные, но и традиционные, в современных условиях ставшие более технологичными и утонченными экономические методы. Концентрация в руках немногих лиц огромных богатств, особенно когда они с помощью угодных правительств в той или иной степени контролируют и государство, создает опасность использования финансово-политической олигархией экономических методов влияния в качестве эффективного инструмента тоталитарного контроля.

Арсенал конкретных методов управления массовым сознанием и поведением достаточно разнообразен, и многие из них держатся в секрете. Один из таких методов – заимствованный из кибернетики триггерный способ управления населением. Суть этого метода состоит в управлении системой через контроль лишь за ее ключевыми точками, которыми применительно к современному обществу являются прежде всего финансовые ресурсы, электронные СМИ, наиболее влиятельные элиты и ор-

ганизированные группы. Триггерный способ социального управления широко используется в политике правящего посткоммунистического режима в России.

Современные методы управления сознанием охватывают также различные способы и целые технологии воздействия на разум, подсознание, чувства и волю людей, внушения им идей и оценок, не соответствующих действительности или их собственным интересам. Наличие мощных технических средств и наукоемких методов управления индивидуальным и массовым сознанием и поведением может быть реализовано в целях утверждения тоталитаризма тогда, когда существует такая важнейшая его предпосылка, как наличие в обществе острых конфликтов, а также влиятельных общественных групп, заинтересованных в установлении и использовании тоталитарного режима.

Тоталитаризм представляет собой особый способ подавления социальных конфликтов. Будучи радикальной, крайней формой проявления социального контроля, он, как свидетельствует опыт истории, обычно используется различными общественными силами в таких остроконфликтных ситуациях, когда другие, более умеренные формы, социального, в том числе политического контроля являются или кажутся недостаточно эффективными или неприемлемыми.

Несмотря на кажущуюся революционность, особенно в ранние периоды существования, тоталитаризм по своей сути реакционен и направлен на консервацию определенного типа общества, ибо он не признает глубоких конфликтов, способных изменить качественную определенность социальной системы, и стремится обеспечить неизменную социальную и политическую стабильность, увековечить тот или иной строй.

«Стабильность, устойчивость, прочность. Без стабильного общества немислима цивилизация, а стабильное общество немислимо без стабильного члена общества»[1]. Такую квазистабильность и призваны обеспечивать тоталитарный контроль и тоталитарный порядок в целом.

На базе анализа американских и российских реальностей уже сегодня с полным основанием можно констатировать зарождение нового, информационного типа тоталитаризма, который имеет как общие с его другими (религиозным и политическим) типами, так и специфические черты.

Важнейшая особенность современной формы тоталитаризма проявляется в его определении как информационного или коммуникационного. Свойства информации, процесса ее распространения и использования в целях управления массовым сознанием и поведением предопределяют многие другие особенности информационного тоталитаризма. К их числу можно отнести: разрушение традиционных коммуникаций, ограничивающих возможности манипулятивного влияния СМИ; формирование общественного мнения нравов, морали, ценностных магнитных полюсов.

Таковыми положительными с точки зрения современной неототалитарной пропаганды ценностными полюсами являются потребительство, высокий социальный статус (богатство и власть – его главные критерии), успех как повышение социального ранга и обладание престижными вещами, презрение к неудачникам. Система идей и ценностей, основанная на потребительстве, вещизме, статусности и индивидуализме и изо дня в день внушаемая с помощью рекламы и других средств, выступает своего рода «политической религией» информационного тоталитаризма.

Социально-политической проекцией неототалитарных ценностных ориентиров являются вульгарный материализм, бездуховность, индивидуализм и эгоизм, блокирующие формирование коллективных форм сознания и массовый организованный протест. В обществе информационного тоталитаризма деятельность СМИ прямо ориентирована на управление политическим поведением граждан и особенно их электоральным выбором.

Зависимость современных политических коммуникаций от СМИ широко используется в практике информационного тоталитаризма. В неототалитарных государствах правящая элита обладает фактической монополией на наиболее влиятельные, электронные СМИ, а также на информационные агентства, что позволяет осуществлять буквальный информационный террор, прежде всего посредством непрерывной навязчивой рекламы.

Приоритетная роль СМИ в механизме информационного тоталитаризма не отрицает использования экономического и политико-принудительного способов управления.

Приоритетная роль информационного и экономического контроля в неототалитарной системе проявляется в доминировании в ней методов косвенного, скрытого воздействия на массы, статистического программирования их сознания и поведения. Это позволяет широко использовать демократические институты в целях манипулирования массами и камуфлирования системы тоталитарного господства.

Информационный тоталитаризм, как и его другие виды, формирует определенный массовый тип личности. Это «одномерный» «человек-волк», примитивный в своих потребностях и суждениях индивидуалист, трудолюбивый, лояльный к начальству и правительству, готовый к дарвинистской борьбе за существование и не утруждающий себя размышлениями о высоких материях [2, с. 120].

В отличие от других типов тоталитаризма, информационно-финансовый тоталитаризм – сравнительно новое и малоизученное явление. Этот тип политической системы и общества достаточно динамичен, подвижен в смысле степени тоталитарности. В качестве однозначно неототалитарного едва ли можно квалифицировать какое-нибудь из существующих государств мира. Однако все это не отрицает реальности информационного тоталитаризма и растущей угрозы с его стороны для подлинной демократии и свободы [3].

Блокировать развитие метастазы неототалитаризма и предотвратить ее массовое распространение в мире XXI века можно лишь общими усилиями всех гуманистических сил, рассматривающих демократию не как удобную форму утонченного господства привилегированного меньшинства, а как реальное движение на пути осуществления идеалов народовластия, свободы личности и социальной справедливости. Развитие информационной демократии, устранение всевластия крупного капитала, сохранение и развитие социальной государственности, расширение реального участия масс в управлении, борьба против глобального информационного гегемонизма (господства) – вот лишь некоторые пути защиты демократии перед новой тоталитарной угрозой.

Список использованных источников

1. Замятин Е.И. Мы / Е.И. Замятин // Избранные произведения. – М.: Сов. писатель, 1989. – С. 574-680.
2. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Г. Маркузе. – Издательство: М. АСТ, 2003 г. – 526 с.
3. Снетков В.Н. Информация и общество: разрешение противоречий // В.Н. Снетков, А.В. Пономаренко. – СПб.: Изд-во Политех. ун-та, 2012. – С. 83.
4. Тоффлер О. Проблема власти на пороге XXI века / О.Тоффлер // Свободная мысль. 1992. – № 2. – С.16.
5. Хаксли О. О дивный новый мир // О. Хаксли О дивный новый мир. Через много лет: Романы / Пер. с англ. О. Сороки, В. Бабкова. Примеч. Т. Шишкиной, В. Бабкова. СПб.: Амфора, 1999. – С. 5-226.

* * *

УДК 347.233.8

Олександр Тебряев, канд. юридичних наук, доцент, керівник
Юридичного відділення Інституту гуманітарної освіти, Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет, Росія, м. Санкт-Петербург

Можливість реалізації суб'єктивних прав громадян як складова національної безпеки

Досліджено можливості реалізації суб'єктивних прав громадян не лише у сфері державного управління взагалі, але й у національній безпеці зокрема. Реалізація суб'єктивних прав громадян розглядається як з позицій індивідуального підприємця, так і з позицій фізичної особи. Представлено авторське бачення механізму реалізації і захисту суб'єктивних прав громадян.

Ключові слова: правонаступництво, підприємницька діяльність, суб'єктивні права, захист прав громадян, національна безпека.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Александр Тебряев. Возможность реализации субъективных прав граждан как составляющая национальной безопасности

Рассматриваются вопросы о возможности реализации субъективных прав граждан не только в сфере государственного управления вообще, но и национальной безопасности в частности. Реализация субъективных прав граждан рассматривается как с позиций индивидуального предпринимателя, так и физического лица, не обязательно являющегося таковым. Представлено авторское видение механизма реализации и защиты субъективных прав граждан.

Ключевые слова: правопреемство, предпринимательская деятельность, субъективные права, защита прав граждан, национальная безопасность.

Aleksander Tebryaev. The possibility of realization of rights of citizens as a component of national security

The article discusses the possibility of the subjective rights of citizens, not only in the field of public administration in general, but also to national security in particular. The implementation of rights of citizens is seen as a position of the individual entrepreneur and the individual is not necessarily so. Presented by the author's vision of the mechanism of realization and protection of rights of citizens.

Keywords: succession, entrepreneurship, personal rights, protection of human rights, national security.

Как правило, под национальной безопасностью принято понимать защищенность жизненно важных интересов личности, общества и государства в различных сферах жизнедеятельности от внешних и внутренних угроз, обеспечивающая устойчивое развитие страны.

Существуют два подхода относительно операционализации понятия национальной безопасности. Согласно первому, она рассматривается в контексте защиты национальных интересов, а согласно второму – базисных ценностей общества. Не являясь сторонником ни той, ни другой концепции, допускаем существование общих неразрывных интересов личности в обществе и государстве.

Что касается возможности реализации субъективных прав граждан, то оно не возможно в условиях отсутствия правовой защищенности, как со стороны государства, так и самостоятельно самих людей.

Субъективное право гражданина – это реализованная им возможность осуществлять в своих интересах как экономические (собственнические), так и политические, интеллектуальные и т. п. интересы. Стабильное развитие способностей граждан характеризуется понятием комфортности их проживания.

Иллюстрацией к этому послужит зародившийся в конце 2012 года скандал в Российской Федерации вокруг принятия резонансного законопроекта о дифференциации размера страховых взносов для индивидуальных предпринимателей с небольшими доходами. Комитет Госдумы по труду, социальной политике и делам ветеранов предложил ко второму чтению изменить предложенный Министерством экономического развития и общественными деловыми организациями либеральный подход. Напомним, что проект закона был разработан комитетом Государственной Думы Российской Федерации по экономической политике, инновационному развитию и предпринимательству. Позже он был поддержан с замечаниями Правительством Российской Федерации, всеми фракциями в Государственной Думе. Далее законопроект об изменении порядка расчета фиксированного размера страхового взноса по обязательному пенсионному страхованию для индивидуальных предпринимателей был принят в первом чтении. И его авторы надеялись уже до осени развернуть ситуацию вспять – остановить нарастающий массовый исход индивидуальных предпринимателей из легального бизнеса (уже более 400000 тысяч). Однако, выяснилось, что в профильном социальном комитете против снижения в этом году

взносов до одного МРОТ для «индивидуалов» с оборотом меньше 300 тысяч рублей. Установить такой порядок оппоненты из думского комитета хотя временно – с 2014 по 2015 год. При этом настаивают на ужесточении отчетности для «индивидуалов». Те должны будут подавать ее и в Пенсионный фонд, и налоговикам. За несвоевременную сдачу – штрафы. Также не предусмотрено верхнее предельное значение для величин отчисления взносов. В прежнем варианте предлагался потолок в два МРОТ. Можно ли говорить при таких обстоятельствах об улучшении защищенности субъективных прав собственников – индивидуальных предпринимателей, создающих на свой риск новые рабочие места, снижая, в том числе и социальную напряженность, являющейся необходимой составляющей национальной безопасности.

На наш взгляд, такое положение еще больше ухудшит ситуацию в обществе, потому что те предприниматели, которые уже снялись с учета из-за повышения с 1 января 2013 года взносов, останутся без мотивации возвращаться обратно. За ними могут последовать другие и уйти из бизнеса.

Минтруд, чьи соображения изложены в правительственном отзыве на законопроект, считает, что уменьшение фиксированного размера страхового взноса по обязательному пенсионному страхованию приведет к снижению пенсий индивидуальным предпринимателям.

На заседание Комитета не было официально приглашено ни одно бизнес-сообщество, участвующее в разработке проекта. Лидеры «Деловой России» не исключают повторного обращения за поддержкой к Президенту Российской Федерации.

Нельзя не сказать о некоторой полезной деятельности Общероссийской общественной организации малого и среднего предпринимательства «ОПОРА РОССИИ» созданной 18 сентября 2002 года, хотя и несколько бюрократизированной. Основными задачами организации являются защита прав и интересов предпринимателей; борьба с коррупцией; создание благоприятного бизнес-климата в российских регионах; содействие обеспечению доступа малого и среднего бизнеса к имущественным и финансовым ресурсам; стимулирование развития предпринимательской активности и многое другое.

Отделения ОПОРЫ РОССИИ действуют в 81 регионе РФ. 117 отраслевых союзов, ассоциаций и гильдий формируют Некоммерческое партнерство «ОПОРА». ОПОРА РОССИИ и НП «ОПОРА» вместе объединяют около 400 тысяч человек, которые создают более 5 млн. рабочих мест. Членом организации может стать любой гражданин России, достигший 18 лет, а также юридические лица – общественные объединения.

В структуре ОПОРЫ РОССИИ предусмотрено разделение на комитеты и комиссии. Комитеты ведут деятельность по ключевым, профильным для малого и среднего предпринимательства темам, Комиссии представляют собой «отраслевой» срез сферы деятельности малого и среднего бизнеса.

И Комитеты, и Комиссии нацелены на одно – выработку предложений, направленных на повышение привлекательности ведения бизнеса в России, устранение всех существующих в России административных барьеров предпринимательской деятельности, в целом – улучшение инвестиционного климата и инвестиционной привлекательности Российской Федерации, создание оптимальных условий для деловой активности в России как для отечественных, так и иностранных компаний.

Особое влияние организацией уделяется практической помощи предпринимателям, включая предоставление юридических консультаций через Интернет-портал ОПОРЫ РОССИИ, обслуживание «горячей» телефонной линии, работу с письмами и обращениями предпринимателей. При ОПОРЕ РОССИИ действует специально созданное Бюро по надзору за соблюдением прав предпринимателей, которое осуществляет реальную поддержку предпринимателей в их конфликтах с органами власти.

Один из приоритетов ОПОРЫ РОССИИ – международные проекты, связанные с поиском и налаживанием сотрудничества между малыми предприятиями России и зарубежных стран.

Важную роль в расширении возможностей международного сотрудничества играют представители ОПОРЫ РОССИИ за рубежом: в Китае, США, Японии, Швейцарии, Австрии, Германии, Финляндии, Италии.

У практиков и теоретиков в области цивилистики нет сомнения в законодательном разрешении проблем правопреемства в отношении прав на объекты недвижимости.

В соответствии с действующим Гражданским кодексом РФ вещные права на недвижимость, как правило, возникают с момента их государственной регистрации. По-разному ученые определяют эту категорию. Так, В.А. Алексеев задается вопросом: а какое же право подлежит регистрации, если собственным правом оно становится только после регистрации? При этом полагает, что под «правом, подлежащим регистрации», следует понимать совокупность юридических фактов, которые необходи-

мы для возникновения права и которые в совокупности с фактом государственной регистрации приводят к возникновению этого права. Если свести эту ситуацию к формуле, то возникшее право – это подлежащее регистрации право плюс государственная регистрация [1, с. 123]. Очевидно, что право есть право, плюс действие является излишним, и не сложно определить в какой части.

Вместе с тем следует согласиться, что подлежащее государственной регистрации право представляет собой такую совокупность юридических фактов, которые дают потенциальному правообладателю или правопреемнику право требовать осуществления государственной регистрации и порождают обязанность государства такую регистрацию осуществить.

Если вопрос о совокупности юридических фактов, влекущих при условии государственной регистрации возникновение вещного права, относится, в первую очередь, к сфере гражданского права, то вопрос о праве требовать регистрации и соответствующей обязанности государства лежит в сфере административно-правовых отношений. И здесь следует остановиться подробнее о том, как избежать излишнего администрирования в области соблюдения гражданских прав физического лица, в первую очередь.

В свое время, будучи Президентом Российской Федерации, Д.А. Медведев отмечал, что демократия нуждается в защите. Как нуждаются в защите основные права и свободы наших граждан. Защита, прежде всего от коррупции, порождающей произвол, несправедливость [2].

На практике право в незарегистрированном состоянии как право, подлежащее регистрации, может находиться весьма длительное время, так как закон не устанавливает конкретные сроки для государственной регистрации вещных прав на недвижимость. Здесь в полной мере ситуация отдается на откуп чиновнику. Такое положение не исключает того, что в период до регистрации с потенциальными правообладателями произойдут события, влекущие правопреемство – физическое лицо может умереть, а юридическое лицо может быть реорганизовано. Какова же в этом случае судьба прав на недвижимость, которые не были зарегистрированы до момента возникновения вопроса о правопреемстве?

Особенность ситуации состоит в том, что, с одной стороны, у умершего гражданина (реорганизованного юридического лица) право на объект недвижимости без регистрации не возникло, а с другой стороны, при его жизни существовал полный набор юридических фактов, свидетельствующих о наличии у него этого права, за исключением регистрации. Весьма распространенной является ситуация, когда гражданин при жизни приобрел объект недвижимости, придал договору купли-продажи необходимую форму, однако умер, не успев подать заявление о регистрации. Что делать наследникам этого лица? Могут ли они рассчитывать на получение права собственности на объект в порядке наследования, или собственником объекта остается продавец, а наследники могут потребовать от него лишь возврата уже уплаченных денег?

Наследники, как правило, обращаются в подразделение Федеральной службы по государственной регистрации, кадастру и картографии с заявлением о регистрации права за наследодателем на основании заключенного им при жизни договора. Однако очевидно, что они не могут рассчитывать на положительное решение вопроса, поскольку в соответствии со ст. 17 ГК РФ право-способность гражданина прекращается с его смертью, а это значит, что после смерти он не может стать обладателем каких-либо прав, включая вещные права на недвижимость.

В этом случае наследники могут по суду потребовать, включения объекта недвижимости в наследственную массу после умершего и признание права на этот объект за ними. Как правило, при установлении того обстоятельства, что при жизни приобретателя объекта недвижимости имелись основания для регистрации его права, суд может вынести решение об удовлетворении вышеназванных требований.

Вместе с тем рассмотрение подобного рода исковых заявлений носит весьма искусственный характер. Трудности возникают уже при определении надлежащего ответчика. В ряде случаев в качестве ответчика указывается лицо, которое отчуждало объект по незарегистрированному договору, а в некоторых случаях со-ответчиком – регистрирующий орган. Второе решение вопроса представляется абсолютно неверным, поскольку регистрирующий орган вообще не может выступать в исковом производстве ответчиком по такого рода делам – он же не владеет спорным объектом и не претендует на него. Что же касается продавца, дарителя и т.п., то они в ряде случаев занимает место ответчика необоснованно, поскольку абсолютно не возражает против принадлежности объекта покойному и установлению прав на объект наследников, то есть спор о праве отсутствует.

Как разрешить судебное дело там, где отсутствует спор?

Согласно традиционному взгляду объектом универсального правопреемства могут быть гражданские права – вещные, обязательственные и иные, которые были у прекратившего свое существование лица на момент смерти или преобразования.

В нашей же ситуации у лица на момент его смерти не существовало вещного права на объект, но могло существовать субъективное право обратиться в регистрирующий орган за регистрацией такого права, а регистрирующий орган имел обязанность эту регистрацию произвести. Значит ли это, что эти права не могут быть предметом правопреемства?

Законодательство не содержит однозначного ответа на этот вопрос. В то же время произведенный анализ судебной практики свидетельствует о целесообразности положительного его решения. Зафиксировать возможность такого решения при отсутствии спора между прежним владельцем объекта и наследниками его приобретателя можно как в нормах наследственного права применительно к физическим лицам, так и в Законе о регистрации. В этих актах следует сформулировать следующее правило: регистрирующий орган обязан зарегистрировать вещное право на объект недвижимости за правопреемниками лица, которое до своего прекращения (смерти) не зарегистрировало это право, но имело для этого все необходимые основания. Такая регистрация должна производиться по совместному заявлению прежнего собственника и лиц, признанных правопреемниками приобретателя объекта недвижимости до вступления их в наследство, то есть не позднее 6 месячного срока со дня открытия наследства.

Предлагаемое решение существенно сократило бы количество дел в судах, оно было бы одинаково применимо как для случаев наследования, так и для случаев реорганизации юридических лиц.

Такое решение можно применить и при регистрации прав на вновь созданные объекты недвижимости или незавершенные объекты строительства. Не являются единичными случаи, когда гражданин умирает после окончания строительства дома и передачи ему квартиры, приобретенной в порядке долевого участия в строительстве, но до государственной регистрации права собственности на квартиру. В этом случае у регистрирующего органа также отсутствуют основания для регистрации права на квартиру за наследниками, поскольку не они, а умерший принимал участие в создании объекта. Федеральный закон «Об участии в долевом строительстве многоквартирных домов и иных объектов недвижимости и о внесении изменений в некоторые законодательные акты Российской Федерации» предусматривает переход прав и обязанностей по договору участия в долевом строительстве к наследникам участника долевого строительства (п. 7 ст. 4). В п. 8 этой статьи говорится, что «существующие на день открытия наследства участника долевого строительства имущественные права и обязанности, основанные на договоре, заключенном в соответствии с настоящим Федеральным законом, входят в состав наследства участника долевого строительства в соответствии с Гражданским кодексом Российской Федерации». Но и в данном случае речь идет об имущественных правах и обязанностях, основанных на договоре. Договор же участия в долевом строительстве считается исполненным в момент фактической передачи объекта долевого строительства (ст. 12 рассматриваемого закона). Следовательно, все, что должно произойти после подписания акта приема-передачи объекта долевого участия, может быть объектом правопреемства.

Создавая обстановку комфортного проживания граждан, любое государство проявляет заботу о национальной безопасности.

Список использованных источников

1.Алексеев В.А. Недвижимое имущество: государственная регистрация и проблемы правового регулирования /В.А.Алексеев. – М.: «Волтерс Клувер». – 2007. – 504 с.

1.Медведев Д.А. Россия, вперед! /Д.А.Медведев // Газета.RU. 10 сентября 2009 г.

* * *

УДК 329.11:303.4

Олена Усенко, аспірант кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна», Україна, м. Київ.

Парадигми дослідження громадсько-політичних рухів в умовах глобальних політичних процесів

Розглянуто розвиток та основні положення парадигм дослідження громадсько-політичних рухів та перспективи їх розвитку. Оскільки дослідження цього феномену – одна з тих областей сучасної політології, яка найбільш інтенсивно розвивається та набуває більшої актуальності з кожним роком.

Ключові слова: парадигма, політичні процеси, громадсько-політичний рух, колективна поведінка, колективна дія.

Елена Усенко. Парадигмы исследования общественно-политических движений в условиях глобальных политических процессов

Рассмотрено развитие и основные положения парадигм исследования общественно-политических движений и перспективы их развития. Поскольку исследование этого феномена – одна из тех областей современной политологии, которая наиболее интенсивно развивается и приобретает большую актуальность с каждым годом.

Ключевые слова: парадигма, политические процессы, общественно-политическое движение, коллективное поведение, коллективное действие.

Helena Usenko. Research paradigms of social and political movements in the context of global political processes

Examined the development of the main provisions of paradigms and research social and political movements and their prospects of development. Since research of this phenomenon one of the areas of modern political that the most intensively developed and becomes greater relevance with each passing year.

Keywords: paradigm, political processes, social and political movement, collective behavior, collective action.

Актуальність дослідження громадсько-політичних рухів набуває значущості, оскільки глобальні політичні процеси породжують універсальні, інтегруючи та формально однакові структурні утворення, сприяючи уніфікації світового співтовариства. У сучасному світі виникають подібні одні до одного форми соціального протесту, громадських ініціатив, організацій та громадсько-політичних рухів. Особливого значення набувають гнучкі соціальні структури, об'єднання індивідів, які швидко адаптуються до змінного середовища. Громадсько-політичні рухи відіграють важливу роль у сучасному житті та стають не тільки продуктом, а й складовою частиною глобальних політичних процесів. У науковому дискурсі на сучасному етапі гостро постає питання про такий феномен як громадсько-політичні рухи, які роль та місце вони займають у соціально-політичній системі суспільства, чи є вони суб'єктами соціальної дії та чи впливають на політичні процеси та на зміну соціально-політичної ситуації в цілому. Особливо актуальними ці питання стали в контексті аналізу глобальних політичних процесів, які радикально вплинули на потребу участі пересічних громадян та їх об'єднань у життєдіяльності суспільства. Увага вчених зосереджується на такому понятті як «сучасна демократія», оскільки очевидним стала зміна її суті та змісту, поступово звужуються можливості громадян та їх об'єднань впливати на глобальні політичні процеси, але при цьому виникають нові громадсько-політичні рухи.

Вивченню демократії як сучасного процесу взаємодії громадянського суспільства та громадсько-політичних рухів в умовах глобалізації значною мірою присвячені дослідження, які вже стали класичними, зарубіжних вчених Г. Алмонда, Е. Гіденса, Р. Даля, Д. Істона, М. Кастельса, С. Ліпсета, М. Олсона, А. Турена та С. Хантінгтона. Теоретико-методологічними та ціннісними аспектами громадянської участі (зокрема, громадсько-політичних рухів), а також громадянського суспільства в цілому займалися: О. Ахієзер, А. Галкін, З. Голенкова, М. Горшков, Г. Ділігенський, А. Здравомислов, М. Ільїн, А. Кінсбурський, Ю. Красін, С. Перегудов, В. Петухов, Ю. Пивоваров, Л. Романенко, О. Соловйов, розглядаючи ці проблеми, перш за все, як частину проблеми про формування та зміни політичної культури в умовах глобальних політичних процесів.

Велика кількість робіт присвячена формам діяльності недержавних політичних організацій. Найбільш значимими серед них являються дослідження Л. Гордона, Л. Дробіжевої, О. Дука, І. Клімова, Е. Клопова, В. Ядова, О. Яницького та ін.

Проблеми становлення та розвитку громадсько-політичних рухів України в умовах глобальних політичних процесів, стали предметом дослідження багатьох вітчизняних учених: Б. Андресюк, В. Бортніков, М. Бунік, М. Головатий, А. Грамчук, С. Кириченко, А. Колодій, О. Костенко, І. Кресіна, А. Кудряченко, М. Михальченко, В. Моргун, Т. Розова, Ф. Рудич, М.

Рябчук, А. Сіленко, В. Степаненко, С. Тимченко, Р. Чернорог, О. Якубовський та ін.

Метою статті є визначення парадигм дослідження громадсько-політичних рухів в сучасних глобальних політичних процесах.

У західній науці існує ціла галузь, яка займається вивченням громадсько-політичних рухів. Розроблені в цій галузі теорії громадсько-політичних рухів, науковцями об'єднані в три системні підходи, умовно названих парадигмами. Ще Т. Кун відзначав багатозначність терміну «парадигма» [4, с. 78]. Парадигму (від грец. *paradeigma* – приклад, зразок) як наукову категорію філософії, політології та соціології розглядав Санжаревський І.І., який запропонував наступне її визначення: вихідна концептуальна схема, модель постановки проблем та їх вирішення; методи дослідження, існуючих протягом певного історичного періоду в науковому житті [5].

У даному дослідженні під парадигмою розуміється комплекс методологічних підходів, теорій, висновків і навіть позицій вчених, фокусом дослідження яких є громадсько-політичні рухи. Кожна парадигма пропонує конкретні методи збору та аналізу даних, визначення їх джерел та результати досліджень. Дослідження вчених і їх формування в комплексні теорії відбувалося послідовно, по мірі розвитку суспільства та політичного устрою. Можна припустити, що кожна парадигма відображає певний етап розвитку громадсько-політичних рухів. Більшість дослідників виділяють декілька основних теоретичних підходів, парадигми дослідження громадсько-політичних рухів [10, с. 120; 7, с. 56]. У кожній з цих парадигм є декілька назв. Різні дослідники мають свої термінологічні уподобання, ми будемо використовувати різні назви однієї і тієї ж парадигми як синоніми.

Перша парадигма, яку ми проаналізуємо – парадигма колективної поведінки (серед її основоположників К. Блумер, Т. Гарр, Д. Гусфілд, Дж. Девіс, Л. Кілліан, У. Корнхаузер, К. Ланге, С. Ліпсет, Р. Тернер Е. Фромм тощо) склалася в 50-ті роки, головним чином в соціології США, коли вчені проаналізували спільні виступи громадян на захист своїх прав, інтересів і ціннісних установок. Постулати та понятійний апарат цього підходу мають традицію, що веде до консервативних теорій масової психології, які з'явилися в Європі на початку ХХ ст. Саме тому дана парадигма часто іменується традиційним, або класичним підходом. В межах цієї парадигми громадсько-політичні рухи поступово ставали самостійним предметом політології. Дослідниками були визначені параметри дослідження громадсько-політичних рухів, виявлено основні методологічні труднощі у вивченні цього нестійкого, мінливого та часто закритого для дослідників феномену [6, с. 7].

Дослідники парадигми колективної поведінки й масового суспільства розглядали рухи як один із типів колективної поведінки кризь призму понять «натопв» або «публіка». Представники структурного функціоналізму, зокрема Н. Смельзер, вважали колективну поведінку реакцією на «структурні напруги», що виникають в результаті конфлікту інтересів і дисфункцій соціальної системи. Оцінюючи внесок Н. Смельзера в дослідження проблеми солідарності соціальної системи, Т. Парсонс зазначає: він переконливо показав, що порушення звичного працевлаштування внаслідок промислової й демократичної революцій підштовхнули до розвитку профспілкового й соціалістичного рухів, оскільки вони увірвали в себе робітничі рухи.

З позиції Т. Парсонса, радикалізм «нових лівих» аналогічний «соціалізму робочих рухів та якобинству радикальних демократів». Слід звернути також увагу на те, що Н. Смельзер, А. Арентс, Т. Герр, Л. Кілліан та інші автори концепції відносної депривації передумовами виникнення рухів вважають протестні орієнтації (мотиви) людей, їхню реакцію на швидкі соціальні зміни. Ця популярна на Заході концепція пояснює мотиви участі в громадсько-політичних рухах, втім виявилася неспроможною пояснити причини появи руху як організації [3, с. 47].

Парадигма колективної поведінки – загальна перспектива аналізу громадсько-політичних рухів. Вона об'єднує кілька моделей громадсько-політичних рухів – ряд теорій колективної поведінки, масового суспільства і відносної депривації. При всій різноманітності ці теорії розділяють кілька загальних принципів підходу вивчення громадсько-політичних рухів.

Згідно з даними принципами, громадсько-політичні рухи становлять собою один з типів колективної поведінки. Колективна поведінка істотно відрізняється від звичайної та прийнятої в суспільстві. Це насамперед протиінституційна поведінка груп людей, яка виникає як типова реакція на соціальну напруженість. Вона характеризується спонтанністю, відсутністю чіткої організаційної структури, неконтрольованістю. У ньому виражене ірраціональний, деструктивний та реактивний початок. Крім громадсько-політичних рухів до видів колективної (масової) поведінки відносять моду, паніку, бунти, заклоти та революції.

Громадсько-політичні рухи представляють собою складний вид колективної поведінки. Вони виникають спонтанно як непередбачувана та потенційно небезпечна для політичної та соціальної стабільності реакція маргінальних груп і особистостей на процес швидких соціально-політичних змін та як реакція на проблемну ситуацію. Учасники рухів керуються нормами, відмінними від загальноприйнятих. Їх поведінка в основному ірраціональна та являє собою розрядку психологічної напруженості, фрустрації. Організації з'являються в русі на пізніх стадіях його розвитку, що передують інституціоналізації.

У цій парадигмі громадсько-політичні рухи охоплюють найрізноманітніші форми: від груп самовдосконалення і релігійних сект до революційних і реформаторських рухів. Представлена парадигма практично не розділяє громадсько-політичні рухи і стихійні форми протесту (бунт, революція тощо) [1, с. 14].

Громадсько-політичні рухи в даній парадигмі не вважалися і не були постійними діючими силами політичного життя. Вони розглядалися як ознаки тимчасової дисфункціональності політичної системи, як показники структурної напруженості, яка досить швидко отримує розрядку в колективному поведінці. Після короткострокових вибухів протесту відновлюється стабільність суспільства. У парадигмі колективної поведінки громадсько-політичні рухи розглядаються через призму соціального та політичного порядку, акцентується їх дестабілізуюча роль у демократичному суспільстві. Проте громадсько-політичні рухи, на відміну від інших форм колективної поведінки, несуть в собі не тільки деструктивний, але й конструктивний початок – через них формуються нові цінності і норми суспільно-політичного життя.

Політична спрямованість даної парадигми в цілому консервативна. Це пояснюється, зокрема, тим, що в якості архетипу громадсько-політичних рухів розглядалися фашизм і комунізм, а в якості елементарної форми колективної поведінки, з якого може взяти свій початок рух – поведінка натовпу.

О.А. Здравомислова у своїх наукових працях виділяє найбільш пріоритетні наступні напрямки дослідження громадсько-політичних рухів:

1. виникнення та формування рухів. У моделях масового суспільства досліджуються макроумови політичного екстремізму; в теоріях колективної поведінки – соціальна та психологічна напруженість, викликана швидкими соціальними змінами, як необхідна умова формування громадсько-політичних рухів. Теорія відносної депривації підкреслює роль масового невдоволення під час виникнення протестів. Таким чином, дана парадигма являє собою структурний підхід, в якому пріоритетним є питання про виникнення громадсько-політичних рухів;

2. колективний характер руху. Увага дослідників привертає вивчення емергентних (знов виникаючих) норм, цінностей та ідеологій руху як засобів формування ідентичності (колективного характеру) руху та факторів соціальної зміни;

3. участь у русі також стало предметом аналізу для представників цієї парадигми. Участь розглядається з позицій соціальної психології. Вивчаються, в основному, установки та орієнтації особистості, сприяють її залученню до руху. У парадигмі превалює погляд, що головними чинниками участі є невдоволення і незадоволеність, викликані об'єктивними умовами життя індивідів або їх суб'єктивною оцінкою, тобто абсолютна і відносна депривація;

4. нестабільний характер рухів на відміну від стійких інституційних структур, який проявляється в характерній для рухів слабкою організованістю, особливо на ранніх етапах розвитку та мінливості їх.

Головним недоліком традиційного підходу парадигми «колективної поведінки» є недооцінка раціонального та організаційного початку громадсько-політичних рухів. Практично не аналізуються проблеми мобілізації колективних дій, фактори ефективності рухів, організаційні структури. Ці аспекти стали привертати увагу дослідників в 70-і роки ХХ ст., саме в той час, коли концептуально рух був виділений зі спектру колективної поведінки та масових дій. У цей час традиційний підхід практично був витіснений з досліджень громадсько-політичних рухів і в полеміці з ним, спираючись на досвід масових рухів 1960 – 1970-х років в США (до речі, вже з другої половини 1980-х років окремі елементи парадигми колективної поведінки знову привертають увагу дослідників, які прагнуть виробити синтетичний підхід до аналізу громадсько-політичних рухів), затвердилась друга парадигма колективної дії, яку ми розглянемо далі [1, с. 14].

Представники другої теорії колективної дії, що сформувалася в середині 1970-х років (У. Гемсон, М. Зальд, Дж. Макадам, А. Обертон, Ч. Тіллі та ін.), розглядають громадсько-політичні рухи як один із видів організації, а не як вид колективної поведінки, а власне рух – як сукупність настанов на соціально-політичну зміну.

Дослідження громадсько-політичних рухів більше, ніж як-небудь інша область політології, знаходиться під впливом політичної ситуації. Зміна парадигми не може бути абстрактною від періоду політичних конфліктів 1960-х – початку 1970-х років, які показали, що рух не можна розглядати як щось ірраціональне, короткочасне та нетипове для демократичного суспільства. На початку 1970-х років з'ясувалось, що рухи були завжди невід'ємним елементом суспільно-політичного життя, постійним активним суб'єктом соціальних та політичних змін. Недооцінка цієї обставини в попередній період була викликана тим, що дослідники були орієнтовані проти створення та дії громадсько-політичних рухів.

У своїй програмній статті, яка декларує формування нового підходу (1977 р), Дж. Мак-Карті та М. Залд писали: «Досить довго в дослідженні громадсько-політичних рухів існувала прогалина. Активісти рухів в процесі своєї діяльності намагалися виробити загальні принципи, що визначають тактику і стратегію рухів, виявити проблеми, що виникають у процесі взаємодії з ворожим оточенням... Теорії активістів руху підкреслюють проблеми мобілізації, створення невдоволення, вибору тактики та використання інфраструктури суспільства, необхідні для успіху руху. В цей же час соціологи та політологи, акцентуючи увагу на вивченні структурної напруженості, уявлень, депривації, ігнорували проблеми і стратегічні дилеми самих рухів. Новий підхід ставить перед собою незвичайну для соціології та політології завдання – він передбачає ...аналізувати тактику та стратегію рухів, фактори їх зростання, занепаду та динаміки» [11, с. 11]. Даний напрямок соціології та політології громадсько-політичних рухів ставить своєю метою не тільки дослідження руху, а й забезпечення його практичними рекомендаціями.

Парадигми колективної дії часто дають назву стратегічного підходу. Це викликано тим, що її пафос спрямований на допомогу руху у виробленні оптимальної стратегії для досягнення поставленої мети.

Ще одне поширене назва підходу – парадигма мобілізації ресурсів, на честь однієї з теорій, що представляють парадигму. Головне завдання рухів – мобілізувати ті можливості (або ресурси), які є в його розпорядженні для реалізації поставленої мети.

Основні принципи, парадигми колективної дії були заявлені ще наприкінці 1950-х років. До таких принципів належать раціональний характер громадсько-політичних рухів і спадкоємність між інституційними і позаінституційними формами колективних дій.

Виділимо загальні положення цієї парадигми [8, с. 528]:

1. громадсько-політичний рух розглядається не як форма колективної поведінки, а як тип колективної дії. Це по суті і визначило термін, який ми використовуємо для позначення даного підходу. Різниця дії від поведінки полягає, перш за все (на відміну від спонтанної, стихійної поведінки) дія планується і є в цьому сенсі раціональною. Парадигма колективної дії характеризується принциповою установкою на раціональний характер рухів. Акції протесту можуть здаватися абсолютно ірраціональними та дивними тільки прихильникам істеблішменту і консерваторам.

Раціональний характер громадсько-політичного руху виявляється насамперед у тому, що організації і окремі особистості, які беруть участь у русі, діють на основі оцінки існуючої ситуації та аналізу власних ресурсів. Ресурси, подібно кожному товару, мають ціну. Учасники рухів і лідери організацій підраховують реальну вартість (витрату та вигоду) своїх акцій, намагаються вибрати ресурсозберігаючи тактику та забезпечити себе винагородою за участь. Матеріальні і моральні стимули відіграють вирішальну роль у залученні людей до активної участі в русі. У цьому і полягає суть раціональності як визначальної характеристики колективної дії;

2. на думку прихильників парадигми, між інституційними та позаінституційними колективними діями немає принципової відмінності. Позаінституційними формами колективних дій, як мирні, так і з елементами насилля – це продовження політики позаінституційними способами. Антиінституціоналізм не є іманентною характеристикою колективних дій. Він викликаний тим, що офіційні політичні канали виявляються неефективними для нових вимог, для нових соціальних груп. Громадсько-політичні рухи використовують традиційні канали представництва та боротьби за свої інтереси, наприклад виборчу кампанію, офіційні засоби масової інформації. Найчастіше ресурси, що надходять від соціальних інститутів, стають вирішальним фактором успіху руху.

З іншого боку, офіційна політика також вдається до позаінституційних форм колективних дій, особливо в періоди зростання політичного протесту. Найчастіше насильницькі дії ініціюються не рухом, а безпосередньо владою або принаймні бувають спровоковані ними;

3. відмінною рисою громадсько-політичного руху є конфліктний тип колективної дії. Його зміст визначається конфліктом

інтересів між соціальними суб'єктами та владою. Ця сутнісна характеристика рухів підкреслює їх схожість з такими політичними суб'єктами, як партії, групи тиску;

4. один з головних ресурсів руху за парадигмою колективної дії – його організація. Поки не існує організації, не має сенсу говорити про наявність громадсько-політичного руху; організаційний та організований початок втілює раціональний характер руху.

Парадигма колективної дії приділяє більшу увагу мобілізації, ніж виникненню громадсько-політичних рухів. Дослідників цікавить відповідь на питання «як», а не «чому» і «навіщо». Однак при цьому деякі аспекти мобілізації довгий час залишалися за межами аналізу. Так, незрозуміло було, яку роль дослідники відводять культурним цінностям, ідеології рухів, як вимірюють результативність громадсько-політичних рухів, орієнтованих на зміну домінуючих цінностей сучасних глобальних політичних процесів.

Перспективи розвитку парадигми колективної дії вже визначилися. Перший напрямок – це поширення моделі політичного процесу на аналіз рухів в умовах різних політичних режимів не тільки в країнах західної демократії, але й в так званих посттоталітарних або ексоціалістичних суспільствах.

Другий напрямок – подальша розробка моделі мобілізації ресурсів, включення до неї соціально-психологічного та ідеологічного аспектів колективної дії.

Таким чином, ми проаналізували основні парадигми дослідження громадсько-політичних рухів в умовах глобальних політичних процесів, що дало нам змогу зробити висновки, що кожна з парадигм розглядає громадсько-політичний рух не комплексно, а виділяючи пріоритетні для його вивчення аспекти. При цьому ряд дослідників непримиренно ставляться до інших концептуальних моделей, вважаючи свій підхід правильним. Так, А. Турен оголошує неспроможною теорію мобілізації ресурсів, а Дж. Мак-Карті та М. Залд повністю не сприймають традиційний підхід. Переважання критичного пафосу пояснюється тим, що кожна модель є по суті етноцентричною, і тому вона адекватно відображає лише конкретний об'єкт дослідження – громадсько-політичні рухи тієї чи іншої країни [9, с.260].

Проте спроби виробити спільну концепцію на підставі принципу додатковості робляться з боку представників усіх розглянутих парадигм. Існують тенденції об'єднання методологічних підходів розглянутих нами парадигм – колективної поведінки і колективної дії (Р. Бенфорд, Д. Сноу, Л. Зурхер та С. Терроу).

Список використаних джерел

1. Здравомыслова Е.А. Парадигмы западной социологии общественных движений / Елена Андреевна Здравомыслова. – СПб. : «Наука», 1993. – 172 с.
2. Камінська Л.Ф. Теоретичні підходи до дослідження суспільних рухів // Вісник Київського національного університету імені Т. Шевченка. – 2010. – № 2. – С. 91 – 93.
3. Корнієвський О.А. Громадські об'єднання у системі національної безпеки України: дис. ... док. політ. наук: 23.00.02 / Олександр Анатолійович Корнієвський. – К., 2011. – 415 с.
4. Кун Т. Структура научных революций / Кун Т. – М.: Прогресс, 1977. – 300 с.
5. Санжаревский И.И. Политическая наука: электронная хрестоматия [Электронный ресурс]: – 2010. – Режим доступа: <http://www.read.virmk.ru/index.htm>. – Назва з екрана.
6. Халий И.А. Общественные движения как инновационный потенциал местных сообществ в современной России : автореферат дис. на соискание уч. ст. д. соц. н. : спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы технологии / И.А. Халий. – М., 2008. – 51 с.
7. Eyerman R. Social movements. A cognitive approach. / R. Eyerman, Jamison A. – The Pennsylvania State University Press. – 1991. – 190 p.
8. Jenkins C. Resource mobilization theory and the study of social movements // Annu. Rev. Sociol. 1983. – Vol. 9. – P. 527 – 553.
9. Jenkins C., Perrow Ch. Insurgency of the powerless farm worker movements (1946–1972) // Amer.Sociol. Rev. – 1977. Vol.42. – P. 249 – 268.
10. Mayer M. Social movement research and social movement practice: The U.S. pattern // Research on social movements. – 1991. – Vol. 4. – P. 47 – 121.
11. McCarthy J. Pro-life and pro-choice mobilization: infrastructure deficits and new technologies. Social movements in an organizational society / McCarthy J. N.Y., 1987.

* * *

УДК 323.22

Олена Чальцева, канд. історичних наук, доцент кафедри політології, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк.

Роль політичних протестів в публічному діалозі (український і російський досвід)

На основі бінарного компаративного аналізу протестної поведінки в Росії і Україні визначена особливість цього виду участі в перехідних системах та його впливу на публічну політику. Змінними для порівняння були обрані: правове регулювання, готовність громадян до протестних акцій і безпосередню участь у протестах.

Ключові слова: публічна політика, політичний протест, публічне управління, публічний діалог, протестний потенціал.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Елена Чальцева. Роль политических протестов в публичном диалоге (украинский и российский опыт)

На основе бинарного компаративного анализа протестного поведения в России и Украине определена особенность этого вида участия в переходных системах и его влияния на публичную политику. Переменными для сравнения были выбраны: правовое регулирование, готовность граждан к протестным акциям и непосредственное участие в протестах.

Ключевые слова: Публичная политика, политический протест, публичное управление, публичный диалог, протестный потенциал.

Helena Tsaltseva. The role of political protest in a public dialogue (Ukrainian and Russian experience)

On the basis of binary comparative analysis of protest behavior in Russia and Ukraine is determined feature of this kind of participation in the transitional system and its impact on public policy. The variables were chosen for comparison: legal regulation, the willingness of citizens to protest actions and direct participation in the protests.

Keywords: Public policy, political protest, public management, public dialogue, protest potential.

«...Каждая область политической жизни имеет отображение в соответствующем ей типе ориентаций (индивидов) в отношении политических акций (действий)»

(L.Pye Introduction: Political Culture and Political Development. In L.Pye & S.Verba 1965) [1, p.7]

Любое государство – это особая система управления, которая имеет в своем арсенале ресурсы для реагирования на социально-политические проблемы и механизмы регулирования конфликтов в обществе. Демократические и недемократические системы в процессе управления вырабатывают особую практику взаимодействия общества и государства. В демократических государствах процесс взаимодействия между властью и народом является более открытым и публичным. В политической литературе это нашло отражение в исследованиях проблем публичного управления (Б.Барбер,Б.Бозман, Дж.Стросман и др.) и публичной политики (К.Адамс, Ж.Бодуен, Л.Никовская, Л.Сморгунов, А.Хайденхаймер, Х.Хекло и др.).

Формы, интенсивность и результативность публичного диалога зависят от многих составляющих: политической культуры общества, массовой психологии, степени зрелости гражданского общества, опыта политического поведения граждан, степени организованности общественных объединений, информированности общества, осознания людьми насущных проблем и т.д.

В политической науке различают формы и степеней вовлеченности индивида в политику в зависимости от того, готов ли он к участию (ориентация в отношении акции, вербальное поведение) и/или реально участвует в конвенциональных или неконвенциональных формах политической активности. Включенность граждан в политический процесс выражается в различных формах политического участия. Одной из форм является протестное поведение. Традиционно политологами рассматриваются пять типов протестных акций: сбор подписей под петициями к властям; участие в пикете, митинге или демонстрации; участие в актах гражданского неповиновения и бойкот решения властей; участие в неофициальной (несанкционированной властями) забастовке; занятие зданий и остановке движения на дорогах. Сейчас можно выделить новый тип протестов – «сетевой протест», который активно входит в политическую жизнь различных государств в связи с нарастающей интенсификацией информационного обмена.

Говоря о разнообразных формах протеста, возникает вопрос, «аргумент улицы» – это необходимая прививка для демократизирующейся политической системы или угроза для общества? Может ли такая форма политического участия обеспечить коммуникацию между властью и обществом? Будет ли это публичным диалогом или неосознанным давлением массы на власть? Каковы особенности протестной активности общества в переходных системах. Эти вопросы требуют своего изучения с точки зрения

различных методологических подходов. В контексте рассматриваемой проблемы вполне уместно применять теории конфликтов и новые теории гражданского общества. По мнению российской исследовательницы Л.И.Никовской, между гражданским обществом и государством имманентно присутствует протоконфликт, который является необходимым условием для обеспечения реальной возможности граждан и их объединений контролировать действия правящей государственной элиты и влиять посредством своей гражданской экспертизы на функционирование государственной вертикали власти [2, с. 129].

В статье дана попытка, на основе бинарного компаративного анализа протестного поведения в России и Украине определить особенности этого вида участия в переходных системах и его влияния на публичную политику. Переменными для сравнения были выбраны: правовое регулирование, готовность граждан к протестным акциям и непосредственное участие в протестах.

Правовое регулирование. В зависимости от политического режима протестное участие регламентируется государством и влияет на политический процесс в целом. В демократических системах граждане имеют законодательное право выражать свою неудовлетворенность правящей элите с целью влиять на конкретные политические решения. Нормы международного права, гарантирующие право на свободу мирных собраний, закреплены в ст. 11 Европейской Конвенции о защите прав человека и основных свобод [3]. В национальных законодательствах такое право закрепляется в Конституции и специальных законах. В РФ аналогичное право закреплено Федеральным законом от 19 июня 2004 г. N 54-ФЗ Конституции «О собраниях, митингах, демонстрациях, шествиях и пикетированиях» [4], в который в июне 2012 г. Российская Дума внесла изменения, где были ужесточены положения в отношении участников акций протестов.

В Украине это право задекларировано в ст. 39 Основного Закона, в соответствии с которой граждане имеют право собираться мирно, без оружия и проводить собрания, митинги, походы и демонстрации, о проведении которых заблаговременно уведомляются органы исполнительной власти или местного самоуправления [5]. Однако, отдельно закон о митингах до сих пор не принят. Продолжается обсуждение законопроекта №2450 (позже №0918) «О мирных собраниях», который подан еще в 2008 г., но был направлен на повторное второе чтение 3 июля 2012 г. В апреле 2013 г. этот законопроект под влиянием оппозиции и самой власти был вообще снят с рассмотрения в Верховной Раде Украины. В правовом плане в Украине действует устаревший во всех смыслах Указ Президиума Верховного Совета СССР «О порядке организации и проведения собраний, митингов, уличных походов и демонстраций в СССР» от 28 июля 1988 г. Т.е. отсутствие правовой базы для публичного выражения легального протеста в Украине приводит к многочисленным судебным запретам на проведение мирных митингов и собраний, и невозможности в правовом порядке определить степень ответственности участников протестных акций. В связи с необходимостью правового регулирования протестов, а также в рамках плана мероприятий по реализации Стратегии государственной политики содействия развитию гражданского общества, президент Украины В.Янукович 25 июня 2013 поручил Министерству юстиции разработать закон о митингах и подать его на рассмотрение в парламент. Такая реакция власти говорит о том, что эта проблема не может оставаться не решенной на законодательном уровне, особенно после протестных акций «Вставай Украина», организованных оппозицией в разных городах Украины.

Еще одним документом, который, на первый взгляд, не имеет прямого отношения к проведению мирных собраний, но все же вызвал много критики у оппозиции, оказался Проект закона Украины от 07.06.2012 № 10579 Партии Регионов «О Государственной службе правопорядка». Его суть сводится к созданию новой силовой структуры, подчиненной президенту, реагирующей на возникновение опасных ситуаций в государстве. При этом, в самом документе нет четкого определения, что такое опасная ситуация и кто будет давать разрешение на применение силы. Если этот проект будет принят, возникнет опасная ситуация, когда мирный протест по усмотрению власти может быть квалифицирован как «опасная ситуация».

Таким образом, сравнив правовое регулирование в отношении протестных акций в рассматриваемых странах можно увидеть явное ограничение возможностей протестующих в России и правовой вакуум в Украине.

Непосредственное участие в протестах. На примере демократических стран Запада можно увидеть традиционно высокую активность граждан в различных акциях протеста, как по политическим, так и по социально-экономическим вопросам. Так, например, ученые В.Рукавишников, Л.Халман и П.Эстер в исследовании политических культур и социальных изменений в странах Запада и России в 1990-х гг. отмечают, что все массовые активные

формы на Западе пользовались большей поддержкой населения, чем в России, – это особенно касается присоединения к бойкотам, посещения собраний и митингов, участия в уличных демонстрациях и неофициальных собраниях [6, с. 184]. Такая ситуация была свойственна для всех стран на постсоветском пространстве.

В России начиная с 1993 г., наблюдалась тенденция к росту готовности населения к участию в протестных действиях. Однако степень реальной вовлеченности россиян в этот период времени ни по экономическим, ни по политическим вопросам была не выше, чем по сравнению со странами Запада. Ситуация начала меняться с середины 90-х гг. Показательными в этот период времени были акции трудовых коллективов. Заметно увеличилась численность участников протестов. Так, в России 1995 году количество предприятий, где проходили трудовые протесты, по сравнению с 1990 годом увеличилось в 34 раза, а число их участников почти в пять раз. Рост этот продолжался и во второй половине 1990-х годов. Наибольшее число забастовок за этот период (как и за 1990-е годы в целом) состоялось в 1997 году – более 17 тыс. забастовок, увеличившись по сравнению с началом 1990-х годов (1991 год) почти в 10 раз. За это же время примерно в четыре раза выросло число тех, кто принял в них участие. В 2000-е годы активность трудовых протестов наблюдалась в 2001 и 2005 гг. [7].

В Украине также наблюдался рост выступлений по экономическим вопросам (выступления горняцких коллективов). Начиная с 2000 г. заметно возросло участие граждан в акциях протеста по политическим вопросам. Например, акция 2000-2001 гг. «Украина без Кучмы», 2004 год «Оранжевая революция». Следует отметить, что в период между выборами причинами протестов были в основном экономические вопросы, а накануне очередных выборов увеличивалось количество акций по политическим вопросам. Наиболее заметными были выступления ликвидаторов аварии на Чернобыльской АЭС и воинов-афганцев против отмены льгот, предпринимателей против нового налогового кодекса, бывших воинов УПА по поводу празднования Дня победы во Львове, шахтеров Луганской области из-за задержек в выплате зарплат, против принятия закона о языках и др. Поскольку Украина находится в состоянии выборов, поэтому участие граждан в разных политических акциях является вполне естественным. В период избирательных кампаний, украинские политические силы (партии, блоки, различные организации) активно привлекают к участию своих сторонников и выводят их на улицы. По данным Министерства внутренних дел в 2011 году в Украине прошли массовые акции протеста с участием более 8 миллионов человек. В 2012 году увеличилось количество протестов по политическим вопросам. Прошли акции протеста против уголовного преследования интернет-издания *Lb.ua* и телерадиокомпаний *Тbі.*, против ареста Тимошенко, против «Харьковских соглашений», «сетевой» протест журналистов против принятия Верховной Радой в первом чтении закона об усилении ответственности за клевету. В 2013 одной из самых заметных была акция «Вставай Украина».

Согласно результатам мониторинга протестов и репрессий украинского Центра исследования общества, в 2012 году был зафиксирован абсолютный рекорд по количеству протестов – 3636 событий – от начала мониторинга с октября 2009 года. По сравнению с 2011 годом количество протестов возросло на 60%. Пики протестной активности пришлось на июль (407 протестов) и октябрь (446 протестов). В январе и феврале 2013 года протестная активность также оставалась относительно высокой. В феврале 2013 года (305 протестов) было зафиксировано почти вдвое больше протестов, чем в феврале 2012 и 2011 годов (156 и 163 соответственно), и почти в три раза больше, чем в феврале 2010 года (106 протестов). В 2013 году доля социальных протестов выросла до 53%, а политических уменьшилась до 26%. Еще одна тенденция, которую отметили украинские социологи, это увеличение конфронтационных (18%) и насильственных (10%) протестных действий. По мнению руководителя вышеуказанных социологических исследований В.Ищенко существует глубокий разрыв между игроками «большой политики», которые используют социально-экономические протестные настроения в качестве самопиара, и низовой уличной политикой. В результате, бесполезно ожидать «народного восстания» под руководством оппозиции [8].

В России за последние два года также наблюдался рост активности граждан в протестных движениях по политическим вопросам (выступления на Болотной площади, «марши миллионов» (марши «За честные выборы!») прошедшие более чем в 100 городах, Движение «Белая лента», акции в поддержку Pussy Riot и др.). В 2013 г. «Марши против подледов» в Москве и Санкт-Петербурге, «Против закона Димы Яковлева», «Марш за права москвичей», «Марш против палачей» и др. Количество протестующих по официальным данным милиции, данными журналистов и общественными организациями не совпадают. Однако, даже из этих разноориентированных источников можно понять, что их

количество исчисляется от одной тысячи до нескольких десятков тысяч, что говорит нам о многочисленности мероприятий. Мотивационной особенностью российского протестного движения, по мнению аналитика Левада-центра (Россия) Д.Волкова, можно считать наложение друг на друга различных видов протестной активности: стихийного протеста и структурированного с политическими целями. А также участие в массовых протестах интеллектуальной элиты: писателей, журналистов, художников, ученых, театральных и кинодеятелей [9].

В результате сравнения можно сделать вывод, что характер акций в двух государствах не различался в 90-е гг. и носил преимущественно социально-экономическую направленность протестующих. Ситуация изменилась с начала 2000-х гг., когда в Украине наблюдался рост акций протеста по политическим вопросам, а в России подобного рода акции протеста активизировались в 2011г. Существенную разницу можно зафиксировать и в количестве акций и участников протеста. Так, в России в 2000 –е гг. наблюдалось меньшее по сравнению с Украиной количество акций протестов, но с большим составом участвующих, а в Украине было отмечено множество протестов по разным вопросам, но с небольшим количеством митингующих в отдельно взятой акции. К сожалению ни одно социологическое исследование не может показать нам реальную картину протестующих, т.к. во многих акциях люди участвуют из корыстных побуждений, зарабатывая за день простоя под флагами той или иной политической силы или организации деньги.

Общей особенностью можно считать неспособность оппозиционных сил в обоих государствах объединить граждан в протестном движении. В Украине такой причиной является оторванность оппозиционеров от социально-экономических проблем, существующих в государстве, отсутствие единого легитимного лидера оппозиционной коалиции, нечеткость политических требований. В России помимо политического прессинга оппозиционеров со стороны власти, мы можем констатировать неспособность оппозиции четко сформулировать свои цели и неосознанность гражданами в масштабах всего государства определить требования.

Одним из самых показательных критериев протестного потенциала общества является степень готовности людей участвовать в акциях протеста.

По данным Всероссийского центра изучения общественного мнения (ВЦИОМ) представленным в сентябре 2012г., в отношении того, следят ли россияне за деятельностью оппозиционного движения в стране и как относятся к его акциям. Так, деятельность оппозиционного движения привлекала внимание 39% россиян. В первую очередь это сторонников непарламентских партий (70%), москвичей и петербуржцев (48%), активных пользователей сети интернет (44%). Не проявляли интереса к этому 59% респондентов (64%). Что касается отношения к митингам оппозиции, то в 2012г. поддерживали акции по-прежнему не более четверти опрошенных (24%), причем лично участвовать в них готовы были 7%. Безразлично относились к выступлениям 35%. И ровно столько же негативно воспринимали акции оппозиционных сил. О личной готовности принять в них участие сообщали несколько чаще остальных молодые россияне (10%), жители столиц и городов-миллионников (11%) [10]. Летом 2012 года индекс общественного протестного потенциала колебался в узких пределах 33-35 пунктов (апрель-июль). Возможными выступления протеста считали 28% россиян, в то время, как 68% полагали, что подобные события маловероятны. Что касается личного протестного потенциала, принять участие в протестных выступлениях потенциально готовы -19%, не готовы – 77%. Географически высокий потенциал протестной активности в крупных городах, где основным коммуникатором выступают интернет сети [11]. Таким образом, протестный потенциал в России присутствует, но степень готовности лично участвовать в протестах невысока.

В Украине согласно результатам исследования, проведенного Социологической группой «Рейтинг» в марте 2012 года, фиксировалось незначительное ослабление протестных настроений граждан. Как и ранее, социальные темы способны пробудить протесты куда сильнее, чем идеологические. 36% опрошенных граждан готовы были лично отстаивать свои права и интересы путем участия в акциях протеста, в т.ч. 13% – однозначно готовы. Для сравнения в 2011г. готовых лично отстаивать свои права в акциях протеста было несколько больше – 40%, в т.ч. 17% – были однозначно готовы к этому. Вместе с тем, 55% – не готовы участвовать в протестах (в апреле было 51%). Еще 10% – затруднились ответить на вопрос.

Следует отметить региональные отличия протестного потенциала. Традиционно высокая готовность к протестам на Западе (54%). Значительно меньше готовых к протестам на Севере (36%), Юге (33%) и в Центре (32%) Украины. Еще меньше – на

Донбассе (28%) и на Востоке 24%). По сравнению с апрелем прошлого года уровень протестной активности граждан вырос только на Западе и Юге страны. При этом следует отметить, что на Западе страны готовы поддержать протест, как по социально-экономическим, так и по политическим вопросам. Региональные различия наблюдаются и относительно тематики протестов. Так, на Западе в большей степени готовы протестовать против передачи Газотранспортной системы Украины России, против фальсификации выборов, статуса русского языка. Такая же тематика свойственна и на Севере Украины. На Юге протест готовы поддержать по теме языка и продажи сельхозземель. На Востоке так же традиционна тема русского языка и социально-экономические вопросы.

Стоит отметить, что высокая готовность к протестам наблюдается среди работающих граждан, людей со средними доходами и средним образованием. Наблюдается незначительное ослабление протестных настроений среди граждан с высокими доходами и с высшим уровнем образования. Как правило, это люди широкого возрастного спектра [12].

Итак, по итогам сравнения готовности к протестам в России и Украине, можно сделать вывод, что оба государства имеют в целом относительно невысокий, но стабильный процент протестного потенциала. В обоих государствах имеются свои особенности. В Украине наблюдаются существенные отличия регионального характера, в то время как в России это преимущественно отличия между большими городами и провинциями. Тематические протестный потенциал ориентирован как на социально-экономические, так и политические вопросы. Следует отметить, что политические протесты и готовность к ним создают «общественную площадку» публичной дискуссии, которая необходима для реального, а не имитационного диалога между властью и обществом.

Таким образом, можно констатировать, что государственная, экономическая и социальная политика в рассматриваемых государствах увеличила пропасть между обществом и элитой. При этом следует отметить, что стиль государственного управления остался неизменным. Это неизбежно ведет к алиенации – отчуждению от власти, но в то же время формированию у отдельной части общества осознания неправильности действий руководства страной и необходимостью что-то менять. Формирование самостоятельного протестного опыта, создает определенную традицию к реагированию власти на проблемы в обществе, что в свою очередь позволяет иметь один из каналов связи между государством и народом. «Аргумент улицы» – это «прививка демократии», которая необходима для стран находящихся в процессе организации публичного диалога между властью и обществом.

Список использованных источников

1. L.Pye Introduction: Political Culture and Political Development. In L. Pye & S.Verba 1965 Political Culture and Political Development. Princeton University Press.p.3-26
2. Публичная политика в контексте задач модернизации России: конструктивный потенциал и формы использования/ [ред.кол.: Л.И.Никовская, А.Ю.Сунгуров, В.Н.Якимец]. М.: ПАПН; РОССПЭН, 2012. -308с.
3. http://www.echr.coe.int/NR/rdonlyres/6AE69C60-8259-40F8-93AF-8EF6D817C710/0/Convention_RUS.pdf
4. <http://constitution.garant.ru/act/right/12135831/>
5. <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-wp>
6. Рукавишников В., Халман Л., Эстера П. Политические культуры и социальные изменения. Международные сравнения.-М.: «Совпадение», 2000.-368.
7. <http://cbds.gks.ru/>
8. <http://cedos.org.ua/protestmonitor/press/2013-03-20-03-16-52>
9. Волков Д. Протестные митинги в России конца 2011 – начала 2012 гг.: запрос на демократизацию политических институтов//Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии. – №2(112). – С.73-87. http://www.leveda.ru/sites/default/files/vom2_2.pdf
10. <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=113046>
11. <http://wciom.ru/index.php?id=459&uid=112974>
12. http://ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_Protesty_032012.pdf

* * *

УДК 008:341008:001.891(100)

Севда Алиева, докторантка, Інститут прав Людини НАНА, Азербайджан, м. Баку

Фактор культуры в современных мировых процессах

Розглядаються роль і значення культурного фактора в міжнародних відносинах і світовій політиці. Відзначається, що тривалий час культури не надавалося особливого значення або ж вона розглядалася як щось другорядне порівняно з політикою та економікою. Однак в умовах глобалізації та взаємозалежності значення культури, як важливого чинника міжнародних відносин продовжує зростати. У зв'язку з цим розглядаються різні теорії та підходи до ролі культури в сучасних міжнародних відносинах.

Ключові слова: культура, міжнародні відносини, глобалізація, цивілізація, національна ідентичність.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Севда Алиева. Фактор культуры в современных мировых процессах

Рассматриваются роль и значение культурного фактора в международных отношениях и мировой политике. Отмечается, что длительное время культуре не придавалось особого значения или же она рассматривалась как нечто второстепенное по сравнению с политикой и экономикой. Однако в условиях глобализации и взаимозависимости значение культуры, как важного фактора международных отношений продолжает расти. В связи с этим рассматриваются различные теории и подходы к роли культуры в современных международных отношениях.

Ключевые слова: культура, международные отношения, глобализация, цивилизация, национальная идентичность.

Sevda Aliyeva. The Factor of Cultural in the Present World Processes

The Article deals with the role and importance of the factor of culture in the international relations and in the world policy. It is noted that the phenomenon of culture was not paid due significance or it was looked upon as something secondary in comparison with politics and economy. However, in conditions of globalization and interdependence the importance of culture, as a significant factor in the international relations, continues to grow. In connection with it the Article reviews various theories and approaches concerning the role of culture in the contemporary international relations.

Keywords: culture, international relations, globalizing, civilization, national identity.

Вызовы современности и коренные изменения в международных отношениях требуют новых решений важных вопросов возникающих перед национальными культурами. В процессах глобализации наблюдаются не только взаимопроникновение и взаимообогащение культур, но и серьезная опасность культурной самобытности народов и стран. Будущая судьба национальных культур и национально-нравственных ценностей ныне превратилась в одну из общечеловеческих проблем. В этих условиях налаживание диалога культур на международном уровне является основным вопросом в глобальном значении. Недостаточная оценка роли культуры выступающей как важный элемент формирования мирового политического пространства, приводит к серьезным последствиям. Глобализация, ее культурно-политические аспекты всегда присутствовали на всех этапах цивилизации. Просто, анализируя глобальные события, ученые длительное время уделяли больше внимания политике и экономике, но и это не уменьшало влияние культуры [13, с. 11–12].

Современный этап глобализации, прежде всего, характеризуется наблюдаемой политической, экономической, финансовой и культурной экспансией Запада. В результате стремительного развития современных средств связей и новейших коммуникационных технологий роль культурных аспектов в глобальных политических процессах еще более возросла. Подобное состояние служит причиной принципиальных изменений в мировой политике, влияя на народы и их взаимоотношения между собой.

Еще в 60–70 годах XX века человечество начало задумываться о влиянии массовой культуры на традиционную культуру. Именно тогда начались первые межпредметные исследования, были приняты по этому поводу ряд документов ЮНЕСКО.

Сегодня существуют различные взгляды, подходы и оценки проблем возникших в результате влияния глобализации на мировую культуру. Самый характерный подход это чрезмерное раздувание результатов влияния культурной глобализации на будущее человечества. Подобный подход получил широкое распространение в политических и научных кругах некоторых стран Европы и также в странах третьего мира. Во Франции, Испании, Италии, Германии, Швеции и в других европейских странах опасаются чрезмерного усиления языковой экспансии англо-саксонской цивилизации. По мнению сторонников подобного подхода глобализация принимающая форму «англо-саксонского западничества», еще точнее «американизация» создает опасность для более слабых стран, происходит насильственное насаждение стереотипов,

образа жизни и политических взглядов чуждых историческому прошлому и нравственности этих народов. Носители подобного подхода пытаются объяснить глобализацию как политическую линию имеющую цель подчинить себе «культурное пространство» конкретной страны или групп влияния в коммерческих и политических интересах, и даже как преднамеренный заговор в планетарном масштабе. Например, А.Зиновьев полагает, что идея глобального общества является «стремлением возглавляемого США западного мира покорить весь мир и установить свое господство над всей планетой» [6, с. 68]. Для Дж.Грея мир «global laiser faire» это «национальный проект Америки» завоевания мира, «новая форма культурного колониализма» [12, с. 4].

Действительно, сегодня мир сталкивается с преобладанием Америки не только в языке, киноискусстве, интернете, сфере современной музыки, но и в областях считающихся образом жизни (манера одеваться, ведение бизнеса и пр.). Американские стандарты, фирменные знаки (Кока-Кола, МакДональдс, Дисней, Майкрософт) вошли в повседневную жизнь миллионов людей, и даже тех, кто никогда не был в Америке. Даже во Франции, стране обладающей кинотрадициями американские фильмы занимают 30–40% кинопроката, образуют 60% кассовых сборов [5]. Звезды Голливуда смогли завоевать симпатии зрителей таких консервативных стран как Китай, Россия. Кино по своему значению, выступая как средство пропаганды, служит созданию идеального представления об американском образе жизни. Подобная картина наблюдается и с американской музыкой популярной среди молодежи некоторых стран.

Увеличение мирового миграционного потока, усиление роли иммиграционных диаспор в западных странах, некоторое время усилил их влияние на монолитную западную идентификацию [10, с. 107]. Вот уже длительное время как даже собственно США теряют статус страны с культурой преобладающей на континентах Западной Европы. В результате высокой рождаемости переселенцев из Латинской Америки и Азии доля населения США европейского происхождения постепенно уменьшается. С этой точки зрения можно указать на несостоятельность тезиса о том что, «США единственный источник культурной революции в мире».

В 2000 году под патронажем ЮНЕСКО группа экспертов исследовавшая различные аспекты влияния глобализации на развитие культур в мире отметили что нет причин для драматизации глобальных факторов в культурной сфере. Также отмечая и положительное влияние глобализации эксперты подчеркнули, что глобализация создает условия для образования новых форм партнерства, обмена и сотрудничества между отдельными индивидами, обществами, культурами, народами и цивилизациями, и тем самым образуются новые возможности для развития и взаимообогащения культур, исчезает замкнутость культуры [14, с. 5].

Мрачные прогнозы по поводу будущего западной культуры можно встретить и в работах таких западных аналитиков как С.Хантингтон, З.Бжезинский. С.Хантингтон указывает о кризисе западной цивилизации, усилении позиций незападных цивилизаций [15], а Бжезинский о росте негативного отношения в мире Американским стандартам [2]. Даже 50% населения ближайшего союзника США – Великобритании выступает против чрезмерного американского влияния, требуют укрепления традиционных Британских правил [2, с. 238]. В общемировом докладе ЮНЕСКО о культуре (2000 год), также говорится о необоснованности заявлений о начале эры унификации, создании единой мировой культуры или единой цивилизации [3, с. 14].

Таким образом, пессимистический сценарий развития культур мира – развитие новых технологий в СМИ, распространение массовой культуры и индустрии развлечений, выветривание регулирующих культурных и нравственных базовых ценностей, превышение технологических отношений над культурными и пр. разрушительное влияние глобализации, необоснованно драматизируется. Одна из основных причин появления подобных пессимистических суждений связана с не принятием во внимание ряда конструктивных влияний глобализации (активизация культурного обмена, интенсификация гуманитарного соприкосновения между различными культурами, представителями национальных обществ и цивилизаций и т.д.). С точки зрения взаимообогащения и развития культур мира глобализация обладает некоторым позитивным потенциалом. Конечно, при этом нельзя не учитывать отрицательное влияние глобализации на отдельные культуры, в том числе отсутствие международного контроля над глобальными процессами.

В контексте глобальных культурных процессов проявляется необходимость выразить отношения к вопросу влияния фактора культуры на экономическое развитие.

Некоторые западные авторы указывают причиной экономической отсталости стран третьего мира их национальную культуру и традиции, пытаются объяснить неудачи политической и экономической модернизации во многих странах Латинской Америки,

Азии, Африки, их приверженностью к своей традиционной культуре [11]. На самом деле данная концепция с расистским содержанием основанная на национальном превосходстве культур с политической точки зрения считается очень опасной и служит источником конфликтов. Наоборот экономические успехи некоторых стран (Китай, Япония, Чили, Турция, «Азиатские тигры» и др.) наглядная демонстрация преимуществ сочетания традиционности и модернизации. Правительства этих стран основываясь на рыночных принципах, осуществляя реформы доказали, что приверженность культурным компонентам и национальным ценностям, не мешают модернизации, а наоборот создают условия для ее успешной реализации.

Хотя в докладе ЮНЕСКО о культуре (2000 год) признается влияние культурных традиций на характер политического и социально-экономического развития, указывается что отдельное выделение этого влияние в государственной политике является неверным. Поэтому неудачи экономических, политических реформ в какой-либо стране увязывать лишь с традиционной культурой общества неверно. Для достижения этих целей Итоговым Актом предусмотрены конкретные задачи и принципы, в том числе расширение и улучшение сотрудничества и отношений в культурной сфере на различных уровнях (государственный, негосударственный, личный), проведение различных мероприятий в рамках своих полномочий на двухсторонней или многосторонней основе по широкому ознакомлению народов с различными достижениями в области культуры, усиление и улучшение информационного обмена в культурной области.

В статье 15 Международного Пакта об экономических, социальных и культурных правах от 19 декабря 1966 года, отмечается важность международного сотрудничества и контактов в сфере науки и культуры [9, с.25].

В ряде международных документов и правовых актах понятие культура используется в различных контекстах и понимании. Анализ международных документов касательно культурных прав, показывает, что в них культура используется в нескольких значениях: 1) подход отраженный в международных правовых нормах культура материальное наследие общества или какой-либо конкретной группы людей в целом, в том числе определяемая памятниками материальной культуры и предметами. Согласно этому подходу культурное право означает равноправное использование этого совместного культурного капитала отдельными лицами и народами; 2) *geniş* вторая распространенная точка зрения – культура, это не «культурный капитал» созданный ранее и существующий ныне, а должна рассматриваться как процесс художественного и научного творчества [7, с.17].

«Культура не просто сбереженное и распространяемое элитой для подчинения остальных себе или богатого прошлого и наследия, не является сборником произведений и знаний демонстрируемый одним народом перед другим лишенного исторически; произведения искусств, или же не ограничивается возможностью соприкосновения с гуманитарными науками, в то же время приобретение знаний, требования образа жизни, необходимость общения» [1, с.342]. Согласно упомянутой выше концепции в каждом обществе существуют определенные личности «рождающие» или развивающие культуру. В данном случае первоначально культурное право: различные личности без каких-либо ограничений в свободной форме развивают свои культурные произведения; и во вторых должно пониматься как право на доступность в культурных учреждениях (музеи, театры, концерты, библиотеки и т.д.) этих произведений в свободной форме [7, с.20]. Культурная политика проводимая в области культуры должна быть направлена на поддержку существования и состояния в обществе творческих людей создающих произведения культуры (художники, писатели, композиторы и т.д.). Право индивидуума являющегося создателем произведений культуры на свободное самовыражение сегодня превратилось в один из самых важных элементов прав человека. Ограничение их творческой свободы означает ограничение свободы и демократии. Подобная трактовка культуры, к сожалению, в некоторых случаях приводит к разделению культуры на «элитарную» (высокую) и «народную» (низкую). В этом случае последняя больше воспринимается как сфера в виде исполнительского искусства распространяемая средствами массовой информации. Официальная политика более способствует развитию «элитарной культуры».

Согласно третьей системе взглядов культура есть измеритель совокупности материальной и духовной деятельности определенной социальной группы. Тем самым она выделяется от других похожих групп [7, с.20]. Носящий антропологический характер данный подход, понимается как система самообеспечения культурных ценностей, логической последовательности символов и практики.

В Мексиканской Декларации о политике в сфере культуры (Mexico City Declaration on Cultural Politics, 1982) отмечается что,

в широком понимании слова культура может восприниматься как совокупность выражаемых в свободной форме обществом или социальными группами духовного, материального, интеллектуального и эмоциональные особенностей. Культура наряду с искусством и литературой охватывает также и образ жизни, основные права человека, систему ценностей, традиции и верования [4]. В Декларации неоднократно указывается, что, каждая культура есть совокупность неповторимых и незаменимых ценностей, именно своими традициями и формой выражения каждый народ различается в мире.

Если основываться на этой стороне культуры, то тогда «глобальная культура» не выступает как совокупность разделяющих, делающих одинаковыми и стандартизирующих весь мир ценностей, а рассматривается как мировая система взаимоотношений различных культур, «глобальная разнородная культура» [4].

Мексиканская Декларация отражает в себе ряд принципов определяющих политику в сфере взаимоотношений в культуре. В Декларации указывается, сохранение культурной самобытности помогает обретению народами свободы и наоборот, любая форма гегемонии означает отрицание этой самобытности и является опасностью для ее существования. Культурная самобытность расширяет возможности всестороннего развития человека, позволяет народу или группе черпать силу в своем прошлом, усваивать элементы других культур, и тем самым способствует их совершенствованию.

Никакая культура не может претендовать на универсальность, универсальность рождается из опыта всех народов мира. Культурное разнообразие и культурная самобытность тесно связаны между собой.

Национальные особенности не нарушают единство объединяющих людей общечеловеческих ценностей, наоборот делают их еще более продуктивными. Разнообразие наряду с различными традициями образуют там, где они существуют, основу культурной самобытности. Сохранение культурного наследия всех народов является долгом международного сообщества.

Все это требует осуществления политики сохранения самобытности и культурного наследия каждого народа, развития и обогащения, уважения к малым культурным меньшинствам и всевозможным культурам мира.

Необходимо признавать право на равенство и достоинство всех культур, утверждение самобытности каждого народа, защиту и сохранение, обеспечения уважения [4].

Все культуры составляют общечеловеческое наследие. В результате соприкосновения с традициями и ценностями других народов самобытная культура народов обновляется и обогащается. Культура это диалог, обмен мыслями и опытом, знакомство с ценностями и традициями других.

Таким образом, положения этого документа принимают диалог культур как важную свойственность. Это свойственность развивая и защищая собственно культуру, способствует нахождению других аргументов, перениманию опыта, нахождение компромисса. Всемирная Декларация ЮНЕСКО О Культурном Разнообразии (UNESCO Universal Declaration of Cultural Diversity, 2001) еще более развивая эти принципы, определяет сохранение культурного разнообразия, предотвращение сегрегации и фундаментализма, как основные задачи международного сообщества. В Декларации познание и сохранение культурного разнообразия расценивается как общечеловеческая ценность для благосостояния нынешнего и будущего поколения [16]. Указывается, что стремительное развитие информационных и коммуникационных технологий послужившее толчком к процессу глобализации хотя и создают опасность культурному разнообразию, но и образуют условия для возобновления диалога между людьми и культурами. Иными словами, глобализация не должна приводить именно к культурной гегемонии, она должна служить мужкультурному диалогу и культурному разнообразию. В целом ныне в мире существует приблизительно 200 независимых стран, около 10000 различных этнических групп и народов различающихся в языковом отношении [8]. Именно языковой фактор является основным но не единственным критерием различия культур. Культуры не являются статичными. Каждая культура обладает своими историческими корнями и со временем изменяется. Культурные изменения и динамичное обновление культур носят универсальный характер.

Однако наличие языкового разнообразия сыграло немалую роль в возникновении культурных конфликтов, хотя это воспринимается как один из элементов культурного разнообразия цивилизации. Подсчитано, что в мире существует 6000 языков, для более 100 млн. людей приблизительно 10 из них являются родными [8, с.25]. В ряде случаев культурные конфликты происходящие из противоречий связанных с отдельными аспектами культуры, образования, языка, культурной политики, и т.д. происходят и в обществах достигших высокой интеграции. Однако

своевременное разрешение этих конфликтов не устраняет раскол в обществе. В других случаях, вопросы культуры превращаются в самую серьезную мобилизирующую силу в политической борьбе, это наглядно доказывают существующие на сегодня в мире национально-этнические, региональные конфликты. На самом деле, множество из этих конфликтов не являются культурными, а политическими, охватывающими и культурные вопросы тоже и должны быть разрешены на политическом уровне.

Список использованных источников

1. Международно-нормативные акты ЮНЕСКО. – Б.: Азербайджан, 1998. – 640 с.
2. Бжезинский З. Выбор: Мировое господство или глобальное лидерство. – М.: МО, 2005. – 288 с.
3. Всемирный доклад ЮНЕСКО по культуре. Культурно разнообразие, конфликт и плюрализм. – Париж, 2000. <http://ru.scribd.com>
4. Декларация Мехико по политике в области культуры, принятая на Всемирной конференции по политике в области культуры, 6 августа 1982 г. ЮНЕСКО, 1982. <http://www.minervaplus.ru>
5. Доклад Комиссии по культуре 32-ой сессии Генеральной Конференции ЮНЕСКО. – Париж, Октябрь, 2003. <http://unesdoc.unesco.org>
6. Зиновьев А.А. Глобальное сверхобщество и Россия. – Минск–Москва: АСТ, 2000. – 159 с. <http://blackservice.narod.ru>
7. Культурные права и проблемы связанные с их признанием. Сборник очерков, посвященный празднованию 50-ой годовщины принятия Всеобщей декларации прав человека. – Издательство ЮНЕСКО, 1997. Издательский дом Магистр, ЮНЕСКО, 2003. – 306 с.
8. Наше творческое разнообразие – доклад Всемирной Комиссии по культуре и развитию. ЮНЕСКО, 1995.
9. Права человека. Сборник международных документов. – М.: Юрид. лит., 1998. – 608 с.
10. Уткин А.И. Глобализация: процесс и осмысление. – М.: Логос, 2002. – 256 с. www.viperson.ru
11. Рукуяма Ф. Наше пост-человеческое будущее. – М.: АСТ, 2008. – 349 с.
12. Gray I. False Dawn: The Delusions of Global Capitalism. – N.Y.: Granta Books, 1998. – 234 p.
13. Hopkins A.G. Globalization in World History. – Pulmica Publishing, 2002. – 275 p.
14. Meeting of the UNESCO Experts Committee on the Strengthening of UNESCO's Role in Promoting Cultural Diversity in the Context of Globalization. UNESCO Publishing, 21–22 September, 2000.
15. Samuel P. Huntington. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. Simon and Schuster. – N.Y., 1996. – 367 p.
16. UNESCO. Universal Declaration on Culture Diversity, 2001, Akt.1.

* * *

УДК 323.2(477)«1991/2013»

Борис Дем'яненко, д-р політичних наук, професор кафедри політології, декан історичного факультету, ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет ім. Григорія Сковороди», Україна, м. Переяслав-Хмельницький

Криза чи деградація: про сутність українського буття періоду незалежності

Розглянуто деградаційні ознаки особи, українського суспільства й держави.

Ключові слова: криза, деградація, особа, суспільство, держава.

Борис Дем'яненко. Кризис или деградация: о сущности украинского бытия периода независимости

Рассмотрены деградационные признаки личности, украинского общества и государства.

Ключевые слова: кризис, деградация, личность, общество, государство.

Boris Dem'yanenko. Crisis or degradation: the essence of being Ukrainian independence period

Signs of degradation are considered persons of Ukrainian society and the state.

Keywords: crisis, degradation, person, society and state.

Вихід із пострадянського перехідного періоду на тлі поглиблення світових глобалізаційних процесів і активізації основних європейських та світових гравців об'єктивно перетворює інноваційний розвиток на основну перспективу успішного поступу України у ХХІ ст. Відповідність (невідповідність) цьому стратегічному напрямкові, уміння спілкуватися на рівних з іншими країнами, швидко засвоювати кращий європейський та світовий досвід, передові знання, слугує лакмусовим папірцем успішного цивілізованого розвитку особи, суспільства, держави. Можна скільки завгодно себе переконувати, що в Україні продовжується

перманентна криза (різка зміна звичайного стану речей, злам, загострення політичних, економічних, соціальних тощо протиріч – прим. автора), але коли бути чесним і щирим, то мусимо визнати, те, що сьогодні з нами відбувається, потребує точнішої і адекватнішої дефініції – деградація (поступове погіршення якості, втрата якихось якостей, властивостей, занепад, виродження – прим. автора). Не відроджується українська нація, національний дух, українська мова, поступово і невідворотно вмирає надія на стабілізацію (про піднесення можна лише мріяти) економіки держави, відродження села і сільськогосподарського виробництва, становлення цивілізованого інституту приватної власності, християнської моральності, не проглядаються перспективи розвитку науки, освіти, культури, утвердження громадянського суспільства.

Прогрес (особи, спільноти) починається з вибуху внутрішньої енергії, генерування волі до активної діяльності, до неодмінного досягнення мети, самовідданого служіння ідеї, заради якої особа чи народ готові і свідомо йдуть на самопожертву чи на переможну боротьбу за утвердження власних інтересів, прав і свобод. Застій же починається тоді, коли енергія волі і прагнення до єдності в ім'я досягнення національної державотворчої ідеї урівноважується енергією величезної кількості примітивних, пересічних волі та прагнень до особистої вигоди, успіху, забагачення. Українське буття упродовж 21 року незалежності демонструє стабілізацію системного застою. Застійне ж суспільство, як відомо, не є життєспроможним (що не розвивається, те деградує, вироджується і неодмінно гине). Нещаслива тривала українська історія і особливо нещасне сьогодення сформували з українців двоїстих людей – рабів–бунтівників. Українець віками не знав влади, яка б його поважала, захищала і дбала про нього. Тому розчаруванням, нелюбов (а нерідко і зневагу) наші співвітчизники перенесли і на сучасну владу (така ситуація породжує втрату соціальної єдності української спільноти в цілому). Деградація українців починається з втрати національної самосвідомості, патріотизму, рідної мови. Як наслідок – втрачається воля до активного життя, до боротьби за свої права, свободи, людську гідність. Утрата волі призводить до інтелектуального деградування (хто активно не діє, той не мислить), до домінування типових тваринних інстинктів. Здеградовані особи властиві туманність чи невизначеність мети, завдань, життєвої позиції, небажання і невміння дивитися в перспективу, настійне і вперте уникнення обов'язків, відповідальності, спротив дисципліні, бездумна щедрість в обіданках (часто просто нерелевантних, фантастичних) і таке ж «щедра» їх недотримання (свідоме порушення). Не дивно, що здеградована особа не ідентифікує себе і відірвана від спільних інтересів з громадою, нацією, суспільством, не бажає долучатися до громадського волевиявлення, проте легко (і задешево) продається політичним силам, які спритно і цинічно маніпулюють її здеградованим менталітетом на шкоду групі, суспільству, Україні. Для здеградованої особи притаманне критичне і перманентне зниження почуття власної честі й гідності, рівня моральності, духовної і тілесної чистоти. Особа з упослідженою гідністю абсолютно не комплексує від власного рабського плазування перед владою і її носіями (суб'єктами влади у деградованому суспільстві є далеко не кращі його представники), здатна до зради, злочинства, доносів і наклепів, політичного флюгерства, злодійства, хабарництва, розпусти, пияцтва, наркоманії тощо.

Пересічному українцеві притаманні також такі деградаційні ознаки, як національна невизначеність, брак почуття гордості за свою націю, сором'язливе визнання приналежності до неї, слабкохарактерність, перманентна поступливість (особливо у питаннях, які торкаються національної безпеки), невпевненість (нерідко, зневіра) у власних силах, пацифістські, панікерські настрої у життєвих ситуаціях, домінування маргінальної позиції «моя хата скраю». Брак принципності, послідовності, стратегічного мислення, дріб'язковість, необов'язковість, домінування селянської ментальності з її стійким спротивом науковим теоріям, новим технологіям й інноваціям, внаслідок чого сучасні цінності й досягнення світової цивілізації підсвідомо підмінюються традиціями, наука – побутовим емпіричним досвідом, релігійні канони у постатейстичному суспільстві – забобонами, соціальні інститути – авторитетом керівника (нерідко і «кримінальним авторитетом»), культура і мистецтво – етнографією та аматорством [1]. Якщо ці ознаки усистемнити і узагальнити, то стає зрозумілим, чому українцеві властива слабкість державотворчого чуття, чому здобувши незалежність, він не вміє і не хоче її розбудовувати й захищати. Утративши відповідальність за долю нації, здеградований співвітчизник закономірно втрачає відчуття причетності до творення власної держави, активну життєву позицію і на третьому десятку незалежності з гіркотою переконається, що він нічого не може і не вирішує, від нього в цій країні нічого не залежить. Не маючи за душею високих людських ідеалів, національних, духовних, естетичних принципів, такі люди не можуть бути успішними державо- і націєтворцями, відданими і безкорисливими патріотами свого народу, колективу, групи, не бува-

ють добрими працівниками, професіоналами, навіть порядними гарними батьками. На робочих місцях це зазвичай бездарні бракороби і прогульники, в сім'ї безвідповідальні, байдужі, нечесні, необов'язкові, ліниві, з людьми безсоромні, цинічні, агресивно наступальні, категорично безапеляційні, і неодмінно ненавидять усіх, хто не такий, як вони, хто успішніший. Враховуючи це, очевидно, не виглядає дивною воляча покірність й терплячість, невміння (а ще тривожніше – неусвідомлення) заявити і відстояти власні інтереси і права. Відсутність у них волі до створення цивілізованої, національно-свідомої спільноти провокує купку занадто вольових, настирних, підприємливих і цинічних олігархічно-мафіозних кланів (переважно неукраїнського походження) нахабно маніпулювати цим людським стадом. Галасуючи сьогодні про необхідність розправи над доморощеними олігархами, завтра (якщо пофортунить) вони без докорів сумління готові стати ще більшими авантюристами і хапугами. Очевидно, цим пояснюється те масове явище, що серед керівників усіх рангів і рівнів дуже мало інтелігентів (узагалі інтелігентних людей), чесних людей, і так багато порушників закону (пам'ятаючи про презумпцію невинності, не забуваймо й про грибоєдівське «а судьи кто?...»). Деградація суспільства починається з деградації особи, а закінчується деградацією нації.

Українське суспільство атомізоване, воно розколоте на мізерну здеградовану паразитично-панівну меншість, і на люмпенізовану більшість (яка перероджується в клас, який історики називають «внутрішнім пролетаріатом»), у якій потужно розчинена нечисельна вітчизняна інтелігенція. Українське суспільство все більше стає анемічним. Воля до життя і зневіра в ньому врівноважуються і в результаті породжують стагнацію, від якої лише крок до депресії, а там і загибелі. Суспільство, що перебуває в стані перманентного (сподівасмося, що не незворотного) зубожіння, не можна назвати прогресуючим і навіть застійним. У ньому найнижча в Європі народжуваність і найвища смертність (особливо в сільській місцевості), найвищий серед європейських країн рівень захворювань на СНІД і туберкульоз, до семи мільйонів людей активного працездатного віку перебувають на заробітках (левова частка – нелегально) у країнах близького та далекого зарубіжжя. В Україні за роки незалежності здеградував робітничий клас, селянство, зубожіла, розפורшилася по десятках маловідомих, невливових, анемічних партіях національна інтелігенція. Експерт О.Кулик вважає, що на поч. ХХІ ст. в Україні відродилася станова суспільна структура: населення країни розділене на прошарки, що різняться своїм правовим становищем. В Україні сучасна шляхта і народ мають різний правовий статус, який успадковується дітьми від батьків. В останні роки різко знизився такий важливий для демократичного суспільства фактор, як вертикальна соціальна мобільність – вищий прошарок українського суспільства закрився для нових членів (хто не встиг – спізнився назавжди) [2].

Попри всі застереження відомих українців (згадаймо мудрі слова В.Липинського – «Ніхто нам не збудує держави, коли ми самі її не збудуємо, і ніхто з нас не зробить нації, коли ми самі нацією не схочемо бути» [3, с. 15], Д.Донцова – «Усі кризи: і політична, економічна, культурна – є наслідком кризи національної», М.Міхновського – «...нація, яка не визволить себе до настання в світі демократії, втратить шанс на свободу й відродження» [4, с. 424–427, 432–438]) на третьому десятилітті стагнації держави, економіки, суспільства, духовно-культурної сфери тощо нам не вдалося сформулювати, а тим більше упровадити успішну модель відродження української нації. Українці втілюють поки що політичну частину національної ідеї (здобули незалежність), а от із національною й економічною її складовими роботи непочатий край. Нині все очевиднішою стає втрата національної перспективи, психологічної, духовної домінанти, віри українців у можливість побудувати цивілізовану демократичну державу, що вкрай негативно позначається на політичній, економічній, соціальній, національній, конфесійній і, звичайно, моральній сферах українського суспільства. Людина, позбавлена майбутнього, вимушено живе сьогоднішніми утробними потребами. Особистий інтерес, власна, насамперед матеріальна вигода все активніше, цілком свідомо і відкрито стали домінувати над громадським, суспільним, національним, індивідуальним обов'язком перед Україною. Дуже непросто упроваджувати національну ідею у суспільстві, де егоїзм, пиха, чванство і зверхність сильнішої меншості породжують національний розбрат, інертність, байдужість, лінивість переважної більшості слабших, їх безвідповідальність перед собою, нацією, Україною, регіоном чи світом у цілому, невід'ємним атрибутом яких є традиційна заздрість і ненависть до тих, хто кращий, розумніший, здібніший, успішніший, заможніший.

Ми досі не досягли однієї з основних складових національної ідеї – рівності з національними меншинами у власній державі – українці тут поки що перебувають на третіх ролях. Маючи 90% населення з доволі високим освітнім рівнем, українці характеризуються катастрофічно низьким рівнем національної само-

свідомості. Парадокс у тому, що за освітнім цензом українство випереджає більшість країн світу, однак кількість дуже мляво переходить у якість. Українському суспільству потрібно одночасно мінімум три покоління з вузівською освітою (т.зв. критична маса дипломованих громадян), яка гарантувала б вихід спільноти на якісно вищий інтелектуально-культурний рівень. В умовах перманентної боротьби за виживання переважно збіднілі співвітчизники у першу чергу жертвують освітою, наукою і культурою, ставляться до них за залишковим принципом. Бідний українець зі скаліченою тоталітарним режимом свідомістю, з підірваною історичною пам'яттю, знищеною вірою в Бога, у справедливості й у власній державі не може скористатися своїм освітнім потенціалом для забезпечення гідного людського життя. Виявляється, мільйонам наших інтелігентів у першому поколінні за певних суспільних негараздів і випробувань набагато легше повернутися назад до рівня своїх неосвічених предків, до ручної праці селянина чи робітника, ніж знайти в собі сили піднятися до рівня науковця, культурного чи мистецького діяча [1]. На жаль, у середовищі українців не сформувалися усталені стереотипи усвідомлення значення інтелекту в сучасному цивілізованому світі (разом із згасанням інтелекту згасає й дух протесту). Не дивлячись на високий освітній ценз, українці не відзначаються особливим потягом до науки, не шанують її над усе, не поставили її домінантною в системі власних цінностей (історія людства свідчить: досить декількох десятиліть панування людини-маси, щоб повернутися до епохи варварства).

Не маючи цивілізованого ринку для нечисленних надобдарованих інтелектуалів, держава не здатна їх розпізнати. Як свідчить сучасна гуманітаристика, іноді десятки особистостей на країну досить, щоб відбувся її поступ. Держава і суспільство досі не готові визнавати блискучого науковця без докторського ступеня чи повірити в талант літератора чи художника, який не має належного корпоративного статусу [5].

Українці позбавлені не тільки національної, але й соціальної, культурної, духовної єдності. Вітчизняна єдність, як зазначає А.Паламар, «книці розіп'ята на великому хресті: Схід – Захід, Північ – Південь. І за роки незалежності між цими регіонами України не відбулося зближення, а навпаки, тільки поглибилася прірва відчуження» [1]. Глибокий багаторічний розлам свідомості українців західних та східних областей країни призвів до того, що вони не мають досвіду спільного, інтегрованого, свідомого вибору ідеалів і принципів свого життя та успішного досвіду їх практичного упровадження. Через цю дезінтегрованість українці не довіряють один одному, всі разом не довіряють державі, адже остання їм була чужою, обманною і зневажає їх, ставши «своєю». Підсвідомо розуміючи, що в країні діється щось не так, громадяни великі надії покладають на Бога, хоч і серед конфесій немає єдності (напевно закономірно, в умовах дезінтегрованого постатеїстичного українського суспільства). Розпорошеність християнської церкви на конфесії потужно шкодить суспільній інтеграції (не має єднального впливу на українське суспільство), вносить розбрат і нетерпимість навіть у донедавна мирні громади і дружини родини.

Поглиблюється розрив і непорозуміння між поколіннями батьків і дітей: молодь зневажає старших за те, що вони неспроможні створити їм гідні умови життя, батьки ж переконані у такій же матеріальній неспроможності своїх дітей щодо онуків. Не може не насторожувати деградація молодого населення країни. Більшість представників підрастаючого покоління не прагне до навчання (не плутати з бажанням вступати у ВНЗ), немає бажання працювати фізично й інтелектуально, але очоче вживає наркотичні та психотропні речовини, регулярно вживає алкоголь, левову частку часу проводить у «світовій паутині» та за комп'ютерними іграми, має погане здоров'я, характеризується низькою тривалістю життя, відсутністю мети і мотивації в житті, неосвіченістю, розпусністю, відсутністю вихованості, легковажністю, несерйозним ставленням до особистої безпеки, суїцидальними настроями, безвідповідальністю (проте не слід драматизувати ці явища як виключно українські, про них писав Платон ще понад 2 тисячі років тому). Стають звичними такі негативні явища, які раніше вважалися маргінальними, як порнографія, аборт, фетальна терапія, гомосексуалізм і лесбійство, відмова від дітонародження (відома як феномен «child free»), розлучення, позашлюбні співжиття (т.зв. цивільний шлюб), підліткові вагітності, масові подружні зради, етаназія, безладні статеві зв'язки. Перманентне руйнування інституту сім'ї стає результатом секуляризації масової свідомості і відходу від традиційних цінностей. Дуже низький рівень елементарної культури поведінки і виховання призводить до того, що молоді люди ведуть себе на вулиці так само, як і в громадських місцях (наприклад, нічних клубах, дискотеках, барах тощо). Багато співвітчизників байдужі до розпивання молоддю спиртного на лавочках, у громадських людних місцях, справляння фізіологічних потреб у невідведених для цього місцях, криків, голосної музики, нецензурної лайки тощо. Досить поширеним

явищем став аферизм та шахрайство. Усе це спонукає і посилює недовіру не лише до незнайомих людей, але й сусідів, друзів, родичів і навіть до близьких людей.

Триває деградація економіки країни: стало перманентним падіння виробництва, рівня зайнятості, реальних доходів 70% громадян, незадоволення більшості населення Україною несправедливим розподілом благ, штучно створеною системою неплатоспроможності попиту, невідповідністю між собівартістю й реалізаційною ціною товарів, браком паритету цін між галузями вітчизняного виробництва. Дикий капіталізм, економічний колапс, втрата основних виробничих фондів, стратегічне роззброєння, деградація сільського господарства і його повернення (у кращому разі, а то і повне «здицвіння» колись оброблюваних земель) до кінної тяги і ручної праці, люмпенізація величезної маси сільських трудівників, замість цивілізованої торгівлі – спекуляція імпортованими товарами, бо власних конкурентоспроможної якості виробляти не можемо (чи не вміємо). В Україні тривалий час відсутня спорідненість між містом і селом: місто живе своїм життям, село – своїм.

Економічний поступ України безпосередньо залежить від того, наскільки вітчизняна наука спроможна забезпечувати економіку високими технологіями, адже аксіоматичною є теза, що без достатнього рівня розвитку науки немає високих технологій, а отже не може бути й замочної, могутньої й успішної країни. «Дикий» ринок і монополія тиньового сектора, грабіжницький подвійний податковий тиск (легальні податки і хабарі чиновникам та бандітам), нездатні сформувати цивілізовану економіку і нормальну економічну свідомість в Україні. Внутрішній ринок незахищений, економічна експансія розвинувтих країн руйнує вітчизняне виробництво, мінімізує потребу у власних інноваційних технологіях, високотехнологічному обладнанні, вітчизняна продукція невисокої якості приречена на неконкурентоспроможність, доки в країні інтелектуальний потенціал власних інженерних і наукових кадрів буде незатребуваним.

Молода людина соромиться відсталості, не терпить того, що не престижно, не підносить її в очах ровесників, не сприяє її самоствердженню. Тільки повна безвихідь і безнадійні злидні можуть змусити її займатися важкою, некваліфікованою, низькооплачуваною роботою. Не комфортніше почуває себе й молодий селянин з лопатою і вилами в руках в умовах нинішнього розореного і zdegradovanого села, постійними реаліями якого вже не один десяток років є безробіття і безгрошів'я, проблеми з електро- та водопостачанням, відсутність цивілізованої інфраструктури, елементарних умов для культурного дозвілля. За таких умов значна частина молоді воліє бути безробітною.

Привертає увагу той факт, що в умовах потужної неплатоспроможності населення (за різними даними, до 70% наших співвітчизників перебувають за межею бідності), несамовито зростає кількість торговельних закладів, модернізуються ресторани, бари, піцерії, McDonalds, kav'ярні, різноманітні національні кухні, крамниці з ганчір'ям і капцями всіх відомих світових брендів. Поряд із цим катастрофічно бракує коштів на «духовний» суспільний продукт. Такий перегин пріоритетів у всі часи був і залишається ознакою відсталості країни і суспільства.

Світ дедалі помітніше поляризується на країни, які виробляють нову інформацію, продукують високі технології, здійснюють планетарні наукові відкриття, та країни, які переважно споживають чужу інформацію і, отже, є залежними. Україна допускає, щоб ця залежність і некомпетентність стали традиційними, що неодмінно призведе до деградації національного інтелекту. Честь нації, без сумніву, перебуває поза межами уваги та інтересів держави. Влада переймається не захистом, плеканням і зміцненням інтелектуального потенціалу нації, не перспективами високих технологій та інновацій, а опікуванням олігархічним капіталом. Ця сумна дійсність породжує тиньову мораль, тиньову свідомість, тиньове мислення, тиньові пріоритети, тиньову політику.

За відсутності національної ідеї Україна не має виваженої прагматичної позиції і щодо світу. Українці мало знають про європейську цивілізацію, вони почувають себе в ній чужими, нікому не потрібними, упослідженими, а тому глибоко ображеними. Європейська культура – це культура заможних спільнот, наші бідні співвітчизники її не сприймають, бо не можуть до неї дорівнятися. Українці хочуть жити як західні європейці, але традиційно, звично навчатися, працювати, поважати закони і норми моралі. Отже, біднота, люмпени (чи малозабезпечені, як ми для самозаспокоєння себе називаємо) європейську «загниваючу, буржуазну» культуру ненавидять і рівнятися на неї не бажають.

Ставлення до мови без перебільшення є головним критерієм національного патріотизму і національної ідентифікації. Не можуть бути патріотами ті, хто соромиться, а ще страшніше, зреклася рідної мови. Атрофія мовного інстинкту неодмінно тягне за собою національну атрофію (згадаймо мудрі слова відомих співвітчизників: «Найбільше і найдорожче добро в кожного народу – це його мова. Ота жива схованка людського духу, його

багата скарбниця, в яку народ складає і своє давнє життя, і свої сподіванки, розум, досвід, почування» (П.Мирний); «Мова росте елементарно, разом з душею народу» (І.Франко); «Слово – зброя. Як усяку зброю, його треба чистити й доглядати» (М.Рильський); «Без мови рідної, юначе, й народу нашого нема» (В.Сосюра); «Нації вмирають не від інфаркту. Спочатку їм відбирає мову» (Л.Костенко); «Раби – це нація, котра не має Слова. Тому їй не зможе захистити себе» (О.Пахльовська) [6]. Якщо понад 70% населення самоідентифікувалися українцями, то за міжнародними законами Україна є країною мононаціональною, і має жити, керуючись принципом: одна нація – одна держава – одна державна мова.

Учені, діячі культури і мистецтва, які творять чужою мовою, втрачають духовну спорідненість з українською нацією. Представники старшого й середнього покоління потужно зобов'язані радянськими та проросійськими догмами й постулатами; молодшого – зомбуються продуктами (сумнівної якості) західної масової культури, категорично відкидаючи як колишню радянську ідеологію, так і історичну пам'ять українського народу. Гроші, речевізм, непереборне бажання «мати усе і вже сьогодні» потужно витіснюють нормальні людські ідеали і цінності. Дешева масова культура, т.зв. «мистецтво», що пропагує насильство, жорстокість і кров, легковажність, культ грошей і фізичної сили, розгул вульгарності і пошлості, нецензурщини, нав'язлива всепроникаюча реклама – не те середовище, в якому можна виховати високодуховного громадянина. Українці з їх ослабленим імунітетом проти такої пошесті – приречені на культурну деградацію. Успішне ж сприйняття й засвоєння європейського культурного досвіду буде можливим лише тоді, коли вітчизняна спільнота – запозичувач наблизиться до культурного рівня спільноти-донора.

За два десятиліття незалежності, замість очікуваного відродження, відбулося катастрофічне падіння рівня культури, моралі і моральності суспільства, адекватне загальній його кризі, падінню рівня життя і масовому зубожінню людей. Нам видається це лихо набагато тяжчим, ніж перманентна економічна криза в країні, адже відновити ефективну роботу промислових та сільськогосподарських підприємств ще якось можна упродовж життя одного покоління, для відродження ж культури, духовності, порядності, честі і гідності мільйонів zdegradovaniх людей знадобляться зусилля кількох поколінь.

Українець вже давно від природи є великим мрійником, він і сам любить і іншим дозволяє дурити себе ілюзіями. Спостерігаючи, що з країною коїться щось неладне, він щоразу голосніше вимагає «твердої руки» на вершині владної піраміди. Він цілком серйозно сподівається і очікує мудрого президента, і водночас суворого, але справедливого диктатора, здатного дати гідну відсіч усім внутрішнім і зовнішнім ворогам України, подолати багаторічну кризу, не тільки навчити співвітчизників патріотизму, працьовитості і дисципліни, але й змусити їх бути законослухняними – в результаті вивести багатостраждальну Україну на цивілізований шлях прогресу і добробуту. Аналізуючи цю ментальну рису українців, не дивуємося, чому в східнослов'янському світі в цілому, і в Україні зокрема, на відміну від західноєвропейських країн, традиційно панувала тиранія, культ диктатора (царя, вождя), жорстоко переслідувалося вільнодумство, лібералізм, свобода особи, насаджувалася колективізм, общинний принцип організації суспільного життя.

Україна ідеї державної незалежності змушена реалізовувати за допомогою старих компартійно-номенклатурних інститутів, майже повністю збережених від колишнього недемократичного режиму і фактично ворожих незалежності. Саме старі номенклатурні (компартійні та комсомольські) кадри тривалий час в Україні є ініціаторами і упродовжувачами всеохоплюючої кризи, суспільної деградації і масового зубожіння населення. Українцям не вистачило розуму і сил провести в країні люстрацію старих кадрів, які після «тихої революції» 1991 р. реанімувалися, утвердилися, зміцнили, убезпечили себе відповідними законами, силовими структурами, а молода генерація стала «зайвою», поповнює лави безробітних, через безвихідь емігрує з країни, від безсилля та безнадії спивається і деградує. Очевидно, вітчизняна владна еліта, яку ми обираємо і яка самовідворюється шляхом потужного використання різноманітних ресурсів й фальшування виборів, для державотворчих процесів є малопридатною, не є провідною, творчою елітою й провідником нації. Деградація влади починається тоді, коли провідна еліта втрачає творчий потенціал і трансформується в панівну, корумповану, відірвану від суспільства меншість. Неконтрольована народом влада деградує через всездозволеність і безкарність, а залишений напризволяще ігнорований владою народ – через брак можливостей для поступу. Авторитарна (чи тоталітарна) влада завжди демагогічна, вона дуже полюбіла декларувати свою «єдність з народом» і турботу про нього, вона щедра на дрібні подачки «з власних рук» (але за народні кошти). Українці ж, у свою чергу, такі «турботливі» владі платять тією ж цинічною монетою [7].

Доречно згадати, що кожен народ, який поважає себе, свідомо не довіряє своїй владі і силами потужного середнього класу контролює її діяльність. Зцементувати молоде українське суспільство незалежно від його соціального походження зміг би середній клас, про який ми сьогодні можемо тільки мріяти (його чисельність не перевищує 10% населення країни).

У сучасній Україні найпершим і найпотужнішим джерелом інформації для більшості людей є телебачення (найдоступніше з ЗМІ), яке, оперуючи неправдивою і сфальсифікованою інформацією, перетворилося у засіб маніпуляції людською свідомістю і поведінкою. Кращі традиції журналістики відходять у минуле: зменшується відсоток українськомовних передач, музики, кіно, телевізійники все більше уникають різноманітних культурних подій національного значення, акцій протесту в Україні та дій правоохоронців щодо їх блокування та подальшого переслідування їх учасників. Українці все більше не довіряють інформації з вітчизняного телебачення, вважаючи її заангажованою, упередженою й фальшивою. У теленовинах журналісти переважно зосереджують увагу на сенсаціях, злочинах, убивствах. Самореклама, плітки, політиканство та шельмування опонентів стають ключовими тенденціями українського телерадіомовлення. Психіка людини просто не витримує того, що показують на телеэкранах – таке наповнення накидає хибні життєві цінності, штовхає в атмосферу цинізму, крутійства, обману й зверхності, поглиблює моральну «інвалідацію» українських телеглядачів. Усі українські телеканали так чи інакше залежать від влади і грошей. Комерціалізація ЗМІ останніх років посприяла збільшенню кількості «джинси» (прихованої реклами). Зосередження багатьох телеканалів у руках політичних та державних діячів нівелює журналістську діяльність як незалежний фактор впливу на соціум, перетворюючи її в маніпулятора, в механізм накидання ідей, в зброю інформаційної війни з власним народом [8]. Примітивізм заповнив телепростір, і наразі перспектив для розвитку інтелектуального та незалежного телебачення майже немає. Існують лише перспективи деградації. Розважати, а не інформувати, дискутувати чи вчити – провідна тенденція більшості сучасних українських телеканалів.

Очевидно, що деградаційні процеси стали визначальними (але ще не стали незворотними) для політичної системи та українського суспільства. Серед найпотужніших чинників, які ведуть до системної деградації суспільства й держави, слід назвати корупцію (діяльність влади демонструє повну відсутність політичної волі щодо вирішення цієї проблеми, а населення країни виявляє певну лояльність до неї), непомітність (присутність в українських політичних проектах близьких родичів політиків та державних чиновників вже не приховується і не викликає великого обурення в суспільстві), кадровий голод (в країні зруйнована «спадковість у передачі знань»: кожна наступна влада повністю руйнувала вибудовану попередниками управлінську систему), майже повну відсутність соціальних ліфтів (в країні відсутні можливості для перспективних молодих людей підніматися соціальними сходинками нагору, що позбавляє політичну еліту можливості оновлюватися та підвищувати якість управлінських кадрів) та приватизацію окремими особами державних функцій (суттєво побудованої системи є приватизація ресурсів, спрямованих на виконання державою її функцій).

Список використаних джерел

1. Паламар Арсен. Деградація. Роздуми над недолею / А.Паламар // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrlife.org/>.
2. Деградація українського суспільства: думки експертів // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mayak.if.ua/>.
3. Липинський В. Наша орієнтація = Our Conception [Текст]: листи до братів-хліборобів. Ч.2 / В'ячеслав Липинський. – Торонто: Накладом вид-ва «Продуцент», 1953. – 63 с.
4. Детальніше див.: Дем'яненко Б.Л. Розвиток кратологічних знань в Україні / Б.Л. Дем'яненко. – Корсунь–Шевченківський: ФОП Гавришенко В.М., 2011. – 794 с.
5. Речицький Всеволод. Політична деградація і культурний контекст / В.Речицький // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khpg.org/>.
6. Скарбничка: Роздуми про мову // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.jurist.ua/>.
7. Детальніше див.: Смола Лідія. Деградація. Система державного управління в Україні стрімко розбалансовується / Л.Смола // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.peoplefirst.org.ua/>.
8. Деградація телебачення – деградація нації // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.h.ua/>.

* * *

УДК 323.1:323.2(477)

Олег Рудакевич, д-р політичних наук, доцент, професор кафедри філософії та політології, Тернопільський національний економічний університет, Україна, м. Тернопіль

Процес формування модерної української нації в контексті інституціонального підходу

Розглянуто теоретико-методологічні засади формування модерної української нації в контексті інституціонального підходу. Обґрунтовано ідею про те, що держава та громадянське суспільство стануть локомотивами націєтворчого процесу, коли сповна відповідатимуть національному критерію.

Ключові слова: модерна українська нація, національна держава, громадянське суспільство, інституціональний підхід.

Олег Рудакевич. Процесс формирования современной украинской нации в контексте институционального подхода

Рассмотрены теоретико-методологические основания формирования современной украинской нации в контексте институционального подхода. Обосновано идею о том, что государство и гражданское общество станут локомотивами нациетворческого процесса, когда в полной мере будут отвечать национальному критерию.

Ключевые слова: современная украинская нация, национальное государство, гражданское общество, институциональный подход.

Oleg Rudakevych. Process of formation of Modern Ukrainian nation in context of institutional approach

Theoretical and methodological backgrounds of formation of Modern Ukrainian nation in context of institutional approach are revealed. The idea that state and civil society will become a motive force of formational process of nation if they are entirely corresponding with national criteria is grounded.

Key words: Modern Ukrainian nation, national state, civil society, institutional approach.

Перед українським народом стоїть три надзавдання: формування модерної української нації, ефективної держави та демократії, яка визначатиме спосіб функціонування суспільного життя. Два останні завдання підпорядковані першому – націєтворенню, що, як показали останні десятиліття, є вельми складним і суперечливим процесом. У сфері національного будівництва існує своєрідна дилема: що важливіше для розбудови модерної нації в Україні – формування національної самосвідомості та національної культури, чи формування національно зорієнтованих дієздатних політичних та інших інститутів, які компенсують низький рівень національної свідомості значної частини населення й забезпечать динамічний прогрес у сфері національної консолідації.

Відповідь владної еліти та науковців, як показує аналіз літератури, у більшій мірі полягає у зростанні духовно-ідеологічного чинника націєгенези. Йдеться про забезпечення прогресу в сфері національної свідомості та самосвідомості, національної гідності, гордості й відповідальності, формування національної ідеї, яка консолідує народ [1;2;3]. Проблеми адекватного інституційного забезпечення розвитку української нації поки-що не знайшли достатнього висвітлення, та й саме поняття «національні політичні інститути», їхнє місце й роль у становленні та розвитку національних спільнот не стали предметом осмислення суспільствознавчими науками. Помітним кроком у використанні інституціонального підходу в дослідженні національного розвитку стала монографія Г.І. Луцишин «Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу» (2012 р.) у якій досліджується політична інституціоналізація процесу національного згуртування [4]. Однак у цій праці, як і в більшості інших публікацій на подібну тему, відсутнє дослідження національного характеру та змісту політичних інститутів, особливо поняття «національна держава» та «політичні інститути національного громадянського суспільства», без чого затрудняється аналіз національного буття загалом та інституціональних характеристик націєгенези, зокрема.

Зважаючи на сказане, мета статті – дослідити теоретико-методологічні засади процесу формування модерної української нації в контексті інституціонального підходу.

Спершу слід зазначити, що головна настанова влади у сфері національного будівництва полягає в тому, щоб формувати в Україні так звану «політичну націю». Однак виникають питання: Як трактується поняття «політична нація» і в якому програмному документі визначене це завдання? Яка роль у цьому процесі української етнічної нації і яке її майбутнє? Чи можна буде вважати сформовану політичну націю українською за змістом і духом?

Ні в Конституції України, ні в Законі «Про засади внутрішньої та зовнішньої політики України» поняття «політична нація» не використовується. Між тим про таку націю, актуальність її формування в Україні йдеться в підручниках для загальноосвітньої та вищої школи [5,с.168–170;6,с.642–650]. Якщо проаналізувати

програму правлячої в країні Партії регіонів, то в ній відповідна мета сформульована, але сутність політичної нації в Україні зводиться до спільноти, об'єднаної державними органами, законами та інститутом громадянства. Про спільну духовність та культуру такої нації не йдеться, натомість декларується благо полікультурності та україно-російської двомовності [7]. Не визначена також роль української етнічної нації, її культури і мови у формуванні політичної нації. Подібне спрощене трактування національного будівництва демонструють й інші ліберальні партії України, віднісши етнокультурні ознаки до особистої сфери життя громадянина. Між тим, як висловився відомий вітчизняний етнополітолог О.Майборода під час парламентських слухань у Верховній Раді України в січні 2012 р., – «пошуки шляхів оптимізації державної національної політики будуть безплідними, поки в центрі цієї політики не буде поставлено питання мовно-культурного, духовного відродження титульного етносу, який усією історією України покликаний бути інтегруючим ядром української поліетнічної нації» [8, с. 41].

Однією з головних теоретико-методологічних проблем національного будівництва в Україні є концептуальний дуалізм у трактуванні сутності нації, мовляв нації є етнічні та політичні, а універсальне визначення національного феномену неможливе. За таких умов різні політичні сили не можуть знайти спільної мови в питаннях національного будівництва: одні з них феномен нації зводять до етнокультурних ознак, інші – до політико-правових. Тому актуальним завданням етнополітології є вироблення універсальної теорії нації, яка може пояснити генезу націй, їх глибинну сутність, наявність різновидів націй і їхнє майбутнє.

На нашу думку, стисле сутнісне означення нації може бути таким: це спільнота, яка діалектично поєднує два базові способи соціальної самоорганізації – етнокультурний та політичний – на певній території планети Земля. Поєднання етнокультурної та політичної самоорганізації – головна закономірність формування, функціонування та розвитку націй. Цей висновок ми обґрунтували в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) [9, с. 79–120].

Яке теоретико-методологічне значення етнополітичної концепції нації для осмислення генези модерних націй у новостворених державах?

По-перше, будь-яка нація (етнічна, політична, етнополітична) поєднує етнокультурні та політичні ознаки, які органічно доповнюють одна одну, генеруючи синергійний ефект потужної інтеграційної сили.

По-друге, етнічна та політична нації – це ідеальні моделі нації. Вони можуть тією чи іншою мірою матеріалізуватися, паралельно існувати та взаємодіяти в одному соціальному просторі.

По-третє, реально існуючі нації у своїй більшості поєднують ознаки етнічної та політичної націй і є таким чином змішаними націями.

По-четверте, коли в суспільстві одночасно реалізуються моделі етнічної і політичної націй, в майбутньому вони утворюють змішаний тип нації: етнополітичну націю.

По-п'яте, усвідомлення паралельного існування етнічної та політичної націй, їхньої взаємодії та конвергенції має важливе значення для осмислення сутності та функцій інституційних засобів національного будівництва.

Є очевидним, що головним інституційним засобом утвердження і розвою нації є держава. Але йдеться не про державу взагалі, а держави національного типу, які почали активно формуватися в світі з часу ухвали Вестфальського мирного договору 1648 р., і які визначають політико-державний ландшафт людської цивілізації сьогодні.

Виникають питання: Чи можна назвати державу політичної нації національною державою, чи такою є лише політія етнічної нації? Чи може одна держава поєднувати ознаки держави етнічної нації та держави політичної нації? Чи є сучасна українська держава національною державою і про яку націю при цьому йдеться: етнічну чи політичну? Чому на третьому десятиріччі існування суверенної української держави в народі лунає гасло: «Україні – українську владу!»?

Щоб дати відповідь на питання, яким є реальний статус української держави, слід згадати, що на початку 90-х рр. минулого століття йшла гостра політична боротьба за національні ознаки проголошеної суверенної держави між проукраїнськими та проросійськими політичними силами. І лише компроміс про пакетне голосування за питання про державні символи України та надання Криму прав автономної республіки дозволив узаконити українські національні символи як державні. Конституційний процес 1996 р. та політичні події сьогодення підводять до висновку, що загальнонаціональна свідомість у пострадянській українській державі не сформувалася. Натомість діють, змагаючись між собою, українська та російська національні свідомості, їх ідеологічні підсистеми.

З т.зв. «національною державою» в Україні також існує не лише політична, а й теоретико-методологічна проблема. Багато хто остерігається вживати термін «національна держава», вважаючи на те, що в Україні проживають представники багатьох національностей. До таких осіб здебільшого належать ті політики й науковці, які активно пропагують ідею політичної нації, нехтуючи проблемами відродження українства. Однак, незалежно від того, до якого типу націй відноситься дана спільнота (етнічної, політичної чи змішаної), її держава буде називатись національною. Адже ніхто не сумнівається в тому, що держава американської нації відноситься до категорії національних держав. Авторитетний британський етносолог Ен. Сміт радить не змішувати поняття «національна держава» і «нація-держава» [10]. Останнє поняття («нація-держава») стосується етнічно однорідних країн, яких сьогодні у світі лише 10%. Сучасне поняття «національна держава» характеризує етнічно неоднорідну державу, яка сформована на базі певного титульного етносу, що здійснив акт політичного самовизначення, його культури, і в якій етнічні меншини продовжують автономне існування, не асимілюючись, як, наприклад, британці чи баски, у Франції.

Україна сьогодні за певними конституційними нормами є національною державою: мова української нації визначена державною, національні українські символи узаконені як державні тощо. Але Україна повинна бути українською не лише за формою, а й за змістом: виражати і захищати інтереси української етнічної нації, її культуру, традиції, історичну пам'ять, а також формувати політичну націю на основі українських цінностей та ідеалів. Нині діюча влада намагається законсервувати напівзрослий стан етнічних українців та не допустити утвердження рис національної держави. Формально ці риси існують, але де-факто вони розмиваються законами, які не відповідають змісту і духу Конституції. Для цього достатньо згадати сумнозвісний Закон «Про засади мовної політики в Україні», завдяки якому половина регіонів країни запровадила російську мову як другу офіційну. Партія регіонів розглядає цю новачку як крок на шляху конституційного визнання двох мов – української і російської – як державних. Не затихають також дебати щодо нинішніх державних символів України.

У чому специфіка України як національної держави і яке її майбутнє? Щоб з'ясувати це, слід усвідомити, що в Україні існує українська нація, яка відроджується та набирає сил, і розпочалося становлення української політичної нації, яка об'єднує населення всієї держави, всі етнічні групи. В Конституції цей етнополітичний феномен позначається терміном «Український народ». Нажаль, адекватного розуміння діалектики української етнічної та політичної націй і відповідних аспектів української національної держави немає серед політичних сил, при цьому як правлячих, так і опозиційних. Партія регіонів, як зазначалось, веде мову про політичну націю, але не допускає характеристики України як національної держави. ВО «Свобода», навпаки, не користується поняттям «українська політична нація», але наполягає на утвердженні України як національної держави.

Щоб політично й юридично забезпечити подвійний характер сучасної української держави (держави української етнічної та української політичної націй), її провідну роль у національному будівництві, необхідно:

1. Знати етнічний склад населення та органів влади, для чого слід доповнити паспорт громадянина України графою «національність», тим більше, що офіційні чинники постійно наголошують на багатонаціональному складі населення держави.

2. Розробити нормативну основу, яка забезпечить пропорційне представництво національностей в органах влади та здійснювати відповідну кадрову політику.

3. Враховуючи реальний стан справ, ухвалити засади державної етнополітики, яка сприятиме відродженню української етнічної нації й національних меншин і формуванню основ україноцентричної політичної нації.

4. Наполегливо працювати над зміцненням та розширенням демократії, що є головною умовою утвердження України як національної держави, а отже і цивілізованої модерної нації.

Ще однією потужною силою формування сучасної української нації повинно стати громадянське суспільство, такі його інститути як партії, громадські організації й рухи. Вони інтегрують національну спільноту по-горизонталі, спираючись на ініціативу та добру волю громадян.

Коли йдеться про інститути громадянського суспільства, ті здебільшого уявляються як поліетнічні утворення. Але чи відбулося б друге чи третє українське національне відродження без українських патріотичних сил – партій, інших добровільних об'єднань, які підняли українство на революційні дії? Очевидно, ні. Тому сьогодні, коли українська нація ще надто слабка і розколота, повинні формуватися і активно діяти українські патріотичні організації.

Разом з тим в умовах демократії існуватимуть і розвиватимуться національно-культурні товариства національних меншин, а також поліетнічні за складом та інтернаціональні за принципом діяльності партії та інші добровільні об'єднання, які дотримуються українських конституційних принципів і норм. Таким чином, громадянське суспільство як інституціоналізована система, з одного боку, представлятиме українську етнічну націю та національні меншини, а з іншого – українську політичну націю – своєрідний спільний знаменник українського соціуму. Ці дві підсистеми українського громадянського суспільства активно взаємодіятимуть між собою, стимулюватимуть і взаємодоповнюватимуть одна одну, що в результаті сприятиме формуванню консолідованої модерної української нації.

Політичні та політизовані самодіяльні україноцентричні політичні інститути представлені насамперед національно-демократичними та націоналістичними партіями, відповідними молодіжними організаціями та суспільно-політичними рухами. Такі формування відкриті для представників інших національностей, однак їхні програмні цілі спрямовані в першу чергу на захист власне українських цінностей та інтересів. Потреба в таких політичних формуваннях пов'язана з існуванням проблем українців, які залишилися у спадок від минулих політичних режимів. Те, що за Всеукраїнське об'єднання «Свобода», яке має розгорнуту «Програму захисту українців», на останніх парламентських виборах проголосувало 10,44% виборців, засвідчує потребу в діяльності такого роду партій в Україні.

Національні меншини, в т.ч. нечисельні корінні народи (кримські татари, караїми та ін.), в умовах демократії мають право на свою самоорганізацію, в т.ч. створення власних інститутів громадянського суспільства. Це, зокрема, передбачено Статтею 6 Закону України «Про національні меншини в Україні», в якій зазначається, що держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою, розвиток національно-культурних товариств, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації тощо [11]. В Україні нині створено біля восьми сотень національно-культурних товариств, 32 з яких мають статут загальноукраїнських [12].

І ще одна актуальна проблема українського націєтворення. Авторитетний нині теоретик демократії А.Лейпхарт, довів, що для гетерогенних суспільств адекватною є модель так званої консолікативної демократії – тобто демократії співучасті [13]. Уряди за таких умов формуються за принципом великої коаліції, до якої на пропорційних засадах входять представники усіх парламентських партій. При цьому діє принцип вето, коли кожна з частин такої коаліції може заблокувати прийняття небажаного рішення.

Те, що наше суспільство гетерогенне за багатьма ознаками, є очевидним. Але сучасна українська традиція полягає у формуванні урядів на засадах включення тільки «своїх». Тоді виходить, що одна частина України владарює над іншою.

Згідно теорії консолікативної демократії, крім сказаного, передбачається проведення парламентських виборів на пропорційній основі і розбудова двопалатного парламенту. У нас же Партія регіонів міркує над тим, як би перейти до мажоритарної виборчої системи, бо тоді вона має шанс й надалі владарювати. Двопалатний парламент впроваджується для того, щоб верхня його складова представляла інтереси регіонів і могла заблокувати неадекватні розкольніцькі рішення нижньої палати. Тому сьогодні, коли готуються зміни до Конституції України, необхідно закласти у її зміст базові принципи консолікативної демократії.

Ведучи мову про національне будівництво, слід мати на увазі інституційні політичні бар'єри, які певним чином сформовані і діють в цій важливій сфері суспільного життя України. До них в першу чергу належить настанови, структурні елементи та механізми, які залишилися у спадщину від радянської імперської машини (нехтування життєвими потребами корінної нації та національних меншин, відсутність механізмів пропорційного представництва національних груп у парламенті та в системі виконавчих органів, набуття національними меншинами політичного статусу в формі культурно-національної чи національно-територіальної автономії тощо).

Розглядаючи інституційні аспекти національного будівництва, ми не применшуємо ролі суб'єктивних чинників націєтворення. Без національної свідомості та національної культури не можуть бути сформовані національно зорієнтовані і дієві політичні інститути, і в першу чергу національна держава. Місце і роль національної політичної культури в генезі та функціонуванні націй розкриті нами в монографії «Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження» (2013 р.) [14]. Однак слід мати на увазі, що політико-ідеологічне наповнення державної діяльності забезпечують правлячі політичні партії. Тому суспільство повинно дбати про те, що б виборчий процес у повній мірі відповідав демократичним нормам, щоб не було

фальсифікації волевиявлення народу і до влади прийшли політичні сили, яким довіряє народ.

Узагальнюючи сказане, можна зробити висновок, що держава та громадянське суспільство стануть активними рушіями націєтворчого процесу, коли сповна відповідатимуть національному критерію. Саме на дослідження діалектики загальнонаціональних політичних інститутів та національного соціуму має бути зосереджена основна увага науковців, які розробляють теоретичні основи модерної української нації.

Список використаних джерел

1. Національна ідея і соціальні трансформації в Україні / [М.В. Попович, А.М. Єрмоленко, В.Б. Фадєєв та ін.]. – К.: Укр. Центр Духовн. Культури, 2005. – 328 с.
2. Розумний М.М. Ідея і нація в інформаційну епоху: моногр. / М.М. Розумний. – Харків: Майдан, 2006. – 340 с.
3. Українська політична нація / За ред. В.С. Крисаченка. – К.: НІСД, 2004. – 648 с.
4. Луцишин Г.І. Національна консолідація України в умовах сучасного політичного процесу: моногр. / Г.І. Луцишин. – Львів: Вид-во Львів. політехніки, 2012. – 364 с.
5. Людина і світ: Підручник для 11 кл. загальноосвітніх нав. закл. (рівень стандарту та профільний рівень) / Кер. авт. кол. Н.В. Назаренко. – Харків: Сиція, 2012. – 240 с.
6. Основи демократії: підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астольбія, 2009. – 832 с.
7. Програма Партії регіонів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.partyofregions.org.ua/meet/program/>
8. Яка етнонаціональна політика нам потрібна? // Віче. – 2012. – №3. – С.40–43.
9. Рудакевич О.М. Національний принцип: етнополітична концепція нації: моногр. / О.М. Рудакевич. – Тернопіль: ТНЕУ, Вид-во «Економічна думка», 2009. – 294 с.
10. Підвалини націй. Ентоні Д.Сміт про минуле й сучасне націоналізму; спілкувався Б.Цюпін // Український тиждень. – 2012. – №6. – С.26–27.
11. Закон України «Про національні меншини в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2494-12>
12. Барановська Н.П. Національно-культурні товариства у життєвому просторі держави / Н.П. Барановська [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://histans.com/LiderUA/978-966-02-6441-0/5.pdf>
13. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах. Сравнительное исследование / А.Лейпхарт. – М.: Аспект-Прес, 1997. – 287 с.
14. Рудакевич О.М. Політична культура національних спільнот: теорія та методологія дослідження: моногр. / О.М. Рудакевич. – Тернопіль: ТНЕУ, 2013. – 352 с.

* * *

УДК 316.33:31

Наталія Астряб, викладач кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

Особливості фейкових процесів в українському суспільно-політичному просторі

Розглядаються особливості фейкових процесів в соціально-політичному просторі української держави на рівні влади, опозиції та суспільства. Аналізуються причини функціонування фейк-структур та фейк-об'єктів в сфері політики, суспільної свідомості та громадянського суспільства.

Ключові слова: фейк-структури, фейк-об'єкти, фейк-утворення, фейк-свідомість, фейк-принципи.

Наталія Астряб. Особенности фейковых процессов в украинском общественно-политическом пространстве

Рассматриваются особенности фейковых процессов в социально-политическом пространстве Украинского государства на уровне власти, оппозиции и общества. Анализируются причины функционирования фейк-структур и фейк-объектов в сфере политики, общественного сознания и гражданского общества.

Ключевые слова: фейк-структуры, фейк-объекты, фейк-образование, фейк-сознание, фейк-принципы.

Natalia Astrjab. Features fake-processes in Ukrainian social and political space

The article deals with fake-processes features in Ukrainian social and political space, on such level: power, opposition and society. In this article analyzes fake structures and objects in the policy, public awareness and civil society.

Keywords: fake structures, fake-object, fake-formation, fake-consciousness, fake-principles.

Термін «фейк» ввійшов у досить широкий вжиток в колах інтернет-користувачів, журналістів, соціологів, політиків та політехнологів. Фейк – в сучасному розумінні – це будь-яка підробка, що видається за справжній аналог. Якщо соціально-політичний простір Української держави структурувати за трьома основними рівнями: влада, опозиція, суспільство, то прослідковуватися прояви фейкових процесів на вищезазначених рівнях. Особливо це стосується сфери політичних інтересів як провідних, так і опозиційних партій, а також певних елементів структури громадянського суспільства та сфери суспільної свідомості. Осмислення феномену фейкових процесів на українських теренах, з'ясування їх змісту та впливу в масштабах соціально-політичної системи суспільства допоможуть відповісти на внутрішні та зовнішні виклики співіснування Української держави та її громадян.

Слово fake прийшло з англійського середовища, де мало сленгове підґрунтя, і перекладається як фальшивка, підробка, несправжній, неістинний, фальшивий, обманювати, прикидатися. Вживається для визначення чогось фальшивого, знеціненого через його неідентичність.

З появою Інтернету цей термін використовується в сфері інформаційних технологій, зокрема, в соціальних мережах, і може мати декілька значень.

По-перше, підробний аккаунт, тобто сукупність даних (анкета), що описує користувача, якого або не існує, або ж анкету створює і утримує той, кому вона не належить. Користувачі мережі роблять такі дії для того, щоб не втратити доступ в ресурс; застосовують на будь-якому сайті, де є реєстрація.

По-друге, файл, або текстові дані, що можуть бути двох видів: великі (напр., фільми) та малі, що застосовуються для розповсюдження троянів та вірусів. Файли мають назву і інші атрибути, що співпадають з оригіналом, але такими не є. Використовуються для «накручування рейтингів та знування над народом» [5].

По-третє, веб-сторінка: сторінка чи сайт, де є точна копія певного сайту, для перегляду якого необхідна авторизація. Це будь-які соціальні сайти, меню і образ яких схожий з реальністю. Користувачі заходять на такі сайти і залишають свої дані – логін і пароль. Ці дані потрапляють в спеціальну базу спамерів і через короткий проміжок часу аккаунти таких користувачів починають розсилати спам – кореспонденцію рекламного чи іншого змісту тим людям, які не бажають її отримувати. Отже, веб-сторінки використовуються для крадіжки логінів і паролів.

Фейковий бізнес, т.ч., забезпечує високий рівень доходів як спамерам, яким замовляють рекламу, так і рекламодавцям. В Інтернеті існує цілий ряд сайтів, які пропонують: «Створюємо фейки самі. Дешево і швидко» [6]. Це означає, що процес створення фейків прискорюється і виходить на рівень використання не лише відповідними фахівцями та вправними хакерами, але й пересічними користувачами соціальних мереж.

Сучасна журналістика, особливо «жовта» преса, також не стоїть осторонь використання фейків: неправдива інформація видається за реальні новини; відбувається підробка фотографій та відеопродукції з метою підкинути сенсацію. Про роль ЗМІ в розгортанні фейкових процесів мова буде іти нижче. Показовим

є такий факт: якщо ще десять років назад термін фейк вважалося недопустимим вживати до будь-якої людини, то зараз навіть «Вікіпедія» називає фейком того, хто створює фальшиву інтернет-сторінку.

Термін фейк використовується в негативному значенні там, де є підробка під щось оригінальне. Фейки нас оточують у повсякденному житті у вигляді підробки брендів – це стосується речей повсякденного вжитку: предметів харчування, одягу, різних аксесуарів, ліків тощо. Однак підробки, фальш та ерзаци притаманні всім сферам життя людського суспільства. Прояви фейків в суспільно-політичній сфері досліджуються в роботі М. Григор'єва «Fake-структури. Призраки російської політики». Основна ідея автора полягає в тому, що російське громадянське суспільство, значною мірою, складається з фейкових структур, що мають «форму структур громадянського суспільства, але не виконують притаманні їм функції». «Саме ж громадянське суспільство виникає як продукт національної свідомості» [3, с.10].

М. Григор'єв проводить процес порівняння російських фейк-структур та західних правозахисних організацій, і дає позитивну оцінку останніх. Західні правозахисні організації виступають:

- як структури громадянського суспільства;
- опираються виключно на переконання своїх членів;
- вони відмовляються від фінансування державних та політичних структур;
- дотримуються єдиних стандартів;
- не відіграють значної політичної ролі.

Ці організації захищають свої західні цінності, які не притаманні російській національній культурі і не можуть бути перенесені на ґрунт російських національних цінностей.

До фейк-структур російської політики автор зараховує фейк-опозицію; фейк-структури «сектантської та націоналістичної тематики», зокрема, Церкву Муну та Церкву сайєнтології Л.Р. Хаббарда; російських «правозахисників», що виступають з критикою владних структур, і цим, на думку автора, сприяють дестабілізації суспільного життя Росії. Також М. Григор'єв розкриває діяльність російських фейк-структур під таким кутом зору, що вони дезінформують Захід, на гроші якого і існують.

Деякі основні ідеї автора є цікавими і в контексті українського досвіду. Зокрема, М. Григор'єв пише про те, що демократична форма облаштування політичної влади і громадянського суспільства Росії неможлива без відповідності російській політичній культурі. А структура громадянського суспільства визначається особливостями політичної культури країни. Автор звертається до ідеї сильної централізованої держави і зазначає, що в цьому контексті питання функціонування громадянського суспільства відходили на другий план. М. Григор'єв в процесі аналізу і жорсткої критики опозиції як фейк-структури виділяє ряд принципів функціонування будь-якого фейк-утворення. Перш за все, таким утворенням притаманна невідповідність задекларованого і реального змісту: вони можуть існувати фактично чи для задоволення фінансових потреб або амбіцій їх керівників.

Крім того, фейк-утворення здатні до постійної зміни своїх принципів та ідеології. Їх назви і істинний характер діяльності можуть не співпадати, бо вони легко змінюють найменування і взаємодіють з аналогічними структурами, формально створюючи нові організації, але при цьому нічого не додають до своєї діяльності і залишаються такими ж некорисними, часто зовсім непотрібними для суспільства. Це «готовність до видозмін та мутацій своїх поглядів та ідеології в залежності від запитів зовнішнього середовища – аж до протилежної позиції» [3, с.22]. Цікавим є те, що в Росії справжнім прикладом опозиційної діяльності М. Григор'єв вважає роботу КПРФ, а всім іншим опозиційним партіям закидає такий «гріх» як популізм. І останнє: фейк-структури існують у будь-яких країнах, але там, як правило, не мають суттєвої ваги і збалансовані діяльністю активних дійсних структур, що виконують свої функції.

Дослідження М. Григор'єва демонструє провідні настрої та певну тенденційність в розгляді суперечливих явищ російської тогочасної дійсності, але деякі ідеї і характеристики не втрачають своєї актуальності. Зрозуміло, що у праці М. Григор'єва відсутнє посилання на українські реалії. Такий аналіз здійснила М. Кармазіна, дещо змінивши акценти, тобто звернувшись до фейк-утворень в контексті виборів до Верховної Ради України 2012 року. До фейк-утворень автор зараховує значну частину українських партій: на середину 2012 року в Україні функціонувало 202 партії, і лише 21 партія брала безпосередню участь у боротьбі за мандати до Верховної Ради. Отже, більшість партій були фейк-учасницями виборчого процесу. На думку автора, деякі партії виступали як «технічні», що обслуговували «партію влади», тому вони розглядаються як продовження адміністративного ресурсу. Інші партії є такими, що імідж їх представників та мільйонні статки погано узгоджується з назвами цих партій. Наступний момент – непрозорість ситуації з партіями для суспільства: не-

доступність інформації про програмні документи та аспекти діяльності; непрозорість партійного фінансування; закритість механізмів зміни лідера. Отже, партійне середовище, як зазначає М. Кармазіна, виступає як середовище фейків, партій-привидів, що є викривленими каналами зв'язку між владою і суспільством.

Аналізує автор і партійність депутатів, яка часто також виявляється фейковою. Про це свідчить як наявність сумнозвісних тушок, так і парламентських довгожителів, що майже постійно змінюють орієнтири та ідеології. «Тобто є два варіанти для потрапляння до парламенту від партії: або ти член «партії влади», або для тебе більше підходяща роль «вічного опозиціонера»...» [4,с.1].

М. Кармазіна зазначає, що поведінка опозиції змушує визнавати її фейк-структурою. Спектр таких діянь надто широкий: від голосування про внесення змін до Конституції і перенесення парламентських виборів (1 лютого 2011 р.) та голосування за новий виборчий закон (17 листопада 2011 р.) до припущення (і не тільки!) про надто тісні взаємозв'язки з владними структурами. Має місце «ліфт»: від опозиції – до влади. На підтвердження цієї тези наводяться прізвища А. Портнова, М. Ставнійчук, П. Порошенка та ін. «Конфігурація опозиції – дуже мінлива. У ній багато людей, не обтяжених стримуючими чинниками (у вигляді ідеологічної доктрини чи моральних зобов'язань)» [4,с.3].

Протестні акції сьогодні – також фейки, бо до влади і опозиції є недовіра, адже мітинги – проплачені. Висновок автора – невтішний, адже поступово формується специфічна розбещена фейкова свідомість та «проплачений», «шлунковий», фейковий електорат, не здатний протистояти загрозливим викликам. До речі, ці виклики часто формують і випробовують ті структури громадянського суспільства, які пов'язані з владою, і є результатом діяльності осіб, які раніше були при владі чи тепер до неї наближені. Напр., В. Медведчук, який у 2012 році став лідером Громадського руху «Український вибір». М. Кармазіна, крім цього виду фейк-структур громадянського суспільства, називає ще два види структур громадянського суспільства. Серед різноманітних рухів, фондів, ініціатив та об'єднань є такі, на думку автора, що чесно працювали на благо суспільства впродовж виборів (напр., ОПОРА). Але є і такі, які впродовж років отримують гранти міжнародних структур, «уміло симулюючи громадянську активність». Не залишається осторонь уваги автора і роль підконтрольних владі ЗМІ, а також різного роду експертів і соціологів, що дають абсолютні фейк-прогнози, «облуплюють масову свідомість» і пропонують до використання агресивні стратегії, недемократичні методи проведення та організації виборів. М. Кармазіна робить висновок про те, що «громадянське суспільство переповнене фейками, які по-своєму провокують політичне відчуження», а безвідповідальність членів суспільства «веде до згорання демократії». У статті М. Кармазіна розглядає важливі питання змісту та функціонування фейк-структур та фейк-утворень в умовах сучасного українського соціально-політичного простору. Але, практично, відсутній аналіз причин появи фейків на рівні влади, опозиції та суспільства.

Поява фейків у владних структурах – свідчення існування загрози для самої держави та державної влади. Влада повинна мати чітку програму діяльності, проводити відкриту інформаційну політику, сприяти задекларованим реформам і, таким чином, виконувати основну свою функцію – захисту інтересів громадян та стимулювання розвитку суспільства. Для ілюстрації того, що відбувається в Україні, звернемося до праці «Пути и перепутья современной цивилизации», що була надрукована у 1998 році колективом знаних в Україні авторів. Мова йде про реформування української економіки: «... у виборі шляхів і засобів для вирішення цього завдання необхідний не догматичний... курс, а пошук нових, самостійних неординарних рішень». «Тепер... вибір лімітованої ситуацією, що погіршується: масовим відтоком капіталу, небувалою для країни криминогенністю, руйнуванням високотехнологічних крмлексів, ... падінням віри в успіх» [1,с.294]. Влада не так давно пропонувала нам стабільність. Стабільність опирається на стабілізацію, яка, в свою чергу, «передбачає дуже багато; також досягнення соціальної стабільності, яка неможлива в умовах подальшого зубожіння основної маси населення при нарощенні багатства на іншому полюсі» [1,с.295]. Що ж пропонується як першочергові кроки, що полегшуються монетарною стабілізацією? По-перше, переорієнтація економіки з розподільчої на домінування стратегічного інтересу та, по-друге, забезпечення перетоку капіталів з спекулятивно-фінансової сфери у реальний сектор економіки. Таким чином, порівняльний аналіз ситуації в кінці 90-х років і реалій сучасної України змушує поставити питання: чи справжніми є задекларовані владою реформи та починання, і чи є рух вперед, чи це лише імітація змін?

Влада повинна опиратися на високий професіоналізм виконавців: від міністра до рядового чиновника. Професіоналізм

сучасного владного середовища перетворюється поступово на фейк – через безконтрольність, відсутність відповідальності та аморальність. «Попередньою – ... інертною, над бюрократичною, незграбною залишилась держава. І, як результат, на зміну надіям і вірі у близькі світлі часи процвітання прийшло народне розчарування» [1,с.294].

Про опозицію як середовище фейк-утворень в межах цієї статті написано немало. Тому основне, на що хотілося б звернути увагу – це надмірне прагнення опозиції до влади; відсутність чітких програм діяльності та конструктивізму. Наслідком такого положення речей виступає перебільшене критиканство, популізм, захоплення «лівими» гаслами та силовими засобами відкритої боротьби з владою.

Причини існування фейків на рівні суспільної та індивідуальної свідомості надзвичайно різноманітні. Якщо брати економічні фактори, що лежать на поверхні, то це ефективний маркетинг, здатність відповідних структур отримувати фінансові, політичні та соціальні дивіденди від широкого розповсюдження фейків. Якщо брати глибинний ментальний рівень, то прагнення українців до декоративізму та «більше здаватися, ніж бути насправді» [3,с.36] приводить до захоплення зовнішніми, часто фейковими атрибутами. Крім того, модуси минулого виявляють себе через подвійні стандарти, подвійну мораль як метастази «крадянської демократії». Постмодерністські впливи ознаменували кінець ери абсолютних істин та мінімалізм. Там, де є хоч найменший вакуум ідеалів, панують сурогати та підробки. Це наслідки духовної кризи нашого часу – кризи ідеалів, смислів та творчості. Психологічні чинники змушують сучасну людину шукати схованок від зовнішніх та внутрішніх загроз, а це породжує бажання прикрасити або змінити реальність.

Надзвичайно велике значення має вплив інформаційних технологій. Спілкування в Інтернеті має свої особливості: воно анонімне, невербальні засоби спілкування не відіграють великого значення; створюються будь-які «віртуальні особистості» чи образи. Така взаємодія учасників інтернет-спілкування попередньо невизначена, вона унікальна і існує лише протягом самої взаємодії [2,с.55]. Більшість віртуальних образів має фейкові риси або взагалі є фейками. Візуалізація без духовного підґрунтя веде до потягу до ерцаїв та фальшивих вражень. «Виникає особлива структура світосприйняття, обумовлена електронною цивілізацією» [1,с.17]. Змінюється предметна сфера чуттєвості людини. Предмети споживання набувають соціального значення і виступають як символи (досить часто – як фейки) моди, престижу, успіху тощо. Неможливо також не згадати про вплив ЗМІ. Якщо журналісти близькі до владних структур, вони, як правило, позбавляють громадян права на достовірну інформацію; прагнуть фейків та їх поширюють. Часто ЗМІ допомагають здійснювати вплив не кращих проявів масової культури.

Однак у запобіганні розширення впливу фейків саме ЗМІ можуть і повинні відіграти основну роль. Лише повноцінний розвиток громадянського суспільства, свідомо інтелектуальна еліта та конструктивний діалог влади, опозиції та організацій громадянського суспільства здатні забезпечити соціально-політичний простір України від розповсюдження фейк-структур та фейк-утворень.

Список використаних джерел

1. Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. Пути и перепутья современной цивилизации. – Киев: Благотворительный Фонд содействия развитию гуманитарных и экономических наук «Международный дедовый центр», 1998. – 432 с.
2. Чмут Т.К., Чайка Г. Л. Етика ділового спілкування: Навчальний посібник. – К.: Знання, 2007. – 130 с.
3. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К.: Вид-во «Оріє», 1992. – 230 с.
4. http://gazeta.dt.ua/internal/fake-utvorenniya-i-mock-ob-yekti-ukonteksti-viboriv-do-verhovnoyi-radi-ukrayini-2012-r_.html
5. <http://teenslang.su/content/%D1%84%D0%B5%D0%B9%D0%BA&e xp=1&slang=all>
6. <http://www.wordreference.com/enru/fake>

* * *

УДК: 329(477)06

Свєн Бондар, магістрант філософського факультету, Київський національний університет ім. Т.Г.Шевченка, Україна, м. Київ
Тетяна Бондар, канд. філософських наук, доцент кафедри філософії, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

Феномен політичного лідерства у сучасній Україні

Розглянуто сутність політичного лідерства як соціально-політичного феномена та його стан і перспективи в сучасній Україні.

Ключові слова: лідер, політичне лідерство, особистість, влада, регулятиви діяльності, соціально-класовий інтерес.

Евгеній Бондарь, Татьяна Бондарь. Феномен политического лидерства в современной Украине

Рассмотрено сущность политического лидерства как социально-политического феномена, его состояние и перспективы в современной Украине.

Ключевые слова: лидер, политическое лидерство, личность, власть, регулятивы деятельности, социально-классовый интерес.

Yevgen Bondar, Tatyana Bondar. The phenomenon of the political in modern Ukraine

The article considers the essence of political leadership as a socio-political phenomenon and its state and prospects in modern Ukraine.

Keywords: leader, political leadership, personality, authority, regulatives of action, socio-class interest.

Однією із фундаментальних тем соціально-філософської та політичної думки, що стала предметом людської рефлексії над устроєм суспільства та держави, є тема політичного лідерства. Проблема лідерства, як в гуманітарних, так і в політичних науках впродовж культурно-історичного розвитку суспільства завжди викликала інтерес. Не слабшає він і сьогодні, особливо в сучасній Україні в умовах розпаду колишніх культурно-політичних, соціальних і економічних відносин та створення і впровадження нових програм, спрямованих на подолання кризи, модернізації суспільства, політичної системи, управління як країною в цілому, так і окремими галузями культурного й політичного розвитку.

Дискусії про роль особистості в розвитку суспільства ведуться протягом усієї світової історії. Але лише останнім часом, у зв'язку з демократизацією суспільних відносин, активною участю засобів масової інформації в політичних процесах, проблема особистості політичного діяча виходить на перший план. Фігури політичних лідерів стають надзвичайно важливими для публіки, оскільки вони дозволяють звести всі складні процеси політичного життя до боротьби окремих особистостей. Політики, і особливо політичні лідери, стають уособленням популярних ідей, певного курсу дій, надій на майбутнє. Останнім часом політичні курси країн починають сприйматися персоніфіковано, через призму особистих якостей конкретних політичних лідерів. Усе актуальнішим стає всебічне вивчення інституту політичного лідерства, яке зайняло значиме місце в суспільно-політичному житті, перетворилось у публічну справу, що породило потребу його осмислення як суспільно-політичного феномена.

Політичне лідерство займає в сучасних умовах особливе положення у зв'язку з тим, що воно зримо і значуще впливає на хід політичних подій. На сьогодні існує значна кількість наукових досліджень, основною метою яких було вивчення окремих аспектів даної проблематики, що пояснюється популярністю теми та наявністю достатньої фактологічної бази. В Україні теорію лідерства напружують В.Горбатенко, Ф.Кирилюк, М.Кляшторний, Б.Кухта, А.Пахарев, А.Пойченко, Ф.Рудич, С.Кузнєцова, О.Траверсе, Ю.Шаповал, В.Татенко, В.Литвин, В.Токовенко, В.Ребало. Технології формування політичних еліт розробляли та розробляють В.Бебик, В.Олійник, В.Полохало, Г.Почепцов, М.Примбуш, М.Томенко, Л.Шкляр, Г.Щокін.

Однак, незважаючи на наявність великої кількості наукових праць, присвячених інтерпретації сутності політичного лідерства, функцій політичних лідерів, типів політичного лідерства та механізмів його формування і реалізації, тема далеко ще не вичерпана. Наразі нагальної дослідницької уваги потребує більш поглиблене вивчення політичного лідерства як соціально-політичного феномена та вплив суспільно-політичних процесів на механізми та особливості формування політичного лідерства в сучасній Україні.

У широкому, соціальному сенсі лідерство – це здатність впливати на окремих особистостей та групи людей, спрямовуючи їх зусилля на досягнення цілей організації чи індивіда. Лідер (англ. leader – той, що веде) – це авторитетний член організації чи соціальної групи, особистісний вплив якого дозволяє йому відігравати суттєву роль в соціально-політичних процесах та ситуаціях, у врегулюванні взаємовідносин у колективі, групі, суспільстві. На думку японського соціолога М.Огави, «лідерство – це відносини, що встановлюються між лідерами та тими, кого ведуть. При цьому взаємні зв'язки дуже різноманітні. Оскільки лідер-

ство – це також і ті заходи, які застосовує лідер щодо тих, кого він веде» [4, с. 152].

У сучасній політології існує широкий спектр концептуальних інтерпретацій феномену політичного лідерства і причин його виникнення. Найдавнішою й найпоширенішою концепцією лідерства є концепція особистих якостей, різновидами якої виступають волюнтаристська (Н. Макіавеллі, Т. Карлейль, Ф. Ніцше, Д. Донцов та ін.) й аристократична (Арістотель, Ортега-і-Гассет, В. Липинський). В основі концепцій особистих якостей лідера лежить уявлення про лідерство як про результат дії особливих якостей окремих осіб, якими вони володіють чи то від Бога, чи то від Природи, чи внаслідок самовдосконалення. При цьому вважається, що дані якості спрацьовують незалежно від обставин і бажань мас людей, поведінкою й діяльністю яких керують лідери.

Незважаючи на надзвичайну важливість для лідерства необхідних якостей особистості, такий підхід до розуміння природи лідерства багато дослідників вважають однобоким. По-перше, він не враховує зумовленості лідерства об'єктивними обставинами, прагненнями і настроями мас. По-друге, завжди проблематичним лишається питання, які риси є найхарактернішими для політичного лідера. Це свідчить про те, що дана концепція не може достатньою мірою з'ясувати природу і суть лідерства.

Своєрідне тлумачення лідерства дають класики марксизму, визначаючи лідера як особу, що має набір певних особистих якостей, таких, як уміння, знання, авторитет, організаторський талант, та є виразником інтересів і волі певного класу, зокрема пролетаріату.

Протягом тривалого часу проблема політичного лідерства була практично виключена з поля зору наших суспільствознавців, що робить для нас особливо цікавими праці відомих зарубіжних авторів з даної проблематики. Однією з них є книга Роберта Такера «Політична культура і лідерство в Радянській Росії. Від Леніна до Горбачова». Її автор – представник так званого ліберально-демократичного напрямку американської радянології, почесний професор Принстонського університету, президент Американської асоціації слов'янознавства. Р. Такер розділяє діяльність лідера на три взаємопов'язані фази-функції. Перша – це діагностична функція: лідери визначають ситуацію, ставлять їй «діагноз»; друга – пропонування: вони (лідери) пропонують політику, тобто напрям дії в інтересах групи, яка буде вирішувати проблемну ситуацію; третя – мобілізуюча: лідери повинні добитися підтримки групою даного ними визначення її становища і запропонованого плану дій. Усі ці функції притаманні як лідерам, що відносяться до встановлених (конституційованих) форм, так і до лідерів суспільно-політичних рухів [7, с. 21].

Проблема політичного лідерства особливо загострюється в кризові періоди історії у зв'язку з пошуками й утвердженням нових форм життя, посиленням політичної активності усіх верств суспільства, із зіткненням позицій, інтересів і волі. Адже основний сенс політичного лідерства полягає у тому, щоб виразити спільні інтереси та здійснити авторитетне керівництво у сфері політики.

Лідерство завжди пов'язане з ідентифікацією індивідуальних, групових і суспільних інтересів. Воно є результатом персоніфікації цих інтересів. Сенс його полягає в здійсненні авторитетного керівництва з організації суспільно-політичного життя. Видатний український політичний мислитель В. Липинський справедливо стверджував, що «тільки тоді, коли є загально визнані громадські, церковні, воєнні, родинні і класові авторитети, на які може опиратися влада, народжується на території даного громадянства його власна держава» [3, с. 252-253].

Отже, політичне лідерство являє собою персоніфікований спосіб самоорганізації суспільного життя, що ґрунтується на авторитеті і сутність якого становлять владні відносини впливу і послідовництва, панування й підкорення. Воно виникає і функціонує як об'єктивно – суб'єктивний процес. Об'єктивність лідерства зумовлена соціальними причинами його виникнення й розвитку, місцем і роллю в організації життя суспільства. Водночас лідерство нерозривно пов'язане з певним суб'єктом, власне з персоною лідера. Конкретна особа стає суб'єктом лідерства завдяки своїм особистим якостям, авторитетові („харизмі“) і внаслідок добровільного визнання й підкорення з боку інших з метою реалізації спільного інтересу. Виходячи з цього, слід розрізняти поняття „політичне лідерство“ і «політичний лідер».

За традиційним визначенням словників і енциклопедій, політичний лідер – це впливовий учасник політичного процесу, який незалежно від формального статусу намагається і здатний консолідувати зусилля людей, спрямовувати їх на досягнення спільних цілей, які він висунув. Він може очолювати державу, велику соціальну чи соціально-етнічну спільноту, політичну партію, суспільно-політичний рух, громадсько-політичну організацію. Становище лідера зобов'язує багато до чого, адже його автори-

тет, політичні й особисті якості строго оцінюються людьми і значною мірою зумовлюють успіх політичної діяльності.

Розглядаючи проблему якостей і характеристик лідера, слід мати на увазі те, що йдеться, по-перше, про найістотніше і найнеобхідніше в його гармонійній єдності і, по-друге, про певну систему об'єктивних вимірів конкретної ситуації – суспільно-історичні умови, рівень політичної культури, вид регулювання суспільних відносин, форму й об'єкт лідерства, ступінь інституційності, панівний стиль лідерства тощо.

Як механізм політичне лідерство являє систему регулятивів діяльності політиків, яка забезпечує не тільки легальність дій, а й їх відповідність прийнятій у суспільстві системі духовних цінностей. Другий блок складових механізму політичного лідерства являє собою систему неюридичних регулятивів діяльності політика (статут суспільної організації, партій-релігійні приписи і т. ін.); він формується під впливом інтересів соціального прошарку, на який передусім спираються політики. Така система складається як стосунки між лідером і його «адресатом». Вони виникають під час реалізації лідерської програми (її зміст прямо впливає на характер цих відносин). Окрім того, на поведінку політика тут впливають погляди і переваги, стереотипи мислення і поведінки даного соціального прошарку.

Сукупність детермінант лідерства у третьому блоці визначається сутністю зв'язків двох складових: між лідером і рештою потенційних суб'єктів політичної дії. Якщо відношення лідер–«послідовники» конститується у другому блоці, то відношення соціальний прошарок (зокрема й лідер)–суспільство загалом – у третьому блоці. Характер таких зв'язків безпосередньо визначається змістом лідерської концепції, оскільки вона не тільки відображає політичні інтереси конкретного прошарку, а й здійснює зворотну дію, формуючи їх.

Як спосіб вираження інтересів частини населення політичне лідерство існує на рівні політичних партій, рухів. На відміну від вузькогрупових інтересів, на цьому рівні особистість лідера є вираженням певної соціально-політичної позиції значної частини населення. Саме активність, тобто суб'єктність складових відносин між політичним лідером і частиною населення детермінує спосіб адекватного вираження інтересів частини населення, яка підтримує конкретного політика та його програму дій. Елементи політичного керівництва при цьому пригнічуються тотальним впливом настроїв великої групи (частини населення).

Як організація типу влади політичне лідерство виявляється на найвищому, рівні, коли політична дія лідерів поширюється на все суспільство або найбільшу його частину, за умови розподілу влад, соціального розшарування

населення країни тощо. За таких обставин здійснення влади як головної складової політичного лідерства (власне його результату) залежить і від об'єктивних, зовнішніх стосовно групи особливостей (їх становлять умови, динаміка здійснення політичних процесів, наявні інститути тощо), і суб'єктивних.

Вже згадуваний вище американський дослідник Р. Такер вважає, що «політичне лідерство є, ймовірно, однією з найважливіших і найзагальніших форм влади. Влада – це центральна складова лідерства» [7, с. 37]. Але якщо йдеться про національно-державний рівень у сучасному світі, то йому, безперечно, повинен відповідати певний лідер. Якщо керівник може і не бути лідером, то лідер не може не мати якостей керівника (тобто організаторських, комунікативних та інших професійно необхідних і достатніх здібностей). Водночас треба розрізняти політичних лідерів як особистостей та політичне лідерство як явище політичного й соціокультурного життя країни. Звісно, перших не можна абстрагувати від конкретно-історичного та національно-культурного контексту їх розгляду.

Роль особистості в політиці зазвичай розглядається з огляду на уявлення про суспільство як політичну систему. Держава, яка спрямовує розвиток індивідів із метою їхньої самоорганізації, може зумовлювати таке явище, як етатизм. Але за такого підходу багато важливих для політичної науки питань залишаються нез'ясованими. Це має значення не тільки для теорії, а й для політичної практики. Інший підхід пов'язаний з аналізом політичної проблематики через особистість, її політичну позицію. За такого дискурсу одразу постає питання, про яку особистість йдеться? Різні люди виконують неоднакові політичні функції і ролі. Одна справа – політичні лідери чи люди, наділені владою, інша – пересічні індивіди, які становлять переважну більшість у суспільстві. «Хто є акторами світу політики?» – запитує французький політолог Ж.-М. Денкен і пропонує різні відповіді: «Можна сказати, що діють тільки індивіди. Можна сказати, що у світі політики як суб'єкти виступають такі великі групи, як класи і нації. Насамкінець можна погодитись із компромісною точкою зору, тобто визнати як суб'єкти групи, що склалися на базі процесу інституціалізації: вони існують незалежно від індивідів, які є їх конкретною опорою [1, с. 93].

Сам Ж.-М. Денкен вважає тільки першу відповідь правильною. Розмаїття наявних думок можна звести до двох провідних підходів: персоналістського й інституційного. (Наразі йдеться про неоінституційний підхід. Під інституціями розуміють «правила гри», які містять водночас формальні (універсальні) або неформальні (особистісні) санкції та норми, котрі висувають необхідні стимули до відповідної політичної активності).

Таким чином, лідерство є особливий суспільний феномен, коли видатні особистості, завдячуючи непересічним якостям та вмінням впливу на маси, особливостям соціально-політичної ситуації, мають здатність очолювати масові рухи за суспільні перетворення або керівництво суспільством в цілому.

Процеси модернізації і демократизації в сучасній Україні актуалізують потребу формування політичного лідерства, здатного забезпечити компетентність державного управління й реформаторський шлях суспільного розвитку. Становлення лідерів суверенної України не було процесом розриву з традиціями не тільки народного життя, а й з усіма традиціями попереднього режиму. В Україні національними лідерами ставали представники партійно-радянської номенклатури і національно-патріотичної інтелігенції.

Інститут лідерства в Україні має багато сторін, характеристик як у процесі становлення, так і функціонування. В Україні національними лідерами ставали представники партійно-радянської номенклатури і національно-патріотичної інтелігенції. Політична практика України періоду незалежності свідчить, що більшість лідерів загальнонаціонального рівня прийшли з регіонів, де вони опанували досвід регіональних керівників – В. Чорновіл (Львів), П. Лазаренко (Дніпропетровськ), В. Янукович (Донецьк), – або сформувалися як політики в регіональних умовах: Л. Кучма, О. Мороз, П. Симоненко, Ю. Тимошенко та інші [5, с. 165].

Потреба в авторитетному лідері особливо зростає за складних ситуацій життєдіяльності суспільства. Можливості суспільства щодо розв'язання складних суспільних проблем багато в чому залежать від наявності загальноузвичаєного лідера, який не тільки запропонував би стратегію виходу з кризи, а зумів консолідувати суспільство на її виконання [6, с. 241].

Можна погодитися з висновком Д. Видріна, що перший склад політичного керівництва країни цілком заслуговує назви «вербальні лідери» [2, с. 92]. Прийшовши до влади за допомогою слова, вони свято повірили і абсолютизували силу друкованого і особливо усного публічного слова. Всю політику вони намагалися звести до пошуку потрібного дискурсу критики минулого, суперечки з опонентами чи розмови з виборцями. Але політичне лідерство неможливо звести до політичної декларації. Вочевидь, не лідери керували процесом становлення нових держав, а сам процес, який об'єктивно розпочався, визначив дії, погляди і вчинки цих лідерів.

Навмисна дистанція більшості загальноукраїнських політичних лідерів перших років незалежності від політичних партій та рухів сьогодні вже не виправдовується. І це зрозуміло, бо всі вони прийшли до влади не як вожді й борці за незалежність України, а випадково. Наявне падіння авторитету, різке зниження особистого політичного рейтингу примушує шукати політичну опору в політичних партіях і рухах.

В умовах сучасного пострадянського суспільства можна дійти такого висновку: найпоширеніші типи політичного лідера – це колишні партійні вожді і ватажки.

Але політична перспектива за іншою генерацією політичних лідерів, які зможуть опанувати і виховати в собі основні риси політичної культури, а також важливі психологічні дані: вміння працювати з людьми, комунікабельність, вміння обирати свою команду помічників та інші. Політичними лідерами можуть і мають стати люди, які є професійно, інтелектуально, морально-психологічно та організаційно підготовлені до владної діяльності, спроможні справляти легітимний вплив на все суспільство або його частину.

Список використаних джерел

1. Денкен Жан-Мари. Политическая наука. – М., 1993.
2. Видрін Д. Політика: історія, технологія, екзистенція. – К.: Либідь, 2001. – 432 с.
3. Липинський В. Національна аристократія // Консерватизм: Антологія. – С. 252–253.
4. Огава М. Практический менеджмент / Пер. с яп. – Токио, 1990.
5. Пахарев А. Теоретичні основи політичного лідерства в сучасній політичній науці. [Електронний ресурс] Реж. доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1330>
6. Пахарев А. Д. Лідерство в політиці. – К.: Випол, 1998.
7. Такер Р. Политическая культура и лидерство в Советской России. От Ленина до Горбачева. – США: Экономика, политика, идеология, 1990.

* * *

УДК 32:008(4УКР)

Дмитро Гаврилюк, аспірант Інституту політології та права, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, м. Київ.

Дискусійний характер Абсентеїзму як феномену політичної культури громадян України

З одного боку, існування проблеми абсентеїзму свідчить про те, що в індивіда є право вибору тій лінії поведінки, яка відповідає його інтересам, але з іншого – абсентеїзм, безсумнівно, є свідченням індиферентності людей до виборів, політичних подій. Очевидно, що у політичній науці абсентеїзм оцінюється неоднозначно

Ключові слова: абсентеїзм, політична культура, політична не участь, ірраціональний виборець, абсентеїзм парламентаря.

Дмитрий Гаврилюк. Дискуссионный характер Абсентеизма как феномену политической культуры граждан Украины

С одной стороны, существование проблемы абсентеизма свидетельствует о том, что у индивида есть право выбора той линии поведения, которая соответствует его интересам, но с другой – абсентеизм, несомненно, является свидетельством индифферентности людей к выборам, политическим событиям. Очевидно, что в политической науке абсентеизм оценивается неоднозначно

Ключевые слова: абсентеизм, политическая культура, политическая неучастие, иррациональный избиратель, абсентеизм парламентария.

Dmitry Gavrylyuk. Debatable character of Absenteeism as the phenomenon of political culture of citizens of Ukraine

On the one hand, the existence of the problem of absenteeism indicates that the individual has the right to choose that line of behavior that reflect their interests, but on the other – absenteeism, no doubt, is a testament to people's indifference to the elections, political events. It is clear that in political science absenteeism remains a controversial issue

Keywords: absenteeism, political culture, political non-participation, irrational voter, absenteeism MP

Чому не може Абсентеїзм бути антагоністичною формою політичної культури індивіда в той час, коли він фактично є антагоністом політичної участі. Звернімося до політологічного дискурсу. У традиційній теорії демократії участь трактується як громадянський обов'язок, як ознака політичного здоров'я, як кращий метод забезпечення та врахування індивідуальних інтересів у політичному процесі. У сучасному глобалізованому світі, вплив якого відчувається в Україні, є декілька форм політичної участі громадян, зокрема: 1) дії по регулюванню політичних повноважень (електоральна поведінка); 2) активістська діяльність, яка спрямована на підтримку кандидатів і партій у виборчих кампаніях; 3) професійна політична діяльність як публічних політиків, так і осіб, що фахово забезпечують реалізацію політико-державних функцій; 4) відвідування мітингів, політичних зборів та участь в демонстраціях; 5) участь у діяльності партій, політичних рухів і груп інтересів.

Черговим і вже трендовим видом участі громадян України у політиці стали різноманітні суспільні рухи, які займаються політикою, беручи участь у різноманітних мітингах та протестах. Але, попри наявність необхідних механізмів для формування політики та прийняття рішень громадянами, рівень політичної участі в Україні залишається досить низьким. Чи причиною цього є політичний абсентеїзм – питання риторичне і складне водночас. На підтвердження знаємо, що у громадсько-політичних заходах бере участь менш, ніж 20% громадян України. Так, кількість громадян, які брали участь у громадсько-політичних заходах, зменшилась удвічі (з 35,3% до у 2006 р. до 17,6% у 2011 р.). Рівень членства у громадських та політичних організаціях і рухах знизився майже на 4% і став найнижчим за всі роки незалежності. Зокрема, кількість членів політичних партій скоротилася втричі (з 4,6% у 2006 р. до 1,4% у 2011 р.), громадських організацій – на 0,2% (з 0,9% у 2006 р. до 0,7% у 2011 р.). Зауважимо, що якщо показники рівня партійності в Україні є близькими до середньоєвропейських, то рівень залученості населення України до діяльності громадських організацій або об'єднань одним з найнижчих у Європі.

Якщо ж ми вже акцентуємо увагу на тематиці партійного будівництва, то варто одразу сказати про його основну проблему та проблему участі громадян у діяльності політичних організацій в Україні, якими є абстрактне уявлення партійних менеджерів щодо ролі членів партії в її активному житті. Особливо показовими є відомі факти примусового вступу до політичних партій цілих відділів державних відомств, що, окрім кількісного ефекту, не приносять абсолютно нічого, годі вже думати про ефект електоральний.

Як підсумок попередньо сказаного, участь українських громадян у політичному процесі є неоднозначною. З одного боку, цікавість до політики зросла під час подій «Помаранчевої рево-

люції», далі вона стихала. Але, з іншого боку, люди визнають, що політика для них складна, і через це їм важко розбиратися в ній.

Виявити та показати наскільки багатоаспектним може бути політологічний феномен абсентеїзму і не лише з позиції не участі громадян України у виборчих процесам, а й відсутність, фактично абсентеїзм обраних народом політиків, це по-перше. А, по-друге, аргументувати наскільки абсентеїстські практики мають дихотомійний зв'язок із політичною культурою особистості в Україні.

Дослідження показують, що рівень обізнаності з певних питань, що дискутуються в суспільстві, справді доволі низький. Тип політичної участі в Україні визначається як «активне споглядання». Чим довше він буде пролонговуватись суспільною волею громадян, тим абсентеїстські настрої будуть вкорінюватись в свідомість громадян як цілком виправданий політичний принцип присутності в політиці та сприйняття її та цінностей, які вона продукує, до відтворення у масових політичних практиках.

Зрозуміло, що проблематика політичної неучасті та відчуження є об'єктом для не одних політологічних розвідок та досліджень, проте вже зараз є дослідження, які дають нам ключі для розуміння характеристик типу політичної культури. Зокрема, знаний соціологічний інститут Resrarch I Branding Group у співпраці із Всеросійським центром дослідження суспільної думки (ВЦИОМ) 9-21 червня 2012 року провели масштабне дослідження на тему порівняльного аналізу політичних практик двох держав – України та Російської Федерації. Результати цілком невіснужені. Так, спільними рисами політичних культур обох країн спеціалісти соціологи виокремили: політичну пасивність, повагу до державних символів, відкритість і сприйняття культури та досвіду інших народів, самостійність і прагнення опертись на власні сили, зневіру у високих ідеалах та принципах, небажання коритися закону, консерватизм, прагнення до згоди та пошуку компромісів [1].

З приводу того, які характеристики були виявлені у вітчизняній політичній культурі, то типологізувати її можна за такими критеріями: 1) за рівнем політичної участі – патріархальна, але, останнім часом, додається ще й політична пасивність та байдужість (таких за даними опитування було 56,1%, на противагу 27,9%, для яких першістю є активна політична участь); 2) за механізмом соціального реагування – ринкова, орієнтована на індивіда у суспільних відносинах; 3) за типом поведінки у конфліктах – конфронтаційна, що має під собою орієнтацію на конфліктне вирішення проблем, відмову від кооперації; 4) за рівнем співпадіння ціннісних орієнтацій населення – змішана, наявність гетерогенності думок [1].

Політична участь є інтегральною характеристикою політичної культури. Політична ж культура є похідною від процесів, що відбуваються у державі, а тому для перехідних суспільств характерний «проміжний» тип культури: він акумулює в собі як рудименти минулих суспільних відносин, так і паростки нових. Для характеристики основних тенденцій політичної культури українського суспільства науковці Інституту соціології НАН України розробили інтегральний тест типів політичної культури. В його основу було покладено підхід, який передбачав дві змінні: тоталітаризм/демократія; активність/пасивність. Цей тест дав змогу виокремити чотири типи політичної культури: активно-тоталітарний, пасивно-тоталітарний, пасивно-демократичний і активно-демократичний. Звертає на себе увагу наявність доволі значної частини представників типологічної групи «пасивно-тоталітарного типу політичної культури» – 26,7 %, які, на відміну від носіїв свідомості «активно-тоталітарного типу» (5,9 %), також не сприймають ідей демократії, але при цьому не налаштовані активно захищати цінності тоталітарного суспільства. Слід зауважити, що в українському суспільстві переважає «пасивно-демократичний тип політичної культури – 50,7 %. Люди, що входять до цієї групи, сприймають цінності демократичного суспільства, але не готові активно підтримувати їх [2]. Це і є ще однією кризою політичної участі громадян.

В Україні, серед експертів панує думка, що й досі вкрай слабкорозвинена учасницька політична культура, але й є позиція стосовно того, що забракало розуміння громадянами свого права вимагати від політиків ефективної самовіддачі і якісної роботи на задоволення інтересів громадян. Із останнім, до слова, не погоджується Брайан Каплан, професор економіки в Університеті Джорджа Мейсона, який переконаний, що сучасна демократія знає поразки через те, що дає все, що забажає на конкретний момент той чи інший виборець [3]. Можна додати тезу, якою часто користуються психологи, кажучи, що людині завжди буде матеріального достатку мало, їй, при досягненні певного рівня, захочеться більшого. А вже далі обов'язково з'являється проблема, адже у держави може виявитись обмаль вільних коштів для інвестування у електоральні мрії своїх громадян, які саме ці політики й «намалювали» «своїм» виборцям.

Власне, єдиним, на жаль, на сьогодні механізмом практичної політичної участі є вибори. Водночас, вибори так і не стали справжнім механізмом впливу громадян на владу, оскільки після виборів політичні сили, що приходять до влади, починають діяти незалежно від волі виборців, які їх у владу делегували. З одного боку, делегуючи захист свої інтересів представникам, люди відчують свою причетність до політики, прийняття політичних рішень, а з іншого, ця форма участі має суттєві недоліки. Вона допускає можливість викривлення волі мас, захист представниками влади власних інтересів (які не завжди збігаються з інтересами виборців) та втрати контролю над своїми представниками.

Особливо прикро, коли відбувається зв'язку із народними обранцями втрачається через те, що вони, фактично, саботують діяльність представницького органу, себто демонструють абсентеїзм члена зборів (парламенту, як приклад). Про цей підвид абсентеїзму вів мову ще знаний англійський філософ Ієремія Бентам у своїй праці «Тактика законодавчих зборів» (1791р.). В ній І.Бентам вказував, що абсентеїзм парламентаріїв може вплинути на такі незручності, як легкість порушення зобов'язань, зменшення впливу зборів на народ, бездіяльності парламенту за відсутності необхідної кількості голосів, аби забезпечити діяльність актів парламенту, залученню менш професійних, а, отже, недієздатних осіб, численні випадки законодавчого недбальства [4].

З позицій «незручності», які описав І.Бентам, автор робить висновок, що абсентеїзм членів зборів (в Україні це абсентеїзм парламентаріїв, депутатів обласних, районних рад) виник не на пустому місці, очевидно, що він виявився у практичній площині на фоні політичного, а далі ще й електорального абсентеїзму громадян, яким ще не є цінною, зокрема позиція одного громадського діяча Андрія Денисенка, координатора громадянської організації «Громадянський актив Дніпра», який вважає, що для зміни влади потрібно: в разі обрання нових, альтернативних сьогоднішнім політичним силам, їм варто заходити до влади, брати на себе відповідальність та реалізовувати проекти на рівні територіальних громад [5]. Політикам нового штибу, та, власне, українцям, він рекомендує не переобтяжувати себе різного роду захопленнями та ілюзіями, бо й правда, на нашу думку, політична ліквідність партійних проектів в Україні має замалий політичний потенціал у часі. Проте, у сучасного політичного режиму є достатньо часу для вирішення «проблем української демократії» в Україні, який ще й досі не навчився вести діалог із громадянами в разі їх незгоди із політичними, економічними та соціальними інноваціями, що їх намагається запровадити влада. Автор має на увазі, що на початку 2013 року, однією громадською організацією, а саме партнерство «За свободу мирних зібрань» було оприлюднено список найабсурдніших рішень судів, якими було заборонено мирні акції в Україні у 2012 році.

До слова, за даними голови правління Центру громадянських свобод Олександра Матвійчука, влада через суди намагалася заборонити всього 358 мирних зібрань і майже у 90% випадків їй це вдавалося. Лідерами за кількістю судових заборон стала Харківська, Київська, Миколаївська області та АР Крим. Як зазначають учасники партнерства, суди намагалися обмежити свободу на мирні зібрання незаконним використанням законодавства СРСР та свавільним тлумаченням Конституції України.

Укладачі рейтингу ознайомилися з 50-ма рішеннями судів за 2012 рік та обрали найбільш абсурдні. Далі наводимо лише кілька з них, але акцентуємо увагу на необхідності їх аналізу наявності дотримання закону і елементарної логіки. Перший приклад: Харківський окружний адміністративний суд і його рішення про обмеження проведення акції у зимовий період, адже це може спричинити пожежу через використання опалювальних приладів; другий приклад: рішення Окружного адміністративного суду Києва, який заборонив мирні зібрання у центрі столиці 4-9 липня 2012 року у час «мовних» протестів під Українським домом. Суд аргументував рішення святкуванням Дня незалежності США, а через це можливою загрозою терористичних атак; і, врешті решт, третій приклад: Черкаський окружний адмінсуд і його рішення про заборону мітингу проти корупційних дій голови Черкаської ОДА. На думку суду, організатори мітингу не надали доказів корупції і їхня акція може завдати шкоди іміджу голови Черкаської ОДА [6].

Очевидно, що політична кон'юнктура Української держави, ще знаходиться в полі дисонансу чергових парламентських виборів жовтня 2012 року, адже ще досі не укомплектованим є склад парламенту України – Верховної Ради України (далі ВРУ), обраними є 445 народних депутатів,

Доводами ірраціоналізму, явища абсентеїзму в Україні у світлі минулорічних виборів до ВРУ 7-го скликання, є показник найнижчої виборчої явки, за всі часи електорального процесу вже незалежної української республіки, а саме близько 58% [7], які, все-таки, скористалися своїм правом голосу, правом обирати.

До речі, у своїй основі ця конституційна дефініція є зафіксованою в низці виборчих законів, а також, маю надію, в середньостатистичному майбутньому і у виборчому кодексі (питання є досі відкритим, але пролонгація політичної мовчанки і бездіяльності є сучасною політичною дійсністю), норма про те, що кожному громадянину надається Право, але не вказується, що це є його обов'язком, є правом голосувати. Так само, що його виборче право гарантується законом громадянину, і що ніхто не вправі впливати на здійснення ним свого електорального рішення. З одного боку, це підтверджує позицію значної частини політичних експертів та дослідників конституційного права, як-от Марини Станнічук про те, що недоцільними впровадженню є будь-які зміни у конституції щодо заміни права голосувати і приймати участь у виборчому процесі на демократичних засадах на обов'язок приймати участь і здійснити акт голосування. З іншого боку, цікавою науковому середовищу є авторська думка, яка ґрунтується на тому, що варто зупинити періодичне редагування конституційної бази. Не займатися заміною іменників і дієслів, але, якщо вже стаття п'ята Конституції України так промовисто наголошує, що її громадяни є джерелом влади [8], є її творцями, хіба не слід дописати, що громадянським обов'язком українця є участь у процесі державотворення?

Думаю, над цим варто замислитись. У мене немає привелюючого скептичного ставлення до українців як етносу, у мене є критичні судження стосовно українського виборця, який підходить до процесу виборів не з позиції здійснення раціонально усвідомленого рішення або з позиції державотворчого акту, а як ситуативного політичного вибору, вибору що склався внаслідок накопичення вибіркового політичного аналізу, чи ще краще, одностороннього усвідомлення політичної ситуації в Україні.

Відомий український політик Ігор Гринів у березні 2012-го на одному із молодіжних політологічних форумів у Києві прогнозував, що рівень голосування по лінії «проти всіх» на виборах до ВРУ буде 10 %, а насправді було 2-3%. Тому, що хоч громадяни і скаржаться на політику як джерело своїх бід, але в час голосування все-ж таки вирішують не втратити голосу і здійснити волевиявлення. Як стало відомо вже одразу після підрахунку результатів, прогноз опозиційного політика, принаймні у відсотках, не виправдався. Нез'ясованими залишилися такі питання: «скільки із близько 42% неголосуючих на останніх парламентських виборах є закоренілими політичними абсентеїстами?», «хто із них є абсентеїстами, вмотивованими наслідками економічної політики уряду?», «хто із неprisутніх на виборах були підкупленими?». Так, на жаль, шантаж і політичний тиск є «нормою» для арсеналу політичної боротьби в умовах великої політичної конфліктогенної ситуації.

Для державотворчого процесу, якого систематичного спіткають різні політичні конфлікти, є важливим з'ясувати, наскільки політична еліта оволоділа мистецтвом антикризового менеджменту. Вірним є твердження, що влада повинна не тільки вміти виводити суспільство із кризи, а й запобігати виникненню нових криз. На жаль, такого в Україні не уникнути, адже політична еліта, всупереч демонстрації своєї неповаги до правил, норм, законів, формує негативні настрої у суспільстві. До того ж, в Україні бракує суспільного консенсусу стосовно багатьох питань внутрішньої та зовнішньої політики. Відсутність єдності українського суспільства нині є чи не найактуальнішою проблемою, яка потребує розв'язання. Вона зумовлена існуванням різних ідентичностей, відмінностями політичних субкультур, соціальною нерівністю тощо.

Ні закони, ні навіть Конституція не створюють правил поведінки, які визнаються всіма. Це зумовлює великий вплив на перебіг політичних подій суб'єктивного чинника. Часом закони порушуються представниками політичної еліти, яка найбільшою мірою повинна була би бути зацікавленою у чіткому дотриманні законів держави. Адже більшість, яка незадоволена умовами існування і, водночас, не керується у своїх діях законами, може повстати, саботувати розпорядження влади. Врешті-решт, громадянська непокоря може перерости навіть у революцію. Закон є одним із важливих способів легітимізації влади в демократичних країнах.

Багатою політичним лідерам України властивий конфронтаційний тип поведінки. А це означає, що, замість пошуку консенсусу, вони часто вдаються до провокації напружених ситуацій, тим самим заводячи себе і суспільство у ще більш скрутне положення. Окрім того такою ірраціональною поведінкою, без жодних механізмів-запобіжників, політичний клас провокує неконтрольоване зростання нерівності, яке посилює владні позиції небагатих і перешкоджає участі в політиці більшості, тобто суперечить демократії та сприяє розвитку авторитарних тенденцій. Ось що стає результатом таких дій: 1) відбувається поляризація суспільства: на одному полюсі концентруються апатія й пасивність, на іншому – намагання монополізувати й закрити для гро-

мадян сферу прийняття політичних рішень; 2) соціальна нерівність маргіналізує знедолені верстви, підштовхуючи їх до втечі від політики і нелегітимних форм протесту, специфічною формою якою є абсентеїзм громадян. В цьому контексті громадяни кваліфікують свою політичну позицію і дію як єдину вірну і виправдану позицію щодо рішення державної влади. У подальшому такі верстви цілком вірогідно можуть стати базою політичного екстремізму, оскільки не мають можливості артикулювати й захищати свої інтереси в публічній сфері; 3) соціальна нерівність культивує у суспільстві атмосферу, що сприяє руйнуванню підвалин соціальної справедливості і загального блага, моральних засад суспільної єдності [9].

Абсентеїзм є політичним результатом такого типу соціальної нерівності, і, з одного боку, може бути для громадян вимушеною політичною реальністю. Хоча, повертаючись до думки, що закон має бути регулятором соціальної справедливості в державі, саме Конституція України у першому розділі, в статті п'ятій, констатує, що український народ, але ніхто інший, є джерелом влади, що громадяни не зобов'язані користися діям влади, які прийняті і введені в чин у неконституційний спосіб та вимагають від громадян поведінки, яка прямо і дотично суперечить Конституції та законам України.

Абсентеїзм є нерациональним також через процес так званого виголошення «не програмних» змін політичної структури, а також участь політичних суб'єктів у змаганні на найкращі виборчі слогани і бізнес-план по «декоративному реформаторському маллярству». Я погоджуюсь як із даною позицією, так і з політологом Віталієм Куликом [10]. Правота політичних експертів, в тому числі й політичного технолога С.Гайдая, у тому, що здоровий виборець не проголосує за Яценюка і Тимошенка, а на противагу цьому візьметься за підтримку ідеї ЗМІНИ влади [11]. Правий він і в тому, що є суттєва різниця між тим, що є голосування за бренди і харизматів-політиків, які приписують себе до бренду, а що є голосування за альтернативу, голосування за трансформацію політичного контексту, порядку денного.

Щодо раціонального виву абсентеїзму в Україні, то донедавна його проявом служила електоральна практика голосування і наявність, як варіанту для здійснення виборчих орієнтацій, графі у бюлетені «не підтримую жодного кандидата». Так, більшість правників із України, Венеціанської комісії і діючих політиків, політичних експертів наголошували, що це є електоральним рудиментом, що графа «проти всіх» так її окреслила політична публіцистика, вона є технологічним методом «політичного громовідводу» [12]. В цих словах є сенс, але суть у тому, що цей «громовідвід» жодним чином не блокувався, політична воля українського політикуму не пояснювала, чому виборці так вчиняють, чому вони не голосують, не приходять на виборчі дільниці. Я веду до того, що нинішні українські політики не долучаються до практики глибинного політичного аналізу і підведення підсумків, уроків напередодні будь-яких виборчих «протистоянь». Мені видається, що бажання отримати реальні емпіричні дослідження з приводу з'ясування всіх суспільно-політичних мотивів громадянських протестів, в тому числі електорального відчуження українських громадян, у представників і глашатаїв політичного Олімпу, та навіть у тих, хто мріють про розпаювання державної влади для себе, в майбутньому немає.

На думку автора, дискусійних обрисів політологічному феномену абсентеїзму в Україні додає той факт, що, хоч отримуючи в результаті виборів довіру громадян України, народний депутат виражає волю народу, який уповноважив його на реалізацію законодавчої влади, але, в умовах сучасності, дуже актуальним є питання про гарантії депутатської діяльності. Прикладами для занепокоєння слугують випадки позбавлення депутатського статусу народних депутатів Домбровського, Балого та С. Власенка, хоча всі строки позовної давності та оскарження результатів минули. Виникає ситуація, коли громадяни розуміють хиткість підтримки сильнішого за провладного, опозиційного кандидата на окрузі, якщо його за позовом іншого політика чи політичної організації можуть позбавити свого легального мандату. За таких умов може виникнути думка, що абсентеїзм вигідний владі, і це цілком вірогідно. Якщо ми задамося питанням: «Чому абсентеїзм вигідний не легітимним політичним елітам та урядові?». Тому, що, у разі обрання їх чи їх протеже організованою меншістю, пасивною більшістю громадян легше маніпулювати і нав'язати свою «хижацьку» політичну волю. Як демонструє досвід громадянського толерування популістської політики і років не виправданих електоральних обіцянок, стверджень, маніпулювання суспільною думкою, хоч і не приносить політичній владі дивідендів у формі послухників на команду «Струнко» громадян. Підсумок є іншим: у результаті того, що контроль над владою і опозицією громадянське суспільство не бере на себе, влада нав'язує такі суспільно-політичні умови, згідно яких кожна спроба організації та проведення чи-то мітингу, акції громадянської непокори чи політичної

ходи, може кваліфікуватися підконтрольними владі органами правопорядку та судами різних інстанцій, як порушення громадського порядку і спокою, утиском політичної честі та гідності, актами вандалізму та порушенням конституційного порядку, бо протест націлений на обрану на демократичних виборах владу.

На переконання автора, дисфункціональність державних інституцій, розбалансованість у модернізації ресурсно-затратних сфер життєдіяльності з одного боку, корупція на вертикалі та горизонталі суспільно-політичних відносин, що часто межує з бізнес-статизмом, виправданий в односторонньому порядку обхід букви закону, правовий нігілізм, епізодична суспільна солідарність, що стали складовими елементами повсякденної культури з іншого, стали чинниками творення тієї базової політичної апатії, розгубленості серед мас та певного роду учасницького відчуження від політики, а вона, а вона, у подальшому, і є провідником абсентеїзму та його різновидів.

Не відкидаємо ще й ті політологічні нюанси, що специфічності природи абсентеїзму додають: суспільне бажання за відсутності практичного руху взаємно-солідарних громадянських взаємин, непевної віри в успіх кожного і всіх індивідів своєї країни, нерационалізм при використанні робочого \ вільного часу людини, який вона витрачає на споживацький контент та розважальні медіа продукти.

Абсентеїзм посилює, на мою суб'єктивну думку, саме соціальна та громадянська лінь, економічне свавілля «верхів» та фінансові злидні «низів», які частково на час виборів дають себе задовольнити за адресну, але разову «виборчо-кандидатську щедрість». Якщо вже казати про економічну складову та її можливий вплив на звуження ореолу абсентеїстських настроїв, то варто звернути увагу на жорстку потребу дотримання владою курсу економічних ощадливості, раціональних інвестицій у сферу житлово-комунального господарства (далі ЖКГ) та місцевого самоврядування і соціальної сфери, певна річ. Недоречно оминати пильність уряду при розподілі матеріальних ресурсів, особливо на рівні ліній Київ-регіони і навпаки. Це важлива максима, яка має бути осягнута інтелектуальними зусиллями політиків, адже й досі місцеве самоврядування в Україні, як один із потенційних осередків демократичних перетворень, є лише юридичною дефініцією. Так, зокрема, за слова, вже колишнього мера Черкас, пана Сергія Одарича (2006-2010pp., 2010-2013pp.) наше місцеве самоврядування перетворюється на касу видачі заробітної плати бюджетникам. З 2007-го року, на його погляд, у влади на місцях планомірно забирають можливості впливати на життя території. Справжнє місцеве самоврядування, і з цим автор статті цілком погоджується, як будь-який державний інститут, має: по-перше, певні повноваження; по-друге – механізм їх реалізації; по-третє – ресурси для виконання повноважень [13].

Американський дослідник Брайан Каплан, що у своїх дослідженнях виходить із гіпотези «раціонального виборця», вважає, що саме антиринкові упередження, упередження проти іноземно-мають вплив на оцінку людьми передвиборчих програм політиків. А ті, у свою чергу, через такого роду упередження, вимушені включити в свої програми міри, які ведуть до негативних наслідків, але які цілком відповідають перевагам виборців [3].

Якщо ж керуватися логікою наукової теорії і дискусії пана Каплана, то виходить, що абсентеїстів, як один із варіантів наукових пошуків, можна долучити до «іраціональних виборців», які, без сумніву, шкодять не лише собі, а й оточуючим, які, в результаті своєї іраціональності, вимушені жити в умовах огидної економічної політики. Одними із чинників, які вмотивовують таку виборчу іраціональність, є зовнішні втрати (тобто оплачуються іншими). Проте, в результаті, коли достатня кількість виборців буде поділяти таку думку, соціальна згубна політика переможе на народному голосуванні. Для подолання такого явища, американський вчений пропонує підвищувати економічну грамотність виборців і відмовитись від протекціоністського мислення, адже коли громадяни голосують, виходячи із неправдивих уявлень, які їх задовольняють, демократія буде регулярно приводити до схвалення неправильної політики [3]. Я погоджуюсь із Б.Капланом, бо, якщо ми побіжно оглянемо програми всіх кандидатів у народні депутати ВРУ, ми побачимо, що часто економічна частина передвиборчої програми і риторики політика навіть не межують із розумінням механізмів її втілення, холодним розрахунком потрібних на це ресурсів і віднаходження наявних шляхів пошуку дефіцитних ресурсів. Певна річ, це для України поки у майбутньому, коли політик-початківець і навіть досвідчений політик-«гладіатор» будуть вести на своїх зустрічах із виборцями економічні лікнепи, але до цього українців треба привчати, потрібно їх знайомити із базовими складовими економіки. Якщо ж одразу вперто стати на позиції, що економічна складова нецікава нашому громадянину, то варто заперечити досконалість такої позиції, адже правдою є те, що політекономічними фактами та позиціями

із українцями мало хто вів мову, лише акцентували увагу на програвшій економічній політиці своїх попередників.

В передвисновку хотілося б виголосити тезис про те, що за всієї неприкритої критики абсентеїзму та його «виконавців», він, зважаючи на український специфічний контекст, є раціональним. Чому це так? Відповідь криється в наступних критеріях: економіка, матеріальний добробут громадян, державні гарантії приватній ініціативі громадянина. Із практичною стороною вияву цих критеріїв є велика проблематика. Український громадянин є спостерігачем так званих реформ, але, в тому числі, він-же є заручником ручного, неринкового економічного регулювання в державі, він залишається заручником патової ситуації зростання цін на комунальні послуги і незростання заробітних плат. І в цих економічних, господарських прорахунках, громадянин звинувачує владу і опозицію, якій й понині бракує елементарного розуміння, що їх легальна присутність у політиці також означає і їх владну суб'єктність. Дійсно, видається найбільш правильною думка, що є різні абсентеїстські практики. В Україні це і практики відчуження від політичного загалу, неголосування, протестне голосування за «треті» партії і кандидатів в депутати, президенти, локальні мобілізаційні громадянські прототворення щодо вирішення конкретного питання, яке є нагальним для того чи іншого регіону України.

У своєму висновку я бажаю зафіксувати, хоч і дискусійну, провокативну, але важливу позицію, що абсентеїзм – це не лише явище, яке прогнозує деградацію електорального процесу, це його «спазми» регресивного розвитку. Варто пам'ятати, що делігитимація політичного режиму, сепаратизм, неузгодженість роботи системи державного управління, зниження ефективності державної політики можуть призвести до конфліктів, метою яких є насильницька зміна конституційного ладу та розпад країни.

Список використаних джерел

1. Шабан А. Политическая культура в Украине и России: сравнительный анализ [Електронний ресурс] / А. Шабан – Режим доступу : www.rb.com.ua/rus/analytics/socym/8744
2. Соціологічні опитування – Центр Разумкова [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.uceps.org>.
3. Каплан Б. Миф о рациональном избирателе. Почему выбирают плохую политику / Б. Каплан – Москва : ИРИСЭН, Мысль, 2012. 368с.
4. Бентам И. Тактика законодательных собраний [Електронний ресурс] / И. Бентам – Режим доступу : www.sotsium.ru/books/37/38/bentham_parliament.html#xgl28
5. Семиженко А. У Дніпропетровську бути патріотом і трохи націоналістом стає модно / А. Семиженко // Газета по-українськи. – 2013. – №55 (1597).
6. ТОП-6 найабсурдніших рішень судів щодо заборони мирних зібрань [Електронний ресурс] – Режим доступу : tvi.ua/new/2013/03/05/top_6_nayabsurdnishykh_rishen_sudiv_schodo_zaborony_myrynykh_zibran
7. На парламентських виборах-2012 зафіксована рекордно низька явка виборців [Електронний ресурс] – Режим доступу : http://news.dt.ua/VYBORY-2012/na_parlamentskih_viborah-2012_zafiksovana_rekordno_nizka_yavka_vibortsiv-111214.html.
8. Конституція України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>
9. Социальное неравенство и публичная политика / Ред.кол.: В.А. Медведев (отв.ред.), М.К. Горшков, Ю.А. Красин. – М.: Культурная революция, 2007. – 336с.).
10. Курінний О. 70відсотків списку УДАРу – це люди, які вже брали участь у політиці / О. Курінний // Газета по-українськи. – 2012. – №147 (1494).
11. Москалюк О., Перевозна О. Мисляча людина не голосувати за Яценюка чи Тимошенко, а от за зміну влади проголосувала б / О. Москалюк, О.Перевозна // Газета по-українськи. – 2012. – №143 (1490).
12. Таран С. Ліквідація «Противсіхів»: немає виборця – немає проблеми? [Електронний ресурс] / С.Таран. – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/taran/4dca485759bd9/>
13. Дубровик О. Не бачу реальних суперників Януковичу / О. Дубровик // Газета по-українськи. – 2013. – №57 (1599)

* * *

УДК 342.8:324

Михайло Гордієнко, канд. політичних наук, доцент кафедри філософії та політології, Національний університет державної податкової служби України, Україна, м. Ірпінь

Електоральні процеси в середовищі українського конформізму

Аналізуються тенденції еволюції виборчих процесів та перспективи їх розвитку в умовах реформування українського суспільства. Виокремлюється роль партій у процесі легітимації демократичної влади. Доведено, що вільні виборчі змагання є апробованим механізмом розбудови відкритого суспільства, подолання абсентеїзму і байдужості громадян.

Ключові слова: влада, електорат, демократія, політичні партії, держава, еліта, нація.

Михайло Гордієнко. Электоральные процессы в среде украинского конформизма

Анализируются тенденции эволюции избирательных процессов и перспективы их развития в условиях реформирования украинского общества. Выделяется роль партий в процессе легитимации демократической власти. Доказано, что свободные избирательные кампании являются апробированным механизмом развития открытого общества, преодоления абсентеизма и равнодушия граждан.

Ключевые слова: власть, электорат, демократия, политические партии, государство, элита, нация.

Michael Gordienko. Electoral processes are in environment Ukrainian conformism

Are analyzed trends of evolution electoral processes and perspectives of their development in conditions of reforming Ukrainian society. Singled out the role of parties in the democratic legitimating of power. It is shown that free election race is proven mechanism for the development of an open society, combating absenteeism and indifference of citizens.

Keywords: power, electorate, democracy, political parties, state, elite, nation.

Становлення України як суверенної і демократичної держави передбачає не тільки радикальне оновлення політичної, економічної, соціальної сфер, а й обумовлює необхідність оптимізації процесу формування влади шляхом реформування виборчої системи, яка б забезпечувала реалізацію прав і свобод громадян та адекватно фіксувала їх волевиявлення. У кризових умовах сьогодення інтерес до виборів та електоральних процесів є не просто важливою темою політологічного аналізу, а підноситься на рівень національно-державних інтересів, стає провідним мейстрімом соціального життя постіндустріальної доби. Демократичні вибори – це легітимна форма здобуття представницьких інститутів влади, оновлення політичного класу, консолідації суспільного організму. Зародившись в межах родового суспільства, вибори перетворилися в розвинутий політико-правовий інститут, здатний легітимно артикулювати волю громадян, визначати парадигму життєдіяльності народу. Лише спираючись на сукупний інтерес і волю людей, які репрезентуються через вибори, можна створити ефективний механізм контролю та участі громадян в управлінні державою, здійснити селекцію добірної меншості.

Аналізу тенденцій розвитку електоральних процесів у їх теоретичній та прикладній площині присвячено багато літератури як академічного так і публіцистичного характеру. У ній з різних політико-аксіологічних позицій з'ясовуються ті чи інші домінантні електоральні феномени. Зокрема, методологічні проблеми становлення виборчої системи, вдосконалення механізмів проведення виборів розглядалися у працях А. Білоуса, І. Варзаря, Д. Видріна, М. Головатого, В. Кременя, І. Кураса, С. Рябова, М. Томенка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та інших вітчизняних вчених. Треба відзначити, що вагомий внесок у розробку різних аспектів електоральних процесів зробили російські дослідники В. Амелін, К. Гаджієв, А. Ковлер, А. Максимов, А. Панарін та інші. Аналіз цих досліджень дає можливість ґрунтовно вивчити методологію, гносеологію, онтологію та інші фундаментальні аспекти виборів у демократичному політичному просторі. У джерелознавчій базі відчутно бракує літератури, в якій би глибоко аналізувався механізм виборів і мотиваційні основи електоральної поведінки у кризових ситуаціях життєдіяльності суспільства, розробки моделей подолання абсентеїзму, байдужості й соціальної апатії громадян в умовах політичного протистояння й корумпованості влади.

Виходячи з цього ми прагнемо проаналізувати широкий спектр електоральних модусів і запропонувати свої рекомендації для покращення якісних параметрів влади. Метою нашого дослідження є ґрунтовне вивчення сутності інституту виборів та з'ясування перспективи розвитку електоральних процесів, рекрутування нової політичної еліти в умовах реформування українського суспільства. Онтологічна місія виборів – бути конструктивною основою державотворення, сприяти утвердженню народного суверенітету, забезпечуючи створення ефективної представниць-

кої системи. Артикулюючи інтереси різних соціальних груп, що представлені політичними партіями чи блоками, прозорі й демократичні вибори є легітимним механізмом формування державних інститутів та публічним гарантом реалізації основного права громадянина – обирати владу на альтернативній основі.

Політична наука формулює два шляхи завоювання влади: насильство і вибори. Ключовою властивістю демократичного суспільства є принцип виборності влади в умовах чесної і конкурентної боротьби. Важливість вільного й об'єктивного волевиявлення полягає у забезпеченні умов для всіх громадян впливати на прийняття політичних рішень та визначати стратегію державного розвитку. Реалізація політики на основі волі народу позначається терміном демократія. Як слушно зауважує А. Колодій, «без справжніх виборів про демократію неможливо вести мову, хоч демократія жодною мірою не зводиться до виборів і не вичерпується ними. Для демократії вибори – це «момент істини», волевиявлення вільних громадян, творення влади, уособлення самокерування». Звідси випливає така дефініція: «Демократія – це суспільне самоврядування, яке здійснюють рівноправні громадяни... шляхом вільного вибору (голосування)» [7, с. 26–27]. Отож, інститут виборів є ключовою ланкою демократії. Його підтримка й удосконалення є дуже актуальним для суспільств з неусталею політичною системою.

Демократичні традиції й виборчі начала практикувалися в Україні з часів перших державних утворень. Якщо вірити тексту «Велесової книги», то виборність князів існувала ще у слов'янських племенах. Особливо активно електоральні процеси розвивалися у добу козацько-гетьманської держави. Їх легітимна основа була виписана в конституції Пилипа Орлика. Досвід електоральних процесів наша держава мала змогу переймати від суміжних країн, які в різні часи контролювали окремі її території. Мова йде, насамперед, про Річ Посполиту, Австро-Угорщину, царську Росію. Вони не тільки сприяли асиміляції українського етносу, але й давали, за виключенням останньої, європейські зразки культури, політичних відносин, демократичних цінностей. Однак за радянських часів інститут виборів було повністю знівельовано завдяки директивному управлінню єдиної комуністичної партії. Вибори було перетворено в ритуальний обряд голосування, де підтримка завчасно визначених режимом ставлеників досягала абсолютних показників. Тоталітарна спадщина минулого апriorі не може бути так швидко подолана. Нам необхідно виховати нову генерацію свідомих громадян, і шляхом демократичних виборів інтегрувати до владної системи держави.

Поки в українському політичному середовищі лишаються проблемами, типові для постколоніальних суспільств: корупційна свідомість, чвари еліти, апатія громадян. Нереформована економіка підпорядкована олігархам і залежить від російських енергоносіїв. Ті фінансові записи, що їх набирав єдиний уряд у міжнародних кредиторів з великою ймовірністю можуть привести країну до дефолту – неспроможність виплачувати соціальні видатки. Електоральна підтримка діючого політичного режиму в Україні мотивується переважно матеріальними чинниками. Як тільки люди побачать, що влада їм не дає обіцяних напередодні виборів соціальних преференцій, вони відразу почнуть змінювати свої політичні симпатії. Тобто низький рівень життя громади є стимулом для пошуку нової якості політичного устрою, за умови належного функціонування виборчих інститутів.

Масовий протест народу проти фальсифікації владою результатів президентських виборів 2004 року, названим Помаранчевою революцією, засвідчив високий рівень свідомості, громадянського сумніння й пасіонарної волі української спільноти. На думку А. Гальчинського, «метою Майдану було не лише демократично обрана влада, а й розбудова цієї владою демократичного суспільства» [2, с. 59]. Ця історична подія новітньої доби ще раз засвідчила той факт, що український народ вміє героїчно боротися, здобувати перемоги, але не спроможний ними ефективно скористатися. Сьогодні українцям треба усвідомити, що Майдан, незалежно від поведінки його лідерів, має стати імпліцитно присутнім універсальним кодом нації для її згуртування й моніторингу влади.

За допомогою виборів відбувається саморегуляція соціального організму й демократична зміна його владних структур. Маятник політичної системи України коливається від м'якої диктатури періоду президентства Л. Кучми до перманентної соціальної кризи та політичної анархії у постпомаранчевий період правління В. Ющенка. Його керівництво державою переконливо довело, що демократія несумісна з популізмом. Треба реально боротися з корупцією, злочинністю, бідністю, а не створювати її імітацію. Гламури риторика не сприяла ефективному управлінню та піднесенню держави, а привела до нівелювання цінностей Майдану та дискредитації національної ідеї.

Історично склалося так, що український народ веде перманентну боротьбу проти чужого, окупаційного політичного режиму.

Щодо цього українці мають величезний досвід, який гартувався у катакомбах, підпіллі, дисидентстві, повстаннях, мітингах, голдуваннях тощо. Але у нас відсутній досвід виборчих змагань, толерантного відношення до опонентів, жертвність заради Батьківщини. Пострадянська Україна переобтяжена протестним електоратом. Неупереджений аналіз політичних реалій засвідчує, що українська влада нинішнього формату має конформістську сутність. Її ознаки – це ігнорування вимог суспільства, утиски демократичних цінностей і свобод, байдужість до національних інтересів. Але провина в цьому не самої влади, а більшості громадян, які її обирали. Сьогоднішня українська нація не готова рухатися в орбіті громадянського суспільства.

Українцям треба покінчити зі своєю легковажністю і байдужістю у громадському житті. Питання ставиться так: чому наше політичне буття переобтяжене визвольними війнами, повстаннями, перманентною боротьбою, які ніколи не завершуються кінцевою перемогою. Всі національно-визвольні й державотворчі проекти в Україні зазнають поразки через те, що наша псевдоеліта не складає тест на демократію, спекулює довірою людей й часто їх зраджує. У вітчизняному істеблішменті домінує свідомість радянського зразка, заангажована утопією слов'янської єдності, що привело до неоімперської експансії Москви на теренах України. Відомий публіцист В. Шендерович застерігає: «Росія – це країна, інфікована імперською бацилою. Це вже стало традицією» [9]. Форсоване укладання харківських угод чинною владою, продовжило до 2047 року контроль Росії над стратегічною частиною нашої території – Кримом. Враховуючи наявність там мілітарного чинника – російських військових баз, залежність України від північного сусіда набула загрозливих для національної безпеки держави масштабів. Сьогодні Росії фактично відсутні демократичні вибори і легітимна влада. Але нинішній український режим на це не зважає, так само як і на очевидні факти минулого, які свідчать: «Починаючи з середини XV століття і до наших днів, вся історія Росії – це майже безперервний ланцюг війн, експансій, завоювань чужих територій і поневолення інших народів» [4]. Провідна верства, яка не враховує об'єктивні реалії історичних подій, приречена на їх повторення, що загрожує черговим поневоленням держави.

Стабільним суспільство є тоді, коли зміна прізвища у політиці шляхом прозорих виборів радикально не впливатиме на визначений курс держави. Тому сучасні потуги щодо інтеграції української нації мають бути спрямовані не у бік очікування якогось месії, а на демократичні цінності, етнічні традиції, консервативну ідеологію. Ми переконані, що «для українського етносу консервативний світогляд є визначальним у формуванні його духовних і політичних цінностей. В умовах бездержавності та жорсткої експлуатації чужоземними імперіями консерватизм допоміг зберегти національну ідентичність, рідну мову, віру, традиції, культуру» [3, с. 30]. У нашому суспільстві давно існує запит на кваліфіковану команду патріотів, в ієрархії цінностей якої домінують національні пріоритети, мораль, шляхетність, а не меркантильні інстинкти хижачького накопичення капіталу.

Політика чинної влади – це свідомий вибір українського народу. Обрала нинішнього президента не тільки та меншість, що проголосувала за нього, а й та більшість, що своєю електоральною лінійю, пасивністю і байдужістю створила умови для цієї перемоги. Оскільки під час голосування не було радикального спотворення волевиявлення людей, отже вибір народу був адекватний його електоральним уподобанням та громадянській зрілості. Прогреш національно-патріотичних сил не можна ототожнювати з поразкою українського народу. Коректніше говорити про банкрутство політики національних вождів, які своєю маргінальністю змушують людей обирати не кращих, а менше зло.

Критерії ефективності виборчих процесів вимірюються їх спроможністю відображати принципи народного суверенітету і здатністю формувати легітимну представницьку систему влади, яка дбає про інтереси людей. Якщо в ході практичної реалізації волевиявлення громадян чиниться свавілля владних інститутів чи окремих осіб, електоральний процес втрачає конструктивну основу і набуває маргінального статусу. За таких умов різко посилюється соціальна апатія й байдужість людей. Як зазначає М. Варій: «Нині простежується тенденція, пов'язана зі зростанням політичної іммобільності, індиферентності людей, стан відчуженості або аномії... Політичне відчуження виявляється у неспроможності індивіда впливати на перебіг політичних подій, почутті ізоляції у сприйманні індивідом соціальних і політичних інститутів, встановлених ними норм як ворожих інтересам людини» [1, с. 86]. Проявами відчуження є конформізм, відсутність інтересу до політики, абсентеїзм, відмова від виконання громадського обов'язку. Останнім часом такі процеси поглибилися в українській спільноті й визначають її політичну сутність.

У класичному розумінні електоральне поле дає змогу людям вільно робити свій вибір, а політичні партії є рушійною силою

цього демократичного вибору. Однак, за словами Й. Тезінга, «це не означає, що політичні партії завжди виконують своє завдання настільки добре, щоб опинитися поза будь якою критикою. Констатується лише той факт, що їм немає переконливої альтернативи» [8, с. 10]. Електоральні процеси апіорі здійснюються через структури політичних партій. В українських умовах наразі активно створюються «іменні партії» чи блоки. Політичні партії у нас використовують як стартову площадку для ведення успішного бізнесу, а не як головну ланку, що пов'язує громадянське суспільство з державою й адекватно забезпечує представництво соціальних інтересів. Це далеке від демократичних традицій, де «партійні переваги електорату є важливим фактором в контексті кампанії. Для кандидата бути обраним легше, коли його партія відповідає перевагам електорату» [5, с. 272]. Новітні партії трансформуються у бік груп професіоналів, які володіють сучасними механізмами формування й управління громадською думкою. Об'єднуються такі групи навколо потужних економічних структур, яким необхідний контроль за інститутами влади.

Парламентарі мають усвідомлювати, що вони є «слугами народу», а не володарями світу. Влада повинна використовуватися ними задля суспільного добра. Вектор розвитку суспільства має задавати його активна меншість, тобто люди, які за В. Липинським «створять динамічні – матеріальні і духовні – громадські цінності» [6, с. 185]. Лише на основі пошанування життєвого досвіду свого народу, його духовних надбань, культурної спадщини, ментальних ознак можлива консолідація суспільства, усунення конфліктів між елітами, активізація державотворчих процесів.

Фактично всі потуги української влади, що спрямовані на удосконалення виборчої системи, здійснюються не з метою забезпечення її ефективності, а з необхідністю продовжити тотальне панування «братви» у владних структурах. Лише радикальна зміна цієї ситуації з допомогою рішучості та активності громадян може подолати стагнацію та хаос у нашій державі. Принципово важливо, щоб вибори забезпечували процес еволюційної зміни влади. Якщо в країні відбудуться наступні вибори на альтернативній основі, забезпечуватиметься свобода слова, конфесійний мир, незалежність суддів та інші атрибути демократії, тоді можна говорити про завершення політичного циклу становлення відкритого суспільства. Тоді вже байдує хто прийде до влади, адже створені механізми дозволять суспільству надійно її контролювати.

Вибори дають можливість людям безпосередньо впливати на владу й не лише обирати керівників держави, а й визначати політичну стратегію, яку вони підтримують. Альтернативою вільним виборам є наростання протестного руху, який може привести до наступного Майдану, але з більш агресивним потенціалом. Свою конструктивну функцію вибори можуть виконати лише за наявності національно свідомих, політично активних і патріотичних громадян (якісного людського ресурсу), дієздатного законодавства й неухильного його дотримання всіма громадянами й посадовими особами. Серед вимог до електорального законодавства, які фіксують європейські структури, треба звернути увагу на три базові параметри. Перш за все забезпечення стабільності законодавства. Воно не повинне змінюватися під конкретну електоральну кампанію чи волею окремих суб'єктів політики. Друга вимога – уникнення довільного трактування чи маніпулювання державою нормами закону про вибори. Третій пункт стосується забезпечення діючою владою проведення волевиявлення людей в умовах збереження основних прав виборців – свободи слова, зборів, мітингів, вільного доступу до інформації.

Підводячи підсумки треба відзначити, що інститут виборів є апробованим механізмом мобілізації людського ресурсу в політичному просторі. Подолання соціальної кризи потрібно розпочинати з кадрового оновлення влади, яке здійснюється шляхом загальнонаціональних виборів. Однак, вищенаведений матеріал засвідчує, що українська спільнота ще не навчилася використовувати переваги виборчих інститутів. Вибори в українських реаліях сьогодення стають одним із провідних чинників поляризації суспільства, породжують протистояння політичних еліт, гальмують демократичні зміни, відчужують народ від влади. На прикладі електоральних процесів ми бачимо ерозію вітчизняних інститутів влади, політичного класу, нестабільність партійної системи, деградацію національної ідеї, атомізацію суспільства. Наслідком кульгавості виборчого механізму є те, що структурізація українського парламенту відбувається не на основі волевиявлення громадян, а за кланово-олігархічною ознакою. Тому ключовим завданням реформування політичної системи України є усунення ганебної практики використання виборів як технологічного проекту підтримки діючої влади. Потенціал електоральних змагань треба використовувати для відбору кращих людей, як ресурсу формування провідної верстви. Це пріоритетна умова, що забезпечує стабілізацію політичної системи, долає абсентеїзм грома-

дян. Вільні вибори відкривають шлях до розбудови відкритого суспільства та формування української політичної нації.

Список використаних джерел

1. Варій М. Й. Політико-психологічні передвиборні та виборчі технології: Навчально-методичний посібник / М. Й. Варій. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 400 с.
2. Гальчинський А. С. Помаранчева революція і нова влада / А. С. Гальчинський. – К.: Либідь, 2005. – 368 с.
3. Гордієнко М. Консервативна модель держави як перспектива розвитку політичної системи України / Михайло Гордієнко // Політологічний вісник. 36-к наук. праць. – К.: Знання України, 2006. – Вип. 22. – С. 24–37
4. Гошуляк І., Чумак В. Неоімперський проект / І. Гошуляк, В. Чумак // День. – Щоденна всеукраїнська газета. – 2010. – № 134-135. – 30-31 липня.
5. Джанда К., Берри Д. М., Голдман Д., Хула К. В. Трудным путем демократии: Процесс государственного управления в США / К. Джанда, Д. М. Берри, Д. Голдман, К. В. Хула // Пер. с англ. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – 656 с.
6. Липинський В. К. Листи до братів-хліборобів про ідею і організацію українського монархізму / В. К. Липинський. – Київ; Філадельфія. 1995. – 470 с.
7. Основи демократії: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За заг. ред. А.Ф. Колодій. Третє видання, оновлене і доповнене. – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с.
8. Тезінг Й., Гофмайстер В. Політичні партії в демократичному суспільстві / Й. Тезінг, В. Гофмайстер. – К., 1997. – 126 с.
9. Шендерович В. Завдання мінімум / В. Шендерович // День. – Щоденна всеукраїнська газета. – 2010. – № 161. – 9 вересня.

* * *

УДК 351.746.1 (477) (075.8)

Лариса Шипілова, канд. політичних наук, доцент кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України, Україна, м. Київ

Роль і місце України у міжнародному безпековому середовищі

Висвітлено тенденції інституційного розвитку системи безпеки в умовах формування нового світового порядку, що суттєво впливають на реалізацію національних інтересів і перспективи співпраці України зі світовим співтовариством.

Ключові слова: глобалізація, національна безпека, національні інтереси, міжнародні відносини, загрози, правове регулювання

Лариса Шипілова. Роль і місце України в міжнародній среде безопасности

Освещены тенденции институционального развития системы безопасности в условиях формирования нового мирового порядка, которые существенно влияют на реализацию национальных интересов и перспективы сотрудничества Украины с мировым сообществом.

Ключевые слова: глобализация, национальная безопасность, национальные интересы, международные отношения, угрозы, правовое регулирование

Larisa Shypilova. Role and place of Ukraine in the international security environment

Highlight trends of the institutional development of security in the context of a new world order, that substantially affect the realization of national interests and perspectives of Ukraine's cooperation with the global community are considered.

Keywords: globalization, national security, national interests, international relations, threats, legal regulation

Глобалізація є одним з основних процесів світової політики і міжнародних відносин. Для неї характерно якісне посилення цільності і глибини взаємозалежності в економічній, політичній, ідеологічній та інших галузях світової взаємодії. При цьому «щільність» означає зростаючу кількість, різновид і масштаби транснаціональних взаємовпливів, а «глибина» – міру, в якій взаємозалежність впливає на внутрішню організацію суспільства і зворотно, відбувається «утиснення» світу і сприйняття його як єдиного цілого. Наслідком є суттєве зростання ступеня взаємозалежності діючих осіб і функціональних галузей міжнародної безпеки. Спостерігається трансформація глобальної ролі великих держав, які поступово переходять від одностороннього диктату до кооперативної моделі розподілу відповідальності та м'яких впливів в рамках міжнародних організацій.

В індивідуальних комплексах «національних інтересів» держав збільшується питома вага загального, глобального інтересу. Одночасно посилюється глибина взаємодії внутрішніх і зовніш-

ніх аспектів безпеки. Глобалізація супроводжується більш широким й енергійним виходом на міжнародну арену недержавних дійових осіб, як конструктивних, так і деструктивних. Загрози, що генеруються недержавними дійовими особами, доповнюють традиційні загрози, що виходять від традиційних діючих осіб – держав [1]. Розв'язання глобальних проблем людства неможливе на рівні національних урядів та транснаціональних корпорацій, проблеми «укорінені» в природі споживання індустріального та постіндустріального способу виробництва. Останнім часом питання щодо глобальних загроз існуванню людської цивілізації були порушені на найвпливовіших міжнародних форумах (економічні форуми в Давосі, Мюнхенська конференція з питань безпеки, зустрічі країн G8 тощо). Підґрунтям для такої уваги є реалії нашого буття – це очевидні зміни клімату, що обумовлюють збільшення масштабів природних катастроф, світові економічні й енергетичні кризи, що гальмують розвиток світового господарства, і, нарешті, незатухаючі локальні військові конфлікти, що потребують ресурсів на їх подолання та ін. [2]. Занепокоєння викликають деякі тривожні тенденції, серед яких варто згадати зниження авторитету Ради Безпеки ООН та ролі ОБСЄ у питаннях контролю над легітимністю застосування сили в разі неможливості мирного вирішення міждержавних суперечностей, відсутність прогресу у мирному вирішенні конфліктів, що знаходяться у «замороженому» стані.

Нові тенденції інституційного розвитку системи безпеки в умовах формування нового світового порядку суттєво впливають на реалізацію національних інтересів і перспективи співпраці України з європейськими та євроатлантичними структурами, які є інструментом забезпечення національних інтересів держави.

Проблеми адаптації України до міжнародного безпекового середовища приділяли увагу провідні українські науковці: І. Бінько, В. Білоус, О. Белов, О. Власюк, В. Горбулін, О. Гончаренко, А. Качинський, В. Крутов, Н. Нижник, С. Пирожков, В. Пилипчук, Г. Перепелиця, Г. Почепцов, Г. Ситник, В. Сідак, М. Стрельбицький та ін. У більшості наукових робіт проблему розглянуто в політологічному, економічному, військовому та інформаційному аспектах. Останнім часом, у зв'язку з прагненням України зайняти своє місце у європейському співтоваристві, науковцями акцентується увага на правових аспектах, серед яких, зокрема можна виділити В. Ліпкана, Г. Новицького та ін. Соціальні-філософські аспекти досліджувалися В. Ананьїним, О. Дзьобанем, В. Лутаєм, О. Лісінчуком, М. Ожеваном тощо. Вони присвятили свої роботи різним проблемам щодо ролі і місця України у світі і виходили з різних історичних, соціальних і філософських поглядів.

Але проблеми нормативно-правового регулювання автори торкаються здебільшого частково, лише у зв'язку з аналізом діяльності відповідних державних інститутів. Багато дослідників намагалися обґрунтувати понятійно-категоріальний апарат, однак, відсутня єдина думка щодо змісту і суті ключових понять не дозволяє ґрунтовно розглянути процес повноправного входження України до світової спільноти та сформулювати його поняття з позиції державно-правового регулювання.

Метою даної публікації є наукове обґрунтування питання теоретико-організаційних основ правового регулювання ролі і місця України в сучасному безпековому середовищі з урахуванням викликів сьогодення.

У Стратегії національної безпеки України, затвердженій в редакції Указу Президента України від 8 червня 2012 року № 389/2012, зазначається, що глобальна фінансово-економічна криза стала черговим викликом світовій цивілізації, обумовила невизначеність перспектив глобальної та національних економік, прискорила пошук шляхів модернізації суспільних систем. Криза виявила глибокі вади глобальної економічної моделі, сприяла усвідомленню необхідності системних змін світового економічного і соціального порядку. На тлі посилення загроз і зростання нестабільності у світі постають нові виклики міжнародній безпеці у сировинній, енергетичній, фінансовій, інформаційній, екологічній, продовольчій сферах [3]. В Законі України про засади внутрішньої і зовнішньої політики закріплені основні засади забезпечення національних інтересів і безпеки України шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загально визначеними принципами і нормами міжнародного права, а також забезпечення дипломатичними та іншими засобами і методами, передбаченими міжнародним правом, захисту суверенітету, територіальної цілісності та непорушності державних кордонів України, її політичних, економічних, енергетичних та інших інтересів [4].

Але слід зазначити: загальноцивілізаційна ситуація, що склалася на сьогодні в світі, вимагає від політичного керівництва будь-якої держави розуміння того, що головним чинником внутрішньодержавних і міждержавних відносин є національна свідомість і дієвість її суб'єктів. Вона виявляється на етнонаціональному, культурному, інформаційному, політичному, еконо-

мічному, фінансовому, та інших рівнях суспільної свідомості. Нині виникла життєво важлива необхідність чіткої орієнтації всієї діяльності будь-якої національної еліти на перманентне нарощування етнодержавного, наукового, економічного, військового тощо потенціалу країни, його цілеспрямованого поглиблення з метою розв'язання життєво важливих стратегічних завдань загальнонаціонального масштабу.

Систему норм забезпечення національної безпеки можна розділити на такі види нормативно-правового регулювання у сфері забезпечення безпеки:

міжнародно-правові акти і акти національного законодавства. Міжнародно-правові норми забезпечення безпеки вміщуються в актах універсального характеру, це перш за все, устав ООН, міжнародні договори, конвенції, угоди та інші документи правового спрямування ООН;

регіональні міжнародно-правові акти, до яких можна віднести Заключний акт НБСЄ (ОБСЄ) 1975 року та наступні документи цієї міжнародної організації (Паризька хартія для нової Європи 1990 р., Документ Московської наради 1993 р. тощо), а також інших регіональних організацій.

субрегіональні міжнародно-правові акти, наприклад, документи СНД, міжнародні договори та угоди.

Конституції виступають основним джерелом державно-правових норм. У них містяться найбільш важливі положення про безпеку. Право всіх націй взаємопов'язано, і в ньому виділяються широкий спектр наднаціональних правових об'єднань, як, наприклад, історично сформовані національно-правові системи, законодавство про безпеку кожної з яких має особливі властивості.

Враховуючи те, що всебічний розвиток європейських інтеграційних процесів є одним із системоутворюючих факторів сучасних міжнародних відносин, Україна розглядає необхідність повномасштабної європейської інтеграції як ключовий засіб для найповнішої реалізації національних інтересів, забезпечення успішного вирішення фундаментальних завдань внутрішнього розвитку та участі в міжнародному співробітництві. Головним орієнтиром євроінтеграційної політики України є зближення з Європейським Союзом, насамперед в економічній сфері, зокрема в рамках створення зони вільної торгівлі Україна – Європейський Союз, Митного союзу та поступового забезпечення відповідності критеріям, необхідним для приєднання України до Валютного союзу ЄС.

Першочерговими завданнями на цьому шляху є забезпечення широкого визнання європейськими інституціями набуття Україною асоційованого статусу та в подальшому повноправного членства у Європейському Союзі, завершення процесу оформлення державного кордону, лібералізація візового режиму з ЄС, активізація регіонального співробітництва з державами Центральної Європи як засобу мінімізації негативних та посилення позитивних для України наслідків розширення ЄС.

Поглиблення співпраці з міжнародними структурами безпеки вимагає подальшого розвитку положень Хартії про особливе партнерство, реалізації Плану дій Україна – НАТО, відповідного поглиблення двосторонніх відносин з державами-членами НАТО з метою координації спільних дій при реагуванні на виклики і загрози сучасності.

Принципове значення для успішної реалізації завдань європейської інтеграції має розвиток відносин стратегічного партнерства із США, ключовим елементом яких повинно стати переведення їх у реальну площину, зокрема, розвиток політичного та безпекового діалогу, забезпечення сприятливих умов для торговельно-економічного співробітництва.

Подальше поглиблення співробітництва з державами Центрально-Східної Європи в усіх сферах Україна розглядає як важливу складову реалізації стратегічного євроінтеграційного курсу, напрацювання моделей зближення з ЄС. Окреме місце у цьому належить розвитку відносин стратегічного партнерства з Польщею.

Глобальні проблеми міжнародної безпеки все більше знаходять своє відбиття в комплексах регіональної безпеки. На регіональні процеси впливає проєктована ззовні політика провідних держав.

Отже, аналізуючи глобальні проблеми, слід урахувати [5]:

- загальні закономірності історичного процесу;
- загальні тенденції розвитку продуктивних сил, впливу на них НТР;
- соціальні фактори;
- інтенсивність розвитку процесу глобалізації на рівні світових підсистем;
- співвідношення глобалізації та сталого розвитку регіонів і на цій основі знаходити «точку балансу» між цими двома процесами;
- спільні й відмінні риси паралельного розвитку глобальних проблем крізь призму постіндустріального суспільства.

Нині безпека жодної держави не може бути гарантована без тісної взаємодії і взаєморозуміння між впливовими міжнародними структурами безпеки різних рівнів. Однією з характерних рис розвитку сучасних міжнародних відносин є підвищення ролі регіонального та суміжних рівнів їх організації, де сформувалися (або формуються) відносно самостійні підсистеми. Після закінчення «холодної війни» постійно відбувається перерозподіл регіонів за ступенем пріоритетності виникнення загроз в глобальному комплексі міжнародної безпеки.

Створення нового світового порядку вимагає від України, як суб'єкта регіональної безпеки, побудови довгострокових відносин з ключовими світовими центрами сили та збалансованої, неконфліктної моделі зовнішньої політики [4]. Закономірним і невідворотним є подальше визначення завдань України стосовно її утвердження як потужної та впливової регіональної держави, що відповідає її політичному, економічному, науковому та культурно-гуманітарному потенціалу і визначає перспективну роль держави в розвитку політичної та економічної взаємодії на європейському континенті та в прилеглих регіонах, в забезпеченні регіональної стабільності та європейської безпеки.

Україна має достатній ресурсний, транзитний, людський потенціал і повинна виступати з позицій необхідності посилення ролі Організації Об'єднаних Націй та Організації з безпеки і співробітництва в Європі у світових і загальноєвропейських процесах, у тому числі щодо запобігання та нейтралізації наявних і потенційних загроз [6]. Особливе значення в цьому контексті має формулювання основних засад регіональної політики України як складової євроінтеграційного курсу. Активна участь у рамках регіональних угруповань, зокрема, у Проєкті ЄС «Східне партнерство», Центральньо-європейської ініціативи, Організації Чорноморського Економічного Співробітництва (ОЧЕС) тощо повинна сприяти широкому залученню України до політичних та економічних процесів у Центральній та Південно-Східній Європі, на Південному Кавказі, а також в Центральній Азії.

Важливим є формування комплексного бачення перспективних можливостей України в транспортно-енергетичній сфері, насамперед у кавказько-каспійському, середньо-східному та центрально-азійському регіонах. Забезпечення стратегічних інтересів України передбачається поглибленням зовнішньоекономічних відносин, посиленням її присутності як на традиційних ринках, у першу чергу у державах СНД, Центральній та Південно-Східній Європи, так і освоєнням нових ринків для українських товарів та послуг на Близькому Сході, в Латинській Америці, Азії та Африці. Принциповими засадами реалізації зовнішньої політики України в усіх сферах мають бути забезпечення її комплексного та збалансованого характеру послідовності дій на міжнародній арені відповідно до визначених пріоритетів. У цьому зв'язку важливе значення має подальше поглиблення взаємодії та координації діяльності органів державної влади у зовнішньополітичній та зовнішньоекономічній сферах.

Виходячи з необхідності подальшої реалізації визначених ключових завдань зовнішньої політики України, спрямованих на забезпечення її національних інтересів, необхідно: активізувати законотворчий процес, спрямований на реалізацію стратегічного курсу України на інтеграцію до ЄС згідно з результатами проведених відповідних парламентських слухань та визначених завдань на цих напрямках; розвивати співпрацю в рамках Парламентської Асамблеї ОЧЕС з метою розширення регіональної взаємодії у пріоритетних напрямках діяльності цієї організації тощо. У цьому зв'язку необхідна подальша реалізація визначених ключових завдань зовнішньої політики України, що передбачає виконання Стратегії і Програми інтеграції України до Європейського Союзу; забезпечення сприятливих умов для торговельно-економічного співробітництва; здійснення заходів відповідно до законодавства України та міжнародного права з метою захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості державного кордону України в Керченській протоці, активізація переговорного процесу щодо розмежування акваторії Азовського моря; здійснення заходів, спрямованих на забезпечення національних інтересів України при вирішенні проблемних питань у відносинах з Російською Федерацією в економічній, енергетичній та торговельній сферах, у питаннях розподілу майна СРСР за кордоном, перебування Чорноморського флоту Російської Федерації в Україні; активізація заходів щодо виконання та забезпечення належного фінансування програми поліпшення міжнародного позитивного іміджу України.

Отже, необхідним для України є підвищення: активності у діалозі з міжнародним співтовариством, інтенсивності проведення політики, спрямованої на інтеграцію до ЄС та орієнтацію на загальноєвропейські цінності. Забезпечення повноправної участі в загальноєвропейській та регіональних системах колективної безпеки, прагнення набуття повноправного членства в ЄС є оптимальною моделлю сталого розвитку для України в умовах

глобалізаційних процесів, що відбуваються в світі сьогодні, й на подальшу перспективу.

Список використаних джерел

1. Шевцов А.І., Мерніков Г.І. Проблеми та загрози сталому розвитку в глобалізованому світі. // Стратегічна панорама № 3-4, 2008. – С. 81-85.
2. Кулагин В.М. Международная безопасность: Уч. пос. – М.: Аспект Пресс, 2006. – 319 с.
3. Стратегія національної безпеки України. Указ, Стратегія від 12.02.2007 № 105/2007 (Редакція станом на 22.06.2012) zakon.rada.gov.ua/laws/show/105/2007.
4. Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2010, N 40, ст.527).
5. Україна у системі міжнародної безпеки / Національний інститут проблем міжнародної безпеки. – К.: ПЦ «Фоліант» ВД «Стилос», 2009. – С. 33-34.
6. Ф.Медвідь Посилена угода Україна – ЄС у контексті вироблення стратегії національного розвитку. Мат. між. «круглого столу»: Київ, 24 квітня 2008.

* * *

УДК 101:321.01

Наталія Панасюк, викладач кафедри гуманітарних наук, Житомирський державний технологічний університет, Україна, м. Житомир

Відносини влади як фактор суспільного життя країни

Аналізуються владні відносини в контексті їх місця та ролі в суспільному житті країни. Розкривається феномен влади, її основні концепції.

Ключові слова: влада, відносини влади, концепції влади, феномен влади.

Наталья Панасюк. Отношения власти как фактор общественной жизни страны

Анализируются властные отношения в контексте их места и роли в общественной жизни страны. Раскрывается феномен власти, ее основные концепции.

Ключевые слова: власть, отношения власти, концепции власти, феномен власти.

Natalya Panasyuk. Relations of power as factor of public life of country.

State relations are analysed in the context of their place and role in public life of country. The phenomenon of power opens up, her basic conceptions.

Keywords: power, relations of power, conception of power, phenomenon of power.

Як відомо, кожен з нас, приходячи у цей світ, має абсолютно чисту свідомість, таку собі «tabula rasa», у якій, з часом, оточуюче природне та суспільне середовище зробить свій відбиток про існування сущого у цьому світі. На усіх етапах становлення людської особистості в ній відображається певний історичний досвід усього людства. Свої ролі тут виконують батьки, вихователі, вчителі, однолітки, кумири, держава, власний досвід тощо. Адже людина є суспільною істотою яка не може існувати без собі подібних.

З іншого боку суспільство є системою, а значить має розглядатися як складне цілісне утворення. Основними його підсистемами є: соціальна, економічна, політична, культурна, побутова і т. д. Кожна зі сфер суспільного життя виконує певну функцію: соціальна – функцію соціалізації, відтворення життя прав та свобод громадян; економічна – функцію виробництва, розподілу й обміну ат споживання товарів і послуг; політична – функцію загальної організації життя людей суспільного управління; культурна – функцію спрямування і регуляції поведінки людей. Разом з тим, кожна із розглянутих підсистем може існувати лише в межах цілого. Однак кожна з них володіє певною автономією, тобто має свою основу функціонування, розвивається за власними законами тощо.

Цілісною ниткою, навіть мереживом, яке пов'язує усі системи, є владні відносини. Вони виникають і функціонують у всіх сферах суспільного життя, пронизують усі види взаємодій між індивідами, групами, прошарками і т. д. Визначаючи в економічній, соціальній, політичній, правовій та інших частинах цілісного соціуму, владні відносини не зводяться до них. Вони зберігають відносно самостійність, отримуючи лише специфіку та відповідний напрямки [1, с.4].

Актуальність теми дослідження зумовлена трансформаційними змінами в сучасному світі. Стало очевидним, що на якісному новому етапі розвитку суспільства соціальний інститут влади має

відігравати інші ролі, ніж він виконував до початку глобалізаційного процесу. Останній як відомо, втягує нас у простір, в якому мають панувати міжнародне право, полікультурність, толерантність, дискурсивність, якісно ширші, ніж до цього норми демократії. Звідси – особлива увага до феномену влади та владних відносин. Не дивно, що у спогляданні причин і проблем які відбуваються сьогодні докола (глобалізація, тероризм, економічна нестабільність, екологічні катастрофи тощо) науковці поряд з іншими проблемами чітко формують і питання про відносини влади. Остання досліджується у світоглядному, психологічному соціальному та інших аспектах, але все ж найближче до сутності влади, очевидно, стоїть політика. Це видно в тому числі, і у роботах таких дослідників явища влади, як М. Вебер, Т. Парсонс, Х. Лассуел, К. Маркс, М. Фуко, В.Г. Ледаєв, С.В. Пролеєв, В.В. Мшвенієрадзе, В.Ф. Халіпов та інші.

Звертаючись до феномену влади, обмежитись тривіальним її формулюванням як можливістю управління чи наявністю владних повноважень не можна, адже дискусії про визначення влади стають дедалі актуальнішими сьогодні. Владу розглядають як соціальне ставлення, як соціальну взаємодію, як ресурс для досягнення певних амбіційних цілей, як вплив на поведінку. Дуже влучно та коректно надав визначення М. Фуко: «влада – це не якийсь інститут або структура, не якась певна сила, якого дехто був би наділений: це ім'я, що дають складній стратегічній ситуації у даному суспільстві» [2, с.322].

Як резонно зазначає В. Муляр, один із сучасних українських дослідників явища влади, широкі і достатньо глибокі наукові дослідження влади перебувають у прямій залежності від характеру політичного режиму, рівня інтелектуальної свободи того суспільства, де вони проводяться. Разом з тим, нерідко і сама влада не зацікавлена в серйозних теоретичних пошуках власної природи [3, с.204].

Дійсно, влада за своєю природою така, що не завжди бажає, щоб її розглядали у мікроскоп. Адже вона сама – це не щось міфичне, яке непідвладне людському розуму, ні. Влада завжди обтяжена людиною, конкретними людськими потребами та інтересами. Владою наділені живі люди, які у своїй практичній життєдіяльності керуються власним розумом та емоціями, рівнем і характером освіти, вихованням та багато чим іншим. Зрозуміло, що далеко не всі носії владних повноважень є натурами демократичними, відкритими для соціального середовища тощо. Це зумовлює об'єктивну та суб'єктивну підставу певної закритості влади, такого її функціонування, яке, врешті, зумовлює саму владу як явище, приховане своєю сутністю від людського ока та розуму.

Разом з тим, влада є надзвичайно складним феноменом. Ця її складність, багатомірність, мозаїчність, непрогнозованість розгортання зумовлена самими людськими відносинами. Адже життя як окремої людини, так і людського соціуму в цілому само по собі є складним процесом. А в силу того, що явище влади практично завжди займає провідне місце в цьому різнобарв'ї, то і сама влада несе на собі відбиток останнього.

Для пояснення владних відносин у сучасному суспільстві науковці використовують концепції влади. Т. Парсонс вважає, що влада як властивість системи пов'язана з досягненням загальних цілей системи з організації. М. Крозье вважає владу вічною, яку не можна ні ліквідувати, ні націоналізувати. Вона, наче голови, проявляється у все більшій кількості і стає сильнішою кожного разу, коли вважають, що її залишили без голови [4, с.65].

Широке розповсюдження отримали поведінкові концепції влади. Основні ідеї біхевіористичної соціальної філософії були запропоновані на початку минулого століття групою вчених Чикагського університету, які стали досліджувати поведінку людей у сфері політики та вивчати політичний процес.

Вони виводять особливості політичного життя політичне життя з присутніх людини властивостей, поведінки, волі та стремління до влади, а саму політику ж вони розглядають як ринок влади (ринкова модель), де суб'єкти політичного життя взаємодіють заради досягнення влади і того, що вона дає. В цьому контексті виконання домовленості між ними залежить від двох факторів: сильної волі та наявності зовнішнього фактору, який сприяє дотриманню прийнятих зобов'язань. Дана ідея була запозичена у теоретиків економічного та політичного лібералізму (А. Сміт та ін.), які вважали, що регулятором усіх економічних відносин (а тому і політичного життя) є ринок. Ця ідея пізніше набула певного поширення щодо сутності політики (влада купується і продається за правилами торгу, де є покупці і продавці), а згодом і стосовно інших сфер життя суспільства.

Реляціоністські концепції влади розуміють владу як міжособистісні відносини, коли один індивід під впливом іншого змінює свою поведінку. Даної точки зору дотримувався, наприклад Макс Вебер, який вважав, що влада є «здатністю одного індивіда чи групи людей здійснювати свою волю над іншими завдяки страху,

або відмовляючи у звичних нагородах, або ж у формі покарання, незважаючи на опір» [5, с.125]. Як бачимо, загальна ідея показаних вище концепцій влади говорить про те, що владні відносини апріорі є відносинами двох партнерів, які так чи інакше впливають один на одного.

З точки зору місця розташування та ролі феномену влади в суспільстві і суспільних процесах В. Мшвенієрадзе у своїй праці «Власть: философско-политические аспекты» зазначив так: За даною ознакою відносин влади складаються стосунки між вищими інститутними (політичними, економічними, правовими) інстанціями і суспільством. Цей рівень можна назвати макроскопічним. Макровлада і макроскопічні відносини (організація і регулювання великих суспільних процесів, управління основними сферами життя суспільства і його контроль).

Мікропроцесуальний рівень самоорганізаційних відносин – це відносини на короткій дистанції між людьми і групами, безпосередньо взаємодіючих у повсякденному житті, у праці та будь-якій іншій діяльності.

Мезовлада сама по собі теж структурована. До її вищих ешелонів ми тут відносимо те, що називають апаратом влади. Це значна кількість гілок центрального органу державної влади. Це апарати партій, можливих законодавчих, виконавчих установ, адміністрацій, міністерств, відомств, служб і т. д. [1, с.11,15].

Влада виступає своєрідною з'єднувальною ланкою між суспільством і особистістю, оскільки регулює відносини як на рівні функціонування макроспільноти (суспільства, держави), так і на рівні діяльності мікроспільнот (окремих індивідів). Універсальний характер політичної влади пов'язаний з її соціально-структурними властивостями, адже влада створює саме ту соціальну реальність, яка робить існування і функціонування макроспільнот і мікроспільнот не тільки самодостатнім, а й таким що мають певний сенс, чітко визначену мету.

Атмосфера реалізації влади – це завжди відображення атмосфери людських відносин з усіма найважливішими властивостями цих відносин, зумовленістю останніх людськими потребами, інтересами, цілями, ідеалами, одне слово – людськими мотивами. Непередбачуваність, жорсткість боротьби за владу, її притягальна сила, своєрідний абсолютний магнетизм – це завжди відображення такого самого характеру людських відносин, де проявляються як найкращі, по-справжньому людські та гуманні сили учасників суспільного життя, так і найгірші. З цього приводу В. Мшвенієрадзе пише, що проблеми влади і головним чином політичної влади вимагають постійної і пристальної уваги у зв'язку з тим, що саме в сфері владних відносин реалізуються корінні інтереси і воля їх суб'єктів [5, с.21].

Досить дотично до того, що сказано вище, можемо вважати позицію російського дослідника В. Халіпова, який вважає, що найбільш актуальною в сучасній політичній філософії є парадигма про суспільну угоду, на основі якої відбувається творення влади через узгодження інтересів. В західній науці цей принцип отримав назву «win-win»: творення влади із задоволенням суб'єктивних потреб обох сторін. Зазначена властивість влади розглядається не лише в межах кратологічного знання, але й з погляду філософії політики. В цьому смислі влада як об'єкт нікому не належить, однак є зобов'язальним фактором для індивідів. А тому розглядається як загальне і безсуб'єктивне [6].

С. Каверін розглядає владу по-іншому. Він зазначає, що потреба влади є обов'язковою і необхідною властивістю кожної людини без винятку. Якщо людина фатально не може обійтись без матеріальних засобів життєзабезпечення, без орієнтуру в певному середовищі і свободи дій, без механізму соціального порівняння, без примірювання варіантів поведінки через програвання ролей і, нарешті, без думок про результати цих примірювань і їх наслідків для життєвого шляху, то і потреба влади як інтенція цих необхідних тенденцій повинна бути визнана всезагальною. Погодитися з відсутністю потреби влади у будь-якої людини означатиме не що інше, як визнати у неї відсутність однієї чи декількох базових потреб, що неможливо, тому що це виводить подібного індивіда за межі родового поняття людини. Проблема такого розуміння влади полягає в тому, що трактування її через інтенцію (лат. Intentio – наміри стремління) вимагає виключити з поняття влади все те, що являється деперсоналізованим і зосередитись тільки на суб'єктному підході.

Отже, повертаючись до потенціалу нашої статті завдяки розглянутим концепціям влади та іншим дослідженням науковців про відносини влади у суспільстві, можемо стверджувати, що влада це складний багаторівневий феномен суспільного життя, який потребує детального та різностороннього вивчення.

Список використаних джерел

1. Власть: философско-политические аспекты / АН СССР. Ин-т филологии. Отв. ред. Мшвенієрадзе В.В. – М., 1989. – 133с.

2. Фуко М. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности. / Пер. с фр. С. Табачниковой под ред. А. Пузыря. — М.: Магистеріум—Касталь, 1996. — 448 с.

3. Муляр В.І. Проблема становлення особистості в системі «індивідуальність-суспільство» / Філософсько-культурологічний аналіз / Житомир: ЖДТУ, 2005. — 320 с.

4. Политическая теория и политическая практика: Словарь-справочник / Под ред. А. А. Мигуляева. — М.: ГИТИС., 1994.

5. Власть: очерки современной политической философии запада / В. В. Мишенинградзе, И. И. Кравченко, Е. В. Осипова и др. — М.: Наука, 1989. — 328 с.

6. Халипов В.Ф. Кратология — наука о власти: Концепция / В.Ф. Халипов. — М.: ЗАО «Изд-во Экономика», 2002. — 367 с.

7. Каверин С.Б. Потребность власти / С.Б. Каверин. — М.: Знание, 1991. — 64 с.

8. Пролесев С.В. Метафізика влади / С.В. Пролесев. — НАН України інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. — К.: Наукова думка, 2005. — 324с.

* * *

УДК 323.232

Ірина Маслова, здобувач, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України, Україна, м. Київ

Політико-правові питання державної політики у сфері формування позитивного міжнародного іміджу України

Розглянуто основні керівні документи державної політики в сфері формування позитивного міжнародного іміджу. Зроблено висновок про основні категорії прав, які завжди перебувають у центрі уваги міжнародних організацій.

Ключові слова: імідж, права людини, міжнародні організації, державна політика.

Ірина Маслова. Политико-правовые вопросы государственной политики в сфере формирования позитивного международного имиджа Украины.

Рассмотрены основные руководящие документы государственной политики в сфере формирования позитивного международного имиджа. сделан вывод об основных категориях прав, которые всегда находятся в центре внимания международных организаций.

Ключевые слова: имидж, права человека, международные организации, государственная политика.

Iryna Maslova. Political and legal issues of state policy on positive international image of Ukraine

The paper considers the main regulations that determine state policy on positive international image of Ukraine. The conclusion is drawn about the main categories of human rights which are always in the spotlight of international organizations.

Keywords: image, human rights, international organizations, state policy

Найбільш узагальненою формою прояву держави на світовій арені є сформований міжнародний імідж країни, який є одним з засобів посилення міжнародної конкурентоспроможності та збереження власної національної ідентичності. Проблема формування позитивного міжнародного іміджу представляє особливе значення для держав, що перебувають на стадії трансформаційних перетворень. У таких державах економіка, політика, туризм повністю залежать від зовнішніх чинників, до яких належать міжнародні організації та зарубіжні країни.

Зростання ролі політичного іміджу держави зумовлене глобалізацією світових політичних процесів. Політичний імідж країни, держави, влади набуває значення суспільно впливового фактору, стає невід'ємною складовою політичної діяльності щодо забезпечення стратегічних національних інтересів на основі політичних, інформаційно-комунікаційних технологій. З огляду на це особливо важливого значення набуває державна політика в сфері формування позитивного іміджу.

Теоретичні основи формування міжнародного іміджу країни розкрито в працях таких авторів, як С. Анхольт, К. Асплунд, С. Блек, Г. Гер, К. Келлер, І. Мартін, А.А. Нагашима, А. Салліван, Е. Галумов, К. Грідін, В. Королько, Г. Почепцов та ін. Ці науковці в своїх дослідженнях розкрили сутність поняття іміджу країни, факторів, які впливають на його формування та заходів державного регулювання цих процесів.

Термін «імідж» (англ. image — образ, престиж, репутація) — враження, яке особистість або організація справляють на людей і яке фіксується в їх свідомості у формі певних емоційно забарвлених стереотипних уявлень. Імідж держави визначається як єдність раціональних і емоційних уявлень, що випливають із зіставлення всіх загальновідомих ознак країни, власного досвіду та чуток, що впливають на створення певного образу. Усі

перераховані фактори дозволяють при згадуванні назви відразу ж вибудувати цілий ланцюг асоціацій стосовно певної країни, важливими складовими ланками якого є заяви, звіти та рекомендації таких авторитетних міжнародних організацій як Європейський Союз, Парламентська Асамблея Ради Європи, Венеціанська Комісія, Міжнародна Амністія. Предметом особливої уваги цих міжнародних організацій є державна політика в сфері захисту прав людини.

В умовах потужної дії зовнішніх чинників на формування іміджу держави формування та реалізація власної стратегії позиціонування набуває нагального значення. Сьогодні в Україні концепція державної інформаційної політики, а також концепція інформаційної безпеки поки знаходяться в стані розробки.

За роки незалежності Україна зробила вагомі кроки щодо розвитку інформаційної сфери, сформовано розгалужену правову базу в галузі інформації. Зроблено суттєвий поступ на шляху інтеграції України у міжнародний інформаційний простір.

Забезпечення розширення присутності України у міжнародному інформаційному просторі та формування позитивного міжнародного іміджу України визначені основними напрямками реалізації Концепції.[7]

На розв'язання завдання формування іміджу держави безпосередньо спрямовані такі нормативно-правові акти: Програма «Інвестиційний імідж України» (2002-2010 рр.), Державна програма забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003-2006 рр., Державна цільова програма формування позитивного міжнародного іміджу України на період до 2011 року та поки що не унормована Стратегія позиціонування України за кордоном, Проект Концепції Державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2007-2010 роки, розроблений Міністерством закордонних справ, Постанови Кабінету Міністрів: №102 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для фінансової підтримки забезпечення міжнародного позитивного іміджу України та здійснення заходів щодо підтримки зв'язків з українцями, які проживають за межами України», №694 «Про затвердження Порядку використання коштів, передбачених у державному бюджеті для здійснення заходів щодо формування позитивного інвестиційного іміджу України», №379 «Про схвалення Концепції Державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2007-2010 роки», №1609 «Про затвердження Державної програми забезпечення позитивного міжнародного іміджу України на 2003 – 2006 роки». Окремі аспекти розкриваються у нормативних документах, що регулюють туристичну діяльність: Державна програма розвитку туризму на 2002-2010 роки, Указ Президента України «Про заходи щодо розвитку туризму і курортів в Україні», Стратегія розвитку туризму і курортів, Проект Державної цільової програми розвитку туризму і курортів на 2011–2015 роки.

Крім того, існують рамкові нормативно-правові акти та законопроекти в інформаційній сфері, що так чи інакше розглядають питання формування іміджу держави: Рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про невідкладні заходи щодо забезпечення інформаційної безпеки України», Доктрина інформаційної безпеки України, Проект Закону України «Про Концепцію державної інформаційної політики», Концепція проекту Закону України «Про основні засади державної комунікативної політики».

Посилену увагу до процесу формування іміджу держави привернула, по-перше, підготовка до Євро-2012. Було презентовано Стратегію позиціонування України за кордоном (24 березня 2011 р.), що викликала широку суспільну дискусію. По-друге, переосмислення пріоритетів державної політики у відповідній сфері було викликано набуттям президентських повноважень В. Януковичем. На переконання Глави держави, проблему становить невміння «подавати те, що в нас є». [6]

Слід звернути увагу на недосконалість законодавства в інформаційній сфері в таких його частинах: державна політика у сфері побудови іміджу реалізується за допомогою низки комунікативних технологій, що описується низкою понять, визначення яких не наводяться. До них можна віднести такі поняття як: «рекламна кампанія», «інформаційна кампанія», «рекламно-інформаційна кампанія», «інформаційно-роз'яснювальна робота», «інформаційно-пропагандистська діяльність», «популяризація», «формування іміджу», «стратегія позиціонування» та «сучасні моделі налагодження зв'язків органів державної влади з громадськістю» тощо.

Висновки

1. Зростання ролі політичного іміджу зумовлене глобалізацією світових політичних процесів. Формування іміджу є частиною інформаційно-комунікативної політики, реалізація якої є запорукою успіху в інших сферах розвитку суспільства.

2. Важливу роль у формуванні міжнародного іміджу країни відіграють такі авторитетні міжнародні організації як Європейський Союз, Парламентська Асамблея Ради Європи, Венеціанська Комісія, ОБСЄ, Міжнародна Амністія, які приділяють найбільше уваги державній політиці у сфері захисту прав людини. Такі питання як свобода слова, національні меншини, соціальні питання завжди знаходяться в центрі їх уваги.

3. Україною здійснено багато позитивних кроків в законодавчому регулюванні цих питань, разом з тим залишається ряд не врегульованих питань. До таких питань можна, зокрема, віднести відсутність визначень основних понять, за допомогою яких реалізується державна політика у сфері побудови іміджу.

Список використаних джерел

1. Браун Л. Имидж – шлях до успіху / Л. Браун. – СПб., 1996. – С. 34-52.
2. Почепцов Г.Г., Чукут С.А. Информационная политика. К.: Знання, 2006. – 663с.
3. Шашлов М. Н. Политический имидж как актуальный предмет исследования / М. Н. Шашлов // Актуальные проблемы политологии: сб. науч. работ студентов и аспирантов Российского университета дружбы народов / [отв.ред. В.Д. Зотов]. – М.: МАКС Пресс, 2001. – С. 84-92.
4. Лавриненко Г. Формування міжнародного іміджу України в Західному світі (на прикладі Польщі) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=86424
5. Лесько О.Й., Прищак М.Д., Залюбівська О.Б., Рузакова Г.Г. Етика ділової людини [Електронний ресурс]. – Режим доступу: posibnyky.vntu.edu.ua/et_/71.htm
6. Аналітична записка Національного інституту стратегічних досліджень при Президентіві України «Понятійно-категоріальний апарат інформаційної сфери: правовий аспект» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/532/>
7. Концепція державної інформаційної політики [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://comin.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=68581&cat_id=33909

* * *

УДК 34(347.7)

Христина Марутян, студентка, Київський університет права
Національної академії наук України, Україна, м. Київ

Правова культура та правосвідомість громадян України у сфері забезпечення інтелектуальної безпеки

Досліджено сутність поняття «інтелектуальна безпека», здійснено теоретичний аналіз сучасних загроз інтелектуальній безпеці України, доведено, що від рівня правової культури та свідомості громадян у сфері інтелектуальної безпеки залежить майбутній інноваційний розвиток країни.

Ключові слова: правова культура, правова свідомість, інтелектуальна безпека, інтелектуальна власність, авторське право.

Кристина Марутян. Правовая культура и правосознание граждан Украины в сфере обеспечения интеллектуальной безопасности

Исследована сущность понятия «интеллектуальная безопасность», осуществлен теоретический анализ современных угроз интеллектуальной безопасности Украины, доказано, что от уровня правовой культуры и сознания граждан в сфере интеллектуальной безопасности зависит будущее инновационного развития страны.

Ключевые слова: правовая культура, правовое сознание, интеллектуальная безопасность, интеллектуальная собственность, авторское право.

Christina Marutyan. Legal culture and legal awareness of citizens of Ukraine in the sphere of intellectual security

The essence of the concept of «intellectual security», carried out a theoretical analysis of the current threats to intellectual security of Ukraine, it is proved that the level of legal culture and consciousness of citizens in the area of intellectual security to the future of the innovative development of the country.

Keywords: legal culture, legal consciousness, intellectual security, intellectual property, copyright.

Проблема розбудови громадянського суспільства, демократичної правової держави є безпосередньо пов'язаною із розвитком правової свідомості і правової культури. Саме правова культура та правове виховання населення є соціальною гарантією дії верховенства права в суспільстві.

«Правова культура» виступає однією з якісних характеристик правової системи країни, яка посідає надзвичайно важливе місце в загальній теорії права. Однією із складових правової культури суспільства є рівень правосвідомості громадян та посадових осіб, тобто ступінь засвоєння ними цінності права, основних прав і свобод, правових процедур вирішення конфліктів; знання права, поваги до нього, переконаності в необхідності дотримуватися приписів правових норм. Суспільна правосвідомість визначається масовістю правомірної поведінки, рівнем правового виховання, масштабами і якістю юридичної освіти. [3]. Але перехід до нового якісного стану правової культури не може супроводжуватись повною відмовою від попередніх правових надбань.

Досягнення суспільством такого стану розвитку, коли в ньому пануватиме правова культура, вимагає усвідомлення людьми значення ролі права у житті суспільства як однієї з найактуальніших його культурних цінностей. Слушно думку з цього приводу висловив В. С. Нерсисянц [2, с.416], який вважає, що право виступає як найвища соціальна цінність тільки тоді, коли його норми і принципи втілюються в життя та реалізуються у діях суб'єктів соціального спілкування. У правовій державі народ, з одного боку, і держава – з іншого, беруть на себе зобов'язання дотримуватись норм закону. Цілком очевидним є той факт, що ці норми повинні відповідати європейським принципам демократизму, справедливості, бути наділені гуманістичною спрямованістю, відсутністю прогалин і внутрішніх суперечностей, нечітких або таких, що можуть двозначно тлумачитись. Лише за таких умов мова йтиме про високий рівень правової культури суспільства.

Актуальним для сучасного сьогодення України є рівень правової культури та свідомості громадян у сфері забезпечення інтелектуальної безпеки. Поняття інтелектуальної безпеки є міждисциплінарним поняттям і має зв'язок з такими поняттями як інтелектуальна власність, авторське право тощо. На думку професора С.П. Мосова інтелектуальна безпека – це складова національної безпеки держави, в рамках якої забезпечується такий стан внутрішніх і зовнішніх умов діяльності будь-якого суб'єкта господарювання чи особистості, який дає змогу нейтралізувати або виключити можливість втрати об'єктів інтелектуальної власності, інформації про них та їх носіїв, а також витік інформації про створення, користування та зберігання об'єктів інтелектуальної власності. Її об'єктом є: носії інтелекту, інтелектуальна власність, а також майнові права інтелектуальної власності суб'єкта господарювання.

Для визначення об'єктів інтелектуальної безпеки необхідно з'ясувати сутність та види інтелектуальних ресурсів. Змістовне ядро інтелектуальних ресурсів складають знання (суб'єктивні, кодифіковані, об'єктивовані). Носіями суб'єктивних знань виступають працівники знань, результатом інтелектуальної праці яких є інтелектуальний продукт, що набуває таких головних форм:

а) об'єкти інтелектуальної власності як системи відносини привласнення – відчуження знань, що здійснюються між їх творцем (творцями) та користувачем (користувачами) з приводу їх продукування, передавання/залучення, обміну, розповсюдження, трансформації, накопичення та ін.; що стосується суб'єктивних (неявних) знань, то їх привласнення (володіння знаннями) забезпечує пізнавальна діяльність у різних формах; відносини інтелектуальної власності, об'єктом яких є кодифіковані та об'єктивовані знання, набувають таких правових форм, як авторське право, право промислової власності;

б) складові елементи інтелектуального капіталу, який можна визначити як капіталізовані знання, що забезпечують зростання вартості.

Отже, за об'єктом критерієм інтелектуальна безпека – це захищеність знань як інтелектуальних ресурсів суспільства, що охоплює забезпечення працівників знань та їх інтелектуальної праці, інтелектуального продукту, інтелектуальної власності, інтелектуального капіталу. Основу інтелектуальної безпеки складають науковий і освітній потенціали суспільства, господарюючого суб'єкта, індивідуума.

Предмет інтелектуальної безпеки – це ціннісна властивість об'єкта інтелектуальної безпеки, використання якої дасть можливість суб'єкту господарювання створити конкурентну перевагу та отримати додатковий прибуток.

Сучасними загрозами інтелектуальної безпеки України є: моральна і матеріальна недооцінка державою праці учених і фахівців з вищою освітою; заниження соціальної значущості учених і фахівців з вищою освітою в суспільстві; не престижність професій, пов'язаних з наукою і працею на державу; небажання молодих людей займатися наукою; зниження якості

дипломних і випускних робіт, що захищаються, а також дисертацій на здобуття вченого ступеня; небажання або неможливість учених і фахівців з вищою освітою працювати за профілем підготовки; «відплив мізків» за межі України; використання учених і фахівців з вищою освітою не за напрямом отриманої спе-

ціальності; поступове старіння і брак наукових кадрів за низкою напрямів.

Вказані загрози можуть призвести до величезних збитків, що завдаються країні (політичні, соціальні, економічні тощо), які не піддаються матеріальній оцінці і відновлюються протягом тривалого часу [1].

Враховуючи всю важливість інтелектуальної безпеки взагалі та інституту авторського права зокрема, хотілось би звернутися до ключової, на наш погляд, проблеми – захисту інтелектуальної власності. Нажаль ця проблема до сьогоднішнього вирішується у площині нормотворчості, а саме – зміною закону, посиленням відповідальності за порушення авторських прав, наділенням державних органів великими повноваженнями тощо.

У той же час треба пам'ятати постулат, який притаманний правовій сфері з найдавніших часів її існування. Згідно цього принципу закон, як правило, зароджується на основі сформованих соціальних відносин, соціального запиту з боку всього суспільства, свідомість якого вже підготовлена до його прийняття. Закон можна порівняти з нашим тілом, яке практично не має цінності без кровообігу. Це кровообіг забезпечується роботою серця, а у випадку з законом роль серця виконують соціальні відносини. Тіло і серце можуть функціонувати тільки в гармонії, так само як закон не може нормально діяти, регулювати соціальні відносини без соціального визнання, без належної правової культури громадян.

Відомо, що в державах колишнього СНД процвітає так зване інтелектуальне «піратство» й, нажаль, Україна не є винятком. Міжнародний альянс інтелектуальної власності (ІПА) визнав Україну найбільшим Інтернет-«піратом» у світі, що загрожує виключення України з програми підтримки країн, що розвиваються. На підставі рекомендацій ІПА і консультацій з правовласниками, офіс торговельного представника США вніс Україну як найбільшого порушника авторського права до категорії так званих пріоритетних зарубіжних країн (priority foreign country – PFC). Про це йдеться у щорічній «Спеціальній доповіді 301», яка оприлюднена у 2013 році. Це визначення є кульмінацією зростаючого впродовж кількох років занепокоєння з приводу широко поширених крадіжок інтелектуальної власності, в тому числі зростаючих порушень прав інтелектуальної власності, де задіяні урядові структури», – йдеться у документі.

Основних підстав для прийняття такого рішення було три[4]: «несправедливе, непрозоре управління» щодо організацій зі збору та розподілу авторських винагород для американських та інших правовласників,

широке використання нелегального програмного забезпечення в українських державних органах,

нездатність вжити ефективних заходів для боротьби з широко поширеними в Інтернеті порушеннями авторських та суміжних прав в Україні.

Автори доповіді зазначають, що порушення прав інтелектуальної власності в Україні завдали значних збитків американській індустрії, пов'язаній з авторським правом. Крім того, зауважується, що ситуація продовжує погіршуватися за кожним з проблемних питань. Інтенсивна двостороння взаємодія з США не призвела до значних змін, і ситуація в Україні, навіть погіршилася, а не покращилася у порівнянні з 2012 роком.

У категорії «пріоритетних зарубіжних країн» Україна опинилася першою і єдиною за останні 7 років. Минулого року Офіс торговельного представника відносив її до категорії країн з підвищеним рівнем спостереження Priority Watch List, що у зв'язі за 2013 рік включає Алжир, Аргентину, Чилі, Китай, Індію, Індонезію, Пакистан, Росію, Таїланд та Венесуелу.

Більш того, згідно з розслідуванням альянсу, неліцензійне програмне забезпечення у країні використовують навіть держоргани, серед яких Міністерство внутрішніх справ, Державна податкова служба та прокуратура. Альянс визнав український уряд найбільшим споживачем нелегального програмного забезпечення (ПО) в країні. В якості підтвердження наводиться такий факт: у бюджеті на 2013 рік на закупівлю ПЗ для держустанов відведено 100 млн. грн. Це становить 10-20% від необхідної суми, якщо ПЗ буде ліцензійним. Більш того, уряд вже заявив про плани скорочення навіть цього бюджету.

Країни, які потрапили у «Спеціальну доповідь 301», виключаються з «Загальної системи привілеїв» (GSP) – програми американського уряду з підтримки економічного зростання країн, що розвиваються, в рамках якої в США безмитно ввозиться 3,4 тис. видів товарів із 140 країн. Як вказують в ІПА, завдяки GSP за 11 місяці 2012 року українська продукція на \$ 70 млн була ввезена в США безмитно. Отримання статусу головного «пірата» світу робить перспективу застосування санкцій практично вирішеним питанням.

На нашу думку, всі ці проблеми полягають у першу чергу у низькому рівні правової культури та правової свідомості грома-

дян щодо захисту інтелектуальної власності. Звичайно, разом з підвищенням правової культури слід, враховувати і технологічні особливості Інтернету, удосконалювати і технічні механізми, що забезпечують не стільки припинення порушень (технічні заходи захисту), скільки дотримання авторських прав користувачем. Слід враховувати і такий економічний чинник, що більший дохід дозволяє правовласникам зменшувати вартість. Оплата легального продукту посилює конкуренцію між виробниками, авторами і, знову ж, призводить до зниження ціни продукту для кінцевого споживача.

Від розв'язання проблеми створення ефективної системи захисту інтелектуальної власності залежить міцність фундаменту для інноваційної моделі розвитку України, її модернізації, підвищення конкурентоспроможності у світовій соціально-економічній системі. А від цього, у свою чергу, – перспективи створення робочих місць у нових галузях, які визначають обличчя світової економіки XXI століття – економіки, що базується на знаннях. Це і питання створення цивілізованого ринкового середовища, де і підприємці, і споживачі були б надійно захищені від недобросовісної конкуренції, пов'язаної з неправомірним використанням об'єктів інтелектуальної власності, виробництвом фальсифікованих товарів.

Список використаних джерел

1. Мосов С.П. Безпека інтелектуальна /С.П.Мосов //Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. – Т.1. – К. : НАДУ, 2011. – С.62-64.
2. Проблемы общей теории права и государства: Учеб. Для вузов. – М.: Норма, 2002. – 615с.
3. Третьак С. Правове забезпечення правової культури населення як умова створення основ громадянського суспільства / С.Третьак // Право України. – 2005. – №4. – С.65-66.
4. Україну визнали найбільшим Інтернет-піратом у світі. – Режим доступу: <http://kontrakty.ua/article/61777>

* * *

УДК 101.1:321

Олександр Присяжнюк, народний депутат України, здобувач Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова, Україна, м. Київ

Громадські організації – важливий фактор суспільно-політичного життя сучасної України

Аналізується сутність громадських об'єднань, показана взаємозалежність громадських організацій та держави. Простежена історія розвитку громадських організацій в сучасній Україні.

Ключові слова: громадські організації, держава, відносини влади і громадянина, громадські організації в сучасній Україні.

Александр Присяжнюк. Гражданские организации – важный фактор общественно-политической жизни современной Украины

Анализируется сущность гражданских объединений, показана взаимозависимость гражданских организаций современной Украины.

Ключевые слова: гражданские организации, государство, отношение власти и гражданина, гражданские организации в современной Украине.

Oleksandr Pruszyazhnyuk. Public organizations are an important factor of social and political life of modern Ukraine

Essence of public associations, shown interdependence of public organizations and state is analysed. Traced history of development of public organizations of modern Ukraine.

Keywords: public organizations, state, relations of state and citizen, public organizations in modern Ukraine.

Актуалізація заявленої теми даної статті зумовлена низкою контекстів. Насамперед, потрібно сказати про характерні ознаки життя суспільства та політичної його складової. За роки незалежної України воно змінилося кардинально. Це пов'язано, як думається, в першу чергу з якісно новими національними завданнями, які постали перед українським соціумом в результаті отримання державної незалежності. В цьому контексті логічний ряд включає такі важливі площини як розбудова власної державності, солідаризація народу України, необхідність набуття навичок автономного розвитку, а значить, прийняття самостійних відповідальних рішень, гідне розв'язання дилеми «верхи-низи» та ін. Немає сумнівів, що кожне з названих завдань вимагає неабиякої уваги та вольових зусиль як усього українського народу, так і його окремих громадян. З іншого боку, без спільних і злагоджених дій влади і людей жодна з означених цілей сучасного

українства стає недосяжною. Про це свідчить досвід багатьох країн світу як минулого, так і сьогодення, який говорить про те, що в усіх випадках становлення нових або модернізації сучасних державних утворень фактор взаєморозуміння влади і народу був одним з ключових. Цей факт набуває особливого звучання для України, зважаючи на те, що нам сьогодні доводиться не тільки будувати власну державу, але й на марші її модернізувати так, щоб не опинитись на маргінесах історичного поступу. Маючи на увазі також невідворотний факт постійного прискорення темпів життя сучасного світу, можна лише уявляти складність завдань, які стоять перед українською спільнотою.

Історичний досвід цивілізованих сьогодні країн, і логіка проблем, що стоять перед українством, актуалізує наступний контекст теми даної статті – сукупність питань, пов'язаних з функціонуванням активних громадян країни. Україна зараз потребує особистостей – соціальних суб'єктів, які є не просто адекватним відображенням, своєрідним дзеркалом суспільних відносин, їх візитною карткою [1, с.115], а особистостей, в яких реалізується надважлива сутнісна ознака особистості як соціального феномену – соціальна відповідальність. Якщо шукати аргументи на користь важливості соціальної відповідальності українського громадянина за долю своєї країни, то потрібно знову звернутись до історії. Там ми побачимо не один приклад соціальної відповідальності як громадян, так і політичної, державної еліти. Не потрібно вагомих аргументів, що доводити виняткову значущість плекання таких громадян в умовах глибоких трансформацій українського суспільства.

Потрібно сказати і про інший аспект вказаного вище контексту актуальності нашої теми. Відомо, що особистість як ансамбль усіх суспільних відносин (К. Маркс) [2, с.3] несе в собі всю гаму цих відносин: і позитивних, і негативних. В контексті сучасної України це створює певний фон, на тлі якого формується українська особистість. Адже суспільні відносини в Україні зазнають стрімких змін. Втрачають своє значення, а нерідко і відходять в минуле такі цінності колишньої епохи, як безкорисливість, взаємна повага, ідеали справедливості, гуманізму, рівності тощо. Навзамін капіталізація життя породжує зовсім інші цінності. Як це пов'язати з відповідальністю перед народом, країною, врешті перед собою і своїми рідними? Питання, на які однозначної відповіді поки що немає.

Нарешті, третій контекст актуалізації теми даної статті. Це контекст громадських організацій. Важко заперечувати той явний факт, що громадські організації сучасної України неможливо порівнювати з такими самими структурами часів радянської доби. Один з останніх прикладів – боротьба з п'янством та алкоголізмом, що була оголошена партійною верхівкою колишнього СРСР в середині 80-х років минулого століття. Розумна за своєю суттю, суспільно необхідна і значима для долі країни та її громадян ідея була спотворена і перетворена (як і багато інших) на балаканину, а ті громадські організації, що були створені у підтримку цієї компанії, фактично виявилися паперовими. А відтак і сама суспільна кампанія за тверезий спосіб життя перетворилась на чергову «галочку» для звітів та рапортів.

Очевидно, що сьогодні в умовах практично вільного принципу створення громадських організацій роль і функції останніх якісно змінюються. Як зазначає відомий дослідник цієї теми В. Бех, науковий редактор фундаментальної колективної монографії про громадські організації у дискурсі демократизації суспільства, при аналізі цієї проблеми потрібно виходити з того, що сьогодні громадські організації є повноправними учасниками прийняття управлінських рішень у системі саморегуляції соціального організму країни, але роблять вони це через інструменти насильницького характеру, що апіорі притаманні державі (армія, секретні служби, комітети/ради національної безпеки, поліція/ міліція, розвідка і контррозвідка, митниця(десякою мірою), тюрми, виправні заклади тощо.), а завдяки впливу, що ґрунтується на механізмі смислородження і інноваційної діяльності (наука, захисні громадські ініціативи, наприклад, екологічні, антивоєнні, ресурсозберігаючі та ін.) і одночасно виконують функцію зворотної складової механізму реалізації владних повноважень державою [3, с.6].

В контексті вищесказаного варто зазначити таке. Онтологічно, історично та хронологічно громадські організації як спосіб об'єднання людей, що виявляли спільні потреби та інтереси, з'являється тоді і там, коли і де виникає необхідність діалогу влади і народу, громадські об'єднання і створювалися як інструмент, завдяки якому такий діалог був можливий. Таким чином, вказана форма колективної реалізації спільних цілей у структурі відносин влади і людей займала проміжне між ними місце. Громадські об'єднання з самого початку свого виникнення ставали своєрідним передаточним механізмом, функціонування якого уможливлювало актуалізацію та конститування приватних і групових інтересів на рівень всезагальних. З іншого боку, держа-

ва як уособлення останніх, використовувала громадські організації для вмонтовування загальнонаціональних завдань на рівень групових та одиничних. Такий механізм виявлення місця та ролі громадських об'єднань нерідко виявляв свою ефективність, особливо якщо говорити про певний ступінь співпадання інтересів владної еліти і звичайних громадян.

Взаємодія держави як органу управління суспільством та громадських організацій, безсумнівно, може мати безліч модифікацій, які зумовлюються особливостями як першої, так і других. Не варто забувати про те, що будь-яка влада прагне до розширення власних повноважень [4, с.47]. В цьому одна з сутнісних властивостей влади як такої, в тому числі і державної, яка прагне до того, щоб контролювати все і всюди максимально. Це означає, будь-яка державна влада у своєму функціонуванні природньо зазіхає на інтереси в тому числі і громадських об'єднань. З іншого боку, громадські об'єднання для того і створюються, щоб певною мірою відгородитися від зазіхань державних інститутів і максимально втілювати групові та індивідуальні інтереси, які далеко не завжди корелюються з державними. Таким чином, онтологічно ці дві форми реалізації спільних інтересів (державна і громадські організації) можуть бути і антиподами, якщо їх цілі не співпадають у головному, і соратниками, якщо їх діяльність багато в чому переслідує близькі завдання. Тут ми підходимо до важливого висновку: громадські організації як форма вільного об'єднання громадян за спільністю інтересів, можуть виконувати свої завдання ефективно не завжди, а при певному характері влади. Їх управлінська роль зростає тоді, коли державна влада цьому сприяє, не втручаючись суттєво у внутрішній механізм створення та діяльності громадських організацій. І навпаки, якщо держава бере на себе не притаманні їй функції, прагнучи повного контролю діяльності громадських об'єднань, тоді у функціонуванні останніх вихолощується основне: вільний вибір та інноваційний характер. Тоді громадські організації набувають неприродних для себе функцій і стають звичайним продовженням держави як апарату управління суспільством. Тоді ж громадські організації перестають бути передаточною ланкою у відносинах влади і громадян, а сама влада безпосередньо і прямо контролює життєдіяльність людей. А відтак – прямий шлях до так званої всеохоплюючої влади над громадянами, що у політичній науці кваліфікується як тоталітаризм.

Площина громадських організацій в актуальності теми даної статті виявляє ще одну свою сторону. Потрібно розуміти, що наявність громадських об'єднань як вільно створюваних інноваційних спільностей є одним із важливих показників функціонування в країні громадянського суспільства. Є дослідники, які взагалі виходять з того, що сукупність створюваних громадських об'єднань з метою захисту від небажаних дій державної влади з прийняття того чи іншого політичного, економічного або культурно-національного рішення є громадянським суспільством [3, с.3]. І в цьому є сенс, з огляду на пошук конкретних ознак прояву громадянського життя людей. Таким чином, можна говорити про деяку закономірність відносин влади та людей у площині розгортання громадських організацій. Йдеться про те, що держава розуміється як організація влади в суспільстві, яка ставить собі за мету не суто власні корпоративні інтереси, а своєю діяльністю створює необхідні, для всіх однакові економічні, політичні, духовно-культурні умови з тим, щоб громадяни мали рівний доступ до найрізноманітніших ресурсів суспільства в досягненні своїх інтересів. Тому все, що сприяє впровадженню у життєдіяльність соціуму та індивіда вказаних вище принципів, ефективно працює на створення та розгортання громадянського суспільства. Справа політичної системи, політичного режиму, державного управління в такому суспільстві полягає в тому, що законодавчим шляхом та в реальному своєму функціонуванні сприяти актуалізації, розгортанні та практичному задоволенні інтересів людей. Ось чому громадські інституції, їх якісні та кількісні параметри, тенденції розвитку та перспективи, а також взаємини з державою виступають показником фактичного стану та перспектив розвитку громадянського суспільства. Саме з цих позицій громадські організації потрібно усвідомлювати у якості найпростішого та найпопулярнішого способу виразу сутності громадянського суспільства як інтегратора особистісних начал [5, с.64].

Особливістю української історії доби незалежності є те, що в ній особливу роль та місце займають громадянські організації та рухи. Їх відлік починається з кінця 80-х років минулого століття. Наприклад, у 1987 році в Україні було створено 7 незалежних недержавних громадських організацій. З часом процес створення таких організацій наростав: 1988 року було зареєстровано 8 організацій, 1989 року – 14, а 1990 року – 18. Частина з них виросли в загальноукраїнські організації, на базі інших були створені політичні партії [6].

До цього слід додати, що на даному етапі (в переднезалежницький період) громадські організації і рухи в цілому відіграли певну роль у суспільному житті країни.

Надалі кількісне зростання громадських організацій в Україні йшло досить високими темпами і на середину 90-х років вимірювалося сотнями. Як зазначав відомий правозахисник Є. Захаров, на 1 січня 1996 року в нашій країні було 829 громадських об'єднань, в тому числі – 574 громадські організації, 216 благодійницьких фондів та 39 партій [7, с.627-630]. А на 1 січня 2010 року за даними Державного комітету статистики в Україні легалізовані Міністерством юстиції 3280 об'єднань громадян. З них всеукраїнський статус мали 2595, міжнародний – 685. Політичні партії налічували 172 (5,2% від усіх об'єднань), громадські організації – 3108 (94,8%). Серед громадських організацій громадських рухів було легалізовано 10 (0,3%), громадських організацій з питань національних та дружніх зв'язків – 172 (5,5%), молодіжних організацій – 208 (6,7%), об'єднань ветеранів та інвалідів – 90 (2,9%), професійної спрямованості – 584 (18,8%), оздоровчих та фізкультурно-спортивних – 376 (12,1%), об'єднань по захисту населення від наслідків аварії на ЧАЕС – 37 (1,2%) тощо [8, с.14-15].

Отже, потенційно українське суспільство досить різноманітне організоване за інтересами. Це дає підстави говорити про достатньо високий потенціал громадських організацій у суспільно-політичному житті країни. З іншого боку, є низка причин об'єктивного та суб'єктивного порядку, які значно знижують роль та місце вказаної суспільної інституції в житті країни. Безсумнівно, завдання науки, особливо соціально-філософської, за своєю суттю методологічної – здійснити серйозний аналіз діяльності громадських організацій, що дасть можливість адекватного їх осмислення.

Список використаних джерел

- Муляр В. І. Проблема становлення особистості в системі «індивід-суспільство» / філософсько-культурологічний аналіз. / В. І. Муляр. – Житомир: ЖДТУ, 2005. – 320 с.
- Маркс К. Тезиси о Фейербахе // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.3. – с. 1-4
- Громадські організації в дискурсі демократизації суспільства: монографія / Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені Драгоманова; за науковою ред. В. П. Беха; редкол.: В. П. Бех (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.]. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. – 680 с.
- Муляр В. І. Політологія. Курс лекцій. – Житомир: ЖІТІ, 1999. – 214 с.
- Горак Г. Громадянське суспільство як інтегратор особистісних начал / Ганна Горак, Георгій Федін // Філософська думка. – 2008. – № 3. – С. 62-73
- Захаров Є. 20 років добрих намірів. Огляд розвитку прав людини в Україні // Дзеркало тижня. Україна. – № 29. – 19.08.2011
- Основи демократії: [навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів] автор. колек.: М. Бессонова, А. Бірюков, С. Бенірчук та ін.; За заг. ред. А. Колодій; Мін-во освіти і науки України, Ін-т вищої освіти АПН України – НИ, Україна-Канада проект «Демократична освіта», Інститут вищої освіти. – К.: Ай Бі, 2002. – 684 с.
- Громадські організації в Україні: Статистичний бюллетень за 2009 рік. – К.: Державний комітет статистики України, 2010. – С. 14-15.

* * *

УДК 321:321.7

Лілія Гониюкова, д-р наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри державного управління та управління освітою, Київський університет ім. Бориса Грінченка, Україна, м. Київ

Юрій Горбань, аспірант, Національна академія державного управління при Президентові України, Україна, м. Київ

Вплив громадсько-політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні

Розглянуто феномен громадсько-політичних рухів. Запропоновано розглядати рухи як громадсько-політичні за суб'єктами, змістом та метою діяльності. Визначено їхню специфіку та роль у формуванні громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: громадський рух, політичний рух, громадсько-політичний рух, громадянське суспільство

Лілія Гониюкова, Юрий Горбань. Влияние общественно-политических движений на развитие гражданского общества в Украине

Обсуждается феномен общественно-политических движений. Предлагается рассматривать движения как общественно-политические за субъектами, содержанием и целью деятельности. Определено их специфику и роль в формировании гражданского общества в Украине.

Ключевые слова: общественное движение, политическое движение, общественно-политическое движение, гражданское общество

Liliya Goniukova, Yuriy Gorban. Influence of socio-political movements in the development of civil society in Ukraine

The article reviews the phenomenon of social and political movements. Proposed to consider movements as political and public by the subjects, meaning and purpose of its activity. Determined its specificity and role in the formation of civil society in Ukraine.

Keywords: social movement, political movement, social and political movement, civil society

Україна однією з перших стала учасницею нової глобальної ініціативи «Партнерство «Відкритий Уряд», започаткованої в рамках сесії Генеральної Асамблеї ООН (вересень 2011 р.). Указом Президента України від 24 березня 2012 року № 212/2012 затверджено Стратегію державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. «Стратегія спрямована на утвердження громадянського суспільства як гарантії демократичного розвитку держави, запровадження громадського контролю за діяльністю влади, забезпечення незалежної діяльності інститутів громадянського суспільства, посилення їх впливу на прийняття суспільно важливих рішень, створення умов для забезпечення широкого представництва інтересів громадян в органах державної влади та органах місцевого самоврядування, проведення регулярних консультацій із громадськістю з важливих питань життя суспільства і держави»[1].

Невід'ємною складовою громадянського суспільства є різноманітні об'єднання громадян. Суспільне призначення громадських об'єднань полягає в тому, що вони допомагають людям у розв'язанні проблем повсякденного життя, відкривають широкі можливості для виявлення громадської ініціативи, здійснення функцій самоврядування.

Роль і місце громадсько-політичних організацій у суспільному розвитку досліджують Е.Афонін, О.Валевський, М.Головатий, А.Колодій, М.Лациба, Е.Лібанова, О.Купрій, М. Пірен, В. Ребало, Н.Ротар та ін. Разом з тим, робіт, присвячених аналізу феномена суспільно-політичних рухів обмаль.

Метою статті є виявлення та обґрунтування специфіки громадсько-політичних рухів та їх впливу на формування громадянського суспільства України.

Громадські організації – це масові об'єднання громадян, що виникають за їх ініціативою для реалізації довгострокових цілей, мають свій статут і характеризуються чіткою структурою.

Найбільш поширеними різновидами громадських організацій у сучасному світі є: профспілки; організації інвалідів; ветеранські; жіночі; молодіжні; дитячі організації; наукові; технічні; культурно-просвітницькі; фізкультурно-спортивні та інші добровільні товариства, творчі спілки, різноманітні земляцтва, фонди, асоціації тощо.

Під громадськими рухами слід розуміти громадські об'єднання, що реагують на нові соціальні явища – екологічні, релігійні, пацифістські рухи, жіночі об'єднання, громадські ініціативи за альтернативний спосіб життя, спілки споживачів тощо. Ці групи виступають проти «системи» (Габермас поділяє суспільну інтеграцію на «систему» та «життєвий світ»), оскільки вона підкоряє собі «життєвий світ». Призначення цих рухів – відновлення життєвого світу з його міжособистісними стосунками. Вони висувають такі вимоги як, наприклад, «Назад, до природи!» на протипагу індустриалізму; «Назад, до батьківщини!» на протипагу космополітизму; «Назад, до родини!» на протипагу

знеособленості соціальних систем [2]. Основним різновидом громадських рухів нині є: політичні рухи (Народний рух на початковому етапі); демократичні (захист прав людини, антифашистські, антидиктаторські, антидискримінаційні); соціальні „локальні” рухи, так звані „нові соціальні рухи”.

Рух політичний – різновид громадських рухів коли колективні зусилля спрямовані на здійснення важливих змін у політичній сфері суспільства, або збереження статус-кво, за допомогою перерозподілу влади в суспільстві та інституціональних змін (Рух неприєднання; Народний рух на початковому етапі; Антиглобалістський рух). Рух політичний має масовий характер і створюється з певною метою. Разом з тим, це структурно не оформлені масові об’єднання громадян і організацій різних соціально-політичних орієнтацій, діяльність яких, як правило, має тимчасовий характер і найчастіше спрямована на виконання певних тактичних завдань, після чого вони або розпадаються, або консолідуються в нові політичні партії чи громадські організації.

Громадсько-політичний рух – це чинник універсального громадського дискурсу, тобто чинник розв’язання суперечностей суспільства на ґрунті мовної комунікації за допомогою узгодження позицій.

Суттєвою причиною піднесення ролі громадсько-політичного руху у суспільно-політичному житті є неспроможність традиційних партійно-політичних інституцій своєчасно помітити і оцінити нові реалії, пов’язані з можливостями участі населення у здійсненні демократичних перетворень, запропонувати механізми політичних змін.

Держава безпосередньо не втручається в діяльність рухів, а лише регулює її відповідно до чинного законодавства. Рухи не наділені владними повноваженнями, не ставлять за мету оволодіти владою. Відмінність їх від усіх інших угруповань пов’язана з особливостями функціонування: виникнення за ініціативою низу; фактична єдність; забезпечення інтересів своїх членів та прихильників; не традиційність.

Громадсько-політичний рух базується на принципах: добровільності; поєднання особистих і суспільних інтересів; самоврядування; рівноправності; законності; гласності.

За своєю природою і характером діяльності громадсько-політичний рух є непотрібними організаціями. Однак вони об’єднують людей, які представляють політичні сили. Вони є потенційною базою для виникнення на їх основі нових політичних партій (наприклад, НРУ, „Пора” та ін.).

На основі громадсько-політичного руху виникають і розвиваються в сучасній політиці так звані групи тиску. Не претендуючи на політичну владу, вони намагаються впливати на неї, зокрема на ухвалення політичних рішень (інтеграційна функція).

Громадсько-політичні рухи відіграють значну роль у процесі формування політичної волі громадян. Вони впливають на ухвалення політичних рішень, або самі усувають недоліки суспільного життя.

Отже, рухи, що вплинули на формування громадянського суспільства в Україні можна назвати саме громадсько-політичними. У першу чергу, за масштабами завдань, що вони мають вирішити: не вирішувати проблеми збурити все суспільство. За метою це були політичні рухи. Так, наприклад, Народний рух України, який був створений на базі Спілки письменників, Товариства Лева, Товариства Української мови та ін. спочатку ставив собі за мету реформування суспільства на демократичній основі, а згодом – відродження незалежної держави. Він зміг згуртувати широкі верстви населення на боротьбу за подолання тоталітаризму і побудову національної державності. Разом з прихильниками, за повідомленням мандатної комісії Других Всеукраїнських зборів НРУ, Рух налічував понад 5 млн. осіб (10% населення). Рух виник як суспільно-політична організація відкритого типу – доступна для всіх, незалежно від соціального стану, партійної, конфесійної й етнічної належності. Саме з нього виросли перші політичні партії – Українська республіканська партія і Демократична партія України, а згодом, у 1993 р., він сам переріс у партію Народний рух України [3]. Отже, після 1991 р. Рух існував як неформальна коаліція УРП, ДемПУ, інших невеликих організацій, що керувалися своїми статутами, та власне Руху, що об’єднував людей тільки на засадах програми та Статуту Руху. Отже, за суб’єктами діяльності його можна назвати громадсько-політичним. За метою і результатами він також був громадсько-політичним.

Саме діяльність Народного руху України дозволила інституціоналізувати нову Українську державу. Про це свідчать ухвалені документи: Декларація про державний суверенітет, Закон «Про об’єднання громадян», а також конкретні політичні дії: проведення референдуму, виборів президента, формування нових владних інституцій. Все це сприяло залученню громадян до громадсько-політичної діяльності, що стало основою і умовою формування громадянського суспільства.

Яскравим проявом зростання свідомості громадян стала «Революція на граніті» – студентське голодування 1990 р. Студенти вимагали недопущення підписання нового Союзного договору; перевибори Верховної Ради УРСР на багатопартійній основі; проходження військової служби юнаками-українцями на території України; націоналізації майна Компартії України та ВЛКСМ; відставка голови Верховної Ради УРСР Кравчука Л. М та голови Ради Міністрів УРСР Масола В. А. [4]

На їх підтримку застрайкували і всі вищі навчальні заклади Києва (а також технікуми, ПТУ і старші класи шкіл). Митингувальники перекрили рух транспорту, оточили Верховну Раду, захопили корпуси Університету ім.Т.Г.Шевченка. Студентські акції протесту пройшли в обласних центрах, зокрема, Луганську та Львові. Після розмови зі студентами демонстративно здав свій квиток члена КПРС відомий письменник Олесь Гончар. Це був масовий рух за ідеї незалежності України який сприяв зростанню громадянської свідомості. І цей рух за метою був політичним, хоча суб’єктами його були громадські організації.

Протягом 90-х рр., активність громадськості трохи зменшилась, а проблеми захисту прав громадян, зокрема, права на приватну власність, конституційних прав тощо, залишилися не вирішеними. Що і спричинило новий громадсько-політичний рух – «Помаранчеву революцію». Головна мета «Помаранчевої революції» – справедливі вибори, яка трансформувалася у гасло «Ющенко – так!», що також визначає громадсько-політичний рух. Люди вийшли захистити своє політичне право – право на вибір влади, яка формуватиме політичний простір. Серед учасників цього руху були як громадські організації, так і політичні партії. А після завершення – на базі його активних учасників створена нова політична партія «Пора».

Під час революційних подій кінця 2004 р. відбулася комунікативна інтеграція української нації: правих і лівих, Сходу і Заходу. Події розвивалися в контексті національно-визвольної традиції, оскільки цей процес не був завершений у 1991 р. Але процес, розпочатий 1991 р. ще й досі не завершився, що вказує на можливість чергового народного піднесення у вигляді громадсько-політичного руху.

Отже, громадсько-політичними рухами ми називаємо такий різновид суспільних рухів, які реагують на невірність суспільних проблем і колективні зусилля яких спрямовані на здійснення важливих змін у політичній сфері суспільства, або збереження статус-кво, за допомогою перерозподілу влади в суспільстві та інституціональних змін. Громадсько-політичні рухи характеризують масштабність вирішуваних проблем, їх суб’єкти, мета та результати діяльності.

Наявність громадсько-політичних рухів свідчить про невірність суспільних проблем та низьку громадянську культуру. Хоча, саме громадсько-політичні рухи сприяють зростанню громадянської культури, усвідомленню громадянами себе важливими суб’єктами ухвалення рішень, що сприяє розвитку громадянського суспільства.

«Як на мене, найцікавішим фактом про Україну є те, що там відбулася велика політична мобілізація й утворилось справжнє громадянське суспільство, тому що, починаючи з 1990-х і аж до початку кризи 2000-х, більшість спостерігачів вважали, що в порівнянні з Росією в Україні не було громадянського суспільства і не було сильною опозиції».

А потім раптом за два роки до Помаранчевої революції утворились нові організації громадянського суспільства, журналісти провели набагато більше розслідувань і репортажів – все це вразило мене тому, що я завжди думав, що, так чи інакше, політична культура в Україні була пасивнішою». Таку думку висловив ФФукуяма, відвідавши Київ у 2006 р. [5]

«Ці факти справді є дуже важливими, тому що не може бути демократії, якщо населення не мобілізоване, якщо не існує громадянського суспільства. Також в Україні існують такі довгострокові проблеми, як олігархія, економічні клани, тіньовий контроль влади. Я думаю, що допоки не буде прозорості, в Україні не буде ефективної демократії, і, гадаю, що Помаранчева революція була своєрідним попередженням всьому світу – мобілізації населення недостатньо, якщо не створено дієвих інституцій з надання державних послуг», – заявила в інтерв’ю виданню The EurActiv керівник дослідницької групи з питань Росії та СНД в німецькому дослідницькому центрі Stiftung für Wissenschaft und Politik Сьюзен Стюарт [6]. Наявність в українському суспільстві мобілізаційного потенціалу свідчить про намагання будувати громадянське суспільство, але воно ще занадто запобігизоване і залежить від політичних лідерів і політичної влади.

Першим проявом свідомого громадського руху в Україні можна вважати «Податковий майдан» 2010 р. Підприємці виступили в захист своїх інтересів, відмовившись від підтримки політичних

партій. Це є яскравим свідченням формування нової громадянської культури та громадянського суспільства в Україні [7].

Хоча політичні партії є важливою складовою громадсько-політичних рухів, вони мають суттєві відмінності. Основні критерії відмінності громадсько-політичних рухів від політичних партій, запропоновані М.Головатим:

Ідеологічний. Якщо партію можна визначити як певну ідеологічну спільноту, програма діяльності якої базується на відповідній ідеології, то для громадсько-політичного руху подібна ідентифікація не обов'язкова.

Мета або спрямованість. Програми політичних партій є багатопольовим відображенням соціально-політичних доктрин, а громадсько-політичний рух зорієнтований на досягнення окремої, чітко окресленої, конкретної мети, що за певних умов може трансформуватися у загальнолюдську.

Ставлення до влади. Громадсько-політичний рух не ставить мети завоювання державної влади, що є характерним для політичних партій.

Організація. На відміну від політичних партій громадсько-політичний рух не має постійних організаційних структур. Рухи можуть об'єднувати людей різної партійної належності для досягнення певної політичної мети [8].

Є.Вятр пропонує розрізняти такі основні стадії діяльності руху: створення передумов руху; висловлення прагнень; агітація; розвинена політична діяльність; згасання.

Дослідження масових політичних рухів у різних частинах світу, зокрема в Латинській Америці, довели, що розвинена політична активність не може і не повинна бути тривалою. Затухання масових рухів у країнах Центральної і Східної Європи аж ніяк не може розглядатися як занепад чи криза демократичного суспільства. Рухи ці були проявом громадянської свідомості у політико-юридичному значенні громадянства. Їм на зміну, як правило, приходять стійкі, організовані форми громадянського життя у соціальному сенсі [9].

Сучасна проблема українського суспільства полягає у тому, щоб відродити громадськість як інституцію, що свідомо легітимізує й контролює владу, відродити відмінність і рівновагу між державою та громадянським суспільством, а значить і раціональний контроль над управлінськими структурами. У цьому плані обнадійливим є виникнення громадсько-політичних рухів як важливого чинника подальшої демократизації і комунікативної націоналізації політики та розвитку громадянського суспільства.

Громадянське суспільство є певним джерелом проблем для індивіда, так як вимагає політичної і громадської активності, відповідальності, усвідомленості дій, коли авторитарне суспільство звільняє його від цього, зокрема від необхідності самостійно думати і робити вибір. Громадсько-політичні рухи допомагають адаптуватися громадянам до нових умов. Вони частково беруть на себе відповідальність, адже у них є політичні лідери, але при цьому зберігається принцип добровільного залучення громадян до їх діяльності. Існування громадянського суспільства стає можливим за наявності вільних рівноправних особистостей, які мають право вільно об'єднуватися і відповідні політичні установки.

Існує певний зв'язок між громадсько-політичними рухами та розбудовою національних політичних організацій. Взаємодія між активістами рухів та представниками державної влади допомагає сформувати організації та процедури, що беруть на себе публічні дії.

Отже, громадсько-політичні рухи – це своєрідна ланка між політичним і громадянським суспільством в умовах становлення демократії. Саме громадсько-політичні рухи дають потужний імпульс розвитку громадянського суспільства і є показником його розвиненості. Громадсько-політичний рух відрізняється від політичного руху і від громадського руху тим, що поєднує їхні ознаки. За суб'єктами, метою і результатами він є політичним, а за принципами діяльності, формою залучення громадян, масштабністю вирішуваних проблем – громадським. Важливою проблемою для подальших досліджень може бути вивчення трансформації різних типів рухів та їх взаємозв'язок з розвитком суспільства.

Список використаних джерел

1. Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14621.html>
2. Габермас Ю. Структурні перетворення у сфері відкритості: дослідження категорії громадянське суспільство / Ю. Габермас. – Львів: Вид-во „Літопис”, 2000. – 315 с.
3. Народний рух України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uateka.com/uk/article/society/heritage/1266>
4. Революція на граніті. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B5%D0%B2%D0%BE%D0%BB%D1%8E%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%BD%D0%B0_%D0%B3%D1%80%D0%B0%D0%BD%D1%96%D1%82%D1%96

5. Кузьменко В. Соціальний капітал суспільства Френсіса Фукуями у створенні та розвитку НІС / В. Кузьменко. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://iee.org.ua/publication/77/>

6. Німецький експерт: наразі в Україні нема жодних передумов для повторення Помаранчевої революції. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://tyzhden.ua/News/71705>

7. Податковий майдан. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://tyzhden.ua/Tag/%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D0%B0%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D0%B9%20%D0%9C%D0%B0%D0%B9%D0%B4%D0%B0%D0%BD>

8. Головатий М. Соціологія політики / М. Ф. Головатий. – К. : МАУП, 2003. – 504 с.

9. Гонюкова Л., Максимець Б. Суспільно-політичні об'єднання: теорія і практика. Навчально-методичний посібник / Л. Гонюкова, Б. Максимець. – К.: Генеза, 2009. – 240 с.

* * *

УДК 354:32

Руслан Жмудський, аспірант кафедри державної політики та управління політичними процесами, Національна академія державного управління при Президентові України, Україна, м. Київ

Ставлення державних службовців до проблеми політичної відповідальності

Проаналізовано ставлення державних службовців до проблеми політичної відповідальності, її змісту, проявів, механізмів реалізації в державному управлінні.

Ключові слова: політична відповідальність влади, державний службовець, політичний інститут.

Руслан Жмудський. Отношение государственных служащих к проблеме политической ответственности

Проанализировано отношение государственных служащих к проблеме политической ответственности, ее содержанию, проявлению, механизмам реализации в государственном управлении.

Ключевые слова: политическая ответственность власти, государственный служащий, политический институт

Ruslan Zhmudskyy. The attitude of civil servants to the problem of political responsibility

In the article attitude of civil servants is analysed toward the problem of political responsibility, its maintenance, displays, mechanisms of realization in state administration.

Keywords: political responsibility of power, civil servant, political institute.

Питання обізнаності громадян щодо можливостей використання механізмів притягнення суб'єктів владно-управлінських відносин до політичної відповідальності не були поки-що об'єктом спеціальних наукових досліджень. Однак, на сьогоднішній день у наявності достатня соціологічна база для того, щоб зробити висновки про суспільні очікування громадян України від органів державної влади і їх відповідальності перед суспільством [2;3].

У своєму щорічному посланні до Верховної ради Президент України серед пріоритетних завдань влади на рівні формування політичної культури суспільства визначив «подолання патерналістського комплексу у ставленні громадян до влади, становлення активістського типу політичної культури з одночасним зростанням у середовищі представників влади та управління почуття відповідальності за результати своєї діяльності» [1].

проблемам політичної відповідальності у сфері державного управління присвячені праці Т.Бутирської, О.Валевського, Т.Василевської, В.Голубя, Л.Гонюкової, В.Козакова, В.Мельниченка, В.Мишина, Н.Нижник, М.Паламарчука, М.Пірен, В.Погоріло, В.Рєбкала, В.Торяника, В.Цветкова, В.Шаповала, І.Черленяка та ін. Однак, попри значний науковий і теоретико-методологічний матеріал, напрацьований останнім часом вітчизняними й зарубіжними вченими, комплексних системних досліджень, які стосуються механізмів забезпечення політичної відповідальності в державному управлінні ще недостатньо.

З метою визначення ставлення державних службовців до проблеми політичної відповідальності, її змісту, проявів, механізмів реалізації в державному управлінні, автором статті було проведено опитування серед державних управлінців, які на момент його проведення навчалися, чи підвищували професійну кваліфікацію. Всього в опитуванні взяли участь 194 особи, серед яких – 86 (44,3%) слухачів інституту вищих керівних кадрів НАДУ при Президентові України, 70 осіб (35,5%) – слухачі Інституту підвищення кваліфікації керівних кадрів Національної академії державного управління при Президентові України, 40 (20,2%) –

Київського міського центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств установ і організацій. Серед учасників опитування 48,5% – склали жінки і 51,5% – чоловіки. Стаж роботи на державній службі 72,2% респондентів більше п'яти років. Серед них – 34% – це державні службовці, які мають стаж державної служби більше 15 років.

За результатами проведених опитувань можна зробити певні висновки у руслі досліджуваної проблеми. При цьому, автор свідомий того, що отримані дані не можуть вважатися репрезентативними, оскільки не охоплюють всі категорії державних управлінців, однак, вони продемонстрували, що попри ставеві відмінності учасників опитування, різницю у рангах та категоріях посад, стажі роботи, суттєвих відмінностей у їх позиціях щодо поставлених в анкеті запитань не виявлено. Це дає підстави говорити про те, що у середовищі державних службовців існує, якщо можна так сказати, узгоджена думка щодо розуміння проблеми політичної відповідальності.

Під час проведення опитування, нас цікавило питання, як державні управлінці розуміють саме поняття політичної відповідальності. Було запропоновано такі варіанти вибору: а) як відповідальність політика перед політичною партією, яка висунула його на ту чи іншу посаду; б) як відповідальність суб'єктів політики за здійснення публічної влади; в) як відповідальність політика за свою політичну діяльність; г) як відповідальність політика перед громадянами за взяті на себе політичні зобов'язання.

Переважає більшість державних управлінців, а це майже 67% учасників нашого опитування, розуміють політичну відповідальність як відповідальність політика перед громадянами за взяті на себе політичні зобов'язання, близько третини опитаних (32,9% респондентів) продемонстрували суто політичне її розуміння, тобто відповідальність суб'єкта політики у сфері здійснення публічної політичної діяльності. І лише 5% державних управлінців обмежили зміст політичної відповідальності відповідальністю політика перед політичною партією, яка висунула його на ту чи іншу посаду.

Наведені дані можна трактувати як суспільно-орієнтовану позицію державних службовців у визначенні політичної відповідальності (при цьому варто зазначити, що відмінності позицій різних категорій, посадових рангів у трактуванні змісту останньої не було виявлено). Втілюючи на практиці здійснення функцій держави, спрямованих на забезпечення добробуту суспільства, задоволення публічних інтересів на основі принципів і положень, встановлених в Конституції країни, державні службовці об'єктивно сприймають політичну відповідальність у її широкому трактуванні, спрямованому на забезпечення інтересів суспільства.

Отримані у результаті опитувань дані свідчать про обізнаність державних службовців з політичними подіями і проблемами, які потребують вирішення на політичному рівні. Вони уважно сліdkують за інформацією про політичні події і політичне життя суспільства загалом (61,8% респондентів), обговорюють їх з колегами і друзями (43,2 %). Серед представників державно-управлінських структур суттєво нижчим, ніж серед українських громадян загалом, є відсоток політично незацікавлених (всього 8,2%). Співставлення позицій респондентів щодо розуміння змісту політичної відповідальності з їх поінформованістю стосовно політичних подій вказує на наявність прямої залежності між ними. Так, серед державних управлінців, які уважно сліdkують за політичними подіями відсоток тих, хто трактує політичну відповідальність як відповідальність політика перед громадянами за взяті на себе політичні зобов'язання вищий, ніж у тих, хто політикою не цікавиться загалом (86% проти 42%).

Під час проведення опитування нас цікавило питання, чи існує залежність між трактуванням сутності політичної відповідальності і висловленими оцінками державних службовців щодо їх власних можливостей впливати на ситуацію в країні. Спочатку зазначимо, що опитані нами державні службовці зазначили, що окрім своїх професійних повноважень у певних сферах державно-управлінської діяльності, вони можуть (так вважають майже 100% респондентів) впливати на ситуацію в країні, зокрема: беручи участь у виборах (68%), у діяльності громадських організацій (49,4%) та через інші разові форми громадсько-політичної участі (14,4%). Ті з опитаних, хто вважає, що може впливати на ситуацію в країні шляхом участі у виборах, у 88% випадків проявили розуміння політичної відповідальності як відповідальності політиків перед громадянами. І навпаки – ті, з респондентів, які готові впливати на ситуацію в країні через епізодичні, разові форми громадсько-політичної участі – поширюють політичну відповідальність у половині (близько 50%) випадків на сферу публічної політичної діяльності.

Аналіз результатів дослідження продемонстрував високий, загалом, показник критичної оцінки державними службовцями

рівня політичної відповідальності представників сучасного українського політикуму. Так, зокрема, загальний рівень політичної відповідальності української влади, опитані нами респонденти оцінили у середньому в 3,3 бали за 10-бальною шкалою. При цьому близько 24 % оцінили його як найнижчий, 22% – виражали своє ставлення до політичної відповідальності влади оцінкою «2», а 15,3 % – «триюкою». Лише 3% респондентів оцінили рівень відповідальності української влади як найвищий. Отже, проблема оптимізації механізмів політичної відповідальності в державному управлінні потребує подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Послання Президента. Виступ Президента України Віктора Януковича із щорічним посланням до Верховної Ради України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/19736.html>
2. Українське суспільство 1992 – 2012. Стан та динаміка змін. Соціологічний моніторинг/ За ред. д.філос.н. Є Головахи, д.соц.н. М.Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2012. – 660 с.
3. Українське суспільство. Двадцять років незалежності. Соціологічний моніторинг : у 2-х т. – Т. 1 Аналітичні матеріали / За ред. д.ек.н. В. Ворони, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 576 с.; Т. 2 : Таблиці і графіки / За ред. д. філос.н. Є. Головахи, д.соц.н. М. Шульги. – К.: Інститут соціології НАН України, 2011. – 480 с.

* * *

УДК 316.334.2 316.422

Тетяна Петрушина, д-р соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділом економічної соціології, Інститут соціології НАН України, Україна, м. Київ
Майкл Вайнштейн, магістр бізнес адміністрування, викладач, Бруклінський коледж університету м. Нью-Йорка, США, м. Нью Йорк

Соціальні бар'єри інноваційного розвитку економіки України

Для забезпечення інноваційного розвитку української економіки необхідно не лише відмовитися від неоліберальної філософії господарювання, а й подолати різноманітні інституційні, соціально-економічні, соціально-політичні та соціокультурні бар'єри інноваційного розвитку, перевести вектори державної політики з декларативної площини у конструктивні дії. Це актуалізує дослідження існуючого соціального потенціалу й соціальних бар'єрів інноваційного розвитку економіки з позицій економічної соціології.

Ключові слова: інноваційний розвиток, українська економіка, соціальний потенціал, соціальні бар'єри, економічна соціологія.

Татьяна Петрушина, Майкл Вайнштейн. Социальные барьеры инновационного развития экономики Украины

Для обеспечения инновационного развития украинской экономики необходимо не только отказаться от неолитеральной философии хозяйствования, но и преодолеть различные институциональные, социально-экономические, социально-политические и социокультурные барьеры инновационного развития, перевести векторы государственной политики с декларативной плоскости на конструктивные действия. Это актуализирует исследования существующего социального потенциала и социальных барьеров инновационного развития экономики с позиций экономической социологии.

Ключевые слова: инновационное развитие, украинская экономика, социальный потенциал, социальные барьеры, экономическая социология.

Tatiana Petrushina, Michael Weinstein. Social barriers of innovation development of Ukrainian economy

In order to provide the innovative development of Ukrainian economy it is necessary not just abandon the neoliberal economic philosophy, but also overcome the various institutional, socio-economic, socio-political and socio-cultural barriers to innovation development, transfer vectors of public policy from declarative direction in constructive action. This updates the study of existing social capacity and social barriers to the innovative economic development from the standpoint of economic sociology.

Keywords: innovation development, Ukrainian economy, social potential, social barriers, economic sociology.

Дослідження інновацій та їх ролі в економічному і соціальному житті значно активізувалися останніми роками, особливо серед соціальних дослідників. Якщо раніше у вивченні інноваційної проблематики домінували техніко-технологічні та економічні підходи, то з початку 80-х років і особливо в середині 90-х акценти змістилися у сторону соціальних чинників і наслідків інноваційної діяльності, у формат міждисциплінарних досліджень. У контексті широкого соціального підходу до аналізу проблем інно-

ваційного економічного розвитку важливого значення набувають дослідження з позицій економічної соціології. Остання як галузь соціологічна дисципліна, що вивчає економічні відносини, інститути, процеси і явища крізь призму соціального, у зв'язку з діяльністю соціальних суб'єктів, які мають свої інтереси, уподобання, ціннісні орієнтації тощо, має зосередитися на дослідженні соціального потенціалу інноваційного розвитку. Соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки (ІРЕ) означає особливий ресурс соціуму, сукупність наявних можливостей окремих соціальних груп, суспільства в цілому щодо забезпеченні цього розвитку. Це сукупна здатність суб'єктів господарювання, членів суспільства загалом створювати, сприяти, впроваджувати і поширювати нововведення, що забезпечують економічний розвиток, а також організаційно-інституційні можливості суспільства підтримувати інноваційні практики соціальних суб'єктів економічної діяльності.

У сучасному українському суспільстві виникло протиріччя між задекларованим курсом на розвиток інноваційної економіки, який і на рівні наукового співтовариства, і на рівні владних структур усвідомлюється як єдиний шлях підвищення конкурентоздатності української економіки у межах сучасного глобального господарства і забезпечення на цій основі високих стандартів життя людей, і реальною ситуацією кризового стану інноваційного розвитку.

Завданням даної статті є виявлення головних соціальних бар'єрів, що гальмують ІРЕ України на підставі аналізу теоретичних напрацювань українських науковців, даних національної і міжнародної статистики, результатів масових соціологічних опитувань і спеціального експертного опитування¹.

За роки ринкових трансформацій в українській економіці відбулися негативні зміни, що спричинили деградацію господарського життя, деіндустріалізацію виробництва, девальвікацію робочої сили, «вимивання» на користь розвинених країн носіїв знань та інновацій. Хоч Україна і поліпшила свої позиції у рейтингу Глобального індексу конкурентоспроможності за 2012—2013 роки на дев'ять пунктів, займаючи 73 місце серед 144 країн світу (замість 82-го серед 142 країн у 2011-2012 рр.), які досліджувалися, вона все ще залишається у групі країн, які не досягли середнього показника конкурентоспроможності, і значно відстає від розвинених держав [1]. Разом з тим агентство Bloomberg включило Україну в топ-50 найбільш інноваційних країн світу, надав їй 42 місце в рейтингу, завдяки рівню освіти (шосте місце) і патентній активності (17 місце), попереду таких країн як Південна Африка, Аргентина, Румунія, Болгарія. За іншими критеріями – вклад НДДКР у ВВП, рівень продуктивності праці, концентрація високих технологій тощо – країна отримала місця у четвертому-сьомому десятках (2).

Українська економіка залишається технологічно відсталою. Близько 95% обсягів виробленої продукції належить до третього (60%) і четвертого (35%) укладів, характерними рисами яких є випереджальний розвиток електроенергетики і використання нафти як головного енергоносія. Частка ж продукції п'ятого технологічного укладу (роботобудування, телекомунікації, інформаційні послуги, електронна промисловість, програмне забезпечення), який у розвинених країнах став панівним, складає лише 4%, а шостого (нанотехнології, генна інженерія, альтернативна енергетика, нова медицина і фармакологія), що активно розвивається у світі, – взагалі 0,1%. Зростання ВВП за рахунок введення нових технологій в Україні оцінюється всього у 0,7%, в той час як у розвинених країнах цей показник досягає 60% і навіть 90%. [3, с.40].

Що ж гальмує інноваційний розвиток країни? Перш за все, потрібно змінити філософію господарювання. Як правильно підкреслюють автори «Стратегії інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів», наша держава, як і країни, що продемонстрували успішне зростання своїх економік (Японія, Південна Корея, Китай та інші), має відмовитись від слідування доктрині неолібералізму, використання якої консервує роль України як сировинного придатку до розвинених країн та постачальника за кордон дешевої робочої сили, що унеможливає інноваційний розвиток.

¹ В експертному опитуванні, проведеному у травні 2013 року (n=26) співробітниками відділу економічної соціології Інституту соціології НАНУ за темою «Соціальний потенціал інноваційного розвитку економіки України», брали участь не просто висококваліфіковані науковці і держслужбовці, а саме ті фахівці академічних інститутів, вузів і державних структур, які безпосередньо займаються теорією і організацією інноваційного економічного розвитку, тобто є носіями найвищого рівня компетенції і знань щодо цієї проблематики. Для інформації: експертами виступили Одотюк І.В., Федулова Л.І., Якубовський М.М. (Ін-т економіки та прогнозування НАНУ), Головатюк В.М., Соловійов В.П. (Центр досліджень наук-техн. потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАНУ), Антонюк В.П., Землянкін А.І., Новікова О.Ф. (Ін-т економіки промисловості НАНУ), Сценко П.С., Жилинська О.І. (КНУ ім. Тараса Шевченка), Мазур О.А. (технопарк ІЕЗ ім. Патона), Гриньов Б.В., Шовкалюк В.С. (Держ. агентство з питань науки, інновацій та інформатизації України) та інші.

Слід зазначити, що існує ціла низка соціальних бар'єрів, тобто чинників, соціальних за змістом, походженням або спрямованістю, що перешкоджають не тільки інноваційному економічному розвитку, а й розвитку економіки взагалі. Серед них є такі, що гальмують його через низький або недостатній рівень розвиненості відповідних якостей, характеристик соціальних суб'єктів або соціальних відносин, інститутів, які навпаки мають відігравати значну роль у забезпеченні інноваційного розвитку (наприклад, консолідація суспільства, наявність справжніх інноваторів-підприємців серед українських бізнесменів, розвиток інноваційної культури тощо). Тобто, це чинники, що характеризують низький існуючий рівень соціального потенціалу розвитку і можуть в процесі роботи над його підвищенням змінити свою якість і, відповідно, вплив на інноваційний розвиток з негативного на нейтральний або позитивний. Якщо подолання цього типу соціальних чинників-бар'єрів здійснюється шляхом їх посилення, то інший тип соціальних бар'єрів, пов'язаних із явищами, що мають соціально негативний зміст і наслідки, може бути усунений лише шляхом радикального зменшення їх прояву або взагалі руйнування, знищення (наприклад, корупції, нечесності у людських взаємовідносинах, системи сімейно-кланового олігархічного капіталізму).

На сьогоднішній день ситуація, що склалася в українському суспільстві, досить складна. Замість соціально орієнтованої ринкової економіки в Україні затвердів бюрократично-олігархічний капіталізм, в якому визначальну роль відіграють неекономічні чинники і перш за все монополюють корумповані суб'єкти, які реалізують свої приватні інтереси на шкоду загальнонаціональним інтересам [4, с.325]. Невипадково більшість експертів (85%) зазначили, що існуючі в Україні суспільно-політична система, система сімейно-кланового олігархічного капіталізму, корупція і пов'язана з ними тінізація господарського життя негативно впливають на ІРЕ. Пересічні громадяни також гостро відчують ці негативи і відповідно оцінюють соціальні умови в суспільстві. Так, перше місце у рейтингу значущості ролі в житті українського суспільства, на думку громадян, за даними соціологічного моніторингу 2012 року (n=1800), займає злочинний світ (39%). На другому місці суспільна думка бачить лідерів політичних партій і підприємців, бізнесменів (по 32%), на третьому – службовців держапарату, чиновників (28%). Не менш показовими є відповіді громадян стосовно того, в чій інтересах здійснюються економічні реформи. За даними всеукраїнського репрезентативного опитування, проведеного в березні 2012 року фірмою «Соціс» (n=3200), найбільші частки населення вважають, що ці реформи здійснюються в першу чергу в інтересах представників влади і вітчизняних олігархів (40 і 37% відповідно). Думают, що реформи здійснюються в інтересах більшості населення, лише 9% громадян.

Не працює в українському суспільстві і така цивілізаційна передумова вільного розвитку людини, суспільства в цілому, економіки як демократія. Більше половини населення (59%) не задоволені тим, як в країні розвивається демократія, задоволені лише 13% громадян. Йдеться, зрозуміло, не про формальну процесуальну демократизацію, а про сутнісне розуміння демократії як справжньої влади народу.

Суттєвим соціальним бар'єром розвитку залишається тотальна недовіра населення до влади й держави, яка є наслідком негативного досвіду ринкових реформ і розбіжностей між обіцянками і реальними діями влади. Невипадково майже три чверті населення (73%), за даними опитування «Соціса» (березень 2012 р.), не вірить, що Україна протягом 10 років зможе увійти у число 20 економічно найбільш розвинених країн світу. Вірить у це менше п'ятої частини українських громадян (17%). За цими цифрами стоїть як зазначений феномен тотальної інституційної недовіри, так і здоровий глузд щодо об'єктивної оцінки кризової ситуації в українському суспільстві.

Серед неформальних інститутів, які визначають якість інституційного середовища, крім вже зазначеного інституту довіри, особливе місце належить чесності і порядності у поведінці людей. Сукупні дані моніторингових досліджень, свідчать, що в нашому суспільстві, нажалі, існує проблема нечесної поведінки (табл. 1).

Таблиця 1
Рационально-оцінні судження українських громадян стосовно нечесності у поведінці (2012, n=1800, %)

Рационально-оцінні судження	Згоден	Не згоден	Не знаю
Більшість людей спроможна збрехати, щоб просунути по службі	78	10	12
Більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди	70	16	14

Майже кожен може зберегти, щоб уникнути неприємностей	68	19	13
---	----	----	----

Готовність до нечесної поведінки не зменшилася за роки ринкових трансформацій. Більш того, серед молоді у порівнянні з людьми старшого віку значимо більша (на рівні статистичної значущості відмінностей) частка тих, хто вважає, що більшість людей спроможна піти на нечесний вчинок заради вигоди (78 і 70%). Прояви цих рис, оскільки сутність людей швидко не змінюється, ми спостерігаємо на всіх рівнях у всіх сферах життя нашого суспільства. Люди не вірять у можливість створення в Україні стабільних, прозорих, законодавчо захищених правил та норм ведення бізнесу, як у інших економічно розвинених країнах. Таких, за даними опитування «Соціса» (березень 2012 р.), майже втричі більше ніж тих, хто на це сподівається (62 і 21% відповідно). Такому сприйняттю інституційного середовища співзвучні й відчуття людей стосовно порядку в суспільстві, дотриманні діючих у країні законів, нестачі яких постійно, за даними соціологічного моніторингу, за останні 10 років відчувають приблизно 70% наших співгромадян!

Інституційною «нормою» реального економічного середовища стала корупція, яка за влучним визначенням О.Пасхавера, поряд з дозваною демократією є поширеною технологією влади [5]. Вражає розповсюдженість у масовій свідомості сприйняття зловживань посадовим становищем і явищ корупції як буденних проявів українських реалій. Чверть опитаних в минулому році фірмою «Соціс» громадян (26%) у відповіді на питання щодо залучення іноземних інвестицій заявили, що вони в українську економіку не попадуть, їх розкрадуть! Більшість населення (66%) також не вірить, що залучені для впровадження інноваційних технологій фінансові ресурси будуть використані ефективно і за призначенням (сподівається на це п'ята частина (19%)).

Як же оцінюють існуючий соціальний потенціал ІРЕ, здатність до інноваційної діяльності, зацікавленість у ній окремих соціальних груп науковці? За оцінками експертів лише інженерно-технічні працівники певною мірою зацікавлені в ІРЕ (3,4 бали за 5-бальною шкалою, де «1» означає «зовсім не зацікавлені», «2» – «скоріше не зацікавлені», «3» – «наскільки зацікавлені, настільки і не зацікавлені», «4» – «скоріше зацікавлені», «5» – «зацікавлені»). Зацікавленість керівних працівників держапарату, відповідальних за розробку і реалізацію інноваційного розвитку оцінена, негативно, на рівні 2,2 балів, представників бізнесу – на рівні 2,6-2,7 балів. Найнижча зацікавленість до інноваційного розвитку – серед робітників (2,0). Крім фактичної незатребуваності інноваційного розвитку з боку його головних суб'єктів експертне опитування виявило низьку здатність визначених соціальних груп до інноваційної діяльності. Оцінку вище середнього рівня отримали лише дві соціальні групи: висококваліфіковані інженери і наукові кадри технічного профілю (3,5 і 3,6 балів відповідно). Нижче середнього рівня здатності до інноваційної діяльності оцінені у наукових кадрів гуманітарного профілю (2,8 бали), великих власників (2,4 бали), висококваліфікованих робітників (2,7 бали). На найнижчому рівні ці здібності оцінені у юристів і керівних працівників держапарату, відповідальних за розробку і реалізацію інноваційного розвитку (1,8 і 2,1 бали).

За оцінками експертів соціально-політичні чинники мають відігравати значну і дуже значну роль в ІРЕ. В українських реаліях ці складові соціального потенціалу (зацікавленість влади у реальному забезпеченні інноваційного розвитку, її здатність до розробки і реалізації відповідних програм, розуміння і відстоювання національних інтересів) знаходяться на низькому і дуже низькому рівні (1,7, 1,8, 1,5 і 1,8 бали відповідно (за 5-бальною шкалою, де «1» означає «дуже низький», «2» – «низький», «3» – «середній», «4» – «високий», «5» – «дуже високий» рівень)). На такому ж низькому рівні оцінена і консолідація сучасного українського суспільства заради економічного і соціального розвитку (1,5). При цьому переважна більшість експертів (81%) вважає, що без консолідації суспільства ІРЕ взагалі неможливий (як, до речі, і без довіри (85%)).

Значну роль в ІРЕ мають також відігравати інноватори-підприємці та інноваційна культура (4,6 і 4,5 бали). Реальна ж наявність інноваторів-підприємців в українському бізнес-середовищі оцінюється на низькому рівні (2,0). Ще нижче оцінюється інноваційна культура (1,7). На такому ж низькому рівні експерти оцінюють досягнутий рівень інституційних складових соціального потенціалу: конкуренції як каталізатору інноваційного розвитку, розвиненості інноваційної інфраструктури, захисту прав інтелектуальної власності тощо.

Не менш серйозною перешкодою виступає соціально-економічна нерівність населення. Світовий досвід свідчить, що при перевищенні певного граничного значення нерівності інноваційний розвиток країни унеможливується. Тому принципово важливо, щоб розрив між мінімальними і максимальними доходами

громадян становив не більше 1:5 (у 20-відсотковому вимірі). Сьогодні цей показник в Україні, за деякими оцінками, становить 1:40. Крім того, сама малозабезпеченість більшості населення² стає відчутним соціальним бар'єром інноваційного розвитку, оскільки низька купівельна спроможність населення стримує розповсюдження інновацій і зводить нанівець навіть високу технологічну ефективність недоступних для пересічних громадян нових товарів і послуг.

Крім того, хронічна малозабезпеченість позбавляє людей запасу матеріальної міцності, необхідної для виживання в умовах тимчасового погіршення матеріальних можливостей. Саме тому більшість наших співвітчизників (63%), згідно опитування «Соціса», не готові навіть якийсь час миритися з погіршенням свого матеріального становища та умов зайнятості в період здійснення технічної модернізації української економіки. Вербально погодилася з такою перспективою чверть опитаних (25%). Більшість експертів (62%) теж зазначили, що ІРЕ нашої країни неможливий без забезпечення соціального захисту населення.

Навіть цей неповний перелік основних соціальних бар'єрів інноваційного розвитку показує, нажалі, критичну ситуацію в нашому суспільстві. Що ж доброго ми маємо? Перш за все потужний освітній і науковий потенціал, який, незважаючи на всі проблеми, що існують у цій сфері, ще залишився в Україні. Саме освітній потенціал підвищує рейтинги країни у міжнародних порівняннях. За оцінками фахівців Центру ім. Г.М.Доброва інтелектуальний потенціал українського суспільства складає не менше половини всього національного багатства країни і оцінюється на рівні 2,5-3 трлн. долл. [6, с.74]. Залишилися в Україні і досягнення світового рівня у галузі ракетно-космічних технологій, літакобудування, матеріалознавства тощо.

Але майбутнє країни загалом залежить не від цих вельми важливих окремих переваг, а від можливостей суспільства, насамперед, змінити існуючі економічні інститути – правила отримання, розподілу та використання економічних ресурсів, що неможливо здійснити без зміни політичних інститутів [7, с.26] і приходу до влади сил, дійсно зацікавлених у реформуванні, адекватному потребам більшості населення, а не лише олігархічних кланів. В умовах існуючих соціальних інститутів задекларована стратегія інноваційного розвитку України, незважаючи на її своєчасність і високу суспільну необхідність, залишиться скоріше недосяжною утопією ніж реальною програмою соціально-економічних змін.

Список використаних джерел

1. Індекс Глобальної конкурентноспроможності 2012-2013 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://ung.in.ua/ua/news/62>
2. Украина – одна из самых инновационных стран [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://inpress.ua/ru/economics/10232-ukraina-odna-iz-samykh-innovatsionnykh-stran>
3. Україна – 2015: Національна стратегія розвитку. – К., 2008. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.semynozhenko.net/content/files/Ukraine-2015%20big.pdf>
4. Ещенко П.С., Арсеев А.Г. Куда движется глобальная экономика в XXI веке? / П.С.Ещенко, А.Г.Арсеев. – К.: Знання України, 2012. – 479 с.
5. Пасхавер А. Перманентная украинская революция. Эпизод 2007 // Зеркало недели. – 2007. – 6–12 октября.
6. Малицкий Б.А. Социальный капитал науки: оценка и пути наращивания. – К.: Феникс, 2013. – 80 с.
7. Оксамитная С. Институциональная среда воспроизводства социального неравенства // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2010. – №4. – С. 4-28.

* * *

² За даними соціологічного моніторингу 2012 року середньодушові доходи в родині майже половини населення (49%) нижче офіційно встановленого прожиткового мінімуму (1017 грн на особу в місяць), серед третини (31%) вони не перевищують його подвійного розміру

УДК 351.86:35(73)

Григорій Ситник, д-р наук з державного управління, професор, завідувач кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України, Україна, м. Київ

Безпековий вимір євроінтеграційних процесів: досвід для України

Досліджено безпековий вимір євроінтеграційних процесів та його уроки для України, поведений аналіз чинників, які породжують загрози національній безпеці України зовнішнього характеру, систематизовано досвід країн-членів ЄС щодо розбудови власного простору безпеки.

Ключові слова: безпековий вимір, національна безпека, Спільна зовнішня та безпекова політика.

Григорій Ситник. Измерение безопасности евроинтеграционных процессов: опыт для Украины

Исследовано измерение безопасности евроинтеграционных процессов и его уроки для Украины, поведен анализ факторов, которые порождают угрозы национальной безопасности Украины внешнего характера, систематизирован опыт стран-членов ЕС относительно перестройки собственного пространства безопасности.

Ключевые слова: измерение безопасности, национальная безопасность, Общая внешняя политика и политика безопасности.

Gregory Sutnyk. Security measure european integration process: experience for Ukraine

Investigated the security dimension of European integration process and its lessons for Ukraine, the behavioral analysis of the factors that give rise to threats to the national security of Ukraine external, systematic experience of EU Member States in relation to the restructuring of its own security space.

Keywords: measurement of security, national security, common foreign and security policy.

Сучасний стан системи забезпечення національної безпеки України визнано незадовільним[1]. Тому є чимало причин. Серед них, зокрема: зниження боездатності Збройних Сил України та інших військових формувань; розбалансованість і незавершеність системних реформ у сфері безпеки і оборони; погіршення стану оборонної промисловості; невідповідність правоохоронної системи України завданням захисту прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина; недостатня ефективність діяльності державних органів, що здійснюють розвідувальну і контррозвідувальну діяльність; недосконалість Єдиної державної системи цивільного захисту населення і територій; високий рівень і системний характер корупції у секторі безпеки і оборони; неадекватність реагування державних органів на конфліктні загострення у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин; недостатній контроль за ввезенням в Україну екологічно небезпечних технологій та матеріалів, збудників хвороб, використанням генетично модифікованих організмів; нездатність України протистояти новітнім викликам національній безпеці, пов'язаним із застосуванням інформаційних технологій в умовах глобалізації.

З іншого боку, загальновідомо, що вибір шляхів, засобів і способів забезпечення національної безпеки обумовлюється необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних характеру і масштабам загроз національним інтересам. При цьому (особливо в демократичних країнах) вважається, що принципово важливим є неухильне дотриманням пріоритету прав і свобод людини, мирних засобів у розв'язанні конфліктів, чітке розмежування повноважень та відповідальності органів державної влади у забезпеченні національної безпеки, максимально можливе використання механізмів міжнародної колективної безпеки.

В кінцевому ж підсумку, стан справ щодо забезпечення національної безпеки значною мірою обумовлений якістю результатів комплексного аналізу чинників, які визначають загрози щодо реалізації національних інтересів та можливості щодо реагування на ці загрози.

Аналіз чинників, які породжують загрози національній безпеці України зовнішнього характеру дозволяє стверджувати, що сьогодні до них, зокрема, варто передусім віднести:

- зміну геополітичних конфігурацій, а відтак посилення суперечностей між провідними центрами сили щодо поділу сфер впливу;

- суттєве збільшення спроможностей провідних країн щодо проведення інформаційно-психологічних операцій;

- глобальну фінансово-економічну кризу, яка обумовила невизначеність перспектив глобальної економіки й сприяла усвідомленню необхідності системних змін світового економічного порядку;

- зростання рівня загроз поширення зброї масового ураження та посилення небезпеки неконтрольованого розповсюдження технологій подвійного призначення, перегляду національних кордонів поза нормами міжнародного права, транснаціональної

організованої злочинності, нелегальної міграції, міжнародного тероризму, ескалації міждержавних і громадянських конфліктів при одночасному зниженні дієвості заходів з боку провідних міжнародних організацій щодо їх запобігання та врегулювання;

- нові виклики міжнародній безпеці у фінансовій, енергетичній, екологічній та інших сферах на фоні прагнення окремих держав досягти переваг у військово-технічній сфері та збереження ролі воєнної сили як засобу вирішення проблемних питань, що виникають у міждержавних відносинах.

Водночас, аналіз викликів та загроз національній безпеці, у тому числі й тих, які визначають незадовільний стан системи забезпечення національної безпеки, дозволяє стверджувати що вони в сукупності обумовлюють значну уразливість нашої країни щодо збереження державного суверенітету і територіальної цілісності. З огляду на це Стратегією національної безпеки України визначено на середньострокову перспективу низку пріоритетних завдань політики національної безпеки[1]. Комплексний аналіз вказаних завдань дозволяє стверджувати – значна їх кількість може бути успішно вирішена у контексті заявлених цілей і завдань євро інтеграційних прагнень України.

Серед вказаних завдань, зокрема: захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України за кордоном; розширення та поглиблення економічного співробітництва України з іноземними державами і міжнародними організаціями; надання допомоги вітчизняним суб'єктам господарювання за кордоном; сприяння залученню іноземних інвестицій та диверсифікації джерел і маршрутів постачання сировинних ресурсів; створення умов для інтеграції України в єдиний європейський простір; здійснення збалансованої політики у відносинах з ключовими міжнародними партнерами України; підвищення ефективності зовнішньополітичної діяльності України у Центральноєвропейському та Чорноморсько-Каспійському регіонах; створення сприятливих умов для зміцнення єдності українського суспільства на основі європейських демократичних цінностей; формування ефективної системи публічних інститутів, спроможних адекватно реагувати на зміни безпекової ситуації (передусім за рахунок попередження і протидії корупції, здійснення адміністративної реформи, подальшої реалізації судової реформи, сприяння розвитку недержавної системи безпеки); зміцнення енергетичної безпеки; забезпечення інформаційної безпеки.

Передусім мова йде про доцільність залучення інтелектуального потенціалу та досвіду країн-членів ЄС щодо розробки та впровадження політики безпеки у країнах-членах ЄС, зокрема, щодо вдосконалення механізмів правового, організаційного, кадрового, фінансового, матеріально-технічного, інформаційно-аналітичного забезпечення національної безпеки, тобто механізмів, від яких залежить інституційна спроможність національних систем забезпечення безпеки. З огляду на вищевикладене нещодавно на засіданні РНБО України було прийнято низку важливих рішень стосовно невідкладних заходів щодо європейської інтеграції України [2].

Звичайно ж вивчення та врахування досвіду забезпечення національної безпеки будь-яких країн, у тому числі й членів ЄС передусім передбачає чітку визначеність щодо системи власних національних інтересів. Зокрема, мова йде про те, що має бути отримана однозначна відповідь на такі питання: де і в чому проявляється суть національних інтересів?; чи підтримуються більшістю населення інтереси, які визначені політичним керівництвом як національні, і як сприймаються вказані інтереси за межами держави?; хто є або може бути союзником (партнером) держави при реалізації тих чи інших національних інтересів?; як співвідносяться національні інтереси з реальним і потенційним (можливим) політичним та економічним статусом держави (її роллю та місцем) у регіональному та глобальному вимірах?; яким чином держава може захищати національні інтереси (засоби, способи, механізми тощо) та які ресурси (матеріальні, фінансові тощо) можуть бути для цього використані? [3-5].

Тобто, чітко усвідомлюючи відмінність стартових позицій, зміст завдань та характер загроз національній безпеці для України та держав, що входять до ЄС, реалізація Україною стратегії інтеграції до ЄС обумовлює необхідність вивчення та врахування досвіду країн, що вже здійснили трансформацію інститутів сектору безпеки у відповідності до європейської демократичної традиції, а також їх адаптацію до характеру загроз для країн - членів ЄС.

Основними чинниками, що визначають зміст та шляхи реалізації державної політики з питань національної безпеки та оборони країн-членів ЄС є: політична система цих країн є досить усталеною, а діяльність органів державної влади здійснюється на основі чіткого розподілу функцій та повноважень гілок влади та в умовах контролю громадянського суспільства; переважна більшість країн-членів ЄС (крім Швеції, Австрії, Фінляндії та Ірландії) є членами НАТО; фундаментальним принципом системи національної безпеки та ключовим завданням національних

урядів є збереження існуючих високих стандартів життя, демократичних прав і свобод; у зовнішньополітичній сфері країни-члени ЄС реалізують стратегію «Єдиної Європи», мета якої формування самостійного впливового центру сили, але при цьому зовнішня політика та оборона поки що залишаються у виключній юрисдикції національних урядів [6-7].

На державну політику у сфері національної безпеки в країнах-членах ЄС здійснюють вирішальний вплив поглиблення інтеграційних процесів, збільшення повноважень не державних та наддержавних інститутів з питань безпеки та оборони, необхідність протидії новим глобальним загрозам, насамперед, тероризму, релігійному екстремізму й сепаратизму, що зумовлює посилення впливу національних урядів на пов'язані з цими викликами загрози внутрішньополітичній стабільності та безпеці країн-членів ЄС.

Необхідно також враховувати, що гарантом національного суверенітету й протидії зовнішнім загрозам для вказаних країн є воєнно-політичний блок НАТО. Американська військова присутність та ядерна складова НАТО гарантували безпеку країнам-членам Альянсу. Є підстави стверджувати, що військово-політичний протекторат США сприяв мінімізації оборонних витрат країн-членів ЄС, а відтак і їх економічному розвитку. Значною мірою внаслідок цього якість життя, громадських прав і свобод в цих країнах досягли найвищих у світі стандартів. Це одна із причини чому країни-члени ЄС все ще не сформували спільної політики у сфері зовнішньої політики та оборони, зосередивши інтеграційні процеси головним чином у соціально-економічній та суспільно-політичній площині.

Водночас завершення «холодної війни» призвело до суттєвого зниження військово-політичної залежності європейських країн від США, а зростаюча фінансово-економічна могутність фондаторів ЄС (Німеччини та Франції), поява нових загроз сталому розвитку європейських націй спонукали до інтенсифікації процесу формування загальноєвропейської політики у сфері безпеки та оборони. Наріжним каменем вказаного процесу став юридично обов'язковий для всіх країн-членів ЄС акт – Спільна зовнішня та безпекова політика (CFSP). Він зафіксував міжнародно-правове зобов'язання держав спільно розробляти та здійснювати європейську зовнішню політику та політику у сфері безпеки та оборони.

Неспроможність ЄС власними силами гарантувати мир та безпеку в колишній Югославії й протидіяти загрозам міжнародного тероризму засвідчили необхідність пошуку нових механізмів реалізації задекларованих у CFSP завдань. Насамперед, це стосується створення та досягнення дієздатності Сил швидкого реагування ЄС та механізму цивільного врегулювання криз. З огляду на це в 1999 році CFSP була доповнена Спільною європейською політикою безпеки та оборони (ESDP). Інституціональною основою загальноєвропейської політики безпеки та оборони стали Комітет з питань політики та безпеки, Військовий комітет, Військовий штаб, Європейський супутниковий центр, Центр збору та збереження інформації. Кінцевою метою цих зусиль стало створення 60-тисячних Європейських сил швидкого реагування (ЕСШР) з власним командуванням, засобами зв'язку, розвідки, морським контингентом та авіацією для виконання завдань гуманітарних, рятувальних, миротворчих, а також бойових операцій з керування кризами. Створення країнами-членами ЄС ЕСШР, крім означених завдань, переслідувало й політичні цілі, зокрема, намагаючись певною мірою позбавитись залежності від США, засвідчити спроможність ЄС реалізовувати самостійну політику у сфері безпеки та оборони на континенті та на інституціональному рівні заявити про ЄС, як самостійного геополітичного актора.

В 2003 році було прийнято Європейську стратегію безпеки, в якій визначені цілі та завдання політики в сфері безпеки та оборони – спільні для країн-членів ЄС. Вказану політику необхідно розглядати як зовнішньополітичну діяльність ЄС, спрямовану на реалізацію спільних стратегічних цілей держав-членів у сфері операційної безпеки, що може бути з часом трансформована в систему колективної безпеки. Сказане підтверджується тим, що серед завдань Стратегії ключовими були визначені, зокрема такі: підтримка світового порядку на основі ефективних форм багаторсторонньої співпраці; боротьба зі старими та новими загрозами, запобігання будь-яких конфліктів.

При цьому представники країн ЄС визнали, що забезпечення необхідного рівня безпеки виходить за межі національних кордонів й вимагає пошуку адекватних механізмів нейтралізації глобальних загроз сучасного світу. Тому положення Європейської стратегії безпеки у 2007 році були зафіксовані в Лісабонському договорі про внесення змін до Договору про ЄС та Договору про створення Європейського Співтовариства. Згідно положень Лісабонського договору, перехід до спільної політики у сфері оборони здійснюється на підставі одноголосного рішення Європейської Комісії. Договір передбачає колективну відпові-

дальність країн-членів ЄС, обов'язкове надання допомоги всіма можливими засобами країні, що стала жертвою агресії.

Договірні правові зобов'язання у сфері безпеки та оборони країн-членів ЄС реалізуються з огляду на безумовне верховенство положень Статуту ООН, не порушуючи специфічних положень національного законодавства нейтральних країн та зобов'язань членства в НАТО. Тому Північноатлантичний альянс розглядає Стратегію, як один із елементів системи міжнародної безпеки.

У цьому контексті цікавою є концепція безпеки на основі співробітництва, яку в значній мірі покладено в основу розбудови європейської системи безпеки. Вказана концепція передбачає існування чотирьох «кілець безпеки», якими пов'язані між собою цілі окремих держав у сфері національної безпеки: індивідуальної безпеки (безпеки людини), колективної безпеки, колективної оборони, забезпечення і розповсюдження стабільності [8]. При цьому четверте кільце безпеки пов'язане з зовнішньою політикою безпеки і передбачає застосування широкого арсеналу засобів політичного, економічного та воєнного характеру з метою вирішення проблем, які відбуваються в суміжних регіонах та становлять загрозу для країн, що входять в систему безпеки на базі співробітництва. До цього зовнішнього кола безпеки ЄС можна віднести і Україну. З огляду на гуманітарну основу системи безпеки на основі співробітництва стає зрозумілою гуманітарна риторика в обґрунтуванні військової інтервенції в сербсько-албанський конфлікт.

Важливо зазначити, незважаючи на те, що в країнах-членах ЄС розподіл повноважень різних гілок влади залежить від історично обумовленої політичної системи (у деяких країн має місце парламентська, в інших президентсько-парламентська політична система, а сім країн є конституційними монархіями), детальна регламентація повноважень та компетенцій державних інститутів у сфері забезпечення національної безпеки та оборони характерна для законодавства країн-членів ЄС. Зокрема, чітко розмежовані повноваження парламенту з прийняття законів у сфері безпеки й оборони та повноваження глави держави, або глави уряду у питаннях керівництва збройними силами, іншими структурами сектору безпеки та здійснення загального керівництва у сфері національної безпеки та оборони. Тому у більшості країн-членів ЄС глава держави (президент або монарх) – є верховним головнокомандуючим й має право призначати на будь-які військові та цивільні посади у сфері забезпечення національної безпеки, зокрема, міністра оборони.

Конституції країн-членів ЄС також відносять до компетенції глави держави право на розпуск парламенту в кризових для національної безпеки ситуаціях, а також за рішенням уряду президент проголошує надзвичайний стан у державі. Проте у більшій частині країн президент не отримує надзвичайних повноважень у разі впровадження надзвичайного стану, а парламент та уряд зберігають визначений конституцією статус.

Міжнародні договори політичного й військового характеру, законодавчі акти, що стосуються територіальної цілісності, прав та свобод громадян вступають в дію виключно після схвалення парламентом.

У парламентських республіках країн ЄС президент легітимізує політичні рішення, прийняті парламентом та урядом, й не має повноважень приймати їх самостійно, але має право звернутись безпосередньо до народу у кризових для національної безпеки держави ситуаціях. При цьому рішення загальнонаціонального референдуму, ініційованого президентом має найвищий рівень легітимності.

Окрім того в деяких країнах ЄС діють Конституційні (Державні) Ради, які знаходяться над юрисдикцією законодавчої, виконавчої та судової влади, мають компетенцію експертизи та остаточного затвердження законодавчих актів, міжнародних договорів, конвенцій тощо, дія яких може здійснити вплив на національну безпеку. Вони відіграють роль «Третейського судді» між гілками влади й виносять остаточні рішення стосовно «конфліктів компетенції» між президентом та парламентом.

Законодавство європейських держав визначає неприпустимість участі збройних сил у внутрішньополітичному житті, крім умов надзвичайного стану, а практична діяльність органів влади у сфері національної безпеки спрямована на максимальне сприяння інститутам громадянського суспільства й зосереджена на протидії зовнішнім загрозам.

Серед чинників, що визначають правові межі сектору безпеки в європейських країнах, ключовими є: деполітизація; громадянський контроль за діяльністю силових структур; виключна прерогатива держави у створенні збройних формувань; заборона зміни чинного законодавства у сфері національної безпеки в умовах надзвичайного та військового стану.

Таким чином в основу створення європейської системи безпеки і оборони покладено концепцію, що передбачає створення

спільних європейських сил безпеки та оборони, а також забезпечення передавання в розпорядження ЄС для застосування в операціях під проводом ЄС попередньо визначених сил і спільних ресурсів НАТО. Головна мета забезпечення участі європейських підрозділів брати участь у миротворчих і гуманітарних місіях окремо від об'єднаних сил НАТО. Тобто ЄС намагається відігравати більшу роль у глобальному просторі безпеки та проводити колективну політику безпеки без необхідності узгодження власних кроків з США.

Водночас варто мати на увазі, що ЄС не є монолітною структурою, а складається з держав і їх неформальних об'єднань, які часто переслідують протилежні інтереси. Існуючі суперечності в політичній площині між державами ЄС щодо створення європейської системи забезпечення безпеки, а головне – відсутність оборонної та безпекової політики серед пріоритетних питань фінансування у бюджетній політиці більшості держав-членів ЄС, традиційне сприйняття НАТО як достатньо ефективної системи колективної безпеки у Європі – все це чинники, які гальмують постановлення ефективної європейської політики безпеки та оборони та негативно позначаються на спільній зовнішній політиці ЄС загалом.

Окрім того процес прийняття рішень в сфері безпеки і оборони ЄС досить складний і передбачає проходження ряду бюрократичних процедур, що може завадити оперативному реагуванню на кризову ситуацію, яка склалась, а відтак вказані процедури можуть бути своєрідною і значною перешкодою-загрозою у процесі захисту національних інтересів тих чи інших країн-членів ЄС. Тому найближчим часом не варто очікувати перетворення ЄС на глобального суб'єкта міжнародних відносин, що здійснює єдину зовнішню політику забезпечення безпеки. Тим більше з огляду на загальновідомі фінансово-економічні труднощі, подолання яких потребує значних зусиль і ресурсів з боку ЄС. Кавказька криза 2008 року також чітко продемонструвала неефективність існуючої політики ЄС в Чорноморському регіоні. Складнощі на шляху до вироблення ефективної зовнішньої політики ЄС та її успішного впровадження потребують довгострокових програм.

В кінцевому підсумку досвід країн-членів ЄС щодо розбудови власного простору безпеки свідчить, про наступне.

1. Концепція державного суверенітету сьогодні зазнає суттєвих еволюційних змін. Головним чином під кутом таких дискурсів як демократія, лібералізм та права людини. Зокрема, у теорії та практиці цих країн набуває все більшого визнання правомірність практичної реалізації концепції так званого «гуманітарного втручання» з боку міжнародного співтовариства, якщо мають місце масові порушення прав людини «суверенною державою». Це демонструє ставлення країн-членів ЄС до недавніх подій в Єгипті, Тунісі, Лівії, а сьогодні – у Сирії. Так, Р.Коен стверджує: «Концепцію суверенітету неможливо розглядати в якості ширми, за якою можна безкарно совершать массовые нарушения безопасности отдельных людей, даже если это происходит в пределах признанных государственных границ. Необходимо предусмотреть адекватные механизмы санкционирования и мониторинга активного дипломатического, экономического или военного вмешательства».[9].

Але необхідно підкреслити, сказане не означає, що національне законодавство щодо регулювання міграційних потоків, боротьби з організованою злочинністю, соціальних питань тощо як і раніше не входять до сфери компетенції окремих держав. Просто система взаємовідносин та співробітництва, яка створена країнами-членами ЄС, не надає виключного значення суверенітету, й відповідно розподілу внутрішньої і зовнішньої політики. В цій системі взаємна безпека заснована головним чином на прозорості, відкритості та взаємозалежності їх дій.

2. В кінцевому підсумку безпека країн-членів ЄС забезпечується: наявністю ефективних механізмів забезпечення національної безпеки; належною координацією діяльності політичних інститутів та інститутів громадянського суспільства; наявністю таких правових норм і суспільної свідомості, за яких стає можливою реалізація прав і свобод усіх соціальних груп населення та протидія будь-яким спробам розколу суспільства з огляду на його цінності. Тобто в цих країнах є колективне усвідомлення того, що в кінцевому підсумку безпека особи залежить від формування і належного функціонування комплексу правових і морально-етичних норм, суспільних інститутів і організацій, які дозволяють їй реалізувати свій потенціал, свої соціально значимі здібності та потреби. При цьому ціннісні орієнтації людини і суспільства не виключають певних відмінностей, зумовлених етнічними, релігійними, політичними, економічними та іншими аспектами. Але примат забезпечення прав і свобод людини, кожної суспільної групи, створення сприятливих умов для їх сталого, прогресивного розвитку є визначальною цінністю.

3. Аналіз безпекової політики країн-членів ЄС також свідчить про усвідомлення того, що такі питання як забезпечення терито-

ріальної цілісності, збереження громадського миру, свобод і прав громадян дуже взаємопов'язані. У разі неврахування цієї обставини активізується сепаратизм, має місце зростання соціальної напруженості, що в кінцевому рахунку, стає однією із головних внутрішніх причин і рушійних сил розпаду (руйнації) державно-го організму.

4. На переконання керівництва ЄС практичні кроки органів державної влади щодо забезпечення національної і колективної безпеки не повинні обмежуватися внутрішніми заходами, зокрема, діями по охороні державних кордонів, громадського порядку тощо. На їх думку вкрай важливими є й заходи, спрямовані на збереження доступу до життєво необхідних джерел сировини та інших ресурсів, ринків збуту своїх товарів тощо.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України від 8 червня 2012 року №389/2012 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України» // режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14823.html>.
2. Указ Президента України від 12 грудня 2013 року №127/2013 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від «12» березня 2013 року «Про невідкладні заходи щодо європейської інтеграції України» // режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/15520.html>.
3. Ситник Г.П. Державне управління у сфері національної безпеки (концептуальні та організаційно-правові засади): Підручник. – К.: НАДУ, 2012. – 544 с.
4. Горбулін В.П. Засади національної безпеки України: Підручник / Горбулін В.П., Качинський. – К.: Інтертехнологія, 2009. – 272 с.
5. Закон України «Про основи національної безпеки України» Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2003, N 39, ст.351 (зі змінами та доповненнями) // режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
6. Снігір О. Тенденції та пріоритети розвитку безпекової та оборонної політики ЄС. Офіційний сайт НІСД / <http://www.niss.gov.ua/Monitor/desember08/9.htm>.
7. Шевцов А., Мерніков Г. Формування та реалізація державної політики у сфері національної безпеки у країнах-членах ЄС. – Офіційний сайт НІСД / <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Jul08/13.htm>.
8. Коэн Р., Михалка М. Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка: Моногр. Гармиш-Партенкирхен (Германия): Изд-во Европ. центра по изуч. вопр. безопасности им. Джорджа К. Маршалла, 2001. – 48 с.
9. Коэн Р., Михалка М. Безопасность на базе сотрудничества: новые перспективы международного порядка: Моногр. Гармиш-Партенкирхен (Германия): Изд-во Европ. центра по изуч. вопр. безопасности им. Джорджа К. Маршалла, 2001. – С.12-13.

* * *

УДК 329.63

Свєн Васильчук, канд. політичних наук, Черкаський національний університет, доцент, Україна, м. Черкаси.

Політичний радикалізм та екстремізм як комплекс загроз і викликів національній безпеці України

Проаналізовано сутність політичного радикалізму та екстремізму як комплексу загроз і викликів національній безпеці України. Констатується, що у сучасних умовах актуальності набуває необхідність відпрацювання політико-правових механізмів протидії проявам цього явища.

Ключові слова: політичний радикалізм, екстремізм, національна безпека, загрози, виклики.

Евгений Васильчук. Политический радикализм и экстремизм как комплекс угроз и вызовов национальной безопасности Украины

Проанализирована сущность политического радикализма и экстремизма как комплекса угроз и вызовов национальной безопасности Украины. Констатируется, что в современных условиях актуальность является необходимостью отработки политико-правовых механизмов противодействия проявлениям этого явления.

Ключевые слова: политический радикализм, экстремизм, национальная безопасность, угрозы, вызовы.

Yevgen Vasilchuk. The political radicalism and extremism as a complex of threats and calls to national safety of Ukraine

The analysed essence of political radicalism and extremism as to the complex of threats and calls to national safety of Ukraine. Established, that in modern terms acquires actuality necessity of working off the politically-legal mechanisms of counteraction to the displays of this phenomenon.

Keywords: political radicalism, extremism, national safety, threats, calls.

Забезпечення національної безпеки України передбачає захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам [6]. Рівень захищеності національних інтересів від різноманітних загроз і викликів визначає реальне становище національної безпеки держави.

Серед напрямів реалізації державної політики з питань національної безпеки України виокремлюються:

- забезпечення неухильного додержання конституційних прав і свобод людини і громадянина, захист конституційного устрою, вдосконалення системи політичної влади з метою зміцнення демократії, духовних та моральних підвалин суспільства;
- підвищення ефективності функціонування політичних інститутів влади;
- створення дійових, у тому числі судових, механізмів захисту конституційних прав людини і основних свобод;
- забезпечення політичної стабільності, громадянського миру та взаєморозуміння в суспільстві, запобігання проявам екстремізму тощо [6].

Одним з найбільш актуальних викликів національній державності України є екстремізм, який, за словами М. Яхьяєва, є крайньою формою соціальної деструктивної дії, що створює загрозу безпеці держави, стабільному розвитку суспільства [16].

Дослідженню сутності політичного радикалізму та екстремізму, виявленню особливостей його проявів у суспільно-політичному житті, виробленню стратегій протидії з боку держави присвячено наукові праці Р. Амірокової [2], А. Аршинової [4], С. Воронцова [5], А. Нікітіна [9], М. Паламарчука [10], І. Поддубського [11], Р. Тамаєва [13], М. Яхьяєва [16] тощо. Зважаючи на множинність форм його маніфестації та суспільну небезпечність актуальності набуває відпрацювання політико-правових механізмів протидії цьому феномену.

Метою статті є аналіз політичного радикалізму та екстремізму як комплексу загроз і викликів національній безпеці України.

Політичний екстремізм як інструмент дестабілізації суспільно-політичної ситуації в країні характеризується наявністю таких ознак, як ідейно-світоглядна нетерпимість, ідеологічне обґрунтування насильства як допустимого методу політичної боротьби, використання та спроби монополізації права на тлумачення суб'єктами політичного екстремізму ідеологічних доктрин та релігійних вчень, культивування харизматичності образів лідерів екстремістських рухів тощо. Потужний деструктивний вплив, здійснюваний суб'єктами політичного екстремізму на масову, групову та індивідуальну свідомість, обумовлюється схильністю до застосування ними агітаційно-пропагандистських засобів шокує-емоційного впливу, безкомпромісності та фанатичною вірою носіїв радикалістського світогляду у правильність своїх ідеологічних постулатів та непогіршність своїх лідерів. Радикалістські настрої населення у пореформений період, як відзначає А. Аршинова, формувалися, спираючись, в першу чергу, на уявлення про силу маси, що заперечує попередній досвід і

традиції. Радикалістські ідеологеми та екстремістські настрої, на думку цієї дослідниці, насамперед, апелюють до архаїчних цінностей і практик, а саме: культу сили, маси, наговпу, ігнорування раціональних засад соціальних комунікацій тощо [4,с.3].

У інституційному сенсі цей феномен постає як сукупність груп, угруповань, рухів, партій, окремих політично активних індивідів, діяльність яких становить потенційну або реальну загрозу застосування насильницьких, руйнівних дій щодо окремих громадян, органів державної влади та управління, суспільства в цілому або їхнього шантажування з метою ухвалення рішень та вчинення дій в інтересах екстремістських сил. С. Воронцов підкреслює, що екстремізм є деструктивним політико-правовим інститутом, що цілеспрямовано деформує національну державність шляхом публічного схвалення і реалізації політичними партіями, релігійними організаціями, іншими групами і окремими громадянами ідеології, що обґрунтовує застосування насильства для досягнення політичних цілей, спричинює порушення прав і свобод громадян, здійснення дій, спрямованих на підрив безпеки держави, її єдності та цілісності [5,с.11].

Суб'єкти політичного екстремізму, претендуючи на владу, намагаються реалізувати свої цілі та програмно-ідеологічні настанови, спекулюючи на соціально-економічних негараздах, етноконфесійних проблемах, що призводить до системності його проявів у різних сферах суспільного життя. Р. Амірокова відзначає, що політичний екстремізм має організаційний і організований характер діяльності. Наявність системи політичних організацій, що перебувають на різних ідейно-політичних платформах, сприяє розвитку широкомасштабності і цілеспрямованості екстремістської діяльності. Така згуртованість суб'єктів політичного екстремізму, як підкреслює цитований автор, надає їхнім діям масового, узгодженого характеру [2,с.13].

В українських реаліях загроза зростання екстремістських проявів також є досить актуальною. Зокрема, у Стратегії національної безпеки України, ухваленій 12 лютого 2007 р. Указом Президента України за № 105/2007, прямо вказується на те, що: «В Україні суспільно-політичні події останніх років, як і в перші роки незалежності, гостро порушили проблему забезпечення національної єдності та соборності Української держави, вирішення якої ускладнюють: ціннісно-світоглядне розшарування українського суспільства, яке обумовлюється культурно-історичними відмінностями окремих регіонів України і поглиблюється внаслідок спекуляцій на цій проблематиці з боку певних внутрішньо- і зовнішньополітичних сил, зокрема екстремістського спрямування...» [14]. Актуальність загроз екстремізму відзначено і в Указі Президента України № 389/2012 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України»», у якому підкреслюється нагальність внутрішніх викликів національній безпеці України, що «...перешкоджають розв'язанню нагальних проблем суспільного розвитку, сприяють політичній радикалізації, призводять до зростання екстремістських настроїв і рухів, що у стратегічній перспективі може створити реальну загрозу національному суверенітету і територіальній цілісності України» [15]. Серед шляхів подолання диспропорцій у соціально-гуманітарній сфері у цьому документі названо «... запобігання поширенню пропаганди екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості, моральної розбещеності» [15].

Незважаючи на це, на даний час в українському законодавстві не унормовано правове визначення сутності екстремізму та екстремістської діяльності. М. Паламарчук, аналізуючи напрями оптимізації правового забезпечення протидії екстремізму в Україні і вказуючи на відсутність належного законодавчого забезпечення антиекстремістської діяльності держави, на наш погляд, цілком слушно зазначає, що «... казуальні, «точкові» дії, що ґрунтуються на принципі кримінально-правового переслідування за «зовнішні» прояви екстремізму, не забезпечують комплексну протидію цьому явищу та системну профілактику його насильницьких проявів» [10,с.103]. Відсутність нормативно-правових актів, які б регламентували діяльність правоохоронних органів у сфері протидії проявам екстремізму, на переконання цього науковця, зумовлює ігнорування реальних причин екстремізму у правозастосовній практиці [10,с.103].

Ст. 37 Конституції України встановлено низку протиправних дій, що можуть бути кваліфіковані як екстремістські, а саме: утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення [8]. Аналіз екстремістської практики окремих суб'єктів політики показує, що кваліфікація екстремізму у межах

здійснення хуліганських дій, порушення громадського порядку, незаконного поводження зі зброєю, бойовими припасами або вибуховими речовинами у сучасних умовах повною мірою не вичерпує множинність його проявів. З урахуванням законодавчої практики України і зарубіжних країн, напрацювань інших науковців [див. 1; 5; 7; 10; 11; 13], на підставі аналізу окремих елементів практики діяльності екстремістських груп, рухів, організацій тощо, ми вважаємо, що політичний радикалізм та екстремізм як комплекс загроз і викликів національній безпеці України може проявлятися у здійсненні таких дій:

- спроби насильницької зміни засад конституційного ладу і посягання на територіальну цілісність країни. Згідно із ст. 2 Конституції України «Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою» [8], тому зміни конституційного ладу та території України можуть відбуватися лише у спосіб, передбачений чинним законодавством України, тобто шляхом проведення всеукраїнського референдуму (ст. 73 Конституції України). Відповідно, екстремістськими діями можуть вважатися публічні заклики до повалення конституційного ладу в Україні, непокори органам державної влади та місцевого самоврядування, революції, повстання з метою захоплення або привласнення владних повноважень або підготовка і реалізація відповідних дій. Як показує аналіз діяльності екстремістських угруповань, вагому роль при здійсненні спроб насильницької зміни засад конституційного ладу або захоплення влади відіграють незаконні воєнізовані формування. Посяганням на територіальну цілісність держави є діяльність різноманітних сепаратистських рухів, що переслідують за мету відокремлення від території держави її окремих регіонів.

- посягання на безпеку держави. Відповідно до Указу Президента України № 389/2012 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України»» серед безпосередніх зовнішніх викликів національній безпеці України називаються неадекватність реагування державних органів на конфліктні загрози у сфері політичних, економічних, соціальних, міжетнічних, міжконфесійних відносин, радикалізацію суспільних настроїв і поширення проявів екстремізму, зокрема, інспірованих іззовні [15]. Універсальність екстремістських програмно-ідеологічних доктрин, їх висока здатність до адаптації у кризових умовах, стереотипність поведінкових моделей екстремістських рухів та об'єднань, що зумовлюють їхню консолідацію та результативну взаємодію на регіональному та міжнародному рівнях створюють реальну загрозу для безпеки держави та суспільства. Вагомою проблемою у цьому контексті постає відпрацювання системи протидії з боку компетентних органів держави наданню ідеологічної та організаційної підтримки сепаратистським рухам, спробам публічного виправдання терористичної діяльності окремих осіб та угруповань, створенню та (або) наданню у користування матеріально-технічної бази, що сприяє реалізації заходів екстремістської спрямованості, фінансуванню тероризму та терористичної діяльності з боку міжнародних підричних, екстремістських та терористичних центрів.

- спроби створення незаконних воєнізованих формувань, організація та забезпечення їхньої участі у масових заворушеннях, регіональних військових конфліктах, провокаційних силових зіткнень із правоохоронними органами тощо. Згідно із ст. 37 Конституції України політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань [8], а відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України», спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань є однією із вагомих загроз національним інтересам і національній безпеці України [6]. Проте, аналіз діяльності низки екстремістських угруповань і рухів свідчить про наявність в їх складі латентних бойових підрозділів або парамілітарних (воєнізованих) структур, які, як зазначає Е. Андрющенко, мають форму «...недержавних об'єднань, що використовують або можуть використати зброю для досягнення власних цілей (зазвичай політичних)» [3, с. 42]. Крім того, авторитарні принципи організації побудови окремих екстремістських об'єднань України зумовлюють їхнє звернення до розбудови своїх організаційних ланок на парамілітарній основі. Внутрішня структура воєнізованих формувань, наявних у складі екстремістських об'єднань, як правило, копіюється з армійської, відзначається наявністю жорсткої дисципліни та субординації.

- пропаганда насильства, війни, винятковості або неповноцінності громадян залежно від їхнього соціального статусу, релігійних переконань, національної або мовної приналежності. Етноконфесійні конструкції є вагомою складовою екстремістських політико-ідеологічних доктрин, оскільки екзалтація релігійних почуттів, ескалація етнічних вимог забезпечують відносно швидко та ефективну мобілізацію мас для реалізації певного суспільно-політичного сценарію. Р. Амірова, аналізуючи осо-

бливості маніфестації політичного екстремізму, відзначає його можливості здійснювати деструктивний вплив на державність, суспільні відносини, провокувати політичну та соціальну нестабільність, посилення криміногенності, зростання хаосу, підвищену соціальну збудливість мас тощо [2, с. 13].

Відповідно, виклики і загрози національній безпеці України з боку суб'єктів політичного екстремізму можуть виявлятися у пропаганді ксенофобії, расизму, антисемітизму, кавказофобії, неприязного ставлення до вихідців з азійських країн тощо, національної виключності або свідомого приниження гідності окремих груп за національною чи релігійною ознакою, що зумовлює значний суспільний резонанс, порушує усталену атмосферу етноконфесійної злагоди у суспільстві, призводить до провокування силових сутичок між окремими особами або групами осіб, групових порушень громадського порядку і є потужним каталізатором нагнітання конфліктних ситуацій із складно прогнозованими наслідками. Тому використання інтолерантних висловлювань під час публічних виступів окремих екстремістських налаштованих осіб, створення та (або) поширення друкованих, аудіо-, аудіовізуальних і інших матеріалів, призначених для публічного використання, що містять елементи пропаганди національної виключності або неповноцінності громадян за соціальною, національною або релігійною ознакою, демонструють нацистську атрибутику або символіку тощо провокує зростання соціально-політичної напруги та виникнення конфліктних ситуацій.

- поширення інформації антидержавницького провокаційного спрямування, що підриває авторитет і престиж України, її органів державної влади та місцевого самоврядування, осіб, уповноважених на виконання функцій держави. Як правило, поширення такої інформації має на меті підірвати довіру населення до законно обраних органів державних влади та місцевого самоврядування, осіб, які їх представляють тощо, що сприяє нагнітання протестних настроїв серед населення, створює соціально-політичну напругу у суспільстві, що може призвести до появи конфліктних ситуацій із складно прогнозованими наслідками. Зокрема, С. Воронцов, аналізуючи використання суб'єктами політичного екстремізму інформаційних технологій та інформаційних просторів, зазначає, що це явище за допомогою стратегій і методів інформаційної комунікації здатне набувати безособового, анонімного характеру, оскільки воно спрямовується на руйнування загальнокультурних норм і традицій, дискредитацію етнополітичних цінностей тощо [5, с. 27].

До інформації, поширення якої завдає шкоди державі, сприяє послабленню її національної безпеки, можна віднести публічне тиражування завідомо неправдивих або документально не підтверджених повідомлень про зв'язки окремих державних діячів із спеціальними службами інших країн, звинувачення їх у шпигунстві, зраді національних інтересів тощо.

Серед інших способів провокування недовіри населення до окремих осіб, уповноважених на виконання функцій держави, є спроби пов'язати їхню професійну діяльність з належністю до певної національності або релігійними уподобаннями тощо.

Білоруський дослідник І. Поддубський, аналізуючи особливості викликів і загроз політичного радикалізму та екстремізму молоді національній безпеці, підкреслює, що на сьогодні особливо небезпечними є екстремістські прояви, інспіровані ззовні, що підсилюються використанням сучасних розробок у галузі політехнологій та комунікацій. Зазначений науковець констатує, що серед цих напрацювань особливого поширення набувають тактика «ненасильницького опору», пропаганда хибних «демократичних цінностей», спеціальних субкультур, «популярної романтики протесту» і своєрідної моди на молодіжні угруповання. Характерною ознакою штучного конструювання таких екстремістських спільнот, на думку І. Поддубського, є їхня позаідеологічність та неструктурність, що підсилюється використанням інформаційно-комунікативних можливостей мережі Інтернет [11, с. 121].

Серед умовно інноваційних заходів, що сприяють свідомому викривленню та абсурдизації діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, окремих осіб, уповноважених на виконання функцій держави, варто відзначити використання суб'єктами політичного екстремізму флешмоб-технологій. На думку А. Супрункової та К. Зуєва, проведення флешмобів передбачає самоорганізацію значної кількості людей за допомогою сучасних засобів комунікації (Інтернет, мобільний телефон). Ці люди збираються в певний час у визначеному місці, чітко та синхронно виконують заздалегідь встановлений комплекс дій. Основний задум такого заходу полягає в стихійності, одночасності та абсурдності дій. Він, на переконання зазначених авторів, забезпечує розрив структури повсякденності через внесення до неї елементів хаосу [12]. Такі дії з боку окремих екстремістських співтовариств мають на меті не лише штучно знизити рівень популярності у суспільстві своїх політичних опонентів, а й деса-

кралізувати сутність самої влади шляхом демонстративної абсурдизації, свідомого викривлення або спотворення деяких аспектів діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, дій окремих державних і політичних діячів тощо.

Таким чином, необхідність відпрацювання механізмів протидії проявам політичного радикалізму та екстремізму посідає вагомий роль у системі нейтралізації загроз і викликів національній безпеці України.

Діяльність екстремістських об'єднань має руйнівний, деструктивний характер, відзначається схильністю до застосування насильницьких дій у політичній боротьбі, а тому має відверто антиправове та антигромадське спрямування. Наслідками злочинних посягань екстремістських груп є ескалація насильства у суспільстві, поширення алармістських настроїв серед населення, провокування міжетнічної та релігійної ворожнечі, поляризація політичної системи, дестабілізація та блокування діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування. На сьогодні для суб'єктів екстремістської діяльності характерним є застосування сучасних інформаційно-комунікативних засобів впливу на масову, групову та індивідуальну свідомість, що суттєво ускладнює забезпечення протидії цим впливам.

Як подальші напрями дослідження перспективними автор вважає розкриття питань, пов'язаних із визначенням та аналізом причин, що зумовлюють появу та інституціоналізацію суб'єктів політичного радикалізму та екстремізму.

Список використаних джерел

- Агапов П. В. Организация незаконного вооруженного формирования или участие в нем: политико-правовой, криминологический и уголовно-правовой анализ / П. В. Агапов, А. Г. Хлебущкин. – М.: АНО «Юридические программы», 2005. – 136 с.
- Амирова Р. А. Политический экстремизм в современном политическом процессе России: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии» / Р. А. Амирова. – Черкесск, 2006. – 28 с.
- Андрющенко Е. С. Парамілітарні структури українського націоналістичного руху 90-х рр. ХХ ст. / Е. С. Андрющенко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету: збірник / голов. ред. Ф. Г. Турченко. – Запоріжжя, 2011. – Вип. XXX. – С. 42 – 51.
- Аршинова А. И. Молодежный радикализм в политическом процессе современной России (1990 – 2000-е гг.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. полит. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, процессы и технологии» / А. И. Аршинова. – М., 2012. – 27 с.
- Воронцов С. А. Антиэкстремистская деятельность органов государственной власти и местного самоуправления в институционально-правовом контексте: автореф. дисс. на соискание науч. степени д. ю. наук: спец. 23.00.02 «Политические институты, этнополитическая конфликтология, национальные и политические процессы и технологии (юридические науки)» / С. А. Воронцов. – Ростов-на-Дону, 2009. – 54 с.
- Закон України «Про основи національної безпеки України»: за станом на 13.10.2012: [Електронний ресурс] / Верховна Рада України: [офіційний сайт]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.
- Зеленина О. В. Методика выявления признаков экстремизма. Процессуальные исследования (экспертизы) аудио-, видео – и печатных материалов: научно-практическое пособие / О. В. Зеленина, П. Е. Суслонев. – Екатеринбург, 2009. – 90 с.
- Конституція України: за станом на 12.04.2012: [Електронний ресурс] / Верховна Рада України: [офіційний сайт]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
- Никитин А. Г. Экстремизм как объект общетеоретического и общеправового анализа: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. ю. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история права и государства; история учений о праве и государстве» / А. Г. Никитин. – М., 2010. – 23 с.
- Паламарчук М. О. Протидія екстремізму в Україні: напрями оптимізації правового забезпечення / М. О. Паламарчук // Стратегічні пріоритети. – К., 2012. – № 3 (24). – С. 102 – 106.
- Поддубский И. Л. Политический радикализм и экстремизм молодежи в контексте национальной безопасности Республики Беларусь / И. Л. Поддубский // Проблемы управления. – 2009. – № 2 (31). – С. 120 – 125.
- Супрунова А. А. Флэш-моб как технология политического позиционирования [Электронный ресурс] / А. А. Супрунова, К. А. Зуев. – Режим доступа: http://www.rusnauka.com/15_APSN_2011/Politologia/10_87518.doc.htm
- Тамаев Р. С. Экстремизм и национальная безопасность. Правовые проблемы / Р. С. Тамаев. – М.: Юнити-Дана, Закон и право, 2009. – 264 с.
- Указ Президента України «Про Стратегію національної безпеки України» [Електронний ресурс] // Офіційний портал Верховної Ради України. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>.
- Указ Президента України № 389/2012 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України»»: [Електронний ре-

сурс] / Президент України: [офіційне Інтернет-представництво]. – Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/14823.html>.

16. Яхьяев М. Я. Экстремизм: методологические подходы к исследованию проблемы [Электронный ресурс] / М. Я. Яхьяев // Экстремизм.ru. – Режим доступа: <http://www.ekstremizm.ru/publikacii/izuchenie-i-prognostirovanie/item/616-ekstremizm-metodologicheskie-podhody-k-issledovaniu-problemy>.

* * *

УДК 355.40:004.9

Віталій Кацалап, старший науковий співробітник Центру військово-стратегічних досліджень, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Україна, м. Київ
Олександр Устименко, канд. наук з державного управління, старший науковий співробітник Центру військово-стратегічних досліджень, Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Україна, м. Київ

Створення, розвиток та захист кібернетичного простору воєнної сфери України

Розглянуто питання створення та розвитку інформаційного простору держави для інформаційного забезпечення процесів військового управління, причому не лише в контексті протидії кібертероризму та негативному інформаційному впливу на суспільство та інфраструктуру держави, а в розрізі отримання і циркуляції інформаційних ресурсів задля забезпечення функціональної діяльності суб'єктів воєнної сфери в інтересах оборони держави.

Ключові слова: інформаційна безпека, інформаційна боротьба, інформаційний простір, кіберпростір воєнної сфери

Віталій Кацалап, Олександр Устименко. Создание, развитие и защита кибернетического пространства военной сферы Украины.

Рассмотрены вопросы создания и развития информационного пространства государства для информационного обеспечения процессов военного управления, причем не только в контексте противодействия кибертероризму и негативному информационному воздействию на общество та инфраструктуру государства, но и в разрезе получения и циркуляции информационных ресурсов с целью обеспечения функционирования субъектов военной сферы в интересах обороны государства.

Ключевые слова: информационная безопасность, информационная борьба, информационное пространство, киберпространство военной сферы.

Vitaliy Katsalap, Aleksandr Ustimenko. Creation, development and defence of cybernetic space of military sphere of Ukraine

The question of creation and development of informative space of the state is considered for the informative providing of processes of military management. Thus not only in the context of counteraction of cyberterrorism and to negative informative influence on society and infrastructure of the state, and in the cut of receipt and circulation of informative resources for the sake of providing of functional activity of subjects of military sphere in interests of defensive of the state.

Keywords: informative safety, informative fight, informative space, cyberspace of military sphere.

Існуючі світові концептуальні і доктринальні документи щодо забезпечення інформаційної безпеки та ведення інформаційної боротьби спрямовані виключно на захист інфраструктури, зокрема військової, від різноманітних інформаційних впливів, а також на створення умов і засобів для такого впливу на іншу сторону. Зміст цих документів відображає основну сутність політики розвитку засобів інформаційного протидіювання в світі в інтересах інформаційної безпеки в сучасних умовах [1].

В той же час, зазначена концептуальність забезпечення інформаційної безпеки держав є неповною, що полягає у відсутності закріплення на концептуальному рівні потреби створення та розвитку інформаційних інфраструктур (у державах), які продукують необхідні інформаційні ресурси (ІР), тобто створення інформаційного простору для інформаційного забезпечення різноманітних процесів управління (іншими словами – кіберпростір), в тому числі у воєнній сфері (те, що може бути об'єктом негативного впливу та потребує захисту).

Свого часу ми зазначали, що в Україні відсутні підрозділи в органах державної влади, які б відповідали за здійснення оперативних і стратегічних заходів з метою попередження та нейтралізації негативного інформаційно-психологічного впливу [2]. На жаль за цей час істотних зрушень, щодо вирішення піднятих проблем, не відбулося.

На сьогоднішній день питання захисту ІР надзвичайно важливе, зважаючи на те, що прискорений розвиток комп'ютерних технологій не тільки значною мірою сприяє підвищенню ефек-

тивності їхнього функціонування, але і відкриває додаткові можливості для навмисного на них деструктивного впливу. Новітні технології дозволяють проводити скриті атаки у кіберпросторі. Особливо швидкими темпами цей сегмент інформаційного протиборства розвивається у Китаї та США. Про це, у тому числі, свідчить і розслідування, що проводиться Міністерством юстиції США, про факти розголошення таємної інформації стосовно проведеної американцями скритої кібератаки на іранські ядерні об'єкти [3].

На нашу думку сьогодні проблема забезпечення інформаційної безпеки, зокрема у воєнній сфері, повинна розглядатись не лише як проблема протидії кібертероризму та негативним інформаційним впливам на інфраструктуру держави. Це надзвичайно складна проблема, котра охоплює усі процеси отримання і циркуляції ІР з метою забезпечення функціональної діяльності суб'єктів воєнної сфери в інтересах оборони держави.

Метою статті є висвітлення складових процесу створення та розвитку інформаційного простору держави для інформаційного забезпечення процесів військового управління (кіберпростору воєнної сфери).

Забезпечення інформаційної безпеки України у воєнній сфері, на нашу думку, повинно здійснюватися шляхом вирішення комплексу завдань за такими основними напрямками:

створення та розвиток єдиного інформаційного простору України у воєнній сфері (кіберпростору воєнної сфери);

захист єдиного інформаційного простору України у воєнній сфері (кіберпростору воєнної сфери).

Забезпечення інформаційної безпеки України у воєнній сфері в сучасних умовах має пов'язуватись із перспективною моделлю ведення війни, яка передбачає вплив на противника у ході воєнного конфлікту за кібернетичним принципом (рис.1), для чого і повинен створюватись (підтримуватись) єдиний інформаційний простір воєнної сфери (кіберпростір воєнної сфери) [4].

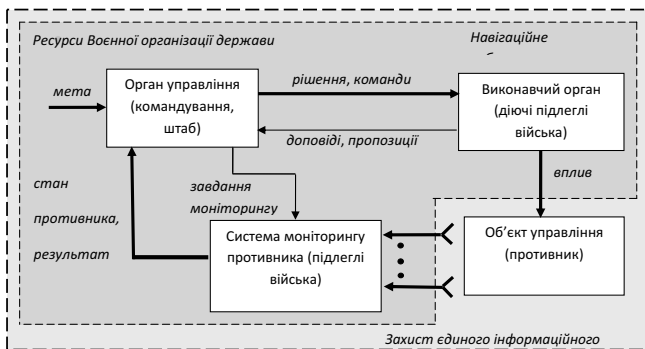

Рис. 1. Кібернетична модель ведення збройної боротьби з противником

Фундаментальним завданням створення та розвитку єдиного інформаційного простору України у воєнній сфері (кіберпростору воєнної сфери) є еволюційна побудова та підтримка дієздатності основного (бойового) інформаційного простору України у воєнній сфері, який гарантує формування, використання та розповсюдження ІР в інтересах досягнення інформаційної переваги над противником та управління ним в ході воєнного конфлікту. Основний (бойовий) інформаційний простір України у воєнній сфері утворюється в інтересах діяльності Збройних Сил України та інших військових формувань Воєнної організації держави, а його достатність забезпечується результатами виконання необхідного переліку заходів такого змісту [5].

1. Забезпечення формування ІР органів військового управління.

Реалізується: шляхом глибокої інформатизації суб'єктів Воєнної організації держави, створення та ефективного функціонування Єдиної АСУ Збройних Сил України, поєднаної через Інтернет- та Інтернет-технології із локальними АСУ, електронними архівами і базами даних інших суб'єктів Воєнної організації держави; створенням потужної бази імітаційного моделювання процесів збройної боротьби; досягненням необхідного рівня професіоналізму персоналу (особового складу) органів військового управління.

2. Забезпечення інформаційного обміну між органом(ми) військового управління і виконавчим органом, яким є підлеглі війська (з їх органами управління), що здійснюють силовий вплив на противника або його ураження, а також формування ІР органів управління цих підлеглих військ.

Реалізується можливостями Єдиної АСУ Збройних Сил України, засобами імітаційного моделювання, створенням сучасної системи зв'язку і обміну даними між усіма ланками військового управління, а також досягненням необхідного рівня професіоналізму в органах управління підлеглих військ (сил).

3. Забезпечення формування ІР системою моніторингу противника, а також інформаційного обміну між органом(ми) військового управління і цією підлеглою системою.

Реалізується можливостями Єдиної АСУ Збройних Сил України, створенням сучасної системи зв'язку і обміну даними, а також еволюційним створенням комплексу взаємопов'язаних моніторингових систем:

системи інформаційної підтримки процесів прогнозування і превентивного аналізу глобальних і регіональних конфліктів та прикордонних кризових ситуацій з метою формування статичного ІР (системи первинних даних) для вироблення рішень щодо нейтралізації загроз воєнного характеру методами дипломатії або іншими діями суб'єктів Воєнної організації держави;

стаціонарної загальнодержавної цивільно-військової радіолокаційної системи контролю повітряного простору мирного часу з метою формування динамічного ІР для інформаційного забезпечення управління діями авіації, обслуговування повітряного руху та чергових сил з протиповітряної оборони об'єктів держави від терористичних атак з повітря;

мобільної системи інформаційного забезпечення міжвидового (оперативного) угруповання військ Збройних Сил України на основі комплексного застосування методів радіоелектронної розвідки з метою стійкого формування динамічного ІР про стан та дії противника (у повітрі, на морі і суші) для управління ним у ході воєнного конфлікту силовими та несиловими методами;

системи висвітлення обстановки (повітряної, надводної, підводної, радіоелектронної) в Азово-Чорноморському басейні з метою формування динамічного ІР для забезпечення цивільно-військової діяльності на морському напрямі.

4. Забезпечення формування динамічного ІР засобами дистанційного спостереження у складі зброї.

Реалізується у складі зброї (засобів вогневого або іншого фізичного ураження) і забезпечується на основі удосконалення елементів контуру наведення (самонаведення) на ціль конкретного її зразка.

5. Забезпечення формування та використання спеціальних ІР з метою інформаційного впливу на противника шляхом заходів оперативного маскування, застосування технологій мас-медіа для інформаційно-психологічного впливу на противника, а також інформаційних технологій для порушення роботи його інформаційних систем.

Реалізується лише в умовах участі України у воєнному конфлікті і забезпечується на основі розробки теорії інформаційної операції та її впровадження в практику у ході подальшого реформування Збройних Сил України.

6. Здійснення навігаційного забезпечення сил та засобів, що належать суб'єктам Воєнної організації держави (збройним силам).

Реалізується шляхом створення системи навігаційного забезпечення Збройних Сил України як складової загальнодержавної навігаційної системи на основі комплексного використання технологій геоінформаційних систем, засобів автономної навігації рухомих об'єктів та можливостей космічної радіонавігації з мережею контролюючо-коригуючих наземних станцій на території України.

Невід'ємним завданням створення та розвитку єдиного інформаційного простору України у воєнній сфері є запровадження та удосконалення системи (середовища) статичних ІР сектору ресурсного забезпечення суб'єктів Воєнної організації держави (матеріально-технічного, фінансового, кадрового, медичного) в інтересах інформаційної підтримки процесів створення (реформування), оновлення та ефективної діяльності її військових формувань. Реалізується шляхом виконання заходів такого змісту:

поглиблення інформатизації усіх суб'єктів Воєнної організації держави, створення відомчих та міжвідомчих електронних бібліотек (фондів, архівів, баз даних, інформаційних масивів тощо), у тому числі структурованих тематично;

створення автоматизованої Єдиної системи управління адміністративно-господарськими процесами Збройних Сил України;

створення нормативно-правових та технічних умов регламентованого вертикально-горизонтального доступу до статичних ІР суб'єктів Воєнної організації держави.

Наявність вищезазначених складових та їх інтеграція визначають достатність (повноту) кіберпростору воєнної сфери, без чого він є неповноцінним та малоефективним за функціональною ознакою. Тому, з точки зору придатності за призначенням кіберпростору воєнної сфери, потрібно одночасно розглядати як питання його достатності (повноти), так і всебічного захисту, основні завдання якого наводяться нижче.

Основні завдання захисту єдиного інформаційного простору України у воєнній сфері (кіберпростору воєнної сфери) полягають в наступному:

створення національної системи конфіденційного (спеціального) зв'язку, розгалуженої до елементів інформаційної інфраструктури Воєнної організації держави;

створення і впровадження комплексних систем захисту інформації на об'єктах автоматизації та в інформаційно-телекомунікаційних мережах суб'єктів Воєнної організації держави, зокрема на об'єктах Єдиної АСУ Збройних Сил України, шляхом виконання нормативно-правових, організаційних та технічних заходів;

створення потужної системи державної експертизи, ліцензування та сертифікації технічних компонентів іноземного походження, або готових національних виробів на їх основі, призначених для інформаційної інфраструктури Воєнної організації держави;

підвищення ефективності засобів активної локації (радіо-, гідро-, оптичної), призначених для функціонування в умовах навісних завад, за рахунок збільшення їх мобільності, енергетичного потенціалу та передових методів обробки сигналів;

посилення взаємодії Воєнної організації держави із засобами масової інформації України з метою забезпечення дієвості національної мас-медійної галузі у сфері оборони держави, зокрема стійкості роботи транскордонного телебачення та радіомовлення, національного сегменту мережі Інтернет, а також стабільності поширення друкованої продукції за межі країни, в умовах інформаційної війни (боротьби);

передбачення заходів щодо оборони важливих об'єктів інформаційної безпеки держави у воєнній сфері від ураження високо точною зброєю противника, у тому числі самонавідною;

розроблення та впровадження в життя комплексної державної політики виховання патріотизму у громадян України справедливою і дієвою поведінкою влади, методами матеріального та морального стимулювання, впливом національного телебачення, радіо, кіно, Інтернет-технологій, тематичними публікаціями газет і журналів, творами мистецтва та літератури тощо;

збереження та примноження освітнього потенціалу нації, залучення до інформаційної сфери держави найбільш зорієнтованих та інтелектуально підготовлених її представників, створення належних умов для їх професійного навчання, саморозвитку та самореалізації, зокрема в інформаційному середовищі Воєнної організації держави.

Список використаних джерел

1. Закон України "Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007 – 2015 роки" від 09.01.2007 р. № 537-V.
2. Устименко О. В. Пропозиції щодо забезпечення інформаційної безпеки держави у ході ведення інформаційної війни / О.В. Устименко // Збірник наукових праць "Труди Академії". – 2008. – №5(85). – С. 75–81.
3. Скандал в Пентагоні: генерала підозревають в утечці секретних даних о кібератаках США [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://mytime.net.ua/news/2013/06/2013-06-28-10.htm>.
4. Сніцаренко П.М., Вещицький І.В. Витоки і сутність інформаційної безпеки України у воєнній сфері та проблемні питання її забезпечення. – К.: ІПНБ, 2009, Вип. 5(24). – С. 23–33.
5. Звіт про НДР «Обґрунтування комплексного підходу до вирішення проблеми забезпечення інформаційної безпеки України у воєнній сфері», шифр «Комунікатор». – К.: НАОУ, 2009. – 46 с.

* * *

УДК 35.076.13

Костянтин Протасенко, здобувач кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президентові України, Україна, м. Київ

Повноваження органів військового командування при введенні режиму надзвичайного стану

Проведено розподіл повноважень між органами військового командування відповідно до умов уведення правового режиму надзвичайного стану в Україні. Запропоновано зазначений розподіл закріпити указом Президента України.

Ключові слова: надзвичайна ситуація, надзвичайний стан, повноваження органів військового командування, указ Президента України.

Константин Протасенко. Полномочия органов военного командования при введении режима чрезвычайного положения

Проведено распределение полномочий между органами военного командования в соответствии с условиями введения правового режима чрезвычайного положения в Украине. Предложено указанное распределение закрепить указом Президента Украины.

Ключевые слова: чрезвычайная ситуация, чрезвычайное положение, полномочия органов военного командования, указ Президента Украины.

Kostiantyn Protasenko. Authorities of Military Command Organs at Introduction of Legal Mode of State of Emergency

Distribution of authorities between the organs of military command in accordance with the terms of introduction of the legal mode of extraordinary state in Ukraine is conducted. The publication of the decree of the President of Ukraine for this distribution is offered.

Keywords: extraordinary situation, state of emergency, authorities of military command, co-ordination of activity.

Збільшення кількості різноманітних надзвичайних ситуацій – реальність і загальна проблема сучасного світу. Така тенденція зберігатиметься і в майбутньому внаслідок антропогенної діяльності (забруднення, перетворення та руйнування природних систем, вичерпання природних ресурсів, техногенні процеси урбанізація тощо), глобальних змін клімату (поступове потепління, підняття рівня світового океану, сильні засухи, повені, шторми, урагани, землетруси, вулканізм тощо), поширення тероризму, кіберзлочинності, міжнародних і міжконфесійних конфліктів, масових заворушень, спроб захоплення державної влади, здійснення державного перевороту та ін. факторів.

Щодня у світі відбуваються події та конфлікти, при яких порушуються нормальні умови життя і діяльності людей та які можуть призвести або призводять до загибелі людей та/або до значних матеріальних втрат. За певних умов деякі з таких подій та конфліктів можуть трансформуватись у надзвичайні ситуації.

При виникненні надзвичайних ситуацій, що призвели чи можуть призвести до людських і матеріальних втрат, створюють загрозу життю і здоров'ю людей, в Україні чи в окремих її місцевостях може тимчасово вводиться режим надзвичайного стану (НС), що передбачає надання відповідним органам державної влади, місцевого самоврядування та військовому командуванню відповідно до Закону України «Про правовий режим надзвичайного стану»[1] повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення безпеки і здоров'я громадян, нормального функціонування національної економіки, органів державної влади та органів місцевого самоврядування, захисту конституційного ладу.

Загальнотеоретичні аспекти становлення та розвитку НС, виникнення і подолання наслідків надзвичайних ситуацій в Україні досліджували: В.Авер'янов, В.Бегун, Ю.Битяк, А.Васильєв, В.Глушков, І.Голосніченко, А.Голубєв, Ю.Даник, М.Захарченко, В.Зуй, Ю.Катков, С.Ківалов, Т.Коломоєць, С.Могил, І.Науменко, В.Одинець, М.Орлов, С.Петков, М.Пічугін та ін. Серед зарубіжних теоретиків слід відмітити праці: Д.Агамбена, О.Алексєєва, В.Беньяміна, В.Гессена, В.Дерюжинського, О.Домрина, С.Котляревського, М.Лазарєвського, Я.Магазінера, Б.Нольде, К.Шмітта та ін.

Окремі проблемні питання державного управління в умовах надзвичайних ситуацій висвітлюються у працях В.Білоуса, Н.Клименко, Н.Нижник, В.Олуйка, Я.Радиша, А.Семенченка, Г.Ситника, В.Чмиги та ін. Серед зарубіжних науковців, зокрема російських, на зазначених питаннях, а також питаннях уведення НС акцентують увагу: В.Акімов, А.Альгін, С.Альонкін, С.Анікієнко, Н.Архіпова, В.Владимиров, Ю.Воробійов, М.Громов, В.Кульба, Б.Порфірьєв, О.Соловійов, М.Фалєєв, В.Федосєєв, С.Шойгу та ін.

Специфіці управління в особливих умовах правоохоронними органами присвячені праці вітчизняних і зарубіжних авторів, серед яких: М.Андерсен, С.Бабак, О.Бандурка, А.Басов, Д.Бейлі, П.Дерев'яно, В.Довбня, Г.Дробаха, Ю.Дубко, І.Загоруйко, І.Кириченко, А.Комзюк, В.Криволапчук, С.Кузнєнко, В.Лаптії,

Таблиця 1
Органи військового командування відповідно до умов введення правового режиму надзвичайного стану

Умови введення НС	Головне управління ВВ МВС України	Служба безпеки України	Головне управління сил Цивільної оборони Державної служби України з надзвичайних ситуацій 1	Військова служба правопорядку у Збройних Силах України
виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення			+	
здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення		+		+ 2
виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування	+	+ 3		+ 4
виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи	+			
спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства	+ 5	+		
масовий перехід державного кордону з території суміжних держав		+		
необхідність відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади	+			

Примітки: 1 – попередження соціально-політичних, міжнаціональних конфліктів, масових безпорядків і дії щодо ліквідації їх наслідків до компетенції органів управління і сил цивільної оборони не входять (частина друга примітки до ст. 1 Закону «Про цивільну оборону України»[3]). 2 – участь у протидії терористичним актам на військових об'єктах (ст. 3 Закону «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України»[4]). 3 – при виникненні конфліктів унаслідок розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посятань з боку окремих організацій, груп та осіб (частина перша ст. 2 Закону «Про Службу безпеки України»[5]). 4 – у разі блокування або захоплення окремих особливо важливих військових об'єктів або військових місцевостей та їх населення (ст. 3 Закону «Про Військову службу правопорядку у Збройних Силах України»). 5 – для припинення збройного насильства та опору шляхом використання і застосування зброї та спеціальних засобів на підставах і в порядку, передбачених Законом України «Про міліцію»[6], військовими статутами Збройних Сил України та іншими актами законодавства України.

А.Майдиков, Р.Меубі, Б.Пилипів, В.Плішкін, М.Рильська, Т.Сутюшев, В.Ухов, О.Шамаков та ін.

Правова регламентація введення НС в Україні була розроблена та прийнята на початку ХХІ століття, проте розмежування повноважень між складовими військового командування, до яких належать: Головне управління внутрішніх військ МВС України, Служба безпеки України, Військова служба правопорядку у Збройних Силах України та Головне управління сил Цивільної оборони центрального органу виконавчої влади з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи (у разі введення НС при виникненні особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру) залишаються не визначеними на законодавчому рівні до теперішнього часу[2,с.5]. Така невизначеність

значно ускладнює здійснення заходів НС органами військового командування, порядок підготовки та залучення їх сил і засобів.

Наявні прогалини щодо розмежування повноважень між органами військового командування при введенні та забезпеченні дії НС обумовлюють мету цієї статті – провести розподіл повноважень між органами військового командування відповідно до умов введення НС в Україні та запропонувати нормативно-правове закріплення такого розподілу.

Відповідно до статті 4 Закону[1] НС може бути введений в разі:

1) виникнення особливо тяжких надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру (стихійного лиха, катастроф, особливо великих пожеж, застосування засобів ураження, пандемій, панзоотій тощо), що створюють загрозу життю і здоров'ю значних верств населення;

2) здійснення масових терористичних актів, що супроводжуються загибеллю людей чи руйнуванням особливо важливих об'єктів життєзабезпечення;

3) виникнення міжнаціональних і міжконфесійних конфліктів, блокування або захоплення окремих особливо важливих об'єктів або місцевостей, що загрожує безпеці громадян і порушує нормальну діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування;

4) виникнення масових безпорядків, що супроводжуються насильством над громадянами, обмежують їх права і свободи;

5) спроби захоплення державної влади чи зміни конституційного ладу України шляхом насильства;

6) масового переходу державного кордону з території суміжних держав;

7) необхідності відновлення конституційного правопорядку і діяльності органів державної влади.

Розмежування повноважень між органами військового командування доцільно здійснити відповідно до умов введення НС та компетенції цих органів, що визначена у відповідних законах (табл. 1).

Зазначене розмежування повноважень має бути закріплене у відповідному нормативно-правовому акті. Ураховуючи, що органами військового командування визначені як військові, так і спеціальні формування, таким нормативно-правовим актом пропонується указ Президента України.

Отже, з метою скорочення часу, необхідного для підготовки та прийняття рішення про адекватне реагування на надзвичайні ситуації, що можуть виникнути, залучення різноманітних сил достатніх для нормалізації обстановки та відновлення правопорядку і застосування необхідної кількості засобів при введенні та забезпеченні дії НС доцільно заздалегідь указом Президента України чітко розмежувати повноваження між складовими військового командування, органами державної влади та місцевого самоврядування.

Основними напрямками подальших розвідок за темою статті можуть бути визначення відповідальності органів військового командування, порядок підготовки та залучення їх сил і засобів тощо.

Список використаних джерел

1. Про правовий режим надзвичайного стану : Закон України, 16 березня 2000 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 23. – Ст. 176. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1550-14>. – Назва з екрану.
2. Довбня В. В. Місце і роль внутрішніх військ МВС України при введенні особливих правових режимів / В. В. Довбня // Честь і закон. – 2006. – № 2. – С. 4-8.
3. Про Цивільну оборону України : Закон України, 3 лютого 1993 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1993. – № 14. – Ст. 124. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2974-12>. – Назва з екрану.
4. Про військову службу правопорядку у Збройних Силах України : Закон України, 7 березня 2002 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 32. – Ст. 225. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3099-14>. – Назва з екрану.
5. Про Службу безпеки України : Закон України, 25 березня 1992 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 27. – Ст. 382. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>. – Назва з екрану.
6. Про міліцію : Закон України, 20 грудня 1990 р. [Електронний ресурс] // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 4. – Ст. 20. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/565-12>. – Назва з екрану.

* * *

УДК 378.091:351.851(477)

Юлія Герман, канд. історичних наук, доцент кафедри політології,
Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара,
Україна, м. Дніпропетровськ

Вища освіта в Україні у контексті суспільно-політичних трансформацій першої половини XIX століття

Проаналізовані основні тенденції розвитку вищої освіти в Україні у першій половині XIX століття. Розкриті особливості трансформації освітньої системи України в контексті суспільно-політичних змін.

Ключові слова: вища освіта, університет, трансформація, модель вищої освіти.

Юлія Герман. Высшее образование в Украине в контексте общественно-политических трансформаций первой половины XIX ст.

Проанализированы основные тенденции развития высшего образования в Украине первой половины XIX ст. Раскрыты особенности трансформации образовательной системы Украины в контексте общественно-политических изменений.

Ключевые слова: высшее образование, университет, трансформация, модель высшего образования.

Yulia German. Higher education in Ukraine in context of social and political transformations of the first part of XIX century

Principal trends of development of higher education in Ukraine in the first part of the 19th century were analyzed. Peculiarities of transformation the higher education in Ukraine in context of social and political changes were developed.

Keywords: higher education, university, transformation, higher education model.

Сучасне українське суспільство нині переживає ряд структурних, інституційних, функціональних та інших перетворень усіх ключових сегментів соціального середовища. Очевидно, що якісна реструктуризація підходів до управління економікою, прийняття політичних та адміністративних рішень, формування активістської політичної культури вітчизняного соціуму у сучасних умовах тісно пов'язані з питанням забезпечення відповідного рівня освіченості населення та наявності потужного наукового потенціалу в країні. З огляду на це, цілком природними є процеси, що відбуваються сьогодні в Україні у напрямку пошуку шляхів модернізації існуючої моделі науково-освітнього процесу країни. Априорна складність такого завдання ускладнюється рядом політичних випробувань, на які наражається освітня політика українського уряду у контексті диверсифікованої мотивації та організаційної діяльності державних інституцій та представників громадськості. У такій ситуації стає зрозумілою і необхідною актуалізація аналітичних проєктів ретроспективного спрямування з вивчення специфіки організації та управління вітчизняною вищою освітою на основі сучасних концептуальних підходів.

Проблематику трансформації системи вищої освіти сучасної України нині досліджують соціологи, історики, політологи, фахівці у галузі державного управління тощо, звертаючи увагу на концептуальні засади розвитку освітньої галузі, виходячи із предметної специфіки сфери своїх наукових інтересів. Так, серед праць у цьому напрямку – розвідки В. Андрущенко, В. Бакірова, Є. Бистрицького, О. Гарашука, В. Журавського, О. Островерха [1;2;3;4;5;6] та ін.

Реформування української вищої освіти нині відбувається шляхом конструювання якісно нового політико-правого поля, концептуальні рамки якого залежатимуть від змісту та модальності нового закону про вищу освіту. Останній, у свою чергу, визначатиме магістральні напрямки урядового освітнього курсу. Аналіз загальних тенденцій розвитку освітньої системи в Україні дає змогу констатувати наявність певних схожих умов та політичних обставин, у яких на початку XIX ст. відбувалось становлення системи вищої освіти країни. Як і двісті років тому, сьогодні тактичні кроки реформаторської стратегії вищої освіти в Україні здійснюються з огляду на загальноєвропейські тенденції та практики підготовки кваліфікованих фахівців для галузей народного господарства. Яким чином відбувалось усвідомлення доцільності обрання освітньої моделі для України на початку XIX ст.? Які інституційні та нормативні зрушення відбулися у тогочасному суспільстві задля вироблення національного освітнього курсу в країні? Відповіді на ці питання, на нашу думку, будуть сприяти більш глибокому розумінню модернізаційних процесів вітчизняної вищої освіти.

Початок XIX ст. ознаменувався для управлінської еліти Російської імперії реальним усвідомленням та посиленням ролі вітчизняних університетів, як провідних закладів вищої освіти. Можна з упевненістю стверджувати, що протягом усього початку XIX століття ми спостерігали процес постійного вдосконалення системи університетської освіти, під час якого пильна увага при-

ділялась аналогічним процесам, що відбувалися на той час у деяких країнах Європи.

Зміна загальних завдань розвитку Російської держави на початку XIX століття, основний напрямок яких задавався намаганням імператора Олександра I укріпити основи російського самодержавства, визначила появу гострої потреби у спеціалістах якісно нового рівня. З метою чіткої координації освітнього процесу у країні проводиться загальна адміністративна реформа, у результаті якої серед загальної кількості новоутворених міністерств виникає окрема структура, на яку покладається завдання з допомогою просвітництва забезпечити політичну консолідацію суспільства. Так, у вересні 1802 року Російська імперія вперше отримала окремий орган, відповідальний за стан освіти та науки у країні – Міністерство Народної Просвіти. Доволі швидко, завдяки старанням провідних діячів процесу реформування системи освіти Російської імперії, були підготовлені відповідні проєкти та плани дій, задля побудови нової форми освітньої системи Російської держави. Так, зокрема, М.Сперанський, який на початку XIX ст. працював над планом загальнодержавних перетворень у сфері внутрішньої та зовнішньої політики країни, пильну увагу приділив саме питанню просвітництва. Його роздуми з цього приводу сповнені глибокого переконання щодо непослідовності і непродуманості усіх заходів державного апарату у цій сфері, які відбувались до початку XIX століття. «Просвещение в России ... шло доселе вопреки здравому смыслу. Ибо здравый смысл требует начинать вещи с их основания и вести к совершенству постепенно ... Сравнивая способы, доселе правительством употребленные, с пространством и положением России, можно сказать, что часть сия доселе шла почти без всякого внимания» [7, с.373–374]. Надзвичайно важливою проблемою Росії того часу, на яку звернув увагу М.Сперанський, і для вирішення якої пропонував конкретні заходи була низька популярність серед населення країни закладів освіти. Радикальним методом і способом заохочення до отримання освіти М.Сперанський називав запровадження певного освітнього цензу як умови отримання чергового чину чи службової посади у структурі державної ієрархії: «По сему, если бы чинов гражданских не было, а места занимались бы по успехам просвещения, или, по крайней мере, если бы чины раздаваемы были в точной соразмерности с науками, то каждый по необходимости принужден был бы учиться, чтобы достигнуть или места, или отличий» [7, с.376].

Сформована у перші десятиліття XIX ст. струнка структура народної освіти Російської імперії ґрунтувалась на принципі розподілу території імперії на навчальні округи, на чолі яких стояли попечителі. Ідея певної децентралізації влади по відношенню до керівництва закладами освіти мала позитивний вплив на регіональний розвиток науки у країні. У січні 1803 року Міністерство народної просвіти приймає затверджену імператором постанову про заснування навчальних округів і призначення їхніх попечителів [8].

Головне завдання, виконання якого було покладено на ці структурні одиниці, за вдалим визначенням дослідника В.В. Анісімова полягало у «консолідації інтелектуально-професійного потенціалу тих навчальних закладів, які під егідою університетів входили до їх складу, у координації і концентрації зусиль педагогічної спільноти на комплексному вирішенні проблем у сфері просвіти з урахуванням конкретних умов соціально-економічного розвитку регіонів» [9, с.72]. Дійсно, розподіл країни на навчальні округи, які за своєю територією, населенням, економічним та соціальним потенціалом значно відрізнялись один від одного, виступав своєрідним інструментом регіональної політики, головним результатом якої став «розвиток системи вищої освіти в ширину, зниження рівня централізації, формування мережі вузівських центрів» [10, с.39]. Цей момент є важливим, оскільки наука і освіта в Російській імперії мали державний характер, тобто держава здійснювала організаційний і фінансовий контроль за діяльністю навчальних закладів.

У цьому контексті варто звернути увагу на позицію сучасних українських політичних лідерів, які наполегливо лобіюють інтереси держави на монополію у сфері освітніх послуг. Ще у 2001 р. Президент заявив: «Я стою на тому, що впроваджуючи світовий досвід, ми не можемо перекладати функції держави на людину. Держава повинна гарантувати громадянам конституційне право на освіту та забезпечувати її доступність для кожного без будь-яких обмежень. За виключенням одного – якщо немає достатніх знань... Вважаю за необхідне збереження монополії держави на підготовку спеціалістів ряду профілів: у першу чергу у галузях медицини та юриспруденції» [Цит. за: 11, с.390]. Сучасна оптимізаційна державна політика у галузі вищої освіти демонструє упевнене слідування ідеї якнайбільшого одержавлення сфери освітніх послуг, проявом чого, серед іншого є припинення освітньої діяльності та анулювання ліцензії на навчання у ряді освіт-

ніх центрів та філіях вищих навчальних закладів недержавної форми власності.

Поява навчальних округів у структурі адміністративно-територіального освітнього менеджменту не була випадковістю. Це була продумана схема управління суворого ієрархічного структурою народної освіти Російської імперії, на чолі якої стояв університет – вищий навчальний заклад, що координував всю систему народної освіти країни і узагальнював досягнення усіх наук. Загальна схема всієї освітньої системи Росії XIX ст. мала такий вигляд: університет ← губернська гімназія ← повітове училище ← приходська школа.

У XIX ст. університет перетворюється на ключовий сегмент наукового і освітнього життя країни. С.Потоцький, попечитель Харківського навчального округу так описував перетворення у галузі університетської освіти: «він (імператор) (прим. Герман Ю.О.) наказав у кожному окрузі заснувати університет за прикладом Оксфордського та Кембріджського, куди приїждять навчатися захищати в парламенті права своєї країни сини перших англійських лордів; за прикладом Гетінгенського, Єнського та інших, куди курфюрсти та князі мають за честь направляти своїх дітей» [12, с. 12].

Визначальною рисою університетської системи Російської імперії було введення університетів у загальну систему державних закладів, існування яких субсидіювалось урядом. Більше того, професори університетів, а також інших навчальних закладів вводились до ієрархічної системи державних чинів «Табелі про ранги». Університети отримали право присвоювати вчені ступені, які також відповідали певним чинам у відповідності до «Табелі».

Найважливішим офіційним документом, який визначав статус російських університетів в системі державних закладів країни був типовий загальний Статут вітчизняних університетів, підписаний імператором у 1804 році. Цей документ, по суті, заклав фундамент для становлення та розвитку університетської науки в країні. З самого початку XIX ст. університети перетворюються на важливі центри фундаментальних наукових досліджень. Університет – це вже не тільки освітній заклад, а і місце проведення творчих пошуків. На думку російського дослідника історії російських університетів Ф.Петрова саме у першій половині XIX ст. вітчизняному університету відводилась роль не лише підготовки висококваліфікованих спеціалістів для різних галузей державної діяльності, «університетські корпорації розглядалися як своєрідна модель для вдосконалення державного апарату у ряді задуманих широких перетворень» [13, с. 14].

Однією з проблем, яка активно обговорюється істориками ось вже кілька століть є питання впливу на процес створення вітчизняної системи університетської освіти таких систем різних європейських країн. Переважна більшість дослідників приходять до висновку, що такий вплив дійсно був. Окремим моментом цього диспуту виступає визначення тієї моделі, у відповідності до якої організаційно і структурно були сформовані російські та українські університети початку XIX ст. За зразок для власної творчості у цьому напрямку був багато у чому взятий приклад німецького університету початку XIX ст. Слід віддати належне вітчизняним науковцям, які у жодному разі не проводять ідею повного наслідування та копіювання досвіду європейських країн. Хоча, якщо врахувати, що університети у Франції у цей період були ліквідовані а університетська система Англії значно відрізнялася від континентальної, стає зрозумілим, що саме організаційні принципи університетської системи освіти Німеччини мали досить сильний вплив на університетську систему освіти Російської імперії.

Таким чином, вища освіта України першої половини XIX ст. виступала фундаментальним інститутом державного механізму і сприяла вирішенню економічних, політичних, ідеологічних тощо питань модернізації тогочасного суспільства.

У Верховній Раді України на сьогодні зареєстровано три законопроекти про вищу освіту, зміст яких відрізняється за наступними позиціями – ступінь централізації управління вищою освітою; справедливість та обсяг доступу до вищої освіти; наявність зовнішнього незалежного оцінювання якості вищої освіти. Авторка переконана, що звернення вітчизняних парламентаріїв до історичного досвіду України у вирішенні освітньої проблеми, дозволить сформувати адекватну сучасним потребам суспільного життя політико-правову базу та визначити раціональний функціональний зміст інституту вищої освіти сучасної України.

Список використаних джерел

1. Філософські засади трансформації вищої освіти в Україні а початку XXI століття. [Текст] / Авт. кол.: В.Андрущенко (керівник), Л.Горбунова, Л.Зязюн [та ін.]; ред. кол.: В.Кремень, В.Андрущенко [та ін.]; АПН України, Інститут вищої освіти. – К.: Педагогічна думка, 2007. – 352 с.
2. Бакіров В. Висока якість університетської освіти – вимога часу: [Аспекти модернізації університет. освіти та підвищення її якості в

Харків. нац. ун-ті ім. В.Н. Каразіна. [Текст] / В.Бакіров, З.Зиман, Ю.Холін // Вища освіта України. – 2005. – №1. – С.15–19.

3. Бистрицький Є.К. Ідея університету в системі національної освіти. [Текст] / Є.К. Бистрицький // Філософія. Історія культури. Освіта: Тези доп. і повідомлення Третього Міжнар. конгр. українців (Харків, 26–29 серп. 1996 р.) / НАН України, Міжнар. асоц. українців. – Х., 1996. – С.360–365.

4. Гаращук О.В. Шляхи трансформації вищої освіти в контексті глобалізаційних процесів. [Текст] / О.В. Гаращук // Вісн. Сум. держ. ун-ту. Сер. Економіка. – 2005. – №2. – С.191–196.

5. Журавський В.С. Стратегічні напрями розвитку вищої освіти в Україні у XXI столітті. [Текст] / В.С. Журавський // Держава і право: 36. наук. пр. / НАН України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького. – К., 2003. – Вип.19. – С.3–9.

6. Островерх О.О. Основні світові тенденції розвитку вищої освіти. [Текст] / О.О. Островерх // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Сер. Педагогіка і психологія: 36. Статей / Крим. держ. гуманіт. ін-т. – Ялта, 2004. – Вип.6, ч.2. – С.66–70.

7. Рождественский С.В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVIII–XIX веках. [Текст] / С.В. Рождественский. – СПб.: Общественная польза, 1910. – 395 с.

8. Сборник постановлений по МНП. – Т.1 (1802–1825). [Текст]. – СПб.: Тип. имп. АН, 1864. – 1643 с.

9. Анисимов В.В. Университетские учебные округа: история и современность. [Текст] / В.В. Анисимов // Педагогика. – 2001. – №2. – С.70–73.

10. Катровский А.П. Формирование и развитие территориальной структуры высшего образования России. [Текст] / А.П. Катровский. – М.: Международные отношения, 2003. – 208 с.

11. Поляков Н.В. Классический университет: от идей античности к идеям Болонского процесса. [Текст] / Н.В. Поляков, В.С. Савчук. – Д.: Изд-во ДНУ, 2007. – 596 с.

12. Потоцкий С. О благотворительной цели преобразования в России училищ. [Текст] / С.Потоцкий // Речь, говоренные в торжественном собрании 17 янв. 1805 г. при открытии Харьковского университета. – Х., 1806. – С.10–16.

13. Петров Ф.А. Формирование системы университетского образования в России. [Текст] / Ф.А. Петров. – Т.1: Российские университеты и Устав 1804 г. – М.: Изд-во МГУ, 2002. – 416 с.

* * *

УДК 32:378

Галина Куц, д-р політичних наук, доцент кафедри політології
філософського факультету, Харківський національний університет
ім. В.Н. Каразіна, Україна, м. Харків

Базові пріоритети державної політики у сфері вищої освіти: український контекст

Підхід до розуміння знання як споживацької послуги став, на жаль, пріоритетним у сучасній освітній сфері, коли вважається, що університет має підпорядковуватися лише ринку праці. Це виключає орієнтацію освіти на майбутнє, виключає впровадження знань, які породжують інновації. Виокремлено базові напрями перетворень у сфері вищої освіти в контексті ідеологем університету світового класу. Для ефективного втілення виділених стратегій в освітній сфері запропоновано використовувати підхід «встановлення порядку денного» (agenda setting), який є першою і, можливо, найбільш критичною стадією політики.

Ключові слова: знання, освітні стратегії, університет світового класу, «встановлення порядку денного».

Галина Куц. Базовые приоритеты государственной политики в сфере высшего образования: украинский контекст

Подход к пониманию знания как потребительской услуги стал, к сожалению, приоритетным в современной образовательной сфере, когда считается, что университет должен подчиняться только рынку труда. Это исключает ориентацию образования на будущее, исключает внедрение знаний, порождающих инновации. Выделены базовые направления преобразований в сфере высшего образования в контексте идеологии университета мирового класса. Для эффективного воплощения выделенных стратегий в сфере образования предложено использовать подход «установление повестки дня» (agenda setting), который является первой и, возможно, наиболее критической стадией политики.

Ключевые слова: знания, образовательные стратегии, университет мирового класса, «установление повестки дня».

Galina Kuts. Basic priorities of the state policy in the sphere of higher education: Ukrainian context

Approach to the understanding of knowledge as a consumer service has unfortunately become a priority in nowadays education, when it is considered that university has to submit only to the terms of the labor market. It rules out the orientation of education for the future, as well as the application of knowledge generating innovations. The basic directions of transformation in the sphere of higher education in the context of the ideological world-class university are highlighted. For the effective implementation of the selected strategies in the field of education it is offered to use the approach of «agenda setting» which is the first and perhaps the most critical stage of the policy.

Keywords: knowledge, educational strategies, world-class university, «agenda setting».

Радикальні зміни в концепції знання – яскрава характеристика нашої епохи. Як на Заході, так і на Сході, знання завжди співвідносились зі сферою буття (П.Дракер). Але в наш час знання, перетворившись в один із видів ресурсів, стало однією із споживацьких послуг, коли пріоритетною вважається думка, що університет має підпорядковуватися лише ринку праці. Втім, орієнтація лише на ринок (праці) не дає розвиватися ні університету (опора йде лише на існуючу систему працевлаштування), ні самому ринку праці. В окресленому контексті набуває актуальності проблема виокремлення базових пріоритетів державної політики в сфері вищої освіти України.

Проблематика знання, виявлення його ролі в сучасному інформаційному суспільстві, зокрема, в контексті ідеологем університету світового класу, стала предметом розгляду багатьох теоретиків (Д.Белл, В.Герхардт, П.Дракер, Р.Інгларт, С.Курбатов, Дж.Салмі та ін.).

Мета статті полягає у виявленні базових пріоритетів державної політики у сфері вищої освіти в українському контексті. Завданням статті є виокремлення ключових напрямів перетворень у сфері вищої освіти в контексті ідеологем університету світового класу та виявлення оптимальних механізмів втілення означених освітніх стратегій.

Сьогодні задля політичної та економічної стабільності – суспільства мусять мігрувати до спільноти знань, оскільки «освіта – наш паспорт у майбутнє» [5,р.19].

Сучасне інформаційне суспільство засноване на знаннях. Знання ніколи не означало здатності до дії, воно не слугувало для того, щоб вирішувати: що робити і яким чином. Воно співвідносились зі сферою буття, зі сферою існування. В сучасному ж розумінні знання співвідноситься з корисністю, служить для чогось (знання як уміння, навичка, те, що по-грецьки означається «techné»). Якщо раніше знання було знанням «для себе» (результати знання слугували самій людині), то сьогодні його «результати проявляються поза людиною – в суспільстві, економіці чи в розвитку самого знання» [2,с.99].

Зміщення акцентів у концепції знання, коли знання розглядають як сферу дії, один із видів ресурсу, споживацьку послугу призводить, на наш погляд, до специфічного підходу щодо відбору та класифікації інформації в різних освітніх галузях. Цей підхід, відрізняючись прагматичністю, найчастіше зумовлює оперування інформацією лише в контексті її використання «тут–і–зараз», чим і пояснюється відсутність фундаментальних аналітичних досліджень у багатьох наукових сферах. Така ситуація спостерігається в різних галузях знання.

Підхід до розуміння знання як споживацької послуги став, на жаль, пріоритетним у сучасній освітній сфері. У цьому контексті зазначимо, що кваліфікація бакалавра – це породження неоліберальної парадигми мислення, яка вже сьогодні в економіці призвела до фінансової кризи, але згодом і в сфері освіти може створити такі ж прецеденти. Мається на увазі специфічне сприйняття моделі освіти (з поділом на бакалавра і магістра), коли вважається, що університет має підпорядковуватися лише ринку праці. Це виключає орієнтацію освіти на майбутнє, виключає впровадження знань, які породжують інновації. Адже орієнтація лише на ринок (праці) не дає розвиватися ні університету (опора йде лише на існуючу систему працевлаштування), ні самому ринку праці. Болонська система, в рамках якої відбувається підготовка бакалаврів, перетворює студентів лише на споживачів інформації (головне –часно здати модулі), що знищує індивідуальний підхід та не дає змоги розвивати інноваційне мислення.

На думку Г.Сормана, в лібералізмі класичного періоду вважалося, що за допомогою ринку можна все владнати. Ця ідея була детермінована теорією економічного зростання як самоцілі, що превалювала в дискурсі класичного лібералізму. Втім, для нового лібералізму набуває важливості синтез розвитку та солідарності. Тобто, пріоритетними принципами нового лібералізму мають стати: 1) ідея спонтанного порядку; 2) недовіра до ідеї, що світ підкорюється лише підвладним нашому розуму законам; 3) ідея солідарності [4,с.80]. Отже, точка зору, згідно з якою за допомогою ринку можна все владнати, є застарілою та непродуктивною, зокрема, в галузі освіти.

Так, приміром спеціальності блоку соціально-гуманітарних наук (філософі, історики, політологи, соціологи, філологи) вимагають магістерської підготовки, оскільки для них є нагальною потреба в наявності інноваційного стратегічного мислення. Лише бакалаврська освіта не здатна забезпечувати цю потребу. Тобто, постає питання: навіщо в Україні було вводити бакалаврат для означених спеціальностей, якщо в подальшому для цих бакалаврів не передбачається застосування? Відповідно, постає проблема чіткого визначення тих спеціальностей, де існує потреба в наявності інноваційного стратегічного мислення. Для таких спеціальностей варто було б виключити поняття бакалаврат, а натомість ввести лише поняття «інтегрований магістр». Можливо, для окремих технічних (чи медичних) спеціальностей варто залишити бакалаврську підготовку, оскільки вони зможуть знайти собі застосування.

Задля вирішення означених проблем у сфері вищої освіти провадяться різноманітні дискусії, причому, не лише в Україні. Так, сьогодні в освітньому просторі вельми дискусійною стала проблема створення університету світового класу [3]. Джаміль Салмі (Jamil Salmi) – координатор програм у галузі вищої освіти Світового банку, якому вдалося окреслити своєрідну ідеологему університету світового класу [6]. На його думку, детермінантами формування університету світового класу можуть стати три групи факторів. По-перше, це концентрація талановитих студентів та викладачів. По-друге, це фінансова складова, завдяки якій створюються можливості для проведення сучасних наукових досліджень, створюються умови для ефективного здобуття знань. По-третє, це гнучка управлінська модель, для якої характерна оперативність прийняття рішень, інноваційні підходи, бачення стратегічної мети.

Отже, «університет світового класу виникає там, де перетинаються можливості для максимального залучення талановитих викладачів і студентів, значний фінансовий ресурс та ефективний університетський менеджмент» [3].

В означеному контексті виділимо базові компоненти університету світового класу – індивід, інституції, інформація, інновації (чотири «І»):

- індивід – потужна база людського капіталу; академічні свободи;
- інституції – високий рівень управління та диверсифікація джерел фінансування; комфортні матеріальні умови для навчання;
- інформація – динамічна інформаційна інфраструктура, поширення нових ідей та технологій;
- інновації – ефективна інноваційна система, дослідницька робота.

На наш погляд, можна виокремити такі базові напрями перетворень у сфері вищої освіти в контексті ідеології університету світового класу.

Створення потужної бази людського капіталу. Задля концентрації талановитих студентів та викладачів необхідно створити конкурентне середовище на основі співпраці. Це включає такі взаємопов'язані стратегії.

а) Селективність. Після кожного курсу слід здійснювати відбір талантів та формувати мобільні групи студентів, для яких створюються окремі навчальні програми з домінуванням дослідницької компоненти. Відбір талантів здійснюється за допомогою «системи навчальних фільтрів» (більше задатків – значить, сильніша група). Враховується також гнучка політика прийому в університет.

б) Мобільність. Запровадження внутрішньої мобільності студентів та викладачів (вибір студентом дисциплін суміжних спеціальностей, а не лише тих, що пропонуються для конкретної спеціальності).

в) Заохочення. Політика позитивних дій стосовно обдарованих студентів, що включає матеріальне заохочення відібраних студентів, коли їм пропонується стипендія набагато вища від стипендій інших студентів та інші стимули (у проживанні тощо). Стосовно викладачів – також диференційована система заохочень.

г) Ініціативність. Розвиток управлінських навичок на всіх рівнях керівництва університету. Академічні свободи (у виборі дисциплін, формуванні пакету освітніх послуг тощо).

д) Дослідження, що інтегровані на всіх рівнях навчання.

а) Дослідницька робота. Слід зробити дослідження невід'ємним компонентом у галузі вищої освіти, інтегруючи дослідницькі програми в навчальний процес для обдарованих студентів.

б) Вибір ніші ринку. Визначення освітньої ніші, яка буде переважати у викладанні та у дослідженнях. Вибір ніші ринку, до якої університет прагне задля створення та максимізації власних переваг. У цьому зв'язку важливо підкреслити, що університет (навіть світового рівня), не може домінувати у всіх напрямках. Слід визначитися: на які галузі знань, приміром, традиційно орієнтована Слобожанщина та Харківський університет. Так, у цьому університеті особливою пріоритетністю користувалися природничі науки (зокрема, фізика). У царині соціальних наук – це, звичайно, соціологія.

Навчальні програми.

а) Гнучкі механізми управління ресурсами, уникнення бюрократії. Серед основних проблем – дублювання кадрів і навчальних пропозицій, громіздка процедура введення нових дисциплін. Необхідна максимальна академічна та управлінська свобода, що передбачає створення навчальних програм високої якості та актуальності. Слід створювати експериментальні освітні майданчики. Приміром, у сфері гуманітарних наук спеціальність, яку здобуває студент, спочатку чітко не позиціонується (наприклад, на першому курсі разом навчаються філософи, соціологи, політологи). Лише після цього студентів розподіляють за різними напрямками суспільно-гуманітарних наук.

б) Проблемний спосіб продукування знань. Зрушення в бік проблемного способу виробництва знань. Уникнення дублювання в навчальних планах шляхом переходу на проблемне висвітлення знань: демонстрація різноаспектності явища і висвітлення з точки зору тих проблем, які актуальні в даний час. Проблема формулюється спільно викладачем та студентом. Тоді студенти не будуть розглядатися як об'єкт різноманітних маніпуляцій, вони перетворюються на суб'єкта, з яким можлива повноцінна співпраця.

в) Перспективні напрямки реорганізації навчальних планів. Пропонується створити новий підхід стосовно наповнення вибіркової частини навчальних планів. Назва підходу – «Вбудований лібералізм», коли в цілому структура навчального плану формується «зверху» (університетськими структурами), але дозволяється певну частину навчальних дисциплін формувати «знизу» (студентами), використовуючи не лише існуючу систему вибіркового вибору дисциплін (які доволі часто нав'язуються «зверху»), але й нетрадиційні підходи задля виявлення базових трендів у пріоритетах студентів. Приблизно ситуація виглядатиме таким чином. Студентам старших курсів, які вже певним чином освоїли основні ідеї, що формують засади їхньої майбутньої професії, пропонується вибирати так звані «Дисципліни на замовлення». Студентам не буде надаватися список існуючих навчальних курсів, натомість, будуть виявлятися ті ніші знань, в яких студенти вважають себе обділеними. Для цього необхідно задіяти систему соціологічних опитувань з метою виявлення саме тих знань, які, на думку студентів, їм потрібні. Звичайно, в результаті таких опитувань можна отримати конгломерат ідей, де будуть змішані вкупі проблеми риторики, тероризму, нано-технологій, імідажевих стратегій, конспірології тощо. Але кроки назустріч стосовно

створення окремими (креативно мислячими) викладачами таких навчальних дисциплін у майбутньому дозволять осучаснювати «парк» навчальних курсів, пристосовуючи його до потреб сучасної динамічної епохи. Більше того, саме таким чином будуть відстежуватися тренди перспективних стилів життя.

Крім того, цю ж технологію «Вбудованого лібералізму» можна з часом застосовувати при моніторингу ринку праці задля виявлення пріоритетних спеціальностей. Тобто, можна буде проводити опитування серед певних груп роботодавців, коли їм буде пропонуватися вибирати «Спеціаліста на замовлення». За аналогією, будуть виявлятися базові навички та уміння, які хоче отримати роботодавець, а це, в свою чергу, допоможе виявити, які спеціальності застаріли, а які слід розширювати та реорганізовувати. Це також допоможе оптимізувати «парк» вже існуючих навчальних дисциплін.

Разом з тим, перед нами постає проблема визначення механізмів задля ефективного втілення означених стратегій в освітній сфері.

У цьому контексті звернемось до методологічного підходу «встановлення порядку денного» (agenda setting). Встановлення порядку денного є першою і, можливо, найбільш критичною стадією політики. На формування матриці проблемних питань, що врешті попадають в орбіту поля зору владних інстанцій, здійснюють вплив різні чинники. Якщо певне питання попало в порядок денний, значить – ця проблема стала визнаватися владою в якості проблеми. Процес встановлення порядку денного є вельми важливим з огляду на те, що влада, звужуючи набір проблемних питань, які потребують вирішення, акцентує увагу лише на окремих із них. Причому, попадання проблеми у порядок денний найчастіше детерміноване багатьма чинниками (економічними, соціальними, ідеологічними тощо), які в кожному конкретному випадку здійснюють різний вплив на вибір проблемного питання. Адже доволі часто навіть «ідеї, які опановують людьми, впродовж тривалого часу впливають на рішення, які ті приймають» [1, с. 123].

Для встановлення порядку денного вельми важливим є фокусування уваги на розумінні таких моментів: а) яким чином ставлять вимоги до влади окремі особи чи групи людей; б) яким чином влада відповідає (або не відповідає) на ці вимоги; в) якими є умови, за яких ці вимоги виникають та формулюються в категоріях того політичного дискурсу, що є домінуючим для чинної влади.

Прийнято розрізняти два типи порядку денного: системний (або публічний) та інституційний (або формальний). До системного порядку денного відносять усі проблеми, які заслуговують публічної уваги (наприклад, проблеми освіти, довкілля, охорони здоров'я тощо). Власне кажучи, системний порядок денний – це порядок денний суспільства, оскільки він включає сотні важливих проблем, які потребують вирішення за допомогою владних інстанцій. Разом з тим, лише невелика кількість проблем цього системного порядку денного попадає в поле зору влади. Проблеми, на які влада звернула увагу та прийняла до розгляду, автоматично перекочують із рівня системного (публічного) порядку денного в інституційний (формальний). Відповідно, «публічний порядок денний є регламентом для обговорення, а інституційний – порядком денним для дії, що вказує на початок процесу політики стосовно цієї проблеми» [1, с. 127].

В окресленому контексті викликає цікавість «рух» проблемних питань між системним та інституційним порядками денними. Згідно з Р.Кобом, Дж.Росом та М.Росом, у встановленні порядку денного можна виокремити чотири основні фази: спочатку проблемні питання 1) ініціюються; потім 2) визначається їхнє вирішення; після цього 3) розширюється підтримка питання; і – в разі успіху 4) входить в інституційний порядок денний [1, с. 127].

Разом з тим, слід зазначити, що «рух» проблемних питань не завжди односторонній (спрямований від системного до інституційного порядку денного). Цей «рух» залежить від певного типу політичного режиму. У цьому контексті, як зазначали Р.Коб, Дж.Рос та М.Рос, слід виділяти три основні моделі встановлення порядку денного: модель зовнішнього ініціювання, модель мобілізації та модель внутрішнього ініціювання (див. рис. 1.).

Модель зовнішнього ініціювання співвідноситься з ліберальним плюралістичним суспільством, у якому суспільні групи, що відіграють ключову роль за такого режиму, ініціюють проблемні питання, вимагаючи їхнього вирішення владою. Тобто, «рух» проблемних питань чітко спрямований від системного до інституційного порядку денного.

Модель мобілізації, будучи притаманною тоталітарним режимам, описує прагнення відповідальних за прийняття політичних рішень розширити проблемні питання, що належать до інституційного (формального) порядку денного, до такої міри, щоб вони заповнили собою системний (публічний) порядок денний. Проблемні питання з'являються в інституційному порядку ден-

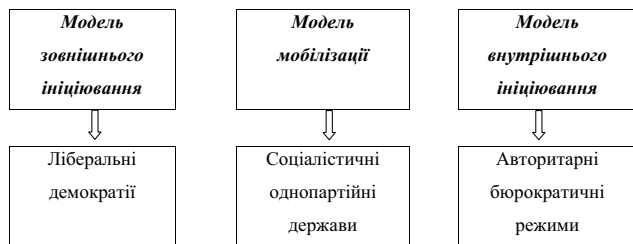

Рис.1. Кореляція основних моделей встановлення порядку денного з політичними режимами (концепція Р.Коба, Дж.Роса та М.Роса) [1,с.128–129]

ному без попереднього їхнього висвітлення у системному (публічному). Отже, у цьому випадку зв'язок з громадськістю спрямований на мобілізацію суспільної підтримки владних рішень («зверху вниз»). Відповідно, «рух» проблемних питань спрямований від інституційного до системного порядку денного.

За моделі внутрішнього ініціювання, яка співвідноситься з авторитарними бюрократичними режимами, у порядок денний найчастіше попадають ті проблемні питання, які ініційовані привілейованим класом осіб, що здійснюють вплив на владу, будучи наближеними до неї. Власне кажучи, проблемні питання, виникаючи в інституційному порядку денному, не завжди зазнають розширення до системного (публічного) порядку денного.

Втім, як зазначають М.Говлет і М.Рамеш, таке співвідношення встановлення порядку денного з діючими політичними режимами не завжди виправдане. Адже центральним питанням встановлення порядку денного найчастіше є природа підсистеми політики. Саме вона має справу з проблемою, яка, по-перше, визначає суб'єктів, що ініціюють процес (державні чи суспільні), і, по-друге, який рівень державної підтримки може мати вирішення цієї проблеми (див. рис.2.).

		Рівень суспільної підтримки	
		Висока	Низька
Хто ініціює обговорення	Суспільний суб'єкт	Зовнішнє ініціювання	Внутрішнє ініціювання
	Держава	Консолідація	Мобілізація

Рис.2. Моделі встановлення порядку денного за типом політики [1,с.131]

Відповідно, «тип встановлення порядку денного визначається природою державної підтримки питання та природою суб'єкта, або суб'єктів, що ініціювали питання» [1,с.132]. Запропоновані на рисунку 2 три типи встановлення порядку денного (зовнішнє ініціювання, внутрішнє ініціювання та мобілізація) частково співпадають з моделями, розглянутими вище (див. рис. 1.). Крім того, тут з'являється новий тип встановлення порядку денного – консолідація, який виникає, коли процеси вирішення державної проблеми (що вже має широку суспільну підтримку) ініціюються владою.

Таким чином, задля ефективної оптимізації освітнього простору державотворчі стратегії мають кореспондуватися із суспільними очікуваннями. Відповідно, роз'яснення необхідності зміни пріоритетів в освітньому просторі має бути і в інтересах влади, і в інтересах суспільства. Адже широка суспільна підтримка державної проблеми можлива за умови, коли одночасно задіяні як державна влада (в ролі суб'єкта, що ініціює процес «зверху»), так і суспільство (де здійснюються різноманітні просвітницькі заходи, найчастіше ініційовані активними носіями ідей «знизу»). Це передбачає використання означеного вище механізму консолідації як моделі встановлення порядку денного задля ініціювання ефективних перетворень у сфері освіти в контексті ідеології університету світового класу.

Список використаних джерел

- Говлет М. Дослідження державної політики: цикли та підсистеми політики / Міхаель Говлет, Магдавен Рамеш; [пер. з англ. О.Рябова]. – Львів: Кальварія, 2004. – 264 с.
- Дракер П. Посткапіталістическое общество / Питер Дракер; [пер. с англ.] // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология; [под ред. В.Л. Изюмцева]. – М.: Academia, 1999. – 640 с.
- Курбатов С. Між ідеологією і панацеєю: концепція університету світового класу [Електронний ресурс] / С.Курбатов, А.Кашин // Дзеркало тижня. – 2009. – №45 (773). – 21–27 лист. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3300/67775/>.

4. Сорман Г. Либеральное решение / Ги Сорман; [пер. с франц. Н.Вихлиева, С.Максимова]. – М.: Новости, 1992. – 272 с.

5. Gerhardt W. The Education System – a Culture of Learning [Електронний ресурс] / Wolfgang Gerhardt // Liberal Matters [Liberal Matters is a publication of Liberal International]. – December 2009: Education in the 21st Century. – P.19–20. – Режим доступу: <http://www.liberal-international.org/contentFiles/files/Final%20version%20-%20print.pdf>.

6. Salmi J. The Challenge of Establishing World-Class Universities [Електронний ресурс] / Jamil Salmi // The International Bank for Reconstruction and Development. – Washington: The World Bank, 2009. – Режим доступу: <http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/278200-1099079877269/547664-1099079956815/547670-1237305262556/WCU.pdf>

* * *

УДК 329

Ольга Шиманова, канд. політичних наук, викладач кафедри гуманітарних дисциплін, Львівський державний університет фізичної культури, Україна, м. Львів

Проблематика передвиборчих програм парламентської кампанії 2012 року в Україні

Проаналізовано передвиборчі програми парламентських партій та депутатів-мажоритарників від Львівщини у Верховній Раді України VII скликання. Доведено абстрактність обіцянок депутатів-мажоритарників та заполітизованість передвиборчих програм політичних сил.

Ключові слова: передвиборча програма, політична партія, кандидат у депутати.

Ольга Шиманова. Проблематика предвыборных программ парламентской кампании 2012 года на Украине

Осуществлен анализ предвыборных программ парламентских партий и депутатов-мажоритарщиков от Львовской области в украинском парламенте VII созыва. Доказана абстрактность обещаний депутатов-мажоритарщиков и политизированность предвыборных программ политических сил.

Ключевые слова: предвыборная программа, политическая партия, кандидат в депутаты.

Olga Shymanova. Problems of electoral programs of the parliamentary campaign in Ukraine in 2012

Here is analysed the electoral programs of parliamentary parties and majority deputies from Lviv region in the Verkhovna Rada of Ukraine of the 7th convocation. Also it is demonstrated the abstractness of promises of the majority deputies and political nature of the electoral programmes of the actors.

Keywords: electoral program, political party, parliamentary candidate.

Передвиборча програма партії, руху, виборчого блоку, об'єднання чи кандидата, що бере участь у виборах, повинна відображати основні цілі діяльності та способи їх досягнення у випадку перемоги у виборах. Таким чином, в результаті перерозподілу влади переможці виборчих перегонів отримують можливість реалізації інтересів своїх виборців.

Закономірно, що проблематика дослідження передвиборчих програм актуалізується напередодні виборів. В даному випадку це зумовлено наступними причинами. По-перше, чергові вибори до Верховної Ради України відбули нещодавно, 28 жовтня 2012 року, а тому протягом всієї парламентської каденції можна здійснювати аналіз відповідності чи невідповідності діяльності депутатів їх зобов'язанням перед виборцями. По-друге, вибори відбувались за змішаною виборчою системою, тобто 225 депутатів було обрано за партійними списками і 225 – на мажоритарній основі. Завдяки цьому можна прослідкувати, яким чином відображені інтереси регіону у передвиборчих програмах депутатів-мажоритарників і чи ці передвиборчі програми змістовно не суперечать програмам політичних сил, якими вони були висунуті.

Метою даною статті є аналіз змістового наповнення передвиборчих програм парламентських партій та депутатів-мажоритарників від Львівщини у Верховній Раді України VII скликання.

У період проведення виборчих кампаній кожна політична партія мобілізує всі наявні в неї ресурси, особливо людські і матеріальні, для отримання якомога більшої кількості голосів виборців і перемоги. Учасники виборчих перегонів пропонують свої шляхи і конкретні заходи, що стосуються змін, реформ і подальшого розвитку країни, відображені у їхніх передвиборчих програмах. Передвиборчу програму можна розглядати як фактор внутрішньопартійної, міжпартійної та електоральної комунікації, оскільки в ній містяться важливі повідомлення як для виборців, так і для членів партій-учасниць виборчих перегонів.

Аналіз передвиборчих програм політичних сил, що брали участь у парламентських перегонах різних років, здійснювали Міжнародний центр перспективних досліджень, Лабораторія законодавчих ініціатив, Український центр економічних і політич-

них досліджень імені Олександра Разумкова, Комітет виборців України, Український незалежний центр політичних досліджень.

Партійна програма виконує як зовнішні, так і внутрішні функції. Зовнішні функції партійних програм спрямовані безпосередньо на виборців, а також на інші політичні партії і блоки. Для виборців програма виступає своєрідним відображенням їхніх інтересів і передбачає певну систему заходів для їх реалізації, а для партій вона може служити підставою для майбутньої спільної діяльності або ж протистояння. Внутрішні функції орієнтовані на членів партії, вони визначають пріоритетні партійні цінності і сприяють формуванню внутрішньопартійної системи взаємовідносин та розподілу обов'язків між партійними організаціями.

У західній політологічній думці для партій розрізняють основну програму, програму дій, виборчу та урядову програми.

Основна програма відображає загальні партійні цілі, оскільки, по-перше, партія повинна оперативно реагувати на часті зміни політичної ситуації і адаптувати свою програму до них. По-друге, основна програма повинна бути прийнятною для максимальної кількості потенційних членів партії.

У процесі своєї еволюції партії та їхні програми змінювали мотиви функціонування (від реалізації власних інтересів чи здобуття публічних посад до поширення засад свободи, демократії, реалізації соціальних, політичних економічних реформ). Для успішної діяльності програма партії повинна бути універсальною і охоплювати найбільш важливі сфери суспільного життя. Окрім цього, програма партії повинна відображати її ідеологічну платформу.

Як правило, програма партії окреслює її стратегічні та довготермінові цілі, натомість виборча програма є більш конкретизованою, короткотермівовою і спрямована на вирішення гостроактуальних проблем і питань.

Таким чином, цілком закономірно, що в країнах Західної Європи кожна партія дуже прискіпливо і відповідально ставиться до формулювання положень основної, виборчої та урядової програм, оскільки від правильно розставлених у них акцентів залежить кількість набраних голосів на виборах, а відповідно – кількість мандатів і урядових портфелів. Партійні програми конкурують між собою, голосуючи виборець обирає не лише лідера, але й подальший шлях розвитку держави. Це джерело основних повідомлень, з якими партія йде на вибори.

На думку Гайно Каака, слід виділити ряд зовнішніх і внутрішніх функцій виборчих програм, які вона виконують найінтенсивніше. Серед зовнішніх функцій він вказав на рекламну функцію, функцію профілювання (тобто відмежування від інших партій) та агітаційну функцію, яка дозволяє підкреслити переваги в порівнянні з іншими політичними силами. Виборча програма здатна впливати і на внутрішньопартійну організацію, виконуючи функції стимуляції і панування. Тобто партійне керівництво може використовувати передвиборчу програму в якості засобу керівництва партійною організацією та її членами [1, с. 61].

На думку Ю.Шведи, партійна програма повинна відображати ставлення партії до таких проблем [20, с. 184]:

1. Економічного устрою, засад і форм суспільного виробництва, розподілу і обміну.
2. Зasad і форм організації суспільного життя як системи мотивації, яка визначає та узаконює політичну діяльність і політичні рішення.
3. Вирішення істотних проблем, що хвилюють більшість населення.
4. Структури публічних інститутів, що керують справами суспільства.
5. Боротьби чи співпраці політичних сил (партій) у важливих для життя суспільства справах.

Для формалізації основних програмних положень партії О.Оксак пропонує використовувати наступну систему індикаторів [2, с. 14–16]:

Група 1. Зовнішня політика. Включає напрямки: спеціальні відносини з окремими країнами (позитивні і негативні), демократизація, мілітаризація (позитивна і негативна), миролюбство, інтернаціоналізм загальний (позитивний і негативний), інтернаціоналізм спеціальний (вибірковий), міжнародний захист прав людини, європеїзм (позитивний і негативний).

Група 2. Свобода і демократія. Напрямки: свобода та права людини в країні, демократія, конституціоналізм (позитивний і негативний).

Група 3. Уряд. Напрямки: позитивна і негативна децентралізація, ефективний уряд, корупція, стабільність влади.

Група 4. Економіка. Напрямки: підприємництво, стимулювання, державне регулювання, економічне планування, корпоративізм, протекціонізм (позитивний чи негативний), економічні цілі, виробництво, технологія та інфраструктура, контрольована економіка, націоналізація, ортодоксальний підхід.

Група 5. Добробут та якість життя. Напрямки: захист довкілля, культура, соціальна справедливість, позитивне і негативне соціальне забезпечення, позитивна та негативна освіта.

Група 6. Суспільство. Напрямки: захист власного способу життя (позитивний і негативний, традиційна мораль (позитивна і негативна), закон і порядок, соціальна гармонія, плюралізм (позитивний і негативний).

Група 7. Окремі групи суспільства. Напрямки: робітники, сільське господарство, фермерство, інші групи економічно активного населення, дискриміновані групи, неекономічні демографічні групи.

Проте ці критерії можна застосовувати лише до аналізу програми партії, але аж ніяк передвиборчих програм (принаймні, це стосується України), оскільки обсяг передвиборчої програми законодавчо регламентований і в ньому всі ці критерії не можуть бути висвітлені в повній мірі. Згідно закону України «Про вибори народних депутатів» обсяг передвиборчих програм для політичних партій не повинен перевищувати 7800 символів, а для кандидатів у депутати по мажоритарних округах – 3900 символів.

Стосовно виборчої кампанії 2012 року, то участь в ній взяло 5207 кандидатів, з яких за партійними списками – 2554, в якості кандидатів–мажоритарників – 2653. Центральною виборчою комісією було зареєстровано 87 партій – суб'єктів виборчого процесу.

В дослідженні передвиборчих програм була використана методика спрямованого контент-аналізу. Аналізувались передвиборчі програми політичних партій та кандидатів у депутати по мажоритарних округах у Львівській області, що за результатами виборів 28 жовтня 2012 року пройшли до парламенту.

Так, Партія регіонів отримала 30,00%, політична партія Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» – 25,54%, політична партія «УДАР Віталія Кличка» – 13,96%, Комуністична партія України – 13,18%, політична партія Всеукраїнське об'єднання «Свобода» – 10,44%.

Переможцями у мажоритарних округах стали:

1. ОВО 115 – Хміль Михайло Михайлович, ПП ВО «Батьківщина» з результатом 43,09%;
2. ОВО 116 – Фаріон Ірина Дмитрівна, ПП ВО «Свобода» з результатом 68,02%;
3. ОВО 117 – Васюник Ігор Васильович, ПП ВО «Батьківщина» з результатом 27,34%;
4. ОВО 118 – Михальчишин Юрій Адріанович, ПП ВО «Свобода» з результатом 57,21%;
5. ОВО 119 – Сех Ірина Ігорівна, ПП ВО «Свобода» з результатом 64,86%;
6. ОВО 120 – Дубневич Ярослав Васильович, самовисування з результатом 47,04%;
7. ОВО 121 – Ілік Роман Романович, ПП ВО «Батьківщина» з результатом 49,11%;
8. ОВО 122 – Пазиняк Василь Степанович, ПП ВО «Батьківщина» з результатом 55,86%;
9. ОВО 123 – Котеляк Лідія Леонідівна, ПП ВО «Батьківщина» з результатом 30,12%;
10. ОВО 124 – Курпіль Степан Володимирович, ПП ВО «Батьківщина» з результатом 61,73%;
11. ОВО 125 – Тягнибок Андрій Ярославович, ПП ВО «Свобода» з результатом 35,61%;
12. ОВО 126 – Канівець Олег Леонідович, ПП ВО «Батьківщина» з результатом 41,20 %.

Програмні обіцянки оцінювались за такими основними параметрами. Для політичних партій:

- Політико-правова сфера;
- Соціально-економічна сфера;
- Житлово-комунальна сфера;
- Духовно-культурна сфера;
- Сфера міжнародного співробітництва;
- Екологічна проблематика;
- «Проблемні» питання.

Для кандидатів–мажоритарників:

- Вирішення проблем округу;
- Діяльність в парламенті.

В першу чергу, слід вказати на те, що жодна з політичних сил і кандидатів–мажоритарників не порушили вимоги щодо обсягу програми (ПП – 7799, ВО «Батьківщина» – 7491, УДАР – 7646, КПУ – 7643, ВО «Свобода» – 7701).

У політико-правовій сфері Партія регіонів задекларувала рівність можливостей для жінок і чоловіків, розширення повноважень органів місцевого самоврядування, а також необхідність передачі 60% зведеного державного бюджету місцевим радам [11].

ВО «Батьківщина» озвучила намір створення Національного Антикорупційного Бюро, проведення антикорупційної люстрації чиновників, виступила за ліквідацію Конституційного суду [12].

Погляди ПП «Удар» на боротьбу з корупцією такі ж, як у ВО «Батьківщина». Окрім цього, партія Віталія Кличка пропонує запровадити механізм відкликання депутатів всіх рівнів, надати право участі у місцевих виборах громадянам, яким на день голосування виповнилося 16 років, повернутись до пропорційної системи на виборах до парламенту та місцевих рад та проводити вибори міських голів у два тури [14].

КПУ наполягає на введенні виборності суддів та прийнятті закону, який би заборонив сімейність і клановість кадрів [7].

ВО «Свобода» акцентує увагу на недовірі і відставці діючої влади, також пропонує провести люстрацію, встановити пропорційну систему виборів до парламенту за відкритими виборчими списками, запровадити голосування народних депутатів за відбитком пальця, скасувати депутатську недоторканність щодо кримінальних та економічних злочинів, запровадити обрання місцевих суддів громадою строком на 5 років [13].

Проблеми, пов'язані з соціально-економічною сферою, порушені у кожній з досліджуваних програм.

Партія регіонів пообіцяла створити в Україні сучасну ефективну економіку із щорічним зростанням ВВП мінімум на 5%; стабілізувати національну валюту; поетапно знизити податок на прибуток підприємств до 16% у 2014 році; допомогу при народженні першої дитини в 2012 році у розмірі 28 830 грн., другої – 57 660 грн., третьої – 115 320 грн.; відкриття перинатальних центрів у всіх областях; забезпечити Держзамовленням щонайменше 75% місць у ВНЗ; виплачувати стипендії на рівні мінімальної зарплати; середню зарплату у 2017 році у розмірі 8000 грн. [11].

ВО «Батьківщина» зобов'язалось залишити в Україні лише сім податків, підняти прожитковий мінімум до 2400 грн., перерахувати пенсії, збільшивши їх на 334 грн., втілити в життя програму «Безбар'єрна Україна» для людей з особливими потребами та програму «Знай англійську – як українську» [12].

ПП «Удар» виступає за скорочення кількості загальнодержавних податків і зборів, залишивши при цьому податок на доходи фізичних осіб, податок на прибуток підприємств, податок на додану вартість, єдиний соціальний внесок, акцизний збір, податки на нерухомість і землю, поетапний перехід до накопичувальної пенсійної системи і запровадження доступної і прозорої системи обов'язкового медичного страхування, гарантованого державою [14].

КПУ гарантує своїм виборцям забезпечення щорічних інвестицій у розвиток села не менше 7% ВВП, повне оподатковування офшорних операцій, перехід до системи прогресивного оподаткування та введення податків на споживання предметів розкоші, щоквартальне індексування прожиткового мінімуму, пенсій, зарплат, стипендій з урахуванням реальної інфляції, встановлення видатків на комунальні послуги у розмірі 10% від сімейного доходу [7].

ВО «Свобода» пропонує створити Єдиний державний реєстр прав на нерухомість та землю і забезпечення його відкритості та прозорості, запровадити єдиний соціальний податок із доходів громадян з прогресивною шкалою оподаткування та базовою ставкою 20%, встановити прогресивні податки на розкіш, забезпечити пільгові умови повернення на Батьківщину всіх українських заробітчан, запровадити погодинну оплату праці, узалежити пенсійний вік від середньої тривалості життя, встановити пряму залежності розміру пенсії від стажу роботи та допустиме п'ятикратного співвідношення між максимальною і мінімальною пенсією для солідарної пенсійної системи [13].

Житлово-комунальне господарство зацікавило лише дві політичні сили – ВО «Батьківщину» і КПУ. Перша пропонує заборонити стягнення пені за заборгованість із комунальних платежів і позбавлення людей житла у зв'язку з цим, а друга – встановити орендну плату за житло на рівні не вище 10% від прожиткового мінімуму, передбачивши додаткові знижки для пільговиків.

Про духовно-культурну сферу не згадано в програмах Партії регіонів і ВО «Батьківщина». КПУ виступає за підтримку канонічної Православної церкви і віруючих інших конфесій. А ВО «Свобода» згадує про духовність і культуру в контексті необхідності вживання української мови службовцями та використання мас-медіа.

Проблематика міжнародного співробітництва відсутня в програмах «УДАРУ» і ВО «Свободи». Партія регіонів в найближчій перспективі планує збереження позаблокового статусу України, набуття асоційованого членства в Євросоюзі, створення зони вільної торгівлі, зняття в'їзних бар'єрів між Україною та ЄС; посилення економічної співпраці в рамках зони вільної торгівлі з країнами СНД; налагодження стратегічного партнерства з Росією, США, Китаєм [11].

ВО «Батьківщина» прагне ліквідувати кризу у відносинах із Євросоюзом, забезпечити підписання та ратифікації Угоди про асоціацію та зону вільної торгівлі з ЄС, досягнути безвізо-

вого режиму з країнами Євросоюзу, партнерства з Російською Федерацією [12].

Для КПУ серед пріоритетів зовнішньої політики є вступ до Митного союзу, Єдиного економічного простору, Євразійського економічного союзу; припинення співробітництва із МВФ; конституційне закріплення нейтрального та позаблокового статусу України [7].

Про екологію згадується у програмах Партії регіонів, КПУ та ВО «Батьківщина».

Серед проблемних питань, на яких зосередили свою увагу політичні сили, мова і енергетика. Проте ПП «УДАР» у своїй програмі їх уникає.

Програми кандидатів-мажоритарників умовно можна поділити на три групи. Перша група – це програми кандидатів від ВО «Свобода» [10; 16; 17; 18]. По суті це скорочений варіант партійної передвиборчої програми, обсягом до 3900 знаків. В ньому відсутня характеристика проблем округу, а також бачення кандидатом його подальшої депутатської діяльності.

Другу групу складають програми кандидатів від ВО «Батьківщина» [3; 5; 6; 8; 9; 15; 19]. Їхні програми мають приблизно однакову структуру. Вони містять уривок з програми партії, зобов'язання перед партією і виборцями у випадку обрання депутатом, а також обіцянки стосовно вирішення проблем округу. На жаль, ці обіцянки є звичайними популістичними гаслами, які можуть і не стосуватись безпосередньо конкретного округу.

До третьої групи входить лише програма самовисування Ярослава Дубневича обсягом в 2949 знаків [4]. Особливість цієї програми в тому, що кандидат обіцяє стати учасником об'єднання національно-демократичних і патріотичних сил у майбутній Верховній Раді України, ініціювати прийняття ряду законів, представляти інтереси громади свого округу, щорічно звітувати перед виборцями про свою депутатську діяльність і виконання передвиборчої програми. У випадку невиконання задекларованих обіцянок Ярослав Дубневич зобов'язується скласти повноваження народного депутата України.

Таким чином, можна стверджувати, що порівняно з попередніми парламентськими виборами обіцянки політичних сил стали більш конкретнішими. Проте програми й надалі залишаються надмірно заполітизованими. Програми депутатів-мажоритарників є надто абстрактними, в них відсутня артикуляція конкретних проблем виборців та шляхи їх вирішення.

Список використаних джерел

1. Каак Г. Функції партійних програм / Гайно Каак // Політичний партії у демократичному суспільстві. – К., 2001. – С.59–61.
2. Оксак О. Платформи політичних партій: зміст та критерії порівняльного аналізу / Олександр Оксак // Нова політика. – 2000. – №2. – С.12–16.
3. Передвиборна програма Васюника Ігоря Васильовича // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=2060>
4. Передвиборна програма Дубневича Ярослава Васильовича // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=45>
5. Передвиборна програма Лика Романа Романовича // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=2056>
6. Передвиборна програма Канівця Олега Леонідовича // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=2098>
7. Передвиборна програма Комуністичної партії України // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=11>
8. Передвиборна програма Котеляк Лідії Леонідівни // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=2080>
9. Передвиборна програма Курпіля Степана Володимировича // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=2088>
10. Передвиборна програма Михальчишина Юрія Адріяновича // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=3112>
11. Передвиборна програма Партії регіонів // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=50>
12. Передвиборна програма політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина» // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=52>
13. Передвиборна програма політичної партії Всеукраїнське об'єднання «Свобода» // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=71>
14. Передвиборна програма політичної партії «УДАР (Український Демократичний Альянс за Реформи) Віталія Кличка» // Сайт Центральної

виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP502?pt001f01=900&pf7171=55>

15. Передвиборна програма Пазиняка Василя Степановича // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=2059>

16. Передвиборна програма Сех Ірини Ігорівни // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=3118>

17. Передвиборна програма Тягнибока Андрія Ярославовича // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=3114>

18. Передвиборна програма Фаріон Ірини Дмитрівни // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=3113>

19. Передвиборна програма Хміль Михайла Михайловича // Сайт Центральної виборчої комісії. – Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/WP407?PT001F01=900&pf7201=2071>

20. Шведа Ю.Р. Теорія політичних партій і партійних систем: [навч. посібник] / Ю.Шведа. – Львів: Тріада плюс, 2004. – 528 с.

* * *

УДК 323.232:342.53

Анжела Акайомова, канд. історичних наук, доцент кафедри маркетингу, Київський університет управління та підприємництва, Україна, м. Київ

Сучасні технології пропаганди в політичній комунікації напередодні парламентських виборів 2012 року в Україні

Стаття демонструє авторське бачення дослідження сучасних технологій пропаганди в політичній комунікації. Зокрема конкретизована їх діяльність напередодні виборів 2012 року в Україні. Використання цих методів є дуже актуальним для політичної науки.

Ключові слова: комунікація, політична комунікація, політична пропаганда, технології пропаганди.

Анжела Акайомова. Современные технологии пропаганды в политической коммуникации накануне парламентской избирательной кампании 2012 года в Украине.

Статья демонстрирует авторское виденье современных технологий пропаганды в политической коммуникации. В частности конкретизирована их деятельность накануне выборов 2012 года в Украине. Использование этих методов является очень актуальным для политической науки.

Ключевые слова: коммуникация, политическая коммуникация, политическая пропаганда, технологии пропаганды.

Angela Akayomova. Modern technologies of propaganda in political communication in eve parliamentary election campaign of 2012 in Ukraine

The article demonstrates the author seeing of modern technologies of propaganda are in political communication. In particular their activity is specified in eve parliamentary election campaign. The use of these methods is very actual for political science.

Keywords: communication, political communication, political propaganda, technologies of propaganda.

Політика не існує поза людською діяльністю. Різними способами вона взаємодіє із комунікаційними процесами, що зв'язують, направляють її в суспільно-політичне життя. Комунікація (від лат. communico – роблю загальним, зв'язую, спілкуюся) припускає деякі форми інформації, думки, емоції, відчуття, які передаються від людини до людини, від одного покоління до іншого [1]. Комунікація є специфічною формулою взаємодії і спілкування людей в процесі їх спільної діяльності.

Політична комунікація є процесом вироблення, передачі і обміну політичною інформацією, яка структурує політичну діяльність і надає їй нове значення. Політична комунікація виступає в ролі соціально-інформаційного поля політики.

Слід зазначити, що фундаментальні праці з проблем комунікації з'явилися наприкінці 40-х – початку 50-х років ХХ століття. Осмислити з наукової точки зору явище політичної комунікації намагалися зарубіжні теоретики. Вагомий внесок у розвиток теорії політичної комунікації зробили такі дослідники: Д. Берло, Е. Бернайс, Р. Катц, Дж. Клаппер, П. Лазарсфельд, Г. Лассвелл, В. Ліппман, Л. Перлінг, М. Розенберг та В. Шрем. Їхні роботи базуються на вивченні ролі ЗМІ, їх впливу на громадську думку та електоральну поведінку [2, с. 309].

На сучасному етапі теоретичні та прикладні аспекти політичної комунікації продовжують перебувати в центрі уваги зарубіжних дослідників. Успішно розробляють цю тематику П. Боллер, Д. Брендерс, К. Джемсон, Ж. Доменак, Д. Зеллер, К. Крос і Т. Гакет, С. Янгар та інші.

Вагоме підґрунтя для дослідження заклали праці українських науковців – В. Бебика, М. Варія, Ю. Ганжурова, О. Зернецької, В. Королька, В. Полторака, Г. Почепцова, О. Сосніна, І. Терлецької, М. Томенка, Д. Шидловського, І. Шовкуна, С. Шомова, а також праці російських науковців, зокрема І. Вікентьєва, В. Грачова, Т. Грінберг, Т. Лебедевої, Д. Місюрора, А. Соловйова, О. Феофанова та багатьох інших. Необхідно відзначити, що вітчизняні автори своїми теоретичними та практичними доробками зробили вагомий внесок у розвиток політичної комунікації, розглянули особливості становлення інформаційного суспільства в українських реаліях.

Головним інструментом для досягнення певної мети в політичній комунікації є політична пропаганда. Політична пропаганда (від лат. propaganda – підмет розповсюдження) – систематичне розповсюдження і поглиблене роз'яснення яких-небудь соціально – політичних поглядів, ідей, теорій з метою їх впровадження в суспільну свідомість і дії на процес формування відповідної соціально-політичної орієнтації мас [3]. Життєдіяльність індивіда або спільності людей неможлива без засвоєння певного набору понять, уявлень і установок.

Завдання пропаганди: сформувати на основі знань світогляд – систему поглядів і уявлень, що виражають відношення людини до світу і його готовність діяти, спираючись на сформовані ідеали і принципи. Найважливіше джерело формування світогляду складає соціальна інформація – відомості, що відображають суспільні процеси і використовувані для регулювання суспільних відносин, соціального управління. Пропаганда оперує соціальною інформацією.

Ядро соціальної інформації представляє інформація політична, така, що охоплює думки, оцінки і погляди, здатні вплинути на образ думок і вчинки людей відповідно до політичних інтересів суспільства в цілому або окремих його угруповань.

Політика – це усвідомлена і цілеспрямована участь в суспільних справах у визначенні напрямів, методів і способів суспільного розвитку і в реалізації в даному відношенні намічених завдань. Політична пропаганда виступає як соціально вагомою основний інструмент. Успіх всіх значних масових рухів залежить від ступеня пропагандистської підтримки. Жодна крупна політична подія не надасть бажаного ефекту на електорат, якщо воно не забезпечується відповідними пропагандистськими акціями.

Інструментами пропаганди можуть бути всі основні знакові системи – кінетична, оптична і лінгвістична (рухи, зображення, слово). Головним інструментом фіксації інформації є людська пам'ять. Цей принцип – основа теорії пропаганди.

Мета статті – через розкриття новітніх технологій пропаганди довести на прикладах передачу і обмін політичною інформацією.

Важливим для досягнення зазначеної мети є звернення до основних характеристик сучасної політичної комунікації, яка налічує більше тридцяти методів пропаганди. До новітніх технологій пропаганди можна віднести: ефект ореолу; забовтування; використання медіаторів; коментарі; констатація факту; рейтинговання; зворотний зв'язок; напівправа; створення інформаційної хвилі; зрощені пропозиції.

Ефект ореолу базується на основній психологічній властивості – людській схильності – мислити помилковими аналогіями. Складається з двох поширених стереотипів-помилки.

1. «Поряд – означає разом». Унаслідок цього феномена знаходження поряд із знаменитою або високопоставленою людиною підвищує статус в очах тих, які оточують.

2. Людину, яка добила успіхів в якійсь конкретній області, а також ту, що оточує, вважають здатною на більше і в інших справах.

Цей стереотип часто використовується політиками. В ході передвиборчої гонки до парламенту в Україні у 2012 році від різних партій висувалися такі кандидати як: популярні артисти, спортсмени, письменники (Таїсія Повалій, Остап Ступка, Андрій Шевченко, Марія Матіос та інші). Більшість людей схильна до наслідувальної поведінки, орієнтуючись в своїх вчинках на дії авторитетних лідерів думки. Тому вибір естрадних і спортивних «зірок», інших популярних осіб для участі у виборчих кампаніях обумовлений, перш за все, тим, що вони мають достатньо широку аудиторію шанувальників, багато хто з яких не схильний проводити оцінку компетентності своїх кумирів не тільки в політичних, але і інших питаннях.

Метод «забовтування» використовується при необхідності понизити актуальність або викликати негативну реакцію до якого-небудь явища. Під час виборів даний прийом активно застосовується у формі «інформаційного вибуху» або масованого «зливу компромату». Мета – викликати втому і негативну реакцію електорату.

Даний метод застосовується для створення так званого «інформаційного шуму». Даний метод полягає в тому, що за потоком

другорядних повідомлень необхідно приховати важливу подію або головну проблему.

Техніка використання медіаторів ґрунтується на двох постулатах:

1. В ході спеціальних досліджень було встановлено, що найсильніше на формування думки більшості людей з якого-небудь питання найбільший ефект надають циркулюючі в суспільстві міфи, чутки і плітки.

2. Ефективна інформаційна дія на людину здійснюється через значущих для нього, знайомих йому авторитетних людей («лідерів думки») – трансляторів думок і чуток. Неофіційні особові комунікації для людей більш значущі, ніж «офіційні» повідомлення ЗМІ.

Після отримання інформаційного повідомлення реципієнт не відразу ухвалює рішення прийняти або відкинути його. На підсвідомому рівні він шукає ради у людей, що оточують його, і, перш за все у так званих «лідерів думки» його групи. Лідери думки – це високоавторитетні члени групи, думки і ради яких з певних питань мають особливу цінність для інших. Дані суб'єкти грають вирішальну роль у формуванні відношення основної маси до проблеми, відображеної в пропагандистському повідомленні.

«Коментарі», як технологія пропаганди, мають завдання створення такого контексту, в якому розумова діяльність людини була б направлена відповідно до поставлених цілей комунікаційної команди. Повідомлення про факт супроводжується інтерпретацією коментатора, що пропонує читачеві або глядачеві декілька розумних варіантів пояснення. Для цього зазвичай використовується декілька додаткових прийомів. Їх активно використовують досвідчені коментатори:

– по-перше, включення в пропагандистські матеріали «двосторонніх повідомлень», що містять аргументи «за» і «проти» певної позиції. «Двосторонні повідомлення» як би попереджують аргументи опонента і при грамотній їх критиці сприяють створенню певного імунітету проти них.

– по-друге, дозуються позитивні і негативні елементи. Щоб позитивна оцінка виглядала правдоподібною, до характеристики описуваної точки зору необхідно додати небагато критику, а ефективність осуджувачої позиції збільшується у разі присутності елементів похвали. Всі використовувані критичні зауваження, фактичні дані, порівняльні матеріали при цьому підбираються так, щоб необхідний висновок був очевидним.

– по-третє, здійснюється підбір фактів посилення або ослаблення висловів. Тут висновки повинні зробити ті, для кого призначена інформація.

– по-четверте, відбувається операція порівняльними матеріалами для посилення важливості, демонстрації тенденцій і масштабності подій, явищ.

Необхідний ефект також можна отримати шляхом структуризації подачі повідомлень. Даний прийом дуже часто використовується в сучасній політичній комунікації в Україні.

Засоби дії такої технології схожі із засобами таких методів як «отруйний сендвич» (комунікатор дає позитивне повідомлення між негативною передмовою і негативним висновком) і «цукровий сендвич» (негативне повідомлення маскується позитивним вступом і позитивним висновком).

Прийом «констатація факту» використовується для створення відповідних настроїв в суспільстві. Суть полягає в тому, що більшість людей мислять стереотипами: «Диму без вогню не буває», «Раз про це всі говорять – значить, так воно і є». У людини штучно створюється відчуття себе в меншині. У результаті він стає безініціативним, віддаючи пріоритет тому, кого він вважає представником «більшості».

Такого роду пропаганда зазвичай подається під виглядом новин або результатів соціологічних досліджень. В результаті знижується критичність сприйняття – людям важко зрозуміти, що

під прикриттям повідомлень про події в країні і світі їм подається помилкова інформація.

Дуже цікавою є кількість обіцянок партій-лідерів виборчих перегонів 2012 року. Розглянемо їх більш детально.

Комуністична партія України та ВО «Батьківщина» планували виконати близько 80 пунктів, ВО «Свобода» та Партія регіонів – близько 70, партія «УДАР» – трохи більше 50. Найменшу кількість обіцянок (40) містила передвиборча програма партії Н. Королевської «Україна – Вперед!» [4].

Розглянемо більш детально, яким напрямком політичні сили планували приділити увагу. Усі обіцянки було розділено за такими сферами: медицина, освіта і наука, економіка, сільське господарство, інфраструктура, реформування органів влади.

ВО «Свобода» була першою за кількістю обіцянок економічного спрямування, значно випередивши за цим показником Комуністичну партію України, ВО «Батьківщину» і партію Н. Королевської «Україна – Вперед!». Також ВО «Свобода» займала лідерство і в питаннях аграрного сектору, поступаючись зі своїми партнерами обіцянками лише Партії регіонів і Об'єднаній опозиції.

Варто пригадати, що найбільш популярними у програмах партій були наступні обіцянки:

- безкоштовна медична допомога (КПУ, «УДАР», ВО «Батьківщина», партія Н. Королевської «Україна – Вперед!»);
- безкоштовна освіта (КПУ, «УДАР»);
- запровадження податку на розкіш (КПУ, ВО «Свобода»);
- введення замість існуючих лише 7 податків (ВО «Батьківщина», «УДАР»).

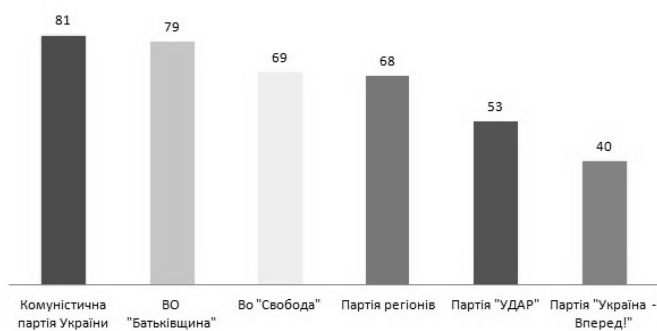
Для додання авторитетності подібним повідомленням широко використовуються «лідери думки»: популярні журналісти, відомі політологи, соціологи та інші. Авторитет для кожної категорії населення підбирається відповідно до їх інтересів.

Одним з різновидів прийому «констатації факту» є «рейтинговання». Психологи встановили, що публікація результатів соціологічних досліджень впливає на громадську думку. Приблизно від 10 до 25% виборців при виборі кандидатів, за яких вони голосуватимуть, керуються соціологічними рейтингами [5]. Тут спрацьовує психологічний феномен, властивий середньостатистичному членові суспільства, – бажання бути «як всі». Тому, оповістив попередні виборів вищий рейтинг кандидата, можна в реалії збільшити кількість поданих за нього голосів [6].

Таблиця 1
Офіційні дані рейтингу політичних партій на виборах до парламенту 2012 року в Україні

Назва партії	Кількість оброблених протоколів
	<u>Партія регіонів</u> 30,00 %
	<u>Батьківщина</u> 25,54 %
	<u>УДАР</u> 13,96 %
	<u>Свобода</u> 10,44 %
	<u>КПУ</u> 13,18 %
	<u>Україна – Вперед!</u> 1,58 %

Кількість обіцянок у передвиборчих програмах 2012 року

Зворотний зв'язок. Люди, виступаючи в якому-небудь дійстві як учасники, більшою мірою міняють свої погляди на користь думки, що рекомендується її сценарієм, чим пасивні спостерігачі подій, що відбуваються. Дані висновки були зроблені в результаті численних психологічних експериментів. Ілюзія участі в дискусії з якої-небудь актуальної проблеми приводить до більшої зміни думок і установок, ніж просте пасивне сприйняття інформації.

Для того, щоб у аудиторії не виникало відчуття односторонньої дії і комплексу «байдужості адресата», сучасними ЗМІ широко практикуються способи, так званого, зворотнього «зв'язку» в різних формах: дзвінки в студію під час прямого ефіру, вибір по телефону варіанту відповіді на поставлене питання тощо. Подібний метод покликаний створити у масової аудиторії ілюзію участі в інформаційному процесі. Далеко не всі питання потрапляють в ефір, а лише ті, які відповідають загальній редакційній політиці даного телеканалу (наприклад, цей метод можна побачити у теле-шоу «Свобода слова» або «Шустер live»).

Псевдосоціологічні опити (коли під час ефіру глядачі по телефону голосують за ту або іншу відповідь) найчастіше є лише способом формування громадської думки, а не його реальним віддзеркаленням, тобто різновидом звичайної пропагандистської маніпуляції. Питання формулюються так, щоб створити у аудиторії «правильний» погляд на ту або іншу проблему. Вони направляють хід роздумів аудиторії в конкретному напрямі.

Головний принцип подібних опитів: «Ніколи не ставити питання, на яке не можна отримати потрібну відповідь». Відповідні телепрограми організовуються таким чином, нібито розділ держави (або інша високопоставлена особа) спонтанно відповідає на питання, задані громадянами по телефону або через Інтернет. Крайній експромт – це наперед підготовлений експромт. Насправді гість студії дає відповіді, що ретельно були відрепетировані, спеціально підготовлені його командою. Питання зазвичай підбираються виходячи з результатів соціологічних досліджень, що відображають актуальні соціальні проблеми, які хвилюють широкі маси людей, або що формують сприятливий імідж даного посадовця.

Метод напівправди особливо активно використовується в сучасній політичній комунікації, набуваючи всеосяжного характеру. І застосовується не тільки для вирішення питань політики. Власті використовують дану технологію при черговому підвищенні цін на комунальні послуги тощо.

Ефективною технікою пропагандистської дії на великі групи людей є ініціація інформаційної хвилі. Пропагандистська акція проводиться таким чином, що примушує велику кількість засобів масової комунікації коментувати первинні повідомлення. Основна мета використання цього прийому полягає в створенні «вторинної інформаційної хвилі» на рівні міжособового спілкування – для ініціації відповідних обговорень, оцінок, появи відповідних чуток. Все це дозволяє багато разів підсилити потужність інформаційно-психологічної дії на цільові аудиторії.

Інцидентом інформаційної хвилі можуть бути самі різні події. У сучасній практиці існує безліч форм її створення, зокрема за допомогою всляких скандалів. Класичний приклад активного використання подібних методів – створення іміджу лідера Радикальної Партії Олега Ляшка (публічні колотнечі, обливання опонента тощо). Він сформувався, переважно, завдяки частим появам політика Олега Ляшка на телеэкранах з різкими заявами і коментарями, що найчастіше викликали неоднозначну реакцію в аудиторії. Образ був доповнений рекламною кампанією в період передвиборчих перегонів. Вона лише закріпила стереотипний образ в уяві людей і остаточно перетворила Ляшка на політичний бренд.

Ще один спосіб ініціації інформаційної хвилі – виявлення компромату. Сильним впливом в процесі ініціації інформаційної хвилі володіють події, які роблять шокуєчий вплив на масову аудиторію: акти святотатства, терористичні акти, політичні вбивства тощо. Важливий не зміст самої акції, а відповідна технологія її проведення, яка ініціює виникнення інформаційної хвилі.

Метод «зрощених пропозицій» призначений для обходу критичності сприйняття пропагандистського повідомлення. Він створює один смисловий ряд з декількох, не зв'язаних між собою, інформацій. Всі ці інформації окремо є правдою, але їх з'єднання в результаті дає спотворене уявлення про подію. Це ще один приклад використання псевдологічних причинно-наслідкових зв'язків, доповнених «фактографічною пропагандою».

На техніці зрощених пропозицій побудовано багато передвиборних гасел. Нерідко вони включають і додатковий директивний компонент. Дві ніяк не зв'язаних між собою події об'єднуються в одне ціле і сприймаються одержувачем інформації як причинно-наслідкова послідовність, наприклад гасло Партії Регіонів на виборах 2012 року було таким – «Руїну подолано. Стабільність досягнуто», або партії Н. Королевської «Україна – Вперед!» – «Яка прірва?! Україна – Вперед!».

Огляд структури сучасних технологій пропаганди в політичній комунікації дозволяє стверджувати, що нині в нашій країні присутні всі основні елементи демократичної політичної системи, закладені всі підвалини для реалізації демократичних цінностей та процедур.

Описані методи пропаганди часто використовуються в сучасній політичній комунікації, метою якої є отримання більшості голосів електорату. Дані методи набули такого широкого поширення в результаті глобальної науково-технічної революції, що створила високопродуктивні системи передачі і фіксації інформації, особливо напередодні парламентських виборів 2012 року в Україні.

Список використаних джерел

- [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki>
- Акаймова А.В. Політична реклама як форма безпосередньої комунікації у громадянському суспільстві. – Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи: збірник наукових праць / За загальною редакцією д.і.н., проф. Кудряченка А.І. // Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К.: Фоліант, 2012.
- [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://ru.wikipedia.org/wiki>
- Результаты голосования. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rb.com.ua/ukr/marketing/>
- Результаты голосования. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ukraine-elections.com.ua/socopros/parlamentskie_vybory/2
- Результаты голосования. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://news.liga.net/themes/550686-vibori_v_verhovnyu_rady_2012/results.htm

* * *

УДК 94 : 342.533 (477) «2000»

Наталія Корнієнко, аспірантка, Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна, Київ

Оцінка українських парламентських виборів 2000-х рр. американським політичним істеблішментом

Аналізується позиція представників американського істеблішменту, щодо українських парламентських виборів 2000-х рр. Розглядаються критерії оцінювання українського виборчого процесу, яким надавалось вагомое значення у США.

Ключові слова: українські вибори, США, істеблішмент.

Наталія Корнієнко. Оценка украинских парламентских выборов 2000-х гг. американским политическим истеблишментом.

Анализируется позиция представителей американского истеблишмента относительно украинских парламентских выборов 2000-х гг. Рассматриваются основные критерии оценивания украинского избирательного процесса, которым придавалось весомое значение в США.

Ключевые слова: украинские выборы, США, истеблишмент.

Natali Kornienko. The estimation of the Ukrainian parliamentary elections of the 2000s by the American political establishment

The attitudes of the representatives of American establishment were analyzed towards the Ukrainian parliamentary elections of the 2000s. The main criteria of the assessment of the electoral process in Ukraine from the U.S. side were investigated.

Keywords: Ukrainian elections, the United States, establishment.

Українські парламентські вибори – процес обрання народом депутатів до вищого законодавчого органу держави – Верховної Ради, проходить кожні п'ять років. Процедура голосування є важливим моментом дотримання прав громадян на своє волевиявлення, тож за нею спостерігають як всередині країни, так і за її межами. Хоч вибори – це виключно внутрішня справа кожної держави, але, тим не менш, зовнішні оцінки мають значення, адже вони впливають на імідж України у світі.

Предметом даного дослідження виступає оцінка США, озвучена представниками американського істеблішменту, щодо українського виборчого процесу 2000-х рр. За цей час в Україні пройшли чотири виборчі кампанії у Верховну Раду: три з них заплановані (2002 р., 2006 р., 2012 р.) і одні позачергові (2007 р.).

Вивчення позиції американського істеблішменту щодо українських виборчих процесів є актуальним виходячи з двох точок зору. По-перше, США позиціонують себе як країну-поборницю розвитку демократії у світі, через що їх оцінки процедури виборів підхоплюються іншими країнами. По-друге, дотримання міжнародних стандартів під час перебігу виборчих кампаній до Верховної Ради впливає на динаміку американсько-українських взаємин.

Метою дослідження в рамках даної публікації є аналіз оцінок процесу проведення парламентських виборів в Україні у 2000-х рр., висловлених представниками американського політичного істеблішменту. Стаття сфокусована на вивченні позицій представників Конгресу США, членів дипломатичного корпусу (послів та співробітників посольства США в Україні), держурядовців США (держсекретарів, речників), які на офіційному рівні озвучували позицію США щодо перебігу парламентських виборчих процесів в Україні. Автор намагався провести певні узагальнення з цього приводу, але дана проблематика потребує подальшого ґрунтовного дослідження.

Вивченням позиції США щодо внутрішніх процесів в Україні займаються такі історики і політологи як Крапівін О., Лакішик Д., Мерніков Г., Храбан І., Худолій А. Безпосередньо виборчий процес в Україні аналізують: Зубрицька Д., Флис І., Лазор О., Лазар І. Але, тим не менш, спостерігається брак саме досліджень позицій США щодо українських парламентських виборів 2000-х рр., тому є потреба дослідити цей аспект американсько-українського діалогу.

Представники американського істеблішменту оприлюднювали свою позицію щодо парламентських виборів в Україні декількома шляхами.

По-перше, прийняттям у Конгресі США резолюцій щодо українських парламентських виборів. Хоч ухвалення резолюцій не має влади в Україні, але, тим не менш, це найбільш прямий спосіб конгресменів озвучити позицію США щодо внутрішньополітичних процесів в Україні. Резолюції приймалися щодо виборчих кампаній 2002, 2007 та 2012 рр.

По-друге, шляхом проведенням круглих столів, конференцій у США, присвячених подіям в Україні. Вони були організовані низкою дослідницьких установ таких як Центр стратегічних та міжнародних досліджень у м. Вашингтоні, Інститут Брукінгса США, Інститут міжнародної економіки Петерсона та інші.

По-третє, наданням американськими високопосадовцями (колишніми і чинними співробітниками посольства США в Україні) низки інтерв'ю щодо політичної ситуації в Україні (упродовж і по завершенні українських виборчих кампаній).

По-четверте, підсумковими звітами про дотримання прав людини в Україні, підготованими Бюро демократії, прав людини і праці Державного департаменту США.

Спробуємо визначити специфіку ставлення політичного істеблішменту США щодо кожної зі згаданих українських парламентських виборчих кампаній.

Перед тим як проаналізувати оцінку українських виборів з боку США, треба розглянути якими на 2002 р. були взаємини США з Україною, аби краще зрозуміти підвалини американської позиції щодо українського виборчого процесу.

Американсько-українські взаємини на 2002 р. були напруженими та неоднозначними. З одного боку, Україна підтримала США у війні проти Іраку, з іншого ж «кольчужний скандал», зникнення журналіста Г. Гонгадзе та загрозили посилення авторитарних тенденцій в Україні призвели до різкої критики Сполученими Штатами української влади. Значна увага у США приділялась українським парламентським виборам 2002 р. насамперед через те, що вони сприймалися американською стороною як репетиція майбутніх президентських виборів в Україні, що були заплановані на 2004 р. [1].

Представники американського політичного істеблішменту порівнювали Україну з іншими країнами пострадянського простору, і на їх тлі вона вигідно виділялась більшою демократизацією політичного життя. Так, показовим було інтерв'ю американського геостратега Зб. Бжезінського, який напередодні української виборчої кампанії 2002 р. сказав: «Українські вибори будь-яких років найдемократичніші в усьому пострадянському просторі, не дивлячись на певні мінуси, вони скоріш за все будуть найбільш вільними» [1].

Тим не менш, відмінною рисою цих виборів стала певна недовіра Сполучених Штатів щодо змоги України самостійно провадити вибори за міжнародними стандартами. Саме цей факт пояснює низку візитів представників американського істеблішменту до Києва напередодні початку виборчої кампанії до Верховної Ради. Так, до України завітали: заступник Державного секретаря США з глобальних питань П. Добрянські, колишній Держсекретар США М. Олбрайт, заступник Державного секретаря США з питань Європи та Євразії С. Пайфер [2]. Упродовж цих візитів, було проведено низку зустрічей американських високопосадовців з представниками офіційної влади, а також опозиції в Україні. Американські політики поділилися власним досвідом який, на їх думку, став би корисним для їх українських колег у проведенні парламентських виборів в Україні.

Стурбованість представників американського істеблішменту щодо української виборчої кампанії до парламенту була втілена у резолюції Конгресу США. Так, ще до початку українських ви-

борів, Конгрес 21 березня 2002 р. ухвалив резолюцію № 205, де Україну було закликано провести вільні, чесні та демократичні вибори [3]. Підкреслювалось, що напередодні українських виборів, у США існує занепокоєння щодо низки ключових складових українського виборчого процесу: рівня свободи преси в Україні, недосконалості законодавчої бази та недотримання прав української опозиції. У подальшому, за умови ігнорування вищезначених перешкод, конгресмени наголосили на перспективі запровадження економічних санкцій проти України [3].

У подальшому, по завершенні української виборчої кампанії 2002 р., у США оголосили, що вибори пройшли з недотриманням міжнародних стандартів. Так, на думку американського істеблішменту, уряд України не зміг вжити належних заходів за для забезпечення рівних правил гри для усіх політичних сил [4]. Серед головних порушень виборчого процесу було названо: по-перше, використання службового становища і державних ресурсів провладними кандидатами; по-друге, забезпечення владою переваг провладним партіям і кандидатам; по-третє, тиск на частину новообраних опозиційних депутатів з метою «стимулювання» їх переходу від однієї політичної сили до іншої [5]. В якості підсумку можна навести слова речника Держдепартаменту США Ф. Рікера, який підкреслив: «З погляду потенційних наслідків – зрозуміло те, що такі наслідки того, що проведені вибори були не зовсім демократичними, відчує на собі народ України» [4].

Після президентської кампанії 2004 р. та приходу до влади В. Ющенка американсько-українські взаємини набули свого розвитку: Сенат США прийняв рішення про надання Україні статусу країни з ринковою економікою, Палата представників США відмінила щодо України поправку Джексона-Веніка (9 березня 2006 р.), українська влада у зовнішній політиці стала більш орієнтована на співробітництво із західними країнами, а західні аналітики, спираючись на досвід виборчої кампанії у президенті України 2004 р., пророкували інтенсивний розвиток демократичних процесів. Таким чином, наступні вибори 2006 р., порівняно з виборами 2002 р., заздалегідь викликали у США більше довіри [6].

Так, на думку американського істеблішменту, парламентські вибори 2006 р., порівняно з кампанією 2002 р., краще були забезпечені законодавчою базою. Напередодні виборів 2006 р. відмічалась наявність наступних позитивних змін: обрання кандидатів за партійними списками, зниження прохідного бар'єру для політичних партій до 3%, удосконалення загальнонаціонального реєстру виборців. До того ж, американськими аналітиками підкреслювалась думка про те, що якісно підвищився рівень громадянської самосвідомості українського суспільства, і це збільшило контроль за процедурою виборів з боку суспільства. Було відзначено істотне підвищення свободи ЗМІ, та зменшення обмежень щодо висвітлення перебігу виборчого процесу.

Те, що, у результаті підрахунку голосів, більшість отримала Партія регіонів, опозиційна до тогочасної президентської влади політична сила, було сприйнято американськими колами із стриманим схваленням. На думку американського істеблішменту це могло збалансувати президентську владу і надати їй об'єктивну можливість краще керувати країною. Так, М. МакФол, експерт фонду Карнегі, назвав перебіг та результати виборчої кампанії 2006 р. дуже позитивними [7]. У звіті, підготовленому Бюро демократії, прав людини і праці Державного департаменту США щодо результатів виборів в Україні було задекларовано, що: «Березневі вибори до Верховної Ради стали найбільш вільними за 15 років незалежної країни» [6]. Тим не менш, згадувались і деякі недоліки: механічні помилки, деяка неорганізованість щодо комплектації виборчих комісій та готовності виборчих списків. Але, було підкреслено, що ці порушення не спричинили значної перешкоди у голосуванні виборців.

Після виборів лунала і певна стурбованість щодо змоги, у подальшому, дійти згоди між політичними силами в Україні. Адже мінусом нової Верховної Ради стали поляризація української політики. Цей факт, на думку американських політиків, у перспективі міг призвести до політичної нестабільності в Україні [7]. І це дійсно сталося, адже вже наступного року президент розпустив парламент. Таким чином, парламентські вибори 2007 р. стали позачерговими та були проведені через політичне протистояння президентської і парламентської гілок влади.

Американсько-українські взаємини на 2007 р. носили неоднозначний характер: з одного боку США продовжували тримати у фокусі своєї уваги події в Україні; з іншого ж, основну свою увагу вони зосередили на проблемах інших регіонів, наприклад таких як Ірак і Близький Схід.

З приводу українських виборів 2007 р. у США називали перш за все високий рівень політичної культури. Саме можливість законодавчо вирішити проблему непорозуміння у Верховній Раді символізувало для американської сторони підвищення рівня демократії в країні. Таким чином, позачергові вибори в Україні

США сприймали як найбільш цивілізований вихід України з політичної кризи. Цю тезу було підкріплено прийняттям 21 вересня 2007 р. у Конгресі США резолюції № 320. У ній було закликано усі сторони конфлікту (владу і опозицію) вирішити протиріччя шляхом переобрання депутатів до Верховної Ради з дотриманням усіх міжнародних стандартів [8].

Серед позитивних характеристик, висловлюваних американським істеблішментом щодо перебігу позачергових виборів в Україні була відмічена можливість усіх бажаючих мати змогу висунути свою кандидатуру до Верховної Ради та скористувалися цим шансом без перешкод.

При характеристиці виборчої ситуації 2007 р. в Україні, політики США відмітили декілька рис, що погіршили процедуру українських виборів: по-перше це конфлікт політичних сил, а по-друге чергова корекція законодавчої бази. Так, було відмічено, що українські лідери через відсутність консенсусу між собою втрачали час щодо вирішення енергетичного та економічного питань. Другий заступник державного секретаря США Д. Креймер зауважив що «Вирішення питання енергетичної безпеки є першочерговим завданням... СОТ це також нагальне питання...» [9]. А спричинений конфліктом український політичний хаос став основою невизначеності країн Заходу щодо їх співробітництва з Україною. Колишній посол США в Україні К. Паскуаль зазначав «Сьогодні дуже важко зрозуміти українську політику. Самі українці не розуміють своєї політики. Тож, на мою думку, у політичних лідерів США склалося враження про Україну як про країну, яку дуже важко зрозуміти» [10].

Представники американського істеблішменту з недоліків українських виборів 2007 р. називали зміни у законі прямо напередодні самих виборів, а саме: скасування відкритих талонів (це позбавило права голосу виборців які знаходились за межами України) та незадовільна якість списку виборців.

Після офіційного оголошення результатів виборів американською стороною було відмічено, що вибори в Україні, на відміну від інших колишніх радянських республік, пройшли чесно, і, більш того, це стало вже нормою для України. Як підсумок, у звіті Міжнародного республіканського інституту було зазначено що вибори 2007 р. пройшли не гірше ніж вибори 2004 і 2006 рр. [11, р.21].

Американсько-українські взаємини на 2012 р. мали складний характер, що і відобразило певною мірою на оцінках парламентських виборів в Україні. По-перше, США були поглинуті власною виборчою президентською кампанією, тож увага американського істеблішменту, у першу чергу, була зосереджена на президентських перегонах у самих США. По-друге, через посилення президентської влади в Україні про нашу державу все частіше стали відгукуватися як про менш демократичну країну. Таким чином, можна стверджувати, що вибори до українського парламенту 2012 р. заздалегідь були пронизані недовірою американської сторони, у першу чергу нездатністю чинної української влади забезпечити рівні можливості кожній політичній силі. Так, відмічалося, що діюча влада не докладає належних зусиль задля проведення виборів згідно з міжнародними стандартами.

Моменти, які на думку США робили процес голосування лише частково демократичним були наступними: політично вмотивоване переслідування лідерів опозиції, використання держресурсу, тиск на опозиційних кандидатів у депутати, упереджене формування виборчих комісій.

С. Нікс, директор Міжнародного республіканського інституту (США), наголошував, що влада у період виборчої кампанії 2012 р. створила дуже нерівні умови, які сильно ускладнили можливість конкурувати опозиції з провладними кандидатами [12]. Головною тезою звучало обурення у США судовим процесом проти політичного лідера України Ю. Тимошенко. Ще напередодні початку української виборчої кампанії, 22 вересня 2012 р. Конгрес США схвалив щодо України резолюцію № 466, яка закликала чинну владу звільнити з в'язниці колишнього прем'єр-міністра Ю. Тимошенко та інших політичних в'язнів [13]. На думку конгресменів, перебування окремих лідерів опозиційних сил України за ґратами не кращим чином віддзеркалювалось на праві голосу громадян, котрі підтримували останніх.

По завершенні парламентських виборів в Україні тогочасний держсекретар США Г. Клінтон офіційно заявила що США поділяють оцінку міжнародних спостерігачів від ОБСЄ, про те що виборча кампанія в Україні у 2012 р. стала кроком назад для української демократії: «Парламентські вибори 28 жовтня не відповідали міжнародним стандартам справедливості й прозорості» [14].

Таким чином, можна говорити про певну формальну усталеність критеріїв оцінювання українських парламентських виборів 2000-х рр. американським істеблішментом. Сюди входили: вільний доступ до балотування у Верховну Раду усіх бажаючих представників різних політичних сил, збереження свободи ЗМІ,

прозорий підрахунок голосів, активна громадянська позиція виборців, вирішення конфліктів через суди. Окремою тезою наголошувалося на тому, що у США немає уподобань серед українських політичних партій та об'єднань.

На думку американських аналітиків виборчі кампанії до Верховної Ради України якісно різнилися. Так, вибори 2002 та 2012 рр. були класифіковані як ті, під час яких лише частково були дотримані міжнародні стандарти, у той час як вибори 2006 і 2007 рр. назвали прикладом розвитку демократії в Україні. Значна частина відповідальності у дотриманні правил щодо процедури виборів відводилась діючій владі, а особливо фігурі президента України. Отже, оцінка підготовки та перебігу українських парламентських виборів з боку істеблішменту США, так само як і офіційна позиція цієї країни, прямо залежала від ставлення до діючого на момент виборів президента України.

Список використаних джерел

1. Бжезинский: Белый дом примет любые результаты выборов в Украине [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/43641-bzhezinskij-belyj-dom-primet-lyubye-rezultaty-vyborov-v-ukraine>.
2. США і парламентські вибори в Україні [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://polityka.in.ua/tomenko/content.php?id=pc02-2002-10>
3. Senate Ukraine elections resolution March 21, 2002 S.Res.205 on parliamentary elections in Ukraine Hon. Ben Nighthorse Campbell of Colorado [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.csce.gov/index.cfm?FuseAction=ContentRecords.ViewDetail&ContentRecord_id=146&ContentType=S&ContentRecordType=S&UserGroup_id=45&region_id=45&year=0&month=0&Subaction=ByDate&CFID=27354725&CFTOKEN=52403170.
4. США та вибори в Україні [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/a-49-a-2002-04-09-1-1-86888902/222184.html>.
5. Існує можливість масштабних фальсифікацій на виборах в Україні – американські спостерігачі [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/helsinki-comission-elections-in-ukraine-152032395/918879.html>.
6. Підтримка прав людини і демократії: Що зроблено Сполученими Штатами у 2005-2006 роках [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://photos.state.gov/libraries/ukraine/164171/pdf/dhr05_ukr.pdf
7. Експерти у США аналізують українські вибори [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/a-49-2006-03-30-voa4-86941617/224265.html>.
8. Bill Summary & Status 110th Congress (2007 – 2008) S.RES.320 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/bdquery/z?d110:S.Res.320>.
9. США очікують плідної співпраці з урядом Тимошенко [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/a-49-2007-12-19-voa3-86825227/219208.html>.
10. Карлос Паскуаль: Україна багато досягла за 16 років [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ukrainian.voanews.com/content/a-49-2007-08-23-voa4-86822827/218733.html>.
11. The International Republican Institute: Advancing Democracy Worldwide. Ukraine parliamentary elections, September 30, 2007. Election Observation Mission. Final Report [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.iri.org/sites/default/files/Ukraine's%202007%20Parliamentary%20Elections.pdf>.
12. Assessing Ukraine's parliamentary elections [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://www.csce.gov/index.cfm?FuseAction=ContentRecords.ViewDetail&ContentRecord_id=537&ContentType=H,B&ContentRecordType=B&CFID=29706746&CFTOKEN=13631868.
13. S.Res. 466 (112th): A resolution calling for the release from prison of former Prime Minister of Ukraine Yulia Tymoshenko. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://www.govtrack.us/congress/bills/112/sres466/text/rs>.
14. Clinton, EU Representative Ashton in Sarajevo 30 October 2012 U.S. Department of State [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://translations.state.gov/st/english/texttrans/2012/10/20121030138054.html#axzz2XOWbNPHj>.

* * *

УДК 322

Дмитро Посредников, канд. історичних наук, доцент кафедри політології, Донецький національний університет, Україна, м. Донецьк

Православна проблематика в інформаційному просторі України

Розглядаються засоби масової інформації православних релігійних організацій, специфіка взаємодії релігійних і світських засобів масової інформації у висвітленні проблем, пов'язаних з православ'ям в Україні.

Ключові слова: православ'я, політика, засоби масової інформації, релігійна журналістика.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Дмитрий Посредников. Православная проблематика в информационном пространстве Украины

Рассматриваются средства массовой информации православных религиозных организаций, специфика религиозных и светских средств массовой информации в освещении проблем, связанных с православием в Украине.

Ключевые слова: православие, политика, средства массовой информации, религиозная журналистика.

Dmitry Posrednikov. The Orthodox problematics in the information space of Ukraine

The article is devoted to the media Orthodox religious organizations, the specific interaction of religious and secular media in highlighting the problems associated with the Orthodoxy in Ukraine.

Keywords: Orthodoxy, politics, the media, religious journalism.

В Украине информация о православии и о межконфессиональных отношениях является политическим фактором, выступает катализатором как стабилизации политического пространства, так и его дестабилизации. Проблема средств массовой информации православных религиозных организаций, специфике религиозных и светских СМИ посвящены публикации: Т. Антошевского [1], А. Морозова [3], М. Шевченко [8] и других авторов, однако специального исследования по данной теме пока нет.

Цель: определить специфику освещения совокупности проблем, связанных с православием в информационном пространстве Украины.

В 1990 г. в СССР был принят Закон «О свободе совести и религиозных организациях», согласно которому религиозные организации получали возможность самостоятельно издавать печатную продукцию, вести независимую от государства информационную политику. В настоящее время деятельность конфессиональных СМИ, как и светских, регулируется Конституцией Украины, законами: «Об информации», «О печатных средствах массовой информации» и другими нормативными актами.

Развитие конфессиональных СМИ определяется той ролью, какую играет соответствующая церковь в обществе. В этом отношении преимущество имеет Украинская православная церковь. Полный перечень медиаресурсов УПЦ – «Каталог православных СМИ» – создан на сайте Синодального информационно-просветительского отдела УПЦ и Фестиваля православных СМИ, который в мае 2013 г. включал 605 наименований [6]. Информационно-просветительскую деятельность УПЦ координирует Синодальный информационно-просветительский отдел. Периодическая печать по содержанию адресована священнослужителям, при этом старается привлечь внимание широкой аудитории. Официальными являются 82 газеты, 40 журналов, рекомендованных – 17 [2]. Современные церковные издания, за редким исключением, ориентируются на церковную аудиторию, отсутствуют в общей торговой сети. В телесети на 1 декабря 2012 г. действовало 40 проектов, 11 интернет-каналов на YouTube, 1 интернет-видеожурнал, 4 телестудии. В телеэфире представлено 15 епархий [2]. В 2010 г. создана студия документальных фильмов (СИПВ). В 2011 г. вместо канала «Глас», была создана радиопрограмма «Православие в Украине». Радиопроектов УПЦ в ноябре 2012 г. было 18 [2], большинство из них представлено на радио Эра FM: «В пространстве бытия», «Православный Календарь», «В духовном измерении», «Православный мир». Свои интернет-сайты имеют 42 из 47 епархий, официальные: портал «Православие в Украине» (orthodoxy.org.ua) и «Украина православная» (pravoslavaye.org.ua) [2]. С 2009 по 2013 г. УПЦ провела семь Фестивалей православных СМИ, в рамках которых проводились презентации медиа-проектов, семинары, круглые столы и мастер-классы [6].

УПЦ КП имеет свои официальные печатные издания. Это: газета «Голос православия», журналы «Православный вестник» и «Информационный бюллетень УПЦ КП», епархиальные газеты, журналы, бюллетени. Контент: новости, официальные материалы и резко критические статьи о других конфессиях, пре-

жде всего, УПЦ; материалы социального содержания. УПЦ КП имеет официальный веб-сайт УПЦ КП (www.cerkva.info), около 120 сайтов, 28 из них – епархиальных, 6 сайтов братств и 10 порталов [4].

УАПЦ издает газету «Наша вера» (Киев), где много культурологических и социальных материалов, новости о УАПЦ и других церквях, журнал «Успенская башня» (Львов), «Украина православная» (Тернополь). В Интернете УАПЦ представлена веб-сайтами Киевской патриархии, Харьковской, Хмельницкой епархий (www.uaos.info), новостными рассылками для других СМИ и религиозных учреждений.

Тематическая сдержанность в официальных церковных СМИ на темы монархии, эсхатологии, кодов и прочего, относящегося «к компетенции» «фундаменталистов», компенсировалась продукцией российских и украинских общественно-политических организаций: «Радонеж», «Русь Державная», «Русь православная», «Десятина», «Русский дом», «Царский опричник»; веб-сайтами: «Кольцо патриотических ресурсов» (<http://www.rossija.info>), «За правду жить без ИНН, личных кодов и микрочипов» (<http://not-inn.ru>) и другими. Основная проблематика: православие и русская монархия, глобализация и новый мировой порядок, единство русских народов, экуменизм, антикатолицизм, антииудаизм, антиэкуменизм, антиНАТО, антиИНН, антиглобализм, антисектанство, эсхатология. Среди аналогичных медиа в Украине наиболее активным является интернет-портал «Единое Отечество» (www.otechestvo.org.ua) – орган Союза Православных Граждан Украины, «Стояние за истину» [5] (и другие. На веб-сайте УПЦ ссылки на эти и другие, похожие сайты отсутствуют. На CD- и DVD-дисках через сеть «православных активистов» распространяются лекции, проповеди и фильмы, искажающие православное вероучение. Например: «Россия с ножом в спине», «Я плачу о России. Иеросхимонах Рафаил (Берестов)», «Бысь человек послан от Бога, и имя ему Иоанн» и другие. Так как в Украине получило хождение большое количество сомнительного для церкви медиа-продукта, синодальный информационно-просветительский отдел УПЦ подготовил перечень рекомендованных СМИ.

В 1990-х гг. в светских СМИ появилась религиозная журналистика, однако большинство авторов, за неимением знаний в церковной сфере, ограничивались информированием или выдавали крайне тенденциозную интерпретацию фактов, защищая корпоративный интерес той или иной религиозной организации. Православная проблематика о современном положении церквей, межцерковных отношениях, визитах Патриархов Вселенского Варфоломея и Патриарха Московского и всея Руси Кирилла, «Русском мире» – крайне политизирована. Материал подается таким образом, что все, что связано с УПЦ, Московской Патриархией и Россией должно восприниматься как угрожающее интересам безопасности Украины. Все, что касается создания украинской поместной церкви путем объединения УПЦ – УПЦ КП – УАПЦ – УГКЦ – как позитив, служащий укреплению православия, украинского государства и нации. Вопрос о каноничности выведен за пределы дискурса светскими СМИ, которые еще в начале 1990-х гг. разделились на «филаретовские» (газеты «Вечерний Киев», «Украина молодая») и «сабодановские» («Независимость», «Регион»). Светские СМИ, как и конфессиональные, по большей части относятся к корпоративным, жестко отстаивающим интерес конкретной религиозной организации.

Около десяти лет назад появились информационно-аналитические религиозно-ведческие веб-сайты, которые заняли позицию противостояния «московскому православию» в Украине. Это: проект Института религии и общества Украинского католического университета – веб-портал «Религиозно-информационная служба Украины» (РИСУ) (<http://risu.org.ua/>) (одна из характерных публикаций – статья Ю. Черноморца «План Кирилла для Януковича» [7]), а так же, созданный при участии архимандрита Кирилла (Говоруна), сайт «Религия в Украине» (<http://www.religion.in.ua/>).

Таким образом, в информационном пространстве Украины православная проблематика освещается светскими и конфессиональными средствами массовой информации. Православные религиозные организации за последние годы смогли значительно развить свою информационную деятельность, повысить уровень профессионализма журналистов. Неканоническим УПЦ КП и УАПЦ длительное время удавалось «обогрывать» УПЦ, выработав активные формы сотрудничества со светскими журналистами. Конфессиональные СМИ представлены как официальными церковными, так и изданиями общественно-политических движений, фондов и частных лиц, чья деятельность не поддерживается церковью. В то же время, очевидно, что от того, насколько православным религиозным ор-

ганизациям удастся донести до широких масс православие, наладить диалог с обществом, зависит их будущее в Украине.

Список использованных источников

1. Антошевський Т. Релігійні мас-медіа в Україні [Електронний ресурс] / Т.Антошевський. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/expert_thought/analytic/9808/. – Назва з екрана.
2. Звіт синодального інформаційно-просвітницького відділу за 2012 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://orthodox.org.ua/ru/node/6130>. – Назва з екрана.
3. Морозов А. Вера в мире коммуникаций [Електронний ресурс] / А.Морозов. – Режим доступу: http://www.religare.ru/2_309.html. – Названня с екрана.
4. «Церква.info» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cerkva.info/uk/web-sites/site-uoc-kp.html>. – Назва з екрана.
5. Стояние за истину [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zaistinu.ru/articles/?aid=2910>. – Названня с екрана.
6. Фестиваль православных СМИ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://festzmi.org/catalog>. – Названня с екрана.
7. Чорноморець Ю. План Кирилла для Януковича [Електронний ресурс] / Ю.Чорноморець. – Режим доступу: <http://www.pritvor.kiev.ua/ec/opinions/kiroills-plan-for-yanukovich>. – Названня с екрана.
8. Шевченко М. Религиозная журналистика: типы, принципы и проблемы институционализации [Електронний ресурс] / М.Шевченко. – Режим доступу: <http://www.pravmir.ru/religioznaya-zhurnalistsika-tipy-principy-i-problemy-institucionalizacii/>. – Названня с екрана.

* * *

УДК 291.16

Володимир Ганяк, аспірант, Національна академія державного управління при Президентові України, Україна, м. Київ.

Запобігання проявам релігійної нетерпимості та дискримінації в Україні

Стаття присвячена проблемі релігійної нетерпимості в сучасному українському суспільстві. Побудована синергетична модель релігійної сфери України, що дозволяє проаналізувати природу суспільно небезпечних релігійних явищ в умовах глобалізації. Запропоновані можливі шляхи комплексного вирішення проблеми запобігання проявам релігійної нетерпимості та дискримінації в Україні.

Ключові слова: синергетика, секуляризація, глобалізація, толерантність, релігійна нетерпимість, фундаменталізм, екстремізм.

Владимир Ганяк. Предотвращение проявлений религиозной нетерпимости и дискриминации в Украине

Статья посвящена проблеме религиозной нетерпимости в современном украинском обществе. Построенная синергетическая модель религиозной сферы Украины, позволяет проанализировать природу общественно опасных религиозных явлений в условиях глобализации. Предложены возможные пути комплексного решения проблемы проявлений религиозной нетерпимости и дискриминации в Украине.

Ключевые слова: синергетика, секуляризация, глобализация, толерантность, религиозная нетерпимость, фундаментализм, экстремизм.

Volodimir Haniak. Prevention of religious intolerance and discrimination in Ukraine

The article deals with the problem of religious intolerance in the Ukrainian society. The synergetic model allows to represent a specific structure of the religious sphere in Ukraine and to analyze the nature of the socially dangerous religious phenomena in the context of globalization. The author propose the set of preventive means, whose implementation can significantly reduce the negative effects of the above problems.

Key words: tolerance, religious intolerance, secularization, globalization, fundamentalism, extremism.

Глобалізація, охоплюючи всі сфери суспільного життя, зокрема й релігію, постає зовнішнім фактором, що має значний вплив на характер та напрям усіх соціальних процесів в українському суспільстві. Цей чинник характеризується значним проявом деструктивних тенденцій по відношенню до існуючого релігійного простору України, порушуючи тим самим релігійну самобутність українського народу. А це в свою чергу призводить до сплеску релігійної нетерпимості та інших досить небезпечних явищ в суспільно-релігійній сфері нашої країни. Додаткової складності вищевказаній проблемі додає той факт, що Україна є поліетнічною та поліконфесійною державою, зі складною історією міжконфесійних взаємин.

Прояви ксенофобії, антисемітизму, екстремізму, расової і релігійної нетерпимості створюють підвалини для руйнування досить стабільного рівня етноконфесійної толерантності, зростання напруженості в українському суспільстві, ворожнечі й, як наслідок, злочинності на цьому ґрунті. Реалії сьогодення потребують,

замість проголошення окремих декларацій, перейти до комплексного формування та реалізації державної політики в цьому напрямку.

Питанням пошуку способів протидії екстремізму та релігійній нетерпимості постійно приділяє увагу Рада національної безпеки і оборони України (РНБО), яка серед основних причин цієї проблеми називає радикалізм, екстремізм, політизацію проблематики міжнаціональних та етноконфесійних відносин, а також негативний вплив релігійно-екстремістських організацій. Про це зазначено у рішенні РНБО від 25.05.2012 року «Про заходи щодо посилення боротьби з тероризмом в Україні», затвердженому 8 червня Указом Президента України № 388/2012, повідомляє Інститут релігійної свободи. Іншим Указом від 8 червня 2012 року № 389/2012 Президент України затвердив рішення РНБО «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України». Серед стратегічних цілей та основних завдань політики національної безпеки у внутрішній сфері визначено подолання диспропорцій у соціально-гуманітарній сфері. Зокрема, «шляхом запобігання поширенню пропаганди екстремізму, насильства, ксенофобії, релігійної нетерпимості».

Філософські, політологічні, правові, соціологічні і релігієзнавчі аспекти досліджуваної проблеми висвітлювались у роботах А.Колодного, М.Бабія, Г.Друженка, С.Здіорюка, О.Сагана, В.Єленського В., М.Паліченка, М.Штокала та інших.

Після аналізу вище зазначених робіт стало очевидним, що класичні науково-концептуальні підходи не можуть і не в змозі надати вичерпну відповідь що є визначальним при побудові моделі релігійної сфери українського суспільства на початку ХХІ століття. Це в свою чергу унеможливує проведення комплексного аналізу для з'ясування природи суспільно небезпечних явищ й процесів в цій сфері.

Соціальне значення індивідуального буття людей можна було б ігнорувати, коли б суспільна система працювала як налагоджений «механізм». Але оскільки вже починаючи вже з другої половини ХХ ст. таких «механізмів» виявляється все менше і виникали сильні сумніви щодо роботи вищевказаного «механізму», все найчастіше висувалися питання трактування людських індивідів як «ядерних» структур соціальності, що забезпечують енергетику соціального буття, що підтримують і оновлюють його форми. Соціальні індивіди як самодійні сили, взаємозумовленістю своєї відтворюють «тканину» соціального буття незалежно від того, в які надіндивідні суб'єкти вони об'єднуються. Це дозволяє говорити про наявність «подвійної» онтології суспільства (онтології структур та онтології людей), що породжує різноманітні дуалізми: структурного та індивідуального, об'єктного та суб'єктного, соціального та гуманітарного [4].

На нашу думку, неефективність застосування традиційних наукових підходів в дослідженні даної теми полягає, перш за все, у неможливості подолання ними бар'єру вищевказаних дуалізмів.

Найбільш продуктивним в даний час є інтегративний синергетичний підхід, який дозволяє визначити і оцінити взаємовідносини в складних соціальних системах у швидко мінливих умовах сучасного світу, та може допомогти в вирішенні поставленої проблеми. Використання підходів постнекласичної науки в міждисциплінарному дослідженні не заперечує використання в певних пізнавальних ситуаціях традиційних підходів інших наук, а лише обмежує їх роль, тобто вони втрачають статус домінуючих, що визначали напрямки наукової роботи.

Для досягнення мети були поставлені наступні дослідницькі завдання:

- побудувати синергетичну модель релігійної сфери України в умовах глобалізації;
- проаналізувати взаємозв'язок між релігійною нетерпимістю та іншими суспільно небезпечними релігійними явищами;
- запропонувати можливі шляхи комплексного вирішення проблеми запобігання проявам релігійної нетерпимості та дискримінації в Україні.

На думку Г. Хакена, одного із засновників синергетики, вихідним пунктом усіх досліджень в сфері синергетики є адекватний опис стану системи на різних рівнях [4]. Для аналізу відкритих складних систем російський дослідник В.Буданов пропонує виділяти наступні структурні рівні: мікро, макро та мегарівень [2,с.160]. Спробуємо проаналізувати структуру релігійної сфери українського суспільства на вищевказаних рівнях, розглядаючи її як складну соціальну систему.

Мікрорівень складається з великої кількості однотипних елементів, в нашому випадку, до складу яких входять буденна релігійна свідомість і релігійні практики окремих індивідів чи їх малих груп. Зміни на цьому рівні відбуваються досить швидко у порівнянні з іншими рівнями, тому їх можна розглядати як короткоіснуючі змінні. Процеси, що відбуваються на мікрорівні, з позиції вищого рівня за певних умов можуть бути охарактеризовані як хаос та дестабілізація.

Елементи макрорівня продукують параметри порядку, які певною мірою визначають поведінку елементів системи, що функціонують на мікрорівні. У якості параметрів порядку будемо розглядати теоретичну релігійну свідомість (віровчення) окремих конфесій чи релігійно-містичних рухів (New Age, буквально «нова ера»). Це дає нам змогу розглядати параметри порядку як довгоіснуючі колективні зміни [2, с. 160]. Необхідно враховувати й те, що елементи мікрорівня за певних умов, через свою колективну поведінку, можуть створювати нові параметри порядку та впливати на існуючі. Тобто йдеться про циклічність причинно-наслідкового зв'язку. Значення параметрів порядку проявляється ще й у тому, що замість того, щоб описувати поведінку системи через характеристику окремих частин, нам потрібно описувати тільки поведінку параметрів порядку [7].

Характеризуючи призначення мегарівня, Г. Хакен вказує, що будь-яка система підпорядкована зовнішнім умовам. Ці умови описуються у формі так званих керуючих параметрів. Якщо керуючі параметри змінюються, то система має постійно пристосовуватись до нових умов [8, с. 353]. Плавна зміна керуючих параметрів, можна змінювати систему нижче розташованих рівнів але, інколи, ці зміни виглядають досить бурхливо, кризово [2, с. 161]. Синергетика фокусує свою увагу на тих ситуаціях, в яких поведінка системи змінюється якісно при зміні керуючих параметрів. Якщо структура зберігається при зміні керуючих параметрів, то ця структура називається стійкою або структурно стійкою. При цьому слід зауважити, що зміни в мікро та макрорівнях не можуть протягом короткого проміжку часу суттєво вплинути на зовнішні умови [4].

На нашу думку, на мегарівні побудованої нами моделі релігійної сфери України можна умовно виділити дві групи керуючих параметрів:

- а) соціотетальна;
- б) загальносвітова.

Перша група керуючих параметрів відображує впливи культури та політичної влади, яка склалась в українському суспільстві. Наприклад, до таких параметрів можна віднести: історичний досвід формування та розвитку релігій в українському суспільстві; нормативно-правова база забезпечення свободи совісті та релігії.

Інша група керуючих параметрів відображує впливи загальносвітових процесів, що виникли у зв'язку з початком формування нового планетарного соціуму. До складу параметрів цієї групи можна зарахувати наступні: накопичений релігійний-містичний досвід усього людства; релігійні процеси у світі; глобалізація.

Історично так склалося, що Україна є поліконфесійною державою, тому при побудові моделі слід враховувати, що на мікро та макрорівнях існує досить широка диференціація. Наявність відмінностей між представниками традиційних конфесій іноді може призводити до виникнення гострих протиріч, а за певних умов навіть до відкритих проявів релігійної нетерпимості.

Але однієї конфліктогенності поліконфесійного суспільства України недостатньо, щоб пояснити основні соціальні процеси в релігійній сфері в умовах глобалізації. В. Лутай запропонував для конкретизації синергетичної парадигми у якості основи вирішення соціальних протиріч, де до цих пір найбільш часто «чуже перетворюється у вороже», використовувати механізм еволюції людського суспільства, сформульований українським теоретиком М. Грушевським [5, с. 34]. В роботі «Початки громадянства (генетична соціологія)» він писав: «Все більш укріплююся в переконанні про рішучу роль в вічних змінах людського життя сеї неустанної конкуренції індивідуалістичних і колективістичних тенденцій і періодичного чергування переваги то одних, то других... Се чергування мені уявляється як основа ритму соціальної еволюції, котрий розслідує соціологія і всі соціальні науки разом з нею» [3, с. 4]. І далі: «Все людське життя було вічною зміною, вічним чергуванням потягів до колективізму і індивідуалістичної самозадоволеності (автаркії)» [3, с. 85–86].

Навіть незначна зміна керуючих параметрів мегарівня активізує рух елементів мікрорівня, що призводить систему до стану біфуркації, нестійкості на макрорівні і в кінцевому випадку може викликати перебудову його структури. Одним із визначальних керуючих параметрів починаючи з кінця XX століття стала глобалізація суспільного життя, яка фактично нівелювала кордони та обмеження, що заважали повсюдному поширенню процесу секуляризації за межі західного світу. Характерною рисою цього процесу є зменшення ролі релігії в суспільстві. Прихильники секуляризації виходять з принципу, що релігія є приватною справою індивіда. З іншого боку, глобалізація консолідує людей на планетарному рівні, в той же час викидає людину з контексту своєї релігійної спільноти, тому з'являються об'єктивні умови звернення до релігійно-містичного досвіду всього людства тобто можливість прямої взаємодії мікро та мегарівнів. Не дивно, що виникнення нової релігійності досить часто базується на прин-

ципі синкретизму – з'єднання різнорідних віронавчальних і культурних положень у процесі взаємовпливу релігій в їх історичному розвитку. Внаслідок того, що творення нових релігійних рухів часто відбувається без формування параметрів порядку (макрорівня), то для них характерна відсутність чіткої інституалізації. В той же час на макрорівні відбувається процес «внутрішньої секуляризації» (модернізації), коли окремі релігійні об'єднання намагаються підлаштуватись до нових, змінившихся умов існування.

Секуляризація суспільства в розвинених країнах в умовах глобалізації може прискорюватися завдяки наявності механізму позитивного зворотного зв'язку. Відомо, що приналежність до домінуючої релігії може надавати людям певні матеріальні переваги. Однак ці переваги слабшають у міру того, як в соціальному оточенні індивіда зростає кількість невірних (або прихильників інших релігій). Іншими словами, чим більше в країні атеїстів, тим менш вигідно бути віруючим [6].

Агресивна секуляризація призводить до появи так званого антирелігійного фундаменталізму, про що свідчать прояви релігійної нетерпимості внаслідок цілеспрямованої державної політики окремих країн (Франція, Нідерланди та ін.), а також радикальних дій з боку феміністських та альтернативних рухів до представників різних релігій.

Глобальний наступ секуляризації призвів до виникнення зворотного процесу – десекуляризації окремих країн і регіонів, підтверджуючи тим самим справедливості висновків М. Грушевського. Основними рисами цього реверсивного процесу є спроба повернення релігії втраченого статусу у суспільстві або спроба захисту цього статусу від просування секуляризації, тобто запуску механізму негативного зворотного зв'язку, який би відновив колишню рівновагу. Наявність у світі двох різнонаправлених, несумісних процесів закономерно призводить до їх зіткнення, утворення зон турбулентності тобто стану невизначеності, що виступає необхідною передумовою формування нових параметрів порядку. Вже можна спостерігати утворення таких зон, наприклад, «Арабська весна» чи нещодавні суспільно-політичні події в Турції.

Посилення диференціації (фрагментації) в релігійній сфері та по відношенню до релігії в цілому містить в собі можливість виникнення принципових розбіжностей, що до майбутнього суспільного розвитку. Процес десекуляризації неминуче призводить до посилення дивергентних явищ – релігійного фундаменталізму та ксенофобії, які завжди супроводжуються зростанням кількості проявів релігійної нетерпимості до інакомислячих, як в середині конфесії, так і за її межами. Закономірним результатом прогресуючої дивергенції стає поляризація релігійної ідеології щодо існуючого суспільства – формування принципово несумісних з суспільним ладом релігійних поглядів. Це вже не часткове заперечення окремих прав і свобод людини, як у випадку дивергенції, що припускає, часткову згоду, а заперечення всієї суспільної системи. До таких суспільно небезпечних явищ слід віднести релігійний екстремізм, фанатизм та тероризм. Зрозуміло, що з цими явищами необхідна безкомпромісна боротьба усього суспільства на правовій основі.

Виникає питання, чи можливий інший шлях розвитку крім прямої конфронтації внаслідок того, що світ опинився в режимі загрозення та нестабільності? Розвиток можливий не лише за рахунок поступової дивергенції, але й шляхом протилежним йому, який передбачає процес зближення, сходження (у різному сенсі), пошук компромісів. Потрібна не ізоляція чи сегрегація релігійних об'єднань від участі у суспільному житті, яка тільки сприяє посиленню дивергенції, а перехід до конструктивного діалогу.

Для налагодження атмосфери толерантності необхідно розробити систему соціальних, педагогічних, нормативно-правових та інших заходів, спрямованих на запобігання виникненню релігійної нетерпимості і дискримінації, а також попереджати дії, які можуть цьому сприяти. Основний акцент в такій роботі має ставитись не на боротьбі з конкретними проявами нетерпимості тобто наслідками, а на причинах, що їх породжують. Тому хибною є точка зору, що основний тягар цієї боротьби мають нести лише правоохоронні органи, які зазвичай мають справу вже з наслідками зазначеної проблеми та досить обмежені можливості впливу на реальні причини формування у суспільстві релігійної нетерпимості та дискримінації. Своєчасні політичні та економічні рішення також не в стані повністю вирішити дану проблему. Як було зазначено вище, активізація макрорівня, призводить до домінування в релігійній сфері буденної свідомості та практик окремої людини. Втрата віруючими єдиної мети своїх релігійних дій, індивідуальне ставлення до віровчення своєї конфесії призводить до розколу і зростання нетерпимості в рамках власної релігійної організації [1]. Відповідно, необхідно активніше використовувати освітній ресурс, який би виховав людину на сприйняття інших в їх світоглядних і релігійних виявах такими,

якими вони є. Адже це сприяє формуванню здібностей кожного сприймати об'єктивно існуючу реальність, не відчувачи страху, щоб не відступитися від власної віри у процесі взаємодії [3]. Окрема проблема – дедалі витонченіші технології маніпулювання за допомогою Інтернет-ресурсів. Тут вже потрібно створення спеціальних міждержавних відділів для контролю за потоком інформації, яка формує інтолерантності свідомість користувачів Інтернету [1]. Попри зростання кількості злочинів на ґрунті релігійної нетерпимості в Україні досі не здійснюється збір та облік таких статистичних даних. Покращенню ситуації могла б сприяти координація та взаємодія державних органів з національно-культурними об'єднаннями та громадськими організаціями, які здійснюють моніторинг проявів та форм релігійної нетерпимості в українському суспільстві.

Уявлення про самоорганізацію релігійної спільноти України, дозволяють дійти до висновку про неможливість нав'язування суспільству певних світоглядних чи релігійних норм, тому що їх утворення пов'язане зі складними процесами самоорганізації, які відбуваються в системі. Модель суспільно-релігійних відносин повинна віднайти ці норми як результат найкращого розв'язання головного соціального протиріччя (співвідношення індивідуального та спільних, колективних інтересів).

Аналіз проблеми показує, що на сьогодні в Україні, не дивлячись на те, що зроблені перші кроки у вирішенні проблеми протидії ксенофобії та расизму ще не достатньо відпрацьована ефективна система протистояння ненависті, агресії, ескалації екстремізму. Відбувається нарощування деструктивних процесів у суспільстві, існують підвалини для зіткнень на політичному, соціальному, національному та релігійному ґрунті. Важливо зрозуміти природу проявів релігійної нетерпимості і не приховувати від себе, що поки результати величезних зусиль, спрямованих на боротьбу з ним, не досягають мети. Тому профілактику розповсюдження настроїв релігійної нетерпимості та дискримінації необхідно розглядати в загальному контексті забезпечення неухильного дотримання прав людини та безпеки громадян.

Список використаних джерел

1. Астер І.В. Причини релігійного екстремізму среди молодёжи и способы его преодоления [Електронний документ] / І.В. Астер, Н.Ю. Кучукова, Н.В.Серов – Режим доступу: <http://sisp.nkras.ru/e-ru/issues/2012/2/aster.pdf>
2. Буданов В. Г. Методология и принципы синергетики / В.Г. Буданов // Філософія освіти. – 2006 – № 1(3) – С. 143–173.
3. Булига І.І. Релігійна толерантність як імператив сучасності [Електронний документ] / І.І. Булига – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2012_66/Gileya66/F39doc.pdf
3. Грушевський М.С. Початки громадянства: генетична соціологія. – Прага, 1921. – 328 с.
4. Кемеров В. Е. Толерантность в обществе различий: Коллективная монография / В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов, Л. Ю. Зенкова // Полиграфист, 2005. – 232 с.
5. Лутай В. С. Синергетическая парадигма как философско-методологическая основа решения основных проблем XXI века // Практична філософія. – 2003. – № 1 (7). – С. 10 – 38
6. Марков А.В. Религиозность населения не способствует процветанию общества [Електронний документ] / А.В. Марков – Режим доступу: <http://elementy.ru/news/431139>
7. Хакен Г. Можем ли мы применять синергетику в науках о человеке? [Електронний документ] / Г. Хакен – Режим доступу: [spkurdyumov.narod.ru/Haken7.htm](http://narod.ru/Haken7.htm)
8. Хакен Г. Самоорганизующееся общество / Г. Хакен // Синергетическая парадигма. Социальная синергетика – М.: Прогресс-Традиция, 2009. – С. 350–369.

* * *

УДК 2-73.272:271.2-67

Михайло Кобрин, аспірант кафедри теорії та історії культури, Львівський національний університет імені Івана Франка, Україна, м. Львів

Вплив рішень Ватиканського собору на екуменічну позицію української греко-католицької церкви в сучасній Україні

Досліджено вплив II Ватиканського собору на екуменічну позицію УГКЦ в сучасній Україні. Проаналізовано документи собору щодо екуменічної діяльності, літургійної практики та Східних Католицьких Церков. Розглянуто вплив рішень собору на формування екуменічної діяльності і самосвідомості греко-католиків.

Ключові слова: II Ватиканський собор, Східні Католицькі Церкви, екуменічний рух, Візантійський обряд, історія УГКЦ.

Михайло Кобрин. Влияние решений Ватиканского собора на екуменическую позицию украинской греко-католической церкви в современной Украине

Исследовано влияние Второго Ватиканского собора на екуменическую позицию УГКЦ в современной Украине. Проанализированы документы собора по екуменической деятельности, литургической практики и Восточных Католических Церквей. Рассмотрено влияние решений собора на формирование екуменической деятельности и самосознания греко-католиков.

Ключевые слова: II Ватиканский собор, Восточные Католические Церкви, екуменическое движение, Византийский обряд, история УГКЦ

Mykhaylo Kobryn. Influence of decisions of The Second Vatican Council upon Ecumenical position of Ukrainian Greek-Catholic Church in the modern Ukraine

The influence of the Second Vatican Council upon ecumenical Greek Catholic Church position in modern Ukraine has been researched. Documents regarding ecumenical church activities, liturgical practices and Eastern Catholic Churches have been analyzed. The influence of the council decisions on forming ecumenical activity and consciousness Greek Catholics has been examined.

Keywords: Second Vatican Council, the Eastern Catholic Churches, the Ecumenical Movement, Byzantine rite, History of UGCC.

Людство з початку існування культури і з початком самоусвідомлення розумності своєї екзистенції, почало усвідомлювати і відчувати зв'язок з трансцендентним, з існуванням духовної сторони буття. В кожного народу настає час, коли потрібно здійснити цивілізаційний вибір, який супроводжується вибором ціннісної парадигми розвитку суспільства. Моментом цивілізаційного вибору на Русі було прийняття в 988 році князем Володимиром християнства, даний вибір був на користь європейських цінностей і мислення. Актом хрещення Русі впорядковано було вірування народу, наша культура отримала потужний імпульс розвитку. Слід зазначити, що і на той час цей вибір був європейським. Зараз українська держава також стоїть між вибором європейським і євразійським, як в політичній, так і в ціннісній площині. Релігійна ситуація в країні також є чинником та сферою прояву даного вибору. Важливим органом, котрий представляє релігійну ситуацію в Україні, є Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій. Представники даної інституції представляють 75% населення України; на зустрічах з представниками Європейського Союзу вони висловлюють свою підтримку євроінтеграції України, таким чином декларуючи проєвропейські орієнтації в релігійній сфері українського соціуму.

Однією з найактивніших учасників ВРЦіРО є Українська Греко-Католицька Церква, яка бере активну участь у екуменічному русі, як в Україні так і за її межами. Слід зазначити, що на позицію даної конфесії великий вплив складають загальнокатолицька позиція щодо екуменічної діяльності і визначення меж і площин, в котрих дана діяльність повинна проходити.

Феномен екуменізму зароджується на початку XX століття в середовищі протестантизму. В 20-30-тих роках до дискусій даного руху долучаються православні, таким чином католики стояли осторонь даних процесів, але вони усвідомлювали, що мають визначитись з даним питанням. Важливою та гострою проблемою в середині XX століття було літургійне питання, котре останній раз розглядалося на Тридентському соборі в XVI ст. Свого вирішення вимагала і проблема визначення статусу Східних Католицьких Церков та впорядкування їхнього обрядового життя, серед яких чільне місце займає Українська Греко-Католицька Церква – найчисельніша серед Католицьких Уніїх Церков.

Однією з подій, яка мала загальнокатолицький масштаб і великою мірою вплинула на тенденції розвитку УГКЦ в XX столітті, був II Ватиканський собор (1962-65 рр.), котрий взяв за мету модернізувати сучасний католицизм. Цікавою особливістю даного собору є те, що він не прийняв жодного догмату, а був найперше звернений до пастирських потреб Церкви, модернізації Католицької Церкви таким чином, щоб вона була зрозуміла і відкрита для всього світу і передусім для сучасної людини, котра

живе в епоху постмодерну – з усіма викликами, котрі зумовлює дана епоха.

Аналіз публікацій зарубіжних дослідників, таких як: Дж. Альберто [7], Г. Зімоня [11], а також українських дослідників: І. Ісиченка [5;6], Хорунжого Г. [13], Сапеляка А. [12] засвідчує наявність широкого кола підходів до висвітлення церковної історії, зокрема історії II Ватиканського собору та його впливу на сьогоднішній день. Проте слід зазначити, що дані праці відзначаються різним ступенем аналізу даної події. В українській релігієзнавчій літературі знаходимо праці, які стосуються історії християнства в Україні, зокрема діяльності УГКЦ періоду II Ватиканського собору (І. Ісиченко [5;6], А. Сапеляка [12], та ін.). Детальний аналіз УГКЦ на соборі висвітлюється у дослідженнях Сапеляка А. [13] та Нагаєвського І. [11]. Сучасну екуменічну позицію греко-католицької церкви найкраще висвітлено у посланнях експредстоятеля УГКЦ владики Любомира Гузара [1;2], хоча слід зазначити, що дані роботи мають виражену конфесійну спрямованість і не завжди об'єктивні. Тому можна зробити висновок, що дана проблематика в українській науці потребує подальшого, більш глибокого вивчення і обговорення.

Мета статті – прослідкувати вплив рішень II Ватиканського собору на УГКЦ та зокрема на зміну екуменічної діяльності церкви. Окрім того, автор намагатиметься проаналізувати сучасну екуменічну позицію у середовищі УГКЦ і конкретні документи, котрі засвідчують бачення предстоятелями УГКЦ проблеми об'єднання християн. Даний аспект недостатньо висвітлений в сучасному науковому дискурсі і потребує ґрунтовного аналізу.

Ідею про проведення найвищого церковного форуму висунув 25 січня 1959 року Папа Іван XXIII. Понтифік зазначив, що основними темами Собору мають стати оновлення Церкви та пастирська діяльність в сучасних умовах [13, с.120]. Даним темі він ознайомив новим поняттям: «аджорнаменто» (італ. «aggiornamento» – оновлення) – так названо проголошений папою Іваном XXIII курс на оновлення Католицької Церкви. Саме слово «aggiornamento» було запозичене з мови італійської бухгалтерії й означає «привести книгу в сьогоднішній стан». В релігійному контексті даний термін означав, що доручену Церкві істину не можна сповіщати вчорашньою мовою, мовою епохи, що застаріла через духовну еволюцію. «Первостий текст» слід читати й інтерпретувати як «текст часу». Відчуття необхідності церковної реформи, модернізації ідеології, зокрема соціальної, оновлення богослужбового життя – саме ці теми широко обговорювались в колах провідних католицьких богословів середини XX ст. [5, с.684-685].

Уже в 1960 році розпочалася підготовка Собору, який урочисто відкрився 11 жовтня 1962 року. У форумі взяли участь близько 3 тисяч єпископів, гостей, дипломатів та спостерігачів (християн-некатоликів), у тому числі й присутні представники Московського Патріархату, також зокрема й український митрополит із США Мстислав Скрипник (УАПЦ). Отці Собору не тільки працювали над проектами документів, а й мали можливість обмінюватися досвідом душпастирства в багатьох країнах світу. Глава УГКЦ митрополит Йосиф Сліпий після свого звільнення прибув до Ватикану 9 лютого 1963 року. Вже наступного дня він мав тривалу аудієнцію в Папи Івана XXIII [13, с.120].

За весь період собору було прийнято 16 документів [4] конституції, 9 декретів, 3 декларації [5, с.685]. Започаткована позиція II Ватиканського собору, який прийняв наступні документи щодо діалогу Церкви з іншими конфесіями та нехристиянськими релігіями: Догматична конституція про Церкву *Lumen gentium* («Світло народів»), Душпастирська конституція про Церкву в сучасному світі *Gaudium et spes* («Радість і надія») та Декрет про екуменізм («Unitatis redintegratio») [4]. Також стосовно «широкого екуменізму» була прийнята Декларація про відносини Церкви з нехристиянськими релігіями *Nostra aetate* («В наші часи»). В декларації про відносини Церкви з нехристиянськими релігіями названо чинники, що схиляють Церкву до діалогу з іншими конфесіями та релігіями, а саме: поглиблюється взаємна залежність між народами, і людство дедалі більше стає одним цілим. Воно має один початок і одну кінцеву ціль, очікує від різних релігій відповідей на глибокі таємниці своєї екзистенції. Також важливіми для розвитку і самоідентичності УГКЦ були: Конституція про Святу Літургію (*Sacrosanctum Concilium* – «Священний Собор») [10], а також Декрет про Східні Католицькі Церкви (*Orientalium Ecclesiarum* – «Східних Церков») [3].

Необхідно зазначити, що Католицька Церква рішеннями II Ватиканського собору у своєму підході до таїнства Церкви перейшла від ексклюзивістського підходу до інклюзивістського підходу. Перших підхід трактує принцип *extra Ecclesiam salus nulla* («Поза Церквою немає спасіння») у буквальному значенні конфесіональної унікальності і праведності. В свою чергу інклюзивістський підхід натомість допускає існування автентичного пізнання і досвідчення Бога поза юдейсько-християнським «про-

стором», але повноту цього пізнання і досвідчення бачить суто у християнському як найдосконалішій релігії [11, с.396-397].

Зокрема у декреті про екуменізм («Unitatis redintegratio») зазначається: «Між нашими роз'єднаними братами щораз ширше розгортаються, за діянням ласки Святого Духа, змагання за встановлення єдності всіх християн. У цьому русі до єдності, що називається екуменічним, беруть участь усі ті, що признають Трьєдиного Бога та визнають Ісуса Господа і Спасителя, і то не тільки одиниці чи порізно, але також об'єднанні в громадах, в яких почули Євангеліє та які кожен називає своєю і Божою Церквою» (UR4) [4]. Саме з цього твердження Католицька Церква фактично дала позитивну оцінку екуменічному рухові і визнала, що даний рух має вестися на загальному, а не на індивідуальному рівні.

У даному документі була висловлена позиція стосовно християн східного обряду зокрема: «... Східні Церкви вже з самого початку мають багатство, з якого зачерпнула багато Церква Заходу в справах літургійних, в духовному переданні та в правовому порядку... Також слід зазначити що головні догмати християнства були сформульовані на Вселенських соборах, що відбувалися на Сході» (UR4) [4]. Дана позиція католицьких ієрархів показує відкритість стосовно Східних Церков, котрі вже не визначаються як «схизматичні», а як «хранителі» найдавніших традицій Церкви.

Певним втіленням екуменічної позиції Католицької Церкви стала реформа літургійного життя Церкви. Це була найбільш актуальна проблема в Церкві, й рішення про літургію було першим досягненням цього Собору, яке стало результатом довголітньої праці літургійних рухів у Католицькій Церкві. Схема Конституції про Літургію, що її підготувала передсоборова Літургійна Комісія згідно з новими літургійними напрямками та вказівками, зокрема, папи Пія XII, повністю відповідала новим напрямкам II Ватиканського Собору [7, с.193-197].

Собор доручає вірним брати участь у Богослужбі «свідомо, активно і корисно» (SC 11) [10], реагуючи на всяке пасивне і матеріальне сповнення обов'язків християнина, бо «Літургія – це перше й обов'язкове джерело, з якого вірні черпають правдивий християнський дух» (SC 14) [10].

Після апробації та проголошення соборової Конституції «Про Літургію» греко-католицькі єпископи приступили до впровадження в життя Української Католицької Церкви деяких соборових літургійних засад, зокрема живої мови. Першим конкретним кроком було створення міжєпархіальної літургійної комісії, яку очолив Архієпископ Іван Бучко. Комісія на підставі пропозицій та побажань літургійних комісій окремих єпархій мала опрацювати проект літургійних змін.

Зокрема було прийнято: «На основі ухвал Верховного Архієпископа з Синодом всіх українських греко-католицьких Єпископів, все українське греко-католицьке духовенство і всі українські церкви, для збереження обрядової єдності, зобов'язані притримуватися: 1. Римського Служебника з уставом Богослужень, виданим Апостольським Престолом; 2. Типікону о. Ісидора Дольницького з врахуванням – соборних постанов; 3. Усталеного тексту без жодних свавільних змін, крім дозволених скорочень у св. Літургіях і частинного уживання української мови; 4. Рішення щодо співучасті з відділеними братами у священодіяннях» [9, с.296-297].

Тут слід наголосити на 4 пункті, так як він давав можливість у богослужбовій співдії з православними. Також Римський служебник має велику заслугу відновлення обрядової єдності в Українській Греко-Католицькій Церкві, повертаючи її стару літургійну спадщину, спільну з Українською Православною Церквою з часів Петра Могили. Римське видання літургійних книг стало базою для загального спрощення деяких другорядних частин, зокрема повторень, які не є приписані, а лише дозволені.

Важливим феноменом в межах Римо-Католицької Церкви є Східні католицькі церкви. В розумінні Католицької Церкви дані утворення пройшли еволюцію від «схизматиків», котрих треба було повернути в до католицизму, поступово латинізувавши дані Церкви, до «посередників» між Римом і Церквами Сходу з котрими вони мислять і спілкуються на в одній площині. II Ватиканський собор здійснив спробу осмислити ідентичність даної частини своїх вірних, результатом якої став декрет «Про Східні католицькі Церкви».

Документ визнає цінність східної традиції, особливу місію Східних католицьких Церков як моста єднання з православними Церквами, які не перебувають у спілкуванні з Римом [5, с.186]. При цьому вказується, що як Східні, так і Західні Церкви, частково відрізняючись обрядами, церковною дисципліною і духовним спадком, але водночас підпорядковуються правлінню Римського Понтифіка. Жодна з них не має переваг і користується однаковими правами, виконуючи ті ж самі обов'язки. Собор наголосив, що вірні Східних Церков повинні бути впевнені в тому, що вони

завжди можуть і повинні – з урахуванням власних традицій – дотримуватися своїх обрядів богослужіння та статутів [13, с. 126].

Тому-то II Вселенський Собор обмежився до «деяких головних засад» про Східні Церкви, і ці засади такі: 1. Непорушність традицій кожної окремої Церкви і обряду (ОЕ 2); 2. Однакова гідність усіх помісних Церков (ОЕ 3); 3. Патріархальний устрій Східних Церков (ОЕ 7-8); 4. Повернення прав і привілеїв Східним Патріархам (ОЕ 9); 5. Встановлення нових Патріархатів (ОЕ 11) [3].

Ще одна соборова ухвала викликала масштабну дискусію і заперечення: «В кінці усі без винятку католики, як охрещені котрою-небудь некатоліською Церквою чи спільнотою, що приступають до повноти католицької єдності, нехай збережуть всюди свій власний обряд, де б вони жили, нехай його шанують і по змозі його притримуються» (ОЕ 4) [3]. Дана постанова захищала і унеможливила латинізацію католиків східних обрядів.

Рішення собору стосувалися і східних християн, котрі не належали до Католицької Церкви, зокрема було постановлено, що: «Східним християнам, які в добрій вірі живуть відлучені від Католицької Церкви, якщо вони добровільно просять, можна уділяти Святі Тайни Сповіді, Євхаристії та Єлеопомазання. І католикам дозволяється просити уділення цих Тайн від тих некатоліцьких священнослужителів, що в їхній Церкві є важкими ці Тайни; і то кожного разу, коли цього вимагає потреба або справжня духовна користь, а фізично або морально неможливий доступ до католицького священника» (ОЕ 27) [3]. «Також на основі тих самих засад дозволяється – якщо є слухна причина – співучасть у священних відправах, у речах і місцях поміж католиками й відлученими східними братами» (ОЕ 28) [3]. Важливі постанови, котрі дають можливість проведення і участі у спільних богослужіннях греко-католиків з православними, що активно, по можливості, роблять греко-католики в сучасній Україні.

Останні тези Декрету «Про Східні Католицькі Церкви» містять і промовисте зауваження, що «...ці всі права встановлюються з уваги на теперішні умови, доки Католицька Церква та Східні відлучені Церкви не дійдуть до повноти єдності» (ОЕ 30) [3]. Футурологічне побажання-прагнення, так як коли буде повністю з'єднані Православні Церкви з Католицькою, практично Східні Католицькі Церкви перестануть існувати, оскільки будуть поєднані в одну структуру з православними, котрі будуть в євхаристійному спілкуванні з Римським Престолом.

Дана заява має глибоке екуменічне та унійне значення. II Ватиканський Собор, який складався переважно з римо-католицьких єпископів, не видав чітко сформульованих законів для Сходу. Він задекларував головні засади, які мали на меті повернути Католицькому Сходові його східний характер, а нові закони – як передбачалося – дадуть Східним Церквам такі самі східні ієрархи, коли дійдуть до повноти єдності. Сам заголовок Декрету «Про Східні Католицькі Церкви» вказує, що соборові рішення стосуються лише Католицької частини Сходу, і зовсім не торкаються Православних Церков.

Вищезгадані постанови II Ватиканського собору і реакція єпископату УГКЦ за часів патріарха Йосипа Сліпого значною мірою вплинула на формування екуменічної позиції сучасної УГКЦ. Слід зазначити, що попередній предстоятель греко-католиків, владика-емерит Любомир Гузар мав тісні зв'язки з патріархом Йосипом Сліпим, котрий таємно висвятив його на єпископа. І саме владика Любомир видав документи, в котрих можна прослідкувати екуменічну позицію греко-католиків. Вони стосуються екуменізму в Україні і найперше стосовно традиційних православних церков, поєднання яких в одну Церкву є пріоритетом для греко-католиків.

Перший документ називається «Один божий народ у краї на київських горах» – присвячений перенесенню осідку предстоятеля УГКЦ зі Львова до Києва. В даному посланні Любомир Гузар говорить про минуле, котре потрібно залишити Богові, сучасність, в якій повинні діяти і майбутнє, на котре маємо надіятися. Також висловлені конкретні пропозиції котрі мають скріпити єдність церков «Київської традиції», а саме: «1. Єдина помісна Українська Церква воскресне сопричастям Церков київської традиції, які самі себе і одна одну вважають спадкоємцями Свято-Володимирівського Хрещення. Кожна з Церков іпостасно-самобутня у власному очоленні і священноначаллі, кожна рівна у звершенні Тайнства спасіння. 2. Як жодна з Іпостасей Пресвятої Трійці не є цілою Трійцею, так і жодна з Церков київської традиції не є цілою Київською Церквою чи її єдиною підставою» [1].

Із визнання Церкви Христової сопричасною спільнотою Церков впливають такі дії на шляху до створення єдиної помісної Церкви в Україні: 1. Церкви київської традиції взаємно визнають себе Церквами-Сестрами. 2. На підставі літургійного Символу віри Церкви визнають сповідання кожною з них однієї й тієї самої віри семи Вселенських Соборів. 3. Церкви визнають дійсність і благодатність Святих Тайнств у кожній з них

і, як наслідок, правосильність єрархічних структур усіх Церков київської традиції. 4. Імена предстоятелів Церков-Сестер київської традиції записуються в диптихи кожної з них. Предстоятелі Церков поминають одні одних на Великому вході Божественної Літургії [1].

В другому посланні Любомира Гузара, яке було спрямоване митрополиту Української Православної Церкви в єдності з Московським Патріархатом владіці Володимиріу Сабодану, були висловлені твердження попереднього послання. Також були висловлені ще деякі додаткові ідеї, а саме:

«1. Помісна Українська Церква, яка існує сопричастям Церков київської традиції, визнає Царгородську, Римську і Московську Церкви Церквами-Сестрами; 2. Церкви Царгороду, Риму і Москви визнають об'єднану помісну Українську Церкву Церквою-Сестрою; 3. Помісна Українська Церква і Церкви-Сестри Царгорода, Риму і Москви спільно визнають одні в одних єдність віри семи Вселенських Соборів і благодатність святих Тайнств» [2].

Екуменічну спрямованість УГКЦ підтверджують і незалежні дослідники релігієзнавці, зокрема відомий український дослідник екуменізму Олег Кисельов в одній зі своїх статей пише: «Серед Церков найбільш екуменічною є Українська Греко-Католицька Церква. У 2000 р. Синодом єпископів прийнята «Концепція екуменічної позиції УГКЦ». Поява Інституту екуменічних студій у складі УКУ та проведення кількох конференцій з екуменічної проблематики дають підстави говорити про розвиток не лише толерантності серед греко-католиків та екуменічних ініціатив загально церковного та парафіяльного рівнів, але й екуменічного богослов'я, а отже готовності цієї Церкви, у близькій перспективі, до серйозного та довготривалого богословського діалогу» [8].

Слід зазначити, що II Ватиканський собор був одним з найбільш поворотних моментів в історії Католицької Церкви, котрий змінив ставлення до інших церков від ексклюзивістського підходу до інклюзивістського підходу. Таким чином Католицька Церква почала брати участь у екуменічному русі, що засвідчують документи собору. Дані документи вплинули на позицію УГКЦ (найбільш чітко окреслену в посланнях Любомира Гузара), котра в сучасному українському соціумі спрямована передусім на налагодження екуменічних зв'язків з українськими православними церквами.

Список використаних джерел

1. Гузар Л. Один божий народ у краї на київських горах [Електронний ресурс] / Любомир Гузар – Режим доступу: <http://old.ugcc.org.ua/ukr/documents/appeal2004/sobor>
2. Гузар Л. Лист Блаженнішого Любомира до Блаженнішого Митрополита Володимира, Предстоятеля Української Православної Церкви [Електронний ресурс] / Любомир Гузар – Режим доступу: <http://www.ugcc.org.ua/293.0.html>
3. Декрет «О восточных католических церквах» («Orientalium Ecclesiarum») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krotov.info/acts/20/vatican/dcmnt131.html>
4. Декрет «Об екуменизме» («Unitatis redintegratio») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krotov.info/acts/20/vatican/dcmnt131.html#9>
5. Ісиченко І. Загальна Церковна Історія / Ігор Ісиченко. – К.: Акта, 2009. – 736 с.
6. Ісиченко І. Історія Христової Церкви в Україні / Ігор Ісиченко. – К.: Акта, 2008. – 698 с.
7. История II Ватиканского собора. Т.І.: Навстречу новой эре в истории католичества / [Альберго Д., Фуїю Э., Комончак Ю. и др.]; под общ. Ред. Д. Альберго, А. Зубов; [пер. з итал. А. Киселев, М. Серебряков, А. Шурбелев] – М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2005. – 664 с. – (Серия «История церкви»).
8. Кисельов О. Нотатки до прогнозу екуменічних тенденцій в Україні / Олег Кисельов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studies/studies_of_religions/16823/
9. Нагаєвський І. Історія Римських Вселенських Архиперів: Частина IV / Ісидор Нагаєвський. – Львів: Місіонер, 1999. – 332 с.
10. Пастырська Конституція «О священной литургии» («Sacrosanctum Concilium») [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://krotov.info/acts/20/vatican/dcmnt01.html>
11. Релігія в сучасному світі: Матеріали до курсу релігієзнавства / [Бронк А., Здибіцька З., Русенський М. та ін.]; за ред. Г.Зімоня; [Пер. з пол. Г.Теодорович] – Львів: Свічадо, 2007. – 504 с.
12. Сапеляк А. Українська Церква на II Ватиканському Соборі / Андрій Сапеляк. – Львів: Стрім, 1995. – 216 с.
13. Хорунжий Г. Ватикан: Історія і Сучасність / Григорій Хорунжий. – Львів: Місіонер, 2007. – 280 с.

* * *

УДК 321.011

Христина Машура, аспірантка кафедри політичних наук,
Чорноморський державний університет ім. Петра Могили, Україна,
м. Миколаїв

Проблеми державного суверенітету в умовах інтеграційних процесів в Європі

Розглянуто поняття державного суверенітету крізь призму інтеграційних процесів в Європі. Охарактеризовані етапи становлення Європейського Союзу, підходи до визначення суверенітету. Проаналізовані конституції держав-членів ЄС щодо розуміння державного суверенітету, розглянуто процеси регіоналізації та трансформації державного суверенітету.

Ключові слова: інтеграція, державний суверенітет, національна держава, регіоналізація, Європейський Союз.

Кристина Машура. Проблемы государственного суверенитета в условиях интеграционных процессов в Европе

Рассматривается понятие государственного суверенитета через призму интеграционных процессов в Европе. Охарактеризованы этапы становления Европейского Союза, подходы к определению суверенитета. Проанализированы конституции государств-членов ЕС касательно понимания государственного суверенитета, рассматриваются процессы регионализации и трансформации государственного суверенитета.

Ключевые слова: интеграция, государственный суверенитет, национальное государство, регионализация, Европейский Союз.

Khrystyna Mashura. Issue of State Sovereignty in European Integration Process

The state sovereignty was analyzed in the context of European integration. The author describes background that influenced on establishing the European Union. The Constitutions of the EU's member-states were characterized from state sovereignty's point of view. The author focuses on the process of regionalization and state sovereignty's transformation.

Keywords: integration, state sovereignty, nation-state, regionalization, the European Union.

У зв'язку з поступовим розширенням Європейського Союзу поглиблюються основні проблеми держав-членів, причина яких полягає у самих інтеграційних процесах. Інтеграційні процеси в Європі стали об'єктом дослідження політологів та аналітиків ще з другої половини ХХ століття, проте значного розвитку вони набули саме з утворенням Європейського Союзу. В ході глобальних тенденцій розвитку у такого міжнародного актора як держава з'являються нові виклики – постає питання про збереження державою її внутрішніх та зовнішніх функцій, прерогатив, доцільність функціонування держави як суверена. На світовій арені з'являються нові актори, значення яких для міжнародної політики та внутрішньої політики держав все більше зростає – серед них значну роль відіграють транснаціональні корпорації, міжнародні організації, наддержавні об'єднання.

Значний внесок у розробку теорії суверенітету внесли роботи класиків зарубіжної наукової думки, таких як Ж.Боден, М.Вебер, Т.Гоббс, Г.Гроцій, Д.Локк, Н.Макиавеллі, Ш.Л. Монтеск'є, Ж.Ж. Руссо, А.Токвіль, Л.Фейєрбах, Р.Шпрінгер, К.Ясперс. Дослідженнями історії європейської інтеграції, її причин та особливостей розвитку, займалися, перш за все, зарубіжні, а зокрема європейські автори. Серед них значний внесок у розробку теорії європейської інтеграції внесли Р.Кейохан, М.Кетінг, Н.МакКормік. Дослідниками теорії регіоналізації є С.Фабріні, А.Спекторовські, Ф. де Ломбаєнде, Ф.Зодердам, Дж.Комсіч. Серед дослідників Європейського Союзу багато хто розглядає його крізь призму регіоналізму. Так, зокрема, К.М. Глен у своїй статті висвітлює регіоналізм в ЄС на прикладі Шотландії; П.Стабз та К.Соліос аналізують «відкритий регіоналізм» у Південно-східній Європі.

Завдання цієї статті – з'ясувати, чи потрібний суверенітет сучасній державі або він нівелюється у ході інтеграційних процесів, припиняє грати визначальну роль у розбудові будь-якої держави.

Новітня історія єдиної Європи бере свій початок у 50-х рр. ХХ століття. Передумовами спочатку економічного, а потім вже політичного об'єднання Європи були декілька факторів: по-перше, єдина Європа була запорукою того, що на її теренах не будуть відбуватися військові дії; по-друге, Європу об'єднала криза, що виникла після Другої світової війни, боротися з якою було необхідно спільними зусиллями; і, по-третє, Європі необхідно було стати на противагу біполярного світу, відігравати на міжнародній арені таку ж роль, як це робили США та СРСР [5]. Отже, з тих пір головні принципи європейської інтеграції полягають у наступному: на місці розділеної Європи необхідно створити єдину Європу, яка базується на мирному співіснуванні, демократичних засадах та економічному добробуті; об'єднання Європи повинно відбуватися в декілька етапів – спочатку в економічній сфері, потім етап формування єдиної правової бази та системи інститутів, яким делегуються частина повноважень країн-членів, у тому числі частина суверенітету [1]. Так, з самого початку формування

Європейського співтовариства постало питання подільності суверенітету держави та делегування його частини наддержавним інституціям.

18 квітня 1951 р. стало датою створення Європейського співтовариства, коли була підписана угода про заснування Європейського об'єднання вугілля та сталі, до якого входили Франція, ФРН, Бельгія, Люксембург, Нідерланди та Італія. Відповідно до договору протягом 1952–1957 рр. був сформований загальний ринок вугілля, залізної руди, сталі та чавуну серед держав-членів, було скасоване мито на продукцію вугільнодобувної та металургійної промисловості. У 1957 р. були підписані угоди про створення Європейської економічної спільноти (ЄЕС) та Європейського співтовариства з атомної енергії (Євратом) [2]. ЄЕС було засноване на спільному ринку, що включає велику кількість товарів і послуг. Митні збори між шістьма країнами-учасниками були повністю скасовані до 1 липня 1968 року. З моменту утворення до Євратому входили ті ж самі держави, що входили до складу ЄЕС – Франція, Італія, Нідерланди, Люксембург, Бельгія та ФРН [4]. Головними завданнями для Євратому було сприяння розвитку мирного використання ядерної енергетики державами-членами, формування загальної енергетичної політики, забезпечення контролю за атомною енергетикою та зниження цін на енергоносії.

Ці договори стали базою для підписання у 1992 р. Маастрихтської угоди про створення Європейського Союзу, яка набрала чинності 1 листопада 1993 р. Відповідно до договору, ЄС базується на трьох основних засадах – на раніше створених об'єднаннях в Європі, на спільній зовнішній політиці та політиці безпеки і на системі єдиних внутрішніх справ та юстиції [1]. У процесі інтеграції все більше сфер контролювалися органами ЄС – сільське господарство, внутрішня торгівля, зовнішня торгівельна політика, потоки капіталів [3, с.149]. Наслідком створення Європейського Союзу стало те, що держави-члени повинні були віддати частину своїх повноважень наддержавним органам ЄС. Тому на порядок денний постало питання доцільності збереження державою власного суверенітету.

Поняття «суверенітет» було введено французьким мислителем Жаном Боденом у своїй праці «Шість книжок про республіку». Жан Боден стверджував, що суверенітет – це постійна та абсолютна влада держави, є сутністю та ознакою влади як такої, абсолютною та вічною силою Республіки. Особливість суверенітету держави полягає в тому, що держава має право запроваджувати закони – це «унікальний атрибут», який має суверен перед своїм народом. Таким чином, закон являє собою команду суверена [13]. Ж.Боден вказував на два аспекти суверенітету: постійність державної влади, що необмежена у часі, та її абсолютний характер, на який не впливають жодні чинники. Першим атрибутом суверена є право впроваджувати закони, які є обов'язковими для кожного громадянина зокрема та для всього народу в цілому. Приймати закони суверен повинен без узгодження з іншими, адже, прислухаючись до інших, він стає суб'єктом своїх законів. Усі інші атрибути суверена закладені у прийнятті або відміні законів. Таким чином, Ж.Боден ставить законодавчу ініціативу як основну характеристику діяльності суверена, проте він не заперечує й інші функції суверена, зокрема – право укладами мир та проголошувати війну, слухати апеляції вироків будь-яких судів, призначати та звільняти державних офіційних осіб, оподаткування чи звільнення від нього, змінювати вагу чи вартість монет, приймати клятви вірності від васалів не зважаючи на їхнє віросповідання [13].

Після Тридцятилітньої війни 1618–1648 рр. та підписання Вестфальського договору було надано новий зміст поняттю «суверенітет», де боротьба за територію стала рушійною силою існування держави. Перерозподіл територій у Європі, боротьба за визнання незалежності стали уособлювати суверенітет. Таким чином, суверенітет набуває не лише внутрішніх характеристик, а й стає зовнішньо значущою особливістю держави.

Згідно зі статтею другою Статуту Організації Об'єднаних Націй всі члени ООН утримуються в їх міжнародних відносинах від загрози сили чи її застосування як проти територіальної недоторканності чи політичної незалежності будь-якої держави, так і будь-яким іншим чином, що не сумісний з Цілями ООН [12]. Відповідно до Статуту ООН та іншим міжнародним документам, у ХХ столітті положення про суверенну рівність держав та право націй на самовизначення сприяло закріпленню ідей національного суверенітету в міжнародних відносинах. Зокрема, цим обумовлювалось неприйняття міжнародною спільнотою будь-яких агресивних кроків з боку держави щодо іншої держави та порушення державного суверенітету.

У сучасній суспільно-політичній думці панують неоліберальні погляди на державний суверенітет, які виокремлюють декілька видів суверенітету. По-перше, під державним суверенітетом розуміється верховенство влади всередині країни та у зовнішній

політиці. По-друге, суверенітет набуває національних характеристик і можна говорити про національний суверенітет, у якому нація має повноваження визначати вектори політичного розвитку, має політичну свободу, може навіть призвести до утворення власної держави. Таким чином, виокремлюються два види суверенітету – національний та державний, де національний суверенітет є першоосновою держави, а державний суверенітет – є однією з форм реалізації суверенітету нації, яка проживає у державі. Суверенітет звужує свою площину – суверенітет народу зводиться до адміністративного регулювання, що є запорукою легітимізації існуючої політичної системи [10, с.38]. Тому можна також говорити про два інші види суверенітету – державний суверенітет та індивідуальний суверенітет, останній з яких взагалі нівелюється в умовах глобальних перетворень. Також виокремлюють два аспекти суверенітету – внутрішній і зовнішній. Внутрішній суверенітет полягає у тому, що держава розпоряджається ресурсами та територіями, видає закони. Під зовнішнім суверенітетом розуміється незалежна політика держави, встановлення дипломатичних відносин з іншими державами, право оголошувати війну та укладати мир [14]. Правовою основою суверенітету є конституції, декларації, загальноприйняті принципи міжнародного права.

У преамбулі Конституції Франції зазначається, що «французький народ урочисто проголошує свою прихильність правам людини і принципам національного суверенітету» [9]. У першому розділі Конституції Про суверенітет зазначається, що національний суверенітет належить народу, який здійснює його крізь своїх представників та шляхом референдуму. Жодна частина народу та жодна окрема особа не може присвоїти собі його здійснення.

Згідно Конституції Італійської Республіки, суверенітет належить народу, який здійснює його у формах та межах, встановлених Конституцією. При цьому у Конституції зазначається, що Італія погоджується на умови взаємності з іншими державами на обмеження суверенітету, що необхідно для їхнього порядку, забезпечуючи народам мир та справедливість [8]. Таким чином, Італія визнає втручання у діяльність інших держав.

У Конституціях Королівства Іспанії, Португалії, Чеської Республіки та в інших країнах Європейського Союзу зазначено, що народ є носієм національного суверенітету.

Однак деякі країни-члени Європейського Союзу передають частину свого суверенітету, прав та повноважень Європейському Союзу та його органам. Наприклад, у Конституції Австрії зазначається, що «окремі суверенні права Федерації можуть бути передані міждержавним закладам та їхнім органам» [6]. У Конституції Греції визначено, що існує можливість вільно, шляхом прийняття закону абсолютною більшістю загальної кількості депутатів парламенту піти на «обмеження у галузі здійснення національного суверенітету, якщо це продиктовано важливими національними інтересами, не зачіпає прав людини та основ демократичного ладу і проводиться на основі принципів рівності та зі збереженням умов взаємності» [7]. Тим самим суверенітет держави співвідноситься з обмеженням цього суверенітету самою державою на користь наднаціональних об'єднань, зокрема, Європейського Союзу.

У проєкті Конституції Європейського Союзу немає згадування про суверенітет як на рівні самого Союзу, так і стосовно країн-членів ЄС. Таким чином, Європейський Союз утворено за принципом об'єднання суверенних держав (як це проголошено у конституціях держав-членів ЄС), однак суверенітет цих держав не береться до уваги. ЄС діє як єдине державне утворення.

Існуванню національного суверенітету країн Європейського Союзу в умовах інтеграційних процесів загрожує небезпека, що може призвести до занепаду національних держав, національної ідентичності та культури. Необхідно прийти до компромісу в умовах інтеграції до ЄС – не втративши власну самосвідомість та суверенітет, а також відігравати активну роль у діяльності органів Європейського Союзу.

У процесі глобальної інтеграції регіони стали відігравати важливу роль у переформатуванні національної держави, яка також ґрунтувалась на тих самих засадах, що й нинішні регіони. У контексті Європейського Союзу регіоналізація носить масштабніший характер, виходячи за межі окремої країни, охоплюючи дві або більше країн. Так, прикладом регіоналізації в Європейському Союзі на міждержавному рівні слугують країни Бенілюксу, Скандинавські країни тощо. Регіоналізм часто визнають загрозою держави, що може призвести до сепаратистських рухів [16]. Так, зокрема, можна розглядати Каталонію та Країну Басків у Іспанії, Фландрію та Волонію у Бельгії, Північну Ірландію і Шотландію у Великобританії. Однак ці прояви можна вважати відхиленнями від норми у процесах регіоналізації. Більшою мірою регіоналізація має економічне підґрунтя, що не призводить до сепаратистських настроїв серед населення [15].

Співвідношення державного суверенітету та процесів регіоналізації на сьогоднішній день набуває нового значення. Державний

суверенітет спускається на щаблину нижче: від національного рівня до регіонального якщо говориться про окрему країну. У контексті групи країн державний суверенітет переростає з національного до міжнародного. Державний суверенітет видозмінюється і набуває широкого характеру, що є запорукою існування державного суверенітету як такого. Ідей державного суверенітету у процесі європейської інтеграції відходять на другий план, поступаючись проблемам оборони та зовнішньої політики. Таким чином, не можна ігнорувати те, що національна держава та суверенітет у ході інтеграційних процесів зазнають трансформації [11, с.416]. Реструктуризація владних інституцій та розподіл владних повноважень, що буде здійснений на трьох рівнях – наднаціональному, державному та регіональному, дасть змогу державі не втратити повний контроль над власною політикою, а створить гнучку систему управління на всіх зазначених рівнях. Трансформація сутності національної держави та суверенітету є запорукою подальшого існування окремої держави, що є самостійним суб'єктом міжнародної політики.

Список використаних джерел

1. Борко Ю., Буторина О. История развития Европейского Союза [Електронний ресурс] / Ю.Борко, О.Буторина / Режим доступу до ресурсу: http://www.mgimo.ru/uploads/files/Borko_Butorina_Istoriya_ES.pdf
2. Браницкий А.Г. Интеграционные процессы в Западной Европе в 1955–1966 гг.: успехи и болезни роста [Електронний ресурс] / А.Г. Браницкий / Режим доступу до ресурсу: http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/9999-0200_West_MO_2003_1/18.pdf
3. Бутров Р.В. Роль государства в европейской интеграции: некоторые теоретические модели [Електронний ресурс] / Р.В. Бутров / Режим доступу до ресурсу: http://www.unn.ru/pages/issues/vestnik/9999-0200_West_MO_2003_1/18.pdf
4. История объединения Европы [Електронний ресурс] / Сост. и ред. П.Пальк, В.Маде и др., 2003. – Режим доступу до ресурсу: www.edk.edu.ee/ul/EL_opik_v.pdf
5. Кокосин А.А. Реальный суверенитет в современной мирополитической системе [Електронний ресурс]. Издание 3-е, дополненное и расширенное. Научный редактор к.и.н. Долгополова Н.А. – М.: Изд. Европа, 2006. – Режим доступу до ресурсу: <http://viperson.ru/data/200704/real1.su.ver.izd.3.doc>
6. Конституция Австрийской Республики [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://worldconstitutions.ru/archives/159>
7. Конституция Греции [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://constitutions.ru/archives/249>
8. Конституция Итальянской Республики [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://italia-ru.com/page/konstitutsiya-italyanskoj-respubliki>
9. Конституция Французской Республики [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: http://www.conseil-constitutionnel.fr/conseil-constitutionnel/root/bank_mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf
10. Кремень Т.В. Державний суверенітет в добу глобалізації / Т.В. Кремень // Політика і час. – 2003. – №10. – С.36–40.
11. Політика європейської інтеграції / Під ред. В.Г. Воронкової. – К.: ВД «Професіонал», 2007. – 512 с.
12. Устав Организации Объединенных Наций [Електронний ресурс] / Режим доступу до ресурсу: <http://www.un.org/ru/documents/charter/chapter1.shtml>
13. Bodin J. Six Books of the Commonwealth, accessed on May 01, 2013 at <http://www.constitution.org/bodin/bodin.txt>
14. Grinin L. Globalization and Sovereignty: Why Do States Abandon Their Sovereign Prerogatives? [Електронний ресурс] / L.Grinin // Age of Globalization. – 2008. – No.1. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.socionauki.ru/journal/articles/127716/>
15. Telò M. Introduction: Globalization, New Regionalism and the Role of the European Union [Електронний ресурс] / M.Telò / Режим доступу до ресурсу: https://www.ashgate.com/pdf/SamplePages/European_Union_and_New_Regionalism_2nd_Intro.pdf
16. Wikipedia: Regionalism, accessed on May 05, 2013 at http://en.wikipedia.org/wiki/Regionalism_%28politics%29

* * *

УДК 94(327)

Томрис Велієва, дисертантка Інституту з прав людини НАН
Азербайджана, Азербайджан, м. Баку**Вплив постбіполярних міжнародних криз на
формування Європейської стратегії безпеки**

Розглядається політика ЄС в нинішніх складних інтеграційних процесах. Зроблено висновок, що у багатопольному світі тільки об'єднаний полюс ЄС може впоратися з існуючими викликами і стати серйозним суб'єктом світової політики.

Ключові слова: ЄС, багатопольний світ, європейська стратегія безпеки.

Томрис Велієва. Влияние постбиполярных международных кризисов на формирование Европейской стратегии безопасности

Рассматривается политика ЕС в нынешних сложных интеграционных процессах. Сделан вывод, что в многополярном мире только объединенный полюс ЕС может справиться с существующими вызовами и стать серьезным субъектом мировой политики.

Ключевые слова: ЕС, многополярный мир, европейская стратегия безопасности.

Tomras Veliyeva. Influence of post-bipolar international crises on forming To European strategy of safety

Politics of EC is examined in present difficult integration processes. Drawn conclusion, that in the multiactic world the only incorporated pole of EC can manage with existent calls and become the serious subject of worldwide policy.

Keywords: EC, multiactic world, European strategy of safety.

Інтеграційні процеси в області формування зовнішньої політики і політики безпеки, а також зовнішньої оборони як вищого рівня інтеграції, незважаючи на всі положення Маастрихтського, Амстердамського, Нищюцького і Ліссабонського договорів, до сих пор залишаються найскладнішою сферою в діяльності ЄС. Складність інтеграційних процесів в цій сфері в першу чергу пов'язана з тим, що державам-членам ЄС важко жертвувати часткою свого суверенітету імені в сфері зовнішньої політики і безпеки. З іншої сторони, існуючі розбіжності в ЄС по питаннях зовнішньої політики і політики безпеки відображають традиційні підходи атлантистів і європейців в сфері безпеки. Ця дилема, в великій ступені, пов'язана з ослабленням залежності Європи від США в сфері безпеки в результаті закінчення холодної війни, яке стало каталізатором інтеграційних процесів в ЄС.

Європейський Союз представляє собою унікальний приклад успішного розвитку інтеграції без сильного центрального уряду [13]. На протязі більш ніж 50 років європейська інтеграція розвивалася без повноважних федеральних органів, конституції і з обмеженим союзним бюджетом. Після краху соціалістичного лагера і розпаду СРСР, ознаменований завершенням періоду ідеологічного воєнно-політичного протистояння між Сходом і Заходом, інтеграційні процеси в Європі отримали новий імпульс. Дванадцять країн-членів Європейського економічного співтовариства (ЕЭС) 7 лютого 1992 г. підписали Договір про Європейський союз (ЄС), названий також по місцю підписання Маастрихтським договором [14]. Цей договір вивів початий в 1950-х гг. процес європейської інтеграції на якісно новий рівень, подрамував створення не тільки економічного і валютного союзу, але і політичного. В тому числі були закладені правові основи для Зовнішньої політики і політики безпеки (ОВПБ) і об'єднана Європа приступила до розробки власної зовнішньої політики і політики безпеки. В травні 1999 г. вступила в силу підписаний в 1997 г. Амстердамський договір і в цьому договорі ОВПБ була доповнена Європейської політикою безпеки і оборони (ЕПБО) [15].

Закінчення холодної війни супроводжувалося помітною активізацією локальних конфліктів. Визвавши їх протиріччям були пов'язані з сепаратизмом, боротьбою за владу або територію в межах одного державства. Велика частина конфліктів стала результатом розпаду Радянського Союзу, Югославії, загострення національно-етнічних протиріччів, проявлення яких раніше зберігалось авторитарними системами або блоком характером холодної війни. Інші конфлікти, наприклад в Африці, стали наслідком ослаблення державності і економічної кризи. Третя категорія – це тривалі конфлікти на Близькому Сході, в Шри-Ланці, Афганістані, навколо Кашміра, які пережили завершення холодної війни, або виступили знову. Кожен новий кризис в міжнародних відносинах, що виник в цей період, вказував на обмежені можливості ЄС протистояти новим загрозам. Разом з тим

кожен новий кризис сприяв розвитку і розвитку ОВПБ і спробам надати ЄС воєнне значення.

Так, під впливом Югославського конфлікту, обналичивши-го неможливість ЄС ефективно діяти там, де напряму зачігаються інтереси європейської безпеки, створена в 1989 році франко-німецька бригада в травні 1992 року була переформована в Європейський корпус. В 1995 році в Європейський корпус приєдналися Бельгія, Люксембург і Іспанія, загальна чисельність якого становила близько 60 тисяч осіб. В 1995 г. Франція, Італія, Іспанія і Португалія почали створення двох групировок – сухопутної (Еврофор) і військово-морської (Евроморфор). Великобританія, Бельгія, Німеччина і Нідерланди створили свою багатонаціональну дивізію, а останні дві країни ще окрему германсько-німецьку корпус чисельністю 35 тисяч. Кінці 1990-х років існувало вже 16 таких багатонаціональних формувань [2].

Конечно ж, потужний імпульс до переосмислення Європейським Союзом своєї ролі в сфері безпеки і посилення інтеграційних процесів в західноєвропейському регіоні дала війна на Балканах, яка показала залежність Західної Європи від США. Уроки, виснесені європейськими учасниками з воєнно-повітряної кампанії НАТО на Балканах, стимулювали прагнення Західної Європи сформувати європейську ідентичність в сфері оборони і безпеки навколо ЄС на основі розширення компетенції і механізмів цього союзу, поглиблення ЗЕС і створення власних інструментів воєнної політики.

В частині, після воєнної операції НАТО в Косово на саммиті ЄС в Кельні в червні 1999 року за основу Європейської політики безпеки і оборони була прийнята стратегія, що забезпечує виконання Європейським Союзом так званих "Петербергських завдань". Петербергські завдання були сформульовані Західноєвропейським союзом (ЗЕС) в 1992 році і включали в себе гуманітарні і спасальні завдання, підтримку миру, завдання бойових сил в управлінні кризами, включаючи миротворчість [16, с.44]. Кельнському самміту передувала декларація Франції і Німеччини, прийнята на франко-німецькому самміті 29 травня 1999 року в Тулузі. В ній була зафіксована рішучість двох країн використовувати весь свій потенціал для отримання Європою необхідних самостійних можливостей і засобів для розв'язання кризисів і конфліктів. Перший крок передбачав створення сил швидкої реакції на базі Єврофор [11].

Процеси розширення і углублення європейської інтеграції набули особливого значення після терористических атак на США 11 вересня 2001 року. Так, ці трагічні події підкреслили важливість забезпечення як зовнішньої, так і внутрішньої безпеки Європейського Союзу. Лондонський Центр європейських реформ відзначав, що в даний час в ході розгортаючоїся антитерористическої кампанії збільшилася значущість Євросоюзу ОВПБ і перебуваюча в самому початковому стані Європейська політика оборони і безпеки (ЕПОБ) проходить випробування на міцність [5].

Дійсно, з однієї сторони, загроза тероризму підкреслила важливість проблем безпеки і оборони, вперше чітко продемонструвавши їх пріоритетність відносно інших сфер діяльності ЄС. З іншої сторони, безпосереднє вплив вересневих подій могло привести до певній затримці процесу європейської інтеграції, так як захист громадян від загрози тероризму посилює роль державства, надаючи йому більше автономії і прав на національному рівні. З іншої сторони, після подій 11 вересня стало очевидним, що країни ЄС потребують в боєздатних озброєних силах, а також в тому, що і Євросоюз повинен бути готовим до необхідності розвернути свої війська для оборони.

Новий міжнародний кризис, викликаний воєнної інтервенцією коаліції США в Іраку, привів до росту антиамериканізму в суспільстві Європи, загострив протиріччя в євроатлантичних відносинах. Поводом для воєнної інтервенції служило звинувачення адміністрації США режиму Саддама Хусейна в наявності хімічного і бактеріологічного озброєння і ракет, здатних його доставляти, а також прагненні іракського керівництва до розробки власного ядерного озброєння і в зв'язі з терористическими організаціями, в тому числі з "Аль-Каїдою".

Іракський питання неодноразово розглядався в СБ ООН і він погодився з тим, що наявність озброєння масового ураження в Іраку може представляти загрозу для міжнародного миру. Від Іраку вимагали йти на роззброєння під контролем міжнародних спостерігачів, групи яких стали прибувати в Ірак восени 2002 г. Іракське уряду неохотно погодилось з проведенням іноземних інспекцій. Однак США все одно вимагали застосування сили проти Іраку. Спроба американської адміністрації отримати санкцію СБ ООН на при-

менение силы не увенчалась успехом, так как постоянные члены СБ Франция, Россия и Китай выступили против проведения военной акции в Ираке.

Несмотря на это, Вашингтон добивался свержения Саддама Хусейна с помощью военной интервенции в обход решения СБ ООН и позиция США натолкнулась на трудности среди стран Европейского Союза. Позицию США поддержали Великобритания и Испания. Три страны альянса – Франция, Германия и Бельгия – выступили против американских планов по проведению военной операции против Ирака. Таким образом, впервые за время существования возникла угроза раскола мнений среди членов Евросоюза, которые одновременно являлись членами НАТО, по принципиальному вопросу Евроатлантической безопасности.

Раскол в отношении войны в Ираке также побудил государства-члены ЕС к оценке происходящего со стратегической точки зрения, что было невозможно еще несколько лет назад. Некоторые государства считали, что необходимо определить особый “европейский путь”, чтобы дистанцироваться от политики США, согласиться с которой они не могли, и предложить ей альтернативу. Другие – стремились переосмыслить европейские и американские приоритеты и привести их к общему знаменателю ради сохранения трансатлантического партнерства, существование которого, как считалось, находилось под угрозой. А третьи государства хотели объединить оба подхода, согласовывая повестку дня ЕС с потребностью в долгосрочном трансатлантическом партнерстве. Все это означало, что евроатлантическое партнерство должно быть переосмыслено и приспособлено к новым реалиям, поскольку в течение длительного времени евроатлантические отношения не подвергались переосмыслению, хотя было ясно, что после окончания “холодной войны” для безопасности Европы исчезла советская военная угроза.

Однако, независимо от мотивации важно то, что возникшая ситуация поставила вопрос о необходимости выработки единой Европейской стратегии безопасности и сделала возможным решающего шага по началу стратегических переговоров внутри ЕС по данному вопросу. На неформальном заседании Совета по общим вопросам и внешним сношениям в Греции 2–3 мая 2003 г. было принято решение о создании проекта стратегического документа и подготовка этого документа было поручено Хавьер Солане. На сессии в Салониках (19–20 июня) Европейский совет одобрил документ “Безопасная Европа в лучшем мире”, предложенный Х. Соланой, и поручил ему закончить подготовку стратегии к следующему заседанию. Европейская стратегия безопасности была принята Европейским советом 12 декабря 2003 г. [1].

Безусловно, принятие Европейской стратегии безопасности (ЕСБ) стало важным событием на пути развития внешней политики и политики безопасности ЕС. Европейская стратегия безопасности стала первым стратегическим документом, затрагивающим все сферы внешней политики Евросоюза – от помощи и торговли, развития демократии и прав человека до дипломатии и вооруженных сил. В ней впервые были установлены принципы и четко сформулированы цели продвижения интересов безопасности ЕС на основании основных ценностей. С другой стороны, впервые за все время в Европейском Союзе была выработана совместная оценка угрозы и были определены четкие задачи в работе по укреплению интересов безопасности ЕС, основанных на ключевых европейских ценностях. С третьей стороны, Европейская стратегия безопасности, по существу, стала заявлением Евросоюза о намерении быть мировым актором, следовательно, она является основой, направляющей деятельность ЕС, а также критерием для ее оценки. В то же время в процессе своей деятельности ЕС вырабатывает собственную стратегическую культуру, развитию которой способствует ЕСБ [7].

Одной из главных составных частей Европейской стратегии безопасности стала политика добрососедства Евросоюза после его расширения, которая эволюционировала от концепции “Расширенная Европа” (Wider Europe) до “Европейской политики соседства”. Она направлена на то, чтобы способствовать повышению качества управления в государствах-соседах посредством предоставления программ помощи, применения принципа обусловленности и целевых торгово-экономических мероприятий. При этом в качестве наилучшего средства обеспечения безопасности ЕС обозначена международная среда, состоящая из демократических государств, которые имеют качественные системы управления [8].

Необходимо отметить, что во Введении Европейской стратегии безопасности отражена главная цель ЕС, и она оформлена следующим образом: “Будучи союзом 25 государств (в настоящее время ЕС является союзом 27 государств – Прим. авт.) с населением более 450 миллионов человек, производящих четверть мирового валового национального продукта и обладающим широким набором инструментов, ЕС неизбежно является глобальным

игроком” [4,с.1]. Эта глобальная цель не ограничивается сферами помощи развитию и торговли, в которых ЕС долгое время оставался глобальным актором, но включает и военно-политическую область, так как, согласно документу, “Европа должна быть готова разделить ответственность за безопасность в мире и строительство лучшего мира”. В достижении этой цели военная сила, однако, рассматривается как последнее средство. Акцент все же сделан на целостном подходе с использованием полного набора инструментов, на основе партнерства и многосторонних институтов для осуществления долгосрочной политики по предотвращению терроризма и обеспечению стабилизации: “Лучшая защита нашей безопасности – это мир эффективно управляемых демократических государств. Распространение культуры качественного управления, поддержка социальных и политических реформ, борьба с коррупцией и превращением властных полномочий, утверждение власти закона и защита прав человека являются лучшими средствами укрепления международного порядка”. Таким образом, ЕСБ следует рассматривать в первую очередь как заявление о миссии ЕС в качестве международного актора.

В Европейской стратегии безопасности приводится краткая характеристика обстановки в сфере безопасности после окончания холодной войны. Подчеркивается, что “...Обстановка после окончания холодной войны характеризуется все более открытыми границами, неразрывной связью с этим внутренних и внешних аспектов безопасности” и сегодня “... Европа сталкивается с новыми угрозами, несущими более диверсифицированный, менее явный и менее предсказуемый характер” [4,с.2-3].

В документе терроризм, распространение оружия массового уничтожения (ОМУ) и систем его доставки, региональные конфликты, недееспособность государств, а также организованная преступность называются основными угрозами для безопасности. В Стратегии, в частности, отмечается, что региональные конфликты зачастую могут привести “к экстремизму, терроризму, провалу государственности; они создают условия для формирования организованной преступности и способны подогреть потребность в овладении оружием массового поражения” [4,с.4].

Борьба с существующими угрозами, обеспечение безопасности вокруг Европы и установление международного порядка на эффективной многосторонней основе в документе определяются в качестве стратегических целей Европейского Союза. Для достижения этих целей особый акцент делается на политические меры для разрешения конфликтов и отмечается, что наиболее практичным подходом представляется иногда обращение к корням застарелых региональных конфликтов. При этом признается, что могут потребоваться и военные меры, и действенная работа полиции. Экономические инструменты служат целям хозяйственного восстановления, а гражданская помощь в разрешении кризиса помогает восстановить гражданское правление.

В документе также подчеркивается, что Европейский Союз добился прогресса в формировании единой внешней политики и эффективного разрешения кризисов, сейчас располагает эффективно действующими инструментами, но в достижении стратегических целей должен выступать еще активнее, согласованнее и компетентнее, а также взаимодействовать с партнерами.

Необходимо отметить, что Европейский совет в декабре 2007 года предоставил Верховному представителю Хавьеру Солане полномочия подготовить доклад о мерах по реализации Европейской стратегии безопасности [6]. В декабре 2008 г. Европейский совет принял Доклад о реализации Европейской стратегии безопасности под названием “Обеспечение безопасности в меняющемся мире”. Многие в ЕС рассматривали вариант пересмотра самой Стратегии, но в виду того, что доклад был подготовлен после августовской пятидневной войны между Грузией и Россией, Европейский совет решил оставить ее текст нетронутым из опасения, что дебаты приведут к серьезным расхождениям, особенно в отношении России. В результате, ЕСБ была дополнена новыми вызовами безопасности, в частности, проблемами кибербезопасности, энергетической безопасности и изменения климата, которые были отнесены к нетрадиционным угрозам [9]. Решение этих проблем возможно, по мнению ЕС, только в формате многостороннего сотрудничества. Иными словами, если в ЕСБ изложена и концепция, и амбициозная внешнеполитическая повестка дня ЕС, то оценка ЕС в отношении их результатов выражена в Докладе [3,с.7]. Действительно в Докладе подчеркивалось, что, несмотря на все достигнутое, работа по реализации ЕСБ не завершена. Для того, чтобы реализовать полностью наш потенциал, Европейскому Союзу все еще необходимо действовать более умело, более согласованно и более активно [12]. Таким образом, фактически было признано, что Европейский совет не обеспечил создание требуемого механизма для активной реализации стратегии и связи между ЕСБ и процессом принятия решений. Стратегические цели остались прежними, и они вновь были подтверждены в Докладе 2008 г., в

которм, однак, збереглася неясність стосовно шляхів реалізації конкретних проблем.

В контексті пошуку причин того, чому не був створений необхідний механізм для реалізації ЄСБ, звертає на себе увагу робота Гайд-Прайса, де автор виділяє наступні три фактори, які відрізняють ведучу світову силу: масштаб ресурсів, почуття відповідальності за формування оточуючої обстановки, управління системою і забезпечення суспільних благ, а також воля до дії. Згідно Гайд-Прайсу, саме воля до дії частіше за все не вистачає Євросоюзу [10, с.38].

Ітак, Європейська стратегія безпеки в певній мірі стала поворотним моментом в історії зовнішньої політики і політики безпеки. В той же час, даний документ, зрозуміло, являється лише першим наближенням до вирішення подлинної стратегічної концепції ЄС і несе на собі неминучий відбиток суперечностей, компромісів і обмежень, пов'язаних з невизначеністю характеру і темпів подальшої інтеграції. Серед його недоліків можна виділити, зокрема, відсутність чіткої визначеності стратегічних пріоритетів. З іншого боку, ЄСБ може перетворитися з концепції в послідовальну і рішучу політику, якщо Європейський союз буде діяти як цілісний механізм. Поки всередині ЄС залишається розподіл на "атлантистів" і "європеїстів", він не зможе стати ефективною структурою. Так само, бездіяльність ЄС в певних ситуаціях частіше за все пояснюється не тим, що його члени розходяться в питаннях методу дії, а тим, що вони віддають перевагу діяти через інші структури, зокрема НАТО, або поодинці, проводячи національну зовнішню політику. Освідомлення того факта, що тільки єдиний ЄС може впоратися з викликами глобалізованого світу, повинно змусити держави-члени ЄС змінити свої підходи. В поліполярному світі тільки єдиний полюс ЄС може впоратися з існуючими викликами і стати серйозним суб'єктом світової політики.

Список использованных источников

1. Арбатова Н. Новая стратегия безопасности ЕС (российский взгляд на "документ Соланы") // Современная Европа, 2003, вып.4, с.60-67.
2. Бискуп С. Основы обновленной Европейской стратегии безопасности // Вестник международных организаций: образование, наука, новая экономика, 2009, №2 (24), с.105-120.
3. Европейский Союз и региональные конфликты / Отв. ред. – Н.К. Арбатова, А.М. Кокеев. М.: ИМЭМО РАН, 2011, 143 с.
4. A Secure Europe in a Better World. European Security Strategy. Brussels, 12 December 2003, 14 p. // <http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cmsUpload/78367.pdf>.
5. Bannerman E., Everts S., Grabbe H., Charles Grant Ch., and Murray A. Europe after Sept. 11th., London Centre for European Reform, 2001. 91 p.
6. Biscop S. Permanent Structured Cooperation and the Future of the ESDP: Transformation and Integration // European Foreign Affairs Review. 2008, Vol. 13, No.4, p. 431-448.
7. Booth K. Strategic Culture: Validity and Validation // Oxford Journal on Good Governance, 2005, Vol. 2, No.1, p.25-28.
8. European Neighbourhood Policy Strategy Paper. Communication from the Commission, Brussels, COM(2004) 373 final, 12/05/2004 // http://ec.europa.eu/world/enp/pdf/strategy/strategy_paper_en.pdf.
9. Grevi G. Framing the European Strategic Debate // Studia Diplomatica, 2008, Vol. 61, No.3, p.5-18.
10. Hyde-Price A. European Security in the Twenty-first Century. The Challenge of Multipolarity. London: Routledge, 2007, 241 p.
11. Kaldor M., Salmon A. Military Force and European Strategy // Survival, 2006, Vol. 48, No.1, p.19-34.
12. Report on the Implementation of the European Security Strategy. Providing Security in a Changing World. Brussels, 11 December 2008, 12 p. // http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_Data/docs/pressdata/EN/reports/104630.pdf.
13. Smith Michael E., Toward a theory of EU foreign policy making: multi-level governance, domestic politics, and national adaptation to Europe's common foreign and security policy // Journal of European Public Policy 2004. №11(4). P. 740–758.
14. The Maastricht Treaty provisions amending the Treaty establishing the European Economic Community with a view to establishing the European Community, 7 February 1992 // <http://www.eurotreaties.com/maastrichtec.pdf>.
15. The Treaty of Amsterdam amending the Treaty on European Union, the Treaties establishing the European Communities and related acts, 2 October 1997 // <http://eur-lex.europa.eu/en/treaties/dat/11997D/htm/11997D.html>.
16. Western European Union. WEU today. Brussels, Belgium: WEU Secretariat-General. January 2000, 56 p. // http://www.w eu.int/WEU_Today2.pdf.

* * *

УДК 32.001«19»

Руслан Буравченко, канд. історичних наук, ст. викладач кафедри суспільних дисциплін і права, Черкаський державний технологічний університет, Україна, м. Черкаси

Ідеологічна парадигма антитоталітарних революцій Центрально-Східної Європи в кінці ХХ ст.

В кінці ХХ ст. в країнах Центральної та Східної Європи комуністично-тоталітарна ідеологія, яка була на той час єдиною легальною і пануючою, призвела до економічного колапсу та кризи. Історично була доведена економічна неспроможність і неконкурентоздатність, як вищезазначеної ідеології, так і режимів, котрі на неї опиралися. Наслідком революційних потрясінь стала зміна суспільно-політичного ладу та перехід в економічному та політичному устрої від комуністично-тоталітарної до ліберально-демократичної парадигми.

Ключові слова: Центрально-Східної Європи, країнах, влади, революції, республіка, соціалізму, відносин, країни, суспільства, ліберально-демократичних, комуністичних, соціалістичного, політичних, економіки, тоталітарного, Ф.А. фон Гаяк.

Руслан Буравченко. Идеологическая парадигма антитоталитарных революций Центральной и Восточной Европы в XX в.

В конце XX века в странах Центральной и Восточной Европы коммунистическая тоталитарная идеология, которая была на то время единственной легальной и господствующей, привела к экономическому коллапсу и кризису. Исторически была доказана экономическая невозможность и неконкурентоспособность, как вышеупомянутой идеологии, так и режимов, которые на нее опирались. Следствием революционных потрясений стало изменение общественно-политической системы, переход в экономическом и политическом устройстве от коммунистической тоталитарной к либерально-демократической парадигме.

Ключевые слова: Центрально-Восточная Европа, странах, власти, революции, республика, социализму, отношений, государства, общества, либерально-демократических, коммунистических, социалистического, политических, экономики, тоталитарного, Ф.А. фон Гайек.

Ruslan Buravchenko. The ideological paradigm of anti-totalitarian revolutions in Central and Eastern Europe in the 20th century

At the end of the 20th century in Central and Eastern Europe the Communist totalitarian ideology which was at that time the only legal and dominating, led to economic collapse and crisis. Historically was proved economic impossibility and not competitiveness both the above-mentioned ideologies and regimes that relied on it. As consequence of the revolutionary turmoil was the change in the socio-political system, the shift in economic and political system of Communist totalitarian to liberal-democratic paradigm.

Keywords: Central-Eastern Europe, countries, power, revolution, Republic, socialism, relationships, society, liberal-democratic, Communist, Socialist, political, economy, totalitarian, F.A. Hayek.

9 листопада 1989 року відбулося падіння Берлінського муру, котрий розділяв не тільки Західний та Східний Берлін, а й два способи політичних і економічних взаємовідносин в суспільстві. Перший спосіб – ліберально-демократичний, базується на ідеях абсолютної цінності людської особистості та необхідності їх диференціації в суспільстві, визнання природної рівності прав людей від народження, визнанні невідчужуваності її прав на життя, свободу, власність, автономії індивідуальності. Ліберально-демократичний принцип також передбачає: договірний характер відносин між державою і індивідом, обмеження обсягу і сфер втручання держави, захищеність у рамках закону від державного втручання в особисте життя людини, свобода її законних дій в усіх сферах суспільного життя, необхідність розподілу праці, вільної торгівлі та підприємництва. В цілому ідеологія лібералізму ґрунтується на двох важливих світоглядних передумовах: уявленні про первинність і природність індивідуальних прав, потреб та інтересів і на визнанні необхідності нормативного їх регулювання. Головні ідеї класичного лібералізму були сформульовані у XVII–XIX ст. у творах Джона Локка, Томаса Гоббса, Адама Сміта, Ієремії Бенґама, Джона Стюарта Мілля, а також американських просвітителів Бенджаміна Франкліна, Томаса Джефферсона, Джеймса Медісона. Біля витоків лібералізму стояв Дж. Локк, який ґрунтував ідеї суспільного договору та природного права. Згідно з першою держава є результатом угоди між людьми. За цією угодою люди передають державі частину своїх прав, але є такі права, що належать їм від народження і не можуть бути відчужені. До них належать насамперед право на життя, свободу і власність. Ідея індивідуальної свободи є центральною в лібералізмі. Саме свобода стимулює пошук шляхів досягнення успіху, підприємливість, новаторство, тобто все те, що притаманне вільному ринку та капіталістичним відносинам [2, с.231;3;8, с.284;10;11;12;13, с.135–136;16;19, с.541].

Другий спосіб – тоталітарно-корпоративний, котрий шукає собі опору за допомогою всезагального контролю, як над полі-

тичним, так і економічним життям суспільства, притаманний він і марксистсько-комуністичній ідеології. Основними ідеалами, які сповідує марксистсько-комуністичне ідеологічне вчення, є пріоритет суспільної власності над іншими формами, декларативна відсутність експлуатації людиною людини та необхідності справедливого розподілу матеріальних благ, духовних цінностей в залежності від затраченої праці, спрямовує насамперед увагу на забезпечення соціальних прав особистості. Відповідно, всі ці ідеали, вступаючи в суперечність з психологічною природою людини, по суті нехтували значення економічної свободи індивідів, конкуренції, не надавали чіткого, адекватного і справедливого механізму визначення міри «затраченої праці», передбачали не-трудові перерозподіли прибутків, функціонування та пріоритет неринкових механізмів в економіці, втручання невиробничого актора (партії, класу, бюрократії, держави) в виробничі відносини [2, с. 249; 19, с. 551–552]. Базовими цінностями марксизму є суспільна власність на засоби виробництва, рівність, народовладдя, інтернаціоналізм. В основу марксистського трактування соціалізму покладено наступні постулати: 1) соціалізм є вищою порівняно з капіталізмом формою суспільної організації, перехід до якої можливий тільки шляхом революції; 2) побудова соціально справедливого суспільства неможлива без знищення приватної власності на засоби виробництва; 3) шлях до соціалізму пролягає через заміну буржуазного парламентаризму диктатурою пролетаріату, відповідно марксизм особливо багато уваги приділяє розробленню теорії диктатури; 4) необхідність заборони приватної власності, ринкових відносин, політичної і духовної опозиції; 5) в політичній боротьбі активне використання насилля та примусу, які визначалися як «диктатура пролетаріату», «революційна боротьба», «революційне правосуддя», «пролетарська справедливість» тощо; 6) визнання соціалізму як проміжної ланки між буржуазно-капіталістичним та комуністичними формаціями [1, с. 284–286; 6, с. 281–282; 13, с. 143–144].

Ще до падіння Берлінського муру економіст, політичний філософ, доктор права і політичних наук, прихильник концепції «вільного суспільства», ліберальних принципів в економіці, теоретик лібертаризму, правової держави, лауреат Нобелівської премії в сфері економіки, член Британської академії, Австрійської академії наук, Фрідріх Август фон Гак (нім. Friedrich August von Hayek, англ. Friedrich August Hayek) в дослідженнях «Шлях до рабства» (англ. «Road to Serfdom») та «Пагубна самовпевненість: помилка соціалізму» (англ. The Fatal Conceit: The Errors of Socialism) проаналізувавши витоки тоталітаризму, визначив неминучість його краху [17; 18]. «Оксамитові» анти тоталітарні революції в Центральній та Східній Європі, які мали переважно мирний характер (окрім Румунії та Югославії) стали емпіричним доказом теоретичних обґрунтувань вищенаведених досліджень доктора Ф. А. фон Гаєка про згубність для людства тоталітарних ідей, а також економічну безперспективність та неконкурентоспроможність проєктів побудови тоталітарного суспільства. «До зростання продуктивності призводить, напевно, не просто збільшення кількості людей, а збільшення кількості різних людей. Люди стали могутніми тому, що стали різними: нові можливості, відкриті спеціалізацією, обумовлені не тільки підвищенням інтелектуального рівня індивідів, скільки посиленням їх диференціації, створюють основу для більш успішного використання ресурсів нашої планети» – цю тезу виводить в своєму дослідженні Ф. А. фон Гак [17, с. 210].

Відповідно вже на середину 80-х рр. XX ст. стало зрозуміло, що соціалістична парадигма у Східній та Центральній Європі себе повністю вичерпала.

До країн так званого «соціалістичного табору» в зазначений період, окрім СРСР належали наступні європейські країни: Народна Республіка Болгарія (НРБ), Народна Соціалістична Республіка Албанія (НСРА), Німецька Демократична Республіка (НДР), Польська Народна Республіка (ПНР), Соціалістична Республіка Румунія (СРР), Соціалістична Федеративна Республіка Югославія (СФРЮ), Угорська Народна Республіка (УНР), Чехословацька Соціалістична Республіка (ЧССР). Впродовж 1988–1989 рр. в цих країнах різко загострилася соціально-економічна і суспільно-політична ситуація. Майже всюди спостерігалися застій виробництва і зниження рівня реальних доходів населення. Зростали бюджетні дефіцити і зовнішні борги. Причиною кризи виявилася неспроможність керівництва зазначених країн пристосуватися до нових економічних вимог, внаслідок їхньої орієнтації на командно-адміністративну економічну модель, яка не сприяла розвитку економічного стимулювання виробництва, стримувала підприємництво та ініціативу господарських структур. В той же час новий етап науково-технічної революції вимагав структурної перебудови економіки. Але керівництво соціалістичного табору виявилось нездатним розв'язати проблеми, які назріли, про що і попереджав доктор Ф. А. фон Гак. Політика перебудови в СРСР, принципово нові підходи у сфері міжнародних відносин безпо-

середньо впливали на соціально-економічні й політичні процеси європейських соціалістичних країн. Криза комуністичних режимів, що визрала протягом десятиліть, наприкінці 1980-х рр. досягла апогею. Під впливом подій, що відбулися в світі, населення країн Східної Європи піднялося на боротьбу проти тоталітарних комуністичних режимів. Зовнішня політика «нового мислення» в СРСР стала поштовхом до мирних революцій 1989 р. в країнах соціалістичного табору, сприяла посиленню реформістського крила правлячих в них компартій. В тих країнах, де реформування урядових партій не відбувалося та робилася спроба консервації політичних відносин, повалення тоталітарного режиму відбувалося збройними шляхом. Майже в усіх країнах Східної Європи події починались з приходу до влади прихильників «оновлення соціалізму». Нові сили проголошували курс на заміну тоталітарного соціалізму демократично-ліберальним, а економічний розвиток з командно-адміністративних до ліберально-ринкових відносин. На перших же вільних виборах вони здобували більшість і приходили до влади, витісняючи комуністів, пропонуючи «будівництво капіталізму», вимагаючи ліквідації Ради економічної взаємодопомоги (РЕВ) і Організації Варшавського договору (ОВД), виведення радянських війська з території держави. У 1989–1990 рр. по всіх країнах Центральної та Південно-Східної Європи прокотилася хвиля народних анти тоталітарних демократичних революцій. Їхнім результатом стало падіння збанкрутілих комуністичних режимів і прихід до влади опозиційних сил, які взяли курс на побудову справді демократичного, правового суспільства на засадах ринкової економіки. Швидкоплинні революційні процеси охопили соціалістичні країни Східної та Центральної Європи: НДР (жовтень–листопад), Болгарію і Чехословаччину (листопад), Румунію (грудень). Ще раніше, влітку 1989 р., почався рішучий демонтаж тоталітарної системи в Польщі, до якого з початку жовтня приєдналася також Угорщина [1, с. 502–504; 9, с. 44, 50; 15, с. 275; 14, с. 316, 350–351; 20, с. 185].

У сучасній науковій літературі дослідники наголошують не стільки на характері революцій – анти тоталітарний, демократичний, визвольний – скільки на її ліберально-демократичних особливостях. До останніх, як правило, відносять спонтанність, масовість, мирний, ненасильницький розвиток подій, що дало підстави кваліфікувати революції як «оксамитові». Винятком були Румунія та Югославія, де події розвивалися інакше.

Специфічні причини обумовили також моделі анти тоталітарної революції. «Оксамитові» революції в Чехословаччині, НДР, Болгарії усунули від керівництва партійно державну номенклатуру. Дисидентська інтелігенція, що керувалася завданнями зламання тоталітарної системи, здобула всебічну підтримку широкого загалу. В Румунії перемога над тоталітаризмом була здобута в результаті всенародною повстанням проти диктатури Н. Чаушеску та створенням ним за роки правління клану. Механізм анти тоталітарної революції в Польщі був запущений знизу масовим рухом багатомільйонної «Солідарності». Демократичні революційні перетворення в Угорщині, що поступово визрівали вже в «еру Кадара», розпочалися зверху реформаторським крилом УСРП [9, с. 47; 20, с. 186–190].

Революції в країнах Центральної та Південно-Східної Європи наприкінці 80-х рр. XX ст. розгорнулися майже одночасно. Це пояснювалось, по-перше, зрілістю передумов та високим ступенем соціальної напруги в усіх цих країнах і, по-друге, усвідомленням того, що СРСР не втручатиметься у внутрішні справи своїх західних сусідів і не надаватиме підтримку ортодоксальним прокомуністичним силам, які намагалися загальмувати демократичний процес.

Особливе значення для країн «соціалістичного табору» мав прихід до влади нових людей, колишніх дисидентів, супротивників тоталітарного режиму, людей з демократичним напрямком мислення. Головною позитивною ознакою нових керівників, таких як Вацлав Гавел, Желю Желев, Йозеф Анталл, Тадеуш Мазовецький, Лех Валенса, було те, що вони не мали негативного досвіду командно-адміністративної чи партійної роботи в умовах тоталітаризму [9, с. 49].

Трагічний характер мали події в Соціалістичній Республіці Румунії, де існував жорстокий тоталітарний режим Н. Чаушеску. Особливості їх полягали в тому, що тут не було свого Л. Валенси, як у Польщі, або В. Гавела, як у Чехословаччині, не було комуністів-реформаторів, як в Угорщині та Болгарії. Революційні події в Румунії (на відміну від «оксамитової революції» в Празі) вирізнялися стихійним характером, супроводжувалися насиллям і мали драматичні наслідки – призвели до багатьох людських жертв.

Антиурядові виступи вибухнули 21 грудня 1989 р. у великому промисловому центрі Тімішоари (в Трансильванії), звідки невдоволення існуючим режимом перекинулося на інші міста, насамперед Бухарест. Репресії влади щодо місцевого священика-угорця Л. Текеша викликали виступ парафіян, до яких приєдналися мешканці міста. Ввечері 16 грудня 1989 р. на центральній площі

міста зібралися кілька тисяч чоловік з антикомуністичними гаслами. Проти демонстрантів було кинуте загони сил безпеки. В результаті в місті загинуло понад 100 чоловік, а більш ніж 200 – поранено. Розстріл демонстрантів обурив населення країни. 22 грудня 1989 р. в Бухаресті розпочався мітинг протесту. Власти проголосили в країні надзвичайний стан та застосували проти демонстрантів загони спецпризначення. Населення у відповідь почало озброюватися і оборонятися. З 22 до 25 грудня 1989 р. в Бухаресті відбувалися криваві сутички повсталих з військами служби безпеки «Секурітате», в ході яких повсталі, спираючись на підтримку армії захопили важливі стратегічні об'єкти. Збройні сутички відбулися також і в інших містах. Повсталі народ за підтримки армії скинув диктатуру клану Чаушеску, яка тривала понад 24 роки. Всього під час повстання загинуло 1104 людей, 3321 було поранено, за іншими джерелами загинуло понад 4,5 тис. осіб, близько 2,5 тис. було поранено. Влада в країні перейшла до сформованого під час революції Фронту національного порядку (ФНП), на чолі якого стояв І.Ілієску. 22 грудня 1989 р. він оголосив про повалення диктатури. Подружжя Чаушеску було заарештовано та страчено згідно вироку засідання спеціального трибуналу. Румунська комуністична партія (РКП) розпалася і припинила своє існування. Натомість виникли десятки нових політичних партій і громадських організацій. На парламентських виборах у травні 1990 р. ФНП здобув переконливу перемогу. Президентом було обрано І.Ілієску. У листопаді 1991 р. парламент прийняв нову Конституцію, яка проголосила Румунію правовою, демократичною і соціальною державою [7, с.560; 14, с.318; 15, с.277; 20, с.206–207].

Революційний процес охопив і Народну Соціалістичну Республіку Албанію. На відміну від інших країн Східної Європи, де бурхливі події кінця 1980–х рр. привели до кардинальних суспільно-політичних змін, Албанія залишалася заповідником «соціалізму». Після смерті багаторічного лідера країни Е.Ходжі на квітневому пленумі ЦК правлячої Албанської партії праці (АПП) у 1985 р. новим лідером партії був обраний Р.Алія. Не зважаючи на те, що нове керівництво підкреслювало свою послідовність і незмінність в внутрішній та зовнішній політиці, однак економічні та політичні реалії змусили їх вже в наступному році зробити перші кроки на шляху до подолання самоізоляції та встановлення відносин з сусідніми країнами. 13 листопада 1990 р. Народні збори прийняли поправки до Конституції, де скасовувалася монополія однієї партії на владу. Одночасно було скасовано ембарго на іноземні інвестиції в економіці країни та дозволено діяльність різних конфесій [7, с.560; 14, с.319; 20, с.215]. В червні 1991 р. була прийнята нова програма партії та змінена назва на Албанську Соціалістичну Партію (АСП). Але ортодоксальні сили в АСП, продовжували протидіяти процесу демократизації країни, що спровокували наступну політичну кризу та дострокові парламентські вибори 22 березня 1992 р., які засвідчили перемогу Демократичної Партії Албанії, яка отримала 2/3 місць у Народних зборах. Президентом Республіки Албанія був обраний С.Беріша, котрий почав активно впроваджувати лібералізацію економіки та демократизацію суспільства. Так були відкриті кордони, став підтримуватися дрібне підприємництво, залучається іноземні інвестиції. Наприкінці травня 1996 р. на чергових виборах до Народних зборів Демократична партія, на яку опирався президент С.Беріша, отримала 87% голосів виборців. Однак вже в січні 1997 р. в результаті виборів до влади знову повертаються соціалісти. А з 24 червня 2001 р. СПА здобуває перемогу, отримавши 73 з 140 місць в парламенті. Тобто в Албанії встановлюється двопартійна система [4, с.252; 5, с.15; 20, с.215–218].

Отже, у ході антитоталітарних революцій в країнах Центральної та Східної Європи комуністи змушені були відмовитися від монополії на владу. Багатопартійність, опозиція стали звичайною атрибутикою східноєвропейських парламентських держав. Демократично-ліберальні революції 1989–1990 рр. у країнах Східної і Центральної Європи завершилися поваленням комуністичних режимів та переходу до нових економічних відносин – ринкових. Нові політичні сили, що прийшли до влади, взяли курс на ринкові реформи і затвердження парламентської демократії, тобто основні ліберальні принципи. Розпочався складний і досить суперечливий процес встановлення постсоціалістичних країн Центральної та Східної Європи в європейське і світове співтовариство. Після революцій країнах Центральної та Східної Європи поступово завершилися процеси демократизації суспільного життя, плюралізації політичної системи, структуризації партійно-політичної системи, що наближається до західноєвропейських стандартів, коли при владі чергуються право- і лівоцентристські коаліції. Таким країнам, як Польща, Словенія, Чехія, Словаччина, Угорщина, де енергійно, послідовно і продумано впроваджувалися економічні реформи, вдалося порівняно швидко вийти з кризи. Саме ці країни у 2004 р. було прийнято до Євросоюзу.

Крах комунізму, як теорії і практики, означав також крах тих партій, що стояли на платформі марксизму–ленізму. Комуністичні партії або припинили своє існування, або перейшли на платформу західної соціал-демократії. Так, у січні 1990 р. припинила своє існування ПОРП. Тривалій еволюції зазнала СЄПН. БКП трансформувалася в Болгарську соціалістичну партію. В 1990 р. у двох югославських республіках до влади прийшли некомуністи. На певний час зникла комуністична партія Румунії, яка відкрито підтримала диктатора у грудні 1989 р. Гасла демократичного соціалізму, якими комуністи намагалися замаскувати збанкрутілу теорію, послужили лише засобом поступової еволюції свідомості частини обивателів на бік ліберально-демократичного мислення, про що і писав до зазначених подій в своїх дослідженнях Ф.А. фон Гаєк.

Список використаних джерел

1. Абаренков В.П. Краткий политический словарь / В.П. Абаренков, Т.Е. Абова, А.Г. Аверкин и др.; Сост. и общ. ред. Л.А. Оникова, Н.В. Шишлина. – 6-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1989. – 623 с.
2. Бабкіна О.В. Політологія: Посібник для студентів вищих навчальних закладів / За редакцією О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка. – К.: Видавничий центр «Академія», 2000. – 368 с.
3. Локк Дж. Сочинения в 2 т. / Сост., ред., авт. примеч. В.В. Соколов; Пер. с лат. и англ. – М.: Мысль, 1991. – Т.2. – 731, [1] с., [1] л. ил. – (Филос. наследие).
4. Даниленко В.М. Всесвітня історія: Хронологія основних подій / В.М. Даниленко, С.А. Кокін. – К.: Либідь, 1997. – 264 с.
5. Історія країн світу: довідник / І.І. Дахно. – К.: ЦУЛ, 2007. – 816 с.
6. Кирилюк Ф.М. Політологія [Текст]: підручник для вищих навч. закладів / Ф.М. Кирилюк, М.І. Обушний, М.І. Хилько та ін.; за ред. Ф.М. Кирилюка. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Здоров'я, 2004. – 776 с.
7. Кіндер Г., Хільгеман В. Всесвітня історія: dtv-Atlas: Пер. з нім. / Худож. Гаральд і Рут Букор; Наук. ред. пер.: А.Г. Слюсаренко, О.Ф. Іванов. – К.: Знання-Прес, 2001. – 631 с.
8. Колодій А. Політологія. Кн. перша: Політика і суспільство. Кн. Друга: Держава і політика / А. Колодій, Л.Климанська, Я.Космина, В.Харченко. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. – 664 с.: іл.
9. Копилов А.О. Новітня історія країн Європи та Америки (1945–2002 роки): Навчальний посібник для студ. історичних спец. вузів / В.П. Газін, С.А. Копилов; За ред. проф. А.О. Копилова. – К.: Либідь, 2004. – 624 с.
10. Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. / Под ред. И.С. Нарского. – М.: Мысль, 1985. – Т.1. – 623 с.
11. Локк Дж. Сочинения: В 3-х т. / Под ред. И. С. Нарского. – М.: Мысль, 1985. – Т.2. – 560 с.
12. Монтескьє Ш.Л. О духе законов. – М.: Мысль, 1999. – 672 с.
13. Новейший политологический словарь / авт.-сост. Д.Е. Погорельный, В.Ю. Фесенко, К.В. Филиппов. – Ростов н/Д: Феникс, 2010. – 318 с. – (Словари).
14. Панкова С.В. Історія Європи: Навчальний посібник. – К.: Альтер-прес, 2007. – 352 с.
15. Салабай В.Ф. Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики. XX – початок XXI ст.: Навч. посіб. / В.Ф. Салабай, І.Д. Дудко, М.В. Борисенко, М.П. Чуб. – К.: КНЕУ, 2006. – 368 с.
16. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. – М.: Эксмо, 2007. – (Серия: Антология экономической мысли) – 960 с.
17. Хайек Ф.А. Пагубная самонадеянность: ошибки социализма / Пер. с англ. Елены Осиновой; под ред.: У.У. Бартли, Е.Гордеевой. – М.: Изд-во «Новости», 1992. – 304 с.
18. Хайек Фридрих Август фон. Дорога к рабству / Пер. с англ. Михаил Гнедовский, Игорь Пильщиков – М.: Новое издательство, 2005. – 264 с.
19. Шляхтун П.П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К.: Либідь, 2002. – 576 с.
20. Яровий В.І. Новітня історія країн Східної Європи 40-ві – 90-ті роки XX ст.: Курс лекцій: Навч. посібник. – К.: Либідь 1997. – 269 с.

* * *

УДК 327 (339.924)

Олександр Дудник, канд. історичних наук, старший науковий співробітник Фонду Президентів України при Національній бібліотеці України ім. В.І. Вернадського, Україна, м. Київ

Євразійський союз (ЄАС): для кого реальна необхідність, а кому реальна загроза?

Розкриваються особливості євразійської інтеграції, що становлять для одних країн СНД реальну необхідність, а для інших – реальну загрозу.

Ключові слова: регіон Центральної Азії, Євразійський Союз (ЄАС), Митний союз (МС), Тюркський союз, Співдружність незалежних держав (СНД), інтеграція, модернізація, загроза.

Александр Дудник. Евразийский союз: для кого реальная необходимость, а для кого реальная угроза?

Раскрываются особенности евразийской интеграции, которые представляют для одних стран СНГ реальную необходимость, а для других – реальную угрозу.

Ключевые слова: регион Центральной Азии, Евразийский союз (ЕАС), Таможенный союз (ТС), Тюркский союз (ТС), Содружество независимых государств (СНГ), интеграция, модернизация, угроза.

Alexander Dudnik. Eurasian union: for whom the real necessity and to whom the real threat?

Describes the features of the Eurasian integration, which represent real necessity for some countries of Commonwealth of Independent States (CIS), but for others – a real threat.

Keywords: region of Central Asia, Eurasian Union (EAU), Customs union (CU), Turkic Union, Commonwealth of Independent States (CIS), integration, modernization, threat.

Ідея євразійства не нова в Росії як і на Заході аналогічна їй теорія «Хартленда» – «осьового регіону» («Heart-land»). Обидві стверджують, що держава або об'єднання держав, яке буде контролювати осьовий регіон Євразії – більшу частину Росії і Центральну Азію, буде панувати не тільки в Євразії, але й в усьому світі. Нині наміри реалізувати цю ідею й теорію спостерігаються не тільки на Заході та в Росії, а й в Туреччині. При цьому двоє з трьох сучасних ініціаторів євразійської інтеграції приділяють в ній важливу увагу Україні.

Від 2001 р. США посилюють контроль в Центральній Азії, щоб не допустити там зміни існуючого статус-кво – появи ворожих їм держав, або державних об'єднань на чолі з Росією чи Китаєм. У середньостроковій перспективі розраховують на появу в регіоні важливих і сумісних з ними в стратегічному плані країн-партнерів для створення «трансевразійської системи безпеки» [8].

Послаблення Заходу і посилення Сходу в процесі поглиблення біполярності світу по осі Захід-Схід змушує першого шукати механізми посилення. Зробити це планується за рахунок включення до свого складу або поглинання Росії [7]. При цьому Захід розглядає Україну як рушійну силу процесу демократизації та інтеграції Росії в своє суспільство [19].

У квітні 2012 р. британський прем'єр Девід Кемерон сформував ідею єдиної Європи-держави (а не федерації країн) від Атлантики до Уралу, що представлятиме територію потужних інновацій і єдиної політичної волі. За його словами, «вільна» територія за Уралом буде служити для розміну у взаємовідносинах «Великого Заходу» і Сходу, а Росія, як суверенна держава взагалі не передбачається [8].

У 2006 р. Туреччина ініціювала створення Тюркської співдружності (ТС) держав для їх економічної інтеграції й виступів на міжнародній арені з єдиною позицією. У 2008 р. в рамках ТС була створена Парламентська Асамблея тюркомовних держав (ПАТД), а в 2010 р. міністр закордонних справ Туреччини А. Давудоглу заговорив про створення Євразійського союзу, до якого повинні увійти не тільки тюркські держави і народи, а й мусульманські, зокрема Балкан, Причорномор'я і Росія.

Росія з реалізацією своєї євразійської ідеї на державному рівні значно запізнилася. Хоча ще в 1994 р. казахський президент Н. Назарбаєв пропонував створити на принципах рівності Євразійський союз держав у складі Російської Федерації (РФ), Республіки Казахстан (РК) і Республіки Білорусь (РБ), як з'єднуючу ланку в торгівлі між Європою та Азією і – протизавагу ЄС та Китаю. Не отримавши належної підтримки і розуміння з боку Москви Назарбаєв став здійснювати євразійську політику як в середині держави, так і на зовнішній арені.

З 2012 р. Москва розпочала реалізацію проекту ЄАС, запропонованого В. Путіним, як механізму посилення РФ на просторах СНД і в усьому Євразійському регіоні, а також для розв'язання її внутрішніх економічних і соціальних проблем. РФ схвалила нову Концепцію зовнішньої політики, зорієнтовану на «поліцентричний» світовий порядок, який виправдовує ідею трьох «зон впливу»: Євроатлантичної, Євразійської та Азійсько-Тихоокеанської [4]. Але вже на початковій стадії реалізації ЄАС

Москва зіткнулася з протидією з боку більшості держав СНД й розбіжностями щодо механізмів подальшого поглиблення інтеграції з боку держав-партнерів.

Євразійську інтеграцію вивчає чимало українських дослідників: С. Шергін, Р. Рукомед, О. Волошин, В. Гусаков, А. Умланд, М. Єжєєв та інші. Вони розглядають вплив неоевразійства на сучасну політику РФ і України, перспективи ЄАС, можливості входження України в ЄАС, Митний Союз і лідерство Росії. З-поміж зарубіжних вчених – В. Папава, А. Мошес, А. Горбатов, Т. Гузенкова, Л. Івашов, які торкаються питань геополітичного й громадянського вимірів євразійства, його російських теорій і течій¹. Проте вони детально не розглядають потребу в євразійській інтеграції для більшості країн СНД.

Мета дослідження – з'ясувати для яких держав СНД євразійська інтеграція є реальною необхідністю, а кому з них вона несе реальну загрозу.

Найбільшим прихильником євразійської інтеграції виступала РК. Вона є учасником як російського, так і турецького проектів міждержавних об'єднань в Євразії, адже зацікавлена в них як експортно-сировинна держава. Завдяки Митному Союзу (МС) і Єдиному економічному простору (ЄЕП), а згодом і ЄАС Астана хоче одержати на пільгових умовах доступ до російської, білоруської та української транспортної інфраструктури, щоб подолати континентальну замкненість і вийти на ринки ЄС і країн Азійсько-Тихоокеанського регіону. Відсутність у РК власного виходу до ключових океанських терміналів енергоносіїв знижує цінність її енергетичних родовищ для світового нафтогазового бізнесу. Будівництво ж нових нафтогазових комунікацій не цікавить великі західні компанії через значні коливання, а також можливе падіння цін на сировину, унаслідок збільшення її поставок на світовий ринок. Тому будь-які спроби РК, як і Узбекистану чи Туркменістану побудувати самостійно і за короткий період часу нафто- і газопроводи для виходу на світові ринки енергоносіїв виглядають малоімовірними.

Втім, Н. Назарбаєв усвідомлює, що без виходу на світові ринки ні про яку інтеграцію РК у світове господарство, а також розвиток казахської економіки не може йти мови. З погляду транспортних маршрутів і енергопоставок євразійська інтеграція надає Астані нові конкурентні переваги.

Водночас, керівництво республіки розглядає взаємодію з РФ в якості стрижня ЄЕП, а розвиток інтеграційних зв'язків двох країн обгрунтовує – найдовшим у світі спільним кордоном – понад 7 тис. км. та найчисельнішою в країні серед нацменшин російською общиною (23,3% населення на 2010 р. – друга після казахів етнічна група країни).

РК хоче налагоджувати євразійську інтеграцію, виходячи з позицій економічного прагматизму і керуючись виключно національними економічними інтересами.

Подібно іншим державам СНД РК сприймає таку інтеграцію і як загрозу державному суверенітету, адже за винятком РФ ніхто з колишніх республік, а не хоче повертатися до структури подібних СРСР. Щоб протидіяти можливій гегемонії Кремля в межах нового інтеграційного об'єднання РК хоче стати його адміністративним центром, домагаючись, щоб наднаціональні органи ЄАС були розміщені в Астані – географічному центрі Євразії. Це сприятиме залученню й інших країн Центральної Азії (Киргизії, Таджикистану та Туркменістану) до участі в інтеграції та стримуватиме й обмежуватиме домінування в ньому Росії. РК вимагає розробити більш глибокі ідеологічні засади євразійської інтеграції й створити Інститут Євразійської інтеграції з центром в Астані й відділеннями в Москві та Мінську. Київ тут не згадується. Вона наполягає на першочерговості економічної інтеграції за прикладом європейської, відкидає можливість використання російського рубля як єдиної одиниці обміну в межах майбутнього ЄАС; виступає за різні рівні і темпи (швидкість) інтеграції (участі) держав в проєкті, які будуть враховувати реальний стан економіки і ступінь готовності кожної країни-кандидата. Це послабить страх окремих з них від інтеграції [9], гарантуватиме збереження суверенітету й дозволить запобігти повному домінуванню Москви в ЄАС.

Проте, економічні результати діяльності та організаційна розбудова МС і ЄЕП в останні два роки змусили Астану й Мінськ навести 2012 р. загальмувати процес створення Євразійського економічного союзу (ЄЕС). У січні 2013 р. Н. Назарбаєв публічно спростував перспективу переходу євразійської інтеграції в стадію політичного союзу, зазначивши, що робота МС, ЄЕП, а також діяльність їх органів – вищої Євразійської економічної ради (ЄЕР) та Євразійської економічної комісії (ЄЕК) є достат-

¹ Рукомед Р. «Вплив неоевразійство на сучасну політику РФ»; Шергін С.

«Геополітичні пріоритети України та Росії в контексті неоевразійської парадигми розвитку»; Мошес А. «Вступити ли Україні в Евразийский Таможенный Союз (и спасет его)?»; Гузенкова Т. «Евразийский экономический союз: гражданское измерение».

нім, щоб економічна інтеграція трьох пострадянських республік йшла ефективно.

А. Лукашенко також виступив проти поглиблення інтеграції через неготовність до цього процесу білоруського суспільства [11].

Нині РК стикається з найбільш негативною реакцією політичних сил і громадські країни з приводу подальшої участі в МС і ЄСР. На думку політиків і експертів, за три роки участі РК в МС країна більше втратила, ніж отримала як в економічному, так і в політичному плані: погіршилась соціально-економічна ситуація – зросли ціни й безробіття (на 2,5 млн. осіб з майже 17 млн. населення країни), подорожчали передусім товари та продукти, які експортуються до РК з третіх країн, що не входять в МС, а також пальне та мастила. Це наслідок підвищенням ввізного мита РК у торгівлі з третіми країнами, що передбачено участю в МС. Більш дорогі російські товари замінили дешевий імпорт з Китаю, Туреччини й Арабських Еміратів. Водночас, завдяки цьому РФ і РБ захистити свої внутрішні ринки від дешевих китайських і турецьких товарів і вийшли на ринок РК, виробник якої не може конкурувати з їх продукцією. Як наслідок дефіцит РК в торгівлі з РФ і РБ виріс з приблизно 8,5 млрд. дол. у 2011 р. до майже 11 млрд. в 2012 р.

Серед внутрішніх протиріч МС – уніфікація технічних регламентів. Незважаючи на скасування внутрішніх мит, Росія гальмує поставки окремих видів продукції із сусідніх держав-партнерів МС на свій ринок, якщо їх техрегламенти не відповідають російським. Прикладом є молочні продукти з РК, їх поставки в Росію неможливі.

Конфлікт інтересів в МС пов'язаний із збереженням експортних зборів під час вивезення товарів за його межі. Більшість експорту РК (58 %) складає мінеральна та вуглеводна продукція: вугілля, руди, хромові сполуки, нафта, нафтопродукти. Тому Астана не зацікавлена в підвищенні експортного мита, що планується в МС.

Членство РК в МС виглядає суперечливим через її намагання найближчим часом увійти до СОТ, правила якої суперечать МС. Водночас, ні СОТ, ні МС не розв'язують головну проблему РК – сировинний характер економіки.

Крім того, в РК невдоволення викликає діяльність наднаціонального органу – ЄЕК з непропорційним представництвом в ній учасників (РФ – 57% голосів, РК і РБ – по 21,5%), з урахуванням їх економічної потужності. ЄЕК на 84 % сформована з громадян РФ. З її появою РК втратила можливість самостійно проводити політику з розвитку сільського господарства, макроекономічну й антимонопольну політику [5]. ЄЕК дозволяє РФ займати домінуючі позиції в МС та загрожує іншим учасникам втратою економічного суверенітету та незалежності.

Жоден з нових наднаціональних органів МС – ЄЕР та ЄЕК не розташований в Астані, чого вона домогалася. Тому РК відкинула пропозицію Москви створити євразійський парламент з нерівним представництвом країн-учасниць (з урахуванням їх масштабів і населення, як в ЄЕК [5]).

Депутати в РК, розцінили створення нових наднаціональних органів у рамках МС, як спробу нав'язати країні новий колоніальний лад [6]. У 2013 р. казахська опозиція ініціювала проведення загальнонаціонального референдуму про вихід республіки з МС і ЄСР і розпочала збір 200 тисяч підписів [17].

Не вироблено й єдиної ідеології інтеграції. На відміну від РФ, яка позиціонує себе як європейська держава, РК – це євразійська держава, де євразійство – офіційна державна політика. Хоча євразійство РК обумовлено аналогічними для РФ чинниками: географічним розміщенням і етнічним складом населення [13].

РБ має реальну потребу у євразійській інтеграції через політичні й економічні санкціями ЄС й США щодо її керівництва, що обмежує її фінансово-кредитні та торгово-економічні зв'язки із Заходом. Президент РБ А. Лукашенко виглядає більш поступливим Москві щодо механізмів і принципів формування ЄАС порівняно з Н. Назарбаєвим. Так, він згоден здійснювати розрахунки між учасниками МС і ЄСР російським рублем, який, на його думку, повинен стати єдиною розрахунковою валютою в ЄАС [3]. РБ, як більш технологічно розвинена держава порівняно з РК, зацікавлена в МС і ЄАС, що гарантує їй дешеву російську й азійську сировину та відкриті ринки збуту продукції в цих країнах.

Проти участі в євразійській інтеграції виступили Узбекистан, Грузія, Азербайджан, Молдова і фактично Вірменія. При цьому Грузія, а в певній мірі й РУ та Азербайджан зайняли відверто негативну позицію. Адже МС і ЄАС прямо суперечать незалежній політиці цих держав, зокрема пріоритетним цілям їхньої зовнішньої політики – це євро і євроатлантична інтеграція [1].

Президент Узбекистану І. Каримов вважає, що інтеграційні процеси в рамках міждержавних об'єднань можуть набувати політичного характеру й негативно впливати на встановлені зв'язки, співпрацю та розвиток інтеграційних процесів членів об'єднання з третіми країнами і об'єднаннями. Ташкент хоче

інтегруватися у ті міждержавні утворення і з тими державами, політика яких відповідатиме його пріоритетним завданням – залучення сучасних високих технологій та інновацій, спрямованих на кардинальну модернізацію і диверсифікацію економіки країни, а також, з огляду на недалеке історичне минуле, що негативно позначилося на розвитку культури й державності його народу [14]. Крім того, традиційний конкурент Ташкента за лідерство в Центральноазіатському регіоні – РК хоче бути одним із лідерів ЄАС. Узбекистан, як моноетнічна, тюркомовна мусульманська країна не має потреби тримати під контролем питання міжетнічних і міжрелігійних взаємовідносин між європейським і азійським етносами, між християнськими й мусульманськими общинами.

Азербайджан наголошує, що ні МС, ні ЄАС не прискорять модернізацію його економіки і придбання нових технологій, оскільки Росія, як локомотив цих інтеграційних процесів, сама потребує модернізації, але незрозуміло, за якою формулою – західною чи китайською. Євразійська інтеграція також сприятиме консервації технологічної бази держав-учасниць і не сприятиме залученню іноземних інвестицій. Так, спікер парламенту Молдови М. Лупу заявив, що не може бути і мови про входження в МС, адже це відразу відкине країну на десять кроків назад від європейської інтеграції [12].

Головна ж причина яка відштовхує країни СНД від євразійської інтеграції – це недовіра до сучасної Росії через її політику «розділай і володарюй» та економічного тиску. Москва неофіційно підтримує сепаратистів у Придністров'ї, Нагірному Карабасі, Південній Осетії та Абхазії, використовує торгівлю енергоносіями як інструменти зовнішньої політики [2].

У 2012 р. президент Грузії М. Саакашвілі закликав народи і керівництво держав СНД об'єднатися проти тих, хто намагається відродити Російську імперію під іншою назвою..., щоб позбавити їх свободи й незалежності [15].

Туркменістан як офіційно визнана нейтральна держава не буде входити до ЄАС. Таджикистан, як і Україна таке членство допускає, але в майбутньому і за умови позитивного розвитку МС і ЄАС

Тільки Киргизія хоче увійти до МС, але всі її спроби ускладнені членством в СОТ. Приєднання Киргизії до МС, зумовлено її безвиїдним становищем, а не реальною потребою інтеграції. Проте її інтеграція неситиме більше політичне значення, ніж економічне.

Україна, на відміну від РК й РБ, завдяки вигідному гео-політичному розміщенню – вихід до Чорно моря, а звідти до Середземного та Каспійського через ГУАМ, а також – відсутності політичної ізоляції з боку Заходу має доступ як на ринки Сходу так і на ринки Заходу, передусім ЄС. Тому логічно, що Україні інтегруватися в ЄАС не потрібно [10]. Проте за невідомої внутрішньої і зовнішньої політики Київ може зазнати часткової політичної й економічної ізоляції як з боку Заходу, подібно Мінську в 2011 р., так і з боку МС.

Водночас більшість російських і зарубіжних політиків та аналітиків вважають, що проект ЄАС без України не матиме ні політичної, ні економічної, ні геополітичної ваги в сучасному світі. Тому основна мета цього проекту – залучення Києва в російське інтеграційне поле.

Росія зацікавлена в Україні як через економічний, так і демографічний чинники. Адже без України ЄАС загрожує стати більш азійським, ніж європейським [16].

Водночас територіальна, демографічна й військова потужність Росії порівняно з іншими державами-членами дозволить їй домінувати в ЄАС й заважатиме формуванню рівноправного економічного й політичного об'єднання. На що напевно чи погодяться авторитарні лідери інших країн СНД [18].

Висновки. Реальну економічну потребу в євразійській інтеграції мають передусім РФ, РК і РБ. Проте в них відсутній чіткий та єдиний підхід щодо механізмів розбудови такого об'єднання й формування його ідеології, зокрема подолання проблем пов'язаних з етнічно-релігійним чинником, характерним здебільшого для РК і РФ.

Євразійська інтеграція не враховує досвід європейської інтеграції, зокрема принципи різношвидкісної, багаторівневої (багатоступеневої) інтеграції, не гарантує розв'язання міжнародних конфліктів на пострадянському просторі, не сприятиме залученню інвестицій, нових технологій та здійсненню модернізації економік країн-учасниць, вона суперечить пріоритетним напрямкам зовнішньої політики більшості держав СНД й зберігає у них недовіру до РФ, а тому несе загрозу їх державному суверенітету.

Спроби Астани, поряд з Москвою, виступати в якості головного архітектора МС і ЄАС для стримування домінування останньої, зазнають краху. Негативні економічні результати участі РК в МС посилюють в республіці тенденції щодо її виходу з МС й

припинення участі в будь-яких інтеграційних процесах спільно з РФ.

Нині Президенти РК і РБ виступають проти поглиблення євразійської інтеграції як в політичному, так і в економічному плані.

Україна не має потреби в інтеграції на Схід. Її проблема в тому, що ЄАС не може стати більш-менш повноцінним і конкурентним інтеграційним об'єднанням у світі без її участі.

Отже, створення ЄАС становить реальну загрозу для більшості держав СНД й насамперед України. Реальну потребу в такому об'єднанні має переважно РФ.

Список використаних джерел

1. Азербайджану не интересен Таможенный союз // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ava.md/projects/eurasian/016757-azerbaidzhanu-ne-interesen-tamozhennii-soqz.html>. – Доступна. – 2012. – 19.07.
2. Азербайджану нет места в Евразийском Союзе ? // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.janarmenian.ru/news/5873.html>. – Доступна. – 2011. – 13. 10.
3. Білорусь допускає можливість відмови від національної валюти [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.day.kiev.ua/3033774>. – Доступна. – 2011. – 20.12.
4. Бугрій М. Проти кого озброюється Росія? / М. Бугрій // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.euroatlantica.info/statii/487-proti-koho-ozbroiuietsia-rosiia.html>. – Доступна. – 2013. – 26.04.
5. Власов А. Евразийская интеграция: взгляд из Казахстана / А. Власов // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ia-centr.ru/expert/15303>. – Доступна. – 2013. – 04. 03.
6. В Казахстане возмущены Таможенным союзом: Там нет наших интересов // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.news.liga.net/video/politics/858258-v_kazakhstane_vozmushcheny_tamozhennym_soyuzom_tam_net_nashikh_interesov.htm. – Доступна. – 2013. – 27.05.
7. Генерал-полковник Леонид Ивашов: Евразийский союз: проблемы, перспективы // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.bert-s.livejournal.com/837063.html>. – Доступна. – 2012. – 17.05.
8. Горбатов А. Евразийский союз и Восток, Евразийский союз и Запад / А. Горбатов // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusmir.in.ua/eko/print:page,1,2440-evrazijskij-soyuz-i-vostok-evrazijskij-soyuz-i.html>. – Доступна. – 2012. – 18.05.
9. Гусаков В. Зовнішньополітичні альтернативи незалежного Казахстану: витоки інтеграційних устремлінь / В. Гусаков // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lp.ua.info/?p=64>. – Доступна. – 2011. – 12.12.
10. Євразійський союз Україні не такий вигідний, як Білорусі чи Казахстану // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.uceps.org/ukr/expert.php?news_id=3222. – Доступна. – 2011. – 19.12.
11. Лавникович Д. Евразийская недоинтеграция. Лукашенко и Назарбаев высказались против политической составляющей евразийской интеграции / Д. Лавникович // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.gazeta.ru/politics/2013/01/18_a_4931749.shtml. – Доступна. – 2013. – 18.01.
12. Молдова отказалась обменять евроинтеграцию на дешевый российский газ // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://obozrevatel.com/abroad/18473-moldova-otkazalas-obmenyat-evrointegratsiyu-na-deshevyj-rossijskij-gaz.htm>. – Доступна. – 2012. – 14. 09.
13. Папава В. Об основных угрозах, содержащихся в евразийстве // Центральная Кавказия: Основы геополитической экономики. Аналитические записки. – 2007. – № 1. – С. 13-15.
14. Президент Узбекистана Ислам Каримов в своем выступлении на торжествах годовщины Дня Конституции назвал условия вступления Ташкента в межгосударственные образования и союзы // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.ia-centr.ru/expert/12265/>. – Доступна. – 15. Радько О. Саакашвили обрушился с критикой на идею Евразийского союза / О. Радько // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.newsland.ru/news/detail/id/907087/>. – Доступна. – 2012. – 08.03.
16. Торговельно-демографічний донор? <http://uaweek.com.ua/World/38323?PageIndex=1> Матеріал друкованого видання № 52 (217). – Доступна. – 2011. – 24.12.
17. У Казахстані ініціювали референдум про вихід з Митного союзу // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://www.galinfo.com.ua/news/129208.html>. – Доступна. – 2013. – 18.03.
18. Умланд А. Безперспективний Союз / А. Умланд // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://dt.ua/POLITICS/bezperspektivnyi_soyuz_chomu_postradyanska_integratsiya_ne_mae_maybutnogo-94485.html. – Доступна. – 2011. – 23.12.
19. Хижняк Н. Бжезинский: Евразийский союз – «лекарство» от изоляции России / Н. Хижняк // [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://www.bbc.co.uk/ukrainian/ukraine_in_russian/2012/05/120524_ru_s-brzezinski_ukraine.shtml. – Доступна. – 2012. – 24.05.

* * *

УДК 316.614: 321.02

Вікторія Стельмах, аспірантка, Інститут всесвітньої історії НАН України, Україна, Київ

Європейська соціалізація молоді країн вишеградської групи: політичний аспект

В контексті понять європейської інтеграції та європеїзації запропоновано визначення сутності і характеристик процесу європейської соціалізації. Розглядаються етапи європейської соціалізації молоді країн Вишеградської групи, робиться наголос на політичному аспекті цього процесу, досліджуються передумови і наслідки європейської соціалізації.

Ключові слова: європейська соціалізація, Вишеградська група, молодь.

Викторія Стельмах. Европейская социализация молодежи стран Вышеградской группы: политический аспект

В контексте европейской интеграции и европеизации предложено определение сути и характеристики процесса европейской социализации. Рассматриваются этапы европейской социализации молодежи стран Вышеградской группы, делается ударение на политическом аспекте этого процесса, исследуются предпосылки и последствия европейской социализации.

Ключевые слова: европейская социализация, Вышеградская группа, молодежь.

Victoria Stelmach. European socialization of youth in Visegrad countries: the political aspects

In the context of European integration and Europeanization proposed determination of the nature and characteristics of European socialization. We consider the stages of European youth socialization of the Visegrad Group, emphasis on the political aspect of this process, investigates the prerequisites and consequences of European socialization.

Keywords: European socialization, the Visegrad group, youth.

Безпрецедентне розширення Європейського Союзу на схід 2004 р. визнано кроком більше політичним, ніж економічним. Приєднання нових «східних» сусідів зумовило виклики для обох сторін: для ЄС – подолання відмінності між економіками окремих країн і цілісної економічної системою Європи; перед новими членами, окрім економічних проблем, постало питання соціалізації в нових суспільно-політичних умовах. Це передбачало формування європейської ідентичності, подолання «комплексу меншовартості», адаптації до нової політичної системи, інтеріоризації системи європейських цінностей. Від успішної європейської соціалізації нових членів певною мірою залежала стабільність нового формату ЄС. В умовах політичної трансформації суспільств країн Вишеградської групи процес соціалізації молоді набув політичного характеру, оскільки:

- політична система, яка існує в країні, впливає на всі суспільні процеси, визначає ступінь свободи і відкритості особи;
- молодь є суспільно-політичною групою, яка може стати рушійною силою демократичних процесів.

Україна сьогодні стоїть на порозі Європейського союзу. Науковий інтерес до досвіду європейської соціалізації молоді країн Вишеградської групи визначає актуальність даного дослідження.

Метою роботи є аналіз змісту поняття європейської інтеграції, виокремлення його політичного аспекту. Також необхідно окреслити основні переваги і складності, які спіткали молодь Вишеградської групи в умовах євроінтеграційних процесів і членства в Європейському союзі.

Різні аспекти суспільно-політичних процесів в країнах Вишеградської групи стали предметом наукових розвідок вітчизняних (О.В.Гавриш, Г.І. Зеленько, Є.Б.Кіш, М.О.Лендєль, Н. Чорна), російських (Н.А.Баранов, І. Н. Тарасов) та західних науковців (В. Бенч, О. Гарфасова, Л. Махачек (Словакия), Є. Кшаклевська, М. Факівські (Польща); знайшли відображення у колективних монографіях [1,2]. Питання тотожності і відмінності понять європейська інтеграція та європеїзація в науковій думці України неодноразово дискутували М. Булик, О. Оржель, Л. Прокопенко, Н. Рудік, О.Рудік, Є. Савельєв та інші. Питання соціалізації громадян частіше піднімалися західними дослідниками. В іноземних наукових виданнях знаходимо статтю Ф. Шімелфенінга, у якій автор аналізує феномен міжнародної соціалізації в новій Європі [3], дослідження Н.Р. Сміта, який розглядає (на прикладі Вірменії) процес європеїзації через соціалізацію. Під останньою автор розуміє співпрацю організацій громадянського суспільства країни з інститутами ЄС [4]. Європейську соціалізацію в рамках структур і агенцій ЄС проаналізувала група молодих європейських вчених С. Сюваріерол (Роттердам), М. Бюшик(Амстердам)і М. Гроенлер(Делфт) [5]. Вони стверджують, що процес європейської соціалізації необхідно розглядати як продукт взаємодії між характеристиками

і формою організації процесів інтеракції в середині агенцій і траєкторії руху співробітників цих агенцій в кар'єрі. Їх досвід спробуємо екстраполювати на процес європейської соціалізації молоді окремого регіону.

В сучасному науковому дискурсі процеси європеїзації та європейської інтеграції розглядаються як суміжні, але різнонаправлені. Процес європейської інтеграції визначають як взаємодії в масштабах європейського континенту, тобто на наднаціональному рівні, між політичними гравцями та юридичними особами, які визначають загальний характер суспільно-політичного життя і формують спільні структури. Процес європеїзації направлений із наднаціонального на національний і місцевий рівні, формуючи єдиний європейський простір [6]. На відміну від процесів, які відбуваються поза межею досяжності пересічних громадян, європейська соціалізація є відображенням процесу європеїзації на рівні соціуму.

Соціалізація у широкому розумінні – це процес набуття особистістю соціального досвіду з подальшим його відтворенням у відповідності до зовнішніх обставин і внутрішніх переконань, необхідна передумова успішного функціонування суспільства в цілому і окремої особистості в цьому суспільстві. Успішною соціалізацією В.В. Москаленко схильна вважати ефективну адаптацію людини до суспільства із одночасною здатністю певною мірою протистояти цьому суспільству в тому, що заважає саморозвитку і самоствердженню [7, С.194].

Поняття європейської соціалізації доцільно розглядати як елемент загального процесу соціалізації особистості, притаманний громадянам країн-кандидатів на членство в ЄС та дійсних членів. За аналогією до основних характеристик процесу соціалізації, визначимо особливості процесу європейської соціалізації.

Метою європейської соціалізації є суспільно-політичні зміни в країнах – асоційованих членах, формування сприятливих умов для накопичення громадянами нового суспільно-політичного і культурного досвіду, прищеплення новим членам європейського суспільства елементів європейської масової культури і свідомості. Умови, в яких проходить процес європейської соціалізації, визначаються національними особливостями, а саме характером соціальної стратифікації суспільства, наявною системою освіти та виховання, національно-етнічним складом та релігійністю громадян.

Чинники, що впливають на процес європейської соціалізації, вважаємо доцільним поділити на зовнішні і внутрішні. Відповідно, внутрішніми чинниками будуть родинний, соціальний і політичний досвід, рівень освіти, положення особи у суспільстві, а зовнішніми чинниками визначимо характер і тип політичної системи, політико-економічна ситуація, стабільність, рівень культури і наявність субкультур, сформованість громадянського суспільства, партії і організації, ситуація на ранку праці, родина і найближче оточення.

Визначимо також два етапи європейської соціалізації – на стадії асоційованого членства (первинна європейська соціалізація) і у статусі країни Європейського Союзу (вторинна). Перший етап передбачає усвідомлення мети, аналізу умов та проведення активних трансформаційних і адаптаційних процесів в усіх сферах життєдіяльності суспільства країни-претендента, а саме:

- в нормативній – поправки або нове законодавство і/або конституція;
- в політичній – зміна принципів функціонування політичної системи;
- в економічній – приведення економіки у відповідність до вимог ЄС;
- в суспільно-культурній – формування таких рис, як толерантність, терпимість, солідарність; навичок волонтерської діяльності і суспільної активності;
- в інформаційній – вільний доступ до інформації, створення позитивного образу ЄС.

На другому етапі (вторинна соціалізація) процеси європейської соціалізації переходять з категорії міжнародної наднаціональної взаємодії до питань національної політики і безпеки.

Європейська соціалізація покликана виконати наступні функції:

- інформаційну – забезпечити знаннями про факти і події, форми і способи участі у громадському середовищі, що є передумовою активної соціалізації;
- ціннісно-орієнтовану, яка реалізується тоді, коли особа ангажується до нової системи і вона починає мислити європейськими категоріями;
- установчо-нормативна передбачає процес вироблення настанов, які у подальшому визначатимуть ставлення особи і суспільства до європейського простору в усіх його проявах.

Основними агентами європейської соціалізації стають європейські структури – Рада Європи, Європейська Комісія, Європейський Парламент, Рада Європейського союзу,

Європейський Банк, Європейський суд з прав людини. Через них відбувається вплив на державу і її політику загалом і усіх громадян (без виключення, адже ЄС бореться із цим соціальним явищем) зокрема.

Європейська соціалізація передбачає також наступні складові: адаптацію до нової політичної і культурної системи через навчання і досвід, інтеріоризацію системи демократичних цінностей, типових норм і зразків поведінки, переведення їх до внутрішньої структури особистості, енкulturацію – сприйняття полікультурності європейського простору. Це дозволяє говорити про політичний і культурний аспекти цього процесу.

Таким чином, європейська соціалізація є процесом входження індивіда до європейської спільноти як специфічного політико-культурного середовища через адаптацію до усталених норм, усвідомлення власної системи цінностей і вироблення системи поведінки, що є схвальною з боку інших громадян ЄС. Сутність процесу є формування європейської ідентичності особи.

В рамках даної наукової розвідки ми розглядаємо процес європейської соціалізації молоді країн Вишеградської групи в умовах політичної трансформації і набуття членства в Європейському Союзі. Відповідно, європейську соціалізацію даної соціальної групи в широкому розумінні можемо визначити як процес, в якому західне суспільство передавало свої установчі ліберальні норми молоді країни Вишеградської групи, відбувалося формування європейської ідентичності молоді і вироблення нею набору життєвих установок, які співпадають із очікуваннями.

На першому етапі до процесу європейської інтеграції було залучено систему освіти. На основі рекомендацій Ради Європи 2002 р. щодо програми «Освіта заради демократичного громадянства», в країнах Вишеградської групи були внесені зміни до навчальних програм. Ці зміни передбачали реалізацію концепції громадянської освіти через запровадження до шкільних програм окремого предмета або інтегрованого курсу. Організація міждисциплінарних підходів сприяла спрощенню процесу отримання знань, формування атитюдів і навичок, необхідних для гармонійного співжиття разом в демократичному і мультикультурному суспільстві. Окремі предмети з'явилися на рівні середньої і старшої школи у Польщі і мали назву Суспільствознавство – в старших класах середньої школи, та Громадянська освіта у спеціалізованих середніх навчальних закладах. В Чехії, вирішили ввести окремий предмет Громадянськість у початковій школі. В Словаччині предмети Громадянська освіта для середньої школи і Суспільні науки для старшої школи існували як окремі обов'язкові предмети. В Угорщині предмет Історія і громадянство з'явився у школярів в 12 років (рівень 7 класу). Інтегрованим курсам віддали перевагу на початковому етапі навчання в Польщі та Словаччині, а також на рівні середньої школи в Чехії та Угорщині [8, С.28].

Однак суспільства країн Вишеградської групи зустрілися із певними проблемами. Одним із викликів для успішної європейської соціалізації молоді став баланс між почуттям меншовартості громадян країн-претендентів по відношенню до громадян-дійсних членів ЄС, та відчуттям рівноправності. Результати опитувань, проведених у 2001 та 2003 рр., і динаміка змін відчуттів наведені у таблиці (Таблиця 1).

Таблиця 1
Динаміка зміни почуття меншовартості по відношенню до громадян країн-учасниць ЄС напередодні приєднання [9, С.22]

	Польща		Чехія		Словаччина		Угорщина	
	2001	2003	2001	2003	2001	2003	2001	2003
Рівноправні члени ЄС	25	57	23	21	26	24	31	32
Відчуття «другорядності»	36	52	52	54	55	66	41	42

Отже, дані засвідчили, що в Чехії та Словаччині «нерівними» почувалася половина населення, в Польщі і Словаччині простежувалася тенденція до зростання кількості тих, хто відчуває себе невпевнено в умовах майбутнього вступу, на 10-15%. Попри скептицизм щодо відчуття рівності, в Польщі одночасно спостерігалася позитивна динаміка – там збільшилася кількість тих, хто вважав своїх громадян гідними членами ЄС. Водночас очевидним є існування значної групи населення, які не визначилися із своїми почуттями – від 10% в Угорщині до 42% у Словаччині. Угорці виявилися нацією із вищим почуттям власної ваги у порівнянні зі своїми сусідами – почуття «другорядності» висловили 41-42% громадян.

Європейська політика схильна розглядати молодь як майбутнє Європи. «Молодь – це ядро будь-якого суспільства. Влада відповідає за те, щоб вселяти почуття активної громадянської позиції, солідарності і толерантності молодшим поколінням. В ЄС ми активно підтримуємо мобільність студентів... Це найкращий інструмент для боротьби із забобонами і розвитку взаєморозуміння між культурами.» – так висловився Єжи БУЗЕК, президент

Європейського парламенту 2009-2012 рр. [10, С.2]. Заохочення молоді до участі у суспільно-політичних процесах визначає політичний характер процесу європейської соціалізації.

Інструментами реалізації такої політики стали молодіжні програми Європейської Комісії «Молодь в дії», «Коменіус», «Еразмус», «Еразмус Мундус», «Леонардо да Вінчі», «Жан Моне», «Грюндвіг», – програми у різних сферах навчання і позаосвітньої діяльності, спрямовані на реалізацію принципів доступності навчання, мобільності студентів і формування громадянських компетенцій в межах концепції «європейського громадянства». Усі молодіжні програми ЄС поширювалися на членів спільноти і країн – претендентів.

У 2004 р. країни Вишеградської групи стали повноправним членами ЄС. Розпочався другий етап європейської соціалізації. Молодь отримала можливість вільно пересуватися, навчатися і працювати в межах Європи. Постало питання можливої кризи ідентичності через протиставленні національного громадянства і європейського. Хочемо зазначити, що це питання неодноразово піднімалося в наукових колах і більшість дослідників схильні вражати, що феномен національної ідентичності набагато сильніший, ніж ідентичність європейська. Перша пов'язана із родиною і родом, національними традиціями, є історичним продуктом багатьох поколінь. Європейську ідентичність вважають штучним продуктом промоутерів Європейського союзу. На нашу думку, європейська ідентичність перш за все пов'язана із такими поняттями як демократія, приватна власність, свобода слова і загальнолюдські цінності, активна громадянськість. Саме усвідомлення цих основ функціонування об'єднаної Європи є змістом європейської ідентичності і результатом процесу європейської соціалізації.

Для визначення рівня європейської соціалізації скористаємося чотирма індикаторами, два з яких визначають європейське громадянство (сприйняття себе як громадянина Європи та почуття гордості з приводу цього), два інші відображають афективні орієнтації (рівень довіри) та оцінку демократії ЄС (Таблиця 2). У таблицю ми додали також показники рівня зацікавленості до суспільно-політичних процесів і джерела інформації, які використовує молодь.

Таблиця 2
Результати європейської соціалізації (2008 р.) [11]

Індикатори	Польща	Чехія	Словаччина	Угорщина
Почуваються громадянами Євросоюзу і своєї країни одночасно (у %): – часто	17,6	8,1	14,3	6,8
– ніколи	32,4	39,3	39,6	58,5
Гордяться громадянством у ЄС (у %) – завжди	59,3	34,9	45,4	59,9
– ніколи	25,9	43,6	37,1	31,5
Рівень довіри (від 1 до 10) до європейських інституцій:				
– Європейського Парламенту	5.11	5.18	3.57	5.9
– Європейської Комісії	4.94	5.05	5.24	5.82
– Ради Європи	4.76	4.69	5.07	5.35
середній показник	4.9	4.9	4.6	5.7
Задоволені рівнем роботи демократії (у %)	31	17	21,4	43,5
Моніторинг суспільно-політичних процесів (у %):				
– високий/достатній	38,4	12,8	7,6	25,9
– незначний/відсутній	61,6	86,6	90,9	74,1
Джерела інформації: – газети	7,5	11,9	3,3	10,6
(у %) – телебачення	7,9	6,9	1,5	11,3
обговорення у родині	14,0	4,1	5,5	17,4

Таким чином, бачимо, що пори зусилля з боку Європейського союзу, європейська соціалізація молоді країн Вишеградської групи залишається на досить посередньому рівні. Найбільше громадянами ЄС і своєї країни одночасно себе вважають поляки, але таких лише 17%, хоча горді бути громадянами ЄС від 34,9% в Чехії до майже 60% в Польщі і Угорщині. Помітним є високий рівень довіри до європейських інституцій. (Для порівняння, найвищий показник – 6,2, найгірший – 3,6).

Сучасна політична ситуація в країнах Вишеградської групи свідчить, на нашу думку, про подвійні результати європейської соціалізації. З одного боку спостерігається високий рівень суспільної свідомості і активізації участі у суспільно-політичному житті, що відображено в таблиці 3.

Таблиця 3
Участь молоді у суспільно-політичному житті (у %) [12, С.34, 38,42,48]

	Польща	Чехія	Словаччина	Угорщина	ЄС
У виборах (регіональних, національних, європейських за останні 3 роки)	74,1	59,6	71,3	66,5	61,8
В організованій волонтерській діяльності	15,8	21,5	20,3	17,3	24,2
Покращення умов життя у громаді	44,7	47,7	62,5	72,2	50,6
співробітництво з молоддю інших країн	6,4	62,5	5,6	11,5	6,9

З іншого боку, тенденції до радикалізації молодіжних партій і рухів говорять про зростання як націоналістичних, так і ліво-радикальних настроїв. Зокрема, вибори 2010 року виявили появу нових політичних гравців. Це партії «Рух Палікота» в Польщі, «ТОП09» і «Громадські справи» в Чехії, «Джобік» в Угорщині, «Міст» у Словаччині, за яких віддали голоси в середньому близько 10% виборців і переважно це була молодь. Помітними в суспільно-політичному житті є громадські організації «Молодь Всеполюська» і Молоді комуністи Чехії.

З огляду на сказане вище, робимо висновок, що: по-перше, поняття європейської соціалізації доцільно розглядати як елемент загального процесу соціалізації, притаманний мешканцям окремого регіону; по-друге, політичний аспект цього процесу пов'язаний із європейської політикою формування політико-громадянської активності молоді; по-третє, європейська соціалізація сприяла формуванню демократичної культури у молоді країн Вишеградської групи; по-четверте, результати європейської соціалізації молоді країн Вишеградської групи є неоднозначними.

Список використаних джерел

1. Вишеградская Европа: откуда и куда? Два десятилетия по пути реформ в Венгрии, Польше, Словакии и Чехии / Под ред. Л.Н.Шишелиной. – М.: Весь мир, 2010. 568 с.
2. Трансформаційні процеси в країнах Вишеградської групи та Україні: порівняльний аналіз / Г. М. Перепелич (ред.). – К., 2012. – 295 с.
3. Schimmelfennig, F. International Socialization in the New Europe: Rational Action in an Institutional Environment // European Journal of International Relations [Electronic resource]. – Access regime: <http://ejt.sagepub.com/content/6/1/109.abstract>
4. Smith R. N. Europeanization through Socialization: The EU's Interaction with Civil Society Organizations in Armenia // Academia.edu [Electronic resource]. – Access regime: http://www.academia.edu/854758/Europeanization_through_Socialization_The_EUs_Interaction_with_Civil_Society_Organizations_in_Armenia
5. European Socialization as a Process: Insights from the European Commission and Agencies of the European Union / Paper presented at the EUSA Twelfth Biennial International Conference, Boston, March 3-5, 2011 [Electronic resource]. – Access regime: http://euce.org/eusa/2011/papers/3g_suvrierol.pdf
6. Оржель О. Європейська інтеграція та європеїзація: тотожність та відмінність [Текст] // Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць. – 2011. – №4. – Вип.2(9). – С. 24-33.
7. Москаленко В.В. Соціальна психологія. Підручник. Видання 2-ге, [Текст] / В.В. Москаленко – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 688 с.
8. Citizenship Education at School in Europe. – Brussels: Eurydice, 2005. – 90p. – С. 21; Citizenship Education in Europe. – Brussels, 2012. – 196 p.
9. Fakowski M. Visegrad in the EU – Common vs. Individual Approach? // Visegrad Citizens on the Doorstep of European Union / O.Gagyárfásová –editor. – Bratislava, Institute for Public Affairs, 2003. – 67 p. [Electronic resource]. – Access regime: www.visegradgroup.eu/visegrad-citizens
10. Студенти – образ майбутнього. Міжнародне дослідження 2011 / Інститут Горшеніна. – К.: Видавництво ТОВ «Компанія ВАІТЕ», 2011ю – 35с. С.2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://institute.gorshenin.ua/media/uploads/102/00/dba87fa10733.pdf>
11. Araceli M. D. Voter participation of young Europeans. The case of the 2004 European Parliament elections // Young People's Studies Magazine. – June 08. – № 81. – P.169-183. [Electronic resource]. – Access regime: <http://www.injuve.es/sites/default/files/9.pdf>
12. Youth on the move. Analytical report / Flash EB Series №319a. – The Gallup Organization, 2011. – 60 P. [Electronic resource]. – Access regime: http://ec.europa.eu/public_opinion/flash/fl_319a_en.pdf

* * *

УДК 327.8(043)

Віталія Юрчак, аспірантка кафедри міжнародних відносин,
Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника,
Україна, м. Івано-Франківськ

«Арабська весна»: франко-американська позиція

Розглядається позиція Французької Республіки та США щодо подій «арабської весни» та їх вплив на зовнішню політику обох держав. Аналізується стримане ставлення до подій в Тунісі, Єгипті, Бахреїні, Ємені, Алжирі і Марокко та франко-американська участь у вирішенні конфліктів у Лівії та Сирії. Особлива увага надається висвітленню причин невтручання Французької Республіки та США в арабські революції 2011 р. та активна роль цих держав у військовій інтервенції в Лівію.

Ключові слова: «Арабська весна», зовнішня політика Французької Республіки та США, лівійська війна, арабські революції 2011 р.

Віталія Юрчак. «Арабская весна»: франко-американская позиция

Рассматривается позиция Французской Республики и США относительно событий «арабской весны» и их влияние на внешнюю политику обоих государств. Анализируется сдержанное отношение к событиям в Тунисе, Египте, Бахрейне, Йемене, Алжире и Марокко и франко-американское участие в разрешении конфликтов в Ливии и Сирии. Особое внимание уделяется освещению причин невмешательства Французской Республики и США в арабские революции 2011 г. и активная роль этих государств в военной интервенции в Ливию.

Ключевые слова: «Арабская весна», внешняя политика Французской Республики и США, ливийская война, арабские революции 2011 г.

Vitaliya Yurchak. «Arab Spring»: Franco-American position

Today is heard the position of the French Republic and the USA concerning the events of «arabic spring» and their effect on the foreign policy of both countries. Restrained attitude to the events in Tunisia, Egypt, Bahrain, Yemen, Algeria and Morocco, and Franco-American participation in the solution of conflicts in Libya and Syria are analyzed. The special attention is given to the coverage of the non-interference causes of the French Republic and the USA in the arabic revolution 2011 and the active part of these countries in military intervention to Libya.

Keywords: «Arab Spring», foreign policy of France and the United States, the Libyan war, Arab Revolutions.

Події «арабської весни» вже більше двох років впливають на розвиток соціально-політичних заворушень на Близькому Сході та в Північній Африці, що призводить до негативних наслідків не тільки в регіоні, а й в усьому світі. Зокрема, на сьогодні зберігається напруженість в Лівії, Єгипті, Тунісі та інших країнах.

«Арабська весна» створила передумови не тільки для зміни правлячих режимів, але й для перерозподілу сфер впливу та встановлення геополітичної відповідальності провідних акторів міжнародних відносин в регіоні. 2011 рік став випробуванням для Французької Республіки та США, про що свідчать події на Близькому Сході та в Північній Африці. І незважаючи на постійне франко-американське суперництво, обидві країни залишаються основними союзниками у сфері гарантування безпеки та стабільності у цьому регіоні.

Масові протести в Північній Африці та на Близькому Сході привертають увагу провідних геополітиків, фахівців з міжнародних відносин, журналістів та політологів. Так, вітчизняні дослідники Л.Гайдукевич [1], А.Захарченко [2], Н.Мохов [3], В.Наумкин [4] та інші намагаються пояснити передумови, хід подій і наслідки революційних перетворень у даному регіоні та їх вплив на зовнішню політику інших держав. У західному науковому товаристві дану проблематику досліджують автори М.Бара [6], Г.Кіссінджер [8], які оцінюють позиції США та Франції щодо подій «арабської весни». Французький дослідник Ж.-К. Нотен в праці «Вся правда щодо нашої війни в Лівії» [9] описує хід лівійської війни, втручання Французької Республіки та згадує про франко-американське співробітництво та суперництво в регіоні.

Метою даного дослідження є визначення франко-американської позиції щодо подій «арабської весни».

Завдання публікації полягає у висвітленні подій на Близькому Сході та в Північній Африці в 2011 р. та аналізі позицій провідних держав таких, як Французька Республіка та США щодо розгорнутих конфліктів.

Отже, «арабська весна» стала для країн Заходу несподіванкою, про що свідчать серйозні зовнішньополітичні прорахунки цих держав на початковому етапі антиурядових виступів. В перші дні масових протестів у Тунісі та Єгипті та спроб уряду жорстоко їх придушити, Французька Республіка та США зайняли стриману й обережну позицію, обмежившись закликами до туніської влади не застосовувати силових методів щодо маніфестантів. Слід згадати пропозицію французького міністра закордонних справ Х.Альо-Марі сприяти режиму Бен Алі у Тунісі та підтримувати Х.Мубарака заради стабільності в Єгипті у перші тижні демон-

страцій. Така реакція світових лідерів не відповідала традиційній риторичі Заходу, метою якої є демократизація та зміни суспільно-політичного життя в арабському світі. Проте, згодом зрозумівши помилку, Французька Республіка змінила свою зовнішньополітичну стратегію. І якщо реакція офіційного Парижа була досить стримана щодо Тунісу та Єгипту, то небажання М.Каддафі слідувати за своїми туніськими та єгипетськими колегами змусило Французьку Республіку перейти до відвертого силового тиску на лівійського лідера. Тиск чинився як дипломатичними, так і військовими засобами. А відповідно до резолюції №1970 від 26 лютого 2011 р., РБ ООН запровадила низку жорстких санкцій проти лівійської влади, а Франція, в свою чергу, заморозила дипломатичні відносини з Лівією [9, с.117].

Щодо США, то поряд із традиційними проблемами, новим і досить складним випробуванням для адміністрації Б.Обами стали масові соціальні заворушення у арабських країнах у 2011 р. Революційні події в арабському світі, особливо у Єгипті, загнали США у глухий кут. З одного боку, Єгипет під керівництвом Х.Мубарака впродовж багатьох років залишався одним із найбільш надійних партнерів США на Близькому Сході. З іншого боку, Сполучені Штати Америки не могли залишитись осторонь процесів, що відбувалися в Тунісі та Єгипті, оскільки мова йшла про поширення демократії. Треба сказати, що адміністрація Б.Обами, відмовившись від силового поширення демократії, абсолютно не відмовилася від самої ідеї підтримки демократії і свободи як такої. До того ж у Вашингтоні пам'ятали негативний досвід ісламської революції в Ірані 1979 р.: тоді США до останнього підтримували шахський режим, і це завершилось приходом до влади аятол на хвилі антиамериканських настроїв і втратою важливого регіонального союзника в особі Тегерану. В результаті, Вашингтон підтримав вимоги народних мас щодо припинення Х.Мубараком своїх повноважень та проведення нових президентських виборів [2].

Втім, щодо подій в Бахреїні Вашингтон зайняв зовсім іншу позицію, фактично проігнорувавши інтервенцію Саудівської Аравії у цю країну з метою придушення народного повстання. Це було зумовлене стратегічними міркуваннями, а саме збереженням військово-морської бази США в Бахреїні, яка забезпечує військово-політичну перевагу Вашингтона у Перській затоці. Позиція щодо Бахреїну засвідчила застосування подвійних стандартів Сполученими Штатами до революційних подій на Близькому Сході.

Першопочаткову позицію Французької Республіки можна зрозуміти через ряд причин. По-перше, жорсткі режими арабських лідерів влаштовували Францію в силу того, що вони ефективно пригнічували ісламістські організації, які вже десятиліттями не сприймали французький вплив у регіоні [3]. До того ж важливість співпраці між Парижем і північноафриканськими державами обумовлюється також проблемою нелегальної імміграції. Париж уклав з арабськими країнами угоди щодо співпраці, спрямованої на стримування потоку нелегальної арабської та африканської імміграції через Середземне море. І тому жорсткі і авторитарні режими цих країн були більш зручними для Франції в цьому питанні [3].

Крім того, країни Північної Африки представляли для Франції інтерес і в якості досить значних ринків реалізації французького експорту. Численне населення арабських країн впливає на розмір продаж, а поширення французької мови в країнах Магрибу створює сприятливі умови для попиту на французьку продукцію.

Крім того, в умовах економічної кризи збереження і збільшення обсягу французького експорту в країни, що володіють істотними золотовалютними резервами, насамперед Лівія та Алжир, розглядалися в якості важливого напрямку відновлення економічного зростання [3].

Таким чином, стриманість первісної французької позиції щодо антиурядових виступів у Північній Африці частково пояснювалася також завданнями збереження стабільності енергетичного забезпечення Франції. Газ і нафта, складові 49% споживаної у Франції енергії, поставляються з-за кордону, і Алжир та Лівія є важливими постачальниками цих ресурсів. У жовтні 2010 р. Французька Республіка та Лівія підписали декларацію про наміри стратегічного партнерства, яка повинна була стати основою для подальшого розвитку двосторонніх відносин [9, с.119].

Отже, слід сказати, що В Республіка прагнула забезпечити стабільність і передбачуваність розвитку взаємин з країнами арабського світу. А можлива нестабільність в багатомільйонному Єгипті, Алжирі і Марокко обіцяла досить серйозні наслідки для Франції, особливо пов'язані з активізацією ісламістських організацій, напливом біженців і емігрантів. Тому установка на підтримання авторитарних режимів переважувала заклики до демократизації арабських країн. У цих умовах Франція фактично закривала очі на порушення прав людини та демократії в країнах

Північної Африки та Близького Сходу, не виходячи за межі демократичного дискурсу [3].

Проте, після падіння режимів Бен Алі і Х.Мубарака події в арабському світі поступово взяли широкий розмах. Стало очевидно, що події в Тунісі та Єгипті викликали великий резонанс серед жителів арабських країн, а саме протести наростали в Лівії, Ємені, Йорданії, Алжирі та Марокко. Майже весь регіон знаходився на порозі нового етапу суспільно-політичного розвитку.

І тому Французька Республіка була змушена швидко підлаштовуватися під мінливу реальність. Активність В Республіки пояснювалася бажанням зберегти та зміцнити свої позиції в арабських країнах. Французькі політики підкреслювали той факт, що Франція є батьківщиною загальносвітової концепції прав і свобод людини і прагне твердо відстоювати ці цінності у світі.

Крім того, у рамках нової політики Франція висловлювала підтримку ліберальним реформам, які частково провели режими Марокко, Йорданії і Алжиру. Враховуючи колосальні труднощі (матеріальні та соціальні), які стали на шляху Тунісу і Єгипту та інших держав, французька дипломатія висунула заклик про необхідність політичного сприяння та фінансової допомоги з боку розвинених країн (у форматі як ЄС, так і G8). На саміті «великої вісімки», що відбувся в травні 2011 р. у французькому Довілі, проблемам трансформації арабського світу була приділена значна увага. На запрошення Н.Саркозі на саміті були присутні прем'єр-міністри Тунісу і Єгипту. До того ж, слід сказати, що запрошення на саміт керівників країн, в яких розпочалася «арабська весна», продемонструвало схвалення світовою спільнотою змін, що відбуваються в арабському світі. Єгипет і Туніс стали першими учасниками програми «довільського партнерства» (прийнятого в ході саміту), мета якого полягає в наданні допомоги країнам Близького Сходу і Північної Африки в проведенні демократичних перетворень [3].

Незважаючи на це, реакція з боку президента Франції на демонстрації в Алжирі і Марокко була незначна. Крім того, при офіційному візиті до Алжиру в червні 2011 р., французький прес-секретар МЗС Б.Валеро уникав будь-яких конкретних згадок про протести. Позиція Франції щодо Бахрейну проілюструвала підтримку прав людини. Однак, Французька Республіка обмежилася офіційними заявами, що потрібно завершити насильство в країні. Експерти вважали, що Н.Саркозі не поспішав засуджувати країну, за шийтською більшістю якої пильно стежить Саудівська Аравія. Пасивна реакція також проявлялася в французькій позиції щодо подій в Ємені. МЗС Франції заявило, що застосування сили проти демонстрантів це неприйнятно; і президент Алі Абдалла Салеха повинен надати свої пропозиції щодо реформ. Причинами такої позиції є те, що Ємен не є частиною традиційної сфери французького впливу, крім того, Франція не має наміру відчуватися від Саудівської Аравії, яка прагне не допустити інших акторів в Ємен [6].

Незважаючи на критику занадто консервативного (на початковому етапі) курсу щодо подій у Тунісі та Єгипті, Париж почав позитивно висловлюватися з приводу народних рухів, що вимагають змін, в інших арабських країнах, насамперед в Лівії та Сирії. Загострення ситуації в лівійському Бенгазі і ряді інших міст, що вилилося в застосування зброї проти демонстрантів, підштовхнуло Францію змінити погляд на події в арабському світі та прийняти рішучі дії. На підставі принципу захисту населення від насильницьких дій з боку авторитарного режиму М.Каддафі Франція ініціювала резолюції РБ ООН №1970 і №1973 (2) [3].

До того ж різкий поворот Франції в бік підтримки маніфестантів також пов'язаний з активізацією зовнішньополітичних ініціатив, що виходять особисто від Н.Саркозі. Його спроби швидкого реагування на події в Лівії на початковому етапі антиурядових виступів навіть призвели до конфліктної ситуації, що виникла між французьким президентом і міністром закордонних справ А.Жюппе. Н.Саркозі 10 березня 2011 р., не повідомивши французькому МЗС, заявив про визнання Національної перехідної ради Лівії в якості єдиного легітимного представника лівійського народу [3].

Прагнення Н.Саркозі фактично одноосібно визначати головні зовнішньополітичні рішення, частково пов'язане з його передвибірною стратегією. Одна з причин посилення демократичної орієнтації зовнішньої політики полягає в прагненні Н.Саркозі отримати славу борця з диктаторськими режимами.

Отже, ініціатором військової інтервенції в Лівію виступила Франція, що було досить несподівано, особливо якщо згадати категоричну відмову французького уряду підтримати американську інтервенцію в Ірак в 2003 р. На відміну від 2003 р. Франція зайняла в лівійській кризі діаметрально протилежну позицію, ставши її головним організатором.

Слід зазначити, що Париж займав аналогічну позицію щодо Сирії. Французька Республіка виступила ініціатором і наполягала на ухваленні резолюції ООН, яка засуджує дії режиму Б.Асада з

придушення протестів, які призвели до жертв серед мирного населення і потоку біженців з країни. З ініціативи Парижа в травні 2011 р. ЄС ввів санкції щодо Сирії, що передбачало заборону на постачання в цю країну зброї, на в'їзд на територію Євросоюзу представників вищого сирійського керівництва, і заморозив їхні фінансові активи в Європі. За словами А.Жюппе, у Б.Асада є тільки два шляхи: почати політичні реформи чи відмовитися від влади [3]. Згідно із заявою міністра закордонних справ А.Жюппе, Франція буде і далі своєчасно і жорстко реагувати на факти насильства та порушення прав людини і буде використовувати всі наявні в арсеналі дипломатичні важелі, а також санкції, для того щоб покласти цьому край.

Однак, у лівійському випадку продемократичний порив у декількох аспектах вийшов за межі інтервенції згідно резолюції РБ ООН №1973. По-перше, після декількох днів авіаційних ударів коаліції стало цілком очевидним, що ці удари націлені на знищення самого М.Каддафі. Удари завдавалися по його резиденції та іншим адміністративним будівлям, в яких ймовірно міг перебувати командний пункт М.Каддафі. А в результаті бомбардувань загинули троє онуків лівійського лідера, а також 29-річний син Сейф аль-Араб [5]. Спроби коаліції вбити М.Каддафі, безумовно, націлені на досягнення військової перемоги над режимом суперечать положенням резолюції № 1973, яка обмежується установкою на захист мирного населення і не передбачає зміну режиму в Лівії [3].

Що стосується США, то з самого початку конфлікту у Лівії Вашингтон заявив про підтримку опозиції і вимагав відставки лівійського лідера М.Каддафі. Втім, серйозною проблемою для адміністрації Б.Обами було те, що основою його зовнішньополітичної риторики є завершення війн і виведення американських військ з близькосхідного регіону. Американський президент прийшов до влади на хвилі антивоєнних настроїв в суспільстві та намагався змінити арабський вектор зовнішньої політики свого попередника Дж.Буша. До того ж згідно з соціопитуваннями в США, більшість американців були проти будь-якого втручання своєї країни в лівійській справі [9, с.68].

Тому, коли стало зрозумілим, що без силового втручання необхідного результату у Лівії досягнуто не буде, США розпочали серйозну роботу з американськими союзниками в Перській затоці з метою їхньої підтримки військової операції. Вашингтон неодноразово заявляв, що буде діяти тільки через РБ ООН. Було досягнуто угоди, відповідно до якої НАТО здійснювало військове командування, а політичне керівництво перейшло до президента Франції Н. Саркозі. США ж відходили, тим самим, на другорядну роль в обох випадках. Адміністрація Б.Обами також намагалась максимально швидко завершити свою участь у операції і вже 4 квітня 2011 р. оголосила про завершення військової частини американської місії [2].

Останнім часом Вашингтон послідовно посилює тиск на режим у Сирії. Він вже ввів санкції щодо вищого сирійського керівництва і президента країни Б.Асада, а також закликав останнього піти у відставку. Втім, повторити щодо Сирії лівійський сценарій буде набагато складніше через низку об'єктивних причин. Дамаск є чи не єдиним союзником Москви серед арабських країн, і Вашингтон навряд чи ризикне ускладнювати відносини з Росією з огляду на її виключно важливу роль у стабілізації ситуації в Афганістані та вирішенні іранської ядерної проблеми. Крім того, спроби силового усунення режиму Б.Асада можуть бути загрозливими для найважливішого союзника Сполучених Штатів у регіоні – Ізраїлю [2]. Крім того, США намагаються переконати провідні країни переглянути особливості повалення Б.Асада. Це пов'язано з ізраїльським прихованим бажанням зберегти існуючий сирійський режим, і тому цей варіант вважається кращим для Вашингтона, ніж вірогідність того, що фундаменталістські релігійні рухи можуть взяти під контроль державу.

Таким чином, розвивається консенсус в тому, що Сполучені Штати морально зобов'язані підлаштовувати свою діяльність під революційні рухи на Близькому Сході, тому що «арабська весна» була представлена в якості регіональних революцій від імені ліберальних демократичних принципів [8]. Б.Обама зазначав, що принципи зовнішньої політики США «включають в себе боротьбу проти використання насильства і репресій щодо народів регіону, підтримку прав людини, включаючи свободу слова, свободу мирних зборів, свободу релігії, рівність чоловіків і жінок в умовах верховенства закону, і право обирати своїх власних лідерів, і підтримку політичних та економічних реформ на Близькому Сході і в Північній Африці» [7].

Таким чином, події в арабському регіоні в кінці 2010 – початку 2011 рр. показали спочатку певну інертність зовнішньої політики Французької Республіки та США. Однак, пізніше прагнення наздогнати в Лівії та Сирії хвилю змін, упущених в Тунісі та Єгипті, вплинуло на позиції Парижа та Вашингтона, що призвело до військової інтервенції. Проте, затягування військової операції

в Лівії, зростання числа жертв і ескалація громадянської війни стало слабким місцем передвиборної кампанії Н.Саркозі. Більше того, лівійська кампанія вже завдала серйозної шкоди престижу Франції в арабському світі, накопиченому протягом десятиліть.

Що стосується США, то «арабська весна» 2011 р. поставила перед Вашингтоном низку нових складних завдань. Політика США щодо значених подій характеризувалася підтримкою революційних рухів при одночасному намаганні зберегти свої регіональні позиції, у тому числі через збереження стабільності своїх союзників у Перській затоці. Участь Сполучених Штатів у операції в Лівії була представлена скоріше як вимушений і небажаний виняток з правила, ніж як заздалегідь продумане рішення. При цьому, адміністрація Б.Обами всіляко давала зрозуміти, що загальна відповідальність за ситуацію лежить не на США особисто, а на коаліції в цілому, політичне лідерство в якій було у президента Франції Н.Саркозі, а оперативна функція – в НАТО.

У «вашингтонській промові» Б.Обама позначив загальні принципи американської політики щодо країн регіону після «арабської весни», а саме, підтримку демократичних трансформацій в регіоні. Втім, реалізувати ці принципи на практиці буде складно, адже політика Вашингтона щодо кожної конкретної країни значно різниться в залежності від її специфіки та місця з точки зору стратегічних інтересів США. Втім, майбутній розвиток ситуації на Близькому Сході залежатиме не лише від здатності країн регіону стабілізувати політичну ситуацію, але і від подальшого перерозподілу сфер геополітичного впливу найбільш зацікавлених в ресурсах регіону акторів міжнародних відносин.

Список використаних джерел

1. Гайдукевич Л. «Арабская весна» 2011 г.: демократические преобразования или геополитический передел региона? // Л.Гайдукевич // Журнал международного права и международных отношений, 2012. – №1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.evolutio.info/index.php?option=com_content&task=view&id=1928&Itemid=232
2. Захарченко А. Эволюция американской стратегии щодо розв'язання проблем безпеки Близького Сходу за часів адміністрації Б.Обами: проблеми і здобутки. Аналітична записка 15.12.2011 // Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень у м. Одесі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://od.niss.gov.ua/articles/469/>
3. Мохов Н., Мохова И. Реакция Франции на «арабскую весну»: старые ориентиры новой внешней политики / Н.Мохов, И.Мохова // Институт Ближнего Востока, 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iimes.ru/?p=12983>
4. Наумкин В. «Арабская весна» и глобальная международная система / В.Наумкин [Электронный ресурс] // Россия в глобальной политике. – Режим доступу: <http://www.globalaffairs.ru/number/Snizu-verkh-i-obratno-15277>
5. Оласюк Н. Лівія та Сирія: близькосхідний вектор у співробітництві США–СЄ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://naub.ua.edu.ua/2012/liviya-ta-syriya-blyzkoshidnyj-vektor-u-spivrobitnytstvi-ssha-es/>
6. Barah M. France and the Arab spring: an opportunistic quest for influence / M.Barah // FRIDA, №110, October 2011. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.fride.org/download/WP110_France_and_arab_spring.pdf
7. Keiswetter A. The Arab Spring: implications for US policy and interests / A.Keiswetter // Middle East Institute, 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mei.edu/content/arab-spring-implications-us-policy-and-interests>
8. Kissinger H. Defining a U.S. role in the Arab Spring // The International Herald Tribune, 2.04.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.henryakissinger.com/articles/ih040212.html>
9. Notin J.-Ch. La vérité sur notre guerre en Libye / J.-Ch. Notin // Fayard. – 2012. – 583 p.

* * *

УДК 327(470)7

Олег Кондратенко, канд. історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації, Національний авіаційний університет, Україна, м. Київ.

Неосвразійська доктрина у зовнішній політиці Російської Федерації

Розглянуто засади формування євразійської зовнішньополітичної доктрини Росії. Зокрема, показано витоки ідеологічних основ сучасного євразійства, заходи щодо реалізації, у його контексті, розширення російського впливу як на пострадянському просторі так і за його межами. Коротко розкрито співпрацю Росії з провідними світовими центрами, зацікавленими у формуванні багатопольного світу.

Ключові слова: євразійство, євразійська доктрина, Євразія, Росія, багатопольність.

Олег Кондратенко. Неоевразийская доктрина во внешней политике Российской Федерации

Рассмотрены принципы формирования евразийской внешнеполитической доктрины России. В частности, показано истоки идеологических основ современного евразийства, мероприятия по реализации, в его контексте, расширения российского влияния как на постсоветском пространстве так и за его пределами. Коротко раскрыто сотрудничество России с ведущими мировыми центрами, заинтересованными в формировании многополярного мира.

Ключевые слова: евразийство, евразийская доктрина, Евразия, Россия, многополярность.

Oleg Kondratenko. Yu Neo-Eurasian doctrine in the foreign policy of the Russian Federation

The principles of formation of the Eurasian Russian foreign policy doctrine. In particular, we show the origins of the ideological foundations of modern Eurasia, measures to implement the expansion of Russian influence in its context as the former Soviet Union and beyond its borders. Shortly disclosed Russian cooperation with leading world centers interested in the formation of a multipolar world.

Keywords: Eurasian, Eurasian doctrine, Eurasia, Russia, multipolarity.

У переважній більшості геополітичних концепцій різних часів Євразійський континент є чи не найголовнішим ареалом концентрації інтересів провідних гравців світової політики. Підтвердженням слугує відомий вислів «Хто володіє Євразією – той володіє світом». За словами британського класика геополітики Г. Маккіндера, Євразія є особливим/«вісьовим регіоном» забезпечення світового панування. Актуальність тематики водночас відзначається її складністю через відсутність загальноприйнятого трактування самого терміну «Євразія». Останнім часом дане поняття не співпадає з межами географічного розуміння Євразії як материка, а розуміється переважно у якості особливої території «серединного світу». Саме тому, представники євразійства твердять про ідентичність кордонів Євразії з Російською імперією та СРСР.

Євразійською проблематикою займаються сьогодні представники різних гуманітарних напрямів. Логічно, що дане питання найкраще інтерпретовано на Батьківщині євразійства. Російська євразійська школа представлена розвідками таких авторів як: В. Добренєв, О. Дугін, Д. Кузьмін, С. Кулагін, В. Лапкін, О. Панарін, С. Панарін, І. Пантін та ін.

В Україні подібною проблематикою займаються І. Ветринський, О. Волошин, Р. Жангожа, О. Ірхін, П. Пашковський, Р. Рукомеда, Л. Чекаленко, С. Шергін тощо.

Серед плеяди західних дослідників даної проблематики варто назвати і З. Бжезінського, Я. Бугайські, Т. Грема, Е. Качінса, П. Кеннеді, Г. Кіссінджера, А. Коена, С. Телбота та ін.

Євразійство як досить складний політичний та філософський феномен утвердився серед представників російської емігрантської інтелігенції протягом 2030-х рр. XX ст. Подібна система поглядів базувалася на так званих східних витоках російської культури і стала альтернативою концепції західників, котрі підкреслювали європейськість Росії. Таким чином, євразійці доводять перевагу Сходу над Заходом у формуванні ментальності росіян. Росія ж у свою чергу є для них особливим типом цивілізації, своєрідним синтезом арійсько-слов'янської культури, тюрксько-го кочівництва і православної традиції [12]. Після Другої світової війни ідеї євразійства зійшли нанівець через їх тривалу заборону в СРСР, проте з його розпадом даний концепт набув своєї повторної актуальності у колах провідних російських інтелектуалів. До середини 90-х рр. євразійство оформилося у одну з провідних ідейних течій Росії, давши поштовх створенню відповідних рухів і партій, а згодом стало своєрідною ідеологічною платформою реінтеграції пострадянського та світового простору.

У відповідності до мети освітлення теоретичних імперативів та практичних засад євразійської парадигми, автор статті ставить перед собою наступні завдання:

– окреслити ідеологічні основи євразійства як політико-ідеологічної течії;

– визначити зовнішньополітичні орієнтири Росії у ході реалізації євразійської стратегії;

– показати емпіричну сторону міждержавної співпраці у контексті побудови багатополярної системи міжнародних відносин.

В Росії за умов прозахідної одновекторності на поч. 90-х рр., ідеї неоевразійського політико-ідеологічного напрямку пропагував Євразійський рух, який діяв в основному незалежно від позицій влади. Його представники намагалися продовжувати лінію класиків євразійства, як то: М. Трубецької, П. Савицький, Г. Вернадський та ін. Наголошується також на особливій місії й так званій пасіонарності Росії, завдяки чому вона є окремим євразійським ареалом і не належить ні до Європи ні до Азії, поєднуючи при цьому елементи обох субконтинентів. Звідси зароджується думка про історичне покликання Росії завдяки своїй унікальності географічного розташування у центрі Євразійського материка. Саме тому російська держава володіє, нібито, здатністю синтетично поєднувати протилежності євразійського Заходу і євразійського Сходу, утілюючи таким чином євразійський політико-економічний міст. Водночас наголошується на спільності проблем як Європи так і Азії, що тим самими має сприяти їх зближенню.

У євразійській доктрині зроблено акцент на поверненні Росії до природних меж свого стратегічного, політичного, економічного, ідеологічного й культурного впливу. Виходячи з цього наголошується на створенні євразійської імперії через реінтеграцію пострадянського простору шляхом відновлення над ним російського контролю. Мабуть, саме тому провідний російський апологет євразійства О. Дугін підкреслює, що: «...Багато може бути поставлено під питання у розгляді нашого минулого, майбутнього і теперішнього, але євразійська ідея не підлягає сумніву. Росія і є Євразія, і це визначає її географічне, культурне, цивілізаційне, стратегічне і господарське буття» [3, с.55].

Перспектива не виключається вихід Росії за межі свого «природного панування». Особливою метою сучасних євразійців є створення мегасоюзу старої Європи й Росії задля протистояння американській політиці вестернізації. Останнє можна трактувати як проголошення відновлення біполярного протистояння зі США. Більше того, передбачається започаткування нейтрально-союзницьких відносин з Європою й подальшим встановленням контролю Росії над усім Балтійським регіоном, включаючи Норвегію, Швецію, Данію. Важливим також бачиться створення конфедерації Румунії й Молдови з подальшим встановленням над ними російського контролю. Водночас, за євразійською доктриною, більша територія України й Білорусі має увійти до складу Росії, а країни Центральної Європи повинні створити так звану «Серединну Європу» та підпасти під контроль Німеччини [11].

Таким чином, за будь-яких умов Росія у відповідності до неоевразійської доктрини повинна стати центром нової інтеграції, що тим самими дозволить зберегти їй свою унікальність та захистити суверенітет самотутніх культур Євразії від нав'язування ліберально-культурних цінностей США.

У Казахстані на відміну від Росії провідним ідеологом євразійства активно виступив сам президент Н. Назарбаєв, котрий у 1994 р. виголосив ідею політичної інтеграції на пострадянському просторі та запропонував проект конституції Євразійського союзу [4]. При всьому відзначимо, що сучасне євразійство не є ідеєю, котра постала виключно на теренах пострадянського простору, оскільки свої претензії на поширення континентального впливу висуває Туреччина, доктрина якої зводиться до побудови так званого Великого Турану.

Трансформаційні процеси в Євразії та дезінтеграція пострадянського простору так чи інакше змушують РФ вдаватися до пошуку й оптимізації відносин з великими і малими країнами Європи й Азії задля розвитку інтеграційного, економічного і воєнно-політичного співробітництва [12]. Таким чином, євразійство тепер не лише філософська ідея, а й елемент стратегічного планування зовнішньої політики Росії. Будь-які масштабні зовнішньополітичні проекти у світі можуть бути кваліфіковані його представниками у відповідності до критерію: «євразійство» або «атлантизм». Сучасні євразійці, як і їх «колеги-попередники», роблять акцент на швидкому занепаді західного лібералізму, котрий має поступитися місцем притягнїй для більшості країн світу ідеології. Євразійська парадигма у рамках СНД включає дві паралельні інтеграційні лінії: слов'янську (православну) і тюркську (ісламську) і саме остання покликана робити їх взаємодоповнюючими, оскільки базується на рівноправності всіх народів [12].

Євразійський проект також передбачає три масштаби реалізації: планетарний, регіональний та внутріполітичний. Також у відповідності до останнього, Росія на фоні протистояння між Заходом та ісламським світом має залишатися самостійною цивілізацією зі статусом великої держави, що займає більшу частину Євразії. Росія при цьому вбачає свою місіонерську роль у створенні євразійської цивілізації, яка має стати одним із полюсів

багатополярного світу [11]. У свою чергу вигідне геостратегічне положення помножене на територіальні, енергетичні, військові зовнішньополітичні ресурси, на думку євразійців, мають забезпечити Росії статус великої держави у світі.

Для євразійців Росія – особливий і самостійний тип цивілізації, яка не повинна нікого наслідувати, а керуватися у своєму розвитку виключно власними традиціями. Тобто, для Росії, як для особливої пасіонарної держави, ідеологія західного лібералізму є чужою. У той же час цілий ряд євразійців та російських націоналістів роблять ставку на протистоянні Євразії-суші й Заходу-моря євразійства й атлантизму [11].

Наголосимо, що євразійська доктрина передбачає зміцнення й «цементацию» Росії як спільного дому всіх її народів, що її населяють, також подібна «цементация» у перспективі має бути застосована до потенційної неоевразійської імперії. Передбачається третій шлях для Росії як у її внутрішньому розвитку так і зовнішній політиці. Таким шляхом є альтернатива радянському та західному розвитку, альтернатива глобалізму та збереженню національних держав через створення відкритих «великих просторів» демократичних імперій на зразок ЄС [9, с.7]. Євразійці активно твердять, що Росія може зберегтися як самостійна держава та повноцінний суб'єкт міжнародних відносин лише за умов багатополярності. Саме тому, одним із найголовніших зовнішньополітичних імперативів російської держави є її участь у побудові багатополярного світу та протидія однополярній глобалізації [9, с.6]. Досягнення такої мети можливе лише за умов формування системи стратегічних альянсів, так як Росія не в змозі наодинці впоратися з подібним завданням через обмеженість ресурсного потенціалу. Підтвердженням цієї тези слугує й позиція З. Бжезинського, котрий підкреслює нездатність сучасної Росії конкурувати зі США на міжнародно-політичних фронтах як економічно так і політично [2, с.138].

Отже, євразійство у ідеологічних постулатах його поборників є своєрідною альтернативою протизагою атлантизму, західному лібералізму та американським цінностям. Протиставивши ці два поняття євразійці, таким чином, багато у чому копіюють погляди двох відомих західних геополітиків-антиподів: Г. Макіндера з його теорією Хартленду або серединної землі та засновника євроатлантизму Н. Спайкмена і його теорію Римленду (Дугової землі). На відміну від Г. Макіндера останній віддавав перевагу Дуговій землі, що включає приморські євразійські держави та має вирішальне значення у контролі над Євразією [10].

Відомо, що у сучасному світі існує ряд держав не менш зацікавлених у побудові багатополярного світу. Найголовнішою з них є категорія потужних держав або регіональних об'єднань, відносини яких характеризуються так званою ресурсною взаємодоповнюваністю. В умовах прискорення глобалізаційних процесів та дій США, спрямованих на оформлення однополярного світу, Росія та цілий ряд впливових регіональних акторів змушені будуть зближуватися перед обличчям спільних викликів і загроз. Першочергово до таких акторів О. Дугін відносить: ЄС, Японію, Іран та Індію, які разом з Росією можуть створити потужний клуб прибічників багатополярності та домагатися реалізації власного проекту майбутнього світоустрою. Одним із головних завдань для Росії та її союзників є спроба довести США неспроможність однополярності в сучасній системі геополітичних координат. В інтересах РФ є також обережна підтримка антиамериканських настроїв у Південній і Центральній Америці [9, с.7].

Водночас євразійська концепція передбачає існування категорії держав, котрі не можуть виступати для Росії у якості симетричної взаємодоповнюваності. Це, зокрема, такі держави як Китай, Пакистан та арабські країни для яких, на думку євразійців, стратегічне партнерство з Росією не є пріоритетом. Зокрема відносини Росії з Китаєм до певної міри ускладнені демографічними проблемами та підвищеним інтересом останнього до малозаселених територій Сибіру за умов відсутності належної технологічної бази для їх прогресивного освоєння і розвитку. При всьому російські ідеологи і політики розуміють, що без участі у даному проекті Китаю, Індії, Ірану Євразія не зможе претендувати на глобальну роль у поляризованому світі.

Зрештою ще одну категорію міжнародних суб'єктів, яка має певну зацікавленість для Росії складають держави третього світу. У відповідності до означеної доктрини, по відношенню до них Москва має проводити диференційовану політику, сприяючи їх входженню під вплив потужних стратегічних партнерів по євразійському блоку [9, с.7].

Схема практичного втілення імперативів євразійської доктрини була накреслена В. Путіним напередодні свого повернення у крісло президента від березня 2012 р. Відтоді було взято зовнішньополітичний курс Росії, спрямований на створення Євразійського Союзу (ЄАС) як найвищого рівня інтеграції пострадянського простору та перетворення його на один із полюсів сучасного світу. У перспективі ЄАС має замінити собою СНД

та стати ядром майбутньої інтеграції потенційних його учасників. Майбутній інтеграційний проект передбачає врахування прав народів, що інтегруються, зокрема їх культурних, мовних і етнічних особливостей. Окрім економічної складової інтеграції В. Путін ставить політичну та геополітичну, що означає закладення підвалин майбутньої інтеграційної моделі з перспективою створення наднаціонального цивілізаційного утворення як своєрідної альтернативи ЄС. Російський керівник як і в попередні два терміни свого президентства відстоює ідею багатополарності світового устрою [4].

Формування ЄС стало фактом усвідомлення ідентичності й самотності Старого Світу. На думку євразійців інтеграція Європи стала відповіддю на «непомірні претензії» Світу Нового. Останні також вважають, що євроінтеграція за умов переважання таких потужних континентальних країн як Німеччина та Франція стала своєрідним євразійством у Європі. Росія у проектах інтеграційних конструкцій різних євразійських течій (як у самій Росії так і у Європі) є частиною Старого Світу, що пролягає до Уралу, чи пак до Владивостока, а тому не виводиться за межі цього контексту. Окрім того, ідея спільного економічного простору Росії і ЄС без створення наднаціональних структур була висловлена ще у 2003 р. [11]. До цього додамо те, що свої євроінтеграційні устремління останнім часом активізувала Туреччина, 97% території якої розміщені в Азії і якщо у віддаленій перспективі Анкарі вдасться отримати повноправне членство в Євросоюзі то дане об'єднання перестане бути суто європейським. З іншого боку Туреччина проявляє партнерський зацікавленість щодо Росії та Ірану. На думку євразійців політичні кола Анкари так само вбачають майбутнє Туреччини лише за умов входження у багатополарний світ на правах одного з його центрів. Якщо ж Росія і Європа проявлять спільну зацікавленість у взаємному зближенні з перспективою інтеграції, то такі процеси набудуть вже повноцінного євразійського виміру.

Важливим напрямом співпраці є встановлення прагматичних відносин Росії з Іраном задля вибудовування осі МоскваТегеран. Від успіху цього тандему російські поборники євразійства ставлять у залежність майбутнє їхнього проекту. На їх думку дві потужні держави мають сформувати основу станового євразійського геополітичного хребта подальшої мегаінтеграції. Даний вектор російської зовнішньої політики є важливим для перебудови й стабілізації всього середньоазійського регіону та у розширенні спектру виходів РФ до світового океану. Саме тому Росія позиціонує себе союзником Ірану на Близькому Сході та з допомогою останнього робить спроби протистояти Заходу на території Туреччини [6].

Не менш важливим напрямом співпраці є вісь «МоскваДелі», так як Індія за євразійською доктриною, є державою першої категорії у зміцненні всієї системи євразійської колективної безпеки. Росія, у рамках відносин з Індією прагне приймати участь у врегулюванні індо-пакистанського конфлікту із-за Кашміру. Безпосередня ж участь Індії у євразійському проекті розглядається Росією як перспектива формування федеративного устрою індійського суспільства включаючи індусів, сикхів і мусульман.

Одним із ключових зовнішньополітичних напрямів Росії є китайський. Проблемою, яка спонукала зближенню двох держав є освоєння ресурсів Далекого Сходу і Сибіру. У відповідності до цього демографічні та технологічні ресурси Піднебесної розглядаються своєрідним джерелом поживлення віддалених російських регіонів. Проте, як вже згадувалося, російським політикам притаманні фобії, пов'язані з етнічною експансією Китаю на Далекий Схід та перетворення цієї території на суто китайську. Поясненням цього є обмеженість демографічних ресурсів Росії щодо утримання цих територій під контролем. На думку російського політолога С. Лузяніна, консервація відносин Росії й Китаю у контексті роздування між ними подібних фобій, неминуче призведе до взаємного стримування, що у свою чергу жодним чином не сприятиме партнерським відносинам двох держав [8].

Політика США спрямована на витіснення Росії з пострадянського простору через просування своїх проектів безпеки вглиб Євразії відома відносно давно. Проте, політичні експерти дедалі частіше починають говорити про аналогічні дії з боку Китаю, який активно нарощує свою економічну присутність в Україні, Білорусі, Молдові, країнах Балтики, а також російському «задньому дворі», яким є Центральна Азія. Саме цей регіон розглядається як одна із зон подальшого наростання зіткнення російсько-китайських інтересів, де конкурентна боротьба обох держав лише наростатиме. Нещодавно російськими ЗМІ була істерично розтиражована інформація про китайське вторгнення до Східного Паміру (Таджикистан). Тема запущена росіянами як прецедент необхідного посилення уваги Москви до Таджикистану, котрий через свою внутріполітичну кризу, нібито, перетворюється на об'єкт прямої експансії сусіднього Китаю. Виведення у 2014 р. військ НАТО з Афганістану, підсилить зростання у Таджикистані

ісламського радикалізму, що зрозуміло послаблюватиме регіональну безпеку Росії. Інформація про вторгнення необхідна Москві передусім для прискорення ратифікації договору передачі таджикського військового аеродрому, що слугуватиме засобом російський присутності. Проте останнє навряд чи стане серйозною перепороною перепороною на шляху китайській економічній експансії до Таджикистану. Також досягнувши відносної лояльності серед євразійських еліт, Китай безумовно продовжить м'який економічний наступ у Центральній Азії та на всьому Євразійському просторі [7].

Водночас реалізацією доктрини ЄАС китайські політичні кола в цілому підтримують, вважаючи при цьому реінтеграцію пострадянського простору об'єктивною необхідністю за умов прискореної глобалізації і регіональної інтеграції, наростання фінансової кризи тощо [13].

Сьогодні Росії на євразійському просторі потрібна гнучка і багатовекторна політика щоби мати поле для маневру в умовах постійної зміни міжнародної обстановки. В іншому разі політика Росії буде непослідовною і суперечливою як це мало місце і викликало непорозуміння з боку Китаю у плані відношення Росії до розширення НАТО чи створення американської системи ПРО. Інтересам Москви відповідала б дихотомна система безпеки в рамках ОДКБ та ШОС як двох радіусів безпеки [8].

Окрім всього, існує категорія осьових держав, значимість яких у світі підвищується не завдяки їх потенціалам, а радше через їх географічне розташування. Без перебільшення, Україна належить саме до такої когорти країн. Саме тому ключовим моментом євразійського проекту є питання входження до майбутнього Євразійського Союзу України, у протилежному випадку подібний проект не матиме навіть найменших перспектив його реалізації. МоскваАстанаКиїв є конфігурацією трикутника, яка повинна забезпечити стійкість майбутньої інтеграційної конструкції [5]. Таким чином, без України Євразійська інтеграція видається Росії половинчатою, оскільки формування Євразійського союзу передбачається на цивілізаційній основі. Дана теза цілком підтверджує думку З. Бжезинського, який вказує, що: «...Без України, Росія перестане бути євразійською імперією» [1, с.62]. Здебільшого саме тому упродовж двох останніх десятиліть Україна знаходиться у геополітичному цейтноті між атлантизмом і євразійством.

Таким чином, євразійство є проектом інтеграції противників однополарного світу, котрі відкидають його центр-периферійний устрій та відстоюють створення автономних «великих просторів». Росія здавна прагне реалізувати месіанський зовнішньополітичний заданину побудови трансрегіонального євразійського мосту між Європою та Азією. Своїм першочерговим завданням євразійці бачать відновлення впливу Росії на пострадянському просторі з перспективою його континентального розширення. Москва зацікавлена у розбудові поліцентричної світової системи з метою недопущення реалізації американського однополарного проекту, утім вона не в змозі наодинці протистояти Заходу через обмеженість своїх ресурсів. Саме тому постає необхідність «геополітичної кооперації» РФ із такими впливовими міжнародними суб'єктами як ЄС, Китай, Іран та рядом держав третього світу для яких формування багатополарності є не менш актуальним завданням.

Подальші перспективи вивчення євразійської доктрини у зовнішній політиці РФ будуть здійснюватися у контексті розгляду питань інтеграційних процесів у Євразії та перспектив створення Євразійського Союзу.

Список використаних джерел

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / З. Бжезинский; пер. з англ. О.Ю. Уральской. – М.: Междунар. отношения, 1998. – 256 с.
2. Бжезинский З. Выбор: мировое панування чи світове лідерство / З. Бжезинський; пер. з англ. А. Іщенко. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 203 с.
3. Дугин А.Г. Проект Евразия / А.Г. Дугин. – М.: Эксмо, Яуза, 2004. – 512 с.
4. Дугин А.Г. Битва за Украину / А.Г. Дугин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://oko-planet.su/politik/politiklist/134277-aleksandr-dugin-bitva-za-ukrainu.html>
5. Евразийская идея в качественном пространстве [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://evrazia.org/modules.php?name=News&file=print&sid=1904>
6. Каспрук В. Сирийское наказание Турции / В. Каспрук // Зеркало недели. – 2013. №17, 17 мая.
7. Коваль А. Дракон на крыше дома / А. Коваль // Зеркало недели. – 2013. №17, 17 мая.
8. Лузянин С.Г. Евразийская политика России. Глобальные вопросы развития в Российской и Китайской проекциях / С.Г. Лузянин [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ifes-ras.ru/attaches/books_texts/luzyanin_evraziiskaya_politika_rossii.pdf

9. Лушников О. Евразийская перспектива: современные проекты стратегического развития России / О. Лушников // Вестник Челябинского государственного университета. Серия: востоковедение, евразийство, геополитика. – 2006. №3(76). – С. 623.

10. Сачко Г. Евразия в мировой политике: ретроспективный и перспективный дискурсы / Г. Сачко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.twirpx.com/file/126989/>

11. Современная концепция евразийства [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://constitutions.ru/archives/5422>

12. Шерьяданова К.Г. Развитие евразийской идеи в современном геополитическом измерении / К.Г. Шерьяданова [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://credonew.ru/content/view/1084/65/>

13. Шуцунь В., Чинсун В. Перспективы Евразийского интеграционного проекта и Китай / В. Шуцунь, В. Чинсун [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.svom.info/entry/315-perspektivy-evrazijskogo-integracionnogo-proekta-i/>

* * *

УДК 327; 930.22

Февзихан Арас Мудур оглу, дисертант факультету міжнародних відносин та економіки, Бакинський державний університет, Азербайджан, м. Баку

Азербайджан і тюркомовні держави Центральної Азії на шляху інтеграції

Стаття присвячена взаємозв'язкам Азербайджану з тюркомовними державами Центральної Азії. Ці республіки пов'язані між собою етнічними, культурними і політичними взаємовідносинами, що історично склалися, і сьогодні ці стосунки розвиваються завдяки успішному зовнішньополітичному курсу нашої Республіки.

Ключові слова: Азербайджан, тюркомовні держави, Центральна Азія, взаємовідносини, інтеграція.

Февзихан Арас Мудур оглу. Азербайджан и тюркоязычные государства Центральной Азии на пути интеграции

Статья посвящена взаимосвязям Азербайджана с тюркоязычными государствами Центральной Азии. Эти республики связаны между собой исторически сложившимися этническими, культурными и политическими взаимоотношениями, и сегодня эти отношения развиваются благодаря успешному внешнеполитическому курсу нашей Республики.

Ключевые слова: Азербайджан, тюркоязычные государства, Центральная Азия, взаимоотношения, интеграция.

Fevzikhon Aras Mudur. Azerbaijan and the Turkic states of Central Asia onto the integration

The presented article is devoted to the relationships between Azerbaijan and Turkic states of Central Asia. These republics are linked historically, ethnic, cultural and political relationships, and today these relations are developing successfully thanks to the foreign policy course of our Republic.

Keywords: Azerbaijan, Turkic-speaking States, Central Asia, relationships, integration.

Азербайджанская Республика, проводящая целенаправленный и многосторонний внешнеполитический курс, наряду с активной и всесторонней интеграцией в европейские структуры в 1992-2005 годы, в то же время уделяла серьезное внимание развитию взаимоотношений с близкими как этнически, так и по вероисповеданию тюркоязычными государствами, особенно Турцией и государствами Центральной Азии. Это, в свою очередь, открывает возможности для сохранения региональной безопасности и стабильности, а также для более тесной интеграции Азербайджана с центрально-азиатскими государствами и использования потенциала Турции для обеспечения своих государственных интересов.

Одной из субрегиональных структур, играющих ведущую роль в развитии взаимосвязей, является Содружество тюркоязычных государств (СТГ). Эта организация наряду с Турцией и Азербайджаном объединяет такие государства, как Казахстан, Туркменистан и Киргизия [4, с.75]. СТГ начала формироваться после распада СССР, когда пять тюркоязычных республик обрели независимость. Основной целью создания содружества было укрепление солидарности между тюркоязычными государствами, а также развитие сотрудничества в сфере экономики, торговли, экологии, науки, образования и культуры. В создании СТГ особенно активное участие принимала Турецкая Республика – как ведущее государство тюркского мира.

Именно благодаря усилиям турецкого правительства стало возможным вовлечение в Содружество только что обретших независимость тюркоязычных государств, особенно республик Центральной Азии, все еще не способных выйти из-под сферы влияния России.

Высшим органом СТГ является Саммит глав тюркоязычных государств. С 1992 по 2001 год было проведено 7 таких встреч. Эти мероприятия проходили в следующей хронологической последовательности: 1992 год – Анкара, 1994 – Стамбул, 1995 – Бишкек, 1996 – Ташкент, 1998 – Астана, 2000 – Баку и 2001 – Стамбул. Несмотря на то, что на последней встрече было принято соглашение о проведении в 2002 году в Ашхабаде очередного Саммита СТГ, все же эта встреча так и не состоялась [5, с.1]. Руководители Азербайджана и Турции, придающие особое значение СТГ, больше чем кто бы то ни был, прилагали усилия для укрепления и повышения сферы влияния тюркоязычных государств на международной арене, участвовали на всех мероприятиях этой организации, выдвигали практические предложения по совершенствованию деятельности Содружества. В отличие от большинства международных организаций, до сих пор не был создан исполнительный орган, координирующий общую деятельность СТГ. На некоторых встречах высказывались мысли об учреждении Постоянного Секретариата, однако и эта идея не была реализована.

В октябре 1992 года на первом Саммите СТГ в Анкаре были приняты решения, способствующие интеграции тюркоязычных государств. Несмотря на то, что после этой встречи были предприняты определенные шаги в этом направлении, все же многие из этих решений так и не были выполнены. Эти отношения возобновились на основе международных норм и принципов только после прихода к руководству Гейдара Алиева в июне 1993 года. Второй Саммит СТГ состоялся 18-19 октября 1994 года в Стамбуле [5, с.2]. На встрече в верхах присутствовали президенты всех тюркоязычных республик – Гейдар Алиев, Сулейман Демирель, Нурсултан Назарбаев, Ислам Керимов, Аскар Акаев и Сапармурад Ниязов.

В тот период из всех республик Центральной Азии относительно стабильные отношения у Азербайджана развивались только с Казахстаном. С остальными тюркоязычными республиками – Киргизстаном, Узбекистаном и Туркменистаном – у Азербайджана время от времени возникали определенные проблемы, которые впоследствии устранились, а иногда достигали уровня неразрешимых проблем.

Налаживание непосредственных взаимоотношений между Азербайджаном и Казахстаном относится к периоду пребывания этих республик в составе Советского Союза. В преддверии объявления независимости (1991, сентябрь-октябрь) делегация из Азербайджанской Республики совершила официальный визит в Казахстан [2, с.134]. Цель визита состояла в расширении и дальнейшем развитии дружественных и добрососедских отношений между двумя странами. В итоге визита 1 октября был подписан договор «О дружбе, сотрудничестве и добрососедстве между Азербайджанской Республикой и Казахской Советской Социалистической Республикой» [2, с.141]. Договор отражал обоюдное признание суверенитета, территориальной целостности в рамках существующих границ, руководствуясь принципом невмешательства во внутренние дела друг друга. Стороны также брали на себя обязательство соблюдать требования системы коллективной безопасности, в том числе прилагать все усилия для укрепления мира и сотрудничать в сфере защиты и безопасности.

В договоре особо подчеркивалось соблюдение сторонами обязательств в отношении третьих стран и их права заключения договора. Здесь указывалось, что договор заключается на 10 лет, и если одна из сторон не подаст письменное уведомление о выходе из договора за 6 месяцев до срока его истечения, то действие договора автоматически продлевается еще на 10 лет.

Межгосударственный договор «О дружбе, сотрудничестве и добрососедстве между Азербайджанской Республикой и Республикой Казахстан» был утвержден 16 декабря 1991 года решением Верховного Национального Совета Азербайджанской Республики. Указанный договор, подписанный во время официального визита в Азербайджан президента Казахстана Нурсултана Назарбаева в сентябре 1996 года, стал документом, регулирующим двусторонние отношения [2, с.147].

С обретением независимости в 1991 году (18 октября – Азербайджан, 25 октября – Казахстан) произошли качественные изменения и во взаимоотношениях между двумя государствами. 21 декабря 1991 года Казахстан официально признал независимость Азербайджана. 27 августа 1992 года оба государства наладили дипломатические отношения. С 1993 года в Азербайджане стало функционировать посольство Республики Казахстан [6, с.3].

В 1993-1995 годах Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев неоднократно встречался с Президентом Казахстана Нурсултаном Назарбаевым на различных международных форумах, в том числе в рамках совместных проектов, по линии ТЮРКСОЙ. Во время этих встреч подчеркивалась необходимость еще большего развития существующих двусторонних отношений, затрагивались вопросы относительно статуса Каспия, транзита казахстанской нефти в зарубежные страны че-

рез территорию Азербайджана и многие другие проблемы [1, с. 148].

Первым шагом на пути развития взаимоотношений между двумя странами стало приглашение Президента Азербайджана Гейдара Алиева на празднование в рамках программы ЮНЕСКО 150-летнего юбилея казахского мыслителя и философа, просветителя, основателя новой казахской письменной литературы Абая Кунанбаева, которое прошло 09-10 августа 1995 года в Алматы [1, с. 149]. 1 августа 1995 года посол Казахстана в Азербайджане Ибрагим Амангалиев вручил Президенту Г. Алиеву личное письмо Президента Н. Назарбаева по случаю приглашения на юбилейные торжества. 08 августа 1995 года азербайджанская делегация во главе с Президентом Г. Алиевым прибыла в Алматы для участия в юбилейных торжествах [1, с. 152]. Здесь на этих встречах президенты еще раз коснулись вопросов развития отношений между двумя странами.

13-14 мая 1996 года Гейдар Алиев, принимая участие в работе Саммита глав государств-членов Организации экономического сотрудничества (ЭКО), провел двусторонние встречи с лидерами многих государств, в том числе и с Президентом Республики Казахстан Нурсултаном Назарбаевым [1, с. 167]. Президенты в очередной раз изъявили желание дальнейшего укрепления связей. По мнению лидеров двух государств, существовать необходимость в подписании некоторых юридических договоров для правового регулирования межгосударственного сотрудничества. Поэтому стороны договорились о скорейшем завершении обсуждения многих вопросов, что должно было повлиять на ускорение развития связей. В результате этих усилий глав государств, наконец-то стало возможным налаживание двусторонних связей между Азербайджаном и Казахстаном. 16-17 сентября 1996 года Президент Республики Казахстан Нурсултан Назарбаев посетил с официальным визитом Азербайджан [1, с. 167]. Это был первый официальный визит казахской делегации в Азербайджан после объявления независимости. Итогом встреч стало подписание 13 документов, составляющих нормативно-правовую базу межгосударственных отношений.

Казахстан примкнул также к подписанному в 1996 году в Сараксе договору о создании Транскавказского транспортного коридора [4, с. 56]. Все это послужило основанием для успешного расширения нашего сотрудничества. Именно поэтому в этот раз Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев пригласил Президента Азербайджана Гейдара Алиева посетить Казахстан с официальным визитом. Приняв это приглашение, Президент Азербайджана 10-11 июня 1997 года совершил официальный визит в Казахстан. Во время визита состоялась встреча президентов с глазу на глаз, были проведены переговоры с участием членов делегаций. В ходе переговоров были подписаны такие важные документы, как декларация о развитии и углублении торгово-экономических отношений между двумя странами (особенно в сфере транспортных коммуникаций и нефтегазовой отрасли), меморандум о сотрудничестве в транспортировке нефти на международный рынок, а также 17 документов, способствующих поднятию межгосударственных отношений на новый уровень развития. Все документы, подписанные во время этого визита, были ратифицированы азербайджанской стороной 27 июля 1997 года [4, с. 67].

10 мая 1998 года Президент Азербайджана Гейдар Алиев принял участие в церемонии презентации новой столицы Казахстана. 07 апреля 2000 года Президент Казахстана Нурсултан Назарбаев совершил официальный визит в Азербайджан [4, с. 79]. Мы не будем комментировать этот визит, так как он выходит за хронологические рамки нашего исследования. Однако следовало бы отметить, что в ходе данного визита также был подписан ряд документов, способствующих прогрессу в сфере межгосударственных отношений и интенсификации сотрудничества, были вынесены на обсуждение перспективы дальнейшего развития отношений между двумя странами и определены их основные направления.

Связи между Азербайджаном и Казахстаном на уровне посольств и консульств были установлены 27 октября 1993 года. В этот день посол Казахстана в Азербайджанской Республике Ибрагим Амангалиев вручил верительные грамоты Президенту Азербайджана Гейдару Алиеву. Милли Меджлис Азербайджанской Республики, в свою очередь, принял 11 апреля 1997 года решение об учреждении в Республике Казахстан посольства Азербайджанской Республики. 30 апреля 1997 года Президент Азербайджанской Республики Гейдар Алиев подписал указ об организации деятельности посольства Азербайджанской Республики в Республике Казахстан [4, с. 79].

Из рассмотренной нами истории связей Азербайджана с тюркскими государствами Центральной Азии в период независимости становится ясно то, что взаимоотношения с Казахстаном носили более стабильный характер; здесь не было тех недовольств, которые имели место во взаимосвязях с другими государствами этого

региона. В целом, в годы независимости между Азербайджаном и Казахстаном было подписано более 30 межправительственных и межгосударственных документов, которые заложили основы интенсивных взаимосвязей между двумя независимыми государствами и создали нормативно-правовую базу для сотрудничества.

Республика Кыргызстан расценивается международными наблюдателями как страна с самым высоким темпом развития демократии среди государств, получивших независимость после распада СССР. Азербайджанская Республика в ходе своей внешнеполитической деятельности в период независимости также не оставила без внимания эту страну. Так, 09 октября 1992 года в городе Бишкек состоялось подписание протокола о создании дипломатических отношений между Азербайджанской Республикой и Республикой Кыргызстан [4, с. 123]. Однако эти связи уже на первых порах не отличались своей интенсивностью. Поэтому налаживание двусторонних политических связей и создание полноценных дипломатических отношений между двумя государствами стало возможным лишь в 1997 году.

В первые годы независимости азербайджано-кыргызстанские отношения, так же, как и связи с другими тюркоязычными государствами Центральной Азии, развивались, главным образом, в форме многостороннего сотрудничества в рамках участия в работе международных и региональных организаций. Министр иностранных дел Кыргызстана Роза Отунбаева в июне 1994 года во время конференции в турецком университете Мармара говоря о приоритетных направлениях внешней политики Кыргызстана заявила, что такими направлениями являются: связи с США и Европой; развитие отношений с такими соседними государствами, как Китай, Казахстан, Узбекистан и Таджикистан; развитие отношений с Турцией [4, с. 134].

Наряду с этим Кыргызстан, как и другие страны СНГ, пытался наладить отношения с другими государствами региона от Пакистана до Ирана (даже во времена СССР). С этой точки зрения в рамках «Сотрудничества с Россией и государствами СНГ», как уже отмечалось, Кыргызстан подписал в рамках Содружества Независимых государств договор «О коллективной безопасности» с Россией, Арменией, Казахстаном, Узбекистаном [5, с. 4].

Что касается двустороннего сотрудничества между Азербайджаном и Кыргызстаном, то 23 декабря 1993 года в столице Туркменистана Ашгабаде в рамках встречи глав государств-членов Содружества Независимых Государств, прошли двусторонние переговоры Президента Азербайджана Гейдара Алиева и Президента Казахстана Аскара Акаева.

В августе 1995 года Президент Азербайджана Гейдар Алиев совершил официальный визит в Кыргызстан [4, с. 128]. В ходе переговоров президенты двух государств выразили необходимость еще большего развития связей между Азербайджаном и Киргизией, а также широко обсудили вопросы усиления экономической интеграции стран региона. В итоге президенты пришли к такому общему мнению, что сотрудничество между Азербайджаном и Киргизией должно быть сплоченным, а развитие связей следует поднять на новый уровень.

03 марта 1997 года делегация официальных лиц кыргызского парламента под руководством председателя Меджлиса Народных Представителей Кыргызстана Алмамбета Матубраимова по приглашению азербайджанской стороны прибыла в Баку [4, с. 165]. В итоге переговоров, наряду с обсуждением ряда актуальных проблем, были подписаны официальные документы о межпарламентских связях двух государств, в том числе особая декларация. В декларации нашли отражение вопросы территориальной целостности, другие важные международные принципы, расширение и развитие связей между парламентами двух стран.

Сегодня отношения Азербайджана с тюркоязычными государствами Центральной Азии, сформированные в рамках экономических, политических, культурных связей, постепенно развиваются, и эти отношения дают возможность в дальнейшем интегрировать в мировое сообщество.

Список использованных источников

1. Асланлы А., Гасанов И. Внешняя политика Азербайджана периода правления Г. Алиева. – Анкара: Платин, 2005. – 282 с. (на азерб. яз.).
2. Бабаоглу Г. Место и роль Азербайджанской Республики в современной мировой политике. – Баку: Айпара, 2009. – 328 с. (на азерб. яз.).
3. Алиев З. Диаспоры тюркоязычных народов. – Баку: Адилгоглу, 2009. – 295 с. (на азерб. яз.).
4. Руинтан С. Азербайджан в системе политических связей с тюркоязычными народами. – Баку: Адилгоглу, 2005. – 212 с. (на азерб. яз.).
5. Саммиты глав тюркских государств. 2010, ноябрь // www.shalidov.com
6. МИД Турецкой Республики «Турецко-среднеазиатские связи», 2008 // www.mfa.gov.tr

* * *

УДК 94(327)

Любов Шпаковські, канд. історичних наук, доцент кафедри дипломатичної та консульської служби, Дипломатична академія України при МЗС України, Україна, м. Київ

Релігійний чинник у міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI ст. (На прикладі країн Балканського півострова)

Розглядаються питання, пов'язані з визначенням ролі релігійного чинника в системі міжнародних відносин на зламі тисячоліть. На прикладі балканських країн в період загострення балканської кризи показано повернення релігії на публічну арену світової політики, її роль у визначенні національної самоідентифікації багатонаціонального населення колишньої Югославії та значення у боротьбі за незалежність колишніх югославських республік.

Ключові слова: релігія, політика, етнорелігійний конфлікт, Балканський півострів, Хорватія, Сербія, Боснія і Герцеговина, Косово, Болгарія, Дейтонські угоди, національний рух.

Любов Шпаковски. Религиозный фактор в международных отношениях в конце XX в начале XXI века. (На примере государств Балканского полуострова)

Рассматриваются вопросы, связанные с определением роли религиозного фактора в системе международных отношений на рубеже тысячелетий. На примере балканских стран в период обострения балканского кризиса показано возвращение религии на публичную арену мировой политики, ее роль в определении национальной самоидентификации многонационального населения бывшей Югославии и значение в борьбе за независимость бывших югославских республик.

Ключевые слова: религия, политика, этнорелигиозный конфликт, Балканский полуостров, Хорватия, Сербия, Босния и Герцеговина, Косово, Болгария, Дейтонские соглашения, национальное движение.

Liubov Shpakovskiy. Religious factor in international relations of the late 20th – early 21st century (using as an example the Balkan states)

The matters of determining the role of religious factor within the system of international relations at the turn of millennium are reviewed. Using as an example the Balkan states during the period of intensification of the Balkan crisis, the return of religion to the public stage of world politics, its role in determination of national self-identification of the multinational population of former Yugoslavia and significance in the struggle of former Yugoslav republics for independence were shown.

Keywords: religion, politics, ethno-religious conflict, Balkan Peninsula, Croatia, Serbia, Bosnia and Herzegovina, Kosovo, Bulgaria, Dayton Accords, national movement.

Релігія як соціальний феномен відображає певну сферу життя індивіда та суспільства, вона є формою суспільної свідомості та засобом духовного осмислення світу, виступає як світоглядна система координат у суспільстві та є життєвою позицією кожної людини. Історія людства свідчить, що ніколи не існувало жодного суспільства, яке б не сповідувало б будь-якої релігії. Формуючи колективну свідомість суспільства, релігія тим самим створює фундамент для державотворення.

Політика – це соціальна діяльність, спрямована головним чином на досягнення, утримання та реалізацію влади індивідами та соціальними групами задля здійснення власних запитів і потреб [11, с.497].

Держава і її відносини з церквою є основною сферою взаємозв'язку політики і релігії. Взаємодія релігії і держави є об'єктивним процесом, оскільки ці два соціальні феномени мають одних і тих самих носіїв. Адже релігія означає не тільки віру в Бога, у надприродне Начало, але й формує світоглядну систему індивіда, виходячи зі своїх постулатів, вона пояснює реально існуючий світ і визначає місце в ньому людини, регулює відносини між людьми та владою. Через соціально-політичні доктрини, що виголошуються церковними ієрархами, декларації, проповіді, заяви, виступи по радіо і телебаченню церква намагається окреслити свою позицію щодо внутрішньої та зовнішньої політики держави або подій, які відбуваються у світі, визначаючи тим самим не тільки релігійний світогляд віруючих, але й їхні політичні переконання.

Історичний досвід показує, що взаємовідносини держави і церкви не завжди складалися позитивно. Разом з тим релігійний фактор (аспект) завжди впливав і впливає на вироблення як внутрішньої, так і зовнішньої політики держав, здатен виступати могутнім чинником консолідації суспільства, серйозним миротворчим інструментом, але водночас може бути причиною конфліктів у суспільстві, що часто виходить за межі однієї держави і перетворюється на загальну проблему людства.

Таким чином, осмислення впливу релігії як важливого фактора у системі сучасних міжнародних відносин обумовлює актуальність і визначає мету даної статті.

Вплив релігії на розвиток міжнародних відносин залишається предметом наукових досліджень як зарубіжних, так і вітчизня-

них науковців. Так, серед західних аналітиків привертають увагу роботи відомого спеціаліста у галузі міжнародних відносин Дж.Тойнбі, який розглядає історію розвитку людської цивілізації крізь призму релігійного фактора, а також дає оцінку ролі релігії в сучасних міжнародних відносинах, визначаючи релігійний фактор одним з важливих джерел конфліктів на міжнародній арені [16]. Американський політолог С.Хантінгтон стверджував, що однією із найважливіших ознак цивілізації є релігія, а тому у майбутньому світові конфлікти носитимуть не ідеологічну, а релігійну природу [18]. Значну увагу релігійному чиннику у конфліктах сучасного світу приділив відомий американський політолог (конфліктолог) Д.Рапопорт. Так, науковець зазначає, що збройні конфлікти, які відбуваються сьогодні, мають саме релігійне забарвлення [22].

Вагомий внесок у вивчення релігійного законодавства країн членів Європейського Союзу здійснив Г.Робберс [12]. Дослідник провів порівняльний аналіз моделей державно-церковних відносин європейських держав крізь призму правового забезпечення реалізації свободи совісті та діяльності релігійних організацій.

Цікавими з точки зору вітчизняної історіографії є дослідження В.Єленського, О.Сагана, А.Колодного, Л.Филиповича, О.Мармазова, А.Сопко, В.Петрика, В.Остроухова, А.Яцько та ін. Так, український релігієзнавець В.Єленський, досліджуючи релігійну складову у системі глобальної політики, зазначає, що великою помилкою є ігнорування релігійного чинника у розумінні сучасних міжнародних відносин, особливо у вивченні природи міжнародних конфліктів і пошуків шляхів для їхнього подолання [2;3;4;5;6]. В свою чергу А.Яцько вважає, що етнічний чинник є сьогодні найбільш активним началом у політиці та визначає його суб'єктом геополітики [21, с.199].

До поля наукових інтересів А.Мармазової та А.Сопко потрапили питання, пов'язані з визначенням місця і ролі релігійного конфлікту у системі міжнародних конфліктів [8]. Відомий український філософ О.Саган диференціює місце і роль релігії у формуванні чи визначенні специфіки міждержавних відносин, яка, на його думку, залежить від часу та регіону формування таких відносин. Разом з тим, наголошує вчений, релігійний чинник є істотним і в аспекті формування системи міжнародної безпеки [15].

Таким чином, проблемам релігійної активності в міжнародних відносинах через загострення сучасних міжнародних конфліктів та протистоянь в останній час приділяється все більше уваги науковцями, що представляють різні галузі знань. Адже події, що відбулися в другій половині XX ст. на Балканах доводять, що ігнорування державами релігійного чинника у формуванні своїх внутрішньо- та зовнішньополітичних курсів часто призводить до катастрофічних помилок, які тягнуть за собою війни, кровопролиття і численні людські жертви.

Вплив релігії на систему міжнародних відносин змінювався разом зі зміною історичних епох. Так, досить активним цей вплив був у державах Стародавнього світу, де влада мала суто сакральний характер, а володарі стародавніх держав (фараони, царі) вважалися втіленням бога на землі, а тому їм приписувалося божественне походження. Неабиякими повноваженнями наділялися жерці, від яких, по суті, і залежало прийняття важливих державних рішень.

Вивченням релігійного аспекту міжнародних відносин займалися мислителі античного періоду. Так, Платон, а потім і Аристотель акцентували увагу на важливість релігійного чинника у формуванні політичної думки античного світу.

В період Середньовіччя Папа Римський виконував роль верховного арбітра між європейськими монархами. Релігійними гаслами освячувалися і благословлялися Папою Хрестові походи, що мали на меті вирішити економічні і політичні негаразди самої Церкви та європейських правителів.

Поступово вплив релігійного чинника на міжнародній арені зменшується, оскільки політична думка спромоглася висунути власну, більш ефективнішу концепцію щодо формування та вирішення політичних стратегій та цілей. Так, як вдало зазначає В.Єленський, мислителі XVIII, XIX, XX ст. вважали, що «релігія не дотягне до XXI ст.», оскільки релігія сприймалася як пережиток минулого, анахронізм, що не вписувався у досягнення науково-технічного прогресу, який поширювався на усі сфери життєдіяльності людини [5, с.79]. Розвиток науки і техніки зробив людину більш незалежною від природи. Релігія уже не могла відповідати на запити тогочасного суспільства. Домінуючою формою суспільної свідомості стає політика. Але не дивлячись на зростаючу духовну кризу у суспільстві, наприкінці XX ст. відбувся так званий релігійний ренесанс, що був зумовлений серйозними соціальними та політичними катаклізмами. Так, крах комуністичної системи, розпад держав Варшавського договору, СРСР та Югославії, утворення на їхніх уламках нових держав сприяли переходу від біполярного до багатополарного світу, що в

свою чергу призвело до підвищення ролі культурних факторів у формування світової політики. Відбувся процес модернізації релігії, її активний вихід на міжнародну арену.

Так, говорячи про кардинальні зміни, що відбулися на світовій політичній арені наприкінці XX століття, не можна оминати проблему Балканської кризи, де релігійний фактор відіграв важливу роль у перебігу цілого ряду драматичних, а порою і трагічних подій у цьому регіоні.

Населення колишньої СФРЮ належить до різних віросповідань, що особливо виразно проявилось після закінчення «холодної війни», коли постали кризові явища в економічній та соціальній сферах, посилювалися відцентрові тенденції в регіоні. Все це відображало доволі строкату етнорелігійну мапу Югославії, яка колись поєднала три цивілізації – західну або католицьку (Словенія і Хорватія), православну (Сербія, Чорногорія, Македонія) і мусульманську (Боснія та Герцеговина). Таким чином, конфлікт, який проходив під релігійними гаслами, і врешті решт, вилився у громадянську війну, яка зачепила весь Балканський півострів, мав глибоке історичне коріння.

Так, пращури сербів, македонців, чорногорців у IX ст. прийняли православ'я, а хорватів та словенців – католицизм [19, с.20; 20, с.46]. Починаючи з X ст. процес християнізації балканських слов'ян був завершений, а релігія відігравала важливу роль у самоідентифікації південних слов'янських народів. Наприкінці XIV – на початку XV ст. в результаті вторгнення турків–османів на християнські землі Балканського півострова розпочинається процес навернення місцевого населення до ісламу. Проте масової ісламізації південнослов'янського населення не відбулося. Лише боснійці та албанці в своїй більшості прийняли нову віру [20, с.48]. Це послужило передумовою формування окремих етнічних албанської та боснійської спільнот, що в свою чергу не могло не спровокувати міжетнічну релігійну неприязнь з боку інших південних слов'ян, яким вдалося зберегти свою релігійну приналежність до християнського світу. До 1991 р. народи південних слов'ян ідентифікували себе як окремі етнічні та релігійні групи у межах федерації. Крім того, як зауважують науковці–слависти, у другій половині XX ст. релігійний фактор перебрав на себе роль головної ознаки визначення національної ідентичності, випередивши фактор етнічної приналежності [14]. Так, згідно з Конституцією СФРЮ від 1974 р. громадяни країни мали право у графі «національність» зазначати не приналежність до тієї чи іншої національної спільноти а приналежність до віросповідання. Цим правом скористалася значна частина населення Боснії і Герцеговини (БіГ), що в своїй більшості сповідувала іслам. Саме релігійний чинник ліг в основу самовизначення населення, коли у листопаді 1990 р. у Боснії і Герцеговині в результаті перших багатопартійних виборів до влади прийшли партії, що віддзеркалювали основні національно–релігійні групи населення: мусульман – мусульманська Партія демократичної дії; православних – Сербська демократична партія; католиків – Хорватська демократична співдружність. Між ними розгорнулося гостре політичне протиріччя за реалізацію своєї концепції державного устрою республіки. І незважаючи на той факт, що у квітні 1992 року ЄС і США визнали незалежність Боснії і Герцеговини, між-етнічні суперечності між мусульманською, хорватською і сербською общинами з питання про майбутнє національно–територіального облаштування набували непримиренного характеру і згодом переросли у кровопролитну війну «всіх проти всіх». У ході розпаду СФРЮ сербське населення Боснії і Герцеговини в більшості своїй прагнуло до об'єднання із Сербією, хорватське населення сподівалося на входження до складу Хорватії, і лише боснійські мусульмани хотіли створити єдину державу Боснія і Герцеговина. Після тривалих бойових зіткнень, починаючи з 1995 р. США і НАТО приступили до дій з «примушування до миру». Підсумком чого стали Дейтонські угоди 1995 року, за якими Боснія і Герцеговина залишалася єдиною державою, що складалася з двох суб'єктів: Мусульмано–Хорватської Федерації і Республіки Сербської з єдиними федеральними інститутами влади.

На особливу увагу тут заслуговує позиція західних держав і особливо США щодо розв'язання цього конфлікту. Так, 1 березня 1994 р. за ініціативою США лідери боснійських мусульман і хорватів підписали угоду про утворення Мусульмано–хорватської федерації у Боснії і Герцеговині, а згодом була вироблена спільна домовленість про військовий союз двох республік, який був направлений проти СРБГ. А безпосередньо перед підписанням Дейтонських угод у серпні–вересні 1995 року авіація НАТО провела військову операцію «Помірні сили» проти боснійських сербів. Звичайно, це вирішило подальший хід подій, і, зрозуміло, не на користь православних сербів.

Таким чином, у Балканському протистоянні США та країни Заходу зробили ставку на мусульманський чинник, побоюючись відродження сербської ідеї щодо утворення «Великої Сербії»,

яка спочатку асоціювалася як «фортеця комунізму» у Східній Європі, а потім могла стати провідником інтересів Росії, з якою у неї історично склалися дружні відносини.

Релігійний чинник став наріжним каменем конфлікту і в Косово між православними сербами та албанськими мусульманами. Передумови загострення цього конфлікту сягають глибокої давнини. Як ні парадоксально, але на території Косова народжувалася сербська державність, тут знаходилися тисячі пам'яток культури сербського народу. За часів панування Османської імперії на територію Косова і Мехотонії проникає іслам. Нашестя турків на Балкани викликало масове переселення сербів на Захід та Північ та посилення албанського чинника у Косово. Під час Другої світової війни територія Косова і Мехотонії ввійшла до італійської зони окупації. Італійський окупаційний режим підтримував косовських албанців в прагненні їх до незалежності. Фашистська влада наділяла їх землею та будинками, які належали сербському місцевому населенню. Результатом такої політики стало істотне зменшення сербського населення. Але слід відмітити, що великої помилки щодо Косовського питання було допущено одразу після закінчення Другої світової війни, коли Йосип Броз Тіто, намагаючись створити Балканську федерацію, яка б включала Албанію, Югославію та Болгарію, проводив проалбанську автономістську політику. Так, у січні 1945 року уряди двох країн підписали договір про створення у Югославському Косово автономної області, було відкрито югославсько–албанський кордон. І хоча такі дружні відносини між Албанією та Югославією проіснували недовго, але результат цієї політики не змусив себе довго чекати. У 70–ті роки етнічні албанці становили 60% населення краю, а на початок 90–х років через серйозний природний приріст їхня частина досягла уже 90% [7, с.92]. Саме цей факт був основним мотивом, на який посилювалися косовські албанці, вимагаючи спочатку автономії «свого» краю, а потім і незалежності, яку нарешті отримали у 2008 р. Хоча й до сьогодні питання проголошення незалежності Косова залишається дискусійним з точки зору міжнародного права.

Таким чином, з самого початку історія заклала релігійно–етнічний фундамент для косовського конфлікту. Міжетнічні зіткнення між сербами і албанцями досягли своєї кульмінації у 2004 році, коли після загального вбивства албанського хлопця маси озброєних албанців почали руйнувати сербські церкви, монастирі та державні інституції.

Югославські війни стали одними з наймасштабніших військових конфліктів кінця XX століття, вони супроводжувалися значними руйнуваннями, людськими жертвами та великою кількістю скоєних військових злочинів. Релігія та етнічна приналежність і надалі відіграватимуть ключову роль у самовизначенні південних слов'ян, що може спровокувати і в подальшому нові спалахи міжетнічної ворожнечі та протистояння. Вважаємо, що повернення ісламу на територію колишньої Югославії здійснюється за активної підтримки США, що надає релігійному (ісламському) чиннику політичного забарвлення. Крім того, Туреччина, яка давно цікавилася «югославською спадщиною», отримала шанс заявити про свої амбіції у цьому регіоні, а саме повернути свій вплив у межах колишньої Османської імперії. Анкара послідовно і наполегливо використовує тезу про історичну, культурну і релігійну спорідненість з балканськими народами.

Актуальним в цьому контексті залишається питання поглиблення процесу «отуречення», а отже й ісламізації у Болгарії, що тягне за собою активний супротив православного болгарського населення. Як уже зазначалося вище, іслам з'явився на балканському півострові в період турецького панування. Так, у 1396 році болгарські землі були захоплені Османською імперією. Протягом п'яти століть відбувалася ісламізація місцевого болгарського населення, яке з IX ст. сповідувало християнство. Це призвело до значних політичних, культурних та релігійних змін в країні. Але після отримання Болгарією незалежності у 1878 р. в країні розпочинається процес болгаризації. У радянський період релігійний чинник не стояв в центрі уваги, оскільки офіційно проповідувалася ідеологія атеїзму. Але найбільш активна політика болгаризації проводилася урядом Т.Живкова у 1984 році, в ході якої особи, які носили турецькі імена і прізвища, змушені були замінити їх на слов'янські або переселитися до Туреччини. Заборонялося використання турецької мови, вводилися обмеження на проведення мусульманських обрядів та інших заходів, що не відповідали офіційній ідеології.

Після падіння комуністичного режиму на хвилі демократичних перетворень у країні розпочався рух, спрямований на захист інтересів етнічного турецького населення та слов'янізованих мусульман. Це проявилось не лише у поверненні ними своїх справжніх (турецьких) прізвищ, але й в пропагуванні турецької культури, мови, релігії. Так, не дивлячись на те, що згідно з Конституцією Болгарії забороняється створювати політичні партії за етнічним та релігійним принципом, вже на початку 1990–х

років діяв «Рух за права та свободи», метою якого був захист інтересів турок та мусульман Болгарії (РПС), які становлять від 10% до 12% чисельності населення країни [1]. Згодом РПС отримав статус політичної партії, а на парламентських виборах РПС зайняла третє місце, ставши однією з найбільш впливових сил в Народних Зборах Болгарії – законодавчому органі в країні. В результаті парламентських виборів 2001 та 2005 рр. партія РПС входила до коаліційного уряду. У 2005 р. РПС самостійно брала участь у парламентських виборах і отримала 14,07% голосів і 34 місця в парламенті країни [9, с.310]. Рух за права і свободи залишається і сьогодні активно політичною силою в Болгарії.

Опозиційно налаштованою до РПС є партія «Атака», яка виступає в якості політичних принципів низку досить радикальних вимог, що суперечить офіційному курсу Софії. Так, представники цієї партії виступають проти членства Болгарії в Європейському Союзі, за вихід Болгарії з НАТО, припинення залежності від Міжнародного Валютного Фонду і Світового Банку [10]. В центрі її уваги знаходиться традиційна для Болгарії «турецька проблема». Саме тому «Атака» звинувачує західні держави у підтримці протурецької політики в Болгарії. Внутрішній вектор політики «Атака» має теж чітко виражене антитурецьке спрямування, що виражається у таких гаслах як: ліквідація політичних партій етнічних меншин, визнання православ'я офіційною релігією в державі, позбавлення турецької мови статусу регіональної і т.д. Традиційним гаслом партії стало «Болгари, вернімо собі Болгарію» [10].

Втім, не тільки у Болгарії, але й в інших балканських країнах серед значної частини суспільства поширена ідея створення так званого – «православного щита», який би складався з Болгарії, Греції, Сербії та інших країн. Тут можна погодитися з думкою В.Сленського, який зазначає, що ключові політичні концепції часто набувають релігійного змісту і оформлюються у гасла на кшталт «Священна боротьба з іновірцями», «Священна Сербія» або «Богом бережена Хорватія» [4, с.22].

Югославська трагедія містила в собі не лише християнсько-мусульманський конфлікт, але й суперечності між самими християнами. Так, на початку 90-х років після невдалих спроб реформувати політичну систему СФРЮ стає очевидним розпад федерації на суверенні республіки. Каталізатором цього процесу стали результати проведених референдумів у Словенії та Хорватії щодо виходу цих республік зі складу федерації. Така ситуація спровокувала активне незадоволення Сербії та Чорногорії, які продовжували виступати за збереження федерації. Зрозуміло, що сербський і хорватський національні рухи мали на меті вивести свої народи на новий щабель розвитку. Але в наслідок відсутності продуктивного діалогу та непродуманої агресивної політики не тільки з боку цих двох республік, але й країн Заходу, це призвело до кривавої і руйнівної сербсько-хорватської війни. Так, територія Хорватії фактично була поділена на дві частини – Республіку Хорватія (столиця – м. Загреб), і самопроголошену Республіку Сербська Країна (столиця – м. Кнін), які перебували у стані відкритого протистояння. Проте спроба останньої здобути незалежність від Хорватії була жорстоко придушена з використанням військової сили і не без допомоги західних держав (авіацією НАТО). Конфліктна ситуація, що склалася між цими двома слов'янськими народами, була наслідком їхнього попереднього історичного розвитку. В історії обох народів жевріла пам'ять про міжетнічні суперечності, які посилювалися національними рухами на початку ХХ ст., про релігійні погроми напередодні Першої світової війни, в результаті яких постраждало сербське цивільне населення, про діяльність усташів та хорватського домобранства під час Другої світової війни і т.д. Так, на думку американського історика Дж.Ротшильда, майже вся історія Югославії пронизана обопільним конфліктом і розладами цих двох народів [13, с.259]. Православ'я було тим ідеологічним фундаментом, що живило національні рухи сербів, благословляло їх на створення державного проекту «Великої Сербії» [17]. Це саме можна сказати і про формування хорватської національної ідеології, біля джерел якої стояли католицькі релігійні діячі. Отже, релігійний чинник став тим індикатором, за яким визначалась національна самоідентифікація сербів та хорватів. Тому на початку 90-х років, вимагаючи незалежності для своїх республік, хорвати, як і словенці акцентували особливу увагу на католицизмі, що свідчило, на їх думку, про європейську ідентичність своїх народів і давало підстави протиставляти себе іншим православним і мусульманським народам Югославії.

Таким чином, стає очевидним, що після розвалу комуністичної системи поряд із політичними трансформаціями, що відбувалися у країнах колишнього союзу, легалізувалися і отримали новий розвиток етнорелігійні конфлікти. Відбувається переплетення етнонаціонального, демографічного, політичного, релігійного та історичного чинників, що породжують нові зіткнення. Це свідчить у першу чергу про те, що релігія інтегрована майже в усі

сфери суспільного життя – культуру, освіту, побут і, навіть, у політику. На зміну ідеологічним протистоянням, характерним для періоду «холодної війни» приходять протистояння міжетнічні, що відбуваються під релігійними гаслами і мають часто трагічні наслідки. Розростаючись і посилюючись, вони неминуче створюють загрозу цілісності і стабільності не лише окремим регіонам чи державам, але й світовій міжнародній системі в цілому. Тому ігнорування релігійного чинника в умовах створення нової конфігурації системи міжнародних відносин, формування структури та механізмів її безпеки може стати невинуватою помилкою, про що свідчить історія країн балканського півострова.

Список використаних джерел

- Бурдяк В.І. Роль політичної еліти у трансформаційних процесах Болгарії [Електронний ресурс] / В.І. Бурдяк // Український науковий журнал «Освіта регіону» – 2008. – №1–2. – Режим доступу: http://www.social-science.com.ua/journal_content/14/psychology
- Сленський В.С. Перспективи релігійного плюралізму в сучасному світі / В.Сленський // Українське релігієзнавство. – 2009. – Спецвип.2. – С.214–233.
- Сленський В.С. Релігія в системі глобальної політики й сучасних міжнародних відносин: початок ХХІ століття / В.С. Сленський // Вісник Державного комітету України у справах національностей та релігій. – К.: 2008. – №3. – С.152–167.
- Сленський В.С. Релігія і війна в колишній Югославії / В.Сленський // Людина і світ. – 1995. – №1–2. – С.21–23.
- Сленський В.С. Релігія і глобальна політика: світ і Україна // Національна безпека і оборона. – 2011. – №1–2. – С.79–88.
- Сленський В.С. Релігія і «Західна цивілізація»: головні тенденції релігійності у США і Західній Європі // Релігія–Світ–Україна. – Книга перша. Релігія у світі культурно-цивілізаційного діалогу. – К.: 2010. – С.75–88.
- Маначинський О.Я. Косово і Мехотонія: історичні перехрестя / О.Я. Маначинський. – К.: МАУП, 2001. – 112 с.
- Мармазова О.І. Теоретичні засади вивчення релігійних конфліктів у міжнародних відносинах [Електронний ресурс] / О.І. Мармазова, А.А. Сопко. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vdnuet/gum/2010_2/19.pdf
- Осадца І. Становлення багатопартійних систем на постсоціалістичному просторі (на прикладі Білорусі, України і Болгарії) / І.Осадца // Політологічні та соціологічні студії. Збірник наукових праць. – Чернівці: Видавничий дім «Букрек», 2007. – Т.V. – С.308–318.
- Офіційний сайт Політичної партії «Атака» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ataka.bg/>; 20 пунктів партії «Атака» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ataka.bg/>
- Політологічний енциклопедичний словник / [упоряд. В.П. Горбатенко; за ред. Ю.С. Шемчушенка, В.Д. Бабкіна, В.П. Горбатенка]. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – 734 с.
- Роббертс Г. Государство и религия в Европейском Союзе / Г.Роббертс; под ред. М.А. Воскресенского, А.А. Красикова, Р.Н. Лункина, и др. – М.: Институт Европы РАН, ТЦ Юнеско, 2009. – 720 с.
- Ротшильд Дж. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Дж.Ротшильд // пер. англ. В.Кнаша. – К.: Мегаітп, 2001. – 496 с.
- Рудяков П. Релігійний фактор у подіях Балканської кризи (1991–2011 рр.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dc-summit.info/razdvaj/vera/1811-religijnij-faktor-u-podijah-balkanskoi-krizi.html>; Православ'я – цивілізаційний стрижень слов'янського світу: 3б. наук. праць / під ред. П.П. Толочко, О.П. Моця та ін. – К.: Фенікс, 2011. – 288 с.
- Саган О. Релігія як чинник міжнародних відносин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.religion.in.ua/main/analitica/8633-religiya-yak-chinnik-mizhderzhavnix-vidnosin.html>
- Тойнбі А. Дж. Цивілізація перед судом історії: збірник / Арнольд Дж. Тойнбі // пер. с англ. І.Е. Киселевой. – Москва: Айрис Пресс, 2002. – 592 с.
- Филимонова А. Римокатолики и православные: проблемы сосуществования и переломные моменты истории (опыт югославских территорий 1990–1930) / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pravoslavie.ru/arhiv/5281.htm#12>
- Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / Сэмюель Хантингтон // пер. с англ. Т.Велимеева. – М.: АСТ: АСТ: Москва, 2007. – 571 с.
- Чиркович С.М. История сербов. / Сима М. Чиркович // пер. с сербск. – М.: Издательство «Весь мир», 2009. – 448 с.
- Чорний В. Боснія і Герцеговіна: з історії етносів і релігій / В.Чорний // Людина і світ. – 2001. – №7. – С.45–51.
- Яцько А.Ю. Національна безпека у контексті сучасних геополітичних імперативів / А.Ю. Яцько // Стратегічна панорама. – 2000. – №1/2. – С.190–199.
- Rapoport D. The four Waves of modern terrorism [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.international.ucla.edu/cms/files/Rapoport-Four-Waves-of-Modern-Terrorism.pdf>

* * *

УДК 322(477):348.71

Микола Палинчак, канд. історичних наук, директор Інституту економіки та міжнародних відносин, Ужгородський національний університет, Україна, м. Ужгород

Суспільний статус церкви в Польщі в умовах тоталітарного режиму

Змальовано релігійний портрет поляків протягом існування тоталітарного комуністичного режиму. З'ясовано відносини між церквою та Польською державою та суспільний статус, що його відігравала перша. Автор пояснює причини більш-менш толерантних зв'язків між державою та церквою, а також причини кризових явищ в цих відносинах.

Ключові слова: церква, держава, релігійний портрет, Польща, комуністичний режим.

Николай Палинчак. Общественный статус церкви в Польше в условиях тоталитарного режима

Описан религиозный портрет поляков на протяжении существования тоталитарного коммунистического режима. Выяснено отношения между Церковью и Польским государством и общественный статус, который играла первая. Автор объясняет причины более-менее толерантных связей между государством и церковью, а также причины кризисных явлений в этих отношениях.

Ключевые слова: церковь, государство, религиозный портрет, Польша, коммунистический режим.

Mykola Palinchak. The social status of the Church in Poland under a totalitarian regime

The article depicts a religious portrait of Poles during the existence of the totalitarian communist regime. It researches the relations between the churches and the Polish state and its social status. The author explains the reasons of more or less tolerant relations between state and church, and the reasons for the crisis in these respects.

Keywords: church, state, religious portrait of Poland's communist regime.

Україна, як суб'єкт колишнього Союзу РСР, була позбавлена можливості здійснювати власну політику щодо релігії та церкви. Догматизований марксизм, що впродовж десятиліть був офіційною ідеологією, однобічно розглядав релігію, формував лише негативне ставлення до неї, до її ролі в історії українського народу. Державна влада тих часів діяла за принципом сили і неповаги до переконань і віри людини, вдавалася до насильницьких та незаконних акцій. Націоналізація церковного майна, вилучення церковних цінностей і вивезення їх до Російської Федерації, масова руйнація храмів, адміністративно-командні методи утвердження атеїзму у свідомості людей супроводжувалися терором та репресіями проти духовенства, насиллям над віруючими. Однак незважаючи на всі титанічні зусилля комуністичної партії Україна не стала країною «масового атеїзму». Релігійність населення України впродовж усіх років радянської влади залишалася набагато вищою, ніж в інших республіках Союзу включно з Російською Федерацією, а успіхи антирелігійної пропаганди – набагато меншими, ніж про це оголошувалося на форумах ЦК КПРС.

Значним надбанням української та європейської історіографії є численні праці співробітників Центру проблем Церкви та етноконфесійних відносин (інститут політичних та етніонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України) – М.Рибачука, О.Уткіна, М.Киришко та ін.; вчених кафедр релігієзнавства філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка – В.Лубського, Т.Горбаченко, О.Предко, С.Харьковщеника та ін.; співробітників інституту філософії ім. Г.С. Сковороди – А.Колодного, Л.Филипович, П.Яроцького М.Бабі, О.Сагана, С.Здіорук та ін.

Мета статті полягає в аналізі правової бази державно-церковних відносин, визначення її переваг та недоліків.

Деїдеологізація державної політики України в царині релігійно-церковного життя, формування нової парадигми відносин держави з церквою розпочалися наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття. Здобувши державну незалежність, Україна, як і більшість європейських постсоціалістичних країн, засвідчила свою рішучість покінути з тоталітарним минулим і стати на шлях демократичного розвитку. У досить короткі терміни монополізм комуністичної ідеології, з характерним для неї зневажливим ставленням до всього релігійного, був замінений поміркованим підходом держави до релігії і церкви. В його основу були покладені самотуття духовності нашого народу, його віротерпимі традиції з часів київського християнства та цінності, підтримувані світовими демократіями. Насамперед ідеться про гарантії щодо рівності громадян перед законом поза їхньою конфесійною належністю, свободи совісті і віросповідань, визначеність меж релігійної свободи тільки через посередництво закону, взаємоповагу між державними інституціями та релігійними об'єднаннями тощо.

Для врегулювання відносин органів державної влади з релігійними організаціями в умовах демократизації суспільства 23 квітня 1991 р. було прийнято Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» [10, с.283], яким встановлено оптимальні демократичні параметри державно-церковних відносин, створено правову базу для забезпечення повноцінного функціонування релігій та їхніх організацій на теренах України.

Згідно з базовим Законом, кожен громадянин України (стаття 3) має гарантоване право:

- мати, приймати і змінювати релігію або переконання за власним вибором;
- одноособово чи разом з іншими сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої;
- відправляти релігійні культу;
- відкрито виражати і вільно поширювати свої релігійні або атеїстичні переконання.

Разом з цим, у Законі передбачені правові гарантії свободи совісті. Вони стосуються:

- заборони примушувати громадян при визначенні ними свого ставлення до релігії, до сповідання або відмови від сповідання релігії, до участі або неучасті в богослужіннях, релігійних обрядах і церемоніях, до навчання релігії;
- батьків або осіб, які їх замінюють, які за взаємною згодою мають право виховувати своїх дітей відповідно до своїх власних переконань та ставлення до релігії;
- рівності (стаття 4) громадян перед законом незалежно від ставлення до релігії;

– заборони (стаття 5) втручання релігійних організацій у діяльність інших релігійних організацій, проповідування ворожнечі, нетерпимості до невірних і віруючих інших віровизнань.

Пріоритет прав людини на свободу світогляду передбачає їх верховенство над правами церкви як інституції. З цього випливають три основні принципи взаємодії церкви і держави. По-перше, жодна церква не може претендувати на особливе становище, а держава повинна дотримуватися принципу рівності церков. По-друге, держава повинна забезпечити можливість здійснення релігійними організаціями їхніх функцій – вирішуючи правові, майнові та інші питання, що входять до її компетенції. По-третє, держава зобов'язана втрутитися, якщо йдеться про порушення прав людини в релігійній практиці церкви.

Згідно із зазначеним Законом церква відокремлена від держави. Це означає, що:

- держава не втручається у здійснювану в межах закону діяльність релігійних організацій, не фінансує діяльність будь-яких організацій, створених за ознакою ставлення до релігії;
- усі релігії, віросповідання та релігійні організації є рівними перед законом;
- не дозволяються і не встановлюються будь-які переваги чи обмеження однієї релігії, віросповідання чи релігійної організації щодо інших;
- релігійні організації не виконують державних функцій;
- релігійні організації не беруть участі у діяльності політичних партій, не висувають кандидатів до органів влади, не ведуть агітації або фінансування виборчих кампаній;
- релігійні організації мають право брати участь у громадському житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації;
- релігійна організація зобов'язана додержувати вимог чинного законодавства і правопорядку (стаття 5) [10, с.283].

Згідно із зазначеним Законом школа відокремлена від церкви (стаття 6). Це, зокрема, означає, що світський характер державної системи освіти та вільний доступ до різних видів і рівнів освіти, що надається громадянам незалежно від їхнього ставлення до релігії.

Закон від 1991 р. передбачає право на існування релігійної організації в силу самого факту її створення, а також спрощений порядок набуття нею статусу юридичної особи. У відповідності до статті 13 Закону «релігійна організація визнається юридичною особою з моменту реєстрації її статуту». Порядок реєстрації релігійних організацій визначений статтею 14 Закону. В ній, зокрема, зазначено, що релігійні центри, управління, монастирі, релігійні братства, місії та духовні навчальні заклади подають статут на реєстрацію до обласної, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а в Автономній Республіці Крим – до її уряду. Орган, який здійснює реєстрацію, в місячний термін розглядає заяву та статут релігійної організації, приймає відповідне рішення і не пізніше як у десятиденний термін письмово повідомляє про нього заявника. Чинним Законом передбачено, що в необхідних випадках орган, який здійснює реєстрацію статутів релігійних організацій, може зажадати висновок місцевих орга-

1 Крім тих, які: 1) порушують громадський порядок; 2) пов'язані з посяганням на права інших громадян; 3) можуть заподіяти шкоду населенню.

нів влади, а також спеціалістів. У цьому разі рішення про реєстрацію приймається у тримісячний термін.

Зі змісту статті 13 випливає, що правосдатність релігійної організації виникає в момент реєстрації її статуту (положення). Цивільна правосдатність релігійної організації, як і будь-якої юридичної особи, не безмежна; вона визначається відповідно до цілей її діяльності, які, у свою чергу, визначаються її статутом (правами, обов'язками і відповідальністю) за Конституцією і чинним законодавством України [9].

Слід підкреслити, що керівники церков і релігійних організацій України підтримують і відстоюють саме такий порядок реєстрації статутних документів, у тому числі й перед експертами Ради Європи.

Нині чинний Закон на відміну від законодавства багатьох країн Західної та Центрально-Східної Європи не встановлює випробувальний термін для релігійних організацій і не визнає відмінностей у статусі церков більшості та нечисленних конфесій, включаючи нові й меншинні для України релігійні течії.

В Законі знаходимо також інше важливе положення (стаття 32), яке свідчить про бажання законодавця ввести Україну в систему європейського права. Мова йде про надання пріоритету міжнародним правовим актам у сфері державно-конфесійних відносин.

Попри це існують й певні обмеження, які вносяться законом на діяльність релігійних об'єднань. Зокрема, обмеження стосовно діяльності негромадян України, які виконують релігійні обов'язки, або місіонерство [8, с.35–41]. Сюди ж варто віднести й деяку невідповідність Закону Конституції України, невідповідність мінімальної кількості засновників релігійної організації (10 осіб) мінімальної кількості засновників громадської організації (3 особи), подвійна на практиці реєстрація, забезпечення Законом прав лише громадянам України й відсутність згадки про права апатридів, тобто осіб без громадянства, тощо. Існує брак ясності щодо того, які організації реєструються регіональними державними органами, а які – Державним комітетом з релігійних питань. Закон також містить ряд неоднозначних положень, які залишають значну свободу дій виконавчим органам. Отже, досить прогресивний на час свого ухвалення Закон нині вже потребує значних змін [12, с.34–39].

Практика міжцерковних відносин, здійснення громадянами права на свободу совісті в умовах поширення новітніх релігійних течій свідчить про те, що чинне законодавство України не повною мірою враховує сучасні реалії церковно-релігійного життя, суперечності, що виникають у полі міжцерковних стосунків, а також наслідки впливу на громадян маловивчених релігійних новоутворень.

Головним недоліком чинного законодавства можна вважати невизнання церков, що мають ієрархічну побудову, як самостійних суб'єктів правовідносин. Це не лише суперечить внутрішнім принципам ієрархізованих церков, але й ускладнює управління громадами з боку вищих церковних органів, практично унеможливує безперешкодну зміну громадами підпорядкування тому чи іншому релігійному центрові, що спричиняє міжконфесійну напругу. Між тим, за умови визнання церкви цілісним і самостійним суб'єктом правовідносин, вищий орган управління церковно-брав би на себе всю повноту відповідальності за діяльність складових своєї структури. Це дозволило б уникнути втручання держави у внутрішні організаційні справи церкви [11, с.67].

Зрозуміло, що Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» далеко не вичерпує зміст і принципи взаємовідносин державних та церковних структур сучасної України. Базові норми цих правовідносин викладено в Конституції України від 28 червня 1996 р. Інші значимі їх аспекти відображаються й регулюються цивільним правом, Земельним кодексом, судовою системою, нормативно-правовими актами державної виконавчої влади тощо. Проте наріжні камені, базові принципи державно-церковних відносин закладені саме в цьому Законі.

Аналізуючи загалом нормативно-правову базу України в галузі свободи совісті та створення умов для церкви щодо реалізації нею своєї соціальної місії в суспільстві, є підстави стверджувати, що нормативно-правова база в цілому заклала міцний фундамент для побудови державно-церковних відносин на принципово новому рівні. Загалом на сьогодні можна виділити чотири основні принципи побудови відносин між державою і церквою: 1) невтручання держави у релігійні справи (вважається одним із найважливіших принципів державно-церковних відносин); 2) втручання держави в діяльність церкви лише для запобігання зловживанням; 3) забезпечення релігійних організацій або віруючих певними благами; 4) співробітництво в тих сферах, де церква й держава мають спільні інтереси (моралізація суспільства, благодійність, соціальні профілактика та реабілітація) [5, с.172–183].

2 Крім тих, які: 1) порушують громадський порядок; 2) пов'язані з посяганням на права інших громадян; 3) можуть заподіяти шкоду населенню.

Варто зазначити, що українське законодавство у цій сфері за своїм гуманістичним духом та практичною відсутністю обмежувальних санкцій не має, напевно, жодного аналогу на європейському континенті. Декларуючи принцип жорсткого відокремлення церкви від держави, воно проголошує автономність обох інституцій, рівність між собою всіх без винятку конфесій, надає їм широкі можливості для реалізації власних інтересів, не закріплює за жодною з них будь-яких привілеїв. Сам по собі цей факт у цілому узгоджується з демократичними цінностями українського суспільства, однак він, на жаль, не може гармонізуватися з українською культурно-історичною традицією. Адже остання, як відомо, формувалася під визначальним впливом принаймні двох потужних релігійних потоків – православного і греко-католицького.

Основна причина такого стану полягає в тому, що Україна свого часу запозичила не європейську, а американську правову модель облаштування конфесійного простору. «Вживаючи термін «модель» для такої специфічної сфери суспільного буття, якою є державно-церковні відносини, – зазначає український історик релігії В. Климов, – матимемо на увазі, по-перше, логіко-правовий аналог реальної системи державно-церковних відносин в Україні, по-друге, суспільно-правову систему, що є результатом як саморозвитку, так і засвоєння світового досвіду врегулювання відносин між інституціями держави та релігійно-церковними організаціями» [7, с.376].

Характерна для Західної Європи ієрархізація конфесійної карти була проігнорована українською владою. Водночас американський досвід критично не переосмислювався відносно українських реалій, що на практиці виявилось суттєвою методологічною помилкою [4, с.81].

Перш за все, це пояснюється тим, що на відміну від Європи (суттєвою складовою якої є Україна), США ніколи не стикалися з фактом домінування якоїсь однієї чи кількох релігійних традицій. Процес релігійстворення по той бік океану відбувався на зовсім інших методологічних засадах, ніж у Старому світі. Американська нація формувалася як нація поліконфесійна та поліетнічна. Протилежна картина спостерігається в Україні, де історично домінувала така конфесія як православ'я. Однак зазначену специфіку не було враховано під час вибору моделі регулювання державно-церковних відносин. Тому й не дивно, що пряма екстраполяція американського досвіду на наші національні терени не дала бажаного ефекту. Більше того, наділення релігійних інституцій широкими правами на практиці вилилося в підміну принципу свободи свавіллям певних конфесій, ознаки якого простежуються, зокрема, в політизації релігійного середовища, а також в його комерціалізації, численних порушеннях чинного законодавства з боку церков і релігійних організацій, наростанні їхніх претензій до держави, неформальній підтримці тими чи іншими віросповідними напрямками місцевих органів влади за відповідні дивіденди політичного чи матеріального характеру тощо [4, с.81]. На жаль, у цьому плані можна навести досить багато прикладів з будь-якого регіону України.

Незважаючи на прогресивний характер Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», все ж у сфері державно-церковних відносин існують певні проблеми, для розв'язання яких потрібні:

- утвердження партнерських відносин з одного боку і церков та релігійних організацій з іншого;
- демократизація не лише державно-церковних та державно-конфесійних, а й міжцерковних, міжконфесійних відносин;
- правове закріплення майнового статусу релігійних організацій як принципово важливої характеристики державно-церковних відносин;
- більш чітка правова регламентація питань повернення колишньої церковної власності – культових будівель, приміщень, культового майна, раніше націоналізованого державою, тощо;
- мінімізація розпорядчо-контрольних, заборонно-обмежувальних функцій щодо релігійних організацій та їхніх об'єднань з боку держави, органів місцевого самоврядування та їхніх структур на місцях [6, с.228–231].

Спираючись на світовий досвід, посткомуністична Україна будувала свою державну політику щодо релігії та церкви переважно на засадах законності та соціальної справедливості. Ця політика загалом спрямована на:

- подолання негативних наслідків радянської релігійної політики;
- розмежування сфер впливу держави і церкви;
- визнання статусу релігійних організацій, закріпленого в міжнародних нормативно-правових документах;
- створення сприятливих умов для діяльності релігійних організацій, здійснення ними своєї соціальної місії;
- забезпечення рівності релігій перед законом, рівних прав і можливостей для всіх релігійних організацій;

– утвердження релігійної та світоглядної терпимості, взаємної поваги між віруючими різних сповідань та віруючими і невіруючими;

– виховання поваги у ставленні держави до традицій і внутрішніх настанов релігійних організацій;

– вирішення питань, пов'язаних із поверненням релігійним організаціям культових приміщень і культового майна, незаконно вилучених у них в радянський період [3, с. 144].

До числа найбільш гострих експерти відносять проблему, пов'язану з майновим забезпеченням релігійних організацій. На сьогодні лише 75% релігійних громад мають культові споруди для задоволення своїх духовних потреб. Інтенсивне зростання кількості церковних об'єднань значно випереджає можливості їх матеріального та майнового забезпечення. Це породжує напруження в релігійному середовищі, невдоволення віруючих, їхні скарги в різні інстанції щодо фактів неухвилю й формалізму в цій справі з боку місцевих органів влади. Майнові суперечки в деяких населених пунктах призвели до гострого протистояння між релігійними громадами, порушення громадського порядку та спокою. В цій ситуації держава повинна докладати зусиль щодо повернення церкві колишніх культових споруд і майна та сприяння релігійним організаціям у будівництві нових храмів.

Очевидною є і проблема недостатності правової бази. Необхідно переглянути перелік об'єктів, які належить передати церкві. Вони повинні складатися за участю не тільки місцевих органів влади, а й релігійних організацій. Час від часу, як відомо, держава повертається до цього переліку і розширює його. Але самими культовими приміщеннями процес повернення церковного майна обмежуватися не повинен. Потрібно глибоко і всебічно поглянути на проблему майна, відчуженого від церкви, і дати юридично обґрунтований висновок: що має бути повернуто негайно, що слід повернути в найближчій і більш віддаленій перспективі, а що передавати взагалі не можна [2, с. 8–9].

Список використаних джерел

1. Академічне релігієзнавство: Підручник / За ред. А.М. Колодного. – К.: Світ знань, 2000. – 862 с.
2. Бондаренко В. Пріоритетні напрямки державно–церковної політики України / В.Бондаренко // Актуальні проблеми державно–церковних відносин в Україні: Науковий збірник. – К.: БіП, 2001. – 206 с.
3. Вахняк Л.С. Політико–правові засади формування української моделі державно–церковних відносин / Л.С. Вахняк // Наукові праці МАУП. – 2010. – №3 (26). – С. 142–147.
4. Виговський Л. Модель державно–церковних відносин як еталон правового регулювання взаємин держави та релігійних організацій / Л.Виговський, Т.Виговська // Релігійна свобода. Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти: Науковий щорічник. – К., 2006. – №10. – 172 с.
5. Дойчландер Д.М. Світський уряд: Боже інше царство / Данієл М. Дойчландер; Пер. з англ. О.Дмитренка. – Горлиця: Українська Лютеранська Церква, 2002. – 192 с.
6. Климов В.В. Свобода совісті, церква, релігійність в українському суспільстві періоду незалежності / В.В. Климов. – К.: Інститут філософії, 2009. – 370 с.
7. Климов В.В. Формування і особливості української моделі державно–церковних відносин / В.В. Климов // Релігія і Церква років незалежності України. – Київ–Дрогобич, 2003. – Т.10. – С.376.
8. Маринович М.Ф. Релігійна свобода в Україні: новітній досвід, задоволені недуги / М.Ф. Маринович // Релігійна свобода. Взаємини держави і релігійних організацій: правові та політичні аспекти: Науковий щорічник. – К., 2006. – №10. – 172 с.
9. Палінчак М.М. Церковне право: Навчально–методичний посібник / М.М. Палінчак. – Ужгород: Мистецька лінія, 2000. – 138 с.
10. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1991. – №25. – С.283.
11. Рощина Л. Держава і церква в умовах формування громадянського суспільства / Л.Рощина // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. – №3. – С.65–69.
12. Саган О.Н. Політичні ризики зміни українського законодавства у сфері свободи совісті / О.Н. Саган, С.І. Здіорук // Релігійна свобода. Законодавство України «Про свободу совісті та релігійні організації»: європейські стандарти та українські реалії: Науковий щорічник. – К., 2007. – №11. – 146 с.

* * *

УДК 321.6(5–15)

Володимир Кушніренко, канд. політичних наук, директор, Центра міждисциплінарних досліджень світової політики Національного університету «Києво–Могилянська Академія», Україна, м. Київ

До питання природи та особливостей ісламського чинника у соціально–політичній реальності чеченської етнічної спільноти

Досліджується природа та особливості ісламського чинника у суспільно–політичному житті чеченського народу, серед якого традиційна, до–ісламська, етнокультурна складова завжди посідала чільне місце. Аналізуються сучасні та історичні соціально–політичні процеси у чеченській етнічній спільноті. Використовується комплексний підхід у вивченні релігійних та етнічних цінностей, розглядаються етноконфесійні та соціально–політичні контексти у взаємозв'язку.

Ключові слова: чеченці, ісламський чинник, Чеченська республіка, тейп, туххум, шаріат, муфтіят, шаріатська держава, імамат Шаміля.

Владимир Кушніренко. К вопросу о природе и особенностях исламского фактора в социально–политической реальности чеченской этнической общности

Исследуется природа и особенности исламского фактора в общественно–политической жизни чеченского народа, среди которого традиционная, доисламская, этнокультурная составляющая всегда занимала основополагающее место. Анализируются современные и исторические социально–политические процессы в чеченской этнической группе. Используется комплексный подход в изучении религиозных и этнических ценностей, рассматриваются этноконфессиональные и социально–политические контексты проблемы во взаимосвязи.

Ключевые слова: чеченцы, инууши, исламский фактор, Чеченская республика, тейп, туххум, шарият, муфтият, шариятское государство, имамат Шамиля.

Vladimir Kouchnirenko. On the Issue of the Nature and Special Features of the Islamic Factor in the Social and Political Reality of Chechen Ethnic Community

The nature and special features of Islamic factor are investigated in the social and political process among Chechens, whose traditional, pre–Islamic, ethnic and cultural component has always been a fundamental place. It is analyzed the current and historical socio–political developments in the Chechen ethnic group. A comprehensive approach is used while studying religious and ethical values, ethnic religious and socio–political context of the problem in the relationship is considered.

Keywords: Chechens, the Islamic factor, Chechnya, tapes, tukhum, Shari'a, couplings, a Shari'a state, the Imamate of Shamil.

Сучасне відродження ісламської ідентичності на Північному Кавказі серед місцевих етнічних спільнот є не тільки складним за структурою явищем, але й багатоаспектним у своїх проявах та впливові на суспільно–політичне життя північнокавказьких республік. З одного боку, можемо констатувати значне поживлення культурного життя: відновлення старих мечетей, спорудження нових, створення ісламських шкіл і вищих навчальних закладів, широке вивчення релігійної догматики, видання відповідної літератури, інтенсифікацію контактів російських мусульман із закордонними одновітчимами. З іншого боку, в північнокавказькому регіоні, виникли релігійно–політичні партії та рухи, що ставили перед собою радикальні цілі аж до зміни сучасної російської політичної системи, а також конструювання нової духовно–культурної ідентичності російських мусульман через впровадження нетрадиційних релігійно–політичних та етнокультурних цінностей, іноді й насильницьким способом. Особливо гостро цей процес проявив себе серед чеченської етнічної групи. В світлі цього, стає зрозумілою актуальність дослідження регіональної специфіки ісламського чинника у суспільно–політичних процесах мусульманських регіонів Росії. Це має не тільки важливе науково–теоретичне значення, але й є ключовим в процесах побудови доктринального базису формування державної політики російської федеральної влади щодо мусульманських регіонів країни, зокрема Чеченської республіки.

У російському і в зарубіжних наукових співтовариствах існує велика кількість робіт, присвячених як у цілому темі Ісламу на Північному Кавказі, так в Чечні зокрема. Серед них варто виокремити праці Д.А. Нечитайла, Е.Ф. Кісрієва, В.О. Бобровникова, А.А. Ярликапова, К.М. Ханбабаєва, Д.В. Макарова, З.Х. Місровока, Я.В. Чеснова. Дослідження цих авторів ґрунтуються на різних методологіях, з різних позицій описують процеси, що відбуваються в регіоні Північного Кавказу, що, своєю чергою, вказує на серйозну наукову базу в розумінні особливостей північнокавказького Ісламу.

Основною складовою ісламського чинника на Північному Кавказі, є так званий «традиційний Іслам». Цей феномен релігійно–політичного життя становить сукупність вірян, які дотримуються традиційного для тієї чи іншої республіки мазхабу, мусульман, котрі дотримуються характерних для певного регіону традиційних обрядових форм, а також духовних управлінь му-

сультан як управлінських апаратів релігійних організацій. Однак варто зауважити складність того, що ми називаємо «північнокавказьким традиційним Ісламом», хоча часто, особливо в публіцистичному дискурсі, стикаємося з розумінням його як гомогенного феномену. Інституційно традиційний Іслам на Північному Кавказі не є монолітним цілим. Він структурно ослаблений розпадом Духовного управління мусульман Північного Кавказу і Закавказзя, яке існувало ще в радянський період. Як результат, сьогодні в північнокавказькому регіоні налічується сім духовних управлінь мусульман: Республіки Дагестан, Чеченської республіки, Республіки Інгушетія, Республіки Північна Осетія – Аланія, Кабардино–Балкарської республіки, Карачаєво–Черкеської республіки та Ставропольського краю, Республіки Адігея і Краснодарського краю. Ця фрагментація єдиного ідеологічного й організаційного центру, своєю чергою, призвела до ситуації, коли більшість вірян втратила загальні для неї соціально–релігійні орієнтири. Така ситуація спричинює послаблення впливу офіційних релігійних організацій, зменшення довіри до них з боку вірян, а також зниження рівня професійної підготовки імамів і ефенді, що, зрештою, призводить до дискредитації традиційних ісламських інститутів та їхніх представників [4].

Традиційний Іслам у Чеченській республіці має особливості, які відображають специфіку духовного й суспільного життя чеченської общини. Хоча мусульмани цієї республіки, як і мусульмани всього Північного Кавказу, належать до сунітського напрямку в Ісламі, для Чеченської республіки характерне те, що Іслам у цьому субрегіоні представлений шафіїтським мазхабом та народним суфізмом у формі тарикатів накшбандія і кадірійя. Названі тарикати, своєю чергою, поділяються на тридцять два вірдові братства. Представники суфійських братств строго дотримуються основоположень класичного Ісламу, а також культу святих шейхів і устазів. Роль суфійських братств у духовному та політичному житті чеченців завжди залишалася істотною. За їх участю відбуваються всі релігійні свята, похорони і примирення кровників [17, с. 103].

Проте взаємини тарикатів непрості. Між послідовниками накшбандія і кадірійя виникали і виникають суперечності, підсилені зовнішнім чинником: царською та радянською політикою «розділяй і володарюй». Так, попри велику кількість кадірійців серед чеченців, наприкінці імперського періоду і в радянську добу в духовному та політичному житті чеченців почали домінувати послідовники накшбандія, перш за все вірда шейха Дені Арсанова. Прихильники цього вірдового братства займали високі посади в ЧІАССР. Одразу після розпаду Радянського Союзу накшбандійці й далі перебували при владі: Д.Завгаєв, перший керівник Чечні в пострадянський період, належав до цього тарикату [3]. У період так званої чеченської революції та президентства Д.Дудаєва на початку 90–х років минулого століття накшбандійців було витіснено на периферію суспільного життя, і, як наслідок, саме вони склали ядро антидудаєвської опозиції. Своєю чергою, кадірійці стали соціальною базою нової влади. Їхні лідери, такі, наприклад, як Ахмат Кадіров, прямо заявляли про підтримку Джохара Дудаєва. Показовою є роль кадірійських лідерів і в протистоянні екстремістським ісламським угрупованням у Чечні, особливо в період президентства А.Масхадова. І нині, за нової влади, кадірійці відіграють провідну роль у політичних процесах Чеченської республіки [9].

Ще одним важливим суб'єктом, який конститує ісламський чинник в Чечні, є так званий північнокавказький ваххабізм. Цей феномен не менш неоднозначний, ніж описаний вище. З одного боку, не можна заперечувати проникнення в північнокавказький регіон як ідей ваххабітської та інших близьких їй екстремістських і фундаменталістських ідеологій, так і носіїв цих ідей. Однак, з іншого боку, слід чітко відокремлювати справжніх представників цих напрямів від квазіносіїв ваххабітської чи іншої екстремістської ідеології. Це особливо актуально для досліджуваного регіону, адже без об'єктивного розмежування неможливо зрозуміти характер і роль у сучасних політичних процесах різних «ваххабітських» рухів.

Представники ідеологічних ваххабітських і сутнісно близьких їм інших фундаменталістських рухів нечисленні в досліджуваному регіоні, незважаючи на серйозну підтримку різних закордонних центрів, фондів, організацій. Основна причина такого явища полягає у високому рівні етнокультурної самосвідомості та етнічної домінантності над релігійною у чеченців. Тому, вступаючи в конфлікт із традиціями горців, представники фундаменталістської ідеології максимально звужують свою соціальну базу. Варто також зазначити, що реальну конкуренцію впливу екстремістських фундаменталістських рухів у регіоні становлять освічені представники традиційних мазхабів, які стоять на позиціях помірної ісламізації суспільного життя [10].

Значно численніші представники іншої складової «північнокавказького ваххабізму», а саме так звані квазіносії, найвідоміший серед яких – Шаміль Басаєв. Фундаменталістська ідеологія існує для них як ширма для прикриття діяльності, далекої від основних постулатів радикальних ісламських ідеологій. Їх зі значними застереженнями можна назвати екстремістськими ісламськими рухами, оскільки їхні реальні інтереси перебувають поза релігійною площиною. Ідеологічна пропаганда для таких рухів – це тактична зброя для дестабілізації політичної ситуації. Існує безліч версій про те, хто стоїть за такими рухами, але не в цьому суть. Важливо те, що мотивація представників таких рухів абсолютно інша порівняно зі справжніми носіями ісламського фундаменталізму [9].

Як свідчить світова історія, саме державна воля часто стимулювала процеси ісламізації суспільства, тому державні утворення, засновані на принципах Ісламу, могли сприяти істотному соціальному вкоріненню Ісламу. Утім, хоча спроби створення ісламських держав і було здійснено на Північному Кавказі (шейх Мансур, імам Шаміль) у XVIII–XIX століттях, у Центральному Кавказі ісламська державна традиція не прижилася, навіть незважаючи на титанічну роботу в цьому напрямі імама Шаміля і його соратників. Для чеченської етногрупи основна причина проблематичності створення ісламської держави полягала у специфічній тейпово–тукхумній соціальній організації поширеній серед вайнахських народів. Ця організація була порівняно самодостатньою і реально протидіяла спробам «державлення» чеченців, навіть в ісламському варіанті імамату Шаміля. Особливо показово протидія ісламській державності проявляється в історичній пам'яті чеченців, які негативно ставляться до постаті імама Шаміля та його діяльності у Чечні навіть сьогодні [6; 7]. До того ж треба додати, що винятково важливе значення тейпово–тукхумної організації актуальне і для сучасної Чечні, що пояснюється необхідністю зберегти етнічну організацію в період серйозної соціально–політичної кризи наприкінці минулого початку нинішнього століття.

Розглядаючи імперський період на Північному Кавказі, зазначимо, що політика російської влади в дореволюційний час у Центральному Кавказі здійснювалася в руслі більшого загострення і так складної ситуації взаємин двох ідентичностей: стимулювалося створення поряд із шариатськими традиційними правовими інституціями (гірських судів), іноді робилися спроби християнізувати корінні кавказькі народи, зокрема чеченців. Часто це відбувалося за допомогою акцентування на факті християнського періоду їхньої історії та представлення християнства як традиційного культурного феномену на Північному Кавказі. Хоча істотної де–ісламізації не сталося (іноді це навіть призводило до протилежних результатів), певні проблеми такий вектор політики спричинив.

Яскравим зразком актуалізації етнічного в соціополітичних процесах у регіоні було створення національних автономій у радянських період, зокрема Чеченсько–інгушської автономної радянської соціалістичної республіки, де етнічна ідентичність виявилася основою соціополітичної ідентичності на тлі де–релігієзації північнокавказького суспільства. Не менш показовим прикладом загострення проблеми актуалізації етнокультурної ідентичності були також наслідки депортації чеченців Середньої Азії у 1944 році. У результаті цих трагічних подій чеченській спільноті довелося звертатися до своєї етнічної самобутності для фактичного збереження себе як самобутного народу, в оточенні іноетнічного мусульманського населення середньоазійських радянських республік [6]. Як наслідок, ісламська ідентичність тринадцятирічний час начебто залишалася на периферії і виконувала, швидше за все, роль допоміжної, такої, що доповнює етнічну ідентичність.

Ситуація в пострадянський період на території Чечні, в контексті досліджуваної проблеми, характеризується достатньою складністю та багатоаспектністю. Специфіка організації влади в Чеченській республіці пов'язана з двома відмінними рисами сучасної чеченської політичної історії: періодом максимальної автономності політичної системи Чечні за президентства Джохара Дудаєва й Аслана Масхадова, а також спробами створення шариатської держави. У чеченському соціальному житті ісламська проблематика посідає важливе місце, тому в чеченських реаліях вона не могла не стати складовою політичних процесів і не впливати на процеси організації влади. Водночас складна структура і конфліктність чеченського суспільства також вплинули на зазначені процеси. Як наслідок, організація політичної влади в Чечні визначалася (поряд із безліччю факторів, загальних як для Російської Федерації в цілому, так і для кавказького регіону зокрема) і характерними чеченськими чинниками й оформилася у специфічну політичну організацію. У період правління Джохара Дудаєва система влади формувалася на світських засадах, а приписувана президентові ісламізація суспільного життя, яку здій-

снювали соціальні агенти, мала радше соціальний характер. Спроби реальної політизації Ісламу президент припиняв досить жорстко [5]. Така позиція Джохара Дудаєва була зумовлена не тільки його політичною волею, а й реальним станом чеченського суспільства, а також думкою більшості його оточення, особливо духовних лідерів у Чечні [9].

Етап президентства Аслана Масхадова дещо відрізнявся від попереднього. Існувало чимало причин такої відмінності. Але, мабуть, основною з них була політична слабкість Аслана Масхадова як президента Чечні, що в контексті повоєнної соціально-економічної кризи призвело до проникнення екстремістської ісламської ідеології до чеченського політикуму та спроби створити шариатську державу [2]. Однак ця спроба не вдалася, а діяльність сил, які ставили перед собою таку мету, разом з іншими факторами з часом стала причиною деградації нетривалої чеченської державності.

Після приходу до влади Ахмада Кадирова можемо спостерігати ще один варіант політичної організації Чечні, який зберігає характерну для чеченської політичної традиції перевагу тейпово-тукхумних цінностей у контексті політичної неоднорідності соціуму. Ісламська проблематика в цей період знову наповнюється соціально-культурним змістом, що, своєю чергою, знижує рівень політизації Ісламу. Система влади, яку намагався розвинути та закріпити Ахмад Кадиров, незважаючи на всі зовнішні та внутрішні проблеми і труднощі, найбільш адекватна характеру та структурі чеченського суспільства. Крім того, вона мала порівняно високий рівень легітимності в суспільстві [5;6]. Фактично такий напрям розвитку системи організації влади дав чеченському суспільству змогу вийти із затяжної кризи, чому свідчить сучасна політична та соціально-економічна ситуація в Чеченській республіці.

Підбиваючи підсумок розгляду природи та особливостей ісламського чинника у Чеченській республіці, треба зазначити, що так званий ісламський чинник на Північному Кавказі – складне і неоднорідне явище, що має специфіку, зокрема й етнічну, в кожному північнокавказькому регіоні. Тому під визначенням ісламський чинник варто розуміти весь спектр ісламських рухів і груп в чеченському суспільстві, їхнє ідеологічне наповнення та механізми впливу.

В Чеченській республіці існує неформальний вплив ісламських сил, проте він має непрямий характер і проявляється у специфічних формах, а саме через традиційні соціальні інститути. Такий стан речей ґрунтується на традиційному характері взаємозв'язку етнічної та ісламською складовими групової ідентичності вайнахських народів. Актуальною особливістю чеченської етнокультурної спільноти є питання ієрархії ісламської та етнічної складових. Потужний і ефективний традиційний соціокультурний пласт у вигляді морально-етичних кодексів знімав потребу впровадження в кавказьких суспільствах, зокрема чеченському, багатьох ісламських етико-моральних норм. Як наслідок, у чеченців групово-ідеологічний має інтегрований характер, де ісламський складник посів своє, чітко визначене, функціональне місце в умовах домінування етнічної ідентичності. До того ж, слід вказати на певну компліментарність чеченського адату і норм шариату. Інакше кажучи, ісламські етико-правові норми, зберігаючи свою суть, виявилися повністю вбудованими в традиційну організацію чеченської спільноти.

Важливо також зауважити, що ісламська ідеологія у чеченській спільноті слабо виявляла себе в історичних внутрішньосистемних конфліктах, які виражала себе у спробах структурних змін соціально-політичних систем в історії чеченського народу. У ці історичні моменти спрацьовували інші, етносоціальні механізми розв'язання конфліктних ситуацій, що свідчить про важливе місце таких механізмів у традиційній структурі суспільства та їхню функціональну ефективність. Фактично можна констатувати, що прийняття Ісламу чеченцями було не наслідком соціокультурної кризи традиційного суспільства, а радше мало політичний характер, мобілізуючи чеченців та інгушів проти зовнішньої загрози в період протистояння з Російською імперією, чи Російською Федерацією в випадку Чеченської Республіки Ічкерія в новітній час. А тому ісламський ідеологічний комплекс не зміг серйозно трансформувати традиційні структури організації місцевих об-

щин, що, в свою чергу, обмежило вплив ісламського чинника на політичні процеси і в сучасній Чечні.

Список використаних джерел

1. Бобровников В.О. Мусульмане Северного Кавказа: обычаи, право, насилие / В.О. Бобровников. – М.: Восточная лит.–ра, 2002. – 368 с.
2. Інтерв'ю з активним учасником антиваххабітського спротиву І.Мадаєвим, м. Грозний, Чеченська республіка, РФ, 24 вересня 2004 р. Матеріали польових досліджень на Північному Кавказі, які автор здійснив у вересні – жовтні 2004 р.
3. Інтерв'ю з доцентом ДДУ Г.-Р. А.-К. Гусейновим, Махачкала, Республіка Дагестан, РФ, 28 вересня 2004 р. Матеріали польових досліджень на Північному Кавказі, які автор здійснив у вересні–жовтні 2004 р.
4. Інтерв'ю з кандидатом філософських наук, заступником Голови Комітету Уряду Республіки Дагестан у справах релігій К.М. Ханбабаєвим, Махачкала, Республіка Дагестан, РФ, 27 вересня 2004 р. Матеріали польових досліджень на Північному Кавказі, які автор здійснив у вересні–жовтні 2004 р.
5. Інтерв'ю з колишніми офіційними особами уряду Д.Дудаєва, м. Грозний, Чеченська республіка, РФ, 25 вересня 2004 р. Матеріали польових досліджень на Північному Кавказі, які автор здійснив у вересні–жовтні 2004 р.
6. Інтерв'ю з мешканцями низки сіл Гудермеського району, Чеченська республіка, РФ, 22 вересня 2004 р. Матеріали польових досліджень на Північному Кавказі, які автор здійснив у вересні–жовтні 2004 р.
7. Інтерв'ю з мешканцями с. Гельдиген, Чеченська республіка, РФ, 23–24 вересня 2004 р. Матеріали польових досліджень на Північному Кавказі, які автор здійснив у вересні–жовтні 2004 р.
8. Інтерв'ю з офіційними співробітниками прес-служби президента ЧР, м. Грозний, Чеченська республіка, РФ, 25 вересня 2004 р. Матеріали польових досліджень на Північному Кавказі, які автор здійснив у вересні–жовтні 2004 р.
9. Інтерв'ю з представниками муфтіату, Грозний, Чеченська республіка, РФ, 25 вересня 2004 р. Матеріали польових досліджень на Північному Кавказі, які автор здійснив у вересні–жовтні 2004 р.
10. Інтерв'ю з ректором Ісламського інституту в м. Черкеськ, колишнім головним кадієм КЧР і Ставропольського краю Ісмаїлом–Хаджи Бостановим, Черкеськ, Карачаєво–Черкеська республіка, РФ, 14 жовтня 2004 р. Матеріали польових досліджень на Північному Кавказі, які автор здійснив у вересні–жовтні 2004 р.
11. Іслам і політика на Северном Кавказе: сб. науч. ст. / отв. ред. В.В. Черноус. – Ростов–на–Дону: СКНЦ ВШ, 2001. – 312 с.
12. Кисриев Э.Ф. Ислам и власть в Дагестане / Э.Ф. Кисриев. – М.: ОГИ, 2004. – 224 с.
13. Макаров Д.В. Опыт введения шариата на микроуровне: пример дагестанского селения Кироваул / Д.В. Макаров // Ислам и право в России: материалы научно–практического семинара «Мусульманское право в мире и России (Северный Кавказ, Поволжье)» / под ред. И.Л. Бабич, Л.Т. Соловьевой. – М.: Рос. ун–т дружбы народов, 2004. – Вып.2. – С.165–178.
14. Мисроков З.Х. Исторические судьбы мусульманского права на Северном Кавказе в процессах динамики российских правовых систем (XIX–XXI вв.) / З.Х. Мисроков // Ислам и право в России: материалы научно–практического семинара «Мусульманское право в мире и России (Северный Кавказ, Поволжье)» / под ред. И.Л. Бабич, Л.Т. Соловьевой. – М.: Рос. ун–т дружбы народов, 2004. – Вып.2. – С.53–62.
15. Нечитайло Д.А. Международный исламизм на Северном Кавказе / Д.А. Нечитайло. – М.: Ин–т Ближнего Востока, 2006. – 294 с.
16. Ханбабаев К.М. «Шариатизация» постсоветского Дагестана: мифы и реальность / К.М. Ханбабаев // Ислам и право в России: материалы научно–практического семинара «Проблемы реализации законодательства о свободе совести и религиозных объединениях в отношении российских мусульман (Северный Кавказ, Поволжье)» / под ред. И.Л. Бабич, Л.Т. Соловьевой. – М.: Рос. ун–т дружбы народов, 2004. – Вып.1. – С.157–182.
17. Чеснов Я.В. Суфизм и этнический менталитет у чеченцев / Я.В. Чеснов // Кавказ. Балканы. Передняя Азия: сб. науч. тр. / редкол. С.И. Муртузалиев и др. – Махачкала: Народы Дагестана, 2003. – С.103–109.
18. Ярлыкапов А.А. Мазхабы (Религиозно–правовые толки) и этническая идентификация мусульман: пример Ногайской степи / А.А. Ярлыкапов // Ислам и право в России: материалы научно–практического семинара «Мусульманское право в мире и России (Северный Кавказ, Поволжье)» / под ред. И.Л. Бабич, Л.Т. Соловьевой. – М.: Рос. ун–т дружбы народов, 2004. – Вып.2. – С.120–127.

* * *

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

ПРОГРАМА міжнародної науково-практичної конференції «СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ І СВІТІ»

31 травня – 1 червня 2013 року (Україна, м. Київ)

Співорганізатори:

Українська академія наук – гуманітарне відділення

Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова

Український інститут національної пам'яті

Національна академія державного управління при
Президентові України

Національний технічний університет України «Київський
політехнічний інститут»

Київський університет імені Бориса Грінченка

Організаційний комітет

Голова:

Андрущенко Віктор Петрович, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Співголови організаційного комітету:

Онїшко Олексій Федорович, доктор технічних наук, професор, академік Української академії наук, президент УАН (м. Київ, Україна).

Солдатенко Валерій Федорович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна).

Заступники голови організаційного комітету:

Бех Володимир Павлович, доктор філософських наук, професор, перший проректор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Вашкевич Віктор Миколайович, доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук, професор кафедри соціальних та публічних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, керівник гуманітарного відділення УАН (м. Київ, Україна).

Кривошея Володимир Володимирович, доктор історичних наук, академік Української академії наук, перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна).

Лавриненко Володимир Григорович, кандидат історичних наук, професор, проректор з міжнародних зв'язків, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Члени організаційного комітету:

Александрова Олена Станіславівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка.

Васильчук Євген Олегович, кандидат політичних наук, викладач суспільних дисциплін, Черкаський державний бізнес-коледж (м. Черкаси, Україна).

Гончаров Володимир Іванович, професор, директор Інституту іноземної філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Марутян Рена Рубенівна, кандидат історичних наук, доцент, докторантка кафедри національної безпеки Національної академії державного управління при Президентові України (м. Київ, Україна).

Махмудов Матлаб Абдулалі огли, доктор філософії, провідний науковий співробітник Інституту Філософії, Соціології і Права Національної Академії Наук Азербайджана (м. Баку, Азербайджан).

Москалевич Галина Миколаївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін,

Білоруський державний економічний університет (м. Мінськ, Білорусь).

Савенкова Людмила Василівна, кандидат педагогічних наук, директор Наукової бібліотеки Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Снетков Віталій Миколайович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація).

Тєбряєв Олександр Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного та міжнародного права, Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація).

Халамендик Вікторія Борисівна, доктор філософських наук, професор кафедри соціології, політології та соціальної роботи Національного технічного університету України «КПІ» (м. Київ, Україна).

Яшанов Сергій Микитович, доктор педагогічних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Вітальне слово:

Андрущенко Віктор Петрович, доктор філософських наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, академік Національної академії педагогічних наук України, ректор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна).

Пленарне засідання:

Євтух Володимир Борисович, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, директор Інституту соціології, психології та соціальних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: «*Педагогічна конституція Європи*».

Бех Володимир Павлович, доктор філософських наук, професор, перший проректор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: «*Провідні тенденції сучасного соціального розвитку*».

Вашкевич Віктор Миколайович, доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук, професор кафедри соціальних та публічних комунікацій Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: «*Іноваційний простір науки та освіти в інформаційному суспільстві*».

Кривошея Володимир Володимирович, доктор історичних наук, професор, академік Української академії наук, перший заступник директора Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: «*Покоління пам'ять як код структуризації ідентичності*».

Ситник Григорій Петрович, доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри національної безпеки Національної академії державного управління при Президентові України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: «*Безпековий вимір євроінтеграційних процесів: досвід для України*».

Снетков Віталій Миколайович, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії держави і права, Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація). Тема доповіді: «*Роль ЗМІ у забезпеченні інтересів національної безпеки*».

Орлова Тетяна Володимирівна, доктор історичних наук, професор, професор історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: «*Основні тенденції політичного розвитку світу на межі тисячоліть*».

Шаповал Володимир Миколайович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін, Харківський національний університет внутрішніх справ (м. Харків, Україна). Тема доповіді: «*Сучасна екологічна ситуація та її можливі наслідки для майбутнього світової цивілізації*».

Гонюкова Лілія Василівна, доктор наук з державного управління, доцент, завідувач кафедри державного управлін-

ня та управління освітою, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). **Горбань Юрій Олександрович**, аспірант Національної академії державного управління при Президентові України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Вплив громадсько-політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні»*.

Стадник Микола Миколайович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Соціально-економічні процеси в Україні»*.

Петрушина Тетяна Олегівна, доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач відділом економічної соціології, Інститут соціології НАН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Соціальні бар'єри інноваційного розвитку економіки України»*.

Цехмістро Іван Захарович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри теорії культури і філософії науки, Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна (м. Харків, Україна). Тема доповіді: *«Сакральні простори України і їх проблемне майбутнє»*.

Секція №1. Соціально-філософська і політична діагностика стану, проблем та перспектив розвитку України і світу

Науковий керівник: Александрова Олена Станіславівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна).

Секретар: Овсянкіна Людмила Анатоліївна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна).

Доповіді:

Александрова Олена Станіславівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). **Карім ель Гуессаб**, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Запорізький національний університет (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Сучасний стан та перспективи українсько-марокканського співробітництва»*.

Баранов Андрій Володимирович, доктор політичних наук, доктор історичних наук, професор кафедри політології та політичного управління, Кубанський державний університет (м. Краснодар, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Політичні партії сучасної України в сприйнятті громадської думки»*.

Воронкова Валентина Григорівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри менеджменту організацій, Запорізька державна інженерна академія (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Мегатенденції сучасного світового розвитку»*.

Муляр Володимир Ілліч, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету (м. Житомир, Україна). Тема доповіді: *«Ще раз до питання про громадянське суспільство»*.

Димитрова Людмила Михайлівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри політології, соціології та соціальної роботи, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Нові парадигми філософствування в концепції Л. Гумільова»*.

Дубінін Віктор Власович, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет» (м. Донецьк, Україна). Тема доповіді: *«Народ як протиріччя: філософсько-синергетичний аспект»*.

Леонтьєва Вероніка Миколаївна, доктор філософських наук, доцент, професор кафедри природничих, соціально-економічних і гуманітарних дисциплін, Харківський інститут управління (м. Харків, Україна). Тема доповіді: *«Ідея і принцип Соборності: діапазон соціокультурного потенціалу»*.

Махмудов Матлаб Абдулалі огли, доктор філософії, провідний науковий співробітник Інституту Філософії, Соціології і Права Національної Академії Наук Азербайджана (м. Баку, Азербайджан). Тема доповіді: *«Сучасна філософія управління»*.

Мохамед Абдалла Елжеаді, професор, доктор, професор ісламознавства, Мадридський університет (м. Мадрид, Іспанія). **Айша Салех Абдусала**, доктор, генеральний секретар Міжнародного комітету по правам мов і переговорів (м. Мадрид, Іспанія). Тема доповіді: *«Проблеми і перспективи технологічного розвитку в ісламському світі»*.

Муза Дмитро Євгенович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії ДВНЗ «Донецький національний технічний університет» (м. Донецьк, Україна). Тема доповіді: *«Деякі міркування про цивілізаційну природу України та її деструкцію глобалізацією»*.

Радченко Олександр Віталійович, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри державної служби, адміністрування та управління ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Луганськ, Україна). Тема доповіді: *«Протиріччя взаємодії громадянського суспільства з інституціями публічної влади в Україні: концептуальний аналіз»*.

Рудницька Тетяна Миколаївна, доктор соціологічних наук, професор кафедри соціології, старший науковий співробітник, Міжрегіональна Академія управління персоналом (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Глобалізація соціокультурного потенціалу України: проблеми й перспективи»*.

Акаїмова Анжела Валеріївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри маркетингу, Київський університет управління та підприємництва (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Сучасні технології пропаганди в політичній комунікації напередодні парламентських виборів 2012 року в Україні»*.

Андрюшенко Максим Олександрович, кандидат політичних наук, незалежний дослідник, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«До питання про «неотурбулентність» у контексті світової політичної динаміки»*.

Арабаджієв Дмитро Юрійович, кандидат політичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Запорізького національного технічного університету (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Методологія і методика дослідження громадського моніторингу»*.

Бандауд Браїм, викладач групи «А» (перепідготовки викладацького складу для вищих навчальних закладів), Президент наукової ради факультету права і суспільних наук університету «Xian Ashour Paljfeh» (Алжир). Тема доповіді: *«Захист прав і свобод у світлі політичних та соціокультурних змін у світі»*.

Бичков Микола Миколайович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та економічної теорії, Вінницький торговельно-економічний інститут Київського Національного торговельно-економічного університету (м. Вінниця, Україна). Тема доповіді: *«Категоріальний синтез сучасної соціологічної теорії»*.

Бондар Тетяна Іванівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Роль філософських наук у формуванні світогляду сучасної людини»*.

Василевич Леонід Федорович, кандидат технічних наук, доцент, доцент кафедри інформатики та математичних дисциплін, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Нечітка фізична економіка та її закони»*.

Волобуєв Владислав Владиславович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології, Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ (м. Дніпропетровськ, Україна). Тема доповіді: *«Пост-демократія в Європі: проблеми позадержавного існування особистості»*.

Димитров Владислав Сергійович, кандидат філософських наук, викладач кафедри політології, соціології та соціальної роботи Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Управління як наука і мистецтво»*.

Доній Наталія Євгенівна, кандидат філософських наук, доцент, докторант кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Українська реальність: проблема «апетиту до життя» в умовах поширення авітальних тенденцій»*.

Заблюцький Володимир Валентинович, кандидат політичних наук, директор Інституту післядипломної освіти та дистанційного навчання ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка» (м. Луганськ, Україна). Тема доповіді: *«Вплив глобалізації на процеси реформування системи місцевого самоврядування в Україні»*.

Здоровенко Віктор Васильович, кандидат філософських наук, доцент, професор кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (м. Дрогобич, Україна). Тема доповіді: *«Сутність змін соціально-культурного буття у ситуації постмодерну»*.

Ілляхова Марина Володимирівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії і освіти дорослих, Державний вищий навчальний заклад «Університет менеджменту освіти» НАПН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Динамічні ознаки соціальної реальності: синергетичний аспект»*.

Коломісць Тетяна Володимирівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри політології, соціології та соціальної роботи, Національний технічний університет України «Київський полі-

технічний інститут» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Гендерна асиметрія політичної участі (український контекст)»*.

Кондратенко Олег Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації, Національний авіаційний університет (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Неоєвразійство у сучасній зовнішній політиці Росії»*.

Лісовський Петро Михайлович, заступник завідувача кафедрою соціології, Інститут соціальних наук і самоврядування, Міжрегіональна академія управління персоналом (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Парадигмальна система ціннісних орієнтирів у форматі духовного капіталу як запорука мудрого самозбереження»*.

Лисенко Алла Сергіївна, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Мовна культура як підґрунтя розбудови громадянського суспільства»*.

Мегрелішвілі Марія Олексіївна, кандидат філософських наук, доцент, докторант, Інститут вищої освіти НАПН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Фактори подолання соціальної деструктивності в сучасному українському суспільстві»*.

Михайлич Олександр Володимирович, кандидат соціологічних наук, завідувач науково-дослідної лабораторії соціології, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Україна у світлі соціологічної концепції "суспільства ризику"»*.

Молодов Олег Борисович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут соціально-економічного розвитку територій Російської академії наук (м. Вологда, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Проблеми консолідації суспільства на пострадянському просторі»*.

Овсєнікіна Людмила Анатоліївна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Ціннісні орієнтації особистості в умовах трансформації сучасного українського суспільства»*.

Омельченко Юрій Васильович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Відсутність моральних авторитетів для української нації як соціально-філософська проблема»*.

Остапчук Галина Олександрівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Громадянське суспільство як критерій цивілізаційного поступу українського державотворення»*.

Пучков Олександр Олександрович, кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри гуманітарних дисциплін Військового інституту телекомунікацій та інформатизації Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Комунікативний потенціал соціальних перетворень»*.

Радей Андрій Сергійович, кандидат філософських наук, викладач кафедри політології, соціології та соціальної роботи Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Формування бюрократичного типу особистості»*.

Семчук Надія Іванівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Моральний вибір як фундаментальна цінність громадянського суспільства»*.

Супруненко Анна Петрівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри фундаментальних та соціально-гуманітарних наук, Київський університет новітніх технологій (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Альтерглобалізм як коректор світової глобалізації»*.

Токар Леонід Кирилович, кандидат історичних наук, завідувач відділу історико-правових та теоретико-методологічних проблем українознавства, Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Світогляди та теоретико-методологічні проблеми розроблення та здійснення етнонаціональної політики в Україні»*.

Толочко Денис Володимирович, кандидат історичних наук, науковий співробітник, Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Етнонаціональний чинник державотворення та побудови громадянського суспільства»*.

Трахтенберг Анна Давидівна, кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, Інститут філософії та права, Уральське відділення Російської Академії наук (м. Єкатеринбург, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Перехід до електронного уряду: мегатенденція чи мода?»*.

Чальцева Олена Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри політології, Донецький національний університет (м. Донецьк, Україна). Тема доповіді: *«Роль політичних протестів в публічному діалозі (український і російський досвід)»*.

Ясир Микола Дмитрович, кандидат історичних наук, доцент, Запорізький національний технічний університет (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Генезис громадянського суспільства в Україні: український філософський вимір»*.

Зайченко Лілія Михайлівна, старший викладач кафедри політичних наук, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Технократичні аспекти моделей політичного управління в незалежній Україні»*.

Трачук Володимир Омелянович, старший викладач кафедри філософії та політології, Національний університет державної податкової служби України (м. Ірпін, Україна). Тема доповіді: *«Конфлікт інтересів та нові виклики українській державності»*.

Астраб Наталія Борисівна, викладач кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Особливості фейкових процесів в українському суспільно-політичному просторі»*.

Компанієць Людмила Георгіївна, викладач кафедри ділової комунікації, Запорізький національний університет (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Специфіка соціально-філософського аналізу менеджерських рішень людини»*.

Ясир Максим Миколайович, асистент кафедри політології та права, Запорізький національний технічний університет (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Проблема самоактуалізації особистості в політичному житті сучасного суспільства»*.

Абдурахманова Міра Жуматівна, аспірант, Національний університет біоресурсів та природокористування України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Генеза нації у західній та східній традиції»*.

Авдєєв Андрій Миколайович, аспірант філософського факультету, Московський державний університет імені М.В. Ломоносова (м. Москва, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Транснаціональна демократія та космополітичне громадянство: неолиберальний дискурс та його критики»*.

Бабка Володимир Леонідович, аспірант історико-юридичного факультету, Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя (м. Ніжин, Україна). Тема доповіді: *«Політичний вплив як форма соціальної взаємодії»*.

Волгов Микола Олександрович, аспірант відділу етнополітології, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Багаторівневі політичні партії та тренд децентралізації: теоретичний аспект у сучасному англомовному науковому дискурсі»*.

Гаврилюк Дмитро Юрійович, аспірант Інституту політології та права, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Дискусійний характер абсентеїзму як феномену політичної культури громадян»*.

Гончар Дар'я Андріївна, аспірант кафедри філософії, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Філософська рефлексія проблеми гуманізації освіти в ХХІ столітті»*.

Горбенко Наталія Валеріївна, аспірант, завідувач Науково-методичного центру інформаційно-рекламної та профорієнтаційної діяльності, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Соціально-філософський зміст поняття "корпоративна культура університету"»*.

Забара Владислав Володимирович, здобувач кафедри всесвітньої історії і міжнародних відносин, історичний факультет, Запорізький національний університет (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Боснія і Герцеговина: «міжнародний протекторат» чи «умовно-суверенна країна?»»*.

Жмудський Руслан Сергійович, аспірант Національної академії державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Ставлення державних службовців до проблеми політичної відповідальності»*.

Кавунник Валентин Леонідович, аспірант Інституту української археографії і джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Завдання української інтелігенції у формуванні державницького світогляду на прикладі Української Народної Республіки 1917-1921 років»*.

Корнієнко Наталя Василівна, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Еволюція українських парламентських виборів 2000-х рр. очима американського істеблішменту»*.

Колчинський Дмитро Володимирович, аспірант кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Місце та роль мас-медіа в умовах глобалізації»*.

Кузьменко Ольга Миколаївна, молодший науковий співробітник НДІП освітології, аспірант кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Трансформація ідеї Університету в контексті генези інформаційного суспільства»*.

Лебедєва Катерина Донтеївна, аспірант Київського національного університету культури і мистецтв (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Модерні концепти дизайну політичної реклами у контексті державної культурної політики»*.

Радченко Оксана Олександрівна, аспірант кафедри політології та філософії, Харківський регіональний інститут державного управління Національної академії державного управління при Президентові України (м. Харків, Україна). Тема доповіді: *«Криза легітимності партійно-політичної системи сучасної України»*.

Сердюк Катерина Олександрівна, аспірант Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Міжкультурна комунікація як фактор стабільності міжнародної взаємодії»*.

Скворцов Михайло Олексійович, аспірант кафедри філософії мови і комунікації філософського факультету, Московський державний університет імені М.В. Ломоносова (м. Москва, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Постмарксизм та нео-лібералізм у контексті теорії політичної комунікації»*.

Стельмах Вікторія Олександрівна, аспірант Державної установи «Інститут всевітньої історії НАН України» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Європейська соціалізація молоді країн Вишеградської групи»*.

Цибенко Лариса Борисівна, старший викладач кафедри державного управління та управління освітою, аспірант кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Суспільство в суспільстві: консенсус чи їх протидія в Україні?»*.

Чорний Олег Віталійович, аспірант кафедри соціальної філософії та філософії освіти, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Сучасна вища освіта та її роль у розвитку України та світу»*.

Шимкевич Катерина Олександрівна, аспірант, старший лаборант кафедри всевітньої історії та міжнародних відносин історичного факультету, Запорізький національний університет (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Робота з «минулим»: досвід врегулювання протиріч у постконфліктних суспільствах на прикладі колишньої Югославії»*.

Чугуєва Олена Олександрівна, магістр політичних наук, Чорноморський державний університет імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна). Тема доповіді: *«Політичний протест у андеграундній музичній культурі часів «перебудови»: основні форми вираження та трансформації у сучасних реаліях»*.

Бондар Євген Несторович, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, відділення політології (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Феномен політичного лідерства в політичному процесі сучасної України»*.

Безпрозванна Тетяна Андріївна, студентка Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Генезис громадянського суспільства в Україні: проблеми і перспективи»*.

Бушанська Віра Миколаївна, студентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Особливості розвитку громадянського суспільства в умовах «вивченої безпечності»»*.

Костюк Дмитро Сергійович, студент історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Місце національної ідеї в програмних документах сучасних українських політичних партій»*.

Курбонова Наргіза Фахриддінівна, студентка Київського університету імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Суперечливість процесу глобалізації в Центральній Азії»*.

Танцюра Костянтин Геннадійович, студент Інституту філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Людина у працях Г.С. Сковороди»*.

Танцюра Олексій Геннадійович, студент філософського факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Християнська концепція суспільства»*.

Секція № 2. Соціокультурні трансформації в Україні та світі (до 1025-річчя хрещення Русі)

Науковий керівник: Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна).

Секретар: Волянюк Ольга Ярославівна, кандидат політичних наук, науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна).

Доповіді:

Буряк Лариса Іванівна, доктор історичних наук, завідувач відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Фотоспадіщина Стефана Тарануценка у просторі пам'яті сучасної України: культурний та антропологічний вимір»*.

Ковальчук Наталія Дмитрівна, доктор філософських наук, професор кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Київ у контексті архетипів української культури»*.

Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Пам'ять як подорож у минуле (теоретичний дискурс)»*.

Ковтунович Тетяна Василівна, помічник директора Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Національна пам'ять як чинник формування національної самосвідомості»*.

Козлов Михайло Миколайович, доктор історичних наук, доцент кафедри гуманітарних, соціальних, профспілкових та природничо-наукових дисциплін, Інститут Економіки та права (філія) ОУП ВПО «Академія праці та соціальних відносин» у місті Севастополі (м. Севастополь, Україна). Тема доповіді: *«Ілля Муромець та Ідоліще погане (з історії протистояння пізніх язичників та київських князів наприкінці XII ст.)»*.

Сиддик Атік Рахман, доктор, директор (у відставці), Культурна спадщина ісламських пам'ятників, Археологічне управління Індії, Міністерство культури (м. Нью-Делі, Індія). Тема доповіді: *«Значення Бахчисарайського палацу, побудованого в період Кримського ханства в Україні: пам'ятник, що має універсальну цінність»*.

Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри зовнішньої політики і дипломатії, Дипломатична академія України при МЗС України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Місто у просторі пам'яті: спільна чи поділена пам'ять (приклад Чернівців)»*.

Антонюк Ярослав Миколайович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Волинська трагедія в польській та українській національній пам'яті: порівняльний аналіз»*.

Балінченко Світлана Петрівна, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології, Горлівський інститут іноземних мов Донбаського державного педагогічного університету (м. Горлівка, Україна). Тема доповіді: *«Вплив міфологем на формування соціокультурного простору: ідентичність сучасного Subiectum neglegens»*.

Барішкова Надія Геннадіївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Саратовський інститут (філія) Російського державного торговельно-економічного університету (м. Саратов, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Святе і священне в пострадянській культурі як вираження соціокультурної екстремальності»*.

Березовський Олег Миколайович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Руйнація культових споруд Лисяниці (1940-1960 рр.)»*.

Булгакова Оксана Володимирівна, молодший науковий співробітник відділу історії народів другої половини XX ст., Інститут історії України НАН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Суспільні настрої наукової інтелігенції України в повоєнний час (друга половина 1940-х – початок 1950-х рр.)»*.

Бутко Сергій Володимирович, науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Соціокультурні зміни в українському селі після Другої світової війни (на прикладі Чернігівщини)»*.

Вакулова Тетяна Володимирівна, кандидат політичних наук, доцент кафедри історії та соціально-гуманітарних наук, Севастопольський міський гуманітарний університет (м. Севастополь, Україна). Тема доповіді: *«Історична пам'ять і цивілізаційна ідентичність українців»*.

Ведмідь Людмила Анатоліївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Постать Василя Стуса: комеморативні практики»*.

Волянчук Ольга Ярославівна, кандидат політичних наук, науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Простори забуття: політичні критерії та теоретико-методологічні зауваги»*.

Горобець Сергій Михайлович, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу дослідження міжнародних, етнонаціональних і регіональних чинників національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Духовенство Чернігівської єпархії XVII-XVIII ст.: чисельність, освіта, вік»*.

Громакова Наталя Юріївна, кандидат історичних наук, доцент, Національний університет Державної податкової служби України (м. Ірпінь, Україна). Тема доповіді: *«Соціокультурний простір як чинник трансформації ідентичності»*.

Губський Сергій Іванович, науковий співробітник відділу історико-правових та теоретико-методологічних проблем українознавства, Національний науково-дослідний інститут українознавства та всесвітньої історії (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Значення досвіду українського державотворення (1917-1920 рр.) у відродженні національної пам'яті народу на сучасному етапі»*.

Гурська Людмила Іванівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології, Національний університет державної податкової служби України (м. Ірпінь, Україна). Тема доповіді: *«Проблеми національної самоідентифікації в умовах релігійного плюралізму в Україні»*.

Іваненко Анатолій Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, науковий співробітник відділу дослідження міжнародних, етнонаціональних і регіональних чинників національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Конфесійний чинник етнонаціональної ідентичності»*.

Калініч Ганна Юріївна, кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу дослідження міжнародних, етнонаціональних і регіональних чинників національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Духовенство в соціокультурному просторі Києва (кінець XIX – поч. XX ст.): перехід від стану до професійної групи»*.

Калужний Віктор Степанович, кандидат філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії і політології, Запорізька державна інженерна академія (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Толерантність як філософська проблема»*.

Киридон Петро Васильович, кандидат історичних наук, докторант кафедри української історії та етнополітики, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Людина і держава: модель номенклатурно-бюрократичного управління в УРСР новосенної доби»*.

Короленко Богдан Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Образ Тараса Шевченка в сучасному українському суспільно-політичному дискурсі»*.

Король Наталя Мирославівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії культури філософського факультету, Львівський національний університет імені Івана Франка (м. Львів, Україна). Тема доповіді: *«Проблема трансформації релігійної ідентичності в соціокультурному просторі Галичини XVII ст.»*.

Купрій Тетяна Георгіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Профілактика безробіття серед молоді: стратегія державної політики»*.

Мальшина Катерина Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Словенська національна ідея та християнський соціалізм у Першій Югославії (1918-1941 рр.)»*.

Макачук Сергій Сергійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Миколаївська

філія Київського національного університету культури і мистецтв (м. Миколаїв, Україна). Тема доповіді: *«Колабораціонізм в роки Другої світової війни та Великий терор 1937–1938 рр.: причини-наслідкові зв'язки»*.

Маслак Володимир Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського (м. Кременчук, Україна). Тема доповіді: *«Вплив образу ранньомодерної України в російській та польській історіографії початку XXI ст. на формування історичної пам'яті в сучасному українському суспільстві»*.

Наумова Ірина Борисівна, молодший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Голод 1932-1933 рр. в національній пам'яті: вітчизняний історіографічний дискурс»*.

Огієнко Віталій Іванович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження теоретичних і прикладних проблем національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Концептуалізація «образу» в дослідженнях історичної травми»*.

Омельченко Олег Володимирович, кандидат історичних наук, доцент, заступник директора Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Подолання етнокультурних розбіжностей між східно- та західноукраїнськими ідентичностями»*.

Орлов Андрій Володимирович, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціології, старший науковий співробітник лабораторії соціологічних досліджень, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького (м. Мелітополь, Україна). Тема доповіді: *«Практики соціокультурної взаємодії у багатовісвітних міських середовищах: соціологічний вимір»*.

Остапенко Марина Анатоліївна, кандидат політичних наук, професор кафедри політичних наук, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Політична ідентичність в умовах політичного плюралізму: множинний характер та механізми формування»*.

Панасюк Леонід Валерійович, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Етноконфесійне протистояння в контексті формування масового білінгвізму на Україні»*.

Пилиавець Ростислав Іванович, кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу досліджень історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Історична пам'ять українського суспільства про Другу світову війну як наукова та соціально-політична проблема»*.

Привалко Тетяна Вікторівна, кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу дослідження впливу на національну пам'ять соціальних і духовно-культурних чинників Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Релігійна ідентичність у соціокультурному просторі Києва другої половини XIX ст. (за матеріалами газети «Киевлянин»)»*.

Кондратюк Юлія Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету (м. Житомир, Україна). Тема доповіді: *«Діяльність Святійшого Синоду в питаннях регламентації церковнопарафіяльного діловодства кінця XVIII – початку XX ст.»*.

Применко Олеся Богданівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії, Міжрегіональна академія управління персоналом (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Моделі ідентичності у сучасному науковому дискурсі в Україні»*.

Сагуйченко Валентина Володимирівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії освіти, Дніпропетровський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти (м. Дніпропетровськ, Україна). Тема доповіді: *«Соціокультурні контексти сучасного виховання»*.

Спудка Ірина Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства, Запорізький національний технічний університет (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері на території Запорізької області»*.

Стоян Дар'я Владиславівна, кандидат філософських наук, старший викладач кафедри суспільних та гуманітарних наук, Державний економіко-технологічний університет транспорту (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Паціфізм як основна риса української ментальності (за Ю. Вассияном)»*.

Толстокорова Аліса Валеріївна, кандидат філологічних наук, доцент науковий експерт ISEO (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Трансформація батьківських ролі в родині в сучасній українській жіночій мігрантській культурі»*.

Тищенко Андрій Олександрович, молодший науковий співробітник відділу дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Становище культових споруд у Кам'янець-Подільському (1940-1960 рр.)»*.

Турчина Людмила Валеріївна, кандидат історичних наук, доцент, Запорізький національний технічний університет (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Українська самоідентичність під заборонаю: приклад Розстріляного Відродження»*.

Штоквиш Олександр Анатолійович, кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Етнічна образа як компонент суспільної пам'яті»*.

Цимбал Ірина Володимирівна, науковий співробітник відділу дослідження впливів державотворчих та цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Моделі релігійної ідентичності в сучасній Україні»*.

Ченбай Інна Володимирівна, кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна). Тема доповіді: *«Державна політика у сфері захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування (XX – XXI ст.)»*.

Яременко Вікторія Миколаївна, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу дослідження історичних трагедій народів України Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Образ Другої світової війни у колективній та індивідуальній пам'яті: взаємовпливи»*.

Богород Анатолій Володимирович, старший викладач кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Специфіка трансформації традиційної танцювальної діяльності українців в епоху глобалізації»*.

Здоровенко Лілія Вікторівна, викладач кафедри філософії імені професора Валерія Григоровича Скотного, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка (м. Дрогобич, Україна). Тема доповіді: *«Особливості обрядово-релігійного спілкування в контексті духовної діяльності»*.

Мартіросян Олена Іванівна, викладач кафедри філософії, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Філософія життя» як історичний вимір сучасності: соціокультурний і освітній аспекти»*.

Троян Віктор Сергійович, викладач кафедри політичних наук, Рівненський державний гуманітарний університет (м. Рівне, Україна). Тема доповіді: *«Системна еволюція політичної ідентичності в Україні: регіональний вимір»*.

Шаповалова Олена Анатоліївна, викладач кафедри філософії, керівник Студентської соціальної служби, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Соціально-філософські виміри проектування як інтегральної технології навчання і виховання»*.

Хлебнікова Альона Андріївна, асистент кафедри іноземних мов, Запорізька державна інженерна академія (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Формування концепції геокультури в умовах глобалізації»*.

Венгринюк Лідія Ярославівна, аспірант кафедри політології, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна). Тема доповіді: *«Громадські організації в сфері політики пам'яті: регіональний рівень (на прикладі Львівської, Тернопільської та Івано-Франківської областей)»*.

Кобрін Михайло Степанович, аспірант кафедри теорії та історії культури, Львівський національний університет імені Івана Франка (м. Львів, Україна). Тема доповіді: *«Вплив рішень II Ватиканського собору на екуменічну позицію Української греко-католицької церкви в сучасній Україні»*.

Некрасова Валерія Валеріївна, аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Поняття «холодна війна» у підручниках з історії: спадщина минулого у сучасній освіті»*.

Сеник Руслан Миколайович, здобувач Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Мова як спосіб буття і форма культуротворчості»*.

Федорів Христина Іванівна, аспірант першого року навчання, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, Україна). Тема доповіді: *«Визначення поняття «політики пам'яті» в сучасній політичній науці»*.

Хамідова Надія Михайлівна, заступник директора Вищого професійного училища № 7 м. Калуша (м. Калуш, Україна). Тема доповіді: *«Культурно-історичний характер професійної освіти в контексті ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства»*.

Сігодзінська Анастасія Володимирівна, магістр, Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького (м. Мелітополь, Україна). Тема доповіді: *«Соціокультурні особливості етнічних гендерних стереотипів на прикладі ромського етносу»*.

Уваркіна Кіра Миколаївна, студентка Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Соціокультурний розвиток освіти»*.

Щербаков Максим Якович, студент історичного факультету, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Трансформація української національної ідентичності в умовах європейської інтеграції»*.

Секція № 3. Організаційно-правові засади та стратегічне планування політики національної безпеки в умовах сучасних трансформаційних процесів

Науковий керівник: Ситник Григорій Петрович, доктор наук з державного управління, професор, завідувач кафедри національної безпеки Національної академії державного управління при Президентові України, заслужений діяч науки і техніки України (м. Київ, Україна).

Секретар: Марутян Рена Рубенівна, кандидат історичних наук, доцент (м. Київ, Україна).

Доповіді:

Бариськов Володимир Петрович, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Інститут додаткової професійної освіти Саратовського державного університету імені М.Г. Чернишевського (ІДПО СДУ імені М.Г. Чернишевського, м. Саратов, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Особистий рівень національної безпеки: реляційний аспект»*.

Веденєв Дмитро Валерійович, доктор історичних наук, професор, заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Історико-гуманітарні аспекти національної безпеки»*.

Джевицьки Артур, доктор, доцент, Інститут Міжнародних досліджень, Вроцлавський університет (м. Вроцлав, Польща). Тема доповіді: *«Еволюція стратегій безпеки Республіки Польщі в нових геостратегічних умовах 1992-2013»*.

Дзьобань Олександр Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Харків, Україна). Тема доповіді: *«Системно-організаційні і синергетичні засади розуміння безпеки особистості й суспільства»*.

Мандрагеля Володимир Андрійович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри національної безпеки Національної академії державного управління при Президентові України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Стан та перспективи підготовки фахівців в сфері національної безпеки в контексті гуманізації освіти»*.

Цюрупа Михайло Володимирович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри Національного університету Оборони України імені Івана Черняховського (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Модерна воєнна політика в системі національної безпеки України»*.

Бессонова Марина Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник, Інститут всесвітньої історії НАН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Стратегія національної безпеки США постбіполярної епохи: головні регіональні виміри загроз американським інтересам»*.

Васильчук Євген Олегович, кандидат політичних наук, викладач суспільних дисциплін, Черкаський державний бізнес-коледж (м. Черкаси, Україна). Тема доповіді: *«Політичний радикалізм та екстремізм як комплекс загроз і викликів національній безпеці України»*.

Гордієнко Михайло Григорович, кандидат політичних наук, доцент кафедри філософії та політології, Національний університет державної податкової служби України (м. Ірпін, Україна). Тема доповіді: *«Українофобія як виклик автентичним традиціям»*.

Дацюк Андрій Васильович, кандидат політичних наук, доцент кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Зовнішня політика безпеки України: дилема вибору між Сходом та Заходом»*.

Добридень Оксана Володимирівна, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри гуманітарних наук ДЗ «Дніпропетровська медична академія МОЗ України» (м. Дніпропетровськ, Україна). Тема доповіді: *«Інваріанти прогнозування споживачької безпеки в Україні: філософські та правові аспекти»*.

Дуднік Олександр Якович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського, Фонд Президентів України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Євразійський союз: для кого реальна необхідність, а кому реальна загроза?»*

Марутян Рена Рубенівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Безпека як цінність та потреба»*.

Марченко Юрій Васильович, кандидат політичних наук, докторант, Національний інститут стратегічних досліджень (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Критерії оцінки ефективності вітчизняної системи забезпечення безпеки підприємства»*.

Тебряєв Олександр Олександрович, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач кафедри цивільного та міжнародного права, Санкт-Петербурзький державний політехнічний університет (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Можливість реалізації суб'єктивних прав громадян як складова національної безпеки»*.

Шевченко Микола Миколайович, кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Стратегічне планування сталого розвитку та політики національної безпеки: досвід США»*.

Шніпцова Лариса Миколаївна, кандидат політичних наук, доцент кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Роль і місце України у міжнародному безпечовому середовищі»*.

Колесниченко Ольга Юріївна, кандидат наук (PhD), незалежний журналіст, (м. Москва, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Нові тенденції у глобальному партнерстві в сфері безпеки»*.

Снеткова Наталя Михайлівна, ведучий програміст Інституту гуманітарної освіти, Санкт-Петербурзький політехнічний університет (м. Санкт-Петербург, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Проблеми боротьби з інформаційним тероризмом»*.

Кравчук Ольга Юріївна, викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, аспірант Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв, Україна). Тема доповіді: *«Політична безпека України: регіональний аспект»*.

Антонюк Віктор Васильович, аспірант Національної академії державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Організаційно-правові засади політики інформаційної безпеки України в сучасних умовах»*.

Ганяк Володимир Йосипович, аспірант Національної академії державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Шляхи протидії формуванню релігійної нетерпимості внаслідок маніпулювання національною пам'яттю українського народу»*.

Єрмолаєв Дмитро Іванович, аспірант Національної академії державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Реформування розвідувальних, контррозвідувальних та спеціальних служб після закінчення холодної війни: світовий досвід»*.

Срохіна Тетяна Володимирівна, аспірант кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Використання PR-технологій у процесі медіа-терористичної діяльності»*.

Логвиненко Ольга Миколаївна, аспірант Державної установи «Інституту всесвітньої історії НАН України» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Виклики та перспективи Чорноморського регіону в контексті Європейської політики безпеки»*.

Маслова Ірина Олександрівна, здобувач Інституту політичних та етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Державна політика в сфері формування міжнародного іміджу України»*.

Матвєєнко Олександр Васильович, аспірант кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді:

«Контроль над озброєнням як один з пріоритетів державної політики у контексті стратегії національної безпеки».

Павлюк Катерина Степанівна, аспірант кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Нормативно-правове забезпечення взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства у сфері забезпечення національної безпеки України»*.

Пелих Анатолій Олександрович, аспірант кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Нормативно-концептуальна база перспективного будівництва збройних сил США»*.

Плахотний Михайло Петрович, аспірант кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Актуальні проблеми державної політики в системі забезпечення прикордонної безпеки України»*.

Протасенко Костянтин Олександрович, здобувач кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Повноваження органів військового командування при введенні режиму надзвичайного стану»*.

Соломко Святослав Васильович, аспірант кафедри національної безпеки, Національна академія державного управління при Президенті України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Зарубіжний досвід державного регулювання етноконфесійних процесів у контексті забезпечення національної безпеки»*.

Усенко Олена Іванівна, аспірант кафедри суспільно-політичних наук, глобалістики та соціальних комунікацій, Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Парадигми дослідження громадянсько-політичних рухів в умовах глобальних політичних процесів»*.

Весельська Людмила Антонівна, магістр державного управління, Міністерство фінансів України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Соціальна безпека: вдосконалення державного регулювання»*.

Фесянов Петро Олексійович, головний спеціаліст Святошинської РДА в місті Києві, магістр державного управління (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Механізм моніторингу інституціонального забезпечення екологічної безпеки»*.

Марутян Кристина Каренівна, студентка, Київський університет права НАН України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Правова культура та правосвідомість громадян України у сфері забезпечення інтелектуальної безпеки»*.

Філонов Антон Валерійович, студент, Міжнародний юридичний інститут, Волзький філіал (м. Краснодар, Російська Федерація). Тема доповіді: *«Співробітництво країн СНД у протидії світовим загрозам»*.

Секція № 4. Інноваційний розвиток у стратегіях співробітництва України та світу у XXI столітті

Науковий керівник: Вашкевич Віктор Миколайович, доктор філософських наук, професор, академік Української академії наук (м. Київ, Україна).

Секретар: Халамендик Вікторія Борисівна, доктор філософських наук, професор кафедри політології, соціології та соціальної роботи Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна).

Доповіді:

Базалук Олег Олександрович, доктор філософських наук, професор, Київський університет туризму, економіки і права (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Інновації в сучасній освіті: космічне виховання»*.

Нестеренко Галина Олегівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри інновацій та інформаційної діяльності в освіті, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Міжнародна співпраця українських ВНЗ в підготовці кадрів для інноваційної діяльності»*.

Куцелал Світлана Вікторівна, доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри гуманітарних і соціально-економічних навчальних дисциплін Полтавського юридичного інституту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (м. Полтава, Україна). Тема доповіді: *«Роль інтелектуалів у соціально-політичному дискурсі сучасності»*.

Рижова Ірина Станіславівна, доктор філософських наук, професор кафедри дизайну, Корнієнко Тетяна Анатоліївна, асистент кафедри філософії, Запорізький національний технічний університет (м. Запоріжжя). Тема доповіді: *«Підготовка кваліфікованих кадрів з дизайну для реалізації інноваційної стратегії України»*.

Халамендик Вікторія Борисівна, доктор філософських наук, професор кафедри соціології, політології та соціальної роботи Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Сучасна філософія управління в контексті інноваційного розвитку»*.

Уваркіна Олена Василівна, доктор філософських наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Інтернаціоналізація та глобалізація освітнього простору»*.

Бобіна Олег Валерійович, кандидат історичних наук, доцент, директор Гуманітарного інституту, завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв, Україна). Тема доповіді: *«Вища освіта в системі інноваційних факторів: сучасний стан і перспективи»*.

Галаган Людмила Миколаївна, кандидат політичних наук, завідувач інформаційно-аналітичного відділу Фонду Президентів України Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Перспективи електронного урядування на шляху інноваційного розвитку сучасного державного управління в Україні»*.

Готра Олена Броніславівна, кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та політології, Національний університет державної податкової служби України (м. Ірпінь, Україна). Тема доповіді: *«Людський капітал як складова інноваційного розвитку та конкурентно-спроможності у сучасному світі»*.

Кивлюк Ольга Петрівна, кандидат педагогічних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри менеджменту та інноваційних технологій дошкільної освіти Інституту розвитку дитини, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Інформаційна педагогіка як засіб реалізації навчання впродовж життя»*.

Крижанівська Олеся Прокопівна, кандидат історичних наук, доцент, заступник завідувача кафедри політології, соціології та соціальної роботи, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут» (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Інновації і мода: понятійний дискурс історії європейської соціології»*.

Кузнцова Оксана Олегівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри іноземних мов фінансово-економічного факультету, Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Вивчення іноземної мови у вищих навчальних закладах України: інновації та традиції»*.

Гончаров Володимир Іванович, кандидат філологічних наук, професор, директор Інституту іноземної філології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Менеджмент організацій розвитку культурного середовища як основи підготовки нового вчителя для ХХІ століття»*.

Лавриненко Володимир Григорович, кандидат історичних наук, професор, проректор з міжнародних зв'язків, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Проблеми євроінтеграції системи національної освіти у європейській освітній і науковій простір»*.

Чернова Людмила Павлівна, кандидат філософських наук, доцент, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Соціально-філософська рефлексія сучасної наукової картини світу»*.

Москалевич Галина Миколаївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільно-правових дисциплін, Білоруський державний економічний університет (м. Мінськ, Білорусь). Тема доповіді: *«Формування інноваційної культури в організації в рамках розвитку її корпоративної культури: організаційно-правові аспекти»*.

Назарян Мирон Мігранович, кандидат технічних наук, доцент, проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків, Харківський інститут управління (м. Харків, Україна). Тема доповіді: *«Про роль конкурентно-спроможності нововведення в інноваційному розвитку»*.

Панченко Леся Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент, старший науковий співробітник відділу змісту, філософії та прогнозування вищої освіти Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Університетська освіта в контексті інноваційного розвитку України»*.

Шаповалова Ірина Василівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, Національний університет кораблебудування імені адмірала Макарова (м. Миколаїв, Україна). Тема доповіді: *«Теоретична модель інноваційного розвитку політичної системи України в умовах глобалізації»*.

Литвинчук Оксана Валеріївна, старший викладач кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету (м. Житомир, Україна). Тема доповіді: *«Самореалізація маргінального індивіда як спосіб збереження власної ідентичності»*.

Лазуріна Наталія Петрівна, кандидат філософських наук, викладач, кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту ім. С. П. Корольова Національного авіаційного університету (м. Житомир, Україна). Тема доповіді: *«Формування громадянської компетентності особистості в сучасному українському суспільстві»*.

Присяжнюк Олександр Андрійович, народний депутат України, здобувач кафедри соціальної філософії та філософії освіти Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова (м. Житомир, Україна). Тема доповіді: *«Громадські організації – важливий фактор суспільно-політичного життя сучасної України»*.

Нагіленко Іван Анатолійович, старший викладач кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету (м. Житомир, Україна). Тема доповіді: *«Гармонія індивіда філософсько-культурологічний аналіз»*.

Панасюк Наталія В'ячеславівна, викладач кафедри гуманітарних наук Житомирського державного технологічного університету (м. Житомир, Україна). Тема доповіді: *«Відносини влади як фактор суспільного життя країни»*.

Руденко Валентина Петрівна, викладач кафедри державного управління та управління навчальним закладом, Київський університет імені Бориса Грінченка (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Специфіка підготовки управлінських педагогічних кадрів до інноваційної діяльності»*.

Грица Юрій Юрійович, аспірант Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Предметний зміст історичної свідомості крізь призму інноваційного розвитку суспільства»*.

Клімов Максим Мирославович, здобувач кафедри всесвітньої історії, Запорізький національний університет (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Канадсько-українське співробітництво в інноваційній сфері: історія та сучасність»*.

Шнипцева Анастасія Юріївна, аспірант кафедри менеджменту організацій, Запорізька державна інженерна академія (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Формування концепції гуманітарної культури в умовах інноваційного розвитку суспільства»*.

Осипенко Лариса Олександрівна, здобувач кафедри менеджменту організацій, Запорізька державна інженерна академія (м. Запоріжжя, Україна). Тема доповіді: *«Підготовка кваліфікованих управлінських кадрів для реалізації інноваційної стратегії України»*.

Пономаренко Людмила Володимирівна, аспірант кафедри політичних наук, Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова (м. Київ, Україна). Тема доповіді: *«Інновації у політичному житті суспільства: цивілізаційний підхід»*.

Нестер Тетяна Ігорівна, студентка, Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара (м. Дніпропетровськ, Україна). Тема доповіді: *«Сучасний стан та перспективи розвитку України у міжнародному економічному співробітництві»*.

* * *

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Адамович Н. До питання про становище жінок у Візантійській імперії.....	4
Омельчук В. Політико–правові засади державно–конфесійних взаємин Латинської Романії.....	6
Рудь М. Державотворчі процеси на Полаб'ї у IX–XII ст.	9
Козлов М. Ілля Муромець та Ідолище погане (з історії протистояння пізніх язичників та давньоруських князів в другій половині XII ст.).....	12
Герасько М. Батуринські торги та ярмарки як рушійна сила місцевої торгівлі (друга половина XVII – на початку XX ст.).....	14
Атік Рахман Сиддик. Культурне значення Бахчисарая періоду Кримського ханства	17
Семешук В. Історія та особливості осушувальних робіт на території Волинського воєводства	19
Мицько В. Навчальні округи в Україні у 1835–1860 рр.: деякі особливості системи управління	21
Казьмирчук М. Поляки у соціально–економічному житті Київської губернії (1861–1917 рр.).....	23
Потій Н. Сільське православне духовенство Київської єпархії кінця XIX ст. у вимірах демографічної статистики	26
Потій Н. Функції та діяльність попечителів і попечительств земських училищ Чернігівської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.)	29
Рудь О. Панські садиби в Київській губернії: соціально–економічні та культурно–освітні аспекти (друга половина XIX ст.)	31
Рютин В., Фалько С. Становлення розвідувальної служби військового відомства Російської імперії в Китаї (1848–1881 рр.).....	33
Смірнов М. Історія заснування містечка Браїлів та його перші роки існування.....	37
Смірнов М., Романюк І. Розбудова промисловості в Браїлові протягом другої половини XIX – початку XX ст.....	38
Лавренюк А. Одноденні і багатоденні пости та їх роль у житті українців традиційного суспільства	40
Віток О. Місцеве самоврядування на Поділлі в заключний період існування Центральної Ради (листопад 1917 – квітень 1918 рр.).....	42
Єпик Л. Вплив соціально–культурних і регіональних факторів на сприйняття селянами України мовної політики радянської влади (20–і роки XX ст.)	44
Кривуля О., Коковіхіна О. Методичні пошуки у процесі підготовки педагогічних кадрів в Україні у 20–і рр. XX ст.	47
Балакірев В. Державний менеджмент стандартизації, метрології та сертифікації як радянський міф щодо забезпечення якості продукції в нових українських соціально–економічних умовах	49
Бишовець І. Передумови створення закладів професійно–технічної освіти в Україні.....	50
Латишева О. Реорганізація радянської системи добровільного страхування в УСРР у 30–х роках XX ст.	52
Олійник М. Еволюція сільського господарства на Поділлі в роки непу через призму статистики.....	55
Пиріг М. Національне питання у діяльності українських ліворадикальних сил Польщі: 20–і рр. XX ст.....	57
Рибко О. Революційні трансформації в системі місцевої влади та самоврядування Волинської губернії 1917 року.....	60
Губський С. Значення досвіду українського державотворення (1917–1920 рр.) у відродженні національної пам'яті народу на сучасному етапі	62
Мальшина К. Словенський політичний католицизм у державотворчих процесах післявоєнного періоду (1918–1923 рр.)	64
Синьський В. Участь Івана Карпинця в українсько–польській війні 1918–1919 рр.	67
Томюк І., Опельбаум Ю. Л. Розенберг як один із чільних представників української національної течії в Комуністичній Партії Східної Галичини	69
Хайруддінова Е. Ліквідація мусульманських релігійних установ в Бахчисарайському районі в 1920–1930 рр.....	71
Тищенко А. Культові споруди Кам'янець-Подільського в 20-х рр. XX ст.	73
Чучалін О. Конфіскація церковних цінностей Києво–Печерської Лаври 1922 року як антирелігійна кампанія щодо Православної Церкви.....	76
Шарплатий В. Соціальне забезпечення в програмних документах більшовиків в УСРР на початку 1920–х років	78
Швидченко Т. Армія УНР у бою за Вознесенськ 16 квітня 1920 року.....	80
Демочко Г., Ростовська В. Проблеми пияцтва та алкоголізму в радянській Україні 1920–х років та спроби їх подолання (на прикладі Харкова).....	83
Кужільна О. До питання про заснування та діяльність Товариства «Музей визвольної боротьби України» в Празі (1925–1948 рр.).....	85
Михайличенко Д. «Справа» О.Г. Лібермана: 1938–1939 рр.	88
Березовський О. Руїнація культових споруд Лисянщини (1940–1960 рр.)	90
Орлянський В. Мелітопольська міська управа в період окупації (1941–1943 рр.) (початок).....	93
Слободинський Д. Карпатська Україна – рятівниця єврейства	95
Спудка І. Німецька окупаційна політика у соціокультурній сфері на території Запорізької області	98
Стародубець Г. Особливості кадрового забезпечення винищувальних батальйонів західних областей України в 1944–1946 рр.	100
Юрченко В. Вплив партійних ідеологів на розвиток історичної науки в УРСР у середині 50–х – 70–х років XX століття	103
Гарагонич В. Участь молоді суміжних областей України і країн Східної Європи в гуманітарному співробітництві у 70–х – 80–х роках XX ст.	106
Грищенко С. Основні причини та чинники торгівлі людьми в Україні та світі.....	110
Демеха І. Сільські громадські музеї Прикарпаття в роки незалежності України	111
Куравський В. Концепції створення Повітряних Сил Збройних Сил України (1991–2005 рр.).....	115
Лановук Л. Музейні традиції Національного університету біоресурсів і природокористування України	117
Нестайко М. Участь львівських мистецтвознавців у пам'яткоохоронному русі 1960–1980 рр.	119
Парахіна М. Розвиток театрального мистецтва в 1990–х – на початку 2000 років: українсько–російський контекст проблеми.....	122
Богород А. Специфіка трансформації традиційної танцювальної діяльності українців в умовах глобалізації	124
Шемета Ю. Міжнародне співробітництво Київського національного університету 1991–2001 рр.: навчально–методична складова	126
Воляннюк О. Простори забуття: політичні критерії та теоретико–методологічні зауваги.....	129
Киридон А. Пам'ять як подорож у минуле (теоретичний дискурс).....	131
Клімов М. Канадсько–українське співробітництво в інноваційній сфері: історія та сучасність	133
Цимбал І. Регіональні особливості релігійної ідентичності в сучасній Україні	135
Штоквиш О. Етнічна образа як компонент суспільної пам'яті.....	137
Шевченко О. Особливості формування ринкової економіки сучасної України як результат подвійної інверсії її соціально–економічного розвитку	139
Бессонова М. Стратегії національної безпеки США пост–біполярної епохи: головні регіональні виміри загроз американським інтересам	141

Забара В. Боснія і Герцеговина: «міжнародний протекторат» чи «умовно-суверенна країна»	144
Шимкевич К. «Подолання минулого»: досвід врегулювання протиріч у постконфліктних суспільствах на прикладі колишньої Югославії	146
Ахмедова А. Історичні тенденції розвитку азербайджанського телебачення і радіо	149
Ісмаїлова Н., Халафова С. Проблеми комп'ютеризації азербайджанських бібліотек в перехідний період	151
Лебідь І. Проблема чеченських біженців у контексті відносин Росія – ЄС (1992–2010 рр.)	152
Журавльов С. Внесок О.С. Грушевського в розбудову української національної науки, освіти, архівної справи	155
Іванова В. Постать М.І. Драгомирова у працях військових істориків	157
Кравець Д. Українська Соціалістична Радянська Республіка у публіцистиці Дмитра Донцова (1920–1930–ті рр.)	160
Цьомка Н. Павло Ардашев: становлення науковця (кінець XIX – початок XX ст.)	162
Зеркаль М. Історіографічний нарис досліджуваності етнічної освіти України (1990–2000–і роки)	164
Легун Ю. Інформативний потенціал документів повітових фінустанов XIX ст. (на прикладі фонду Могилів–Подільського казначейства)	170
Назарчук Т. Бібліографія кримиознавства 20–30–х років XX століття: етапи вивчення	172
Пилипів В. Проголошення української державності на західноукраїнських землях 1918 р. Джерелознавчий аналіз декларативних документів	174
Приходько М. Історіографічна традиція вивчення зовнішньої політики уряду Скоропадського	177
Кавунник В. Політика європейських держав до України від Версальських до Ризьких мирних переговорів: документальний та історіографічний огляд	180
Маслак В. Вплив образу ранньомодерної України в російській та польській історіографії початку XXI ст. на формування історичної пам'яті в сучасному українському суспільстві	183
Наумова І. Голод 1932–1933 рр. в національній пам'яті: сучасний вітчизняний історіографічний дискурс	185
Некрасова В. Поняття «холодна війна» у підручниках з історії: спадщина минулого у сучасній освіті	187
Привалко Т. Релігійна ідентичність у соціокультурному просторі Києва другої половини XIX ст. (за матеріалами газети «Киевлянин»)	189
Гусейнова С. Про історіографію переселень в Північний Азербайджан в XIX – початку XX ст.	192
Тарас Я. Закладщина хати на Поліссі	194
Ніколаєв М. Нові відомості про ольвійське походження декрету ІSM I 65 з Драгомирні	197
Аббасова Г. Діяльність парламенту з державного будівництва в період Азербайджанської Демократичної Республіки	198

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

Бех В., Цокур Є. Електронне врядування у контексті світових тенденцій соціального розвитку	201
Цибенко Л. Суспільство в суспільстві: консенсус чи їх протидія в Україні?	204
Кадієва С. Феномени глобалізації і антиглобалізації: дві парадигми розвитку	206
Куцепал С. «Громадянське суспільство»: пригоди відомого поняття в умовах сучасних соціально–політичних трансформацій	208
Літостанський В. Історико–філософське осмислення феномену традиції	211
Марченко О. Право як ціннісно–нормативна система: темпоральний аспект	213
Масасєв М. Феномен осмислення символічного втілення тези про політику як концентрованому прояві економіки у світлі концепції парадигмальних образів і символів епох, цивілізацій і народів (філософсько–історичний аналіз)	216
Шаповал В. Сучасна екологічна ситуація та її можливі наслідки для майбутнього людської цивілізації	217
Миролюбенко Є. Проблема віртуалізації сучасного життя людини	219
Мірошников О. Поняття Dasein у феноменології і в герменевтиці	221
Островець М. Практичність як провідна характеристика давньоримської ментальності	224
Патерікіна В. Міф – первісна спроба сакралізації Всесвіту	226
Ременець О. Феномен структур повсякденності: аксіологічний аналіз	228
Шкіль Л. Природа маргінальності: соціально–філософський контекст	229
Александрова О. Середній клас як умова стабільності суспільства	231
Андрієнко О. Індивідуальне самовизначення в умовах демократії і феномен «мінімальних осіб»	234
Василець О. Від домодерної до післямодерної свідомості: у пошуках онтологічних матриць	236
Дубінін В. Народ як протиріччя: філософсько–синергетичний аспект	239
Ємельяненко Є. Прояв маргінальності серед молоді: особливості молодіжного дозвілля	241
Литвинчук О. Самореалізація маргінального індивіда як спосіб збереження власної ідентичності	243
Лісовський П. Парадигмальна система ціннісних орієнтирів у форматі духовного капіталу як запорука мудрого самозбереження	245
Муляр В. Ще раз до питання про громадянське суспільство	248
Остапчук Г. Громадянське суспільство як критерій цивілізаційного поступу українського державотворення	251
Требін М. Західна модель громадянського суспільства: концептуальний підхід	253
Рябека О. Становлення Світового Уряду як соціальна проблема XXI ст.	257
Вершина В. Людина в філософії Володимира Соловйова	260
Богуненко В. Вплив філософської спадщини Г.Сковороди на формування та розвиток естетико–історичних ідей В.Соловйова	262
Боднарчук Л. Специфіка філософської компаративістики Бертрана Рассела	265
Данканіч Р. Діалектика становлення Надлюдини в філософії Ф.Ніцше	267
Дойчик М. Антиномічний вимір гідності людини у християнській філософії Аврелія Августина	269
Землянський А. Людиновимірність історії: ідея життєвого світу Едмунда Гуссерля	272
Іванова Н. «Серце віддаю дітям» та осмислення концепту «трисонячної єдності» Г.Сковороди	275
Колотілова Н. Специфіка взаємозв'язку логіки і риторики в «Логіці» А.Арно та П.Ніколя	278
Левкулич В. Моральні та правові аспекти справедливості у філософії Канта і Гегеля	281
Марченко О.В. Креативний потенціал віри як умови людської свободи і само здійснення в філософії Л.Шестова	283
Мєшков В. Конфуціанські уявлення про дао–шлях як метафізичну реальність неба	286
Муляр В., Гринчук М. Історіософські погляди Володимира Антоновича	288
Река К. Філософія бунту та насилля в гуманістичних концепціях А.Камю	289
Халілов Н. Ашугська поезія у віршах Набаті	292
Чорний О. Філософсько–освітні ідеї О.Довженка, як відображення українського буття першої половини XX ст.	294
Штаталович О. Подружні «обертони» платонівського символізму (естетичний аспект)	297
Григорян М. До питання про міфотворчість і особливості творчого методу М. Горького	299
Применко О. Екзистенційна модель ідентичності Мартіна Гайдеґґера	301

Сулейманова Л. Культурна взаємодія Сходу і Заходу у філософській творчості Е. Фромма	304
Танцюра К. Проблема людини у творчості Г. Сковороди	306
Ібрагімов М. «Ідея спорту» в традиційній філософії, неомарксизмі та трансверсальному мисленні постмодерну	307
Гальченко М. Особливості впливу зовнішніх факторів на формування цінностей дитинства	311
Гашинська С. До питання про професійне самовизначення особистості	313
Гордієнко В. Соціальна робота та філософія: точки перетину, шляхи взаємодії	315
Ланських О. Теоретичні аспекти філософського розуміння мови як комунікативного інструменту	317
Бушман І. Мобільність особистості у соціально-інформаційному середовищі	320
Білогур В. Формування концепції сучасного спорту як системи ціннісних орієнтацій молоді в умовах глобалізації	322
Шедяков В. Трансформації характеру та культури праці й розвиток соціальної роботи на підприємстві в умовах формування передумов інтелектуалізації виробничих циклів	326
Балакішев У. Соціально-політична суть мовної політики держави	328
Димитров В. Інноваційні технології та управління	330
Доній Н. Українська реальність: проблема «апетиту до життя» в умовах поширення авітальних тенденцій	333
Купрій Т. Профілактика безробіття серед молоді: стратегія державної політики	336
Лисенко А. Мовна культура як підґрунтя розбудови громадянського суспільства	338
Путров С. Здоров'я людини як предмет соціально-філософського аналізу	341
Волошин В. Історичний факт та факт релігійної історії: структура, епістемологічний зміст	343
Киселиця С. Інтеграція віри у людському бутті	345
Коваленко В. Сучасний стан євангельських церков в Україні: реакція на секуляризацію	348
Новіков В. Релігійні організації як суб'єкти правовідносин	351
Павлов С. Суспільно-географічні аспекти дослідження релігійної сфери	353
Танцюра О. Християнська концепція суспільства	356
Крилова С. Феномен краси світогляду	358
Халамендик В. Духовна наука антропософія: історія виникнення та розвитку	360
Чистиліна Т. Етична обумовленість економічної діяльності: філософські теорії та їх практичні перспективи в українському соціокультурному контексті	363
Громакова Н. Соціокультурний простір як чинник трансформації ідентичності	367
Попович О. Культуротворчість в системах нотації та агіографії	370
Мартіросян О. «Філософія життя» як історичний вимір сучасності: соціокультурний і освітній аспекти	373
Нагіренко І. Впливи культури, суспільства, історії на гармонію українського суспільства	375
Рудницька Т. Глобалізація соціокультурного потенціалу України: проблеми й перспективи	377
Овсянкіна Л. Ціннісні орієнтації особистості в умовах трансформації сучасного українського суспільства	379
Сердюк К. Міжкультурна комунікація як фактор стабільності міжнародної взаємодії	382
Чугусва О. Політичний протест у андеграундній музичній культурі часів «перебудови»: основні форми вираження та трансформація у сучасних реаліях	384
Гурська Л. Шкільний театр в Україні як першооснова національного музично-драматичного мистецтва (XVI – XVIII ст.)	387
Усачов В. Реклама в просторі культурної комунікації	389
Гайналь Т. Підходи до визначення культури в філософії	391
Жмундуляк Д. Архітектурна спадщина Чернівців у світлі проблем філософії культури	393
Ковальчук Н. Метафізична сутність Києва в контексті архетипів української культури	396
Препотенська М. Метаантропологічні аспекти буття міста	398
Щербина М. Міф і його смисли в повсякденності: приблизні архаїчні витoki символу хмелю в українських вишивках	400
Фатхутдінова О. Межі впливу правової освіти в президентсько-парламентській республіці	402
Кузьменко О. Трансформація ідеї Університету в контексті ґенези інформаційного суспільства	403
Алексейчук І. Інформаційні технології як каталізатор розвитку освіти XXI століття	405
Карпова С. Антропологічний дискурс університетської освіти в філософії середини XX – початку XXI ст.	407
Машталер А. Інноваційний потенціал освіти в епоху «пост»: виклики і перспективи	409
Пархоменко О. Сутність інформаційно-комунікативної культури особистості в контексті проблематики філософії освіти	411
Ходань О. Нові освітні технології в підготовці майбутніх фахівців	413
Ілляхова М. Основні домінанти сучасного освітнього простору	416
Бондар Т. Роль філософських наук у формуванні світогляду студентської молоді	419
Семенюк Н. Модернізація безперервної освіти в Україні як соціальне завдання	421
Хамідова Н. Культурно-історичний характер професійно-технічної освіти в контексті ціннісних орієнтацій сучасного українського суспільства	423
Карнаухова Н. Поняття «фокус» у феноменології релігії Нініана Смарта	426

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

Слюсаренко І. Структура та механізм втілення завдань ініціативи ООН «Альянс цивілізацій»	428
Орлова Т. Основні тенденції політичного розвитку світу на межі тисячоліть	430
Головко І. Процеси демократизації у трансформаційних суспільствах: сутнісні характеристики та специфічні ознаки	432
Купцова І. Імідж-технології у виборчих кампаніях: формування електоральної стратегії	435
Ткаченко Л. Проблема електорату і виборчої активності в умовах вільного волевиявлення	437
Литвиненко С. Політико-психологічні маніпуляції як засіб керування масами	440
Набі І.М.А. Поняття міжнародного порядку в сучасній теорії міжнародних відносин	443
Нагорянський Є. Публічна політика: деякі підходи до витлумачення поняття	445
Хорішко Л. Вплив політичної еліти на функціонування політичної системи: комунікативний аспект	447
Ярошко О. Значення двосторонніх актів про встановлення дипломатичних відносин змішаного класу в зовнішньополітичному дискурсі	449
Арабаджієв Д. Методологія і методика дослідження громадського моніторингу: традиції та інновації	452
Василевич Л., Василевич М. Нечітка фізична економіка та деякі її закони	454
Єрохіна Т. Використання PR-технологій у процесі медіа-терористичної діяльності	456

Колесниченко О. Нові тенденції глобального партнерства в сфері безпеки.....	457
Кремень Т. Мас-медіа як інструмент політичної мобілізації.....	460
Македон І. Вплив політичної реклами на формування порядку денного засобів масової інформації.....	462
Марутян Р. Безпека як цінність та потреба.....	465
Москалевич Г. Формування інноваційної культури в організації: організаційно-правові аспекти.....	467
Остапенко М. Політична ідентичність в умовах політичного плюралізму: множинний характер та механізми формування.....	470
Пономаренко Л. Інновації у політичному житті суспільства: цивілізаційний підхід.....	472
Снетков В. Особливості і проблеми інформаційного тоталітаризму.....	474
Тебряєв О. Можливість реалізації суб'єктивних прав громадян як складова національної безпеки.....	476
Усенко О. Парадигми дослідження громадсько-політичних рухів в умовах глобальних політичних процесів.....	478
Чальцева О. Роль політичних протестів в публічному діалозі.....	480
Алієва С. Фактор культури в сучасних світових процесах.....	483
Дем'яненко Б. Криза чи деградація: про сутність українського буття періоду незалежності.....	485
Рудакевич О. Процес формування модерної української нації в контексті інституціонального підходу.....	488
Астряб Н. Особливості фейкових процесів в українському суспільно-політичному просторі.....	491
Бондар Є., Бондар Т. Феномен політичного лідерства у сучасній Україні.....	493
Гаврилюк, Д. Дискусійний характер Абсентеїзму як феномену політичної культури громадян України.....	495
Гордієнко М. Електоральні процеси в середовищі українського конформізму.....	498
Шипілова Л. Роль і місце України у міжнародному безпековому середовищі.....	500
Панасюк Н. Відносини влади як фактор суспільного життя країни.....	502
Маслова І. Політико-правові питання державної політики у сфері формування позитивного міжнародного іміджу України.....	504
Марутян Х. Правова культура та правосвідомість громадян України у сфері забезпечення інтелектуальної безпеки.....	505
Присяжнюк О. Громадські організації – важливий фактор суспільно-політичного життя сучасної України.....	506
Гонюкова Л., Горбань Ю. Вплив громадсько-політичних рухів на розвиток громадянського суспільства в Україні.....	508
Жмудський Р. Ставлення державних службовців до проблеми політичної відповідальності.....	510
Петрушина Т., Вайнштейн М. Соціальні бар'єри інноваційного розвитку економіки України.....	511
Ситник Г. Безпековий вимір євроінтеграційних процесів: досвід для України.....	514
Васильчук Є. Політичний радикалізм та екстремізм як комплекс загроз і викликів національній безпеці України.....	517
Кацалап В., Устименко О. Створення, розвиток та захист кібернетичного простору воєнної сфери України.....	519
Протасенко К. Повноваження органів військового командування при введенні режиму надзвичайного стану.....	521
Герман Ю. Вища освіта в Україні у контексті суспільно-політичних трансформацій першої половини XIX століття.....	523
Куц Г. Базові пріоритети державної політики у сфері вищої освіти: український контекст.....	525
Шиманова О. Проблематика передвиборчих програм парламентської кампанії 2012 року в Україні.....	527
Акайомова А. Сучасні технології пропаганди в політичній комунікації напередодні парламентських виборів 2012 року в Україні.....	530
Корнієнко Н. Оцінка українських парламентських виборів 2000-х рр. американським політичним істеблішментом.....	532
Посредніков Д. Православна проблематика в інформаційному просторі України.....	535
Ганяк В. Запобігання проявам релігійної нетерпимості та дискримінації в Україні.....	536
Кобрин М. Вплив рішень Ватиканського собору на екуменічну позицію української греко-католицької церкви в сучасній Україні.....	538
Машура Х. Проблеми державного суверенітету в умовах інтеграційних процесів в Європі.....	541
Велієва Т. Вплив постбіполярних міжнародних криз на формування Європейської стратегії безпеки.....	543
Буравченко Р. Ідеологічна парадигма антитоталітарних революцій Центрально-Східної Європи в кінці XX ст.....	545
Дуднік О. Євразійський союз (ЕАС): для кого реальна необхідність, а кому реальна загроза?.....	548
Стельмах В. Європейська соціалізація молоді країн вишеградської групи: політичний аспект.....	550
Юрчак В. «Арабська весна»: франко-американська позиція.....	553
Кондратенко О. Неоевразійська доктрина у зовнішній політиці Російської Федерації.....	555
Февзихан А. Азербайджан і тюркомовні держави Центральної Азії на шляху інтеграції.....	558
Шпаковські Л. Релігійний чинник у міжнародних відносинах кінця XX – початку XXI ст. (На прикладі країн Балканського півострова).....	560
Палінчак М. Суспільний статус церкви в Польщі в умовах тоталітарного режиму.....	563
Кушніренко В. До питання природи та особливостей ісламського чинника у соціально-політичній реальності чеченської етнічної спільноти.....	565

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

Міжнародна науково-практична конференція «Суспільно-політичні та соціокультурні процеси в Україні і світі».

31 травня – 1 червня 2013 року. (Україна, м. Київ)..... 568

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Адамович Н. К вопросу о положении женщин в Византийской империи	4
Омельчук В. Политико-правовые основы государственно-конфессиональных взаимоотношений Латинской Романии.....	6
Рудь Н. Процесс формирования государства на Полабье в IX–XII вв.....	9
Козлов М. Илья Муромец и Идолице плохое (из истории противостояния поздних язычников и древнерусских князей во второй половине XII ст.).....	12
Герасько М. Батуринские торги и ярмарки как движущая сила местной торговли во второй половине XVII – в начале XX вв.....	14
Атик Рахман Сиддик. Культурное значение Бахчисарая периода Крымского ханства	17
Семешук В. История и особенности осушительных работ на территории Волынского воеводства.....	19
Милюк В. Учебные округа в Украине в 1835–1860 гг.: некоторые особенности системы управления	21
Казьмирчук М. Поляки в социально-экономической жизни Киевской губернии (1861–1917 гг.).....	23
Кузнец Т. Православное духовенство Киевской епархии конца XIX ст. в измерениях демографической статистики.....	26
Потий Н. Функции и деятельность попечителей и попечительств земских училищ Черниговской губернии (II половина XIX – начало XX в.)	29
Рудь О. Панские усадьбы в Киевской губернии: социально-экономические и культурно-образовательные аспекты (вторая половина XIX в.)	31
Рютин В., Фалько С. Становление разведывательной службы военного ведомства Российской империи в Китае (1848–1881 гг.)	33
Смирнов Н. История основания местечка Браилово и первые годы его существования	37
Смирнов Н., Романюк И. Развитие промышленности в Браилове в течение второй половины XIX – начале XX ст.....	38
Лавренко А. Однодневные и многодневные посты и их роль в жизни украинского традиционного общества	40
Витюк А. Местное самоуправление на Подолье в заключительный период деятельности Центральной Рады (ноябрь 1917 г. – апрель 1918 г.).....	42
Епик Л. Влияние социально-культурных и региональных факторов на отношение крестьян Украины к языковой политике советской власти (20–х гг. XX в.).....	44
Кривуля О., Коковихина Е. Методические поиски в процессе подготовки педагогических кадров Украины в 20–е гг. XX в.....	47
Балакирев В. Государственный менеджмент стандартизации, метрологии и сертификации как советский миф для обеспечения качества продукции в новых украинских социально-экономических условиях	49
Бышовец И. Предпосылки создания учреждений профессионально-технического образования в Украине	50
Латышева Е. Реорганизация советской системы добровольного страхования в УССР в 30–х годах XX в.....	52
Олейник Н. Эволюция сельского хозяйства на Подолии в годы нэпа сквозь призму статистики.....	55
Пириг М. Национальный вопрос в деятельности украинских леворадикальных сил в Польше: 20–е года XX века.....	57
Рыбко А. Революционные трансформации в системе местной власти и самоуправления Волынской губернии 1917 года	60
Губский С. Значение опыта украинского государственного строительства (1917–1920 гг.) для возрождения национальной памяти народа на современном этапе	62
Мальшина Е. Словенский политический католицизм в процессах государственного строительства послевоенного периода (1918–1923 гг.)	64
Синенький В. Участие Ивана Карпинца в украинско-польской войне 1918–1919 гг.	67
Томюк И., Опельбаум Ю. Л. Розенберг как один из наиболее видных представителей украинского национального течения в Коммунистической Партии Восточной Галичины	69
Хайрулдинова Э. Ликвидация мусульманских религиозных учреждений в Бахчисарайском районе в 1920–1930 гг.	71
Тищенко А. Культовые сооружения Каменца-Подольского в 20-х гг. XX века	73
Чучалин А. Конфискация церковных ценностей Киево-Печерской Лавры 1922 года как антирелигиозная кампания относительно Православной Церкви.....	76
Шарпаций В. Социальное обеспечение в программных документах большевиков в УССР в начале 1920–х годов	78
Швидченко Т. Армия УНР в битве под Вознесенском 16 апреля 1920 года.....	80
Демченко А. Ростовская В. Проблемы пьянства и алкоголизма в советской Украине 1920–х годов и попытки их преодоления (на примере Харькова)	83
Кужильна О. К вопросу о создании и деятельности Общества «Музей освободительной борьбы Украины» в Праге (1925–1948 гг.).....	85
Михайличенко Д. «Дело» Е.Г. Либермана: 1938–1939 гг.	88
Березовский О. Разрушение культовых сооружений Лисянщины (1940–1960 гг.).....	90
Орлянский В. Мелитопольская городская управа в период оккупации (1941–1943 гг.) (начало)	93
Слободинский Д. Карпатская Украина – спасительница евреев	95
Слудка И. Немецкая оккупационная политика в социокультурной сфере на территории Запорожской области.....	98
Стародубец Г. Особенности кадрового обеспечения истребительных батальонов западных областей Украины в 1944–1946 гг.	100
Юрченко В. Влияние партийных идеологов на развитие исторической науки в СССР в середине 50–х – 70–х годов XX века	103
Гарагонич В. Участие молодежи смежных областей Украины и стран Восточной Европы в гуманитарном сотрудничестве в 70–х – 80–х годах XX в.	106
Грищенко С. Основные причины и факторы торговли людьми в Украине и мире	110
Демеха И. Сельские общественные музеи Прикарпатского региона в годы независимости Украины	111
Куравский В. Концепции создания Воздушных Сил Вооруженных Сил Украины (1991–2005 гг.)	115
Лановюк Л. Музейные традиции Национального университета биоресурсов и природопользования Украины.....	117
Нестайко М. Участие львовских искусствоведов в охранном движении памятников 1960–1980 гг.	119
Парахина М. Развитие театрального искусства в 1990–х – в начале 2000 годов: украинско-российский контекст проблемы	122
Богород А. Специфика трансформации традиционной национальной деятельности украинского в условиях глобализации	124
Шемета Ю. Международное сотрудничество Киевского национального университета имени Тараса Шевченко 1991–2001 гг.: учебно-методическая составляющая.....	126
Волянюк О. Пространства забвения: политические критерии и теоретико-методологические замечания	129
Киридон А. Память как путешествие в прошлое (теоретический дискурс)	131
Климов М. Канадско-украинское сотрудничество в инновационной сфере: история и современность	133
Цимбал И. Региональные особенности религиозной идентичности в современной Украине	135

Штоковиш А. Этническая обида как компонент общественной памяти	137
Шевченко А. Особенности формирования рыночной экономики современной Украины как результат двойной инверсии ее социально-экономического развития	139
Бессонова М. Стратегии национальной безопасности США постбиполярной эпохи: главные региональные измерения угроз американским интересам	141
Забара В. «Босния и Герцеговина: «международный протекторат» или «условно-суверенная страна»	144
Шимкевич Е. «Преодоление прошлого»: опыт урегулирования противоречий в постконфликтных обществах на примере бывшей Югославии	146
Ахмедова А. Исторические тенденции развития азербайджанского телевидения и радио	149
Исмаилова Н., Халафова С. Проблемы компьютеризации азербайджанских библиотек в переходный период	151
Лебедь И. Проблема чеченских беженцев в контексте отношений Россия – ЕС (1992–2010 гг.)	152
Журавлёв С. Вклад А.С. Грушевского в развитие украинской науки, образования, архивного дела	155
Иванова В. Личность М.И. Драгомирова в работах военных историков	157
Кравец Д. Украинская Социалистическая Советская Республика в публицистике Д.Донцова (1920–х –1930–х гг.)	160
Цёмка Н. Павел Ардашев: становление ученого (конец XIX – начало XX в.)	162
Зеркаль Н. Историография исследований посвящённых проблеме этнического образования в Украине (1990–2000–е годы)	164
Легун Ю. Информативный потенциал документов уездного финучреждения XIX в. (на примере фонда Могилев–Подольского казначейства)	170
Назарчук Т. Библиография кривоведения 20–30–х годов XX века: этапы изучения	172
Пилпив В. Провозглашение украинской государственности на западноукраинских землях 1918 г. Источниковедческий анализ декларативных документов	174
Приходько Н. Историографическая традиция изучения внешней политики правительства Скоропадского	177
Кавунник В. Политика европейских государств к Украине от Версальских к Рижским мирным переговорам: документальный и историографический обзор	180
Маслак В. Влияние образа раннемодерной Украины в российской и польской историографиях на формирование исторической памяти в современной украинском обществе	183
Наумова И. Год 1932–1933 гг. в национальной памяти: современный отечественный историографический дискурс	185
Некрасова В. Понятие «холодная война» в учебниках по истории: наследие прошлого в современном образовании	187
Привалко Т. Религиозная идентичность в социокультурном пространстве Киева во второй половине XIX в. (по материалам газеты «Киевлянин»)	189
Гусейнова С. Об историографии переселений в Северный Азербайджан в XIX – начале XX вв.	192
Тарас Я. Закладщина избы на Полесье	194
Николаев Н. Новые сведения об ольвийском происхождении декрета ISM I 65 из Драгомиры	197
Аббасова Г. Деятельность парламента по государственному строительству в период Азербайджанской Демократической Республики	198

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ

Бех В., Цокур Е. Электронное правительство в контексте мировых тенденций социального развития	201
Цибенко Л. Общество в обществе: консенсус или их противодействие в Украине?	204
Кадиева С. Феномены глобализации и антиглобализации: две парадигмы развития	206
Куцепал С. «Гражданское общество»: приключения известного понятия в условиях современных социально–политических трансформаций	208
Литостанский В. Историко–философское осмысление феномена традиции	211
Марченко Е. Право как ценностно–нормативная система: темпоральный аспект	213
Масаев М. Феномен осмысления символического воплощения тезиса о политике как концентрированном выражении экономики в свете концепции парадигмальных образов и символов эпох, цивилизаций и народов (философско–исторический анализ)	216
Шаповал В. Современная экологическая ситуация и ее возможные последствия для будущего мировой цивилизации	217
Миролюбенко Е. Проблема виртуализации современного жизненного мира человека	219
Мирошников О. Понятие Dasein в феноменологии и в герменевтике	221
Островерх М. Практичность как главная характеристика древнеримской ментальности	224
Патерикина В. Миф – первичная попытка сакрализации Вселенной	226
Ременец О. Феномен структур повседневности: аксиологический анализ	228
Шкиль Л. Природа маргинальности: социально–философский контекст	229
Александрова Е. Средний класс как условие стабильности общества	231
Андриенко Е. Индивидуальное самоопределение в условиях демократии и феномен «минимальных личностей»	234
Василец О. От домодерного до постмодерного сознания: в поиске онтологических матриц	236
Дубинин В. Народ как противоречие: философский и синергетический аспект	239
Емельяненко Е. Проявление маргинальности среди молодежи: особенности молодежного досуга	241
Литвинчук О. Самореализация маргинального индивида как способ сохранения собственной идентичности	243
Лисовский П. Парадигмальная система ценностных ориентиров в формате духовного капитала как залог мудрого самосохранения	245
Муляр В. Еще раз к вопросу о гражданском обществе	248
Остапчук Г. Гражданское общество как критерий цивилизации в развитии государственности Украины	251
Требин М. Западная модель гражданского общества: концептуальный подход	253
Рябека А. Становление Мирового Правительства как социальная проблема XXI ст.	257
Вершина В. Человек в философии Владимира Соловьева	260
Богуненко В. Влияние философского наследия Г.Сковороды на формирование и развитие эстетико–исторических идей В.Соловьева	262
Боднарчук Л. Специфика философской компаративистики Бертрана Рассела	265
Данканич Р. Диалектика становления Сверхчеловека в философии Ф.Ницше	267
Дойчик М. Антиномическое измерение достоинства человека в христианской философии Аврелия Августина	269
Землянський А. Человекомерность истории: идея жизненного мира Эдмунда Гуссерля	272
Иванова Н. «Сердце отдаю детям» и осмысление концепта «трисолнечного единства» Г.Сковороды	275
Колотилова Н. Специфика взаимосвязи логики и риторики в «Логике» А.Арно и П.Николя	278
Левкулич В. Моральные правовые аспекты справедливости в философии Канта и Гегеля	281
Марченко А. Креативный потенциал веры как условия человеческой свободы и самосозидания в философии Л.Шестова	283
Мешков В. Конфуцианские представления о Дао–Пути как метафизической реальности Неба	286
Муляр В., Гринчук М. Историософские взгляды Владимира Антоновича	288

Река Е. Философия бунта и насилия в гуманистических концепциях А. Камю	289
Халилов Н. Ашугская поэзия в стихах Набати	292
Черный А. Философско-образовательные идеи А. Довженко, как отражение украинского бытия первой половины XX в.	294
Шаталович А. Супружеские «обертон» платоновского символизма (эстетический аспект)	297
Григорян М. К вопросу о мифотворчестве и особенностях творческого метода М. Горького	299
Применко О. Экзистенциальная модель идентичности Мартина Хайдеггера	301
Сулейманова Л. Культурное взаимодействие Востока и Запада в философском творчестве Э. Фромма	304
Танцюра К. Проблема человека в творчестве Г. Сковороды	306
Ибрагимов М. «Идея спорта» в традиционной философии, неомарксизме и трансверсальном мышлении постмодерна	307
Гальченко М. Особенности влияния внешних факторов на формирование ценностей ребенка	311
Гашимова С. К вопросу о профессиональном самоопределении личности	313
Гордиенко В. Социальная работа и философия: точки пересечения, пути взаимодействия	315
Ланских Е. Теоретические аспекты философского понимания языка как коммуникативного инструмента	317
Бушман И. Мобильность личности в социо-информационном обществе	320
Билогур В. Формирование концепции современного спорта как системы ценностных ориентаций молодежи в контексте социально-философского дискурса	322
Шедяков В. Трансформации характера и культуры труда и развитие социальной работы на предприятии в условиях формирования предпосылок интеллектуализации производственных циклов	326
Балакишиев У. Социально-политическая сущность языковой политики государства	328
Димитров В. Инновационные технологии и управление	330
Доний Н. Украинская реальность: проблема «аппетита к жизни» в условиях распространения авитальных тенденций	333
Куприй Т. Профилактика безработицы среди молодежи: стратегия государственной политики	336
Лысенко А. Культура речи как основа построения гражданского общества	338
Путров С. Здоровье человека как предмет социально-философского анализа	341
Волошин В. Исторический факт и факт религиозной истории: структура, эпистемологическое содержание	343
Киселица С. Интеграция веры в человеческом бытии	345
Коваленко В. Современное состояние евангельских церквей в Украине: реакция на секуляризацию	348
Новиков В. Религиозные организации как субъекты правоотношений	351
Павлов С. Общественно-географические аспекты исследования религиозной сферы	353
Танцюра А. Христианская концепция общества	356
Крылова С. Феномен красоты мировоззрения	358
Халамендык В. Духовная наука антропософия: история возникновения и развития	360
Чистилина Т. Этическая обусловленность экономической деятельности: философские теории и их практические перспективы в украинском социокультурном контексте	363
Громакова Н. Социокультурное пространство как фактор трансформации идентичности	367
Попович О. Культуротворчество в системах нотации и агиографии	370
Мартиросян Е. «Философия жизни» как историческое измерение современности: социокультурный и образовательный аспекты	373
Нагиленко И. Воздействие культуры, общества, истории на гармонию украинского общества	375
Рудницкая Т. Глобализация социокультурного потенциала Украины: проблемы и перспективы	377
Овсянкина Л. Ценностные ориентации личности в условиях трансформации современного украинского общества	379
Сердюк Е. Межкультурная коммуникация как фактор стабильности международного взаимодействия	382
Чугуева Е. Политический протест в андеграундной музыкальной культуре времен «перестройки»: основные формы выражения и трансформация в современных реалиях	384
Гурская Л. Школьный театр в Украине как первооснова национального музыкально-драматического искусства (XVI – XVIII ст.)	387
Усачев В. Реклама в пространстве культурной коммуникации	389
Гайналь Т. Подходы к определению культуры в философии	391
Жмундуляк Д. Архитектурное наследие Черновцов в свете проблем философии культуры	393
Ковальчук Н. Метафизическая сущность Киева в контексте архетипов украинской культуры	396
Препотенская М. Метаантропологические аспекты бытия города	398
Щербина М. Миф и его смыслы в повседневности: предположительные архаические истоки символа хмеля в украинских вышивках	400
Фатхутдинова Е. Пределы влияния правового образования в президентско-парламентской республике	402
Кузьменко О. Трансформация идеи Университету в контексте генезиса информационного общества	403
Алексейчук И. Информационные технологии как катализатор развития образования XXI века	405
Карпова С. Антропологический дискурс университетского образования в философии середины XX – начала XXI ст.	407
Машталер А. Инновационный потенциал образования в эпоху «пост»: вызовы и перспективы	409
Пархоменко О. Сущность информационно-коммуникативной культуры личности в контексте проблематики философии образования	411
Ходань О. Новые образовательные технологии в подготовке будущих специалистов	413
Ильяхова М. Основные доминанты современного образовательного пространства	416
Бондарь Т. Роль философских наук в формировании мировоззрения студенческой молодежи	419
Семенюк Н. Модернизация непрерывного образования в Украине как социальное задание	421
Надежда Хамидова Н. Культурно-исторический характер профессионально-технического образования в контексте ценностных ориентаций современного украинского общества	423
Карнаухова Н. Понятие «фокус» в феноменологии религии Ниниана Смарта	426

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

Слюсаренко И. Структура и механизм реализации задач инициативы ООН «Альянс цивилизаций»	428
Орлова Т. Основные тенденции политического развития мира на стыке тысячелетий	430
Головко И. Процессы демократизации в трансформационных обществах: сущностные характеристики и специфические признаки	432
Купцова И. Имидж-технологии в избирательных кампаниях: формирование электоральной стратегии	435
Ткаченко Л. Проблема электората и избирательной активности в условиях свободного волеизъявления	437

Литвиненко С. Политико–психологические манипуляции как средство управления массами	440
Наби И.М.А. Понятие международного порядка в современной теории международных отношений	443
Нагорянский Е. Публичная политика: некоторые подходы к истолкованию понятия	445
Хоришко Л. Влияние политической элиты на функционирование политической системы: коммуникативный аспект	447
Ярошко О. Значение двухсторонних актов об установлении дипломатических отношений Украины смешанного класса во внешнеполитическом дискурсе	449
Арабаджиев Д. Методология и методика исследования общественного мониторинга: традиции и инновации	452
Василевич Л., Василевич М. Нечеткая физическая экономика и некоторые ее законы	454
Ерохина Т. Использование PR-технологий в процессе медиа-террористической деятельности	456
Колесниченко О. Новые тенденции в глобальном партнерстве в сфере безопасности	457
Кремень Т. Масс-медиа как инструмент политической мобилизации	460
Македон И. Влияние политической рекламы на формирование повестки дня способов массовой информации	462
Марутян Р. Безопасность как ценность и потребность	465
Москалевич Г. Формирование инновационной культуры в организации: социально-правовые аспекты	467
Остапенко М. Политическая идентичность в условиях политического плюрализма: множественный характер и механизмы формирования	470
Пономаренко Л. Инновации в политической жизни общества: цивилизационный подход	472
Снетков В. Особенности и проблемы информационного тоталитаризма	474
Тебряев А. Возможность реализации субъективных прав граждан как составляющая национальной безопасности	476
Усенко Е. Парадигмы исследования общественно-политических движений в условиях глобальных политических процессов	478
Чальцева Е. Роль политических протестов в публичном диалоге (украинский и российский опыт)	480
Алиева С. Фактор культуры в современных мировых процессах	483
Демьяненко Б. Кризис или деградация: о сущности украинского бытия периода независимости	485
Рудакевич О. Процесс формирования современной украинской нации в контексте институционального подхода	488
Астряб Н. Особенности фейковых процессов в украинском общественно-политическом пространстве	491
Бондарь Е, Бондарь Т. Феномен политического лидерства в современной Украине	493
Гаврилюк Д. Дискуссионный характер Абсентизма как феномена политической культуры граждан Украины	495
Гордиенко М. Электоральные процессы в среде украинского конформизма	498
Шпилюва Л. Роль и место Украины в международной среде безопасности	500
Панасюк Н. Отношения власти как фактор общественной жизни страны	502
Маслова И. Политико-правовые вопросы государственной политики в сфере формирования позитивного международного имиджа Украины	504
Марутян К. Правовая культура и правосознание граждан Украины в сфере обеспечения интеллектуальной безопасности	505
Присяжнюк А. Гражданские организации – важный фактор общественно-политической жизни современной Украины	506
Гонюкова Л., Горбань Ю. Влияние общественно-политических движений на развитие гражданского общества в Украине	508
Жмудский Р. Отношение государственных служащих к проблеме политической ответственности	510
Петрушина Т., Вайнштейн М. Социальные барьеры инновационного развития экономики Украины	511
Ситник Г. Измерение безопасности евроинтеграционных процессов: опыт для Украины	514
Васильчук Е. Политический радикализм и экстремизм как комплекс угроз и вызовов национальной безопасности Украины	517
Кацалап В., Устименко А. Создание, развитие и защита кибернетического пространства военной сферы Украины	519
Протасенко К. Полномочия органов военного командования при введении режима чрезвычайного положения	521
Герман Ю. Высшее образование в Украине в контексте общественно–политических трансформаций первой половины XIX ст.	523
Куц Г. Базовые приоритеты государственной политики в сфере высшего образования: украинский контекст	525
Шиманова О. Проблематика предвыборных программ парламентской кампании 2012 года на Украине	527
Акаемова А. Современные технологии пропаганды в политической коммуникации накануне парламентской избирательной кампании 2012 года в Украине	530
Корниенко Н. Оценка украинских парламентских выборов 2000-х. гг. американским политическим истеблишментом	532
Посредников Д. Православная проблематика в информационном пространстве Украины	535
Ганяк В. Предотвращение проявлений религиозной нетерпимости и дискриминации в Украине	536
Кобрин М. Влияние решений Ватиканского собора на экуменическую позицию украинской греко-католической церкви в современной Украине	538
Машура К. Проблемы государственного суверенитета в условиях интеграционных процессов в Европе	541
Велиева Т. Влияние постбиполярных международных кризисов на формирование Европейской стратегии безопасности	543
Буравченко Р. Идеологическая парадигма антитоталитарных революций Центральной и Восточной Европы в XX в.	545
Дудник А. Евразийский союз: для кого реальная необходимость, а для кого реальная угроза?	548
Стедьмах В. Европейская социализация молодежи стран Вышеградской группы: политический аспект	550
Юрчак В. «Арабская весна»: франко–американская позиция	553
Кондратенко О. Неоевразийская доктрина во внешней политике Российской Федерации	555
Февзихан Арас Мудур оглу. Азербайджан и тюркоязычные государства Центральной Азии на пути интеграции	558
Шпаковский Л. Религиозный фактор в международных отношениях в конце XX в начале XXI века. (На примере государств Балканского полуострова)	560
Палинчак Н. Общественный статус церкви в Польше в условиях тоталитарного режима	563
Кушниренко В. К вопросу о природе и особенностях исламского фактора в социально–политической реальности чеченской этнической общности	565

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

Международная научно-практическая конференция «Общественно-политические и социокультурные процессы в Украине и мире». (31 мая – 1 июня 2013 года. Украина, г. Киев)	568
--	-----

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Adamovich N. On the question of the status of women in the Byzantine Empire.....	4
Omelchuk V. Politically legal principles state confessional mutual relations of Latin Romaniae.....	6
Rud' M. Stateoriginative processes in Polabia in IX–XII centuries.....	9
Kozlov M. Illya Муромець and Idolishe bad (from history of opposition of late pagans and Old Russian princes in the second half of XII of century).....	12
Gerasko M. Baturyn markets and trade fairs as a moving power of the local trade in the 2nd half of the XVII th cent. – early XX th cent.....	14
Atiq Rahman Siddiqui. Cultural Significance of Bakhchisarai monuments Constructed during Crimean Khan Ruler's age.....	17
Semeshchuk V. History and features drainage works in Volyn region.....	19
Myt'ko V. Educational district in Ukraine in 1835–1860 some features of management system.....	21
Kazmirschuk M. Poles in the socio-economic life of the province of Kiev (1861–1917).....	23
Kuznets T. Orthodox clergy of Kyiv diocese in late nineteenth century according to the demographic statistics data.....	26
Potiy N. Functions and activities of trustees and trustees' boards of the local councils' (Zemstva's) schools in the Chernihiv Province (the 2d half of the 19th – the beginning of the 20th century).....	29
Rud' O. Lordliest (noblemen's) farmsteads (manors) in the Kyiv region (guberniya): socio-economic and cultural and educational aspects (second half of XIX c.).....	31
Rytin V., Falko S. The formation of the intelligence service of the military department of the Russian Empire in China (1848–1881).....	33
Smirnov M. Establishment of town Brailiv and its first years of existence.....	37
Smirnov M., Romaniuk I. The development of industry in Brailiv within the second half of XIX – beginning of XX century.....	38
Lavrenyuk A. One-day and multi-day fasts and their role in Ukrainian traditional society.....	40
Vitiuk A. Local government on the tail in the final period of the Central Council (November 1917 – April 1918).....	42
Yepik L. The influence of socio-cultural and regional factors on the attitude of the peasants of Ukraine to the language policy of the Soviet government (the 20–s years of the 20th century).....	44
Krivulya O., Kokovikhina O. Methodological searches in the pedagogical personnel training in the twenties of the 20 th century.....	47
Balakirev V. The state management of standardization, metrology and certification as a Soviet myth about ensuring the quality of products under new Ukrainian social-economic conditions.....	49
Bishovec' I. Preconditions of creation vocational-technical educational institutions in Ukraine.....	50
Latysheva O. Reorganization of the Soviet System of Voluntarily Insurance in Ukrainian Soviet Socialist Republic in the 1930–ies.....	52
Oliynyk M. Evolution of agricultural sector in the region of Podillya in the period of NEP in statistical data.....	55
Pyrig M. National question in the activity of Ukrainian left radical forces in Poland: 20th XX century.....	57
Rybko O. The revolutionary transformation in the system of local government and self in Volyn 1917.....	60
Gubskiy S. Ukrainian nation-building (1917–1920) experience importance in the rebirth of people's national memory during modern stage.....	62
Malshina K. Slovenian political Catholicism in state-building processes of the postwar period (1918–1923).....	64
Synenkyj V. Participation of Ivan Karpunec in the polish-ukrainian war in 1918–1919.....	67
Tomyuk I., Opelbaum J. L. Rosenberg as one of the leading representatives of ukrainian national flow in the Communist Party of Eastern Galicia.....	69
Khayruddinova E. Liquidation of Muslim religious institutions in the Bakhchisaray region in 1920–1930 years.....	71
Tyschenko A. Religious buildings of Kamianets-Podilskiy in the 20-ies of XX century.....	73
Chuchalin A. The confiscation of church property in the Kiev–Pechersk Lavra in 1922 as the anti-religious campaign in relation to the Orthodox Church.....	76
Sharpatiy V. Public welfare in the position papers of bolsheviks in Ukraine at the beginning of 1920 th.....	78
Shvydchenko T. The Ukrainian National Army in the battle for Voznesensk on April 16th, 1920.....	80
Demochko A., Rostovska V. The problems of alcohol abuse and alcoholism in the Soviet Ukraine of the 1920s and attempts to overcome them (for example, Kharkov).....	83
Kuzhilna O. To the question about the foundation and activity of the Society «Ukrainian Liberation Struggle Museum» in Prague (1925–1926).....	85
Mykhajlychenko D. The case of Ye. G. Liberman: 1938–1939.....	88
Berezovskiy O. The destruction of churches Lysyanshyn (1940–1960th).....	90
Orlyanskiy V. Melitopol town council during the occupation (1941–1943) (beginning).....	93
Slobodynsky D. Carpathian Ukraine is savior of Jewish.....	95
Spudka I. Nazi's occupation policy in cultural sphere on the territory of Zaporizhzhya region.....	98
Starodubets G. The peculiarities of personnel support of destructive battalions in Western regions of Ukraine in 1944–1946 years.....	100
Yurchenko V. Influence of party ideology on the development of historical science in the USSR in the mid 50s – 70s of the twentieth century.....	103
Harahonych V. Youth participation adjacent regions of Ukraine and Eastern European countries in the humanitarian cooperation in the 70–80 years of the twentieth century.....	106
Grishchenko S. Principal reasons and factors of trading in people in Ukraine and world.....	110
Demeha I. Public museums of Prykarpattya region in the years of independence of Ukraine.....	111
Kuravsky V. Conceptions creation of Air Force of Ukraine (1991–2005).....	115
Lanovyuk L. Museum tradition of the National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine.....	117
Nestayko M. Participation in the security of Lviv art movement monuments of 1960–1980.....	119
Parakhina M. The development of theater in the 1990's – early 2000: Ukrainian–Russian perspective.....	122
Bogorod A. The specifics of the transformation of the dance of Ukrainians in the context of globalization.....	124
Shemeta Yu. International cooperation of Taras Shevchenko National University of Kyiv: educational and methodical component in 1991–2002.....	126
Volynanyuk O. Spaces of oblivion: political criteria and the theoretical and methodological remarks.....	129
Kyrydon A. Memory as a Travel to the past (Theoretically discourse).....	131
Klimov M. Canadian-Ukrainian collaboration in an innovative sphere: history and contemporaneity.....	133
Tsymbal I. Regional features of religious identity are in modern Ukraine.....	135

Shtokvish A. Ethnic resentment as a component of public memory.....	137
Shevchenko A. The peculiarities of forming the market economy of modern Ukraine as a result of double inversion of its economic development.....	139
Bessonova M. Post-bipolar National Security Strategies of the United States: the main regional dimensions of the threats to the U.S. interests.....	141
Zabara V. «Bosnia and Herzegovina» international protectorate «or» conditionally sovereign country.....	144
Shymkevych R. «Dealing with the Past»: the experience in resolving of contradictions in the Post-conflict societies on the example of the former Yugoslavia.....	146
Akhmedova A. Historical trends of development of the Azerbaijani television and radio.....	149
Ismayilova N., Khalafova S. The problems of computerization of Azerbaijan's libraries during the transition period.....	151
Lebid I. The problem of Chechen refugees in the context of Russia – EU relations in 1992–2010.....	152
Zhuravlev S. Contribution of O.S. Grushevskogo to development of Ukrainian science, education, archived business.....	155
Ivanova V. The personality of M.I. Dragomirov in the works of military historians.....	157
Kravets D. Ukrainian Socialistic Soviet Republic in D.Dontsov's publicism (1920's – 1930's).....	160
Tsomka N. Paul Ardascheff: becoming a scientist (late XIX – early XX century).....	162
Zerkal N. Historiography of researches devoted the problem of ethnic education in Ukraine (1990–2000–e years).....	164
Lehun Yu. The informative potential of county financial institution documents XIX century (as example, the fund of Mogilev–Podolsky Treasury).....	170
Nazarchuk T. Crimea regional–study bibliography 20–30–years of 20–th century: the stages of the study.....	172
Pylypiv V. Proclamation of Ukrainian Statehood in the Western Ukrainian lands 1918. Analysis of sources declarative documents.....	174
Prykhodko M. Historiographical tradition of studying foreign policy of the Skoropadskiy government.....	177
Kavunnyk V. The European policy to Ukraine since Versailles to Riga negotiations is analyzed in review of documents and historiography.....	180
Maslak V. The Impact of the Early Modern Ukraine's Image in the Russian and Polish Historiography on the Formation of the Historic Memory in Contemporary Ukraine.....	183
Naumova I. The 1932–1933 famine in national memory: contemporary domestic historiographical discourse.....	185
Nekrasova V. The term «Cold War» in the history textbooks: the heritage of the past in modern education.....	187
Pryvalko T. Religion identity in the Kyiv socio-cultural spacious in the second part of the XIX century (from newspaper «Kiyevlyanin»).....	189
Huseynova S. Historiography resettlement in Northern Azerbaijan in the XIX – early XX centuries.....	192
Taras Ya. On foundation of dwelled hut in Polisia region.....	194
Nikolaev M. New data about of olbian origin of decree ISM I 65 from Dragomirna.....	197
Abbasova G. Parliament's activities on state building during the Azerbaijan Democratic Republic.....	198

PHILOSOPHICAL SCIENCES

Bech V., Tsokur E. Electronic government in the context of world social progress trends.....	201
Tsybenko L. Society is in society: is there a consensus or their counteraction in Ukraine?.....	204
Kadieva S. The phenomenon of globalization and anti–globalization: two development paradigm.....	206
Koutsepai S. «Civil society»: the exploration of a familiar notion in terms of the current socio–political transformations.....	208
Lytostanskyy V. Historical and philosophical comprehension of the phenomenon of tradition.....	211
Marchenko O. The law as a value–normative system: temporal aspect.....	213
Masayev M. The phenomenon of purport of the symbolic thesis about policy as concentrated manifestation of economy in the light of conception of paradigmatic images and symbols of epochs, civilizations and nations (philosophy and history analysis).....	216
Shapoval V. Modern ecological situation and its possible consequence for the future of world civilization.....	217
Myroliubenko E. The problem of virtualization of human life world.....	219
Miroshnikov O. Concept Dasein in phenomenology and in hermeneutics.....	221
Ostroverh M. Pragmatism as a leading characteristic of Ancient Roman mentality.....	224
Paterukina V. The myth is a primary attempt to sacralize the Universe.....	226
Remenets O. The phenomenon of the structures of everyday life: axiological analysis.....	228
Shkil L. Nature of marginal: social and philosophical context.....	229
Aleksandrova H. The middle class as a condition for the stability of society.....	231
Andriyenko O. The Individual Self-determination under the Conditions of Democracy and the Phenomenon of «Minimalistic Personality».....	234
Vasilec O. From the traditional view's society to the postmodern consciousness: looking for the ontology matrix.....	236
Dubin V. People as the contradiction: philosophical and synergistic aspect.....	239
Yemelyanenko Ye. Display of marginality among young people: features of them leisure.....	241
Litvinchuk O. Self-realization of marginal'nogo individual as method of maintainance of own identity.....	243
Lisowski P. Paradigmatic system of values in the format of the spiritual capital as a guarantee wise self–preservation.....	245
Mulyar V. Once again to the question about civil society.....	248
Ostapchuk G. Civil society as a criterion of civilized movement of Ukrainian state formation.....	251
Trebin M. The Western model of civil society: a conceptual approach.....	253
Ryabeka O. Becoming of World Government as social problem of XXI of century.....	257
Vershina V. A person in philosophy of Vladimir Solovjov.....	260
Bogunenko V. The influence of the philosophical heritage of G.Skovoroda on the formation and development of aesthetic–historical ideas of V.Soloviev.....	262
Bodnarchuk L. The specificity of comparative philosophy of Bertrand Russell.....	265
Dankanich R. The dialectics of the formation of Superman in the philosophy of Friedrich Nietzsche.....	267
Doichyk M. The Antinomy of Dignity in Christian Philosophy of Augustine.....	269
Zemlyanskiy A. Human Measurement of History: Edmund Gussler's Life–world Idea.....	272
Ivanova N. «Heart I give to children» and comprehension of G.Skovoroda's concept of the «trisolary unity».....	275
Kolotilova N. Specificity of the relationship of logic and rhetoric in the «Logic» of the A.Arnauld and P.Nicole.....	278
Levkulych V. Moral and legal aspects of justice in Kant's philosophy and Hegel's philosophy.....	281
Marchenko O.V. Creative potential of faith as a condition of human freedom and self–realization in L.Shestov's philosophy.....	283
Meshkov V. Konfutsyanskye presentation of at Tao Ways How metafyzicheskoy reality of Heaven.....	286
Mulyar V., Grynychuk M. Vladimir Antonovich historiosophical views.....	288
Reka C. The philosophy of rebellion and violence in the humanistic concepts of A.Camus.....	289
Khalilov N. Ashug poetry in poems Nabati.....	292
Chorniy O. Philosophical and educational ideas A.Dovzhenko as a reflection of Ukrainian being the first half of the XX century.....	294

Shatalovich A. Married «overtones» of Plato's symbolism (aesthetic aspect).....	297
Grigoryan M. About mythmaking and features of M.Gorky's creational meth.....	299
Prymenko O. Existential model of identity by Martin Heidegger	301
Suleymanova L. The cultural interaction between East and West in the philosophical theories of E. Fromm.....	304
Tantsyura K. The problem of human in the works of H.Skovoroda	306
Ibragimov M. «The idea of sports» in traditional philosophy, neo-Marxist and postmodern thinking transversal.....	307
Galchenko M. Features of influence of external factors on forming of values of childhood	311
Hashimova S. On the professional self-identity	313
Gordienko V. Social work and philosophy: the point of intersection, ways of interaction	315
Lanskykh O. Theoretical aspects of the philosophical understanding of language as a communicative tool.....	317
Bushman I. The mobility of personality in socio-informative environment.....	320
Bilogur V. Formation of the concept of modern sport as a system of value orientation of youth in the context of social and philosophical discourse.....	322
Shedyakov V. Transformation of the nature and culture of labour and the development of social work at the company in the emerging assumptions intellectualization of production cycles	326
Balakishiyev U. The socio-philosophical essence of language policy of the State.....	328
Dimitrov V. Innovative technology and management	330
Doniy N. Ukrainian reality: the problem of «appetite for life» in the the spread of avitalities trends	333
Kupriy T. A prophylaxis of unemployment is among young people: strategy of public policy	336
Lysenko A. Language Culture as a Basis of Civil Society Development.....	338
Putrov S. Health of man as object socially-philosophical analysis	341
Voloshin V. The Historical Fact and the Religious History Fact: Structure and Epistemological.....	343
Kyselytsia S. Integration of belief in human existence.....	345
Kovalenko V. The modern state of Evangelic churches in Ukraine: reaction on secularization.....	348
Novikov V. Religious organizations as legal entities	351
Pavlov S. Social and geographical aspects of the study of the religious sphere.....	353
Tantsiura O. Christian concept of society	356
Krylova S. The phenomenon of beauty of world outlook.....	358
Khalamendyk V. Spiritual Science anthroposophy: history of origin and development	360
Chistilina T. Ethical conditionality of economic activity: the philosophical theory and practical perspectives in Ukrainian socio-cultural context	363
Gromakova N. Socio-cultural Space as the Factor of the Transformation of the Identity.....	367
Popovitch O. Cultural creativity in the systems of notations and hagiography	370
Martirosyan H. «Philosophy of Life» as a historical dimension of modernity: sociocultura and education aspects.....	373
Nagilenko I. Influences of culture, society, history on harmony of Ukrainian society	375
Rudnitska T. The Globalization of Social and Cultural Potential of Ukraine: Problems and Prospects	377
Ovsyankina L. Values of personality under transformation modern Ukrainian society	379
Serdyuk K. Communication between cultures as the factor of international interaction stability.....	382
Chugueva O. Political protest in the underground music culture of the times of «rebuilding»: the main form of expression and transformation in today's realities ..	384
Gurskaya L. School theater in Ukraine as a fundamental principle of national music and drama (XVI – XVIII century)	387
Usachev V. Advertising in spacious cultural communication	389
Gaynal T. Approaches to definition of the culture in philosophy.....	391
Zhmundulyak D. The architectural heritage of Chernivtsi in light of the problems of philosophy of culture.....	393
Kovalchuk N. Kyiv's metaphysic essence in context of the Ukrainian's culture archetypes	396
Prepotenska M. Metaanthropological aspects of city life	398
Shcherbina M. Myth and its meanings in everyday life: presumable archaic origins of the character of hops in Ukrainian embroidery.....	400
Fatkhutdinova O. Limits of influence of legal education in the presidential and parliamentary republic.....	402
Kuzmenko O. The transformation of the idea of the University in the context of the informational society's genesis	403
Alexeychuk I. Informational Technologies as a Catalyzing Factor of Development of the 21 st century Education	405
Karpova S. Anthropological discourse of university education in the philosophy of the middle of XX – beginning of XXI century	407
Mashtaler A. Innovative Potential of Education in the Epoch of «Post»: Challenges and Perspectives	409
Parhomenko O. The essence of information and communication culture of personality in the context of the philosophy of education problems	411
Hodan O. New educational technologies in training future specialists	413
Ilyakhova M. The main dominant modern educational space	416
Bondar T. The role of philosophic sciences in the formation of the students views.....	419
Semeniuk N. Modernization of lifelong education in Ukraine as a social assignment.....	421
Khamidova N. Culturally-historical character of the vocational education in the context of valuable orientations of the modern Ukrainian society	423
Karnaukhova. The notion «focus» in Ninian Smart's phenomenology of religion.....	426

POLITICAL SCIENCES

Slusarenko I. Structure and mechanism of the goals of the UN initiative «Alliance of Civilizations».....	428
Orlova T. Main trends of world political development at the verge of millennia	430
Golovko I. Democratization's Processes in Transformation Societies: the Essential Characteristics and Specific Signs	432
Kuptsova I. Image-technology in election campaigns: electoral strategy's implementation.....	435
Tkachenko L. The problem of voters and electoral activity in free will	437
Lytvynenko S. Political and psychological manipulation as an instrument to control the masses	440
Nabi I.M.A. The concept of international order in the modern theory of international relations	443
Nagorianskyi E. Public Policy: some approaches to the interpretation of the concept.....	445
Khorishko L. The influence of the political elite on the political system's functioning: the communicative aspect	447
Yaroshko O. The Significant of Bilateral Acts on the Establishment of Ukraine's Diplomatic Relations belonged to Mixed Class in the Foreign Policy Discourse.....	449
Arabadjiev D. The methodology and methods of public monitoring research: traditions and innovations	452

Vasilevich L., Vasilevich M. Fuzzy Physical Economics and its Laws.....	454
Yerokhina T. The PR-technologies usage while media-terrorist activity.....	456
Kolesnichenko O. New Trends in the Global Partnership in the Sphere of Security.....	457
Kremen T. Mass-media as instrument of political mobilization.....	460
Macedon I. The impact of political advertising on the formation of the agenda of ways media.....	462
Marutyan R. Security as a value and need.....	465
Moskalevich G. Development of innovation culture of an enterprise: social and legal aspects.....	467
Ostapenko M. Political identity in the conditions of political pluralism: plural character and forming mechanisms.....	470
Ponomarenko L. Innovations in political life of society: civilizational approach.....	472
Snetkov V. Features and challenges of the information.....	474
Tebryaev A. The possibility of realization of rights of citizens as a component of national security.....	476
Usenko H. Research paradigms of social and political movements in the context of global political processes.....	478
Tsaltseva H. The role of political protest in a public dialogue (Ukrainian and Russian experience).....	480
Aliyeva S. The Factor of Cultural in the Present World Processes.....	483
Dem'yanenko B. Crisis or degradation: the essence of being Ukrainian independence period.....	485
Rudakevych O. Process of formation of Modern Ukrainian nation in context of institutional approach.....	488
Astrjab N. Features fake-processes in Ukrainian social and political space.....	491
Bondar Ye., Bondar T. The phenomenon of the political in modern Ukraine.....	493
Gavrilyuk D. Debatable character of Absenteeism as the phenomenon of political culture of citizens of Ukraine.....	495
Gordienko M. Electoral processes are in environment Ukrainian conformism.....	498
Shypilova L. Role and place of Ukraine in the international security environment.....	500
Panasyuk N. Relations of power as factor of public life of country.....	502
Maslova I. Political and legal issues of state policy on positive international image of Ukraine.....	504
Marutyan Ch. Legal culture and legal awareness of citizens of Ukraine in the sphere of intellectual security.....	505
Prusyzhnyuk O. Public organizations are an important factor of social and political life of modern Ukraine.....	506
Goniukova L., Gorban Yu. Influence of socio-political movements in the development of civil society in Ukraine.....	508
Zhmudskyy R. The attitude of civil servants to the problem of political responsibility.....	510
Petrushina T., Weinstein M. Social barriers of innovation development of Ukrainian economy.....	511
Sutnyk G. Security measure european integration process: experience for Ukraine.....	514
Vasilchuk Ye. The political radicalism and extremism as a complex of threats and calls to national safety of Ukraine.....	517
Katsalap V., Ustimenko A. Creation, development and defence of cybernetic space of military sphere of Ukraine.....	519
Protasenko K. Authorities of Military Command Organs at Introduction of Legal Mode of State of Emergency.....	521
German Yu. Higher education in Ukraine in context of social and political transformations of the first part of 19 century.....	523
Kuts G. Basic priorities of the state policy in the sphere of higher education: Ukrainian context.....	525
Shymanova O. Problems of electoral programs of the parliamentary campaign in Ukraine in 2012.....	527
Akayomova A. Modern technologies of propaganda in political communication in eve parliamentary election campaign of 2012 in Ukraine.....	530
Kornienko N. The estimation of the Ukrainian parliamentary elections of the 2000s by the American political establishment.....	532
Posrednikov D. The Orthodox problematics in the information space of Ukraine.....	535
Haniak V. Prevention of religious intolerance and discrimination in Ukraine.....	536
Kobryn M. Influence of decisions of The Second Vatican Council upon Ecumenical position of Ukrainian Greek-Catholic Church in the modern Ukraine.....	538
Mashura Kh. Issue of State Sovereignty in European Integration Process.....	541
Veliyeva T. Influence of post-bipolar international crises on forming to European strategy of safety.....	543
Buravchenko R. The ideological paradigm of anti-totalitarian revolutions in Central and Eastern Europe in the 20th century.....	545
Dudnik A. Eurasian union: for whom the real necessity and to whom the real threat?.....	548
Stelmach V. European socialization of youth in Visegrad countries: the political aspects.....	550
Yurchak V. «Arab Spring»: Franco-American position.....	553
Kondratenko O. Yu Neo-Eurasian doctrine in the foreign policy of the Russian Federation.....	555
Fevzikhan A. Azerbaijan and the Turkic states of Central Asia onto the integration.....	558
Shpakovskyi L. Religious factor in international relations of the late 20th – early 21st century (using as an example the Balkan states).....	560
Palinchak M. The social status of the Church in Poland under a totalitarian regime.....	563
Kouchnirenko V. On the Issue of the Nature and Special Features of the Islamic Factor in the Social and Political Reality of Chechen Ethnic Community.....	565

SCIENTIFIC LIFE

International Scientific and Practical Conference «Socio-political and Socio-cultural Processes in Ukraine and in the World». (The 31 st of May – The 1 st of June 2013. Ukraine, Kyiv).....	588
--	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ !

Вимоги до структури та оформлення наукових статей:

1. Відомості про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи, службова і домашня адреси з поштовим індексом, контактний телефон, e-mail.

2. Наукова стаття повинна містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

3. Оформлення статті:

- УДК;
- прізвище, ім'я, по-батькові автора (авторів), вчений ступінь, вчене звання, посада і місце роботи (українською, англійською, російською мовами);
- назва статті та анотація українською, англійською, російською мовами; анотація повинна бути структурованою, містити мету дослідження та застосовані методи, основні одержані висновки; **анотація англійською мовою повинна бути розширеною (900–1000 знаків);**
- ключові слова українською, англійською, російською мовами;
- обов'язковий список використаних джерел у кінці статті; після списку використаних джерел надається цей же список джерел латинським алфавітом;
- обсяг статті – **до 25 тис. знаків** (як виняток, не більше 35 тис. знаків).
- обов'язкова вимога до статей – **якість, високий рівень англійської мови.**

4. Вимоги для оформлення тексту: всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими дужками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

5. Посилання на джерела в тексті подаються за таким зразком: [7, с.123], де 7 – номер джерела за списком використаних джерел, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2, с.32;9, с.48;11, с.257]. Посилання на архівні джерела – [15, арк.258, 231 зв].

6. Стаття подається мовою оригіналу (українською, російською, англійською, німецькою, французькою, іспанською, польською, чеською) у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на диску чи електронною поштою.

7. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.

8. Відповідальність за зміст, точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція залишає за собою право на незначне редагування і скорочення, а також літературне виправлення статті (зі збереженням головних висновків та стилю автора). Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

Крім правильно оформленої статті, для Веб-сайту збірника обов'язкове резюме статті англійською мовою не менше як 4000 знаків. Резюме статті розміщується безоплатно.

Наукове видання

Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник»

В и п у с к 75

Научное издание

Сборник научных работ «Гилея: научный вестник»

В ы п у с к 75

Scientific edition

Collection of scientific papers «Gileya: scientific herald»

75 e d i t i o n

Співзасновники:

Національний педагогічний
університет імені М.П. Драгоманова;
ВГО Українська академія наук

Шеф – редактор: Андрущенко В.П.
Головний редактор: Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар: Халамендик В.Б.

Видавництво: УАН ТОВ «НВП «ВІР»
03142, м. Київ, вул. Семашка, 13
Друк: ПП «Фенікс»